ENCYCLOPÆDIE
VAN
NEDERLANDSCH-INDIË

1919/12
C
NLgaC1104
L236
Ind
L2 Geogs.
33 Enc

ENCYCLOPÆDIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

TWEEDE DRUK

ONDER REDACTIE VAN

D. G. STIBBE

BUITENGEWOON HOOGLEERAAR AAN DE NED. HANDELS-HOOGESCHOOL
OUD-INSPECTEUR VAN DEN ARBEID IN NED.-INDIË

MET MEDEWERKING VAN

W. C. B. WINTGENS
OUD-INSPECTEUR VAN SCHEEPVAART IN NED.-INDIË

EN

E. M. UHLENBECK
OUD-LUIT.-KOL. DER INF. O. I. L.

DERDE DEEL

N—SOEMA.

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF

LEIDEN
N.V. v/H. E. J. BRILL

1919

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Medewerkers aan het derde deel der Encyclopædie van Nederlandsch-Indië.

A.

ADRIANI. Dr. N. — Afgevaardigde v/h Nederl. Bijbelgenootschap op Midden-Celebes.

B.

BAKKER. H. — Luit. Kolonel Gen. Staf N.-I. Leger.
BEAUFORT. Dr. L. F. DE. — te Eerbeek.
BEMMELEN. Prof. Dr. J. F. VAN. — Hoogleeraar te Groningen.
BEMMELEN. Dr. W. VAN. — Directeur Kon. Magn. en Met. Observatorium te Batavia.
BEZEMER. Prof. T. J. — Hoogleeraar a/d Landbouw Hoogeschool te Wageningen.
BOEKHOUDT. Mr. W. — Oud-Raadsheer Hoog gerechtshof N. I., Lid Hoog Mil. Gerechtshof te Utrecht.
BODEMEYER. C. E. — Oud-Resident.
BOSBOOM. H. D. H. — Gep. Luit. Kolonel Infanterie N. I. Leger.
BOSMAN. J. — Oud-Resident.
BRACONIER. A. DE. — Bibliothecaris Kol. Instituut.
BRUYN KOPS. G. F. DE. — Oud-Resident.
BIJLERT. W. P. B. VAN. — Inspecteur Opiumregie.
BIJLEVELT. B. L. VAN. — Oud-Resident.

C.

CARPENTIER ALTING. Prof. Mr. J. H. — Oud Hoogleeraar. Lid v. d. Raad van N. I.
COHEN. L. — Leeraar H. B. S. te Haarlem.

D.

DAAM VAN TUBERGEN. J. H. — Kolonel Infanterie N. I. Leger.
DAMSTÉ. H. T. — Resident.
DOM VAN ROMBEEK. L. E. — Oud-Inspecteur Gouv. Koffiecultuur in N. I.
DOUWES DEKKER. H. Ch. — Oud-Assistent-Resident.
DIJK. L. J. VAN — Commies Dept. v. Koloniën.

E.

ENGELENBERG. A. J. N. — Oud-Resident.
ENTHOVEN. J. J. K. — Gep. Kol. Gen. Staf N. I. leger.

F.

FISCHER. H. W. — Conservator aan 's Rijks Ethnogr. Museum te Leiden (overleden).

G.

GERDES OOSTERBEEK. W. F. — Hoofd-Commies Dept. v. Koloniën.
GONGGRIJP. G. L. — Oud-Resident.
GUNNING. Dr. J. W. — Zendingsdirector.

H.

HAAK. J. — Oud-Directeur Opiumfabriek in N. I.
HAAN. Dr. J. DE. — Oud-Directeur v/h Geneeskundig Laboratorium te Batavia.
HAMERSTER. M. — Controleur B. B.
HARDEMAN. J. — Referendaris Dept. v. Kol.
HARLOFF. A. J. W. — Resident.
HEERES. Prof. Mr J. E. — Oud-Hoogleeraar.
HELB. Mr. H. A. — Secretaris van het Gouvt. N. I.
HELFRICH. O. L. — Oud-Resident, Gouverneur van Curaçao.
HEMSING. Mr. Dr. H. L. — Adm^r. Dept. v. Koloniën.
HERMENS. O. E. V. — Oud-Resident.
HEYTING. H. G. — Oud-Resident.
HOESEIN DJAJADININGRAT. — Ambtenaar voor de beoefening van Indische talen te Batavia.
HOFLAND. J. — Oud-Resident.
HUFFEL. J. J. VAN. — Oud-Assistent-Resident.
HUMMEL. J. H. — Directeur Koninkl. PaketvaartMij. te Amsterdam.

I.

IHLE. Prof. Dr. J. E. W. — Hoogleeraar Veeartsenijkundige Hoogeschool te Utrecht.

J.

JONGENEEL. Mr. D. J. — Oud-Adm. Dept. van B. B.
JONKER. Prof. Mr. Dr. J. C. G. — Hoogleeraar te Leiden (overleden).
JOUSTRA. M. — Archivaris Bataksch Instituut.
JUYNBOLL. Dr. H. H. — Dir. van 's Rijks Ethnogr. Museum te Leiden.
JUYNBOLL. Prof. Mr. Dr. TH. W. — Hoogleeraar te Utrecht

K.

KALFF. E. — Oud-Assistent-Resident.
KALFF. S. —
KALSHOVEN. C. A. E. — Oud-Secretaris Dept. O. E. in N. I.
KAMPEN. Prof. Dr. P. N. VAN. — Hoogleeraar te Leiden.
KAPPEN. C. E. VAN. — Oud-Assistent-Resident (overleden).
KERN. Prof. Dr. H. — Oud-Hoogleeraar (overleden).
KLEIWEG DE ZWAAN. Dr. J. P. — Hoogleeraar aan de G. U. te Amsterdam.
KLERCK. E. S. DE. — Luit. Kolonel N. I. leger.
KREISCHER. L. — Oud-Resident.
KRIEBEL. D. J. C. — Controleur B. B.
KROM. Prof. Dr. N. J. — Oud-Chef v. d. Oudheidkundigen Dienst in N. I., Buitengewoon Hoogleeraar te Leiden
KRUYFF. E. DE. — Chef Afd. Nijverheid en Handel Dept. L. N. H. in N. I.

KRUYT. Dr. ALB. C. — Zendelingleeraar v/h Nederl. Zendelinggenootschap op Midden-Celebes.
KÜHR. E. L. — Oud-Assistent-Resident.

L.

LANGE Jr. Dr. D. DE. — Dir. v. h. Embryologische Instituut en priv. docent in de vergelijkende Embryologie a/d Universiteit te Utrecht.
LOEBÉR Jr. Prof. J. A. — Leeraar aan de Kunstnijverheidschool te Elberfeld.
LOUWES. Mr. L. S. — Oud-Lid Raad van Justitie te Batavia.

M.

MAIER. E. G. Th. — Oud-Resident.
MEYERE. Prof. Dr. J. C. H. DE. — Buitengewoon Hoogleeraar in de Entomologie aan de G. U. te Amsterdam.
MOQUETTE. J. P. —

N.

NEDERBURGH Mr. C. B. — Oud-Alg. Secr. van het Gouvt. N. I.
NEUMANN. J. B. — Oud-Resident.
NIERMEYER. Prof. J. F. — Hoogleeraar te Utrecht.
NUSSELEIN. H. H. F. J. — Oud-Assistent-Resident.

O.

OORT. Dr. E. D. VAN. — Dir. Rijksmuseum v. natuurlijke historie te Leiden.
OPHUYSEN, Prof. CH. A. VAN. — Hoogleeraar te Leiden. (overleden).
OUDEMANS. G. J. — Oud-Resident.
OVERDUYN. F. K. — Oud-Resident.
OVERVOORDE. Mr. Dr. J. C. — Gemeentearchivaris te Leiden.

P.

PETRUS BLUMBERGER. J. Th. — Assistent-Resident.
PHAFF. J. M. — Kapt. t/z tit., Chef Afd. Hydrographie, Dept. v. Marine.
PRINSEN GEERLIGS. Dr. H. C. — Dir. v. d. Filiale Nederland v. h. Proefstation v. d. Javasuiker-Industrie.
PULLE. Prof. Dr. A. — Hoogleeraar te Utrecht.

R.

RAADT. Dr. O. L. E. DE. —
RAEDT VAN OLDENBARNEVELT. H. J. A. — Oud-Resident.
RAHDER. W. J. — Oud-Resident.
RONKEL. Prof. Dr. Ph. S. VAN. — Hoogleeraar te Leiden.
ROOS. K. H. F. — Oud-Resident.
ROSSUM. J. P. VAN. — Gep. Kapt. ter Zee.
ROUFFAER. G. P. —

S.

SCHRÖDER. E. E. W. G. — Assistent-Resident.
SCHUILING. R. — Leeraar H. B. S. Deventer.
SERTON. P. — Assistent Ned. Handels-Hoogeschool te Rotterdam.
SNELLEMAN. JOH. — Oud-Directeur Museum voor L. en V. en Marit. Museum Prins Hendrik te Rotterdam.
SNETHLAGE. Ir. A. — Secretaris N. I. S. (overleden).
SPAT. Prof. C. — Leeraar Kon. Mil. Academie te Breda.
STEMPELS. G. J. D. C. — Hoofdcommies Dept. v. Koloniën.
STUURMAN. J. R. — Oud-Resident.
SURYA NINGRAT. R. M. SUWARDI. — Journalist.

T.

TIDEMAN. J. — Assistent-Resident.

U.

ULJEE. G. L. — Assistent-Resident.

V.

VELDE C. VAN DE. — Oud-Resident.
VELTMAN. T. J. — Gep. Luit.-Kolonel Infanterie N. I. Leger.
VERMAST. A. M. — Gep. Majoor-Paardenarts N. I. Leger.
VOGEL. H. C. A. G. DE. — Oud-Resident.
VOLLENHOVEN. Prof. Mr. C. VAN — Hoogleeraar te Leiden.
VOORDUIN. J. C. — Oud-Hoofdingenieur B. O. W.

W.

WELBERGEN. H. G. — Oud-Ambtenaar Dept. v. Koloniën.
WENT. Prof. Dr. F. A. F. C. — Hoogleeraar te Utrecht.
WENTHOLT. L. R. — Resident.
WESTENENK. L. C. — Resident.
WESTERDIJK. Mej. Prof. Dr. JOH. — Buitengewoon hoogleeraar te Utrecht.
WING EASTON. N. — Oud-Hoofdingenieur Mijnwezen N. I.
WINTGENS. W. C. B. — Oud-Inspecteur van Scheepvaart in N. I.
WIJERS. P. — Oud-Resident.

Z.

ZAALBERG. Mr. Dr. H. — Oud-Dir. Postspaarbank N. I.
ZONDERVAN. H. — Hoofdredacteur Encycl. Winkler Prins.

VOORBERICHT.

In de redactie kwam wederom verandering, doordat de Heer S. DE GRAAFF, wegens andere bezigheden verhinderd deel te nemen aan de verdere werkzaamheden voor de Encyclopædie, na het verschijnen van het tweede deel uit de redactie trad, terwijl de afdoening van de dagelijksche zaken op het redactiebureau door het vertrek van den Heer W. C. B. WINTGENS in begin 1919 in andere handen overging.

Voor de regelen, welke bij de bewerking van dit deel zijn inachtgenomen, moge verwezen worden naar het voorbericht van de beide voorgaande deelen, ten aanzien van de contrôle op Inlandsche woorden en benamingen, de spelling van Inlandsche woorden en het gebruik van klankteekens inzonderheid naar het voorbericht van het tweede deel. Slechts het volgende zij daaraan toegevoegd.

Bij Latijnsche plantennamen is, als gevolg van nieuwe gegevens, die den bewerker thans ten dienste stonden, enkele malen een Inlandsche naam vermeld, welke in de vorige deelen niet voorkomt. Ook zijn wel Inlandsche plantennamen opgenomen als verwijzing naar een vroeger opgenomen Latijnschen naam, hoewel bij dezen laatste de Inlandsche naam niet is genoemd. Dit is geschied in die gevallen, waarin de oorspronkelijk onvermeld gelaten Inlandsche naam, bij nader inzien, niet in de Encyclopædie ontbreken mocht.

De veelvuldige wijzigingen in de administratieve indeeling van het grondgebied in Ned.-Indië zijn soms oorzaak van gemis aan overeenstemming tusschen ter zake handelende mededeelingen in artikelen, welke in verschillende deelen der Encyclopædie en dus op verschillende tijdstippen zijn opgenomen. Verschillen van dien aard wijte men dus niet aan mindere nauwkeurigheid.

Ook de verschijning van dit deel is door meer dan een oorzaak vertraagd geworden. De epidemie, welke eind 1918 en begin 1919 ons land teisterde, heeft de medewerkers van de Encyclopædie niet gespaard en vele maanden vertraging zijn hiervan het gevolg geweest. De vooral in den aanvang nog ongeregelde verbinding met Indië voorts is mede weinig bevorderlijk geweest voor een geregelden voortgang tijdens de bewerking. Ten einde het verschijnen van dit deel zooveel mogelijk te bespoedigen zijn enkele artikelen, welker bewerking de uitgave wellicht te lang zou ophouden, verplaatst naar het algemeen supplement en is in dit deel volstaan met eene verwijzing naar dat supplement.

Aan allen, die bij de samenstelling van het derde deel hunne medewerking hebben verleend, betuigt de redactie gaarne haar dank.

December 1919. DE REDACTIE.

Noodzakelijke Verbetering op het 2e deel.

Blz. 152, 1e kol. regel 1 v. b. Het „Octrooireglement" is bij Ind. Stb. 1918 n°. 245 opnieuw vastgesteld, met intrekking van dat in Ind. Stb. 1912 n°. 334 j° 1913 n°. 547.

ERRATA EN VERBETERINGEN 3e DEEL.

Blz. 14, 1e kol. regel 18 v. b. Achter MAL. moet de , vervallen en tusschen Litji en Loetji een , geplaatst worden.

„ 20, 1e „ regel 8 v. b. staat babouws moet zijn: bouws.

„ 220, 1e „ regel 23 v. b. Achter de woorden: „voor langeren termijn het gebruik van gronden te verzekeren" te voegen:
„ , ten einde naar door de Regeering is toegelicht, voor dat geval tot afschaffing „van het verderfelijke voorschotstelsel te kunnen overgaan, terwijl het toestaan „van de huur op langeren termijn weder tengevolge heeft, dat aan de verhuurders „een huurprijs is gewaarborgd, die meer overeenkomstig de werkelijke huurwaarde „is van de in de laatste jaren sterk gestegen prijs der sawahs.

„ 532, 1e „ staat achter **RADJA AMPAT GROEP:** Zie supplement, moet zijn: Zie PAPOEA'S.

N.

NAAKTSLAKKEN. *Opisthobranchia* zonder hoorn (Zie GASTROPODEN).

NAAMGEVING. Geslachts- of familienamen zijn bij de inlanders van Ned.-Indië niet in gebruik; waar zij door hen gevoerd worden, is dit het gevolg van Europeeschen invloed, zooals bij inl. Christenen in de Minahasa en op de Molukken en bij enkele volken van de eilanden in het Z.O. van den archipel, waar Portugeezen zich vestigden. Die familienamen zijn dan ook aan Europeesche talen ontleend; zij missen echter de vastheid van onze „vannen", daar zij, althans nog kort geleden, in de Minahasa niet zelden voor een anderen verwisseld werden. (Zie Wilken T. B. G. XXII, bl. 364).

Op Java ontvangt het kind gewoonlijk zijn naam op den 3den dag na de geboorte; in den regel geschiedt dit op feestelijke wijze, in eene bijeenkomst van desagenooten (sĕdĕkah) en wordt de naam veelal door den vader bepaald, die echter de goedkeuring van de ouderen onder de aanwezigen inroept. Bij de keuze van den naam wordt vaak willekeurig te werk gegaan; zij is niet zelden van allerlei omstandigheden afhankelijk, zooals van het lijden der moeder, huiselijke moeilijkheden enz.; soms wordt een voudig de pasar- of weeknaam van den geboortedag van het kind gekozen; ook worden wel weinig kiesche benamingen aan een kind gegeven. In den regel echter ontvangen de kinderen de namen der grootouders, wanneer dezen nog in leven zijn. De hier besproken „kindernaam" is gewoonlijk in overeenstemming met den stand der ouders; bij gewone Javanen Polynesisch, zooals Sidin, Sariman; bij aristocratische familiën Hindoesch. Kinderen van hadji's of andere vromen ontvangen wel bekende Arabische namen, bijv. van den profeet of van Moslimsche heiligen, soms zeer verbasterd zooals Boebar voor Aboe Bakr. Bij Poensen t. a. p. vindt men een lijst van talrijke Javaansche mannen- en vrouwennamen.

Ofschoon deze kindernaam door den Javaan op lateren leeftijd gewoonlijk voor andere namen verwisseld wordt, schijnt hij volgens sommigen een vaster kenmerk opteleveren dan de later aangenomen naam, zoodat het Kon. Besl. tot uitvoering van de agrarische wet (Ind. Stb. 1872 no. 117, art. 2) den inlander, die agrarisch eigendom verlangt, voorschrijft in zijn verzoekschrift optegeven den naam, welken hij als kind heeft gedragen.

Die naamsverwisselingen komen bij verschillende gelegenheden voor. Wij zwijgen van de zoodanigen, die dienen moeten om der politie het spoor bijster te maken; ook bij het verlaten van eene desa zonder zulke redenen neemt de Javaan wel een nieuwen naam aan. Bij de gewone desa-Javanen is echter de voorname reden om van naam te veranderen de geboorte van het eerste kind, hetgeen k a r a n a n a k „geheeten naar zijn kind" genoemd wordt. In dit geval toch worden de ouders naar dat kind genoemd, met bijvoeging voor den vader van Pak (Bapak, vader) en voor de moeder van Bok (Ĕmbok, moeder), zoodat de man, die vroeger b. v. Sidin heette, nu „Pak-Sariman" genoemd wordt. In den regel blijven de ouders nu dien naam voeren, en heeft de geboorte van latere kinderen daarop geen invloed; sterft echter het eerste kind, dan neemt in Midden-Java de vader zijn kindernaam weder aan; in O.-Java wordt dan de naam van het tweede kind aangenomen of behoudt hij den naam van het gestorven kind, als er geen tweede kind geboren wordt. Soms wordt de naam van een kind veranderd, ten einde dit aan slechte invloeden te onttrekken, als het b. v. sukkelt en ziekelijk is en dan nemen de ouders dien nieuwen naam tevens als oudernaam aan. Ook op lateren leeftijd verwisselt men om diezelfde reden wel van naam, wanneer men b. v. met allerlei tegenspoed heeft te kampen, en dan door naamsverwisseling daaraan hoopt te ontkomen. Voorts geschiedt het ook wel dat een pas gehuwde man, die zich in de woning zijner schoonouders vestigt, van dezen een naam ontvangt, ten teeken dat hij hen volgt.

Een aanleiding om een anderen naam aantenemen ligt in verandering van rang en stand. Terwijl het zelden schijnt voortekomen, dat men bij vermindering in rang zijn kindernaam weder aanneemt, zoo is het algemeen gebruikelijk bij opklimming in rang van naam te verwisselen en is het zelfs niet behoorlijk dit natelaten. Het gebruik geeft aan, welke namen voor den nieuwen rang passend zijn; de Soesoehoenan en de Sultan nemen bij hunne troonsbeklimming de sedert lang vastgestelde namen aan (zie VORSTENLANDEN); regenten zullen namen kiezen, in verband met hunne waardigheid, en aan het Kawi, of wat daarvoor gehouden wordt, ontleend, zooals Sastrâ Adiningrat, Tjâkrâ Nĕgârâ, Soeriâ Winâtâ. Mindere ambtenaren, zooals patihs of wedana's, kiezen weder andere Kawi-namen [1]). Andere personen van hoogen stand vervangen ook wel hun kinder-

[1]) Bij Gouv. Besl. is bepaald, dat inl. hoofden niet van naam mogen veranderen zonder toestemming van den Gouv.-Gen. Het hoofd van gew. bestuur geeft inlichting omtrent de beteekenis van den nieuwen naam.

naam door een naam, aan hun geboorte-desa ontleend, met bijvoeging van den titel Kjahi, zooals Kjahi Madja. Bij gelegenheid der bedevaart naar Mekka neemt men gewoonlijk (liefst met voorlichting van een Mekkaansch geleerde) een bekenden Arabischen naam aan (vgl. C. Snouck Hurgronje, Mekka, II, 322 v.v.). Vrome Mohammedanen in den Archipel voeren bij voorkeur zulk een Arabischen naam, soms echter ook wel Hindoenamen, zooals Prawiranata, Adi Widjaja. Tot het Christendom bekeerde Javanen nemen in den regel bij den doop naast den ouden naam een tweeden aan; dikwijls, ofschoon niet altijd, een bijbelschen of Europeeschen naam.

Voor Soendaneezen en Madoereezen geldt in hoofdtrekken hetgeen omtrent de Javanen is opgemerkt; bij eerstgenoemden wordt de oudernaam aan den kindernaam toegevoegd en vervangt dezen niet.

Bij de Atjèhers geschiedt de naamgeving meestal eerst na den kraamtijd van 44 dagen en zonder veel plechtigheid. De teungkoe raadpleegt een boekje voor de bepaling der namen; vóór dien tijd worden de kinderen met namen aangeduid die algemeen en nietszeggend, — soms vrij triviaal zijn, maar welke toch voor velen de eenigen zijn, waarbij zij hun leven lang genoemd worden. Verscheidene Atjèhers doen het zonder de Arabische namen door den teungkoe gegeven, en hebben in plaats daarvan slechts namen aan een of ander voorwerp uit het dagelijksche leven of aan het uiterlijk ontleend. Opzettelijke verandering van eenmaal gegeven namen uit bijgeloovige drijfveeren komt bij hen niet voor. Zie een lijst van gebruikelijke Atjèhsche persoonsnamen bij Snouck Hurgronje, De Atjèhers, Dl. I, bl. 501.

Bij de Minangkabauers wordt eveneens spoedig na de geboorte, in den regel, in overeenstemming met de Moslimsche wet, op den 7den dag, aan het kind een naam gegeven, de namŏ kètè[e] (ketjil), waarover zie MINANGKABAUERS Dl. II. blz. 748. Deze naam is een echte „kindernaam", daar men hem eigenlijk alleen als kind draagt; in de L Kota en Tanah-Datar bestaat echter de gewoonte, dat men dien naam ook als volwassene behoudt, tenzij men als hoofd aanspraak op een bepaalden galar heeft. Die kindernaam wordt ook meermalen voor een anderen verwisseld; vader en moeder worden, wanneer zij geen titel-galar bezitten, na de geboorte van een kind met den naam van hun eerstgeborene aangeduid; ook worden grootvaders wel naar den kleinzoon, ooms naar den neef genoemd. Dit is de gala imbauan (van imbau, toeroepen). Ook wordt iemand niet zelden met den gala kiasan aangeduid, die een bijnaam is, ontleend aan beroep, uiterlijk, lichaamsgebrek, zooals „de schele", enz.

In deze gevallen heeft „gala" of „galar" de beteekenis van „naam"; de beteekenis der hoogere galar's kan echter het best door „titel" worden weergegeven. Met name is dit het geval met den galar poesaka, de galar, die in elke familie erfelijk is. In elke familie van een soekoe toch is een galar poesaka, die door haar hoofd (panghoeloe) gedragen wordt en dus onveranderlijk aan die betrekking verbonden blijft [1]). Oorspronkelijk ging hij over op den oudsten neef (zusterszoon); thans komt hij toe aan hem, die als panghoeloe gekozen wordt. Ook de poetjoek (panghoeloe poetjoea[e], het hoofd van de oudste der familiën in de soekoe, die een nagari bewonen) heeft als zoodanig een vasten galar, die van den eenen titularis op den anderen overgaat. Wanneer de families zich uitbreiden, zoodat het getal panghoeloe's vermeerdert, dan wordt voor een nieuwen tak door de gezamenlijke hoofden een nieuwe galar gemaakt, die galar boeatan (gemaakte galar) heet, en eveneens erfelijk is en dus poesaka wordt. Gewoonlijk voeren alleen volwassenen den galar poesaka, maar het komt toch voor, dat een tijdelijk ongebruikte galar gegeven wordt aan het kind, dat er de erfgenaam van zijn zal. De galar poesaka mag, op straf van boete, door niemand gedragen worden die er geen recht op heeft; — daarbij moet echter worden opgemerkt dat een galar, die in de eene nagari „poesaka" is, dit in eene andere weder niet is en daar dus wel als galar imbauan wordt aangenomen. Behalve de panghoeloe hebben ook de andere waardigheidsbekleeders: manti, doebalang en malim, recht op een galar poesaka.

Behalve de galar poesaka kent de Minangkabauer nog als titel de galar moeda [2]). Wanneer verschillende personen, tot dezelfde familie behoorende (kamanakan) volwassen zijn, en een hunner den galar poesaka heeft, nemen de anderen een galar aan, die slechts daardoor van den erfelijken galar verschilt, dat de titel „datoeâ[e]", — die alleen den panghoeloe toekomt, — daarin niet voorkomt. Niet zelden worden zelfs geheel verschillende galar's aangenomen; een en ander moet echter geschieden in overleg met de familie-hoofden en bij gelegenheid van een feest. Eindelijk neemt ook de panghoeloe limbago (iemand die den titel van panghoeloe eershalve verkreeg) een galar aan, die echter niet erfelijk is en niet met den galar poesaka eensluidend mag zijn.

De galar's, die uit een praedicaat en omschrijving bestaan, zijn over het algemeen zeer hoogdravend, zoodat zelfs praedicaten als: soetan, maharadjŏ, radjŏ bagindŏ, niet zelden voorkomen. Zij bewijzen echter volstrekt niet den hoogen rang van hem die ze voert, daar ze dikwijls door lieden uit het volk gedragen worden. Zooals boven reeds werd gezegd, duidt alleen het praedicaat „datoeâ[e]" aan, dat de

[1]) In sommige streken worden echter de galar's om beurten door de poetjoeks of de panghoeloe's der families gedragen; heeft iemand dan eenen galar gedragen, dan voert de opvolger den 2en en diens opvolger den 3en.

[2]) De Hr. Mansveld maakt onderscheid tusschen galar berpangkat, die aan een persoonlijke waardigheid verbonden is, en galar poesaka nan moeda, die door lang gebruik in de familie erfelijk, door niemand dan door den naasten erfgenaam gedragen mag worden, doch geen waardigheid aanduidt. Galar boeatan is volgens hem de galar, die gegeven wordt als er geen galar poesaka in de familie vacant is en bij feestelijke gelegenheden wordt toegekend aan hem, die nog geen galar kiasan of imbauan heeft.

drager een hoofd is. In de kuststreken van Sumatra echter wijzen de praedicaten inderdaad op hoogeren of lageren adelstand, zoodals radja, soetan, marah, magë[2] en hebben de dragers op bijzondere eerbewijzen aanspraak.

In Lëbong heeft de kleine man geen galar; deze komt alleen toe aan de hoofden, en gaat over op den opvolger in de waardigheid.

Bij de Bataks wordt de galar in verschillende streken eveneens gedragen, waarschijnlijk ten gevolge van Maleischen invloed. Het onderscheid tusschen den galar poesaka en moeda bestaat daar echter niet; de laatste komt uitsluitend voor, wordt naast den gorar danak (= namŏ këtë[2]) gebruikt, en bestaat eveneens uit een praedicaat (gewoonlijk dja, verkorting van en een lagere titel dan radja) en een omschrijving. Ook personen uit lagere standen voeren bij hen een galar. De hoogere standen en vooral de naasten van den vorst verwisselen den galar op lateren leeftijd, bij het aanvaarden eener betrekking, bij een huwelijk, enz. (gorar magodang of gorar haradjaan), waarbij dan een ander praedicaat, zoodals baginda, soetan, gebezigd wordt; het erkennen van een hoogeren galar gaat altijd met een kostbaar feest gepaard. Het praedicaat van den galar blijft veelal in het geslacht voortbestaan, met dien verstande, dat het een geslacht overspringt en dus niet op den zoon, maar op den kleinzoon overgaat.

Wat overigens de naamgeving bij de Bataks betreft, zoo geschiedt deze eveneens eenige dagen na de geboorte van het kind; is het eerste kind een jongen, dan geeft de moeder, de moedersbroeder of diens vrouw den naam, anders de tante van vaders kant; de volgende kinderen ontvangen dien van vader en moeder. Om nategaan of de gekozen naam passend is, wordt het lot geraadpleegd; naarmate van het even of oneven getal van rijstkorrels, die men in de hand neemt (zie Wijngaarden, bl. 319) wordt de gekozen naam behouden of een andere genomen. Volgens genoemden schrijver is het bij de Karo-Bataks ongeoorloofd kinderen te noemen naar bloedverwanten. Ook de Bataks noemen zich, wanneer zij een kind gekregen hebben, bij voorkeur naar hun eerstgeborene, met bijvoeging van amang, inang, opa ni, ina ni of pan en nan of afkortingen daarvan.

Het aannemen van den naam van den eerstgeborene door de ouders komt overigens bij verreweg de meeste stammen voor, die den Archipel bewonen, de Boegineezen en Makassaren, de Dajaks, enz. en is ook bij de stamverwante Howa's op Madagascar gebruikelijk [1]). Bij de Arfakkers en op de Kei-eilanden zou men echter zijn eersten naam voortdurend behouden. Bij de Savoeneezen wordt tusschen echte en onechte kinderen onderscheid gemaakt, daar de eerste den naam des vaders, de anderen dien der moeder als bijnaam ontvangen; het is daardoor mogelijk geslachtslijsten der familiën vaststellen, waarop de Savoeneezen zeer gesteld zouden zijn.

Even als bij de Bataks wordt ook bij de Dajaks en Amboneezen het lot over den naam geraadpleegd. Bij de eerstgenoemden worden stukjes rotan, die ieder een naam ontvangen, in een kom met rijst geplaatst en de moeder moet daaruit een stukje grijpen waarvan de naam aan het kind wordt gegeven. Bij de Amboneezen, evenals op de Aroe-eilanden, Babar, Kisar, enz. geeft de vader het kind een naam, en legt het daarna aan de borst der moeder; als het kind dan zuigt is de naam passend, anders beproeft men het met een anderen, zoolang tot het kind de borst neemt.

Bij verscheidene volksstammen van den Archipel heeft men er een afkeer van bij zijn naam genoemd te worden, hetgeen verband schijnt te houden met de algemeen heerschende begrippen omtrent animisme; het wordt daar als zeer ongepast beschouwd, iemand naar zijn naam te vragen en wanneer de inlander, zooals voor de Gouv. rechtbanken, verplicht wordt zijn naam optegeven, zal hij toch nog zooveel mogelijk vermijden, op de desbetreffende vraag een direct antwoord te geven door b. v. te verzoeken dat een ander dien opgeve, of door te antwoorden: men noemt mij zoo en zoo! Bij Javanen en Maleiers bestaat dit vooroordeel niet, wel o.a. bij de Minangkabauers. Bij sommige volkeren meent men dat het noemen van eigen naam of dien van verwanten onheil zal baren (zie PAMALI); bij de Toradja's van Poso meende men zelfs, dat het opschrijven van den naam (d. w. z. den eigenlijken, niet den pompeindo, den tweeden naam) den dood van den genoemde zou ten gevolge hebben, omdat degene, die den naam uitsprak, de ziel van den genoemde zou medenemen (Med. Ned. Zend. XLII, bl. 61).

Bij de Arabieren kent men den voornaam, 'ism, en den familienaam, nisbah, nasab. De eerste wordt bij de besnijdenis gegeven; de jongens worden daarbij bijv. genoemd naar den Profeet, of naar leden van zijn geslacht, of van zijne metgezellen of krijgen namen met Abd (dienaar) samengesteld, zooals Abdallah. Meisjes krijgen namen naar de vrouwen of de vrouwelijke familieleden van den Profeet, of bijv. namen, die aanduiden dat zij bemind of gezegend zijn, namen van bloemen, enz. De Profeet heeft de ouders aanbevolen om hunne kinderen „schoone namen" te geven. De familienaam, die van vader op zoon overgaat, wordt afgeleid van de plaats van herkomst (b. v. al-Habsjî), den stamvader of den stam (zooals al-Hâsjimî, al-Qoeraisjî); dikwijls ook van het beroep van den stamvader. Niet zelden worden twee geslachtsnamen tegelijk gedragen, t. w. die van de familie en van den stam, waartoe men behoort. Bovendien voert de Arabier ook nog de koenjah of „oudernaam"; voor een man bestaande uit den naam van zijn kind met bijvoeging van Aboe, of wel dien van zijn vader met bijvoeging van Ibn (bin), zooals Aboe 'Abdallah, Ibn Moehammad; en voor eene vrouw den naam van hare dochter, met bijvoeging van Oem, zooals Oem Fâtimah. Eindelijk is bij hen ook gebruikelijk de laqab of bijnaam, die ook bij de Maleiers bekend is, zooals Noer ad-dîn. Zie V. T. E. Colebrooke: On the proper names of the Mohammedans, Journal R. As. Soc. New Ser. XI, 1879, bl. 171.

Onder de Chineezen heerscht algemeen de gewoonte om jonge kinderen, zoodra zij voldoende zijn opgegroeid om naar een naam te gaan luisteren, er eenen te geven, die aan iets ver-

[1]) Over de vermoedelijke aanleiding daartoe zie Wilken t. a. p. bl. 371.

achtelijks, of aan een waardeloos wezen of voorwerp doet denken, b. v. vloo, weegluis, bedelaar, opveegsel, aardappel, dolle hond, enz. De naam klinkt des te leelijker naarmate men het kind meer vertroetelt. Het zijn de moeders, die zulke namen uitdenken, in het denkbeeld aldus kwade geesten, die er steeds op uit zijn den mensch te treffen in wat hem het dierbaarst is, in den waan te brengen dat het kind door de ouders niet wordt op prijs gesteld, en dus alle aanleiding om het kwalen en ziekten te bezorgen vanzelf vervalt.

Dien eersten naam behoudt het kind door zijn gansche jeugd heen, ja zelfs onder intieme bekenden tot het einde zijns levens. Daarnevens echter bezit iedereen een z.g. „melknaam", hem reeds enkele dagen na de geboorte gegeven, en die als de werkelijke persoonsnaam beschouwd wordt. Veelal is hij zeer schoonklinkend, daar het denkbeeld heerscht, dat hij het kind de zegeningen zal brengen, die hij uitdrukt. Om een paar voorbeelden te noemen: Groei van Geluk; Vermeerdering van Levensjaren; Wijsheid en IJver, enz. In den regel bestaat de melknaam uit twee woorden; doch namen van één woord zijn volstrekt niet zeldzaam. Vaak wordt voor de naamgeving de waarzegger geraadpleegd. Deze onderzoekt of er in het levenslot van het kind invloeden van een of meer der Vijf Elementen, waaruit het heelal is opgebouwd, ontbreken, ten einde dan te bepalen of er ook een naam dient gekozen te worden die, in geschreven vorm, het teeken bevat, dat die ontbrekende elementen voorstelt.

Opmerking verdient, dat men den melknaam zooveel mogelijk geheim houdt, met het doel de booze geesten niet op den drager opmerkzaam te maken. Deze gewoonte vervalt eenigszins als de eigenaar volwassen is, en dus in het volle genot van zijn weerstandsvermogen tegen booze geesten is gekomen; immers men ziet den naam dan zonder schroom op visitekaartjes en in briefwisseling bezigen. Kinderen mogen echter den melknaam hunner ouders nimmer noemen of schrijven, op straffe van voor hoogst oneerbiedig te worden aangezien. Orthodoxe lieden breiden dit verbod zelfs uit tot de namen van grootouders, vadersbroeders en andere familieleden, wien men eerbied en onderdanigheid verschuldigd is.

Zwakke kinderen versterkt men vaak, door hun een naam te geven als Steen, Rots, Hamer, IJzer, enz. Algemeen ook heerscht het gebruik om ingeval van ziekte of tegenspoed den melknaam door een anderen te vervangen, op grond dat hij getoond heeft geen geluk te brengen. Zulk een naamsverandering vindt veelal plaats in overleg met een waarzegger, of na raadpleging van een godheid.

De noodzaak om den eigennaam (m i ăng) geheim te houden heeft de noodzakelijkheid doen geboren worden om het individu aan te duiden door eene omschrijving, m. a. w. door een naam, die zijne meest in het oog loopende karaktertrekken uitdrukt of heet uit te drukken. Zulk eene h o bestaat vaak uit één, in verreweg de meeste gevallen echter uit twee woorden of letters, met schoonklinkende beteekenis. Vrouwen bezitten zulk een naam niet, evenmin als een z. g. d z i, een soort van bijnaam of titel, dien mannen bij hun huwelijk aannemen, en waaronder zij nog na hun dood worden vereerd. Geletterden noemen elkander veelal bij een zoogenaamden „boekennaam", een pedanten bijnaam, die hun reeds bij den aanvang hunner studiën door of in overleg met den schoolmeester wordt toebedeeld. Ten slotte neemt men bij intreding in den staatsdienst een „ambtsnaam" aan, die, evenals de d z i, in de meeste gevallen uit twee schoonklinkende woorden bestaat.

Zie Poensen, Iets over Jav. naamgeving, Med. Ned. Zend. XIV, 1870 bl. 304; Mansveld, Iets over namen en galars onder de Maleiers, T. Bat. Gen. XXIII, 1876, bl. 442; Wilken, Iets over naamgeving, T. Bat. Gen. XXII, 1875, bl. 362; Wijngaarden, Iets over naamgeving bij de Karau-Bataks, Med. Ned. Zend. XXXVIII, 1894, bl. 311 en de werken aangehaald in de Handleid. voor de Volkenkunde van Wilken en Pleyte, bl. 211 vlg.

NAASTINGSRECHT. Zie onder GROND (RECHTEN OP DEN), Dl. I, blz. 823.

NADAR, d.i. gelofte (Arab. *nadzr*); vgl. KAOEL.

NADJIS, d. i. ritueel onrein volgens de Mohammedaansche wet.

NAGÂRÂ. Zie NÊGÂRÂ.

NAGARA KÊRTAGAMA. Zie JAVA GESCHIEDENIS, Dl. II, blz. 193.

NAGARI. De Minangkabausche gemeente ter Sumatra's Westkust. Het woord is van Sanskrietschen oorsprong, de Hindoe-Javanen zullen in het laatst der 13de eeuw dezen naam hebben gegeven aan de dorps-staatjes, die zij in de „Padangsche bovenlanden" vonden. De nagari was van ouds de territoriale, staatkundige en tevens godsdienstige eenheid in het Minangkabausche land. Zij heeft haar eigen grenzen en haar eigen grondgebied, haar bestuur van volkshoofden, een eigen afgerond vermogenswezen, hare rechtsbevoegdheden, adatrechtspraak en adatgeesteiijkheid (Zie L. C. Westenenk, De Minangkabausche Nagari, Med. Encc. Burau VIII, 1915). Zie ook DORP, Dl. I, blz. 636 en NÊGÂRÂ, NÊGÊRI.

NAGARI-SCHRIFT. Het meest bekende der talrijke Indische alphabetten, thans het gewone schrift voor Hindi en Mahratsch en ook het meest gebruikelijke voor gedrukte Sanskrit-werken. Het werd naar Cambodja en Java gebracht door Boeddhistische emigranten of zendelingen uit de streken, die thans de Vereenigde Provincies van Agra en Oudh en het Westelijk deel van Bengalen uitmaken. Het komt op Java voor op enkele moeilijk te ontcijferen steenen en op eenige Boeddhistische godenbeelden, o.a. van Singasari en van Toempang afkomstig; in vergelijking met de Kawi-opschriften zijn de Nâgarî-opschriften zeer gering in aantal. Hiertoe behoort het Nâgarî-opschrift, gevonden tusschen Kalasan en Prambanan, uitgegeven door Dr. J. Brandes in Tijdschr.-Ind. T.-L.-VK. XXXI, 1886 p. 240—260.; in de noot op pag. 243 somt Dr. Brandes alle uit onzen Archipel bekende Nâgarî-opschriften op; klaarblijkelijk is het Nâgarî nooit op Java inheemsch geworden, evenmin als in Cambodja, waar het getal Nâgarî-inscripties even klein is. (Vergel. LETTERSCHRIFT).

NAGASARI (MAL., SOEND.). Zie ACACIA FARNESIANA.

NÂGÂSARI (JAV.). Zie MESUA.

NAGEH. Stam in Ngada. Zie FLORES Dl. I, blz. 714.

NAGELEN (Kruid). Zie KRUIDNAGELEN.

NAGOER. Een oud Bataksch rijk, dat hoogst-

waarschijnlijk in het tegenwoordige Timoerland heeft bestaan en later in verschillende rijkjes o. a. Panei en Silau is uiteengevallen. De tijd, waarin dit geschiedde, is vrijwel onbekend. Bij Chineesche schrijvers vindt men in de annalen der Mingdynastie iets medegedeeld van Nakoer uit 1416, dat misschien het oude Timoerrijk Nagoer is; volgens anderen, o. a. Rouffaer, is Nakoer (Na-koe-erh) = Nagore, hetgeen het tegenwoordige Pedir of Pidië (in Atjèh) zou zijn.

NAGRÈG (PAS VAN). Over dezen pas gaan de spoorlijn en de postweg van de hoogvlakte van Bandoeng naar die van Garoet; de postweg over de laagste inzinking, op 865 M. hoogte, de spoorlijn iets Zuidelijker op ongeveer 900 M.

NAHUYS VAN BURGST (HUIBERT GERARD Baron). Geb. 28 Maart 1782 te Amsterdam uit het huwelijk van C. de Saint Amant met Mr. P. C. Nahuys. Na te Harderwijk gestudeerd te hebben promoveerde hij daar in Nov. 1803 tot doctor in de beide rechten, oefende aanvankelijk de rechtspraktijk te Amsterdam uit, doch vertrok op het laatst van 1805 naar Batavia als Raad van financiën en domeinen, behoorende tot de commissie van Elout en Grasveld. Daar deze Commissarissen-Generaal door Koning Lodewijk Napoleon werden teruggeroepen, keerde ook Nahuys in 1807 naar het moederland terug; in 1809 werd hij door den Koning weder naar Indië gezonden om depêches aan Daendels overtebrengen. Deze benoemde hem tot Commissaris en inspekteur der wegen en posterijen en belastte hem daarna met de administratie van een groot deel der houtbosschen, in welke betrekking hij zich op verschillende wijzen verdienstelijk maakte en gelegenheid vond twee inlandsche prinsen te redden, die op last van Daendels ter dood gebracht zouden worden. Bij de verovering van Java door de Engelschen werd Nahuys, die zijne diensten aan den Gouv.-Gen. Janssens had aangeboden, krijgsgevangen gemaakt en naar Bengalen en vervolgens naar Engeland gevoerd, waar hij verbleef tot hij in 1813 uit de gevangenschap ontslagen werd. In Nederland teruggekeerd, werd hem in 1814 opgedragen de komst van Nederlandsche troepen op Java voortebereiden; schipbreuk en de latere politieke gebeurtenissen verhinderden zijn vertrek. Hij nam, als majoor bij den staf van Chassé, deel aan den strijd tegen Napoleon in 1815; daarna bood hij aan om op eigen kosten naar Java te vertrekken ten einde de spoedige komst van Comm.-generaal aantekondigen en voor de huisvesting, enz. der te verwachten troepen te zorgen en bewees daarbij den lande groote diensten. Zeer spoedig daarna werd Nahuys tot resident van Djokjakarta benoemd, waar hij weldra grooten invloed verkreeg, ook ten gevolge van de omstandigheid, dat een der door hem geredde prinsen, Pangéran Pakoe Alam, bij de minderjarigheid van den Sultan met het regentschap belast was. Nahuys, die in 1818 tijdelijk als Commissaris van het Gouv. ter kust van Borneo optrad, was niet alleen te Djokjakarta, maar ook te Soerakarta met veel beleid werkzaam; in 1823 laadde hij echter het ongenoegen van den Gouv.-Generaal Van der Capellen op zich, ten gevolge van het aandeel, dat hij in de landverhuur genomen had; hij verzocht zijn ontslag en vertrok naar Nederland, doch keerde weldra naar Java terug en werd in Aug. 1827 benoemd tot resident in Soerakarta en commissaris in Djokjakarta. Mede aldaar onderscheidde hij zich zeer tijdens den opstand van Dipà Nëgårà; na de beëindiging daarvan werd hij met Merkus en Van Sevenhoven in commissie gesteld om de Javaansche vorsten te bewegen een gedeelte van hun gebied aftestaan. Ook hierin, — evenals bij de gevangenneming van den Soesoehoenan, die over dien afstand ontevreden was, — handelde Nahuys tot volle tevredenheid der Regeering; in 1831 verzocht hij ontslag en keerde weder naar Nederland terug, om in 1836 opnieuw naar Indië te vertrekken, ditmaal als Raad van Indië en Generaal-Majoor titulair. Ziekte noopte hem echter na 3 jaren Indië voor goed te verlaten; hij ontving 2 jaar later op verzoek zijn eervol ontslag uit 's lands dienst en vestigde zich op de heerlijkheid Burgst bij Breda, waar hij 12 Jan. 1858 overleed. Hij gaf belangrijke geschriften over Ned.-Indië uit; met name Brieven over Bencoelen, Padang, enz., Breda 1826, 2e druk 1827; Verzameling van officieele Rapporten betreffende den oorlog op Java, 4 dl., Deventer 1835—1836; Beschouwingen over Ned.-Indië, 's Grav. 1847, 2e druk 1848. Zie: Herlaneringen uit het openbare en bijzondere leven van Mr. H. G. Baron Nahuys v. Burgst, 1852. (Niet in den handel); Tijdspiegel 1907, II blz. 345; Indische Gids 1908, I blz. 437.

NAI-POSPOS. Aldus wordt het Z. O. deel van de Pak-Paklanden genoemd, op de Batakhoogvlakte van Noord-Sumatra. In 1879 werd tegen dit landschap militair opgetreden als gevolg van de expeditie tegen Si Singa Mangaradja in 1878. Het werd eerst in 1907 officieel ingelijfd en vormt thans een deel van de onderafdeeling Baroes, residentie Tapanoeli. De streek is een nog grootendeels onbekend bergland met den Paoeng en Oetoes als hoogste toppen van ongeveer 2000 M. Het bergland draagt uitgestrekte benzoë-bosschen

NAÏB, d. i. plaatsvervanger; titel van den districtspanghoeloe; vgl. MOSKEEPERSONEEL en PANGHOELOE.

NAJADEN of *Unionidae.* Zoetwatermosselen, die over de geheele aarde verspreid zijn. Zie verder SCHELPDIEREN.

NAKSJIBENDI-ORDE. Zie TARÈKAT.

NAMNAM (MAL., JAV., SOEND.). Zie CYNOMETRA CAULIFLORA.

NAMATOTE. Een eiland (op oude kaarten genaamd Kowiai), gelegen op de Zuidkust van Nieuw-Guinea, ten Westen van de Tritonbaai. De Noordpunt van het eiland strekt zich uit tot in de Bitsjara (Bitsjaroe)baai. Door de Sophiastraat wordt Namatote van den vasten wal gescheiden. Op beide oevers dier straat dringen diepe fjorden het land in; beide oevers zijn zoo steil, dat zij voor een groot deel geen gelegenheid voor plantengroei bieden.

De voornaamste kampong, zetel van den Radja van Kowiai, heet eveneens Namatote; zij is door een alleenstaanden berg van de Z.-kust gescheiden, terwijl ook ten N. van de kampong het gebergte zich steil verheft. Op de O.-kust is een baai, zeer geschikt voor ankerplaats. In de zeldzame gevallen, dat de golfslag uit het Z.O. het ankeren aldaar verhindert, biedt een baai aan de W.-kust een veilige ligplaats aan.

Reeds in Keyts' tijd was Namatote een handelscentrum. Thans ziet men niets meer dan een

gemetseld graf van een vroegeren radja, een vervallen moskee en een viertal woningen in een klappertuin. Handelaars van Fak-Fak komen hier om de producten op te koopen.

NAMLEA. Hoofdplaats der onderafdeeling Boeroe, afdeeling Amboina der residentie Amboina, gelegen aan een inham aan de Noordzijde van de Kajéli-baai. Zie BOEROE.

NAMOEDALE. Zie BAA.

NANANGKAÄN (SOEND.). Zie EUPHORBIA PILULIFERA.

NANAS (JAV., MAL.), Danas of Ganas (SOEND.), Nanèh (MINANGK.), Honas (BAT.), Anês (ATJÈH), Kanas (DAJ.), Maka (TID. BORN.), Pandang rapo of Pandang nikanre (MAK.), Toeis (MINAH. LANDST.), Nanasi (BOL. MONG.), Nanati (GORONT.), Manilmap (N. G. 4 R.), Anasoel, Kampala of Kainasoe (AMB. LANDST.), Banggala of Bangkala (AMB. Z.-CERAM), Esne (AMB. KIS.). *Ananassa sativa* Lindl., fam. *Bromeliaceae*. De ananas-plant uit tropisch Amerika, thans tusschen de keerkringen algemeen gekweekt, komt er ook verwilderd voor. Zoo huishoudelijk als geneeskrachtig eene plant van groote waarde. De ook in Europa welbekende vruchten worden gegeten en van de bladvezels wordt een sterk wit garen verkregen, dat op sommige plaatsen bij het weven in gebruik is. Als een substituut voor vlas heeft de ananasvezel wellicht de meeste waarde van alle Indische vezels, is althans zeker de fijnste en meest glanzende. Van het conserveeren der vruchten wordt in Ned-Indië nog weinig werk gemaakt; wel is op sommige plaatsen de cultuur belangrijk, b. v. in de Noordelijke helft der residentie Riouw, van waar jaarlijks honderdduizenden vruchten aan de markt te Singapore worden gebracht, om daar geconserveerd en naar Europa en Australië verscheept te worden. De plant wordt ook gebezigd tot omheining van tuinen; in de nabijheid van hoofdplaatsen wordt zij ook op het veld gekweekt; in het Buitenzorgsche groeit vooral een kleinere, zeer geurige variëteit, minder waterrijk en lichter gekleurd dan de gewone ananas; zij staat bekend onder den naam Nanas Bogor.

Het is een oeft, dat met voorzichtigheid dient gebruikt te worden en door de aanwezigheid van kristallen van zuringzure kalk (raphiden) op gevoelige slijmvliezen van het spijs- darmkanaal prikkelend en zelfs ontstekend kan werken. De onrijpe vrucht geldt zelfs als abortivum.

NANAS SABRANG (MAL.). Zie AGAVE.

NANASIAM. Zie PAGOERAWAN.

NANDI. Aan Çiwa als den levenschenker werd de met machtige teelkracht toegeruste stier gewijd, die onder den naam Nandi als zijn drager werd gedacht en vaak zelfs in zijn plaats werd aangeroepen; steeds is hij liggende afgebeeld; hij bezit de vormen van den zeboe, het gebulte Indische rund.

NANGA PANDAN of **TANAH REA.** Kampongcomplex aan de baai van Ëndèh, onderafdeeling Ëndèh, afdeeling Flores, residentie Timor en Onderh.

NANGA-PINOEH. Hoofdplaats der onderafdeeling Mêlawi (zie aldaar) van de afdeeling Sintang, residentie Westerafdeeling van Borneo.

NANGGOELAN. Een tot het Sultansgebied behoorend district van het regentschap Pëngasih, afdeeling Koelon-Prâgâ, residentie Djokjakarta. Op 23 Febr. 1861 is dit gebied, als een groot deel van Middel-Java, hevig geteisterd door bandjirs en aardstortingen. De hoofdplaats is gelijknamig en ligt op een afstand van 24 K.M. van Djokja aan de rivier Prâgâ, die de grens vormt van het regentschap Pëngasih met het Oostelijk daarvan gelegen regentschap Sléman, terwijl de grens met het Noordelijk van dit district gelegen district Kalibawang gevormd wordt door de Kali Poeroe, een zijtak van de K. Sângâ. Van Nanggoelan strekt zich het tamelijk steile en zeer romantische „Westelijke grensgebergte" Westelijk en Noordelijk over Kalibawang uit tot aan de grens met Këdoe. Achtereenvolgens draagt dit gebergte van Zuid naar Noord den naam van Këlir- of Koelon-Prâgâ-gebergte, Tjatjabansch gebergte en Gebergte van Mënoréh. Aan den voet van dit gebergte vindt men in dit regentschap een oud-tertiaire vorming, bestaande uit verweerde kleisteenen en mergels, in Verbeek en Fennema's Geologie van Java aangeduid als „Nanggoelan-formatie", welke — gedeeltelijk blootliggend — behalve versteeningen, die op Java zelden worden aangetroffen, een koollaag bevat, die indertijd aanleiding heeft gegeven tot eenige boringen; technische waarde hebben deze steen- of liever gezegd bruinkolen niet, doordat de hoedanigheid te slecht is; niettemin zijn zij bij gebrek aan brandhout voor deze streek van eenig gewicht. Wat uit een archeologisch gezichtspunt van belang is in dit regentschap, vindt men in de gedaante van verschillende beelden op het erf van het districtshoofd ter hoofdplaats vereenigd.

Het district heeft twee onderdistricten t. w. Watoemêrah en Djonggrangan en had eind 1905 ± 28000 inwoners, allen inlanders. Vroeger was Nanggoelan een regentschap met 16 dëmangschappen. Europeesche landbouwondernemingen worden in het district niet aangetroffen.

Geschiedenis. Den 28en April 1831 werd de Pangéran Praboeningrat in „het beheer" gesteld van eenig land — Nanggoelan — in Koelon Prâgâ ter belooning van door hem aan het Gouvernement bewezen diensten, zoowel tijdens den opstand in gevechten tegen de muitelingen, inzonderheid bij de verdediging van den kraton, als daarna bij het terzijde staan van de „Kommissie ter regeling van de Vorstenlanden".

Deze Praboeningrat was de zoon van een desa-man, die na 1755 voor bewezen diensten tot Toemënggoeng verheven en sedert Wirâgoenâ geheeten was. De zoon had zich langzamerhand weten op te werken en was bij het uitbreken van den opstand van Dipânëgârâ als Radèn Toemënggoeng commandant der Kraton-troepen. Aan den bekenden Nahuys dankte hij zijn titel van Pangéran, waarmede hij nog tijdens den oorlog was begunstigd; zeer tegen den zin van generaal De Kock, die zijn trouw niet boven verdenking achtte. Reeds het jaar na zijn begunstiging moest hij wegens verraderlijke oogmerken worden gearresteerd — 5 Augustus 1832 — en weinige weken later volgde zijn verbanning naar Banda. Zijn gebied verviel toen aan het Gouvernement, werd echter in 1851 aan den Sultan van Djokja teruggegeven.

NANGGOENG. Een particulier land in

het Z.W. der afdeeling Buitenzorg, thans in handen van een Engelsche maatschappij. Het omvat het dal der Tji Doerian en de Westhelft van dat der Tji Kaniki, met de aangrenzende bergruggen. Er wordt vooral rijst, thee en rubber geteeld. Het heeft bekendheid gekregen als het eerste land, waarvan de aankoop door den Staat in de Tweede Kamer der Staten-Generaal is behandeld. Die aankoop is toen wel afgestemd, maar de behandeling heeft aanleiding gegeven tot de beginselverklaring, om de particuliere landerijen, die men uit den tijd achtte, bij voorkomende gelegenheden door den Staat te doen terug koopen, waarmede sedert een begin is gemaakt (zie PARTICULIERE LANDERIJEN).

NANGKA (MAL., SOEND.), Nångkå (JAV.). Zie ARTOCARPUS INTEGRIFOLIA.

NANGKA BÉLANDA, NANGKA WOLANDA (MAL.). Zie ANONA MURICATA.

NANGOEI (Indragiri). Zie ZWIJNEN.

NANGSI (JAV., SOEND.). Zie VILLEBRUNEA.

NANI (MAL. MOL.). Zie METROSIDEROS.

NANOESA-EILANDEN. Eilanden-groep gelegen tusschen 4° 35′ en 4° 50′ Z.B. en 127° en 127° 10′ O.L., bestaande uit de eilanden Garat, Karatoeng, Marampit, Mangoepoe, Intata, Kakorotan en Maroen Miangas (ook Palmas genoemd). De eilandengroep vormt een presidentdjoegoegoeschap der onderafdeeling Talaud-eil. van de afdeeling Menado der gelijknamige residentie onder het bestuur van een presidentdjoegoegoe met zijne mantri's (nl. djoegoegoe's en kapitan's laoet of negorijhoofden). De voornaamste negorijen zijn Marampit en Karatoeng. De eilanden Marampit en Kakorotan zijn eenigszins heuvelachtig, de overige zijn vlak te noemen. De producten der eilanden bestaan uit maïs, klappers, pisang, ijzerhout, bananen en een aardvrucht, door Wübben Cété genoemd (bètè). Ebbenhout komt er ook voor. Zie Ebbinge Wübben, Die Nanusa-Inseln; in Petermann's Mitth. XXXIV, 1888.

NAPAR. Naam van verweerd gesteente in de Pad. bovenlanden, Javaansch tjadas, ook van eetbare aarde, onzuivere kaolin, welke in den vorm van koekjes op de markten verhandeld wordt; zooals bekend, heeft deze aarde noch als voedingsmiddel, noch als genoesmiddel eenige waarde.

NAPOE. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Poso der residentie Menado. Vroeger onderhoorig aan Sigi, werden de bewoners, de To Napoe, dikwijls door den radja van dat landschap op roof- en sneltochten in de Poso streek uitgezonden. Bevolkingssterkte 3200 zielen. De To Napoe, een stam der Toradja's, waren in den omtrek zoo gevreesd, dat, toen de Sarasins in 1894 van Mapane (bewesten Poso) naar hun land trachtten door te dringen, niemand hen durfde vergezellen. De hoofdplaats Lamba midden in de vlakte wordt alleen bewoond als er een offerfeest, vooral het groote doodenfeest, wordt gevierd; in het Noordelijk deel is Woeasa een belangrijk middelpunt. (Med. Enc. bur. II, 1912, bl. 85—205; T. A. G. 2e Serie deel XXV 1908, bl. 1271).

NAPOE. Landschap gelegen in de onderafdeeling Midden Soemba der afdeeling Soemba, residentie Timor en Onderhoorigheden.

NAPOEH (MAL.) Zie DWERGHERT.

NAPOE'SCH. Zie OOST-TORADJA'SCHE TALEN.

NAPTOE (NÉPTOE). Aldus heeten in het Javaansch de 7 letters van het Arabische alphabet, welke zoowel op Java als elders worden gebruikt ter aanduiding van de jaren van iedere 8-jarige kalenderperiode (vgl. MOHAMM. KALENDER). Op W.-Java noemt men ze *naktoe*. Die letters zijn de *alif, bâ, djim, dâl, hâ, waw, zâ*, welke op Java worden uitgesproken als *alip, ba, djim, dal, eha, wawoe, dje* (in Atjèh als: *aleh, ba djim, daj, hé, wèè, zôè*). Aan deze letters wordt, in de hier genoemde volgorde, naar de gewoonte der Arabische astronomen en mathematici, de cijferwaarde van 1 tot 7 toegekend (De volgorde der letters van het Arabische alphabet is nl., wanneer men ze als cijfers gebruikt, niet de gewone, maar eene, welke zooveel mogelijk overeenkomt met die der Syrische, Hebreeuwsche en andere Semitische letters).

De jaren eener 8-jarige periode heeten achtereenvolgens:

alif	(= 1)	dal-awal	(= 4)
ha	(= 5)	ba	(= 2)
djim	(= 3)	waw	(= 6)
za	(= 7)	dal-akir	(= 4).

Door de cijferwaarde wordt de weekdag aangeduid, met welken het jaar begint. De weekdag, met welken het le jaar van iederen 8-jarigen cyclus begint, geldt hierbij als de met *alif* (= 1) aangeduide eerste dag. In de tegenwoordige 120 -jarige periode, waarin het le jaar van iederen 8-jarigen cyclus met Woensdag begint (zie MOHAMM. KALENDER) duidt de *alif* dus den Woensdag aan en is verder *ba* (2) = Donderdag, *djim* (3) = Vrijdag, *dal* (4) = Zaterdag, *ha* (5) = Zondag, *waw* (6) = Maandag, en *za* (7) = Dinsdag. In de 120-jarige periode, welke de tegenwoordige voorafging, begon het le jaar van iederen 8-jaarskring met Donderdag. In die periode werd dus Donderdag door *alif* aangeduid en was *ba* (2) = Vrijdag, *djim* (3) = Zaterdag, enz. De eerstbedoelde periode was eene van „Woensdagsche letters" (*hoeroef Arba' ijjah*), de laatstbedoelde eene van „Donderdagsche letters" (*hoeroef Chamsijjah*). Zoo onderscheidt men opeenvolgende perioden van Zondagsche, Maandagsche, Dinsdagsche, enz. letters (*hoeroef Ahadijjah, Ithnaini jjah, Thalathijjah, Arba' ijjah, Chamsijjah, Djoem' ijjah* en *Sabt ijjah*).

Het 2e jaar moet worden aangeduid als *ha* (=5), omdat het steeds begint met den „5en dag" nl. met den 4en dag na dien, waarmede het voorafgaande jaar *alif* begon. In iedere 8-jarige periode toch heeft het 1e jaar (*alif*) 354 dagen = 50 weken + 4 *dagen* (zie MOHAMM. KALENDER). Evenzoo zijn de benamingen der overige jaren, om gelijksoortige redenen, te verklaren. Daar zoowel het 5e als het 8e jaar met *dal*, d. i. den 4en dag begint (nl. met den 3en dag na dien, waarmede het jaar *alif* begon), worden zij ter onderscheiding van elkander aangeduid, resp. als het jaar *dal-awal* (d.i. „eerste jaar *dal*") en het jaar *dal-akir* (d. i. „laatste jaar *dal*").

Op Java— waar, wegens eene andere verdeeling der schrikkeljaren (vgl. TIJDREKENING, III) — niet het 5e, maar het 3e jaar met denzelfden weekdag begint als het 8e jaar, onderscheidt men dit 3e jaar evenzoo als het jaar *djim-awal* (d. i. „eerste jaar *djim*") van het 8e

jaar, dat op Java *djim akir* (d. i. „laatste jaar *djim*") heet, terwijl het 5e jaar er eenvoudig het jaar *dal* genoemd wordt.

De jaren eener 8-jarige periode heeten dus op Java:

alip	dal
éhé	bé
djim awal	wawoe
djé	djim akir.

Ook de maanden worden op gelijksoortige wijze met dezelfde Arabische letternamen onderscheiden naar de rangorde der weekdagen, waarmede zij beginnen.

Literatuur. C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, I, 208—211 (The Achehnese, I, 196—198); A. B. Cohen Stuart, Nieuwe bijdragen tot de kennis van de Mohamm. Tijdrekening in den Ind. Archipel (Tijdschr. v. h. Batav. Genootschap., Dl. 20, 1873, p. 195—218); P. J. Veth, Java, I (1875) p. 500; IV (1907) p. 300 v.

NARDUS. De Indische nardus is de naar patchouli riekende wortelstok van eene valeriaansoort uit Nepal (Br.-Indië), *Nardostachys jatamansi DC.*; uit deze werd de reeds oudtijds beroemde narduszalf bereid. Tegenwoordig verstaat men in den handel onder nardusolie eene soort grasolie uit Cymbopagon nardus, welke plant vele botanici voor den *Nardus indicus* der ouden houden.

NARMADA. Schoon aangelegd lustverblijf van de vroegere vorsten van Lombok aan den weg van Mataram naar Labocan Hadji, met terrassen, boomgaarden, groote waterwerken, badgelegenheden en een huistempel van den vorst. Thans is er een pasanggrahan; ook een drukke pasar. Zie LOMBOK.

NAROEMONDA. Batakdorp, voorheen Si Antar genoemd, gelegen aan de Asahan rivier, dicht bij de plaats, waar deze uit den Zuid-oostelijken uitlooper van het Toba-meer te voorschijn komt Het is een belangrijk verkeerspunt doordat de groote weg van Taroetoeng hier eindigt. Men is druk bezig dezen weg te verlengen over Pématang Siantar naar Têbing Tinggi, een afstand van 140 K.M., hetgeen 2 millioen gulden kost, maar waardoor de verbinding tot stand zal komen tusschen Siboga en de Toba-hoogvlakte met de cultuurvlakte der Oostkust. Bovendien bestaan plannen voor den aanleg van een tramweg langs de Asahan-rivier ter aansluiting aan het net van de Oostkust. Een belangrijke zendingspost, waartoe meer dan 2000 Christenen behooren, is hier gevestigd met kweekschool voor inlandsche onderwijzers, ambachtsschool en meubelmakerij.

NASI Zie RIJST.

NASIB. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

NASSAU-EILANDEN. Vermoedelijk werd deze naam aan de Pagai-eilanden gegeven door de Hollanders, die ze vóór 1600 bezochten, want in dat jaar werd reeds gesproken over het eiland Nassau, welks Zuid-eind op $3^1/_2{}^\circ$ Z.B. gepeild was. Zie verder PAGAI-EILANDEN.

NASSAU-GEBERGTE. Vroeger, toen het nog niet verkend en slechts van uit zee waargenomen was, veelal „Sneeuwgebergte" genaamd, omdat op de hoogste toppen sneeuw en gletschers werden waargenomen. Het gebergte ligt in het midden van het breedste gedeelte van Nieuw-Guinea en is een voortzetting in O. richting van het Charles Louis-gebergte (zie aldaar), dat een aanvang neemt aan de Z.W.-kust van het eiland, ten Z. van de Etnabaai en reeds spoedig een hoogte van ongeveer 1600 M. heeft; de hoogste top, gelegen in het O., is 2700 M. hoog. Reeds Jan Carstensz. deelde in zijn reisverhaal Ao. 1623 mede, dat hij langs de Z.W.kust van Nieuw-Guinea varende, op 5° 14′ Z.B. op verren afstand van de kust sneeuwbergen zag. Geruimen tijd heeft men aan de waarschijnlijkheid van diens mededeeling getwijfeld, totdat ruim $2^1/_2$ eeuw later van verschillende zijden de juistheid daarvan in het licht trad. Zoo kreeg bijv. de bemanning van het stoomschip Batavia in 1881 bij het omvaren van Kaap Valsch op het Frederik-Hendrik eiland bij het opgaan der zon plotseling een prachtig gezicht op het gebergte, waarvan de toppen zich als glinsterend witte vlakten voordeden, terwijl (om nog een voorbeeld te geven) de Duitsche reiziger Zöller in 1888 het gebergte eveneens waarnam, doch van het Finisterre-gebergte (op een hoogte van 2660 M.), dicht bij de N. O. kust van Nieuw-Guinea. Tot voor korten tijd was niets van dit gebergte bekend. Dank zij echter de in het laatste decennium plaats gehad hebbende onderzoekingstochten, beschikt men thans over voldoende gegevens van het Nassau-gebergte. In dit gebergte liggen de hoogste toppen van N.I. Volgens de laatste gegevens eindigt de keten iets ten O. van den Wilhelmina-top (zie aldaar); het O.-lijk daarvan gelegen terrein is nog niet verkend; waarschijnlijk zal echter later blijken, dat het wederom O.-lijk daarvan gelegen bergland, dat zich tot over de grens uitstrekt (Sterren-gebergte), met het Nassau-geb. een geheel vormt. Laatstgenoemd gebergte is dus het belangrijkste deel van het machtige Centrale-gebergte, dat zich vanaf de Etnabaai in recht O.-lijke richting uitstrekt tot over de Oostgrens.

Ten N. van het Nassau-geb. en evenwijdig daarmede ligt een minder hooge keten, welke naar het N. geleidelijk in de vlakte overgaat. Van af deze keten heeft men, als de bewolking zulks toelaat, een prachtig uitzicht op de besneeuwde Carstensz- en Idenburg-toppen, „van welke", zooals een onzer explorateurs schrijft, „de machtige gletschers zich is schitterend wit tegen bergland en hemel afteekenen". Jammer slechts, dat de wolkensluier, die hen bij voorduring omgeeft, zoo zelden en dan nog voor zeer korten tijd gelegenheid verschaft, van dit overweldigend schouwspel te genieten. In hoeverre het hier bovengenoemde N.-lijk gelegen bergland, hetwelk al zijn water afgeeft aan de Mambêramo en hare bronrivieren, met het Nassau-geb. samenhangt, is nog niet bekend. Zeker is echter, dat de Rouffaerrivier (zie MAMBÊRAMO) in laatstgenoemd gebergte hare bronnen heeft en wel op de uitloopers van de Carstensztoppen, zoodat zij door den voorgelegen lageren bergketen moet heenbreken. Naar het Z. voeren tal van rivieren het water van het Nassau-geb. naar zee, van de Mimika in het W. tot de Lorentzrivier in het O., terwijl de Eilanden- en Digoel rivieren het water afvoeren van het meer O.-lijk gedeelte van den Centralen bergketen.

De voornaamste toppen zijn in het W. de Idenburg-toppen (de hoogste 4655 M.) en onmiddellijk ten O. daarvan de zes Carstensz-toppen (zie CARSTENSZKETEN), alle met eeuwige

sneeuw bedekt. Volgens de laatste metingen zouden de hoogten van deze zes toppen liggen tusschen 4810 en 5000 M., terwijl de afstand tusschen de uiterste toppen ongeveer 7 K. M. zou bedragen. Het hoogteverschil aan de Noordzijde tusschen den hoogsten top en den onderkant van den gletscher zou ruim 400 M. zijn. Dr. A. F. R. Wollaston, die het eerst de Carstensz toppen bereikt heeft, geeft als hoogte aan van de twee door hem bereikte toppen: van den Westelijken 4754 en van den Oostelijken 4788 M. Den 30en Januari 1913 bereikte deze ontdekkingsreiziger met den 1en luitenant A. v. d. Water (Commandant van het dekkingsdetachement), een hoogte van 4360 M., de benedengrens van de eeuwige sneeuw. W. had bij het doordringen in het binnenland de Otakwa (zie aldaar) gevolgd en beklom dus het gebergte aan de Zuidzijde. „Te oordeelen naarde bergformatie" zegt hij, „kan men veilig aannemen, dat aan de noordzijde de helling belangrijk minder steil zal zijn en dat daar dus de sneeuwgrens belangrijk lager zal liggen". En verder: „Er zijn veel aanduidingen, dat vroeger de sneeuwgrens gelegen heeft op 4200 M.", terwijl hij in een rivierbed op 3000 M. hoogte grote rotsblokken aantrof, die onmiskenbaar er op wezen, dat zij door ijs vernield waren.

Wat den plantengroei betreft, zegt Wollaston: „Op 2500 M. begint de hoogte der boomen merkbaar af te nemen, evenzoo de dichtheid var. het struikgewas, hetwelk tot op deze hoogte zeer dicht en moeilijk te doordringen is. Op 2800 M. verdwijnen de zware boomen van het oerwoud geheel en maken plaats voor pandanen en casuarinen. De laatste boomen werden gevonden op ongeveer 3700 M. Het gebied, gelegen tusschen 2800 en 3500 M. hoogte, was het aangenaamste van de doorgetrokken landstreek; hier werden tal van bloemsoorten aangetroffen". (Zie ook: „ Reports on the Collections made by the Britisch Ornithologist's Union Expedition and the Wollaston Expedition in Dutch New-Guinea 1910—1913").

In het O. van het Nassau-gebergte ligt de Wilhelminatop (zie aldaar), hoog ongeveer 4750 M., de eerste sneeuwtop, die in Nieuw-Guinea bestegen werd. Dit gedeelte van het Nassaugeb. wordt op sommige kaarten „Oranje-gebergte" genaamd. In de O.-lijke voortzetting van het Nassau-geb. liggen nog van West naar Oost, de J. P. Coen-, Prins Hendrik- en Juliana-toppen, resp. hoog 4595, 4580 en 4700 M., waarop eveneens eeuwige sneeuw voorkomt, terwijl het volstrekt niet uitgesloten is, dat nog meerdere, nog niet waargenomen sneeuwtoppen in dit deel van het Centrale gebergte voorkomen. De Juliana-top ligt op ongeveer 4° 46′ Z. B. en 140° 29′ O. L.

NASTURTIUM INDICUM, fam. *Cruciferae*. Tëmpoejoeng (MAL.), Sawi lëmah (JAV.), Djoekoet sakti (SOEND.). Eenjarig kruid met witte bloemen en geveerde bladeren, van af de vlakte tot ongeveer 1300 M. boven zee voorkomend op vochtige plaatsen. Een afkooksel van de plant wordt algemeen gedronken als middel tegen kou op de blaas.

NATAL EN BATANG NATAL. Onderafdeeling der afdeeling Beneden Tapanoeli van de residentie Tapanoeli, grenst ten Z. aan de residentie Sum. Westkust, ten O. aan Groot-Mandailing en Angkola, waarvan het door de Batang Gadis gescheiden wordt, tot de Zuidelijke ombuiging van die rivier; ten N. aan Angkola; ten W. aan den Indischen Oceaan. In den Z.O. hoek op de grens met Sum. Westkust verheft zich de Malintang (zie aldaar) tot 1983 M., terwijl de hoogste top wordt gevormd door den 2145 M. hoogen Sorik Mërapi, vanwaar zich eene keten in de richting langs den linkeroever van de Batang Gadis uitstrekt; uitloopers daarvan en van den Sikadoedoek vormen het heuvelachtig binnenland. Het N. hiervan staat bekend als Natalsch zandsteenplateau, een kale hoogvlakte, waardoor de Batang Gadis zich een diep dal heeft uitgeslepen. De kustlanden zijn meerendeels moerassig; duinrugjes langs de kust, van 2 tot 3 M. hoog en met casuarinen begroeid, zijn hoofdzakelijk de oorzaak van den onvoldoenden afvoer van het rivierwater en van de moerasvorming, die vooral het Noorden van deze streek ongezond maakt. De reede is open en gevaarlijk door de sterke N.W. winden, die er gedurende elke maansverandering waaien; de schepen verkiezen daarom eene ankerplaats achter het eiland Kara Kara, in 6 of 7 vadem water. Thans doen de booten van de Kon. Pak. Mij. twee eilandjes aan, die aan de Oostkust een veilige reede aanbieden. De handel wordt hierdoor zeer gebaat, daar bij kalm weer de goederen naar deze eilandjes gebracht worden, waarvan de K. P. M. ze steeds kan wegvoeren. Het land heeft vele rivieren, waarvan de voornaamste zijn, in het Z. beginnende, de Batahan, de Batang Natal, die op den Sorik Mërapi ontspringt en door een dwarsdal vol woest natuurschoon eerst door Batang Natal stroomt en bij Loeboek Abaroe in het Natalsche komt; de rivier is tot bij Sikambo, 22 K.M. opwaarts, voor zevenkojang's-prauwen bevaarbaar, verderop voor kleine sampan's; het inkomen van de monding is door een bank zeer bezwaarlijk; ten N. van de Batang Natal de Koenkoen, de Taboejoeng, de Singkoeang (benedenloop van de Batang Gadis), die alle gelijknamige districten doorstroomen.

De dun gezaaide bevolking (ult° 1916 ± 20000 zielen) bestaat voornamelijk uit Maleiers, grootendeels gevestigd langs den grooten weg in het dal van de Batang Natal en op eenige kleine plaatsjes aan de mondingen der rivieren. Van het binnenland is slechts een klein gedeelte in het N. bewoond, waar een 8 tal nederzettingen zijn. Batang Natal is door een Bataksche (Mandaï lingsche) bevolking bewoond. De groote weg van Natal, langs den rechteroever der rivier, is voor voertuigen bruikbaar. Hij overschrijdt op 1700 M. hoogte de zoogenaamde Hemelspoort, het gebergte ten N. van den Sorik Mërapi en sluit dan te Panjaboengan aan bij den grooten weg door Tapanoeli. Een paardenpad loopt langs de kust, van Batahan tot Singkoeang; verder enkele voetpaden. De rijstbouw staat op een lagen trap, en geschiedt hoofdzakelijk op ladangs; de bevolking aan de kust leeft hoofdzakelijk van de visch vangst en van de opbrengst der nipahbosschen. De hoofdplaats Natal, aan den rechteroever bij de monding der Natal-rivier, is de zetel van den controleur. De hoofdplaats voert een vrij levendigen handel met Singapore in binnenlandsche producten. Er lag vroeger eene kleine bezetting in een stee-

nen fortje, dat uit den tijd van het Engelsch bestuur dagteekent en waarvan thans nog, in vervallen staat, wallen en muren aanwezig zijn. Administratief is de onderafdeeling verdeeld in 8 koeria's: Natal, Batahan, Koenkoen, Taboedjoeng, Singkoeang, Linggabajoe, Mocara Parlampoengan en Aek na Ngali. De regenten van Natal hebben zich reeds in 1693 aan de Ned. O.-I. Comp. verbonden en het rijkje werd toen een onderhoorigheid van Baros.

NATIONAAL COMITÉ. Een centrale vereeniging, onder de auspiciën van Boedi Oetomo te Soerakarta opgericht, met het doel een concentratie van alle inlandsche vereenigingen tot stand te brengen. De vereeniging Sarékat Islam talmde tot het comité toe te treden en weigerde later daarvan deel uit te maken, omdat zij in het N. C. een Javaansche vereeniging meende te zien, terwijl de S. I. het Indisch nationalisme huldigt. Thans zijn bij het comité aangesloten de vereenigingen Boedi Oetomo, Prinsenbond Mataram (Djokja), Narpo Wandowo (Solo), Habi Darmo Wargo Pakoealaman (Djokja), Darah Mangkoenégaran (Solo), Sedyo Moeljo (regentenbond) Mangoenhardjo (ambtenaarsvereeniging) en Persérikatan Goeroe-goeroe Hindia Bélanda (onderwijzersbond). Opgemerkt moge worden, dat de laatstgenoemde onderwijzersvereeniging ook de onderwijzers buiten Java omvat. Het ligt in de bedoeling den door het publiek gegeven naam van Nationaal Comité eenmaal te veranderen in een anderen van Sanskrietschen of Kawischen oorsprong, die door alle Javanen wordt begrepen. De president van Boedi Oetomo is voorzitter van het comité.

NATOENA-EILANDEN. Groep eilanden, gelegen in de Chineesche zee tusschen 2° 28′ en 4° 56′ N.B. en 107° 57′ en 108° 15′ O.L., deel uitmakende van de POELAU TOEDJOEH (zie aldaar). Zij zijn onderscheiden in de Groot Natoena, de Noord Natoena- en de Zuid Natoena-eilanden.

NATUURKUNDIGE COMMISSIE VOOR NED. INDIË (2 Mei 1820—17 April 1850). Toen na Nederland's herstel op voorstel van de drie Commissarissen Generaal en door toedoen van den Algemeenen Secretaris van den Souvereinen Vorst A. R. Falck in 1815 aan den hoogleeraar C. G. C. Reinwardt de organisatie van onderwijs, geneeskundigen dienst, landbouw, nijverheid en wetenschappelijk onderzoek in Indië was opgedragen en diens zending tegen 1820 ten einde liep, achtte de Regeering haar taak „het bevorderen van het Indisch natuuronderzoek" daarmede niet afgeloopen. Een grootsch plan, gesteund door de hoogleeraren van Swinderen en Temminck kwam bij Kon. Besluit van 2 Mei 1820 tot uitvoering, nl. de oprichting van de „Natuurkundige Commissie over Ned. Indië". Het zou te ver voeren hier de verrichtingen dezer Commissie in haar bijkans 30-jarig bestaan te vermelden, men vindt die uitvoerig in het „Overzicht van hetgeen in het bijzonder door Nederland gedaan is voor de kennis der Fauna van N. I., Academisch Proefschrift door H. J. Veth, Leiden 1879" en „Indisch Natuuronderzoek Dr. M. J. Sirks, uitgave Kol. Instituut te Amsterdam, 1915. De eerste leden der Natuurkundige Commissie waren H. Kuhl en J. C. van Hasselt, aan wie werden toegevoegd de ontleedkundige G. v. Raalten en de teekenaar J. Keultjes. Verder hebben H. Boie, H. Macklot, Salomon Muller, P. v. Oort, P. Diard, Zippelius, P. W. Korthals, D. H. R. v. Gelder, B. N. Overdijk, L. Horner, E. A. Forsten, F. W. Junghuhn, L. A. C. M. Schwaner en H. von Gaffron op verdienstelijke wijze hun naam als lid of assistent aan de Natuurk. Commissie verbonden. Aan de meesten hunner is een afzonderlijk artikel in deze Encyclopaedie gewijd.

Bij de opheffing der Commissie bij Kon. Besluit van 17 April 1850 bestond zij uit de leden Schwaner in Indië en Junghuhn met verlof in Nederland. In Nederland werden de belangen van het natuurkundig onderzoek behartigd door eene op 11 Sept. 1837 ingestelde Commissie, bestaande uit de hoogleeraren Blume, Reinwardt en Temminck, welke commissie belast was met de leiding bij de verzorging en bewerking der talrijke verzamelingen. Tusschen 1839 en 1847 verschenen drie folio deelen van de „Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Ned. Overzeesche bezittingen door de leden der Natuurk. Commissie en andere schrijvers, uitgegeven op last van den Koning door C. J. Temminck". Eén deel bevatte de door Korthals bewerkte plantkunde, één deel de zoölogische onderzoekingen door Muller en Schlegel en één deel land en volkenkunde, voornl. door Muller bewerkt.

NATUURKUNDIGE VEREENIGING (Koninklijke). Zie VEREENIGINGEN.

NATUURMONUMENTEN. Zie VEREENIGING TOT NATUURBESCHERMING (NED. INDISCHE en ook VEREENIGINGEN.

NAUCLEA CELEBICA Hav. fam. *Rubiaceae.* Maoemar, Maoemar rintèk, Masoekat, Pépoipoijen (MINAH. LANDST.), kleine boom van de Minahasa, waarvan het uitstekende, veerkrachtige hout gezocht is voor boomen van voertuigen.

NAUCLEA EXCELSA Bl. Ki saät, Tjangtjaratan (SOEND.), Klépoe kétek, Poetèk, Tàlà, Toembaran (JAV.). Hooge, dikke boom van Java, vooral in het Westen tot 1200 M. boven zee. Het hout is in de Preanger zeer in aanzien en wordt gebruikt voor huisbouw, huisraad enz.

NAUCLEA LANCEOLATA Bl. Klépoe pasir, Pitjisan, Poendoengan, Wèsèn (JAV.), Anggrit, Tèngèh tjaäh (SOEND.). Hooge dikke boom, over Java verspreid tot ongeveer 1500 M. boven zee. Het harde hout wordt vooral in de Preanger als bouwhout gebruikt. Volgens Hasskarl wordt het niet door de witte mieren aangetast.

NAUCLEA MOLUCCANA Miq. Labarong (MAL. MOL. ?). Zeer dikke boom van de Molukken, op Ambon in het gebergte voorkomend, o ok van de Keieilanden, Boeroe en Ceram bekend. Het hout is een goed bouwhout zoowel voor scheeps- als voor huizenbouw. Het wordt nat bewerkt, droogt zeer langzaam en wordt dan op den duur buitengewoon hard. Het houdt lang een muffen lucht en is daarom voor meubelhout minder in trek.

NAUTILUS POMPILIUS, een vierkieuwige Inktvisch (zie aldaar), welker schelp in den Indischen Archipel dikwijls gevonden wordt. Deze schelp, kéjoeng sendok (MAL.) of bia papéda (MAL. MOL.) bestaat uit kamers, van welke de laatste alleen door het dier bewoond wordt; zij is in een vlakke spiraal gewonden en vergelijkbaar met de inwendige schelp van andere Inktvisschen. Het dier wijkt in bouw belangrijk af

van de andere Inktvisschen. In plaats van 8 of 10 armen heeft het rondom den mond talrijke tentakels zonder zuignappen. In den Palaeozoïschen tijd der aardgeschiedenis waren de verwanten van den tegenwoordigen *Nautilus* in een grooter aantal soorten over de geheele aarde verspreid.

NAVA (N.-Guinea). Zie ZWIJNEN.

NAVELS (Venus- en Zee-) heeten de deksels, die sommige slakken op den rug dragen en die, wanneer het lichaam in de hoorn terug getrokken is, de schaalopening afsluiten.

NDJÔNG of **EUNDJÔNG**. De VI Moekim Ndjông: Ndjông, Lantjò, Loeëng Poetoe, Paroeë, Peudoeë en Adan, met de onderhoorigheden Moesa, Langiën, Adan en Tanòh Mirah, vormen een landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjèh, met 3595 geregistreerde mannen (ulto 1915). Oelèëbalang is T. Hadji Brahim, wiens korte verklaring dd. 30 Jan. 1915 werd goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besluit van 19 Juli 1916. Het landschap strekt zich N.—Z. uit, van Straat Malaka tot aan den Goenòng Lhèë Sagòë, en grenst ten O. aan Panté Radja, Triëng Gadéng en Boven-Meureudoe, ten Z. aan Tangsé, ten W. aan Arôn, Gloempang Pajông, Oenòë en Ië Leubeuë, terwijl de N. grens wordt gevormd door de breede lagune, welke de monding vormt van de uit het W. komende Kroeëng Ndjông, en waarin ook de Kroeëng Poetoe uitwatert, en door de zee. Het Z. deel van het landschap is zeer bergachtig en daardoor zoo goed als onbewoond, maar de vlakke kuststreek is overdekt met sawahs, tuinen en gampôngs. Dat gedeelte wordt O.-W. gesneden door de Atjèhtrambaan met haltes te Paroeë en Loeëng Poetoe. Zie: Bijdragen t/d T.-, L.- en V. v. Ned.-Indië, Deel 55 (1903) bl. 64. en Ind. Stb. 1908 no. 401, juncto 1909 No. 269.

NDORA. Kampongcomplex in Ngada, zie aldaar.

NEDERBURGH (Mr. SEBASTIAAN CORNELIS). Geb. te 's Gravenhage 7 Maart 1762 uit het huwelijk van Mr. H. Nederburgh, pensionaris van Rotterdam en D. A. Spruyt; studeerde te Leiden en promoveerde aldaar 17 Sept. 1782 in de beide rechten en werd in 1787 eerst tot 2^{en} advokaat, en nog in hetzelfde jaar tot 1^{en} advokaat der O.-I. Comp. benoemd. Op voorstel der Staatscommissie, in 1790 in het leven geroepen om middelen tot redres der O.-I. Comp. te beramen, werd in 1791 eene Hooge Commissie benoemd om in Indië de noodige hervormingen intevoeren; ook Nederburgh verkreeg daarin zitting en werd 23 Mei 1791 aangesteld tot commissaris-generaal over alle Comp. bezittingen in Indië en aan de Kaap de Goede Hoop (zie FRYKENIUS). Den 13en Nov. 1793 te Batavia aangekomen, bleef Nederburgh tot 1799 in Indië, toen hij, na bekomen eervol ontslag, zijne waardigheid nederlegde (28 Sept.). Over de werkzaamheid der Hooge Commissie, die zich in 1795 met de Indische regeering tot eene „gecombineerde vergadering" vereenigde, van welke Nederburgh president was (10 Dec. 1795), wordt algemeen weinig gunstig geoordeeld (zie COMMISSARIS-GENERAAL, Dl. I, bl. 498); Nederburgh ontving echter 17 Nov. 1803 volkomen décharge door den Raad der Aziatische bezittingen en établissementen. In het vaderland teruggekeerd, zag Nederburgh, die een voorstander was van de beginselen van bestuur, door de Comp. gevolgd, zich weldra in een strijd gewikkeld met D. Van Hogendorp (Zie aldaar), die in verschillende geschriften eene lijnrecht tegenovergestelde meening had ontwikkeld; van groot belang voor de kennis der koloniale staatkunde, door Nederburgh aangeprezen, is zijn „Verhandeling over de vragen of en in hoeverre het nuttig en noodzakelijk zijn zoude, de O.-I. bezittingen van dezen Staat, ofte sommigen derzelven te brengen op den voet der W.-I. volkplantingen" enz. 's Hage 1802. Zie ook zijne „Advertentie aan zijne landgenooten betrekkelijk onderscheiden gedrukte stukken .... uitgegeven op naam van D. Van Hogendorp", 's Hage 1802. In hetzelfde jaar, waarin deze werken verschenen, werd hij (11 Nov.) met Van Hogendorp benoemd tot lid der commissie om het Staatsbewind te dienen tot cons. en advies omtrent den voet en de wijze, waarop in het vervolg de handel op 's lands bezittingen in de O.-I. zoude behooren gedreven en die bezittingen bestuurd te worden enz.; het rapport, door die commissie met een ontwerp-charter aan het Staatsbewind ingediend, gaf hoofdzakelijk de zienswijze van Nederburgh terug, waarover zie het artikel over Van Hogendorp, Dl. II, bl. 100. Nadat de commissie hare taak had volbracht, werd Nederburgh benoemd tot lid van den Raad der Aziatische bezittingen (22 Maart 1804); daarna (15 Juli 1806) tot staatsraad in buitengew. dienst en tot vice-president van die commissie tot verevening en betaling van den achterstand (1807). Hij overleed 3 Aug. 1811 op de hofstede Oostduin bij 's Gravesande. Behalve de aangehaalde werken schreef hij: „Consideratien over de Jacatrasche en Preanger-Regentschappen, Bat. 25 Nov. 1796; „Echte stukken betreffende het volbragt onderzoek der verrichtingen van de Generale commissie in den jaare 1791 benoemd geweest" enz., 's Hage 1803; „Request aan het Staatsbewind der Bataafsche Republiek", Mei 1803. Voorts wordt nog vermeld dat hij als lid van den Raad een „Exposé succinct des Etablissements Hollandais aux grandes Indes" opstelde, dat 28 Juni 1806 aan Koning Lodewijk werd aangeboden.

Zijn kleinzoon, Mr. Sebastiaan Cornelis Herman Nederburgh, zoon van Mr. C. B. Nederburgh en C. C. E. Gevers, geb. 9 Oct. 1828 in den huize Oostduin bij 's Gravesande, studeerde van 1845 tot 1849 te Leiden, in welk laatste jaar hij 12 Juni op Stellingen in de beide rechten promoveerde. Na afgelegd examen te Delft werd hij 20 Aug. 1851 benoemd tot ambt. 1e klasse voor den dienst in Indië, en werd, te Batavia aangekomen, 30 Dec. 1852 toegelaten ter algemeene secretarie, waarna hij achtereenvolgens benoemd werd tot referendaris (22 Febr. 1857), secretaris van het Gouv. (31 Juli 1858) en inspecteur van financiën (2 Mei 1862). In 1867 (5 Aug.) verwisselde hij deze betrekking voor die van resident van Cheribon; 27 Aug. 1875 verkreeg hij buitenlandsch verlof en werd, na zijne terugkomst 3 April 1878 benoemd tot resident van Djokjakarta, doch reeds 3 dagen daarna tot lid van den Raad van Ned.-Indië aangesteld. Terwijl hij die betrekking bekleedde, nam hij ook het ambt

waar van president v. h. bestuur v.d. Protestantsche kerk in N.-I. (10 Juli 1878). Bij Kon. Besl. van 17 Maart 1884 eervol uit 'slands dienst ontslagen, vertrok hij naar Nederland, waar hij zich te 's Gravenhage vestigde. Hij overleed aldaar 16 Maart 1903.

Tijdens zijn verblijf in Indië stichtte hij in 1856 met den Heer C. De Waal het Bijblad op het Staatsbl. v. Ned.-Indië. Belangrijke bijdragen tot de kennis van Ned.-Indië verschenen van zijne hand, zooals in het T. v. N.-Indië over het muntwezen in Ned.-Indië (Juni en Dec. 1876 en Febr. 1877); over het desabestuur op Java (Juni 1877); en over de onmondigheid v. d. Javaan ten aanzien van het grondbezit (Jan. 1878); benevens de afzonderlijk uitgegeven geschriften: „Proeve van een onderzoek der middelen tot oplossing van het Atjeh-vraagstuk", 's Grav. 1886; „Die Proeve verdedigd en nader toegelicht", 's Grav. 1887; „Tjilegon, Bantam, Java. Iets over des Javaans lasten en zijne draagkracht", 's Grav, 1888; „Opiumsmokkelhandel. Iets over een middel om zonder eenige kosten, verlies of winstderving voor de schatkist, en zonder eenig ander ernstig bezwaar of gevaar, den opium-smokkelhandel op Java en Madura zeer belangrijk te verminderen", 's Grav. 1889.

NEDERLANDERS. Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED.-INDIË.

NEDERLANDSCH-INDISCHE KUNSTKRING. Zie VEREENIGINGEN.

NEDERLANDSCH-INDISCHE LANDBOUWMAATSCHAPPIJ. Zie CREDIETINSTELLINGEN en HANDELSBANK (NEDERL.-INDISCHE)

NEDERLANDSCH-INDISCHE VEEARTSENSCHOOL. Zie ONDERWIJS.

NEDERLANDSCH INDISCHE ZENDINGSBOND. In het jaar 1880 kwam voor het eerst de Ned. Ind. Zendingsconferentie bijeen; sedert dien werd ze bijna geregeld om de twee jaren gehouden. Hoewel uiteraard de bezoekers van de Buitenbezittingen steeds zeer gering in aantal zijn in vergelijking met die van Java, ontbreken de eersten zelden geheel, en in elk geval heeft men een vereenigingspunt gevonden, waar ververschillende zendingsbelangen door de onmiddellijk daarbij betrokkenen onderling kunnen worden besproken. De Conferentie gaf aanleiding tot oprichting van den Ned. Ind. Zendingsbond, die tot de uitgave van het tweemaal per maand verschijnend blad „De Opwekker" besloot en die het initiatief nam tot oprichting van een onderling weduwen- en weezenfonds, dat onder den naam „Jacobus" bekend is. Van alle gehouden conferenties zijn uitvoerige verslagen verschenen, die in pleno de daar voorgedragen referaten en een overzicht der daarop gevolgde discussies bevatten.

NEDERLANDSCH ZENDELINGSGENOOTSCHAP. Gesticht 17 Dec. 1797 te Rotterdam, waar thans nog zijn zetel gevestigd is. De arbeidsvelden van het Gen. zijn de volgende: A. Oost-Java in de residenties Kediri, Soerabaja, Pasoeroean, waar het thans 5 zendingsposten heeft, n.l. Sëmampir (Kediri), Paree rëdjo, Modjo-Warno, Sëgaran en Swaroe. B. Midden-Celebes, in de onderafdeeling Poso van de residentie Menado, en in de onderafdeelingen Malili en Mori van het gouv. Celebes en onderhoorigheden. C. Bolaäng-Mongondou; D. De Minahasa; het Gen. heeft hier 180 scholen, een kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Tomohon, een ambachtsschool te Kakas, terwijl het twee zendelingdiakonessen ter beschikking heeft gesteld van het ziekenhuis der inl. Christengemeënten in het ressort Sonder; de school voor dochters van Hoofden en aanzienlijken te Tomohon staat in nauwe betrekking tot het Genootschap; E. Oostkust van Sumatra in de landschappen Langkat, Deli en Sërdang, en in de onderafdeeling Karolanden (de Hoogvlakte). Zie verder onder: ZENDING (Protestantsche).

NEDERLANDSCHE ONDERDANEN. Zie ONDERDANEN.

NEDERLANDSCHE ZENDINGSSCHOOL. Zij werd opgericht door het Ned. Zend. Genootschap en de Utrechtsche Zend. Vereeniging in 1905, en heeft tot doel de opleiding van aanstaande zendelingen, Hulppredikers in den dienst der Prot. Kerk en andere Evangeliedienaren in de Ned. Overzeesche bezittingen. Zij werd gesticht te Rotterdam, maar is in Sept. 1917 naar Oegstgeest bij Leiden overgebracht. Zie verder ZENDING (Protestantsche).

NEDERLANDSCHE ZENDINGSVEREENIGING, gevestigd te Rotterdam. Zij arbeidt op West-Java in de residenties Bantam, Batavia, Preanger regentschappen en Cheribon, waar zij tien zendingsposten onderhoudt. Zie verder ZENDING (Protestantsche). Onlangs heeft zij een aanvang gemaakt met den arbeid in de afdeeling Kandari, het Zuidelijkste gedeelte van het Zuid-oostelijk schiereiland van Celebes.

NEESIA ALTISSIMA Bl. fam. *Bombacaceae.* Bëngang (SOEND.). Hoogé boom van W.-Java in de lagere bergstreken, met bruikbaar hout, dat op beukenhout gelijkt. De groote vruchten springen met kleppen open, die van binnen met glimmende, stijve borstels bedekt zijn, welke bij aanraking in de huid blijven steken. Ze komen algemeen als boewah bëngang in den inl. medicijnhandel voor en worden tegen gonorrhee gebruikt.

NËGARA (NAGARA), NËGËRI. Woord van het Sanskriet nagara, vr. negari, „stad" afgeleid, dat zoowel in het Javaansch als het Maleisch is overgegaan. In het Javaansch beteekent n a g á r á de plaats, waar een vorst zich met zijn volk gevestigd heeft, en het wordt dan ook gebruikt zoowel voor het geheele land, als voor het hoofddistrict, de hoofdplaats van het vorstendom of zelfs van het regentschap. In het Maleisch wordt n ë g a r i, n ë g ë r i niet alleen voor stad gebruikt, maar duidt het woord aanzienlijke dorpen, ja zelfs iedere verzameling van kampongs of buurten aan, die een geheel vormen, en is dus de beteekenis daarvan het best door „gemeente" wedertegeven, waarbij men echter moet in het oog houden, dat de nëgari ook bijzondere rechten op den onbebouwden grond uitoefent (zie GROND, Dl I, bl. 821). De naam n e g o r ij of n e g e r ij, die wel eens, ten onrechte, verklaard wordt als: dorpen, door negers bewoond, maar ook wel, o. a. in de Molukken, gegeven wordt aan inlandsche dorpen, is eene verbastering van nëgari. Voor de negorijlieden op Ambon, zie aldaar, Dl. I. bl. 40.

NËGARA. Hoofdplaats van het gelijknamige district en van de afdeeling Djëmbrana (zie aldaar) op Bali; aantal inwoners ult 1914

7320, waarvan 10 Europeanen, 120 Chineezen en 130 Arabieren.

NĒGARA. District der onderafdeeling Kandangan, afd. Oeloe Soengei, res. Z. O. Afd van Borneo, onder het bestuur van een kjai met standplaats Nĕgara aan de Bahan- of Nĕgara rivier gelegen. Het district omvat het Westelijk deel der onderafdeeling en bestaat grootendeels uit laag, moerassig land. De eenige bruikbare weg wordt gevormd door de verbinding van Nĕgara met Kandangan (alleen in den Westmoesson voor karrentransport te gebruiken). De rijstbouw wordt weinig beoefend; het laaggelegen land, steeds bedreigd door overstroomingen, leent zich daar niet toe. Daarentegen bezit de bevolking een groote veestapel, uit karbouwen bestaande. Deze leven in half verwilderden staat in de moerassen en worden in den Westmoesson, als de landen onder water staan, in kralen op enkele hoogere gronden verzameld. Hier worden zij ook geregeld van zout en krachtvoeder voorzien. Uitvoer van die karbouwen heeft plaats naar de omliggende districten voor de consumptie. De voornaamste plaats is Nĕgara (zie aldaar) uit verschillende kampoengs bestaande. Het district is overigens zeer dun bevolkt.

NĒGARA. Hoofdplaats van het gelijknamige district (zie aldaar). Het is het centrum der inl. nijverheid in die streken. De bevolking bestaat dan ook hoofdzakelijk uit ambachtslieden en handelaren en telt 10 à 11.000 zielen. Men vindt er ijzersmederijen, die kapmessen, landbouwwerktuigen en blanke wapens produceeren. De industrie van buksloopen, waarvoor de Nĕgareezen in vroegeren tijd bekend waren, is verdwenen. Ook geelgieterijen en koperslagerijen zijn te Nĕgara gevestigd en leveren veel en goed werk af. Het product wordt naar Java, Singapore en Sumatra uitgevoerd. Verder treft men er een gilde van houtbewerkers aan, die keurig houtsnijwerk voor de versiering van prauwen en inl. huizen leveren. Ook de prauw- en aardewerk-industrieën zijn van belang. Alle producten dezer inl. nijverheid zijn (met uitzondering van die der koperslagerijen) uitsluitend bestemd voor de behoeften der inl. bevolking van het gewest Z. en O. afd. van Borneo.

NĒGARA-RIVIER. Zie BORNEO Deel I, blz. 365—366.

NĒGARA. Vroegere naam van het district Pameungpeuk. Zie aldaar.

NEGEN KŌTŌ. Zie KOTO.

NĒGĒRI. Zie NĒGĀRĀ.

NĒGĒRI (BOEWAH) (MAL.). Zie PASSIFLORA EDULIS.

NĒGĒRI BĒSAR. Een groote kampong, ongeveer 3000 zielen tellende, in de residentie Lampongsche Districten aan de Wai kanan. De bevolking leeft hoofdzakelijk van de opbrengst der ladangs, terwijl men er meer rundvee vindt dan elders meest het geval is. Een bijverdienste is het houtkappen, dat vooral door den aanleg van den Zuid-Sumatra spoorweg vrij winstgevend is geworden, daar het hout van de rĕngas-boomen zeer geschikt is voor dwarsliggers. Uitvoerplaats is Mĕnggala.

NEGORIJ. Zie DORP (dl. I, bl. 636) en NĒGĀRĀ. De bevolking zelf noemt in de Minahasa haar negorijen wanoea of roŏng, op de Ambonsche eilanden amanno, elders weer anders.

NEGRITO'S. Negertjes, naar hunne kleine gestalte en donkere huidkleur, een naam hun door de Spanjaarden gegeven; de oorspronkelijke bewoners der Philippijnen, volgens den Engelschen ethnograaf Keane de laatste vertegenwoordigers der uitstervende autochtonen van Insulinde. Over de negrito's bestaat eene publicatie van het Kon. Ethn. Mus te Dresden. Die Philippinen IX. Negritos von Dr. A. B. Meyer (Dresden 1893). Hunne aanwezigheid achtereenvolgens op bijna alle eilanden van den O.-I archipel is door den een verdedigd, door den ander ontkend. A. B. Meyer (The distribution of the Negritos in the Philippine islands and elsewhere, 1899) zegt, na de geheele literatuur over de Negrito's te hebben nagegaan, dat de berichten omtrent het vóórkomen der Negrito's buiten de Philippijnen niet op behoorlijk onderzoek zijn gegrond en meermalen op dwalingen berusten; ja zelfs een grondige kennis van de Negrito's der Philippijnen, van Malaka en van de Andaman-eilanden ontbreekt, volgens dezen schrijver, nog evenzeer. Prof. Kern heeft aangetoond, dat de taal der Negrito's zuiver Maleisch Polynesisch is. (Bijdr. T. L. Vk. 1882. p. 243 e.v.) (Zie verder PAPOEA'S).

NEIRA (Banda-Neira). Een der Bandaeilanden (zie aldaar). De hoofdplaats dier eilanden, Neira, aan den voet van den heuvel Mĕnangis, is de eenige nĕgĕri van Banda-Neira, zie BANDA (hoofdplaats).

NEKTON. Zie PELAGISCHE ZEEDIEREN.

NELUMBIUM. Zie NELUMBO.

NELUMBO NUCIFERA Gärtn., fam. *Nymphaeaceae*. De Lotus Tĕrataï (MAL.), Taraté (JAV., SOEND.). Bekende waterplant, soms gekweekt om de eetbare zaden en als sierplant, gekenmerkt door de cirkelronde bladeren, die op lange bladsteelen boven het water uitsteken en rose bloemen. De tolvormige vruchtbodem bevat aan het bovenvlak een aantal holten, waarin de zaden zijn ingebed, die als versnapering worden gegeten. Andere deelen van de planten dienen als inlandsch geneesmiddel. Zie LOTUS.

NĒMBANG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

NEPENTHES, fam. *Nepenthaceae*. Daoen kĕndi, Pĕrijoek antoe, Perijoek kĕra (MAL.). Klimplanten, waaraan een vrij groot aantal soorten in Ned.-Indië voorkomen, vooral in het bergland. Ze zijn gekenmerkt door de aanwezigheid van een met water gevulden beker aan de voortzetting van den hoofdnerf van het blad. De beker heeft een deksel, die bij de volwassen bladeren open is. Van een bekende soort nl. *N. ampullaria* (MAL. Kĕtakong) worden de lange klimmende stengels op de wijze van rotan gebruikt, vooral op Banka, waar de kwaliteit die van sommige rotansoorten overtreft. Ook worden van sommige soorten de stengels als bindmateriaal gebruikt. In de geopende bekers vallen insekten, die erin verrotten. De inlanders gebruiken het water in de bekers wel als geneesmiddel o. a. tegen oogontsteking.

NEPHELIUM ERIOPETALUM Miq., fam. *Sapindaceae*. Sangga loetoeng (MAL.). Boom, die in het W. van den archipel in het laagland voorkomt en ook wordt aangeplant als vruchtboom. Het hout wordt soms als timmerhout gebruikt; de roode vruchten zijn wat grooter

dan Ramboetans, maar ook de pit is grooter en het vleesch zuur.

NEPHELIUM LAPPACEUM L. Ramboetan (MAL., JAV., SOEND.). Bekende vruchtboom, overal gekweekt om de roode, met lange, haarachtige uitwassen bezette vruchten, waarvan de zaadrok rauw of (bij de zure soorten) gestoofd gegeten wordt. Er komen zeer veel variëteiten voor; bekende, zeer gezochte variëteiten zijn die van Pasar Minggoe bij Batavia (bv. Ramboetan si matjan). De beste vruchten heeft men in Februari. In de buurt van Meester Cornelis komt een vorm voor, waarvan de pit zeer klein is (ramboetan lèngkèng). De zaden bevatten vet. Het hout van sommige soorten wordt wel eens als brandhout gebruikt.

NEPHELIUM LITCHI Camb. (= *Litchi chinensis* Sonn.). Latjin, (MAL., MOL.), Lèngkèng (MAL., JAV., MAD.), Litji Loetji (CHIN.). Vrij hooge boom, inheemsch in China, naar het schijnt ook in den Archipel hier en daar gekweekt. De vrij kleine, met hoekige wratten bezette vruchten zijn eetbaar. Ze worden echter meest in gedroogden toestand uit China aangevoerd.

NEPHELIUM MUTABILE. Poelasan (MAL., SOEND.), Kapoelasan (SOEND.). Vruchtboom, op Java alleen in het Westen gekweekt. De vruchten gelijken op die van de vorige, doch hebben korte, meest stompe uitsteeksels. Er komen veel minder variëteiten voor dan van Ramboetan. De omgeving van Buitenzorg levert de beste vruchten. De meest gezochte soort is Kapoelasan si babat met donkerroode vruchten en vrij puntige uitsteeksels op de vrucht.

NEPTUNUSBEKER. Zie SPONSEN.

NERIUM ODORUM Ait., fam. *Apocynaceae*. Djoerè (SOEND.). Bekende sierheester, evenals de na-verwante *N. Oleander L.*, onder den naam oleander in tuinen gekweekt, doch gevreesd wegens hare vergiftigheid. De gedroogde bloemen worden wel als geneesmiddel gebruikt.

NETELDIEREN (*Cnidaria*, ook *Coelenterata*, Holtedieren genoemd). Onder den naam Straaldieren (*Radiata*) vatte Cuvier alle dieren te zamen, die niet behooren tot de door hem voorgestelde groepen der Gewervelde dieren, Geleede dieren en Weekdieren. Kan men het lichaam van een dier, tot een dezer drie groepen behoorende, slechts door één denkbeeldig vlak in twee meestal gelijke helften verdeelen (bilateraal-symmetrische dieren), bij de zee-sterren, zee-anemonen, kwallen e. d., is dit niet het geval, wijl de deelen van het lichaam straalsgewijs rondom een hoofdas gerangschikt zijn, waarom zij inderdaad den naam van Straaldieren (radiaal-symmetrische dieren) verdienen. Een nauwkeurig onderzoek van het inwendig maaksel der door Cuvier in deze groep vereenigde dieren leerde evenwel, dat de bouw van hun lichaam te groote verschillen vertoonde om hen allen in één afdeeling tezamen te brengen, zoodat door v. Siebold en Leuckart deze groep gesplitst werd in die der WORMEN (zie aldaar), der STEKELHUIDIGEN (zie aldaar), der Neteldieren, en der PROTOZOA (zie aldaar). Later bleek, dat ook de SPONSEN (zie aldaar) een geheel zelfstandige hoofdafdeeling van het dierenrijk vormen. De naam van Neteldieren (*Cnidaria*) is ontleend aan de aanwezigheid van netelcellen, kleine, met vocht gevulde blaasjes, waarin een lange spiraaldraad ligt opgerold; bij aanraking van een op het blaasje geplaatst tasthaar, schiet de draad plotseling naar buiten, dringt in het vreemde voorwerp en stort daarin den vloeibaren inhoud van het blaasje over, waardoor een brandende pijn ontstaat. Men vindt deze mikroskopisch kleine wapens vooral aan de tot grijpen bestemde voelers en vangdraden, waar zij in groote groepen (zoogen. netelbatterijen) dicht opééngehoopt bij elkaar zitten. De voeding dezer dieren komt op zeer eenvoudige wijze tot stand, daar een lichaamsholte nog ontbreekt en de darmholte (gastro-vaculaire ruimte) zeer ruim is; het lichaam stelt als het ware een holle zak voor, waarin het voedsel onmiddellijk door de mondopening binnentreedt; vandaar worden deze dieren ook wel met den naam van holzakdieren (*Coelenterata*) bestempeld. Een aarsopening ontbreekt nog. Terwijl bij de Stekelhuidigen meestal het getal van vijf stralen voorkomt, vindt men bij de Neteldieren de stralen ten getale van vier of zes of veelvouden dezer getallen.

Tot de Cnidariën behooren de volgende klassen: Hydrozoën, Anthozoën, Scyphomedusen en Ctenophoren. Uit de eerste groep is reeds lang bekend de zoetwater-polyp (*Hydra*), een rolronde buis, die met zijn achtereinde zich vasthecht en aan de tegenoverliggende pool de mondopening draagt, omgeven door een krans van vangarmen. De in zee levende polypen vormen kolonies, die zich bekleeden met een hoornachtige afscheiding. De afzonderlijke dieren (hydranthen) der kolonie hangen door een buizenstelsel samen. Heeft in deze afscheiding ook nog kalkafzetting plaats, dan ontstaat daardoor als het ware een geraamte, dat aan het kalkskelet van de echte Steen-koralen denken doet (*Millepora*). De voortplanting dezer dieren geschiedt deels langs geslachtelijken, deels langs ongeslachtelijken weg; in het laatste geval ontstaat door een knopvormige uitstulping van den lichaamswand een jonge polyp. Als deze met het moederdier in samenhang blijft en dit proces van knopvorming zich meerdere malen herhaalt, ontstaat op die wijze de bovengenoemde kolonie van individus of de polypenstok.

De polypen brengen door knopvorming bovendien afzonderlijke geslachtsdieren voort, die een klok- of schijfvormige gedaante vertoonen en van wier maag radiale kanalen uitgaan, aan den rand van het scherm door een ringkanaal vereenigd. Bij verscheidene soorten laten deze dragers der geslachtsproducten van het moederdier los, om een tijdlang als kleine kwallen (*Hydromedusae*) een zelfstandig bestaan te leiden. De hydroiden hebben meestal het voorkomen van kleine vertakte stammetjes, die op allerlei in zee aanwezige voorwerpen, schelpen e. d. zijn vastgehecht; de Siboga-expeditie trof ze vooral aan op de bladeren van in zee levende phanerogame planten, *Enalus*, *Thalassia* b. v., die op zandige banken nabij de kust soms ware onderzeesche weiden vormen. Hoe rijk de Hydroidpolypen in den O. I. Archipel vertegenwoordigd zijn, blijkt wel daaruit, dat de Siboga-expeditie van één familie (*Plumularidae*) niet minder dan 71 soorten en variëteiten verzamelde. Een geheel ander voorkomen evenwel vertoonen de bovengenoemde,

kalkhoudende *Milleporidae*, die uit plompe, platte, soms gewei-vormige stammen bestaan, en evenals de echte steenkoralen in onzen Archipel algemeen aan het opbouwen van riffen deelnemen.

Geen vastzittende, maar planktonische polypen-kolonies zijn de Zwempolypen (*Siphonophorae*), die in stede van aan een vaste standplaats gebonden te zijn, een beweeglijk leven leiden. Daartoe is de centrale stam, waaraan de polypen verbonden zijn, hetzij aan het boveneinde van een gashoudend blaasje voorzien, dat als hydrostatisch apparaat dienst doet, of wel de geheele stam heeft het voorkomen van een groote blaas gekregen. Er is bovendien in deze kolonies een groote mate van arbeidsverdeeling tot stand gekomen, daar aan sommige individus de voeding, aan andere de verdediging, weder aan andere de beweging en voortplanting is opgedragen, zoodat zij tezamen een soort van dier-staat vormen. In overeenstemming met die verschillende taak verschillen zij ook niet onbelangrijk in voorkomen en vertoonen sommige individus het voorkomen van polypen, andere dat van kwallen. Algemeen bekend is het in tropische zeeën zeer verspreide Bezaantje (*Physalia*), door de Engelschen „portuguese man-of-war" genoemd, wijl de van Europa komende zeelieden deze dieren het eerst op de breedte van Portugal ontmoeten. Hier is de stam der polypen-kolonie tot een groote ovale blaas aangezwollen, die op de bovenzijde van een kam is voorzien en met levendige kleuren, blauw, violet en purper prijkt; binnenin ligt de gasblaas, die door een opening met de buitenwereld in verbinding staat. Onder aan de blaas hangen naast elkaâr: polypen, die met de voeding zijn belast, geslachtsdieren en lange draden, die met netelbatterijen gewapend zijn, wier aanraking hevig brandende pijnen veroorzaakt. De dieren drijven aan de oppervlakte van het water, de kam dient als zeil. Door gas uit de gasblaas te laten ontsnappen zinkt de kolonie; de gasblaas kan in minder dan een kwartier weer gevuld zijn, waardoor de kolonie naar de oppervlakte stijgt. Bij de kleinere *Velella's* en *Porpita's* bestaat de stam uit een ovale of ronde schijf, waarin een stelsel van in elkaâr uitkomende luchtkanalen ligt, terwijl aan de benedenvlakte der schijf in het midden één groote polyp ligt, die omringd is door vele kleinere en een menigte voelerachtige aanhangsels. In den Archipel verzamelde de Siboga-expeditie 62 soorten van Siphonophoren.

Bij de Koraal-polypen (*Anthozoa*) voert de spleetvormige mondopening in een korte buis, die in de gastro-vasculaire holte uitkomt; deze laatste wordt bovendien peripheer door straalsgewijs geplaatste verticale tusschenschotten in een aantal zakvormige ruimten verdeeld, die met de holten in de rondom den mond geplaatste voelers in verbinding staan. Er zijn 8 voelers bij de *Alcyonaria*, 6 of een meervoud daarvan bij de *Zoantharia*. De voortplanting geschiedt langs geslachtlijken of langs ongeslachtlijken weg (door deeling en knopvorming); gewoonlijk blijven de op de laatste wijze gevormde individus met elkander in samenhang en ontstaan aldus koraalstokken van zeer verschillenden vorm en grootte. Tot de Zoantharia behooren allereerst de Zeeanemonen (*Actinia*), meestal enkelvoudige dieren, met een cylindrisch, week, lederachtig lichaam, dat geen vaste steundeelen bezit, zoodat zij tot de grootste vormverandering en samentrekking in staat zijn; rondom de mondopening is gewoonlijk een groot aantal voelers geplaatst. Zij hechten zich met hun zoolvormig achtereinde aan allerlei voorwerpen vast, maar kunnen daarop ook langzaam van plaats veranderen; slechts enkele steken met hun achtereinde in het slib of scheiden een lange buis af, waarmede zij diep in den zeebodem zitten (*Cerianthus*). Door hun vorm en kleurenpracht eenigszins aan bloemen herinnerend, behooren zij evenwel tot de zeer vraatzuchtige dieren, want nauwelijks komt een prooi in de nabijheid van hun voelers, of deze buigen zich eensklaps om den buit heen, om dien in de maagholte te brengen. Vooral daar, waar een krachtige stroom staat, die steeds nieuwen voedselvoorraad aanvoert, bij den ingang van een haven, tusschen de vloed- en ebbelijn, kan men dan ook steeds Zeeanemonen verwachten, en waar deze voorwaarden ontbreken, zien wij de actinie vastzitten op een dier, dat zelf voortdurend in beweging is, om voedsel op te sporen. Zoo vinden wij de *Adamsia palliata* van de Middellandsche zee steeds zittend op het slakkenhuis, waarin de heremietkreeft, *Pagurus Prideauxi* verblijf houdt; met de twee lappen, waarin haar voet aan weerszijden uitloopt, slaat zij zich om de schelp heen. Moet de heremietkreeft bij voortgaande groei van woning verwisselen, dan is zij de anemone behulpzaam om naar de nieuwe schelp te verhuizen. Een niet minder merkwaardig bondgenootschap bestaat in den Ind. archipel tusschen sommige actiniën en visschen. Bij soorten van het geslacht *Discosoma*, die een mondschijf hebben van een paar voet middellijn, ziet men gewoonlijk tusschen de voelers eenige bontgekleurde vischjes, tot het geslacht *Amphiprion* behoorend, verblijf houden. Komt op de mondschijf een of andere prooi terecht, dan krijgen natuurlijk ook de visschen hun aandeel daarvan, maar tevens vinden zij tusschen de met netelorganen gewapende voelers of zelfs in de maagholte beschutting tegen hen vervolgende vijanden. Sluiter meent, dat wederkeerig ook de anemonen uit de aanwezigheid der visschen voordeel trekken, wijl deze door hun voortdurend heen en weer zwemmen steeds een verschen waterstroom onderhouden en zij tevens soms een prooi naar de mondschijf slepen, die anders buiten het bereik der anemone zou vallen. Onder de Zoantharia, die kolonies vormen en wel een vast steunweefsel bezitten, zij het ook slechts een hoornachtige as, noemen wij het zoogenaamde zwarte koraal (*Antipatharia*), waarvan de inlanders armbanden, haarnaalden enz. vervaardigen; van het laatstgenoemde geslacht trof de Siboga-Expeditie op de riffen tegenover Saleier kolonies aan van 2 M. lengte, op de geringe diepte van slechts 4 M.

Een veel belangrijker rol evenwel spelen in den Ind. archipel de eveneens tot de Zoantharia behoorende, meestal kolonies vormende steenkoralen (*Madreporaria*), wier polypen een samenhangend kalkskelet afscheiden. De uitsluitend witte stukken, die wij daarvan in onze verzamelingen zien, kunnen ons moeilijk een denkbeeld geven van de prachtige onderzeesche

tuinen, die door deze dieren gevormd worden. Gedurende het leven zijn die kalkgeraamten met een vleezige bekleeding overtrokken, die met de schitterendste kleuren prijkt, en daar de mondopening van elk afzonderlijk diertje — iedere koraalpersoon — omgeven wordt door een krans van bewegelijke, fijn gevormde en gekleurde vangarmen, zoo krijgt hun lichaam daardoor dien straligen bloemenvorm, die vroeger er toe geleid heeft de koraalstokken voor echte bloemen te houden, hun o ganisme voor een echte plant . Tot de vormen, die vooral deelnemen aan het opbouwen van koraalriffen (zie aldaar) behooren: de sierlijke *Madreporidae*, nu eens waaiervormig gebouwd, dan weêr fijn vertakt als een kleine heester, een ander maal veellobbig als een aantal plompe vingers, die ontspringen uit een gezwollen hand; de *Turbinaria's*, die meer plaatvormig van voorkomen zijn, dikwijls als groote bekers of schotels; de groote massieve klompen der *Maeandrina's*, het welbekende hersen-koraal, met zijn doolhof van windingen; de *Astraeidae* met hun stervormige polypen; de *Fungia's*, enkelvoudige koralen, wier kalkskelet een groot aantal radiaal geplaatste, verticale platen vertoont, daardoor gelijkend op een omgekeerde paddestoel. Van de solitaire soorten, die niet medewerken tot het vormen van riffen, verdient het waaierkoraal (*Flabellum*) vermelding; dit is in verticale richting samengedrukt, zoodat de mondopening van het koraal een lange spleet vormt. Vooral in de diepzee treft men zulke solitaire vormen aan; door de Siboga-Expeditie werden in den Ind. archipel 75 soorten verzameld, waarvan 38 nieuwe. Volgens Alcock's onderzoek van dit materiaal zijn er verscheidene soorten onder, die groote overeenkomst vertoonen met soorten uit de diepte van den Noordel. Atlantischen Oceaan en van het Middellandsche-zee-bekken in de tertiaire periode. Vooral het Zuidelijk gedeelte van de Soeloo-zee schijnt een der rijkste vindplaatsen ter wereld; daar kwamen op één station uit een diepte van 522 M. 22 soorten (tot 14 geslachten behoorend) in één trek met de dreg naar boven.

De kolonies-vormende Schorskoralen (*Alcyonaria*) onderscheiden zich van de voorgaande door het bezit van slechts 8 platte, vedergewijs ingesneden voelers rondom de mondopening der polypen, die als kleine bloempjes te voorschijn komen uit een stam, welke nu eens een onregelmatig gelobde, plompe gestalte vertoont (*Sarcophytum*, *Alcyonium*, de doodmanshand, *Gorgonacea*). Meestal zijn zij week en vleezig (Karang moeda), want zij scheiden wel skeletdeelen af, maar deze liggen als mikroskopisch kleine kalklichaampjes door den stam verspreid; bovendien kan een centrale as voorkomen, die of hoornachtig of kalkachtig is of uit elkaâr afwisselende hoornachtige en kalkachtige geledingen bestaan kan (*Isis*). Het in de Middellandsche zee voorkomend bloedkoraal (*Corallium rubrum*) heeft een kalkachtig asskelet. Bij de sierlijk vertakte *Chrysogoriidae*, waarvan de Siboga-Expeditie 21 soorten in den Ind. archipel verzamelde, vertoont de as een eigenaardigen metaalglans. Kenmerkend voor dit gebied zijn ook de zee-veders (*Pennatulacea*), bij wie de polypen geplaatst zijn op bladvormige aanhangsels, die op een rij boven elkaar links en rechts van den stam zitten; met het onderste gedeelte van den stam, dat geen aanhangsels bezit, steekt het dier los in den zeebodem. Slechts bij een paar vormen der Alcyonaria treedt het kalkskelet meer op den voorgrond, namelijk bij het blauwe koraal (*Heliopora*), dat massieve stokken vormt, die ook aan den opbouw der riffen deelnemen, en bij het welbekende orgel-koraal (*Tubipora*), welks polypen orgelpijpvormige kalkbuizen afscheiden, die door horizontale kalkplaten met elkaâr verbonden worden.

Verder moeten nog de Schijfkwallen (*Scyphomedusae*) vermeld worden, die de polypkwallen, de geslachtsdieren derHydrozoën, niet alleen in grootte, maar in meerdere samengesteldheid overtreffen. Zij hebben een klokvormig gewelfd, geleiachtig lichaam, waarvan de rand met een door insnijdingen in lappen verdeelden zoom, soms ook met draadvormige aanhangsels voorzien is; in de insnijdingen of nissen tusschen die randlappen liggen de zoogenaamde randlichaampjes, die als lichtreciepieerende en evenwichtszintuigen moeten beschouwd worden. Uit het midden van de onderzijde der schijf, hangt, als de klepel in een klok, een kortere of langere mondsteel naar beneden, aan welks uiteinde een vierhoekige mondopening ligt, welker rand 4 of 8 vangarmen vormt; door deze steel treedt het voedsel naar binnen in de maag, die met vier zakvormige uitpuilingen is voorzien of, zooals meestal het geval is, een net van vertakte kanalen uitzendt, die langs den rand der schijf door een ringkanaal zijn verbonden. Van deze doorzichtige, gewoonlijk prachtig blauw of violet gekleurde dieren worden vertegenwoordigers in alle zeeën aangetroffen, waar zij gewoonlijk in groote scholen, dicht onder de oppervlakte, te zamen leven. Uit den Ind. archipel noemen wij slechts het geslacht *Rhizostoma* (wortelkwallen), bij wie de centrale mond vervangen is door spleetvormige openingen aan het einde der vangarmen. Ten laatste mogen de Ribkwallen (*Ctenophora*) genoemd worden, die in alle zeeën voorkomen. Hun lichaam is dikwijls eivormig en bestaat in hoofdzaak uit een weeke gelei; de oppervlakte is voorzien van 8 overlangsche rijen van zwemplaatjes, bestaande uit aaneengekleefde trilharen, waarmee de dieren zich voortbewegen. De eene pool van het dier wordt door de mondopening, de andere door het evenwichtsorgaan ingenomen.

Literatuur: W. Kükenthal, Ergebnisse einer zoolog. Forschungsreise in den Molukken u. Borneo, Abhandl. Senckenberg. Naturf. Gesellschaft. Bd. XXIII en XXIV: Hydroïde (v. Campenhausen), Actiniaria (Kwietniewkki) Gorgonaceen (Germanos), Alcyonaceen (Kükenthal), Clavulariden enz. (Schenk), Antipatharien en Rhizostoma (Schultze). In de uitkomsten der Siboga-Expeditie verschenen tot nog toe de volgende monographieën over Neteldieren: Billard, Hydroïdes; Hickson and England, Stylasterina; Maas, Craspedote Medusen, Lens and Van Riemsdijk, Siphonohora; Hickson and Versluys, Alcyonidae; Versluys en Nutting, Gorgonacea; Mc. Murrich, Actiniaria; Alcock, Deep-sea Madreporaria; van Pesch, Antipatharia; Maas, Scyphomedusen; Moser, Ctenophoren.

NETSCHER (ELISA). Werd 7 Dec. 1825 te Rotterdam geboren uit het huwelijk van F. G. Netscher en Ch. J. Pronkert, vertrok met zijne ouders naar Indië, werd op 10-jarigen leeftijd naar Amsterdam gezonden ten behoeve van zijne opvoeding en keerde zes jaar later naar Indië terug, om het niet weder te verlaten. Zijn ambtelijke loopbaan begon in 1848 bij de afd. politieke zaken ter Alg. Secretarie; verscheidene malen toegevoegd aan hoofdambtenaren met gewichtige politieke zendingen belast, bezocht hij in 1849, '56 en '57 de res. Riouw en in '58 Boni met den Gouv.commissaris voor Celebes en onderhoorigh. In 1861 werd Netscher tot resident van Riouw benoemd, welke betrekking hij vervulde tot 1870, toen hij als Gouverneur van Sumatra's Westkust optrad. Aan zijn voorstel om persoonlijk de leiding der onderhandelingen met Atjèh op zich te nemen en te trachten zoodoende den oorlog te vermijden werd geen gevolg gegeven. Nadat de oorlog verklaard was, is het hem gelukt de rust en orde te handhaven in de aan Atjèh grenzende landen van zijn gewest. Tot de verbeteringen, die het gouvernement Sumatra's Westkust gedurende Netscher's bestuur ten deel vielen, behooren in de voornaamste plaats de emancipatie der slaven en de organisatie van het rechtswezen. Zijne benoeming in 1878 tot lid van den Raad van Ned.-Indië deed hem Padang verlaten en naar Batavia trekken, waar hij in April 1880 overleed. Netscher heeft veel geschreven, meerendeels in de werken van het Bat. Gencotschap en hoofdzakelijk over onderwerpen van oudheidkundigen en taalkundigen aard, benevens opstellen over door hem bezochte gedeelten van den Archipel. Van groote waarde is zijn „De Nederlanders in Djohor en Siak, 1602 tot 1865". De Ind. Gids van Juli 1880 bevat eene (niet geheel volledige) lijst dier publicaties; zoo ontbreekt daar „Padang in het laatst der 18de eeuw".

NETVLEUGELIGE INSECTEN (*Neuroptera*). Orde van insecten met bijtende monddeelen en vier vliezige vleugels, waarvan het aderstelsel door tal van dw arsadertjes netvormig is. De grenzen dezer orde worden door verschillende systematici zeer verschillend getrokken. Sommige rekenen tot haar enkel die familiën, welke een volkomen gedaanteverwisseling hebben, 5-ledige tarsen, een vrij voorborststuk, lange, eenvoudige, draad- of knodsvormige sprieten, en wier achtervleugels bijna even lang zijn als de voorvleugels en geen plooibaar gedeelte bezitten. Aan deze bepaling voldoen alleen de Mierenleeuwen (*Myrmeleontidae*), Gaasvliegen (*Chrysopidae*), en nog eenige minder bekende familiën. Let men daarentegen niet op de meerdere of mindere volledigheid der metamorphose en op eenige andere kenmerken, dan kan men onder *Neuroptera* samenvatten de Glazenmakers (*Odonata*), Haften (*Ephemeridae* of *Agnatha*), Schietmotten of Kokerjuffers (*Trichoptera* of *Phryganidae*), Schorpioenvliegen (*Panorpata*) en zelfs de Termieten (zie aldaar) of Witte mieren (*Termitidae*), de Houtluizen en Doodskloppertjes (*Psocidae*) en de Vachtluizen (Zie aldaar) (*Mallophaga*), ofschoon de vleugels bij de laatste familie geheel en bij de twee voorlaatste aan vele soorten of individuen ontbreken.

Het best bekend zijn de Mierenleeuwen, dus genoemd naar hunne larven, die verscholen onder den top van een kegelvormig kuiltje, dat zij zich in droog zand graven, de mieren verslinden, welke langs de gladde kanten van dat kuiltje omlaag storten. Door het opwerpen van zand doet de Mierenleeuw de prooi des te zekerder omlaag glijden. Zijn kop, gewapend met geweldige bovenkaken, die een groef bevatten, waarin de onderkaken passen, steekt boven het zand uit, grijpt de neerstortende prooi en zuigt die uit. De ledige huid wordt door het dier met groote kracht over den rand van den trechterwal geslingerd, evenals het zand, dat uitgegraven moet worden. Maandenlang kan de Mierenleeuw vasten, hij leeft lang als larve, en spint zich in een cocon van zandkorrels, waaruit na enkele weken de imago te voorschijn komt, die oppervlakkig veel op een Glazenmaker gelijkt.

Over het algemeen komen de Indische *Neuroptera* sterk met die der gematigde gewesten overeen. Tot de familie der *Sialidae* echter behoort het geslacht Chauliodes, dat met eenige andere geslachten een geheel afwijkende groep vormt van reusachtige insecten, bij welke, ten minste in het mannelijk geslacht, de bovenkaken tot een zoodanigen omvang zijn ontwikkeld, dat zij $^2/_3$ der lichaamslengte bereiken en als gekromde hoornen over elkaar gekruist liggen.

NEURDENBURG (JOHAN CHRISTIAAN). Geb. te Rotterdam 20 Juli 1815 uit het huwelijk van J. J. Neurdenburg en J. D. Neunabel, koos hij reeds vroeg den onderwijzersstand, behaalde tusschen 1831 en 1839 verschillende rangen van onderwijzer en acten voor de talen, en werd in 1840 als onderwijzer aan de school van de diaconie der Schotsche gemeente in zijn geboortestad aangesteld. Bij de reorganisatie van de opleiding der kweekelingen van het Ned. Zendelinggenootschap aldaar, werd Neurdenburg in April 1847 als onderwijzer aan die inrichting aangesteld, ten einde hen beter voortebereiden voor het meer speciale onderwijs, aan de kweekschool van het Genootschap gegeven, waarbij sedert Juli 1850 de werkzaamheden van adjunct-secretaris (later als secretaris) van het Genootschap en sedert Jan. 1852 die van medebestuurder daarvan gevoegd werden. In 1859 vestigde hij zich in het Zendelinghuis, tot meerderen steun van den Director Hiebink. Nadat in 1860 Ds. Voorhoeve als Director der kweekschool was opgetreden, werd aan Neurdenburg, die ook les gaf aan de vormschool te Rotterdam, gelegenheid gegeven zich geheel aan de belangen van het Genootschap te wijden; de strijd, in den boezem van het Genootschap uitgebroken over de richting, die het zou te volgen hebben, leidde tot het ontslag van den Director, in wiens plaats Neurdenburg in 1865 optrad, na reeds een jaar lang de leiding van het Zendelinghuis te hebben waargenomen. Van dien tijd af was hij de ziel der inrichting, aan welke hij zich geheel wijdde, sedert 1872 bijgestaan door zijn schoonzoon Roskes als helper, later als subdirector, totdat hij in 1893 zijne betrekking moest nederleggen, ofschoon hij tot kort voor zijn dood het secretariaat van het Genootschap bleef waarnemen. Hij overleed te Rotterdam den 24en April 1895.

De beteekenis van Neurdenburg voor Indië ligt vooral in zijne werkzaamheid bij de oplei-

ding der zendelingen, voor Ned.-Indië bestemd, en in den invloed dien hij, ook na hun vertrek derwaarts, op hen en de geheele zending uitoefende. Inzonderheid had het onderwijs zijne belangstelling. Maar ook door zijne geschriften was hij voor Indië krachtig werkzaam, vooral door talrijke artikelen, in de Mededeelingen van het Ned. Zendelinggenootschap geplaatst, tot de oprichting van welk tijdschrift hij in 1856 den stoot gaf en waarvan hij sedert 1862 redacteur was. Afzonderlijk werden door hem uitgegeven: Geschiedenis tegenover kritiek, 1864; Proeve eener handleiding bij het bespreken der zendingswetenschap, 1879 en De Christelijke zending der Nederlanders in de 17e en 18e eeuw, 1891.

Zie: Levensberichten der Ned. Mij. van Letterkunde, 1896, bl. 219; L. G. Schuller tot Peursum, Med. Ned. Zendinggen. XXXIX, bl. 281; Craandijk, Eigen Haard, 1895; Maandbericht v. h. Ned. Zendelinggen. Juni 1895.

NEUSAAP. (*Nasalis larvatus* Wurmb,), *Semnopithecus nasicus* F. Cuv.), bakantan (MAL. Bandjĕrmasin), bakara (DAJ.), op Borneo ook bantangan, pika of rasong genoemd (ten onrechte wordt ook wel als inlandsche naam „kahau" opgegeven, welk woord een nabootsing van het stemgeluid is), een alleen Borneo bewonende, maar daar niet zeldzame aap uit de onderfamilie der *Semnopithecinae* (zie SLANKAPEN). Het opvallende dier is kenbaar aan den grooten, slap over den mond hangenden en vooral bij het volwassen mannetje sterk ontwikkelden neus. Wil het dier eten, (het voedsel bestaat uit bladeren), dan schijnt het eerst met één hand den neus te moeten oplichten. Bij de jongen is de neus veel kleiner en met den top opwaarts gericht. Het lichaam van het volwassen dier wordt 70 c.M. lang, de staart iets langer. De kleur is min of meer roodbruin, met geelwitte buikzijde. De Neusaap leeft in laag gelegen bosschen, nabij het water en evenals de overige Slankapen in troepen; hij is veel trager in zijn bewegingen dan deze laatste. Zijn schreeuw wordt als „konk" of kihonk", ook als „kahau", weergegeven. Volgens Sal. Muller wordt hij door de Dajaks gejaagd en zijn vleesch gegeten. (Müller en Schlegel, Monogr. overz. geslacht Semnopithecus, in: Verhand. Nat.-Gesch. Nederl. overz. bezitt. Zoologie, 1839—44. — Zie ook: Wiedersheim, Beiträge zur Kenntnis der äusseren Nase von Semnopithecus nasicus. Ztschr. f. Morph. und Antrop. Bd III H II, 1901 ; Jentink, The Proboscis-Monkey from Borneo, Notes Leyden Mus., XXIII, 1901—03, bl. 113.

Verwant met *Nasalis* is *Simia concolor* Miller van eilandje Zuid-Pagai (Mentawei-eilanden). Deze heeft evenwel een veel kleineren neus, waarvan de top opwaarts gebogen is, zooals bij het geslacht *Rhinopithecus* van China en bij den jongen *Nasalis*. De staart van dezen aap is kort, naakt, maar met een haarkwast aan den top; hij onderscheidt zich daardoor van dien van alle andere apen

NEUSFLUIT. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN

NEUSHOORN (*Rhinoceros*), badak (MAL., SOEND.), warak (JAV.), behoort tot de *Perissodactyla* (Zie HOEFDIEREN). De dikke huid (om welke ze vroeger met andere Hoefdieren als „Dikhuidige dieren", *Pachydermata*, vereenigd werden) is dun behaard en bestaat bij de Indische soorten uit grootere of kleinere, door naden gescheiden platen. De hoorns bestaan geheel uit verhoornde opperhuid en onderscheiden zich daarin dus van de hoorns der Herkauwers, die geheel of gedeeltelijk uit been gevormd zijn. Wanneer er slechts één hoorn aanwezig is, staat deze op de neusbeenderen, zijn er twee, dan is de achterste gewoonlijk op de voorhoofdsbeenderen geplaatst. Alle voeten hebben drie teenen, tengevolge van het ontbreken van den 1sten en den 5den teen. De vrij lange staart heeft een dunnen eindkwast.

De Neushoorns komen gewoonlijk eenzaam voor, nooit in groote troepen en leven uitsluitend van plantaardig voedsel. In den tegenwoordigen tijd leven ze alleen in Azië en Afrika. *Rhinoceros* of *Dicerorhinus sumatrensis* Ceu. van Achter-Indië, Sumatra en Borneo (de exemplaren van het vasteland worden ook wel als een andere soort of variëteit beschouwd), met twee hoorns, waarvan de voorste langer en naar achteren gekromd is, is de kleinste ($\pm$ $2^1/_2$ M. lange), dichtst behaarde en in vele opzichten primitiefste Neushoorn-soort; de huid is niet bijzonder dik en tengevolge daarvan zijn de naden weinig duidelijk. De Maleiers vangen op Sumatra den Rhinoceros levend in kuilen, die langs de geregeld door de dieren begane paden gegraven en dan door takken en bladeren onzichtbaar gemaakt worden. *Rhin. sondaicus* Desm. (= *javanensis* Cuv.), die van Bengalen tot Malaka en op Java voorkomt, is een eenhoornige soort met dikke huid. Bij het wijfje is de hoorn zeer zwak ontwikkeld; is hij bij uitzondering beter uitgegroeid, dan wordt zoo'n vrouwelijk dier door de Soendaneezen als rodamala onderscheiden. Dit dier, dat een lengte van meer dan 3 M. bereiken kan, leeft van de vlakte tot hoog in het gebergte, steeds echter in eenzame streken en in den regel in de nabijheid van water, waarin het zich gedurende de heetste uren van den dag ophoudt. Het heeft een grijze kleur, de jonge dieren lichter dan oudere. Neushoorns worden gejaagd terwille van de huid, waarvan zweepen vervaardigd worden, en van den hoorn, waarvan drinkbekers worden gemaakt; het verhaal gaat n.l., dat ze tegen vergiftige vloeistoffen waarschuwen, door dat deze, met hun horen in aanraking gebracht, opschuimen. Stukjes van den hoorn worden ook als amulet gebruikt en gedragen tegen allerlei ongelukken, of ze worden op gewonde lichaamsdeelen gelegd ter genezing. Een hoorn kan, vooral bij Chineezen, f 350 tot f 500 opbrengen. Alleen de Chineezen eten het vleesch en zelfs de huid van den Rhinoceros. Over de verspreiding der beide soorten zie Jentink, Notes Leyden Mus., XVI, 1895, bl. 231.

NEUSHOORNKEVERS. Zie TORREN.

NEUSHOORNVOGELS. De Neushoornvogels, *Bucerotidae*, onderscheiden zich door een meer of minder sterk ontwikkelden hoorn op den grooten bovensnavel. Deze hoorn is uit een los palissaden-weefsel opgebouwd en derhalve niettegenstaande de soms buitengewone grootte zeer licht; slechts eene uitzondering is er, n.l. *Rhinoplax vigil*, bij welken vogel een groot deel van den hoorn soliede is en vrij zwaar. De *Buceros*-vogels zijn vrij groote, sterke dieren, tamelijk plomp gebouwd, met korte vleugels en een langen staart, krachtig ontwikkelden snavel en korte pooten; bij het vliegen maakt hun wieksla een suizend geluid. Zij worden slechts

in Afrika, op het Indische vasteland en op de eilanden van den O.-I. archipel gevonden. In den O.-I. archipel komen 14 soorten voor, vertegenwoordigende 9 geslachten. Sumatra, Borneo en Java hebben twee soorten gemeen, *Anthracoceros convexus* en *Rhyticeros undulatus*; Sumatra en Borneo de volgende 7 soorten: *Buceros rhinoceros*, *Anthracoceros malayanus*, *Cranorhinus corrugatus*, *Rhyticeros subruficollis*, *Anorrhinus galeritus*, *Berenicornis cornutus* en *Rhinoplax vigil*; terwijl op Sumatra alléén gevonden wordt *Dichoceros bicornis*, schijnt op Java slechts voor te komen *Buceros silvestris*; op Celebes leven *Xenelopides exaratus* en *Cranorhinus cassidix*, en eindelijk is *Rhyticeros plicatus* op Nieuw-Guinea met omliggende eilanden en de Molukken (behalve Celebes) te vinden. Het voorste gedeelte van den hoorn van *Rhinoplax vigil* is bijna zoo hard als ivoor [vanwaar de naam Anggang Gading (MAL.) — gading beteekent i v o o r —] en wordt voor draaiersarbeid gebruikt; deze hoorn ziet er uit alsof hij aan den voorkant recht is afgekapt, halfweg den langen snavel; de staart bij deze soort is buitengewoon lang. De *Rhyticeros*-soorten vertegenwoordigen de zoogenaamde J a a r v o g e l s; de hoorn bestaat uit eene serie achter elkander gelegen worstvormige verdikkingen; de inlanders gelooven, dat er telken jare eene bijkomt; zeker is het, dat de jongen geen spoor van deze verdikkingen vertoonen, doch regelmatige jaarlijksche groei is er niet. De vorm van den hoorn van *Dichoceros bicornis* is zeer eigenaardig: deze hoorn is namelijk plat en gootvormig gebogen, zoodat hij van voren gezien den indruk van twee uitstaande hoorntjes maakt; deze fraai wit en zwart gekleurde vogel is bovendien gekenmerkt door een zwarten kop, witten hals en witte pooten. De *Buceros rhinoceros*, op Java rangkok genoemd, heeft een bijzonder grooten, ietwat gebogen snavel, versierd met een naar voren en naar boven gebogen grooten hoorn; deze vorm van hoorn komt eerst bij de volwassen exemplaren tot volle ontwikkeling, bij de jongen is die hoorn zeer klein. Bij *Cranorhinus cassidix* vertoont de hoorn zich als een hoogen helm min of meer scherp gekield bovenop. De hoorn bij *Berenicornis cornutus* is klein, maar kop en bovennek zijn versierd met eene groote dichte, witte kuif. De neushoornvogels voeden zich met vruchten of insecten, nestelen in gaten van boomen of rotsholten, waarbij de volgende eigenaardigheid is op te merken: het wijfje metselt zich volkomen in den hollen boomstam in, door middel van hare uitwerpselen, zoodat zij slechts kop en hals, of zelfs alleen den snavel, naar buiten kan steken, en zij verlaat het nest niet alvorens het broeden is afgeloopen. De inlanders verhalen, dat het mannetje het wijfje geheel inmetselt en laat verhongeren, wanneer het bemerkt, dat een ander mannetje in de nabijheid van het nest geweest is. De kop van den Neushoornvogel wordt hier en daar in den Archipel als motief gebruikt voor de versiering van woningen, en op Borneo worden krisheften in dezen vorm gesneden.

NEUSVISSCHEN (*Mastacembelidae*), de eenige familie der *Opisthomi* (zie VISSCHEN.), komen in twee geslachten *Rhynchobdella* (Sili, JAV.) en *Mastacembelus* in het zoete water der groote Soenda-eilanden voor.

NGABANG. Hoofdplaats der onderafdeeling Landak (zie aldaar) van de afdeeling Pontianak, residentie Westerafdeeling van Borneo.

NGADA. Onderafdeeling der afdeeling Flores, residentie Timor en O., Oostelijk aansluitend tegen Manggarai en daarvan gescheiden door de rivier de Wai Moké, die uitloopt in de Aimerebaai. Ngada bestaat uit het vulkanische, ten deele zeer vruchtbare bergland, om den vulkaan Inië Rië (zie aldaar) gelegen; terwijl de afhellingen naar de kust weinig of niet bewoond zijn, waartoe de vroegere vrees voor zeeroovers zeker zal hebben bijgedragen, is het grootendeels meer dan 1300 M. hooge plateau goed bevolkt. De dorpen liggen in bamboeboschjes. Op verschillende plaatsen is de bevolking zoo dicht, dat onafzienbare bergvlakten bedekt zijn met tuinen, in rechthoekige vakken aan elkaar grenzend. Behalve den hoogen Inië Rië (2250 M.) verrijzen uit het hoogland een aantal vulkaanruïnen, met lage kraterranden en wijde kraterbodems. De rivieren stroomen door diep ingesneden, nauwe dalen. Boomen zijn schaarsch in het bergland. Buiten de tuinen heerscht de alang-alang, die telken jare wordt afgebrand.

De afhellingen naar de Zuidkust zijn met dicht bosch begroeid; en nabij de kusten staan veel kokos- en lontarpalmen.

Over de Ngadaneezen — vroeger meestal Rokka's genoemd — is reeds een en ander medegedeeld in het art. FLORES; zoo over den bouw hunner kampongs (Dl. I, blz 710, 2e kol.) en huizen (711, 1e kol), over het grondbezit (712, 1e kol.), over huwelijk (712, 2e kol.) en begraven (713, 1e kol), over geloof (714, 1e kol.), standen (715, 1e kol.) en karakter (715, 2e kol).

Terwijl bij de naburige stammen de maatschappelijke indeeling berust op territorialen grondslag, is zij bij de Ngadaneezen geheel gebaseerd op het familieverband. Het volk, dat ongeveer 35000 zielen telt, is verdeeld in 12 stammen (isi), die samen 141 geslachten (woi) tellen; het aantal kampongs is 168. Volgens de overlevering zou de bevolking 250—300 jaar geleden uit het Westen zijn gekomen; eenzelfde overlevering bezitten de Oostelijker wonende stammen, die verklaren omstreeks denzelfden tijd het gebied der Ngadaneezen te hebben verlaten.

Men treft onder de Ngadaneezen zoowel Papoea-typen als Maleische typen aan (vgl. art. FLORES, Dl. I, blz. 709, 1e kol).

Merkwaardig is de groote mate van persoonlijke vrijheid, die bij dit volk heerscht, en die o. a. sterk tot uiting komt in de rechten op den grond. Deze rechten zijn zuiver individueel. Een beschikkingsrecht van stam of familie is onbekend. Ieder Ngadanees heeft zijn eigen stuk grond en mag dat verkoopen, verpanden of verhuren, zelfs aan vreemdelingen; hij kan zooveel ongebruikten grond ontginnen als hem goeddunkt, behalve de braakliggende gronden van anderen. In de bosschen kan ieder kappen, op de weiden kan ieder laten weiden. De bamboestoelen zijn echter familiebezit.

Vgl. verder de reeds bij het art. FLORES genoemde belangrijke monographie van J. A. van Staveren, De Rokka's van Midden-Flores (Tijdschr. v. Ind. Taal- Land- en Volkenk., LVII (1915), blz. 117).

NGADILOEWIH. District — vroeger Djam-

bean geheeten — van de contrôle-afdeeling, de afdeeling en het regentschap Kediri van de gelijknamige residentie, met een oppervlakte van 425 K.M.². Het district ligt tegen de Westhelling en -voet van den vulkaan G. Këloet. De standplaats van het districtshoofd is Poerwokërto nabij de Kali Brantas. Er waren ult. 1911 6438 babouws gronden in erfpacht uitgegeven, welke nagenoeg alle voor de teelt van koffie, cassave en kapok werden benuttigd. Het district heeft 4 onderdistricten met 67 dësa's en had einde 1905 een bevolking van ruim 128.000 zielen, waaronder bijna 200 Europeanen en een 150 tal Chineezen.

NGADISONO. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Wonosobo der residentie Këdoe, gelegen in het Sërajoe-gebergte. Vroeger heette het, naar de toenmalige hoofdplaats, Kaliwiro. Het heeft eene oppervlakte van 258 K.M². en is verdeeld in 4 onderdistricten met gezamenlijk 57 desa's. Einde 1905 telde het bijna 50.000 zielen, allen Inlanders behalve enkele Europeanen.

NGADJOE'S. Zie DAJAKS.

NGAI KAMFER. Zie BLUMEA BALSAMIFERA.

NGAJAU-TOCHTEN. Zie ASSAN-TOCHTEN.

NGAJOGJÅKÊRTÅ. Javaansche spelling van het meer gebruikelijke en thans door de Regeering officieel aangenomen Djokjakarta (zie aldaar).

NGALAU SARIBOE. Een onregelmatig gebergte in de residentie Sumatra's Westkust, gelegen aan de Oostzijde van de Halaban, een zijriviertje van de Oembilin. Het is een onvruchtbaar, kaal gebergte, uit kolenkalk bestaande, met spitse toppen en steile hellingen en vol grotten (ngalau sariboe beteekent duizend grotten). Op kleine schaal vertoont zich hier de karrenformatie, terwijl aan den voet van het gebergte vaak duizenden kalk-kogeltjes gevonden worden in vorm en grootte overeenkomende met erwten of kleine hazelnoten. De verschijnselen ontstaan door een bizonder sterke chemische inwerking van het regenwater op de kalk.

NGAMPÊL (SOENAN). Zie HEILIGEN (MOH. INDISCHE).

NGANDJOEK. District van de gelijknamige contrôle-afdeeling, regentschap en afdeeling Bërbëk, residentie Kediri; met eene oppervlakte van 69 K. M². Het ligt tegen de N. O. afhelling en voet van den vulkaan Wilis. Het district telt 97 desa's en had ult. 1905 eene bevolking van 84000 zielen, waaronder ruim 80 Europeanen en bijna 1000 Chineezen.

NGANDJOEK. Hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Bërbëk, residentie Kediri. Zij ligt op 60 M. hoogte aan den voet van den Wilis, in de Noordwestelijke bocht der Brantasvlakte tusschen genoemden berg en den G. Këndëng. Ult. 1905 telde de bevolking ruim 8600 zielen, waaronder 60 Europ. en ruim 900 Chineezen. Zie ook onder BËRBËK.

NGANTANG. District met gelijknamige hoofdplaats van contrôle-afdeeling, regentschap en afdeeling Malang, residentie Pasoeroean; met vier onderdistricten en 57 desa's. Op het einde van 1905 telde het eene bevolking van ± 38000 zielen waaronder een 10 tal Europeanen. Het district wordt in het N., W. en Z. omgrensd door de residentie Kediri. Het bestaat uit het prachtige bergland, dat doorstroomd wordt door den bovenloop der Kali Konto en zijn zijtakken; de fraaie dalen en hooglanden worden omgeven door vulkanen en vulkaanruïnen, o. a. den Andjasmoro in het Noorden, den Kawi en den Këloet in het Zuiden. Op de Westelijkste der kleine hooglanden ligt de hoofdplaats Ngantang of Kaoeman, 630 M. hoog.

NGARAI (Minangk. = diepe, steile afgrond), de Inlandsche naam voor het Karbouwengat (zie aldaar).

NGARAWANG (SUM.). Zie HOPEA.

NGASAR. Zie SËMBAHJANG.

NGASINAN. Vroegere naam van het district Grabag (zie aldaar) van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Magëlang, residentie Këdoe.

NGASINAN. Voormalig, thans als zoodanig opgeheven district van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Trënggalèk, residentie Kediri.

NGAWÈN. Tot Mangkoe-Nëgårå'sch gebied behoorend landschap, geënclaveerd in het regentschap Goenoeng Kidoel van de residentie Djokjakarta, doch administratief een bestanddeel uitmakend van de onder-afdeeling Wonogiri, afdeeling en residentie Soerakarta; met eene oppervlakte van 32 K. M². en met ± 5900 inwoners, allen Inlanders (einde 1905). Politioneel ressorteert het onder den (Djokjaschen) regent van Goenoeng Kidoel. Het hoofd van Ngawèn, in de gelijknamige hoofdplaats gevestigd, draagt den titel van „panèwoe goenoeng".

NGAWÈN. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Blora, residentie Rëmbang, met eene oppervlakte van 517 K.M². Het beslaat een deel der Loesi-vallei en van de insluitende heuvelketenen. Het district telt 121 desa's en had in 1905 eene bevolking van bijna 90.000 zielen, waaronder een 50 tal Europeanen en bijna 500 Chineezen. Men vindt vele petroleumbronnen in dit district. Op de gelijknamige hoofdplaats worden groote veemarkten gehouden.

NGAWI. Afdeeling, regentschap en contrôle-afdeeling van de residentie Madioen, het Noordwestelijk deel van het gewest vormend, en ingesloten: ten W. door de residentie Soerakarta, ten N. door de residentie Rëmbang, ten Z. door de afdeeling Magëtan en ten O. door de afdeeling Madioen. De afdeeling telde in 1915 ongeveer 280.000 zielen, waarvan 540 Europeanen en bijna 1100 Vreemde Oosterlingen, waaronder de Chineezen overwegend zijn. Zij omvat vier districten, met name Ngawi, Dëro, Ngrambé en Gëndingan. De hoofdplaats, waarvan de grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 147, is de zetel van assistent-resident, controleur, regent, patih en districtshoofd; zij heet ook Ngawi en is gelegen op het laagste punt van het gewest, nl. op den landtong, gevormd door de samenvloeiing der Bëngawan of Rivier van Solo met de Rivier van Madioen en dus dicht bij de Rëmbang-grens aan de Zuidelijke poort van het doorbrekingsdal der Solorivier door den Goenoeng Këndëng. Belangrijk door die ligging en, vroeger vooral, daardoor van strategisch gewicht geacht, is er eene belangrijke sterkte gebouwd, het fort Van den Bosch, dat in den N.O. hoek der plaats, aan den linker-

oever der Madioen- rivier is gelegen, zoodat het de beide rivieren bestrijkt; echter beantwoordt het, naar men zegt, weinig aan het doel, daar het zelf door de omliggende heuvels beheerscht wordt. De plaats is ruim aangelegd, doch weinig bevolkt. Het strafdetachement van het leger bevindt zich hier. De spoorweg, die de afdeeling doorkruist, blijft 9 K. M. bezuiden de hoofdplaats. De afdeeling is over het algemeen slecht bevolkt. De gronden zijn dor, hard en weinig vruchtbaar met uitzondering van die in het onderdistrict Gĕnĕng (distr. Ngawi) en het verder Oostelijk aan Madioen en Magĕtan grenzende gedeelte, die door den aanleg van het Madioen-rivier-kanaal in goeden bevloeiingstoestand zijn gekomen. De scheepvaart, vroeger van eenige beteekenis, is vooral door den Staatsspoorsaanleg zeer in verval geraakt en bepaalt zich sedert in hoofdzaak tot het houtvervoer, meerendeels in vlotten. Rijk is de afdeeling alleen aan djati- en wildhout, aan tijgers en wilde zwijnen.

De particuliere Europeesche nijverheid omvat 26 erfpachtslanden, waarvan 4 in het bergachtige district Ngrambé, meerendeels met koffie en voor een klein deel met padi, kapok, agave en tweede gewassen beplant, terwijl op de overige erfpachtsperceelen, die allen in de vlakte zijn gelegen (districten Ngawi en Gĕndingan) padi wordt verbouwd; voorts de suikerfabriek Soedhono van de Cultuurmaatschappij der Vorstenlanden met een capaciteit van 2400 bouws, gelegen in het onderdistrict Gĕnĕng van het district Ngawi; en 8 houtaankapondernemingen. De afdeeling is bergachtig op de beide valleien der twee groote rivieren na, in het Z.W. omvat zij de uitloopers van den Lawoe, in het N. die van den Goenoeng Kĕndĕng, de tertiaire heuvelreeks op de Rĕmbanggrens, die hier gemiddeld 150 M. b. z. hoog is.

NGAWI. District van de contrôle-afdeeling, de afdeeling en het regentschap Ngawi der residentie Madioen met 3 onderdistricten. Het district bestaat grootendeels uit laagland, alleen het Zuid-Westelijk deel en de Noordelijke kalkachtige strook grond grenzende aan de residentie Rĕmbang zijn bergachtig. De bevolking telde in 1905 ongeveer 8300 zielen, waarvan 190 Europeanen, 850 Chineezen en een 40 tal Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

NGÈBÈL (TÈLÀGÀ). Kratermeer op de vulkaanruïne Wilis (zie aldaar), in de residentie Madioen.

NGÈLMOE is de Javaansche verbastering van het Arabische woord voor „wetenschap", dat in het Maleisch als *ilmoe* (door de Atjèhers als èleumèë) wordt uitgesproken. Onder deze „wetenschap" verstaat de Inlandsche bevolking in het bijzonder de kennis van allerlei door deskundigen overgeleverde middelen ter bereiking van verschillende, geoorloofde zoowel als ongeoorloofde, doeleinden en oogmerken. Daaronder vallen bijv. geheimzinnige, magische practijken en formules om zich geluk te verschaffen in handel, bedrijf, het ambtelijke leven en de liefde, maar evenzeer ook de methoden, welker naleving den mensch zaligheid in het hiernamaals verzekert. De dief heeft voor het welslagen zijner onderneming evenzeer *ngèlmoe* noodig als de kwakzalver in de desa, die ziekten en andere onheilen moet bezweren en evenals degene, die naar de hoogste godsdienstige waarheden streeft. Niet alleen dus bijv. de geheimzinnige leer der onkwetsbaarheid of de kunst om zich onzichtbaar te maken vallen onder het begrip *ngèlmoe*, maar evenzoo de mystieke methoden om tot de ware Godskennis te komen. De geheele Moslimsche leer en practijk zelfs is voor den Javaan *ngèlmoe* en wel de wetenschap bij uitnemendheid. Zij, die dieper in de godsdienstwetenschap doordringen, zijn voor de Inlandsche bevolking de vertegenwoordigers eener hoogere *ngèlmoe* dan voor de groote meerderheid bereikbaar is.

De meeste *ngèlmoe's* op verschillend gebied berusten voor een groot deel op aloude traditie uit den heidentijd, later dikwijls vermengd met denkbeelden en practijken aan de Hindoes ontleend. Daarbij kwamen dan in den Mohammedaanschen tijd nieuwe Arabische formules en vernuftsspelingen, berustende bijv. op naam en getalwaarde der letters van het Arabische alphabet, ontleeningen aan Moslimsche mystieke begrippen, enz. Onder nieuwen Moslimschen naam bleef echter veel van het oude voortleven. De geheimzinnige spreuken en formulieren bij de *ngèlmoe's* in zwang kregen op Java nu den naam *rapal* (verbasterd uit het Arabische *lafth*, d. i. „woord").

Van het standpunt der Moslimsche wetgeleerden beschouwd zijn niet alle *ngèlmoe's* te verdedigen, sommige worden door hen als door den Islam verboden „toovenarij" veroordeeld, al weerhoudt dit de meeste Moslims niet, de werking van zulke *ngèlmoe's* van verdachten aard wel eens te beproeven, bijv. om een vijand onschadelijk te maken of zich de (verboden) liefde eener vrouw te verwerven. De tooverkracht van velerlei gebedsformulieren, *do'a's* en Koranverzen wordt echter gaarne ook door de Mohammedaansche wetgeleerden erkend, evenals die van andere oude spreuken en van methoden, welker oorspronkelijk heidensche oorsprong hun niet meer bekend is. Men onderscheidt dus geoorloofde en ongeoorloofde *ngèlmoe's*. In dien zin staat de *ngèlmoe santrian*, d. i. de wijsheid in overeenstemming met de leer van den Islam, tegenover de ketterssche *ngèlmoe pasèk* (vgl. SANTRI en PASEK).

Literatuur : C. Snouck Hurgronje, De beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië, p. 17 v.; De Atjèhers, II, p. 14 v., 33 v. v. (The Achehnese, II, 13 v., 32 vv.); De Islam in Ned.-Indië, p. 32 v. (Groote Godsd. II, p. 408 v.); en in De Gids, 1908, III, p. 429 vv.; S. E. Harthoorn in Meded. Ned. Zend. Genootsch. IV (1860) p. 212 vv.; C. Poensen, Ibid., VIII, p. 218 v., 247, v.; P. J. Veth, Java, I (1875) p. 329 vv. IV (1907) p. 147 vv.; A. L. van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, p. 71, 76, 85.

NGIDJON. District met gelijknamige hoofdplaats van het tot het Sultansgebied behoorende regentschap Sléman, residentie Djokjakarta, met twee onderdistricten, t. w. Mojoedan en Minggir. Het district is gelegen tegen den Z.W. voet van den vulkaan Mĕrapi.

NGISÀ (JAV). Zie ISA.

NGLIRIP. Riviertje op Java, residentie Rĕmbang, dat zich dicht bij Djodjogan, met de Kali Gĕnĕng (K. Kĕning), een belangrijken zijtak der Solo-rivier, vereenigt en bekend is door

zijn prachtigen waterval van meer dan 80 voet. In de nabijheid van den val zijn mooie druipsteengrotten. Zie Te Mechelen, T. Bat. Gen. XXV (1879), bl. 171.

NGOEMPAK. District van de contrôle-afdeeling Padangan en van het regentschap en de afdeeling Bodjonëgoro, residentie Rëmbang; met eene oppervlakte van 591 K. M². Het ligt in de Solo-vallei en het Noordelijk aangrenzend gebergte. De hoofdplaats is Kalitidoe, dicht bezuiden de Kali Solo. Het district telt vier onderdistricten met 92 desa's en had in 1905 eene bevolking van ongeveer 84000 zielen, waaronder een 30 tal Europeanen en 360 Chineezen.

NGOENOET. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Toeloeng-agoeng, residentie Kediri; met eene oppervlakte van 346 K.M.². Het omvat een deel van het dal der Kali Brantas, waaraan de gelijknamige hoofdplaats is gelegen, en van het aangrenzend Zuidergebergte. Het district telt vier onderdistricten met 78 desa's en had ult. 1905 eene bevolking van ruim 110.000 zielen, waaronder een 20 tal Europeanen en 65 Chineezen.

NGOKO. Zie JAVAANSCH.

NGORO. District, met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap en de afdeeling Djombang der residentie Soerabaja. Het telt 4 onderdistricten met 114 desa's en had begin 1916 eene bevolking van 84500 zielen, waaronder 160 Europeanen en 170 Chineezen. Het district heette vroeger Barèng, maar veranderde van naam toen de zetel van het districtshoofd, die in de plaats Barèng was, naar de plaats Ngoro verlegd werd. Gedeeltelijk ligt het district tegen de Noordwesthelling van het Andjasmoro-gebergte, waar koffie en rubberperceelen zijn, gedeeltelijk in de Brantas-vlakte, waar er een belangrijke suiker-cultuur gedreven wordt.

NGRAMBÉ. District van de contrôle-afdeeling, de afdeeling en het regentschap Ngawi der residentie Madioen met 4 onderdistricten en 51 desa's. Het ligt tegen de Noordelijke helling van den vulkaan Lawoe en grenst ten Westen aan de residentie Soerakarta. De desa Ngrambé is de standplaats van het districtshoofd. Er zijn thans vier erfpachtsondernemingen bestaande uit 7 erfpachts-perceelen, waarvan er twee uitsluitend koffie en padi verbouwen, en de twee andere ook kapok en rubber als hoofdcultuur gewassen. Veel invloed op den economischen toestand der inlandsche bevolking hebben die landen niet. Jaren voor de intrekking der Gouvernements koffiecultuur (1914) was Ngrambé het eenige district van de afdeeling Ngawi, waar Gouvts. koffie werd geplant. Thans heeft het nog eenige beteekenis als Gouvts. boschdistrict. Ult. 1905 telde het district een bevolking van ruim 36000 zielen, waaronder een 30 tal Europeanen en enkele Chineezen.

NGROWO. Vroegere naam van de thans officieel als Toeloeng-agoeng bekende afdeeling der residentie Kediri. De afdeeling Toeloeng-agoeng is door de aanhechting daaraan van de thans als zoodanig opgeheven afdeeling Trënggalèk, zeer in uitgestrektheid en belangrijkheid toegenomen. Zie TOELOENG-AGOENG.

NIAI GEROOM (N.-GUINEA). Zie BOOMKANGOEROE'S.

NIAI RETAU (N.-GUINEA). Zie BOOMKANGOEROE'S.

N. I. A. S. Gebruikelijke verkorte schrijfwijze voor Ned.-Ind. Artsenschool, evenals S. t. o. v. l. a. voor school tot opleiding van inlandsche artsen. Zie GENEESKUNDIGE DIENST, DI I blz. 764.

NIAS. Landbeschrijving. Het grootste en meest bevolkte der eilanden ten Westen van Sumatra, behoorende tot de residentie Tapanoeli. Het ligt tusschen: 0° 31′ 50″ en 1° 32′ 25″ N.B. en 97° 3′ 48″ en 97° 56′ 30″ O.L. Gr. en volgt de strekking van Sumatra evenals de er omheen liggende eilandjes. De laatste kunnen in de volgende groepen worden verdeeld:

1. Voortzettingen van de centrale massa van het eiland. a. Zuid: Hoelò Noedsjà. b. Noord: Lafaoe-groep, o. a. bevattende Hoelò Senaoe en Gòsò Oema. 2. Wester reeks, waartoe behooren de Hinako-eilanden met Lawandra en Bawa, Hoelò Woenga en Maoes; Oema, onder den vasten wal. 3. Ooster reeks, waartoe behooren Siriwaoe, de Naaj-groep, de Sôma-eilanden.

De oppervlakte van den vasten wal van het eiland bedraagt ± 4000 K.M.², die der eilandjes ± 30 K.M.²

Deze eilandjes zijn alle van koraalformatie; H Woenga en H. Bawà zijn atollen, waarvan de lagune naar het O. met de zee in verbinding staat. Het eiland Siriwàoe bevat aan de N.-zijde bijna loodrecht omgekantelde sedimenten. Alleen dit en Hinàko vertoonen eene geringe verheffing in het midden. Van belang is, dat vier met „Gòsò" onderscheiden eilanden aan de Noordkust, blijkens den naam (gòsò of Mal. gosong: zandplaat), in niet ver terug gelegen tijden, geen eilanden waren. Van Gòsò Oemà weet de bevolking nog te vertellen, dat het zich na de aardbeving van 1861 heeft verheven. Ditzelfde verschijnsel doet zich aan de W.-kust voor, waar Lawàndra in „Twee togten" (1846) (zie onder *Literatuur*)nog wordt aangegeven met: „het hevig brandende Labanda-rif". In 1669 en bij Rosenberg komt het dan ook nog niet voor als eiland.

Zou men hieruit willen besluiten tot eene opheffing van den bodem, tot voorzichtigheid manen de volgende gegevens:

In 1669 wordt H. Woenga voorgesteld als een atol, die enkel naar het Oosten geopend is, *gelijk ook thans het geval is.* Rosenberg daarentegen zegt: „P. B. is door een tamelijke breede geul in tweeën gescheiden"; de „Twee togten" vermeldt: „P. B. bestaat uit twee eilanden door een rif verbonden". Er zal dus waarschijnlijk gesproken moeten worden van schommelingen van den bodem, waaromtrent dan nog te vermelden valt, dat — naar verzekerd wordt — thans het eiland Senàoe wederom aan het dalen is. De grootere eilanden worden tegenwoordig alle bewoond. De vloedgolf van 4 Januari 1907 veegde al, wat zich op het W. en N. van H. Woenga bevond, weg. Behalve aan de kusten, is het hoofdeiland nagenoeg geheel met heuvels en bergen, tot eene maximale hoogte van 886 M. bedekt. Men kan de volgende grootere vlakten onderscheiden:

1. Oostkust. Van de Nàlawõ tot de I. Woa, waarvan de totale lengte ± 40, de grootste breedte 12 K.M. bedraagt. Langs de Sôwoe, waar deze afmetingen ± 7 bij 5 K. M. zijn. 2. Noordkust. Van Sifahandrò tot Kaap Tojolawà, 34 K.M. lang, bij eene diepte van hoog-

stens 10 K.M. 3. Westkust. Van Doemoela tot Lahoesa, 36 K.M. lang tot ongeveer 6 K.M. landinwaarts. 4. Zuidkust. Van Tëlok Dalam tot Lagoendi, ± 10 bij hoogstens 2 K.M.

In de binnenlanden treft men bij den middenloop van de Ojo en van de in het O. mondende grootere rivieren verscheidene kleinere vlakten aan. Aangezien het gesteente van heuvel- en bergland uiterst los is, is het talud der verheffingen door de regens en de rivieren tot een maximum van steilte opgevoerd. Dit maakt dat de plaatselijke instortingen talrijk zijn en het terrein uiterst moeilijk begaanbaar is. Ofschoon eene definitieve beschrijving van de gebergten bij gebrek aan genoegzame gegevens nog niet mogelijk is, kan men toch wel de volgende punten vaststellen. Van omstreeks Balàighà tot het binnenland achter Toere (kaap) Dòwi strekken zich één of meerdere reeksen heuvels en bergen uit, die zich verheffen tot 498 M. (Lõlõgògò), in het Z. meerendeels tot boven de 300, in het N. veelal niet meer dan tot 200 M. De Zuidelijke gedeelten hiervan vertoonen het karakter van een koraalgebergte en zouden waarschijnlijk als een oud barrièrerif moeten worden opgevat. Dit zou zich dan hebben uitgestrekt om den as van den Westelijk gelegen kern van het eiland, waarvan het gescheiden is door lager gelegen landstreken: bovenvermelde vlakten aan den middelloop der rivieren, die naar het O. uitwateren. Deze stroomen hebben zich door dat barrièrerifgebergte een weg gebaand door gedeeltelijk ontoegankelijke kloven. Een aantal ruggen vormen eene verbinding tusschen de Westelijke (kern) reeksen en die van het oude rif.

In de Zuidelijke gedeelten van het kerngebergte o. a. zijn vulkanische gesteenten geconstateerd; het zijn vooral de dalen van de Sjiwalawa tot de Ehọ, die daaraan rijk bevonden zijn. Slechts op een enkele plaats werd dat vulkanisch gesteente als dekkende laag aangetroffen in den keten bezuiden de O^2-O^4oc. Voor het grootste deel schijnt het door sedimenten overdekt.

Kan men van Hilifàlawoe (aan de Ehọ) tot aan Lahagoe (aan de Ojọ) dat Westelijk gebergte, dat wederom uit meerdere ketens bestaat, vervolgen, Noordelijker hebben op vele plaatsen grillig verloopende koraalheuvels zoodanig de voortzettingen ervan overdekt, dat regelmaat moeilijker valt te constateeren. Hier en daar teekenen de ketens zich scherper af, zooals Oostelijk van Doemoela en Afoeloe. Tot de zwaarste terreinen van het eiland behooren de ketens, die zich verheffen om den bovenloop van de rivieren Soesoewà, Ehọ, Ojọ, Molà en Gàwò, om alleen de voornaamste te noemen. In een dier ketens ligt de hoogste verheffing: de Bawô Lõlõma-tsjoewa, zooals de plaatselijke uitspraak luidt; 886 M. hoog.

Sedert de bewerking van gesteenten van Nias door en op instigatie van Prof. K. Martin, is de kennis van de vroegere geologische verhoudingen aanzienlijk vermeerderd. Als hoofduitkomsten wordt vermeld: Nias bestaat uit een stellingskern (in hoofdzaak parallel aan Sumatra gericht) met daarop rustende metamorphe en onveranderde gesteenten. In eocenen tijd heerschte over dit eiland een landperiode met vrij weelderige vegetatie, die de bruinkool leverde. Daarna begon het land te dalen, wat in oligocenen tot miocenen tijd gepaard ging met erupties. Het materiaal is van andasitisch tot basaltisch karakter en treedt op als ganginpersingen en tuffen. Eene ondiepe zee breidde zich over het grootste gedeelte van Nias uit. Bepaalde centra bleven nog eenigen tijd rapilli en tuffen leveren, doch dit kwam weldra tot rust. Omstreeks kwartairen tijd herrees Nias boven den waterspiegel en zetten zich in drooggelegde rifholen sedimenten af". (Sammlungen d. Geol. Reichsmus: in Leiden, I, Band IX, Heft 3). De bestudeering der in de sedimentaire gesteenten vervatte fossielen door H. Icke, K. Martin, en later door H. Douvillé (a. b. Band VIII) leidde tot het vaststellen van eoceen, oligoceen en mioceen. Het zijn vooral de dalen van Soesoewà, Molà, Gàwò en boven Moczöj, die foraminiferen in grooten getale bevatten.

Aardbevingen komen veelvuldig voor, althans zijn er perioden van dien aard. De zwaarste waren die van 1843, 1861 en 1907.

Terwijl het grootste gedeelte van het jaar de volle Indische Oceaan met geweldige kracht breekt op de Westelijke kusten (alleen van midden Januari tot midden Februari is dat in den regel anders), ligt de Oostkust meer beschermd. Vandaar, dat de open reede van Goenoeng Sitoli eene geschikte ligplaats voor schepen kan vormen. Van de baaien van Siaba, Lahewà, Afoeloe, Lagoendi met Tëlok Dalam, zijn alleen de tweede en de laatste doorloopend gunstige havens. Bij Siromboe staat in den regel eene zware deining, en ook op Hinàko is dit dikwijls het geval, ofschoon hier de kring van eilanden dier groep bescherming verleent. Zandstranden van groote uitgestrektheid vindt men in het O. van Toere Fàna tot Balõ Wôdò, in het N. van Toere Helàgha tot Lafàoe, in het W. van Doemoela tot Lahoesa. De overige kust is eene voortdurende afwisseling van koraal en zand. Rotsen van ander gesteente komen zelden aan de kust aan den dag, gelijk bij Toere Taròòdsjiò (ZW) en Toere Helagha (N). In tegenstelling met de beweringen van vroeger, is gebleken, dat de Niassers niet alleen voor alle kapen en hoeken, maar zelfs voor vele stranden hunne eigen nationale namen hebben.

De aanzienlijkste rivieren zijn Moczöj, bewesten den Bòtòm'bawõ ontspringende, en de Ojọ, die bij den Hili Àlàwàitõ hare bronnen heeft. Deze beide zijn over tamelijken afstand van den mond met grootere prauwen bevaarbaar. Bij alle overige rivieren, te talrijk om te noemen, is dat alleen in zeer beperkte mate het geval of zelfs geheel onmogelijk. Met uitzondering van beide genoemde, hebben de rivieren niet ver van den mond reeds het karakter van bergstroomen, zoodat zij bij zware regens wegens het sterke verval daar dan niet meer zijn over te trekken; daarentegen loopt het water snel af; in den drogen tijd zijn zij vrijwel zonder water.

In den ouden tijd trof men alleen in de Zuid behoorlijke wegen aan, vooral in de nabijheid der kampongs, en daar ook geplaveid met groote, vlakke natuursteenen. Het overige eiland was door tallooze paden doorkruist, die echter niet onderhouden werden, zoodat ze uiterst bezwaarlijk begaanbaar waren. In de laatste jaren zijn over het geheele eiland talrijke goede ruiter-

paden aangelegd, terwijl men ook begonnen is met karrewegen. De voornaamste van deze laatste zullen de hoofdplaats Goenoeng Sitoli verbinden met: 1. Lahewà, om het Noorden van den Hili Màziaja heen; 2. Siromboe; 3. Tëlok Dalam, langs de Oostkust.

Het eenige meer, de Bawömegötö, in Noord-Nias is een moerassige plas.

Klimaat. De regenverdeeling wijst belangrijke plaatselijke verschillen aan in verband met den loop der gebergten en de heerschende winden. Te Goenoeng Sitoli was in het tijdvak van 1891 tot en met 1913 het gemiddeld aantal regendagen jaarlijks 198,9; de gemiddelde jaarlijksche regenval 3161 m.M. Maxima van regenval vindt men aldaar in de maanden September tot Januari, ook in April op Mei.

Planten en dieren. Oerbosch komt nog bijna alleen voor in enkele centrale streken van het Zuiden. Overigens is welhaast het geheele land in cultuur gebracht door de vroeger zoo veel dichtere bevolking. Langs de kustzoomen van de Sjoeami tot de Molà, ter weerszijden van de Moczöj-monding en benoorden Siromboe vindt men nog steeds op de grens van kust en daarachter gelegen moerassen de Casuarina muricata over lange uitgestrektheden evenals in de tijden van Rosenberg. Op meerdere plekken vindt men achter de kust strandweiden, die evenwel niet overal worden benut. De wildernissen van het binnenland bestaan voor het meerendeel uit jonge bosschen, waar beneden zich vooral varenvegetatie (speciaal tali'anu) zoomede lycopodium heeft ontwikkeld. Alang-alang komt voor, maar toch niet in die mate als wel is beschreven. Alleen hier en daar bevinden zich belangrijke complexen ervan. Glagah vergezelt vooral de rivieren en beekjes, waar ook equisetum in kleinere exemplaren voorkomt. Het is de Melastoma, die den strijd met de alang-alang aanbindt, tevens de gelegenheid openende voor herbebossching. Kenmerkend is ook het onderstruikgewas van toegàla en wojowojo (alpinia en anomum). De groote en tamelijk over het geheele jaar verdeelde regenval verleent eene enorme vruchtbaarheid aan den bodem. Van de cultures is die van klapper en van notemuskaat van belang. De laatste in hoofdzaak in de omgeving van Goenoeng Sitoli, de eerste daar en ook in Töhènèàsi, bij de groote kampongs van de Zuid, op de Hinàko-eilanden, het daartegenover gelegen Lahoesa met het Lahömi-dal, en aan het Oostelijke strand op meerdere plekken.

Apen, wilde zwijnen, herten, kidjang, kantjil, moesang, stekelvarken en schubdier zijn met vleermuizen en muizen de voornaamste zoogdieren. Ofschoon bij name bekend en zelfs uit godsdienstig oogpunt van eenig belang, komt de tijger (harimàò) niet voor, evenmin de beer (bëroewà). De vormen van Nias komen in hoofdzaak met die van Sumatra overeen. Insecten zijn in een aantal eigen soorten vertegenwoordigd.

Bevolking. Hoewel omtrent de afkomst der Niassers nog veel onzekerheid bestaat en de meeningen der anthropologen omtrent de plaats, hun onder de Indonesische volken toe te wijzen, uiteenloopen (Junghuhn, de Sarasins, Kleiweg de Zwaan), is er grond voor het vermoeden, dat zij in hoofdzaak behoord hebben tot die takken van de in Achter-Indië of eenig ander stamland nog vereenigde bevolking, die het eerst verhuisd is en waarvan wij dan de naaste verwanten moeten verwachten in het verre Oosten van onzen Archipel en in de binnenlanden der grootere eilanden. De Niassers schoven uit den grooten stroom op hun eiland en geraakten buiten den drang, die de elkaar opvolgende verhuizingen op hun verwanten uitoefenden. Ook op grond der anthropologische onderzoekingen van Dr. Kleiweg de Zwaan kan voorshands als meest waarschijnlijke conclusie worden aangenomen, dat Nias' bevolking een vermenging is van verscheidene kolonisaties, die in verschillende tijden en door tamelijk na-verwante volken heeft plaats gehad.

Bij de beschrijving der bevolking van Nias dient allereerst gewag gemaakt van de reeds van oudsher in het oog gevallen tegenstelling tusschen de bevolking van Noord-Nias en die van Zuid-Nias, een tegenstelling, welke zich niet alleen uit in een zeker verschil in de gesproken taal (zie NIASCH), maar bovendien ook in verschil in energie, in reinheid, in inrichting der huizen, in aanleg der dorpen en wegen, in wijze van begraven en in vorm van bestuur.

De huidkleur der Niassers is in den regel een geelbruine, vaak met een roode bijtint. Bij kleine kinderen ziet men niet zelden een blauwe huidverkleuring boven het sacrum. De huid voelt eigenaardig week, zacht en tevens koel aan. Tatoeëering vond Kleiweg de Zwaan alleen bij die Niassers, welke eenigen tijd op het naburige Poeloe Nako verblijf hadden gehouden. De oogen zijn donkerbruin van kleur, de haren in den regel bruinzwart of zwartbruin. Dikwijls is het haar duidelijk gegolfd. De doorsnede der haren is gewoonlijk ovaal. De lichaamsbeharing is zwak, de baard meestal dun. Een Mongolenplooi wordt bij de Niassers vaak waargenomen. Kleiweg de Zwaan merkte op Nias onder de inlanders twee typen op, namelijk een grof, breed type met een laag voorhoofd, breed en plat gelaat, uitstekende wangbeenderen, schuin geplaatste oogen met Mongolenplooi, breeden en platten neus, dikke lippen en prognathenkaak, waartegenover staat een fijner en slanker type, gekenmerkt door een langer, smaller en meer vooruitspringend gelaat, door een smallen en hoogen neus, dunne lippen, minder schuin geplaatste oogen zonder Mongolenplooi, hooger voorhoofd en minder uitgesproken prognathie. Vaak echter ontmoet men op Nias menschen, die wat hun uiterlijk betreft, het midden houden tusschen het grove en het fijne element. De vetontwikkeling der Niassers is in den regel gering, vele Niassers maken een slechtdoorvoeden indruk. In het Zuiden echter ziet men, en wel in het bijzonder onder de voorname inlanders, niet zelden flinke, krachtige en schoongebouwde figuren. De Niassche vrouwen zijn kleiner dan de mannen en hebben eene lichtere huidkleur. Meestal zijn zij opvallend leelijk. Zij verouderen reeds op betrekkelijk jeugdigen leeftijd. Ook bij de vrouwen kan men een fijner en slanker type van een grover en plomper onderscheiden. Kleiweg de Zwaan merkte onder de Niassche vrouwen verscheidene op, die aan het Negertype of aan Chineesche vrouwen deden denken.

De gemiddelde lichaamslengte bij 1295 man-

nen bevond Kleiweg de Zwaan slechts te zijn 154.73 c.M.; de Niassers behooren dus tot de kleinste volken van onze Oost. De kleinste man was 135 c.M., de grootste 171 c.M. lang. De lichaamslengte der Zuid-Niassers werd ietwat grooter bevonden dan die der overige Niassers. De handen en voeten der Niassers zijn klein. De gemiddelde relatieve armlengte (d.w.z. ten opzichte der lichaamslengte en deze op 100 gesteld) bedroeg 44.48; de gemiddelde relatieve beenlengte 53.08. Als gemiddelde index cephalicus werd gevonden 80.72. Van 1297 Niassers vond Kleiweg de Zwaan 10.5 % met een hoofdwijzer kleiner dan 75; 44.5 % met een index tusschen 75 en 81; 32.35 % met een index tusschen 81 en 87 en 12.66 % met een hoofdwijzer boven 87; verreweg de meeste Niassers zijn dus meso-, resp. brachy- en hyperbrachycephaal. Onder de Zuid-Niassers vond Kleiweg de Zwaan relatief meer dolicho- en mesocephalen, echter minder brachycephalen. Daarentegen waren onder 30 Niassche schedels, door hem onderzocht, 40 % dolichocephaal; 33.3 % mesocephaal en slechts 26.7 % brachycephaal. Onder 100 totaliter bekende Niassche schedels zijn 44 % dolichocephaal, 35 % mesocephaal en 21 % brachycephaal. In verband met dit hooge percentage aan dolichocephale schedels herinnert Kleiweg de Zwaan aan het dolichocephale element, hetwelk door Hagen en Sarasin voor het oerras van den Indischen Archipel wordt gehouden; door Hagen met den naam van Oer- of Prae-Maleiers aangeduid, door Sarasin tot het Wedda-ras gerekend.

De meeste Niassers (88.56 %) werden mesoprosoop bevonden, slechts 6.95 % bleken chamaeprosoop en 4.49 % leptoprosoop te zijn.

Op grond zijner metingen komt ook Kleiweg de Zwaan tot de overtuiging, dat de Niassers geen homogeen ras voorstellen, maar ontstaan zijn door kruising van verschillende elementen.

Wat hunne karaktereigenschappen aangaat, zijn de Niassers zorgeloos, vroolijk, kinderlijk, zij houden veel van feestvieren, gaan zich daarbij gaarne te buiten aan palmwijn, zij kunnen echter langen tijd zeer sober leven, zij zijn welsprekend, intelligent, ook geschikt voor handarbeid, echter lui en gemakzuchtig, nieuwsgierig, weinig dankbaar, onbetrouwbaar, leugenachtig, bijgeloovig, hebzuchtig, jaloersch, trotsch en hoogmoedig. De Zuid-Niassers staan hooger in ontwikkeling en beschaving dan de overige Niassers. Hunne vrouwen behandelen zij vaak ruw en hoogmoedig en als ondergeschikten, daarentegen zijn de Niassers tegenover hunne kinderen bijzonder toegevend.

De hoofdvoeding der Niassers is plantaardig: dierlijk voedsel wordt niet altijd en dan nog steeds als bijspijs gebruikt. Alleen op feesten wordt varkensvleesch wel in grootere hoeveelheden gegeten. Voor zoover niet rauw gebruikt, kookt, poft en roostert men het voedsel, dat aan de kust ook wel gebraden wordt; voorafgaande inwikkeling in bladeren is bekend. Vuur maakte men met een vuurboor of met vuursteen en tonder. De zindelijkheid op het voedsel is plaatselijk zeer verschillend; het ongekookte vleesch wordt zelfs wel in den modder van de kampong gelegd. In het Noorden eet men in den regel twee-, in het Zuiden driemaal daags. Over het algemeen, d.w.z. met uitzondering van de kuststreken en de Zuid, moet de bevolking ondervoed worden genoemd, vooral in het Noorden; zelfs kwam hongersnood een enkele maal voor. Aangezien varkens en kippen haast alleen geslacht werden als offer, ook bij de feestelijke gelegenheden, is er het eene oogenblik overdaad, dan weer gebrek aan het benoodigde. Rijst speelt een voorname rol; waar de verbouw voldoende is, heeft men er voor zes maanden en langer genoeg aan. Overigens is de oebi de voeding bij uitnemendheid. De klapper is in het Zuiden een belangrijk voedingsproduct geweest, totdat men hem door den verkoop in de laatste jaren door geïmporteerde rijst van inferieure qualiteit kon vervangen. Vruchtboomen heeft men in het Zuiden vooral in grooten getale. Onder de opwekkende middelen spelen tabak en sirih met pinang de hoofdrol.

Met betrekking tot de kleeding valt alleen van de heidensche bevolking iets bijzonders op te merken: Christenen en Mohammedanen volgen de overwalsche gebruiken. Voor den heiden is alle kleeding een lendengordel met buikbanden, waarin hij zijne messen kan steken. Een buisje zonder mouwen voltooide vroeger deze dracht, gelijk nog in centrale en Zuidelijke streken het geval is. De vrouw draagt een of meer korte rokjes, die in ouden tijd van voren sloten en daardoor te dier plaatse open waren. Nieuwere gebruiken hebben die opening naar den kant gebracht; de rokjes zijn thans ook veel langer, reiken zelfs wel tot den voet. Ruwe weefsels werden gemaakt, overigens gebruikte men boomschors, thans meer en meer door katoentjes vervangen. Een hoofddoek, die den kruin onbedekt liet, sloot voor de mannen de kleeding af. Hoeden van pandanbladeren zijn vooral in de Zuid bekend. Sandalen zijn in de Zuid bekend voor het visschen op de scherpe koraalkusten. Het hoofdhaar wordt op verschillende wijzen gefatsoeneerd; afscheren, met uitzondering van een vlok haar, heeft plaats. Ook draagt men het lang, wat voor vrouwen algemeen is. Oksel- en schaamharen worden bij de mannen uitgetrokken. Bij den man wordt het rechter oor, bij de vrouw beide ooren doorboord. Besnijdenis der mannen (incisie) heeft op tamelijk jeugdigen leeftijd plaats. De tanden vijlde men vroeger af, als nieuw gebruik worden zij alleen bijgevijld; het zwart maken was ook algemeen. Tatoeage komt voor, maar alleen, onder invloed van de Batoe-eilanden, algemeener in de Zuid en op Hinako. In het Noorden komt zij zelden of nooit voor. Baden strekt meer tot verfrissching dan tot reiniging; in het Zuiden alleen is het met de reiniging voldoende gesteld. Talrijk is het aantal der sieraden, van soms groote fraaiheid. Op feesten verschijnt men met zooveel mogelijk gouden sieraden. Boven vastgestelde waarden is het laten vervaardigen daarvan volgens de goede adat het praerogatief der hoofden. Goud speelt onder de sieraden de hoofdrol.

Als dagelijksche uitrusting golden vroeger lans en schild. In onrustige streken had men ze naast zich bij het werk en op de velden. De toeneming van onzen invloed bracht groote verbetering. Hoofdwapens waren de lans met het zwaard. Tal van vormen bestaan, vooral van de eerste, terwijl bij het laatste enkele hoofdtypen kunnen worden vastgesteld, waarbij alleen het handvat verschil oplevert. De wapens zijn deels voor

sieraad, deels hiervoor en voor aanval of verdediging. Een klein pinangmes, tevens dolk, voltooide de uitrusting. Het schild is van eigenaardigen vorm, van boven en van beneden spits toeloopend, dan wel — het groote model — langwerpig. Aanhangsels, bevestigd aan den zwaardkorf, moeten er toe bijdragen, den gebruiker van het zwaard te beveiligen, of meerdere zekerheid te geven aan zijne eigen actie. De vorm van het gevest kan o. a. verband houden met het streven, het wapen groote snelheid te verleenen. Vuurwapens kwamen voor, zij het niet in bijzonder grooten getale, vooral in het Zuiden. Strijdbuis en helm voltooiden de oorlogsdracht.

Woningen. Ofschoon de langwerpig vierkante woningen van de Zuid en de ovale verblijven van het Noorden op het eerste gezicht belangrijk van elkaar afwijken, zijn zij toch door overgangen nauw aan elkaar verbonden. Twee huistypen zijn in hoofdzaak te onderscheiden: *a.* het Zuidelijk, waar een vóórzaal is, waarachter de binnenzaal of vertrekken zich bevinden; *b.* het Noordelijk type, waar de zaal in het midden gelegen is en de bijzondere vertrekken ter zijde daarvan. In het Noorden zijn de huizen ovaalvormig met nagenoeg kegelvormig dak; hun lengteas is evenwijdig aan de dorpsstraat; in Z. Nias zijn de huizen langwerpig vierkant van vorm, met zadeldak; de lengteas staat dwars op de richting van de dorpestraat. Alle woningen zijn op palen gebouwd, die hoogstens drie, als regel niet meer dan twee meter hoog zijn. Schoren dragen bij tot de stevigheid van den bouw. De bewerking van de onderdeelen is soms superieur; het fraaiste huis van Nias is dat van wijlen Sâônigehô te Bawômataloewo. Het dak der woningen van hoofden is hoog, hetgeen bijzonder de ventilatie bevordert, zoodat zij rookvrij zijn. Het huisraad was tot voor kort zeer eenvoudig, van hout, bamboe of aardewerk. In de Zuid vormen de woningen straten, in centrum en Noorden zijn de kampongs meer vereenigingen van enkele woningen om een pleintje. Plaveien van de kampong heeft plaats in het Zuiden en het centrum. Tusschen de huizenrijen of op het pleintje bevinden zich ook de talrijke gedenksteenen, die opgericht worden in verband met belangrijke feesten en den voorouderdienst. Exemplaren van groote schoonheid komen voor te Bawômataloewo en te Hilisimaetanô. In het plaveisel worden ook wel verschillende figuren gebeeldhouwd. In kampongs van beteekenis komen voor de bali (Zuid) of ôsali (Noord), waar de kamponggoden kunnen gezegd worden hunne vereering te vinden. Keurige steenen trappen geven toegang tot vele der Zuidelijke kampongs. De badplaats is hier soms in steen gewerkt en verschaft overvloedig stroomend water. In de centrale streken vooral werd voor den bouw der kampongs gezocht naar de meest ongenaakbare punten; anders in de Zuid, waar de drinkwatervoorziening de hoofdrol speelde. Door de grootere aaneengeslotenheid in deze laatste streken was de veiligheid daar van zelf grooter. Vroeger bevonden zich de varkensstallen onder de huizen, hetgeen sedert is verboden. Nu zijn in den regel deze stallen op een kleinen afstand van de woningen opgericht. De zindelijkheid in de Zuid liet niet zooveel te wenschen over: anders in het centrum en Noorden, waar de pleinen in den regel wildernissen waren, die alleen voor feestelijke gelegenheden werden gereinigd.

Middelen van bestaan. Jacht wordt gemaakt op apen, zwijnen, herten, kidjangs, kantjils, stekelvarkens, kalongs, vogels, waaronder vooral rijstvogeltjes. Voor de grootere dieren kent men vallen en valkuilen; apen omsingelt men ook op de boomen, waar zij slapen: kapt in den nacht de omgeving leeg, zoodat de dieren den geïsoleerden boom niet meer kunnen verlaten. Op varkens gaat men uit, in zwaren regen, alleen of met een enkelen gezel, ook in groepen, alsdan met honden en voorzien van netten. Vogels vangt men middels lijmstokken, netten en strikken. Het blaasroer is bekend. Sommige dieren worden geacht de bezitting of het gebruiksvoorwerp te zijn der bela of belada, een soort geesten: de waterdieren bv. behooren aan den watergod, en zijn diens kip, kam, haarluizen enz.; op dergelijke dieren mag alleen gejaagd worden nadat offers aan de betrokken geesten zijn gebracht.

De visscherij wordt beoefend in de rivieren, op de stranden en door de kustbevolking van Noordelijker streken ook op zee. Bedwelming, droog laten loopen van vischrijke plekken, afdammen, vischen met fuiken, schep- en andere netten zijn de meest bekende methoden. Hengelen heeft vooral op zee plaats.

De dierenteelt betreft vee (varkens, enkele karbouwen en sapi's), pluimgedierte (kip), huisdieren (hond, kat) en rijdieren (meer en meer: het paard). De varkensfokkerij was en is nog een der belangrijkste bronnen van de Niassche welvaart. Vroeger ook onder de ruime huizen geteeld, is de cultuur door het verbod ter zake achteruitgegaan.

De landbouw is weinig ontwikkeld. De voornaamste gewassen welke geteeld worden, zijn: oebi (het hoofdgewas), klapper, pisang, genotvruchten, sagoe, notemuskaat, rijst, op enkele natte, maar meest droge velden verbouwd, maïs, leguminosen, suikerriet, groenten, tapioca, kaladi.

De scheepvaart was, behalve te Tohènè-hâi en op de Hinâko-eilanden, geen nationaal Niasch bedrijf. Kleine prauwen voorzagen in de behoeften van het verkeer aan de riviermonden. Grootere, gebouwd op nationale werven, of die van een Chinees ter hoofdplaats, onderhielden de gemeenschap tusschen de kusten en eilanden, totdat de Kon. Paketvaart Mij. in Juli 1907 haar vaart om het eiland begon en daarmede de belangrijkste bijdrage tot de pacificatie van het land leverde. Aangedaan worden thans: Tëlok-Dalëm, Hinâko, Lahéwa en Goenoeng Sitoli.

De oudste handelsbetrekkingen zijn wel in hoofdzaak die geweest, welke op den slavenhandel berustten. Was eerst rijst het product, waartegen, naast slaven en olie, de Niasser trachtte zich te verwerven wat hij noodig had van buiten af, sedert de coprahandel geboren werd, ontwikkelde zich deze tot tamelijken bloei. De uitvoer in 1913 bedroeg: ruim 3 millioen K.G., Notemuskaat (jaarlijks 30 à 40 duizend K.G.) staat daarnaast met den steeds sterk schommelenden pinanguitvoer. De hoofduitvoer gaat, ten gevolge van de betrekkingen der Chineesche opkoopers met Pinang, nagenoeg geheel naar deze plaats. De invoer in 1913 bedroeg aan rijst: van de Straits, 2.200.000 K.G., van Padang, 330.000 K.G.

De nijverheid heeft niet veel te beteekenen; vervaardiging van voorwerpen in het groot is niet bekend. Als nijverheid kent men: beeldhouwen, boomschorskloppen; hout- (ook beelden-)snijden; metaalbewerking, met name bewerking van goud en ijzer; nettenbreien; oliebereiding; pottenbakken; rotanbewerking; scheepsbouw; touwdraaien; verven (van boomschorsmateriaal); vlechten; weven; zoutzieden. Alles is plaatselijke nijverheid, de producten dienen — behalve olie —, die wel uitgevoerd wordt —, alleen voor binnenlandsch verbruik.

Tijdrekening. De Niasser rekent bij maanden, maar de maand wordt vol geteld tot 30 dagen, die van volle maan af elk een eigen benaming hebben. Het tijdsverloop tusschen twee rijstoogsten geldt voor een jaar. In verband met het rekenen met maanmaanden, telt men bij nachten. Het geloof aan goede en kwade dagen is zeer algemeen; sommige dagen worden beheerscht door dieren die schadelijk zijn voor landbouw en dierenteelt, en zijn dus voor handelingen in verband daarmede verboden.

Godsdienst. Voorouderdienst is in hoofdzaak de godsdienst der Niassers. Alles, wat in de menschenwereld gebeurt, is het uitvloeisel van de regelingen dier schimmen, hen te bevredigen en in rust te houden het doel van alle godsdienstige verrichtingen. Men onderscheide scherp de Zuid van het overige Nias, en wel op grond van de zoo zeer afwijkende voorstellingen van het ontstaan der wereld. Ter zake is er welhaast geen landschap, waar de voorstelling niet afwijkt van die, elders bestaande. Doen wij uit die veelheid een greep, dan is volgens de Zuidelijke voorstelling de gang van zaken ongeveer de volgende geweest. De ongenoemde godheid was in nevel en duisternis verborgen; de nevel breekt en Samihara-Loewo wordt geboren. Deze schept „de wereld", waaronder echter geenszins de aarde te verstaan. Nu breekt het gestemte (dàò), Simaloelo Hösi is geboren. Deze krijgt vier kinderen: eerst Latoera danŏ, met eene zuster als tweeling, dan Lowalani op gelijke wijze met eene zuster. Van deze stammen eerst de hemelingen, later de menschen af. In het Noorden verdicht zich de oernevel en uit dezen wordt geboren Tocha Sihai. Bij zijn dood gaat zijn adem over tot wind en deze werd de oorsprong van Tocha Aölöa angi, degeen die uit de verdichting van den wind is ontstaan. Bij den dood van dezen ontspruit uit zijn hart de wereldboom der Noorden Centraal Niassers, de Tora'a, die drie reeksen knoppen voortbrengt, welke het aanzijn geven aan de goden van boven- en benedenwereld, de kwade geesten en den mensch. De personen, genoemd in deze voorstellingen, oefenen geen doorgaanden invloed uit op het Niassche leven. Dit hangt geheel samen met de vereering der voorouders en de bevrediging van kwade geesten. Rampen in het algemeen zijn het gevolg van toorn der overledenen. Ziekten ontstaan, doordat de loemŏloewŏ, eene afspiegeling van den levenden mensch, aan dezen is ontvoerd door overledenen of kwade geesten. Ook het slaan, trappen, spuwen van kwade geesten kan ziekte veroorzaken. Is die loemŏloewŏ geroofd, dan is het het werk van den priester, die terug te bezorgen, hetgeen met behulp van zgn. adoe adoe be'elo geschiedt. Is de loemŏloewŏ door de booze geesten of de goden verorberd dan staat de dood van den patient vast. Voor de vereering der voorouders maakt men van dezen beeldjes, die in de groote zaal van het huis worden geplaatst. In het Zuiden is het offeren middels be'elŏ tot een minimum beperkt, in het Noorden daarentegen zijn de woningen soms van onder tot boven volgepropt met adoe. Priesters heeft men voor verschillende functies. Die voor ziekten zijn het meest bekend. In de Zuid heeft men er, die optreden bij de burgerschapsfeesten, en die, wat het godsdienstige gedeelte betreft, voornamelijk of geheel worden geleid door vrouwen van den stand der hoofden.

Feesten en vermaken. De Niassers houden zeer veel van feestvieren, zoodat het aantal feesten legio is; sommige, zooals bij het beplanten der rijstvelden, bij den oogst, bij huisbouw, bij geboorte, besnijdenis, naamgeving, verloving enz. worden in den familiekring gevierd, aan andere, zooals bij bruiloften, sterfgevallen, doodenfeesten, enz. nemen alle bewoners van het dorp, soms ook van naburige verwante dorpen deel. Bijzondere vermelding verdienen de feesten ,waarbij door een hoofd of aanzienlijk persoon de baloegoe-titel, een soort adellijk praedicaat, alleen in N. Nias bekend, wordt aangenomen. Deze feesten, owasa genoemd, behooren tot de kostbaarste; soms worden er 200 en meer zwijnen bij geslacht. De feestgever laat zich daarbij in het dorp ronddragen in een houten troonzetel, aan de voorzijde waarvan een mythische dierenkop of een afgodsbeeld met menschelijk gezicht is bevestigd (zie C. M. Pleyte Indonesian Art. Pl. XXV no. 3). Vroeger werden in N. Nias bij deze feesten ook een of meer koppen gesneld; het koppensnellen behoort echter thans, behalve in het Zuidelijk deel des eilands, tot het verledene.

Het voornaamste deel van de verschillende feesten is steeds de maaltijd, bestaande uit varkensvleesch, rijst en palmwijn; aan dezen drank gaat men zich vooral in N. Nias te buiten, zoodat de feesten daar dikwijls ware bacchanaliën zijn. Overigens wordt het programma gevuld door muziek, zang en dans. Men kent krijgsdansen, uitgevoerd door een groot aantal geheel ten strijde toegeruste mannen, die in twee kolonnes, aangevoerd door voorvechters, elkander naderen; spiegelgevechten van man tegen man, eerst lans en schild, eindelijk met uitgetrokken zwaard en schild; den gewonen dans der mannen (molaja), steeds vergezeld van zang, onderscheiden in: den slangendans, waarbij een groot aantal mannen en knapen, elkaar bij de hand vasthoudende maar geen gesloten kring vormende, zich langzaam over het dorpsplein voortbewegen; en den kringdans, ook wel binnenshuis uitgevoerd, waarbij men een gesloten kring vormt. De dans der vrouwen (manari) wordt gewoonlijk door twee uitgevoerd; elk houdt daarbij met uitgebreide armen de einden van een om den hals geslagen slèndang vast, terwijl zij heen en weer schrijdende sierlijke handbewegingen maken. Het door een gong begeleide gezang bij dezen dans wordt door andere in hurkende houding zittende vrouwen aangeheven.

Behalve de gongs — soms tot een gong-orkest vereenigd — zijn de voornaamste muziekinstumenten: cylindrische, aan één of beide zijden met geite- karbouwe- of leguaanhuid bespannen

trommen van verschillende grootte; een soort hout-klavier, gewoonlijk bestaande uit 8 plankjes die met 2 houten hamertjes bespeeld worden; een bamboe-citer, bamboe- en rieten fluiten, de neusfluit en de mondtrom.

Huwelijks- en erfrecht. In het N. en de centrale streken heerscht exogamie, die den geheelen stam omvat, in het Zuiden waarschijnlijk eleutherogamie; het huwelijk is een koophuwelijk met vaak hoogen bruidschat, die veelal het trouwen lang tegenhoudt en dus de zedelijkheid niet in de hand werkt Tengevolge van de betaling van den bruidschat wordt de vrouw eigendom van den man, en een onderdeel van den boedel; vandaar leviraatshuwelijk. De afstamming is vaderrechtelijk. In het Zuiden vooral treft men overblijfselen van moederrechtelijke instellingen aan, zooals het tijdelijk gaan inwonen van den jongen man bij de ouders van zijne aanstaande. De huwelijksgebruiken verschillen plaatselijk zeer, zoodat in een kort bestek geen algemeene beschrijving kan worden gegeven. Vermelding verdient het zg. „openlijke weenen" der bruid, dat eenige weken vóór het huwelijk begint en iederen avond plaats heeft. Voor elk der verwanten, beginnende met haar moeder, stort zij beurtelings haar hart uit in geween en 't aanheffen van een klaagzang. Erfrecht hebben alleen de zoons, van wie de oudste gewoonlijk een dubbel deel krijgt; echter gaan in den regel op de vrouwen de vrouwenkleederen, ook wel de sieraden en kippen over.

Begrafenis, graven. In de Zuid en in de centrale Zuidelijke streken werden de dooden op stellingen bijgezet in kisten. In Noordelijker streken had begraven plaats. In vele dier Noordelijke streken werden dan na de ontbinding van de weeke deelen de beenderen opgegraven en gewasschen. De schedel werd bijgezet, op plaatselijk verschillende wijze, onder daarvoor aangebrachte steenen vóór de huizen, dan wel in een houten bak bij de voorouderbeelden. De schedel diende dan wel als medium. In de Zuid deed men, wanneer het gestorven hoofden betrof, de dooden „weer opstaan", door middel van de te dien einde gesnelde koppen. De doodkist werd menigmaal van te voren vervaardigd tijdens het leven van hem, die er gebruik van zou maken. De graven doen denken aan kleine verblijven, gelijk dat op zoo vele plaatsen in den archipel nog het geval is. Vier dagen na den dood werd den doode het verblijf in het gebied der levenden ontzegd (op zinnebeeldige wijze te kennen gegeven, dat de band tusschen de ziel des overledenen en de achtergeblevenen is doorgesneden). De belangrijkste feesten vonden plaats bij gelegenheid van het groote doodenfeest, dat werd gehouden, zoodra men over de vereischte koppen en over middelen om zulk een feest te geven beschikte. De begraafplaatsen waren in de nabijheid van de kampongs, in de Zuid aan een der toegangswegen er heen.

Maatschappelijke inrichting; bestuur; rechtspraak. Oorspronkelijk was de bevolking verdeeld in een aantal stammen, die ieder een eigen grondgebied hadden, en berustte ook het bestuur op genealogischen grondslag. In later tijd echter vestigden zich ook lieden van anderen stam in het gebied van vreemde stammen, maar in groepen: zij bleven in afzonderlijke dorpen wonen; zoo bleef dus het gezag in handen van den eenmaal in het gebied gevestigden stam (den regeerenden stam), maar dit gezag werd, daar het zich ook over de immigranten uitstrekte, territoriaal. De Niasser denkt zich zijne voorouders uit zijn bovenwereld te zijn neergedaald op aarde, op verschillende, alle in de Zuidelijke streken gelegen, plekken. Op enkele dier plekken vindt men de zgn. börö n'adu, beelden van dien stamvader. Zevenjaarlijksche feesten daarbij hebben hier en daar plaats. De stamboomen vertoonen zooveel punten van afwijking, dat het vooralsnog niet doenlijk is, daarop conclusies te baseeren. Conflicten tusschen de landschappen leidden öf tot openlijken strijd, öf tot een reeks van wraakoefeningen in den vorm van koppensnellen. Het onderhouden van vijandelijke gezindheid werd, met het oog op de behoefte aan koppen, zelfs wel eens gewenscht geacht, liefst met veraf gelegen landschappen. Zulke oorlogen hebben geleid tot ontvolking van heele landstreken, zooals die van de Aramö, eenmaal dichter bevolkt dan de Zuid. Hoofden bepaalden wel op hun sterfbed, hoeveel koppen zij verlangden voor hun doodenfeest en deelden mede, welke landstreken moesten worden beoorloogd. De vrede werd gesloten door bemiddelaars. De hoogste rechtsgemeenschap is thans de dorpsbond (ori in het N., ororoesa in het Z.), bestaande uit eenige dorpen van gemeenschappelijke afstamming uit den regeerenden stam. Bij het sluiten van zulk een verbond werden vroeger de algemeene beginselen voor de samenleving geregeld: de regeering, de rijstmaat, de relatieve waarde van goud, varkens en varkensvleesch, de rentestandaard, de straffen op overtredingen en misdrijven. De dorpsbonden vormen thans in de administratieve indeeling de districten; de districtshoofden zijn dus de orihoofden. Daaronder volgt het dorp of dorpsstaatje (banoea), dat in Z. Nias het meest zelfstandig is gebleven; ten slotte de familie. De waardigheid van familiehoofd gaat gewoonlijk over op den oudsten zoon, die daartoe den laatsten ademtocht zijns vaders opvangt; hij heeft een zeker gezag over zijn jongere broeders met hun zonen en de gezinnen daarvan, die zooveel mogelijk hetzelfde huis bewonen. De familiehoofden vormen de oudsten van het dorp; de oudste familie in het dorp levert het dorpshoofd. Voor het nemen van belangrijke besluiten hebben volksvergaderingen plaats, waar alle mannelijke inwoners, mits gehuwd zijnde, het recht hebben hun stem uit te brengen. De waardigheid van stamhoofd (districts- of dorpsbondhoofd) is in den regel verbonden aan het oudste dorp in den bond. In N. Nias hebben de verschillende hoofden weinig gezag. In Z. Nias wordt het dorp despotisch bestuurd door zg. adellijken, waarvan er in een groot dorp soms 15 zijn; onder hen is een de voornaamste.

Zoowel in N. als in Z. Nias onderscheidt men drie standen: de hoofden (adellijken in Z. Nias), de vrijen en de slaven, die buiten het rapatgebied nog schijnen voor te komen. Behalve in het zg. rapatgebied, een smalle, omstreeks 16 K.M. lange kuststrook ten N. en ten Z. van Goenoeng Sitoli, waar Gouvernementsrechtspraak volgens het Sumatrareglement plaats heeft, is de inheemsche rechtspraak op Nias in stand gelaten, in het N. heeft het Gouvernement zich ook met deze rechtspraak ingelaten om verbeteringen in

te voeren; in het Z. is zij nog in hoofdzaak in handen der hoofden, onder wie corruptie niet zeldzaam schijnt. Omtrent de oude inheemsche rechtspraak het volgende: De rechtspraak berustte deels op het klachtdelict, deels op de onmiddellijke zorg der hoofden, wanneer instellingen waren geschaad, van welker behoorlijk voortbestaan de voorspoed der gemeenschap afhankelijk was. Overspel behoorde tot de laatste, diefstal tot de eerste groep. Naast getuigenverklaringen en aanwijzingen, die op zichzelve afdoende konden zijn, kon de beslissing afhankelijk worden gesteld van divinatie en godsoordeel. Onbekende daders werden vervloekt. De eed vorderde iets materieels: aarde en hemel, dan wel de standaardmaten en gewichten bovenbedoeld; ook bij voorouderbeelden in de kampongs of op de bergen werden eeden afgelegd. Doodvonnissen werden op tal van wijzen voltrokken. De straffen waren overigens boeten, waarvoor de veroordeelden — eventueel met vrouw en kinderen — aansprakelijk waren. Bij wanbetaling kon pandelingschap of slavernij het gevolg zijn. Voor de verschillende vergrijpen bestonden bepaalde straffen. Men kende onderscheid tusschen moord en doodslag, blijkens de verschillende strafschuldigheid. Aansprakelijkheid, bij voorbedachten rade, strekte zich in enkele gevallen uit tot de familie van den betrokkene. Eigenrichting was binnen de landschappen volgens de zuivere adat uitgesloten, bestond slechts ten aanzien van andere landschappen, waarmede men op niet al te besten voet was.

G e s c h i e d e n i s. Indien de Bagdadsche schrijver Soleïman met Al-neyan (Edrisi spreekt van Al-beyan) Nias bedoelt, dan was dit omstreeks 850 eene „dépendance" van een der grootere eilanden. Volgens het handschrift van Rasjid oed Dîn (A. D. 1310) wordt Darband Nias genoemd eene onderhoorigheid van Java en met dit Java is dan Java minor d.w.z Sumatra bedoeld. Van die oude bronnen meldt nog, de „Adjâib al-Hind" (de Wonderen van Indië), dat van het eiland „el-Neyân", op honderd „parasangen" gelegen van „Fansour" (Baros), de bewoners waren: „anthropophagi"; het onderscheid tusschen geelkoper en goud was dien lieden nog niet duidelijk geworden: zij verkozen zelfs het eerste boven het laatste. Lang vóór de Nederlanders in 1669 onder David Davidson met het jacht Lantsmeer eene reis om het eiland maakten, hadden de Maleiers en Atjèhers reeds met Nias levendige betrekkingen aangeknoopt, en zij bleven die voortdurend onderhouden. Deze Maleiers en Atjèhers bewerkten in den loop der eeuwen het verval van de heidensche instellingen op het eiland. Het was gespuis, dat zijn geluk kwam beproeven aan deze stranden, volk, dat als opkoopers van producten, maar voornamelijk van slaven, aan den kost kwam. Om zich staande te houden en zich te vrijwaren voor wraakneming, die het onvermijdelijk gevolg zou geweest zijn van hun optreden, vermaagschapten zij zich met Niassche hoofden. Onder het Nederlandsch bestuur zijn zij in vaste kampongs verzameld en voor een deel landbouwers geworden. Wat de Atjèhers betreft, zij hielden zich bezig met roof van menschen en goederen en hadden vele hoofden dermate in hun macht, dat ieder jaar prauwen den cijns gingen ophalen; eene kolonie aan de rivier Moezôj diende tot stapelplaats voor de slaven, die voor Troemon en Atjèh waren bestemd. In 1839 heeft eene expeditie die Atjèhers gedeeltelijk verdreven en hunne macht aanzienlijk geknot en in 1851 is tot tegengang van den menschenhandel het verblijf aan Atjèhers elders dan op Goenoeng Sitoli ontzegd.

Evenmin als de aanraking met deze Sumatranen den Niassers tot heil geweest is, hebben zij baat gevonden bij de kennismaking met de Chineezen, die in de buurt van Goenoeng Sitoli hunne tenten opsloegen.

De betrekkingen tusschen Nias en de Hollanders dateeren van het reeds hier boven genoemd jaar 1669, toen door het „Barosso opperhooft, den onder coopman" Simon François Backen, minstens één contract op Nias werd gesloten, en wel met de hoofden van het landschap Laraga (Rarago genoemd), dat in 1693 werd vernieuwd en toen gevolgd door contracten met een zestal andere landschappen. In 1755 had eene vernieuwing van contracten plaats. Tèlok dalèm was in 1693 geheel aan de Comp. afgestaan en er werd eene bezetting gelegd, die 2 jaar later weer vertrok, omdat de post niet genoeg opleverde. Tijdens het tusschenbestuur hebben de Engelschen, in 1810, contracten gesloten, waarbij de slavenhandel verboden werd, en in 1825, toen Commissarissen alle Engelsche vestigingen overnamen, hernieuwden de Niassers deze overeenkomsten met het Nederlandsche Gouvernement: o. a. strekkende tot afschaffing van den slavenhandel en tevens inhoudende, dat onder zekere bepalingen door het Gouv. menschen konden ingelost worden en als schuldenaars medegenomen om, na eenige jaren bij hunne principalen gediend te hebben, te worden vrij verklaard. Op Nias konden dus door het Gouv. slaven worden opgekocht, om hen als koeli's eenige jaren voor hun losgeld te laten dienen, onder toekenning van zeker loon. Het bestuur te Padang legde daartoe registers aan; in de eerste jaren werden verscheidene honderden slaven daar aangevoerd, later steeg het aantal tot 3000, nooit is echter een van hen, na de vrijheid erlangd te hebben, naar Nias teruggekeerd. Door dezen aanvoer van werkkrachten kon men later nakomen de belofte, bij publicatie van 25 Oct. 1833 aan de bevolking van Sumatra's Westkust gedaan, dat men, om haar van den last der transportdiensten te ontheffen, vreemdelingen zou doen overkomen. Onder een anderen vorm werd de handelwijze der Compagnie, die hare slaven van Nias haalde en naar Padang bracht, thans herhaald. In het jaar 1825, na de overneming van de Engelschen, werden posthouders aangesteld, maar het jaar daarna weder teruggeroepen, zoodat het eiland toen weder geheel aan zichzelf was overgelaten. De definitieve bezetting van Goenoeng Sitoli dateert van 1840. Afwisselend werden te Larago, Tèlok-Dalèm en op Hinako posten gevestigd. In 1846 werd de luit. Donleben, tijdens een topografische opneming bij de Lagoendibaai, door honderden gewapende Niassers achtervolgd en genoodzaakt de baai te verlaten, ten gevolge waarvan in 1847 eene expeditie uittrok, die een kampong verbrandde. Eene expeditie tegen het dorp Orahili, mede in Z.-Nias, dat in 1855 zich tegen het Gouv. verzette, werd eerst teruggedrongen, maar slaagde

er in, na bekomen versterking, de weerspannigen te tuchtigen. In 1856 werd aan de baai van Lagoendi eene redoute opgeworpen, die na de aardbeving van 1861 ontruimd en niet weder betrokken is; in de jaren 1856 en 1857 heeft Zuid Nias onder het beheer van den kapt. Heyligers, die de sterkte te Lagoendi aanlegde, een zeer rustigen tijd beleefd; na zijn vertrek werd de toestand weder als van ouds en bleek, dat de onderwerping der oproerige kampongs niet verkregen en het doel der nederzetting dus niet bereikt was. Het was in 1857, dat het geheele eiland door het Ned. Gouvernement werd in bezit genomen; verboden werd toen slaven te maken of daarin handel te drijven, op eigen gezag oorlog te voeren en recht te spreken over leven en dood en van Gouvernementswege werd de verzekering gegeven, dat rust en vrede zouden worden gehandhaafd en hulp en bescherming verleend aan allen, zonder onderscheid van rang of stand. Intusschen bleef voorshands deze geheele regeling een doode letter. In 1863 was een expeditie naar Z. Nias noodzakelijk om den slavenhandel te beletten; vergeefs werd eene landing beproefd, maar met eene grootere macht slaagde men er daarna in, eenige kampongs eene bestraffing toe te dienen, een uitslag die voldoende werd geacht, daar eene duurzame vestiging in de Zuid niet in de bedoeling lag.

Bij Ind. Stb. 1864 No. 104 werden Nias en de daarom liggende eilanden verklaard te behooren tot het Gouv. Sum. Westkust. Reeds van den tijd dat Raffles het gezag voerde op de Westkust van Sumatra, was Goenoeng Sitoli de standplaats van een posthouder ,vooral tot tegengang van den slavenhandel, door Atjèhers en Maleiers gedreven. In 1866 werd er een waarnemend civiel gezaghebber aangesteld, in 1867 een controleur derde en in 1870 een controleur tweede klasse. In 1908 werd Goenoeng Sitoli de standplaats van een Assistent-Resident, aan wien thans vier bestuursambtenaren zijn toegevoegd. Nias vormt tegenwoordig eene afdeeling der residentie Tapanoeli; het geheele eiland is onder daadwerkelijk Nederlandsch gezag gebracht. Het keerpunt in de geschiedenis was de overval op 29 Januari 1908 van den toenmaligen Controleur van Nias in het böven-Soesoewadal door de bevolking, die hem den doortocht wilde beletten. Die doortocht werd toen geforceerd, hetgeen den Niassers op enkele gesneuvelden kwam te staan. Overeenkomstig door dezen ambtenaar gedane voorstellen en onder zijne leiding werd toen, onder dekking van eene militaire macht, het binnenland van Zuid-Nias bezocht. Voorstellen tot eene definitieve regeling van het bestuur waren daarvan het uitvloeisel.

De Rheinische Missions-Gesellschaft heeft sedert 1866 op Nias hare zendingsposten. Door de zendelingen wordt veel ten goede gewerkt. Zij zijn thans wederom in Zuid-Nias gevestigd, dat zij in 1886 hadden moeten verlaten, maar waar hun succes niet zoo groot is als in het Noorden van het land.

B e s t u u r. Het eiland was oudtijds verdeeld in ongeveer 50 landschappen met eene merkwaardige staatsinrichting, welke hierboven onder B e v o l k i n g nader werd beschreven. De tegenwoordige verdeeling in ressorten van Europeesche bestuursambtenaren omvat vier onderafdeelingen, van de Oost-, de Noord-, de West- en de Zuidkust, met standplaatsen: Goenoeng Sitoli, tevens zetel van den Assistent-Resident, afdeelingschef, Lahewà, Lôlôwà°oe en later Lahagoe, Tëlok Dalam. Van de onderafdeelingchefs is er één controleur, de anderen zijn civielgezaghebber. De bevolking bedroeg ult° 1914 ruim 136.000 zielen. Terwijl de Hinako-eilanden een afzonderlijk district vormen, waaronder ook het er tegenover gelegenZiromboe behoort, ressorteeren de overige eilanden alle onder een der landschappen op het hoofdeiland.

Literatuur: P. A. Jaubert. Géographie d'Edrisi, traduite de l'Arabe en français, Paris, 1836—1840. 4 deelen; J. T. Reinand. Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine dans le IXe siècle, Paris, 1845. 2 dln; Douleben L. F. en Berghuis C. J. Twee togten naar Nias enz. 1846 T. N. I. XVI 1854; De Stuers, De vestig. en uitbreid. der Ned. ter W.kust v. Sumatra, 1849; Nieuwenhuisen en Von Rosenberg, Verslag omtr. het eil. Nias en deszelfs bewoners (Verh. Bat. Gen. XXX, 1863); Van Rees, Krijgstochten op Nias (De pionniers der beschaving, 1866); Kramer, Reis door Nias (De Rijnsche Zend. 1874); Verbeek, Onderz. naar kolen op Nias (J. M. N.-I. 1874); Dez., Geol. beschr. v. Nias (J. M. N.-I. 1876); Von Rosenberg, Der Malay. Archipel, 1878; Schreiber, Die Insel Nias (Pet. Mitt. XXIV, 1878); Thomas u. Fehr, Reisen im südl-Nias (M. Geogr. Ges. Jena, 1882); P. A. van der Lith. Livre des Merveilles de l'Inde par le Capitaine Bozorg. Leide, 1883—1886.; Sundermann, Die Psychologie des Niassers (Allg. Miss. Z. 1887); Dez., Niass. Erzähl. (T. B. G. XXXI, 1888); Kielstra, Onze bemoeiingen met Nias onder Van Swieten (I M. T. 1890); Kramer, Der Götzendienst der Niasser (T. B. G. XXXIII, 1890); Modigliani, Un viaggio a Nias, 1890; Sundermann, 25 Jahre Miss. arbeit auf Nias (Rijnsche Z. 1890); Lagemann, Eine Untersuch. reise auf Nias (B. Rh. Miss Ges., 1891); Sundermann, Niass. Gesang (Ausland, 1891); Dez., Neue Beitr. zur Ethn. v. Nias (Ausland. 1892); Lagemann, Das Niassche Mädchen (T. B. G. XXXVI, 1893); Wilken, Erfrecht op Nias (I. Gids 1883, 1); Duyvendak, De zending op het eiland Nias (N. Z. T. 1896); Fehr, Een doopfeest op Nias (R. Z. 1896); Schreiber, Het werk der Rijnsche Zend. in Ned. O.-I., 1897; Sundermann, Verderf. volkszeden op Nias (Rijn. Z. 1898); Dez., Das Kopfschnellen auf Nias (M. Geogr. Ges. Jena, XIII, bl. 32); Dez., Die Mission auf der Insel Nias (Allg. Miss. Z. 1898); A. Fehr. Der Niasser in Leben und Sterben. Barmen 1901; P. H. van der Kemp. Raffles betrekkingen met Nias in 1820—1821. Bijdr. Kon. Inst. T. L. en V. 6de Volgreeks dl. VIII 1901; A. Lett. In dienst des Evangeliums. Barmen. 1901; H. Sundermann. Die Insel Nias und die Mission daselbst, Barmen 1905; H. W. Fischer. Mitteilungen über die Nias Sammlung des Ethn. Reicham. Leiden. Int. Archiv für Ethnogr. Band XVIII Heft III, Leiden 1906; Alb. C. Kruyt. Het animisme in den Ind. Arch. Den Haag. 1906; H. Lagemann. Ein Heldensang der Niasser. Tijdschr. Bat. Gen. deel XLVIII 1906; Th. C. Rappard. Verslag eener reis per „Condor" etc. Kon. Ned. Aard. Gen. 1906; H. Icke en R. Martin. Over Tertiaire en Kwartaire vormingen van Nias. Sammlungen des Geo-

log. Reichsmus. Band VIII, Heft 3 en 4. Leiden 1907; Dr. E. B. Kielstra, Beschavingswerk in Indië. Onze Eeuw. Sept. 1907; E. Friess. Niassische Gesänge Allgem. Miss. Zeitschr. Sept. 1907; Id. Das „Koppensnellen", auf Nias. Allgem. Miss. Zeitschr. Febr. 1908; Th. C. Rappard. Het eiland Nias en zijne bewoners. Bijdr. T. L. V. 1909; H. W. Fischer, Catalogus van 's Rijks Ethn. Mus. Leiden. deel IV, De eilanden om Sumatra, Leiden 1909; v. Vollenhoven, Het Adatrecht van N.-I. Afl. IV (1911) blz. 245; Adatrechtbundels, Gegevens over Nias (1908—1911), Deel X blz. 305, Beschrijving adatrecht Ind. Christenen op Nias, 1914, Deel XII, blz. 263; H. Douvillé. Les foraminifères de l'Ile de Nias, Samml. des Geol. Reichsmus. in Leiden Band VIII, Heft 5, 1912; L. L. W. E. van der Veen. Bijdrage tot de geologie van Nias, a. b. Band IX, Heft. 3, 1913; Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan, Die Insel Nias bei Sumatra, 1913, 1914, 3 dln.; E. E. W. Gs. Schröder, Nias, 1917, 2 dln.

NIASCH. De taal, die gesproken wordt door de bewoners van Nias en de Batoe-eilanden. Men onderscheidt twee hoofddialecten, het Noordelijke en het Zuidelijke, waarvan het eerste het meest bekend is. Schoon het Niasch als Maleisch-Polynesische taal met de talen van Sumatra verwant is, onderscheidt het zich van deze zeer opmerkelijk, zoowel phonetisch, als ten opzichte van de spraakkunst en den woordenschat. Tot de eigenaardigheden van het klankstelsel behooren de volgende verschijnselen. Alle sluitende medeklinkers, met inbegrip der neusklanken, zijn weggevallen, zoodat de taal uiterlijk overeenkomst heeft met het Malagasi, en nog meer met het Samoaansch en andere Polynesische talen. Verder is op te merken, dat de *k* zoowel aan 't begin als in 't midden der woorden meestal wordt uitgestooten; b. v. *kayu*, hout, wordt *eu* (Holl. spelling e o o); i k a n, visch, i' a; k a k i, voet, a h e. Wordt de oorspronkelijke *k* voorafgegaan door eene, meestal uit *n* ontstane *ng*, dan gaat *ng* + *k* in *g* over, zoodat de vroegere aanwezigheid der *k* voor den dag komt. Dus gaat het bezittelijk voornaamwoordelijk aanhechtsel n g k u, van mij, over in g u; b a g a h e (d. i. *ba* + *n*, genitief-partikel, + k a k i), aan den voet. In enkele samenstellingen is zelfs de oorspronkelijke *k* gespaard gebleven, wanneer het eerste lid oorspronkelijk door een medeklinker gesloten was; dus t e t e—k a h e naast t e t e—a h e, bovenzijde van den voet, wreef; m o l a w a—k u l i, gelittceekend (waarin k u l i = Mal. Pol. k u l i t). Niet alleen *ngk*, ook *ngg* gaat in *g* over; dus p i n g g a n, schotel, wordt f i g a. Over 't algemeen bewerkt eene *n* de verzachting eener volgende scherpe letter, zoodat *n* + *t* overgaat in *d*; *n* + *s* in *z*; *n* + *f* in *w*; verder is op te merken dat *n* + *b* wordt *mb*; *n* + eene uit linguale *d* of *dj* ontstane *r* of *d* wordt *ndr*. B. v. a d u l o, ei; vgl. Oudjavaansch h a n t ê l ê, Ngadjoe-Dajaksch t a n t e l o h; h a r u b a d e u, regenmantel, eig. mantel bij regen, uit *badju ba n* + *teu*; bezittel. voornw. aanhechtsel *da*, van ons, uit *n* + *ta*; n T u h a, van den Heer, wordt D u h a; b a z i n g a, aan den kant, uit *ba* + *n* + *singa*; i r a-a l a w e, (de) vrouw (nominatief), n d r a-a l a w e, van de vrouw, i r a-o n o,, kind, mensch; genitief: n d r a-o n o; m e n d r u a, tweemaal; vgl. Jav. p i n d o; m d ō l u, driemaal; t a n ō W a d a 't land van Padang, uit *tanō* + *n* + *Fada*; g h ō n-D r a w a, tot den Maleier (Javaan), voor D a w a (uit D j a w a). Met de letters *l*, *m*, *n* en oorspronkelijke *r* wordt de voorafgaande nasaal geassimileerd, zoodat *ll*, *mm*, *nn*, *rr*, ontstaan moet, in plaats waarvan men geschreven vindt eene enkele *l*, *m*, *n*, en r; b. v. o n o m a e, 't kind van de kat, uit o n o n-m a o; b a g i l a o s i, de keel van 't dwerghert, uit b a g i n-l a o s i; g h ō R a z o, aan den Radja, uit g h ō-n R a z o. Hetzelfde geldt van de *h*; b a h a y a, in 't hok. Van den bovengegeven regel wijkt af de behandeling van de praefixen *mang*, *ang* en *pang*, daar de wijzigingen die de beginletters van stammen ondergaan, wanneer zij door deze prefixen voorafgegaan worden, feitelijk dezelfde zijn als in 't Maleisch, Javaansch, enz. Dus gaan de beginletters *t* en *d* in *n* over, *f* (ouder *p*) in *m* enz. Eigenlijk is deze uitzondering slechts schijnbaar, want de wijzigingen, waarvan hier sprake is, behooren tot een ver verleden tijdperk, toen andere klankwetten heerschten; ze zijn afkomstig uit de grondtaal en zijn daarom algemeen Maleisch-Polynesisch. Eene werkelijke uitzondering op den regel aangaande de *k* is dat ettelijke woorden de *k* behouden of daarvoor *g* hebben; verreweg de meesten er van zijn blijkbaar in betrekkelijk laten tijd overgenomen; zooals k e f e, duit, k e p e n g; eenige woorden zijn klanknabootsingen en vallen als zoodanig buiten de gewone regels; b. v. k ō k ō-k ō k ō, gemor. Soms treedt eene *h* in de plaats van eene uitgevallen *k*, b. v. in a h e, voet, Maleisch k a k i. Eene andere eigenaardigheid van het Niasch klankstelsel is het verloren gaan der *p*, die vervangen is door *f*. De letter van de Ie v. d. Tuuksche klankwet of gutturale triller, die zich in het Maleisch en Bataksch als *r*, in de Philippijnsche talen als *g* vertoont, is in 't Niasch spoorloos verdwenen, evenals in 't Javaansch b. v. o m o, huis, Maleisch r u m a h, Jav u m a h; d o, bloed, Oudjav. r â h (uit r a' a h), Tagal. d u g o, Maleisch d a r a h. Bijzondere vermelding verdient de gutturale spirant *gh* (in de spelling der zendelingen *ch*), uitgesproken als de Hollandsche *g*. In den regel beantwoordt de *gh* zoowel aan eene *r* als eene *d* in 't Maleisch, wanneer het Bataksch en Ibanag daarvoor eene *g* vertoonen; b. v. a g h i, jongere broeder of zuster, Mal. a d i q, Oudjav. a r i, maar Bat. a n g g i, Iban. a g i t. — Voor een ouderen Pêpêtklank heeft het Niasch soms *o*, doch meer gewoon ō (achteraan in de keel uitgesproken) b. v. ō p a, vier, Bulusch ê p a t; ō n ō, zes, uit ō n ê m. De *o* neemt dikwijls de plaats in van eene oudere *a* of wisselt hiermede af, zonder dat een vaste regel te ontdekken is; b. v. o n o, kind, mensch, uit a n a k; o m o, huis, Mal r u m a h; de prefixen m a n g en p a n g (benevens de gewijzigde vormen er van) hebben nu eens *a*, dan weer *o*; dus m a n g a, eten, Jav. m a n g a n; m a m u n u, vermoorden, Mal. m a m b u n u h, naast m o m b a l i' ō, omkeeren, Mal. m a m b a l i k k a n; f a n g i t ō, zwartsel; f o n d r o n g o, het hooren; trouwens ook in 't Maleisch hoort men de uitspraak m ō n g, p ē n g. Aangaande de spraakkunstige vormen is in 't algemeen op te merken, dat het Niasch van de oude afleidingselementen nog een groot

aantal bezit, in scherpe tegenstelling tot de talen van Oostelijk Indonesië, van Melanesië en Polynesië. Zoo bezit het de prefixen *a* = Oudjav. en Mak. *a*; *mo*, beantwoordende aan Mal. *bĕr* en samenvallende met Oudj. *ma*; *te'* = Mal. *tĕr*, Dairisch *tĕr*, Tobasch *tar*; *ja* (*jo*,*je*) = Bat. *pa*, en deels te vergelijken met Madoereesch, Makassaarsch *pa*; *je* = Mal. *pĕr*; *mang-* (*mong-*) en *jang-* (*jong-*) = Oudjav. *mang-* en *pang-*, Mal. *mang-*, (*měng-*), *pang-* (*pĕng-*); het infix *um*; prefix soms infix *mu*, dat soms dezelfde waarde heeft als *mo*, b. v. in m u h o m b o, vliegen, soms een zullen of willen aanduidende, en dan te vergelijken met futurumprefix *mu* in 't Bisaya; *a* (uit *ka*) = *ka* in 't Jav., *ha* in het Tobasch; het passief voorvoegsel *ni* = Bat. *ni*. Als verbaalaanhechtsels komen voor *i* = Bat., Jav. enz. *i*;'*ŏ* = Mal. *kan*, Jav. *akĕn*, Tob. *hon* (uit *kĕn*), Dair. *kĕn*; als naamwoorden vormende aanhechtsels *ŏ* (niet te verwarren met '*ŏ*) = Tob. *on*, Dair, *ĕn*; *a* (uit *an*)= *an* in de verwante talen. Bij aanhechtting van suffixen komt het meermalen voor, dat tusschen het thans gangbare stamwoord en het suffix een medeklinker is ingeschoven. In de eerste plaats kunnen deze ingeschoven medeklinkers de verloren sluiters zijn, bijv. in *aurifa*, levensmiddel, van *auri*, leven, O Jav. *mahurip*; *tanŏmŏ*, wat te planten is, van *tanŏ*, Jav *tanĕm*, enz. Maar door allerlei oorzaken kan of zulk een medeklinker ontbreken, of voorkomen, waar het woord oorspronkelijk niet of op een anderen medeklinker eindigde (als bijv in *mangataŭfi*, vreezen voor van *ataŭ* = O. J. *atakut*, bang). Eenige te vermelden spraakkunstige bijzonderheden zijn: transitieve werkwoorden worden vervoegd, als de nadruk niet op het subject valt, zelfs als het voorwerp onbepaald is kan er vervoeging plaats hebben. In het zuidelijke dialect komt in het Futurumconjunctief eene volledige vervoeging van alle werkwoorden voor. De genitiefpartikel is *n*, die de bovengeschetste veranderingen in den volgenden klank kan teweegbrengen; b. v. b a z i n g a n'o m o D u h a, aan den kant van 't huis van Tuha. Ditzelfde *n* duidt het (grammatisch) onderwerp aan, wanneer de wkw.-vorm voorafgaat en hierop nadruk valt; b. v. s o n'o n o m-B u r u t i, er was (waren) een kind (kinderen) van een B.; n o m o f a n ŏ m-B u r u t i, es ging die B. (de partikel *no* duidt het verleden aan), i t a b a m-b a g i l a o s i, hij sneed de hals van 't dwerghert af. De accusatief en instrumentaal worden gekenmerkt door de afwezigheid van *n*. De taal bevat weinig ontleeningen uit het Sanskrit die van ouden tijd dagteekenen, doch daaronder enkele zeer opmerkelijke, als a n a' a, goud, Skr. k a n a k a; am-b a l a, beddedeken, Skr. k a m b a l a. De Niassers bezitten dichterlijke liederen en proza-vertellingen, waarvan ettelijke door de zendelingen uit den mond des volks zijn opgeteekend en uitgegeven.

Literatuur: Short Notice concerning the island of Pulo Nias (met woordenlijst; Malay. Miscell. II, no. 8; 1822); Nieuwenhuisen en Von Rosenberg, Verslag omtrent het eiland Nias en deszelfs bewoners (Verh. Bat. Gen. XXX, 1863); Sundermann, Die Niassische Sprache (T. B. G. XXVIII, 1885); Dez., Niassische Erzählungen T. B. G. XXXI, 1888); Thomas en Taylor Weber, Niasch—Maleisch—Nederlandsch Woordenboek, Bat. 1887; Sundermann, Kurzgefasste Niassische Grammatik, Moers 1892 (nieuwe uitgave onder den titel Niassische Sprachlehre, 's-Gravenhage 1913); Dez., Deutsch—Niassische Wörterbuch, Moers 1892; Dez., Kleine Niassische Chrestomathie (Bijdr. K. Inst. V, 7, 1892); Dez., Holowo Zinenge nisoera Loeka, Elberfeld.

NIBOENG (MAL.). Zie ONCOSPERMA.

NIBOENG MĔRAH (MAL. AMB.). Zie PINANGA TERNATENSIS.

NICOLAIA, fam. *Zingiberaceae*. Kruidachtige planten, waarvan een aantal soorten op Java vooral in het Westen en in de bergstreken voorkomen. In het Soend. meest Hondjè genoemd in verschillende samenstellingen. Van verschillende soorten worden de vruchten, soms ook de bloemen, gegeten. Van *N. hemisphaerica* (SOEND. Hondjè leuweung) zijn de hooge stengels een goede grondstof voor sterk papier. *N. speciosa* (JAV. Kĕtjombrang) groeit in het wild in het bergland, doch wordt in de lage landen door de bevolking gekweekt op de woonerven. De bast van den stengel schijnt als vlechtmateriaal te worden gebruikt. De bladeren worden gekookt als zure groente bij de rijst gegeten. De bloemknoppen (SOEND. Tjombrang) of de open bloemen (SOEND. Rombèh) zijn een surrogaat voor tamarinde. Ook de vruchten worden voor dat doel gebruikt of geconfijt gegeten.

NICOTIANA TABACUM L. fam. *Solanaceae*. Zie TABAK.

NIEMANN (GEORGE KAREL). Geb. te Middelburg in 1823. Hij studeerde te Amsterdam aan het Athenaeum Illustre en beoefende er met voorliefde het Arabisch en Hebreeuwsch. Daarna wijdde hij zich als student aan het Luthersch Seminarie aldaar aan de theologie, waarin hij te Leiden het candidaats-examen aflegde. In den laatsten tijd van zijn verblijf te Amsterdam begon hij zich ook bezig te houden met Indonesische studiën, voornamelijk met de Maleische taal, waarbij hij aanvankelijk de leiding genoot van Prof. P. J. Veth. In 1848 werd hij na het vertrek van Dr. B. F. Matthes naar Indië als diens opvolger benoemd tot Sub-director aan het Zendelinghuis van het Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam, welke betrekking later eenigermate gewijzigd werd, met verandering van zijn titel in dien van Lector in de Maleische en Javaansche talen en de Landen volkenkunde van Ned.-Indië aan dezelfde inrichting. Als zoodanig bleef hij daar werkzaam tot 1873, in welk jaar hij, met den titel van Hoogleeraar, aan de Indische Instelling te Delft werd verbonden, om onderwijs te geven in de land- en volkenkunde van Ned.-Indië en de Makassaarsche en Boegineesche talen. Hij doceerde er ook gedurende eenige jaren de ethnographie van Ned.-Indië en de Boegineesche taal aan officieren van het Indische leger, gedetacheerd bij de Hoogere Krijgsschool te 's Gravenhage. De Leidsche Rijks-universiteit benoemde hem in 1895 honoris causa tot Doctor in de Taal- en Letterkunde van den Indischen archipel. Den 13den Juni 1898 vierde hij zijne 25jarige ambtsvervulling aan de Indische Instelling. In hetzelfde jaar ontving hij op zijn verzoek, op grond van zijn hoogen leeftijd, een eervol ontslag uit zijn ambt. Hij overleed in Nov. 1905; zie over hem Prof. Poensen, in Bijdr. Kon. Inst. v. d. T. L. & V. v. N.-I. 7e volgr. deel V, bl. 7.

Zijne voornaamste geschriften zijn: „Inleiding tot de kennis van den Islam, ook met betrekking tot den Indischen archipel", Rotterdam 1861. — „Bijdragen tot de kennis van de Alfoersche taal in de Minahasa", uitgegeven door het Bestuur van het Ned. Zendelinggenootschap. Eerste stuk, Rotterdam 1866. Het geschrift bestaat uit de Proeve eener Grammatica van het Toemboeloesche dialect en eenige teksten daarin. De bouwstoffen voor deze grammatica zijn door wijlen den zendeling N. P. Wilken geleverd en door Niemann omgewerkt; de Alfoersche teksten zijn uitgegeven in den vorm, waarin zij door Wilken zijn gezonden. Aanvankelijk was het de bedoeling in een tweede stuk een glossarium bij te voegen, doch door omstandigheden is dit achterwege gebleven. — „Bloemlezing uit Maleische geschriften", uitgegeven door het Kon. Instituut voor de taal- land- en volkenkunde van N.-I. In twee stukken. 's Grav. 1871, sedert herhaaldelijk heruitgegeven. „Geschiedenis van Tanette", Boegineesche tekst met aanteekeningen, uitgegeven door bovengenoemd Instituut, als feestgave ter gelegenheid van het zesde internat. congres der Oriëntalisten te Leiden, 's Grav. 1883.

Van een aantal opstellen in verschillende tijdschriften vermelden wij hier slechts deze, alle verschenen in het Tijdschr. van het Kon. Instituut: „Mededeelingen omtrent de letterkunde der Bataks", IIe Volgr. I, bl. 245; „De Latowa, IVe Reeks, VIII, bl. 198; „De Boegineezen en Makassaren, linguistische en ethnologische studiën", Ve Reeks, IV, bl. 74 en 266; „Bijdrage tot de kennis der verhouding van het Tjam tot de talen van Indonesië" Ve Reeks, VI, bl. 27; „Ethnographische mededeelingen omtrent de Tjams en eenige andere volksstammen van Achter-Indië", VIe Reeks, I, bl. 329. In de eerste uitgave van deze Encyclopaedie bewerkte Niemann de artikels „Alfoeren" en „Bataks".

NIEUW-GUINEA. Oostelijke bezitting van Nederland in den Maleischen archipel, bevattende met omliggende eilanden het onder dienzelfden naam of als T a n a h P a p o e a bekende Westelijk gedeelte van het eiland, dat zich uitstrekt tusschen 0° 19′ Z.B. en 10° 43′ Z.B. en 130° 55′ en 150° 52′5 O.L., door de Torres-straat van Nieuw-Holland's Noordkust is gescheiden, ten Westen door de Molukssche Zee en ten Noorden en Oosten door den Stillen Oceaan wordt bespoeld.

Den 24en Aug. 1828 werd het Westelijk deel van het eiland door ons in bezit genomen van den 141en meridiaan op de Zuidkust af tot aan de Kaap de Goede Hoop op de Noordkust, om bij besluit van 30 Juni 1848 tot gelijke lengte aan deze kust te worden uitgebreid; behoudens de rechten van den Sultan van Tidore op enkele districten, zich in hoofdzaak bepalende tot de meer Westelijk gelegen streken. De Oostgrens van het Nederlandsch gebied wordt thans gevormd vanaf de Noordkust door den 141en lengtegraad tot de Flyrivier; deze wordt gevolgd tot den meridiaan van de monding der Bensbach-rivier of Torasi op de Zuidkust en ten slotte langs dezen meridiaan (141° 1′ 48″ O.L.) tot de Zuidkust. Globaal berekend komen 48,6% voor het Nederlandsch, 28,3% voor het Duitsch en 23,1 % voor het Engelsch gebied.

Het was de Spanjaard Yñigo Ortiz de Retes, die den naam „Nueva Guinea" aan een gedeelte van de Noordkust van het eiland schonk (1545). Deze naam werd al spoedig overgenomen op de kaarten en later verlatijnscht als „Nova Guinea". Het is duidelijk dat, toen Ortiz het land met den bewusten naam doopte, hij aan een „ouder Guinea" dacht; het is al even duidelijk dat het de Papoea's waren, die hem door hun donkere huidskleur en gekroesde haren aan Afrika herinnerden. Vandaar ook heden nog de naam „Australaal-negers".

De rechtstreeksche bemoeiing van Nederland met deze bezitting was onbeduidend. In 1828 werd een etablissement opgericht te Lobo in de Tritonbaai aan de Zuidkust, maar acht jaren later werd dat opgeheven; sedert bestond de eenige aanraking met de bevolking door reizen, ondernomen door ambtenaren met oorlogsschepen, tot het vertoonen der vlag en de plaatsing van wapenborden op verschillende punten.

In December 1892 werd aan de Zuidkust te Sêlêrikê (naam, die op de nieuwere kaarten niet meer voorkomt, de bedoelde kampong heet dan ook Sarirê) een posthouder met 10 pradjoerits geplaatst. Deze konden het niet uithouden en gingen in Januari 1893 reeds weder terug (Zie ook SÊLÊRIKÊ). Van 1898 af werd een proef genomen met de invoering van geregeld bestuur door de plaatsing van twee controleurs, een voor de Noord- en een voor de West- en Zuidkust.

In 1901 werden Zuid- en West- Nieuw-Guinea van elkander gescheiden, doch beide deelen bleven een afdeeling vormen van de residentie Ternate. In 1902 werd Zuid-Nieuw-Guinea verheven tot een zelfstandige assistent-residentie. In 1911 ging West-Nieuw-Guinea administratief over van de residentie Ternate naar het gewest Amboina, terwijl eindelijk in 1912 de zelfstandige assistent-residentie Zuid-Nieuw-Guinea weder werd opgeheven en eveneens onder Amboina gebracht werd.

Thans is Nieuw-Guinea dus verdeeld in drie afdeelingen, t. w.:

a. Noord-Nieuw-Guinea, ressorteerende onder de residentie Ternate en Onderhoorigheden, bestaande uit het Noordelijk gedeelte ten Oosten van Tandjoeng Selee (de uiterste Westpunt van den Vogelkop) met omliggende eilanden w. o. het deel der Radja Ampat groep, bestaande uit: Waigéoe, Salawati en Batanta met omliggende eilandjes. Aan het hoofd staat een assistent-resident; de bestuurshoofdplaats is Manoekwari (zie aldaar en DORÉ).

b. West-Nieuw-Guinea, ressorteerende onder de residentie Amboina, gelegen langs de Zuidkust van af Tandjoeng Selee in het Westen tot Kaap Steenboom in het Oosten. Aan het hoofd staat een assistent-resident, geplaatst te Fak-Fak (zie aldaar).

c. Zuid-Nieuw-Guinea, evencens ressorteerende onder de residentie Amboina, gelegen ten Oosten van Kaap Steenboom. Aan het hoofd staat een assistent-resident, gevestigd te Mêraukê (zie aldaar).

Uit den aard der zaak zijn de afdeelingsgrenzen in het binnenland niet aangegeven.

Dank zij verschillende expeditiës, door Genootschappen uitgezonden en door de militaire exploratie-detachementen, die jaren lang in Nieuw-Guinea werkten, bezitten wij thans

van dit gebied voldoende algemeene gegevens; de laatst uitgegeven kaarten laten zien, dat menig „wit vak" in den laatsten tijd verdwenen is. (Zie de kaart gevoegd bij de „Mededeelingen van het Encyclopaedisch Bureau, afl. XI.). Bovendien is bij het Top. Bureau te Batavia wederom eene nieuwe kaart in bewerking.

Door de bewoners der aangrenzende gewesten worden de inboorlingen van Nieuw-Guinea algemeen Papoea's genoemd. Niettemin kenmerken zij zich door vele verschillen in uitwendig voorkomen, zeden en gewoonten, en vooral in de taal, zoodat in verband met de verhouding tot Tidore en de ligging de volgende verdeeling is aangenomen, welke dus niet de staatkundige is.

I. *Het gebied der Kalana Fat of Vier Radja's.* Dit omvat de in het Noordwesten gelegen eilanden Waigéoe, Salawati en Misoöl of Bantan Me, met tal van kleinere eilanden en een deel der Noordwestkust van het vasteland. Volgens de overlevering is Waigéoe de plaats van afkomst en zijn Salawati en Misoöl van daaruit bevolkt; op het laatste eiland nog in tweeën gesplitst, nl. Waigama aan de Noordwestkust en Misoöl aan de Zuidoostkust. Het bestuur wordt uitgeoefend door Hoofden met den titel van Kalana of Radja, die vroeger door den Sultan, sedert 1905 door het Gouvernement worden aangesteld en worden bijgestaan door eenige mindere hoofden met Tidoreesche titels. De strandbewoners hebben in den regel geen eigen type, tengevolge van vermenging met Cerammers, Makassaren, Boegineezen of Tidoreezen, en velen hunner zijn tot den Islam overgegaan; de oorspronkelijke bevolking woont in het gebergte. Handelaren van Ternate gaan gewoonlijk naar Waigéoe en de Noordkust van Salawati, terwijl de Zuidkust van dit eiland en Misoöl tot het drijven van handel meer van Ceram uit worden bezocht. Voor zoover dit op grooten afstand van de hoofdplaats bereikbaar is, wordt langs de kusten het gezag van den Sultan wel erkend.

II. *De Golf van Maccluer en aangrenzende streken.* Aan de Westkust vormt de zee tusschen 2° 15′ en 2° 40′ Z.B. over een lengte van ± 2 graden een diepen inham, welke Golf van Maccluer heet, naar diens opnemingen in 1791. Deze golf was echter in 1662 of 1663 reeds ontdekt door Vinck. Ten Noorden van deze golf is het land laag en moerassig, aan de kust geheel onbewoond, met eenige geheel onafhankelijke stammen over het binnenland verspreid. Dit gedeelte van Nieuw-Guinea wordt om zijn eigenaardigen vorm gewoonlijk „Vogelkop" genaamd. Rumphius en Valentyn noemden dit schiereiland, resp. in 1684 en 1726: „sergile", Witsen in 1705: „sergille". Langen tijd kon men dezen naam niet thuis brengen. Aangenomen mag echter worden, dat het woord van Portugeeschen oorsprong is en „bergketen" beteekent.. Door een landengte, waarop het Masikéri-gebergte, is het met overig Nieuw-Guinea verbonden. Naar het Noordoosten gaande wordt het terrein geleidelijk hooger, ten slotte bergachtig, om zijn hoogste punt te vinden in den G. Lina. Aan de Zuidkust van de Maccluergolf is het terrein bergachtig; hier liggen vlak aan zee kalkrotsen, die een paar honderd voet hoog zijn en steil afloopen. Men is hier op het schiereiland Bombĕrai met de radjalandschappen: Onin (zie aldaar), Kapauer met de hoofdplaats Fak-Fak (zie aldaar), Patimoeni, Baham, Mohr, Sĕbakor en Bintoeni. Op de Noordkust liggen o. m. de kampongs: Kokas, Sekar, Roembati en Patipi; op de Zuidkust: Fak-Fak en Skroe. Op alle plaatsen wordt handel gedreven. De Radja's werden door den Sultan als zoodanig benoemd, maar zoowel hun gezag als dat van Tidore was gering. In 1905 stond de Sultan van Tidore zijne rechten op Nieuw-Guinea aan het Gouvernement af. Cerammers en Boegineezen verblijven hier langeren tijd voor den ruilhandel in bosch- en zeeproducten en door hun invloed hebben velen den Mohammedaanschen godsdienst aangenomen

Bij de Noordkust van het schiereiland Bombĕrai ligt Poeloe Ogar, bij de Zuidwestkust liggen de eilanden: P. Pandjang, P Sĕmai en P. Karas.

III. *De Zuidkust, van Kaap Van den Bosch tot aan de Engelsche grens.* Alleen in het Westen zijn eenige kleine baaien, waaronder die van Argoeni en Kiroeroe (Etnabaai) de diepste zijn; overigens is de kust vrij regelmatig met betrekkelijk weinig eilanden, o. m. P. Namatote (zie aldaar) en P. Aidoema, resp. ten Westen en ten Oosten van de Tritonbaai, het Frederik Hendrikof Dolak-eiland (zie aldaar) en P. Komoran (zie aldaar).

Ten Zuiden van de Etnabaai strekken de uitloopers van het Charles Louis Gebergte zich tot aan de kust uit. Naar het Oosten gaat dat gebergte over in het in algemeene richting West-Oost verloopende Centrale Gebergte, waarin de hoogste toppen van Ned. Indië liggen en waarvan het Westelijk gedeelte „Nassau Gebergte" genoemd wordt. Ten Zuiden van het Centrale Geb. strekt zich een groote, boschrijke, aan de kust moerassige vlakte uit. Verscheidene rivieren voeren het water af en staan in haar benedenloop door belangrijke delta-vorming met elkaar in verbinding. Zoo kan men binnendoor varen van de Dojuussirivier in het Oosten tot de Torpedobootrivier in het Westen en waarschijnlijk nog verder.

De grootere rivieren zijn voor stoomers met 12 voet diepgang in beneden- en een deel van den middenloop bevaarbaar, de kleinere voor stoomsloepen en prauwen. De Digoel (zie aldaar) is de grootste rivier; een harer bronrivieren, de Oewimmerah, ontspringt op het Sterrengebergte (het meest Oostelijke deel van het Centrale Gebergte), waar waarschijnlijk ook de Keizerin Augusta rivier haar oorsprong heeft. De andere bronrivier, de Oewamba, ontspringt op het Julianagebergte. Naar het Noorden gaande zijn verder de belangrijkste rivieren: de Eilanden- en Lorentz-rivier. Ten Zuiden van de Digoel verheft zich een laag heuvelland, verloopende in West-Oostelijke richting; ten Zuiden van dat heuvelland is een groote moerasvlakte, waarvan de Boelaka, Bian, Obad (ten onrechte wel Koembŏ genaamd), Mĕraukĕ- en Torassi- of Bensbach-rivieren het water afvoeren.

De hellingen van het Centrale Gebergte worden bewoond door dwergstammen, vreesachtig doch vreedzaam van aard; zij hebben vaste woonplaatsen.

Het gedeelte tusschen Etna- en Flamingo-baai is slechts langs de rivieren en dan nog dun bevolkt met half-nomaden, vreesachtig en onbetrouwbaar. Tusschen de Eilandenrivier en de

Digoel wonen aan de z. g. Casuarinenkust en aan de daar mondende riviertjes en kreeken vrij talrijke woeste stammen. Langs de Digoel en hare bron- en zij-rivieren worden vrij veel nederzettingen aangetroffen. De Zuidkust ten Oosten van Komoran is vrij sterk bevolkt. De kustbewoners zijn koppensnellers en hebben als snelgebied het binnenland en middenloop der Digoel, terwijl zij voor dit doel ook nog wel eens uitstapjes maken naar het Engelsche Papua Territory. Aan de kust begint zich eenige ruilhandel te ontwikkelen, zoodat te Mêraukê, de hoofdplaats van Zuid-Nieuw-Guinea, uitvoer van copra plaats heeft.

IV. *De Geelvinkbaai met daartoe behoorende eilanden.* Over een breedte van ongeveer 60 en een diepte van ruim 40 mijlen dringt aan de Noordkust de zee binnenwaarts en vormt de baai, welke algemeen Geelvinkbaai wordt geheeten, naar den naam van het vaartuig, waarop Weyland haar in 1705 doorkruiste. Nabij haren ingang door grootere als de Schouten-eilanden en Japên beschut, liggen in die baai bovendien tal van kleinere eilanden, meerendeels bewoond, zooals P. Roembêrpon, Meos Waar, P. Roon, de Haarlem-eilanden, de Moor- of der Schellingheilanden, Abéré of Koeroedoe en andere.

Geheel in het Noordwesten van de baai ligt Manoekwari (zie aldaar), de hoofdplaats van de afdeeling Noord-Nieuw-Guinea, terwijl aan de kusten vele nederzettingen worden aangetroffen en bovendien in het omringende gebergte nagenoeg overal afzonderlijke Papoea-stammen verblijf houden. Onder de bewoners zijn het talrijkst die, welke men gewoonlijk Noemforen (zie NOEMFOR) noemt en verspreid zijn over de Schouten-eilanden, de Noordkust van Japên, de eilanden Noemfor en Roon en een deel der West- en Noordkust van den vasten wal; de Zuidwestkust der baai wordt ingenomen door de landschappen Wandamèn en Jacer, de Oostkust door het landschap Waropên. De beide kusten der Geelvinkbaai leveren een groot verschil op; de Westkust vertoont een hoog gebergte, meestal steil in zee afdalende, met kleine rivieren en weinig of geen strand; de Oostkust is over een groote uitgestrektheid niets dan lage, aangespoelde grond, met groote stroomen, die voor kleine prauwen tamelijk ver bevaarbaar zijn, in het Noorden door breede zandplaten begrensd. In het Zuidoosten loopt de vlakte door tot het Weyland-gebergte, welk gebergte eene voortzetting heeft in een berglandschap, dat zich in Noordelijke richting uitstrekt en aan het Oostelijk uiteinde der Geelvinkbaai de kust nadert. In hoeverre dit gebergte samenhangt met het ten Oosten daarvan liggende Van Rees-gebergte, is nog niet bekend. De voornaamste rivieren aan deze zijde der baai zijn: de Wanggar, Legarè, Siriwo, Warenai, Wapoga en Beraiwaro.

Het gezag van Sultan en Hoofden in de landschappen om de Geelvinkbaai is niet noemenswaard. De Utrechtsche Zend. Vereen. werkt hier met succes.

V. *De Noordkust, van Kaap d'Urville tot aan de Duitsche grens.* Aan deze kaap valt de grootste rivier van Nieuw-Guinea, de Mambêramo of Rochussen-rivier, in zee. Deze rivier (zie aldaar) breekt door het Van Reesgeb. en voert langs hare bronrivieren, de Idenburg-, V. d. Willigen-, V. Daalen- en Rouffaer-rivier, het water af van de Noordzijde van het Centrale-gebergte. Voorbij het lage land, waardoor deze stroomt en dat zeer schaars bevolkt is, wordt de eerste nederzetting, Apauwar, aan het strand gevonden op ongeveer 138° O. L., van waaruit van West naar Oost verschillende landschappen, zooals: Takar, Maremgi, Bonggo en Nimboran, tot de Humboldtbaai op elkaar volgen; zijnde de laatste tevens de eenige grootere inham aan dit deel der kust, die over het geheel genomen slechts geringe strandvlakten heeft, daar het terrein zich spoedig verheft om binnenwaarts in de vrij hooge toppen van het Gauttier-gebergte over te gaan. Tal van rivieren voeren hier het water naar de kust af. De voornaamste zijn: de Apauwar, Tor, Biri, Sermowai en de Tami, welke laatste, door middel van een zijrivier, het water afvoert van het Sentani-meer (zie aldaar).

Niet alleen dat de bevolking dezer streken veel verschilt van de Westelijke Papoea's, maar zelfs die der ten Noorden daarvan gelegen eilanden Koemamba, Jamna, e. a., uit den aard der zaak allen zeevarenden, strekten hunne tochten nooit tot de Geelvinkbaai uit. Hoofden zijn er niet en van een Sultanaat Tidore hebben de inboorlingen geen begrip.

De oppervlakte van het Ned. gedeelte bedraagt ± 380.000 K.M.² Het geheele eiland is ongeveer 24 maal zoo groot als Nederland; voor het bevolkingscijfer ontbreken voldoende gegevens.

Tot de voornaamste voortbrengselen behooren: copra, masoi, muskaatnoten, damar, vogelhuiden, haaienvinnen, tripang, schildpad en schelpen, van den kant der Papoea's het liefst ingeruild tegen lijnwaden, kralen, snuisterijen en vooral ijzer. Handelaren van Ternate laten op meerdere plaatsen vaak opkoopers achter, die vroeger, vóórdat door het Gouvt. een schietverbod was uitgevaardigd tevens belast waren met het schieten van vogels, en als deze niet willekeurig tegenover de bevolking optreden, wordt hun nimmer overlast aangedaan. Sedert 1891 doet de Koninklijke Paketvaart Mij. verschillende plaatsen van Nieuw-Guinea (Ned. gedeelte) aan; bedroeg het aantal aanvankelijk 9, thans is dit reeds tot 16 geklommen, t. w. op de W. en N. kust: Kaimana, Fak Fak, Kokas, Sorong, Saonèk, Manokwari (Doreh), Roon, Seroei (Japên), Wooibaai (Japên), Wakdé, Demta, Hollandia (Humboldtsbaai), Pom (Japên), Boenik (Schouten-eil.), Mapia en op de Zuidkust: Mêraukê. Zendelingen van de Utrechtsche Zending-vereeniging zijn gevestigd langs de kusten der Geelvinkbaai, ook op Japên, langs de Noordkust te Hollandia, in de MacCluer-golf en de Katholieke Missie heeft er een statie te Mêraukê; het getal bekeerden bleef tot heden echter gering. Zie verder, ook voor literatuur, het artikel PAPOEA'S.

NIGELLA SATIVA L. fam. *Ranunculaceae.* Kruidachtige plant, inheemsch in Zuid-Europa, in Britsch-Indië gekweekt, waar de zaden als geneesmiddel en specerij worden gebruikt. Ze komen als djintan hitam (MAL.), of djintên irêng (JAV.) in den inlandschen medicijnhandel voor als middel tegen buikziekten.

NIGOEI-MEREN. Gelegen in N.W.-Nieuw-Guinea, in de nabijheid van de Noordkust van

den z. g. Vogelkop, op ongeveer 25 K. M. ten Zuiden van Warpaperi en op eene hoogte van ongeveer 1000M. Deze meren zijn grootendeels met riet bedekt; volgens de opgaven van de inboorlingen zouden zij zeer diep zijn en het brongebied vormen van de Kasirivier, die ongeveer 60 K. M. ten Oosten van Warpaperi in zee valt.

NIJAGA. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

NIKI-NIKI. Standplaats van den gezaghebber der onderafd. Zuid-Midden-Timor, afdeeling Noord- en Midden-Timor, residentie Timor en Onderhoorigheden.

NIKKEL. Door de verkenningsreizen van Ir. E. C. Abendanon in Midden-Celebes (1909/10), werd het voorkomen nader bekend van zeer groote hoeveelheden van een oliviengesteente, dat elders (bv. in Nieuw Caledonië) nikkel bevat. Deze wetenschap gaf den schrijver aanleiding Prof. Ir. S. J. Vermaes er toe te bewegen een aantal van Celebes afkomstige monsters van dat gesteente op hun nikkelgehalte te onderzoeken, hetgeen met vrij gunstig resultaat plaats had. Bijzonderheden zijn te vinden in Deel IV van Abendanon's werk: Geologische en geographische doorkruisingen van Midden-Celebes, waar op p. 1710—1736 het rapport en eenige beschouwingen van Vermaes zijn opgenomen. Van Gouvernementswege is reeds een nader mijnbouwkundig onderzoek ingesteld naar de in evenbedoelde streek voorkomende ijzerslibafzettingen, die wellicht ook zullen blijken een voldoend nikkelgehalte te bezitten.

NILA (ook wel LINA). Vulkanisch eilandje in de Bandazee, ongeveer 700 M. hoog, op 129° 33′ O.L. en 6° 43′ Z.B., administratief ressorteerende onder de onderafdeeling Banda (afdeeling en residentie Amboina). Het bestaat uit een ouderen mantel met jongen kegel, waarop vooral aan de Oostzijde fumarolen en solfataren voorkomen; erupties zijn niet bekend. Eertijds was het eiland rijk aan muskaatboomen, die echter door de Comp. zijn uitgeroeid. De bevolking bewoont een paar kampongs, aan een kleine baai op de Zuidkust. De huizen zijn er op palen gebouwd. Zie Riedel, De sluikharige rassen, bl. 466; Verbeek, Molukken-Verslag, bl. 576.

NILÅ (MAL., SOEND.). Nilâ (JAV.) Zie INDIGO.

NILA-NILA (IKAN) (MAL.). Zie LIPVISSCHEN.

NILAM (MAL.). Zie POGOSTEMON.

NIPA FRUTICANS Thunb., fam. *Palmae.* Nipah (MAL.), Nipa (MAK. BOENG.) Bobo (MAL. MOL.), Daon (JAV., SOEND.), Boejoek (JAV.). Palm zonder stam of met een zeer korten stam, zonder doornen, voorkomende in de mangrove aan de riviermondingen in brak water in tegenstelling tot den sagoe, den zoetwatermoeraspalm. In den Archipel zeer algemeen. De suikerhoudende vloeistof, die uit de afgesneden jonge vruchttros vloeit, wordt in de Philippijnen in het groot gebruikt voor de alkoholbereiding. Men kan uit het sap ook de suiker bereiden. In Ned.-Indië gebruikt men Nipa meest als atap voor dakbedekking (de afgesneden bladsegmenten), terwijl de nog niet ontplooide bladeren (daoen rokok) op groote schaal als wikkelblad voor strootjes in den handel komen.

NIRI (MAL., JAV., SOEND.). Zie CARAPA MOLUCCENSIS.

NISAM. Een tot de onderafdeeling Lhô' Seumawè van de afdeeling Noordkust van Atjèh behoorend landschap met 2430 geregistreerde mannen (ult°. 1915), onder den oeléëbalang T. Boedjang, wiens korte verklaring dd. 7 Mei 1914 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv.ts besluit van 8 Dec. d. a. v. In het W. bepaalt de Kroeëng Boengkaih de grens met Sawang; in het O. de Koeala Geukoeëh die met Tjoenda. N.—Z. reikt het landschap in langgerekten vorm, van Straat Malaka tot aan het Gajöland. Dicht langs de kust wordt het O.—W. gekruist door de Atjèhtrambaan en den grooten colonneweg Lhô' Seumawè—Bireuën, gaande midden door een sawahstreek met tal van gampông's. Dat sawahgebied wordt naar het Z. begrensd door een heuvelreeks, die O.—W. door het landschap breekt. Daar achter ligt op de grens met Tjoenda een uitgestrekt moeras: de Paja Toetông, waardoorheen de Kroeëng Nisam, in haar bovenloop Kroeëng Peundajan geheeten, en de uit Tjoenda komende Kroeëng Boelôh hun bed zoeken, om vereenigd als grensrivier van Nisam en Tjoenda daaruit te voorschijn te komen en via bovengenoemde Koeala Geukoeëh, beneden de keudè van dien naam, in zee te vloeien. Aan de Kr. Nisam boven de Paja Toetông ligt nog een welvarende, met gampôngs en sawahs bedekte vlakte, die het eigenlijke landschap Nisam vormt.

De bevolking leeft van rijstbouw op van regen afhankelijke sawahs en van vischvangst, verder van pinang- en pepercultuur en van de inzameling van boschproducten. Zie: Bijdragen t/d T. L. en V. v. N. I. Deel 55 (1903), bl. 142.

NISSI (Aroe-eil.). Zie VLEERMUIZEN, VRUCHTENETENDE.

NIWAN (MAL. Palemb.). Zie BIJ.

NJAHI (NJAI) (JAV.). Vereerende betiteling voor eene fatsoenlijke vrouw van jaren, gelijkstaande met kjahi (Zie aldaar) voor mannen. De huishoudster en bijzit van een Europeaan wordt gewoonlijk ook zoo genoemd.

NJAMOE. Op Borneo algemeene naam voor boombasten, die voor het maken van kleedingstukken worden gebruikt. De Dajaks onderscheiden een groot aantal soorten. Enkele ervan zijn afkomstig van soorten van ARTOCARPUS.

NJAMOEK. Maleische naam voor Muskiet (zie MALARIA).

NJAMPLOENG (MAL., JAV., SOEND.). Zie CALOPHYLLUM INOPHYLLUM.

NJATOE (en verschillende samenstellingen, DAJ. Z.O. BORNEO). Zie PALAQUIUM.

NJATOEH (MAL.). Njatoh (O.-JAV.). Zie PALAQUIUM JAVENSE.

NJAWALOI (DAJ.). Zie OLIFANT.

NJIRI of **NJIRI ABANG** (JAV.). Zie CARAPA OBOVATA.

NJOEROE (JAV.). Zie CARAPA MOLUCCENSIS.

NJONJA. Woord, in het Maleisch en Javaansch overgegaan, en waarschijnlijk ontleend aan het Chineesche nio-à, dame, mevrouw. Het wordt gebruikt om de vrouw van een Chinees aanteduiden; ook wel voor de vrouw van een Europeaan (b. v. njonja resident).

NODJÅ (JAV.), Nodja (MAL.). Zie PERISTROPHE TINCTORIA.

NOEFOORSCH, vroeger ook wel Mafoorsch genaamd, wordt gesproken door een volksstam, die zich verbreid heeft op de vaste kust, zooals aan de Doréhbaai en voorts door de bewoners der Schouten-eilanden Noefor of Noemfor (eig. Noefori), Amberpon, (eig. Roemberpon), Meos Noem en Meos War. Het is eene zuiver Maleisch-Polynesische taal, in sommige opzichten sluit zij zich aan bij de op en in de nabijheid van Nieuw-Guinea gesproken Melanesische talen, maar vertoont ook punten van overeenkomst met de talengroep, waartoe het Timoreesch behoort. Met de meeste Melanesische en Polynesische talen heeft het Noefoorsch gemeen het bezit van Dualisvormen, doch het mist den Trialis. Het klankstelsel van 't Noefoorsch is vrij goed ontwikkeld: het heeft al de Italiaansche klinkers en daarenboven nog de doffe ə; de klinkerverbindingen *ai* *ei* ,*oi* en *aw*, en bezit aan medeklinkers *b*, *d*, *f*, *g*, *h*, *j*, *k*, *m*, *n*, *p*, *r*, *s*, *t* en *w*; het mist de *l*, die vervangen is door *r*. Eene doorgaande klankwet van 't Noefoorsch is het, dat de niet-geaccentueerde eindklinker van alle twee- en meerlettergrepige woorden is afgeworpen; b. v. *fik*, zeven, uit p i t u, Javaansch enz. p i t u; m n u of m ə̄ n u, dorp, uit w a n ə̂ a; r ī m, vijf, uit l i m a; w ā r, uit u w a l u. Volgde oorspronkelijk op den klinker der laatste lettergreep eene *h* of *k*, dan zijn ook deze mede afgeworpen; dus s a m f u r, tien, uit s a m p u l u h, Jav. s a p u l u h, Tagalog s a n g p o w o; m ā n, vogel, uit m a n u k; daarentegen o n ə̄ m, zes, uit *ə̄nəm*; u r ə̄ k, a d e r, uit u r a t; u n ə̄ f, vischschubbe, uit u n a p. In 't midden eens woords ondergaat een klinker dikwijls uitstooting ten gevolge van 't accent der onmiddellijk volgende lettergreep. Dit, gevoegd bij de soms zeer sterke of schijnbaar onregelmatige veranderingen van ettelijke medeklinkers, bemoeielijkt de taalvergelijking in hooge mate. Een van de meest kenmerkende veranderingen is de overgang van *t* in *k*, behalve vóór een *i*-klank, als wanneer de *t* in *s* overgaat. B. v. k o p, suikerriet, uit t ə̄ b u; f ī k, zeven, uit p i t u; k i o r, drie, uit t ə̄ l u; u r ə̄ k, ader, uit u r a t na een zachten medeklinker wordt zulk een *k* dikwijls verzacht tot *g*, b. v. m g a-s i, het (of: zijn, haar) oog, voor m a t á-s i. Uit oorspronkelijk *ti* wordt *si*, welks *i* verdwijnt als zo volstrekt toonloos is; b. v. s n u n, m ensch, uit t i n o n i, Mahaga en Anudha t i n o n i; s n a-r i, de moeder, voor s i n á-r i, uit t i n a, moeder, met *ri*. Dit *ri* is een enclitisch woordje — vandaar dat het accent van 't substantief verspringt —, een enkelvoud aanduidend bepalend lidwoord en tevens voornaamwoordelijk aanhechtsel. Het staat achter verwantschapswoorden en ook achter benamingen van lichaamsdeelen, die niet paarswijze voorkomen; dus s n a-r i, de (of: zijn, haar) moeder (doch s n a-m i, dijn moeder, uit t i n a + *m(u)*, dijn, + een element *i*); r w u-r i, het hoofd, voor w r u, uit u l u. Maar lichaamsdeelen, waarvan ieder twee of meer bezit, hebben als lidwoord of bezittelijk voornaamwoordelijk aanhechtsel van den 3den pers. *si*; dus m g á-s i, het (of: zijn, haar) oog, voor m k a, uit m a t a; k n á-s i, 't oor, voor k r n á-s i, en dit uit t a l i n g a + *s i*. De lichaamsdeelen die *ri* vereischen, nemen bij een bezitter van den 2den pers. vóór *ri* het aanhechtsel *m* (uit m u) aan; dus s n ə̄-m b r i (met ingelaschte *b*), dijn buik; r w u m b r i, dijn hoofd; insgelijks de lichaamsdeelen die met *si* verbonden worden; dus m g a-m s i, dijn oog; k n a-m s i, dijn oor. Als bij deze benamingen van lichaamsdeelen, onverschillig tot welke der twee categorieën ze behooren, een meervoudige bezitter wordt uitgedrukt, hetgeen een meervoud van de lichaamsdeelen of stellen van lichaamsdeelen in zich sluit, voegt men achter *si*, dat tot *s* verzwakt wordt, nog een meervoudexponent *na*; dus k o s n ə̄-s-n a, onze neuzen; s i s n ə̄-s-n a, hun neuzen; k o m g a-s-n a, onze oogen; s i m g a-s-n a, hun oogen; doch bij een 2den pers. m g o s n ə̄-m-n a, ulieder neuzen; m g o m g a-m-n a, ulieder oogen. Ook in de andere gevallen, kan de *s* vervallen, verplicht is in het meervoud de voorvoeging van het pers. voornw. Bij verwantschapsnamen wordt het meervoud aangeduid door toevoeging van het meerv. voornw. *si*, waarbij de vormingen dikwijls meer onregelmatig zijn. Het woord s w á-r i, de (of: zijn of haar) echtgenoot, (álsook *srar*, broeder, zuster), volgt de analogie van s n o-r i, enz.; de eigenlijke vorm van 't woord moet s á w a geweest zijn, Bisaya a s a w a In 't algemeen kan men zeggen dat het vergroeien van een pronom. suffix of van een lidwoord zeer gewoon is in de talen van Oostelijk Indonesië en de in de nabijheid van Nieuw-Guinea gesproken talen. Van de menigvuldige klankveranderingen kunnen, behalve de reeds vermelde, hier slechts enkele aangegeven worden. Een oorspronkelijke *k* valt vóór een klinker aan 't begin eens woords en tusschen twee klinkers regelmatig uit; dus a i, hout, uit k a j u of k a i; u k, luis, uit k u t u; *ijēn*, visch, uit i k a n. De gutturale triller vertoont zich als *r*, gelijk in 't Maleisch, Makassaarsch, enz.; b. v. r u m, huis, Mal. r u m a h. Segaar a f ə̄ r, kalk, hetzij dit oorspronkelijk eene *k* aan 't begin had of niet, is te vergelijken met Oudjav. a p ū, Tagalog a p u g, Mal. k a p u r; u r ə̄ k, ader, Mal. u r a t, Tagalog u g a t. De *p* is in echt Noefoorsche woorden gewoonlijk in *f* overgegaan; b.v. f ī k, zeven, uit p i t u; f i a k, vier, uit ə̄ p a t; u n ə̄ f, vischschubben, uit u n a p, Ponosakan u n a p, Bentenan o n o p. De Noefoorsche *p* heeft zich ontwikkeld uit andere klanken; deels uit *k*, vóór de lettergreep met den klemtoon, b. v. in p ə̄ n ô r, ei, Mahaga k i n d o r u, Niasch a d u l o, dat ook blijkens den genitiefvorm g a d u l o u k a n t ə̄ l u' (met gutturalen triller) ontstaan is; deels is *p* ontstaan uit *b*, o. a. in prefix *ba*, wisselvorm van *ma*; b. v. p a i s i m, zwart, Bisaya m a i t o m, stam Tagalog i t i m, Mal. h i t a m, enz. Op ontleende woorden, ten minste dezulke die betrekkelijk jong zijn, laten zich de regelen niet toepassen; b. v. Mal. p a j u n g wordt p a u m; p a t o l a, katoenen stof, wordt p a t o r a; evenmin gelden voor klanknabootsingen de gewone regelen. Aan formatieven: voor-, in- en achtervoegsels, welke nog levendig als zoodanig gevoeld worden, is het Noefoorsch niet rijk meer: het staat in dit opzicht nagenoeg op denzelfden trap als de andere talen op en in de omgeving van Nieuw-Guinea en in het Oosten van den Archipel; versteende affei-

dingen met behulp van de oude pre-, in- en suffixen, zijn echter talrijk genoeg; b. v. *jakák*, vrees aanjagen (naast *mkak*, bevreesd) dus met *ja* = M. P. *pa*, *mkak*, wat het prefix *ma* bevat, waarnaast een wisselvorm *pa* voorkomt als in *paisim*, zwart, enz. Daarnaast komen ook nieuwvormingen voor, als met een soort suffix *epën*. Het werkwoord ondergaat een soort vervoeging. Overblijfsels van de pronominale suffixen komen alleen voor bij verwantschapsnamen en de namen van lichaamsdeelen, bij alle andere zelfstandige naamw. worden zij vervangen door omschrijvingen, waarvan voor elken pers. vier vormen bestaan, afhangende daarvan of het bezeten voorwerp bezield of onbezield is, en in beide gevallen of het enkel- of meervoudig is. Een genitief-bepaling gaat vooraf, ook in samenstellingen, zoo er bepaaldelijk eene betrekking van bezit tusschen beide deelen bestaat.

Literatuur: Ottow, Woordenlijst der te Doreh en omstreken gesproken worden de Myfoorsche taal (Bijdr. N. Rks, V, 1862); Van Hasselt, Beknopte Spraakkunst der Noefoorsche taal, 1876; Dez., Hollandsch—Noefoorsch en Noefoorsch—Hollandsch Woordenboek, 1876; Dez., Noefoorsch—Hollandsch Woordenboek, 1893; Kern, Over de verhouding van het Mafoorsch tot de Maleisch-Polynesische talen (Actes du 6me Congrès des Orientalistes, IV, 1885); Spraakkunst der Nufoorsche taal door F. J. F. van Hasselt, 1905, Nufoorsche fabelen en vertellingen medegedeeld en vertaald door denz., Bijdr. T L. en V. 1908, Dl. LXI.

NOEHA. Landschap behoorende tot de onderafdeeling Malili, afdeeling Loewoe, genoemd naar het plaatsje aan den Noordoever van het Matanameer. Zie CELEBES onder d. DE ZUIDOOSTARM. Dl. I, blz. 458.

NOEMBING. Eiland bezuiden Bintan, behoorende tot de afdeeling Tandjoeng Pinang der residentie Riouw en O. Op dit eiland is eene vrij groote rubberonderneming gevestigd.

NOEMFOR of **NOEFOOR.** Eiland, niet ver van den W. ingang der Geelvinkbaai in Nieuw-Guinea, ongeveer tusschen 0° 56′ en 1° 8′ Z.B. en 134° 45′ en 134° 55′ O.L. gelegen; bij de bewoners als Roemana bekend en door vreemdelingen wel Méfor of Mafoor geheeten. Het is laag en, met uitzondering van een kleine rotsige plek aan de Westkust, geheel omgeven door een breede, koraalachtige kuststrook, die zich meer binnenwaarts hoogstens tot 60 M. verheft. De eenige ankerplaats is aan den Westkant, tusschen Kaap Ensowèni en het eilandje Manim, nabij de kampong Nambòr; overigens zijn de voornaamste kampongs aan de kust: Pakriki, Wansra, Sandau en Warido; andere kampongs liggen verder van het strand verwijderd en in het binnenland houden zich de Kamèr op, die veel gierst verbouwen en slechts tot ruiling met de strandbewoners in aanraking komen. Noemfor is bekend wegens de houten bakken, aldaar van jarèn-hout vervaardigd en in de huishouding tot velerlei doeleinden gebezigd. De bevolking behoort tot den stam der Noemforen, een naam waarschijnlijk ontleend aan dien van een opperhoofd, dat bij verhuizing van de Schouten-eilanden zich met zijne onderhoorigen eenigen tijd hier ophield. De omringende zee is zeer rijk aan tal van schelpsoorten. Zie voor de taal onder NOEFOORSCH.

NOEPAN NOEPAN (JAV.). Zie CYNOGLOSSUM.

NOERI NOERI (IKAN) (MAL.). Zie LIPVISSCHEN.

NOERIBANG (O.-JAV.). Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

NOESA (TIM.). Zie HERTEN.

NOESÁ (JAV.) Eiland. Voor zoover de namen van eilanden, met „noesá" samengesteld, niet hiernevens worden aangetroffen, zoeke men op het hoofdwoord, b.v. Noesá Kambangan op KAMBANGAN.

NOESA ÈNDÈH. Eiland in de baai van Èndèh, zie ÈNDÈH, landschap en baai.

NOESA LAOET. Kleinste der 3 Oeliassers (zie aldaar), op 3° 40′ Z.B. en 128° 47′ O.L., 12 K.M.² groot, Z.O. van Saparoea, door een veilig kanaal daarvan gescheiden; het gebergte, dat het eiland bedekt en bijna overal de kust dicht nadert, draagt in het midden den Lawakano (± 2360 M.); voornaamste baaien zijn die van Nalchia in het N.W. met goede ankerplaats, nabij de kust in 20 tot 25 vadem water, en van Sila in het W; aan deze baai ligt het vervallen fort Beverwijk. De 6 of 7 dorpen liggen alle aan de kust en zijn door een strandweg verbonden; de bewoners, ongeveer 4000 zielen, vroeger zeeroovers en ook wel menschenèters, zijn thans alle Christenen; te Amèt, de grootste kampong, is een hulpprediker gevestigd. Geologisch komt het eiland met Saparoea overeen, ook wat de warme bronnen betreft, waarvan er 3 vóórkomen, van 44 tot 66° C. De voornaamste middelen van bestaan zijn het sagoekloppen, de klapperteelt, de vischvangst en de sedert de afschaffing der verplichte teelt en levering zeer verminderde nagelteelt; van Ceram moet sagoe worden aangevoerd. Noesa laoet behoort tot de onderafdeeling Saparoea der afdeeling en residentie Amboina.

Literatuur: Van Hoëvell, Ambon en meer bepaald de Oeliassers, 1875; Ten Hove, Eene rondreis op Noesa-laut (Med. Ned. Zend. Gen. XXXIII, 1889); Martin, Reise in den Molukken, 1894; F. Quak, Het eil. Noesa-laut (Oeliassers) en zijne bewoners (Ned. Zend. Tijdschr. VIII, 1896.)

NOKDIAK (Noord N.-Guinea). Zie MIERENEGELS.

NONA (BOEWAH) (MAL., SOEND.). Zie ANONA RETICULATA.

NONGKÀ (JAV.). Zie ARTOCARPUS INTEGRIFOLIA.

NONNA, misschien van het Portugeesche dona, is de benaming voor een jong meisje, zoowel Europeesch als van gemengd bloed; in het laatste geval wordt het gewoonlijk gebruikt om de meisjes aanteduiden behoorende tot dezelfde klasse van personen als de sinjo's (Zie SINJO).

NOORD ANJER. Zie ANJÈR (Anjèr Lor).

NOORD BANGKALAN. Contrôle-afdeeling van de afdeeling en het regentschap Bangkalan, residentie Madoera, met de districten Bangkalan, Arosbaja en Sapoeloe. De controleur is ter afdeelings-hoofdplaats Bangkalan gevestigd.

NOORD-BANKA. Afdeeling der residentie Banka. Zij beslaat, met uitzondering van de

Klabat-baai, een oppervlakte van ± 1540 K.M.² en is verdeeld in de districten Blinjoe en Djêboes met hoofdplaatsen van gelijken naam. Het bestuur wordt uitgeoefend door een controleur, ter afdeelingshoofdplaats Blinjoe woonachtig (zie aldaar), bijgestaan door twee Demangs, als hoofden der Inlanders, met standplaats Blinjoe en Djêboes en een Kapitein der Chineezen te Blinjoe.

De bevolking bedroeg op ultimo 1914: ± 100 Europeanen; ± 8400 Inlanders; ± 18.000 Chineezen; een 50tal andere Vreemde Oosterlingen; en een 30tal Japaneezen. Het hoofdbureau der sectie Blinjoe van de Gouvernements Tinwinning is te Blinjoe gevestigd en staat onder den Sectie-Chef, een Mijningenieur, aan wien verschillende ambtenaren en beambten zijn toegevoegd. Te Mantoeng, een plaatsje aan de Klabatbaai op 4,5 K.M. afstand van de hoofdplaats Blinjoe, is men bezig met den bouw van een electrische centrale, benoodigd voor de electrificatie van het bedrijf.

Middelen van bestaan der inlanders: De rijst cultuur geschiedt op droge gronden; sawahs zijn hier onbekend. De opbrengst der ladangs is ver van voldoende voor de behoefte, zoodat rijst een der voornaamste artikelen van invoer is. De pepercultuur der inlanders verkeert nog in een jeugdig stadium, maar zal in de toekomst een ruime bron van inkomsten opleveren. Er zijn door de bevolking ± 60.000 peperranken aangeplant, waarvan het grootste gedeelte reeds profijt oplevert. De gambircultuur is sterk achteruit gegaan; het zal niet lang meer duren of ze zal geheel verdrongen zijn door de meer winst opleverende pepercultuur. Op de klappercultuur legt de Bankanees zich meer en meer toe; thans zijn ± 300.000 boomen aangeplant. Tweede gewassen, als oebi, bidjoer, pisang, ananas, worden voor eigen gebruik aangeplant. Het hoofdbestaansmiddel van de kustplaatsen is de vischvangst; de Klabat-baai is zeer vischrijk. In 1914 werden ± 2200 pikols visch gevangen en verhandeld voor binnenlandsche consumtie. Ambachtslieden, handelaren en zeevaarders komen ook onder de inlanders voor, doch in geringe mate.

Middelen van bestaan der Chineezen: De pepercultuur wordt nog grootendeels, de karêtcultuur bijna uitsluitend door de Chineezen gedreven; zij onderhouden goed aangelegde tuinen, welke intensief bewerkt worden. Beide cultures zijn, wat deze afdeeling betreft, nog in wording, doch hebben een groote toekomst, wijl de Chinees, indien hij eenigszins daartoe in staat is, een pepertuin wil aanleggen. In 1914 waren aangeplant ± 120.000 peperranken. Ook de klappercultuur wordt druk door de Chineezen beoefend,de aanplant bedroeg in 1914 ± 26000 boomen. In de visscherij wordt de Inlander allengs overvleugeld door den Chinees. In 1914 bedroeg de vangst ruim 4000 pikols. De eenige veeteelt, die hier bestaat, is de varkensteelt, uitsluitend door Chineezen gedreven. Ook de handel is bijna geheel in handen van de Chineezen. De voornaamste invoerproducten zijn: rijst, olie, gedroogde visch, kleedingstoffen en aardewerk, terwijl het voornaamste uitvoerproduct peper is, dat naar Batavia en Singapore gaat.

Er is een stoomtram naar verschillende deelen der afdeeling, welke het eigendom is der Tinwinning. Er zijn in deze afdeeling 153 groote en kleine tinmijnen, die jaarlijks ± 70.000 pikols tin produceeren. Bij het mijnbedrijf zijn bijna alleen Chineezen betrokken. Het aantal mijnwerkers bedroeg einde 1914 7578.

NOORD-BONÉ. Onderafdeeling der afdeeling Boni, gouvernement Celebes en Onderh.

NOORD- EN MIDDEN-TIMOR. Afdeeling der residentie Timor en O., omvattende het midden en het Noordelijk deel van het Nederlandsch gebied op het eiland Timor, benevens het eiland Batek of Gala Bata onder een Assistent-Resident met een door den Resident aan te wijzen standplaats (Kapan). De afdeeling is verdeeld in vijf onderafdeelingen, nl. Midden-Timor, West-Midden Timor, Zuid-Midden Timor, Noord-Midden Timor en Béloe (Ind. Stb. 1916, nos. 331 en 372).

NOORD- EN WEST-MANGGARAI. Onderafdeeling der afdeeling Flores, residentie Timor en O., omvattende de ressorten Reo en Laboean Badjo van het op het eiland Flores gelegen gebied van het landschap Bima, benevens de tot dat landschap behoorende eilanden, gelegen beoosten straat Sape (waaronder Komodo en Rindja), onder een gezaghebber bij het Binnenl. Bestuur, met standplaats Reo.

NOORD-MIDDEN TIMOR. Onderafdeeling der afdeeling Noord- en Midden-Timor, residentie Timor en onderhoorigheden, bestaande uit de landschappen Miomaffo, Beboki en Insana.

NOORD-NIEUW-GUINEA. Zie NIEUW-GUINEA.

NOORD-PAGAI. Zie PAGAI-EILANDEN.

NOORD-PASIR. District van de onderafdeeling Pasir, afdeeling Zuidoostkust van Borneo, residentie Z. en O. afdeeling van Borneo. Zie PASIR.

NOORD-RIVIER. Zie LORENTZ-RIVIER.

NOORD-SOEMÊNÊP. Contrôle afdeeling van de afdeeling en het regentschap Soemênêp, residentie Madoera met de districten Manding, Baratdaja en Timordaja. De controleur is ter districtshoofdplaats Manding gevestigd.

NOORD-WEST-RIVIER. Noordelijkste van de drie rivieren, die uitmonden in de Flamingobaai op de kust van Zuid Nieuw-Guinea. De beide andere zijn de Lorentz- en Oetoemboewee-rivier. Zij was reeds lang van uit het gebergte waargenomen, vóór men haar juisten loop te weten kwam. De Noord-West-rivier heeft twee bronrivieren, waarvan de meest Oostelijke op de uitloopers van den Wilhelminatop of in de nabijheid daarvan ontspringt. Aan laatstgenoemde rivier werd een groote bewoonde kampong aangetroffen. Ook aan den benedenloop liggen verscheidene groote kampongs. De hoofdrivier is voor schepen, type gouvernementsstoomer, bij oploopend water, ongeveer 8 uren op te stoomen, vervolgens kan men nog twee dagen van de stoomsloep gebruik maken, terwijl daarna in ruim drie dagen per prauw het hooge voorgebergte bereikt wordt.

In den benedenloop is de N.W. rivier door een antasan verbonden met de ten Noorden daarvan stroomende Hellwig- (Vetbuik-) rivier.

NOORD-WEST-SOEMBA. Onderafdeeling der afdeeling Soemba, residentie Timor en O., onder een gezaghebber met een door den Resident aantewijzen standplaats (Karoeni).

NOORDERDISTRICTEN. Naam eener vroegere afdeeling van het gouvernement Celebes en Ond. thans deel uitmakende van de afdeeling Makasser. Zij was samengesteld uit de onderafdeelingen Maros, Pangkadjéné, Sêgéri en Bergregentschappen; de 3 eerstgenoemden werden ook wel „pachtdistricten" genoemd. Over het algemeen zijn de N. districten vruchtbaar, met name in de laaggelegen pachtdistricten, welke door een menigte riviertjes doorsneden worden, van welke die van Maros, de Sangkara, en de riviertjes van Pangkadjéné en van Tala de voornaamste zijn

NOOT(AUSTRALISCHE). Zie MACADAMIA.

NOPAN. Nederzetting in Klein-Mandailing (residentie Tapanoeli), gelegen op 432 M. boven zeeniveau aan den bovenloop van de Batang Gadis. Het heeft een zeer gezond klimaat, en was tot 1907 standplaats van een controleur. Thans is er nog een drukke Zondagsmarkt en een inlandsche Gouvernementsschool.

NORMAALSCHOLEN EN CURSUSSEN. Zie ONDERWIJS.

NORMAN (LEVYSSOHN). Zie LEVYSSOHN NORMAN.

NOTAPHOEBE UMBELLIFLORA Bl. fam. *Lauraceae.* Mêdang lasa (MAL.); Hoeroe mangga, Ki hèjas, Ki kawat, Ki taleus, Mêdang kapas (SOEND.); Talès (JAV.). Fraaie, slanke boom, tot 25 M. hoog met rolronden stam, in het W. van den Archipel, op Java zeldzaam. Het hout is duurzaam en gezocht voor bouwhout.

NOTARIAAT. De eerste notaris te Jakatra, Melchior Kerchem, tevens secretaris van den geregte [1]), werd aangesteld den 27sten Aug. 1620, eenige maanden na de stichting van Batavia. Hem werd bij zijne aanstelling (De Jonge, IV, bl 234) opgedragen „binnen het resort en de jurisdictie deser stede Jaccatra te bedienen en de exerceren, alle libellen, codicillen, instrumenten, preparatoir informatie, contracten van coopmanschappe, huwelycxe voorwaerden, testamenten, ende andere acten ende stipulatien nodich ende ten dienste der gemeente, gaende ende comende man te passeren ende expedieeren, mits dat volgens den eedt van getrouwicheyt in onse handen gedaen, gehouden zal wesen alle instrumenten ende notariale acten, sonder eenige fraude sinceer ende suyverlyck te coucheren ende passeren, ende voorts in alles te doen, wes een goet ende getrouw notarius toestaet ende behoort te doen"

Bij aanschrijving van 4 Maart 1621 werd door de Kamer van Zeventien aan den Gouv.-Gen. en Raden voorgeschreven: „om de rechten en wetten te doen observeeren, die hier in Hollant geobserveert werden". Mochten de plakkaten en ordonnantiën omtrent sommige punten niet voorzien, zoo behoorde „de practique van de civile Romainsche wetten" te worden gevolgd. De eerste instructie voor notarissen, bevattende 10 artikelen, werd in Indië vastgesteld den 16den Juni 1625 (Van der Chijs, Placaatboek, I, bl 158). De notarissen moesten ten minste „middelmatige kennisse hebben van de costumen, statuyten ende rechten onser landen" en geëxamineerd worden. Ook waren zij verplicht borgtocht te stellen, „ommo alle begaene faulten ende abuysen daerop te verhaelen", „prothocol ende register" te houden en dit ten allen tijde „verthoonen" aan „den president van den achtbaren dagelijcksen raet off den Bailliu ende Magistraet dezer stede". „Sonder respect off aensien van persoonen", behoorden zij hun ambt uit te oefenen en „gratis, pro deo en om niet te berichten de affairen van armen ende miserabelen". Zij waren gehouden zich te wachten „voor eenige valsche, ongeoorlooffde instrumenten, weshalve zij haer met giften ofte gaven, gelt off goet off eenich dinck ter werelt van d'een off d'ander parthijen niet zullen laten corrumperen". „De secreten aan haar betrouwt" zouden zij „niemand communiceeren". „Geene acten opmaken tot haer eygen faveur ende particulier proffijt" en geen afschrift uitreiken dan aan den belanghebbenden". Bij het reglement werd tevens een tarief vastgesteld. Nadere voorschriften werden opgenomen in de Bataviasche statuten (Van der Chijs, t. a. p. I, bl. 486) en eene meer uitvoerige instructie van 74 artikelen in de Nieuwe Bataviasche Statuten (Van der Chijs, t. a. p. IX, bl. 103).

Hoog op de maatschappelijke ladder stond de notaris niet. Bij de begrafenissen werd hij ingedeeld bij de „coopluyden, schippers, chirugijns van de hooftposten, werkbasen en diaconen in bedieninge". De notarissen met „haere" vrouwen mochten zich van de groote quitasol (zonnescherm) bedienen. De afslaegers van de vischmarkt en „haere" vrouwen genoten mede van dit eerbewijs.

Tijdens het Engelsche tusschenbestuur bleven de oude voorschriften van kracht. In 1822 (Ind. Stb. no. 11) werd een reglement vastgesteld, volgens 't welk een notaris een publiek ambtenaar is „die al de vigeerende wetten moet kennen". Dat reglement kwam meer overeen met de oud-Nederlandsche plakkaten dan met de destijds in Nederland geldende wet van 25 Ventose jaar XI (1803) j° Besluit van 1813 (Ned. Stb. no. 10).

Bij Ind. Stb. 1860 no. 3 werd een nieuw reglement vastgesteld van 66 artikelen (met 38 strafbepalingen!), dat op vele punten overeenkomt met de in Nederland geldende wet van 1842. Het is aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1864 no. 140, 1894 no. 113, 214, 1896 no 101, 1900 no. 244, 1904 no. 86, 1905 no. 343, 1907 no. 485. 1909 nos. 172, 260 en 290, 1911 no. 354, 1913 no. 347, 1915 nos. 383 en 574, 1917 no. 497 art. 6 sub 19o, 1918 no. 79. Zie ook Ind. Stb. 1914 no. 477. Het notariaat wordt bekleed door personen, door den Gouv.-Gen. bijzonder daartoe aangesteld en kan ook worden uitgeoefend door ambtenaren aan wier ambt het wettelijk verbonden is (gewestelijk secretaris of assistent-resident, somwijlen ook andere ambtenaren, plaatselijk met het bestuur belast: Ind. Stb. 1905 no. 231 art. 3 e. a.). De laatsten zijn bevoegd, als ter plaatse geen notaris gevestigd is, tot alle functiën het notariaat betreffende, doch alleen binnen hun ambtskring; de notaris mag zijn ambtsbediening uitoefenen binnen het geheele gewest. Op Java en Madoera worden sinds 1900 de gewestelijke secretarissen en assistent-residenten geleidelijk van de uitoefening der functiën van notaris ontheven (Bijbl. no. 5491, W. v. P. N. en R. no. 2126).

[1]) Bij besluit van 12 Nov 1620 werd het ambt van notaris public afgescheiden van dat van secretarius van den geregte (De Bruyn, R. in N. I., XLII bl 242).

Bij ziekte, verhindering of afwezigheid wordt een notaris vervangen door een ambtgenoot, candidaat-notaris of ander geschikt persoon.

Een notaris heeft geen aanspraak op vrije passage of eenig tractement bij verlof naar Europa. Gewoonlijk wordt in zoodanig geval tusschen den notaris en zijn tijdelijken vervanger overeengekomen dat de laatstgenoemde een vaste som of een evenredig deel van de inkomsten, dikwijls $^1/_2$, zal uitkeeren. Nieuwe bepalingen omtrent de verloven werden vastgesteld bij Ind. Stb. 1907 no. 485.

De notarissen staan onder toezicht van de Raden van Justitie (art. 140 R. O., art. 50 regl. 1° Ind. Stb. 1907 no. 485). Voor de inspectie hunner protocollen zie art. 53 regl. 1° Ind. Stb. 1894 no. 113, 1895 no. 100, 1901 nos. 13 en 272. Behalve om gegronde redenen mogen zij hun ministerie niet weigeren als dit gevraagd wordt. Van door hen te berekenen honorarium en verschotten is een tarief vastgesteld bij Ind. Stb. 1874 no. 9; over hunne verplichting kosteloos hunne diensten te verrichten, zie art. 8 regl. Op verbeurte van hun ambt mogen de Ind. notarissen geene associatie aangaan; zoodanig verbod bestaat in Nederland niet.

In den regel wordt bij de aanstelling tot notaris, welke niet, zooals in Nederland, voor het leven plaats vindt, anciënniteit gevolgd. In den Reg. Alm. vindt men een lijst van de notarissen en candidaten naar de volgorde hunner inschrijving. Voorschriften betreffende hun ranglijst treft men in Bijbl. nos. 5173 en 6815 aan.

Bij de vervulling van vacante notarisplaatsen wordt de voorkeur gegeven aan zulke candidaten, die een stage van minstens één jaar hebben doorgemaakt (Bijbl. no. 5142). Vrouwen zijn tot notaris niet benoembaar. (Bijbl. no. 7012).

Ten einde tot notaris benoemd te kunnen worden moet men in Indië een examen hebben afgelegd, hetwelk jaarlijks te Batavia wordt afgenomen. Het is gesplitst in drie gedeelten. Personen, die in Nederland het volledig notarisexamen hebben afgelegd, zijn van het derde gedeelte, zij die aldaar het eerste gedeelte van dat examen hebben afgelegd zijn, evenals doctoren in de rechtswetenschap, van het eerste gedeelte van het Indische notaris-examen vrijgesteld, doch hebben alsdan te Batavia nog een aanvullingsexamen te doen. Kennis van eenige inlandsche taal wordt bij het examen niet meer gevorderd, doch de cliënten, die zich van die taal, doorgaans Maleisch, bedienen, gaan heen als de notaris hun taal niet verstaat. Het Ind. examen-programma, vastgesteld bij Ind. Stb. 1894 no. 214, is uitgebreider dan het Nederlandsche, wat zich verklaren laat door het aanwezen van zoovele verschillende rassen en volken. Niettemin zijn de eischen minder hoog; de gelegenheid eene goede opleiding te genieten is voor de aspiranten dan ook gering. Eindexamen H. B. S. of ander voorbereidend examen is voor hen, die het notaris-examen wenschen af te leggen, nog steeds niet vereischt, hoewel daarop meer dan eens bij de Regeering is aangedrongen (W. v. P., N en R. nos. 2141 en 2142. Vglk. no. 2147)

Voor de ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur, die als fungeerende notarissen krachtens hun ambt optreden, is het zoogenaamd klein notaris-examen voorgeschreven, hetwelk te allen tijde kan worden afgelegd ter plaatse waar een Raad van Justitie is gevestigd. Ook in Nederland bestaat daartoe gelegenheid (Ind. Stb. 1913 no. 346). De wetgever bepaalde, dat bij de afneming van dit examen in aanmerking moet worden genomen, dat de examinandus slechts wordt geroepen tot de uitoefening van het notarisambt als een wettelijk aan zijn ambt verbonden bijbetrekking.

De Ind. notaris heeft, hoe ongeloofelijk het ook moge klinken, met het afsluiten van koopcontracten van vast goed en het vestigen van hypotheken geene bemoeienis; daarvoor geldt nog de ordonnantie op de overschrijving van 1834, die vastgesteld werd onder het Oud-Hollandsch recht, ofschoon we nu ruim een halve eeuw ons in het bezit van een behoorlijk burgerlijk wetboek verheugen. Evenmin mag hij zich in zijn betrekking als notaris inlaten met het houden van openbare verkoopingen van vast en roerend goed en zelfs niet met eene openbare verhuring van onroerend goed. Deze rechtshandelingen vormen een monopolie in handen van de Regeering. Zie VENDUBEHEER. Over wissels en andere geschriften, voor het tot standkomen waarvan de tusschenkomst van een notaris kan of moet worden ingeroepen, zie OVEREENKOMSTEN.

Door de vorming van vele cultuurmaatschappijen, welker zetels in Nederland zijn gevestigd, gaan de inkomsten van de Ind. notarissen niet vooruit en houden deze geen gelijken tred met de algemeene ontwikkeling en den betrekkelijken voorspoed in Indië. Landerijen behoorende aan een in Nederland gevestigde Maatschappij, beschouwt de Ind. notaris als gekomen in de doode hand. Geen maatschap meer tusschen verschillende mede-eigenaren, geen consignatiecontracten van producten, geen scheidingen meer. En de boedels van personen, die in Indië hun fortuin maakten en daarna repatrieerden, worden door notarissen in Nederland vereffend. De blijvers met fortuin zijn nog zeldzaam. Zie over de vooruitzichten bij het Indisch notariaat W. v. h. Notarisambt en Registratie no. 1203, 1204 en 1205.

In de binnenlanden zijn vele notarissen tevens vendumeester, agenten van banken, brand- en levensverzekeringmaatschappijen, enz., doch overigens oefenen zij — anders dan hunne collega's in Nederland — slechts zuiver notarieele practijk uit.

In het bijzonder als zoodanig benoemde notarissen zijn gevestigd te Sérang, Batavia (4), Buitenzorg, Tangêrang, Poerwakarta, Bandoeng, Soekaboemi, Tasikmalaja, Cheribon, Indramajoe, Têgal, Pêkalongan, Semarang (3), Salatiga, Pati, Koedoes, Rêmbang, Toeban, Bodjonêgoro, Soerabaja (3), Grisee, Djombang, Sidoardjo, Modjokêrto, Pasoeroean, Malang, Probolinggo, Bondowoso, Poerwokêrto, Tjilatjap, Poerworêdjo, Magêlang, Djokjakarta, Soerakarta, Madioen, Ngawi, Kediri, Blitar, Soemênêp, Padang, Fort de Kock, Palèmbang, Kota-Radja, Médan, Pangkal Pinang, Pontianak, Bandjêrmasin, Makasser, Menado en Amboina. (Ind. Stb. 1905 no. 231, 1906 no. 399, 1909 no. 232, 1911 nos. 245, 430 en 594, 1915 no. 183, 1916 nos. 304, 483 en 593, 1917 no. 144).

Een eigenaardige regeling kan men noemen het

voorschrift vervat in art. 141 regl. R. O. om bij overlijden of ontslag van een notaris, diens protocol onverwijld over te brengen ter Griffie van den Raad van Justitie of ten residentiekantore. Elk nieuw benoemde notaris begint dus zijn practijk zonder protocol!

Er is nog al eens over gesproken om inlanders aan te stellen voor het opmaken van akten voor de inlandsche bevolking, waarover zie Handel. Ned.-Ind. Juristen-Vereen. 1886. Bijna zonder uitzondering zullen deze akten betreffen verkoopen en beleeningen van rechten op gronden. Zoolang daaromtrent geen de minste rechtszekerheid voor de inlanders bestaat, wordt het aanstellen van inlandsche notarissen door velen voorbarig geacht. De Regeering heeft inmiddels reeds inlandsche bestuursambtenaren, door het hoofd van gewestelijk bestuur aan te wijzen, bevoegd verklaard tot het verlijden van authentieke akten n.l. die tot vestiging van credietverband (Ind. Stb. 1908 no. 542 art. 15), terwijl akten van toetreding tot en uittreding uit eene coöperatieve vereeniging mede mogen worden verleden door districtshoofden (Ind. Stb. 1917 no. 617). Zelfs is kort geleden het Reglt. op het Notarisambt in dezen zin gewijzigd, dat voortaan voor het ambt van notaris niet meer is vereischt het Nederlanderschap, maar voldoende is het Nederlandsche onderdaanschap, zoodat ook inlanders, die het diploma van cand.-notaris verwerven, tot notaris benoembaar zullen zijn.

Ter behartiging van de belangen van het notariaat werd in 1908 te Batavia opgericht de Ned.-Ind. Notarieele Vereeniging, welker leden verplicht zijn zich aan te melden als lid of buitengewoon lid van de in Nederland gevestigde Broederschap van Cand. Notarissen in Nederland en zijne koloniën, voor rekening van welke Broederschap wordt uitgegeven het belangrijke Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie. Statuten en Huish. Reglt. van genoemde Vereeniging vindt men in W. v. P. N. en R. no. 2047.

Literatuur: P. Vellema, Het reglement op het notarisambt in N. O.-I., 's Grav. 1891; voorts Bijdragen omtrent Ind. vraagstukken van denzelfden schrijver, Semarang 1896; L. Ch. Kruijff, Praktische handleiding voor het Ind. Notariaat, Batavia 1868, thans verouderd; J. De Bruyn MGzn, notaris te Soerabaja, stelde samen drie werkjes, Het Notariaat in N.-I.; Handleidingen voor hen, die zich voor het zoogenaamd klein notaris-examen voorbereiden, Djocjakarta. Zie ook L. A. P. F. Buijn, Het nieuwe Reglt. op het Notarisambt in N. I. in Recht in N.-I. XVIIIbl. 25; J. de Bruijn, Schets v. h. Notariaat in N.-I., in R. i. Indië, XLII bl. 163, 233, 302, 365 en XLIII bl. 11; vgl. ook Mr. A. Nilant in Vergad. Ind. Gen. 28 Nov. 1898. Voorts opstellen van Ch. A. Heyligers, Mededeelingen betreffende het Ned. Indische recht in W. v. P., N. en R. no. 1512, van H. G. C. Dénis, Het Notariaat in Ned. Oost-Indië in W. v. P. N. en R. nos. 2111, 2112 en 2113 (waarover nots. Graafland in id. no. 2126).

NOTEMUSKAAT, NOTENCULTUUR. De notemuskaat of muskaatnoot (Semen myristicae v. Nux moschata, Lat.; Nutmeg, Eng.; Noix de muscade, Fr.; Muskatnuss, D.) wordt verkregen van de vrucht der *Myristica fragrans* Houtt., uit de familie der *Myristicacēen*, een altijd groenen boom, 8—12 meter hoog, op een pereboom gelijkend, met leerachtige, ovaal-langwerpige, aan voet en top toegespitste bladeren. De boom heeft, zich vrij ontwikkelende, een zuiver pyramidalen vorm, met horizontaal uitstaande takken tot beneden aan den stam; de onderste takken kunnen een lengte van 4 tot 5 meter bereiken. Ofschoon ook van andere soorten van *Myristica* noten verkregen worden, die als muskaatnoten in den handel worden gebracht (zie beneden), is de *Myristica fragrans* voor de notencultuur verreweg de belangrijkste.

De noteboomen komen in verschillend geslacht voor; nl. in hoofdzaak die, welke slechts mannelijke bloemen geven, en die, welke alleen vrouwelijke bloemen voortbrengen en dus ook vruchten afwerpen. Maar bovendien vindt men dikwijls zoogen. „boei-boomen", d. z. boomen, die beide soorten bloemen dragen, en die, voorzoover is waargenomen, altijd mannelijke boomen zijn, welke een meer of minder groot aantal vruchten voortbrengen. Men meent echter, dat er ook vrouwelijke boomen zijn, die mannelijke bloemen dragen; daaruit zou zich het feit laten verklaren, dat vrij geïsoleerd liggende tuinen, waaruit alle mannelijke en boei-boomen waren weggekapt, toch nog even veel vruchten droegen als te voren. Men acht één mannelijke plant voldoende voor de bestuiving van twintig vrouwelijke.

Wanneer de noteboom eenmaal genoegzaam ontwikkeld is om vruchten voorttebrengen, — gemiddeld met het 10e jaar, dikwijls echter reeds in het 8e jaar, — draagt hij het geheele jaar bloemen en vruchten, zoodat de laatste steeds door geoogst kunnen worden; de maanden Juli en Augustus zijn op Banda echter de vruchtbaarste. De vorm der bloemen is die van een urn, ongev. 5—7 m.M. lang, met vrij dik bloemdek van bleekgele kleur, met 3 naar buiten omgelegen tanden of korte slippen; de mannelijke bloemen bevatten een centrale vleezige zuil, gevormd door de vergroeiing van een aantal (9—18) meeldraden; de vrouwelijke hebben een vruchtbeginsel uit één vruchtblad bestaande, dat steeds slechts één eitje bevat, met 2 kleine stempels aan den top. Vrouwelijke bloemen der boei-boomen bevatten niet zelden meer dan één vruchtblad. De vrucht, die voor hare geheele ontwikkeling ongeveer 9 maanden vordert, heeft de kleur en grootte eener perzik, doch is min of meer langwerpig; wanneer zij rijp is, splijt de bolster en vertoont zich de donkerbruine noot, omsloten door de scharlakenroode foelie, boenga pala (MAL.), kĕmbang pâlâ (JAV.), kĕmbang pala (SOEND.), mace is (LAT.), welke als het ware een gesloten netwerk vormt met zeer onregelmatige mazen; de naam foelie is afgeleid van folium (blad).

Aanvankelijk slechts klein, neemt de productie van den boom in de volgende jaren eerst snel toe en dan langzamerhand, tot 2000 vruchten; ongeveer in het 20e—25e jaar bereikt deze het maximum, waarop zij tot ongeveer het 60e jaar blijft voortduren, waarna de oogsten weder verminderen. De muskaatboom heeft dezelfde ontwikkeling en levensduur als de mensch, heet het op Banda. Naar men zegt, kan de noteboom wel 100 jaar oud worden. Onder nootmuskaat

(boeah pala, MAL.) verstaat men de zaadkernen, d. z. de zaden ontdaan van hun mantel (de foelie) en ook van hun donkerbruine, harde, broze schil, die nog de indruksels der foelie vertoont; alleen de inwendige zaadhuid blijft dus om de „noot" zitten. Zij zijn ovaal of eirond, gemiddeld $2^1/_2$ c.M. lang en 2 c.M. breed, grijsbruin, netvormig geaderd. Doorgesneden heeft de noot een gemarmerd voorkomen, dat typisch voor alle *Myristica*-zaden is, en dat ontstaat, doordat donkere, gekleurde plooien der inwendige zaadhuid in bochten tot aan het midden der kern loopen.

Soms worden aan een muskaatnoteboom, en wel uitsluitend aan boei-boomen, samengestelde vruchten aangetroffen, zoogen. tweelingnoten, pala bakambar. De bloem bevat nl. soms 2, 3 of zelfs 4 vruchtbeginsels, die door wederzijdsche drukking met elkaar vergroeid zijn. De noten, in zulke vruchten besloten, zijn niet volkomen rond, zooals de gewone noot, maar hebben een min of meer afgeplatten vorm, en worden in den handel een soort lager gewaardeerd dan even groote en zware ronde noten. Daar de foelie tusschen de aan elkaar gedrukte noten zich dikwijls niet heeft kunnen ontwikkelen, vindt men vaak slechts een net van foeliedraden, die de noten te zamen omgeven. Andere afwijkingen zijn de pala mĕraja, vruchten die in trossen bijeenhangen; pala radja of koningsnoten, op Banda ook oogstnootjes genaamd, buitengewoon kleine, doch overigens normaal gevormde noten; pala dominee, vruchten, bij welke de foelie korter is dan gewoonlijk, zoodat het bovenste gedeelte van den dop bloot ligt en op een baret van een dominee gelijkt; pala mĕntjoeri, of dievennoot, waarbij de harde dop geen gesloten geheel vormt, maar onvolledig is, waardoor de noot, die bij haar groei niet overal denzelfden weerstand ondervindt een onregelmatigen vorm aanneemt; pala poetih (witte noot) of pala blanda, waar de foelie zeer licht getint, zelfs wel geheel wit is en de pala kakkerlak, bij welke de foelie wit of lichtgespikkeld is.

Voor zoover kan worden nagegaan zijn niet, zooals wel beweerd is, de eigenlijke Molukken, — Ternate en omliggende eilanden, — het vaderland van den muskaatnoteboom, maar Ambon en de Banda- en omliggende eilanden, waar bij de komst der Portugeezen in 1511, en ook later, noteboomen werden aangetroffen. De O.-I. Comp. beperkte de teelt tot de Banda-eilanden en roeide de noteboomen elders uit, waar zij die aantrof. Toen de Molukken in 1796 in handen der Engelschen vielen, en ook later, werden verschillende pogingen gedaan de notencultuur, in andere landen, ook buiten den Archipel, intevoeren. Op Mauritius, Bourbon, Madagascar, Zanzibar, West-Afrika, Cayenne, Brazilië, Suriname, St. Vincent, Trinidad, Jamaica, Calcutta, het Z. gedeelte van Voor-Indië en Ceylon, leidde dit tot geen blijvende resultaten. In het eiland Granada (Kleine Antillen) werpt de cultuur betere vruchten af, doch heeft men te kampen met gebrek aan geschikt werkvolk; in Penang en Singapore scheen de cultuur bij uitnemendheid goed te zullen slagen en leverde zelfs oogsten op, weinig minder en soms zelfs grooter dan die der Banda-eilanden. Eene hevige ziekte, die de plantsoenen op die beide plaatsen in 1860 teisterde, heeft de daar eenmaal bloeiende cultuur zoo goed als geheel te gronde gericht. In den Archipel wordt, buiten de Banda-eilanden, de notencultuur nog gedreven op Sumatra, de Minahasa met Groot-Sangi en Siauw, Amboina, Java en Ternate met Halmahéra; daarover volgen later eenige bijzonderheden.

Bij de komst onzer voorvaderen in de Bandaeilanden werden notentuinen aangetroffen op Lontor, Banda-neira, Ai en Roen; op Goenoengapi zouden vroeger ook noteboomen aanwezig geweest zijn, maar deze waren alle, waarschijnlijk door vulkanische werkingen, verdwenen. De Compagnie zocht het monopolie der noten te verkrijgen; herhaaldelijk kwam zij in strijd met de bevolking (zie BANDA-EILANDEN, Dl. I, bl. 132), wat ten slotte leidde tot de uitroeiing of verbanning der bevolking door Coen, terwijl de aanwezige notentuinen in perceelen, p e r k e n genaamd, verdeeld werden (den eersten keer in 1627) en aan verschillende personen, p e r k e n i e r s, uitgegeven, onder voorwaarde, dat zij daar uitsluitend noten zouden telen en het product tegen bepaalde prijzen aan de Comp. afstaan. Zij zorgde door uitroeiing der planten, op andere eilanden aangetroffen, ervoor, dat alleen op de Banda-eilanden noteboomen werden aangetroffen; zelfs werden omstreeks 1638 alle notentuinen op Roen uitgeroeid, omdat de „smokkelhandel" vandaar niet tegen te gaan was. De perkeniers lieten de gronden door perkhoorigen, een soort van lijfeigenen aan de perken verbonden, bebouwen; aanvankelijk verkregen zij goede resultaten, niet alleen door de notencultuur, maar ook tengevolge van bijverdiensten, meest door den handel op de Z.O.- en Z.W.-eilanden. Omtrent 1760 verminderden echter deze inkomsten, vooral door concurrentie van anderen; een orkaan verwoestte in 1778 het grootste gedeelte der perken, zoodat de perkeniers, die hunne winsten steeds hadden verteerd, in treurige omstandigheden verkeerden. Om hen te helpen werden, tegen het einde der 18e eeuw, door de Comp. de perken overgenomen en de daarop rustende schulden afgelost, en daarna de perken aan de vroegere eigenaars in bruikleen afgestaan. Herhaaldelijk troffen nieuwe rampen de perkeniers; zij werden bijgestaan door het verstrekken van kapitaal, terwijl hun in 1824 de eigendom van hunne perken werd overgedragen. Nieuwe tegenspoed maakte opnieuw geldelijke hulp noodig, vooral toen in 1852 een aard- en zeebeving groote verwoestingen veroorzaakte. In 1860 werd, tegelijk met de slavernij, de perkhoorigheid opgeheven; de Regeering kwam de perkeniers tegemoet in de aanschaffing van vrijwillige arbeiders door voorschotten en door de kosten der loonen op zich te nemen. De perkeniers bleven, evenals te voren, verplicht noten te telen en die aan het Gouv. te leveren, maar ook daarin kwam spoedig verandering. De voordeelen, welke het Gouv. uit de cultuur trok, verminderden sterk en dreigden optehouden; de Regeering besloot het zooveel mogelijk daarheen te leiden, dat de gedwongen teelt en het monopolie in eene vrijwillige cultuur met geheele beschikking over het product zou veranderen en stelde bij Ind. Stb. 1864 no. 71a de voorwaarden vast, volgens welke dit geschieden zou. De perkeniers, die daartoe toetraden, zouden ontheven worden

van de verplichting om noten te telen of aan het Gouv. te leveren, en ontslagen van de vorderingen, die het Gouv. tegenover hen wegens verleende hulp kon doen gelden; daarentegen zouden zij moeten afzien van alle tusschenkomst van het Gouv. in het bekomen en onderhouden der arbeiders en zou de Regeering de perken aan eene grondbelasting kunnen onderwerpen. Na eenigen tijd waren alle perkeniers tot deze voorwaarden toegetreden en sedert 1873 hield de verplichte teelt en levering der noten geheel op te bestaan [1]) (vgl. P. A. Van der Lith, Ned. O.-Indië, II, bl. 155). Na dien tijd is de productie van noten en foelie in de Banda-eilanden, — die zich trouwens reeds sedert 1857 had uitgebreid, — aanmerkelijk gestegen en bedroeg reeds in 1875—1884 het dubbele der jaren 1850—1874, terwijl zij sedert 1885 nog iets hooger klom. Ook in een ander opzicht beleefden de perkeniers — die trouwens zich krachtig bejverden van den toestand partij te trekken door het zoeken van nieuwe afvoerwegen, — goede tijden na de vrijlating der teelt, daar de prijzen van het product van 1870—1890 vrij hoog waren; immers bedroegen zij, met schommelingen, van 1840—1855 van ƒ 2,36—ƒ 1,20; 1855—1863 daling tot op ƒ 0,60; na 1863 stijgend tot 1872 ƒ 2,03; 1872—1885 daling tot op ƒ 1,18; 1885—1890 rijzing tot ƒ 1,65; — doch na 1890 bijna voordurend sterke daling tot op ƒ 0.27 in 1909 en 1910. Daarna is de prijs weder gestegen tot ƒ 0,39 in 1911 en tot ƒ 1. 50 in 1916, — alles gewone eerste soort per half kilo. Terwijl de productie der foelie natuurlijk ongeveer gelijken tred houdt met die der noten (met dien verstande, dat de hoeveelheid foelie ongeveer 4 maal kleiner is dan die der noten), is dat met de prijzen der beide artikelen niet altijd het geval; in de 16e eeuw was die der foelie 3 à 4 maal hooger dan van de noten, doch daarna daalde de verhouding steeds langzaam totdat de prijzen ongeveer in het midden dezer eeuw bijna gelijk geworden zijn. Van 1840—1856 waren zij van ƒ 2,51 tot ƒ 1,06; van 1855—1863 voortdurende daling tot ƒ 0,57; van 1863—1872 snelle rijzing tot ƒ 2,73; daarna tot 1885 daling tot ƒ 0,85; tot 1889 stijging tot ƒ 1,87; daarna voortdurende daling tot ƒ 0,95 in 1896, terwijl de prijs in 1897 tot ƒ 0,98 steeg, en in de jaren 1898—1916 tusschen ƒ 0.90 en ƒ 1.60 schommelde, alles per half kilo. De productie van muskaatnoten heeft zich in den Oost-Indischen Archipel ook buiten de Banda eilanden uitgebreid. Met name is dit het geval in de Minahasa. Terwijl het product der Banda-eilanden nog uitsluitend aan het Gouv. moest worden geleverd, werd reeds bij besl. van 28 April 1839 de teelt van specerijen op Java en Sumatra vrijgelaten en het overbrengen van planten en zaden uit de Molukken naar andere streken vervoorloofd. Dit geschiedde o. a. naar de Minahasa, waar de notenteelt ook eene volkscultuur werd, vooral sedert 1854 tengevolge van de bemoeiingen van den resident Jansen. Zij gaf aanvankelijk weinig resultaten èn wegens de moeilijkheid het product van de hand te zetten èn wegens de omstandigheid, dat de bevolking toen geen geld bezat, ja dit zelfs niet kende. Deze toestand veranderde echter weldra en sedert 1870 breidde de cultuur zich aanmerkelijk uit, zoodat het totaal der boomen, in 1897 in de Minahasa aanwezig, op 902,470 werd geraamd, waaronder 665,034 van 1—10 jaar. Buiten de eigenlijke volkscultuur werpen de particuliere landerijen in de res. Menado ook nog eenigen oogst af. Op Ambon werd tijdens de Comp. oogluikend toegestaan, dat noteboomen gespaard bleven; toen de perken te Banda in 1778 zoo zwaar geteisterd werden, besloot zij de teelt ook op Ambon intevoeren waar zij zich echter weinig ontwikkelde, ook niet toen zij in 1827 vrij verklaard werd. Eerst sedert 1877 breidde de cultuur zich krachtig uit; het getal noteboomen op dat eiland aanwezig, werd omstreeks 1896 op ongeveer 240.000 gesteld. Ten slotte vindt men op de Oeliasers, op Sangi, Siauw en Ceram min of meer geslaagde aanplantingen. Op Ternate worden van de daar liggende particuliere tuinen noten verkregen; overigens wordt er van dat eiland een veel grootere hoeveelheid uitgevoerd, die van Halmahéra, Tidore, Batjan en Obi verkregen wordt; van Halmahéra grootendeels niet de echte, maar van de *M. succedana* Bl. (Halmahéra-noot). Op Java en Madoera is de teelt, die op enkele particuliere landerijen en in Soerakarta op huurlanden gedreven wordt, van zeer weinig beteekenis. Op Sumatra daarentegen is zij van veel meer belang; op Sum. W. kust werd zij in 1839 ingevoerd en nam vooral sedert 1860 toe, zoodat in 1893 5032 pik. geoogst werden; daarna is zij echter afgenomen. In Benkoelen werd de cultuur door de Engelschen in 1798 ingevoerd, zij nam aanvankelijk een vrij hooge vlucht, doch is sedert verminderd en thans van weinig beteekenis; ter Sum. O.kust, waar de uitvoer in 1892 tot 3930 pik. steeg, daalde deze al zeer spoedig weder; eveneens is op Atjéh de cultuur van weinig beteekenis.

In grove trekken is de wijze van cultuur en bereiding in grootere aanplantingen (perken en tuinen) de volgende: De boom, die het best in de lagere bergstreken tiert, wordt bijna uitsluitend van zaden gewonnen, en niet van stekken, daar de proeven met de laatste plantwijze tot heden geen gunstige resultaten opleverden; daartoe worden zaadbeddingen aangelegd, waar de noten in den dop worden uitgezaaid. Een jaar daarna zijn de plantjes geschikt om in de tuinen overgebracht te worden, hoewel het de voorkeur verdient ze eerst nog in kweekbeddingen te verzorgen. Op de Banda-eilanden worden de tuinen, om ze tegen den wind te beschermen, door een gordel hooge boomen, — meest pandanen, — omgeven; bovendien worden nog groote woudboomen in de tuinen geplant, vooral kanariboomen, doch ook andere nuttige boomen, o. a. kŏmiri. Ook elders, waar men geen last van den zeewind heeft, wordt dit laatste wel toegepast; die boomen zijn dan echter geen „schutboomen", maar „schaduwboomen", zoodat de noteboomen bijna overal in de schaduw gekweekt worden, iets waarvan het nut wel betwijfeld wordt. Aan grondbewerking wordt in den regel weinig gedaan; van bemesting, behalve door de afgevallen bladeren, enz., is zelfs in de geregelde aan-

[1]) Behalve op de toen reeds bestaande 34 notenperken wordt de notencultuur in de Bandaeilanden thans nog gedreven op 2 landen op Roen, in 1874 en 1877 en op één land op Rozengain, in 1874 door het Gouv. in erfpacht uitgegeven.

plantingen geen sprake. Daar de vrucht gedurende het geheele jaar rijpt, wordt ook voortdurend geoogst; in Juli en Augustus zijn de werkzaamheden echter het menigvuldigst, omdat dan gewoonlijk de helft, soms meer, van den oogst wordt binnengehaald. Daartoe gaan mannen en vrouwen 's morgens vroeg naar de tuinen, voorzien van een langen stok (gaai-gaai), waaraan van boven een dubbele haak zit om de noot aftetrekken en daaronder een mandje om de vrucht optevangen; een mand om de afgeplukte noten te bewaren, hangt hun om de schouders. De bolster wordt van de geheel rijpe en gave vruchten verwijderd, doch om de onrijp afgetrokken vruchten gelaten om deze te onderscheiden. De noten worden gesorteerd en, nadat zij van de foelie ontdaan zijn, in het „rookkombuis" gedaan, een gebouwtje, waarin de noten aan den rook van langzaam voortsmeulende houtvuren blootgesteld zijn, ten einde ze in den dop te drogen. Na ongeveer 6 weken zijn zij droog en voor de verzending geschikt wanneer men ze in den dop wil verkoopen, waartoe zij dan nog eene nauwkeurige sorteering ondergaan. Zijn zij direct voor de Europeesche markt bestemd, dan worden zij in zakken op een droge plaats bewaard en ondergaan, als er eene groote partij bijeen is, eene verdere behandeling, bestaande in het „kloppen" of bevrijden van den dop, het sorteeren in gave of vette noten, in gerimpelde en in rompen, waarna de gave noten weder naar de grootte worden gesorteerd. Eindelijk worden de noten gekalkt; de op de Banda-eilanden meest gebruikelijke wijze is de noten in een dikke brij van versch gebluschte kalk met zeewater te leggen en ze daarin eenigen tijd te bewaren, waarna men ze op bamboezen horden laat uitlekken en daarna te drogen legt. Bij het droge kalken, dat op Sumatra en Singapore in gebruik was, werden de noten met versche, fijn gezeefde kalk tusschen de handen gewreven. Het kalken veroorzaakt het wit bestoven uiterlijk van nootmuskaat, en is een voortreffelijk middel om de noten tegen insecten te beschermen. In de dagen der Comp. diende deze handgreep tevens om het kiemvermogen der noten te dooden, uit vrees dat zij elders en vooral in vreemde koloniën zouden worden uitgeplant (dat de vogels, bepaaldelijk *Carpophaga aenea* en andere muskaatduiven (zie Dl. I, bl 644) op de versche foelie verzot, de zaden van eiland tot eiland medevoerden, kon de Comp. niet verhinderen). Na het drogen worden de noten nog goed nagezien, in kisten verpakt en dan naar Europa, vooral naar Nederland, gezonden. Slechts ongeveer $^1/_8$ gaat naar elders, grootendeels naar New-York en de rest naar Londen.

De foelie wordt, na van de noot verwijderd te zijn, op ronde, vlakke bamboezen horden in de zon gedroogd; daar er zeer op gelet wordt of zij in haar geheel is of wel gebroken, laat men haar niet eens indrogen; als zij slap en buigzaam geworden is, wordt zij plat getrapt en verder gedroogd. Daarna wordt zij gesorteerd en in zoogen. sokkels (baaltjes van matten of boombladen) verpakt en verzonden. Noten en foelie worden in Europa door de makelaars nog eens nagesorteerd, beschreven en gewaardeerd en in veiling gebracht.

Uit de noten wordt ook wel een geel vet, de zg. „notenzeep (Balsamum nucistae, Muskatbutter, nutmeg-butter)" vervaardigd. Op de Banda-eilanden geschiedt dit hoofdzakelijk uit inférieure soorten, op eenvoudige wijze, nl. door de noten te kneuzen, uittestoomen en uittepersen. De opbrengst bedraagt 25—30 %. De overblijvende koek wordt gebruikt om een fijne soort champignons te telen, door ze vermengd met den bolster en de doppen te overdekken met een laagje aarde en daarover te leggen reepen van pisang-stammen en bladeren. In een paar fabrieken in Duitschland wordt muskaatboter in het groot bereid. Eindelijk wordt uit minderwaardige noten nog wel, „noten-olie" gedestilleerd. Deze is tot eene hoeveelheid van 8—15 % in noten aanwezig, het is eene kleurlooze, vluchtige vloeistof, die al het aroma der noten bevat. Uit foelie kan men 4—15 % eener soortgelijke olie destilleeren.

Bij de kleine volkscultuur, met name in de Minahasa, wordt veel minder moeite aan de verzorging en den pluk van het product besteed. Chineezen koopen de noten en foelie op en leveren die aan de Europeesche firma's ter bereiding; fouten bij het afplukken en de aflevering der noten, o. a. door onrijp opengegane vruchten met de rijpe noten te vermengen, en andere misbruiken, maken dat het Menado-product minder waarde heeft dan het geval zou kunnen zijn.

Verschillende ziekten teisteren de notencultuur; in de eerste plaats de bastziekte, tengevolge waarvan de boom, soms in één dag óf geheel óf aan het bovenste gedeelte verwelkt, waarna de boom afsterft, voor zoover hij verwelkt is. Op Singapore en Penang heeft destijds de ziekte ontzaglijke schade aangericht; ook in den Archipel is zij, doch niet zoo heftig, opgetreden; op de Banda-eilanden, Ambon en omstreken, Ternate en Riouw schijnt zij echter geheel onbekend te zijn. De zoogen. witte mierenplaag en de wortelschimmel schijnen, volgens Prof. Janse, dezelfde ziekte te zijn. Een ziekte, die eveneens veel schade veroorzaakt, is het onrijp openspringen der vruchten, waardoor de noten óf geheel onbruikbaar voor den handel óf een inferieur product worden (gerimpelde noten). Voorts worden nog vermeld de starvlekkenziekte, de witte en de zwarte draadschimmel en de wortelschimmel, terwijl de noteboom ook nog te lijden heeft van woekerplanten en dierlijke parasieten, voornamelijk kevers, zooals de schadelijke „boor-boor", de „gaai", het takkevertje en het noten-boorkevertje.

Behalve van de *Myristica fragrans* worden ook nog zaden van andere soorten als notemuskaat in den handel gebracht. De belangrijkste is de „papoea-noot" of „lange noot" afkomstig van *Myristica argentea* Warb., die slechts in het wild in Nieuw-Guinea schijnt voor te komen en door de inboorlingen wordt ingezameld. Zij wordt gebracht naar Banda, Ternate, Makasser, soms naar Menado, daar op de wijze der muskaatnoten behandeld en naar Europa verscheept; hare waarde wordt op $^2/_3$ der gewone noten gesteld. Hare foelie is als „wilde foelie" bekend; deze heeft minder fijn aroma, en wordt wel met de echte foelie vermengd; zij behaalt ongeveer $^1/_4$ van den prijs der laatste. Deze soort wordt wel verwisseld met de mannetjesnoot of Pala laki-laki (*Myristica fatua* Houtt.) uit de Molukken, welke slechts zeer weinig geur heeft

en die soms als medicijn gebruikt wordt. Uitsluitend aan de Londensche markt komt de Bombay-foelie, afkomstig van *Myristica malabarica* Lam., zonder reuk of smaak, en die gebruikt wordt voor vervalsching van het poeder van goede foelie. Als bijmengsel bij de echte noten komen in den handel nog voor: de bovengenoemde Halmahéra-noot en de Batjan-noot van *Myristica speciosa* Warb. Van de niet-aromatische *Myristica's* hebben sommige nog eenige waarde als leverende kino((zie Dl. II, bl. 324), andere hebben vethoudende zaden (zie OLIËN).

Literatuur: Over de notemuskaat en hare cultuur verschenen de zeer belangrijke werken: Dr. O. Warburg, Die Muskatnuss, Leipzig 1897 en Dr. J. M. Janse, De Nootmuskaat-cultuur in de Minahasa en op de Banda-eilanden (Meded. uit 's lands Plantentuin), Batavia—'s Grav. 1898. Verder van Gorkoms Oost-Indische Culturen 1918 Deel III.

Volgens de statistiek van den Handel en de In- en Uitvoerrechten in Nederlandsch Indië bedroeg de uitvoer van de producten van den muskaatboom in de laatste jaren onderstaande hoeveelheden in K. G.

Uitvoerhaven	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.
			Gecultiveerde muskaatnoten (in den dop)		
Semarang		46.552	40.805	82.179	43.772
Soerabaja		59.986	37.838	29.308	29.367
Pekalongan		12.928	8.162	5.073	—
Pasoeroean		—	6.876	13.171	11.543
Probolinggo		—	3.382	—	—
Tandjong Priok		—	—	—	2.820
Menado	274.608	449.306	323.089	227.950	
Oeloe Siau	446.813	253.276	652.501	278.763	
Amboina	177.721	207.425	198.381	161.035	
Padang	—	83.474	—	—	
Ternate	—	70.766	121.831	94.673	
Tapa Tocan	64.710	63.376	65.705	64.464	
Makasser	140.031	56.651	—	—	
Banda Neira	177.334	49.441	223 873	211.119	
Taroena	69.080	—	84.290	73.464	
Goenoeng Sitoli	—	—	27.164	26.707	
Saparoea	—	—	—	14.701	
Idi	—	—	19.720	12.865	
Liroeng	—	—	—	12.484	
			Gecultiveerde muskaatnoten (geklopt)		
Semarang		211.734	80.633	82.375	110.244
Pekalongan		—	4.009	3.200	7.119
Soerabaja		—	—	5.346	
Banda Neira	577.651	374.737	593.292	481.185	
Padang	—	242.240	256.213	192.061	
Makasser	78.715	165.612	243.246	320.584	
Menado	50.540	—	38.629	35.857	
Ternate	—	—	23.327	9.818	
			Wilde muskaatnoten (in den dop)		
Makasser	113.910	77.469	—	—	
Amboina	8.921	—	—	—	
			Wilde muskaatnoten (geklopte)		
Makasser	—	34.369	25.995	—	
Menado	3.785	—	—	—	
			Foelie		
Semarang	58.312	48.857	20.023	31.061	28.941
Soerabaja		9.811	5.848	3.573	5.510
Pasoeroean		—	2.248	5.447	—
Pekalongan		2.182	—	—	—
Banda Neira	148.792	143.436	229.597	176.222	
Makasser	134.407	118.344	97.748	78.263	
Menado	101.517	96.450	102.663	118.051	
Padang	49.385	67.526	48.123	45.428	
Amboina	—	—	26.482	38.578	
Ternate	—	—	18.986	15.037	
Tapa Tocan	11.280	—	11.408	10.637	
Oeloe Siau	—	—	16.810	6.380	

NOTENSCHRIFT. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

NOTODIRODJO, Pangéran Ariâ; geb. 1858 te Djokjakarta en aldaar gest. 1917, was de zoon van Pakoe Alam V (zie aldaar) en was de eerste hoog-adellijke Javaan, die een Europeesche schoolopleiding heeft gehad. Na lager onderwijs te hebben genoten, bezocht hij de H. B. S. om daarna volgens de traditie te worden opgeleid tot Officier van het Legioen van Pakoe Alam, waarin hij aanvankelijk bij het corps der Cavallerie werd ingedeeld. In 1883 werd hij Lt. Kwartiermeester, in hetzelfde jaar ontving hij den titel van Pangéran.

Later werd hij door zijn vader belast met het beheer der financiën, een zware taak, aangezien na den dood van Pakoe Alam IV de financieële toestand van het vorstenhuis zeer treurig was. Dank zij de energie en het streng, maar beleidvol optreden van Notodirodjo waren in 1889 alle schulden, behalve die aan het N. I. Gouvernement, afbetaald. Na verschillende administratieve reorganisaties tot stand gebracht te hebben werd Notodirodjo naar Adikartâ(zie aldaar)overgeplaatst als vertegenwoordiger van Pakoe Alam V, ten einde de economische, in het bijzonder agrarische hervormingen van dat deel van het P. Alamsche grondgebied te leiden, waarbij hem zoodanige macht werd toegekend, dat de regent van Adikartâ slechts politiehoofd bleef. Weer aan het hof in de stad geplaatst zijnde, werd hij spoedig de rechterhand van zijn vader, omdat de kroonpretendent — Notodirodjo's oudere broeder — ziekelijk was. Na den dood van Pakoe Alam V, en tijdens de regeering van den ziekelijken P. A. VI, die reeds in 1902 stierf, was feitelijk Notodirodjo de bestuurder van de Pakoe Alaman. Daarna werd als wd. hoofd van het Pakoe Alamsche Huis benoemd de oudste pangéran (Sâsrâningrat), doch toen deze zich later terugtrok, kwam N. weer aan het hoofd te staan, nu officieel als prins-regent en tevens als voogd van den jeugdigen kroonpretendent. Bij diens verheffing tot Pakoe Alam VII werd Notodirodjo van Kapitein bevorderd tot Majoor b. d. Gen. Staf. Pangéran Ariâ Notodirodjo was verder stichter en voorzitter van de Vereeniging voor Hollandsch-Inlandsch onderwijs op neutralen grondslag, evenals van het Javaansche Studiefonds „Darmoworo", voorzitter van het hoofdbestuur van „Boedi Oetomo", bestuurslid van verschillende vereenigingen, terwijl zijn naam in de Vrijmetselaarsbeweging een goeden klank had. Vermeld mag worden, dat hij in 1886, samen met Controleur Rosemeier, Javaansche wetten bewerkte en uitgaf.

In de sociaal-politieke beweging was Notodirodjo reeds in 1906 met Waidin Soedirâ Hoesâdâ (zie aldaar) werkzaam, toen deze pogingen deed een Javaansch-nationaal Studiefonds op te richten, welke pogingen mede leidden tot de oprichting van „Boedi Oetomo" (zie aldaar). In 1912 werd Notodirodjo tot voorzitter van het hoofdbestuur dier vereeniging gekozen, in welke functie hij zich deed kennen als een tactvol vereenigingsleider, die vooral de intellectueele ontwikkeling der inlandsche bevolking op het oog had. In 1914 was hij door ziekte genoodzaakt af te treden.

Dat Notodirodjo een voorstander der intellectueele ontwikkeling was, bleek o. a. daaruit, dat hij een drietal zijner broeders, o. w. den regent van Ponorogo (den ex-controleur) R. M. A. Koesoemo Joedo, en vijf zijner zoons, van wie een reeds arts, naar Nederland heeft gezonden voor verdere universitaire vorming. Radèn Adjêng Karlinah, de eerste Javaansche onderwijzeres met Europeesche akte, is een van Notodirodjo's dochters. (Zie verder „Ned. Indië, Oud en Nieuw", Afl. 3 Jg. I, „P. A. Notodirodjo en zijn aandeel in de opleving van het Javaansche Volk" door S. Surya Ningrat).

NTOEAN-NTOEANGI. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

NUMMULIETEN, zie RHIZOPODA.

NYCTANTHES ARBOR TRISTIS L. fam. *Oleaceae.* Srigading (JAV). Heester of lage boom, uit Britsch-Indië, in tropische streken gekweekt om de welriekende bloemen. De bladeren en de bloemen worden als daoen karangan gebruikt om de menstruatie te bevorderen. Ze worden op de pasars te koop aangeboden en ook tegen enkele kwalen aangewend.

NYMPHAEA. fam. *Nymphaeaceae.* Toendjoeng (MAL., JAV., SOEND.). Waterplanten, met drijvende bladeren en bloemen. Verschillende soorten komen in Ned.-Indië in het wild of gekweekt voor. Zie LOTUS.

NYSSA JAVANICA Wang. fam. *Nyssaceae.* Hiroeng (SOEND.); Woeroe gading (JAV.). Zeer groote boom tot 50 M. hoog, in het Westen van den Archipel voorkomend. Het hout, dat in de bergstreken van Java soms in groote afmetingen te krijgen is, wordt wel gebruikt als bouwhout. De zure vruchten worden gegeten.

NIJVERHEID. In de tijden der primitieve Inlandsche samenleving was er van eigenlijke industrie weinig sprake. De kleine landbouwer was zijn eigen bouwmeester, zijn eigen timmerman, wagenmaker enz., zijn vrouw spon, weefde en batikte.

In de groote centra in de omgeving van de vorsten alleen kende men lieden, die afzonderlijk ambachten beoefenden en het waren de vorsten, die sommige dier ambachten in bescherming namen, aanmoedigden en tot hoogere ontwikkeling brachten. Zoo kwam de metaalbewerking, inzonderheid het smeden van krissen en het vervaardigen van gongs, gambangs en konangs (muziekinstrumenten), de lederbewerking vooral het uitslaan en verven van wajang- (schaduwspel) poppen, en de batikkerij tot hoogen bloei.

Ook ontwikkelde zich eveneens onder den invloed van vorsten en grooten, als er in zekere landstreken de omstandigheden gunstig waren, industrieën als vlechterijen, snijwerk, pottenbakkerij e. a. Industrieën ontstonden niet uit economisch besef of uit drang naar verbetering van economischen toestand, doch waren gevolgen van de begeerte naar weelde van vorsten en grooten. En ook de kleine landbouwer verlangde naar eenige luxe bij zijn huis, meubelen, gereedschap en kleeren en kwam daardoor wel tot tijdelijke beoefening van een of andere industrie, vooral tot snijwerk en batikkunst. Daar, waar geheele kampongs smeedwerk leveren, gongs gieten, katoen batikken, uitsluitend ten behoeve van den vorst en zijn talrijke familieleden, daar waar de landbouwer zijn ploeghout, zijn vrachtkar, zijn rijstmesje e. d. gereedschappen met snijwerk versiert, daar kent men geen industrie, zooals de Westersche wereld die heeft.

Door het binnendringen van Europeesche industrie, door de verandering van politieke omstandigheden der vorsten en hoofden, door de geheele omkeer in economischen toestand, o. a. de verandering van producten- in geldhuishouding, kreeg de industrie hier langzamerhand een andere beteekenis en kwam hier en daar reeds noodzakelijkheid van beoefenen van een of ander ambacht, en verloor de nijverheid veel van haar oorspronkelijk karakter. Een gevolg daarvan was, dat vele ambachten zooals wapensmederij, houtsnijkunst en dergelijke z. g. kunstnijverheid, achteruit gingen en dreigden te verdwijnen. Een ander gevolg was, dat een deel der Inlandsche ambachtslieden in dienst kwam bij de zich steeds uitbreidende Europeesche industrie. Waar de inlandsche industrie, door noodzaak gedreven, meer uitbreiding kreeg en een belangrijke bron van inkomsten had kunnen worden, zag men echter over het algemeen weinig economischen vooruitgang, doordat de meer intellectueel ontwikkelde, meer energieke en meer kapitaalkrachtige vreemdelingen gebruik konden maken van hun overwicht op den zorgeloozen en economisch zwakken Inlander. De Inlandsche ambachtslieden, die terecht kwamen op de Staatswerkplaatsen of particuliere fabrieken waren economisch heel wat beter af, ze leerden hun ambacht beter verstaan en verwierven zich een inkomen, hetwelk dat van den landbouwer en den desa-ambachtsman verre overtrof.

De ontwikkeling der industrietoestanden en de minder gunstige economische gevolgen in vele streken ontgingen de opmerkzaamheid der Regeering niet (zie onder FABRIEKENORDONNANTIE) en onderzoekingen omtrent de toestanden werden gelast, rapporten uitgebracht en middelen tot verbetering beraamd. Sommige voorlichters der Regeering vestigden hun aandacht vooral op de steeds meer en meer verdwijnende kunstnijverheid, en in hun artistiek verlangen het verdwijnend schoon te redden, poogden ze, trots de politieke en economische veranderingen, de houtsnijkunst, de kunstsmederij e. a. steun te verschaffen, uit hun verval op te heffen en te ontwikkelen.

Hoe schoon dergelijke pogingen uit artistiek oogpunt ook waren, economisch zal het volk er weinig door gebaat worden. Groote markten van Oost-Indisch houtsnijwerk, batikkunst e. d. zullen er wel nooit komen en dus zullen genoemde pogingen het volk geen geld in den buidel brengen. En aan dat laatste heeft de bevolking behoefte. Bij de zich steeds vermeerderende bevolking, bij de vermindering van gelegenheid tot ontginning, bij de meerdere ontwikkeling der levensbehoeften heeft de Inlandsche bevolking, naast den landbouw, een bloeiende industrie noodig. Naast de behoefte aan hulp op landbouwkundig terrein is er die op industrieel gebied. Die hulp zal dan moeten bestaan in het doen worden van een industrie, welke een deel van het volk een goede bron van inkomsten verschaft.

Op industrieel gebied kent Indië al vele behoeften; de reeds genoemde Staatswerkplaatsen en particuliere fabrieken kunnen naast een aantal „koelies", tal van goede ambachtslieden gebruiken. In een deel dezer behoefte wordt tot nu nog altijd voorzien door vreemde, Europeesche en Chineesche werkkrachten. Verder vraagt de Europeesche zoowel als de Inlandsche samenleving naar tal van industrie-producten: meubelen, ijzerwaren, kleederen enz. Voor een groot deel moet daarin voorzien worden door invoer uit Britsch-Indië, Japan en Europa; voor een ander deel wordt erin voorzien door vreemde, hoofdzakelijk Chineesche ambachtslieden en slechts voor een zeer klein deel door Inlandsche. Hoewel het wellicht voor vele ingevoerde artikelen economischer zal zijn, ze te blijven betrekken van anderen, zijn er ook onder, die even goed in Indië vervaardigd konden worden en die tal van Inlandsche handen werk en loon zouden kunnen verschaffen. Zoo zal er naast den Chineeschen werkman, die hier eenmaal gevestigd is, bij de zich steeds vermeerderende behoefte, nog plaats genoeg zijn voor bekwame Inlandsche ambachtslieden. Bovendien eischt de bewerking van ijzer en hout ten behoeve van huizenbouw en landbouw meer zorg dan op vele plaatsen tot op heden er aan besteed wordt.

De Inlandsche nijverheid is grootendeels huisnijverheid. Als de voornaamste categorieën van beoefenaars dier nijverheid zijn te noemen: metaalbewerkers, (goud- en zilversmeden, koperen ijzersmeden, blikslagers), houtbewerkers (timmerlieden, houtsnijders, meubelmakers, wagen- en karrenmakers, scheepsmakers), batiksters, kleermakers, leerlooiers, lederbewerkers, hoornbewerkers, metselaars, steenhouwers, kalkbranders, bereiders van landbouwproducten, als klappersuiker enz.

De Europeesche nijverheid heeft zich in de laatste jaren buitengewoon snel ontwikkeld en wordt, zooals uit het hier volgend overzicht kan blijken, van meer en meer beteekenis voor de kolonie. Wat de landbouwnijverheid betreft, kan volstaan worden met te verwijzen naar de betreffende producten.

Dat het streven, om door middel van eigen industrieën zich meer en meer onafhankelijk te maken van het buitenland, ook bij de Regeering alle mogelijke steun vindt, behoeft nauwelijks te worden vermeld.

Omtrent het aantal particuliere nijverheidsondernemingen in Nederlandsch-Indië, waaraan op 1 Juni 1914 vijf of meer arbeiders verbonden waren, wordt in de hierachter volgende tabel een overzicht gegeven.

Particuliere Nijverheids-ondernemingen	Java en Madoera	Buiten bezittingen	Totaal
Arakstokerijen	10	9	19
Batikkerijen	1019	—	1019
Bierbrouwerijen	1	—	1
Blikfabrieken	6	3	9
Boekbinderijen	47	24	71
Broodbakkerijen	168	73	241
Cassavemeelfabrieken	61	1	62
Cementfabrieken	8	5	13
Cementtegelfabrieken	25	3	28
Cementsteenfabrieken	3	1	4
Conservenfabrieken	1	—	1
Constructiewerkplaatsen	32	7	39
Diamantslijperijen	2	6	8
Drukkerijen	78	28	106

Particuliere Nijverheids-ondernemingen.	Java en Madoera	Buiten-bezittingen	Totaal
Fabrieken voor ber. van: Aardolieproducten	3	3	6
Fabrieken voor ber. van: batikwas	1	—	1
Fabrieken voor ber. van: pharmaceutische producten	7	1	8
Fabrieken voor ber. van: vette oliën, als klapperolie, enz.	42	11	53
Gasfabrieken	7	3	10
Houtzagerijen	24	155	179
Huidendrogerijen	34	13	47
Kalkbranderijen	159	19	178
Kalk-, zand-, steenfabrieken	12	1	13
Koffiebranderijen	17	2	19
Leerlooierijen	9	1	10
Limonadefabrieken	59	31	90
Machinefabrieken	10	2	12
Margarine-boterfabrieken	1	—	1
Marmerslijperijen	13	1	14
Kunstmestfabrieken	1	—	1
Metaalgieterijen	18	2	20
Mineraalwaterfabrieken	60	8	68
Meubelfabrieken	245	47	292
Pannenbakkerijen	197	51	248
Papier en cartonfabrieken	2	—	2
Pottenbakkerijen	20	—	20
Reparatiewerkplaatsen	86	36	122
Rijstpellerijen	212	8	220
Rijtuigfabrieken	50	11	61
Steenbakkerijen	227	103	330
Smederijen	199	62	261
Scheepswerven	26	10	36
Spiritusfabrieken	4	—	4
Sigaren en (of) sigarettenfabrieken (voornl. werkplaatsen, waar de Javaansche z.g. strootjes bereid en gemaakt worden)	105	—	*105
Schoenmakerijen	81	85	166
Touwslagerijen	6	1	7
Vuurwerkfabrieken	44	—	44
Vlechtindustrie	27	—	27
IJsfabrieken	37	27	64
Zeepfabrieken	40	1	41
Zwavelzuurfabrieken	1	—	1

Omtrent de voornaamste takken van industrie kunnen de volgende bijzonderheden worden medegedeeld:

Bouwmaterialen. Baksteenen en dakpannen worden bijna overal op Java en in vele streken van de Buitenbezittingen vervaardigd. Het bedrijf is geheel in handen van Inlanders; belangrijke centra bevinden zich o. a. in de residenties Batavia (Tangĕrang, Krawang), Kĕdoe (Karang Anjĕr), Pasoeroean (Malang), enz.

Ook het aantal kalkbranderijen is vrij belangrijk en breidt zich voortdurend uit. Tot de groote afnemers behooren uitvoerders van bouwwerken en de suikerfabrieken. Sedert begin 1912 bezit Nederlandsch-Indië een naar de eischen des tijds ingerichte portlandcementfabriek bij Indaroeng in de nabijheid van Padang, residentie Sumatra's Westkust, welke cement van zeer goede kwaliteit levert.

Tras wordt op meerdere plaatsen van Java gevonden en geëxploiteerd. Op eenigszins grootere schaal wordt de trasfabricatie uitgeoefend in de nabijheid van den Moeriah (zie aldaar).

De fabricatie van cementsteen, cementtegels, kalkzandsteen en imitatie-marmer heeft ook op Java hare intrede gedaan en het aantal bedrijven, dat zich met de fabricatie hiervan bezighoudt, is belangrijk te noemen. Zie overigens BOUWMATERIALEN (INDISCHE).

De *chemische industrie*, met uitzondering van de reusachtige petroleum-industrie, is in Nederlandsch-Indië nog in hare kindschheid. Tot de voornaamste chemische industrieën zijn te rekenen de zeepfabrieken, waarvan een belangrijk aantal onder Chineesche en Inlandsche leiding staan, de gasfabricatie (er bevinden zich steenkolengasfabrieken te Batavia, Buitenzorg, Cheribon, Semarang en Soerabaja), de acetyleen- en zuurstoffabricatie, zwavelzuurfabricatie.

Het aantal leerlooierijen is zeer belangrijk en het aantal grootere inrichtingen breidt zich meer en meer uit.

Een belangrijke plaats in de nijverheidsondernemingen bekleeden, als gevolg van de ontzaglijke uitbreiding van de landbouwnijverheid, de constructiewerkplaatsen en machinefabrieken. De *metaalgieterij* is nog van weinig beteekenis.

De *oliefabricatie* (katjang tanah, djarakpitten, kadĕlé, widjèn, kapokpitten, klapper), vooral die van klapperolie, heeft zich snel ontwikkeld, en zoowel op Java, als op de Buiten bezittingen bevinden zich groote inrichtingen, die zich speciaal op dit bedrijf hebben toegelegd. Men vindt thans (1917) op Java 20 moderne olie fabrieken met hydraulische persen (zie No. 4 Meded. Commissie Fabrieksnijverheid in N. I. Over de plantaardige olie-industrie door B. Streefland).

Ook de *scheepsbouw* breidt zich meer en meer uit, maar bepaalt zich, behalve op het Marine-etablissement te Soerabaja, tot de constructie van houten en ijzeren prauwen en motorbooten en kleine zeilschepen.

Een industrie, die zich vooral in de laatste jaren meer en meer ontwikkeld heeft, is die van *veevoeder*, waarvan ook belangrijke hoeveelheden geëxporteerd worden.

Tot de industrieën, die voedings- en genotmiddelen leveren en die over den geheelen Archipel verspreid worden aangetroffen, behooren de broodbakkerijen, tapiocafabrieken (zie onder TAPIOCAMEEL), koffiebranderijen, fabrieken van verduurzaamde levensmiddelen, limonade- en kunstmineraalwater-fabrieken, sigaren- en sigaretten-fabrieken, papierfabrieken, spiritusfabrieken en ijsfabrieken.

Tot onderzoek van de mogelijkheid tot het in het leven roepen van nieuwe takken van fabrieksnijverheid in Ned.-Indië, voornamelijk ter verwerking van in Indië aanwezige grondstoffen en tot het geven van raad nopens maatregelen ter bevordering van de totstandkoming van nieuwe nijverheidsondernemingen van bedoelden aard is bij Gouv. Besl. van 14 Sept. 1915 No. 11 eene bijzondere commissie ingesteld.

NIJVERHEID (MAATSCHAPPIJ VAN). Zie MAATSCHAPPIJEN en KOLONIAAL-MUSEUM.

O.

OA-OA (t. r. oewak oewak) (MAL.). Zie GIBBON.

OBA. Tidoreesch Sultansdomein op de Westkust van Midden-Halmahéra, van Dodinga gescheiden door de Kajasa. De kleine kampong ligt aan het strand. (zie HALMAHÉRA, Deel II blz. 8).

OBAA. Een der bronrivieren van de Digoel (zie aldaar), de grootste rivier van Zuid Nieuw-Guinea. De Obaa ontvangt haar water in een moerassig gebied; zij valt niet rechtstreeks in de Digoel, doch in de Mappi (zie aldaar), die op haar beurt in de Odammoen valt, den Noordelijken tak van de Digoel.

OBAD. Een rivier mondende op de Z.O.-kust van Nieuw-Guinea, ten W. van Méraukê. Op de kaarten wordt zij ten onrechte „Koembê" genaamd naar de kampong van dien naam aan den mond der rivier. Een linker zijrivier is de Sakoerrê. De oevers zijn vrij dicht bevolkt; de kampongs met hunne groote huizen maken een welvarenden indruk. De voornaamste kampongs zijn: Sarorê, Tomboei, Djamboe en Koembê. Groote sagoe- en klapperaanplantingen worden langs de oevers aangetroffen.

OBAT KAPOEKOEL (MAL.?). Zie CURANGA.

OBAT PAPÉDA (of Koelit papéda) (MAL. MOL.). De dikke schors van *Weinmannia sundana* Bl. (fam. *Cunoniaceae*), een boom van Ambon en de Molukken. Ze wordt in Ambon geregeld gebruikt bij het koken van de papéda. Deze krijgt daardoor een fraaie roode kleur, en ook de smaak wordt verbeterd. De bast wordt gedroogd en in bundeltjes bewaard.

OBAT SAGOEER (MAL. MOL.). Zie ARENGA SACCHARIFERA.

OBAT SÊRIAWAN (MAL.). Een in Indië vaak met goed gevolg aangewend kruidenmengsel tegen buikziekten en spruw, vooral bij de Indo-Europeanen in eere, en als „Species antiaphthosa" ook in de apotheken voorhanden. Er zijn verschillende recepten voor dit middel, dat veelal door Indische dames als specialiteit wordt verkocht. Hoofdbestanddeelen zijn: de glycyrrhizine-houdende blaadjes van saga (*Abrus*), de cumarine-houdende bast van poelasari (*Alyxia*) en de tannine-houdende bladen en bast van sêriawan (*Symplocos*). Een goed voorschrift is: daoen saga, d. sêmboeng, d. pêgagang (kaki koeda), d. mêniran, d. sêriawan, d. atjaran, kajoe manis, adas en poelasari, alles fijn gesneden en gemengd. Bij den patient bereidt men daaruit telkens het afkooksel voor één dag.

Zie voor deze medicijn: Dr. C L. v. d. Burg's monographie over Indische spruw, in Gen. Tijdschr. v. Ned.-Ind. XXI (1881), bl. 69.

OBI of **OMBI-EILANDEN.** Eilandengroep gelegen tusschen ongeveer 1° 20′ en 1° 45′ Z.B. en 127° 20′ en 128° 15′ O.L. behoorende tot de onderafdeeling Batjan van de gelijknamige afdeeling der residentie Ternate. Zij bestaat uit het groote eiland Ombi-ra, of Obi Bêsar de kleinere Salile of Ombi (Obi) Bisa, Tapat, Ombi (Obi) latoe, Gemoemoe en Toebalai en een menigte zeer kleine. Met uitzondering van Ombi-ra en Gemoemoe zijn al deze eilanden onbewoond. Ombi-ra strekt zich peervormig van West naar Oost uit met het smalste gedeelte aan de Oostzijde. Ruim vier-vijfde van het eiland, van het Westen afgerekend, vormt een massief, met zwaar bosch begroeid bergland, met vele toppen van 1000—1200 M. hoogte, welke alle den kenmerkenden vulkaanvorm missen. Jong-vulkanische verschijnselen zijn op de Obi-groep nooit waargenomen. Het Oostelijke deel is laag en vlak, langs de kust moerassig en met rizophoren bedekt. Ook langs de andere kusten ligt meest een vrij breede strandzoom, slechts op enkele plaatsen komt het gebergte tot vlak aan zee, o.a. aan de West- en Noordwest-kust. Het eiland is rijk aan riviertjes, die alle onbevaarbaar en in den drogen moesson door zandbanken versperd zijn. Op de Westkust even benoorden het eilandje Mala-Mala, waar het gebergte tot vlak aan zee reikt, ligt op ongeveer 150 M. hoogte en nog geen kilometer van de zee af een zoetwatermeer, door een bergrug van het strand gescheiden. Het heeft een onregelmatigen ovaalvorm met een lengteas N—Z., van ± 5 K.M. en een breedte van ± 2 K.M. In het Noorden wordt het door een waterval gevoed; de uitwatering is in het Zuiden. Van Juni tot September zijn de Oost- en Zuidkusten door hooge zeeën moeielijk te naderen, terwijl de Westkust van December tot Maart gevaarlijk is. Daar de Noordenwind door Halmahéra en Batjan gebroken wordt, verleent de straat tusschen Salile en Tapat het geheele jaar door een veiligen toegang tot de Noordkust van Ombi-ra. Tengevolge van de vochtigheid der atmosfeer zijn de Obi-eilanden dikwijls in nevelen gehuld.

De fauna wordt er vertegenwoordigd door zwijnen, slangen, de koesoe (buideldier), soorten vogels, w.o. kakatoes (behalve de witte), de ook op Batjan voorkomende paradijsvogel (*Semeioptera Wallacei*) en de loophoender. De wateren, die de eilanden omspoelen, zijn zeer vischrijk, doch onveilig door haaien en krokodillen. Bij verschillende kleinere eilanden wordt een minder soort paarlmoerschelp gevonden. Op de riffen om Gemoemoe vangt men tripang. In de wateren van Obi en Batjan vertoonen zich veelvuldig potvisschen, waarop echter geen jacht gemaakt wordt. De bosschen zijn rijk aan goed timmerhout, bamboe, gomboomen, sagoepalmen, rotan en andere boschprodukten.

Vaste nederzettingen worden alleen aangetroffen aan de monding der onbeduidende Laiwoei-rivier op de Noordkust en te Akelamo op de Zuidwestkust, alsmede op het eilandje Gemoemoe, naar men zegt, overblijfselen van de beruchte zeeroovers, die eertijds de wateren en kusten van Batjan onveilig maakten. Thans zijn de bewoners rustige visschers en damar-halers, die geregeld de hoofdelijke belasting aan den controleur te Batjan voldoen. Aan de mondingen van vele rivieren zijn kleine tijdelijke nederzettingen van Galelareezen, Tobeloreezen en Batjanners. Zij komen daar tot inzameling van damar en andere gommen, waaraan het land zeer rijk is. De concessionaresse van West Obi, de Obi gom copal Mij., te Laiwoei geves-

tigd, koopt die weder van hen op. De pachtschat door deze Mij sedert een tiental jaren betaald is het eenige voordeel door het Gouvernement tot nog toe van deze bezitting verkregen, waar tegenover staat dat ook nooit iets uitgegeven is om deze eilanden productief te maken.

De Obi-groep, in 1679 door de Compagnie voor eene jaarlijksche vergoeding van 420 realen van Batjan gepacht, werd bij acte dd. 9 Mei 1682 voor 700 rijksdaalders inééns door Alwadin II, sultan van Batjan aan de O.I. Comp. in vollen eigendom afgestaan. Ten overvloede werden de eilanden in 1876 bij publicatie tot staatsdomein verklaard. Alle vaste bewoners zijn daardoor gouvernements-onderdanen. Of de Obi-eilanden tijdens de overdracht bevolkt waren, weten wij niet. Wel wordt door Valentijn vermeld dat Obi in 1322 een koning had, die evenwel door de andere koningen niet als zoodanig erkend werd. Het eenige overblijfsel van eene occupatie in Compagnie's tijd is de ruïne van het blokhuis de Bril of den Briel, door den inlander Lodji genoemd, aan de Westkust van Ombi-ra. In 1672 van hout opgetrokken, had het oorspronkelijk eene bezetting van 24 man, die tegen den smokkelhandel in nagelen te waken had. In 1677 vervangen door een steenen gebouwtje, behield het slechts 7 man. In 1683 werd de post opgeheven.

Literatuur: H. D. Levyssohn Norman, Mededeelingen betreffende de Obi eilanden. T.A.G. Reeks 2, (1885), IV, p. 33; J. Stormer, Schets der Obi-eilanden. T. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 620; R. D. M. Verbeek. Jaarboek Mijnwezen 1908, p. 114 (met opgaat van verdere literatuur, blz. 117).

OBSERVATORIUM (KONINKLIJK-MAGNETISCH-METEOROLOGISCH) TE BATAVIA. 6° 11' 0" Z.B. en 106° 49' 50" O.L.

Aan A. von Humboldt, die door zijn krachtigen wetenschappelijken invloed de oprichting van grootsche meteorologisch-magnetische observatoria in Engeland en de Engelsche koloniën, alsmede een uitgebreid net van waarnemingsstations in Rusland en Duitschland wist tot stand te brengen, dankt ook het Observatorium te Batavia zijn ontstaan. Deze beroemde natuuronderzoeker maakte den, in 1856 op zijn doorreis naar Indië, tijdelijk te Berlijn vertoevenden Gouv.-Gen. Ch. F. Pahud opmerkzaam op het wenschelijke van de oprichting van een magn.-met. observatorium in den Ned.-Ind. Archipel. Dit gaf aanleiding tot het inwinnen door den Min. v. Kol. van het advies van den hoogleeraar Buys Ballot, directeur van het Kon. Ned. Meteorol. Instituut te Utrecht. Deze, instemmende met de denkbeelden van Von Humboldt, ontwierp een plan beoogende: 1°. de oprichting van een magn.-meteor. observatorium te Batavia; 2°. die van stations der tweede orde voor gelijksoortige waarnemingen in den geheelen Archipel; 3°. een magnetische opneming van den Archipel; 4°. de opzending van alle waarnemingen ter bewerking naar Utrecht. (Gelukkig voor de wetenschap is dit laatste punt nimmer tot verwezenlijking gekomen). Tevens werd door hem Dr. P. A. Bergsma aanbevolen om met de uitvoering dier denkbeelden belast te worden. Nadat de Minister nog den 2den Maart 1858 een gunstig advies van de Kon. Ak. v. Wetenschappen te Amsterdam verkregen had, en de Heer Bergsma, na volbrachte studie te Delft, bij Kon. Besl. van 7 Aug. 1858 tot ambtenaar 2e klasse voor den Indischen dienst was aangesteld, volgde in 1859 diens benoeming tot ingenieur van den geographischen dienst belast met de te verrichten magn.-meteor. waarnemingen. Zijne werkzaamheid bepaalde zich voorloopig tot de studie der genoemde wetenschappen, waaronder het bezoeken van de magn.-meteor. observatoria in Europa, en het aankoopen van de voor Batavia noodige instrumenten.

Bergsma ontscheepte in den aanvang van 1862 te Batavia. Het bleek weldra, dat in Nederland de kosten voor het observatorium veel te laag geraamd waren, zoodat het door Bergsma ontworpen volledige plan door de Regeering in Ned.-Indië werd afgekeurd. Daarop werd de vraag gesteld of een kleinere, minder kostbare inrichting voor een observatorium van de 2e orde, waar slechts driemaal daags zou worden waargenomen, niet voldoende zou zijn. Zeer terecht was Bergsma daartegen, wijl een dergelijke inrichting voor het aardmagnetisme van geen waarde en voor de meteorologie slechts van zeer beperkt nut zou zijn, doch begrijpende, dat de Regeering voorloopig niet zou toegeven, vergenoegde hij zich ten slotte met een tijdelijk observatorium. In 1863 betrok Bergsma een groot huis met ruim erf in de wijk Parapattan te Weltevreden en begon 1 Jan. 1864 met de dagelijksche meting van den regenval. Den 1sten Jan. 1866 werd in den aan de Tjiliwoeng grenzenden tuin van dit gehuurde huis met uurwaarnemingen der meteorologische elementen een aanvang gemaakt. Bergsma werd hierin bijgestaan door een zevental door hem opgeleide Javaansche assistenten. Deze reeks van uurlijksche waarnemingen en aflezingen wordt nog steeds onafbroken voortgezet. Eerst in 1873, nagenoeg 12 jaar na Bergsma's aankomst, werden de fondsen voor een te bouwen observatorium toegestaan. In 1875 werd op het reeds in gebruik zijnde erf, dat inmiddels door het Gouvt. was aangekocht, met het bouwen begonnen. In dat jaar werd ook Bergsma, tot nu toe Ingenieur voor den Geographischen Dienst, benoemd tot directeur van het Magnetisch en Meteorologisch Observatorium; eerst in 1899 werd aan het Observatorium het praedicaat „Koninklijk" verleend. In 1874 werd aan Bergsma een rekenaar toegevoegd en van 1874—77 de luit. t/z. Backer Overbeek als tijdelijk onderdirecteur. Deze laatste werd in 1877 door Dr. J. P. van der Stok met vaste aanstelling opgevolgd. In het voorjaar van 1882 ging Bergsma, na een ruim twintigjarig verblijf in Indië, met verlof naar Europa; op zijne reis daarheen overleed hij 1 Mei 1882 [1]). In Juni 1882 moest de rekenaar wegens ziekte het werk staken en op het laatst van hetzelfde jaar was Van der Stok, die Bergsma als directeur was opgevolgd, verplicht tot herstel van gezondheid een bergklimaat op te zoeken. De luit. t/z 2e kl. J. J. Poortman werd toen tijdelijk belast met het gaande houden van de meteorologische waarnemingen en in Februari

[1]) Zie over de oprichting van het magn.-met. observatorium: Levensschets van Dr. Bergsma door J. A. C. Oudemans, Nat. Tijdschrift v. N. I. Dl. XLV (1886) en Jaarb. K. Ak. v. Wet. Amst. 1882.

1883 werd een nieuwe rekenaar benoemd. De directeur, na eenige maanden teruggekeerd zijnde, zag zich in October verplicht met spoed-certificaat naar Europa te vertrekken. In hetzelfde jaar 1882 werd het observatorium geheel losgemaakt van den geographischen dienst en ressorteerde sedert dien tijd rechtstreeks onder het Dep. der Marine. In Juli 1884 kwam Dr. S. Figee als onderdirecteur uit en nam de leiding waar tot einde November 1885 ,toen Van der Stok hersteld uit Europa terugkeerde; de tijdelijke tegenspoed was toen ten einde; een nieuw tijdperk van bloei begon. Van der Stok bekleedde het directeurschap tot 1899, toen hij begin Mei naar Europa terugkeerde en opgevolgd werd door den onderdirecteur Dr. S. Figee, die van verlof terugkwam uit Europa, waarheen hij een jaar tevoren was vertrokken. Het onderdirecteurschap werd toen waargenomen door Dr. W. van Bemmelen, daartoe in Juni 1898 uitgezonden. In Mei 1905 keerde Figee met ziekteverlof naar Europa en tot eind Augustus 1908 werd het directeurschap door Van Bemmelen en het onderdirecteurschap door den gepensionneerden luitenant ter zee 2e kl. F. H. Staverman waargenomen. Begin Sept. 1908 werd de eerste tot directeur benoemd en vertrok tegelijk met verlof wegens langdurigen dienst naar Europa. Hij werd tot einde Maart 1910 vervangen door den in Augustus 1908 uitgezonden Dr. C. Braak, terwijl Staverman het onderdirecteurschap bleef waarnemen. Deze laatste bleef daarna ter beschikking van den directeur op het Observatorium werkzaam. Terwijl al in 1904 een tweede rekenaarsplaats was ingesteld en reeds sinds lang het aantal Javaansche assistenten tot een twaalftal was vermeerderd, werd in 1909 het personeel met tijdelijke krachten uitgebreid ten dienste van het aangevangen onderzoek der hoogere luchtlagen. Spoedig daarna, 1 October 1909, werd de luit. t/z 2de kl. A. E. Rambaldo ten behoeve van dat onderzoek aan het Observatorium gedetacheerd en bleef een jaar lang werkzaam. Niet lang na die periode van werkzaamheid, hierachter nader beschreven, viel hij als slachtoffer van zijn streven.

Tengevolge van voorstellen door den directeur tijdens zijn verlof in Europa gedaan om het personeel en de middelen van het Observatorium belangrijk uit te breiden, om eindelijk een net van secundaire meteorologische stations over den Archipel te kunnen stichten (zie hierachter), en ook het onderzoek der hoogere luchtlagen met kracht te kunnen aanvatten, werd in 1911 zulk een uitbreiding op de begrooting van 1912 gebracht en aangenomen.

Met 1 Jan. werd de formatie van het Europeesch personeel gebracht op een directeur, een onderdirecteur, twee wetenschappelijke medewerkers, een eerste en drie tweede rekenaars benevens klerken; verder het inlandsche personeel op twee hoofdassistenten, twaalf assistenten en zes leerling-assistenten.

In den aanvang van het jaar 1912 werd door het Gouvernement een afzonderlijk bedrag toegestaan ten einde zoo veel mogelijk volledig, alle op Java verrichte regenwaarnemingen te verzamelen en te bewerken, en ten dienste daarvan een aantal tijdelijke hulpkrachten te werk gesteld. Om de blijvende werkzaamheden, die uit het bijhouden van dit „regenarchief" zouden voortvloeien, te kunnen uitvoeren en ook den zeer vermeerderden omvang van den klimatologischen dienst het hoofd te kunnen bieden, werd in 1913 opnieuw een personeelsuitbreiding voorgesteld en toegestaan. Tevens werden de titels van eersten rekenaar, tweeden rekenaar en klerk veranderd resp. in hoofdobservator, observator en rekenaar.

Deze nieuwe formatie, 1 Jan. 1914 ingesteld, bestaat uit: directeur, onderdirecteur, 2 wet. medewerkers, 1 hoofdobservator, 5 observatoren, 10 rekenaars, 2 inl. hoofdassistenten, 18 inl. assistenten, 13 inl. assistent-leerlingen.

Is in het vorenstaande de stichting en de ontwikkeling van het Observatorium, wat aangaat het personeele element, geschetst, zoo zij hierachter een overzicht gegeven van het ontstaan der verschillende waarnemingsreeksen door en onder leiding van het Observatorium verricht, alsmede van de publicatie der uitkomsten.

Meteorologische waarnemingen op het Observatorium verricht. Tijdens de stichting van het Observatorium waren de zelfregistreerende meteorologische instrumenten nog geenszins op die trap van volmaking, waarop zij thans staan, zoodat Bergsma het stelsel van uurlijksche aflezing door elkaar afwisselende waarnemers invoerde. Als waarnemers had hij een zevental Javanen opgeleid, waarvan vijf elkaar om de zes uur in de waarneming opvolgden. Dit stelsel is zoo deugdelijk gebleken, dat het tot den huidigen dag onveranderd behouden is gebleven.

Nadat de waarnemingen een drietal jaren aan den gang waren, ging Bergsma tot een publicatie in extenso over in het eerste deel van Annalen in de Engelsche taal met den titel „Observations made at the meteorological and magnetical Observatory at Batavia". Hij volgde hierbij het model, waarin Sabine de uitkomsten der Engelsche koloniale Observatoria had gepubliceerd. Ook in andere dingen volgde hij het Engelsche voorbeeld. Zoo liet hij op Zondag en andere Christelijke feestdagen niet waarnemen en verliet eerst na 10 jaren (1 Jan. 1876) dit puriteinsche systeem.

De waarnemingen werden begonnen met die van den barometer, den thermometer met drogen en dien met natten bol, den regenmeter en den windwijzer.

De thermometers waren in een jaloeziekooi onder een groote, naar Noord en Zuid open loods in den tuin van het Observatorium opgehangen en hierin is tot nu toe geen verandering gebracht.

De regenmeter stond boven op het dak van het hoofdgebouw en de zelfregistreerende windwijzer op het 30 M. hooge dak van het z.g.n. „Groote Huis" aan het Waterlooplein op 1400 M. afstand van het Observatorium. Na 1874 was deze laatste voordurend in het ongereede, werd buiten gebruik gesteld en in 1879 vervangen door een anemograaf van Beckley, die op het dak van een der Observatorium-gebouwen geplaatst werd en die windrichting en snelheid opteekent. In 1903 werd naast dezen anemograaf nog een lichte, electrisch registreerende windsnelheidsmeter opgesteld.

In 1867 begon Bergsma ook met de aanteekening van onweders en aardbevingen, die hij, behalve in de annalen van het Observatorium, evenees publiceerde in het Natuurkundig Tijdschrift

van N. I. Sedert 1879 wordt de regenval geregistreerd, eerst door één, later (1902) door twee pluviografen van verschillend stelsel.

In 1880 werd begonnen met de uurlijksche schatting van den bewolkingsgraad.

Registratie der atmospherische electriciteit begon in 1886 en werd in 1903 gestaakt; bodemtemperaturen op verschillende diepte waargenomen vingen in 1886 aan, maar moesten reeds na een jaar, door het breken der thermometers, gestaakt worden. Waarnemingen van de zonnestraling met een thermometer, voorzien van een gezwarten bol in vacuo, werden in 1886 begonnen en tot en met 1903 voortgezet.

De uitkomsten met een zonneschijnautograaf verkregen worden sedert 1889 gepubliceerd.

Van 1 Mei 1896 tot ultimo April 1897, het zoogenaamde internationale wolkenwaarnemings-jaar, werd deelgenomen in de allerwege verrichte werkzaamheden, zoowel door visuëele waarnemingen der wolkendrift, als door hoogtebepalingen door middel van gelijktijdige photographische opnemingen op twee punten. De visuëele waarnemingen werden nog jaren lang voortgezet en de gezamentlijke uitkomsten door Figee gepubliceerd in App. II van Vol. XXX der „Observations". In 1907 werd een aanvang gemaakt met de waarneming der Cirrusdrift, voorts werd in 1911 een verdampingsmeter volgens Wild geplaatst en in 1912 een zelfregistreerende verdampingsmeter volgens Kassner. Een instrument voor het meten van den max. winddruk voor elken dag werd in 1910 opgesteld.

In dat jaar werd ook aangevangen met het regelmatig waarnemen van de temperatuur en betrekkelijke vochtigheid, door middel van geventileerde psychrometers, zoowel in de thermometerkooi, als buiten de loods in den tuin, ten einde den vrij belangrijken invloed van kooi en loods op den stand der daarin opgehangen thermometers te bepalen.

Het onderzoek der hoogere luchtlagen door middel van vliegers en ballons werd in 1909 aangevangen, eerst met loodsballon-viseeringen later door vlieger- en kabelballonwaarnemingen, die op het Koningsplein verricht werden.

In het volgend jaar werden in Februari de eerste registreerballons opgelaten en wel te Dèpok, maar spoedig daarna aan het Observatorium.

Loodsballons zijn ballons van cautchouc, met een gewicht van enkele tientallen grammen, die zoo ver met waterstofgas worden gevuld, dat ze een stijgkracht van twee à driemaal hun eigen gewicht hebben. Ze stijgen dan met een snelheid van 100 à 200 M. in de minuut op. Hooger komende zetten ze zich uit, omdat de luchtdrukking met de hoogte afneemt. De stijgsnelheid verandert maar zeer weinig, eerst in groote hoogten (boven 10000 M.) groeit zij belangrijk aan. Die stijgsnelheid is bepaald geworden en dus bij een opstijging als bekend aan te nemen en hiermee kan steeds uit den tijd, verloopen sinds de oplating, de hoogte der ballon berekend worden.

Wordt nu met een theodoliet azimuth en hoogtehoek, bijv. iedere minuut bepaald, dan is daaruit de afdrijving der ballon op verschillende hoogten af te leiden en daaruit volgt weer de windrichting en snelheid op die verschillende hoogten. Op groote hoogte barst eindelijk de ballon.

Registreerballons zijn ballons van dezelfde rekbare stof, maar veel grooter (gewicht 1—3 K. G.). Hun wordt een stijgkracht van ± 3 K. G. gegeven en hiermede voeren ze een teenen mandje omhoog, waarin een licht instrument is verpakt, dat luchtdrukking, temperatuur en betrekkelijke vochtigheid opteekent. De ballons stijgen met een snelheid van ± 300 M. in de minuut omhoog en barsten meest op hoogten boven 15000 M. Dan komt een valscherm in functie en daalt het mandje met het instrument eerst snel en allengs langzamer, totdat het ergens neervalt. Adressen en een brief, op doek gedrukt, geven den vinder de noodige aanwijzingen waar het gevondene terug te bezorgen. Inderdaad zijn van een kleine honderd opgelaten ballons een 60 à 70 teruggebracht; zij waren in de residenties Batavia en Bantam gevonden. De omstandigheid, dat het windregime meest Oostelijk en Westelijk is, maakt het mogelijk de oplatingen in het zoo dicht bij zee gelegen Weltevreden te laten plaats vinden. De grootste hoogte, uit welke een bruikbare opteekening naar beneden is gebracht, bedroeg 26000 M. Kabelballons zijn van niet rekbare stof gemaakt; zij worden aan een dunne staaldraad opgelaten. Die, welke te Batavia gebruikt zijn, hadden een inhoud van 30 en 36 M³, en werden met lichtgas gevuld. Zij zijn meest op het Koningsplein opgelaten; daarvoor was, van 1909—'12, een hut midden op het plein opgericht.

De hoogten, met die ballons, die zwaardere registreerapparaten omhoog voerden, bereikt, is ± 3000 M. Toen in 1912 de electrische tram rond het Koningsplein in bedrijf kwam, moesten de oplatingen gestaakt worden, om gevaar van contacten te vermijden. Brak toch de staaldraad, dan zou die misschien met den kabel van den tram in contact kunnen komen en verder op den grond door personen aangeraakt kunnen worden, wat noodlottige gevolgen had kunnen hebben.

Later in 1913 werden nog registreerballons aan een staaldraad opgelaten en hiermede hoogten van meer dan 3000 M. bereikt.

Ook vliegers, van z. g. n. amerikaansch model, werden op het Koningsplein opgelaten en daarmee registreerapparaten omhoog gebracht. Meestal werden meerdere vliegers op één draad gezet om grootere hoogten tot ± 3000 M. te kunnen bereiken.

De vliegerwaarnemingen werden ook op zee gedaan, waartoe eenige reizen in de Java- en de Chineesche Zee werden gedaan door den onderdirecteur Braak en den aan het Observatorium voor het onderzoek der hoogere luchtlagen gedetacheerden luitenant t/z 2e kl. Rambaldo. Ook een reis naar Ambon werd in 1912 vóór dat doel door Braak gedaan.

Oplating en viseering uit twee punten van zeer groote loodsballons, waarmee alreeds in 1910 werd begonnen, gaf weldra merkwaardige uitkomsten omtrent de luchtstroomingen, die op hoogten, tot 30 K.M. toe, boven Java heerschen.

Magnetische waarnemingen. Het tijdelijk karakter, dat het Observatorium in den aanvang droeg, verhinderde Bergsma om den magnetograaf van Adie, die door Van der Stok uit Europa was medegebracht, op te stellen. Hij stelde zich daarom tevreden met een declinometer en liet den 1sten Jan. 1866 naast de uurlijksche aflezing der meteorologische instrumenten, ook die van

dit instrument aanvangen en voortzetten, totdat zij wegens den bouw van een nieuw paviljoen gestaakt moesten worden.

Absolute bepalingen der declinatie, inclinatie en hor. intensiteit werden in het eerste lustrum door Bergsma regelmatig verricht met een magnetometer van Jones en een inclinatie-cirkel van Barrow. De magnetograaf van Adie werd in Dec. 1879 opgesteld, maar het photographisch papier gaf in de eerste jaren onoverkomelijke bezwaren, zoodat eerst in Juli 1882 bruikbare uitkomsten werden verkregen. Ongelukkigerwijze veroorzaakte al in Dec. van dat zelfde jaar het vertrek wegens ziekte van Van der Stok opnieuw een onderbreking, die duurde tot April van het volgend jaar. Daarna bleef de magnetograaf 16 jaar lang ongestoord in functie, totdat in 1899 een electrische tram haar bedrijf opende waardoor het instrument dermate gestoord werd, dat de verdere berekening van uurlijksche waarden onmogelijk bleek. Enkel de gemiddelde dagelijksche schommeling voor iedere maand kon, en dat nog maar gebrekkig, bepaald worden. Op kosten van de Batavia Electrische Trammaatschappij werd in 1901 te Buitenzorg in den Cultuurtuin een paviljoen gebouwd en daarheen in October en November van dat jaar de magnetograaf verhuisd en in December in werking gebracht. Hierdoor was het mogelijk om deel te nemen in de internationale magnetische termijnwaarnemingen, die, ten behoeve van het Zuidpoolonderzoek, op 1 Febr. 1902 aanvingen.

Daar de electrische tram gedurende de nachturen haar bedrijf staakte, was het mogelijk om 's nachts ongestoorde registraties te verkrijgen. Daarom werd niet alleen het verrichten der absolute bepalingen te Batavia voortgezet, maar werd ook een stel variatie-instrumenten voor oogaflezingen aldaar gehouden en geregeld gebruikt, terwijl bovendien voor speciale onderzoekingen een drietal zeer gevoelige photographisch registreerende variometers werd opgesteld. Dit stel werd echter in Mei 1904 eveneens in het paviljoen te Buitenzorg opgesteld en registreert daar sedert dien naast den magnetograaf van Adie.

De magnetische waarnemingen geschieden met instrumenten, onderscheiden in die voor absolute of reiswaarnemingen en die voor variatie-waarnemingen. De voornaamste instrumenten der eerste groep zijn de magnetische theodoliet tot bepaling van declinatie en horizontale intensiteit en het inclinatorium. De grootte der aardmagnetische kracht in hare hoofdpunten op aarde bedraagt nog niet het $^1/_{1000}$ der zwaartekracht, hare variaties zijn nog veel geringer en om die reden vereischen de instrumenten der tweede soort (variatie-instrumenten) een onveranderde opstelling in bijzondere gebouwen van nagenoeg constante temperatuur en daarom meest onderaardsch en van een niet magnetisch induceerbaar materiaal opgetrokken. De geringe jaarlijksche schommeling in de temperatuur te Batavia en Buitenzorg, gepaard aan een dagelijksche schommeling, eveneens van niet groote amplitudo, maakt aldaar het gebruik van een onderaardsch, of kunstmatig verwarmd gebouw onnoodig.

Het grond-denkbeeld, waarop de variatie-instrumenten berusten, is dat der Poggendorfsche spiegelaflezing; de aan een magneet bevestigde spiegel kaatst het beeld eener schaalverdeeling in een kijker terug. Brooke bezigde het eerst de fotografie voor een onafgebroken registreering van den stand der magneetnaalden, later door Welsh verbeterd. Bij het hieruit ontstane Kew-model, ook te Batavia in werking, zijn de instrumenten op 4 (boter 6) afzonderlijke zuilen geplaatst. Voor de fotografische registreering werpt een lichtbron met behulp van lenzen een bundel onderling evenwijdige lichtstralen door een nauwe spleet op twee halfronde vlakke spiegeltjes, die met hun diameter elkaar bijna aanraken. Voor de declinatie staat het onderste dezer spiegeltjes vast, het bovenste is aan een vrij opgehangen magneet bevestigd en met deze beweeglijk. Beide spiegeltjes werpen nu ieder een beeld van de verlichte spleet naar een met lichtgevoelig papier bekleeden trommel; alvorens deze te treffen worden beide beelden door een cilindervormige lens in lichtende punten veranderd. Het lichtpunt van het vaste spiegeltje staat stil, dat van het bovenste brengt de beweging van de magneet vergroot op de rol over. Daar de trommel met eenparige snelheid om zijn as roteert, beschrijft het eerste beeld een rechte lijn, het tweede een kromme, welke door verwijdering van het papier van den trommel en fotografische ontwikkeling zichtbaar gefixeerd worden. In 1899 werden nog thermografen aangebracht, eveneens voorzien van een spiegeltje, dat tusschen de beide andere staat en een temperatuurlijn op het photogram teekent. De fotografische instrumenten teekenen onafgebroken de drie componenten van de krachten, die de magneetnaald van stand doen veranderen, nl. een horizontaal en een vertikaal in den magnetischen meridiaan en een horizontaal loodrecht op de eerste; maar de veranderingen in deze krachtcomponenten zijn niet geheel het gevolg van de veranderingen van het aardmagnetisme. Zekere krachten, zich openbarende, hetzij als electrische stroomen in de atmosfeer of als zoodanig in het lichaam der aarde, veroorzaken variaties in den stand der magneetnaalden. Dergelijke electrische stroomen hebben directen invloed op den stand der naald en ook indirecten door de veranderingen, die zij in het aardmagnetisme veroorzaken. Uit de fotografische aanteekeningen worden uurwaarden en hun gemiddelden afgeleid tot bepaling der dagelijksche en jaarlijksche periode, alsmede om een onderzoek naar de storingen mogelijk te maken. Een tweede doel der variatie-waarnemingen is het verschaffen der correcties, welke de absolute bepalingen van een magnetische opneming der omliggende landen vereischen, om alle tot éénzelfde tijdstip herleid te worden. De magnetische variaties zijn in hoofdzaak te onderscheiden in: solaire variaties, afhangende van den uurhoek en de coördinaten van de zon; lunaire variaties, beheerscht door dergelijke elementen van de maan; seculaire variatics, vermoedelijk ook periodiek, evenals de voorafgaande, maar volgens perioden van langeren duur en eindelijk storingen en magnetische stormen. De beide eerste, soorten van periodieke variaties (solaire en lunaire) zijn, evenals de storingen, weer onderworpen aan een variatie van grootere periode (11.2 jaar) overeenkomende met die in de veelvuldigheid der zonnevlekken. De magnetische elementen zijn veelvuldig onder-

hevig aan plotselinge min of meer groote storingen, welke soms $^1/_{30}$ van het normale bedrag kunnen bereiken. Somtijds zijn deze storingen krachtiger en veelvuldiger dan op andere tijden, zóó zelfs, dat de regelmatige variaties, die in tijden van geringer storing duidelijk waarneembaar zijn, geheel bedekt worden. Men heeft gevonden, dat deze storingen op bepaalde tijden van den dag en van het jaar en na zekere groote tijdruimten meer voorkomen dan op andere, hoewel iedere individueele storing onregelmatig optreedt. Behalve deze gewone storingen komen er nu en dan tijdruimten voor, gedurende welke het aardmagnetisme voor enkele dagen sterk gestoord is. Dit zijn de magnetische stormen, welker omvang dikwijls gelijktijdig op ver van elkaar verwijderde stations wordt waargenomen.

In de jaren 1903 en 1907 werden registraties van den electrischen aardstroom tot stand gebracht; waarvoor het Observatorium in draadverbinding werd gebracht met verschillende telefoon- en telegraafkabels over Java en naar Billiton.

De uitkomsten uit die waarnemingen getrokken, zijn door Van Bemmelen gepubliceerd in de Versl. en Meded. d. Kon. Akad. v. Wet. te Amsterdam 1908. Aangetoond werd, dat iedere schommeling in de aardmagneetkracht vergezeld gaat van een overeenkomstige in den aardstroom, maar dat de laatste in phase voorafgaat. Dat phase-verschil was voor verschillende terreinen anders en scheen van hun geologische gesteldheid af te hangen. Voorts was de amplitudo der aardstroomschommeling des te grooter in verhouding tot die der aardmagnetische kracht, naarmate de periode der schommeling korter was.

Hoewel in het werkprogramma van Bergsma was opgenomen een magnetische opneming van den Archipel, was het hem wegens gebrek aan Europeesch personeel onmogelijk om hieraan uitvoering te geven. Deze leemte werd evenwel aangevuld door Dr. E. van Ryckevorsel, uit Rotterdam, die in de jaren 1874—'77 een dergelijke opneming tot stand bracht en ten dienste van deze onderneming vele waarnemingen op het Observatorium verrichtte.

In de jaren 1903—'07 werd de opneming herhaald door Van Bemmelen; de waarnemingen in 1907 werden door Staverman gedaan. (Zie verder AARDMAGNETISME).

Seismologische waarnemingen. Terwijl de verzameling van aardbevingsberichten uit den Archipel en de publicatie in het Natuurkundig Tijdschrift al in 1867 werden aangevangen, werd eerst in 1898 met een geregelde registratie der microseismen een begin gemaakt, toen in dat jaar de photographisch registreerende horizontaal-slinger volgens Milne opgesteld was geworden. In het volgende jaar werd ook een photographische seismograaf volgens Ehlert in werking gebracht. Een groote vooruitgang vond in het einde van het jaar 1908 plaats, toen een groote seismograaf volgens Wiechert (met een traagheidsmassa van 1000 K.G.) opgesteld werd en in een afzonderlijk maandbericht de uitkomsten geregeld gepubliceerd werden.

Ook werden in 1907 te Ambon en Padang zelfregistreerende seismografen in functie gebracht, maar talrijke bezwaren en de betrekkelijk geringe gevoeligheid dier instrumenten waren oorzaak, dat ze in 1912 weggenomen werden.

De horizontaal-seismografen van Milne en Bosch bezitten als vitaal gedeelte een horizontaal opgehangen staaf met een gewicht aan haar eene, vrije uiteinde. Aan het andere uiteinde rust zij met een punt tegen een standaard en van het vrije uiteinde gaat een ophangdraad naar den top van den standaard.

Wordt nu aan den standaard een helling gegeven, loodrecht op het verticale vlak door de in evenwicht zijnde staaf gedacht, dan zoekt de staaf een nieuwen evenwichtstand op en schommelt om dien stand heen en weer. (Men denke aan de slaande deuren van een kast, die uit het lood staat). Hoe minder nu de helling van de staaf van den horizontalen stand afwijkt, des te gevoeliger is zij voor de hellingen van den standaard en des te langzamer zijn die slingeringen. De standaard schuift bij een aardbeving met de aarde mee heen en weer en de staaf zwaait dientengevolge ook heen en weer, omdat het gewicht aan haar uiteinde door zijn traagheid die bewegingen niet volgen kan. De bewegingen der staaf worden bij Milne's seismograaf photographisch opgeteekend op een strook papier van 5 c. M. breed, die 6 c.M. per uur door een uurwerk voortbewogen wordt. Bij de veel grootere Bosch-seismografen schrijft de staaf door middel van een vergrootingshefboom met een pen op beroet papier, dat op een cilinder gespannen is, die in een uur rondwentelt en tegelijk eenige millimeters in de richting van zijn as zich voortbeweegt.

De seismograaf van Wiechert is eigenlijk een omgekeerde conische slinger. Een gewicht van 1000 K. G. staat met één poot op een grondvlak en wordt aan zijn top door veertjes in evenwicht gehouden. Daar vergrootings-hefboomen zijn aangebracht, zijn hiervoor maar kleine veeren noodig. Bij een aardbeving schommelt de stelling van het instrument met de aarde mee, maar blijft het groote trage gewicht stationnair. De betrekkelijke bewegingen worden door hefboomen een paar honderd maal vergroot en met pennen op beroet papier opgeschreven. Twee pennen schrijven resp. de schommelingen in O-W en N-Z richting op. Het papier wordt weer in één uur rondgewenteld en beweegt zich ondertusschen in de richting der as voort. In één minuut beweegt zich het papier onder de pen over een afstand van 15 m.M. voort.

Astronomische waarnemingen. De waarnemingen op astronomisch gebied bepalen zich naast tijdsbepalingen tot het dagelijks opteekenen van de zichtbare zonnevlekken, waarmede in 1883 begonnen werd. In 1907 werden deze waarnemingen in overeenstemming gebracht met de internationale coöperatie op dat gebied; ze worden sindsdien gepubliceerd in de „Astronomische Mitteilungen" der „Schweizerische Naturforschende Gesellschaft".

De tijdsbepalingen geschiedden tot 1910 door het nemen van zonshoogten met een prismacirkel en sinds 1911 door middel van steerwaarnemingen met een passage-instrument van Pistor & Martins. Door die bepalingen wordt voortdurend gecontroleerd de gang van een astronomische pendule van Hohwü (no. 16).

Sinds 1 Mei 1908 (bij gelegenheid van de invoering van den Java-tijd [1]) wordt iedereen

[1]) Java-tijd is 12 minuten later dan de tijd geldende voor den ouden Uitkijk te Batavia.

morgen een electrisch sein gegeven aan het Telegraafkantoor te Weltevreden en het Station Weltevreden (Kĕmajoran) der Staatsspoorwegen, die voor de verdere telegraphische verspreiding over dĕn Archipel van den juisten tijd zorg dragen.

Sinds Maart 1910 worden aan den Beheerder der Tijdbalinrichting te Tandjoeng Priok, en sinds April 1914 aan dien te Soerabaja, telefonische tijdseinen gegeven, waarmee de gang der daar opgestelde pendules wordt gecontroleerd. Andere instituten en particulieren krijgen evenzoo telefonische tijdseinen.

De waarnemingen op het Observatorium te Batavia, zijn neergelegd in: *a* „Observations made at the royal magnetical and meteorological Observatory at Batavia" (folio), thans gevorderd tot vol. 36 (1913); b. Seismological Bulletin. Het eerste deel „Observations", door Bergsma in 1871 uitgegeven, bevat 115 bl. tekst en 343 bl. waarnemingen in extenso en wel de meteorologische van 1 Jan. 1866—31 Dec. 1868, de magnetische van 1 Juli 1867—30 Juni 1870. Het bleek uit dit deel overtuigend, dat het Observatorium, hoezeer ook tegengewerkt, zoowel in zijne werkzaamheden (uurwaarnemingen) als in zijne publicaties (alles in extenso) toenmaals de moederinrichting, het Kon. Ned. Meteorologisch Instituut in Utrecht, in belangrijkheid verre overtrof. Prof. Hann getuigde indertijd van dezen eersteling als „ein höchst werthvolle groszartig angelegte Publication" en na het verschijnen van het 4de deel: „Bergsma hat eine riesige Arbeit geliefert". In de voorrede van vol. III, verschenen in 1878, toen eindelijk de oprichting van een vast observatorium een feit geworden was, gaf Bergsma een kort relaas van de daaraan voorafgegane geschiedenis. Dit deel bevat tevens een discussie van de storingen in de aardmagnetische variaties. Vol. 5, de laatste door Bergsma bezorgde uitgave, verschenen in 1882, bevat behalve de waarnemingen in 1879, nog een overzicht van deze gedurende de tijdruimte 1866—1880. In vol 6, de eerste door Van der Stok bezorgde publicatie in 1885, zegt deze over de voorafgegane banden: (they) „are a model of judicious and exact treatment of carefully made observations; they are an imperishable monument to the author's memory and for the observatory a firm base further to build on". In hetzelfde deel komt ook een drietal onderzoekingen voor ingesteld met de waarnemingen „with exclusion of all attempts at explanation and speculation". Met vol. 10 (1887) is de vorm der publicatie eenigszins gewijzigd, de onregelmatige verschijning der deelen met waarnemingen maakt plaats voor de geregelde publicatie van Annalen, telkens de waarnemingen van één jaar bevattend. Vol. 13 (1890) geeft ook de resultaten van alle waarnemingen gedurende 25 jaar; slechts die van den zonneschijn- autograaf en den „thermometer met zwarten bol in vacuo" alsmede van de electrische potentiaal der atmosfeer ontbreken, daar de waarnemingen hiervan nog niet over volle 5 jaar voorhanden zijn. Een nieuw overzicht der meteorol. waarn., nu over 1866—'95, is in vol. 18 voorhanden. Een overzicht der magnetische variatiewaarnemingen voorkomende in vol. 16 loopt over een volledige periode in het aantal zonnevlekken (ongeveer 11,2 jaar).

Verder vindt men in vols 18 en 23 meteorologische overzichten resp. voor de tijdperken 1866—1895 en 1866—1900.

Vol. 12 part. II is geheel gewijd aan de uitkomsten der magnetische waarnemingsreeks van 1882—1899 en in vols. 17 en 26 vindt men tabellen voor den lunairen invloed op het aardmagnetisme.

De uitkomsten met de seismografen verkregen werden eerst in deze volumina opgenomen (vol. 21—31), vervolgens in een maandelijksch „Seismological Bulletin".

Bij deze volumina werden appendices uitgegeven, bevattende bizondere onderzoekingen door de directeuren Van der Stok, Figee en Van Bemmelen verricht. Sedert 1911 vinden die ook een plaats in een reeks: „Verhandelingen", waarvan de eerste twee de uitkomsten van aërologische onderzoekingen bevatten.

In Vol. 27 is voor het eerst opgenomen een volledig overzicht van de publicaties van het Observatorium, die in de volgende deelen telkens, in bijgewerkten vorm, wordt herhaald.

Bizonderheden omtrent de lotgevallen van het Observatorium en de waarnemingen aldaar verricht, worden o. a. gevonden in het sinds 1910 verschijnend „Jaarverslag".

Meteorologische waarnemingen, elders in den Archipel verricht.

A. Regenwaarnemingen. De uitvoering van het 2de punt van zijn werk-programma: „de oprichting van meteorologische stations in den Archipel", was voor Bergsma een onmogelijkheid, zelfs nadat hij na jarenlangen strijd tot de stichting van het hoofdobservatorium was gekomen. Alléén, als hij stond, slechts geholpen door enkele Javaansche waarnemers, kon hij eigenlijk geen dag lang Batavia verlaten zonder de continuiteit der waarnemingsreeksen in gevaar te brengen.

Eerst in 1876, toen hij sinds 1874 door een onder-directeur bijgestaan werd, kon aan de stichting van een net van secondaire stations gedacht worden en toen begon hij met het meest urgente, n.l. de stichting van een net van regenstations, dat 1 Jan. 1879 in werking kwam met 74 stations op Java en 44 in de Buitenbezittingen en dat zich in den aanvang van het jaar 1884 reeds had uitgebreid tot resp. 90 en 77. Medegaande met de eerst geleidelijke en in de laatste jaren sprongswijze uitbreiding van onze bestuursvestigingen, bedroeg ult°. 1915 dat aantal reeds voor de Buitenbezittingen 358, terwijl voor Java, waar op tallooze plaatsen door particulieren regenwaarnemingen worden verricht, het aantal minder uitbreiding onderging en op genoemd tijdstip 189 bedroeg.

De uitkomsten der metingen worden maandelijks volledig gepubliceerd als bijvoegsel tot de Javasche Courant onder den titel „Regenwaarnemingen in Nederlandsch-Indië." Samengebonden tot jaarlijksche volumina worden zij verder in buiten- en binnenland verspreid. Ieder jaar worden nieuwe maand- en jaargemiddelden voor de hoeveelheid en het aantal regendagen voor het geheele waarnemingstijdperk opgenomen naast de overeenkomstige samenstelling voor dat jaar zelf. Te beginnen met Vol. 32 (1911) worden deze uitkomsten in een afzonderlijk „tweede" deel vereenigd. Maand- en

jaargemiddelden werden t/m 1917 in den Regeeringsalmanak opgenomen.

Bergsma ontwierp voor zijn net een regenmeter en een waarnemingsstelsel en liet de waarnemingen (of de leiding der waarnemingen) opdragen aan officieren van gezondheid, bestuursambtenaren en zoo noodig aan lichtwachters en andere lagere beambten. Ook enkele particulieren namen de verplichtingen op zich.

Over het algemeen is zijn stelsel deugdelijk gebleken en is het mogelijk geweest daaraan vast te blijven houden. Enkel tegen het model regenmeter ontwikkelden zich eenige bezwaren. Ten eerste was zijn capaciteit te klein, daar hij in maximo slechts 275 m.M. regen kon bevatten en deze hoeveelheid in den Archipel zelfs in één etmaal reeds vaak wordt overschreden. Ten tweede was de inhoudsverdeeling van het bijbehoorende maatglas weinig verschillend, van die van een kubieken centimeter glas, indien men 10 c.M.³ voor 1 m.M. regen, enz. aannam. Hierdoor bestond het gevaar, dat ongemerkt een dergelijk glas in gebruik werd genomen. Ten derde was de regenmeter door zijn ijzeren voetstuk en maatkan vrij kostbaar.

Daarom werd in 1908 een nieuw soort regenmeter ontworpen, bij welke die bezwaren ondervangen waren, en die zich aansloot bij den regenmeter, die in 1885 door den toenmaligen secretaris der Kon. Natuurk. Vereeniging, Dr. S. Figee (onderdirecteur v/h Observatorium) was ontworpen en voor particulieren beschikbaar was gesteld en die bekend is onder den naam „regenmeter model Kon. Natuurk. Vereeniging".

In 1910 zijn aan den nieuwen Observatoriumregenmeter nog eenige veranderingen aangebracht.

Deze nieuwe regenmeters worden ook door het Observatorium tegen den kostprijs voor particulieren beschikbaar gesteld.

Door het initiatief der Kon. Natuurk. Vereeniging werden talrijke regenwaarnemingen door den Dienst der Irrigaties en door particulieren verricht, verzameld en in haar Tijdschrift (Nat. Tijdschr. v. N. I.) jaarlijks gepubliceerd. De uitkomsten voor de jaren 1886—1900 zijn te vinden in de Deelen 46—62.

Het werd spoedig daarna door het Observatorium wenschelijk geacht, het regenmateriaal verder te verzamelen en te bewerken, en zoo verscheen, nadat door oproeping in de dagbladen en circulaires nog veel nieuw materiaal was verkregen, in 1908 een werk getiteld: „Over den Regenval op Java". Uitkomsten der waarnemingen op ruim 700 stations op Java in het tijdperk 1879 tot 1905 door Dr. W. van Bemmelen [1]), waarin behalve tabellen voor de gemiddelde maandelijksche waarden (hoeveelheid, aantal regendagen en maximum val per etmaal), alsmede station- en regenkaarten, ook verschillende algemeene uitkomsten omtrent den regenval te vinden zijn.

Reeds tijdens de uitgave bleek, dat nog veel meer materiaal aanwezig was en voorts trad sterk de behoefte aan het licht om een volledig archief der regenwaarnemingen te bezitten en bij te houden, waaruit alle gegevens, die gevraagd mochten worden, zoowel door particulieren voor oeconomische als door onderzoekers voor wetenschappelijke doeleinden, zouden kunnen geput worden. Tegelijk zouden nieuwe gemiddelden kunnen opgemaakt worden en isohyeten-kaarten geteekend kunnen worden. Door de Regeering werden in 1912 daarvoor fondsen toegestaan en een vrij talrijk tijdelijk personeel, zoowel Europeesch als Inlandsch, daarvoor aangenomen.

Dit regenarchief is sedert tot stand gekomen en omvat de waarnemingen van bijna 1800 stations; verder is een nieuwe publicatie ter perse, bevattende tabellen der regengegevens voor ruim duizend stations met een waarnemingstijdperk van minstens 5 jaar en isohyeten-kaarten voor het jaar en voor vijf seizoenen (Dec. —Febr ,Mrt.—Apr., Mei—Juni, Juli—Sept. en Oct.—Nov.), alsmede een stationskaart.

Zelfregistreerende regenmeters zijn buiten het Observatorium voor het eerst in Buitenzorg en Pasoeroean geplaatst geworden, later op meerdere plaatsen op Java en in de Buitenbezittingen. Uitvoerige publicatie der waarnemingen geschiedde in de „Observations" van 1902—'04 (Dl. 25—27), daarna tot 1911 in de „Regenwaarnemingen" en thans tezamen met die van:

B. Andere meteorologische waarnemingen, in een nieuwe publicatie-reeks. Was ook door Bergsma met de stichting van het net van regenstations een gewichtige stap gedaan op den weg, die zou voeren tot kennis der klimaatstoestanden in den Archipel, terecht zag hij in, dat een net van stations, waar ook de andere meteorologische elementen zouden worden waargenomen, dringend noodig was. Wel was door het initiatief van Dr. P. L. Onnen, die in 1841 te Buitenzorg met waarnemingen begon, en van het lid W. Wenckebach van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen te Amsterdam, door dat Instituut een klein aantal meteorologische stations gesticht. Ook zijn door het Kon. Nederl. Meteor. Instituut te Utrecht, dat in 1848 gesticht was en weldra de leiding overnam, die waarnemingen gedurende vele jaren gepubliceerd, maar tengevolge van een onoordeelkundige opzet zijn zij grootendeels onbetrouwbaar geworden. Toen dan ook in 1867 aan Bergsma werd gevraagd of hij van die waarnemingen gebruik wilde maken, heeft hij dat geweigerd.

Op Bergsma's voorstellen tot het stichten van een nieuw net van secundaire stations werd door het Indisch Gouvernement gunstig beschikt en in 1880 ondernam hij een reis over Java om de vestiging der stations voor te bereiden. Hij moest echter die reis door ongesteldheid onderbreken en spoedig daarop Java met ziekte-verlof verlaten. Een uitgewerkt voorstel voor de stichting van een net van secundaire stations bood hij evenwel nog vóór zijn vertrek der Regeering aan. Deze achtte de geldelijke gevolgen te zwaar en wees het af. Bergsma's opvolger Van der Stok moest weldra ook Java met ziekteverlof verlaten en heeft later andere wegen bewandeld om tot de kennis der klimatologische toestanden te komen.

Zoo bewerkte hij de talrijke meteorologische waarnemingen, op Nederlandsche oorlogschepen in de zeeën van den Archipel verricht en kon,

[1]) Ook verschenen als Dl. VIIb van de uitgaven der Welvaarts Commissie.

op de waarnemings-gemiddelden steunende, een klimatologische beschrijving voor die verschillende zeeën en hare kusten geven in een magistraal werk getiteld: „Wind and Weather, currents, tides and tidal streams in the East-Indian Archipelago", 1897.

Hij had ook op de ruim 80 door hem gestichte watergetij-stations driemaal daags de windrichting laten waarnemen en ook de uitkomsten dezer waarneming zijn door hem bij zijn beschrijvingen gebruikt. Deze windwaarnemingen zijn, voor de jaren 1886—1897, ook gepubliceerd in deel 46—59 van het Nat. Tijdschrift van N. I.

Langzamerhand begonnen op verschillende plaatsen belangstellende personen meteorologische waarnemingen te verrichten; zij vroegen en kregen raad van het Observatorium en stuurden hun waarnemingsuitkomsten in. Zoowel die uitkomsten, als die der bovengenoemde windwaarnemingen werden door de zorg van het Bestuur der Kon. Natuurkundige Vereeniging en meer in het bijzonder door haar secretaris, tevens onderdirecteur van het Observatorium, Dr. S. Figee, in het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië gepubliceerd en in enkele gevallen werd een klimatologische monographie gegeven.

Toen in 1890 tot een militaire vestiging in het Preanger-hoogland werd besloten, werd aan het Observatorium om raad gevraagd, waar de gunstigste klimaat-omstandigheden te verwachten waren. Teneinde hierop een gedocumenteerd antwoord te kunnen geven worden op een vijftal plaatsen meteorologische stations, voorzien van zelfregistreerende instrumenten, opgericht en een jaar lang in werking gehouden.

Daarna werd door Van der Stok in een uitvoerig rapport op grond dier waarnemingsgegevens het klimaat dier vijf plaatsen onderling en met andere plaatsen op Java vergeleken.

Ondertusschen was ook aan de beide proefstations voor de Java-Suikerindustrie te Pasoeroean en Kagok (Pĕkalongan) een meteorologische waarnemingsdienst in het leven geroepen, en begonnen die stations hun uitkomsten te publiceeren.

Niet vergeten mogen worden de waarnemingsreeksen, van den Heer Augusteyns te Tjĕpogo op de Oosthelling van den Mĕrbaboe en van Dr. Kohlbrugge te Tosari op den Noordelijken flank van den Tĕnggĕr op een hoogte van 1770 M. gelegen.

Ook kunnen genoemd worden de meteorologische waarnemingen, die in 1900 verricht werden op vele plaatsen in de schaduwbaan der zoneclips van 1901 gelegen; voorts de plaatsing van zelfregistreerende regenmeters en kwikbarometers op verschillende plaatsen in den Archipel.

Toen begonnen echter al stemmen zich te verheffen die meer wilden hebben, en sommigen van hen, die zoo spraken, gingen zelf over tot vervulling van hun wenschen.

Zoo liet Treub dadelijk na de stichting van een Departement van Landbouw door den Inspecteur van den Inlandschen Landbouw Dr. J. van Breda de Haan een aantal meteorologische stations, bediend door bezoldigde Javaansche waarnemers, tot stand brengen.

Het voornaamste dier stations is te Buitenzorg, de overige zijn over Java verspreid, en enkele jaren geleden is ook op Sumatra in de residentie Palembang een dergelijk station opgericht. Enkel de waarnemingen te Buitenzorg verricht, werden door Dr. van Breda de Haan gepubliceerd.

Door het Observatorium werd medewerking verleend tot de stichting van de meteorologische installaties aan de proefstations te Medan en het bewerkte en publiceerde meteorologische waarnemingen, op verschillende plaatsen in den Archipel verricht, (Pasoeroean, Tomohon, Sneeuwgebergte van Nieuw-Guinea).

Zoo was dan eindelijk in het begin van het jaar 1908 de toestand zóódanig, dat wel een aantal meteorologische stations in werking waren of waren geweest, vele waarnemingen waren verzameld en ook bewerkt en gepubliceerd, maar dat van een rationeele verdeeling der stations, onderlinge samenhang en homogeniteit der waarnemingen of overzichtelijkheid der publicaties geen sprake was, terwijl aan den anderen kant meer en meer door officieele en private personen op klimatologisch gebied vragen werden gericht, waarop meestal door gebrek aan gegevens niet dan onvolledig antwoord kon gegeven worden.

Geen wonder was het dus, dat het Observatorium de taak op zich meende te moeten nemen om te vereenigen wat verspreid was, aan te vullen waar gapingen zich vertoonden, stelsel te brengen waar stelselloosheid heerschte. In 1910 werden voorstellen tot het Indische Gouvernement gericht om het personeel en de middelen van het Observatorium dusdanig uit te breiden, dat het hem mogelijk zou zijn die taak naar behooren uit te kunnen voeren. Hoewel de Regeering in Nederland meende die voorstellen niet te kunnen overnemen, werd voldoende steun van het Indische Gouvernement ontvangen om niettemin in het jaar 1911 een voorloopig begin met de uitvoering te maken. De in dat jaar opnieuw ingediende voorstellen vonden daarna een gunstig onthaal, zoodat in den aanvang van het jaar 1912 krachtig met de uitvoering kon voortgegaan worden en de stichting der nieuwe stations en verdere organisatie van het net grootendeels ten einde kon gevoerd worden.

Het net van stations is ontworpen volgens bepaalde beginselen, gegeven door de eigenaardige omstandigheden van geographische gesteldheid en klimaat van den Archipel, alsmede door de eischen der cultures en ook in aansluiting bij bestaande stations gesticht.

In de hieronder volgende opnoeming van stations wordt niet vermeld welk lichaam het station beheert; van alle ontvangt en publiceert evenwel het Observatorium de waarnemingen.

Een deel der stations, dat meest aan de vlakke kusten ligt, beoogt voornamelijk de geographische verdeeling van het klimaat. Het zijn in hoofdzaak: Medan, Moeara Enim, Padang, Batavia, Pĕkalongan, Karang Anjĕr, Pasoeroean, Asĕmbagoes, Rogodjampi, Tandjoeng Pandan, Manggar, Pontianak, Balikpapan, Tarakan, Menado, Ambon, Manokwari, Koepang. Zij zijn alle uitgerust zoowel met instrumenten voor oogaflezing als met zelfregistreerende instrumenten. Luchtdrukking, temperatuur, vochtigheid, regenval, zonneschijn en verdamping en op sommige nog wind en wolken worden waargenomen.

Voor de bestudeering van den invloed van het gebergte op het klimaat zijn stationscom-

plexen gesticht. Zoo over den Idjèn heen: Asèmbagoes, Kajoemas, Kalisat, Tamansari, Rogodjampi en over den Pangërango: Buitenzorg, Gamblok Seleng, Pangërango-top, Tjibodas, Patjèt. Verder zijn er nog stations, die over het bergklimaat gegevens verschaffen, als Tosari, Goenoeng Rosa, Tjinjircan en Tjipëtir, en andere voor het hoogvlakte-klimaat als Fort de Kock en Bandoeng. Ook deze stations bezitten zelfregistreerende instrumenten. Op een groot aantal ondernemingen in Cheribon, Kediri, Pasoeroean en Besoeki zijn zonneschijn-autografen opgesteld, en de daarmee verkregen waarnemingsuitkomsten worden door het Observatorium bewerkt.

Voor de publicatie der uitkomsten op secundaire stations verkregen, dus zoowel op de stations, die onder het Observatorium ressorteeren, als op die, welke door het Departement van Landbouw en de verschillende proefstations worden onderhouden en die hun uitkomsten ten deele ook zelve publiceeren, is een nieuwe reeks geopend, getiteld: „Observations made at secondary statons in N. I."

Getijden. De eb- en vloed-beweging in den Archipel vertoont geenszins het betrekkelijk eenvoudig verband met zons- en maansbeweging, dat in West Europa bekend is.

Op verzoek van de Royal Society van Londen werd door het Indische Gouvernement in 1838 het verrichten van getijwaarnemingen op 12 plaatsen in den Archipel gelast. Door allerlei oorzaken bleef de waarnemingsreeks zeer onvolledig en is niet bewerkt geworden.

Na hernieuwde pogingen om het getijprobleem te ontwarren, door de luitenants t/z M. H. Jansen in 1843 en H. D. H. Smits in 1851, vatte eerst in 1883 de ingenieur A. P. Melchior dit werk weer op en ontleedde de getijbeweging te Tandjoeng Priok met gebruikmaking der uitkomsten van den zelfregistreerenden getijmeter (mareograaf) uit de jaren 1880—1884.

Door de toepassing van de methode der harmonische analyse gelukte dit in 1886 aan den ingenieur H. Ypes, die in 1881 begon de uitkomsten, in 1878—'79 met den mareograaf te Soerabaja verkregen, te bewerken. Spoedig daarop werd nu het vraagstuk met groote kracht door Van der Stok aangevat. Hij ontwierp een nieuwe werkwijze om uit driemaal daagsche peilschaalaflezingen de getijconstanten af te leiden, stichtte, na in 1895 daartoe een voorstel tot het Gouvernement te hebben gericht, een 80-tal stations, meest in havens en bij vuurtorens (onder contrôle van de havenmeesters en lichtopzichters) en liet op enkele reeden mareografen plaatsen.

In een reeks studiën, waarvan de eerste in 1889 het licht zag, [1]) ontwikkelde hij de getij- en stroombeweging op die verschillende stations en gaf in 1897 in het werk „Wind and Weather, Currents, Tides and Tidal Streams in the East Indian Archipelago" een uitvoerige verhandeling over dit onderwerp, alsmede alle, toen bepaalde, getijconstanten. In 1910 publiceerde hij (K. N. Met. Inst. Mededeelingen en Verh. No. 102) een elementaire theorie der getijden, waarin een bijgewerkte lijst van getijconstanten.

Van der Stok gaf volledige voorschriften tot het berekenen van getijvoorspellingen, volgens welke in 1906 de inspecteur van de Kon. Paketvaart Mij Ginjoolen voor het eerst een getijtafel ten dienste van de scheepvaart liet berekenen.

Het Observatorium vatte daarna die taak op en geeft sinds 1908 getijtafels voor eenige reeden, eerst 4 thans 7 uit, waarin de uurlijksche waterstanden in centimeters medegedeeld worden.

Een zeer uitvoerige uiteenzetting der methode werd in 1910 gegeven door den 1sten rekenaar (thans hoofdobservator) van het Observatorium P. J. Smits in een werk, getiteld: „Harmonische Analyse der watergetijden".

De eb- en vloed-beweging in den Archipel bestaat, evenals die in andere zeeën, hoofdzakelijk uit enkeldaagsche, gemengde en dubbeldaagsche schommelingen, waarbij echter de enkeldaagsche meestal van overwegenden invloed zijn, zoodat de hoofdbeweging enkeldaagsch wordt, in tegenstelling met wat aan de kusten der Oceanen wordt ontmoet, waar de getijden in hoofdzaak dubbeldaagsch zijn. Daar, waar in den Archipel de uit den Oceaan komende getijbeweging vrijen toegang heeft, b. v. aan Java's Zuidkust, zijn dan ook de getijden dubbeldaagsch.

OCHANOSTACHYS AMENTACEA Mast. fam. *Olacaceae.* Këmap, Pëtaling (MAL.). Boom van het Maleische Schiereiland, Banka en Borneo, met donker, hard en zeer duurzaam kernhout, dat bestand is tegen witte mieren en als meubelhout op sommige plaatsen veel gebruikt wordt. De vruchten worden gegeten.

OCIMUM BASILICUM L. fam. *Labiatae.* Sëlaséh, Sëlasi (MAL.); Sëlasih, Tëlasih (JAV.), Solasih (SOEND.) Amping, Kokoeroe (MINAH. LANDST.). Kruidachtige plant, tot 1 M. hoog met kleine bladeren en groene bloemen, over den geheelen Archipel in tal van vormen verbreid, die misschien beter als even zoovele soorten worden onderscheiden. De plant komt op Java tot boven 1000 M. voor en groeit aan weg- en akkerranden, op droge rijstvelden en in djatibosschen. De bladeren hebben een eigenaardige aromatische reuk en smaak en werden, naar het schijnt, vroeger wel als specerij gebruikt. Tegenwoordig is dat niet meer het geval. Echter is er een vorm „*citratum*" met witte kelk en kroon, die onder den naam Këmangi (MAL., JAV.), of Soerawoeng (SOEND.) alom wordt aangeplant op behoorlijk daartoe ingerichte kultuurbedden. De smaak herinnert aan die van citroenschillen. Het kruid wordt bij de spijsbereiding der inlanders zeer algemeen gebruikt; het is een gewone pasargroente. Omstreeks 1890 heeft Van Romburgh proeven genomen om uit verschillende soorten aetherische olies voor de parfumerie-industrie te gebruiken. Er bleek echter naar Basilicum-olie geen vraag meer te zijn. De nootjes van de Sëlasih zijn een bekend genotmiddel. Als men ze in water legt, zwelt de vruchtwand op tot een geleiachtige massa, die met suikerwater of stroop als een verkoelende drank wordt gebruikt. Ook tegen ingewandsziekten worden ze ingenomen.

OCIMUM GRATISSIMUM L. Roekoe-roekoe rimbo, Sëlaséh djambi (MAL.). Heester, tot 2½

[1]) Tijdschr. Kon. Inst. v. Ingenieurs Afd. N. I. (1890—'96). Kon. Akad. v. W. Versl. en Med. 3de reeks, 6de deel (1889) p. 216. Verder Nat. Tijdschr. v. N. I. en Mededeelingen en Verhandelingen v/h Kon. Ned. Meteor. Inst.

M. hoog, in West- en Midden-Java in het wild en aangeplant. Ook hiervan onderscheidt men een paar vormen, verschillend door den geur der gewreven bladeren. Een ervan wordt door de inlanders bij de ritueele lijkwassching gebruikt. De nootjes zwellen in water niet op.

OCIMUM SANCTUM L. Roekoe-roekoe, (MAL.). Klampês, Lampês (SOEND.). Kêmangi, Koemangi, Lampês (JAV.). Kruid of heestertje, plaatselijk zeer algemeen, vooral in streken met krachtigen Oostmoesson. De plant riekt naar kruidnagelen, doch de reuk is niet aangenaam. De bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel tegen velerlei kwalen. De vruchtjes zwellen in water op.

OCTOMELES. Plantengeslacht der *Datiscaceae*, waarvan twee soorten in den Archipel voorkomen, *O. moluccana* Warb., Kajoe palaka (MAL. MOL.). Wênoang, Bênoang (MINAH. LANDST.), is een zeer hooge boom van de Molukken, in de Minahasa vrij algemeen. Het grove, broze hout laat zich gemakkelijk bewerken, en wordt wel voor dakwerk gebruikt. De andere soort, *O. sumatrana* Miq., Bênoewang (MAL.), komt in het Westen van den Archipel voor, bv. op de Westkust van Sumatra. Ook hiervan is het hout in gebruik.

OCTROOI DER O.-I. COMPAGNIE. Zie COMPAGNIE (O.-I.), Deel I, blz. 502.

OCTROOI-REGLEMENT. Zie INDUSTRIEELE EIGENDOM.

ODINA WODIER Roxb. (*O. gummifera* Bl.). Fam. *Anacardiaceae*. Kajoe koeda koeda (MAL.), Kajoe djaran), Kajoe santên (JAV.), Ki koeda (SOEND.), Kadjoe palembhang (MAD.). Britsch-Indische boom, op Java veel aangeplant, vooral in de kuststreken, waar de boom algemeen gebruikt wordt voor levende paggers, omdat zelfs groote takken zich gemakkelijk laten stekken en de boom goed te snoeien is. In den Oostmoesson staat hij zonder blad. Het hout heeft weinig waarde. De boom laat soms groote hoeveelheden gom uit zijn stam vloeien, die wel als plakmiddel worden gebruikt, doch als zoodanig niet verwerkt of uitgevoerd wordt.

OEAN. Naam op Andai, Nieuw-Guinea, gegeven aan een Paradijsvogel, *Ptilorhis magnifica*. De huiden van een verwanten vorm, *Seleucides ignotus*, van Nieuw-Guinea, komen te Ternate in den handel onder den naam Boeroengmatikawat. Zie PARADIJSVOGEL.

OEBIAN (N. Guinea). Zie VLEERMUIZEN, VRUCHTENETENDE.

OEBI (MAL.). Zie DIOSCOREA.

OEBI DJAWA (VULG. MAL.); Kêlêdêk (MAL.); Katéla (JAV.); Hoewi Djawa (SOEND.); Batata (MAL. MEN.); Balading (LAMP.); Ima kastéla (TERN.); Oebi kastéla (MAL. AMB.); Kapoe en Oewi (MINAH. LANDST.); Kahitéla (AMB. LANDST.); Mangat (BOER.); Bloêni (AMB. SERM.); Eër Maw (KEI); Batatas (MAL. AMB. en TIM.); Sane (WÊTAR).

Ipomoea Batatas Lam. = *Batatas edulis* Chois., fam. *Convolvulaceae*. Uit Z.-Amerika in alle tropische gewesten verspreid en sinds onheugelijke tijden algemeen gekweekt. In den cultuurtuin te Buitenzorg zijn een groot aantal variëteiten uit Amerika ingevoerd en uitgeplant, ten einde te beproeven een betere soort dan de nu inheemsch gewordene te vinden. De resultaten zijn zeer aanmoedigend.

De knollen en jonge uitspruitsels worden gegeten; de gekookte bladeren dienen hier en daar bij gebrek aan maïs wel als varkensvoeder.

Eene verwante plant, n.l. *Ipomoea* (*Merremia mammosa* Chois.), is de „bidara oepas", waarvan de wortelknol als inlandsche artsenij wordt gebruikt inwendig (tegen tering) en vooral ook uitwendig (tegen zwellingen en op brandwonden).

OEBI KAJOE (MAL.); Hoewi dangdeur of Sampeu (SOEND.); Katéla pôêng of K. djêndral (JAV.); Bolêt (OOST-JAVA); Oebi singkoeng of Oebi prantjis (BAT. MAL.); Oewi tjajoe of Kapoe kajoe (MINAH. LANDST.); Bistoengkôl (MAL. AMB.); Mangkao (BOER.); Oebi goa (TIMOR); Sabhrang kadjoe (MAD.).

Manihot utilissima Pohl = *Janipha Manihot H. B. K.* = *Jatropha Manihot* L., fam. *Euphorbiaceae*. Kruid met handdeelige bladeren en groote knolvormige wortels, uit tropisch Amerika afkomstig, doch overal tusschen de keerkringen gekweekt en bij de Europeanen gewoon lijk onder den naam van *Cassave* (Dl. II, bl. 669) en *Maniok* bekend.

Op Java werden in 1915 394.000 bouws met cassave beplant en wel voornamelijk in de residenties Preanger, Semarang, Kedoe, Soerakarta, Pasoeroean, Madioen, Kediri en Madoera, terwijl op de Buitenbezittingen deze cultuur voornamelijk aangetroffen wordt op Sumatra's Oostkust, dat over Bêlawan groote hoeveelheden casaveproducten uitvoert. Buitendien treft men dit gewas als kleine cultuur in de door de bevolking beplante velden aan.

De cassave eischt een warm en vochtig klimaat voor de vorming van een hoog zetmeelgehalte in de wortels. Het gewas wordt onder de sterk den bodem uitputtende gerekend, weshalve men het niet jaren achtereen op denzelfden grond kan verbouwen. Hoewel de cassavecultuur tot 1000 M. boven de zee kan worden gedreven, is de opbrengst aan wortels in het laagland grooter dan in het gebergte.

De plant wordt voortgeplant door middel van stekken, dat zijn in dit geval deelen van den stengel van oude planten, die ter lengte van 20—40 c.M. worden afgesneden of gezaagd en verticaal of iets schuin in den vooraf goed bewerkten bodem worden gestoken. De stekken bewortelen zich spoedig en de oogen loopen uit tot takken, waarvan men er slechts twee of drie laat staan en de andere afbreekt. Na eenigen tijd, op Java ongeveer 8 tot 9 maanden na het planten, zijn de wortels rijp en de oogst kan worden binnengehaald, waarmede men echter geen haast behoeft te maken, omdat men de wortels nog veilig geruimen tijd in den grond kan laten zonder dat zij achteruitgaan. Bij het oogsten worden zij uitgegraven of met een deel van den stengel uitgetrokken, nadat men de planten eerst een eindweegs boven den grond heeft afgekapt. Vervolgens maakt men de wortels van den stronk los en vervoert ze. Bij de inlandsche cultuur worden oogsten van 200 tot 300 pikoel per bouw verkregen, doch bij Europeesche cultuur, die rationeel gedreven wordt, kunnen zelfs oogsten van 500 pikoel worden vermeld.

Het hoofdbestanddeel van de cassavewortels is, behalve water, zetmeel, dat daarin tot 25 % voorkomt. Een ander bestanddeel, dat weliswaar in zeer kleine hoeveelheid daarin wordt aangetroffen, doch dat toch uit anderen hoofde zeer gewichtig is, is een blauwzuurvormend glucoside, dat bij ontleding cyaanwaterstofzuur

kan leveren en dus vergiftig kan werken. Rauwe cassavewortels kunnen dus aanleiding tot vergiftiging geven, doch bij de bereiding, zooals koken of poffen, of bij de bereiding van meel wordt het glucoside ontleed en het blauwzuur uitgedreven.

De cassave wordt op groote schaal gekookt of gepoft genuttigd, terwijl de in stukken gesneden en in de zon gedroogde wortel, onder den naam gaplèk een uitvoerproduct van groote beteekenis is, waarvan vóór den oorlog jaarlijks 30.000 tot 40,000 ton uit Java werden uitgevoerd. Men heeft tegenwoordig eenige groote en verschillende kleine fabrieken op Java, waar de cassavewortels worden verwerkt tot tapioca en tapiocameel (Zie aldaar).

OEBI KÈTÈLA (BATAV. MAL.). Zie IPOMOEA BATATAS.

OEBI RADJA (MAL.), het bolvormige sclerotium van een paddestoel *Lentinus Tuber regium* (ook *Pachyma tuber regium* genoemd), waaruit onder bepaalde omstandigheden de paddestoel kan voortkomen. Deze bollen worden ook genoemd djamoer bangkong (JAV.) of tahi celar sawah (MAL), daar de inlanders meenen, dat de knollen ontstaan uit de gedroogde uitwerpselen van sawah-slangen. Zie ook DJAMOER.

OEDA (Atjèh). Zie PAARD.

OEDANG (HOEDANG) (MAL.); Oerang (Zie aldaar), (JAV.); Hoerang (SOEND.). Is de algemeene naam van garnalen en kreeften, (zie ook SCHAALDIEREN en DECAPODEN), waaraan bijzondere namen worden toegevoegd ter onderscheiding van de soorten. Garnalen zijn, vooral in de kuststreken, een voornaam deel der volksvoeding; in gedroogden toestand vormen zij een handelsartikel en door verschillende bereiding worden zij verwerkt tot allerhande toespijs bij de rijst: dèndèng-oedang, kroepoek, pètis en trasi.

De meest voorkomende soorten zijn (Dr. A. G. Vorderman, Analecta op bromatologisch gebied, III; Geneesk. Tijdschr. v. Ned.-Ind. dl. 39, 1899, bl. 147):

De oedang tjakong (BAT. MAL.) (*Palaemon carcinus*), de reus der Indische garnalen, 24 c.M. lang, wordt gevangen in de rivieren der laaglanden en langs de oevers der riviermonden en is zeer gezocht voor het maken van garnalen-gehakt, waartoe zij rauw gepeld wordt; in de schalen der dieren wordt de bereide gehakt-massa met klapperolie gebraden.

De oedang kali (BAT. MAL.) (*Palaemon sundaicus*), een 7.5 c. M. lange zoetwater-garnaal uit de rivieren en waterleidingen, die bij bandjir's veel langs den oever gevangen wordt met schepnetten of met platte, ronde schepmanden.

De oedang satang (BAT. MAL.) (*Palaemon longirostris*), 22 c.M. lang, een rivier-garnaal, waarvan de kop en de darmstreng langs den rug vergiftig zijn.

De oedang api api (BAT. MAL.) (*Penaeus monoceros*), wordt in de vischvijvers langs de kust o. a. bij Antjol, Tandjoeng Priok en Tjilintjing (ten rechte Tjalingting) gevangen en dient voornamelijk tot de bereiding van kroepoek oedang; zij is ruim 5 c. M. lang, blijft buiten het water lang leven en wordt te Batavia dikwijls langs de huizen gevent. Kroepoek bestaat uit gelijke gewichtsdeelen van gekookte garnaal en tapioca, innig vermengd tot een dik beslag, dat tot cylinders uitgerold wordt, welke gaar gekookt, in de zon gedroogd en tot schijfjes gesneden worden; in kokende klapperolie veranderen deze in broze koekjes, die bij de rijst genuttigd worden.

De oedang pantjet (BAT. MAL.) (*Penaeus monodon*), is een groote garnaal, die langs de kust, nabij de riviermondingen wordt gevangen en 18 c.M. lang wordt.

De oedang tjadana (BAT. MAL.) (*Penaeus indicus*), 17 c. M. lang, wordt langs het zeestrand gevangen en dient, bij overvloedige vangst, tot het maken van dèndèng oedang, waartoe, in ongekookten staat, de zachte schaal verwijderd en het spiervleesch in overlangsche richting in tweeën gespleten, gezouten en in de zon gedroogd wordt. De dèndèng oedang wordt alleen bij Chineesche gerechten gebruikt. Garnalen zijn over het algemeen moeilijk verteerbaar, en deze bereiding vergemakkelijkt de omzetting zeker niet.

Gedroogde garnalen, oedang kering, zijn het meest bekend onder den (Foekièn-) Chineezen naam hê bi; op Java worden, bij overvloedige vangst, de dieren ongekookt van den kop ontdaan, gepeld en ongezouten in de zon gedroogd Die, welke van Deli en Palembang te Batavia worden aangevoerd, zijn grooter en ongepeld. De gedroogde garnalen dienen voornamelijk bij de bereiding van enkele Chineesche gerechten. Andere, hoofdzakelijk door de Chineezen gebruikte garnalia zijn tsacê, een gegist mengsel van tapèh kêtan en in zout water gekookte garnalen; thô hê, gekookte garnalen-larven, met zout en peper gemengd en in de zon gezet; hê kê phoà, in zout water gekookte oedang api api, gepeld, fijngehakt, gezouten en gepeperd.

Atjar oedang, garnalen in het zuur, is een bijgerecht, dat op Indo-Europeesche rijsttafels en bij Chineesche maaltijden nogal eens voorkomt. Te Makasser wordt het in den handel gebracht.

Pètis oedang is een garnalen-extract, dat gemaakt wordt door de dieren, bij overvloedige vangst, aftekoken en het afkooksel uittedampen tot een dikke stroop. Vooral langs de Rembangsche en Sidoardjosche kust wordt veel pètis oedang gemaakt en vandaar in den handel gebracht De Rembangsche pètis behoort tot de beste soorten.

Trasi oedang (BAT. MAL.) (Mal. bêlatjan) wordt gewoonlijk van de oedang rêbon (BAT. MAL.) gemaakt, een *Mysis*-soort, ruim 2 c. M. lang, die in groote hoeveelheden langs Java's Noordkust in zee wordt aangetroffen. Op de Noordkust van Madoera en aan de Wijnkoopsbaai worden de dieren eerst gekookt, elders, zooals in het Rembangsche en Bataviasche, ongekookt in de zon gedroogd, na gezouten te zijn. Daarna stampt men ze tot een brei (Jav. brabon) die weder gedroogd en vervolgens nogmaals gestampt en tot kleine cylinders gerold wordt, die men laat fermenteeren. Aldus bereid kan de trasi een maand bewaard blijven zonder te rotten, maar zij moet nu en dan in de zon gedroogd worden. De garnalen-larven, oedang djambrèt (BAT. MAL.) geheeten, die langs de kusten en op zandbanken in overgroote hoeveelheden worden aangetroffen en in het Bataviasche, o.a. bij Tjilintjing, met fijnmazige agel-netten worden geschept om tot een inferieure soort trasi te worden verwerkt, behooren tot eenige soorten van het geslacht *Penaeus*. Zij hebben de grootte en ongeveer den vorm van muskieten-larven.

Op de kust van Soerabaja worden garnalen gevangen, bepaaldelijk de oedang rêbon, met de bandet (JAV), een net van grof geweven stof, 40 vadem lang en 4 breed, dat in zijn geheele lengte wordt uitgezet en welks korte einden tot elkander worden gebracht om een school garnalen intesluiten.

In Pasoeroean is de waring (JAV.) in gebruik, een driehoekige totebel, aan twee kanten, de opstaande zijden, met bamboe gewapend, die bij het punt van samenkomst aan een stok zijn bevestigd en waarvan het vrije gedeelte, de basis, voor de duurzaamheid van een touw voorzien, een gaping heeft van ruim 2 M.; de armen zijn omstreeks 3 M. lang en rusten op schoenvormige blokken, die voorkomen, dat de bamboe te diep in het zand zakt, wanneer de visscher, door met zijn schouder tegen den stok te drukken, de waring langs den bodem doet glijden, om aan het doorwaadbare gedeelte van het strand de garnalen te vangen. De dieren worden verzameld in een zak, die aan het net hangt; de prijs van het geheele toestel is ongeveer *f* 5.

In dezelfde residentie wordt de tadak géwar (JAV. Noorder-strand) gebruikt, een net of zak van gêbang-bladeren gevlochten, uitloopende in twee vleugels van katoen. Bij vloed wordt de zak, dien men op geringe diepte nabij het strand heeft laten zinken, met een touw gesloten en bij eb geopend, om een uitgang naar het drooggeloopen zand te verleenen aan de garnalen. Deze tadak doet nog op andere wijze dienst; aan het zeestrand worden aarden dijkjes ter lengte van 13 tot 17 M., ter breedte van $1^1/_2$ M. en ter hoogte van 1 M. aangelegd; deze afdamming heet tadak gêlagan; de openingen tusschen de dijkjes worden bij vloed afgesloten door een achter de opening geplaatst zaknet, waarvan de naar zee gekeerde ingang bij het begin van de eb wordt dichtgemaakt door een deurtje van gevlochten bamboe.

In verschillende localiteiten worden nog meerdere netten, onderscheiden in vorm en gebruikswijze, gebezigd; zoo dient op Madoera de gajêng (MAD.), een één mansnet voor de garnalen vangst en op de kust van Soerabaja de sodoh, een klein net, dat tegen den stroom wordt voortbewogen.

Op Sumatra zijn in Palembang de bovengenoemde bandet en waring mede in zwang en in dezelfde residentie de krakad oedang, met de djaring van Java overeenkomende, een trek- of sleepnet, dat vertikaal in het water hangt.

Langs de rivieroevers wordt ook met het schepnet naar garnalen gevischt.

In de residentie Riouw worden garnalen gevangen met de djala, een gewoon, klein gemaasd werpnet met tinnen ringetjes bezwaard; men onderscheidt daar van de djala vier soorten, naar gelang er visch of garnalen mede wordt gevangen. Ook worden hier, evenals op Sumatra garnalen, zoowel aan de kust als in de rivieren, gevischt met kleine fuikjes van bamboe- of van idjoeknerven.

Op Billiton vindt men een garnalen-net, de soenkoer, dat door één persoon wordt voortgeduwd; op Banka wordt door twee mannen met een gelijksoortig net gevischt.

Evenzeer op Billiton vangt men groote garnalen met de pantjing oedang, zijnde drie lijnen met haken voorzien.

Op Borneo wordt doorgaans het geheele jaar gevischt, maar alleen in Tanah Laoet, een landschap in de Zuider- en Oosterafdeeling, gaat men voor de vangst van garnalen in Februari uit om in den loop van April terugtekeeren. Voor deze vangst bezigt men de mijong, drie aan elkander verbonden netten, alle van touwen en drijvers voorzien, t. w. twee langwerpige van 12 vadem lang en 1 breed, die het derde, dat den vorm heeft van een spits toeloopenden zak, aan de opening insluiten. Deze opening heeft een middellijn van 5 vadem. De mazen zijn ongeveer 1 duim in het vierkant; aan den onderkant zijn looden ringen bevestigd. Het net wordt door drie man bediend, waarvan twee zich te water begeven (men vischt er namelijk mede in ondiep water) om het net aan beide uiteinden vast te houden terwijl één in een sampan, met een stok op het schoepsboord slaande, de garnalen naar en in de opening tracht te drijven; zoodra dit gelukt is, brengen de beide helpers de uiteinden van het net tot elkander en wordt dit binnen boord gehaald.

Bij de Maleiers van Singkawang is vooral de soengkoer in gebruik, een in den vorm van een pistoolholster toeloopend net, van grof doek vervaardigd, van boomschors geweven en voornamelijk van Madoera aangevoerd; het eigenlijke net van de soengkoer is gebonden aan twee stokken in den vorm van een schaar, aan de uiteinden rondgebogen om het vastraken in den bodem te beletten; het wordt door één man in zee gebracht en voortgedreven, de schaar zoodanig geopend, dat het voorste gedeelte van het net nagenoeg in een plat vlak uitgespreid wordt. Het uiteinde van den zak wordt door een drijver omhoog gehouden. Men vischt het geheele jaar met dit net. Daarmede overeenkomende is de djoeloek van Mêmpawa, uitsluitend voor de garnalen vangst bestemd.

In Pontianak vindt men een werpnet voor garnalen, dat djala oedang heet, en in de Zuider- en Oosterafdeeling kent men een klein garnalennet onder den naam tanggoek.

Op Celebes bezigt men aan de riviermonden een schepnet, de boenri.

Op Halmahéra wordt een groote garnalensoort gevangen, aldaar boerro of doddie geheeten, die in de rivieren voorkomt; tot die vangst dient een gesteelde schepper, solopa genaamd, van gevlochten bamboe en vooraf wordt het water troebel gemaakt. In heldere beken worden de garnalen gestoken met een kleine kalawaai, een ijzeren twee- of drietand aan een 2 vadem lange bamboe.

OEDANG-LAOET. Maleische naam voor eene Langoest-soort, *Palinurus homarus* (Zie SCHAALDIEREN). Oedang (MAL.), oerang (JAV.) is de algemeene naam voor langstaartige Decapoden; zoo Oedang laoet lèbar (MAL.), *Ibacus antarcticus*; Oerang bladog (JAV.), *Thenus orientalis*. Oedang-karang is een Maleische naam voor een kreeft, in het Javaansch Oerang-watang en Oerang-kârâ of Oerang lêngkârâ

OEDANI (MAL.). Zie QUISQUALIS.

OEDAR (Kei-eil.). Zie DUIF.

OEDIK. Zie ILIR.

OEDJOENG (JAV.). Kaap, uiterste punt, hoek.

OEDJOENG (TJI), de belangrijkste rivier van Bantam, die in haren bovenloop onderscheidene watervallen vormt, zich nabij Rangkasbitoeng, waar zij uit het gebergte in de vlakte treedt, met de Tji Simeut of rivier van Lêbak vereenigt, en bij Pontang den naam van rivier van Pontang

ontvangt. Vandaar loopt het, op last van den Bantamschen Sultan Aboe'l Fatah gegraven kanaal Tirtajasa (ook Sultanskanaal) naar de Tji Dœrian. De Oedjoeng of Pontang stort zich ten O. der Bantam-baai door een zevental monden in de Java-zee: de uitgestrekte delta is bijna geheel met hoog strandwoud bedekt. In het vlaktegebied der rivier worden belangrijke waterwerken aangelegd, bestaande uit een stuwdam te Pémérajan, een kanalennet voor een oppervlakte van 46700 bouws en een nieuwe uitmonding der Tji Oedjoeng.

OEDJOENG ATAP (BILLIT.). Zie BAECKEA FRUTESCENS.

OEDJOENG GADING. District van Ajer Bangis (zie aldaar).

OEDJOENG PANDAN (MAL.). Zie RHUS SEMIALATA.

OEDJOENG TANAH. District behoorende tot de onderafdeeling en afdeeling Makasser van het gouvt. Celebes en Onderh.

OEDJOENGBROENG. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Tjitjalêngka, regentschap en afdeeling Bandoeng, residentie Preanger-regentschappen; met eene oppervakte van 220 K.M². Het district telt 4 onderdistricten en 27 desa's. Vroeger (vóór 1913) had men de districten Oedjoengbroeng Koelon en Wêtan; het eerste was de naam van het tegenwoordige district Bandoeng (zie aldaar), het laatste is het bovengenoemde district.

OEDJOENGDJAJA-VLAKTE. Gelegen in het Noordelijk deel der afdeeling Soemêdang der residentie Preanger Regentschappen. Zij heet naar eene desa van dien naam en heeft bekendheid gekregen, doordat zij ter grootte van ± 2200 bouws bevloeid zal worden door eene leiding met water uit de Tjipêlang, een linkerzijrivier van de Tji-Manoek. De stuwdam voor die leiding is reeds in 1912 gebouwd.

OEDJOENGLOË. District van de onderafdeeling Boelœkomba afdeeling Bonthain, gouvernement Celebes en Ond.

OEFETTO (OIFETO). Deel van het landschap Amabi Oefetto, onderafdeeling Koepang, afdeeling Zuid-Timor en eilanden, residentie Timor en Onderh. De bestuurder van Amabi Oefetto werd in 1915 ontslagen wegens politieke kuiperijen en in zijne vervanging slechts voorloopig voorzien in afwachting van een mogelijke samenvoeging met het landschap Koepang.

OEGIS. Naam op Andai (N.-Guinea) aan eene Papegaai-soort, *Aprosmictus dorsalis*, gegeven.

OEKÊNAO-EILANDEN. Zie SÊRMATA-EILANDEN.

OEKOE AKA (SOEND.). Zie SINDORA SUMATRANA.

OELAATO. Naam op Celebes voor eene Koekoek, de Voorspeller, *Scythrops novae hollandiae*, op de Aroe-eilanden Katoela, op de Kei-eilanden Jaap. Deze zonderlinge vogel leeft ook op Timor, Halmahéra en Batjan; in kleur wel eenigszins op den Koekoek gelijkend, is hij terstond te onderkennen aan den grooten snavel met een diepe overlangsche groef bovenop. Zijne aanwezigheid houden de inboorlingen voor een voorteeken van regenachtig weder, vanwaar de naam.

OELAH-OELAH-DAOEN. Naam op West-Sumatra voor een Bladvogel, *Chloropsis cyanopogon*. Deze fraaie vogels zijn prachtig groen gekleurd, met zwarte vlekken en blauw of geel op den kop; hun snavel is gekromd, de staart is kort; de vogel maakt een bizonder opvallenden indruk door zijn ineengedrongen gedaante. Zie BLADVOGEL.

OELAJATRECHT. Naam van het „beschikkingsrecht" over grond en water bij de Minangkabauers, zie deel I, bl. 821 en 823. Sumatra's Westkust schijnt de eenige streek in Indië te zijn, waar het beschikkingsrecht een eigen inlandschen naam draagt; deze is wel samengesteld uit twee Arabische woorden (hak oelajat), doch heeft de specifiek-Indonesische beteekenis gekregen, uiteengezet in deel I, bl. 277.

OELAKAN. District in de onderafdeeling Pariaman, afdeeling Batipoeh en Pariaman, residentie Sumatra's Westkust.

OELAMA d. i. Mohammedaansch wetgeleerde. In het Arabisch is *oelama* de meervoudsvorm van *âlim* (d. i. geleerde). In Ned.-Indië, gelijk elders, waar het Arabisch niet de landstaal is, wordt het meervoud *oelama* ook in enkelvoudigen zin gebruikt en kan men dus in het meervoud van *oelama's* spreken. Vgl. C. Snouck Hurgronje De Atjêhers, I, 74 (The Achehnese, I, 71).

OELAN OELANAN (JAV.). Zie TINOSPORA.

OELAR (KAJOE) (MAL.). Zie STRYCHNOS LIGUSTRINA.

OELAR. Maleische naam voor slangen in het algemeen, oelâ (JAV.), oraj (SOEND.). Door allerlei bijvoegingen kunnen verschillende geslachten en soorten worden aangeduid. Eenige van deze namen worden hierachter in systematische volgorde opgenoemd, zonder dat deze lijst op volledigheid aanspraak wil maken:

Cylindrophis rufa Laur., een rolslang (*Ilysiidae*) heet in het Maleisch oelar riboe en wordt in Deli oelar kapala doea (tweekopslang, zie ook hierna bij *Doliophis*) genoemd, aangezien kop en staart van deze gravende vormen moeilijk te onderscheiden zijn.

Amblycephalus laevis Boie, de dikkopslang, heet aan de Oostkust van Sumatra oelar nini sende(?). De wormslangen, *Calamaria's* (*Colubridae aglyphae*) heeten in het Soendaneesch oraj tjabé, terwijl *C. linnaei* Boie in die taal oraj lêmah(?) genoemd wordt.

Waterslangen uit het geslacht *Tropidonotus* (ringslang) worden met den naam oelar ajêr (MAL.) aangeduid.

Lycodon-soorten, met de ringslangen na verwant, heeten op Sumatra's Oostkust oelar oepar, evenals de brilslang.

Dendrophis pictus Boie, langgerekte boomslangen, dragen in het Maleisch den typischen naam van oelar tali (touwslangen) (MAL.), *Dryophis prasinus* Boie, de groene boomslang, heet oelar poetjoek (MAL.) en de meer geel gekleurde boomvorm, *Chrysopelea ornata* Shaw, oelâ manoek (JAV.).

De bodemvorm, *Psammodynastes pulverulentus* Boie, wordt op Sumatra's Oostkust oelar sampa genoemd. De zoogen. takslang *Dipsadomorphus* (*Boiga*) *dendrophilus* Boie heet oelar boeroeng en wordt op Sumatra's Oostkust oelar tioeng genoemd.

Brakwaterslangen van het geslacht *Homalopsis*, in het bijzonder *H. buccata* L., dragen wegens hun aanwezigheid in de rhizophoren-(bakau-) moerassen den naam oelar bakau, in de Soendalanden worden zij oraj kadoet genoemd.

Doliophis intestinalis Laur. draagt evenals *Cylindrophis rufa* Boie den naam van oelar kapala doea (MAL.), hoewel in dit geval kop- en staarteinde door kleur en teekening zeer duidelijk verschillen.

Voor de brilslang, hoedslang of cobra (*Naja tripudians* Merr.) worden zeer vele namen gebruikt. Aan de Westkust van Sumatra worden zij oelar biloedak, in Benkoelen oelar matahari (zonneslang) en oelar sèndok (lepelslang) en aan de Oostkust van Sumatra oelar oepar genoemd. De Soendaneezen noemen een jong exemplaar oraj sindoek en een oud oraj bahi, terwijl deze soort bij de Beadjoe-Dajaks handipeh-poera (dorpsslang) en de verwante groote brilslang of hoedslang *Naja* (*Ophiophagus*) *bungarus* Schl., die veel strijdlustiger is dan de gewone brilslang op Java, oelar lanang heet (zie ook onder BRILSLANG).

Van het tot de Ratelslangachtigen (*Crotalinae*) behoorende geslacht *Ancistrodon* (*Trigonacephalus*), de driehoekskopslang, zijn Soendaneesche namen oraj lêmah en oraj taneuh. *A. rhodostoma* Boie, wordt in het Maleisch oelar bêdoedak genoemd. Ook de soorten van het tweede addergeslacht *Lachesis* dragen vele namen. Zoo heet *L. gramineus* Shaw, oelar biroe, oelar bisô (MINANGK. MAL.), boedroepam (MAL.?). oelà sâwâ (JAV.), esan (TIM.), keisan (ROTT.), en is in Deli de naam oelar nanti boelan voor *L. wagleri* Boie gebruikelijk, aangezien de inlanders gelooven, dat deze slangen soms een maand lang op dezelfde plaats opgerold blijven liggen.

OELAR BÊRKAKI. Maleische naam, op Sumatra aan een bodemhagedis, *Lygosoma chalcides* gegeven, welke ook bêngkarceng genoemd wordt (zie verder onder KADAL en onder SCINCIDAE).

OELAR OELARAN (JAV.). Zie URARIA.

OELAS (KAJOE) (MAL.). Zie HELICTERES ISORA.

OELÈÈ LHEUË. Onderafdeeling der afdeeling Groot-Atjèh, gouvt. Atjèh en onderhoorigheden, omvat, behalve de havenplaats: de oelèèbalangschappen Meura°sa met 549, en Meuseugit Raja-linkeroever Atjèhrivier, met 589 geregistreerde mannen; de gampôngs Peunajông met Lam Poelô en Lam Dingen, Beurawé en Lam Bhô°, uitmakende het vroegere oelèèbalangschap Meuseugit Raja-rechteroever Atjèhrivier, met 185, de zelfstandige moekims Loeëng Bata met 271 en Pagar Ajé met 335, en de sagi der XXVI Moekims met inbegrip van de III Moekims Keureukôn, benevens het eilandje Boeroe, met 3759 geregistreerde mannen. Voor de geheele onderafdeeling bedroeg de bevolking op ult° 1914: 23.487 Atjèhers, 1.123 andere Inlanders, 460 Chineezen, 17 andere Vreemde Oosterlingen, en 65 Europeanen.

Men zie de artikelen MEURA°SA, MEUSEUGIT RAJA en KEUREUKON voor die gebiedsdeelen betreffende bijzonderheden.

Pagar Ajé en Loeëng Bata behoorden met Lam Sajoen eigenlijk tot de XXV Moekims, maar voorheen schijnt het drietal wakeuêh te zijn geweest. Sedert menschenheugenis had dit echter in de practijk slechts deze beteekenis, dat de hoofden dezer moekims zelfstandig waren. (Snouck Hurgronje: De Atjèhers, I. 131 e. v.).

De XXVI Moekims bestaan uit de III Moekims Oelèè Karéng: Oelèè Karéng, Lam Oedjông, Pangôë; de IV Moekims Ateuë°: Ateuë°, Oelèè Greuphoeëng, Boeëng Tjala, Meulajoe; de III Moekims Lam Rabò: Lam Rabò, Leupoeëng, Lam Teubèë, Lam Blang; de III Moekims Kajèè Adang: Kajèè Adang, Djilngké, Koeala Makam met de „siplôh meunasah Tibang"; de IX Moekims Toengkôb: Toengkôb, Sim, Lambarô Angèn, Lambada, Kliëng, Bramôë, Lam Nga, Ladòng, Tjadé° Raja, Silang; en eenige soeltans wakeuêh's: Tjadé°, Lhô° Goelông en Gigiëng. Administratief behooren tegenwoordig ook de Moekim Lhèè (Keureukôn): Lam Garôt (Siron), Gani en Loebô° tot de XXVI Moekims. Aan het hoofd staat de jeugdige panglima sagi Teukoe Tjoet Nja° Aréh, voor wien het bestuur nog wordt waargenomen door zijn vader Teukoe Nja° Banta, die vroeger zelf sagihoofd was, voerende den ambtstitel Sri Imeum Moeda. Hij geniet eene Gouvts. bezoldiging groot ƒ 2400 en een personeele toelage ad ƒ 1200 's jaars. Onder hem staan de meestal met ƒ 900 bezoldigde oelèèbalangs over de verschillende oelèèbalangschappen, welke weer zijn verdeeld in moekims onder imeum's, die ƒ 300 's jaars genieten. De moekim is onderverdeeld, soms in gampôngs aan het hoofd waarvan keutjhi°'s staan, welke gampôngs weer bestaan uit meunasah's met een „waki" als peutoea adat en een „teungkoe meunasah" als peutoea hoekôm. Maar elders weer bestaat de moekim uit sagôë's onder waki's, welke sagôë is verdeeld in meunasah's en gampông's met keutjhi°'s als peutoea adat en ook weer teungkoe's meunasah als peutoea hoekôm. Tot 1908 vormden de XXVI Moekims eene onderafdeeling op zich zelf onder een controleur te Lam Njông, maar in dat jaar werd het ressort van den controleur van Oelèè Lheuë er mee vergroot.

De onderafdeeling wordt bevloeid door Atjèhrivier, Kroeëng Tjoet en Kroeëng Angèn.

Behalve de in hoofde bedoelde wegen van Oelèè Lheuë naar Lhô° Nga en naar Koeta Radja, treft men binnen de onderafdeeling aan: een verharden weg Koeta-Radja—Lam Njông—Toengkôb—Kroeëng Kalé. Van dien weg slaat dicht voor Lam Njông een dito weg af naar de brug bij Peukan Kroeëng Tjoet. Ook gaat er een verharde weg van Koeta Radja naar de vijfsprong Oelèè Karéng, die zich daar splitst in één weg naar Roempét, en één naar Tjôt Iri. Niet- verhard is de weg Peukan Kroeëng Tjoet—Gigiëng—Kroeëng Raja, alsook de weg van Gigiëng Zuidwaarts over Toengkôb naar Kroeëng Gloempang en de XXII Moekims. Zoo ook de verbinding van Kroeëng Gloempang Westwaarts met Bakoej aan de voormalige cointuurbaan, en de weg waarin die baan getransformeerd is, van Bakoej Noordwaarts over Tjôt Iri en Roempét naar Lam Njông.

De bevolking leeft in hoofdzaak van de rijst cultuur. Deze levert echter niet voldoende op, zoodat er nog jaarlijks rijst wordt ingevoerd. De veestapel bestond ultimo 1915 uit 9437 runderen en 1473 buffels. Een veemantri waakt dat enkel dieren beneden zekeren maat of boven zekeren leeftijd worden geslacht. De veemarkt te Lam Njông, in 1910 gesticht op het terrein van onze voormalige militaire post aldaar, schijnt wel op te nemen. De pepercultuur is in de IX Moekims Toengkôb, III Moekims Lam

Rabò en III Moekims Kajèë Adang nog het belangrijkst. Op de klappercultuur is men zich vooral in de laatste decennia zeer gaan toeleggen.

De visscherij wordt beoefend langs de kust met sleepnetten en door exploitatie van „neuheun's" of zeevischvijvers, waar de visch bij vloed kan binnenzwemmen, maar die ze daarna niet meer kan verlaten. Zoutziederijen worden aangetroffen te Lam Nga en in Kliëng. Uit de strandmoerasbosschen wordt hout gekapt voor brand- en bouwmateriaal. Eenige pottenbakkerij vindt plaats in gampòng Lam Bateuëng, moekim Tjadè'. Overigens vallen op industrieel gebied te noemen de stoomhoutzagerij en ijzerdraaierij van de firma Theuvenet & Co. te Oelèë Lheuë, met timmermanswinkel, grofsmederij, en cementtegelperserij, en van dezelfde firma te Seutoej een steenbakkerij en kalkbranderij. Dan een limonade- en mineraalwaterfabriek te Seutoej, en een Chineesche leerlooierij te Seutoej en een andere te Oelèë Lheuë.

Lam Djabat in moekim Meura'sa en Kroeëng Kalé in moekim Sim zijn Mohammedaansche onderwijs-centra. Sinds ulto. 1907 de eerste volksschool te Oelèë Lheuë werd geopend, zijn tal van zoodanige instellingen verspreid door de geheele onderafdeeling verrezen. Gewoonlijk zijn zij voor jongens en hebben ze een driejarigen cursus, behalve te Oelèë Lheuë en Lam Reuëng, waar de cursus vierjarig is, terwijl te laatstgenoemder plaatse ook eene volksschool voor meisjes bestaat. Ook is daar eene industrieschool met 100 meisjesleerlingen, terwijl voor Oelèë Lheuë nog dienen genoemd: de particuliere te Atjèhsche meisjesschool, waar onderricht wordt gegeven in weven en zijdebehandeling, en eene gesubsidieerde Atjèhsche meisjesschool. Voor het toezicht op de volksscholen binnen deze onderafdeeling is een speciaal Inlandsch volksschoolopziener aangesteld.

Zie voorts PÒ AMAT terzake van het op dit eiland aanwezige leprozen asyl.

OELÈÈ LHEUË, vulgo Olélé. Havenplaats aan den vasten wal van Atjèh, standplaats van den controleur der gelijknamige onderafdeeling (zie hierboven!). De reede is tamelijk open, maar toch vrij goed, en drie piers vergemakkelijken het laden en lossen. Het reedevervoer wordt bezorgd door de Atjèh-Transport-Maatschappij en een vijftal Chineesche sampanbezitters. Oelèë Lheuë werd gedurende den Atjèh-strijd gebouwd binnen het ressort van Teukoe Nè' van Meura'sa, op een zandige landtong, tusschen de zee en de Arôsan-lagune, die ten Z.W. daarvan uitwatert in zee. Bij die lagunemonding lag vroeger het militaire kampement, doch dit werd in 1910 opgebroken. Oostelijk daarvan lag de Europeesche wijk met houten pak- en winkelhuizen, logement, officierensociteit, en de kleine R. K. kerk van pastoor Verbraak. Thans is het daar stil en doodsch, en ook in de aangrenzende Chineesche en Maleische wijken en in het meest Oostelijke gedeelte, waar Arabieren en Japanners huisden, is het vertier heel wat geluwd. De wegen staan bij hevigen wind en hooge zee nog al eens blank, de steenen strandbeschceiing, hoewel nog jong en sterk, heeft het dan hard te verantwoorden. Van de Chineesche buurt zijn ook reeds heele stukken weggevreten. Een groote, in 1902/3 gebouwde brug over de lagune verbindt Oelèë Lheuë met den overwal, vanwaar een 15 K.M. lange weg voert naar Lhô' Nga, en een andere in 1901/2 aanzienlijk verbreede 5 K.M. lange heirbaan naar Koeta Radja. Dagelijks rijden er ook vele trams in tien minuten van Koeta Radja naar Oelèë Lheuë, vice versa.

OELÊT OELÊT (JAV.). Zie HELICTERES.

OELI LIMA, OELI SIWA. Zie OELIASERS en verg. Pata-lima in CERAM, dl. I, bl. 470.

Het woord *oeli* wordt door Valentijn (in zijn woordenlijstje vóór dl. I, 2, 1724) uitdrukkelijk Amboneesch genoemd, en vertaald met „gespanschap" (dus: bond) van dorpen. De vertaling „broeder" is van den zendeling A. van Ekris in Tijdschr. Bat. Gen. XVI (1867), p. 294. Valentijn vergelijkt daar ook de Oeli lima en Oeli siwa met de Hoekschen en Kabeljauwschen bij ons, en voegt toe: „De laatste houden 't met die van Tidore, en de eerste met die van Ternate. Ook zijn de *Oeli lima's* meest Moors".

Uit de merkwaardige missive van Hendrick Brouwer, dd. Banda 4 Mei 1612 aan H.H. Bewindhebbers (Tiele, Bouwstoffen, I, 1886, p 2, 5, 7) blijkt: dat „Ulissea" = *Oelisiwa* een andere naam was voor *Lontor*, het groote eiland tegenover Banda-proper, Banda Neira, in welk laatste de Oelilima-partij de bovenhand had. Ook dit gegeven bevestigt ten volle de verklaring der ontwikkeling van deze twee partijen, zooals die bij OELIASERS werd beproefd. G. P. R.

OELIASERS. Corrupt-Holl. naam voor het complex der 3 eilanden beO. Ambon en beZ. West-Ceram: Haroekoe (of Oma), Saparoea (of Honimoa), en het kleinste en meest Z.O. eiland Noesa Laoet (zie op die namen).

Vanouds is het middelste en grootste, Honimoa alias Saparoea, het voornaamste eiland. Als „Mocar" komt het al voor in Zang 14 van het Oudjav. lofdicht Nâgarakêrtâgama uit 1287 Çaka = 1365 A. D.; als „Muar" blijft het voorkomen op Port. kaarten en in Port. teksten der 16e eeuw (verg. Tijdschr. Aardr. Gen. 2, XXV, 1908, p. 342 noot 1); Rumphius in zijn Ambonsche Historie, definitief afgesloten in 1687, kent in zijn aanhef daarvan (Bijdr. Kon. Inst 7, X, 1910 p. 3): „Oma" (= Haroekoe), „Uliasser" of verderop bij hem stéédes „Honimoa", en „Nussalaut". Ook hieruit blijkt dat Oeliaser-proper = Honimoa = Saparoea is; hierbij sluit aan Van Hoëvell's getuigenis in zijn boek „Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliasers" (1875) dat „de zuidkust" van Saparoea weleer Honimoa heette, evenals de „zuidkust" van Haroekoe: Oma (p. 11), en dat Saparoea thans nog wel door inlanders, o.a. in een pantoen, wordt genoemd „tanah Lease" (p. 12).

Inderdaad is „Oeliaser" en „Liaser" precies hetzelfde; Rumphius spreekt in zijn Amb. Hist. in éénzelfde alinea van „de Oeliassers" en van „de Liassers" (l. c. II, p. 102). En dit weer bewijst, dat Ludeking in zijn bekende „Schets van de residentie Amboina" de juiste inlandsche verklaring heeft gegeven (Bijdr. Kon. Inst. 3, III, 1868, p. 56): Oeliaser is een corruptie van *oeli asa* = „broeder 1", dat dus onmiddellijk staat naast de Ternataansche *oeli lima* = „broeders 5", en de Tidoreesche *oeli siwa* = „broeders 9".

Met andere en duidelijker woorden: naast den politieken „broederlijken" en „vooronderlijken"(?) (*kaki-an*) bond der Tidoreezen van 9 gebieden, de Oeli siwa of Pata siwa („9 Lichamen"), waarvan Tidore met zijn heidensche,

Hollandsche, later Spaansche voorkeur het hoofd was, en waartoe o.a. West-Ceram en West-Nieuwguinee behoorden; naast den daarnevens bestaanden Islamitischen broederbond van 5 gebieden, de Oeli lima of Pata lima, waarvan Ternate het politieke hoofd was, en waartoe o.a. Oost-Ceram met Goram, Keffing, enz., alsmede vooral Banda, behoorden; stond de véél minder machtige Eénbond of Oeli asa der 3 bijeenliggende Oeliasers tusschen Ambon (Oudjav. Ambwan) en Ceram (Oudjav. Çeran = Sjeran; en Seran), een zuivere verdedigingsbond van drie kleinen; met het middelste eiland Muar = (Honi-) Moa = Saparoea = *Oeliaser-proper* als centrum, als „Broeder-één", bij welke zich Haroekoe en Noesa Laoet van zelf aansloten, tot zelfbehoud tegen de groote en agressieve 9- en 5-bonden onder aanvoering van resp. Tidore en Ternate, die van Ceram uit hen sinds ca. 1580 bedreigden.

Nemen we, op voldoenden grond van waarschijnlijkheid, aan, dat beide laatste bonden ontstaan mooten zijn door de beroering in de „Groote Oost" gewekt door het veldwinnen van den Islâm tusschen 1400 en 1500, zoo kan het ontstaan van den Eén-bond op Saparoea, en van den Driebond der zgn. Oeliasers, op zijn vroegst tegen ca. 1500 gesteld worden, toen Ternate reeds zoowat een halve eeuw Moh. was, en Tidore dat waarschijnlijk juist begon te worden. Zoo vormden bij de komst der Portugeezen op Ambon (1512), Ambon met de 3 Oeliasers en het groote Ceram een nog heidenschen stuwdam tegen den van het Noorden (Molukken) en Zuiden (Banda) opdringenden Islâm.

Geen wonder dan ook, dat op dit Ambonsche en Oeliaser-gebied de Apostel der Indiën, St. Franciscus Xaverius (de Navarrees Francisco Xavier of Javier), van 1546—1547 zijn zendings-triomfen heeft gevierd (verg. Tiele in Bijdr. Kon. Inst. 4, IV, 1880, p. 328—330); dat Ambon en alle drie Oeliasers daarna overtuigd-Protestantsch zijn geworden in den Compagnie's tijd; en dat er op deze drie eilanden nergens zooveel Port. herinneringen zijn gebleven als juist weer op het middenste en voornaamste, Oeliaser-proper of Saparoea, waar de westelijke haven altijd nog „*Porto*" heet, en aan de Z.W. punt — men zie de detailkaart in Van Hoëvell's genoemd boek van 1875 — een eiland „Pombo" (Duif) en een rots „Pintoe" (Deur) dicht bij mekaar liggen.

Toen de Hollanders in de Molukken kwamen (1599), trad in den aanvang Haroekoe (Oma), wegens meer nabijheid tot Ambon, op den voorgrond; het oudste contract met een der 3 Oeliasers sloot Steven van der Haghen op 25 Febr. 1605 met „den coninck van 't eylandt Oma" (zie Heeres, Corpus Diplomaticum Neerl.-Ind., Bijdragen Kon. Inst. 7, III, 1907, p. 33—34), in welk zelfde jaar 1605 trouwens de termen „Olisiva" en „Olijlima" het éérst in een Holl. contract met Hitoe (Noord-Ambon) officiëel voorkomen (ib. p. 33). Daarop pas in 1617 volgde een contract met negorijen aan de zuidkust van Ceram èn van „Uliasser" = Saparoea, gelijk Tiele terecht in zijn register van dl. I der Bouwstoffen (1886) dit oplost; zie aldaar p. 204—206, en verg. het contract ook bij Heeres, l. c. p. 130—132. Pas in 1621 werd Noesa Laoet in een contract opgenomen, samen met Ambon, de 2 andere Oeliasers en West-Ceram (Heeres, p. 170—172, en vooral de noot 2 op p. 171; naar Valentijn, II (1724), 2, fol. 50—52). Doch de boven vermelde uitbreiding van zin van den term „Oeliaser" blijkt afdoende in datzelfde jaar 1617 uit een stuk van Gouverneur Steven van der Haghen bij Tiele, l. c. p. 219: „Onse eylanden van Uliasser, die welke drye sijn, te weten Uliasser, Oma ende Nusalao". G. P. R.

OELIN (MAL. Z.O.-BORN.). Zie EUSIDEROXYLON.

OELIT (AMB. LANDST.). Zie SPONDIAS MANGIFERA.

OELOE (ORANG). Zie ORANG OELOE.

OELOE DARAT. De hoogste top van het gebergte, dat het Tobameer in het Noorden van Sumatra omgeeft. Hij verheft zich aan den Westoever van het meer, tegenover Samosir tot 2157 M. hoogte.

OELOE SALO. Landstreek behoorende tot de onderafdeeling Ranté Pao, afdeeling Loewoe, gouv.t Celebes en Onderh.

OELOE-SOENGEI. Afdeeling der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, ingevolge de organieke indeeling van Ind. Stb. 1913 nos 199 en 279 verdeeld in 5 onderafdeelingen, te weten: 1) Kandangan onder den Ass. Resident, chef der afdeeling, bijgestaan door een Civiel Gezaghebber met standplaats Kandangan; 2) Rantau onder een Civiel Gezaghebber, met standplaats Rantau; 3) Barabai onder een Civiel Gezaghebber, met standplaats Barabai; 4) Amoentai onder een controleur, met standplaats Amoentai; 5) Tandjoeng onder een controleur, met standplaats Tandjoeng. (Voor de onderverdeeling in districten, zie bij de verschillende onderafdeelingen). Geografisch omvat deze afdeeling het stroomgebied der BAHAN of NÊGARA RIVIER (zie aldaar), de voornaamste zijtak der Barito met hare zijrivieren. Het N.-lijk en O.-lijk gedeelte der afdeeling is heuvel- en bergachtig. Van Kloea af is de geheele streek bewesten de Bahan tot de Barito laag en moerassig, bestaande uit uitgestrekte moeraswouden (hapau) en meren, hier en daar afgewisseld met pamatang- (hooge) gronden. Ten Oosten der Bahan vindt men die moerassen tusschen de rivieren Batang-Alai en de Bahan (de van ouds beruchte Moeningmoerassen).

OELOE TESSO. Landschap in de Kwantan-districten, afd. Indragiri, residentie Riouw en Onderh. Het was vóór 1909 een deel van de onderafdeeling Kampar Kiri, afdeeling Bêngkalis, van het gewest Oostkust van Sumatra.

OELOEAN. Landschap in de residentie Tapanoeli, aan den Noord-oever van den breeden Zuid-oostelijken inham van het Toba-meer gelegen, en ingesloten door Si Gaol in het Westen, Tano Djawa in het Oosten, waarvan het gescheiden is door een zwaar begroeiden bergrug, waarop zich verheffen: in het Zuiden de Si Djonggi (de Stier), in het Noorden de meestal in wolken gehulde 2200 M. hooge Si Manoek Manoek (Hanebeeld). Het is een driehoekige vallei, welke door eenige kleine riviertjes rijkelijk van water wordt voorzien en daardoor zeer geschikt is voor den aanleg van sawahs. Men meent dan ook, dat dit vruchtbare gebied het stamland van de Toba-Bataks is. Onderlinge oorlogen hebben de bevolking in vroeger jaren wel sterk doen achteruit gaan, maar het aantal inwoners wordt thans toch nog op 25.000 geschat. Centrum van het landschap is het op 700 M. boven zee gelegen Moeara Si

Pongi met een koel klimaat. Naast den landbouw, wordt veel aan runderteelt gedaan. Sinds 1895 heeft hier de Rijnsche Zending post gevat, welke tot ult. 1911 bijna 2000 personen tot het Christendom had bekeerd. Ult. 1914 bedroeg dit aantal ruim 6700, waarbij echter die van Si Gaol zijn inbegrepen. Eerst in 1905 werd Oeloean onder ons direct bestuur gebracht. Een transportweg gaat van Bandar Poelo door Boven-Asahan naar Oeloean en aangrenzende Toba streken, terwijl de weg van Taroetoeng naar Naroemonda thans verlengd is tot Oeloean en Loemban Pëa.

OELOEBALANG (HOELOEBALANG) (MAL.). Krijgsoverste; in sommige Maleische staatjes de titel van een der rijksgrooten, die in den rijksraad zitting hebben.

In Atjèh waren de oelëëbalangs de volkshoofden, die in de volkstaal ook radja genoemd werden; zie ATJÈHERS 2 c. Andere hoofden waren zij, die in het Sultansgebied oelëëbalang pöteu (d. i. „oelëëbalang van onzen Heer", nl. den Sultan) genoemd werden, en die daar eenig bewind voerden of eene hooge functie aan het hof vervulden of wel dien titel eenvoudig aan de gunst van een sultan te danken hadden; zie C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, I, 96 (The Achehnese I, 92). — De indeeling van Atjèh in oelëëbalangschappen werd door het Nederlandsche gouvernement behouden, maar de beteekenis der oelëëbalangs miskend; men beschouwde hen als ondergeschikte ambtenaren („districtshoofden", Ind. Stb. 1881 no. 83 art. 4; Bijbl. 6881, blz. 265). Daarentegen werden de hoofden der gewesten in de onderhoorigheden later als zelfbesturen behandeld; met hen werden politieke contracten gesloten. De algemeene naam oelëëbalangschap wordt door het bestuur ook op de gewesten in de onderhoorigheden toegepast, hoewel de hoofden aldaar verschillende titels dragen. Zie: C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Ned. Indië, blz. 151 v.

OELOEMOESI. Een 2200 M. hooge berg van den Oostelijken keten van den Boekit Barisan, gelegen in het N. van de residentie Palembang op de grens met Benkoelen. Hij staat in verbinding met den Zuidwaarts gelegen Kaba door een rug, waarover op 1115 M. hoogte de weg loopt van Këpahiang naar Moeara Bliti aan de Klingi (zijrivier van de Moesi). Waarschijnlijk zal hierlangs bij eventueele uitbreiding van het Zuid-Sumatra spoorwegnet een zijlijn worden aangelegd. Op den Oeloemoesi ontspringt de Lakitan, zijrivier van de Moesi.

OELOENG (WOELOENG). Naam op Java voor een Roofvogel (visch-arend), *Haliastur intermedius*.

OELOENG-OELOENG (JAV.). Een soort van kriekendief. Zie ROOFVOGEL.

OELOLITO. Naam op Celebes (Gorontalo) voor eene Papegaai-soort, *Trichoglossus ornatus*; op de Arce-eilanden heet *Trichoglossus haematodes* Jarrau en op de Kei-eilanden Sirtein.

OELOWA. Toradja-naam voor twee bedemhagedissen: *Lygosoma nigrilabre* Gütte en *L. smaragdinum* Lett. (Zie verder onder KADAL en onder SCINCIDAE).

OEMALASA'SCH. Zie TOMINISCHE TALEN.

OEMANG. Klein eiland aan den ingang van de Lampong-baai nabij het grootere Poelau Lëgoendi. Het eilandje behoort administratief tot de Lampongsche Districten.

OEMA. Zie TEUKOE OEMA.

OEMAR- of **DOODSLAGERSRIVIER,** met de kampong Amara, mondt uit op de Zuidkust van Nieuw-Guinea, beoosten Kaap Vlakke Hoek. Vrij stellig was deze rivier de plaats waar schipper Direk Melisz in 1623 met 9 man van het jacht Aernem werd afgemaakt. Aan den mond is zij 200 M. breed. Daar zij op het Charles Louis gebergte ontspringt, heeft zij slechts een korten loop. Eerst in 1828 werd weder een poging gedaan door de Triton-Expeditie om met de aldaar wonende bevolking in aanraking te komen. Dat de Oemar identiek zou zijn met de Doodalagersrivier wordt door sommigen betwijfeld. Zie hieromtrent MOORDENAARSRIVIER.

OEMBILIN (OMBILIN). De naam der afwatering van het Singkarak-meer ter Sumatra's Westkust. Gewoonlijk beschouwt men de Oembilin als de hoofdrivier, die in zijn middenloop Kwantan, in zijn benedenloop Indragiri heet. De inlanders beschouwen haar echter als de voornaamste rechterzijrivier der Kwantan en zien in de tweemaal zoo lange Si Namar, die bovendien het meeste water vervoert van het plateau van Agam en van de vlakten der L Kota en Tanah Datar, de hoofdrivier (zie SUMATRA, Rivieren).

De Oembilin is het meest bekend door het ook naar haar genoemde steenkolenveld van Sawah Loento, waar zij doorheen stroomt (zie KOLEN). Het drukke mijnbouwstadje Sawah Loento (zie aldaar) ligt aan de rivier. Iets verderop bevindt zich Doerian Gadang, het eindpunt voor de prauwvaart op de rivier, omdat zich boven deze nagari een stroomversnelling bevindt, die het alleen aan kleinere vaartuigen mogelijk maakt verder op te komen en ook deze nog niet zonder gevaar. Op deze gevaarlijke plaats verongelukte in 1869 de mijningenieur De Greve, de ontdekker van het Oembilin-steenkolenbekken. Zijn graf bevindt zich te Doerian Gadang. Waar de rivier uit het meer van Singkarak treedt ligt de spoorweghalte Oembilin van de lijn Padang Pandjang-Solok.

OEMBOET (MAL., JAV). Zie HOEMBOET.

OEMOEKIEA (Andai). Zie DOEWIWI.

OEMPA (AMB.). Zie HORNSTEDTIA.

OEMRAH. Zie BEDEVAART NAAR MEKKA, 2.

OENA OENA. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Poso der residentie Menado, omvattende het gelijknamige eiland, behoorende tot de Togian-eilanden (zie aldaar); bevolkingssterkte 1500 zielen.

OENDAKAN. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Koedoes, residentie Semarang met eene oppervlakte van 210 K.M². Op ultimo 1905 bedroeg de bevolking ruim 46.000 zielen, waarvan een 10 tal Europeanen en 8 Chineezen. Het district is verdeeld in drie onderdistricten. De hoofdplaats heet Proewoto. Een groot deel van het district wordt ingenomen door een uitgestrekt moeras, de Rawa gédé, dat in de Djoewanarivier uitwatert. Het district Oendakan wordt gekenmerkt door het telken jare optreden van overstroomingen in den Westmoesson, watergebrek in den Oostmoesson en ziekten in het rijstgewas, tengevolge waarvan groote uitgestrektheden padi en andere aanplantingen mislukken. Ter bestrijding van

het overstroomingsgevaar zijn langs de voornaamste rivieren, n.l. de Sérang en de Babalan, dijken aangelegd en is men bezig in eerstgenoemde rivier, bij de desa Wilaloeng een verdeelvak te maken, dat thans zijne voltooing nadert; waardoor men dan in staat zal zijn den waterstand in die rivieren te regelen.

OENDANG-OENDANG. In het Maleisch ziet de term oendang-oendang op adatvoorschriften, adatregels, adatgeboden; zoo noemen de Minangkabausche Maleiers hun twintig delictsgroepen „de twintig adatgeboden" of oendang-oendang nan doeô poeloeh. Op Middel-Java daarentegen verstaat men onder oendang-oendang hetzelfde als pranatan, nl. een of andere publicatie of edict van den vorst of van een hoog ambtenaar.

In Maleische streken wordt de term dientengevolge tevens gebezigd voor de geschriften, waarin adatvoorschriften door inlanders staan opgeteekend. De inhoud van zulke geschriften stelt veelal teleur; zij behelzen gewoonlijk óf onsystematische opteekeningen van gewoonteregels, óf raadselachtige adatspreuken, óf regels, die het vorstenbestuur en de hofhouding raken. Westersche schrijvers hebben bij het woord oendang-oendang somtijds aan zulk een *geschrift* gedacht, ook waar alleen sprake was van de levende regels zelf en niet van een schriftuur (zie b.v. Willinck, Het rechtsleven bij de Minangk. Mal., 1909, bl. 53, 824, 826).

Voorts hebben Europeanen den naam oendang-oendang herhaaldelijk gebezigd hetzij voor opteekeningen van Westersche herkomst, hetzij zelfs voor regelingen vanwege ons bestuur (b.v. de Oendang-oendang Djambi van 1906, zijnde een gewestelijke regeling van de inheemsche rechtspraak enz.; zie Adatrechtbundel 5, blz. 150). Vandaar velerlei verwarring, welke door Wilken te recht gelaakt wordt (Verspreide geschriften II, bl. 221—223; vgl. Adatrechtbundel 6, bl. 274). Ook geven Europeanen dezen naam soms aan opgeteekende volkslegenden, stamlijsten enz., die de inlander zelf nooit oendang-oendang noemen zal.

Zie Snouck Hurgronje in Adatrechtbundel 1, bl. 24—35; Van Vollenhoven, Het adatrecht van Ned.-Indië, I, bl. 105—107, 109, 268, 272 en 656; alsmede INLANDSCHE WETTEN, deel II, bl. 154.

OENDOEK-OENDOEK (MAL.). Zie ZEEPAARDJES.

OENEK (DAJ.). Zie ZWIJNEN.

OENGA of **KOEALA OENGA** met Panté Tjeureumèn en Salèt. Een tot de onderafdeeling Tjalang der afdeeling Westkust van Atjèh behoorend landschap. Het ligt aan zee tusschen Koeala Lambousôë in het N.W. en het thans tot Lhô' Kroeët gerekende Djinamprông in het Z.O., maar de onderhoorigheid Panté Tjeureumèn strekt zich zeer ver in het binnenland en naar het N. uit tot aan de grenzen der XXII Moekims van Groot-Atjèh. Het aantal geregistreerde mannen bedraagt er 355 (ult. 1915). Sinds 1916 voert Teukoe Rajeu' het bestuur. In Panté Tjeureumèn vindt men kunstmatig bevloeide rijstvelden; elders zijn de sawahs afhankelijk van de regens.

Bij Ind. Stb. 1908 no. 401 werden Lam Nò en Lam Mè bij Koeala Oenga gevoegd, maar blijkens Kol. Verslag 1910 waren die beide landschappen daar niets mee ingenomen: zij rekenden zich Daja'sche landen en wenschten een Daja'sch hoofd. Bij wijze van proef werden zij toen voorloopig gesteld onder het hoofd van Lam Beusôë.

Zie: Bijdragen T. L. en V. k. v. N.-I., 7 Deel 55 (1903) bl. 203.

OENGARAN. District van de contrôle-afdeeling Ambarawa, regentschap Semarang, afdeeling Salatiga, residentie Semarang; met eene oppervlakte van 220 K.M². Het district is verdeeld in 4 onderdistricten. Op ultimo 1905 bedroeg de bevolking ongeveer 55.000 zielen, waarvan ± 180 Europeanen en 260 Chineezen. Men vindt er 12 cultuur-ondernemingen, uitgeoefend op 24 erfpachtsperceelen, waarop koffie, cacao, kina, notemuskaat en rubber worden geteeld. De in dit district gelegen cacao-onderneming Djatiroenggo is bekend om hare hybride-cacao.

De gelijknamige hoofdplaats, standplaats van den adspirant-controleur, ± 20 K.M. van Semarang op een hoogte van 313 M. gelegen, is bekend door de enkele jaren geleden opgerichte kweekschool voor Inlandsche onderwijzers. Het militaire reconvalescentengesticht, dat ongeveer 1846 in het in 1786 opgerichte fort gevestigd werd, is in 1908 opgeheven. Verscheidene overblijfselen uit den Hindoetijd worden in den omtrek aangetroffen, waarover zie T. Bat. Gen. XIX. (1872), bl. 501.

OENGARAN. Een geheel met zwaar bosch begroeide oude vulkaan op de grens van Semarang en Kèdoe, die in den G. Boetak zijn hoogste punt, 2050 M., bereikt. Het is een afgestompte kegel, waarvan de breede top uit het restant van een wijden ringwal bestaat. Eenige zwak werkende fumarolen (en solfataren ?) in de grensrivier aan de Zuidhelling zijn de laatste sporen der vulkanische werkzaamheid. Reeds Junghuhn gaf van den berg een uitvoerige beschrijving (Java, II, 363), later Verbeek (Java 276, 297, 318), terwijl in het Jaarversl. Top. Dienst 1908. Pl. V, p. 35 een detailteekennig van den top wordt gegeven. Aan de Zuidzijde bevinden zich de als Tjandi Sângâ bekende Hindoe-ruïnen.

OENGKA (MAL.). Zie GIBBON.

OENGKA HITAM (MAL.). Zie GIBBON.

OENGKO (MINANGK. MAL.). Zie GIBBON.

OENGKOET (SOEND.). Zie BAARDVOGEL.

OENGO-NO-BOETO (N. Celebes). Zie LOEWAK.

OENÒÈ. Zie BAMBI en OENÒÈ.

OENTARONG (MAL.?). Zie BINTOERONG.

OENTJAL (SOEND.). Zie HERTEN.

OEPAN of **MARAPATI.** Naam in West-Sumatra voor een Langstaart-duif, *Macropygia ruficeps*; eene verwante soort heet aldaar Limboekan, *Macropygia leptogrammica*. Op Java heet *Macropygia ruficeps* Dêrkoekoe-sopak. Eene soort van een verwant geslacht, *Turacoena menadensis*, wordt op Celebes Padiboeboe genoemd. *Macropygia keiensis* heet op de Aroeeilanden Kwakoe. Zie DUIF.

OEPAN OEPAN (JAV.). Zie CYNOGLOSSUM.

OEPAS (MAL.). Zie ANTIARIS TOXICARIA.

OEPAS BIDJI (MAL.). Zie SOPHORA.

OEPAS-BOOM. (Giftboom). Zie ANTIARIS TOXICARIA en IPOEH. Aan het daar vermelde zij nog toegevoegd, dat deze beruchte boom op Java nagenoeg verdwenen is. De meest verspreide inlandsche naam op Sumatra en Borneo

is Ipoeh; voorts Tatai in de Lampongs, Tingêk op Banka. Eene uitvoerige beschrijving met afbeelding vindt men in het, door het Koloniaal Museum uitgegeven werk van Dr. M. Greshoff over Indische nuttige planten, ook in Ind. Mercuur van 15 Apr. 1895.

OEPÂTJÂRÂ (JAV.). Zie RIJKSSIERADEN.

OERAAS (Andai). Zie PÊRGAM en DUIF.

OERAMA. Zie OMBA.

OERANG. Javaansche naam voor Garnalen (zie OEDANG) en Kreeften; Maleisch Oedang. Zoetwaterkreeften heeten op Borneo Hakeen.

OERAT (JAV., SOEND.). Zie PLANTAGO.

OERIBANG (BATAV. MAL.). Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

OERIP (KAJOE) (JAV.). Zie EUPHORBIA TIRUCALLI.

OERIT (AMB. LANDST.). Zie SPONDIAS MANGIFERA.

OEROENG. Oeroeng is de Karobataksche naam voor een dorpsbond, de vereeniging van verschillende dorpen tot een bondgenootschap. Zulke dorpsbonden komen onder verschillende namen in alle Bataklanden van Sumatra voor en vormen er de hoogste inlandsche gemeenschap (zie deel I, blz. 759). Het menigvuldigst komen ze voor in het Karoland, waar men bijna geen op zichzelf staande dorpen meer aantreft, daar alle tot een of andere oeroeng behooren. De dorpen blijven toch steeds de staatkundige eenheid; het oeroengbestuur wordt dan ook meest gevormd door een raad van hoofden der voornaamste dorpen. Door traditie en door persoonlijke eigenschappen heeft echter vaak een der hoofden een overwegenden invloed. Het voornaamste dorp der oeroeng heet perbapân. Veelal is dit tevens het moederdorp der andere, maar zulks is niet noodzakelijk.

OESMAN. Zie OETHMAN.

OESOEL beteekent in het Arabisch: grondslagen, wortelen (enkelv. *asl*) .Met *oesoel al-dîn* wordt de Mohamm. geloofsleer bedoeld (vgl. KALAM en ISLAM, II, d.); *oesoel al-fikh* zijn de vier grondslagen der Mohamm. plichtenleer (vgl. ISLAM, II, c en KIJAS).

OESOENG ÊSANG (SOEND.). Zie HONDEN.

OESRAI. Collectief-naam op Nieuw-Guinea voor IJsvogels (Zie aldaar).

OESÔ (Midden-Sumatra). Zie HERTEN.

OESTER. Zie SCHELPDIEREN.

OETA of **OETAWA.** Eene rivier in Zuid Nieuw-Guinea. Zij valt in zee ten W. van Kaap Steenboom en heeft hare bronnen ongeveer dâar waar het Charles Louis geb. in het Nassau geb. overgaat. Zij is de eerste groote rivier gerekend vanaf de Etnabaai en heeft twee monden n.l. de Oeta en de Naparoeka. De voornaamste, de Oeta, is 600 M. breed, hooger op wordt de rivier spoedig smaller tot 400 M. met sterken stroom. Een eigenaardig verschijnsel is, dat het meeste water niet wordt afgevoerd door den Naparoekamond, die in het verlengde ligt van de hoofdrichting der rivier, maar door den Oetamond, die eerst de zee bereikt na over eenigen afstand bijna evenwijdig aan de kust te hebben gestroomd. De voornaamste zijrivier is de Amara; hare bronrivieren zijn de Biriri en de Hiceroekoe. Tot het vereenigingspunt dezer rivieren is de Oeta met prauwen bevaarbaar.

De strandlijn in de nabijheid der oevers is begroeid met tjêmara's, terwijl daarachter, dus langs de rivier, het land moerassig is.

OETAN (ORANG) (MAL.). Zie ORANG OETAN.

OETÊRAN. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap, de afdeeling en de residentie Madioen; met eene oppervlakte van 228 K.M². Het district telt 4 onderdistricten met 60 desa's en had ult°. 1905 eene bevolking van bijna 83.000 zielen, waaronder 80 Europeanen en 10 Chineezen. Het district ligt tegen de Westelijke hellingen van den Goenoeng Wilis en in de vlakte der rivier van Madioen, welke in het W. de grens vormt. De standplaats van het districtshoofd is Poerworêdjo (behoorend tot de dêsa Gêgêr). De warme bron Oemboel, waarvan het in hoofdzaak ijzer- en koolzuurhoudend water speciaal voor baden geëxploiteerd wordt door den Gewestelijken Raad van Madioen, vindt men in het onderdistrict Dolopo nabij de Ponorogosche grens in de nabijheid van den grooten postweg van Madioen naar Ponorogo. Er is daar ter plaatse een pasanggrahan, waar men kan verblijven.

De bevolking leeft van den landbouw en van de verdiensten bij de suikerfabriek Pagotan. In het Zuidelijk, aan de afd. Ponorogo grenzend deel van het district, met name in het onderdistrict Dolopo, plant de bevolking zelve veel suikerriet voor de inlandsche markt. Het product verwerkt zij door middel van buffelmolens, terwijl zij het daarvan verkregen rietsap verdampt in — soms zeer primitieve — pannen.

OETHMAN (bin Abdoelah bin Akil bin Jahja al-Alawi) te Batavia geboren uit een Hadhramitisch *sajjid*-geslacht, deed in zijne jonge jaren eene langdurige studiereis, waarbij hij vooral in Hadhramaut en Mekka vertoefde, en vestigde zich daarna als wetgeleerde van erkend gezag te Batavia, waar hij den 18en Jan. 1914 in zeer hoogen ouderdom overleden is.

Hij was (evenals andere Hadhramitische geleerden, vgl. HADHRAMIETEN. 4) een vertegenwoordiger van streng rechtzinnige opvattingen in geloofsleer en wetszaken. Zijne zienswijzen verbreidde hij in tal van kleine Arabische en Maleische werken en geschriftjes, welke hij in zijne eigene lithographische drukkerij uitgaf. Velerlei gebruiken, opvattingen en bijgeloof in de Inlandsche samenleving vervulden zijn gemoed met levendige ergernis en hij verzuimde niet, daartegen menigmaal in woord en geschrift te ijveren. Zoo was hij o.a. een tegenstander van de mystieke broederschappen in Ned.-Indië, niet uit afkeer van de leer zelve dier orden, maar uit tegenzin tegen de in zijn oog hoogst twijfelachtige bevoegdheid van hen, die als mystieke leiders onder de Inlandsche bevolking optraden, terwijl de verbreiding dier mystiek hem bovendien niet wenschelijk scheen onder eene bevolking, bij welke de kennis der gewone voorschriften van den Islam en de naleving daarvan nog zooveel te wenschen overlieten. Meermalen wonnen Inlandsche geloovigen zijn raad en voorlichting in over de toepassing der Mohamm. leer in allerlei aangelegenheden. Zijn antwoord kleedde hij dan dikwijls in den vorm eener brochure, waarin hij de uitspraken der Moslimsche geleerden over het onderwerp samenvatte en zijne slotsom daaruit trok. In zijn oordeel toonde hij zich een onafhankelijk, onomkoopbaar en onbaatzuchtig man. Toch berokkenden

de groote vrijmoedigheid, waarmede hij zijne gevoelens uitte, en zijne op ouderen leeftijd nog toenemende strijdlustigheid hem menigen vijand in de Inlandsche maatschappij.

Als man van inzicht aanvaardde hij de heerschappij van niet-Moslims over landen als Ned.-Indië als eene onvermijdelijke noodzakelijkheid. In verzet daartegen zag hij voor de Inlandsche bevolking geen heil en vermeed dus het bespreken van onderwerpen, die tot botsingen met het Europeesch Bestuur konden leiden. Integendeel deed hij zich als een trouw onderdaan van het Nederl. gezag kennen en droeg o.a. bij tot bedaring der hartstochten na de onlusten te Tjilëgon in 1888. Bij gelegenheid der troonsbestijging van koningin Wilhelmina in 1898 vervaardigde hij een heilbede voor Hare regeering, welke hem in sommige Moslimsche kringen ten kwade geduid is. Als adviseur-honorair voor Arabische zaken was hij een welkome steun voor hen, die de Indische Regeering op dit gebied hadden voortelichten.

Zie verder: C. Snouck Hurgronje, Een Arabisch bondgenoot der Ned.-Ind. Regeering (Meded. Ned. Zendel. Genootschap, Dl. 31 (1887), p. 52 vv.); Vier geschenken van Sajjid Oethman (Notul. v. h. Batav. Genootsch., Dl. 30 (1894) p. CV—CXI); Sajjid Oethman's „Gids voor de priesterraden" besproken (Tijdschr. v. h. Recht in Ned.-Indië, Dl. 63 (1895), p. 722—744); Islam und Phonograph, p. 7 vv. (Tijdschr. v. h. Batav. Genootsch., Dl. 42 (1900), p. 399 vv.); L. W. C. van den Berg, Le Hadhramout et les colonies arabes dans l'Archipel indien, Batavia 1886, p. 164—167; M. J. de Goeje, Iets over den modus vivendi der Moslims onder Nederl. gezag (De Gids, 1899, IV, p. 550—57); Hadhramaut (Rev. Colon. Internat., 1886, I, p. 101 vv.); Th. W. Juynboll, Die „Sarekat Islam"-Bewegung auf Java (Der Islam, V (1914), p. 154 vv.); A. Buno Heslinga, Said Oethman bin Abdoellah al Aloewi † (Weekbl. voor Indië, X (1913—1914), bl. 1123; met portret).

OETJAP MOELOE (3127 M.). Hoogste top van het Gajo'sche Centraal gebergte, gelegen in het uiterste Oosten, waar het Van Daalen gebergte er een rechten hoek mee maakt. De Oetjap Moeloe is feitelijk een gebergtemassief, waarschijnlijk van vulkanischen oorsprong, grootendeels opgebouwd uit gneis en oude schiefer en vele granietkernen bevattende. Het is met veel tertiaire zandsteen bedekt en draagt zware wouden, aanvankelijk van loof-, hooger op van naaldboomen. Steil dalen de hellingen naar de dalen van de vele riviertjes, die hier hun oorsprong hebben en zich bijna alle vereenigen tot de Simpang Kanan.

OETJING (SOEND.). Zie HUISKAT.

OETOEMBOEWEE. Eene rivier in Zuid-Nieuw-Guinea. Zij is de Z.-lijkste van de drie in de Flamingobaai uitmondende rivieren. De beide andere zijn de Lorentz- en de Noord-Westrivier (zie aldaar). De Oetoemboewee staat met eerstgenoemde door een antasan in verbinding en op dezelfde wijze met de ten Z. daarvan stroomende Eilandenrivier. Zij kan door een stoomschip van het charter der Gouv. Marine 50, daarna door een stoomsloep nog 23 zeemijlen opgevaren worden; een breede rechter zijrivier kan per stoomsloep 19 zeemijlen opgevaren worden. De oevers zijn met zwaar bosch begroeid. In den benedenloop groeien hoofdzekalijk rhizophoren, hooger op: niboeng, wilde pinang, kë:apang, sagoe en rotan. In den benedenloop is het terrein laag en modderig, stroomopwaarts wordt dit geleidelijk hooger. Het stroomgebied maakt den indruk van vrij dicht bevolkt te zijn. Tal van groote kampongs (bij de monding liggen er twee op den rechter oever), waaronder met 40 à 50 groote en kleine huizen, worden er aangetroffen. De rivier is overigens weinig belangrijk en dient blijkbaar alleen tot afvoer van moeraswater.

OEWAMBA of **OEWIMBOE.** Bovenloop van de DIGOEL. (Zie aldaar).

OEWI (JAV., SOEND.). Zie DIOSCOREA.

OEWIMMERAH. Een belangrijke bronrivier (ook wel Kaoh genaamd) van de Digoel, de grootste rivier van Zuid Nieuw-Guinea. Op de oudere kaarten wordt zij „Idaha" genaamd. De Birokë-anim, een volksstam aan deze rivier, noemen haar „Makan-riki".

Het punt van samenvloeiing met de Digoel ligt op 6° 35′ 39″ Z.B. en 140° 21′ 30″ O.L.; zij is hier 100 M. breed en gemiddeld 5 vadem diep en is over grooten afstand per stoomsloep bevaarbaar. Zij ontspringt op het Sterrengebergte, het O.-lijkste deel van het Centrale gebergte, dicht bij de O.-grens. De oevers van de Oewimmerah zijn betrekkelijk dicht bevolkt; hier worden pisang-, pinang-, sagoe-, en kaladituinen, al dan niet met woningen of hutten, in een nagenoeg onafgebroken reeks aangetroffen. De oevers zijn hoog en steil met zwaar geboomte. In den bovenloop wordt de vaart verhinderd door 20 tot 30 M. hooge watervallen. Op sommige plaatsen zijn rotan hangbruggen over de 30 à 40 M. breede rivier gespannen; de toegangen tot deze bruggen worden soms gevormd door ongeveer 8 M. hooge ladders, geplaatst op een tiental meters van den oeverrand.

De voornaamste linker zijrivier is de INGGIVAKË (zie aldaar), wier water, in tegenstelling van dat van de Oewimmerah, donker-bruin gekleurd is, waaruit mag worden afgeleid, dat die rivier haar oorsprong heeft in de moerassen van het laagland.

OEWIS of **SËMOETAN.** Javaansche naam voor eene Rupsvogel-soort, *Perierocotus exul.*

OFA, OFAK. Zie VAARTUIGEN.

OFFER. Offers zijn, naar de inlandsche begrippen, gaven aan de geesten, met het doel deze welgezind te stemmen jegens den offeraar; soms gaven aan de zielen van afgestorvenen met het doel dezen om voorspraak te vragen bij de geesten. Door offers aan de goede geesten verzoekt men, altijd uit zelfzucht, hunne hulp bij iets dat gebeuren gaat, of hunne bescherming tegen mogelijk ongeval. Aan de kwade geesten, en deze den mensch vijandige soort is het talrijkst, offert men uit vrees, in de hoop het kwaad, dat zij kunnen berokkenen, afteweren. In het algemeen brengt men het offer vaker den kwaden geest dan den goeden, den minderen meer dan den hoogeren, den nabijzijnden eer dan den verwijderden; bij voorkeur aan den oogenblikkelijk meest te duchten geest. Aan de zielen der dooden offert men ter plaatse, waar zij heeten zich optehouden, nabij de graven en op andere heilige plekken. De neiging tot offeren ontspruit uit den waan, dat alle waargenomen werking en beweging uitgaat van persoonlijke, denkende

en willende wezens in geestenvorm, die dorpen, bosschen, wildernissen, grotten en wateren bewonen, alles bezielen, de geheele bewerktuigde en onbewerktuigde wereld vervullen, en uiting geven aan hunne macht bij iedere gebeurtenis, van de grootste tot de kleinste. Niet alleen de heidensche volksstammen in den Archipel offeren; ook onder de Mohammedaansche bevolking leeft dit oudheidensche gebruik nog in velerlei vormen voort. Al dadelijk blijkt dit op Java. De Javaan is bij het aannemen van hoogere wezens niet moeilijk geweest; zoowel de Hindoemythologie als de Islam heeft aan het getal der geesten uit den natuurdienst van zijn voorgeslacht anderen toegevoegd. Hij brengt nu aan geesten van allerlei slag en herkomst offers van allerlei soort en omvang, soms terloops en zonder voorafgaand overleg, doch soms ook na langdurige voorbereiding en met veel omslag; en daartusschen, verbindende de eindtermen dezer reeks, vindt men bij hem een lange rij van offers min of meer eenvoudig en goedkoop, of samengesteld en kostbaar. Evenals het gebed is het offer in aard en duur afhankelijk van de aanleidende gebeurtenis en van den offeraar, het individu of de gemeenschap. Gezamenlijk offert de desa ter eere van den t j a k a l b a k a l, den stichter, en ter eere van den d a n j a n g of beschermgeest van het dorp, want bij eene gunstige gezindheid van beiden heeft de desabewoner persoonlijk, maar tevens de geheele desabevolking belang. Het meest bij eene algemeene ramp nemen de bewoners eener desa of eener geheele streek aan het offer deel. (Zie over eenige algemeene en particuliere offers: T. v. N.-I. (1843), I, bl. 719 en 1853, I, bl. 96). Een zeer bescheiden, maar tevens eigenlijken vorm van het offer ziet men in het reukwerk, dat de Javaan langs den weg op een steen, aan den sawah-kant, voor een Hindoe-beeld, of bij een heiligen boom nederlegt; in de bloemen, die hij aan zijn kar, zijn prauw, zijn rijstschuur, aan kris of slaapstede bevestigt; in de rijst, de pisang, de sirihpruim, de duiten of de eieren, die hij, waar het past, neerlegt ten behoeve van de geesten. Er spreekt meer poëzie uit dan er in gelegd wordt door den offeraar; wel offert hij iets op, maar het geschiedt gedachteloos en zonder innigheid, onvatbaar als hij is voor het gemoedelijke, dat er ligt in het te vriend houden van al die onzichtbare wezens en in den vredigen omgang met hen. Als bijzondere offers aan heilige graven (zie KRAMAT) zijn te vermelden het branden van reukwerk en het daarbij nederzetten van spijzen. In de maand Roewah worden vele plaatsen, als een hulde aan de overledenen, zelfs niet als heilig beschouwde graven met geurige, aan een snoer geregen bloemen versierd (n j ĕ k a r), of met een welriekend smeersel bestreken. Na de geboorte van een kind laat de Javaansche vrouw nog wel eens de placenta, met vruchten en bloemen omgeven en door eenige lampjes verlicht, des avonds de rivier afdrijven, als offer aan de krokodillen of liever aan de voorouders, die in deze dieren gehuisvest zijn. Op den berg Bromo wordt telken jare, den 15sten van de maand Kasadoso, door de Tĕnggĕreezen een offer gebracht ter nagedachtenis van den jongsten zoon hunner stamouders, die aan den genie Bromo werd geofferd. Alle geloften, die gedurende het voorafgaande jaar werden gedaan, worden dan volbracht; de doekoens in plechtgewaad en van de priesterleerlingen vergezeld, doen hunne gebeden opstijgen met den wierook, en besprenkelen den gewijden grond met water; allen klimmen op naar den rand des kraters, en werpen hunne offeranden, vruchten, groenten, bloemen, kippen, geiten, kleederen en geld in den afgrond. Bij het verlaten van de Zandzee, dalen de knapen zoo ver mogelijk langs den kraterwand af, om te kapen wat zij machtig kunnen worden, opdat niet al dat heerlijks verloren ga.

Met name echter leven de aloude opvattingen betreffende het offeren aan de zielen der afgestorvenen en aan de onzichtbare machten op Java nog voort in den geïslamiseerden vorm der onder verschillende benamingen (bijv. k a n d o e r i, s l a m ĕ t a n, s ĕ d ĕ k a h) bekende „offermalen" (zie KANDOERI) en dit geldt in gelijke mate ook voor de Mohammedaansche Inlanders in de meeste streken der Buitenbezittingen.

Over het offeren bij de Inlandsche bevolking op de Buitenbezittingen verdient hier bovendien het volgende te worden aangeteekend.

Bij de Maleiers van Midden-Sumatra doet zich bij den huisbouw al dadelijk na het kappen van den boomstam voor den eersten paal de behoefte aan een offer gevoelen: om de boschgeesten te paaien wordt onmiddellijk een jonge boom geplant op den stronk van den gevallene, een betelpruim en geld worden daarbij neergelegd. Om te voorkomen, dat de werkman zich wondt bij den arbeid wordt een kip geslacht en met het bloed besprenkelt men het hout en het gereedschap: immers nu is er bloed vergoten en nieuwe bloedstorting overbodig. Later hangt men stukken wit katoen aan de huispalen, beteekend met figuren uit de k o t i k a's (Zie TIJDREKENING) om de geesten, die het bosch bewoonden, waar de woning verrees, te bevredigen. Dat de „bouwoffers" elders niet altijd zoo onschuldig zijn, maar soms met het dooden van menschen gepaard gaan, is reeds opgemerkt in de artikelen KOPPENSNELLEN en MENSCHENOFFERS.

Vóór het uitzaaien der zaad-padi wordt bij deze Maleiers de s i p o e l o e ĕ met het raspsel van een halve klappernoot in een kom neergezet op de p a s a m a j a n (kweekbed), om de aardgeesten, d j o e m b a l a n g t a n a h, te verzoenen. Ook bij het uitplanten der b a n i ĕ h (bibit) wordt dergelijk offer gebracht. Alvorens te beginnen met den oogst worden drie stengels padi bijeengebonden, wordt wierook gebrand en een *do'á* (Arabisch gebed) uitgesproken. De eerste rijst met vele formaliteiten behandelen, en daarna als dankoffer eten, moet getuigen van de ingenomenheid met het gewas, en strekt tevens om zich een volgend jaar een goeden oogst te verzekeren; men behoort die rijst dan ook met handen vol en niet bij kleine hapjes te eten, opdat blijke hoe voortreffelijk men ze vindt. Voor offers in Midden-Sumatra wordt verwezen naar A. Maass, Durch Zentral-Sumatra. II, 221., 270, 367, 468, voor offers gedurende de zwangerschap o.c. II, 193 en voor offermalen o.c. II, 359.

Op het eiland Bras houden de inwoners éénmaal een groote k a n d o e r i, bij een ouden boom, welks geest, naar men meent, epidemieën kan veroorzaken Men offert den boom bloemen

en wierook, en neemt in de nabijheid een zeebad.

Ook de Bataks hebben algemeene offerfeesten, t a m i-t a m i geheeten, van m a n a m i, „offeren" eigenlijk „de geesten onthalen", maar zij komen minder veelvuldig voor dan kleine offers, welke dienen om de stoffelijke behoeften te bevredigen van de zielen der lichamen, die als b é g o e 's een afzonderlijk geestenbestaan hebben. Bij het overlijden van aanzienlijken worden tal van karbouwen geslacht en gegeten. Bij de offerfeesten zijn de d a t o e's als priester en de s i b a s o 's als medium (sjamaan) onmisbaar; deze laatsten kunnen zoowel mannen als vrouwen zijn; meestal zijn het vrouwen.

Bij de Kajans en Bahau's van Centraal-Borneo, zoowel als bij de Kĕnja's, en evenzeer bij de verwante stammen van Sĕrawak en Britsch Noord-Borneo zijn de gelegenheden talloos, waarbij aan de goden en geesten offers gebracht worden, bestaande hetzij in allerlei spijzen, of in dieren, die geslacht worden, vooral varkens en kippen; het bloed dezer dieren wordt dan op den offeraar gesmeerd, of wel, zooals bij de Kĕnja's van Britsch Noord-Borneo, op een houten beeld van hun Hoogste Wezen, *Bali Penjalong*. Bij dezen volksstam dient ook het offeren van varkens niet slechts om deze aan de goden aan te bieden, maar vooral om de gebeden aan *Bali Penjalong* over te brengen; het varken wordt dus door den hoofdman toegesproken, en zoodra deze toespraak geëindigd is, wordt het gedood, de lever er uit gehaald, en uit de ligging der verschillende deelen het antwoord der godheid afgelezen. Ook met kippen wordt wel op deze wijze gehandeld.

Bij de Kajan's en Bahau's van Centraal-Borneo zijn het vooral het bouwen van een nieuw huis, en het begin van verschillende werkzaamheden in den landbouw, die veel en velerlei offers vereischen; de functie van den hoofdman daarbij is deze, dat hij telkens den priester of de priesteres de verschillende plechtigheden doet uitvoeren. Bij deze stammen en hun verwanten komen niet de groote offerfeesten voor o. a. na de begrafenis, als bij verschillende stammen in de Z. en O. Afd. Voor menschenoffers en offers bij begrafenis enz. onder de Dajaks, zie MENSCHENOFFERS en GRAF.

Bij de Dajaks der Z en O. Afd. van Borneo komen de groote offers veelvuldig voor, waarbij de sjamanen een groote rol spelen; het groote feest, b a l i a n h a i, duurt van één tot drie maanden. Het zijn de b a l i a n 's, de mannelijke en de b a s i r 's, de vrouwelijke sjamanen, die het verband vormen tusschen geesten en menschen, en die langzamerhand de geheele leiding der offerfeesten in handen hebben gekregen; o. a. zingen zij, na door de geesten in bezieling te zijn gebracht. Geofferd worden karbouwen, varkens, kippen en spijzen, d. w. z. de ziel, de g a n a van het geofferde is voor de geesten, de dieren en spijzen zelve voor de offerenden. Deze offerfeesten ontaarden soms in bachanaliën.

In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo maakt men wel eens een model van een offerschip (Ling Roth. I, 144 afb.; Juynboll, Catalogus van Borneo, II, 361). Bij het tiwah feest maakt men een offerhuis (pandoeng) waarin een varken gezet wordt, dat later geslacht wordt. Een model van een offerhuis (balai ontong) wordt bij het balian hai-feest aan de nok van een huis opgehangen (Hardeland, Daj. Wörterb. s w. balai en ontong; Grabowsky in Int.-Archiv für Ethnogr. I, 131 met pl. X, fig. 2; Juynboll, Cat. van Borneo, II. 371)

Vermelding verdient de eigenaardige opvatting, die ten opzichte van het groote doodenfeest idjambe bij de Oeloen-Maänjan-Dajaks van Padjoe Empat (onderafdeeling Boentoek der afdeeling Doesoenlanden, residentie Z. en O. Afd. van Borneo) heerscht: dit feest, waarbij een groot aantal buffels en varkens geslacht wordt, wordt niet door de menschen aan de goden of geesten der voorouders aangeboden, maar omgekeerd door de adiaoe (zielen der afgestorvenen) aan de menschen, die daarbij hun gasten zijn (Vgl. P. te Wechel. Erinnerungen aus den Ost. u. West Dusunländern. Int. Archiv für Ethnogr. Band XXII (1915) p. 94 e. v.). Verder vergelijke men voor offers op Borneo: Hose and Mc. Dougall, The pagan tribes of Borneo, I, 10, 11, 109, II 6, 91, 103 e. v. 154, 161, 173,; over menschenoffers bij de Djingkang's o.c. II. p. 9, n. 1.

Voor de offers op Bali wordt verwezen naar het art. BALI. Alleen zij hier nog vermeld, dat in den huistempel, waar steenen offernisjes of rijen houten offerhuisjes staan, ieder aan eene afzonderlijke godheid gewijd, de vrouwen dagelijks, de mannen minder vaak, offeranden van bloemen en vruchten komen brengen en bij bijzondere gelegenheden wierook branden en andere ceremoniën verrichten. In de dorpstempels wordt in den regel bij volle en nieuwe maan, den gunstigsten tijd om met de goden in aanraking te komen, geofferd.

Voor de offers op Lombok wordt verwezen naar J. Elbert: Die Sunda-Expedition I. p. 12, 21 (de Sasaks offeren aan Batara bij de heilige warme bronnen en baden daarin om lichamelijk en geestelijk gezond te worden), 24, 75, 89, 97, 98, 100, 101, 106—108, 110. Een sieraad voor een offertafeltje bij een doode in huis, een offerschaaltje voor wierook en een offertoestel zijn beschreven en afgebeeld in dr. Juynboll's Catal. van Bali en Lombok, p. 151—153 met pl. XV, fig. 4 en pl. XVI. Voor Soembawa vergelijke men: Elbert, o. c. II p. 68—71, 78, voor Flores o.c. II, 189—193, 198, voor Wetan o. c. II, 235—239, 244.

Ook bij de heidenen van de Minahasa werden de groote offerfeesten geleid door tusschenpersonen, die den geest moesten krijgen en die den naam w a l i a n droegen; soms waren er bij hetzelfde feest tientallen w a l i a n 's aan 't werk; de feesten heetten in het algemeen f o s s o, p o s s o, p o s o of (het best) p o s o n, welk woord tevens „verboden" beteekent. Men onderscheidde de offerfeesten in particuliere of familiefeesten, en in algemeene of negarifeesten; van eerstgenoemden was de w a w a l i a n, het negendaagsche offerfeest, het voornaamste, bestemd om allerlei weldaden, rijkdom, nakomelingschap, gezondheid te erlangen; voorts de i r o j o r s i o k k i, twee of drie dagen na de geboorte van een kind; de m a n a m p e h, gegeven tot herstel van zieken. Een van de grootste negari-offerfeesten was het t o e m a l i n g a s i k o ŏ k o, d. i. het raadplegen van den vogel bij groote algemeene rampen of bij den aanleg van nieuwe nederzettingen. Ook de kleine offers

waren bij deze Minahassische heidenen niet onbekend; zoo gaf men den dooden een halve pinangnoot mede en wierp de andere helft weg.

Van de Toradja's van Centraal-Celebes berichten Adriani en Kruyt (De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden Celebes, I, p. 278), dat bij ieder offer, dat men aan geesten en goden brengt, sirih-pinang, kalk, tabak en gekookte rijst, dikwijls met curcuma geel gekleurd, behooren. Van het offerdier wordt gewoonlijk een gedeelte van de lever den goden aangeboden. Zeer vaak wordt ook als offer een kippenei gebruikt, gewoonlijk als surrogaat voor een kip, soms zelfs voor een buffel, in welk geval het ei een witte buffel genoemd wordt. Aan groote goden als Poeöe mPalaboeroe worden steeds witte buffels en witte kippen geofferd, omdat wit de kleur is van het rijk van het zonnelicht. De Toradja's hebben verschillende soorten van offertafeltjes, waarop zij hunne offers aan goden en geesten aanbieden. In het tweede deel van hetzelfde werk (pag. 118—146) worden de doodenoffers zeer uitvoerig beschreven. Deze offers hebben ten doel, de zielen der overledenen plechtig naar het zielenland te geleiden. Het groote offerfeest heet *mompemate* en duurt drie dagen.

Bij de Makassaren en Boegineezen vindt men als tusschenpersoon bij de offerfeesten de b i s s o e 's (zie aldaar) zoowel mannen als vrouwen, maar de eerste gaan toch in den regel als vrouwen gekleed, evenals de basir's der Dajaks. Zou dit wellicht wijzen op een tijd, dat alleen vrouwen als mediums optraden?

Over offers in Zuidoost-Celebes wordt verwezen naar Elbert, die Sunda-Expedition, I, p. 139 (Toekang-bësi-eilanden), p. 198—201 (Boeton), p.233, 266, 272 (Rcembia), II, 16—18 (Kabaena). Vgl. over offerplaatsen in Zuidoost-Celebes: A. Grubauer. Unter Kopfjägern in Central-Celebes, p. 193, 222, 257, 338, 517.

Te Doréh aan de Geelvinkbaai was, althans vroeger, een tempel in den vorm van een omgekeerd vaartuig, waarin aan de zielen der voorouders werd geofferd. Andere voorbeelden van gebouwen, waarin geofferd wordt, kent men in den Archipel niet; het meest nabij komen nog de inrichtingen op Bali, hoewel zich weder ongemerkt daarbij aansluiten de huisjes, de afdakjes, de bamboe tafeltjes, waarin en waarop de offers worden aangelegd. De tijdelijke gebouwen, die ten behoeve van de groote offerfeesten bij de Dajaks worden opgericht en vroeger ook bij de heidenen van de Minahasa voorkwamen, kunnen evenin tempels heeten.

Over de door den Islam voorgeschreven offers (speciaal het offerfeest van den 10en der maand Bësar) zie BEDEVAART NAAR MEKKA 3, MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN en AKIKAH.

OFFICIEREN (Chineesche). Naam ter aanduiding van de in art. 73 Reg. regl. bedoelde hoofden van Chineezen, welke ontstaan schijnt, doordat men het basterd-Chineesche woord kapthai tot kapitein vervormde en vervolgens de hoogere en lagere Chineesche hoofden als majoor en luitenant ging aanduiden; zie deel I, bl. 287, en II, bl. 271. Ondanks dezen naam hebben zij evenmin iets militairs als een „majoor" (een door de Regeering onderscheiden eerste-districtshoofd) in de Minahasa, zie deel II, blz. 736. In 1918 is de wetgever overgegaan tot schrapping van art. 73 Reg. regl., onder meer om desgewenscht afschaffing van het afzonderlijke bestuur over vreemde Oosterlingen mogelijk te maken.

OGAN. Belangrijke zijrivier der Moesi (zie SUMATRA, Rivieren).

OGAN EN KOMËRING-OELOE (vóór 1906: Komëring en Ogan oeloe, Enim en de Ranaudistricten geheeten). Afdeeling der residentie Palembang, grenzende aan de Lampongsche Districten en Benkoelen. Het Zuidelijkste punt der afdeeling is de Goenoeng Pasagi, (beschreven in Jaarversl. Topogr. dienst 1912) op de grens met de Lampongsche Districten, 2232 M. boven zee. De hoofdplaats is Batoe radja, standplaats van den ass.-res. De afdeeling is verdeeld in de onderafdeelingen Komëring oeloe, Ogan oeloe en Moeara doea (zie op die namen). De afd., een oppervlakte beslaande van 12.974 K.M.², met een bevolking van ± 155.000 zielen (1915), bevat het stroomgebied der Boven- en Midden-Komëring tot het punt waar deze zich splitst in Komëring en Bëngkoelah, dat der Boven-Ogan tot aan hare vereeniging met de Ajer Sëramé, met de bronnen dier rivieren, benevens het Ranaugebied (zie voorts PALEMBANG).

OGAN-ILIR. Onderafdeeling der afdeeling Palembangsche benedenlanden (vóór 1912: Ogan ilir en Blidah), met een oppervlakte van 3451 K.M.² en een bevolking (in 1915) van 104.000 zielen en in 1912 een veestapel van 1500 buffels en 2000 runderen. Hoofdplaats Tandjoeng radja, aan de Beneden-Ogan, op 61 K.M. boven Palembang (langs de Ogan gemeten), en 12 M. boven zeeniveau, standplaats van den controleur. Zij bevat het stroomgebied van de beneden-Ogan (Ogan ilir), van hare vereeniging met de A. Sëramé tot aan de Moesi en dat van de riviertjes Këramasan, Blidah en van enkele andere, die tusschen de Ogan en de Lömatang in de Moesi vallen. Zij bestaat uit het district Ogan-ilir verdeeld in 5 onderdistricten: Tandjoeng Radja, Tandjoeng Sëdjaro, Sakatiga, Gloembang en Moeara Koeang. Deze onderafd. produceert veel pinang, djagoeng, cassave, widjen en arënsuiker en veel eetbare vruchten als doerian, langsat, rambotan, manggistan, terwijl ook de rijstoogsten van de lëbaks (moerassen) zóó overvloedig zijn, dat rijst kan worden uitgevoerd. Proeven voor de aanplant van katoen hadden weinig succes, in 1910 bedroeg de opbrengst nog 320 pikoel, in 1913 nauwelijks 100 pikoel. De voornaamste plaatsen zijn de pasirahdoesoens, die bijna alle middels per as berijdbare, niet verharde wegen met de standplaats van den controleur verbonden zijn.

OGAN OELOE. Onderafdeeling van de afdeeling Ogan- en Komëring Oeloe (residentie Palembang) met een oppervl. van 4708 K.M.² en in 1915 met een bevolking van ruim 63000 zielen, w.o. ± 40 Europeanen en 140 Vreemde Oosterlingen. Hoofdplaats Loeboek Batang aan de Boven-Ogan, 12.5 K.M. benedenstrooms Batoe radja, standplaats van den controleur. Bespoeld door de Boven-Ogan (Ogan oeloe) omvat zij het district Loeboek Batang, verdeeld in de onderdistricten: Loeboek Batang, Pëngandonan, Batoe radja, en Bingin. De voornaamste plaatsen zijn: Batoe radja (zie aldaar), Loeboek Batang en de pasirah doesoens, alsmede Bindoe, Doerian, Këpahiang, Boenglei, Saoeng, Saoengngags, Paninjawan, Mëndala, alle op den linker Oganoever, Pagar

Goenoeng op den rechter oever der Loebai, en Soegihwaras op den rechteroever der Rambang. De veestapel telde (in 1912) 150 paarden, ruim 4000 runderen en 3000 buffels. Deze onderafdeeling produceert veel katoen, in 1913 7600 pikoel, terwijl ongeveer 200 bahoe met peper beplant is, verder rotan, widjèn, kapok en damar; de karètaanplantingen breiden zich uit; koffie wordt ook geplant, doch niet algemeen; de rijstcultuur (hier en daar op natte, doch grootendeels op droge velden) levert voldoende product voor de plaatselijke behoefte; verschillende tweede gewassen worden slechts voor eigen of plaatselijk gebruik aangeplant. De marga Rambang Kapak Tëngah voert veel hout af, langs de Rambang rivier. De verschillende doesoens zijn bijna alle door per as berijdbare wegen verbonden.

OGAR. Een eiland behoorende tot West Nieuw-Guinea en gelegen in het Z. van de Macleuergolf. Dit eiland sluit, met de ten W. daarvan gelegen, ontelbare, veelal paddestoelvormige eilandjes (de Sarigagroep) de baai van Sekar af en beschermt deze tegen den golfslag uit het N. Een van deze eilandjes, Kafoenanam, zit bij laag water aan Ogar vast en is bewoond. Tusschen Ogar en den vastenwal liggen nog eenige eilandjes, door nauwe, maar diepe straten van elkander en van Ogar gescheiden. De heuvels op de eilanden zijn uiterst steil, vele toppen vertoonen den witten kalksteen.

Op Ogar ligt eene gelijknamige kampong. Ten O. van Ogar ligt P. Argoeni, behoorende tot het gelijknamige landschap op den vasten wal. De radja en de eigenlijke Argoeniërs wonen op dit eiland.

OGOAMAS. Bergtop op Celebes (zie aldaar onder *a.* DE NOORDARM).

OGOENG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

OKA. Een zuringsoort van Peru, *Oxalis crenata* Jacq. Aanbevolen voor teelt in de warme gewesten om de eetbare wortelknollen, die als aardappels smaken.

OLAKAMBING (O.-JAV.). Zie SARCOLOBUS.

OLEANDER. Zie NERIUM.

OLIËN (VETTE OLIËN, VETTEN). Met den algemeenen naam „olie", Maleisch „minjak" (Dl. II, bl. 754) bestempelt men zeer verschillende vloeistoffen van dierlijken, plantaardigen of mineralen oorsprong. De in dit opstel behandelde plantaardige *vette* oliën zijn van geheel anderen aard dan de hierna beschreven *vluchtige* oliën, gelijk uit eene vergelijking harer eigenschappen blijkt, en allereerst uit de chemische samenstelling. Vette oliën en vetten n.l. zijn mengsels der glyceriden (glycerine-verbindingen) van vetzuren, vloeibaar of vast al naar de temperatuur der omgeving: wat men in Ned.-Indië klapperolie noemt, heet in Nederland cocos-v e t. Dit verschil in consistentie hangt echter ook samen met het feit, dat oliën (vetten) steeds mengsels zijn en de bestanddeelen dier mengsels een verschillend smeltpunt hebben. Tusschen vetten en oliën is dus geen doorgaand verschil. Tusschen vaste vetten en *wassen* (zie aldaar) bestaat wèl een aanzienlijk verschil: wassen leveren geen glycerine bij verzeeping. In hoofdzaak is de samenstelling eener vette olie deze, dat zij in wisselende hoeveelheden bevat drie glyceriden, n.l die van palmitinezuur, stearinezuur en oliezuur: tripalmitine, tristearine, trioleïne. De smeltpunten dezer verbindingen en der daaruit afgescheiden vetzuren zijn als volgt: tripalmitine s.p. 50°, palmitinezuur s.p. 62°; tristearine s.p. 55°, stearinezuur 69°; trioleïne s.p. 1°, oliezuur s.p. 14°. Van tripalmitine en tristearine zijn er ook modificaties met een hooger smeltpunt, n.l. 66° en 71°; in de trioleïne is nog meer verschil en daarop berust de hierna toegelichte onderscheiding der oliën in drogende en niet-drogende oliën. Bij het noemen der algemeene vetbestanddeelen wordt vaak het woordje „tri" van den naam weggelaten en spreekt men dus van „oleïne" in plaats van „trioleïne". Aldus worden echter in de techniek ook wel de vrije zuren (stearine = stearinezuur) aangeduid, en chemisch is die weglating van „tri" minder juist; immers kan één molecule glycerine zich met 1, 2 of 3 moleculen vetzuur verbinden, tot mono-, di- en tri-glyceriden. Van glycerine en stearinezuur heeft men bijv. de verbindingen monostearine (s.p. 61), distearine (s.p. 58) en tristearine (s.p. 55°). In de natuurlijke oliën en vetten spelen alleen de triglyceriden een belangrijke rol. De hoeveelheid triglyceriden eener olie noemt men het gehalte aan normaalvet; zij is des te grooter, naarmate de olie zuiverder is en kan dus tot 100 stijgen. Dergelijke chemisch zuivere olie reageert neutraal en is kleurloos, reukeloos en smakeloos. Wat aan de oliën kleur, reuk en smaak geeft, zijn slechts kleine bijmengsels, die 0,1—1 % van het geheel bedragen. Bij de bereiding eener olie gaan n.l. ook wat kleurstoffen, hars, eiwit, celstof enz. uit het oliezaad in oplossing, soms ook vergiften, als bij pitjoeng- en bintaro-olie. Afgezien daarvan, is er dus groote overeenkomst tusschen de samenstelling der verschillende plantenoliën en vetten. Zij smelten des te moeilijker, naarmate zij meer tripalmitine en tristearine bevatten; wat zich in de koude uit eene olie afzet, zijn deze vaste triglyceriden. Er zijn echter vetten, die ook nog andere triglyceriden bevatten dan de bovengenoemde: zoo het tangkalak-vet, dat laurostearine (s.p. 45°) en de muskaat-boter, die myristine (s.p. 55°) bevat, zijnde de triglyceriden van laurine - (s. p. 44°) en myristine - (s.p. 54°) zuur. Ook ricinus- (djarak-) olie heeft eene chemische geaardheid, van die der gewone oliën afwijkend en o. a. blijkend uit de oplosbaarheid in alcohol, waarin andere oliën niet of weinig oplossen. In water zijn *alle* oliën en vetten onoplosbaar, doch zij laten zich wel door middel van gom of van een ander bindmiddel in water zeer fijn verdeelen, zoodat men dan melkachtige vloeistoffen (olie-emulsie's) krijgt, waarin de olie als zeer fijne bolletjes blijft zweven. Gemakkelijk lossen oliën op in aether en in eene reeks andere vluchtige vloeistoffen; hiervan wordt bij de oliebereiding door extractie een nuttig gebruik gemaakt.

Het soortelijk gewicht der vette oliën is steeds minder dan 1 (zij drijven dus op water) en bedraagt gewoonlijk ongeveer 0,92 bij 15°; bij verwarming zetten zij sterk uit en daalt dus het s. g. Men kan rekenen, dat 1 liter olie per ° C. 1 c.m³. (= 0,1 %) toeneemt, waaruit zich het s. g. bij hoogere temperaturen laat berekenen. Afwijkingen van het gewone s. g. wijzen op eene andere samenstelling, als bijv. bij de reeds genoemde djarak-olie (s. g. 0,96). Bij verhitting

tot ongeveer 300° beginnen oliën te ontleden; zij ontwikkelen daarbij brandbare en sterk riekende dampen. Aan lucht en licht blootgesteld ondergaan alle oliën verandering, eerstens worden zij, vooral indien zij niet gezuiverd zijn, rans (door intredende ontleding van de glyceriden en dus het vrij komen van een deel der vetzuren, die dan allengs in scherp riekend boterzuur enz. overgaan) en dan heeft ook de zuurstof der lucht invloed op de olie zelve, welke steeds dikker vloeibaar wordt, terwijl bepaaldelijk die oliën, welke men als de „drogende oliën" aanduidt, zooals lijn-olie en kĕmiri-olie, zelfs spoedig overgaan in een vast hars, vooral indien zij in dunne lagen worden uitgespreid, zooals ook bij het verven geschiedt. Op papier geven oliën eene vetvlek, die bij verwarming niet weder verdwijnt, zooals bij de vluchtige oliën wèl het geval is. De oliën hebben niet alle denzelfden graad van vloeibaarheid. Men bepaalt de vloeibaarheid (viscositeit) door nategaan in hoeveel tijd eene bepaalde hoeveelheid olie uit eene nauwe opening druppelt. Rekent men de vloeibaarheid van water bij 15° als eenheid, dan is onder gelijke omstandigheden de vloeibaarheid (viscositeits-graad) van lijn-olie 9,7 en van olijf-olie 21,6 — meest varieert zij tusschen 12 en 20, alleen ricinus-olie geeft het bijzondere cijfer 203.

Oliën en vetten komen in het plantenrijk zeer verspreid voor, meestal in de zaden, als reservevoedsel voor de ontkiemende plant, soms in het vruchtvleesch (tangkalak, oliepalm, olijf), zelden en slechts in veel geringer hoeveelheid in andere deelen der plant, als bladen, wortel, hout. Groeiplaats en variëteit hebben op het oliegehalte grooten invloed, in de hiervolgende opsomming is dit gehalte voor alle de Indische oliezaden vermeld. De bepaling van het oliegehalte geschiedt in de laboratoria door volledige extractie der zéér fijn gepoederde en geheel gedroogde zaden met petroleumaether in een Soxhlet-apparaat, in de praktijk ook door eene proef-persing of proef-extractie. Het ware „gehalte" is steeds grooter dan de „opbrengst": immers blijft bij de sterkste machinale persing toch steeds 6—10 % olie in de perskoek achter, en bij machinale extractie meest nog 2—3 %. Wordt de olie op zoo primitieve wijze als door de inlandsche bevolking geschiedt, uitgeperst, dan wint men niet veel meer dan de helft van het oliegehalte. Even onvoordeelig is natuurlijk het uitkoken der oliezaden en het afscheppen van bovendrijvend vet. Dit is de reden waarom in Indië de verkoop van het oliemateriaal (klappercopra, tĕngkawang-copra, illipe-kernen enz.) naar Europa, vaak voordeeliger is dan de oliebereiding ter plaatse, al spaart men daar de hooge vracht. Op het oliegehalte berust natuurlijk de waarde der grondstof: sesamzaad met 25 % olie maakt de kosten van teelt en vervoer en oliefabricage niet goed; sesamzaad met 45—55 % olie is een winstgevend exportartikel. Zeer neemt de waarde van een oliezaad toe, indien de uitgeperste zaadkoek (boengkil) bruikbaar blijkt voor veevoedering. Zoo niet, dan zijn zij toch voortreffelijk voor bemesting: een hoog eiwitgehalte geeft den doorslag, alsmede het gehalte aan phosphaten in de asch. Sommige perskoeken, als van *Ricinus* en andere Euphorbiaceën zijn zeer giftig; andere hebben een scherpen smaak en worden door het vee versmaad. Voor Indië is verreweg de belangrijkste oliekoek die van *Arachis*; ook soja en sesam geven goede veekoeken. De waarde eener veekoek (evenals van andere voedingsamiddelen) kan men vergelijkend beoordeelen als men de percentages eiwit, olie en voedende koolhydraten (zetmeel en suiker) samentelt, maar vermenigvuldigd met de voedings-coëfficienten 5,5 voor eiwit en 2, 3 voor olie. Sesamkoek bevat bijv. 30—35 % eiwit, 10—12 % olie en 22—25 % oplosbare koolhydraten, een waardecijfer gevend van 210 tot 245.

De door de inlanders van onzen Archipel gebezigde methoden van oliewinning zijn zeer primitief en kunnen worden onderscheiden in persing en uitkoking van het persgoed.

Het persen is het meest algemeen en zoo bleef de oliepers, bestaande uit twee door wiggen tot elkander gedrongen planken, waartusschen de oliehoudende pitten, vooraf gedroogd, gekneusd, verwarmd, werden geperst (Volksbeschr. van Midden-Sumatra, Ethnogr. Atlas Pl. XCI, fig. 3 en CIX, fig. 7), met lokale wijzigingen, algemeen in gebruik en in de beschrijving van inlandsche oliebereiding is van deze pers met wiggen steeds sprake. De Javaansche oliepers, die volgens hetzelfde type is vervaardigd, heet g a t o k-a n en bestaat uit een op schragen geplaatsten balk of p ĕ n g ĕ r ĕ t, in het midden waarvan een gleuf ter lengte van $2^1/_2$ voet en $^1/_2$ voet breed en diep is aangebracht. In deze gleuf staan twee planken, k ĕ p l o k, in schuine richting tegenover elkander, zoodanig dat zij van boven wijd uiteen staan en van onder bijna aan elkander sluiten en aldaar in een gleuf van een lageren balk, t j è l è n g a n, worden vastgehouden. Tusschen de twee kĕplok's is een bereide karbouwenhuid, k r a k a b, zoodanig bevestigd, dat een goot gevormd wordt, waarlangs de olie kan afvloeien. In de krakab wordt de met oliekoek gevulde d j ĕ l ĕ b o e k gebracht, dat is een kegelvormige flesch van gevlochten bamboe, waarvan de grootste diameter 1 voet is, die van den top $^1/_2$ voet, terwijl de hoogte 2—$2^1/_2$ voet bedraagt. In het grondvlak is een opening, die met t a p a s of cocosvezels dichtgemaakt wordt wanneer de gestoomde en tot een koek saamgepakte katjang er in gebracht is. Het werk van den olieslager bestaat in het inslaan van kleine wiggen of d j a l ĕ r a n s, daarna van grootere of p a t j ĕ l s, beurtelings aan de buitenzijde van elke kĕplok, waarbij telkens de djalĕran door de patjĕl wordt uitgestooten. Zoodra aan beide kanten der kĕploks of persplanken, die allengs dichter bij elkander komen en de djĕlĕboek hoe langer hoe meer knellen, de patjĕls diep genoeg zijn ingeslagen, laat men den toestel met rust totdat er geen olie meer uitvloeit. Voor het inslaan der wiggen gebruikt men eerst een kleinen houten hamer, g a n d ĕ n a l i t, daarna een grooteren, g a n d ĕ n a g ĕ n g. Zoodra uit den toestel geen olie meer loopt, worden de patjĕls verwijderd en de djĕlĕboek uit de pers genomen; de katjang-koek wordt nu opnieuw in het rijstblok, l ĕ s o e n g, gestampt en weder gestoomd om ten tweeden male en op de beschreven wijze in de gatok-an uitgeperst te worden. De olie wordt eerst in lederen zakken of bakken, k ĕ d o e k, verzameld om te be-

zinken, in runder- of buffelblazen, i m p ĕ s, overgegoten voor het vervoer of den verkoop; de overblijvende koek, b o e n g k i l, wordt als mest gebruikt, of voor de bereiding van de door den Javaan gewilde témpé-boengkil, die gebakken of met andere ingrediënten als djangan toebereid, veel als toespijs bij de rijst wordt gebruikt (Mayer, „Jav. Volksleven", II, 479 v.). Het nadeel dezer pers is, dat de druk ongelijkmatig wordt uitgeoefend en van boven, waar de keggen worden ingeslagen, geringer is dan beneden, waardoor het noodzakelijk wordt den zak tot driemaal toe om te keeren en den koek weder te stampen en optestoomen. Bij de ongelijkmatige persing is de onvoldoende druk door de oliepersen verkregen een algemeen euvel dezer werktuigen.

Is deze persing dus weinig geschikt om uit de vruchten of pitten een belangrijk gedeelte van de olie of het vet te halen, dat er in zit, de extractie door koking op inlandsche manier is al even verkwistend.

De bereiding van eenige oliesoorten wordt hier nog kortelijk mede gedeeld.

De P i t j o e n g-o l i e komt uit de zaden van *Pangium*, die door de Javanen gedroogd, verwarmd en geperst worden, door de Boegineezen gedroogd, gestampt, gekneed en met warm water overgoten worden, waardoor de olie zich afscheidt en aan de oppervlakte komt. Zij heeft dan weinig smaak en wordt nagenoeg niet rans. Op Sumatra wordt de simaoengolie, die aan de minjak pitjoeng verwant is, op de volgende manier bereid: de groene vruchten, iets kleiner dan een klapper, legt men te rotten binnen een door takken omheinde ruimte, dan hangt men de pitten 24 uur in een gesloten mand in stroomend water om ze van het vruchtslijm te zuiveren, daarna kookt men ze, slaat ze open met een kapmes, neemt de kernen er uit, die een paar dagen in manden worden gelegd, met steenen bezwaard. Nogmaals uitgespoeld (ter verwijdering van het vergiftige blauwzuur), dan acht dagen op matten uitgespreid in de zon gedroogd, worden ze in een rijstblok tot gruis gestampt onder toevoeging van citroensap. Het zoo verkregen meel verhit men in een ijzeren pan en vult er dan een mand van boombast mede, die tusschen de bladen van de pers wordt gelegd. De pers is geplaatst op een runder- of karbouwenhuid, die met de binnenzijde naar boven ligt en waaraan men aan één zijde een soort van tuit gemaakt heeft, waardoor de uitgeperste olie in bamboe-kokers wordt opgevangen.

De K a t j a n g-o l i e wordt uit de zaden van *Arachis hypogaea* verkregen door ontschilling, verwarming, maling, blootstelling aan den damp van kokend water en persing. De peulen worden, na gedroogd te zijn tot zij in de schil rammelen, op matten of huiden gelegd en door gedurig slaan met stokken van de buitenschil ontdaan; de noten worden daarna in een rijstblok fijngestampt en gestoomd in een koekoesan; nog warm wordt de hierdoor verkregen massa op de zooeven besproken manier in de pers uitgeperst. Deze bereidingswijze, door inlanders en Chineezen toegepast, sluit het winnen van eene zuivere olie uit. Beter is de volgende manier: door middel van een pulper met handbeweging, bestaande uit een trommel van $2^1/_2$ voet lengte en $1^1/_2$ voet middellijn, bekleed met een koperen rasp, wordt de buitenschil der noten verwijderd; daarna worden de schillen door zeven afgezonderd, de gepelde noten in een gewonen buffelmolen, bestaande uit een trog, waarin vier houten wielen loopen, fijn gemalen en na gestoomd te zijn tusschen een hydraulische pers gebracht. De op deze wijze verkregen olie is van lichtgele kleur. Men zou door verwijdering van het binnenvliesje of de binnenschil der noten stellig bijna witte olie kunnen verkrijgen, maar daarvoor is de boven beschreven pulper niet ingericht, en die witte olie zou bovendien voor inlandsch gebruik niet een evenredig grootere waarde hebben. (T. v. Nijv. en Lndb. in N.-I. XXI, 1877, bl. 63 v.; XXXIII, 1886, bl. 187 v.).

De K l a p p e r-o l i e is bereids in Dl. II, bl. 256 behandeld. Opmerkelijk is, dat in Atjèh de klapper-olie algemeen geperst wordt uit den gerotten inhoud der vruchten. Die stinkende olie gebruikt men voor lampen; wil men ze voor spijzen gebruiken, dan wordt ze eerst opgekookt en bereid

Ten slotte zij nog vermeld de bereiding der K a n a r i-o l i e, uit de pitten van *Canarium* (Dl. I, bl. 435) welke in de Molukken verzameld worden zoodra de vruchten bruinachtig beginnen te worden: deze ontdoet men nu van de buitenschil en stelt ze eenige dagen aan de zonnewarmte bloot; genoegzaam gedroogd worden zij op roosters in den rook gelegd, vervolgens ontbolsterd, een paar dagen in water geweekt, ten einde de binnenste schil, die met het drogen aan de kern kleeft, te doen loslaten; na verwijdering van deze schil worden de pitten nogmaals in de zon gedroogd om de waterdeelen te doen verdampen; daarna worden zij in fijngevlochten rotanmandjes besloten en geperst.

De twee genoemde methoden voor de bepaling van het oliegehalte, persen en extraheeren, zijn ook de in het groot voor de oliewinning aangewende. Daaraan gaat dan vooraf het reinigen (ziften en wannen) en drogen van het oliezaad, en vervolgens het stampen of walsen. Het persen geschiedt òf met de handpers, waarbij door het indrijven van eene wig de druk op het gestampte oliezaad wordt uitgeoefend („olieslagerijen"), òf machinaal met hydraulische persen. Voor de triage van oliezaad, het stampen, of walsen, en natuurlijk ook voor het persen, zijn tal van goede machines geconstrueerd. Door koude persing wint men de zuiverste olie, daarna kan door tweede en derde warme persing uit het opnieuw gestampt materiaal de rest der olie verkregen worden, behoudens hetgeen nog in de perskoek blijft. In concurrentie met de machinale *persing* is tegenwoordig de machinale *extractie* getreden, die wel gecompliceerde toestellen eischt, maar in het bedrijf goedkooper is en meer opbrengst geeft. Als extractie-middelen heeft men de keuze tusschen zwavelkoolstof (kookpunt 46°), chloorkoolstof (k.p. 37°), aether (k.p. 35°), chloroform (k.p. 61°), aceton (k. p. 56°) tetrachloorkoolstof (k.p. 77°), benzol (k.p. 80°), enz., maar voornamelijk bezigt men daarvoor verschillende laagkokende, zeer goedkoope doch ook zeer gevaarlijke (uiterst brandbare!) petroleum-destillaten (naphtha's), die in de techniek bekend zijn onder de namen gasoline (k.p. 40—60°), canadol (k.p. 60—65°), petroleum-aether (k.p. 65—75°), petroleum-

benzine (k.p. 75—100°) en ligroïne (k.p. 100—120°), welke in volledig sluitende extractietoestellen continu circuleeren, d.i. de olie uit het fijngestampte oliezaad opnemen en daarna in den toestel vervluchtigd worden en weder afgekoeld druppelen op het zaadmeel en zoo telkens opnieuw olie extraheeren, terwijl deze, niet vluchtig zijnde, achterbijft in het destilleervat. De door extractie gewonnen olie is zuiverder dan die door persing verkregen, welke steeds reiniging behoeft. Deze geschiedt door de olie te laten bezinken (klaren) of haar te filtreeren. Is de olie sterk gekleurd, dan kan zij worden gebleekt met waterstofperoxyd, kaliumpermanganaat, chloorkalk, zwaveligzuur enz. Van meer algemeene toepassing zijn twee zuiveringsmethoden, die dan ook in de olie-industrie veel aangewend worden, n.l. het reinigen door filtratie over beenderkool, en het „raffineeren" door zwavelzuur: door de ruwe olie wordt 1 % sterk zwavelzuur geroerd, dat de olie zelve onaangetast laat, maar de organische verontreinigingen, als eiwit en plantenslijm, verkoolt; deze bezinken in vlokken of zijn door filtratie te verwijderen en de olie moet dan nog slechts met water worden gewasschen. Is eene ruwe olie harshoudend, dan wordt soms ook de zuivering door 1—2 % loog toegepast, dat de hars oplost.

Vette oliën en vetten zijn uit meer dan één oogpunt van groot belang. In de eerste plaats voor de voeding; ook de inlander bezigt olie of vet bij zijne spijsbereiding, en is daarbij bijzonder graag op zaden, die door een hoog olie-gehalte g o e r i, d.i. smakelijk vettig zijn, als kĕmiri (MAL., JAV.), kloewak (JAV.), djamboe monjèt (SOEND.). Dan dienen oliën voor verlichting als zoodanig, als lampolie en vetkaarsen, alsmede voor tal van gewichtige industrieele doeleinden: voor de kaarsenfabricage (vaste vetten, talg), voor de vervaardiging van zeepen, voor het smeeren van machines (niet-drogende visceuse oliën), voor de bereiding van olieverven (drogende oliën), voor het appreteeren van weefsels, ook in de spinnerijen, voor pharmaceutische en cosmetische doeleinden enz. In tropische landen komt daarbij nog het aanzienlijk gebruik van de (met bloemengeur bedeelde) vette oliën voor het zalven van huid en hoofdhaar. De grootste massa verbruiken de zeepziederijen en de stearinekaarsenfabrieken, die beide de oliën en vetten eerst moeten ontleden (verzeepen) om ze voor haar doel geschikt te maken. Kookt men nl. oliën met loog, d. z. geconcentreerde oplossingen van kalium of natriumhydraat in water, dan worden zij, dus de triglyceriden, ontleed: de glycerine (het oliezoet) komt vrij en de gelijktijdig vrijgemaakte vetzuren verbinden zich met de kali of natron der loog tot harde of zachte zeep; de harde zeep moet uit het waterige loogvocht afgescheiden worden door toevoeging van keukenzout (uitzouten). Als „verzeepingsgetal" geldt de hoeveelheid milligrammen kalihydraat, voor de verzeeping van 1 gram olie of vet benoodigd; daar één molecule vetzuur daarbij steeds één molecule kaliumhydraat eischt, is het verzeepingsgetal eener olie des te kleiner naarmate het moleculairgewicht harer vetzuren grooter is; voor plantenoliën varieert het tusschen 175 en 210.

Bij de fabricatie van stearinekaarsen moet ook eerst het vet „verzeept" worden, maar de industrie heeft daarvoor goedkooper methoden uitgedacht, daar de „zeep" hier niet het verlangde product is en men dus de kali of natron kan sparen. Men verzeept dus, d. i. scheidt de glycerine van de vetzuren, door zwavelzuur of stoom onder hoogen druk (15 atmosferen). De aldus gewonnen vetzuren worden door destillatie met oververhitten stoom (van 180—220°) gereinigd en gescheiden in de vaste „stearine" (i. c. een mengsel van stearine- en palmitinezuur), de verlangde grondstof voor de stearinekaarsen, en in de vloeibare „oleïne" of elaïne (i. c. oliezuur), dat naar de zeepziederijen gaat. De voor velerlei technische en medicinale doeleinden bruikbare glycerine is voor den kaarsen- en zeepfabrikant een niet te versmaden nevenproduct.

Slechts weinig oliezaden worden in Ned.-Indië in het groot gekweekt, voor export of voor eigengebruik: *Arachis*, *Ricinus*, *Sesamum*, *Cocos*, gewassen die elders in deze Encyclopaedie uitvoerig behandeld zijn. In Britsch-Indië is de cultuur van oliezaden voor de Europeesche markt van zéér groote beteekenis, de helft van hetgeen wordt uitgevoerd komt van lijn- en raap-zaad, geteeld in gematigd Indisch klimaat. In Nederlandsch-Indië is alleen de copra (zie bij KALAPA) van groot belang als uitvoerproduct, terwijl de katjang, sesam, ricinus, kĕmiri en nog eenige soorten als oliegewassen voor inlandsch gebruik de aandacht verdienen en in dit werk bij de verschillende gewassen zijn vermeld.

Hierachter vindt men eene opsomming van de in de uitgebreide literatuur voorkomende oliesoorten.

A c a j o u-o l i e. Uit de zaadkernen van *Anacardium occidentale* L., fam. *Anacardiaceae*. Gehalte 40 %, s. g. 0,916. Deze lichtgele zoete olie kan als spijsolie gebruikt worden. De scherpe stof (cardol) komt niet in de zaadkernen, maar alleen in het vruchtvleesch voor. Zie ANACARDIUM OCCIDENTALE.

A r a c h i s-o l i e. (Grondnoten-olie, Huile d'arachides, Peanut-oil). Uit de zaden van *Arachis hypogaea* L., fam. *Leguminosae*. Gehalte 40—50 %, s. g. 0,917. Kleurloos, dun vloeibaar, op olijfolie gelijkend. De koud geperste olie wordt voor spijsolie, ook veel voor de kunstboterbereiding gebruikt. De warm geperste olie voor zeepfabricage. De uit deze olie afgescheiden vetzuren bestaan voor 20 % uit vaste en voor 80 % uit vloeibare. Zie KATJANG TJINA en AARDNOTEN-OLIE.

B ĕ n g k o e-o l i e. Zie BENGKOE.

B ĕ n g k o e w a n g-o l i e. Uit de boontjes van *Pachyrhizus angulatus* Rich., fam. *Leguminosae*. Gehalte 38 %. Zie BĔNGKOEWANG.

B r u c e a-o l i e. Uit de zaden van *Brucea Sumatrana* Roxb., fam. *Simarubaceae*. Gehalte 23 %. Bevat 67 % trioleïne en 33 % tristearine en tripalmitine. Zie BRUCEA SUMATRANA.

B u c h a n a n i a-o l i e. Uit de zaadkernen van *Buchanania*-soorten, fam. *Anacardiaceae*. Gehalte tot 50 % eener zoete olie, in Britsch-Indië veel in spijzen gebruikt.

C a s t i l l o a-v e t. Uit de zaden van *Castilloa elastica* Cerv., fam. *Urticaceae*. Gehalte 16 %. Bij 30° nog vast. Zie CASTILLOA ELASTICA.

Cacao-vet. (Cacao-boter). Uit de zaden van *Theobroma Cacao* L., fam. *Sterculiaceae*. Gehalte 45—55 %, s. g. 0,95, smeltpunt 30—32°, dat der vetzuren 50—52°. Geelwit hard vet van aangenamen reuk en smaak. Wordt gebruikt in de pharmacie, voorts bij de vervaardiging van parfumerieën en van suikergoed (pralines). Zie CACAO.

Carapa-vet. Uit de zaden van *Carapa Moluccensis* Lam., fam. *Meliaceae*. Vast vet, smeltend bij 25°, bitter van smaak en voor spijsbereiding ongeschikt, goed voor zeepfabricage. Gehalte 40 %. Zie CARAPA MOLUCCENSIS.

Cerbera-olie. Uit de zaadkernen van *Cerbera Odollam* Ham., fam. *Apocynaceae*. S. g. 0,914 bij 30°. Door volledige extractie met aether wint men 75 %. Bevat 62 % trioleïne en 38 % tripalmitine en tristearine. Zie CERBERA ODOLLAM.

Croton-olie. Uit de zaden van *Croton Tiglium* L., fam. *Euphorbiaceae*. Gehalte 35 %, s. g. 0,95 Scherp en giftig, op de huid blaren trekkend. Zie CROTON TIGLIUM.

Cyperus-olie. („Erdmandelöl"). Niet uit de zaden, doch uit de wortelknollen (akar tĕki) van *Cyperus esculentus L.*, fam. *Cyperaceae*. Gehalte 20 %, s. g. 0,92 Goudgele zoete olie.

Dadap-olie. Uit de zaden van *Erythrina Hypaphorus* Boerl., fam. *Leguminosae*. Gehalte 18 %. Zie Dl. I, bl. 554.

Dèmpèl-olie. (Curcas-olie, Purgirnut-oil, Huile de pignons d'Inde). Uit de zaden van *Jatropha Curcas L.*, fam. *Euphorbiaceae*. S. g. 0,917, gehalte 30—40 %. Smeerolie en voor zeep. Van ricinus-olie onderscheiden door de onoplosbaarheid in spiritus. Zie JATROPHA CURCAS.

Garcinia-vet. Uit de zaden van verschillende soorten van *Garcinia*, fam. *Guttiferae*. Die van *G. Indica* Chois. leveren in Britsch-Indie 30 % kokam-boter, voor kaarsen gebruikt, op cacao-boter gelijkend.

Gmelina-olie. Uit de zaden van *Gmelina Asiatica L.*, fam. *Verbenaceae*. Gehalte 68 %.

Guizotia-olie. Uit de zaden van *Guizotia oleifera DC.*, fam. *Compositae*. Gehalte 40 %, s. g. 0,927. Zwakdrogende olie, in plaats van lijnolie aangewend. Ook ter vervalsching van sesamolie gebruikt. Zie GUIZOTIA OLEIFERA.

Gynocardia-vet. (Caulmogra-olie). Uit de zaden van *Gynocardia odorata R. Br.*, fam. *Bixaceae-Pangieae*. Gehalte 50 %. Olie en perskoek giftig door blauwzuur (cyaanwaterstof). Als medicijn bij lepra in gebruik.

Hevea-olie. Uit de zaden van Hevea brasiliensis. Gehalte van het versche zaad 28.5 %. Drogende olie, die in plaats van lijnolie kan worden gebruikt. Zie CAOUTCHOUC.

Hodgsonia-vet. Uit de zaden van *Hodgsonia macrocarpa* Cogn., fam. *Cucurbitaceae*. Vast wit vet. S. p. 40°, dat der vaste vetzuren 56°.

Hygrophila-olie. Uit de zaden van *Hygrophila spinosa* And., fam. *Acanthaceae*. Gehalte 25 %.

Ilèr-olie. Uit de zaden van *Celosia cristata L.*, fam. *Amarantaceae*. Drogende olie. Zie CELOSIA CRISTATA.

Illipe-vet. (Bassia-boter). Uit de zaden van eenige soorten *Illipe* (*Bassia*), fam. *Sapotaceae*. Gehalte 30—50 %. Voor zeepfabricage. Perskoek giftig door saponine.

Irvingia-vet. Uit de zaden van *Irvingia Malayana* Oliv., fam. *Simarubaceae*. Gehalte 50 %. Smeltpunt 36°. Voor kaarsen.

Japan-talg. Uit het vruchtvleesch van *Rhus succedanea L.* en *R. vernicifera DC.*, fam. *Anacardiaceae*. Gehalte 21—27 %, s. g. 0,97—1,00, smeltpunt 55°. Bestaat hoofdzakelijk uit tripalmitine, wordt dus ten onrechte wel Japanwas genoemd.

Kadam-vet. Uit de zaden van *Trichosanthes Kadam* Miq., fam. *Cucurbitaceae*. Bij gewone temperatuur een gele boter, samengesteld uit 30 % vloeibare en 70 % vaste vetten.

Krangéan-vet. Uit de vruchtjes van *Tetranthera citrata* Nees, fam. *Lauraceae*. Gehalte 20 %. De vruchtjes bevatten ook vluchtige olie. Zie LITSEA CITRATA.

Kalapa- of klapper-olie. (Cocosvet). Uit de droge kernen (copra) van *Cocos nucifera L.*, fam. *Palmae*. Gehalte 50—60 %, s. g. 0,925, smeltpunt 26, dat der vetzuren 24½°. Bevat weinig of geen oleïne en laat zich reeds in de koude verzeepen. Gemakkelijk oplosbaar in kokenden alcohol. Dient voor de bereiding eener zuivere en zindelijke kunstboter (plantenboter, palmine), alsmede voor kaarsen- en zeep-fabricage. Cocoszeep laat zich niet uitzouten en houdt dus niet alleen nog de glycerine ingesloten, maar ook de verontreinigingen der loog en het water, het is eene zg. gevulde zeep. Zie voor den kalapa-boom Dl. II, bl. 255.

Kampis- of Moentjang tjina-olie. Uit de zaadkernen van *Hernandia sonora L.*, fam. *Lauraceae*. Gehalte 50 %. Gele, dikvloeibare olie, niet voor spijs geschikt. Zie KAMPIS.

Kanari-olie. (Makjansche olie). Uit de zaden van *Canarium commune L.*, fam. *Burseraceae*. De olie is bij 15° vast, niet-drogend, en bestaat uit 51 % oleïne, 12 % stearine en 37 % myristine. Zie CANARIUM COMMUNE.

Kanoelzaad-vet. Uit de pitten van *Cinnamomum Zeylanicum* Nees, fam. *Lauraceae*. Gehalte 34 %. Vast wit vet. Smeltpunt 41°. Zie KANEEL.

Kapokzaad-olie. Uit de zaden van *Eriodendron anfractuosum DC.*, fam., *Malvaceae*. Gehalte 20 %, s. g. 0,919. Bevat 75 % oleïne en 25 % palmitine en stearine. Gelijkt op katoenzaadolie. Zie KAPOEK.

Katapang-olie. (Jungle almond-oil, Huile d'amandes sauvages). Uit de zaadkernen van *Terminalia Catappa L.*, fam. *Combretaceae*. Eene lichtgele zoete olie van den aard der amandelolie. Gehalte 55 %, s. g. 0,918. Bestaat uit 54 % oleïne en 46 % stearine en palmitine. De vruchtschil kan nog als looimiddel dienen. Zie KATAPANG.

Katoenzaad-olie. (Cotton-oil, Baumwollsamenöl). Zie voor deze olie KATOEN.

Kĕlitji-olie. Uit de bittere zaadkernen van *Caesalpinia Bonduc.* Roxb., fam. *Leguminosae*. Gehalte 18 %. Zie CAESALPINIA BONDUCELLA.

Kĕmiri-olie. Uit de zaden van *Aleurites Moluccana* Wild., fam. *Euphorbiaceae*. Gehalte 60—65 %, s. g. 0,923. Sterk drogende en gemakkelijk te verzeepen olie. Geschikt voor lampolie, vernis, schildersolie, zeep; de perskoek is eene goede meststof (met 7,6 % stikstof en 2,6 % phosphorzuur). Zie ALEURITES MOLUCCANA.

Kĕpoeh-olie. Uit de zaden van *Sterculia*

foetida L., fam. *Sterculiaceae.* Vloeibare bijna kleurlooze olie. Gehalte 40 %.

K ě t i j a o e - o l i e. Uit de pitten van *Sideroxylon glabrescens* Miq., fam. *Sapotaceae.* Al naar de bereiding (sterkere of warmere persing) vloeibaar of vast.

K o e s a m b i - v e t. (Makasser-olie). Uit de zaden van *Schleichera trijuga* Willd., fam. *Sapindaceae.* Gehalte 40 %, smeltpunt 22°. Zie MAKASSER-OLIE en KOESAMBI.

K o f f i e b o o n e n - o l i e. Uit de zaden van *Coffea Arabica L.*, fam. *Rubiaceae.* Gehalte 12 % s. g. 0,952. Gelijkt op olijfolie. Zie KOFFIE, Dl. II, bl. 384.

K o m k o m m e r z a a d - o l i e. Uit de zaden van *Cucumis sativus L.*, fam. *Cucurbitaceae.* Gehalte 25 %. Helder geel, dun vloeibaar, Zie CUCUMIS SATIVUS.

M a d j a u - v e t. Zie MINJAK TĚNGKAWANG.

M a n d a r a h a n - v e t. Uit de zaden van verschillende Sumatraansche soorten *Myristica* gewonnen. De kernen van *M. gigas Warb.* geven 60 % lichtgeel vast vet, s. p. 43°. Zie verder bij M u s k a a t n o o t - v e t.

M a ï s - o l i e. Uit de kiemen van *Zea Mays L.*, fam. *Gramineae.* Gehalte 6—9 % der geheele zaden, s. g. 0,922. Gele, dikvloeibare olie, als bijproduct der maïsmeel-fabricage gewonnen. Zie DJAGOENG.

M e l o e n z a a d - o l i e. Van *Cucumis Melo L.*, fam. *Cucurbitaceae.* Eene zeer zuivere olie, voor fijne zeep. Zie CUCUMIS MELO.

M i n d i - o l i e. Uit de bittere zaden van *Melia Azedarach L.*, fam. *Meliaceae.* Gehalte 50—60 %. Eerst na zuivering met zwavelzuur bruikbaar (Zie MINDI). Soortgelijk is de olie uit *Imba* (Zie IMBA).

M e s u a - o l i e. Uit de zaden van *Mesua ferrea L.*, fam. *Guttiferae.* Gehalte in de geheele zaden 30 %, in de kernen 70 %, s. g. 0,95. Lampolie. Zie MESUA.

M o r i n g a - o l i e. (Behen-olie). Uit de zaden van *Moringa pterygosperma* Gaertn., fam. *Moringaceae.* Gehalte 30—35 %, s. g 0,912. Moeilijk rans wordende olie, voor machine-olie en voor de bereiding van geparfumeerde oliën gebruikt. Zie KĚLOR.

M u s k a a t n o o t - v e t. (Notenzeep). Uit de zaden van *Myristica fragrans* Houtt., fam. *Myristicaceae.* Gehalte 28 %, bij sommige variëteiten 42 %, smeltpunt 46°, s. g. 0,95—0,99. Als medicijn gebruikt. Zie voor het vetgehalte van andere Indische soorten van dit geslacht: Teysmannia II, bl. 380.

M y r i c a - v e t (z.g. Myrtenwas). Door uitkoken der berijpte bessen van *Myrica*-soorten, fam. *Myricaceae.* S. g. 1,00, smeltpunt 49°. Is geen was, doch een vast vet (dus geeft bij verzeeping glycerine). Voor kaarsen. Zie MYRICA.

N a h a r a n - v e t. Uit de zaden van *Myristica Irya* Gaertn., fam. *Myristicaceae.* Hard donkerbruin vet. Smeltpunt 39°. Bevat 13,5 % vloeibare en 86,5 % vaste vetten.

N j a m p l o e n g - o l i e. Uit de zaadkernen van *Calophyllum Inophyllum L.*, fam. *Guttiferae.* Gehalte 55—70 %. Donkergroen, onaangenaam riekend vet, dat 58 % oleïne en 42 % stearine en palmitine bevat.

P a l a q u i u m - v e t. (Njatoh-olie). Uit de zaden van *Palaquium Gutta* Burck, fam. *Sapotaceae.* Gehalte 56 %, smeltpunt 37°. Vast wit vet. Zie bij GĚTAH PĚRTJA.

P a l m - o l i e of P a l m - v e t. Uit het vruchtvleesch van *Elaeis Guineensis L.*, fam. *Palmae.* Gehalte tot 50 %, s. g. 0,945, smeltpunt 30—40°, dat der vetzuren 48°. Oranjegeel boterachtig vet van eigenaardigen reuk, met allengs toenemend gehalte vrije vetzuren en gelijktijdige afscheiding van glycerine. Belangrijke grondstof der stearinekaarsenindustrie ook voor zeepfabricage. Zie ELAEIS.

P a l m k e r n - v e t. (Palmkernel-oil). Uit de zaden der voorgaand genoemde palmsoort. Gehalte 25 %, vaak echter 40—55 %, s. g. 0, 952, smeltpunt 25°, der vetzuren 26—28°. Op cocos-vet gelijkend en voor gelijke doeleinden gebruikt.

P e r s e a - o l i e. Uit het vruchtvleesch van *Persea gratissima* Gaertn., fam. *Lauraceae.* Gehalte 15 %. Bevat 70 % trioleïne en 30 % laurostearine en tripalmitine. Zie PERSEA.

P i n a n g - v e t. Uit de noten van *Areca Catechu L.*, fam. *Palmae.* Gehalte 15 %. Vast wit vet. Een voor de voeding niet geheel onbelangrijk element bij het sirih-kauwen.

P i t j o e n g - o l i e. Uit de kernen van *Pangium edule* Reinw., fam. *Bixaceae.* Gehalte 50 %. De olie (ongekookt) en perskoek zijn giftig door blauwzuur. De hiertoe behoorende S i m a o e n g - o l i e van Sumatra bestaat uit $^2/_3$ vloeibaar en $^1/_3$ vast vet.

P o e l a s a n - v e t. Uit de zaden van *Nephelium mutabile Bl.*, fam. *Sapindaceae.* Gehalte 30 %, smeltpunt 34°.

P o l y g a l a - v e t. (Beurre de Gabon). Uit de zaden van de boterplant, *Polygala butyracea* Heck., fam. *Polygalaceae.* Gehalte 40 %. Hiervan is bij 30 % $^2/_3$ vloeibaar en $^2/_3$ vast (smeltpunt 49°).

P o m p e l m o e s - v e t. Uit de zaden van *Citrus decumana L.*, fam. *Rutaceae.* Hard wit vet. Ook uit andere *Citrus*-zaden kan vet bereid worden. Zie DJĚROEK.

P o m p o e n - o l i e. Uit de zaden van *Cucurbita Pepo L.*, fam. *Cucurbitaceae.* Gehalte 20—25 %, s. g. 0,923. Halfdrogende olie, zeer goed materiaal voor zeep. Zie LABOE.

P o n g a m i a - o l i e. Uit de zaden van *Pongamia glabra* Vent., fam. *Leguminosae.* Gehalte 25—30 %. Tegen huidziekten in gebruik.

R a m b o e t a n - v e t. Uit de zaden van *Nephelium lappaceum L.*, fam. *Sapindaceae.* Gehalte 12 %, zeer vast wit vet. Levert bij verzeeping veel arachinezuur en een weinig oliezuur.

R i c i n u s - o l i e. (Castor-olie). Uit de zaden van *Ricinus communis L.*, fam. *Euphorbiaceae.* Gehalte 50—60 %, s. g. 0,96. Dikvloeibaar, en wel 200 × dikvloeibaarder dan water. Oplosbaar in 2 dln. spiritus van 90 %, terwijl andere vette oliën in spiritus moeilijk of niet oplosbaar zijn. Belangrijk geneesmiddel; ook in de industrie (in de Turkschrood-ververij, bij het appreteeren van katoen, voor het oliën van leder, voor zeepziederij enz.) veel gebruikt. De perskoek is giftig en alleen voor bemesting van waarde. Zie DJARAK.

S a f f l o e r - o l i e. Uit de zaden van *Carthamus tinctorius L.*, fam. *Compositae.* Gehalte 30—35 %. Zie KASOEMBA.

S a m a d e r a - o l i e. Uit de zaden van *Samadera Indica* Gaertn., fam. *Simarubaceae.*

Opbrengst door persing 32 %. Gele olie van bitteren smaak. Bevat 84 % triolelne en 16 % tristearine en tripalmitine. Zie GATÈP PAIT.

Sesam-olie. (Til- of gingelly-oil). Uit de zaden van *Sesamum Indicum DC., Bignoniaceae.* Gehalte van goed zaad 45—55 %, bij sommige variëteiten echter veel lager, 25 %. Eene gele, reukelooze, moeilijk rans wordende, niet-drogende olie, s. g. 0,923. Bevat 75 % oleïne. Sesam-olie is een der belangrijkste oliën voor de nijverheid: als olijfolie-surogaat, voor zeep, voor lampolie, voor parfumerieën. Zie SESAMUM.

Sindora-vet. Uit de zaden van *Sindora Sumatrana* Miq., fam. *Leguminosae.* Tamelijk hard wit vet.

Soelatri-olie. Uit de zaden van eene *Calophyllum*-soort, fam. *Guttiferae.* Dikke, donkerbruine olie.

Soembawa-olie. Een aftreksel van verschillende drogerijen in cocos-olie, aan het hof te Soembawa bereid. Indische medicijn.

Sojaboonen-olie. Uit de zaden van *Glycine Soya* Sieb. *et* Zucc., fam. *Leguminosae.* Gehalte 20 %, s. g. 0,925. Eene zwak drogende olie. Zie GLYCINE.

Tabakzaad-olie. Uit de zaden van *Nicotiana Tabacum L.*, fam. *Solanaceae.* Gehalte 30 %, s. g. 0,923. Groengele drogende olie, als hennep-olie.

Tandjoeng-olie. Uit de zaden van *Mimusops Alengi L.*, fam. *Sapotaceae.*

Tangkalak-vet. Van *Cylicodaphne sebifera Bl.*, fam. *Lauraceae.* Uit het gedroogde vruchtvleesch: 36 % vet, smeltpunt 37°. Uit de zaadkernen: 52 % vet, smeltpunt 44°. (Bevat 85 % laurostearine en 15 % oleïne).

Tëngkawang-vet. Zie MINJAK TËNGKAWANG.

Theezaad-olie Uit de zaden van *Thea chinensis L.* en *T. assamica* Griff., fam. *Ternstroemiaceae.* Dunvloeibare, bleekgele, reukelooze olie. S. g. 0,92. Gehalte 20—30 %. Bestaat uit $^3/_4$ oleïne en $^1/_4$ stearine. Voor toiletzeepen geschikt. Perskoek giftig door saponine.

Tjampaka-olie. Uit de zaden van *Michelia Champaca L.*, fam., *Magnoliaceae.* Gehalte 32 %. Dikvloeibare, geelroode olie, s. g. 0.90. Grootendeels vast wordend op gewone temperatuur (15°).

Vateria-vet. (Malabar-talg). Uit de zaden van *Vateria Indica L.*, fam. *Dipterocarpaceae.* Gehalte 50 %. Geeft bij verzeeping 60 % vaste vetzuren, s. p. 64°. Komt ook onder den naam Illipe in den handel.

Vernis-olie. Uit de zaden van *Elaeococca vernicia* Juss., fam. *Euphorbiaceae.* Gehalte 50 %, s. g. 0,94. Zeer sterk drogende olie.

Zanonia-vet. Uit de zaadkernen van *Zanonia macrocarpa Bl.*, Gehalte 47 %, s. p. 34 %. Vast vet, bitter van smaak (tenzij door zwavelzuur gezuiverd).

Zonnebloem-olie. Uit de zaden van *Helianthus annuus L.*, fam. *Compositae.* Gehalte tot 50 %, s. g. 0,926. Heldergele, langzaam drogende olie. De koudgeperste olie wordt als spijsolie gebruikt; wat daarna nog door warme persing te winnen is, is geschikt voor groene zeep; de perskoek is een goed veevoer. Zie HELIANTHUS.

OLIËN (VLUCHTIGE OF AETHERISCHE OLIËN, ESSENCES). Het zijn die plantenbestanddeelen, welke de dragers zijn van den reuk der kruiderijen, waaruit zij gewonnen worden, en die dus ook dezelfde aangename of onaangename geuren bezitten, welke aan de plantendeelen eigen zijn, doch niet altijd is het riekend bestanddeel eener plant eene vloeibare olie, soms ook eene vaste stof, als kamfer, cumarine, vanilline, skatol. Sommige vluchtige stoffen komen wel soms met oliën gemengd voor, maar op zich zelve kan men ze toch niet daartoe rekenen, als cyaanwaterstof, aceton, methylalcohol, trimethylamine en methylsalicylaat, die alle vrij sterk verspreid zijn in tropische gewassen. Evenmin behooren tot de vluchtige oliën scherpe stoffen als cardol. De vluchtige of aetherische oliën zijn op het gevoel vettige vloeistoffen, doch zij verdampen geheel: druppelt men dus eene zuivere vluchtige olie op papier, dan laat zij geen vetvlek achter. Deze oliën zijn meest lichter, soms (als bij kaneel-olie) zwaarder dan water; gemakkelijk oplosbaar in alcohol, aether en vette oliën, alsmede in andere vluchtige oliën, zooals in terpentijn-olie (waarmede zij wel vervalscht worden, daar dit de goedkoopste vluchtige olie is). In water lossen zij slechts weinig op, doch voldoende om hieraan haar geur medetedeelen, zooals bij rozenwater, oranjebloesemwater enz. Aan de lucht verliezen de oliën allengs den geur, zij worden dikker en donkerder („verharsen"); daarom moet men ze in goed gesloten en bijna geheel gevulde fleschen bewaren, liefst in het donker en in ieder geval buiten de zonnestralen. Vluchtige oliën vatten gemakkelijk vlam en verbranden geheel. Zij koken bij 150—300°. Het zijn sterk lichtbrekende vloeistoffen; de meeste zijn rechtsof links-draaiend, eene optische eigenschap, die bij het onderzoek der oliën van waarde is. Vele zijn niet onbelangrijke en zeer dure handelsartikelen. In de eerste plaats worden zij veel gebruikt op het uitgebreid gebied der reukwerkfabricage, met inbegrip der toiletzeepen, tandmiddelen, enz. Sommige zijn als geneesmiddel van waarde; een aantal Indische aromatische plantendeelen wordt juist om het gehalte aan vluchtige oliën aangewend, inwendig als prikkelend en verwarmend, en vooral ook uitwendig, daar vele oliën sterk antiseptisch werken, o. a. sirih-oliën. Oliën kunnen ook dienen voor de bereiding van likeuren, enz. In onverdunden staat zijn alle aetherische oliën door hare groote scherpte als giftig te beschouwen; voor sommige personen is trouwens reeds de intense geur van sommige bloemen (b. v. tuberosen) schadelijk. Ook bij overmatig gebruik van specerijen kan de giftwerking der oliën merkbaar worden, o. a. bij muskaatnoot. Men vindt vluchtige oliën in bijna alle plantengroepen, doch bepaalde families zijn er bijzonder rijk aan, als labiaten, rutaceeën (aurantiaceeën), umbelliferen, cruciferen en coniferen; in eenige families zijn alleen enkele geslachten oliehoudend, zooals bij de grassen *Andropogon* (zie GRAS-OLIËN). De vluchtige oliën worden veelal slechts gevonden in een bepaald deel der plant, in de bloem (bijv. mêlati), in de bloemknoppen (kruidnagel), in de bladeren (patchouli), in de vruchtschil (djëroek), in de vruchtjes (fenkel), in het zaad (notemuskaat), in het hout (santel), in de wortels

(gember). Soms echter houden *alle* deelen van een gewas olie, schoon niet altijd van denzelfden reuk (als bij den kaneelboom). Meestal bevinden zich de oliën in de plantendeelen afgezet in bepaalde cellen, olieklieren en oliestriemen. Is de olie zeer rijkelijk aanwezig, dan treedt zij soms bij persen al te voorschijn, zooals bij djêrcek-schillen; in vele oliehoudende bladeren ziet men de oliestippen, als men de bladeren tegen het licht houdt. Uit elk plantendeel, dat een bijzonderen reuk bezit, laat zich ook een vluchtig bestanddeel afscheiden, doch soms is de hoeveelheid gering, zooals bij theebladeren.

Somwijlen is de olie niet gepreformeerd in de plant aanwezig, doch ontstaat zij eerst door ontleding van op zichzelf reuklooze stoffen (glucosiden), zooals bij cruciferen-oliën, bij gaultheria-olie. Tot de oliën naderen de balsems, die bij insnijding van den stam van sommige boomen vaak in groote hoeveelheid uitvloeien (gurjunbalsem, baroskamfer-olie). Deze balsems bevatten als hoofdbestanddeel inderdaad eene vluchtige olie, waarin niet-vluchtige bestanddeelen (harsen) zijn opgelost: zoo vloeit uit vèle coniferen balsem, die wij bij de pijnboomen kennen als terpentijn: destilleert men deze, dan gaat de terpentijn-olie over en blijft de hars (colophonium) achter.

De oliën, die men uit de plant wint, zijn meest mengsels van verschillende vluchtige stoffen. Men bemerkt dit reeds aan de kristallijne uitscheiding, die sommige bij afkoeling vertoonen: het vaste deel heet dan het stearopt, het vloeibaar blijvende elaeopt, doch dit elaeopt is gewoonlijk ook nog gemengd, hetgeen blijkt als men het destilleert, daar dan vloeistoffen van verschillend kookpunt en van verschillenden aard overgaan. Meest heeft het elaeopt weinig geur en is het stearopt de hoofdzaak; zoo bij pepermunt- en poko-olie, waar het stearopt het sterk riekend menthol (de stof der bekende migraine-stiften) is, en bij thym- en ajowan-olie, die het kristallijne thymol bevatten, dat als bederfwerend middel gebruikt wordt. Soms bestaat echter het stearopt slechts uit reukeloos vetzuur of terpeenhydraat. De bestanddeelen eener olie zijn dus geenszins van gelijke waarde: vaak zelfs is het grootste deel eener welriekende olie reukeloos. Onder de meest verspreide bestanddeelen behooren n.l. koolwaterstoffen, die men (daar zij ook het hoofdbestanddeel van terpentijn-olie uitmaken) terpenen ($C_{10}H_{16}$) genoemd heeft, en die in geheel zuiveren staat geen reuk hebben, maar bij intredende verharsing spoedig terpentijnachtig gaan rieken. Verwijdert men dus door gefractioneerde destillatie deze terpenen uit eene olie, dan worden de aldus gezuiverde essences veel sterker en meest ook zuiverder van reuk dan de oorspronkelijke destillaten; in den handel zijn dergelijke gezuiverde oliën als „Haensel's terpeenvrije oliën" bekend. Men kan de zuurstofvrije (terpenen) en zuurstofhoudende bestanddeelen eener vluchtige olie ook scheiden door deze te schudden met eene verzadigde oplossing van natriumsalicylaat, waarin laatstgenoemde gemakkelijk, eerstgenoemde zeer moeilijk oplossen. Naar het soortelijk gewicht en het kookpunt eener olie kan men al eenigszins uitwijzen, of terpenen aanwezig zijn, in dat geval is n.l. het s. g. lager dan 0,9 en gaat het terpeenhoudend gedeelte reeds beneden 200° over. Voor de praktijk heeft men dus hierop te letten, dat de destillatie wordt voortgezet tot den einde, daar men anders meest terpenen overhaalt en de kostelijkste gedeelten achterblijven. In sommige oliën zijn terpenen van hooger kookpunt en grooter moleculair gewicht, sesquiterpenen (in nagel-olie) en diterpenen (in gurjun-balsem), met de samenstelling $C_{15}H_{24}$ en $C_{20}H_{32}$.

Wat van de vluchtige oliën niet tot de terpenen behoort, dus het waardevolle gedeelte, bestaat uit een of meer zuurstofhoudende bestanddeelen van zeer uiteenloopenden scheikundigen aard: alcoholen, aldehyden, esters, phenolen. In sommige gevallen zijn er uit één olie in de chemische laboratoria reeds tien en meer stoffen afgezonderd. Welriekende oliën bevatten naast de reukelooze terpenen soms ook een weinigje slecht riekende bestanddeelen (indol), die dan toch echter voor het bouquet onmisbaar blijken. Vaak echter is er één hoofdbestanddeel aantewijzen; zoo bevatten alle kaneel-oliën kaneelaldehyd, nagel-oliën eugenol, citroen-oliën citral. De waarde eener olie hangt dus van het gehalte van dergelijke stof af, en men vindt diezelfde stoffen dan ook gewoonlijk in alle andere oliën, die eenigszins denzelfden reuk hebben, al zijn ze van geheel andere herkomst: zoo is citral niet alleen in alle citroen-oliën aanwezig, maar ook in citroengras, citroenthym, citroenpeper (*Tetranthera*), enz.

Bij de zeer samengestelde oliën is het nagenoeg ondoenlijk, deze kunstmatig te bereiden, wèl is dit het geval bij oliën van eenvoudigen aard. De chemische industrie legt zich daarop met ijver toe, omdat het vrij kostbare handelsproducten betreft, die sterk aan vervalsching onderhevig zijn. Ook de reukwerken worden niet altijd bereid uit de planten, waaraan zij den naam ontleenen: zoo zijn Stephanotis, Vanda, Rondeletia, Ayapana enz. alleen mengsels van odeurs. Soms is de kunstmatige bereiding der plantenaromen nog slechts eene zeer gebrekkige nabootsing der natuur: zoo bijv. bij het aroma van ananas en andere vruchten, dat men vervangt door esters van aethyl- en amylalcohol, welke echter geenszins den waren vruchtengeur bezitten. Vaak echter is het al gelukt, werkelijk geuren fabriekmatig te bereiden, die de plant ons levert. Dit is vooral het geval, indien bij de plant de reuk veroorzaakt wordt door slechts één, liefst kristallijne, stof, zooals vanilline in vanielje, ionon in viooltjes, cumarine in tonkaboonen, enz. (Laatstgenoemde stof is in vele Indische planten aanwezig; in de parfumerie noemt men haren geur New mown hay of Foin coupé). Ook de, van nature terpeen-vrije, oliën, die door splitsing van glucosiden optreden, bestaan meest slechts uit één riekend bestanddeel, dat dus gemakkelijk volledig te bestudeeren en daarna ook synthetisch te bereiden is, zoo de cruciferenoliën, die alle eene zwavelhoudende verbinding bevatten; de blauwzuurhoudende bittere amandel-olie, die door splitsing van amygdaline optreedt; de gaultheria-olie, die ook eerst door splitsing eener reukelooze stof gevormd wordt, enz. In dergelijke gevallen kan men ook de vluchtige olie even goed en zelfs nog beter bereiden uit het gedroogde (i. c. naar Europa verscheepte) materiaal, dan uit het versche, wat

natuurlijk niet het geval is bij de gepreformeerde oliën, die bij het drogen der plant voor een deel ontwijken, vooral zoo dit drogen in de felle tropische zon geschiedt. Vele bloemengeuren gaan trouwens bij drogen geheel verloren, en verliezen al aan fijnheid bij het verflenzen der bloemen.

Om nu in de praktijk uit geurige plantendeelen de vloeibare oliën (de vaste rickstoffen zijn alleen door een geoefend scheikundige te isoleeren) te verkrijgen, worden verschillende methoden gevolgd, waarvan de meest gewone is destillatie. Slechts zelden is zooveel olie aanwezig, dat men die er door uitpersen of afsponzen uit kan winnen, zooals bij citroenschillen. De plantendeelen worden voor de destillatie òf fijngesneden (bladeren), gekneusd (vruchtjes) en gestampt (basten), òf, als zij teer zijn, in hun geheel (bloemen), in een destilleervat met water overgoten, dit vocht aan de kook gebracht en zoo lang kokende gehouden, liefst met behulp van stoom, als er nog olie overgaat. Met de waterdeeltjes worden de oliedeeltjes medegevoerd en zij verzamelen zich bij behoorlijke afkoeling in den ontvanger, aldaar op het overgedestilleerde water drijvende. Niet alle oliën zijn echter op die wijze te winnen, n.l. als zij in zoo geringe hoeveelheid aanwezig zijn, dat zij in het water opgelost blijven, of als zij door de kookhitte ontleed worden. In het eerste geval destilleert men het vocht uit den ontvanger herhaaldelijk over versche kruiden (cohobatie), in het tweede geval moet men naar eene andere meer voorzichtige bereidingswijze omzien. Vooral sommige fijne bloemengeuren kunnen niet tegen destillatie, als jasmijn en sering. Men past dan gewoonlijk de „enfleurage" toe, welke berust op het feit, dat de geuren van bloemen volledig worden opgenomen door vette oliën, en dat aan de aldus met geur beladen olie, deze weder door middel van alcohol volledig kan onttrokken worden: men weekt dus de bloemen in olijf-olie (resp. cocos- of sesam-olie) en schudt deze met alcohol uit; aldus verkrijgt men de essences de jasmin, de violettes, enz., die in den reukhandel gebruikt worden. De eenvoudigste enfleurage is wel de van ouds in Indië gebruikelijke wijze, geurig gemaakte sesam-olie te persen uit sesamzaad, dat daartoe vooraf zóólang met versche bloemen is vermengd, tot deze al haar geur aan het zaad hebben afgestaan. De extractie „à basse température" kan ook met aether, of met koolzuur en met methylchloried, geschieden, doch eischt dan eene dure fabriekmatige inrichting. In Indië zal men zich wel moeten bepalen tot het winnen van die oliën, welke door eenvoudige destillatie kunnen verkregen worden. Er valt op dit gebied nog wel wat te doen, want het aantal welriekende planten is in de tropen zeer groot en er is in Europa steeds veel vraag naar wèl bereide vluchtige oliën van ongewonen geur, die als nieuw reukwerk wellicht opgang zouden kunnen maken; daarentegen is weinig te verwachten van oliën met reeds bekende geuren, als bijv. die van oranjebloesem, welke juist een reuk is, aan zeer vele Indische bloemen eigen. Voor aetherische oliën in het algemeen is de grootste firma: Schimmel & Co. te Leipzig en New-York, in wier halfjaarlijksche handelsberichten men steeds goede informatie over dit onderwerp vindt. Voor beoordeeling van nieuwe essences, die iets als parfum beloven, wendt men zich het beste tot de groote parfumeurs in Parijs en Londen, als L. T. Piver of Ed. Pinaud en Eug. Rimmel. De reuk-oliën, die in den Indischen handel voorkomen en bij de inlanders gezocht zijn, als minjak gandapoera, m. patjar, zijn steeds met klapper-olie aangelengd; ook de uit Britsch-Indië aangevoerde essences (attar) zijn niet zuiver; men pleegt daar op den bodem van het destilleervat een laag santelspaanders te leggen, waardoor dus eene gemengde olie overgaat.

Om voor den Europeeschen handel Indische oliën te bereiden in hoeveelheden, die wat te beduiden hebben, ontbreekt het gewoonlijk op Java aan voldoend materiaal en zou men moeten beginnen met het kweeken der planten. Immers geurige bloemen zijn bij de inlanders zoo gezocht voor haartooi en om klapper-olie te parfumeeren (minjak wangi), dat zij per stuk op de pasars verkocht worden

In Indië wordt op groote schaal de olie van Andropogon-soorten gedistilleerd, die onder dèn naam van citronella-olie, lemongras-olie, en vetiver-olie in den handel komen. Zie GRASOLIËN. Verder maakt Kajoepoetih-olie een belangrijk handelsproduct uit. Zie KAJOEPOETIH-OLIE. Ten slotte heeft men nog op kleine schaal bereiding van de olie van Pogostemon Patchouli (patchouli-olie), van Canangium odoratum (Kananga-olie of ilang-ilang) en van Michelia soorten (tjëmpaka-olie).

De kamferolie is reeds in dit werk genoemd onder KAMFER.

In de hier volgende opsomming van alle thans bekende Indische aetherische oliën (incl. ook de nog niet in den vorm van „olie" verkregen essences) is met onze huidige kennis op dit gebied rekening gehouden, en werd vooral gebruik gemaakt van het magistrale werk van Gildemeister en Hoffmann, „Die aetherischen Oele", 1899.

Acacia-olie (Essence de cassie, de mimosa). Door enfleurage uit de bloemen van *Acacia Farnesiana* Willd., fam. *Legumiosae*. Een zeer fijne violenachtige bloemengeur, voor Extraits d'odeurs gebruikt. Zie NAGASARI.

Aglaia-olie. Uit de bloemen van *Aglaia odorata* Lour., fam. *Meliaceae*. Zie AGLAIA ODORATA.

Ajowan-olie. Uit de vruchtjes van *Carum Ajowan* Benth. fam. *Umbelliferae*. Opbrengst 3—4 %, s. g. der olie 0,90—0,93 (dat is bij 15° C.). Bevat thymol en cymol. Zie MOENGSI.

Akar wangi-olie. (Vétiver-olie). Uit de wortels van *Andropogon muricatus* Retz fam. *Granineae*. Opbrengst 0,4—0,9 %, s. g. 1,00—1,03. Zie AKAR WANGI en GRASOLIËN, alwaar ook de andere oliën uit dit geslacht genoemd zijn. In de parfumerie heet deze olie Mousseline des Indes.

Aloëhout-olie. Uit het hout van *Aquilaria Aglallocha* Roxb., fam. *Thymelaeaceae*. Opbrengst 0,5—1,5 %. Het parfum Bois d'aloès bevat nog verschillende andere bestanddeelen Zie KAJOE GAROE.

Ananas-olie. Afkomstig van (?) *Ananassa sativa L.*, fam. *Bromeliaceae*. Eene lichtgeel gekleurde olie, aangenaam van reuk. „Wellicht is dit eene gemengde olie, door ananas geparfu-

meerd" (De Loos). Kunstmatige ananas-olie is boterzuur-aethylester. Zie NANAS.

Anijs-olie. Uit de vruchtjes van *Pimpinella Anisum L.*, fam. *Umbelliferae*. Opbrengst 2—3 %, s. g. 0,98—0,99. Wordt vast bij ± 15%. Hoofdbestanddeel (90 %) anethol.

Artemisia-olie. Uit het versche kruid van *Artemisia vulgaris L.*, fam. *Compositae*. Opbrengst 0,2 %, s. g. 0,91.

Babadotan-olie. Uit het versche kruid van *Agreatum conyzoides L.*, fam. *Compositae*. S. g. 1,015 bij 27°.

Baeckia-olie. Uit het naaldloof van *Baeckia frutescens L.*, fam. *Myrtaceae*. S. g. 0,883 bij 27°. Abortivum? zie OEDJOENG ATAP.

Baroskamfer-olie. Uit *Dryobalanops Camphora* Colebr., fam. *Dipterocarpaceae*. S. g. 0,88—0,91. Bij insnijding van den stam vloeien soms groote hoeveelheden natuurlijke olie uit. Zie SIMAR BANTAJAN en KAMFER.

Benzoë-olie. Uit de gomhars van *Styrax Benzoin* Dryand., fam. *Styraceae*. Niet door destillatie, maar door extractie (met vette olie) te winnen. Zie BENZOË.

Bergamot-olie. Door persen of afsponzen uit de versche vruchtschil van *Citrus Bergamia* Riss., fam. *Rutaceae*. Opbrengst tot 3½ %, s. g. 0,885. Zie CITRUS.

Bintangoer-olie. Afkomstig van eene *Calophyllum*-soort, fam. *Guttiferae*. „De olie is lichtgeel van kleur en aangenaam van reuk, zoodat zij in de parfumerie kan dienen" (De Locs).

Boenga lawang-olie. Uit de vruchtnapjes van *Cinnamomum Parthenoxylon* Meisn., fam. *Lauraceae*. Riekt naar sassafras. Zie bij KOELIT LAWANG.

Cardamom-olie. Uit de vruchtjes van *Elettaria Cardamomum* Wh., fam., *Zingiberaceae*. Opbrengst 4—6 %, s. g. 0,9. Dient voor likeuren en wordt in sommige landen in gebak gedaan. Zie KARDAMOENGGOE.

Cassia-olie. Uit verschillende deelen van *Cinnamomum Cassia* Bl., fam. *Lauraceae*. Zie bij KANEEL, Dl. II, bl. 266. Opbrengst; uit den bast 1,2 %, s. g. 1.042; uit de bladeren 0, 54 %, s. g. 1,056; uit de bloemknoppen 1,9 %, s. g. 1.031; uit de bloemsteelen 1,7 %, s.g. 1,046; uit de twijgen 0,2 %, s. g. 1,045. Al deze oliën bevatten als hoofdbestanddeel kaneel-aldehyd, in eene hoeveelheid van 80—95 %, en worden gebruikt in plaats van kaneel-olie.

Chloranthus-olie. Uit het kruid van *Chloranthus officinalis* Bl., fam. *Chloranthaceae*. Zie KĒRAS TOELANG.

Citronella-olie. (Sĕréhwangi-olie). Uit de versche bladeren van *Andropogon Nardus L.*, fam. *Gramineae*. Dit is de zg. Huile de verveine des Indes. Opbrengst 0,8—1 %, s. g. 0,87—0,91. Zie GRASOLIËN.

Citroen-olie. (Essence de cédrat.) Uit de versche vruchtschil eener variëteit (var. *cedrata*) van *Citrus medica* Riss., fam. *Rutaceae*. De olie wordt het geurigst verkregen door „afsponzen". Opbrengst 1,8 %, s. g 0,87. Meest werkend bestanddeel: 7½ % citral. Zie CITRUS.

Clausena-olie. Uit de bladeren van *Clausena excavata* Burm. e. a. s., fam. *Rutaceae*. Voor parfumerie aangeraden. Zie DAOEN BIDJITAH.

Coca-olie. Uit de bladeren van *Erythroxylon Coca* Lam. var. *Spruceanum* Burck, fam. *Erythroxylaceae* Opbrengst der jonge bladeren 0,13 %, der oude bladeren 0,06 %. De olie bevat methylsalicylaat (Dl. II, bl. 720). Zie COCA.

Clerodendron-olie. Uit de bloemen van *Clerodendron fragrans* Vent., fam. *Verbenaceae*. Ook de bloemen van *Cl. inerme* Gaertn. worden voor parfum geroemd. Zie KĒMBANG BOEGANG.

Coleus-olie. Uit de versche bladeren van *Coleus aromaticus* Benth., fam. *Labiatae*.

Costus-olie. Uit den wortel van *Aplotaxis Lappa* Dec., fam. *Compositae*. Opbrengst 0,8—1 %, s.g. 0,98. Riekt naar viooltjes.

Cubebe-olie. Uit de vruchtjes (staartpepers) van *Piper Cubeba L.*, fam. *Piperaceae*. Opbrengst 10—18 %, s. g. 0,91—0,93. Zie KĒMOEKOES.

Curcuma-olie. Uit den wortelstok van *Curcuma longa L.*, fam. *Zingiberaceae*. Opbrengst 5 %, s g. 0,94. Zie KOENJIT.

Cyperus-olie. Uit de geurige wortelknollen van *Cyperus rotundus L.*, fam. *Cyperaceae*.

Dilzaad-olie. Uit de vruchtjes van *Peucedanum graveolens* Benth. (= *Anethum Sowa DC.*), fam. *Umbelliferae*. Opbrengst 2—3 %, s. g 0,97

Elemi-olie. Uit de hars van *Canarium commune L.*, fam. *Burseraceae*. Opbrengst 15—30 %, s. g. 0,87—0,91. Gebruikt om zeep te parfumeeren. Zie ELEMI.

Eucalyptus-olie. Uit de versche bladeren van *Eucalyptus Globulus* Lab., fam. *Myrtaceae*. Opbrengst 0,8 %, s. g. 0,91—0,93. Gelijkt op kajoepoetih-olie. De bladeren der Indische *E. alba* Reinw. geven slechts 0,1 % olie, s. g. 0,973 bij 27°. Zie EUCALYPTUS.

Evodia-olie. Uit de twijgen van *Evodia hortensis* Forst., fam. *Rutaceae*. Zeer geurig.

Fenkel-olie. Uit de vruchtjes van *Foeniculum vulgare* Gaertn., fam. *Umbelliferae* Opbrengst 1—4 % s. g. 0,97. Zie ADAS.

Feronia-olie. Uit de bladeren van *Feronia Elephantum* Corr., fam. *Rutaceae*. Zie KAWISTA.

Foelie-olie. Uit den zaadrok van *Myristica fragrans* Houtt., fam. *Myristicaceae*. Opbrengst 4—15 %, s. g. 0,91—0,93. Zeep-parfum. Zie NOTEMUSKAAT

Gandasoeli-olie. Uit de bloemen van *Hedychium coronarium L.*, fam. *Zingiberaceae*. Opbrengst 0,93 %, s.g. 0,97. Geheel anders is de olie uit de wortels, die gemberachtig riekt. Zie HEDYCHIUM.

Ganti-olie. Uit de wortels van *Ligusticum acutilobum* Sieb. *et* Lucc., fam. *Umbelliferae*. Zie LIGUSTICUM ACUTILOBUM.

Gaultheria-olie. (Wintergreen-olie). Uit het versche kruid van *Gaultheria leucocarpa* Bl., fam. *Ericaceae*. Opbrengst 0,1—0,5 %. Zie voordeze olie GAULTHERIA en voor haar hoofdbestanddeel (methylsalicylaat), Dl. II, bl. 720. De opbrengst uit *G. punctata* Bl. (Tjantigi wangi) zou 1,2 % bedragen.

Gember-olie. Uit den gedroogden wortelstok van *Zingiber officinale* Roxb., fam. *Zingiberaceae*. Opbrengst 2—3 %, s. g. 0,88. Zie ZINGIBER OFFICINALE.

Geraniumgras-olie. (Palmarosa-olie). Uit *Andropogon Schoenanthus L.*, fam *Gramineae*. Opbrengst 0,3—0,5 %, s. g. 0,89. Zie GRASOLIËN.

Gouania-olie. Uit de bloemen van *Gouania Javanica* Miq., fam. *Rhammaceae*. Voor parfumerie geroemd.

Gurjunbalsem-olie. Uit den balsem van *Dipterocarpus sp.*, fam. *Dipterocarpaceae*. Opbrengst tot 70 %, s. g. 0,92. Zie GURJUNBALSEM.

Ilang-ilang-olie. Uit de bloemen van *Cananga odorata* Hook. *et* Thoms., fam. *Anonaceae*. Opbrengst 0,1 %, s. g. 0,93—0,94. De olie uit den handel is vaak met cocos-olie vervalscht. „De olie van Java is goudgeel en bezit een sterkeren en minder aangenamen geur dan de echte Ylang-ylang-olie van Manila, hetgeen wellicht is toeteschrijven aan het gebruik van in het wild groeiende bloemen" (De Loos). Zie KANANGA.

Jaborandi-olie. Uit de bladeren van *Pilocarpus Jaborandi* Holmes, fam *Rutaceae*. Opbrengst 0,2—1,1 %, s. g. 0,87—0,89.

Jasmijn-olie. Uit de bloemen van *Jasminium grandiflorum L.* e. a. s., fam. *Oleaceae*. Gezochte parfumerie.

Kaempferia-olie. Uit den wortelstok van *Kaempferia rotunda L.*, fam *Zingiberaceae*. Opbrengst 0,2 %, s. g. 0,89 bij 26°. Zie KÈNTJOER.

Kajoe kastoori-olie. Uit het hout van *Juniperus*-soorten, fam. *Coniferae*. Opbrengst 3 %, s. g. 0,96—0,98.

Kajoepoetih-olie. Uit de bebladerde twijgen van *Melaleuca Leucadendron L.*, fam. *Myrtaceae*. Opbrengst 0,5 %, s. g. 0,92. Zie KAJOEPOETIH-OLIE.

Kambodja-olie. Uit de bloemen van *Plumiera acutifolia* Poir., fam. *Apocynaceae*. Het parfum Frangipane heet uit deze bloemen gestookt, maar is een mengsel van extraits d'odeurs.

Kalmoes-olie. Uit *Acorus Calamus L.*, fam. *Araceae*. Opbrengst: uit het versche kruid 0,2 %, s. g. 0,964; uit de versche rhizomen 1,5—3,5 %, s. g. 0,96—0,97. Zie ACORUS CALAMUS.

Kamfer-olie. Uit *Camphora officinalis* Nees, fam. *Lauraceae*. Opbrengst: uit de bladeren 1,85 %, s. g. 0,93; uit hout en wortels 4 %. Bij 15° half vloeibaar. Zie KAMFER.

Kamoening-olie. Uit de bloemen van *Murraya exotica L.*, fam. *Rutaceae*. Zie MURRAYA.

Kaneel-olie. Uit *Cinnamomum Zeylanicum* Br., fam. *Lauraceae*. Opbrengst: uit den bast 0,5—1 %, s. g. 1,025—1,035, hoofdbestanddeel 65—75 % kaneel-aldehyd, uit de oude bladeren 0,6—1,8 %, s. g. 1,045—1,060, bevat als hoofdbestanddeel 70—90 % eugenol; uit den wortelbast 3 %, bevat veel kamfer. Deze drie oliën zijn dus zeer verschillend: de eerste riekt naar kaneel, de tweede naar kruidnagel, de derde naar kamfer. Alleen de kaneel-olie uit den bast is een belangrijk handelsartikel, dat dient voor de bereiding van likeuren, parfumerieën, tandtincturen en ook als geneesmiddel. Zie KANEEL.

Katjapiring-olie. Uit de bloemen van *Gardenia pictorum* Hassk., fam. *Rubiaceae*.

Kingkit-olie. Uit de vruchtjes van *Triphasia trifoliata DC.*, fam. *Rutaceae*. Zie KINGKIT.

Koelit lawang-olie. Uit den bast van *Cinnamomum Culilawan* Nees, fam. *Lauraceae*. Opbrengst 3,5—4 %, s. g. 1,05. Bevat eugenol. „Kleurlooze olie, die in reuk met kajoepoetih- en met nagel-olie eenigszins overeenkomt, zwaarder dan water" (De Loos). Zie KOELIT LAWANG.

Komijn-olie. Uit de vruchtjes van *Cuminum Cyminum L.*, fam. *Umbelliferae* Opbrengst 3 %, s. g. 0,89—0,93. Zie CUMINUM.

Koriander-olie Uit de vruchtjes van *Coriandrum sativum L.*, fam *Umbelliferae*. Opbrengst 0,2—0,6 %, s. g. 0,87—0,88. Zie CORIANDRUM.

Kruidnagel-olie. Uit *Eugenia caryophyllata* Thunb., fam. *Myrtaceae*. Opbrengst: uit de bloemknoppen (kruidnagels) 15—18 %, s. g. 1,045—1,070; uit bloemstelen 5,5—6 %, s. g. 1,040—1,065; uit de bladeren 1 %, s. g. 1.02 bij 24°. Hoofdbestanddeel dier oliën is eugenol. Zie KRUIDNAGELEN.

Ladja-olie. Uit de wortelstokken van *Alpinia nutans* Rosc., fam. *Zingiberaceae*. S. g. 0,95 bij 29°. Zie bij ALPINIA GALANGA.

Ladja gowah-olie. Uit de versche wortelstokken van *Alpinia Malaccensis* Rosc., fam. *Zingiberaceae*. Opbrengst 0,25%, s. g. 1,04 bij 27°.

Lantana-olie. Uit het kruid van *Lantana Camara L.*, fam. *Verbenaceae*. S. g. 0,95

Lawsonia-olie. (Patjar-olie, Essence de henné.) Uit de bloemen van *Lawsonia alba L.*, fam. *Lythraceae*. Riekt als theerozen. Als inlandsch parfum bekend. Zie LAWSONIA.

Lêgoendi-olie. Uit de bladeren van *Vitex trifolia* Lf., fam. *Verbenaceae* S. g. 0,88 bij 27°. Zie LÊGOENDI.

Lemoen-olie. (Essence de citron). Uit de versche vruchtschil van *Citrus limonum* Risso, fam. *Rutaceae*. S. g. 0,86. Zie bij CITRUS.

Lemoengras-olie (Sêréh-olie). Uit *Andropogon citratus DC.*, fam. *Gramineae*. Opbrengst 0,25 %; s. g. 0,9. Bevat 70—85 % citral. Zuivere lemoengras-olie moet in haar drievoudig volume spiritus van 70 % oplossen. Zie GRAS-OLIËN.

Liberiakoffiebloemen-olie. Van *Coffea Liberica* Hiern., fam. *Rubiaceae*. Zie Teysmannia, I, bl. 205.

Malati-olie. Uit de bloemen van *Jasminum Sambac* Ait., fam *Oleaceae*. Zie MALATI.

Malati toengkat-olie Uit de bloemen van *Pergularia minor* Andr., fam. *Asclepidiaceae*.

Mandarijn-olie Door persen uit de versche vruchtschil van *Citrus Madurensis* Lour., fam. *Rutaceae*. S. g. 0,855. Zie CITRUS.

Mangga-olie. Uit de bloemen van *Mangifera Indica L.* e. a. s., fam. *Anacardiaceae*. Nog niet onderzocht. Zie MANGIFERA INDICA.

Masoibast-olie. Uit den bast van *Massoia aromatica* Becc., fam. *Lauraceae*. Opbrengst 6,5—8 %, s. g. 1,04—1,06. Zie MASSOIA AROMATICA.

Mesua-olie Uit bloemen van *Mesua ferrea L.*, fam. *Guttiferae*. Zie MESUA.

Mimusops-olie Uit de bloemen van *Mimusops Elengi L.*, fam. *Sapotaceae*. Zie MIMUSOPS ELENGI.

Mostaard-olie. Uit de zaden van

Sinapis juncea Hook., fam. *Cruciferae*. S. g. 1,015—1,030.

Muskuszaad-olie. (Huile d'ambrette). Uit de zaden van *Abelmoschus moschatus* Moench., fam. *Malvaceae*. Opbrengst 0,1—0,25 %, s. g. 0,9 bij 25°. Vast bij 15°. De olie riekt niet naar muskus, doch naar civet. (Zie Dl. I, bl 492). Zie GANDAPOERA.

Myrrha-olie. Uit de gomhars van *Commiphora*-soorten, fam. *Burseraceae*. Opbrengst 3—8 %, s.g. 0,99—1,01. Zie MYRRHA.

Nigella-olie. Uit de zaden van *Nigella sativa L.*, fam. *Ranunculaceae*. Opbrengst 0,5 %, s. g. 0,88.

Nootmuskaat-olie. Uit de zaadkernen van *Myristica fragrans* Houtt., fam. *Myristicaceae*. Opbrengst 8—15 %, s.g. 0,87—0,92. De jonge bladeren geven 0,7 % en de oude bladeren 0,4 % eener naar foelie riekende olie. Sommige boomen geven olie, bij polarisatie linksdraaiende, andere rechtsdraaiende olie.

Oleander-olie. Uit de bloemen van *Nerium odorum* Sol., fam. *Apocynaceae*. Zie NERIUM.

Oranjebloesem-olie. (Néroli). Uit de versche bloemen eener variëteit (var. *Bigaradia*) van *Citrus Aurantium* Risso, fam. *Rutaceae*. Opbrengst 0,1 %, s. g. 0,87—0,89. De olie uit de twijgen en onrijpe vruchtjes is in de parfumerie bekend als Petit Grain. Tezamen vormen zij het hoofdbestanddeel van Eau de Cologne. Zie CITRUS.

Oranjeschillen-olie. Door afsponzen of uitpersen van de versche vruchtschil van de hiervoren genoemde plant. Opbrengst 2 %, s. g. 0,85. Zie CITRUS.

Pandan- of Rampé-olie. Uit de bladeren van *Pandanus latifolius* Rumph., fam. *Pandanaceae*. „De olie is geel van kleur en zeer aangenaam van reuk, eenigszins kaneelachtig" (De Loos).

Pandanwangi-olie. Uit de bloemkolven van *Pandanus odoratissimus* Lf., fam. *Pandanaceae*.

Patchouli-olie. Uit de (gedroogde) bladeren van *Pogostemon Patchouli* Pell., fam. *Labiatae*. Opbrengst 1,5—4 %, s. g. 0,995. Zie DILAM.

Peper-olie Uit de vruchtjes (zwarte peper) van *Piper nigrum L.*, fam. *Piperaceae*. Opbrengst 1—2,3 %, s. g. 0,88—0,90.

Persea-olie. Uit de gedroogde bladeren van *Persea gratissima* Gaertn., fam *Lauraceae*. Opbrengst 0,5 %, s. g. 0,96. Riekt naar anijs. Zie APOKAT.

Plectranthus-olie. Uit het versche kruid van *Plectranthus fruticosus* L'Her., fam. *Labiatae*. Op patchouli gelijkend. Ter verdrijving van insecten (motten) aanbevolen.

Poelasari-olie. Afkomstig van *Alyxi stellata R. et S.*, fam. *Apocynaceae*. „De gele olie, die door destillatie van den bast verkregen wordt, is eenigszins kaneelachtig van reuk. Zij dient als reukwerk; de bast ‚ranken en bladeren eveneens". (De Loos). De bast bevat de vaste riekstof cumarine, wellicht is de olie slechts een aftreksel.

Pogostemon-olie. (= Dilam-olie). Verg. Patchouli-olie. Uit de bladeren van *Pogostemon comosus* Miq., fam. *Labiatae*. Opbrengst 0,9 %, s. g. 0,96. Zie DILAM.

Poko-olie Uit het versche kruid van *Piperomia Javanica* Miq., fam. *Piperaceae*. „Deze olie, die bijna kleurloos is en in reuk overeenkomt met kruizemunt-olie, dient als geneesmiddel bij rheumatische hoofdpijnen" (De Loos) Afkomst niet geheel vaststaande.

Pompelmoes-olie. Uit de versche vruchtschil van *Citrus decumana L.*, fam. *Rutacea* S. g. 0,86. Zie CITRUS.

Rasamala-olie. Afkomstig van *Altingia excelsa* Nor., fam. *Hamamelidaceae*. „De olie is lichtgeel van kleur, van een foelieachtigen reuk, en waarschijnlijk door destillatie van den balsem bereid" (De Loos).

Rasamalahout-olie. Uit het hout van *Canarium microcarpum* Willd., fam. *Burseraceae*. Opbrengst 0,2 %. Bij 30° smeltende kristalbrei, naar kaneel en rhabarber riekend.

Rozen-olie. Uit de versche bloembladen van *Rosa Damascena* Mill., fam. *Rosaceae*. Opbrengst 0,02 %, s. g. 0,85 bij 30°.

Santel- (Sandel-) houtolie. Uit het hout van *Santalum album L.*, fam. *Santalaceae*. Opbrengst 1,6—3 %, s. g. 0.98 Belangrijk geneesmiddel. Gezocht Indisch parfum.

Saffraan-olie. Uit de stempels der bloemen van *Crocus sativus L.*, fam. *Iridaceae*. Opbrengst zeer gering, daar de riekstof in gebonden staat aanwezig is.

Saré bandon-olie. Waarschijnlijk uit de bloemen van *Nyctanthes Arbor tristis L.*, fam. *Oleaceae*. „De geel gekleurde olie komt in reuk eenigszins overeen met nagel- en met kaneelolie. Toepassing als parfumerie" (De Loos).

Satijnhoutbladeren-olie. Uit de bladeren van *Chloroxylon Swietenia DC.*, fam. *Rutaceae*. S. g. 0,857 bij 27°.

Sělasihan-olie. Uit het hout van *Cinnamomum Parthenoxylon* Meisn., fam. *Lauraceae*. Opbrengst 1,4 %, s. g. 1,074 bij 28°. Hoofdbestanddeel safrol evenals in sassafras-olie. Zie KOELIT LAWANG.

Sělasi hidjau-olie. (Basilicum-olie). Uit de naar fenkel riekende versche bladeren eener varieteit van *Ocimum Basilicum L.*, fam. *Labiatae*. Opbrengst 0,2 %, s. g. 0,948 bij 25°. Bij dezelfde soort wordt echter ook een opbrengst van slechts 0,02—0,04 % vermeld. Hoofdbestanddeel tot 60 % methylchavicol Zie SĚLASI.

Sělasih měkar-olie. Uit de naar kruidnagel riekend versche bladeren eener andere variëteit derzelfde plant. Opbrengst 0,2—0,3 %, s. g. 0,9 bij 26°. Hoofdbestanddeel 30—50 % eugenol.

Sěmboeng-olie. Uit de versche bladeren van *Blumea* (*Conyza*, *Bluchea*) *balsamifera DC.*, fam. *Compositae*. S. g. 0,944 bij 28°. Bevat kamfer (Zie Dl. II, bl. 262). Uit de bladeren van *Blumea lacera DC.* is eveneens eene kamferhoudende olie verkregen. Opbrengst 0,1 %, s. g. 0,915

Sětjang-olie. Uit de versche bladeren van *Caesalpinia Sappan C.*, fam. *Leguminosae*. Opbrengst 0,2 %, s. g. 0,825 bij 28°.

Sintok-olie. Uit den bast van *Cinnamum Sintok* Bl., fam. *Lauraceae*. S. g. 1,008 bij 27°. Riekt naar nootmuskaat en kruidnagelen.

Sirih-olie (Betel-olie) Uit de bladeren van *Piper Betle L.*, fam. *Piperaceae* Opbrengst uit de gedroogde bladeren 0,6—0,9 %, s. g.

1,034. De olie uit de versche bladeren heeft een lager s. g. (0,96). Sirih-olie bevat betel-phenol en chavicol, beide sterk antiseptisch.

Sphaeranthus-olie. Uit het versche kruid van *Sphaeranthus Indicus L.*, fam. *Compositae*. Opbrengst 0,03 %. Riekt naar rozen.

Steranjs-olie. (Essence de badiane), Uit de vruchten van *Illicium verum* Hook., fam. *Magnoliaceae*. Opbrengst 5 %, s g. 0,98—0,90. Vast bij 15—17°. Zie ILLICIUM.

Styrax-olie. Uit den balsem van *Liquidambar orientalis* Mill., fam. *Hamamelidaceae*. Opbrengst 0,4—1 %, s. g. 0,89—1,06.

Taroem oetan-olie. Uit het versche kruid van *Indigofera galegoides DC.*, fam. *Leguminosae*. Opbrengst 0,25 %. Heeft de samenstelling van bittere amandel-olie.

Tegari-olie. Uit de wortels van *Dianella Bancana* Miq., fam. *Liliaceae*.

Tetranthera-olie. Uit de vruchtjes van *Tetranthera citrata* Nees, fam. *Lauraceae*. Opbrengst 5,5 %, s. g. 0,89—0,90. Bevat veel citral.

Thee-olie. Uit de versch gefermenteerde bladeren van *Camellia Thea* Link, zoowel uit Assam- als Java-thee. Opbrengst slechts 0,006 %, s. g. 0,866 bij 20°. Het parfum Fleurs de thé wordt niet van theebloesem, maar van *Olea fragrans* Vahl verkregen.

Tjabé djawa-olie. Uit de vruchttrossen van de zg. lange peper. *Piper (Chavica) officinarum DC.*, fam. *Piperaceae*. Opbrengst 1 %, s. g. 0,86.

Tjémpaka-olie. Uit de bloemen (kĕmbang kantil [JAV.], gele tjĕmpăkă) van *Michelia Champaca L.*, fam. *Magnoliaceae*. S. g. 0,91—0,94. Bevat o. a. benzoëzuur. „De olie, door destillatie der bloemen met water verkregen, is geel van kleur en aangenaam van reuk; zij kan dienen als parfumerie" (De Loos). „Von unbeschreiblichem Wohlgeruch" (Schimmel).

Tjémpaka sélan-olie. Uit de bloemen van *Myristica Horsfieldi* Bl., fam. *Myristicaceae*. Zeer geurig, doch de bloemen zijn moeilijk in groote hoeveelheid te verkrijgen.

Tjémpaka poetih-olie. Uit de bloemen van *Michelia longifolia* Bl., fam *Magnoliaceae*. S. g. 0,88. „De olie is donkergeel van kleur en foelieachtig van reuk; parfumerie" (De Loos).

Tjĕrlang-olie. Afkomstig van *Pterospermum diversifolium Bl.*, fam. *Sterculiaceae*. „De olie is lichtgeel van kleur, in reuk herinnerende aan nagel- en foelie-olie; zij kan in de parfumerie dienst doen" (De Loos).

Toddalia-olie. Uit de bladeren van *Toddalia aculeata* Pers., fam. *Rutaceae*. S. g. 0,87. Bevat citral. Ook de andere deelen der plant houden olie in.

Tuberosa-olie. Door enfleurage der bloemen van *Polianthes tuberosa L.*, fam. *Amaryllidaceae*. Ook in de Europeesche parfumerie bekend, bestanddeel van Ess-bouquet, Jockey-club enz. Zie KĔMBANG SĔDĔP MALĔM.

Vanda-olie. Door enfleurage der bloemen van *Vanda suavis* Lindl., fam. *Orchidaceae*. Wordt in de parfumerie door een mengsel van andere essences nagebootst. Feitelijk is nog uit geen enkele orchideeën-bloem het aroma afgezonderd.

Zanthoxylum-olie Uit de vruchtjes van *Zanthoxylum piperitum DC*, fam *Rutaceae*. Opbrengst 3 %, s. g. 0,97. Citral-houdend.

Zedoaria-olie. Uit den wortelstok van *Curcuma Zedoaria* Rosc., fam. *Zingiberaceae*, opbrengst 1—2 %, s. g. 0,99—1,01.

OLIENOOT. Zie ARACHIS HYPOGAEA.

OLIEPALM. Zie ELAEIS.

OLIFANT. (*Elephas maximus* L. = *indicus* L.), gadjah (MAL.), njawaloi (DAJ.) (de olifantenjagers in de Bataklanden onderscheiden naar verschillen in den vorm der slagtanden en in de lichaamsgrootte: gadjah gamboet, g. hotang en g. botoeng), bewoner van Zuidoostelijk Azië, in den Indischen Archipel oorspronkelijk alleen in Sumatra voorkomend, maar in N.-Borneo ingevoerd en verwilderd. De Olifant van den Archipel wordt soms als *E. sumatranus* Temm. onderscheiden. De Olifanten vormen een zelfstandige, in velo opzichten primitieve afdeeling der Hoefdieren (zie aldaar). Primitief is bijv. het voorkomen van 5 vingers en 5 teenen, die hoeven dragen (bij *E.maximus* dragen evenwel aan den achterpoot slechts 4 der teenen hoeven). De neusgaten liggen aan het uiteinde van den langen, door neus en bovenlip gevormden snuit. De huid is dun behaard. De slagtanden, die permanent groeien, zijn het eenige paar snijtanden der bovenkaak. Hoektanden en onderkaaksnijtanden ontbreken, maar in beide kaken staan 3 paar halve en 3 paar ware kiezen, die een zeer groote, van dwarse lijsten voorziene kauwvlakte hebben en de eigenaardigheid vertoonen, dat ze niet tegelijkertijd ontwikkeld zijn, maar elkaar gedurende het leven van het dier opvolgen; naarmate de voorste kiezen afslijten, worden ze uitgeworpen en door de volgende vervangen. De Olifanten voeden zich met bladeren en jonge takken. Het wijfje werpt één jong na een draagtijd van ongeveer 22 maanden.

De Indische Olifant, die een hoogte van 3 M. bereiken kan, onderscheidt zich door een konkaaf voorhoofd, door kleinere oorschelpen, kortere slagtanden en anders gevormde kiezen van zijn Afrikaanschen bloedverwant. De Olifant leeft in groote of kleine kudden, bestaande uit mannetjes, wijfjes en jongen, waarvan een oud mannetje met sterk ontwikkelde slagtanden de leiding heeft. Oude dieren leven soms eenzaam en zulke alleen levende olifanten worden dikwijls gevaarlijk en kunnen ook menschen aanvallen. De Olifanten richten soms aanzienlijke schade aan in aanplantingen, waar ze, alles vertrappende, doorheen trekken. Hoewel ze in vroegere eeuwen in het Atjèh'sche rijk als lastdieren afgericht werden, zooals thans nog in Voor-Indië, worden ze tegenwoordig in Nederl.-Indië niet meer getemd, doch soms terwille van de slagtanden gevangen in valkuilen of gejaagd met vuurwapens. Door de uitbreiding der cultuur wordt hun woongebied meer en meer beperkt.

De uitvoer van ivoor naar Europa over Singapore is onbeduidend; wat niet plaatselijk of in den omtrek wordt gebruikt, gaat op de inlandsche markten van hand tot hand en komt in den Soeloe-archipel, de Philippijnen, China, ook in de Molukken en op Nieuw-Guinea en verder terecht.

OLIFANTSLUIZEN. De vruchten van ANACARDIUM OCCIDENTALE.

OLOBOE (N. Celebes). Zie KARBOUW.

OMA of **HAROEKOE.** Eiland in de Banda-zee, ten Oosten van het eiland Ambon, een der Oeliasers (zie aldaar). Het ligt tusschen 128° 24′ 30″ en 128° 32′ O. L. en 3° 30′ en 3° 35′ Z.B. en behoort tot de onderafdeeling Saparoea (afdeeling Amboina der residentie Amboina). Het eiland bestaat uit jong-vulkanisch gebergte, dat een hoogte van 4—500 M. bereikt. De bevolking bestaat uit Christenen en Mohammedanen en woont langs het strand in meerdere negorijen, waaronder Haroekoe, waar een hulpprediker is gevestigd, een der voornaamste is. Aan het strand staat hier op een klein voorgebergte de ruïne van het in 1820 gebouwde fort Nieuw-Zeelandia. Men vindt op het eiland veel kruidnagelen en kokospalmen, maar sagoe moet van Ceram worden aangevoerd. De grootte is 138 K.M². Nabij de Zuidkust zijn warme bronnen, die ijzeroxyde bevatten. Naar de negorij Oma aan deze kust, welke het eerst door vreemdelingen werd aangedaan, wordt het geheele eiland aldus geheeten, terwijl ook de naam Haroekoe gangbaar is.

OMBA of **OERAMA.** Eene rivier, die ontspringt in het Jamoermeer (zie JAMOER) en beoosten de Etnabaai (Zuidkust West Nieuw-Guinea) in zee valt. Zij heeft een sterken stroom en stuwt haar water tot ver in zee. Tusschen haar monding en een ongeveer 40 K. M. stroomopwaarts gelegen punt, heeft zij eene gemiddelde breedte van 60 M., doch niettegenstaande de vrij groote diepte, is zij moeilijk bevaarbaar wegens de vele boomversperringen. Het omliggende land is laag en moerassig; de oevers schijnen alleen bij normalen waterstand droog te zijn, zij zijn niet zwaar begroeid en hier en daar worden grasvlakten aangetroffen. Op ongeveer 25 K. M. boven de monding begint het heuvelterein. Om tot het Jamoermeer op te varen, heeft men ongeveer zes dagreizen noodig. Een der voornaamste bronrivieren is de Titinima. Vlak ten Oosten van de monding verrijst steil het Boeroegebergte (1392M.), welks W.-lijke uitlooper Nariki genoemd wordt. Het stroomgebied is zeer schaars bevolkt. In den middenloop en hoogerop schijnt de rivier zelfs geheel onbewoond te zijn. De nederzettingen aan de monding aangetroffen, waren van tijdelijken aard. De bevolking verplaatst zich veel, waarom door iedere familie de matten, welke tot omwanding der woning dienen, in de prauw worden medegevoerd. Ieder bouwt zijn hokje tegen dat van zijn buurman, zoodat rijen woningen ontstaan van wel 200 M. lengte.

OMBAI. Zie ALOR.

OMBAI (STRAAT) of Maloca (straat) tusschen de Aloreilanden en de N.W. kust van Timor loopt om de Oost versmallend toe tot 27 K.M., is zeer diep en volkomen schoon. Alor is hoog en zwaar begroeid, de nog niet voldoende onderzochte Zuidkust verheft zich steil uit zee. De kust van Timor, welke evenmin in bijzonderheden bekend is, is beZ. Okoesi hoog en wordt ten O. en N.O. van die plaats lager. Even beW. de grens ligt hier op Nederlandsch gebied Atapoepoe, omringd door heuvels en met een kenbare bergkloof in het achterliggende hooge bergland; beO. die grens ligt op Portugeesch gebied Batoe Gadé, waar een lange, hooge, zwarte rots kenbaar afsteekt tegen den achtergrond. Hier wordt de kust, waarlangs van af Okoesi een vrij breed kustrif loopt, weder hooger. BeO. hoek Parimbala, de N.W.hoek van Timor, is de kust steil en grootendeels met rizophoren begroeid.

De stroom loopt als regel met den moesson mede en wel het hardst in het midden van de straat. Evenwel treft men, met zwakken en onregelmatig doorstaanden Westmoesson, vaak een niet onbelangrijken stroom om de Z.W. aan en komt het ook voor, dat op het eind van den Oostmoesson een Oostelijke stroom wordt waargenomen.

Deze passage wordt laat in den Westmoesson veelal gekozen door naar China bestemde zeilschepen, waarbij zij in het Oostgedeelte der straat soms stilten en veranderlijke winden aantreffen, zoodat zij moeten opwerken onder den wal van Timor, waar land- en zeewind waait. Het is in Februari voorgekomen, dat een schip onder die omstandigheden 18 dagen noodig had om door de straat te komen; zelfs in Januari deden deze ongunstige weersomstandigheden zich voor. De land- en zeewind van Timor maken het mogelijk ook in een flauwen of afgaanden Oostmoesson om de N.O. door de straat te gaan, al duurt de reis dan ook een week en langer. Schepen om de Zuid bestemd gaan in den Westmoesson niet door de straat. Zie Zeemansgids O. I. Archipel deel V.

OMBÈN. Belangrijke dèsa, tevens hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict, van het district, regentschap en afdeeling Sampang, residentie Madoera. In de onmiddellijke nabijheid treft men bronnen aan met kristalhelder water, welke vermoedelijk mettertijd aan de drinkwatervoorziening van de hoofdplaats Sampang zullen worden dienstbaar gemaakt.

OMBERVISSCHEN, *Sciaenidae*, behooren tot de *Percijormes* (zie VISSCHEN) en zijn na verwant aan de Zeebaarsen, waarvan zij zich o. a. onderscheiden door het bezit van twee gescheiden rugvinnen. De vinstralen der eerste rugvin zijn stekels. Velen hebben een merkwaardig vertakte zwemblaas. In het algemeen wordt hun vleesch als voedsel zeer gezocht. B.v. *Otolithus*-soorten, maleisch Gigi djarang. Vele dezer soorten kunnen geluid geven, waarvan de visschers in de Java-zee gebruik maken om scholen op te sporen.

OMBI. Zie OBI-EILANDEN.

OMBI-LATOE (Obi-latoe). Eiland behoorende tot de Obi-groep (zie aldaar) en gelegen bewesten Ombi-ra. Het bestaat uit een steilen, rotsachtigen, ruigbegroeiden berg met toppen van 6—700 M. hoogte. Het is onbewoond.

OMBILIN-MIJNEN. Zie KOLEN.

OMIJANG LEUWEUNG. Soendaneesche naam voor *Pyrotrogon oreskios*. Zie KASOEMBO.

ONCOSPERMA FILAMENTOSA, Bl. (= *Areca Nibung* Griff.). Fam. Palmen. Ẽniboeng, Niboeng (MAL.), Liboeng (BATAV. MAL., ATJÈH), Handiwoeng, Liwoeng (SOEND.). Hooge, sierlijke palm met geveerde bladeren, die op vele plaatsen, vooral in het W. van den Archipel, langs de kust algemeen voorkomt. De planten groeien in groepen bijeen en zijn kenbaar aan den zwarten, dichtgedoornden stam. De dunne stammen zijn buitengewoon sterk en duurzaam, en leveren uitstekende palen voor huizenbouw in moerassigen bodem. Gespleten worden ze gebruikt als

latten in vloeren van inlandsche huizen. Het palmiet wordt gegeten; de bladeren hier en daar als dakbedekking gebruikt en de vruchten vervangen nu en dan pinangnoten bij het sirihkauwen.

ONDAE. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Poso der residentie Menado; maakt deel uit van de landstreek Poso (zie aldaar).

ONDÈN (MINANGK. MAL?). Zie DOEWIWI.

ONDERDANEN (NEDERLANDSCHE). Het Nederlandsch onderdaanschap, hetwelk zijn afdoende wettelijke regeling eerst ontvangen heeft in 1910, is zoo oud als het tractatenrecht van het Koninkrijk; want in Nederlandsche verdragen wordt al een eeuw lang van „onderdanen" gesproken. Tot 1 Juli 1893 werden onder deze Nederlandsche onderdanen de Nederlanders verstaan volgens de ruime regeling van het Nederlanderschap in het Burgerlijk Wetboek (artt. 5—12), welke ook de in onze koloniën uit daar gevestigde ouders geborenen omvatte; indien de consulaire wet van 1871 in haar oorspronkelijk art. 9 naast Nederlanders nog andere personen stelde, welke onze diplomatieke en consulaire zorg zouden genieten, dan dacht zij aan de zgn. geprotegeerden of geadministreerden in oostersche landen (Marokko, den Levant, Siam enz.).

De wet van 1892 op het Nederlanderschap bracht in deze stof verwarring. Eenerzijds toch gaf haar slotbepaling aan, dat de niet-uitleverbare personen (in onze uitleveringstractaten aangeduid als „Nederlandsche onderdanen") bestonden uit (A) de Nederlanders volgens de wet van 1892 (omvattende in hoofdzaak de bewoners van het moederland, Suriname en Curaçao) en (B) al die niet-Nederlanders, welke in één onzer drie koloniën geboren waren uit aldaar gevestigde ouders; te zamen dus ongeveer (A) 6 millioen en (B) 40 millioen d. i. 46 millioen personen. Anderzijds echter bepaalde het oorspronkelijk art. 12 derzelfde wet van 1892, dat alle niet-Nederlanders vreemdeling zijn; welk voorschrift wel is waar uitgelegd kón worden als behelzende slechts een interpretatie van het woord „vreemdeling" in moederlandsche wetten, maar door enkele Nederlandsche schrijvers en onderscheiden buitenlandsche regeeringen uitgelegd werd, als sloot het de 40 millioen niet-Nederlanders uit de Koloniën van alle onderdaanschap uit. Voor de consulaire ressorten kon men in theorie zich redden met art. 9 der wet van 1871, door nu ook Indiërs (inlanders en vreemde oosterlingen) op te nemen in de groep, die voorheen slechts de zgn. geadministreerden omvatte; doch in de practijk rees gedurig moeilijkheid. Vóór en na 1 Juli 1893 hadden zich zulke zwarigheden voorgedaan getoond ten aanzien van onze inlanders in Mekka en op het Maleische schiereiland, en ten aanzien van in Indië geboren Chineezen, die naar China of Siam gingen. De slotbepaling der wet van 1892 had bovendien geen regel voor verlies van onderdaanschap gesteld, zoodat wie slechts in een onzer koloniën geboren was uit aldaar gevestigde ouders, zijn leven lang niet-uitleverbaar Nederlandsch onderdaan bleef, hoe zich zijn lot ook mocht wijzigen.

Na veeljarige overleggingen is eindelijk een tweetal wetten in Ned. Stb. 1910 no. 55 en 56 (Ind. Stb. 1910 no. 296 en 297) deze moeilijkheden komen opheffen. Zij wijzigden art. 12 der wet van 1892, in dier voege, dat voortaan vreemdeling is al wie noch Nederlander is naar die wet van 1892 noch Nederlandsch onderdaan naar de nieuwe wet van 1910. Zij verbonden dit nieuwe onderdaanschap van 1910 aan geboorte (uit gevestigde ouders) in Ned. Indië alleen, niet meer aan geboorte in Suriname of Curaçao (waar immers de gekleurde bevolking en zelfs boschnegers en Indianen sinds 1 Juli 1893 reeds Nederlanders zijn naar de wet van 1892). Zij regelden op practische wijze het te niet gaan en het herleven van dit aparte Nederlandsch onderdaanschap. De wat al te bondige redactie wekt bij oppervlakkige lezing den indruk, als zouden alleen de lieden der wet van 1910 Nederlandsche onderdanen heeten; integendeel echter is „Nederlandsch onderdaan" de collectieve naam voor allen, die tot het staatsverband van ons Koninkrijk behooren (46 millioen), die dan echter gesplitst worden in een categorie A, de Nederlanders van 1892, en een categorie B, de overige onderdanen van 1910. Natuurlijk bezit een in Ned.-Indië uit aldaar gevestigde ouders geboren Nederlander dus halve zijn onderdaanschap uit dubbelen hoofde, en hij kan somtijds, zijn één onderdaanschap verliezende, het andere nochtans behouden.

Het valt te betreuren, dat de Grondwetsherziening van 1917 het hier vermelde misverstand door een minduidelijke redactie is komen versterken. De artt. 80, 84, 127 en 143 toch spreken thans van hen, die „Nederlanders of door de wet als Nederlandsche onderdanen erkend" zijn, hetgeen weder den onjuisten indruk kan geven, alsof de Nederlanders zelf geen Nederlandsche onderdanen zouden zijn. Beter zegt een wet in Ned. Stb. 1918 no. 175 (over militair onderwijs): „Nederlanders en zij, die uit anderen hoofde Nederlandsche onderdanen zijn".

Met de wet van 1910 was evenwel slechts de eene helft van het werk volbracht. Nu het onderdaanschap eenmaal vaststond, moest in de wetgeving worden aangegeven, welke rechten en plichten dit onderdaanschap medebrengt. Zulks is, behalve in losse bepalingen — over landraadsleden, erfpachters, enz. — met name geschied bij Ind. Stb. 1913 no. 658, 1915 no. 299, 1915 no. 641 en 642, 1917 n°. 677 (hetwelk alle rechterlijke ambten openstelt), een regeling van 1918 welke het notariaat openstelt, de Indische militieregeling in Ind. Stb. 1918 no. 70 en art. 133 van het Reg. regl. (Volksraadwet, Ind. Stb. 1917 no. 114). De ambten van landvoogd en raad van Indië zijn voor niet-Nederlanders nog gesloten.

Literatuur. Over het Nederlandsch onderdaanschap vóór 1910 handelen mr. J. F. Burger, De aan de Ned. cons. rechtsmacht onderw. personen, diss. 1899, en mr. A. van de Sande Bakhuyzen, Nederlandsch onderdaanschap, diss. 1900. Over de regeling van 1910 handelen mr. P. H. Fromberg, De Chineesche beweging op Java, 1911, bl. 41, en Ind. Genootsch. Nov. 1912, mr. J. H. Abendanon in Ind. Genootschap Dec. 1909, en de handboeken van Kleintjes en De Louter. Ook zie men jhr. mr. W. J. M. van Eysinga, Ontwikkeling en inhoud der Ned. tractaten, 1916, blz. 56—57 en elders.

Onderdanen van Indische zelfbesturende landschappen zouden, als zoodanig, indirect Nederlandsche onderdanen zijn; om te zorgen, dat hun onderdaanschap met dat van onze wet-

geving strookte, zou men dus de zelfbesturende rijken met lang contract hebben moeten bewegen het onderdaanschap voor hun rijk te regelen op een met de wet van 1910 geheel analoge wijze, en zou men voor de zelfbesturende landschappen met korte verklaring zulk een regeling hebben moeten decreteeren. Liever dan dezen omweg te bewandelen heeft men er de voorkeur aan gegeven, het onderdaanschap van zulke landschappen om te zetten in een verhouding van „onderhoorigheid" aan het landschap, welke niet op een staatsverband, doch alleen op een onderworpen zijn aan zelfbestuursmaatregelen van bestuur, rechtspraak, politie en regeling wijst. De oude naam „zelfbestuursonderdanen" is daarmede verdwenen, en door dien van „zelfbestuursonderhoorigen" vervangen. Zie over hen mr. H. J. Spit, De Ind. zelfbest. landschappen, diss. 1911, bl. 23, 42—46.

ONDERHOORIGEN. Met het woord „zelfbestuursonderhoorigen" tegenover „gouvernementsonderhoorigen" geeft men de scheiding aan, die gemaakt moet worden tusschen de twee groote groepen van hen, die zich bevinden binnen een zelfbesturend landschap. De zelfbestuursonderhoorigen (vroeger: zelfbestuursonderdanen) zijn, behoudens uitzonderingen, onderworpen aan het bestuur, de (inheemsche) rechtspraak, de politie, de regeling, de belastingen, de verplichte diensten enz. van het zelfbest urend landschap; de gouvernementsonderhoorigen (vroeger: gouvernementsonderdanen, wat wel te onderscheiden is van Nederlandsche onderdanen) daarentegen zijn onderworpen aan bestuur enz. van het gouvernement zelf. De grenslijn tusschen beide groepen, voorheen getrokken in de lange politieke contracten, is nu voor de zeer talrijke landschappen met korte verklaring te vinden in art. 14 der (nog niet werkende) zelfbestuursordonnantie in Ind. Stb. 1914 no. 24. Zie ook ONDERDANEN aan het slot.

ONDERSCHEIDINGEN, ONDERSCHEIDINGSTEEKENS. In dit artikel wordt slechts gewag gemaakt van onderscheidingen van Gouv.-wege toegekend; verder te gaan zou te veel in bijzonderheden doen afdalen.

Eene afzonderlijke ridderorde ter belooning van hen, die zich voor Ned.-Indië verdienstelijk maakten, zooals de Star of India voor Britsch-Indië, is voor de Ned. koloniën niet ingesteld; de Ned. ridderorden: de Militaire Willemsorde, de Orde van den Nederlandschen Leeuw en de Orde van Oranje Nassau, worden ook voor verdiensten jegens Ned.-Indië toegekend. Ook inlanders kunnen in die orden worden opgenomen. Vreemde ordeteekenen mogen zonder bijzonder verlof der Koningin niet worden aangenomen door Nederlanders of vreemdelingen, die in Ned. staatsdienst zijn (art. 67 grondwet), noch door de ingezetenen van Ned.-Indië (art. 114 Reg. regl.). Aan inlanders van aanzien of verdienstelijke oostersche vreemdelingen kan ter belooning van bewezen diensten een eereteeken worden toegekend van goud, zilver en brons, een eereteeken, dat den vorm heeft van een ster met twaalf geparelde punten en dat, onderscheiden in vier klassen, den naam draagt van: de groote gouden ster, de kleine gouden ster, de zilveren ster en de bronzen ster. Bijbl. 2500, 2893, 3179, 4158, 4961, 5373 en 7083.

Behalve de Militaire Willemsorde zijn er nog verscheidene onderscheidingsteekenen ingesteld voor diensten bewezen in de krijgsbedrijven in Ned.-Indië. In 1869 (Ind. Stb. no. 41) werd een eereteeken ingesteld voor hen, die deelgenomen hebben aan belangrijke krijgsbedrijven; bij Ind. Stb. 1874 no. 171 (vgl. Ind. Stb. 1875 no. 14, 148; 1877 no. 255) werd een medaille ingesteld ter zake van het deelnemen aan de krijsverrichtingen in Atjèh, en bij Ind. Stb. 1895 no. 134 het Lombok-kruis. Het eerstgenoemde eereteeken wordt ook toegekend aan burgerlijke landsdienaren en aan civiele personen, mits deze laatsten zich de zeer bijzondere tevredenheid der Koningin hebben waardig gemaakt; voor de toekenning der beide laatste onderscheidingen, zie Bijbl. 2919 (bij Kon. Besl. van 3 Jan. 1896 no. 18 toepasselijk verklaard op het Lombokkruis). Voor inlandsche militairen en schepelingen is een afzonderlijk eereteeken voor moed en trouw (de Militaire Willems-orde wordt gegeven voor uitstekende daden van moed, beleid en trouw) ingesteld; vroeger een medaille (Ind. Stb. 1839 no. 27, 1865 no. 98, 1870 no. 32), heeft het bij Ind. Stb. 1898 no. 167 den vorm van een kruis gekregen. Voor de toekenning van het eereteeken aan inlanders en met hen gelijkgestelden, niet tot het leger in Ned.-Indië behoorende, zie Ind. Stb. 1886 no. 219. Aan gedecoreerde officieren, die zich opnieuw door daden van dapperheid hebben onderscheiden, kan een eeresabel worden toegekend (Bijbl. 275); voor het onderscheidingsteeken voor eervol vermelden, zie Ind. Stb. 1877 no. 241. Bij langdurigen dienst als officier heeft men recht op een onderscheidingsteeken, van denzelfden vorm als voor dergelijken dienst in Nederland (Ind. Stb. 1852 no. 27, 1867 no. 65, Algemeene order 1846 no. 2); militairen enz. beneden den rang van officier erlangen naar gelang van den diensttijd gouden, zilveren of bronzen medailles. Ook wegens langdurigen dienst bij de schutterijen is een eereteeken ingesteld (Ind. Stb. 1852 no. 27, 61; 1853 no. 5; 1867 no. 65). Voor het dragen van militaire medailles, door vreemde mogendheden verleend, is de vergunning der Koningin noodig (Bijbl. 2763).

Terwijl voor verschillende klassen van Europeesche ambtenaren een officieel kostuum is voorgeschreven, en ook voor verscheidene klassen van inlandsche ambtenaren een dergelijk kostuum van Gouv.wege bepaald is, hebben de laatstgenoemden in verscheidene gedeelten van Ned.-Indië het recht andere onderscheidingsteekenen, aan hun rang verbonden, te voeren. Voor Java vindt men daaromtrent de belangrijkste bepalingen in de reglementen vastgesteld bij Ind. Stb. 1820 no. 22 en 1824 no. 13. Het voornaamste onderscheidingsteeken voor inl. ambtenaren is de p a j o e n g (JAV.) of s o n g s o n g (HOOGJAV.), het zonnescherm, dat door de daarop in het veld aangebrachte kleuren en strepen of cirkels, s è r ê t (JAV.) den rang van den ambtenaar aanduidt. Het gebruik van den pajoeng is zeer oud en naar men zegt aan Chineezen ontleend; de zonneschermen van de grooten in de Vorstenlanden hebben als model gestrekt voor die, welke in de Gouv. landen officieel in gebruik zijn. Elke pajoeng heeft een veld, l a t a r (JAV.) met een knop, p ê n t o l (JAV.), waaraan een stervormig uitgeknipt aanhangsel met puntige uitloopers t l a t j a k (JAV.);

de beide laatste zijn verguld. De stok, g a r a n (JAV.) is bij de pajoengs der regenten verguld, bij die der andere ambtenaren wit of zwart geverfd met of zonder versierselen in den vorm van bloemguirlandes, terwijl de dunne stokjes, r o e d j i (JAV.), die den pajoeng bij het openen op moeten houden, meest geel of wit geverfd en door een netwerk van geel gekleurd of wit garen omgeven zijn. Afbeeldingen van de op Java voor de ambtenaren aangewezen pajoengs en van het kostuum van sommige Javaansche ambtenaren vindt men o. a. bij Mayer „Een blik in het Jav. volksleven." Dl. II. Bovendien hebben tal van inl. ambtenaren nog het recht om zich te laten volgen door een naar den rang grooter of kleiner getal personen, die sieraden en andere voorwerpen dragen als insigniën aan dien rang verbonden. Zoo heeft een regent recht, achter zich te laten voeren o. a. paarden, wapens, zitmatje, kwispedoor, beteldoosje, zakdoek, enz.; dit recht raakt echter hoe langer hoe meer in onbruik, vooral in de Gouvernementslanden op Java; in den regel bepalen de Inlandsche ambtenaren zich tegenwoordig tot het voeren van den pajoeng.

Tot voor korten tijd was het bij de residenten en assistent-residenten op Java en Madoera de gewoonte, dat zij eveneens ambtspajoengs voerden: een geheel vergulden voor de residenten en een half vergulden half witten voor de assistent-residenten. Deze gewoonte raakte, vooral bij de jongere ambtenaren, reeds in onbruik, tot dat de G. G. Van Heutsz haar afschafte in de zoogenaamde „pajoengcirculaire" (circ. le G. S. 3 Nov. 1904 no. 4377).

Het gebruik om dergelijke voorwerpen als teeken van rang te bezitten en bij plechtige gelegenheden te voeren staat waarschijnlijk in verband met de instelling der Rijkssieraden (zie aldaar) bij verschillende vorsten in den Ind. archipel. Op Java en Madoera hebben de regenten ook het recht, de Ned. vlag voor hunne woningen te doen wapperen (Bijbl. 2330); ditzelfde recht komt aan de Europeesche gezagvoerende ambtenaren toe, zoowel op Java als op de Buitenbezittingen (Bijbl. 1665). Ook voor sommige Buitenbezittingen zijn van Gouv. wege de onderscheidingsteekenen van inlandsche hoofden geregeld. Zoo mogen de regenten in de residentie Amboina krachtens de artt. 90 vlg. Ind. Stb. 1824 no. 19a, een rotting voeren met zilveren (als buitengewone onderscheiding met gouden) knop, versierd met 's Konings wapen, en een zonnescherm; ook kan hun het recht gegeven worden een wimpel te voeren. De inl. hoofden in het Gouv. van Celebes voeren, volgens Ind. Stb. 1865 no. 75 eveneens een onderscheidend zonnescherm (l a t a n g, t a - d o e n g) en hebben het recht zich door een zeker getal personen te doen volgen en zich zekere voorwerpen te laten nadragen; de regenten hebben voorts de bevoegdheid om de achtergevels hunner woningen met 3 over elkander hangende vakken te dekken, voor die woningen een trap zonder treden (s a p a n a) te hebben en evenals de regenten op Java, de Ned. vlag te laten wapperen. Ook de stok met gouden knop wordt daar als onderscheidingsteeken van Gouv.wege uitgereikt; voor inl. hoofden in de Minahasa en de afdeeling Gorontalo (residentie Menado) is het recht erkend tot het voeren van een stok met gouden of zilveren knop; dezelfde onderscheiding wordt aan inlandsche hoofden in verschillende gewesten van Gouv. wege toegekend, o. a. aan de pasirahs in de residentie Palembang.

ONDERWIJS.[1] *ALGEMEENE INLEIDING.*

§ 1. Onder de Compagnie was de zorg voor het onderwijs nauw met die van den godsdienst verbonden. In art. 13 der instructie van den eersten Gouverneur Generaal Pieter Both wordt dezen aanbevolen de predikanten en de schoolmeesters te stellen ter plaatse waar zij den meesten dienst kunnen doen. In de instructie van 1617 krijgen Gouvn.-Gen. en Raden de aanbeveling overal „op de voortplanting van de christelijke religie, opbouwing van goede scholen en andere zaken daartoe noodig alle behoorlijke ordre te stellen". De kerkordening voor de Bataviasche gemeente wijdt verder eenige artikelen aan de schoolmeesters en in 1684 werd op aandrang van den Bataviaschen kerkeraad een schoolreglement vastgesteld (Ind. placaatboek III blz. 125).

Bij het herstel van het Ned. gezag in 1816 was het schoolwezen zeer in verval. Op gansch Java werd van gouvernementswege geen onderwijs aan Europeanen gegeven. Commissarissen-Generaal wijdden ook aan dit onderwerp aandacht en bij besl. van 6 Nov. 1816 werd de eerste gouv. school te Weltevreden opgericht. Het door hen vastgestelde Reg. Regl. van 1818 bevatte eenige bepalingen omtrent het onderwijs, o. a. dat ook aan de Inlanders gelegenheid moest worden gegeven om op de Nederl. scholen onderwezen te worden. Het onderwijs werd gesteld onder toezicht van Prof. Reinwardt, directeur tot de zaken van landbouw, kunsten en wetenschappen, later vervangen door een inspecteur over het middelbaar en lager onderwijs. Du Bus de Ghisignies hief deze betrekking op en droeg het toezicht op aan een onbezoldigde „Hoofdcommissie van onderwijs." Ook de latere Reg. Reglementen van 1827, 1830 en 1836 wijdden eenige artikelen aan het onderwijs. Het Reg. Regl. van 1854 bevat daarover een afzonderlijk hoofdstuk. Het bepaalt dat het openbaar onderwijs een voorwerp moet zijn van de aanhoudende zorg van den Gouv.-Gen. en met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, bij alg. verord. moet worden geregeld (art. 125). Voldoende openbaar lager onderwijs moet worden gegeven overal waar de behoefte der Europ. bevolking dit vordert en de omstandigheden het toelaten (art. 127). Verder moet de Gouv.-Gen. zorgen voor de oprichting van scholen ten dienste van de Inl. bevolking (art. 128). Eindelijk bepaalt art. 126 dat het onderwijs aan Europeanen en m.-h. g. vrij is, behoudens het toezicht op de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers. Onder de werking van dit reglement is — vooral in de laatste tien jaren — een krachtige stoot aan het onderwijs gegeven.

§ 2. In de geschiedenis van het Indisch onderwijs zal de periode, waarin het zich thans bevindt, duidelijk afgeteekend blijven als een tijdvak van kentering, welks aanvang omstreeks het jaar 1906 valt. Tot recht begrip van het huidige onderwijsstelsel dient men voor oogen te houden in welke richting het onderwijs in Indië bezig was zich te ontwikkelen, toen die opmerkelijke

[1] Het militair onderwijs wordt afzonderlijk behandeld.

beweging, die vaak als „ontwaking van het Oosten" aangeduid wordt, opeens aan de overheidszorg eischen kwam stellen, of liever eischen aan de oppervlakte bracht, waarop de bestaande instituten niet zoo dadelijk berekend waren. In het onderwijsorganisme, zooals het zich thans begint af te teekenen, is deze overgang herkenbaar aan twee hoofdelementen. Aan den eenen kant een vrijwel geleidelijk ontstaan complex van onderwijsinrichtingen, die haar bestaan in de eerste plaats aan de behoeften der Europeesche bevolking danken en waarvan de ontwikkeling in zoover tot voorloopige rust is gekomen, dat in de naaste toekomst slechts geringe toevoegingen en veranderingen noodig schijnen om de toename van die behoeften bij te houden. En daarnaast — gedeeltelijk ook daarmede vergroeid — de voor het meerendeel nog jonge aanplant van instellingen, welker beteekenis — ook beschouwd in het licht van de zooeven bedoelde nieuwere strooming — nog veel meer dan in hetgeen reeds tot stand werd gebracht hierin gelegen is, dat krachtige uitbreiding en waar noodig verbetering tot het resultaat zullen kunnen leiden dat ook de verzorging van de onderwijsbelangen der Inlandsche en daarmede gelijkgestelde bevolkingsgroepen aan redelijke eischen voldoet.

De uit den aard der zaak beperkte middelen, waarmede de reuzenarbeid der onderwijsvoorziening voor Indië ondernomen moet worden, dwingen steeds tot zorgvuldig wegen van de meest op den voorgrond tredende behoeften. Men mag dit niet uit het oog verliezen bij beschouwing van het verschijnsel, dat de ontwikkeling van het onderwijs in den loop der vorige eeuw voornamelijk aan de Europeesche bevolking ten goede kwam, terwijl de gelegenheid tot onderricht voor Inlanders en met hen gelijkgestelden in de meeste streken zelfs niet de kiem van algemeenheid in zich droeg. Voor allerlei hoogeren, minder of meer intellectueelen arbeid, zoowel in staats- als in particulieren dienst, was Indië steeds — en is het, hoewel in verminderde mate, nóg — aangewezen op geïmporteerde werkkrachten, waarvan de geregelde toevoer niet in gevaar mocht gebracht worden door onvoldoende gelegenheid tot (vooral lager) onderwijs op Nederlandsche leest. Neemt men verder in aanmerking, dat de thans steeds luider om onderwijs roepende stemmen in de Inlandsche samenleving en in andere niet-Europeesche bevolkingsgroepen zich in de vorige eeuw weinig of niet lieten hooren, ja zelfs langen tijd in die kringen onverschilligheid de overhand behield, dan kan het geen wonder genoemd worden, dat bij het begin van deze eeuw de onderwijsbalans sterk naar de Europeesche zijde overhelde. Maar tevens wordt dan duidelijk, voor hoe enorme moeilijkheden de Regeering met haar in zich zelf reeds vrijwel afgerond Europeesch onderwijsstelsel zich geplaatst zag, toen eenige jaren later, zoowel in de hoogere kringen, als onder den middenstand der niet-Europeesche bevolking een algemeen streven naar maatschappelijke verheffing en betere bestaansvoorwaarden kenbaar werd en als direct gevolg daarvan een vroeger ongekende vraag naar onderwijs eerst bescheiden, doch voortdurend dringender aan de andere zijde van de balans begon te trekken. Want aan deze vraag — zoowel naar elementair als naar hooger ontwikkelend, op Nederlandsche leest geschoeid, onderwijs — kon zelfs bij krachtige uitbreiding van de toenmaals bestaande instellingen (waarvan de hoogere voornamelijk op de behoeften van 's Lands dienst berekend waren) bij lange na niet voldaan worden. Zonder grondige verandering was zulke uitbreiding, gelijk uit het vervolg nader blijken zal, deels niet mogelijk (elementair onderwijs), deels niet afdoende (hooger ontwikkelend onderwijs).

Ook thans voldoet de gelegenheid tot onderwijs voor de Inlandsche en daarmede gelijkgestelde bevolking nog lang niet aan de vraag, maar van hetgeen in de laatste 10 jaren inzonderheid op het gebied van het volksonderwijs en van het Hollandsch-Inlandsch en het daarbij aansluitend onderwijs tot stand werd gebracht is althans dit een verdienste, dat het van den aanvang af ingericht is op voldoende expansie en — wat bepaaldelijk ten opzichte van het volksonderwijs door velen noodig geacht wordt — geleidelijke verbetering. Het stemt overigens hoopvol dat de Regeering telkens blijk geeft zich ten volle bewust te zijn van den grooten achterstand, die vooral op het gebied van het lager onderwijs voor de niet-Europeesche bevolkingsgroepen nog in te halen is. De tegenwoordige richting van het bestuur over Indië, waarbij de even kortzichtige als baatzuchtige koloniale politiek van vroeger tijden eens en vooral heeft plaats gemaakt voor een oprecht streven naar ontwikkeling van land en volk, is een waarborg dat de bestrijding van den achterstand rusteloos zal worden voortgezet. De arbeid is echter zwaar en komt in de belangrijkste gebiedsdeelen nagenoeg geheel voor rekening van de Regeering. Wel hebben verschillende zendingscorporaties, daartoe in staat gesteld door ruime subsidies uit 's Lands kas, talrijke Inlandsche scholen opgericht, maar alleen op de eigenlijke zendingsterreinen in de Buitenbezittingen, met gekerstende of nog heidensche bevolking, mag haar arbeid, als een belangrijke verlichting van de Regeeringstaak aangemerkt worden. In meer ontwikkelde en vooral in Mohammedaansche streken toont de Inlandsche bevolking in den regel voorkeur voor het van overheidswege gegeven onderwijs. Op initiatief van die bevolking zelve tot oprichting van scholen mag vooralsnog niet noemenswaard gerekend worden.

Ter illustratie van het vorenstaande volgen thans eenige cijfers. Het aantal lager onderwijs genietende Inlandsche kinderen bedroeg in 1900: 128.390, op ultio. 1917: ruim 745000. Dit laatste getal kan bij benadering op 12 % van het aantal Inlandsche kinderen van schoolgaanden leeftijd gesteld worden. Voor 1900 bedroegen de uitgaven voor onderwijs ten naastenbij ƒ 4.150.000; in 1917 ƒ 21.830.000. Tusschen onderwijs voor Europeanen en voor niet-Europeanen is, gelijk nader zal blijken, geen scherpe scheidingslijn te trekken. Van het accres der onderwijsuitgaven ten behoeve van de laatsten is alleen een beeld te geven door vergelijking van eenige onderdeelen, bijv. eenerzijds de — weliswaar niet uitsluitend voor Europeesche kinderen toegankelijke, maar toch naar hun behoeften ingerichte — openbare Europeesche lagere scholen (excl. M.U.L.O.), anderzijds de openbare lagere scholen, uitsluitend of hoofdzakelijk bestemd voor niet-Europeanen. De kosten van die beide categorieën van scholen (excl. inspectie- en andere algemeene beheerskosten) bedroegen in 1900 resp. ƒ 2.477.802 en

ƒ 1.114.765 (verhouding ongeveer 2 tot 1) en in 1917 resp. ƒ 5.117.774 en ƒ 10.163.000 (verhouding ongeveer 1 tot 2).

Het streven om het verschil van landaard in recht en administratie binnen de kleinst mogelijke grenzen te brengen (unificatie) is ook op het gebied van het onderwijs niet zonder gevolg gebleven. Er bestaan geen onderwijsinrichtingen, die uitsluitend voor Europeanen toegankelijk zijn. Weliswaar zijn sommige scholen, inzonderheid de Hoogere Burgerscholen en de Europeesche lagere scholen, voor de Europeesche bevolking opgericht en naar haar behoeften ingericht, maar zij staan ook voor andere bevolkingsgroepen open, zij het ook dat de toelating van niet-Europeesche kinderen tot de Europeesche lagere scholen om voor de hand liggende redenen aan beperkingen onderworpen is (verg. § 6). Daarentegen is wel een aantal scholen uitsluitend of hoofdzakelijk voor Inlandsche en (of) daarmede gelijkgestelde leerlingen bestemd.

§ 3. *Hooger onderwijs*, in den zin, zooals dat in Nederland opgevat wordt, is in Indië nog niet verkrijgbaar. Wel wordt aan op zichzelf staande instellingen o. m. rechtskundig en medisch onderwijs verstrekt, dat stellig niet behoeft onder te doen voor de behandeling van de overeenkomstige studievakken aan wat men in andere Oostersche landen vaak als „universiteiten" kenmerkt, doch deze instellingen worden bescheidenlijk vakscholen genoemd. Men kan zich zonder ongerechtvaardigd optimisme voorstellen, dat deze scholen in de toekomst zullen uitgroeien tot faculteiten eener min of meer naar westerschen trant ingerichte universiteit. Zoolang dat einddoel nog niet is bereikt, zal de Indische jongelingschap zich voor het verkrijgen van hooger onderwijs in de eerste plaats naar Nederland moeten begeven. Op dien weg doen zich thans echter nog vele moeilijkheden voor. Daarvoor een oplossing te vinden was de taak van een in April 1915 door de ministers van koloniën en van binnenlandsche zaken ingestelde commissie, die in opdracht had „om te dienen van raad en voorlichting nopens de wijze, waarop zal zijn te voorzien in de behoefte aan middelbaar (voorbereidend hooger) onderwijs in Ned.-Indië, dat zich aanpast aan de bijzondere belangen en behoeften van de verschillende groepen der Indische bevolking en gelegenheid geeft tot het behalen van een getuigschrift, waaraan gelijke rechten ten aanzien van de toelating tot de studie en de examens aan de Universiteiten en andere inrichtingen van hooger onderwijs in Nederland kunnen worden verleend als aan de thans daarvoor gevorderde diploma's". In haar op 14 Februari 1916 uitgebracht verslag geeft de commissie het ontwerp van een „Indische Middelbare school", bestaande uit een onderbouw en een bovenbouw, elk van drie jaar, waarvan de laatste wederom gesplitst is in drie afdeelingen: een Indisch-letterkundige met Indische cultuurvakken (A1), een Westerschklassieke met Latijn (A2) en een wis- en natuurkundige (B), welke elk afzonderlijk aansluiting zouden moeten geven aan verschillende takken van universitaire en hoogere studie in Nederland. In 1919 zal de eerste school, in hoofdzaak ingericht volgens de plannen der commissie, doch voorloopig alleen bestaande uit een afd. B, te Djokjakarta opgericht worden, zij zal den naam dragen van „Algemeene Middelbare school". In § 12 wordt voorts melding gemaakt van plannen tot oprichting van een instituut voor hooger technisch onderwijs in Indië. Ten einde het gemis van een universiteit gedeeltelijk te vergoeden zijn studiebeurzen ingesteld voor Indische jongelieden van goeden aanleg, die geslaagd zijn in het eindexamen der hoogere burgerscholen met 5 jarigen cursus en wier ouders niet in staat zijn om de kosten der hoogere studie in Nederland geheel zelf te bestrijden. De beurs bedraagt ƒ 800 's jaars, terwijl de begiftigden vrijen overtocht naar Nederland krijgen.

§ 4. Als een algemeene grief tegen het openbaar onderwijs in Indië wordt wel eens genoemd dat het zich te zeer in intellectueele richting beweegt, met verwaarloozing van karaktervorming. Daarbij wordt echter veelal te licht gedacht over de moeilijkheid van rechtstreeks op moreele opvoeding gericht onderwijs, althans op overheidsscholen, waar wegens de verplichte inachtneming van neutraliteit, geen godsdienstonderwijs wordt gegeven, dat zich daartoe vanzelf leent. Indirect, b. v. door zorgvuldige keuze van leesboeken (waarin soms wel lees of van op een bepaald doel gerichte strekking, b. v. bestrijding van opiumgebruik, opgenomen wordt) kan wel degelijk op de karakkervorming invloed uitgeoefend worden, maar daarbij hangt veel af van de persoonlijkheid van den onderwijzer, een factor, waarmede trouwens ook op confessioneele scholen het succes der moreele opvoeding staat of valt. Van groot belang is het verder vooral voor Inlandsche jongelieden, waar en op welke wijze zij hun tijd buiten de schooluren doorbrengen. In dit opzicht zijn gunstige ervaringen opgedaan met de aan verschillende vakscholen verbonden internaten onder Europeesche leiding.

Aan stelselmatige lichaamsontwikkeling der schooljeugd werd tot voor kort zeer weinig aandacht gewijd. Hierin is thans verandering gekomen en maatregelen zijn genomen, waarvan een krachtige en doeltreffende bevordering van dit onderdeel der volksopvoeding mag worden verwacht. Met de leiding daarvan is een speciale ambtenaar belast.

Ook aan de verzorging van het onderwijs in huishoudelijke vakken voor meisjes zal thans meer aandacht worden gewijd. Aan voorloopig twee Europ. meisjesscholen is daarvoor een tweejarige leergang verbonden, toegankelijk voor meisjes van alle landaarden, terwijl onlangs een inspectrice voor dit onderwijs is in dienst gesteld, aan wie de organisatie van dat onderwijs in zijn geheelen omvang en de verdere leiding en het toezicht is opgedragen.

§ 5. Het openbaar onderwijs in Indië wordt centraal beheerd. Daarop maakt het Inlandsch volksonderwijs in zoover een uitzondering, dat het uitgaat van plaatselijke gemeenschappen, maar ook dit onderwijs staat onder algemeene leiding en toezicht van Regeeringswege. Het beheer van het onderwijs en het algemeene toezicht berusten hoofdzakelijk bij den Directeur van het Departement van Onderwijs en Eeredienst, dat in 1867 werd opgericht en de plaats innam van de reeds genoemde „Hoofdcommissie van Onderwijs".

De locale ressorten, door de decentralisatiewetgeving van 1903 in het leven geroepen, heb-

ben zich tot dusver van oprichting van scholen onthouden, hoewel niets zich verzet tegen hun werkzaamheid op dit gebied met staatssteun op den voet der bestaande subsidieregelingen. In den laatsten tijd valt een verhoogde belangstelling voor het onderwijs bij sommige gemeenteraden (Semarang o. a.) te constateeren.

In verband met de uitbreiding en verdieping van het onderwijs deed zich steeds meer een leemte gevoelen in de voorlichting van den dir. van O. en E. in zaken en vraagstukken van technisch opvoedkundigen en -onderwijskundigen aard. Om daarin te voorzien is onlangs een *Onderwijsraad* ingesteld, die het Onderwijs in al zijn geledingen en voor alle landaarden binnen den kring zijner werkzaamheden zal trekken. De raad bestaat behalve uit inspecteurs van alle takken van algemeen vormend onderwijs, uit een of meer opvoedkundigen en geneeskundigen, en ige gezaghebbende kenners van land en volk en een of meer vertegenwoordigers van vakvereenigingen.

Sedert 1849, toen voor het eerst een „Algemeen verslag van het schoolwezen in Nederlandsch-Indië" in druk verscheen, worden van Regeeringswege geregeld afzonderlijke verslagen over den toestand en de resultaten van het onderwijs uitgegeven, naast de door art. 125 Reg. Regl. voorgeschreven mededeelingen in het Kol. Verslag over „den staat van het openbaar onderwijs (en) dien van de scholen voor de inlandsche bevolking." Het „algemeen verslag" werd in 1863 gesplitst in een afzonderlijk verslag van het onderwijs voor Europeanen (sedert 1901 „Algemeen verslag van het Europeesch middelbaar en lager onderwijs" geheeten) en een „Verslag van het Inlandsch onderwijs". Met het verslag over 1915, dat den titel draagt van „Algemeen verslag van het onderwijs in N. I." zijn beide verslagen wederom samengevoegd, daar een nauwkeurige splitsing niet goed meer kon worden volgehouden, in verband met de verflauwing van de grenzen tusschen de beide hoofdafdeelingen van het Indische onderwijsstelsel.

Bij de rangschikking van den inhoud dezer verhandeling is zooveel mogelijk de in dit verslag gevolgde rationeele indeeling der stof gevolgd. In het belang van een duidelijker overzicht van de openbare onderwijsinstellingen is het bijzonder onderwijs geheel afzonderlijk behandeld. Het verband, dat tusschen verschillende instituten van openbaar onderwijs bestaat, scheen het beste uit te komen, wanneer op het lager onderwijs, waarbij het Nederlandsch voertaal is, terstond de onderscheidene soorten van daarop gebaseerd verder gaand onderwijs volgden en eerst daarna het Inlandsch lager onderwijs en het daarmede min of meer samenhangend landbouw- en ambachtsonderwijs aan de beurt kwamen, terwijl afzonderlijke afdeelingen (VI t/m VIII) aan de opleiding, bezoldiging en uitzending van het onderwijzend personeel zijn gewijd.

OPENBAAR ONDERWIJS.

I. Lager onderwijs met Nederlandsch als voertaal.

§ 6. *Europeesche lagere scholen.* Vroeger werd onderscheid gemaakt tusschen lagere scholen voor Europeanen en lagere scholen voor Inlanders. Aangezien echter ook kinderen van Inlanders en van Vreemde Oosterlingen, zij het ook onder zeer beperkende voorwaarden, tot eerstgenoemde scholen toegang hadden, werden in 1902 in verschillende bepalingen van het Europeesch onderwijsreglement en van het Europeesch schoolreglement de termen „lager onderwijs en lagere scholen voor Europeanen" vervangen door „Europeesch lager onderwijs" en „Europeesche lagere scholen". De bedoeling was dus te doen uitkomen, dat aan den landaard der leerlingen geen criterium ter onderscheiding van de verschillende soorten en inrichtingen van lager onderwijs kan ontleend worden. Na de stichting van de eerste Gouvernementsschool te Weltevreden is het openbaar Europeesch lager onderwijs gelijkelijk in omvang toegenomen. In 1820 bedroeg het aantal scholen in Indië 7, in 1845 24, in 1868 68, in 1883 129, in 1898 164, in 1905 184, in 1910 191 en ult°. 1917 198 (waaronder 21 meisjesscholen). De voorziening in de behoefte aan lager onderwijs onder de Europeesche bevolking voldoet thans in redelijke mate aan de in § 1 vermelde bepaling van artikel 127 Regeeringsreglement. Deze bepaling is in artikel 14, alinea 3, van het Onderwijsreglement (Ind. Stb. 1894 no. 192) nader uitgewerkt in dien zin, dat voor de opening en instandhouding van scholen een minimum-aantal, op Java en Madoera van 20, in de Buitenbezittingen van 15, Europeesche leerlingen vereischt is. Opening of sluiting van scholen, met toepassing van dezen regel, heeft echter niet plaats indien de omstandigheden, die daartoe aanleiding zouden geven, van voorbijgaanden aard schijnen.

De vakken van lager onderwijs zijn dezelfde als in Nederland, met deze afwijking dat in plaats van „vaderlandsche geschiedenis", „geschiedenis van Nederland en Nederlandsch-Indië" gegeven wordt, terwijl uit den aard der zaak bij de aardrijkskunde aan Nederlandsch-Indië meer aandacht gewijd wordt dan in het moederland. Het programma onderscheidt tusschen twee groepen van vakken, nl.: 1. *Vakken van gewoon lager onderwijs: a.* het lezen; *b.* het schrijven; *c.* het rekenen; *d.* de beginselen der Nederl. taal; *e.* die der geschiedenis van Nederland en Ned.-Indië; *f.* die der aardrijkskunde; *g.* die van de kennis der natuur; *h.* het zingen; *i.* de eerste oefeningen van het handteekenen; *j.* de vrije en orde-oefeningen der gymnastiek; *k.* de nuttige handwerken voor meisjes. 2. *Vakken van meer uitgebreid lager onderwijs: l.* de beginselen der Fransche taal; *m.* die der Engelsche taal; *n.* die der Hoogduitsche taal; *o.* die der algemeene geschiedenis; *p.* die der wiskunde; *q.* het handteekenen; *r.* de beginselen der landbouwkunde; *s.* de gymnastiek; *t.* de fraaie handwerken voor meisjes.

De vakken *a* t/m *i* worden op alle scholen onderwezen; *j* alleen op bepaaldelijk aangewezen scholen en dan nog facultatief; *k* op alle meisjesscholen en op namiddagcursussen verbonden aan een aantal gemengde scholen. Van de vakken *l* t/m *t* worden op lagere scholen alleen de beginselen der Fransche taal onderwezen, en wel tijdens de gewone schooluren op alle zgn. eerste scholen en op namiddagcursussen, verbonden aan een aantal niet-eerste scholen (op ultimo 1917 aan 39).

De leertijd is zeven jaar. Aan sommige scholen is bovendien een voorklasse verbonden voor kinderen — voornamelijk niet Europeesche —, die nog niet genoeg met het

Nederlandsch vertrouwd zijn om het onderwijs in de laagste klasse te kunnen volgen. Deze voorklassen hebben niet aan de daarvan gekoesterde verwachtingen voldaan, zoodat tot hare opheffing en vervanging door deugdelijk ingerichte openbare fröbelscholen besloten is (zie hierover ook § 55.). Voor godsdienstonderwijs, dat van overheidswege niet gegeven wordt, kan onder bepaalde voorwaarden beschikt worden over de schoollokalen en ook over eenige schooluren.

De scholen zijn onderscheiden in gemengde en meisjesscholen. Deze laatsten werden eerst na 1877 opgericht. Het aantal meisjesscholen, in 1908 gestegen tot 31 (tegen 155 gemengde scholen), is sedert gedaald tot 21 door de opheffing van verschillende kleine scholen met minder dan 60 leerlingen.

Behoudens leeftijdsgrenzen (6—16 jaar) en eenige beperkingen ter bescherming van de schooljeugd tegen besmettelijke ziekten, hebben alle kinderen van Europeanen — ook het kind uit het gemengd huwelijk eener Europeesche vrouw — aanspraak op toelating tot de scholen. De toelating van kinderen van Inlanders en met dezen gelijkgestelden (welke reeds krachtens het Regeeringsreglement van 1818 mogelijk was) is een vraagstuk, dat van ouds veel hoofdbrekens gekost heeft en waarvoor in den loop der jaren in geheel uiteenloopende richtingen naar een oplossing is gezocht. Vooral vóór de totstandkoming der tegenwoordige organisatie van het Hollandsch-Inlandsch onderwijs scheen een naar alle zijden bevredigende regeling welhaast onmogelijk. Immers de in verschillende — niet eens altijd de aanzienlijkste — kringen der niet-Europeesche bevolking voortdurend toenemende begeerte naar het beste onderwijs, dat het opkomende geslacht beter dan het tegenwoordige zou toerusten voor den levensstrijd, kon in dien tijd wel niet anders tot uiting komen dan in een waar gedrang voor de deur der Europeesche lagere school. Zette men die deur al te wijd open (waartoe inderdaad eenigen tijd neiging bestaan heeft), dan zou niet alleen het karakter der school aangetast worden, doch ook al spoedig de noodzakelijkheid eener uitbreiding ontstaan, grooter dan met de beschikbare middelen — bepaaldelijk het personeel — te bewerkstelligen ware. Maar zeker geen gelukkiger uitkomsten gaf het andere uiterste, waarin men naderhand verviel door zonder meer de toelating te beperken tot kinderen, die het Nederlandsch voldoende machtig waren om de lessen te kunnen volgen, waarbij tevens de leeftijdsgrens voor toelating tot de laagste klasse op 7 jaar gesteld werd. Moeilijk te verkroppen teleurstelling was het gevolg van dit stelsel voor tallooze ouders, wier positie hun kinderen alleszins in aanmerking deed komen voor een Europeesche opvoeding, maar die door omstandigheden — waarbij ook gedacht moet worden aan de schaarsche gelegenheid tot voorbereidingsonderwijs (fröbel- en bewaarscholen) — niet in staat waren reeds op zoo jeugdigen leeftijd de vereischte kennis van het Nederlandsch te doen bijbrengen. In 1911 is eindelijk een regeling tot stand gekomen, bij juiste toepassing waarvan het midden tusschen beide uitersten kan gehouden worden. Zij beoogt eenerzijds den toeloop van niet-Europeesche kinderen naar de Europeesche lagere school te beperken tot hen, die geacht kunnen worden het aan die school gegeven onderwijs werkelijk noodig te hebben, anderzijds voor het aldus beperkt aantal kinderen den weg zooveel mogelijk te effenen. Het is vooral met dit laatste doel, dat de hierboven reeds vermelde voorklasse in het leven werd geroepen. De leeftijdsgrens tot welke Inlandsche leerlingen kunnen worden toegelaten tot de eerste (laagste) klasse der Europeesche lagere scholen is gesteld op 8 jaar, zoodat de leerlingen, wanneer zij op den normalen leeftijd van 6 jaar op school komen, in de gelegenheid zijn om gedurende 2 jaren het onderwijs in de voorklasse te volgen ten einde zich, voordat het eigenlijke onderwijs begint, eenige kennis van het Nederlandsch eigen te kunnen maken.

De betaling van schoolgeld is afhankelijk van de hoegrootheid van het inkomen der ouders en geschiedt volgens 5 tarieven. Vrijgesteld zijn o.a. kinderen van Europeanen, wier inkomen minder dan ƒ 150 's maands bedraagt; deze kunnen echter desgewenscht schoolgeld betalen volgens een 6e tarief. Ongeveer een derde van het aantal leerlingen is gratis toegelaten. Op „eerste" scholen worden als regel alleen betalende leerlingen toegelaten, terwijl sommige van die scholen (de „eerste school A") alleen voor betalenden volgens de hoogste 3 tarieven toegankelijk zijn. Tot de hoogste 3 klassen der „eerste" scholen kunnen echter begaafde leerlingen van andere scholen, die voor latere toelating tot de H. B. S. behoefte hebben aan onderwijs in het Fransch, kosteloos toegelaten worden. Het aantal leerlingen op de openbare Europeesche lagere scholen bedroeg op ult°. 1917 26817, waaronder resp. 4631 en 1197 kinderen van Inlanders en Vreemde Oosterlingen. De leeftijd der leerlingen is, dooreen genomen, tamelijk hoog, tengevolge van verschillende omstandigheden als: ongunstige levensverhoudingen van velen hunner, laat op school komen, gebrekkige kennis van het Nederlandsch, veelvuldige standplaatsverwisseling van de ouders enz. In 1915 waren 21,4 % leerlingen 13 jaar of ouder. Ook op het schoolverzuim oefenen verschillende omstandigheden als overplaatsingen, ziekte enz. een ongunstigen invloed uit. Het aantal per jaar verzuimde dagen bedroeg gemiddeld 15 per kind in 1915.

Aan de scholen zijn tot dusver alleen Europeesche leerkrachten werkzaam, die allen in het bezit zijn van de akte van bekwaamheid als onderwijzer(es). Het aantal leerkrachten aan elke school hangt af van het aantal leerlingen en bedraagt, met inbegrip van het schoolhoofd, respectievelijk voor meer dan 25, meer dan 60 en meer dan 100 leerlingen, twee, drie en vier, terwijl verder op elke 50 leerlingen meer, een onderwijzer meer wordt aangesteld. Bovendien heeft de voorklasse een afzonderlijke leerkracht. Aan het hoofd van „eerste scholen" en van andere met meer dan 60 leerlingen staat een onderwijzer(es) der 1ste klasse, terwijl daaraan tevens een onderwijzer(es) der 2de klasse als eerste onderwijzer(es) werkzaam is. Het hoofd en zooveel mogelijk ook de eerste onderwijzer(es) eener eerste school mooten een akte voor de Fransche taal bezitten. Niet-eerste scholen met 60 of minder leerlingen staan onder leiding van een onderwijzer(es) der 2de klasse.

De scholen staan onder plaatselijk en algemeen toezicht. Het eerste wordt uitgeoefend door Europeesche schoolcommissies, terwijl de technische contrôle het hoofdbestanddeel vormt van het algemeen toezicht, waarvoor Indië in 5 ressorten (inspecties) verdeeld is en dat onder de bevelen van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst uitgeoefend wordt door even veel inspecteurs, gewoonlijk gekozen uit de meest begaafde en ervaren onderwijzers. Deze inspectie bestaat sedert 1868.

§ 7. *Hollandsch-Inlandsche scholen en zgn. speciale scholen.* Hierboven bestond reeds gelegenheid om te doen uitkomen, dat toelating van Inlandsche kinderen tot de Europeesche lagere school niet het juiste middel kon opleveren om in ook maar eenigszins voldoende mate bevrediging te schenken aan de in het begin dezer eeuw opgekomen en sedert voortdurend dringender geworden vraag naar Hollandsch onderwijs voor kinderen uit beschaafde Inlandsche kringen. Er was maar één weg en die wees duidelijk in de richting der vroegere Inlandsche 1e klasse scholen. De verdeeling van de Inlandsche lagere scholen in die der 1e en der 2e klasse dateert van 1893 (Ind. Stb. no. 125). Eerstgenoemde, „meer in het bijzonder bestemd voor de kinderen van Inlandsche hoofden en van andere aanzienlijke of gegoede Inlanders", onderscheidden zich aanvankelijk van de laatste door langer leergang, uitgebreider leerstof en beter personeel, doch gaven, evenals deze, niet anders dan *Inlandsch* lager onderwijs. In 1907 meende men gedaan te hebben wat de tijd eischte, toen op de 1e klasse scholen van het derde leerjaar af onderwijs in het Nederlandsch werd gegeven en daartoe eenige Europeesche leerkrachten aan de school verbonden werden, doch zelfs nadat eenige jaren later een stap verder was gegaan door aan een deel der scholen een 7e klasse toe te voegen, bleek de behoefte nog onderschat te zijn. Want, hoe dankbaar de verruimde gelegenheid tot Hollandsch onderwijs door velen ook werd aanvaard, het was tevens duidelijk dat de school niet gaf wat noodig was om den ontwikkelingsdrang te bevredigen: lager onderwijs als grondslag voor verdere opleiding, welke den begaafdsten onder de Inlandsche jongelieden ook op de Europeesche arbeidsmarkt een goede kans zou geven. Van de beste Inlandsche 1e klasse scholen was nauwelijks te verwachten, dat zij haar leerlingen zouden bekwamen voor het kleinambtenaarsexamen, waarvan het diploma benoembaarheid tot lagere betrekkingen (b.v. klerk) in 's Landsdienst geeft; de school sloot verder aan bij de Opleidingsscholen voor Inlandsche ambtenaren en de kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers, maar voor het overige liep zij vrijwel in het zand. Het was bovenal de noodzakelijkheid om in dit gebrek aan uitwegen van de 1e klasse school te voorzien, welke de leidende gedachte werd bij de in 1914 tot stand gekomen reorganisatie. Krachtige maatregelen werden getroffen om het peil van het onderwijs vooral in het Nederlandsch, waarmede van het schooljaar 1912/13 af in de laagste klasse wordt begonnen, zoodanig te verhoogen, dat de school — thans Hollandsch-Inlandsche school geheeten — ongeveer het niveau der Europeesche lagere school (zonder Fransch) zou bereiken en aansluiten bij de inrichtingen voor M. U. L. O., die op haar beurt o. a. bestemd werden tot voorbereidingsinstituten voor verschillende takken van vakstudie.

Het Hollandsch-Inlandsch onderwijs draagt noodzakelijkerwijze een uitzonderingskarakter. Aan algemeenheid valt zelfs voor een verre toekomst niet te denken, omdat, ook al waren de middelen daarvoor beschikbaar, het evenwicht der economische verhoudingen niet bestand zou zijn tegen de bewegingen van het lichaam der Inlandsche maatschappij, indien dat door Hollandsch *volks*onderwijs topzwaar werd gemaakt, m. a. w. indien een veel grooter aantal in Westersche richting opgeleide werkkrachten aan de maatschappij werden afgeleverd, dan deze vooralsnog noodig heeft en in juiste verhouding tot die opleiding en tot daaraan ontleende aanspraken zou kunnen bezoldigen. Bij oprichting van scholen en toelating van leerlingen geldt als richtsnoer, dat het Hollandsch-Inlandsch onderwijs in de eerste plaats bestemd is voor kinderen, „wier ouders door hun ambt, afkomst, gegoedheid of opleiding in de Inlandsche maatschappij op den voorgrond treden."

Reeds vóór de totstandkoming van de tegenwoordige organisatie van het Hollandsch-Inlandsch onderwijs bestonden onder den naam „speciale scholen" eenige onderwijsinrichtingen, welke in den loop der jaren onder den invloed van plaatselijke omstandigheden in het leven werden geroepen ter voorziening in de behoefte aan Hollandsch onderwijs voor bepaalde groepen van Inlanders, al is een deel dezer scholen ook in meer of minder beperkte mate toegankelijk voor kinderen van Europeanen en Vreemde Oosterlingen. Tot deze groep behooren voorcerst de reeds in 1867 opgerichte Depokssche school (res. Batavia), de Ambonsche burgerschool en Saparoeasche school (res. Amboina) en de Menadosche, Tondanosche, Amoerangsche, Langoansche en Airmadidihsche scholen (res. Menado). In het bijzonder bestemd voor aanzienlijke onderdanen der betrokken zelfbesturen zijn de sedert korten tijd in gewone Holl. Inl. scholen omgezette zgn. toengkoescholen ter Oostkust van Sumatra (de Delische, Asahansche, Langkatsche en Serdangsche scholen) en de school te Sambas (Westerafdeeling van Borneo). Eindelijk mooten hier genoemd worden de op verschillende groote garnizoensplaatsen opgerichte scholen voor kinderen van mindere Inlandsche militairen of gewezen militairen uit het Oostelijk deel van den Archipel afkomstig en den Christelijken godsdienst belijdende. Voor deze kinderen moesten afzonderlijke scholen opgericht worden, omdat zij anders feitelijk van onderwijs verstoken zouden zijn, wat trouwens op kleinere garizoensplaatsen nog vaak het geval is. Het op de gewone scholen voor Inlanders in de landstaal gegeven onderwijs kunnen die kinderen meestal niet volgen, terwijl zij voor toelating tot de Europeesche school in den regel niet in aanmerking komen. De speciale scholen vertegenwoordigen eigenlijk geen afzonderlijk type naast de Hollandsch-Inlandsche scholen en zijn dan ook bestemd om geleidelijk geheel naar het model dezer laatste scholen hervormd te worden. Enkele nog bestaande afwijkingen in de inrichting kunnen onvermeld blijven. Sommige Hollandsch-Inlandsche scholen hebben een speciale bestemming, zooals de Kĕsatrian school en

Mangkoenëgaransche school te Soerakarta en de Kapoetranschool te Djokjakarta, die alleen toegankelijk zijn voor kinderen van de familieleden en van de ambtenaren, onderscheidenlijk van den Soesoehoenan van Solo, het hoofd van het Mangkoenëgaransche Huis en den Sultan van Djokja.

Behalve 14 speciale scholen waren er op 1 Januari 1918 in geheel Indië 116 Hollandsch-Inlandsche scholen (het aantal Inlandsche scholen der 1ste klasse bedroeg in 1900, 1905 en 1910 respectievelijk 27, 40 en 68). Met de oprichting van nieuwe scholen wordt geregeld voortgegaan, naarmate daarvoor Europeesche leerkrachten beschikbaar komen.

Aan de Hollandsch-Inlandsche en speciale scholen zijn bibliotheken verbonden, welke bestemd zijn om Nederlandsch lezende Inlanders van goede lectuur te voorzien. De algemeene leiding berust bij de te Batavia zetelende Commissie voor de Volkslectuur, die beoordeelt welke werken voor opneming in deze boekerijen in aanmerking komen.

Aan de Hollandsch-Inlandsche scholen wordt onderwijs gegeven in ongeveer dezelfde vakken als aan de Europeesche niet-eerste lagere scholen (dus zonder Fransch) en bovendien in de landstaal en het Maleisch. Het onderwijs in deze talen, waaraan in de 7 klassen per week respectievelijk 30 en 7 van de 240 lessen van drie kwartier besteed worden, maakt de Hollandsch-Inlandsche school voor Inlandsche kinderen verre verkieselijk boven de Europeesche, hoewel dit in de kringen der belanghebbenden niet algemeen ingezien wordt. Bij de reorganisatie van 1914 was een punt van bijzondere zorg meer eenheid en methode te brengen in het onderwijs in het Nederlandsch aan niet-Europeesche kinderen, waarbij vroeger volgens de meest uiteenloopende inzichten te werk werd gegaan. Zeer in het bijzonder geldt dit het spreekonderwijs in de laagste klasse, waarmede in den regel het hoofd der school zich belast. Ongeveer 67 à 68 % van de lessen aan de geheele school wordt met het Nederlandsch als voertaal gegeven. Aan een aantal scholen is voorts voor de vrouwelijke leerlingen een driejarige namiddagcursus voor nuttige handwerken verbonden.

Op plaatsen waar geen openbare Europeesche lagere school bestaat, kunnen ook kinderen van Europeanen toegelaten worden, tenzij dientengevolge aan kinderen van Inlanders wegens plaatsgebrek de toegang zou moeten worden geweigerd. De handwerkcursussen kunnen ook voor vrouwelijke leerlingen van Europeesche en Hollandsch-Chineesche scholen toegankelijk worden gesteld. Ter wering van te oude leerlingen is bepaald, dat tot de 1ste, 2de, 3de enz. klasse alleen worden toegelaten leerlingen, die onderscheidenlijk nog geen 8, 9, 10 enz. jaar oud zijn, terwijl een leerling in dezelfde klasse niet langer dan twee jaar (in twee opeenvolgende klassen te zamen niet meer dan drie jaar) aan het onderwijs mag deelnemen. Het aantal leerlingen op de Hollandsch-Inlandsche en speciale scholen bedroeg ultimo 1917 24.822, waaronder ± 4900 meisjes. Het schoolgeld varieert naar gelang van het inkomen der ouders van ƒ 8, ƒ 5.50 en ƒ 3 's maands resp. voor het eerste, het tweede en ieder volgend kind uit een gezin, tot resp. ƒ 1, ƒ 0.75 en ƒ 0.50 's maands.

Bij de reorganisatie van 1914 is de leiding der scholen, vroeger berustende bij Inlandsche hoofdonderwijzers, overgegaan in handen van Europeesche leerkrachten. Het aantal onderwijzers, met inbegrip van het hoofd, bedraagt 2, 3 of 4, naar gelang het aantal leerlingen minder dan 60, meer dan 60 of meer dan 100 bedraagt, terwijl voor elk 50-tal boven de 100 een leerkracht meer wordt aangesteld. Zijn er volgens deze berekening minder onderwijzers dan klassen, dan kan het aantal met één vermeerderd worden. Van de leerkrachten bestaat ten hoogste de helft — de kleinste helft van een oneven aantal — uit Europeanen, evenwel tot een maximum van 3. Een der Inlandsche leerkrachten, met den titel van 1sten Inlandschen onderwijzer, is belast met het toezicht op het onderwijs in de landstaal en het Maleisch. Door bepaaldelijk daartoe aangewezen Inlandsche onderwijzers wordt ook aan het onderwijs in het Nederlandsch (niet aan het spreeken stelonderwijs) deelgenomen. Terwijl voor de Europeesche leerkrachten de gewone bevoegdheidseischen gelden, worden de Inlandsche onderwijzers aan de Hollandsch-Inlandsche scholen gekozen uit de geslaagden in het eindexamen eener Gouvernements- of daarmede gelijkgestelde particuliere kweekschool. (Zie hiervoor ook § 40 en 43).

Het ligt in de bedoeling de scholen, die vóór de reorganisatie van 1914 tot de bemoeienis der inspectie van het Inlandsch onderwijs behoorden, onder de inspectie van het Europeesch lager onderwijs te brengen. In het belang van het welslagen der reorganisatie is echter als overgangsmaatregel een speciale inspectie onder centrale leiding (een inspecteur met 4 adjuncten) ingesteld. De inspectie van het Inlandsch onderwijs heeft nog bemoeienis met de scholen voor zoover dat noodig is voor het onderwijs in de landstaal en het Maleisch en om op de hoogte te blijven van de werkzaamheid van het Inlandsch personeel. De scholen staan verder onder toezicht van de Europeesche schoolcommissies.

§ 8. *Hollandsch-Chineesche scholen.* Ook onder de Chineesche bevolking van Nederlandsch-Indië heeft zich in het begin dezer eeuw, vooral na den Russisch-Japanschen oorlog en ook later onder den invloed der stroomingen, die tot het ontstaan van de Chineesche Republiek geleid hebben, een algemeene opleving geopenbaard, waarvan een sterke terugslag op de onderwijsbehoeften van die bevolkingsgroep niet kon uitblijven. De taaie energie en het saamhoorigheidsgevoel, waardoor dit rassterke volk zich kenmerkt, verloochenden zich ook op dit gebied niet en drongen de voormannen der Chineesche beweging, vaak op instigatie en met medewerking van autoriteiten in China, tot handelend optreden, nog voordat het Gouvernement met eenige voorziening in de nieuwe behoeften een begin had gemaakt. Wijd vertakte onderwijsvereenigingen als de Tiong Hwa Hwee Koan deden overal, waar eenigzins belangrijke vestigingen van Chineezen te vinden zijn, nieuwe scholen verrijzen, die zich gewoonlijk in een druk bezoek verheugen, hoewel de degelijkheid van het onderwijs (op welks programma vaak Engelsch naast het Chineesch een plaats inneemt) veelal omgekeerd evenredig is aan den gepronoceerd nationalen geest waarvan het is doortrokken. De ontwikkeling van dit eigen initiatief belette intusschen niet, dat de Chineesche maat-

schappij over het geheel met dankbaarheid de hand aannam, die het Gouvernement haar ten slotte toestak. Aan den sterken aandrang van vele Chineesche ouders om toelating van hun kinderen tot de Europeesche lagere school, kon uit den aard der zaak niet in ruimere mate tegemoet gekomen worden dan ten opzichte van Inlandsche kinderen geschiedde. Waar voorts aangenomen werd dat een aantal voor die toelating niet in aanmerking komende Chineesche kinderen toch behoefte had aan meer en ander onderwijs dan de (voor hen mede toegankelijke) Inlandsche scholen, ook die der 1e klasse met Nederlandsch op het leerplan, hun konden verschaffen — voor die scholen hebben de Chineezen trouwens nooit bijzondere voorliefde getoond —, schoot er niet anders op over dan de oprichting van afzonderlijke scholen voor die kinderen. Zoo kwamen in 1908 de eerste Hollandsch-Chineesche scholen tot stand, waarvan de inrichting nagenoeg geheel overeenkomt met die der Europeesche lagere scholen. Het aantal van die scholen (alle met een voorklasse) was op ultimo 1917 aangegroeid tot 31 met 6717 leerlingen. Daaronder bevonden zich 35 kinderen van Europeanen en 96 van Inlanders. De eersten hebben onbeperkt, de laatste slechts na machtiging van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst, toegang. Verdere uitbreiding van het aantal scholen staat op het programma, doch kan wegens gebrek aan Europeesch onderwijzend personeel wederom niet plaats hebben in het tempo, dat gevolgd zou moeten worden om aan de groote vraag naar dit onderwijs op vele plaatsen te voldoen.

Nadere bijzonderheden over deze scholen kunnen, wegens haar algemeene overeenkomst met de reeds behandelde Europeesche lagere scholen, hier achterwege blijven. Alleen verdient vermelding de belangrijke afwijking, dat aan verschillende Hollandsch-Chineesche scholen in het belang van de vele leerlingen, die later hun brood in den handel zullen verdienen, een namiddag-cursus voor het Engelsch verbonden is. Op ultimo 1917 waren er 14 van zulke cursussen, tegen 5 voor het Fransch en 7 voor de nuttige handwerken voor meisjes.

II. Middelbaar en ander onderwijs, onmiddellijk of middellijk aansluitend bij het lager onderwijs met Nederlandsch als voertaal.

§ 9. *Algemeen vormend middelbaar onderwijs.* Gelijk het Europeesch lager onderwijs is ook het algemeen vormend middelbaar onderwijs geheel ingericht naar de behoeften der Europeanen, in het bijzonder van hen, die niet blijvend in Indië gevestigd zijn. Dit zal veranderen bij verwezenlijking van de voorstellen der in § 3 vermelde Commissie. Voor het eerst werd middelbaar onderwijs gegeven in 1860, indien men althans de tallooze vroeger mislukte pogingen van particulieren, zoowel als van het Gouvernement om instellingen van verdergaand onderwijs (middelbaar en gymnasiaal) tot stand te brengen of in stand te houden, buiten beschouwing laat. Doch ook het in genoemd jaar te Weltevreden geopend Gymnasium Willem III kwam in zijn oorspronkelijken vorm — twee afdeelingen, één voor voorbereidend hooger (gymnasiaal) onderwijs, de andere voor algemeen vormend eindonderwijs met een voorbereidenden cursus (progymnasium) — niet tot bloei. In verband met de Nederlandsche regelingen van het middelbaar onderwijs (1863) en het onderwijs in de Indische taal-, land-, en volkenkunde (1864) werd de school in 1867 gereorganiseerd: afdeeling A kreeg den vorm eener Hoogere Burgerschool met 5-jarigen cursus geheel naar Nederlandsch model, afdeeling B werd een daarbij aansluitend opleidingsinstituut voor den Indischen administratieven dienst. Sedert 1913, toen deze laatste afdeeling, wegens hare kostbaarheid in verhouding tot het gering aantal leerlingen, werd opgeheven, onderscheidt de Bataviasche inrichting — die in dat jaar den naam Koning Willem III school ontving — zich niet meer van de Hoogere Burgerscholen te Soerabaja en Semarang, respectievelijk in 1875 en 1877 opgericht als 3-jarige, en in 1879 veranderd in 5-jarige scholen. In 1915 heeft ook Bandoeng zulk een inrichting gekregen. Voorts bestaat te Batavia nog een Hoogere Burgerschool met 3-jarigen cursus, die vroeger deel uitmaakte van de Koningin Wilhelminaschool (zie § 12) en sedert 1911 met een handelsschool (zie § 22) en een zeevaartkundigen cursus (zie § 23) de Prins Hendrikschool vormt. De opleiding aan de Hoogere Burgerscholen maakt toelating tot verschillende andere studie-inrichtingen mogelijk en opent uitzicht op tal van betrekkingen. Het einddiploma der 3-jarige H. B. S. geeft, evenals het bewijs van bevordering tot de 4de klasse der 5-jarige, bijv. aanspraak op toelating tot de handelsschool, den zeevaartkundigen cursus, de middelbare landbouwschool, de Indische veeartsenijschool, den normaalcursus tot opleiding voor commies der 2de klasse bij den Post- en Telegraafdienst, de Cadettenschool te Alkmaar enz. Betere condities zijn natuurlijk verbonden aan het einddiploma der 5-jarige H. B. S. ,dat overigens geheel gelijk gesteld is met het in Nederland verworvene. Met dat diploma kan men derhalve o. m. toegelaten worden tot de Technische Hoogeschool te Delft, de Landbouw-Hoogeschool te Wageningen, de Handels-Hoogeschool te Rotterdam en de studie in de medicijnen. Andere instellingen van voorbereidend hooger, bepaaldelijk gymnasiaal, onderwijs zijn, na de opheffing van de daarvoor bestemde afdeeling van het Gymnasium Willem III in 1867, niet weer verrezen. Een door Minister Keuchenius in 1889 ondernomen poging tot stichting van een gymnasium te Batavia leed schipbreuk in de Tweede Kamer.

De vakken der H. B. S. met 5-jarigen cursus zijn dezelfde als die, genoemd in art 17 der Wet op het middelbaar onderwijs (Ned. Stb. 1863 no. 50). Art. 16 dier wet is evenwel niet geheel nagevolgd bij de omschrijving van de leerstof der 3-jarige H. B. S.

Tot de scholen hebben, zonder onderscheid van landaard of sekse, allen toegang, die aan een toelatingsexamen hebben voldaan. Voor een groot deel der adspiranten voor de eerste klasse is dat examen slechts gedeeltelijk „extern". Leerlingen van lagere scholen, particuliere zoowel als openbare, omtrent wie door het schoolhoofd schriftelijk verklaard wordt, dat zij naar aanleg en ontwikkeling in staat zijn middelbaar onderwijs te volgen, kunnen n.l. volstaan met een (uniform) schriftelijk examen in Nederlandsch, rekenen en Fransch, tot het afleggen waarvan op alle gewestelijke en afdeelingsplaatsen, waar openbare Europeesche lagere scholen gevestigd zijn, ge-

legenheid gegeven kan worden. Deze regeling is getroffen in het belang van hen, die ver van de plaats van vestiging eener H. B. S. wonen en anders genoodzaakt zouden zijn hun kinderen alleen reeds voor het toelatingsexamen een lange en kostbare reis te laten maken. Zij heeft bovendien het voordeel dat de beslissing niet uitsluitend berust bij examinatoren, die de lagere school niet uit dagelijksche ervaring kennen, terwijl ook andere bezwaren tegen enkel externe examens (aanmoediging van examendressuur, aankweeking van ingepompte kennis enz.) daardoor worden getemperd. Voor toelating tot de tweede en volgende klassen geldt geen exameneisch in geval van overgang van een andere H. B. S., ook van een in Nederland, waar omgekeerd de Indische bewijzen van overgang hetzelfde effect hebben. Tot de 4de klasse der 5-jarige H. B. S., hebben ook abituriënten der 3-jarige toegang, mits in het bezit van een verklaring van den directeur dezer school, dat zij voor het onderwijs in genoemde klasse geschikt zijn. Het aantal leerlingen der H. B.-scholen is in den loop der jaren tamelijk gestadig toegenomen, althans tot 1910, waarna bij de scholen met 5-jarigen cursus tijdelijk een daling intrad, die wellicht voor een deel verband hield met den meerderen bloei der inrichtingen voor M. U. L. O. Na de oprichting van de H. B. S. te Bandoeng ging het aantal leerlingen weer met groote sprongen vooruit. Bezochten in 1905, 1910 en 1915 achtereenvolgens 699, 1029 en 999 leerlingen de hoogere burgerscholen, in 1917 was dat aantal reeds gestegen tot 1567. Daaronder waren 437 meisjes. Het aantal Inlandsche en Chineesche leerlingen steeg van ult. 1905 tot ult. 1917 van resp. 36 en 15 tot resp. 78 (waaronder 4 meisjes) en 145 (waaronder 8 meisjes). Het aantal leerlingen der 3-jarige H. B. S. te Batavia steeg van ult. 1905 tot ult. 1917 vrij regelmatig van 109 tot 220 (waaronder 57 meisjes). Voor een deel is deze stijging het gevolg van toeneming van het aantal Inlandsche en Chineesche leerlingen, nl. resp. van 1 en 2 op ult. 1905 tot 10 en 36 op ult. 1915.

Het schoolgeld bedraagt voor de Hoogere Burgerscholen met 5-jarigen cursus ƒ 120 's jaars in de laagste drie, en ƒ 180 's jaars in de hoogste twee klassen, en voor de 3-jarige H. B. S. naar gelang van de gegoedheid der ouders ƒ 10 tot ƒ 5 voor het eerste kind en ƒ 7 tot ƒ 2.50 voor elk volgend kind uit eenzelfde gezin. Onder bepaalde voorwaarden genieten kinderen van onvermogenden kosteloos onderwijs en gratis-verstrekking van leermiddelen. Op ult. 1917 bedroeg het aantal van die leerlingen op de 5-jarige en 3-jarige scholen 3.6 % (w.o. 6 Inlanders).

Voor het onderwijzend personeel der Hoogere Burgerscholen, 3-jarige zoowel als 5-jarige, gelden dezelfde bevoegdheidseischen als in Nederland. Bij tijdelijke ontstentenis van bevoegden kan ook ander geschikt personeel aangesteld worden, doch alleen op tijdelijken voet. Van de 94 leeraren, op ult. 1915 bij de 5-jarige Hoogere Burgerscholen werkzaam, waren 37 volledig gediplomeerd voor middelbaar onderwijs en bezaten 20 universitaire bevoegdheid. Onvolledig bevoegd voor middelbaar onderwijs en gediplomeerd volgens de wet op het lager onderwijs waren 23 leeraren, terwijl de overblijvenden ingenieurs, officieren, enz. waren. Bij de 3-jarige H. B. S. waren op genoemd tijdstip 20 leeraren in dienst, die allen universitaire of middelbaar-onderwijs bevoegdheid hadden.

De Hoogere Burgerscholen staan (met de technische scholen) sedert 1910 onder toezicht van een inspecteur voor het middelbaar onderwijs, terwijl voorts voor iedere school een Commissie van Toezicht is ingesteld.

§ 10. *Voortgezet en uitgebreid lager onderwijs* (*M. U. L. O.*) Het openbaar M. U. L. O. dagteekent in Indië van 1903, toen aan 2 Europeesche eerste lagere scholen (dus scholen met Fransch) 2-jarige cursussen voor dat onderwijs werden verbonden. In 1910 werd het leerplan met een derde leerjaar uitgebreid en een uniform eindexamen voor deze cursussen ingesteld. Deze instellingen werden in het leven geroepen ten behoeve van jongelieden, die niet in aanmerking komen of willen komen voor middelbaar onderwijs, zooals dat op de Hoogere Burgerscholen gegeven wordt, of voor technisch en vakonderwijs, doch niettemin hun maatschappelijke bruikbaarheid wenschen te verhoogen door vermeerdering en uitbreiding van de op de lagere school opgedane kennis. Waar de ervaring geleerd had, dat de H. B. S., welker onderwijsmethode — vooral door de scherpe scheiding der vakken — aan de leerlingen tamelijk hooge eischen van zelfstandigheid stelt, voor een groot deel hunner niet de meest geschikte inrichting voor verdergaand onderwijs was, werden voor zulke leerlingen groote verwachtingen gekoesterd van het M. U. L. O., dat in zooveel nauwer verband staat met het lager onderwijs en dat, evenals dit laatste, gegeven wordt door klasse-onderwijzers, een methode, waarbij de onderlinge samenhang van verschillende vakken beter tot zijn recht kan komen en meer eenheid in de leiding der leerlingen mogelijk is, dan wanneer het onderwijs in handen van vakdocenten is. Overigens komt het M. U. L. O. in veel overeen met het onderwijs der 3-jarige H. B. S. Bij beiden staat algemeene vorming op den voorgrond en het programma van het eerste, waarop ook de moderne talen niet ontbreken, wijkt maar weinig af van het leerplan der 3-jarige H. B. S. Voor de ontwikkeling van het Indische M. U. L. O. is van zeer groot gewicht, dat bij de inrichting daarvan geen rekening behoeft gehouden te worden met de belangen, die voor het Europeesch lager en middelbaar onderwijs geleid hebben tot bijna slaafsche navolging van de moederlandsche modellen. Hier is dus een instituut, dat met zuiver Indische behoeften en met de belangen van leerlingen uit verschillende bevolkingsgroepen rekening kan houden. Bij de oorspronkelijke organisatie van het M. U. L. O. heeft deze gunstige factor evenwel weinig of geen invloed uitgeoefend. Wel stonden de cursussen van den aanvang af voor leerlingen van alle landaarden open, maar door hun samenhang met de voor niet-Europeanen slechts in zeer beperkte mate toegankelijke Europeesche lagere school, waren zij voor dezen moeilijk bereikbaar, terwijl ook het onderwijs een voudig voortbouwde op het naar Europeesche behoeften ingericht lager onderwijs. Zelfs kon de *normale* M. U. L. O.-leergang, omdat daarbij kennis van de beginselen der Fransche taal verondersteld werd, niet eens door ex-leerlingen van alle Europeesche lagere scholen gevolgd worden. Een poging om daarin te voorzien door Fransche namiddagcursussen

ten behoeve van abituriënten van scholen, waar die taal niet onderwezen wordt, had maar matig succes, daar het vrijwel ondoenlijk bleek op die wijze het ontbrekende in de kennis van die leerlingen aan te vullen. Die cursussen zijn thans opgeheven. Een ingrijpende verandering onderging het M. U. L. O.-instituut in 1914, ingrijpend vooral hierom, omdat de grondslagen gelegd werden voor verdergaand Westersch onderwijs van *specifiek Indisch karakter*. Doel en beteekenis van die reorganisatie kwamen reeds met een enkel woord ter sprake, toen de omzetting der Inlandsche 1ste klasse scholen in Hollandsch-Inlandsche scholen behandeld werd (§ 7). Zij beoogde — in een enkel woord gezegd — een aansluiting tot stand te brengen tusschen het lager onderwijs met Nederlandsch als voertaal en het M. U. L. O., en via dit laatste met het vakonderwijs aan de hoogere vakscholen, zoodat de nieuwe M. U. L. O.-school gedeeltelijk in de plaats zou kunnen komen van de aan de vakscholen verbonden voorbereidende afdeelingen. Om de aansluiting bij de Hollandsch-Inlandsche scholen al dadelijk in de overgangsperiode, waarin zij thans nog verkeeren, mogelijk te maken, werd aan de 3 M. U. L. O.-klassen een (naar gelang van omstandigheden 1- of 2-jarige) voorklasse verbonden. De voornaamste verandering, welke het M. U. L. O.-leerplan zelf onderging, bestond in de facultatiefstelling van het Fransch — een taal van weinig practische beteekenis voor de Indische maatschappij — terwijl de daardoor vrijkomende uren aan het onderwijs in het Nederlandsch ten goede kwamen. Voorts werden, met het oog op de aansluiting bij sommige vakscholen, maatregelen getroffen om het onderwijs in Natuurkennis te kunnen uitbreiden en daaraan de beginselen der Scheikunde toe te voegen. Een andere belangrijke verandering betrof de organisatie. De cursussen werden losgemaakt van de Europeesche lagere scholen, waaraan zij vroeger verbonden waren, en in zelfstandige instellingen (M. U. L. O.-scholen) veranderd. Het eigen karakter van het instituut — het punt waarin de drie lijnen van lager onderwijs op den grondslag der Nederlandsche taal samenkomen — werd daardoor tevens tot zuivere uitdrukking gebracht.

De lenigheid van het M. U. L. O., wanneer aanpassing aan locale toestanden gewenscht is, kwam duidelijk aan het licht bij de reorganisatie van de te Tondano (Menado) gevestigde „School tot opleiding van zonen van hoofden en andere aanzienlijke Inlanders" („Tondanosche Hoofdenschool"), waarbij deze school, die niet meer kon beantwoorden aan de verschillende om voorziening vragende onderwijsbehoeften van een deel der Minahassasche bevolking, werd omgezet in een *„Tondanosche M. U. L. O.* school" met een eenigszins van het gewone afwijkend leerplan.

Werd tot dusver voornamelijk de beteekenis van het M. U. L. O. voor verdere studie besproken, ook op zichzelf bezit het einddiploma der M. U. L. O.-scholen niet onbelangrijke waarde, daar het ten opzichte van de plaatsing en bevordering in 's Lands dienst gelijkgesteld is met het bewijs van overgang naar de 4e klasse eener H. B. S. met 5-jarigen cursus en met het einddiploma der 3-jarige H. B. S. Zoowel in particuliere betrekkingen als in 's Lands dienst (o.a. Posterijen, Staatsspoorwegen, In- en Uitvoerrechten) hebben verscheidene abituriënten der M. U. L. O.-scholen een goede positie.

Vóór de reorganisatie van 1914 was het aantal M. U. L. O.-cursussen tot 10 gestegen. Eind 1917 waren er 14 M. U. L. O.-scholen, waarvan 4 in de Buitenbezittingen, n.l. te Padang, Medan, Makassar en Tondano. De 10 scholen op Java zijn gevestigd te Batavia, Buitenzorg, Bandoeng, Semarang, Djokjakarta, Soerakarta, Madioen, Soerabaja, Malang en Magélang.

Het M. U. L. O.-program omvat de volgende vakken: Nederlandsch, Fransch, Engelsch, Duitsch, Rekenen en Wiskunde, Natuurkennis (Plant-, Dier- en Natuurkunde), Geschiedenis, Aardrijkskunde en Teekenen. Dat het Fransch facultatief is, bleek hierboven reeds. Het leerplan der Tondanosche M. U. L. O.-school wijkt van het gewone af, doordat er geen Fransch gedoceerd wordt en het onderwijs in Duitsch en Engelsch facultatief is, terwijl Maleisch als facultatief vak aan het programma is toegevoegd.

Een wijziging van het leerplan der M. U. L. O. scholen overeenkomstig de voorstellen der in § 3 bedoelde commissie, ten einde deze scholen geschikt te maken voor onderbouw van de algemeene middelbare school, staat voor de deur. Fransch en Duitsch zullen dan vervallen als verplichte vakken, terwijl Maleisch en Javaansch of eenige andere inheemsche taal als facultatief vak daarvoor in de plaats komen.

Voor toelating tot de scholen wordt geen onderscheid van landaard of sekse gemaakt. Zij, die van een openbare Hollandsch-Inlandsche, Europeesch lagere dan wel Hollandsch-Chineesche school afkomstig zijn, moeten om tot de voorklasse, respectievelijk eerste klasse toegelaten te worden, het bewijs overleggen dat zij de lagere school met vrucht doorloopen hebben en door het hoofd der school geschikt worden geacht om voortgezet onderwijs te ontvangen. Andere adspiranten voor de eerste klasse moeten (behoudens het geval van overgang uit de voorklasse) aan een toelatingsexamen voldoen, evenals zij, die toelating tot een hoogere klasse verlangen. Het M. U. L. O. maakte in het begin betrekkelijk weinig opgang, althans onder de mannelijke jeugd. Ook daarna bleef het percentage vrouwelijke leerlingen vrij langen tijd opmerkelijk groot. Het aantal leerlingen bedroeg ult. 1917 1615; w.o. 626 meisjes, 548 Inlanders en 125 Chineezen.

Aan leerlingen van zeer goeden aanleg, wier verzorgers niet of bezwaarlijk in de kosten van hun huisvesting en voeding kunnen voorzien, kunnen beurzen worden toegekend, waarvan het bedrag varieert van ƒ 10 tot ƒ30 's maands. Alleen aan de Tondanosche M. U. L. O.-school is een internaat verbonden. Het bedrag van het schoolgeld varieert naar mate van de inkomsten der verzorgers en het aantal kinderen uit eenzelfde gezin van ƒ 0.25 tot ƒ 10 's maands. Onvermogenden kunnen gratis toegelaten worden.

De leerkrachten van de M. U. L. O.-scholen moeten in het bezit zijn van de hoofdakte. De samenstelling van het personeel wordt verder in dier voege geregeld, dat de leerkrachten samen in het bezit zijn van de bevoegdheden — zoo mogelijk middelbare — tot het geven van onderwijs in de bovengenoemde vakken, voor zoover daarvoor afzonderlijke akten zijn inge-

steld. Het personeel is naar verhouding talrijker dan bij de Europeesche lagere scholen, omdat in het belang van een grootere intensiteit van het onderwijs voorgeschreven is dat wanneer het aantal leerlingen in een klasse meer dan 25, 50, 75 enz., bedraagt, de klasse gesplitst wordt in 2, 3, 4 enz. afdeelingen, terwijl het aantal leerkrachten, met inbegrip van het hoofd, gelijk is aan het aantal ongesplitste klassen en klassenafdeelingen. Op ult. 1917 waren aan de 14 toen bestaande M. U. L. O.-scholen 82 onderwijzers en 10 onderwijzeressen werkzaam.

De M. U. L. O.-cursussen stonden natuurlijk onder hetzelfde toezicht als de Europeesche lagere scholen, waaraan zij verbonden waren. Ook de zelfstandige M. U. L. O.-scholen ressorteerden aanvankelijk onder de inspectie van het Europeesch lager onderwijs. Toen echter het proces van aanpassing van de scholen aan haar veranderde bestemming eenigen tijd gaande was, trad de noodzakelijkheid naar voren om in de leiding van dat proces en in de oplossing van daarbij opkomende moeilijkheden meer eenheid van beginsel te brengen, dan mogelijk was zoolang de 12 M. U. L. O.-scholen onder het toezicht waren van 5 inspecteurs, die bovendien slechts een betrekkelijk klein deel van hun tijd en aandacht aan die scholen konden wijden. Daarom werd in 1915 besloten tot indienststelling van een afzonderlijken inspecteur voor het M. U. L. O., aan wien onlangs een adjunct werd toegevoegd. Tot zijn bemoeienis behooren ook de voorloopig nog gehandhaafde voorbereidende afdeelingen der vakscholen. Verder staan de M. U. L. O.-scholen onder het plaatselijk toezicht der Europeesche schoolcommissies (zie § 6).

III. Technisch en Vakonderwijs.

§ 11. Terwijl de hiervoren onder II behandelde instellingen bestemd zijn verdergaand onderwijs van algemeene strekking te geven en ten deele — in de toekomst, naar men mag verwachten in meerdere mate dan thans — ook voor te bereiden voor voortgezette studie in Nederland, hebben de nu aan de beurt zijnde onderwijsinrichtingen met elkaar gemeen, dat zij een op een beperkt doel gerichte en geheel in Indië te voltooien opleiding verschaffen. Gedeeltelijk sluiten die inrichtingen rechtstreeks aan bij de lagere scholen op Nederlandschen grondslag, gedeeltelijk doen zij aan de vakstudie nog voorbereidend onderwijs (meestal 3-jarig) voorafgaan. De laatstbedoelde hebben min of meer het karakter van middelbare vakscholen. De opleiding van onderwijzers, hoewel ook tot het vakonderwijs te rekenen, wordt in een afzonderlijke afdeeling (VI) behandeld.

A. Technisch en vakonderwijs, rechtstreeks aansluitend bij het gewoon lager onderwijs.

§ 12. *Technische scholen.* Deze scholen geven in een leergang van 4 jaren opleiding tot bouwkundige (ook waterbouwkundige) en werktuigkundige, terwijl aan de school te Batavia bovendien een leergang voor mijnbouwkundigen verbonden is. De Koningin Wilhelminaschool te Batavia is de oudste. Zij werd opgericht in 1906 en bestond toen uit twee afdeelingen: een 3-jarige H. B. S. met daarbij aansluitende cursussen voor handel en zeevaart (A) en een 3-jarigen technischen cursus (B). In 1911 werd de inrichting, die sterk in omvang was toegenomen, gesplitst in twee zelfstandige, onder afzonderlijke leiding staande scholen. De vroegere afdeeling A kreeg den naam: „Prins Hendrikschool" waarvan de 3-jarige H. B. S. in § 9 behandeld werd, terwijl de technische school de oorspronkelijke benaming behield. Het volgende jaar bracht de uitbreiding dezer school met een vierde leerjaar. De Koningin Emmaschool te Soerabaja werd in 1912 opgericht ter vervanging van de aldaar sinds 1879 bestaande Burgeravondschool, eveneens een inrichting tot opleiding van bouwkundigen en machinisten (speciaal ook suikermachinisten), waarmede evenwel niet die resultaten te bereiken waren, welke een dagschool kan opleveren. In 1917 is een derde technische school te Djokjakarta opgericht, die voorloopig alleen voor de opleiding van bouwkundigen is bestemd.

Hoewel het leerplan der technische scholen niet uitsluitend op vakopleiding gericht is, doch ook vakken van algemeen vormende strekking bevat, laten toch de omvang van het onderwijs in die vakken en in verband daarmede de aard van het technisch onderwijs niet toe dit laatste als „middelbaar" aan te merken in den zin zooals het in Europa opgevat wordt. De stichting van een of meer middelbaar-technische scholen heeft in den laatsten tijd een punt van overweging uitgemaakt. Reeds eenige jaren geleden werden van particuliere zijde, onder aanbieding van een som gelds voor de kosten van bouw en inrichting, pogingen aangewend om de Regeering te bewegen tot oprichting van een Technische Hoogeschool. Kon op dit laatste denkbeeld niet worden ingegaan omdat de tijd daarvoor nog niet rijp geacht werd, ook van de oprichting van één of meer middelbaar-technische scholen werd voorshands afgezien, daar de behoefte aan dergelijke onderwijsinrichtingen zich niet in voldoende mate deed gevoelen. De overweging van het plan bracht echter de wenschelijkheid aan het licht om aan de Koningin Wilhelminaschool een hoogeren technischen cursus te verbinden, waar reeds in de praktijk werkzame bouwkundigen en waterbouwkundigen een verdere opleiding tot architect kunnen ontvangen De instelling van dien cursus moest voorloopig wegens gebrek aan personeel uitgesteld worden. Intusschen is het plan tot stichting van een inrichting van hooger technisch onderwijs onlangs weder door het particulier initiatief opgevat. Bij gelegenheid van het bezoek van de deputatie van het comité „Indië Weerbaar" aan Nederland in het voorjaar 1917 is aan dit plan, waarvoor door belanghebbenden bij handel, landbouw en industrie in korten tijd een bedrag van ongeveer 3 millioen gulden bijeen gebracht was, openbaarheid gegeven, waarna zich een vereeniging heeft gevormd onder den naam „Koninklijk instituut voor hooger technisch onderwijs in N.-I", welke voor de uitvoering van het denkbeeld zal zorgdragen. Het vraagstuk is onlangs in zijn vollen omvang opnieuw door de Indische Regeering in studie genomen en ter onderzoek opgedragen aan een Commissie van deskundigen.

De inrichting van het onderwijs aan de technische scholen berust voor een groot deel op overleg met het Departement der Burgerlijke Openbare Werken en dat van Gouvernementsbedrijven, beiden groote afnemers van de aan die scholen opgeleide technici. De vooruitzichten,

die hun bij die diensttakken en bij groote particuliere lichamen (zooals de Koninklijke Paketvaart Mij) geboden worden, zijn van dien aard, dat de scholen grooten aftrek vinden, vooral ook bij de niet-Europeesche bevolkingsgroepen.

Het onderwijs is theoretisch en practisch. Voor het practisch onderwijs in hout- en metaalbewerking zijn vak-onderwijzers aan de scholen verbonden. Het theoretisch onderwijs omvat behalve talen (geen Fransch) in hoofdzaak technische vakken en kennis van verbandleer en eerste hulp bij ongelukken.

Tot de scholen worden, zonder onderscheid van landaard, alleen mannelijke leerlingen toegelaten. De toelatingsexamens zijn in denzelfden geest geregeld als voor de Hoogere Burgerscholen. Abituriënten van openbare en particuliere Europeesche lagere scholen, omtrent wie door het schoolhoofd verklaard wordt, dat zij naar aanleg en ontwikkeling in staat zijn de lessen aan een technische school te volgen, kunnen volstaan met een schriftelijk examen, hetwelk de beginselen der Nederlandsche taal, het rekenen en de eerste oefeningen van het handteekenen omvat. Het aantal leerlingen der school te Batavia is in het tienjarig tijdvak 1905—1914 meer dan verdubbeld en bedroeg bij het einde van 1915 448. In datzelfde tijdvak steeg het aantal Inlandsche en Chineesche leerlingen resp. van 5 tot 106 (waaronder 96 bouwkundigen) en van 4 tot 26 (waaronder 20 werktuigkundigen). Eind 1917 werden de 3 technische scholen bezocht door 986 leerlingen, waarvan 60.7 % bouwkundigen en 1.1 % (11) mijnbouwkundigen. Daaronder waren 255 Inlanders en 71 Chineezen.

Naar gelang van de gegoedheid der verzorgers en het aantal kinderen uit eenzelfde gezin varieert het schoolgeld van ƒ 10 tot ƒ 2.50 's maands. In dezelfde gevallen en onder gelijke voorwaarden als bij de Hoogere Burgerscholen kunnen leerlingen kosteloos toegelaten worden. Voorts zijn voor gratis-leerlingen, wier ouders buiten de plaatsen van vestiging der scholen wonen, beurzen van ƒ 40 's maands beschikbaar. Ook door particuliere instellingen, zooals b.v. de Billiton-Maatschappij, worden jaarlijks eenige leerlingen in het genot van beurzen gesteld.

Onder de 61 leerkrachten, die eind 1915 aan de beide scholen werkzaam waren, bevonden zich 12 ingenieurs, 24 bezitters van een akte voor middelbaar- en 3 van een voor lager onderwijs, zoomede 3 gewezen officieren, terwijl de overigen belast waren met het practisch onderricht, waarvoor geen wettelijke bevoegdheid vereischt is.

Het algemeene toezicht wordt uitgeoefend door den inspecteur van het Middelbaar Onderwijs, terwijl voorts voor iedere school een commissie van toezicht is ingesteld, waarin o. m. hoofdingenieurs zitting hebben.

§ 13. *Ambachtsleergang te Batavia.* De oprichting van dezen leergang in 1903, in de plaats gekomen van de in 1886 op initiatief van de loge „De ster in het Oosten" in het leven geroepen ambachtsschool, behoorde tot de maatregelen, door de Regeering genomen ter bestrijding van het pauperisme onder de Europeanen. Onbemiddelde jongelieden kunnen aan deze instelling — de eenige, die tot voor kort voor niet-Europeanen in het geheel niet toegankelijk was — opgeleid worden tot goede ambachtslieden. De cursus bestaat uit twee 3-jarige afdeelingen, een voor metaal- en een voor houtbewerking. Voor toelating is geen vereischte volledig lager onderwijs te hebben genoten; voldoende is het dat de candidaat het onderwijs van de 5e klasse eener Europeesche lagere, Holl. Chineesche of Holl. Inl. school met vrucht gevolgd heeft, mits dit op het tijdstip der aanmelding niet langer geleden is dan 4 maanden. Aan onvermogende leerlingen kunnen studiebeurzen van ƒ 40 's maands worden verleend. Eind 1917 bedroeg het aantal leerlingen 108, en waren aan den cursus behalve het hoofd 7 leerkrachten werkzaam. Het algemeen toezicht berust bij den Inspecteur van het middelbaar onderwijs, terwijl voorts een Commissie van Toezicht is ingesteld.

§ 14. *De Cultuurschool.* In haar tegenwoordigen vorm bestaat deze te Soekaboemi gelegen inrichting, die opleiding geeft voor de lagere betrekkingen bij den bosch- en landbouw, sedert 1912. In 1914 werd zij van Buitenzorg overgebracht naar het hooger gelegen Soekaboemi. De oprichting van de school ging gepaard met opheffing van de sinds 1903 te Buitenzorg bestaande opleidingscursussen voor tuin- en landbouw, die in het leven waren geroepen met het doel om ter bestrijding van het pauperisme minvermogende Europeanen in de gelegenheid te stellen zich te bekwamen voor den kleinen land- en tuinbouw. De cursussen waren dan ook hoofdzakelijk op practische vorming gericht. Zij beantwoordden echter niet aan het doel. Een reorganisatie in 1907, waarbij de cursussen werden samengesmolten en de school tevens dienstbaar werd gemaakt aan de opleiding van personeel voor het boschwezen, bracht eenige verbetering. De groote behoefte aan bedoeld personeel en de stijgende vraag naar employés voor landelijke ondernemingen maakten in 1912 een algeheele reorganisatie noodig, welke voornamelijk erop gericht was de capaciteit der school te vergrooten, doch ook een verandering van het leerplan meebracht. De opleiding aan de Cultuurschool is 3-jarig en beantwoordt zooveel mogelijk aan de eischen der practijk van den bosch- en landbouw op Java. Het derde studiejaar is in twee afdeelingen, een boschbouwkundige en een landbouwkundige, gesplitst. Aan de inrichting is een groot complex (25 H.A.) van gronden verbonden voor het practisch onderwijs. Voor toelating komen, zonder onderscheid van landaard, in aanmerking jongelieden, die een Europeesche lagere school met vrucht geheel hebben doorloopen of langs anderen weg een gelijke mate van kennis en ontwikkeling hebben verworven. Voor abituriënten van de Hollandsch-Inlandsche scholen is een voorbereidende afdeeling aan de school verbonden, waar zij geschikt gemaakt worden om het onderwijs in de boschbouwkundige afdeeling te kunnen volgen. Het schoolgeld bedraagt naar gelang van gegoedheid der verzorgers ƒ 2.50 tot ƒ 5 voor het eerste, en ƒ 1.50 tot ƒ 3.50 voor elk volgend kind uit eenzelfde gezin. Zoo noodig geschiedt de toelating kosteloos, terwijl voor gratis-leerlingen, wier verzorgers elders woonachtig zijn, en voor hen, die zich verbinden tot indiensttreding bij het Boschwezen, beurzen van ƒ 25 's maands beschikbaar zijn. Bij het begin van den cursus 1914/15 bedroeg het aantal leerlingen 141 en waren behalve het hoofd 7 onderwijzers aan de school

werkzaam. De onverwacht groote toeloop van leerlingen, wier aantal thans reeds ver over de 200 bedraagt, deed besluiten om in 1919 een tweede dergelijke school te Malang te openen. Bij voldoende deelneming zal daaraan een vierde leerjaar verbonden worden, in het bijzonder bestemd voor hen, die zich wenschen te bekwamen voor leider van kleine landbouwbedrijven.

De cultuurschool ressorteert onder het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, terwijl het toezicht berust bij een commissie, waarvan de chef van den dienst van het Boschwezen ambtshalve lid is, terwijl van de overige leden drie benoemd worden uit een gemeenschappelijke voordracht van de besturen van het Nederlandsch-Indisch landbouwsyndicaat en het algemeen syndicaat van suikerfabrikanten.

B. Vakonderwijs, niet rechtstreeks aansluitend bij het gewoon lager onderwijs.

§ 15. Het middelbaar vakonderwijs — met welke uitdrukking het algemeen karakter van de thans te behandelen soorten van opleiding het best aangeduid schijnt — behoort mede tot die deelen van het onderwijsstelsel, die sedert het begin dezer eeuw en vooral in de laatste jaren een, in vergelijking met vroegere periodes, belangrijke uitbreiding en verbetering hebben ondergaan. Het is nog niet langer dan 15 jaren geleden, dat op dit gebied — de kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers buiten beschouwing gelaten — niets anders bestond dan eenige opleidingscholen voor Inlandsche ambtenaren en de „Dokter-djawa school". In genoemd tijdvak verdubbelde het aantal evengenoemde opleidingsscholen, die bovendien aanmerkelijk verbeterd werden, en kwamen de cursussen voor handel en scheepvaart, de opleidingsschool voor Inlandsche rechtskundigen, een tweede artsenschool, de middelbare landbouwschool en de Indische veeartsenschool tot stand. Zoover het in verband met den aard der opleiding mogelijk was, werden de genoemde inrichtingen voor alle landaarden toegankelijk gesteld. Bij de vaststelling van aantal en capaciteit der vakscholen is altijd zorgvuldig rekening gehouden met de gebleken behoefte (vooral van 's Lands dienst) aan in bepaalde richtingen opgeleide werkkrachten. Men heeft vóór alles inzonderheid de Inlandsche maatschappij willen behoeden voor de aankweeking van „geleerd proletariaat", een klasse van lieden, die geen bestaan kunnen vinden, evenredig aan de door hen genoten opleiding, en dientengevolge vaak ontevreden en zelfs gevaarlijke elementen worden. Met uitzondering van de bestuursschool, die een van de andere vakscholen geheel afwijkend type vertoont, verschaffen al deze inrichtingen tot dusver zelve het voorbereidend onderwijs, dat haar leerlingen — voor zoover zij het niet reeds elders genoten — in aansluiting bij het lager onderwijs op Nederlandschen grondslag noodig hebben om tot de vakstudie toegelaten te kunnen worden.

§ 16. *De opleidingsschool voor Inlandsche rechtskundigen.* De in 1909 te Batavia opgerichte rechtsschool heeft denzelfden oorsprong als de Koninklijke verklaring van 1905 opgenomen in Bijbl. no. 6395, „dat geen Inlander, die aan de wettelijke vereischten voor het bekleeden van eenig rechterlijk ambt voldoet, van dat ambt zal worden uitgesloten, omdat hij Inlander is", nl. een door den toenmaligen regent van Sérang tot de regeering gericht verzoek om inlichtingen omtrent de vooruitzichten, welke zijn jongere broeder, indien hij dien in Nederland in de rechten liet studeeren, bij de Indische rechterlijke macht zou hebben. De overweging van dit verzoek bracht de Regeering tot de overtuiging, dat er geen goede reden bestond om den toestand, dat Inlanders bij de rechtspleging over landgenooten geen functiën konden vervullen waarvoor juridische opleiding noodig is, langer te handhaven. Hier was integendeel juist een gebied, waarop het niet alleen mogelijk was, maar ook een daad van wijs beleid scheen, eervolle ambten — ook die, welke tot dusver alleen door Nederlandsche rechtsgeleerden bekleed werden, zooals de betrekkingen van voorzitter en ondervoorzitter van een landraad — voor de „aristoi" der Inlandsche bevolking toegankelijk te maken. Bovendien mocht verwacht worden, dat een behoorlijk opgeleid Inlandsch jurist in menig opzicht, vooral door zijn meerdere kennis van taal, volk, verhoudingen en toestanden, voor de Inlandsche rechtspleging beter geschikt zou zijn dan zijn Nederlandsche collega. Een bijkomend voordeel van de opleiding van Inlandsche rechtskundigen was ten slotte, dat daardoor op betrekkelijk weinig kostbare wijze voorzien zou kunnen worden in het steeds nijpender wordend gebrek aan rechterlijke ambtenaren. De aan de Inlandsche rechtskundigen toegedachte vooruitzichten werden helaas niet reeds vóór de opening der rechtsschool in een duidelijke regeling neergelegd, vermoedelijk wel de voornaamste reden waarom de bloei der school in de eerste jaren beneden de verwachting bleef. De betrekkingen, voor de Inl. rechtskundigen bij de landraden weggelegd, zijn die van ambtenaar ter beschikking, adjunct-griffier, griffier, lid, ondervoorzitter en voorzitter op bezoldigingen wisselende van *f* 100 tot *f* 500 per maand.

De rechtsschool is verdeeld in twee afdeelingen, een voorbereidende en een rechtskundige, elke met een leergang van 3 jaren. Het voorbereidend onderwijs is het best te vergelijken met M. U. L. O. De eenigszins beperkte vooropleiding levert in den grond der zaak het voornaamste punt van onderscheid op tusschen het vakonderwijs aan de rechtsschool, dat dientengevolge een min of meer schoolsch karakter moet blijven dragen, en het juridisch onderwijs, zooals dat aan de Nederlandsche hoogescholen gegeven wordt. De aan de rechtsschool verwerkte leerstof zelve is niet belangrijk minder uitgebreid dan hetgeen in Nederland voor het doctoraal examen in de rechten geëischt wordt; het verschil betreft voornamelijk de geschiedenis van verschillende instituten en de vergelijking met buitenlandsche wetgevingen. Het onderwijs houdt, voor zoover de vakken zich daartoe leenen, zooveel mogelijk voeling met de practijk. Het was o. a. ter bevordering van dit doel, dat in 1914 een opzettelijk onderzoek ingesteld werd naar de prestaties der gediplomeerden, destijds 7 in getal, in de betrekkingen waarin zij werkzaam waren. De uitkomsten van dat onderzoek gaven ruimschoots reden tot vertrouwen in de toekomst der school. Het eindexamen is openbaar en wordt afgenomen door een commissie, waarin, behalve de rechtskundige leeraren, o. a. eenige leden der Europeesche rechterlijke macht zitting hebben.

Aangezien de Inlandsche rechtskundigen zooveel mogelijk werkzaam gesteld worden in de

streek waaruit zij afkomstig zijn, en ten tijde van de oprichting der school in de Buitenbezittingen slechts op enkele plaatsen rechtsgeleerden bij de Inlandsche rechtspraak werkzaam waren, werd de school aanvankelijk alleen voor jongelieden van Java en Madoera opengesteld. In 1915 kwam hierin verandering en werden eenige leerlingen uit de Buitenbezittingen aangenomen, in verband waarmede de capaciteit der school, eerst berekend op 72 leerlingen, uitbreiding onderging. Voor toelating tot de eerste klasse der voorbereidende afdeeling is vereischt dat de candidaat een openbare Europeesche lagere school met vrucht doorloopen heeft. Zij, die ander onderwijs genoten hebben, worden zoo noodig aan een toelatingsexamen onderworpen, wat altijd geschiedt met niet aan de voorbereidende afdeeling opgeleide candidaten voor de rechtskundige afdeeling. Bij de beslissing omtrent de toelating wordt mede gelet op hetgeen omtrent de karaktereigenschappen van den candidaat bekend is, terwijl ook zijn afkomst in aanmerking genomen wordt. Het is intusschen niet mogelijk gebleken het oorspronkelijk plan, alleen jongelieden van aanzienlijke geboorte toe te laten, streng uit te voeren. De leerlingen zijn gehuisvest in een internaat, voor zoover zij niet inwonen bij een daarvoor geschikt geoordeelde Europeesche familie, wat in de practijk weinig of niet voorkomt. Tot hun vorming, ook buiten de lessen, wordt door omgang met hun docenten veel bijgedragen. In 1917 telde de school 70 leerlingen. Sedert hare oprichting slaagden 30 leerlingen in het eindexamen. Naar gelang van de gegoedheid der ouders betalen interne leerlingen ƒ 25.— tot ƒ 50.— 's maands, externe ƒ 7.50 tot ƒ 10.— 's maands kost- en schoolgeld. In bijzondere gevallen kan echter verlaging of zelfs vrijstelling van kost- en schoolgeld toegestaan worden.

In de rechtskundige afdeeling wordt les gegeven door 3 leeraren, doctoren in de rechtswetenschap, en een onderwijzer van de voorbereidende afdeeling (voor Nederlandsch), terwijl het onderwijs in volksrecht en Maleisch opgedragen is aan deskundigen, die niet vast aan de inrichting verbonden zijn. Een der rechtskundige leeraren is directeur, een andere adjunct-directeur der school. In de voorbereidende afdeeling zijn, behalve het hoofd dier afdeeling, 3 onderwijzers werkzaam. Het toezicht wordt uitgeoefend door een Commissie van Toezicht van 5 leden. Het deskundig toezicht op de voorbereidende afdeeling berust bij den Inspecteur van het M. U. L. O.

§ 17. *De Bestuursschool.* Deze school werd in 1914 te Batavia opgericht met een tweeledig doel: *a.* opleiding voor de betrekking van hulpgezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur; *b.* hoogere vorming van reeds in dienst zijnde Inlandsche ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur op Java en Madoera, inzonderheid om hen voor hun taak in hoogere rangen verder te bekwamen. Zoo noodig kunnen ook Inlandsche ambtenaren bij andere diensttakken tot de school toegelaten worden.

Het onderwijs wordt voor beide categorieën van leerlingen in een 2-jarigen leergang gegeven en is zooveel mogelijk ingericht naar de behoeften der practijk. Het onderwijs omvat voor de aanstaande hulpgezaghebbers zeven vakken, t. w. Maleisch, Indisch staats- straf- en burgerlijk recht, burgerlijke- en waterbouwkunde, land- en volkenkunde, en geschiedenis, gezondheidsleer en ziekenbehandeling.

Aan de Inlandsche ambtenaren wordt, zooveel mogelijk in den vorm van elkander afwisselende reeksen van voordrachten en practische oefeningen, onderricht gegeven in Nederlandsch, Engelsch, eenige onderdeelen van het staats-, administratief- en strafrecht en van de staathuishoudkunde, landbouwkunde, constructie van gebouwen en waterwerken en aanleg van wegen, benevens gezondheidsleer en ziekenbehandeling.

Om voor opleiding tot hulpgezaghebber in aanmerking te komen wordt vereischt het bezit van het einddiploma eener H. B. S. met 5-jarigen cursus of van een getuigschrift, dat een ongeveer gelijke mate van kennis en ontwikkeling waarborgt. De aanwijzing van candidaat-gezaghebbers — aldus is de titel van hen, die tot den desbetreffenden cursus van de bestuursschool toegelaten zijn — geschiedt in Nederland door den Minister van Koloniën, in Indië door den Gouverneur-Generaal, op voordracht van een commissie (z.g. schiftingscommissie), die, evenals zulks geschiedt voor de aanwijzing van candidaat-ambtenaren voor den administratieven dienst, een onderzoek instelt naar de algemeene ontwikkeling en persoonlijke hoedanigheden der adspiranten. De candidaat-gezaghebbers genieten als zoodanig reeds een bezoldiging van ƒ 150 's maands. De aanwijzing van Inlandsche ambtenaren voor de bestuursschool geschiedt door den directeur van Binnenlandsch Bestuur. Zij blijven in het genot hunner activiteitsinkomsten, die, indien ze minder dan ƒ 200 's maands bedragen, door een toelage tot dat bedrag verhoogd worden. Een voor de school ingestelde Commissie van Toezicht verleent den studeerenden den steun en de voorlichting, welke zij, ook in materieel opzicht behoeven en houdt voorts algemeen toezicht op hun studie en levenswijze. Een examen aan het eind van den cursus wordt alleen afgenomen van de candidaat-gezaghebbers. Ten aanzien van de Inlandsche studeerenden wordt volstaan met de periodieke indiening van een verslag aan den Directeur van Binnenlandsch Bestuur omtrent alles wat van invloed kan zijn op de beoordeeling van hun geschiktheid voor de hoogere rangen bij het Binnenlandsch Bestuur. In 1916 werd de school bezocht door 24 Inl. ambtenaren en 26 candidaat-gezaghebbers. In het in 1917 voor de eerste maal afgenomen examen voor hulpgezaghebber slaagden 12 van de 21 candidaten.

Aan het hoofd der school staat een directeur, tot welk ambt bij voorkeur benoemd wordt een met de bestuurspraktijk vertrouwd persoon, die aan ruime ervaring theoretische kennis paart. Het overige personeel bestaat uit een jurist voor het onderwijs in de rechtswetenschap en leeraren voor sommige vakken, terwijl het onderwijs in andere vakken is opgedragen aan daartoe bevoegde personen, die daarvoor een toelage genieten.

§ 18. *Opleidingsscholen voor Inlandsche ambtenaren.* Het doel dezer scholen is zonen van Inlandsche hoofden en van andere aanzienlijke Inlanders op te leiden voor ambtelijke betrekkingen, in het bijzonder bij den bestuursdienst.

Java. In haar uitgebreidsten vorm worden de opleidingscholen, ten getale van 6, alleen aange-

troffen op Java, nl. te Sérang, Bandoeng, Magélang, Madioen, Blitar en Probolinggo. Elke van deze inrichtingen heeft een eigen ressort, een groep van gewesten waaruit leerlingen worden toegelaten. De scholen te Bandoeng, Magélang en Probolinggo zijn voortgekomen uit de in 1879 en 1880 aldaar opgerichte „Hoofdenscholen" en hebben eerst later — die te Magélang in 1893 — het karakter van inrichtingen voor vakonderwijs gekregen. Sedert haar reorganisatie in 1908 bestaan zij, evenals de in 1910 te Sérang Madioen en Blitar geopende scholen, uit drie afdeelingen: de voorbereidende, de eerste en de tweede afdeeling, resp. 2, 3 en 2 jaarklassen tellende. De laagste klasse der voorbereidende afdeeling sluit aan bij de 5e klasse der Europeesche lagere, en bij de 6e klasse der Hollandsch Inlandsche school. Het onderwijs in de eerste afdeeling, waarvan de laagste klasse — behoudens de vereischte kennis van de landstaal — mede aansluit bij de 7e klasse der Europeesche lagere school, draagt eenigszins het karakter van M. U. L. O., met dien verstande dat het geen vreemde talen omvat. Het eigenlijk vakonderricht begint in de tweede afdeeling, waar o. a. eenvoudig rechtskundig onderwijs gegeven wordt. Bij de onderwijs-reorganisatie van 1914, die aansluiting bracht tusschen de Hollandsch-Inlandsche en de M. U. L. O.-scholen, bestond de verwachting, dat de voorbereidende en de eerste afdeeling der opleidingscholen op den duur zouden kunnen vervallen en dat aan nadere propaedeuse voor adspirant-Inlandsche ambtenaren, die het einddiploma der M. U. L. O.-school bezitten, geen behoefte zou bestaan .Inmiddels is evenwel een hervorming van de opleiding van Inlandsche ambtenaren aan de orde gekomen, die nog niet in zoodanig stadium verkeert, dat omtrent de toekomstige inrichting van de onderhavige studie iets met zekerheid kan gezegd worden. De gediplomeerden der opleidingsscholen zijn dadelijk benoembaar tot candidaat-Inlandsch ambtenaar op een bezoldiging van ƒ 50 ' maands. In die hoedanigheid worden zij eerst belast met de vervulling van lagere bestuursfuncties, zooals schrijver van de regenten (mantri-kaboepatèn) en de districts- en onderdistrictshoofden, waarna de eigenlijke bestuursbetrekkingen, te beginnen met die van onderdistrictshoofd (assistent-wédánâ) voor hen openstaan.

Buitenbezittingen. De instellingen tot opleiding van Inlandsche ambtenaren in de Buitenbezittingen staan niet op even hoog peil als die op Java. Bij § 10 is reeds melding gemaakt van de onlangs in een M. U. L. O.-school veranderde „Tondanosche Hoofdenschool", die in 1879 werd opgericht, nadat een vroeger ter plaatse bestaan hebbende gelijksoortige school in 1872 was opgeheven. Bepaalde vakopleiding ontvangen de aanstaande Inlandsche ambtenaren aan de M. U. L. O.-school te Tondano niet. Voorts bestaat sinds 1910 te Makasser een opleidingsschool voor Inlandsche ambtenaren, gecombineerd met een kweekschool voor Inlandsche onderwijzers (zie hierover ook § 42), terwijl eindelijk sedert 1908 aan de kweekschool te Fort de Kock jaarlijks eenige voor ambtelijke functies bestemde Atjèhsche jongelieden in opleiding zijn genomen. Als een gevolg van de onderzoekingen van het lid van den Raad van Indië Liefrinck naar den druk van de belastingen en heerendiensten in verschillende gewesten op Sumatra, welke een groote behoefte aan behoorlijk opgeleide Inl. ambtenaren en hoofden in die gewesten aan het licht bracht, is besloten om te Fort de Kock een opleidingsschool volgens het Java-type op te richten. Inlanders uit de Buitenbezittingen kunnen intusschen ook aan de scholen op Java een ambtenaarsopleiding ontvangen.

Het leerprogram der eerste afdeeling bestaat o. a. uit: Nederlandsch, Maleisch, de landstaal (of talen), aardrijkskunde, geschiedenis van Ned.-Indië, kennis der natuur, wiskunde en handteekenen. In de tweede afdeeling wordt het onderwijs in de vakken der eerste afdeeling, met uitzondering van de Inlandsche talen, voortgezet en verder los gegeven in de beginselen der rechtswetenschap, staats- en administratief recht van Ned.-Indië, de beginselen der staathuishoudkunde in haar toepassing op Ned.-Indië, landmeten en waterpassen, lijn- en kaartteekenen en de beginselen der landbouw- en landhuishoudkunde. Aan de school te Makasser ontvangen de adspirantambtenaren onderwijs in Nederlandsch, Maleisch, Boegineesch, Makassaarsch, aardrijkskunde, geschiedenis, rekenkunde, kennis der natuur, de beginselen der landbouwkunde, handteekenen, schoonschrijven en de beginselen der landmeetkunde.

Alleen mannelijke Inlandsche leerlingen worden tot de scholen toegelaten. Aan den eisch „aanzienlijke afkomst", kan in de practijk niet steeds de hand gehouden worden, wat grootendeels toe te schrijven is aan het feit, dat andere studierichtingen betere vooruitzichten bieden, althans in de aanvangsbetrekkingen. De toelating, waarvoor geen examen geëischt wordt, geschiedt door den Directeur van Onderwijs en Eeredienst, op voordracht van de Hoofden van gewestelijk bestuur. Tot de school te Makasser worden leerlingen toegelaten op aanwijzing van den betrokken inspecteur van het Inlandsch onderwijs of ingevolge een examen. Kennis van het Nederlandsch is daartoe geen vereischte. Aan alle opleidingsscholen is een internaat verbonden. Schoolgeld (m. i. v. kostgeld) wordt geheven naarmate van de gegoedheid van de verzorgers. Het varieert van ƒ 10 tot ƒ 1 'smaands. Leerlingen van goeden aanleg, wier verzorgers minder dan ƒ 150 ' maands inkomen hebben, kunnen kosteloos onderwijs en huisvesting genieten. Terwijl de scholen op Java ieder capaciteit voor 140 leerlingen hebben, bedroeg het aantal op ult. 1917 te Sérang 127, te Bandoeng 140, te Magélang 140, te Madioen 130, te Blitar 140 en te Probolinggo 134, dus samen 811. Aan de school te Makasser waren eind 1917 62 adspirantambtenaren in opleiding.

Aan elke der scholen op Java zijn, behalve een leeraar in de rechtswetenschap en aanverwante vakken (doctor in de rechtswetenschap), 6 Europeesche onderwijzers — van wie één directeur der school is — en 2 of 3 Inlandsche onderwijzers werkzaam, de laatsten speciaal voor Inlandsche talen en handteekenen. De formatie van het personeel te Makasser telt 1 Europeesch onderwijzer minder, terwijl er geen rechtskundig leeraar werkzaam is. Op de scholen wordt toezicht uitgeoefend door de inspectie van het Inlandsch onderwijs en de Inlandsche schoolcommissies.

§ 19. *Scholen tot opleiding van Indische artsen.*

Van de beide medische scholen, de school tot opleiding van Indische artsen (S. T. O. V. I. A.) te Batavia en de Nederlandsch-Indische artsenschool (N. I. A. S.) te Soerabaja, bestaat de laatste eerst sinds 1913. De S. T. O. V. I. A. heeft zich ontwikkeld uit de „Dokter-Djawaschool", die in 1851 met 13 leerlingen geopend werd en waarvan het oorspronkelijk doel was goede vaccinateurs te vormen. Al spoedig werd gestreefd naar een meer wetenschappelijke opleiding, die evenwel weinig resultaten opleverde, daar het niet mogelijk was in den 2-, later 3-jarigen cursus, met het Maleisch als voertaal, den leerlingen meer dan oppervlakkige en spoedig vergeten dictatengeleerdheid bij te brengen. De meeste „dokters-djawa" werden dan ook vaccinateur. In 1875 kwam een reorganisatie tot stand, welke aan de school een voorbereidende afdeeling toevoegde, waaraan gedurende 2, zoo noodig 3 jaren, o. a. Nederlandsch onderwezen werd, en de vakstudie op 5 jaren bracht. Doordat in latere jaren alleen leerlingen werden aangenomen, die Europeesch lager onderwijs hadden genoten en dus beter voorbereid waren, kon de voorbereidende afdeeling in 1890 tot twee jaren worden ingekrompen Een belangrijke reorganisatie der school, waarbij haar wetenschappelijk peil aanmerkelijk werd verhoogd, greep plaats in 1900/'02, tegelijk met een vergrooting van de capaciteit door de opvoering van het maximumaantal leerlingen van 100 tot 200. De voorbereidende afdeeling werd wederom op drie jaar gebracht, een toelatingsexamen ingevoerd, dat alleen voor leerlingen, afkomstig van Europeesche lagere scholen, toegankelijk werd gesteld, en de studie aan de eigenlijke vakafdeeling tot 6 jaren verlengd. In verband hiermede werd de naam der school veranderd in „school tot opleiding van Inlandsche artsen". De opvoering van het onderwijspeil door deze reorganisatie maakte het mogelijk aan de bezitters van het eind-diploma der school belangrijke faciliteiten te verleenen voor de arts-studie aan de Nederlandsche universiteiten. Krachtens een in 1904 in de Artsen-wet aangebrachte wijziging geeft dat diploma rechtstreeks toegang tot het theoretisch arts-examen, zoodat de Inlandsche artsen van het eerste en tweede natuurkundig examen zijn vrijgesteld. Van deze gelegenheid om den Nederlandschen arts-titel te verwerven wordt door Inlandsche artsen druk gebruik gemaakt. In den laatsen tijd is tot een nieuwe verlenging van den studietijd besloten, aangezien bij de steeds hoogere eischen, die aan het onderwijs gesteld worden, de voorbereidende opleiding van drie jaar onvoldoende bleek om daarop dadelijk het eigenlijke vakonderwijs te doen aansluiten. Een speciale propaedeuse van één jaar tusschen de voorbereidende afdeeling en de geneeskundige afdeeling bleek daarom noodig, zoodat de totale studietijd thans 10 jaar bedraagt, waarvan de eerste jaren (de voorbereidende afdeeling) eigenlijk tot het middelbaar onderwijs of M. U. L. O. gerekend kunnen worden. De vervanging van deze voorbereidende afdeeling door de gewone M. U. L. O.-scholen, zoodra deze daartoe geschikt zullen zijn, ligt in de bedoeling. Met het oog daarop draagt de aan de nieuwe artsenschool te Soerabaja verbonden voorbereidende afdeeling een tijdelijk karakter.

Deze school dankt haar oprichting in de eerste plaats aan de stijgende behoefte aan geneeskundigen in Indië, zoowel voor den burgerlijken geneeskundigen dienst van het Gouvernement, als voor particuliere landbouw- en nijverheidsondernemingen. De oprichting van een tweede artsenschool bood tevens gelegenheid om uitvoering te geven aan het lang gekoesterd voornemen om de studie voor Inlandsch arts ook voor de andere bevolkings-groepen (Europeanen en Chineezen) en voor vrouwen open te stellen en ook leerlingen zonder dienstverband toe te laten. Zoolang toch de S.T.O.V.I.A. de eenige opleidingsinrichting voor artsen vormde, kon aan de verwezenlijking van dit desideratum niet gedacht worden, omdat de capaciteit der school ten volle in beslag genomen werd door de opleiding van geneeskundigen voor den Gouvernementsdienst. De vooruitzichten van de Inlandsche artsen in Gouvernementsdienst zijn een aanvangsbezoldiging van ƒ 150 's maands opklimmende met periodieke verhoogingen tot ƒ 450 's maands na 25 jaar dienst.

Het onderwijs in de voorbereidende afdeeling omvat uitsluitend vakken van meer uitgebreid lager onderwijs, waarbij inzonderheid aan Nederlandsch en wiskunde een groote plaats is ingeruimd. In de zesjarige geneeskundige afdeeling worden onderwezen: Nederlandsch, Duitsch (bestemd om naar de voorbereidende afdeeling te worden overgebracht), wiskunde, schei- en natuurkunde, plant- en dierkunde, en verder uitsluitend medische vakken. Het militair hospitaal te Weltevreden leverde tot dusver in hoofdzaak het klinisch materiaal voor het onderwijs aan de S.T.O.V.I.A. en gaf tevens de noodige gelegenheid voor de practische oefening van de leerlingen. Hierin zal verandering komen zoodra het nieuwe in aanbouw zijnd Inlandsch ziekenhuis in gebruik kan worden gesteld. De school zal dan in een aan die inrichting verbonden nieuw gebouw worden ondergebracht.

Voor toelating tot de voorbereidende afdeeling komen in aanmerking jongelieden zonder onderscheid van landaard of sekse, die de 6de of 7de klasse eener Europeesche lagere school hebben doorloopen, door het schoolhoofd geschikt geacht worden voor verdere studie en geslaagd zijn in het toelatingsexamen, dat over de vakken Nederlandsch en rekenen loopt. De eischen van dit toelatingsexamen zijn zoo hoog gesteld, dat in hoofdzaak alleen jongelieden, die de hoogste (7de) klasse eener Europeesche lagere school met vrucht hebben doorloopen, kans van slagen hebben. De candidaten moeten voorts den leeftijd van 12 jaar hebben bereikt en mogen niet ouder dan 16 zijn .Ook tot de geneeskundige afdeeling is toelating door het afleggen van een examen mogelijk voor hen, die de voorbereidende afdeeling niet gevolgd hebben. Van dit examen zijn vrijgesteld candidaten, die de derde klasse eener hoogere burgerschool met succes hebben doorloopen. De leeftijdsgrenzen voor rechtstreeksche toelating tot de geneeskundige afdeeling liggen tusschen het 16de en 21ste jaar. Een internaat is alleen aan de school te Batavia verbonden. Leerlingen, die zich verbinden na volbrachte studie het Land gedurende ten minste 10 jaar, of bij langere opleiding dan 9 jaar evenveel langer, te dienen, genieten behalve kosteloos onderwijs en leermiddelen, vrije huisvesting in het internaat (te Soerabaja, waar de leerlingen zelf voor huisvesting moeten zor-

gen, een maandelijksche toelage) en bovendien toelagen van ƒ 15.— tot ƒ 20.— 's maands voor voeding en kleeding. Bij verbreking van het dienstverband anders dan wegens ziels- of lichaamsgebreken is een bedrag van ƒ 5300.— aan het Gouvernement verschuldigd. Van leerlingen zonder dienstverband kan een schoolgeld van ƒ 10.— 's maands geheven worden. Gedurende de geheele opleiding heeft een voortdurende strenge selectie van de leerlingen plaats. Leerlingen, die gebrek aan aanleg toonen en voor bevordering niet geschikt worden geacht, worden van de school verwijderd. De duur der opleiding mag aan de voorbereidende afdeeling vier jaren niet overschrijden en in de beide afdeelingen te zamen 12 jaar niet te boven gaan. De S.T.O.V.I.A. wordt hoofdzakelijk door dienstverbandleerlingen bezocht. Onder de 176 leerlingen (wo. 2 Europeanen) gedurende den cursus 1915—1916 waren slechts vier (w.o. twee meisjes) zonder acte van verband. De N. I. A. S. telde in het derde jaar van haar bestaan 59 leerlingen (16 Europeanen, 29 Inlanders en 14 Chineezen), w.o. 5 meisjes. De leerlingen, die in het eindexamen geslaagd zijn, ontvangen een diploma als Indisch arts, hetwelk hun de bevoegdheid verleent tot het uitoefenen van de genees-, heel- en verloskundige practijk in geheel Nederlandsch-Indië. In de jaren 1901 tot en met 1916 werd dat diploma in het geheel aan 149 personen uitgereikt.

Aan het hoofd der artsen-school staat een Directeur, die bijgestaan wordt door een leeraar-onderdirecteur en een verderen staf van leeraren, onderwijzers en assistenten. Tot voor kort werd voor het geven van onderwijs in de medische vakken aan de S. T. O. V. I. A. hoofdzakelijk gebruikt gemaakt van de diensten van de aan het Militair hospitaal verbonden officieren van gezondheid. Daar deze geneesheeren in verband met hun andere bezigheden niet al hun tijd en werkkracht aan de school konden besteden, was deze regeling niet in het belang van het onderwijs, zoodat besloten werd geleidelijk vaste medische leeraren hunne plaatsen te doen innemen.

Het oppertoezicht op de school, die onder het Departement van Onderwijs en Eeredienst ressorteert, berust bij den Chef van den burgerlijken geneeskundigen dienst. In het bestuur der school doet de Directeur zich bij de behandeling van belangrijke aangelegenheden voorlichten door een Raad van Bestuur, samengesteld uit de leeraren der school en den hoofdonderwijzer der voorbereidende afdeeling. Het toezicht op deze afdeeling wordt door den Inspecteur van het M. U. L. O. uitgeoefend.

§ 20. *De Middelbare Landbouwschool.* Deze te Buitenzorg gevestigde inrichting dagteekent van 1913, in welk jaar de aldaar in 1903 opgerichte Landbouwschool van eenvoudiger type opgeheven werd. Naast haar algemeene bestemming als vakschool voor de vorming van landen boschbouwkundigen, heeft de Middelbare Landbouwschool in het bijzonder tot doel de opleiding van Inlandsche jongelieden voor drie verschillende betrekkingen in 's Lands dienst, n.l. die van (adspirant-) Inlandsch landbouwleeraar, (leerling-) Inlandsch ambtenaar bij het Volkscredietwezen en (leerling-) adjunct-houtvester bij het Boschwezen, waaraan bezoldigingen verbonden zijn van ƒ 75 tot ƒ 250 's maands.

De vakstudie aan de Middelbare Landbouwschool is driejarig en sluit o.a. aan bij het M. U. L. O. In afwachting van een voldoende aflevering van candidaten door de M. U. L. O.-scholen, zooals die in 1914 zijn georganiseerd, is aan de school een voorbereidende cursus verbonden, die aansluit bij de 7de klasse der Europeesche lagere scholen en tevens dient voor toevoer van leerlingen tot de hierna te bespreken veeartsenschool.

Het leerplan omvat een aantal op land- en boschbouw betrekking hebbende vakken. Verder worden de leerlingen geregeld geoefend in de praktijk van den landbouw, waarbij met de gekozen studierichting rekening gehouden wordt.

Hoewel ook voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen toegankelijk, wordt de school tot dusver alleen door Inlandsche jongelieden bezocht. Eind 1916 bedroeg hun aantal 38, terwijl in de medio 1914 met één klasse begonnen voorbereidende afdeeling 58 leerlingen geplaatst waren. De tijdelijke voorbereidende cursus en de M. U. L. O.-school zijn niet de eenige wegen om tot de Middelbare Landbouwschool toegelaten te worden. Zonder examen worden ook aangenomen zij, die de tweede afdeeling eener opleidingsschool voor Inlandsche ambtenaren met vrucht doorloopen hebben en zij, die in het bezit zijn van het einddiploma eener kweekschool van Inlandsche onderwijzers, waar het Nederlandsch voertaal is, van het eind-diploma eener H. B. S. met 3-jarigen cursus of van het bewijs van overgang naar de 4de klasse eener 5-jarige H. B. S.; eindelijk hebben ook toegang zij, die blijken aan gelijksoortige eischen van ontwikkeling te voldoen. Een internaat is aan de school niet verbonden. De leerlingen staan intusschen ook buiten de school onder het toezicht van Directeur en leeraren. De voor 's Lands dienst bestemde leerlingen genieten toelagen van ƒ 35 tot ƒ 45 per maand voor levensonderhoud. Zij verbinden zich na volbrachte studie het Land minstens 5 jaar te dienen. Van de leerlingen, die niet onder dienstverband staan, wordt een schoolgeld geheven van ƒ 5 tot ƒ 10 's maands. Onvermogenden kunnen hiervan worden vrijgesteld.

Terwijl de leiding der Middelbare Landbouwschool, die onder het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel ressorteert, is opgedragen aan een Directeur (voormalig afdeelings-chef van dat Departement), bestaat het onderwijzend personeel verder uit 5 vaste Europeesche leeraren, een Inlandsch landbouwleeraar en een wisselend aantal leeraren voor bijzondere vakken.

§ 21. *De Nederlandsch-Indische Veeartsenschool.* Deze eveneens te Buitenzorg gevestigde school is voortgekomen uit een in 1907 aldaar ingestelden cursus voor de opleiding van Inlandsche veeartsen. Sedert haar reorganisatie in 1914 is de school ook voor andere landaarden opengesteld en leidt zij op tot Indisch veearts. Daarmede ging een verhooging van het onderwijspeil gepaard. De gediplomeerden zijn benoembaar tot adjunct-Gouvernements-veearts op een bezoldiging van ƒ 100.— 's maands met 4 driejaarlijksche verhoogingen van ƒ 25.— 's maands. De studie, waarbij de vorming voor de practijk op den voorgrond staat, duurt vier jaar. Voor toelating gelden dezelfde eischen als voor de middelbare landbouwschool. Het theo-

retisch onderwijs omvat, behalve de algemeene vakken wis- natuur- en scheikunde, plant- en dierkunde, natuurlijke historie en Duitsch, een groot aantal (22) speciaal-veterinaire en aanverwante vakken. Daarnaast wordt practisch onderwijs gegeven, ten behoeve waarvan aan de school zijn verbonden een consultatieve kliniek, een stationnaire kliniek en een ambulatoire kliniek voor de behandeling en verpleging van zieke dieren.

De bepalingen omtrent de leerlingen zijn in hoofdzaak gelijk aan die voor de middelbare landbouwschool. Ook hier kunnen dienstverband-leerlingen worden aangenomen, die een studietoelage van ƒ 35.— tot ƒ 50.— s' maands ontvangen, waarvoor zij zich moeten verbinden na volbrachte studie het Land gedurende 5 jaar als adjunct-Gouvernements-veearts te dienen. Deze leerlingen zijn vrijgesteld van schoolgeld; de overigen betalen een schoolgeld van ƒ 5.— tot ƒ 10.— 's maands, behalve bij onvermogen. De school werd in 1916 bezocht door 26 leerlingen.

Onder het oppertoezicht van den directeur van Landbouw, berust de leiding van de school bij een directeur, welke functie opgedragen is aan den directeur van het Veeartsenijkundig Instituut. Het verdere personeel bestaat uit drie leeraren, een assistent-leeraar, een opzichter en verdere ondergeschikte beambten.

§ 22. *Inrichtingen voor handelsonderwijs.* Bij de behandeling van de Prins-Hendrikschool en van de Koningin Wilhelminaschool (§12) werd reeds melding gemaakt van de vroeger aan laatstgenoemde en sedert 1911 aan eerstgenoemde instelling verbonden handelsschool. Bovendien bestaat sinds 1914 te Soerabaja een handelscursus, die — overeenkomstig de resultaten van een onderzoek naar de behoefte aan handelsonderwijs te dier plaatse — op eenvoudiger voet ingericht is dan de Bataviasche school en waarvan het doel voornamelijk bestaat in het bijbrengen van eenige vakkennis aan reeds op handelskantoren e. d. werkzame jongelieden. De handelsschool te Batavia telt 2 klassen en is een gewone dagschool, terwijl op den leergang te Soerabaja, die drie jaarklassen telt, alleen 's avonds, gedurende 8 uren 's weeks in elke klasse, les gegeven wordt. Een eigenaardig verschijnsel is, dat de Bataviasche school in betrekkelijk geringe mate aan haar eigenlijke bestemming beantwoordt. Van de 21 jongelieden, die in de jaren 1912—1914 het einddiploma behaalden, kregen voor zoover bekend slechts 9 een betrekking in den handel. Voor bezitters van het einddiploma staan trouwens verschillende andere wegen open. Bij den dienst der in- en uitvoerrechten b.v. kunnen zij al dadelijk aangesteld worden als adspirant-verificateur, terwijl zij o.a. ook in aanmerking kunnen komen voor aanwijzing als candidaat-Indisch ambtenaar en voor opleiding bij den posteursus te Leiden.

Voor toelating tot de eerste klasse van beide inrichtingen komen, zonder onderscheid van landaard of sekse, in aanmerking zij, die in het bezit zijn van een einddiploma-H. B. S. met 3-jarigen cursus of M. U. L. O.-school (met Fransch), dan wel van een bewijs van overgang naar de 4de klasse eener 5-jarige H. B. S. Het aantal leerlingen te Batavia steeg van eind 1906 tot eind 1917 met eenige schommelingen van 3 tot 53. Onder dit laatste aantal bevonden zich 8 Inlanders en 12 Chineezen. De cursus te Soerabaja telde op laatst gemeld tijdstip 21 leerlingen.

Het onderwijs aan de handelsschool te Batavia wordt grootendeels gegeven door dezelfde leeraren, die aan de 3-jarige H. B. S. werkzaam zijn, terwijl zij ook onder hetzelfde toezicht staat. Aan den cursus te Soerabaja wordt, behalve door leeraren der H. B. S., les gegeven door eenige in den handel werkzame personen. Behoudens het algemeen toezicht van den Inspecteur van het middelbaar onderwijs, staat de cursus onder contrôle van een Commissie van Toezicht. Het eindexamen van deze inrichtingen voor handelsonderwijs is ook voor examen toegankelijk.

§ 23. *Cursus voor de Zeevaartkunde.* Een in de 18e eeuw bestaande school voor het zeewezen te Semarang werd in 1812 opgeheven. Daarna werd, gezwegen van een enkele jaren bestaan hebbende militaire school voor land- en zeemacht (opgeheven 1826), aan het zeevaartkundig onderwijs niets meer gedaan, tot dat in 1909 aan de Koningin Wilhelminaschoo een cursus voor de zeevaartkunde werd opgericht, welke sedert 1911 deel uitmaakt van de Prins Hendrikschool. De toelatingseischen zijn dezelfde als voor de handelsschool, met dien verstande dat de candidaat voor wiskunde voldoende cijfers moet behaald hebben. De duur der zeevaartkundige opleiding, vroeger drie jaren bedragende, werd in 1913 verkort tot 2 jaren, waarvan het eerste bestemd is voor practische vorming. De leerlingen worden daartoe geplaatst aan boord van stoomschepen der Gouvermentsmarine of, indien zij een minstens driejarig dienstverband bij de Koninklijke Paketvaartmaatschappij willen aangaan, op booten van deze maatschappij. Na afloop van het tweede (theoretische) studiejaar kan het examen voor 3den stuurman bij de groote stoomvaart afgelegd worden, waarvan het diploma gelijkwaardig is met het in Nederland behaalde. Mocht indertijd met recht de verwachting gekoesterd worden dat de gelegenheid om zeevaartkundig onderwijs te ontvangen door veel jongelieden, vooral onder de blijvend in Indië gevestigde Europeanen, met beide handen zou worden aangegrepen als middel om zich in dit eilandenrijk met zijn talrijke stoomvaartverbindingen een loonenden werkkring te verschaffen, de werkelijkheid heeft tot dusver anders geleerd en feitelijk leidt de cursus een kwijnend bestaan. Het grootste aantal leerlingen werd in 1910 bereikt met 13, welk getal in 1917 tot 3 was verminderd. In zes jaren tijds werden 15 stuurlieden door dezen cursus afgeleverd.

IV Inlandsch lager onderwijs.

§ 24. Van bepaalde zorg der Regeering voor het Inlandsch lager onderwijs — waaronder thans te verstaan is alle lager onderwijs met de landstaal of het Maleisch als voertaal — is eigenlijk eerst in de tweede helft der vorige eeuw sprake en dan nog op uiterst bescheiden voet. Ook op dit gebied had de O. L. Compagnie, voornamelijk met kerksteningsdoeleinden voor oogen, eenige werkzaamheid getoond, maar wat van de vruchten daarvan bij het begin der 19de eeuw was overgebleven mag geen naam hebben. Een bevel van Daendels tot oprichting van scholen voor de

Inlanders bleef onuitgevoerd en ook na het herstel van het Nederlandsch gezag geschiedde er lange jaren weinig of niets. Kenmerkend voor de houding der Regeering ten opzichte van de onderwijsbelangen der Inlandsche bevolking in die tijden is een afwijzende beschikking van den Gouverneur- Generaal De Eerens op aanvragen van den Resident van Banjoemas en den Assistent-Resident van Krawang om resp. ƒ 30 en ƒ 20 's maands voor bezoldiging van Inlandsche onderwijzers! Het eerste zichtbare teeken van besef, dat het Gouvernement op dit gebied niet werkeloos kon blijven, was een post van ƒ 25.000 's jaars op de begrooting van 1848 tot oprichting van scholen voor de Javanen, voornamelijk nog ter opleiding van ambtenaren. In 1851 werd te Soerakarta een kweekschool voor Inlandsche onderwijzers gesticht, terwijl in 1866 de tweede te Bandoeng tot stand kwam, later door andere, ook in de Buitenbezittingen, gevolgd. Van die jaren dateert de oprichting van de eerste openbare Inlandsche lagere scholen, waarmede een begin van uitvoering gegeven werd aan art. 128 van het Regeeringsreglement van 1854 (verg. § 1). Na een periode van geleidelijke uitbreiding van het aantal scholen, waartoe vooral de instelling van het Onderwijsdepartement in 1867 bijdroeg, kwam men in de tachtiger jaren tot het inzicht, dat de zaak te grootscheeps was opgezet. Terwijl dit inzicht in de eerste plaats de inrichting en het aantal der kweekscholen betrof, rezen ook tegen de wijze, waarop het Inlandsch lager onderwijs georganiseerd was, bezwaren. Het leerplan werd ongeschikt geacht voor een eenvoudige volksschool en werkte, naar men meende, baantjesjagerij in de hand. Bovendien was het onderwijs te mechanisch, te weinig ontwikkelend. Het zijn deze inzichten, die in 1893 geleid hebben tot de reeds in § 7 vermelde splitsing der Inlandsche lagere scholen in twee klassen. De scholen der 1ste klasse (de latere Hollandsch-Inlandsche scholen) waren bestemd voor kinderen van aanzienlijken en gegoeden, de 2de klasse school zou de eigenlijke volksschool worden. Dat ook bij dezen opzet der zaak in de richting van algemeen volksonderwijs weinig kon bereikt worden, werd in de algemeene inleiding reeds aangestipt. Het Inlandsch lager onderwijs stelt aan de overheidszorg eischen van geheel anderen aard dan de overige onderdeelen van het onderwijsstelsel. Terwijl de tot dusver behandelde instellingen van meer of minder op westersche ontwikkeling gericht onderwijs bestemd zijn te voorzien in de behoefte van beperkte groepen van onderdanen en het nog onvervuld gebleven deel der regeeringstaak op dit gebied althans overzichtelijk is, kan het einddoel der verzorging van het Inlandsch lager onderwijs niet bereikt worden geacht, zoolang het niet overal tot de groote massa der bevolking is doorgedrongen. Het groote probleem, hoe in Indië met zijn ruim 40 millioen bewoners in de richting van algemeene volksopvoeding tastbare resultaten te verkrijgen zonder aan de schatkist onvervulbare eischen te stellen, moest wel als onoplosbaar beschouwd worden, zoolang voor het gros der bevolking geen ander openbaar lager onderwijs beschikbaar was dan dat van de Inlandsche scholen der 2e klasse. De groote aandrang, in het begin dezer eeuw van verschillende zijden uitgeoefend om door voortdurende uitbreiding van het aantal dier scholen dit onderdeel van het educatievraagstuk tot oplossing te brengen, getuigde dan ook meer van een warm hart voor de goede zaak dan van een koel hoofd. Een eenvoudige becijfering is immers voldoende om aan te toonen dat langs dien weg het hoofddoel: het aantal analfabeten in Indië binnen de kleinst mogelijke grenzen te brengen, in afzienbaren tijd zelfs niet benaderd zou kunnen worden. De jaarlijksche exploitatiekosten (dus excl. bouwkosten) van de 2e klasse scholen kunnen ongeveer op ƒ 12,50 per leerling gesteld worden. Alleen voor Java en Madoera, waar het aantal Inlandsche kinderen van schoolgaanden leeftijd ruw geraamd kan worden op 15 % van 30 millioen zielen of $4^1/_2$ millioen, zou dus algemeene onderwijsvoorziening door middel van 2e klasse scholen den Lande op ongeveer ƒ 56.000.000.— per jaar komen te staan, waarbij dan nog niet eens rekening is gehouden met de bouwkosten, de uitgaven voor opleiding van onderwijzers, inspectie enz. *) Het is dus duidelijk, dat omgezien moest worden naar een anderen vorm van elementair Inlandsch onderwijs, waardoor de schatkist belangrijk minder bezwaard zou worden dan door de 2e klasse scholen met haar tamelijk sterke bezetting van betrekkelijk hoog bezoldigd personeel. Aan dien eisch beantwoordt volkomen de in 1907, onder het bewind van den Gouverneur-Generaal Van Heutsz, tot stand gekomen organisatie van het Inlandsch volksonderwijs, in dien tijd „desa-" of „gemeenteonderwijs" genaamd. Het hoofdbeginsel van dit instituut is dat *de volksscholen*, waaraan allereenvoudigst onderwijs gegeven wordt en welker inrichting zich ook overigens heeft aan te passen bij de dagelijksche behoefte en levensopvattingen der bevolking, *worden opgericht en grootendeels (ook door de heffing van een matig schoolgeld) bekostigd door de plaatselijke gemeenschappen.* De Regeering verleent financieelen steun, die voornamelijk dient om de beginmoeilijkheden te helpen overwinnen of in onvermijdelijke te korten te voorzien en daarom zoo weinig mogelijk een blijvend karakter mag dragen. Een belangrijk en geheel in de lijn der decentralisatie liggend voordeel van de organisatie is het nauwe verband, dat zij tusschen school en plaatselijke gemeenschap gelegd heeft. Bij de oprichting van scholen mag dan ook geen dwang worden uitgeoefend, die de medewerking en belangstelling der bevolking in gevaar zou brengen.

De volksscholen zijn vaak het object geweest van critiek, die bepaaldelijk slecht te spreken was over de hoedanigheid van het onderwijs en het gehalte der leerkrachten. Terwijl de gegrondheid van deze critiek tot op zekere hoogte kan worden erkend, moet daaraan dadelijk toegevoegd worden, dat ontijdige en onoordeelkundige verbetering de zaak der volksopvoeding hopeloos zou bederven. Indien, om het voornaamste punt te noemen, al te zeer gehoor werd gegeven

*) Een becijfering van den directeur van onderwijs in de Volksraadzitting van 21 Juni 1918 komt op een bedrag van f $156^1/_2$ millioen per jaar voor de bedrijfskosten van een volledige organisatie op den grondslag van de 2e klasse scholen, zonder nog rekening te houden met den bevolkingsaanwas.

aan het in beginsel zeker niet te betwisten ideaal van zeer degelijke opleiding van de volksonderwijzers, zou men terstond komen te staan voor billijke en onafwijsbare hoogere looneischen, die de kosten van het volksonderwijs dermate zouden opjagen, dat de landsmiddelen en die der plaatselijke gemeenschappen niet opgewassen zouden zijn tegen de uitbreiding, die niet achterwege mag en kan blijven. Zooals de zaak thans is opgezet, kost het volksonderwijs aan de schatkist (excl. de uitgaven voor inspectie en wat daarmede verband houdt) nog geen ƒ 3.— per leerling en per jaar en men kan dus inderdaad bij vergelijking met de hierboven medegedeelde cijfers omtrent de 2de klasse scholen, in de tegenwoordige organisatie de basis zien van een zonder onmogelijke financieele offers te bewerkstelligen algemeene volksopvoeding, waarvan als minste resultaat op den duur uitroeiing van het analfabetisme als algemeen verschijnsel verwacht mag worden. Men mete den toestand van het volksonderwijs in een land, waar deze reuzenzaak pas ter hand genomen is, vooral niet af naar dien in het Europa van dezen tijd, doch zoeke liever een object van vergelijking in de dorpsschool van het type, dat het begin der vorige eeuw daar te zien gaf. Wie dat doet, zal er gemakkelijk in kunnen berusten, dat hoedanigheid en hoeveelheid bij de Indische volksscholen in den eersten tijd in zekeren zin aan elkaar vijandige elementen zijn en dat, zoo ergens, op dit gebied le mieux l'ennemi du bien is. Voorloopig moet het hoofdstreven zijn, dat overal scholen worden opgericht waar de omstandigheden het mogelijk maken. Verbetering van het gehalte zal in de vereischte mate gaandeweg vanzelf komen, naarmate de behoefte daaraan onder de belanghebbenden zelf meer tot uitdrukking komt en de economische vooruitgang der bevolking, waartoe ook het eenvoudige volksonderwijs van thans een factor van beteekenis is, die verbetering financieel mogelijk maakt. Overigens is men ook nu reeds voortdurend op verbetering van het volksonderwijs uit, wat o.a. blijkt uit de plannen tot doeltreffende opleiding van goeroe's desa (zie § 27). Een zeer goede maatregel is voorts geweest de aanstelling van talrijke Inlandsche schoolopzieners, gekozen uit de bekwaamste en best onderlegde onderwijzers aan Hollandsch-Inlandsche en Inlandsche 2de klasse scholen. Het kleine aantal (± 40) scholen aan de zorgen van iederen schoolopziener toevertrouwd, maakt het mogelijk, dat de volksonderwijzers onder voortdurende goede leiding werkzaam zijn, wat vooral op den duur tot aanmerkelijke verbetering van het onderwijs moet leiden. Dat de organisatie van het volksonderwijs de 2de klasse scholen geenszins verdrongen heeft, al hebben zij ook een geheel andere plaats in het geheele schoolstelsel gekregen, zal hieronder bij de afzonderlijke bespreking van die scholen blijken.

§ 25. *Meisjes Onderwijs.* Een onderwerp, waaraan hier nog enkele woorden gewijd moeten worden, is het onderwijs voor Inlandsche meisjes. Een in 1900 ingestelde uitvoerige enquête bracht aan het licht, dat niet alleen in het algemeen aan afzonderlijke scholen voor de Inlandsche vrouwelijke jeugd geen behoefte werd gevoeld, maar invoering van schoolopvoeding van Inlandsche meisjes in den regel zelfs zou afstuiten op de in de adat wortelende vooroordeelen, waaraan de vroeg intredende puberteit niet vreemd is. Een ongeveer 10 jaren later gehouden nieuw onderzoek wees een belangrijke kentering in de ouderwetsche opvattingen aan en stellig heeft de arbeid van wijlen de bekende Radèn Adjèng Kartini er veel toe bijgedragen om het besef te doen doordringen, dat alles wat gedaan wordt tot geestelijke en maatschappelijke verheffing van de Inlandsche samenleving half werk blijft, zoolang de Inlandsche vrouw buiten het algemeene ontwikkelingsproces gehouden wordt. De behoefte aan Inlandsche meisjesscholen is dan ook boven allen twijfel verheven, hoewel coëducatie ook van Inlandsche kinderen geen onbekend verschijnsel is (van de leerlingen der Inlandsche 2de klasse scholen en volksscholen waren eind 1916 respectievelijk ongeveer 9.8 % en 9 % meisjes). Waar inmiddels reeds van particuliere (ook Inlandsche) zijde het initiatief genomen was tot oprichting van Inlandsche meisjesscholen, meende de Regeering in 1913 zich vooralsnog te moeten bepalen tot aanmoediging en ondersteuning van dit heilzaam streven (zie § 65) en met de oprichting van Gouvernementsscholen te moeten wachten tot de practijk zou hebben aangegeven wat als norm voor schoolstichting en leerplan zou moeten dienen (mem. van toel. begr. 1914). Dat tijdstip is thans aangebroken. Met het oog daarop zijn in 1918 een kweekschool en twee normaalscholen voor de opleiding van Inl. onderwijzeressen voor de te openen openbare Inl. meisjesscholen opgericht, terwijl in 1919 nog 2 normaalscholen in het leven zullen worden geroepen. De Inl. meisjesscholen zullen in 3 soorten worden opgericht, t.w. 1°. scholen met het Nederlandsch als voertaal (Holl.-Inl. meisjesscholen), 2°. met een inheemsche taal als voertaal en Nederlandsch als leervak en 3°. scholen waar alleen Inl. talen bij het onderwijs worden gebezigd. De Inl. onderwijzeressen voor de eerst bedoelde scholen zullen door de kweekschool worden geleverd, die voor de andere scholen door de normaalscholen, aan sommigen waarvan met het oog daarop ook het Nederlandsch als leervak zal worden onderwezen.

§ 26. *Inlandsche scholen der 2e klasse.* De benaming „scholen der 2de klasse" is gevolgd in overeenstemming met de op dit punt nog ongewijzigde wetgeving, hoewel de onderscheiding tusschen Inlandsche scholen der 1ste en der 2de klasse door de hervorming der eerste tot Hollandsch-Inlandsche scholen haar grondslag verloren heeft. Het geschetst ontwikkelingsproces van het elementair Inlandsch onderwijs heeft aan de Inlandsche 2de klasse school op de meeste plaatsen een andere rol in het onderwijsstelsel toebedeeld, dan zij oorspronkelijk vervulde. Terwijl zij in de groote centra van handel en nijverheid nog evenals te voren te beschouwen is als de normale inrichting van lager onderwijs voor het gros der Inlandsche bevolking heeft zij „ten platten lande" als zoodanig moeten plaats maken voor de volksschool om zelve meer een centraal karakter aan te nemen als „standaardschool" te midden van een kring van volksscholen. Het verband tusschen beide scholen is tweeledig: abituriënten van de volksschool vinden in de standaardschool gelegenheid tot het voortgezet onderwijs, waaraan zij behoefte hebben (zij kunnen in den regel in de 3de klasse plaats nemen), terwijl de 2de klasse school de aangewezen inrichting is tot eerste opleiding van aanstaande volksonderwijzers. De

eerstgemelde zijde van deze verhouding treedt nog duidelijker aan het licht bij een kort geleden in het leven geroepen nieuw type van 2de klasse scholen, de zoogenaamde „*Vervolgscholen*", enkel bestaande uit de hoogste 2 klassen en naar beneden aansluitende bij de 3-klassige volksschool. Deze scholen, die dus inzonderheid bestemd zijn voor hen, die na beëindiging van den leergang aan de volksschool, door het daar genoten onderwijs niet voldaan blijken, worden opgericht in streken waar in verband met den aard der bevolking (kleine landbouwers, visschers e. d.) aan de zooveel duurdere volledige 2de klasse school geen uitgesproken behoefte bestaat.

De volledige 2de klasse school telt 4 of 5 klassen. (De reglementair ook bestaande 3-klassige school komt in werkelijkheid op Java bijna niet meer voor.) Naar de 5-klassige school, die op verschillende plaatsen in de Buitenbezittingen reeds langer vertegenwoordigd was, bestaat tegenwoordig vooral op grootere plaatsen op Java en Madoera levendige vraag, waaraan geleidelijk wordt voldaan. Het onderwijs aan de 2de klasse school wordt, wat omvang en strekking aangaat, bepaald door zijn hoofdbestemming als middel tot elementaire volksopvoeding en is dus in hoofdzaak tevens eindonderwijs. Niettemin staat een aantal inrichtingen van landbouw- en ambachtsonderwijs uitsluitend of mede open voor abituriënten der 2de klasse scholen, terwijl dezen tevens in aanmerking kunnen komen voor toelating tot verschillende inrichtingen voor opleiding van leerkrachten bij het Inlandsch onderwijs. Ook kunnen zij (in den regel alleen na eenige practische oefening in de school) zich onderwerpen aan een examen, waarvan het diploma benoembaar maakt tot kweekeling bij dat onderwijs.

De hoofden der 2de klassen scholen zijn tevens beheerders van volksbibliotheken, die aan de scholen verbonden zijn, niet alleen ten dienste van de leerlingen, maar ook om het Inlandsche lezend publiek van goede lectuur te voorzien. De hoofdleiding berust bij de te Batavia zetelende Commissie voor de Volkslectuur.

Vóór de reorganisatie van 1893 waren er in geheel Indië 504 Inlandsche lagere scholen. Het aantal 2de klasse scholen bedroeg in 1900, 1905 en 1910 resp. 756, 938 en 953. In 1906 werd besloten het aantal dezer scholen op Java en Madoera belangrijk uit te breiden. Door allerlei tegenvallers bij den bouw der scholen en de verkrijging van leerkrachten ondervond de uitvoering van dit plan, dat in 1908 nog eenige beperking onderging in verband met de opkomst van het instituut der desa-scholen, aanvankelijk ernstige vertraging, zoodat eerst na 1910 van een eenigszins belangrijke toeneming van het aantal 2de klasse scholen gesproken kan worden. In 1914 is opnieuw besloten tot een belangrijke en systematische uitbreiding, waarbij als beginsel geldt, dat elk onderdistrict, tenzij daaraan geen behoefte mocht bestaan, in het bezit van althans één 2de klasse school moet zijn. Voor de Vorstenlanden, waar de administratieve indeeling geen bruikbaren maatstaf oplevert, wordt gerekend op één school per 25000 inwoners. Over eenige jaren zal zoodoende het aantal scholen (volledige of vervolgscholen) op Java en Madoera omstreeks 1700 bedragen. [Eind 1917 was dat aantal reeds gestegen tot 1481 (991 op Java en Madoera)]. Verscheidene grootere plaatsen hebben natuurlijk meer dan één school, Batavia bv. 9.

Het leerplan der 2de klasse scholen is min of meer rekbaar. Afgescheiden nog van den invloed van het aantal klassen (4 of 5) op den omvang van het onderwijs, is er een vrij belangrijk verschil tusschen de scholen, waar het Soendaasch, Javaansch of Madoereesch- en die waar het (Riouw) Maleisch als voertaal gebruikt wordt. Het laatste geschiedt ook in streken, waar de landstaal niet of slechts gedeeltelijk voor het onderwijs bruikbaar is. Op eerstgenoemde scholen wordt, behalve in de landstaal, ook in het Maleisch onderwijs gegeven. Bij het onderwijs in die talen worden, naar gelang van de behoefte, de eigen of de Latijnsche karakters of beide geleerd. Voorts vindt men op de leerplannen de vier hoofdregels van het rekenen, ook met gewone en tiendeelige breuken, zoomede oppervlakte en inhoudsmaten, teekenen, aardrijkskunde en (voornamelijk op de 5-klassige scholen) natuurkennis, w. o. eenvoudige behandeling van het menschelijk lichaam.

Voor de toelating gelden, behoudens leeftijdsgrenzen (7—17 jaar) en de noodige beperkingen tot afwering van ziekten, geen bijzondere vereischten; met name is geen schifting voorgeschreven van kinderen, die voor de 2e klasse scholen en voor de volksschool in aanmerking komen. Op de 2e klasse scholen, die den bloei van naburige volksscholen in gevaar zouden kunnen brengen, kan evenwel een eenigszins verhoogd schoolgeld geheven worden. Abituriënten van de volksscholen betalen echter ook op die scholen volgens het gewone tarief, hetwelk, naar gelang van den welstand der ouders, bedraagt van ƒ 0.50 tot ƒ 0.10 voor een kind, ƒ 0.75 tot ƒ 0.15 voor twee kinderen en ƒ 0.10 tot ƒ 0.05 voor elk verder kind uit eenzelfde gezin, alles per maand. Kinderen van onvermogenden kunnen kosteloos worden toegelaten. Het aantal leerlingen der 2e klasse scholen bedroeg eind 1916 203.384.

Het hoofd der school, dat den titel van onderwijzer draagt, wordt bijgestaan door hulponderwijzers en kweekelingen. Naar gelang het aantal leerlingen meer dan 25, meer dan 60 of meer dan 100 bedraagt, zijn aan de school, met inbegrip van het hoofd, 2, 3 of 4 leerkrachten werkzaam, terwijl voor elk 50-tal leerlingen meer, nog een leerkracht aangesteld wordt. De onderwijzers en hulponderwijzers zijn voor een deel aan een Gouvernements- of daarmede gelijkgestelde particuliere kweekschool of normaalschool opgeleid. Bezitters van het einddiploma van een dezer scholen zijn — voor zoover niet benoodigd voor de Holl. Inl. scholen — bestemd om als hoofden der grootere 2e klasse scholen op te treden. De niet aldus opgeleide onderwijzers en hulponderwijzers hebben voldaan aan het Inlandsch hulponderwijzers-examen, waarmede het einddiploma van sommige particuliere kweekscholen gelijkgesteld is. Tot kweekeling zijn benoembaar zij, die met gunstigen uitslag het zgn. kweekelingsexamen o het toelatingsexamen tot een kweekschool hebben afgelegd (zie verder Afdeeling VI).

Het schooltoezicht is op ongeveer dezelfde wijze geregeld als ten opzichte van de Europeesche lagere scholen. Terwijl het plaatselijk schooltoezicht uitgeoefend wordt door Inlandsche schoolcommissiën, voorgezeten door de hoofden van gewestelijk bestuur, die buiten de

gewestelijke hoofdplaatsen door de hoofden van plaatselijk bestuur vertegenwoordigd worden, berust het algemeen toezicht bij de inspectie van het Inlandsch onderwijs, samengesteld uit ambtenaren, die gewoonlijk uit de directeuren der opleidingsscholen voor Inlandsche ambtenaren en kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers gekozen worden.

De dienst van het schooltoezicht wordt thans uitgeoefend door 10 inspecteurs, verdeeld over even zoovele inspectieafdeelingen en bijgestaan door een gelijk aantal adjunct-inspecteurs en (voorloopig) 16 Inlandsche schoolopzieners. In de toekomst is een belangrijke uitbreiding van het aantal dezer schoolopzieners te verwachten.

§ 27. *Volksscholen.* Aan hetgeen in de inleiding (§ 24) van dit hoofdstuk reeds omtrent de volksscholen werd medegedeeld behoeft nog maar weinig toegevoegd te worden. Overeenkomstig het beginsel, dat het volksonderwijs zoo eenvoudig mogelijk moet worden gehouden, bestaan de scholen uit slechts 3 klassen. Is er niet meer dan één leerkracht aan de school verbonden, dan wordt het zgn. stelsel van schoolsplitsing toegepast, d. w. z. 's morgens van $7^1/_2$ tot 10 uur wordt aan de eerste klasse en van $10^1/_2$ tot 1 aan de tweede en derde klasse (afwisselend mondeling en schriftelijk) les gegeven.

De schoolgebouwen en het meubilair worden door de bevolking zelve vervaardigd, waartoe kosteloos hout uit 's Lands bosschen verstrekt wordt. Nadat in 1907 de eerste volksscholen ten getale van 122 op Java en Madoera waren opgericht, steeg dit aantal snel tot 4185 op eind 1917. Bovendien bestonden in de Buitenbezittingen 945 scholen. Een aanzienlijke versnelling van het tempo van uitbreiding ligt in de bedoeling. Te dien einde zal, waar zulks met het oog op den welvaartstoestand van de desa's noodig mocht zijn, een grooter aandeel in de kosten ten laste van de algemeene middelen genomen worden. Het streven is het aantal scholen zoo snel mogelijk op te voeren tot 30000. Het aantal leerlingen bedroeg eind 1917 op alle scholen 354.789.

Onderwijs wordt gegeven in lezen en schrijven van de landstaal met eigen en Latijnsche karakters en in rekenen met heele getallen tot 1000 en met tiendeelige breuken tot 2 decimalen, terwijl voorts aan de leerlingen op elementaire wijze de dagelijks voor hen waarneembare feiten en verschijnselen in de natuur worden verklaard (boeka akal).

Aan de meeste scholen is 1 goeroe werkzaam, gewoonlijk op een inkomen van ƒ 15.— 's maands. Er zijn ook onderwijzers, die in plaats van traktement in geld de opbrengst van apanagegronden ontvangen. Op enkele grootere scholen wordt de onderwijzer bijgestaan door een hulpkracht, gewoonlijk bezoldigd met ƒ 10.— 's maands. De onderwijzers worden gewoonlijk gerecruteerd uit de abituriënten der 2e klasse scholen, die een voorbereidenden cursus van een jaar gevolgd hebben bij het hoofd van zulk een school. Onder diens toezicht zijn de aanstaande volksonderwijzers practisch werkzaam in de laagste klassen, terwijl zij voorts eenige uren 's weeks onderwijs ontvangen in de behandeling van de op de volksscholen in gebruik zijnde leerboekjes. De herhaalde klachten over de gebrekkige wijze van opleiding der volksonderwijzers hebben intusschen aanleiding gegeven tot het nemen van een proef met de oprichting van speciale leergangen, bestaande uit twee jaarklassen, in elke waarvan 6 candidaten in opleiding kunnen worden genomen. Deze leergangen zijn verbonden aan daarvoor in aanmerking komende 2e klasse scholen, welke als leerschool voor de candidaat-onderwijzers kunnen worden benut. Het hoofd der school en een der daarbij geplaatste onderwijzers zijn met de opleiding belast.

Voornamelijk in verband met de voorshands nog onmisbare medewerking van de bestuursambtenaren bij de oprichting en exploitatie der volksscholen berustte de algemeene leiding van het volksonderwijs tot voor kort bij den directeur van Binnenlandsch Bestuur, bijgestaan door een inspecteur, met eenige adjunct-inspecteurs, die in voortdurend contact stonden met het onderwijs-departement. Thans is de geheele leiding van het volksonderwijs naar dit departement overgebracht, in verband waarmede de inspecteur en zijn adjuncten als adviseur en adjunct-adviseurs aan den directeur van Onderwijs en Eeredienst zijn toegevoegd. Het eigenlijke schooltoezicht is opgedragen aan Inl. hoofdopzieners en Inlandsche schoolopzieners of — in streken waar het aantal scholen nog gering is — hoofden van naastbij liggende 2e klasse scholen. De geheele formatie der inspectie, welke zich steeds uitbreidt naar gelang er meer scholen komen, en bestemd is om geleidelijk met de algemeene inspectie van het Inl. lager onderwijs te worden samengesmolten, bestaat op het oogenblik uit 1 adviseur, 5 adjunct-adviseurs, 5 hoofdopzieners en 121 opzieners.

V. Inlandsch Landbouw- en Ambachtsonderwijs.

§ 28. De daadwerkelijke bemoeienis van de Regeering met het lager landbouw- en ambachtsonderwijs voor de Inlandsche bevolking dateert eerst van de laatste jaren. Tevoren bestonden alleen op eenige weinige plaatsen (vooral in de Buitenbezittingen) schooltjes door de Zending in het leven geroepen, waar eenvoudig handwerks- of ambachtsonderwijs werd gegeven aan de leerlingen der zendingscholen, terwijl de belangstelling der Regeering voor dezen tak van onderwijs zich uitsluitend bepaalde tot het verleenen van matige subsidies. Een bescheiden poging om de beoefening van het handwerk onder de Javaansche bevolking te bevorderen werd in 1904 op initiatief van den toenmaligen regent van Ngawi gedaan met de oprichting bij wijze van proef van eenige huisvlijtscholen in dat regentschap, waarvan de meeste korten tijd later weder moesten worden opgeheven, omdat zij niet aan het doel bleken te beantwoorden. De eenig overgebleven school te Ngawi heeft, na in 1907 eenigszins te zijn gereorganiseerd, geruimen tijd een kwijnend bestaan geleid en is eerst zeer onlangs opgeheven. Een in 1905/'06 op last van de Regeering door den controleur J. E. Jasper ingesteld onderzoek naar de behoefte van de Inlandsche bevolking aan ruimer en beter opleiding in technische richting, toonde aan, dat bij die bevolking geen bepaalde drang naar ontwikkeling in industrieelen zin bestond, maar dat Inlanders van eenige ontwikkeling bij behoorlijke voorbereiding tot zeer goede ambachtslieden zouden kunnen worden gevormd en dan tot een bijna onbeperkt aantal een goed bestaan konden vinden op de

door Europeanen gedreven industrieele ondernemingen. Waar dus de bevordering van het ambachtsonderwijs een niet geringe categorie van Inlanders tot een hooger sociaal en economisch niveau kon brengen, besloot de Regeering als onderdeel van de bij de begrooting voor 1907 aangenomen verstrekkende plannen tot uitbreiding en hervorming van het Inlandsch onderwijs, ook het ambachtsonderwijs voor de Inlandsche bevolking krachtiger ter hand te nemen en daartoe een drietal ambachtsscholen op te richten, waarover hieronder meer. De eerste stap op het gebied van het Inlandsch lager landbouwonderwijs werd in 1911 gedaan onder de krachtige leiding van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, zoodat dus ook deze tak van onderwijs nog in een beginstadium verkeert.

§ 29. Landbouwonderwijs. (Vergelijk ook het art. LANDBOUW DER INLANDSCHE BEVOLKING). Bij de beschouwing van het lager Inlandsch landbouwonderwijs, zooals dat thans op verschillende scholen en cursussen gegeven wordt, dient in het oog te worden gehouden, dat bij de voorziening in de behoefte aan dit onderwijs tot dusver nog geen vast systeem kon worden gevolgd. Waar dit onderwijs in de eerste plaats heeft aan te sluiten aan het ontwikkelingspeil van de bevolking en bij de locale en oogenblikkelijke behoeften van de streek, waar het gegeven wordt, zou een vormigheid, hetzij in den aard van het onderwijs, hetzij in de op- en inrichting van de scholen, niet wel mogelijk zijn en afgescheiden daarvan vooralsnog geen aanbeveling kunnen verdienen.

Naar gelang van hun aard en bestemming kunnen de verschillende bestaande onderwijsinstellingen onderscheiden worden in: *a.* eigenlijke landbouwscholen, *b.* eenvoudige landbouwcursussen aan desascholen en *c.* cursussen voor volwassenen.

§ 30. *Landbouwscholen.* De eerste landbouwschool werd in 1912 te Soreang in de Preanger Regentschappen opgericht en spoedig door andere gevolgd, zoowel op Java en Madoera, als op de Buitenbezittingen. Naar den opzet en het beheer zijn deze scholen te onderscheiden in scholen, die geheel door het Gouvernement bekostigd worden en scholen, die hoofdzakelijk door bijdragen van de belanghebbende bevolking in stand worden gehouden, terwijl de Regeering alleen steun verleent bij de oprichting en de onderwijskracht kosteloos beschikbaar stelt. Daarnevens bestaan scholen, die voor rekening van Inlandsche zelfbesturen (Soerakarta en Atjèh) en andere Inlandsche rechtsgemeenschappen (de marga in Palembang bijv.) zijn opgericht. Het aantal scholen bedroeg eind 1916 20 (w. o. de twee Gouvernementsscholen te Wonosobo en Poerworêdjo).

Het leerplan wordt voor alle scholen vooraf door den directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel goedgekeurd. Het onderwijs is voornamelijk op de practijk gericht. Aan elke school is daartoe een schooltuin verbonden, waar de leerlingen, bij voorkeur in de vroege morgenuren, allerlei werkzaamheden verrichten. In den schooltuin wordt in de eerste plaats een in de betrokken streek op den voorgrond tredende cultuur beoefend. Aan sommige scholen is ook een veestapel verbonden om de leerlingen in de behandeling en verzorging van het vee te oefenen.

De leerlingen zijn grootendeels afkomstig van 2e klasse scholen, soms ook van desa-scholen in den omtrek. Aan 5 scholen (w.o. de twee Gouvernementsscholen), is een internaat verbonden, de overige zijn externen. De leerlingen, die de school met vrucht hebben doorloopen, vinden, voor zoover zij zich niet aan den practischen landbouw gaan wijden, gemakkelijk plaatsing als onderwijzer van desa-scholen of als mandoer op cultuurondernemingen.

De geheele leiding van het landbouwonderwijs berust, onder het toezicht van den inspecteur van het Inlandsche landbouwonderwijs, bij de Europeesche landbouwkundige ambtenaren (landbouwkundigen) in de verschillende gewesten. Voor het plaatselijk toezicht zijn commissies ingesteld, bestaande uit Europeesche en Inlandsche bestuursambtenaren en belangstellende particulieren, onder welke laatsten een of meer voormalige Inlandsche landbouwers.

§ 31. *Landbouwcursussen aan desascholen.* In den allerlaatsten tijd is men begonnen een proef te nemen met het geven van zeer elementair onderwijs in de allereerste beginselen van den landbouw aan leerlingen van de hoogste klasse der desa-scholen. Het hiermede beoogde doel is om bij de leerlingen, door het leeren van enkele elementaire begrippen van plantkunde en wat zeer eenvoudige practijk, belangstelling in en liefde voor den landbouw op te wekken. Als leerkrachten treden oud-leerlingen van de zooeven besproken landbouwscholen op. Waar nog geen bevoegde personen kunnen worden gevonden, wordt het onderwijs gegeven door aan de middelbare landbouwschool opgeleide adspirant-Inlandsche landbouwleeraren. De aanvankelijke resultaten zijn niet gunstig, hoofdzakelijk tengevolge van het lage ontwikkelingspeil der leerlingen.

§ 32. *Cursussen voor volwassenen.* Op verschillende plaatsen worden door de landbouwkundige ambtenaren van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel cursussen in den landbouw voor volwassenen, landbouwers en andere personen, gegeven en voordrachten, lezingen en besprekingen gehouden. Zoo bestaan cursussen in theecultuur op drie plaatsen in de Preanger-Regentschappen, een cursus in de beginselen van landbouw-economie in Djokjakarta en twee cursussen in Atjèh voor volksschoolonderwijzers.

§ 33. Ambachtsonderwijs. De in § 28 besproken beslissing ten aanzien van de bevordering van het ambachtsonderwijs voor de Inlandsche bevolking leidde tot de oprichting in 1909/'10 van de ambachtsscholen te Batavia, Semarang en Soerabaja.*) De bedoeling zat daarbij voor, dat deze scholen de leerlingen zouden hebben klaar te maken voor een ambacht, hetzij dit zelfstandig dan wel in een groote Europeesche industrieele inrichting zou worden uitgeoefend. Men beoogde dus de vorming van geschoolde werklieden. De verdere uitbreiding van het ambachtsonderwijs stelde de Regeering zich zoo voor, dat van deze ambachtsscholen als centra, ambulante kleinere schooltjes zouden uitgaan, waar door de gediplomeerde leerlingen der grootere scholen onder het toezicht van Eu-

*) Nieuwe dergelijke scholen zijn of zullen worden opgericht te Djokjakarta, Tasikmalaja, Kediri en Makasser.

ropeesche directeuren dier inrichtingen de verworven kennis langzamerhand in steeds ruimer kring onder de omwonende bevolking zou worden verspreid.

Onderwijs wordt gegeven in timmeren, metselen, smeden, ketelmaken, wagenmaken, hoefsmeden, bankwerken, machinale metaalbewerking, meubelmaken, rotanbewerking, verven en koper- en blikslaan. De leerlingen worden in twee groepen verdeeld: voor houtbewerking en voor ijzerbewerking. De cursus duurt drie jaar. Voertaal bij het onderwijs is het Maleisch.

Toegelaten kunnen worden jongelieden van 13-17 jarigen leeftijd, die een 2e klasse school met vrucht hebben doorloopen. Zij betalen schoolgeld, waarvan echter voor minvermogenden vrijstelling kan worden verleend. Aan een beperkt aantal leerlingen worden toelagen voor levensonderhoud verstrekt. Het maximum aantal leerlingen voor elke school is voorloopig vastgesteld op 200. Eind 1916 telden de scholen te Batavia, Semarang en Soerabaja onderscheidenlijk 189, 107 en 75 leerlingen. De scholen worden beheerd door een directeur (Europeaan), terwijl het overige onderwijzend personeel bestaat uit een Europeesch chef der werkplaatsen en Inlandsche ambachtsonderwijzers. Voor elke school is een commissie van toezicht ingesteld, bestaande uit zeven leden, deels ambtenaren en deels particulieren, die in betrekking staan tot groote industrieele ondernemingen.

De eerste ondervinding met de ambachtsscholen opgedaan was niet bijzonder gunstig. Al spoedig moest worden geconstateerd, dat het aantal leerlingen, dat zich voor toelating aanmeldde, terugliep, hetgeen verband hield met de omstandigheid dat de leerlingen zich aanvankelijk minder juiste voorstellingen omtrent hun toekomst hadden gemaakt. Het bleek, dat het onderwijs niet de personen bereikte, die men eigenlijk op het oog had, maar anderen, die zich voor een opleiding tot werkman te hoog achten. Verbetering van het Inlandsche ambacht was van zulke personen niet te verwachten.

In 1914 werden de bemoeiingen met het ambachtsonderwijs voor Inlanders van het departement van Onderwijs en Eeredienst overgebracht naar dat van Landbouw, Nijverheid en Handel als een gevolg van de uitbreiding van den werkkring van dit Departement met de zorg voor de nijverheid. Met deze overbrenging ging een verandering van het te volgen stelsel gepaard. Evenals ten aanzien van het landbouwonderwijs werd het noodig geoordeeld het hier bedoeld onderwijs in zoo eenvoudig mogelijken en bevattelijken vorm binnen het bereik van den desaman te brengen. Het denkbeeld van ambulante schooltjes werd prijsgegeven, om plaats te maken voor de oprichting van eenvoudige ambachtsschooltjes in de desa, die voorloopig, zoolang nog geen geoefende Inlandsche leerkrachten beschikbaar zijn, onder de leiding van Europeesche ambachtsonderwijzers zijn gesteld. De cursus op deze in 1915 ten getale van drie opgerichte schooltjes duurt twee jaren. Toegelaten worden leerlingen, die gewoon lager onderwijs hebben genoten, terwijl het onderwijs wordt gegeven in het Maleisch of de landstaal. De bedoeling is verder, dat het Europeesche schoolhoofd zich in de omgeving van de school ook bemoeit met reeds gevestigde ambachtslieden en deze door raadgevingen en voorbeeld tracht bij te staan. Voor de vorming van geschikte ambachtsonderwijzers uit de Inlandsche bevolking is het oog geslagen op de groote ambachtsscholen. De door deze scholen afgeleverde jongelieden worden bij groote industrieele ondernemingen (de werkplaatsen der staatsspoor voor houtbewerking en het marine-etablissement voor ijzerbewerking) onder leiding te werk gesteld ter verdere vorming gedurende $1^1/_2$ à 1 jaar, om daarna nog gedurende $1^1/_2$ jaar bij de groote ambachtsscholen te worden geoefend in het geven van onderwijs. Het voornemen bestaat verder om op dezelfde of overeenkomstige wijze als ten aanzien van het Inlandsch ambacht, ook de Inlandsche (kunst) nijverheid te bevorderen.

Van de in § 28 reeds genoemde particuliere (zendings) ambachts- en nijverheidaschooltjes, welke in 1916 tot een aantal van 7 gesubsidieerd werden, worden over het algemeen weinig verwachtingen gekoesterd, omdat zij niet onder leiding staan van vaklieden en het onderwijzend personeel in den regel bestaat uit gewone ambachtslieden. Behalve ten behoeve van deze scholen wordt ook subsidie verleend aan een in 1915 vanwege een Inlandsche vereeniging te Tasikmalaja geopende vlechtschool en is daarvoor een Gouvernements ambachtsonderwijzer ter beschikking gesteld.

Inlandsche bedrijven, welke zich minder goed leenen voor verbetering door middel van onderwijsinrichtingen zullen op andere wijze worden bevorderd. Zoo is in 1914 een daartoe speciaal uit Nederland uitgezonden deskundige in dienst gesteld voor de bevordering en verbetering van het Inlandsch steenen- en pottenbakkersbedrijf.

In het belang van het welslagen van de eerste pogingen om de ontwikkeling van de groote lagen der Inlandsche bevolking in industrieele richting krachtig vooruit te brengen, is het noodzakelijk gebleken een afzonderlijken inspecteur voor het ambachtsonderwijs in dienst te stellen.

VI. Opleiding van onderwijzend personeel en examens tot verkrijging van onderwijsbevoegdheden.

Hieronder zullen afzonderlijk behandeld worden de opleiding van onderwijzers bij het Europeesch lager onderwijs, kortheidshalve genoemd „Europeesche onderwijzers" en die van onderwijzers bij de verschillende inrichtingen van onderwijs voor Inlanders en Chineezen.

A. Europeesche onderwijzers.

§ 34. Evenals in Nederland kent de onderwijswetgeving in Indië twee algemeene bevoegdheden tot het geven van lager onderwijs: de zoogenaamde „lagere akte" of „hulp-akte", welke bevoegd maakt tot het geven van huis- en schoolonderwijs in de vakken a—i genoemd in § 6 en de „hoofdakte", welke vereischt wordt om met den rang van hoofdonderwijzer aan het hoofd eener school te staan. Overigens zijn nog afzonderlijke akten verkrijgbaar in de vakken j—t (a.v.). Akten voor het geven van middelbaar onderwijs kunnen in Indië niet worden behaald.

Kweekscholen voor de opleiding van Europeesche onderwijzers bestaan in Indië niet. Wel is meermalen het plan tot oprichting van zulk een instituut overwogen, maar tot dusver heeft de Regeering daarvan afgezien, omdat omtrent de levensvatbaarheid groote onzekerheid bestond. Hoewel inmiddels de omstandigheden dermate

veranderd zijn, dat een kweekschool in een behoefte zou voorzien, meent de Regeering met de oprichting te moeten wachten op de beslissing in zake het hieronder (§ 49) te bespreken bezoldigingsvraagstuk.

Om intusschen tegemoet te komen aan de steeds toenemende behoefte aan Europeesche onderwijzers werd in 1915 een proef genomen met de opleiding van Indische jongelieden, behoorende tot de Europeesche en daarmede gelijkgestelde bevolking, aan de Rijks- en bijzondere kweekscholen in Nederland. Aan elke Rijkskweekschool worden daarvoor jaarlijks vier plaatsen beschikbaar gesteld, terwijl aan de belanghebbenden vrijheid gelaten wordt om, zoo zij daaraan de voorkeur geven, de opleiding te ontvangen aan een daartoe door hen aangewezen bijzondere kweekschool. De kosten dezer opleiding worden geheel door het Gouvernement gedragen, evenals die voor huisvesting en levensonderhoud van de kweekelingen, deze laatste tot een maximum van ƒ 500 's jaars. De aanwijzing van de kweekelingen geschiedt in Indië na het afleggen van een examen volgens hetzelfde programma als het toelatingsexamen tot de Rijkskweekscholen. De aangewezenen genieten vrijen overtocht naar Nederland in de 2e klasse en een tegemoetkoming in de uitrustingskosten van ƒ 200, terwijl zij op gelijke wijze verzekerd zijn van vrijen overtocht naar Nederlandsch-Indië, ook in het geval dat zij buiten hun schuld de opleiding niet hebben kunnen voltooien. Zij hebben zich te verbinden om na het behalen van de onderwijzers (of hoofdonderwijzers) akte het onderwijs in Indië (hetzij het openbaar of het bijzonder) gedurende een zeker aantal jaren te dienen. In de twee eerste jaren, werden onderscheidelijk 12 en 10 Indische jongelieden voor deze opleiding aangewezen. Als gevolg vau de verbreking van de geregelde verbinding met Indië door den oorlog geschiedt de opleiding sedert 1917 voorloopig in Indië, waar te Batavia een tijdelijke leergang tot dat doel is opgericht.

De eenige in Indië bestaande gelegenheden tot opleiding van Europeesche onderwijzers zijn de normaalcursus te Batavia en de normaalscholen te Batavia, Semarang, en Soerabaja.

§ 35. *Normaalcursus.* Deze geeft een over twee (kortelings verlengd tot drie) jaren verdeelde opleiding voor de onderwijzersakte. Hoewel toegankelijk voor iedereen, zonder onderscheid van geslacht of ras, die den leeftijd van 16 jaar overschreden heeft en aan het voorgeschreven toelatingsexamen heeft voldaan, wordt van den cursus in hoofdzaak alleen door Europeesche meisjes gebruik gemaakt. Onder de 195 leerlingen, die in den loop der laatste 10 jaar den cursus bezochten, waren slechts 8 mannen. Voor onvermogende leerlingen zullen eerlang studiebeurzen van f 50 's maands worden beschikbaar gesteld.

De lessen worden alleen in de avonduren gegeven (drie uren per dag) door onderwijzers in het bezit van de hoofdakte, die overdag hun gewone schooltaak vervullen en voor deze extrawerkzaamheden een toelage boven hun bezoldiging genieten. Eind 1917 telde de cursus 19 leerlingen, w.o. 6 mannen.

§ 36. *Normaalscholen.* De normaalscholen geven aan bezitters van de onderwijzersakte gelegenheid zich verder te bekwamen voor de akte van hoofdonderwijzer. De opleiding duurt drie jaar. De lessen worden in de avonduren gegeven (10 uur per week) door leeraren van de ter plaatse aanwezige hoogere burgerscholen, die voor deze taak eene toelage ontvangen. Alle bezitters van de lagere akte kunnen aan het onderwijs deelnemen. Blijkt na zekeren tijd, dat zij het onderwijs niet met vrucht kunnen volgen, dan kunnen zij van het verder volgen van den leergang uitgesloten worden. De scholen telden eind 1917 102 leerlingen (w.o. 47 mannen), terwijl in dat jaar 14 deelnemers van de hoogste klasse slaagden in het examen voor hoofdonderwijzer.

§ 37. *Leergangen voor het behalen van de zgn. bijakten.* In 1913 werden voorloopig te Batavia en Semarang cursussen ingesteld om te voorzien in de behoefte aan leerkrachten, aan wie het onderwijs in de kennis der natuur aan de M. U. L. O.-scholen zou kunnen worden opgedragen. De cursussen zijn alleen toegankelijk voor onderwijzers in het bezit der hoofdakte en duren twee jaar. Onderwijs wordt gegeven in natuur-, schei-, plant- en dierkunde door leeraren met middelbare bevoegdheid. Voorts zijn onlangs soortgelijke leergangen geopend ter bekwaming van onderwijzers voor de akten Engelsch, handteekenen en wiskunde.

§ 38. *Akte-examens.* Ter verkrijging van de hierboven (§ 34) bedoelde onderwijs-diploma's wordt minstens éénmaal 's jaars gelegenheid gegeven te Batavia, Semarang en Soerabaja. Voor het afleggen van het examen als onderwijzer is de achttienjarige leeftijd vereischt, terwijl om toegelaten te worden tot het examen voor hoofdonderwijzer het bewijs moet worden geleverd van een minstens twee-jarige werkzaamheid als onderwijzer. In het tijdvak 1906—1917 werd het hoofdonderwijzers-examen afgelegd door 398 personen, waarvan 185 (78 mannen) slaagden, het onderwijzers-examen door 1284, waarvan geslaagd 652 (39 mannen). De in Indië behaalde getuigschriften, zoowel de algemeene van onderwijzer en hoofdonderwijzer, als de bijzondere voor een of meer van de even bedoelde vakken j—t, zijn in Nederland gelijkgesteld met de daar uitgereikte, wat de laatstbedoelde betreft onder voorbehoud, dat de bezitter tevens in het bezit is van de akte van onderwijzer. Omgekeerd zijn de in Nederland uitgereikte getuigschriften zonder voorbehoud in Indië van kracht. Ten behoeve van de Europeesche onderwijzers, verbonden aan inrichtingen van hooger vakonderwijs voor Inlanders, zijn voorts akten ingesteld voor de navolgende vakken: Maleisch, Javaansch, Soendaasch, Madoereesch, Boegineesch, Makassaarsch, de land- en volkenkunde van Ned.-Indië, de landbouwkunde en de landmeetkunde. Aan het behalen van deze akten zijn voor openbare Europeesche onderwijzers gelde-lijke belooningen verbonden, variecrende van ƒ 400 (voor het Maleisch) tot ƒ 1000 (voor de akte Javaansch).

B. Inlandsch personeel.

§ 39. Tot voor een tiental jaren waren de kweekscholen voor de vorming van Inlandsche onderwijzers de eenige inrichtingen, waar van Gouvernements wege gelegenheid werd gegeven tot opleiding van Inlanders voor het onderwijzersambt. Zooals in § 24 werd medegedeeld dateert de oprichting van de eerste kweekschool van 1851. De krachtige opleving van het Inlandsch onderwijs

in de eerste jaren na de oprichting van het onderwijsdepartement bracht een sterke uitbreiding van het aantal kweekscholen mede, waarvan het aantal steeg tot 3 op Java en Madoera en 6 in de Buitenbezittingen (1875). De reactie, die hierop omstreeks 1885 volgde, had de opheffing van de meeste dezer kweekscholen tengevolge, zoodat er slechts 5 overbleven, waarvan 2 in de Buitenbezittingen. Hiermede ging een belangrijke vereenvoudiging van het leerplan gepaard, dat, naar gemeend werd, te weinig met de eischen der practijk rekening hield; met name werd het Nederlandsch als leervak geschrapt. De opleving op het gebied van het Inlandsch onderwijs, welke zich in 1906 aankondigde, liet ook de opleiding van onderwijzers niet onberoerd. De invoering van het Nederlandsch op de Inlandsche scholen der 1e klasse (§ 7) bracht de noodzakelijkheid mede om het onderwijs in die taal op de kweekscholen weder in eere te herstellen. De groote behoefte aan onderwijzers, als gevolg van de sterke uitbreiding van het aantal scholen, leidde in de laatste tien jaar tot een groote toeneming van het aantal opleidingsinrichtingen. Daarmede ging gepaard een differentiatie in de opleiding, in verband met de verschillende eischen, waaraan de onderwijzers moeten beantwoorden, naar gelang zij bestemd zijn voor de 2de klasse scholen of de Hollandsch-Inlandsche scholen.

§ 40. *De Hoogere Kweekschool te Poerworêdjo.* De groote behoefte aan leerkrachten voor de Hollandsch-Inlandsche scholen, gevoegd bij de omstandigheid, dat het in afzienbaren tijd niet mogelijk zou zijn de scholen in een genoegzaam aantal op te richten, zoolang men daarvoor uitsluitend afhankelijk bleef van den beperkten toevoer van Europeesche onderwijzers, dwong naar middelen uit te zien om in ruimere mate gebruik te maken van Inlanders voor het geven van onderwijs met het Nederlandsch als voertaal. Een speciaal op de kennis van het Nederlandsch gerichte aanvullende studie diende de Inlandsche onderwijzers, afkomstig van de kweekscholen en aldaar reeds eenigermate in die taal onderlegd, voor de bedoelde taak geschikt te maken. Daartoe werd in 1912 begonnen met de instelling van een akte Nederlandsch en aanmoediging van de opleiding van Inlandsche onderwijzers voor deze akte (waarover hieronder meer). Aangezien deze voorziening slechts onvolkomen aan de geschetste behoefte tegemoetkwam, besloot de Regeering in 1914 tot de oprichting van een speciale kweekschool voor de vorming van Inlandsche onderwijzers voor het Hollandsch-Inlandsch onderwijs, de zgn. „Hoogere kweekschool voor Inlandsche onderwijzers", gevestigd te Poerworêdjo. Tot deze school worden jaarlijks de besten onder de geslaagden in het examen van de 5e klasse van een openbare of daarmede gelijkstandige bijzondere kweekschool tot een maximum van 25 toegelaten voor het ontvangen van een voortgezette vorming voor het Hollandsch-Inlandsch onderwijs. De leergang duurt drie jaar, terwijl de studie in omvang ongeveer gelijk staat met de hoeveelheid kennis, vereischt voor het behalen van de Europeesche hulpakte. Als vormschool fungeert de ter plaatse gevestigde Hollandsch-Inlandsche school. Aan de kweekschool is een internaat verbonden. De leerlingen (ten getale van 58 eind 1917) ontvangen een maandelijksche toelage van ƒ 25, terwijl hun na voltooide opleiding het vooruitzicht is geopend op benoeming tot Inlandsch onderwijzer aan een Hollandsch-Inlandsche school op eene bezoldiging van ƒ 100 tot ƒ 250 's maands. Het personeel bestaat uit een directeur en 5 Europeesche onderwijzers, allen in het bezit van de hoofdakte. De school staat onder toezicht van de inspectie van het Hollandsch-Inlandsch onderwijs.

Naast deze kweekschool is met hetzelfde doel aan de Tondanosche muloschool (zie § 10) een driejarige leergang verbonden, die inzonderheid onderwijzers voor de zgn. speciale scholen opleidt. Reeds thans doet zich de behoefte gevoelen aan een tweede hoogere kweekschool, doch deze kan voorshands niet worden opgericht bij gebreke aan een voldoend aantal geschikte candidaten.

§ 41. *Hollandsch-Chineesche kweekschool.* Dezelfde overwegingen, welke voor de oprichting van de hoogere kweekschool te Poerworêdjo hebben gegolden, leidden tot de oprichting in 1917 van een kweekschool te Meester-Cornelis voor de opleiding van Chineesche jongelieden tot onderwijzer aan de Holl.-Chin. scholen. Daar de kweekschool rechtstreeks aansluit bij de hoogste klasse der Holl.-Chin. scholen, is de opleiding iets langer dan aan de Poerworêdjosche school, nl. 5 jaar. De school, waaraan een internaat is verbonden, opende het eerste jaar met 24 leerlingen. Eenmaal volgroeid, zullen daaraan behalve den directeur, vijf onderwijzers verbonden zijn. Voor de abituriënten zijn dezelfde bezoldigingsvooruitzichten geopend als voor de Inl. onderwijzers, afkomstig van de hoogere kweekschool.

§ 42. *Kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers.* Behalve voor de vorming van hulppersoneel voor de Hollandsch-Inlandsche scholen, al dan niet na een verder voortgezette opleiding (zie hierboven), zijn de kweekscholen te Bandoeng, Djokjakarta, Probolinggo, Oengaran, Fort de Kock en de onlangs opgerichte nieuwe kweekschool te Poerwokêrto bestemd om onderwijzers af te leveren, geschikt om tot hoofd van de belangrijke 2e klasse scholen (de scholen met 5 klassen) te worden benoemd. Bovendien vinden hare abituriënten grif plaatsing bij het toezicht op het volksonderwijs als opziener of hoofdopziener en worden uit hen gekozen de Inlandsche taal- en teekenonderwijzers aan de opleidingsscholen en kweekscholen. Als onderwijzer genieten zij een hoogere bezoldiging dan de niet aan een kweekschool opgeleide onderwijzers.

De opleiding aan de kweekscholen duurt zes jaar. Onderwezen worden de navolgende vakken: Nederlandsch, de landstaal, Maleisch, rekenkunde, aardrijkskunde, geschiedenis, kennis der natuur, scheikunde, plant- en dierkunde, de beginselen der landbouwkunde, handteekenen, schrijven, opvoedkunde en zingen (facultatief). Het Nederlandsch wordt gebezigd als voermiddel bij het onderwijs in de verschillende vakken, voor zoover die zich daartoe leenen. Als vormschool voor de practische vorming der kweekelingen dienden tot voor kort aan de inrichting verbonden 2de klasse scholen. Thans worden daarvoor de Hollandsch-Inlandsche scholen gebezigd.

Toelating van leerlingen heeft plaats na aflegging van een examen of op aanwijzing van den betrokken inspecteerenden ambtenaar. De beschikbare plaatsen zijn zoodanig verdeeld,

dat naar verhouding van de behoefte voor elke residentie, behoorende tot het ressort van de kweekschool, een zeker aantal plaatsen beschikbaar is. Voor het toelatingsexamen konden zich vroeger zoowel aanmelden zij, die een 2de klasse school doorloopen hadden, als zij die van een 1ste klasse of Hollandsch-Inlandsche school afkomstig waren. Daar deze toelating van leerlingen van zeer uiteenloopende voorontwikkeling (met en zonder kennis van het Nederlandsch) zeer belemmerend op den voortgang van het onderwijs werkte, is hierin verandering gebracht. Als eisch wordt thans voor toelating tot het examen gesteld het doorloopen hebben van een Hollandsch-Inl. school. Daar dientengevolge de leerlingen voortaan allen reeds met een behoorlijke kennis van het Nederlandsch toegerust op de kweekscholen komen, zal het vermoedelijk mogelijk blijken den opleidingsduur met één jaar te bekorten.

Aan de kweekscholen zijn internaten verbonden, waar de kweekelingen vrije huisvesting genieten. Voor hun levensonderhoud ontvangen zij eene toelage van ƒ 10.— 's maands, terwijl voor het verstrekken van betere voeding, nog een bedrag van ƒ 3.— 's maands per kweekeling beschikbaar wordt gesteld. De kweekelingen kunnen van de school worden verwijderd wegens onvoldoenden aanleg, wangedrag of wegens het lijden aan besmettelijke of afzichtelijke ziekten. Ofschoon de kweekscholen eigenlijk alleen bestemd zijn voor mannelijke leerlingen, kunnen ook vrouwelijke kweekelingen boven de formatie worden toegelaten, die geen huisvesting in het internaat genieten. Elke kweekschool is berekend op een capaciteit van 120 leerlingen. Eind 1917 telden de vijf genoemde kweekscholen 612 leerlingen, waaronder 42 meisjes en 43 leerlingen boven de formatie, meerendeels bestemd om, na afgelegd eindexamen, de lessen aan de landbouwschool te volgen (zie § 20). Het onderwijzend personeel bestaat behalve den directeur uit 4 Europeesche en 2 of meer Inlandsche onderwijzers, welke laatsten uitsluitend belast zijn met het onderwijs in teekenen en de inlandsche taal of talen.

Een eenigszins afwijkend karakter vertoonen de kweekschool te Amboina en de aan een opleidingsschool voor Inlandsche ambtenaren gekoppelde kweekschool te Makasser (zie § 18), welke laatste bestemd is om te worden vervangen door een normaalschool voor de opleiding van hulponderwijzers. De kweekschool te Amboina, in 1914 herrezen nadat zij een jaar te voren gesloten was, is in haar tegenwoordige inrichting eigenlijk alleen bestemd om onderwijzers af te leveren voor de 2e klasse scholen en wijkt als zoodanig dus niet noemenswaard af van de hieronder (§ 45) te bespreken normaalscholen. Het plan bestaat intusschen om deze kweekschool volledig op het peil van de overige kweekscholen te brengen, in verband met de behoefte aan behoorlijk in het Nederlandsch onderlegde onderwijzers, niet alleen voor de Holl. Inl. scholen in het Oostelijk deel van den archipel, maar ook voor de scholen voor Amboneesche soldatenkinderen (zie § 7). De school telde eind 1917 40 leerlingen.

Van de oprichting van een kweekschool voor meisjes, bestemd voor het Holl.-Inl. meisjesonderwijs werd hiervoor (§ 25) reeds gewag gemaakt.

§ 43. *Opleiding akte Nederlandsch.* Ter aanmoediging van de opleiding van Inlandsche onderwijzers met het kweekschooldiploma voor de in 1912 ingestelde akte in de Nederlandsche taal (zie § 40), welke een gelijke kennis van die taal omvat als voor de Europeesche hulpakte wordt geëischt, zijn premiën beschikbaar gesteld voor Europeesche onderwijzers, die zich met die opleiding willen belasten. De opleiding moet minstens twee jaar duren. De opleider ontvangt een bedrag van ƒ 12.50 's maands voor elken in opleiding genomen candidaat (niet meer dan vier mogen bij denzelfden onderwijzer in opleiding zijn) en na voltooide opleiding, wanneer de candidaat de akte behaald heeft, het verschil tusschen het op deze wijze genotene en de som van ƒ 600.—

§ 44. *Normaalcursussen.* Met de opleiding van Inlandsche hulponderwijzers, d.z. personen, die hebben voldaan aan een speciaal daarvoor ingesteld examen[1], liet de Regeering zich tot voor enkele jaren in het geheel niet in, behoudens dat zij onder zekere voorwaarden steun verleende aan het particulier initiatief, voor zoover het zich met deze opleiding bezig hield (z.o § 72). De uitbreiding van het aantal 2e klasse scholen sedert 1908 deed een toenemende behoefte aan dergelijke hulponderwijzers ontstaan, hetgeen de Regeering er toe deed besluiten de opleiding van dat personeel zelf ter hand te nemen. Daartoe werd in 1910 bij wijze van proef overgegaan tot de oprichting van normaalcursussen in verschillende gewesten op Java en Madoera en in de Buitenbezittingen. Deze cursussen zijn eenvoudig ingerichte leergangen, welke daarom het land weinig kosten. De leergang is over twee jaar verdeeld en ingericht voor 25 leerlingen per leerjaar, gekozen uit hen, die een 2e klasse school ten volle hebben doorloopen. In de ochtenduren worden de leerlingen onder toezicht van de onderwijzers geoefend in het geven van onderwijs aan de ter plaatse bestaande 2e klasse school, terwijl in de namiddaguren theoretisch onderwijs wordt gegeven. De leerlingen genieten een toelage voor levensonderhoud. Leerkrachten zijn de onderwijzers van de 2e klasse school ter plaatse, die daarvoor een toelage ontvangen boven hunne gewone inkomsten. Het aantal normaalcursussen bedraagt thans 17 (waarvan 10 op Java en Madoera) met 712 leerlingen, waaronder 13 meisjes.

Feitelijk bedoeld als noodmaatregel, bleken de cursussen al spoedig niet in die mate te voldoen, dat met de oprichting van nieuwe dergelijke leergangen zonder meer kon worden voortgegaan. Bezwaren daartegen zijn, dat de leertijd niet lang genoeg is en dat aan de eigenlijke opleiding niet genoeg aandacht kan worden gewijd, doordat de cursisten overdag steeds als kweekeling werkzaam zijn en zich dus niet voldoende kunnen voorbereiden voor de theoretische lessen in de namiddaguren. Daarom werd

[1]) Omvattende kennis van de voertaal van het onderwijs (waar deze niet het Maleisch is bovendien deze taal), de vier hoofdbewerkingen van het rekenen met gehcele getallen en met gewone en tiendeelige breuken, zoomede de aardrijkskunde van het gewest van inwoning en de omliggende gewesten.

naar een betere wijze van opleiding gezocht en deze gevonden in de oprichting van

§ 45. *Normaalscholen.* Bestaande uit een vierjarigen leergang, met daaraan verbonden internaat en staande onder de leiding van een Europeesch onderwijzer als directeur en 4 Inlandsche onderwijzers, kunnen deze scholen, waarvan de eerste vier werden opgericht in 1915, een in alle opzichten deugdelijke opleiding geven voor Inlandsch hulponderwijzer. Met het oog daarop ligt het in de bedoeling, de abituriënten dezer scholen als regel te bestemmen voor hoofd van de kleinere 2e klasse scholen. De normaalscholen zijn ingericht voor ten hoogste 80 leerlingen elk. De leerlingen, die eene 2e klasse school moeten hebben doorloopen om voor toelating in aanmerking te komen, ontvangen, behalve vrije inwoning in het internaat, een toelage van ƒ 12.50 's maands voor levensonderhoud. Het aantal normaalscholen bedraagt thans reeds 7, waarvan 5 op Java (Poerwakarta, Salatiga, Poerwokërto, Blitar en Batavia [1]), 1 op Madoera en 1 te Padang Pandjang (Sumatra's Westkust), terwijl de oprichting van nog 6 scholen in 1918 in voorbereiding is. Eind 1917 telden de toen bestaande scholen 470 leerlingen, waaronder 24 meisjes. Het ligt in de bedoeling om wanneer eenmaal de normaalscholen ten volle kunnen voorzien in de behoefte aan onderwijzers, de in de vorige § behandelde normaalcursussen geleidelijk op te heffen. Afzonderlijke normaalscholen voor Inl. meisjes ten getale van vier zijn of worden weldra opgericht.

§ 46. *Examens.* Ook buiten de hierboven genoemde opleidingsinrichtingen bestaat gelegenheid om door het afleggen van daarvoor ingestelde examens de bevoegdheid te verwerven van kweekeling of hulponderwijzer aan een Inlandsche lagere school. Die examens voldoen aan zeer matige eischen. In 1917 werden afgenomen 1497 examens voor hulponderwijzer, waarvan slaagden 618 (22 meisjes) en 7098 voor kweekeling, waarvan geslaagd 1851 (93 meisjes).

VII. Uitzending van personeel uit Nederland.

§ 47. De voorziening in de behoefte aan Europeesche leerkrachten voor het onderwijs in Indië geschiedt voor het grootste deel door uitzending van personeel uit Nederland. Voor de geregelde aanvulling van het corps leeraren bij het middelbaar en technisch onderwijs met volledig bevoegde krachten is men zelfs bij uitsluiting op uitzending uit Nederland aangewezen, daar in Indië geen gelegenheid bestaat tot het verwerven van middelbare akten. Maar ook de Europeesche onderwijzers bij het lager onderwijs worden bijna uitsluitend in Nederland gerecruteerd, daar zooals gezegd in Indië onder de mannelijke jeugd zeer weinig animo bestaat voor deze betrekking. Met de onderwijzeressen is dit anders en tot voor eenige jaren was daarom niet dan bij uitzondering uitzending van onderwijzeressen uit Nederland noodig. [2]) Daar echter de vraag naar Europeesche leerkrachten voor het lager onderwijs in de laatste 10 jaren steeds toenam en het aanbod daarmede geen gelijken tred hield, zelfs zeer ver bij de jaarlijksche behoefte ten achter bleef, zag de Regeering zich sedert 1910 genoodzaakt, geregeld onderwijzeressen uit te zenden ter gedeeltelijke compensatie van het groote tekort aan leerkrachten. Tegelijkertijd werd getracht het aanbod van onderwijzers te vermeerderen door verbetering van de uitzendingsvoorwaarden. Een merkbare toeneming van het aanbod had dit echter niet tengevolge. Meer heil is vermoedelijk te verwachten van den in 1916 getroffen maatregel om onderwijzers in het bezit van de hulpakte, die zich voor uitzending naar Indië willen verbinden, in de gelegenheid te stellen op 's Lands kosten te studeeren voor de hoofdakte aan een door het Rijk gesubsidieerden hoofdakte-cursus. Zij ontvangen daarvoor een toelage van ƒ 800 's jaars gedurende ten hoogste drie jaar. In het eerste jaar werden voor deze opleiding reeds 97 jongelieden aangewezen. Deze maatregel zal bovendien kunnen tegemoetkomen aan de vaak geuite grief dat het aantal hoofdaktebezitters, die vroeger verreweg de grootste meerderheid vormden, in de laatste jaren op bedenkelijke wijze is achteruitgegaan. Eind 1917 maakten zij nog geen 57 % van het totaal aantal leerkrachten uit.

Ter illustreering van het voorafgaande nog de volgende cijfers. Aan de vraag van 100 à 200 onderwijzers per jaar kon in geen der jaren 1907—1916 worden voldaan (het grootste aantal in één jaar uitgezonden onderwijzers werd in 1913 bereikt met 99 personen). In dat tijdvak werden in het geheel uitgezonden 729 onderwijzers en in de jaren 1910—1916 bovendien 307 onderwijzeressen. Het geheele corps Europeesche onderwijzers en onderwijzeressen bij het openbaar lager en meer uitgebreid lager onderwijs bestond eind 1917 uit 1710 personen, waarvan 770 of 45 % dames, tegen in 1900, 1905 en 1910 achtereenvolgens 649, 708 en 1106 personen, waarvan 33.8, 35.4 en 35.7 % onderwijzeressen. De meeste onderwijzers zijn georganiseerd in een krachtige vakvereeniging, het Nederlandsch-Indisch onderwijzers genootschap, opgericht in 1894.

Ook de aanwerving van leeraren met middelbaar-onderwijsbevoegdheid ondervindt groote moeilijkheden. Daarom is besloten om, evenals ten aanzien van onderwijzers geschiedt, de studie voor middelbare akten in Nederland aan te moedigen door de toekenning van studietoelagen, waarvoor ook Indische onderwijzers met verlof in aanmerking zullen komen.

§ 48. *De uitzendingsvoorwaarden omvatten:*

a. vrijen overtocht met het wettig gezin (voor de onderwijzers in het bezit van de hulpakte en de onderwijzers voor het practisch onderwijs aan de technische scholen in de 2e klasse, voor alle overigen in de 1e klasse);

b. een tegemoetkoming in de kosten van uitrusting, waarvan het bedrag verschillend is en verband houdt met de aanvangsbezoldiging in Indië en met de behaalde onderwijsbevoegdheden;

c. een voorloopige bezoldiging, ingaande met den dag van inscheping naar Nederlandsch-Indië tot den dag waarop de dienstbezoldiging ingaat,

De uitgezondenen verbinden zich bij notarieele akte tot terugstorting van de te hunne behoeve betaalde gelden, indien zij hunne bestemming niet volgen of binnen vijf jaren uit 's lands dienst

[1]) Mede bestemd voor Billiton en de W. afd. van Borneo.

[2]) De aanstelling van de eerste onderwijzeressen dagteekent van 1875.

worden ontslagen om andere redenen dan welbewezen ziels- of lichaamsgebreken, buiten eigen toedoen ontstaan.

VIII. Bezoldigingen.

§ 49. De Europeesche onderwijzers (essen) bij het lager onderwijs zijn verdeeld in 3 klassen. Tot de hoogst bezoldigde 1e en 2e klasse zijn alleen benoembaar zij, die in het bezit zijn van de hoofdakte. De onderwijzeressen zonder hoofdakte bereiken een lagere eindbezoldiging (ƒ 325 's maands) dan hunne mannelijke ranggenooten, die kunnen opklimmen tot ƒ 400 's maands. De wedden loopen voor alle rangen uiteen van ƒ 175 tot ƒ 625 's maands. De tijd bij het onderwijs in Nederland doorgebracht komt tot een maximum van zes jaren voor de helft in aanmerking voor de berekening van de Indische bezoldiging. Geplaatst aan Holl. Inl. scholen ontvangen de Europeesche onderwijzers een toelage van ƒ 25 's maands. Aan de M. U. L. O.- en vakscholen bedraagt hun wedde ƒ 100 's maands (voor de directeuren der vakscholen ƒ 150 's maands) *meer* dan zij bij het Europeesch lager onderwijs volgens rang en diensttijd zouden genieten. Bovendien zijn bijzondere toelagen verbonden aan het bezit van bepaalde Inlandsche taal-akten en de akten landbouw- en landmeetkunde voor de onderwijzers, geplaatst aan de opleidingsscholen voor Inl. ambtenaren en de kweekscholen voor Inl. onderwijzers. Een verbetering van de onderwijzerswedden, waarbij het eindsalaris tot f 650 zal stijgen, staat voor de deur. Een bedrag van acht ton is daarvoor op de begrooting voor 1919 gebracht.

Hoewel voor de betrekking van onderwijzer bij het Europeesch lager onderwijs geen eischen van landaard zijn gesteld en dus ook Inlanders daartoe benoembaar zijn, is het in de practijk nog niet voorgekomen dat een Inlander als onderwijzer bij een Europeesche school werd geplaatst. Wel hebben reeds verschillende Inlanders de Europeesche onderwijsbevoegdheden verworven, doch voor zoover zij bij het onderwijs een plaatsing zochten, vonden zij die uitsluitend bij het Inlandsch onderwijs [1]).

De bezoldiging van deze personen plaatste de Regeering voor een moeilijk vraagstuk. De wedden van de Europeesche onderwijzers toch zijn, als natuurlijk gevolg van het feit dat deze personen voor de overgroote meerderheid in Nederland moeten worden gerecruteerd, hooger dan bij toepassing van een zuiver Indischen maatstaf als norm voor de onderwijzersbezoldiging zou mogen gelden. Het meerdere is in zekeren zin als een premie (tropentoeslag) te beschouwen. Moest nu deze in zekeren zin abnormale weideregeling onveranderd gelden voor Inlanders, dan zou een wanverhouding worden geschapen tusschen de bezoldiging van deze Inlandsche onderwijzers en die van andere Inlandsche ambtenaren, zooals Indische artsen en rechters, die in opleiding en ontwikkeling zeker niet hun minderen zijn. Aan den anderen kant zou het niet van onbillijkheid zijn vrij te pleiten voor de hierbedoelde Inlandsche onderwijzers een lagere bezoldigingsschaal aan te nemen, waar ten aanzien van de in Indië geboren en getogen Europeanen en de met Europeanen gelijkgestelde Inlanders geen onderscheid hoegenaamd in bezoldiging gemaakt wordt met de uit Nederland uitgezondenen. Een bevredigende oplossing van dit netelige vraagstuk, dat ook voor andere ambten, waar Inlanders en Europeanen met elkander kunnen concurreeren, van toenemende beteekenis wordt, is nog niet gevonden. Onlangs is daarvoor door de Indische Regeering een commissie ingesteld, die het vraagstuk in zijn vollen omvang zal hebben te onderzoeken. In afwachting van de ter zake te nemen beslissing worden Inlanders met Europeesche onderwijsakten voorloopig op den zelfden voet bezoldigd als Europeanen.

Voor de Inlandsche onderwijzers bij het Inl. en Holl. Inl. lager onderwijs liggen de loongrenzen tusschen ƒ 15 en ƒ 250 's maands. Bij de begrooting voor 1919 is op een verhooging van deze wedden gerekend en daarvoor een bedrag van 3½ ton uitgetrokken. De desaonderwijzers worden plaatselijk verschillend bezoldigd. Hun inkomen bedraagt als regel niet meer dan ƒ 15 à ƒ 20 's maands.

Bij het middelbaar onderwijs genieten de leeraren traktementen van ƒ 450 tot ƒ 850 's maands, de directeuren ƒ 900 tot ƒ 1000.

Omgerekend de desascholen met 6074 leerkrachten, bestond het geheele onderwijzend en inspecteerend personeel in dienst van den Lande eind 1917 uit 8575 leerkrachten (w.o. 6560 Inlanders) en 181 inspecteerende ambtenaren (w. o. 144 Inlanders, meerendeels schoolopzieners bij de desascholen).

BIJZONDER ONDERWIJS.

I. Inleiding.

§ 50. Aan het particulier of bijzonder onderwijs wijdt het Regeeringsreglement slechts één artikel, het in § 1 reeds genoemde art. 126. De vrijheid van onderwijs wordt daarin slechts verleend ten behoeve van het Europeesche deel der bevolking, niet voor de Inlanders en met dezen gelijkgestelden. Dit verschil vindt zijn oorsprong in de vrees van den wetgever van 1854 voor het verkondigen van voor de rust en orde gevaarlijke leeringen onder de Inlandsche bevolking, waarbij vooral aan den arbeid van zendelingen gedacht werd, die zich „vermomd als onderwijzer", zouden kunnen onttrekken aan de in artikel 123 van het Regeeringsreglement voorgeschreven bijzondere vergunning voor de uitoefening van hun dienstwerk.

Geheel in de lijn van de geschetste opvatting werd in 1880 een regeling getroffen, aangevende de voorwaarden, onder welke aan Europeanen en met hen gelijkgestelden vergunning kan worden verleend tot het geven van onderwijs aan Inlanders of met dezen gelijkgestelden. Het geven van onderwijs door Inlanders aan Inlanders is aan geen beperkende bepalingen gebonden. Had die regeling aanvankelijk alleen ten doel te waken tegen de misbruiken, die uit de vrijlating van het onderwijs aan de Inlandsche bevolking zouden kunnen voortvloeien en te voorkomen, dat Europeanen van laag zedelijk gehalte met minder eerlijke bedoelingen zich aan dat onderwijs zouden wijden, na een in 1912 aangebrachte wijziging worden thans ook waarborgen verlangd omtrent de bekwaamheid en de geschiktheid van

[1]) Het oudst bekende voorbeeld is dat van Radèn Kamil, die thans nog de functie van adjunct-inspecteur bij het Inlandsch onderwijs bekleedt.

hem, die het hier bedoeld onderwijs wenscht te geven, speciaal ten aanzien van zijn kennis van het Nederlandsch. De vergunning tot het geven van onderwijs aan Inlanders kan alleen worden verleend aan te goeder naam en faam bekend staande personen, die ten minste een Europeesche lagere school met vrucht hebben doorloopen of een daarmede gelijkstaande kennis bezitten. Het geven van onderwijs door Europeanen aan Inlanders zonder vergunning is strafbaar. Christelijke zendelingen die reeds in het bezit zijn van de bijzondere toelating voor de uitoefening van hun dienstwerk, behoeven de vergunning niet.

§ 51. *Huisonderwijs.* Een bijzondere vorm van particulier onderwijs, dat aan de inmenging van de overheid zoo goed als geheel is onttrokken, is het huisonderwijs, d.i. onderwijs, hetwelk zich beperkttot de kinderen van ten hoogste drie gezinnen en gegeven wordt in de woning van het hoofd van één dier gezinnen. Wordt dit onderwijs uitsluitend gegeven aan de kinderen van één gezin of bestaat op de plaats, waar het gegeven wordt, geen gelegenheid tot het bezoeken van Europeesche lagere scholen, dan behoeft de onderwijzer zelfs niet in het bezit te zijn van de gewone akte(n) van bevoegdheid tot het geven van lager onderwijs.

§ 52. *Subsidieering bijzonder onderwijs.* Hoewel het Regeeringsreglement, evenmin als de daarop steunende organieke regelingen betreffende het Europeesch en het Inlandsch onderwijs, eenig voorschrift bevatten omtrent de geldelijke ondersteuning van het bijzonder onderwijs uit de openbare kas, heeft dit der Regeering nimmer weerhouden om, eerst op bescheiden schaal, later met milder hand, het particulier initiatief tot schoolstichting door geldelijke bijdragen te steunen en aan te moedigen. Reeds in 1841 werd het als een verplichting der Regeering beschouwd om het Nederlandsch Zendelinggenootschap, dat zich de behartiging van de onderwijsbelangen der Inlandsche Christenbevolking in de Molukken aangetrokken had, in zijn werkzaamheid te steunen door beschikbaarstelling van fondsen ter bezoldiging van onderwijzers en aankoop van schoolbehoeften. Ook na de totstandkoming van het Regeeringsreglement bleef de Regeering voortgaan met de toekenning van een geldelijke tegemoetkoming in de kosten van oprichting en instandhouding van particuliere scholen ten dienste van de Inlandsche bevolking, waarvan er inmiddels ook op Java geleidelijk eenige tientallen waren tot stand gekomen door de bemoeienis en den invloed van Europeesche en Inlandsche bestuursambtenaren.

De overweging dat door dergelijke schooltjes („gemeentescholen", zooals zij destijds werden genoemd) krachtig zou kunnen worden bijgedragen tot een zoo spoedig mogelijke uitbreiding van het Inlandsch onderwijs, waartoe in 1870 besloten was, gaf aanleiding tot de uitvaardiging van de eerste subsidieregeling (1874), welke beoogde de oprichting van de hierbedoelde particuliere Inlandsche scholen door de toekenning van geregelde geldelijke bijdragen aan te moedigen en te bevorderen.

Deze vrijgevige houding van de Regeering tegenover het bijzonder onderwijs betrof echter uitsluitend de *neutrale* particuliere scholen. De destijds in het moederland overheerschende inzichten omtrent de houding van de overheid tegenover het op godsdienstigen grondslag steunend bijzonder onderwijs lieten niet na ook in Indië hun weerslag te doen gevoelen. Het beginsel, dat op de scholen van het Gouvernement alle godsdienstig onderwijs buitengesloten moest zijn, werd door de Regeering van die dagen zoo uitgelegd, dat ook op de met bijdragen uit de openbare kas in stand gehouden bijzondere scholen zulk onderwijs niet gegeven mocht worden, hetgeen al dadelijk tot gevolg had dat het Nederlandsch Zendelingsgenootschap zich gedwongen zag voor hare in de Molukken onderhouden scholen in het vervolg van Gouvernementssubsidie af te zien en die scholen op eigen kosten in stand te houden.

In 1889 kregen te dezer zake mildere inzichten de overhand, nadat de in Nederland gevoerde schoolstrijd tusschen voor- en tegenstanders van het bijzonder onderwijs, tengevolge van de overwinning van de kerkelijke partijen bij de stembus, voorloopig in dien zin beslecht was, dat voor bijzondere scholen op godsdienstigen grondslag uitdrukkelijk aanspraak op subsidie werd erkend. Besloten werd, dat dit beginsel aanstonds ook voor de koloniën toepassing zou vinden, zoowel ten aanzien van het onderwijs voor Europeanen als van dat voor Inlanders. Sinds dien is het voornamelijk de Zending geweest, die van de gelegenheid om met staatssteun deel te nemen aan de onderwijsvoorziening, in het bijzonder ten behoeve van de Inlandsche bevolking, op ruime schaal heeft weten gebruik te maken. Eigen initiatief tot schoolstichting heeft zich tot dusver onder die bevolking nog slechts weinig geopenbaard, al beginnen zich den laatsen tijd teekenen voor te doen van grootere werkzaamheid van Inlandsche zijde op dit gebied, vooral ten aanzien van het meisjesonderwijs. Ook op het gebied van het Europeesch onderwijs heeft het particulier initiatief, met gebruikmaking van de daarvoor verkrijgbaar gestelde geldelijke bijdragen van het Gouvernement, zich een niet onbelangrijk aandeel in de onderwijsvoorziening verzekerd.

Het is echter, zooals gezegd, voornamelijk ten aanzien van het Inlandsch onderwijs, dat particuliere (in hoofdzaak Zendings-) vereenigingen hare nuttige werkzaamheid op schoolgebied krachtig hebben kunnen ontplooien. In de laatste 15 jaren won steeds meer het inzicht veld, dat het Gouvernment bij de vervulling van de reusachtige taak om de millioenen der inheemsche bevolking althans eenig elementair onderwijs te verschaffen en daardoor tot beschaving en meerdere ontwikkeling te brengen, de hulp en medewerking der Zending, die — zij het ook gedreven door andere beginselen en met andere oogmerken — zich eveneens de zorg voor het onderwijs dier bevolking tot taak gesteld had, niet alleen met dankbaarheid diende te aanvaarden, maar dat initiatief ook door ruime subsidies onder billijke voorwaarden krachtig behoorde te bevorderen en aan te moedigen. De Troonrede van 1901 leidde deze nieuwere inzichten in met de uitspraak dat „op vaster voet" steun moest worden verleend aan den maatschappelijken arbeid der Zending. Het verleenen van subsidie voor het opvoedkundige en geneeskundige deel van de zendingstaak moest niet langer beschouwd worden als een gunst, maar als een *recht*, waarop de Zending — mits voldaan werd aan zekere voorwaarden, — zou kunnen rekenen. De subsidies dienden voorts op zoodanige bedragen te worden gesteld, dat het Gou-

vernement een ruim aandeel in de kosten zou dragen.

Sedert 1906 is onder den invloed van deze leidende gedachten groote uitbreiding gegeven aan het aantal subsidieregelingen, waarmede veelal een verhooging van de subsidiebedragen gepaard ging. Daardoor is thans aan het particulier initiatief voor nagenoeg elk soort van onderwijs — Europeesch zoowel als Inlandsch — geldelijke steun gewaarborgd onder zekere, niet al te bezwarende, voorwaarden. Sommige soorten van onderwijs, zooals het voorbereidend (Europeesch) onderwijs (fröbel- en bewaarscholen) en het onderwijs voor Inlandsche meisjes (zie daarover § 25) zijn tot dusver zelfs geheel aan het particulier initiatief overgelaten. Zooals boven (§ 6) bleek zal thans ook van landswege daarin voorzien worden. In sommige streken der Buitenbezittingen, onthoudt de overheid zich, in verband met de werkzaamheid der Zending, voorloopig van stichting van scholen voor de Inlandsche bevolking. Dit geschiedt voornamelijk in gebiedsdeelen waar nog primitieve toestanden heerschen en waar een zendingscorporatie werkzaam is te midden van een in meerderheid animistische bevolking. Voor den pioniersarbeid, die daar te verrichten valt, is het van groot nut, dat de Zending, wier werkzaamheid hier goeddeels samengaat met het op het scheppen van ordelijke en geregelde toestanden aansturend werk van het bestuur, ten aanzien van het onderwijs geen mededinging van anderen behoeft te duchten, terwijl ook de belangen der bevolking er ongetwijfeld mee gebaat zijn, dat het onderwijs — een der voornaamste middelen tot beschaving — in één hand berust. Bezwaren tegen het overlaten van de zorg voor het onderwijs aan een Christelijke corporatie, wier doel is kerstening der bevolking, doen zich hier — waar men uitsluitend te maken heeft met heidensche volksstammen, wier animistische levensbeschouwing niet kan worden ontzien zonder elken vooruitgang op den weg der beschaving onmogelijk te maken — niet of althans niet in die mate voor, als in streken met een meer beschaafde en overwegend Mohammedaansche bevolking. Die bezwaren worden trouwens goeddeels ondervangen door de in 1915 in alle subsidieregelingen voor het Ind. onderwijs opgenomen voorwaarde, dat op bijzondere scholen op godsdienstigen grondslag, gevestigd op plaatsen, waar niet voldoende gelegenheid bestaat tot het ontvangen van neutraal onderwijs, vrijstelling van het bijwonen van het godsdienstonderwijs en van godsdienstige verrichtingen moet worden gegeven aan kinderen, wier ouders of verzorgers zulks op grond van gemoedsbezwaren verlangen.

De aanneming en doorvoering van de vrijgeviger beginselen ten opzichte van het zendingsonderwijs hebben niet nagelaten van de zijde der voorstanders van de openbare school hier en in Indië meer of minder ernstige protesten uit te lokken. Beschouwingen over dien „Indischen schoolstrijd", die over het algemeen de naast belanghebbenden: de groote massa der Inlandsche bevolking, vrijwel onberoerd heeft gelaten, vallen buiten het kader dezer verhandeling.

§ 53. *Toezicht.* Het particulier onderwijs — gesubsidieerd of niet — is onderworpen aan het toezicht der overheid met hare daarvoor aangewezen organen (directeur van Onderwijs en Eeredienst, inspecteurs en plaatselijke schoolcommissies). Daarnaast bestaat sedert 1911 (Ind. Stb. 1911 no. 40) ten behoeve van kerkelijke organisaties en rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen, die gesubsidieerde Inlandsche scholen onderhouden, de gelegenheid om subsidie te ontvangen voor het door of van wege haar op die scholen uitgeoefend toezicht. Aanleiding tot dezen maatregel, welke uitsluitend van toepassing is op particuliere Inlandsche scholen — en wel in het bijzonder zendingsscholen — was de overweging, dat de resultaten van het door de Zending verzorgd onderwijs voor de Inlandsche bevolking, gelijk de ondervinding had geleerd, in hooge mate afhankelijk waren van het door de zendelingen of andere voor die taak door de corporatie aangewezen personen uitgeoefend geregeld toezicht op de scholen en van de voortdurende leiding door hen van de Inlandsche onderwijzers. De ter dezer zake getroffen algemeene regeling geldt niet voor een tweetal zendingsressorten in de Buitenbezittingen (de Minahasa en Soemba), waar de Zending voor het hierbedoeld toezicht een specialen schoolopziener in dienst genomen heeft en voor de daaraan verbonden kosten (als voor bezoldiging, uitzending uit Nederland als anderszins) op bijzondere wijze gesubsidieerd wordt. De hier beschreven vorm van subsidieering gaat verder dan velen wel gewenscht of noodig oordeelen. Inderdaad is de gedeeltelijke bekostiging door den staat van het door particulieren uitgeoefend toezicht op het bijzonder onderwijs een nieuwigheid, welke zelfs warme pleitbezorgers van de rechten van het bijzonder onderwijs niet geheel kunnen goedkeuren. Vooropgesteld, dat dit particulier schooltoezicht in geen enkel opzicht te kort mag doen aan het overheidstoezicht, dat in zijn vollen omvang ook voor de hierbedoelde scholen moet blijven bestaan, kan men niet zeggen, dat de overheidstaak op dit gebied door het eigen toezicht der Zending eenigermate verlicht wordt, zoodat dus de boven geschetste grondslag voor subsidieering van het zendingsonderwijs in het algemeen hier gemist wordt.

§ 54. De instellingen van particulier onderwijs worden hieronder zooveel mogelijk in dezelfde volgorde behandeld als boven die van het openbaar onderwijs. Een afzonderlijk hoofdstuk (VII) is gewijd aan het particulier Chineesch onderwijs op nationalistischen grondslag, dat een zeer bijzonder karakter draagt.

Ter vermijding van te groote uitvoerigheid worden van de verschillende subsidieregelingen alleen de voornaamste bepalingen en voorwaarden vermeld, zooveel mogelijk in overzichtelijken vorm. Vooraf ga de vermelding van eenige particuliere onderwijsinrichtingen, die niet onder een der volgende groepen te brengen zijn en buiten de algemeene subsidieregelingen om steun uit 's lands kas ontvangen. Het zijn een tweetal Industriescholen voor meisjes te Batavia en te Soerabaja, een knip- en naaicursus voor Indo-Europeesche meisjes (uitgaande van de Vereeniging voor In- en Uitwendige Zending te Batavia), voorts cursussen tot opleiding voor het klein-ambtenaarsexamen en tot het aanleeren van Engelsch en boekhouden (opgericht door den Indischen Bond te Batavia en te Meester-Cornelis), en eindelijk de in den laatsten tijd sterk in aantal toegenomen cursussen in het Nederlandsch ten behoeve van Inlanders en Chineezen,

onderhouden door het Algemeen Nederlandsch Verbond. Aangezien deze leergangen, welke deels ook een voorbereiding geven voor het zgn. kleinambtenaarsexamen in een sterk gevoelde behoefte voorzien, zullen zij eerlang worden gesubsidieerd volgens vaste regelen, welke beoogen de oprichting van dergelijke leergangen krachtig te bevorderen onder de noodige waarborgen voor het gehalte van het onderwijs. Een bedrag van f 125.000 is daarvoor op de begrooting voor 1919 uitgetrokken.

II. Voorbereidend Onderwijs.

§ 55. Het voorbereidend onderwijs, zooals dat aan fröbel- of bewaarscholen gegeven wordt, heeft in Indië vooral de strekking om kinderen, voortkomende uit een omgeving, waar geen of slecht Nederlandsch gesproken wordt, eenige vertrouwdheid met onze moedertaal bij te brengen, vóórdat zij de lagere school bezoeken. De eerste poging tot het verkrijgen van voorbereidend onderwijs ging in 1849 uit van de toen bestaande Hoofdcommissie van onderwijs. Destijds waren er wel zoogenaamde bewaarscholen, maar deze waren hoofdzakelijk slechts kinderbewaarplaatsen. In 1850 werd de eerste fröbelschool door particulieren te Batavia opgericht, doch eerst na 1877 kreeg dit onderwijs eenige meerdere uitbreiding. De regeering heeft zich langen tijd bijna niet met het particulier voorbereidend onderwijs ingelaten. Eerst sedert 1907 zijn daarvoor subsidies beschikbaar gesteld. Aan den meermalen op haar uitgeoefenden aandrang om dit onderwijs zelf ter hand te nemen, heeft de regeering langen tijd weerstand geboden, totdat de slechte uitkomsten van het onderwijs aan de voorklassen van Europeesche en Holl.-Chin. scholen haar onlangs dwongen dit stelsel van onthouding te verlaten en in beginsel te besluiten tot de oprichting van openbare fröbelscholen. Ter voorbereiding daarvan zal in 1919 een kweekschool voor de opleiding van fröbelonderwijzeressen worden opgericht, terwijl een speciale akte van bevoegdheid voor het geven van fröbelonderwijs zal worden ingesteld, te verkrijgen door het afleggen van een staatsexamen. De subsidieregelen in bijblad no. 6633 en 7316 hebben alleen betrekking op scholen bestemd voor kinderen van Europeanen, zonder dat de toelating van kinderen van Inlanders en met dezen gelijkgestelden beslist uitgesloten is. Het aantal kinderen van deze laatste bevolkingsgroepen mag echter niet meer dan één vierde van het geheele aantal leerlingen bedragen. Deze beperking geldt niet, wanneer de Inlandsche kinderen les ontvangen in een afzonderlijken cursus, gehouden op andere uren dan waarop de Europeesche kinderen bezig gehouden worden. Kinderen van onvermogende Europeanen moeten kosteloos worden opgenomen. De scholen voldoen over het algemeen maar aan matige eischen, hetgeen geen verwondering behoeft te baren, waar aan de leerkrachten geen bijzondere eischen van bevoegheid zijn gesteld en de subsidies betrekkelijk laag gehouden zijn. Het aantal scholen bedroeg eind 1917 68 met 4529 leerlingen. Die scholen ontvingen subsidie tot een gezamenlijk bedrag van f 70.550. De subsidies zijn onlangs verhoogd.

III. Lager onderwijs met Nederlandsch als voertaal.

§ 56. Wettelijk geregeld is alleen de subsidieering van particuliere Europeesche lagere en Hollandsch-Inlandsche scholen. Voor Hollandsch-Chineesche scholen deed zich de behoefte aan een zoodanige regeling nog niet gevoelen; de weinige scholen van deze soort (eind 1917 bestonden er slechts 7) ontvangen onder zekere voorwaarden subsidie tot een bedrag van $^1/_2$ der kosten. De subsidieregelingen voor Europeesche lagere en Hollandsch-Inlandsche scholen komen in veel opzichten met elkander overeen en bevatten uitvoerige bepalingen, welke — zooveel mogelijk met toepassing van de met betrekking tot het openbaar onderwijs aanvaarde en beproefde beginselen — beoogen te waarborgen; 1°. dat het onderwijs door een voldoend aantal bevoegde leerkrachten gegeven wordt; 2°. dat het onderwijs, wat omvang en aantal lesuren betreft, aan redelijke eischen voldoet en minstens omvat de leerstof, welke op de openbare scholen van dezelfde soort onderwezen wordt; 3°. dat de positie en dienstvoorwaarden van het personeel behoorlijk geregeld zijn; 4°. dat het aantal de school bezoekende leerlingen minstens even groot is als dat, hetwelk vereischt word voor de oprichting en instandhouding van een openbare school (het minimumaantal leerlingen bedraagt voor de Europeesche scholen 20 of 15, naarmate de school gevestigd is op Java en Madoera of daarbuiten en voor de Hollandsche-Inlandsche scholen 30). Voorts is als eisch gesteld, dat de school staat onder het bestuur van een rechtspersoonlijkheid bezittende vereeniging of instelling en niet worde gehouden als winstgevend bedrijf, welke voorwaarden niet gelden voor particuliere Europeesche lagere scholen op plaatsen, waar geen openbare school gevestigd is. Subsidie wordt verleend voor: *a.* de bezoldiging enz. van de leerkrachten en van een schoolbediende; *b.* oprichting (huur) en onderhoud der gebouwen; *c.* de inrichting der schoollokalen (aanschaffing van schoolmeubilair enz). en de geregelde aanvulling daarvan.

Na deze algemeene mededeelingen volgen hieronder nog eenige bijzonderheden omtrent elke categorie van scholen afzonderlijk.

§ 57. *Europeesche lagere scholen.* De toelating van kinderen van Inlanders en m. d. g. is ook ten aanzien van de particuliere Europeesche scholen aan beperking onderworpen door de bepaling, dat de school haar recht op subsidie verbeurt, wanneer het aantal dezer kinderen meer dan één vierde van de schoolbevolking uitmaakt. De subsidies voor de leerkrachten regelen zich naar de voor de openbare onderwijzers vastgestelde dienstvoorwaarden. Als algemeene fractie wordt toegekend de helft van de aanvangsbezoldiging van een openbaar onderwijzer van overeenkomstigen rang plus het volle bedrag der salarisverhoogingen. Voor de gebouwen en de kosten van eerste inrichting enz. bedraagt de subsidie eveneens de helft van de werkelijke of geschatte huurwaarde of van hetgeen werkelijk is uitgegeven tot een maximum, dat niet hooger mag zijn dan de helft van hetgeen voor een openbare school van gelijke grootte uit dezen hoofde wordt betaald. Aan particuliere Europeesche scholen verbonden namiddagcursussen in de Fransche taal en vrouwelijke nuttige handwerken kunnen eveneens onder zekere voorwaarden subsidie ontvangen (/ 10 per wekelijksch lesuur tot een maximum van / 40 per klasse.)

Het aantal particuliere Europeesche scholen bedroeg eind 1917 47 met een totaal aantal leerlingen van 8140 (waaronder 540 kinderen van Inlanders en 1118 Chineezen); 31 dier scholen ontvingen subsidie tot een gezamenlijk bedrag van *f* 585808.

§ 58. *Hollandsch-Inlandsche scholen.* De subsidieregeling bevat eenige bijzondere bepalingen, welke beoogen te verhoeden, dat de met betrekking tot het Hollandsch onderwijs voor Inlanders aanvaarde beginselen wat betreft de beperkte behoefte aan en den aard van dit onderwijs (zie § 7) door de werkzaamheid van het particulier initiatief, gesteund door landsgelden, opzijgezet en verzwakt zouden worden. Als zoodanig verdienen de volgende subsidievoorwaarden vermelding. De school moet voorzien in een door de Regeering erkende behoefte en ook overigens moet hare oprichting door de Regeering zijn goedgekeurd. Bij de toepassing van deze bepaling in de practijk wordt aangenomen, dat die behoefte aanwezig is, wanneer bij gebreke van particulier initiatief de Regeering eerlang zelve tot oprichting van een Hollandsch-Inlandsche school zou moeten overgaan. Kinderen van gegoeden en aanzienlijken moeten bij de toelating van leerlingen voorgaan. Heffing van schoolgeld is verplichtend, met een minimum, dat niet beneden het schoolgeldtarief van de openbare scholen mag gaan en een maximum van *f* 120 's jaars.

Omtrent de inrichting van het onderwijs en de daarmede verband houdende formatie van het onderwijzend personeel bevat de regeling weinig bindende bepalingen, zoodat te dier zake volgens verschillende inzichten kan worden te werk gegaan. Slechts is als eisch gesteld, dat ten minste dezelfde vakken moeten worden onderwezen als aan de openbare scholen, maar men is vrij in de regeling van de aan ieder vak te besteden tijd. De verhouding tusschen het aantal Europeesche en Inlandsche onderwijzers kan naar eigen verkiezing worden geregeld. Echter geldt de formatie van de openbare scholen als maximum voor subsidiecring. Heeft een particuliere school meer Europeesche, doch minder Inlandsche onderwijzers dan aan een overeenkomstige openbare school zijn verbonden, dan wordt voor elken Europeeschen onderwijzer boven de formatie van de openbare scholen het hoogste subsidiebedrag toegekend, dat anders voor een Inlandschen onderwijzer zou zijn betaald. De wijze van berekening der subsidies geschiedt op overeenkomstigen voet als voor de particuliere Europeesche scholen. Alleen is de algemeene fractie van de uitgaven, tot welke subsidie verleend wordt, voor de Hollandsch-Inlandsche scholen hooger gesteld, n.l. twee derde, met het oog op de mindere kapitaalkracht van de bevolkingskringen, waarvoor deze scholen bestemd zijn. Het aantal particuliere Hollandsch-Inlandsche scholen was eind 1917 54, waarvan 25 subsidie genoten met een totaal van 4627 leerlingen. Onder deze scholen zijn begrepen die, welke uitsluitend voor meisjes bestemd zijn.

IV. Middelbaar en ander onderwijs, onmiddellijk of middellijk aansluitend bij het lager onderwijs met het Nederlandsch als voertaal.

§ 59. *Hoogere Burgerscholen.* Ten aanzien van de particuliere hoogere burgerscholen is een ander stelsel van subsidieering aangenomen dan voor de lagere scholen. Daarbij wordt in overeenstemming met de in het moederland bestaande regeling uitgegaan van het beginsel, dat de subsidies moeten dienen tot dekking van het tekort op de exploitatie, echter tot een zeker maximum-bedrag.

Van de subsidievoorwaarden verdienen afzonderlijk vermelding die, waarbij aan de besturen der scholen de bevoegheid is gegeven om onder nadere goedkeuring van den directeur van Onderwijs en Eeredienst eenige met name genoemde vakken van het verplichte programma te vervangen door andere, niet op het programma vermelde vakken, en de bepaling, welke toelaat om voor ten hoogste vier verplichte vakken tijdelijke leerkrachten aan te stellen, die niet aan de voorgeschreven eischen van bevoegdheid behoeven te voldoen. Van de subsidieregeling wordt slechts profijt getrokken door vier hoogere burgerscholen voor meisjes, nl. drie te Batavia (waarvan 2 Roomsch-Katholieke kloosterscholen) en één te Soerabaja. Het aantal leerlingen dier inrichtingen, die alle uit drie leerjaren bestaan, bedroeg eind 1917 243, allen Europeesche meisjes.

§ 60. *Meer uitgebreid lager onderwijs.* De subsidieregeling is eerst onlangs aangepast aan de hervorming, die de openbare M. U. L. O.-cursussen in 1914 ondergaan hebben, waarbij zij tot zelfstandige scholen werden verheven (zie § 10). Zij laat vrijheid tot ondersteuning, zoowel van Mulo-*scholen* als van Mulo-*leergangen*, en opent tevensde gelegenheid om dergelijke inrichtingen uitsluitend voor meisjes te bestemmen. Overeenkomstig den eisch, geldende voor de openbare M. U. L. O. scholen, moeten de onderwijzers allen in het bezit zijn van de hoofdakte en, wat de bijakten betreft, tezamen de bevoegdheid hebben om onderwijs te geven in alle aan den cursus onderwezen vakken. Het onderwijs in vreemde talen kan ook worden opgedragen aan daartoe bevoegde vreemdelingen, ook al hebben zij geen verdere onderwijsbevoegdheid. Die eisch van een bijzondere onderwijsakte geldt evenmin voor het onderwijs in het handtee kenen. Het aantal leerlingen moet minstens 6 per klasse bedragen. Indien op de plaats, waar de school gevestigd is, geen openbare M. U. L. O. school bestaat, mag de toegang aan geen leerling geweigerd worden op grond van godsdienstige gezindheid (voor de H. B. S.en geldt dezelfde bepaling). De overige subsidievoorwaarden, evenals de wijze van berekening der subsidie-bedragen, zijn m.m. gelijk aan die voor de Europeesche lagere scholen. Alleen wordt voor de onderwijzers boven de gewone subsidies een bedrag van *f* 50 's maands als toelage op het salaris tegoed gedaan. Voor een aan den cursus verbonden namiddagcursus in het Fransch kan afzonderlijk subsidie worden verleend (*f* 10 's maands per wekelijksch lesuur).

Het aantal particuliere cursussen bedroeg eind 1917 drie met 136 leerlingen (waaronder 4 Chineezen en 7 Inlanders); de meesten dezer leerlingen waren meisjes.

V. Technisch- en vakonderwijs.

§ 61. Er bestaat slechts één particuliere inrichting voor technisch onderwijs, aansluitend bij het Europeesch lager onderwijs, t.w. de Semarangsche ambachtschool, die in een 3-jarigen cursus jongelieden opleidt tot bouwkundigen en werktuigkundigen. De inrichting geniet een vaste jaarlijksche subsidie van *f* 12.000 en telde eind 1917 117 leerlingen, allen Europeanen.

VI. Inlandsch lager onderwijs.

§ 62. Voor de subsidieering van het bijzonder Inlandsch lager onderwijs bestaan twee algemeene regelingen: een regeling van 1895, die bij hare uitvaardiging voor geheel Ned.-Indië gold, doch thans in hare werking tot een deel der Buitenbezittingen beperkt is, en een regeling van 1906 voor Java en Madoera. Daarnaast zijn in latere jaren, bijzonderlijk in het belang van het zendingsonderwijs, afzonderlijke subsidieregelingen uitgevaardigd voor een aantal gewesten of gedeelten van gewesten in de Buitenbezittingen, waar zendingsvereenigingen het onderwijs voor de Inlandsche bevolking grootendeels in handen hebben. De beide genoemde algemeene regelingen, evenals op één na de bijzondere regelingen voor de Buitenbezittingen, houden nog geen rekening met de nieuwere beginselen ten aanzien van de wijze van voorziening in de behoefte aan Inlandsch lager onderwijs, welke leidden tot de invoering van het gedeeltelijk door de bevolking zelve bekostigd desa- of volksonderwijs (zie § 24). Toen die regelingen het licht zagen, gold nog de Gouvernements 2e klasse-school als de eigenlijke volksschool en het is dus niet te verwonderen, dat men zich dat schooltype in zijn eenvoudigsten vorm van drie-klassige school, waar alleen lezen, schrijven en rekenen wordt geleerd, als voorbeeld koos voor de subsidieering van het bijzonder Inlandsch lager onderwijs. De subsidieregelingen laten dan ook geen plaats voor de subsidieering van door het particulier initiatief in het leven geroepen desa-scholen, waarbij het beginsel van gedeeltelijke zelfbekostiging door de plaatselijke gemeenschappen op den voorgrond staat. Een herziening van de subsidieregelingen op dit punt kan niet lang meer uitblijven. De straks te bespreken subsidieregeling voor Soemba en Flores, waarin de onderscheiding van het lager onderwijs in standaard-onderwijs en volksonderwijs, voor het eerst ook ten aanzien van het bijzonder onderwijs is voorgeschreven, geeft een aanwijzing in welke richting het nieuwe subsidiestelsel zich zal moeten bewegen. De algemeene subsidie-regelingen zijn ook van toepassing op scholen, welke uitsluitend of in hoofdzaak door Chineezen en andere vreemde Oosterlingen bezocht worden.

§ 63. *Algemeene regelingen.* De vervanging voor Java en Madoera van de regeling van 1895 door die van 1906 was een eerste uiting van het streven om door verbetering van de subsidievoorwaarden het particulier initiatief aan te moedigen om krachtiger dan voorheen mede te werken aan de onderwijsvoorziening voor de Inlandsche bevolking (zie § 52). De verschillen tusschen de oude en de nieuwe regeling houden daarmede verband. Droeg volgens de oude regeling het subsidie, ook wanneer de school aan alle gestelde voorwaarden voldeed, nog eenigszins het karakter van een gunstbewijs, waartoe het Gouvernement niet verplicht was, de regeling van 1906 erkent uitdrukkelijk een *recht* op subsidie, indien aan de voorwaarden wordt voldaan. Voorts stelt deze regeling ruimere voorwaarden wat betreft het minimum aantal leerlingen en de formatie van het voor subsidieering in aanmerking komend onderwijzend personeel, zoodat ook kleinere scholen (een aantal van 12 leerlingen is daarvoor voldoende, terwijl de regeling van 1895 een schoolbezoek van minstens 25 leerlingen eischt) in de termen van subsidieering kunnen vallen en voor een grooter aantal onderwijzers subsidie kan worden genoten. Eindelijk bracht de nieuwe regeling een niet onaanzienlijke verhooging van de subsidiebedragen tegelijk met een billijker wijze van berekening van die bedragen.

Behoudens deze verschilpunten zijn de beplalingen en voorwaarden van beide regelingen in hoofdzaak gelijk. Van die voorwaarden verdienen de volgende vermelding. Ten genoegen van de Regeering moet worden aangetoond, dat de school voorziet in een werkelijk bestaande behoefte. Deze voorwaarde wordt in de praktijk zóó verstaan, dat de behoefte aan onderwijs reeds geacht wordt aangetoond te zijn door de aanwezigheid van het voorgeschreven minimum aantal leerlingen. Door sommigen is wel eens twijfel geopperd of deze uitlegging wel strookt met de bedoeling van het voorschrift, hetwelk volgens hen eigenlijk een waarborg verlangt, dat de aard van het op de school gegeven onderwijs (waarbij dan in het bijzonder gedacht wordt aan scholen op godsdienstigen grondslag), overeenkomt met de wenschen en behoeften der bevolking.

Omtrent den omvang van het onderwijs bepalen de subsidieregelingen zich tot het stellen van den minimalen eisch, dat het moet omvatten: lezen, schrijven en rekenen met geheele getallen, alles in de landstaal of, zoo deze daarvoor niet bruikbaar is, in het Maleisch met gebruikmaking van het eigen en het Latijnsche letterschrift. De besturen der scholen zijn vrij om het onderwijs boven deze minimum-eischen zoover uit te breiden, als zij wenschelijk achten. De subsidievoorwaarden bevatten overigens de gewone waarborgen omtrent het minimum-aantal leerlingen (zie bov. n), de formatie en bevoegdheid (waaromtrent de eischen vrij laag gesteld zijn) van het personeel, de inrichting der schoollokalen, de toelating van leerlingen zonder eenig onderscheid van godsdienstige gezindheid enz., terwijl onlangs daaraan nog werd toegevoegd de reeds vermelde (§ 52) voorwaarde in zake de facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs voor kinderen, wier ouders daartegen gemoedsbezwaren aan den dag leggen.

De subsidieregeling van 1895 verleent een eenmalige subsidie voor de kosten van eerste inrichting (dus niet voor de bouwkosten) en jaarlijks een bijdrage voor onderhoud en aanvulling dier inrichting en ter tegemoetkoming in verdere uitgaven. De bedragen loopen uiteen onderscheidenlijk van *f* 200 tot *f* 400 (subsidie in één) en van *f* 120 tot *f* 290 (jaarlijksche bijdragen) naar gelang van het aantal leerlingen. De regeling voor Java en Madoera geeft, behalve een eenmalige vergoeding voor bouw en eerste inrichting tot een bedrag van drie vierden der werkelijke uitgaven, jaarlijksche subsidies per leerkracht, waarvan de bedragen afhankelijk zijn van de bevoegdheid en den rang der onderwijzers, en bijdragen voor het gewoon onderhoud en de aanvulling der eerste inrichting, afhangende van het aantal leerlingen.

Sedert voor verschillende gewesten of deelen van gewesten op de Buitenbezittingen met gemeenlijk het grootste aantal particuliere Inlandsche scholen, afzonderlijke subsidieregelingen zijn vastgesteld en in andere deelen dier bezittingen (voornamelijk Sumatra's Westkust en

Benkoelen) de meeste gesubsidieerde neutrale particuliere scholen, welke op initiatief van het bestuur door de bevolking in het leven waren geroepen, in volksscholen zijn omgezet en daardoor onder de werking van de beginselen in zake het volksonderwijs zijn gebracht, is de werkingssfeer van de subsidieregeling van 1895 belangrijk ingekrompen.

§ 64. *Bijzondere regelingen Buitenbezittingen.* Afzonderlijke regelingen bestaan voor: de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, het landschap Bolaäng Mongondou (Menado), Tapanoeli, Halmahéra en Nieuw-Guinea, de afdeeling Menado en de eilanden Soemba en Flores. De meeste dezer regelingen komen neer op een verhooging van de subsidiebedragen en een verruiming van de subsidievoorwaarden, een en ander in het belang van het zendingsonderwijs in de genoemde gebiedsdeelen. Alleen de regelingen voor de afdeeling Menado en voor de eilanden Soemba en Flores verdienen eenige nadere beschouwing.

Menado. De regeling, die op verschillende punten belangrijk afwijkt van de algemeen geldende subsidieregelingen, dankt haar ontstaan aan een langdurig overwogen en ernstig voorbereid plan, om de in vergelijking met andere gewesten buitensporig hoog opgevoerde uitgaven voor het Inlandsch onderwijs in de Minahasa — gevolg voornamelijk van de oprichting van een groot aantal openbare scholen — tot een meer normaal peil terug te brengen, door de openbare Inlandsche scholen om te zetten in scholen, uitgaande van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, dat zelf reeds een groot aantal gesubsidieerde scholen onder zijn beheer had. Daarmede zou dan tevens gepaard gaan de algemeene verlaging van het peil van het onderwijs, dat volgens bevoegde beoordeelaars voor het grootste deel der bevolking te hoog was opgevoerd en daardoor de economische ontwikkeling in den weg stond. De uitvoering van deze ingrijpende conversie-plannen in hun aanvankelijken opzet stuitte te elfder ure op het verzet der bevolking, die op ondubbelzinnige wijze blijk gaf in hooge mate prijs te stellen op behoud van het Gouvernementsonderwijs en een grooten tegenzin aan den dag legde tegen de vervanging van de Gouvernementsscholen door genootschapsscholen. De hierdoor gerezen moeilijkheden werden ten slotte in dien zin opgelost, dat een klein gedeelte der openbare scholen, gelegen op districts-hoofdplaatsen en andere meer belangrijke plaatsen, gehandhaafd bleven en dat de overige scholen naar vrije verkiezing van de bevolking zouden worden omgezet, hetzij in genootsschapsscholen, hetzij in scholen uitgaande van de bevolking zelve (z.g.n. districtsscholen of landschapsscholen), in beide gevallen op denzelfden voet door het Gouvernement gesubsidieerd.

Dienovereenkomstig stelt de subsidieregeling als eisch, dat de school moet uitgaan van een erkende kerkelijke organisatie, van een rechtspersoonlijkheid bezittende vereeniging, of van een district of landschap. Het streven om het onderwijs meer in overeenstemming te brengen met de behoeften der bevolking, die op kleinere plaatsen en „ten plattenlande" uit den aard der zaak minder ver gaan dan op bestuurshoofdplaatsen en centra van handel en verkeer, vindt uitdrukking in de onderscheiding van de scholen in eenvoudige scholen met 3 jaarklassen en beperkter leerprogramma en uitgebreide scholen met vier leerjaren. Voorts bevat de regeling bepalingen tot tegengang van het in de Minahasa veel voorkomend euvel, dat de ouders hunne kinderen te lang op school houden.

Soemba en Flores. Op deze eilanden van den Timor-archipel, waar te midden van een in meerderheid animistische bevolking Christelijke zendingscorporaties (de Zending der Gereformeerde Kerken op Soemba en de Roomsch Katholieke Missie op Flores) sedert jaren werkzaam waren, deed zich een goede gelegenheid voor om uitvoering te geven aan het denkbeeld om de verzorging van het onderwijs als voornaamste beschavingsfactor, geheel aan de Zending over te laten en haar voor dien arbeid op zoodanigen voet te steunen, dat zij zooveel mogelijk daarbij naar eigen inzicht te werk zou kunnen gaan, behoudens eenige algemeene waarborgen, dat de door het Gouvernement aangenomen beginselen ten aanzien van het volksonderwijs zouden worden opgevolgd en dat de bijdrage van het Land in de kosten niet zou overschrijden het bedrag, dat de Regeering redelijkerwijs en lettende op de behoeften van andere streken voor het betrokken gebiedsdeel beschikbaar kan stellen. Aanvankelijk meende de Regeering deze beginselen op geen betere wijze in toepassing te kunnen brengen, dan door het onderwijs in zijn vollen omvang aan de betrokken zendingslichamen uit te besteden tegen een overeen te komen vaste som 's jaars, maar de moeilijkheid om juiste grondslagen te vinden voor de berekening van die uitbestedingssom, waarvoor alle vaste gegevens ontbraken, noopte haar van dat plan af te zien en in plaats daarvan een stelsel te kiezen, waarbij de zorg voor het Inlandsch onderwijs gedurende een tijdvak van 10 jaar aan de Zending werd opgedragen en een wel omlijmd programma werd aangegeven, volgens hetwelk de Zending had zorg te dragen voor de oprichting van scholen, terwijl de subsidies per school zouden worden uitgekeerd. Tegen deze — in 1913 tot stand gekomen — regeling, die, hoewel eenzijdig door het Gouvernement vastgesteld, in vele opzichten het karakter droeg van een wederkeerige overeenkomst tusschen Regeering en Zending, rezen staatsrechtelijke bezwaren. Na overleg met de betrokken zendingslichamen werd de regeling daarom vervangen door een nieuwe subsidie ordonnantie van October 1915 (Ind. Stb. no. 620). De grondbeginselen zijn daarin in hoofdzaak behouden gebleven, terwijl aan de Zending nog bijzondere waarborgen zijn gegeven ter verzekering van de vastheid in de gedragslijn der Regeering te haren opzichte.

Van de overige bestaande subsidieregelingen onderscheidt deze regeling zich in de eerste plaats door haar monopolistisch karakter. Zij verleent uitsluitend subsidies aan scholen, uitgaande op Soemba van de Gereformeerde Zending en op Flores van de Missie-Congregatie der Paters van het Goddelijk Woord te Steyl, waardoor de Zending dus op onderwijsgebied gevrijwaard is voor mededinging van derden. Voorts zijn van belang de bepalingen, welke beoogen de Zending bij de uitvoering van haar onderwijstaak dezelfde gedragslijn voor te schrijven als ten aanzien van het openbaar onderwijs wordt gevolgd wat betreft de daarbij in toepassing ge-

brachte differentiatie van het Inlandsch lager onderwijs in standaardonderwijs, beperkt tot een klein aantal centra van handel en verkeer, en volksonderwijs voor de groote massa. Voor de toekenning van subsidie worden de scholen dienovereenkomstig onderscheiden in standaardscholen en volksscholen. Daarin naar vermogen gesteund door het bestuur, moet de Zending er voor zorg dragen, dat de bevolking hare medewerking verleent aan de oprichting en instandhouding van de volksscholen, in de eerste plaats door te zorgen voor de oprichting van een schoolgebouw met toebehooren en voorts voor de stichting van schoolfondsen ter bezoldiging van het onderwijzend personeel. Met het oog hierop zijn de subsidies voor de volksscholen met opzet laag gesteld (ƒ 300 in eens en ƒ 100 jaarlijks) in tegenstelling met die voor de standaardscholen, welke op zoodanigen voet berekend zijn, dat daarmede, vermeerderd met de te heffen schoolgelden, de kosten ten volle kunnen worden gedekt. Na verkregen goedkeuring van den gouverneur-generaal kan de Zending ook een normaalcursus of kweekschool in het leven roepen voor de opleiding van het onderwijzend personeel. Voor de bezoldiging van de onderwijzers der volksscholen zijn zekere grenzen gesteld met het oog op de financieele draagkracht der plaatselijke volksgemeenschappen. Voor het overige is aan de Zending bij de regeling en inrichting van het onderwijs zooveel mogelijk de vrije hand gelaten. Zij is daarbij echter onderworpen aan het toezicht der overheid, dat, voor zooveel de volksscholen betreft, uitgeoefend wordt door de betrokken bestuursambtenaren en de inspectie van het volksonderwijs en ten aanzien van de standaardscholen en opleidingsinrichtingen voor onderwijzers door de gewone inspectie van het Inlandsch onderwijs, wier wenken en bemerkingen de Zending verplicht is op te volgen, behoudens beroep op den directeur van Onderwijs en Eeredienst. Bovendien moet de Zending jaarlijks volledig rekening en verantwoording afleggen van haar geldelijk schoolbeheer en een verslag indienen nopens den stand en de resultaten van het onderwijs, zoodat voldoende waarborgen bestaan, dat zij van de haar verleende vrijheid geen misbruik zal maken.

§ 65. *Meisjesonderwijs.* Zooals reeds werd opgemerkt (§ 25) is de zorg voor het onderwijs aan Inlandsche meisjes tot dusver geheel aan het particulier initiatief overgelaten. Ook op dit gebied is het de Zending geweest, die het eerst het belang van afzonderlijk onderwijs voor het Inlandsche meisje heeft ingezien. De door het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Tomohon onderhouden kost- en dagschool voor dochters van Inlandsche hoofden en andere aanzienlijke Inlanders in de Minahasa, opgericht in 1881, is de oudste inrichting van dien aard. Eerst veel later begon het particulier initiatief ook zijn krachten te wijden aan het meisjes-onderwijs op Java. Een krachtigen stoot daartoe gaf de verschijning van het boek: „Door Duisternis tot Licht", bevattende gedachten en ideeën van de hoog begaafde Japarasche regentsdochter Radèn Adjèng Kartini over de geestelijke en maatschappelijke opheffing van het Javaansche volk en de taak, die daarbij voor de vrouw weggelegd is. Dit boek wekte in ruimen kring, zoowel in Nederland als in Indië, belangstelling voor de opvoeding van het Inlandsche meisje, waarvan het gevolg was de oprichting van verschillende naar de schrijfster genoemde vereenigingen, die zich voornamelijk ten doel stellen meisjes uit de hoogere en meer verlichte standen der Inlandsche bevolking door het verschaffen van daartoe geëigend onderwijs met Nederlandsch als voertaal, op te voeden tot beschaafde vrouwen en moeders. De eerste der tot dat doel opgerichte „Kartinischolen" verrees in 1913 te Semarang (een Christelijke school voor Inlandsche meisjes uit den Javaanschen adelstand was reeds vroeger te Djokjakarta opgericht) en werd spoedig door meerdere gevolgd, terwijl ook van Christelijke zijde dergelijke Hollandsch-Inlandsche meisjesscholen op verschillende plaatsen in het leven werden geroepen. Het aantal dier scholen bedraagt thans negen met 864 leerlingen. Deze scholen worden gesubsidieerd op den voet van de regeling voor Hollandsch-Inlandsche scholen. Daarnaast is kort geleden een afzonderlijke regeling getroffen voor de toekenning van bijdragen ten behoeve van de aan deze inrichtingen verbonden kosthuizen. De reeds genoemde school te Tomohon geniet sedert jaren een onveranderlijk subsidie van ƒ 8000 's jaars, terwijl nog eene andere Zendings-meisjesschool (die van de R. K. Missie op de Kei-eilanden) volgens een bijzondere regeling gesubsidieerd wordt.

Naast deze voornamelijk door belangstellende Nederlanders in het werk gestelde pogingen om tot opheffing van de Inlandsche vrouw te geraken, verdient het van Inlandsche zijde aan den dag gelegd eigen initiatief op dit gebied, ruimschoots de aandacht. Het is voornamelijk ter aanmoediging en ondersteuning van dit streven, dat in 1914 een afzonderlijke subsidieregeling voor Inlandsche meisjesscholen werd uitgevaardigd. De algemeene subsidieregelingen konden zich daarvoor niet leenen, omdat zij niet beantwoorden aan de behoefte om het eigen initiatief uit de Inlandsche maatschappij ten aanzien van dit onderwijs op den voorgrond te doen treden, terwijl voorts de subsidiebedragen te laag geacht werden om te kunnen voldoen aan den wensch van belanghebbenden, dat ook onderwijs in vrouwelijke handwerken, koken en dergelijken, alsmede waar mogelijk, onderwijs in het Nederlandsch, op deze meisjesscholen zou worden gegeven. De nieuwe regeling, die zich door een groote mate van rekbaarheid onderscheidt, houdt met een en ander rekening. Zoo is daarbij als eisch gesteld, dat de school moet staan onder het dagelijksch beheer van een Inlandsche vrouw, wier persoonlijkheid en positie in de Inlandsche maatschappij voldoende waarborgen voor de deugdelijkheid van het beheer opleveren. Voor de toelating hebben dochters van aanzienlijken en gegoeden den voorrang. De heffing van schoolgeld met een minimum van 25 cent 's maands is verplicht. Alleen vrouwelijke leerkrachten mogen aan de scholen verbonden zijn. Door de plaatsing van Inlandsche onderwijzeressen bij het openbaar onderwijs aan particuliere meisjesscholen mogelijk te maken, komt de Regeering de besturen dezer scholen tegemoet in de moeilijkheid om, wegens het nog zeer gering aantal dezer onderwijzeressen, aan de evengemelde voorwaarden te kunnen voldoen. Ten aanzien van den omvang van het

onderwijs bepaalt de regeling zich tot het aangeven van dezelfde minimum-eischen als voor gewone lagere scholen voor Inlanders zijn voorgeschreven. Door het beschikbaar stellen van afzonderlijke subsidies maakt zij het echter mogelijk om het onderwijs boven dit minimum uit te breiden met huishoudelijke vakken en Nederlandsch.

§ 66. Eind 1917 bedroeg het aantal particuliere Inlandsche lagere scholen 2516 met ongeveer 133000 leerlingen. 75 % van het geheele aantal scholen bestond uit zendingsscholen, waarvan verreweg het grootste gedeelte (91 %) in de Buitenbezittingen. Aan subsidiën werd in genoemd jaar voor deze scholen uitgegeven een bedrag van rond f 656.000.

VII. Particulier Chineesch onderwijs.

§ 67. Het meest kenmerkende onderscheid tusschen het particulier Chineesch onderwijs en het bijzonder Inlandsch onderwijs is, dat het eerste zijn ontstaan uitsluitend dankt aan het eigen initiatief der Chineesche bevolking. De oorzaak van de bij die bevolkingsgroep zoo eensklaps ontwaakte belangstelling voor onderwijs moet voornamelijk gezocht worden in het oplevend nationaal bewustzijn in China, waardoor ook bij de Chineezen in Nederlandsch-Indië zich in steeds ruimeren kring de wensch openbaarde naar opheffing van het Chineesche volk uit zijn staat van achterlijkheid en onmondigheid. In het leven geroepen door daartoe allerwege opgerichte school- en andere vereenigingen (Tiong Hoa Hwe Koan en andere), nam het particulier Chineesch onderwijs in betrekkelijk korten tijd een hooge vlucht. Het aantal scholen bedroeg volgens de laatste gegevens 442 met 19636 leerlingen en 858, meerendeels uit China uitgezonden, onderwijzers. De oprichting van Hollandsch-Chineesche scholen heeft hier en daar de belangstelling voor hare eigen scholen bij de Chineesche gemeenschap wel eenigszins doen verflauwen, maar zooals uit de opgegeven cijfers blijkt, is dat onderwijs nog steeds bij een groot deel der Chineesche bevolking zeer in trek, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat zij de kosten dezer scholen geheel zelf draagt. Het Gouvernement bepaalt zich ten aanzien van het particulier Chineesch onderwijs tot een lijdelijk toezienden houding en onthoudt zich van elken vorm van subsidieering van deze scholen. Deze gedragslijn houdt verband met de omstandigheid, dat het onderwijs een uitgesproken nationalistisch en separatistisch karakter draagt en vele dezer scholen in min of meer nauw verband staan met de officieele onderwijsorganen in China. Hoewel op sommige scholen, behalve de zuiver Chineesche leervakken, ook Engelsch wordt onderwezen, is toch het onderwijs over het algemeen minder gericht op de verbreiding van westersche cultuur dan op het verkondigen van specifiek Chineesche leerstellingen en het bijbrengen van Chineesche moraal, terwijl het onderwijs in de nieuwe nationale taal, het Peking- of Mandarijn-dialect, daarbij een voorname plaats inneemt.

VIII. Opleiding van onderwijzers.

§ 68. De ondersteuning van de particuliere opleiding tot onderwijzer geschiedt op tweeërlei wijze, n.l. door de subsidieering van kweekscholen en daarmede overeenkomende onderwijsinrichtingen (normaalscholen en -cursussen) en door toekenning van beloeningen aan personen, die candidaten voor de onderwijzersexamens hebben opgeleid. Hieronder volgen de voornaamste bepalingen uit de subsidieregelingen.

§ 69. *Europeesche onderwijzers.* Subsidie wordt alleen verleend voor de opleiding voor de akte van onderwijzer, niet voor die van hoofdonderwijzer of voor een der zgn. bijakten (akten in bijzondere vakken, zooals talen, wiskunde, enz.). Voor kweekscholen en normaalscholen kan subsidie worden genoten voor de bouw- en inrichtingskosten ($^1/_3$ van de uitgaven) en bovendien zekere bedragen voor elken geslaagden candidaat. Een onafgebroken opleiding van minstens één jaar is vereischt. Hoofdonderwijzers en -onderwijzeressen, die candidaten voor het onderwijzersexamen hebben klaar gemaakt, ontvangen alleen een zeker bedrag voor elken candidaat, die geslaagd is. Particuliere kweekscholen voor de opleiding van onderwijzers bestaan niet. Het is voornamelijk aan de opleiding van onderwijzeressen, dat de subsidieregeling ten goede komt. Die opleiding heeft plaats aan 12 normaalklassen en cursussen, waarvan negen verbonden zijn aan particuliere Europeesche meisjesscholen.

§ 70. *Inlandsche onderwijzers.* Uitgaande van hetzelfde streven, dat bij de in § 63 besproken herziening van de subsidie-regeling voor Inlandsche lagere scholen op Java en Madoera voorzat, namelijk om het particulier Inlandsch onderwijs meer zekerheid te verschaffen omtrent den van staatswege te verkrijgen steun, kwam in 1906 een regeling tot stand, waarbij aan particuliere kweekscholen voor de vorming van Inlandsche onderwijzers onder zekere voorwaarden een recht op subsidie in uitzicht werd gesteld. Als waarborg voor een deugdelijke opleiding moet het eindexamen volgens een door den gouverneur-generaal vast te stellen programma worden afgelegd in tegenwoordigheid van den inspecteerenden ambtenaar van het Inlandsch onderwijs, zonder wiens toestemming geen diploma mag worden uitgereikt. Subsidies worden verleend: a. voor bouw- en inrichtingskosten (ook voor verbouw, vernieuwing of uitbreiding) tot $^2/_3$ der uitgaven; b. voor de kosten van huisvesting en verpleging der kweekelingen een maandelijksch bedrag per kweekeling voor den tijd van ten hoogste 5 jaar; c. voor de leerkrachten, Europeesche en Inlandsche, vaste bijdragen per maand, afwisselende naar gelang van de bevoegdheid en berekend over een aantal, dat verband houdt met het aantal leerlingen.

De meeste particuliere kweekscholen zijn naar het vroegere model der openbare kweekscholen vierklassige inrichtingen, waar het geheele onderwijs in de landstaal of het Maleisch wordt gegeven. Zij vertoonen derhalve veel overeenkomst met de openbare normaalscholen voor Inl. hulponderwijzers. De even besproken subsidie-voorschriften zijn uitsluitend op scholen van dit type berekend. Nadat evenwel op de openbare kweekscholen onderwijs in het Nederlandsch was ingevoerd en dit voorbeeld door een der gesubsidieerde particuliere kweekscholen (de Roomsch-Katholieke kweekschool B te Moentilan) was nagevolgd, deed al spoedig de behoefte zich gevoelen aan een wijziging van de subsidie-

regeling, ten einde voor zulke kweekscholen met het oog op den langeren leertijd en het grootere aantal benoodigde Europeesche onderwijzers, hoogere subsidies beschikbaar te kunnen stellen. Dienten volge is in 1911 bepaald, dat voor kweekscholen, waar „ter voorziening in een naar het oordeel van den Gouverneur-Generaal werkelijk bestaande behoefte" (voorwaarde, welke verband houdt met de beperkte behoefte aan Hollandsch-Inlandsch onderwijs en dus ook aan Inlandsche onderwijzers, bevoegd om dat onderwijs te geven) ook onderwijs gegeven wordt in de Nederlandsche taal, het boven onder *b* vermelde leerlingen-subsidie gedurende ten hoogste 7 jaar genoten kan worden en het subsidie voor de leerkrachten, onafhankelijk van het aantal leerlingen, wordt toegekend voor ten hoogste 5 Europeesche onderwijzers.

Kweekscholen met minder dan 12 leerlingen, die overigens aan de gestelde voorwaarden voldoen, ontvangen als eenig subsidie een bedrag van ƒ 300 voor iederen door haar opgeleiden onderwijzer, die geslaagd is in het examen voor hulponderwijzer bij het openbaar Inlandsch onderwijs. Een dergelijke belooning, maar tot een lager bedrag (ƒ 150) ontvangen zendelingen, Roomsch-Katholieke geestelijken en personen, in het bezit van de akte van bekwaamheid als hoofdonderwijzer(es) of onderwijzer(es) bij het Europeesch lager onderwijs, die Inlandsche jongelieden voor bedoeld examen hebben opgeleid, mits die opleiding aan zekere voorwaarden voldoet, wat betreft den duur (ten minste één jaar), de wijze van opleiding (niet meer dan 25 leerlingen mogen gelijktijdig door denzelfden persoon in opleiding genomen worden) den omvang van het onderwijs en de praktische oefening van de leerlingen.

Eind 1917 bestonden 19 particuliere kweekscholen, die aan bijdragen ontvingen een bedrag van ƒ 272.000. Met uitzondering van de kweekschool te Batavia, uitgaande van de Vereeniging voor Associatie van Oost en West, zijn al deze kweekscholen zendingsinrichtingen, bestemd om de zendingsscholen gereeld van bevoegde leerkrachten te voorzien. De reeds genoemde Roomsch-Katholieke kweekschool B te Moentilan, die wat leerplan en inrichting betreft op hetzelfde peil staat als de openbare kweekscholen, leidt hare leerlingen hoofdzakelijk voor het openbaar onderwijs op. Het eindgetuigschrift dezer school verleent dezelfde bevoegdheden als dat van de openbare kweekscholen. De nog slechts korten tijd in werking zijnde neutrale kweekschool te Batavia streeft hetzelfde doel na. De R. K. kweekschool te Mëndoet leidt alleen meisjes op.

IX. Uitzending van onderwijzers.

§ 71. De omstandigheid, dat de in Indië benoodigde Europeesche onderwijskrachten grootendeels uit Nederland moeten worden uitgezonden, plaatst de besturen van bijzondere scholen, waaraan zulke leerkrachten verbonden zijn, voor hooge uitgaven ter bestrijding van de kosten van uitrusting en overtocht van dit personeel. De particuliere schoolvereenigingen zagen zich daardoor in niet geringe mate in hun arbeid belemmerd en het lag dan ook geheel in de lijn van de op een gezonde ontwikkeling van het bijzonder onderwijs gerichte politiek der Regeering om die vereenigingen in deze uitgaven tegemoet te komen. Door bevordering van een ruimen toevloed van in Nederland opgeleide onderwijskrachten kan het belang van het Indische onderwijs in het algemeen niet anders dan gebaat zijn. De subsidieregeling, die aan deze overwegingen haar ontstaan dankt, verleent subsidie voor uitrusting en overtocht van leeraren en onderwijzers (mannen, zoowel als vrouwen) en de leden van hunne gezinnen, die hen op reis vergezellen of later volgen, voor zoover die leerkrachten bestemd zijn voor in het genot van subsidie gestelde of daarvoor in aanmerking komende scholen voor lager, voortgezet en uitgebreid lager en middelbaar onderwijs of voor kweekscholen ter opleiding van onderwijzers, dan wel uitgezonden worden om op te treden als schoolopziener. Waar in de subsidieregelingen voor dergelijke onderwijsinrichtingen een bepaalde formatie is voorgeschreven van het onderwijzend personeel, voor welks bezoldiging subsidie kan worden genoten, wordt met die formatie rekening gehouden in zoover, dat alleen subsidie wordt verleend voor de uitzending van onderwijzers, die bestemd zijn gesubsidieerde plaatsen bij het bijzonder onderwijs in te nemen. De betrokkenen moeten verder bij geneeskundig onderzoek lichamelijk geschikt zijn bevonden voor de betrekking van onderwijzer in Nederlandsch-Indië. Het genoten subsidie moet worden terugbetaald, indien de betrokken onderwijzer binnen een termijn van vijf jaar anders dan wegens wel bewezen ziels- of lichaamsgebreken uit den dienst van het bijzonder onderwijs in Indië wordt ontslagen, tenzij dat ontslag gevolgd wordt door een indiensttreding bij het openbaar onderwijs in Indië. De subsidiën bedragen het drie vierde gedeelte van het bedrag, dat in overeenkomstige gevallen door de Regeering voor de uitzending en overtocht van Europeesche leerkrachten wordt uitgegeven.

X. Rechtstoestand van den bijzonderen onderwijzer.

§ 72. Ter bescherming en verzekering van de rechtspositie der Europeesche onderwijzers in dienst bij het bijzonder onderwijs zijn verschillende bepalingen in de subsidieregelingen opgenomen, welke de verhouding tusschen de leerkrachten en hunne werkgevers regelen en ten doel hebben den eersten zekere rechten te waarborgen ten aanzien van benoeming, ontslag, bezoldiging en verloven. De schoolbesturen zijn verplicht den door hen aangenomen onderwijzer in het bezit te stellen van een door hen geteekende akte van benoeming, waarin de voorwaarden van indiensttreding uitvoerig zijn vermeld. De daarin ook op te nemen regeling van binnenlandsch verlof wegens ziekte en van buitenlandsch verlof wegens ziekte of wegens langdurigen dienst moet aan de onderwijzers in wezen dezelfde rechten en voordeelen verzekeren als de openbare onderwijzers genieten. Ter bestrijding van de hieruit voortvloeiende kosten kunnen de schoolbesturen op de bezoldiging en verdere inkomsten van de onderwijzers een korting leggen van ten hoogste 10 %, terwijl zij voor dat doel bovendien een extra-subsidie ontvangen van 10 % van de voor de bezoldiging van het onderwijzend personeel uitgekeerde subsidiebedragen. In geval van on-

vrijwillig ontslag kunnen de onderwijzers in beroep komen, hetzij bij den directeur van Onderwijs en Eeredienst, hetzij bij een commissie, voor welker samenstelling zoodanige voorschriften zijn gegeven, dat een onpartijdige uitspraak gewaarborgd is. Sommige subsidieregelingen, zooals die voor Europeesche lagere scholen en M. U. L. O. cursussen, bevatten voorts bepalingen omtrent de bezoldiging van de onderwijzers, die niet minder mag bedragen dan het daarvoor aan subsidie uitgekeerd bedrag.

§ 73. *Pensioenen.* De pensionneering van Europeesche leerkrachten bij het bijzonder onderwijs is, in navolging van den in Nederland bestaanden toestand, door den staat geheel voor zijn rekening genomen. De daaromtrent geldende bepalingen zijn in hoofdzaak gelijk aan die voor landsdienaren. Pensioengerechtigd zijn alle Europeesche leerkrachten bij particuliere onderwijsinrichtingen benevens Europeesche schoolopzieners, voor wier bezoldiging subsidie uit 's lands kas wordt tegoed gedaan, met uitzondering alleen van onderwijzers, die aan het hoofd van een voor eigen rekening beheerde school staan. Als grondslag voor het pensioen geldt in minimo het bedrag, dat ten behoeve van den betrokken onderwijzer als subsidie wordt uitgekeerd en in maximo het totaal zijner maandelijksche inkomsten, mits niet meer bedragende dan het inkomen van een openbaar onderwijzer van gelijken rang en diensttijd. Evenals de landsdienaren betalen de onderwijzers een premie van 2 % van hunne maandelijksche inkomsten over den tijd, die voor pensioen kan medetellen.

Voor de leeraren en leeraressen bij het bijzonder middelbaar onderwijs geldt een afzonderlijke regeling, welke in hoofdzaak gelijk is aan die voor onderwijzers.

Ook in de zorg voor weduwen en weezen van bijzondere onderwijzers wordt van staatswege voorzien op dezelfde wijze als voor landsdienaren geschiedt, namelijk door opneming van bijzondere onderwijzers als deelgerechtigden in het Weduwen- en Weezenfonds voor burgerlijke ambtenaren.

Literatuur: Bovenstaande verhandeling is een gedeeltelijk nieuwe bewerking van de onvoltooid gebleven brochure „Het onderwijs in Nederlandsch-Indië" door Mr. K. F. Creutzberg en J. Hardeman, uitgegeven vanwege het Eerste Koloniaal Onderwijscongres 1916. Voor verdere bronnen zie: J. Kats „Overzicht van het Onderwijs in Nederlandsch-Indië", Batavia-Landsdrukkerij 1915; „Historische nota" als aanhangsel gevoegd bij het Algemeen Verslag van het Inl. Onderwijs 1893—1897; verslagen Europ. en Inl. Onderwijs (algemeen Verslag van het Onderwijs in N. I. over 1915); „Voorschriften betr. het Europ. lager onderwijs", Batavia, Landsdrukkerij 1910; K. J. van Hemert „Verzameling voorschriften betreffende het Inl. Onderwijs", Batavia-Landsdrukkerij 1915. Verder diverse memories van toelichting bij Indische begrootingsontwerpen en „Jaarboek Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel".

Afgesloten 1 Oct. 1918.

J. H.

ONDERWIJS, MILITAIR. A. *LANDMACHT.* Men onderscheidt het onderwijs bij de korpsen en de kaderopleiding, beide in Indië en de opleiding tot officier en de hoogere vorming van den officier, welke thans in Nederland plaats vinden.

Het militair onderwijs in Ned.-Indië is geregeld bij het Kon. besluit in Ind. Stb. 1894 No. 143 en omvat: het onderwijs op de militaire school te Meester Cornelis, op de kaderscholen der infanterie, van het regiment cavalerie, van de artillerie en van het korps genietroepen en op de korpsscholen.

Korpsscholen bestaan: één bij elk der infanteriekorpsen en onderdeelen daarvan, ter sterkte van meer dan één compagnie (sedert 1857—58), één bij de eskadrons cavalerie te Salatiga, één bij de bereden-artillerie te Tjimahi, één bij de vesting-artillerie te Batavia en één bij het korps genietroepen te Tjimahi. Op deze scholen wordt lager onderwijs gegeven aan militairen beneden den rang van korporaal en op die van de infanterie ook aan pupillen (zie het desbetreffende artikel) en aan kinderen van militairen, die niet in de gelegenheid zijn op andere wijze schoolonderricht te ontvangen. Ook kunnen worden toegelaten militairen, die het vroeger geleerde wenschen te onderhouden of die zich willen voorbereiden voor het toelatingsexamen tot de kaderschool. Het bezoeken van de korpsschool is alleen verplichtend voor Eur. militairen, die niet kunnen lezen en schrijven, bovendien bij de cavalerie voor vreemdelingen, die de Nederlandsche taal niet voldoende kunnen spreken en schrijven en bij de artillerie voor de Inl. militairen, die bij de telefonie zijn ingedeeld. Het onderwijs wordt gegeven door een officier-directeur (gewoonlijk de adjudant van het korps) en de noodige, daarvoor geschikte onderofficieren- en korporaals-instructeur.

Bij het korps genietroepen bestaat een opleiding voor geniesoldaat 1e kl. -telegrafist en -radiotelegrafist. Candidaten worden gedurende drie maanden beproefd bij de spoorweg- en telegraafcompagnie van het korps en daarna — bij voldoenden aanleg, — als élève-telegrafist of als élève-radiotelegrafist in opleiding genomen bij de telegraafafdeeling of bij de afdeeling voor draadlooze telegrafie. Deze opleiding duurt 6 maanden. Zij, die daarna aan de gestelde eischen voldoen, worden in de desbetreffende aanbevelingsregisters opgenomen en bij voorkomende vacatures aangesteld.

Onder „onderwijs bij de korpsen" kan ook gerekend worden de opleiding bij het leger van kinderen van Eur. afkomst tot ambachts- of handwerkslieden. Blijkens het terzake bij Gouv. besluit van 21 Maart 1903 No. 3 vastgestelde reglement, kunnen bij de verschillende korpsen en inrichtingen van het leger kinderen van het mannelijk geslacht van Eur. afkomst, in Ned. Indië geboren of gevestigd, kosteloos onderricht ontvangen in een der werktuigelijke ambachten of handwerken, als dat van wagenmaker, zadel- en tuigmaker, kleermaker, schoenmaker enz., dan wel in een der bouwambachten als dat van timmerman, smid, metselaar, verver, steenhouwer enz. De jongelieden, die tot deze opleiding wenschen te worden toegelaten, moeten den 14-jarigen leeftijd hebben bereikt, doch mogen hun 17e jaar nog niet zijn ingetreden; zij genieten in het eerste jaar een toelage van ƒ 6 's maands, welke in het tweede jaar kan worden verhoogd tot ƒ 8, in het derde jaar tot ƒ 10. Het onderricht kan worden genoten

tot aan het intreden van het 20ste levensjaar. Ultimo Maart 1916 waren 48 jongelieden in opleiding.

Kaderopleiding. De kaderscholen der infanterie dateeren van 1882 (Kon. besluit van 28 Januari No. 13); vóór dien had de kaderopleiding bij de in 1868 in het leven geroepen korpsscholen plaats; alleen werden van 1871 tot 1873 bij het 7e bataljon te Weltevreden enkele compagnieën uitsluitend voor kaderopleiding bestemd. In de jaren 1875—1876 moest noodgedwongen kader worden aangesteld, dat daarvoor geen opleiding had genoten. Aanvankelijk opgericht ten getale van vier—één bij elk der 4 Depot-Bataljons —, werd het aantal infanterie-kaderscholen in 1907 teruggebracht tot twee, n.l. (zie de alg. order voor het leger 1910 No. 53) één te Tjimahi en één te Magélang; deze scholen vormen zelfstandige onderdeelen van het leger en ressorteeren rechtstreeks onder den inspecteur van het wapen. Aan het hoofd van elk dezer inrichtingen staat een kapitein-directeur, die voor het geven van onderwijs wordt bijgestaan door officieren- en onderofficieren-instructeur en, voor wat betreft het onderricht in de administratieve vakken en de verbandleer, onderscheidenlijk door een luitenant van de mil. administratie en een officier van gezondheid. Op de scholen worden militairen van alle landaarden opgeleid tot de rangen van korporaal, sergeant en fourier en bovendien Eur. militairen ook tot den rang van sergeant-majoor. Om tot een kaderschool te worden toegelaten moeten adspiranten voldoen aan terzake door den commandant van het leger gestelde eischen met betrekking tot gedrag, physieke geschiktheid en ontwikkeling. De cursus duurt 8 maanden voor niet-Eur. fuseliers en voor niet-Eur. korporaals, die worden opgeleid voor fourier; voor alle overige categorieën van militairen 4 maanden. Eindexamen wordt niet afgenomen; officieren-instructeurs beoordeelen of de leerlingen voldoen aan de voor de verschillende rangen gestalde eischen; zij, die voldoen, worden aangesteld tot den rang, waarvoor zij zijn opgeleid of, bij gebrek aan vacatures, tot den titulairen rang. (De positie van het kader met titulaire rangen is geregeld bij de Ind. Staatsbladen 1911 No. 407, 1913 No. 50 en 1916 No. 534).

Sedert 1909 is aan de kaderschool te Tjimahi verbonden een *kookschool*, alwaar militairen van alle wapens worden opgeleid tot kok voor soldaten-menages. Van af 1 Januari 1913 zijn uitsluitend inlandsche militairen in opleiding genomen, liggende het in de bedoeling geleidelijk bij alle menages koks van inlandschen landaard te werk te stellen.

De kaderschool der cavalerie (alg. order voor het leger 1908 No. 40) vormt een zelfstandig peloton van een der veld-eskadrons, te Salatiga in garnizoen, onder bevel van een luitenant-directeur; deze wordt voor het geven van onderwijs bijgestaan door onderofficieren-instructeur en, voor wat betreft het onderricht in de administratieve vakken, de verbandleer en de paardenkennis, onderscheidenlijk door een officier van de mil. administratie, een officier van gezondheid en een mil. paardenarts. De school is bestemd voor opleiding tot de rangen van korporaal, wachtmeester, en fourier. Adspiranten moeten voldoen aan door den commandant van het leger gestelde eischen met betrekking tot gedrag, physieke geschiktheid en ontwikkeling. De cursus duurt van 1 November tot 1 Mei. Beoordeeling van de geschiktheid voor een rang of een hoogeren rang geschiedt op dezelfde wijze als bij de infanterie-kaderscholen; zij, die geschikt worden geoordeeld, worden bevorderd tot den rang waarvoor zij zijn opgeleid of, bij gebrek aan vacatures, aangesteld tot wachtmeester-, fourier- of korporaal-titulair.

Op de kaderscholen der artillerie (alg. order voor het leger 1912 No. 33) heeft alleen opleiding voor de rangen van korporaal en sergeant plaats. De kaderschool der bereden-artillerie vormt een onderdeel van het depot te Tjimahi, die der vesting-artillerie van het bataljon vesting-artillerie te Batavia. Directeuren der scholen zijn luitenants; voor het geven van onderwijs worden zij terzijde gestaan door onderofficieren-instructeur; onderwijs in verbandleer wordt gegeven door een officier van gezondheid, onderwijs in paardenkennis aan de school der bereden-artillerie door een mil. paardenarts. Beoordeeling van de geschiktheid voor een rang of hoogeren rang als op de infanterie-kaderscholen; zij, die geschikt worden geoordeeld, worden aangesteld tot den rang, waarvoor zij zijn opgeleid of, bij gebrek aan vacatures, tot korporaal- of sergeant-titulair.

De kaderschool bij het korps genietroepen (alg. order voor het leger 1914 No. 11) is verdeeld in twee afdeelingen, waarvan de eerste dient tot vorming van Eur.- en Inl. korporaals en sergeanten, de tweede tot vorming van korporaal- en sergeanten-telegrafist en-radiotelegrafist en korporaals- en sergeanten-spoorwegwerker. De school vormt een onderdeel van het korps; een der kapiteins daarvan is belast met het beheer; dezen directeur zijn voor het onderwijs de noodige luitenants-leeraar en onderofficieren-instructeurs toegevoegd. De school is jaarlijks geopend van 1 November tot 15 April. Eindexamens worden niet afgenomen. Na het einde van elken cursus worden zij, die geschikt geoordeeld worden voor sergeant, sergeant-telegrafist, korporaal en korporaal-telegrafisten bij gebrek aan vacatures in die rangen, aangesteld tot die titulaire rangen, evenwel slechts tot een beperkt, voor elken rang aangegeven aantal; de voor radiotelegrafist of spoorwegwerker opgeleiden worden bij gebrek aan vacatures, in een aanbevelingsregister opgenomen.

Noch voor de rangen van onderluitenant en adjudant-onderofficier bij de verschillende wapens, noch voor den rang van sergeant-majoor bij de artillerie en bij de genietroepen, bestaat een bepaalde opleiding; adspiranten voor deze rangen dienen zich zelf te bekwamen voor het afleggen van de vereischte examens. Volgens de „Nadere voorschriften omtrent het instituut der onderluitenants", (vastgesteld ingevolge § 2 van de Regeling van dat instituut in Ind. Stb. 1908 No. 468) zullen korps- en detachementscommandanten onderofficieren, die daartoe het verzoek doen, zooveel mogelijk behulpzaam zijn bij de voorbereiding voor het af te leggen examen voor den rang van onderluitenant. Gewoonlijk wordt per korps een luitenant belast met de opleiding van de adspiranten. In de militaire vakpers werd reeds aange-

drongen op een centrale opleiding voor den onderluitenantsrang.

Met betrekking tot kaderopleiding dienen nog te worden genoemd: *a*. de cursus voor opleiding van jongelieden van europeesche afkomst tot leerling-opnemer en leerling-teekenaar bij den Topographischen Dienst (Gouv. besluit van 17 Juli 1912 No. 48. Ind. Stb. No. 404); *b*. de cursus tot opleiding voor de betrekking van onderofficier-kwartiermeester (algemeene order voor het leger 1912 No. 51) en *c*. de hoefsmidschool te Salatiga (alg. order van het leger 1908 No. 57). Zie onder LEGER.

Eerstbedoelde cursus, vroeger een onderdeel van het sedert opgeheven korps-pupillen (zie GOUVERNEMENTSPUPILLEN), vormt thans een afzonderlijk korps onder bevel van den directeur der kaderschool te Magélang en werd bij Kon. besluit van 28 Januari 1914 No. 58 in de formatie van het leger opgenomen. De cursus is toegankelijk voor jongelieden van europeesche afkomst, in Nederlandsch-Indië geboren of woonachtig, ten getale van ten hoogste 24. De theoretische opleiding duurt 3 jaren. Adspiranten voor den cursus moeten, behalve aan eischen met betrekking tot leeftijd en physieke geschiktheid en -ontwikkeling, ook voldoen aan een examen, waarvan het programma wordt vastgesteld door den commandant van het leger (Zie algemeene order 1912 No. 40). Na afloop van de theoretische opleiding worden de adspirant leerling-opnemers gedetacheerd bij de opleidingsbrigade, de adspirant-leerling-teekenaars bij het hoofdbureau van den topographischen dienst om, zoodra zij door den chef van dien dienst daarvoor geschikt worden geoordeeld, als europeesch-leerling opnemer (teekenaar) een engagement voor den tijd van zes jaar aan te gaan.

De onder *b* genoemde, 1 Januari 1913 geopende cursus is te Tjimahi gevestigd en heeft ten doel sergeant-majoors, Eur. sergeanten, -fouriers en -korporaals van alle wapens en diensten op te leiden voor de betrekking van onderofficier-kwartiermeester; aan het hoofd van den cursus staat een luitenant-kwartiermeester. Voor toelating komen alleen in aanmerking zij, die voldoen aan door den commandant van het leger gestelde eischen met betrekking tot gedrag, physieke geschiktheid en geestelijke ontwikkeling, welke laatste moet blijken uit een af te leggen examen. De cursus duurt zes maanden, na afloop waarvan de leerlingen een eindexamen afleggen. Zij, die in dat examen slagen, worden opgenomen in het aanbevelingsregister voor de betrekking van sergeant-majoor-kwartiermeester.

Opleiding tot officier van het Nederlandsch-Indische leger geschiedt, volgens de „Wet tot regeling van het Militair Onderwijs bij de Landmacht", vastgesteld 21 Juli 1890 (Ned. Stb. No. 126), in Nederland en wel:

a voor de infanterie, de cavalerie, de artillerie en de genie aan de Koninklijke militaire academie te Breda; en *b* voor de infanterie en de administratie aan den hoofdcursus te Kampen.

Voorbereidend onderwijs wordt gegeven:

a voor toelating tot de militaire academie aan de cadettenschool te Alkmaar; *b* voor toelating tot den hoofdcursus van de cursussen bij het wapen der infanterie in Nederland, zoomede, ingevolge Kon. besluit van 28 April 1894 No. 32 (Ind. Stb. No. 143), aan de Militaire school te Meester-Cornelis.

Tot 1893 bestond ook in Indië gelegenheid om tot officier (2e Luitenant der infanterie en 2e Luitenant-kwartiermeester) te worden opgeleid en wel aan de toenmalige militaire school te Meester-Cornelis, een militaire onderwijsinrichting, die in 1852 bij het 7e bataljon te Weltevreden werd opgericht ,kort daarop onder den naam van „Onderofficierenschool" (tot opleiding van onderofficieren tot officier der infanterie en der militaire-administratie) naar Meester-Cornelis werd overgebracht, in 1857 werd herdoopt in „Militaire School" en in 1893 werd hervormd in de thans nog bestaande inrichting voor voorbereidend militair onderwijs. Van 1872 tot 1883 werden te Meester-Cornelis ook onderofficieren der cavalerie tot officier bij dat wapen opgeleid. Volledigheidshalve zij nog medegedeeld, dat van 1818—1826 te Semarang een militaire school bestond, waar officieren voor alle wapens werden gevormd [Zie omtrent deze school P. J. F. Louw. De Java-Oorlog van 1825—30. Eerste Deel. Bijlage XXXVII. Werd opgericht bij besluit van Commissarissen Generaal van 6 Maart 1818 No. 20 (Ind. Stb. No. 13) en opgeheven bij besluit van den Commissaris Generaal van 22 Augustus 1826 (Ind. Stb. No. 41)]; dat kort na het eindigen van den Java-oorlog te Weltevreden een school tot opleiding van artillerie-officieren werd opgericht, die in 1882 werd opgeheven en dat overigens, vóór 1852, opleiding tot officier in Indië uitsluitend bij de korpsen plaats had.

De tegenwoordige *Militaire school te Meester-Cornelis*, alzoo bestemd om onderofficieren voor te bereiden voor het toelatingsexamen voor den hoofdcursus in Nederland, is verdeeld in twee studiejaren; het toelatingsexamen is, evenals het aan het einde van het tweede studiejaar afteleggen toelatingsexamen voor den hoofdcursus, vergelijkend, indien het aantal adspiranten dat van de opengestelde plaatsen overtreft. Het aantal leerlingen mag in totaal ten hoogste 20 bedragen. De school vormt een zelfstandig onderdeel van het leger, onder een kapitein-directeur, aan wien voor het geven van onderwijs de noodige luitenants-instructeur zijn toegevoegd.

Krachtens het bepaalde bij artikel 3 van het Kon. besluit in Ind. Stb. 1894 no. 143 is door den commandant van het leger een reglement voor de militaire school vastgesteld, dat opgenomen is in de alg. order voor het leger 1895 no. 10.

De toelating van onderofficieren van het leger in Nederlandsch-Indië tot den *Hoofdcursus te Kampen* is laatstelijk geregeld bij het Kon. besluit in Ind. staatsblad 1911 no. 593. Aan het toelatingsexamen voor deze militaire onderwijsinrichting kan in Indië ook worden deelgenomen door onderofficieren, die niet de militaire school te Meester-Cornelis hebben afgeloopen, terwijl telken jare aan den hoofdcursus ook plaatsen worden opengesteld voor onderofficieren van het Nederlandsche leger, die wenschen opgeleid te worden tot 2en luitenant der infanterie of der militaire administratie van het Indische leger. Het Reglement van den Hoofdcursus is vastgesteld bij het Kon. besluit in Ind. Stb. 1910 no. 626. Blijkens dit

reglement wordt het aantal plaatsen, dat voor opleiding tot officier bij het Indische leger wordt opengesteld, telken jare door den Minister van Oorlog in overleg met den Minister van Koloniën vastgesteld, met dien verstande dat voor de onderofficieren van het Ind. leger in den regel niet meer dan zes plaatsen per jaar worden opengesteld. De opleidingstijd aan den hoofdcursus is twee jaren.

Aan de in 1828 opgerichte *Koninklijke Militaire Academie* worden sedert 1836 ook in het bijzonder voor den dienst in de overzeesche-bezittingen, jongelieden opgeleid tot officier bij de landmacht. Voor de geschiedenis van deze opleiding wordt verwezen naar het aan het slot van dit artikel te noemen verslag van de Staatscommissie 1910.

De voor de opleiding tot officier thans (1917) van kracht zijnde regeling kwam tot stand bij de wet van 21 Juli 1890 (Ind. Stb. 1891 no. 71) en is, voor wat de Kon. Mil. Academie betreft, gebaseerd op de volgende beginselen: *a* hervorming van deze mil. onderwijsinrichting tot een zuiver militaire vakschool met driejarigen cursus; *b* toegang tot deze vakschool langs een cadettenschool en rechtstreeks uit de burgermaatschappij; *c* de cadetten der Kon. Mil. Academie worden eenigen tijd gedetacheerd bij de korpsen; aan hunne practische vorming wordt meer tijd besteed.

Deze wet trad, voor wat de Kon. Mil. Academie betreft, in 1895 in werking, doch werd bij de wet van 23 Mei 1910 (Ind. Stb. no. 419) in dier voege gewijzigd, dat meer aansluiting aan het middelbaar- en hooger onderwijs werd verkregen. Thans worden naast de leerlingen van de cadettenschool, tot de Kon. Mil. Academie toegelaten jongelieden, die in het bezit zijn van een der in die wet genoemde getuigschriften of diploma's, waaronder ook „een getuigschrift voor goed volbracht toelatingsexamen tot de Koninklijke Militaire Academie". Indien voor eenig wapen het aantal adspiranten dat der beschikbare plaatsen overtreft, zal voor de betrokken adspiranten een rangschikkingsonderzoek worden ingesteld. Bij Kon. besluit van 5 September 1911 no. 47 (Ind. Stb. no. 593) werden bepalingen betreffende de toelating van jongelieden in Nederlandsch-Indië vastgesteld, terwijl bij Gouv. besluit van 9 Januari 1912 no. 30 (Ind. Stb. no. 23) eene regeling tot stand kwam aangaande de oproeping van adspiranten in Indië en de samenstelling der commissie voor het toelatings (aanvullings) examen. Konden jongelieden, die in Indie tot de Kon. Mil. Academie werden toegelaten, aanvankelijk alleen worden opgeleid voor 2en luitenant der infanterie van het leger in Ned.-Indië, sedert 1914 (Ind. Stb. no. 491) kunnen zij, die voor een ander wapen opgeleid wenschen te worden, na in Indië te zijn toegelaten, in Nederland deelnemen aan het hoogerbedoelde rangschikkingsonderzoek.

Bij Kon. besluit van 6 April 1894 no. 36 (Ind. Stb. no. 141) zijn bepalingen in het leven geroepen betreffende de toelating van jongelieden in Indië tot de in 1893 opgerichte *Cadettenschool* te Alkmaar; een reglement voor die school werd vastgesteld bij het Kon.besluit in Ned. Stb. 1893 no. 58. Het aantal voor jongelieden in Indië beschikbare plaatsen wordt telken jaren door den Minister van Oorlog in overleg met den Minister van Koloniën bepaald. De cursus aan de Cadettenschool duurt twee jaren, na afloop waarvan de cadetten, bij voldoening aan de daartoe gestelde eischen, overgaan naar de Kon. Mil. Academie. De jongelieden, die in Indië het toelatingsexamen hebben afgelegd, zijn bestemd voor den dienst bij het leger daar te lande en worden, bij overgang naar de Kon. Mil. Academie, zooveel mogelijk voor het wapen hunner keuze opgeleid, voorzoover zij daarvoor in aanmerking komen in verband met den uitslag van een geneeskundig onderzoek, het aantal plaatsen ten behoeve van de leerlingen der Cadettenschool voor de onderscheidene wapens opengesteld en de rangorde, welke zij bij het overgangsexamen naar de Kon.Mil. Academie hebben verkregen.

Opleiding van Inlanders tot officier. Bij de wet van 7 Juli 1913 (Ind. Stb. no. 652) zijn de artikelen 15 en 25 van de wet op het militair onderwijs in dier voege gewijzigd, dat ook voor jongelieden van inlandschen en daarmede gelijkgestelden landaard,die Nederlandsche onderdanen zijn, de mogelijkheid is geopend om, onder dezelfde voorwaarden als jongelieden van Europeesche afkomst, te worden toegelaten tot de Kon. Mil. Academie en de Cadettenschool. Was de toelating van bedoelde jongelieden tot de genoemde inrichtingen van militair onderwijs tot voor kort afhankelijk van een afzonderlijke beslissing van de Kroon, de wet in Ned.-Stb. 1918 no. 175 heeft hieraan een einde gemaakt door èn Militaire Academie èn Cadettenschool open te stellen voor *Nederlandsche onderdanen.* Bij Kon.besluit van 16 Augustus 1915 no. 20 (Ind. Stb. no. 600) is bepaald, dat de voor de Eur. officieren geldende bepalingen omtrent bevordering, ontslag, op non-activiteitstelling en toekenning van pensioen toepasselijk zijn op Nederlandsche onderdanen, behoorende tot de inlandsche- of daarmede gelijkgestelde bevolking, die tot tweeden luitenant bij een der wapens van de landmacht in Ned. Indië worden benoemd, nadat zij in Nederland daarvoor de vereischte opleiding hebben genoten en voorts, dat bedoelde officieren zich binnen drie maanden na hun aankomst in Indië moeten onderwerpen aan het geheele voor Europeanen vastgestelde burgerlijken handelsrecht (zie Kon. besluit in Ind. Stb. 1913 no. 515).

Bij Koninklijk besluit van 3 April 1916 no. 30 (Ind. Stb. no. 497) zijn de Reglementen voor de Kon. Mil. Academie en de Cadettenschool zoomede de Bepalingen betreffende de toelating in Indië tot die onderwijsinrichtingen, met het oog op de openstelling voor niet-Europeesche jongelieden gewijzigd en aangevuld.

Zie voor benoeming enz. van Inlanders en Vreemde Oosterlingen tot officier van gezondheid het artikel LEGER. *Aanvulling officieren.*

Van 1907 tot 1914 werden in Indië Inlanders opgeleid tot Inl. 2en luitenant der infanterie. Bij Gouv. besluit van 10 Mei 1907 no. 36 werden vastgesteld: A. Eene voorloopige regeling betreffende het instituut der Inl. officieren bij de landmacht in Nederlandsch-Indië en B. Eene voorloopige regeling betreffende den cursus tot opleiding van Inlandsche officieren bij de

landmacht in Nederlandsch-Indië, terwijl de rechtstoestand van de Inlandsche officieren en adspirant Inlandsche officieren werd geregeld bij Kon. besluit van 20 September 1911 no. 50 (Ind. Stb. no. 633).

Ten vervolge op bovengenoemde reglementen werd door den Commandant van het Leger een uitgewerkt „Reglement voor den cursus tot opleiding van Inlandsche officieren" vastgesteld. Bij Gouv. besluit van 16 September 1910 no. 30 werd bepaald, dat de Inlandsche luitenants, na aanstelling als zoodanig, nog gedurende één jaar voortgezet onderwijs zullen ontvangen. Niettegenstaande het in de bedoeling heeft gelegen den cursus in 1907 met 20 leerlingen te beginnen, werden slechts afgeleverd in 1910: drie, in 1911 twee, in 1912 twee, in 1913 drie en in 1914 evencens drie Inlandsche luitenants.

Deze driejarige cursus heeft zich, voornamelijk tengevolge van de achterstelling van de daarbij opgeleide officieren bij hunne Eur. ranggenooten, nooit in de belangstelling van de Inlandsche bevolking mogen verheugen. In 1912, '13 en '14 hebben zich dan ook geen candidaten voor toelating aangemeld, zoodat de cursus feitelijk toen reeds was vervallen.

Bij Kon besluit van 1 December 1915 no. 12 (Ind. Stb. 1916 no. 194) werd ter vervanging van hoogerbedoelde „Voorloopige regeling betreffende het instituut der Inlandsche officieren" vastgesteld een „Regeling betreffende de in Nederlandsch-Indië opgeleide Inlandsche officieren van de landmacht", terwijl de „voorloopige regeling betreffende den Cursus tot opleiding van Inlandsche officieren bij de Landmacht in Ned.-Indië" bij Gouv. besluit van 19 Juni 1916 no. 22 werd ingetrokken. Bij voornoemd besluit werden tevens vastgesteld: „Voorschriften omtrent het aanvullingsexamen, af te leggen door in Nederlandsch-Indië opgeleide officieren van de landmacht in Nederlandsch-Indië", en zulks ter uitvoering van het bepaalde in de alinea's 1 en 3 der overgangsbepalingen van het Koninklijk besluit van 1 December 1915 no. 12 (Ind. Stb. 1916 no. 194), volgens welke aan in Indië opgeleide officieren de gelegenheid werd gegeven om binnen zes jaren een aanvullingsexamen af te leggen, dat, zoo zij daarin slaagden, hunne gelijkstelling met Europeesche officieren tengevolge zou hebben.

De strafrechtelijke positie van de niet-Europeesche officieren en oud-officieren in de gevallen, waarin zij niet voor den militairen rechter terechtstaan, is geregeld bij het Kon. besluit in Ind. Stb. 1911 no. 633, zooals dat luidt ingevolge artikel 5 (6) van het Kon. besluit in Ind. Stb. 1917 no. 497.

Cursussen Inlandsche talen voor Officieren. De maatregel, in het leven geroepen bij Gouv. besluit van 12 April 1901 no. 17 om, tot aanmoediging van de studie der in Indië inheemsche talen onder het officierskorps, gratificatiën beschikbaar te stellen, is, als weinig aan het doel beantwoordende ingetrokken. In de plaats hiervan zijn, ingevolge Gouv. besluit van 2 April 1913 no. 29, (Bijblad no. 7801, aangevuld bij Bijblad no. 8358 en bij Gouv. besl. 21 Aug. 1916 no. 49), te Batavia twee jaarcursussen geopend, één voor de Javaansche- en één voor de Soendaneesche taal. Tot het volgen van elk dier cursussen worden jaarlijks door den Legercommandant 10 subalterne officieren aangewezen, die worden vrijgesteld van die diensten, welke hun het geregeld volgen van de lessen en de noodzakelijke eigen studie zouden beletten; zij genieten, als tegemoetkoming in de kosten van aanschaffing van leerboeken, voor één maal een bedrag van ƒ 50 en wanneer zij, na afloop van den cursus voldoen aan eene practische beproeving, een gratificatie van ƒ 500.

Hoogere militaire vorming van den Officier. Alhoewel het Kon. besluit van 16 Augustus 1873, no. 74, waarbij een Generale Staf werd opgericht, ook de oprichting van een stafschool in Indië regelde, is een zoodanige inrichting daar te lande nimmer tot stand gekomen.

Sedert 1876 zijn ook officieren van het Nederlandsch-Indische leger toegelaten geworden tot de lessen van de krijgsschool in Nederland. Zie voor wat betreft de geschiedenis van deze inrichting voor hooger militair onderwijs ook, met betrekking tot de hoogere vorming van den officier van het Nederlandsch-Indiche leger, het aan het slot van dit artikel genoemde verslag van de Staatscommissie 1910.

De te 's Gravenhage gevestigde Hoogere Krijgsschool is volgens de thans geldende regeling bestemd tot vorming van officieren, ook van het Indische leger,

a. in algemeen krijgskundige richting; alsmede voor de hoogere troepenleiding en voor den dienst bij den Generalen Staf; *b.* voor den intendancedienst. (Artikel 1. sub 3 van de wet op het Militair onderwijs 1890).

Een „Reglement voor de Hoogere Krijgsschool" werd vastgesteld bij Kon. besluit van 14 September 1891 (Ned. Stb. no. 170), een „Voorschrift voor de Hoogere Krijgsschool" bij gemeenschappelijke beschikkingen van de Ministers van Oorlog en Koloniën, resp. van 9 en 13 October 1891 (Ned. Stb. no. 52), terwijl „Bepalingen omtrent de toelating in Nederlandsch-Indië van officieren tot de Hoogere Krijgsschool in Nederland", in het leven werden geroepen bij Gouv. besluit van 15 Februari 1892 no. 1 (Ind. Stb. no. 51).

Het aantal plaatsen voor officieren van het Nederlandsch-Indische leger wordt jaarlijks vastgesteld; het bedraagt de laatste jaren gewoonlijk 10 voor den krijgskundigen- en 6 voor den intendance- cursus. Duur van den cursus 3 jaren.

Om aan het toelatingsexamen, dat te Bandoeng wordt afgenomen, te kunnen deelnemen, moet de adspirant ten minste vijf jaren als officier dienst hebben gedaan en daarvan vier jaren in Indië hebben doorgebracht. Vóór hun vertrek naar Nederland worden de voor den krijgskundigen cursus geslaagden gedurende zes maanden gedetacheerd bij de opleidingsbrigade van den topografischen dienst, tijdens hun verblijf aan de krijgsschool bij twee der wapens, waartoe zij zelf niet behooren en bij terugkeer in Indië de officieren der infanterie bij de berg-artillerie, de overigen bij de infanterie; na afloop van laatstbedoelde detacheering kunnen zij ook bij den generalen staf worden gedetacheerd.

De officieren, leerlingen van den intendancecursus worden in Nederland gedetacheerd bij de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen (thans bij de Landbouwhoogeschool), de Nederlandsche school voor

Nijverheid en Handel te Enschedé en het Centraal Magazijn van militaire kleeding en uitrusting te Amsterdam en, na terugkeer in Indië, als regel bij de intendance.

Staatscommissie 1910. Vermelding verdient nog ten slotte, dat bij Kon. besluit van 2 Juni 1910 no. 135 eene staatscommissie werd ingesteld tot het doen van voorstellen tot reorganisatie van het militair onderwijs bij de landmacht, in welke commissie ook officieren en gewezen officieren van het Nederlandsch-Indische leger zitting hadden. Deze commissie bracht 31 October 1913 een verslag uit aan de Koningin, dat sedert werd gepubliceerd en een belangrijke bron vormt voor de kennis van de geschiedenis van het militair onderwijs, voor wat betreft de opleiding en de hoogere militaire vorming van den officier van het leger in Nederlandsch-Indië.

Opleiding Officieren van Gezondheid, militaire apothekers en paardenartsen. Zie LEGER onder *„Aanvulling officieren"*. Deel II, blz 558.

B. *ZEEMACHT.* In 1743 werd te Batavia opgericht de *académie de marine*, met het doel jongelieden op te leiden tot cadet bij de zeemacht. De cursus duurde 6 jaar; niet onafgebroken, want in dien tijd werden reizen gemaakt. De jongelieden moesten van eerlijke en ordentelijke geboorte zijn en, zooals vanzelf sprak, de Protestantsche religie zijn toegedaan. De cadetten, die op de schepen der Compagnie voeren, hadden toegang tot de lessen. Aan het hoofd der inrichting stond een kapitein ter zee, onder toezicht van een college van curatoren. Om luitenant ter zee te worden moest men 20 jaar oud wezen. In 1755 reeds werd de académie de marine opgeheven, aangezien zij niet voldeed aan de verwachtingen, welke tot de oprichting hadden geleid.

Later was te Semarang een *Marineschool* tot opleiding voor de zeevaart, de artillerie en de genie. Deze school werd in 1808 op last van den G. G. Daendels gehecl gereorganiseerd, omdat opleiding voor den handel niet meer noodig was, aangezien deze niet meer werd gedreven met eigen schepen, zooals in den tijd van de Oost-Indische Compagnie. Na de reorganisatie schijnt de school niet aan het doel beantwoord te hebben. In 1818 toch werd bij besluit van Commissarissen-Generaal een reglement vastgesteld voor de oprichting van een *Militaire School op Java*, ter opleiding van officieren en van ambtenaren voor den waterstaat. Deze school werd te Semarang gevestigd en was vermoedelijk de oude Marineschool in een nieuw kleed. Het programma van onderwijs was zeer uitgebreid, maar het aantal plaatsen voor cadetten, bestemd om opgeleid te worden tot officier bij de Koloniale Marine, zeer gering. Van veel beteekenis is deze school voor de zeemacht niet geweest; de opheffing van de Koloniale Marine heeft zij niet voorkomen. Voor onderwijsinrichtingen ten behoeve der zeemacht van later datum: Zie ZEEMACHT.

ONIN. Landschap in Nieuw-Guinea, gelegen op het W.-lijk gedeelte van het schiereiland, waarop Fak-Fak ligt. Onin nam reeds sedert eeuwen een belangrijke plaats in met betrekking tot het handelsverkeer, zoodat de bewoners dan ook tot de minst onbeschaafden van Nieuw-Guinea behooren. De kust is onherbergzaam, steil, onbewoond en niet overal te naderen. Het landschap wordt onderverdeeld in vier deelen, t. w. Roembati, Patipi, Ati-Ati Onin en Ati-Ati Fatagar; elk bestuurd door een radja. Fatagar had vóór 1899 jaren lang geen radja gehad en was daardoor onder heerschappij van Roembati en Patipi gekomen. In genoemd jaar kwam echter de zoon van den vroegeren Radja terug en maakte Fatagar weder zelfstandig.

Op den vasten wal, tegenover het eilandje Was, ligt de kampong Roembati, hoofdplaats van het gelijknamige landschap. Hier prijkte vroeger een wapenbord. Het is eene onbelangrijke nederzetting, maar $2^1/_2$ eeuw geleden werd zij een belangrijke slavenmarkt genoemd en later kreeg zij een zeker gezag over de geheele Maccluergolf. De deelen van het Roembatische landschap zijn ver uiteengelegen. Door den Radja worden aangesteld en dus als min of meer ondergeschikt beschouwd, de hoofden van aan de Zuidkust van de Maccluergolf gelegen streken en eilandjes, waaronder Sekar en Argoenoeng de voornaamste zijn.

Tot Patipi behoort in het Oninsche alleen de omtrek van de Solatlèn, een deel der onbewoonde kust tusschen die baai en Sekar en nagenoeg het geheele stroomgebied der Kajoenirivier, die in de baai van Sekar valt. Verder behooren hiertoe nog in Berau (N.-kust van de Maccluergolf) het land aan de rivieren Bira en Metamani. De hoofdplaats Patipi, veel belangrijker dan Roembati, ligt schilderachtig tusschen de diepe baai van Salakiti en de veel grootere Solatlèn. De huizen staan in het water aan weerszijden van een straat, die een eilandje van den vasten wal scheidt. De bevolking van deze kampong is bijna 500 hoofden sterk. Er is een fraai negrihuis en eene met zink ingedekte moskee. Er heerscht eenige welvaart. In dit landschap liggen ook nog de kampongs Salakiti, eveneens in het water gebouwd en Itoepa.

Vroeger was Patipi ondergeschikt aan Roembati. De bevolking van deze beide landschappen meent, dat zij het meest zuivere Papoea-volk is, hetgeen echter te betwijfelen valt, daar dit ras ontstaan is door immigratie van vreemdelingen. Van de inheemsche stammen zijn zij niet alleen in kleeding, maar ook lichamelijk te onderscheiden.

De Papoea's van Onin zijn in de eerste plaats zeevaarders en als zoodanig visschers en handelaars. Als industrie beoefent men het smeden van ruw ijzerwerk voor uitvoer naar Berau en het bakken van sagoe-oventjes. In den bouw van prauwen en speciaal in het versieren daarvan, zijn zij zeer bekwaam. Een vlerkprauw wordt geruild tegen goederen of sagoe ter waarde van ongeveer acht gulden. De bevolking in het binnenland heeft kleine aanplantingen van aardvruchten rondom de woningen. Sagoe wordt hoofdzakelijk van de N.-kust der golf gehaald.

De kustbewoners zijn Mohammedaansch; natuurlijk is deze godsdienst sterk vermengd met Papoesch bijgeloof. In Roembati en Patipi vindt men een imam, een chêtib en een mêrbot. Van de Ceramsche handelaars heeft de kustbevolking het schuiven geleerd.

ONRUST (Pooloe kapal of Schepseiland). Eiland, gelegen aan de W. invaart der baai van Batavia, ruim 3 uren N.W. van die stad, en een oppervlakte van ruim 9 Hectare beslaande. Tijdens de Compagnie was het de

groote scheepstimmerwerf en het tuighuis, waar de schepen konden hersteld en desnoods nieuwe gebouwd worden. In 1800 werden alle gebouwen op Onrust door een Engelsch eskader onder Ball vernield; Van der Capellen liet van 1823—1825 de werken daar weder herstellen en Onrust tot een maritiem établissement inrichten, waarna er in 1856 een drijvend droogdok werd in dienst gesteld. De toenemende belangrijkheid van het marine-établissement te Soerabaja had ten gevolge dat de werken op Onrust, dat den naam had van zeer ongezond te zijn, later slechts als hulpwerf en hulpatelier dienst deden; sedert de openstelling van de havenwerken te Tandjoeng priok (Zie HAVENWERKEN) verloor het eiland zijne vroegere beteekenis en werd geheel verlaten. Sinds 1911 doet Onrust met het er vlak bij gelegen eilandje Kuiper dienst als quarantaine-station voor de haven Tandjoeng priok.

ONTDEKKING VAN NED.-INDIË. Zie TOCHTEN (OUDSTE ONTDEKKINGS-).

ONTEIGENING. Sinds 1854 bevat het Regeeringsreglement een voorschrift over onteigening, en wel in art. 77; in 1870 is daarbij gekomen het voorschrift van art. 62 lid 6. Door een wet van 9 Nov. 1917, Ned. Stb. 635, is een nieuw art. 77 vastgesteld, maar art. 62 lid 6 is onveranderd gebleven. In verband met dit nieuwe art. 77 zal de algemeene verordening op de onteigening, nl. de kroonordonnantie van Ind. Stb. 1864 no. 6 en 185, die meer dan vijftig jaar lang (tot op Ind. Stb. 1918 no. 136) geen enkele wijziging onderging, eerlang wederom moeten worden herzien.

Het karakteristieke van het onteigeningsinstituut, en de reden waarom het met zoo bijzondere waarborgen moet worden omkleed, ligt hierin, dat het iemand zijn eigendomsrecht doet verliezen in afwijking van het voor alle burgers geldende recht; dat het in het publiek belang het allen bindende recht breekt ten aanzien van één persoon en van één geval, of, gelijk Buys (De Grondwet, II, bl. 271) het uitdrukt, „een door de wet beschermd en volkomen wettig uitgeoefend eigendomsrecht ten nadeele van één bepaald persoon komt opheffen, door hem eenvoudig op zijde te dringen en zich in zijne plaats te stellen" (zie ook Buys II, bl. 250). Tegenover onteigening staat dus niet alleen vernietiging of onbruikbaarmaking van iemands goed volgens regels, die voor alle burgers werken, maar ook iedere andere ontneming van iemands eigendom en ook iedere gedwongen eigendomsovergang (verbeurdverklaring enz.), als deze ontneming of deze overgang maar werkt tegenover alle burgers zonder onderscheid en niet slechts tegenover één onder hen. Aangezien de onteigening, aldus begrepen, veel enger is dan ontzetting uit den eigendom, waren de oude aanvangswoorden van art. 77 („Niemand kan van zijn eigendom worden ontzet") veel te ruim, en moest hun bedoeling blijken uit het vervolg van het artikel; door van een „onteigening ten algemeenen nutte" te gaan spreken heeft het nieuwe art. 77 een verbetering aangebracht, die het doet uitsteken zoowel boven art. 151 Grondwet als boven de artt. in de Reg. regl. van Suriname en Curaçao.

Terwijl de Grondwet van 1848 in haar artikel over onteigening ook van eigendomsontzetting wegens besmetting sprak (die tegenover alle burgers werkt, en dus geen onteigening is), had het oude art. 77 Reg. regl. deze fout vermeden. Toch is de lagere wetgever in Indië geheel onverplicht deze eigendomsontzetting gaan regelen op den voet eener onteigening (De Muinck, Onteigening, bl. 75), hetgeen alleen verklaard kan worden uit ondoordachte naschrijven van moederlandsche wetsbepalingen. Deze foutieve bepaling geldt nog steeds.

Als voorwerp van de onteigening noemde het oude art. 77 alleen „eigendom"; art. 62 lid 6 voegde daaraan toe alle inlandsche rechten, die geoefend worden op grond, uit eenigen hoofde tot inlandsche dorpen behoorende, dus met name inlandsch bezitrecht en beschikkingsrecht (zie dl. I, bl. 821 en 822). De verordening van 1864 echter is alleen op onteigening van eigendomsrecht en van inlandsch bezitrecht berekend, en wel bijna uitsluitend op die van onroerend goed ten bate van eenig openbaar werk. Het nieuwe art. 77 spreekt van onteigening „van eenig goed of recht", en zal dus ook onteigening van zakelijke rechten, zelfs van persoonlijke rechten, gedoogen (welke echter ook onder het oude artikel voorkwam, zie b.v. Ind. Stb. 1916 no. 638, 1917 no. 707). Daarnaast is art. 62 lid 6 noodig gebleven, omdat men zekerlijk niet kan zeggen, dat de inlandsche bezitter van grond of de beschikkingsgerechtigde dorpsgemeente „den eigendom" heeft van zoodanig inlandsch recht, en de tekst ook van art. 77 (nieuw) dit geval dus niet bestrijkt. Art. 71 der onteigeningsverordening van 1864 dacht daarover blijkbaar anders, want reeds vóór 1870, dus vóór art. 62 lid 6 Reg. regl., maakte het onteigening van inlandsche rechten mogelijk, hoewel elk spoor van eigendomsrecht hier ontbreekt. De speciale waarborgen van onderzoek trouwens, welke dit art. 71 van 1864 stelt, hebben geen nut gehad; een zoodanig onderzoek schijnt hoogst zeldzaam (zie echter den aanhef van Ind. Stb. 1915 no. 724).

Tot 1910 was het een open vraag, of particuliere landerijen konden worden onteigend; uit een schriftelijke uitlating toch van minister Pahud uit 1853 (Keuchenius II, bl. 131, 275) leidde men af, dat die minister (ook de wet zelf?) het artikel op zulke landerijen niet toepasselijk achtte; hoewel de bewuste uitlating met meer recht in omgekeerden zin kan worden opgevat. Daarom werd in 1910, Ind. Stb. 1911 no. 38, een afzonderlijke wet gemaakt voor de quasi-onteigening van particuliere landerijen; met de onteigeningsverordening van 1864 correspondeert dan voor deze landerijen de alg. maatregel van bestuur in Ind. Stb. 1912 no. 480. De bedoeling schijnt, deze wet ook naast het nieuwe art. 77 te laten voortbestaan. Onteigening van kleine stukken van een particulier land werd vanouds mogelijk geacht, daarentegen onteigening van de op zulk een land geoefende overheidsrechten (marktprivilegiën, belastinghefting, hoofdenbenooming) niet; en ook de wet van 1910 opent niet de mogelijkheid daartoe.

De onteigeningsverordening van 1864 maakt onteigening mogelijk ten name zoowel van Ned.-Indië en van zijn onderdeelen (locaal ressort, inlandsche gemeente) als van particuliere rechtspersonen en physische personen; de opsomming in art. 1 der verordening omvat bij vergissing ook bestuursressorten zonder rechtspersoonlijkheid. De wet van 1910 daarentegen kent alleen terugbrenging tot het landsdomein, en laat dus

de quasi-onteigening van een particulier land ten name van een locaal ressort (b.v. de gemeente Batavia) niet toe.

Met drieërlei waarborg wordt het gevaar bezworen, dat in onteigening zou kunnen liggen voor individueele rechten: nl. door verklaring van het algemeen nut, door rechterlijke tusschenkomst (niet in de wet zelf bevolen, al staat het artikel in het hoofdstuk Justitie), en door verplichting tot schadeloosstelling. Het algemeen nut wordt zoowel voor de echte onteigening als voor de terugbrenging van particuliere landerijen gewoonlijk verklaard in samenwerking van gouverneur-generaal en raad van Indië; het nieuwe art. 77 eischt voor dezo bestuursdaad den vorm eener ordonnantie (aldus ook reeds Ind. Stb. 1864 no. 6, art. 6). Terwijl de Surinaamsche onteigeningsverordening van 1904 op het voetspoor van Buys de geheele onteigening als bestuursdaad behandelt en den rechter alleen over de grootte der schadeloosstelling doet beslissen, draagt de Indische verordening, evenals de Nederlandsche wet van 1851, ook het uitspreken van de onteigening zelf op aan den rechter. In streken met enkel gouvernementsrechtspraak is deze rechter, hetzij de Europeesche, hetzij de inlandsche rechter, naargelang de onteigende justiciabel is voor den eenen of den anderen rechter (dus niet naargelang het geding loopt over een Europeesch of een inlandsch recht op grond; voor particuliere landerijen altijd de raad van justitie); voor de inheemsche rechtspraak is de verordening van 1864 niet geschreven, doch o. a. in het gewest Palembang schijnen ook inheemsche rapats onteigening uit te spreken volgens adatregels of wat men daarvoor houdt. Meermalen kent het adatrecht een gedwongen, langdurigen afstand van eenig goed (stuk bouwveld, woonerf), die plaats heeft in gevallen, waarin wij onteigening zouden toepassen, doch die alweder het karakter van onteigening mist, omdat zij werkt jegens alle burgers en dan ook niet voorzien is van een recht op schadevergoeding; zie een sprekend voorbeeld in Adatrechtbundel 3, bl. 138. Het nieuwe art. 77, eindelijk, laat naast vooraf *betaalde* schadeloosstelling te recht (evenals de Grondwet en deReg. regl. Suriname en Curaçao) ook vooraf *verzekerde* schadeloosstelling toe, doch laat na te zeggen, dat ook in de uitzonderingsgevallen het recht op volledige schadeloosstelling nimmer kan worden verkort, hetgeen met het oog op inlandsche rechten wel vermelding zou hebben verdiend, evenals voor de West-Indiën.

Nog voordat het nieuwe art. 77 bij ordonnantie heeft kunnen uitgewerkt, is bij Ind. Stb. 1918 n°. 136 (vgl. ook n°. 164) de gelegenheid geopend om levensmiddelen, grondstoffen en huishoudelijke artikelen te onteigenen. Deze regeling is een van de uitingen der Indische crisiswetgeving.

De bepalingen over onteigening in de Indische mijnordonnantie van 1906 wijken eenigermate af van die van 1864. De bij de Indische mijnwet van 1899 gevoerde debatten over de vraag, of die wet delfstoffen „onteigende", berustten op miskenning van wat onteigening is. Zelfs al hadde de wet den eigendom der nog onontdekte delfstoffen overgebracht bij den lande, hetgeen zij juist niet doet, dan nog zou hiet alleen sprake zijn geweest van een wijziging van het voor allen verbindende recht, en geenszins van een inbreuk op het gemeene recht ten nadeele van bepaalde individuen.

Literatuur: De Muinck, Onteigening in de Ned. koloniën, diss. 1911; Van Delden, De part. landerijen, diss. 1911, bl. 134; en voorts de bekende werken van Kleintjes, De Louter en Margadant.

ONTGINNING[1]). Onder ontginning verstaat men de ter geregelde bebouwing of beplanting, geschiktmaking of voorbereiding van woeste gronden, waarop tevoren slechts eene natuurlijke vegetatie voorkwam, of wel die na een tijdelijk gebruik weder tot den toestand van wildernis of woestheid zijn teruggekeerd. De daartoe vereischte werkzaamheden zijn verschillend, naarmate men te doen heeft met zwaar oorspronkelijk bosch of met grond, bedekt met struiken of grasachtige gewassen. In het eerste geval moeten de boomen opgeruimd worden, voor zoover men niet enkele ervan als schaduw- of schutboomen laat staan. Daartoe vergenoegt men zich in den regel met het op stomp kappen der boomen, liefst in den drogen tijd en bij voorkeur eenige voeten boven den grond, hetgeen veel arbeid uitspaart en de beplanting niet verhindert; de stompen en de wortels rotten mettertijd weg. Het verdient in den regel de voorkeur het hout te verbranden, tenzij men dit met voordeel van de hand kan zetten; de humus behoeft daardoor geen schade te lijden, terwijl de asch, met veel kool vermengd, een uitstekende meststof is en door de verbranding het terrein van onkruid en schadelijke dieren gezuiverd wordt. Is de bodem met struiken en heesters bedekt, dan moeten deze geheel worden uitgegraven, omdat zij anders licht weder uitloopen; grasachtige planten moeten eveneens met wortel en al worden uitgehaald, gedroogd en verbrand.

Is het terrein vlak, dan is het verdere werk betrekkelijk eenvoudig; de grond moet dan met den ploeg of de patjoel bewerkt worden, waarbij, indien de noodige arbeidskrachten ten dienste staan, diepe bewerking de voorkeur verdient. Daarna is de grond geschikt om beplant te worden; bij geregelde plantages zorgt men voor het aanleggen van paden, die het terrein in regelmatige vakken verdeelen, ten einde het toezicht later gemakkelijk te maken. Ook voor een geregelden afvoer van water moet gezorgd worden.

Op hellend terrein zijn meerdere werkzaamheden te verrichten, althans wanneer men aan de ontginning de noodige zorg besteedt. Immers is de bouwkruin, na de verwijdering van den oorspronkelijken plantengroei, ten gevolge van de afvloeiing van het water, aan wegspoeling blootgesteld, vooral wanneer in den regentijd het water met kracht afstroomt. Het in de meeste gevallen eenige afdoende middel, — dat echter vrij kostbaar is, — is de aanleg van terrassen, die zelfs op zeer steile hellingen kunnen worden aangebracht. Aan de raadgevingen van Van Gorkom (De Oost-Indische Cultures. Tweede druk 1884

[1]) In dit artikel wordt slechts in het algemeen over ontginning gesproken; voor zoover het ontginning voor speciale cultures betreft, wordt daarover, waar dit noodig scheen, bij die cultures gehandeld. Zie o. a. KOFFIE, Dl II, bl 380.

Dl. I pag. 33 vlg.) worden de volgende wenken, die nog steeds van toepassing zijn gebleven, ontleend. Den bodem bakent men af door lijnen, waterpas langs de hellingen getrokken, en hoopt daar langs het losgemaakte gras en onkruid; de arbeider begint den grond daarboven om te werken en wel zoodanig, dat de eerste spit op het onkruid komt te liggen en hier de noodige stevigheid geeft. Zoo gaat hij voort totdat de geheele ruimte tusschen twee opvolgende, getraceerde lijnen hare glooiing geheel verloren heeft. Als deze ruwe aanleg over het geheele terrein is afgeloopen, geeft men aan de steile kanten, — die geen opstaande randen mogen hebben, waardoor de terrassen in kanalen zouden ontaarden, — door afkapping eenige helling en maakt ze tevens wat effen. De kaatsen en hellingen laat men zooveel mogelijk begroeid, hetgeen de stevigheid van den aanleg bevordert. Van den aard der gronden hangt het af of de grond vóór of na de vorming der terrassen moet worden omgewerkt. Ook voor behoorlijken toevoer van water wordt door het aanleggen van waterleidingen gezorgd.

Wordt deze werkwijze, in hoofdtrekken althans, gewoonlijk gevolgd wanneer Europeesche ondernemers woesten grond in cultuur willen brengen, ook dan wanneer inlanders, die op eenigszins hoogen trap van beschaving staan, land ontginnen ten einde eene blijvende vestiging te stichten, wordt gewoonlijk goede zorg gedragen voor het behoud van de bouwkruin. Bij den aanleg van rijstvelden op Java is, vroeger vooral, veel werk besteed aan het vormen van terrassen en het aanleggen van waterleidingen, waardoor het mogelijk werd water tot groote hoogte optevoeren en sawahs tot op hooge berghellingen aanteleggen. De Javaan gaat er niet licht toe over om zijn dorp te verlaten en eene nieuwe nederzetting in eene onbewoonde streek te vestigen; wanneer meerderen daartoe besluiten is dit meestal het gevolg van overbevolking, oneenigheid of epidemie in de desa. Men stelt zich dan onder de aanvoering van een der uittrekkenden; op de plaats, die men te voren heeft uitgekozen, aangekomen, wordt, nadat de geesten zijn aangeroepen om het werk te begunstigen, de plek uitgezocht voor de woningen, gewoonlijk op hoog gelegen terrein en het minst begroeid en dus het schraalst, maar dan ook het best o. a. tegen wilde dieren te verdedigen. Gemeenschappelijk vangt men het werk aan voor het oprichten eener ruwe woonplaats en dan voor het ontginnen van den grond, waarbij de sterksten de boomen op stomp kappen en de ouderen en jongeren de struiken en grassen verwijderen. Aanvankelijk ontginnt men slechts zooveel als noodig is voor de behoefte van één jaar; het gevelde hout wordt verbrand en de takken opgestapeld om als heining te dienen. Een offermaal behoort daarbij te worden gebracht om de boschgeesten te bevredigen. In de volgende jaren worden nu zooveel gronden ontgonnen, als de gemeente noodig heeft; gewoonlijk krijgt ieder der ontginners een deel van den grond, en bestaat er dus individueel grondbezit, dat in vorige tijden echter gewoonlijk in communaal bezit overging. Zie o. a. Gids, 1874, I, bl. 58; Med. N. Zend. XIX, bl. 112.

Doch lang niet altijd wordt op deze rationeele wijze gehandeld. Vaak wordt een ware roofbouw gepleegd, en een stuk bosch op ruwe wijze door verbranding van de boomen gezuiverd, en dan de vrij gekomen plek niet grondig bewerkt, maar gedurende enkele jaren gebruikt om dikwijls karige oogsten te verkrijgen en daarna weder verlaten, waarna de grond ten prooi valt aan het schrale alang-alang en in den regel voor verdere cultuur verloren gaat. Deze handelwijze is vrij algemeen gebruikelijk bij min beschaafde stammen, doch ook onder meer beschaafden, zelf op Java, werd maar al te veel op deze wijze gehandeld, en zijn tal van bosschen uitgeroeid, zoodat vroeger dichtbegroeide hellingen van bergen thans in woestenijen veranderd zijn. In hoeverre deze ontwouding op groote schaal de vochtigheid van het klimaat, den neerslag, vermindert, is niet met zekerheid te zeggen; misschien is die invloed slechts zeer gering. In ieder geval is deze vroeger zeer sterk overschat en het is niet aan te nemen, dat betrekkelijk kleine eilanden in den Indischen Oceaan veel in den regenval zullen veranderen, wanneer er van die kleine oppervlakte een deel ontwoud wordt. Zeker is het echter, dat de toestand van den bodem en zijn bedekking van overwegenden invloed zijn op den loop en de verdeeling van de watermassa's en dat door ontwouding op groote schaal het wegspoelen van de vruchtbare bouwkruin, die tevoren door de wortels der boomen werd tegengehouden, aanmerkelijk bevorderd wordt, zoodat jaarlijks millioenen kubieke meters vruchtbare grond door de rivieren in zee worden gevoerd. Ook maakt de gestadige blootstelling van den grond aan de zon dezen op den duur onvruchtbaar, doordat de humus geoxydeerd wordt en de structuur van den grond daardoor ongunstig wordt.

Sedert geruimen tijd heeft de Regeering zich dan ook beijverd om, — althans voor zoover dit binnen haar bereik lag, — dit euvel te keer te gaan. Bij Ind. Stb. 1874 no. 79 toch werd het inlanders verboden op Java en Madoera woeste gronden te ontginnen, zonder voorafgaande toestemming van de in de verordening aangewezen autoriteit; zij bevatte bepalingen om de afspoeling van de bouwkruin door het aanleggen van terrassen tegentegaan en waarborgde den ontginner het individueel erfelijk bezitsrecht van de ontgonnen gronden. Ofschoon er veel goeds van deze verordening gehoopt werd, bleek het spoedig, dat zij niet in staat was het gevreesde kwaad afdoende te keer te gaan; de uitvoering liet veel te wenschen over, daar het vragen van vergunningen dikwijls verzuimd werd en de voorwaarden niet werden nagekomen. Zij is thans vervangen door de ordonnantie van Ind. Stb. 1896 no. 44, gewijzigd bij Ind. Stb. 1904 no. 416 (vgl. Bijbl. 2963, 4716, 5086 en 6745), die wat de hoofdbeginselen betreft, met haar voorgangster overeenkomt. Voor het ontginnen van grond op Java en Madoera, deel uitmakende van het Staatsdomein en niet als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, moeten inlanders een vergunning hebben van het hoofd van plaatselijk bestuur; deze wordt verleend onder voorwaarde, dat de ontginning binnen een gestelden termijn volbracht zij, de grond behoorlijk zij afgebakend en bij gevaar voor afspoeling van de bouwkruin, de aanleg terrasgewijze geschiede. Andere voorwaarden kunnen in ieder bijzonder geval worden gesteld. De ontginner is, bij voldoening aan alle voor-

waarden, erfelijk individueel bezitter van den door hem ontgonnen grond. Straffen zijn bedreigd tegen ontginning zonder vergunning. Veel schijnen deze toch niet uit te werken, want bij circulaire van den Directeur van B.B. in Bijbl. no. 7516 worden de Europeesche en Inlandsche ambtenaren uitgenoodigd met kracht clandestiene ontginning van grond tegen te gaan en bij het verleenen van vergunning tot ontginning zooveel mogelijk de uitgifte te vermijden van bosch, dat voor reserve voor het boschbeheer werd afgezonderd. (Zie ook Bijbl. no. 2963, 4716, 5161, 6112 en 7517).

Dergelijke regelingen zijn vastgesteld voor de Gouv.landen binnen de residentie Menado (Ind. Stb. 1896 no. 107, Bijbl. 5136) voor het eiland Bëngkalis (Ind. Stb. 1889 no. 63), en voor de afdeeling Lombok der residentie Bali en Lombok bij art. 6 der ordonnantie in Ind. Stb. 1906 no. 431; alleen in het laatstgenoemde gebied is ingevolge art. 7 alinea 2 van de daarop betrekking hebbende ordonnantie ontginning ten name van Inlandsche gemeenten en als gevolg daarvan door haar van het bezitrecht op domeingrond toegelaten. Het getal vergunningen daar verleend is onbeduidend.

ONTGINNINGSRECHT. Het recht om woesten grond te ontginnen komt naar het adatrecht daar, waar het beschikkingsrecht (deel I, bl. 277, 821) bestaat, in onbeperkte of weinig beperkte mate toe aan de leden zelf van de beschikkingsgerechtigde gemeenschap (stam, dorp, enz.); bij duurzame ontginning krijgen zij dan inlandsch bezitrecht op den ontgonnen grond, bij tijdelijke ontginning slechts een genotrecht. Vreemden daarentegen mogen er slechts ontginnen met vergunning van die gemeenschap en tegen betaling van recognitie aan haar, en krijgen nooit iets anders dan een tijdelijk genotrecht. In woeste oorden, die tot geen enkelen beschikkingskring behooren, staat het ontginnen vrij aan ieder. Naargelang het beschikkingsrecht afslijt, naderen de rechten der vreemden te dezen meer en meer die der stam- of dorpsleden zelf. In streken als Atjèh of West-Java, waar het beschikkingsrecht zoogoed als verdwenen is, komt het ontginningsrecht aan alle inlanders zonder onderscheid toe, en neemt het, losgemaakt van het beschikkingsrecht, een zelfstandiger plaats in het adatrecht in; hier leidt duurzame ontginning voor ieder tot inlandsch bezitrecht.

Nadat in Juni 1867 in de Tweede Kamer tusschen Thorbecke, Rochussen, Fransen van de Putte en anderen leerzame debatten over dit recht waren gehouden, bepaalde de agrarische wet (Deel I, bl. 18) niets anders dan dat de bevolkingsrechten moesten blijven geëerbiedigd. Dienovereenkomstig beperkte art. 7 van het agrarisch besluit terecht het ingrijpen van den wetgever voor Java en Madoera tot het ontginnen van woesten grond, die buiten elken beschikkingskring zou liggen. In 1874 echter is dit artikel gewijzigd en op den voet gevolgd door een ontginningsordonnantie voor Java en Madoera (thans Ind. Stb. 1896 no. 44), welke door de onderscheidingen van het adatrecht de pen haalde en welker toepassing dan ook tot heden groote zwarigheid heeft gegeven (Hasselman, Algemeen overzicht v. de uitk. v. h. welvaart-onderzoek, 1914, bl. 43; Adatrechtbundel 14, bl. 69; Nolst Trenité in Ind. Tijdschr. v. h. Recht 107, bl. 229). Het stelsel der ontginningsordonnantie voor Java is gevolgd voo; Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1915 no. 98 artt. 2—8); Bengkalis (Ind. Stb. 1889 no. 63), Menado (nu Ind. Stb. 1918 no. 80 artt. 2—8) en Lombok (Ind. Stb. 1906 no. 431 artt. 6—8); elders op de buitenbezittingen geldt nog het adatrecht.

Literatuur : Pandecten v. h. adatrecht I, II, en IV; Polak, Agrarische regelingen, 1911 en 1915; Van Vollenhoven, Het adatrecht van N.-I., I, tweede afdeeling; Adatrechtbundels; Hondius v. Herwerden, Bestrijding van roofbouw, Kol. T. 5 (1916).

ONTVANGER (ALGEMEEN). Zie KASBEHEER.

OOGSTVERBAND. Zakelijk recht op te veld staande, onafgeplukte of reeds gewogste landbouwproducten en op de ter bereiding daarvan bestemde onderneming en inrichtingen, tot zekerheid van de nakoming eener verbintenis om die producten aan een geldschieter af te leveren ten verkoop in commissie, ten einde op de opbrengst te verhalen de voorgeschoten gelden, interessen, kosten en provisie. Dit recht, voor Ned.-Indië in 1886 (Ind. Stb. no. 57, 58), in het leven geroepen, dankt zijn ontstaan aan de crisis, waarin vele landbouwondernemingen en financieele instellingen in Ned.-Indië in 1884, ten gevolge van de sterke daling der suikerprijzen, verkeerden. Tal van landbouwondernemingen toch werkten niet met eigen kapitaal, maar met geleende gelden, niet alleen voor werkkapitaal, maar ook voor oprichting of overneming der onderneming, zoodat de geldschieters vaak in veel hoogere mate bij haar welslagen betrokken waren dan de ondernemers zelf. Bij de gestadige uitbreiding van het verlangde crediet werd het gebruikelijk, dat de geldschieters het van hen op langeren termijn begeerde bedrijfskapitaal zelven weer bij anderen opnamen door middel van wisseloperatiën op korteren termijn. Dit ging goed, zoolang de ondernemers goede winsten maakten en daardoor in staat waren op tijd aan hunne verplichtingen te voldoen, maar toen de daling der suikerprijzen plotseling juist bij het binnenkomen van den nieuwen oogst den verkoop van dit artikel feitelijk onmogelijk maakte, bestond er groot gevaar voor den val der als cultuur- en wisselbanken werkzame instellingen, die op hare beurt den ondergang van de meeste met haar verbonden ondernemingen dreigde medeteslepen (zie CREDIET-INSTELLINGEN, Dl. I, bl. 539 en CULTUUR-MAATSCHAPPIJEN, ibid. bl. 544), welk onheil door tijdige hulp in het moederland werd afgewend. Doch aanvankelijk had ook de Java-bank steun verleend (zie BANK, Dl. I, bl. 150); op haren aandrang werd bij Ind. Stb. 1884 no. 217 een maatregel ingevoerd om den ondernemer in staat te stellen het hem ontbrekende werkkapitaal desnoods bij anderen op te nemen dan die hem tot dusverre geld hadden verstrekt. Daartoe werd gelegenheid gegeven te veld staande gewassen en onafgeplukte boomvruchten, bestemd tot bereiding voor de Europeesche markt, tot zekerheid van schuld te verbinden en wel zóó dat de schuldeischer het recht verkreeg, zich bij voorkeur, boven alle andere privilegies behalve van de kosten van uitwinning en tot behoud der zaak, uit het verbondene te doen betalen. Deze rege-

ling gold echter voorloopig slechts voor een jaar. Zij werd voor een goed deel ontleend aan wat reeds lang in de Fransche koloniën en sinds kort in België bestond. Men zie hierover het gedocumenteerde opstel van Mr. N. P. van den Berg „De Regeling van het Landbouw-crediet in Ned.-Indië" (Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in N. I. dl. XXXI bl. 305 e .v.,) van wiens Ontwerp van eene gewijzigde Verordening door de Regeering partij is getrokken bij het samenstellen van eene nieuwe verordening, alsook Prof. Mr. J. P. Moltzer „Ned.-Ind. Landbouwcrediet" 's Grav. 1886, die een belangrijk aandeel heeft gehad in het tot stand komen der nieuwe regeling. Weldra werd de bestaande regeling vervangen door de instelling van het oogstverband, dat een zeer krachtig middel is voor den landbouwondernemer om zich tijdelijk crediet te verschaffen, doch geenszins bestemd om, zooals hypotheek, den geldschieter een blijvend onderpand te geven, en dan ook slechts op den eerstkomenden oogst gevestigd kan worden. Het recht kan alleen gevestigd worden op producten voor de Europeesche markt, rijst uitgezonderd, maar bij dezen dan ook onverschillig of de producten geteeld zijn op gronden bij den verbandgever in gebruik, of dat zij krachtens overeenkomst aan hem moeten worden geleverd of door hem kunnen worden binnengehaald, b. v. producten door inlanders op hunne gronden geteeld (zie OVEREENKOMSTEN). Verschillende bepalingen waarborgen de ongestoorde uitoefening van het recht van den verbandhouder, die zelfs het recht heeft zich tijdelijk in het bezit te stellen *a* van den grond, waarop de producten geteeld worden, voor zoover de verbandgever bij de vestiging van het verband in het bezit of genot was van of recht had op het bezit of genot van dien grond, en *b* van de geheele onderneming en de inrichtingen, waarop het verband gevestigd is. Hij heeft daarbij het recht den oogst in bezit te nemen en te verwerken, waardoor hij echter de verplichting tot geheele afwerking op zich neemt. Maakt de verbandhouder van die rechten geen gebruik, dan is de verbandgever jegens hem aansprakelijk voor de behoorlijke cultuur, afwerking, aflevering enz. der verbonden producten. Het verband blijft gevestigd op geoogste producten, ter bewerking naar de onderneming overgebracht. Hypotheek staat niet aan de uitoefening van oogstverband in den weg; in de akte van hypotheek kan echter bepaald worden, dat geen oogstverband verleend mag worden dan met uitdrukkelijke toestemming van den hypotheekhouder. Het verband gaat o. a. te niet door het vergaan van den verbonden oogst.

Strafbepalingen zijn in art. 404 W. v. S. vastgesteld tegen hem, die opzettelijk eene zaak, waarop door hem oogstverband is gevestigd of, ten behoeve van den verbandgever, eene zaak, waarop door een ander oogstverband is gevestigd, ten nadeele van den verbandhouder geheel of ten deele aan het verband onttrekt.

Ruimschoots is dus den ondernemer de gelegenheid geschonken zekerheid aan geldschieters te geven en daardoor op voordeeliger voorwaarden dan anders het geval zou zijn, geld te verkrijgen voor behoeften van tijdelijken aard, zooals voor het verkrijgen van werkkapitaal; van dit middel werd in 1898 gebruik gemaakt met betrekking tot 128 ondernemingen, waarvan 115 op Java.

Zie Ned. Juristen Vereeniging 1887 II (bl. 17 e. v. Mr. Levy, bl. 43 en 69 e. v. Mr. Moltzer, bl. 73 e. v. Mr. Coninck Liefsting); W. N. de Laat de Kanter, Oogstverband, proefschr. Leiden, 1889; H. de Visser, Oogstverband en landbouwcrediet, proefschr. Groningen, 1893; J. F. Wijers, Het oogstverband (De Handel 9e jaargang, 1915 bl. 151).

OOIEVAAR. Van de familie der ooievaars, *Ciconiidae*, komen in Indië een viertal vertegenwoordigers voor. De grootste vorm is de maleische maraboe of kropooievaar, *Leptoptilos javanicus*, bangau, (MAL.), die op Java, Sumatra en Borneo voorkomt. Kop en hals zijn naakt en geelachtig van kleur, de bovendeelen grootendeels glanzend zwart, de onderdeelen wit. *Sphenorrhynchus asiaticus* heeft bevederde kop en hals, is wit en zwart gekleurd en werd op Nieuw-Guinea en Java waargenomen. De kleinere wolhals-ooievaar, *Dissura episcopus* van Java, Borneo en Celebes, heeft wollige witte vederen aan kop en hals en is eveneens van boven glanzend zwart en van onderen wit. Bij de 3 genoemde soorten is de snavel recht, bij de vierde soort, de tantalus of nimmerzat, *Tantalus cinereus*, is de snavel flauw gebogen; deze van Java en Sumatra bekende vogel is wit met zwarte staart- en vleugelpennen. Volgens Vorderman draagt deze vogel in het Maleisch den naam van walangkada, (ten rechte: walangkadak, JAV.), volgens Jacobson dien van bloewo.

OÖPO. Naam op Celebes voor een Arend, *Ictinaëtus malayensis* en voor een Vischarend, *Pandion leucocephalus*.

OOR (JUDAS-, MALABAARSCH-, MYDAS-, OOSTINDISCHE EZELS- en **ZEE-).** Zie GASTROPODEN.

OORLOG (HEILIGE). Zie PRANG SABIL.

OOST-BOELO-BOELO. District behoorende tot de onderafdeeling Sindjai der afdeeling Bonthain, gouvt. Celebes en Onderh.

OOST-CELEBES. Afdeeling van het gouvt. Celebes en Onderh. met de hoofdplaats Baoe Baoe. Zij is verdeeld in de vier onderafdeelingen Boeton, Banggaai, Boengkoe en Mori en Kèndari.

OOST-CERAM, CERAMLAOET en **GORAM.** Onderafdeeling der afdeeling Ceram, residentie Amboina, bestaande uit het Oostelijk gedeelte van het eiland Ceram, benevens de Ceram Laoet, Matabèla en Goram eilanden. Hoofdplaats Gèsèr (zie aldaar).

OOST-FLORES en **SOLOR.** Onderafdeeling der afdeeling Flores van de residentie Timor en Onderhoorigheden, bevattende het landschap Larantoeka en het eiland Solor. Het staat onder het bestuur van een civielgezaghebber met standplaats Larantoeka (zie aldaar).

OOST-INDISCHE ARCHIPEL. Zie ARCHIPEL (Oost Indische).

OOST-KOETEI. Onderafdeeling van de afdeeling Samarinda, residentie Z.O. Afd. van Borneo; zij bestaat uit het rechtstreeks bestuurd gebied der hoofdplaats, benevens het Oostelijk deel van het landschap Koetei, nl. dat gedeelte, hetwelk gevormd wordt door de tegenwoordige zelfbestuursdistricten Balik-Papan, Samarinda, Bèngalon en Sangkoelirang en het zelfstandige onderdistrict Sanga-Sanga.

OOST-LOMBOK. Onderafdeeling der afdeeling Lombok (eiland van dien naam) van de residentie Bali en Lombok, bevattende de Sasaksche districten Rarang, Masbagik, Pringabaja en Sakra. Sï de 1898 is Sëlong de hoofdplaats en zetel van den controleur.

OOST-SOEMBA. Onderafdeeling der tot de res. Timor behoorende afd. Soemba, bevattende de landschappen Melolo, Rendi en Wadjeloe, staande onder het beheer van een gezaghebber, gevestigd te Melolo aan de Oostkust van het eiland gelegen. Oost-Soemba bevat evenals Midden-Soemba vele goede weidegronden en heeft een vrij uitgebreiden paardenstapel. Kolonies van Savoeneezen wonen bij Melolo.

OOST-TORADJA'SCHE TALEN. De Toradja'-sche talen, die in woordenschat en algemeen karakter nauw met elkaar verwant zijn, vallen in twee groepen, de Oost- en de West-Toradja'sche. Het voorname kenmerk van onderscheid tusschen deze beide groepen is, dat in de W. Toradja-sche talen het prefix-infix *ni-*, *-in-* nog levend is, terwijl het in de Oost-Toradja'sche talen thans dood is. Daardoor missen de O. Toradja-sche talen het passief met agens-aanduider en de beide tijdvormen, die de W. Toradja'sche talen in het actief en het passief onderscheiden. Zie verder op TORADJA'SCHE TALEN.

De Oost-Toradja-sche talen zijn: het Bare'e, het Napoesch, het Besoa-sch, het Bada'-sch en het Lebonisch. Deze vijf talen vallen weder in twee deelen: het Bare'e, de Laaglandsche taal (zie op BARE'E) en de overige, de Hooglandsche of Bergtalen. Van deze vier talen staan weder het Besoa-sch en het Bada'-sch het dichtst bij elkaar; het Napoesch staat verder af en het Lebonisch nadert meer tot de Sa'dansche groep, waaraan het dan ook grenst, al liggen er een paar dagreizen door onbewoond land tusschen Leboni en Masamba, waar men Sa'dansch spreekt.

Belangrijke kenmerken der Bergtalen tegenover het Bare'e zijn: De Bergtalen hebben geen palatalen, de *s* gaat vaak over in *h*, de *j* verdwijnt of wordt gevocaliseerd, de *s* wordt niet geprenasaleerd, de *l* is niet tot *j* geworden, de klank der R. L. D. wet is in vele gevallen nog *r*, de *oe* is vaak tot *o* verdoft, het achtervoegsel *-a* is nog levend, de pers. voorn. woorden hebben, nevens den zelfstandigen, den prefix- en den suffix-vorm, nog een enclitischen, zooals die ook in 't Makassaarsch en Boegineesch voorkomt. Het nasaal tusschenzetsel, dat in 't Bare'e de genitief-verhouding of den agens van een vervoegden vorm aanduidt, is in de Bergtalen zoo goed als in onbruik; de wederzijdsche vorm wordt in de Bergtalen met *si-* of *hi-* gevormd, in 't Bare'e met *mbe-* en ook in het Napoesch.

Het gebied der O. Toradja'sche talen is dat van 't Bare'e met dat der Bergtalen, die tusschen 1°20′ en 2°15′ Z.B. in 't Centraalgebergte van Midden-Celebes zijn gelegen. De Noordelijkste taal is het Napoesch, met ongeveer 4000 sprekers; naar zijn ontkenningspartikel wordt het *Bara* genoemd. Bijzondere kenmerken dezer taal zijn, dat de klinker *pëpët* doorgaans door *a* wordt vertegenwoordigd en dat de hamzah geheel ontbreekt, waardoor twee opeenvolgende gelijke vocalen, die oorspronkelijk tot twee op elkaar volgende lettergrepen behoorden, tot één worden samengetrokken. De *k* valt vaker weg dan in 't Bare'e; zoo is het suffix *-ka* (Mal. *-kan*) tot *-a* geworden, b.v. *oelia* „zeg tot", uit *oelika*. Ongetwijfeld heeft het Napoesch een aantal vreemde elementen opgenomen, want de To Napoe waren to' voor korten tijd er steeds op uit om hun getal aan te vullen met krijgsgevangenen of slaven van andere stammen, die zij dan in Napoe lieten trouwen en die na eenigen tijd Napoesch gingen spreken. In het gebied van het Napoesch worden nog twee zeer kleine dialecten gesproken: dat van de To i Hoekoe, dat 't meest met 't Besoa-sch, en dat van de To Winoca, dat met 't Tawaelia-sch overeenkomt.

Ten Z.W. van 't Napoesch ligt het gebied van 't Besoa-sch, dat een 1500 sprekers heeft. In woordenschat komt deze taal (ontkenning: *ti'ara*) zoozeer overeen met het Bada'-sch, dat beide enger met elkaar moeten verwant zijn dan met de overige talen der groep en als dialecten eener zelfde grondtaal te beschouwen zijn. Het Besoa-sch heeft echter eenige eigenaardigheden gemeen met het Napoesch, die het verder van 't Napoesch gelegen Bada'-sch mist. De prepalatale *l*, die het Bada'-sch met zijne buurtaal, het Lebonisch, gemeen heeft, mist het Besoa-sch. Waar het Bada'-sch en het Besoa-sch in woordenschat verschillen, vindt men het Besoa-sche woord vaak in het Napoesch terug. Maar de overeenkomst met het Bada'-sch is belangrijk grooter. Merkwaardig is het, dat Bada'-sch en Besoa-sch beide de hamzah als sluiter kennen en dus niet geheel vocalisch zijn. Eindigt een woord op hamzah, dan voegt het de pronomina personalia suffixa aan zonder nasalen tusschenklank; is de eindlettergreep open, dan wordt het tusschenzetsel gebruikt. Dus: *alo'* (jaarvogel), met pron. suff. 1 pers. *alo'koe*, maar *alo* (dag) met id. *alongkoe*. De bewoners van het dorp Hanggira, 164 in getal, hebben een eigen dialect, naar de ontkenning *da'ara* genoemd. Het ontkennend bestanddeel van dit woord, *da*, komt ook nog als ontkenning voor in het Napoesch, Besoa-sch en Bada'-sch. Het Hanggira-sch dialect heeft palatale klanken.

Het Bada'-sch, ten Z. O. van het Besoa-sch gesproken, heeft dezelfde ontkenning *ti'ara* als deze taal. Van het Besoa-sch onderscheidt het zich door de prepalatale *l*, die nevens de supradentale voorkomt. Voorbeelden van dezen klank zijn: *hoeļe* (hart), *tambolo* (keel), *koli* (huid), Bare'e: *aoele*, *tambolo*, *koeli*; van *h* voor *s*: *ahoe* (hond), *ngihi* (tand), *pohi* (navel), Bar. *asoe*, *ngisi*, *poese*; van gevocaliseerde *j*: *boia* (dorp), *himbaioe* (hetzelfde), Bar. *boja*, Par. *simbajoe*; van verdwenen *j*: *kaoe* (hout), *hangaa-ngaa* (in elk geval), Par. *kajoe*, Bar. *sangaja-ngaja*; van hamzah als sluiter: *mointo'* (rijst stampen), *sala'* (fout), *biri'* (snot); van 't achtervoegsel *-a*: *pobondea* (akkergrond), *pekaoea* (plaats van hout halen), Bar. *pobonde*, *pekadjoe*; van enclitische pronomina; *mointo'a* (ik stamp rijst), *koeitako* (ik zie je) en van *-a* (Mal. *-kan*): *raantia* (wordt gebracht aan), Bar. *rakenika*.

Het Lebonisch wordt gesproken in Leboni, ten Z. van Bada', in Rampi, ten W. van Leboni en in Rato, ten O. daarvan. Het aantal sprekers zal een 3000 bedragen. Door zijn klankstelsel wijkt het Leb. van de drie andere O. Toradja-sche Bergtalen af. Het heeft in vele woorden de *a* of *o* tot *ë* vervluchtigd, een klank, die overigens in de Toradja-sche talen niet voorkomt; de *g* is tot *k* of tot *d* geworden, de *ngy* tot *ngk* en de *ng* tot *n*. De prepalatale *l* komt zelfs als beginner voor, wat in

't Bada'-sch niet het geval is; de *s* is deels *h*, voor een klein deel ook *t* geworden; *t* voor *i* is tot *h* geworden, na eerst in *s* te zijn overgegaan. Ook de *r* komt in twee soorten voor: de velare en de prepalatale. Ten opzichte van de R. G. H.- en de R. L. D. wet gaat het Lebonisch weer den kant op van het Boegineesch: in de meeste voorbeelden heeft het in beide wetten *r* als typischen klank. Hamzah komt als sluiter voor. Het prefix van den passieven vorm, eigenlijk pron. praef. 3 pers., is *ni-* (enkelv. *na-*), dat intusschen geen praeteritum-aanwijzende kracht heeft. Het betr. voorn.w. is in 't Lebonisch, evenals in 't Besoasch en Bada'-sch, *to* ‚ontstaan uit *taoe*, dat „mensch" beduidt, b.v. *kofina loti, to nihaku* (boomschors die geklopt is). Het Lebonisch is de meest Z.lijk gelegen Toradja-sche taal. De ontkenning is *haoea*.

Literatuur : Overzicht over de talen van Midden-Celebes, Med. Ned. Zend. Gen., dl. 42, 536—586; Adriani en Kruyt, De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes, III, 9, 11 vlgg. 116—142, 351; P. ten Kate, Een eerste schrede op Napoesch taalgebied, Med. Ned. Zend. Gen., dl. 55, 391—416; Id. De voornaamwoorden in het Napoesch, Ibid. dl. 65—79.

OOSTERDISTRICTEN. Naam eener vroegere afdeeling van het gouvt. Celebes en ond.; maakt met de mede opgeheven voormalige afdeeling Zuiderdistricten thans deel uit van de afdeeling Bonthain (Zie aldaar).

OOSTERLINGEN (VREEMDE) en **OOSTERSCHE VREEMDELINGEN.** Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED. INDIË.

OOSTHAVEN. Het beginpunt van den Zuid-Sumatra spoorweg in de residentie Lampongsche Districten. Hiervoor koos men niet de hoofdplaats Tëlokbëtong, maar een punt ongeveer 8 K.M. daar vandaan aan de Oostzijde van de Lampongbaai, waar door een uitgestrekt kustrif een geschikte haven wordt gevormd. Waarschijnlijk zal deze plaats zich in de toekomst ontwikkelen ten koste van Tëlokbëtong. Een geregelde vrachtauto-dienst verbindt beide plaatsen, terwijl plannen bestaan voor den aanleg van een spoorwegljntje (zie TANDJOENG KARANG).

OOSTHOEK. Hollandsche term, tusschen 1677 en 1685 op Java ontstaan, voor wat de Javanen reeds in den tijd van Padjang en Mataram's opkomst (2e helft der 16e eeuw), noemden BANGWËTAN (zie dit woord; en verg. Brandes, Register op de Babad Tanah Djawi, Verh. Bat. Gen. LI, 1, 1900, p. 105). Speelman in 1677 schrijft nog, dat Mataramsch krijgsvolk „naar de Oost getrokken was" (De Jonge, Opkomst VII, p. 137); maar G.G. Camphuys spreekt in zijn Jaarlijksche missive van Dec. 1685 het eerst over „Sourobaya en de gebuurplaetsen in dien oosthoek" (o. c. VIII, p. 2); en , in hetzelfde jaar, bij de instructie aan Fr. Tak op zijn hofreis, „nae de oostcust van Java", à-propos van „Sourabaya" en „dat oostelyckste deel van Java", over „voors(egde) oosthoeck" (ib., p. 190). In 1708 schrijft dan reeds kommandeur Caoll uit Soerabaja, hoe hij het noodzakelijk acht „dat dees oosthoek van den arglistigen Depatty Sourabaya, ja ook van syn broeders eyndelyk eens diende en behoorde gesuyverd te worden" (ib., p. 327). Hartingh in zijn Memorie van Overdracht als Gouverneur van Java's N.O.kust, dd. Samarang 26 Oct. 1761, gebruikt dan den term „in den Oosthoek" geheel als wij; d. w. z. als Oost-Java, van de res. Soerabaja af, met Madoera incluis (o. c. X, p. 338).

G. P. R.

OOSTKUST VAN ATJÈH. Afdeeling van het gouvt. Atjèh en Onderhoorigheden, onder een Assistent-resident met standplaats Langsa. Zij omvat de onderafdeelingen Langsa, Idi, Tëmiang (Koeala Simpang) en Serbödjadi. Zie op die namen.

OOSTKUST VAN SUMATRA. Landbeschrijving. De alluviale kuststreek is in het N. ongeveer 20 tot 25 K.M. en in het Z. ruim 100 K.M. breed; die vlakte rijst vooral in het Z. slechts langzaam naar het Westen en wordt door vele grootere en kleinere rivieren doorsneden, die, na de plaats gehad hebbende en nog voortgezette ontginningen in haren bovenloop, een groote hoeveelheid zand en slib afvoeren en in en voor de mondingen in zee afzetten. Het geregeld buiten hare oevers treden van de rivieren, waardoor het land aan weerszijden nu en dan wordt overstroomd, is zeer bevorderlijk voor de vruchtbaarheid; daar de oevers in den loop der jaren hooger zijn geworden dan het daarachter gelegen land, treft men vrij diep het land in soms uitgestrekte moerassen aan, die veelal met de rivieren in verbinding staan en zeer vischrijk zijn (o.a. in Siak). Over het algemeen is de kust, met uitzondering van kleine, zanderige gedeelten, die in den regel aan de daarop staande Aroeboomen te herkennen zijn, moerassig en met rizophoren begroeid.

De voor de mondingen der rivieren steeds aangroeiende zanderige slibbanken bemoeielijken de scheepvaart in niet geringe mate; hierop maakt de Siakrivier, die bij elk getij voor schepen met een diepgang van 12 voet toegankelijk en tot Pakan Baroe (zie SIAKRIVIER) bevaarbaar is, eene gunstige uitzondering. Sedert 1912 wordt met goeden uitslag gewerkt aan het uitdiepen van de in de bank voor de Delirivier (zie aldaar) bestaande vaargeul.

De voornaamste rivieren zijn naar volgorde van haar bevaarbaarheid na de Siakrivier de Panai, Bëlawan (Deli), Langkat, Koealoe, Asahan, Bila, Gëbang, Lëpan, Babalan, Bësitang, Salahadji, Batoe Bahra, Padang, Bëdagei, Pagoerawan, Sërang Djaja enz.

De Kampar- en Rokanrivieren zijn wegens de getij-vloedgolf (Zie BËNA) voor scheepvaart anders dan met kleine, niet te zwaar beladen prauwen, ongeschikt. Met dergelijke vaartuigen kan men langs de Panai-rivier Padang Lawas (Tapanoeli) bereiken en met een motorboot van niet meer dan $2^1/_2$ voet diepgang en bij gemiddelden waterstand langs de Siakrivier de Kampong Batah, langs de Panairivier de Kota Pinang, langs de Koealoerivier de Kampong Masdjid, langs de Asahanrivier de plaats Bandar Poelau, langs de Langkatrivier de plaats Stabat, langs de Salahadjirivier de plaats Boekit Kramat.

Waar zich in de laaggelegen streken landbouwondernemingen bevinden, moeten de in cultuur gebrachte terreinen tegen overstroomingen en het indringen van zeewater worden beveiligd door het graven van afvoerkanalen en den aanleg van dijken. Ook zijn op sommige plaatsen uitgestrekte moerassen door kanalisatie voor den landbouw (tabak en rubber) droog gelegd

of ingepolderd en hebben daardoor enkele gedeelten van het gewest het karakter van een polderland gekregen; er is dan ook reeds een begin gemaakt met het instellen van waterschapsbesturen voor eenige rivieren in het landschap Deli. Op den boven aangegeven afstand van de zee begint de bodem te rijzen, in het N. gedeelte van het gouvernement (het zg. cultuurgebied) eerst langzaam tot 180 à 200 M., daarna snel tot 600 M. en hooger.

De voornaamste bergtoppen, in het N. te beginnen, zijn:

Liang Garas (1400 M), Soeroengan (2113 M), Sinaboeng (werkende vulkaan 2417 M) Sibajak (werkende vulkaan 2172 M), Palpalan (1815 M), Simelir (1813 M), Pintoe (1885 M), Baros (1950 M), Sampoelanangin, Mendeng (1500 M), Liang (1550 M), Tënaro (1850 M), Pisau Pisau, Singgalang, Matjaroendoeng (1600 M), Maringgo (1600 M), Marpalatoek (1800 M), Batoe lotèng (1800 M), Simanoek manoek (2200 M), Simanalaksak (Napompar), Si Gompoelan (Boven Koesaloe) Na Godang (1389 M, Kota Pinang), Si Malamboe (1036 M, Rambah).

De voornaamste kapen zijn: Oedjoeng Bëdoeka (monding Lëpangrivier), O. Damar (monding Langkatrivier), O. Paha (Tapak koeda), O. Siapiapi (Asahan), Tandjoeng Djati (Bëngkalis) en T. Tamboen Toelang (Batoe Bahra).

De eenige baai in dit gewest is die van Aroe (Langkat), welke bij vloed in het N. bij Kompei en in het Z. bij P. Sëmbilan met schepen van 16 voet diepgang kan worden in- en uitgevaren; de Sëmbilangeul volgende kunnen die schepen doorvaren naar de petroleum-afscheepplaats Pangkalan Soesoeh, waar de Bataafsche Petroleum-maatschappij haar raffinaderij en bewaarplaatsen heeft, tevens eindpunt van Delispoor en Atjèhtram; de Salahadji-, Toengkam-, Halaban-, Sëkoendoer-, Sësirah-, en Bësitang-rivieren, waarvan de laatste vijf met één monding, ontlasten zich in die baai en zijn alle eenige uren stroomopwaarts bevaarbaar met stoomers van 3 à 4 voet diepgang, de Salahadjirivier zelfs met booten van 10 voet diepgang.

In het Zuiden wordt het gemis van baaien goedgemaakt doordat de rivieren uitmonden in zeeboezems, welke hier en daar met de straten tusschen de eilanden en den vasten wal goede ankerplaatsen voor schepen bieden.

Flora. Het geheele gewest door worden nog boschgronden aangetroffen; wel zijn de oerbosschen in het z.g. cultuurgebied voor een groot gedeelte door de ontginningen ten behoeve van de landbouwondernemingen verdwenen, doch de afdeeling Bëngkalis en ook de onderafdeelingen Asahan en Laboean Batoe bestaan voor het grootste gedeelte nog uit boschgrond. Op de voor de tabakscultuur in gebruik genomen concessie-gronden, die bij gedeelten en slechts eenmaal in de 6 of 8 jaar met dat gewas beplant worden, om daarna eerst nog één jaar met padi door de opgezeten bevolking te worden bebouwd en vervolgens 4 à 6 jaar braak te liggen, heeft op sommige ondernemingen systematische bebossching plaats, terwijl op alle het uit zich zelf opschietend struik- en boomgewas zooveel mogelijk gespaard wordt. Dit heeft echter door de in den drogen tijd veelvuldig voorkomende ilalang-branden meestal veel te lijden.

Sedert 1912 is in dit gewest een Gouvernementshoutvester met eenig personeel werkzaam om van de nog aanwezige bosschen te behouden wat mogelijk is (boschreserven) en in de afdeeling Siëloengoen en de Karolanden proeven te nemen met herbebossching. Zie verder het alg.art. PLANTENGROEI.

Fauna. Voor dit onderdeel wordt verwezen naar het alg. art. FAUNA en de uitvoerige beschrijving der planten- en dierenwereld in Deli van Dr. B. Hagen (T.v. h. aardr: Gen: (1890) 2e serie VII).

Klimaat en gezondheidstoestand. Het klimaat is over het algemeen aangenaam en vooral om en bij de hoofdplaats Médan niet overmatig warm (gemidd. temp: 27° C.), de nachten zijn koel. Scherp afgescheiden moessons bestaan niet; de meeste regens vallen gewoonlijk in de maanden September t/m Januari; droogte-perioden van langer dan 15 dagen en lang achtereen aanhoudende regenbuien zijn in het cultuurgebied zeldzaam. Heftige stormen komen van tijd tot tijd voor, alsmede stortregens, gepaard met zware onweders. In de maanden Juli en Augustus waait in Langkat, Deli en een gedeelte van Sërdang uit het Westen en Noordwesten soms dagen achtereen een krachtige, verschroeiende wind, die bohorok-wind wordt genoemd (zie onder dat woord); meestal blijft het windgebied tot de heuvelstreek beperkt, doch soms staat hij door tot nabij de kust en veroorzaakt dan zulk een verzengende hitte, dat de afgeplukte tabaksbladeren uitdrogen en de droogschuren moeten gesloten worden. In de dit gewest bespoelende straat van Malaka, waar het weer gewoonlijk goed en de zee kalm is, kan het echter in de maanden November t/m Februari duchtig stormen, zoodat de kleinere vaartuigen hier of daar moeten binnenloopen; in dat tijdvak komen ook de meeste windhoozen voor, zoomede de van de landzijde komende valwinden, door de zeelieden „Sumatraantjes" genoemd welke plotseling komen opzetten, de ondiepe Malakastraat binnen korten tijd in heftige beroering brengen, doch ook weder even spoedig gaan liggen. Zie overigens KLIMAAT.

De *gezondheidstoestand* is in den regel bevredigend, hoewel malaria vooral in de moerassige kuststreken en in het aan zee gelegen gedeelte der afdeeling Bëngkalis veel voorkomt; hevige epidemieën zijn in de latere jaren niet meer voorgekomen. Voor het bevorderen der hygiëne onder de vreemde werkkrachten op de landbouwondernemingen worden over het algemeen kosten noch moeite gespaard. In 1916 waren in het cultuurgebied werkzaam 39 partic. geneesheeren (Eur.) en 9 inl. artsen, terwijl er 33 partic. ziekeninrichtingen werden aangetroffen waaronder meerdere groote centrale hospitalen, die door een of meer maatschappijen bekostigd worden.

Teneinde het inslepen van besmettelijke ziekten tegen te gaan bij den invoer van het groote aantal arbeiders dat van elders wordt aangebracht, is door de plantersvereeniging in de nabijheid van Médan een quarantaine-inrichting gebouwd en kosteloos aan het Gouvernement overgedragen, in welk gebouw voor 1000 personen plaats is. Ook bestaat er op Poelau Sitjanang aan de monding der Bëlawan-rivier een mede uit particuliere en landschapsfondsen tot stand gebrachte leprozeninrichting, waar

personeel van het Leger des Heils voor de verpleging der zieken zorgdraagt; voor de Bataksche bevolking is een dergelijke inrichting te Lau Simomo (de Karolanden) gevestigd, waarop de zending toezicht uitoefent en waarvoor de benoodigde fondsen door de landschapskas met subsidie van het Gouvernement worden verstrekt.

Bevolking. De bevolking ter Oostkust van Sumatra bestaat uit zeer verschillende bestanddeelen.

Tot de oudste bewoners behooren de *Bataks*. De volksverhalen maken melding van een machtig Bataksch rijk, Aroe genaamd, dat zijn zetel had aan de baai van dien naam, en zich uitstrekte ten Noorden tot Atjèh en ten Zuiden tot aan de Djohorsche nederzettingen aan de Rokan-rivier. In de tweede helft der 16e eeuw werd het door de Atjèhers vernietigd, waarna de Bataks door Atjèhers en Maleiers van het schiereiland Malaka naar het binnenland werden teruggedrongen. De Bataksche hoofden der tot omstreeks 1904/1905 onafhankelijke hoogvlakte maakten dan ook aanspraak op een groot deel van het grondgebied (de Doesoen nl. vgl. blz. 147) van Langkat, Deli en Sërdang en van de daarvan getrokken inkomsten, bewerende, dat de Sultans dier landschappen alleen recht hebben op den grond, waar hun voorouders zich bij hunne komst in hun gebied hebben gevestigd, namelijk de mondingen der rivieren. Dat de Bataks vroeger aan en nabij de kust hebben gewoond, blijkt hieruit, dat de bevolking der landschappen Kota Pinang, Pagoerawan en Tandjong Kasau van Batakschen oorsprong is en zich in het begin der 17e eeuw Bataks onder hun hoofd Si Margolang aan de Asahan-rivier hebben gevestigd ter plaatse, waar zij de Silau-rivier opneemt. De Bataks (behoorende tot de Karo-, Dolok-, Timoer- en Tobastammen) hebben zich tot nu toe over het algemeen weinig met de immigranten vermengd, hoewel er toch ook langzamerhand onder dat deel der bevolking eenige neiging valt waartenemen om weder naar de benedenlanden af te zakken. Sedert het invoeren van den grooten landbouw valt daar meer te verdienen en zij trekken er daarom heen, hetgeen voor sommigen omhelzing van den Moham. godsdienst en vermenging met andere landaarden ten gevolge heeft (zie KAROLANDEN).

Tot de oorspronkelijke bewoners der Oostkust worden gerekend te behooren de: 1e. Orang Talang, 2e. Orang Sakei, 3e. Orang Akit, 4e. Orang Rawa, 5e. Orang Oetan.

De Orang Talang wonen aan de Mandau-rivier en in de boschstreek tusschen de Siak- en Kampar-rivieren. Zij heeten tot den Islam te zijn overgegaan, doch weten zeer weinig van den godsdienst af, en zijn zeer geheeht aan hun heidensche gewoonten. Zij zijn verdeeld in de Talang Gasip, T. Koetip, T. Dajoen en T. Pandan. Vermoedelijk zijn zij afstammelingen van onderhoorigen van het voorheen machtige rijk van Gasip, waarvan de zetel was gevestigd aan de rivier van dien naam, welke zich boven Koeala Mandau in de Siak-rivier stort. Volgens de traditie werd ook dit rijk door de Atjèhers vernietigd, en zouden de Orang Talang Pandan hen daarbij als gidsen hebben geholpen. De Orang Sakei (zie aldaar) wonen aan de Boven Mandau-rivier en het daaraan grenzende Rokan-gebied, de Orang Akit (zie aldaar) aan de Sëlat Moeroeng, aan de monding der Siak-rivier en op het eiland Roepat; de Orang Oetan (zie aldaar) en Orang Rawa (zie aldaar) (bosch- en moeras-menschen) op de eilanden nabij de Siak- en Kampar-rivieren. Deze vier stammen zijn allen heidensch, en volgen met de Orang Talang de Minangkabausche adat betreffende het huwelijks- en erfrecht.

De volkstraditiën bevatten enkele aanwijzingen van een zeer oude Javaansche immigratie. Van de Orang Talang Dajoen wordt gezegd, dat zij van Javaanschen oorsprong zijn. Hun hoofd voert nog altijd den titel van Patih. De Batoe Kinihin, nabij Pasir Mëndogi (Asahan), een riviergeul in het gesteente, heet gebeiteld te zijn door een Javaan, genaamd Si Lopak Ipon. Het Timor-Bataksche landschap Tanah Djawa zou zijn naam hebben ontleend aan door Javanen van Java medegebrachte aarde. Nabij de kampong Doerian Tani (Deli) bevindt zich een groote steen, waarin een soort van gewelf is uitgehouwen. Aan de buitenzijde bevinden zich sporen van menschelijke figuren, en de binnenwand heeft fraai gebeeldhouwde randen. De overlevering zegt, dat dit gewelf door Javanen is uitgehouwen. Een andere overlevering echter meldt, dat dit is geschied door een kabouter (këmang, MAL.). De steen is dan ook algemeen bekend als Batoe of Roemah këmang (zie o. a. Bijdragen K.J. 1907).

Het woord „djawa" komt verder in eenige plaatsnamen voor, als Hatëran Djawa (Tanah Djawa), Djawa (Soeka Piring, Karo-hoogvlakte) en nog een koeta- of kampong Djawa (in Beneden-Deli). Eigenaardig is nog, dat de Maleiers door Bataks altijd Orang Djawi (krâmâ van „djawa") d. i. Javanen worden genoemd en de Maleische Radja's Radja Djawi.

De Atjèhsche, Minangkabausche en Djohorsche immigratie heeft duidelijker sporen achtergelaten.

Dát deel der bevolking, hetwelk men gewoonlijk met den naam van *Maleiers* aanduidt, is sterk vermengd met allerlei vreemde bestanddeelen; oorspronkelijk zijn de in dit gewest aanwezige Maleiers afkomstig van de W. kust van Sumatra (Minangkabauers) en van den overwal (Djohoreezen.). Door de aantrekking, die dit gewest wegens den grooten bloei en de gemakkelijkheid om goed geld te verdienen in den lateren tijd op allerlei volken van den Ind. archipel en daarbuiten uitoefent en het mannelijk element bij die immigratie de overhand heeft, neemt die vermenging steeds toe. Het aantal inwoners van *Atjèh* 'schen oorsprong is gering; in verband met de door hen beoefende, doch langzamerhand achteruitgaande pepercultuur zijn zij voornamelijk gevestigd op de tot het landschap Langkat behoorende eilanden in de Aroebaai.

Het aantal *ingevoerde werkkrachten* (mannen en vrouwen) van verschillenden landaard (Chineezen, Javanen, Britsch- Indiërs e. a.) voor de ondernemingen van land- en boschbouw en nijverheid bedroeg ult. 1916: 198.093 zielen, waarvan 190.792 mét en 7301 zonder werkcontract; naar den landaard verdeeld, waren van de contractanten: 43.689 Chineezen; 104.497 Javaansche mannen, 45.895 Javaansche vrouwen, 3025 Britsch-Indiërs en 987 van anderen landaard. De Javanen en Soendaneezen nemen evenals de Chineezen meerendeels deel aan den eigenlijken landbouw; de Britsch-Indiërs worden hoofdzakelijk gebruikt voor graafwerk en vee-

hoeden (karrevoerders). Ook worden vele Javanen en Soendaneezen gebezigd voor boschkappen en evenals de Bojans (inboorlingen van het eiland Bawean) en de Bandjareezen, die er de voorkeur aan geven, geen schriftelijk werkcontract te sluiten, aan het bouwen van schuren gezet.

Volgens eene in het laatst van 1915 plaats gehad hebbende schatting der bevolkingssterkte, die alleen ten opzichte van de Europeanen op eenige nauwkeurigheid kan aanspraak maken, bedroeg het zielental in dit gewest (het garnizoen daaronder niet begrepen) 830.202, verdeeld als volgt: 5127 Europeanen, 131,103 Chineezen, 322 Arabieren, 13.359 andere Vreemde Oosterlingen (meerendeels Britsch-Indiërs) en 680.291 inlanders, waarvan resp. 1691,13.747,25,2.799 en 320.996 vrouwen. Dat deel der niet-inheemsche bevolking, dat niet rechtstreeks als arbeidskracht in dienst is op de ondernemingen van landbouw, boschbouw of nijverheid, vindt toch ook zijn bestaan, evenals een groot deel van de inheemsche bevolking, in met die ondernemingen verband houdende bedrijven, zooals dat van kleinhandelaar, ambachtsman, kar- of rijtuigverhuurder (koetsier), grondwerker, boschkapper, schuurbouwer e. d. De overige bevolking leeft hoofdzakelijk van den landbouw, veeteelt (Karo-hoogvlakte), het inzamelen van boschproducten (w. o. timmerhout, gëtahsoorten, oliehoudende vruchten, balam- en soenteiwas, rotan, enz.), de vischvangst en de kleine nijverheid. Van de Europeesche bevolking is het grootste gedeelte werkzaam op land- en boschbouw-ondernemingen, bij de nijverheid (spoorweg) en in den handel.

Geschiedenis. Hiervoren is reeds vermeld, dat de Atjèhers in het midden der 16e eeuw het rijk van Aroe (Langkat), en dat zij ook het rijk van Gasip (Siak) vernietigd hebben. Deli was in 1613 een Atjèhsche onderhoorigheid, doch wist zich in 1669 daarvan los te maken. Nadat dit landschap in 1780 door Siak was onderworpen, gelukte het Atjèh in 1854 zijn oude aanspraken weder te doen gelden en het tot een leenrijk te maken. Na het sluiten van het Siak-tractaat in 1858 sloot Deli zich aan bij het Gouvernement, en wist zich daardoor voor goed aan het gezag van Atjèh te onttrekken. In het begin der 17e eeuw deed Atjèh zich ook in Panai gelden, en werd een zoon, genaamd Abdoel Djalil, door den toenmaligen Sultan van Atjèh verwekt bij een zijner bijwijven, de dochter van den Radja van Panai, de eerste Jangdipërtoean van Asahan en de stamvader van het tegenwoordige Asahansche Sultansgeslacht. Tegen het einde der 17e eeuw schijnt Atjèh zijn gezag in de Zuidelijke landschappen van dit gewest verloren te hebben. In het begin der 18e eeuw was Batoe Bahra een onderhoorigheid van Siak, en van Atjèhsche overheersching in Batoe Bahra, Asahan en Zuidelijker gelegen landschappen wordt geen gewag meer gemaakt.

Na het sluiten van het Siak-tractaat in 1858 voegden Deli en Langkat zich bij het Gouvernement, en na afloop der expeditie tegen Asahan in 1865, welke er toe leidde, dat ook dat landschap, zoomede Batoe Bahra en Sërdang de souvereiniteit van het Gouvernement erkenden, werden de Atjèhers van Poelau Kompèh verdreven, en daarmede een eind gemaakt aan de Atjèhsche zeerooverijen in die baai. Daarna had alleen Tamiang nog last van Atjèhsche invallen, o. a. in 1885, 1893 en 1894. Wel werden de Atjèhsche benden, wien het hoofdzakelijk om roof te doen was, telkens verdreven, doch eerst door een krachtig optreden in Tamiang van 1894 af, gevolgd door een radicale wijziging in de Atjèh-politiek sedert 1896 werden die strooptochten voor goed voorkomen, en kon Tamiang in het begin van 1899 voor de Nederlandsche industrie worden opengesteld.

In Tamiang en de Langkatsche onderhoorigheden Ajer Masin en Sërangdjaja maken de Atjèhers tegenwoordig het hoofdbestanddeel der bevolking uit. Verder wonen Atjèhers op het eiland Kompèh, aan de Bësitang-, Salahadji-, Lëpan- en Gëbang-rivieren, en in de kampong Dëras (Batoe Bahra). Langs de kust tot en met Batoe Bahra komen nog wel Atjèhers om handel te drijven of te visschen, doch ten Zuiden van Batoe Bahra treft men tegenwoordig zelden Atjèhers aan.

In het begin der 17e eeuw stond Siak onder de suprematie van den Maharadja van Minangkabau, door wien dat landschap aan den Sultan van Djohor in leen was afgestaan. Het is zelfs mogelijk, dat er reeds betrekkingen tusschen Minangkabau en Gasip hebben bestaan, daar in laatstgenoemd rijk ten aanzien van het huwelijks- en erfrecht de Minangkabausche adat werd gevolgd, welke nu nog bij de Orang Talang van kracht is. Aanvankelijk stelde de Sultan van Djohor een zijner naaste bloedverwanten als Radja van dat landschap aan, doch omstreeks 1662 benoemde hij Sjabandar's of stedehouders, wier hoofdtaak het was, de belastingen voor den Sultan te innen. In het begin der 18e eeuw lieten de in Siak gevestigde Minangkabauers blijken, het Djohorsche bestuur vijandig gezind te zijn, waaruit afgeleid kan worden, dat toen reeds de Siaksche bevolking voor een groot deel uit Minangkabauers bestond. Batoe Bahra werd mede door Minangkabauers gekoloniseerd, en was in de 18e eeuw een onderhoorigheid van Siak. Tegenwoordig geldt daar nog de Minangkabausche adat en is het Minankabausch de volkstaal, evenals in het grootste deel van Siak. De Maleische bevolking van Asahan, Deli — waartoe vroeger ook Sërdang behoorde — en Langkat, is van gemengd Minangkabausch-Djohorschen oorsprong, terwijl van de landschappen Panai, Bila, de kuststreek van Siak en van Pëlalawan wordt gezegd, dat de Maleische bevolking hoofdzakelijk van Djohorsche afkomst is.

Het was voornamelijk door den steun van den Maharadja van Minangkabau en door den krachtigen bijstand der in Siak en Batoe Bahra gevestigde Minangkabauers, dat het in 1717 aan Radja Këtjil, die volgens de eene kroniek een zoon was van Sultan Mahmoed van Djohor en volgens eene andere een Minangkabausche avonturier, gelukte om Sultan Abdoel Djalil Rajat Sjah te onttronen en zelf Sultan van Djohor te worden.

In 1721 werd Radja Këjil door Radja Soleiman, den zoon van Sultan Abdoel Djalil Rajat Sjah, bijgestaan door de Boegineezen onder Daëng Marewa, Daëng Parani en Daëng Pali, genoodzaakt naar Siak de wijk te nemen. Herhaalde pogingen van Radja Këtjil om Djohor te heroveren mislukten, doch evenmin mocht het Radja Soleiman, Sultan van Djohor geworden, gelukken om Siak weder onder zijn gezag te

brengen, zoodat Siak sedert dat jaar kan worden gerekend een zelfstandige staat te zijn.

De oudste vestiging der O.-I. Comp. ter Oostkust van Sumatra dagteekent van 1689, toen op grond van een contract met den Sultan van Djohor, waarbij haar tolvrije alleenhandel op de Siakrivier werd verleend, een loge of handelskantoor te Pĕtapahan aan de Tapoeng Kiri werd opgericht. Dit kantoor werd echter in 1690 weder ontruimd wegens de geringe resultaten met den handel verkregen, zoodat het Malakasche bestuur zich er toe bepaalde, nu en dan schepen met handelsgoederen naar Siak te zenden. In 1745 stond Sultan Soleiman van Djohor, die weinig kans zag om Siak op Radja Kĕtjil te heroveren, „het land Siak geheel en voor altoos af aan de O.-I. Comp.", die de schenking evenwel niet formeel aanvaardde, omdat zij daardoor de verplichting op zich nam om Radja Kĕtjil te gaan beoorlogen. Nog bij het leven van dezen — hij stierf in 1746 — brak een oorlog uit over de opvolging tusschen zijn zonen Radja Mohamad en Radja Alam, die zich beurtelings van het gezag meester maakten, zonder dat Radja Kĕtjil, die over den dood van zijn vrouw aan verstandsverbijstering was gaan lijden, dit kon voorkomen. In 1755 werd Radja Alam door een scheepsmacht der O.-I. Comp. uit Siak verjaagd, en Radja Mohamad, die door den Sultan van Djohor werd gesteund, als Sultan van Siak hersteld. Ter verzekering van de rust in Siak, en omdat men daarvan groote handelsvoordeelen verwachtte, werd op Poelau Gontong in de Siak-rivier een versterking gebouwd, bezetting gelegd en een loge of handelskantoor geopend. De geheele bezetting werd in 1759 door Radja Mohamad uitgemoord, omdat het Malakasche bestuur toenadering tot zijn tegenstander Radja Alam had laten blijken. De O.-I. Comp. was echter niet dadelijk bij machte Radja Mohamad te tuchtigen, en het duurde tot 1761 voor tot dat einde een scheepsmacht kon worden uitgezonden. Inmiddels was Radja Mohamad in 1760 overleden en opgevolgd door zijn zoon Radja Ismaël. De expeditie had groot succes; Radja Ismaël werd nabij de Mapoera-rivier, een zijtak van de Siak-rivier, geheel verslagen, en gedwongen uit Siak te vluchten. De versterking op Poelau Gontong werd herbouwd en opnieuw bezet, Radja Alam als Sultan van Siak erkend en met hem een contract gesloten, waarbij hij zich aan de O.-I. Comp. onderwierp en aan Djohor vriendschap beloofde. Door dit contract kwam dus Siak's formeele scheiding van Djohor tot stand. Bovendien werden aan de O.-I. Comp. belangrijke handelsvoordeelen beloofd, en werd de aanstelling van een opvolger van den Sultan aan haar goedkeuring onderworpen. De handelsvoordeelen hadden echter zoo weinig te beteekenen, dat de vestiging op Poelau Gontong in 1765 opgeheven werd. In datzelfde jaar stierf Radja Alam. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Mohamad Ali, die in 1779 verjaagd werd door Radja Ismaël voornoemd. Deze werd door de O.-I. Comp. als Sultan van Siak erkend, omdat hij zich met Mohamad Ali verzoend had, die zich tevreden stelde met het ambt van Onderkoning. Radja Ismaël stierf in 1781 en werd opgevolgd door zijn minderjarigen zoon Jahja onder voogdij van Mohamad Ali. Het contract van 1761 werd door een gemachtigde bezworen. In 1791 werd Sultan Jahja onttroond door Said Ali, een zoon van Said Osman, een rechtstreeksche afstammeling van den Profeet, en van een dochter van Sultan Radja Alam. Said Ali, die den titel aannam van Abd'oel Djalil Saif'oedin bleef de O.-I. Comp. goedgezind, en vervulde de door hem aangegane verplichtingen zoo goed als hij kon. In 1798, toen Malaka reeds in het bezit van de Engelschen was, en in 1803 en 1806, toen de O.-I. Comp. reeds opgeheven was, schreef hij aan de Hooge Regeering te Batavia brieven, die van zijn trouw en vriendschap blijk gaven. In 1810 of 1811 deed hij afstand van het gezag ten behoeve van zijn zoon, Sultan Ibrahim. In dien tijd liet de Regeering te Batavia zich echter weinig aan Siak gelegen liggen, terwijl het Engelsche bestuur van Pinang herhaaldelijk zendelingen naar Sultan Ibrahim zond, aanvankelijk om gelijke handelsvoordeelen voor de Engelschen te bedingen als aan de Hollanders waren verleend, doch later ook met het doel den Hollandschen handel tegen te werken. Nadat in 1825 Malaka ingevolge het tractaat van Londen aan de Engelschen was overgegeven, bleef de Regeering zich van bemoeienis met de Oostkust van Sumatra onthouden. Wel werd na den val van Daloe Daloe door onze troepen doorgerukt naar de Oostkust, en in 1839 aan de samenvloeiing van de Panai- en Bila-rivieren een militaire post opgericht, tevens de bestuursafdeeling Pĕrtibi gevormd, doch op de vertoogen der Engelsche Regeering hiertegen werd die post, te gelijk met dien te Indragiri, in 1841 opgeheven, en Sumatra's Oostkust weder aan haar lot overgelaten, waarmede de Engelsche belangen het best werden gediend. Sultan Ibrahim werd in 1827 wegens krankzinnigheid vervangen door zijn minderjarigen neef Sultan Ismaël onder voogdij van den Toengkoe bĕsar van Pĕlalawan Said Hasjim, een neef van wijlen Sultan Said Ali. Tot meerderjarigheid gekomen leefde hij voortdurend in vijandschap met zijn broeder, den Onderkoning, Toengkoe Poetra, tegen wien hij niet opgewassen was. Door den nood gedwongen begaf hij zich naar Singapore om zijn rijk aan het Britsche Gouvernement op te dragen. Op grond der bepalingen van het Londensche tractaat werd die opdracht evenwel van de hand gewezen. Hierop verbond Sultan Ismaël zich met een Engelschman, Wilson genaamd, die hem met eenige gewapende Boegineezen te hulp kwam, en aan wien het gelukte eenige voordeelen op Toengkoe Poetra te behalen. Toen echter Wilson den Sultan zeer hooge eischen begon te stellen, besloten zoowel deze als zijn broeder, de Onderkoning, de bemiddeling van het N.-I. Gouv. in te roepen op grond van Siak's oude betrekkingen met de O.-I. Comp. Wilson, die zijn eischen met de wapenen kracht bijzette, dwong den Sultan om te vluchten, waardoor Siak ten prooi werd aan regeeringloosheid, welke gevaarlijk dreigde te worden voor de naburige onder 's Gouvernements beheer staande landstreken. Daarom droeg de Indische Regeering in 1857 den resident van Riouw op zich naar Siak te begeven, te trachten den Sultan met zijn broeder den onderkoning te verzoenen, en verder te doen wat mogelijk was tot herstel van rust en orde in Siak. Deze zending slaagde volkomen. De broeders verzoenden zich, en een verdrag van vriendschap, handel en scheepvaart werd gesloten. Wilson en zijn aanhangers, uit twee Engelschen en eenige Boegineezen bestaande, had zich bij de komst van het Nederlandsche oorlogsschip

verwijderd, en vestigde zich later op het eiland Bëngkalis, waar hij de Engelsche vlag heesch en verschansingen opwierp. Toen echter een Ned. oorlogsschip voor Bëngkalis verscheen, verliet hij dit eiland. De verdere onderhandelingen met den Sultan leidden er toe, dat hij in overeenstemming met den Onderkoning en de Rijksgrooten zijn rijk aan het N.-I. Gouv. opdroeg. De nieuwe orde van zaken werd bevestigd en geregeld bij het hiervoren vermelde tractaat, dat den 1en Febr. 1858 werd gesloten, en de grondslag geweest is van ons tegenwoordig zoo hecht gezag in het gewichtige gouvernement Oostkust van Sumatra. Ingevolge Ind. Stb. 1858 no. 132 werd het rijk Siak en Onderhoorigheden een afdeeling van de residentie Riouw, bestuurd door een ass.-resident met Siak als standplaats, aan wien een controleur werd toegevoegd. Reeds in 1864 — Ind. Stb. no. 48 — bleek uitbreiding van het bestuurspersoneel noodig, en werden, met opheffing van de betrekking van den aan den ass.-resident van Siak toegevoegden controleur, vijf controleurs in dienst gesteld met Bëngkalis, Panai of Bila, Asahan, Batoe Bahra en Laboean Deli als standplaatsen. In 1869 braken opnieuw vijandelijkheden uit tusschen den Sultan en den Onderkoning. Toengkoe Poetra werd afgezet en nam de vlucht. Het Onderkoningschap werd afgeschaft, en tot Rijksbestuurder aangesteld Tongkoe Sjarif Kasoema, een jongere broeder van den Sultan. Deze begon aan vlagen van verstandsverbijstering te lijden, en in 1864 trachtte hij een opstand tegen het Gouvernement te verwekken, waarom hij in overeenstemming met het Rijksbestuur van het gezag vervallen werd verklaard, en vervangen door den Rijksbestuurder Sjarif Kasoema, gewoonlijk Sultan Kasim genoemd. Deze bevestigde het tractaat van 1858, en toonde steeds het Gouvernement goedgezind te zijn. Zijn contractueele verplichtingen kwam hij vrij getrouw na; ook trachtte hij de orde in zijn rijk te herstellen en de welvaart te doen herleven, doch hij kon hierin niet slagen, omdat hij in het algemeen zwak van karakter was, in het bijzonder zwak tegenover de leden zijner familie, die hij niet in bedwang kon houden, zoodat zij met knevelen en kuipen bleven voortgaan. De meeste moeielijkheden had hij met zijn ouderen broeder, den gewezen Onderkoning Toengkoe Poetra, die op zijn verzoek in 1862 was begenadigd, en in 1868 tot Mangkoe Boemi of Rijksbestuurder benoemd.

Zooals zich begrijpen laat, lokten het Siaktractaat en de daarop gevolgde plaatsing van ambtenaren op de voornaamste kustplaatsen klachten uit van Engelsche handelaren aan de overzijde van straat Malaka. De Engelsche Regeering trok zich die klachten aan, en bracht bij de Nederlandsche vertoogen in, welke in 1871 een nieuwe overeenkomst tusschen de beide Regeeringen tot gevolg hadden, waarbij Engeland zich verbond zich van bemoeiingen met de zaken van Sumatra te zullen onthouden, en aan Nederland ten opzichte van Sumatra de vrije hand werd gelaten op voorwaarde, dat aan den Engelschen handel geheel dezelfde rechten werden verleend als aan den Nederlandschen.

De gevolgen van het ordenend optreden van het Gouvernement bleven niet uit. Door beter beheer van de in- en uitgaande rechten en pachten, welke van de inlandsche bestuurders waren overgenomen, en het handhaven eener goede politie op de voornaamste havenplaatsen, namen handel en scheepvaart belangrijk toe, en werden de voor het overnemen dier pachten en rechten overeengekomen schadeloosstellingen spoedig door de ontvangsten overtroffen. In het bizonder was dit het geval in het landschap Deli, waar door den heer J. Nienhuys in 1863 voor het eerst tabak was geplant. Hij kreeg een oogst van 50 pakken, welke te Rotterdam / 4000 opbrachten. De Delitabak trok spoedig de algemeene aandacht om haar uitmuntende geschiktheid voor de sigarenindustrie, zoodat weldra meer tabak werd verbouwd, welke in Amsterdam en Rotterdam gretige koopers vond. In 1873 bedroeg de oogst reeds 9238 pakken, welke voor twee en een half millioen gulden in Nederland werden verkocht. De opbloeiende tabakscultuur veroorzaakte een nieuwe immigratie, ditmaal op groote schaal, en uitsluitend met industrieele en handelsdoeleinden. Die immigrantenstroom, welke tot op den huidigen dag voorduurt, voerde naar Deli, Langkat, Sërdang en de overige landschappen, waar de tabakscultuur werd gedreven, vertegenwoordigers van bijna alle Europeesche natiën als planters en handelaren, gansche zwermen Malciers, Javanen, Mandailingers, Bojan's (bewoners van het eiland Bawean) en Bandjareezen uit onze bezittingen en een menigte Oostersche vreemdelingen, voornamelijk, Chineezen, Klingaleezen, Sikh's en Japanners als werklieden, kleinhandelaren en ambachtslieden.

Hierdoor werden de aanrakingen van het Europeesche met het inlandsche bestuur vermeerderd, evenzoo het aantal onderdanen van Gouvernement, terwijl het ontstaan van nieuwe behoeften, die wegens de groote toeneming van handel, scheepvaart en industrie voorziening vercischten, de taak van het bestuur aanmerkelijk verzwaarde.

Dit deed de Indische Regeering in 1873 besluiten het rijk Siak en Onderhoorigheden van de residentie Riouw aftescheiden (Ind. Stb. no. 81), en tot een zelfstandige residentie te verheffen met Bëngkalis als hoofdplaats. De betrekking van ass.-res. van Siak werd opgeheven, de afdeeling Batoe Bahra bij de afdeeling Asahan gevoegd terwijl in dienst gesteld werden een ass.-resident van Deli, aan wien een controleur werd toegevoegd, en Laboean Deli als standplaats aangewezen, en vier controleurs, namelijk van Siak, Bëngkalis, Laboean Batoe en Asahan met Batoe Bahra.

De ass.-residentie Deli nam echter zoo snel in ontwikkeling toe, dat zij in 1876 — Ind. Stb. no. 103 — in twee onderafdeelingen werd geplitst, de eene onder den ass.-resident bijgestaan door een adspirantcontroleur, bestaande uit de landschappen Deli en Sërdang, de andere onder een controleur, bestaande uit de landschappen Tamiang en Langkat. In 1878 werd Tamiang een afzonderlijke onderafdeeling onder een controleur (Ind. Stb. no. 2), en bij Ind. Stb. 1879 no. 205 werd de hoofdplaats der ass.-residentie verplaatst van Laboean Deli naar Médan. In 1881 was de tabaksoogst tot 82.356 pakken gestegen, welke in Nederland voor / 14.750.000 werden verkocht. Verdere uitbreiding van het bestuurspersoneel was het gevolg van de steeds in omvang toenemende tabakscultuur. Dit geschiedde bij Ind. Stb. no. 31 van dat jaar, waarbij de ass.-residentie Deli werd verdeeld in zes onderafdeelingen: Médan, Laboean

Deli, Sërdang, Langkat, Tandjong Djati — later Timbang Langkat (Ind. Stb. no. 216) en Tamiang.

Wegens de overneming van de rechten en pachten in Pëlalawan (1883) en Tanah Poetih (1885) werden daar controleurs geplaatst, die tevens als ontvangers der in- en uitvoerrechten fungeerden. Door de vermelde geleidelijke uitbreiding van de bestuursmiddelen, die gepaard ging met vermeerdering van het politie-personeel, kwam steeds meer orde en regelmaat in den gang van zaken. Twee gewichtige onderwerpen bleven echter dringend voorziening eischen: het onderdaanschap, dat tot dusver zeer onvoldoende geregeld was, en de verhouding van den Sultan van Siak tot de bestuurders der Onderhoorigheden. Het eerste geschiedde bij G. B. dd. 26 Dec. 1884, no. 13, waarbij overeenkomstig de door de inlandsche bestuurders afgegeven verklaring in de geheele residentie onderdanen van het Gouvernement werden (en als zoodanig aan de N.-I. wetgeving onderworpen), behalve eenige categorieën van minder belang: 1e. alle Europeanen en daarmede gelijkgestelden, en alle Chineezen; 2e. alle personen in dienst van het Gouvernement; 3e. alle andere niet tot de inheemsche bevolking van de residentie Oostkust van Sumatra behoorende personen, gevestigd op de ondernemingen van land- of mijnbouw, die gedreven worden door onderdanen van het Gouvernement. Tegelijk werd met de inlandsche besturen overeengekomen, dat de besturende ambtenaren het recht hadden zitting te nemen en een adviseerende stem uittebrengen in alle vergaderingen van de Kërapatan (Rijks- of Landschapsbestuur), en werden de gevallen geregeld, waarin onderdanen van de inlandsche zelfbesturen voor de rechters en rechtbanken van het N.-I. Gouvernement moesten terechtstaan. Deze regeling betreffende het onderdaanschap en de rechtspraak werden in het begin van 1899 herzien, voornamelijk in verband met de invoering van de bedrijfsbelasting, optebrengen door niet-Chineesche onderdanen van het Gouvernement. De wijzigingen bestaan voornamelijk hierin, dat voortaan onderdanen van het Gouvernement zouden zijn, behalve alle Gouvernementsdienaren en een paar categorieën van minder belang, alle Europeanen en met d. g. g., alle Chineezen, Japanneezen en Manillaneezen, en alle lieden, uitgezonderd alleen de leden der inheemsche bevolking, in dienst van onderdanen van het Gouvernement. Tevens werd uitgemaakt, dat burgerlijke geschillen, waarin onderdanen van het Gouvernement als eischers of gedaagden betrokken waren, door de rechters en rechtbanken van het Gouvernement moesten worden berecht (aangezien in de jaren 1906 en 1907 alle bestaande politieke contracten op de Oostkust van Sumatra buiten werking gesteld en door nieuwe vervangen zijn, die op een geheel andere leest zijn geschoeid, is thans deze verhouding belangrijk gewijzigd. Zie verder het op blz. 149 voorkomende omtrent de politieke verhouding van het Ned. Ind. Gouvernement tot de zelfbesturende landschappen in het Gouvt. Oostkust van Sumatra.

Al dadelijk na het sluiten van het Siaktractaat weigerden de meeste bestuurders van de daarin vermelde Siaksche onderhoorigheden de suprematie van den Sultan van Siak te erkennen, schoon zij zich gaarne stelden onder de souvereiniteit van het N.-I. Gouvernement. Dit verzet had in 1865 reeds geleid tot een expeditie naar Asahan, welk landschap gesteund werd door Sërdang, Batoe Bahra en Panai (zie ASAHAN). Weliswaar stond de Sultan van Siak in 1873 het eiland Bëngkalis voor altijd in vollen eigendom aan het N.-I. Gouvernement af tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van ƒ 8000, en werd hierdoor een neutraal terrein verkregen, waar de verschillende inlandsche bestuurders voor de behandeling van hun zaken en geschillen konden samenkomen, zonder dat de een de meerderheid van den ander behoefde te erkennen, doch de afdoening van zaken en de voorziening in dringende behoeften, voortvloeiende uit de snelle ontwikkeling der residentie bleef lijden onder de scheeve verhouding van den Sultan van Siak tot de bestuurders der Onderhoorigheden, en herhaaldelijk kwam het bestuur in conflicten, omdat het contractueel verplicht was de suprematie van den Sultan van Siak over de Onderhoorigheden, zij het ook in schijn, te handhaven. Geldnood deed den Sultan tot het inzicht komen, dat het toch niet meer gelukken kon de Onderhoorigheden tot gehoorzaamheid aan zijn bevelen en de erkenning van zijn suprematie te dwingen, en ten slotte werd het hem onverschillig, of hij de inkomsten — de eigenlijke beweegreden waarom hij op zijn beweerd recht was blijven staan — welke hij van de Onderhoorigheden meende te kunnen trekken, van het Gouvernement dan wel van de bestuurders dier Onderhoorigheden genoot. Deze overweging zoomede de aanwijzing van zijn oudsten zoon, Toengkoe Moeda, als zijn opvolger en de verklaring, dat hij in rang hooger bleef staan dan alle bestuurders van Onderhoorigheden, deden hem besluiten in 1884 (contract dd. 23 Juni) tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van ƒ 40.000 en kwijtschelding eener schuld van ruim ƒ 50.000 afstand te doen van alle suprematie over de Onderhoorigheden. Hierdoor kwam het Gouvernement tegenover alle landschappen ter Oostkust van Sumatra op een zuiver standpunt te staan en konden orde en rust beter worden verzekerd overeenkomstig de behoeften van den steeds in bloei toenemenden landbouw, handel en nijverheid.

Door de afscheiding der Siaksche onderhoorigheden verviel de reden om het hoofd van het gewest in het neutrale Gouvernementsgebied Bëngkalis te laten wonen, en kon de zetel van het gewestelijke bestuur worden overgebracht naar het daartoe aangewezen centrum van bevolking, van landbouw, handel en nijverheid, Médan (Deli). Daar intusschen door het Gouvernement ook de pachten en rechten waren overgenomen in de Delische onderhoorigheden Bëdagei (1884) en Padang (1885), zoomede in Asahan en Kocaloe (1885), en in Batoe Bahra (1884), en deze landschappen voor de particuliere industrie waren opengesteld, zoodat ook daar tal van tabaksondernemingen in exploitatie waren gekomen, was verdere uitbreiding der bestuursmiddelen noodzakelijk geworden. Om bovengenoemde redenen werd bij Ind. Stb. 1887 no. 21 Médan de hoofdplaats van het gewest, en werd dit verdeeld in de afdeelingen:

a. Deli, rechtstreeks staande onder den resident, Laboean Deli, Boven-Langkat, Beneden-Langkat, Tamiang, Sërdang en Padang en Bëdagei, elk bestuurd door een controleur; *b.* Batoe

Bahra; *c* Asahan; *d* Laboean Batoe, elk bestuurd door een controleur; *e* Bëngkalis onder een assistent-resident en bestaande uit de onderafdeelingen: Bëngkalis, Siak en Tanah Poetih, elk bestuurd door een controleur. Bovendien werd den resident een assistent-resident ter beschikking toegevoegd. In het begin van 1895 werd het laatstgenoemde ambt vacant gelaten, doch in 1897 (Ind. Stb. no. 207) kwam, bij wijze van tijdelijken maatregel, welke bij Ind. Stb. 1900 no. 64 werd bestendigd, een nieuwe gedeeltelijke reorganisatie van het bestuur tot stand, waarbij de onderafdeeling Médan en Laboean Deli tot een afdeeling werden samengevoegd onder een ass.-resident van Deli met Médan als standplaats, die tevens belast werd met de politie aldaar, en de onderafdeelingen Boven-Langkat, Beneden-Langkat, Tamiang, Sërdang en Padang en Bëdagei afdeelingen werden.

In 1888 werd verder een controleur voor de Bataksche zaken in dienst gesteld, wiens taak was: het aanknoopen en onderhouden van vriendschappelijke betrekkingen met de hoofden der onafhankelijke Bataks, de bescherming van de Doesoen-Bataks — dat zijn de in Langkat, Deli, Sërdang en Padang en Bëdagei wonende — tegen willekeur en vexatiën van hun hoofden, in het bijzonder van de Maleische, en de oplossing van de geschillen dier Bataks onderling, met Maleiers, met hun hoofden en met de Europeesche planters, welke bij niet dadelijke behandeling zoo dikwijls aanleiding hadden gegeven tot wraakoefeningen, zich meestal uitende in brandstichting in aan de planters toebehoorende gebouwen, ook al waren dezen in die geschillen op geenerlei wijze betrokken. De werkzaamheden van dien ambtenaar kregen spoedig zulk een omvang, en gaven zulke goede resultaten, dat in 1891 een tweede Batak-controleur werd aangesteld, aan wien in 1895 Soenggal (Deli) als standplaats werd aangewezen, en opgedragen de behandeling der zaken van de Bataks der Delidoesoen.

De sedert 1893 te Dama Djamboe (Sërdang) geplaatste Batak-controleur behartigde de belangen van de Sërdangsche, Bëdageische en Padangsche Doesoen-Bataks, en onderhield de betrekkingen met de onafhankelijke Karo-, Dolok- en Timoer-Bataks van Raja en Poerba, terwijl de controleurs van Tamiang, Boven-Langkat, Batoe Bahra, Asahan en Laboean Batoe werden belast met de Bataksche zaken in hun afdeelingen.

In 1888 was Sultan Kasim van Siak — Sjarif Kasim Abdoel Djalil Saifoeddin — wegens ouderdom en wezenloosheid niet meer in staat zijn rijk zelf te besturen, en werd in overeenstemming met den Rijksraad met de waarneming van het Sultanaat belast diens als zijn opvolger aangewezen oudste zoon, Toengkoe Moeda. Het duurde niet lang, of deze kwam door eigendunkelijke handelingen in botsing met den Rijksraad. Ook nam hij een ongepaste houding aan tegenover het Europeesche bestuur. Aanvankelijk meende dit zijn onhandelbaarheid te moeten wijten aan plagerijen, kuiperijen en tegenwerking van zijn oom, den Mangkoe Boemi, Toengkoe Poetra, die meende oudere en betere rechten op het Sultanaat te kunnen doen gelden dan Toengkoe Moeda, schoon hij in 1885 diens aanwijzing als opvolger van zijn vader had goegekeurd. Daar ook tal van klachten over knevelarijen en gezagsaanmatiging van den Mangkoe Boemi waren ingekomen, werd Toengkoe Poetra in het begin van 1889, in overeenstemming met den waarnemenden Sultan en den Rijksraad, uit zijn ambt ontzet. Er werd geen nieuwe Rijksbestuurder meer benoemd, en aan Toengkoe Poetra werd Bëngkalis als verblijfplaats aangewezen, waar hij in 1891 overleed.

Toengkoe Poetra's verwijdering had evenwel niet het gewenschte resultaat. De waarnemende Sultan bleef voortgaan de zaken buiten den Rijksraad om te behandelen, sloeg de raadgevingen en vermaningen van het Europeesche bestuur in den wind, en liet zich geheel leiden door zijn jongeren, even onhandelbaren broeder Toengkoe Bagoes, die om zijn knevelarijen en gezagsaanmatiging bij hoofden en bevolking gehaat was. De herhaalde klachten over handelingen in strijd met 's lands adat deden voor het ontstaan van nieuwe onlusten vreezen, zoodat, in overeenstemming met den Rijksraad, Toengkoe Moeda uit zijn waardigheid van waarnemend Sultan ontzet, zijn jongste broeder — van een andere Arabische moeder — Toengkoe Ngah tot Hoofd van den Rijksraad (Kapala Kërapatan) aangesteld en de Rijksraad met het gezag belast werd. Kort daarop —einde 1889— kwam Sultan Kasim te overlijden, en Toengkoe Moeda en Toengkoe Bagoes ontwierpen het plan om bij gelegenheid der begrafenis van hun vader zich met geweld van het gezag meester te maken. Hun opzet werd evenwel aan het licht gebracht, en de beide broeders werden aangehouden en uit Siak verwijderd. Bëngkalis werd hun als verblijfplaats aangewezen, vanwaar Toengkoe Moeda zich naar den Onderkoning van Riouw begaf, met wiens dochter hij was gehuwd. Aanvankelijk bleef de Rijksraad met Toengkoe Ngah als Kapala Kërapatan met het gezag over Siak belast, doch in 1890 werd deze, overeenkomstig den wensch van den Rijksraad, als Sultan erkend en bevestigd met den titel van Jang di Përtoean Bësar Sjarif Hasjim Abdoel Djalil Saifoeddin, en met hem een nieuw contract gesloten, terwijl tevens bepaald werd, dat voortaan geen Mangkoe Boemi of Rijksbestuurder meer zou worden aangesteld. Aan zijn beide oudere broeders Toengkoe Moeda en Toengkoe Bagoes bleef het verblijf in Siak verboden, waar trouwens niemand hun terugkeer wenschte.

In het begin van zijn bestuur had Sultan Hasjim moeielijkheden met zijn ouderen, doch wegens zwakte van geestvermogens van de opvolging uitgesloten broeder — van dezelfde moeder — Toengkoe Soeloeng Moeda. Diens dood in het begin van 1900 maakte hieraan een einde, zoodat daarna een ordelijke gang van zaken verzekerd werd, en de Sultan zich ongestoord wijden kon aan de opbeuring van handel en nijverheid in zijn land, waartoe hij zich veel moeite gaf. Ter gelegenheid der troonsbestijging van H. M. Koningin Wilhelmina bevond Sultan Hasjim zich in Nederland om hulde te bewijzen. Sultan Sjarif Hasjim is in April 1908 overleden, op welk tijdstip zijn zoon Toengkoe Sjarif Kasim de aangewezen opvolger, nog niet meerderjarig was; na een 7 jarig regentschap onder toezicht van den ass.-resident van Bëngkalis is in 1915 die zoon tot Sultan verheven.

Bestuur en indeeling. Dit Gouvernement, vroeger een onderdeel van de residentie

Riouw en onderhoorigheden, is sedert 1873 tot een afzonderlijk gewest verheven en grenst (Ind. Stb. 1908 no. 604) ten N. en W. aan het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden, ten O. aan de Straat van Malaka, ten Z. aan de residentie Riouw en Onderhoorigheden (Indragiri) en ten W. bovendien aan de residenties Tapanoeli en Sumatra's Westkust.

Het is het grootste gewest van Sumatra en beslaat ± 92.000 K.M². of ongeveer $^{2}/_{3}$ van de oppervlakte van Java en $2^{1}/_{2}$ maal die van Nederland.

Na inlijving in 1904/05 der Timoer-, Dolok- en Karo-Batakstreken, die aan dit gewest werden toegevoegd, waardoor het noodig werd nieuwe bestuursressorten te vormen en nadat in 1908 de onderafdeeling Tamiang dezer toenmalige residentie aan het gewest Atjèh en onderhoorigheden was toegevoegd, werd met opheffing der Batak-controleurs en met behoud van den assistent-resident ter beschikking van den Resident, die echter tevens belast werd met het beheer der landschapskassen, bij onderscheidene staatsbladen het gewest Oostkust van Sumatra administratief aldus ingedeeld:

I. afdeeling Deli en Sërdang onder een assistent-resident met standplaats Médan, aan wien een controleur is toegevoegd, bestaande uit;(1)

a. de onderafdeeling Beneden Deli onder een controleur met standplaats Médan, aan wien een te Labocan Deli geplaatste civiel gezaghebber is toegevoegd;

b. de onderafdeeling Boven Deli onder een controleur met standplaats Arnhemia;

c. de onderafdeeling Sërdang onder een controleur met standplaats Loeboek Pakam, aan wien een te Bangoen Poerba geplaatste civiel gezaghebber is toegevoegd;

d. de onderafdeeling Padang en Bëdagei onder een controleur met standplaats Tëbing Tinggi;

II. afdeeling Langkat onder een assistent-resident met standplaats Tandjoeng Poera, verdeeld in:

a. de onderafdeeling Beneden Langkat rechtstreeks onder bestuur van den afdeelingschef, daarin bijgestaan door een civiel gezaghebber met standplaats Pangkalan Brandan;

b. de onderafdeeling Boven Langkat bestuurd door een controleur met standplaats Bindjei, aan wien een adspirant-controleur is toegevoegd;

III. afdeeling Simëloengoen en de Karolanden onder een assistent-resident met standplaats Pëmatang Siantar, verdeeld in:

a. de onderafdeeling Simëloengoen rechtstreeks onder bestuur van den afdeelingschef, daarin bijgestaan door een controleur met standplaats Pëmatang Siantar;

b. de onderafdeeling de Karolanden, bestuurd door een controleur met standplaats Kaban Djahé.

IV. afdeeling Asahan onder een assistent-resident met standplaats Tandjoeng Balei, verdeeld in:

a. de onderafdeeling Asahan rechtstreeks onder bestuur van den afdeelingschef, daarin bijgestaan door een adspirant controleur met standplaats Tandjoeng Balei;

b. de onderafdeeling Batoe Bahra, bestuurd door een controleur met standplaats Laboean Roekoe en

c. de onderafdeeling Labocan Batoe, bestuurd door een controleur met standplaats Laboean Bilik.

V. afdeeling Bëngkalis onder een assistent-resident met gelijknamige standplaats, verdeeld in:

a. de onderafdeeling Bëngkalis rechtstreeks onder bestuur van den afdeelingschef, daarin bijgestaan door een civiel gezaghebber met standplaats Sëlat Pandjang en een adspirant controleur of civiel gezaghebber op de hoofdplaats;

b. de onderafdeeling Siak, bestuurd door een controleur met gelijknamige standplaats;

c. de onderafdeeling Bagan Si Api Api, bestuurd door een controleur of civiel gezaghebber met gelijknamige standplaats;

d. de onderafdeeling Rokan, bestuurd door een controleur met standplaats Pasir Pengarajan,

e. de onderafdeeling Kampar Kiri, bestuurd door een controleur met standplaats Goenoeng Sahilan.

In Augustus 1915 is dit gewest verheven tot een gouvernement.

Bij Ind. Stb. 1909 no. 181 is ingesteld een plaatselijke raad van het cultuurgebied der Oostkust van Sumatra, samengesteld uit 25 benoemde leden (20 Europeanen of met hen gelijkgestelden, 4 inlanders en 1 Vreemde Oosteling) voorgezeten door den resident (thans gouverneur) en omvattende de afdeelingen Langkat, Deli, Sërdang, Padang en Bëdagei en Asahan (zie gewijzigde indeeling boven sub I). Bij Ind. Stb. 1909 no. 180 is voor de hoofdplaats Médan een gemeenteraad ingesteld; deze raad is bij Ind. Stb. 1917 n°. 587 gewijzigd en samengesteld uit: 17 gekozen leden waarvan 10 Europeanen, 5 inlanders en 2 vreemde oosterlingen en wordt voorgezeten door den burgemeester. In den loop van 1917 zijn achtereenvolgens gemeenteraden ingesteld voor de hoofdplaatsen Tëbing Tinggi, Bindjei, Pëmatang Siantar en Tandjoeng Balei, voorgezeten door de hoofden van plaatselijk bestuur aldaar. Taak en bevoegdheden dezer locale raden zijn in hoofdzaak gelijk, wat de z.g. cultuurraad betreft, aan die der gewestelijke raden op Java, en, wat de gemeenteraden betreft, met in achtneming van hetgeen aan de zorg der commissies voor de gemeentefondsen is opgedragen (zie hieronder), aan die der andere gemeenteraden in Indië.

De evengenoemde gemeentefondsen dagteekenen van 1886 en bestaan te Médan, Bindjei, Tandjoeng Poera, Pangkalan Brandan, Labocan Deli, Loeboek Pakam (Sërdang), Tëbing Tinggi (Padang en Bëdagei), Pëmatang Siantar (Simëloengoen en de Karolanden), Tandjoeng Balei (Asahan), Bagan (Si) Api Api, Bengkalis en Sëlat Pandjang (Bëngkalis). Het ligt in het voornemen de gemeentefondsen op die plaatsen, waar gemeenteraden bestaan, op te heffen en de tot nu toe aldaar door die fondsen verzorgde belangen en behoeften over te dragen op de

(1) Sedert de indienststelling van een burgemeester van Médan is de assistent-resident van het voorzitterschap van den gemeenteraad ontheven, hetgeen wellicht wederom wijziging in de formatie der bestuursambtenaren zal tengevolge hebben.

gemeenteraden. De inkomsten dier fondsen bestaan uit:

1e. de door de inlandsche zelfbesturen ter beschikking der commissie's tot beheer dier fondsen gestelde gedeelten der „hasil tanah" over de binnen de grenzen der gemeenten gelegen gronden.

2e. de door die besturen mede ter beschikking gestelde bijdragen uit de landschapskassen ten behoeve van het onderhoud van wegen en bruggen op de hoofdplaatsen voor watervoorziening enz.;

3e. de vrijwillige contributiën voor de straatverlichting op de plaatsen, waar die wordt opgebracht;

4e. huur- en pachtopbrengsten der aan die fondsen toebehoorende marktloodsen en andere gebouwen;

5e. alle andere baten, die uit vrijwillige giften of contributiën aan die fondsen ten goede komen.

De commissiën bestaan uit het hoofd van plaatselijk bestuur als voorzitter en hoogstens tien leden, voor de helft bestaande uit Europeesche of daarmede gelijkgestelde ingezetenen. Leden zijn ambtshalve de eerstaanwezend ingenieur of eenig ander ambtenaar der Burgerlijke openbare werken, de Chineesche officieren, de vertegenwoordiger van het inlandsch bestuur en het erkende Hoofd der Britsch-Indiërs, terwijl de overige leden door den Gouverneur worden benoemd op voordracht der commissiën. Hare bevoegdheid en werkkring strekken zich in hoofdzaak uit tot: 1e. het nemen van maatregelen, die in het belang van de openbare gezondheid, het openbaar verkeer, de straatverlichting, de netheid en de verfraaiing der plaats harer vestiging door haar worden wenschelijk geacht, en voor zoover zij die maatregelen uit de tot hare beschikking zijnde of komende geldmiddelen zal kunnen bekostigen, en niet krachtens het decentralisatiebesluit de voorzieningen ter zake tot de bemoeienis der locale raden behooren; 2e. het doen van voorstellen aan den Gouverneur ten aanzien van de sub 1 bedoelde aangelegenheden, voor zoover haar eigen middelen te kort schieten; 3e. het geven van voorlichting en advies over diezelfde onderwerpen, wanneer haar dat door den Gouverneur gevraagd zal worden.

Het bedrag, waarover jaarlijks door de commissiën kan worden beschikt, hangt natuurlijk af van de uitgebreidheid der plaatsen, waarin zij werkzaam zijn. Voor de hoofdplaats Médan was die som eertijds ruim ƒ 32.000 s'jaars, waarvoor bruggen gebouwd, wegen met een gemetseld gotenstelsel aangelegd, goede drinkwater- en brandputten gemaakt en brandspuiten aangeschaft zijn; tegenwoordig behooren de publieke werken op meerdere hoofdplaatsen tot de zorg van den gemeenteraad en wordt ten behoeve daarvan uit het gemeentefonds een zekere som in de kas der gemeente gestort. In de waterbehoefte van de hoofdplaats Médan en omstreken wordt voorzien uit een natuurlijk waterreservoir in het gebergte door een particuliere maatschappij Ajer Beresih, die tegen verminderd tarief aan de gemeente bad-, sproei- en brandkraanwater verstrekt. Voorts is die hoofdplaats op kosten van dat fonds veel verfraaid, en wordt zij sedert het begin van 1899 met electrische boog- en gloeilampen verlicht, geleverd door een maatschappij, die ook in alle andere behoefte aan electrische beweegkracht voor den openbaren en particulieren dienst ter hoofdplaats voorziet.

Politiek wordt dit gouvernement gevormd door:

a. de zelfbesturende landschappen:

1. *Langkat* (1907);
2. *Deli* (1907);
3. *Sérdang* (1907);
4. *Asahan* (1907);
5. *Kocaloe en Lédoeng* (1907)
6. *Siak Sri Indrapoera* (1906);
7. *Pélalawan* (1906);
8. *Tandjong kasau, Lima laras, Tanah Datar, Boga, Pasisir, Tandjong, Si Paré Paré, Lima Poeloeh* en *Pagoerawan* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling *Batoe Bahra*);
9. *Panei*;
10. *Bilo*;
11. *Kota Pinang*;
12. *Tanah Djawa, Siantar, Panei, Raja, Dolok, Poerba* en *Si Lima Kota* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling. *Simëloengoen*);
13. *Lingga, Baroe Djahé, Soeka, Sarinembah* en *Kota Boeloeh* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling de *Karolanden*);
14. *Ampat Kota Rokan, Koento Dar es salam, Rambah, Këpanoehan* en *Tamboesei* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling *Rokan*);
15. *Goenoeng Sahilan, Sibajang, Singingi* en *Logas* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling *Kampar Kiri*)),

welker verhouding tot het Gouvernement van N.-I. wordt beheerscht: voor die, genoemd onder 1 t/m 7, door de in de achter hunne namen vermelde jaren gesloten politieke contracten en voor de overige door de z.g. korte verklaringen, die hunne bestuurders in den loop der jaren achtereenvolgens hebben afgelegd;

b. het tot het rechtstreeks bestuurd gebied van N.-I. behoorend eiland *Bëngkalis* (door het zelfbestuur van Siak Sri Indrapoera bij supp. overeenkomst van 26 Juli 1873 tegen een jaarl. schadeloosstelling van ƒ 8000.— in vollen eigendom aan het Gouv. van N.-I. afgestaan). Omtrent de politieke verhouding van het N.-I. Gouvernement tot de zelfbesturende landschappen van dit Gouvernement wordt naar het artikel CONTRACTEN en de artikels over die verschillende landschappen verwezen.

Landschapskassen. Werd voorheen aan de openbare werken, voor het onderwijs, de volksgezondheid, in één woord aan de *inl. besturshuishouding* slechts zooveel besteed als de zelfbesturen — in vele landschappen eigenlijk de zelfbestuurders alleen — soms niet dan na herhaalden aandrang van de zijde van het Europeesche bestuur, voor die doeleinden wilden beschikbaar stellen uit de geheel te hunner beschikking staande openbare (in werkelijkheid echter privé) kassen, die aangevuld werden uit de zeer onregelmatig vloeiende middelen van pachtschat, belastingen, enz; enz., sedert de wijziging der politieke contracten in 1906 en 1907 kwamen de geldmiddelen van elk landschap onder contrôle van het Europeesch bestuur en werden voor elk der zelfbestuurders en der landsgrooten, hoofden en ambtenaren de inkomsten vastgesteld, die zij voortaan uit de terzelfdertijd ingestelde landschapskassen zouden trekken, terwijl het over-

schietende geld beschikbaar moest blijven voor algemeene belangen van het landschap; het beheer dier kassen werd bij een reglement geregeld en elk jaar moeten door de zelfbesturen begrootingen van inkomsten en uitgaven worden opgemaakt en na overleg met de plaatselijke Europeesche ambtenaren vastgesteld, die daarna door het gewestelijk bestuurshoofd goedgekeurd en onder toezicht van het Europeesch bestuur uitgevoerd worden. Ook wordt na afloop van elk jaar door het centraal bureau der landschapskassen op de hoofdplaats voor elk landschap afzonderlijk een rekening in de Maleische taal opgemaakt en aan de zelfbesturen toegezonden, om die na te gaan en daarna in hun archief te bewaren. Met den dienst der openbare werken voor alle landschappen, met uitzondering van die in de afdeeling Bëngkalis, is belast de Directeur der locale werken van den cultuurraad, die met zijn opzichters voor de uitvoering van de toegestane werken en het gewoon onderhoud zorgdraagt; voor die diensten worden die kassen met een evenredig deel der algemeene kosten van dien technischen dienst belast.

In 1914 liepen de begrootingen van inkomsten en uitgaven der 13 landschapskassen in dit gewest over een gezamenlijk bedrag van ruim ƒ 4.303.000.

Ten aanzien van de *financiën* in dit gewest verdient het volgende vermelding.

Op 1 April 1912 werd de opiumpacht vervangen door de opiumregie; het debiet bedroeg in 1915 791.722 thails met een bruto opbrengst van ƒ 6.665.883 op een totaal in alle buitenbezittingen van onderscheidenlijk 1.471.247 thail en ƒ 15.038.221.

De niet-verpachte middelen bedroegen in 1915:

a.	ink.belasting	ƒ 1.474.000.–,	op totaal alle buitenbezittingen			ƒ 2.384.000.–.
b.	belasting bedrijven en and. ink.	- 1.274.000.–,	„	„	„	- 2.431.000.–.
c.	„ slachten runderen enz.	- 28.000.–,	„	„	„	- 274.000.–.
d.	„ „ varkens	- 109.676.–,	„	„	„	- 282.400.–.
e.	invoerrechten	- 2.958.483.–,	„	„	„	- 7.532.493.–.
						- 1.597.648.–.
f.	uitvoerrechten	- 277.995.–,	„	„	„	- 1.604.643.–.
g.	accijns petroleum	- 395.418.–,	„	„	„	- 984.572.–.
h.	„ lucifers.....	- 258.732.–,	„	„	„	

De verpachte middelen bedroegen over 1916:

a.	pacht van dobbelspelen	ƒ 625.000.–.
b.	„ „ zout in het kustgebied der afd. Bengkalis	- 438.000.–.
c.	„ uitvoer was, sagoe en gëtah.....	- 40.560.–.
d.	„ pandhuizen.....	- 55.032.–.

Gouvernements-briketzout wordt in dit gewest niet verkocht; in de behoefte aan zout wordt voldoende door particulieren aanvoer voorzien.

De *gemeenschapsmiddelen* over land worden onafgebroken, doch in verhouding tot de ontwikkeling van het gewest in wel wat te langzaam tempo, uitgebreid en verbeterd; een voornaam plaats neemt daarbij in het *spoor-* en het daarmede aansluitend *tramwegnet* der Deli-spoorwegmij., waardoor o. m. de hoofdplaatsen Médan, Bindjei, Tandjoeng Poera, Pangkalan Brandan, Loeboek Pakam, Bangoen Poerba, Arnhemia, Tëbing Tinggi, Pëmatang Siantar, Tandjoeng Balei (Asahan) en Laboean Deli met de havenplaatsen Bëlawan en Talock Niboeng (Asahan) zijn verbonden. Ook zal eerlang de verbinding van het Atjèh-stoomtramnet met het net van de D. S.-Mij. te Bësitang tot stand zijn gekomen; van deze plaats tot de havenplaats Pangkalan Soesoeh wordt in verband met het verschil in spoorwijdte een baan gelegd met drie rails, waarvan dan beide diensten gebruik zullen maken.

Voorts bestaat er een voor het grootste gedeelte verharde *transportweg* van Pangkalan Brandan [welke plaats om de Aroebaai heen door een gedeeltelijk reeds voltooiden, voor het overig gedeelte in aanleg zijnden weg, over eenigen tijd verbonden zal zijn met Koeala Simpang (Atjèh)] over Tandjoeng Poera, Bindjei, Médan, Loeboek Pakam, Tëbing Tinggi, Laboean Roekoe naar Tandjoeng Balei (Asahan), de zoogenaamde asweg. Verschillende aan dien weg gelegen plaatsen zijn verbonden met meer of minder belangrijke havenplaatsen (zoo bv. Médan met Bëlawan via Laboean Deli) en elk der plaatsen, Médan, L. Pakam en Tëb, Tinggi met de Karohoogvlakte (Tobameer), terwijl laatstbedoelde naar het binnenland leidende weg via Pëmatang Siantar eerlang de verbinding per as met Lagoeboti (Tapanoeli) zal mogelijk maken.

Behalve de reeds genoemde wegen zijn er in het cultuurgebied nog vele andere daarop aansluitende binnenwegen, die gedeeltelijk verhard zijn en de binnenlands gelegen plaatsen met elkander verbinden. Door het steeds toenemend verkeer eischen deze wegen groote geldelijke offers van de landschapskassen en de landbouwondernemingen. Teneinde tot een snellere afwerking van het nog verre van aan matige eischen beantwoordend wegennet te geraken, zijn de hoofdwegen van het cultuurgebied ingedeeld in twee groepen, waarvan de eerste door het cultuurgebied geheel voor eigen rekening zal worden aangelegd, verbeterd en onderhouden, terwijl het Gouvt. op zich heeft genomen voor aanleg of verbetering van de wegen der tweede groep een telkenjare in verband met den toestand van 's lands middelen te bepalen en zoo mogelijk op (doch ook niet hooger dan) ƒ 500.000 's jaars te stellen bedrag op de Ind. begrooting te brengen, waarvan evenwel in geen geval meer zal worden beschikbaar gesteld dan hetgeen door den cultuurraad uit eigen fondsen voor den aanleg of verbetering der ten laste van zijn gebied komende wegen zal worden besteed; voor 1917 was de tegemoetkoming gesteld op ƒ 150.000. Ook zullen de onderhoudskosten van deze tweede groep van wegen door het Gouvt. worden gedragen. De zorg voor het onderhoud der wegen, voor zoover die niet tot de hoofdwegen gerekend kunnen worden, wordt binnen het cultuurgebied gedragen eensdeels door den localen raad van dat gebied en anderdeels door de landschapskassen,

(c.q. met gebruikmaking van heerendienstplichtingen), alsmede voor enkele bijna geheel ten nutte van de cultuurondernemingen aangelegde wegen door deze alleen, terwijl buiten dat gebied de landschapskassen (c.q. ook met gebruikmaking van heerendienstplichtingen) in het geheele onderhoud der bestaande wegen voorzien.

Voor het bedrijfsverkeer op de landbouwondernemingen zijn deze allerwege met onverharde, meerendeels op de verharde wegen aansluitende, karrewegen doorsneden, terwijl hier en daar door trekossen of mechanische beweegkracht voortbewogen decauville-spoor wordt aangetroffen.

In de afdeeling Bëngkalis zijn de bestaande wegen nog van zeer jongen datum en wat de hoofdverbindingen betreft, met Gouvts. hulp nog eerst in aanleg, hetgeen een gevolg is van de vele waterwegen en de afgelegen ligging, waardoor in die afdeeling met haar gering verkeer tot nu toe het gemis van goede transportwegen niet zoo gevoeld werd; de oudste transportweg is die tusschen Pakan Baroe en Taratak Boeloeh, welke als verbinding tusschen de Siak- en Kamparrivieren, vooral in den laatsten tijd van veel belang is geworden; deze weg wordt in N. richting voortgezet van laatstgenoemde plaats naar Bangkinang (Boven Kampar) en in W. richting via Goenoeng Sahilan en Moeara Lëmboe (Kampar Kiri) naar Taloek (Kwantandistricten, res. Riouw en O.), van waar aansluiting verkregen wordt met den in aanleg zijnden transportweg in de Batang Haridistricten naar Sidjoendjoeng (Pad. Bovenl.). In de onderafdeelingen Rokan en Kampar Kiri worden alleen nog slechts meer of minder verbreede voetpaden aangetroffen, die hier en daar voor licht karrentransport geschikt zijn en aan de geringe behoefte van het verkeer voorloopig nog voldoen.

Langs de banen der Deli-spoorweg Mij. bevinden zich *telegraaflijnen* en op al hare stations bestaat gelegenheid tot telegrafeeren naar de plaatsen, die in haar net zijn opgenomen.

Middels de Gts. telegraaflijnen is het gewest verbonden rechtstreeks met Koeta Radja(Atjèh) en via Tapanoeli en Padang met Batavia en middels de kabel van de Telegraph compang limited (The Eastern Extension enz.), die te Médan in het Gts. P. en T. gebouw haar eigen kantoren heeft, met Penang.

Over het geheele cultuurgebied, alsmede in de afdeeling Siměloengoen en de Karolanden bestaat een *telefoonnet* (concessie Deli Spoorweg Maatschappij).

Landbouw, cultures. Ten opzichte van den landbouw is dit gewest in twee scherp van elkander te onderscheiden stukken te verdeelen, nl. het zg. cultuurgebied, waar de grond zich voor een belangrijk deel (wat Deli en Sërdang betreft, zelfs het grootste deel), in handen bevindt van Europeanen, die daarop krachtens met de zelfbesturen gesloten en door het hoofd van Gew. Best. goedgekeurde contracten voor een zekeren tijdsduur gebruiksrechten uitoefenen en dat — met uitzondering van de afdeeling Sim. en de Karolanden — het geheele Noordelijke gedeelte van het gouvernement tot in het Z. de grens van de afdeeling Bëngkalis omvat, en het overig gedeelte, waar echter ook reeds enkele terreinen— van de onderafdeeling Siměloengoen zelfs een zeer belangrijk deel — in concessie zijn uitgegeven. De tot het eerstbedoelde deel behoorende en in handen van de groot-cultuur zijnde gronden worden, wat Deli betreft, bijna uitsluitend en, voor zoover Langkat aangaat, voor het belangrijkste deel dienstbaar gemaakt aan de *tabakscultuur*, terwijl op de overige met landbouw-contracten uitgegeven gronden rubber, koffie, thee, klappers, cassave, oliepalmen en gambir verbouwd worden. De uitvoer van tabak, geteeld op ruim 90 ondernemingen, bedroeg in 1916 ruim 18 millioen K.G., een recordwaarde vertegenwoordigende van 63 tot 64 millioen gulden. *Koffie* wordt nog aangetroffen in Sërdang, Batoe Bahra en Asahan, alhoewel vele aanplantingen reeds hebben moeten plaats maken voor rubber (koffie-uitvoer in 1916 $3^3/_4$ millioen K.G.). *Thee* gedijt zeer goed in Siměloengoen (14 ondernemingen reeds geopend, uitv. in 1916 ruim $1^1/_2$ mill. K.G.), terwijl *gambir* (uitv. in 1916 bijna $2^1/_2$ mill. K.G.) en *oliepalmen* (ult°. 1916 verbouwd op 3 ondernemingen, nog slechts gedeeltelijk in productie) in de afdeeling Asahan zijn aangeplant; uitgestrekte *klapperaanplantingen* (het aantal ondernemingen op concessiegronden bedraagt 22), worden aangetroffen in de kuststreken van Sërdang, Deli, Batoe Bahra en Asahan (copra-uitvoer in 1913 ruim 5 mill. K.G. en in 1916 wegens tijdsomstandigheden slechts $4^1/_2$ mill. K.G.); *cassave-cultuur* wordt op één onderneming in Padang (Deli) gedreven.

Is in Deli en Langkat de tabak het voornaamste gewas, dat door de groot-cultuur wordt verbouwd (daarin belegd ult°. 1916 een kapitaal van $46^1/_4$ mill. gulden), op de in concessie uitgegeven gronden van de overige landschappen is de *rubber* (hoofdzakelijk *hevea brasiliensis*) als het hoofdgewas te beschouwen, van welke in deze streken nog betrekkelijk jonge cultuur de opbrengst door het telkenjare bij duizendtallen tapbaar worden der achtereen volgens aangeplante boomen voortdurend stijgende is (in 1916 uitvoer $14^1/_2$ mill. K.G. met een geschatte uitvoerwaarde van bijna 44 mill. gulden en op ult°. van dat jaar in koffie- en rubberondern. belegd kapitaal ruim 146 mill. gulden, waarvan meer dan de helft Nederl.; op hetzelfde tijdstip waren ruim 105.000 H.A. uitsluitend met hevea beplant). Teneinde in de toekomst het werken met contractkoelies op de landbouwondernemingen overbodig te maken en zoo mogelijk geheel af te schaffen, worden er sedert eenige jaren op enkele ondernemingen, proeven genomen met het zich doen vestigen van huisgezinnen op de uitgegeven gronden, waartoe complexen grond door de concessionarissen worden beschikbaar gesteld (Kolonisatie).

Buiten de in concessie afgestane gronden is de landbouw hoofdzakelijk in handen van den inheemschen inlander, die op droge velden behalve *rijst*, *maïs* en verschillende andere gewassen (o. a. in Langkat *peper*) teelt. De rijstbouw wordt in hoofdzaak op droge velden gedreven, doch voorziet nauwelijks in de behoeften der landbouwers zelven, zoodat er jaarlijks belangrijke hoeveelheden rijst worden ingevoerd (126.764.175 K.G. in 1916 buiten den invoer te Bëngkalis). Hier en daar worden reeds groote uitgestrektheden bevloeide rijstvelden (sawahs) aangetroffen, waaraan onafgebroken uitbreiding wordt gegeven (in de afdeelingen Siměloengoen

en de Karolanden (door Tobaneezen) en Asahan en in de onderafdeeling Rokan, afdeeling Bëngkalis).

De afgeplante tabaksvelden worden voor het grootste gedeelte gedurende één oogstjaar ter beschikking gesteld van de opgezetenen ter beplanting met rijst (in het contract aan den concessionaris opgelegde verplichting).

Nog verdient vermelding de bijna uitsluitend door de inheemsche bevolking, ook in het zg. cultuurgebied, gedreven *ramboeng- of caoutchoucultuur* (ficus elastica), die door het geheele gewest, tot in de Rokanstreken toe, in grootere of kleinere aanplantingen wordt aangetroffen (uitvoer in 1916 643.788 K.G. plantageen 23.028 K.G. boschproduct). In de Batoe Bahra'sche landschapjes vooral is de overigens overal (d.w.z. beneden 600 M. hoogte) voorkomende cultuur van *klapperboomen* door de inheemsche bevolking van belang (uitvoer *copra* zie boven, de uitvoer van klapperolie is in de laatste jaren aanzienlijk vermeerderd), terwijl de *sagopalm* in het moerassig kustgedeelte der afdn. Bëngkalis en Asahan en op enkele der tot eerstgenoemde afdeeling behoorende eilanden belangrijke inkomsten afwerpt. Van groenten- en vruchtenteelt maakt de inheemsche bevolking weinig werk, doch des te meer de Chinees, die daarmede over het algemeen een goed loon verdient. Teneinde de beschikking over de daarvoor benoodigde gronden op wettigen grondslag te regelen, zijn bij Bijblad 7824 voorschriften omtrent het verleenen van concessiën voor de uitoefening van den kleinen landbouw en voor den afstand in huur van gronden voor het tuinbouwbedrijf gegeven.

In de moerassige kuststreken, vooral van Siak, Koealoe, Panai, Bila, Asahan, Deli en Langkat, worden uitgestrekte *nipah-bosschen* aangetroffen, die gedeeltelijk zichzelf voortplanten en uitbreiden en anderdeels aangeplant zijn. Met het inzamelen der bladeren en het daarmede vervaardigen van atap voor dakbedekking, welke bij millioenen noodig zijn voor de tabaksondernemingen (o. a. voor droogschuren) en met het transport van dat artikel over zee naar de havenplaatsen en van daar in kleine vaartuigen langs de rivieren of op karren, wordt veel geld verdiend. In het jaar 1916 is te Sibolangit (Deli-doesoen) een afdeeling van 's Lands plantentuin te Buitenzorg gevestigd en werd een landbouwleeraar voor dit gewest aangesteld.

De plantersvereeniging, waarvan het planterscomité het uit haar midden gekozen vertegenwoordigend lichaam is, heeft ten doel de bevordering van landbouw en nijverheid, in het bijzonder van de tabakscultuur, terwijl de belangen der rubbercultuur worden behartigd door de A.V.R.O.S. (Algemeene vereeniging rubberplanters Oostkust van Sumatra).

Het door de plantersvereeniging op 1 Juli 1906 opgerichte Deli-proefstation, hetwelk in 1913 een flink nieuw gebouw betrokken heeft, bestudeert de tabaks- en andere cultures in haren geheelen omvang. Door de A.V.R.O.S. is in 1916 tot het in het leven roepen van een eigen proefstation besloten.

Vischerij. Langs de geheele kust en aan de mondingen der rivieren wordt gevischt voor het plaatselijk gebruik en den verkoop op naburige hoofdplaatsen, op sommige waarvan belangrijke vischmarkten worden gehouden (Laboean Deli, Simpang Tiga, Tandjoeng Balei). In Banka en Koeboe (afdeeling Bëngkalis) en aan de monding der Panai-rivier zijn nederzettingen van Chineesche visschers, die het bedrijf in het groot uitoefenen en hun vangst inzouten en drogen voor den uitvoer grootendeels naar Singapore en Pinang; de Maleier vischt ook, doch wordt verdrongen door den Chinees. Te Bagan Si api api (zie aldaar) aan de monding der Rokan-rivier woont een belangrijke Chineesche bevolking, die uitsluitend van de visscherij leeft; de producten, waartoe ook te rekenen de trasi en gedroogde garnalen, worden bij groote hoeveelheden en jaarlijks voor tonnen gouds aan waarde naar de Straits en naar Java uitgevoerd (uitvoer in 1916 uit genoemde plaats gezouten of gedroogde visch ruim 19 mill. K.G., waarvan de helft naar Java, gedroogde garnalen $1^{2}/_{5}$ mill. K.G., idem garnalenschillen $3^{1}/_{10}$ K.G. hoofdzakelijk naar Singapore en trasi $8^{2}/_{5}$ mill. K.G. hoofdzakelijk naar Java). De vangst van grootere vischsoorten is echter in den laatsten tijd sterk minderende. Ook is de weleer zoo vermaarde troeboekvisscherij in de vaarwaters tusschen de tot de afdeeling Bëngkalis behoorende eilanden belangrijk afgenomen.

Veeteelt. In het cultuurgebied legt de bevolking zich weinig op veeteelt toe, hetgeen gedeeltelijk moet worden toegeschreven aan den last, die de bewaking oplevert om te voorkomen, dat het vee de in concessie uitgegeven gronden betreedt om er te weiden. In de landschappen Asahan en Kota Pinang, alsmede in de onderafdeeling Rokan is de veestapel grooter, terwijl in de Bataklanden en vooral op de Karo-hoogvlakte de veeteelt een zeer belangrijke en toenemende bron van inkomsten oplevert; in laatstbedoeld gedeelte van het gewest zijn in de latere jaren op kosten van de landschapskassen proeven genomen tot verbetering van den runderstapel door kruising met Bengaalsche stieren en van den paardenstapel door het stationneeren van een 30-tal Sandelhouthengsten. Die proeven mogen geslaagd heeten en beloven veel voor de toekomst; ter verbetering van het varkensras in die streken zijn door invoer van Europeesche Yorkshire-beren ook pogingen in die richting aangewend, doch daarvan zijn de uitkomsten wegens het tegelijkertijd insleepen van Eur. varkensziekten (longenpest) gering. Zoowel in de afdeeling Bëngkalis als in het cultuurgebied wordt de varkensteelt op belangrijke schaal door Chineezen gedreven, hetgeen gewoonlijk gepaard gaat met het kweeken van groenten. Het slachtvee wordt, sedert het gewest met het oog op insleepen van besmettelijke veeziekten voor 'allen invoer van vee uit andere streken dan Ned.-Indië gesloten is, van Java, Bali en Madoera aangevoerd (in 1916 283 buffels, 996 runderen en 395 varkens); ook worden niet onbelangrijke hoeveelheden slachtvee uit naburige gewesten (Tapanoeli, Sum. W.kust en Atjèh) aangevoerd. Nabij Poelau Brajan (Deli) is in 1917 met landschapsgelden een fokkerij met Britsch Indisch vee (ruim 100 stuks) opgericht onder deskundig Eur. toezicht, waarvoor het zelfbestuur 200 H.A. grond beschikbaar heeft gesteld.

Nijverheid. De inlandsche nijverheid beteekent niet veel; als ambachtsman legt de

inheemsche Maleier het over 't algemeen af tegen den Chinees, in wiens handen ook de kleinhandel zich in het cultuurgebied voor het grootste gedeelte bevindt; zelfs hetgeen de Maleier voor zijn eenvoudige huishouding behoeft, zooals potten en pannen, matten, kleeren enz., koopt hij in den regel bij den Chinees of Klingalees. Voor zoover hij niet van den landbouw en van de hiervoren vermelde bedrijven leeft, komt hij in streken met groot vertier gemakkelijk aan den kost als bediende, koelie, helper bij verschillende bedrijven, koetsier of karrevoerder; bij uitzondering is hij werkzaam als daglooner op een landbouwonderneming. Ook het goud- en zilversmeden en het ivoor-, hoorn- en houtsnijden, waarop zich vroeger vele Maleiers toelegden, is bijna geheel in handen van Chineezen, Klingaleezen en Minangkabau'sche Maleiers of Mandailingers. De eenige kunstnijverheid, die nog genoemd kan worden, is het weven van zijden sarongs, hiervan wordt vooral in de onderafdeeling Batoe Bahra werk gemaakt; deze sarongs, welke gewoonlijk met goud- of zilverdraad zijn doorweven en soms zeer fraai van patroon zijn en een schoone weerschijn — siang malam genoemd — vertoonen, vinden ook buiten Sumatra aftrek en worden duur betaald.

In de streken, door Bataks bewoond, wordt voor het grootste gedeelte in de kleeding voorzien door eigen nijverheid (blauwwerverijen en ververijen, de katoen wordt ingevoerd); bij hen wordt ook veel werk gemaakt van vlechtwerk (matten, manden, enz.) en van de grof- en edelsmederij (ook wapensmeden). In de gemakkelijk te water te bereiken streken van de afdeeling Bëngkalis en van de daartoe behoorende eilanden zijn de goede houtsoorten opleverende boomen door de tientallen Chineesche houtkapperijen, plankenzagerijen en houtskoolbranderijen — met den verzamelnaam *panglong* (zie op dat woord) aangeduid — reeds gerooid en uitgevoerd; balken, planken, brandhout, alsmede ter plaatse gebrande houtskool wordt jaarlijks in belangrijke hoeveelheden naar Singapore uitgevoerd, waar de taukeh's (Chineesche geldschieters) veelal verblijfhouden, die daarmede veel geld verdienen.

In dit gewest worden ook twee houtkapperijen met Eur. kapitaal gedreven (Soengei Raja en Lau Boentoe), terwijl in het jaar 1916 nog 29 concessies tot dat doel met een gezamenlijke oppervlakte van 90.166 H.A. (in Siak alleen 77.000 H.A.) werden uitgegeven.

M ij n b o u w. Ten opzichte van den mijnbouw wordt naar het artikel PETROLEUM verwezen; hier en daar wordt bruinkool aangetroffen (Langkat en Rokan), terwijl sporen van tin en goud, op verschillende plaatsen gevonden, op de aanwezigheid van die metalen wijzen, onderscheidenlijk in Siak en Pëlalawan en in het Langkatsche bergland.

H a n d e l. Op de hoofdplaatsen en in het bijzonder te Médan, worden alle handels-, geld- en nijverheidsinstellingen (ook agentschappen van Stoomvaartmaatschappijen) en verkoopplaatsen van allerlei waren alsmede technische werkplaatsen aangetroffen, die gewoonlijk in Europeesche steden bestaan en waarvan het meerendeel zich in handen van Europeanen bevindt. Als gevolg van den wereldoorlog, die in 1914 ontbrand is en waardoor het verschepen der producten naar Europa hoe langer hoe moeielijker en eindelijk geheel onmogelijk gemaakt is, werd te Médan opgericht eene „Vereeniging voor den productenhandel", die een locale markt te Médan voor het rubberproduct heeft in het leven geroepen. In de nabijheid van Médan is te Poelau Brajan door den bouw van geheel nieuwe werkplaatsen met bijbehoorende personeelswoningen van de Delispoorweg-maatschappij een kleine nijverheidsstad in wording.

S c h e e p v a a r t. De Sumatrakust is aan de Oostzijde voldoende bebakend en van lichten voorzien; de voornaamste *havens* zijn: Bëlawan, Pangkalan Brandan, Pangkalan Soesoeh, Tandjoeng Balei (Taloek Niboeng), Laboean Bilik, Tandjoeng Poera, Tandjoeng Bringin, Tandjoeng Tiram, Bandar Chalipah, Kocaloe, Bëngkalis, Bagan Si api api, Siak, Sëlat Pandjang, Pakan Baroe en Poelau Moeda.

De kustvaart is mede van grooten omvang. Worden de belangrijkste havenplaatsen door de stoomschepen der Kon. Paketvaart mij. aangedaan, tusschen Bëlawan, Tandjoeng Balei (Taloek Niboeng), Laboean Bilik, Bagan Si api api, Bëngkalis, Siak, Pakan Baroe, Sëlat Pandjang, Poelau Pinang en Singapore varen ook stoomschepen onder vreemde vlag (Duitsche, Engelsche en Japansche)en van Chineesche reederijen*; in het belang der immigratie van Chineesche werkkrachten varen ook door het planterscomité ingehuurde booten van en naar Swatow.

B e l a s t i n g e n. Dezelfde belastingen, waaraan in overig Indië de Europeanen onderworpen zijn, worden ook in dit gewest geheven. Omtrent de gerezen vraag of over de van de Zelfbesturen in concessie verkregen gronden verpondingsbelasting betaald moet worden, is nog geen beslissing genomen.

Wat de belastingen voor de inlanders en d.g. aangaat, wordt onderscheid gemaakt, wat de bestemming der opgebrachte gelden betreft, tusschen de onderhoorigen der zelfbesturen en de Gouvernementsonderdanen; beide categoriën van personen zijn echter onderworpen aan eene belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten, voor zoover het de eerstbedoelde categorie betreft krachtens verordeningen van de zelfbesturen, die overigens geheel overeenstemmen met die van het Gouvernement.

Voor de opbrengst van de voornaamste belastingen wordt verwezen naar *financiën*, blz. 150.

Literatuur: Zie de artikelen: Arcebaai, Asahan, Bagan Si api api, Bataklanden, Bëngkalis, Deli, Médan, Pangkalan Brandan, Siak enz., zoomede: J. A. van Rijn van Alkemade, Reis van Siak naar Poelau Lawan, T. v.h. Aard. Gen. 2e ser. III, bl. 100, idem: Bezoek aan de Arcebaai, T. v. t. l. en v. 1889 5e ser. dl. 4; J. Gramberg, De oostkust van Sumatra, Ind. Gids 1881; E. B. Kielstra, De uitbreiding van het Nederl. gezag, Gids 1887; de Waal, Onze Indische financiën, dl. VI blz. 276 vv.; Dr. P. A. Tiele, De Europeeërs in den Maleischen Archipel, T. t. l. en v. 4e en 5e serie; P. A. Tiele en Heeres: Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel; E. Netscher, De Nederlanders in Djohor en Siak (1602—1865), Verh. v. h. Bat. Gen. XXXV, 1870; idem, Aan-

*) Tengevolge van den oorlog is de vaart onder Duitsche vlag tijdelijk opgeheven.

teekeningen omtrent Midden-Sumatra, Verh. v. h. Bat. Gen. 1882 dl. XLII; J. T. Cremer, De toekomst van Deli (1881); P. A. L. E. van Dijk, Rapport betreffende de Si Baloengoensche landschappen enz. 1893 T. v. t. l. en v. 1894 dl. 37; J. A. Kroesen, Nota omtrent de Bataklanden, T. v. h. Bat. Gen. XLI 1899; Mededeelingen betreffende 6 Karo-landschappen, Bijdr. T. t. l. en v. 7e ser. dl. LXIII afl. 3 en 4; J. H. Neumann, Schets der afd. Laboean Batoe T. v. t. l. en v. 1881 dl. XXVI; idem, Het Paneen Bilastroomgebied, idem idem 1885; C. A. Kroesen, Geschiedenis van Asahan T. v. t. l. en v., 1886 dl. 31; H. A. Hijmans van Anrooij, Nota omtrent het rijk van Siak T. v. t. l. en v. 1885 dl. 30; C. J. Westenberg, Bataksche rijkjes Dolok en Poerba, T. v. h. Aardr. Gen. dl. XXII 2e ser. no. 4 1905; De Koloniale verslagen; Kroniek 1916 en 1917 v. h. Oostk. v. Sum.-instituut en verslag 1916 v. d. Handelsvereeniging te Médan.

OPAK (KALI), na de Kali Progo de grootste rivier van de residentie Djokjakarta. Haar stroomgebied omvat het uitgestrektste deel dezer residentie, en wel het O. van de hellingen van den Mĕrapi en de vlakte aan den voet en het N.W. van het Zuidergebergte. Onder de beken, die in Djokjakarta van den Mĕrapi afvlocien, draagt de Oostelijkste, nabij de grens van Soerakarta (dat tot het stroomgebied van de K. Solo behoort) den naam Opak. In de vlakte gekomen, vloeit zij langs den voet van het Zuidergegebergte en neemt daaruit de K. Ojá op, die in de residentie Soerakarta ontspringt en een uitgestrekt stroomgebied bezit, geheel in dat gebergte gelegen. Onder de Mĕrapi-beken, die in de Opak stroomen, zijn de bekendste de Kali Tjodé, die door en de Kali Winongo, die Westelijk langs de hoofdplaats stroomt. De laatste vloeit eerst vlak bij den mond der Opak in deze. De Opak heeft op vele plaatsen eene breede, maar ondiepe zandbedding en staat bekend om zijn geweldige bandjirs. De hoofdstroom en eenige andere der Mĕrapi-beken ontspringen uit de djoerangs, de breede, vlak bij den top van dien berg beginnende kloven, die dikwijls veel zand afvoeren, waardoor zich, evenals bij den Sĕméroe en den Kĕloet, zandstroomen hebben gevormd. Het langste „zandmeer" van den Mĕrapi werd in Junghuhn's tijd gevormd door de K. Woro, die naast de Opak ontspringt.

OPDAI. Naam op de Aroe-eilanden voor een Rotspelikaan, *Sula fiber*.

OPENBARE LAGERE SCHOLEN. Zie ONDERWIJS.

OPHIR. Nog niet geheel uitgedoofde, maar toch weinig werkzame vulkaan, ten W. van Loeboek Sikaping en ten Z. van Taloe, onderafd. Ophir, gewest Sumatra's Westkust, die in een groot deel der Bovenlanden zichtbaar is en van uit zee door zijn slanken vorm bijzonder opvalt. In vroeger eeuwen werd verteld, dat Salomo van dezen berg het goud voor zijn tempelbouw had gehaald (van daar de naam Ophir; zie I Koningen IX: 28) De hoogste top, de Talamau, 2912 M., verheft zich op den breed-afgestompten top van den Pasaman, 2190 M.; een derde top is de Nilam. Men kan wel aannemen, dat de eerste de jongste kegel is, die op het oudere Pasaman-massief is ontstaan, doch een detailonderzoek heeft nog niet plaats gehad.

OPHIR. Onderafdeeling van de afdeeling Loeboek Sikaping (zie aldaar) residentie Sum. Westkust, met de hoofdplaats Taloe, standplaats van een Controleur b/h B.B. De onderafdeeling grenst in het N. aan Tapanoeli. Het ressort wordt geheel beheerscht door den vulkaan, waarnaar het genoemd is (zie OPHIR). De voornaamste rivier is de Pasaman (zie aldaar). In het kustland doet zij een moerassige landstreek ontstaan, Rawang Pak Pagoen en Bantjah Maligi, alwaar echter langs haar oevers plaats is voor eenige nederzettingen, in tegenstelling met het moerasland aan den benedenloop der Masang (zie aldaar). Aan haar monding ligt het groote visschersdorp Sasak, de haven voor Taloe en Loeboek Sikaping, welker reede echter onbeschermd ligt voor den gevreesden Westerstorm. Van Sasak loopt een goede transportweg door Pasaman langs Simpang Ampat, waar de weg naar Aier Bangis afbuigt (S. A. ligt bijna 20 KM. van Sasak), en Soekŏ Mananti (pasanggrahan, bijna 5 K.M. verder) naar Taloe (ruim 33 K.M. van Sasak). Deze weg klimt van het zeestrand langzaam op tegen den Noordelijken voet van den Ophir, en dan tegen den Z.lijken rand der komvormige inzinking waarin Taloe ligt, en kruipt in N.lijke richting langs den W.-rand ervan weer naar boven, om zoodoende via Tjoebadak (bijna 16 K.M.) naar den bergrug te stijgen, die overschreden moet worden om Panti aan den grooten weg naar Loeboek Sikaping (zie aldaar) te bereiken. Deze weg is lang van Taloe naar Panti: $30^1/_2$ K.M., van daar naar L.S.: ruim $29^1/_2$ K.M., totaal dus ongeveer 60 K.M., en daarom wordt reeds jaren naar een kortere verbinding gezocht tusschen L. Sikaping en Taloe; dit is nog van meer urgentie geworden door de opening (1911—1912) van een thee-onderneming (erfpachtsperceel Tanang Taloe), welke tusschen de beide genoemde plaatsen ligt; van Taloe tot die onderneming is reeds een weg aangelegd, van daar naar L. Sikaping is het terrein zóó geaccidenteerd, dat de aanleg van een goeden weg groote bezwaren heeft.

De onderafdeeling, ofschoon in verschillende streken zeer vruchtbaar, lijdt onder de afgelegen ligging. Het is te hopen, dat de voorloopig goede resultaten der theecultuur zullen voortduren.

Hoewel de bevolking grootendeels zuiver Minangkabausch is, zijn in het N.lijk gedeelte Mandailingers gevestigd en zijn o.a. Tjoebadak en Simpang Tonang geheel Mandailingsch. Zij telde ult.° 1915 ongeveer 152.000 zielen, waarvan ± 320 Europeanen en ± 650 Vreemde Oosterlingen.

Na de reorganisatie van het inlandsch districtsbestuur in het gewest (Ind. St.b. 1915 no. 356) bevat de onderafdeeling een district, t w. Talamau. In 1913 was zij verdeeld in twee districten: Taloe en Tjoebadak. Tevoren was zij ingedeeld in de larassen Tjoebadak, Taloe, Pasaman, Tinggam, Simpang Tonang, Kinali, Kanaikan en Sinoeroet, welker gelijknamige hoofdnagri's de voornaamste plaatsen in dit ressort zijn.

Literatuur. H. T. Damsté, T. B. B. 1906.

OPHUYSEN (CHARLES ADRIAAN VAN). Geb. den 31en December 1856 te Solok (Sumatra's Westkust), waar zijn vader, de als resident van Palembang gepensionneerde, zeer verdienstelijke bestuursambtenaar J. A. W. v. Ophuysen assistent-resident was. Na een gymnasium

afgeloopen te hebben, werd hij geheel tegen zijn zin ingeschreven als militair medisch student, welke richting hij weldra verliet, om terug te keeren naar Sumatra, waar hij op het bestuursbureau van zijnen vader zich met eene aanstelling als klerk moest vergenoegen. Toch werd zijne energie niet gedoofd; hij bekwaamde zich voor examens, die hem eene plaatsing bij het inlandsch onderwijs deden verwerven. In de Bataklanden geplaatst, bestudeerde hij taal en zeden der Bataksche (voornamelijk Mandailingsche) bevolking, en publiceerde daarover enkele studiën. Naar Sumatra's Westkust overgeplaatst, wijdde hij zich aan de studie van de Minangkabausche taal en adat. Ook aan de instrumentatie van het inlandsch onderwijs gaf hij al zijne belangstelling; hij bewerkte eenige leesboekjes, die nog steeds in algemeen gebruik zijn. Tijdens een verlof in Nederland volgde hij colleges in Sanskrit en Arabisch en schreef een artikel aangaande inlandsche rechtsbronnen, dat zijne reputatie als uitstekend kenner van Maleische taal en adat voor goed vestigde.

Voorts gaf hij eenige Minangkabausche verhalen uit, waarvan vooral één in W.-Sumatra populair werd. Na zijn terugkeer in Ned.-Indië werd hij belast met het maken van eene wetenschappelijke reis in alle Maleische landen ter vaststelling der beste spelling, van welke werkzaamheid de Kitab Logat Melajoe het resultaat was. Als Inspecteur van het inlandsch onderwijs arbeidde hij zooveel hij kon in Maleische taal en folklore, op welk gebied hij door geschikte inheemsche werkkrachten omvangrijke verzamelingen deed aanleggen. In 1903 publiceerde hij in het Tijdschrift van het Bat. Gen. v. K. en W. een artikel over zijne beschouwingen aangaande de syntactische waarde van eenige Maleische taalvormen, een veel omstreden quaestie, waarin hij een zelfstandige meening met talent voordroeg. In 1904 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Maleische taal- en letterkunde te Leiden, waar hij optrad met eene inaugureele rede over het Maleische volksdicht. Als hoogleeraar heeft hij zeer veel tijd en moeite besteed aan het onderwijs, dat zijne krachten allengs sloopte; ten gevolge daarvan heeft hij niet zooveel als hij zelf wenschte en menigeen verwachtte aan wetenschappelijken arbeid geleverd. Van zijne hand verschenen enkele artikelen over Maleische taal en volksspreken, benevens een Bataksch tekstboek, en een stel Maleische leermiddelen, als: een leesboek met glossarium, en eene uitvoerige, geheel naar zijne zelfstandige taalbeschouwing bewerkte spraakkunst (1e dr. 1910, 2e dr. 1915). Van zijne uitgebreide, met inheemsche helpers bijeengebrachte folkloristische verzamelingen heeft hij nagenoeg niets kunnen bewerken; voortdurende ziekte kwelde hem, totdat den 15den Febr. 1917 de dood hem aan zijn onderwijs en werk ontrukte. Behalve bovengenoemde collecties liet hij een uitvoerig Mandailingsch woordenboek in handschrift na; door eene gunstige beschikking zijner weduwe zijn al zijn papieren aan de Rijksuniversiteitsbibliotheek afgestaan.

Zie: Leidsche Studentenalmanak 1918, bl. 287—292, en vooral het Levensbericht van Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje in de Levensber. der Ned. Mij van Letterkunde, 1916—1917, bl. 87—108, waar eene lijst der geschiften van Prof. Ch. A. v. Ophuysen is afgedrukt.

OPIUM is de Latijnsche aan het Grieksche *opion* ontleende naam van het voor de consumptie bewerkte sap van de onrijpe zaaddoozen van den papaver of slaapbol (*Papaver somniferum*), welke naam in het Arabisch in *afioen* en in het Chineesch in *apias* is overgegaan; in het Maleisch en Javaansch is zij verbasterd tot *apioca* en wordt gebruikt om het opium in ruwen staat aan te duiden. Gezuiverd, bereid en gemengd tot het geschikt is om geschoven (gerookt) te worden, heet het *tjandoe*. Het laatste, gedrenkt in gepreparéerde awar-awar (bladeren van de Ficus septica), heet tiké, waarover later. In Midden- en Oost-Java wordt opium, geschikt om geschoven te worden, ook wel *madat* genoemd.

Sedert overoude tijden wordt de papaverplant in tuinen gekweekt. (Ilias VIII, 305). Haar wilden stamvorm kent men niet meer. Verwilderd komt zij, ook in Nederland, vaak voor. Als sierplant is zij overal bekend. Het opium als geneesmiddel betrekt men in hoofdzaak uit Klein-Azië, bereid uit de varieteit *glabrum*, met gekleurde bloembladen en ronde vruchten, het komt in den handel voor als eene donkere uitwendig verharde massa, eenigszins glanzig op de breuk, van bitter scherpen smaak en weelgen reuk, in koeken van 300—700 G. die om het aankleven te voorkomen in Rumex-zaadjes verpakt zijn dan wel in grootere broeden, gewikkeld in papaverblaren. In Perzië kweekt men veelal de variëteit *album*, die steeds witte bloemen draagt en eivormige vruchten heeft. Evenals bij het Levantsch opium loopt de qualiteit en het morphinegehalte sterk uiteen en is bovendien, meer nog dan het eerste, doorgaans sterk vervalscht.

In Bengalen wordt in de districten Bihar (Patna) en Benares (Ghasipore) door het Britsch-Indische Gouvernement een zeer belangrijke papavercultuur gedreven. Het product wordt in gouvernementsfabrieken gewonnen en het voor export bestemde deel in ruwen staat verpakt en verzonden in kisten inhoudende 40 bollen van $2^1/_2$ kati (100 kati = 1 pikoel = 61,7 K.G.), die elk door talrijke lagen papaverbloembladen zijn omhuld. Dit product is zorgvuldig bereid en gelijkmatig van qualiteit en wordt door het genoemde gouvernement voor elke bol gegarandeerd. Het morphine gehalte van het ongedroogde ruwe product is $6^1/_2$ à 7 % tegenover 9 à 12 % van het Levantsch opium. Voor bijzonderheden wordt verwezen naar het nader te noemen werk van Wiselius, naar de Pharmacographia Indica I, 75—108 en Watt's Dictionary of the economic products of India, 17—105. De meest uitgebreide, hoewel volgens de officieele berichten (welke niet steeds geheel betrouwbaar zijn) sedert 1906 sterk ingekrompen cultuur, vindt men nog steeds in China.

Als genotmiddel schijnt het opium later in gebruik te zijn gekomen dan als geneesmiddel, en vermoedelijk naar het Oosten door Arabieren verspreid te zijn; naarmate de Islam vorderde, verbreidde zich ook het opium; in China schijnt het in de 16de en vooral in de 17de eeuw meer algemeen in gebruik te zijn genomen. Opmerking verdient, dat het opiumgebruik onder de inheemsche volken van den Archipel het meest verbreid is in de eigenlijke Javaansche landen, in Banjoewangi en op Bali, dus in de streken, waar de

Hindoeinvloed thans nog het meest merkbaar is. Over het voorkomen als Oostersch *genotmiddel* raadplege men L. Rauwolf (1583), Barbosa, Acosta, Van Linschoten, Garcia da Orta, e.m.a. Werd het opium vroeger meer algemeen gegeten (gekauwd), later trad het rooken (schuiven) vooral in China meer en meer op den voorgrond. Tot vóór de invoering der Opiumregie werd het nog meermalen in Soembawa in ruwen vorm gekauwd. De veronderstelling van Kämpfer (1685) en meer anderen, dat op Java het opium gemengd met tabak gerookt zou worden, berust hoogstwaarschijnlijk op eene oppervlakkige waarneming, aangezien de bij de tikó-bereiding gebezigde awar-awar op gekorven tabak gelijkt; thans komt zulks in Ned.-Indië, behoudens zeer sporadische gevallen, niet voor. Voor de geschiedenis van het opium zie men verder C. Hartwich: Das Opium als Genussmittel, Zürich 1898.

Opium heeft eene zeer gecompliceerde scheikundige samenstelling; het bevat ongeveer 20, meestal kristallijne alkaloïden (plantenbases), waarvan de belangrijkste zijn: morphine ($C_{17}H_{19}NO_3$) s.p. 230°, dat het eigenlijk slaapverwekkend beginsel dezer stof is; codeïne (= methylmorphine, $C_{18}H_{21}NO_3$) s.p. 155°; thebaïne ($C_{19}H_{21}NO_3$) s.p. 193°, dat zeer giftig (krampverwekkend) is; narcotine ($C_{22}H_{23}NO_7$) s.p. 176°, dat zijn naam ten onrechte draagt, omdat het slechts zéér weinig narcotisch is; terwijl van de drie voorlaatste alkaloïden, elk ongeveer 1 % in opium voorkomt, wordt van narcotine ongeveer 4 % aangetroffen. De overige alkaloïden als narceïne, papaverine, laudanine, pseudomorphine enz. zijn van weinig belang en tot een maximum van slechts 0,1 % aanwezig. Alle alkaloïden komen in het opium voor in gebonden staat als zouten van zwavelzuur en van meconzuur d.i. een aan opium eigen ongiftig zuur der formule $C_7H_4O_2$ s.p. 150° tot eene hoeveelheid van ± 4 %. De rest van het opium bestaat uit caoutchouc, was, plantenslijm, eiwit, asch en water.

Over het medicinaal gebruik van opium kan hier niet worden uitgeweid. De meest aangewende pharmaceutische vormen van opium zijn *pulvus opii* (10 % morphine), *pulvus Doveri* (10 % opium), *laudanum liquidum Sydenhami* (10 % opium), zijnde een aromatische opiumwijn en chlorodyne. Vermelding verdient, dat bij eene onoordeelkundige en snelle beperking van het opium als genotmiddel, vaak morphine in den vorm van onderhuidsche inspuitingen daarvoor clandestien in de plaats treedt (Soekaboemi, Buitenzorg, Padang), een euvel, dat tot nog toe zonder eenig resultaat bestreden is. Ook cocaïne, eene andere alkaloïde, wordt hoe langer hoe meer als surrogaat aangewend, zooals b.v. te Calcutta, waar het misbruik van die stof een schrikbarenden omvang moet genomen hebben.

Terwijl het opium, als geneesmiddel door bevoegden toegediend, in vele opzichten heilrijk werkt, is het tegendeel vaak het geval, waar het als genotmiddel wordt aangewend, ten einde de tijdelijke opwekking te verkrijgen, die het gebruik van opium, in niet te groote hoeveelheid, althans na voortgezet gebruik, gewoonlijk verschaft. In kleine giften veroorzaakt het opium bij hen, die niet aan het gebruik gewend zijn, eenige droogte in mond en keel, vermeerderde dorst, eenige warmte in de streek der maag, soms eene zekere opgewektheid, doch meestal onpasselijkheid. Went men zich er aan, dan wordt de gemoedsstemming verlevendigd, een gevoel van welbehagen treedt in, de kwelling van smart en zorgen wijkt, men heeft het naar den zin en aan de toekomst denkt men niet. Ook is of acht men zich tijdelijk tot meerdere krachtsinspanning in staat. Na het gebruik is elk gevoel van moeheid en afmatting geweken. Bij te groote dosis, gepaard met onvoldoende voeding, wordt op den duur verslapping van kracht waargenomen, dan is de spierkracht blijkbaar verminderd, de geest werkt trager en hieraan paart zich een hol gevoel in het hoofd, met neiging tot slapen. Een en ander schijnt het gevolg te zijn van den verlammenden invloed, dien het opium uitoefent, waardoor bij veelvuldig gebruik het zenuwstelsel sterk wordt aangegrepen. Sommige personen wenden het opium ook aan om de geslachtsdrift aan te wakkeren.

Verschillend wordt geoordeeld over de gevolgen van een dagelijksch matig gebruik op den mensch. Veelal is het opiumgebruik veroordeeld, niet op ervaringsgronden, maar op zuiver moreele overwegingen, van een eenzijdig standpunt, dat wellicht niet voldoende rekening houdt met het verlangen naar narcotische genotmiddelen, dat den mensch, niet het minst in de warme landen, eigen is. Veel schadelijker dan opium is b.v. hasjisj of gandja en welke rampen alcohol kan veroorzaken, is ook aan de Nederlanders niet onbekend.

Onderzoekingen in het krankzinnigengesticht te Lawang hebben geen verband kunnen vinden tusschen krankzinnigheid dan wel erfelijke belasting en opiummisbruik. De deskundigen neigen nu, meer dan vroeger, tot de meening, dat het matig gebruik van opium voor den Aziaat weinig schadelijk is. O. a. wordt door J. A. B. Wiselius, „De opium in Ned.- en in Britsch-Indië", 's Grav. 1886, bl. 2 vlg. de gewone voorstelling van de nadeelige gevolgen van het opiumgebruik als hoogst overdreven aangemerkt. Zij, die zijne meening deelen, wijzen er dan op, dat tal van inlanders, vooral koelies, gewoon zijn dagelijks een zekere hoeveelheid opium te gebruiken en toch groote lichaamsinspanning kunnen verduren (de kolenkoelies te Singapore, die een gemiddelden hoogen ouderdom bereiken en bekend zijn als krachtige en ijverige werklieden, gebruiken per dag 10 à 20 maal grooter dosis dan een matig Javaansch schuiver), terwijl de kwalen, waaraan het overmatig gebruik van opium zijne gebruikers zeker blootstelt, bij hen niet in beduidende mate voorkomen. Krachtige voeding schijnt niet zonder invloed te zijn op het tegengaan van de schadelijke gevolgen van het opiumgebruik; toch wordt beweerd, dat zelfs bij minder goede voeding het opiumgebruik geringer gevaar oplevert dan wel eens verzekerd is en dat menig menschelijk wrak niet door het gebruik van opium in dien toestand geraakt is, maar dat zulke uitgeputte personen eerst na het verlies van hunne gezondheid tot schuiven zijn overgegaan. Daartegen wordt door de absolute bestrijders van het opiumgebruik aangevoerd, dat zelfs bij matige opiumgebruikers de krachten ondermijnd worden en dat dezen, wanneer zij door ziekte worden aangetast, vaak daaraan bezwijken of althans in veel hoogere mate lijden dan zij, die het opium mijden. Bovendien staat de matige gebruiker voor het (zij het meesta

overdreven) gevaar, dat hij zich geheel aan het genot van opium zal overgeven, omdat de aanvankelijk gebruikte hoeveelheid niet meer den gewenschten prikkel geeft en hij, om dien te verkrijgen, er toe gebracht wordt die hoeveelheid te vermeerderen. En dat het *onmatig gebruik* van opium op den duur het lichaam sloopt, daarover bestaat wel geen ernstig verschil van gevoelen. Aanvankelijk lijdt men aan onrustigen, niet verkwikkenden slaap, slapeloosheid, duizeligheid, hoofdpijn. Longen en hart worden aangedaan, weldra ook maag, darmen en urine-organen en het gezichtsvermogen neemt af. Gaat men op den ingeslagen weg voort, dan nemen al deze verschijnselen in hevigheid toe, en worden deze opiumgebruikers ook door hun uiterlijk kenbaar. „Het vaste vet wordt vervangen door eene olieachtige afscheiding, die op hare beurt weder verdreven wordt en waardoor het aangezicht iets perkamentachtigs krijgt. Alle glans verdwijnt uit de oogen, alle flikkering gaat verloren. Zij schijnen in hunne holten geheel te zijn weggezonken, terwijl de wenkbrauwen kwijnender worden en een vaal geel het gansche gelaat bedekt". Ook de nieren worden aangedaan en vertoonen spoedig eene ontsteking, die de aanleidende oorzaak wordt van waterzucht, opgezwollen, met water doortrokken voeten, beenen en buik. De zoogenaamde Brightsche ziekte komt voor den dag...." „Klaagde de lijder reeds lang over spanning op de borst en kortademigheid, nu wordt hem het ademhalen bijna onmogelijk, zoodat hij ieder oogenblik dreigt te stikken. Het bederf der vochten roept dikwijls groote puisten, vuile, boosaardige zweren, kliergezwellen en knobbels te voorschijn. Intusschen is het lichaam vermagerd. Het vleesch is allengs verteerd, het vel hangt als een zak om het gebeente. Het aangezicht wordt lijkkleurig en zwart, de beenen raken ontbloot als houten blokken". Dat ook de werkzaamheid der hersenen wordt aangedaan spreekt vanzelf; het verstand wordt beneveld, de denkkracht vernietigd, het geheugen vermindert. Dit lijden kan jaren lang duren totdat de betrokkene sterft, hetzij aan karbonkels, hetzij aan hartlijden. Gelukkig is een dusdanig misbruik van opium in Nederlandsch-Indië een uiterst zelden voorkomend verschijnsel, en men wachte er zich vooral voor om aan te nemen, dat een noemenswaardig aantal geregelde, zelfs zware schuivers gedoemd zijn het boven omschreven lot te moeten ondergaan. Ook op de moraliteit van den gebruiker werkt het opium vaak in hooge mate ongunstig. Menigeen is tot misdrijf vervallen ten einde zich de middelen te verschaffen om het gebruik van opium voort te zetten. Een niet gering getal misdaden op Java is aan misbruik van opium te wijten; het is een feit, dat de inlanders zelven over het opiumschuiven en zijne moreele gevolgen ongunstig oordeelen. Daarentegen wordt wel beweerd, dat het gebruik van opium het misbruik van sterken drank te keer gaat, en dat daar, waar het opiumgebruik vermindert, dat van alcoholica zou toenemen.

Omtrent de gevolgen van eigenlijke acute of chronische opium- en morphine-vergiftiging is men volledig ingelicht (zie o.a. L. Lewin, „Lehrbuch der Toxicologie", bl. 352), maar over den invloed van ongeregeld en matig opiumschuiven weet men niet veel. Slechts weinig goede beschrijvingen zijn er van den zelf waargenomen invloed van opium eten of rooken. Bekend is een boek van Thomas De Quincey, „Confessions of an opiumeater", (zie over dezen aan opium verslaafden auteur eene studie van Arvède Barine, Essais de littérature pathologique: l'opium, in Revue des deux Mondes 1896, bl. 116, 343), doch dit geldt geen normaal (Aziatisch) geval, maar is meer de toestand van den hedendaagschen morphinist te Londen of Parijs. Te Singapore heeft de Russische natuurvorscher N. Von Miklucho Maclay zichzelf aan een opiumrookproef onderworpen; deze proef is uitvoerig, doch opgesmukt, beschreven in het Natuurk. Tijdschr. v. Ned.-Ind. XXXV, bl. 243 („Ein Opium Rauchversuch, Physiologische Notiz"); er zou uit blijken dat het opiumschuiven geenerlei droomen of hallucinaties, doch alleen een behagelijk gevoel van rust veroorzaakt. De rook van tjandoe bevat slechts sporen morphine en onbekend is, welk bestanddeel de genietingen teweeg brengt. (E. Martin, „L'opium, ses abus, mangeurs et fumeurs", 1893). Over een en ander vergelijke men voorts J. L. Zegers, „Het opium-vraagstuk in Ned. Oost-Indië", Nijmegen 1890. Zie ook E. Metsger, „Das Opium in Indonesien", in Revue Col. Internat. 1887, II, bl. 175; Dr. J. Van Riemsdijk in „De Opiumvloek", II, bl. 83; P. C. J. Van Brero, in Gen. Tijdschr. v. Ned.-Indië, XXXV, bl. 142 en het tijdschrift „The friend of China", hetwelk met vele andere over opium handelende schrifturen, daarin overeenkomt, dat het te éénzijdig, hetzij pro-, hetzij contra-geredigeerd is.

Ook het uitvoerig onderzoek der Engelsche „Royal Commission on Opium" in 1893—94 heeft niet zooveel schuld op het opium geladen als wel verwacht werd, en de Regeering heeft, na 5 deelen rapporten, in 1898 vrijwel aangenomen het oordeel van Sir W. Roberts, dat „it cannot be said to have been adequately proved that moderate opium-smoking bij itself, and apart from its surroundings and from disease or semi-starvation, has any prejudicial effect on health". Maar ook daar te lande is de strijd nog niet uitgestreden en verneemt men ook het tegenovergesteld oordeel: „these five volumes of evidence, carefully compiled as they have been on the main through the instrumentality of an able Governement fighting for its revenue as necessary for its life, yet leave an unmistakable conviction, that the opium habit, apart from any medical use, is physically injurious, and morally indefensible, just in proportion to the extent to which it prevails" (J. Rowntree, „The opium habit in the East; a study of the evidence given to the Royal commission on opium, 1893—94", London 1895).

Daar de Ned.-Indische Regeering den aanplant van den papaver verboden, en strafbaar gesteld heeft dewijl een eventueele cultuur in onze koloniën zeer moeilijk onder contrôle kan gesteld worden en allicht tot verbreiding van het gebruik zou aanleiding geven, terwijl het bovendien lang niet zeker is, dat een bruikbaar product zou worden verkregen, kocht zij tot voor kort het benoodigde Bengaalsch opium op de maandelijks van wege de Britsch-Indische regeering gehouden veilingen te Calcutta aan door tusschenkomst van een handelshuis. Met ingang van 1 Januari 1917 is tusschen beide Regeeringen eene overkomst gesloten volgens welke het door de Regie be-

noodigde rechtstreeks aan het Nederlandsch-Indische gouvernement tegen een vasten prijs wordt geleverd. Levantsch opium, vroeger vrij veel gebruikt, zal na de verwerking van den nog voorhanden voorraad, niet meer door de Regie worden gebezigd. Zie omtrent eene „papavercultuur in Nederlandsch-Indië, een door de firma J. H. de Bussy te Amsterdam in 1903 uitgegeven overdruk uit het Soerabajasch-Handelsblad van den toenmaligen hoofdredacteur M. van Geuns. De Regeering behoudt zich in den geheelen Archipel het uitsluitend recht voor van den invoer van het ruw product, alsmede van de bereiding en den verkoop in het klein daarvan. Voor medicinaal gebruik zijn afzonderlijke regelingen vastgesteld. Slechts zelden wordt in Ned.-Indië het bereid opium gekauwd, ingeslikt dan wel in water, thee of koffie opgelost opgedronken, meestal wordt het geschoven d.i. op eene eigenaardige wijze gerookt. (Jav. uitdrukkingen zijn: ngoedoed, rooken; nginoem of minoem drinken; mangan, eten; njërèt, slurpen; ngisëp, zuigen).

De uitdrukking *schuiven* is vermoedelijk ontstaan, om daarmede het krachtig inzuigen of ophalen van den rook aan te geven. Daartoe wordt gebruik gemaakt van een pijp, bëdoeddan (JAV.), bestaande uit een steel of roer, oeroeng (JAV.), van metaal of bamboe, ter dikte van een vinger, ongeveer een voet lang en aan één zijde gesloten. (Afbeeldingen o.a. bij Hartwich, t. a.p.). Bij het gesloten einde is eene kleine opening, waarin een breede, holle kop, tjoepak (JAV.), van hout, hoorn, aardewerk, ivoor, zilver of ander metaal door middel van een tuitvormig mondstuk wordt vastgezet, welke kop eene kleine tepelvormige bovenopening heeft, waarin een balletje opium gelegd wordt. Bij den schuiver, meestal op een balébalé (JAV.) (rustbank) gelegen, staat een brandend lampje, palità, dian (JAV.), bij den vlam waarvan hij de pijpekop zoodanig houdt, dat het opium begint te smeulen, waarna hij de rook inhaalt en zoo lang mogelijk binnen houdt. Bij het rooken wordt het bereid opium, vooral door de armere en kleine schuivers, ook wel gemengd met Chineesch papier, gedroogde en gestampte djagoeng (mais),of met verschillende gedroogde plantendeelen, door den Inlander dikwijls ten onrechte gândjâ (JAV.), genoemd, doch die met de eigenlijke gandja, of gandjeh of hasjisj (*Canabis Indica*, Indische hennep) niets gemeen hebben. Soms wordt een extract van andawali (MAL.) en ook de bladeren van de sëlatan (een *Traôinus*soort) (JAV.) als surrogaat van opium gebruikt. Een uitgebreide verzameling van op opium betrekking hebbende voorwerpen vindt men in het koloniaal museum te Haarlem.

Wie het opium in Ned.-Indië hebben gebracht is onbekend, wellicht hebben Arabieren, Chineezen en Hindoe's onafhankelijk van elkaar, daartoe medegewerkt. Nadat het een handelsartikel der O.-I. Compagnie was geworden, nam de invoer op Java toe, vooral toen zij het monopolie van invoer voor het rijk Mataram (1676), het Sultanaat Cheribon (1678) en later ook voor Bantam verkreeg. Zij kocht het van Inlandsche tusschenpersonen, die het in hoofdzaak uit Bengalen betrokken. In Batavia werd het door de Compagnie in kleinere hoeveelheden aan licentiehouders verkocht, die het naar elders over zee mochten uitvoeren. Reeds toen werden zware straffen op het smokkelen gesteld, doch zelfs het dreigen met den galg kon den sluikhandel niet beperken. In 1742 werd de invoer voor een ieder opengesteld tegen betaling van uiterst zware rechten. In 1745 werd de „Societeyt tot den handel in amphioen" opgericht, eene naamlooze vennootschap, welker aandeelhouders grootendeels ambtenaren waren en aan welke de Compagnie al het opium, dat zij uit hare bezittingen in Bengalen betrok, afstond en aan wie zij het uitsluitend recht van den verkoop in het klein daarvan verleende (Plakaatboek V, blz, 284, 296). In 1794. werd die Societeyt opgeheven (Plakaatboek XI, blz. 666), omdat de Compagnie uit het opiummiddel zoo goed als geen voordeelen trok, wijl deze bijna alle aan de zich naar Europa verplaatst hebbende aandeelhouders der Socicteit ten goede kwamen. Met het beheer van het monopolie, dat thans geheel ten bate der Compagnie kwam, werd de Amphioen-directie belast, die het opium, door de Compagnie aangevoerd, in het groot verkocht, hetgeen de koopers dan weder in het klein mochten debiteeren. Daendels hief ook deze instelling op en voerde de verpachting in van het recht tot het bereiden en in het klein verkoopen van het opium in daarvoor aangewezen verkoopplaatsen, een maatregel reeds in 1747 op kleine schaal te Batavia genomen, doch na 3 maanden weder ingetrokken. Raffles beval in 1815 beperking van het gebruik van opium tot de steden Batavia, Semarang en Soerabaja, doch reeds in 1816 moest op bevel uit Bengalen deze maatregel weder worden ingetrokken. Na het herstel van het Nederlandsche gezag bleef de pacht gehandhaafd; de invoer in het groot was vrijgelaten, maar de pachters alleen waren tot het debiet in het klein gerechtigd. Een belangrijke maatregel werd in 1827 genomen, toen de Handelmaatschappij het recht verkreeg om tegen zekere uitkeering aan den lande, opium uit de eerste hand te koopen en in het klein te verkoopen, welk laatste recht zij weder verpachtte; in 1833 trok het Gouvernement echter weder de exploitatie van het opium op Java en Madoera aan zich en heeft dit tot heden toe behouden. Verscheidene stelsels werden langen tijd daarbij door de Regeering gevolgd, die uitingen waren van haar streven om een tweetal, moeilijk te vereenigen, doeleinden te bereiken: beperking van het gebruik onder de inlandsche bevolking, wegens de groote nadeelen, die dit voor deze ten gevolge had, en... de verkrijging van eene zoo hoog mogelijke winst. Te moeilijker viel dit, omdat de Regeering vroeger zich voortdurend bediende van tusschenpersonen, wier belang medebracht het debiet van opium zooveel mogelijk uitte breiden: de pachters. De Regeering debiteerde namelijk de in het groot verkregen opium niet aan de consumenten, maar stond het uitsluitend recht daartoe af aan hen, die dit op de voor haar meest gunstige voorwaarden, bij openbare uitbesteding bedongen, van haar verkregen. Daartoe werden Java en Madoera in pachtdistricten verdeeld; hij, die door de Regeering als pachter werd aangenomen, kreeg het uitsluitend recht van opiumdebiet in het hem toegewezen district, maar mocht geen ander opium verkoopen dan dat, hetwelk hem van Gouvernementswege verstrekt werd. Wanneer nu bij de Regeering de wensch op den voorgrond kwam om het gebruik van opium te beperken, lag het voor de hand

den pachter slechts een betrekkelijk geringe hoeveelheid opium te verschaffen. Dit zou inderdaad doeltreffend geweest zijn, ware het niet dat een vaak op zeer uitgebreide schaal werkende smokkelhandel wel middelen wist te vinden die hoeveelheid aanzienlijk te vermeerderen. Deze handel werd soms op reusachtige schaal gedreven; organisatiën waarbij millioenen op het spel stonden en die op tal van plaatsen hare agenten hadden, werden in het leven geroepen, om het opium in te voeren en aan den man te brengen. Op allerlei wijzen werd het artikel, dat in kleinen omvang groote waarde vertegenwoordigde, ter sluiks ingevoerd; kisten, potten, vaten, bierflesschen, sardijntjes-blikken, zolen van Chineesche muilen, Chineesche graven, steenen beelden, duiven, — ja zelfs het menschelijk lichaam werd benuttigd om het opium in te verbergen. Onwillekeurig werkte het Gouvernement soms tot den smokkelhandel mede, door de verpachting der Duizend-eilanden, die hoofdzakelijk goede resultaten opleverde, omdat zij bij uitstek gunstig gelegen waren voor de opiumsmokkelarij. En wat men aanvankelijk niet vermoedde, ook de pachters bleken in den smokkelhandel betrokken te zijn. Dezen, met eene enkele uitzondering Chineezen, die zich niet om het welzijn der bevolking bekommerenden, hadden groot belang bij een uitgebreid debiet, en wanneer het Gouvernement hun slechts weinig opium verstrekte, vulden zij dit door den smokkelhandel aan; ja zelfs, wanneer dit hen dwong veel opium te nemen, trachtten zij nog meer te verkoopen, desnoods ook door invoer ter sluiks in andere pachtdistricten. Niemand dan de pachter was beter in staat, smokkelhandel te drijven, daar hij bevoegd was groote hoeveelheden opium te bezitten, terwijl vaak eene machtige organisatie hem ten dienste stond, en hij in de van hem afhankelijke personen, o.a. de agenten voor den verkoop, gewillige werktuigen vond, die soms voor geen geweld terugdeinsden, zooals o.a. in 1852 bleek, toen inlandsche huisgezinnen in Pasoeroean, die den pachter hadden kunnen verraden, door hem onder bedreiging met den dood uit het gewest verbannen werden.

De stelsels, door de Regeering gevolgd, kunnen beschreven worden als eene afwisseling tusschen tiban en siram. T i b a n noemde men het opium, dat de pachter v e r p l i c h t was van het Gouvernement te nemen, en waarvan de hoeveelheid en prijs door het Gouvernement werden vastgesteld; s i r a m het opium, dat hij nog bovendien kon verkrijgen. Het uitsluitend tibanstelsel was zeker betrekkelijk het beste, wanneer men precies de juiste hoeveelheid had gekend, die de pachter aan den man kon brengen, vooral wanneer het opium tegen hooge prijzen den pachter geleverd werd en de Regeering dus een ruim aandeel in de winsten kreeg. Maar die kennis ontbrak in den regel geheel; de mogelijkheid meer of minder opium te slijten hing te zeer van verschillende, niet te controleeren omstandigheden af. Er was dus groote kans, dat men te weinig opium gaf, waardoor de pachter geprikkeld werd den smokkelhandel te hulp te roepen; gaf men hem te veel, dan zette dit hem aan het debiet uittebreiden en zelfs in vreemde pachtdistricten te smokkelen. Dit laatste was vooral het geval wanneer men, zooals een enkele maal geschiedde, de pacht aan hem gunde, die aannam de meeste tiban te nemen; men deed dit om de ware behoefte aan opium te leeren kennen. Gewoonlijk eischte men echter een pachtschat en werd hij pachter, die aannam het hoogste bedrag te betalen; soms werd daarbij de tiban voor lagen prijs geleverd, hetgeen in den regel nadeelig voor den lande was. Daar er voor een voordeelige exploitatie van de pacht, behalve eenig kapitaal, groote kennis van land en volk, eene eigenaardige bekwaamheid en sluwheid en een soms onbegrensden invloed op alle lagen der bevolking en zelfs op de bestuurders geeischt werd, was de concurrentie dikwijls gering en moest deze meermalen door allerlei minder aanbevelenswaardige middelen opgewekt worden. Werd de tiban in den regel slechts tegen hoogen prijs vertrekt, zoo werd de siram — wanneer deze den pachter werd toegestaan — gewoonlijk tegen lageren prijs gegund. De hoeveelheid siram was soms beperkt, soms onbeperkt. De onbeperkte verstrekking van goedkoop opium had natuurlijk dit voordeel, dat de Regeering meer de behoefte aan opium leerde kennen en dat de smokkelhandel, voor zoover de pachter daarbij betrokken was, zoo goed als geheel ophield, althans in zijn eigen district, — niet altijd echter terstond, daar de pachter vaak nog aan de leveranciers van gesmokkeld opium verbonden was. Maar daartegenover stond het onmiskenbare gevaar voor grooter uitbreiding van het debiet, — ook door smokkelarij in naburige districten.

De achtereenvolgende regelingen van den verkoop van opium in het klein nu waren hoofdzakelijk een afwisseling van het tiban- en het siramstelsel. Toen de Staat de exploitatie van het opium niet langer aan de Handelmaatschappij opdroeg, stond hij het recht tot den verkoop van opium perceelsgewijze en voorloopig ondershands af; de pachter moest een zekere hoeveelheid opium nemen voor den hoogen prijs van ƒ 10.000 de kist of ƒ 100 de kati (de Handelmaatschappij gaf zelden meer dan ƒ 3000 à ƒ 4000); hij kon meer krijgen tegen ƒ 40,60 per kati. In 1834 en 1835 werd het opium in veilingen verkocht en hij werd pachter, die aannam het meeste opium te nemen. Op grond van de ondervinding, toen opgedaan, werd de waarschijnlijke behoefte aan opium op 430 kisten gesteld en deze hoeveelheid als tiban aangenomen; siram werd echter tot hoogen prijs toegestaan Pachter werd hij, die aannam boven het kostende van de tiban den hoogsten pachtschat te betalen (Ind. Stb. 1834 no. 53, 1835 no. 49). In 1843 werd hij pachter, die aannam de grootste hoeveelheid opium te nemen, die tegen hoogen prijs (ƒ 175 de kati) werd afgestaan (Ind. Stb. 1842 no. 42); in 1848 werd weder eene bepaalde hoeveelheid tegen ƒ 100 de kati verstrekt, waarboven nog één vierde als siram kon worden genomen, en daarbij een pachtschat geëischt (Ind. Stb. 1849 no. 42).

In 1855 werd een zeer stoute proef genomen ten einde de waarschijnlijk benoodigde hoeveelheid opium te leeren kennen. Aan den pachter, die aannam de hoogste pachtsom te betalen, werd zooveel opium verstrekt als hij ten genoegen van het hoofd van gewestelijk bestuur zou aantoonen te behoeven en dit wel tegen den uiterst lagen prijs van ƒ 12 de kati (vgl. Ind. Stb. 1853 no. 89 met 1854 no. 76). Onder de werking van dit stelsel steeg de hoeveelheid opium, die w e t t i g

verkregen werd, in beduidende mate; in 1855 nog slechts 622 kisten, nam zij achtereenvolgens toe tot 708, 846, 913, 998, 1056, tot zij in 1861 1022 kisten bedroeg. In laatstgenoemd jaar werd tot een geheel ander stelsel overgegaan. In de meening dat men nu achter de behoefte aan opium gekomen was, werd de pacht hem gegund, die aannam de hoogste pachtsom te betalen; hem werd echter niet meer dan eene bepaalde hoeveelheid opium verstrekt, die voor 1862 op 875 kisten gesteld werd; eene hoeveelheid dus beduidend minder dan het bedrag in 1861 door de pachters genomen, en die later nog werd ingekrompen (765, 705, 705, 714, 714, 714, 704). Ind. Stb. 1861 no. 98.

Tegelijk met dezen maatregel, die ten doel had het verbruik te keer te gaan, doch daarbij niet voldoende rekening met den smokkelhandel hield, werden nog andere van dezelfde strekking genomen: uitbreiding der verboden kringen en beperking van het getal officieele verkoopplaatsen. „Verboden kringen" werden de streken genoemd, waar het verboden was opium of overblijfsels daarvan te bezitten, in te voeren of te verkoopen; de voornaamste dezer waren de Preanger regentschappen, waar de bevolking in slechts geringe mate van opium gebruik maakte en waar met medewerking van de Regenten, dat gebruik in 1824 (Ind. Stb. n°. 44) verboden werd, in naam in het belang der bevolking, doch in werkelijkheid om de Chineezen, wien men kort te voren het verblijf aldaar ontzegd had, te weren. Daarmede dacht men een einde te maken aan den voor de Regenten financieel schadelijken clandestienen verkoop van koffie door de bevolking aan die Chineezen, waardoor hunne cultuurprocenten verminderden. In zulke kringen heeft in den pachttijd de sluikhandel steeds gebloeid. Destijds waren verkoop- en schuifplaatsen één; zij werden met den naam van kitten aangeduid. In naam werd van Regeeringswege een streng, in werkelijkheid een zeer slap toezicht op die kitten gehouden. Het spreekt van zelf, dat de verleiding tot schuiven toenam naarmate die verkoopplaatsen, tevens schuif-gelegenheden, talrijker werden, om welke reden hun aantal en de plaatsen, waar zij mochten bestaan, door het Gouvernement werden vastgesteld. Het aantal clandestiene schuifgelegenheden, waar tevens met grove winsten en vaak op crediet wederverkoop van opium plaats vond, was legio, en steeg oneevenredig, naarmate het aantal officieele verkoopgelegenheden werd ingekrompen. Zij werden door de pachters, die belang bij een grooten omzet hadden, tegen de politie in bescherming genomen, en het bestaan dier gelegenheden is als één van de voornaamste redenen te beschouwen, dat in vele gedeelten van Java het opiumgebruik vasten voet verkregen heeft. Het aantal daarvan bedroeg vele duizenden, en het voortbestaan werd gemakkelijk gemaakt door het zoogenaamde *patoeganstelsel*, waarbij werd toegestaan, dat met speciale vergunning van den Resident eenige Inlanders voor hunne gezamenlijke behoefte, door één hunner opium mochten laten inkoopen om het gezamenlijk te schuiven (bambon, JAV.). Dit deed langzamerhand de zoogenaamde „erkende geheime kitten" ontstaan waarvan thans nog overal de sporen aanwezig zijn [bambon pëdëng (JAV.), op alle gewestelijke en op bijna alle afdeelingshoofdplaatsen op Java].

In 1869 werd opnieuw van stelsel veranderd, daar de Regeering de meening was toegedaan, dat het toen bestaande systeem den smokkelhandel in de hand werkte en dus den lande van belangrijke inkomsten beroofde, zonder daarom het misbruik van opium tegen te gaan. De pachter zou voortaan tiban verkrijgen en bovendien zooveel opium als hij zelf verlangde (Ind. Stb. 1869 no. 81), hetgeen echter in 1871 (Ind. Stb. no. 189) beperkt werd tot het dubbele van de tiban; alleen met bijzondere vergunning van het Gouvernement kon daarna meer siram worden toegestaan. Verscheidene verboden kringen werden om dezelfde reden ingetrokken. De hoeveelheid wettig verkocht opium steeg ontzaglijk en wel in 1870—1872 tot 1263, 2033 en 2664 kisten, terwijl het aantal aanhalingen niet in belangrijke mate verminderde. In 1873 keerde men dus tot het maximum-tiban-stelsel terug en werd den pachter slechts eene bepaalde hoeveelheid opium verstrekt tegen den lagen prijs van *f* 3000 de kist (Ind. Stb. 1872 no. 197). De hoeveelheid, toen verkrijgbaar gesteld, bedroeg voor Java en Madoera 1170 kisten; zij is in 1881 op 1765 kisten gebracht, in 1885 op 1753 kisten en in 1893 (het laatste jaar vóór de geleidelijke invoering der Regie) op 1759 kisten. Deze maxima werden echter door de pachters nimmer genomen. Zoo werden in 1881 nog 1668 kisten, in 1893 slechts 858 kisten verstrekt. Deze vermindering was niet toe te schrijven aan afname van het gebruik, maar aan de omstandigheid, dat de pachters op Java en Madoera zich zooveel mogelijk op clandestiene wijze via Bali uit Singapore van opium voorzagen tegen een prijs, variecrende tusschen de *f* 1000 en *f* 1200 de kist, in plaats van langs officieelen weg tegen *f* 3000 van het Gouvernement het benoodigde product te betrekken. Om aan dergelijke praktijken een einde te maken werd een hoofdambtenaar met den titel „Resident ter zee" aangesteld, die belast werd met de leiding der maatregelen tot bestrijding van den sluikhandel, en die voornamelijk het invoeren van opium per prauw trachtte te voorkomen.—In 1889 werd hij vervangen door een Hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden, aan wien onder meer ook de tegengang van den sluikhandel ter zee was opgedragen, welk laatste thans nog een deel van de taak van den Hoofdinspecteur Chef van den dienst der Opiumregie uitmaakt. Tot dit doel beschikt deze hoofdambtenaar, behalve over speciale fondsen, ook over eenige schepen der Gouvernementsmarine, w.o. de speciaal voor dat doel in 1893 te Vlissingen gebouwde snelvarende opiumjagers „Cycloop" en „Argus", die in hoofdzaak gebruikt worden om de Java kusten te bewaken, en om binnenvallende en uitgaande mail- en vrachtstoomers te convoyeeren. Het laatste is noodig, omdat anders in de nabijheid van havens, op plaatsen aan ingewijden bekend, opium, aan drijvers bevestigd, over boord gezet wordt.

Een voor het opiumvraagstuk belangrijk jaar was 1893, toen besloten werd om, ter vervanging van de opiumpacht, de proef te nemen met de zoogen. opiumregie, d.w.z. bereiding, detailverpakking en verkoop door den Staat in eigen beheer; een maatregel reeds in 1888 door Mr. P. Brooshooft in zijne *Memorie* aanbevolen. Reeds lang waren de oogen geopend voor de gebreken van het bestaande stelsel, waarbij de pachters,

die aanzienlijke macht en invloed bezaten, groot belang bij uitbreiding van debiet hadden en in stede daarvan werd aanbevolen een stelsel, waarbij de verkoopers niet geïnteresseerd waren; met name geschiedde dit door den in 1890 opgerichten Anti-opiumbond (zie zijn orgaan „de Opiumvloek") en zijnen oprichter, Jhr. Mr. W. Elout van Soeterwoude. Vgl. ook N. J. Struyck, „Opiumpacht of opiumregie", 's Grav. 1889. Het gelukte de Regeering in zooverre voor dit plan te winnen, dat het lid in den Raad van Indië W. P. Groeneveldt de opdracht erlangde om zich naar Cochin-China te begeven, ten einde de werking van de daar ingevoerde opiumregie te bestudeeren; de vrucht dier zending was een belangrijk rapport over het opium-monopolie in Fransch Indo-China, dat o.a. als bijlage bij de Memorie van antw. Ind. begrooting 1892 gepubliceerd werd en waarin de steller met aandrang tot de invoering eener regie volgens door hem aangegeven hoofdpunten adviseerde. Ofschoon het niet aan bezwaren ontbrak, tegen eene regie ingebracht, die vooral door den oud-directeur van financiën, Dr. L. W. De Roo, krachtig werden ontwikkeld (zie Vergad. Ind. Gen. 5 Nov. 1889 en 19 Febr. 1890 en zijne brochure „De verkoop van opium op Java", Nijm. 1892), werden op initiatief van den Minister Van Dedem voorstellen aan de Staten-Generaal gedaan (31 Oct. 1893), ten einde beschikking te krijgen over gelden, noodig voor het nemen van eene proef met de regie in een gewest, voorstellen die hunne bekrachtiging kregen in de wet van 30 Dec. 1893 Ind. Stb. 1894 no. 12. Madoera werd voor de proefneming gekozen en daarmede op 1°. Sept. 1894 begonnen (Ind. Stb. 1894 no. 161—163). Vooraf was daartoe te Meester Cornelis bij Batavia door het Gouvernement eene voorloopige fabriek voor de bereiding en verpakking der benoodigde tjandoe ingericht, nadat het zeer moeielijke vraagstuk eener doelmatige verpakking in Nederland tot oplossing was gebracht door wijlen den heer S. L. Huizer, oud-hoofdingenieur van het stoomwezen in Ned.-Indië; deze koos als verpakkingsvorm tubes van tin en de fabriek werd dadelijk voorzien van op zijne aanwijzing vervaardigde werktuigen om die tubes automatisch te maken, te stempelen, te vullen en middels zeer kleine metalen oogjes te sluiten. Dit laatste geschiedt zoodanig, dat de tubes niet opengemaakt kunnen worden zonder het bovenëinde geheel te vernielen; zij kunnen dus niet voor clandestiene doeleinden voor de tweede maal gebruikt worden. De regie is begonnen de tjandoe op dezelfde wijze te bereiden, als bij de pachters geschiedde, maar weldra werden in het procédé belangrijke verbeteringen aangebracht door den eersten Directeur van de fabriek der Opiumregie J. Haak, die bij verschillende pachters nauwkeurige onderzoekingen instelde naar de verschillende wijzen van bereiding. De genomen proef nam een zoo bevredigend beloop, dat zij reeds in 1896 ook in Pasoeroean, Probolinggo en Besoeki werd voortgezet, terwijl op grond van de aldaar verkregen ondervinding besloten werd tot eene geleidelijke invoering der Regie op Java en Madoera, w.o. ook de Lampongsche Districten, welke met Batavia één pachtdistrict uitmaakten en op een deel van de afdeeling Lombok. Op 1 Januari 1904 was aan dat beginsel volledig uitvoering gegeven, waarna ook op de Buitenbezittingen, thans nog als tijdelijke maatregel, de Regie geleidelijk werd ingevoerd. Het voor de Regie benoodigd opium wordt bereid en verpakt in een daarvoor speciaal ingerichte fabriek, welke, ter vervanging van de voorloopige, in 1901 in gebruik werd gesteld. Zij is in Kramat, Weltevreden, gelegen en op gezette data voor het publiek te bezichtigen. De grondstoffen, die voor de bereiding van het rookbare opium (tjandoe) dienen, zijn: *a.* ruw Bengaalsch opium *b.* djitjing, d.i. het verbrandingsresidu van tjandoe, dat zich in den kop van een schuifpijp vastzet, en na uitgekrabd te zijn bij het Gouvernement tegen hoogen prijs kan ingeleverd worden *c.* ruw Levantsch opium, hetwelk echter, zooals reeds vroeger gezegd, binnen zeer korten tijd niet meer zal gebruikt worden. De verwerking van het Bengaalsch opium geschiedt als volgt: de bollen worden opengesneden en van hun inhoud ontdaan. Het in de omkleeding (schors) der bollen ingedrongen opium wordt uitgekookt, en door persen gefiltreerd, het verkregen vocht wordt dan in triple-effets tot extract ingedikt, en daarna onder toevoeging van water gemengd met het uit de halve bollen verzameld ruw opium. Dit mengsel wordt tot ± 6 % watergehalte ingedikt en daarna geroost waartoe het in hoeveelheden van ± 6 K.G. wordt uitgestreken aan den binnenkant van groote ronde koperen pannen, die omgekeerd aan de stralende warmte van een houtskoolvuur worden blootgesteld. Dit roostproces vereischt veel zorg en routine en is eenigszins te vergelijken met het branden van koffie. Het verlangde aroma ontwikkelt zich, naar mate het caoutchouc-achtige taaie opium zich in een min of meer brosse massa verandert. De gerooste massa wordt met koud water uitgetrokken en daarna in triple-effets en vacuumpannen ingedikt tot Bengaalsch t é n g k o of 1ste qualiteit bereid Bengaalsch opium met een morphinegehalte van 12—13 %. Hetgeen in koud water onopgelost is gebleven, wordt eenige malen met water uitgekookt, en na bekoeling gefiltreerd en ingedikt tot Bengaalsch d j i t j o e i of 2de qualiteit bereid Bengaalsch opium met een morphinegehalte van 7—9½ %. De ook na koking onopgelost gebleven stoffen worden weggeworpen. De djitjing, d.i. het uit de pijpen geschraapte residu, wordt verwerkt door het met water uit te koken en het verkregen vocht na bekoeling en filtratie in te dikken tot een extract, dat den naam d j i t j i n g k o draagt, met een morphinegehalte, dat ongeveer even groot is als dat van de tjandoe, waaruit de djitjing verkregen is. De bewerking van ruw Levantsch opium, geschiedt even als die van Bengaalsch; alleen vervalt de schorskokerij, omdat bij dat opium het papaverbloembladen-omhulsel ontbreekt. De 1ste qualiteit (T u r k s c h-t é n g k o) heeft een morphine gehalte van 17 % of minder tot 24 %, de 2de qualiteit (T u r k s c h d j i t j o e i) van 10—14 %. Vermenging van genoemde vijf, dan wel van enkele dier tusschenproducten, onder toevoeging van 1 à 2 % suiker, doen de verschillende tjandoesoorten ontstaan, die door de Regie verkrijgbaar gesteld worden, en die bij een watergehalte van ± 19 % en een morphinegehalte van 10—13 % uiterlijk aan vloeibare donkere keukensiroop doen denken.

In het begin der exploitatie van de regie werd

een groot aantal verschillende mengselen bereid, die aanvankelijk zooveel mogelijk in samenstelling overeenkwamen met de in de vroegere pachtdistricten gebruikelijke soorten. In steeds sterkere mate beperkte men het getal mengsels, strevende naar het verkrijgen van één uniform product van uitstekende qualiteit. Toevoeging van citroensap bij het uitkoken der schors, ter betere extractie der verschillende alkaloiden, hetgeen vroeger door de pachters algemeen geschiedde, wordt thans achterwege gelaten. Vervalschingen met tot gelei gekookte maiskorrels om tot een grooter volume te geraken, komen van zelf niet meer voor, evenmin als de toevoeging van enkele schimmelsoorten, van Kètjoeboeng enz. met het doel het product eene sterk stimuleerende werking te geven, waardoor de zucht om, nadat het opium uitgewerkt was, op nieuw te schuiven te voorschijn gercepen werd. Dergelijke praktijken, die, niettegenstaande de zware daarop gestelde, doch zelden toegepaste straffen, door de pachters algemeen werden toegepast om het debiet te vergrooten, hebben er veel toe bijgedragen den kwaden naam van opium te verergeren. Thans wordt de tjandoe in de fabriek verpakt in tinnen tubes inhoudende $^1/_2$, 1, 2, 5, $12^1/_2$, 25 en 50 mata, en respectievelijk aangeduid met de letters A, B, C, D, E, F en G. (100 mata = 1 thail, 16 thail = 1 kati; 100 kati = 1 pikoel). Bij de invoering van de Regie in Pasoeroean bleek het, evenals later in Soerabaja, Madioen, Kediri, Rembang, Semarang, Djokjakarta, Soerakarta en Kedoe, onvermijdelijk om behalve tjandoe ook het meer schadelijk geachte tiké verkrijgbaar te stellen. Sedert is de verstrekking daarvan sterk ingekrompen en van bijna $28^1/_2$ millioen gèlèng in 1907 tot minder dan één millioen in 1916 gedaald. In 1917 werd het nog alleen gedebiteerd in 7 verkoopplaatsen in Kediri en 5 in Pasoeroean. Vermoedelijk zal dat product in den loop van 1918 niet meer aangemaakt worden.

Tiké, welk product niet veel langer dan één à $1^1/_2$ maand voor de consumptie geschikt blijft, wordt op de volgende wijze bereid. De bladeren van de Ficus Septica, awar-awar (JAV.), een in het wild groeiend gewas, worden op de wijze als sigarettentabak, doch iets grover, gekorven, met gambir gekookt, uitgeperst en gedroogd, waarna het product bakal (JAV.) heet. Over 33 gram bakal wordt $^1/_2$ thail tjandoe gelijkmatig verspreid, deze massa vormt dan een plaat tiké, die in 100 gelijke deeltjes gesneden wordt; elk der dan gevormde kluitjes, gèlèng, (JAV.) wordt overgebracht in een der uithollingen van een vertind looden plaat; een tweede gelijkvormige plaat wordt omgekeerd op de gevulde gelegd, zoodanig dat van beide platen de randen tusschen de uithollingen op elkaar vallen, waarna beide platen op elkaar gesoldeerd worden, waardoor één plaat ontstaat met 100 volkomen van elkaar en van de buitenlucht afgesloten ruimten, die elk één gèlèng tiké bevatten. Het verbrandingsresidu van tiké heet klèlèt (JAV.). In een deel van de residentie Tapanoeli werd verder ruw Levantsch opium verstrekt, verpakt in hoeveelheden van 1 thail en van 3 mata, doch sedert 1915 niet meer verkrijgbaar gesteld. Hetzelfde geldt voor het eiland Soembawa, waar tot kort geleden ruw Bengaalsch opium in gelijke verpakking verstrekt werd. Eindelijk werd den gewezen Stedehouder van Karangasëm (Bali), den bekenden Goesti Djilantik, nog in bussen verpakt ruw opium verstrekt, bestemd om dit zelf voor eigen gebruik en voor dat van zijne huisgenooten tot tjandoe te bereiden. Volledigheidshalve wordt nog vermeld, dat op Banka den mijnwerkers in China aangekochte zoogenaamde anti-opiumpillen verstrekt werden. Die verkrijgbaarstelling is gestaakt, omdat deze pillen, die eene kleine hoeveelheid djitjing bevatten, schadelijker geacht werden te zijn voor de gezondheid dan zuiver regie-opium; zij waren verpakt in tuben, inhoudende een gewicht van $^1/_2$ thail aan pillen.

In 1913 verwerkte de fabriek de grootste te verwachten hoeveelheid opium nml.: 3065 pikoel (189300 K.G.) ruw opium en djitjing, met een rendement van 64 %, opleverende 19128 pikoel (122226 K.G. = 3166490 thail) bereid opium. Gevuld werden in 1914 198.000.000 tubes tjandoe en ruim 3.000.000 gèlèng tiké. In 1915, het laatste jaar, waarover hier te lande cijfers bekend waren, bleek de hoeveelheid verwerkte opium gedaald te zijn tot 2190 pikoel ruwe grondstof, terwijl 166.000.000 tubes en 2.000.000 gèlèng tiké gevuld werden. De steeds meer intensief wordende bestrijding van het opiumgebruik doet voor de volgende jaren eene toenemende, doch misschien eenigszins schommelende vermindering verwachten wat de totale productie betreft; niet onmogelijk zal het getal te vullen tubes in veel geringer mate verminderen, omdat de verpakkingseenheden naarmate in de Buitenbezittingen het opium geleidelijk duurder wordt, de vraag naar de kleinste tubes zal vermeerderen, hoezeer het verbruik van opium aldaar ook sterk zal afnemen. De bereidings- en verpakkingskosten bedroegen in 1915 + ƒ 4.294.000.— of ƒ 1,87 per thail, waarvan ƒ 1,53 aan grondstoffen. Aan metaal voor de verpakking werd ƒ 232.133.— besteed, aan hout voor de kistenmakerij ƒ 10.282. Het getal op daggeld werkzame Inlanders bedroeg van 801 tot 1101. De prijs voor het ruw Bengaalsch opium varieerde in 1915 van ƒ 1299,3 tot ƒ 1401,79 per kist, deze cijfers bedroegen resp in 1911, ƒ 1312,89 en ƒ 2775,99 en in 1910 ƒ 1597,96 en ƒ 3269,85. Voor dien werd in den regel van ƒ 900—ƒ 1200 betaald. De verzending van het opium naar het terrein geschiedt maandelijks op een op het hoofdbureau der Opiumregie geverifieerde aanvraag van de betrokken Hoofden van gewestelijk bestuur aan het adres van Europeesche Dépôthouders. De verdere distributie aan de Inlandsche (op de buitenbezittingen ook zoer enkele Europeesche en Chineesche) mantri's. De opiumverkoop wordt, meestal door tusschenkomst van in den regel Inlandsche assistent-collecteurs, aan die Dépôthouders volgens vastgestelde regelen overgelaten. De ontvangen gelden worden door de genoemde mantri's op gezette tijden afgedragen aan assistent-collecteurs, soms echter rechtstreeks bij 's Lands kas gestort. Op de Buitenbezittingen treden ook wel ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur en bij de In- en Uitvoerrechten en accijnzen als fungeerend assistent-collecteur op.

De verzending van het opium en de verdere distributie in alle richtingen en naar de meest verwijderde en afgelegen plaatsen van den Archipel vereischt de grootste zorg, niet alleen om

te waken dat alle verkrijgbare tubesoorten steeds tijdig in elke verkoopplaats aanwezig zijn, maar ook om aldaar te groote voorraden daarvan te vermijden, omdat anders de kans op fraude te groot zou worden. De tubes worden verpakt in kleine houten doosjes, met glazen deksel voorzien en door een verzegeld kruistouw gesloten. Iedere verkooper kan zich dus, vóór het verbreken van de zegels, van den goeden inhoud der doosjes overtuigen. Deze doozen worden verpakt in eveneens met kruistouwtjes verzegelde kistjes, die op hun beurt verpakt in groote verzegelde pakkisten naar de dépôts verzonden worden.

Meermalen wordt het ambt van Dépôthouder als nevenbetrekking vervuld. Meerdere mantri's voor den opiumverkoop zijn tevens belast met het debiet van zout, enkelen fungeeren als hulppostcommies. Dank zij een scherp contrôle-stelsel komen fraudes betrekkelijk weinig voor. Op eene ontvangst van ruim / 35.000.000 werd in 1915 slechts / 1715 niet aangezuiverde tekorten geconstateerd. Tekorten worden niet alleen door de mantri's zelven, doch vaak ook door de aan hen toegevoegde „helpers" veroorzaakt. De inlevering zoowel als de uitbetaling der „djitjing" heeft talrijke, vaak kostbare maatregelen noodig gemaakt, ter voorkoming van knoeierijen, zoowel van de zijde der inleveraars, die meermalen sterk vervalschte stof aan den man trachten te brengen, als van de zijde der mantri's, die het ingeleverde oneerlijk administreeren. Het gehalte der Inlandsche lagere ambtenaren bij de Regie is niet zoo goed als gewenscht kan worden, waartoe zoowel de eentonigheid van het werk heeft medegewerkt als de benoeming van minder geschikt personeel door eenige Hoofden van gewestelijk bestuur, die binnen de grenzen van hun ambtsgebied chef der exploitatie van het opiummiddel zijn.

De voornaamste voorschriften op de Regie betrekking hebbende zijn voor Java en Madoera, zoomede voor de Lamponsche-Districten, vastgelegd in Ind. Stb. 1909 no. 441 (Java Regieordonnantie), zooals dat Staatsblad later eenige malen op ondergeschikte punten is gewijzigd, laatstelijk bij Ind. Stb. 1918 no. 301. De vroeger voor Java en Madoera geldende bepalingen, opgenomen in Ind. Stb. 1898 no. 277 en gewijzigd bij dat van 1901 no. 62 en 1902 no. 174, zijn met eenige wijzigingen nog van toepassing op Benkoelen, Palembang, Banka en Onderhoorigheden en op het eiland Ternate en op een klein deel van het eiland Batjan (residentie Ternate en Onderhoorigheden). In het overig gedeelte van laatstgenoemd gewest, waartoe o.a. een deel van Nieuw-Guinea behoort, gelden de regiebepalingen nog steeds niet, wel is aldaar de invoer van opium krachtens zeer oude bepalingen, en sedert kort ook het bezit en gebruik van opium, verboden, doch aldaar zijn de algemeen geldende regiebepalingen nog niet van kracht. Tot voor zeer korten tijd kon in het Ternataansch gedeelte van Nieuw-Guinea opium, éénmaal clandestien ingevoerd, straffeloos geschoven worden waaraan thans een einde is gemaakt; invoering van de regie in het geheele gewest werd nog in 1918 te gemoet gezien, waarbij tevens bedoelde streken tot absoluut verboden kring zouden verklaard worden, ook voor die plaatsen waar het opiumgebruik thans bij Chineezen gewoonte is. De overige gewesten van de Buitenbezittingen, ten aanzien waarvan op eenige vroeger de gewijzigde Java-Regieordonnatie van toepassing was, hebben elk hun eigen regie-ordonnantie. Deze zijn tot stand gekomen: voor het eiland Lombok in 1897 en 1913, voor Djambi in 1909, voor Menado en het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, zoomede voor het toenmaals daaronder ressorteerende eiland Soembawa in 1907, voor het eiland Bali en voor de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo in 1908, voor de Westerafdeeling van Borneo en Billiton in 1909; voor Ambon en Timor en Onderhoorigheden (met uitzondering van het genoemde eiland Soembawa) in 1910, voor Riouw en Onderhoorigheden in 1911, voor het gewest Oostkust van Sumatra in 1912, voor het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden in 1913, voor Sumatra's Westkust in 1915 en voor Tapanoeli in 1916.

Werd aanvankelijk bij de invoering in elk gewest er naar gestreefd om ten volle in de bestaande behoefte aan opium te voorzien, opdat het werkelijk gebruik bekend zou worden, terein de met succes den sluikhandel te kunnen weren, sedert is men er toe overgegaan het gebruik krachtig en meer daadwerkelijk te bestrijden, ongeacht de daarop vallende groote kosten en ongeacht de op den duur te verwachten zeer belangrijke vermindering der baten uit het opiummonopolie. Een der meest rationeele middelen ter bestrijding van het gebruik was naast uitbreiding, waar mogelijk, van de verboden kringen, eene geleidelijke prijsverhooging. Voor Java en Madoera is vermoedelijk hiermede de uiterste grens bereikt, op de Buitenbezittingen gaat men hier nog steeds mee door. Thans is de prijs op Java en Madoera, zoomede in de Lampongsche Districten, gelegen tusschen de / 20 en / 25 per thail, onafhankelijk of men opium in eene kleine of groote verpakking verlangt; eenige jaren geleden bedroeg de minste prijs op sommige plaatsen nog / 14 per thail. Op de Buitenbezittingen varieerde in 1916 de prijs van / 9,31 (Riouw en Onderhoorigheden) tot / 13,21[5] (Westerafdeeling van Borneo) tegenover een aanvankelijk minimum van / 3 in Celebes en Onderhoorigheden, waar hij thans reeds tot / 12,45 is opgevoerd. Vandaar het verschijnsel, dat bij eene (gewest-gewijze) zeer aanzienlijke vermindering van het debiet de bruto opbrengst op de Buitenbezittingen vrij geregeld stijgende bleef. Dat prijsverhooging vermindering van debiet medebrengt, hiervan geven Celebes en Onderhoorigheden, Bali, de Westerafdeeling van Borneo, Riouw en Onderhoorigheden, Soembawa en de Oostkust van Sumatra de meest sprekende bewijzen. De sterke ontwikkeling der petroleumindustrie in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en de daarmede gepaard gaande immigratie van talrijke opiumschuivende Chineezen, zoomede de groote toenemingen van het aantal Chineesche koeli's op Banka en Billiton, hebben eene volstrekte afname van het gebruik in laatstgenoemde gewesten in den weg gestaan.

Sedert de Regie in werking is getreden kan men de verboden kringen in verschillende soorten onderscheiden: 1ste in die, waar een absoluut verbod bestaat, 2de in die, waar dat verbod alleen de eigenlijke inheemsche bevolking betreft, 3de in die, waar het gebruik alleen aan sommige

categorieën van personen, al dan niet voorzien van eene schriftelijke vergunning op naam, met of zonder een in die vergunning uitgedrukt maximum, is toegestaan. Vooral in de laatstbedoelde kringen wordt een onfeilbaar en tegelijk geleidelijk werkend middel gezien om zonder direct gevaar voor invoer van clandestiene waar, het gebruik op den duur te doen verdwijnen.

Dergelijke vergunningen (gebruikslicenties) met een daarin genoemd maximum worden alleen afgegeven aan personen, die op het tijdstip der inwerkingtreding der betrekkelijke ordonnanties reeds ter plaatse gevestigd waren en van wien bekend was, dat zij reeds op dat oogenblik gewoon waren opium te gebruiken. Aan personen, die zich nieuw aldaar vestigen, worden geen vergunningen uitgereikt, zoodat binnen eenige tientallen jaren zulke streken door uitsterving geheel opium vrij zullen zijn. Laatstbesproken regeling is thans, wat Java en Madoera betreft, van kracht in de residentie Madoera en in een zich sterk uitbreidend deel van de gewesten Kĕdoe, Soerakarta, Djokjakarta, Kĕdiri, Madioen, Cheribon, Pĕkalongan en Semarang, terwijl zij in voorbereiding is ten opzichte van uitgestrekte andere streken op genoemd eiland. Tevens werkt zij in meer of minder uitgestrekte gedeelten van schier alle gewesten in de Buitenbezittingen. Het eiland Banka, waar dat stelsel in 1915 met veel moeite en kosten werd ingevoerd, en waar voor de handhaving eene minutieuse administratie noodig is, beantwoordt voorloopig niet aan de hooggestelde verwachtingen, omdat aldaar in afwijking met elders binnen het nieuw verboden gebied, voorloopig toegestaan moest worden dat aan nieuwe Chineesche tin-exploitatie-immigranten vergund werd om een gebruikslicentie te verkrijgen, ingeval zij konden aantoonen reeds bij hun aankomst gewoon te zijn opium te gebruiken. Uit den aard der zaak werken de individueel matig gerantsoeneerde oude bewoners van Banka er met alle macht toe mede om clandestien voor hun eigen behoefte op naam van die nieuwelingen zoo veel mogelijk meer Gouvernements tjandoe te verkrijgen. Vele pogingen om ook onder de Chineesche mijnwerkers op het eiland Biliton het gebruik te beperken, hebben tot nu toe niet kunnen leiden tot het nemen van doeltreffende maatregelen. Eene tot 1916 bijgewerkte kaart behoorende bij het verslag der Opiumregie over dat jaar (verkrijgbaar aan 's Lands depôt van Leermiddelen te Weltevreden), geeft een duidelijk beeld van de grenzen en van den aard der tot dat tijdstip gecreëerde verboden kringen en welke daarvan sedert de invoering der Regie zijn ontstaan. Bij het scheppen van verboden kringen is groote voorzichtigheid geboden, niet alleen om sterk verloop van arbeidskrachten, ten nadeele der economische ontwikkeling der betrokken streken, te voorkomen, maar ook omdat men, gezien de reusachtige uitgestrektheid onzer bezittingen, de ontelbare niet te bewaken eilanden en, in het algemeen gesproken, de geringe betrouwbaarheid der Inlandsche politie, niet in staat is de verbodsbepalingen zonder medewerking van de bevolking te handhaven. Overal waar de verboden kringen vroeger op onoordeelkundige wijze zijn tot stand gebracht, heeft de sluikhandel zich sterk ontwikkeld. Ongewenschte inmenging van de Inlandsche politie in het intieme huishouden van den desaman was in die streken niet te vermijden en veroorzaakte daardoor maar al te dikwijls omkooperij, corruptie, wraakoefening en het duistere werk van agents-provocateur. Zoolang in een streek nog niet vrij goed bekend is wie de eigenlijke schuivers zijn, is het zelfs gevaarlijk tot een gebruikslicentiestelsel over te gaan, omdat dan door niet-schuivers even veel oplicentie zou worden aangevraagd, met het doel het verkregene ook aan niet-opiumgebruikers clandestien te verhandelen. Wel is waar kunnen reeds nu overal de namen van de koopers geput worden uit de verkoopboeken der mantri's, doch die namen zijn niet betrouwbaar èn om dat vele koopers gefingeerde opgeven èn omdat de mantri's geneigd zijn verschillende koopjes als één post, soms op een verzonnen naam, te boeken, om daardoor minder werk met de registratie der koopers te hebben. Sedert 1914 wordt op dit laatste middels eene groote versterking van het Europeesch contrôle personeel (Regie-Controleurs) zoo scherp mogelijk toegezien, maar zelfs voor het geval, dat de verkoopboeken der mantri's en de daaruit opgemaakte registratie der koopers, vermeldende de maandelijks door elk hunner gekochte hoeveelheden opium juist zijn, kan men uit de verzamelde gegevens wèl nagaan wie de koopers zijn, en hoeveel door ieder hunner gekocht is, maar daaruit valt niet af te leiden wie de eigenlijke schuivers zijn, d. z. de personen die eventueel eene gebruikslicentie noodig hebben, omdat lang niet alle schuivers zelven opium koopen. Vaak geschiedt dit door tusschenpersonen (titiper), die het op hun eigen naam in opdracht van meerdere schuivers inslaan, zonder de namen dier laatsten te vermelden. Wederverkoop van opium is verboden, al is het ook van de Regie afkomstig en wettig verkregen, ter voorkoming dat die wederverkoopers belang zouden hebben bij een grooten omzet, hetgeen het gebruik in de hand zou werken. Om den wederverkoop, die thans nog onder verschillende vormen straffeloos voorkomt, zoo moeilijk mogelijk te maken, mag niemand meer dan ten hoogste 1 thail Regieopium in zijn bezit hebben, waardoor het slijten op groote schaal voorkomen wordt. Aankoop ten behoeve van vèr-afwonenden, mits zonder winstneming en na daartoe bekomen opdracht, tot eene gezamenlijke hoeveelheid van 1 thail (titippen) is in den regel zonder vergunning toegestaan. Voor grootere hoeveelheden kunnen de hoofden van gewestelijk bestuur schriftelijke, voor niet langer dan één jaar geldende vergunningen om te titippen afgeven, op Java en Madoera tot een maximum van 5 thail, elders ook tot grootere hoeveelheden (vervoers- of titip-licenties). Zij worden op Java slechts bij uitzondering, meestal ten behoeve van koeli's op erfpachtspercelen, die zich niet of moeilijk van daar kunnen verwijderen, verleend. Het vervoerde moet door een geleidebillet (soerat antĕran) gedekt zijn en onaangebroken in de oorspronkelijke verpakking de in het geleidebillet genoemde bestemmingsplaats bereiken. In 1916 werden zij op Java en Madoera 20, op Banka 129, ter Oostkust van Sumatra 224, in Riouw en Onderhoorigheden 185 en elders op de Buitenbezittingen 51 malen verleend.

Een der middelen om het gebruik geleidelijk te doen afnemen is eene beperking van het kit-

wezen. In den pachttijd waren verkoopplaatsen en kitten (schuifgelegenheden) één, waardoor het verbruik werd aangemoedigd. Na de invoering van de Regie mag in de verkoopplaatsen niet meer geschoven worden, en wordt alleen waar zulks in het belang van de vlottende bevolking strikt noorzakelijk is, gelegenheid gegeven om *zelf medegebracht regie-opium* in daarvoor speciaal aangewezen gebouwtjes of deelen daarvan, te schuiven. Deze kitten, bambon (JAV.), zijn alleen toegankelijk voor meerderjarige mannen, niet-Europeanen. Vroeger bestonden ook enkele speciaal voor vrouwen ingerichte kitten, welke echter zijn opgeheven. Beschonken personen moeten geweerd worden, verkoop van opium in de kit, ook onderling, is verboden, in pandgeven van voorwerpen, enz. evenzoo. Het getal kitten is sterk afnemend en bedroeg ultimo 1912 op Java nog slechts 74 tegenover 755 in 1905, en op de Buitenbezittingen 40. Binnenkort mag verwacht worden, dat alle kitten, niet gelegen op de drie hoofdplaatsen van Java en Madoera en op enkele residentie- en zeer enkele afdeelingshoofdplaatsen, zullen zijn ingetrokken. Beperking van het gebruik door vermindering van het getal verkoopplaatsen is een middel, dat met de grootste omzichtigheid moet worden aangewend, omdat anders de wederverkoop en daarmede het gebruik zou toenemen, terwijl de kans om de namen van de eigenlijke schuivers te leeren kennen vermindert. Bovendien zou eene al te snelle en onoordeelkundige vermindering van het aantal plaatsen, waar men zich op wettige wijze van tjandoe kan voorzien, het gevaar voor den sluikhandel wederom vergrooten; toch kon het getal op Java en Madoera van 1025 op 1 Januari 1905 tot op 823 op ultimo 1916 worden teruggebracht.

Een ander bestrijdingsmiddel is de beperking van de uren van openstelling der verkoopplaatsen; waren deze bij den aanvang der Gouvernementsexploitatie, zoowel op werk- als op Zondagen, bijna alle geopend van 's morgens 6 tot 's avonds 10 à 11 uur, sedert zijn de openingsuren belangrijk later en de sluitingsuren vroeger gesteld en zijn bovendien de meeste in de middaguren gesloten. Voorts zijn zij 's Zondags den geheelen dag gesloten, behalve de allerdrukste, die op dien dag slechts enkele uren toegang verleenen.

Waar vroeger bij feestelijkheden, door toedoen van de pachters, het opium een groote rol speelde, is bij Ind. Stb. 1911 no. 188 juncto 1912 no. 533 het gratis verkrijgbaarstellen of als prijs uitloven van opium bij het in het openbaar aanleggen van feestelijkheden en volksspelen dan wel bij het houden van optochten, verboden. Mede is verboden de verkrijgbaarstelling en het bezit van opium aan personen jonger dan 18 jaar (Ind. Stb. 1911 nos. 374 en 375). Ter voorkoming van uitbreiding van het opiumgebruik onder de Europeanen is aan hen het bezit, de eigendom en het vervoer van opium en van de overblijfselen daarvan, zoo ook de verkoop daarvan verboden, indien zij niet in het bezit zijn van eene van bestuurswege afgegevene vergunning (Ind. Stb. 1911 no. 494 juncto 1914 no. 470). Voorts zijn nog maatregelen getroffen tot wering van het opiumgebruik in het leger en op de vloot.

In onmiddellijk verband met den strijd tegen het opium zijn algemeene verbodsbepalingen getroffen tegen den invoer, het bezit, den eigendom en den verkoop van stoffen als morphine, cocaïne, enz., die als surrogaten van opium kunnen aangewend worden (Ind. Stb. 1911 no. 484). Zie omtrent den aard en hoeveelheid van den invoer in Nederlandsch-Indië van ruw en bereid opium, morphine, preparaten en mengsels daarvan, van cocaïne, eucaïne A en B en surrogaten bijlage no 6 van het verslag betreffende den dienst der Opiumregie over 1916 (Verkrijgbaar bij het Dépôt van Leermiddelen te Weltevreden). Ten aanzien van het geneeskundig gebruik zijn bij Ind. Stb. 1911 no. 485 juncto Ind. Stb. 1914 no. 563 (morphine-ordonnantie) regelingen vastgesteld omtrent den invoer, het bezit, den eigendom of het in voorraad hebben voor genoemd gebruik van opium, opiumhoudende stoffen, morphine, surrogaten van morphine, spuitjes en andere gereedschappen voor morphine-inspuitingen. Modellen zijn vastgesteld (Bijbladen nos. 7549 en 7596) voor de daartoe aan te houden registers door apothekers, apotheek-houdende geneesheeren en veeartsen. Ook is de uitvoer van die stoffen en gereedschappen bij Ind. Stb. 1912 no. 536 juncto 1914 no. 561 verboden; ten slotte zijn bij Ind. Stb. 1914 no. 562 regelen getroffen omtrent de fabricatie enz. van cocaïne. In 1918 (Ind. Stb. no. 34) kwam eene nieuwe opiumaanvoer-ordonnantie tot stand, houdende bepalingen op het bezit van opium, morphine, cocaïne, injectiespuitjes enz. in de wateren van geheel Nederlandsch-Indië, met inbegrip van die, behoorende tot de Inlandsche zelfbesturende landschappen.

Bepalingen omtrent den aanvoer (doorvoer) en het opslaan in entrepôt van opium zijn voor Java en Madoera, Sumatra's Westkust en Tapanoeli opgenomen in Ind. Stb. 1879 no. 224 juncto 1907 no. 408 en voor het gebied waar de Regie nà 1906 is ingevoerd, met uitzondering van Djambi, in de betrekkelijke Regie-ordonnanties. In Ind. Stb. 1907 no. 341 is bepaald in hoeverre verklaringen van den Directeur of van den Scheikundige bij de fabriek der Opiumregie bewijskracht hebben in zaken van overtreding der algemeene verordeningen betreffende de Regie in Nederlandsch-Indië. Bij ordonnantie van 4 Februari 1913 (Ind. Stb. no. 218) zijn deze voorschriften herzien.

De bepalingen omtrent de verpakking van het opium door de Regie en omtrent den verkoop daarvan (de z.g. verpakkings-ordonnantie) zijn geheel herzien bij Gouvernementsbesluit van 9 Januari 1913 no. 3 (Ind. Stb. no. 13). Bij dat van 10 Februari 1905 no. 13 (Ind. Stb. no. 133) is den Hoofdinspecteur Chef van den dienst der Opiumregie de bevoegdheid toegekend om de overstorting der bij de verkoopers ontvangen gelden te regelen. Over het algemeen is eene 10-daagsche storting voorgeschreven; voor zeer kleine, dan wel voor zeer moeielijk te bereiken verkoopplaatsen wordt eene maandelijksche storting vereischt.

De formatie van het dirigeerend en inspecteerend personeel bij den dienst der Opiumregie is het laatst vastgesteld bij Ind. Stb. 1911 no. 89. In Bijblad 6350 worden wenken gegeven omtrent de verhouding tusschen den Hoofdinspecteur Chef van den dienst en de Hoofden van gewestelijk bestuur.

In 1916 bedroegen de bruto ontvangsten ƒ 35.345.160 en de exploitatiekosten ƒ 6.933.646 (waarvan ƒ 4.199.056 aan grondstoffen, bereiding en verpakking en ƒ 2.734.590 voor de exploitatie op het terrein, de bestrijding van den sluikhandel, het gebruik der stoomschepen, pensioenen, enz. en de inspectie), latende een netto winst van ƒ 28.411.514. Hoewel van deze netto winst ongeveer het $^2/_3$ gedeelte op rekening van Java en Madoera en slechts $^1/_3$ op die van de Buitenbezittingen mag gesteld worden, was de gedebiteerde hoeveelheid op Java en Madoera slechts 946.334 thail tegenover 1.423.484 thail in de Buitenbezittingen. Uit deze cijfers blijkt, dat per inwoner gemiddeld veel meer op de Buitenbezittingen dan op Java en Madoera geschoven wordt. Ginds wordt per jaar en persoon gemiddeld 14,2 mata, hier slechts 3,1 mata opium gebruikt. Op eene bevolking van ruim 30.000.000 inwoners op Java en Madoera is de genoemde hoeveelheid zeer gering, en noch als een groot hygiënisch, noch als een groot economisch kwaad te beschouwen. 32 % van het op Java gesleten wordt door Chineezen gekocht, 68 % door Inlanders. Voor de Buitenbezittingen is deze verhouding 84 % tot 16 % en voor geheel Nederlandsch-Indië resp. 65 % en 35 %. Het totaal debiet in den geheelen Archipel op 2.500.000 thail stellende, zou per jaar en per inwoner gemiddeld 6 mata of voor ƒ 0,90 aan opium besteed worden.

Bij benadering wordt door Inlanders per persoon en per jaar 39 cent aan opium uitgegeven. Voor Chineezen kan wegens gebrek aan voldoende kennis omtrent het zielental geen cijfer gegeven worden, maar het zal een zeer aanzienlijk aantal malen hooger zijn. Als vergelijkend cijfer moge dienen, dat in Nederland per jaar en ziel ongeveer ƒ 20 aan alcoholia wordt verteerd. In China werd bij een totaal geschatte bevolking van 400 millioen inwoners, volgens de Chineesche opgaven in 1906 584.800 pikoels geproduceerd en 51.000 kisten ingevoerd, in 1908 waren deze cijfers respectievelijk 367.250 en 42.106 kisten en in 1911 66.775 en 21.220 kisten. In 1917 werd uit Britsch-Indië de invoer gestaakt. De productiecijfers zijn echter niet betrouwbaar en vermoedelijk buitengewoon sterk geflatteerd, om te kunnen wijzen op een groote vermindering van het gebruik. In Britsch-Indië nam de met papaver bebouwde oppervlakte af van 613.996 acres met een netto revenu van £ 3.572.944 in 1905/06 tot 350.000 acres met eene (grootere) opbrengst van £ 4.420.600 in 1909/10.

De strijd tegen het opiummisbruik wordt sedert eenige jaren door de verschillende Regeeringen internationaal gevoerd. Op initiatief van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika werd op den 1sten Februari 1909 te Shanghay onder voorzitterschap van Bishop Charles H. Brent door eene Internationale opiumcommissie, waarin o.a. de door de Nederlandsche Regeering afgevaardigde heeren A. A. de Jongh, de toenmalige, en W. G. van Wettum, de tegenwoordige Hoofdinspecteur, Chef van den dienst der Opiumregie, zitting namen, negen resolutiën aangenomen, in het kort behelzende:

1°. erkenning, dat het Chineesche gouvernement ernstige pogingen in het werk stelde om productie en gebruik te beperken; 2°. dat de gedelegeerden, ieder voor zoover hun eigen gouvernement aanging, op voorbeeld van China en eenige andere landen, soortgelijke maatregelen zouden aanbevelen; 3°. dat anders dan voor medicinale doeleinden het gebruik van opium òf verboden òf onder zorgvuldige controle moest worden gesteld, rekening houdende met de heerschende, overal verschillende toestanden; 4°. de wenschelijkheid dat elke Regeering maatregelen zou treffen tot tegengang van den smokkelhandel van opium, en van zijn alkaloïden, preparaten en derivaten, zoomede voor alle landen van de verplichting om den uitvoer van opium enz. uit de afscheephavens, naar landen waar de invoer verboden is, te beletten; 5°. dat, gezien het ernstige gevaar dat eene onbeperkte fabrikage, handel en detailverkoop van morphine met zich brengt, het hoogst noodzakelijk is daartegen drastische maatregelen te nemen; 6°. dat de opiumcommissie zich niet bevoegd achtte om uit een wetenschappelijk oogpunt een onderzoek in te stellen naar anti-opiummiddelen, en naar de eigenschappen en uitwerkselen van opium; 7°. dat het, in navolging van enkele regeeringen, aanbeveling verdient, dat alle regeeringen, welke concessies of nederzettingen in China bezitten, zoo spoedig mogelijk zullen overgaan tot de sluiting der in hun gebied bestaande opiumkitten (d. z. dus schuifgelegenheden); 8°. dat de delegaties hunne respectieve regeeringen in ernstige overweging zouden geven om zich met China te verstaan ten einde binnen hunne concessies den aanmaak en verkoop van opiumhoudende anti-opiummiddelen te verbieden; 9°. de wenschelijkheid dat de bestaande pharmaceutische wetten door de diverse regeeringen van toepassing zouden worden verklaard op hunne onderdanen in de consulaire districten, concessies en nederzettingen in China. Deze te Shanghai genomen resoluties gaven aanleiding tot eene Opiumconferentie in 1911/12 in den Haag, bijgewoond door de vertegenwoordigers en gevolmachtigden van 12 mogendheden, die op den grondslag van de besluiten van Shanghai, de beginselen vastlegde van het accoord om tot de uitroeiing van de plaag te komen. Er werd een opiumverdrag (*convention*), bestaande uit 25 artikelen, ontworpen, waarin de volgende hoofdstukken behandeld werden: 1. ruw opium; 2. bereid opium; 3. medicinaal opium, morphine, cocaïne enz.; 4. maatregelen door de „Treaty Powers" in overleg met China te nemen aangaande den invoer en smokkelhandel, het medicinaal gebruik, den tegengang van openbare kitten, het verbod van schuiven in bordeelen en op plaatsen van openbare vermakelijkheden, de vermindering van het getal verkoopplaatsen, zoomede het toezicht op den kleinhandel en op het vervoer middels postpakketten; 5. uitvaardiging van wetten en reglementen, voorzoover zulks nog niet had plaats gehad, tot het strafbaar stellen van het onwettig bezit van ruw en bereid opium, morphine, cocaïne en hunne zouten, waarbij door tusschenkomst van het Nederlandsche Ministerie van Buitenlandsche Zaken, de mogendheden onderling van den tekst dier wetten en reglementen zouden worden in kennis gesteld, zoomede van de statistische cijfers den handel in opium betreffende; 6. omtrent het in de ge-

legenheid stellen van die mogendheden, welke niet op die conferentie vertegenwoordigd waren, alsnog door een gevolmachtigde te 's Gravenhage het opiumverdrag te doen medeonderteekenen, omtrent de ratificatie daarvan, omtrent het tijdstip der inwerkingtreding en omtrent de gevolgen welke het terugtrekken van een der contracteerende mogendheden op de conventie zou uitoefenen. Een tweede opiumconferentie was nog in 1912 noodig door het feit, dat verschillende daartoe uitgenoodigde mogendheden zich van de onderteekening der overeenkomst onthielden. Zij besliste, dat de ratificatiën der toegetreden mogendheden niettemin konden worden neergelegd. Zij ruimde verder misverstanden op ten aanzien van de strekking van het opiumverdrag en droeg aan Nederland op de achtergebleven staten te overreden zich daarbij aan te sluiten. In Juni 1914 werd eene derde conferentie, even als beide vorige in den Haag, gehouden om voor het geval op 31 December 1914 nog niet de onderteekening van alle mogendheden zoude verkregen zijn, de conventie toch en zulks niettegenstaande de hinderpalen, door enkele mogendheden in den weg gelegd, in werking te doen treden. Deze laatstbedoelde mogendheden zijn Turkije en Servië, terwijl Griekenland geteekend heeft onder voorbehoud voor zooveel betreft de toepassing op het toen nieuw verkregen grondgebied. De namen der mogendheden, welke het verdrag geteekend hebben of de onderteekening hebben toegezegd, zijn: Argentinië, België, Bolivia, Brazilië, Bulgarije, Chili, China, Columbia, Costa-Rica, Cuba, Denemarken, Dominicaansche Republiek, Duitschland, Equador, Frankrijk, Groot-Brittannië, Guatamala, Haïti, Honduras, Italië, Japan, Luxemburg, Mexico, Montenegro, Nederland, Nicaragua, Noorwegen, Oostenrijk-Hongarije, Panama, Paraguay, Peru, Perzië, Portugal, Roemenië, Rusland, Salvador, Siam, Spanje, Uruguay, Venezuela, Zweden en Zwitserland. Aan het slotprotocol, waarvan de zakelijke inhoud overeenstemt met boven aangegeven doel der conferentie, is nog eene resolutie gevoegd, waarbij de Nederlandsche Minister van Buitenlandsche Zaken werd uitgenoodigd, om bij de mogendheden, die de conventie geteekend, doch nog niet geratificeerd hebben, nòch het voornemen hebben te kennen gegeven daartoe over te gaan, dringende stappen te doen, ten einde haar er toe te bewegen zich binnen den kortst mogelijken tijd bereid te verklaren om alsnog tot bekrachtiging over te gaan, opdat de Conventie zoo spoedig mogelijk in werking zou kunnen treden. De vlak daarop uitbrekende oorlog heeft in het buitenland de verdere afwikkeling dezer materie grootendeels verhinderd. Voor zooveel Nederland betreft was echter juist te voren, in Juli 1914, het opiumverdrag reeds tot wet verheven; bij die wet zijn o.a. opgenomen: definities van de in die wet bedoelde stoffen en middelen; een algemeen verbod om in Nederland opium te bereiden (waarmede een eind kan gemaakt worden aan den clandestienen invoer van uit Nederland naar de koloniën, welke door het personeel van eenige groote stoomvaartmaatschappijen op vrij groote schaal gedreven werd); bepalingen die in-, ver- en uitvoer, bereiding, verkoop, in voorraad hebben van de in het verdrag genoemde stoffen en middelen verbieden, behoudens uitzonderingen te maken voor: apothekers, apotheekhoudende geneeskundigen, veeartsen en voor hen, die van de Regeering verlof hebben gekregen tot het drijven van handel in het groot daarvan, dan wel van het daaruit fabriekmatig bereiden van geneesmiddelen.

Voor de overweldigend groote *literatuur*, het opium betreffende, zij verwezen naar de repertoria van Hoorykaas en Hartmann, waarvan een exemplaar in de bibliotheek van het Ministerie van Koloniën te 's Gravenhage tot op den dag wordt bijgehouden.

Voor hen, die belang stellen in de werking der Opiumregie, zij voorts gewezen op het sedert 1915 in druk uitgegeven jaarverslag betreffende dien dienst, welk verslag o. m. voorzien is van een geregeld bijgehouden kaart der verboden kringen en van gewestelijke grafische voorstellingen van het debiet sedert den aanvang van het monopolie, terwijl in den genoemden eersten jaargang een kort historisch overzicht is opgenomen betreffende de teelt van papaver en de verboden kringen. V. B.

OPIUM CONFERENTIES. Zie OPIUM.

OPIUMREGIE. Zie OPIUM.

OPLEIDING VAN ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN (INDISCHE BESTUURS-). Ofschoon na het herstel van het Nederlandsch gezag niet viel te betwisten, dat het wenschelijk was den ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur degelijke kennis bij te brengen zoowel nopens de inrichting van het bestuurswezen als omtrent de talen, zeden en gewoonten der volken van den Indischen Archipel, zou niettemin eene doeltreffende regeling dienaangaande lang op zich laten wachten. De Gouverneur-Generaal Van der Capellen deed een eerste bescheiden poging om aanstaande bestuursambtenaren eenigszins voor hun taak voor te bereiden; hij bepaalde namelijk (Ind. Stb. 1819 No. 34), dat de Europeesche jongelieden, die voor bestuursambtenaar waren bestemd, gedurende eenigen tijd onder „het onmiddellijk opzigt en de zorg" zouden worden geplaatst van de besturende hoofdambtenaren te Batavia, Soerabaja, Djokjakarta, Makasser, Amboina en Malaka. Tijdens die plaatsing zouden zij onderricht ontvangen in de inheemsche taal, en zich door omgang met de inlandsche hoofden en hun zonen vertrouwd hebben te maken met de plaatselijke zeden en gewoonten. Tevens schreef Van der Capellen voor, dat de reeds in dienst zijnde bestuursambtenaren zich moesten toeleggen op kennis van de landstaal, welk voorschrift bij latere gelegenheden werd herhaald (vgl. o. m. Ind. Stb. 1827 No. 109, 1837 Nos. 20, 23).

Meer en meer rijpte intusschen het besef, dat ingrijpende maatregelen noodig waren om zich van een korps behoorlijk onderlegde bestuursambtenaren te verzekeren.

Nadat een te Soerakarta opgericht „Instituut voor de Javaansche taal" (Ind. Stb. 1832 No. 26, 1834 No. 66), waar tevens onderricht werd gegeven in de geschiedenis en de volksinstellingen van Java, bewezen had niet voldoende vruchten af te werpen (bij Ind. Stb. 1843 No. 1 werd het opgeheven), vatte de regeering het plan op, in het moederland een leergang voor den Indischen burgerlijken dienst (waaronder te begrijpen den dienst bij het bestuur en dien bij de rechterlijke

macht) in het leven te roepen. Tot op dat tijdstip (± 1842) golden voor de uitzending als Indisch burgerlijk ambtenaar geen specifieke eischen; Ind. Stb. 1825 No. 32 onderscheidde slechts drie klassen van personen, aan wie het zoogenaamd „radicaal" van ambtenaar (d. i. het geschrift, waarbij men bevoegd werd verklaard om een ambt bij den burgerlijken dienst in Indië te vervullen) kon worden uitgereikt. De *eerste klasse* werd gevormd door academisch gegradueerden en personen, die in eenig openbaar ambt, niet beneden den rang van commies, naar behooren hadden gediend; de *tweede klasse* bestond uit hen die, zonder gegradueerd te zijn, academisch onderwijs hadden genoten, of eenig ambt, niet beneden den rang van adjunct-commies, op bevredigende wijze hadden vervuld; de *derde klasse* eindelijk omvatte diegenen, welke niet tot de twee eerste klassen konden worden gerekend, doch niettemin van geschiktheid voor den burgerlijken dienst hadden doen blijken.

Het hier bedoeld onderscheid in drie klassen nu wilde de regeering behouden, met dien verstande echter, dat voortaan de *eerste klasse* zou bestaan uit doctoren in de rechtswetenschap, die bij de Koninklijke Academie te Delft een voldoend examen zouden hebben afgelegd in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië; de *tweede klasse* uit hen die, den graad van doctor in de rechten niet bezittende, bij de Delftsche Academie een voldoend examen zouden hebben afgelegd in de onderscheidene vakken van kennis en wetenschap welke voor den bestuursdienst noodig werden geoordeeld; de *derde klasse* uit hen, die getuigschriften zouden kunnen overleggen van met goed gevolg genoten lager en middelbaar onderwijs. Voor de leden der eerste klasse zouden alle ambten in Nederlandsch-Indië toegankelijk zijn; voor die der tweede klasse alle ambten met uitzondering van de rechterlijke; voor die der derde klasse alleen de lagere ambten. In dezen zin kwam bij Koninkl. besl. in Ind. Stb. 1843 No. 12 eene regeling tot stand, waarbij de Kroon zich tevens de bevoegdheid voorbehield om, op voordracht van den Gouverneur-Generaal, in Indië aanwezige personen het radicaal van burgerlijk ambtenaar toe te kennen en bij een der drie klassen in te deelen.

De toeloop tot den nieuwen leergang was niet bijster groot, en de regeering zag zich dan ook ter voorziening in de behoefte van den dienst genoodzaakt aan tal van niet in Delft opgeleide personen het „radicaal" te verleenen. Ten einde hierin verbetering te brengen werd bij Ind. Stb. 1859 No. 58 aan in Delft studeerenden vrijstelling van college-gelden en na voldoend eindexamen aanstelling tot candidaat-ambtenaar (d. w. z. aanspraak op benoeming tot bestuursambtenaar) toegezegd, maar toen eenige jaren later in Indië een overcompleet van bestuursambtenaren ontstond, trok de regeering dezen maatregel in (Ind. Stb. 1862 No. 83).

Inmiddels waren van verschillende zijden tegen de opleiding in Delft, zooals zij zich op den grondslag der regeling van 1843 ontwikkeld had, bedenkingen ingebracht. Er ging, vond men, weinig vormende kracht van die opleiding uit; bovendien achtten velen het gewenscht, dat ook in Indië jongelui voor bestuursambtenaar zouden kunnen worden opgeleid. Het jaar 1863 bracht een gunstige gelegenheid om aan de geopperde bedenkingen tegemoet te komen. Toen werd namelijk, ingevolge de wet op het middelbaar onderwijs, de Delftsche academie omgezet in de „Polytechnische School", bij welk technisch instituut voor de bestuursopleiding uiteraard geen plaats was. Bepaald werd nu, dat die opleiding (evenals de aanvullende studie voor Indisch rechterlijk ambtenaar) bij eene rijksinstelling te Leiden zou geschieden (Ind. Stb. 1846 No. 126), terwijl eenige jaren later ook in Indië de mogelijkheid werd geopend om te studeeren voor bestuursambtenaar. Door reorganisatie van het in 1860 te Batavia geopend Gymnasium Willem III werd daar namelijk in 1867 eene hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus opgericht, waarnevens, op het voorbeeld van de rijksinstelling te Leiden, eene afdeeling voor Indische taal-, land- en volkenkunde, de zoogenaamde Afdeeling B van het Gymnasium Willem III, in het leven werd geroepen.

Bij Koninlijk besluit in Ind. Stb. 1864 No. 194 werd het examen vastgesteld, waaraan men moest voldoen om tot bestuursambtenaar benoembaar te zijn, terwijl tegelijk werd bepaald dat dit examen telken jare zoowel in Nederland als in Indië door eene daartoe aangewezen commissie zou worden afgenomen.

De rijksinstelling te Leiden, waarnaast tegelijkertijd, in 1864, te Delft eene gemeentelijke instelling voor onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië was verrezen, heeft niet aan de daarvan gekoesterde verwachtingen beantwoord. De leerlingen, die ambtenaar wilden worden, hadden er recht op, dat zij na volbrachte studie tot het vereischte examen in staat zouden zijn, en de vergelijking konden doorstaan met de leerlingen van de Delftsche inrichting. Het vrije, minder op exameneischen gericht onderwijs te Leiden bleek echter in dit opzicht minder goed doel te treffen; de gemeentelijke Delftsche inrichting trok verreweg de meesten der voor Indisch ambtenaar studeerenden tot zich, en de rijksinstelling te Leiden geraakte langzaam, maar zeker achterop. In de Gids van Maart 1874 sprak Mr. J. Pijnappel het uit, dat zij mislukt was en twee jaren later volgde hare opheffing. In datzelfde jaar werd bij de wet tot regeling van het hooger onderwijs bepaald, dat aan minstens één universiteit onderwijs zou worden gegeven in het Mohammedaansch recht en de overige volksinstellingen en gebruiken in Nederlandsch-Indië, in het Staatsrecht en de inrichting van het bestuur in 's Rijks Koloniën en Overzeesche bezittingen, en in de taal-, letter-, land- en volkenkunde van den Oost-Indischen archipel. Zooals bekend, werd voor dit doel de Leidsche universiteit uitverkoren.

De eigenlijke Indische *bestuurs*opleiding bleef evenwel de taak der Indische instelling te Delft [1]), een taak, die zij een tijd lang met eene andere gemeentelijke inrichting zou deelen. In 1877 volgde namelijk de gemeente Leiden het voorbeeld van haar Delftsche zuster en schonk óók aan eene gemeentelijke instelling voor de op-

[1]) Voor hen, die Indisch rechterlijk ambtenaar of doctor in de Indische taal-, land- en volkenkunde wilden worden, was de Leidsche universiteit het aangewezen instituut.

leiding van Indische bestuursambtenaren het aanzijn, welke instelling echter bij gebrek aan genoegzame belangstelling in 1891 werd opgeheven.

Zoo was dan anno 1891 de Indische Instelling te Delft, kortweg de I. I. genoemd, *de* inrichting in Nederland, waar de jongelingschap tot het examen voor den Indischen bestuursdienst, het zgn. groot-ambtenaarsexamen, werd voorbereid. Nadat bij Kon. besl. in Ind. Stb. 1893 No. 257 de reeds eenige malen gewijzigde exameneischen opnieuw waren herzien, vroeg de gemeente Delft aan het Rijk een subsidie, dat haar tot een bedrag van ƒ 12.000 's jaars werd verleend. De regeering van haar kant verzekerde zich eenigen invloed op het onderwijs en op de aanstelling en het ontslag van het onderwijzend personeel, met het oog waarop een college van curatoren werd ingesteld.

De positie van de Delftsche instelling scheen dus vast en zeker, doch weldra zou blijken dat met betrekking tot de opleiding der bestuursambtenaren andere wegen zouden moeten worden betreden. Gaandeweg waren de exameneischen sterk opgedreven; de studie was steeds minder op verheldering en verruiming van inzicht, steeds meer op détail-kennis, op geheugenwerk gericht geworden. Het groot aantal dergenen, die om plaatsing bij het binnenlandsch bestuur dongen, riep een scherpe concurrentie, een op de spits gedreven puntenjacht in het leven, en had daarbij dit slechte gevolg dat zij, die aan de eischen voldeden, maar als gevolg van het beperkt aantal beschikbare plaatsen niet konden worden aangesteld, in den besten tijd huns levens eenige jaren nutteloos verloren zagen gaan. Ook ontbrak bij dit examenstelsel elke waarborg, dat de regeering werkelijk voor hun taak geschikte ambtenaren kreeg; veelheid en verscheidenheid van kennis alleen immers geven nog geen maatstaf van beschaving, flinkheid, doortastendheid enz., kwaliteiten waarop het bij den bestuursdienst juist in de eerste plaats aankomt.

Toen in 1897 een overcompleet van ambtenaren noodzaakte tot de aanneming van een geringer aantal krachten dan tot dusver regel was geweest, traden de bezwaren van persoonlijken aard, aan het bestaande stelsel verbonden, meer dan ooit in het licht. Van 1897 tot en met 1900 toch werden van uit het moederland slechts 40 ambtenaren uitgezonden, terwijl 191 examens werden afgelegd, waarvan 124 met voldoenden uitslag. In Indië werden in dat tijdvak 20 ambtenaren aangenomen, terwijl daar 70 examens werden afgelegd, waarvan 47 voldoende. En de toestand werd er niet beter op, toen de regeering, in verband met het ondanks de beperkte indienstneming aanhoudend overcompleet van bestuursambtenaren, kennis gaf van haar voornemen om noch in 1901, noch in 1902 ambtenaren uit de geëxamineerden van die jaren voor den dienst te bestemmen.

Een natuurlijk gevolg van dezen loop van zaken was eene gestadige vermindering van het aantal leerlingen der I.I.; hare inkomsten gingen achteruit en de gemeenteraad van Delft zag zich eindelijk genoodzaakt eene verhooging van het subsidie te verzoeken. Aan dit verzoek meende de regeering niet te moeten voldoen, waarop de Delftsche gemeenteraad, de zaak moede, besloot met ultimo December 900 de I.I. op te heffen.

Dit besluit werd door den toenmaligen Minister van Koloniën Cremer niet betreurd. De heer Cremer was een tegenstander van de Delftsche opleiding, die naar zijn overtuiging niet aan de eischen van den tijd beantwoordde. Een groot bezwaar achtte hij het, dat daarbij alle gewicht op de studie zelve werd gelegd, en noch met de algemeene ontwikkeling en de mate van beschaving, noch met de karaktereigenschappen van de sollicitanten werd rekening gehouden. Verder was de heer Cremer van oordeel, dat eene opleiding in Indië, buiten aanraking met Nederland, voor ambtenaren die in Indië het Nederlandsch gezag hebben te vertegenwoordigen, onmogelijk kan voldoen. De bestuursambtenaar, aldus die bewindsman, wordt door de inlandsche bevolking aangemerkt als de afgezondene van het moederland, is voor haar de maatstaf waarnaar Nederland en het Nederlandsch bestuur beoordeeld moeten worden. Met het hieruit voortvloeiend zeer bijzondere karakter van het bestuursambt is het kwalijk vereenigbaar, dat daartoe ook geroepen kunnen worden personen, die Nederland en Europa nimmer hebben aanschouwd.

De universiteit te Leiden, zoo meende de Minister, voorgelicht door eene commissie waarin o. m. de hoogleeraren Kern en De Louter en de heeren Groeneveldt en Mullemeister zitting hadden, is de vanzelf aangewezen plaats voor de opleiding der candidaat-ambtenaren. Men vindt er reeds gelegenheid voor de studie van Maleisch, Javaansch, Mohammedaansch recht, Staatsinstellingen en Land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, bovendien van het Sanskriet, het Arabisch, het Chineesch, de Staathuishoudkunde en de Statistiek, en van de rechtswetenschap in haar verschillende onderdeelen. Overigens geeft zij de schoonste gelegenheid tot ontwikkelende studie. Met eenige aanvulling van de leerkrachten der universiteit wordt het gewenschte doel het eenvoudigst bereikt.

De bezwaren van het vroegere stelsel, t. w. de geringe waarborgen omtrent de wezenlijke geschiktheid der adspiranten en het verloren gaan van jarenlange studie voor degenen die, hoewel geslaagd, geen plaatsing in 's lands dienst verkregen, dienden naar het gevoelen van den heer Cremer, te worden ondervangen door van regeeringswege jongelieden voor de studie van Indisch ambtenaar *aan te wijzen*, en de aangewezenen gedurende hun opleiding gade te slaan om, zoo noodig, ongeschikt blijkende elementen tijdig te kunnen verwijderen. Degenen, die voor aanwijzing als candidaat-Indisch ambtenaar in aanmerking wenschten te komen, zouden zich moeten onderwerpen aan een jaarlijks zoowel hier te lande als in Indië door daarvoor in te stellen commissies af te nemen examen, tot welk examen slechts zij konden worden toegelaten, die het einddiploma bezitten eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, dan wel een diploma, dat toelating geeft tot de studie aan eene universiteit. Dit examen zou vergelijkend zijn, doch verschillen naar gelang het sollicitanten betreft in het bezit van het eene dan wel van het andere diploma. Het zou niet mogen loopen over vakken vallende buiten het examen, dat voor het verworven diploma is noodig geweest, en voorts aldus moeten worden

ingericht, dat in de eerste plaats van algemeene ontwikkeling en beschaving blijkt. Een voorname factor daarbij zou zijn een degelijke vaardigheid in het mondeling en schriftelijk gebruik der Nederlandsche taal.

De commissiën, die op deze gronden de aanwijzing dienden voor te bereiden, zouden met de grootste zorg zijn samen te stellen. Aan het hoofd zou een man moeten staan van hoog aanzien en karakter, bij voorkeur een, die in Indië eene hooge positie heeft bekleed, terwijl daarin verder zitting zouden moeten hebben een of meer personen, die een eervolle Indische loopbaan achter zich hebben en, voor zooveel de Nederlandsche commissie aangaat, een of meer hoogleeraren. Op deze wijze zouden waarborgen worden verkregen, dat de voor de bestuursstudie aangewezenen inderdaad, wat betreft algemeene ontwikkeling, beschaving en karakter, aan behoorlijke eischen voldeden.

Aan in Indië aangewezenen zou vrije overtocht naar Nederland worden verleend, terwijl hun een studietoelage ten bedrage van ƒ 1000.— 's jaars zou kunnen worden toegekend. Opleiding van bestuursambtenaar bij de Afdeeling B van het Gymnasium Willem III zou niet meer plaats hebben.

De verplichte studie te Leiden zou als regel drie jaren duren. De candidaat-ambtenaren zouden na afloop van het eerste studiejaar een voorbereidend-, na het verstrijken van de volgende twee studiejaren het eindexamen hebben af te leggen, welke examens geheel op de eischen van den bestuursdienst zouden zijn ingericht.

Toen de heer Cremer in den zomer van 1901 als Minister van Koloniën aftrad, was de door hem beoogde regeling, waarin de Staten-Generaal moesten worden gekend, nog niet tot stand gekomen. Nadat bij Ind. Stb. 1902 No. 223, ter voorziening in de behoefte van den dienst, bij wijze van tijdelijken maatregel de gelegenheid weder was opengesteld (hier te lande na eenige jaren studie aan de Leidsche universiteit) het grootambtenaarsexamen af te leggen, werd bij Ind. Stb. 1903 No. 348, onder het eerste ministerschap van den heer Idenburg, aan het plan-Cremer in zooverr uitvoering gegeven, dat bij Koninklijk besluit werd bepaald, dat te beginnen met 1905 in Nederland tot het afleggen van het grootambtenaarsexamen alleen zouden worden toegelaten zij, die te voren door den Minister van Koloniën als candidaat-Indisch-ambtenaar zouden zijn aangewezen. Eerst bij Ind. Stb. 1907 No. 71 kwam, onder het bewind van den Minister van Koloniën Fock, een volledige nieuwe regeling van de Indische bestuursopleiding tot stand.

Deze, sedert op verschillende ondergeschikte punten gewijzigde, regeling is gebouwd op de denkbeelden van Minister Cremer. Zij wijkt daarvan o. m. in zooverr af, dat zij het aantal diploma's, welke hun bezitters toegang geven tot het examen voor de aanwijzing tot candidaat-Indisch ambtenaar, eenigszins heeft uitgebreid. Ook de examenprogramma's van het voorbereidend- en het eindexamen voor den bestuursdienst, officieel den Nederlandsch-Indischen administratieven dienst geheeten, wijken eenigermate af van de door Minister Cremer ontworpen programma's. Het voorbereidend examen loopt over de volgende vakken: de beginselen der Maleische taal; de geschiedenis van Nederlandsch-Indië en de historie en methoden der zending in den Maleischen Archipel tot 1800; de landkunde van den Indischen Archipel en de hoofdtrekken van hedendaagsch recht, terwijl het eindexamen omvat:

a. de Maleische taal en de Javaansche taal, één van beide verplicht; *b.* de geschiedenis van Nederlandsch-Indië, alsmede de historie en de methoden der zending in den Maleischen Archipel sedert 1800; *c.* de volkenkunde van den Indischen Archipel; *d.* de Islam in zijne beteekenis voor Nederlandsch-Indië; *e.* de Staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië; *f.* het Nederlandsch-Indisch strafrecht; *g.* de Nederlandsch-Indische strafvordering.

Opmerking verdient, dat de afdeeling B van het Gymnasium Willem III te Batavia voorshands gehandhaafd bleef; eerst in 1913 werd zij opgeheven en de mogelijkheid geopend om aan in Indië voor de studie van bestuursambtenaar aangewezenen vrijen overtocht naar Nederland en eene studie-toelage te verleenen (Ind. Stb. 1913 Nos. 410 en 504).

In één opzicht vertoont de regeling van 1907 een belangrijk verschil met de regeling, zooals Minister Cremer zich die dacht, n.l. doordat zij in het leven heeft geroepen een hoogere opleiding voor den bestuursdienst, bestemd voor ambtenaren, die reeds eenigen tijd in dien dienst met onderscheiding zijn werkzaam geweest. De Minister Fock had zich namelijk op het standpunt gesteld dat, zoolang niet een voornaam deel van het werk van de Europeesche bestuursambtenaren aan het Inlandsch bestuur kan worden overgedragen, het onmogelijk is de voorwaarden van benoembaarheid voor bestuursambtenaar belangrijk te verzwaren. Eerst toch wanneer een zóódanige overdracht zal hebben plaats gevonden, wordt — zoo meende hij — de mogelijkheid geboren om met minder Europeesche ambtenaren te volstaan. Dán eerst kan er aan worden gedacht om, zonder het gevaar te loopen van een te gering aanbod van krachten, hoogere eischen, b.v. eene volledige academische vorming, voor het bestuursambt te vorderen. Tevens kan dan een aanzienlijke verbetering van de aan dat gewichtig ambt verbonden geldelijke vooruitzichten plaats hebben [1]).

Ten einde nu, in afwachting van de grootere deelneming aan het bestuur van de zijde van het Inlandsch element, toch het mogelijke te doen om de besten onder de bestuursambtenaren voor hun taak, inzonderheid in de hoogere rangen, te bekwamen, werd bij de regeling van 1907 eene te 's-Gravenhage gevestigde „Nederlandsch-Indische Bestuursacademie" met tweejarigen studieduur in het leven geroepen. Ten hoogste twaalf ambtenaren zouden jaarlijks door den Gouverneur-Generaal voor de studie aan deze academie worden aangewezen.

Het door den Minister Fock geopend vooruitzicht van een grootere deelneming aan de bestuursvoering door het Inlandsch element nam eerder dan op grond van diens uitlatingen verwacht werd een vasten vorm aan. Reeds in 1911 namelijk werd bij de Staten-Generaal een

[1]) Vgl. Gedr. Stukken van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1905—1906 — 226 — No. 3 (blz. 2).

wetsontwerp tot hervorming van het Indisch bestuurswezen aanhangig gemaakt, hetwelk uitging van de gedachte, dat aan de Inlandsche bestuursambtenaren een krachtdadiger aandeel in de bestuurstaak zou worden toegekend. Daarmede zou, zoo betoogde de Minister De Waal Malefijt in zijne Memorie van Toelichting betreffende dat wetsontwerp, tevens de positie van de Europeesche bestuursambtenaren eene andere worden: het zouden voortaan bovenal de belangrijke bestuursaangelegenheden zijn, waarop die tot algemeene leiding geroepen ambtenaren het oog zouden hebben te richten; hun aantal zou beperkt worden, hun werkkring zou in beteekenis toenemen. Met het oog daarop zou het echter noodig zijn „het stelsel van wetenschappelijke voorbereiding, nog steeds als het ware in een tijdperk van overgang verkeerend, te vestigen op deugdelijker grondslagen, gelijken tred houdende met de eischen van andere takken van dienst als het rechtswezen en dergelijke" [1]). De Minister stelde zich voor, dit punt na deskundige voorlichting in gezette overweging te nemen.

Ter bekoming dezer voorlichting installeerde de heer De Waal Malefijt nog in September van 1911 eene commissie, waarin o. m. de hoogleeraren Snouck Hurgronje, Van Vollenhoven en Van Ophuysen, en de heeren De Graaff en Hasselman zitting hadden, welke commissie nog voor het einde van het jaar met haar advies gereed kwam. Dat als extra-bijvoegsel der Javasche Courant van 31 Januari 1913 in druk verschenen advies behelst in hoofdzaak het volgende.

Vooropstellende dat, nu in zake de bestuursorganisatie de bakens verzet zullen worden, ook ten aanzien van de bestuursopleiding van koers dient te worden veranderd, meende de Commissie zich van een uitvoerige appreciatie van het thans gevolgde stelsel van opleiding te moeten onthouden. Geheel los van dat stelsel en uitsluitend het oog richtende op het in de hiervoor genoemde memorie van toelichting bedoeld nieuw te scheppen korps bestuursambtenaren, heeft zij zich afgevraagd, welke richting bij de wetenschappelijke vorming van dat korps ingeslagen zal moeten worden. Men heeft de keus, aldus de Commissie, tusschen een anders georganiseerde, een grooter veld bestrijkende vakstudie, en een volledig academisch ingerichte studie. De laatste vooral kweekt het vermogen tot zelfstandige werkzaamheid van den geest aan, en draagt in het bijzonder tot vorming van verstand en karakter bij. Op háár worde daarom de keuze gevestigd. Men scheppe echter geen nieuw doctoraat voor den bestuursdienst, doch zoeke aansluiting bij de bestaande doctoraten. De voor den bestuursdienst in zijn nieuwe organisatie noodige academische voorbereiding kan, meende de commissie, geacht worden te zijn verkregen, wanneer met gunstig gevolg is afgelegd het doctoraal examen in: *a* de rechtswetenschap, of *b*. de staatswetenschap, of c. de taal- en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel. Evenals nu de a.s. Indisch-rechterlijke ambtenaar ná zijn studie in de rechtswetenschap nog eene speciale studie voor zijn toekomstigen werkkring onderneemt, welke wordt afgesloten met het zgn. facultetsexamen, ware ook de voorbereidende studie voor den a. s. bestuursambtenaar aan te vullen met eene bijzondere studie (duur: één of anderhalf jaar), welke met het slagen in een vast te stellen bijzonder examen beëindigd zou zijn.

Voor de academische voorbereiding eigenen zich, oordeelde de commissie, bij uitstek de sub *b* en *c* genoemde studies, wijl de daarbij te beoefenen vakken het nauwst bij den werkkring van den bestuursambtenaar aansluiten. Die aansluiting zou, wat betreft de studie in de staatswetenschap, die h. i. uit een practisch oogpunt de voornaamste is, nog inniger zijn te maken door, zonder in de voor het candidaatsexamen gestelde eischen verandering te brengen, voor het doctoraal examen nevens het in het Koninklijk besluit, bekend als het Academisch Statuut, vastgelegd programma, dat dan met *a* zou kunnen worden aangeduid, een tweede programma *b* vast te stellen. Dit doctoraal examen *b* zou van *a* slechts daarin verschillen, dat „het volkenrecht" en „de hoofdbeginselen van het Nederlandsch burgerlijk-, handels- en strafrecht" vervangen worden door „het Mohammedaansche recht en de overige volksinstellingen en gebruiken in Nederlandsch-Indië" en „de hoofdtrekken van het Nederlandsch-Indisch burgerlijk-, handels- en strafrecht".

De academische voorbereiding zou, zooals gezegd, worden gevolgd door eene aanvullingsstudie. Die studie zou besloten worden met een bijzonder examen, Indologisch-examen te noemen, hetwelk zou loopen over de volgende vakken:

a. de grondbeginselen der staathuishoudkunde; *b*. het Mohammedaansch recht en de overige volksinstellingen en gebruiken in Nederlandsch-Indië; *c*. de hoofdtrekken van het Nederlandsch-Indisch burgerlijk-, handels- en strafrecht; *d*. het Staatsrecht en de inrichting van 's Rijks Koloniën en overzeesche bezittingen; *e*. de vergelijkende volkenkunde van den Oost-Indischen Archipel; *f*. de geschiedenis van Nederlandsch-Indië; *g*. de Maleische taal; *h*. de Javaansche taal of een andere, in overleg met de vereenigde faculteiten te kiezen, inlandsche taal.

De commissie achtte het voorts wenschelijk dat náast de academische examens een onderzoek zou worden ingesteld naar de persoonlijke antecedenten en hoedanigheden der aanstaande bestuursambtenaren, hoofdzakelijk met het doel om uit den Staatsdienst dezulken te kunnen weren, wier ongeschiktheid reeds van te voren op goede gronden moet worden aangenomen. Dit onderzoek, dat niet het karakter van een examen zou moeten hebben, ware h. i. op te dragen aan eene telkens voor een jaar door den Minister van Koloniën te benoemen commissie, voor wie allen, die in den loop van het jaar voor den administratieven dienst wenschen te worden aangewezen, zouden moeten verschijnen. Het advies der commissie, gegrond zoowel op gegevens betreffende het verleden der candidaten als op persoonlijke kennismaking, zou de Minister aan zijne beslissing ten grondslag kunnen leggen. Eindelijk zou de Commissie aan het door haar voorgestelde stelsel van opleiding studietoelagen willen verbinden.

[1] Gedrukte Stukken van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1910—1911 —304 — No. 3 (blz. 8).

Doordat de Tweede Kamer der Staten-Generaal eene nadere voorbereiding der door Minister De Waal Malefijt aanhangig gemaakte bestuurshervorming wenschelijk oordeelde, bleef het opleidingsvoorstel van de commissie Snouck Hurgronje c. s. bij de regeering in beraad. Eenige leden dier commissie opperden intusschen het denkbeeld de aanbevolen opleiding voorshands *facultatief* naast de bestaande opleiding van 1907 in te voeren, welk denkbeeld de instemming verwierf van den Minister van Koloniën Pleyte. Dienovereenkomstig kwam bij Koninkl. besl. in Ind. Stb. 1917 No. 93 eene regeling tot stand, terwijl bij Koninkl. besl. in Ind. Stb. 1917 No. 94 eene voorziening werd getroffen daartoe strekkende, dat doctoren in de rechtswetenschap, die in het Indologisch examen geslaagd zijn, ook toegang hebben tot de Indische rechterlijke macht.

Bij Ind. Stb. 1916 No. 480 was inmiddels bepaald, dat aan candidaat-Indische ambtenaren een studie-toelage kan worden toegekend ten bedrage van / 1000 's jaars gedurende drie jaren, welke termijn in bijzondere gevallen met ten hoogste één jaar kan worden verlengd. —

Over de Indische bestuursopleiding bestaat een uitgebreide literatuur. Een overzicht daarvan is te vinden in het „Repertorium op de literatuur betreffende de Nederlandsche koloniën", samengesteld door A. Hartmann (t. a. p. blz. 182/3; eerste vervolg blz. 84/86; tweede vervolg blz. 76/77; derde vervolg blz. 91/95; vierde vervolg blz. 143/147).

Voor de opleiding van de Inlandsche ambtenaren, zie ONDERWIJS.

OPLEIDING TOT OFFICIER. Zie LEGER, Deel II, blz. 557—558 en ONDERWIJS (MILITAIR).

OPLEIDINGSSCHOOL VOOR INLANDSCHE RECHTSKUNDIGEN (Rechtsschool). Zie ONDERWIJS.

OPLEIDINGSSCHOLEN VOOR INLANDSCHE AMBTENAREN. Zie ONDERWIJS.

OPPERBESTUUR. Terwijl samenstelling en bevoegdheid van het opperbestuur behandeld zijn in de artikelen BESTUUR (dl I, bl. 279) en MINISTERIE VAN KOLONIEN (dl II, bl. 753), behoort hier nog besproken te worden de verhouding van den Min. v. Kol. tot de persoon des Konings en die van het Opperbestuur tot den Landvoogd.

Vooraf moge worden herinnerd, dat bij daden en meeningen van het Opperbestuur de meening des Konings en de meening der regeering niet mogen worden onderscheiden. Een daad of meening van de persoon des Konings, afwijkend van die van het Opperbestuur, mag niet bestaan; weshalve Thorbecke de regeering hier te lande — ook het Opperbestuur der koloniën — beschreef als een eenheid, van welke de persoon des Konings het onverantwoordelijk hoofd, de minister of ministers de verantwoordelijke leden zijn. Dit is in 1863 uit het oog verloren in Sloet's proclamatie (dl I, bl. 824), welke Koning en regeering onderscheidde; eveneens in een mededeeling van Minister Pleyte van Oct. 1914, volgens welke de Koningin èn de Minister den heer Idenburg verzocht hadden nog niet af te treden; wederom in een telegram van Minister Pleyte, waarbij de Koningin èn de Minister hun instemming uitspraken met de beweging Indië Weerbaar. Te recht zijn op 19 Mei 1917 in de Eerste Kamer deze ketterijen gewraakt; in 1864 en 1866 hadden Mijer en Rochussen meer dan eens in koloniale zaken den Koning en den Minister willen scheiden. Sommige schrijvers verstaan onder „Kroon" de persoon des Konings en onder „Koning" den constitutioneelen Koning, de regeering; het spraakgebruik van andere schrijvers evenwel is juist omgekeerd, en de Grondwetterminologie geeft geen richtsnoer.

In de eerste jaren na het herstel van het Nederlandsch gezag genoot het Indisch bestuur groote zelfstandigheid. Dit lag toen in den aard der zaak: in het moederland wist men weinig van de kolonie af, terwijl ook de verre afstand tusschen Nederland en Indië, nog niet zooals in onze dagen door snelle middelen van gemeenschap tot een minimum ingekrompen, een hinderpaal vormde tegen een feitelijk ingrijpen van het Opperbestuur in de leiding van zaken in Indië. Doch ook het in 1818 door Commissarissen-Generaal in Indië vastgestelde Regeeringsreglement verzekerde haar een groote zelfstandigheid, met name door het voorschrift van art. 17, bij welk de vaststelling van de jaarlijksche begrooting van inkomsten en uitgaven aan den Gouv.- Gen. in Rade opdroeg (zie BEGROOTING VOOR NED.-INDIË). Bekend is het, dat de gevolgen van deze bijna onbeperkte macht in financieele aangelegenheden weinig bevredigend waren, daar het bestuur van Van der Capellen met een tekort sloot; een der gevolgen was, dat het Regl.-regl. van 1827, door Commissaris-Generaal Du Bus de Gisignies vastgesteld, het recht van vaststelling van de begrooting overdroeg op den Koning, terwijl het ook in andere opzichten de Indische regeering meer aan het Opperbestuur bond dan te voren het geval was geweest. Op dien weg werd later voortgegaan; de invoering van het cultuurstelsel en de weldra gehuldigde batig-slotpolitiek nad ten gevolge, dat in Nederland een scherp toezicht op het Indische gouvernement werd geoefend, teneinde dit te nopen in den geest van dat stelsel te besturen en ruime overwinsten naar het moederland over te zenden. Weldra ging dit zoover, dat aan de Indische regeering bijna alle zelfstandigheid ontnomen werd, hetgeen te gemakkelijker viel, toen in 1836 de Raad van Indië van mederegeerend lichaam tot zuiver adviseerend college werd verlaagd (zie RAAD VAN INDIË) en uitsluitend de Gouv.-Gen. met de regeering belast werd. De Landvoogd werd meer en meer een ondergeschikt agent van het Opperbestuur. Aan Gouv.-Gen. De Eerens werd o. a. te kennen gegeven, dat het den Minister aangenaam was te kunnen berichten, dat in het register der besluiten over de maand Juni 1837 geen aanleiding gevonden was tot het aanbrengen van eenige bedenkingen; — ja zelfs zag deze Landvoogd zich verplicht te protesteeren tegen het mededeelen van bedenkingen en opmerkingen op zijn handelingen in openbare stukken, waarvan de publiekmaking niet kon worden voorkomen (S. van Deventer, Bijdragen, III, bl. 74 vlg.). In de supplétoire instructie van Gouv.-Gen. Merkus werd bepaald, dat het bewaren van de meest mogelijke eenstemmigheid met het departement van Koloniën het doel zijner pogingen moest zijn, en werd de Gouv.-Gen., vooral in het financieele, zeer gebonden (Cornets de Groot v. Kraaijenburg, „Over

het beheer onzer Koloniën", 's-Grav. 1862, bl. 163). Gerustelijk mag worden aangenomen, dat deze verhouding zich later eenigszins gewijzigd heeft naar den kant van meerdere zelfstandigheid van de Indische regeering, en de politiek, die den Gouv.-Gen. tot den ondergeschikte van den Minister maakte, werd uitnemend bestreden door De Waal in zijn Kol. politiek der grondwet (1863, bl. 340 vlg.); toch heeft juist een wijziging in de instructie van den Gouv.-Gen., door Minister De Waal voorgedragen, die zelfstandigheid weder beperkt. Ontkend kan ook niet worden, dat in later tijden verschillende omstandigheden er toe medewerkten om de Indische regeering aan het Opperbestuur te binden, — met name de versnelde middelen van vervoer en vooral de telegraaf, die den Landvoogd allicht er toe brengt om vaak geen beslissing te nemen zonder het Opperbestuur te raadplegen. Ook de meerdere bemoeiing der Staten-Generaal met koloniale aangelegenheden werkte er toe mede om den Minister, die aan de Vertegenwoordiging rekenschap moest afleggen, te nopen de zelfstandigheid van den Gouv.-Gen. te bekorten. Tegen het beweerde feit, „dat Indië veel te veel van het Plein (d.w.z. uit het Ministerie van Koloniën) bestuurd wordt", zocht men het geneesmiddel bij voorkeur in een herschepping van de Indische regeering zelve, waardoor deze in meerdere mate zou kunnen gelden als een representatie der Indische bevolking en waardoor haar in ruimer mate vrijheid in haar bestuursbeleid en aandeel in de vaststelling van de begrooting zou kunnen worden gegeven. De daartoe strekkende wetsontwerpen van Van Dedem, Fock, De Waal Malefijt en Pleyte hebben in Dec. 1916 geleid tot instelling van een volksraad (zie aldaar).

Hoewel de verhouding van den Landvoogd tot het Opperbestuur duidelijker dan voor de Oost omschreven is in de Reg. regl. van Suriname en Curaçao, waar het heet (art. 21), dat de Gouverneur zijn waardigheid uitoefent met stipte inachtneming van 's Konings bevelen, staat het ook voor Ned.-Indië vast, dat de Gouv.-Gen. tot die stipte inachtneming gehouden is (behoudens voor het geval van art. 22 Reg. regl.); echter wordt het alleen voor twee bijzondere onderwerpen, het maken van ordonnanties en het staatkundig beleid jegens zelfbesturende landschappen (artt. 20 en 44 Reg. regl.) uitgedrukt. De Raad van Indië is aan 's Konings bevelen niet gebonden; doch als de Raad zijn medewerking weigert in gevallen, waarin deze noodig is, kan de Landvoogd 's Konings uitspraak inroepen (art. 30 Reg. regl.), en zoo kan langs een omweg en ten koste van eenig tijdverlies de Koning de Indische regeering in haar geheel toch naar zijn hand zetten. Sluit nu echter deze stipte inachtneming van 's Konings bevelen in, dat de Landvoogd ook zoodanige bevelen moet uitvoeren, waarvan voor hem vaststaat, dat ze met het regeeringsreglement of met wettige algemeene verordeningen in strijd zijn? Minister Pleyte heeft het op 27 Nov. 1917 in de Tweede Kamer staande gehouden, en daaruit afgeleid, dat de Gouv.-Gen. o. a. verplicht is een politiek contract te schenden, indien het Opperbestuur hem zulks gelast, omdat hij bij niet-naleving van dien last een der strafrechtelijke normen van art. 38 Reg. regl. zou overtreden. Echter is volgens dit art. 38 Reg. regl. de Landvoogd evenzeer verplicht om het regeeringsreglement en andere algemeene verordeningen te eerbiedigen, en zulks kan hij alleen doen, indien hij, bij strijd tusschen wettige verordeningen en ontvangen bevelen, zich houdt aan de wettige verordeningen. Het is, met het oog op art. 77 lid 4 Grondwet en art. 22 Reg. regl., buitendien de vraag, of de term „koninklijke besluiten en beschikkingen" in art. 38 ook zoodanige bevelen omvat, welke niet in een geteekende en gecontrasigneerde beschikking des Konings zijn vervat.

Herhaaldelijk is de kwestie te berde gekomen, of het noodig is, dat de Min. v. Kol. in zijn aanraking met den Gouv.-Gen. altijd doe blijken, dat hij handelt met medeweten en instemming van de persoon des Konings, gelijk De Waal noodzakelijk oordeelt (Kol. politiek der grondwet, 1863, bl. 340 vlg.). Anders dacht daarover reeds Minister Elout, die het in 1825 Gouv.-Gen. Van der Capellen tot een ernstige grief aanrekende, dat hij, in plaats van een ministerieelen last van Dec. 1824 op te volgen, terugschreef gaarne te willen vernemen, of Koning Willem I met den last instemde. Zelfs in deze dagen van persoonlijk gouvernement des Konings en onverantwoordelijkheid des Ministers was Willem I in Nov. 1825 en Mei 1826 het met Elout geheel eens (Van der Kemp, in Bijdr. v. h. Kon. Inst. L. T. V. dl 62, blz. 210 vlg., 245 vlg., 270). Evenzoo schijnt Baud als Minister te hebben gehandeld en geoordeeld (Cornets de Groot, bl. 212). Niet anders oordeelde in 1854 Thorbecke bij art. 37 Reg. regl., toen hij het onderscheiden tusschen een door den Koning en een door den Minister aan den Landvoogd gevraagde verantwoording ten sterkste bestreed en zeide, dat de dwaling, als zou 's Konings naam daarbij genoemd moeten worden, „verderfelijk" zou zijn (Keuchenius III. bl. 269, 271). Evenzoo had, tot ergernis van den reactionnairen Gouv.-Gen. Mijer, het Opperbestuur gehandeld tijdens zijn landvoogdij, welke ergernis blijkt uit de rede, die hij uitsprak bij het nederleggen van zijn waardigheid (Kol. Verslag 1872, bijl. A, bl. 219). Natuurlijk kunnen zich bij dit stelsel, hetwelk van een parlementair stelsel onafscheidelijk schijnt, misbruiken voordoen bij een Minister, die zijn plicht jegens de persoon des Konings voorbijziet, doch zulks kan veilig aan Koning en Ministers zelf worden overgelaten; hun b ider aandeel in regeeringszaken is, om met Thorbecke te spreken, een „geheim van regeering", waarin zelfs de Staten-Generaal niet vermogen te dringen (Thorbecke op 30 Nov. 1854). Dit vraagpunt, hetwelk op 28 Dec. 1893 in de Eerste Kamer werd opgeworpen, en waarin Margadant (I bl. 246—249) en Kleintjes I³, bl. 214, krachtig voor Thorbeckes leer partij kiezen, is weder aan de orde gesteld door een onthulling, op 17 en 18 April 1918 incidenteel door den Minister van Oorlog in de Eerste Kamer (bl. 415 en 419—420) gedaan, waaruit bleek, dat een opdracht, bij ministerieelen brief aan Gouv.-Gen. Idenburg gegeven —nog wel in een bagatelzaak —, door dezen Landvoogd niet was uitgevoerd, maar beantwoord met de vraag, welke partij de persoon des Konings in dezen koos. In plaats van aan den Landvoogd het antwoord te zenden, hetwelk Elout gaf aan Van der Capel-

len, heeft de toenmalige Minister de Koningin persoonlijk als scheidsrechter ingeroepen tusschen zich en den Gouv.-Gen., waarbij de Koningin 's Ministers zijde zou gekozen hebben.

De bevoegdheid van het Opperbestuur om bevelen te geven in zake ordonnanties (art. 20 Reg. regl.) uit zich in dezen dubbelen vorm, dat 1°. op de gewone wijze bij ministeriele brieven opdrachten en wenschen worden kenbaar gemaakt, doch 2°. een aantal ordonnanties de medewerking van het Opperbestuur, den Raad van State gehoord, behoeven. Zie voor deze kroonordonnanties WETGEVING. Dat de instemming van het Opperbestuur niet naar buiten mag blijken in den vorm van een noch geteekend noch gecontrasigneerd kabinetsrescript, staat duidelijk te lezen in art. 77 lid 4 Grondwet; vgl. Schricke, De ord. met Kon. medewerking, diss. 1909, bl. 26 vlg.

Anders dan voor Suriname en voor Curaçao, is voor Ned.-Indië aan het Opperbestuur geen bevoegdheid gegeven om algemeene verordeningen, door de koloniale regeering gemaakt, te vernietigen wegens strijd met de wet of met het algemeen belang. Acht het Opperbestuur dit geval aanwezig, dan zal dus de omweg moeten worden gevolgd van een last aan den Gouv.-Gen. tot intrekking, zoo noodig gevolgd door een uitspraak in gelijken zin krachtens art. 30, lid 1 Reg. regl. (zie boven).

In dl I bl. 280 werd reeds aangeteekend, dat wetgever en practijk bevestigend antwoorden op de vraag, of een bij het Reg. regl. of een andere wet aan den Landvoogd opgedragen bevoegdheid daardoor onttrokken is aan het Opperbestuur des Konings, zoodat het Opperbestuur wèl door „bevelen" invloed kan oefenen op een heerendienstverordening (art. 57 R.R.), een toepassingverklaring van Europeanenrecht (art. 75 lid 2 R.R.), een politieke verbanning of interneering (art. 47 R.R.), een toelating van zendelingen (art. 123 R.R.), doch geen van deze onderwerpen in eigen hand mag nemen. Het hoofdargument voor deze opvatting is dit, dat noch art. 61 Grondwet noch eenig ander Grondwetsartikel de wet verbiedt om 's Konings wetgevende of besturende bevoegdheid voor de koloniën te bepalen of te beperken. Zie De Neef, De Regelingsbevoegdheid van de Kroon voor de Koloniën, diss. 1915, en de uitzonderingen, opgenomen in art. 48 lid 1 R.R. Suriname (art. 48 lid 1 Curaçao), gelijk het luidt sinds 1901. Over de vraag, of ook het Opperbestuur aan leden van den Raad van Indië opdrachten kan geven in den geest van die van art. 36 Reg. regl., doch zonder de daar gestelde beperkingen, schijnen de gevoelens verdeeld.

Over de vroegere Commissarissen-Generaal, op wie het Opperbestuur zijn macht nagenoeg geheel overdroeg zonder die echter zelf te verliezen, zie dl I, bl. 498.

Eindelijk zij hier nog vermeld, dat door sommigen, als tegenwicht tegen de ingrijpende macht van den wetgever en tot steun van den Minister, de instelling van een Kolonialen Raad in Nederland is aanbevolen, een denkbeeld, dat echter door anderen, o.a. Thorbecke (Bijdrage, 1848, bl. 34—35), ten sterkste werd bestreden, voor zoover het althans een raad van medebestuur en niet een adviseerend lichaam zou zijn. Zie o.a. Mr. P. A. van der Lith in Ind. Genootsch. 27 Nov. 1888 en 26 Febr. 1889, en E. de Waal, „Kol. pol. enz.", bl. 348 vlg. In 1814 werd krachtens art. 35 Grondwet den Minister een Raad van koophandel en koloniën ter zijde gesteld; deze werd echter tijdens het ministerie van Falck in 1820 opgeheven (zie opgave van leden T. v. Ned.-Indië, XVII, 1, bl. 53). Die staatsman stelde toen den Koning voor, den Minister een adviscerende commissie toe te voegen, met welk denkbeeld de Vorst zich vereenigde; het bleef echter onuitgevoerd. Naar aanleiding van een memorie, den Koning door twee hooggeplaatste ambtenaren, Kruseman en Elias, ingediend, benoemde de Vorst in 1841 een commissie, die de wenschelijkheid van de oprichting van een Kolonialen Raad zou moeten overwegen; haar rapport leidde niet tot de oprichting van een zoodanig lichaam, maar tot het Kon. Besl. van 9 Dec. 1843, ten gevolge waarvan staatsraden in buitengewonen dienst aan den Raad van State werden toegevoegd (zie T. v. Ned. Indië, XVII, bl. 198 vlg.). Zoowel bij de Grondwet van 1848 als bij het Reg. regl. van 1854 (Keuchenius II, bl. 83, 221, 348) is het ter sprake gekomen. Later is het denkbeeld van een Kolonialen Raad, die dan waarschijnlijk den Raad van State in koloniale zaken zou moeten verdringen, nog meermalen aan de orde gesteld, zie b.v. de Economist van Maart 1894 (Quarles v. U.), Ind. Genootschap 1901 bl. 46 (V. Deventer), Van Kol, Indië in de St.-Gen., bl. 292—293, en vgl. Van Karnebeek in de Tweede Kamer op Nov. 1912. Niet allen verstonden onder een Kolonialen Raad hetzelfde; de meer of min overeenkomstige raden in Londen, Parijs, Berlijn en Brussel schenen aan het denkbeeld eenigen steun te geven. Tot een vraagstuk van practische politiek heeft dit denkbeeld het echter in Nederland nooit gebracht.

OPSTAL. *A.* Het recht van opstal, omschreven en geregeld in het Burgerlijk Wetboek van Europeanen, is het zakelijk recht om op eens anders grond gebouwen, werken of beplantingen te hebben (zie artt. 711 e. v. B. W.). Krachtens artikel 26 der Bepalingen omtrent de invoering van en den overgang tot de nieuwe wetgeving (Ind. Stb. 1848 no. 10) zijn de bepalingen der overschrijvingsordonnantie (Ind. Stb. 1834 no. 27) van toepassing op de vestiging en overschrijving van het recht van opstal. Voorts is, bij Ind. Stb. 1885 no. 103, Eerstelijk, de geheele overschrijvingsordonnantie op dit recht van toepassing verklaard, wat dus ten gevolge heeft, dat ook de niet bloot formeele bepalingen, maar ook bijv. de belastingvoorschriften van de overschrijvingsordonnantie ten aanzien van het opstalrecht gelden.

Omtrent afstand van het recht van opstal op *domeingrond*, is bij Ind. Stb. 1872 no. 124, gewijzigd bij Ind. Stb. 1875 no. 180 en 1897 no. 34 bepaald, dat deze kan geschieden zoo voor woonerven als voor inrichtingen van nijverheid, ook zoo dezen tot landbouwondernemingen in verband staan — niet echter voor inrichtingen van landbouw zelve —, voor een tijd van ten hoogste dertig jaar en voor een uitgestrektheid voor ten hoogste tien bouw, tegen betaling van de helft van hetgeen zou moeten worden betaald bij afstand in eigendom. Is de grond door inlanders voor eigen gebruik ontgonnen of behoort hij als gemeene weide of uit eenigen anderen

hoofde tot de dorpen, dan moeten de rechthebbenden in den afstand bewilligd hebben en moet met dezen zijn overeengekomen omtrent den prijs voor het blijvend gemis van den grond te voldoen. De beschikking, houdende verleening van het recht van opstal op domeingrond, vervalt, indien de verkrijger zich niet, voor de levering van het recht, binnen zes maanden heeft gewend tot den ambtenaar, belast met de in- en overschrijving van vaste goederen. Voorts bevat die verordening speciale bepalingen omtrent hetgeen bij het eindigen van den termijn geschieden moet met de op den grond geplaatste gebouwen, werken en beplantingen. Bijbl. 3865 bevat een waarschuwing tegen het lichtvaardig uitgeven in eigendom of met recht van opstal van gronden, die vroeger in communaal bezit bij de bevolking waren.

Volgens Ind. Stb. 1912 no. 178 en 1914 no. 604 (zie ook Bijbl. 7733) kan voorts aan minvermogende niet-Inlanders voor den tijd van ten hoogste dertig jaar het recht van opstal worden verleend op door hen zonder titel als woonerf — of ook niet als woonerf, maar deze vóór 14 Februari 1912 — geoccupeerden domeingrond tegen eene jaarlijksche vergoeding van 2 % van hetgeen bij afstand van den grond in eigendom als koopsom zou worden gevorderd.

Bijzondere voorschriften betreffen de verleening van recht van opstal ten behoeve van concessionarissen voor *a.* den aanleg en de exploitatie van spoor- en tramwegen, zie art. 2 der voorwaarden voor de verleening van concessies in Ind. Stb. 1905 no. 515, gelijk sedert gewijzigd; *b.* mijnontginning, zie art. 22 der Mijnwet en art. 273 der Mijnordonnantie.

In beide gevallen wordt het recht ook verleend voor termijnen van langer dan 30 jaren en gelden andere bepalingen omtrent de te betalen prijzen.

Omtrent de p r ij s g e v i n g van het recht van opstal op domeingrond handelt Ind. Stb. 1910 no. 546. Deze kan alleen geschieden na verkregen toestemming van den Gouverneur-Generaal of, onder zekere voorwaarden, van den Directeur van Binnenlandsch Bestuur; vergelijk Ind. Stb. 1909 nos. 118 en 213 juncto Bijbl. 7319 en 7529.

B. Van het onder *A* genoemde recht is onderscheiden het *altijd durend recht van opstal*, dat door den Soesoehoenan van Soerakarta en den Pangéran Adipati Ariâ Mangkoe Nëgárâ kan worden verleend op gronden te Solo, en door den eerstgemelden zelfbestuurder op gronden in de hoofdplaatsen der afdeelingen in die residentie. Zie het G. B. van 10 April 1907 Bijbl. 6606.

C. Het woord *opstal* wordt veelvuldig ook gebezigd als naam voor huizen of andere gebouwen op eens anders grond, zonder dat dit gepaard gaat met verleening van een zakelijk recht.

Onder opstallen van deze soort vallen zoowel de kiosken en ijshuisjes, tot plaatsing waarvan op gouvernementsgronden vergunning mag worden verleend door hoofden van gewestelijk bestuur of, waar locale raden zijn, door deze G. B. 4 Maart 1905 no. 34 sedert een paar maal gewijzigd), als ook alle andere gebouwen, zelfs woonhuizen, op gronden van particulieren, tot oprichting waarvan over dien grond de beschikking is verleend door verhuur of ingebruikgeving.

Uitdrukkelijk is, bij Ind. Stb. 1834 no. 41 (resolutie van den G. G. in rade) uitgebreid bij Ind. Stb. 1838 no. 46 (G. B.) vastgesteld, dat zoodanige „houten of steenen pedakken (pétakken?) en andere opstallen, van welke grootte, gedaante of constructie die ook mogen zijn, of tot welk nut, gebruik of doeleinden die ook gebezigd mogen worden, van welke de grond of het erf het eigendom van het Gouvernement of van een ander is", niet onderworpen zullen zijn aan de formaliteiten omtrent en de belasting op de overschrijving van vastigheden bepaald, en ook niet onderhevig zullen zijn aan de betaling der verponding.

Zie over deze opstallen het artikel van Mr. J. H Abendanon „Huizen op den grond van anderen", en het Recht in Nederl. Indië 69. 1897, bl. 77 e. v.

OPUNTIA. Fam. *Cactaceae.* Êntong (JAV.), Lêtah badak (SOEND.). Plantengeslacht der Cactaceaën, waarvan in droge streken in Amerika tal van soorten voorkomen. In Ned.-Indië wordt o.m. *O. Dillenii*, een sterk gestekelde soort, gekweekt en voor levende paggers gebruikt. In den laatsten tijd worden doornlooze opuntiasoorten hier en daar aangeplant in droge streken (Madoera, Pangkadjêné, Soemba) waar het veevoeder schaarsch is. Ze moeten dan gedroogd tot voedsel voor het vee dienen. Tot nu toe hebben de proeven nog niet tot algemeen bevredigende resultaten geleid.

ORAI. Soendaneesch voor slang (Maleisch oelar), dat slangen in het algemeen aanduidt (Zie verder onder OELAR).

ORAJ (KI) (SOEND.). Zie COMMERSONIA.

ORANG (MAL.). Mensch, met onderscheidene woorden daarachter (orang badjo, orang sêkah, orang tamboes, orang mantang, orang baroet, orang laoet — zoo ook orang oetan, orang bênoewa, orang darat, orang sakai) de namen van meestal zwervende stammen in den Archipel, hetzij op zee als visschers of in het bosch de voortbrengselen van het woud inzamelend, gewoonlijk een eigen taal sprekend en meestal heidenen. Door den omgang met andere menschen hebben zij veel van hunne kenmerkende eigenaardigheden allengs verloren. Terwijl velen in aard, uiterlijk en leefwijze scherp van elkander gescheiden zijn, toonen anderen zooveel overeenkomst met elkaar, dat sommigen ze houden voor groepen van eenzelfden stam, even na verwant als b.v. de onderscheidene Dajaks van Borneo; intusschen is in de volgende artikelen nog de gebruikelijke indeeling, die vaak met de localiteit verband houdt, in achtgenomen. Herinnerd mag hier nog worden, dat evenals deels op zee levende menschen met een algemeenen naam orang laoet (zeemenschen) worden geheeten, ter onderscheiding van hen, die aan den wal blijven, de bewoners der vlakte, van orang goenoeng (bergmenschen; te Batavia zegt men orang ôedik = bovenlanders) sprekend, menschen bedoelen, die op de bergen wonen, zonder daarmede een speciaal ras aan te duiden.

De namen van volksstammen in het Maleische taalgebied en met Orang samengesteld, zijn op dit laatste woord te zoeken.

ORANG AKIT. Een klein volkje, wonende aan de Mandau, een linker zijrivier van de Siak op Sumatra's Oostkust, in de onmiddellijke nabijheid van Panassa. Het vormt een laatste over

blijfsel van de Sëmangs, die om hun negerhaar tot de negritische volken worden gerekend. De Akits zijn meest visschers. Hun woningen zijn daarom gewoonlijk op vlotten van boomstammen gebouwd, welke met rotan aan den oever worden gemeerd. Zoodoende kan snel een nieuw vischgebied worden opgezocht. Waar de rivier te smal is voor een vlot, bouwen zij bij uitzondering hun hutten op het land. Deze tijdelijke woningen zijn zeer slecht gebouwd en bovendien verwaarloosd. Op ongeveer 2 M. hooge palen wordt een vloer gemaakt van boomstammen. De wanden bestaan uit boombast, waarop een schuin dak van palmbladeren, en omsluiten slechts één vertrek, dat zoo laag is, dat zelfs de kleine Akit er niet rechtop in kan staan. In het midden van den voorwand, welke echter ook vaak geheel ontbreekt, bevindt zich de deur en daar recht tegenover bij den achterwand is van zand en asch een ruimte gemaakt, die als haard dienst doet. Het huisraad bestaat uit enkele matten, korven, houten bekers, kokosschalen, kleine messen en een bijl. De visch, het hoofdvoedsel, wordt meest gevangen door bedwelming, terwijl ook bij de jacht op landdieren de mannen zich bedienen van vergif. Door middel van een blaasroer, waarin vergiftige pijlen, worden de dieren geschoten. Apen, zwijnen, herten, reeën, stekelvarkens sterven, wanneer zij getroffen worden, reeds na weinige minuten onder hevige krampen. De geraakte plek wordt uitgesneden en daarna het vleesch genuttigd.

Het volkje sterft langzaam, maar zeker uit. Langen tijd onderhouden zij reeds betrekkingen met de omwonende Maleiers, van wie zij menig gebruiksvoorwerp hebben overgenomen en met wie zij nu reeds sterk gemengd zijn. Zuivere Akitmannen komen er niet meer dan 300 voor. Het aantal vrouwen is zoo gering, dat vele mannen zich een echtgenoote zochten onder de dichtstbij wonende Sakais (zie ORANG SAKAI) en hij, die nog een Akit-vrouw kon bemachtigen, zich tevreden moet stellen met den monogamen huwelijksvorm en aan echtscheiding niet kan denken. Waarschijnlijk zal er binnen eenige jaren geen enkele zuivere Akit meer aan te wijzen zijn. Dit is te meer te bejammeren, omdat nog maar weinig over dit volkje is gepubliceerd (Moszkowski, Auf neuen Wegen durch Sumatra) en de Akits door hun primitieve leef- en denkwijze waarschijnlijk nog veel ethnologisch materiaal zouden kunnen opleveren. Zoo schijnen zij bijna geen eigendom te kennen; alleende vrouw heeft in haar armbanden van worteldraden, die de draagster beschutten tegen onheil, een persoonlijk bezit. De vrouw zou hier dus door versiering de grondlegster van het eigendom zijn. Ook wat betreft het huwelijk heerschen, naar verluidt, uiterst primitieve verhoudingen. Wanneer twee jongelieden elkaar bevallen zouden zij zonder eenige ceremonie een voudig gaan samenwonen, waardoor het huwelijk als voltrokken zou worden beschouwd.

ORANG BADJO (BADJAU). Zie BADJO of BADJAU.

ORANG BADOEJ. Zie BADOEJ'S.

ORANG BANTIK. Zie BANTIKS.

ORANG BARO' (BAROK). Zie ORANG LAOET.

ORANG BÊLOM. Zie ORANG LOM.

ORANG BÊNOEA (BÊNOEWA), of **ORANG DARAT.** Zoo noemen zichzelf de leden van een zwervenden volksstam op de eilanden Rêmpang, Galang en Batam van den Riouw-archipel. De Maleiers noemen hen Orang oetan, wat zij als een scheldwoord beschouwen. Volgens Netscher, die in het midden der vorige eeuw als resident van Riouw met hen op Rêmpang, recht W. van de residentie-hoofdplaats in aanraking kwam, zijn zij van de Maleiers geheel verschillend. Van voren gezien is hun gelaat bijna bolvormig rond, de neus zeer klein met openstaande neusvleugels en bovenaan bijna geheel plat; de oogen klein en langwerpig en eenigszins schuin geplaatst; de ooren groot en slap; het voorhoofd zeer laag, plat en achteruit vliedend; de onderkaak sterk vooruitstekend; het haar lang en stijf, achteloos om het hoofd gewonden; het lichaam zeer ruig; sommigen hebben fraai krullende baarden. De Orang bênoea zijn steeds vergezeld van kleine, langharige honden, met spitse ooren, die zij goed verzorgen. De kleeding bestaat bij de mannen uit den schaamgordel, bij de vrouwen uit een sarong; hun wapen is het Borneosche blaasroer met een lanspunt van hard hout, zooals het Dajaksche, soms een parang. Overigens is alles wat zij bezitten besloten in een bamboekoker van een voet lang: pijltjes, vergiftige gom voor die pijltjes, wrijfhoutjes om vuur te maken en een mesje. Zij wonen in het bosch onder een afdak van takken en blad, gedragen door vier stokken en liggen onder deze beschutting te slapen op een hellend raam van takken van een voet breed, het hoofd aan het lagere gedeelte rustende op een tak, die dwars over de legerstede is gebonden. Naast de legerstede worden de vuren aangelegd voor de spijsbereiding, voor den man en de vrouw afzonderlijk. Hun voedsel is alles wat het bosch oplevert, zwijnen, ratten, slangen, apen, kikkers, jong blad en verder geruilde rijst. Het huwelijk bestaat in het gaan samenwonen van den jongeling en het meisje, nadat de eerste een soempitan (blaasroer) van zijn vader, de laatste een pot van hare moeder heeft gekregen. Het zijn zachte, lijdzame en vreesachtige menschen, ongeveer duizend in aantal, met inbegrip van de op zee levende stamgenooten, die eenigszins met de Orang badjo overeenkomen, in zooverre dat zij in hunne sampans wonen, met het geheele gezin en de honden, zonder eenige geriefelijkheid leven en vischvangst beoefenen. Zij lijden aan huidziekten en velen sterven aan pokken. Bij ziekte wordt de lijder in het bosch achtergelaten. Van de Orang-Darat (Sakai) is tegenwoordig op het eiland Batam nog een klein contingent aanwezig. Zij wonen in gebrekkig gebouwde hutjes en vertoonen zich slechts aan het strand om met Chineezen handel in boschproducten te drijven. Vroeger moesten zij aan eenige Maleische hoofden verplichte leveringen van boschproducten doen. Ook op het eiland Rêmpang zwerven nog slechts eenige gezinnen „Orang Darat", vermoedelijk tezamen niet meer dan dertig personen uitmakende, rond. De stam is bezig uit te sterven, daar het weerstandsvermogen dezer boschmenschen tegen ziekten zeer gering blijkt te zijn. Hun tegenwoordige taal is het Maleisch met enkele vreemde woorden er in. Zij hebben geen bepaalden godsdienst, doch gelooven aan booze geesten; geen vaste woonplaatsen, doch slaan telkens ter plaatse, waar zij bezig zijn boschproducten in te zamelen, zeer primitieve verblijfplaatsen van takken en bladeren op. Zij vervaardigen ook kadjangmatten. Hun voedsel is

rijst met wat het bosch aan voedsel oplevert; zij eten allerlei dieren, behalve slangen en ander kruipend gedierte; weduwnaars en weduwen mogen niet hertrouwen; de huwelijksplechtigheid bestaat hierin, dat de jongeling en het meisje hard om een grooten boom loopen, waarbij de jongeling moet trachten het meisje te vatten. (Zie verder ORANG OETAN en E. Netscher in T. Bat. Gen. II, 1854, bl. 135).

ORANG BOEKIT. Halfnomaden, in families levende, dagreizen van elkander wonende in het Mĕratoesgebergte, Zuid-Oost-Borneo, van 3° 33′ tot 1°30′ Z.B. Zij doen aan rijstbouw en verhuizen jaarlijks minstens tweemaal; hunne woningen, meestal op een heuvel gelegen, zijn dan ook niet voor langdurig verblijf ingericht, staan op palen van de houtsoort, die het meest voor de hand groeit, hebben eene omwanding van boomschors en een dak van palmblad; indien hunne ladang uitgestrekt is, wordt er verderop nog een huisje gebouwd voor hen, die tegen den oogsttijd de vogels verjagen. Bij het begin van den oogst zoekt de Orang boekit een plek voor een nieuwe ladang en bouwt een ander huis; de vorige oogst is dan op en niets bindt hem meer aan de oude woning; op die nieuwe plek wordt gehakt, gebrand en gezaaid en de rijst van den vorigen oogst opgegeten; tegen den tijd, dat de nieuwe rijp is, bouwt de Orang boekit een ander huis op een nieuwe plek gronds — en zoo voort. De aren worden een voor een afgesneden met den scherpen kant van een aan den duim gestoken bamboe-ring; met de voeten treedt men de korrels uit de aren en in een ronde mand of bak van boomschors, in een hoek van het vertrek, wordt de rijst bewaard. Ook de vuurhaard is binnenshuis en men kookt nog veelal in een bamboelid. Vogels worden gevangen met lijmroeden en met het blaasroer, dat meestal in een lanspunt eindigt; onder de vergiftige pijltjes zijn er van koper met weerhaken; voor de groote jacht, op varkens, worden lansen gebruikt en honden, die in grooten getale bij de huizen zwerven. De mannen, meestal gespierde figuren, dragen een hoofddoek en de tjawat; de vrouwen, klein, maar stevig gebouwd, eveneens een hoofddoek, een baadje en een (bij den arbeid korte) sarong, die vastgehouden wordt door een gordel van schelpjes; beide geslachten sieren zich met gekleurde kralen; de kinderen loopen naakt of kleeden zich met een enkele zilveren munt. De Orang boekit zijn grootendeels heidenen, gastvrij, onbeschrijfelijk vuil, en met oog- en huidziekten behept; vroeger zouden zij de crematie hebben toegepast, thans begraven zij in het woud, hoog op een heuvel. Bij de oogstfeesten treden priesters (balians) op en gewoonlijk worden na den oogst de huwelijken voltrokken, waarbij de koopsom zelden in geld wordt voldaan. De oudste van de bijeenwonenden is hoofd. Langzamerhand vindt de Islam ingang, vooral daar waar de Orang boekit zich in de uiterste dorpen der Maleiers hebben neergezet, in Koempa en Labocan (onderafd. Barabai, afd. Oeloe Soengei); met hen ruilen zij duurzaam hout, was en stofgoud tegen hetgeen zij noodig hebben en allengs dringen Maleische gewoonten zich tusschen de hunne; de Maleische taal spreken zij met neusgeluid en op zangerigen toon en met enkele eigene woorden. Lasten dragen zij aan een band over het voorhoofd. De getalsterkte van dit achterlijke volkje wordt geschat op 5000; van zijne herkomst is met zekerheid niets bekend; maar naar de beschrijving komen zij in bijna elk opzicht met de Dajaks overeen. (Zie verder Grabowsky in Ausland, 1885, bl. 782 en POENAN).

ORANG BORGOR. Zie BURGERS.

ORANG DARAT. Bankaneezen, die niet nabij de kust wonen, noemt men Orang Darat, wat „binnenlander" beteekent. Zoowel de bewoners van de kust als die in het binnenland behooren tot den Maleischen stam. Hun taal is een dialect van het Maleisch. Zij belijden den Islam. De Bankaneezen schijnen ontstaan te zijn uit eene vermenging van Maleiers uit Lingga, Siantan met Lampongers, Palembangers, Boegineezen en ook Chineezen. Een legende verhaalt, dat een Boegineesche prins wegens onzedelijke voornemens ten opzichte van zijne zusters verwijderd werd. Hij voer in Westelijke richting, werd zeeroover, nam met geweld Boegineezen mede, bezocht Java, Sumatra en Djohor en trouwde daar met eene vrouw, afstammelinge van een Chinees. Van den Sultan van Djohor kreeg hij een zeevaarder mede, Nahoeda Ragam, met wien hij op reis ging, met het voornemen naar zijn vaderland op Celebes terug te keeren. Hij had in zijn vaartuig al de personen bijeen, die hij medegevoerd had uit Celebes, Java, Sumatra. Ook lieden van Djohor hadden zich op bevel van den Sultan aldaar bij hem aangesloten. Onderweg werd men door een storm overvallen. De gezagvoerder Nahaeda Ragam wondde zich tijdens het noodweer aan een naald en stierf. Toen men zag, dat de gezagvoerder dood was, werden eenige opvarenden beschuldigd van hem gedood te hebben. Het gevolg was, dat men met elkaar slaags raakte en eenigen gedood werden. De rust keerde weder, doch men was den koers kwijt met het gevolg, dat men schipbreuk leed aan den voet van het Marasgebergte. In dien tijd lag deze berg aan zee. Het omliggende land lag nog onder de zee bedolven. De schipbreukelingen bleven jaren lang op den Marasberg. De prins kon zijn verlangen om naar zijn vaderland terug te reizen niet bedwingen en vertrok met zijne vrouw in een klein vaartuig. Hij schijnt verongelukt te zijn, althans de achtergebleven volgelingen vernamen nimmer meer iets van hem. Dezen kregen bezoek van een Arabischen oelama, die op reis was van Arabië naar Java. Deze vond de kolonisten in treurigen toestand. Velen waren uitgeput en ziek en niet in het bezit van eenige kleeding. De oelama genas hen allen, waarom dezen hem als een man met bovennatuurlijke macht beschouwden en hem eer bewezen. De oelama bekeerde hen allen tot den Islam en gaf hun onderwijs. Hij koos een familielid van den verongelukten Nahoeda Ragam tot bijzonderen leerling en leidde hem op tot zijn opvolger. Toen de oelama zijne reis naar Java voortzette, vertrouwde hij de leiding van de Bankasche kolonisten toe aan het familielid van Nahoeda Ragam. De oelama kwam in Bantĕn en deelde den Sultan een en ander mede over de Bankasche kolonie, waarop deze een rijksgroote op de kolonisten afzond om ze aan zijn gezag te onderwerpen. Zoo kwam de band tot stand tusschen Bantĕn en Banka.

In eene latere periode hebben de Bankaneezen van invallen uit Sumatra te lijden gehad. De bewoners werden toen geholpen door de rijken Djohor en Minangkabau.

In de 17de eeuw kwam Banka onder den Sultan van Palembang. Een van deze vorsten begon met

Chineezen in te voeren. Velen der Chineezen gingen op in de bevolking, zoodat men thans onder de Bankaneesche Maleiers nog vele Mongoolsche typen vindt. Een eeuw geleden waren zij nabij het strand gevestigd, maar na veel overlast van zeeroovers te hebben gehad, trok een deel naar het binnenland; vroeger woonden zij verspreid. Sedert 1850 echter werden zij door het bestuur in kampongs vereenigd.

De oorspronkelijke vorm van een Bankasche woning had veel overeenkomst met een op zijn zijde liggend 5-zijdig prisma. Het geraamte was van hout; de wanden van boomschors (koelit kajoe), het dak van alang alang-gras en van blad van een boom met breed blad; de vloer van rondhouten van een pols dikte.

De huizen van dezen vorm zijn ± 5 M. lang en even breed. Het aantal palen waarop zij rusten, bedraagt 9 of 12. De hoogte dezer palen van den beganen grond tot den vloer is $1^1/_2$ M. De hoogte van den vloer tot aan den nok van het dak bedraagt $3^1/_2$ M.

Sedert den economischen vooruitgang der bevolking, inzonderheid te danken aan de pepercultuur, verdwijnt deze soort huizen en verrijzen thans van lieverlede in de kampongs flinke huizen, met pannen dak en eene omwanding van planken; een steenen trap voert vaak tot het op stevige palen gebouwde huis. Van bamboe, welke hier schaars voorkomt, wordt geen gebruik gemaakt.

De dorpen hebben gewoonlijk slechts één lange straat, aan weerskanten waarvan de huizen gebouwd zijn, alle op eene rij, naast elkaar. De erven worden keurig onderhouden en van den weg gescheiden door nette houten paggers (heggen). Vroeger stond over den weg gebouwd de balé, die als pleisterplaats diende voor reizigers. Daar werden de tandoes (draagstoelen) van Gouvernementsreizigers door de heerendienstplichtigen van de eene kampong overgegeven aan die van de andere. Tegenwoordig wordt er niet meer zoo gereisd. De automobielen zorgen nu voor de gemeenschap langs de heerendienstwegen en de heerendienstplichtigen zijn niet meer noodig voor het vervoer van Gouvernements reizigers. De balés zijn nu overgebracht van den weg naar de woonerven, en worden tegenwoordig, behalve voor herberging van vreemdelingen, gebezigd voor vergaderingen van de kampoengoudsten.

Bijna elke kampoeng heeft een bedehuis, masdjid of soerau.

De man volgt de vrouw in het huwelijk.

De Orang Darat is eerlijk, eenvoudig, trouwhartig. Mannen zoowel als vrouwen zijn klein van postuur. De vrouwen zijn zelden schoon van uiterlijk. Dezen gaan eenvoudig gekleed in lange donker blauwe badjoe koeroeng, op dezelfde wijze als Chineesche vrouwen, en een saroeng.

De mannen houden zich bezig met den rijstbouw op boschgronden (ladangs) en met cultuur van peper, hevea en verschillende soorten van voedingsgewassen. Ter bewaking van den aanplant worden vaak tuinhuizen opgericht, waar het gezin zich ophoudt, zoolang het gewas te velde staat. De vrouw staat ook bij den tuinarbeid den man flink ter zijde.

Van de Gouvernementstinwinning profiteert de bevolking niet veel. Wel had zij er last van door de verplichting tot onbetaalde leveringen ten behoeve van dien dienst. Physiek schijnt de Bankanees niet sterk genoeg voor den arbeid in de tingroeven, alwaar gebruik gemaakt wordt van Chineesche werkkrachten. De Bankanees is vatbaar voor leerling en leiding en toont wel eenig initiatief te bezitten.

In Billiton noemt men de inheemsche bevolking buiten de pangkalans (aanlegplaats of haven) de Orang Darat.

Zie ook BANKA en BILLITON.

Literatuur: De Nooy in T. B. G. XXXVII, 1894, blz. 606; Van Eck in Ind. Gids, 1883, I blz. 307; H. Zondervan, Bangka en zijne bewoners, in Ind. Gids, 1895; dezelfde in T. A. G. 1900.

ORANG DJOEROE. Deze zijn gevestigd in de kampong Djoeroe op Billiton en te Pongo, een der eilanden van de Lêpargroep en zijn Mohammedanen. Zij hebben klappertuinen aangelegd en oefenen daarnevens hun zeebedrijf uit, als het vangen van visch, tripang en kima (eene soort van schelpen) enz.

ORANG DONGGO (Doče Donggo). Zie BIMA, Deel I, blz 307.

ORANG GOENOENG of ORANG BOEKIT. Veelvuldig voorkomende benaming voor in het gebergte wonende stammen, ter onderscheiding van de aan de kust wonende Zie o.a. BANKA, Dl. I, blz. 161. Stam in Z.O.-Borneo (zie ORANG BOEKIT).

ORANG GORAP. Zie GORAP.

ORANG KANÊKÊS. Zie BADOEJ'S.

ORANG KLAASJES. Verhaspeling door Jan Compagnie van Mal. *orang kalasi* (ook: chalasi, chalasji), voor de Semarangsche Mardijker-marineiers, welke verband hielden met de Artillerie- en Marineschool die in het midden der 18e eeuw te Semarang was opgericht en er een 50 jaar bestond. Zoo meldt Hartingh in 1761 in zijn Memorie van Overdracht als Gouverneur van Java's N.O.kust, dat een vaandrig „over de Mardykers of zoogenaamde Orangklaasjes" daar ter hoofdplaats was gesteld „om hen het zwerven onder de Javanen na vermogen te beletten" (De Jonge, Opkomst X, 1878, p. 346). Het waren dus allen Overwalders, die in opleiding waren of waren geweest voor 's Compagnie's marineiers- en matrozendienst, en welke te Semarang een eigen kamp hadden, evenals de Maleiers, de Makassaren, de Baliërs, uit welke de *orang kalasi* goeddeels gerecruteerd werden tegen vrijdom van belasting; of zooals Hartingh l. c. zegt: „Zy (n.l. die laatste 3 natiën) brengen niets op, maar geven Matroosen voor betaling op de vaartuygen (der Compagnie), alsmede soldaten (wel: zee- èn landsoldaten), als die benoodigd zyn."

De opheldering van den term beproefd in Bijdr. Kon. Inst. dl. 70 (1915), p. 616 noot 1: „waarschijnlijk een verbastering van Orang Kaja's" is onjuist. G. P. R.

ORANG KOEBOE. Zie KOEBOE (ORANG).

ORANG LAOET (LAUT). In engeren zin — daar al de op zee levende visschers in verschillende deelen van den Archipel nu en dan Orang laoet worden geheeten — thans meer bepaaldelijk de op de Chineesche Zee zwervende soort, door oude Spaansche schrijvers lutaos geheeten. De Orang-Laut in de residentie Riouw en Onderhoorigheden vormen een dergelijke categorie van op zee rondzwervende volkstammen als de Orang Badjau in het Oosten van den Ned. Indischen Archipel en de Orang Sêkah van Banka en Billiton. In het algemeen kan geconstateerd worden, dat

de Orang-Laut, door hunne vredelievende en steeds nauwer wordende aanrakingen (vroeger waren die aanrakingen het tegendeel van vredelievend) met de hen omringende Maleische en Chineesche bevolking, van deze meer beschaafde zeden en gebruiken overgenomen hebben en nog steeds overnemen, in de eene streek wat meer, in de andere in minderen graad. Ook door de wijzigingen tijdens de laatste decennia in het bestuur en den economischen toestand worden de Orang-Laut er toe gebracht, hunne levenswijze te veranderen en zoo kan men thans die evolutie in verschillende phasen aanschouwen. Er zijn in de residentie Riouw Orang Laut, die zich zoodanig aan de Maleische bevolking aangepast hebben, dat zij van hun vroegeren staat nog slechts den naam hebben overgehouden; anderen hebben voor een groot deel de oorspronkelijke levenswijze en gewoonten van hun stam behouden, terwijl nog anderen tusschen beide uiterste groepen staan. Orang Laut, die zich reeds voor goed aan den wal gevestigd en den Mohammedaanschen godsdienst aangenomen hebben, zijn te vinden op de Natoena eilanden, op sommige eilanden van de eigenlijke Riouwgroep en op Singkèp. De andere categorieën, die nog in een overgangstoestand verkeeren, kan men aantreffen in de wateren der Anambas eilanden, de Tambĕlan- en Lingga groepen en der kusten van Indragiri en Katĕman. Die der Anambas eilanden worden aldaar meer met den naam van Orang Pesoekoeän aangeduid en zijn gevestigd te Kramoet, Mĕngkait, Poelau-Lintang, Poelau Tĕlaga en Poelau Pĕmoetoes. De te Kramoet gevestigden zijn tot het Mohammedanisme overgegaan en hebben reeds veel van hun karakter als Orang-Laut verloren; de anderen zijn voor het meerendeel nog heidenen. Zij staan onder het gezag van Batins, die onder zich hebben een Hakim en een Djoeroe; de waardigheid van Batin is erfelijk. Aan de Batins op de Anambas eilanden zijn op hun verzoek Nederlandsche vlaggen uitgereikt.

In het kalme jaargetijde houden de Orang-Laut zich bezig met het visschen van allerlei zeeproducten; heele gezinnen trekken dan in hunne prauwen uit en blijven soms eenige maanden achtereen weg. Naast dit bedrijf hebben zij zich echter in de klappercultuur een ander middel van bestaan verschaft. Vele hunner dochters worden de vrouw of de concubine van Chineezen. De vermenging met Chineezen is vooral sterk op Tĕlaga en Pĕmoetoes, waar de Orang Laut van de Chineezen ook het opiumschuiven geleerd hebben. Het huwelijk (dat onder stam [soekoe]-genooten verboden is) wordt voltrokken door den Batin, bijgestaan door den Hakim en den Djoeroe, die na aanroeping van zon (Said Mata-hari) en maan (Said Boelan) de woorden „Tsa Batin, Tsa Hakim, Tsa Djoeroe" uitspreekt en intusschen de hoofden der voor hem staande bruid en bruidegom zeven maal zacht tegen elkaar botst. Tusschen bruid en bruidegom worden veelal zilveren ringen gewisseld. Het Mohammedaansche erfrecht wordt meer en meer gevolgd; anders erven de mannelijke en vrouwelijke erfgenamen bij gelijke deelen.

De prauwen, die eventueel tot woning dienen, zijn van 6 tot 8 M. lang en ruim 2 M. breed, en voorzien van een mast en van een met kadjang overdekt verhoogd gedeelte, het eigenlijke woon- en slaapvertrek; een zandbak met drie steenen, waarop de pot of pan komt te staan, is de stookplaats en verder bestaat het huisraad uit weinig meer dan het hoognoodige. In de kleeding wordt hoofdzakelijk de Maleische dracht gevolgd; daar waar de aanraking met Chineezen overwegend is, regelt hun kleederdracht zich echter ook meer naar de Chineesche. De taal is het Maleisch met vreemde woorden en vreemden tongval.

De Orang Laut op eenige der Tambĕlan-eilanden, o.a. op Pĕnaoe, zijn nog geheel heidensch in hun geloof.

Op de Oost-Sumatraansche kust, tusschen de monden van de Rĕtĕh en de Kampar, komen verschillende groepen van Orang laoet voor, aldaar Orang-Koewala genoemd. Niet ver ten Zuiden van de Indragiri-delta werd eene vestiging aangetroffen, bestaande uit een aantal prauwen in de nabijheid van een op hooge palen gebouwd, met nipah gedekt en slechts gedeeltelijk met nipah omwand huis. Deze menschen blijven niet veel langer dan een paar jaren op dezelfde plaats, bedrijven daar vischvangst, betalen eene jaarlijksche retributie per huisgezin, klamin, te voren aan Ongkoe Togoh, een der rijksgrooten van Indragiri, doch sedert 1912 aan de landschapskas van Indragiri. Zij leven hoofdzakelijk van rijst, en visch, deze ruilend tegen gene, zijn gekleed als arme Maleiers, en spreken een eigen taal, hoewel sommigen Maleisch verstaan. De ouderen hebben meestal ( ) beenen door voortdurend in prauwen te zitten. Enkelen hebben zich in een kampong gevestigd, maar de meesten verkiezen het leven op zee, maken hun eigen vischtuig, maar koopen hunne prauwen. Een bijzonder type geven zij niet te zien; de huid is hard en ruw door weer en wind. Hunne vloten ontmoet men op de Oost-Sumatraansche kust en in de straten en kreeken aan de mondingen der rivieren; zij verplaatsen zich naar gelang het vischwater zulks medebrengt. Hunne hoofden heeten „Orang-kaja"; hun godsdienst is in naam de Mohammedaansche.

Op het eiland Baharoe, nabij de N.-O.kust van Lingga, vond de resident Van Hasselt eene nederzetting van Orang laoet met een twintigtal prauwen; de mannen waren met de kleine sampans uit om bĕngkoeang-blad te halen, waarvan zij kadjangs maken, die voor $4^1/_2$ dollarcent per stuk worden verkocht; vrouwen en meisjes spleten rotan waarmede de matten genaaid worden; geheel naakte kinderen, ook groote, maar nog niet volwassen meisjes, speelden in de nabijheid; de meeste vrouwen, lang en sterk van bouw, hadden het bovenlijf ontbloot, en om den linkerbovenarm een band van doek, blijkbaar een amulet; bij haar donkere huidkleur viel op te merken sterk krullend, bij sommige zelfs kroeshaar, ongekamd, ruw samengebonden in een knoop. Bij een paar hutjes met niboengvloer allerlei huisraad, vischgereedschap, klapperdoppen met gĕtah, een slede, waarmede men zich over de modder beweegt om de dieren te verzamelen, die de zee daar achterliet (welke slede ook op de modderbanken van de Oostkust wordt gebruikt), gereedschap om fakkels te maken, voor de vischvangst bij avond, zoowel loopende langs het strand, mĕmandjong, als in prauwen, mĕnjoeloek, enz. Tegen Europeanen spreken deze menschen gewoon Maleisch. Op een landtong waren bezweringstoestellen opgericht, trappen van 7 treden, oploopende tusschen pinang-stammen; op drie achtereenvolgende avonden spreekt een doekoen,

op de bovenste trede gezeten, de geesten toe, om dezen gunstig te stemmen, opdat voor onheil en ziekte de nederzetting, gedurende den tijd dat de krachtige N.O. wind het leven op zee onmogelijk maakt, gespaard blijve; muziek van gongs en rêbana's begeleidt de bezweringa-formulieren.

De Orang laoet van den Lingga-archipel, die Noordelijk tot Poeloe Abang en tot P. Mapor komen, maar zich gewoonlijk in Straat Dasi en in de Limbong-baai ophouden, zijn heidenen, doch geleidelijke overgang tot het Mohammedanisme is zeer merkbaar. Het meerendeel hunner is besneden en eet geen varkensvleesch meer. Aan bidden en vasten wordt echter niet veel gedaan. De huwelijken worden evenals op de Anambas eilanden door den Batin, onder het uitspreken van ongeveer dezelfde formule als daar, gesloten. Tot de bruiloftsgebruiken behoort ook het gaan spelevaren van het jonge paar op een afgelegen plek. De echtvereenigingen schijnen monogamisch te zijn; de dochters trouwen soms met Chineezen; de kinderen erven bij gelijke deelen. Men pleegt in Lingga onder Orang Laut mede te verstaan de Maleische bevolking van de eilandjes in het N.O. van het eiland Lingga, niet van wege hare afkomst, maar om daarmede aan te geven dat deel der bevolking van den Lingga archipel, dat in het eilanden (zee)-gebied gevestigd is, in tegenstelling met degenen, die op het hoofdeiland hunne woonplaats hebben. Bedoelt men de Orang-Laoet in engeren zin, dan is het beter te spreken van Orang Barok (O. Laut van Singkèp) en Orang Mantang (O. Laut van Lingga). Beide stammen wonen in hunne vaartuigen en zijn slechts tijdelijk aan den wal en zeer onderscheiden van de Orang laoet der strandkampongs; zij vermengen zich onderling niet, komen zelfs met hunne vloten niet in elkanders nabijheid, eten geen visch, die door de anderen is gevangen. In kleeding komen zij thans deels met de Maleiers, deels met de Singkèh's overeen, verstaan Maleisch, maar spreken het op bijzondere manier, nagenoeg onverstaanbaar en hebben een groot aantal van het Maleisch geheel afwijkende woorden. Zij visschen ook met den harpoen (sĕroewit), 's avonds bij fakkellicht. Aan den wal werken zij wel voor Chineesche houtkapperijen, meer speciaal om het hout van de kapplaats langs glijbanen naar het strand te vervoeren; verder vervaardigen zij ook kadjangmatten. In den Lingga-archipel bedraagt hun aantal ongeveer 500; zij beschouwen den Dato-kaja van Mĕpar (thans onderdistrictshoofd te Sĕnajan) als hun heer en meester. (Zie verder ORANG SÈKAH en ORANG TAMBOES, alsook Van Hasselt en Schwartz in T. Aardr. Gen. 1898, 1).

ORANG LÈPAR. Zie ORANG SÈKAH.

ORANG LOEBOE. Zie LOEBOE (ORANG).

ORANG LOM, ORANG MAPOR. Wonen in het district Blinjoe van de afdeeling Noord-Banka en in het daaraan grenzend deel van het district Soengeiliat der afdeeling Soengeiliat. Zij dragen naar de streek, waar zij vooral gevonden worden, den naam van Orang Mapor, terwijl men zegt, dat de benaming Lom wijst op hun heidenschen godsdienst. Lom is nl. de Bankasche uitspraak van bĕlom = nog niet. Zij zijn „nog niet" toegetreden tot den Islam, den godsdienst der overige Inlandsche bevolking van Banka. Het zuiverst hebben de Orang Mapor zich gehouden in de kampong Aer Abik van Blinjoe. In de andere kampongs hebben zij reeds in ruimer mate toegegeven aan den drang, dien levensomstandigheden op den mensch maken. Langzamerhand nemen zij steeds meer over van de gewoonte hunner omgeving. Deze niet meer oorspronkelijke, niet meer zuivere Orang Mapor wonen in Poegoel, Tĕlang, Goenoeng Moeda, Kajoe Areng en Tjit. Er zijn er, die zich eenigszins vermengd hebben met de zoogenaamde Mapor Tjina, afstammelingen van Chineezen, die in vroegeren tijd zich in deze streken vestigden en met Maporsche vrouwen samenleefden.

Het is waarschijnlijk, dat in hen bewaard zijn gebleven de oudste Orang Darat, de Bankaneezen, die nog niet overgingen tot den Islam en het langst hunne overoude gewoonte zijn blijven volgen. In vroegeren tijd kleedden zij zich, evenals trouwens de andere Bankaneezen, in geklopte boomschors. Tegenwoordig draagt niemand meer geklopte boomschors op Banka. De godsdienst der Orang Lom onderscheidt zich niet van het animisme van andere natuurvolkeren. Eigenaardig is het, dat de Mohammedanen de Orang Lom beschuldigen van bedreven te zijn in de zwarte kunst. Van de Toradja's op Celebes werd evenzeer veel kwaad verteld door de Mohammedaansche strandbevolking aldaar. Men was bang door den Toradja behekst te worden. Maar omgekeerd naderde ook de Toradja den Mohammedaan met eenig wantrouwen, omdat ook hij onderstelt, dat de kustbevolking in het bezit is van gevaarlijke tooverformuliuren.

Evenals alle andere niet-Mohammedaansche volkeren in onzen Archipel eten de Orang Lom varkensvleesch en zijn zij niet afkeerig van dierlijk voedsel, dat andersdenkenden met eene zekere walging vervult (leguanen, miereneters enz.).

De landbouw wordt beoefend in den primitieven vorm van roofbouw op boschgronden, doch tegenwoordig gaat ook dit volk zich toeleggen op den aanleg van geregelde peper- en heveatuinen.

Het huwelijk wordt gesloten, nadat het meisje door den jongeling geschaakt is. Wanneer de ouders van het meisje hebben doen blijken, dat zij niet ongenegen zijn om een aanzoek in gunstige overweging te nemen, komen de jongelieden des avonds terug. Het meisje komt het eerst thuis en zondert zich zonder een woord te zeggen bedeesd in een vertrek af. Daarna komt de schaker binnen, die met gehuichelde verontwaardiging door het gezin wordt ontvangen. De vader spreekt hem barsch toe. De jongeling antwoordt zacht en kalmeerend. Nu wordt hij in de gelegenheid gesteld om zich nader te verklaren en dan vraagt hij de hand van het meisje. Hij haalt haar uit haar schuilhoek en bewijst met het meisje eerbied aan hare ouders, het huwelijk wordt dan door den vader in het bijzijn der leden van het gezin gesloten. De man volgt de vrouw en is zijne schoonouders behulpzaam.

De Orang Mapor leefden vóór 1850 (vóór den Amir-opstand) evenals de meeste Bankaneezen, ongeregeld in hier en daar door de bosschen verspreide woningen; van dat jaar af hebben zij op last van het bestuur hunne huizen vereenigd tot kampongs, langs de groote wegen gebouwd; velen hunner zijn in naam tot den Islam overgegaan en naderen in zeden en gebruiken allengs meer tot de overige bewoners.

Hun hoofden worden door het Gouvernement benoemd en gesalarieerd. Zij hebben hun eigen doekoens.

Literatuur : De Orang lom of belom in T. Bat. Gen. XI, 1862, blz. 388; Teysmann in Nat. T. v. N.-I. XXXII, blz. 31; B. Hagen, Abh. z. Anthr. 1908. 37.

ORANG MAMAK. Ook Orang langkah lamo geheeten, worden aangetroffen in de Talang Eko, de Talang Djĕrindjing, de Talang Kĕlajan en langs den bovenloop der Tjinako en der Gangsal, alles in Indragiri. Zij zelven zeggen omtrent hunne woonplaatsen: „sĕmbilan di batang Tjinakoe, sĕpoeloeh dengan anak Talana; sĕmbilan di batang Gangsal, sĕpoeloeh dengan Djĕnala"; d.w.z.: „negen in het stroomgebied der Tjinako, tien met de Talangbewoners; negen in het stroomgebied der Gangsal, tien met Djĕnala". De negen soekoe's van de Tjinako zijn: Doerian Tjatjar, Sĕlanti, Pĕrigi, Gĕdaboe, Parit, Soengei Limau, Sĕngkila, Mĕnggahajan en Djĕrindjing. Deze wonen tusschen Tjinako en Indragiri; de soekoenamen zijn de namen der soengei's, waaraan zij wonen; onder soekoe's worden hier verstaan alle afstammelingen uitsluitend in de vrouwelijke lijn van dezelfde stammoeder. De leden eener soekoe wonen bijna zonder uitzondering bij elkander en zijn zeer nauw aan elkander verbonden; de soekoe is verantwoordelijk voor de daden van elk harer leden. Huwelijken in de soekoe zijn verboden; man en vrouw blijven ieder tot hun soekoe behooren en slechts zelden heeft samenwoning plaats, waarbij dan de man bij de vrouw intrekt; man en vrouw vormen geen gezin, want dit omvat hier alleen de vrouw met hare kinderen; aan het hoofd van zulk ĕĕn gezin staat de oudste broeder der vrouw, de mamak (vandaar de naam); de vader heeft geene rechten op zijne kinderen, deze gaan geheel op in de soekoe der moeder. Aan het hoofd der soekoe's staan batin's, behalve van ĕĕn, die den titel panghoeloe heeft. Onder dezen staan een manti of een pĕmangkoe. Titels en waardigheden gaan nog uitsluitend in de vrouwelijke lijn over, terwijl ook in het erfrecht dezelfde beginselen toegepast zijn; de soekoegenooten van den man worden bij zijn overlijden aansprakelijk gesteld voor zijne schulden, maar de kinderen kunnen hiervoor niet in pandelingschap geraken; wel indien de moeder met schulden sterft. Het matriarchale verwantschapstelsel is hier dus zeer zuiver bewaard gebleven.

In 1896 bezocht de resident A. L. Van Hasselt de Orang mamak. Volgens den datoek toemĕnggoeng, den Indragirischen rijksgroote, onder wien zij stonden — thans staan zij onder den Amir van Sĕbrida — waren al de bewoners van Indragiri vroeger mamak's, d. w. z. die de adat kamanakan volgen. Ten tijde van Soetan Saïd is er eene volkstelling gehouden en toen zouden er 20.000 Orang mamak in Indragiri geweest zijn. Hun aantal wordt thans geschat op ongeveer 7000, maar voortdurend gaan er tot den Islam over; zelfs van de naaste verwanten des patihs waren destijds (1896) eenigen Mohammedanen geworden. Van de mamak's aan de Gangsal werd ongeveer de helft moslem. De mamaks staan onder een hoofd, die te Doerian Tjatjar woont. De kleeding der mannen bestaat uit een tjawat van boomschors of doek en soms, daarenboven, uit een opgerolden doek rond het lichaam ter hoogte van den navel; de jongens dragen de tjawat alsĕen suspensoir; de vrouwen kleeden zich met een lendendoek als saroeng en met een baadje. Het haar wordt bij de kinderen kort geknipt, door de vrouwen en mannen lang gedragen; laatstgenoemden slaan het links naar boven, draaien het in een knoop en winden er een hoofddoek om. Allen zijn met een ziekte behept, die de huid schilfert en hen aanhoudend het lichaam doet krabben; van velen zijn vingers en teenen verschrompeld; zij hebben weinig menschelijks en zien er walgelijk uit. Hunne woningen zijn ellendige krotten; op de rijstvelden woont men boven de padi-schuren. Zij verbouwen rijst op ladangs en offeren op een hoekje daarvan bloemen om de antoe rimboe (boschgeesten) gunstig te stemmen; zij oogsten met den toewei (rijstmes). Antoe's (geesten), die ziekten veroorzaken, worden door overkruis in het boschpad gestoken bamboelatjes geweerd. De O. mamak erkennen de macht der geesten en vereeren de zielen der gestorvenen; de geestenbezweerders, kamantan, zijn tevens geneesheeren en hun ambt is erfelijk; besmettelijke ziekten worden voor 1 cent per persoon bezworen; is dit geschied, dan wordt feest gevierd, gesloten en gegeten, waarbij de kamantan zich bedwelmt en bij de muziek van trommen danst. Na het overlijden van een mamak worden meestal de wanden van het sterfhuis afgenomen en de vruchtboomen om het huis gekapt, terwijl de familie naar een andere plek verhuist, een en ander ter misleiding van den geest van den overledene, die uit afgunst de nagelaten betrekkingen in het verderf tracht te storten.

In de Gangsalstreek laat men het lijk van een overleden mamak gedurende eenige dagen onbegraven, omdat het mogelijk is, dat de doodgewaande slechts slaapt. Blijkt echter duidelijk, dat dit niet het geval is, dan wordt de doode grafwaarts gebracht. Het gebruik brengt mede, dat de zoon van den overledene in geest vervoering in den grafkuil springt, te kennen gevende voor zijn vader te willen sterven. Oudere mannelijke familieleden trekken den zoon dan uit den kuil, waarna de begrafenis onder treurzang verloopt.

Een weinig eten en drinken wordt bij het graf geplaatst. Na 6 dagen komt men er terug om de ziel van den overledene naar de rivier over te brengen, hetgeen met de noodige ceremoniën plaats heeft.

De hoofdeinden der graven van mannen liggen in tegengestelde richting van die der vrouwen.

Zij zijn groote liefhebbers van hanengevechten, waarbij zij sporen van arĕn-hout aanbinden. Feest is er daarenboven wanneer de nangoei's komen, een soort wilde zwijnen op hooge pooten en roodbruin, de beeren met kromme slagtanden; in groote kudden, van honderden, komen zij, in October of November, alsde doerian rijpt; maar ook, en dit is het nadeel van hunne komst, azen zij op de ladang-padi, die zij onherstelbaar plat trappen. Over groote afstanden worden langs de wegen versperringen aangebracht met openingen, om de tien schreden, met strikken bezet ten einde daarin de nangoei's te vangen. Onder de mamak's zijn uitstekende wapensmeden, die prachtige krissen, kléwangs, pieken en kapmessen maken. De taal dezer menschen is een dialect van het Minangkabausch. (Zie verder Graafland in Bijdr. t.t.l. en vlk. Ve volgr. V, 1890, bl. 40; Gust. Schneider in Illustr. Zeitung, 29 Maart 1900, voornamelijk voor de afbeeldingen; Dr. F. Speiser, Beiträge zur Ethnographie der Orang Mamma auf Sumatra, Arch. f. Anthr. 9, blz. 75.

ORANG MANTANG. Zie ORANG LAOET en ORANG TAMBOES.

ORANG MAPOR. Zie ORANG LOM.

ORANG OELOE. Aldus is de naam van een volksstam, die wordt aangetroffen in Klein-Mandailing, vooral in het landschap Oeloe, waaraan waarschijnlijk deze lieden hun naam ontleenen. Zij wonen in vrij grooten getale in de omstreken van Mocara Si Pongi. Eenige Oeloedorpen vindt men langs den weg van Mocara Si Pongi naar Pakantan. Overigens verblijven ze meestal in zeer primitieve hutjes op de berghellingen. Hun taal verraadt duidelijke verwantschap met het Maleisch, speciaal met het Maleisch der Bovenlanden (Minangkabausch). Of dit volk echter oorspronkelijk een Maleische stam is, staat niet vast; evenmin is het zeker, dat het een stam is, verwant met de Orang Loeboe (zie aldaar) of met de Orang Koeboe van Zuid-Sumatra. Bataks zijn het in geen geval. Hun donkere kleur heeft het vermoeden gewekt, dat ze misschien van Drawidischen oorsprong zijn (als bijv. de Sëmbiringstammen onder de Karo-Bataks, van wie dit vaststaat), maar met zekerheid is hiervan niets bekend.

ORANG-OETAN (MAL.), op Sumatra door de Maleiers mawas genoemd, door de Dajaks op Borneo majas, kahio en kèoe, ook salambing (oude mannetjes) en bockoe (oude wijfjes), (*Simia satyrus* L. = *Pongo pygmaeus* Hoppius), behoort tot de *Anthropomorpha* of Menschapen (zie APEN): groote, bosschen bewonende, staartlooze apen, zonder ziteelt, die bij het loopen alleen de buitenranden der voeten op den grond zetten. Het lichaam van den Orang-oetan is lang, roodbruin behaard; vooral op schouders, armen en dijen zijn de haren zeer lang. Gezicht (behalve bovenlip en kin), ooren en keel, handpalmen en voetzolen zijn naakt, in de jeugd geelbruin, later bruin tot zwart. De voorste ledematen zijn veel langer dan de achterste. De groote teen draagt dikwijls geen nagel. Wangzakken ontbreken. Keelzakken zijn echter vooral bij volwassen dieren sterk ontwikkeld. Zij ontstaan als twee uitstulpingen aan het strottenhoofd, waarvan echter later slechts één zich sterk vergroot, terwijl dè andere klein blijft, of wel beide smelten met elkaar tot één grooten zak tezamen. Ze strekken zich onder de huid uit tot de schouders en tot in de okselholte. Men vermoedt, dat ze niet, zooals bij andere apen (bijv. den siamang, zie GIBBON) dienen als een resonanticorgaan, maar wel om een elastisch luchtkussen te vormen tusschen de zware onderkaak en den hals. Soms bezit het mannetje een paar blauwzwarte wanglijsten, die uit bindweefsel en vet bestaan. Het mannelijk dier onderscheidt zich bovendien door langere snor- en baardharen en door grootere hoektanden van het wijfje. De hersenen vertoonen wel veel punten van overeenkomst met die van den mensch, maar zijn belangrijk kleiner; de schedelinhoud bedraagt bij den mannelijken Orang-oetan volgens Selenka gemiddeld 455 cm³. (bij den man 1500 cm³.). Selenka (Sitzungsber. Akad. Berlin, 1896, I) e. a. hebben een groot aantal rassen en soorten van Orang-oetan opgesteld, zoo bijv. *S. sumatrana* Sel., met de rassen *deliensis* (mawas koeda, MAL.) en *abongensis* (m. mësiah, MAL.) en *S. abelii* Clarke, beide van Sumatra, *S. morio* Owen, *S. satyrus landakkensis* Sel., *batangtuensis* Sel., *dadappensis* Sel., *genepaiensis* Sel., *skalauensis* Sel., *rantaiensis* Sel., *tuakensis* Sel., van Borneo. De laatste bewerker, Elliot (A Review of the Primates, Monographs Amer. Mus. Nat. Hist., no. 1, 1913), houdt echter alle kenmerken, waarop die vormen gebaseerd zijn (zooals wanglijsten, schedelinhoud) voor te variabel, om voor dat doel te worden gebruikt en beschouwt een splitsing der soort dus als niet doenlijk. Evenwel worden volgens Selenka ook door de Dajaks verschillende vormen onderscheiden als majas kèaar (= S. *morio* Owen), m. of orang ramèh en m. tjapan of papan.

De Orang-oetan bewoont uitsluitend Borneo en Sumatra. Op dit laatste eiland ontbreekt hij in het Zuidelijk gedeelte, maar had hij vroeger een grootere verspreiding dan tegenwoordig. Hij leeft in bosschen, vooral in het moerassige laagland tot dicht bij de kust, maar ook tot op vrij groote hoogte in het gebergte en houdt zich bijna uitsluitend hoog in de boomen op. Alleen bij zeer droog weer om te drinken of ook wel om alleen staande boomen te kunnen bereiken komt hij op den bodem. Springen doet hij niet, in zijne bewegingen is hij uiterst langzaam en voorzichtig. Hij kan een diep en zwaar gebrul aanheffen. Zijn voedsel bestaat vooral uit boomvruchten (met name doerians), jong loof en andere plantendeelen, maar daarnaast ook uit kleine dieren; vruchten schijnen echter het hoofdbestanddeel te zijn en volgens Sal. Müller bezoekt het dier in verschillende jaargetijden verschillende streken, al naar gelang van den tijd van rijpen van de daar voorkomende vruchten. Den nacht brengt de Orang-oetan slapende door in nesten, die hij van takken en bladeren maakt en die een middellijn van 3—4 voet kunnen hebben; volgens Schneider (Zoolog. Jahrbücher, Abt. Syst., Bd. 23, 1906) worden ze door een koepelvormig dak bedekt. Ze worden gewoonlijk betrekkelijk laag in boomen aangebracht; volgens Sal. Müller vooral in den top van kleine boomen, bij voorkeur palmen of pandanen, of ook wel op epiphytische varens en orchideeën. Waarschijnlijk wordt als regel elken nacht een nieuw nest vervaardigd. Buiten den paartijd leeft het mannetje eenzaam, het wijfje trekt gewoonlijk rond met haar beide jongen van het laatste en het voorlaatste jaar; als regel wordt telkens slechts één jong geworpen.

De eenige gevaarlijke vijanden van den Orang-oetan, behalve de mensch, zijn krokodillen en pythons, die echter gewoonlijk niet tegen hem opgewassen schijnen te zijn. Sommige Dajakstammen maken jacht op hem om zijn vleesch. Zij jagen hem met vergiftigde pijltjes en snijden dan vóór het gebruik het vleesch in de omgeving der wond uit. Ook de Bataks jagen hem om zijn vleesch, zijn tanden ,die als amulet gedragen worden, en om zijn huid. Het bekende, dikwijls tegengesproken verhaal, dat vervolgde Orang-oetans hun vervolger met takken zouden gooien, wordt door Schneider (l.c.) bevestigd.

De Orang-oetan schijnt al in de oudheid bekend geweest te zijn, maar eerst Bontius gaf in de 17de eeuw eenigszins uitvoeriger mededeelingen over hem. (Hist. natur. et med. Ind. Orient., 1648). Hij hield de Orang-oetans voor afstammelingen van apen en inlandsche vrouwen en vermeldt ook reeds het verhaal der inlanders, dat de Orang-oetan wel kan spreken, maar het alleen nalaat uit angst van tot werken verplicht te zullen worden. Anatomisch onderzocht werd hij

het eerst door Camper (Natuurkundige Verhandelingen over den Orang-oetang. Amsterdam 1782). De volledigste eigen waarnemingen over het leven van den Orang-oetan in de natuur hebben wij aan Sal. Müller (Schlegel en Müller, in: Verhand. Natuurk. Gesch. Nederl. Overz. Bezit. Zoologie. 1839/44) en Wallace (Malay Archipelago 1869) te danken.

ORANG OETAN en **ORANG RAWA.** Een wezenlijk verschil tusschen deze beide stammen der Siaksche bevolking schijnt niet te bestaan, niet anders ten minste dan dat laatstgenoemden bepaaldelijk de Orang oetan zijn, die op den vasten wal langs en in de buurt van de Soengei Rawa verblijf houden. De Orang oetan zijn waarschijnlijk de oorspronkelijke bewoners van de eilanden in de nabijheid van de mondingen der Siak- en Kampar-rivieren; op het eiland Padang zijn de oorspronkelijke bewoners alleen Orang oetan. Ook de Gorngai en Toengoe, de boschmenschen van de eilanden Kola en Kobroor (Aroe Archipel) worden Orang Oetan genoemd. (Riedel, Sluik- en Kroesharige Rassen, 's Gravenhage 1886). Zie verder ORANG BÉNOEA en Hymans v. Anrooy in T. Bat. Gen. XXX, 1885, bl. 347; Gramberg, ald. XIII, 1864, bl. 497.

ORANG RAWA. Zie ORANG-OETAN

ORANG SAKAI, SAKEI, SICCA. Komen voor in de landschappen Siak en Kota Intan (ook Koentŏ genoemd, doch ten rechte Koentŏ Dar es Salam geheeten) langs de Rokan Kiri-rivier en de Batang Poetih (vgl. het artikel OOSTKUST VAN SUMATRA,) en worden door sommigen met de Orang akit, oetan en rawa gezamenlijk tot de Rajat banang gerekend. Zij bewonen in Siak de Boven-Mandaustreek en in Kota Intan de Kampong nan Anam. Zij zijn volgens sommigen waarschijnlijk inheemsch op Sumatra's Oostkust, evenals op den wal van Malaka, waar zij ook gevonden worden, volgens anderen afkomstig van Sumatra's Westkust en staan op den laagsten trap van beschaving; die van de boven-Mandau zijn verdeeld in 5 soekoe's, die van Kota Intan in 8, die ieder hun eigen batin hebben; de batin lima moeten den Sultan van Siak producten opbrengen (barang larangan) als: ivoor, rhinoceroshoorn, goeliga's; de batin dĕlapan hetzelfde aan het landschaphoofd van Kota Intan. De olifanten worden gevangen door met toeba, plantaardig vergif, gevuld suikerriet. Voorts moet den Sultan om niet hout geleverd worden, maar deze kan de Orang sakei niet, zooals de Talang-bevolking, naar Siak oproepen. De Orang sakei batin lima komen het meest met Maleiers in aanraking en zijn minder schuw; de Batin dĕlapan komen zelden uit hunne ondoordringbare bosschen, waar zij door het planten van oebi, pisang en suikerriet bij hunne hutten en het inzamelen van boschproducten, die zij tegen rijst, zout, tabak en lijnwaden inruilen, in hun onderhoud voorzien; een groot aandeel in hunne voeding hebben de wilde varkens en de nangoei (zie aldaar). Zij zijn zeer bedreven jagers, leiden een min of meer zwervend leven, zijn slecht gehuisvest in hoog opgebouwde, somtijds in boomen aangebrachte woningen, hebben weinig behoeften, dragen veelal kleeding van geklopte boombast, nog bij uitzondering een baadje, voeren als wapens de kris en de koedjoer (een lans met breede punt), zij maken hun huisraad van bamboe, De Orang sakai, die langs de Rokan Kiri en de Boven-Mandau wonen, zijn in naam Mohammedaan, bij de overige zijn heidensche begrippen overheerschend. In het huwelijk volgen de kinderen de soekoe der moeder en de verdeeling van erfenissen heeft plaats volgens de Minangkabausche adat, hetgeen zou pleiten voor de bewering, dat zij van de Westkust afkomstig zijn. Leefden zij voorheen zonder rechten en met slechts eenige luttele plichten vrijwel ongemoeid in hunne bosschen, sedert de verhouding der landschapsbesturen in het gewest Oostkust van Sumatra tot het Gouvernement zulk eene belangrijke wijziging heeft ondergaan en als gevolg daarvan de inmenging van het Europeesch bestuur in de aangelegenheden der verschillende landschappen sterk is toegenomen, wordt van die achterlijke boschbewoners in den laatsten tijd ook het verrichten van heerendienst geëischt en betalen zij nu ook belasting; met het opleggen van laatstbedoelde verplichting is de bovenvermelde gewoonte om aan hunne hoofden sommige producten op te brengen, afgeschaft. Hun getalsterkte in Siak wordt geschat op vier- tot vijfduizend. Zij spreken een dialect van het Maleisch met sommige eigen woorden; alleen als zij uitgaan om kamfer te verzamelen spreken zij een zoogenaamde kamfertaal, evenals de Bataksche kamferzoekers doen. *Literatuur:* Moszkowski, Probleme der Weltwirtschaft, V, 1911.

ORANG SĔKAH. De Orang Sĕkah, door de Chineezen Orang Sangkai genoemd, (niet te verwarren met de Orang Sakai, zie aldaar), wonen in prauwen en houden zich op Banka op aan de kust van Muntok, in de Klabatbaai bij Mantoeng en Bakit, en op Billiton, aan de kust van Pangkalpinang en op de Lĕpareilanden.

Er zijn twee soorten van Sĕkahs, die van Pongo, een der Lĕpareilanden, welke ook wel Orang Djoeroe genoemd worden en verder de gewone Sĕkah, die overal op de andere Lĕpareilanden en langs de kust van Banka worden aangetroffen. Dit volk schijnt afkomstig te zijn uit Lingga en de kusten van Malaka. De Orang Sĕkah spreekt een dialect van het Maleisch. Daarnaast beschikt hij nog over eene eigen taal (bahasa Lontjong).

Er zijn Orang Sĕkah, die reeds tot den Islam zijn overgegaan. Anderen eten nog varkensvleesch, zijn dus nog niet toegetreden, maar dat is slechts eene quaestie van tijd. Langzamerhand verdwijnt hun uitzonderingstoestand, al zullen zij wel evenals andere volkeren, die den Islam omhelsd hebben, nog lang trouw blijven aan de overgeleverde gebruiken. als b.v. het vieren van het *njĕmak* of *mamoedja*-feest, waarbij offergaven aan geesten in kleine prauwen in zee worden losgelaten.

De aan beide einden spits toeloopende vaartuigen zijn de woningen der Orang Sĕkah. Deze prachtige breede, ruime prauwen zijn 24 voet lang, 5 voet breed en 3 hoog en herbergen man, vrouw en kinderen, katten, ook wel kippen, soms ook honden. Ten behoeve van een prauw worden eenige roode tjĕngal-, njatoh- of rĕsak siantanboomen geveld, uit de stammen planken gespleten, van 2 tot 4 uit een boom, de planken, van 12 tot 20, voor een prauw, bekapt, tusschen wiggen gezet en door vuur gekromd; dan worden met een bijtelboor de gaten gemaakt en met houten pennen kielen, boorden en knievormige inhouten aan elkaar gevoegd. De constructie laat weinig te wenschen over en de Orang Sĕkah leggen verbazende afstanden af met deze vaartuigen; riemen

van het zeer buigzame plawan toedak of sëmoelar-hout, een mast van het veerkrachtige banitanhout met een want van rotan en een door de vrouw gemaakt zeil van bangkoewangblad voltooien het schip. De groote prauwen heeten gobang, de kleinere kolèk toenggi[e]. Bij de vangst staat de man met een harpoen, sërampang of tëmpoeling, op den voorsteven, terwijl de vrouw het scheepje stuurt; of hij vischt naar tripang met de boeboe, een driehoekig schrobnet, dat onder het zeilen langs den bodem sleept. Netten hebben zij ook. Zij vangen ook een soort van schelpen, poetingbëlioeng, en agar-agar. Bij ongunstig weer varen zij de rivieren op, en herstellen daar hun vaartuig.

Zij vormen een niet groot, maar krachtig, werkzaam, opgewekt menschenras, uitstekend geschikt om zwaren arbeid te verrichten. De mannen zijn rijzig van gestalte, zeer gespierd, donkerbruin, bijna zwart van huidskleur. Zij zijn wat onzindelijk op hun lichaam en hebben soms last van gadoes, eene ziekte, waardoor de huid afschilfert.

De Orang Sëkah zijn eenvoudig; bij volksfeesten nemen zij met goedmoedigheid aan alle nummers deel. Als kinderen vermaken deze eertijds als zeeroovers beruchte gasten zich met bok-sta vast, touwtje springen en met zeilwedstrijden tusschen kleine scheepjes, nagemaakte schoeners en kotters. Zij zijn muzikaal van gevoel, urenlang kunnen zij op de gëndang trommelen en op de tawa-tawa slaan en zingen daarbij allertreurigste melodieën. Daarbij wordt gedanst (bëdaë[e]); mannen en vrouwen nemen aan de sobere tandak-partijen deel.

Bij het huwelijk volgt de man de vrouw. Op den huwelijksdag neemt het bruidspaar alleen plaats in een eigen prauw en vergezeld van de belangstellenden, die allen in hunne vaartuigen volgen, zeilt ...en in feeststemming naar zee. Later op den dag keeren de feestvierenden weer naar de kust terug.

Op Billiton worden de Orang Sëkah veelal Orang Laoet genoemd; zij zijn nu nog meerendeels heidenen. Er zijn 6 soekoe's namelijk: 1. Soekoe Parak, 2. Soekoe Oelim, vooral in en nabij Tandjoeng Pandan levende; 3. Soekoe Bakan, in Manggar; 4. Soekoe Lenggang in Gantoeng; 5. Soekoe Sidjoek in Sidjoek en Boeding; 6. Soekoe Belantoe in Dendang.

Het stam- of soekoe-hoofd wordt mandoer genoemd, welk woord hier ook voor andere kamponghoofden gebruikelijk is. Vroeger, nu + 40 jaren geleden, werden de Orang Sëkah van Tandjoeng Pandan door het bestuur gedwongen woningen te bouwen langs het strand. Nadat velen van hen waren ziek geworden en gestorven ging de rest op de vlucht en bleef sedert in prauwen leven. In 1914 traden vele Sëkahs (visschers) bij de Billiton-Maatschappij in dienst, dank zij de betere verdiensten.

Literatuur: Van Eck in Ind. Gids, 1883, I, blz. 307; Van Rijn v. Alkemade in T. A. G. 2e serie, II, 1885, blz. 218; Hijmans van Anrooy in T. B. G. XXX, 1885, blz. 347; Korte Schets van het eiland Banka in T. v. N. I. 8e Jg. IV, blz. 125; Teysmann in Nat. T. v. N. I. XXXII, blz. 31, Ecoma Verstege in T. B. G. XXIV, 1877, blz. 201; Het eil. Billiton sedert 1851 in T. v. N.-I. 1853, I, blz. 104; Loudon in Ind. Gids, 1883, blz. 700 v.; B. Hagen, Abh. z. Anthr. 1908, 37.

ORANG SËLAM (ORANG ISLAM), d. i. Mohammedaan.

ORANG TALANG. Zie OOSTKUST VAN SUMATRA.

ORANG TAMBOES of **ORANG MANTANG** moeten afstammelingen zijn van de groote groep „Orang Laut", hoewel thans geheel op het land levende en wel op het eiland Karimoen en nabijgelegen eilanden in zeer kleine nederzettingen en in armelijke hutten van takken op het modderstrand, zonder voldoende dekking; houtkappen, visschen en bëngkoeang-kadjangs (dakbedekkingen van gevlochten bladeren) maken voor de prauwen zijn hunne bezigheden; voorts maken zij jacht op wilde varkens, waarbij zij gebruik maken van honden, die zij in grooten getale onderhouden, en van werpsperen, in het hanteeren waarvan zij groote vaardigheid bezitten. Het varkensvleesch eten zij zelve gaarne en verkoopen het overtollige daarvan aan Chineezen; zij zijn heidenen, doch nemen van de Maleiers en Chineezen, met wie zij veel in aanraking komen, allengs verschillende gebruiken en gewoonten over. Zoo wordt bij huwelijken in den regel een bruidschat gevorderd, terwijl de besnijdenis, zij het niet algemeen, ook bij hen toegepast wordt. Zoons en dochters en, bij gebreke daarvan, broers en zusters, erven echter bij gelijke deelen. In 1895 waren er, volgens den resident Van Hasselt, in een zestal nederzettingen, op vijf eilanden der Karimongroep gelegen, 38 gezinnen gevestigd, Op Salor of Sangia, bezuiden de Karimoen-groep, woonde destijds op de W.kust een 100-tal van deze menschen, die bezig waren tot den Islam overtegaan met behoud van de jacht op varkens; zij spreken Maleisch met vreemden tongval; hun gestalte is over het algemeen krachtiger dan die van den Maleier, hun gelaatskleur donker op het zwart af, hun lichaamskracht overtreft verre die van den Maleier. Zie onder ORANG LAOET.

ORANG TËNGGËR. Zie TËNGGËREEZEN.

ORANJEAPPELEN. Zie CITRUS.

ORANJE-GEBERGTE. Zie NASSAU-GEBERGTE.

ORCHIDEEËN. Plantenfamilie der *Monocotylen*, met ongeveer 10.000 soorten over de geheele aarde verspreid, doch voornamelijk in de warme deelen voorkomend. Het zijn kruidachtige planten van zeer verschillende afmeting. Sommige, zooals *Grammatophyllum speciosum*, zijn reusachtige planten, wier bloeiwijze alleen al meer dan 3 Meter lang kan worden en 100 bloemen kan dragen; andere zijn nauwelijks een centimeter groot. Orchideeën komen zoowel in den grond als op boomen voor; in het laatste geval, en deze vormen de groote meerderheid, zijn het epiphyten. Deze hebben meestal een stengel, die door middel van hechtwortels aan de boomtakken of op de schors is bevestigd, zonder echter aan den boom zelf voedsel te onttrekken. Woekerplanten zijn het dus niet. Behalve de hechtwortels komen ook nog voedingswortels voor, die uit de humusbestanddeelen in de spleten van de schors voedsel halen. Nog andere wortels hangen vrij in de lucht naar beneden. Deze zijn wit of lichtgroen van kleur als ze droog zijn, doch bij bevochtiging worden ze helder groen. De oorzaak van dit verschijnsel is gelegen in de aanwezigheid van een laag van luchthoudende cellen rondom den wortel, welke cellen door kleine openingen met de buitenwereld in verbinding staan. Zoodra de wortel bevochtigd wordt, vullen de cellen zich met water; de laag wordt daardoor doorschijnend en

de groene kleur van het dieper gelegen weefsel wordt zichtbaar. Door de aanwezigheid van bladgroen in de lucht wortel kan deze laatste dus koolzuur uit de lucht opnemen op de wijze, zooals het bij andere planten alleen door de bladeren en stengels geschiedt. Het deel van den Orchideeënstengel, dat de wortels draagt, is meestal sterk vertakt. De vertakkingen dragen de bladeren. Daarbij doen zich een groot aantal gevallen voor. Soms (zooals bij *Vanda*) draagt de stengel twee rijen van bladeren, terwijl de bloemen uit de oksels der bladeren te voorschijn komen. In zeer veel gevallen heeft de stengel echter een beperkten groei en is tevens verdikt. Deze verdikking neemt een of meer geledingen in beslag. In het eerste geval heeft de geheele stengel den vorm van een knol gekregen, die aan zijn top, één, twee of eenige weinige bladeren draagt. Dit zeer veel voorkomend geval is typisch voor epiphyten. De knol is een waterreservoir, die zich door middel van de wortels in regentijden met water vult. Daar de boomtak, op welke de orchidee groeit, in het algemeen zeer droog is, vooral in den Oostmoesson, moet de plant over een dergelijk waterreservoir kunnen beschikken. De niet-epiphytische orchideeën, welker wortels in den grond voldoende water vinden, missen dan ook meestal de knollen. De bladeren van de meeste epiphytische orchideeën zijn dik en leerachtig. Ook dit staat in verband met de moeilijkheid om in perioden van droogte water op te nemen. Het leerachtige blad geeft zijn water moeilijk af, verdampt weinig, en zal dus niet gemakkelijk verdrogen. Aard-orchideeën hebben bijna steeds dunne bladeren. De bloemen of bloeistengels komen op verschillende wijzen en op zeer verschillende plaatsen uit den stengel te voorschijn. Soms komen ze direct uit den hoofdstam, vaak zitten ze aan bepaalde zijspruiten. Het zijn vooral de bloemen der O., die de aandacht trekken, zoowel van botanicus als liefhebber. Ze zijn in den regel drietallig. De buitenste drie bladeren van het bloemdek zijn bijna altijd helder gekleurd, zeer zelden groen, Zij stellen de kelk voor en worden sepalen genoemd. Meestal zijn ze onderling tamelijk gelijk van vorm en grootte. De binnenste krans van drie bladeren is vaak nog fraaier gekleurd dan de sepalen. Men kan hem als bloemkroon beschouwen, de drie bladeren zijn nooit volkomen gelijk aan elkaar, doch een ervan (de lip of labellum) is zeer verschillend in vorm, grootte en kleur van de beide andere (de petalen). Het is voornamelijk het labellum, waardoor de orchideeënbloem zich van de meeste andere bloemen onderscheidt. Vaak is het zeer groot en fraai en steekt het ver buiten de sepalen en petalen uit. Er is een oneindige verscheidenheid in den vorm van het labellum; de meest grillige vormen komen voor; vaak heeft het een zak of lange spoor, waarin honing wordt afgescheiden. Bij een kleine groep van O. treft men 2 of 3 meeldraden aan. Twee b.v. bij de bekende *Cypripedium*s. In de overgroote meerderheid van de gevallen is er maar één meeldraad aanwezig. Deze is bovendien met den stijl vergroeid, zoodat helmknop en stempel vlak bij elkaar zitten. Het vruchtbeginsel is onderstandig, de sepalen en petalen zitten er dus bovenop. Het stuifmeel is niet poedervormig, zooals bij de meeste andere bloemen, doch zit in klompjes (polliniën) aan elkaar, waarvan er in elke bloem 2, 4, 6 of 8 voorkomen; meestal zit er nog een aanhangsel aan, dat bij de bestuiving dienst doet. Deze bestuiving wordt teweeg gebracht door insekten, die bij het honingzoeken de polliniën meenemen en op den stempel van een andere bloem overbrengen. In zeer vele gevallen heeft men een verband kunnen aantoonen tusschen de organisatie van het insekt, dat de bestuiving teweegbrengt en den vorm van de bloem, in het bijzonder den vorm van labellum en polliniën. In dit opzicht zijn de orchideeën hoog-ontwikkelde insekten-bloemen. Het vruchtbeginsel is één- of drie-hokkig. Het ontwikkelt zich tot een veelzadige, droge, openspringende vrucht. Zeer zelden vindt men vleezige vruchten. De zaden zijn buitengewoon klein; de kiem is onvolkomen ontwikkeld en een kiemwit ontbreekt. Ze worden dus zeer gemakkelijk door den wind verspreid. Het gevolg is, dat ze in grooten getale door de lucht zwevend, op boomtakken terecht komen, en daar in de spleten van den schors kiemen. De kleinheid van de zaden staat dus ongetwijfeld in verband met de epiphytische levenswijze. Bovenstaande beschrijving geldt slechts voor de groote meerderheid der soorten, vele vormen wijken vrij sterk af. Zoo komen er op den bodem van oerbosschen vormen voor, die saprophytisch leven, die dus geen bladgroen hebben, geen koolzuur uit de lucht kunnen opnemen, doch hun koolstofvoedsel uit rottende organische stoffen in den bodem bereiden. Andere afwijkingen zijn het ontbreken van bladeren. *Taeniophyllum* b.v. heeft alleen groote groene wortels, en verder een kleinen bloeistengel.

Orchideeën komen in Ned.-Indië zoowel in de lage streken als in het bergland voor, tot zelfs in het alpine gebied, waar ze nog talrijk zijn. Ze bloeien meest in den drogen moesson, doch maken in den regentijd nieuwe stengels en wortels. Het aantal hunner soorten is niet te schatten. Elke expeditie in een afgelegen deel van den Archipel brengt weer talrijke nieuwe soorten mee. De Javaansche soorten zijn uitvoerig beschreven door Dr. J. J. Smith in Die Orchideen von Java (1915), bij welk werk ook een in afleveringen verschenen atlas behoort. Dezelfde auteur heeft nog van tal van andere deelen van Ned.-Indië de orchideeën beschreven en afgebeeld, zoo die van Ambon, en in de laatste jaren een zeer groot aantal nieuwe soorten in Nova Guinea VIII en XII. De Maleische naam voor de familie is Anggrik, de Javaansche Anggrêk; bepaalde vormen (geslachten of soorten) worden door toevoeging van een tweede woord onderscheiden b.v. Anggrêk boelan, enz.

ORDONNANTIËN. Voor ordonnantiën in de gewone beteekenis van algemeene verordeningen, vastgesteld door den Gouverneur-Generaal, zie WETGEVING. Een andere beteekenis is die van lastgeving of bevel, en wordt gebezigd voor die betalingsbevelschriften, welke uitgaan, niet van residenten, militaire commandanten enz. (de betalingslastgevingen van dezen heeten mandaten), doch van de departementshoofden zelf (zie deel I, bl. 519). Indien het Ind. Stb. onder gouvernementsbesluiten geregeld de woorden „Ter ordonnantie van den G.-G." bevat, heeft het woord „ordonnantie" aldaar deze tweede beteekenis van lastgeving, bevel.

ORDONNATEURS. Zie COMPTABELEN, Deel I, blz. 517.

ORÊMBAI. Zie VAARTUIGEN.

ORGELKORAAL. Zie NETELDIEREN.

ORLEAN. Zie BIXA ORELLANA.

ORNAMENTEN. Zie RIJKSSIERADEN.

ORNAMENTSCHAP. Aanduiding van die inheemsche rechtsgemeenschappen der Makassaren en der Boegineezen, waar naar inlandsche opvatting het gezag berust bij zeker ornament (zie RIJKSSIERAAD) en deszelfs drager. Staat zulk een ornamentschap onder ons rechtstreeksch bestuur, dan noemt men het een district of een regentschap; zoo neen, dan is het een zelfbesturend landschap. Een bond of opperbond van ornamentschappen vormt dikwijls een eigen, grooter inlandsch rijk (Loewoe', Boetoeng, enz.; voorheen Boné en Gowa). Zij behooren alle tot de inlandsche gemeenschappen, besproken in deel I, bl. 759. Een ornamentschapshoofd heet karaeng, aroe, aroeng, enz.; bij ons: districtshoofd, regent, of landschapsbestuurder.

ORMOCARPUS SENNOIDES D.C. Fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Rorako (MAL. MOL.). Heester, zeer verbreid in Ned.-Indië, op Noord-Celebes voor levende paggers gebruikt en als steunplant voor peper. Voor dat laatste doel ook op Java ingevoerd. Tevens gebruikt als schaduwplant in koffie- en cacaotuinen. Wordt ook geschikt geacht als groenbemester in klapper- en heveaaanplantingen. Waarschijnlijk worden verschillende soorten met elkaar verward.

ORO-ORO (eigenlijk ârâ-ârâ). De onder Javanen gebruikelijke naam voor grond, die, na in cultuur te zijn geweest als bouwveld, weder tot woestheid is teruggevallen.

OROK OROK (JAV.). Zie CROTALARIA SALTIANA.

OROK OROK TJINÂ (JAV.). Zie CROTALARIA RETUSA.

ORTHOSIPHON GRANDIFLORUM Bold. (= *O. stamineus* Bth.) fam. *Labiatae.* Koemis koetjing (MAL.), Koemis oetjing (SOEND.), Rëmoedjoeng (JAV.). Kruidachtige ,soms een weinig heesterachtige plant op vochtige plaatsen in den geheelen Archipel groeiend en vaak op de erven gekweekt. De bladeren, die als *Folia Orthosiphonis* ook in de Nederl. pharmacopee voorkomen, zijn een bekend diureticum. Ze worden, gemengd met andere kruiden, ook tegen galsteen gebruikt.

ORYZA. Zie RIJST.

OS SEPIAE. Zeeschuim. Zie INKTVISSCHEN.

OSSENBERCH (WILLEM, HENDRIK VAN). Geboren te Yperen vertrok hij in 1742 als vaandrig naar Indië en doorliep aldaar de rangen van luitenant, ritmeester en majoor bij de Dragonders, die den Gouv.-Generaal tot lijfwacht dienden. In laatstgenoemden rang vergezelde hij o.m. den Gouv.-Generaal van Imhoff op diens belangrijke reis over Java van 24 Maart—10 Juni 1746. In 1750 tot Lt.-Kolonel bevorderd, onderscheidde hij zich bij het optreden tegen Javaansche opstandelingen in Bagëlën, terwijl hij in 1751 een roemrijk aandeel in de verschillende gevechten tegen de Bantamsche rebellen had. Bij Resolutie van 30 October 1753 werd hem wegens ziekte van den toenmaligen Gouverneur van Java's N.O. kust, Johan Andries Baron von Hohendorff, de militaire leiding toevertrouwd van den nog altijd op Java voortwoedenden oorlog.

Wegens zijn beleidvol optreden werd Van Ossenberch, die nu voorgoed in civielen dienst overging, benoemd tot Commandeur van Bantam, welk rijk hij zes jaren bestuurde, tot hij 28 Juli 1761 het bewind aan zijn opvolger overdroeg wegens benoeming tot Extr. Raad van Indië. Reeds in October d. a. v. werd hij geroepen om Hartingh als Gouverneur van Java's N.O.-kust te vervangen. Hij vervulde die betrekking tot 13 Mei 1765 en werd te Batavia teruggekeerd al spoedig tot gewoon Raad van Indië benoemd, welke benoeming in Oct. 1767 door Bewindhebbers werd bevestigd. Op zijn advies vooral ging de Ind. Regeering er toe over op het einde van 1766 Balambangan te bezetten. V. Ossenberch overleed 21 Juli 1770 te Batavia.

Zijn Memorie van Overdracht als Gouverneur van Java's N. O. kust, dd. 13 Mei 1765, staat o. a. afgedrukt bij De Jonge, Opkomst, XI (1883), p. 22—40, maar is in gehalte niet te vergelijken met die van zijn voorganger Hartingh, dd. 26 Oct. 1761 (ib. X, 1878, p. 330—375).

Zie over hem Robidé van der Aa in Bijdr. T. L. V., 4, V (1881), blz. 53—58.

OSSOEGIL (Goram). Zie MANOEK MANJEUSEUP.

OT DANOM. Dajaksche Stam. Zie DAJAKS.

OTAKWA. Eene rivier op de Z.-kust van Nieuw-Guinea, ten O. van Kaap Steenboom. Zij is bekend geworden door de Wollaston-expeditie, aan welke het gelukte langs deze rivier op 30 Januari 1913 de Carstensztoppen en het Nassaugebergte (zie aldaar) te bereiken. Reeds in 1904 had de Zuid Nieuw-Guinea-expeditie deze rivier zoover mogelijk opgevaren om hare geschiktheid te onderzoeken voor een tocht naar het Carstenszgebergte. In 1910 gelukte het met een S.S. der Gouvernements Marine de rivier 28 K. M. op te varen. Ongeveer 25 K. M. hooger op (welk punt nog per stoomsloep is te bereiken) valt er een groote linker zijrivier in, de Setakwa, welke per prauw ruim 50 K. M. op te varen is. Verderop beletten talrijke stroomversnellingen, ondiepten en grindbanken de vaart. Van deze rivier af waren de Carstenszstoppen herhaaldelijk goed waar te nemen. De Otakwa kan voorbij het vereenigingspunt nog ruim 20 K. M. opgevaren worden per stoomsloep, daarna ruim 50 K. M. per prauw. Verscheidene zijriviertjes vallen hier in den hoofdstroom.

De mond ligt op 4° 59′ 29″ Z.B. en 137° 13′ 37″ O.L. In den benedenloop zijn de oevers laag en moerassig, grootendeels met nipah begroeid. Een uur stoomens van de monding verandert echter het terrein reeds; de nipah maakt plaats voor gemengde boschvegetatie met wilde pinang, pandan en rotan; het water is hier reeds zoet. In de nabijheid van den bovenloop, op een hoogte van ongeveer 2100 M., werd door Wollaston een warmwaterbron aangetroffen (temperatuur 95°F) in de buurt van een kampong. Het water was melkwit, met een sterken zwavelreuk. Het water borrelt op verschillende plaatsen uit den grond op en op één plaats hadden de inboorlingen een dijkje opgeworpen, zoodat een vijver ontstaan was van 5 M. middellijn en ongeveer 1 M. diepte. De inboorlingen zogen het water op middels lange grasstengels of kauwden varenstengels, die eenigen tijd daarin hadden gelegen. Zij gaven duidelijk te kennen, dat het water en het daaruit verkregen zout goede medicijn zijn.

OTI. Zie VAARTUIGEN.

OTOK-OTOK (JAV.). Zie SIDA RHOMBIFOLIA.

OTTERS, het geslacht *Lutra* van de Roofdier-

familie der *Mustelidae* (zie WEZELS), onder de verwanten te herkennen aan den platten, stompen kop, de sterk ontwikkelde zwemvliezen en den afgeplatten staart, zijn in enkele soorten in den Indischen Archipel vertegenwoordigd. Algemeene inlandsche namen zijn: andjing ajér, bĕrang bĕrang (MAL.), ambrang, bomprang, momprang (MAL.?); simoeng op Sumatra, sĕro (SOEND), wĕrgoel, wĕlingsang (JAV.), dengen (DAJ.). De meest verspreide soort is *L. cinerea* Ill. (= *leptonyx*, Horsf.), die behalve op het vasteland van Azië ook op Sumatra, Borneo, Java en in den Riouw-Archipel aangetroffen wordt. Het is een kleine otter, kenbaar aan een onbehaarden snoet en zwakke klauwen; wegens dit laatste kenmerk wordt hij ook wel tot een eigen geslacht, *Aonyx*, gebracht. Hij heeft dezelfde levenswijze als de Europeesche otter. Langs rivieren graaft hij holen, die dikwijls een onder het wateroppervlak gelegen ingang hebben. Hij voedt zich voornamelijk met visch en volgens Koningsberger worden in sommige streken van Java otters voor de vischvangst afgericht.

Op Sumatra, Borneo en in Malaka komt verder voor *L. Sumatrana* Gray, door meerdere lichaamsgrootte, sterkere klauwen en behaarden snoet van *L. cinerea* te onderscheiden. Een andere soort met behaarden snoet, *L. lovii* Gthr., kleiner dan de vorige, is alleen van Borneo bekend. Een laatste soort, met sterke klauwen en kalen snoet, is *L. barang* F. Cuv. (= *Simung* Lesson), die, behalve op het vasteland, op Sumatra voorkomt. Verg. Thomas, Proc. Zoolog. Soc. London, 1889, blz. 190.

OUD AGAM. Onderafdeeling der afdeeling Agam (Sum. Westkust), hoofdplaats Fort de Kock, standplaats van den Ass. Resident, die, bijgestaan door een Controleur bij het B.B., deze onderafdeeling rechtstreeks bestuurt. Het administratief ressort, door de Hollanders Oud Agam genoemd, is in hoofdzaak dat gedeelte van Agam (zie aldaar), dat bestaat uit een vlak plateau van puimsteentuffen en andere vulkanische producten, 900 M. boven den zeespiegel gelegen en de oude bodem van een der vroegere meren in de Pad. bovenlanden is. De vulkanen Singgalang en Marapi stortten in dat meer hunne producten, lavabrokken, puimsteentuffen; het water zocht zich een uitweg en zoo kwam de meerbodem droog te liggen. Nadat het „meer van Agam", gedeeltelijk door het ontstaan van onderaardsche waterloopen in de omringende kalkgebergten van Kamang was leeggeloopen, sneden de beken, die het water van de hellingen van Marapi en Singgalang afvoerden, haar bedding al dieper en dieper loodrecht in de zachte tuflagen, en zoo ontstonden door insnijding en door nastorting der wanden in dit Agam-plateau de vertakte, diepe ravijnen, die het landschap zijn eigenaardig natuurschoon geven. Het meest karakteristiek daarvan is het Karbouwengat (zie aldaar). Van de hellingen van den Marapi dalen ook beekjes (in den regentijd duidelijk zichtbare watervallen vormend) af, en in het bijzonder de Tamboeö snijdt zich diep in de tuf in, en vormt met de andere beken, die ten O. van het Karbouwengat stroomen, de Agamrivier; het geheele plateau ten O. van het Karbouwengat is haar stroomgebied, de richting van de meeste zijtakken is Noordelijk, de helling van den Marapi afstroomend, naar den hoogen muur van het Kamang-kalkgebergte, dat de afwatering van het „meer van Agam" belette, doch langzamerhand door het knagende water doorboord werd.

Bij Paoeh komt links de Soengai Daras en nu stroomt het water in W.lijke richting langs den voet van het Kamanggebergte en zoekt een uitweg naar lager land; als zoodanig dient de eenige nog in functie zijnde ondergrondsche waterloop. Plotseling verdwijnt de rivier om $1^1/_2$ K.M. verder, bij Simarasok, weder te voorschijn te komen. Dan wordt zij nog door verschillende beken gevoed, o.a. valt rechts in haar de woeste Djaboer, die den weg „der zeven oorlammen" (zie FORT DE KOCK) van Baso naar Tabat Patah kruist. Zich diep snijdend in het grens-kalkgebergte verlaat zij de afdeeling Agam. Oud Agam wordt geheel beheerscht door de twee reuzenvulkanen in het Z. Machtig mooi is de gebogen lijn, die Marapi en Singgalang verbindt; juist in het 1145M. hooge zadel ligt Kŏtŏ Baroe; de trein klimt van Padang Pandjang (773 M.) naar dit $8^3/_4$ K.M. ervan verwijderde punt, om dan weer naar Fort de Kock (station 921 M.) af te dalen. In het N. sluit het meergenoemde gebergte van Kamang den horizont af, terwijl ver in het N.W. de slanke Ophir zich afteekent.

Oud Agam is niet alleen een der schoonste, maar ook een der meest gezonde berglanden van Indië, dat bovendien economisch belangrijk is.

Het is een land van rijst, cassia en koffie, al is de productie van dit laatste artikel veel verminderd. Voor den kokospalm is het plateau te hoog gelegen; tabak wordt in Tilatang en Baso geteeld. Het land is zeer bekend door de goud- en zilversmeden van Kŏtŏ Gadang (zie aldaar) en de weefsters dier plaats, de grofsmeden van Tangah Kŏtŏ, de kopergieters van Kapalŏ Kŏtŏ (Soengai Poear) en de blauwververs van Galoeng (zie aldaar). Agamsche handwerkers, die alle soorten van metaal bewerken, zijn over het geheele gewest verspreid.

De onderafdeeling Oud Agam bestond vóór de gewest. reorg. van 1913 (Ind. Stb. no. 321) uit 11 larassen, daarna uit 3 districten: Boekit Tinggi, Ampat Angkat en Tilatang. Zie verder Ind. Stb. 1915 n°. 356.

Waar de markten in den kleinhandel en in het leven van den Minangkabauer zulk een voorname rol spelen, en een zeer groot aantal mannen en vrouwen de markten, ook ver van elkaar gelegene, geregeld bezoeken, ligt het voor de hand, dat de keuze van de marktdagen niet een willekeurige is, maar dat rekening gehouden wordt met andere pakan's (zie aldaar). Zoo zijn b.v. de Zondagsmarkt te Pajŏ Koemboeh, de Woensdagsche te Fort de Kock, de Donderdagsche te Fort van der Capellen, de Vrijdagsche te Padang Pandjang, de Zaterdagsche te Fort de Kock, alle gebeurtenissen, die voor tienduizenden een levensbelang zijn.

OUD- EN MIDDEL- JAVAANSCH. De oudere tijdperken van het Javaansch, die aan de komst der Europeanen in den Oost-Indischen Archipel, dus aan de 16e eeuw voorafgaan, pleegt men in het algemeen met den term *Kawi* (zie dat artikel) te bestempelen. Vooral echter duidt men met Kawi het Oudjavaansch aan, d. i. de taal, zooals die gesproken wordt tot in de laatste eeuw van het Madjapahitsche tijdperk, tot ongeveer 1400. De taal van het tusschenliggende tijdperk, dus van ongeveer 1400 tot $\pm$ 1550 wordt Middel-Javaansch genoemd. De grens

tusschen Oud-, Midden- en Nieuw-Javaansch is dus niet scherp te trekken. Over het algemeen kan men zeggen, dat het Oudjavaansch meer onsamengetrokken vormen en ook soms tweeklanken vertoont, die reeds in het Middel-, doch vooral in het Nieuw-Javaansch samengetrokken en verloopen zijn. Om hiervan enkele voorbeelden aan te halen, noemen wij b. v. het woord „mensch". Dit luidt in het oudste Oudjavaansch *wwang*, in het Oudjavaansch *wwang*, in het Midden- en Nieuwjavaansch *wong*. Een ander voorbeeld is het woord voor „water": Oudjavaansch in het oudste tijdperk *wuai*, Oudjavaansch *wwai*, Middeljavaansch *we*, in het Nieuwjavaansch nog over in *wedang* (warm water). Het telwoord „twee" luidt in het oudste Oudjavaansch *rua*, in het Oudjavaansch *rwa*, in het Middeljav. *roro* en in het Nieuwjavaansch *loro*. Het woord voor „jong" is in het oudste Oudjav. *manuam*, in het Oudjavaansch *manwam*, in het Middel- en Nieuwjavaansch *anom*. Ten slotte noemen wij nog het woord voor „ontmoeten". Dit luidt in het oudste Oudjav. *manëmuakan*, in het Oudjavaansch *manëmwakën*, in het Middel-Javaansch *anëmokën* en in het Nieuwjavaansch *nëmokake* (Vgl. Dr. J. Brandes: Een jayapattra of acte van eene rechterlijke uitspraak van Çaka 849, in Tijdschr. Ind. T. L. Vk. XXXII, (1889), pag. 142—145). Verder onderscheidt het Middeljavaansch zich nog door enkele pronomina, bijv. *katengsun* (eigenlijk: mijne woorden, vgl. Engelsch I say) als voornaamwoord v. d. 1en persoon, zoowel van het Oud- als van het Nieuwjavaansch.

Ook in de letterkunde valt een Middel-Javaansch tijdperk te constateeren. Voor zoover deze literatuurproducten in poëzie zijn opgesteld, zijn zij in *tëngahan-* of in *macapat-* versmaat geschreven. Hiertoe behooren o. a. de *Pandji*-gedichten *Malat*, *Smarawedana*, *Undakan Pangrus*, *Wangbang Wideha* en *Waseng* en de metrische redacties van het fabelboek *Tantri*, de *Rangga Lawe*, de *Sri Tandjung*, *Sudamala*, *Bhîmaswarga* enz. Van de prozawerken behooren hiertoe o. a. de geschiedboeken *Usana Bali*, *Usana Djawa*, *Tatwa Sunda* en de door Dr. Brandes uitgegeven *Pararaton*. Misschien zijn ook de door Dr. Jonker uitgegeven *Kuṭáramánawa* en de vier laatste boeken van het Oudjavaansche *Mahâbhârata*, waarvan drie door Dr. H. H. Juynboll uitgegeven zijn (*Açramawâsu*- *Mosala*- en *Prasthânikaparwa*), reeds meer tot de Middeldan tot de Oudjavaansche letterkunde te rekenen. Bij gebreke aan een criterium is dit echter moeilijk uit te maken. Over de Middeljavaansche literatuur vergelijke men vooral: Dr. H. H. Juynboll, Supplement op den catalogus van de Jav. en Mad. handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek, deel I (1907), pag. 182—280 en deel II (1911), pag. 385—399.

OUDEMANS (JEAN, ABRAHAM, CHRETIEN). Geb. te Amsterdam 16 Dec. 1827, vertrok hij met zijn vader in 1834 naar Batavia, maar keerde in 1840 vandaar terug. In 1852 promoveerde hij te Leiden op eene dissertatie: „exhibens observationes ope instrumenti transitorii institutas", behelzende de bepaling zoowel van de poolshoogte der Leidsche Sterrewacht (destijds nog boven het Academie-gebouw) als van de declinatie van 101 sterren, door waarnemingen met een draagbaar passage-instrument. In 1853 werd hij tot observator aan de Sterrewacht te Leiden, in 1856 tot buitengewoon hoogleeraar in de faculteit der wis- en natuurkunde aan de hoogeschool te Utrecht benoemd. In 1857 nam hij de benoeming aan tot hoofdingenieur van den geographischen dienst in Ned.-Indië, belast met de sterrekundige plaatsbepaling in den O.-I. archipel. In 1858 werd begonnen met het spannen van een telegraafdraad over geheel Java en door dit hulpmiddel werd Oudemans in staat gesteld lengte-verschillen te bepalen. Inmiddels was door uitbreiding van het getal stoomschepen, zoowel van de Koninlijke als van de Gouv.-marine en ook van de N.-I. Stoomvaartmaatschappij, het reizen in den Archipel gemakkelijker geworden, zoodat Oudemans achtereenvolgens ten behoeve der plaatsbepaling verschillende kustplaatsen op eilanden der Buitenbezittingen kon bezoeken. Behalve de waarnemingen voor hydrografisch doel werden ook belangrijke sterrekundige verschijnselen geobserveerd. Ook aan de lengtebepaling van Batavia ten opzichte van Greenwich is Oudemans' naam verbonden; na haar eerst zoo goed mogelijk door allerlei maanwaarnemingen van vroegere waarnemers en hemzelven bepaald te hebben, kon eerst in 1877, nadat Madras telegrafisch met Europa verbonden was, eene lengte van Batavia worden vastgesteld, die enkel door telegrafische seinen, hoewel in ten minste 7 gedeelten, bepaald was. (Zie HYDROGRAPHIE. Deel II, blz. 126—127 noot).

Op verlangen van het Militair Departement (later Dep. van Oorlog) om de reeds aangevangen militaire en topografische opneming van Midden-Java door eene triangulatie te steunen, was in 1854 Cheribon, in '55 Banjoemas, in '56 en '57 Bagëlën en Këdoe getrianguleerd. Overeenkomstig het bij de benoeming van Oudemans bepaalde werd die triangulatie toen gestaakt en hem werden voorstellen gevraagd betreffende de wijze van hare voortzetting. Dientengevolge werd de triangulatie eene afdeeling van den geographischen dienst en werd Oudemans belast met de opleiding, voor zooveel noodig, van de ingenieurs en hunne assistenten. De basismeting van West-Java, met een toestel van Repsold, waarmede de werkzaamheden een aanvang namen, duurde van 12 Juli tot 1 Nov. 1873.

In 1875 vertrok Oudemans naar Nederland, geroepen om opnieuw het hoogleeraarschap aan de Utrechtsche Hoogeschool te aanvaarden en aldaar de opvolger te worden van zijn opvolger; in 1898 werd hij wegens 70 jarigen leeftijd eervol uit die betrekking ontslagen.

Het eerste en het tweede deel van „Die Triangulation von Java" werden, nadat Oudemans de herberekening der geheele triangulatie met inachtneming der drie basismetingen (waarvan die van Midden- en van Oost-Java nog niet herleid waren) had op zich genomen, gevolgd door het derde deel in 1891, het vierde in 1895 en het vijfde in 1897; het zesde en laatste deel in 1900.

Op uitnoodiging van het Ministerie van Koloniën had Oudemans ook op zich genomen om zee-officieren, die in Indië, ten behoeve van de verbetering der zeekaarten, de ligging van een aantal tusschen de reeds vastgelegde hoofdpunten gelegen en door het Hydrog. Bureau

aangewezen tusschenpunten gingen bepalen, voor die taak op te leiden. Tot Oudemans' werkzaamheden, zoowel in als buiten den kring van zijn studievak, behooren nog: het verblijf op Réunion (Sept. 1874 tot Jan. 1875) voor de waarneming van den Venus-overgang op 9 Dec. 1874; de ontwikkeling der formules waarnaar de tabellen der Ned.-Ind. Levensverzekering- en lijfrente-maatschappij berekend werden; de uitgaaf van „Ilmoe Alam" of wereldbeschrijving voor inlandsche scholen (2e dr. 1879), waarvan het eerste stukje ook in het Maleisch en Javaansch vertaald werd en dat gevolgd is door nog 4 stukjes. In het jaarboek over 1883 der Kon. Akad. van Wetensch., van welke instelling hij lid was, schreef hij een levensbericht van Dr. P. A. Bergsma, directeur van het magnetisch-meteorologisch observatorium te Batavia. Verder was hij curator van het Gymnasium Willem III, bestuurslid van het Bat. Genootschap en van de Kon. Natuurk. Vereeniging. Oudemans overleed te Utrecht den 14den Dec. 1906.

OUDERRECHT. De term „ouderrecht" geeft dat verwantschapsstelsel aan, waarbij verwantschap ontstaat en voortduurt zoowel tusschen kinderen en hun vader met diens verwanten, als tusschen die kinderen en hun moeder met haar verwanten; tevens staan bij dit ouderrechtelijke (parenteele, cognatische) verwantschapsstelsel man en vrouw in het huwelijk vrijwel op één lijn in rechten en bevoegdheden. Het ouderrechtelijke verwantschapsstelsel is in onzen archipel het meest verbreide; zoowel bij achterlijke volken als de Dajaks en de Toradja's als bij de ontwikkelde Boegineezen en Javanen wordt het aangetroffen.

Literatuur: Wilken, Verspreide Geschriften, 1912, dl I en II; Mr. P. A. F. Blom, Kentrekken van het verwantschaps-, familie- en erfrecht in Indonesië, 1914; Van Vollenhoven, Het adatrecht van N.-I., dl I, 1918.

OUDHEDEN. De geschiedenis van den Archipel in zeer korte trekken samenvattende, zou men kunnen volstaan met te zeggen, dat zij vier perioden doorleefd heeft. Na een zeer langen tijd van eigen ontwikkeling volgde er een tijdperk, waarin de Hindoe's de leiders of het voorbeeld waren; daarop begon er de Islam mede te spreken en sedert de 16e eeuw de Europeanen. De drie genoemde invloeden hebben zich niet overal even sterk kunnen laten gevoelen. Er zijn streken, die door den Hindoe-invloed niet bereikt werden; er zijn er tot waar de Islam nog niet is doorgedrongen; er zijn er ook, waar geen Europeaan tot nog toe een voet zette. Men mag vermoedelijk zeggen, dat de plaatsen of streken, waar de Hindoe-inwerking zich vooral deed gevoelen, dezulken waren, die in de eerste periode reeds boven de andere in ontwikkeling uitblonken; de Islam zette zich vooral op die plaatsen, waar de Hindoe-invloed, zij 't dan ook niet altijd rechtstreeks, had gewerkt, en de Europeanen deden al niet anders: hun eerste vestigingen waren voornamelijk in reeds Mohammedaansch geworden gewesten. Ook is de inwerking dier drie invloeden verschillend van kracht geweest, want de eerste vond den meesten ingang, de laatste den minsten, maar heeft nog niet uitgewerkt, evenmin als de tweede dat reeds deed, die voornamelijk in de laatste eeuw intrinsieker werd. Waar nu over Oudheden gesproken wordt, denkt men in de wandeling in de allereerste plaats aan zaken, voorwerpen, bouwwerken, enz., die, dagteekenende uit de tweede periode, den zoogenaamden Hindoetijd, gespaard zijn gebleven.

Oudheden (Hindoetijd). Java was waarschijnlijk reeds sinds oude tijden onder de eilanden van den Archipel het belangrijkste. Het is ook dit eiland, waar zich de Hindoe-invloed bovenal heeft doen gevoelen. Daarnaast dienen Bali en Madoera genoemd te worden (doch denkelijk meer nog om den invloed van Java uit op deze beide eilanden geoefend), het eiland Sumatra, het massieve Borneo, en nog verschillende kleinere, te vinden óf in de buurt van Sumatra, óf in die van Java, Madoera en Bali.

Op Java vindt men eigenlijk overal oudheden uit de Hindoe-periode, niet overal echter even druk, en ook niet overal van denzelfden aard. In hoeverre de plaats, waar men die oudheden nu aantreft, nog dezelfde is als waar zij in die periode in eerste instantie geplaatst werden, is veeltijds niet meer uit te wijzen. Waar zij vervoerbaar waren, kan verplaatsing zeer goed zijn geschied, en is die dikwerf zelfs te veronderstellen; slechts bij zeer zware voorwerpen (hoewel ook van dezulken er verscheidene b. v. naar de hoofdplaats zijn gebracht en aldaar opgesteld) bestaat er eenige zekerheid, die slechts volkomen is, waar het resten, ruïnes, van oude bouwwerken geldt. Deze laatsten leeren ons, dat er op Java eenige centra hebben bestaan. Één op West-Java (men zou kunnen zeggen ter hoogte van de lijn Batavia—Buitenzorg), één op Midden-Java (in de residenties Kedoe, Djokjakarta en Soerakarta), en één Oostelijker (in de residenties Soerabaja, Kediri en Pasoeroean), elkander ook chronologisch in deze orde opvolgende. Het West-Javaansche had een betrekkelijk kleinen omvang, de beide andere besloegen elk een groot territoir, met uitloopers in de omliggende gewesten, vooral het laatste centrum, waartoe langzamerhand geheel Oost-Java, Bali, Madoera gingen behooren, en Madioen gerekend moet worden, terwijl daarnaast, eenigszins zelfstandig, weer Hindoe-leven op Midden- en op West-Java te bespeuren valt, dat intusschen voor den lateren tijd toch weder direct verband houdt met het Oosten van Java. Bij het opsommen der belangrijkste vindplaatsen ligt het voor de hand met deze feiten rekening te houden.

1e centrum. West-Java. Het bestaan van dit centrum is slechts bekend uit eenige opschriften aangebracht aan levende steenen, te Djamboe, Kébon Kopi, Tjiaroeten en Toegoe.

2e centrum. Midden-Java. Talrijke opschriften en ruïnen van oude heiligdommen, sporen van trappen naar de hoogvlakte van Diëng, grotten, wijzen uit, hoeveel drukker en opgewekter het Hindoe-leven hier was.

3e centrum. Oost-Java. Ook hier talrijke opschriften en ruïnen, en in grooter verscheidenheid (doch niet zoo grootsch en talrijk), daar men nevens eigenlijk gezegde tempels en grotten, ook badplaatsen, platformen, poorten, muren, versterkingen, lustverblijven, enz. kan aanwijzen, van welke op Midden-Java geen of zoo goed als geen sporen werden gevonden; voorts steenen offerhuisjes (de zoogenaamde rijstschuren), zegelmerken, zodiakbekers en voorstellingen betreffende den lingga-dienst. Bij deze Oost-Javaan-

sche monumenten moeten nog gevoegd worden die van Soekoh en Tjeta, met de bouwwerken op den top van den Lawoe, in Soerakarta, en de vele platformen of aangelegde terrassen op West-Java (zie beneden), die waarschijnlijk eerst in de jongste periode werden aangelegd, en niet behooren tot het tijdperk van het eerste centrum.

Beschouwt men de drie aangewezen centra wat nauwkeuriger, dan blijkt het, dat zij zich behalve in plaats en in tijd, of in wat verder reeds aangeduid werd, ook innerlijk van elkander onderscheiden, al moet daarnevens dadelijk erkend worden, dat men ten opzichte van vele détails zeer voorzichtig moet zijn, met het oog op de onzekerheid van de vindplaatsen van zoovele zaken. Door de gaandeweg ontdekte en ontcijferde opschriften is er echter veel aan den dag gekomen, wat òf bevestigde wat de ruïnen leerden òf bevestiging vond in hetgeen zij te aanschouwen geven. Zoo bleek het dat, terwijl inmiddels aan het licht kwam, dat de genoemde opschriften van West-Java de oudste van het eiland waren, de plaatsers Wishnoe vereerden, en dus geen Boeddhisten waren, wat overeenkomt met een bericht van Fahien, een Boeddhistischen Chineeschen pelgrim, die in het begin der 5e eeuw na Chr. Java aandeed en daar geen of maar zeer weinig geloofsgenooten ontmoette. Uit denzelfden tijd toch, een enkel stuk vermoedelijk wat later, dagteekenen die opschriften, welke tevens uitwijzen, dat de Hindoe's, die toen daar werden aangetroffen, hun oorsprong hadden uit het Zuiden van Engelsch-Indië (de Dekhan), aangezien het schrift, waarin zij geschreven zijn (het zoogen. Wenggischrift), in dien tijd en in die streek het gebruikelijke was.

Gaandeweg moeten de Hindoe's Oostelijker zijn doorgedrongen. Zonder twijfel zijn zij ook in grooter getale gekomen, en met prijsgeving van het te voren ingenomen of verkende gebied van West-Java, hebben zij zich later meer op Midden-Java neergezet, waar men intusschen niet de sporen vindt van Wishnoeïten, maar van Çiwaïten, en daarnevens van Boeddhisten. Ook hier wijst nog veel naar Zuidelijk Engelsch-Indië. Een opschrift van een zekeren koning Sandjaja, gevonden in 't Zuiden van de Kedoe en gedagteekend Çaka 654 (A. D. 732, het oudste gedateerde stuk), is evenzeer in Wenggi-schrift, en dat zijn mede twee rotsopschriften (opschriften aan den levenden steen), het eene te Dakawoe (Z.O. Kedoe) en 't andere op den Diëng gevonden. Hierdoor blijkt ten duidelijkste, dat de oudste couche van Hindoe's op Midden-Java, wat men uit de andere gegevens reeds kon afleiden, direct verwant was met de iets te voren op West-Java aanwezige. In een geheel andere schriftsoort zijn de oudste Boeddhistische opschriften van Midden-Java geschreven. 700 Çaka (A. D. 778) is het jaartal van den steen van Tj. Kalasan, dat het oudste exemplaar van deze soort schijnt te zijn, en het recht geeft te veronderstellen, dat het Boeddhistische leven op Midden-Java eerst later ingang heeft gevonden dan het Çiwaïtische. Het schrift, een Nagari-type, wijst naar het Noorden van Engelsch-Indië, ook is de stijl der gebouwen (in casu Tj. Kalasan) een geheel andere dan die van den Diëng. Men heeft de meeste verwantschap ontdekt met bouwwerken in het Noordwesten van Hindostan, ook vindt men daar vooral de hoog ontwikkelde kunst, die aan de Boeddhistische bouwwerken van Midden-Java de eerste plaats toewijst onder alles wat men op dat eiland aantreft. Doch hiermede is niet alles gezegd. De toestand op Midden-Java is gecompliceerder dan uit het opgemerkte volgen zou. Naast de genoemde beide schriftsoorten treft men er nog een derde aan, ontegenzeggelijk het belangrijkste, ongelukkig ook het raadselachtigste. Het is het bekende oud-Javaansche (of Kawi) schrift in zijn oudste vormen. Dit schrift, direct verwant aan het Pali-schrift en de Hindoesche alfabets van Achter-Indië, schijnt ongeveer gelijktijdig met het Nagari op Java te zijn gebracht (oudste jaartal naar alle waarschijnlijkheid 731 Çaka, A. D. 809, op een steen op den Diëng gevonden, doch er zijn opschriften in dit schrift van een ouderwetscher type), en is vrij spoedig daarop het meest gewone, zeker na +750 Çaka (A. D. 828).

In zijn alleroudsten vorm (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXXII, 1889) vertoont het een groote gelijkenis met het Girnar-alfabet (N.O. van Bombay), en wellicht mag men, in verband met andere waarschijnlijkheden, daarom besluiten dat het inderdaad op Java ook is gebracht door die Hindoe's, welke er ook dat Nagari gebracht hebben. Hiervoor zou eveneens pleiten, dat al wat er op Midden-Java aan Boeddhistische zaken werd gevonden (ook voor Oost-Java geldt dit, doch daarover behoeft hier nog niet gesproken), Mahâyânistisch is, al mag men niet vergeten, dat het Mahâyânisme qua talis geenszins gelijkgesteld mag worden met Noordelijk in dien zin, dat men het niet in het Zuiden zou kunnen aantreffen. Bekend is, dat de termen Noordelijk en Zuidelijk bij het Boeddhisme in gebruik, ontleend zijn aan den hedendaagschen stand van zaken, die een betrekkelijk jonge is. Tevens lette men er op, dat dat schrift op Java niet alleen bij Boeddhistische opschriften voorkomt, maar ook en vooral bij Çiwaïtische, die men in verreweg grooteren getale aantreft. Men heeft dan ook ten opzichte van Midden-Java te veronderstellen, dat de nieuwe couche er een was van gemengden aard ,èn Boeddhistisch èn Çiwaïtisch, of dat de invloed van de eerste couche (die van het Wenggi-schrift en Çiwaïtisch) reeds belangrijke afmeting had aangenomen, niet geheel gebroken werd, voortwerkte, zelfs de bovenhand weer kreeg, — al dient er vooropgesteld te worden, dat wat er door Boeddhisten op Midden-Java werd verricht, of beter nog gesticht, ontegenzeggelijk het grootste, het rijkste, het schoonste is wat men daar aantreft, zoo zelfs dat het bij een vergelijking met het beste van denzelfden aard in Engelsch-Indië daarvoor niet behoeft onder te doen. Tj. Kalasan, Tj. Sari, de Baraboedoer, Tj. Mëndoet, Tj. Sèwoe, Tj. Plaosan, om van andere kleinere monumenten niet te gewagen, zijn niet Çiwaïtisch, zijn Boeddhistisch; met de genoemde tjandi's is er wel beschouwd slechts één Çiwaïtisch bouwwerk te vergelijken, in grootschheid en fraaiheid er niet voor onderdoende. Bedoeld is Tj. Prambanan, waarover hieronder nader. Vindt men deze Boeddhistische monumenten voornamelijk of uitsluitend in het Zuidelijk gedeelte van het gebied, als men het terrein in zijn geheel beschouwt, dan blijkt het, dat het Çiwaïsme zich over het geheele territoir heeft uitgestrekt, ook al vergeet men niet dat vele tjandi's geheel vervallen zijn, en het van andere niet meer uitte-wijzen is tot welk kerkgenootschap zij behoorden,

omdat alle beelden er uit verdwenen zijn, en niets anders de kleur meer voldoende doet kennen. Mag men op de aan den dag gekomen opschriften afgaan, dan, zonder twijfel, is reeds op Midden-Java de Hindoe-Javaansche maatschappij vooral Çiwaïtisch geweest, want de Boeddhistische opschriften zijn zeer schaarsch en de Çiwaïtische zeer talrijk (zie boven). Aan een eigenlijk gezegden strijd valt ook hier niet te denken; een in goede en groote werken zich uitende rivaliteit, waarbij het Boeddhisme in zijn eigen trant ook hier in de eerste plaats bouwde, gaf om beurten aan beide de bovenhand; eendrachtig leefden beide kerkgenootschappen naast elkander (op één opschrift wordt de Boeddha naast Çiwa aangeroepen). Wat de reden was dat, niettegenstaande de stichtingen der Boeddhisten over 't algemeen zooveel grootscher zijn, het Çiwaïsme toch het veld behield, is onduidelijk, maar dit deed het zonder twijfel, evenals in Engelsch-Indië, waar omstreeks 750 Çaka (A. D. 828) Çangkarâ'árya de zegepraal over de Boeddhistische leer behaalde. Ongelukkigerwijze zijn uit de periode van Midden-Java, die tot ± 850 Çaka (A. D. 928) voortduurde, behoudens opschriften, geen of althans geen bewijsbaar zoo oude geschriften gespaard gebleven. Toch kan men de gedachte niet van zich zetten, dat reeds in deze periode de geschreven Javaansche literatuur een begin moet hebben genomen. Een eigenaardig verschijnsel, dat gepaard gaat met het in gebruik komen van de hierboven in de derde plaats genoemde schriftsoort is toch, dat men, terwijl èn waar Wenggischrift, èn waar Nagari gebruikt is, de taal der opschriften Sanskrit is, in de plaats van deze, de heilige taal der Hindoe's (ook der Boeddhisten, die men op Java aantrof), de landstaal ziet treden, het Javaansch, in een phase, welke men het best doet vóór-oud-Javaansch te noemen. Daarmede was de weg voor het ontstaan van een geschreven Javaansche literatuur gebaand, en daardoor is zij dan ook, mag men zeggen, geworden. Het kan nu zijn, dat in de zeer beduidende oud-Javaansche literatuur ,die op zeer weinige uitzonderingen uitsluitend Çiwaïtisch is, nog het een of andere boek wordt aangetroffen, maar dan in een althans wat de taal betreft omgeschreven, verjongden vorm, dat uit deze periode dagteekent, waarvoor bijv. de bekende Koça-bewerking (Amaramâla, Tjandrakirana) in aanmerking is gebracht. Maar een feit is het, en een opmerkelijk feit tevens, dat er niets tot ons is gekomen van Boeddhistische kleur, waar juist te onderstellen was, dat waar zulke grootsche bouwwerken tot stand werden gebracht, ook de kennis van het Boeddhisme, Boeddhistische legenden en verhalen, niet onbeduidend kan zijn geweest. Geen spoor van een leven van den Boeddha, geen spoor van djâtaka-verhalen (dan alleen enkele stukken van l a t e r e dagteekening, die zelfs stammen uit het laatste gedeelte der volgende periode, die van Oost-Java). Zulks schijnt alleen verklaarbaar, als men aanneemt dat de liefde voor het Boeddhisme reeds in deze periode weer verflauwd is, dat het Çiwaïsme zijne oude plaats herwonnen heeft, dat het bij den wedstrijd op Java, waarin het eerst terrein verloren had, althans naast zich terrein had afgestaan, weer heeft kunnen veroveren wat Boeddhistisch was geworden. En als een argument voor zulk een gang van zaken schijnt dan ook Tj. Prambanan nog te aanschouwen te zijn, een unicum thans te midden van een grootendeels Boeddhistische omgeving, aangelegd op een architectonisch minder gunstige plaats, opgetrokken geheel in denzelfden geest als de kolossale, uitgebreide Boeddhistische schepping Tj. Sèwoe in de nabijheid, een ontwerp, zooals er meer geweest zijn (in de vlakte van Saragédoeg), als 't ware om te bewijzen, dat het Çiwaïsme zich door het zoo rijk ontwikkelde Mahâyânistische Boeddhisme, zooals het zich op Java vertoonde, niet in de schaduw beoefde te laten stellen. Men heeft bij het beschouwen van het Hindoeïsme op Midden-Java, in het algemeen namelijk, wel in het oog te houden, dat er minstens reeds even veel eeuwen verloopen waren na Christus, als het Boeddhisme (volgens de Noordelijke kerk sinds 500 vóór Chr.) vóór Christus al had geleefd. Wat dit zeggen wil, is duidelijk. Het Boeddhisme had zich in de richting, waarvan het ook op Java getuigenis aflegt, de Mahâyânistische, wel beschouwd een compromis tusschen Boeddhisme en Hindoeïsme, al ten volle ontwikkeld. De tijd van de eigenlijk gezegde klassieke Sanskrit-literatuur (de renaissance-tijd dier literatuur, volgens de terminologie van Max Müller) was al lang aangebroken, 550—650 A. D. (5e en 6e Çaka-eeuw), en de Hindoe-maatschappij in Engelsch-Indië dus ook reeds geworden zooals de literatuur haar ons schetst, zij het dan ook, dat de Dekhan in vele opzichten ouderwetsch was en bleef. D. w. z. even goed als het Boeddhisme van dien tijd in zijnen Mahâyânistischen vorm, ook in uiterlijke zaken, hoogst ontwikkeld was, zich b.v. kenmerkende door zijn systematisch ingericht, zeer uitgebreid pantheon, was dit ook het geval met het in tegenstelling tot de Boeddhisten (en Djaina's en andere zoogen. kettersche sekten) eigenlijk verkeerd genoemde Hindoeïsme, — immers ook die anderen zijn Hindoe's, — al mag èn de terminologie bij hen anders luiden, èn ten gevolge daarvan de indruk niet zoo overweldigend, zoo drukkend zijn of schijnen. Juist hier laat het zich voelen hoe groot het gemis is aan vaste, zekere, betrouwbare gegevens, die men bezitten zou, als er eenige literatuur uit dien tijd gespaard ware gebleven, waarover men, hoewel in mindere mate, vermoedelijk ook beschikken zou, zoo de oude tjandi's in een ongerepten staat eerst in de jongste tijden het voorwerp van onderzoek waren geworden, dat, aangevangen vóór het Engelsche tusschenbestuur, reeds vele zaken niet meer op hare plaats vond. Men beseft hieruit, hoe moeielijk het is vooral voor Midden-Java, vooralsnog veel positiefs te constateeren, daar alles langs den weg van inductie moet worden verkregen en vastgesteld, en feitelijk dus het licht slechts van buiten af, uit Engelsch-Indië, kan worden aangebracht, waar de bezwaren voor dezelfde tijdsruimte, hoewel van anderen aard, al even belemmerend zijn. Immers juist voor den tijd, die omtrent de oudheden van Midden-Java de meeste toelichting zou moeten geven, is de toestand in Engelsch-Indië niet gunstig, door het gemis aan monumenten, die voor vergelijking in aanmerking gebracht zouden moeten worden, zij 't dat deze verdwenen zijn door vernieling, dan wel te loor gingen, doordat de maatschappij zich daar met den tijd belangrijk wijzigde. Uit de onderzoekingen, ten deze reeds ingesteld, bleek het, dat de meeste aanknoopingspunten voor het Boeddhisme van Midden-Java te vinden zijn in het

Noordwesten van Engelsch-Indië, wat de bouwwerken betreft, en aangaande het Boeddhisme in leven in Nepal. Maar toch bleef er nog veel onopgelost. Hier zij slechts genoemd de eigenaardige vorm van de Baraboedoer, waarvan een eigenlijk gezegde wedergade slechts ontdekt werd in het (Hinayânistische) Burma (te Pagan), en te Mengun in Ava. Zoo is er veel onzekers, maar daartegenover mag worden gesteld, dat vooral door Groeneveldt en Brandes in vele zaken, vooral de ikonographie betreffende, met meer of mindere waarschijnlijkheid, belangrijk licht ontstoken werd, waarbij het bleek dat het Boeddhistische pantheon (gemakshalve zegge men van Nepal) niet slechts in hoofdtrekken, maar ook in veel diepergaande of verder afliggende bijzonderheden op Midden-Java teruggevonden wordt, iets wat bijv. ook bleek uit de belangrijke ontdekking, dat het begin van de djâtaka-illustratie-reeksen aan de binnenzijde der borstweringen (dus no. 1 — zooveel, in dit geval no. 136, van de borstwering der le gaanderij van de Baraboedoer) eene geregelde verluchting is van Arjacûra's Djâtakamâlâ, of van een tekst (of een gedeelte ervan), die direct verwant is aan dat boek. Wat men er vindt van Çiwaïtischen aard is over het algemeen òf zeer vervallen òf eenvoudiger van bouwtrant, maar zulks is niet het geval met de boven reeds opzettelijk genoemde Tj. Prambanan, die in grootschheid van opzet, rijkdom van versiering en weelderigheid van illustratie een waardige evenknie is van de Boeddhistische monumenten in welker nabijheid zij gevonden wordt, en die dus laat zien hoe ontwikkeld ook het Hindoeïsme was. Let men er op hoe Tj. Sèwoe, waarvan de bouwtrant met dien van Tj. Prambanan groote overeenkomst vertoont, zeer wel een Triratnatempel kan zijn, evenals de Baraboedoer een stichting kan heeten van den Boeddha, in zijne plaats in het systeem, dan trekt het dadelijk de aandacht, dat Tj. Prambanan een aan de Trimoerti gewijde stichting is, waarin aan Çiwa de voorrang werd toegekend, waar ook Brahmâ en Wishnoe zetelen, als 't ware omgeven door de zich resp. om hun wezen scharende kleinere goden, halfgoden, heroën (aartsvader), evenzeer als in de grootere Boeddhistische scheppingen de lagere goden, al zijn dit ook zeer hoogstaanden, gevonden worden aan de buitenzijden, en ook op lagere verdiepingen troonende. Brahmâ omgeven door rêsi's, Wishnoe omgeven door de grooten onder zijne vereerders (vertegenwoordigers), of verschillende zijner, minder bekende, maar talrijke awatâra's, en Çiwa door een soortgelijke reeks van personen, die meer onmiddellijk met hem in verband stonden, en wier houdingen en ornaat direct mogen herinneren aan die der Bodhisattwa's in het Boeddhistische pantheon, maar daarom nog niet dezelfde wezens aanduiden. Er behoeft hier zelfs niet eens aan syncretisme te worden gedacht, evenmin als bij Tj. Mëndoet, dan in zooverre als het Mahâyânistische Boeddhisme en het Hindoeïsme beide groot zijn geworden en zich ontwikkeld hebben onder een geregelde inwerking op elkander, overneming en uitwisseling van en aan elkander, een proces van een langdurig verloop, dat wel beschouwd reeds afgeloopen was, toen de Hindoe's (Boeddhisten en niet-Boeddhisten) van 700 Çaka (778 A. D.) Java bereikten, en zijn grootste proportiën had aangenomen in het Noorden van Engelsch-Indië, vanwaar juist verondersteld dient te worden, dat deze Hindoe's zijn gekomen. Bekend is het dat in bijzonderheden over de verwording van het Boeddhisme zoowel als van het Hindoeïsme in de eeuwen, die onze periode juist voorafgaan en er mede samenvallen, nog niet te oordeelen valt, hoewel langzamerhand toch wel een en ander aan den dag gekomen is. Al begrijpt men, helaas, te veel details van de oudheden van Midden-Java voorshands nog niet, de belangrijkheid der resultaten vooral in den lateren tijd verkregen, mag doen onderstellen, dat het nog wel gelukken zal, den juisten gang van zaken te leeren kennen.

Tot ± 850 Çaka (A. D. 928) moet men aannemen, dat het zonder twijfel buitengemeen krachtige Hindoe-leven op Midden-Java heeft geduurd. Wat er een einde aan gemaakt heeft ligt in het duister, maar kan niet enkel zijn geweest een afsterven ten gevolge van gebrek aan voeding van buiten. Immers het Hindoe-leven op Java neemt met dat tijdstip geenszins een einde. Men vindt het daarna op Oostelijker Java, in het 3de centrum waar het, men zegge omstreeks 800 Çaka (A. D. 878), naar alle waarschijnlijkheid doordat er van Midden-Java uit een grooter terrein (intellectueel) vermeesterd werd, dus vóór het einde der Midden-Javaansche periode, reeds duidelijk zichtbaar is; de eerste sporen van Hindoe's op Oost-Java dateeren zelfs al van 682 Çaka (steen van Dinaja). Verreweg het duisterste gedeelte van de geschiedenis van het 3e centrum is die eerste tijd. Het heeft er veel van, dat Oost-Java eerst eene onderhoorigheid van de vorsten op Midden-Java is geworden, dat dezen later òf Oost-Java tot hun eigenlijken zetel hebben gekozen, of wel dat zij door een daar zetelenden, opgekomen vasal van hun macht beroofd werden, waarna sedert Midden-Java op den achtergrond geraakte. Ook over den aard der stichtingen, de kerk waartoe de groote gebouwen op Oost-Java behoorden, de tijd waartoe zij eigenlijk gerekend moeten worden, kan er in verschillende gevallen nog niet beslist worden. De periode duurt lang (Çaka 800—1400 of daarna, A. D. 878—1478 en volgende jaren). Verschil in tijd heeft ook hier zeker veel te beteekenen, en van verschillende oorkonden, die uit den eersten tijd van deze periode schijnen te dagteekenen, mag en moet het de vraag zijn, of zij het werkelijk doen. Mag men rekening houden met hetgeen omtrent Midden-Java in 't algemeen werd opgemerkt, voornamelijk met het feit, dat in de latere jaren van die periode dáár het Çiwaïsme weer de heerschende godsdienst was geworden, dan ligt het voor de hand te vermoeden, dat wat men op Oost-Java zal aantreffen, zoo de inbezitneming van het Oostelijk gebied heeft plaats gehad van Midden-Java uit en in dien tijd, ook overeenkomstig Çiwaïtisch, althans vooral Çiwaïtisch, gekleurd zal zijn. Dit is in overeenstemming met wat de opschriften van Oost-Java uit den oudsten tijd deden weten. Van de monumenten, die tot de oudere schijnen te mogen worden gerekend, schijnt er geen een Boeddhistisch te zijn, in den trant van Midden-Java. Toch mag men het vóórkomen van Boeddhisme op Oost-Java in die jaren niet loochenen. Enkele malen, maar steeds in tweede instantie, wordt het in de te vertrouwen opschriften vermeld. Het is voornamelijk in het Zuiden van Soerabaja, in het Noorden van Pasoeroean en in Kediri, dat zich het leven uit, en men vindt er

vorsten, wier namen, als van personen in lagere rangen dienende, ook in stukken uit Midden-Java werden aangetroffen. Hier wederom intusschen al hetzelfde bezwaar, dat ons, behalve de opschriften uit dien tijd (den tijd van koning Sindok), geen andere geschreven stukken zijn bewaard gebleven. Eerst na 900 Çaka (A. D. 978) wordt de taal der opschriften, die ook op Oost-Java tot op dien tijd was wat bij het bespreken van de periode van Midden-Java vóór-oud-Javaansch werd genoemd, één van vorm met het oud-Javaansch der kennelijk oudere teksten dier literatuur, maar ook eerst daarmede krijgt men in het gelijktijdige gedeelte dier literatuur een zekeren steun bij het beschouwen der maatschappij en hare omstandigheden. Die literatuur is, het werd reeds gezegd, zoo goed als uitsluitend Çiwaïtisch. Zag men in de eerste eeuw dezer periode (van 800—900 Çaka, A. D. 878—978) het Boeddhisme op Oost-Java ternauwernood nog leven, aan het wegsterven, sedert 900 Çaka is het voor een geruimen tijd, zoo al nog levend, wat zeer wel mogelijk is, dan toch zoo goed als geheel onzichtbaar, zoodat men bijna gedwongen is van uitsluitend Çiwaïtisch te gewagen. Daarbij valt op te merken dat Pasoeroean op den achtergrond geraakt, en de beweging in Kediri zich geen nieuw terrein schijnt te zoeken, of terrein verliest, zij zich dus om zoo te zeggen in het Soerabajasche concentreert, terwijl daarnevens in het begin Madioen (met zijn rijstschuren, offerhuisjes) op den voorgrond komt. Het is de periode, waartoe ook behoort koning Erlangga, onder wiens regeering de Balineezen, naar het schijnt, de oud-Javaansche literatuur, voor zoover zij haar kennen, niet geheel ten onrechte, laten ontstaan, hoewel er geschriften gespaard zijn gebleven, die anterieur aan zijn bewind vervaardigd werden of dat moeten zijn, als de vier bekende parwa's uit de eerste helft van het Mahâbhârata (Adi-, Wirâta-, Oedyoga-, Bhîshma-parwa), en de oud-Jav. (metrische) bewerking van het Râmâyana. Weer een anderen toestand geeft de volgende eeuw (Çaka 1000 en volg.) te aanschouwen. Madioen heeft blijkbaar een zekere zelfstandigheid behouden (het rijk van Daha?), maar nu komt voor alles Kediri op den voorgrond, wat blijkbaar zoo blijft tot omstreeks het midden der 12e Çaka-eeuw (Çaka 1144) het rijk van Singasari of Toemapel (Pasoeroean), volgens de Pararaton de suprematie weet te verkrijgen, om haar later voor een korten tijd weder aan Kediri te laten, dat spoedig daarop (Çaka 1216) haar weer voor goed verliest, als Raden Widjaja met behulp van Chineezen en veel verraad, het rijk van Madjapahit, met zijn hoofdzetel in het Soerabaja'sche, grondvest. Gedurende het bestaan van dit rijk, dat ook naar buiten zeer machtig was (wat met enkele der voorafgaande ook het geval kan zijn geweest, maar niet zoo duidelijk spreekt), ontstaat er op Java een vernieuwd en verhoogd Hindoe-leven. Dit had sinds 900 Çaka daar geenszins geslapen, integendeel een groot gedeelte der oud-Javaansche literatuur, voor zoover deze ons gespaard is — misschien mag men wel zeggen het beste er van — ontstond in de drie eeuwen vóór Madjapahit, waarin ook de regeering van Djajabaja valt; de verbinding van het Hindoeïsme met het Javanisme werd toen inniger dan in de periode van Midden-Java, toen de beide stroomingen meer naast elkander liepen; maar tijdens het latere gedeelte van den vóór-Madjapahitschen tijd herkreeg het Javaansche element, hoewel vergroeid met het Hindoesche, gaandeweg steeds meer en meer zijn oude rechten. Zoo was dan ook de toestand, toen Kediri voor goed viel, weder reeds meer Javaansch geworden dan Hindoesch, van dat standpunt vooruitgegaan, maar in werkelijkheid veel verminderd, omdat het intellectueel hooger staande element, niettegenstaande zijne overwinningen, ten laatste toch weder de nederlaag leed. Nieuw versch Hindoe-leven kwam toen den ouden zuurdeesem versterken. Dit blijkt bepaaldelijk daaruit, dat ook het Boeddhisme zich weer laat bespeuren. Het telt bij de leden van het Vorstenhuis van Toemapel en Madjapahit verschillende aanhangers, maar het ontwikkelt geenszins de kracht, waarvan het op Midden-Java getuigenis had afgelegd, hoewel het ook nu weer het Mahâyânisme is, dat bijval vindt. Van bepaald gezegde Boeddhistische groote bouwwerken is geen sprake. Wat men op Oost-Java aantreft en daarvoor in aanmerking gebracht zou kunnen worden, bijv. de Tj. Toempang, kenmerkt zich als zoodanig alleen door enkele losstaande Boeddhistische beelden; de gebouwen zelve sluiten zich in hunne versieringen, reliefs, aan bij de overige uit denzelfden tijd, en doen zich daarin vóór alles, zoo de voorstellingen niet zijn wat men profaan zou kunnen noemen, kennen als Çiwaïtisch. Er heeft hier een nieuwe vermenging, en wel een soort van directe oplossing plaats gehad, getuigende van een groote inschikkelijkheid; men vindt er eene vermenging van ontegenzeggelijk niet geassimileerde, heterogene bestanddeelen, die gemakkelijk uit elkander zijn te onderkennen, dus optreden in hun eigen vormen, maar aan, in of bij hetzelfde heiligdom nevens elkander worden aangetroffen; een geheel anderen toestand dan vroeger op Midden-Java, waar Boeddhisme en Hindoeïsme met elkander samengingen, maar niet in elkander opgingen of opgegaan waren, behalve voor zoover dit reeds elders, in verder terugliggende tijden, geschied was, om beide te maken, te vervormen tot wat zij in dien tijd waren, iets wat op zijne beurt bij de ineenmenging in dien zoo veel lateren tijd op Oost-Java weer niet geschiedde, althans nog niet geschied was. Ook nu zijn de eigenlijk gezegde Boeddhistische oudheden (beelden), men lette daarop wel, voor het meerendeel van een zeer beduidende kunstwaarde, hoewel van een geheel anderen stijl dan de Midden-Javaansche, en gelukkig door het schrift van de bijschriften of door een daarop voorkomend gedateerd opschrift, gekenmerkt als zooveel jonger. Zooveel jonger als ook bijv. de Boeddhistische kakawin Soetasoma, ± 1300 Çaka, evenals de Ardjoena-widjaja door Tantoelar vervaardigd, bleek te zijn, waarvan de vervaardigingstijd op zijne beurt weder overeenkomt met het langs een anderen weg verkregene en zooeven bekend gestelde. Behoudens een vernieuwd leven in deze richting, dat ook misschien deed ontstaan de aan bedenking onderhevige, Boeddhistisch getinte oorkonden, die als van oudere dagteekening zich geven, ziet men in deze periode, waarin ook het Javaansch zich geheel blijkt te gaan omzetten, zoodat het zoogenaamde middel-Javaansch het oud-Javaansch ging vervangen, evenals in dezen tijd de overgangsvormen tusschen het oud- en het nieuw-Javaansche schrift reeds blijken te bestaan, de laat ons thans

zeggen Hindoe-Javaansche beschaving ook over een grooter terrein zich uiten of om zich grijpen. Is Pasoeroean, maar vooral Soerabaja, zich weder naast Kediri komen stellen, men begint nu ook in Probolinggo en Besoeki, en op Madoera stichtingen te vinden. Ook Madioen en het Oostelijk gedeelte van Soerakarta vertoonen ze, en het is van elders bekend, dat er in dien tijd weder directe aanrakingen zijn geweest tusschen Oost-Java en de Soendalanden, waar intusschen, sedert ± 950 Çaka (A. D. 1028) toch ook een zeker zelfstandig leven schijnt te hebben bestaan, evenals wellicht, sedert ± 900 Çaka (A. D. 978) in het Semarangsche, een streek, die men misschien beter doet gedurende de Oost-Javaansche periode tot Oost-Java te trekken, ook al veroorloven de gegevens ook dáár een zekere zelfstandigheid te onderstellen.

Wij doen thans een kort overzicht der voornaamste oudheden volgen. Daar het, gelijk hierboven werd uiteengezet, niet mogelijk is, bij gebrek aan vertrouwbare gegevens, aan de meerderheid der monumenten hun plaats in een chronologisch of kunsthistorisch overzicht aan te wijzen, wordt slechts de geographische volgorde in acht genomen. Voor de enkele gevallen, waarbij wij door een duidelijke tijds-aanduiding op vasten bodem staan en dus gerechtigd zijn tot nadere conclusies, wordt verwezen naar het artikel JAVA, g e s c h i e d e n i s.

Nadat de voorloopige pogingen van Brumund (Verhand. Bat. Gen. 33) en Hoepermans (1864 — 1867, zie Oudh. Rapp. 1913) om een beschrijving der Javaansche oudheden te geven onvoleindigd gebleven waren, verscheen in 1891 in Dr. R. D. M. Verbeek's Oudheden van Java (Verhand. Bat. Gen. 46) een volledige lijst der overblijfselen uit den Hindoe-tijd met literatuuropgave. Op den grondslag van dit werk werd door den Oudheidkundigen Dienst voortgegaan, hetgeen leidde tot de samenstelling van den Inventaris der Hindoe-oudheden, waarvan in Oudh. Rapp. 1914 het eerste deel door Dr. N. J. Krom is gepubliceerd; daarbij kon gebruik gemaakt worden van de nieuwe, door de Oudheidkundige Commsssie verrichte [1]) en in haar rapporten uitgegeven opname der Javaansche oudheden. Eveneens van de hand van Dr. Krom is een voorloopige lijst van oudheden in de Buitenbezittingen (behalve Bali en Lombok), gedrukt in het Oudh. Versl. 1914, 3de kwartaal, aansluitend aan een soortgelijke lijst aangaande de Padangsche Bovenlanden, in datzelfde Versl. 1912, 2de kw. Het is aan de hand van bovengenoemde werken, dat onderstaand overzicht is samengesteld [2]).

WEST-JAVA, met zeer geringe Hindoe-cultuur.

Bantam: terrassen te Tjandi (met Polynesische beelden), Kosala, Tjibeo en Tjitorek; Hindoebeelden te Tjaringin.

Batavia: overblijfselen van Padjadjaran nabij Buitenzorg; terrassen te Soekamantri, Pasir Pogor, G. Salak, G. Gédé, Nêgara Domas, Majang; Polynesische beeldengroepen te Artja Domas en Tjibodas (Vogelberg); beschreven Wenggi-steenen te Toegoe, Djamboe, Moeara Tjianten, Këbon Kopi, Tjiaroeteun; beschreven steen te Batoetoelis; badplaats te Kota Batoe.

Preanger Regentschappen: terrassen (deels met beelden) te Boekit Toenggoel, G. Wajang, G. Loemboeng, Tendjolaja, Tjikapoendoeng, G. Padang, Parakan Salak, Salak Datar, G. Tampomas, G. Tjikoeraj, G. Tjakrawati; bronsvondst te Leuwigadjah; keteltrom te Babakan; beschreven steenen te Tjitjatih en Linggawangi; ingegrifte rots te Karang Bolong; handschriften te Tjiboeroej en Tjilégon.

Cheribon: terrassen te Djalaksana en G. Sêranglemo; verzameling bronzen enz. te Têlaga; beschreven steenen te Kawali; ingegrifte rots te Tjitapen.

MIDDEN-JAVA.

Banjoemas: De invloed der Hindoe's wordt hier meer merkbaar door verschillende belangrijke vondsten van kleine voorwerpen. De vele beelden, b.v. te Bandjarnëgara en Batoer, zijn in hoofdzaak afkomstig van den Diëng. Keteltrom te Mersi.

Pekalongan: Op verscheiden plaatsen overblijfselen, die den naam Tjandi dragen; fundamenten van tempels zijn echter niet geconstateerd aanwezig te zijn, zoodat in het midden gelaten moet worden, in hoeverre die tempeloverblijfselen en beelden op de aangeduide plaatsen thuis hooren. In het bijzonder zijn te noemen: Tjandi's Andjing, Lingga, Karang Golok, Batoer en Koeda. Trap naar den Diëng te Sigemplong; waterbak te Pangôbatan; keteltrom te Kaboenan; beschreven steen te Garamanik. Zeer veel kleine voorwerpen uit het district Boemiajoe.

Semarang: Van belang is het deel der residentie naar de zijde van Kedoe en Soerakarta; in de Oostelijke afdeelingen vindt men slechts een terras te Sêgara Goenoeng, een ruwe steenen muur te Kali Gêlis en een stuk poort te Prawata. Sporen van tjandi's worden aangetroffen te Kaliklotok, Bëdana, G. Bedji, Sikoenir, Klera, Têgalwëtan (Kali Sendjaja), Ganariti, Pengilon (twee), Krintjeng, G. Boetak wëtan en wellicht te Karang-djati, Pëndëm, Sélokaton, Djambean en G. Gëntong; badplaatsen te Sidamoekti, Kali taman en Pengilon; keteltrommen te Semarang en Banjoemëneng; beschreven steenen te Tadjoek en Adoeman, beschreven lingga te Poerwadadi.

Nog bestaande tempels: Tjandi Argakoesoema (distr. Bodja), waar tegen de berghelling eerst twee voortempels met beeldhouwwerk, hooger twee andere tempels en nog hooger weer drie met een klein gebouwtje hebben gelegen; daar een en ander sinds 1870 niet nader onderzocht is, kan niet verzekerd worden wat er nog over is. Deze tempels waren Çiwaïtisch, evenals Tjandi Doekoeh (distr. Ambarawa), waarvan het voetstuk aanwezig is met een terras ervoor, benevens fragmenten van den bovenbouw en eenige beelden. De tempelgroep Gëdong Sanga (tegen den Oengaran) bestaat uit overblijfselen van waarschijnlijk acht groepen gebouwen op het gebied van Semarang en door een ravijn daarvan gescheiden op dat van Kedoe; van de eersten staan er nog vijf, van de tweeden nog twee. De tempeltjes zijn van eenvoudige constructie en gelijken op die van den Diëng; ze liggen op plateautjes boven elkaar. Van drie bij elkaar staande in Semarang heeft de hoofdtempel in de buitennissen beelden

[1]) Met name door het lid dier Commissie J. Knebel.

[2]) Voor de literatuur aangaande de verschillende oudheden zie men de genoemde boekwerken en rapporten.

van Çiwa-Goeroe, Ganeça en Doergâ; ook aan de tempeltjes in Kedoe treft men resp. Ganeça en Çiwa-Goeroe aan. Voorts vindt men een trap en nog een aantal beelden, eveneens alle Çiwaïtisch.

Kedoe: Sporen en overblijfselen van tjandi's te Bajêman, Goenoeng, Batoe Gana (twee), Gijombong, Toemboe, Sabaradja, Tjandi (Tégalrêdja), Tj. Panas (met badplaats), Klatêron (?), Kaponan (met vijver), Tjandirêdja (twee), Sêtan, Pirikan, Poetjang, Tjandi (Grabag), Renteng, Ngandong (?), Kêtaron, Watês, Tjandi (Moentilan), Gêblog, Gondangan, Soembêr, Kalibêningdoewoer, Moengkidan, Sêketi, Soetadêreppan, Sêkroewetênggah, Gêdongan, Ngawen (vier), Nganten, Ngradjek, Kêndal, Kêparen, G. Woekir, Singabaron, Bobosan, G. Sari, Djilêgong, Samoer, Kêmiren, Woeroeng, Tjandi (Salam), Bata, Kanggan, Banon, Wanakêrsa, Pikatan, Gandoelan (twee), Ngêpoh, Kêmlakaplasa (twee?), Kêboemên, Bongkol, Pêrot, G. Pêrtapan, G. Ambeng (?), Gandasoeli, Argapoera of Gêdong, Sawangan, Bongkottan, Tjandi (Garoeng) en Diêng; badplaats te Lowanasari; Çiwaïtische tempelgrotten te Batoerong, Kaliglagah, Kêsawen en Merden; trappen te Têlahap en Kalilawang; waterbakken te Sotitjlôboengan, Krêtek, Bolonglor, Kêmbaren, Margawati, enz; bijzondere vondsten van gouden en zilveren voorwerpen te Soetjen, Pêsindon en Gêmoeroeh; rotsinscriptie te Toek Mas; beschreven steenen te Magêlang, Pakiswêtan, Tjanggal, Têmanggoeng, Koentjen-wêtan, Têlahap, Pêrot, Karangtengah, Wiradana, Ngoemboelan, Gandasoeli, Argapoera, Poerworêdjo, Pêndêm, Bara-têngah, Kali-bêbêr, Diêng, Brahol, Mêrtakanda; beschreven zuiltjes te Toemboe, Bandjangar, Asoe, Bongkol, badkuip te Ajah; keteltrommen te Tanoerêdja en Diêng. Te Magêlang bevindt zich een belangrijke particuliere bronscollectie.

Nog bestaande tempels: Voor DIENG, BOROBOEDOER en MÊNDOET wordt verwezen naar de afzonderlijke artikelen. Tjandi Pawon is een klein tempeltje van vierkant model, gelegen tusschen Boroboedoer en Mêndoet, op een voetstuk staande, met een (gerestaureerd) dak met dagobbekroning en reliefversiering om den teerling. Een kleine tempel van denzelfden aard als die te Diêng en Gêdong Sanga is ook Tjandi Selagrija nabij Magêlang; aan de buitenwanden worden beelden van Çiwa, Ganeça en Doergâ aangetroffen; deze tempel is onvoltooid, een trap voerde erheen. Tjandi Pringapoes, op de helling van den Sindoro, is aan de buitenzijde met reliefs versierd; in de tempelkamer ligt een nandi, zoodat ook deze tempel Çiwaïtisch is. Eindelijk vindt men nog een drietal tempels tegen de helling van den Mêrapi, Tjandi Pêndêm, waarvan alleen het soubasement over is, Tjandi Asoe, onvoltooid, doch van groot belang voor de studie der bouwen versieringstechniek, en Tjandi Loemboeng, eveneens vervallen.

Djokjakarta: Sporen van tjandi's te Tjandi, Panggêrang, Moerangan (twee), Djêtis, Rêdja, Grimbjangan, Nagasari, Abang, Krapjak, Polangan, Sawo, Polengan, Tindjo, Miring, Sari, Banjoeniba, Sêmarangan, Singa, Boebrah, Kêblak, Watoegoedik, Ngaglik, Dawong, Sanan, Koelon (voortempel van Tj. Sêwoe), Tjêbongan (drie), Ploembon en Pringtali (?); overblijfselen van fundamenten, muur en poort van een kraton (?) te Ratoe-baka; nissen te Pêtoesan; werkplaats op het Çiwa-plateau; monumentale dagob te Tjoepoewatoe; beschreven steenen te Djokjakarta, Nanggoelan, Goenoengkidoel, Kêbondalêm, Ratoe-baka, Idjo, Gata, Kloerak, Kalasan; beschreven zuiltjes te Kêmbangan, Djokjakarta, Kêrta, Kêblak en Prambanan.

Te Tjandi Idjo staat nog één tempel uit een groep van elf, met basreliefs versierd. De rijk geornamenteerde Tjandi Kalasan of Kalibêning (tusschen Djokja en Prambanan), blijkens de inscriptie een Boeddhistische Târâ-tempel, heeft den vorm van een Grieksch kruis; aan elke zijde vindt men den ingang tot een kapel, van welke de Oostelijke tevens dienst doet als doorgang naar de thans alleen den troon van het verdwenen beeld vertoonende tempelkamer; ook de beelden uit de zestien hoeknissen van den teerling zijn verdwenen. Het dak heeft drie verdiepingen, de tweede en derde achtkantig, het geheel bekroond door een grooten dagob; alle verdiepingen vertoonen nissen, in enkele waarvan nog dhyâni-Boeddha-beelden zitten. Vermeldingswaard is nog de fraaie toepassing van het kala-makara-motief en het voorkomen van een dubbelen friesband, achtereenvolgens knielende menschfiguren en vogels. De tempel heeft zeer geleden; de fundeering is grootendeels weggebroken en van den bovenbouw alleen de Zuidgevel met al zijn ornament aanwezig. Op eenigen afstand ligt Tjandi Sari, vermoedelijk het bij dezen tempel behoorende klooster. Het is een rechthoekig gebouw, in twee verdiepingen opgetrokken, welke beide in drieën verdeeld zijn; de benedenverdieping dient de tot godsdienstige verrichtingen, de tweede, door een trap bereikbaar, tot woning voor de priesters. De ingang en de ramen, of daarvoor in de plaats tredende paneelen, op beide verdiepingen worden geflankeerd door Bodhisattwa's en Târâ's. Het dak is aan de zijkanten versierd met kalamakara-nissen, waarin waarschijnlijk dhyâni-Boeddha's gezeten hebben; boven op het dak stonden drie dagobs. Over het algemeen is Tjandi Sari zeer goed bewaard gebleven. Voor de tempelgroep van Prambanan zie men het afzonderlijke artikel PRAMBANAN-TEMPELS, alwaar de Archaeologische Vereeniging (t.r. de Vereeniging voor Oudheid-, land-, taal- en volkenkunde) te Djokjakarta ter sprake komt.

Soerakarta: Overblijfselen van tjandi's, behalve nog twee bijtempels van Tjandi Sêwoe (Lor en Asoe) te Kalongan (twee), Sanggrahan, Pêlêm, Tampir, Krikil en Tawang; putten te Tj. Kidoel; badplaats te Tj. Raga; terrassen op den Lawoe; beschreven steenen te Tj. Sêwoe, Plaosan, Pereng, Tjêta, Soekoeh; beschreven zuiltjes te Troetjoek, Srago, Moedal en Prambonan.

Van de nog aanwezige tempels is Tjandi Sêwoe in het afzonderlijke artikel SÊWOE (TJANDI) behandeld, waarin eveneens melding is gemaakt van den Zuidelijken voortempel Tjandi Boebrah, waarvan het voetstuk nog gevonden wordt, en van Tjandi Plaosan. De groep van Tjandi Loemboeng bestaat uit één hoofdtempel met zestien bijtempels in een vierkant er omheen. De hoofdtempel is van vierkant model met uitsprongen; het dak was achtereenvolgens vierkant, achtzijdig en rond. Van binnen zijn er elf ledige nissen. De eenvoudige vierkante bijtempeltjes hebben beide dakverdiepingen in een achthoek en daarboven de dagob. Tjandi Sadjiwan (eigenlijk Kalongan) is vooral merkwaardig door de

reliefs van het soubasement, dierfabels voorstellend, de paneelen onder de makara's van den ingang en de voorstellingen op de trapvleugels. Van den bovenbouw, waarin Boeddhistische beelden gevonden zijn, is slechts weinig over. Een eigenaardige plaats nemen de overblijfselen te Soekoeh in, dateerend uit den laatsten Hindoetijd (tweede helft veertiende Çaka-eeuw). Zij bestaan uit vier terrassen, door trappen verbonden, met drie poorten, een tempel(?)-gebouw, basreliefs en beelden, alles van ruwe bewerking. Van gelijken aard zijn de terrassen (vroeger veertien) te Tjëta, eveneens met plateformes, fundamenten en grove beelden.

OOST-JAVA.

Rëmbang: Fundament van een muur te Toeban; beschreven steenen te Toeban en Ngloejoe.

Madioen: Sporen van tjandi's te Këdonggong, Sadon, en Sirah këting; overblijfselen van een kraton (?) te Gëlang; badplaats te Simbatanwètan; terrassen op den G.Darawati; rijstschuurtjes te Madioen, Gëlang, Nambangan, Bodjan, Panaraga, Djaboeng enz.; beschreven steenen te Sine, Sale, Darangan, Klëdokan I, Tadji, Sëndang-kamal, Klëdokan II, Bendâ, Boeloegldëg, Babadan, Sëtana, Tëgalsari, Watoe-patok, Tjandragëni, Sirah-këting, Karang-patihan, paaltje te Doepak.

Kediri: Overblijfselen en sporen van tjandi's te Tj. Lor, Walikoekoen (vier, behalve Tj. Djadi), Djoendjoeng, Gambar, Domasan, Aria-Blitar, Soembërdjati, Batjëm (vier), Tëpas, Ploembangan (een poort staat er nog), Gëdok, Gambarwètan (met reliefs), Maleri (?), Përtapan, Gëmpoer (twee) en Proedoeng; tempelgrotten te Djoerang limo, Sëlamangleng (bij Kediri, Boeddhistisch), Sëlabale, Goewatritis, Sëlamangleng (bij Sanggrahan), Djadjar; muur op de helling van den Kawi; beschreven steenen te Bangle, Koedjonmanis, Tandjoengkalang, Tj. Lor, Poehsarang, Tjëkër, Pënampihan, Këmoelan, Pajaman, Watës, Wadjaklor, Djoendjoeng, Pandjërrëdjâ, Gilang, Soembërringin-kidoel, Gambar, Sëmen, Goerit (bosch), Ploembangan, Goerit (desa), Pëtoengamba, Sëmanding, Blitar, Përtapan, Pikatan, Tapan, Djëmëkan, Poerwakërta, Pësantren, Kajoenan, Sëlamanglang, Siman, Broemboeng; vondst van Boeddhistische bronzen beeldjes te Tjandirëdja bij Ngandjoek.

Van de nog bestaande tempels is PANATARAN afzonderlijk behandeld. Noordelijk tegen den Kloet ligt Tjandi Wringin brandjang, een eenvoudig rechthoekig gebouw met een kamer en kleine luchtgaten; het dak loopt glad en schuin toe als bij een gewoon Europeesch huis. Eveneens in de nabijheid van Blitar vindt men de Tjandi's Sawentar en Kali-tjilik, de eerste sedert kort ontgraven; beiden van vierkant model, zich hoog verheffend op een onderbouw en met een top, die in banden en pilasters geornamenteerd is. Tjandi Papoh of Kotes is merkwaardig als eenig overgebleven voorbeeld van een tempelvoetstuk met drie kleine gebouwtjes van altaar- en miniatuurtempel-vorm, gelijk men thans nog op Bali vindt. De Boeddhistische Tjandi Sanggrahan vertoont nog dierenreliefs; van de vijf tempels op den Walikoekoen is nog slechts één, Tjandi Djadi, over, een zeer eigenaardig bouwwerk met een ronden muur boven een regelmatigen achthoek, en deze weer boven een vierkant soubasement; de tempel heeft een zeer groote ronde put, doch geen trap of ingang. Te Pënampihan treft men een opeenvolging van drie terrassen tegen den Wilis aan, met op het bovenste overblijfselen van een tempel en een bijtempel; een tweede bijtempel is geheel verdwenen. In de afd. Bërbëk staat nog een torentempel, de Tjandi Ngëtos. Eindelijk verdienen een tweetal soubasementen nabij Paree de aandacht, in het bijzonder op grond van de daarop voorkomende reliefs en van het feit, dat de tijd van hun bouw bekend is. Beide dateeren uit den Madjapahitschen bloeitijd. De Tjandi Soerawana geeft een voorstelling van den Ardjoenawiwâha, waarbij de episodes echter anders volgen dan in het gedicht van dien naam; het verhaal van de Tjandi Teganwangi is nog niet in bijzonderheden gelezen, doch vast staat, dat de vijf Pândawa's er een rol in spelen. In de nabijheid lag nog een bijtempeltje.

Soerabaja: Overblijfselen en sporen van tjandi's te Këdaton, Trawoelan, Tralaja, Panggih, Gëntong, Gëdong, Tëngah, Moetëran, Tj. Lima, Pënanggoengan (zie ook hieronder), Patjet, Bangsri, Krian(?), Kalanganjar en Soemoer (Pari); fundamenten van een kraton of versterking te Koeta-tëboe, Mantjilan, Koetagirang en muren te Bangsal; waterleidingen te Latsari en Këmëmen; tunnel te Soembër-pënganten; terrassen op den Wëlirang; beschreven steenen te Këbën, Gondang, Këlor, Tërban, Ngimbang, Droedjoegoerit, Watan, Ngasëm-lëmahbang, Pasar-lëgi, Lawan, Pamotan, Soerabaja, Bandjaran, Gënëngsana, Dëmpoel, Këtëmas, Grogol, Soembërgoerit, Tënggaran, Glagahan, Tralaja, Trawoelan, Wewe, Bëloeta, Pandan-Kradjan, Modjokërto, Karanglo, Bakalan, Doekoehan-doekoeh, Djijoe, Djëdoeng, Gënting, Poegëran, Patjet, Boedoekgedé, Pënanggoengan, Kajangan, Soembërsari, Bangsri, Madjasari, Balongmasin, Këlagën en elders. In de afdeelings-hoofdplaats Modjokërto bestaat een zeer merkwaardig museum, welks inhoud in hoofdzaak uit die afdeeling afkomstig is.

Van de overblijfselen der oude hoofdstad MADJAPAHIT is onder het desbetreffend artikel reeds sprake geweest; op het oogenblik ziet men daarvan nog tempelrestes te Këdaton en een baksteentempel Tjandi Brahoe, verder een tweetal poorten, Wringin lawang van het op Bali nog veelvuldig voorkomende model der gespleten poort, z.g.n. tjandi bëntar, en Badjang ratoe, eveneens van baksteen, doch met zes trappen en een piramidaal dak. In de nabijheid heeft men laatstelijk te Tjandi Tikoes nog overblijfselen, vermoedelijk van een badplaats, opgegraven. Een poort, gelijkend op Badjang ratoe, is eveneens over te Dërma; de torentempel Tjandi Bangkal is merkwaardig door het voorkomen der Kalki-awatâra op den sluitsteen van het gewelf. Van de Tjandi Ngrimbi vindt men nog slechts een gedeeltelijke, onversierde, bovenbouw op een soubasement met reliefs. Eveneens met reliefs versierd, o.a. de karning van den oceaan, is Tjandi Këwhile tengah, waarvan slechts het soubasement over is; dit heeft aan den voorkant in plaats van één trap in het midden er twee opzij. Belangrijk in oudheidkundig opzicht zijn verder de Pënanggoengan en Wëlirang. Aan den voet van eerstgenoemden berg vindt men te Djëdoeng een tweetal tempelrestes, sporen van een toegangspoort, en, wat hoogerop, nog twee gave poorten; de tempels dragen ook den naam Tjandi Pase-

tran. Verder ligt tegen genoemden berg de badplaats Djalatoenda, waar behalve het jaartal 899, de naam van Oedajana, koning Airlangga's vader, prijkt. Nog hooger wordt de Tjandi Sélá-Kélir aangetroffen, bestaande uit een aantal tempels en bijgebouwen uit den laatsten Hindoe-tijd; in deze omgeving is evenals op den Wélirang het onderzoek nog in vollen gang. Eenigszins buiten het kader der oud-Javaansche tempels valt de Tjandi Pari bij Sidhoardjo, welke merkwaardigerwijze een aantal kenmerken vertoont, die nergens anders op Java, doch daarentegen wel in het oude Tjampa (tegenwoordig Annam) worden teruggevonden.

Pasoeroean: Sporen en overblijfselen van tjandi's te Tënggiling, Botjok, Selabradja, Sangariti, G. Boetak (drie), G. Kawi, G. Ardjoena, Indrakila, Rahtaoe, Tjandipoera (twee), Koetarënon; muren te Bajöm, Koeta bëdah en op den Kawi; terrassen tegen den Ardjoena en Argapoera; beschreven steenen te Ngantang, Sélabradja, Pëtoengamba, Soepit-oerang, Tanggoeng, Malang, Dinaja, Singasari, Lawadjati, Nglawang en Soektji.

In deze residentie treft men de oudst bekende tempel van Oost-Java aan, de Tjandi Goenoeng Gangsir, een baksteenbouw met allerlei Midden-Javaansche versieringsmotieven en zeker uit den overgangstijd dateerend. Van de minstens vijf gebouwen, die te Singasari gestaan hebben, is nog slechts één torentempel over met uitgebouwde vestibule en zij- en achterkapellen, welke Çiwaïtische beelden bevat hebben. Men zie hierover ook het afzonderlijke artikel, SINGASARI, evenals over Tjandi DJAGO of Toempang, het met reliefrecksen, o.a. Ardjoenawiwâha, versierde grafmonument van Wishnoewardhana, met aan den voorkant twee trappen aan weerszijden van een middenstuk, welke constructie zich boven het soubasement herhaalt. Een der best bewaarde tempels is de in de nabijheid gelegen Tjandi Kidal, de in hoog model opgetrokken Çiwaïtische graftempel van Anoeshanâtha. Een derde koninklijk grafmonument is de Tjandi Djawi, bijzetplaats van Kërtanagara, waarvan alleen het met reliefs versierde soubasement over is; daarbij vindt men nog een gespleten poort en een monumentale waterdoorlaat. Tegen den Pënanggoengan liggen de oudheden van Bëlahan, drie terrassen met twee poorten en tempelrestes, benevens een badplaats. De torentempel Tjandi Djaboeng bij Kraksaän is merkwaardig doordat hij boven het soubasement in rondbouw is opgetrokken; de top is dan weer hoekig. Ook een hoektorentje van den ringmuur is hier nog gespaard gebleven. Tjandi Këdaton eindelijk is weer een met reliefs omzet soubasement, waarbovenop geen steenen tempel gestaan heeft; nog een achttal dergelijke platevormes vindt men in de nabijheid.

Madoera: Sporen van twee tjandi's te Pamëkasan; rotsinscripties te Andjoek en Batoe-ampar.

Besoeki: Overblijfselen en sporen van tjandi's te Loeroes, G. Argapoera (Jang), Tjora Manis, Meroe, G. Lampong en Mënampoeh; uitkijken te Loeroes en Moentjar; muren te Kasënëk, Kaporan, Tapen, Koeta Bara, Koeta Këdawoeng, Koeta Blater, Krandjingan, Matjanpoetih, Ardja Blambangan; terrassen te Badëran, Argapoera, Sotja, Tratasari; trappen te Loeroes en Winong; beschreven steenen te Tjongapan en Widara-pasar; steenen doodkisten enz. te Tanggoelangan, Nangkaän, Tjorahpoh, Söntong, Këmonengan, Krëtek, Tëgalampel, Pëdjaten, Pakisan, Tlagasari, Banakëssomah en Nagasari.

BUITEN BEZITTINGEN.

Op grond van de grootere zeldzaamheid van Hindoe-oudheden buiten Java zullen hieronder ook beelden enz. vermeld worden; z.g.n. praehistorische vondsten echter niet.

Padangsche Bovenlanden: In het Noordelijk deel worden baksteenen ruïnes aangetroffen, biarö genaamd, met name te Taroeng-Taroeng, Pantjahan, Loeboek Sikaping, Galoegoer en Bangkinang. Vermeldenswaardig zijn vooral de Boeddhistische stoepa's van Tandjoeng Médan en Moeara Takoes, waarin nog gouden plaatjes enz. met mystieke syllaben in Nagari-schrift gevonden werden. Moeara Takoes bezaat behalve de stoepa nog een vijftal andere bouwwerken van baksteen. De onderafdeeling Fort van der Capellen, het middelpunt van het Minangkabau'sche rijk, heeft een groot aantal inscripties opgeleverd, grootendeels uit de dertiende Çaka-eeuw van vorst Adityawarman; men heeft ze aangetroffen op den Singgalang, te Limö Kaoem (vier stuks), Boekit Gombak (twee), waarvandaan ook een vrouwebeeld afkomstig is, Kapalö Boekit Gombak (twee), Goedam (twee), Ponggongan (vijf), Soeroasö (twee) en Ombilin; een aantal dezer steenen is thans bijeengebracht te Pagarroejoeng. Rotsinscripties vindt men te Pariangan en te Batoe Bapahat (bij Soeroasö); op laatstgenoemde plaats ziet men er twee naast elkander bij een Hindoe-waterleiding, één in het gewone Adityawarman-schrift, de andere in een Zuid-Indisch schrift. Voorts is van Sali-awak een steenen Bodhisattwa, van Boeö een zilveren Wadjrasattwabeeldje afkomstig. Ook in de Batanghari-districten zijn een aantal baksteenen ruïnes als bovenbedoeld aangetroffen, twee te Si Goentoer, een vijftal daar tegenover te Poelau Sawah, in de nabijheid van een steenen beeld en nog eenige te Padang Rotjok; op laatstgenoemde plaats ligt bovendien een steenen Awalokiteçwara in vreeswekkenden vorm en een Amoghapâça-voetstuk met wijinscriptie uit 1208 Çaka van den Javaanschen koning Kërtanagara. Het bijbehoorend beeld met opschrift van Adityawarman uit 1269 Çaka staat te Rambahan, een Boeddha-beeld te Batang Timpèh. Ten slotte komen ook te Moearö Sangir (onderafdeeling Moearö Laboeh) baksteenruïnes voor. In de Padangsche Benedenlanden wordt van geen andere Hindoe-oudheden melding gemaakt dan van een niet bestaanden beschreven steen bij Padang en een verdwenen inscriptie tusschen Indrapoera en Mokko-Mokko.

Tapanoeli: Vooral in de onderafdeeling Padang Lawas worden talrijke baksteenen biarö's aangetroffen, de meeste met beeldfragmenten; een vijftal bij Përtibi, aan de Panei en Boeroeman, welke o.a. twee Çiwakoppen, een Ganeça en een Boeddha opleverden, verder te Hantosan, Batoemandi Aek Biara, Poelo, Aek Biara Haloban, Loboe Si Hoda Hoda, en Aek Sangkilon. Van grooten omvang is de Biara Si Pamoetoeng aan den mond der Panei, met meerdere ruïnes, ringmuur en beelden. Ook bij Goenoeng Toea Tonga zijn terrassen met ruïnes en beeldwerk gevonden. Een beschreven steen bevindt zich te Porlak Dolok. Ook zijn uit deze onderafdeeling afkomstig een

bronzen Ganeça, steenen nandi en bronzen Lokanâtha met inscriptie uit 946 Çaka. In de aangrenzende onderafdeelingen zijn van belang biarô's te Pidjor Koling en Si Mangambat, een steenen ornament met randschrift te Batoe na Doca, een Ganeça van Bonan Dolok, een bronzen Koewera van Tano Bato en een aantal ruwe steenen beelden. Van den Sorik Marapi zijn vier beschreven zuiltjes afkomstig, waarvan één gedateerd is in 1194 of 1294 Çaka. Uit Baroes zijn muntjes en ringen en speciaal uit Loboe Toca twee beschreven steenen, één in Tamil van 1010 Çaka, de andere in Oud-Javaansch schrift, benevens een steenen Bodhisattwa.

Benkoelen. Behalve ruwe steenen beelden is vooral belangrijk een beschreven steen uit 966 Çaka in Oud-Javaansch schrift, liggende te Bawang.

Lampongsche Districten. Twijfelachtige gebouwen en beeldfragmenten te Kêtapang bij de ankerplaats.

Palembang. De onderafdeelingen Lêmatang Oeloe en Pasêmah-landen leverden een aantal ruwe steenen beelden en soortgelijke voorwerpen op, waarin de Hindoe-invloed problematisch is. Uit Moesi Oeloe is een steenen Awalokiteçwara afkomstig; te Djapara (onderafdeeling Moearadoea) zijn overblijfselen van een gebouw van bekapte steenen gevonden, met muur en trap en leeuwekopversiering. Het belangrijkst is de onderafdeeling Lêmatang Ilir; te Tanah Abang stond de Tjandi Kêdêbong Oendan, vanwaar basreliefs, beelden en versieringsfragmenten afkomstig zijn, te Pandan lagen de Tjandi's Modong Kampongan ilir, die een lingga en topstukopleverden, te Batoe Radja de Tjandi Babat Kampongan oeloe, waarin eveneens beelden enz. (o.a. Brahmâ of Trimoerti) gevonden werden. Uit de residentie Palembang zijn ook nog een steenen Ganeça en Boeddha en een bronzen Boeddha afkomstig.

Djambi. Behalve een inscriptie in Wenggi-schrift(?) te Karang Brahi aan den bovenloop van de Mêrangin, liggen de voornaamste oudheden in de buurt van Djambi zelf. In de hoofdplaats werd een niet nader gedetermineerd godenbeeld gevonden, te Solok een steenen Boeddha, dagob en vier makara's, één met jaartal 986 Çaka. Overblijfselen van een baksteenen tempeltje zijn aangetroffen te Moeara Djambi; uit dezelfde buurt zijn een steenen nandi, vrouwebeeld en Boeddha. Ook te Gêdang heeft een baksteenen gebouwtje gestaan; inlandsche berichten spreken van nog meerdere dagobs en beelden in het binnenland.

Oostkust van Sumatra. In het Delische bevond zich indertijd een beschreven steen te Kota Tjina en „forten", waarvan de afkomst niet heel duidelijk is, te Delitoea en Kota Bangoen. In de onderafdeeling Simêloengoen worden op verschillende plaatsen ruwe steenen beelden gevonden, terwijl een baksteenen gebouw met reliefs aan den bovenloop der Batoebara-rivier gestaan zou hebben. Hindoe-ruïnes kwamen verder voor te Kota Pinang in Siak en Kota Bênoewang in Rokan.

Atjeh en Onderhoorigheden. Uit dit gouvernement is slechts één Hindoe-oudheid bekend, een steenen Awalokiteçwara-kop.

Riouw en Onderhoorigheden. Gouden sieraden enz. zijn zoowel op Pêngoedjan als in de afdeeling Lingga gevonden; Hindoe-ruïnes worden vermeld op den top van den Poepoetan Kling in Indragiri. Te Pasir Pandjang (Karimoen) bevindt zich een drieregelige Boeddhistische Sanskrit-inscriptie uit de negende of tiende eeuw op een rots.

Banka en Onderhoorigheden. Te Kota Kapoer aan den mond der Mêndock-rivier zijn bij een aarden wal twee steenen met Wenggi-schrift aangetroffen, waarvan één gedateerd is in 608 Çaka en een vloekbede van koning Widjaja bevat.

Westerafdeeling van Borneo. Uit de hoofdplaats Pontianak komt een steenen nandi. Te Sanggau zijn overblijfselen van een bouwwerk gevonden, evenals aan de overzijde van de Sêkajam te Monggo Batah; een Gança, nandi en lingga van steen zijn vanhier afkomstig, terwijl nog een gouden lingga uit de Kapoeas werd opgevischt. Een steen met twee regels van een Indisch alphabet ligt aan den mond van de Soengei Sampei; nog hooger de Sêkajam op kwamen gouden sieraden te voorschijn. Te Ngeris aan de Sêkadau werden twee oude vaartuigen aangetroffen, terwijl er ook tempels gelegen zouden hebben; aan den mond van laatstgenoemde rivier zijn onder meer tempajans met inscriptie gevonden. Aan de bronnen van de Soengei Têkarek bij Pait staat nog een pyramidale steen met in figuren geplaatste letterteekens; ook hier zou goudwerk enz. zijn gevonden. Baksteenoverblijfselen en een lingga komen ook voor aan den mond van de Sêpaoek; hoogerop worden volgens inlandsche berichten bronzen beeldjes bewaard. Eindelijk vindt men te Nanga Sêrawei aan de Mêlawi een steenen lingga en yoni.

Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo. Behalve losse beeldjes, van Bandjermasin, Nêgara, een steenen Doergâ van Rantawan in Barabai, een bronzen Boeddha van Sêrapat in Boentoek, dienen vermeld te worden de oudheden van Margasari, overblijfselen van een baksteenen gebouw, een steenen nandi en lingga en veel sieraden. Aan den mond van de Soengei Sampit kwamen uit een pot een groot aantal gouden plaatjes, met ouderwetsch schrift beschreven, voor den dag, met nog eenige andere in allerlei symbolische vormen. Het belangrijkste zijn de overblijfselen in Koetei. Te Moeara Kaman zijn vier beschreven steenen in Wenggi-schrift gevonden, bevattend inscripties van koning Moelawarman, verder gouden voorwerpen, waaronder een Wishnoe-beeldje, en een oud vaartuig, te Sêboeloe een steenen nandi en monsterkop, te Kota Bangoer wellicht een Boeddhabeeld. In grotten van den Goenoeng Kombeng zijn een zestigtal steenen beelden aangetroffen, waaronder Çiwa, Brahmâ, Ganeça, Kârttikeya, nandi enz.; ook is er sprake van muurschildering. Nog elders in Koetei wordt van tempelruïnes melding gemaakt, onder meer in het gebied der Bahoe-Dajaks. Aan de boven-Mahakam vindt men nog een en ander te Long Bagoeng, Ana en Rata, op laatstgenoemde plaats een steenen nandi, lingga en drie voetstukken.

Menado. Steen met ingekraste figuren te Kanonang in Amoerang; ruwe steenen beelden en potten op verschillende plaatsen in de onderafdeeling Poso. De herkomst van deze en de volgende oudheden is zeer onzeker.

Celebes en Onderhoorigheden. Keteltrom (welke voorwerpen, hoewel niet van de Hindoe's afkomstig, zeer zeker onder de merkwaardigste oudheden behooren, zie artikel KETELTROMMEN) te Bontobangoen op Saleier; verdere vondsten van

kleine voorwerpen op datzelfde eiland. Niet-Hindoesch maar wel oud zijn ook de lijkurnen van Boni en Wadjo.

Amboina. Een gouden Çiwa-beeldje is gevonden te Amahai op Ceram; bronzen keteltrommen te Warkar op het eiland Koer, Loeang en Lèti (Loehoekele en Tapoe Lewang).

Timor en Onderhoorigheden. Keteltrom te Lolè op Roti en misschien op Soembawa. Bepaalde Hindoe-oudheden zijn bekend van Bima, een steenen Trimoerti en Kâla te Tato, een nis met zeven beeldjes aan den ingang der Bima-baai en een beschreven steen in Kawi-schrift te Palama.

Bali en Lombok. Daar de oudheidkundige inventarisatie van deze eilanden nog niet heeft plaats gehad, kan geen systematisch overzicht gegeven worden gelijk van Java. Vermeld kunnen echter worden overblijfselen van een tjandi met een Çiwaïtisch beeld en een nandi te Boekti in Boelèlèng; jaartal 933 Çaka in een grot te Sangsit; koperplaten te Sèmbiran, Klandis en Blantih, van 844, 873, 897, 938, 987, 1020 en 1103 Çaka; een verzameling oude bronzen voorwerpen, afkomstig van Batoe-Agoeng in Djèmbrana en een keteltrom te Pedjeng in Zuid-Bali.

Terwijl bovenstaand overzicht aangaande de bouwwerken en overblijfselen daarvan zoo volledig mogelijk is, moet wat betreft de kleine voorwerpen verwezen worden naar de hieronder te noemen catalogi van de musea te Batavia en Leiden. De beelden echter dienen te dezer plaatse met wat meer uitvoerigheid behandeld te worden.

In Voor-Indië hebben zich twee groote volksgodsdiensten ontwikkeld: de dienst van Çiwa en die van Wishnoe. De Brahmanen namen beide goden op in hun stelsel en deden Çiwa verdelgen in de wereld, door Brahmâ geschapen en door Wishnoe onderhouder; deze leer vond hare voltooiing in het betrekkelijk jonge dogma der Trimoerti of Drie-eenheid, waarin Brahmâ de schepper, Wishnoe de onderhouder en Çiwa de verdelger te zamen gedacht worden als de drie èrlei openbaring van het ééne en ondeelbare goddelijke wezen; de drie uit dit eene ondeelbare wezen ontsproten goden worden als mannelijk gedacht, met een çakti of gemalin aan ieder hunner ter zijde gesteld. De Trimoerti wordt voorgesteld met drie hoofden, rijzende uit één lichaam, het hoofd van Brahmâ in het midden rechtuit, de beide andere ter weerszijden naar links en rechts kijkende; bij de Hindoes heeft deze gelijkstelling der drie hoofdgoden nooit veel bijval gevonden. Het Brahmanisme is, zooals wij zagen, eer op Java gebracht dan het Boeddhisme. De oudste emigranten uit Hindostan naar Java waren Wishnoeïeten. Evenals de oudste, wijzen ook een aantal der jongste overblijfselen uit den Hindoetijd op den dienst van Wishnoe, nl. de tempels van Soekoeh en Tjèta tegen den Lawoe. Elders op het eiland zijn zoowel beelden gevonden van Wishnoe en van diens schoone çakti, de uit zee geboren Lakshmî of Çrî als van Brahmâ en van de Trimoerti. Maar uit de tempels en uit het veel grooter aantal Çiwabeelden blijkt dat van de oude eeredienssten der Hindoes het Çiwaïsme ook op Java de voornaamste plaats innam.

Bij de beelden op Java gevonden worden verschillende typen onderscheiden. Het zoogenaamde Padjadjaran-type, aldus naar het West-Javaansche Hindoerijk genoemd, wordt alleen in de Soendalanden (Artja domas, Buitenzorg, Preanger) aangetroffen; die beelden zijn van zeer primitieve bewerking, zeer zelden los van den steen gebeiteld, maar bijna steeds daarop uitgehouwen en gewoonlijk met onzekere, smalle lijnen, zonder goede verhouding tot het geheel, van vaak gedrochtelijke vormen en de kenteekenen dragend, dat zij tot eene soort van ontwikkeling behooren waarin het Polynesische verre de overhand had boven de Hindoe-inwerking. Hun ouderdom moet echter, naar sommige van jaartallen voorziene beelden, eerder uit de periode 1200—1500 geschat worden. De meer ontwikkelde beeldhouwwerken kunnen in verschillende typen worden onderscheiden, naarmate er meer de echte Hindoe-kunst aan het woord is, dan wel het werk van den Javaan aan zichzelven overgelaten, in welk geval het gelaat der beelden van het Polynesische ras is en zij verder in lichaamsbouw, kleeding, enz, aan den tegenwoordigen Javaan herinneren. Een laatste type, waarvan echter nog weinig voorbeelden bekend zijn, heeft waarschijnlijk een ouderdom, die niet verder gaat dan de 14e eeuw, is alleen in Oost-Java te vinden en sluit aan bij de oudste beelden, die op Bali bewaard zijn.

De beelden zijn van steen, meestal andesiet, zeldzamer gebakken steen, en van metaal: brons, ijzer, zilver en goud. De steenen zijn soms meters hoog, de metalen enkele centimeters tot enkele decimeters. Het voetstuk der steenen beelden is meestal een lotuskussen, p a d m â s a n a, ook wel een vlakke plaat; meestal verrijst achter het beeld en daaraan vastgebleven een ruggestuk; in verband hiermede doorloopt de vorm der beelden een reeks, waarvan het basrelief en het geheel vrije beeld de uiterste termen zijn; ter hoogte van het hoofd is vaak een glorie- of stralenkrans gebeiteld. Bij zittende beelden zijn de beenen vóór het lichaam over elkander geslagen, met de voetzolen naar boven gekeerd; soms hangt een der beenen of hangen beide naar beneden. Gewoonlijk hebben de beelden twee bovenarmen, het getal der onderarmen, die aan den elboog ontspringen en zich in verschillende richtingen uitstrekken, is afwisselend, maar bedraagt zelden meer dan vier. Mannelijke en vrouwelijke beelden vertoonen bijna geen verschil in kleeding en versiering; een diadeem omspant het voorhoofd, het haar is hoog opgemaakt en van versierselen zoo overvloedig voorzien, dat haar en haartooi soms niet van elkander te onderscheiden zijn. De ooren dragen hangers en om den hals hangt een keten. De o e p a w î t a, het heilige snoer der Brahmanen is een door de mannelijke godenbeelden gedragen band, die van den linkerschouder, over de borst, langs de rechterzijde naar den rug loopt; bij meerdere vrouwenbeelden dalen analoge koorden van beide schouders, samenkomend tusschen de borsten om onder de armen naar achteren te verdwijnen. Nog een band dragen de beelden onder de borst, terwijl een lendedoek en buikband ter bevestiging van den rok of saroeng dienen, die tot de voeten afhangt. Zoowel de bovenarmen en de polsen als de enkels zijn met ringen en banden getooid. De metalen beelden wijken in hoofdzaak niet veel van de steenen af; het ruggestuk is in den regel geheel vrij van het beeld.

De beelden van de Trimoerti bezitten drie, die van Brahmâ vier hoofden. Beide hebben meestal vier onderarmen en in de handen als attributen het koralen bidsnoer (a k s h a m â l â), de vlie-

genwaaier (t j a m a r a), zijnde een haarbos van den Tibetaanschen jak (*Bos grunniens*) aan een korten steel, en de buikige waterkruik (k o e n d i); de vierde hand draagt bij Brahmâ soms een gevorkten staf. Naast Brahmâ is enkele malen zijn drager (w a h a n a), de gans (h a n s a), afgebeeld. Wishnoe heeft, evenals de andere goden, nooit meer dan één hoofd, maar dikwijls vier handen, zijn meest vóórkomende attributen zijn de ç a n g k h a of als krijgstrompet gebruikte schelp en de t j a k r a, een werpschijf of radpijl; op het voetstuk zit soms de monstervogel G a r o e ḍ a, Wishnoe's wahana. Van de tien verschijningen of nederdalingen (a w a t â r a), waar in Wishnoe in Hindostan wordt vereerd, zijn op Java gevonden: de Wishnoe op het witte paard, k a l k i, de Wishnoe als manleeuw, n a r a s i n g h a en als dwerg, w â m a n a. Wishnoe's çakti draagt een lotusbloem, doch komt betrekkelijk weinig voor.

Dat Çiwa in het stelsel der Brahmanen als verdelger optredend en dus vereenzelvigd met den alvernieler Kâla of den Tijd, veelal onder geheel andere vormen vereerd werd, die van Mahâdewa, opperheer en van Bhatâra Goeroe, de goddelijke leeraar, werd reeds vermeld (zie aldaar). Ook als Kâla komt hij veelvuldig voor en dan is er naar gestreefd het bloeddorstige en vernielende in zijn karakter uit te drukken door demonische gelaatstrekken, een derde oog in het voorhoofd, een doodskop in den haardos, een knots in de hand en een kort zwaard; een enkele maal ontaardt het karakter van Kâla in woeste boosaardigheid: dan is het beeld geheel naakt, met menschenschedels om hoofd en hals, in de oorringen, aan de armbanden en aan de oepawîta; met woest hoofdhaar, uitstekende slagtanden en soms een jakhals als metgezel. Als Mahâdewa bezit Çiwa meestal één hoofd, en 2 of 4 handen; het beeld draagt de gewone godenversierselen maar toont toch even den vernielenden trek door een doodshoofd in het haar en den slangvorm van de oepawîta; de attributen zijn de vliegenwaaier, het bidsnoer, de waterkruik en de drietand (t r i ç o e l a), de laatste Çiwa's meest kenmerkend embleem. Uit den gewonen naam dien de Javanen voor Çiwa bezigen, dien van Bhatâra Goeroe, blijkt dat de voorstelling van dezen god als leermeester op den voorgrond is getreden; de beelden stellen den god zn dit karakter meestal voor als een bejaard, twaarlijvig man met knevel en spitsen baard, alzijd in staande houding en met twee armen en bonder vrees-aanjagende attributen, maar met vidsnoer, waterkruik, vliegenwaaier en drietand; versierselen aan het beeld en ornamenten aan het noetstuk ontbreken. Van Çiwa's wahana, den i a n d i (stier) werd reeds vroeger gesproken. Uit de opvatting om Çiwa als levenschenker te huldigen is de gewoonte ontstaan om zuilvormige steenen of l i n g g a's voor hem opterichten als het vaak gebezigd symbool der mannelijke teelkracht. Op gelijke wijze wordt zijne gemalin Dewî symbolisch voorgesteld door de j o n i, het teeken der vrouwelijke ontvangbaarheid. Van de vereering dezer symbolen vindt men op Java schier allerwege de overblijfselen; er worden linggapedestallen, uit massieve steenblokken bestaande en op welker bovenvlak in een opening de, thans meermalen daaruit verdwenen, lingga was geplaatst aangetroffen in de tempels van den Diêng en van Prambanan, evenzeer als in de tempelgrotten van Koeta Ardja, op de open bidplaatsen van Soekoeh en Tjêta en onder de overblijfselen van Madjapahit. De lingga-pedestal was het altaar, waarop water ter eere van den lingga werd geplengd en is daarom steeds voorzien van een tuit, waardoor het vocht naar een goot of bekken werd afgevoerd. Het is deze vorm, die aanleiding gegeven heeft om in het pedestal van den lingga steeds een joni te zien, terwijl veeleer de vorm dezer steenen zich verklaren laat uit hunne bestemming tot voetstukken en plengaltaren; dikwijls echter toont de vorm, dat inderdaad de joni bedoeld is. Çiwa's gemalin wordt evenals hijzelf onder drie vormen voorgesteld; de meest vóórkomende is Doergâ. Doergâ wordt het liefst voorgesteld als staande op den rug van een stier en met acht, soms tien armen, die, behalve het benedenste paar, ieder een wapentuig voeren; de benedenste rechterhand houdt den stier bij den staart, terwijl de linker den boozen geest Mahishâsoera (mahisha = buffel, asoera = booze geest) bij de haren houdt. De tweede vorm, waaronder de çakti van Çiwa voorkomt, is Oemâ of Pârwatî, voorgesteld door beelden die weinig kenmerkends vertoonen; de derde is Kâlî, vrouwelijke vorm van Kâla; sommige beelden vertoonen schrikwekkende vormen, een monsterachtig gelaat, met uitpuilende oogen, dikke lippen en open mond, maar andere herinneren volstrekt niet aan het eigenlijk karakter van Kâlî. Met Çiwa en Doergâ vindt men in de Javaansche Çiwa-tempels gewoonlijk beider zoon Ganeça, voorgesteld met olifantskop en olifantspooten, gewoonlijk vierarmig met bidsnoer, bijl of olifantshaak, tand brok en etensbakje, waarin de slurf steekt. Ook afzonderlijk wordt Ganeça, de uit den weg ruimer aller hindernissen, veelvuldig vereerd.

Naast de hier genoemde, de voornaamste, godenbeelden, komen er nog tal van minder belang voor: Kârttikeya, de god des oorlogs, mede een zoon van Çiwa en Pârwatî zittende op een pauw, Soerja, de zonnegod met den wagen waarop hij zijn dagelijkschen weg door het luchtruim aflegt; Kâma, de god der liefde, met een papegaai als drager; Koewera, de zwaarlijvige god van de onderwereld en des rijkdoms, de Pluto van het Oosten; Jama, de god en de rechter der dooden; Agni, die van het vuur. Niet tot het pantheon behoorende zijn de kinnara's, van boven mensch, van onder vogel, de gandharwa's, zangers en muzikanten der goden; de apsarasas, hemelsche nymfen; de r a k s h a s a's of tempelwachters, zwaarlijvige, gedrochtelijke wezens van gedrongen gestalte, met groote uitpuilende oogen, slagtanden en knevels, maar niettemin goedaardig van uiterlijk.

Het Boeddhisme heeft op Java geheerscht in den jongeren vorm van het Mahâyâna. Volgens dit stelsel is Adi-Boeddha, de oorspronkelijke Boeddha, een geheel abstract wezen. Adi-Boeddha bezit vijf soorten van kennis (d j n â n a) en schiep door vijf handelingen zijner zelfbeschouwing (d h j â n a) vijf Dhjâni-Boeddha's of Mijmer-Boeddha's: Wairotjana, Akshobhja, Ratnasambhawa, Amitâbha en Amohasiddha; aan elken Dhjâni-Boeddha wordt een vrouwelijk beginsel toegevoegd dat later tengevolge van theïstisch-Çiwaïtischen invloed als gemalin werd opgevat; deze vijf godinnen heeten Târâ's. Te hoog om zich met de dingen dezer aard te bemoeien, hebben deze Dhjâni-Boeddha's zich we-

der een zoon geschapen, Dhjâni-Bodhisattwa; deze Bodhisattwa's zijn ieder gedurende een bepaalden tijd met het bestuur der wereld belast; drie hunner hebben hun taak volbracht; de vierde, Awalokiteçwara of Padmapâni, is heer der tegenwoordige wereld. De beelden der Dhjâni-Boeddha's zijn bijna niet versierd, hebben geen opgewerkten haardos, maar kleine, dicht aan het hoofd liggende krullen, in regelmatige rijen; op het midden van den schedel verheft zich een halve bol (oeshnîsha) bezet met dezelfde haarkrullen; het voorhoofd draagt een bultje (oernâ); de oorlellen zijn lang uitgerekt; een dun monniksgewaad, dat van den linkerschouder schuin over de borst loopt en dus rechterarm en schouder onbedekt laat, sluit nauw aan het lichaam en hangt tot de voeten af. De gestalte is gevuld, zoo ook het gelaat, de oogen zijn neergeslagen en vertoonen eene uitdrukking van kalme berusting. De Dhjâni-Boeddha's werden altijd zittende afgebeeld met de beenen onder het lijf. De çakti's en zonen werden steeds gebeiteld in het gewoon godenornaat der Brahmaansche beelden. Enkele kenmerken hebben de beelden der Dhjâni-Boeddha's met die hunner çakti's en zonen gemeen, nl. dieren of dragers, en de kleur, voor zoover ze gekleurd waren; in de bovengenoemde volgorde der Dhjâni-Boeddha's zijn de dragers: leeuw, olifant, paard, pauw en garoeda; maar doorgaans ontbreken deze kenmerken en dan zijn de Dhjâni-Boeddha's onderling alleen, maar ook volkomen zeker, te onderscheiden aan de houding der handen en indien zij aan een tempel geplaatst zijn, aan de plaats, die zij daar ten opzichte der windstreken innemen. Al deze hoogere en lagere goden juist te determineeren is dikwijls zeer lastig; de beelden der Bodhisattwa's en Tara's zijn soms bijna niet van die der Brahmaansche goden en godinnen te onderscheiden. De voornaamste Bodhisattwa's zijn: Awalokiteçwara, de eenige die meerarmig wordt voorgesteld (o.a. achtarmig als Amoghapâça) en te herkennen is aan een rooden lotus in de hand en een Amitâbha-beeldje in den hoofdtooi, Maitreja, die steeds een stoepa in den hoofdtooi draagt, Mandjoeçrî met zwaard en op een blauwen lotus gelegen kropak, Wadjrasattwa met wadjra en tempelschel.

Eindelijk kunnen nog vermeld worden de beelden der Manoeshi-Boeddha's, menschelijke Boeddha's, die zich door bespiegeling in een reeks van achtereenvolgende existentiën tot de hoogste volmaking hebben opgewerkt; het meest vereerd wordt de allerlaatste, Çâkjamoeni, de historische incarnatie van den Boeddha; de beelden der Manoesji-Boeddha's komen in kleeding en haardracht met die der Dhjâni-Boeddha's overeen; echter komen zij ook staande of zittend met afhangende beenen voor. Vooral van de Boeddhabeelden kan men zeggen, dat zij uit een oogpunt van kunst meer waarde hebben door houding dan door fraaie modelleering der ledematen; uit het beeld als geheel spreekt een volmaakte, zelfbewuste rust, maar daar zoowel armen als beenen rolrond zijn, zonder iets van de musculatuur te doen zien, geeft het lichaam den indruk van slappe krachteloosheid — van volmaakte rust een logisch gevolg. Dit geldt van de afzonderlijke beelden evenzeer als van de beeldgroepen op basreliefs.

Voorzoover de verschillende beelden zich nog over Java verspreid bevinden, wordt verwezen naar bovenaangehaalde Oudheidkundige Rapporten. Een groot aantal is ondergebracht in musea; plaatselijke verzamelingen zijn opgericht te Modjokêrto en Toeloeng-agoeng, de groote musea zijn die te Batavia en te Leiden. Van eerstgenoemd museum bestaat een Catalogus door W. P. Groeneveldt met aanhangsel van Dr. Brandes (1887), van laatstgenoemd door Dr. H. H. Juynboll (1909). De Boeddhistische bronzen in het Bataviaasch museum zijn afzonderlijk beschreven door Dr. N. J. Krom in Oudh. Rapp. van 1912.

Van de inscripties, zoowel op steenen als op koperplaten voorkomend, is hierboven reeds herhaaldelijk sprake geweest. Behalve de hier en daar verspreid gepubliceerde bestaan een tweetal uitgaven van grooteren omvang: de Kawi-oorkonden van Dr. A. B. Cohen Stuart (1875) en de Oud-Javaansche oorkonden van Dr. J. L. A. Brandes, uitgegeven na diens dood in Verhand. Bat. Gen. 60 (1913). Verder werd door Dr. Krom een lijst samengesteld van de gedateerde inscripties uit den Archipel, te vinden in Tijdschr. Bat. Gen. 53 (1911), met aanvullingen in datzelfde Tijdschrift 56en in Oud. Versl. 1915, 2de kwartaal.

Ten slotte nog enkele mededeelingen over de verzorging der oudheden. Hoewel reeds lang het principe gold, dat de oudheden van overheidswege beschermd dienden te worden en dientengevolge zoowel een verbod van uitvoer zonder toestemming van den Gouv. Generaal (later Directeur van Onderwijs) bestond als de bepaling, dat de hoofden van gewestelijk bestuur gehouden waren voor de goede bewaring der oudheden te doen waken, heeft de regeering tot voor kort slechts in bijzondere gevallen — zoo bijvoorbeeld de Boroboedoer-restauratie — zelve ingegrepen.

In 1901 kwam daarin verandering door de instelling eener ambtelijke Oudheidkundige Commissie, aan welke de voortdurende zorg voor de oudheden werd opgedragen. De resultaten van den arbeid dezer Commissie zijn neergelegd in haar Rapporten en in een tweetal monografieën van de hand van haar eersten voorzitter Dr. Brandes. De Commissie werd in 1913 opgeheven en vervangen door een Oudheidkundigen Dienst, welke thans belast is met het toezicht op de oudheden — zoowel uit den Hindoeschen als uit den Islamitischen en Nederlandschen tijd — en de bestudeering ervan. Zie verder OUDHEIDKUNDIGE DIENST.

Aangaande oudheidkundige vondsten geldt de regel, dat daarvan dadelijk aan de autoriteiten aangifte gedaan moet worden. De voorwerpen worden na onderzoek hetzij in het Museum te Batavia geplaatst, hetzij naar Nederland opgezonden, hetzij weder ter beschikking van den vinder gesteld, aan wien bij aankoop de geheele koopsom uitgekeerd wordt.

Oudheden (Mohammedaansche). Het stelselmatig onderzoek der Mohammedaansche oudheden in Nederlandsch Indië is nog van zeer recenten datum, en bepaalde zich tot nu toe voornamelijk tot Noord-Sumatra. Het vinden van oude, zeer fraai bewerkte graftombes in de Pasêstreek gaf in hoofdzaak daartoe de aanleiding.

Reeds in 1884 ontving het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bericht omtrent het bestaan dier oudheden, doch verder dan een „met belangstelling is van deze mededeeling kennis genomen" kwam het des tijds niet. (Notulen 1884, blz 51). Gelukkig

bezocht Dr. C. Snouck Hurgronje in 1899 de Pasèstreek, zoodat, toen de Luitenant ter Zee Mulert in 1901 op nieuw de aandacht op die graven vestigde en het Bataviaasch Genootschap der Regeering in overweging gaf om het noodige te doen verrichten ter instandhouding en fotografeering dier oudheden (zie Notulen 1901, blz. 61), genoemde geleerde, die de aangewezen persoon was om der Regeering ter zake van advies te dienen, als ter plaatse bekend en daarbij de belangrijkheid dier graftombes als geen ander kunnende beoordeelen, in een schrijven aan den Civielen en Militairen Gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden de maatregelen kon aangeven, die voor het behoud en het onderzoek der monumenten genomen zouden moeten worden.

De toestand in de Pasèstreek was evenwel nog niet van dien aard, dat men aanstonds met een en ander kon beginnen, zoodat gewacht moest worden tot de spoorbaan Lhô' Seumawè—Idi gereed zoude zijn, waardoor het mogelijk zou worden om het landschap Geudông dan wel Keureutôë te bezetten en geregeld af te patrouilleeren. Zoo werd het einde 1906 alvorens in allen ernst met het werk aangevangen kon worden, en de Heer L. Melville naar Atjèh gezonden werd om de uitvoering ervan te leiden en fotografieën alsmede afklatschen te vervaardigen.

In 1908 werden de werkzaamheden tijdelijk gestaakt en in 1912 werd de Heer J. J. de Vink met de voortzetting ervan belast. Tevens werd het onderzoek naar de Moslimsche oudheden ondergebracht bij den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch Indië. Reeds spoedig bleek, dat het noodig was de nasporingen uit te strekken over geheel Atjèh, en het was weder Prof. Snouck Hurgronje, die hoofdzakelijk daartoe den stoot gaf. Alhoewel het onderzoek nog niet is afgeloopen en ook de gevonden grafschriften nog niet alle volledig zijn gelezen en verklaard, zoo kan toch nu reeds gezegd worden, dat de verkregen resultaten voor de geschiedvorsching van zeer groote waarde zijn.

In de Pasèstreek werden, behalve de begraafplaats te Koeta Kareuëng, die het eerst de aandacht getrokken heeft door de marmeren praalgraven, welke zich daar bevinden en ongetwijfeld uit den bloeitijd van het Pasèsche rijk dateeren, nog verschillende oude doodenakkers ontdekt. Twee daarvan zijn hoogst belangrijk, n.l. één bij de nu nog als de oude rijkszetel gehoeten Gampông Samoedra gelegen, en waar de graven van Soeltan Malik aç-Çâlih, (volgens de overlevering) den stichter van het rijk Samoedra-Pasè, en van diens zoon Soeltan Mochammad Malik at-Thâhir, blijkens de inscripties resp. gestorven in 1297 en 1326 n. Chr., worden aangetroffen. De andere begraafplaats, door de bevolking Teungkoe di Balè genoemd, ligt aan de overzijde der Pasè-rivier. Op dit kerkhof, dat jonger is dan dat te Koeta Kareuëng, ziet men geen enkel praalgraf, hetgeen erop wijst, dat Pasè in den tijd dat daar begraven werd reeds min of meer in verval was. Hoewel nog niet alle grafschriften, hier gevonden, geheel gelezen zijn, zoo is toch nu reeds zeker, dat er minstens een twaalftal soeltans begraven liggen.

Bovengenoemde begraafplaatsen leveren ons in volgorde de data voor de geschiedenis van Samoedra-Pasè, tezamen omvattend eene periode van ruim twee eeuwen. De graftombes uit het bloeitijdperk van Pasè zijn bovendien merkwaardig, omreden ze gelegenheid gaven om aan te toonen, dat een groot deel ervan uit Cambay, in Voor-Indië, geimporteerd is, en om vast te leggen, dat duidelijk verband bestaat tusschen de grafmonumenten in Cambay zelf en die gevonden in de Pasèstreek en te Grèsik op Java.

Als bijzonderheid moge hier nog afzonderlijk vermeld worden een op het gravencomplex Teungkoe Peuët Plôh Peuët in Gampông Minjè Toedjôh achter Lhô' Soekôn aangetroffen graf, welks hoofdsteen eene inscriptie in Arabisch schrift draagt, terwijl de voetsteen met een opschrift in, nog niet gelezen, Oud-Javaansche karakters is voorzien. De Arabische inscriptie heeft betrekking op eene prinses — de naam is nog niet ontcijferd —, die overleden is op Zaterdag 4 December 1389 n. Chr. (zie PASÈ).

Zeer belangrijk zijn ook de vondsten in Groot-Atjèh.

In den voormaligen Dalam der Atjèhsche vorsten, op de begraafplaats „Kandang Doea Blath" zijn o.a. de graven aangetroffen van Soeltan Ali Moeghajat Sjah, die blijkens zijn grafschrift op Zondag 7 Augustus 1530 n. Chr. is overleden, en van diens eerste drie opvolgers, wier sterfdata eveneens op hunne respectieve grafsteenen vermeld staan. Soeltan Ali Moeghajat Sjah staat te boek als de stichter van het Atjèhsche rijk, en hierop schijnt inderdaad te wijzen de omstandigheid, dat zijn vader Sjamsoe Sjah ibn Moenawwar Sjah (gest. 937 H. d.i. 1530/31 n. Chr.) op diens graf bij Gampông Koeta Alam in de nabijheid van Koeta Radja niet als soeltan wordt betiteld.

In Gampông Biloej van de IX Moekims Darôj is echter het graf ontdekt van een soeltan, die vóór Ali Moeghajat Sjah heeft geleefd, n.l. van Soeltan Moethaffar Sjah ibn Inajat Sjah ibn Abdoellah al-Malik al-Moebîn, gestorven op 14 Maart 1497 n. Chr.

Voorts zijn buiten Groot-Atjèh in Daja en Pidië soeltansgraven gevonden, waarvan de inscripties leeren, dat de personen in quaestie ook vóór Ali Moeghajat Sjah overleden zijn. Staat hierdoor wel vast, dat in Daja en Pidië soeltans regeerden voordat Ali Moeghajat Sjah in Atjèh soeltan werd, de gegevens, die wij tot heden bezitten, zijn nog niet toereikend om daaruit afdoende en verstrekkende conclusies te trekken, met name om op te maken, hoe de onderlinge verhouding der genoemde rijkjes, en hoe de familierelatie tusschen de betreffende soeltans is geweest.

Ten slotte moge nog vermeld worden, dat in Gampông Pandé, een der wijken van het huidige Koeta Radja, graven zijn aangetroffen van soeltans uit het midden der 16de eeuw, die wij in de Atjèhsche dynastieke geschiedenis niet thuis konden brengen. Mogelijk hebben we hier te doen met graven van soeltans en hunne familieleden, die door Atjèhsche vorsten gevankelijk naar Atjèh gebracht werden.

Behalve grafmonumenten kan men tot de in Noord-Sumatra gevonden Mohammedaansche oudheden nog rekenen munten en, hoewel meest van betrekkelijk recenten datum, zegelafdrukken voorts den z.g. Goenôngan te Koeta Radja, gebouwd tijdens de regeering van Iskandar Thânî (1636—1641), en wellicht ook de groote bronzen klok, die vroeger in den Dalam hing.

Deze klok van Chineesch maaksel is gegoten tijdens de Ming-dynastie in het 5de jaar der periode Ch'eng Hwa, dus 1469 n. Chr. De daarop later ingelegde Arabische (of Maleische) inscriptie is nu verdwenen en slechts de moeten ervan zijn nog zichtbaar. De eerste regel las vermoedelijk „zamân Soeltan Mançoer Sjah", doch, waar het onbekend, is, hoe die klok in Atjèh kwam, zegt die lezing ons niet veel.

Van de tot heden ons bekende munten zijn vele tot het rijkje Samoedra-Pasè terug te brengen, terwijl de meeste zeker van Atjèh zijn. Eenige evenwel moeten ongetwijfeld aan andere rijkjes, die vroeger in Noord-Sumatra bestaan hebben, vastgelegd worden, doch aan welke, daaromtrentn gaven tot heden noch de daarop voorkomende soeltansnamen noch de tot dus ver ontdekte grafschriften zekerheid.

De zegelafdrukken stammen alle uit Atjèh. Een ervan is in historisch opzicht van bijzonder belang, wijl het betrekkelijk oud is en waardevolle genealogische gegevens bevat. Het is het negenvoudig zegel (*tjab sikoereuêng*) van de Soeltane Çafiatoeddin Sjah (1641—1675), die daarop genoemd wordt dochter van Radja-Iskander Moeda ibn Ali Riajat Sjah ibn Alaoed din Riajat Sjah ibn Firman Sjah ibn Moethaffar Sjah ibn Inajat Sjah ibn Abdoellah al-Malik al-Moebîn. Gedeeltelijk vindt men dezen geslachtsboom bevestigd op den boven reeds vermelden grafsteen van Soeltan Moethaffar Sjah te Biloej.

Wat de overige streken van Sumatra betreft, deze wachten nog op systematische oudheidkundige nasporingen. Hetgeen daaruit omtrent overblijfselen uit oudere perioden van het Mohammedaansche tijdvak bekend is, is slechts incidenteel aan het licht gebracht en in hoofdzaak beperkt tot eenige munten en beschreven platen van betrekkelijk recenten datum, en rijkssieraden. Wel vindt men van oude praalgraven van Palembangsche vorsten gewag gemaakt, doch het blijkt daarbij niet of ze oudheidkundige dan wel historische waarde hebben.

Munten zijn bekend uit Siak, Djambi en Palembang, waarvan de oudste uit het einde van de 17de eeuw dateeren. Opmerking verdient, dat de oudere munten van Siak en Djambi eene legende in Javaansch schrift dragen. Rijkssieraden van Djambi en Palembang worden bewaard in het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia, en uit Palembang en de Lampoengs zijn oorkonden op zilver, koper en buffelhoorn aan het licht gebracht.

De Palembangsche oorkonden, waarvan de oudste 1572 Ç. d.i. + 1650 n Chr. is gedateerd, zijn alle in het Javaansch en met Javaansche karakters opgesteld, en bevatten regelingen betreffende bestuur, rechtspraak, schuldvordering, grensafscheiding, enz.

Van de in de Lampoengs gevonden beschreven platen dient hier vermeld te worden een koperen plaat met eene in het Javaansch met Arabische karakters geschreven inscriptie, die een schets geeft van het ontstaan alsmede van de regeling der oorspronkelijke verhouding tusschen het soeltanaat Bantên en de Lampoengs. Er bestaat echter grond tot twijfel of die oorkonde, die niet gedateerd is, wel echt en van hoogen ouderdom is. De overige in de Lampoengs aan den dag gekomen beschreven platen bevatten *piagêm's*, welke door Bantên zijn uitgevaardigd, en zullen daarom hieronder bij de bespreking van de Mohammedaansche oudheden van Java gekenschetst worden.

Op dit eiland werd in Lêran, een 9 K.M. Noord-West van Grêsik, het oudst bekende gedenkteeken van het Mohammedanisme uit geheel Nederlandsch Indië aangetroffen. Het is een zeer verweerde, met ouderwetsch Arabisch schrift beschreven grafsteen van zekere Fatimah bint Maimoen ibn Hibatoellah, gestorven in Radjab 495 H. dus 1102 n. Chr. Zeggen die van elders onbekende namen ons niet veel, uit de dateering blijkt althans, dat de traditie, die de overledene Poetri Leran noemt, de geschiedenis dezer prinses anachronistisch samengevlochten heeft met die van den te Grêsik begraven heilige Malik Ibrâhîm, die blijkens zijn grafschrift in 1419 n. Chr. is gestorven.

Naast het grafmonument van Malik Ibrâhîm liggen twee soortgelijke tombes, eveneens van Cambaysch fabrikaat en blijkens de inscriptie voor vrouwen bestemd. De steenen zijn echter niet afgewerkt en de plaats waar het grafschrift moest komen bleef oningevuld, zoodat niet blijkt wie er begraven zijn.

In de nabijheid van Grêsik op den heuvel Giri heeft men het kerkhof, waar o.a. het graf van Soenan Giri, volgens de traditie een der acht of negen heiligen (*wali's*), die Java geïslamiseerd zouden hebben, en den stamvader van de „priestervorsten" van Giri, wordt getoond. Het graf schijnt echter in oudheidkundig opzicht van weinig belang te zijn. Dit is mede het geval met de graven van Soenan Dradjat te Dradjat tusschen Sidajoe en Toeban, en van Soenan Ngampèl in de desa Ampel ter hoofdplaats Soerabaja, beiden eveneens behoorende tot de canonieke Javaansche heiligen.

Bij de desa Trâwoelan tusschen Mâdjâkêrtâ en Mâdjâagoeng treft men onder de oudheden van Madjapahit ook talrijke Mohammedaansche graven aan. Één ervan wordt aangewezen als het graf van Poetri Tjêmpa, volgens de overlevering eene tante van Soenan Ngampel en die als gemalin van den vorst van Madjapahit mede tot de opkomst van den Islam op Java bijgedragen zou hebben. Het monument draagt het jaartal 1370 Ç., d.i. + 1448 n. Chr.

Op de begraafplaats Trâlâjâ, eveneens dicht bij Trâwoelan, toont men verscheidene z.g. lange graven (*koeboer pandjang*), waarvan de hoofd- en voetsteenen klaarblijkelijk aan monumenten uit den vóór-Mohammedaanschen tijd ontleend zijn. Vele toch voeren aan de achterzijde een Çaka-jaartal, terwijl aan de voorzijde eene Arabische inscriptie — het grafschrift of ook alleen de Mohammedaansche geloofsbelijdenis bevattende — is aangebracht.

Een ander voorbeeld van een jaartal op een grafsteen, dat bezwaarlijk op den begravene betrekking kan hebben, vindt men op het graf, waarin volgens de overlevering Soenan Ngoendoeng, een der eerste bekeerders van Java, rust. De voetsteen van dit graf, dat op de begraafplaats bij de moskee te Dêmak ligt, draagt de *sêngkala : pandita troesta rasaning* (of *sariraning*) *twenggal*, d.i. 1697 dan wel 1197, of + 1775, resp. 1275 n. Chr. (het eerste jaartal volgens den eersten druk, het tweede volgens de editie van 1877 van Poerwâ Lêlânâ's Reizen, dl. I, resp.

pag. 216 en 253). Die *sĕngkala* zou het sterfjaar van den heilige zijn. Op dezelfde begraafplaats toont men de graven van de soeltans van Dĕmak, die echter niets bijzonders te zien geven.

Van de moskee, die in 1848 in de plaats van het oude gebouw, dat toen de instorting nabij was, in denzelfden vorm is opgetrokken, dienen hier vermeld te worden de vier hoofdstijlen (*saka goeroe*), de *mimbar* en de acht met snijwerk versierde stijlen van de *soerambi*, die alle van de oude moskee afkomstig zijn. Volgens de overlevering zijn de vier hoofdstijlen vervaardigd door de canonieke *wali's* en is de Noord-Oostelijke stijl de befaamde *saka tatal*, de door Soenan Kali Djaga uit spaanders vervaardigde pilaar, die echter in werkelijkheid, althans voor zoover de top betreft, uit stukken hout ter dikte van een arm en ter lengte van een el bestaat. De acht oude stijlen van de *soerambi* zouden van Madjapahit afkomstig zijn en van de *soerambi* wordt de *sĕngkala : kori loro gawening wong*, d.i. 12 (?) 29 = + 13 (?) 07 n. Chr. opgegeven.

Hoogst merkwaardig is het moskeecomplex in de oude stad Koedoes. Het voorplein van de moskee is ingesloten door een minaret in den vorm van een *tjandi*, door torentjes, poorten en muren, die van rood gebakken steenen, zonder kalk op elkander gehecht, in Madjapahitschen stijl zijn opgetrokken. Dit oude complex is volgens de traditie voor een deel inderdaad van Madjapahit afkomstig en gebouwd door Soenan Koedoes, wiens graf achter de moskee wordt getoond.

Dezelfde bouworde vertoonen ook de ruïnen van het verblijf en van de moskee van Soenan Moeria, mede een der nationale heiligen, bij de desa Tjâlâ op de helling van den Moeria, alwaar men ook het graf van den heilige aanwijst.

Zuidelijk van Koedoes, bij Proewata moeten nog overblijfselen te zien zijn van het verblijf, waar de soeltans van Dĕmak in den regentijd plachten te vertoeven, en dat vervolgens de kraton werd van Soenan Prawata, een zoon van Dĕmaks laatsten soeltan, Pangéran Trĕnggana.

Verder Zuidwaarts gaande vindt men in de desa Sélâ, eene enclave van Soerakarta, bij Poerwâdadi het graf van den stamvader der Mataramsche vorsten, Ki Gĕdé Sélâ, den overgrootvader van den stichter van het Mataramsche rijk Panĕmbahan Sénâpati; en bij Kartasoera overblijfselen van de aldaar door Mangkoerat II in 1680 gestichte kraton.

Alvorens nu tot de bespreking van Moslimsche oudheden in de residentie Jogjakarta over te gaan, moeten wij nog melding maken van het heilige graf te Tĕmbajat, op ongeveer 12 K.M. afstands Zuidwaarts van Klatèn. Dit graf is in verschillende belangrijke gebeurtenissen der Javaansche geschiedenis betrokken geweest en heeft in het bijzonder de vereering van Soeltan Agĕng genoten. Men heeft er een tweetal beschreven steenen blokjes gevonden, terwijl de begraafplaats verder uit oudheidkundig oogpunt merkwaardig is om de in Madjapahitschen stijl opgetrokken gespleten poorten.

Bij de hoofdplaats Jogjakarta vindt men te Plĕrĕd de overblijfselen van de kraton van Mankoerat I, en te Pasar Gĕdé van de kraton van Mataram's eersten vorst Panĕmbahan Sénâpati, die aldaar bewesten de moskee begraven ligt, waar o.a. ook zijn vader Ki Gĕdé Pamanahan, zijn zoon Panĕmbahan Krapjak en, naar men zegt, ook de Soeltan van Padjang hunne laatste rustplaats hebben. De moskee, die door Sénâpati gebouwd zou zijn, bezit poorten van dezelfde bouworde als de oude moskee te Koedoes.

Op een 15 K.M. afstands Zuidwaarts van Jogjakarta heeft men op een heuvel de door Soeltan Agĕng aangelegde begraafplaats Imâgiri, waar sedert Soeltan Agĕng vele vorsten van Mataram, en later van Soerakarta en Jogjakarta begraven werden. Soeltan Agĕngs opvolger Mangkoerat I, gewoonlijk genoemd Soenan Tĕgal aroem, rust bij Tĕgal.

Naar West-Java overgaande dienen we in de eerste plaats melding te maken van de Astana (begraafplaats) van Soenan Goenoeng Djati, den West-Javaanschen vertegenwoordiger onder de canonieke *wali's*, te Tjirĕbon. De Astana is tegen een heuvel aangelegd en bestaat uit vijf door trappen met elkander verbonden terrassen, waarvan het hoogste het graf van den heiligen bevat.

In en bij de oude stad Bantèn vindt men de graven van de soeltans van Bantèn en ook sporen van de kraton. De moskee aldaar schijnt in aanleg ook oud te zijn, althans op dezelfde plaats te staan als het oorspronkelijke bedehuis. Ten Noorden ervan ligt de begraafplaats Sabakingking, waar o.a. Maulana Hasanoeddin, die als Bantèns eerste Mohammedaansche vorst wordt beschouwd, begraven is.

Hiermede is in het kort een overzicht gegeven van de op Java aangetroffen grafmonumenten en overblijfselen van bouwwerken, die als Mohammedaansche oudheden beschouwd kunnen worden. Vele der vermelde graven zijn evenwel meer van hagiologisch dan van oudheidkundig of historisch belang, terwijl ze bovendien slechts aan de hand van de traditie te determineeren zijn. Deze is intusschen op dit stuk veelal wel vast; niet altijd, want ten aanzien van de rustplaatsen van sommige der nationale heiligen b.v. bestaan er afwijkende plaatselijke overleveringen. Zoo zou Soenan Bonang volgens de eene traditie bij de moskee te Toeban begraven zijn, volgens de andere in de *pĕrdikan*-desa Bonang-Wétan, waar de nog bestaande moskee door hem gesticht zou zijn. Van den populairen heilige Soenan Kali Djaga vindt men eveneens meer dan een graf opgegeven. Volgens de meest gangbare traditie ligt zijn graf te Kadilangoe bij Dĕmak, waar nog afstammelingen van hem bestaan; er zijn echter ook berichten, die van zijn graf te Pasar Gĕdé bij Jogjakarta, en bij de desa Sâràwiti tusschen Sidajoe en Toeban gewagen.

Talrijk zijn verder de plaatselijke heiligen uit vroegeren of lateren tijd. De vermelding van hunne graven, die weinig of geen oudheidkundige waarde hebben, valt echter buiten het kader van dit overzicht.

Wel dient nog melding gemaakt te worden van munten, *piagĕms* en rijkssieraden van op Java bestaan hebbende Mohammedaansche staten.

De oudst bekende munt uit het Mohammedaansche tijdvak moet aan het Bantènsche rijk vastgelegd worden en dateert vermoedelijk uit de 16de eeuw.

De *piagĕms* zijn afkomstig van Bantèn en van Mataram. Ze bevatten op koper bevelschriften betreffende diverse aangelegenheden, zooals de aanstelling van hoofden, de toewijzing van gebieden, de regeling van allerlei geschillen, het planten van peper, de vrijstelling van diensten,

de levering van rijst, enz. Die van Bantën, waarvan de oudste Radjab 1073 H. = 1662 n. Chr. is gedateerd, hebben alle betrekking op de Lampoengs en zijn ook aldaar gevonden. De oudere zijn in Javaansch schrift geschreven en de jongere, op eene enkele uitzondering na, in het Javaansch met Arabische karakters; alle zijn gedateerd in Hidjrah-jaren. De Mataramsche *piagëms*, waarvan de oudste uit den tijd van Soeltan Agëng afkomstig zijn, zijn met Javaansche karakters geschreven en zonder aangifte van het jaarcijfer gedateerd.

Van Bantën en Bangkalan vindt men rijkssieraden bewaard in het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Wat ten slotte uit de overige eilanden van den Indischen Archipel bekend is omtrent hetgeen tot Mohammedaansche oudheden gerekend kan worden, dienaangaande valt, door de luttelheid der gegevens, slechts weinig mede te deelen.

Rijkssieraden van verschillende staatjes in Celebes, zooals Goa, Boné, e.a., voorts van Bandjërmasin en van Riouw treft men in hoogergenoemd museum aan.

Verder zijn munten bekend uit Bima, Makasser, Goa, — waarvan de oudste afkomstig is van Goa's eersten Mohammedaanschen vorst Soeltan Alaoeddin (gest. 1639 n. Chr.), en — van meer recenten datum, n.l. uit de 18de eeuwen later — uit Bandjërmasin en Pontianak.

Eindelijk heeft men gegevens omtrent de plaatsen, waar de vorsten van Soekadana-Matan in de Westerafdeeling van Borneo begraven zijn, en vindt men gewag gemaakt van beschreven vorstelijke graftombes te Pontianak, Mampawa en Sambas.

Literatuur: C. L. Blume, Toelichtingen aangaande de nasporingen op Borneo van G. Müller, (De Indische Bij. I, p. 152—153); Dr. F. D. K. Bosch, De inscriptie op den grafsteen van het gravencomplex genaamd Teungkoe Peuët-Plôh-Peuët, (Oudheidk. Verslag 1915); Dr. J. Brandes, Drie koperen platen uit den Mataramschen tijd, gevonden in de residentie Krawang, (T. B. G. XXXII); Id., Nog eenige Javaansche piagëms uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bantën en Palembang, (T. B. G. XXXII) met de vervolgen in de dln. XXXIV, XXXV, XXXVII, XLII, XLIII en XLV van het T. B. G.; Id., Nog iets over een reeds gepubliceerden piagëm van Sultan Agëng, (T. B. G. XXXII); Id., Inleiding bij Serrurier's kaart van Oud-Bantën, (T. B. G. XLV); H. T. Damsté Atjèh-historie, (Zie Deel I dezer Encycl. en Kol. Tijdschr. 5de jg.); Gids voor den bezoeker van de schatkamer (van het Bat. Gen.); Dr. G. A. J. Hazeu, Een beschreven koperen plaat uit de Lampoengs, (T. B. G. XLVIII); D. van Hinloopen Labberton; Geïllustreerd Handboek van Insulinde, de platen op p. 11, 108 en 358; R. Hoesein Djajadiningrat, Critische beschouwing van de Sadjarah Bantën, (zie den index); Id., De stichting van het „Goenoengan" geheeten monument te Koeta Radja, (T. B. G. LVII); K. F. Holle, Pijagëm van den vorst van Mataram, (T. B. G. XIII); Id., Bijdragen tot de geschiedenis der Preanger-Regentschappen, (T. B. G. XVII); H. C. Humme, Javaansche inscriptiën, (B. K. I. 4, VIII); Dr. Julius Jacobs, Het familie- en kampongleven op Groot-Atjeh, II, plaat XIV—XVII, XXX en XXXI; Dr. Th. W. Juynboll, De datum Maandag 12 Rabi' I op den grafsteen van Malik Ibrâhîm, (T. B. G. LIII); A. Ligtvoet, Zijn de munten No. 287 en 288 van het werk van Professor Millies: Recherches sur les monnaies des indigènes etc. van Makassaarschen oorsprong? (T. B. G. XXIII); J. J. Meinsma, Eene proklamatie van een Sultan van Bantam, (B. K. I. 3, VIII); H. C. Millies, Recherches sur les monnaies des indigènes de l'archipel indien et de la péninsule malaie; J. P. Moquette, Iet over de munten van Bandjermasin en Malocka, (T. B. G. XLVIII); Id., De datum op den grafsteen van Malik Ibrâhîm te Grissee, (T. B. G. LIV); Id., De grafsteenen te Pasè en Grissee vergeleken met dergelijke monumenten uit Hindoestan, (T. B. G. LIV); Id., De eerste vorsten van Samoedra-Pasè, (Rapporten van den Oudheidk. Dienst in Ned.-Indië 1913); Id., Verslag van mijn voorloopig onderzoek der Mohammedaansche oudheden in Atjèh en Onderhoorigheden, (Oudheidk. Verslag 1914); G. Müller, Proeve eener geschiedenis van een gedeelte der Westkust van het eiland Borneo, (De Indische Bij, dl. I); R. Poerawinata, Tjarios lalampahan — — waktoe njaba ka Djawa-Tengah, p. 6—11, en 17—22, (Serie uitgaven door bemiddeling der Commissie voor de Volkslectuur No. 97); R. M. A. Poerwo Lelono, Lampah-lampahipoen — — dl. I (ed. 1877) p. 93, 182, 211, 213, 215, 234, 239 241, 252—258, dl. II (ed. 1880), p. 7, 152 en 244—253; Dr. D. A. Rinkes, De Heiligen van Java IV, Ki Pandan arang te Tëmbajat, (T. B. G LIII); Dr. Ph. S. van Ronkel, Bij de afbeelding van het graf van Malik Ibrâhîm te Grêsik, (T. B. G. LII); Id., De datum op het grafschrift te Grêsik, (T. B. G. LIII); B. J. O. Schrieke, Het boek van Bonang, p. 40; Mr. L. Serrurier, Kaart van Oud-Bantën, (T. B. G. XLV); Dr. C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, (zie den index), en plaat VII; Id., Arabië en Oost-Indië; Id., Het Mohammedanisme, (in „Nederlands Indië, Land en Volk, Geschiedenis en Bestuur, Bedrijf en Samenleving, onder leiding van H. Colijn .... door deskundigen", dl. I, p. 243); W. L. de Sturler, Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang, p. 186; Dr. H. N. van der Tuuk, Naar aanleiding van eene proclamatie van den Sultan van Bantam, (T. B. G. XXIII); Id., Lampongsche pijagëms, (T. B. G. XXVI); T. J. Veltman, Nota over de geschiedenis van het landschap Pidië, (T. B. G. LVIII); Dr. R. D. M. Verbeek, Oudheden van Java, o.a. de Nos. 96, 163, 169, 177, 178, 179, 186, 388, 422, 437, 438, 440, 457, 460 en de daar geciteerde literatuur, (V. B. G. XLVI); Prof. P. J. Veth, Java, 2de druk, dl. I, p. 211, 229—247, 395, dl. II, p. 1 en 8—9; J. J. de Vink, Uittreksel uit het verslag over de werkzaamheden in Atjèh, (Oudheidk. Verslag 1912—1917); A. G. Vorderman, Bijdrage tot de kennis der oudheden van Java, (T. B. G. XXXVI). M. en H. D.

Oudheden (Hollandsche). De monumenten van Nederlandschen oorsprong of onder Nederlandschen invloed ontstaan kunnen, wat hun kunstbelang betreft, niet op één lijn gesteld worden met die van de Hindoe-Javaansche kunst. De kerkjes zijn eenvoudig, bijna schamel, en wat nog van de oude woningen gespaard bleef, ligt in de oude minder gezochte kwartieren en is óf tot kantoren omgebouwd óf door Arabieren

en Chineezen betrokken, daar de woonwijken der gegoede Europeanen zich naar de nieuwe kwartieren der steden verplaatst hebben.

Voor het in ongeschonden toestand behouden van het nog bewaarde was deze verandering weinig gunstig. De rijk aangelegde, hoewel veelal niet van verfijnden smaak getuigende landhuizen in de omstreken van Batavia, ons bekend van de teekeningen van Rach e. a., zijn nagenoeg geheel verdwenen en van de openbare gebouwen zijn het, op enkele uitzonderingen na, alleen de forten, die eenige historische en bouwkundige waarde bezitten.

Het is daarom ook niet te verwonderen, dat de belangstelling van de oudheidkundigen zich bijna uitsluitend heeft aangetrokken gevoeld tot de inlandsche oudheden en dat aan het behoud van de Hollandsche monumenten onvoldoende zorg is besteed. Dat de algemeene verwaarloozing echter zoover ging, dat de Hollandsche monumenten in den vreemde, met name in de later aan Engeland overgedragen koloniën, beter bewaard zijn dan die, welke onder Hollandsch beheer bleven, getuigt zeker niet van groote piëteit van het nageslacht. In plaats van op goede verzorging kan over het algemeen slechts op grove verwaarloozing en onnoodige verminking gewezen worden. De oude grafmonumenten in Rembang, Japara, Bantam zijn tot ruïnes vervallen, de zerken zijn zóó slordig behandeld, dat die van Coen spoorloos kon verdwijnen en die van Jan van Riebeek als stoepsteen diende in een achterstraat van Batavia. Het kasteel aldaar, zoo vol herinneringen aan de wording van Nederlandsch Indië, is afgebroken en de belangrijke forten te Banda, Ambon, Makasser enz. zijn meer of min ernstig verminkt.

Terwijl reeds lang de aandacht der regeering gevestigd was op het behoud der Inlandsche monumenten, al werd ook hierin nog te weinig verricht, scheen alle belangstelling voor de Hollandsche monumenten te ontbreken. Eerst in 1913 werd bij de reorganisatie van den oudheidkundigen dienst ook de regeeringszorg tot deze monumenten uitgebreid nadat een door Mr. Dr. J. C. Overvoorde in 1911 ter plaatse ingesteld onderzoek hierop meer de aandacht had gevestigd. (Zie Verslag van het onderzoek naar de monumenten van Ned. oorsprong in de vroegere nederzettingen buiten Europa, in: 9de Jaarverslag (1912) der Rijks Monumenten commissie bl. 44—63 en verkort in Bull. Ned. Oudheidk. Bond, 1912, bl. 144—150).

Bij de rijke literatuur over Indië zijn de artikelen over de Hollandsche monumenten uiterst schaarsch; slechts enkele monographieën vallen te vermelden, doch elk overzicht ontbreekt. Het onderstaande moet daarom beschouwd worden als pionierswerk, waarbij de volledigheid slechts valt te benaderen.

De aan dit artikel gestelde ruimte dwong tot eene slechts korte vermelding, waarbij echter getracht is om de volledigheid te benaderen, zoover dit onder de gegeven omstandigheden mogelijk scheen. Bij de behandeling zijn de monumenten ingedeeld naar eenige geographische complexen: Ambon, Banda, Batjan, Celebes, Borneo, Sumatra en Java.

I. Groep Ambon. A m b o n. Over de oude inrichting der huizen zie Valentijn 2-128. Door de vele aardbevingen zijn geen belangrijke oude gebouwen meer aanwezig. Eén huis heeft nog een rand van Delftsche tegels in de buitenborstwering.

Het kasteel Victoria is omstreeks 1580 door de Portugeezen gebouwd en na de verovering door Steven van der Haghen in 1605 vergroot, daarna door eene gracht en eenen ringmuur omgeven en in 1657 door Gijsels met zeepunten versterkt. In 1673 adviseerde G. E. Rumphius om het kasteel te verlaten wegens den vervallen toestand en om de bezetting naar Laha over te brengen. Hiertoe werd in 1681 besloten, doch dit besluit werd niet uitgevoerd. Het kasteel is gebouwd als een onregelmatige zevenhoek met bastions; waarvan de bastions Hollandia en Gelria eerst rechthoekig waren, doch later zijn afgerond. Het bastion Friesland en de muren aan de stadszijde zijn in de 19de eeuw afgebroken. Op Gelria staat een spietoren uit 1772. Behalve een klein uitvalpoortje waren er twee rijk versierde hoofdpoorten; de Waterpoort aan de zeezijde uit 1775, gebouwd door den ingenieur F. Wagner en de landpoort uit 1757, welke met de muren is afgebroken, doch daarna weder is herbouwd. Voor de Waterpoort zijn nog fragmenten aanwezig van de voorwerken Adrianus Julianus en Petrus Albertus. Op het ruime kasteelplein vindt men nog eenige oude gebouwen, waaronder een logies uit 1686, een magazijn met poortje uit 1786 en een kruithuis met versierd front en opschriftsteen uit 1766. In en om het kasteel lagen vier steenen met opschriften betreffende verbouwingen in 1770, 1778, 1778/9 en 1785/6, die thans in den doorgang van de Waterpoort zijn ingemetseld.

De Hervormde kerk is een houten gebouw op een steenen plint, een tweebeukige hallenkerk uit 1780. De slotplaten aan de buitendeuren vertoonen het monogram van den gouverneur Bernard van der Pleuren en in den voorgevel is een steen aangebracht met opschrift betreffende den bouw door den ingenieur G. N. V. Guericke. Een steen bij de kerk vermeldt een bouw van een vroegere kerk door Wagner in 1776. De afsluitmuur naast de kerk is met hekposten versierd. Het is een eenvoudig gebouw, dat echter inwendig door meubilair en rouwborden een aangenamen indruk maakt. De kerk bevat een eenvoudig orgel, een preekstoel met boogpanecelen en een lezenaar met Faam, c. 1780, een gouverneursbank met paneel- en snijwerk, c. 1780, en enkele eenvoudige banken, 15 rouwborden, 1687-1816, een steen in den muur, 1814, 11 zerken met wapens in en bij de kerk, 1664, 1687, 1689 en 1696, 1706, 1724, 1744, 1763 (2 stuks) en 1767 en een obelisk voor H. Tielenius Kruythoff, 1822. Het zilverwerk bestaat uit 3 bekers met bloemrand, 1680, 2 borden, 1643, 2 uit 1680 en een groot bord uit 1680, 2 doopschotels, 1643 en 1772 en een kleinere uit 1684, en 2 blaadjes, Lod. XV, Amsterdamsche keur, in c. 1860 aan de kerk geschonken. De koperen doopbekkenstandaard op voet is uit 1741.

In het Burgerwachthuis aan de Chineesche straat is een steen geplaatst met opschrift betreffende den bouw in 1784 en op het residentserf zijn 2 bronzen kanonnetjes, afkomstig van Piroe op Ceram, waarvan een gegoten door C. Crans in 1748. Te Batavia worden twee zegelstempels bewaard van de Weeskamer te Ambon uit 1674 en 1704.

Het blokhuis Middelburg te Paso aan de landengte van Bagoesala is in 1686 gebouwd ter vervanging van een ouder blokhuis van 1626. Een steen in den muur vermeldt de eerste steenleg-

ging. Het is thans eene ruïne, geheel onder waringinboomen bedolven.

Op het schiereiland Hitoe liggen nog enkele ruïnes van fortjes en blokhuizen uit de 17de eeuw. Het blokhuis Rotterdam te Lariki ligt aan zee aan een stroompje; het was twee verdiepingen hoog, waarvan alleen de onderste nog in wezen is, een terras met een zeskant spiétorentje. Het werd in 1633 door Gijsels gebouwd en werd in 1656 door De Vlaming benoemd. Bij het blokhuis staat een gedeelte van eene omheining met steenen hekposten; op het erf staan twee oude kanonnen in den grond. Het blokhuis Amsterdam te Hila, c. 1636 gebouwd, staat niet ver van de plek, waarop het Kasteel van Verre door Steven van der Haghen in September 1600 bij Kaytello werd gesticht. Het werd in 1656 door de Vlaming vergroot. Het is een grootendeels van rolsteenen opgetrokken gebouw van twee verdiepingen en een weergang onder het thans verdwenen spitse dak. Een steen vermeldt den naam en een andere is gebeeldhouwd met het wapen van De Vlaming. Het blokhuis wordt omgeven door eene ommuurde ruimte met twee bastions en twee vertrekken. Bij het blokhuis liggen nog verschillende oude kanonnen, waarvan een met het monogram der kamer Amsterdam en een met het jaartal 1799. Bij het blokhuis staat een eenvoudig houten kerkje op steenen plint, een hal met voorgalerij met bewerkte spijlen en gepaneleerde deuren. Een steen met opschrift vermeldt de stichting in 1780/1. De kerk bevat een preekstoel, een dito voor den goeroe en 2 eenvoudige banken. De bel, die buiten de kerk hangt, is in 1675 door Gerrit Schimmel te Deventer gegoten. Bij de kerk liggen 2 kanonnen met het monogram der kamer Amsterdam.

Volgens mededeeling van den Heer Rothmeyer, gezaghebber van het Gouvernementsvaartuig de Zwaan, zijn er ook nog eenvoudige oude preekstoeltjes in de reeds in de memorie van G. Demmer (1647) vermelde kerkjes te Alang en Liliboi.

De eilandjes bij Ambon waren overdekt met fortjes, waarmede de Compagnie haar monopolie trachtte te handhaven, doch die na de hongitochten voor een deel in verval kwamen of wegens de kosten werden opgeheven. De belangrijkste nog bestaande ruïnes zijn:

het fort Hoorn te P i l a u w of H a t o e h a, eene vierkante ommuring met borstwering en 4 hoekbastions van koraalsteen uit de 2de helft der 18de eeuw; op het bastion aan de zeezijde staat een spiétoren. Van de bijbehoorende vertrekken zijn nog overblijfselen aanwezig. Volgens Valentijn kostte de eerste aanleg slechts 306 gulden.

Zeelandia op H a r o e k o e. Dit verving in de tweede helft der 17e eeuw het in 1626 onder J. van Gorcum gebouwde en in 1656 opgeheven fortje. Het is eene vierkante ommuring met 2 hoektorens. De muren zijn gedeeltelijk ingestort; een eenvoudig poortje bevat een sluitsteen met den naam van het fort en het later bijgevoegd jaartal 1822, hetwelk waarschijnlijk op eene latere herstelling betrekking heeft. Te vermelden vallen nog een uitvalpoortje en een kruithuisje. Bij het fort ligt een oud kanon.

Belangrijker is het fort Duurstede te S a p a r o e a of Honimoa, hetwelk het in 1626 als pagger gebouwde en omstreeks 1692 afgebroken fortje Hollandia verving. Een steen in de versierde poort vermeldt de stichting onder Nicolaas Schagen, gouverneur van Ambon sinds 1690. Het is gebouwd op de plek van een in 1652 afgebroken fort en ligt op een landtong. Het heeft den vorm van een uitgerekte ruit, ongeveer 40 bij 100 M. De scherpe punten zijn uitgebouwd tot halfronde bastions, elk met 10 schietgaten en op de stompe hoeken zijn spiétorens geplaatst. De muur is met een weergang versterkt, welke ook over de poort doorloopt. Deze wordt bereikt langs een trap van 24 treden.

Op een koraalheuvel bij het fort vindt men nog een oud graftecken, een obelisk op een vierkant voetstuk, en bij de dokterswoning een oud kanon met het monogram van de Kamer Zeeland.

Het blokhuis Beverwijk te N o e s a L a o e t is geheel door den tropischen plantengroei overwoekerd. Het vormt eene schilderachtige ruïne. Oorspronkelijk was het blokhuis van een weergang voorzien; het wordt bij Valentijn reeds in 1654 vermeld.

Van het fort Wantrouw op M a n i p a, in 1657 gebouwd ter vervanging van een door G. Demmer gebouwden houten pagger, die in 1651 werd afgebroken, zijn nog slechts enkele onbeteekenende overblijfselen bewaard gebleven.

Overburg op L o e h o e werd c. 1897 door de inlanders gesticht, nadat een dorpsbrand behoefte deed ontstaan aan bouwsteenen. Slechts een deel der zijmuren met borstwering bleef behouden. Het fort werd door G. Demmer gesticht.

Te Wahai op C e r a m moet nog een kruithuis met een overwelfden gang van een oud fort aanwezig zijn.

Tenslotte zij hier vermeld het fort Defensie te Kajéli. In 1657 stond hier een pagger Cosburg, in 1664 Oostburg genoemd en in 1668 afgeloopen door de inlandsche bevolking. Daarna werd de pagger Defensie gebouwd, die in 1778 plaats maakte voor een steenen fort, hetwelk nog tot 1866 een garnizoen had van 20 man. Het bestaat uit eene vierkante ommuring van met klei en steenen opgevulde muren, met borstwering en vier hoekbastions, waarop twee Lod. XVI spiétorens uit 1783 en 1787 (met den naam E. Mazel), en een uitvalpoortje met den naam Bruyns, 1785. Blijkens den stichtingssteen in de versierde poort is het fort gebouwd door Ir. Haga. Bij het fort stond een kerkje uit 1833, dat in 1911 door een nieuw werd vervangen. Een plank bevatte een Maleisch opschrift betreffende den bouw in 1833. Bij dit kerkje liggen eenige oude graven zonder opschrift en in het dorp een kanon uit 1718 met het monogram der kamer Amsterdam.

Van de verschillende kleine fortjes op de eilanden, bij Demmer en bij Valentijn vermeld, zijn geen overblijfselen bekend. In 1697 werden de houten paggers en de kleinere steenen forten gesticht.

II. B a n d a e i l a n d e n. B a n d a N e i r a. De stad bestaat uit het Chineezenkwartier aan het Zonnegat, waar een oude, ronde muur met contreforten wellicht een overblijfsel is van een oud rondeel, en het door de forten Nassau en Belgica hiervan gescheiden Europeesche kwartier, waar nog een groot aantal huizen het type van de perkenierswoningen vertoont, eene verdieping hoog wit gepleisterd, met voor- en achtergalerij en kleinere zijvertrekken, die langs de voorgalerij uitspringen. Enkele huizen hebben nog gepaneleerde deuren en banken. De erven zijn door

hooge, wit gepleisterde muren omgeven, en veelal zijn hierin nog de oude versierde poorten behouden, met pleisterwerk uit het midden en de 2de helft der 18de eeuw.

Aan enkele poorten zijn nog oude kanonnen als schamppalen ingegraven.

De moderne Herv. kerk, uit 1875, bezit eenig zilverwerk uit de oude kerk, deels afkomstig van de opgeheven kerkjes van Poeloe Ai, Lontor en Rosengain. Hieronder zijn doopbekkens van 1635, bekers van 1635 en 1677, borden van 1635, 1661 en 1693 en een koperen doopbekkenhouder op drievoet, 1ste helft 18de eeuw. Een der bekers uit Rosengain is bijgemaakt naar een oud model. Er liggen 24 zerken uit 1668—1812, met opschriften en deels (14) met gebeeldhouwde wapens, monogrammen, doodsemblemen enz. Eene zerk uit 1612 ligt thans op het erf van den controleur in het Chineesche kwartier en twee rouwborden uit de oude kerk (1753 en 1771) bevinden zich in bezit van den Heer Baädilla aldaar. Aan den ingang van de kerk liggen 4 steentjes met het monogram der V. O. C., waarboven de letter N. Een dergelijk steentje ligt op het kerkhof.

De Oelisiwa, vereeniging der 9 hoofden van Lontor, bezit enkele oudheden van Hollandschen oorsprong: een fragment van een vlag met geborduurden Hollandschen leeuw (17de eeuw), een begin 19de eeuw vernieuwde vlag alsvoren, een koperen leeuwtje met pijlenbundel en enkele stormhoeden, gelijk ook te Oelah bij Saparoea en op Celebes zijn aangetroffen, en die in de laatste jaren der 16de en in de 17e eeuw door de Hollanders zijn ingevoerd.

Van de forten staat het kasteel Nassau aan zee en Belgica op eene hoogte boven de stad.

Het kasteel Nassau is in 1609/1610 gebouwd op de plaats van een oud Portugeesch fort. Het is vierkant met vier hoekbastions en zware met steenblokken bekleede muren, welke omgeven zijn door eene gracht met steenen walling. De twee bastions aan de landzijde met den tusschenliggenden muur zijn omstreeks 1895 geslecht. De hoofdingang ligt thans naar zee gekeerd en is met eene monumentale poort versierd. Het in 1617 gebouwde zeepunt vertoont het stichtingsjaar in den buitenmuur en aan de zijde van het Zonnegat is een eenvoudig poortje met een brug met drie gemetselde bogen over de gracht.

Het kasteel Belgica werd in 1611 door P. Both gebouwd, daarna afgebroken in 1663 en in 1667 door Speelman herbouwd. Het is een vijfhoek met 5 ronde bastions binnen een lager liggenden vijfhoek met puntige bastions. De zware muren zijn van vierkante steenblokken opgetrokken. In twee der beneden-bastions is een gang uitgespaard en op de bastions staan een steenen schildwachthuisje en een lage klokstand zonder klok. Het binnenste fort heeft sterk schuin toeloopende muren en kasematten met steenen gewelven in de bastions; de torens van de bastions zijn c. 1895 afgebroken. De hoofdpoort is eenvoudig versierd en hiernaast is in den muur een steen geplaatst met opschrift betreffende den bouw. Op het binnenplein, met waterreservoir, liggen 5 kleine en 5 groote, oude, ijzeren kanonnen.

Tegenover Banda Neira ligt op Goenoeng Api de ruïne van het fort Kijk in de pot, in 1664 onder Van der Vliet gebouwd, dat den ingang van de doorvaart tusschen de twee eilanden bestrijkt. Het is gebouwd in den vorm van eene halve maan, met eene vrij breede vervallen poort en hiervoor later aangebouwde voorhof met thans ingestorte versierde poort, waarvan het halfronde fronton met wapen thans naast de poort ligt.

Het eiland Lontor, waar de eerste perken in 1621 uitgegeven werden, vertoont nog eenige oude woningen der perkeniers met versierde poortjes, meest 2de helft 18de eeuw, en eenige oude graven. Het perk Groot Waling heeft eene versierde poort met zware vlakpilasters en hoofdgestel uit de 2de helft der 18de eeuw en 2 zerken van de familie Van den Broeke, 1768 en 1772; Midden Waling een graf van Camphuis, zonder opschrift, Klein Waling eene goede poort met opschrift uit 1769, drie graven van de familie Van den Broeke, 1769—1798, en een steenen grenspaal met Portugeesch opschrift van 1577 en Hollandsch opschrift van 1705; Boyauw eene geornamenteerde poort, 3de kwart 18de eeuw; Weltevreden eene poort van 1769 en eene zerk van Pieter Nicasius, 1677 met latere bijzettingen van 1678, 1680 en 1762. Bij de trap aan het strand vindt men een steen met inschrift betreffende de vernieuwing in 1754 en bij Kampong Lontor aan het strand een fragment van eene tombe met Indisch opschrift in kapitale letters, 1771. Het perk Boven Dender heeft een poortje met wachthuis, Babimandi een poortje en Beneden Dender een perkeniershuis van afwijkend type.

Het voornaamste fort is het fort Hollandia, in 1621 gebouwd en vierkant opgetrokken van koraalsteen met vier hoekbastions, waarvan een met ronden spietoren. Een 17de eeuwsch fortje op den bergrug boven de trap van Celamo, van klei en steen, met gemetselden koker met poortje als ingang, is waarschijnlijk de redoute Celamme, vermeld in 1624 en vernieuwd in 1664. Het fort Concordia ligt op eene hoogte aan zee op het perk Wayer en is eveneens vierkant met drie hoekbastions, deels met steenen gewelven, een rond spietorentje en een eenvoudig poortje.

Op Rosengain vindt men geen oude huizen of graven. Het kerkzilver is in 1911 naar Banda Neira overgebracht.

Poeloe Ai vertoont nog enkele oude perkeniershuizen als op Lontor, meest met versierde poortjes uit het midden of de 2de helft der 18de eeuw. Welvaren heeft eene versierde poort met opschrift betreffende de stichting door P. van den Broeke (1754), een kleiner poortje en eene versierde bordestrap; Weltevreden een eenvoudig poortje, evenals Matalengo. Op eene oude begraafplaats op het eiland liggen drie zerken van de familie Van den Broeke, 1656(?), 1677 en 1754.

Het belangrijkste op het eiland is het fort Revenge, gebouwd in 1616, deels ingestort in 1687 en verbeterd in 1730, een vijfhoek met 5 bastions, een toegang met tongewelf en een poort met versierd front aan de buitenzijde. Een kruitkamer onder een der bastions is met een tongewelf overdekt; overigens zijn slechts de fundamenten van een groot gebouw in het fort aanwezig. In het fort ligt een ijzeren kanon met het monogram van de Kamer Amsterdam der V. O. C.

Noesalaoet. Te Leinitoe vindt men op een kleine landtong het blokhuis Beverwijk, opgetrokken van koraalsteen, keien en leem, en 2 verdiepingen hoog met 2 M. dikke muren aan den voet.

Poeloe Roen. Te Nailaka moeten nog fragmenten over zijn van een in 1616 door de Engelschen gebouwd fort.

III. Batjangroep tusschen Boeroe en Halmahéra. Te Sanana op Soeloe Bési vindt men het fort Alting, waarvan de vierkante ommuring met 2 hoekbastions elk met een spietoren nog aanwezig is. Aan de poort is een oude slotplaat. De ommuring en de platvormen der bastions zijn van het slotplein af bereikbaar door twee steenen trappen. In de bastions is eene kruitkamer en een cachot met steenen tongewelf. Het plein is nog geheel door gebouwen omgeven, waaronder de commandantswoning met galerij 2de helft 17de eeuw. De kruiskozijnen zijn voor de onderste helft met luikjes en voor de bovenhelft met rotan vlechtwerk gesloten. Tot 1910 woonde hier een vertegenwoordiger van den sultan, van wien waarschijnlijk nog een oude statiezetel op 6 bokspooten afkomstig is. In de bijgebouwen vindt men eenige oude ijzeren kogels en een voorlaadkanon. De buitenpoort bevat een steen met inlandsch opschrift.

Bij Lodji moeten in zee nog de fundamenten gevonden worden van een groot steenen gebouw en in het dorp de overblijfselen van een bènteng.

Op het eiland Batjan is volgens contract van 1609 een fort Barneveld gebouwd, dat volgens den stichtingssteen in 1613 gereed was. Het is eene vierkante ommuring met borstwering, 4 hoekbastions en een poortgebouw. De oude gracht is nog gedeeltelijk aanwezig. Het fort verving een ouder Portugeesch fort, dat in 1609 door Hoen was veroverd. In het poortgebouw zijn eenige steenen aangebracht, waarvan een met een gecompliceerd wapen, een met het wapen van Prins Maurits en een met een Hollandschen leeuw, met een schip in den rechter benedenhoek. Een steen met Latijnsch opschrift en het jaartal 1613 was in 1886 nog deels te ontcijferen.

Van het fort Mauritius op Makian en de aldaar gebouwde loges en versterkingen zijn geen restanten bekend.

Belangrijker is het kasteel Oranje te Ternate. Dit werd door C. Matelief de Jonge in 1607 gebouwd als fort Maleyo, als tegenwicht van het Spaansche fort Gamma Lamma. Het werd in 1609 herdoopt tot kasteel Oranje en in 1636 met een zeebolwerk versterkt. Het ligt aan zee buiten de stad en wordt gevormd door eene zware vierkante ommuring met vier hoekbastions, waarvan een tot een zeebolwerk is uitgebouwd. Het is volgens verschillende opgaven 195 bij 113 of 203 bij 135 M. groot. De ommuring bestaat in een dubbelen muur met opgevulden kern; onder den rondgang zijn gewelfde vertrekken uitgespaard. De naar het land toegekeerde kant der ommuring is geslecht. Toegang tot het fortplein wordt gegeven door een klein poortje aan de van de stad afgewende zijde en door eene versierde poort aan de zeezijde naast het zeebolwerk. Volgens een steen is de poort 1756 herbouwd. In den poortdoorgang is een gardelokaal en in de binnenmuren zijn eenige steenen ingemetseld, waaronder een met het monogram der V. O. C., een uit 1658, een Latijnsch vers betreffende de apotheek en een met een Hollandschen leeuw met schip. Op het zeewerk staat een klokstand met een in 1603 gegoten bel met Latijnsch opschrift, blijkens de toewijding aan de H. Maagd, van Spaansche origine. De gebouwen op het fortplein zijn modern, behalve het commandantshuis en een eenvoudig huisje op het zeewerk.

In de stad zijn door de vele aardbevingen alle oude huizen verdwenen, behalve het huis C. 70, hetwelk eene deur met bovenlicht bevat, geplaatst tusschen 2 kruiskozijnen aan elke zijde. Het overstekend dak rust op 6 kolommen, die op een laag muurtje staan.

De oude Herv. kerk is in 1840 door eene aardbeving vernield. De tegenwoordige werd in 1841 gebouwd in den vorm van een uitgerekt zeskant met steenen onderbouw en houten bovenbouw, gesteund door 2 rijen van 2 pilaren.

De kerk bevat 2 zerken met wapens, 1714 en 1727, en op het kerkhof staat eene eenvoudige tombe, 1679 en 1696. Buiten het kerkhof vindt men nog 2 grafnaalden uit het begin der 19de eeuw. Het inwendige van de kerk wordt verlevendigd door vier grafborden uit de oude kerk, uit 1727, 1773, 1784 en 1800. De kerk bezit gegraveerde bekers, 1652 en 2 uit de 18de eeuw, een doopbekken met medaillon uit 1652 en 2 hierbij behoorende borden, alles gemaakt te Batavia, 2 onversierde borden met 2 schotels en een messingen doopbekkenhouder op een drievoet, 2de helft 18de eeuw.

Van de kleinere fortjes vindt men nog de forten Teloco of Hollandia en Kajoemérah. Teloco ligt op eene rotspunt in zee, een halve mijl ten Noorden van het kasteel Oranje. Het werd door de Portugeezen gebouwd en wordt reeds in 1606 vermeld. In 1696 werd het aan den koning van Ternate afgestaan. Het is een bolwerk met steenen ommuring en 2 bastions. In den doorgang onder het fort is een steen ingemetseld met hetzelfde gecompliceerde wapen als in het fort Barneveld op Batjan. Het geheele fortje is thans eene ruïne.

Ook bij Kajoemérah is de toestand weinig beter. Het geheele fortplein is door plantengroei overdekt. Het fort bestaat uit eene onregelmatige vierkante ommuring met 4 puntige hoekbastions; de slotgracht is nog deels aanwezig. Balkgaten geven de plaats aan der verdwenen fortgebouwen. Buiten het fort ligt eene oude Hollandsche graftombe met verweerd opschrift. De bouw van het fort wijst op het begin der 18de eeuw. De toegang geschiedt door een poortgleuf met pilasters en was waarschijnlijk vroeger met een eenvoudig poortje versierd.

Van het fort Kota Djandji op den weg naar Castello is nog slechts een steenhoop over, waarin drie hoekpunten te onderscheiden zijn.

In het sultanspaleis zijn eenige gouden en zilveren voorwerpen, deels geschenken uit den tijd der V.O.C.

Op het eiland Tidore zijn waarschijnlijk geen restes meer aan te wijzen van de oude fortjes, daarentegen moet in de Sahoevlakte op Halmahéra, nog eene baksteenen zuil aanwezig zijn met het monogram der V.O.C. en het jaartal 16... Blijkbaar is dit een bewijs van inbezitneming van het land, gelijk er o.a. in Zuid-Afrika voorkomen. Het jaartal zoude dan óf 1611 óf 1653 moeten zijn.

IV. groep celebes. De vestigingen op Celebes beperkten zich in den Compagnie's tijd tot enkele havenplaatsen en de omgeving van Menado. Men vindt nog oud-hollandsche herinneringen te:

a. Menado. In 1655 werd een houten fort de Nederlandsche Standvastigheid gebouwd, hetwelk in 1673 onder Francx in steen is vernieuwd en toen den naam verkreeg Nieuw Amsterdam. Het is waarschijnlijk in 1703 vergroot. Het fort ligt buiten de stad aan zee en is gebouwd als eene vierkante ommuring met borstwering en dubbele opgevulde muren. Van de vier hoekbastions zijn de twee aan de zeezijde rond en met verhoogd emplacement en die aan de landzijde vierkant. Het fortplein is tusschen de muren 85.75 breed en 45 M. diep. Bij het slechten van een de landbastions werd een oude kruitkamer met gangen ontdekt. De muur aan de landzijde is 1908—1910 afgebroken, nadat reeds c. 1900 met de ontmanteling begonnen was. Van de oude poort aan de landzijde staat nog slechts het poorthuis met den naam en het jaartal 1703. De gebouwen in het fort zijn alle modern.

In het magazijn tegenover het fort lagen in 1911 26 bronzen lila's afkomstig van Pose en op het residentserf ligt een fraai bewerkt oud Hollandsch kanon, in 1621 door Willem Wegewaert in den Haag gegoten. Dit stuk geschut is te Limboto gevonden en daarna naar Menado overgebracht.

De moderne Herv. kerk is als gebouw onbelangrijk. Zij bevat 7 koperen kronen, model 2de helft 18de eeuw en c. 1840 in Holland gekocht, en een zeer mooi gedreven avondmaalschotel, in 1820 door het kerkbestuur te Batavia aan dat te Menado afgestaan. Dit belangrijk kunstwerk is waarschijnlijk in de tweede helft der 17de eeuw in Holland gedreven.

In de Minahasa vindt men nog enkele Hollandsche oudheden in de dorpskerkjes te Tomohon, Tondano en Rëmboken. Het zijn kaarsenkroontjes van het model uit de 18de eeuw, die waarschijnlijk na de oprichting der kerkjes in of na 1820 uit Holland zijn overgebracht.

b. Amoerang. Het fort is gebouwd in den vorm van eene halve maan, met een lateren, thans half ingevallen rechthoekigen aanbouw. In de ommuring zijn de fundamenten van een groot gebouw. Er liggen vier oude kanonnen, waarvan een met het monogram der kamer Amsterdam en een met dat der kamer Zeeland. In de kerk zijn 10 koperen wandlusters, stijl 18de eeuw.

c. Te Donggala liggen in het museum twee sierkanonnen van de kamer Zeeland, waarschijnlijk afkomstig van Tolitoli of van Parigi.

d. Te Kwandang staat van het in 1766 gebouwde fort Leyden nog de vierkante ommuring met een rond hoekbastion aan de zeezijde. De N.W. muur is ingestort.

e. Te Bwool ligt een vervallen fort.

f. Dat te Gorontalo is in 1911 geslecht. Het was een vierkant met ronde hoekbastions en volgens Van Kol slechts met aarden wallen omringd. Het is waarschijnlijk in 1852 gebouwd ter vervanging van een fort uit 1756. Bij het fort vindt men enkele oude graven zonder opschrift. Aan den weg naar Panipi liggen de ruïnes van twee kleine bergfortjes.

g. Het belangrijkste is het kasteel Rotterdam te Makassar, hetwelk nog vrij goed is bewaard en waar ook nog de oude gebouwen op het slotplein behouden bleven. Het ligt aan zee op de plaats van het Portugeesche fort Oedjoeng Pandjang of de Vijfhoek, hetwelk in 1669—1677 door de Hollanders werd verbeterd, met eene waterpoort en eene landpoort voorzien en in 1679 versterkt met het thans verdwenen ravelijn. Het vertoont een onregelmatig vierkant met breed front aan zee, met 2 orillons aan de zeezijde en 2 bastions aan de landzijde. Het kasteel is nog grootendeels door eene gracht omringd en beslaat eene oppervlakte van 147½ bij 125 M. De toegang geschiedt door een S-vormigen gang aan de landzijde, waarvoor de reeds verdwenen redoute lag, en een toegang met voorbouw en 3 poorten aan de zeezijde, waarvan de middelste nog de oude met nagels beslagen deuren heeft behouden. Bij den kleinen toegang is aan de pleinzijde een steen met het wapen van Rotterdam enz. In 1909 is de muur achter de kazerne afgebroken en is de muur aan de landzijde verlaagd. Nieuwe verminkingsplannen in 1911 zijn gelukkig nog intijds gekeerd.

In het midden van het plein staat de kerk met spitsboogramen en met een lagen onderbouw, die tot magazijn diende. De massieve toren, die door een brandgang van de kerk gescheiden is, rust op een open onderbouw met bogen en kruisgewelf. Waarschijnlijk dateeren kerk en toren nog uit den Portugeeschen tijd. Tegenover de kerk, welke thans als kleedingmagazijn dienst doet, staat het gouverneurshuis met kleinere gebouwen en hiertegenover het troepenlogies. Deze gebouwen, welke twee verdiepingen hoog zijn, met schuin oploopende daken en topgevels, dateeren uit 1686. Later zijn hieraan tegevoegd een magazijn in 1720, een arsenaal in 1770, een logies voor onderofficieren in 1791, bergplaatsen in 1809 en 1820 en eenige kleinere gebouwen uit den lateren tijd. Het geheel vormt, trots de latere bijvoegingen en verminkingen, nog een hoogst merkwaardig geheel en wel het belangrijkste complex in Indië sinds het sloopen van het kasteel te Batavia.

De post Vredenburg aan het Koningsplein is in 1702 gebouwd. Het is een blokhuis met zwaren onderbouw en slechts door een houten buitentrap toegankelijke verdieping met weergang met steenen borstwering. Het vierkant spits toeloopende dak steekt over den weergang uit en rust op pijlers op de borstwering.

De moderne Herv. kerk (1885) bevat 13 ruitvormige wapenschilden, 1677—1777, een koperen doopbekkenhouder op drievoet, midden 18de eeuw, 2 gegraveerde bekers, c. 1700, een Lod. XV vaas, 2 schotels uit Batavia, 4 borden, waarvan 2 met gegoten rand, mede te Batavia vervaardigd en een prachtig gedreven doopschotel, Hollandsch werk uit de 2de helft der 17de eeuw. Het kerkelijk archief is belangrijk en hierin vindt men ook 2 zegelstempels, een van Macasser uit 1784 en een (uit Ambon?) uit de 18de eeuw. Het goed onderhouden kerkhof bezat enkele oude tombes zonder opschrift en een monument voor de vrouw van gouverneur Roelof Blok, overl. 1758, waarbij een grafsteen met wapen van den gouverneur P. G. van der Voort (overl. 1780).

De oude stad is volgens een roosterplan gebouwd en bevat nog enkele oude huizen, meest volgens het Java-type met voorgalerij met kolommen (vgl. het Scheepsagentuur aan de Willemskade). Het dak steekt over de straat uit en is over dien uitsprong van onderen hori-

zontaal afgeschoten. Verschillende huizen zijn twee en drie verdiepingen hoog. Een huis aan de Tempelstraat vertoont nog een luifel. Uit de eerste helft der 19de eeuw dateeren de strafgevangenis aan het Koningsplein, met geblokte pilasters, het Lands pakhuis aan de Middenstraat en een groep pakhuizen aan de Wilhelminakade. Alle huizen zijn wit gepleisterd.

In het Museum aan het Koningsplein vindt men, naast belangrijke inlandsche oudheden, twee kleine bronzen voorladers, waarvan een met het monogram der kamer Rotterdam en een met dat van de kamer Enkhuizen. Dit laatste stuk is in 1764 gegoten door I. Borchart te Enkhuizen. Verder nog een Delftsch servies met een bergachtig landschap met koeien.

Op het landgoed Losari, ten Oosten van de stad, staat een gedenknaald voor A. Sise (1777—1832) en de ruïne van een monument voor C. van Sypesteyn, echtgenoote van gouverneur Beernink, overl. 1701. Het ingangshek heeft versierde posten.

Tot de rijkssieraden van B o n é behoorden een lichtblauwe zijden vlag van Speelman, een gouden ketting met 2 medailles vereerd aan Aroe Palakka in 1666 en 5 padangs, waarvan een met het monogram der V.O.C. en het jaartal 1746.

V. GROEP BORNEO. Oude vestigingen op Borneo vond men te Soekadana, waar in 1606 eene loge werd opgericht, te Landak sinds 1608, te Martapoera reeds vóór 1638, te Pontianak, alwaar in 1779 eene loge en een fort vermeld worden, en te Bandjermasin, alwaar het fort Tatas lag. Ten slotte wordt nog een fort Puntiano aan de Oostkust vermeld. Volgens in 1910 en 1911 verstrekte inlichtingen zijn van deze oude nederzettingen geen monumenten meer in wezen.

VI. GROEP KLEINERE EILANDEN EN BUITENPOSTEN. Van de verschillende fortjes en vestigingen op de verspreide buitenposten is weinig meer uit den Compagniestijd bewaard gebleven. Volgens verkregen inlichtingen is op B o e t o n nog eene groote bènteng aanwezig, welke thans als vorstenpaleis dienst doet en bevindt zich daarin eene goede wapencollectie. De bouw van een fort aldaar werd in 1613 toegestaan; waarschijnlijk dateert het fort van na de herovering in 1667.

Te Bima op S o e m b a w a bevindt zich een zerk voor C. Schulerus, overl. 1673 en te Koepang op T i m o r zijn nog de fundamenten aanwezig van het fort Concordia en waarschijnlijk nog enkele grafzerken; te Atapoepoe op Timor dient eene oude bènteng tot woning voor den controleur en te Larantoeka op F l o r e s was, althans in 1906, nog een deel van eene oude Portugeesche kerk aanwezig, aan S. Domingo gewijd. Men vond er een groot steenen doopvont, twee Portugeesche klokken en eenige oude kerkschatten.

VII. GROEP SUMATRA. De vestigingen aan de Westkust waren aan zooveel wisselingen onderhevig, dat hiervan volgens officieele mededeelingen geen monumenten meer aanwezig zijn, behalve in Padang, waar de Compagnie in 1660 eene residentie vestigde, die in 1667 tot hoofdkantoor van de Westkust werd verheven. Benkoelen werd in 1686 in vollen vrede door de Engelschen gerooft en werd eerst in 1825 aan Nederland teruggegeven. Wat aldaar nog aanwezig mocht zijn, zal dus waarschijnlijk van Engelschen oorsprong zijn. Aan de Noordkust was de Hollandsche invloed gering. Te Palembang, dat in 1778 leenroerig werd, was een fortje, doch monumenten, die aan de oude Hollanders herinneren, schijnen niet bewaard te zijn.

Te Padang vindt men de ruïne van het oude fort met vierkante omwalling met vier hoekbastions. In het Chineezenkwartier, het oudste stadsgedeelte, staat nog een huis (Hong tek ting) met geprofileerde balken en kinderbalkjes, achtergalerij op zuiltjes en een zonnewijzer, c. 1840, en in Kampoeng Nias ligt eene oude begraafplaats met enkele tombes. Een zerk van den opperkoopman E. Buyk, overl. 1730, ligt in eene Chineesche wasscherij bij Pasar Barong.

Op de eilanden bij Sumatra zijn geen sporen van de oude nederzettingen bekend. Alleen zijn op Pontjan Kètjil in de golf van Tapanoeli nog ruïnes van het in 1755 door de Engelschen gebouwde fort aanwezig en graven van de bezetting.

VIII. GROEP JAVA. a. B a t a v i a e n o m g e v i n g. Aan het bekende kasteel van Batavia herinnert nog slechts de door Van Imhoff gestichte poort aan den Heerenweg. Oorspronkelijk was aan de poort eene open galerij verbonden.

Het stadhuis is gebouwd 1707—1710 en vertoont een massieven bouw van 2 verdiepingen met kruiskozijnen en opgaand dak en achtkanten koepel, waarin eene klok, in 1742 gegoten door J. B. Lempke. De weinig versierde gevel wordt gebroken door een voorbouw in het midden, welke gelijkvloers open is en op de verdieping met vlakke pilasters in de penanten is versierd. De voorbouw wordt bekroond door een driehoekig fronton met Justitiabeeld. Terzijde van den hoofdbouw sluiten de cachotten aan. Inwendig is het gebouw eenvoudig gehouden. Het trapgat is met eene balustrade voorzien. Men vindt in het gebouw een oude kast met familiewapens, een drieluik, Salomo's eerste gericht, met twee vleugelstukken door J. J. de Nijs, c. 1660, en een uurwerk, vervaardigd door A. T. Clerkenwell te Londen in 1788.

Van de oude kerken is nog slechts de Portugeesche Buitenkerk behouden. Deze is een baksteenen gebouw met langwerpig vierkant grondvlak en inwendig in drie hallen verdeeld, waarvan de houten tongewelven op 2 maal 3 zware, oorspronkelijk houten kolommen rusten.

De ingang is met een eenvoudig poortje versierd. De kerk bezit een achtkanten preekstoel door H. Bruyn, 1695, met koperen lezenaar en een bijbel met zilveren beslag, uit 1714, twee houten appliques met koperen kaarsenstandaards, een gouverneursbank met kolommen en paneelwerk uit 1695, waarin een zilveren plaatje bevestigd is, waarop het geschenk van den inlandschen sergeant N. Colle vereeuwigd staat, en enkele eenvoudige banken met paneelwerk, een orgelgalerij met gesneden kast uit 1693 en een orgel uit 1860, vervaardigd door E. F. Rijckmans. Verder vallen te vermelden een houten bord met opschrift betreffende de stichting en inwijding der kerk, vier koperen kronen met wapenschildjes, 3 groote rouwborden van den Gouverneur I. Reynst, † 1775, C. E. Marci, gehuwd met A. H. Wiese, † 1805, en J. L.

Cotshuisen, geh. met P. Walbeeck, † 1805, en 6 ruitvormige rouwborden 1719—1762. Tot het gewone meubilair behooren 4 stoelen met snijwerk en een tafeltje met bokspooten. Op het ommuurde kerkhof liggen 6 zerken met wapens uit 1701—1728 en zonder jaartal, waaronder de zerk van Gouverneur H. Zwaardecroon, overl. 1728.

De zerken van de begraafplaats bij de koepelkerk zijn overgebracht naar de begraafplaats Tanah Abang. Men vindt aldaar 66 bewerkte zerken met wapens uit de jaren 1647—1809 en eenige uit den tijd na 1815. De ingang van dit kerkhof bevat een opschrift uit 1844.

De Willemskerk te Weltevreden, uit 1839, is gevolgd naar de oude koepelkerk. De preekstoel uit die kerk uit 1673 is later hierheen overgebracht.

De kerk bezit borden met namen der predikanten der Portugeesche gemeente, 1633—1787, van de Nederduitsche gemeente, 1619—1810, en van de Lutherschen, 1746—1854, met eenvoudig snijwerk 3de kwart der 18de eeuw, een folio bijbel gedrukt bij Paulus Aertsz. van Ravesteyn te Leiden in 1637, met koperen hoeken en klampen, een dito bijbel, in 1748 gedrukt bij N. Goetzee te Gorinchem, enkele oude stoelen, 1ste helft 18de eeuw, en 3 kleine stoeltjes van ebbenhout, een ijzeren geldkist c. 1700. Het zilverwerk bestaat, behalve eenig modern werk, uit een gouden doopschotel met geslagen Lod. XV rand (keur: Batavia), legaat van den Gouv.-Generaal Mr. D. van Cloon, overl. 1732; een zilveren doopschotel met gedreven medaillon met wapen van A. Adriaensz., 1695; een zilveren standaard voor het doopbekken, op drievoet, 1733; 4 bekers, gegraveerd, zeer goed werk uit Batavia, geschenk van den Gouv.-Generaal J. Camphuys, overl. 1695; 4 zilveren broodschalen als voren; 2 Lod. XVI zilveren wijnkannen, Amsterdamsche keur, en 2 laat Empire, 2 offerbussen en 4 christoffel kandelaars. Van de kerk te Toegoe worden bewaard een ronde schotel met cierrand, 1743, een achtkant geschulpte schotel, 2 gladde zilveren bekers, 1745, en eenig eenvoudig werk. Van de Lutherssche kerk zijn afkomstig 2 zilveren achtkant geschulpte schotels, 1747 Bataviaansche keur, 2 schalen met gegoten lofwerk, 1778, een gegoten zilveren bel, einde 18de eeuw Amsterdamsche keur, een vierkante zilveren offerbus en 2 eenvoudige koperen bussen, een zilveren en een verguld zilveren kelkje.

In de Katholieke kerk wordt een wijkruis bewaard van Mgr. Luyken uit den tijd van paus Clemens VII. De kerk is modern.

Het voormalige paleis aan het Waterlooplein, thans voor bureau ingericht, is in 1809 door Daendels gesticht en in 1828 onder Dubois voltooid. Het is een groot gebouw van 2 verdiepingen op een geblokte onderverdieping, het middenstuk met gegleufde kolommen en de vleugels met gegleufde pilasters in de penanten. Het middengebouw wordt door poorten van de vleugels gescheiden. De kroonlijst is met triglyphen versierd en wordt door eene borstwering afgedekt. Inwendig is het paleis zeer eenvoudig. Men vindt er enkele oude meubels, eene staande klok van P. Maulet (2e helft 18de eeuw), een tinnen inktkoker met het monogram der V.O.C. en enkele schilderijen, met name verscheidene zeegezichten, portretten van de laatste stadhouders, van Van der Capellen en de Kock door C. Kruseman, Van Imhoff door P. van Dijk, 1742, enz., lord Minto door G. Chinnery. De vroeger hier aanwezige serie portretten van Gouverneurs is naar het Paleis te Rijswijk overgebracht. De oudere portretten zijn vrij onbelangrijke copieën of naar gravures vervaardigd. De serie is in het begin der 20ste eeuw vrij slecht gerestaureerd. De aldaar aanwezige serie van kleine portretten is geheel zonder kunstwaarde.

Het paleis te Rijswijk, oorspronkelijk landhuis van Hope, eind 18de eeuw, werd door Daendels begin 19de tot paleis ingericht. In het midden der 19de eeuw werd het vergroot met een aanbouw met receptiezaal aan het Koningsplein. Het oudste gedeelte staat op een hoog plint, waarboven de twee verdiepingen zijn opgetrokken, die door een triglyphenfries zijn gescheiden. Tusschen elk der ramen en deuren der benedenverdieping zijn kolommen geplaatst met dubbele kolommen op de hoeken. Middenbouw en vleugels zijn door doorritten gescheiden. De bovenbouw springt bij de zijvleugels terug en is door een rechte kroonlijst afgedekt. Het geheel is wit gepleisterd.

Voor de particuliere gebouwen te Batavia valt in de benedenstad te wijzen op enkele nog gespaarde groote koopmanshuizen aan de Kali Besar, 1730 en 1743, uitvoerig door H. D. H. Bosboom beschreven (Oude woningen in de stad Batavia en Tijdschr. XL (1898) bl. 542). Het zijn geheel Europeesche huizen, die uitmunten door pancelwerk en geprofileerde deuren, mooie gesneden trapleuningen en bovenlichten boven de deuren. Een der huizen heeft nog kruiskozijnen en muurbinten met zware kinderbalkjes. Het in 1911 door de Standard Oil Cy bewoonde huis heeft eene trap met gedraaide spijlen en hoekstijlen met vazen, bovenlicht, pancelwerk en wanden met Deftsche tegels.

De kleinere huizen vindt men nog in de Buiten Nieuwpoortstraat, met groot verbonden deur- en raamkozijn, lange vooruitstekende daken en boven de grondverdieping een op stijlen steunend afdakje aan den gevel ter bescherming tegen de felle zonnehitte. De stadsapotheek aldaar, met achterhof en bijgebouwen, heeft eene achtergalerij, welke rust op kolommen op vierkante sokkels. De deuren zijn met pancelwerk versierd en de gesneden trapleuning is met balustres verrijkt.

Eenvoudige huisjes met verbonden winkelraam en deurkozijn vindt men in de Tijgerstraat en de Buitenheerenstraat. De luiken van het winkelraam zijn zoodanig gemaakt, dat het bovenstuk naar boven opslaat en het onderstuk naar beneden en aldus tevens als uitstalkast kan dienst doen. Het dak steekt buiten den gevel uit en dikwijls is ook boven de grondverdieping een afdakje aangebracht. Op de verdieping zijn de vensters met luikjes gesloten of met tralies; enkele malen nog met rotanvlechtwerk. Aan de luikjes vindt men soms nog mooie oude hengen. In de nu door de Oosterlingen bewoonde wijken vindt men nog verschillende voorbeelden van de oude bouwwijze. Een merkwaardig smal huisje van twee verdiepingen met steil oploopend over den gevel uitstekend dak vindt men aan de Stads buitengracht.

De meeste groote heerenhuizen zijn verdwe-

nen na de overbrenging van de woonstad naar Weltevreden in 1808. Een goed bewaard type levert het Kleedingmagazijn aan de Binnen Nieuwpoortstraat, een dubbel heerenhuis met vlakken gepleisterden gevel met overstekend dak, waarvan het overstek van onderen horizontaal is afgeschoten en van onderen met paneelwerk versierd. Het midden van den gevel wordt verrijkt door een gesneden deuromlijsting, die als travee rond het middelste venster der verdieping is doorgevoerd. De penanten onder de vensters der verdieping zijn met snijwerk versierd. Alle huizen zijn wit gepleisterd.

De groote huizen aan het Koningsplein te Weltevreden, met breede ingebouwde voorgalerij op kolommen, gaan terug tot de eerste helft der 19de eeuw. Zij zijn gevolgd naar de inlandsche pandåpå's, gewoonlijk slechts eene verdieping hoog en van alle zijden door de erven omgeven.

Voor Batavia valt ten slotte nog te wijzen op het opschrift ter herinnering aan den verrader P. Erberfelt (zie aldaar) bij de Portugeesche Buitenkerk, een houten leeuw met het wapen van Batavia in het Hertogspark en een sluisje met schot aan den Molenvliet.

Het deftige huis uit den tijd der Compagnie is op uitnemende wijze vertegenwoordigd door de Compagnieskamer in het museum van het Bataafsch Genootschap. Met vindt daarin de rijkgeaneden luiken uit het huis van G. W. baron van Imhoff (c. 1730), het deftige meubilair van ebbenhout en tal van gebruiksvoorwerpen uit het dagelijksch leven. De bekende collectie van het museum bevat o.a. eenige zegelstempels uit Batavia, Ambon, Sémarang, Ceylon en Japan, zilveren tafels met vredesverdragen, eerepenningen, gevelfragmenten en zerken. Het hier bewaarde fragment van de zerk van J. van Riebeek is in een opwelling van ondoordachte goedgeefschheid aan het museum te Kaapstad afgestaan. Zeer belangrijk is ook de collectie teekeningen en afbeeldingen, waaronder de collecties J. W. H. Ader, van Leeuwen en Boursse Wils.

Speciaal Indisch zijn de pirings of begrafenisschotels, zilveren schalen met gegraveerd wapen en inschrift, die aan de dragers en afleggers ter gedachtenis werden vereerd. Bij de begrafenis van den onderkoopman J. E. van der Schuer in 1734 werden deze volgens testament vereerd aan elk der 24 dragers en aan de 2 afleggers. Van deze pirings zijn 17 verschillende voorbeelden bekend uit de jaren 1659—1799.

De eilanden voor Batavia bevatten nog verschillende oude herinneringen. Op Onrust vindt men de fundamenten van oude gebouwen (Timmerwerf, kerk en fort Beekhuis uit 1671), eene put en zerken, 1719—1772, benevens verschillende steenen of aarden grafheuvels zonder opschrift, op Kerkhof de fundamenten van loodsen enz. en de ruïne van een oud, rond fort. Op Purmerend (Pocloe Sakit) is de ruïne van een rond fort nog in beteren toestand. De ingang is op de verdieping en daaronder bevindt zich een overwelfde kruitkamer. De binnengang gelijkvloers geeft met 7 door rondbogen afgesloten openingen toegang tot de put binnen het fort. Het eiland is geheel begroeid, zoodat zonder schoonmaken van het terrein niet is na te gaan, of er nog oude graven aanwezig zijn. Ook op Pocloe Kèlor is nog de ruïne van een rond fort met spoor van een verdedigingsgracht. Bij het dorpje vindt men een oude put. Op Edam is nog de ruïne aanwezig van het door J. Camphuys gebouwde landhuis. Een daarbij in het houtgewas verscholen steenhoop is waarschijnlijk de ruïne van een verdwenen grafmonument. Aan het strand vindt men drie gemetselde putten, waarschijnlijk oude waterreservoirs.

De oude fortjes om Batavia zijn geslecht en van rijke lusthuizen uit het einde der 17de en de eerste helft der 18de eeuw is weinig belangrijks bewaard. Men vindt nog de oude landhuizen Matraman Tandjong Oost, afdeeling Meester Cornelis, Pékajoeran Pondokgédé, beide afdeeling Békasi en Tjengkareng afdeeling Tangérang, waarbij eene oude poort. Dicht bij de stad, aan den Molenvliet, bleef het thans door Mijnwezen betrokken buitenverblijf behouden, een groot dubbel huis van twee verdiepingen met overstekend dak, stoep en versierde deuromlijsting. De gepleisterde gevel wordt slechts gebroken door eenvoudige paneelwerkversiering in de penanten en door de omlijstingen der vensters. Het landgoed Tjampéa van Van Riemsdijk heeft nog eene oude bel.

b. West-Java. Van de belangrijke stad Bantam zijn nog slechts enkele Oud-Hollandsche monumenten behouden. Het fort Speelwijk werd in 1686 gebouwd, het is eene vierkante ommuring met vier hoekbastions van verschillenden vorm en twee spietorens. Het verkeerde in 1911 in zeer verwaarloosden toestand en is in 1912 door den dienst der Burgerlijke Openbare Werken gerestaureerd, waarbij eenige fundamenten van de binnen het fort geplaatste gebouwen zijn blootgelegd (Zie verslag B. O. W. 1912). Bij het fort, over de rivier, lagen 4 ijzeren voorlaadkanonnen, waarvan een met het monogram der kamer Zeeland. Buiten het fort ligt het Hollandsch kerkhof met ruim 40 verwaarloosde graven, meest halfcylindervormige tombes en twee baksteenen gepleisterde grafmonumenten, waarvan een van een officier en een van den commandant H. P. Faure, overl. 1763. Het zware onderstuk is tusschen geblokte pilasters gevat, waartusschen in het pleister een commandostaf en een uitvoerig opschrift, en wordt half cylindrisch afgedekt, waarin zijn wapen met 4 kwartieren. De graven zijn in 1912 gerestaureerd. Bij het fort een steenen boogbrug (Djambatan Ranté) en eene dergelijke brug uit 1700 bij het vroegere fort Diamant (Djambatan Kareng).

Van het door den overlooper Henric Lucaszoon Cardeel van Steenwijk in 1710 gebouwde Koningshof is nog de ruïne van eene schatkamer en een meditatiekamertje bewaard. Bij de moskee is een vrouwenvertrek, waarschijnlijk door Cardeel gebouwd, in den vorm van een Hollandsch landhuis van 2 verdiepingen met overstekend dak en schuiframen. De aan hem toegeschreven gebedtoren vertoont Indische en Europeesche invloeden.

Een door de inlanders vereerd kanon, 33 c.M. brons, ligt in het vrije veld. Het is versierd met cartouches met Indisch opschrift.

In den tuin van den resident te Sérang ligt een zerk van A. v. d Spar, overl. 1774. Bij Bandoeng ligt bij paal 6 in desa Tjiteureup in

het cassaveveld eene Holl. zerk uit 1756.

Het Paleis te Buitenzorg is in 1744 gebouwd en in 1809 vergroot, doch in 1834 bij eene aardbeving ingestort. Het is daarna herbouwd. Het bevat eene serie portretten der Gouverneurs generaal, waarbij drie (van Alting, Siberg en Wiese) door J. C. Müller Kruseman in 1838 en dat van Daendels door Radèn Saléh. De oude portretten zijn meest copieën. Eene serie kleine portretjes is van geringe waarde.

In den Plantentuin staat een monument in koepelvorm voor Olivia Marianne, echtgenoote van Raffles, overl. 1814.

c. Midden Java. Te Djokjakarta vertoont het fort Vredeburg, uit 1760, eene vierkante ommuring met 3 hoekbastions. Het is door eene gracht omgeven en heeft twee tegenover elkander gelegen versierde poorten. Bij de hoofdpoort zijn 2 wachthuizen met voorgalerij met op kolommen rustende halfronde bogen. Het oude koopmanshuis doet thans dienst als hospitaal. Vóór het fort staan twee loodsen, waarvan eene een wagenhuis is uit 1799. Het in ± 1758 gebouwde waterkasteel bij Djokja is door een Boegineesch gebouwd en vertoont alleen eenigen Hollandschen invloed, daar de bouwmeester voor den bouw twee malen Batavia bezocht.

Het fort te Bojolali vertoont hetzelfde type als te Djokja; het is in 1831 gedeeltelijk vernieuwd. Ook het fort Engelenburg te Klatèn, in 1804—1806 vernieuwd, en het fort Vastenburg te Solo, uit 1775—1779, komen hiermede overeen. In dat te Klatèn staat eene eenvoudige huizing met voorgalerij en met roosjes versierde bovenlichten. Het wordt thans gebruikt voor gevangenis en hospitaal. Te Toko Polat vindt men nog hekposten met halfronde banken, waarschijnlijk van een oud landhuis. Het fort te Solo heeft eene hoofdpoort met poortgebouw en eene achterpoort, twee gardoe-huisjes, eene commandants-woning en eene overdekte put. Bij de hoofdpoort staat een steenen klokstand, waarvan de in 1633 gegoten bel met Portugeesch opschrift thans aan de poort hangt.

Het fort de Grootmoedigheid te Socrakarta is in 1746 gebouwd en in 1772 en in 1788 vernieuwd. In deze plaats ligt eene zerk met wapens uit 1786.

d. De Noord- en Oostkust van Java. Cheribon. Aan het in 1832 gesloopte fort de Beschermer, dat onder Camphuys werd gebouwd en de in 1681 gebouwde houten vesting verving, herinnert een steen met opschrift in het residentiekantoor. In de in 1848 geheel vernieuwde Herv. kerk ligt eene zerk met rand uit 1778 en bij de kerk 3 zerken met wapens uit 1773, 1778 en 1789 en een fragment. De kerk bezit twee zilveren doopschotels, waarvan een met gegraveerden rand en een uit 1755 met knorrand; de laatste met keur van Batavia.

In de muren van het inlandsch kerkhof te Astana zijn een aantal Delftsche tegels ingemetseld, blauwe landschapjes en paarsche bijbelsche tafreelen. In het paleis van den sultan vindt men een aantal dergelijke tegels, volgens zijne mededeeling afkomstig van het waterkasteel Soenjaragi, benevens een geslepen bokaal met het Statenwapen, twee gesneden bovenlichten, een goedgesneden statiekoets in den vorm van een draak en 27 harnassen van de lijfwacht.

Te Tégal, in 1746 aan de V.O.C. afgestaan, dient het oude fort thans als gevangenis. Het is een vierkante steenen ommuring met 4 hoekbastions, waarvan het vierde kleiner van omvang. De voorpoort is versierd met pilasters en met een driehoekig fronton en wordt omsloten door een gebouw met topgevel met voluten aan de zijmuren. Bij de kerk liggen twee zerken met wapen uit 1751 en 1763.

Te Pékalongan dient het fort uit 1753 thans als gevangenis. Aan zee zijn op eenigen afstand van de stad de ruïnes van een oud fort.

Te Semarang is de oude stad gedeeltelijk vergraven bij den aanleg van de haven en de rest is door moderne gebouwen verdrongen. Gespaard bleven het huis hoek Hoofdwachtstraat met twee verdiepingen en twee boven elkander geplaatste galerijen en een eenvoudig poortje met blokwerk en rondboog, No. 156 met mansardedak, No. 764 met bovenlicht met gesneden roosjes, c. 1800, en hoek Konijnenstraat met dubbel gebogen renaissance rollaag en kleine zijvensters. Kleine huisjes zijn nog behouden aan de Oude stadhuisstraat en aan de Konijnenstraat 1835 en 1837, de laatste met mansarde dak en deur met bovenlicht en spiegellijst, laat 18de eeuw; Bloemstraat 289, toont ons daarentegen een dubbelhuis met pilasters in de penanten en bovenlicht met gesneden roosjes en in de Comediestraat vindt men nog een huis met voorgalerij op kolommen, overstekend dak en stoepbank, eind 18de eeuw.

Het voormalige Militair kleedingmagazijn aan de Heerenstraat heeft een bovenlicht met gesneden roosjes en het Oudemannenhuis aldaar een versierd poortje van 1775.

Het belangrijkste oude gebouw is de Geweermakerij aldaar, een dubbel huis van twee verdiepingen met overstekend dak, uitspringende hoeken, blokpilasters en kruiskozijnen met luikjes. Het deurkozijn heeft een gebogen fronton en een bovenlicht met gesneden roosjes en ramen zijn versierd met gesneden roosjes. In den corridor zijn vijf dessus de porte en een portiek, 2de helft 18de eeuw.

Het R. K. weeshuis werd in 1734 als hospitaal gebouwd. Een steen in den achtergevel vermeldt de stichting. Het werd in 1865 met eene verdieping verhoogd. Het heeft een eenvoudig geblokt poortje met driehoekig fronton, door een pot bekroond, en zijstukken met festoenen.

De Herv. kerk werd in 1794 ingewijd en is in 1893 belangrijk verbouwd. Het is een achtkante koepelkerk met raamnissen in de afgeschuinde zijden en heeft drie ingangen met dubbele vlakpilasters en driehoekig fronton. Bij de verbouwing is de voorzijde gewijzigd en is de koepel verhoogd. Inwendig rust de hooge koepel op zuilen en zijn de ramen in de afgeschuinde zijden omsloten door kolommen met Korinthische kapiteelen en vierkant basement. De kerk bezit een preekstoel met paneelwerk, psalmbordjes eind 18de eeuw, een orgelkast laat Lod. XV en borstweringen aan de galerijen en banken met eenvoudig paneelwerk. Het kerkzilver bestaat uit een gegraveerd doopbekken overgang Lod. XVI, een zilveren standaard op drievoet Lod. XVI, en een doopschaal met geschulpten rand, 1749.

Te Oengaran aan den weg naar Djokja ligt

een bergfort, vierkant met 4 hoekbastions in het verlengde der flanken. Het fort heeft twee versierde eenvoudige poorten, waarvan de hoofdpoort met het jaartal 1786, en een uitvalpoortje. Het fortplein is bebouwd met logies en commandantswoning, de laatste met voorgalerij tusschen uitgebouwde vleugels.

Te Japara is het driekante fort met 3 hoekbastions nog grootendeels behouden; een der bastions is doorbroken. De ommuring is nog grootendeels aanwezig, doch de aarden wal is afgegraven. Een ronde spietoren met koepeldak is nog aanwezig. Het fort is in de 17de eeuw gesticht en in 1708 vergroot. Een 18de-eeuwsch poortje is gevat tusschen geblokte pilasters en wordt bekroond door een driehoekig fronton. Bij het fort is eene begraafplaats met een vervallen monument uit het begin der 19de eeuw.

Te Djocana vallen te vermelden de Gouvernements herberg uit 1806 met twee galerijen, dessus de porte en paneelwerk, en de begraafplaats met eenige late monumentjes in vervallen toestand.

Rembang heeft nog eenige overblijfselen van het in 1708 tot een vierpunt vergroote fort, hetelk reeds vóór 1850 was verwoest. Bij de ruïne liggen 8 lila's. Het kerkhof is belangrijk door eenige van baksteen en tegels opgetrokken en gepleisterde grafmonumenten, meest in vervallen staat. Men vindt er 9 min of meer behouden monumenten uit 1729, 1796, 1815, 1823 en zonder jaartal. De oude muur van het kerkhof is nog aanwezig, doch in vervallen toestand.

De in 1834 gebouwde Herv. kerk is vierkant met afgeschuinde hoeken en wordt gedekt door een mansarde dak met open achtkant koepeltje. De kroonlijst wordt gedragen door gecanuleerde pilasters. Boven de deur is een wapen aangebracht. Oud kerkzilver is niet aanwezig.

Van de oudere huizen vallen te vermelden een huis aan de Heerenstraat met kolommen en mansarde dak en met een bovenlicht met gesneden roosjes, c. 1800, en het postkantoor met bovenlicht met monogram en jaartal 1804—5.

Bij paal 18 buiten Rembang liggen de fundamenten van een oud gebouw, waarschijnlijk een oud lustverblijf.

Te Grissee zijn nog eenige oude huizen en een kerkhof met graven uit het begin der 19de eeuw.

Belangrijker is wat nog te Soerabaja bewaard bleef, al is het oude fort verdwenen. Men vindt nog verschillende oude huizen uit de tweede helft der 18de en de eerste helft der 19de eeuw, waaronder een huis aan de Politiekantoorstraat met breede kroonlijst met driehoekig fronton, geblokte pilasters, balustrade op de verdieping en guirlande boven den ingang. De zijgevels hebben Ionische pilasters. Ook een huis aan de Werfstraat heeft geblokte pilasters en een aan de Westerkade vertoont gecanuleerde pilasters en breede kroonlijst. Tot dit type behoort ook een reeds sterk gemoderniseerd huis aan de Willemspleinstraat.

Het entrepôt heeft een triglyphenfries evenals de residents-woning, in 1809 aangekocht. Hierbij zijn de bijgebouwen het best bewaard.

De Toko Gimberg aan de Heerenstraat heeft eene galerij met kolommen, een bordes en een zijgevel met pilaren en een mansarde dak. Ook de oude Generaalswoning aan de Heerenstraat en het kantoor der Havenwerken aan Kali Mas Oost vallen te vermelden en een oude topgevel aldaar in den Chineeschen kamp. Een afwijkend type vertoont een dubbel huis in de Kampong Baroe met hoog bordes en teruggebouwde zijvleugels. De middenbouw heeft eene breede kroonlijst, rustende op vlakke pilasters en kolommen, en langs de zijvleugels zijn trapgevels aangebracht. Het huis heeft nog oude schuiframen en een bovenlicht met gekruiste pijlen. Enkele oude huisjes uit het begin der 19de eeuw vindt men aan het Rustenburgerpad en in het Chineesche kwartier. Een hek in het Maleische kwartier schijnt afkomstig van een oud buitenverblijf.

De reeds vóór 1787 gebouwde Herv. kerk, oorspronkelijk met een verlengden achthoek tot grondvlak, is later uitgebouwd en van een nieuwen voorgevel voorzien. Men vindt er eene zerk met wapen van Abr. Chr. Coertsz, overl. 1763, en diens rouwbord. Op het kerkhof is een grafmonument met opschrift van 1805 en op de begraafplaats bij de Tamarindelaan en Kédong Anjar, met eenige graven uit het begin der 19de eeuw, ligt de zerk van Gouverneur C. Reiniersen, overl. 1648.

De collectie Römer, zeer rijk aan Chineesch en Japansch porcelein, bevat ook een geslepen bokaal met gezicht op de Havenpoort te Batavia, 18de eeuw, en een friesch klokje, vervaardigd door Gesling Ruempel te Laren.

Uit Bangkalan op Madoera is uit de afbeelding een huis bekend van twee verdiepingen met iets vooruitstekend puntdak en geprofileerde kroonlijst op door den cordonband doorgetrokken pilasters. De voorgalerij met kolommen is alleen tot de grondverdieping opgetrokken. Het huis dient thans als moskee Hierbij staat eene poort van overwegend Indisch karakter.

Afgesloten Oct. 1918. J. C. O.

OUDHEIDKUNDIGE DIENST. De rechtstreeksche en voortdurende bemoeienis der Regeering met de zorg voor de oudheden dateert van 1901, in welk jaar bij Gouv. Besl. van 18 Mei no. 4 werd ingesteld de „Commissie in Nederlandsch-Indië voor Oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera", belast met het samenstellen van archaeologische en architectonische beschrijvingen van de oudheden op genoemde eilanden, het in teekening brengen dan wel photografeeren dier oudheden, v. z. v. dit nog niet was geschied, het vervaardigen van gipsafgietsels en het aangeven van middelen om de monumenten voor verval te behoeden. Deze uit drie leden bestaande commissie heeft onder leiding van Dr. J. L. A. Brandes tot diens dood in 1905 een verbazingwekkende hoeveelheid voortreffelijk werk geleverd; toen echter haar eerste voorzitter haar ontvallen was, en een krachtige leiding ontbrak, bleken te zeer de nadeelen, aan een organisatie in commissie-vorm verbonden, zoodat dan ook aan den na een vijfjarige vacature in 1910 opgetreden opvolger van Brandes, Dr. N. J. Krom, werd opgedragen om ter gelenheid eener studiereis naar Britsch-Indië en Indo-China zich tevens op de hoogte te stellen van de oudheidkundige organisaties in die landen. Als gevolg daarvan werd bij Gouv. Besl. van 14 Juni 1913 no. 62 (Ind Stb. no. 407) overgegaan tot de instelling van een Oudheidkundigen Dienst.

Aan deze is opgedragen „de inventarisatie en, — in overleg met de Hoofden van gewestelijk bestuur, — het toezicht op de oudheden in Nederlandsch-Indië, zoowel die van Hindoeschen en Mohammedaanschen als op die van Nederlandschen oorsprong, de beraming en uitvoering van maatregelen om de oudheden voor verder verval te behoeden, het doen van opnamen en opmetingen en verder in het algemeen het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin, ook op epigrafisch gebied."

Het hoofdbureau van den Dienst is gevestigd te Batavia en is behalve met de algemeene regeling belast met de zorg voor de oudheden van West-Java en de Buitenbezittingen; een tweede bureau te Blitar is opgericht voor Oost-Java, terwijl op den duur er evenees een voor Midden-Java te Magëlang zal worden gevestigd. Het personeel bestaat uit een dienstchef, belast met de leiding en de epigrafische werkzaamheden, daarin bijgestaan door een adjunct-oudheidkundige; verder een bouwkundige en een adjunct-bouwkundige, respectievelijk belast met de controle der oudheden in Midden- en Oost-Java; een chef van het ondergeschikt technisch personeel, tevens bestemd voor opgravingswerk; een bureau-assistent, aan wien ook de zorg voor de foto's, papierafdrukken, teekeningen en ander studiemateriaal op het hoofdbureau is opgedragen; en verder de noodige teekenaars, opnemers, schrijvers enz.

De Dienst publiceert driemaandelijks een Oudheidkundig Verslag met een overzicht der loopende werkzaamheden, waarvan de resultaten eens per jaar in de Rapporten van den Oudheidkundigen Dienst (vervolg op die der Oudh. Commissie) wetenschappelijk bewerkt worden uitgegeven. Op ongeregelde tijden verschijnen verder monografieën over oudheidkundige onderwerpen, gelijk er reeds twee, over de tempels Djago, Singasari en Panataran, door de commissie uitgegeven waren.

OUTHOORN (WILLEM VAN). Geb. 4 Mei 1635 te Lariki (eiland Amboina), zoon van C. W. Van Outhoorn, opperhoofd aldaar. Na te Leiden gestudeerd te hebben, waar hij 28 Nov. 1657 in de rechten promoveerde, keerde hij 1659 naar Indië terug, werd 1662 lid in den Raad van justitie te Batavia, 1672 ontvanger-generaal en 1673 vice-president van genoemden Raad. In 1678 werd hij met een zending naar Bantam belast en erlangde den rang van Raad-extraordinair van Ned.-Indië; in 1679 werd hij tot Raad-ordinair benoemd, en in 1681 als zoodanig in Indië erkend. In 1682 werd hij president van den Raad van Justitie, 1689 pres. van het College van heemraden en nog in hetzelfde jaar Eersteraad en Directeur-Generaal van Ned.-Indië; 17 Dec. 1690 werd hij tot Gouv.-Gen. benoemd en trad 24 Sept. 1691 als Landvoogd op. Den 20en Sept. 1701 op verzoek ontslagen, trad hij 15 Aug. 1704 af; den 27en Nov. 1720 overleed hij te Batavia.

Zijn bestuur werd slechts door weinige belangrijke gebeurtenissen gekenmerkt. Tegen het einde daarvan overleed Mangkoerat II, Soesoehoenan van Mataram; de niet-erkenning door de Comp. van diens zoon als opvolger leidde tot een langdurigen oorlog, die kort voor de aftreding van Van Outhoorn uitbarstte. In 1693 werd Pondichery op de Franschen veroverd en in 1701 werden contracten gesloten met Dompo, Tambora, Sangar en Papekat. Tijdens de landvoogdij van Van Outhoorn werden pogingen aangewend om de koffiecultuur op Java intevoeren, van welke de eerste door een watervloed mislukte; een tweede poging had beter gevolg, doch eerst onder zijn opvolger Van Hoorn, gehuwd met zijne eenige dochter, werd grootere uitbreiding aan die cultuur gegeven.

OVEREENKOMSTEN. In dit artikel is uitsluitend sprake van overeenkomsten *tusschen inlanders en niet-inlanders*, welke het onderwerp eener *speciale* wetgeving uitmaken. De overeenkomsten toch tusschen Europeanen onderling worden beheerscht door het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Koophandel; tusschen inlanders onderling door hunne godsd. wetten, instellingen en gebruiken waarover zie ISLAM. III. DE ISLAM IN NEDERL.-INDIË. Dl. II, bl. 168 v.v.; — zie voorts over de onderwerping van oosterssche vreemdelingen aan het recht van Europeanen en over conflicten van wetgeving het artikel VERDEELING DER BEWONERS VAN NED. INDIË en voor werkcontracten met van elders ingevoerde arbeiders het artikel KOELIE.

De hierbedoelde speciale wetgeving had gewoonlijk hoofdzakelijk ten doel, den inlander, dien men in vele opzichten als onmondig beschouwde, te beschermen tegen vreemde elementen, die van zijn onkunde, lichtgeloovigheid en geneigdheid om meer op onmiddellijk voordeel te letten dan met de toekomst rekening te houden, zochten partij te trekken door hem zich tot iets te laten verbinden, waarvan hij de strekking en gevolgen niet voldoende kon vatten. Reeds vroeg vinden wij bijzondere bepalingen voor bedoelde overeenkomsten; bij art. 17 der resolutie van 21/29 Mei 1690 (Ind. plakaatboek, III, bl. 269) werd aan de verschillende rechterlijke autoriteiten „gerecommandeert voortaen ten reguarde van alle private verbantschriften en verdere documenten der Chinesen mitsgaders ook alle inlanderen, soo Mahometanen als Heydenen natekomen" de bepaling dat tot voorkoming van vele cavillatien en disputen den Chineesen geordonneert werd „dat hare obligatien ofte schultkennissen door secretaris ofte notaris sullen doen maken ofte dat op deselve geen regt gedaan sal werden." Tegen deze resolutie werd in 1828 bezwaar gemaakt door het bestuur der Javasche Bank, hetgeen leidde tot de vaststelling van Ind. Stb. 1828, no. 61 bepalende met alteratie o. m. van gemelde resolutie, dat op acceptatiën of onderhandsche schuldbekentenissen, spruitende uit wezenlijke handelstransactiën van Christenen met onchristenen summierlijk als opvorderingen ter zake van wissels recht mocht worden gesproken, wanneer door een Notaris daarnevens was bekend gesteld dat het geschrift duidelijk aan den acceptant of teekenaar was voorgehouden en na goedkeuring met diens naamteekening ten zijnen overstaan bekrachtigd. (Vgl. Ind. Stb. 1831 no. 49 en 1835 no. 27). Bij de vaststelling der nieuwe wetgeving in 1848 werden èn in het Wetb. v. Koophandel (art. 229) èn in het Inlandsch reglement (art. 171) die bepalingen in hoofdzaak behouden, doch nu ter zake van verbintenissen betrekkelijk zaken van koophandel van inlanders of met dezen gelijkgestelden jegens Europeanen en m. h. gelijkgestelden; bij Ind. Stb. 1867 no. 29 (gewijzigd bij Ind. Stb

1877, no. 65) werden echter èn de resolutie van 29 Mei 1690 èn de genoemde artikelen, alsmede art. 3 van Ind. Stb. 1855 no. 79 buiten werking gesteld en vervangen door bepalingen omtrent onderhandsche akten afkomstig van inlanders of met hen gelijkgestelden, welke aan het Burg. Wetboek ontleend zijn, waarbij de belanghebbende, die meerdere zekerheid verlangt, *bevoegd* is verklaard om wisselpapier aan toonder, onderteekend door een inl. of m. h. g. persoon, te laten voorzien van de verklaring van een notaris of anderen door den Gouv.-Gen. daartoe gemachtigden Europeeschen beambte, waaruit blijkt dat deze den onderteekenaar kent, dat hij hem den inhoud der akte duidelijk heeft voorgehouden en dat daarna de onderteekening in zijne tegenwoordigheid heeft plaats gehad. Thans evenwel geldt voor alle onderhandsche geschriften (waaronder mede worden gerangschikt die, welke in stede van onderteekening een onder het geschrift gestelden duimtopafdruk dragen, gewaarmerkt door een der na te noemen autoriteiten), ongeacht den aard van het geschrift en den landaard van den onderteekenaar, het evenbedoeld facultatief voorschrift, aangaande eene onder het geschrift te stellen verklaring, waartoe behalve de notarissen ook bevoegd zijn verklaard de besturende Europeesche ambtenaren (uitgezonderd de Hoofden van gewestelijk bestuur) en de Voorzitters v/d Landraden en daarmede gelijkstandige Inlandsche rechtbanken in de Buitenbezittingen (Ind. Stb. 1916 nos. 42, 43, 44, 46, 746 j°. 1917 no. 241).

Belangrijk is vooral de speciale wetgeving, betrekking hebbende op het verhuren, of in gebruik geven van gronden door inlanders aan niet-inlanders, alsmede op het verrichten van werkzaamheden enz. door inlanders ten behoeve van ondernemingen van landbouw van niet-inlanders. Zoodanige overeenkomsten werden tijdens de Comp. dikwijls niet gesloten met de individueele gebruikers der gronden, maar met de „hoofden en oudsten" der dorpen, die daardoor hunne onderhoorigen mede verbonden. Deze zoogenaamde desaverhuur gaf aanleiding tot groote misbruiken, daar de hoofden in de eerste plaats hun persoonlijk belang behartigden. Bij resolutie van 14 Juli 1808 (Plakaatboek XV, bl. 49) bepaalde Daendels „met renovatie van alle vorige orders" „dat geene negorijen of dessa's zullen mogen worden verhuurd, verpand, verpacht, geleend of onder eenig ander pretext onder de behering van particulieren gesteld", en verbond daaraan het verbod om voorschotten op het gewas te geven „waardoor aan den landman de vruchten van zijn zweet en arbeid met een ongehoorden woeker worden ontspeeld". Commissarissen-generaal handhaafden het verbod van desaverhuur (art. 111 Reg. regl. 1818) en schreven bij Ind. Stb. 1819 no. 10 voor, dat de contracten met inlanders zouden moeten worden gesloten individueel met elk ingezeten, die daardoor eenigermate verplicht werd; geene overeenkomsten, van welken aard ook, zouden tusschen Javanen en niet-Javanen, noch tusschen de eersten en hunne regenten of hoofden mogen bestaan voordat zij bij den resident waren geregistreerd. Art. 117 Reg. Regl. 1827 herhaalt het verbod van desaverhuur; de artt. 116 Reg. Regl. 1830 en 102 Reg. Regl. 1836 verboden wel aan wien ook, aan anderen de beschikking over de gronden en inwoners der desa's af te staan, maar bepaalden tevens, dat gelegenheid zou worden gegeven om, tot voortzetting van nuttige ondernemingen, overeenkomsten aan te gaan met de oudsten en voornaamsten der desa's, zoowel tot het bebouwen van gronden en het leveren van bijzondere voortbrengselen als tot het verleenen van persoonlijke diensten. Bij Ind. Stb. 1838 no. 50 werd een en ander nader uitgewerkt en toegelaten het sluiten van zoodanige overeenkomsten voor hoogstens 5 jaren; de bovenvermelde bepaling omtrent de verplichte registratie werd ook in deze publicatie opgenomen. Daarbij werden verder verschillende bepalingen vastgesteld ter bescherming van de vrijheid van den inlandschen contractant en om hem voor misleiding door den ondernemer te beveiligen: de resident moest zich o.a. verzekeren van de volkomen toestemming der partijen, die daartoe persoonlijk voor hem en den regent, of wel voor een speciale commissie moesten verschijnen.

De publicatie werd echter niet goedgekeurd door het opperbestuur, dat in de ontwikkeling der particuliere industrie een gevaarlijken concurrent voor de gouv. cultures zag en vreesde dat ook zonder afstand van grond een aantal voordeelige gelegenheden ter uitbreiding dier culturen aan particulieren in handen zouden worden gespeeld. Dientengevolge werden door den Gouv. Gen. een tweetal besluiten genomen, die echter niet gepubliceerd werden, en in de practijk de toepassing van de publicatie zooal niet geheel tegengingen, dan toch in hooge mate belemmerden; de Gouv.-Gen. Duymaer v. Twist, oordeelende dat zij met art. 102 R. R. streden (Zie D. v. Twist in Bijdr. t. kennis staats-, prov.- en gemeentebesturen, IX, bl. 1) stelde hen buiten werking en paste de publicatie van 1838 toe. In 1863 werden zij, na voor korten tijd in het leven te zijn teruggeroepen, voor goed ingetrokken. De publicatie zelve werd bij Ind. Stb. 1863 no. 152 in een belangrijk punt gewijzigd; zij had toch niet belet dat ondernemers zich rechtstreeks met de ingezetenen der desa's in betrekking stelden en daardoor bewezen dat het aangaan van overeenkomsten met den gemeenen man zelven volstrekt niet onmogelijk was, terwijl zij door de vergunning om met de hoofden overeenkomsten te sluiten, waarbij de geheele desa verbonden werd, de gelegenheid aanbood door beloften en geschenken de inl. hoofden te bewegen aan de bevolking een niet minder zwaar dwangjuk opteleggen dan zij ten gevolge van het cultuurstelsel te dragen had. Daarom werd toen bepaald dat de in Ind. Stb. 1838 no. 50 bedoelde overeenkomsten niet anders dan individueel met de bezitters of gebruikers der gronden zouden mogen worden gesloten. Vgl. Bijbl. 148, 490, 813, 1090, 1097, 1748, 1823, 2159. Bij Ind. Stb. 1903 no. 108 werd de publicatie van 1838 ingetrokken doch tevens het verbod tot sluiten van overeenkomsten met de oudsten en voornaamsten der desa's als tegenwoordigende die desa's nadrukkelijk gehandhaafd.

Noch het Reg. Regl. van 1836, noch de publicatie zelve spraken van *verhuring* van gronden door inlanders aan niet-inlanders; men zou daaruit hebben kunnen opmaken, dat dergelijke overeenkomsten niet waren toegelaten. In de practijk schijnt de publicatie aanvankelijk anders te zijn opgevat; in 1853 werd den Directeur van cultures echter te kennen gegeven, dat zij van het denkbeeld uitging, dat de grond zou worden bearbeid

door de bevolking der desa's, waartoe hij behoorde, en dat slechts de levering van de vruchten van den arbeid door de te sluiten overeenkomsten zouden worden verkregen, geenszins echter de tijdelijke beschikking over den grond met het doel dien door andere, niet tot de betrokken desa behoorende personen productief te maken (Bijbl. 148). De regeering vreesde toch, dat de ondernemers, speculeerende op de lichtzinnigheid van den inlander, dezen zouden overhalen om tegen lage huurprijzen den grond voor langen tijd aftestaan, waartoe hij gemakkelijk zou zijn te bewegen door de uitkeering terstond van een belangrijk bedrag. Maar zorgde men zoodanig voor den „onmondigen" inlander, aan den anderen kant onthield men den landbouwondernemer wat hij in de eerste plaats noodig had en dwong hem zijne onderneming op onvasten grondslag te stellen, daar zulke overeenkomsten hem afhankelijk hielden van den ouden slenter en vooroordeelen van allerlei soort, den kleinen landbouwer eigen, en het welslagen der onderneming deden afhangen van de werkzaamheid, nauwgezetheid en goede trouw van den inlander: om welke te verkrijgen het voor de hand lag dat de ondernemer zich de welwillendheid, zooal niet de krachtige hulp der hoofden trachtte te verzekeren. Aan de particuliere industrie, die zich niettegenstaande die ongunstige voorwaarden langzamerhand ontwikkelde, — met name aan de particuliere tabakscultuur in Rembang en suikercultuur in Cheribon, — is dan ook van verschillende kanten verweten, dat zij slechts in schijn op vrijen arbeid berustte, maar inderdaad grootendeels door „zachten dwang" in stand gehouden werd, — eene bewering, die echter niet zonder tegenspraak bleef (zie o.a. Bijbl. St. G. 2e Kamer Bijl., 1863/64 bl. 857 en 1865/86, 1456). Een wetsontwerp, door den Minister Uhlenbeck in 1862 ingediend, had o. a. ten doel verhuring van grond door inlanders aan niet-inlanders, voor hoogstens 5 jaar op communale contracten, toetestaan met of zonder daarmede gepaard gaande levering van arbeid; contracten voor het verrichten van veld- of anderen arbeid, zonder gelijktijdige verhuring van den grond, zouden echter individueel moeten worden aangegaan. Dit ontwerp werd niet tot wet verheven, evenmin als een uitgebreid wetsontwerp „Tot vaststelling der grondslagen waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in N.-I. kunnen worden gevestigd", dat in 1865 door den Minister F. v. d. Putte was ingediend en alleen individueel gesloten overeenkomsten toeliet en den huurtermijn op hoogstens 10 jaren stelde. Communaal bezeten gronden zouden echter niet dan met toestemming van de meerderheid der gerechtigden verhuurd mogen worden. De agrarische wet bepaalde er zich toe om den inlander het recht toetekennen zijn grond aan niet-inlanders te verhuren, doch behield de uitwerking van dit beginsel aan eene nadere regeling voor, welke voor Java en Madoera in Ind. Stb. 1871 no. 163 (vgl. Ind. Stb. 1879 no. 209, 1894 no. 52 en 64) werd opgenomen. Volgens die bepalingen, welke uitsluitend individueele contracten toelieten, mochten gronden in agrarisch eigendom gehouden, voor hoogstens 20 jaar verhuurd worden, gronden in individueel bezit voor hoogstens 5 jaren; de deelgenoot in gemeentegrond mocht zijn aandeel verhuren voor het tijdvak van zijn genot doch hoogstens voor 5 jaren, en sedert 1879 onder de voorwaarde dat, wanneer de grond gebruikt werd voor de teelt van gewassen, die door den huurder niet kunnen worden geoogst als hij den grond niet langer dan één jaar in zijn bezit heeft, de huur bleef doorgaan tot na afloop van den oogst, behoudens schadeloosstelling aan hem die, bij de verdeeling der velden, in de plaats getreden was van den oorspronkelijken verhuurder. Als huurders mochten alleen optreden personen of vereenigingen in Nederland of Ned.-Indië gevestigd; op straffe van nietigheid moesten de overeenkomsten door het hoofd van het plaatselijk bestuur worden geregistreerd. Werd registratie geweigerd, dan stond hooger beroep open op den Directeur B. B. Vooruitbetaling van huurschat mocht niet worden bedongen of gedaan dan over een termijn van hoogstens een jaar en dat wel op straffe van nietigheid van het beding of van de betaling. Ook was verboden het beding van weder inhuur na afloop van den huurtermijn. De overeenkomsten werden voor het overige beheerscht door de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek.

Aanvankelijk scheen de toepassing der bepalingen dezer verordening geen overwegende bezwaren opteleveren; wel werd echter, ook door hooggeplaatste ambtenaren, opgemerkt dat het sluiten van overeenkomsten betreffende communaal bezeten gronden met iederen deelgerechtigde afzonderlijk, bij den versnipperden staat van het grondbezit, den ondernemers tot veel last strekte en inbreuk maakte op de rechten der gemeente. In de werkelijkheid moesten de huurders allerlei kunstgrepen te baat nemen om zich in het bezit te stellen van groote aaneengeschakelde stukken gronds en zich daartoe door premiën en geschenken van den invloed van het desahoofd verzekeren, zoodat de verhuring van zulke gronden toch niet door de individueele deelgerechtigden, maar feitelijk door de gemeente of het desahoofd geschiedde. Van die zijde werd voorgesteld de verhuring van den grond namens de gemeente door het desahoofd te laten geschieden, zoodra de toestemming van de meerderheid of wel van alle deelgerechtigden zou zijn verkregen. De Regeezing, ofschoon erkennende dat er verkeerdheden plaats grepen, meende echter niet in die voorstellen te moeten treden, daar, bij het toestaan van verhuur door de gemeente, de deur voor vrij wat grooter en dieper ingrijpende misbruiken zou worden opengezet.

Allengs werden echter ook in andere opzichten ernstige klachten vernomen, meer in het bijzonder omtrent den toestand in de residentiën Besoeki en Pasoeroean. Het bleek dat de registratie, waarin men een waarborg voor de vrijheid van den inlandschen verhuurder gezien had, in verreweg de meeste gevallen niet werd toegepast; zoo werden in 1893 slechts 8729 bouws verhuurd met geregistreerde overeenkomsten, terwijl zulks bij 104.307 bouws verzuimd werd. Dit verzuim was voortdurend toegenomen; terwijl in 1889 nog 237 ondernemingen zich aan het betrekkelijke voorschrift hadden gehouden, verminderde haar aantal in de volgende jaren tot 206, 41, 94 en 73. Voorts werd beweerd dat particuliere ondernemers bij de suikercultuur een ongeoorloofden druk uitoefenden op de hoofden om zich de tijdelijke beschikking der gronden te verzekeren, alsmede bij het aangaan of nakomen van werkcontracten. Bij de tabakscultuur werd geklaagd over

misbruiken tengevolge van ongebreidelde concurrentie der ondernemers; op gehuurde gronden voor rekening van den huurder tegen voorschot geteelde tabak zou, naar beweerd werd, aan de rechthebbende ondernemers onttrokken zijn geworden door tusschenpersonen in dienst van andere ondernemers en aan dezen heimelijk verkocht zijn; een misbruik waartegen de Regeering optrad, door het vervoeren en ontvangen van tabaksplanten en bladeren gedurende den nacht te verbieden (Ind. Stb. 1893 no. 279). Onderhuur kwam menigvuldig voor, — ook bij de werkcontracten zouden misbruiken niet zijn uitgebleven. Een rapport van den resident van Besoeki (Kol. Versl. 1893 Bijl. B) bevatte tal van klachten over den bestaanden toestand; een nader onderzoek, op last der Regeering door den res. van Soerabaja in 1892 ingesteld, bracht ernstige misbruiken aan het licht (zie het rapport Indische Begrooting 1894 Bijl. 49), die ook in de Tweede Kamer ter sprake kwamen bij de behandeling der genoemde begrooting. De Regeering achtte nu een nader onderzoek noodig, waarmede het lid van den Raad van Ned.-Indië Mullemeister belast werd; blijkens een kabinetsmissive van den Gouv.-Gen. aan de residenten van 3 Febr. 1894 kwam zij tot de overtuiging, dat in de genoemde gewesten door desahoofden en zelfs door hooger geplaatste ambtenaren dwang werd uitgeoefend; dat in lijnrechten strijd met het verbod van Ind. Stb. 1863 no. 152 gemeentelijke werkcontracten werden gesloten, terwijl het zelfs voorkwam dat desahoofden hierbij als vermomde fabricksgecommitteerden optraden. Tusschenkomst der Regeering scheen den Landvoogd noodzakelijk. Een ontwerp-verordening tot regeling der grondverhuringen werd vastgesteld en in handen van eenige gedelegeerden der suiker- en tabaks-industrie gesteld, alsmede van een lid der factorij der Handelmaatschappij. Een en ander leidde tot de vaststelling van de grondhuur-ordonnantie, afgekondigd in Ind. Stb. 1895 no. 247 (zie Ind. Stb. 1898 no. 195, Bijbl. 5084), welke met eene zeer belangrijke toelichting afzonderlijk is uitgegeven (Toelichting der regelen omtrent de verhuring van grond door inlanders aan niet-inlanders, Bat. 1896). Zie Verg. Ind. Gen. 3 Dec. 1895; Recht in Indië, LXVI, bl. 133, LXVII, bl. 5, 23; D. F. W. Van Rees, De bezwaren enz., 's Grav. 1897.

Luidens evenvermelde ordonnantie werden als huurders toegelaten Nederlanders, ingezetenen van Nederland en van Ned.-Indië alsmede aldaar gevestigde vennootschappen van koophandel. De maximum-huurtermijn voor gronden in erfelijk individueel bezit dan wel met vaste aandeelen, eens voor altijd aangewezen, werd verlengd tot 12 jaren. Communaal bezeten sawahgrond met periodieke verdeeling of met vaste niet voor altijd aangewezen aandeelen mocht alleen met instemming van $^2/_3$ der gezamenlijke deelgerechtigden worden verhuurd, en deze verhuring moest alsdan geschieden ten overstaan van eene ambtelijke commissie. Registratie van huurovereenkomsten bleef verplichtend, doch de eindbeslissing bij weigering van registratie werd gelegd in handen van het Hoofd van Gewestelijk Bestuur. Het beplanten of op andere wijze gebruiken van grond door niet-inlanders zonder dat eene geregistreerde huurovereenkomst was gesloten, werd strafbaar gesteld, evenals het bouwen op gehuurden grond van loodsen, schuren of andere opstallen, welke zouden kunnen dienen voor ondernemingen van landbouw of inrichtingen van nijverheid, en het op dien grond oprichten van gebouwen enz. voor andere doeleinden zonder vergunning van het Hoofd van Plaatselijk Bestuur. Zoodanige gebouwen konden bij het veroordeelend vonnis zelfs worden verbeurd verklaard. Deze bepalingen werden getroffen om een einde te maken aan den toestand, dat speculanten zich vestigden te midden van bestaande ondernemingen en op gehuurden grond een loods bouwden voor tabak, die zij opkochten tegen hoogere prijzen dan de aldaar gevestigde ondernemers daarvoor hadden bedongen, zonder zich te bekommeren om de contractueele verplichtingen van de planters jegens die ondernemers. Het verbod van het beding van wederinhuur werd gehandhaafd, terwijl tevens verboden werd elk beding aangaande het bebouwen van grond en het leveren van daarop geteelde gewassen, — dit laatste om tegen te gaan het sluiten van schijnhuurovereenkomsten, die inderdaad waren vermomde inpandgevingen of contracten tot verkoop van toekomstige oogsten, reeds in de ordonnantie van 14 Juli 1808 verboden. Geen overeenkomst mocht worden gesloten vóór de intrede van het jaar, voorafgaande aan dat, waarin zij in werking zou treden.

Deze regeling der grondverhuringen mocht evenwel aan het beoogde doel niet beantwoorden, zoodat reeds in 1900 (Ind. Stb. no. 240) eene nieuwe ordonnantie werd afgekondigd. De belangrijkste voorschriften dezer verordening en van het Gouv. Bt. van 27 Aug. 1900 no. 12 (Bijbl. no. 5520 jo. no. 6346, 6494en 6857) ter uitvoering van de ordonnantie zijn: Bepaalde categorieën van niet-inlandsche huurders worden niet meer opgesomd. Alle huurovereenkomsten worden verleden bij authentieke akte ten overstaan van een controleur of anderen ambtenaar bij het Binnenlandsch Bestuur dan wel een door het Hoofd van Plaatselijk Bestuur te machtigen ambtenaar van een anderen diensttak. Ze worden door het Hoofd van Plaatselijk Bestuur of den daarvoor aangewezen Controleur bekrachtigd of in hooger beroep door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur. Heeft bekrachtiging plaats gehad, dan treedt dientengevolge op den datum der bekrachtiging of op den in de huurovereenkomst vermelden lateren datum de huurder in het genot van het gehuurde zonder dat van den verhuurder eenige daad van levering wordt vereischt. Op dezelfde wijze, d. i. zonder medewerking van de wederpartij, treedt de verhuurder weder in het bezit van den grond op den datum voor beëindiging der huur in de akte vermeld of, behoudens gunstige beschikking van het Hoofd van Plaatselijk Bestuur op wederzijdsch verzoek van partijen, hoogstens 3 maanden later. De huurtermijnen zijn in hoofdzaak dezelfde gebleven: voor grond in communaal bezit met periodieke verdeeling en niet voor altijd aangewezen vaste aandeelen alsmede voor onverdeeld communaal bezeten bouwgrond is de duur bepaald op $6^1/_2$ jaar. Het verbod om gebouwen op te richten op den gehuurden grond, waarmede het kwaad niet kon worden bezworen, is niet gehandhaafd. Wel de strafbepaling op het ongerechtigd gebruiken van de gronden (Ind. Stb. 1917 no. 497 artt. 6 en 7).

In 1915 werden 21.187 huurovereenkomsten geregistreerd, betrekking hebbende op 202.543

bouws (van de huurders waren 789 Europeanen, 315 Vreemde Oosterlingen), d. i. resp. 7072 en 90.232 meer dan in 1901, doch wat het aantal bouws betreft resp. 31.783 minder en 25.206 meer dan in 1898: voor de cultuur van suikerriet 156.476, van tabak 31.359, van padi 8344 bouws.

Bij het ter perse gaan van dit artikel werd kennis genomen van eene nieuwe grondhuurordonnantie, afgekondigd in Ind. Stb. 1918 no. 88 j°. no. 214, welke, evenals de ingetrokken ordonnantie, niet van toepassing is op de Vorstenlanden en de particuliere landerijen, en die in werking is getreden voor de residenties Bantam, Batavia, Kĕdoe, Banjoemas, Semarang, Kediri, Pasoeroean en Besoeki en voor eenige districten in de overige gewesten van Java en Madoera. Zonder de bescherming van den inlander uit het oog te verliezen, houdt deze verordening in meerdere mate dan hare voorgangsters rekening met de belangen der suikerindustrie, d. i. met de huurders der gronden, voor wie de mogelijkheid is opengesteld zich voor langeren termijn het gebruik van gronden te verzekeren. De gewichtigste afwijkingen van die van 1900 zijn de navolgende. Naast het sluiten van eene overeenkomst, bij openbare akte verleden voor een door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur aan te wijzen ambtenaar B. B., is voor het bijzondere geval dat in streken, door den Resident aangewezen, grond huurovereenkomsten worden aangegaan voor niet langer dan één jaar betreffende communale gronden met vaste aandeelen, het sluiten daarvan ook op andere wijze toegelaten. De eerstbedoelde overeenkomsten mogen niet worden gesloten vóór de 15e of de 30e maand voorafgaande aan het jaar waarin de grond in bewerking of gebruik zal worden genomen, al naarmate ze op korten of langen termijn zijn aangegaan, tenzij het gronden betreft, waarvan de bevloeiing verbeterd zal worden op kosten van den huurder, de laatstbedoelde overeenkomsten niet vóór de 15e maand voorafgaande aan het jaar, waarin de huurtermijn aanvangt. De duur der huurtermijnen is aan de volgende wettelijke maxima gebonden: $3^1/_2$ jaar van sawahs, 12 jaar van drogen grond, 1 jaar van ambtsvelden; 25 jaar van al de evengenoemde gronden wanneer ze noodig zijn voor het aanleggen van vaste railbanen, wegen of waterleidingen. Sawahs kunnen ook worden ingehuurd voor langer dan $3^1/_2$ jaar, n.l. voor ten hoogste $21^1/_2$ jaar; evenwel rusten alsdan op den huurder bijzondere verplichtingen w. o. het ter beschikking stellen van den grond ten gebruike van den verhuurder gedurende eenige Westmoessons, en de betaling van een huurschat niet beneden een wettelijk vastgesteld minimum. Voor gronden, welke gehuurd worden voor de teelt van tabak, kunnen onder bepaalde voorwaarden afwijkende bedingen ten aanzien van den maximum-duur der huurtermijnen worden gemaakt. Bij verhuur van communaal bezeten gronden wordt rekening gehouden met de minderheid der deelgerechtigden, die met den verhuur niet hebben ingestemd; te hunnen behoeve moet van die gronden een deel worden uitgezonderd gelijkstaande met dat bij hen in gebruik. Gerechtigden tot het gebruik van gemeentelijken grond mogen hunne aandeelen verhuren voor langer dan den duur van hun recht, mits tegen de overeenkomst, te verlijden bij openbare akte, geen bezwaar zij gemaakt door $^1/_3$ der gezamenlijke deelgerechtigden; voor zoodanigen grond, periodiek bezeten of met wisselende aandeelen, is evenwel de huurtermijn ten hoogste $3^1/_2$ jaar. Wordt eene onderneming, welke gronden heeft ingehuurd, verkocht, dan gaat de huur dier gronden over op den kooper door zijne verklaring dat hij de verplichtingen des huurders aanvaardt, afgelegd ten overstaan van den ambtenaar met het bekrachtigen der huurovereenkomsten belast. Deze bekrachtiging geschiedt door het Hoofd van Plaatselijk Bestuur of een anderen door het Hoofd van het Gewestelijk Bestuur aan te wijzen bestuursambtenaar. De redenen, welke tot weigering der bekrachtiging kunnen leiden, zijn uit voeriger omschreven. Het onthouden van den grond bij verhuur op langen termijn aan den verhuurder in een bepaalden Westmoesson is mede strafbaar gesteld.

Ook voor sommige Buitenbezittingen zijn verordeningen vastgesteld tot regeling van verhuur van gronden door inlanders aan niet-inlanders, en wel voor de Minahasa (Ind. Stb. 1877 n°. 127), Amboina (Ind. Stb. 1880 no. 217), Lampongsche districten (Ind. Stb. 1885 no. 45) en Z.-en O.afd. van Borneo (Ind. Stb. 1888 no. 198). Zij volgen in hoofdzaak de bepalingen, in 1871 voor Java vastgesteld; in die streken komt zoodanige verhuur echter slechts zelden voor.

De Agrarische Reglementen voor Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1915 no. 98) en Menado (Ind. Stb. 1918 no. 80) vorderen, dat grondhuurovereenkomsten, door inlanders met niet-inlanders te sluiten, worden verleden ten overstaan van een door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur aan te wijzen ambtenaar B. B., die, wat het eerstgenoemde gewest betreft, de akte niet verlijdt zonder eerst het hoofd der nagari te hebben gehadpleegd. Weigert die ambtenaar zijne medewerking, dan kan de beslissing worden ingeroepen van het Hoofd van Gewestelijk Bestuur. De duur der huurtermijnen is ten hoogste 5 jaren voor sawahgrond, 10 jaren voor drogen grond en 20 jaren voor grond bestemd tot het aanleggen van vaste railbanen, wegen en waterleidingen, voor een deel van het grondbezit der familie evenwel niet langer dan de duur van het genot van den verhuurder. Ook hier het verbod van het beding omtrent wederinhuur na verloop van den huurtermijn, eene bepaling betreffende levering en teruglevering van den grond als voor Java, en voorschriften met betrekking tot vooruitbetaling op den huurschat. Ook voor Soerakarta en Djokjakarta zijn in het grondhuur-reglement (Ind. Stb. 1918 no. 20) voorschriften in het leven geroepen betrekkelijk verhuur van gronden door inlanders aan niet-inlanders, t. w. door inlandsche gemeenten, houders van binnen die gemeenten gelegen ambtsvelden en zoogenaamde pensioengronden aan de landbouwondernemers; evenals voor de Gouvernementslanden een huurtermijn van $21^1/_2$ jaar voor sawahs, daarentegen van 10 jaar voor drogen grond, 1 jaar voor ambtsvelden en pensioengronden. Voor den huurprijs van sawahs geldt een wettelijk minimum, telkens voor tien jaren vast te stellen. De akte wordt verleden ten overstaan van een door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur aan te wijzen ambtenaar; ze behoeft bekrachtiging van het Hoofd van Plaatselijk Bestuur, terwijl appel op den Resident is toegelaten bij weigering van de bekrachtiging.

Ofschoon al de bovenstaande bepalingen een

krachtig ingrijpen van de ambtenaren in overeenkomsten tusschen niet-inlanders en inlanders mogelijk maken, heeft de Regeering gemeend dat zij voor sommige landbouwondernemingen nog verder moest gaan ten einde de economische belangen der inlandsche bevolking in de cultuurcentra van Java en Madoera te beschermen. Reeds in 1894 (Ind. Stb. no. 87, vgl. Bijbl. 4917) werd, in afwachting van later te nemen maatregelen, o.a. omtrent de verhuring van grond door inlanders aan niet-inlanders, eene voorloopige regeling getroffen ten einde het in werking brengen van nieuwe suikerondernemingen, berustende op overeenkomsten met de bevolking, te kunnen verhinderen daar, waar zij hare oeconomische belangen zouden kunnen verstoren of bedreigen. De verordening van 1894 is vervangen door eene van 1899 (Ind. Stb. no. 263) gew. bij Ind. Stb. 1905 no. 148, 1911 no. 85, 1912 no. 11, 1915 no. 666, 1916 no. 266 en 1917 no. 497 artt. 6 en 7 (Bijbl. nos. 7238, 7560 en 7826), de zoogenaamde *Fabrieken-ordonnantie* (zie ook aldaar), die hetzelfde doel beoogt, doch tevens op indigo- en cassave-ondernemingen van toepassing is. Dienovolgens wordt op Java en Madoera voor het in werkingbrengen en drijven van ondernemingen voor de bereiding van suiker, indigo of cassaveproducten, geheel of gedeeltelijk berustende op den grondslag van overeenkomsten met de inlandsche bevolking tot inhuren van gronden of opkoop van gewas, een vergunning van den Directeur van Binnenlandsch Bestuur vereischt. Voor zoover niet uitsluitend door opkoop verkregen gewas verwerkt wordt, bepaalt de Gouv.-Gen. het maximum der uitgestrektheid van den jaarlijkschen bruto-aanplant van suikerriet, indigo of cassave. Voor uitbreiding van den aanplant boven het vastgesteld maximum wordt eene vergunning van den Directeur B. B. vereischt, die niet geweigerd wordt, tenzij de verhooging van het maximum onvereenigbaar is met de irrigatiebelangen der bevolking of voor zoodanige uitbreiding van den jaarlijkschen aanplant geen grond meer beschikbaar is, in verband met de daar ter plaatse in acht te nemen eischen van den wisselbouw. De oorspronkelijke vergunning bepaalt den termijn, binnen welken de onderneming in exploitatie moet zijn gebracht, een termijn, die echter door den Directeur B. B. kan worden verlengd; zij kan bij een met redenen omkleed besluit door hem worden ingetrokken of gewijzigd, wanneer niet binnen één jaar na hare dagteekening een ernstig begin met de uitvoering is gemaakt, de exploitatie definitief gestaakt is of de voorwaarden, waaronder zij verleend is, niet of niet voldoende worden nagekomen. In het laatste geval kan ook de nadere vergunning worden ingetrokken. Wordt de aanvrage om vergunning door den Directeur geweigerd of de verleende vergunning door hem ingetrokken of gewijzigd, dan kan men van zijne beslissing in hooger beroep komen bij den Gouv.-Gen. Eindelijk kan de Gouv.-Gen., in het belang van de irrigatie ten behoeve van den landbouw der inlandsche bevolking terreinen of streken aanwijzen, die voor eenen tak van landbouwnijverheid gesloten zullen zijn, — en de bepalingen der verordening, geheel of gedeeltelijk en voor één of meer gewesten of gedeelten daarvan, toepasselijk verklaren op andere landbouwondernemingen dan voor de bereiding van suiker of indigo, indien zij voor haar bedrijf de beschikking behoeven over bouwgronden der inlandsche bevolking. Zware boeten zijn op overtredingen dezer verordening gesteld. De regeling geldt niet voor landbouw-ondernemingen in de gewesten Soerakarta en Djokjakarta, noch op de aan particulieren in eigendom of met het recht van erfpacht afgestane landerijen, tenzij de ondernemers op andere gronden suikerriet of indigogewas telen, noch eindelijk op kleine ondernemingen, ter beoordeeling van het hoofd van gewestelijk bestuur.

Het is van algemeene bekendheid, dat door niet-inlanders, inzonderheid door Arabieren, herhaaldelijk wordt misbruik gemaakt van de lichtzinnigheid en onervarenheid van den inlander om dezen te bewegen tot het sluiten van voor hem hoogst nadeelige overeenkomsten. Regeeringshulp is eindelijk verstrekt om de oeconomische zwakke partij, aan wie is opgedrongen de verplichting tot betaling van *woeker*-rente, in bescherming te nemen (Ind. Stb. 1916 bo. 643), door aan den rechter de bevoegdheid toe te kennen om, wanneer van de wederpartij eene praestatie is bedongen, die de waarde van de verplichting, welke de andere partij op zich heeft genomen, buitenmate overtreft, op verzoek van laatstgenoemde eene zoodanige uitspraak te geven als hem billijk voorkomt, ja zelfs de overeenkomst in haar geheel nietig te verklaren. Deze regeling is verbindend verklaard voor alle bevolkingsgroepen van Nederlandsch-Indië.

Ofschoon de overeenkomsten in het algemeen door de regels van het burgerlijk recht beheerscht worden, heeft ook in Ned.-Indië het strafrecht zich daarmede ingelaten. Op het voetspoor toch van art. 32 van het Soerabajasche politie-reglement bepaalde art. 2 no. 27 van het Algemeen politie-strafreglement voor de inlanders (Ind. Stb. 1872 no. 111), dat de inlander strafbaar zou zijn, die zich als *dienstbode* of *werkman* voor den gewonen huurtijd of een onbepaalden tijd bij de maand verhuurde en zonder aannemelijke redenen binnen zijn diensttijd zonder toestemming van den werkgever zijn dienst verliet of weigerde te arbeiden. De doorslag tot het in het leven roepen van deze bepaling gaf wel de overweging, dat de meester in Ned.-Indië in den regel te doen heeft met een contractant op wien hij gewoonlijk niets verhalen kan, en die zelfs in den regel op voorschot leeft, zoodat die meester in hetzelfde geval verkeert als de reeder tegenover zijne schepelingen; bij dezen toch was ook contractbreuk strafbaar gesteld volgens art. 2 en 3 van Ind. Stb. 1873 no. 119 (thans art. 454 e. v. Wetboek van Strafrecht). Eene aanvankelijk eveneens voorgestelde strafbepaling omtrent meesters, die hunne dienstboden of werklieden binnenstijds wegzenden, werd door de Regeering niet overgenomen, evenmin als de eveneens voorgestelde opneming van strafbepalingen omtrent contractbreuk in het Algemeen politie-strafreglement voor Europeanen (zie Memorie van Toelichting Politie-strafregl. inlanders bl. 75). Het bedoelde artikel, dat een groote macht in handen legde van den zonder hooger beroep recht sprekenden politie-rechter, — een administratief ambtenaar, — en bij de toepassing waarvan niet gevraagd werd of er al dan niet schade werd toegebracht, is ingetrokken tengevolge van een votum der Tweede Kamer op 26 Febr. 1877 uitgebracht; daarentegen werd in het strafwetboek voor inlanders eene bepaling ingelascht (art. 328a

zie Ind. Stb. 1879 no. 203), waarbij strafbaar gesteld werd de inlander, die met het oogmerk zich ten koste van den meester of den werkgever wederrechtelijk te bevoordeelen, zich geld of geldswaardige voorwerpen heeft doen afgeven bij wege van voorschot voor werkzaamheden, die hij in gebreke gebleven is te verrichten. Dit artikel, dat bedoelde den werkman alleen te straffen bij kwade trouw, nadeel voor den werkgever ten gevolge hebbende, en de berechting dier zaken aan den politierechter te onttrekken, heeft zijn doel grootendeels gemist, daar bewezen moet worden dat de kwade trouw reeds bestond voor of op het oogenblik van de aanneming der voorschotten, en dit bewijs in den regel niet te leveren is. Diensvolgens was het artikel eigenlijk overbodig, omdat art. 328 van hetzelfde wetboek eene strafbepaling bevatte tegen oplichting, waardoor de meester tegen contractbreuk te kwader trouw reeds voldoende gewaarborgd werd. Hetzelfde kan gezegd worden van art. 378 van het nieuwe Wetboek van Strafrecht. Zie De Gelder, Het Strafrecht in Ned.-Indië 3e uitg. door Mr. J. Dupare, Bat. 1914 blz. 705. In verband met de vaststelling van art. 328a zijn de bepalingen van art. 1601—1603 Burg. wetboek op de inlanders toepasselijk verklaard, Ind. Stb. 1879 no. 256. Zie Kol Verslag 1879 Bijl. J; Mr. G. A. van Hamel, Ind. Gids 1881 II, bl. 529; Kool, Art. 328 Wetb. v. Strafr. v. inlanders, Amst. 1884; A. J. Koens, Verhuur van grond aan niet-inlanders, in T. B. B. dl. 47, 1914, bl. 1; A. Simon, Het agrarische stelsel in de Javasche Vorstenlanden en de reorganisatie in Kol. Tijdschr. 1918 bl. 673 e. v.

OVERLIJDEN. Onder de Mohammedaansche bevolking van Ned.-Indië worden de voorschriften van den Islam betreffende de plechtigheden na het overlijden vrij getrouw nageleefd, zij het dan ook in kleinigheden gewijzigd of vermeerderd overeenkomstig locale gebruiken. De godsdienstbeambte in de kampongs en dorpen (zie DORPSGEESTELIJKE) leidt gewoonlijk de lijkbezorging. Hij zorgt voor de behoorlijke naleving zoowel van de ritueele lijkwassching als van de voorgeschreven inwikkeling in de lijkwaden, de zgn. k a f a n's (stukken wit goed), welke in een oneven aantal om den doode worden gewonden. Hij verricht de doodens ë m b a h j a n g (de s a l â t a l-d j i n â z a h der Mohammedaansche wetboeken) bij de lijkbaar, met diegenen der verwanten en verdere aanwezigen, die daartoe in staat mochten zijn. Het ceremoniecl van dezen s ë m b a h j a n g onderscheidt zich slechts in bijzonderheden van dat der dagelijks verplichte s a l â t's (zie SËMBAHJANG), o. a. door invoeging van heilbeden voor den overledene. Verder belast hij zich met de gebeden tot wijding der godsdienstige maaltijden, die, behalve op den sterfdag zelf, nog op verschillende andere tijdstippen daarna worden gehouden, indien althans de erfgenamen de kosten daarvan bestrijden kunnen (zie KANDOERI). Voor deze diensten ontvangt hij de gebruikelijke gaven ter belooning. De spoed en haastige tred, waarmede men den overledene in den Archipel meestal grafwaarts draagt, komt overeen met het gebruik in vele andere Mohammedaansche landen. De baar wordt met een kleed gedekt; daarboven pleegt men een wit katoenen zonnescherm te dragen. Soms worden wel geldstukjes gestrooid langs den weg, dien de stoet naar het graf volgt. Over de wijze van begraven en het t a l k î n genoemde voorzeggings-gebed: zie GRAF, 2 en TALKIN. Het luide weeklagen over den doode, gepaard met verwonding van borst en aangezicht, het verscheuren der kleederen, enz., door den Islam verboden, komt bij de Mohammedanen in den Archipel niet voor, wel daarentegen, op sommige plaatsen op Sumatra, het zingen van klaagliederen, m a r a t o'. In den regel zijn het vrouwen, die deze taak, veelal tegen betaling, vervullen; in de klaagzangen wordt alles wat tot verheerlijking van den overledene kan strekken opgesomd; het geween wordt dikwijls door gepraat en gelach afgebroken, waaruit duidelijk blijkt, hoe alleen eene formaliteit volbracht, niet aan het gevoel uiting wordt gegeven. (Bij de Bataks is de taal der weeklagende vrouwen de zgn. a n d o e n g-taal en dus van de gewone omgangstaal onderscheiden).

Een rouwgewaad is niet voorgeschreven, maar voor de weduwe geldt het als onbetamelijk, zich gedurende de 'i d d a h, d.i. den tijd, gedurende welken zij volgens de Mohammedaansche wet niet mag hertrouwen, met bonte kleuren of versierselen op te schikken.

Zie verder: C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers I, 462 vv.; Mekka II, 188 vv.; Veth, Java IV, 405 vv.; Mayer, Een blik in het Jav. Volksleven, Leiden 1897, Dl. II, 543 vv.; Juynboll, Handleiding Mohamm. Wet, Leiden 1903, blz. 163 vv.; Keyzer in de Bijdr. t. T. L. V. Nieuwe Volgr., Dl. IV (1862) 141 vv. en de artikelen over verschillende volken van den Archipel.

De lijkplechtigheden bij de niet-geïslamiseerde volken worden behandeld in de ethnographische artikelen over elk hunner, waaraan hier nog het volgende kan worden toegevoegd.

In eenige streken van den Archipel komt het voor, dat de verwanten en vrienden zich, pro forma, tegen het wegbrengen van het lijk verzetten. Bij de begrafenis van aanzienlijke Bataks b.v. wordt de lijkkoets (indien men althans het ruw bewerkte voertuig op wielen zoo noemen wil) feitelijk door twee partijen afwisselend in de richting van het graf en in die van het huis een aantal malen heen en weder getrokken. Op Timor trachten de vrouwen op allerlei wijzen de lijkdragers te verhinderen het lijk wegtevoeren, en op Roti wordt zelfs gevochten, wanneer de dragers het komen halen. Of ook deze handeling beschouwd moet worden als eene, die zich de overledene niet als een eerbewijs behoeft aantetrekken, maar die al mede ontspruit uit de vrees der achterblijvenden voor den geest des overledenen, dient nog uitgemaakt te worden. Zeker is het, dat tal van gebruiken bij het overlijden en daaronder dezulken, die al het uiterlijk hebben van uitingen van droefheid, te beschouwen zijn als eene soort van veiligheidsmaatregel tegen geesten of duivels. Het begraven op zichzelf vrijwaart niet tegen den terugkeer des overledenen in geestenvorm; de gewone loop van dien geest is het sterfhuis en men tracht dat bezoek te voorkomen en zoodoende ook de onaangename en schadelijke gevolgen daarvan. Het meest afdoende middel passen de Orang bênoewa van het eiland Rèmpang, en misschien ook elders, toe, die reeds

hunne zieken in het bosch achterlaten en zelf verder trekken; de Orang sakei van Malaka begraven hunne dooden, verbranden het huis, waarin de persoon gestorven is en verlaten de plaats, zelfs ten koste van het te veld staand gewas. De Orang koeboe ontvluchten aanstonds de plaats, waar zij een doode begraven hebben. De bewoners van Ceram's Z.O.-kust trekken na eene begrafenis naar elders; de bewoners van Boerce verlaten het huis, waarin iemand gestorven is, dat met den grond waarop het staat, voortaan ongeluk brengt; maar om veelvuldig verhuizen te voorkomen, brengt men den zieke liever bij voorbaat op een afgelegen plek. Eveneens om van het bezoek van den geest des overledenen verschoond te blijven, brengt men het lijk langs een anderen weg dan den gewonen buitenshuis, b. v. door een opzettelijk daartoe gemaakte opening in den wand, die dadelijk weer gedicht wordt: de geest langs denzelfden weg pogende terugtekeeren vindt de opening gesloten. In het district Tonsawang in de Minahasa werd, ter verwijdering van het lijk, eene opening in den vloer gemaakt van het op palen staande huis. Om den tuin gelegd wordt de geest in bijna letterlijken zin op Sumatra, waar de lijkbaar driemaal het erf wordt rondgedragen; in de Minahasa geschiedde en in Siam geschiedt hetzelfde rond het huis en „at full speed", zooals Frazer het noemt, of op „een koddig drafje", naar Graafland zich uitdrukt. Intusschen heeft dit driemaal rondgaan ook plaats bij andere gelegenheden; wanneer bij Boegineezen en Makassaren op den 9den dag na de geboorte de processie uitgaat met de placenta en met de klappers, die geplant worden als één van levensgeest met dien van het kind, dan loopt men drie malen rond de woning. En wanneer een Bataksche radja een hooggeplaatsten gast groote eer bewijst, dan gaat hij met muziek ook driemaal rond de woning. In het laatste geval moet stellig aan eerbewijs gedacht worden; ondenkbaar is het niet, dat het gebruik eer te bewijzen op deze manier ontsproten is uit eene gewoonte, die met eerbewijs niets te maken had. De Dajaks in het district Doesoen-Timor in Z.O. Borneo gaan in looppas naar de begraafplaats, en na het lijk haastig begraven te hebben, op dezelfde wijze weder naar huis. Het bestrooien van den weg, dien de lijkstoet volgt, met asch op het eiland Babar en bij de Zee-Dajaks van Sĕrawak heeft hetzelfde ten doel: den geest het vinden van den terugweg te bemoeilijken; laatstgenoemden zetten een tot ladder gekapten boomstam overeind op of bamboe randjau's (scherpgepunte paaltjes) in het kerkhofpad; en met gelijk oogmerk heeft het begraven in het donker of des nachts plaats, zooals bij dezelfde Zee-Dajaks en in het district Tobaroe op Halmahéra geschiedt. Het rumoer, dat bij een begrafenis gemaakt wordt, o. a. door de heidenen van de Minahasa, de Bolang-Mongondoërs, de Makassaren en Boegineezen, Dajaks, Bataks en Niassers, moet mede dienen om de geesten het spoor bijster te doen worden; heeft dit rumoer in de eerste plaats ten doel de ziel des gestorvenen uit het sterfhuis te verdrijven, ook het verjagen van de booze geesten, die zich bij dergelijke gelegenheden gaarne doen gelden, wordt er mede beoogd; het slaan op de gong bij de Niassers zoolang het lijk niet begraven is, tot afwering van deze geesten, staat op één lijn met het luiden der klokken bij eene begrafenis, dat oorspronkelijk dezelfde beteekenis had: de verdrijving van „duyvelen en tempeesten". Opmerkelijk is het, dat bij enkele volken op dit geraas een periode van volmaakte rust en stilte volgt, gedurende welke de rijststamper en het weefgetouw ongebruikt blijven, geen muziek of luid gesprek gehoord wordt en geen haan mag kraaien; aldus bij de Makassaren en Boegineezen, in Bolang-Mongondo, op de Kei-eilanden, op Babar. Dient het rumoer om de geesten uit het dorp te verjagen, de daarop volgende stilte heeft ten doel om hen bij mogelijken terugkeer in den waan te brengen, dat zij verkeerd zijn en op een of ander onbewoond eiland aanlandden. Zooals straks blijken zal, heeft de onthouding van feesten en muziek allicht ook nog een anderen grond.

In de eerste plaats zijn het de verwanten, die zich voor den geest des overledenen hebben te wachten. Men sluit dus het sterfhuis — wij herinneren hier aan het analoge „gesloten" zijn van het sterfhuis in Westersche landen — en komt er zoo min mogelijk buiten; bij de Alfoeren van de Minahasa blijft de man, na het overlijden zijner vrouw, dagen lang in huis zonder zich te vertoonen; bij de Noemforen is de familie verplicht thuis te blijven in den meest volstrekten zin, de weduwe zelfs maanden lang; bij de heidensche stammen van centraal-Flores moet zij zeven dagen in de woning doorbrengen, op de Aroe-eilanden den geheelen rouwtijd; aan de Oostkust der Geelvinksbaai houdt de Papoea-weduwe in een afzonderlijk huisje verblijf, totdat alle formaliteiten afgeloopen zijn, die bij den dood des mans vervuld moeten worden. Nauw sluit zich hierbij aan de gewoonte om zich op eene of andere manier onkenbaar te maken, ten einde met nog meer zekerheid de onaangename bejegening van de geesten der gestorvenen te ontgaan. Dat hierin de oorsprong ligt van het rouwdragen, later als uiting van droefheid beschouwd, wordt met stelligheid beweerd. Op Nieuw-Zeeland, op de Nieuwe Hebriden en in Nieuw-Bretanje verft men zich in den rouwtijd zwart; op de Aroe-eilanden zijn het de weduwen, die met breede, zwarte strepen geteekend worden; en de heidenen van de Minahasa wreven elkander het gelaat met houtskool in. Evenzeer wordt het veranderen van de kleeding als eene tot hetzelfde doel strekkende vermomming gebezigd. De Noemforeesche vrouwen aan de Doré-baai verwisselen hare kleeding met saroengs, van grove, blauwe of zwarte stof; de armere Papoea's doen eenvoudig een voorschoot van boombast aan; de vrouwen, die anders de borsten door de saroeng bedekt dragen, loopen nu met ontbloot bovenlijf. Bij de Papoea's van de bocht van Kaimani (Z. W.-kust van N.-Guinea) rouwt de weduwe over haren man door een het achterhoofd bedekkende en tot op de schouders afhangende kap van zwart of blauw katoen of van boombast; aan de Oostkust der Geelvinksbaai dragen de vrouwen als rouwpak een mouwloos baadje van boomschors, met schelpen versierd; de mannen bezigen tot hetzelfde doel pols- en enkelbanden van rotan; bij de Papoea's van Noemfor is een polsband van rotan een teeken van rouw, zoomede het dragen, door

de weduwe, van een lap boomschors, bij wijze van kap over het hoofd geslagen; het rouwpak der Papoea's van Japèn's Zuidkust is een van boven toegenaaide mat van pandanblad op het hoofd gedragen. Bij sommige Dajaksche stammen zijn ook rouwkappen in gebruik, b. v. bij de Mëndalam Kajans van Tandjoeng Karang in Centraal-Borneo (Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, I, 144 met pl. 26; Juynboll, Catalogus van Borneo, II, p. 357). Op het eiland Roon dragen de vrouwen bij dezelfde gelegenheid een zak over het hoofd in den vorm van een monnikskap; bij de bewoners van Ceram bestaat de rouw in het dragen van oude kleedingstukken, het afleggen of met oud, wit katoen verwisselen van arm- en beenringen en het los laten hangen der haren; dezelfde haardracht is in den rouwtijd bij de vrouwen van de Kei-eilanden gebruikelijk en de mannen loopen dan blootshoofds; ook de Dajaks leggen als teeken van rouw hunne sieraden af en dragen rouwkleeding. In geheel Borneo bestaat de rouwkleeding uit boomschors (Nieuwenhuis. In Centr. Borneo. I, 220, II, 280; Quer durch Borneo, I, 91, 144, 338; Ling Roth, I. 138, 209, 258; II, 53, 58; Tromp in Bijdr. T. L. V. 1888, p. 64; Juynboll, Catal. v. Borneo, l. c.). Op het eiland Kisar worden alle tooisels afgelegd, het haar blijft ongekamd en de voddige kleederen van donkere kleur worden gedragen. In de Minahasa zijn bij het heidensche gedeelte der bevolking groote, zwarte hoeden in gebruik of zwarte hoofddoeken; bij de Makassaren en Boegineezen mogen de mannen, in den rouwtijd geen broeken dragen, maar alleen saroengs en moeten zij hun kris afleggen. Bij de Maleiers dragen soms de mannen als teeken van rouw een witten hoofddoek (k a b o e n g), van welk gebruik ook bij de Javanen en andere geïslamiseerde volken van den Archipel sporen worden aangetroffen. De witte kleur voor rouwkleeding is waarschijnlijk aan de Hindoes ontleend. De Timoreezen dragen een zwart bovenkleed en bij de Olo-Ngadjoe moeten de vrouwen, die gewoonlijk blootshoofds gaan, in den weduwstaat een witten of zwarten hoofddoek dragen, ook bij de Bataks en de Baliërs is het adat, dat de weduwe het hoofd bedekt met een doek of een slèndang. Het rouwkleed is dus gemeenlijk juist het tegenovergestelde van de gewone kleeding; wie bonte kleeren draagt, trekt dan witte of zwarte aan; wie anders voldoende gekleed gaat, legt de kleeding dan zoo goed als geheel af of doet oude, gescheurde aan; wie in den regel ongekleed gaat, zoekt dan eenigerlei kleedingstuk op; wie sieraden draagt, ontdoet zich dan daarvan of indien dit niet kan, maakt hij ze onzichtbaar door omwikkeling met doek; wie geen versierselen draagt, tooit zich er dan mede; wie het haar wascht en kamt en opgestoken draagt, laat het dan ongekamd hangen; wie blootshoofds loopt, bedekt zich dan het hoofd met een kap of een hoofddoek; en deze laatste manier is wel de meest verspreide — men denke aan onze rouwsluiers; trouwens waar vermomming bedoeld werd, lag het bedekken van het hoofd wel het eerst voor de hand.

Naast deze pogingen tot misleiding der geesten, zal ongetwijfeld het zich hullen in een armelijker kleedij dan gewoonlijk, in sommige gevallen oorspronkelijk de bedoeling gehad hebben hen te doen zien, dat men zich niets toeëigende van wat des overledenen was; ook hun de spaarzaamheid der achtergeblevenen te toonen ten behoeve van het eerlang te vieren doodenfeest en hen zoodoende vriendelijker te stemmen. Van gelijke beteekenis kan ook geweest zijn het achterwege blijven van muziek en ander geraas en van feesten en ook de onthouding van zekere spijzen, het vasten, kan haar ontstaan gehad hebben in de meening, dat het niet paste onder het oog der geesten als gewoonlijk te blijven eten en drinken, terwijl deze hun doodenfeest nog niet hadden gehad.

Ook het water dient in verschillende localiteiten om aan de geesten der dooden den terugkeer tot de levenden te beletten; watervrees der geesten is hier het punt van uitgang, besprenkelen met water van den naar de begraafplaats afgelegden weg, het breken van een vat met water bij het uitdragen van het lijk, uitgieten van water over het graf (ook in Arabië van ouds gebruikelijk), het baden of het wasschen der handen of voeten na de begrafenis, zijn dan oorspronkelijk de middelen geweest, om gelijk Frazer het (t. a. p. bl. 80) uitdrukt, „to place a physical barrier between the living and the dead", wellicht later, toen de oorspronkelijke beteekenis van het ceremonieel was vergeten, hier en daar beschouwd als middelen om zich te reinigen van de aanraking met den doode. Het feit, dat ook bij andere gelegenheden dan bij sterfgevallen het water gebezigd wordt tot afweer van onheil (= booze geesten), bevestigt deze opvatting.

De rouw, de vermomming, eindigt wanneer de overlevenden hun plicht tegenover den overledene hebben vervuld; die plicht bestaat in het vieren van het doodenfeest. Aan het geloof aan eene voorzetting van het leven na den dood voegt zich de verplichting der achtergeblevenen om te zorgen voor een behoorlijk uitzet van den gestorvene; hem moet worden medegegeven alles waaraan hij ginds behoefte zal hebben: menschen worden gedood om hem dáár te dienen, dieren, spijzen, kleederen, huisraad, wapens, dat alles wordt geofferd tot zijn nut; ten grondslag hieraan ligt mede het begrip, dat de mensch ook na zijn dood eigenaar blijft van zijn bezittingen en als roof wordt beschouwd wat de achterblijvenden zich daarvan toeëigenen; alles wat bij het graf wordt neergelegd, wapens, sieraden en kostbare kleeding, zooals bij de Dajaks geschiedt, getuigt van deze opvatting. Indien het doodenfeest altijd gevierd werd dadelijk na de begrafenis, dan zou de geest van den overledene, uitgerust tot het beginnen van zijn nieuw leven, voldaan zijn en niet terugkeeren tot zijne verwanten, dan zou dus de vermomming van dezen, hun rouw, overbodig zijn. Maar meestal geschiedt dat niet en wordt het doodenfeest wegens gemis aan de benoodigde middelen uitgesteld, soms jaren lang, en opdat niet de geest, haveloos ginds aankomend, een slecht onthaal vinde in het land der zaligen wordt de begrafenis vaak even lang verschoven; al dien tijd behoudt de geest, op aarde teruggehouden, zijne vordering op de levenden. Meestal wordt het lijk hier of daar, al of niet in een goed gesloten kist, neergezet. Heeft de begrafenis, het doodenfeest plaats gehad, is de plicht van de overgeblevenen jegens den overledene gekweten, dan kan de rouw, oorspronkelijk de vermomming, worden afgelegd. Inderdaad geldt

als regel, dat de rouw eindigt bij het doodenfeest; de geest verlaat dan voorgoed de aarde, tenzij men zich, zooals Dajaks en Bataks b.v. het zielenland op aarde voorstelt, en men heeft hem niet langer te vreezen. Terwijl oorspronkelijk de rouwtijd onbepaald van duur was, is bij eenige volken een bepaalde termijn daarvoor in de plaats gekomen, afhankelijk alweder van den stand des overledenen, evenals bij ons gebruikelijk is.

In den regel is het aan de weduwe of den weduwnaar niet geoorloofd te hertrouwen voor de rouwtijd om is. Oorspronkelijk is dit gebruik hoogstwaarschijnlijk het gevolg geweest van het geloof, dat de gestorven echtgenoot of echtgenoote zoolang zijn of haar geest nog op aarde vertoefde, de macht had de weduwe of weduwnaar wegens ontrouw te straffen; vertrek van den geest naar het zielenland hield de vrees voor die straf op. Later zal aan dit gebruik de beteekenis gegeven zijn van een voorbehoedmiddel tegen confusio sanguinis.

Eenigszins afzonderlijk — voor zoover in de ethnologie iets afzonderlijk staan kan — vindt men (ook) in den Archipel het gebruik om zich ten teeken van rouw het hoofdhaar te doen afscheren of afknippen. Bij de Noemforeezen doen zulks de naaste verwanten; de man laat het hoofd bij den dood zijner vrouw kaal afscheren op een voorhoofdlok na. Evenzoo doen de Papoea's van het Arfak-gebergte. Ook op de N.O.-kust van Nieuw-Guinea en op de Z.O.-kust bij Port Moresby is scheren of kortsnijden van het haar een teeken van rouw. Bij de Galélareezen en Tobéloreezen van Halmahéra knippen de familieleden des overledenen de wenkbrauwen en het haar boven het voorhoofd af. Op de Aroeeilanden is het de vrouw, die na den dood haars mans zich het haar doet afknippen; maar ook mannen en kinderen volgen dit gebruik. Op de Loeang-groep, op Babar, op Dawalor, bij de Timoreezen (de geheele familie), bij de Baliërs (in het rijk Badoeng alleen de helft van het hoofdhaar), vroeger op Java, bij de Olo-Ngadjoe bij de Dajaksche stammen in het binnenland van Koetei, bij de Tring-Dajaks, op Enggano, bij de Maleiers van Malaka bestaat de gewoonte van haar-afsnijden in verschillende wijzen van doen en bij onderscheiden gelegenheden, zooals bij hofrouw, enz.

Naast dit gebruik, dat in zekeren zin eene soort verminking van het lichaam is, staan andere, die stellig aldus genoemd moeten worden: het bloedig verwonden van het hoofd, zooals vroeger bij de Bataks geschiedde en nog geschiedt bij de Orang sakei van de Mandau en de Rokan ter O.-kust van Sumatra, het afsnijden van vinger- of teenleden, ja zelfs van geheele vingers. In al deze gevallen wordt het bij de begrafenis gebruikelijke menschenoffer afgekocht door een deel voor het geheel te geven; en zoo is ook het afsnijden, geheel of gedeeltelijk, van het hoofdhaar oorspronkelijk substituut voor het menschenoffer geweest. Dat juist aan het haar tot dit doel de voorkeur wordt gegeven, moet worden afgeleid van het geloof, dat bij menschenoffers het ontwijken van de ziel uit het lichaam werd vergemakkelijkt door den te offeren mensch een haarlok afteesnijden; op Nais gebeurt het nog heden ten dage, dat bij de schijn-onthoofding den slaaf een bosje haar wordt afgesneden; en terwijl op dat eiland in sommige gevallen het dooden achterwege bleef en die schijn-onthoofding is behouden, verviel elders ook deze en bleef alleen het afsnijden der haren als offer over. Oorspronkelijk was dus het afsnijden van het haar geen offer; de mensch werd geofferd en men sneed hem haar af om de ziel het verlaten van het lichaam te vergemakkelijken; eerst toen het dooden van het slachtoffer achterwege bleef, werd zijn haar het offer in zijne plaats. In den beginne moet het afsnijden der haren alleen toegepast zijn bij hen, die verplicht waren den overledene bij zijn reis naar het onbekende land te volgen; allengs is de verplichting ook aan anderen opgelegd, toen de ceremonie ophield een offer te zijn en een teeken van rouw werd, waarmede zelfs dieren, paarden, muilezels en schapen werden voorzien. Dat, zooals voor de hand lag te onderstellen, het afsnijden der haren mede te rangschikken is onder de vermommingen, hoewel het als vermomming uiterst geschikt is, mag opgrond van het bovenstaande betwijfeld worden.

Literatuur: Wilken, Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens, Revue col. internat. II 1886, I, 1887; Frazer, Certain burial customs as illustrative of the theory of the soul, Journ. of the Anthrop. Inst. of Gr. Britain and Ireland XV.

OVERSCHIJVINGSRECHT. Zie BELASTINGEN, Dl. I. blz. 261.

OVERSTRATEN (PIETER GERHARDUS VAN). Geb. uit het huwelijk van J. H. Van Overstraten, burgemeester van Bergen-op-Zoom en C. W. Aelmans en in die plaats gedoopt 19 Febr. 1755. In 1780 benoemd tot extra-ordinair lid in den Raad van Justitie te Batavia, vertrok hij naar Batavia, waar hij in 1781 aankwam; achtereenvolgens werd hij benoemd tot ordinair lid in dien Raad (1783), advokaat-fiskaal ad interim (1783), 2e secretaris der Hooge Regeering (1784), 1e secretaris (1786), Raad extra-ordinair van Ned.- Indië(1789), Gouverneur en Directeur van Java's Noordoostkust (1791). In die betrekking werkte hij mede tot de verheffing van den Pangéran Adipati Anom van Djokjakarta tot Sultan Mangkoe Boewánâ II, meer bekend als Sultan Sépoeh (zie JAVA, GESCHIEDENIS, Dl. II, blz. 205—207) en regelde de troonsopvolging, zoowel in dat rijk als in Soerakarta en in het vorstendom van Mangkoe Nêgârâ; eene memorie, door hem aan zijnen opvolger ter hand gesteld, bevatte belangrijke bijdragen voor de kennis van Java's Noordoostkust tijdens zijn bestuur. Den 16en Aug. 1796 werd hij door Commissarissen-Generaal aangesteld tot Gouv.-Gen. tevens Comm.-Gen., welke benoeming 22 Jan. 1798 in Nederland bevestigd werd. Hij trad 17 Febr. 1797 als Landvoogd op; bij de ontbinding der Hooge Commissie in 1799 trad hij als Comm.-Gen. af, maar bleef als Gouv.-Gen. met het bestuur belast, tot hij 22 Aug. 1801 te Batavia overleed. In 1799 was hij aangesteld tot Generaal-en-chef over de Indische troepen, en werd in 1800 door het Uitvoerend Bewind met den rang van Luit.-Gen. bekleed.

Tijdens het bestuur van Van Overstraten, die als Gouv. van Java's N.O.-kust zich zeer onderscheidde, doch als Gouv.-Gen. zeer moeilijke tijden beleefde, werd de O.-I. Comp. ontbonden, ging Ternate in handen der Engelschen over en

werd Batavia door een Engelsche vloot geblokkeerd en de werken op Onrust en eenige andere eilandjes vernield. Zijn bestuur, naar strikt conservatieve beginselen, streefde inzonderheid naar de weerbaarheid der kolonie.

Zie P. Myer in T. v. Ned.-Indië, III (1840), I, bl. 204 vlg.

OVERVAARTEN. Op Java en Madoera zijn de overvaarten van ouds verpacht geweest. In de jaren 1913 t/m 1915 is daaraan een einde gemaakt: in 1913 is de pacht afgeschaft in de residentiën Bantam, Batavia, Preanger Regentschappen en Cheribon, in het daarop volgend jaar in Pekalongan, Semarang, Banjoemas, Kĕdoe en Madioen en in 1915 in Rembang, Soerabaja, Madoera en Kediri. De overvaarten zijn tegen eene vergoeding van het Gouvernement in beheer genomen door de Locale ressorten met de bedoeling ze op den duur zooveel mogelijk door bruggen te vervangen. Zie I. G. 1913 I. p. 652. In enkele gewesten der buitenbezittingen bestaan nog overvaart-pachten n.l. in Palembang, de Z. en O. Afd. v. Borneo en Celebes en O.

OWAR (SOEND.). Zie FLAGELLARIA.

OWO. Zie VAARTUIGEN.

OXALIS CORNICULATA L., fam. *Oxalidaceae.* Daoen asam kĕtjil (MAL.), Sĕmanggi goenoeng (JAV.), Tjalingtjing (SOEND.). Kruidachtige plant, een soort klaverzuring, ook in Nederland voorkomend, met gele bloemen en drietallige, op klaver gelijkende bladeren. Komt tot op 3000 M. boven zee voor. De zure stengels en bladeren worden fijngewreven tegen verschillende kwalen gebruikt. In groote hoeveelheden werkt het schadelijk wegens het gehalte aan oxaalzuur.

OXYSTELMA ESCULENTUM R.Br. fam. *Asclepiadaceae.* Blĕntjong (O.-JAV.), Pépé (JAV.). Windend kruid; de stengels worden als bindmateriaal gebruikt; vruchten en bladeren gekookt gegeten.

P.

PAAL. Een in Ned.-Indië nog zeer veel gebruikte maat bij het bepalen van afstanden langs wegen. In de meeste gevallen worden, indien van „palen" — zonder nadere aanduiding — gesproken wordt, bedoeld z. g. „Javapalen" ter lengte van 400 Rijnl. roeden of 1506.943 M. In enkele deelen van Sumatra, o. a. in de residentie Palembang en de afdeeling Kĕpahiang der residentie Benkoelen (die vroeger bij Palembang behoorde) wordt gerekend bij z.g. „Sumatra palen", die 1 zeemijl (of „nautical mile" = $^1/_4$ Geogr. mijl), d. i. 1851.852 M. lang zijn. In andere deelen van Sumatra, b. v. het gouvernement Sumatra's Oostkust en Atjĕh, worden de afstanden bij K. M. en onderdeelen geteld; in de Padangsche Beneden- en Bovenlanden wordt gerekend met Java-palen (die dáár veelal op rond 1500 M. worden aangenomen, hetgeen elders trouwens in de praktijk ook wel voorkomt, zooals o. a. blijkt uit de langs de wegen geplaatste mijlpalen). In de Lampongsche Districten wordt eveneens met Java-palen gerekend. Nu langzamerhand de wegennetten der verschillende gewesten op Sumatra met elkander in verbinding worden gebracht, geven deze verschillende eenheden in de praktijk aanleiding tot allerlei bezwaren en bestaat het voornemen voor het geheele eiland de z. g. „afstandswijzers" geleidelijk te herzien en de *Kilometer* algemeen als eenheid in te voeren.

PAALWORM. Deze gevaarlijke vijand van alle met zeewater in aanraking komend hout is evenmin een worm als zijn mededinger op het land, de witte mier, een mier is, maar hij behoort tot de Tweekleppige Weekdieren (Zie SCHELPDIEREN) en is het naast verwant met de Steenboorders of Boormosselen (*Pholadidae*). De wetenschappelijke naam is *Teredo*, en tot dit geslacht behooren een aantal soorten, waarvan er ook in de tropische zeeën voorkomen. Het lichaam der Paalwormen is langgestrekt, wormvormig, en slechts vooraan is een zeer klein gedeelte bedekt door twee rudimentaire schelpen, die elkaar aan rug- en buikzijde slechts even bereiken, maar voor en achter een vrijen concaven rand bezitten. Het dier gebruikt deze schelpen als kaken om het hout wegtesnijden. De mantelranden zijn bijna geheel met elkaar vergroeid; vooraan blijft een opening voor den voet over. Aan het achtereind zet het lichaam zich voort in een even langgestrekte siphonaalbuis, die zich ten slotte in tweeën vertakt: de uit- en invoer sipho (zie SCHELPDIEREN). Waar de siphonaalbuis zich vertakt, liggen twee kalkplaatjes (de paletten) op een ringspier-verdikking. De mantel scheidt bovendien aan zijn oppervlakte een kalkbuis af, die den boorgang van binnen bekleedt en niet met de rudimentaire schaal vergroeit. Bij het boren weten de dieren altijd elkaars gangen te sparen, en ook de opervlakte van het hout, zoodat de aangerichte schade dikwijls lang onzichtbaar blijft. De Paalwormen zijn éénslachtig, er zijn altijd veel meer wijfjes dan mannetjes. De voortplanting geschiedt door eieren, die in de mantelholte der wijfjes zich ontwikkelen tot vrij zwemmende larven, welke door de uitvoer-sipho het moederdier en den boorgang verlaten, om zwemmend of kruipend te trachten een plaatsje te bereiken, waar zij zich in hout inboren kunnen.

Paalwormen schijnen een kortstondigen levensduur te hebben, maar daarentegen bijna alle houtsooren te kunnen aantasten, zelfs djati. In het Jaarverslag omtrent den staat der Burgerlijke Openbare Werken in N.-I. over het jaar 1895 vindt men een lijst van wildhoutsoorten, bewerkt door Dr. S. H. Koorders, waaronder er voorkomen, die gezegd worden tegen paalworm bestand te zijn, b.v. *Nania vera Miq.*, Kajoe bĕsi bŏnĕr, van welke proefpalen geslagen zijn, die na 2 jaar nog ongeschonden waren. Hoezeer ook in Ned.-Ind. de Paalworm schade aan houten marine-werken kan aanrichten, bleek door de vernieling van het grenenhouten

droogdok te Soerabaja in 1857. De soort, waardoor die schade werd aangericht, is een andere dan de *Teredo navalis* der Europeesche kusten. In het Nat. Tijdschr. voor N.-I. XVI, 1858, bl. 13 wordt hare lengte als 5—7 Ned. palm, haar dikte 3 Ned. duim opgegeven. In Amerika is in den laatsten tijd een nieuw middel tegen den paalworm met goed gevolg aangewend, nl. de omhulling der palen met een laag van een mengsel uit portlandcement (1 deel), zand (2 deelen) en grind (3 deelen) bestaande, dat er na het inheien omheen gegoten wordt, waartoe men over de palen een ijzeren koker schuift, die na het hard worden van het cement wordt weggenomen. In drijvende klappers wordt dikwijls een paalwormsoort gevonden: *T. corniformis Lam.*

Vele andere zeedieren boren eveneens gangen in hout, of zelfs in steen, en worden daarom met Paalwormen verward, b. v. de *Limnoria*, een Schaaldier.

Zoetwater verdrijft den Paalworm, en parasieten, b.v. sommige Ringwormen (*Lycoris fucata*) breidelen hare vermeerdering.

PAARD (*Equus caballus L.*). De paarden en ezels (zie EZEL), soorten van het geslacht Equus, behooren tot de *Perissodactyla* (zie HOEFDIEREN) en onderscheiden zich van de andere leden dezer afdeeling (rhinoceros en tapir) door een dunnere en dicht behaarde huid, maar vooral doordat zoowel aan voor- als achterpooten slechts één teen, en wel de oorspronkelijk derde, volledig ontwikkeld is, en een hoef draagt, terwijl van den tweeden en den vierden teen slechts resten, de zgn. „griffelbeenderen", over zijn. Het paard, koeda (MAL. SOEND.); djaran (LAAG-JAV.); kapal (HOOG-JAV.); djeureun of tjeureun (MADOER.); hoeda of hoda (BAT.); oeda (ATJ.) djara (SOEMB.), komt in den Indischen Archipel slechts als huisdier, zelden verwilderd (Timor, Zuid-Celebes) voor. De paarden van den Archipel behooren tot het Oostersche ras, dat zich van het Europeesche paard ondermeer onderscheidt door sterke ontwikkeling van den hersenschedel in vergelijking met het gezicht, en vermoedelijk van Arabischen oorsprong is. De stamvader is waarschijnlijk te zoeken in *Equus Przewalskii* Polj., een eerst in 1879 ontdekt klein wild paard van Centraal Azië. Vermoedelijk is het paard het eerst door de Hindoes in den Archipel gekomen.

De talrijke Javaansche legenden beweren, dat de Boeddha-bevolking reeds paarden bezat, terwijl in alle mythologische overleveringen de Sëmbrani (het gevleugelde paard) als de stamvader van het Indische paard wordt beschouwd. Het paard is, tengevolge van het tropische klimaat en de natuurlijke levensvoorwaarden, van een klein pony-type, dat overal denzelfden rasvorm bezit, doch door kleine afwijkingen in den lichaamsbouw in verschillende slagen verdeeld kan worden. Het indische paard heeft een gemiddelde schofthoogte van 1.13—1.33 M. en is sterk en evenredig gebouwd. Het hoofd is veelal klein met rechte profiellijn, goed aangezet, voorzien van levendige oogen en kleine ooren. De hals is recht, meestal zwaar met breede aanhechting. De vrij goed ontwikkelde schoft gaat over in een rechte, goed gespierde rug en lendenen. Het kruis is ovaal en goed gericht met een hoog ingeplanten staart. De borst is breed, de ribben goed gewelfd. De beenen goed gespierd, droog, met goede gewrichten. De hoeven klein, opgebouwd uit vasten hoorn. De standen laten wel eens wat te wenschen over, zoodat Fransche stand, koehakkig- en beervoetigheid, steile kooten, bij alle indische paardenslagen in meerdere of mindere mate worden aangetroffen, evenzoo de meerdere ontwikkeling der voorhand ten opzichte van de achterhand. Hoewel deze extérieurbeschrijving den algemeenen bouw der indische paardenslagen weergeeft, komen bij enkele slagen hiervan afwijkingen voor.

De Makassaar (Celebes-paard) stamt van het Java-paard af, was vroeger door zijn kalm temperament en groot uithoudingsvermogen een uitstekend legerpaard. Het staat zeer vast ter been, hetgeen bewezen is bij de vele hertenjachten in geaccidenteerd terrein. Alle robes treft men onder die type aan. Door slechte levensomstandigheden en het veelvuldig voorkomen van kwaden droes is dit slag zeer in verval geraakt. De goede exemplaren zijn 1.256 M. (4 voet) hoog, hebben sterke pezen, gewrichten en hoeven, die zelden gebreken vertoonen. Uitvoer van deze paarden heeft niet meer plaats. De paarden in Gorontalo en de Minahasa verschillen weinig in bouw van de Makassaren. De residentie Menado bezit ± 13.000 en het gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden ± 22.000 paarden.

Het Sandelhoutpaard (Sandelwood) is een natuurproduct van bodem en klimaat van een eigenaardig type, dat in half wilde stoeterijen door de Radja's wordt gefokt. Deze paarden loopen in koppels van ± 25 stuks met een hengst (kababa) los in de grasvelden (padang). Om de stoeterijen van elkaar te kunnen onderscheiden, worden de ooren op verschillende manieren ingekorven. Het is een elegant gebouwd, deugdzaam paard met veel uithoudingsvermogen, van een levendig, ietwat nerveus temperament, doch leerzaam bij doelmatige africhting. De gemiddelde hoogte bedraagt voor hengsten van 1.26—1.33 M., voor merries 1.24—1.26 M. Paarden met hooger taille zijn afstammelingen van Australische hengsten, destijds in Rendeh ingevoerd. In een halve eeuw tijds is dit slag zeer achteruit gegaan doordat sedert 1841 gestadige uitvoer van de beste hengsten heeft plaats gehad naar Java, Straits-Settlements, Manilla, Mauritius en inferieure dieren gebruikt zijn voor de fokkerij. De paardenstapel bedraagt ± 16.000 stuks en laat duidelijk twee typen onderscheiden, een licht rijpaard in het Zuiden en Oosten, een zwaarder slag in het Noorden en Westen. Enkele extérieur-fouten komen nog al eens voor.

Het Soembawa paard. Het eiland Soembawa bevat ruim 65.000 paarden, welke in halfwilde stoeterijen worden gefokt. Het Soembawa paard is slechts gemiddeld 1.15 M. hoog met zeer vurig temperament; het is een onvermoeide draver. Door buitengewoon volhoudingsvermogen en goed karakter zijn het uitstekende tuigpaarden. Het slag gaat door den grooten uitvoer en het heerschen van kwaden droes zeer achteruit. In het Westelijk deel van het eiland, Bima, wordt een klein, sierlijk rijpaard gefokt, dat echter een te geringe taille heeft, doch om zijn vlugge gangen en enorm volhoudingsvermogen zeer gezocht is.

Op de eilanden Flores, Savoe, Roti en Timor komt een klein, deugdzaam slag voor.

Het eiland Flores bezit ± 19.000 paarden, die in half wilde stoeterijen gefokt worden en van uit Endéh veel met Sandelhoutpaarden zijn gekruist, dus veel op dit slag gelijken. Het *Savoepaard* (De Savoenees) is slechts 1.13 M. hoog, krachtig en evenredig gebouwd, met stevige beenen, goede pezen en hoeven. Het zijn uitstekende tuigpaarden, die veel naar Java worden uitgevoerd. Het wordt zwaar met Sandelhoutpaarden gekruist.

Het Rotipaard (koeda kori) is nog kleiner dan de vorige, doch om zijn deugdzame eigenschappen een gezocht tuigpaard.

Het Timorpaard is van minder goed gehalte door gemis aan toezicht op de fokkerij. Pogingen om het door kruising met Sandelhoutpaarden te verbeteren zijn door tegenwerking der bevolking mislukt.

De paardenstapel van Savoe, Roti en Timor bedraagt ± 77000 stuks.

Het Sumatrapaard bestaat uit vier slagen n.l. de Padangsche-Bovenlander, de Batakker, de Agammer en de Gajoër. De residentie Sumatra's Westkust telt ± 45.000 paarden, waarvan 26.000 voorkomen in de Bataklanden. Het gouvt. Sumatra's Oostkust bezit ongeveer 9500 paarden en het gouvt. Atjèh en Onderhoorigheden ongeveer 2000 stuks.

De beste van deze slagen is de Batakker, die gefokt wordt in de Toba- en Karolanden, doch door slechte levensvoorwaarden sterk gedegenereerd is. De goede exemplaren zijn elegant gebouwd, met ietwat gedrongen lichaamsbouw, levendig temperament, groot uithoudingsvermogen, vlugge gangen, waardoor zij voor tuigpaarden zeer gezocht zijn. Bij vele exemplaren komen nog al eens extérieur-fouten voor als zware kaken, nauwen keelgang, steile schouders, zadelrug, wolfslendenen, voorts Fransche stand en kochakkigheid. De overige Sumatrapaarden hebben veel overeenkomst met den Batakker, zijn wat zwaarder gebouwd, doch vertoonen veelal wolfslendenen. De Agam- en Gajopaarden zijn klein en deugdzaam, worden vrij veel uitgevoerd naar Atjèh en de Batakpaarden naar Deli en de Straits Settlements, alwaar zij Deli-ponies worden genoemd.

Het Javaansche paard. In de 17e eeuw was dit een sterk en deugdzaam paard, dat in den Java-oorlog (1825—'30) uitstekende diensten heeft bewezen en zelfs tot 1870 voor het leger werd aangekocht. De Sénénans- en Potjoro- (ruiter-) feesten hebben destijds veel bijgedragen tot het fokken van goede paarden. Door slechte levensomstandigheden is het Javaansche paard geheel gedegenereerd. Enkele goede typen worden nog aangetroffen in de residenties Besoeki en Preanger Regentschappen. Door de vele kruisingen zijn echter in de Preanger drie bastaardsoorten ontstaan; n.l. de Preangers (pĕranakans), die Perzische of Australische hengsten tot stamvaders hadden, slecht gebouwd zijn, veel karaktergebreken bezitten, doch weinig meer voorkomen, dan de kruisingsproducten van Sandelhouthengsten en het inheemsche ras, die te weinig massa en te fijnen bouw hebben en ten slotte de inheemsche paarden (koeda goenoeng), die door de voortgezette kruising langzamerhand verdwijnen.

Het Javapaard is slechts ± 1.15 M. hoog, bezit weinig temperament,, veel karaktergebreken, terwijl de bouw alles te wenschen overlaat, zoodat afwijkingen in bouw, evenredigheid, en standen schering en inslag zijn. De hoeven zijn broos ,daardoor zelden normaal, talrijke hoefgebreken komen door het ondoelmatig beslag voor.

Het Bali-Lombokpaard komt overeen met het Javaansche en ook het Soembawapaard, waarmede het veel gekruist is. De residentie Bali bevat ± 31000 paarden, waarvan de beste voorkomen in Pringgabaja, Batoeklian en Praja.

De verpleging der paarden door de inlandsche bevolking, die groote factor voor de instandhouding van een goed ras, laat alles te wenschen over. In de halfwilde stoeterijen, waar de paarden dag en nacht buiten loopen, zoeken zij hun eigen voedsel en drinkwater; wanneer in de Oostmoesson de grasvegetatie schraal is, heerscht er wel eens zoodanige voedselnood, dat vele dieren daarvan het slachtoffer worden.

Op Java, waar gewoonlijk gebruikspaarden worden gehouden, voedert de inlander de paarden met gras, al of niet met toevoeging van onontbolsterde rijst in bossen (padi) of uitgedorscht (gabah) of maïs (djagoeng).

Bijna overal op Java wordt het gras klein gehakt, dan in een ton gemengd met rijstzemelen (dědĕk), suikerstroop (tètès) en veel water.

Behalve gras wordt ook gevoederd loof van mais, van peulvruchten als katjang tjinâ (rèndèng, *Arachis hypogea*) en katjang kadĕlé (*Soya hispida*). De kampongbevolking laat hare paarden overdag los loopen op de geoogste rijstvelden en grasvelden (pangonnan).

De huidverpleging der paarden laat bij de inlanders alles te wenschen over. Soms wordt van roskam en borstel gebruik gemaakt, doch meestal slechts van een bos gras of een lap. De paarden worden geregeld gebaad, bij den desaman slechts tweemaal in de week. Dikwijls worden bij de tuigpaarden na verrichten arbeid de rugspieren gemasseerd, hetgeen geschiedt door op de paarden te staan en dan de spieren met de voeten te kneden. De stalling (op Java gĕdogan) bestaat bij de gegoede lieden uit bamboe omwandingen en houten vloer, ook wel van bamboe (gĕdèg, sasak) en een dak van alangalangstroo (atap). Het geheel rust op palen of neuten.

Bij den désaman staan de paarden slechts in een soort loods (kandang) met atap gedekt en een vastgestampten aarden vloer. De zindelijkheid laat in den regel veel te wenschen over. De paarden worden op Java door de inlandsche bevolking als rij-, tuig- en draagpaard gebruikt en op de Buitenbezittingen veelal slechts als rij- en draagpaard. De inlanders gaan ruw met hun paarden om, hebben geen begrip van africhting, vergen soms het onmogelijke en lokken daardoor verzet uit, dat de oorzaak wordt van koppigheid.

Het rijpaard (koeda toenggangan, balapan) is meestal onvoldoende afgericht, want de rijkunst bij de inlanders bestaat uit niet veel meer dan rukken, trekken aan de teugels en het slaan met de hielen tegen de flanken. Gereegelde gangen treft men niet aan, slechts trippelen in stap, den telgang en den drieslag, waarbij de paarden steeds op de voorhand loopen. Aan de hoven in de Vorstenlanden is een piqueur met de africhting der jonge paarden belast, doch hierbij ziet men ook steeds den telgang en een dansende (tandak) galop in travers.

Het harnachement is meestal een zadel, van Europeesch model (lapak), hoewel de désaman nog op het inlandsche zadel rijdt, ook wel op een goenizak, door touwen bevestigd. Het hoofdstel is gewoonlijk een trens, ondanks het verbod, de doorntrens (kĕndali doeri of ranggah) om het paard beter te kunnen bedwingen. Veel minder worden gebruikt de gladde trens (kĕndali pangon) en de stang (kĕndali atjĕp). Bij bruiloftfeesten en tournooien (sĕnĕnans) is het paard opgetuigd met een fraai veelkleurig hoofdstel en zadeltuig. Moeten de paarden leeren trekken, dan worden zij voor een zwaren wagen gespannen, volgeladen met inlanders, terwijl de geleiders de teugels in handen hebben en de drijvers door schreeuwen en zweepslagen de jonge dieren tot trekken aanzetten. Lukt dit niet, dan wordt een touw om een voorbeen gebonden, dit voruitgetrokken en tegelijkertijd de wagen voortgeduwd. Het behoeft geen betoog, dat al die dressuurmishandelingen de paarden volkomen bederven.

De draagpaarden hebben voor draagtuig een houten draagbok, rustend op een dik, met kapok gevuld kussen, meestal ondoelmatig ingericht, waardoor zware drukwonden ontstaan.

Met rijpaarden worden veelal afstanden van 30 tot 40 K.M., met wagen- en draagpaarden afstanden van 25 tot 30 K.M. daags afgelegd.

Paardenfokkerij. De paardenstapel is over den geheelen Indischen Archipel in de laatste 50 jaren met 43 % afgenomen, hetgeen moet worden toegeschreven eensdeels aan de belangrijke toeneming der bevolking en aan die der in cultuur genomen woeste gronden, anderdeels aan de onvoldoende fokkennis der inlanders, die slechts hun aandacht vestigen op het fokken van hooge paarden en op paarden met goede teekenen (haarwervels).

Bovendien verkoopen de inlanders uit winstbejag hun beste hengsten en fokken met de inferieure dieren. De slechte verpleging der merries en vooral der veulens oefent een bijzonder nadeeligen invloed op den paardenstapel uit. Een en ander heeft er toe geleid, dat er een gebrek aan goede gebruikspaarden is ontstaan, waardoor de prijs met 50 % is gestegen.

Van oudsher zijn, vooral op Java, pogingen aangewend om den paardenstapel te verbeteren, doch niet altijd in de goede richting en onder de juiste leiding.

Zoo werd in 1809 eene kruising van het inheemsche ras in de Preanger beproefd met Arabische hengsten; tijdens het Engelsche tusschenbestuur (1811—'16) met Engelsche en Australische paarden; in 1828 met Makassaren, in 1838 met Perzische paarden, in 1846 wederom met Engelsche en Makassaarsche paarden en in 1877—'79 met Sandelhout-hengsten. Door slecht toezicht en weinig fokbegrip der inlanders werd in al die jaren weinig resultaat bereikt.

Door den Gouverneur- Generaal Baron van der Capellen werd in 1817 te Tjipanas eene stoeterij opgericht om paarden te fokken voor het leger, de djajangsĕkars en de paardenposterij. Door ongeschiktheid van het terrein werd deze stoeterij, benevens die van Tamiadjĕng (Bowĕrno), residentie Soerabaia, in 1820 overgebracht naar Pasir-Ajam bij Tjiandjoer, onder beheer gesteld van den cavalerie-officier Graaf Bentheim und Tecklenburg Rheda en nu tevens benut tot het fokken van hengsten voor de bevolking. In 1830 werd deze stoeterij door den Commissarie-Generaal Burggraaf du Bus de Gisignies opgeheven.

Door Graaf Bentheim werd in 1838 te Tjikeumeuh bij Buitenzorg andermaal een stoeterij opgericht, die wegens ongeschiktheid van het terrein wederom naar Pasir-Ajam werd overgebracht, doch in 1843 door slechte hygiënische toestanden, o. a. het heerschen van kwaden droes (malleus), werd opgeheven.

Eene stoeterij, die meer nut stichtte, was die te Mĕrgowati onder het bestuur van den Soenan Pakoe-Boewono III (1780). Deze vorst stelde zijne beste hengsten ter beschikking van de stoeterij, hetgeen tot gevolg had, dat een voortreffelijk paardenslag is ontstaan. Begin dezer eeuw werd de stoeterij opgeheven, daarmee verdween langzamerhand door slechte verpleging ook het superieure Kĕdoe- (Mĕrgowati-) paard. Het Koenĕngan- (Sĕrĕmĕng-) paard is mede ontstaan uit de Mĕrgowatipaarden. De Regent van Pĕmalang bezat van deze paarden eene stoeterij.

Door den controleur Roos werd in 1872 op het eiland Soemba in de Kadoembovlakte een stoeterij opgericht, die aanvankelijk wel levensvatbaarheid had, doch, na het vertrek van dien controleur begon te kwijnen met dat gevolg dat zij in 1876 werd opgeheven. Evenmin hadden in 1879—'81 de pogingen succès om een stoeterij op te richten te Malosoro in Zuid-Celebes.

Een Sandelhout-stoeterij, met financieele hulp van het Gouvernement door een particulier in de afdeeling Garoet opgericht, bleek geen levensvatbaarheid te bezitten. Alhoewel de Bandoengsche wedloop- societeit, de vereeniging „het Sandelhout-Stamboek" te Bandoeng en de particuliere ondernemingen te Sinagar en Parakan-Salak veel bijdroegen tot het verbeteren van het paardenras, was de invloed hiervan op den geheelen paardenstapel niet voldoende merkbaar. Evenmin werd veel resultaat verkregen van de voor de fokkerij ter Sumatra's Westkust in 1890 te Loeboek Sikaping, Tarcentoeng en Pajokoembocch opgerichte proefstations.

In 1896 besloot de Regeering systematisch de verbetering van den paardenstapel ter hand te nemen en de leiding hiervan over te laten aan den Burgerlijken Veeartsenijkundigen Dienst. Eenige Sandelhout-dekhengsten werden bij voorname inlanders geplaatst, om het landpaard daarmede te veredelen z. g. absorbtie-(veredeling-) kruising. Weldra kwamen klachten over allerlei misbruiken, slecht toezicht, bovendien veroorzaakte de dekziekte (dourine) sterfte onder de dekhengsten, hetgeen de Regeering in 1907 deed besluiten alle dekhengsten terug te nemen en de beste te plaatsen in op te richten hengstenstations, waarheen de merries ter dekking gebracht moesten worden. Einde 1914 waren 91 Sandelhout-dekhengsten geplaatst in 50 stations en bedroeg het geboortecijfer 30 % van het aantal dekkingen. Langzamerhand is dit aantal met 10 % afgenomen, doordat de kamponghengsten, ondanks het verbod, overal losloopen en clandestien dekten. Ofschoon dekgelden werden geheven, konden deze slechts voor 50 % de kosten goedmaken. De hengstenstations worden bekostigd door de Regeering,

terwijl de regeling er van is vastgelegd in een reglement.

Voor rustbehoevende en op transport zijnde hengsten is te Bandoeng het Passantenhuis opgericht, waar 5 % der sterkte aan dekhengsten steeds beschikbaar is voor aanvulling. Ditzelfde systeem werd ook toegepast ter Sumatra's Westkust, waar de hiervoren vermelde proefstations werden opgeheven en Sandelhouthengsten geplaatst werden in stations. Einde 1914 werd over 77 Sandelhoutdekhengsten beschikt en ook hier was het geboortecijfer 30 % van het aantal dekkingen. De kosten der stations zijn hier voor rekening der bevolking, evenals in de Bataklanden, waar 11 Sandelhout-dekhengsten en in de Karolanden (gouvt. Sumatra's Oostkust), waar 15 Sandelhout- en 2 Bataklengsten beschikbaar gesteld zijn. Voor de verzorging van rustbehoevende en op transport zijnde hengsten zijn de hengstendepôts te Fort de Kock en Pajokoemboeh opgericht, waarmede 5 % der sterkte aan dekhengsten voor aanvulling disponibel is. Op Java zijn in de residenties Cheribon, Kedoe, Djokjakarta, Banjoemas, Madioen en Pasoeroean aan de bevolking Sandelhoutdekhengsten in bruikleen afgestaan, die echter door hun gering aantal geen overwegenden invloed op het landpaard aldaar kunnen uitoefenen.

In de buitenbezittingen zijn op het eiland Soembawa 75 inheemsche superieure hengsten gestationneerd, voorts 9 Sandelhout- en 2 Makasaarsche hengsten, zoodat hier een verbetering van den paardenstapel in eigen ras (reinteelt) wordt beoogd en in enkele daarvoor geschikte fokdistricten een absorbtie- (veredelings-) kruising. In de Minahasa (residentie Menado) zijn 5 Sandelhout dekhengsten beschikbaar gesteld, die echter weinig invloed op het gehalte van den paardenstapel uitoefenen.

Door de Regeering zijn in het geheel 362 dekhengsten, hoofdzakelijk Sandelhouts, op Java en de Buitenbezittingen voor de verbetering van het paardenras verstrekt.

Behalve hengsten zijn in 1900 en 1912 Sandelhoutmerries en 107 Australische merries, afkomstig van het leger, onder bepaalde voorwaarden, aan de bevolking der afdeelingen Bandoeng, Garoet, Tasikmalaja en Soemedang verstrekt, terwijl in het regentschap Karang-Anjar (residentie Kedoe) behalve Sandelhout- en Bimanneesche merries, ook Australische merries zijn ingevoerd, en deze laatste ook in de afdeeling Goenoeng Kidoel van het Sultanaat Djokjakarta. Waar merries werden verstrekt, stelde de Regeering ook de benoodigde Sandelhout-dekhengsten ter beschikking.

De fokkerij met Sandelhout-merries werpt betere resultaten af dan die met Australische merries, hetgeen grootendeels daaraan toe te schrijven is, dat de inlanders geen slag er van hebben met groote paarden om te gaan, waardoor deze wanhopig verwaarloosd worden en geen moeite wordt gedaan om er veulens van te krijgen.

Reeds in 1898 was er op gewezen, dat een kruising van het Sandelhoutpaard met den Arabier het eenige middel was om het Sandelhoutslag op het eiland Soemba uit zijn verval op te heffen. Ruim 10 jaren later, in 1909—'11, werden 10 Arabische hengsten gekocht te Caïro en Bombay, één halfbloed Sandelhout-Arabier en één halfbloed Sandelhout-Australiër bij merriekoppels van ± 20 stuks ingedeeld en losgelaten. Deze absorbtie-kruising met Arabisch bloed werpt goede resultaten af, de kruisingproducten hebben voldoende massa, goeden bouw en ruime gangen, terwijl hun taille 1.35—1.40 hoog is. De goede veulens worden door het Gouvernement aangekocht en verzorgd op het hengstveulendepôt te Waing-Apoe, waaraan tevens een kleine proef-fokkerij is verbonden van drie Arabische merries en een superieuren Sandelhouthengst. Dit hengstveulendépôt levert ongeveer 20 hengsten per jaar af.

In 1905 werd op het militair remonte-depôt te Padalarang, dat van Poerabaja daarheen was overgebracht, een Sandelhout-stoeterij opgericht met het doel in de behoefte aan goede fokhengsten te kunnen voorzien. In 1901 leden vele fokdieren aan een beenverweeking (osteoporosis), veroorzaakt door kalkgebrek in het voedergras. Door kunstbemesting werd verbetering verkregen. In 1912 werd deze Sandelhout-stoeterij opgeheven en een halfbloed-stoeterij begonnen van Australische merries en Sandelhouthengsten. Tot ultimo 1915 werden 72 hengsten en 89 merries voor de bevolking afgeleverd. Thans wordt ook een proef genomen met Sandelhout-merries en een te Caïro aangekochten Arabischen hengst.

Het plan rijpt om op het Idjèn-plateau, gelegen aan den voet van het Raoenggebergte der residentie Besoeki, waar het klimaat droog is en zich enorme grasvlakten bevinden met voldoende water, eene uitgebreide paardenfokkerij te drijven. De onderhandelingen daarover met het Gouvernement gevoerd, zijn nog niet afgeloopen.

Tot de middelen, die indirect tot verbetering van den paardenstapel moeten dienen, behooren:

1e. De premiekeuringen, ingesteld in 1908 in de Preanger Regentschappen en Sumatra's Westkust. Deze worden jaarlijks gehouden met het doel de goede fokmerries door het toekennen van premiën voor de fokkerij te behouden. In het eerste jaar kregen 70—80 % der geprimeerde merries een premie, dit cijfer gaat echter gestadig achteruit door verkoop der merries. De regeling is vastgelegd in een reglement.

2e. De opkoop der voor de fokkerij geschikte merries van wagenverhuurderijen; hiervoor geldt een voorschrift, waarin de bepaling voorkomt, dat slechts merries van 1.15 M. voor trekpaard mogen worden gebruikt.

3e. Aanmoediging der castratie van minderwaardige hengsten. De volle waarde van het dier wordt vergoed, als dit door de operatie komt te sterven.

4e. Verbod van uitvoer van merries in de gewesten Celebes en Timor en Onderhoorigheden.

Voor de remonteering der bereden wapens van het Leger, zie REMONTE.

Literatuur: P. H. van der Kemp. Historisch overzicht der Paardenfokkerij, T. v. L. N. 1888 deel 38; Geschiedenis der remonteering v/h Ned.-Ind. Leger, Ind. Gids, 1890; C.A. Penning. De paarden van Ned.-Indië, Veeartsenijk. Bl. v. Ned.-Indië Jrg. 1894; A. B. Posno. Over Paardenstoeterijen, Ind. Milit. Tschr. 1896; A. M. Vermast. Het Sandelhoutpaard, Orgaan Oud. Leerl. R. Landb. School 1898; De paarden in Ned.-Ind., Milit. Spectator; A. M. Vermast. Hippologische Verhandelin-

gen, T. v. B. B. Jrg. 1907—'08; J. K. F. de Does, Veeartsenijkundig Onderzoek der Karohoogvlakte. 1909; P. J. Veth. Het paard onder de volken der Mal- Archipel. 1894; Raden Mas Tjondro Koesoemo, Boekoe Obat-obat dan tandatanda, Uitg. Albrecht en Co. te Batavia; P. E. Moolenburg. Het Battakpaard, T. v. B. B. 1915; De jaargangen der Veeartsenijk. Bl. van Ned.-Indië: van 1890—'94, 95—'96 en 1912—'14 1915 en '16. De jaarboeken van het Dep. v. Landb. Hand. en Nijv. van Ned.-Indië.

PAARDESTAART. Zie EQUISETUM.

PAARL- EN PAARLEMOERVISSCHERIJ. Het inzamelen van paarl- en paarlemoerschelpen maakt van oudsher een belangrijken tak van bedrijf uit voor de inheemsche bevolking in verschillende gedeelten van den Indischen archipel.

Reeds door Jan Huygen van Linschoten [1]) wordt melding gemaakt van de paarlvisscherij, die gedreven werd langs de kusten van Borneo, en Fernan Mendez Pinto [2]) verhaalt dat de Batta's van Sumatra sedert onheugelijke tijden deze visscherij uitoefenden „tusschen Poeloe Tiguos en Poeloe Quenan" en het gewonnen product naar Pazem en Pedir brachten om er ruilhandel mede te drijven met Turksche koopvaarders uit de Roode Zee.

Vollediger en nauwkeuriger berichten hebben wij echter over de uitoefening van dit bedrijf in de nabijheid der Aroe-eilanden, waar de oesterbanken vanouds als zeer rijk bekend stonden. In het „Daghregister van het Casteel Batavia" wordt meermalen [3]) melding gemaakt van de in die wateren gedreven „considerabele parelvangst", welke van zoo groote beteekenis was, dat, zooals Valentijn [4]) mededeelt, de bewoners der negorij Workey geregeld 70 à 80 groote schepen tegelijk daarvoor uitzonden, en vreemdelingen met kracht van hun vischgebied weerden. Toen de O.-I. Comp. er naar streefde de uitoefening van dit bedrijf te haren bate te doen geschieden, had zij dan ook met een hevig verzet te kampen, zoo van de zijde der Aroe'sche visschers als van de Makassaren, die zich ernstig bedreigd zagen in hunne handelsbelangen. Nadat dit verzet eindelijk gebroken was, werd de paarlvisscherij voortaan door de bevolking gedreven op last van de Comp., die van de uitgevoerde paarlen eene belasting hief van 10 %, terwijl zij den handel in paarlemoer geheel aan zich hield. In den loop der 18de eeuw geraakte deze gedwongen visscherij echter in verval, doordat het toezicht van de zijde der Comp. begon te verslappen en de bevolking, niet meer door hare hoofden tot dit bedrijf aangespoord, zich meer ging toeleggen op de gemakkelijker tripangvangst.

Ook in de zeeën om Java werd in den tijd der Comp. naar paarlen gevischt. In 1721, onder het bestuur van den Gouv.-Gen. Zwaardecroon, werd daarmede een aanvang gemaakt in de Kinderzee (res. Banjoemas), waar ook tegenwoordig nog door de bevolking der kustdesa's paarlschelpen worden ingezameld. Van meer belang schijnt de visscherij te zijn geweest, die in het laatst der 17de eeuw gedreven werd in de onmiddellijke nabijheid van Batavia. Volgens oude berichten, overgenomen in het Tijdschr. voor Ned.-Indië, 1868, dl. 2, bl. 294, vormden de paarlduikers toen ter tijd aldaar eene bijzondere kaste, en werd de visscherij er in het groot gedreven, op dezelfde wijze als zulks thans nog in Voor-Indië en op Ceylon geschiedt.

Tegenwoordig is op Java, behalve in de Kinderzee, waar het bedrijf echter van slechts weinig beteekenis is, de paarlvisscherij beperkt tot een enkele desa aan de kust van Banjoewangi, o. a. in de Pampangbaai, waar grijze parels van weinig waarde opgedoken worden, terwijl nog op sommige plaatsen langs het Zuiderstrand door de bevolking paarlemoerschelpen verzameld worden. De belangrijkste paarlschelp-visscherijen zijn die, welke gedreven worden in de wateren in de nabijheid der Aroe-eilanden. Vooral de banken langs het Oostelijk gedeelte dier eilandengroep, den zg. Achterwal, staan als zeer rijk bekend en leveren een paarlemoer op, dat voor het kostbaarste doorgaat, dat ter markt wordt gebracht. De hier gewonnen paarlen staan echter bij die van Ceylon achter.

De visscherij naar paarl- en paarlemoerschelpen bij de Aroe-eilanden wordt sedert 1905 door de Australische maatschappij Celebes Trading Company uitgeoefend, welke het recht tot het visschen van paarls van de Regeering gepacht heeft; het bedrijf vindt plaats met een vloot van 5 schoeners en 92 loggers. Hiernaast heeft de inheemsche bevolking het volle recht behouden tot het paarlvisschen op alle plaatsen, die bij laag water niet meer dan 9 M. diep zijn. De prijs bedraagt ƒ 90 à ƒ 160 per pikoel.

Behalve in de bovengemelde wateren komen vermoedelijk nog op vele plaatsen elders in het zeegebied van den Archipel paarlbanken voor, met name aan de Oostkust van Sumatra en de Westkust van Borneo, nabij de Poelau-Toedjoeh en de Karimata-eilanden, en ten Oosten van Madoera. Met zekerheid is dienaangaande tot nog toe echter weinig bekend, en voorzoover de aanwezigheid van paarlbanken op die plaatsen ook al geconstateerd is, liggen zij in elk geval te diep dan dat zij bij de primitieve wijze, waarop de visscherij door de inheemsche bevolking gedreven wordt, op eenigszins beduidende schaal door haar zouden kunnen geëxploiteerd worden.

Niet overal geschiedt deze inlandsche schelpvisscherij op dezelfde wijze. Op sommige plaatsen aan de Oostkust van Borneo bezigt men daartoe een hark, voorzien van vijf of zes tanden, elk ongeveer een voet lang, en vervaardigd van dik hoepelijzer, die uit een boot aan een lang touw tot eene diepte van dertig vademen wordt neergelaten en waarmede de schelpen uit de diepte worden opgehaald. Somtijds geschiedt de inzameling der schelpen ook eenvoudig in ondiep water met de hand. Meestal echter worden zij op de van ouds gebruikelijke wijze verzameld door duikers — meestal Japanners —, die daartoe geenerlei bijzondere toestellen of werktuigen bezigen. Daar voor deze visscherij stil water een eerste vereischte is, kan zij slechts plaats vinden in enkele weinige maanden van het jaar, welke afwisselen naar de verschillende vischplaatsen, in verband met de ligging der banken en de heerschende winden.

Van de Aroe-eilanden worden in het gunstige

[1]) Itinerario, Amsterdam 1596, bl. 103.

[2]) Peregrinacam de F. M. Pinto, Lisboa 1614 (ed. Valencia 1645, bl. 31 sq.).

[3]) O. a.: jg. 1661, bl. 19, 147, 302; jg. 1663, bl. 261, 475.

[4]) Dl. 3, tweede stuk, bl. 42.

jaargetijde (Westmoesson) prauwen uitgezonden, op elke waarvan zich omstreeks acht duikers bevinden. Deze springen zonder voorbereiding met de voeten omlaag in zee, zinken meestal tot eene diepte van acht tot twaalf vademen, terwijl zij gemeenlijk van dertig tot vijftig seconden onder water blijven. Hoewel jaarlijks eenige duikers door de haaien verslonden worden, gaan zij geheel ongewapend te water; hun eenige voorbehoedmiddel is een jaarlijksch offer, dat vóór den aanvang der visscherij door de bemanning van elke prauw aan den god der zee gebracht wordt. Na de handen zooveel mogelijk met schelpen gevuld te hebben, laten de duikers zich weder naar boven drijven, terwijl zij zich, bovenkomende, optrekken aan twee aan den voorsteven der prauw aangebrachte stukken hout.

Eerst na 1880 is men ook van niet-inlandsche zijde begonnen weder eenige aandacht te schenken aan de paarlvisscherij in het Nederl.-Indische zeegebied. Aanvankelijk geschiedde zulks in hoofdzaak door Engelsche en Australische vischers, die zich omstreeks 1886 in de territoriale wateren van den Oostelijken archipel begonnen te vertoonen en zich niet ontzagen de banken te exploiteeren, waarop de inheemsche bevolking van ouds rechten uitoefende. In den beginne werd dit veelal door de hoofden toegelaten, daar zij er eenige geldelijke vergoeding voor ontvingen. Spoedig werden zij echter gewaar, dat de bevolking groote nadeelen van deze visscherij ondervond. De vreemdelingen toch werkten met duikertoestellen, voornamelijk op ondiep terrein, en spaarden zelfs de jonge schelpen niet, zoodat terecht gevreesd werd voor eene snelle uitputting der banken. Toen dientengevolge bij de Aroe- en Papoea-eilanden een paar malen botsingen tusschen de vreemdelingen en de bevolking waren voorgekomen, trad de Indische Regeering tusschenbeide, en vaardigde zij eene ordonnantie uit, bij welke het visschen naar paarl- en paarlemoerschelpen — alsmede naar tripang — binnen de territoriale wateren van Ned.-Indië, door personen, niet behoorende tot de inheemsche bevolking, zonder vergunning van den Gouv.-Gen., strafbaar werd gesteld. Aan de uitvaardiging dezer strafbepalingen werd door tusschenkomst der consulaire ambtenaren in Australië, Tasmanië, de Straits Settlements en Britsch Noord-Borneo bekendheid gegeven, terwijl bovendien nog voor zooveel noodig met behulp der Gouv. Marine tegen het optreden van vreemde vischers gewaakt werd.

De genoemde ordonnantie, welke is opgenomen in Ind. Stb. 1893 no. 261, is bij ordonnantie van 3 Jan. 1902 (Ind. Stb. No. 4) ingetrokken en vervangen door algemeene regelen voor het visschen naar parelschelpen, paarlemoerschelpen en/of tripang binnen den afstand van niet meer dan 3 Engelsche zeemijlen van de kusten van Nederlandsch-Indië, welke regelen bij ordonnantie van 29 Jan. 1916 (Ind. Stb. No. 157), gewijzigd en aangevuld bij ordonn. van 11 Oct. 1916 (Ind. Stb. No. 628), wederom door nieuwe zijn vervangen. Aan de inlandsche bevolking blijft het recht om naar die zeeproducten te visschen onverkort verzekerd. Het recht tot het visschen wordt op de door den Gouverneur-Generaal vast te stellen voorwaarden — voor het verpachtingsreglement zie men Ind. Stb. 1916 No. 158 — verpacht. Een voor verpachting bestemd gebied kan vóór den dag der verpachting worden opengesteld voor het doen van onderzoek naar de waarde der vischterreinen; voor het doen van zoodanig onderzoek is eene schriftelijke vergunning noodig van het hoofd van gewestelijk bestuur, voor welke vergunning eene retributie ten behoeve van 's lands kas verschuldigd is, voor zooveel betreft parelschelpen, paarlemoerschelpen en tripang, van ƒ 37.50 per maand en per duikertoestel. Als pachters komen in aanmerking Nederlandsche onderdanen, ingezetenen van Nederland of Nederlandsch-Indië en vennootschappen gevestigd in Nederland of Nederlandsch-Indië. Wanneer gevischt wordt door personen, die daartoe niet gerechtigd zijn, worden die personen gestraft met eene geldboete of gevangenisstraf.

Alleen in de afdeeling Zuid-Nieuw-Guinea van de residentie Amboina wordt het recht tot het visschen van parelschelpen, enz. niet verpacht; daar worden voor dat visschen vergunningen uitgegeven ingevolge Ind. Stb. 1905 Nos. 50 en 51.

Evenals in vroegere eeuwen is nog steeds Makasser de belangrijkste markt in den Archipel voor paarl- en paarlemoerschelpen. Aldaar bevinden zich verscheidene inlandsche en Chineesche, alsmede enkele Europeesche handelaars, die deze producten opkoopen en naar Java, Singapore of Europa verzenden. De paarlemoerschelpen vinden haar weg voornamelijk naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Eerst in de zeventiger jaren is deze schelpenhandel te Makasser van eenige beteekenis geworden. De bewoners der tot deze afdeeling behoorende eilanden leveren de grootste hoeveelheid, terwijl verder aanvoer plaats heeft van Banggai, Bima Boeton, Loewoe, Banda, Ternate en andere Molukksche eilanden. Jaarlijks worden van Makasser uit eenige prauwen naar de Aroe- en andere in de Molukken gelegen eilanden, naar Nieuw-Guinea, de Noordkust van Flores, den Timor-archipel, Boeton en Menado uitgerust voor de visscherij van groote paarlemoerschelpen. Deze vaartuigen zeilen uit in December of Januari en komen in Juni of Juli terug.

Wat den uitvoer van paarlemoerschelpen uit de buitenbezittingen betreft, geven de volgende cijfers een overzicht: Atjèh 1000 K.G. (waarde ƒ 1000) in 1914; Sumatra's Westkust 12000 K.G. (ƒ 25 000) in 1914, 21 000 K.G. (ƒ 27 000) in 1915 en 20000 K.G. (ƒ 27000) in 1916; Billiton 1000 K.G. (ƒ 1000) in elk der jaren 1914 en 1916; Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 2000 K.G. (ƒ 4000) in 1914, 2000 K.G. (ƒ 3000) in 1915 en 10000 K.G. (ƒ 6000) in 1916; Celebes 144000 K.G. (ƒ 298 000) in 1914, 122 000 K.G. (ƒ 159 000) in 1915 en 118 000 K.G. (ƒ 153 000) in 1916; Menado 2000 K.G. (ƒ 3000) in 1915 en 1000 K.G. (ƒ 2000) in 1916; Ternate 11 000 K.G. (ƒ 23 000) in 1914; Amboina 266 000 K.G. (ƒ 551 000) in 1914, 40 000 K.G. (ƒ 52 000) in 1915 en 115 000 K.G. (ƒ 150 000) in 1916; Bali en Lombok 1000 K.G. (ƒ 1000) in 1915 en 2000 K.G. (ƒ 2000) in 1916. In het geheel is dus uit de buitenbezittingen uitgevoerd aan paarlemoerschelpen in de jaren 1914, 1915 en 1916 achtereenvolgens 436 000 K.G. (ƒ 903 000), 188 000 K.G. (ƒ 245 000) en 267 000 K.G. (ƒ 341 000).

Literatuur: Kolff, Reize door den weinig bekenden Zuid-Molukschen archipel, 1825, bl.

190 vlg.; Bosscher, Beschrijving van de Parelbanken der Aroe-eilanden, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. Dl. 2; Van Hoëvell, De Aroe-eilanden, geografisch, ethnografisch en commercieël, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. Dl. 32; Van Musschenbroek, Mededeelingen omtrent grondstoffen uit het Oostelijk gedeelte van onzen Archipel, 1880; Ploem, Iets over parelmoer en paarlen, Tijdschr. v. N.-I. 1868; Rapport betr. zeevisscherijen langs de kusten der eilanden van N.-I., Tijdschr. v. Nijv. en Landb. in N.I., Dl. 26; Campen, De visscherij op Halmaheira, id. Dl. 28; Memorie betreffende de vergunning tot het vischen naar paarlschelpen enz. in de territoriale zee van het eiland Ceram, 1894; Soubeiran et Delondre, De la nacre et des localités qui nous en approvisionnent, Bull. de la Soc. Imp. d'Acclimatation, 1867; Tijdschr. v. N.-I. 1858, Dl. I, bl. 262; Nat. Tijdschr. v. N.-I. 1851, bl. 183; Consular Reports U. S. A. Aug. 1896, no. 191, Aug. 1899, no. 227; P. N. v. Kampen, De paarl- en paarlemoervisscherij langs de kusten der Aroe-eilanden. Mededeelingen van het visscherij-station, No. II, 1908; J. E. Jasper, Het een en ander omtrent de parelvisscherij in de Molukken, Weekblad voor Indië, 3de jaargang blz. 36 en Een en ander over de paarlvisscherij door T. B. S., Idem, 9de jaargang, (1912—1913) blz. 722.

PAARLOESTERS. De gebruikelijke naam voor die Tweekleppige Schelpdieren (zie SCHELPDIEREN), welke niet alleen de paarlen, maar ook en in de eerste plaats, het paarlemoer leveren. Allerlei Weekdieren brengen paarlemoer en paarlen voort, zoowel Slakken (zie GASTROPODEN), als Tweekleppige Schelpdieren, b.v. het Chineesche vensterglas (*Placuna placenta L.*), de Steekmossel (*Pinna nobilis L.*), de Groote en Kleine Uienschaal (*Anomia ephippium* en *cepa L.*), zie Rumph. Amb. Rar. bl. 155. Van werkelijk belang zijn echter slechts diegene, die behooren tot de familie der *Aviculidae*, waarin zij het geslacht *Meleagrina* vormen. Zij onderscheiden zich van echte oesters, doordien zij met hun schelp niet aan onderzeesche voorwerpen vastgroeien, maar zich daaraan vasthechten met de byssusdraden (zie SCHELPDIEREN), en verder doordien zij niet één, maar twee sluitspieren der schelpen bezitten, waarvan echter de voorste zeer klein is (*Heteromyarii*).

Het paarlemoer is de laagsgewijze binnenbekleeding der kalkschelpen en dus een normaal product, dat de paarloesters met andere Tweekleppige Schelpdieren gemeen hebben, doch dat bij hen in bijzondere mate ontwikkeld is. Paarlen daarentegen zijn toevallige, abnormale vormingen. Al naar gelang van de wijze van ontstaan onderscheidt men nu „edele" paarlen en paarlemoerpaarlen. De laatste ontstaaan op dezelfde wijze als de normale paarlemoerlagen op de binnenvlakte der schelpen, nl. door afzetting van concentrische lagen paarlemoerstof uit de mantelklieren over voorwerpen, die tusschen schelp en mantel geraakt zijn of over beschadigde plekken van de schelp (blister-pearls, coq de perle, Kropfperlen). De edele paarlen daarentegen ontstaan nooit op de buitenvlakte van den mantel, maar in het inwendige van het dier, onverschillig in welke lichaamsstreek. De oorzaak van de paarlvorming is dan een parasiet (Zuigworm -of lintwormlarve), die naar binnen gedrongen, door den mantel met een omhulling omgeven wordt; zoo ontstaat een blaasje, (paarlzak), dat later vrij in het weefsel van de paarloester ligt. De paarlzak scheidt dan rondom de parasiet de paarl af, die door toevoeging van nieuwe lagen steeds grooter wordt. Bij in het zoete water levende paarlmossels (*Margaritana*) heeft men waargenomen, dat in het mantelweefsel ontstane gele korrels van den mantel uit door den paarlzak omgeven worden en zoo de aanleiding worden tot het ontstaan van paarlen. Het is niet uitgesloten, dat bij in zee levende paarloesters de paarlen op dezelfde manier ontstaan kunnen. Zoolang de paarl besloten blijft in de holte van het lichaamsdeel, waarin zij is ontstaan, groeit zij, maar ten slotte komt zij vlak onder de oppervlakte te liggen. Het dunne vliesje, dat haar nog bedekt, barst, de paarl valt in de ruimte binnen de schelp en kan uitgestooten worden. Volgens berichten van paarlduikers zou dit laatste voorkomen bij het vangen der oesters, omdat deze zich dan plotseling sluiten. Ook komt het voor, dat de losgeraakte paarl aan de schelp gaat vastgroeien door middel van een steeltje (perle-bouton). Verder kunnen paarlen, die dicht bij elkaar liggen, versmelten, waardoor een druiventrosvormige paarl kan ontstaan. Ten slotte kan de paarl zoo groot worden, dat de schelp zich niet meer kan sluiten, het dier dus sterft en de paarl er uit valt en verloren gaat.

Volgens beweringen der visschers bereiken de paarlen na 4 jaar hun grootsten wasdom (rijpe paarlen) en sterven de oesters na 7 jaar.

Het soortelijk gewicht van paarlen wordt opgegeven als 2,6, hun hardheid is grooter dan men meestal meent. Goede paarlen kunnen met een hamer geslagen worden, zonder verbrijzeld te worden. Hun grootte wisselt van speldeknopgroote korreltjes tot ovale lichamen van 35 m.M. lengte, hun aantal in één schelp van 1 tot 80, hun kleur van blauwgrijs tot geel en zwart. Zij bevatten ruim 90 % koolzure kalk, het overige is grootendeels organische stof.

De soort van paarloester, die in den geheelen tropischen gordel der Stille en Indische oceanen voorkomt, heet *Meleagrina margaritifera;* en bereikt de grootte van 1 vierkante d.M. Hij leeft in grooten getale bijeen op diepten van 6 tot 30 meter, op banken, meest van koraalzand. In volwassen toestand ligt hij meest los, in jeugdigen is hij aangegroeid. Hij is verspreid over een zeer groot gebied binnen de keerkringen en een weinig daarbuiten, de exemplaren van verschillende vindplaatsen zijn nog al sterk van elkaar onderscheiden, waarom men een aantal variëteiten aanneemt. Zelfs de exemplaren eener zelfde soort en van eenzelfde vindplaats vertoonen nog menigvuldige onderlinge verschillen, naar gelang van ouderdom, groeikracht, ligplaats en invloed der op hen groeiende plantaardige en dierlijke organismen (b.v. sponzen en koralen). Ook andere soorten van het geslacht *Meleagrina* leveren paarlen en paarlemoer, zoo ook de in de Europeesche zoete wateren voorkomende *Margaritana margaritifera.*

In verschillende deelen van den Archipel worden paarlen gevischt, hetzij met behulp van duiktoestellen, hetzij door paarlduikers zonder toestel, die van een boot uit door een steen bezwaard onderduiken, de paarloesters in een net verzamelen en na 1—3 minuten weer boven komen. De verzamelde paarloesters worden geopend of eerst na den dood onderzocht. Slechts een ge-

ring aantal levert bruikbare paarlen. Door deze methode worden duizende paarloesters nutteloos opgeofferd, zoodat op Ceylon een radiographische inrichting gebruikt wordt om de levende dieren te onderzoeken. De exemplaren, die geen goede paarlen bevatten, worden weder in zee geworpen.

Volgens Rumphius heet een soort Paarloesters, die hij *Ostreum placentiforme* of *ephippium* (Engelsche zadels) noemt, in het Mal. Tiram lébar, in het Amboneesch Ea of Ija, in het Boetonsch Calepinda, in het Balineesch Giwan, en een andere Ambonsche soort, die hij als tafelbordjes of zilveren pirings aanduidt, in het Mal. Tölinga andjing, in 't Amb. Aso telinay, d. i. hondsooren. Inlanders versnijden paarlemoerstukken tot vischhaken, welke zonder aas kunnen gebruikt worden, verder voor het inleggen van vaartuigen, wapenen enz. De heidenen van Halmahéra noemen de schelpen, waarmee zij hun zwaardgevesten inleggen, Moetiara, en beweren, dat deze schelpen lang in den grond moeten begraven geweest zijn.

In de laatste jaren zijn in Australië proeven genomen met de kunstmatige paarloesterteelt, welke proeven voorloopig gunstige resultaten schijnen gegeven te hebben. Bijzonderheden daar over, alsmede over Australische paarloestervisscherij, vindt men in de werken van Saville Kent: The Great Barrier Reef of Australia, en A Naturalist in Australia. Over de Ceylonsche paarlvisscherij zie: W. A. Herdman, Report on the pearl oyster fisheries of Ceylon, Londen 1903/1906.

PABÉAN. Drukke handels- en visschers-desa op de Noordkust van het eiland Kangéan, residentie Madoera (zie verder KANGÉAN-ARCHIPEL).

PACHTDISTRICTEN. Zie NOORDERDISTRICTEN.

PACHTEN. Zie BELASTINGEN. Dl. I, blz. 263—264.

PACHYRHIZUS. Zie TOEBA.

PADAHOE. Zie VAARTUIGEN.

PADANG. Afdeeling van het gewest Sum. Westkust, met hoofdplaats Padang, onder een Ass. Resident voor de politie. Aantal inwoners in 1913: 109.161. De afdeeling grenst in het W. aan de zee. Zij is bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) verdeeld in 3 onderafdeelingen: Padang, Mèntawei-eilanden en Batoeeilanden (zie bij die namen).

PADANG. Onderafdeeling der afdeeling Padang, Sum. Westkust (vroeger Padang en Ommelanden geheeten) met hoofdplaats Padang onder een Ass. Resident voor de politie aldaar. De onderafdeeling grenst in het W. aan de zee, terwijl zij in het O. wordt afgesloten door den Barisan. Van den top van den Pangiloen, een andesietheuveltje ter hoogte van 82 M., heeft men een fraai uitzicht op den groenen muur der Barisan, op de zee van klapper-kruinen van Padang en op den oceaan daarachter, waarin eenige eilandjes te zien zijn, o. a. Poelau Pandan met zijn witten vuurtoren. De onderafdeeling bestaat volgens de gew. reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) uit 7 districten: Tanah Tinggi, Batang Harau, Binoeang, Kötö Tangah, Paoeh, Soengkai en V Loerah; de eerste 3 omvatten de hoofdplaats Padang. Hierop volgt in beteekenis Loeboek Bagaloeng, dat bijna één geheel met Padang vormt, vroeger de standplaats van den Controleur der Ommelanden, wiens woning op het vroegere buitengoed van den Gouverneur Michiels lag, tegenwoordig een uitspanningsplaats: Welkom. (Zie verder PADANG).

PADANG. Hoofdplaats van de residentie Sumatra's Westkust, ligt op 0° 59′ 30″ Z.B. en 100° 20′ 30″ O.L. aan den mond van de Harau- of Padangrivier. Zij heeft een zeer warm en vochtig, maar niet ongezond klimaat. Door de ligging nabij den evenaar zijn de moessons er niet bekend, wel echter komt een tijd voor van zware regens (October, November, December) en van een minder gepronnonceerden regentijd (omstreeks April), terwijl de grootste droogte heerscht in Februari. Nergens in het gewest regent het zoo veel als te Padang, waar de gemiddelde jaarlijksche regenval 4508 m.M. bedraagt, berekend over 35 jaren; het gebeurt wel, dat in één Novembernacht 170 m.M. regen valt. Bijna jaarlijks zetten belangrijke bandjirs der Padangrivier een gedeelte der stad onder water. Om dit te voorkomen wordt een bandjirkanaal gegraven, dat het overvloedige water te Loeboek Bagaloeng aftapt uit de rivier en het naar zee leidt; tot Maart 1914 was hieraan bijna 5 ton verwerkt. De temperatuur bedraagt des morgens omstreeks 7 uur van 22° tot 27°, 's middags 30° à 32° en daalt tegen het aanbreken van den dag tot 19° à 20° (zie verder APENBERG en HARAU-rivier).

De plaats ligt in meer dan een opzicht verscholen. Vroeger bleven de stoomschepen op de reede ankeren onder de lij van Poelau Pisang, welk eilandje tegen den directen invloed van den Westerstorm beschermde. Toen maakte de Apenberg de hoofdplaats onzichtbaar; eerst wanneer de stoomprauw, die de passagiers van boord haalde, de klip De Walvisch was omgevaren, kwam de monding der Padang-rivier, en tegelijk de stad, in zicht. Thans, nu de booten de Emmahaven binnenloopen, voor welke vaart op het koraaleilandje Pandan een vuurtoren werd gebouwd, scheidt het nog hoogere Padang-gebergte, waarvan de Apenberg een uitlooper is, den aangekomen reiziger van Padang. Per spoor bereikt men de stad in 20 min., waarbij men de Padangrivier over een 100 M. langen brug passeert. Langs een fraaien weg aan den voet van het Padang-gebergte, waarin eveneens een overbrugging der rivier, heeft men in 40 min. per rijtuig Padang bereikt, en zelfs dan nog ligt de plaats als verscholen in het groen.

De talrijke, goed onderhouden grindwegen zijn grootendeels beschaduwd door kanari-, tamarinde- en tjémara-boomen, aan weerszijden liggen de groote erven, beplant met allerlei vruchtboomen (djamboe-, manggis-, klapperboomen enz.) overal boomen en groen. En daartusschen, midden op de gewoonlijk uitgestrekte erven staan de ruime, houten woningen, met de bijgebouwen op den achtergrond. Ligging en voorkomen van die huizen geven aan Padang een eigenaardig karakter; behalve door den paalbouw onderscheiden zij zich door een hoog, steil dak met een bedekking van gedroogde, aaneengeregen bladeren van den roembiö (sagoe-palm); het dak zakt diep over het huis heen, reikt een paar meter buiten de buiten-palen, waardoor galerijen gevormd worden, die de wanden van het huis tegen den onmiddellijken invloed van de brandende zon beschermen. Door den palenbouw, waarbij de vloer

soms tot 2 M. boven den beganen grond ligt, het koele, sterk ventileerende dak, ondervinden de bewoners in veel minder mate de nadeelen van het warme, vochtige strandklimaat. Verscheidene dier woningen, met haar ruime kamers, en voor-, binnen- en achtergalerijen, de houten wanden met behangsel bekleed of in lichte kleuren geverfd, zijn gezelliger dan de Indische steenen huizen met bepleisterde muren, waar bovendien de dag-warmte in den avond blijft hangen. Zij zijn echter dikwijls van minder solieden bovenbouw, zoodat de oudere huizen veel reparatie behoeven. Verder moge het dak van gedroogd blad met zijn warmbruine kleur in alle opzichten aangenaam zijn, het levert een groot gevaar voor brand op, al ontvlamt roembió niet spoedig. En aangezien de aardbevingen in lange niet zoo talrijk en hevig zijn als vroeger, acht men zich niet meer zoo aangewezen op het bouwen van houten, veerkrachtige woningen. Een en ander, in verband nog met het politievoorschrift, dat in de meeste wijken niet meer gedekt mag worden met ontvlambaar materiaal, is oorzaak geweest, dat het aantal steenen gebouwen, met pannen of dakijzer gedekt, voortdurend toeneemt. De Europeanen wonen niet in bepaalde wijken; de meeste goede huizen van Europeanen vindt men in de omgeving van Bêlantoeng en het Plein van Rome (Tanah Lapang). Het centrum van het Inlandsche leven is de Pasar Djawa, de zeer drukke marktplaats, met tal van winkels, magazijnen en hallen, waar de meest verscheiden zaken worden te koop geboden. De Inlandsche bevolking woont grootendeels in de nabijheid van het strand en aan de beide oevers der rivier. Langs deze, aan den rechteroever, staan in een regelmatige rij de Gouv. pakhuizen, meer bovenstrooms volgt een pleintje, waaraan de bureaux van den Resident en het kantoor der Javasche Bank liggen. Landwaarts in, achter deze gebouwen, ligt de gevangenis met het kwartier der dwangarbeiders. Meer stroomop verrijzen de kantoren en pakhuizen der groote handelsfirma's, en eindelijk de factory der Ned. Handel-Mij. Hier tegenover loopt een straat naar het Chineesche kamp, en nog meer stroomopwaarts, waar vroeger Poelau Aier een eilandje in de rivier was, ligt het spoorstation van dien naam. De Vreemde Oosterlingen, Chineezen, Klingaleezen, Arabieren enz. leven in wijken vereenigd; de Chineesche tempel verdient om zijn snijwerk en zijn muurschilderingen vermelding. Op het „Michiels-plein" staat het monument van Generaal A. V. Michiels (zie aldaar), aan het strand staat een bescheiden naald ter gedachtenis aan den Luit.-Kol. A. T. Raaff, door zijn dapper gedrag in den Padrioorlog bekend, die den 1sten Januari 1824 als Resident van Sum. Westk. optrad, doch reeds den 17den April d.a.v. ten gevolge van te groote vermoeienissen overleed; op het pleintje aan den rechteroever der Padangrivier, vóór de Javasche Bank, staat een monument voor den mijningenieur W. H. de Greve, den ontdekker der steenkoollagen in het stroomgebied van de Oembilin (zie aldaar).

Padang is de zetel van den Resident, van den Raad van Justitie, van een landraad, van de Weeskamer, van de Kamers van Koophandel, Nijverheid en Landbouw en van andere instellingen en inrichtingen, die de behoeften van het gewest eischen. Er is een gemeenteraad onder voorzitterschap van den Assistent-Resident voor de politie. Voorts is Padang de standplaats van den Chef der exploitatie van de staatsspoorwegen en der Oembilin-kolenontginning en van den gewestelijk militairen commandant, wat de aanwezigheid van verschillende staven en een garnizoen medebrengt.

In de behoefte aan onderwijs der Europeesche bevolking wordt voorzien door een M. U. L. O. school en 3 Gouv. lagere scholen, waarvan één uitsluitend voor meisjes; verder zijn er een 1ste klasse of Hollandsch-Maleische school, een Holl.-Chineesche school, verscheidene Gouv. lagere scholen voor Inlanders, een R. K. Zusterschool en etteliike particuliere scholen voor Inlanders en daarmee gelijkgesteld.

De bevolking van Padang bestaat volgens de laatste zielentelling (1905) uit: ± 1800 Europeanen, ruim 39.000 Inlanders, 5000 Chineezen, 200 Arabieren, een 1000-tal Klingaleezen en andere Vreemde Oosterlingen (onder wie toen nog Japanners gerekend werden), totaal dus ± 47.000 zielen.

Padang ontleende zijn grootste beteekenis aan het belang van de stad bij den handel, zoowel den in- als uitvoer van het dicht bevolkte en welvarende gewest Sumatra's Westkust. Naast goede verbindingen met dit achterland was noodig een uitstekende toegang van uit zee, wilde de stad tenminste als in- en uitgangspoort blijven fungeeren. Van de landwegen verdienen vermelding drie belangrijke wegen: 1e. Van Padang naar het N. d. i. de oudste weg ter Sum. Westkust. Tot Oedjoeng Karang (7 K.M.), bestond in 1818 een weg, waarvan Raffles gebruik maakte toen hij 30 Juli uit de bovenlanden terugkeerde. Vandaar gaat de weg, waarnaast thans een spoorweg is aangelegd, naar Loeboek Boeajõ, Tabing Tinggi (12 K.M. van Padang), Doekoe (9 K.M. verder), Soengai Boeloeh (brug over de Anai) naar Loeboek Aloeng en verder via Kajoe Tanam en door de Anai-kloof (zie ANEI) naar de bovenlanden. 2e. Van Padang O.lijk over Loeboek Bagaloeng (bijna 3½ K.M.), Bandar Boeat, Loeboek Kilangan naar Loeboek Salasih (zie aldaar) en verder naar de bovenlanden; (voor de verdere beschrijving van dezen weg zie men ALAHAN PANDJANG). 3e. Van Padang, via Emmahaven langs de kust naar het Z. via Boengoes (19½ K.M. van Padang) en Taloek Kaboeng, eveneens aan de Boengoesbaai gelegen, daarna klimt de weg over een uitlooper van den Barisan en keert via Sigoentoer en Baroeng Baroeng Balantai (ruim 19½ K.M. van Boengoes) naar zee terug over Taroesan (14½ K.M. van B. B. B.), waar een 5½ K.M. lange zijweg afbuigt naar de Taroesanbaai; van Taroesan loopt de weg weer Z.lijk langs de kust via Pasar Baroe (9 K.M.) naar Painan (nog 10½ K.M. verder) en verder naar het Zuiden (zie PAINAN en INDRAPOERA). De aanleg van nieuwe transportwegen en de verbetering van de bestaande deden het algemeen vertier stijgen, maar van grootere beteekenis was de aanleg van het West-Sumatra spoorwegnet, waartoe in 1887 besloten werd met het oog op het vervoer van de waardevolle steenkool der Oembilin velden. In 1892 was deze verbinding tot stand gekomen, terwijl vier jaar later de zijlijn van Fort de Kock werd doorgetrokken naar Pajõkoemboeh. Veertien jaar later, in 1908, werd een 21 K.M. lange zijlijn gemaakt van Loeboek Aloeng naar Priaman, terwijl op 1 Januari 1911 de opening plaats had van het 14 K.M.

lange baanvak Priaman—Soengai Limau. Padang werd hierdoor eindpunt van totaal 245 K.M. spoorweg. Bovendien werd tegelijk met den bouw van den spoorweg naar de bovenlanden begonnen met den aanleg van de Emmahaven aan de Koninginnebaai, welke na 5 jaar arbeid (van 1887 tot 1892) gereed kwam. Men had dus gereede aanleiding om te verwachten, dat Padang een van de grootste havens der Buitenbezittingen zou worden. In de jaren 1911—1914 bedroeg het totale scheepvaartverkeer ongeveer 1 millioen M³. netto-inhoud, zoodat Padang, wat de Buitenbezittingen betreft, gelijk staat met Makasser en alleen door Sabang wordt overtroffen. In 1914 bedroeg het aantal aangekomen stoom- en zeilschepen zonder inlandsche vaartuigen mede te rekenen 767, in 1915 — 853 met een inhoud van 2.988.000, M³. Volgens het verslag over 1913 van de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Padang bedroeg de waarde van de voornaamste artikelen, die ingevoerd werden, $8^1/_2$ millioen gulden, terwijl de ontvangsten van het kantoor der in- en uitvoerrechten en accijnsen te Emmahaven 1.165.835 gulden bedroegen. Toch heeft de stad zich niet tot die hoogte ontwikkeld, welke velen verwachtten. Zeker is het van nadeeligen invloed geweest, dat sedert 1895 het vaarplan van de Mij. Nederland gewijzigd is en dus alleen de mailbooten der Rotterdamsche Lloyd en de kustbooten der Paketvaart in geregelden dienst Emmahaven aandoen. De hoofdzaak moet echter gezocht worden in het feit, dat het in dit gewest nog ontbreekt aan bloeiende Europeesche ondernemingen, die een landstreek plotseling vooruit kunnen brengen. Hier heeft het minder snelle proces plaats van Inlandschen vooruitgang, die het gewest steeds waardevoller maakt, en deze vorm van opkomst en bloei is zeer zeker niet de slechtste.

Interessant is een vergelijking met de opkomst van Sumatra's Oostkust, gevolg van Europeesche energie en ingevoerde werkkrachten. De groothandel berust bij eenige Europeesche en Chineesche handelshuizen, de kleinhandel bij Minangkabauers, en in mindere mate ook bij Chineezen en enkele andere Vreemde Oosterlingen. Op het gebied der Inlandsche nijverheid worden hier genoemd: de talrijke goud- en zilversmeden, kopergieters en -bewerkers, en grofsmeden grootendeels uit de bovenlanden, speciaal uit Oud-Agam afkomstig, terwijl er verscheidene knappe Chineesche timmerlieden en meubelmakers zijn, welke laatste in hoofdzaak het deugdzame, inheemsche andalas-hout verwerken. Te Indaroeng, (zie aldaar) is in 1912 een groote Portlandcement-fabriek gebouwd.

Geschiedenis. Drie-en-veertig jaar nadat in 1637 aan de O.-I. Comp. vrijheid van handel was toegestaan langs de Westkust van Sumatra, werden te Indrapoera, Padang en Tikoe residenten gevestigd, ten bate van het monopolie, dat alle andere Europeanen van dien handel uitsloot. De inlandsche bevolking van Padang bleef trouw aan de Comp., maar deze trouw werd onophoudelijk beproefd door de lieden van Kota Tëngah en Pauh, die, door de Atjehers opgestookt, telkens Padang aanvielen en zelfs (in 1669) het fort verbrandden en de Hollanders noopten Padang en zuidelijk gelegen kantoren te ontruimen. Het opperbestuur, de eindelooze hostiliteiten ter Westkust moede, besloot dat Padang voortaan zonder hulp der Compagnie zijne aangelegenheden zelf zou regelen. De Engelschen, die in 1683 vruchteloos getracht hadden te Padang handelsbetrekkingen aan te knoopen, kwamen omstreeks 1692 terug en werden met eene voorkomendheid behandeld, die het personeel der Comp. onder verdenking bracht bij deze begunstiging voordeel te genieten. Door de verkiezing van een nieuwen en, zooals spoedig bleek, bij de hoofden gehaten panglima van Padang — eene waardigheid omstreeks 1666 in de plaats getreden van die der Atjèhsche stedehouders — werd ons gezag op de kust ernstig bedreigd en Padang's handel geraakte door den afval van schier alle naburige plaatsen, zoo ten Zuiden als ten Noorden, in een buitengemeen kwijnenden toestand. Eene bestuursregeling in 1704 door een daartoe te Padang gekomen gezaghebber baatte weinig; in 1713 en '26 was het nogmaals Pauh, dat een aanval waagde en in dien tusschentijd moesten de gezaghebber van Padang en de meeste mindere bedienden terecht staan, beschuldigd van het drijven van particulieren handel; eenige jaren later kwam dit nogmaals voor. Tijdens het algemeen verval der Comp. en gedurende de oorlogen der Republiek met Engeland en Frankrijk is meermalen overwogen Padang los te laten ter wille van het behoud van Ceylon en Java. Den 18en Aug. 1781, in den oorlog der Vereenigde Nederlanden met Engeland, werd de stad zonder slag of stoot aan de Engelschen overgegeven en 20 Mei 1784 kwam zij aan de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden terug. Padang werd als hoofdplaats behouden „om de Compagni„aanzienlijker winsten op de lijnwaden te bezor„gen, wijl dit het eenigst oogmerk is geweest om „Padang te restabileeren en ook het eenigste zal „moeten zijn van ons continueerend verblijf al„daar, ter goedmaking der lasten en om de Comp. „aldaar te doen bestaan". Na het vertrek der Engelschen was de toestand allertreurigst; de inlanders waren de baas en de handel verliep meer en meer. Den 7en Dec. 1793 verscheen de Fransche kaperkapitein Le Même te Padang; de Fransche Republiek had den oorlog verklaard aan den Koning van Engeland en aan den Erfstadhouder der Vereenigde Nederlanden, en de weerlooze stad capituleerde en ging met al de Compagnie's goederen in handen der Franschen over. Veertien dagen later trokken de Franschen weg, na de kassen en magazijnen geledigd en de ingezetenen van alles beroofd te hebben. Op het eind van 1795 was nog on beslist of Commissarissen-Generaal de kantoren ter Westkust zouden opheffen; dit geschiedde niet, maar wel besloten zij in Maart 1795 zich voorcerst van alle openbare daden van souvereiniteit omtrent Padang te onthouden; feitelijk had alle gemeenschap tusschen Batavia en Padang opgehouden: de aanvoer van manschappen, goederen en geld was gestremd. De handel had niets meer te beteekenen, verdedigingsmiddelen waren er niet, soldaten weinig en vele maanden leefden de Padangers in vrees voor een algemeenen aanval door de bevolking van Kota Tëngah en Pauh. Zoo was de toestand toen bericht kwam, dat de Nederlanden in handen der Franschen waren gevallen en de Stadhouder de koloniën gesteld had onder bescherming van de Britsche kroon; 30 Nov. 1795 had de overgave der Comp.'s bezittingen plaats. De stad bleef door de Engelschen bezet tot 1819, toen zij aan Neder-

land werd teruggegeven; de zoogenaamd Europeesche bevolking bestond toen uit 150 zielen, en voorts waren er 6 à 7000 Maleiers, 200 Chineezen, 1500 Niassers en 200 Bengaleezen. Padang, steeds als een buitenpost en als een lastpost beschouwd, was ook steeds als zoodanig behandeld; wat zij kreeg was haar met karige hand toegemeten. In 1781 bestond zij uit eene paar rijen Europeesche woningen, een fort, een kerk, een pasar met de woningen der inlandsche handelaars, een hospitaal en eenige pakhuizen. Vlak achter de huizen en woningen begon de wildernis; in 1824 wordt de plaats nog als onaanzienlijk en ongeregeld beschreven, met weinig goede huizen en slechte wegen; groote verbeteringen blijkt zij onder het Engelsch bestuur niet te hebben ondergaan. Het plaatselijk bestuur bleef, na de teruggave, voorloopig op denzelfden voet en werd door hetzelfde aantal ambtenaren waargenomen; de bezetting was 238 man sterk. De in- en uitvoerrechten bleven gehandhaafd als onder het Britsche interregnum, het zoutmonopolie werd herhaaldelijk afgeschaft en hersteld. De Padri's, van Padang verwijderd gehouden door Engelsch geld, begonnen ras hunne vijandige gezindheid te toonen op eene wijze, die het optreden der gewapende macht in de Bovenlanden gebiedend noodzakelijk maakte. Daarna volgde tijdens den Java-oorlog een terugbrengen naar Java van alle militairen, die maar eenigszins gemist konden worden op de kust, waar inmiddels de vijandelijkheden voorkomen moesten worden „door voorzichtig beleid en wijze inschikkelijkheid".

In 1831 waagde de bevolking der XIII Kötö, steeds een lastige buur, een aanval op Padang, maar zij werd teruggedreven. Langzamerhand veranderde het uiterlijk der stad; naar gelang het verkeer toenam, verbeterden de verkeersmiddelen, wildernissen werden in tuinen herschapen en de grond werd allerwege dermate in beslag genomen, dat thans voor sawah-aanleg geen plek in de omstreken meer beschikbaar is; houten huizen werden door steenen vervangen, nieuwe gebouwen opgericht en door uitbreiding en verfraaiing kreeg Padang het tegenwoordig uiterlijk, dat nooit nalaat op den welwillend gestemden bezoeker een aangenamen indruk te maken.

PADANG. Een onderhoorigheid van het zelfbesturend landschap Deli, thans, in afwachting van de meerderjarigheid van een der zonen van den laatsten Maharadja Moeda, bestuurd namens genoemd zelfbestuur door den gewezen djaksa van de karapatan van Deli, daarin bijgestaan door de Landsgrooten. Voorheen vormde het met Bědagei een apanage van den Sultan van Deli aan een zijner bloedverwanten, die den titel voert van Pangéran, en thans vormt het gebied dezer beide onderhoorigheden te zamen de onderafdeeling Padang en Bědagei van de afd. Déli en Sérdang van het gouvernement Oostkust van Sumatra. De bevolking is gemengd Maleisch-Bataksch en vrij welvarend door handel, landbouw, visschvangst en door de tabaks- en rubber industrie van Europeanen. Zie verder het artikel PÉRBAOENGAN.

PADANG-RIVIER in het gouvernement Oostkust van Sumatra. Zij ontspringt in de nabijheid van het Toba-meer, op de Oostzijde van den Singgalang en draagt aanvankelijk den naam van Bah Bolian. In een N. O. richting stroomende bereikt zij al heel gauw de laagvlakte, gaat voorbij Tébing Tinggi, waar zij voor spoor- en transportweg op twee plaatsen overbrugd moest worden en stort zich tenslotte een weinig beneden Bandar Chalipah, de havenplaats, in de straat van Malaka.

Voor de Padang-rivier of Batang Harau, zie het artikel PADANG (hoofdplaats).

PADANG BOLAK. Landschap ± 1650 K.M.² groot in de residentie Tapanoeli (Sumatra), gelegen ten Z. van Habinsaran in de onderafdeeling Padang Lawas. Het bestaat voor een zeer groot deel uit tertiaire gesteenten; andesiten, die door groote vulkanische werkzaamheid in midden-tertiair ontstonden, spelen daarbij een groote rol. Van de grensgebergten, die het landschap omgeven, stroomt het water naar de Bila in het N., naar de Pané in het Z., terwijl Oostwaarts de Garoga en Kanan stroomen. Het is het droogste en onvruchtbaarste steppe-gebied van Padang Lawas (zie aldaar).

PADANG EN BĚDAGEI. Onderafdeeling der afdeeling Deli en Sérdang van het gouvt. Oostkust van Sumatra, met de zeer welvarende hoofdplaats Tébing Tinggi (zie aldaar), zetel van den controleur en belangrijke aan den spoorweg gelegen handelsplaats. Zij omvat de aan Deli ondergeschikte landschappen Padang en Bědagei. Belangrijke plaatsen zijn nog de havens Tandjoeng Bringin, alwaar de Pangéran van Bědagei, en Bandar Chalipah, waar de Maharadja moeda van Padang, beiden vertegenwoordigers van den sultan van Deli, eertijds woonden. Te Tandjoeng Bringin is een ontvanger der in- en uitvoerrechten gevestigd, terwijl Bandar Chalipah wegens gebrekkige verbinding met het binnenland als havenplaats langzamerhand achteruitgegaan is, waarin echter verbetering wordt gebracht door den aanleg van een voor vrachtauto's geschikten transportweg, aansluitende aan den weg Tébing Tinggi—Tandjoeng Balei.

PADANG GANTING. Nagari ter Sumatra's Westkust in het Z. der onderafdeeling Fort van der Capellen, aan den weg van deze plaats naar Sawah Loentö. Vroeger bekend als de standplaats van een der rijksgrooten van den vorst van Minangkabau: den Kali, die alle godsdienstzaken berechtte en van wiens beslissingen hooger beroep was bij den Radjö Ibadat te Soempoer Koedoes (vgl. L. C. Westenenk, De Minangkabausche Nagari, Meded. Enc. Bureau VIII 1915). Zie ook MINANGKABAU.

PADANG LAWAS ook wel **PADANG BOLAK.** Landbeschrijving. De Oostelijke onderafdeeling van de afdeeling Padang Sidimpoean, residentie Tapanoeli, gelegen tusschen 0° 50′ en 2° 5′ N.B. en 99° 25′ en 100° 5′ O.L. De oppervlakte bedraagt ongeveer ¼ van Nederland. Zij grenst in het Oosten aan het gouvernement Oostkust van Sumatra, in het Zuiden aan de residentie Sumatra's Westkust. In aardrijkskundigen zin bestaat dit gebied uit 3 landschappen: Dolok, het Noorden, doorstroomd door de Pané en de Bila; Padang Bolak — het midden — waardoor de Baroemoen stroomt, een zijrivier van de Pané; en Sosa in het Zuiden, waardoor de Koemoe stroomt en de Sosa, die zich als Rokan Kanan naar de Oostkust voortzet. Hoe weinig passend de door ons in gebruik gebrachte Maleische naam (de Bataksche is Padang Bolak) is, welke „groote vlakte" beteekent,

blijkt wel hieruit, dat meer dan $^2/_3$ van het land wordt ingenomen door bergland.

Het Noorden is zeer bergachtig, de zoogenaamde Bila-keten; het draagt daarom den naam Dolok, d. i. berg. De Zuidelijke helft van de onderafdeeling daarentegen is heuvelachtig, licht golvend en soms geheel vlak. Een reeks evenwijdige ketens, die aan de Westzijde loopen, verbinden deze gebieden. Hiervan vormt het Maléagebergte (zie MALEAKETEN) de grens met Mandailing, terwijl in het midden op de grens met Angkola de rug zich zoo weinig boven het omringende land verheft, dat de indruk van een tafelland wordt gewekt. Door de bergen worden valleien, dalen en dalkloven gevormd, waarvan de voornaamste zijn: het Hoeroengdal, de valleien van Tano Rambé, Batang Onang, Sosa en het dal van Oeloe Baroemoen. Een bekende berg in het W. is de Ingoel na Godang.

Eigenlijk Padang Bolak, het middengedeelte van de onderafdeeling uitmakende, is een grootendeels dorre, onvruchtbare, bijna boomlooze vlakte, bezaaid met lage heuvels van 100 tot 200 M. boven zeeniveau. In deze golvende vlakte vindt men talrijke smalle tot 20 M. diepe dalen, door de riviertjes uitgeschuurd. Door deze erosiedalen is de stand van het grondwater zeer laag en het land dor. Alleen langs deze riviertjes en langs de hoofdrivieren wordt vruchtbare grond gevonden, alsmede de eenige teekenen van boschgroei. Ook de bergen zijn zwaar bebosch. Over het geheel vormt Padang Lawas een lateriet-landschap, waarvan de bodem sterk verweerd is; vaak komen de tertiaire gesteenten, waarbij de vulkanische tuffen een groote rol spelen, door de kale steppen heensteken. Enkele heuvels bevatten de zoogenaamde eetbare aarde of tano bangè, op Java bekend als tanah ampoh. In Midden-Dolok zijn de meeste riviertjes goudhoudend; het schijnt er ook in gedegen toestand voor te komen. Het voorgebergte van Padang Bolak bevat tinerts, terwijl bruinkoollagen zichtbaar zijn nabij Oedjoeng Bosi aan de Pané, zelfs zouden vette steenkoollagen voorkomen aan de Aek Loepoet, een zijriviertje van de Hombal.

Klimaat. Het klimaat in den Dolok en Oeloe Baroemoen komt overeen met dat van het overige binnenland van Tapanoeli; dat van de dorre vlakte is geheel daarvan onderscheiden. Schoon niet ongezond, is het er in den drogen tijd ondragelijk heet. Te Si Boehoehan heerscht als regel overdag een temperatuur van 95° F. en daar is het nog niet eens het warmst. Er heerscht in den drogen tijd een steeds aanhoudende Westenwind, die, volgens Willer, gelijk de mistral, een alles verdrogende kracht heeft. Gedurende deze periode, die 5 tot 7 maanden duurt, valt geen droppel regen, en de aardbodem wordt door geen dauwdrup bevochtigd. Scherpe afwisselingen in temperatuur maken het klimaat vooral zeer onaangenaam. Niettegenstaande de hitte, is het klimaat door de droge lucht niet zoo benauwd en bovendien zijn de avonden en nachten aangenaam koel.

Economische toestand. Padang Lawas levert veel rijst, zoowel op ladangs als sawahs. Uitgestrekte sawahcomplexen komen langs de meeste riviердalen voor, in het bizonder nabij Si Bochoehan in het Zuiden. De bevolking teelt ook veel mais, terwijl bovendien koffie wordt aangeplant. Voorts komt er veel kaneel voor, met name in Sosopan, terwijl Sosa groote hoeveelheden gerookte visch levert. De inlandsche nijverheid houdt zich wel bezig met het vervaardigen van goud-, zilver- en koperwerk, maar dit munt niet uit door buitengewone fraaiheid. De veestapel bestond in 1912 o. m. uit 720 paarden, 3500 runderen en 15.000 buffels. Mogen deze getallen aanzienlijk schijnen, in verhouding tot de onmetelijke grasvlakten kunnen ze niet anders dan zeer klein genoemd worden. Boschproducten, die uitgevoerd worden naar de Oostkust, levert het land zeer veel; vooral in het Oosten nabij de Rokan staan nog reusachtige bosschen.

Voor de ontwikkeling van dit gebied is vooral noodig de aanleg van meer wegen, die aansluiten bij de reeds belangrijke cultuurgebieden. Thans leiden feitelijk slechts enkele goede wegen door deze landstreek en wel aanvangende bij den grooten weg door Tapanoeli bij Pargaroetan. Vandaar naar Aek Godang, waar een weg over Sajoer Matinggi langs het dal van de Baroemoen voert naar Sosopan, Si Oendol en Si Boehoehan. Bij laatstgenoemde plaats komt ook een weg van het genoemde splitsingspunt Aer Godang over Goenoeng Toea (de vroegere hoofdplaats) langs de boven Pané-rivier, naar Binanga en vandaar langs de Baroemoen. Van Si Boehoehan voert een weg Zuidwaarts naar Djandji Lobi, Oostwaarts naar Sosa. Deze wegen zijn nog niet alle verhard, maar door het droge klimaat bijna steeds goed berijdbaar. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat dit gebied bij verdere ontsluiting een belangrijk deel van Tapanoeli wordt, zooals het vroeger reeds is geweest. Talrijke biara's (tempeltjes) van Hindoe'sche, misschien Javaansche afkomst o.a. bij Binanga en Goenoeng Toea, zijn de stomme getuigen van de vroegere grootheid. Zie OUDHEDEN. Het is de vraag of een achteruitgang van het klimaat dan wel de groote anarchie vóór ons bestuur en de ongebreidelde roofbouw het land zoo zeer in beteekenis hebben doen achteruitgaan. Tijdens ons bestuur heeft het zielenaantal zich flink ontwikkeld en is de bevolking van Padang Lawas in de laatste 25 jaar meer dan verdubbeld, zooals hierna met cijfers is aangetoond. Eerst in 1910 werd hier de slavernij officieel afgeschaft.

Bevolking. De bevolking is geheel van Batakschen oorsprong, en voor zooveel kan worden nagegaan, afkomstig van Si Lindoeng en Toba. In 1880 was het bevolkingscijfer van Padang Lawas 22.877, in 1890 26.887, in 1895 32.451, in 1902 37.843, in 1905 42.477, in 1912 46.106, in 1915 (laatste opgave) 47.000, aldus een niet onbelangrijken aanwas vertoonende, in dien althans de vorige opgaven vertrouwen verdienen. Voor het meerendeel is zij Mohammedaansch; in 1880 waren er 46, in 1894 173 hadji's ingeschreven; het heidendom wordt alleen nog in de Noordelijke en Noordwestelijke streken gevonden, alwaar ook kleine Christengemeenten verrijzen onder leiding van den zendeling te Sipiongot. In 1887 bedroeg het aantal Christenen 62, in '93 651, in '94 791 en in 1913 (laatste opgave) 782; in dat jaar waren er 12 zendingscholen met 352 leerlingen.

Enkele Loeboes, afkomstig van Kota Siantar (Groot-Mandailing), wonen in Oeloe Baroemoen, waar zij zich meer en meer met de overige bevolking vermengen.

De Bataksche adat is, schoon niet zuiver meer,

behouden gebleven. Het kannibalisme, een 70 jaar geleden nog bestaande, is echter geheel afgeschaft.

Geschiedenis. Ten gevolge van de Padri-oorlogen was het N.-I. gezag op Sumatra's Westkust hoe langer hoe meer uitgebreid, en door de inmenging van T. Tamboesi in die oorlogen was men genoodzaakt zich ook in Mandailing, Angkola en Padang Lawas te vestigen. Na den val van Daloe-Daloe, de versterkte kampong van T. Tamboesi, den 28sn Dec. 1838, werden Padang Bolak, Oeloe Baroemoen, Baroemoen Tonga en Sosa gebracht onder het bestuur van een gecommitteerde voor de Bataksche aangelegenheden, die, gesteund door een militaire bezetting, zijn standplaats te Portibi (zie aldaar) had. In 1843 werden deze landschappen weder verlaten, om eerst in 1879 voor goed onder geregeld bestuur te worden gebracht. Bij G. B. van 14 Jan. 1879 no. 12 werd tot de inlijving van Padang Lawas, w. o. nu ook Dolok werd gerekend, besloten en dit gebied tot eene afdeeling gemaakt onder het bestuur van een controleur B. B., die eerst zijn zetel te Portibi had, doch dien later verwisselde met Goenoeng Toewa. Thans is Padang Lawas slechts een onderafdeeling der afdeeling Padang Sidimpoean, Goenoeng Toewa moest als bestuurszetel plaats maken voor Si Bochoean, in het landschap Oeloe Baroemoen gelegen, totdat in 1917 opnieuw Goenoeng Toewa bestuurszetel werd.

Bestuur. De regeling van het bestuur van Padang Lawas heeft groote moeilijkheden opgeleverd. Een in ongeveer 1890 voorgestelde administratieve regeling stuitte op groote moeilijkheden bij de doorvoering. Herhaaldelijk werden nieuwe voorstellen gedaan, zoo in 1907. De tegenwoordige inrichting is ook nog als voorloopig te beschouwen. Ze is ongeveer ingericht als in Mandailing, zoodat het land thans in 22 districten is verdeeld, die zooveel mogelijk beantwoorden aan de vroegere landschappen, hoewel hier en daar deels splitsing, deels samenvoeging heeft plaats gehad. Thans bestaat er, na de reorganisatie van het inlandsch bestuur zooals die bijna voor geheel Sumatra is ingevoerd, een districtsbestuur met zoogenaamde dêmangs en onder-dêmangs. Wat de rechtspraak betreft is de bevolking gelaten in het genot harer eigen inheemsche rechtspleging (Het zoogenaamde Sumatra-reglement is hier dus niet van kracht). Er zijn verschillende kleine rechtbanken (voor elk district één) en drie grootere, collegiale gerechten, zoogenaamde groote rapats. In deze regeling, alsmede in enkele voorschriften betreffende het inschrijven van vonnissen in registers, het verbieden van sommige straffen en van „godsoordeelen' enz. is onze regeeringsinvloed merkbaar.

Literatuur: Zie over Padang Lawas: F. J. Willer, Verzameling der Bataksche wetten en instellingen in Mandheling en Pertibie, enz. (T. v. N.-I. 8e jaarg.); J. B. Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied (T. Aardr. Gen. 2e Serie, Dl. II, Afd. meer uitgebreide artikelen, 1885, Dl. III, 1886 en Dl. IV, 1887); A. L. Van Hasselt, aldaar 1897, bl. 412; de Bataksspiegel met 1e en 2e supplement en De toestanden in Tapanoeli en de regeeringscommissaris. Uitgaven Bat. Inst. no. 13.

PADANG LAWAS. Nagari aan den hoogen steilen linkeroever van de Batang Hari in de onderafdeeling Sidjoendjoeng van de residentie Sum. Westkust, bestaande uit niet meer dan 20 kleine huizen. Het is uitgangspunt van den vrij belangrijken handelsweg van de Batang Hari over Iboel naar Pangkalan (± 12 uur gaans), van waar men met vaartuigen de Batang Pranap afzakkende, Pranap aan de Indragiri-rivier bereiken kan. Deze weg is reeds eeuwen oud, getuige een Hindoebeeld, dat op den rechteroever van de Batang Timpèh ligt, dicht bij de plaats, waar het pad die rivier kruist.

PADANG LOEAR. A. Een goed bevolkte nagri ter Sum. Westkust, 3 K.M. ten Z. van Fort de Kock.

B. Nagri, 15 K.M. ten Z.W. van Fort van der Capellen, waar tot in de eerste helft der 19de eeuw de befaamde ijzergieters van Salimpaoeng (zie aldaar) had. In 1843 werden deze landschappen weder verlaten, om eerst in 1879 voor goed onder geregeld bestuur te worden gebracht. Bij G. B. van 14 Jan. 1879 no. 12 werd tot de inlijving van Padang Lawas, w. o. nu ook Dolok werd gerekend, besloten en dit gebied tot eene afdeeling gemaakt onder het bestuur van een controleur B. B., die eerst zijn zetel te Portibi had, doch dien later verwisselde met Goenoeng Toewa. Thans is Padang Lawas slechts een onderafdeeling der afdeeling Padang Sidimpoean, Goenoeng Toewa moest als bestuurszetel plaats maken voor Si Bochoean, in het landschap Oeloe Baroemoen gelegen, totdat in 1917 opnieuw Goenoeng Toewa bestuurszetel werd.

PADANG MANTINGGI. Nagri in het landschap Rau (zie aldaar).

PADANG OELAK TANDING. Kleine nederzetting aan den Noordvoet van den Boekit Kaba in de residentie Benkoelen. Het plaatsje ligt aan den weg van Benkoelen over Kèpahiang naar Moera Klingi en wel aan den bovenloop van de Klingi, rechterzijrivier van de Moesi.

PADANG PANDJANG. Onderafdeeling van de afdeeling Batipoeh en Pariaman, der residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van den Assistent Resident. Het is voor een deel vlak land (P. P. = lange vlakte) op den Westelijken rand van de Bovenlanden gelegen. Padang Pandjang ligt 773 M. boven zee, naar het N. stijgt het terrein tot 1154 M. bij Kôtô Baroe, dat $8^1/_2$ K.M. verder in het zadel tusschen de Marapi en Singgalang gelegen is. Naar het Z. daalt de bodem naar het meer van Singkarak, welks Noordelijkst gedeelte in deze onderafdeeling valt. Bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. 321) is de onderafdeeling verdeeld in de districten Padang Pandjang en Batipoeh; het eerste district bestaat uit de voor 1913 bestaan hebbende larassen VI Kôtô en IV Kôtô, waarbij nu een gedeelte van de toenmalige onderafdeeling Kajoe Tanam (behoorende tot de benedenlanden) is gevoegd; het tweede district bestaat uit de vroegere larassen Batipoeh di Atas, Batipoeh di Baroeh, Boengô Tandjoeng (Pitalah) en Soempoer; de laras Simawang, die vóór 1913 ook behoorde tot Padang Pandjang, is nu gevoegd bij Fort van der Capellen, volgens het adatverband behoort deze landstreek nl. tot Tanah Datar (zie aldaar).

Van de plaatsen der onderafdeeling moeten genoemd worden: Padang Pandjang (zie aldaar); Soempoer in het Z., waar tal van bewoners ettelijke malen de bedevaart naar Mekka hebben gemaakt, daardoor in staat gesteld door de winsten van hun handelsbedrijf; Batipoeh (zie aldaar), en de markten te Pakan Rabaä (bijna $3^1/_2$ K.M. ten N. van P. P.), en te Kôtô Baroe (zie boven), in het Z. die te Batipoeh, Pitalah, Soempoer en Batoe Tabal aan den N.lijken rand van het meer van Singkarak ($18^1/_2$ K.M. van P. P.). In het benedenlandsche deel der onderafdeeling is Kajoe Tanam (zie aldaar) de voornaamste plaats; de markten aldaar en die te Sitjintjin (ruim 7 K.M. ten W. van Kajoe Tanam) zijn van belang. Voor de onderafdeeling werd bij Ind. Stb 1918 n° 308 met ingang van 1 Juli 1918 een plaatselijke raad ingesteld, waarvan het hoofd van plaatselijk bestuur voorzitter is.

PADANG-PANDJANG. Hoofdplaats der afdeeling Batipoeh en Pariaman, res. Sumatra's Westkust, tevens der gelijknamige onderafdeeling en 773 M. boven zee gelegen. Door haar ligging nabij den uitgang van de bekende Anai kloof is zij het uitgangspunt voor al het verkeer van de Boven- naar de Benedenlanden en omgekeerd; daardoor zoowel strategisch, verkeer-geographisch, als economisch een belangrijk punt. Padang Pandjang heeft dan ook garnizoen en is het belangrijkste knooppunt van het West-Sumatra spoorwegnet. Spoor- en straatwegen leiden naar Padang, Fort de Kock—Pajôkoemboeh, en naar Solok—Sawah Loentô. Als marktplaats is het bovendien van belang. Vooral de Vrijdagmarkt is druk bezocht. Een groot aantal Chineezen en Minangkabauers drijven er belangrijke zaken. Door de ligging ten opzichte van den Barisan en de tochtige Anai kloof is het klimaat, hoewel niet bepaald ongezond te noemen, toch vaak zeer guur en vooral bijzonder vochtig. Padang Pandjang is zelfs een der regenrijkste stations van Indië. De regenval bedraagt 3799 m.M. per jaar, berekend over gemiddeld 35 jaren; in sommige jaren kwamen niet meer dan 15 droge dagen voor. P. P. was in Februari 1841 het brandpunt van een hevig plaatselijk oproer, dat een laatste opleving van den Padri-geest was. Bij die gelegenheid bevond een kleine bezetting zich ingesloten op den heuvel Goegoek Malintang en liet de versterking in de lucht springen om te voorkomen, dat ze in handen van den vijand viel. Ter herinnering aan deze zelfopoffering is een gedenknaald opgericht. In December 1915 hadden te Padang Pandjang opnieuw vrij ernstige opstootjes plaats, waarbij in de plaats zelf hevig gevochten werd, doch onzerzijds geen verliezen waren te betreuren. Het oproer hield verband met de in 1908 ingevoerde belastingheffing. De hoofdleider van het verzet, die zijn medeplichtigen aan onkwetsbaarheid deed gelooven, werd gevangen genomen en ter dood veroordeeld.

PADANG SIBOESOEK = stankvlakte. Een nagri in de Padangsche Bovenlanden, gelegen aan de Kwantan, aan den weg van Sawah Loentô naar Sidjoendjoeng. Zij heeft haar naam gekregen, doordat hier volgens het volksverhaal, in het laatst van de 13e eeuw een treffen plaats had met Javaansche legerscharen uit Modjopahit, die van Palembang uit de Bovenlanden trachtten te veroveren. De overtalrijke vijanden werden hier door de Minangkabauers zoo gevoelig verslagen, dat de terugstroomende Hindoe-Javanen geen tijd hadden hun talrijke gesneuvelden te verzorgen. De verpestende lucht der onbegraven lijken bleef jaren lang de omgeving verontreinigen. Vandaar dat aan deze plek de naam „Stankvlakte" werd gegeven. Volgens de legende was de vijand zoo talrijk, dat de berg waarop zij hun zwaarden hebben gewet, geheel werd uitgehold en daardoor den naam kreeg van Boekit Kiliran d. i. den uitgeslepen berg.

PADANG SIDIMPOEAN. Afdeeling van de residentie Tapanoeli met eene bevolking van ± 156.000 zielen, waarvan ± 140 Europeanen en ± 360 Vreemde Oosterlingen (1916), verdeeld in de 3 onderafdeelingen: Angkola en Sipirok, Groot en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan, Padanglawas (zie aldaar).

PADANG SIDIMPOEAN. De hoofdplaats in het Noorden van de gelijknamige afdeeling (zie aldaar) ligt 304 M. boven zeeniveau aan de Batang Ajoemi of rivier van Angkola, een zijrivier van de Batang Gadis. Zij ontvangt veel regen, gemiddeld 2217 m.M. per jaar. Het aantal inwoners is niet nauwkeurig op te geven; in 1902 schijnen er 2848 menschen gewoond te hebben, in 1909 niet meer dan 2355 inwoners. De stad, die in 1885 door een hevigen brand grootendeels werd vernield, is zeer fraai aangelegd met mooie wegen en lanen. Van 1883 tot 1906 was het de hoofdstad van het gewest Tapanoeli, thans nog de zetel van een assistent-resident en een controleur. Er is voorts een ruim militair kampement voor het detachement van de garnizoenscompagnie te Taroetoeng, een gevangenis, een gouvernements-inlandsche school le klasse, en een 2e klasse, een steenen moskee, een vrij groote pasanggrahan, benevens een post- en telegraafkantoor. Als belangrijke plaats en groot knooppunt van wegen heeft Padang Sidimpoean een zeer drukke pasar. De belangrijkste van de verkeerswegen is de groote weg met gouvernements autodienst Zuidwaarts naar Fort de Kock, Noordwestwaarts naar Sibolga. Noordwaarts loopt een bijna aldoor stijgende rijweg over Pargaroetan naar Si Pirok (38 K.M.). Komen de plannen van de Midden-Sumatra spoorwegaanleg tot uitvoering, dan zal de plaats tevens een belangrijk spoorwegmiddelpunt worden. Van hier uit zullen lijnen gebouwd worden langs den genoemden hoofdweg naar Sibolga en Zuidwaarts tot Panjaboengan. Een lijn Oostwaarts zal langs het dal van de Baroemoen zorgen voor aansluiting met den hoofdspoorweglijn bij Rasau op de grens van de Oostkust. Ongetwijfeld zal de stad hierdoor zeer veel in beteekenis stijgen. Voor haar verdere ontwikkeling zijn bovendien van belang de vele rubberondernemingen, die de laatste jaren in de omgeving werden gesticht. Met het oog hierop bestaan plannen tot aanleg van een tram door het Batang Toroe-dal naar Sibolga nog voordat met de uitvoering van de genoemde spoorwegplannen een begin wordt gemaakt. Voor verdere bijzonderheden zie TAPANOELI.

PADANG TARAP. Landschapje in het gebied der Boven-Kwantan en wel in de onderafdeeling Sidjoendjoeng der residentie Sumatra's Westkust. Het beslaat een oppervlakte van ongeveer 100 K.M.² en is zoo bergachtig, dat vlakten er in het geheel niet voorkomen. Wel een weinig heuvelachtig terrein. Zelfs langs de rivieren komen geen vlakten voor. Zij stroomen verbazend diep en hebben hooge, steile oevers. De voornaamste is de Batang Sariau, een zijtak van de Kwantan. Bewoond is dit landschapje begrijpelijkerwijze slechts zeer spaarzaam.

PADANG TIDJI. Zie onder SEULIMEUM.

PADANGAN. District van de contrôle-afdeeling Padangan en van het regentschap en de afdeeling Bodjonêgoro, residentie Rêmbang; met eene oppervlakte van 680 K.M.². Het district telt 57 desa's.

PADANGDANGAN. Drukke handels- en vischersdesa, met groote Gouvernements-vischinzoutingsloodsen, op de Noordkust van het eiland Madoera, aan den rijweg van Kêtapang naar Amboentên en Soemênêp gelegen.

PADANGSCHE BENEDENLANDEN. Zie SUMATRA'S WESTKUST.

PADANGSCHE BOVENLANDEN. Voor landbeschrijving, bevolking en bestuur zie SUMATRA'S WESTKUST.

Geschiedenis. Toen Nederland in 1819 in het bezit werd gesteld van een deel der sedert 1795 in Engelsche handen overgegane etablissementen ter Westkust van Sumatra, bevond zich het herwonnen gebied — Padang met naaste omgeving en eenige andere onbeduidende kantoren ter kust, doch niet Natal en Ajerbangis, die eerst later en Benkoelen, dat pas bij het Londensche Tractaat van 1824 zouden worden overgegeven — in treurigen staat, terwijl het geheel onbekende bovenland door inwendigen strijd werd beroerd. In dien strijd door godsdienstijveraars, de z.g. Padri's (zie aldaar), verwekt, hadden de Engelschen zich zoomin mogelijk gemengd, maar toen het Raffles, den Engelschen gouverneur van Benkoelen, duidelijk was geworden, dat het tot teruggave van de oud-Hollandsche nederzettingen zou komen, had hij in 1818 een tocht naar de Bovenlanden gemaakt en er met verschillende wereldlijke hoofden betrekkingen aangeknoopt. Dit en het voorcerst Engelsch blijven van Natal en Ajerbangis maakten het bij de maar al te zeer gebleken zucht tot intrigeeren onzer naburen, noodig, dat op een verzoek van de zijde der Minangkabausche grooten, om hen tegen de aanmatigingen der Padri's te steunen, werd ingegaan; en zoo begon in 1821 de veeljarige worsteling tot grondvesting van het Nederlandsch gezag in Midden-Sumatra, welke bekend onder den naam van den Padri-oorlog, in 1837 in den val van Bondjol haar bekroning heeft gevonden.

Het ligt buiten het kader dezen oorlog zelfs maar in grove trekken te schetsen, ook behoeft het wel nauwelijks te worden gezegd, dat een reeks van jaren noodig zijn geweest, om het aldus in de Padangsche-Bovenlanden gevestigde gezag te consolideeren. Stuiptrekkingen van het verzet zijn ook hier niet uitgebleven, werden trouwens bevorderd door de eigenaardige staatkundige structuur der Minangkabausche landen, welke van oudsher een weinig samenhangend geheel van kleine en grootere federaties vormden, waarover geen centraal gezag zich wezenlijk gelden liet. Zoo kon het tot 1845 duren alvorens men den brand geheel onder den voet had en het in 1837 in het leven geroepen gouvernement van Sumatra's Westkust, waaraan de naam van Michiels als grondvester onzer heerschappij onverbreekbaar verbonden blijft, tot de rustige gewesten gerekend kon worden.

Een der ernstigste uitingen van oplevend verzet was de in 1841 uitgebroken opstand in Batipoeh. De regent van dat landschap, in zijn eerzuchtige verwachtingen teleurgesteld, had zich de ontevredenheid ten nutte gemaakt, welke uit door commissaris Merkus ontworpen administratieve regelingen, waaronder het invoeren der verplichte koffiecultuur, was ontstaan, en was in verzet gekomen. Maar door snel en krachtig ingrijpen had Michiels het kwaad in de geboorte weten te smoren, en daarmede den lust tot rustverstoringen elders.

Om een eind te maken aan de voortdurend uit Sidjoendjoeng in Kŏtŏ Toedjoeh, verwaarts stokebranden waren uitgeweken, dreigende kwade invloeden, zond Michiels tegen het laatst van 1844 een paar colonnes daarheen, met het gevolg, dat de kwaadwilligen werden verdreven en de districten Soengei Pagoe en de III Kŏtŏ zich onderwierpen. De aldus verkregen uitbreiding van het gebied maakte het noodig ook tegen de Zuidelijker gelegen XII Kŏtŏ de wapenen te richten. De bevolking was kennelijk van alle aanrakingen met het bestuur afkeerig en moest tot gehoorzaamheid worden gebracht. Zij werd daartoe in het voorjaar van 1845 gedwongen; het was de laatste belangrijke militaire verrichting ter Sumatra's Westkust. Sedert kon Michiels zich geheel wijden aan de vreedzame ontwikkeling van het gewest. Hij bracht o.m. belangrijke veranderingen in de koffiecultuur, eerst in de Bovenlanden, daarna ook elders en deed dit geheel op eigen verantwoordelijkheid; de Regeering, die van de inderdaad zware lasten der bevolking aldus, ook door den daarmede samengaanden wegenaanleg opgelegd, kwade gevolgen vreesde, berustte in Michiels' maatregelen, zonder daaraan dadelijk haar goedkeuring te hechten. De uitkomsten waren schitterend.

De bemoeienis met de XII Kŏtŏ was niet van langen duur, want reeds in 1847 hield zij geheel op. Elf jaren later werd het hervatten der aanrakingen overwogen, maar men zag er van af en eerst in 1875 belde men er weder toe over. Vier jaren daarna kwam het eindelijk tot inlijving, nu ook van de VI Kŏtŏ Pangkalan, eveneens na lange aarzeling. Daarna, in 1881 en '82 tot die van de landschappen Gloegoer III Kŏtŏ di Ilir en Mocarŏ Soengei Lolo VI Kŏtŏ met Mapat Toenggoel. Doch verder reikten de bemoeiingen met de grensstreken niet en met name bleven de Kwantan- en Batang Hari districten aan zichzelve overgelaten, ja zelfs de aan Sidjoendjoeng grenzende IX Kŏtŏ, hoezeer deze toch welsprekende blijken hadden gegeven zich bij het Gouvernement te willen aansluiten. Opmerkelijk is het nochtans, dat in 1877 de streken aan den bovenloop der Batang Hari en Kwantan alsmede Koerintji in de belangstelling van den Gouverneur der Westkust werden aanbevolen, een maatregel, welke door de Regeering werd genomen, nadat in 1875 door de hoofden der V Kŏtŏ aan de Boven-Kampar-kanan een vijandige houding tegenover den resident der Padangsche-Bovenlanden was aangenomen. De bevolking dier streek ging op die houding prat en in Midden-Sumatra sprak men met eerbied over dat feit.

In 1896 meende men toenadering te bespeuren, doch het had er weinig van en drie jaren later werd een mijningenieur niet ver van de grens der V Kŏtŏ door lieden uit Bangkinang vermoord, welk feit een politieken ondergrond bleek te hebben en een expeditie noodig maakte, welke zonder veel offers de volledige onderwerping der streek ten gevolge had. Ook de radja's van Kampar en Tambang met Tarantang, die, hoewel onafhankelijk, toch nauw met die der V Kŏtŏ waren verbonden, legden den eed van trouw af. Dit voorbeeld werd kort daarop gevolgd door de hoofden der federatie der III Kŏtŏ Kampar, later III Kŏtŏ Si Blimbing genoemd. Het volgende jaar kon worden overgegaan tot de regeling van het bestuur in deze streken en in de IV Kŏtŏ di Moodik, welke laatste met de IV Kŏtŏ di Ilir werden vereenigd tot de confederatie der VIII Kŏtŏ Si Tingkei. Men liet zich hij een en ander leiden door het beginsel, dat de landschappen aan de Boven-Kampar als een deel van het gouvernement van Sumatra's Westkust onder direct bestuur moesten komen. Inderdaad

werden de XIII Kötö Si Tingkei in 1908 bij de onderafdeeling Boven-Kampar, afdeeling L Kötö van de Padangsche-Bovenlanden ingelijfd.

Leidde de Djambi-expeditie tot optreden ook tegen Koerintji, dit bracht weder tot aanraking met de meer Noordelijk gelegen, in het Oosten door Djambi en Indragiri begrensde landschappen Kota Bêsar met Soengei Koenit, Talao, Batoe Kankoeng, Indamar en Djoedjoehan, welke de suprematie van Kota Bêsar erkenden, met de Koeantan federaties en met de Batang-Haridistricten: Si Goentoer, Padang Lawas en Poelau Poendjoeng, streken, die wel tot toevluchtoord moesten strekken aan wie uit vrees voor onze wapenen uit het Djambische waren geweken. Van een expeditie naar deze streken werd echter voorloopig afgezien, wijl het streven was, om zooveel mogelijk langs vredelievenden weg de z.g. onafhankelijke landen onder ons gezag te brengen, en er geen bepaalde aanleiding tot gewapend optreden bestond. De vrees, dat het hiertoe zou komen, bracht den radja van Kota Bêsar er in 1904 na lang weifelen toe zijn onderwerping aan te bieden.

In het volgende jaar gaven de hoofden der IV en V Kötö, — IX Kötö — ten Oosten van Sidjoendjoeng (Padangsche-Bovenlanden) gelegen, den wensch te kennen, om onder direct bestuur te komen, ondanks het drijven van kwaadwilligen in de aangrenzende landschappen Padang Tarab en Si Goentoer om hen daarvan terug te houden. Een ambtenaar werd er met een detachement militairen heen gezonden, nam de korte verklaring af en bereikte tevens, dat ook Padang Tarab in onderwerping kwam. Soortgelijk resultaat werd verkregen in Kota Bêsar, Poelau Poendjoeng, Si Goentoer en Padanglawas door den assistent-resident van Djambi, die er in hetzelfde jaar — 1905 — met een colonne heenging. De hoofden verzochten onder direct bestuur te komen, liefst onder dat van het gouvernement der Westkust. Voorloopig werd de colonne-commandant met het civiel bestuur over Kota Bêsar en de Batang Hari districten belast. Ook Soengai Koenit en Talao kwamen onder dezen civielen gezaghebber en legden in het najaar de korte verklaring af. Batoe Kankoeng en Indamar waren voorloopig bij Tëbo (Djambi) ingedeeld.

Waren door deze tijdelijke voorzieningen Kota Bêsar en onderhoorigheden en de Batang Haridistricten voorloopig en met behoud van zelfbestuur onder ons gezag gebracht, de definitieve regelingen konden eerst later volgen. Hiertoe behoorde o. m., dat Kota Bêsar tegen schadeloosstelling afstand deed van zijn aanspraken op Beneden-Djoedjoehan, Batoe Kankoeng, en Indamar en dat beide laatstgenoemde landschappen met behoud van zelfbestuur aan de Padangsche-Bovenlanden werden aangetrokken (1907).

Het landschap Poetjoek Rantau Indragiri legde in 1906 eveneens de korte verklaring af en werd ingedeeld bij de Batang Hari-districten der Padangsche Bovenlanden.

De reeds besproken landschappen IX Kötö en Padang Tarab, die in 1905 de korte verklaring hadden geteekend, kwamen in 1913 op verzoek onder rechtstreeksch bestuur en werden bij de onderafdeeling Si Djoendjoeng gevoegd.

In 1908 werden met ingang van 1 Maart de belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten der inlandsche bevolking en die op het slachten van runderen en varkens ingevoerd ter vervanging van de verplichte cultuur en levering van koffie, welke werden afgeschaft. Het gaf aanleiding tot ernstige rustverstoring in de meeste afdeelingen van het gouvernement Sumatra's Westkust, vooral in de Padangsche-Bovenlanden, hoewel de bevolking hier toch het minst getroffen werd. Het verzet ging voornamelijk uit van de laras der IV Kötö van de onderafdeeling Oud-Agam.

Eenige raddraaiers, die in arrest waren gesteld, werden door een te hoop geloopen menigte te Fort de Kock opgeëischt, doch natuurlijk zonder gevolg. In de onderafdeeling Fort van der Capellen werden de gouvernementshoofden door de volkshoofden der nagari Padang Loear bedreigd. Toen men de laatsten ter verantwoording opriep, waren zij bij hun verschijning vergezeld van eenige duizenden gewapenden. Het kwam tot een aanval op een paar brigades maréchaussee. De bende stoof uit elkaar met achterlating van 18 dooden en 25 gewonden; de leider Datoek Sanigoeroe werd gevat. Eenige dagen later werd vergiffenis gevraagd. In de afdeeling Batipoeh en X Kötö trad de bevolking demonstratief op, maar het gaf haar niet veel, want de aanslag der belasting geschiedde eenvoudig naar schatting.

Reeds dacht men dat de rust geheel hersteld was, toen de controleur van Oud-Agam rapporteerde, dat er een algemeene opstand werd beraamd. Wapens en djimats werden uitgereikt, geestdrijvers waren erin geslaagd aan de zaak een godsdienstig karakter te geven. Oud-Agam en Batipoeh met de X Kötö waren de haarden van het verzet, evenals Pariaman in de Benedenlanden, waar op het heilige graf van Sjech Boerhan Oedin ijverig geboden werd. Het ernstigst liet zich de zaak aanzien in Kamang, waaruit de Gouvernementshoofden naar Fort de Kock moesten vluchten. In den nacht van 15 op 16 Juni werden tal van patrouilles uitgezonden om de belhamels op te lichten. De hoofdleider in Kamang, Hadji Abdoel Manan, verloor bij de poging tot zijn arrestatie het leven; met hem 90 anderen, terwijl onze troepen een verlies leden van 9 dooden en 13 gewonden. Hoewel de in Kamang achtergebleven colonne nog meermalen aanvallen had af te slaan, trad er toch spoedig groote verbetering van den toestand in.

Ook in Batipoeh en de X Kötö, te Paninjajar en elders, waar tevoren rust had geheerscht, kwam het tot botsingen met de militaire macht. Controleur Bastiaans kwam bij een aanval op zijn kantoor te Loeboek Djantan te vallen, zelfs waagden de opstandelingen een aanval op een bivak onzer troepen, welke met groot verlies werd afgeslagen en de aanvoerder ertoe deed besluiten zich over te geven. In de VIII Kötö, in Bondjol en elders moest het verzet met geweld worden gebroken.

Versterking der troepenmacht met een bataljon en een escadron cavalerie van Java maakte op de bevolking den gewenschten indruk. De vuurwapens werden ingenomen, twee termijnen van de belasting tegelijk ingevorderd als blijk van onderwerping, de gouvernementshoofden keerden naar hunne standplaatsen terug en welhaast was bij het arresteeren van slechtgezinden hulp door militairen aan bevolkingspatrouilles verder onnoodig. Den 20en Juli werd de hoofdleider van het verzet in Batipoeh en de X Kötö, Toeankoe Limpoeloeh van Malalö, gearresteerd en was

de opstand daarmede geheel bedwongen. Er werden verzoeningsfeesten gevierd, de belasting kwam zonder stoornis binnen.

Vier jaren later block in Oud-Agam andermaal ter zake van de belasting gisting te bestaan; de tijdige arrestatie der vier leiders voorkwam echter, dat het tot daden kwam. Weder vier jaren later, in December 1915, werd een aanslag op het militaire kampement te Padang Pandjang bloedig afgeslagen. Ook deze zaak wortelde in den weerzin tegen de ingevoerde belasting.

Vermelden wij hier nog slechts, dat de tot de Batang-Hari-districten behoorende zelfbesturen in 1913 op daartoe gedaan verzoek onder directe bestuur werden gebracht.

PADATŌ ook **PIDATŌ.** Verhaal, overlevering in versmaat, op zangerigen toon door de Minangkabau-Maleiers opgedreund, vooral bij feesten maar ook bij andere gelegenheden. In 't algemeen beteekent papadatō v e r t e l l e n en de padatō's zijn ook vaak vertelsels in proza, die de oude overleveringen of het doel van een feest tot onderwerp hebben; zijn zij in versmaat dan is de bouw gelijk aan dien van de pantoens met dit onderscheid, dat in de padatō de eerste twee regels evenzeer betrekking hebben op den inhoud van het liedje als de laatste twee. Gewoonlijk bevat de padatō een toespraak tot de hoofden en eene mededeeling van het doel der samenkomst, afgewisseld door pantoens; de toekang padatō behoort tot de waardigheidsbekleeders in de soekoe en zulks uit kracht van den invloed, uitgeoefend door hen, die in zeggingskracht uitmunten boven hunne stamgenooten De padatō wordt zonder eenig gebaar en zonder eenige vervoering voorgedragen; de pantoens, die er in voorkomen, zijn 't vooral die de aanwezigen boeien. In de laatste jaren geraakt de pidatō eenigszins op den achtergrond; de jongeren verstaan de oude spreekwijzen niet meer, en verliezen de belangstelling er voor. Buitendien is de toenemende orthodoxie, gepaard aan een zich vrij snel voltrekkend afbrokkelingsproces der adat, niet bevorderlijk aan het stand houden der oude zeden en ceremoniën. In de Maleische pers wordt pidatō dikwijls gebruikt in den zin van rede, toespraak.

(Zie ook A. L. Van Hasselt, De pidato bij de feesten der Menangkabo-Maleiers, Bijdr. Inst. 1883).

PADAWANG. Algemeene Javaansche naam voor Rivierschildpadden (zie onder SCHILDPADDEN, fam. *Trionychidae* II. B. 4).

PADDEN. Algemeene naam voor op den bodem levende, zwaargebouwde kikvorschen (zie aldaar en onder BUFONIDAE).

PADDEVISSCHEN (*Batrachidae*). Vischfamilie der *Jugulares Acanthopterygii* (zie VISSCHEN). Eenige soorten van Batrachus (MAL. Ikan Kodok) komen in den Archipel voor.

PADÈWA. Zie VAARTUIGEN.

PADEWAKANG. Zie VAARTUIGEN.

PADI (MAL.). Zie RIJST.

PADJADJARAN. Laatste Hindoe-rijk op Soenda (zie dezen naam), of West-Java; waarover sinds 1911 geheel nieuw licht is opgegaan door Pleyte (Tijdschr. Bat. Gen. LIII, p. 155—194, met kaartje, plattegrond en twee platen), en Dr. de Haan (Priangan, II, passim; zie het register); aangevuld en verbeterd in 1913 door Dr. Hoesein Djajadiningrat in zijn proefschrift „Critische beschouwing van de Sadjarah Bantěn". De daarmede terzijde gestelde oudere Jav. historische overleveringen omtrent het rijk Padjadjaran vindt men samengevat in Veth's Java, 2en druk, I (1896), p. 53—55 en 214—219.

Door die nieuwste onderzoekingen is het zoo goed als zeker, dat Padjadjaran met de hoofdstad Pakoean (samenvallend ongeveer met de kota Buitenzorg van thans) gesticht is in 1355 Çaka = 1433 A. D., door een vorst, die zich op de stichtings-oorkonde van Batoe Toelis (even beZ. Buitenzorg, aan de Tji-Sadane, alias Tjidani) noemt: Ratoe Dewata, en koningvorst van „Pakwan-Padjadjaran". Over dit stichtingsjaartal 1355, dat men op voetspoor van Holle (Tijdschr. Bat. Gen. XXVII, 1882, p. 92) steeds 1055 Çaka had gegist, zie Pleyte l. c. p. 159—162 (die het 1455 achtte), en Dr. Hoesein's betere,zoo goed als definitieve,vaststelling o. c. p. 139—144. Deze stichtings-oorkonde is in 't Soendaneesch met oud-Jav. karakters.

De opkomst van Padjadjaran had dus plaats tijdens het laatste bestaan van het rijk Madjapahit, welk laatste in 1400 Çaka = 1478 A. D. volgens de Jav. overlevering, doch wel pas omtrent 1518 A. D. definitief viel. Zeer kort daarop, in 1526 of begin 1527 werd Padjadjaran overwonnen door Mohammedsnen uit Bantam, zooals we door de Portugeesche berichten weten. Het te hulp roepen in ca. 1521 door den Sang Hyang („Samiam") van Soenda-Padjadjaran, zelf elend in zijne *dajeuh* („dalo" = kota, nagara) Pakoean, van Port. hulp uit Malaka, kwam, ondanks het contract van 21 Aug. 1522 tusschen Portugeezen en Soendaneezen te Kalapa = Soenda Kalapa = Djakětra gesloten, in midden 1527 juist te laat; verg. Veth o. c. p. 277—282, en Hoesein o. c. p. 73—80. De Port. berichten over deze laatste periode van „Sunda" = Padjadjaran, geeft het best de in 1570 gestorven geschiedschrijver Barros, in zijn posthume Decada IV (1615), Lib. I, cap. 12—13.

Het rijk Padjadjaran heeft derhalve nog geen volle eeuw bestaan, met de hoofdstad aan den rechteroever derzelfde rivier, waar, circa 1000 jaar vroeger, aan den linkeroever, iets meer benedenstrooms (bij Tjampea), het alleroudste Hindoe-rijk op West-Java had gebloeid. In de herinnering der inlanders is het daardoor echter juist, als afscheid van het Hindoeisme, ten volle in 't geheugen blijven hangen; die in hun pantoen's telkens nog zingen van „den vorst van Pakoean, (en) de edelen van Padjadjaran" (ratoe Pak., mènak Padjadj.). Zie daarover uitvoerig J. J. Meijer in Jacobs en Meijer, „De Badoej's" (1891), p. 153—166; en verg. de inlandsche Bijlagen bij Pleyte, l. c. p. 195—220.

Over de pogingen in het einde der 17e en den aanvang der 18e eeuw door sommige hooge personen der O. I. Comp. aangewend, om bij tochten in de Bataviasche Bovenlanden de juiste plek van het hof „Pakowang" en daarmede den hoofdzetel van het rijk Padjadjaran vast te stellen, zie vooral die uit 1701—4 bij De Haan, o. c. p. 230—231 en 277—289. Degene die, blijkbaar op last van G.-G. Camphuis (welke zich bizonder gelegen liet liggen aan de oudste geschiedenis van Batavia), het eerst in midden 1690 er op uitging om dat „oude hoff der Javanen, gesaamt Pakoean" na te gaan, was de kapitein A. Winkler, die dan ook den beschreven steen van Batoe Toelis ontdekte en het

eerst beschreef (ib. p. 152—153, 158—160). Hier in 1690 wordt de stichter van dit hof „Paraboe Siriwangi" (of Siliwangi) genoemd, inderdaad wel de naam van een der laatste vorsten van Padjadjaran (verg. Hoesein p. 285): Çrî Wangi; alias misschien de uit de Jav. overlevering bekende vorst Moending Wangi, die, volgens de Babad Tanah Djawi, de vader en voorganger was van den „laatsten Vorst" (Sri Pamékas).

De, helaas ongedateerde, beschreven koperen plaatjes van Kébantënan of Bantënan (Z.W. van Bëkasih en Z.O. van Meester-Cornelis; de plaatsaanduiding in Verbeek's Oudheden van Java, 1891, p. 37 is onjuist) bevatten o. a. een oorkonde van een Soesoehoenan te Pakoean-Padjadjaran, waarbij ook de *dajeuhan* (kleinere kota) Djajagiri alsmede de *dajeuhan* Soenda Sëmbawa worden genoemd; zie bij Holle in Tijdschr. Bat. Gen. XVI (1867), p. 563, en nader Pleyte, p. 163—164, met drie afbeeldingen. De laatste plaats is geenszins dezelfde als Soenda Kalapa, het latere Djakëtra; de ouderdom der plaatjes hoogstwaarschijnlijk uit de 15e eeuw A. D.

De invloedssfeer van het rijk Padjadjaran is moeilijk te schatten; misschien hebben Bantam oud-Krawang, en het N.W. der Preanger er toe behoord. De werkelijke macht zal wel niet verder hebben gereikt dan de oude residentie Batavia. De aard der beschaving kan geschat worden naar de twee uitersten: de ruwe Polynesische voorouderbeeldjes in steen te Artja Domas (d. i. „800 beelden"), beZ.O. Buitenzorg; en de opmerkelijk-fraaie en sprekende, ten deele Boeddhistische(?) beelden van den Goenoeng Tjibodas bij Tjampea, beN.W. Buitenzorg (foto's Van Kinsbergen nos. 2—9), op welke plek vermoedelijk een kluizenarij heeft gestaan.

Opmerkelijk blijft zeker dat Barros, in ca. 1560 het „Sunda" beschrijvend van omstreeks 1522, behalve dat hij „Daio" = Djajeuh = Pakoean een stad in het binnenland noemt met wel 50.000 zielen, en de macht van het rijk „Sunda" = Padjadjaran stellend op 100.000 krijgslieden, met name óók kloosters („mosteiros") er vermeldt, van nonnen zelfs.

De naam „Padjadjaran" moet in 1355 Çaka = 1433 A.D. hoogstwaarschijnlijk symbolisch zijn gekozen, als „op één lijn (*djadjar*) geschaard" = de Evenknie (nl. van het rijk Madjapahit); zie ook nog bij PAKOEAN. G. P. R.

PADJAGALAN (slachtplaats). Naam van een paar mofetten op Java. 1°. Eene met meestal zeer onbeduidende werking, gelegen bij het Télaga Bodas en dus veel door toeristen van Garoet uit bezocht. Het gas komt uit spleten in het gesteente te voorschijn. Gewoonlijk liggen er eenige doode insecten, soms ook een paar vogeltjes, en naar men zegt, vroeger wel eens grootere dieren, zelfs tijgers en neushoorns, die nu hier niet meer voorkomen. De nieuwste beschrijving is te vinden in Jaarboek Mijnwezen 1913, Verhandelingen, p. 94; het gas is voornamelijk zwavelwaterstof, vermoedelijk gemengd met koolzuur en zwaveligzuur. 2e. De alleen door Junghuhn (Java, 1271) beschrevene Goeha Galan of padjagalan in den G. Kromong, benoorden den Tjirëmai in Cheribon gelegen. Tijdens Junghuhn's bezoek was de gasontwikkeling in dit voor heilig gehouden en met een deur gesloten hol sterk genoeg om hem te bedwelmen.

PADJALA. Zie VAARTUIGEN.

PADJANG. Vruchtbare provincie in het Z.W. der res. Soerakarta, ongeveer tusschen de lijn Mörbaboe-Mërapi-Prambanan, vandaar langs den bovenloop der Bëngawan of Solo-rivier (de zgn. kali Dëngkëng) tot op de hoogte van Grompol (beN. de kota Solo), en vandaar over Ampël tot den top weer van den Mörbaboe; een vierhoek dus, met de tegenwoordige centra Solo, Klatèn en Bojolali; maar tot in het eind der 16e eeuw met den ouden Vorstenzetel en tijdelijken Sultanszetel Padjang, West ten Z. van de huidige kota Solo; waarvan nog enkele sporen tegenwoordig terug te vinden zijn aan den zgn. ouden weg van Soerakarta naar Kartasoera.

Als zetel van een Vorst, ondergeschikt aan den Oppervorst van Madjapahit, komt Padjang reeds herhaaldelijk voor in het Oudjav. lofdicht, de Nägarakërtägama van 1287 Çaka = 1365 A. D.; zie het register in de uitgaaf Kern-Krom (1919). In den feeststoet van den Vorst (Zang 84) gaat de Vorstin van Padjang zelfs vóórop; gevolgd door de Mantri's van Padjang en die van Pagoehan; onder welken laatsten naam zich niet onwaarschijnlijk het oude Mataram verschuilt. Pleit dit reeds voor het aanzien van dit westelijke deel van het rijk Madjapahit in de 14e eeuw A. D., óók de beteekenis van het woord *padjang*, d. i. „maneschijn" (Prof. Kern; verg. V. d. Tuuk's Kawi Wdb. IV, 1912, p. 279 a) pleit daarvoor. De Maan rekende natuurlijk voor de oude Javanen als no. 2, na de Zon als no. 1.

De groote tijd van Padjang kwam echter in de 16e eeuw A. D., het tijdperk van godsdienstovergang, na den val van Dëmak in ca. 1546 — voor welk jaartal we tot nog toe alleen het Port. getuigenis hebben van Pinto (zie dezen naam) — en vóór de opkomst (juister: heropkomst) van Mataram, nu als Islamitisch rijk, in ca. 1586 door den Sénapati. Niet echter dadelijk is Padjang in de plaats getreden der hegemonie, door Dëmak als 't eerste Islamitische rijk over Midden-Java uitgeoefend. Doch eenige jaren na de troebelen, door den moord op den „Pangéran" van Dëmak voor de kota Pasoeroean in Febr. 1546 gepleegd (aldus Pinto), op zijn vroegst dus in ca. 1550, gelukte het aan den „Jongeling van Tingkir" (Ki Djaka Tingkir; Tingkir ligt Z.O. van Salatiga), alias Mas Karëbët (d. i. de „jonker" bij wiens geboorte de wajang bëbër = wajang karëbët was vertoond), zoon van een vermoorden Regent van Pëngging (in Padjang; W. van Kartasoera), om, als Regent van Padjang, zich onafhankelijk te maken van het in verval rakende Dëmak.

Hij breidde zijn macht uit over het in het Z.W. bij zijn gebied aansluitende Mataram, kreeg het in het N. en N.O. aansluitende Prawata (Grobogan-Wirosari) en Djipang (Bodjonëgoro) er bij, en verkreeg — aldus Veth naar Raffles — in 1490 A. J. = 1568 A. D. den titel van Sultan, hem verleend door den geestelijken Panëmbahan van Giri bij Grëssik, den zgn. Soenan van Giri. Na zijn gewelddadigen dood in ca. 1582 maakte zich Aria Pangiri, zoon van den (vermoorden) Regent van Prawata, meester van den troon van Padjang, zou zelve óók den titel van „Sultan" zijn macht g geworden, doch werd zeer kort daarop (in 1586?) ten val gebracht door den Sénapati (Kapitein-

Generaal) van Mataram, die al eerder den genoemden eersten Sultan van Padjang om het leven zou hebben gebracht.

Het ongeluk wil, dat we voor deze geschiedenis van het rijk Padjang en de met gezegden Sénapati beginnende opkomst der oppermacht van het Moh. Mataram, alléén kunnen afgaan op stereotype hof-kronieken, later te Kartasoera in ca. 1700 samengesteld; als bij Raffles, en de Babad Tanah Djawi. Er is dus zelfs geen zekerheid, dat Ki Djåkå Tingkir als Vorst (Adipati?) van Padjang en Mataram ooit den titel Sultan *wezenlijk* gedragen heeft. De Port. berichten over dit 3e kwartaal der 16e eeuw laten ons totaal in den steek. Slechts in één kostbare zinsnede bij Couto in zijn 4e Decade (afgesloten in 1597, gedrukt in 1602), Lib. III, cap. 1, krijgen we de zekerheid dat — nà 1564 zie straks; en vóór 1597 — Padjang („Panião") gelegen was 30 „legoas" (dus ca. 185 K.M.) het binnenland in, en dat de „Koning" daarvan zooveel was als „Keizer" (Emperador) over de diverse door Couto daar opgesomde staten van de Noordkust van Java; waaronder bv. Grĕsik („Agasai"), (oud-)Sĕdajoe, Toeban, Djoeana („Cajoão"), Djapara, Dĕmak, Sĕmarang („Margão"), „Sunda" (hier nog = oud-Padjadjaran?; of anders = Soenda Kalapa, d. i. Djakĕtra), en Bantam; doch waarbij Mataram, dat snel na ca. 1586 beroemd en geducht werd, *nog niet* voorkomt. Zie over dezen belangrijken zin bij Couto, Veth's Java, 2en druk, I (1896), p. 316; en beter Rouffaer in het Album-Kern (1903), p. 267—274.

Neemt men nu in aanmerking, dat dezelfde Couto (Dec. VIII, cap. 21) in 1564 nog spreekt van een Atjehsch gezantschap aan „den koning van Dĕmak, keizer van Java" (Veth, l.c. p. 315), dan bewijst dit: 1°. dat de glans van Dĕmak, als opperstaat van Java, nog wel 20 jaar na de door Pinto in 1546 gestelde katastrofe bleef voortduren; 2°. dat 1568 voorloopig mag aanvaard blijven als het jaar, waarin de hegemonie definitief overging van Dĕmak op Padjang, door de geestelijke hulp van den nazaat der Wali's te Giri. De wezenlijke oppermacht van Padjang zou dan slechts, volgens de Jav. babad's, van 1568— ca. 1585 geduurd hebben. In het oudste Holl. politieke bericht over Java, in Lodewyckxz' Eerste Boeck van 1598, teruggaand tot informaties in 1596 te Bantam opgedaan, komt (Cap. 19) de naam Padjang *niet meer* voor, is „*Mataran*" (sic) oppermachtig, en wordt van Dĕmak gezegd: „waer den Keyser noch voor Coninck ghekent wordt" (nieuwe Linschoten-ed., 1915, p. 103). Dus óók hier blijft in ca. 1596 de oude nimbus aan Dĕmak bij, maar wordt de opperhoogheid van Padjang, als een tijdelijke episode, die al niet meer van gewicht was, overgeslagen.

De vernieling echter van Padjang als *stad* van beteekenis, viel pas een halve eeuw na het jaar van haar hoogsten glans. In 1614 wordt „Pajangh" als stad „lantwaerts in" vermeld, dadelijk na het machtige Pati in Djapara (De Jonge, Opkomst IV, p. 57); doch in Juni 1618 constateert de afgezant der O. I. Comp. naar Mataram, C. van Maesseyck, dat allerlei dorpen in het Dĕmak'sche „voor dese onder subiectie van den Corinck van Paetyang gesorteert" hadden (ib. p. 89—90), maar dat de Vorst (toen nog: Panĕmbahan) van Mataram, deze „stad Paetyang" had veroverd, en het volk als slaven had weggevoerd, om zijn eigen stad (versta: Kerta) op te bouwen; verg. Veth o. c. p. 309, 312, 360. Volgens de Babad Tanah Djawi (zie Brandes' Register daarop, 1900, p. 69) werd dan, na de onderwerping van Soerabaja — dus in 1625 —, de daarheen gevluchte laatste Pangéran van Padjang gevankelijk naar Mataram gevoerd, terwijl de kraton-zelve een plek werd die *angkĕr* (griezelig, betjoend) was. In hetzelfde jaar 1625, na het machtige Soerabaja en Padjang in het stof te hebben getreden, neemt dan de Panĕmbahan van Mataram (de „Sultan Agoeng" na 1641) den titel Soesoehoenanaan.

De juiste ligging der luttele overblijfselen van den kraton van Padjang werd reeds aangegeven in het Album-Kern (1903), p. 274. G. P. R.

PADJÉG (Jav.). Beteekent pacht, doch wordt ook gebruikt in den zin van belasting, met name voor de landrente. Zie LANDRENTE en PARTICULIERE LANDERIJEN.

PADJOGE. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

PADMÅ (Jav.). Zie RAFFLESIA.

PADOEROENGAN. District van de afdeeling, regentschap en contrôleafdeeling Semarang van de gelijknamige residentie, met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan den weg van Semarang via Mranggĕn naar Goeboeg (zie aldaar). Het district heeft eene oppervlakte van 109 K.M.² en had in 1915 eene bevolking van bijna 55000 zielen, waaronder ± 70 Europeanen en enkele Chineezen. Het is verdeeld in drie onderdistricten.

PADOEWAKANG. Zie VAARTUIGEN.

PADRI'S. Streng Moslimsche secte in de Padangsche bovenlanden, wier aanhangers er naar streefden de volksinstellingen onder de Minangkabauers, die in strijd met den Islam waren, afteschaffen en een nauwgezette opvolging der voorschriften van dien godsdienst, zooals zij die begrepen, desnoods met geweld van de bevolking aftedwingen. Zooals in het artikel MINANGKABAUERS in bijzonderheden is medegedeeld, bestaan bij dien volksstam, met name in het huwelijks- en erfrecht, o. a. ten gevolge van het matriarchaat, instellingen, die met de bepalingen van het Mohammedaansche recht in lijnrechten strijd zijn, en die toch door de hoofden gehandhaafd worden. Dezelfde instellingen waren ook in het begin der vorige eeuw aldaar van kracht; bovendien werden de godsdienstige plichten slecht nagekomen en heerschte er groot zedenbederf onder de bevolking, die aan hanengevechten, dobbelpartijen, toewa² drinken en opium schuiven was overgegeven. Dit alles was een doorn in het oog van de partij der streng geloovigen, die de adat of volksgebruiken door de instellingen van den Islam wilden vervangen en de bevolking, desnoods met geweld, wilden overhalen een leven te voeren, dat meer in overeenstemming was met de leer van den profeet. Het waren vooral de Toeankoe's, — de leeraren en beoefenaren van de leer van den Islam, voor een deel aan de moskeeën verbonden, — die de kern der Padri-beweging uitmaakten; onder de scholen voor godsdienstig onderwijs, waar deze leer verkondigd werd, wordt vooral die van den Toeankoe van Kötö Toewö in het Agamsche genoemd, omdat uit haar de voornaamste geestdrijvers voortkwamen, niettegenstaande de gematigd-

heid van den leeraar, voorstander eener vreedzame verkondiging der gezuiverde leer. De naam p a d r i wordt gewoonlijk afgeleid van het Portugeesche p a d r e, vader, dat in het Maleisch in de beteekenis van geestelijke zoude zijn overgegaan. Door de Maleiers zou de naam p a d r i aan de geestelijken, hoofden der beweging, zijn toegekend, en deze later tot al de leden der hervormings-partij zijn uitgebreid, voor welke veronderstelling echter geene bewijzen zijn aan te voeren. Het blijft vreemd, dat Maleiers dien term, zelfs om zich verstaanbaar te maken tegenover Europeanen, algemeen zouden gebezigd hebben. Daar de andere schrijfwijze p a d a r i is, en in Maleische geschriften het woord steeds p i d a r i wordt gespeld, is p a d r i niet de oorspronkelijke vorm. P i d a r i nu is: man uit Pedir, d. i. man die uit Arabië over Pedir (de gewone route) naar Midden Sumatra komt, dus: hadji uit het Heilige Land teruggekeerd. De tegenwoordige Maleiers noemen de padri's o e r a n g p o e t i h.

De stoot tot een krachtig optreden tegen de „adat-partij" schijnt te zijn uitgegaan van eenige hadji's, die te Mekka getuigen waren van de hervormingen, in het begin dezer eeuw aldaar door de Wahhâbieten (zie aldaar) ingevoerd en van de strenge wijze, waarop dezen de geloovigen dwongen hunne godsdienstplichten natekomen en althans in het openbaar gebruiken natelaten die, volgens de opvatting dier hervormers, in strijd met den Islam waren. Een dier hadji's, Miskin genoemd, zou zich na zijn terugkeer op Sumatra naar Pandai-Sikâ[1] begeven hebben, daar tegen verscheidene misbruiken, o. a. de hanengevechten, het dobbelspel en het gebruik van opium geijverd hebben en eindelijk die plaats hebben moeten verlaten, nadat hij uit wraak over den ondervonden tegenstand den balai (vergaderhuis), waar recht volgens de adat gedaan werd, in brand had gestoken. Op zijne rondzwervingen ontmoette hij Nan Rintjèh, een leerling van den Toeankoe van Kota Lawas die, door zijne aansporingen aangevuurd, zich met eenige ijveraars vereenigde tot een bondgenootschap, waarvan de leden later den veelzeggenden naam „de tijgers" verkregen, en aan welks hoofd de Toenkoe van Mansiangan geplaatst werd. Weldra werd tot geweld de toevlucht genomen; op eene vergadering, waartoe de hoofden van Agam werden uitgenoodigd, werden deze vermaand zich streng aan de voorschriften van den Islam te houden; het gebruik van betel, opium en sterke dranken, benevens hanengevechten en dobbelspelen werden verboden; de vrouwen moesten hare losse gewaden afleggen, lange kleederen dragen, zich het hoofd met den sluier bedekken, terwijl de mannen zich door witte gewaden van de tegenstanders moesten onderscheiden. Met groote kracht, soms met wreedheid, werden deze voorschriften gehandhaafd; Nan Rintjèh zou zelfs een zijner vrouwelijke bloedverwanten, die zich aan het gebruik van betel schuldig maakte, omgebracht hebben. Meer en meer nam de partij der Padri's toe, zoodat vele hoofden, die haar weinig genegen waren, toch zich genoodzaakt zagen haar voortestaan. Geheel Agam en de IV en VI Kota's werden onderworpen, en in elke plaats, in stede van of naast de oude volkshoofden een Toeankoe Imam aangesteld, die in de godsdienstoefeningen voorging en een T. Kali, met de rechtspraak belast. De aanhangers der „adat-partij", in onze geschriften als Maleiers aangeduid, werden door de Padri's als ongeloovigen beschouwd en behandeld, en óf ter dood gebracht óf tot slavernij gedoemd; wreedheden en ononrechtvaardigheden werden maar al te vaak door de Padri's gepleegd, zoodat zelf Nan Rintjèh zich terugtrok om in afzondering te leven.

Voortdurend breidde de macht der Padri's zich uit; Batipoeh werd onderworpen en ook de L Kota's; het laatste landschap vooral door toedoen van den Toenkoe van Lœah. Deze werd daarin bijgestaan door den zoon van een landbouwer T. Pasaman of T. di Lintau, die zelfs een eind maakte aan het bestuur der vorsten van Minangkabau, die uitgenoodigd werden een vergadering te Kota Tëngah bijtewonen en daar verraderlijk overvallen en gedood werden, met uitzondering van een hunner, Radja Alam Moening Sjah, die door de vlucht ontkwam. De geheele vallei van Tanah Datar onderwierp zich daarop aan de Padri's

Eenige volkshoofden waren, om de vervolgingen der Padri's te ontgaan, naar Padang gevlucht, en wendden zich om hulp tot den Engelschen Luitenant-Gouverneur van Benkoelen, Raffles, onder voorgeven dat de geheele bevolking van Tanah Datar hem zou ondersteunen. Raffles bepaalde er zich toe om Semawang, aan het meer van Singkarak, te bezetten en te trachten betrekkingen met de Padri's aante knoopen, die echter tot geen resultaat leidden. Toen het Engelsche bestuur te Padang door ons gezag vervangen was werd een verdrag met eenige gevluchte hoofden gesloten (10 Febr. 1821), waarbij zij aan Nederland de landen afstonden, die vroeger tot het rijk van Minangkabau hadden behoord; eene handeling waartoe deze hoofden niet bevoegd waren. Daarop werd aanvallenderwijze tegen de Padri's opgetreden, waarbij vooral de luit.-kol. Raaff zich onderscheidde; met afwisselend geluk werd de strijd gevoerd, en zelfs leden de onzen een beduidende nederlaag toen zij over den Marapalam in Lintau trachtten doortedringen (1823). Een overeenkomst met de Padri's van Bondjol, — waar onder Malim Basa, later als T. Imam bekend, een krachtig middenpunt der hervormingspartij gevestigd was, — den 22en Jan. 1842 te Masang gesloten, scheen den strijd te zullen beëindigen; spoedig werd zij echter verbroken en werden de vijandelijkheden voortgezet. Na den dood van Raaff (17 April 1824) volgde onder De Stuers een tijdperk van onthouding van onzen kant; onder Mac Gillavry en vooral na hem onder Elout werd weder een krachtige politiek gevolgd, die oorzaak werd dat in 1832 de Padri's geheel onderworpen waren en de Padangsche Bovenlanden, in schijn althans, in een voor ons gezag bevredigenden toestand verkeerden. In 1833 brak echter, — voor een goed deel ten gevolge van geheel verkeerde maatregelen, door ons bestuur genomen, — opnieuw verzet uit, waaraan zelfs een deel der „Maleiers" zich aansloot. Onder leiding van T. Imam werd Bondjol overvallen en vermeesterd; Agam en de L Kota waren weldra in vollen opstand en zelfs werd het fort Amerongen in Rau door de Padri's vermeesterd. Als Regeeringscommissaris werd Riesz aan het hoofd van onze troepen gesteld en het gelukte hem Agam en de L Kota weder te onderwerpen

maar de hoofdmacht der Padri's bleef te Bondjol de onzen weerstaan, en eerst na langdurigen strijd werd die plaats in Aug. 1837 onder Cochius en Michiels vermeesterd. Daarmede was het verzet der Padri's gebroken; T. Imam onderwierp zich door honger gedreven, en werd, niettegenstaande hem toegezegd was dat hij in het land mocht blijven, naar Menado verbannen. In 1838 werd hun bij Daloe Daloe de laatste slag toegebracht. Moge ook later een enkele maal in de Padangsche Bovenlanden verzet tegen het Nederlandsche gezag hebben plaats gehad, zoo is dat toch, voor zoover bekend is, niet van den aanhang der Padri's uitgegaan, die na den val van Bondjol allen invloed verloor en thans geheel verdwenen schijnt met dien verstande echter, dat de beginselen der Padris nooit als onjuist, slechts als overdreven zijn verklaard, althans door de rechtzinnigen. De onlusten van 1908 hadden met de vroegere padri-beweging hoegenaamd geen verband.

Voor een kort overzicht der krijgsbedrijven tegen de Padri's zie KRIJGSVERRICHTINGEN (SUMATRA), Mr. P. A. Van der Lith, Ned. Oost-Indië, II, bl. 60 vlg.: voor uitvoeriger bijzonderheden: Kielstra, Bijdr. t.t. l. en vlk. Ve volgr. II, bl. 7; III, bl. 142, 216; IV, bl. 161, 313, 467; V, bl. 127, 263; Ind. Mil. Tijdschr. 1887, II, bl. 224; H. M. Lange, Het O.-I. leger ter W.kust v. Sumatra, 's Hert. 1852; H. J. J. L. De Stuers, De vestiging en uitbreiding der Ned. ter W.kust van Sumatra, Amst. 1849.

PADTBRUGGE (ROBERT). Geboren te Parijs in 1638 (of Dec. 1637), vermoedelijk uit Vlaamsche ouders. Wordt op 25 Nov. 1661 in het Leidsche Album Studiosorum (Lugd.-Batav. 1875) ingeschreven als „Robertus Padbrugghe Parisiensis. 23 M.", derhalve als 23-jarig student in de medicijnen. Promoveert er als doctor in de medicijnen op 27 April 1663 (*niet* 1653, zooals v. d. Aa, en vandaar Leupe en De Haan foutief melden) op een proefschriftje van 35 stellingen, „De Apoplexia", waar hij op het titelblad weder heet „Robertus Padt-brugge, Parisiensis" (ex. Univ.-Bibl. Leiden). Moet daarna een eerste reis naar Indië wel hebben gedaan. Want in Oct. 1670 zeilt hij in dienst der O. I. C., met den rang van opperkoopman, met de fluit Sparendam uit Texel, bestemd voor Ceylon (verg. Dagh-Register 1671, p. 282, 330), waar hij dient onder Van Goens. Gaat als opperkoopman in 1672 met een tijdelijke zending naar Maskate (o. c. 1672, p. 245), is in ca. 1676 te Batavia, wordt 1 Dec. 1676 benoemd tot Gouverneur van Ternate (o. c. 1676, p. 325), wat hij 7 April 1677 aanvaardt en tot 8 Jan. 1680 blijft. Is dan tijdelijk Gouverneur van Banda tot najaar 1681. Wordt in Jan. 1682 Gouverneur van Amboina, in den tijd dus van Rumphius en Valentijn, blijft dit tot Aug. 1687, wordt benoemd tot Raad Extraordinaris van Indië, als hoedanig hij 12 Sept. d.a.v. zitting neemt, en vertrekt 16 Nov. 1688 als commandeur der retourvloot naar patria (de twee laatste data naar de Personalia in 's Rijks Archief). Over den afloop van zijn leven is niets te vinden.

Padtbrugge was niet alleen een ontwikkeld en krachtdadig regent (men zie Valentijn's verhalen over hem: I, b. (1724), fol. 334—335, 350—351, als Gouv. v. Ternate; en vooral II, b. (1724), fol. 245—249, als Gouv. v. Amboina), maar ook steller van zeer opmerkelijke rapporten.

Twee daarvan zijn afgedrukt in Bijdr. Kon. Inst.; een over zijn reis naar Noord-Celebes en de Noorder- (d.i. Sangir-)eilanden, 16 Aug.—23 Dec. 1677, door Robidé van der Aa, 3, II (1867), p. 105—268, met inleiding (p. 95—104) en bijlagen (p. 269—335; 558—565); een tweede als fragment uit zijn journaal van een nieuwe reis naar die streken van Dec. 1678—Febr. 1679, door Leupe, met een inleiding gepubliceerd als „Beschrijving der zeden en gewoonten van de bewoners der Minahassa", o. c. 3, I (1866), p. 304—331. Dit zijn naar den inhoud stukken van ongemeene waarde, en in vorm werk van een man van beschaving en studie. Hoezeer Padtbrugge zich ook moeite gaf voor het laten maken van goede zeekaarten op die reizen, besprak Leupe reeds in 1865, en nader Abendanon in Tijdschr. Aardr. Gen. 2, XXXIV (1917), p. 862—863, 875, 877.

Een onuitgegeven journaal van zijn (2e) uitreis naar Indië berust in 's Rijks Archief; eveneens een van zijne „visite in Banda gedaen" (verg. Leupe in Von Rosenberg's „Reistogten in de afdeeling Gorontalo", 1865, p. 135—136). Zie ook nog De Haan's Priangan, II (1911), p. 151—152, waar herinnerd wordt aan de teekeningen van nieuwe planten, en beschrijvingen van vreemde dieren, die P., blijkens Rumphius' Herbarium Amb. I, fol. 88 en VI, 184, in zijn journalen opnam. G. P. R.

PAEDERIA FOETIDA L. Fam. *Rubiaceae.* Daoen kěntoet, Daoen sěkěntoet (MAL.), Kasèmboekan (JAV.), Kahitoetan (SOEND.). Klimmende heester, overal op zonnige plaatsen te vinden. Als men de bladeren tusschen de vingers kneust, of als men door een veld van *Paederia* loopt, waarop de zon schijnt, bespeurt men een sterke faeces-lucht. De bladeren worden in de Indische geneeskunde algemeen gebruikt als middel tegen darmkwalen bv. tegen dysenterie. Ook worden de bladeren wel door de inlanders rauw bij de rijst gegeten. Ze zijn daartoe op de pasars te krijgen.

PAGA-GEBIED. Aan de Zuidkust van Flores gelegen landstreek, behoorende tot de onderafdeeling Maoemĕré, afdeeling Flores der residentie Timor en O.

PAGAI- of **PAGÈH-EILANDEN.** Groep van eilanden in den Indischen Oceaan, gelegen voor de Westkust van Sumatra tusschen 2°30′ en 3°20′ Z.B. en 99°56′ en 100°30′ O.L. De bewoners spreken van Sigalagan, terwijl de eerste Hollandsche zeevaarders ze ook wel Nassau-eilanden noemden. Door de Engelschen worden zij ook wel, echter verkeerdelijk „The Poggies" geheeten. Volgens Kol. Versl. 1894 Bijlage A beslaan zij een uitgestrektheid van 1870 K.M². Het grootste deel hiervan wordt ingenomen door de eilanden Noord Pagai (± 680 K.M²) en Zuid Pagai (± 1030 K.M²), die aan het slot van dit artikel worden behandeld. Een groot aantal, meest zeer kleine eilanden, omgeven deze beide groote. Zij zijn door koraalvorming ontstaan, meest zeer vruchtbaar en beplant met klappers. Hun oppervlakte is echter zoo gering, dat slechts een 29 tal bij name bekend zijn, meest genoemd naar zeevaarders, die zich onderscheiden hebben. Vermelding verdienen alleen: Poelau Tinopo vlak bij Zuid Pagai en Sanding (zie aldaar), ongeveer 14 zeemijlen meer naar het Zuidoosten gelegen.

Vroeger zouden de beide Pagai-eilanden slechts één eiland geweest zijn. De Tikako, de voornaamste rivier van Noord Pagai, had toen hare uitwatering aan de O. kust. Een aardbeving zou het land van de tegenwoordige monding van genoemde rivier tot aan de W. kust gespleten hebben, waardoor de straat Sikakap is ontstaan. Deze straat is zeer diep en volkomen veilig, en wordt door de vele daarin gelegen eilandjes gemaakt tot een binnenwater, waarin een sterke stroom heerscht, die de richting der getijen volgt. Goede ankerplaatsen worden slechts aan de Oostkust gevonden, omdat de branding van den Indischen Oceaan aan de Westzijde te hevig is. Aan deze zijde ligt alleen de Silaboe-baai, beschut door eilandjes. Van de ankerplaatsen aan de Oostkust verdienen vermelding: de Veeckens-baai, de Labadjaoe-baai en de ingang van de genoemde straat Sikakap. Het binnenland der groote eilanden is van vulkanischen oorsprong, een heuvelland, dat niet hooger reikt dan tot 250 M.; aan de kanten overheerschen de jonge formatie's van klei en koralen. Het binnenland is bedekt met zwaar geboomte, terwijl aan de kusten de karakteristieke strandvegetatie van rizophoren en casuarinen voorkomt, die met de achterliggende bosschen zoozeer een groen geheel vormen dat noch baaien, noch inhammen of riviermonden zijn te onderscheiden.

De omringende zeeën zijn zeer vischrijk. Het water is buitengewoon helder, en laat een prachtig gezicht toe op de veelerlei koraalbloemen en -dieren van allerlei grootte, kleur en vorm, ware zeetuinen.

Bevolking. De kleine eilanden zijn onbewoond wegens het gevaar voor vijanden en het gebrek aan drinkwater. De meeste kampongs zijn aan een riviertje gebouwd. Het geboortecijfer is zoo laag, dat het zielenaantal voortdurend afneemt. Behalve de inheemsche bevolking komen er voor: Bataks, die dienst doen als politiesoldaten voor het Gouvernement of als onderwijzers en werklieden voor de zending, Chineezen, Maleiers en Niassers, die ruilhandel drijven, maar zich niet in de kampongs mogen ophouden. De Maleiers hebben ook twee eigen kampongs, n. l. Berre en Pasapoeat op Noord Pagai.

Middelen van bestaan. De bewoners hebben zeer weinig voor hun levensonderhoud noodig, en getroosten zich meest niet de moeite meer te produceeren dan zij noodig hebben. Ambachtslieden of geletterden komen niet voor, zoodat niemand een eigenlijk beroep uitoefent. Alleen enkelen gaan in dienst bij Maleiers of Chineezen om rotan te zoeken of behulpzaam te zijn bij de copra-bereiding, steeds echter maar voor korten tijd. De voornaamste bron van inkomsten vormen de klappertuinen, die zoo slecht worden onderhouden, dat er van cultuur geen sprake kan zijn. Toch zijn de klappers van uitstekende kwaliteit en zeer gewild, een gevolg van de buitengewone geschiktheid dezer eilanden voor klappers. De inlander oogst slechts wanneer hij de vruchten noodig heeft, hetzij voor voedsel voor mensch, varkens of kippen, hetzij om te ruilen tegen andere waren, die hij op dat oogenblik noodig heeft. Aan bereiding van copra of olie doet hij meestal niets, de vezels van de vruchtschil, door anderen gebruikt voor het maken van matten, touw, enz. gooit hij weg, liefst op de plaats waar de noot geplukt werd. Verder gaat hij met pijl en boog op jacht, voornamelijk op apen en herten en wordt daarbij uitstekend geholpen door zijn hond. Bovendien doet hij nog al veel aan visschvangst. De eigenlijke landbouw, het bebouwen der ladangs, is met anderen inspannenden arbeid het werk van de vrouw. De ladangs leveren in hoofdzaak suikerriet, knolgewassen o. a. kŏladi, soms lombok en hier en daar wat tabak. Rijst wordt niet verbouwd, maar bij de vreemde handelaars geruild. De eilanden brengen bovendien veel sagoe voort. Koeien, paarden, karbouwen, geiten of schapen houdt men er niet op na, wel varkens en kippen. Van de producten voor uitvoer bestemd verdienen nog vermelding: rotan, tripang, schildpad, waarvan het vleesch door inlanders wordt gegeten, haaienvinnen, een delicatesse voor Chineezen en tenslotte was van wilde bijen. Al deze producten worden meest niet geruild tegen geld, maar tegen artikelen, die men zelf niet heeft; steeds meer begint echter het geld reeds een rol te vervullen.

Bestuur. De Pagai-eilanden hebben zich aanvankelijk niet mogen verheugen in een groote belangstelling van het Gouvernement. Nog in 1828 werden zij door het Nederlandsche bestuur verpacht voor de som van *f* 400 gulden per jaar. In 1831 werd deze verpachting wel afgeschaft, maar vele jaren bepaalde men zich er toe, de eilanden nu en dan door een oorlogsschip te doen bezoeken. Zij behoorden tot de afdeeling Painan (Sumatra's Westkust), en zijn later (in 1886) met Siběroet en Pora (Sipoera) onder den naam Mĕntawei-eilanden gebracht onder de bemoeienis van den controleur der Ommelanden van Padang, toenmalig gouvernement Sumatra's Westkust. Sedert Mei 1914 behooren zij tot de onderafdeeling Mĕntawei der afdeeling Painan van genoemd gewest. Zie verder MENTAWEI-EILANDEN, ook voor klimaat, flora, fauna en bevolking.

Noord-Pagai of **Pagei-Atas**, het kleinste van de beide Pagai-eilanden, heeft een oppervlakte van 680 K.M². Het ligt ten Z.O. van Sipoera tusschen 2°30′ en 2°50′ Z.B., op gemiddeld 100° O.L. De vorm is vrijwel die van een rechthoekigen driehoek, langs de O. zijde ruim 30 K.M. lang. De Noordpunt heet Mampinang (Cuddalore), de Z.W. punt Batoe, terwijl aan de Oostkust Kaap Simontobi uitsteekt en aan de Westkust zijn te onderscheiden de hoeken: Soemombi, Soemiajoe of Batoemalei; van de baaien werd reeds de beschermde Silaboe baai ter Westkust genoemd, terwijl ten Zuiden daarvan de niet beschermde Betoemonga-baai ligt. Van de rivieren is de Tikako de eenige, die vermelding verdient. Zij is de grootste rivier der Pagai eilanden, echter nauwelijks 20 K.M. lang; zij stroomt hoofdzakelijk in Oostelijke richting en komt uit in de Straat Sikakap. Het binnenland is onbewoond. De kampongs bevinden zich alle nabij de kust aan een klein riviertje. In het geheel zijn er 18 kampongs, waarvan vermelding verdienen: Sawang Toengkoe aan de Z.O kust, de standplaats van het detachement en het bestuur, Nemnemleleoe de zendingspost van de Rhijnsche Zending, de beide Maleische kampongs Berre en Pasapoeat en Tikako, de grootste kampong der eilanden, de eenige, die niet langs de kust gelegen is, maar langs de gelijknamige rivier, twee uur roeiens van hare uitmonding.

Eilandjes: Sidjaoe, een 5-tal eilandjes, Sama of Sigoegoelet (O.): Tongo of Bakat Bĕnoeang,

hoog eiland in den ingang van de Straat Sikakap, Këtjil of Sidjan, mede aan genoemden ingang, verder in de straat: Sëmito, Singko, Bakat Pégoe, Masoesoe, Roemoen, Ragis, Roesa: langs de W. kust voor de baai van Silaboe-laboe de eilandjes Laboe mabéoe (Montrado) en Laboe magosok (Makasser).

Zuid-Pagai of **Pagai-Baroeh** is het grootste der beide Pagai-eilanden, met een oppervlakte van 1030 K.M². Het is gelegen tusschen 2°45′ en 3°20′ Z.B. en op gemiddeld 100° O.L. De vorm is zeer lang gerekt; terwijl de lengtedoorsnede ongeveer 70 K.M. bedraagt, is de grootste breedte slechts nauwelijks 25 K.M. In het N. versmalt zich het eiland sterk, terwijl in het Z., dat in een punt eindigt, de diepe Veeckens-baai van de Oostkust het eiland bijna in tweeën verdeelt. Een heuvelrug strekt zich in de lengterichting uit en vormt de waterscheiding tusschen de Oostelijke en Westelijke rivieren. Naar de Oostkust heeft deze rug enkele uitloopers met een kalksteenformatie. Zeer heuvelachtig is ook de Z.W. kust. Laaglanden komen slechts voor aan het W.-lijk gedeelte van de Sikakapstraat en nabij de Veeckensbaai, terwijl het Oosterstrand voor een groot deel zandig en smal is. Lang deze kust vinden groote schepen geen ankergrond: op nog geen 500 M. van den wal wordt met 30 vadem geen grond gelood, terwijl riffen tot 200 M. en meer in zee het water onveilig maken; het Z.-lijk gedeelte is geheel onbekend (de Z.-lijke punt schijnt echter hydrographisch opgenomen te zijn).

Hoeken: Sibaloea (O.kust), Javahoek of de Z.-O.lijkste, en Zuidpunt, de Z.-lijkste hoek van het eiland.

Baaien: Makalok, Tëlaban Djaoe, Goegoek Batoerei (O. kust). Deze baai werd reeds in 1600 door de vloot van admiraal van Neck, in 1621 door Claesz. Fransz met een vloot van 10 schepen bezocht en plaatselijk opgenomen (Tijdschrift Kon. Inst. voor T. L. & V. van N. I. 3e deel). Sedert werd er niet meer van vernomen, totdat de kommandant van H.M. oorlogsschip „Java", de Kapitein-Luitenant Zeegers Veeckens, in 1889 op een reis naar de Zuidpunt haar opnieuw ontdekte en zijn naam daaraan gaf. De baai biedt een volkomen veilige, door het eiland Tinopo voor alle winden beschutte ankerplaats aan: ze is 24 K.M. lang en op het breedste punt 8 K.M. breed, een uitstekende ankerplaats, zelfs voor hedendaagsche pantser-eskaders. In het W. de baai van Balimo.

De rivieren zijn alle van geringe beteekenis.

Hoofdkampongs: Makalok, Simapopo, Poelei, Basoa, Telaban Djaoe (O.kust); Bakei Malakopak, Tibelik Daksong (W.kust); Basoa en Bai-Bai aan de Sikakapstraat.

Literatuur: J. F. K. Hansen. De groep Noord- en Zuid Pageh van de Mentawi eil. Bijdr. Taal Land en Volkenkunde v. Ned. Ind. dl. 70 (1914) pg. 113 v.v.

PAGAM (MINANGK. MAL.). Zie PËRGAM en DUIF.

PAGAR (MAL.), pagër (JAV.). Door Nederlanders gewoonlijk pagger geschreven en uitgesproken, beteekent heg, heining, wand, schutting, enz. Pagger-koffie noemt men de koffie, die niet, zooals de tuin- en bosch-koffie, in geregelde plantages groeit, maar binnen de omheining der inlandsche dorpen geteeld wordt.

PAGAR ALAM. Hoofdplaats van de onderafdeeling Pasoemah-landen in de residentie Palembang; zij telt 436 inwoners. De plaats ligt aan den Oostvoet van den G. Dëmpo in het Barisan gebergte bij de bronnen van de Lëmatang, op 800 M. hoogte en heeft een zeer gezond klimaat. In de omgeving wordt op 3 perceelen sedert eenige jaren met veel succes koffie aangeplant. Sedert het plaatsje Bandar als hoofdplaats van de onderafdeeling is opgevolgd, vestigden zich hier steeds meer Inlandsche en Chineesche handelaren en heeft de handel zich hier geconcentreerd. Het is het centrum van de zich uitbreidende ondernemingen op de hellingen van de G. Dëmpo, en zal dit in de toekomst wel blijven, aangezien een zijlijn van den spoorweg Palembang—Benkoelen, bij Tandjoeng Raja aangelegd zal worden naar P. Alam, langs den reeds aanwezigen grooten weg, die doorgetrokken is tot Lahat, waar verscheping van de goederen kan plaats hebben naar Palembang. Een weg naar Manna aan den Indischen Oceaan is in aanleg.

PAGAR ROEJOENG. Oorspronkelijk de naam van een plek in de Sinamar-rivier bij Koemanis (ten Z.O. van Boeö, Sum. Westkust), waar, hoogstwaarschijnlijk in de 14de eeuw, een Hindoe-Javaansche vorst een pagar van palmhout (*roejoeng*) zou hebben laten plaatsen, om een badplaats in de rivier te beveiligen tegen krokodillen. Hiernaar heetten die vorst en zijn nakomelingen „Radjö Pagar Roejoeng", en die naam is gebleven, ook toen de vorsten van Minangkabau zich hadden gevestigd bij den Batoe Patah (een duidelijk te onderkennen rotsblok, waarvan de helft is afgebrokkeld) aan den W.lijken voet van den Goenoeng Bonsoe, een paar K. M. ten O. van Fort van der Capellen, aan den linkeroever der Sélo. Die plaats, waar nu nog de vrije afstammelingen der slaven van voorheen wonen, heet bij de Inlanders: Tigö Balai, naar de drie aldaar bestaan hebbende raadszalen, terwijl de plek, waar de vorstelijke (zeer eenvoudige) woning der laatste „radjö's" stond, Goedam heet. Men noemde de plaats echter ook wel Pagar Roejoeng naar den ouden titel der vorsten, en deze benaming is speciaal bij de Europeanen in gebruik gebleven, terwijl hun de oorspronkelijke beteekenis was ontgaan (vgl. T. B. G. deel LV, bl. 237).

PAGARAN (MAL., BAT.). Beteekent gehucht, meestal stichtingen, afhankelijk van de moederkampong, met welke de pagaran een geheel uitmaakt; deze term is gebruikelijk in het Zuidelijk Batakland (Angkola, Padang Lawas, Mandailing). In de Tobasche landen gebruikt men daarvoor het woord sosor; ook de nederzettingen der Orang Loeboe worden pagaran genoemd.

PAGÈH-EILANDEN. Zie PAGAI-EILANDEN.

PAGËLARAN. Zie bij PASÉBAN. In tegenstelling tot de steeds van boven onbedekt blijvende paséban, wordt een pagëlaran van boven beschut door een vlak en open bamboevlechtwerk, de *tratag rambat*, dat op ongeveer verdieping-hoogte door kolommen wordt gedragen. Het is niet tegen den regen, maar tegen den zonneschijn bedoeld, op audiëntiedagen en vervangt aldus de pajoeng's, die de inlandsche ambtenaren alleen gesloten in hun gevolg bij zich mogen hebben bij het verschijnen voor den Vorst. De bij PASÉBAN genoemde *watoe gilang* ter Pagëlaran, waar de Vorst placht neer te zitten, is omgeven door de zgn. Bangsal Pëngrawit, of „kleine, fijne pëndopo". G. P. R.

PAGÉLARAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Tjiandjoer van de residentie Preanger Regentschappen, met een oppervlak van ± 835 K.M². Het district heette vroeger Djampang wètan; het telt drie onderdistricten met 12 desa's.

PAGÉRDÈWA. A. Een groote, welvarende kampoeng in de residentie Lampongsche Districten een weinig ten Westen van Mĕnggala op de plaats, waar de Wai Kanan en Wai Kiri zich vereenigen tot de Wai Toelangbawang. De vele opkoopers en geldschieters en welgestelde hoofden hebben er groote, fraaie huizen neergezet.

B. Een kampoeng in het Z.O. van Palembang bij de grens van de Lampongsche Districten. Hier neemt de Masoedji, de grensrivier, haar voornaamste linkerzijrivier, de Babatan op.

PAGÉRKANDANG. Een der jongere eruptiepunten van den Diĕng (Zie aldaar).

PAGI SORÉ (KÉMBANG). (BATAV. MAL.). Zie MIRABILIS.

PAGOEAT. District van de onderafdeeling Boalemo der tot de residentie Menado behoorende afdeeling Gorontalo, met 18 kampongs en ± 8100 zielen, onder een 1e districtshoofd, dat den titel van Marsaoleh voert met standplaats Boemboelan, gesteund door een wolaapoeloe (2e districtshoofd) met standplaats Popajato.

PAGOEJAMA-RIVIER. Zie CELEBES (o. DE NOORDARM).

PAGOEJAMAN. District van de onderafdeeling Boalemo der tot de residentie Menado behoorende afdeeling Gorontalo met 8 kampongs en ± 4200 zielen, onder een districtshoofd, dat den titel van Marsaoleh voert met standplaats Pagoejaman.

PAGOERAWAN. Dit landschapje met gelijknamige plaats, ook Nanasia m geheeten, ressorteerende onder de onderafdeeling Batoe Bahra (afdeeling Asahan) van het gouvt. Oostkust van Sumatra, grenst ten N. aan de Delische onderhoorigheid Padang, ten O. aan Straat Malaka, ten Z. aan het landschap Si Paré Paré. Ten W. grenst het aan het gebied van den Toean Bandar, een onderhoorige van den Radja van het Bataksche landschap Panei, (onderafd. Simĕloengoen der afd. Simĕloengoen en de Karolanden) zoomede aan het Bataksche landschap Tandjoeng Kasau, eveneens in de onderafd. Batoe Bahra gelegen. De Radja wordt in het bestuur bijgestaan door drie hoofden (Orang Bĕsar). Dit landschapje zal vereenigd worden met Tandjoeng Kasau, wegens gebrek aan geschikte bestuurders. De bewoners, hoogstens een duizendtal, leven van den aanplant van padi op droge velden, van haar klapper-aanplantingen en van de vischvangst.

Literatuur: Zie het artikel PĔRBAOENGAN.

PAHAÈ. Een van de drie, n.l. de middelste, vlakte in het dal der Batang Toroe (residentie Tapanoeli). De vlakte is goed bebouwd met talrijke sawahs en heeft een vrij dichte bevolking. Het aantal bewoners wordt op ongeveer 10.000 geschat. Middelpunten zijn Pangaloan en Si Gompoelon. Hier bevindt zich een van de plaatsen, waar de Christelijke zending succes heeft onder de Toba Bataks. Echter zijn er ook een 5 à 600 Heidensche Inlanders tot het Mohammedanisme overgegaan.

PAHANG (KI) (SOEND.). Zie PONGAMIA en PREMNA FOETIDA.

PAHANTAN. Gedeelte van Klein-Mandailing, gelegen in het uiterste Zuid-Westen van de residentie Tapanoeli, op de grens met de residentie Sumatra's Westkust. De streek, die behoort tot den bovenloop van de Batang Gadis, ligt ingesloten tusschen den Bolat in het O, Hoelaboe en Pangolat in het Z. en den Binoerang benevens Namaitat in het W. De fraaie ketelvallei, die zoodoende ontstaat, ligt ± 1000 M. boven zeeniveau en heeft een heerlijk klimaat. De bewoners, die veel koffie verbouwen, behooren grootendeels tot de Heidensche Oelocs. In 1870 vestigde zich hier de eerste zendeling van Mandailing. De Doopsgezinde Zending heeft thans naast een vrij groot ziekenhuis, ook een weeshuis, benevens twee groote en drie kleine scholen gesticht.

PAHIT (KI) (SOEND.). Zie PICRASMA.

PAHUD (CHARLES FERDINAND). Geb. te Amsterdam 18 April 1803 uit het huwelijk van A. D. F. Pahud, pres. van de Wees- en Boedelkamer te Semarang en van A. P. C. Walther, vertrok hij in 1823 als ambtenaar 4e klasse naar Batavia, bekleedde achtereenvolgens de betrekkingen van confrontist der 2e klasse bij het bureau van den achterstand der algemeene Rekenkamer (1824), eersten commies bij het bureau van den hoofdinspecteur van den Waterstaat (1824), adjunct-ontvanger der ink. en uitg. rechten te Padang (1825), commies-controleur dier rechten voor de 1e afdeeling op Java (1826), fungeerend controleur ((1827) en controleur (1829) dier rechten in de 1e finantiĕele afdeeling, in 1836 tevens ontvanger van het recht van successie en overgang te Batavia, en waarnemend ontvanger der ink. en uitg. rechten aldaar (1837). In 1839 met verlof naar Nederland vertrokken, keerde hij het volgend jaar weder naar Indië terug, werd 1841 inspecteur van finantiën, 1844 directeur der producten en civiele magazijnen. In 1847 met verlof naar Nederland teruggekeerd, werd hij 1849 fungeerend secretaris-generaal bij het Dep. v. kol. en Staatsraad in buitengewonen dienst en trad met ingang van 1 Nov. van dat jaar in het ministerie-Thorbecke als Min. v. Kol., welke hooge betrekking hij behield ook toen dat ministerie in 1853 aftrad en door een van tegenovergestelde richting vervangen werd. Tijdens Pahud als Minister fungeerde kwam o. a. het thans nog geldende Reg.-regl. tot stand. Den 21en Nov. 1855 werd hij eervol als Minister ontslagen (met ingang van 1 Jan. 1856), en op denzelfden dag benoemd tot Gouv.-Gen.; hij aanvaardde 22 Mei 1856 het bestuur, dat hij voerde tot 2 Sept. 1861, toen hij zijne betrekking nederlegde, na bekomen eervol ontslag op verzoek (23 Juni 1861). Hij overleed te 's Gravenhage 31 Aug. 1873; in 1867 had hij verlof bekomen zich te noemen en te teekenen Pahud de Mortanges.

Onder Pahud werd Indië geregeerd volgens conservatieve beginselen, te meer omdat ook zijn opvolger aan het Min. v. Kol., mr. P. Myer, die beginselen was toegedaan. Gewenschte hervormingen, zooals ten aanzien van den verhuur van woeste gronden, bleven dan ook uit, het stelsel dat de kolonie in de eerste plaats de bestemming had het moederland te verrijken, bleef het heerschende. Echter werd het muntstelsel verbeterd door invoering van een nieuwe pasmunt en door, althans tijdelijk, een einde te maken aan de „duitenplaag"; terwijl in 1861 de muntwet finaal ten uitvoer werd gelegd.

Uit een staatkundig oogpunt was zijne regeering een bewogen tijdvak te noemen. Al dadelijk bij zijn optreden barstte in de Lampongs de opstand uit van Radèn Intan, welke door eene expeditie onder kolonel Waleson gedempt werd. De Lampongs werden daarmee onder geregeld bestuur gebracht. Daarna werd een andere krijgstocht ondernomen naar Djambi, welke eindigde met de inname van de hoofdplaats en installatie van een nieuwen sultan. Echter bleef de afgezette vorst, die naar het binnenland gevlucht was, feitelijk de heer des lands, hetgeen later nog tot vele moeilijkheden aanleiding gaf. In 1857 werd een contract met Atjèh gesloten tot wering van zeeroof, ondanks dat dit land zelf als een zeeroversnest te boek stond. Het contract bleef dan ook zonder eenig gevolg. In 't zelfde jaar erkende de sultan van Siak de Nederlandsche souvereiniteit, en werd eene expeditie gezonden naar Rêtêh (ten N. van Djambi) waar de vorst gemeene zaak had gemaakt met den afgezetten sultan van Riouw. Door inneming van de vijandelijke hoofdsterkte werd hier het verzet bedwongen. Eene andere expeditie naar Boni onder den generaal Steinmetz moest gestaakt worden; eerst de volgende, onder generaal V. Swieten, bereikte het doel door verovering der hoofdplaats Boni. De oprocrige vorstin vluchtte en werd vervangen door Aroe Palakka als leenvorst. Ernstiger was in 1859 de opstand in Borneo's Z. en O. afdeeling, waarbij verscheidene Europeanen in dat gewest om het leven kwamen, het oorlogsstoomschip *Onrust* werd afgeloopen en de bemanning vermoord. De opheffing van het sultanaat van Bandjêrmasin en de inlijving van dat rijk bij het Ned. gebied gaf aan den opstand nieuwe kracht. Eerst in 1862 werd de „hoofdmuiter" Hidajat gevangen genomen en naar Java verbannen, waarmee de kracht van den opstand gebroken was. Krijgstochten op kleiner schaal werden ondernomen naar Timor, Flores, Palembang, Bali, Ceram, Ampat Patoelai, Ampat Lawang, Rêdjang, enz. Somtijds was 't niet meer dan eene militaire demonstratie; en ten opzichte van het afgelegen Nieuw-Guinea, waar het twijfelachtig gezag der Comp. zoolang slechts door een paal met een wapenbord was vertegenwoordigd, beperkte de regeering zich tot het zenden van eene commissie. Voorts werd de slavernij afgeschaft en het pandelingschap geregeld; een tractaat, met Portugal gesloten, regelde de grenzen op het eiland Timor. Vreemde consuls werden in Ned.-Indië toegelaten; de eerste telegraaf aldaar kwam tusschen Weltevreden en Buitenzorg tot stand, terwijl eene nieuwe regeling der Gouv. suikercultuur getroffen werd.

Ten bate van de in Indië zoo deerlijk verwaarloosde volksgezondheid werd in 1859 te Semarang de eerste artesische put geboord. In 't volgend jaar werd te Batavia als instelling voor middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs het gymnasium Willem III geopend. Evencens in 1860 werd nog tijdig een komplot ontdekt onder de vreemde militairen (vele Zwitsers) in de garnizoenen van Midden-Java, waarvan het brandpunt te zoeken was in de Wurtembergsche kazerne te Semarang. Het doel was de reeds ter zake gearresteerde soldaten te bevrijden, het geldkantoor te plunderen en voorts te deserteeren. De belhamels van dit komplot werden voor den krijgsraad gebracht, en gefusilleerd.

Als Gouv.-Gen. maakte Pahud een reis over de Molukksche eilanden en Menado, waarover Zie P. v. d. Crab, De Molukksche eilanden, Batavia 1862.

PAHUDIA GALEDUPA Backer. fam. *Leguminosae-Caesalpineae.* Galadoepa of Kajoe galadoepa (MAK.). Een tamelijk hooge boom van West-Celebes en O. Borneo met dikken stam en dicht, hard hout. Uit de aangesneden schors vloeit een zwarte balsem, die tot een hars verhardt, dat onder den naam galadoepa verhandeld wordt (Rumphius; zie ook Heyne II p. 238).

PAHUDIA JAVANICA Miq. fam. *Leguminosae-Caesalpineae.* Djolang (JAV.), Djoelang (JAV., SOEND.). Een hooge boom, vooral voorkomend in West-Java beneden 400 M., doch nergens algemeen en op vele plaatsen grootendeels uitgeroeid. Het fraaie bruinroode kernhout is om zijn kleur en duurzaamheid gezocht voor stokken, wapengevesten enz.

PAINAN. Afdeeling van de residentie Sumatra's Westkust, bestaande uit twee onderafdeelingen Painan en Balai Salasa (zie aldaar), met de hoofdplaats Painan, standplaats van den Ass.-Resident. De afdeeling grenst in het W. aan de zee, in het Z. aan de residentie Benkoelen, terwijl zij in het O. is afgesloten door het Barisangebergte. De onderafdeeling Painan is bij gewestel. reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. n° 321) verdeeld in de districten Painan en Batang Kapas. In het N. der onderafd., $24^1/_2$ K.M. van Painan, ligt de ruime, volkomen tegen elke deining beveiligde baai van Taroesan, die voor alle schepen toegankelijk is; de omgeving der baai is echter zeer rotsachtig en geaccidenteerd zoodat er geen dorpen aan liggen. De nagari Taroesan ligt $5^1/_2$ K. M. ten O. van de baai aan de Taroesan-rivier, door welker dal de transportweg loopt van Padang via Taroesan en Painan naar het Zuiden. De hoofdplaats ligt aan zee aan de baai van denzelfden naam, waarin het eiland Tjingkoek ligt (zie POELAU TJINGKOEK). Zij is niet zeer belangrijk; er wonen een paar duizend Inlanders, o. w. vele visschers, en een 100-tal Chineezen, die handel drijven in copra en die vele der Inlandsche klappertuinen in pand hebben. Painan is vooral bekend door de goudmijnen van Salidô, 6 K.M. ten N.O. van de hoofdplaats gelegen. Een belangrijke plaats is behalve Painan en Taroesan ook nog Batang Kapas (zie aldaar).

PAISAL. Zie VAARTUIGEN.

PAITAN (JAV.). Zie PASPALUM CONJUGATUM.

PAITON (vroeger dikwijls verbasterd tot PHAËTON). District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling en afdeeling Kraksaän, regentschap Probolinggo, residentie Pasoeroean met drie onderdistricten en 59 desa's; eind 1905 telde het 52000 inwoners, w. o. ongeveer 30 Europeanen, en een tiental Chineezen.

PAJAHE. Eenige kampong van het Tidoreesche sultansgebied van dien naam op de Westkust van Midden-Halmahéra.

PAJANGAN. District van de onderafdeeling Gianjar, afdeeling Zuid Bali, residentie Bali en Lombok.

PAJÔ BASOENG. Nagri, 3 K.M. ten O. van Pajô Koemboeh (Sumatra's Westkust) aan den rechteroever der Agamrivier. De nagri zoude haar naam ontleenen aan een moerasje (pajô), waarin basoeng (Dipterocarpus pilosus Roxb.) groeide

PAJÖ KOEMBOEH. Onderafdeeling der afdeeling L Kötö, residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van den Ass.Resident. De onderafdeeling grenst in het O. aan het gouvernement Oostkust van Sumatra. Zij wordt voor een groot deel bevloeid door de Sinamar en haar vele zijtakken, o. w. de Agamrivier, die uit het W.lijk gelegen Agam komt, en de Lampasi de belangrijkste zijn (zie SINAMAR en AGAM-rivier). In het Z. wordt de onderafdeeling beheerscht door den niet werkzamen vulkaan Goenoeng Sagö, waarvan de hoogste top, de G. Malintang, 2261 M. hoog is. In het Westen vormt het Kamanggebergte de grens met de onderafdeeling Agam, terwijl ook het Oosten door een gebergteketen is afgesloten. Zoo vormt de afdeeling grootendeels een kom, die in den diluvialen tijd werd opgevuld met vulkanisch materiaal, zoodat ontstond een der tufplateaux, welke zoo karakteristiek zijn voor de Padangsche Bovenlanden. De genoemde rivieren hebben zich hierin meest diepe dalen uitgeschuurd en vele grotten doen ontstaan, vooral waar de Agam door het Kamanggebergte breekt. Het meest bekend is de zoogenaamde Kloof van Harau in het Noorden. Evenals de andere tufplateaux munt ook deze uit door buitengewone vruchtbaarheid, groote geschiktheid tot bebouwing, en is daardoor een der dichtst bevolkte gedeelten van Sumatra. Uitgezonderd enkele plaatsen in het W. en het minder vruchtbare landschap Sarilamak in het O., is de onderafdeeling een rijk, vruchtbaar land, dat zich ten N. van den Sagö als een prachtige vlakte uitstrekt, zóó vlak, dat Sinamar en Lampasi, die erdoor vloeien, dikwijls buiten de oevers treden door de ondiepe bedding. Het milde klimaat door de ligging op 500 M. boven den zeespiegel, de overvloedige regens (gemiddeld per jaar 2444 m.M.), werken mede om alles wat in dit land geplant wordt, te doen gedijen. De klappercultuur is er van groote beteekenis, de cultuur der bekende Pajö Koemboeh-tabak niet minder (het centrum dezer cultuur is Piobang in het landschap Soengai Baringin), uitmuntende gambir groeit op den minder goeden grond van Sarilamak, rijst, cassia, allerlei soorten van boomen aardvruchten gedijen in dit heerlijke land, ook de ingevoerde cacao-cultuur werpt voor de bevolking al winsten af.

De onderafdeeling is zeer dicht bevolkt (zij telde in 1915 ± 90.000 zielen), niet het minst in het Noorden, waar zich een haast onafgebroken reeks van dorpen bijna 20 K.M. ver uitstrekt langs den grooten weg naar Soeliki.

Pajö Koemboeh heeft als gezonde streek een goeden naam. Het wordt van Fort de Kock uit veel bezocht door toeristen, die speciaal de Zondagsmarkt ter hoofdplaats, de Harau-kloof (zie HARAU), de grot van Kötö nan IV ten W. van de hoofdplaats en de badplaats Aier Tabit (zie aldaar) bezoeken.

Bij de gewestel. reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. 321) is deze onderafdeeling verdeeld in drie districten: Pajö Koemboeh, Ranah en Loehak. De hoofdplaats is gelegen aan den linkeroever der Agamrivier op 512 M. boven zeeniveau; zij is gevormd van gedeelten der nagri's (voor 1913 larassen) Kötö nan IV en Kötö nan Gadang, en ontleent haar naam aan een moerasje (*pajo*) met biesachtig gras (Scirpus mucronatus L.), in welker nabijheid volgens de overlevering een nederzetting gesticht is door eenige „eerste bewoners der bovenlanden", die van den Marapi waren afgedaald. Deze nederzetting ontwikkelde zich tot de nagari's Kötö nan IV en Kötö nan Gadang. De vestiging der Hollanders in deze streek had eerst in 1832 plaats, nadat de opperlandvoogd te kennen had gegeven, dat de onderwerping van geheel Sumatra aan ons gezag als staatkundig beginsel moest worden aangenomen. De wakkere kapitein Veltman was de eerste civiel en mil.gezaghebber in deze streek; in het laatst van genoemd jaar vestigde hij een versterkte post te Pajö Koemboeh, welke plek door de ligging aan de Agamrivier en de toen reeds druk bezochte marktplaats als aangewezen was. Door den aanleg van groote wegen is deze beteekenis sindsdien zeer vergroot, de plaats is thans een belangrijk verkeerspunt geworden, naar het N. voert een mooie rijweg, die tot voor kort pal tegen het steile scheidingsgebergte nabij Loeboek Bangkoeng (19 K.M) eindigde en de verkeersweg vormde voor de bezoekers van de Harau-kloof. Thans wordt een weg gemaakt vandaar door de Pintoe Angin (windpoort) naar de Mahat om vervolgens te Pakan Baroe aan te sluiten bij den grooten Midden Sumatra weg (163 K.M.). Pajö Koemboeh is verder door een goeden weg verbonden met Fort de Kock (33½ K. M.), waarvan over Piladang een zijweg voert naar Fort van de Capellen (38 K.M.), welke weg dus geheel met een Westelijke bocht om den Sagö heenloopt. Tenslotte voert een groote weg ten Oosten van den Sagö Zuidwaarts naar Boeö. Van het grootste belang voor het verkeer is de aansluiting van Pajö Koemboeh bij het West-Sumatra spoorwegnet, die tot stand kwam, toen de lijn van Fort de Kock uit werd doorgetrokken. September 1896 werd dit gedeelte voor het publiek geopend. Vermoedelijk zullen binnenkort nog twee voedingslijntjes worden aangelegd, n. l. van Pajö Koemboeh N.W.waarts door het bovengenoemde dichtbevolkte gebied naar Soeliki (24 K.M.) of de even daarvoor gelegen marktplaats Limbanang, en een lijntje Z.O.waarts tot Balai Pandjang (12 K.M.). Pajö Koemboeh is zoo geworden een marktplaats van beteekenis, tevens een centrum van Minangkabausch leven, waar 's Zondags tienduizenden samenstroomen, ook uit de omliggende onderafdeelingen. Sedert 1912 staan op het door statige waringins overschaduwde marktplein zes groote ijzeren markthallen, het eigendom der bevolking. In hetzelfde jaar werd ook de belangrijke veemarkt, die eveneens op Zondag gehouden wordt, voor de bevolking verbeterd. Des Zondags is de keurige, rustige plaats een en al leven en bedrijvigheid, extra-treinen voeren de bezoekers van Agam en verder aan, en langs alle wegen stroomen voetgangers en honderde bendies naar de hoofdplaats, terwijl rijen van karbouwekarren (padati's) op de daartoe aangewezen plaatsen verzameld staan. Daar karbouwen zooveel beter tijdens de koelte van den nacht trekken, komen die padati's gewoonlijk vóór het krieken van den dag op de pasar aan. Tegen den middag heerscht de grootste drukte. Daar hier de over het algemeen knappe en vrij blanke vrouwen gewoon zijn in haar fraaie, veelal met goud- en zilverdraad doorweven kleederen ter markt te gaan, geven zij — haar

manden met koopwaar in rustigen, fieren gang op het hoofd dragend — een aparte tint aan de Zondagspasar alhier. Ter hoofdplaats zijn een Hollandsch-Maleische, en een lagere Inl. school (gevestigd in de vroegere versterking).

Behalve de hoofdplaats zijn in deze onderafdeeling nog verscheidene zeer belangrijke plaatsen en markten in de 13 districten (larassen), waaruit zij vóór de reorganisatie van 1913 bestond. Waar het hier een zoo belangrijk ressort geldt, zullen om practische redenen, die landstreken genoemd worden met enkele voorname plaatsen erin gelegen: Kŏtŏ nan Ampat en Kŏtŏ nan Gadang (zie boven), Batoe Hampar (Piladang, belangrijke markt), Sitoedjoeh (belangrijke koffiestreek op de N.lijke helling van den Sagŏ), Limboekan (zie aldaar), Halaban (zie aldaar, belangrijke markt te Pakan Rabaă), Taram, Pajŏ Bassoeng (zie aldaar), Sarilamak (zie boven; belangrijke markt te Sarilamak) Loeboek Batingkap (zie aldaar), Moengkar, Goegoek (Goegoek en de zeer belangrijke markt te Dangoeng Dangoeng 15 K.M. ten N.W. van Pajŏ Koemboeh aan den weg naar Soeliki), Soengai Baringin (belangrijk centrum van tabakscultuur en paardenfokkerij); Piobang, Simalanggang met zeer belangrijke markt.

Men vergelijke nog: Dr. A. H. Blaauw, De Tropische Natuur in schetsen en kleuren, Kol. Inst. 1913, hfdst. Loehak Limo Poeloeh, en „Acht dagen in de Pad. bovenlanden", Ver. Toeristenverkeer, Batavia, 1909, bl. 23.

PAJOEDAN. Langwerpige, waterrijke en zeer vruchtbare hoogvlakte, ten Zuidoosten van de hoofdplaats Pamĕkasan, in de afdeelingen, tevens regentschappen, Soemĕnĕp en Pamĕkasan der residentie Madoera gelegen. De hoofdrichting is van Oost naar West; de hoogte varieert tusschen 100 en 350 M. boven den zeespiegel. Het Pajoedan-plateau is dichtbevolkt en de bewoners behooren tot de meest welvarende van het geheele eiland Madoera. De aldaar geteelde tabak is zeer gunstig bekend; aan de teelt daarvan wordt veel zorg besteed. Dit plateau wordt door de gelijknamige rivier doorsneden, welke in haar verderen benedenloop in de richting van Soemĕnĕp, achtereenvolgens als Kali Djĕpoen, K. Saronggi en K. Sarokka bekend staat.

PAJOENG. Berg op het Zuidwestelijk schiereiland van Java. De naam doet aan den geriben kegelvorm der vulkanen denken en Junghuhn heeft den Pajoeng dan ook in zijn vulkanenlijst opgenomen. Ten onrechte evenwel, zooals door het terreinonderzoek van Fennema en de petrographische studiën van Behrens is gebleken. De berg bestaat grootendeels uit gelaagde gesteenten — breccièn, zandsteenen, tuffen en mergels — — waartusschen aan de Westkust eruptief gesteente in banken voorkomt. Ook vormt hij geen kegel, maar bestaat uit drie van N.O. naar Z.W. loopende ruggen, waarvan de Westelijke de hoogste (ruim 500 M.) en de middelste de laagste is; de Oostelijke draagt het signaal Pajong (480 M.). In steile ribben loopen zij af naar het W. Z. en O., en flauwer glooiende naar het N. Een Noordwestelijke uitlooper eindigt in Java's Eerste punt. Aan de Westkust verheffen zich eenige torenvormige rotsen, met bosch bekroond, maar met naakte, loodrechte wanden, 50 tot 70 M. hoog. Een paar ervan zijn eilandjes, de overige zijn door lage landtongen met den berg verbonden. In enkele worden vogelnestspleten aangetroffen, die zelfs hier door inlanders worden geledigd. Het prachtig schouwspel, dat het opstuiven der branding tegen deze rotsen levert, werd in den tijd der zeilvaart door meer reizigers genoten dan thans. Een dergelijke loodrechte rots aan den genoemden uitlooper vormt de bekende Westelijkste spits van Java, Java-hoofd. Op de rots van Java's Eerste punt is door Hooze een glasachtig gesteente verzameld, dat door Verbeek als perliet is beschreven, een steensoort, die elders op Java niet bekend is.

PAJOENG. Naam, dien de Minangkabauers geven aan de gezamenlijke families, welke onder het gezag van één zelfde volkshoofd of pangkoeloe andiko staan. Aangezien alleen de vanouds in een dorp gevestigde kernfamilies in den dorpsraad vertegenwoordigd zijn, en wel elk door één hoofd, vertegenwoordigt zulk een volkshoofd dikwijls, behalve de familie welker eigen familiehoofd hij is, buitendien de families, die door afsplitsing zijn ontstaan, of de van elders gekomen families, die zich bij de zijne hebben aangesloten. Zoodanig personencomplex nu, onder één volkshoofd geschaard, heet zijn pajoeng; de individuen zelf heeten zijn anak buah.

In Jav. en Mal. beteekent pajoeng: zonnescherm. Zie Dl. I blz. 284 en ONDERSCHEIDINGEN.

PAJOENG (KI) (SOEND.). Zie BIOPHYTUM SENSITIVUM.

PAJOENGCIRCULAIRE. Zie BESTUUR, Deel I blz. 281 en ONDERSCHEIDINGEN.

PAK-PAK. Zie FAK-FAK.

PAK TSJOI. Chin. naam voor een groente, afkomstig van de Crucifeer *Brassica chinensis L.*, die op sommige tijden van het jaar in groote hoeveelheden in het Chin. kamp te Batavia te koop wordt aangeboden. De plant wordt door de Chineezen bij de benedenstad van Batavia geteeld uit geïmporteerd zaad.

PAKAN (MAL. pĕkan), het Minangkabausche woord voor het plein, waar op geregelde dagen markt (*pasar*) gehouden wordt. Het woord *pasar* gebruikt men in Minangkabau ook voor de vestigingen om of bij zulk een marktplaats. Deze uitlegging is noodzakelijk tot goed begrip der met pakan samengestelde plaatsnamen. Het is duidelijk, dat men in verband met het zeer groot aantal markten ter Sum. Westk. overal alle combinaties van „pakan" met de namen der weekdagen, of met de woorden *baroe* (nieuw), *lamŏ* (oud) of *oesang* (gewezen, afgedaan) vindt. Hier worden slechts de meest bekende dier plaatsen genoemd.

PAKAN BAROE (= Nieuwe Markt). Een levendig plaatsje in de afdeeling Bĕngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra, gelegen aan de Siak-rivier. Het is het eindpunt van den belangrijken Midden-Sumatra weg, die over Mocara Lĕmboe naar Taloek in de Kwantandistricten leidt, terwijl tot P. B. de booten van de Kon. Paketvaart Mij. de Siak kunnen opvaren. Volgens het rapport betreffende spoorwegplannen in Midden-Sumatra zal Pakan Baroe ook een belangrijk spoorwegstation worden. Hier zal eindigen een 400 K.M. lange lijn, die aan de Emmahaven begint, terwijl getracht zal worden naar het Noorden aansluiting te krijgen bij het Deli spoorwegnet.

PAKANG. Rivier in de Noordelijkste der drie Gajo hoogvlakten (gouvernement Atjèh en Onderh.). Zij ontspringt op den Boer Tĕlong en

voert het water af van het gebied tusschen het Tawar-meer en Pasè-gebergte. Na een hoofdzakelijk Oostelijken loop vereenigt zij zich in de laagte van Samar Kilang met de Djamboe Ajè, waarvan de Pakang een linkerzijrivier is.

PAKARAMAN. Het bekende Doodendal op Java, dicht bewesten het Diëng-gebergte, aan de benedenhelling van een der toppen van den Goenoeng Boetak, den Djimat of Pakaraman, die zijn naam ontleend heeft aan dezen kleinen, regelmatig trechtervormigen kraterput, waarvan de steile wanden dicht begroeid zijn, maar de bodem geheel kaal is. Uit sommige plekken van den bodem stroomt gas, dat geregeld des nachts — in den regentijd ook wel overdag — in den krater blijft hangen en s'morgens vroeg een hoogte van een paar meters bereikt. Het is waarschijnlijk koolzuurgas, zoodat men hier met een mofette te doen heeft. Als de zon in den put schijnt, wordt het gas in de luchtcirculatie meegevoerd, zoodat men dan ongestraft op den bodem kan rondwandelen. Dieren, vooral vogels, komen dikwijls in de gaslaag om; soms vindt men op den bodem zelfs het lijk van een panter (zie verder Jacobson en Niermeyer in Tijdschr. Aardr. Gen. 1907, 635). Ongetwijfeld zijn er veel sterkere mofetten bekend, maar slechts weinige liggen op den bodem van kraters, waardoor de ophooping van het gas gevaarlijk kan worden.

PAKARENA. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

PAKATA. Zie VAARTUIGEN.

PAKÊL (JAV., SOEND.). De jonge vruchten van *Mangifera odorata*. Zie aldaar.

PAKÊM. Andere naam van het district Prambanan van het tot het Sultansgebied behoorende regentschap Kalasan, residentie Djokjakarta.

PAKETVAART MAATSCHAPPIJ (KONINKLIJKE). De stoomschepen zijn in Indië gebracht niet door particulieren, maar door het Gouvernement; in 1845 beschikte dit over 4, in '47 over 6 in '50 over 10 stoombooten, waarmede het vervoer van goederen en passagiers plaats had. Ook de maildienst tusschen Batavia en Singapore in verband met de Engelsche overlandpost op Europa (in 1845 aangevangen) werd door de Marine verricht; zij deed de paketdiensten, vervoerde ambtenaren, officieren, troepen en bannelingen, soms ook particulieren. De koopvaardijvloot bleef ten achter en in 1849 was er in Indië slechts één particulier stoomschip aanwezig „de" stoomboot geheeten; zij behoorde aan de N.-I. Stoomv.-maatschappij en bevoer Batavia, Semarang en Soerabaja; in het volgend jaar werd bij wijze van proef een tweede boot, van $53^1/_2$ last, in dienst gesteld voor de maandelijksche vaart tusschen Makasser en Soerabaja; in '51 werd nog een boot in de vaart gebracht voor het onderhouden der gemeenschap tusschen de drie hoofdplaatsen op Java. De Indische Regeering sloot in 1852 een contract met W. Cores de Vries, ten doel hebbende de instelling van een geregelde stoomvaart in den Indischen archipel; het bepaalde, dat een maandelijksche dienst zou onderhouden worden van Batavia over Benkoelen naar Padang en evenzoo terug en van een soortgelijken dienst van Batavia naar Makasser over Semarang en Soerabaja en evenzoo terug, die in den Oostmoesson maandelijks, doch gedurende den Westmoesson om de 2 maanden zou worden voortgezet tot Amboina, Ternate en Menado en van die laatste plaats rechtstreeks terug naar Makasser. Bij contract van 1 Juni 1854 met de Maatschappij, waarop Cores de Vries inmiddels de overeenkomst had overgedragen, werd de dienst uitgebreid en o. a. het traject Batavia over Muntok en Riouw naar Singapore en terug daaraan toegevoegd. De aansluiting met de overland mail van alle diensten was een der voorwaarden. Het subsidie bedroeg ƒ 140.000 gedurende het 1e jaar en ƒ 160.000 gedurende elk der volgende jaren, d. w. z. ƒ 9,69 of ƒ 8,73 per mijl; daarenboven waren een aantal voordeelen toegekend. Door uitbreiding van den dienst klom het subsidie in 1857 tot ƒ 10,56 per mijl. Een in 1854 met de Ned.-Ind. Stoombootmaatschappij gesloten contract voor het onderhouden van den zooeven genoemden dienst naar Riouw en Singapore ging na afloop, einde 1859, op Cores de Vries over. Een aanbesteding in 1859 voor het bedienen der paketvaart na 1860 mislukte, omdat Cores de Vries de eenige inschrijver was voor een buitensporige som; eene nadere onderhandeling had tot gevolg een contract, waarbij hij op zich nam de paketvaart tot 1864 te onderhouden tegen eene subsidie van ƒ 500,000, ƒ 18,21 per mijl. Met het in werking treden van dit contract begint het streven tot monopoliseering van het verkeer in den Archipel zich meer en meer te openbaren. Langzamerhand hadden, in den loop van 1862, al de op Java gevestigde stoomvaart-ondernemingen hare booten aan de firma W. Cores de Vries verhuurd; de handel klaagde.

Bij de op 31 Juli 1863 gehouden aanbesteding voor de jaren 1866 t/m. 1875 was minste inschrijver H. O. Robinson te Londen, die het contract, waarbij ƒ 6,97 per mijl, ƒ 293,000 per jaar, bedongen werd, in 1865 overdeed aan de Ned.-Ind. Stoomvaart-maatschappij, eene Engelsche onderneming; door Paul van Vlissingen en Dudok van Heel te Amsterdam was ingeschreven voor ƒ 6.98. De hoofdzetel der maatschappij was te Londen; geen schip werd in Nederland gebouwd, zelfs geen ketel vernieuwd; alles werd uit Engeland betrokken en als in Indië een der schepen moest gerepareerd worden, dan geschiedde dit niet op Java, maar te Singapore; op de booten voeren Engelsche machinisten en alleen eene bepaling in het contract maakte dat er Hollandsche kapiteins op de brug stonden. De contractueele diensten, die eerst in Maart 1866 alle bevaren werden, met 12 stoomschepen (7050 ton), ondergingen gedurig verandering, meestal in den zin van uitbreiding. Ook de Ned.-Ind. Stoomv.-maatschappij streefde naar een monopolie van het vervoer van personen en goederen tusschen de Ned.-Indische havens onderling. Tegen aanslagen van de zijde der stoomvaart-ondernemingen tusschen Nederland en Indië was zij gewaarborgd Deze, belanghebbende bij eene goede verstandhouding met de N. I. S. M. met het oog op doorvrachten naar plaatsen buiten Java, verbonden zich om noch goederen, noch passagiers tusschen havens in Ned.-Indië te vervoeren. Na het verstrijken van het contract met de firma W. Cores de Vries gingen de stoomschepen dezer firma over op de Maatschappij en in 1869 ondervond deze nergens concurrentie dan op de lijn Batavia—Singapore van de Fransche Messageries Maritimes (sedert 1862). Andere zich in den Archipel bevindende stoomers voeren op avontuur, waren bestemd voor sleepdiensten of voor het vervoer ter reede en waren meestal van klein charter.

Bij de aanbesteding voor het onderhouden der paketvaart gedurende 1876 t/m. 1890 was de aagste inschrijver weder de Ned.-Ind. Stoomvaartmaatschappij, thans voor ƒ 3,90 per mijl ƒ 198,000 per jaar, niettegenstaande de voorwaarden in meer dan een opzicht minder gunstig waren dan die in het vorig contract.

Alles wat bij contract was bedongen werd stipt uitgevoerd, maar buiten haar contract was de Maatschappij hoogst willekeurig in hare handelingen; vooral de particuliere handel had reden tot klagen en ook het Gouvernement moest hare ongenaakbaarheid ondervinden, toen de Atjèh-oorlog aanleiding gaf tot onderhandelingen buiten het contract. Een vast tarief voor particulier vrachtgoed ontbrak; op de Buitenbezittingen werd geklaagd over het ontbreken van de gelegenheid tot doorvoer naar Nederland, enz. De aandrang om andere maatregelen te nemen bestond dus.

Het was de heer J. J. van Kerkwijk, die in de zitting van 18 Dec. 1884 in de Tweede Kamer aandrong op het overnemen van den dienst door eene Nederlandsche maatschappij, nadat het contract zou zijn afgeloopen. En het was de Ned. Maatschappij tot bev. der nijverheid die, naar aanleiding van verscheidene geschriften over dit onderwerp, zich de zaak aantrok, het departement Haarlem, dat door eene motie de aanleiding was dat de Min. van Kol. zich bereid verklaarde om, hoewel de voorwaarden reeds waren ontworpen, met Nederlandsche deskundigen over de zaak te onderhandelen. De heeren J. Boissevain, W. Ruys en P. E. Tegelberg, allen directeuren van onze stoomvaartlijnen op Indië, maakten van deze gelegenheid gebruik, met dit gevolg, dat den 4en Febr. 1888 de Tweede Kamer het ontwerp van wet ontving voor de bediening van de paketvaart in den Ned.-Ind. archipel gedurende de jaren 1891 tot en met 1905, welk ontwerp den 24en d. a. v. met 54 tegen 3 stemmen werd aangenomen, daarna ook door de Eerste Kamer. (Wet van 19 Maart 1888, Ind. Stb. no. 95, Ned. Stb. no. 48). Den 19en Sept. 1888 had de inschrijving plaats naar ƒ 3,250,000 der eerste serie van ƒ 4,000,000, zijnde dit laatste bedrag 2/3 van het geheele kapitaal der Kon. Paketvaart Maatschappij (statuten goedgekeurd bij K. B. van 10 Aug. 1888 no. 34). Het contract met het bovengenoemde driemanschap kwam destijds aan vele financiers en Indische specialisten zóó onereus en weinig voordeelig voor, dat het geen gemakkelijke taak was de zes millioen bijeen te brengen. Alleen door den krachtigen steun van enkele groote lichamen gelukte dit en het was noodig om tijdens den aanbouw aan de aandeelhouders eene rente van 4 % op hunne stortingen te verstrekken. Zoo was de dienst betreffende het onderhouden van gemeenschap met stoomschepen, voor mail, passagiers en goederen tusschen alle belangrijke plaatsen naar het uitgebreid eilandenrijk in Ned.-Indië opgedragen aan Nederlandsche gegadigden. Daar de heeren Boissevain en Tegelberg directeuren waren van de maatschappij „Nederland", de heer Ruys van de „Rotterdamsche Lloyd", kwam de Paketvaart in nauwe verbinding met de twee stoomvaartlijnen, die de gemeenschap tusschen Nederland en Ned.-Indië onderhouden; zoodoende was zij verzekerd van krachtigen steun tot ontwikkeling van het transito-verkeer van geheel Ned.-Indië over Batavia, Soerabaja en Padang met Europa, in concurrentie met dat over Singapore. De indertijd gekoesterde en uitgesproken vrees, dat de Paketvaart het opkomen van particuliere vervoer-ondernemingen onder Nederlandsche vlag zou tegenhouden, is gebleken ongegrond te zijn geweest. Op alle lijnen der Paketvaart, waar het particulier vervoer maar eenigszins loonend is, bestaat feitelijk een scherpe concurrentie,

De voordeelen, die aan de Paketvaart verzekerd werden, zijn een subsidie over de verschillende lijnen, bij den aanvang afwisselend van ƒ 1,50 tot ƒ 20 per mijl (samen ƒ 660.000 en doorgaan ƒ 6,90), maar later in dier voege gewijzigd, dat geen enkele lijn meer dan ƒ 10 subsidie had; en het uitsluitend recht op het vervoer van Gouvernementsgoederen en passagiers langs al de lijnen tegen overeengekomen vracht en passage. Tegenover het hoogere subsidie dan aan de Engelsche maatschappij, stond, dat de Regeering in tijd van nood de beschikking had over al de schepen, jazelfs ze kon overnemen; dat de tarieven, zoowel voor Gouvernements-passagiers als goederen verlaagd werden; dat voor het vervoer van Gouv.-passagiers derde en vierde klasse groote verbeteringen werden aangebracht; dat de nieuwe booten op Nederlandsche werven moesten worden gebouwd en dat uitsluitend Nederlandsch personeel in dienst werd gesteld; dat de particulieren niet meer aan willekeur waren overgeleverd daar van hen nooit meer dan 10 % en voor goederen nooit meer dan 25 % boven het Gouv.-tarief mocht worden geheven.

Bij de wet van 19 Mei 1899 (Ind. Stb. no. 212, Ned. Stb. no. 122) werd de Gouv.-Gen. gemachtigd om met de Paketvaart eene overeenkomst aan te gaan, waarbij het met haar bestaande contract voor de bediening van de paketvaart gedurende 1891 t/m. 1905 in dier voege nader zou worden gewijzigd, dat de duur van het contract tot ult. 1915 werd verlengd en dat voor 10 van de nog bestaande twaalf contractueele diensten, de bij voornoemde wet van 19 Mei '99 bepaalde lagere eenheidscijfers van subsidie werden aangenomen. Deze lagere subsidie-cijfers, welke 1 Jan. 1899 ingingen, leidden tot eene jaarlijksche besparing van ƒ 250.000, met wijziging in de te bevaren lijnen en sterke uitbreiding van voor de ondernemers onvoordeelige diensten; voorts verviel voor de nieuwe onderneming het voordeel uit een renteloos voorschot; werden haar veel hoogere eischen gesteld wat de soort, de snelheid der schepen en de behandeling van passagiers betreft; zou ten gevolge van een lager tarief veel minder worden betaald aan vracht en passage; het Gouvernement meer vrijheid genieten in het gebruik maken van andere schepen en tot een vooruit bepaalden prijs schepen van den ondernemer kunnen huren. Bij de wet van 31 December 1915 (Ind. Stb. 1916 no. 25) kwam een verlenging van de overeenkomst tot stand voor de jaren 1916 tot en met 1925, echter met zeer ingrijpende wijzigingen. De subsidie werd afgeschaft, doch de Maatschappij geniet thans eene vergoeding voor het postvervoer, hetwelk vroeger kosteloos geschiedde, van ƒ 0.25 per zeemijl tot een maximum van ƒ 500.000. Het aantal verplichte diensten werd van dertien gebracht op dertig. De huurprijs der schepen bij inhuur door de Regeering werd verlaagd.

In Juli 1908 opende de Maatschappij een geregelde vracht- en passagiersdienst tusschen Ne-

derlandsch-Indië en Australië. Sedert 1910 wordt deze dienst gesteund door den Staat, doordat deze bij eventueele verliezen daarin voor de helft deelt tot een maximum van *f* 150.000 's jaars, terwijl ingeval er winst is, de Staat daaruit wordt terugbetaald.

Voor het vervoer van Gouvernements-zout, -steenkolen en -tin bestaan tusschen de Regeering en de Maatschappij afzonderlijke overeenkomsten.

Het vervoer van Gouvernementsgoederen, -passagiers en -post vormt echter slechts een klein onderdeel van het bedrijf der Maatschappij. De inkomsten uit dit voervoer bedroegen in 1917 slechts ruim $^1/_{10}$ van de totale inkomsten.

De groei van het bedrijf der Maatschappij blijkt uit de navolgende cijfers:

Jaar.	Aantal schepen.	Totaal Bruto Reg. Ton.	Totaal bevaren Zeemijlen.
1892	30	29 965	824 348
1897	32	38 639	1 044 264
1902	41	53 629	1 244 096
1907	50	67 413	1 614 660
1912	76	115 071	2 393 624
1917	93	161 206	3 306 354

De uitkeering aan aandeelhouders bedroeg over de jaren 1889 tot 1917 gemiddeld 8,04 %.

Meer dan de helft der aandeelen zijn in het bezit van de Naamlooze Vennootschap „Nederlandsche Scheepvaart Unie", welke eveneens meer dan de helft der aandeelen van de „Stoomvaart Maatschappij Nederland" en „Rotterdamsche Lloyd" bezit. Deze financieele band bevordert de samenwerking der drie stoomvaartmaatschappijen.

De Koninklijke Paketvaart Maatschappij is gevestigd te Amsterdam en wordt bestuurd door een Raad van Bestuur, onder wiens leiding het beheer in Indië wordt gevoerd door eene Directie bestaande uit een President en twee leden en in Nederland door één Directeur.

De Maatschappij wordt op ongeveer 80 plaatsen van den Ned. Indischen Archipel door Agenten vertegenwoordigd en verder op de voornaamste plaatsen van Oost-Azië en Australië.

Volgens de dienstregeling van het eerste halfjaar 1918 worden onderstaande lijnen bevaren:

Lijn 1. Batavia—Tëlok-Bëtong—Sumatra's-Westkust—Padang—Atjèh—Penang.

Lijn 2. Batavia—Oosthaven—Tëlok-Bëtong—Mërak—Kalianda—Kota-Agoeng.

Lijn 3. Java—Padang—Sumatra's-Westkust—Atjèh—Penang—Singapore—Java.

Lijn 3*a*. Padang—Benkoelen.

Lijn 3*b*. Padang—Sibolga.

Lijn 3*c*. Penang—Langsa—Idi—Lhô-Seumawé—Sigli—Oelèë-Lheuë—Sabang.

Ogan Lijn. Palembang—Sëkajoe—Lakitan—Moeara-Klingi.

Lijn 4. Batavia—Muntok—Palembang.

Lijn 5. Java—Palembang—Djambi.

Lijn 5*a*. Batavia—Banka.

Lijn 6. Palembang—Singapore.

Lijn 6*a*. Singapore—Djambi

Lijn 6*b* Singapore—Rëngat—Indragiri- en Rëtëhrivieren.

B. W. L. Batavia—Wijnkoopsbaai.

Lijn 7. Java—Bëlawan.

Lijn 7*a*. Java—Singapore—Bëlawan.

Lijn 8. Bëlawan—Sumatra's-Oostkust—Singapore.

Lijn 8*a*. Singapore—Sëlat-Pandjang—Bengkalis—Siak—Pakan-Baroe.

Lijn 8*b*. Sabang—Bëlawan.

Lijn 8*c*. Penang—Bëlawan—Langsa.

Lijn 8*d*. Penang—Asahan—Batoe-Bahra—Penang.

Lijn 8*e*. Singapore—Bëlawan.

Lijn 9. Batavia—Tandjoeng—Pandan—Riouw—Singapore.

Lijn 10. Batavia—Pontianak—Batavia—Javakust—Semarang—Soerabaja—Bandjërmasin.

Lijn 11. Batavia—Pontianak—Singkawang—Sëlakau—Pëmangkat—Sambas—Sërasan—P. Pandjang.

Lijn 11*a*. Singapore—Anambas- en Natoenaeilanden.

Lijn 12. Pontianak—Groot-Tambëlan—Riouw—Singapore.

Lijn 12*a*. Singapore—Singkawang—Sëlakau—Pëmangkat—Sambas.

Negara-Lijn. Bandjërmasin—Poeroek-Tjahoe.

Lijnen 13, 14 en 15. Singapore—Bawean—Soerabaja—Bandjërmasin—Oostkust Borneo—Donggala—Wani.

Koetei-lijn. Samarinda—Long-Iram.

Lijn 16. Soerabaja—Bawean—Bandjërmasin.

Lijn 16*a*. Singapore—Borneo's Zuidkust—Bandjërmasin.

Lijn 16*b*. Bandjërmasin—Poeloe-Laoet—Pasir—Makasser.

Lijn 16*c*. Makasser—Oostkust Borneo.

Lijn 17. Soerabaja—Makasser.

Lijn 18. Singapore—Java—Makasser—Balik-Papan—Noord-Celebes—Sangir- en Talaud-eil.—Gorontalo.

Lijn 19. Makasser—West-Celebes—Toli-Toli.

Lijn 20. Makasser—Noord-Celebes—Menado—Gorontalo—Ternate.

Lijn 21. Makasser—Oostkust Celebes—Bangaai—Gorontalo—Tominibocht.

Lijn 22. Makasser—Golf van Boné.

Lijn 23. Java—Kleine Soenda-eil.—Timor—Zuid-Wester-eil.

Lijn 24. Makasser—Kleine Soenda-eil.—Timor.

Lijn 25. Soerabaja—Madoera—Bali—Lombok.

Lijnen 26 en 27. Singapore—Java—Bali—Lombok—Makasser—Ambon.

Lijn 28. Soerabaja—Bali—Lombok—Soembawa—Makasser—Amboina—Banda-Neira—Ceram—West-Nieuw-Guinea.

Lijn 29. Amboina—Banda-Neira—Kei-, Tënimbar-, Aroe-eil.—Mëraukë en Ambon Makasser—Soembawa—Lombok—Bali—Soerabaja.

Lijn 30. Ambon—Ternate—Noord-Molukken—Noord-Nieuw-Guinea.

Java—Australië lijn.

Déli—Rangoon lijn.

PAKHUISADMINISTRATIE. Vroeger, onder de werking van het cultuurstelsel, waren de landspakhuizen uiteraard van veel grooter belang dan tegenwoordig. In 1826 werd een Directeur voor „'s lands producten en civile magazijnen" benoemd, ressorteerende onder den Directeur-Generaal van Financiën, terwijl in 1855 de zorg der producten en magazijnen werd opgedragen aan een zelfstandig Directeur. Dit directeursambt werd in 1866 opgeheven: sedert behoort he

beheer van 's lands civiele pakhuizen tot den werkkring van het Departement van B. O. W.

Het rechtstreeksch toezicht over de landspakhuizen berust bij de Hoofden van gewestelijk bestuur. Aan het hoofd daarvan staan sinds jaar en dag de pakhuismeesters, voor wie reeds in 1819 een instructie werd vastgesteld, welke sedert slechts weinig wijziging heeft ondergaan. Voorts zijn verschillende bepalingen getroffen dit dienstvak betreffende, o. m. ten aanzien van de indienststelling van het personeel der Algemeene pakhuizen, het lossen en laden van landsgoederen, de weging van Gouvernementsproducten en de spillage toegestaan aan de beheerders van 's lands goederen bij de pakhuizen.

PAKIH, d. i. Mohammedaansch wetgeleerde; vgl. ISLAM, II c.

PAKIR, d. i. arme (Arabisch: *fakir*). Volgens de Mohammedaansche wet vormen de *fakir's* een der 8 categorieën van personen, aan wie een aandeel in de *djakat* (zie aldaar) toekomt. Vrome Moslims noemen zich in het algemeen wel *fakir* in den zin van „iemand, die behoefte heeft" (nl. aan Gods steun). Met de benaming *fakir* (of *derwisj*) worden in het bijzonder ook de Moslimsche mystieken aangeduid, die hetzij door ascese, hetzij door bijzondere godsdienstoefeningen nader tot God trachten te komen (vgl. ISLAM, II, e en TAREKAT). Over de zelfverwonding van *pakir's*, die in godsdienstige exaltatie als onkwetsbaar gelden, zie DABOESSPELEN.

PAKIS. District van de contrôle-afdeeling Toempang, regentschap en afdeeling Malang, residentie Pasoeroean met 4 onderdistricten en 120 desa's; het had eind 1905 eene bevolking van 112.000 zielen, w. o. 50 Europeanen en 300 Chineezen. De standplaats van het districtshoofd is Toempang (600 M. boven zee). In dit district komen in het geheel geen erfpachtsperceelen voor, omdat alle beschikbare gronden in den bloeitijd der Gouvernements-koffiecultuur door de bevolking met koffie beplant waren. Van alle districten van Java produceerde Pakis de meeste koffie, meer dan eens ruim 100.000 pikoels per jaar.

Het district is ook bekend om de twee tjandi's (tempelruïnen), die erin voorkomen, n.l. de Tjandi Djâgâ te Toempang en de Tjandi Kidal.

PAKOE (JAV.). Beteekent „spijker", „spil"; Pakoe Boewâna, „spijker of spil der wereld", d. w. z. „die de wereld vast doet staan en bijeen houdt" is een van de titels der Soesoehoenans van Mataram en van Soerakarta, waaronder zij in den regel worden vermeld, b. v. Pakoe Boewâna I, die de eerste vorst van Mataram was, welke dien naam aannam (zie JAVA). Pakoe Alam, eveneens „spil der wereld", is een der titels van een te Djokjakarta gevestigden prins, die van den Sultan onafhankelijk is en een eigen gebied bestuurt (zie VORSTENLANDEN).

PAKOE. Algemeene naam (pakis, JAV.), voor Varens, soms ook voor planten, die veel op Varens gelijken en er door den inlander mee worden verward. De soorten worden door het tweede woord aangegeven.

PAKOE ADJI (MAL.). Zie CYCAS.

PAKOE ALAM. Naam van een zoogenaamden „onafhankelijken" Prins (d. w. z. onafhankelijk van den Sultan) te Djokjakarta, hoofd van het Pakoe Alamsche huis. Dit heeft zijn ontstaan te danken aan den Engelschen Gouverneur Generaal Raffles, die in 1812 bij wijze van tegenwicht tegenover den Sultan, Pangéran Noto Koesoemo, halfbroer van den toenmaligen Sultan Sëpoeh, tot zelfstandig vorst verhief onder den titel van Pangéran Pakoe Alam. Aan dezen Pangéran werd als gebied toegewezen: *a.* ter hoofdplaats Djokjakarta een stuk grond, beoosten de kali Tjodé; *b.* bewesten de kali Progo het regentschap Adikarto. De laatste acte van verband met het hoofd van het Pakoe Alamsche Huis, Pangéran Adipati Ario Praboe Soerjodilogo, gesloten, is van 17 September 1906. In het Pakoe Alamsche gebied is, zoo niet alle, dan toch nagenoeg alle grond in handen van den Prins gebleven; zijn bloedverwanten, hofgrooten en ambtenaren worden nl. niet in grond (apanage), doch in geld gesalarieerd.

PAKOE ALAM V, Pangéran Adipati Ariâ, geb. ca 1835, overleden 6 Nov. 1900 (zie ook VORSTENLANDEN). Zoon uit een bijvrouw (garwâ hampéjan) van Pakoe Alam II, heette te voren Pangéran Ariâ Soerjâ di Lâgâ, een van de eerste Javaansche vorsten, die doordrongen was van het beslef van het nut van schoolbezoek, ook voor de vorstenkinderen.

Toen in 1878 Pangéran Soerjâ dj Lâgâ bij keuze verheven werd tot Pakoe Alam V was hij de eerste Javaansche vorst, wiens kinderen (Noto Koesoemo en Notodirodjo, zie art. NOTODIRODJO) een moderne opleiding genoten. Van dien tijd af zijn dan ook de leden van de Pakoe Alamsche vorstenfamilie de meest ontwikkelden onder de Javaansche vorstelijke personen.

Als medebeheerder der tabaks-ondernemingen van Pakoe Alam III en in vele en verschillende betrekkingen heeft Pangéran Ariâ Soerjâ di Lâgâ veel waargenomen, o.a. de onbillijke behandeling van den bëkël door den apanagehouder, de misbruiken in de desa's, de ongeoorloofde „rodjo-poendoet", d. z. leveringen, die de apanagehouder van den bëkël eischte. Pakoe Alam V was dan ook de eerste Javaansche vorst, die uit eigen beweging het apanage-grondbezit begon in te trekken, zoodat alle ambtenaren en familieleden, die als honorarium, salaris of bezoldiging het vruchtgebruik van een grondcomplex hadden, voortaan maandelijks of halfjaarlijks hun tractement kregen in plaats van den grond, die nu aan de „printah" terugkwam.

Pakoe Alam V was een groot bevorderaar der Javaansche kunst, vooral van muziek, drama en dans. Beroemd waren in zijn leven de „bëksan"-opvoeringen aan het Pakoe-Alamsche hof. Europeesche geleerden, die studie maakten van de Javaansche beschaving, vonden in hem steeds een uitmuntenden gastheer. (Zie Ned. Indië, Oud en Nieuw, afl. 3 jg. II).

PAKOE-ALAMAN. Het gedeelte van de hoofdplaats Djokjakarta, ten O. van de Kali Tjodé, dat het gebied van Prins Pakoe Alam vormt. Aan het hoofd ervan staat een regent; het heeft 4 onderdistricten, nl. Kotta, Djagalan, Kapatihan en Goenoeng Këtoer.

PAKOE HADJI (MAL., SOEND.). Zie CYCAS.

PAKOE RÉSAM (MAL.). Zie GLEICHENIA.

PAKOE TIHANG (SOEND.). Zie ALSOPHILA.

PAKOEAN (PAKWAN). De oude hoofdstad van het rijk PADJADJARAN; zie aldaar. De naam kan beteekenen óf „Varen-stad" óf „Centrum"-stad, de stad nl. van den „Spijker der wereld" (*pakoening djagat*; d. i Oppervorst).

De laatste uitleg is verreweg de waarschijnlijkste. Het accent valt in elk geval op „pa".

PAKOEANRATOE vroeger een der rijkste dorpen van de onderafdeeling Toelangbawang in de residentie Lampongsche Districten, gelegen in het N. van het gewest, in de nabijheid der bronnen van de grensrivier de Masoedji. De plaats telt thans nog meer dan 100 huizen en heeft bijna 2000 inwoners. Ladangbouw en inzamelen van boschproducten, benevens de opkoop en tusschenhandel van peper zijn de voornaamste middelen van bestaan.

PAKOELI'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

PAKOEWÀDJÀ. Een der jongere eruptiepunten van den Diëng (zie aldaar).

PAKPAK. Naam van een landstreek, die verreweg het grootste deel van de onderafdeeling Daïrilanden der afdeeling Bataklanden (residentie Tapanoeli) uitmaakt en, bewoond wordt door Daïri's of Pakpaks, een van de minst beschaafde stammen der Bataks. (Zie ook BATAKS en BATAKLANDEN). Deze streek werd eerst goed bekend door en na de expeditie Van Daalen in 1904, en vooral door de beschrijvingen van den eersten civielen gezaghebber, luitenant Van Vuuren. Pakpak bestaat uit gebergte-ketens, die evenwijdig loopen met het Wilhelmina-gebergte (zie aldaar), dat de scheiding vormt met het Karo-hoogland. Tusschen deze bergketens hebben meer of minder dikke tuf-lagen de dalen opgevuld tot hoogvlakten, die in het Oosten een dikte van 1600 M. bereiken, zoodat van het eigenlijke andere gebergte niets meer voor den dag komt, daar dit nooit meer dan 1500 M. hoog is. Naar het Westen komt dit dan ook langzaam te voorschijn, eerst als koppen, daarna als heuvelrijen, die tenslotte een gebergtekarakter aannemen. De N.lijkste van de aan het Wilhelmina-gebergte evenwijdig loopende ketenen is het Kĕpasgebergte, de afsluiting van Pĕgagan (zie aldaar), de N.lijkste hoogvlakte, die doorstroomd wordt van de Lai Hĕrnoen, een zijtak van de Alasrivier. Daarop volgt naar het Zuiden de Kĕpas hoogvlakte (zie aldaar), die doorstroomd wordt van de Si Mbĕlin, eveneens een zijtak van de Alasrivier en die in het Zuiden wordt afgesloten door het Simsim grensgebergte. Simsim (zie aldaar) vormt het stroomgebied van de Koembi en Soelampi, die met de Tjinèndang vereenigd de Simpang Kanan vormen. Het gebied ten Zuiden daarvan behoort tot de onbekendste streken van Sumatra n.l. Kĕlasan (zie aldaar); vermoedelijk komt het veel met het midden overeen, spelen alleen oudere gesteenten en granieten een grootere rol. Aan de Oostzijde van Pakpak verheft zich een gebergte keten tot 2157 M. in den Oeloe Darat. Het loopt van Z. naar N. langs de Westzijde van het Toba-meer, waarnaar het steil afdaalt. In het Noorden zet het zich bij den Dèlèng Si Boeaten (2460 M.) voort als Wilhelminagebergte. Aan de Westzijde vormt het Pakpak randgebergte (zie aldaar) de scherpe scheiding met het laagland van Boven-Singkel.

Pakpak heeft van de Bataklanden het langst aan onzen invloed weerstand geboden, heeft het langst kannibalisme, slavernij, e. a. instellingen trachten te handhaven. Hoewel zeer dicht gelegen bij onze oude vestiging Baroes, duurde het tot 1853 eer men eenig betrouwbaar bericht van deze landen verkreeg. In dat jaar maakte Von Rosenberg een reis door Pakpak. Wel hadden in de jaren 1854, 1861, 1865 en 1867 expeditiën plaats naar de bovenlanden van Baroes en Singkel, echter zonder blijvend gevolg. Eerst in 1880 had een rechtstreeksche expeditie plaats tegen Pakpak, die het uitvloeisel was van ons optreden tegen Si Singa Mangaradja in 1878. Krachtig werd echter eerst ingegrepen in 1904 door Van Daalen, die door zijn tocht door de Gajo- en Alaslanden een einde maakte aan de knevelarij en brandschatting der Pakpaks door Gajo's en Atjèhers. Als gevolg van dezen bekenden tocht volgde in 1906 de officieele inlijving van het gebied. In hetzelfde jaar begon hier de Rijnsche zending te werken en werd een missionaris geplaatst te Sidikalang, waar thans ook een ambachtsschooltje is gevestigd. Het aantal Christenen bedraagt ± 600.

Het land is bijna geheel met oerwoud bedekt. Groote stukken zijn onbewoond, en het overige land is zeer dun bevolkt, zoodat het totaal aantal bewoners niet meer dan ± 22.000 bedraagt.

Hoofdmiddel van bestaan is het inzamelen van boschproducten. Benzoë is daarvan het voornaamste, doch de wijze van benzoë-winning is nog zeer primitief. Andere boschproducten zijn: kamfer, waaraan Baroes haar vroegere bekendheid ontleende, rotan, damar, terwijl men de winning van gĕtah pertja en caoutchouc ingang tracht te doen vinden. De veeteelt beteekent weinig, men houdt wel veel varkens. Aan landbouw wordt zeer weinig gedaan; sawah-bouw is in groote gebieden nog onbekend, de rijst wordt meest op ladangs verbouwd; ook worden wel benzoë-boomen aangeplant, terwijl een proeftuin is aangelegd voor de koffiecultuur. Toba Bataks uit Si Lindoeng legden in 1907 bij Sidikalang een proefsawah aan om de bevolking den rijstverbouw op natte velden te leeren. De totale rijstopbrengst schijnt echter voldoende voor de dunne bevolking. De benzoë werd vroeger verhandeld op de „pangkalans" der rivieren op de grens der Daïrilanden en het Singkelsche gebied, dan wel in de dorpen van het binnenland door kooplieden uit Singkel opgekocht tegen door henzelf bepaalde prijzen. De kwade praktijken dezer handelaars, die niet alleen met de prijs en het gewicht knoeiden, maar ook betaalden met opium of minderwaardige snuisterijen en met het vicieuze stelsel van voorschotten werkten, terwijl ze bovendien verdacht werden van een geheime Mohammedaansche propaganda, veroorzaakten dat ons bestuur tenslotte hieraan een einde maakte. Een drietal handelsbeurzen, te Salak, Onan Djonggi en de voornaamste te Sidikalang, zijn opgericht, waar de benzoë bij opbod à contant wordt verkocht, onder toezicht van een bestuursambtenaar. Het feit dat thans reeds eenige percelen in erfpacht zijn uitgegeven, wekt de verwachting, dat de grond misschien voor landbouw niet ongeschikt is. Een groot bezwaar voor economische ontwikkeling is echter het gebrek aan goede verkeerswegen. Een weg gaat van de voornaamste plaats Sidikalang (zie aldaar) over de Renoen, die 350 M. diep stroomt, naar Si Lalahi aan het Toba-meer (± 45 K.M.), maar is nog niet voor karren geschikt. Een tweede weg geeft aansluiting aan het traject, dat in aanleg is van Si Borong Borong naar Baroes, welke plaats als de haven van de Pakpaklanden wordt gedacht. In onderzoek is de aanleg van een wegverbinding met Kaban Djahè langs den Noordelijken hoogterand

van het Tobameer, in aansluiting aan den grooten weg naar de benedenlanden van Deli.

Literatuur: J. J. Lefèvre. De Pakpaklanden, Jaarverslag Topogr. Dienst 1911, met verkenningakaart XXVI.

PAKPAK RANDGEBERGTE. Gebergte op Sumatra ten Westen van het Toba meer gelegen. Het sluit de Pêgagan hoogvlakte, een deel van de Pakpaklanden in het Westen af, en daalt zeer steil naar de lage landen van Boven-Singkel. Het gebergte, dat rijk is aan hooge toppen, waarvan de Si Madjit (1550 M.) in het midden het hoogste reikt, is zoo moeilijk over te trekken, dat het een kultuur-scheiding is geworden tusschen O. en W. De Islam b.v., die zich over het laagland van Singkel tot in het Alasland heeft uitgebreid, kon over dezen bergmuur heen geen vat op de Pakpaklanden krijgen, waar dan ook de meeste oorspronkelijke Bataks zijn blijven wonen. Het gebergte vangt aan in het Zuiden bij de 600 M. diepe kloof, waardoor de Lai Si Mbêlin stroomt, strekt zich in Noordelijke richting uit tot het landschapje Ranto Bêsi en neemt daar een N. N.W. richting aan om buitengewoon steil te eindigen in een kloof, waardoor de Lai Hêrnoen stroomt. Deze ligt op niet meer dan 200 M. hoogte, terwijl vlak daarbij de D. Sitoenggoer zich nog tot 1400 M. hoogte verheft.

PAKSI (SOEND.). Zie PASSIFLORA EDULIS.

PALA (MAL.). Zie NOTEMUSKAAT.

PALA LAKI-LAKI (Pala papoea) (MAL. MOL.). Drogerij; de mannetjes notemuskaat van *Myristica argentea* Warbg. Belangrijk handelsartikel van Nieuw-Guinea. Zie verder onder NOTEMUSKAAT.

PALABOEHAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Tjitjoeroeg, afdeeling Soekaboemi, regentschap Tjiandjoer, residentie Preanger regentschappen, gelegen aan de Palaboehan ratoe of Wijnkoopsbaai. Het heeft eene oppervlakte van 811 K.M.², heeft 4 onderdistricten en telt 17 desa's.

PALABOEHAN RATOE. Zie WIJNKOOPSBAAI.

PALABOEHAN RATOEBAAI. Zie WIJNKOOPSBAAI.

PALAHLAR (SOEND.). Zie DIPTEROCARPUS.

PALAKA (KAJOE) (MAL. MOL.). Zie OCTOMELES.

PÂLÂKIÂ (JAV.). Zie EUCHRESTA.

PALAQUIUM. Plantengeslacht der *Sapotaceën*, met een groot aantal soorten vooral op Celebes, Borneo en Sumatra, veel minder op Java. Een paar soorten zijn de stamplanten van de GÊTAH PÊRTJA (Gutta percha). (Zie aldaar). De algemeene inlandsche naam, ook voor verwante geslachten, is Balam.

PALARI. Zie VAARTUIGEN.

PALASA (SOEND.). Zie BUTEA.

PALAU-RECHT, naam van het voorkeurrecht in de Minahasa. Zie GROND (Rechten op den), deel I, bl. 823.

PÂLÂWIDJÂ (JAV.). Op de akkers, waarvan rijstgeoogst is, worden door de inlanders allerlei tweede gewassen geteeld, d. z. snelgroeiende planten, die in 3 à 4 maanden product geven en dus tegen den tijd, waarop men weder aan de beplanting der sawah met rijst denkt, van het veld verwijderd kunnen zijn Gewoonlijk wordt niet het geheele sawah-veld beplant, maar slechts het daarvoor meest geschikte gedeelte, dat dan zorgvuldig wordt bewerkt met ploeg en eg. Door de pâlâwidjâ-teelt krijgt de Javaansche landbouwer niet alleen dubbel profijt van zijn veld, maar brengt hij tevens de nuttige wisselcultuur in praktijk. Gewoonlijk worden op Java als pâlâwidjâ op de natte of bewaterbare velden aangeplant lombok, térong, katjang, landjaran, k. idjoe, kêdêlé, djagoeng, timoen, katélâ. Op de droge velden in de vlakte en het gebergte (tôgal), kweekt men dezelfde en andere gewassen als pâlâwidjâ, doch niet na de rijst. Pâlâwidjâ is dus daar de naam voor alle landbouwproducten behalve pari, en wordt nader onderscheiden in pâlâ kapêndêm, d. z. planten, waarvan de vruchten onder den grond zitten, dus knolgewassen, pâlâ goematoeng, d. z. planten met hangende vruchten (dus ook vruchtboomen, en niet alleen heesters, die hangende vruchten hebben) en pâlâ kasimpar, d. z. planten, welker vruchten op den grond groeien. Tot de pâlâ kapêndêm behooren: katélâ (batata), katélâ pohoeng of cassave (= k. djêndral, sikong, singkong, kaspé), katjang tjinâ, kêntang, kêmbili, brambang of witte ui, bawang of roode ui, enz. Tot de pâlâ goemantoeng: lombok, térong, djagoeng, djagoeng tjantèl, djawawoet, katjang landjaran of Chineesche slingerboon, katjang idjoe, kârâ of Egyptische slingerboon, djarak, widjèn, kapas; ook têboe, bako of tabak, tom of indigo, en sommige bladgroenten als kool, sawi of witte mostaard, enz. Tot de pâlâ kasimpar: timoen of gewone komkommer, sêmângkâ of watermeloen, krahiî of gevlekte komkommer, enz.

Literatuur: L. Th. Mayer, De Javaan als landbouwer en veefokker, Batavia 1898.

PALÊLÉ. Zie VAARTUIGEN.

PALÊLÊH. Hoofdplaats der onderafdeeling Bwool, afdeeling Gorontalo, residentie Menado. Zie CELEBES, Deel I blz. 462—463 en GOUD Deel I, blz. 809.

PALÊMBAJAN. Nederzetting in de afdeeling Agam van de residentie Sumatra's Westkust. De plaats ligt een weinig ten N. van het meer van Manindjau, op korten afstand van de Batang Masang. Het is de standplaats van een controleur Een zijweg komt uit op den grooten weg tusschen Manindjau en Fort de Kock.

PALEMBANG. Landbeschrijving. Residentie op de Oostkust van Sumatra, grenzende ten N. aan Djambi, ten W. aan Benkoelen, ten Z. aan Benkoelen en de Lampongsche districten, ten O. aan de Soendazee en Straat Banka. Vaststelling van de grenzen vond gedeeltelijk reeds plaats in Ind. Stb. 1891 no. 48, 1910 no. 503, 1911 no. 254 en 1916 no. 244. Het gewest belaat een oppervlakte van 84692 K.M.²

Bodemgesteldheid. Het grootste deel van de residentie wordt gevormd door een zeer vruchtbare vlakte, die door tal van rivieren wordt doorsneden. Vooral de kuststreken zijn zeer laag gelegen, aan overstroomingen blootgesteld en grootendeels moerassig; het Westelijk deel daarentegen is bergachtig. Dit bergachtig gedeelte vormt een onderdeel van den Barisanketen, en vangt in het Zuiden aan met het aanzienlijke plateau van Mêkakau en Ranau, dat alleen in het W. is afgesloten door een bergketen, die reikt tot aan den Pandan (1678 M.), maar dat in het Oosten overgaat in de groote laagvlakte. In het Zuiden van het plateau

bevindt zich het Ranau meer (zie aldaar), waaruit de Wai Koeala komt, die vereenigd met de Mĕkakau, als Sĕlamboeng verder stroomt, na opname van de Saka bij Moeara Doea den naam van Komĕring draagt, en zich bij de hoofdstad Palembang onder den naam van Pladjoe in de Moesi uitstort. Een dwarsrug van den genoemden Pandan naar den Ringgit (2129 M.) en den Loemoet (2056 M.) vormt de scheiding met het N.-waarts gelegen kleinere Sĕmĕndo-plateau (zie SĔMĔNDO), dat in het N. evenzeer door een dwarsrug wordt afgesloten, loopende van den Patah (2817 M.) over den Balai (2284 M.) naar den Soemoer (1403 M.). De afwatering geschiedt door de Ogan, evenals de Komĕring een rechterzijrivier van de Moesi, en door de Enim. Ten N. van dit plateau vertoont de Barisan twee duidelijke ketens. De Westelijke, nagenoeg de grens met Benkoelen vormende, zet zich van den genoemden Patah voort over den bekenden vulkaan G. Dĕmpo (zie aldaar), die een hoogte van 3173 M. bereikt, verlaat dan Palembang door een Oostwaarts buigen der grens van Benkoelen en eindigt bij den Sĕblat (2883 M.), den hoeksteen tusschen de residenties Palembang, Benkoelen en Djambi. De Oostelijke keten vangt aan met het Goemai gebergte (zie aldaar) om zich van daar na tal van onderbrekingen voort te zetten over den Balai (1683 M.), Sĕrdang (1999 M.) en den Roentjing (2221 M.) naar genoemden hoeksteen, den Sĕblat. Tal van dwarsruggen doen hier tusschen de ketens afzonderlijke hoogvlakten ontstaan. Op het genoemde Sĕmĕndo plateau volgt N.-waarts het Pasĕmah plateau (zie PASĔMAH) waarover de Lĕmatang, de derde belangrijke zijrivier van de Moesi, stroomt. Aan dit Barisangebergte sluit zich Oostwaarts aan een zeer breed heuvelland in den tertiairen tijd ontstaan, dat vooral langs de Moesi zeer duidelijk voor den dag treedt en op vele plaatsen een breedte van 150 tot 160 K.M. bereikt. Dit is het gebied der petroleum voerende anticlinalen. Over een breede streek van diluviale heuvels, afkomstig van het naast liggende tertiaire terrein en vooral bestaande uit vulkanisch materiaal, is eerst dan de alluviale moerassige kustvlakte te bereiken, waarin de rivieren, die voortdurend groote stukken onder water zetten, reusachtige delta's hebben gevormd. Van deze rivieren verdienen vermelding de Moesi, Mĕsoedji, Siloempoer en Lalang, die afzonderlijk zijn beschreven.

Baaien van beteekenis komen langs de kust van Palembang niet voor; de zee is ondiep en, aan de riviermondingen, met zandbanken bezet. De voornaamste kapen zijn de Luciparapunt (zie aldaar), de 1e Hoek of Punt, de Valsche eerste Punt, de 2e Hoek (Tandjoeng Tapa), de 3e Hoek (T. Kasoegian), de 4e Hoek (T. Katima Bongko) en T. Api Api. Vooral in het Z.O. van het gewest worden verscheidene meren of plassen (danau of lĕbak) aangetroffen, die zeer visschrijk zijn, o.a. de zeer uitgestrekte L. Dĕling of Danau Sĕboedjang, en de uitgestrekte L. Mĕrandjat. Het belangrijke meer Ranau werd reeds vermeld.

De topografische dienst is sinds eenige jaren in Palembang werkzaam en als resultaat zijner opnamen zijn reeds vele détailbladen (1 : 25000) en graadafdeelingsbladen (1 : 100.000) verschenen van een groot deel der afdeeling Palembangsche Bovenlanden, en in 1914 een schetskaart van het gewest in vier bladen (1 : 300.000). (Zi Jaarverslagen Topogr. dienst 1911 en 1912 en Verslag v. d. Permanente Commissie voor opnemings- en kaarteeringswerkzaamheden in Ned.-Indië over 1915). Het klimaat is zeer warm in de benedenlanden en aangenaam koel in de aan de Barisan grenzende streken; in de kentering komen menigmaal hevige rukwinden met zware onweders voor; op de benedenrivieren hangt des morgens, vooral in den Oost-moesson, dikwijls een zware mist.

De gezondheidstoestand liet in de laatste jaren te wenschen over door herhaald optreden van cholera, die in 1910, 1911 en 1913 respectievelijk 4360, 1250 en 1115 slachtoffers eischte, terwijl overigens veel koortsen, huidziekten en dysenterie voorkwamen, en in 1917 aan pokken ongeveer 600 personen overleden.

De gemiddelde jaarlijksche regenval bedraagt te: Palembang 2663, Tĕbing Tinggi 3131, Soeroelangoen 3103, Lahat 3422, Bandar 2996, Batoeradja 2944, Moeara Bliti 2958 en Moeara Doea 2496 m.M.; de droogste maand is Juni te Soeroelangoen met 135, Juli te Palembang, Tĕbing Tinggi, Lahat, Bandar, Batoeradja en Moeara Bliti, met respectievelijk 105, 125, 123, 155, 126 en 126 m.M., en September te Moeara Doea met 120 m.M., terwijl de meeste regen valt in December te Palembang, Soeroelangoen, Batoeradja, Moeara Doea en Moeara Bliti (resp. 346, 366, 364, 314, en 479 m.M.) en in Januari te Tĕbing Tinggi, Lahat en Bandar met resp. 438,489 en 337 m.M. In 1913 werden nog meer stations voor regenwaarnemingen opgericht.

Verkeer. De vele waterwegen vormen een goede verbinding met de kustlanden, voornl. van de hoofdplaats Palembang, met de binnenlanden; deze tot 200 à 300 K.M. ver bevaarbare rivieren zijn de natuurlijke wegen waarlangs de bevolking zich heeft gevestigd. Het wegennet is in den loop der jaren aanzienlijk uitgebreid en verbeterd; behalve de groote weg, die Palembang via Moeara Enim, Lahat, Tĕbing-Tinggi en Moeara Bliti, verbindt met Benkoelen (512 K.M.), zijn voor alle vervoermiddelen, ook voor automobielen, berijdbaar de wegen: *a.* Moeara Enim—Batoeradja—Moeara Doea (181 K.M.) en Martapoera (27 K.M.), *b.* Batoeradja—Loeboek Batang—Tandjoeng Radja (137 K.M.), *c.* Martapoera—Goenoeng Batoe (108 K.M.), *d.* Soegih Waras—Poelau Panggoeng (33 K.M.), *e.* Lahat—Bandar—Pagar Alam—Tandjoengraja—Kĕpahiang (171 K.M.), *f.* Tĕbing Tinggi—Tandjoeng raja 28 K.M.), *g.* Moeara Bliti—Moeara Klingi (37 K.M.), *h.* Palembang—Talang Bĕtoetoe (14 K.M.), *i.* Tandjoeng radja—Lembak (64 K.M.), *j.* Loeboek Batang—Praboe Moelih (84 K.M.) en *k.* Moeara Bliti—Soeroelangoen (142 K.M.). Voor vrachtkarren en lichte wagentjes zijn nog verschillende wegen, zoowel in de beneden- als in de bovenlanden berijdbaar. Bovendien zijn of worden nog voor automobielenverkeer geschikt gemaakt de wegen: *a.* Moeara Doea—Kroë (118 K.M.). *b.* Pagar Alam—Manna (92 K.M.), terwijl verder het maken van een verbindingsweg beoogd wordt van Mĕnggala (Lampongsche districten) naar Martapoera en Batoeradja. Sinds 1907 is er een Gouvernements automobielendienst in het leven geroepen — aanvankelijk in de bovenlanden, alleen voor het vervoer van de post en van Gouvernementsreizigers (trajecten

Moeara Énim—Moeara Doea, Moeara Énim—Lahat—Pagar Alam, en Lahat—Moeara Bliti), doch geleidelijk uitgebreid ook over het gewest Benkoelen, en mede voor particuliere reizigers en goederen, zoodat in 1913 de lengte van het wegennet, waarover de exploitatie zich uitstrekt, 1074 K.M. bedroeg. Het aantal vervoermiddelen neemt voortdurend toe.

De in 1912 begonnen aanleg van den spoorweg Palembang—Tĕlok Bĕtong, met een zijlijn van Praboemoelih naar Moeara Énim was in Maart 1917 reeds zoover gevorderd, dat in Palembang het traject Palembang—Moeara Énim (152 K.M.) in exploitatie kon worden genomen; het gedeelte Praboemoelih—Batoeradja is onderhanden. De lijn begint bij de onder de hoofdplaats Palembang ressorteerende kampong Kĕrtapati, op den rechteroever der Moesi, bovenstrooms de Ogan-monding. Volgens de plannen zal de zijlijn Praboemoelih—Moeara Énim worden verlengd, bezuiden Lahat, tot Tĕbat Sĕbĕntoer, als voorloopig eindpunt, aan den voet der Pasĕmah hoogvlakte; terwijl voorts beoogd wordt het doortrekken van den spoorweg van Moeara Énim via Lahat-Boengamas-TĕbingTinggi naar het bovenstroomgebied der Bliti en Klingi en vandaar naar Benkoelen. Voor den spoorwegaanleg is een afzonderlijke emigratiedienst ingesteld, die gedurende 1914 totaal 2900 arbeiders van Java overbracht. In het geheel werkten er 5100 menschen aan.

Economische toestand. Aan den benedenloop der groote rivieren, waar de uitgestrekte moeras-wildernissen op enkele plaatsen zich tot 100 K.M. ver in het binnenland uitstrekken, is de bevolking schaarsch en wordt weinig aan landbouw gedaan. Zij heeft zich voornl. neergezet langs de rivieren zelve, is van daaruit binnengedrongen in de met oerwouden bedekte binnenlanden, naar de hooge plateaux der berglanden en naar andere door vrucht baarheid uitmuntende gebieden, die vooral te vinden zijn op het heuvelland, dat den overgang vormt van het gebergte naar de laagvlakte. De inheemsche bevolking heeft drie hoofdmiddelen van bestaan, n.l. in de eerste plaats landbouw, vervolgens inzameling van boschproducten, en handel. De belangrijkste cultuur is die van rijst, gedreven op natte zoowel als op droge velden. De droge velden (ladangs) hebben de grootste uitgestrektheid, en deze ontginning draagt zuiver het karakter van roofbouw; in verband hiermede is de boschvernieling zeer ernstig. De sawahs vindt men in de benedenlanden in hoofdzaak op moerasgronden; in de bovenlanden zijn die velden zoowel van den regen afhankelijk, als bevloeid; vooral de Pasĕmah- en de Sĕmĕndo-hoogvlakte hebben uitgestrekte sawah-complexen. De bevloeide velden in de bovenstreken ondergaan geleidelijk uitbreiding, vooral nu sinds eenige jaren de aanleg van waterleidingen geschiedt met hulp en voorlichting van deskundig personeel van het Departement der B. O. W., dat tevens met de noodige opnamen voor een beoogde getijbevloeiing in de nabijheid der hoofdplaats Palembang is belast. De rijstproductie is onvoldoende voor de behoefte van het gewest, zoodat in de jaren 1909 t/m 1916 jaarlijks gemiddeld 13 millioen K.G. rijst uit Siam en Rangoon moest worden ingevoerd. Behalve rijst worden ook djagoeng, suikerriet, cassave en andere soorten van tweede gewassen voor eigen gebruik allerwege aangeplant; de kokoscultuur is zoo weinig beduidend, dat voor belangrijke bedragen aan klappers en klapperolie voor het gebruik binnen het gewest wordt ingevoerd. Als cultuurproduct voor de inlandsche markt verdienen vermelding die van pinang, gambir en tabak. Pinang wordt vooral geproduceerd door de onderafdeelingen Ogan-Ilir, Komĕring-Ilir, Komĕring-Oeloe en Moesi-Ilir; gemiddeld werd daarvan over het tijdvak 1909—13 ruim 4 millioen K.G. per jaar uitgevoerd. De gambircultuur is van weinig beteekenis; eenigszins belangrijk is zij in Moesi-Ilir en Rawas, onbeduidend in Lĕmatang Oeloe, Tĕbing Tinggi en Ogan-Oeloe; de uitvoer beliep in 1912—'15 gemiddeld nog geen 300.000 K.G. per jaar. De aanplant van tabak is alleen van belang in de onderafdeeling Moeara Doea, waar jaarlijks ± 1000 pikoels wordt geproduceerd, die als Ranautabak in den handel gebracht, een goeden naam heeft; verder leveren de Pasĕmahlanden nog een weinig. De totale uitvoer, meerendeels voor inlandsch gebruik bestemd, bedroeg in 1915 ruim 300 pikoels. Van arènsuiker, die voornl. in de onderafdeeling Ogan-Ilir wordt bereid, wordt jaarlijks voor een waarde van 20 à 30 duizend guldens uitgevoerd; de uitvoer van aardnoten, afkomstig uit de afdeeling Ogan- en Komĕring-Oeloe beloopt jaarlijks 2000 pikoels.

Als cultuurproduct voor de Europeesche markt verdient in de eerste plaats genoemd te worden de katoen, verreweg het belangrijkste uitvoerartikel. Over de jaren 1910—16 werd gemiddeld 's jaars uitgevoerd $4^1/_2$ millioen K.G. ruwe en ruim 300.000 K.G. gezuiverde katoen, en bewogen de prijzen, waarvoor dit product ter hoofdplaats Palembang door de handelaren werd ingekocht, zich tusschen ƒ 9.20 en ƒ 13.50 per pikoel. Sinds eenige jaren wordt de katoen door een Europeesche firma ter hoofdplaats ontpit en gezuiverd voor de verzending naar Europa. Door het Departement van Landbouw worden, onder leiding van een landbouwkundig ambtenaar, sedert eenige jaren ernstige proeven genomen met het planten van verschillende inlandsche, zoowel als uitheemsche katoensoorten, te Moeara Énim en andere plaatsen in het gewest, welke proeven door de Nederlandsche Handelmaatschappij financieel worden gesteund. De meeste katoen wordt geproduceerd in de onderafdeelingen Lĕmatang-Ilir, Ogan-Oeloe, Lĕmatang-Oeloe, Tĕbing Tinggi, Rawas, Komĕring-Oeloe, Moeara Doea en Moesi-Oeloe. De opbrengst, die zeer wisselvallig is, bedroeg in 1909 ruim 43.000, in 1910 bijna 66.000, in 1911 bijna 85.000 pikoels, tegen ruim 50.000 in 1912 en slechts 47.000 in 1913. Tengevolge van langdurige droogte en groote branden bedroeg de oogst in 1914 niet meer dan 25.333 pikoels, terwijl als een gevolg van den oorlog ook in volgende jaren de aanplant, die over het algemeen afneemt, minder werd. De uitvoer gaat grootendeels over Singapore.

Javakoffie wordt door de inheemsche bevolking geteeld meer speciaal in Pasĕmah, Sĕmĕndo, Kisam, Ranau en Pasĕmah Ajĕr Kroh; robusta werd in de laatste jaren aangeplant in Lĕmatang-Oeloe, Lĕmatang-Ilir en andere streken, terwijl Liberiakoffie ook hier en daar voorkomt. De productie neemt sterk toe en steeg van 8500 pikoels in 1909 tot 20.343 pikoels in 1915; het grootste gedeelte hiervan gaat naar Java, slechts een klein deel naar andere gewesten in of buiten

Ned.-Indië; de uitvoer over 1915 bedroeg bijna 700.000 K.G. Naast de inlandsche aanplantingen hebben zich ook eenige Europeesche koffieondernemingen gevestigd, n.l. op de erfpachtsperceelen Pasoemah Estate, Pagĕr Alam, Pagĕr Agoeng en Dataran. Kapok vindt men in de residentie veel aangeplant, het meest langs de oevers der Moesi en Lĕmatang; de uitvoer daarvan bedroeg over 1910—15 gemiddeld 177.500 K.G. per jaar. Als peper-produceerend land beteekent Palembang minder; de aanplant, voornl. in Ogan en Komĕring-Oeloe, beslaat 350 bouws; de productie over 1910—15 beliep gemiddeld 105.700 K.G. 's jaars, terwijl over die jaren van Palembang werden uitgevoerd gemiddeld ruim 2.700.000 K.G. per jaar, grootendeels afkomstig van Mĕnggala (Lampongsche districten). Voor uitroeiing van tijgers en van voor den landbouw schadelijk gedierte zijn van Gouvernementswege geweren aan de bevolking in bruikleen verstrekt; hiermede en op verschillende andere manieren worden tijgers, wilde zwijnen en klapperratten afgemaakt.

De bosschen leveren tal van goede houtsoorten en bevatten vele gĕtah-produceerende boomen en verschillende rotansoorten; inzameling van boschproducten (die vrijstaat aan de inlanders binnen het gebied hunner marga, doch waarvoor door niet-margabewoners 10 % van het ingezamelde, dan wel een bepaalde som voor een bepaalden tijd of voor een bepaalde hoeveelheid boomen moet worden betaald) is dan ook in dit gewest een zeer voornaam middel van bestaan. (Zie P. J. Kooreman: Het recht der inl. bevolking van de Buitenbezittingen om boschproducten in te zamelen, in Ind. Gids 1914 I blz. 476).

Als productiegebied van plantagerubber vervult Palembang nog een zeer ondergeschikte rol; de rubbercultuur (hevea) is nog vrij jong; veel is reeds aangeplant in de benedenstreken, doch eerst in Komĕring-Ilir en Komĕring-Oeloe is men sinds eenige jaren met tappen begonnen, en in 1917 werd te Tjĕmpaka (in Komĕring-Oeloe) een inlandsche vereeniging tot stand gebracht, die beoogt een fabriek op te richten voor de bewerking der latex tot marktbaar product; als beheerder van het bedrijf zal een Europeaan optreden. Aan wilde rubbersoorten is dit gewest zeer rijk; het behoort tot de belangrijkste productiestreken van djĕloetoengrubber in Ned.-Indië. In 1914 bedroeg de uitvoer van plantagerubber (ficus en hevea) niet meer dan 7.490 K.G., terwijl die van djĕloetoeng 3.392.000 K.G. beliep, waarvan meer dan de helft naar Singapore haar weg vond. Tot de voornaamste boschproducten rekent men: gĕtah pĕrtja, mĕlaboeai (of djĕloetoeng), damar, gom kopal, rotan, hout, biga, was, boomschors (koelit bakau en koelit tĕngar) en mĕnjan; in 1910—16 beliep de gemiddelde jaarlijksche uitvoer: 21.000 K.G. gĕtah pĕrtja, 6.683.000 K.G. mĕlaboeai, 500.000 K.G. damar, 160.000 K.G. gom kopal, bijna 4 millioen K.G. rotan (hieronder echter ook reeds een zeer groot deel aangeplante rotan), voor een waarde van ƒ 30.000 aan rotanstokken, 9000 K.G. was en 300.000 K.G. boomschors (voor bereiding van looistof) en over 1915 en '16 gemiddeld voor ƒ 170.000 aan verschillende houtsoorten. Van het inzamelen van biga wordt hoofdzakelijk werk gemaakt in de onderafdeelingen Moesi-Oeloe, Moeara Doea en Rawas, waar jaarlijks ongeveer 700 pikoels worden verkregen. Na het kappen van het houtgewas voor ladangaanleg vindt men dit product in het binnenste van de bamboekapal, waarin het als een geleiachtige, doorschijnende massa voorkomt; gedroogd heeft biga het voorkomen van poreuzen grijzen steen, gelijkend op puimsteen; in water gelegd neemt zij, als een spons, veel daarvan op onder ontwikkeling van luchtbellen. Uitvoer van biga heeft plaats naar China en Perzië, waar zij gebruikt wordt voor het conserveeren van lijken; de prijs varieert tusschen ƒ 15.— en ƒ 20.— per pikoel. Van mĕnjan, die voornl. in Moesi-Ilir wordt ingezameld, bedroeg de uitvoer over 1910—13 gemiddeld ruim 1.400.000 K.G. per jaar.

Ultimo 1916 waren 55 perceelen woeste gronden in erfpacht uitgegeven en aanvaard, met een oppervlakte van 123.786 bouws, waarvan nog slechts een twaalftal in exploitatie was, te weten de genoemde koffieondernemingen, een drietal rubber- en klapperaanplantingen (met sĕré) in de onderafdeelingen Hoofdplaats Palembang, en Banjoeasin en Koeboestreken, en verder koffie-, kina- en theeondernemingen in de onderafdeeling Pasĕmahlanden. De arbeiders op die ondernemingen zijn Javaansche contractanten (in 1916 1645 personen), en voor een klein deel lieden uit het gewest zelf.

Twee houtaankapondernemingen zijn thans werkzaam in de onderafdeelingen Banjoeasin en Koeboestreken, en Moesi Ilir. Sinds 1913 zijn in het gewest twee houtvesters geplaatst in het belang van de noodige onderzoekingen en opnemingen voor de boschreserveering en boschexploitatie, een te Palembang, wiens ressort zich behalve over de benedenstreken van dit gewest, ook uitstrekt over het gewest Djambi, en de andere te Lahat, wien meer speciaal de bovenstreken van Palembang met de gewesten Benkoelen en de Lampongsche districten als terrein zijn aangewezen.

Vogelnestgrotten komen voor bij de doesoen Saoeng Naga, aan den oever der Sakarivier, in de marga Blambangan (onderafdeeling Moeara Doea) waar de zeer ruwe exploitatie door de bevolking van 4 rechthebbende doesoens ƒ 12.000 à ƒ 15.000 per jaar opbrengt; verder in de Kikimstreek (onderafdeeling Tĕbing Tinggi), in de Boven-Ogan en in Lĕmatang-Oeloe (zie T. Kon. Aardr. Genootschap deel 26, No. 4, blz. 644).

De veeteelt wint meer en meer in belangrijkheid. Door selectie, verplichte castratie, invoer van fokvee en deskundig toezicht wordt sinds eenige jaren naar verbetering en vermeerdering van den veestapel gestreefd; sedert een twaalftal jaren is te Lahat een Gouvernementsveearts geplaatst, wiens ressort zich sinds Juli 1913 bepaalt tot de gewesten Palembang en Banka (met tijdelijke toevoeging van Djambi, zonder Kĕrintji). De sterkte van den veestapel in het gewest beliep ultimo 1913 ongeveer 29.000 buffels, 29.000 runderen, 1.000 paarden, 29.000 geiten, 6.000 schapen en 3.000 varkens.

Zeevischvangst wordt uitsluitend uitgeoefend door de bevolking der doesoen Soengsang (aan de monding der Moesi), met vaartuigen van bizondere constructie (prahoe Soengsang), door de vischers zelven vervaardigd, en waarin rechtopstaande, met het gezicht naar den voorsteven, wordt geroeid; ter bevordering der zeevisscherij

wordt tegenwoordig voor het inzouten van Regeeringswege goedkoop zout verstrekt. Verder wordt zeer veel visch gevangen middels netten, fuiken enz. op de meren en plassen (danau en lĕbak) en in de rivieren der benedenstreken, terwijl in meertjes en vijvers in de bovenlanden eenige vischcultuur bestaat. In de Pasëmahlanden is een begin gemaakt met de teelt van goudvisschen. Aan gezouten en gedroogde visch werd over 1915 en 1916 uitgevoerd, gemiddeld voor ƒ 150.000 's jaars; de uitvoer van versche zoetwatervisch beliep in 1915 ruim ƒ 300.000.

De mijnbouw is voor dit gewest van zeer groot belang, voornamelijk op petroleumgebied, en veelbelovend wat steenkolen betreft; de voor petroleumwinning verleende concessies zijn in: *a.* Lëmatang-Ilir: Moeara Ênim (in 1899), Lëmatang (1906), Soeban Djĕridji (1906), Limau (1915); *b.* Moesi-Ilir: Karang Ringin (1902), Babat I (1904); *c.* Lëmatang-Oeloe: Bandjarsari (1903), Sëlaro (1903), Arahan (1907), Ramok (1915), Raloen (1915), Tandjoeng Loentar (1915); *d.* Banjoeasin en Koeboestreken: Ladang Pait (1905), Sumpal (1912), welke terreinen alle door de Bataafsche Petroleummaatschappij worden geëxploiteerd. De gewonnen ruwe aardolie wordt middels pijpleidingen, die in 1913 reeds een gezamenlijke lengte van ruim 500 K.M. hadden, van de boorterreinen gevoerd naar den hoofdzetel dier maatschappij te Pladjoe (ter hoofdplaats Palembang), waar in een raffinaderij met 1750 werklieden worden gefabriceerd benzine, kerosine, motor- en smeerolieën; een net van 250 K.M. eigen wegen der Maatschappij brengt de petroleumterreinen in verbinding met de algemeene verkeerswegen. In 1915 werden ruim 214.400 ton ruwe olie gewonnen, terwijl van eenige nog niet in concessie verkregen vergunningsterreinen nog afgevoerd werden ruim 52.800 ton ruwe olie. De in September 1913 voor de petroleumterreinen in Palembang over 1910 vastgestelde cijns beliep ruim ƒ 544.000 De uitvoer van benzine, petroleum en petroleumrésidu bedroeg over 1911—'13 gemiddeld per jaar respectievelijk ongeveer 78 millioen, 100 millioen en 3.400.000 Liters.

Van de voor het winnen van steen- en bruinkolen uitgegeven concessies kwamen nog slechts in ontginning de Bahangau concessie (sinds 1896) en de Boekit-Asëm concessie (sinds 1916); eerstgenoemde, gelegen in de marga Darmo (onderafdeeling Lëmatang-Ilir), leverde jaarlijks eenige honderden ton, doch werd na 1916 krachtiger ontgonnen, nadat de Zwitsersche geoloog Hirschi daar rijke steenkolenlagen constateerde; de Boekit-Asëm concessie (in Lëmatang-Ilir en Lëmatang-Oeloe) bezit een kolenlaag ter dikte van 19 meters aan de oppervlakte van den bodem; de kolen moeten van zeer goede kwaliteit zijn, in samenstelling gelijk aan anthraciet; de opbrengst voor 1918 werd op 3000 ton per maand begroot. In 1917 werd van Gouvernementswege de kolenmijn Tandjoeng in Lëmatang-Ilir, op den linkeroever der Ênim gelegen, ± 14 K.M. bovenstrooms Moeara Ênim (zie aldaar) in exploitatie genomen, en in September 1918 is door den Minister van Koloniën een wetsontwerp ingediend tot wijziging en verhooging der begrooting van Ned.-Indië voor het jaar 1918 ten behoeve van de overneming door het land voor ruim 1 millioen gulden van de aan de Exploratiemaatschappij „Lematang" toebehoorende mijnconcessies Bahangau, Boekit Asëm, Boekit Boenian, Soeka Marinda, Boekit Keudi en Boekit Ringin, alle in Lëmatang-Ilir gelegen, in de nabijheid der genoemde mijn Tandjoeng, alsmede ten behoeve van den aanleg van eene spoorverbinding tusschen Moeara Ênim en Tandjoeng. Volgens dit wetsontwerp wordt de aanwezige kolenvoorraad geschat op ruim 200 millioen ton, waarvan $^{3}/_{4}$ gedeelte bruinkolen, en ongeveer $^{1}/_{10}$ gedeelte glanskolen, welke laatste kolensoort in hoedanigheid boven alle andere tot nu toe in Ned.-Indië gewonnen kolen uitblinkt. Op de genoemde en aangrenzende terreinen zal een derde Landsteenkolenontginning worden geopend.

Ontginning van steenkolen door de inlandsche bevolking heeft plaats in de marga Darmo (onderafdeeling Lëmatang-Ilir) aan den oever der Ênim; in 1915 werden door de ontginners middels bamboevlotten naar de hoofdplaats afgevoerd 634 (in 1913 1904) ton steenkolen, en verkocht, voor het gebruik aan boord van stoomschepen, tegen ƒ 6 à ƒ 7 per ton, terwijl in 1918 die prijs reeds steeg tot ƒ 20 per ton.

Bij Gouvernementsbesluiten van 2 Mei 1905 no. 8 en 15 December 1913 no. 55 werd het ten Westen van den weg Kroë—Moeara Doea—Batoeradja—Moeara Ênim—Lahat—Tĕbing Tinggi—Moeara Bliti—Trawas—Moeara Roepit—Soeroelangoen—grens Djambi gelegen deel van Palembang voor het particulier mijnbouwkundig onderzoek gesloten. Sinds 1912 is van Regeeringswege een geologisch mijnbouwkundig onderzoek aan den gang naar de daar voorkomende lood-, goud- en koperertsen in de onderafdeeling Rawas, bij de Soengei Toeboeh en Soengei Kring; het onderzoek langs de rivieren Roepit en Rawas gaf weinig belovende uitkomsten. Voor de uitvoering van diamantboringen in deze onderafdeeling was in 1916 één ingenieur aangewezen. Voorts had in 1916 nog een voorloopige mijnbouwkundige verkenning plaats tot het opsporen van nuttige mineralen, in hoofdzaak steenkolen en petroleum, wat eerstgenoemd artikel aangaat, met het oog op de te verwachten behoefte van den Zuid-Sumatra-spoorweg. Op de petroleumterreinen, zoowel als bij de Gouvernements-exploratie en exploitatie wordt in hoofdzaak gewerkt met gecontracteerde arbeiders (Soendaneezen, Javanen, Chineezen, Bengaleezen), terwijl op de terreinen in de nabijheid van Moeara Ênim ook vele werkkrachten uit het gewest zelf worden benut. In 1916 waren 2095 contractarbeiders op land- en mijnbouwondernemingen in het gewest werkzaam.

Op het gebied van nijverheid valt te vermelden de aanmaak van prauwen en de pottenbakkerijen te Kajoe Agoeng; bovendien treft men goede goud-, zilver-, ijzer- en wapensmeden aan, alsmede kopergieters. De scheepsbouw bepaalt zich tot het maken van grootere en kleinere prauwen; met name zijn de pëntjalangs bekend, staatsievaartuigen uit een enkelen boom vervaardigd, soms 60 voeten lang, en fraai beschilderd. Aan spinnen en weven wordt gaandeweg minder gedaan; het vlechten van rotanmatten, al of niet met ingebrande sierlijke lijnen en vakken, het ivoorsnijden en houtsnijwerk worden hier en daar niet onverdienstelijk beoefend. (Voor houtsnijwerk in de Ranaustreek zie Notn. Bat. Gen. dl. 42 (1904), afl. 4, blz. 110).

De scheepvaart op de rivieren is behandeld onder Moesi; voor de zeevaart zie bij hoofdplaats Palembang.

De handel concentreert zich vooral op de hoofdplaats Palembang, die te water en sinds enkele jaren ook te land, met de binnenlanden in gemakkelijke verbinding staat; als belangrijke binnenlandsche handelsplaatsen dienen genoemd Moeara Ênim, Batoeradja, Moeara Doea, Tëbing Tinggi, Talang Padang, Pagar Alam, Moeara Bliti, Sëkajoe, Lahat en Kajoe Agoeng (zie daarvoor bij de onderafdeelingen); op sommige plaatsen zijn het Chineezen en inlanders, die handel drijven, doch op enkele plaatsen is de kleinhandel geheel in handen van inlanders, meestal afkomstig van de hoofdplaats Palembang.

Bevolking. De bevolking van het gewest telde in 1915 ongeveer 1200 Europeanen, 7500 Chineezen, 4000 Arabieren en Klingaleezen en 742.000 inlanders. De inwoners der hoofdplaats verschillen in vele opzichten van die der binnenlanden; hier worden alleen deze laatsten besproken; over de eersten wordt gehandeld bij de hoofdplaats Palembang.

De binnenlandsche bevolking behoort tot het Maleische ras; zij is vermoedelijk afkomstig van Malaka, en sterk vermengd met Javaansche elementen; behalve de oorspronkelijke bevolking, de Koeboes (zie aldaar), onderscheidt men de volgende bevolkingsgroepen: *a.* de Komëringers, wier afkomst en taal Lampongsch is, bewonende het stroomgebied der Komëringrivier; *b.* de Lampongers, gevestigd aan de Masoedjirivier; *c.* de Oganners, in het stroomgebied der Ogan; *d.* de Pasëmahers in de onderafdeeling Pasëmahlanden, in sommige gedeelten der onderafdeeling Moeara Doea en in de zoogenaamde Ampat Lawang (onderafdeeling Tëbing Tinggi); *e.* de Ranauers, om het Ranaumeer, herkomstig uit de Lampongs en Bantam; *f.* de Rëdjangers in Moesi-Oeloe en Tëbing Tinggi; de in Rawas en Moesi-Ilir gevestigde bevolking verraadt veel verwantschap met die der onmiddellijk aangrenzende streken van Djambi; de bewoners van Lëmatang-Ilir en van de streek tusschen de beneden-Moesi en de beneden-Lëmatang danken hun ontstaan aan een vermenging van de bevolking der benedenstreken met die der bovenlanden. Bij veel overeenkomst in maatschappelijke zeden en gewoonten vertoonen de hier genoemde bevolkingsgroepen toch groote verschillen in karaktertrekken.

De taal is het zoogenaamde Midden-Maleisch; Lampongsch en Rëdjangsch wordt gesproken in de door die bevolkingsgroepen bewoonde gebieden. (Een lijst van 31 Hikajats en 25 Safrs in Not. v.h. Bat. Gen. deel 36 (1898) bijl. III).

Over het algemeen is de bevolking van een rijzige gestalte; den meest forschen lichaamsbouw vindt men bij de Pasëmahers en Rëdjangers. In de kleeding is de Javaansche invloed merkbaar; voor de mannen bestaat zij in een lakensch buis of een kabaai van gebloemd katoen, met een broek van gestreept katoen, waarover steeds een saroeng gedragen wordt, en in den hoofddoek, die bij den veldarbeid met een toedoeng wordt overdekt. Aanzienlijken dragen wel een wit katoenen vest en buis van zijde met goud doorweven, een zijden broek en een saroeng, opgehouden door een lederen gordel met stalen of zilveren slot en gesp, terwijl zij het hoofd bedekken met een kapje van katoen of stroo. Evenals de Javanen zijn zij met een kris gewapend, die evenwel niet van achteren gedragen, doch vóór in den gordel gestoken wordt. Voor de vrouwen is de kleeding de badjoe van donkerblauwe of gekleurde stof en een geruite of gebatikte saroeng, benevens een borstkleedje (këmbën) en de salèndang. Een zakdoek wordt over den schouder gehangen of opgevouwen in de hand gedragen; het hoofdhaar wordt eveneens op Javaansche wijze opgemaakt. Gouden, zilveren of hoornen oorsieraden zijn algemeen bij haar in gebruik. De woningen zijn op palen gebouwd, meestal van hout, dikwijls ook van bamboe, en met palmbladeren gedekt; de woningen der gegoeden zijn meestal van duurzame houtsoorten (ijzerhout en tëmbësoe) gebouwd, soms met fraai snijwerk versierd, en gedekt met gespleten bamboe, idjoek of met dakpannen. Zij zijn gewoonlijk verdeeld in twee door gordijnen afgesloten vertrekken, voor woon- en slaapkamer dienende. Eenige huizen tezamen vormen een doesoen, die in den regel aan den oever eener rivier ligt; tijdelijk door landbouwers bewoonde gehuchten noemt men talang. Een houten bidgebouw wordt in vrijwel alle dorpen aangetroffen, alsmede het gemeentehuis, de balé, een groote, veelal open houten loods, bestemd voor de bijeenkomsten der bevolking en voor feesten.

De bevolking belijdt den Islam, doch in enkele deelen van het gewest, met name in de onderafdeelingen Pasëmahlanden en Moeara Doea, vindt men nog Heidenen, wier aantal evenwel afnemende is. Hoewel over het algemeen de bevolking als zeer godsdienstig mag worden aangemerkt, blijven de oude maatschappelijke instellingen toch nog zeer in eere; in de benedenstreken heeft de Islam reeds meerdere inheemsche gebruiken verdrongen (o. a. bij het huwelijk) en valt er een streven waar te nemen om in die richting voort te gaan, terwijl er groote neiging tot de bedevaart bestaat. Een en ander sluit echter niet uit, dat verschillende godsdienstige begrippen, die den Islam vreemd zijn, zooals vereering van de zielen der afgestorvenen, het geloof aan zielsverhuizing (bijzonder in tijgers en krokodillen) nog steeds heerschen en dat bijgeloof overal nog veel voorkomt. Wat de zoogenaamde geestelijkheid betreft, de marga- en doesoengeestelijken worden door de bevolking gekozen, doch aangesteld en ontslagen door de hoofden der onderafdeelingen.

De bekende vereeniging Sarèkat Islam, die aanvankelijk in November 1913 een afdeeling ter hoofdplaats Palembang vestigde, telde ultimo 1914 reeds 10.000 leden in dit gewest. Door den democratischen geest der bevolking en haar solidariteitsgevoel vond deze beweging er een vruchtbaren bodem, en in 1915 werden in alle onderafdeelingen Sarèkat Islam vereenigingen opgericht. Valsche voorspiegelingen door overijverige, minder eerlijke bedoelingen koesterende propagandisten, en wanbegrip aangaande het doel der S. I., gepaard met een slechten rijstoogst en de invoering der nieuwe inkomstenbelasting, gaven op meerdere plaatsen in het gewest aanleiding tot botsingen met het bestuur. De in 1915 onder den invloed der S. I.-beweging waargenomen uitbreiding van het Mohammedanisme onder de Heidensche bevolking

kwam in 1916 tot staan; zelfs keerden lieden uit de Pasëmahlanden, die hun verwachtingen als S.I. lid (vrijstelling van heerendiensten en belastingen) niet vervuld zagen, tot het heidendom terug.

Algemeen schrijft men de bevolking der binnenlanden een zachte geaardheid toe, eenvoud van zeden, en groote verdraagzaamheid, een groote mate van zelfbewustheid, die zelfs voor trots en hooghartigheid kan doorgaan; zij is niet twistziek, is bezield met een groote zucht naar onafhankelijkheid, die licht tot weerspannigheid leidt; minder schoone karaktertrekken als vadsigheid en onverschilligheid, geveinsdheid en wraakgierigheid ontbreken evenmin, schranderheid en gevatheid kan men velen niet ontzeggen, en welbespraaktheid is een veel voorkomende eigenschap; onder de hoofden treft men er met een bizonder helder verstand, en moed is een onmiskenbare eigenschap van velen. Het gebruik van opium, dat, naar verluidt, vroeger vrij algemeen geweest moet zijn, is tegenwoordig tot enkele streken in de Bovenlanden, en tot een gering aantal personen uit de inheemsche bevolking beperkt. Hanengevechten en dobbelen zijn nog steeds geliefde volksvermaken. Vliegerwedstrijden vallen algemeen nog zeer in den smaak, en gaan met weddingschappen gepaard. Bepaalde standen of klassen komen onder de bevolking niet voor; enkele lieden van adel treft men hier en daar aan, doch die zijn afkomstig van de hoofdplaats Palembang.

Geschiedenis. Verreweg het grootste gedeelte van het eigenlijke Palembang wordt ingenomen door de landen, vroeger uitmakende het Rijk van dien naam, dat in 1823 en 1825 bij het directe Gouvernements gebied werd ingelijfd. Reeds betrekkelijk vroeg werden die landen door Hindoe's gekoloniseerd; evenals in vele streken in de binnenlanden van Sumatra zijn in Palembang sporen optemerken van den invloed door deze vreemdelingen uitgeoefend. Zoo heeft men in de binnenlanden van dat gewest, vooral in de onderafdeeling Lëmatang Oeloe en de Pasëmahlanden, Hindoe-overblijfselen ontdekt (T. Bat. Gen. XIX. bl. 3); zoo heet een der bergen van Palembang, de Dëmpo, in Maleische kronieken Mahaméroe, de naam van de verblijfplaats van Indra, en dragen de goede geesten bij de Pasëmahers nog heden den naam déwata. In 1911 werden bijde doesoen Tanah Prioek, onderafdeeling Moesi-Oeloe, 4 steenen bijlen ontdekt, vermoedelijk wapenen der oerbevolking (Not. Bat. Gen. dl. 49. afl. 3 en 4, blz. 84 en dl. 50 afl. 1, en 2 blz. 5). De in de Lëmatangstreek, tusschen Bënakat en Mondong (Lëmatang ilir) aangetroffen oudheden, die volgens verhaal, afkomstig zouden zijn van het oude rijk van Këdëbong Oendan, welk rijk zijn zetel had in Tanahabang en zich uitstrekte van Mondong tot Babat, zijn beschreven in Not. Bat Gen., dl. 42. (1904) afl. 2. Het schrift, in de binnenlanden nog wel gebruikt, het zoogenaamde rèntjong (zie aldaar), schijnt van Hindoe-oorsprong. Het is echter onmogelijk te zeggen of er voor Palembang sprake kan zijn van een directe Hindoekolonisatie uit het vasteland van Indië; heeft zij plaats gehad, dan liet zij toch geene beduidende sporen achter (zie OUDHEDEN, DL. III, bl. 198); zeker is het echter, dat er uit Java machtige Hindoekoloniën in het Palembangsche gesticht zijn, die haren stempel op de bevolking gedrukt hebben, welke in uiterlijk voorkomen weinig van die der Javanen verschilt. Vooral in de binnenlanden, doch ook ter hoofdplaats, is de Maleische taal, door haar gebezigd, Javaansch gekleurd; het Javaansch was dan ook tijdens het inlandsche vorstenbestuur de hoofdtaal, hetgeen o. a. blijkt uit verscheidene bevelschriften van die vorsten. Zoo is een dergelijk stuk op een zilveren plaat gegraveerd en indertijd aan een hoofd der Pasëmahers uitgereikt, in gebrekkig Javaansch met Javaansche karakters opgesteld (T. Bat. Gen. IV. bl. 186, 516; XXIII, bl. 517; XXXII, bl. 597, XXXIV, bl. 605; XXXV, bl. 209; Bijdr. t. T. L. en Vlk. IVe Ser. X, bl. 363). Ook de kleeding der bevolking is ongeveer gelijk aan die der Javaansche. Het is niet met zekerheid te zeggen, welke de betrekkingen waren tusschen de Hindoe-Javanen en Hindoe-Sumatranen; volgens de overlevering zou Madjapahit op Java Palembang hebben vermeesterd en die streek door een stadhouder van Madjapahit bestuurd zijn geworden. De val van dat rijk schijnt ook de bekeering van den stadhouder van Palembang, — en daarmede ook van de bevolking, — tot den Islam ten gevolge gehad te hebben, en geleid te hebben tot de onafhankelijkheid van dat wingewest, die gewoonlijk in het midden der XVe eeuw gesteld wordt. Een eeuw later, in 1544, zou eene nieuwe kolonie van Javanen naar Palembang zijn overgekomen en haar opperhoofd, Gëdang Soera, een nieuwe dynastie aldaar gesticht hebben, die haar gebied tot in het Rëdjangsche en Pasëmahsche uitbreidde, maar onder suprematie van Bantam op Java geraakte. Wij komen op vaster terrein in den tijd van de aanrakingen der Europeërs met den Maleischen archipel. Vast staat b. v., dat, toen de Nederlanders op hun eersten tocht naar Indië in 1596 Bantam bezochten, kort te voren de Vorst van Bantam gesneuveld was op een expeditie tegen den Vorst van Palembang, door hem als vazal van Bantam beschouwd. De Rijksbestuurder van Bantam vroeg toen hulp aan de Nederlanders tegen Palembang, welk verzoek echter niet werd ingewilligd. Van een daadwerkelijke suprematie van Bantam over Palembang is uit de archieven onzer Oost-Indische Compagnie niets zekers gebleken; wel van een vijandelijke verhouding tusschen deze beide staten in de eerste helft der 17e eeuw; o. a. over het bezit van Toelang Bawang (Lampongsche districten). Een tweetal vorsten, die toentertijd regeerden, zijn bijzonder bekend: de Pangéran Sindang Kinajang (1616—1628), wiens echtgenoote, Ratoe Sinoehoen, aan de bevolking wetten zou hebben gegeven, die in onzen tijd als gewoonterecht bleven voortbestaan, en Tjindai Balang (1649—1694), die onder den naam Abd arRahmân den titel van Sultan aannam, welke titel daarna steeds door de vorsten van Palembang gedragen werd, ofschoon de bevolking hem den Javaanschen titel Soesoehoenan gaf. Aan laatstgenoemden Sultan zou het Palembangsche rijk zijne organisatie te danken gehad hebben. Onder het Sultansbestuur waren de binnenlanden in afdeelingen verdeeld, gewoonlijk gevormd door het stroomgebied eener rivier, staande onder hoofden uit den adel benoemd, die òf ter hoofdplaats verbleven en dan raban's genoemd werden, òf onder den titel djënang zich in de binnenlanden begaven, hoofdzakelijk om te zorgen dat

de opbrengsten, aan den Sultan verschuldigd, voldaan werden. Het bestuur in de binnenlanden werd gevoerd door marga- en doesoen-hoofden, door de bevolking gekozen. De Vorst werd beschouwd als eigenaar van den grond, dien hij ten eigen behoeve deed bearbeiden, of aan bloedverwanten en djěnang's afstond, terwijl het overblijvende tusschen de marga's en doesoen's verdeeld was. De bevolking, die deze landen bebouwde, was tot heerendiensten voor Sultan en Rijksgrooten verplicht; de Vorst bezat voorts het monopolie van een aantal winstgevende producten, die de bevolking tot lagen prijs moest leveren (tiban-toekon), terwijl zij ook verplicht was, zekere goederen van den Vorst tot zeer hooge prijzen te koopen tegen geld of producten, voor welke laatste de prijs door den Vorst werd vastgesteld. Aanvankelijk werd deze gedwongen handel slechts eenmaal 's jaars gedreven; in de latere tijden van het Sultansbestuur 3 of 4-maal 's jaars en tot nog meer verhoogde prijzen. Ook was het een gebruikelijk middel om aan geld te komen, dat de pilaarmat in vieren gekapt, en aan elk stuk de waarde van een geheel gegeven werd. Eindelijk moest de bevolking nog hasil (zie aldaar) opbrengen, een som voor verschillende voortbrengselen van landbouw en nijverheid en bovendien werden nog van tijd tot tijd belastingen en geschenken van haar gevorderd.

De Compagnie knoopte reeds vroeg (1617) betrekkingen met Palembang aan en had er sinds 1916 een koopman, maar in 1621 werd haar kantoor weder opgeheven en werd de handel op Palembang gedreven met gaande en komende schepen, terwijl de Palembangsche peper ook met inlandsche vaartuigen te Batavia werd aangebracht. Niet altijd was de verhouding tusschen Palembang en de O.-I. Compagnie vriendelijk, vooral niet toen Mataram in het 2e kwart der 17e eeuw meer en meer invloed in de Palembangsche zaken wist te verkrijgen. Toch werd in 1641 een contract tusschen de O.-I. Compagnie en den Pangéran van Palembang gesloten, waarbij de O.-I. compagnie het recht verkreeg in Palembang residentie te nemen op den rechteroever der Moesi, schuin tegenover den Kraton en haar loge met geschut te voorzien tegen aanvallen van Portugeezen en van Mataram, alles op verzoek van den Pangéran zelven. Maar reeds weder in 1642 meende de O.-I. Compagnie gewapenderhand tegen Palembang te moeten optreden: een contract werd ten gevolge hiervan nog in dit jaar gesloten, waarbij de O.-I. Compagnie monopolie-voorrechten verkreeg. Van het vestigen van een kantoor of versterkt huis kwam echter niets. Handelsbetrekkingen bleven wel bestaan, maar waren niet van groot belang, althans niet wat betreft den handel van Nederlandsche schepen op Palembang. In 1657 werden de betrekkingen echter afgebroken ten gevolge van het afloopen van een tweetal Compagnieschepen; een expeditie onder Van der Laan nam in 1659 Palembang in, en de Sultan zag zich genoodzaakt de stichting van een fort aan de Moesi te dulden en opnieuw aan de Compagnie het monopolie van den peperhandel toetestaan (contract 1662). Na de ontdekking der tinmijnen op Banka (1710) (zie BANKA, Dl. I, bl. 162), dat reeds minstens sedert 1615 onder het al of niet bewiste gezag van den Vorst van Palembang stond, nam het belang van den handel op dat rijk niet weinig toe; toch ontwikkelde de Compagnie daar weinig macht, en kostte het den Sultan Mahmoed Badroeddin, die tijdens de vermoestering van Java door de Engelschen te Palembang regeerde, niet veel moeite zich van de onzen te ontslaan. Een verraderlijke overval van het fort bracht dat in zijne macht en bijna alle Nederlanders werden vermoord. De Luit.-Gouv. van Java Raffles eischte voor de Engelsche Comp., die in de rechten van Nederland getreden was, den toegang tot Palembang, die hem echter door den Sultan geweigerd werd; een expeditie onder Gilliespie maakte zich in 1812 van Palembang meester, de Vorst vluchtte en zijn jongere broeder, Ahmed Nadjim-oeddin, werd tot Sultan aangesteld. De gevluchte Sultan maakte het echter den Engelschen zeer lastig en in 1813 werd hij door den resident Robinson opnieuw, doch onder bezwarende voorwaarden, op den troon geplaatst. Raffles weigerde die overeenkomst te bekrachtigen; de jongere Sultan werd weder in zijne waardigheid hersteld en Badr-oeddin moest zich met de opbrengst van eenige landen als levensonderhoud tevreden stellen. Na het herstel van het Nederlandsch gezag werd de Vorst, die niet in staat was rooftochten uit de binnenlanden in Benkoelen en de Lampongs tegen te gaan, door den Regeeringscommissaris Muntinghe in 1818 genoodzaakt zijne rechten over de boven- en binnenlanden van zijn rijk aan Nederland aftestaan. Korten tijd daarna verscheen een gezantschap van Raffles, toen Luit.-Gouv. te Benkoelen, in Palembang, teneinde den Sultan overtehalen, zich onder de bescherming van Engeland te plaatsen; Nadjim-oeddin stemde daarin toe en teekende een contract, waarbij hij zich verbond, eene Engelsche bezetting te ontvangen. Toen Muntinghe daarvan kennis kreeg, werd de Engelsche afgevaardigde Salmond, die de Britsche vlag had laten hijschen, naar Batavia gezonden; Nadjim-oeddin werd door Muntinghe afgezet en Badr-oeddin weder op den troon geplaatst. Deze maakte gebruik van eene tijdelijke afwezigheid van Muntinghe om een aanslag op ons gezag voorte bereiden; in Juni 1819 werd ons fort aangevallen en ofschoon de vijand werd afgeslagen, moesten de onzen Palembang verlaten. Een expeditie onder Wolterbeek uitgezonden, moest onverrichter zake terugkeeren, daar de verdedigingswerken bij Gombora (Kĕmbara) voor onze vloot te sterk bleken. Een tweede expeditie onder De Kock in 1821 was gelukkiger; zij maakte zich meester van de verdedigingswerken bij Gombora (Kĕmbara) en aan de Pĕladjoe en drong daarna ongehinderd tot de hoofdplaats door. Badr-oeddin gaf zich over en werd naar Ternate verbannen; een zoon van Ahmed Nadjim-oeddin werd als leenvorst tot Sultan aangesteld en aan zijn vader werd het vergund zich in de nabijheid der hoofdplaats Palembang te vestigen en den titel van Soesoehoenan aantenemen, onder voorwaarde, dat hij zich niet met het bestuur zou bemoeien. Aan deze voorwaarde voldeed hij echter niet; ook liet de toestand der bevolking in de bovenlanden, die door hare bestuurders in hooge mate onderdrukt werd, zeer veel te wenschen over. De Regeeringscommissaris Van Sevenhoven sloot nu met den Sultan den 18en Aug. 1823 een contract, waarbij den Vorst een vast inkomen werd toegelegd, maar bestuur en rechtspleging grooten-

deels aan het Gouvernement getrokken werden. Nadat reeds door eenige verraderlijke aanslagen de ontevredenheid der beide vorsten gebleken was, viel de Sultan in den nacht van 23—24 Nov. 1824 onze troepen aan, doch werd zonder moeite afgeslagen; hij vluchtte naar de binnenlanden waar hij in 1825 in onze handen viel, waarop hij naar Banka verbannen werd; zijn vader was reeds vroeger naar Batavia verwijderd. Het Sultansbestuur werd nu geheel opgeheven en het gewest onder het onmiddellijk gezag van den resident geplaatst, die daarbij door een Rijksbestierder, Fërdana mantri, werd bijgestaan, terwijl in plaats der djënang's, divisie-hoofden (kapala divisie) werden aangesteld, die belast waren met het bestuur van de binnenlanden, welke in groote afdeelingen (divisies) waren verdeeld. Zij hielden echter meestal ter hoofdplaats verblijf en werden dan in hunne afdeelingen door adjunct-divisie-hoofden vertegenwoordigd. Doch ook daarna bleef de toestand in de binnenlanden onbevredigend; de Fërdana mantri en de rijksgrooten bleven de bevolking knevelen, terwijl zij de door hen genomen willekeurige maatregelen voor bevelen van het Nederlandsch gezag deden doorgaan, dat daardoor in minachting kwam, en dit te meer, omdat het niet in staat was invallen van niet onderworpen stammen, aan de grenzen der residentie wonende, met kracht tegen te gaan. In 1849 braken er reeds onlusten uit, die echter geen grooten omvang aannamen; een voorstel van den resident om Europeesche ambtenaren in de binnenlanden aantestellen en zóó op de handelingen der hoofden toetezien, — een maatregel reeds in het klein door hem toegepast, — werd door de Regeering afgewezen, totdat een uitgebreide opstand, in de binnenlanden onder Tiang Alam uitgebroken, haar de oogen deed opengaan. Nadat de opstand door onze troepen, onder aanvoering van luit.-kol. De Brauw, bedwongen was, werd de Fërdana mantri afgezet en verbannen; de divisie-hoofden en hunne adjuncten werden in 1846 afgeschaft en de lagere volkshoofden onder de controle van Europeesche ambtenaren gesteld. Sedert is het gewest in ontwikkeling vooruitgegaan; eene samenzwering tegen ons gezag, in 1881 hoofdzakelijk door eenige afstammelingen der vroegere Sultans op touw gezet, en waaraan fanatieke Mohammedaansche invloeden niet geheel vreemd schijnen geweest te zijn, werd nog bijtijds voorkomen en onderdrukt. Zie E. B. Kielstra in Ind. Mil. Tijdschr. 1889, I, bl. 101. Aan de naar aanleiding daarvan bij Gouvernementsbesluit van 31 October 1881 n° 9 verbannen Sultans-afstammelingen werd bij Gouvernementsbesluit van 2 Juni 1911 n° 4 de terugkeer naar hun geboorteland toegestaan.

Op de grenzen van Benkoelen, aan de Oostelijke hellingen en in de dalen en hoogvlakten van het gebergte, dat Palembang van dat gewest scheidt, zijn verschillende stammen gevestigd, die wel aan den Vorst van Palembang onderworpen waren, maar toch eene groote mate van zelfstandigheid genoten en als „vrije grensbewakers" belast waren met het handhaven der grenspolitie, het opvatten van vluchtelingen en het waken tegen vijandelijke invallen. Hunne verhouding tot Palembang werd geregeld door de Atoeran sindang mardéka of regeling der vrije grensbewakers, die aan Tjindai Balang wordt toegeschreven. Zooals reeds boven gemeld is, zijn verscheidene piagëm's of bevelschriften der bestuurders van het rijk (o. a. van Ratoe Sinoehoen) aan hoofden in de grensdistricten gevonden. Ook na de opheffing van het Sultansbestuur bleef deze regeling den grondslag uitmaken van de verhouding tusschen het Europeesch gezag en de grensvolkeren, die echter meermalen zich aan strooptochten op Gouv.gebied schuldig maakten, waartegen herhaalde tuchtigingen niet afdoende bleken. Dit leidde achtereenvolgens tot inlijving van die grensstreken. In 1858 werd tegen Rëdjang Ampat Lawang en R. Ampat Pëtoelai eene expeditie gezonden en werden deze streken aan het Gouv.gebied toegevoegd; in 1861 werd Lëbong zonder eenigen tegenstand aan het reeds ingelijfde gebied toegevoegd. In 1864 werden, op verzoek der hoofden, Sëmendo, Kisam, Mëkakau en Blalau op vredelievende wijze ingelijfd, en aan Palembang toegevoegd, met uitzondering van Blalau (bestaande uit de marga's Batoe-Brah en Boeai Bëloengoe), dat tot Benkoelen gebracht werd, evenals later Sëmendo Oeloe Loeas. Eindelijk volgden in 1866 de Pasëmahlanden, die na een hevig verzet ten onder gebracht en bij Palembang getrokken werden, behalve P. Oeloe Manna, dat aan Benkoelen werd toegevoegd, waartoe het geographisch behoort. In 1904 werden de onderafdeelingen Rëdjang en Lëbong, en Sindangstreken saamgevoegd tot de onderafdeeling Rëdjang en Lëbong, van dit gewest afgescheiden en gevoegd bij het gewest Benkoelen. In 1906 werd het vroegere Sultanaat Djambi, onderworpen in 1901—06, van dit gewest afgescheiden en tot afzonderlijke residentie verheven. De opstand van Djambi in 1906 breidde zich in het begin van October uit over de aangrenzende deelen van Palembang. Vooral de onderafdeeling Rawas was toen een der brandpunten van het verzet. In het begin van Februari 1918 openbaarde zich eenig verzet in de doesoen Karta Moelia van de gelijknamige marga in de onderafdeeling Ogan-Ilir, dat echter onmiddellijk door gewapend optreden kon worden bedwongen. Zie verder op de namen der verschillende landschappen.

Bestuur. Administratief is de residentie Palembang verdeeld in de volgende, elk door een assistent-resident, behalve de Hoofdplaats Palembang waar een controleur zetelt, bestuurde afdeelingen: I. Hoofdplaats Palembang, 2. Palembangsche benedenlanden met hoofdplaats Sëkajoe, verdeeld in de onderafdeelingen: *a.* Moesi Ilir, *b.* Banjoeasin en Koeboestreken, *c.* Rawas, *d.* Ogan-Ilir, elk onder een controleur (of civiel gezaghebber), 3. Palembangsche bovenlanden, met hoofdplaats Lahat, bevattende de onderafdeelingen: *a.* Lëmatang-Ilir, *b.* Lëmatang-Oeloe, *c.* Pasoemahlanden, *d.* Tëbing-Tinggi en *e.* Moesi-Oeloe, elk onder een controleur, en 4. Ogan-Oeloe en Komëring, hoofdplaats Batoeradja, samengesteld uit de onderafdeelingen: *a* Komëring-Oeloe, *b.* Ogan-Oeloe, *c.* Moeara Doea en *d.* Komëring Ilir, elk onder een controleur (of civiel gezaghebber. (Voor de afdeelingen en onderafdeelingen zie aldaar).

Behalve de hoofdplaats Palembang, die in twee districten is verdeeld, bestaat elke onderafdeeling uit één district, dat wederom verdeeld is in drie tot vijf onderdistricten (organiek 15 districtshoofden (dëmang) en 40 onderdistricts-

hoofden (assistent-dëmang) (Ind. Stb. 1912 n° 233 en 1916 n° 208), terwijl de marga indeeling gehandhaafd blijft. De marga's staan onder inlandsche hoofden (Pasirah), die den titel voeren van Dëpati (die van Soengsang van: Ngabëhi), terwijl de resident hen, bij wijze van onderscheiding (wat gewoonlijk eerst na minstens 15 dienstjaren geschiedt) den titel van Pangéran kan verleenen. Deze hoofden, door de bevolking gekozen, doch aangesteld, bevestigd en ontslagen door den resident, dragen als onderscheidingsteeken een geheel met gouddraad gestikt hoofddeksel (kopiah), en een van het Gouvernement bij hunne aanstelling, ontvangen rotanstok met zilveren knop (voor Dëpati's) of gouden knop (voor Pangérans), voorzien van het Nederlandsche wapen. De marga's zijn verdeeld in doesoens (dorpen) onder een Proatin, met den titel van Kriâ, Loerah of Gindâ; de Proatin van de door den Pasirah bewoonde doesoen (de zoogenaamde Pasirah-doesoen), die dezen gewoonlijk bij ontstentenis vervangt, voert den titel van Pëmbarab, Tjahaja-Dëpati, Kriâ- of Gindâ-margâ, Dëpati-of Kriâ-mangkoe. Ook de doesoenhoofden worden door de bevolking gekozen, doch aangesteld, bevestigd en ontslagen door de afdeelings-chefs; zij dragen als onderscheidingsteeken een kopiah van rotan (of rësam, een varensoort), meer of minder met gouddraad versierd naar gelang de drager Pëmbarab of Proatin is. De doesoens zijn verdeeld in kampongs (wijken), onder een pënggawa, gekozen door de bevolking, aangesteld en bevestigd door de onderafdeelingschefs, en ontslagen (op verzoek) door dezen, of wegens wangedrag door den afdeelingschef; zij dragen een kopiah van rotan (of rësam) met een smallen rand van gouddraad. Voorts kent men er nog midji-doesoens (op zich zelf staande doesoens) welker hoofden in rang gelijk zijn aan de doesoenhoofden; zij voeren dezelfde titels, doch zijn direct ondergeschikt aan het districtshoofd.

Pasar eindelijk worden in Palembang genoemd de plaatsen, die in de nabijheid der Europeesche établissementen zijn ontstaan en waar de vreemdelingen (hieronder ook te verstaan de uit andere onderafdeelingen in Palembang afkomstige inlanders), in de binnenlanden gevestigd, bijeenwonen.

De districtshoofden genieten als Gouvernementsambtenaren vaste bezoldiging, benevens vrije woning of huishuurindemniteit, toelage voor bureau- en schrijfbehoeften, en daggeld voor reiskosten. De volkshoofden genieten geen bezoldiging; hunne inkomsten bestaan uit het recht op zekere persoonlijke diensten der bevolking (meestal afkoopbaar en voor de marga-hoofden reeds omgezet in de zoogenaamde koeli-boedjang gelden, ƒ 1-per dienstplichtige en per jaar, door de hoofden geïnd en gestort bij den controleur, die maandelijks $^1/_{12}$ van het jaarlijksch bedrag aan de betrokkenen uitkeert), een aandeel in de door de rapat (inlandsche rechtbank) opgelegde boeten, en in verschillende heffingen als: pantjoeng alas (op de inzameling van boschproducten), séwa-oetan (boschrechten) séwa-boemi (grondhuur), séwa-soengei en séwa lëbak-lëbong (visch- en mijnrechten) enz., benevens collecteloon van de door hen geïnde belastinggelden.

De rechtspraak over de inheemsche bevolking ter hoofdplaats, en over de Vreemde Oosterlingen in het gewest berust bij den Landraad (onder een gegradueerd Voorzitter) ter hoofdplaats, en bij de Magistraten; over de inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats bij de rapat (de zoogenaamde adat rechtspraak), onderscheiden in groote en kleine rapat, bestaande uit de marga-hoofden als leden, en onder leiding van de Europeesche besturende ambtenaren der onderafdeeling, of voor zoover de kleine rapat betreft, ook van het betrokken districtshoofd, en in de rapat marga, bestaande uit de doesoenhoofden als leden, en voorgezeten door het margahoofd. De Landraad en de Magistraten spreken recht in naam der Koningin, en volgens de bestaande wetten en reglementen; de rapats, welker samenstelling, bevoegdheid enz. tot nog toe werd geregeld door het hoofd van gewestelijk bestuur, spreken recht volgens de adat; als leidraad bij die rechtspraak wordt gebruikt de Oendang-Oendang Simboer Tjahaja, een verzameling van adatregelingen en voorschriften van Tjindai Balang en Ratoe Sinoehoen, in 1854 door den assistent-resident J. F. R. S. van den Bossche bijeengebracht, en uitgegeven door mr. L. W. C. van den Berg in Bijdragen t. T. L. en Vlk. Ve volgreeks IX. Verscheidene daarin vervatte voorschriften ondergingen in den loop des tijds wijziging; zoo wordt de solidaire verantwoordelijkheid (adat tanggoeng mënanggoeng) niet meer algemeen gehandhaafd, worden bij huwelijken in de benedenstreken vrij algemeen de Islamitische regelen gevolgd, enz, enz.; bij misdrijven worden de straffen van het Inlandsch Strafwetboek toegepast. (Adatrechtbundel: V en XI)

De hoofdelijke belasting, in 1823 tegen een maandelijksch inkomen van den Sultan afgekocht, en geheven van de mannelijke bevolking boven 16 jaren, bedroeg 6% van het inkomen, en beliep over 1913 ƒ 1.324.000; de aanslag geschiedde per marga of doesoen. De inlandsche bevolking ter hoofdplaats betaalde bedrijfsbelasting (2 % van het inkomen), welke in 1913 ƒ 54.300 bedroeg. Sedert 1914 betalen alle personen tot de inlandsche bevolking in het gewest behoorende, een belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten, bedragende 40 cents van elke ƒ 10, met een minimum van ƒ 2 's jaars. (Ind. Stb. 1914 n° 130); de aanslag over 1915 beliep ƒ 1.617.926.

Onafhankelijk van de domeinrechten van het Gouvernement berust bij elke marga (soms doesoen) het uitsluitend beschikkingsrecht over de binnen haar gebied gelegen onbebouwde gronden; het recht van ontginning dier gronden, zoomede tot inzameling van daarop voorkomende boschproducten wordt uitgeoefend door de leden der gemeenschap, (de marga- of doesoen-bewoners); voor de uitoefening van dit recht kan met eenvoudige kennisgave aan het hoofd der marga of der doesoen worden volstaan. De inheemsche bevolking van buiten de marga mag daarbinnen slechts gronden ontginnen of boschproducten inzamelen na daartoe verkregen toestemming van het margahoofd, die ze gewoonlijk slechts verleent, indien geen rechten van anderen daardoor worden geschaad, en tegen betaling van een zeker bedrag (séwa boemi). Wordt de in ontginning genomen grond door den ontginner verlaten, dan vervalt hij wederom aan de gemeenschap; echter zijn voor verschillende gronden als: oerwoud, oud bosch, jong bosch,

sawahterrein enz. verschillende termijnen aangenomen, binnen welke de ontginner eventueel zijn ontginningsrecht nog kan laten gelden; de eerste ontginner behoudt het eigendomrecht op de daarop geplante vruchtboomen. Erfelijk individueel gebruiksrecht wordt verkregen door ontginning, schenking, koop en erfopvolging, zoomede door natrekking. Verpanding is geoorloofd; schenking en verkoop is alleen toegelaten aan inwoners der betrokken gemeenschap. In 1916 werd uitgevaardigd een gewestelijke verordening tegen het aanleggen van ladangs en landbouwtuinen op terreinen, welke om hydrologische redenen bebosch dienen te blijven (of te worden) en in 's lands bosschen (zoogenaamde rimbo larangan), waarin waardevolle houtsoorten voorkomen; alsmede tegen het beplanten met meerjarige gewassen van gronden, welke volgens de adat slechts voor de teelt van voedings- en andere eenjarige gewassen, zooals katoen, bestemd zijn (Javasche Courant 1916 n° 104), terwijl in Ind. Stb. 1916 n° 420 voorloopige voorzieningen werden getroffen tot bescherming van 's lands bosschen in Palembang. (Zie A. M. Hens: Het Grondbezit in Zuid-Sumatra, in Berichten en Mededeelingen ten behoeve van de leden der Vereeniging van ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur in Ned.-Indië, n° 5.1910; J. L. Swaab, Inlandsche rechtsgemeenschappen in Zuid-Sumatra, in Kol. Tijdschrift, Augustus 1917 en Pandecten van het Adatrecht I. II. III. en IV *A* en *B*.)

De werkbare mannelijke ingezetenen, behoorende tot de inlandsche bevolking buiten de hoofdplaats Palembang, zijn verplicht tot het verrichten van heerendiensten, tot een maximum van 52 dagen per jaar, en van gemeente diensten, waarvoor geen maximum bepaald is. De inlandsche bevolking ter hoofdplaats betaalt ƒ 2 per jaar en per hoofd als wegen- en bruggen-belasting; zij is uit dien hoofde niet tot het verrichten van heerendiensten verplicht. In Maart 1913 werd te Palembang opgericht de Palembangsche Volksbank, die rechtspersoonlijkheid verkreeg; de reeds te Sëkajoe (Moesi-Ilir), Tandjoeng Radja (Ogan Ilir) en Kajoe Agoeng (Koměring-Ilir) werkende onderafdeelingsbanken werden in deze Volksbank opgelost; op ultimo 1917 was aan spaargelden ruim ƒ 83000, aan deposito-gelden ruim ƒ 55 400 ingelegd, terwijl het totaal der uitstaande leeningen ruim ƒ 819000 beliep. Voorts bestaan in dit gewest margakassen (gecombineerd tot onderafdeelingskassen), waarin de verschillende adat inkomsten worden gestort. In den loop van 1918 is overgegaan tot de instelling van onderafdeelingsraden in de onderafdeelingen Koměring-Ilir, Ogan-Ilir en Lěmatang-Ilir, voornamelijk bestaande uit volkshoofden, die onder leiding van het bestuur over het gebruik van die kassen zullen beslissen.

Literatuur: W. Marsden: History of Sumatra, 3de edition, London, 1811; W. L. de Sturler: Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang, Groningen, 1843; W. L. de Sturler: Bijdrage tot de kennis enz. van het Palembangsch gebied, Groningen, 1855; J. C. Baud: Palembang in 1811 en 1812, in Bijdr. t. T. L. en Vlk. v. N. I., 1ste deel, 1853, blz. 7; Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge: De opkomst van het Nederl. gezag in Oost-Indië, 1595—1610, V. blz. 256; J. E. Teyman: Handleiding voor de katoencultuur in den Oost-Ind. Archipel, in T. Nijv. en Lbw. VIII, Nieuwe Serie III 1862 blz. 322; J. S. G. Gramberg: Schets der Kesam, Semendo, Makakauw en Blalau, in T. Bat. Gen. XV, 1866, blz. 446, en Pasemah XVI, 1867, blz. 536; H. Pauw ten Kate: Rapport van de marga Semindo Darat, afdeeling Kommering Ogan Oeloe en Enim, residentie Palembang in T. Bat. Gen. XVII 1869, blz. 525; J. S. G. Gramberg: Mededeeling omtrent het landbezit in het rijk van Palembang onder het voormalig Sultans bestuur, in T. v. Nijv. en Ldb. in N.I., XIII, 1868 (Nieuwe Serie, deel VIII); Résumé van het onderzoek naar de rechten op de onbebouwde gronden op Sumatra. Batavia, 1872; E. A. van Vloten: De Ranaudistricten in de residentie Palembang in T. v. N.I. II, 1873 blz. 28e; E. de Waal: Onze Indische Financiën, VII. 's-Gravenhage, 1884, blz 70 en V. blz 78; F. S. A. de Clercq: Eenige bijzonderheden over het Maleisch van Palembang, in T. Bat. Gen XXIII. 1876. blz. 517; R. D. M. Verbeek: Topographische en geologische beschrijving van Zuid-Sumatra, in Jaarboek Mijnwezen I. 1881, 1887 blz. 129 en 159 en 1888 blz. 471; A. G. Valette: Aanteekeningen betreffende het bestuur in de binnenlanden van Palembang, met verwijzing naar de voornaamste op elk onderwerp betrekking hebbende bepalingen, Batavia, 1887; E. B. Kielstra: De uitbreiding van het Nederl. gezag op Sumatra, in Gids. 1887, IV, blz. 256; H. de Vogel: „Aanteekeningen betreffende het bestuur in de binnenlanden van Palembang enz. van A. G. Valette" besproken in T. B. B. I. 1888. blz. 301. E. B. Kielstra: Bijdragen tot de geschiedenis van Palembang sedert 1848, in Ind. Mil. T. 1889, I blz. 97, 195, 291, 395 en 495, en II blz. 105,203, 307 en 419; L. F. Wesly: De onderafdeeling Rawas in T. B. B. 1889. III blz. 275 en 351; Mr. J. E. Heeres: Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel, III 's-Gravenhage 1895. blz. 42. 108; Koloniaal Verslag 1891, Bijl. F. F. F.; E. B. Kielstra: De ondergang van het Palembangsche rijk, in Gids II 1892, blz 76; P. H. van der Kemp: De geschiedenis van een Engelschen raid op Hollandsch grondgebied in Gids, I, 1898, blz. 253; P. H. van der Kemp: Palembang en Banka in 1816—1820, in Bijdr. t. T. L. en Vlk. v. N. I. 6e Volgreeks, 7e deel, 1900 blz. 331; Dr. J. Brandes: Piagĕms van Palembang, in T.. Bat. Gen. XLIII (1910) blz. 577; Mr. L. W. C. van den Berg: De Mohammedaansche Vorsten in N.I. in Bijdr. t. T. L. en Vlk. v. N. I., deel 53, Reeks 6, IX, 1901, blz. 1; W. Hingman: Herinneringen uit mijn militaire loopbaan, in Militaire Spectator 1901 blz. 709,872 en 932, en 1902 blz. 4 en 201; N. van Wingen: Een kijkje in de binnenlanden van Sumatra; Tebing-Tinggi in de residentie Palembang in „Eigen Haard 1902 blz. 250, 264; N. Macleod: De O. I. C. op Sumatra in de 17e eeuw, in Ind. Gids 1903 blz. 1246 en 1913, en 1904 blz. 799; Mr. J. E. Heeres: Verzameling van Politieke contracten en verdere Verdragen (Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum), in Bijdr. t. T. L. en Vlk. v. N. I. 7e Volgreeks, 3e deel, 1907 blz. 347, en 380; Mr. C. van Vollenhoven: De inheemsche rechtspraak in Indië (Voordracht in Indisch Genootschap op 27 October 1908, blz. 1—40); Rapport nopens den aanleg van S. S. in Zuid-Sumatra,

1911; Mr C. van Vollenhoven: Het adatrecht van Ned.Indië. Leiden 1911, blz. 272; Over Katoen cultuur in Palembang: 1. A. J. Knaap in Kol. Tijdschrift 1912, blz. 13. 172; 2. Overzichten van het Dept. v Landbouw, N, en H. over 1911, 1912 en 1913, C; D. J. G. van Setten: Eenige gegevens over de katoencultuur, 1911; D. J. G. van Setten: Het katoenvraagstuk in Ned-Indië en in het bijzonder in betrekking tot de residentie Palembang, in Kol. Tijdschr. 1e Jaarg. 1912 blz. 1103; H. H. van Kol: Driemaal dwars door Sumatra, W. L. en J. Brusse's Uitgeverm^{ij} 1914 blz 181; De Pepercultuur in de Buitenbezittingen, Landsdrukkerij, Batavia, 1913; E. Perelaer: De adatrechtspraak in de residentie Palembang, in Kol. Tijdschrift 1914 blz 451; J. C. F. van Sandick: De Spoorwegen in Zuid-Sumatra, in de Ingenieur van 7 Februari 1914 n° 6 blz. 103; De militaire actie in Palembang en Djambi, in Ind. Milit. Tijdschr., November 1916 n° 11; Verslag der S. S. en tramwegen in N. I. over 1916 deel I: aanleg S. S. in Z. Sumatra blz. 46; J. C. F. van Sandick: Het Verkeerswezen in Zuid-Sumatra, De Spoorwegpolitiek. November 1917, (Praeadvies voor de Eerste Zuid-Sumatra Conferentie); Adatrecht bundels: over inl. rechtspraak V en XI, over grondrechten: VI en XII, over margakassen VI en XI, over samenvoeging marga's VI, over hoofdenverkiezingen VII, over pepercultuur X, over godsdienst, ambtenaren en beambten XII; De Handels beweging der B. B. 1914, 1915 en 1916, in Aflevering 14 der Mededeelingen van het Bureau voor de bestuurszaken der B. B.; Houtexploitatie in Palembang, in Tectona October 1917 blz. 596; H. Philippi: De beteekenis en de toekomst van den mijnbouw in Zuid-Sumatra in 1917 (Uitgegeven door de Zuid-Sumatra-Landbouw- en Nijverheids vereeniging. Congres onderwerp I); Edu. Jacobson: Rimboeleven in Sumatra in Tropische Natuur, 1917 blz. 1, 69, 93, 108, 125, 136 en 171 en 1918 blz. 17, 41 en 49. C. v. d. V.

PALEMBANG. Hoofdplaats der gelijknamige residentie, op 104° 45′ 25″ 35 O.L. v. Gr. en 2° 59′ 27″.6 Z.B. gelegen, op de beide oevers der Moesi, die hier 300 Meters breed en 18 à 20 Meters diep is, met een bevolking op ultimo 1915 van ruim 65.000 zielen (w.o. ± 800 Europeanen, 7000 Chineezen, 2200 Arabieren en ± 200 Klingaleezen).

Vroeger werd de plaats Lĕbar Daoen genoemd. De naam Palembang wordt volgens sommigen afgeleid van het Jav. woord „limbang", dat erts of metaalzuiveren beduidt (vroeger werd er stofgoud en tinerts gezuiverd), volgens anderen van het woord „lemba" dat aangespoelde grond beteekent.

De stad beslaat een oppervlakte van 137 K.M.^{2}; zij is ruim 2½ uur lang, doch landwaarts in geen kwartier breed, en is aangelegd op een groep van eilandjes, gevormd door een menigte kreekjes, vooral op den linker Moesioever. Ofschoon op 83 K.M. van zee gelegen, is hare hoogte boven den zeespiegel niet meer dan 2 Meters. Zij is verdeeld in twee districten, te weten Palembang-Oeloe (op den rechter Moesioever) en Palembang-Ilir (op den linker Moesioever; onderdistricten: Palembang-Ilir West en Palembang-Ilir Oost), die weder onderverdeeld zijn in kampongs of wijken, van welke 30 op den linkeroever (kampong Ilir) en 16 op den rechteroever der rivier (kampong Oeloe) liggen. Deze kampongs hebben verschillende namen, doch zij worden bij het bestuur bijna alle door cijfers onderscheiden. De grenzen der hoofdplaats, vastgesteld bij Ind. Stb. 1911 no. 505, liggen op den rechter Moesioever tusschen de mondingen der Ajĕr Kramasan en Ajĕr Pladjoe, en op den linkeroever tusschen de mondingen der Soengei Itam en Soengei Djĕdjawi.

Het voornaamste gedeelte der stad is de Tanah Kraton op den linkeroever der Moesi, waar de in 1780 gebouwde Kraton der vroegere Sultans gelegen is; zij diende langen tijd als fort en tot verblijfplaats van het garnizoen, doch in de laatste jaren werden de muren geleidelijk afgebroken. In dit gedeelte der stad wonen de meeste Europeanen en aanzienlijke inboorlingen, en staan de kantoren der handelshuizen, de bureaux van den Resident en van de andere ambtenaren. Nieuwe Europeesche wijken zijn ontstaan op de zoogenaamde Talang (aan den weg naar Talang Bĕsoetoe) en op Talang Sĕmoet, Westelijk van de Kratonwijk. Een belangrijk gebouw is de steenen moskee, achter den Kraton gelegen, in 1740 opgericht, waarvan het bovengedeelte, uit drie op elkander geplaatste daken bestaande, op deels marmeren, deels djatihouten kolommen rust; de vier zijvlakken dragen driehoekige faces, met koranspreuken beschilderd, terwijl de vloer met marmer geplaveid is. De minaret, een in 1753 gebouwde, achtkantige, 70 voet hooge toren met drie verdiepingen, elk met een rondloopend balkon, staat afzonderlijk. Stroomafwaarts sluit zich bij de Kratonwijk de handelswijk (16 Ilir) aan, waarin tal van door Palembangers, Japanners, Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen gehouden toko's, en groote pasarloodsen, het middelpunt van den kleinhandel. In Kampong 3 Ilir (Lĕmahbong) bevinden zich Sultansgraven, in twee gebouwen, waarvan een in koepelvorm opgetrokken; zij worden door de gemeente Palembang onderhouden. Op den Boekit Lama bij Palembang vindt men het zoogenaamde graf van Dzoe'l Karnain (Alexander de Groote) (zie aldaar).

De woningen der inlanders zijn door een pagger omringd en van hout of bamboe, op hooge palen gebouwd; dit laatste is noodzakelijk, omdat bij hoog tij het terrein grootendeels onderloopt, vooral in Januari en Februari, den tijd der talrijke Moesi-overstroomingen. Sommige huizen, vooral die, welke aan rijke Arabieren en Chineezen toebehooren, zijn van kostbare houtsoorten: tĕmbĕsoe en ijzerhout vervaardigd, en met pannen gedekt. Eigenaardig zijn de tallooze vlothuizen (rakit), uit planken en bamboe samengesteld, rustende op balken, met bamboe doorvlochten, soms met latwerk en met vergulde lijsten versierd, en aan den oever of aan palen in het water vastgemeerd, terwijl zij door een planken overloop met den oever verbonden zijn; soms liggen zij geheel vrij in den stroom en moeten met prauwen worden genaderd. Dikwijls bestaat een rakit uit verscheidene aan elkaar verbonden vlotten, waarvan een voor woonhuis, een ander voor winkel dient, en de derde een soort van binnenplaats vormt, terwijl men soms vlottende badkamers vindt. Het verkeer, dat vooral langs de rivier plaats heeft — zoodat deze wel eens de hoofdstraat genoemd is, terwijl de kreekjes dan de

zijstraten en stegen vormen — is vooral levendig bij de rakits.

Als voorname handelsplaats blonk Palembang reeds uit tijdens het Sultansbestuur, omdat ook toen reeds de handel der residentie zich vooral op de hoofdplaats concentreerde en zij van ouds reeds veel handel dreef met Malaka, Siam en China, met Java, de Oostkust van Sumatra, Banka en Lingga, en men verwacht dat zij in de toekomst de belangrijkste haven van Zuid-Sumatra, misschien van het geheele eiland, zal worden, daar zij nu reeds Bêlawan naar de kroon steekt. Door hare gunstige ligging is zij de grootste stad op Sumatra en een der bloeiendste handelsmiddelpunten van de Buitenbezittingen geworden. Gunstig is deze ligging in de eerste plaats omdat de Moesi juist tot hier nog voldoende diepte heeft behouden om door groote schepen te worden bevaren. Bovendien ligt de stad aan de samenvloeiing der groote rivieren Koméring, Ogan en Moesi, die met de hoogerop in de Moes vallende Lêmatang tot de best bevaarbare rivieren van Sumatra behooren en over een groote lengte gelegenheid bieden tot een op- en afvoerende prauwvaart. Verder gaat elk dezer rivieren door een gebied, dat zich door geschiktheid voor land- en (of) mijnbouw onderscheidt. Het stroomgebied der Moesi, dat een oppervlakte van ± 60.000 K.M.² beslaat, kan geheel als achterland van de hoofdplaats Palembang worden beschouwd. De vele wegen, die hier uitkomen o.a. de bekende Lorokweg (zie LOROK), de verbinding met Benkoelen en de Lampongsche districten, bevorderen in hooge mate den aanvoer van producten, terwijl vooral de aanleg van het Zuid-Sumatra spoorwegnet niet weinig bijdraagt tot de ontwikkeling van den handel en de stad bij uitstek geschikt zal maken om hier alle producten samen te brengen en van hieruit de benoodigdheden te distribueeren voor de binnenlandsche bevolking en de Europeesche ondernemingen. Echter leveren de zandbank voor de monding der Moesi en meerdere ondiepe gedeelten in de vaargeul in de Moesi groote bezwaren voor de vaart van grootere schepen, en wijl de resultaten van gedane waarnemingen aan de diverse rivierarmen geen succes doen verwachten van groote baggerwerken in die modderbanken, zijn onderzoekingen ingesteld aan de monding der Banjoeasinrivier bij Tandjoeng Api-Api, op 55 K.M. afstand van de hoofdplaats Palembang (waar een uitgestrekt bassin wordt aangetroffen van 18 K.M. lang en 4 à 9 K.M. breed) naar de geschiktheid van den ondergrond der oeverterreinen aldaar; ingeval bevredigende resultaten worden verkregen, bestaat er kans op het doortrekken in de naaste toekomst van den spoorweg van de hoofdplaats Palembang naar die streek, waardoor deze plaats spoedig rang zal nemen onder de Oceaanhavens van Sumatra.

Ter hoofdplaats Palembang vindt men eenige Europeesche handelslichamen gevestigd, en agentschappen van de Nederlandsche Handelmaatschappij en de Javasche Bank; voorts vele Chineesche, Arabische, Klingaleesche en inlandsche handelaren, die groothandel drijven.

De inlandsche bevolking der hoofdplaats dankt haar afkomst grootendeels aan een invasie van Javanen in de 15e eeuw, die zich met de schaarsche inlandsche bevolking vermengden; van daar dat de taal zoovele Javaansche woorden bevat. De adel bestaat uit de afstammelingen van de vroeger regeerende vorsten (van Javaansche afkomst en vermengd met Arabisch en inlandsch bloed) die de titels voeren van Pangéran, Radèn, Masagoes, Kiaimas, en Tjilie; hun aanzien is in den loop des tijds geleidelijk totaal verdwenen; de meesten zijn onbemiddeld, sommigen drijven handel of oefenen een ambacht uit; velen zijn als inlandsch ambtenaar in Gouvernementsdienst, en een steeds kleiner wordend aantal leeft van een geringen onderstand, door het Gouvernement uitgekeerd. De Palembanger is groot van gestalte en forsch gebouwd, van een zeer vrijmoedig, naar hooghartigheid zweemend karakter, geboren redenaar en pleiter, behept met een grooten afkeer voor dienstbaarheid, twistziek, driftig en lichtgeraakt, terwijl leugen en bedrog en luiheid hem niet vreemd zijn; doch velen zijn bezield met zeer veel handelsgeest, zijn energiek en wellevend. De bevolking is zeer godsdienstig, tot fanatisme neigend.

Het sêpak raga, vliegerwedstrijden, dobbelen, schermen (mêntja[e]) en hanenkloppen zijn de meest geliefde vermaken en de roeiwedstrijden op Koningin's verjaardag vormen steeds een gewaardeerd nummer van het feestprogramma.

Van opium en alcohol maakt de inlandsche bevolking geen gebruik.

De hoofdvestiging der Arabieren, die deels verspreid tusschen de inlanders wonen, bevindt zich op den rechteroever der Moesi; deze Arabische kolonie dateert uit de laatste jaren der 18e eeuw, hoewel Arabische zeevaarders en kooplieden, die in de Middeleeuwen via Atjèh naar Palembang kwamen, er toen reeds den Islam brachten. Na Soerabaia is hier de grootste Arabische wijk van geheel Nederlandsch-Indië, en nergens treft men een zoo groot aantal Arabische kapitalisten; zij zijn groothandelaar en industrieel; de Arabische huizen te Palembang zien er netter uit dan elders, zij zijn grooter en beter gemeubeld dan die van de inlanders.

De Chineesche wijken zijn gelegen op beide rivieroevers; volgens aloud gebruik mochten de Chineezen niet op den wal wonen; eerst in later tijd werd hun vergund op den rechteroever, benedenstrooms van den tegenoverliggenden kraton, een kamp te bouwen; daar vindt men thans groote, hecht gebouwde steenen Chineesche huizen, waarvan vele rijk gemeubeld, en tevens een steenen Chineeschen tempel; doch ook nu wonen nog velen op vlotten.

Op den linker Moesioever, ter plaatse waar de kampong IV Ilir stond, is een nieuw haven- en douane établissement verrezen aan welks steiger een drietal stoomschepen ligplaats kan vinden; sinds 1914 wordt te Palembang ook havengeld geheven. In het laatst van 1916 is door de staatsspoorwegexploitatie een veerdienst ingesteld op de Moesirivier tusschen de Ilirzijde en de Oeloezijde, voor de aansluiting op de van Kêrtapati (Oeloezijde) vertrekkende en aldaar aankomende treinen.

Over zee heeft de hoofdplaats Palembang verbinding met Batavia en Muntok door stoomers van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij zes maal in de 4 weken, met Djambi eenmaal in de 14 dagen, en met Singapore door een stoomer van de K. P. M. (eenmaal 's weeks) en een stoomer eener Chineesche rederij (eenmaal 's weeks), terwijl op ongeregelde tijden een vrachtboot van

de Rotterdamsche Lloyd lading brengt en tankbooten de benzine enz. van de Bataafsche Petroleum-maatschappij afhalen; voorts vervoeren op Europeesche en op inlandsche wijze getuigde zeilschepen (ook enkele stoomscheepjes) mede lading van en naar Palembang. Het aantal stoom- en zeilschepen, dat Palembang bezocht, bedroeg over 1908 t/m 1917 gemiddeld 1038 's jaars, met een tonnenmaat van ruim 1 millioen M³.; daar tehuis behooren 32 zeeschepen met een inhoud van ± 3000 M³; bovendien vond men er ultimo 1910 ruim 3000 prauwen.

Als haven voor den algemeenen in- en uitvoer is Palembang aangewezen bij Ind. Stb. 1882 no. 240 (met de hulpkantoren Soengsang en Pladjoe bij Ind. Stb. 1908 no. 266), en voor den algemeenen handel werd het opengesteld bij Ind. Stb. 1913 no. 428.

De inlandsche nijverheid is in vergelijking met den bloeienden handel van weinig beteekenis; zij beperkt zich tot de fabricatie van aardewerk, dakpannen en de bekende meubelen. Inlanders vervaardigen doosjes in den vorm van allerlei vruchten en fraaie houten schenkbladen en sigarendoozen, die door Chineezen geverfd of verlakt en verkocht worden. Eenige houtzagerijen en scheepstimmerwerven worden door inlanders, Arabieren en Chineezen gedreven; vooral in het vervaardigen van riviervaartuigen toonen de Palembangers groote bedrevenheid. Mooie zijden of halfzijden kleedjes, dikwijls met goud- of zilverdraad doorweven, worden evenals het zeer gezocht kantwerk, door vrouwen en meisjes in huisindustrie vervaardigd.

Een groot deel der bevolking vindt zijn bestaan in de vischvangst.

De Europeesche nijverheid heeft zich ter hoofdplaats tot een vrij belangrijke hoogte ontwikkeld. De Industrieele Maatschappij Palembang exploiteert een werkplaats voor herstelling van machinerieën, een scheepshelling (waar ook hekwielers in elkaar worden gezet), een scheepstimmerwerf, een ijzergieterij, een ijs- en limonadefabriek benevens een drukkerij; te Pladjoe en Bagoes Koening (beide onder de hoofdplaats ressorteerende op den rechterrivieroever) zijn groote raffinaderijen van de Bataafsche Petroleummaatschappij in werking, en in de laatste jaren werden twee groote Europeesche houtzagerijen opgericht.

Sinds April 1906 bezit Palembang een gemeenteraad, waarvoor in 1913/14 een eigen gemeentehuis, dicht bij den Kraton, werd gebouwd.

Literatuur: Van Sevenhoven: Beschrijving van de hoofdplaats Palembang, in Verhandelingen v. h. Bat. Gen. 9e deel. 1823; W. L. de Sturler: Proeve eener beschrijving v. h. gebied v. Palembang, Groningen 1843; Schetsen van Palembang in T. v. Ned. Indië, 1846 no. 3; F. J. B. Storm van 's Gravesande: De stad Palembang in T. Bat. Gen. deel V (1856); F. S. A. de Clerq: De hoofdplaats Palembang in T. Kon. Aardr. Gen. 1877. II; J. A. van Rijn van Alkemade: De Hoofdplaats Palembang in T. Kon. Aardr. Gen. VII, 1e serie 1883; Mr L. W. C. van den Berg: Le Hadramout et les Colonies arabes dans l'archipel Indien, 1886; E. Lau in Vragen van den Dag I, 1886; Rapport nopens den aanleg van Staatsspoorwegen in Zuid-Sumatra 1911; De W.: Palembang, in Nederl. Zeewezen 16 en 23 Februari 1918 no. 4 en 5

PALEMBANGSCH IJZERHOUT. Zie AFZELIA PALEMBANICA.

PALEMBANGSCHE BENEDENLANDEN. Afdeeling der residentie Palembang, onder een assistent resident te Sĕkajoe, met een oppervlakte van 53175 K.M.² en een bevolking van ± 376.000 zielen, waaronder 940 Europeanen en ± 9900 Vreemde Oosterlingen (1915). De afdeeling is samengesteld uit de onderafdeelingen: Ogan-ilir, Banjoeasin en Koeboestreken, Moesi-ilir en Rawas (zie bij die namen); zij grenst ten N. aan Djambi, ten O. aan straat Banka en de Javazee. Zie verder PALEMBANG.

PALEMBANGSCHE BOVENLANDEN. Afdeeling der residentie Palembang, onder een assistent-resident te Lahat (zie aldaar), met een oppervlakte van 18543 K.M.² en een bevolking van ruim 220.000 zielen, waaronder ± 300 Europeanen en een 1000-tal Vreemde Oosterlingen (1915). De afdeeling is samengesteld uit de onderafdeelingen: Pasoemahlanden, Tĕbing Tinggi, Lĕmatang-ilir, Lĕmatang-oeloe en Moesi-oeloe (zie bij die namen). Zie verder PALEMBANG.

PALEMBHANG (KADJOE) (MAD.). Zie ODINA WODIER.

PALIK. Een 2500 M. hooge berg van den W.-lijken keten van het Barisangebergte in de residentie Benkoelen. Met den ten O. liggenden Sĕrdang is hij verbonden door een rug, die de waterscheiding vormt tusschen den bovenloop van de Moesi en die van de Kĕtahoen.

PALIMA. Plaats in het landschap Boné aan de delta der Tjènranarivier. Zie CELEBES c. DE ZUIDARM, Dl. I, blz. 465.

PALIMANAN. District van de contrôle-afdeeling Ploembon, regentschap, afdeeling en residentie Cheribon; met eene oppervlakte van 188K.M². Het district telt drie onder-districten met 46 desa's met 687.000 inwoners, w. o. 50 Europeanen, bijna 1500 Chineezen en 20 Arabieren (eind 1905).

Nabij de gelijknamige districtshoofdplaats bevindt zich een fortje, waarvan het garnizoen in het begin dezer eeuw opgeheven is. In dit district ligt het spitstoppige Kromong-gebergte (tot 586 M.); aan zijn voet heeft men zwavelhoudende warme bronnen, die zóó geneeskrachtig zijn, dat vele Inlanders en Chineezen er genezing zoeken voor allerlei kwalen, o. a. voor beenwonden. Drie kilometer van de hoofdplaats ligt de suikerfabriek Gĕmpol.

PALING. Zie AAL.

PALMA(S) of Miangas, naam van een tusschen Mindanao en onze Talaut-eilanden gelegen eilandje, waarover een grensgeschil bestaat tusschen Nederland en Amerika. Zie deel I, bl. 826, en op MIANGAS.

PALMEN. Een groote familie van eenzaadlobbige planten, waarvan in Ned.-Indië ruim 20 geslachten met een groot aantal soorten in het wild voorkomen en bovendien vele gekweekt worden. Het zijn houtachtige gewassen met meest onvertakten stam en groote, geveerde of waaiervormige, zelden niet- of weinig-ingesneden bladeren, die aan den top van den stam bij elkaar zitten. Bloemen in enkelvoudige of vertakte bloeiwijzen, door een of meer scheeden omsloten. De bloemen zelf zijn één- of tweeslachtig en klein; ze vallen alleen door de groote massa in het oog. De vruchten zijn bes- of steenvruchtachtig. Palmen komen alleen in de lagere

deelen van den Archipel voor; planten van het hooggebergte zijn het niet. Bovendien zijn ze betrekkelijk niet algemeen in het wild. Afgezien van het geslacht *Calamus*, de Rotan, een klimmende palm, treft men ze in het wild niet veel aan, althans veel minder algemeen dan in Zuid-Amerika. Een uitzondering maakt naast de Rotan het geslacht *Metroxylon*, de Sagopalm, waarvan vooral in de moerassige deelen van het Oosten van den Archipel plaatselijk groote complexen voorkomen; verder *Nipa* aan de kust en *Borassus* op enkele plaatsen aan de Javaansche Zuidkust (Bosoeki). De meeste palmen vindt men aangeplant in de nabijheid van de inlandsche dorpen of in groote complexen (*Cocos*). Hun nuttig gebruik wordt bij de afzonderlijke soorten vermeld. Samenvattende moderne beschrijvingen van de palmen van Ned-Indië bestaan niet; die van Britsch-Indië zijn echter in de laatste jaren door O. Beccari in Annals of the Royal Botanic. Gardens Calcutta behandeld en afgebeeld.

PALMIET, PALMKOOL. Zie KALAPA, Deel II, blz. 255.

PALMWIJN. Dit is de naam voor het als drank benutte suikerhoudende — en na gisting spiritueuze — sap, dat bij insnijding vloeit uit de onrijpe bloemkolven van eenige palmsoorten, in Indië bepaaldelijk *Arenga saccharifera, Cocos nucifera, Borassus flabelliformis* en *Nipa fructi, cans.* Bij de in deze Encyclopaedie voorkomende beschrijvingen dezer voorname palmen, is ook van hun sap melding gemaakt, resp. bij Arèn (Dl. I, bl. 59), Kalapa (Dl. II, bl. 255), Lontar (Dl. II, bl. 620) en Nipah (Dl. III, bl. 36). Ook andere palmen geven dergelijk zoet sap, als *Attalea, Caryota, Corypha, Elacis, Mauritia, Phoenix, Raphia*; bij sommige dezer wordt echter de palmwijn niet door aftappen der bloemkolf, doch door insnijden of doorhakken van den stam verkregen. Als in den stam van den palm eene groote hoeveelheid zetmeel is afgezet, wordt dit, oplosbaar gemaakt en in suiker veranderd, naar dat gedeelte der plant gevoerd, waar het voor de ontwikkeling van nieuwe deelen noodig is, hoofdzakelijk dus in de periode van bloei en vruchtzetting, gelijk men ook bij den sagoepalm kan waarnemen.

De eigenschappen der versche „palmwijnen" zijn nagenoeg gelijk; het zijn verdunde suikeroplossingen, die bovendien wat gom, eiwit en zouten bevatten; zij doen zich voor als helder kleurlooze of zwak geelgetinte vochten, aangenaam slijmig zoet smakend en flauw van geur. Nauwkeurige chemische analyses zijn in Britsch-Indië met het sap van den wilden dadelpalm door Harold E. Annett (Memoirs of the Department of Agriculture in India (vol II no. 6 page 280) en door H. D. Gibbs op de Philippijnen met dat van den nipah- en buripalm verricht (The alcohol industry of the Philippine Islands). Zij toonden aan, dat het versch uit de wond stroomende sap 15—17 % suiker bevat en verder een weinig zouten, maar dat het spoedig in gisting overgaat en dan veel glucose bevat, die door inversie van de suiker is gevormd. Op Java is de palmwijn van den arèn-boom verreweg het belangrijkst, veel meer echter ter bereiding der arèn-suiker (zie aldaar), dan wel om versch of gegist gedronken te worden. De winning van het arèn-sap in W.-Java is o. a. beschreven door H. De Bie (Tijdschr. Binnenl. Best. VI) en later door A. G. Vorderman (Gen. Tijdschr. Ned.-Ind. XXXIII), die ook het beloop der gisting nader onderzocht heeft.

Hoewel de arèn ook in de vlakte veel voorkomt, produceert hij het meest sap (en suiker) in hoogere streken. In de vlakte kan op ongeveer 12-jarigen leeftijd (soms reeds 8—9 jaar) met de aftapping van het palmsap uit de bloemstelen worden aangevangen, in bergstreken gewoonlijk eerst op 15 jarigen leeftijd. De periode van sapwinning duurt meestal 3 jaar. Als gemiddelde kan worden aangenomen, dat van een boom in het 1e jaar driemaal kan worden getapt, in het 2e jaar tweemaal en in het 3e jaar slechts ééns. Men kan rekenen, dat elke aftapping ruim een maand duurt en dagelijks 2 bamboekokers sap worden verkregen, bevattende eene hoeveelheid arèn-suiker ter waarde van ƒ 0,10—0.30. De berekeningen der bruto-opbrengst van een boom zijn voor verschillende gedeelten van Java ƒ 27, 37, 81; bij geregelde cultuur, op 16′ × 18′ plantwijdte, zou op 250 boomen per bouw te rekenen zijn. (Ind Gids, Juni 1900).

De inlanders drinken het versche sap, uit arèn, klapper en lontar, zéér gaarne; het heet op Java toeak manis, lahang, lègèn, nirâ. Aan Europeanen wordt het nuttigen ervan des morgens als gezondheidskuur al van ouds door de Indische medici voorgeschreven bij verstopping en spruw. Wanneer dit sap korten tijd staat, gaat het in gisting over; uit de suiker vormt zich alkohol en koolzuur, ook begint spoedig azijnzuur optetreden. In dezen staat is het palmsap een in zeer levendige beweging zijnd sterk troebel en schuimend vocht van zuren reuk, dat in Indië de broodbakkersgist pleegt te vervangen; mengt men er meel onder, dan wordt dit bijna onmiddellijk geheel „vergist". Laat men de gisting doorgaan, dan maakt de alkohol voor azijnzuur plaats. Op die wijze verkrijgt men dan ook de inlandsche azijn (tjoeka djawa), die gemeenlijk troebel en onzuiver is en slechts 3—4 % azijnzuur houdt. Distilleert men de gegiste toeak, terwijl deze nog alkoholhoudend is, dan verkrijgt men eene soort arak — niet echter de gewone arak, die op Java uit melasse, in China uit rijst, gestookt wordt. Het heet, dat op Ceylon uit 100 deelen palmwijn („toddy") 25 deelen arak worden verkregen, doch meer wordt daar ook het palmsap zoo gedronken of tot bruine suiker („jaggery") ingedampt. Meest dient daartoe in Zuid-Indië de toddy van cocos- en palmyrapalm (lontar), in Bengalen die van den wilden dadel (*Phoenix sylvestris*) en de kitoel of zg. sagoe (*Caryota urens*), in Malaka die van kabong (arèn), op de Philippijnen van nipah en van den buripalm (*Corypha elata*).

Wil men van het palmsap een drank bereiden, die niet als „suikerwater" maar ietwat als „wijn" kan worden bestempeld, dan moet dus de suiker door gisting omgezet worden in alkohol, doch zóó, dat er geen of weinig azijnzuurvorming bij plaats heeft. De inlander heeft daarvoor een praktisch middel gevonden in de toevoeging van sommige bittere basten en wortels, die de azijngisting en het verder bederf belemmeren; op Java (bepaaldelijk te Batavia) dient hiervoor de bast eener *Carapa* (babakan nèri), in de Molukken o. a. de wortel eener *Garcinia* (obat sagoeweer). Aldus wordt dan de toeak ma-

nis tot toeak kras, een meer op sterk bier dan op wijn gelijkende bedwelmende drank, welke 5—10 % alkohol bevat, en die men soms nog sterker pleegt te maken door het vocht te laten trekken met de bladeren van tabak en zelfs van katjoeboeng (Dl. II. bl. 285).

Een groote rol speelt de „palmwijn" in de Molukken, daar meest onder den Portugeeschen naam sagoeweer. Rumphius beschrijft in het Amboinsch Kruidboek zeer uitvoerig twee wijndragende palmboomen, de „jagerboom" of lontar en de „sagueersboom" of goemoetoe, terwijl hij ook de toeak-winning uit den klapperboom behandelt. Zijne beschrijving (Dl. I, bl. 5 en 60), hoe de Balineezen e. a. te werk gaan bij het „teifferen" of aftappen der boomen, en hoe zij den gistenden drank op verschillende wijze kruiden („obatten"), is zóó volledig, dat er nog heden weinig aan toetevoegen is. Hij merkt vanden bereiden sagueerdrank op: „in 't schenken moet hij wat springen gelijk Rijnsche wijn, maar hij moet niet schuimen. De Europeesche nieuwelingen kunnen eerst geen smaak in dezen drank krijgen, ja houden den neus toe als zij dien aan den mond zetten, opdat zij den sterken en bitteren reuk niet zouden gewaar worden, maar het is te verwonderen, dat deze afkeerigheid zoo licht overgaat, ja er zijn personen, en daaronder ook van hooge qualiteit, die hem liever drinken dan Spaanschen wijn, ook maakt hij vaardig en aardig dronken". Ook Ds. Valentijn vertelt ons gemoedelijk, dat de Hollanders, die den bitteren sagueer ordentelijk gebruiken, goeden eetlust houden, doch dat zij, die zich er aan te buiten gaan, hunne gezondheid verliezen en er uitzien of zij de waterzucht hebben.

PALMYRA. Zie BORASSUS.

PALOE. Zelfbesturend landschap, ressorteerende onder de residentie Menado. Het behoort tot de Kajélische landschappen en ligt om het Z. gedeelte der Paloe baai. De grenzen zijn ten N., behalve die baai, de landschappen Banawa en Tawaëli, ten O. Parigi, ten Z. Béromaroe en Dolo en ten W. Mamoedjoe. De zelfbestuurder voert den titel Magaoe en is gevestigd in de kampong Paloe (zie aldaar), den zetel van den Europeeschen besturenden ambtenaar. Nergens anders in de Kajélische landschappen heeft het bestuur zooveel moeite gehad om het gezag van den Magaoe overal te doen eerbiedigen, vnl. in het Tatanga kampong-complex en de onder den naam Pekawa bekend staande, dun bevolkte en moeilijk toegankelijke streken van het Westergebergte. De bevolking is 16100 zielen sterk en vindt vnl. in den rijstbouw en de klappercultuur in de vruchtbare vlakte aan weerszijden van de Paloe rivier haar bestaan. Door de Paloevlakte wordt een waterleiding van ± 25 K.M. lengte gegraven voor sawahbevloeiing; zij ontvangt haar water uit de Goembasa, nabij Pakoili; ± 3000 bouws kunnen daaruit bevloeid worden.

De verhouding van het zelfbestuur tot het Gouv. is geregeld op den voet der korte verklaring. Zie KAILI.

Literatuur : Zie het contract dd. 10 Febr. 1889, Bijlagen van de handelingen der Staten-Generaal 1889—90; Reize rondom het eiland Celebes van C. Van der Hart, Uitgave v. h. Kon. Inst. v. d. T. L. en V.kunde v. N.-I. 1853; Med. Ene. Bur. II bl. 85—205; Tijds. B.G. deel LIV. afl. 1—2.

PALOE. Onderafdeeling der afdeeling Midden-Celebes van de residentie Menado. Zij telde in 1915 ± 47000 zielen, waaronder ± 30 Europeanen en ± 70 Chineezen en omvat de zelfbesturende landschappen Paloe, Sigi-Biroemaroe, Dolo, Koelawi.

PALOE. Plaats, gelegen aan de Paloebaai in het zelfbesturend landschap Paloe, afdeeling Midden Celebes, residentie Menado met in 1915: ± 3400 zielen. Als havenplaats komt Paloe niet in aanmerking; de schepen moeten te ver van de kust ankeren en door de land- en zeewinden, die steeds in dezelfde richting Z.Z.O. en N.N.W. waaien, wordt een sterke golfslag veroorzaakt, die het lossen en laden bemoeilijkt. Deze winden geven echter aan de prauwvaart, welke door middel van de zoogenaamde beroa plaats heeft, gelegenheid de verschillende producten van het dal en de bergstreken af te voeren naar Donggala. Paloe was in 1914 het droogste plaatsje van geheel N.I; er viel toen volgens vandaar ontvangen opgave, slechts 202 m.M. regen. Toch worden in de Paloe-vlakte ± 4000 bouw sawah beplant, die bevloeid worden door de steeds waterhoudende rivier Paloe en haar zijrivier Woenoe. Behalve de sterke land- en zeewinden komen hier in Juli-September harde windvlagen uit het N.O. voor (de baroeboe), die keel- en oogontsteking benevens koortsen veroorzaken. Bij Paloe ligt over de 600 M. breede Paloe-rivier een staaldraad hangbrug (vroeger gierpont). Karrewegen verbinden de plaats met Donggala en Koelawi.

PALOE (PALOS) BAAI. Zeer diepe, ongeveer N.-Z. loopende, 30 K.M. lange en 7 K.M. breede baai op de Westkust van Celebes. Achter in de baai is de kust laag en gaat over een uitgestrekte, geleidelijk oploopende, met rijstvelden bedekte vlakte, door welke de Paloerivier loopt; de West- en Oostkanten zijn hoog en rijzen met een smal kustrif steil uit zee op tot een bergrug van 2000 M. Aan de oevers liggen verscheidene kampongs, van welke de voornaamste Donggala is (aan een vlak gedeelte van Tandjoeng Karang, den N.W. hoek der baai) met een vrij goede reede. Zie Zeemansgids deel IV.

PALOE'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

PALOPO. Naam der onderafdeeling en hoofdplaats van de afdeeling Loewoe, gouvnt. Celebes en Onderhoorigheden. De plaats is voor een kwart eeuw door Van Braam Morris, in 1895 en 1902 door de Sarasins en in 1909 door Abendanon bezocht en beschreven als eene belangrijke handelsplaats. Voor de gemeenschap met de schepen is een dam van 500 M. in zee uitgebouwd. De plaats door de Sarasins „Venedig in Kot" genoemd, ziet er thans na onze vestiging netter uit, het riviertje, waaraan het ligt is gekanaliseerd, goede wegen voeren naar het binnenland en de oude wal eromheen is verwijderd.

Literatuur : Tijdschr. Bat. Gen. XXII (1889) p. 499; Sarasins, Reisen in Celebes I, 195; Abendanon, Midden Celebes I. 66.

PALOWE of **ROESA RADJA.** Vrij dicht bevolkt eiland ten N. van Flores (zie aldaar).

PALOWE. Zie VAARTUIGEN.

PALUDANUS (BERNARDUS), of eigenlijk Bernardt ten Broecke. Geboren te Steenwijk 28 Oct. 1550, overl. te Enkhuizen 3 April 1633. Medicus en natuurkenner, tevens verzamelaar van naturalia, die, blijkbaar zeer bemiddeld, groote reizen maakte in de landen om de Mid-

dellandsche zee en in 1580 te Padua promoveerde tot Doctor; krijgt van keizer Rudolf II (zelf alchimist en astroloog) den titel Comes Palatinus. Vestigt zich, na zijn terugkeer uit Zuid-Europa, als medicus eerst te Zwolle, dan te Enkhuizen; waar hij een kostbaar kabinet van zeldzaamheden aanlegt, en in 1591 een beroep naar Leiden als botanicus van de hand wijst. Is in 1592—94 degeen, die, na LINSCHOTEN's terugkeer in zijn vaderstad Enkhuizen (3 Sept. '92), een zeer wezenlijk aandeel heeft in het voor den druk gereedmaken van diens Itinerario, dat, met octrooi van de Staten-Generaal dd. 8 Oct. 1594, in voorjaar 1595 feitelijk gereed is, maar pas in begin 1596 in den boekhandel komt te Amsterdam. Tal van geografische, medische, zoölogische en vooral botanische aanteekeningen toch staan, met het kenmerk „Annotatio D. Palud.", opgenomen voor, achter en tusschen cap. 1, (3 en 4; hier anoniem, wel door een verzuim), 5—6, 23, 26, 31, 45, 49—83. Vooral de laatste, bijna alle botanische, aanteekeningen op Linschoten's eigen botanische cap. 49—83, zijn uitvoerig; doch zelf weer in hoofdzaak ontleend aan het beroemde, in 1563 te Goa voor het eerst verschenen botanisch-medische boekwerk van Dr. Garcia da Orta, „Samenspraken over de simplicia, de drogerijen en geneeskrachtige stoffen van Indië" (Coloquios dos simples e drogas etc.), door Paludanus aangehaald als „Garcia ab horto", d. i. naar de Lat. vertaling door P.'s vriend, den Vlaamschen botanicus Carolus Clusius welke het eerst verschenen was in 1567, en opnieuw in 1574, '79, en '93.

Terwijl Linschoten nergens in zijn Itinerario, of in het daarop als 2e „Boeck" volgend Reysgheschrift van 1595, ook maar even rept van zijn machtigen concurrent, Ds. Plancius te Amsterdam (zie dezen naam), noemt hij daarentegen in de Opdracht van dat „eerste Boeck d'Itinerario" — aldus het Register — aan Heeren Staten-Generaal (kwansuis dd. Enkhuizen 1 Jan. 1596; inderdaad van ...? 1595) „den Hooch-gheleerden *D. Bernardt ten Broecke*, Medecijn deser stadt Enchuysen" met bizondere onderscheiding; en draagt zijn kaart van Ascension daarin (fol. 142) aan P. op.

Nog onmiddellijker was de mede-arbeid van Paludanus aan het slot van het Itinerario. Want de heele „Beschryvinghe van de gantsche Custe van Guinea enz..... Volcht noch de beschryvinge van West Indien", die, met afzonderlijk titelblad (kwansuis alweer van 1596) als een Appendix het Itinerario afsluit, is, hoezeer anoniem, *volledig* van Paludanus' hand; zooals Tiele indertijd het eerst heeft herkend (Mémoire bibliographique etc., 1867, p. 91); Linschoten heeft hierin slechts op enkele plekken iets toegevoegd. Door interne gegevens kan men bewijzen, dat Paludanus dit Appendix *in 1594* heeft geschreven.

Andere arbeid van Paludanus dan deze gewichtige medewerking aan Linschoten's befaamd boek, is tijdens zijn leven niet verschenen. Een paar proeven van zijn hoogst omvangrijke wetenschappelijke correspondentie kan men thans in druk vinden, twee Lat. brieven van P. aan Ortelius dd. Enkhuizen 22 Maart en 20 Dec. 1596 (zie J. H. Hessels, Abrah. Ortelii epistulae, Cantabrigae 1887, p. 677—679 en 704—706). Wat P. zelf echter aan talrijke brieven tijdens zijn lange leven van anderen had ontvangen, is „na sijn doodt ten grooten deele door onachtsaemheit en onkunde van eenige sijner magen" verscheurd, zooals G. Brandt zegt in zijn Historie van Enkhuizen (1666, II, p. 28), die ook zijn portret en grafschrift geeft.

G. P. R.

PALWA. Zie VAARTUIGEN.

PAMAJANGAN. Zie VAARTUIGEN.

PAMALI. Zie PÊMALI.

PAMANGKAT. Zie PÊMANGKAT

PAMANOEKAN. District van het particuliere land Pamanoekan- en Tjiasêmlanden, residentie Batavia, met eene oppervlakte van ± 348 KM². Het district telt 42 desa's.

De bovengenoemde Pamanoekan- en Tjiasêmlanden, gelegen in de afdeeling Krawang, verkocht tijdens het Engelsche tusschenbestuur, vormen het grootste der particuliere landerijen op Java; zij zijn 330.000 bouws groot en telden op 1 Jan. 1913 eene bevolking van 218.000 zielen. Hunne oppervlakte bedraagt dus ongeveer een vierde van die van alle particuliere landerijen van Java, hunne bevolking ongeveer een tiende. Hunne verpondingswaarde is gesteld op ƒ 5. 319.000. De landen staan op naam van de Maatsch. ter exploitatie der Pamanoekan-Tjiasemlanden, waarvan echter het geheele aandeelenkapitaal behoort aan de Anglo-Dutch Plantations of Java Ltd. De sedert 1911 aangelegde bevloeiingswerken beslaan eene oppervlakte van 41500 bouws. Vgl. Broersma, De Pamanoekan- en Tjiasem-landen (Batavia, 1912). De producten zijn hoofdzaakelijk rijst, katjang, klappers, arènsuiker, koffie, rubber, thee, kina, notemuskaat, peper en cubébe; in de laatste jaren is men de tabakscultuur begonnen, maar deze schijnt wegens onvoldoende uitkomsten weder opgegeven; met goeden uitslag zijn proefaanplantingen van suikerriet uitgevoerd. Bij Ind. Stb. 1918, no. 236, zijn de gedeelten der in de afdeeling Krawang gelegen P. en Tj. landen aangewezen, welke tot het Landsdomein worden teruggebracht. Zie ook PARTICULIERE LANDERIJEN.

PAMATATA (ook genoemd Zuideiland en Pasi Tanete). Zie PASI TANETE.

PAMBAOEANG. Landschap, gelegen aan de W.kust van Celebes, behoorende tot de onderafdeeling Madjéné der afdeeling Mandar (Zie aldaar). Het bestaat uit 3 districten: Bondé, Adolang en Lalampanoea. Tot 1889 was Pambaoeang met Tjènrana onder één bestuurder vereenigd; in dat jaar stierf die vorst en werd door zijne dochter opgevolgd, die gehuwd was met den vorst van Madjéné. Wegens medeplichtigheid aan den overval op onze bestuursvestiging te Madjéné in Juni 1906 is zij als zelfbestuurster afgetreden en verbannen. Tot dit landschap behoort nog de onderhoorigheid Maloenda. De bevolking bestaat uit 15000 zielen. Over het belang der plaats Pambaoeang of Bababoelo, zie L. v. Vuuren, Kol. Stud. afl. I.

Literatuur: Bijdr. voor T. L. en V. van N. I. 7e. Volgr. VIII, 1909, bl. 668.

PAMÉKASAN. Afdeeling en regentschap der residentie Madoera, metende ruim 542 K.M.². Het vormde het middelste regentschap onder de Compagnie. Aan dit handelslichaam bewezen diensten waren oorzaak dat zijn hoofden — even

als de andere op Madoera — door de Comp. bevoorrecht werden boven de regenten op Java, waar Daendels nog het zijne aan toevoegde. Het Nederlandsch-Indisch Gouvernement regelde bij overeenkomst de betrekking, waarin het stond tot den panëmbahan, die zijn vazal was. Dit inlandsch zelfbestuur was het eerste op Madoera, waaraan een eind werd gemaakt. Nadat de laatste panëmbahan, Mangkoe Adiningrat, in 1842 gestorven was, berustte tot den dood van Pangéran Adipati Arja Soerja Koesoema in 1853 het regentschap in diens handen, waarna het voorloopig Gouvernementsbeheer aanving. Krachtens Ind. Stb. 1857 no. 44 vestigde zich ter hoofdplaats een resident, wien het gewestelijk bestuur over het eiland Madoera, afgescheiden van de residentie Soerabaja, werd opgedragen. De organisatie van dit regentschap, geheel als een regentschap op Java, dateert van 1858 (Ind. Stb. no. 54).

De afdeeling Pamëkasan is de kleinste van het gewest en haar Westgrens valt nagenoeg met het midden van het hoofdeiland samen. Zij is de derde van het Westen uit gerekend en van het Oosten uit de tweede. Begrensd wordt zij: ten Zuiden door de zee; ten Oosten (Noorderhelft) door de afdeeling Soemënëp en (Zuiderhelft) door de zee; ten Westen en ten Noorden door de afdeeling Sampang. Zij vormt een contrôle-afdeeling, eveneens Pamëkasan genaamd en bevat sinds de jongste gewestelijke administratieve organisatie, waarbij met ingang van 1 Januari 1914 het Noordelijkste district Waroe bij de afdeeling Sampang gevoegd werd, slechts 3 districten: Pamëkasan, Boendër en Pëgantënan. Het aantal desa's bedraagt 171. De afdeeling is grootendeels overdekt door heuvelen van kalk- en mergelformatie. Tusschen Omběn en de Oostkust breidt zich een vlakte uit, die in het Westen 50 M. boven zee ligt en een der voornaamste is van het heele eiland; de hoofdplaats is daarin gelegen. Ten Zuiden van Pamëkasan en een weinig ten Westen van den grooten postweg komen op verschillende plaatsen lichtkoolwaterstofgassen met tamelijke kracht te voorschijn, die bijna voortdurend branden (Zie onder BRANTA). Een bruinkoollaag komt voor in het district Pëgantënan; deze mineraal is dof van kleur en minderwaardig van soort. De afdeeling is arm aan water; hare voornaamste rivieren — of, wil men, beken — zijn: de „rivier van Pamëkasan", in haar benedenloop den naam dragend van Samëdangan en Madjoengan; zij ontlast zich aan de Zuidkust in zee door de koewala Padëlëgan; de kali Boendër, waar het gelijknamig plaatsje aan ligt; deze is door hare zijtakken de Tjapak en de Pandan verbonden aan de k. Boengkaling, welke wat Noordelijker dan de k. Boendër op de Oostgrens der afdeeling in zee vloeit; alle vier laatstgenoemde rivieren stroomen geheel dan wel ten deele door het moeras Mangoenan, waar de Boendër ook wel k. Mangoenan naar heet. De zeekust vertoont de eerste versmalling van het eiland Madoera van West naar Oost. Daardoor is gevormd de „bocht van Pamëkasan", die Westelijk aanvangt bij den „hoek van Pamëkasan" of Tandjoeng Dato. Het zeewater hier wordt voor den zoutaanmaak benut (zie onder BOENDER). Waar de zeekust rotsig is, leveren hare holen veel eetbare vogelnesten. De groote postweg komt deze afdeeling binnen bij Tandjoeng, loopt via Branta op de hoofdplaats aan, van waar zij met een van Noordelijk allengs in Oostelijk overgaande richting de afdeeling Soemënëp ingaat.

Rondom de hoofdplaats is het terrein goed geïrrigeerd (de Samiran werken), zoodat de opbrengst van den akkerbouw daar dan ook tamelijk bevredigend is; overigens geschiedt de teelt meest op droge velden. Zij omvat vooral aardvruchten, djagoeng en rijst; van deze laatste moet evenwel nog heel wat van Java ingevoerd worden. Zoutmaken, vischkweeken, akkerbouw, vogelnestplukken, vischvangst en handel zijn de middelen van bestaan. Een zeker deel der bevolking zoekt elders zijn levensonderhoud. Europeesche ondernemingen van landbouw — vroeger werkte in het Zuiden der afdeeling de suikerfabriek Teedja — zijn er tegenwoordig geene.

PAMËKASAN. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Pamëkasan, residentie Madoera; met een oppervlakte van ruim 261 K.M.² Het heeft 3 onderdistricten en 76 desa's.

PAMËKASAN. Hoofdplaats van de residentie Madoera en van gelijknamige afdeeling en regentschap en als zoodanig de zetel van den resident, den regent en den controleur. Het is eene zindelijke, welvarende, ongeveer 30 M. boven den zeespiegel gelegen plaats met flink residentiehuis, fraaie aloen-aloen, een paar nette, zeer drukke pasars, een groote centrale inlandsche gevangenis, en eenige vorstelijke graven. Hare grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 137. De plaats telde volgens de opneming van 1905 ongeveer 8500 inwoners, waaronder ± 160 Europeanen, 670 Chineezen en ± 400 Arabieren. De beide laatste rassen hebben er elk hun eigen wijk.

Het station der Madoera-stoomtram is iets buiten de kom der hoofdplaats aan den grooten postweg naar Sampang gelegen.

PAMENANG. Balisch district van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok.

PAMEUË. Landschap in de bovenstreken van de onderafdeeling Meulaböh, afdeeling Westkust van Atjèh, met slechts 68 geregistreerde mannen. In 1911 werd Pameuë vergroot met het landschap Anöë. Beide maakten vroeger deel uit van de voormalige federatie Kawaj XII. Oelëëbalang is Teukoe Radja Ila, wiens korte verklaring dd. 11 Mei 1914 werd goedgekeurd en bevestigd bij Gouvts. besluit van 17 Febr. 1915.

PAMEUNGPEUK. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Tjikadjang, regentschap en afdeeling Garoet van de Preanger regentschappen met eene oppervlakte van 610 K.M.², 4 onderdistricten en 16 desa's. Vroeger (vóór 1913) heette dit district Nëgara. In dit district ligt, niet ver van de hoofdplaats, de eenige aanlegplaats voor schepen aan de open Zuidkust der Preanger, genaamd Tjilaoeteureun.

PAMOEKANBAAI. Smalle, 17 K.M. om de West inloopende baai op de Oostkust van Borneo, beN. straat Laoet, waarin vele rivieren uitloopen, o. a. de Mënoengoel en Sampanahan. De oevers bestaan uit modder met bakau begroeid, alleen de hoek Samalantakan, aan den Zuidingang der baai, waarop een vrij groote Badjaukampoeng ligt, heeft zandstrand en hoek Pamoekan aan den Noordkant is rotsig; vóór de oevers liggen

uitgestrekte modderbanken met weinig water. De baai heeft matige diepten met een dikke laag rivierslib, welke op een ondergrond van koraal rust; op de vóór de baai gelegen ondiepten treft men steenen, hard zand en modder aan. Zie Zeemansgids deel IV.

PAMOR. De natuur levert het ijzer hoogst zelden in dien toestand, welke een onmiddellijke verwerking gedoogt; de meteorieten bevatten zulk gedegen ijzer (d. w. z. ijzer, dat niet met andere elementen chemisch is verbonden), verontreinigd met nikkel, kobalt en andere metalen. Pamor is een Jav. woord dat, in dezen zin mengmetaal, mengijzer beteekent (wor = vermengd) en waarmede worden aangeduid de wapens van dooreengesmede en donker en lichter gekleurde ijzersoorten; na afloop der smeding en bevijling wordt de lichtere kleur in hare verschillende figuren te voorschijn geroepen door het plaatsen van de klingen in een bijtend vocht. Het eigenlijke bĕsi pamor uit onze Oost is meteoorijzer, dus het ijzer uit op aarde gevallen meteorieten, hetwelk aan het nikkel, dat het bevat, zijne blankere kleur en grootere smeedbaarheid ontleent; dit meteoorijzer wordt tusschen twee stukken gewoon ijzer tot één kling versmeed. Tot dusver zijn van Java vijf vindplaatsen van meteorieten bekend: Prambanan, Tjabé, Bandoeng, Ngawi en Djati-Pĕngilon. Over meteorieten van de overige eilanden van den N.-I. archipel is tot heden niets bekend geworden (Jaarb. v. h. Mijnwezen 1886, wet. ged.). Gewoonlijk echter wordt dit meteoorijzer vervangen door eene óók lichter gekleurde soort ijzer, die hoofdzakelijk gevonden wordt in de bergen van Torongkoe en Oesoe in het landschap Loewoe, aan de golf van Boni; het ijzer, dat met bovengenoemde soort tot pamor wordt verwerkt, komt voor in de bergen om het Matano-meer en de Tomori maken van een en ander hunne beroemde zwaarden, pangko. Ook op Timor en op Billiton zou pamor gevonden worden. Vervalsching van pamor heeft plaats door tin met gewoon ijzer samen te smeden.

In Britsch-Indië kent men het met pamor eenigszins verwante wootz, dat, door de Perzen vooral, tot de vermaarde gedamasceerde klingen verwerkt wordt en dat men verkrijgt door samensmelting van magneetijzer uit Hyderabad met het metaal uit het bruinijzererts van Indore en door langzame kristallisatie, waardoor, evenzeer na bijting door eenige scherp vocht, het jauhar of de natuurlijke bebloeming van het ijzer te voorschijn treedt.

Voor Java zie de uitvoerige verhandeling van wijlen Dr. Groneman in het Ind. Archiv. (Ethnographie XIX en XXI. 1910 en 1913) en J. A. Loeber Jr., Techniek en Sierkunst v. d. Ind. Archipel, VIII. Het Metaalwerk. Amsterdam 1916.

PAMOTAN. District van de cöntrole-afdeeling, het regentschap, de afdeeling en de residentie Rembang; met eene oppervlakte van 167 K.M.² Het district telt 48 desa's. Er bevinden zich veel kalkbranderijen.

PAMPANGERS, PAMPANGOS. Zie PAPANGERS.

PAMPANOEA. Hoofdplaats van de afdeeling Boni, gouvt. Celebes en onderhoorigheden.

PAMPAÖSOE (CELEB., MOL.). Zie POTVISCH.

PANAHATAN. Kleine nederzetting aan de Oostzijde van het Toba-meer, maar van belang voor het verkeer. Per stoomtram kan men thans Pĕmatang Siantar in Simĕloengoen bereiken. Vandaar zorgt sedert 1917 een particuliere autodienst voor een verbinding eens per week met Panahatan. In aansluiting met dezen dienst vertrekt een motorboot over het Tobameer naar Baligé, vanwaar men per auto naar Taroetoeng enz. kan komen. De motordienst Panahatan—Baligé vormt derhalve de ontbrekende schakel in het verkeerswezen tusschen de Oostkust en Tapanoeli.

PANAI (PANÉ, PANEI). Naam van een der belangrijkste rivieren van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Zij ontstaat uit twee bronrivieren, die ontspringen op den Tampoelon Andjing (2000 M.) en den Haoeapan, twee toppen van den Bila keten, het grensgebergte van de onderafd. Padang Lawas der residentie Tapanoeli. Zij doorstroomt met hare zijtakken en nevenrivieren een groot gedeelte van de genoemde onderafdeeling, om bij de kampong Sorik in het gebied van de Oostkust van Sumatra te loopen. Haar water erlangt zij voornamelijk van de vele en soms belangrijke nevenrivieren, waarvan de Baroemoen (Boeroemon, zie aldaar) wel de grootste is. Vandaar dat de rivier, na hare vereeniging met deze, den naam van Baroemoen draagt, en dien behoudt tot zij de grens van het landschap Soengei Toras of Kampoeng Radja bereikt, alwaar zij tot aan hare monding weder Panai genoemd wordt. De rivier heeft een zeer kronkelenden loop, en twee hoofdrichtingen. Had zij eerst om uit het gebergte te geraken eene Zuidelijke en Zuidoostelijke richting, bij Portibi neemt zij over korten afstand eene bijna Oostelijke richting aan tot bij Binanga, alwaar zij de Baroemoen opneemt, waarna hare hoofdrichting Noordelijk wordt. Benoorden Portibi heeft zij de Siroemambe opgenomen, een rivier, die in het Si Piroksche gebergte Sordang ontspringt en door geheel Padang Bolak Djoeloe stroomt. In de vlakte van Padang Lawas neemt zij verscheidene stepperivieren op, die slechts in den regentijd veel water afvoeren. Nog een belangrijke rivier neemt zij in het landschap Kota Pinang op, nl. de Soengei Kanan, eene vereeniging van vele bergstroomen, die alle in het gebergte van Dolok (Padang Lawas) ontspringen. Verder neemt zij geene rivieren van beteekenis op, totdat zij een weinig benedenstrooms van Laboean Bilik bij Tandjoeng Kopiah zich met de Bila-rivier (zie aldaar) vereenigt, om met deze gezamenlijk in de Straat van Malaka uit te wateren. De vereenigde rivier heeft eene lengte van ten naastenbij 10 K.M. en eene breedte, varieerende tusschen 1300 en 2100 M. De diepte van dit gedeelte is zeer verschillend en ongelijkmatig. De wijde monding wordt begrensd door Tandjoeng si Rongit aan den West- en Tandjoeng Bangsi Dalam aan den Oostkant en telt vele banken, die zich telkens vervormen, zoodat eene regelmatige opneming van de vaargeul en van de monding dringend vereischt wordt. Het verval van de Panai is zeer gering en bedraagt gemiddeld niet meer dan 1,2 M. per mijl, gerekend van Portibi. Door dit geringe verval doet de vloed bij springtij en laag water[4] zich tot Tapamain, ongev. 22 g. m. van de monding gevoelen. Met hoog water in den regentijd bespeurt men den vloed evenwel nog te Laboean Batoe. Een eigenaardig verschijnsel, dat de Panai met slechts weinig rivieren gemeen heeft

is de vloedgolf of b ĕ n a (zie aldaar). De rivier is voor stoomschepen van het charter der Gouv. stoomschepen tot voorbij Laboean Batoe bevaarbaar, voor prauwen van 5 à 6 kojangs tot aan Haro, kampong nabij de grens van Padang Lawas, en voor kleinere laadprauwen tot aan Oenteroedang, bij de vereeniging van Panai en Baroemoen. Zes- en achtpersoonsprauwen varen tot Portibi. Ook de Soengai Kanan is voor 3- en 4-kojangs prauwen bevaarbaar tot aan de hoofdplaats van die streek, met name Oeta Godang.

De voornaamste handelsplaats aan deze rivier is Laboean Bilik, waar de Soetan van Panai woont en sedert 1893 de standplaats van den controleur van Laboean Batoe (zie aldaar) is gevestigd; die hoofdplaats is ín de laatste jaren, sedert meerdere landbouwondernemingen aan den bovenloop der Bilarivier zijn geopend, zeer in bloei toegenomen. De voornaamste cultuur is die van rubber, en reeds lang bestaan plannen om dit gebied, dat steeds rijst kon uitvoeren, tot een belangrijke rijstschuur voor het geheele gewest te maken. Reeds wordt daar ook een filiaal van een Eur. handelshuis aangetroffen. Veel Chineezen hebben zich aldaar gevestigd voor den handel met de binnenlanden en in kampong Brombang aan de monding van de Panairivier voor de vischvangst. Laboean Bilik wordt geregeld door stoomers van de Paketvaartmij. en andere reederijen aangedaan.

Het l a n d s c h a p Panai werd in het laatst van de 17e eeuw door een vorst van Bila gesticht en bleef tot in het midden der 19e eeuw onafhankelijk, toen de Sultan van Siak het beoorloogde en zijne suprematie deed erkennen. In 1864 erkende het de souvereiniteit van het N.-I. Gouv. Het is een land rijk aan bosschen en boschproducten, waardoor de bevolking, die behalve met de inzameling van boschproducten ook met den ladangbouw zich bezighoudt, een goed bestaan heeft. Het aantal zielen zal 2500 niet overschrijden.

Het hoofd van het landschap is de Soetan met den erfelijken titel van Soetan Gagar Alam, die in het bestuur wordt bijgestaan door eenige landsgrooten, die gezamenlijk de „korte verklaring" hebben onderteekend. Voorts zijn er datoes, kapala's kampong in de verschillende kampongs, panglima's, panghoeloes, nachoda's, die min of meer gezag uitoefenen. De Soetan vormt met zijne landsgrooten een raad of karapatan, die onder toezicht van den bestuursambtenaar voor zijne onderhoorigen de rechtsbedeeling uitoefent.

PANAITAN. Zie PRINSENEILAND.

PANANDJOENG. Naam van een schiereiland, gelegen aan de Zuidkust van de residentie Preanger regentschappen, in het district Pangandaran, contrôle-afdeeling Bandjar, regentschap en afdeeling Tasikmalaja. Het schiereiland zelf is onbewoond, doch op den smallen toegang er heen ligt de hoofdplaats van het district, Pangandaran. Ten Z. van het schiereiland ligt de Panandjoeng-baai, die er door in twee deelen gescheiden wordt, nl. het Westelijke: de bocht van Parigi of Dirk de Vries Baai en het Oostelijke: de Mauritsbaai.

PANAROEKAN. Regentschap en afdeeling van het gewest Besoeki, ter oppervlakte van 419 K.M.², uitmakende de Oostelijke helft van het Noorder kustland der residentie, en begrensd door: ten Noorden en Oosten, de zee; ten Zuiden en Zuidoosten, de afdeeling Banjoewangi, ten Zuidwesten en Westen, de afdeeling Bondowoso. Het bevat één controle-afdeeling en 4 districten, ls volgt: Sitoebondo (hoofdplaats Patokan, desa ressorteerende onder de afd. hoofdplaats Sitoebondo), Panaroekan (hoofdplaats Blikiran), Pradjékan (hoofdplaats Pradjékan Lor) en Soembĕrwaroe (hoofdplaats Asĕmbagoes). Het aantal desa's bedraagt 173; de bevolking telde in 1905 ruim 190.000 zielen, waarvan 300 Europeanen, ± 800 Chineezen en bijna 450 andere Vreemde Oosterlingen. De bevolking is schier uitsluitend Madoereesch, vooral in het Oostelijk deel van het regentschap. Eene vlakte breidt zich uit tusschen Asĕmbagoes, Pradjékan en Sitoebondo. Overigens is de afdeeling bergachtig. De Zuidoostgrens wordt gevormd door den Kĕndĕng, dat is de Noordelijke Idjèn-wal, en de Westgrens gaat over den top van den Ringgit (zie aldaar). De Baloeran, een uitgedoofde vulkaan, behoort geheel tot deze afdeeling, in welker Oostelijk deel hij ligt met een geringe kuststrook aan zijn voet. De zeekust vormt van T. Pĕtjaran, op de grens met de afdeeling Bondowoso, een inham, de „Bocht van Panaroekan" geheeten, welker Oostelijk grenspunt T. Patjinan is. Zij verschaft, niettegenstaande er een paar zandbanken in liggen, die bij Panaroekan eenige branding veroorzaken, een goede ankerplaats met tot 16 M. diepte. In het midden van het zeewater der baai is een plaats, waar zoet water opborrelt. Benoorden T. Sĕdano, Java's Noordoostelijke hoek, strekt zich in zee de Meindertsdroogte of Karangmas uit, waarop een kustlicht is geplaatst. Op de Zuidgrens met Banjoewangi stroomt de Badjoelmati (zie aldaar), genoemd naar het daaraan gelegen dorp van dien naam. Uit het (krater-)meer van den Kawah Idjèn, in de afdeeling Banjoewangi, vloeit de rivier Banjoepait af, die na opneming der K. Sat en doorbreking van den Kĕndĕng den naam draagt van Banjoepoetih (zie aldaar); hare uitmonding in zee ligt beoosten Asĕmbagoes.

De belangrijkste rivier der afdeeling is de Sampéjan of „Rivier van Panaroekan", die op het Jang-gebergte in de afdeeling Bondowoso ontspringt, in haar loop door die afdeeling door tallooze beken gevoed wordt, door den kloof van Pradjékan — waaraan zij haar naam van K. Pradjékan ontleent — de afdeeling Panaroekan instroomend voortdurend veel linker en rechterzijtakken, o. m. van Ringgit en Kĕndĕng, opneemt, en eerst nog langs Sitoebondo vloeiend, bij Panaroekan in zee valt. Haar bedding is sterk kronkelend, diep en steenachtig. Ter plaatse waar zij de tertiaire heuvelreeks doorbreekt, die uit de groote vlakte oprijst, dat is even boven Sitoebondo, is een kanaal gegraven om de overstrooming dezer plaats bij hoogen waterstand der rivier te voorkomen; beneden Sitoebondo komt dit Westelijk loopend kanaal weer in de Sampéjan terecht.

De Sampéjan vormt een uitgestrekte delta, die bevloeid wordt door een irrigatiewerk, dat van 1871—1901 werd aangelegd en dat de delta tot een der vruchtbaarste rijst- en suikerstreken van Java heeft gemaakt, in scherp contrast met het dorre landschap op den aangrenzenden oever van den Idjèn-vulkaan. De afdeeling telt 5 suikerfabrieken en 5 tabaksondernemingen (opkoopschuren, die geen eigen gewas teelen). Op eenige

erfpachtsperceelen tegen den Idjèn wordt koffie geplant.

PANAROEKAN. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Panaroekan, residentie Besoeki; met eene oppervlakte van ± 60 K.M². Het district telt 44 desa's en had in 1905 ongeveer 25.000 inwoners, waaronder een 40 tal Europeanen, ± 200 Chineezen en 50 Arabieren. De hoofdplaats is Blikiran; de voornaamste plaats Panaroekan. In dit district wordt veel suikerriet geteeld.

PANAROEKAN. Voorname plaats in het district van denzelfden naam, afdeeling Panaroekan, residentie Besoeki. Zij was voorheen de machtige hoofdstad van een afzonderlijk rijk; de Portugeezen knoopten hier hun eerste handelsbetrekkingen op Java aan (vgl. Veth, Java, 2e druk, Dl. II, blz. 277 en 287). Nog in het laatst der 17e eeuw telde de stad eene bevolking van 8000 gezinnen en was een der levendigste markten van Java. Thans is Panaroekan een dorp, en een verzameling ruime pakhuizen. Het is berucht als ongezond. De kooplieden wonen daarom te Sitoebondo. De plaats is echter nog steeds een belangrijke afscheephaven, en als zoodanig sedert den aanleg van den spoorlijn nog vooruitgegaan. Vooral suiker, tabak en rijst worden uitgevoerd (de laatste naar Madoera). De grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 101.

PANATARAN, zie PĒLATARAN.

PANATARAN (TJANDI). Tempel in Kediri, gelegen aan den Z.W. voet van den Kloet in de nabijheid van Blitar, het grootste monument van Oost-Java. De tempel is opgebouwd in terrassen, langs de opstaande wanden waarvan basreliefs zijn aangebracht; die van den benedenmuur geven het Ramayana weer, afgewisseld door medaillons met dierfiguren; op het tweede terras treft men voorstellingen uit het Krĕshnayana aan. De bovenbouw is verdwenen. Voor den tempel staan groote tempelwachters; in de nabijheid vindt men nog een paar bij-tempeltjes, een pĕndâpâ-terras en een badplaats.

Blijkens de aangetroffen jaartallen dateert het heiligdom uit de dertiende Çaka-eeuw; wellicht is het hetzelfde als de uit den Nägarakrĕtägama bekende Çiwa-tempel van Palah. Zie ook OUDHEDEN.

Literatuur: De oudere bronnen opgegeven bij Verbeek, Verhand. Bat. Gen. 46 (1891) p. 274 vl.; André de la Porte en Knebel in Tijdschr. Bat. Gen. 42 (1900) p. 263—296; Brandes, De wolkentooneelen van Panataran, Archaeol. Onderz. II (1909); Krom in Tijdschr. Bat. Gen. 56 (1914) p. 233—237; Van Stein Callenfels in Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1915) p. 219—226.

PANAX COCHLEATUM D.C. (= *Nothopanax cochleatum Miq.*). Fam. *Araliaceae.* Daoen mangko, Daoen papéda (MAL.). Fraaie heester, met groote bladeren, vaak in pagars als sierplant gebezigd. De bladeren worden gebruikt op de wijze van borden om er sagoepap uit te eten, ook vervangen zij in geval van nood wel vaatwerk. De jonge bladeren worden als groente gegeten, de oude bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel.

PANCRATIUM ZEYLANICUM L., fam. *Amaryllidaceae.* Liat sahari (MAL. MOL.), Brambang alas (JAV.). Bolgewas met groote witte bloemen, in de vlakte in het wild, veel als sierplant gekweekt in tuinen. De ongeveer 5 c.M. groote bol schijnt vergiftig te zijn; wortels en bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel.

PANDAI. Zie PANTAR.

PANDAI SIKAT. Een der VI Kŏtŏ (zie KŏTŏ) 9 K.M. ten N. van Padang Pandjang (Sum. Westk.) Het is grootendeels een zacht glooiende vlakte, tusschen Padang Pandjang en Kŏtŏ Baroe. Hier was het, dat de godsdienstzuiveraar Hadji Miskin in een der eerste jaren der 19de eeuw een eind wilde maken aan de vele misbruiken en slechte gewoonten, bij de Minangkabauers in zwang, en als protest daartegen, tegen „de adat", de befaamde balai (raadzaal) in brand stak; deze gebeurtenis is te beschouwen als het begin van den Padri-oorlog (zie PADRI'S).

PANDAK. Vroeger een district van het tot het Sultansgebied behoorende regentschap Bantoel, residentie Djokjakarta. Het is ingelijfd bij het district Srandaän, waarvan thans nog een onderdistrict dien naam draagt.

PANDAKAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Lawang, regentschap en afdeeling Bangil, residentie Pasoeroean; met drie onderdistricten en 153 desa's. Eind 1905 had het eene bevolking van ruim 65.000 zielen, w.o. 70 Europeanen en 140 Chineezen.

PANDAN (MOEARA SOENGEI). Zie bij ALABIOE.

PANDAN. Een tot 906 M. oprijzende, uit ouder vulkanisch gesteente bestaande berg op de grens van Rembang, Kediri en Madioen, waaraan nog onduidelijke kratervorm te herkennen is; de voet van den berg neemt een nagenoeg cirkelvormige ruimte in met ongeveer 4 K.M. middellijn. De eigenaardige klokvormige gedaante en de zeer steile wanden van den top vallen reeds van verrein het oog.

PANDAN (DAJ.). Zie VLEERMUIZEN, VRUCHTENETENDE.

PANDAN (MAL., JAV., SOEND.) en zijne samenstellingen. Zie PANDANUS.

PANDAN LILI (DAJ.). Zie VLEERMUIZEN, INSEKTENETENDE.

PANDANUS. Plantengeslacht van de familie der Pandanaceeën met een groot aantal soorten in den Archipel. De inl. naam is in het algemeen Pandan (MAL., JAV., SOEND., MAD., BALIN.), Harashas (SOEND.), op Timor: Ekam of Hendak, op Atjèh: Sĕkĕ. De planten groeien zoowel aan het zeestrand als in het moerassige oerwoud, zoowel in de vlakte als in de bergstreken. In Nieuw-Guinea komen ze zelfs tot 2500 M. boven zee voor. Het zijn planten van zeer verschillende hoogte, soms bv. aan rivieroevers in het water met een korten stam, meestal echter met een hoogen stam, die aan het bovenëinde bezet is met lange, smalle, riemvormige bladeren met doornachtige zaagtanden, die in een schroeflijn om den stam staan. Het lagere deel van den stam vertoont deze schroeflijn als bladlitteekens. Uit het onderste deel van den stam, doch bij de groote soorten vaak 6 a 8 Meter boven de oppervlakte, komen de vaak gestekelde dikke luchtwortels te voorschijn, die schuin naar beneden groeien en zich in de aarde vertakken en vasthechten. De planten zijn óf mannelijk, óf vrouwelijk. De mannelijke bloeiwijzen zijn sterk vertakt en bevatten een groot aantal dicht opeenzittende bloemen, die zeer eenvoudig van bouw en vaak welriekend zijn; de vrouwelijke bloemen zitten in kolven en vormen een samengestelde, dikwijls bessachtige

vrucht, die eetbaar is. De bladeren van Pandanussoorten dienen vooral als dakbedekking, en als vlechtwerk; ook de stammen worden gebruikt. De voornaamste soorten zijn (zie Heijne, Nuttige Planten, I, p. 24):

Pandanus amboinensis Warb. (Pandan goenoeng, MAL. MOL.), een hoogstammige soort met stevig „hout", waarvan men latten maakt. De bladeren worden algemeen in de Molukken voor het vlechten van matten gebruikt.

Pandanus artocarpus Griff.; Mëngkoewang (MAL.), een soort van het Maleische schiereiland en Banka, ook op Sumatra en misschien op Java, met een tot 3 M. hoogen stam en $1^1/_2$ M. lange bladeren, die voor kadjangs, matwerk en hoeden worden gebruikt.

Pandanus dubius Spr., Daoen bagéja (MAL. MOL.), komt vermoedelijk in twee vormen voor nl. een lageren strandvorm, en een hoogen bergvorm. De bladeren worden gebruikt voor het bakken van kenaribrood (bagéja). Men rolt het deeg in de breede stijve bladeren, steekt ze met houten pennetjes vast en roostert ze in het vuur. Een andere vorm (het staat nog niet vast of deze ook tot de soort *P. dubius* behoort) heeft bladeren, waaruit een welriekende olie wordt bereid. Ook worden de bladeren, gedroogd en fijngesneden, als parfumerie gebruikt met bloemen samen (këmbang ramping, JAV.). Als vlechtwerk worden de bladeren ook wel gebruikt, maar niet algemeen.

Pandanus tectorius Sol., de meest verspreide soort der wereld, voorkomende in Polynesië, Zuid-Azië, trop. Australië, de Maskarenen en de Seychellen; vermoedelijk bestaat deze soort uit een groot aantal kleinere soorten en kultuurvormen, die nog niet voldoende onderscheiden worden. Men kan als grondvormen aannemen de wild aan de kust groeiende Pandan laoet (MAL., SOEND.) of Pandan pasir (JAV.) en den Poedak (MAL., SOEND.). Van de laatste worden de bloemkolven gegeten en de welriekende scheeden van de mannelijke bloeikolven voor het parfumeeren van kleeren gebruikt. De bladeren worden gebruikt voor het vlechten van matten. Een bekende vorm van *P. tectorius* is de variëteit *laevis*. De bladeren zijn volkomen ongestekeld, men maakt er fijn vlechtwerk van. De soort is bekend onder den naam poedak en wordt gekweekt. De variëteit *Samak*, Pandan samak (SOEND.) of Pandan tikar (MAL.), is de op Java algemeen gekweekte groene Pandan, die nooit bloeiend of vruchtdragend is waargenomen, en waarvan de bladeren vooral het vlechtmateriaal voor matten leveren. Een van de vormen van *P. tectorius* is vermoedelijk ook de Djaksi, die in de Preanger gekweekt wordt en welks bladeren bijzonder fijn vlechtwerk leveren, zooals sigarenkokers, fijne hoeden enz. Nog een groot aantal vormen van *P. tectorius* zijn niet behoorlijk beschreven. Zoo is het nog niet bekend welke vorm de Pandanhoeden levert, die in Tangërang gevlochten worden. De inl. naam van de plant is pandan poetil of pandan kapoer. Over pandanvlechtwerk zie men: Jasper en Pirngadie, De inlandsche kunstnijverheid in Ned. Indië (1912) Deel I, Vlechtwerk.

PANDÉGLANG. Afdeeling en regentschap der residentie Bantam, groot 3070 K.M.². Om zijn ligging in het gewest heette het vroegere regentschap het „middenregentschap". Thans is er echter de afdeeling Tjaringin bijgekomen. De afdeeling telt 2 contrôle afdeelingen. Het inlandsch bestuur is in de eigenlijke afdeeling Pandéglang door een regent vertegenwoordigd, terwijl de vroegere regentspost te Tjaringin wordt vervuld door een patih van de districten Mënës, Tjaringin en Tjibalioeng. In de vroegere afdeeling verheft zich Bantams bodem het hoogst. Het is een echt vulkanenland: nagenoeg in het midden ervan rijst met fraaien kegel de Karang (1775 M.) omhoog; ten Zuidwesten daarvan, op de grens met Tjaringin, in gelijken vorm de Poelasari (1340 M.); ten Noordwesten van dezen, op diezelfde grens, de Asëpan (Aseupan, 1170 M.); door passen hangen deze 3 onderling samen. Ten Noordwesten van den Karang ligt de vulkaan Parakasak en ten Noorden van dezen, tegen de Tjilëgonsche grens, de uitgebrande Danoevulkaan. Volgens de sage zijn Karang en Poelasari door Hanoman, den apenkoning, op hun tegenwoordige plaatsen neergesmeten, nadat hij — met hun massa de Straat Soenda willende dempen — tot zijn teleurstelling gemerkt had, dat daar reeds door een anderen geest de bekende daar liggende eilanden waren neergezet; de Karang, eerst tot de sterren reikend, werd door vorst Loerah Dalam met een schaar afgeknipt, om den apen te verhinderen den hemel te beklimmen, waar zij de sterren verslonden; de omringende kleinere bergen zijn van dien top afkomstig. Op verschillende punten langs den Karangvoet zijn warme bronnen; ten Zuid-zuidwesten van de hoofdplaats Pandéglang zijn bekend de baden van Tji-Panas. Op eenigen afstand daarvan, juist Zuidelijk van de hoofdplaats, ligt het lauwe zwavelbad Tji-Bijoek. Het water van al deze bronnen bezit heilzame eigenschappen. Onder de werkzame solfataren van den Karang zijn vermeldenswaard die genaamd Soemoer-toedjoeh en Lëgok-prijoek. Aan den Zuidelijken rand van den Danoevulkaan zijn op eene plaats warme bronnen; doch merkwaardiger dan deze is het meer Dano (Zie aldaar). De Pasangtënang, de afvloeiing van het meer, vormt in haar bovenloop de grens met de afdeeling Tjilëgon, welke zij verderop doorstroomt, aan Java's Westkust uitwaterend. De Tji Oeodjoeng is grensrivier met Sérang tot zij die afdeeling betreedt. De Tji Lemer, in haar benedenloop Tji Boengoer geheeten, ontspringt op den bergpas tusschen Karang en Aseupan en stroomt in Zuid-zuidoostelijke, draaiend tot Zuidelijke richting de contrôle-afdeeling Tjaringin in; zij neemt al het water van de Zuidoostelijke helling van den Aseupan en van de Oostelijke helling van den Poelasari op. De Tji Bantën ontspringt op de Noordelijke helling van den Karang en stroomt, na over een korten afstand grensrivier met Sérang te zijn geweest, met Noordoostwaartschen loop die afdeeling binnen en haar hoofdplaats langs; tusschen Sérang en Bantam neemt zij de Tji Kadoeweun op, die op de Oostelijke helling van den Danoe-vulkaan ontspringt. Europeesche landbouw wordt op eenige erfpachtspercecelen gedreven, waar voornamelijk hevea en klappers geteeld worden. De hevea-cultuur is in deze afdeeling prachtig geslaagd.

PANDÉGLANG. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Pandéglang, residentie Bantam; het district telt 67 desa's.

PANDÉGLANG. De hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling in het regentschap van den zelfden naam — welker grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 224 — ligt in het Zuidoosten der afdeeling, aan den Oost-zuidoostvoet van den Karang, niet ver van de grens, in een bekoorlijke omgeving, ± 250 M. boven zee, in een koel en gezond klimaat. Er zijn gevestigd de assistent-resident, regent en controleur alsmede het hoofd van het gelijknamig district. Het vroegere fort is geslecht in 1876. Einde 1905 waren er 2800 inwoners, w.o. 60 Europeanen en 220 Chineezen; de laatsten in hun eigen wijk. Veel levendigheid veroorzaakt hier ter plaatse de samenkomst van den weg Sérang—Tjaringin en zijn tak naar Rangkas Bitoeng.

PANDELING, PANDELINGSCHAP. Een pandeling, moedjangan (JAV.), boedjang (SOEND.), orang bĕroetang (MAL.), is een vrij persoon, op wien een ander pandrecht uitoefent met de bevoegdheid zijne diensten te gebruiken totdat de schuld, die te allen tijde voldaan kan worden, afgelost is. De pandeling kan óf zich zelf, óf anderen, die in zijn macht zijn, b.v. zijn kind, in pand gegeven hebben, bij het opnemen van geld, dan wel in pandbeslag zijn genomen, wanneer hij eene schuld niet op den overeengekomen vervaldag heeft betaald. Als grondslag van het pandelingschap strekt dus eene schuld. Het contractueele pandelingschap in den Indischen Archipel is eene Polynesische instelling. Weliswaar heeft in het Hindoesche recht de schuldeischer de bevoegdheid, zijn schuldenaar gebonden naar huis te voeren en hem door slagen en bedreigingen te dwingen tot het nakomen zijner verplichtingen, maar dit pandbeslag is geheel iets anders dan het pandelingschap, dat bovendien in verscheidene gedeelten van den Archipel, waar de invloed der Hindoe's zich niet deed gevoelen, wordt aangetroffen. Evenmin is de gedwongen arbeid van den schuldenaar tot afbetaling zijner schuld met het contractueel pandelingschap gelijktestellen; op den pandeling toch rust een zakelijk recht, terwijl de debiteur, die zulken arbeid moet verrichten, volgens het Moslemsch recht zijnen persoonlijken staat behoudt en, als vrij persoon, niet het voorwerp van zakelijke rechten kan zijn. Alleen op een slaaf is volgens den Islam pandrecht mogelijk. Een slaaf is echter de pandeling niet, daar hij zich te allen tijde, door afbetaling der schuld, vrij kan maken en, in beginsel althans, bevoegd is tot het aangaan van rechtshandelingen. Schuldslavernij, ook nu nog in den Archipel niet onbekend, schijnt althans op Java reeds vroegtijdig bestaan te hebben; het Oud-Javaansche wetboek Koetara Mânawa (Jonker, Een Oud-Jav. wetboek, Leiden 1885), maakt melding van schuldslaven (art. 270, 271). Zie Mr. A. W. C. Verwey in B. t. T. L. en Vlk. Ve volgr. VIII, bl. 237.

Ofschoon het pandelingschap eene vrij algemeen in den Indischen archipel verspreide instelling is, werkt zij niet overal op dezelfde wijze, doch wordt hier in een harderen, elders in een zachteren vorm toegepast. Terwijl de arbeid van den pandeling in sommige streken strekt tot aflossing van de schuld en hij dus na eenigen tijd weder geheel vrij man is, dient het verrichte werk elders hoogstens tot voldoening der rente, ja soms wordt het bedrag der schuld, niettegenstaande dien arbeid, steeds grooter en is het den pandeling feitelijk onmogelijk zichzelf te bevrijden. Het pandelingschap gaat in vele streken over op vrouw en kinderen van den pandeling — in landen waar het matriarchaat bestaat soms niet van den vader op zijne kinderen, maar wel van de moeder, wanneer deze met schulden sterft, zooals van de Orang Mamak (zie aldaar) vermeld wordt. Vaak kan het recht op den pandeling door den schuldeischer aan anderen worden overgedragen, ja zelfs worden de pandelingen feitelijk verkocht en ontaardt het pandelingschap in slavernij, waarin het geheele huisgezin van den pandeling en al zijne afstammelingen geraken, zonder hoop ooit hunne vrijheid te verwerven. Niet alleen de schuldenaar en diens afstammelingen kunnen in pand genomen worden, doch ook voor de schuld van anderen kan men pandeling worden. Eigenaardig is in dit opzicht de instelling, vroeger o. m. bij de Pasoemahers bestaande, volgens welke de schuldeischer gerechtigd was om een persoon, man of vrouw, in het dorp van den schuldenaar woonachtig, op te vatten en aantehouden; laatstgenoemde is dan echter bevoegd, den schuldenaar of een van diens familie te laten opvatten, die dan in ruiling gegeven wordt voor den aanvankelijk aangehouden persoon. De schuld wordt tegelijk verdubbeld; wordt zij afgelost, dan is de pandeling vrij en de schuldeischer krijgt zijn oorspronkelijke schuld betaald, terwijl het meerdere, betaald ten gevolge der verdubbeling van de schuld, verdeeld wordt onder de hoofden, die de zaak hebben afgedaan, en de aanvankelijk gevatte persoon. Zie Bijdr. t. T. L. en Vlk. Ve volgr. dl. IX, bl. 111 en vv.

Op Java, waar het pandelingschap thans geheel verdwenen is, bestond het reeds in vroege tijden. Het bovengenoemde wetboek spreekt in de artikelen 80, 107 en 161 van pandelingen; ook de Soerja Ngalam (Bijdr. t. T. L. en Vlk. Nieuwe volgr. VI, bl. 22) maakt van hen gewag, terwijl de Javaansche wetten der Vorstenlanden het pandelingschap nog erkennen (Naw. Prad. art. 9, 10; Angg. Ag. art. 2; Angg. Sad. art. 3, 12, 50). In de vorige en in het begin dezer eeuw bestond het in sommige streken van het eiland op groote schaal; in Cheribon waren b.v., volgens getuigenis van Daendels, duizenden inlanders, mannen, vrouwen en kinderen voor een geringe schuld verpand en werden in de huizen hunner schuldeischers, zoo Europeanen als Chineezen, als slaven gehouden, totdat zij hunne schuld hadden afgelost, wat hun meestal onmogelijk was. De Gouv.-Gen. Mossel verhaalt omtrent de Jakatrasche regentschappen, dat de regenten er gewoon waren aan hunne onderhoorigen geld te leenen, waarvan het kapitaal, naar hunne rekening, nooit ten volle inkwam; al de vruchten van den arbeid der pandelingen werden beschouwd als nauw voldoende tot kwijting der renten, zoodat zij levenslang in dien toestand bleven.

In het wetboek Nawâlâ Pradâtâ (art. 9) wordt echter bepaald, dat de pandeling dagelijks een dubbeltje krijgt met- en twee dubbeltjes zonder den kost en dat dit in mindering strekt van zijne schuld. In de Maleische wetboeken treft men enkele bepalingen in het belang van den pandeling aan, t. w. art. 70 der Oendang Oendang Malajoe (Newbold, II, bl. 301 vgl. art. 59) bepalende, dat de schuld nimmer hooger dan tot het dubbele van het oorspronkelijke kan klimmen; dat de vrouw en kinderen van den schuldenaar

niet in pandelingschap kunnen geraken, wanneer zij geen kennis hebben gedragen van de schuld; dat de weduwe van den pandeling, die gedurende zijn diensttijd sterft, slechts $^1/_2$ van de schuld behoeft af te doen; en dat de vrouwelijke pandeling, door den schuldeischer tot bijzit genomen, van de schuld bevrijd is. Volgens art. 7 der Oendang Oendang Laoet Nĕgĕri Malaka is de schuld van een matroos-pandeling na 3 jaar, 3 maanden en 3 dagen afgedaan. Volgens de Adat Lĕmbaga van Benkoelen, die in art. 30 het pandelingschap afschafte, bestond vroeger in Zuid-Sumatra een tweeledig pandelingschap: de orang bŏroetang mĕngiring, de gewone pandelingen, die slechts aanspraak hadden op voedsel en kleeding, en wier arbeid strekte tot betaling der interessen, en de orang bŏroetang pĕmbĕlahan. De laatsten waren personen, die geld of goederen van een ander leenden, om te trachten daarmede zelfstandig winst te behalen, onder voorwaarde, dat de verdiensten maandelijks in tweeën zouden verdeeld worden (winstverdeeling = bŏbŏlah pĕntjahariau), met dien verstande dat de eene helft voor den geldgever was en de andere helft voor den geldnemer, die nu pandeling (orang bŏroetang) was geworden. Wanneer deze pandelingen hunne verplichtingen niet nakwamen, konden zij tot gewone pandelingen gemaakt worden. In de Oendang Oendang van Minangkabau eindelijk is bepaald, dat de crediteur den schuldenaar kon aanhouden om als pandeling dienst te doen, welke bevoegdheid zich ook tot diens familieleden uitstrekte. In enkele streken was de bepaling in zwang, dat een pandeling door ieder jaar dienst ƒ 10 zijner schuld delgde (Van Hasselt, Midden-Sumatra, Volksbeschrijving, bl. 228). Het gebruik om geen interest te heffen van de schuld eens pandelings bestaat o. a. bij de Dajaks van de Barito, met name de Olo-Ngadjoe's, bij de Bataks van het boven- en midden-stroomgebied van de Panei en Bila, en bij de bewoners van het landschap Laboehan batoe. In laatstgenoemde streek komt het echter voor, dat het werk van den pandeling dient tot schulddelging, in welk geval eene afzonderlijke rente berekend wordt, zooals ook in Pĕlalawan de regel is. Verschillend zijn natuurlijk de redenen, die de schulden veroorzaken, waarvoor de vrije man in pandelingschap geraakt; bij verschillende stammen zijn speelschulden en opgelegde boeten de voorname oorzaak. Daar, waar een jongeling om te huwen een bruidschat moet uitkeeren aan de ouders van de bruid, zou dit wel aanleiding geven tot pandelingschap van den jonggehuwde, dat weder op zijne afstammelingen overgaat. Vaak is het moeilijk onderscheid te maken tusschen slavernij en pandelingschap, daar de schuldeischer zoo groote macht over zijne pandelingen heeft, dat deze van die eens meesters over zijn slaaf zoo goed als niet verschilt. Vooral is dit bij de Dajaks van de Z.- en O.afdeeling van Borneo het geval, waar zelfs het offeren van pandelingen bij doodenfeesten toegelaten was (Perelaer, Ethn. beschrijving der Dajaks, bl. 155 vlg.). Ook bij de Toba-Bataks oefende de schuldeischer een onbepaalde macht uit; hij mocht den pandeling in het blok sluiten, als slaaf verkoopen, hem zelfs dooden en opeten. Belangrijk zijn de mededeelingen van W. H. Senn v. Basel (T. v. N.-Indië, 1875, I, bl. 181) omtrent het pandelingschap der Dajaks op Borneo's Westkust, zooals dit zich onder den invloed der Maleische heerschappij ontwikkeld heeft; volgens hem komen o. a. meisjes door een Dajakschen stam aan den Vorst afgestaan, na bekeering tot den Islam, — benevens krijgsgevangenen, eveneens na hunne bekeering, in dien toestand. Van de Kei-eilanden, waar, evenals op de Aroe-, Tanimbar- en Zuid-Wester-eilanden, het pandelingschap een diep gewortelde volksinstelling is, wordt medegedeeld, dat de echtgenoot van een meisje, die de koopsom aan het hoofd der familie niet betaalt, zoolang in zijn macht blijft en hem moet dienen, tot hij de schuld heeft afgedaan. Op het eiland Nias is het pandelingschap een algemeen verbreide instelling; vroeger werden pandelingen van dat eiland in grooten getale naar Sumatra's Westkust gevoerd, waar zij vooral te Padang ook door Europeanen in dienst genomen werden; het Gouvernement zelf bracht bij duizenden pandelingen van Nias naar Padang om de Maleiers van de drukkende transportdiensten te ontlasten.

Bij de Boegineezen en Makassaren is het pandelingschap eveneens een diep gewortelde volksinstelling, en verschilt daar dikwijls weinig van slavernij. Reeds in de Oendang Oendang Boegis van 1676 wordt van pandelingen gesproken en gezegd dat „de stam der zoodanigen uitgerukt is" (art. XIV); naar de meening van Mr. I. A. Nederburgh (I. W. v. h. Recht no. 1419) zou het pandelingschap echter eerst in zwang zijn gekomen toen menschenroof en eigenrichting door onzen invloed begonnen te verminderen. De pandelingen worden bij de Boegineezen niet alleen voor huisdienst en veldarbeid gebruikt, maar ook talrijke pandelingen dienen aan boord der vaartuigen, waarmede de Boegineesche kooplieden tot op verre afstanden van hunne woonplaats handel drijven, en eveneens op vaartuigen voor de tripangvangst. Vervoer van pandelingen buiten hun geboorteland komt vaak voor, en leidt niet zelden tot slavernij. Het schijnt zelfs voorte komen, dat iemand, wiens leven bij schipbreuk gered wordt, daardoor pandeling wordt; hij is toch verplicht den reeder een zeker bedrag uittekeeren en wordt bij wanbetaling diens pandeling. Omtrent de Boegineezen van Koetei vinden wij vermeld (Tromp in Bijdr. t. T. L. en Vlk. 5e Volgr. dl. II bl. 195), dat men bij hen bijna geene vrije arbeiders heeft; wie werkkrachten noodig heeft neemt pandelingen (tâoe mănginrang). Als beginsel geldt bij hen, dat het pandelingschap eindigt met den dood van den pandeling; dat alleen de schuldenaar in zijn vrijheid belemmerd mag worden, en dat pandelingen, zonder hunne toestemming, niet verhandeld mogen worden. Er komen echter ontzaglijk veel overtredingen dezer bepalingen voor. Eigenaardig is het, dat ook bij hen, evenals op Zuid-Sumatra, pandelingschap vaak voortkwam uit een overeenkomst van winst verdeeling (bahagi laba); als bij den handel verloren werd, moest de geldschieter eerst bijpassen, zoo noodig tot driemaal toe; daarna kon hij sluiting van rekening eischen en werd de vennoot, die het geld ontvangen had om daarmede handel te drijven, pandeling voor het bedrag van de helft van het verlies. Gewoonlijk werd het geld niet geleend dan onder voorwaarde dat de vrouw van dengene, die het geld in handen kreeg, de overeenkomst goedkeurde; deed zij dat, dan werden zij en hare kinderen ook voor de schuld aansprakelijk. Ook kunnen bij de Boe-

gineezen erfslaven door den meester tot pandeling gemaakt worden voor een bedrag van hoogstens *f* 160; na afbetaling dier schuld zijn zij vrij.

Ofschoon in eene primitieve maatschappij, waar de middelen tot executie op de goederen van den debiteur zoo weinig doeltreffend zijn, het pandelingschap als middel van schuldaflossing zeker zijn goede zijde heeft en aan eene behoefte dier maatschappij voldoet, leidt het echter, zooals wij zagen, tot groote misbruiken, die vaak onafscheidelijk van de instelling geworden zijn, en heeft het Ned. Gouv. dan ook terecht zijn invloed uitgeoefend om het zooveel mogelijk tegentegaan. Reeds 24 Aug. 1696 werd een verbod uitgevaardigd tegen het uitleenen van geld aan inlanders onder verband van hunne lichamen, en werden zoodanige schulden, met het vernietigen van de corporeele verbintenis in eene „simpele civile schultkennisse en obligatie" veranderd (N.-I. plakaatboek, III, bl. 410), welk verbod in Aug. 1699 voor Cheribon en op 8 Nov. 1715 (N.-I. plakaatboek, IV, bl. 73) algemeen herhaald werd, terwijl ook later dergelijke verbodsbepalingen volgden. Dat dit niet afdoende was, blijkt uit den aanhef van het besluit van 4 Daendels van 20 Aug. 1808 (N.-I. plakaatboek, XV, bl. 113), waarbij het verbod hernieuwd werd, doch nu onder bedreiging van zware straffen voor de overtreders. Deze bepalingen golden voor Java. Het Regeeringsreglement van 1818 schafte wel het geven of nemen van pandelingen ter verzekering van eenige geldelijke schuld of aangegane verbintenis in geheel Nederlandsch-Indië af (art. 112), doch voegde daaraan toe, dat de op dit stuk reeds bestaande verordeningen van kracht bleven, totdat bij eene algemeene wet of bijzondere verordeningen naar de plaatselijke gesteldheid daarin zou zijn voorzien. Die regeling kwam tot stand bij Ind. Stb. 1822 no. 10, waarbij voor zoover Java betrof, straf gesteld werd op het nemen van pandelingen, terwijl alle contracten van pandgeving of pandneming van vrije menschen nietig verklaard werden. Verder werd daarin bepaald, dat in de Buitenbezittingen registers zouden worden aangelegd, waarin de pandelingen zouden worden ingeschreven en dat hun schuld door de verrichte diensten zou worden afgelost. Voor Java trof de genomen maatregel volkomen zijn doel; ofschoon later van tijd tot tijd overtredingen voorkwamen, zoodat in 1851 (Ind. Stb. no. 55) nog bepalingen werden gemaakt omtrent de verdeeling der geldboeten bij veroordeelingen verbeurd, is het pandelingschap er thans geheel verdwenen. Op vele der Buitenbezittingen kon de publicatie van 1822 slechts gebrekkig worden nagekomen, de herhaling van het verbod van het Regeeringsreglement van 1818 in dat van 1827 (art. 118) baatte natuurlijk evenmin. De Regeeringsreglementen van 1830 en 1836 (artikelen 117 en 103) maakten onderscheid tusschen Java en Madoera, waar het pandelingschap verboden was en de overige eilanden, waar het onder vaste regelen moest worden gebracht, ten doel hebbende de trapsgewijze afschaffing van dat gebruik. Art. 118 van het thans van kracht zijnde Regeeringsreglement handhaaft het verbod voor Java en Madoera en draagt den Gouverneur-Generaal op dit toe te passen op de Buitenbezittingen, waar de maatschappelijke toestand het gedoogt; elders zouden algemeene verordeningen worden ingevoerd, die de afschaffing van het pandelingschap moeten bevorderen. In geen geval mocht het op de kinderen van den schuldenaar overgaan, terwijl het vervoeren van pandelingen over zee — gedacht werd aan den uitvoer van pandelingen van Nias naar Sumatra's Westkust en Atjèh — absoluut verboden werd.

Ter voldoening aan de voorschriften van gemeld art. 118 werd bij de ordonnantie van 7 Juli 1859 (Ind. Stb. no. 43) vooreerst het verbod van het nemen van pandelingen tot zekerheid van schuld voor Java en Madoera herhaald, welk verbod voorts toepasselijk werd op Sumatra's Westkust, de Lampongsche Districten, Banka, Billiton, de residentie Riouw, Amboina, Ternate en Timor, in 1859 (Ind. Stb. no. 101) werd dit verbod tot de Minahasa en in 1865 (Ind. Stb. no. 104) tot Banda en Benkoelen uitgestrekt. Voorts werd bij de aangehaalde ordonnantie voor de Buitenbezittingen, waar het pandelingschap nog niet kon worden afgeschaft, een reglement op het pandelingschap vastgesteld. Daarbij werd de registratie der pandelingen voorgeschreven en werden voorts verscheidene voorschriften in het belang der pandelingen gegeven. Zoo zou de schuld verminderen in evenredigheid tot de verrichte diensten volgens regelen door de hoofden van gewestelijk bestuur onder nadere goedkeuring van den Gouverneur-Generaal vast te stellen. Rente mocht niet worden berekend, terwijl de schuld ieder oogenblik ook bij gedeelten aflosbaar was. De overdracht van het recht van pandelingschap kon alleen met toestemming van den pandeling plaats hebben, terwijl het verboden was om pandelingen van hun vrouwen en kinderen te scheiden. Tal van boeten waren eindelijk bedreigd, wanneer de schuldeischer zijne verplichtingen niet nakwam. Bij Ind. Stb. 1860 no. 61 werd het reglement voor de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo voorloopig buiten werking gesteld, doch bij Ind. Stb. 1862 no. 140 weder ingevoerd; voor het gouvernement Celebes en Ond. schorste een niet in het Ind. Stb. afgekondigd besluit van 3 Maart 1860 de werking van het reglement, dat echter bij Ind. Stb. 1864 no. 17 weder in werking gesteld werd. Bij Ind. Stb. 1872 no. 114 werd een belangrijke stap vooruit gedaan, daar het nemen van pandelingen tot zekerheid van schuld op straffe van boete in geheel Nederlandsch-Indië verboden werd; de reeds wettig ingeschreven pandelingen bleven echter in dien toestand verkeeren. Zie voor dit reglement Verweij, t. a. p. blz. 234 en Mr. H. C. van Meerten in het Tijdschrift: het Recht in Nederlandsch-Indië, LIX, blz. 32. In 1874 waren in het Gouvernementsgebied van Celebes geen wettig ingeschrevenen over. In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werden de 73 laatst overblijvenden eerst in 1883 ontslagen.

Wat de zelfbesturen betreft werd in 1859 (zie artikel 3 van het Gouvernementsbesluit van 7 Juli 1859 no. 9, Bijblad op het Staatsblad van Ned.-Indië no. 704) den hoofden van gewestelijk bestuur in de Buitenbezittingen opgedragen om bij zich daartoe voordoende gelegenheden de zelfbestuurders in kennis te stellen met de omtrent het pandelingschap uitgevaardigde verordeningen, hun het nut en de doelmatigheid daarvan in het belang van de menschheid en tot bevordering van welvaart en geluk der bevolking voor te houden en begrijpelijk te maken en te-

vens te trachten die bepalingen door hen tot richtsnoer te doen nemen. Vele jaren heeft het geduurd, voordat die overreding succes had en men „het nut en de doelmatigheid" der menschlievende bepalingen wat krachtdadig heeft doen inzien. In 1890 was in Padang Lawas, Toba en Silindoeng de toestand nog zoo, dat voor schulden der ouders dikwerf de dochters aan de schuld eischers in dienst werden gegeven; werden zij uitgehuwlijkt — vaak aan de zonen der schuldeischers — dan werd de schuld met den bruidschat verrekend. Van Djambi wordt medegedeeld, dat de pandelingen alleen recht op voeding hadden en door verstrekking van kleeren en gereedschappen de schuld werd vermeerderd. Ontvluchtingen naar de Gouvernementsnederzetting te Djambi hadden veelvuldig plaats; zij werden dan als Gouvernementsonderdanen ingeschreven, uitlevering werd geweigerd, maar de schuld onderzocht en een termijn tot afbetaling gesteld.

In andere streken (Atjèh, Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en Timor) was afbetaling van schuld door de pandelingen vrijwel onmogelijk en hun toestand aan slavernij gelijk. Feitelijk valt eerst in de 20e eeuw een groote verbetering en vooruitgang te bespeuren. Bij Ind. Stb. 1902 no. 126 werd het nemen van pandelingen tot zekerheid van schuld op het eiland Lombok verboden en een reglement op het pandelingschap ter voorbereiding eener algeheele afschaffing vastgesteld. Dit reglement komt in hoofdzaak overeen met dat van Ind. Stb. 1859 no. 43. In 1903 werden 60 pandelingen geregistreerd, die einde 1906 allen ontslagen moesten zijn. Verder mag worden gewezen op de verschillende regelingen, welke in 1903 ter Oostkust van Sumatra, in 1904 in de landschappen van Centraal-Celebes, behoorende tot de afdeeling Tominibocht, in 1905 in de Simeloengoensche landschappen en de Karolanden, in 1906 in Midden- en Zuid-Celebes en op Bali getroffen werden, met het doel om het pandelingschap geleidelijk af te schaffen in nagenoeg alle zelfbesturende rijkjes en wel door registratie van de pandelingen, vaststelling van hun schuld, bepaling van het bedrag waarmede de schuld door den te verrichten arbeid maandelijks zou verminderen en eindelijk bepaling van het tijdstip, waarop de dienstbaarheid zou eindigen. Die regelingen gingen hand aan hand met de sub voce slavernij behandelde omzetting van slavernij in pandelingschap. Zoo werden in 1905 door den sultan van Siak krachtige maatregelen getroffen om aan het pandelingschap in zijn gebied een eind te maken. In Djambi is het voornamelijk bij de anak-radja gebruikelijk pandelingschap door de uitbreiding van onzen invloed in 1906 geheel verdwenen. Voor de algeheele afschaffing van het pandelingschap ter Oostkust van Sumatra werd 1 Januari 1910 als eindtermijn gesteld. Instellingen, welke eenige overeenkomst hadden met pandelingschap werden in 1908 nog gevonden in Tajan, Sanggau, Sëkadau, Koeboe, Simpang en Sintang (Westerafdeeling van Borneo). De pandelingen in Tajan hadden geen andere verplichtingen dan dat zij onbetaalde diensten moesten presteeren bij gelegenheid van groote, door de vorsten te geven feesten. Zij konden zich tegen betaling van een losprijs van ƒ 30 loskoopen. In Boeloengan is het pandelingschap met ingang van 21 Maart 1906 afgeschaft. In Midden- en Boven-Kapoeas is het pandelingschap geheel verdwenen. Van de 140 pandelingen in Boven-Kahajan werden in 1907 102 vrijverklaard en voor de overblijvenden werd de afbetaling van de schuld geregeld. Een dergelijke maatregel werd ook getroffen ten aanzien van de nog in Pasir en Sampit aanwezige pandelingen. In de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo komen thans alleen bij de minder beschaafde Dajakstammen in de afgelegen en moeilijk te bereiken bovenstreken van de afdeeling Samarinda nog pandelingen voor. De laatste der in de zelfbesturende landschappen van de afdeeling Midden-Celebes nog aanwezige pandelingen zijn sedert ultimo Februari 1911 in vrijheid gesteld. In Bolaäng Mongondou is in Augustus 1903 door het zelfbestuur het pandelingschap afgeschaft en verboden. In een aantal zelfbesturende landschappen op Flores, Soemba en de eilanden van de Solor- en Alorarchipels zijn in 1908 door het bestuur maatregelen genomen tot geleidelijke vrijmaking van de daar nog aanwezige pandelingen. In de onderafdeeling Taliwang (Soembawa) kwamen de laatste pandelingen in 1910 door aflossing van hun schuld vrij. Ten aanzien van het landschap Soembawa werd bepaald, dat op ultimo Maart 1910 het pandelingschap verdwenen moest zijn. In Bali bestaat het pandelingschap in de landschappen Badoeng en Kloengkoeng niet meer sedert 1908, in Tabanan en Karangasëm sedert 1909. In het landschap Bangli is op 31 Augustus 1910 en in het landschap Gianjar in 1912 een einde gekomen aan het pandelingschap. Het pandelingschap is derhalve tot enge grenzen teruggebracht en een algeheele afschaffing van die instelling mag binnen afzienbaren tijd worden tegemoetgezien.

Litteratuur. Zie behalve de reeds aangehaalde werken en schrijvers: Dr. G. A. Wilken, Het Pandrecht bij de volken van den Indischen archipel (Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 5e volgreeks, 3e deel, 1888 blz 555); de Koloniale Verslagen 1859—1915; Mr. Ph. Kleintjes: het Staatsrecht in Nederlandsch-Indië, 3e uitgave, 1917, deel I; L. M. Vonck, Slavernij en pandelingschap (no. 8 van de Berichten en Mededeelingen van de Vereeniging van ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur in Nederlandsch-Indië, 1909).

PANDÊRMAN (JAV.). Zie ARTEMISIA.

PANDHUISDIENST. De bij Ind. Stbl. 1849 no 52 vastgestelde pachtvoorwaarden bevatten onder letter C ook die voor de pacht der pandhuizen. Die pacht werd, bij Ind. Stb. 1869 no 85 te rekenen van 1 Januari 1870 afgeschaft, met vaststelling van bepalingen voor hen, die hun beroep maakten van het uitleenen van geldsommen van een bedrag van ƒ 100 en daar beneden op pand en tegen interest.

Reeds in 1874 werd vanwege het Opperbestuur de vraag aanhangig gemaakt, of de afschaffing van de pacht der pandhuizen en hare vervanging door een licentiestelsel heilzaam voor de bevolking had gewerkt. Die vraag werd herhaaldelijk door de Indische regeering ontkennend beantwoord. Het onderzoek had haar versterkt in de overtuiging, dat het licentiestelsel moreel zeer nadeelig en materieel niet voordeelig was voor de bevolking, en dat de opoffering van de niet onaanzienlijke voordeelen, welke de pacht eenmaal aan het Gouvernement ople-

verde, bijna uitsluitend aan de houders der pandhuizen was ten goede gekomen. Het getal pandhuizen was sedert de afschaffing der pacht sterk vermeerderd, en het getal beleeningen en het bedrag der geleende sommen hielden met die toeneming nagenoeg gelijken tred. De menigte van pandhuizen bevorderde de diefstallen, omdat zij den afzet van gestolen goederen gemakkelijk maakte, terwijl de pandhuizen, althans op de hoofdplaatsen, niet strekten om te voorzien in werkelijke en onvermijdelijke behoeften, maar schier uitsluitend dienden ten behoeve van hen, die tengevolge van luiheid, spel of dergelijke oorzaken tijdelijk geld noodig hadden.

Met deze uitkomsten voor oogen, meende de Regeering geen vrijheid te hebben om het licentiestelsel langer te blijven verkiezen boven het achtstelsel. Dientengevolge werden, bij Ind. tb. 1879 no. 304, maatregelen genomen om de invoering van de pacht der pandhuizen weer mogelijk te maken en werden vervolgens, bij Ind. Stb. 1880 no. 17 jis no. 82 en 83 bepaald, dat in geheel Nederlandsch-Indië, behalve in de gewesten Lampongsche districten, Riouw, Menado, Amboina, Ternate en Timor, waar de bestaande regeling betreffende de pandhuizen d.i. het licentiestelsel voorloopig van kracht zou blijven, het recht tot het houden van pandhuizen voor rekening van het Gouvernement zou blijven verpacht. Bij Ind. Stb. 1882 no. 183 zijn daarop ook de afdeelingen Boelèlèng en Djèmbrana (Bali) uitgezonderd. Wie in de genoemde van de pacht uitgezonderde gewesten of afdeelingen van het uitleenen van geldsommen tot een bedrag van ƒ 100 en daarbeneden op pand en tegen interest zijn beroep maakt, is verplicht zich vooraf te voorzien van eene vergunning geschreven op een zegel van ƒ 60 (Ind. Stb. 1885—131, art 36). Zie Ind. Stb. 1869—85 gew. en aangevuld bij Ind. Stb. 1871—64 en 136, 1879—304, 1903—239 en 1912—227 en 228).

Zie omtrent de pacht in de buitenbezittingen Ind. Stb. 1898 no. 25 en 26 (invoering in de Lampongsche districten), Ind. Stb. 1903 no. 402 en 403 en verder de bij BELASTINGEN (aan het slot) genoemde regelingen.

Op Java en Madoera is de pacht door de regie vervangen. In 1900 werd het denkbeeld om tot dien maatregel over te gaan in overweging genomen met het doel om aan de misbruiken bij de pacht een einde te maken en meer met het belang van de bevolking rekening te houden. Een uitgebreid onderzoek naar de bestaande toestanden werd ingesteld en proefpandhuizen werden opgericht (1 April 1901 Ind. Stb. 131 te Soekaboemi en 1 April 1902 Ind. Stb. 462 te Tjiandjoer). Zulks leidde, nadat het onderzoek in Bantam, Batavia en de Preanger Regentsch. geëindigd was, tot eene beslissing over het beginsel bij aanvullingsbegrooting voor 1903 (Ned. Stb. 221, Ind. Stb. 337). Gevolg daarvan was het begin der definitieve invoering met den aanvang van 1904 bij de regeling in Ind. Stb. 1903—402 en 403 (Zie ook Ind. Stb. 1910—482). Waar de exploitatie der pandhuizen door de Regeering in eigen beheer is genomen, is het aan niemand geoorloofd tegen inpandgeving dan wel in den vorm van koop en verkoop met recht van wederinkoop of in den vorm van een commissiecontract gelden of goederen uit te leenen, waarvan het bedrag of de waarde één honderd gulden niet te boven gaat. Van dit verbod zijn uitgesloten de door den G. G. aangewezen op philantropischen grondslag werkende credietinstellingen. Het aantal en de ligging van de gouvernementspandhuizen wordt door den Landvoogd bepaald. Sedert 1904 is de regie geleidelijk verder op Java en Madoera ingevoerd (Zie Dl. I der Reg. Alm. voor Ned. Indië op pandhuisdienst). Vermelding verdient echter nog, dat in de residentie Soerakarta nog pandhuizen bestaan krachtens door de inlandsche vorsten verleende vergunningen. Zij zullen geleidelijk door Gouvernements-pandhuizen worden vervangen, (no. 34 der stukken—begrooting voor 1917, bl. 4.).

Voor het beheer en de exploitatie der Gouvernements pandhuizen is een reglement vastgesteld bij Ind. Stb. 1905 no. 490. Zie ook Ind. Stb. 1907 no 225, 1908 nos 477 en 576, 1915 no. 196 en 1916 no. 548.

Omtrent de formatie, die grootendeels in verband met de behoefte jaarlijks bij de begrooting wordt geregeld zie Ind. Stb. 1907 no. 99, 1908 no. 437, 1912 no. 162 en 311, 1914 no. 167 en 168, 1915 no. 195 alsmede 1916 no. 38 en 393, 1910 no 349, 1913 no. 3 en 1914 no. 168 1915 no. 138 en 195. Voor de instructie van het hoofd van den dienst, Bijbl. no. 6338, 6445 en 7715. Voor buitengewone traktementsverhooging en belooning, Ind. Stb. 1911 no. 326 en 405 en Bijbl. no. 7789. Over pandveilingen buiten bemoeienis van een vendukantoor, Ind. Stb. 1908 no. 569 jo 1915 no. 129.

Het saldo van de pandhuisregie bedroeg, met inbegrip van hetgeen voor reserve werd bestemd, volgens de algemeene bedrijfsrekening in de jaarverslagen over 1914 t/m 1916 resp. ongeveer ƒ 3.508.900, ƒ 4.552.800 en ƒ 5.511.000, terwijl de pacht in die jaren opbracht ongeveer ƒ 499.000, ƒ 351.900 en ƒ 300.000 (voorl. cijfer). Het in Ind. Stb. 1905 no. 490 opgenomen rentetarief is nog hetzelfde als dat, hetwelk onder de pacht gold. Herhaaldelijk is verlaging daarvan in overweging genomen, doch nog zonder resultaat, hetzij omdat de geldelijke gevolgen voor geheel Java en Madoera niet waren te overzien, hetzij omdat eene verlaging, waarbij de pandhuisdienst tegen verlies op de exploitatie zou zijn gewaarborgd, van te geringe beteekenis zou zijn geweest. Thans bestaat het voornemen om over een paar jaren tot den maatregel over te gaan.

Literatuur. De pandhuispacht, Memorie van Mr. P. Brooshooft I Semarang 1888 bl. 158. I. G. 1893 II 1341 en 1565. Tijdschr. v. N. en L, N. I. XLII p. 139. Het onderzoek naar de werking der pandhuispacht en de proefneming met eigen beheer. de Wolff van Westerrode bijgestaan door Van Ende en Nittel. 2 dln. Jaarverslagen van den gouvernements pandhuisdienst 1902 en volgende. Th. van Dissel. Verzameling circulaires enz. betreffende den pandhuisdienst over 1903 en vlgde jaren. Ostmeier. Handleiding bij het schatten. (1910). C. G. Polvliet. Onze banken van leening en de pandhuizen in Ned. O. I. Vr. v. d. Dag XX 1905,933. T. B. B. XIX 133, XX, 1, XXI, 102, 443, XXII 410, I. G. 1912. I. 654.

PANDITA (POELOE). Zie PÈNIDA.

PANDJALIN (JAV.). Algemeene naam voor Rotan. Zie aldaar en bij CALAMUS.

PANDJALOE. Zie PÈNDJALOE.

PANDJANG (POELAU-) of **NOHA PRÉKA.** Eiland in West Nieuw-Guinea ten Z.W. van Fak-Fak. Het is ongeveer 17 K.M. lang en bestaat uit een smallen heuvelrug. Ten W. hiervan liggen nog eenige eilandjes, waaronder P. Ega en Batoe Poetih.

Op P. Pandjang komt veel ijzerhout voor, dat gaarne door de bevolking van den vasten wal gebruikt wordt, omdat het door de geringe breedte van het eiland zoo gemakkelijk naar de kust te transporteeren is. P. Pandjang wordt langzamerhand bewoond en wel vooral door Keineezen, die er prauwen maken en Boetonneezen, die er tuinen aanleggen. In 1904 werd op den Oosthoek een kustlicht gebouwd.

PANDJANG. Eiland behoorende tot de Zuid-Natoena eilanden der afdeeling Poelau Toedjoeh, residentie Riouw en Onderh. De oppervlakte bedraagt ± 9 K.M.². Zie POELAU TOEDJOEH.

PANDJANG (STRAAT). Zie BROUWER-STRAAT.

PANDRECHT (in Indonesië aangeduid met termen, die van gadai, sanda, en dergelijke grondwoorden zijn afgeleid) kan zoowel grond betreffen als roerend goed, en kan zoowel bruikpand als bewaarpand zijn. De gewone vorm van grondverpanding is een bruikverpanding wegens verschuldigd geld, waarbij de opbrengst van den akker of tuin ruimschoots de rentederving goedmaakt, zoodat de pandnemer geen belang heeft bij een spoedig einde van de transactie; zulk een grondverpanding kan een onbeperkten tijd duren, en komt bijna alleen daar voor, waar sawahs of andere waardevolle cultuurgronden bestaan. Verpanding van roerende voorwerpen daarentegen is veelal bewaarverpanding, waarbij echter de pandnemer zich met zulke voorwerpen tooien mag, als zij zich daartoe leenen. De pandgever mag, tegen betaling van de verschuldigde som (al dan niet met een toeslag), het pand lossen (tĕboes enz.), mits hij bij grondverpanding het tijdstip van lossen doe vallen na den oogst. In streken of in gevallen, waarin verkoop van grond verboden of gehaat is, neemt grondverpanding de economische plaats van grondverkoop in (Minangkabau b.v.); ook geschiedt meermalen de gerechtelijke executie op grond niet door gedwongen verkoop, maar door gedwongen verpanding (Minangkabau, Zuid-Celebes, Bali). Een bevoegdheid van den pandnemer om het pand na zekeren tijd te naasten komt voor; die om het pand te verkoopen is zeldzaam. Op Zuid-Celebes, Bali en West-Java begint zich uit het pandrecht op grond een inlandsche hypotheek te ontwikkelen, welke den verbonden grond in handen van den schuldenaar laat; de verordening op het kredietverband in Ind. Stb. 1908 no. 542, beoogt dit zelfde instituut in te voeren, doch in westersche vormen.

De omstandigheid, dat in vele streken op verpanding worden toegepast de termdjoeal en verwante woorden — welke niet slechts op „verkoopen", maar op elk overbrengen van goed in eens anders macht tegen contante betaling van geld (dus ook op verpanden en verhuren) zien —, heeft Europeanen er toe gebracht het pandrecht veelal te beschouwen als een verkoop met beding van wederinkoop. Hoewel ook het renteverbod van den islam tot dezen vorm van verkoop aanleiding zou kunnen geven, is er meestal geenerlei reden de verpanding aldus op te vatten.

Literatuur: Wilken, Verspreide geschriften, II, bl. 389; R. A. Kern in Ind. Gids 1912; Mr. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van N.-I. I, tweede afdeeling; Mr. K. L. J. Enthoven, Het adatrecht in de jurisprudentie, 1912; Pandecten van het adatrecht IV, 1918. Een ter Sumatra's Westkust aan velen bekende pandrechtnota van De Rooy is nog niet gedrukt.

PANÉ. Naam van een marga of stam in de Bataklanden, bijna uitgestorven. Slechts in enkele deelen van de Bataklanden worden nog leden, weinig in aantal, aangetroffen. Vermoedelijk heeft deze stam aan de Pané- of Panei-rivier (zie PANAI) den naam gegeven.

De Bataks verstaan onder dien naam ook een zeegeest, en geesten die in het luchtruim zweven. In oorlogstijd zoekt men hunne plaats door berekening te weten en men voorspelt dan den vermoedelijken uitslag van ondernemingen. (Zie Bataksch woordenboek van Dr. H. N. Van der Tuuk).

PANÉGOWANG (JAV.). Zie HYDROCOTYLE ASIATICA.

PANEI of **PANÉ.** Landschapje in de onderafdeeling Siměloengoen van de afdeeling Siměloengoen en de Karolanden, gouvernement Oostkust van Sumatra. Het bevindt zich een weinig ten Oosten van de Noordhelft van het Tobameer en omvat voornamelijk het gebied tusschen de Bah Hapal en de Bah Bolon, twee riviertjes, die zelfstandig door de laagvlakte naar de straat van Malaka stroomen. Het Zuidelijk gedeelte vormt een deel van het onafzienbare plateau, dat zich van Siantar tot in de Karolanden uitstrekt. Panei wordt bewoond door ± 1100 gezinnen, verdeeld over een 100 dorpen. Hoofdmiddel van bestaan der inlandsche bevolking vormt voornamelijk de rijstbouw langs de riviertjes, en veeteelt, vooral van varkens, en de teelt van paarden op de alang-alangvelden van het plateau. Het landschapje is in 1907 bij het rechtstreeksch gouvts.gebied getrokken. Het trekt de aandacht voor de Europeesche cultures. Reeds zijn er 3000 H.A. in concessie gegeven. Hoofdplaats is Pématang Panei.

PANĚMBAHAN. (JAV., SOEND.); Panĕmbeuheun (MAD.), afgeleid van „sĕmbah", dus „voorwerp van eerbiedige vereering". Hooge titel, een vorstelijken rang aanduidende, die op Madoera vroeger door regenten en te Cheribon door de vorsten gedragen werd, doch op Java thans slechts zelden wordt toegekend. De vorsten van Mataram voerden van ongeveer 1586—1620 dien titel, die ook thans nog wel, bij wijze van hooge uitzondering, door den Soesoehoenan van Soerakarta of den Sultan van Djokjakarta aan een der prinsen, voor wien zij grooten eerbied koesteren, zou kunnen worden gegeven. De titel zou ook door het Gouv. aan regenten als bijzondere onderscheiding verleend kunnen worden; voor zoover bekend is, geschiedde dit nimmer. In de Wester-afdeeling van Borneo eindelijk voeren verscheidene inlandsche vorsten dien titel.

PANĚMBONG. Vroegere naam (vóór 1913) van het district Bajongbong van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Garoet, residentie Preanger regentschappen.

PANFLUIT. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

PANGA. Zie TEUNOM.

PANGANDARAN. District van de contrôle-

afdeeling Bandjar, regentschap en afdeeling Tasikmalaja, residentie Preanger regentschappen, met 4 onderdistricten, 33 desa's en een oppervlakte van 333 K.M.². De gelijknamige hoofdplaats is gelegen op den smallen toegangsweg naar het schiereiland Panandjoeng aan de Zuidkust, zie aldaar. In het dorp ligt ook de pasanggrahan van denzelfden naam.

PANGANG-KAKO (?). Eene Koekoek-soort, *Cuculus concretus*, wordt in West-Sumatra aldus genoemd, en in Oost-Sumatra Radjawali. Op Celebes heet *Cuculus canorus* Oenggoegoe. Op Andai (N. Guinea) wordt *Cuculus optatus* Noesjak genoemd. *Cucomantis insperatus* wordt door de inboorlingen op Ternate Boeroeng-swangi genoemd, op West-Sumatra Sikap- of Sikok-bilalang.

PANGÊRAN. (JAV., SOEND., MAD.) Van de godheid gezegd beteekent dit woord „Heer"; het wordt als titel aan personen van zeer hoogen rang toegekend; in de Vorstenlanden op Java hebben alleen zoons van een Vorst, als zij volwassen zijn, recht op dezen titel (zie ADEL,); soms worden echter personen wegens bewezen diensten of op grond van het huwelijk met eene van 's vorsten naaste vrouwelijke bloed verwanten tot Pangéran verheven (Pangéran sêngkan). De zoons van den vorst worden als Pangéran poetrâ onderscheiden; onder hen draagt de oudste zoon van den vorst uit eene hoofdvrouw, als hij meerderjarig is en door het Gouv. tot troonopvolger is verheven, den titel van Pangéran adipati anom; de oudste zoon uit een bijzit draagt den titel van Pangéran ngabèhi. Alle andere zoons zijn Pangéran ariâ; dit laatste praedicaat wordt dikwijls in een ander, b. v. toemênggoeng veranderd. In Soerakarta erlangen de oudste zoons van een Pangéran poetrâ en soms ook andere zoons den titel Pangéran; in Djokjakarta is dit meer een uitzondering. Zij worden als Pangéran sêntânâ onderscheiden, waartoe ook verder verwijderde afstammelingen van een vorst behooren, wanneer deze, bij wijze van gunst, den titel Pangéran ontvangen. De zoogen. onafhankelijke vorsten in de Vorstenlanden voeren den titel Pangéran adipati ariâ. Zie Mr. L. W. C. Van den Berg, De inlandsche titels en rangen, Bat. 1887, bl. 76 vlg.

In de Gouv. landen op Java en Madoera kan de titel van Pangéran bij wijze van hooge onderscheiding verleend worden aan regenten, die den lande groote diensten hebben bewezen; slechts één regent op Java, n.l. die van Soemêdang, voert thans (1918) dien titel. Over het algemeen wordt de titel Pangéran in de Gouv. residentiën nimmer door geboorte verkregen, doch uitsluitend als gunst van het Gouv.; eenige malen is het voorgekomen, dat een verdienstelijk Arabisch hoofd met dien titel in den inlandschen adel werd opgenomen. Verscheidene familieleden van de vroegere vorsten van Chêribon voeren dien titel; in 1872 is echter door de Regeering bepaald, dat voortaan niemand dien zou mogen voeren dan krachtens een speciale door haar verleende vergunning, interoepen door het hoofd der familie. Thans (1918) zijn daar nog 3 zoogenaamde „gemediatiseerde" hoofden van Sultanshuizen, nl. van de Kasêpoehan, de Kanoman en de Katjêrbonan. Alleen het eerste hoofd heeft den titel van „Pangéran Adipati", de twee anderen dien van „Pangéran".

Op sommige Buitenbezittingen wordt de titel Pangéran door vorsten gevoerd, zooals op Borneo door de vorsten van Mampawa, Soehaid, Boenoet, Silat, Kota Waringin en Pasir, gewoonlijk met bijvoeging van Ratoe. In het Palembangsche kan de titel Pangéran aan districtshoofden, Pasirah's, verleend worden. Ook in het Riouwsche dragen enkele hoofden den titel Pangéran.

PANGÊRANGO. Zie GÊDÊH-PANGÊRANGO.

PANGEI, PANGI. (BOEG., MAK., BAL., BAT., MAL. MOL., MIN. LANDST.); Poetjoeng (JAV.); Pitjoeng, Patjoeng (SOEND.); Kêpajang (MAL.); Simaoeng, Kapètjong (MINANGK.); Ngafoe (AMB. TAN.).

Pangium edule Reinw., fam. *Bixaceae-Pangieae*. Fraaie boom, in den geheelen Indischen archipel voorkomend en ook vaak bij de kampongs gekweekt. De oliehoudende zaden zijn een gezocht inlandsch voedingsmiddel, maar zij moeten daartoe vooraf ontdaan worden van een vluchtig giftig bestanddeel (blauwzuur), hetgeen, geschiedt door de zaden te koken of te roosten in water te weeken of in den grond te begraven; het zoo toebereide zaad heet in Jav. k l o e w a k (kêloewak), Soend. k ê l ê w ê k. De bladeren dienen als uitwendig geneesmiddel en als vischbedwelmend middel; de fijngestampte versche zaden in Bantam als zoutsurrogaat om zeevisch lang goed te houden. De uit de zaden geperste olie dient als lampolie en als uitwendig geneesmiddel bij huidziekten, op de wijze van chaulmoogra-olie. Over de simaoeng-olie op Sumatra is reeds op bl. 79 van dit deel een en ander medegedeeld. Ook als insectendoodend middel is *Pangium* in gebruik. Al deze toepassingen berusten op de aanwezigheid van blauwzuur (cyaanwaterstof), dat in alle deelen van dezen boom rijkelijk voorhanden is en ook voorkomt in de andere gewassen derzelfde groep (*Pangieae*). Voor de plantenphysiologie is dit gewas van groote beteekenis geworden door Prof. M. Treub's onderzoek over het verband tusschen de cyaanwaterstof- en de eiwitvorming in deze plant („Sur la localisation, le transport et le rôle de l'acide cyanhydrique dans le Pangium", in Annales de Buitenzorg, XIII, 1895).

PANGGANG. District met gelijknamige hoofdplaats van het tot het Sultansgebied behoorende regentschap Bantoel, residentie Djokjakarta, met drie onderdistricten, t. w. Woeloehadêg, Bambang en Djâgâdajah.

PANGGANG (SOEND.). Zie HEPTAPLEURUM en TREVESIA SUNDAICA.

PANGGOEL. District van de contrôle-afdeeling en het regentschap Trênggalèk, afdeeling Toeloeng-Agoeng der residentie Kediri; met eene oppervlakte van 436 K.M.². Het district telt 44 desa's en had ult. 1905 eene bevolking van ± 41.000 zielen, waaronder enkele Europeanen en een 50tal Chineezen.

PANGHOELOE (t.r. pangoeloe) (JAV.), pênghoeloe (MAL.), panghoeloe (SOEND.); d. i. „hoofd" is de titel, welke op Java, ter hoofdplaats van een regentschap, wordt gevoerd door het hoofd van het moskeepersoneel (zie aldaar). Deze Inlandsche ambtenaar, die in geen enkel opzicht is gelijk te stellen aan een „priester" (zie MOSKEEPERSONEEL), zou veeleer de directeur der moskee genoemd kunnen worden.

Hij administreert de fondsen, welke aan de moskee toebehooren, regelt den dienst in het gebouw en heeft het toezicht op de moskeebeambten en

op al hunne verrichtingen, zoowel ten behoeve van den eeredienst als in verband met het sluiten der Mohammedaansche huwelijken (zie ISLAM III, c) en — vooral op West-Java — met het innen der *djakat* (zie aldaar). Hij beheert en verdeelt de emolumenten, welke aan deze werkzaamheden van het moskeepersoneel verbonden zijn. Verreweg het grootste aandeel in die emolumenten kent de *pangoeloe*, krachtens oud gebruik, aan zich zelven toe; hij heeft echter zijnerzijds de kosten te dragen van het gewone onderhoud van de moskee en het meubilair, de verlichting van het gebouw, enz. (zie MOSKEEKAS). In den regel worden geen vaste functiën bij den eeredienst door den *pangoeloe* zelven waargenomen. Ook komt het slechts bij uitzondering voor, dat deze ambtenaar persoonlijk eene huwelijkssluiting leidt of voltrekt, behalve in de hieronder (sub 3) genoemde gevallen. De hoofden van het moskeepersoneel op kleinere plaatsen gelden als de *naïb's* of *wakil's* (dwz. plaatsvervangers resp. gemachtigden) van den *pangoeloe* ter afdeelingshoofdplaats. De *pangoeloe's* dragen, althans in functie zijnde, gewoonlijk de Arabische kleederdracht (tulband en tabbaard) met of zonder rozenkrans. Bijna allen hebben de bedevaart naar Mekka verricht en zich de Arabische taal min of meer eigen gemaakt; zij dragen ook gewoonlijk Arabische namen, al zijn zij Inlanders.

Het gebruik op Java brengt mede, dat de meeste *pangoeloe's* in hun ressort tevens de functiën vervullen van den Mohammedaanschen „rechter" (den zgn. *kâdhî*; in Nederl.Indië gewoonlijk als *kali* uitgesproken). In deze hoedanigheid is de *pangoeloe* belast met (1) het beslissen van geschillen betreffende familie- en erfrecht overeenkomstig de Mohammedaansche wet (zie RAD AGAMA); — (2) het aanstellen van voogden over Mohammedaansche minderjarigen; — (3) het uithuwelijken van Mohammedaansche vrouwen, die bij hare huwelijksvoltrekking niet kunnen beschikken over eenen *wali* uit hare manlijke bloedverwanten en voor wie de *pangoeloe* daarom als overheids-*wali* (*wali hâkim*, zie WALI) optreedt; — en (4) het administreeren van *wakap's* (zie aldaar).

De Regeering maakt daarenboven gebruik van de diensten der *pangoeloe's* door hen bij den landraad aan te stellen tot Mohammedaansch adviseur, tevens belast met het afnemen van den eed, ter terechtzitting, aan de Mohammedaansche getuigen. Slechts op de hoofdplaatsen van gewesten benevens op eenige afdeelingshoofdplaatsen wordt door de Regeering een afzonderlijk Inlandsch ambtenaar tot landraads-*pangoeloe* (tevens voorzitter van den *rad agama*) aangesteld naast den (steeds door den regent benoemden) moskee-*pangoeloe*. Deze laatste wordt door de bevolking ter onderscheiding van eerstgenoemden o. a. met de benamingen *pangoeloe kawin* (d.i. huwelijks-*pangoeloe*), *panghoeloe hakim*, of ook *pangoeloe masdjid* aangeduid. In de Preanger komt dit niet voor; daar worden beide betrekkingen overal door dezelfde personen vervuld en de Regeering streeft er naar, om dit gebruik ook elders tot regel te maken. De bij den landraad aangestelde *pangoeloe's* genieten als zoodanig eene vaste bezoldiging van wege het Gouvernement. Zij worden ook door het Europeesche Bestuur benoemd.

Zie ook RECHTSWEZEN.

Literatuur; C. Snouck Hurgronje, Rapport over de Mohammedaansche godsdienstige rechtspraak met name op Java (Adatrechtbundel I, 206 vv.); De Atjèhers, I, 368 vv. (The Achehnese, I, 338 vv.); De Islam in Ned.Indië, p. 11 vv. (Groote godsdiensten, Serie II, p. 387 vv.); Het Mohammedanisme (Colijn's Neerland's Indië I, p. 254); L. W. C. van den Berg, De Mohamm. geestelijkheid en geestelijke goederen op Java en Madoera (Tijdschr. v. h. Batav. Genootsch. Dl. XXVII (1882) p. 7.); herziene overdruk van die verhandeling (Batavia 1882) p. 6 vv.; Th. W. Juynboll, Handleiding Mohamm. wet (1903)) p. 75 vv.; P. J. Veth, Java Dl. IV. (1907) p. 429 v.

PANGIUM. Zie PANGEI en TOEBA.

PANGKADJÉNÉ. Onderafdeeling der afdeeling Makasser, gouv. Celebes en Ond., bevattende de districten Pangkadjéné, Labakkang, Sëgëri, Marang en Balotji. De standplaats van den controleur is Pangkadjéné, op ruim twee uur van de kust gelegen aan het gelijknamige riviertje, dat op den Piek van Maros ontspringt en zich even beneden de hoofdplaats in twee armen, de Towa en de Patong, splitst.

PANGKAH. District van de controle-afdeeling Protjot, regentschap en afdeeling Tëgal, residentie Pekalongan met eene oppervlakte van 95 K.M.². Het district telt 2 onderdistricten met 38 desa's; eind 1905 had het eene bevolking van ruim 48.000 zielen, waaronder een 20tal Europeanen, en evenzooveel Chineezen. In dit district ligt de suikerfabriek van denzelfden naam.

PANGKALAN. In het algemeen de plaats, waar een landweg begint en aansluit aan een rivier. Is ook de naam van een landschap in de Kamparlanden (zie aldaar).

PANGKALAN BRANDAN. Naam van een havenplaats in de onderafdeeling Beneden Langkat (afdeeling Langkat, gouvernement Oostkust van Sumatra) gelegen aan de Babalan-rivier, die ten Z.O. van de Arce baai uitstroomt. Hier heeft de Koninkl. Petroleummaatschappij hare oorspronkelijke vestiging aangelegd en in 1892 de eerste petroleum verwerkt afkomstig van het terrein Tëlaga Said, dat echter in 1898 plotseling vrijwel ophield petroleum te leveren (medio 1917 productie nog ± 37.000 L. ruwe olie per etmaal). Thans wordt daar ook de ruwe olie van de terreinen in Pérlak (Atjèh) verwerkt, aangevoerd in een buisleiding van 120 K.M. lengte; en sinds 1901 de olie van het terrein Darat (zie onder LANGKAT), alsmede de ruwe olie uit Perzië van de Anglo-Persian Petroleum Company. Pangkalan Brandan leverde in 1913: 162.065 ton lichtolie, 101.121 ton benzine en 33.200 ton vloeibare brandstof. Doordat de Babalan rivier te ondiep is worden de producten verpompt naar het 14 K.M. verder gelegen Pangkalan Soesoeh (zie aldaar). Het is de standplaats van een civielgezaghebber onder den ass. resident van Langkat, alsmede van een havenmeester en een ambtenaar der douane. Tot heden is de plaats het eindpunt van het Delitram- en spoorwegnet, terwijl op korten afstand, langs het Westelijker gelegen Bësitang de Atjèh-tram tot Pangkalan Soesoeh is doorgetrokken. Aansluiting bestaat tot nog toe niet en het verkeer moet plaats hebben met auto's. Binnenkort zal die doortrekking echter ook voor de Delitram via Bësitang tot Pangkalan Soesoeh (langs spoorbaan

met 3 rails wegens ongelijke spoorwijdte) tot stand zijn gekomen.

Scheepvaartbeweging 1914: aangekomen: 71 stoomschepen van 300 M³., netto inhoud en daarboven (40.740 M³); 1489 stoomschepen van kleiner dan 300 M³. (58.193 M³.); 29 zeilschepen van 300 M³. netto inhoud en daarboven (15.266 M³.); 1532 zeilschepen kleiner dan 300 M³. (88.925 M³.).

PANGKALAN KÖTÖ BAROE. Onderafdeeling der afdeeling L. Kötö, residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een Civ. Gezaghebber. De onderafdeeling grenst in het N. en O. aan de onderafdeeling Bangkinang, in het Z. aan Pajö Koemboeh, in het W. aan Soeliki. Het ressort is zeer bergachtig en slecht bevolkt; in de ongerepte oerwouden is allerlei groot wild, o.a. een groot aantal tijgers. De voornaamste verkeerswegen zijn de Mahat-rivier (zie aldaar) en enkele paardenpaden, waarvan het belangrijkste dat is, hetwelk de hoofdplaats via Kötö Alam (bijna $9^1/_2$ K.M.) en Oeloe Aier (ruim 10 K.M. verder) verbindt met Loeboek Bangkoeng, vanwaar een rijweg voert naar Pajö Koemboeh (45 K.M.). Sedert eenige jaren wordt gewerkt aan een grooten transportweg, die dit geaccidenteerde paardenpad, waarlangs slechts vervoer per pikoelpaard (koedö baban) mogelijk is, zal vervangen (zie AJER POETIH-kloof). Het is de bedoeling van het Gouvernement den nieuwen weg door te trekken tot Bangkinang ($67^1/_2$ K.M.) en vandaar naar Taratak Boeloeh, eveneens aan de Kamparrivier gelegen, vanwaar nu reeds een weg loopt naar Pakan Baroe aan de Siak-rivier, welke plaats in geregelde stoombootverbinding is met Singapore. Hierdoor zal een goede verbinding van de Padangsche bovenlanden met de Oostkust verkregen zijn. De terreinmoeilijkheden en de afgelegen ligging van het grootendeels slecht bevolkte land echter vormen groote bezwaren tegen een snellen voortgang van dit werk, dat in gedeeltelijk betaalden heerendienst moet worden uitgevoerd.

Volgens de gewestelijk reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) bestaat de onderafdeeling uit één district: Kötö Baroe. Het omvat de landschappen Pangkalan Kötö Baroe VI Kötö en Kapoer nan IX, het bergachtige stroomgebied van de Kapoer, rechterzijrivier der Kampar.

De aan de Mahat gelegen hoofdplaats is eigenlijk de nagri Kötö Baroe; zij heet bovendien Pangkalan, omdat het de landingsplaats is, het begin van den weg, voor de handelaren, die de Kampar tot Mocarö Mahat en vandaar de Mahat opvaren tot Kötö Baroe, om hier den tocht over land naar Pajö Koemboeh te beginnen.

Uit dit ressort worden vooral gambir en boschproducten uitgevoerd, terwijl invoer of doorvoer van allerlei artikelen plaats heeft en uit de bovenlanden (van artikelen voor dit ressort of voor Bangkinang) en van de Oostkust en Singapore (van artikelen voor dit ressort of voor Pajö Koemboeh bestemd).

PANGKALAN SOESOEH. Naam van een aan de Arocbaai tegenover Poelau Pandjang gelegen havenplaats (zie onder LANGKAT), afscheepetablissement der Bataafsche Petroleummaatschij. (zie PANGKALAN BRANDAN). Hier bevinden zich de groote tanks, die op een heuvelrij gelegen, den afscheep in bulk met tankbooten zeer vergemakkelijken. Jarenlang heeft men geboord naar petroleum in de onmiddellijke omgeving, maar steeds zonder succes, totdat plotseling in 1917 tegenover Poeloe Sëmbilan een spuitende bron werd aangeboord met een capaciteit van 1500 ton per dag en met een zeer rijk gehalte aan lichtolie en benzine. De plaats heeft een fabriek voor het vervaardigen van petroleumblikken, met een dagelijksche productie van 10.000 stuks. De Atjéhtram, die langen tijd niet verder ging dan Bësitang, is thans doorgetrokt tot Pangkalan Soesoeh, welk weggedeelte reeds voor het algemeen verkeer werd opengesteld. In verband daarmede bestaat het plan tot het bouwen van een haven-etablissement te Pangkalan Soesoeh aan de Sëmbilan-geul (zie TÉLOK TABOEHAN).

PANGKAL PINANG. Afdeeling van de residentie Banka met de gelijknamige hoofdplaats, sedert 1913 zetel van den resident. Zij beslaat ongeveer 2750 K.M.² en is verdeeld in twee districten: Pangkalpinang met de onderdistricten Pangkalpinang, Boekit, en Mundobarat (juister: Mëndoekbarat), en Soengeislan met de onderdistricten Soengeislan, Aer Angët en Permissan.

De bevolking bestaat uit Europeanen, Maleiers Chineezen niet-mijnwerkers, Chineezen mijnwerkers, enkele Japanners en andere Vreemde Oosterlingen. Ult. 1915 telde zij 23000 zielen, waaronder 100 Europeanen, 12800 Chineezen en 20 Arabieren. Het hoofd der Maleiers is de Dëmang (districtshoofd), waarvan in elk der twee bovengenoemde districten er een bescheiden is. Het hoofd der Chineezen is de kapitein der Chineezen te Pangkal Pinang.

Het voornaamste bestaansmiddel der Maleische bevolking is de landbouw. Rijst wordt op ladangs verbouwd, eveneens pisang, oebi en ananas; de oogst is uitsluitend voor eigen gebruik bestemd. Peper is de voornaamste cultuur. Met karët- en theecultuur wordt begonnen. Klappercultuur komt sporadisch voor. De Chineezen, niet-mijnwerkers, hebben den groot- en kleinhandel in handen. Pepercultuur wordt door hen voorbeeldig gedreven. In de visscherij vindt de Inlandsche en Chineesche bevolking der aan zee gelegen kampongs een goed bestaan. Veeteelt bestaat alleen in den vorm van varkensfokkerij op kleine schaal door Chineezen.

De sectie-ingenieur van Pangkal pinang is met de leiding der gouvernements-tinmijnen belast. Hij wordt bijgestaan door een staf van ambtenaren, die allen onder het Mijnwezen ressorteeren. De sectie Pankal pinang bestaat uit de mijndistricten Pangkal pinang en Soengeislan. Zie verder bij TIN.

PANGKAL PINANG. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling der residentie Banka en sedert 1913 ook van de residentie zelve. De plaats ligt aan de Oostkust van het eiland. Rechtstreeksche verbinding met de zee heeft zij niet. De zeeschepen gaan ter reede van het eiland Poeloe Pandjang voor anker, aldaar worden de voor Pangkal pinang bestemde goederen van de Paketvaartbooten overgescheept in de prauwen van het Semarangsch stoomboot- en prauwenveer. De prauwen worden de Batoerocsa-rivier met een stoombarkas tot Pangkal balam, de havenplaats van Pangkal pinang, opgesleept, van hier uitgaan de goederen per as of per tram naar het op 3 K.M. afstand gelegen Pangkal pinang. Toch is Pang-

kal pinang het centrum van den geheelen handel van het gewest. Het is een levendige en welvarende plaats en telde ult. 1905 eene bevolking van ruim 3000 zielen, waaronder 20 Europeanen 1400 Chineezen en een 10-tal Arabieren.

De plaats is niet alleen de zetel van het gewestelijk bestuur, maar ook van den sectie-ingenieur, belast met de leiding der gouvernements-tinontginning en van tal van andere ambtenaren. Voorts is er gevestigd een godsdienstleeraar van de Amerikaansche Methodisten-zending, die behalve godsdienstonderwijs les geeft in de Engelsche taal. Een hospitaal der Bankatinwinning bevindt zich ter plaatse.

PANGKOH. Zie VAARTUIGEN.

PANGLIMA, d. i. hoofd, krijgsoverste; in Maleische staatjes: titel van een rijksgroote, soms ook lid van den Rijksraad. In Atjèh voeren dezen titel: de panglima's sagi, en panglima's kawôm (zie ATJEHERS 2 c, d en 4 a), verder de panglima's prang, personen die zich als krijgsman hebben onderscheiden en dien titel bij wijze van onderscheiding ontvangen, en de hoofden der visschersgilden, die eveneens panglima genoemd worden en wier gebied lhô' (baai) heet; zie C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, I, 97, 306 (The Achenese, I, 93, 283).

PANGLONG. Aldus worden de door Chineezen gedreven houtkapperijen, -zagerijen en -branderijen genoemd in het gouvernement Oostkust van Sumatra, inzonderheid in de afdeeling Bëngkalis, en ook in de residentie Riouw en Onderh. (Zie RIOUW e. O. onder b e v o l k i n g). De panglongs liggen vaak zeer afgelegen en de arbeids- zoowel als de woningtoestanden hebben er vooral vroeger zeer veel te wenschen overgelaten. Als arbeiders doen dienst bij uitzondering Maleiers, als regel Chineezen, echter nooit gezamelijk op één panglong. Aan het hoofd van de panglong staat de thaukee, de zetbaas van den eigenaar en geldschieter, die meestal te Singapore verblijf houdt, waar hij toezicht houdt op den verkoop van het product, dat hoofdzakelijk daarheen wordt uitgevoerd. In 1913 waren er aanwezig: 97 balkenkapperijen, 46 brandhoutkapperijen, 11 plankenzagerijen, 62 houtskoolbranderijen. Gezamenlijk brachten deze aan cijns 130.883 gulden aan het Gouvernement op. Van bestuurswege wordt streng toezicht uitgeoefend op de zetbazen ter voorkoming van knevelarijen en mishandelingen van de koelies; het toezicht is voor de afdeeling Bëngkalis opgedragen aan den bestuursambtenaar, die Sëlat Pandjang (zie aldaar) tot standplaats heeft. (Zie ook Kol. Tijdschrift Aug. 1916).

PANGOELOE. Bij de Maleiers op Sumatra wordt met pangoeloe (panghoeloe) een volkshoofd bedoeld, met name bij de Minangkabauers (zie Deel II blz. 750). Door het Gouv. aldaar aangestelde hoofden voeren ook wel den panghoeloe'titel. In het Riouwsche de titel van kamponghoofden.

PANGOENG(?). Javaansche naam voor een Bastaardsnip, *Rostratula capensis*, op West-Sumatra Kandidi en Bakikbalang.

PANGOEROEAN. Hoofdplaats van de onderafdeeling Samosir der Bataklanden (residentie Tapanoeli). Zij is gelegen aan de Westzijde van het eiland Samosir in het Toba-meer, aan den voet van den vulkaan Poesoek Boehit. Hier begon de landengte, die Samosir met de Westkust verbond, maar thans met een smallen geul is doorgegraven. De plaats is de standplaats van den controleur. Uit natuursteen werd een kademuur gebouwd, terwijl bovendien een overdekte aanlegplaats is gemaakt. Een weg ter lengte van 36 K.M. verbindt de plaats dwars door Samosir met Lontoeng aan de Oostzijde, maar is nog niet bruikbaar voor voertuigen.

PANGOESAIO (N. Celebes). Zie MUIZEN.

PANGONAN. Een der jongere eruptiepunten van den Diëng (zie aldaar).

PANGWA. Zie TRIËNG GADËNG.

PANICUM MAXIMUM Jacq fam. *Gramineën*. Bengaalsch gras, Roempoet banggala (MAL.), Soekët lândâ (JAV.). Een grassoort, inheemsch in Brazilië en tropisch Afrika, tegenwoordig wegens de groote voederwaarde in alle tropische gewesten gekweekt. Op Java is het al omstreeks 1860 ingevoerd. Het wordt daar veelvuldig verbouwd op goeden bodem, waar het een rijke opbrengst geeft.

PANICUM MUTICUM Forsk. Paragras; Soekët kâlâdjânâ (JAV.), Djoekoet malêla (SOEND.). Een hooge grassoort, waarvan de afkomst niet met zekerheid bekend is, maar dat in zeer veel tropische gewesten gekweekt of verwilderd voorkomt. Op Java is het reeds zeer lang geleden ingeburgerd en het is thans verwilderd over een groot deel van het eiland, tot op een hoogte van 800 a 900 M. Zelfs is het hier en daar een lastig onkruid geworden. Het komt bij voorkeur op vochtigen bodem voor op zonnig terrein. Het staat bekend als een uitstekend voedergras, zoowel voor paarden als hoornvee.

PANIKI (CELEBES). Zie VLEERMUIZEN, VRUCHTENETENDE.

PANINGGARAN. District van de contrôleafdeeling Kadjèn, regentschap, afdeeling en residentie Pëkalongan; met eene oppervlakte van 267 K.M.² Het district heeft 3 onderdistricten en 41 desa's; einde 1905 had het eene bevolking van ruim 26.000 zielen, allen Inlanders.

PANISLAMISME. a. HET CHALIFAAT OF IMÂMAAT TOT DEN VAL DER 'ABBASIDEN. Mohammed was gestorven zonder eenige beschikking te hebben genomen over de wijze waarop de Moslimsche gemeente na zijn dood moest bestuurd worden. Bij zijn dood stond het dus niet vast, dat er voortaan één hoofdige leiding in den Islam zou blijven bestaan. Integendeel verklaarden de inwoners van Medînah reeds terstond na het vernemen van Mohammeds overlijden, dat zij weder als van ouds hun eigen hoofd wilden kiezen en dat het den Mekkanen vrijstond, datzelfde te doen. Toch was de vervanging van den Profeet door één krachtig bestuurshoofd inderdaad eene levensvraag voor de naaste toekomst van den Islam. Kwam iedere stam weder onder leiding van zijn eigen hoofd, dan zouden de Arabieren weder even verdeeld en machteloos zijn als vroeger. Juist de Islam had de Arabische stammen voor het eerst onder ééne leiding gebracht.

Het energiek optreden van eenige aanzienlijke mannen uit Mohammeds naaste omgeving wendde het opkomend gevaar van den Islam af. Zij wisten in eene stormachtige bijeenkomst te Medînah — even na Mohammeds dood — door te zetten, dat er één *chalîfah* (d. i. plaatsvervanger) van den Profeet werd verkozen, die voortaan, evenals Mohammed, als *imâm* (d. i. voorganger) van alle Moslims zou gelden. Daarmede was de

grondslag gelegd voor het chalifaat, of imâmaat, in den Islam.

Naar de latere voorstelling hebben de vier mannen, die in de 30 jaren na Mohammeds dood (11—41 H. = 632—661 n.C.) het gezag over de Mohammedanen hebben uitgeoefend, aan het ideaal van goede Moslimsche heerschers beantwoord. Naar hun voorbeeld hebben alle lateren zich te richten. Hunne regeeringsjaren gelden als het gouden tijdvak, de periode der gulden 30 jaren na Mohammed. Vooral Aboe Bekr en 'Oemar worden geprezen; zij staan met hunne beide opvolgers 'Oethman en 'Alî bij de orthodoxe Moslims bekend als „de 4 goede chaliefen". Wat de Moslimsche leer voorschrijft betreffende het chalifaat in den Islam en de eischen, aan welke een wettige *imâm* moet beantwoorden, berust op den toestand, zooals deze naar men aanneemt, in dit 30-jarig tijdperk na Mohammeds dood werkelijk bestaan heeft. Over de burgeroorlogen aan het einde van dit gulden tijdvak, zie SJI'ÎE-TEN.

Nog geruimen tijd bleef het steeds omvangrijker wordende gebied van den Islam vereenigd onder het opperbestuur van één *imâm*, aanvankelijk onder de heerschappij der Oemajjaden, die den zetel van het chalifaat naar Damascus verplaatsten (tot 132 H. = 750 n.C.), daarna onder de 'Abbâsidische chaliefen (nakomelingen van Mohammeds oom 'Abbâs) te Bagdad. In de Middeleeuwen heeft dus werkelijk één groot Moslimsch rijk bestaan, welks beheerscher gezag had over alle Mohammedanen. De Islam vormde toen een politieke éénheid, een staatkundig geheel tegenover alle niet-Mohammedanen, en volgens de Moslimsche wet moet deze toestand als de bij uitsluiting normale, de door God gewilde, wettige inrichting van bestuur worden beschouwd, waaraan op den duur zelfs de geheele wereld, zoo noodig door middel van den *djihâd* (d. i. den heiligen oorlog), moet worden onderworpen (vgl. PRANG SABIL).

Maar de werkelijke macht van het chalifaat begon onder de 'Abbâsiden weldra te verminderen, al waren ook onder hen aanvankelijk krachtige heerschers. Reeds in de 3e eeuw werden de 'Abbâsidische chaliefen de speelbal hunner ruwe paleiswacht. Nadat reeds in 138 H. (= 755 n. C.) Spanje zich als zelfstandig rijk had afgescheiden, verbrokkelde het Moslimsche rijk allengs in een toenemend aantal grootere en kleinere, vrijwel onafhankelijke vorstendommen. Sommige vorsten dier rijken verklaarden zich tot plaatsvervangers van den Profeet en namen zelf den titel chalief aan, vele andere bleven zich eenvoudig *soeltân* of *emir* noemen en lieten zich nog veelal door 'Abbâsidische chalifen met het gezag bekleeden, hoewel dit niet meer dan een vorm was.

Dat nog eeuwen lang aan de dynastie der 'Abbâsiden in Moslimsche landen hulde bewezen werd, ook nadat zij feitelijk alle politieke macht had verloren, berustte op oude traditie. De 'Abbâsidische chaliefen waren als het ware tot een symbool der vroeger zoo luisterrijke éénheid der Moslims geworden. Geestelijke hoofden van den Islam waren zij echter niet, al heeft men dit ten onrechte wel eens zoo voorgesteld; op geestelijke zaken hadden zij geen invloed. Voor eene soort van paus is in het stelsel van den Islam geen plaats. Het leerstelsel berust op het gezag der Moslimsche gemeente zelve, vertegenwoordigd door hare wetgeleerden (vgl. ISLAM, II, b). Niemand kon in den 'Abbâsidischen chalief iets anders zien dan een wereldlijk hoofd, zij het dan ook een hoofd zonder werkelijke macht, slechts met schijngezag bekleed. Ongeveer vijf eeuwen lang (van 132—656 H. = 750—1258 n. C.) hebben de 'Abbâsiden op die wijze als erfelijke dynastie het chalifaat bekleed, totdat de Mongolenstorm hen voorgoed verdreef. Zelfs na den val van Bagdad (in 656 H. = 1258 n. C.) bleven de 'Abbâsidische prinsen nog langen tijd grooten eerbied genieten aan de hoven van verschillende Moslimsche vorsten met name in Egypte, waar zij den titel van chalief bleven voeren en bijzonderen glans aan het hof der Egyptische Mamloeken-sultans verleenden.

b. HET CHALIFAAT DER TURKSCHE SULTANS. In de 16e eeuw kreeg de Islam een nieuw politiek centrum in het rijk der Turksche Osmanen-sultans. Nadat Egypte in het jaar 923 H. (= 1517 n. C.) door sultan Selîm was veroverd (als gevolg waarvan later ook de heilige steden, Mekka en Medînah onder Turksch bestuur geraakten), namen de Osmanen-sultans voortaan den titel chalief aan. Inderdaad vormde het Turksche rijk destijds, naar den maatstaf der toenmalige politieke verhoudingen, eene indrukwekkende macht en geen sultan noch emîr kon zich met den Turkschen heerscher meten.

Hoewel de Osmanen-sultans niet eens Arabieren waren, terwijl toch de theorie der Moslimsche wet eischt, dat de chaliefen moeten gesproten zijn uit den edelsten stam der Arabieren — nl. uit dien van Mohammed zelf: den stam der Koeraisjieten, waartoe ook de vier „goede" chaliefen hadden behoord — verzette niemand zich tegen het aannemen van den chaliefen-titel door de Turksche sultans. Daartoe bestond feitelijk ook geen aanleiding. De macht van den Turkschen sultan binnen eigen gebied berustte immers niet op den titel van chalief, maar veeleer op de kracht van zijn leger. Daarbuiten oefende hij geen gezag hoegenaamd. Eenig geestelijk gezag toch over onderdanen van anderen was aan den chaliefen-titel nooit verbonden.

Deze toestand bleef sedert voortduren, al verloor de Turksche macht nagenoeg al hare vroegere beteekenis, in die mate zelfs, dat ten slotte alleen de naijver tusschen de Europeesche mogendheden het Turksche rijk nog in stand hield en de Turksche „Heer der geloovigen" slechts 5 % van alle Moslims als zijne werkelijke onderdanen kon beschouwen. Steeds bleef de sultan van Turkije als van ouds op den titel *chalîfah* aanspraak maken.

c. VERHOUDING DER MOSLIMS BUITEN TURKIJE TOT HET TURKSCHE CHALIFAAT.

Intusschen bleef in de Moslimsche wereld de herinnering aan de vroegere grootheid en macht van den Islam voortleven. Het gold daarbij vooral een godsdienstig ideaal. Allahs gezag hier op aarde moet ook door de ongeloovigen worden erkend (vgl. PRANG SABIL). Van het standpunt der Moslimsche wetgeleerden en hun aanhang is het niet mogelijk, er in te berusten, dat de Mohammedanen in bijna alle landen voortaan ten eeuwige dage aan de heerschappij der ongeloovigen zouden onderworpen

blijven. Wel meenen velen, dat afwachten noodzakelijk is, dat verzet tegen het Europeesch gezag voorloopig slechts tot wanorde en tot onheilen voor de geloovigen zou kunnen leiden, maar de hoop op eene betere toekomst is toch niet uitgesloten. Daarbij richt hun blik zich als van zelf naar de grootste Moslimsche mogendheid, die tot dusver nog zekere mate van onafhankelijkheid heeft weten te bewaren. Dat de Turksche sultans geen Koeraisjieten zijn, acht men desnoods geen groot bezwaar, mits zij slechts machtig genoeg blijken om den Islam voldoenden steun te geven. Want al plegen de vrome wetgeleerden te smalen op de goddeloosheid der heerschers en grooten dezer wereld, toch weten zij, dat ter bereiking hunner religieus-politieke idealen de hulp der wereldlijke macht voor den Islam onmisbaar is.

In verschillende deelen der Moslimsche wereld maakte men zich dikwijls geheel overdreven voorstellingen van Turkije's aanzien. Zelfs te Mekka werd de beteekenis van den Turkschen sultan veelal zeer overschat. Volgens eene populaire, in wijde kringen van Moslims verspreide voorstelling werd Europa door zes ongeloovige sultans bestuurd, die allen als vasallen den Grooten Heer te Constantinopel hulde hadden te bewijzen. Maar zelfs onder de hooger ontwikkelden en beter ingelichten bleef zekere neiging bestaan, om te gelooven, dat het tot heil der onder niet-Moslimsch bestuur levende Mohammedanen zou strekken, indien de chalief te Constantinopel zich met hunne belangen wilde bemoeien. Van eene geregelde panislamitische propaganda, welke, naar men wel eens heeft aangenomen, van Constantinopel uit, vooral onder leiding van sultan Abdoel-Hamid, zou georganiseerd zijn, is echter in werkelijkheid nooit sprake geweest. Zij, die veelal als raadgevers van dien vorst optraden, waren allerminst de geschikte personen om het initiatief tot zulk eene internationale beweging te nemen, veeleer slechts bedacht op eigen roem en gewin. Ook de vestiging van zgn. Turksche „consulaten" in Mohammedaansche landen onder Europeesch bestuur kon nauwelijks steun geven aan eene panislamitische propaganda. De als consuls uitgezondenen misten meestal alle vereischte hoedanigheden om het aanzien van Turkije in den vreemde te verhoogen. De op misverstand berustende meening van sommige (in het bijzonder Engelsche) staatslieden, dat de sultan-chalief volgens den Islam als een soort van paus is te beschouwen en dus ook door Europeesche mogendheden in die hoedanigheid als een kerkvorst over hunne Mohammedaansche onderdanen kan erkend worden, werd van Turksche zijde nooit tegengesproken, daar die voorstelling, al was zij niet juist, zeer geschikt werd geacht ter bevordering van panislamitische pogingen van Turkije. Volgens het programma der Jong-Turken, die na de revolutie van 1908 aan het bewind kwamen, zou het nieuwe Turkije zich wel is waar geen rechtstreeksche bemoeienissen met de onder niet-Moslimsch bestuur levende geloofsgenooten aanmatigen, maar moest toch het recht der Turksche regeering worden erkend tot dezelfde soort van vertoogen ten gunste van Mohammedanen onder Europeesch gezag als de Christen-mogendheden zoo dikwijls tegenover Turkije hadden doen hooren, wanneer naar hunne opvatting Christenen onder Turksch bestuur redenen tot klagen hadden gehad.

Tot een geheel onverwachte uiting van panislamisme liet de Turksche chalief zich in 1914 door zijn bondgenootschap met de Europeesche middenrijken verleiden, toen hij a l l e Mohammedanen, dus ook hen, die niet tot zijne onderdanen behoorden, opriep tot den strijd tegen de ongeloovigen. Een half-officieel Turksch comité verspreidde daarbij geschriftjes vol middeleeuwsch fanatisme tot toelichting van dezen oproep. De kort daarop, in het jaar 1916, volgende gebeurtenissen in Mekka en omgeving, waar de Groot-sjerief Hoesain de Turken uit zijn gebied verdreef, waren voor het aanzien van het Turksche chalifaat allerminst bevorderlijk. Wel zou het eene dwaling zijn, te meenen, dat de titel van chalief zijne beteekenis vooral aan de heerschappij over de heilige steden van den Islam ontleent — zulke eene opvatting toch vindt in de wet noch in de latere geschiedenis van het chalifaat eenigen steun —, maar wat te Mekka gebeurt, wordt in de geheele Moslimsche wereld bekend en oefent invloed op het oordeel van Mohammedanen in alle deelen der wereld. De Mekkaansche sjeriefen hebben de overheersching der Turken niet anders dan als een last beschouwd. Zegeningen voor land en volk zijn aan het Turksche bewind niet verbonden. De veiligheid der wegen in den omtrek was zelfs gedurende de weken der bedevaart niet verzekerd. Vooral over de zoden en denkbeelden der Jong-Turken was men te Mekka ten hoogste ontsticht. Toen nu ten gevolge van Turkije's deelneming aan den oorlog de bedevaart met alle daaraan voor de Mekkanen verbonden voordeelen bijna onmogelijk gemaakt was en bovendien schaarschte van levensmiddelen te Mekka ontstond, barstte de verontwaardiging los en wist de Groot-sjerief zich met steun van Turkije's vijanden onafhankelijk te maken.

d. PANISLAMISME IN NED.-INDIË. Ook in Ned.-Indië drong de faam van den Turkschen chalief: den *Soeltan Istamboel* of *Radja Roem* en diens groote macht sedert lang bij de Mohammedaansche bevolking door. De Indische Moslims konden van geloofsgenooten uit andere landen vernemen, hoe de vorst of vorstin van Nederland zelfs een zeer ondergeschikte plaats onder de vasallen van den chalief innam. Het panislamisme bleef echter in Ned-Indië gelukkig tot zeer kleine kringen beperkt. Wel openbaarde zich onder de Indische Mohammedanen bij somgen wel eens de neiging, om de heerschappij der ongeloovige Nederlanders als een zeer abnormaal verschijnsel te beschouwen, waaraan liefst zoo spoedig mogelijk en, zoo noodig, door middel van den *djihâd* (heiligen oorlog) een einde behoorde te komen, maar voor de groote meerderheid, die zich geheel afhankelijk gevoelt van haar dorpshoofden en andere locale gezaghebbers, bestond in het algemeen geene aanleiding, zich met vraagstukken betreffende de opperheerschappij ernstig bezig te houden. In de groote Mohammedaansche pers staat Nederland als de meest tyrannieke en onverdraagzame staat in Europa bekend. Aanleiding daartoe gaven zoowel de klachten door jarenlang in Ned.-Indië gevestigde Arabieren in Mohammedaansche bladen geuit over belemmering hunner vrijheid van beweging, als de verhalen van Inlanders te Mekka over de druk-

kende maatregelen van sommige Nederlandsche bestuursambtenaren tegenover Moslimsche wetgeleerden en vromen genomen na de onderdrukking van oproerige bewegingen, waarbij men zich van de gewone Mohammedaansche leus van den heiligen oorlog had bediend. Beide omstandigheden droegen bij tot aanwakkering van het panislamisme in Ned.-Indië.

Voor de Ned.-Indische Regeering zou alle toegeeflijkheid tegenover panislamitische propaganda onverdedigbaar zijn. Voor de Moslimsche bevolking van Ned.-Indië is geen heil hoegenaamd te verwachten, noch van het panislamisme in zijn klassieken vorm, zooals het wordt begrepen door bekrompen wetgeleerden en de groote massa en dat de staatkundige eenheid van alle Mohammedanen onder éénen chalief zou moeten meebrengen, liefst met onderwerping der geheele menschheid aan het gezag van den Islam, — noch in den meer modernen vorm eener aaneensluiting van alle Mohammedanen onder leiding van het chalifaat ter bevordering van al datgene, wat het meest in het belang der Moslims is te achten, zooals hooger ontwikkelde Mohammedanen het panislamisme wel plegen op te vatten. Elke vorm van panislamisme berust op eene middeleeuwsche vermenging van godsdienst en politiek, waartegen het Nederl. Gouvernement in het belang der Moslimsche bevolking van Ned.-Indië zelve nauwlettend heeft te waken. Zie verder ISLAM III, e; PRANG SABIL en SJI'IETEN.

Literatuur. C. Snouck Hurgronje, Mohammedanism, p. 94 vv.; Nederland en de Islam, p. 67—73, 108—138; Heilige oorlog made in Germany (De Gids, Jan., 1915.); Eenige Arabische strijdschriften besproken (Tijdschr. v. h. Batav. Gen., Dl. 39 (1896), p. 379—427; Les confréries religieuses de la Mecque et le panislamisme (Rev. de l'hist. d. religions, XLIV (1901) p. 262—281); Questions diplomatiques et coloniales 5e Année, no. 106; Een rector der Mekkaansche universiteit (Bijdr. t. d. T., L. en Vlk. v. N. I., 5e Volg., 2e Dl, p. 353—370); De Atjèhers, II, 355—373 (The Achehnese II, 321—338); De Islam, p. 13 v. (Groote godsd., II, p. 245); Het Mohammedanisme (Colijn's Neerland's Indië, I. p. 265); Arabië en Oost-Indië, p. 24; Over panislamisme (Archives du Musée Teyler, Serie III, vol. I, p. 87—105); Jong Turkije (De Gids, 1909, I, 64—96); De opstand in Arabië (N. Rotterd. courant v. 14—16 Juli 1916; ook afzonderlijk verschenen: The revolt in Arabia, with a foreword by Rich. J. H. Gottheil. N. York—Londen, 1917); L. W. C. van den Berg, Panislamisme (De Gids 1900, IV, 228—269 en 392—431); R. Dozy, Het islamisme 6e Hfdst.; Th. W. Juynboll, Handleiding t. d. kennis d. Mohamm. wet, p. 315 vv (Handbuch d. islam. Gesetzes, p. 322 vv.); A. Müller, Der Islam im Morgen-und Abendlard, I, p. 208 vv.

PANJABOENGAN. Vroegere standplaats van den controleur der onderafdeeling Groot- en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan, doch als zoodanig verlaten wegens de ongezonde ligging in een moerassige omgeving (niettegenstaande de hoogte van 222 M. boven zeeniveau) en de hevige malaria, welke in het dal van de Batang Gadis heerscht. Wel is de markt nog een van de belangrijkste in Mandailing, maar de plaats maakt toch een vervallen indruk. De groote weg van Fort de Kock naar Padang Sidimpoean (75 K.M. van Panjaboengan gelegen) brengt eenig vertier, terwijl plannen bestaan voor een spoorweg langs genoemden weg naar Sibolga (152 K.M.), later door te trekken dwars door Padang Lawas. In de nabijheid bevindt zich een Doopsgezinde zendingspost, waar zich Loeboes van Aek Mata hebben neergezet en toenadering tot het Christendom vertoonen. Evenwel zijn reeds enkele van deze kolonisten tot den Islam overgegaan.

PANOA. Naam op Celebes vooreen Loophoen, *Megapodius cumingi*. Op de Aroe-eilanden heet *Megapodius duperreyi* Djanggoel, op de Kei-eilanden Kwaar. *Megapodius freycinetii* heet op Andai (N.Guinea) Manepreak en op Noefoer Mangiair. *Megapodius wallacei* heet Mamoa op Ternate. Zie LOOPHOENDERS.

PANOLAN. District van de gelijknamige controle-afdeeling en van het regentschap en de afdeeling Blora, residentie Rembang; met eene oppervlakte van 267 K.M². Het district telt 49 desa's.

PANTAI BARAT. Niet diep inloopende, voor het Westen geheel open baai nabij de Zuidkust van Bali, waarin de diepten geleidelijk afnemen naar het strand. In het Noordgedeelte is de oever laag langs de vruchtbare vlakte van Badoeng, in het Zuidgedeelte wordt deze steil, met voorliggende afgebrokkelde rotsklompen, langs de N.W. zijde van den Tafelhoek, het hooge schiereiland, dat de Zuidpunt van Bali vormt. Een ruim 1 K.M. om de West uitstekend en droogvallend steenrif, waarop bijna altijd branding staat, scheidt de baai in de Laboean Koeta daar beN. met een smal koraalkustrif, en de kleinere Laboean Djimbaran daar beZ., waar het naar den wal toe spoedig ondiep wordt en de bodem uit zand en steengrond bestaat. De kust der Pantai Barat is dicht bevolkt, langs den wal ziet men meerdere opslagplaatsen voor prauwen met vele afdaken. Zie Zeemansgids deel III.

PANTAI HAMBAWANG. Zie bij BATANG ALAI.

PANTAI TIMOER. Diep inloopende baai aan de N.O. zijde van den Tafelhoek, het hoogland der Zuidpunt van Bali, dat met het eiland verbonden is door een lange, smalle hals tusschen deze baai en de Pantai Barat. De Oostzijde der baai wordt grootendeels afgesloten door een smalle, lage landtong, welke van de Oostpunt van den Tafelhoek om de Noord afsteekt en door het N.O. daarvan gelegen, grootendeels met klapperboomen begroeide eiland Sërangan, waarvan de Westkust een rand van rizophoren heeft en op de Noordkust waarvan een kampoeng ligt. Binnen dit eiland en de landtong is de baai, waarvan de oevers moerassig en met rizophoren begroeid zijn, geheel ingenomen door droogvallend kustrif, zoodat de kampoeng Toeban zelfs niet voor prauwen bereikbaar is. Ook aan de buitenzijde steekt het droogvallende kustrif ver uit, daarbuiten worden nog losliggende ondiepten en droge plekken aangetroffen. Een smalle, boechtige geul met steile kanten van steen, koraal en zand loopt om de West de baai in langs de kampoeng Benoa, aan een zandstrand gelegen op de Noordpunt van de landtong van den Tafelhoek. Zie Zeemansgids deel V.

PANTAI TJÈRMIN. Kleine badplaats aan de Straat van Malaka in het gouvernement Oost-

kust van Sumatra, door een rijweg verbonden met Pērbaoengan.

PANTAR of **PANDAI.** Eiland behoorende tot de Kleine Soenda-eilanden, gelegen tusschen 8°8′ en 8°33′ Z.B. en 123°53′ en 124°14′ O.L. en een deel uitmakende van de onderafdeeling Alor (zie aldaar); zie Tijdsch. Aardr. Gen. 2, XXXI (1914), p. 86—93, met kaart I. Het draagt eenige vulkanen, waarvan de hoogste, de fraaie kegel Dēlaki, nog geen 1000 M. bereikt. Zoover bekend vertoont er slechts een, de Goenoeng Api, werkzaamheid van solfataren (Verbeek, Molukken-Verslag, blz. 367). Het eiland is verdeeld in drie rijkjes, — Barnoesa, Bēlagar en Pandai, — welke bestuurd worden door Radja's.

PANTAR (STRAAT), Smalle, maar zeer diepe straat tusschen de hooge eilanden Pantar en Alor (Ombaai), waarin eenige eilanden liggen van welke Pandjang, het Noordelijkste, betrekkelijk laag is en het steil uit zee oprijzende Poerabēsar niet minder hoogte heeft dan de bergen van Pantar. De straat wordt weinig bevaren, omdat de hooge oevers oorzaken zijn van valwinden, na zonsondergang de wind er spoedig gaat liggen en het 's morgens en een gedeelte van den voormiddag veelal stil is. Zie Zeemansgids deel V.

PANTAR (Gat van). Een tuf-ravijn, een kleiner „Karbouwengat" in den 15 K.M. langen weg van Fort de Kock naar Matoer (Sumatra's Westkust), hoofdzakelijk gevormd door de Soengai Landir, of rivier van Pantar, een linkerzijriviertje van de Si Anok, die in de Masang uitkomt. De Pantar ontspringt op de Oostzijde van het Danaurandgebergte, dat het meer van Manindjau omgeeft, en heeft zich een zeer breed dal uitgeschuurd. De nagri Pantar ligt aan den O.-lijken rand van dit ravijn, waar in den Padrioorlog (15 Sept. 1833) hevig gevochten is.

PANTÉ RADJA. Een tot de onderafdeeling Meureudoe der afdeeling Noordkust van Atjèh behoorend landschap met (einde 1915) 531 geregistreerde mannen. Het ligt aan den benedenloop der Kroeëng Panté Radja, en wordt begrensd ten N. door Straat Malaka, en gescheiden door heuvelruggen, die zich tot vlak aan de kust voortzetten, ten W. van Ndjōng, onderafdeeling Sigli, en ten Z.O. van de tot Triëng Gadéng behoorende moekim Peudoeë. Dicht langs de kust gaat de Atjèhtrambaan en de groote weg Atjèh—Tēmiang. In de trambaan ligt een 80 M. lange brug over de Kroeëng Panté Radja. De halte Panté Radja ligt 39 min. trammen van Meureudoe. Het land produceert rijst, peper, pinang, tabak en notemuskaat, en werd ontgonnen door Teukoe Sjahboedin, een zoon van een oelèëbalang van Ndjōng. Sjahboedin en diens zoon en opvolger Radja Soelejman overleden in 1903. Laatstgenoemdes zoon Teukoe Oebit teekende 7 Nov. 1914 de korte verklaring en werd bevestigd als oelèëbalang bij Gouv. besluit van 8 Mei 1915. Zie Bijdr. T. L. &. V. van N.-I., Deel 61 (1908) bl. 664.

PANTER of luipaard (*Felis pardus* L.), kleiner dan de koningstijger (hij kan zonder staart, ongeveer $1^1/_2$ M. lang worden) en van dezen door zijn teekening, nl. zwarte, ten deele ringvormige ronde vlekken, te onderscheiden, bewoont Afrika en Zuid-Azië tot Sumatra en Java. Evenmin als de tijger komt hij op Borneo voor, maar ook op Bali schijnt hij te ontbreken. De panters van Sumatra en Java werden ook wel voor een eigen soort (*Felis variegatus* — Wagner) gehouden, die zich door kleineren kop, langen staart en donkerder, dichter bijeen staande vlekken van die van het vasteland zou onderscheiden. Mogelijk is het, dat zelfs ook deze vorm van den Archipel nog in variēteiten of elementaire soorten te verdeelen is. De inlanders althans onderscheiden volgens Sal. Müller evenals bij den tijger verschillende vormen, de Soendaneezen bijv. een mèjong malangbong, den grootste van alle, een mèjong toetoel, met kleinere en talrijker vlekken, en als kleinste een mèjong kēroed, die een meer roodgele vacht heeft. De eerste zou soms menschen aanvallen, in hoofdzaak echter zich voeden met jonge wilde zwijnen, herten, kantjils enz. ,de m. toetoel zou zich in het algemeen met kleinere dieren, als geiten, honden, zelfs kippen tevreden stellen, terwijl de m. kēroed vooral honden zou jagen. Op den m. malangbong zouden dus de verhalen van „menscheneters" betrekking hebben, die evenals over den tijger, ook over den panter in omloop zijn. De Javanen onderscheiden volgens Kohlbrugge (Natuurk. Tijdschr. Ned.-Indië, dl. LV, 1896) een matjan kroeni, m. toetoel en m. gogor, waarvan de eerste het grootst, de laatste het kleinst is. Maleische namen van Sumatra zijn harimau lalat en harimau batoe. Bovendien komt een melanistische variatie voor, de Zwarte Panter, mèjong koembang of mèjong hideung (SOEND.), matjan koembang (JAV.), harimau koembang (MAL.), vroeger als *kelis melas* Peron beschreven. Dit dier is geheel zwart van kleur; de donkere vlekken blijven daarbij echter zichtbaar. Gevlekte panters kunnen zwarte jongen krijgen en deze komen met gevlekte in één en denzelfden worp voor; zwarte panters, onderling gekruist, krijgen alleen zwarte nakomelingen.

De panter is meer algemeen dan de tijger en daardoor schadelijker, vooral voor het vee. In leefwijze verschilt hij daarin van den tijger, dat hij in staat is boomen te beklimmen.

PANTER, ZWARTE. Zie PANTER.

PANTI. Zie LOEBOEK SIKAPING.

PANTJALANG. Zie VAARTUIGEN.

PANTJALOEHOER (SOEND.). Zie DEERINGIA.

PANTJAR (KI) (SOEND.). Zie PODOCARPUS.

PANTJASONO (SOEND.). Zie TINOSPORA.

PANTJEN-DIENSTEN. Zie HEERENDIENSTEN, Dl II blz 77.

PANTJING TÅWÅ. (JAV.). Geneeskrachtige kruiden uit het geslacht *Striga*, fam. *Scrophulariaceae*, voornamelijk *Striga euphrasioides* Benth. Op Java wordt dit eenjarige kruid ook als vergiftig beschouwd. Als wortelparasiet kan het aan cultuurgewassen schade doen. Verwant is *S. flava* Miq. en ook *S. hirsuta* Benth., die te Buitenzorg djoekoet tjēngtjēng heet. De Javaansche naam doelt op een plant, die verkoelt en verlichting van pijn aanbrengt. Zie ook GLORIOSA.

PANTOEN. Onder pantoen verstaat men een vierregelig Maleisch minnedicht, waarin de eerste regel op den derden, en de tweede op den vierden rijmt. De eerste twee regels hebben naar den inhoud geen verband met de laatste twee; veelal is de zin van het eerste paar regels duister In oudere geschriften beteekende *pantoen* een spreekwoordelijk gezegde; thans beduidt *pantoen* uitsluitend de quadrijnen, waarin oorspronkelijk

de klank van den geheelen eersten regel dien van den derden moest suggereeren, evenals de tweede ten aanzien van den vierden. Somtijds echter wijst de eerste helft in toespelende termen op de duidelijk uitgedrukte beteekenis der tweede helft, en wel door klanken ontleend aan termen, die de omringende natuur of de omgeving van den dichter en van den held der liefdesgeschiedenis aanduiden. Als die omgeving niet meer bekend was, moest de eerste vershelft een zinneloozen indruk maken, wat bij gewilde pantoens echter niet hinderde, ja zelfs als waarmerk van echtheid gold. Nu en dan bevat de eerste helft een raadsel, welks oplossing de tweede helft biedt. Tegenwoordig is assonantie van een deel der regels, zelfs van het laatste woord daarvan, voldoende, en wordt volkomen onbegrijpelijkheid het doel van decadente verzenmakers, voorzoover de opstapeling der klanken niet mnemotechnisch is. Het grappig vinden der deels onbegrijpelijke rijmen kwam allengs in de plaats van appreciatie der waarlijk poëtische dichtkunst. Zonder bekendheid met de geografie en de folklore van het land der dichters kan men de Maleische pantoens niet naar waarde schatten. Een poging tot navolging in het Fransch deed René Ghelin in *Le Pantoun des Pantouns*. In Prof. Van Ophuijsen's nalatenschap is eene uitgebreide verzameling pantoens. Zie: Pantun Mĕlayu. Collected bij R. J. Wilkinson and R. O. Winstedt. Singap. 1914. Zie ook MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

PAO. District der onderafdeeling Sindjai, afdeeling Bonthain, gouv. Celebes en Ond.

PAOEH. District van de onderafdeeling Padang, residentie Sumatra's Westkust. De daarin gelegen nagri van dien naam is uit de geschiedenis bekend doordat haar bevolking in de 18de eeuw telkens tegen de Hollanders in opstand kwam.

PAOEH TINGGI. Landstreek op de grens tusschen Halaban (onderafdeeling Pajõ Koembooh) en Lintau (onderafdeeling Fort van der Capellen), op de O.lijke helling van den Sagõ (Sumatra's Westkust) (zie HALABAN).

PAOEH TOEWA. Kleine nederzetting in de residentie Djambi aan de Tĕmbĕsi. Bij den opstand van 1916 had hier den 19en October een aanval op het detachement plaats.

PAOK (SOEND.). Zie SINTAU.

PAÕS, PAÕSOE. (CELEBES, MOL.). Zie POTVISCH.

PAPAJA (VULG. MAL.); Bĕtik of kĕpaja, (MAL.); katès, (JAV.); gĕdang, (SOEND., BAL. en LAMP.); hango, (SAWOE.); kalikih, (MINAHOK.); koestéla, (BANDJ.); popaja, (MAL. MEN.); kapaja, (MIN. LANDST.); sĕmpain, (N. G. 4 E.); aisawa, (N. G. NOEMF.); papaé, papaoe of panĕné, (AMB. LANDST.); oeta malai, (AMB. BAB.); oedi melai, (AMB. LET.); poenti kajoe, (LAMP.); tangang-tangang nikanré, (MAK.); kaliki, (BOEG.). *Carica Papaya L.*, (zie aldaar) fam. *Passifloraceae*. Boom of boomachtig kruid uit tropisch Amerika, in alle tropische gewesten gekweekt.

Bij den papaja wordt een gelijksoortig verschijnsel opgemerkt als bij den notemuskaatboom: aan de mannelijke boomen, waar de bloemen tot lang gesteelde bloeiwijzen zijn samengevoegd, ziet men vaak aan de uiteinden dier bloeiwijzen zich een of meer vruchten ontwikkelen. Deze hangen dan ten slotte, vaak in vrij groot aantal, aan lange stelen langs den stam naar beneden, terwijl, zooals bekend is, de gewone vruchten geheel ongesteeld zijn.

De vruchtdragende en niet vruchtdragende boomen worden in het Javaansch onderscheiden als katès wadon en k. lanang en naar gelang de vruchten met korte steeltjes aan den stam zitten of wel de bloemen en vruchten aan takjes hangen in katès gamblok en k. gantoeng (bĕtik bantang en b. rambai, MAL.). De naam der bladeren als geneesmiddel is in het Jav. godong gamplĕng. De in uiterlijk en smaak eenigszins aan meloenen herinnerende vruchten (in het Duitsch heet de papaja „Melonenbaum") worden rijp en onrijp gegeten en gestoofd evenals worteltjes; ook de zaden, die naar sterrekers smaken. In de Minahassa dient de vrucht algemeen als varkensvoeder. De jonge bladeren zijn zeer bitter en bevatten carpaïne, een alcaloïde dat eene bijzondere werking op het hart uitoefent. Zij worden op Java wel, ten einde geschikt te zijn om als sajoer gegeten te worden, ontbitterd door koken met schieferklei (wadas). Algemeen is het gebruik de bittere bladeren af en toe aan paarden te voederen, als gezondheidsvoer. Het melksap bevat eene als pepsine werkende stof, papayotine, die ook in Europa niet zelden als geneesmiddel wordt aangewend. Van den wortel wordt het vleezige gedeelte afgeschrapt en dit gelegd op wonden, b. v. bij tuinarbeid met den patjoel aan de voeten gekregen.

PAPAJA OETAN (MAL. MOL.). Zie POLYSCIAS NODOSA.

PAPALIMBANG. Zie VAARTUIGEN.

PAPANDAJAN. Een zeer bekende en druk (van Garoet uit) bezochte vulkaan (2622 M.), in de Preanger, ten Z.W. van genoemde plaats. Een der weinige actieve vulkanen in welks krater men zonder eenige moeite kan geraken, doordat bij de groote eruptie van 11 Aug. 1772 het N.O.-gedeelte van den kraterwal is bezweken en de daaruit ontstane steenlawine, vermoedelijk geholpen door een lavastroom, een breed, door steile wanden begrensd dal heeft uitgeschuurd, waarin thans de weg naar den krater is aangelegd. Deze vertoont nog een vrij belangrijke solfataren-werking en ook de afzetting van zwavel is niet onaanzienlijk (zie hierover Van Heek in Jaarb. Mijnwezen 1906, blz. 174 met vele instructieve foto's). De nieuwste opneming van den krater en omgeving komt voor op Pl. X van het Jaarverslag Top. Dienst 1908, blz. 52.

Verbeek en Fennema (Geol. Beschr. van Java, blz. 679) geven een uitvoerige beschrijving van den berg met een kritische beschouwing over de denkbeelden van Junghuhn (diens Java II, blz. 129) omtrent de bovengenoemde eruptie.

PAPANGERS of **PAMPANGERS.** Afstammelingen van door de Spanjaarden uit de provincie Pampanga op Luzón (Noord-Filipp.) veel gebruikte, en ook naar de Molukken overgebrachte krijgshaftige inl. slaven. Zij vormden in Compagnie's dienst een bijzondere afdeeling van Mardijker-soldaten, waarschijnlijk reeds sinds 1663, toen de Spanjaarden zich van Ternate terugtrokken. Zij werden als apart korps in den aanvang alleen in dienst gesteld te Batavia; het eerst vermeld in Dagh-register 1668 (p. 126) als „Pampangers", onder een eigen kapitein met Spaanschen naam, en deelnemend in de groote jaarlijksche Juli-parade van Mardijker-soldaten. Desgelijks meldt Dagh-register 1670 een compag-

nie „Pampangers" te Batavia (p. 131); het Dagh-register 1672 noemt dit „de Panpangos compe." (p. 368—369); enz. Zoo worden ze in 1689 ook genoemd naast Amboneesche en Balische soldaten; in 1693 in een gemengde compagnie van Bandaneesche, Pampangasche en Boetonsche soldaten; zie De Haan, Priangan, III, p. 328 en II, p. 796.

In het midden der 18e eeuw werden de Papangers bij voorkeur op Timor gebruikt, speciaal tegen de zgn. „zwarte Portugeezen" of „Toepassen"; zoo vestigden zij zich daar vooral in de kampong's Babaoe en Oësapa (be O. Koepang), en worden in Ind. Stb. 1877, no. 105 nog genoemd als afzonderlijke afdeeling der schutterij te Koepang. Thans bestaan zij als zoodanig er niet meer.

In 1862 was alreeds het vanouds te Batavia bestaande korps Papangers, Mooren en Bengaleezen opgeheven (Ind. Stb. 1862, no. 43), in welk Staatsblad de „Papangers" nog speciaal omschreven worden als „vrij gegeven slaven", dus als een bijzonder soort van Mardijkers. Verg. bij BURGERS en MARDIJKERS. G. P. R.

PAPAR. District van de contrôle-afdeeling Paree, regentschap, afdeeling en residentie Kediri; met eene oppervlakte van 237 K.M². Het district telt 107 desa's en had ult. 1905 eene bevolking van ± 120.000 zielen, waaronder ± 140 Europeanen en 640 Chineezen.

PAPAS (CELEBES). Zie CORYPHA.

PAPASAN (JAV., SOEND.). Zie COCCINIA.

PAPATIH. Zie PATIH.

PAPATJÉDA (MAL. MOL.). Zie SCAEVOLA.

PAPAVER SOMNIFERUM. Kruidachtige plant, waarvan de cultuur in Ned. Indië verboden is. Levert de OPIUM (zie aldaar) en het oliehoudende Maanzaad.

PAPÉDA. In de Molukken de naam voor de pap, die gekookt wordt van het meel van de verschillende soorten van Sagoepalmen (Zie METROXYLON).

PAPÉDA (DAOEN) (MAL. MOL.). Zie POLYSCIAS.

PAPEGAAI. De papegaaien (*Psittaci*) worden in groote verscheidenheid van soorten in den O. I. Archipel, vooral in het Oostelijk deel, aangetroffen. De Papegaaien zijn echte boschbewoners, geheel op klimmen en vruchteneten ingericht. Zij zijn terstond van alle vogels te onderkennen door hun sterk gebogen, meestal krachtigen bovensnavel, een klimorgaan, dat als een haak het lichaam draagt, wanneer de klimpooten (twee teenen voor- en twee achterwaarts) een ander steunpunt trachten te vatten; verder aan hun korte, dikke, zachte tong, waarvan de punt soms een bundel vezelige aanhangselen draagt. Zij worden verdeeld in 2 families, de eigenlijke papegaaien (*Psittacidae*), gekenmerkt door het bezit van een gladde tong en dwars verloopende groeven aan de onderzijde van den bovensnavel, en de borsteltongige papegaaien (*Trichoglossidae*), voorzien van een tong met een bundel van hoornachtige vezeltjes aan de punt en met in de lengte verloopende groeven aan de onderzijde van den bovensnavel.

Tot de eerstgenoemde familie behooren de Kakatoe's. Deze worden aangetroffen in het Oostelijk gedeelte van onzen archipel, de Philippijnen en Australië. Een 9tal, ongeveer een derde van alle bekende soorten, komt hier in aanmerking. De verschillende soorten hebben in den regel een zeer beperkten verspreidingskring. De groote zwarte Kakatoe, *Microglossus aterrimus*, heeft een enorm grooten, stevig gebouwden snavel, sterk zijdelings samengedrukt, bijna loodrecht naar beneden gerichte punt aan den bovensnavel, die bovendien als een vijl diep ingekerfd is; kopzijden naakt en rood; vleugels veel langer dan de staart, ongeveer tot halfweg reikend; staartvederen zeer breed, afgerond; een hoog opstaande kuif van naar achteren gebogen, lange vederen; deze zwartgekleurde vogel leeft in Australië op Nieuw-Guinea, Waigeoe, Gemien, Sorong, Salawati, Misol, Jobi en de Aroe-eilanden; hij eet de zaden uit de steenharde kanarinoot; deze noot weet hij door eene zagende beweging van de scherprandige onderkaak open te maken, wat geen andere vogel hem kan nadoen. De jonge vogels worden door de inlanders uit het nest gehaald, opgevoed en aan handelaren verkocht; zij worden zeer tam; hun stemgeluid klinkt als een krakende deur; vreemd genoeg zijn deze klook gebouwde vogels uiterst gevoelig voor zelfs kleine verwondingen. De eigenlijke Kakatoe's, behoorende tot het geslacht *Cacatua*, zijn in het algemeen wit gekleurd met uitzondering van de kuif; *C. triton* heeft eene lange, gele kuif en komt op N.-Guinea en de Papoea-eilanden voor; *C. parvula* ziet er uit als *C. triton*, is echter kleiner en wordt alleen op de Timor-groep gevonden; *C. sulphurea* met helder gele kuif, op Celebes, Boeton en de Togian-eilanden; de oranjekleurige kuifdragende *C. citrinocristata* leeft op Soemba; *C. alba* van de Halmahéra-groep heeft eene groote witte kuif; *C. moluccensis* van Céram en Amboina heeft eene fraaie donker roseroode kuif; op de Tënimbar-eilanden leeft *C. goffini* met eene niet sterk ontwikkelde witte kuif. De naam Kakatoe schijnt afgeleid van het Maleische woord Kakatoewa, waarschijnlijk uit een der Papoe-talen naar het Westen overgebracht en dat ook de Maleische naam voor nijptang is. Tot de kleinste papegaaien behoort de Lisik (BAT.) of Sërindit (MAL.), namen op Oost-Sumatra voor *Loriculus galgulus*, een Papegaai van Sumatra, Nias, Riouw, Banka, Borneo en ook Java; om de fraaie kleur wordt hij ook Sierpapegaai genoemd, bovendien Vledermuispapegaai, naar de wijze waarop hij in rust aan zijn pooten in den boom hangt en zoo aan een groote Vledermuis doet denken; op den kop een blauwe schedelvlek, staartdekvederen en een groote ronde keelvlek scharlakenrood, op den rug een hoog-oranjekleurige vlek; de inlanders houden hem veel in gevangenschap. Nog kleiner zijn de Specht papegaaien, waarvan een der bekendste is de roodborstige Specht-papegaai *Nasiterna pygmaea*, die overal op N.W. Nieuw-Guinea, Waigeoe, Gébé, Salawati, Misool en Koffian gevonden wordt. Deze Papegaai is grasgroen gekleurd, onderzijde sterker grasgroen; bovenkop geel; kleine vleugeldekvederen zwart, breed met groen gezoomd; middelste twee staartvederen blauw, de andere zwart, de buitenste met groen langs den buitenkant, de drie buitenste met een gele vlek. Deze vogel is uiterst moeilijk waartenemen, dus ook te vangen, doordat hij zoo klein is en zich daarbij ophoudt in hooge, dichtbebladerde boomen; de Papoea's halen hen levend uit het nest in de boomen.

Grootere vormen zijn de zoog. Edelpapegaaien (*Eclectus*), in de Molukken en op Nieuw-Guinea voorkomend, die vooral merkwaardig zijn door hun sexueel dimorphisme, de mannetjes zijn nl. hoofdzakelijk groen, de wijfjes rood; *Eclectus pectoralis* komt voor op Nieuw-Guinea; Waigeoe, Salawati, Misool, Aroe- en Kei-eilanden, het mannetje is groen, met rooden snavel, onder-vleugeldekveeren en zijden van het lichaam, en blauwe buitenste staartpennen; het wijfje rood met zwarten snavel en met blauw in den hals, op de borst en de buik. Op Halmahéra komt voor *E. roratus* en op Céram en Boeroe *E. cardinalis*; deze gelijken zeer veel op eerstgenoemde.

Bij de soorten van het geslacht *Geoffroyus* zijn mannetje en wijfje van dezelfde soort eveneens verschillend gekleurd. Hiertoe behooren vrij groote, hoofdzakelijk groene papagaaien, waarvan de mannetjes een grootendeels rooden, de wijfjes een bruinen kop bezitten; zij komen voor van Nieuw-Guinea, Westelijk tot Soembawa. Bij het geslacht *Prioniturus*, Raketstaart-papegaai, zijn twee middelste staartpennen verlengd en bestaan in het middengedeelte alleen uit de kale schacht. Op Celebes wordt *Prioniturus platurus* gevonden, hoofdzakelijk groen, bovenkop rood en blauw, voorste deel van den rug geel; het wijfje is bijna geheel groen.

Parkieten noemt men kleinere vormen met langen, puntig toeloopenden staart. Op Java en Borneo is *Palaeornis javanicus*, de bètèt der Javanen, waargenomen; deze is groen, met gele schoudervlek en wijnroode borst; *P. longicauda* van Sumatra en Borneo heeft een rooden band om het achterhoofd en de zijden van den kop. In de Molukken en op Nieuw-Guinea komen groote parkieten voor met een breeden, langen staart, waarvan de afzonderlijke vederen breeder dan bij de pas genoemde vormen zijn: zij worden waaier-parkieten (*Aprosmictus*) genoemd, zijn van onderen rood en op den rug groen of blauw. Op Céram en Ambon komt *A. amboinensis* voor, op Boeroe en Nieuw-Guinea nauwverwante vormen, die als *buruensis* en *dorsalis* onderscheiden zijn.

Tot de eigenlijke papegaaien moet waarschijnlijk ook gerekend worden de rood- en zwartgekleurde *Dasyptilus pesqueti* van Nieuw-Guinea.

De familie der *Trichoglossidae* is verspreid van de kleine Soenda-eilanden, Timor en Flores, Celebes tot Nieuw-Guinea en Australië. De hiertoe behoorende vormen voeden zich, zooals het maaksel van de tong reeds aanduidt, voor een groot deel ook met bloemenhoning. Hiertoe behooren de fraaist gekleurde soorten. De kortstaartige vormen, Lori's of Loeri's, behooren tot het geslacht *Lorius*, op Nieuw-Guinea en de Molukken voorkomend; de kleur der verschillende soorten is in hoofdzaak rood met groene vleugels en rug, en met gele of blauwe plekken op de onder- of bovenzijde. *Lorius domicella* is gewoon op Ambon en Céram, en wordt aldaar veel in gevangenschap gehouden; de bovenkop is zwart, in het violette overgaand op het achterhoofd; onderste vleugelvederen en tibia blauw; borstschild geel, staart en overige gevederte rood. *Lorius erythrothorax* van Nieuw-Guinea heeft geen geel op de borst en roode onderste vleugeldekvederen; *Lorius garrulus* van Halmahéra is rood, met groene vleugels en een gele vlek op den rug, alsmede gele onderste vleugeldekvederen. Een iets langeren staart heeft de bijna geheel roode *Eos rubra*, die van Boeroe en Céram tot de Kei-eilanden verspreid voorkomt; onder den staart en op de schouders is deze soort blauw. Somber gekleurd is *Chalcopsitta atra* van Nieuw-Guinea; deze is grootendeels bruinzwart, met blauwen stuit en aan de onderzijde rood en gele staartvederen. De soorten van het genus *Trichoglossus* bezitten een langeren staart en zijn getooid met fraaie kleuren. Een der kleinste, doch veelkleurigste soorten is *Trichoglossus ornatus* van Celebes, van boven groen, van onderen rood, de bovenkop rood en blauw, zijden van den nek geel, borst blauwgeband, buik geel en groen, staart van boven groen, van onderen rood en geel. Grooter is *T. cyanogrammus* van Nieuw-Guinea en de Zuidelijke Molukken; deze is groen met violet zwarten kop, borst rood violetzwart geband, voorhoofd en wangen blauw, een geel en rooden band in den nek, zijden van het lichaam en onderste vleugeldekvederen rood. De soorten van het geslacht *Psittenteles* zijn hoofdzakelijk groen en geel gekleurd en zijn de meest Westelijk voorkomende vertegenwoordigers van de *Trichoglossidae*; Op Celebes komt *P. meyeri* voor, en op de kleine Soenda-eilanden, Timor en Flores, *P. enteles* en *weberi*. Op Nieuw-Guinea worden verschillende fraaie, langstaartige vormen gevonden, die tot de genera *Charmosyna*, *Hypocharmosyna*, *Neopsittacus* en *Oreopsittacus* behooren. Een van de langst bekende is *Charmosyna papuensis*, in 1734 door Seba reeds vermeld; deze is rood met donker-groene rug en vleugels, met zwart en blauw aan den achternek en met geel aan de zijden van de borst en van de buik; hij is beperkt tot Noordwest Nieuw-Guinea. Een grootere verspreiding heeft *Hypocharmosyna placentis*; deze komt voor in de Molukken, Aroe en Kei-eilanden en op Nieuw-Guinea, en is groen met rood aan de zijden van den kop, de keel en de borstzijden en aan de punt van den staart, onderdekvederen en stuit blauw. Deze is kleiner dan de voorgaande, ongeveer zoo groot als een vink. Nog kleiner is de zeldzame *Oreopsittacus arfaki* van het Arfakgebergte in Noordwest Nieuw-Guinea, eveneens rood en groen gekleurd en vooral gekenmerkt door de violetblauwe oordekvederen, die van witachtige vlekjes voorzien zijn.

PAPEGAAI-VISCH. Zie LIPVISSCHEN.

PAPIER. Een industrie van zeer geringe beteekenis, die de laatste jaren eerder achteruit dan vooruit gaat, is de bereiding van papier uit de bast van de papiermoerbezie, *Broussonetia papyrifera*. De bereiding van de bast tot het z. g. dëloewangpapier geschiedt alleen in Ponorogo.

De verkregen qualiteit papier is tamelijk sterk, is voor schrijfpapier minder geschikt, en kan, als gevolg van den hoogen prijs, de concurrentie met geïmporteerde qualiteiten al heel moeilijk volhouden.

Het aantal vezelstoffen, dat op Java voorkomt, is buitengewoon groot en onder die vezelstoffen zijn er uit den aard der zaak meerdere, die voor de bereiding van papier in aanmerking zouden komen. Herhaalde malen zijn dan ook voorstellen uitgewerkt om te komen tot de

oprichting van een papierfabriek op Java, tot nu toe even wel zonder veel succes. Wel bestaat er een cartonfabriek te Soerabaja, die o. a. als grondstof rijststroo, bamboe, enz. verwerkt en verder een in Meester Cornelis, die o. a. het afgestookte sérégras, de grondstof voor de citronella-olie-bereiding, tot carton verwerkt, maar papier zelf wordt er in Nederlandsch-Indië nog niet gemaakt.

PAPIER-NAUTILUS (*Argonauta*). Schelp eener inktvischsoort, de zoogen. Argonaut. Zie DOEKENHUIF.

PAPOEA'S. De bewoners van Nieuw-Guinea en omliggende eilanden zijn algemeen bekend onder den naam van Papoea's, een woord dat vermoed wordt door samentrekking uit het Maleische poea-poea of „kroesharig" ontstaan te zijn en derhalve met den eigenaardigen haarbos verband kan houden, maar waarvan overigens tot heden niemand eene passende verklaring heeft gevonden. In navolging van hetgeen zij van inlandsche handelaren hoorden, noemen de strandbewoners van Nieuw-Guinea, en vooral der Westelijke eilanden, zich wel Papoea's en duiden dan de bergbewoners als Alfoeren aan, op dezelfde wijze als in de Molukken de minder beschaafde en niet-Mohammedaansche bevolking der binnenlanden overal door den laatsten naam wordt onderscheiden (Zie het artikel ALFOER, DI I. blz. 30).

Al heeft de naam Papoea door langdurig gebruik bij inlanders en Europeanen het burgerrecht verkregen, zoo dient niet uit het oog verloren, dat die nog in geen der eigenlijke landstalen is aangetroffen en de betrokkenen zich volstrekt niet beschouwen als tot eenzelfde ras te behooren, zoodat schier elke nederzetting eene afzonderlijke benaming heeft, het gevolg van de vele afwijkingen, die vaak bij onmiddellijke naburen worden aangetroffen. Zoolang de bestaande leemten in onze kennis van land, volk en taal niet in grooter mate zijn aangevuld, blijft het wenschelijk de ter plaatse gebruikelijke indeeling te behouden.

Aan de vraag of op Nieuw-Guinea naast de Papoea-bevolking of te midden van haar Negrito's worden gevonden als een van de Papoea's onderscheiden ras, wijdt A. B. Meyer in zijn boekje „The distribution of the Negritos" (Dresden 1899) een afzonderlijk hoofdstuk (bl. 76—87). Hij beantwoordt die vraag ontkennend en beroept zich op Mikluho Maclay, die Papoea's en Negrito's identisch noemt. „Een ras van Negrito's", zegt Meyer (t. a. p. bl. 85) „heeft nog niemand naast een ras van Papoea's kunnen ontdekken, om reden dat 't niet bestaat; en het bestaat niet, omdat het Papoea-ras ondanks zijne veranderlijkheid, een uniform ras en tevens zoo goed als identisch met de Negrito's is". A. C. Haddon, die in het Engelsch tijdschrift „Nature" van 7 Sept. '99 Meyer's boek bespreekt, zegt dat deze, evenals Maclay, aanneemt, dat Negrito's en Papoea's uit denzelfden stam zijn voortgekomen en redenen aanvoert voor de stelling, dat uit de Papoea's meerdere volkstammen van verschillend type zijn ontstaan. Hij vraagt zich af, schrijft Haddon, of dit aan kruising met andere rassen is toeteschrijven, dan wel op groote veranderlijkheid van het oorspronkelijke ras wijst, en is geneigd het laatste te gelooven, ofschoon hij, ten rechte, doet opmerken dat onze ethnographische kennis, wat deze punten betreft, nog zeer gebrekkig is, zoodat het, voor het oogenblik, een onbegonnen werk zou zijn de genesis der verschillende bestanddeelen van het Papoeasche ras vasttestellen. Haddon is geneigd de uiteenloopende groepen der Papoea's uit kruising van de stammen te verklaren en zegt uitdrukkelijk, dat hij in Nieuw-Guinea nooit gehoord heeft van echte Negrito's, noch er sporen van heeft kunnen ontdekken. Hij heeft er brachycephale en dolichocephale inboorlingen onderzocht, maar de eersten waren niet kleiner dan de laatsten, noch kon men bij hen andere bijzonderheden aantoonen, welke op eenige verwantschap met de Negrito's zouden wijzen.

Wat hun uiterlijk voorkomen betreft zijn de Papoea's, door elkander genomen, goed gebouwd en van middelbare grootte. Zij hebbben regelmatige trekken, eenigszins uitpuilende jukbeenderen, een breeden dan wel arendsneus, dikke lippen en grooten mond met vooruitstekende kin, goed gevulde wenkbrauwen, donkerbruine oogen en witte tanden, de wangen veelal ingevallen. Hunne ledematen zijn in den regel wèl ontwikkeld, met groote handen en vaak kleine voeten. Het lichaam is sterk behaard en velen dragen baard en knevel. De huidskleur verschilt van geelbruin tot donkerbruin en komt in enkele oorden dikwerf het zwart nabij, ofschoon menigmaal onkenbaar door de nagenoeg alom verspreide cascado (zie HUIDZIEKTEN). Zeer karakteristiek is daarbij het wollige kroeshaar, dat door velen hoog boven het hoofd opgewerkt zich als een ragebol vertoont, en ook hierdoor geheel verschilt van den haartooi in aangrenzende deelen van den Archipel. Deze kenmerken treden weder het minst op den voorgrond binnen het gebied der Vier Radja's (Radja Ampat), waar op de kusten der eilanden het oorspronkelijke type teloor ging door vermenging met Cerammers, Tidoreezen, Makassaren en Boegineezen, die tegelijkertijd velen tot den Islam bekeerden, zonder dat die verandering van godsdienst ingrijpende maatschappelijke veranderingen teweegbracht.

Eveneens verschilt het type aan de Zuidkust van Nieuw-Guinea. Hier geen wollige kroeskoppen, doch kort, stijf krulhaar, dat kunstmatig door allerlei vlechtwerk van vezel- en palmbladeren verlengd wordt tot het op schouder en rug afhangt.

I. HET GEBIED DER KALANA FAT OF RADJA AMPAT. Dezen naam ontleenen de in Westelijk Nieuw-Guinea gelegen eilanden aan den gemeenschappelijken oorsprong met later gevolgde splitsing der strandbevolking, wier oudsten of hoofden, die aanvankelijk als leiders optraden, op aandrang van Tidore den titel van Radja of Kalana aannamen en zich wisten staande te houden in Waigéoe, Salawati, Misoöl en Waigama. In April 1905 stond de sultan van Tidore zijne rechten op Nieuw-Guinea af aan het Gouvernemen van N.I.

Als oorspronkelijke woonplaats van de stammen wordt aangewezen Wawiai, een kampong in het N. van Straat Kaboei, gelegen tusschen Waigéoe en Gam. Hier staat een aan één zijde open huisje, waarin zich een twaaltal zeer ruw bewerkte beelden van den gebruikelijken korwaarvorm en een paar afbeeldingen van vogels en miniatuur-huizen bevinden. De behoefte tot samenwonen is hier niet groot; vandaar dat vele

woningen er hoogst vervallen en verwaarloosd uitzien, niet uit duurzame materialen zijn opgetrokken en ver achterstaan bij die van andere meer Oostelijk gelegen plaatsen. Die woningen zijn óf op palen, en dan gewoonlijk boven zee, óf op den beganen grond gebouwd. De eerste worden met een houten ladder of door middel van een vonder van losse planken of rondhouten beklommen; zij zijn gedekt met aaneengeregen nipah- of sagoebladeren en hebben veelal een vóór- en achterdak, waarvan de zijkanten door losse bladeren slechts gedeeltelijk worden dichtgemaakt. Het dak rust op vier stevige houten stijlen. Zolders zijn er niet, maar wel bamboe horden langs de wanden, soms in twee of drie lagen boven elkander, tot opberging van brandhout, doozen met goederen als anderszins. De vloer bestaat uit dunne latten van bamboe of niboenghout; de omwanding is van nipahbladeren of sagoebladnerven. De huizen hebben voor en achter een overdekte galerij, die met een deur toegang geeft tot het middenvertrek, dat door doeken of pandanmatten tot drie of vier afzonderlijke vertrekjes, meestal slaapplaatsen, is afgeschoten; in de zijwanden zijn soms openingen tot vensters aangebracht, maar lang niet overal.

De woningen op den beganen grond zijn weinig meer dan hutten, geheel uit palmbladeren samengesteld, waarmede ook het binnenvertrek wordt afgescheiden; waar bamboe rustbanken ontbreken, is het zeezand op den bodem tot een voet-dikte opgehoogd, waarover des nachts het slaapmatje wordt uitgespreid.

Boven allen munten, ook in grootte, uit de woningen der Papoea's te Biga op Misoöl; een stevige trap verleent den toegang, bevloering en omwanding bestaan uit regelmatig gestelde houten latten en het dak is behoorlijk afgewerkt. De bamboe horden worden aldaar omhangen met uitgerafelde pandan-bladeren of mandjes, waarin reukwerk gebrand wordt tot afwering van kwade geesten.

Het front is afwisselend gekeerd nu eens naar de zee, dan weder naar de landzijde. Waar moskeëen zijn, zien die er al even vervallen uit, en de begraafplaats ligt gewoonlijk vlak achter de woningen op den vasten wal. Nabij enkele woningen zijn afzonderlijke hokken tot aanfokking van kroonduiven.

Het inwendige der woningen is niet bijzonder aanlokkelijk: borden, glas- en aardewerk, visschersgereedschap en tal van andere zaken liggen in groote wanorde dooreen of zijn hier en daar aan de wanden opgehangen, en van reinheid ontbreken zelfs de eenvoudigste sporen. De vuurhaard of kookplaats is bij de Mohammedanen meestal in de achter- en bij de Papoea's in de voorgalerij en wordt gevormd door een vierkanten of langwerpig vierkanten bak met in elkaar sluitende houten latten afgezet, waarbinnen op zand en asch eenige steenen liggen en waarop het vuur altijd smeulende wordt gehouden. Daaromheen staan de aarden potten en sagoe-oventjes met een dikke laag roet bedekt en soms ijzeren pannen voor de bereiding van schildpadvleesch, en tusschen de latten der omwanding gestoken of daaraan vastgehecht hangen zeefjes tot zuivering der rauwe sagoe, rekjes voor bewaring van toebereide visch, disselvormige kloppers voor het kloppen van sagoe, spatels om die omteroeren, pijlen, bogen, elgers en harpoenen, terwijl op de bamboe horden de doozen zijn opgehoopt, die tot bewaarplaats van kleederen, talismans, sieraden en sirihbenoodigdheden dienen, ofschoon een en ander ook wel wordt gehangen aan tusschen de stijlen aangebrachte kettingen van rotanringen. De afgeschoten vertrekken bevatten de kussens en hoofdblokken, waarop de vermoeide ledematen en het hoofd ter ruste worden gelegd. Ook is daarin de bewaarplaats der korwaars, zijnde van hout vervaardigde beelden van afgestorvenen of talismans, die in den strijd worden medegenomen.

De gewone dracht der bevolking in dit gebied is de volgende: In het haar steken zij een krabber of kam, in de ooren dragen zij hangers, om hals en armen hebben zij ringen van gevlochten rotan of schelpen en aan de vingers ringen van schildpad. De buik wordt omwonden met dun gespleten, rood geverfde rotan en de lendenen met een doek van boomschors, die, tusschen de beenen doorgestoken, met een lang eind naar voren afhangt. Dikwijls is nog een schelp aan het hielgewricht bevestigd en over den rug of de schouders hangt aan een band van boomschors een mandje van rotan of een tasch, waarin bamboe kokers voor tabak en geoliede kapok, lepeltjes, gemaakt van een schelp, kalk, sirih en pinang bewaard worden. Veelal dragen zij hoeden van pandanbladeren en bij feestelijke gelegenheden worden al die versierselen met kralen en bloemen opgetuigd en ook kralen halssnoeren omgedaan.

Hunne wapenen zijn bogen, pijlen en lansen; velen hebben nog messen of houwers, die zij van de handelaren koopen.

De leefwijze is hoogst eenvoudig; twee maal per dag, des morgens en des avonds wordt sagoe gegeten, als brij of gebakken, met visch en schelpdieren als toespijs, een en ander met zeewater toebereid. Als drank dient daarbij palmwijn en den geheelen dag door, naar gelang van opwellende behoeften, gebruiken zij pisang, suikerriet, kĕladi en vruchten bij wijze van versnapering, terwijl een gelukkige vangst van varkens, buideldieren en schildpad steeds een welkome aanleiding is voor een feestelijk maal.

Feesten vallen trouwens zeer in den smaak, het huwelijk en overlijden van familieleden bieden daartoe de beste gelegenheid. Kleine houten huisjes, die den zetel of de verblijfplaats der voorvaderen voorstellen, worden dan rijk versierd in het middenvertrek geplaatst en daaromheen wordt onder begeleiding van zang en trom, in de rondte gedanst, in groepen van 2 of 3 achter elkaar, met vrouwen en meisjes. Deze feesten duren tot drie en meer dagen achtereen, slechts bij kleine tusschenpoozen afgebroken om de overvloedig gereed gemaakte gerechten te gebruiken. Andere vermaken zijn het Molukksche spiegelgevecht en het tweegevecht met sagoebladnerven, terwijl het voordragen van liedjes bij lichte maan mede een zeer geliefde tijdkorting is. Het volk gevoelt zich tevreden en zorgeloos. Bij de geringe dagelijksche behoeften is de prikkel tot arbeid niet groot en worden bijzondere uitgaven voor feesten gevorderd, dan is met weinig inspanning het noodige in korten tijd bijeengebracht. Van oude zeden en gebruiken wordt nimmer afgeweken en zelfs de Radja's

wachten zich wel hierin eenige verandering te brengen. De vrees voor wraakoefening houdt hen in toom; vandaar dat diefstal en moord zelden voorkomen, en ook kleine overtredingen tot de uitzonderingen behooren.

Van godsvereering is geen spoor te ontdekken, wèl van een geloof aan goede en kwade geesten, de eerste belichaamd in de reeds genoemde houten beeldjes en in hoofdzaak dienende als voorbehoedmiddel tegen kwade invloeden, benevens tot afwering van onheilen en ziekte. Met hetzelfde doel zijn talrijke handelingen verboden; zoo mag men, des nachts op zee varende, geen licht ontsteken, de namen van zwager en schoonmoeder niet noemen, moeten woningen, waar hoofden overleden zijn, onbewoond blijven en dergelijke.

Als ondergeschikt aan deze Radja's worden nog enkele stammen beschouwd, omtrent wie het volgende valt mede te deelen.

1e. De *Ambèr* in Oost Waigéoe. Deze hebben een hoog postuur, zijn vrij donker van huidskleur, sterk behaard, vooral in het gezicht, en lijden veel aan cascado. Het hoofdhaar staat als een ware ragebol uiteen, hetwelk voor een groot sieraad wordt gehouden, vooral tegenover het zwakke geslacht. Zij hebben een kleinen, niet zoo heel breeden neus, het neustusschenschot is niet doorboord, de mond is groot en vooruitstekend, maar de wangen zijn erg ingevallen. Zij gaan geheel ongewapend en staan als goedaardige en rustige lieden bekend. Zij hebben eigen hoofden, zooveel als hoofden van gezinnen of oudsten, wien de Radja zijne bevelen doet toekomen. Als afwijkende dracht gebruiken zij buikbanden van ganétouw vervaardigd en met stukjes schelp versierd, benevens houten armbanden. Zij tatoeëeren of besnijden zich niet en hebben één of meer vrouwen, naar gelang zij den bruidschat kunnen betalen, die minstens vijf stukken katoen bedraagt. Hunne lijken begraven zij in den grond en zien er verder niet naar om.

2e. De *Lieden der negen Negorijen*, of afstammelingen van Papoea's van Biak of Wiak, Soepiori, Sowèk en Ansoes, die in vroeger tijd herwaarts verhuisden. Deze negorijen zijn: Omka of Amka, Wahié, Wardo, Oesba en Bèsèr, — alle op Waigéoe —, Mar op het tot Salawati behoorende deel der Noordkust van Nieuw-Guinea en Marfandoe, Mansèmbèr en Warsai, waarvan de lieden allen gevestigd zijn in de kampong Sórong, op het, dicht bij Salawati gelegen eilandje Dom. Deze lieden zijn allen Moslim, wat niet belet dat de sèngadji van Warfandoe op een uithoek een heilig huisje heeft gebouwd, waar korwaars worden bewaard en plechtigheden plaats hebben. Eén beeld is levensgroot, pikzwart en stelt Monambar, den stamvader der Warfandoe voor. Ook zijn er nog vogelbeeldjes, 2 à 3 dM. lang, die geesten (djin) voorstellen. Men acht ieder in staat zijn eigen voorouders door het branden van wierook op te roepen om van hen raad te krijgen.

De bewoners van Wawiai zijn in ieder geval heidenen en deponeeren hunne dooden op een rots. Evenzoo die van Tipin, op de Noordkust van Salawati.

De inboorlingen der Negorijen zijn in het algemeen stevig gespierd en vrij donker van kleur; sommigen hebben een semitisch type en zijn opvallend lichter van kleur, maar over het geheel komen zij overeen met de Papoea's van de plaats hunner afkomst, die later zullen worden beschreven.

Volgens sommigen behoort Bèsèr niet tot de negen Negorijen. De bevolking is in ieder geval van Biaksche afkomst en reeds lang hier gevestigd. Hare gebruiken wijken eenigszins af van die der anderen Biaksche immigranten. Op de graven vindt men miniatuur huisjes met planken als borden op zijde, waarop voedsel voor de geesten gereed wordt gezet. Korwaars maakt men slechts bij uitzondering; het schijnt, dat de fetisistische korwaardienst hier is vervangen door eene meer geestelijke voorouderverecring.

3e. De *Bergbewoners van Salawati*. Deze zijn van middelbare lengte, slank gebouwd met magere ledematen; de huidskleur bijna tot het zwarte overhellend. Hun haar is op de kruin tot een dikke laag platgedrukt, maar aan den rand krulachtig uitloopende, zoodat het als het ware een ring om het hoofd vormt. Zij dragen een dunnen baard en knevel, maar hun lichaam is weinig behaard, ofschoon zij zware, gevulde wenkbrauwen hebben. Het voorhoofd is rechtstandig, de oogen zijn donkerbruin, de neus is van middelbare grootte, het neustusschenschot doorboord en de mond iets, maar niet veel vooruitstekende. De onderste ledematen zijn mager, dikwijls binnenwaarts gebogen; de voeten zijn klein. Zij houden zich bezig met de jacht op varkens en kangaroe's, het schieten van vogels en het kloppen van sagoe. Zij staan onder eigen hoofden, die echter weinig gezag hebben.

4e. De *Bergbewoners van Misoöl*. Deze kenmerken zich door middelbare grootte, goede spierontwikkeling, fijn gekroesd haar, breede jukbeenderen en neusvleugels, grooten, vooruitstekenden mond, zware wenkbrauwen met baard en knevel, een behaard lichaam en donkerbruine huidskleur. Van nature zijn zij goedaardig, bedaard en niet luidruchtig. Zij laten hunne kinderen niet besnijden, hebben maar één vrouw, gebruiken geen zout bij de bereiding van hunne spijzen en tatoeëeren zich niet. Zij leggen hunne lijken op een horde in het bosch en dekken die met een mat toe. Tegen den tijd dat het lijk vergaan is, nemen zij het hoofd weg en scalpeeren dat zoonoodig om het dan met de onderkaak in een uitholling van een grooten boom te plaatsen, waarna de opening met een bord gesloten en er niet meer naar omgezien wordt. De strandbewoners van Biga zien er minder krachtig uit, terwijl vooral hunne onderste ledematen erg mager zijn. Zij dragen veel ringen van koperdraad in de ooren en hebben als schaambedekking een lapje voor den buik hangen.

5e. Als ondergeschikt aan den Radja van Salawati of den Kapitein-laut van Sailolof worden beschouwd de stammen: *Arfoe, Mo of Moi en Sèyèt*, welke verspreid wonen in het Westelijk gedeelte van den z. g. Vogelkop, van Kaap Jamoersba (Kaap de Goede Hoop) aan de Noordkust af, tot nabij de monding der Karabrarivier aan de Westkust en aan deze hoofden een soort belasting opbrengen.

De *Arfoe's of Arfoesi* vormen een vrij uitgebreiden stam van bergbewoners. Wanneer noodig, dalen zij af naar het strand om zich van zout te voorzien. Zij zoeken daartoe een stuk drijfhout op en verbranden dit; de asch

wordt medegenomen en als „zout" met hunne eenvoudige spijzen vermengd. Hun uiterlijk komt veel overeen met dat der Arfakkers; zij zijn kleiner van postuur dan de Noemforen en maken den indruk vreesachtiger en onbeschaafder te zijn dan deze. Het haar wordt meestal in kleine krulletjes gevlochten, die als kransen het hoofd omgeven; de bovenste krul steekt wat uit, als een kwastje.

De huizen worden op hooge palen gebouwd en hebben twee vertrekken, één voor de mannen en één voor de vrouwen. In huis is de afscheiding tusschen de beide seksen zoo streng, dat ze b. v. niet tezamen eten. Het bosch is de plaats voor de meer intieme aanrakingen tusschen man en vrouw (dit gebruik is bij zeer vele stammen in zwang, b. v. op de geheele Zuidkust be-Oosten de Prinses-Marianne Straat). Huwelijken worden in den regel pas gesloten als de vrouw bevallen is. De jongeling betaalt een bruidschat, terwijl meestal van de zijde der bruid eenige goederen als tegengeschenk worden gegeven. Tijdens de huwelijkssluiting wordt feest gevierd, evenwel niet gedanst. Er wordt samen gegeten, waarvoor de huisvarkens worden geslacht, doch geen sterke drank gedronken. De varkens zijn een soort huigenooten. Zij loopen vrij in huis rond en vergezellen hun baas op zijne tochten.

Kort vóór de geboorte van een kind neemt de zwangere vrouw haar intrek in een hut, waar zij door vrouwen wordt bewaakt. Mannen, ook haar echtgenoot, mogen in dien tijd haar niet bezoeken, daar dit de bevalling zou bemoeilijken. Één maand na de bevalling gaan moeder en kind naar de eigenlijke woning terug.

Bij zwangerschap buiten huwelijk wordt door de familie uitgemaakt wie de vader is en met dezen moet de vrouw dan verder samenleven. Polygamie komt voor. Soms heeft een man 3 of 4 vrouwen, die allen in dezelfde woning verblijf houden.

Hoofden, die eenig gezag uitoefenen, zijn onbekend. Voor zoover kan worden nagegaan bestaat bij hen een godsbegrip. Zij verklaren ten minste dat iemand, die zijn natuurlijken dood sterft, door een hoogere en bovennatuurlijke macht tot zich genomen wordt.

De Arfoe's begraven hunne lijken niet, maar doen ze een soort mummificatie ondergaan. Het lijk wordt op een balé-balé gelegd, waaronder een matig houtvuurtje, dat veel rook verspreidt. Is na eenige dagen een zijde voldoende berookt en gedroogd, dan wordt het lijk omgekeerd, om nogmaals dezelfde bewerking te ondergaan. De mummie wordt bijgezet in een hoogen, dikken boom, die voor dit doel voldoende is uitgebrand.

Slavernij is bij de Arfoe's onbekend; de gevangenen worden steeds geruild tegen stamgenooten, die in dezelfde omstandigheden verkeeren.

Hunne wapens zijn bijl, pijl en boog en bamboe lansen. Middel van bestaan is uitsluitend landbouw. Zij teelen meestal aardvruchten, pisang, papaja, wat djagoeng en tabak en voeden zich met sagoe, die zij zelf kloppen en wasschen.

Bij beleediging door een anderen stam gaan zij op „raak" uit en trachten een of meer sluipmoorden te plegen. Geschiedt de moord uit weerwraak, dan wordt zoo mogelijk een kop medegebracht.

De tjidako schijnt de algemeene kleederdracht te zijn. De vrouwen dragen een boven de borst toegeknoopte sarong. Huidziekten komen veelvuldig voor, wat niet te verwonderen is bij hun vrees voor water.

De *Mó of Moí* wonen langs de Maga en de Wasamson en de vertakkingen dezer rivieren. Zij komen te Masséwé aan de kust om handel te drijven. De Mó houden zich uitsluitend bezig met het kloppen van sagoe en het verzamelen van vogelhuiden. Hun type komt veel overeen met dat der bewoners van het binnenland van Salawati; het haar hebben zij echter in twee bossen, één van voren en één van achteren, samengebonden.

De *Ségèt* onderscheidt men in *Ségèt Sélé* en *Ségèt Fasia*, naar gelang zij dichter bij de kaap of aan de kust, dan wel dieper in het binnenland vertoeven. Bepaalde grenzen, waartusschen zij wonen, zijn niet aan te geven. Zuidwaarts is de stam der Karabra hun nabuur. De mannen zijn fiksch gebouwd, vrij groot en goed gespierd, ofschoon met weinig ontwikkelde onderste ledematen; het gezicht is sterk behaard, de huidskleur zeer donker. Zij hebben niet den ragebol, maar toch dicht kroezig haar. De oorlellen zijn wèl, het neustusschenschot is niet doorboord. De vrouwen zijn meer licht-bruin van kleur en velen hebben de voorzijde van het lichaam zwak betatoeëerd met twee rijen ronde figuren, aan weerszijden over den buik naar de onderbekselstreek. Zij leven in onmin met de Karabra, omdat zij onder dezen de koppen snellen, benoodigd voor het huwelijk. Zij huwen n. l. in hun eigen stam of nemen een vrouw uit de aan hen verwante Mó, maar kunnen daartoe in het eerste geval niet overgaan, alvorens als verplichten bruidschat twee koppen te hebben aangebracht.

Nadat de eerste kop is verkregen, hetgeen bij jeugdigen leeftijd der knapen met behulp der ouderen geschiedt, verloopen een paar jaar, en eerst bij aflevering van den tweeden kop, die door den bruidegom zelven moet zijn afgeslagen, wordt er drie dagen feest gevierd en de bruid zonder verderen omslag aan den heldhaftigen koppensneller overgegeven. Zonder noodzaak brengen zij echter niemand om het leven en anthropophagen zijn zij volstrekt niet; de vrouw, die door twee koppen verdiend is, onderhouden zij tot haar dood en aan meerdere vrouwen wordt niet gedacht.

Zij eten sagoe en drinken daarbij water, omdat zij het tappen van sagoeweer niet verstaan. Overigens vinden zij hun bestaan in de schildpad- en tripangvangst. Zij gaan met hun vlerkprauwen ver in zee, twee à drie personen in een prauw en zelden meer dan twee prauwen tegelijk. Dikwerf verongelukken deze, maar dat weerhoudt hen niet ,want zij hebben een merkwaardige doodsverachting en zeggen, dat als het tijdstip van sterven is aangebroken, dit toch niet te verhinderen is. Zij meenen, dat met den dood alles eindigt. De lijken worden eerst drie dagen in de woning bewaard tot ze opzwellen en dan gebracht naar een der eilandjes, waar ze op horden te rotten worden gelegd. Na drie dagen wordt een zielenfeest gevierd. Is het lijk vergaan, dan wordt de schedel in huis gebracht uit vrees, dat die anders in het water zal vallen. De Ségèt Sélé brengen de lijken naar het eilandje Lago. In het bosch worden door hen geestenhuisjes opgericht tot vereering van de schimmen

der voorvaderen, welke huisjes door de familieleden niet mogen betreden of genaderd worden. Het maken van vooruderbeeldjes moet echter bij hen niet in gebruik zijn. Het eten van sommige vischsoorten en ook van krokodillen is aan sommige personen of families verboden.

II. WESTELIJK NIEUW-GUINEA TEN WESTEN VAN DE LIJN: MANGEKWARI-ARGOENIBAAI.

In de strandnegorijen is de gedurige aanraking met vreemde handelaren van Ceram en elders, die zich dikwerf voor goed in deze streken vestigen, een sterke prikkel geweest tot het bevorderen van samenwonen, ofschoon de behoefte aan gedurige verplaatsing bleef bestaan en ziekte of vermeende kwade invloeden daartoe nog altijd spoedig doen overgaan.

Als gevolg hiervan hebben de meeste kampongs een vervallen en onoogelijk aanzien en zijn de huizen wrak, met weinig zorg en van slechte materialen gebouwd, en volstrekt niet onderhouden. Aan de zeezijde door ingekerfde boomstammen en aan de landzijde door vonders van hout of bamboe beklommen, bieden zij inwendig niet veel bijzonders aan. Slechts enkele hebben een voor- en achtergalerij, alwaar een overdekte kookplaats, bestaande uit zand met drie of vier steenen, maar de meeste bestaan uit één vertrek met door bladeren of vuile gordijnen afgeschoten kamertjes, de vuurhaard in het midden en de ledige ruimten aangevuld door rasterwerk tot bewaarplaats voor huisraad, voedingsmiddelen, goederen en brandhout; benevens een zolder, waarop visch- en ander gereedschap, netten, bamboezen kokers voor drinkwater en tal van andere voorwerpen in de grootste wanorde dooreen liggen. Waar het terrein dit toelaat, is in de Mohammedaansche kampong voor de moskee een zandige plek op den beganen grond uitgekozen en daarbinnen een door een gordijn afgescheiden vertrekje voor den imam bestemd.

De woningen der onvervalschte Papoea's zien er wel niet zindelijker uit, maar zijn steviger door een omwanding van planken; in deze bevindt zich de kookplaats overal binnenshuis en is huisraad in veel geringer voorraad voorhanden.

Dieper in de Macclucr golf wordt binnen het voor elk gezin afgezonderd vertrek tevens een afzonderlijke vuurhaard aangetroffen en zijn in zee, waar de stroom het sterkst is, tot boven het water uitstekende steenen opgehoopt, om de inwerking op de houten palen eenigszins te temperen.

Behalve de onder I genoemde, heeft men op den vasten wal van Westelijk Nieuw-Guinea nog de volgende stammen.

A. Het Noordelijk gedeelte, bekend onder den naam van „Vogelkop".

1e. De bevolking van *Karoon*. Deze is klein van gestalte, flink gebouwd, gespierd met krachtig ontwikkelde onderste ledematen. Sommige mannen scheren het hoofd, zoodat alleen een vlok haar op de kruin blijft staan, anderen binden het haar tot bossen samen. De kleeding en versierselen zijn zooals boven beschreven. De vrouwen, jong zijnde, zien er niet onaangenaam uit, doch dit verandert spoedig met de jaren. De neusvleugels zijn doorboord; door het gat wordt een vogelbeen of dergelijke gestoken. De Karoners zwerven voortdurend in het gebergte rond, in de bosschen voedsel zoekende. Zij voeden zich hoofdzakelijk met boombladeren. De bladeren worden in een bamboekoker geperst; deze wordt op een niet te sterk vuur geplaatst en onophoudelijk rondgedraaid tot de inhoud voor een goed deel verbrand is. Zout gebruiken zij niet; bij terugkeer van het strand voeren zij echter zeewater mede, waarschijnlijk voor de bereiding van het voedsel. Hunne kapmessen, bogen en bijlen betrekken zij van de Noemforen te Saoekris; lansen van ijzerhout vervaardigen zij zelf. Zij zijn groote liefhebbers van menschenvleesch met als gevolg rooftochten naar Kébar en Ambèrbakèn. Dergelijke maaltijden geven aanleiding tot feestvieren en gaan gepaard met het drinken van veel sagoeweer.

Zij gelooven aan in het bosch rondwarende geesten. De vrouw wordt door den man gekocht. De dooden worden begraven, terwijl op de graven kleine vuren ontstoken worden. Het lijk van een hoofd wordt op een stellage gelegd, omgeven door zijne draagbare bezittingen; onder het lijk wordt een vuurtje aangelegd om het lijk te berooken. Op den landbouw leggen zij zich weinig toe; zij planten wat aardvruchten, suikerriet, mais of gierst en kijken er niet naar om voor het tijd is om te oogsten.

2e. *De Kébar*. Dezen wonen dieper in het gebergte en leggen zich op groote schaal toe op den landbouw. Zij planten aardvruchten, groenten en tabak. Vooral de tabak dient als ruilartikel. Daar zij zelf het gebergte niet verlaten, dienen de Karoners als tusschenpersoon.

3e. *De Ambèrbakèn*. Zij wonen in het gebergte aan de Noordkust. De grenzen van hun gebied zijn niet juist aantegeven; het omvat de streek tusschen de Kasirivier ten O. en de Waar Manggèn ten W. Tot Ambèrbakèn behoort ook het ten W. der Kasirivier gelegen landschap Roembiak. De bevolking is de eenige in Nieuw-Guinea, die rijst verbouwt. Deze cultuur was er reeds, toen in 1854 de zendelingen dit gebied bezochten. Volgens de overlevering zou vele jaren geleden een stamgenoot, van een tocht naar Tidore teruggekeerend, wat padi hebben medegebracht. De Noemforen van de Dorébaai komen hier om die rijst op te koopen. De rijst houdt het midden tusschen kleef- en gewone rijst; zij wordt op droge gronden verbouwd, alleen in de nabijheid der kust. Behalve de zaadpadi, wordt alles verkocht; de bevolking voedt zich alleen met aardvruchten.

De indruk, dien de inboorlingen maken, is gunstig; zij zijn in het algemeen krachtig gebouwd. De mannen kleeden zich met een schaamgordel van doek, de vrouwen met een sarong. De huizen staan gelsoleerd, meest op steile punten en bergtoppen te midden van aanplantingen van obi en pisang. Zij zijn 5 à 7 M. uit den grond gebouwd met eene omwanding van boomschors en een vloer van latten. Elk huis wordt door meerdere gezinnen bewoond. Twee afscheidingen over de geheele lengte vormen een middengang. Mannen en vrouwen slapen niet gescheiden.

4e. *De Arfakkers* bewonen het gebergte van dien naam. Zij zijn donker van huidskleur, hebben een hoog, smal voorhoofd, zware wenkbrauwen, breeden platten neus, dikke lippen. Het haar binden zij tot bosjes of tot een rechtopstaanden pluim bijeen. Om het hoofd wordt een lap van boomschors gebonden, waarop van voren eenige plat geslepen, ronde schelpen. Het neus-

tusschenschot is doorboord, in de ooren hangen zij ringen van kralen, schildpad of schelp; om de armen, beenen, kuiten en enkels slaan zij een gordel van boomschors. Tatoeage heeft niet plaats. De vrouwen krullen het hoofdhaar in elkander: ook zij versieren het voorhoofd met een schelp en dragen alleen om den bovenarm rotanbanden.

Hunne woningen liggen op 250 à 350 M. boven zee en zoodanig op de helling van een bergrug, dat zij slechts aan één zijde te naderen zijn. Er in is slechts één vertrek. Overigens is de bouwwijze als boven vermeld. Kraamvrouwen worden in een afzonderlijk gebouwtje ondergebracht. Geestrijke dranken worden zelden door hen gebruikt, niettegenstaande de arènpalm in hun gebied wel voorkomt.

5e. *De Andai* wonen in het Noordoostelijk gedeelte van den Vogelkop. Zij zijn klein van lichaamsbouw, de mannen zijn gemiddeld 1,64 M. lang, de vrouwen nog iets kleiner. Zij zijn zwak, het gevolg van ondervoeding; vandaar dunne armen en beenen bij vooruitstekende buik; de huidskleur is tamelijk donker. Het eenige kleedingstuk is de schaamgordel van boomschors. In het naar bovengedraaide krulhaar steken zij een kam en zij sieren zich op met halsnoeren, arm-,pols-, en schouderbanden en een stuk schelp in het doorboorde neustusschenschot. Tatoeëeren is niet gebruikelijk.

Het huwelijk gaat niet met plechtigheden gepaard. Bij de bevalling wordt de vrouw onder een afdak gebracht, waar zij twee weken blijft. Bij sterfgevallen legt men het lijk, getooid met zijne sieraden, op den vloer met de voeten in de asch der stookplaats; de familieleden zitten er om heen en maken veel misbaar. Ondertusschen wordt bij het sterfhuis eene 7 à 8 voet diepe kuil gegraven in den vorm eener halve maan en worden eenige stevige boomtakken gekapt. Het lijk wordt in zittende houding met opgetrokken knieën en over de borst gekruiste handen in het graf geplaatst. Aan beide zijden van het lijk worden nu de takken in den grond gestoken en hierop takkebossen gelegd bij wijze van dak. Daarna wordt de kuil met aarde gevuld en het breekbare eetgereedschap van den overledene boven het graf stuk geslagen. Als teeken van rouw snijden de familieleden het hoofdhaar kort.

De landbouw staat op zeer lagen trap en hun nijverheid beperkt zich tot het knoopen van taschjes, het vlechten van lendengordels en arm- en schouderbladen.

6e. *De Hatam* verschillen in uiterlijk alleen in zooverre van de Andai, dat het haar minder dik en lang is en dat zij over het algemeen een meer haveloos voorkomen hebben. Zij dragen een met veeren opgesierd kalotje, een hoofdband, een voorhoofdsplaat, een schouderband en schélpen oorhangers. Zij versieren gaarne hunne huizen met doodskoppen en daar zij te laf zijn een mensch onverhoeds aan te vallen, schenden zij de graven hunner buren om de schedels te stelen. Hun voedsel bestaat uit pisang, bataten en boomvruchten. Zij rooken tabak uit korte pijpen, die met een tabakszakje verbonden, aan een koord om den hals worden gedragen. De huizen staan op hooge palen en hebben slechts één ruimte. De spijzen worden met zeewater bereid.

7e. *De bevolkingen van Moraid en Mention.* Eerstgenoemden wonen in het W., laatstgenoemden in het O., in het binnenland van den Vogelkop. Er is van deze stammen weinig bekend. De Moraid-stam loopt bijna geheel naakt. Hun wapens bestaan uit primitieve lansen met bamboepunten, boog en pijlen met houten of beenen punten. De Mentionners hebben als wapen lans, pijl en boog en ingevoerde kapmessen. Volgens de kustbewoners zouden de Moraid kannibalen zijn.

8e. *De Karabra-bevolking;* gevestigd in het Z.W. van den Vogelkop, aan de Sêrêmoek. Zij is naar het gebergte teruggetrokken, zoodat het laagland onbewoond is. Deze streek is dan ook berucht om de slavenjachten.

9e. *De Kaiboes.* Gevestigd ten O. van de Karabra. Zij zijn zeer dun gezaaid en wonen in de bosschen. Handelaars geven door een geweerschot kennis van hun komst. Op dit teeken komen de Kaiboes aan de kust om voor sagoe en slaven, kapmessen en kleedingstukken te ruilen. De bevolking draagt veel sieraden, waaronder armbanden van de staartwervels van een koeskoes en heeft het neustusschenschot en de beide neusvleugels doorboord. Eigenaardig is een soort harnas van gevlochten rotanbanden, dat zij over borst en rug dragen. De dooden worden begraven in hurkende houding met het hoofd boven aarde.

10e. *De Kanoki.* Zijn gevestigd aan de, in de Kaiboesbaai vallende Maëwon. Zij verzetten zich tegen iedere aanraking met vreemdelingen.

11e. *De bevolking van Bira.* Gevestigd in het Westelijk gedeelte van de Noordkust van de Macelluergolf. Zij bewoont 14 kampongs, alle gelegen aan zijtakken van de Sigaroirivier. De huizen zijn gebouwd op zeer hooge palen boven moddervlakten, waarvan men de rhizophoren heeft weggekapt; het wemelt hier van muskieten en aga's (zeer kleine vliegjes). Ofschoon het hier dus zeer ongezond is, is de bevolking van Bira grooter in aantal dan die van andere landschappen. De grootste kampongs worden op 1000 hoofden geschat. De vermeerdering der bevolking wordt zeker in de hand gewerkt door de huwelijksadat, die meebrengt dat de bruidschat met een gelijkwaardig tegengeschenk wordt beantwoord.

Zij zijn klein van gestalte, nog al donker van huidskleur en sterk behaard; zij hebben een breeden, niet doorboorden neus, zeer vooruitstekenden mond, doorboorde oorlellen en magere ledematen. Cascado komt algemeen voor. Karakteristiek is hun haardracht, zijnde bosjes haar van 6 à 8 cM. lengte, die tot tressen worden ineengedraaid, gewoonlijk twee lagen, met een vlokje op de kruin. Zij hebben den naam van zeer brutale koppensnellers te zijn; van gevangenen wordt het vleesch bij levende lijve afgesneden en verorberd.

Niet voor alle dooden worden korwaars gemaakt, als hoedanig enkele palen voorkomen waarvan het eene uiteinde tot eene menschelijke gedaante is gesneden.

Men legt de lijken in het bosch tot de weeke deelen vergaan zijn, daarna worden de schedels op eene min of meer versierde stellage aan de rivier geplaatst met eenige offeranden er bij. Die plaatsen mogen alleen worden bezocht, wanneer er een nieuwe kop wordt bijgebracht.

12e. *De bevolking van Berau*, aan de Noordkust van de Maccluergolf, tusschen de Kamoedan en Sebjarrivier. De Sebjarstam week voor de hongitochten der Barauers stroomopwaarts uit.

Het gebied tusschen het heuvelland en de kust is bijna onbewoond. De daar wonende stammen zijn uitgeroeid.

Aan de monding en aan den benedenloop der in de Maccluer Golf mondende rivieren staan kampongs van slechts 2 of 3 woningen bijeen.

De huizen staan op 3 à 4 M hooge palen met een voor- en achter galerij van ± 1 M. breedte, waartoe een trap of boomstam met inkervingen toegang verleent. In het midden een hoofdvertrek met aan weerszijden de kleinere vertrekken der vrouwen, waarin stookplaatsen. Bij de langere woningen geen hoofdvertrek, doch in het midden een 2 M breede, doorloopende gang.

Dak van atap, omwanding van sagoe bladstelen (gaba-gaba), waarin kleine vensteropeningen.

Aan de Sebjar ook omwandingen van planken met snijwerk en ronde vensteropeningen.

Het huisraad bestaat uit potten van porcelein of aardewerk, kookgerei, koffertjes of kistjes, alles door handelaren geïmporteerd. Broeken, sarongs, kains, baadjes en hoofddoeken verdrongen de vroeger primitieve kleeding. Alleen bij het sagoe-kloppen en dansen dragen de vrouwen nog de tot de kuiten reikende rokjes van bladvezels. Tatoeage komt voor. Het hoofdhaar wordt kort gedragen. Voor jacht en vischvangst worden kleine bogen en pijltjes van sagoebladnerf gebruikt; voor den krijg worden deze pijltjes voorzien van punten met weerhaken of graten.

In het heuvelland geen kampongs, doch verspreide groote paal- of boomwoningen op ontgonnen stukken grond (ladangs). De paalwoningen staan hoog boven den grond, de boomwoningen zijn gemaakt in hooge boomen.

In de woningen is een smalle doorloopende gang met stookplaatsen in het midden. De vertrekjes van mannen en vrouwen zijn gescheiden aan weerszijden. De jongelingshuizen staan als ooievaarsnesten op een hoogen, gladstammigen boom of paal. In het gebergte vindt men zeer primitieve, lage paalwoningen zonder omwanding met in het midden een vuurhaard van bergsteen, met primitief huisraad.

Het haar wordt in vlechtjes of bosjes om het hoofd op het voorhoofd bijeengehouden door een slangenhuid of een band van paarlmoer. Neusschot en neusvleugels zijn doorboord, met staafjes of beentjes in de gaten. In krijgsdos worden daarin om de oogen opkrullende varkenstanden gestoken en vederpluimen in het hoofdhaar. Oorversieringen worden gemaakt van gedroogde muizenstaarten, armbanden van gedroogde buidelratstaarten. Verder dragen zij bovenarmbanden en over de borst gekruiste banden van fijn vlechtwerk in hetzelfde patroon, dan wel snoeren van dunne bamboe kokertjes en halssnoeren van dergelijke bamboe- of glazen kralen. De vrouwen dragen het haar kort met ponny over het voorhoofd, zij maken blauwe getatoeërde krulfiguren op de wangen.

Mannen en vrouwen dragen tjawats van geklopte boombast, hier en daar echter reeds kains.

13e. *De bevolking van Masibabé.* Deze woont in het binnenland, vier dagreizen van Andai verwijderd. Zij is heel wat kleiner van gestalte dan de Hatam en eenigszins ineengedrongen, heeft weinig ontwikkelde ledematen, een zeer donkere huidskleur en de mannen dragen een zwaren baard. Aan tatoeëeren doen deze lieden niet, maar enkelen hebben veel brandwonden op de schouders. Het haar draaien zij in tal van kleine vlechten ineen en ook dragen zij een voorhoofdsplaat van schelp en voorhoofdsversierselen van uitgesneden paarlmoer benevens gedraaide plantenvezels in de ooren. Het zijn stille lieden, niet ongenegen een eenmaal aangenomen taak vlug teneinde te brengen.

14e. *De bevolking van Bintoeni.* Door de inboorlingen wordt het door hen bewoonde landschap Bàntoen genaamd, zoodat Bintoeni eigenlijk beteekent: „de lieden van Bàntoen". Dit landschap is gelegen om het Oostelijk uiteinde van de Maccluergolf.

De inboorlingen zijn vrij donker van huidskleur, hebben een zuiver gewelfd voorhoofd, dunne wenkbrauwen, een goed gevormden, niet al te grooten neus met doorboord tusschenschot, weinig vooruitstekende onderkaak, langen hals, dunne onderste ledematen en achterwaarts gekeerde billen. Zij zijn door elkander vrij groot, eenigen sterk behaard, en velen getatoeëerd op borst en schouders. Enkelen hebben, in navolging van de Mohammedanen, een doek om het hoofd gewonden, maar overigens dragen zij het haar als een ragebol of tot een bos op het achterhoofd saamgebonden, waarin de met kralen versierde bamboe kam wordt gestoken; voorts hangers in de ooren, een stukje riet of schelp in den neus, om den hals kralen of schelpen, over de borst gekruiste, van bladnerven vervaardigde banden, over den schouder taschjes met sirihbenoodigdheden en een touwtje met een talisman. Om de lendenen wordt een gordel of een lapje van katoen gewonden. Om arm en pols dragen zij breede, van plantenwortels gevlochten ringen en onder de knie of om den enkel aaneengeregen schelpen. De vrouwen dragen sarongs van de bladeren van de sagoepalm, die aan de heupen open zijn en van voren en achteren tot de knie reiken, maar overigens dichtgenaaid zijn.

Hunne wapenen zijn bogen, waaraan nagels van den kasuaris en pijlen en lansen, waaraan menschenhaar is gehecht. De paradijsvogels worden geschoten met pijltjes van de sagoebladnerf. De woningen verschillen niet van de vroeger beschrevene, alleen is het hoofdvertrek door de lage zoldering minder hoog.

15e. *De Papoea's van Ménam.* Deze stam woont ten Z. O. van het Anggi- en van het Warmasinmeer. Deze Papoea's zijn minder forsch gebouwd dan de inboorlingen van de kust, maar hunne huidskleur is weinig of niet donkerder. Het haar wordt in bosjes gescheiden, die met touw worden omwonden, zoodat stijve pluimpjes of kwastjes ontstaan. Een dier kwastjes staat midden op de kruin van het hoofd, de andere staan er kransgewijze omheen, gewoonlijk in twee rijen, soms drie, ook ziet men er met slechts één rij. De kleeding bestaat uit een schaamlapje van boomschors, eenige armringen van schelpen en om het voorhoofd een twee vingers breed stuk paarlemoerschelp; dit laatste behoort niet tot de dagelijksche kleeding, maar wordt meer gedragen als men naar het strand afdaalt en bij feestelijke gelegenheden. De oudsten dragen om het voorhoofd

een breeden band, waarop kleine geslepen schelpjes zijn vastgenaaid. Tatoeage komt niet voor; op een der rughelften ziet men gewoonlijk een ruitvormig netwerk, soms slechts groepen van evenwijdig schuinloopende streepjes, ontstaan door insnijdingen in de huid. De huizen staan nimmer bij elkaar, maar steeds afzonderlijk op steile ruggen en kammen van het gebergte, hetgeen een veiligheidsmaatregel schijnt, want onder dit volk heerscht volkomen anarchie; hoofden kent het niet en de huizen zijn dikwijls onderling in oorlog. Die huizen zijn ongeveer 5 M. uit den grond gebouwd; de gemiddelde grootte is 10 × 12 M. De omwanding is van boomschors; eene opening in het midden van vóór- en achterwand geeft toegang tot de binnenruimte. Hier vindt men langs de zijwanden over de geheele lengte stookplaatsen; boven die stookplaatsen, tegen den zijwand aan, is over de geheele lengte een doorloopende rustbank aangebracht, die tot slaapplaats dient. Ook de ruimte vóór de vuren dient tot slaapplaats, waartoe hier de uit gespleten palmtakken bestaande vloer met stukken boomschors is bedekt. Deze geheele inrichting houdt verband met het koude bergklimaat. De eene helft van het huis dient steeds voor slaapplaats van vrouwen en kinderen, de andere helft is voor de mannen bestemd. De vloer is aan de vóór- en achterzijde van het huis ongeveer 1 M. uitgebouwd, welke galerijtjes dienen tot het voldoen aan natuurlijke behoeften. Binnenshuis zijn een, twee of drie hoeken ruw met boomschors afgesloten, waardoor kamertjes gevormd worden die tot verblijfplaats dienen der „oudsten" of aanzienlijksten met hun gezin, de varkens niet te vergeten. De toegangen tot het huis worden 's avonds met een paar lagen boomstammen van zwaar hout gebarrikadeerd, zoodat ze van buiten niet geforceerd kunnen worden. De Ménam leven van landbouw; ze verbouwen voornamelijk oebi; dierlijk voedsel wordt weinig gebruikt, daar de varkens, die zij fokken en waaraan zij groote waarde hechten, slechts bij feestelijke gelegenheden worden geslacht; zij eten ook muizen, kikkers enz. Potten van aardewerk hebben zij niet en slechts weinige ijzeren ketels; de zoete bataten, het gewoon dagelijksch voedsel, worden in het vuur gepoft. Wil men echter een groote hoeveelheid tegelijk gaar hebben, dan wordt een vuur aangelegd en hierin kiezelsteenen te gloeien geworpen. Is het vuur bijna uitgebrand, dan wordt een holle, aan beiden zijden open cylinder van boomschors over den hoop gloeiende kolen en steenen gezet en volgestort met oebi, waarna er eenig water over wordt gegoten en de cylinder bedekt wordt met bladeren. De hevige dampontwikkeling is oorzaak, dat de vruchten spoedig gaar zijn.

De Ménam hebben bezittingen, waaraan zij groote waarde toekennen; het zijn oude weefsels, stukken sits, blauw katoen, groote borden enz, die in een zeker rayon in één huis worden bewaard. Is een voldoend aantal bijeen, dan wordt een groot feest gegeven en de goederen onder de deelnemers verdeeld. De herkomst der weefsels kent men niet. Er wordt buitensporige waarde aan gehecht en ze dienen o. a. voor betaling der bruidschat.

B. Het Zuidelijk gedeelte of het schiereiland Bomberia.

1e. *De bevolking van Boembati, Patipi, Sekar, Kapauer, en Argoeni.*. Deze Papoea's hebben kruihaar, maar niet lang en niet stijf opstaande, de oorlellen doorboord, niet al te breeden neus, een weinig vooruitstekenden mond en gave, witte tanden. Zij zijn niet bijzonder groot van gestalte; de huidskleur is betrekkelijk licht; zij zijn goed gebouwd, flink gespierd, regelmatig gevormd met naar verhouding kleine handen en voeten en min of meer behaard op het aangezicht, de borst en de onderste ledematen, naar gelang van den leeftijd. Zij kenmerken zich door een zekere vrijmoedigheid bij het ontmoeten van vreemdelingen, zonder daarom onbescheiden of lastig te worden.

Zij zijn teergevoelig op het punt van eer en geneigd te handelen naar de opwelling van het oogenblik. Hebben zij een beleediging ondergaan, dan komen zij er niet licht toe daarover eene klacht in te dienen bij een hoofd, dat moeilijk te bereiken is en zich misschien niet veel moeite zal geven om recht te verschaffen. Is de beledigde een vreemdeling, dan is geen recht meer mogelijk zoodra deze met zijn prauw verdwenen is. De omstandigheden werken dus wel mee om eigen rechter te zijn. Is de persoon, op wie men zich wil wreken, niet te bereiken, dan bestaat volgens de adat de mogelijkheid de wraak aan een ander op te dragen, dan wel de geleden schade op een ander te verhalen. In het eerste geval is de tusschenpersoon actief, in het tweede passief. De actieve tusschenpersoon ontvangt van den beledigde last den beleediger te dooden en als teeken van die opdracht een minwaardig voorwerp „por" genaamd („fasjoehoot" in de Radja Ampat). Deze por machtigt den houder den moord te doen op verantwoordelijkheid van den gever. Is aan de opdracht voldaan, dan ontvangt de lasthebber zijn loon (soeri). De porhouder is in den regel onbekend, het is dus ook niet goed mogelijk hem te ontwijken. Oorzaak van de meeste veeten is de vrouw.

De vrouwen dezer streken zijn opvallend weinig ontwikkeld en zeer leelijk; zij munten niet uit door echtelijke trouw, om van de mannen maar niet te spreken. Blijft na bewezen overspel de vrouw bij haar man, dan heeft haar medeplichtige een schadeloosstelling te betalen, die geringer is dan wanneer de vrouw haar nieuwen minnaar volgt en daarmede is de zaak uit. Weigert de belanghebbende de schadeloosstelling te voldoen, dan is bloedwraak plicht en deze kan, naar aanleiding van het bovengenoemde overdrachtsysteem, tot een uitgebreiden oorlog leiden, waarbij, zoolang de cijfers der verliezen niet gelijk („foeli") zijn, de toestand van onrust blijft aanhouden. Van de vrees voor bloedwraak wordt dikwijls misbruik gemaakt tot afzetterij. Gelukt het de eene partij niet bij de andere evenveel slachtoffers te maken als zij er zelf betreurt, dan kan zij er genoegen mee nemen, dat de vijand het verschil bijpast met evenveel mannen, vrouwen en kinderen als het verschil bedraagt. Deze personen worden niet als slaven behandeld, doch geheel als wijlen de menschen, die zij vervangen; zij moeten alleen hun nieuwen stam trouw blijven.

Sommigen, vooral niet-Mohammedanen, dragen den gewonen lendengordel van boomschors, maar anderen omwikkelen de heupen met van franje voorziene gele doeken, die zij van Makas-

saarsche handelaren inruilen. Van velen is dit de geheele kleederdracht, aangevuld met een bamboe-kam in het hoofdhaar, van sagoevruchten vervaardigde oorringen en arm- en buikbanden van plantenvezels. Hun hoofdvoedsel bestaat uit sagoe, als brei of in den vorm van hard gebakken koekjes genuttigd.

De bergbewoners voeden zich hoofdzakelijk met pisang, kŏladi en andere vruchten. Als opwekkende drank dient sagoeweer, waartoe bij gebreke van den arènpalm, de nipahpalm door het afsnijden van den bloemkolf wordt getijferd.

Het slijpen der tanden is niet gebruikelijk, evenmin de besnijdenis. De bruidschat is over het geheel vrij hoog en bestaat gewoonlijk uit zilveren oorhangers, gouden kettingen, gongs, lila's, oude borden, lijnwaden en slaven. De overeengekomen partijen wisselen daarbij toestelletjes, vervaardigd van het merg van sagoepalmtakken, waarin pennetjes steken, aanwijzende de voor elk onderdeel vastgestelde hoeveelheid, welke bij gedeeltelijke afbetaling achtereenvolgens verwijderd worden. Tot aan de geheele voldoening is de bruidegom tot een soort van dienstbaarheid tegenover zijne schoonouders verplicht. Het huwelijk is streng patriarchaal; wordt de vrouw weduwe, dan kan zij wel buiten den stam hertrouwen, maar deze ontvangt dan een bedrag bij wijze van bruidschat, sènggar genaamd. De kinderen uit het eerste huwelijk blijven in den stam. Endogamie is veroorloofd, mits de graad van bloedverwantschap niet te dicht is. De islam heeft in het huwelijksrecht weinig verandering gebracht; de meeste inboorlingen zijn trouwens nog heidenen; de islam wint weinig veld. Hun godsdienst bestaat hoofdzakelijk in het weren van den invloed van booze geesten.

Een algemeen gebruik, ook elders in Nieuw-Guinea bekend, is het plaatsen van een teeken bij voorwerpen of plaatsen, waarvan men een ander wil afhouden. In den regel bestaat dit teeken uit een boomblad aan een stok en wordt „daoen sa(k)si" (getuigenisblad?) genaamd. In Kapauer heet dit teeken „kera-kera" (zie aldaar). Men plaatst het bij zijn huis als men uitgaat, bij een nieuw ontdekten boom in het bosch waar paradijsvogels samenkomen, enz. Wie de waarschuwing in den wind slaat, loopt kans vermoord te worden. Het recht den overtreder te dooden wordt algemeen erkend; daarom zijn overtredingen zeldzaam, waaruit weer volgt, dat van het plaatsen van een sasi nog al eens misbruik wordt gemaakt. Eigenaardig is ook een teeken, dat men wel op verlaten verblijfplaatsen stelt en dat de richting aanwijst waarin men den steller kan vinden.

Wat het begraven betreft, zoo worden langs het strand, overal waar een zandige plek aanwezig is, graven van Mohammedanen aangetroffen, daaraan herkenbaar dat er roode en witte doeken om heen hangen. Op de eilandjes in het gebied der Argoeni en tegen den vasten wal van Arikwanas worden de lijken bijgezet in uithollingen van de rotsen en deze versierd met allerlei figuren, afbeeldingen van vogels en van handen, ter betere herkenning dikwerf door sirihspeeksel langs de randen rood gekleurd. Ook in de baai van Fak-Fak komen in den rotswand holen voor, waarin een menigte schedels en doodsbeenderen liggen.

Tegenwoordig gaan ook de heidenen over tot het begraven der lijken. Men legt onder het hoofd onder de schouders, onder de voeten en op de knieën aarden borden, totaal dus zeven.

Feesten bestaan in het voordragen van liedjes of het in een kring samenzitten tot aanschouwing van den krijgsdans; ook de vrouwen nemen daaraan deel en de gewone begeleiding heeft plaats door middel van een inheemsche trom.

Hun wapenen zijn houten lansen, soms voorzien van speerpunten van kasuarisbeenderen en bogen met pijlen. Ten strijde trekkende, steken zij boven het voorhoofd veeren van den jaarvogel in het haar of tooien zich met paradijsvogels en dragen talismans van hout of beenderen, waaraan tresjes van menschenhaar zijn gehecht, een voor elk afgehouwen hoofd. Koppensnellen is anders onder hen geen gewoonte; wel volgt moord en doodslag bij liefdesavonturen.

Tempels of geestenhuizen ziet men hier niet en de bekende korwaars van Noord Nieuw-Guinea worden hier niet aangetroffen. Toch vindt men hier wel beeldjes, „ararasa" genaamd; zij worden echter niet met bepaalde overleden personen vereenzelvigd. Kleinere beeldjes, die men als talisman op de prauw medeneemt, heeten „notan". De Papoea gelooft aan vele en velerlei booze geesten (wiar). Hij bezweert hun toorn door stukken katoen optehangen op plaatsen waar zij verblijf houden. Uit vrees hen boos te maken, zijn verscheidene handelingen verboden (Kapauersch: „pohon"). Het dooden van sommige dieren is pohon, omdat men zich verbeeldt van hen af te stammen.

Een zeer noodlottig geloof is dat aan vampyrs (soewangi) en dat aan toovermiddelen, die naar iemands huis worden geblazen en den bewoner doen sterven.

Soewangi zijn te kennen aan hunne gewoonte om zich aan de knieën op te hangen met het hoofd naar beneden. De soewangi gaat zeer voorzichtig te werk. Eerst zendt hij zijn „sikhil", zijn geheime kracht, vooruit om het terrein te verkennen. Deze sikhil vaart in een willekeurig voorwerp, dat dan de gedaante aanneemt, die de soewangi er aan wil geven.

2e. *De bevolking van Baham.* Deze woont in het binnenland, in het Westelijk gedeelte van het schiereiland. Deze Papoea's gaan bij hunne buren, de Kapauers, door voor de meest geraffineerde koppensnellers. Zij maken dan ook een zeer ongunstigen indruk; in het bijzonder geldt dit voor de bewoners van de kampong Newar. Deze lieden zijn groot van stuk met stevige beenen, iets wat men zelden bij Papoea's ziet; allen spreken Patimoenisch-Papoesch.

De uitwendige vorm der huizen is als die van de woningen in Patimoeni en Kapauer. Eenig ruw snijwerk is hier en daar aan de woningen aangebracht. De palen en binten zijn met rotan stevig aan elkander gebonden; de omwanding bestaat uit boomschors. Een ingekeepte balk dient voor trap; een vuurplaat is in het midden van het vertrek. Is het huis bestemd voor meerdere gezinnen, dan heeft in den regel bovendien ieder gezin een eigen vertrekje met een stookplaats; deze vertrekjes zijn dan van buitenaf te bereiken door eene galerij, die links en rechts om het huis loopt. De deuropeningen kunnen met lappen boomschors afgesloten worden.

Zij planten oebi, këladi en suikerriet. Er heerscht onder hen een zekere welvaart waarschijnlijk door de opbrengst der vogeljacht. Voor deze jacht worden zij door de ruilers van geweren voorzien. Het aantal inwoners is gering.

3e. *De bevolking van Sebakor.* Deze woont op de Westkust van het schiereiland tegenover P. Karas. Zij zijn heidenen en staan in beschaving beneden de Karassers. In vroegere tijden waren zij vooral het doel van slavenjachten.

4e. *De bevolking van Dandar.* Woont in het binnenland van het Oninsche schiereiland. Aan dezen stam behoorde vroeger ook het kustgebied, waarop thans Fak-Fak gevestigd is. Nadat dit terrein van hen afgekocht was, vertoonen zij er zich nog maar alleen voor handelsbelangen. Lang blijven zij niet op het eenmaal afgestane terrein, daar hun eer hun dit verbiedt.

5e. *De bewoners der Karas-eilanden.* Deze bezitten een zekere beschaving en beleiden den Mohammedaanschen godsdienst. De kampong Mas op dit eiland heeft eenige bekendheid als de plaats waar allerlei voorwerpen van pandanbladeren worden gevlochten. De tasschen (tóman), die de Alfoeren in het Oninsche gewoonlijk gebruiken, zijn meestal door Karasche vrouwen gemaakt. De voornaamste middelen van bestaan zijn het visschen van tripang en schelpen en den handel met de Sebakorbevolking.

III. DE ZUIDKUST VAN DE ARGOENIBAAI TOT DE OOSTGRENS. De bevolking langs de Zuidkust tot de Prinses-Marianne Straat is dun gezaaid; vooral die van het meer Westelijk gedeelte was reeds in vroeger tijd bekend als schuw en moordzuchtig. Menig onderzoeker in vroegere eeuwen heeft hier zijn leven moeten laten.

Wat betreft de bevolking van Kaimana, Mairasi, de kust en de rivieren tusschen de Etnabaai en de Otakwarivier, het gebied der in en nabij de Flamingo- of Oostbaai uitmondende rivieren, het Centraalgebergte, de Digoelrivier, de Prinses-Marianne Straat en de Zuidkust tot aan de Oostgrens, het volgende.

1e. *De Papoea's van Kaimana* zijn van middelbare gestalte en goed gespierd, donkerbruin van kleur en sterk behaard. Het kroezige haar wordt tot tressen gevlochten, langs het voorhoofd afhangende of in drie rijen rond de kruin uitgespreid. Zij hebben regelmatige gelaatstrekken, een hoog, maar smal voorhoofd, dikke wenkbrauwen, een tamelijk vooruitstekende neus met breede vleugels en een puntige kin. De mannen tatoeëeren het voorhoofd en beide seksen branden zich met een stuk hout allerlei figuren op borst, buik en armen. Zij dragen een lendengordel of enkel een lapje vuil katoen, opperarm-, pols- en kuitbanden en ringen in de ooren. Hun huizen staan op palen boven den beganen grond, hebben twee zijden open, omgeven door een wand van boomschors en met nipahbladeren gedekt; achter den voorwand is over de geheele breedte een gang, waar zich de kookplaats bevindt. Huisraad is niet aanwezig, alleen hangen langs den wand de wapens der mannen. Die wapens bestaan uit pijlen, bogen, lansen en houwers. Zij voeden zich met aardvruchten en sagoe en houden zich onledig met jacht en visschvangst, terwijl de vrouwen ook matten vlechten, die tevens als zeilen op hunne prauwen gebezigd worden. Zij drinken enkel water. In het laatste stadium van graviditeit betrekt de vrouw een afzonderlijke hut, waar zij hare bevalling afwacht. Bij overlijden wordt het lijk in wit katoen gewikkeld en daarna in een matje niet ver van de woning begraven; laat de overledene een weduwe achter, dan moet deze eenigen tijd den rouwkap dragen, zijnde een stuk boomschors of katoen, dat het achterhoofd bedekt en over de schouders neerhangt. Het koppensnellen is hier alom gebruikelijk; de gesneden koppen worden gereinigd en boven het vuur gedroogd en daarna geeft men een feest ter eere van den held, die het bedrijf volbracht.

2e. *De Mairasi* zijn bergbewoners, die te Lobo, aan de Tritonbaai, afdalen. Zij hebben welgespierde ledematen, vrij regelmatige gelaatstrekken, een donkerbruine huid, geen bijzonder lang haar en een zwaren baard. Om het midden hechten zij een strook boombast, die tusschen de beenen wordt doorgehaald en dan bevestigd. Hun versierselen zijn weinig en bestaan uit snoeren van gedraaide bastvezelen om den hals en ringen van gevlochten rotan om armen en beenen. Zij gaan steeds gewapend met pijl en boog benevens werpspiezen en maken hiermede jacht op varkens, buideldieren en vogels. Zij drijven handel in masoi-schors, die zij naar het strand tot ruiling afvoeren. Voor het aangaan van een huwelijk vlucht een meisje met haar geliefde naar het bosch en vertoeft daar enkele dagen en nachten om dan door de familie te worden teruggehaald. De lijken worden eerst boven vuur op een stellage uitgerookt, maar na afloop der feestelijkheden ergens op een verborgen plaats nedergelegd.

3e. *De Papoea's van de kust en de rivieren tusschen de Etnabaai en Otakwarivier* zijn dun gezaaid. Zij leven als half-nomaden en zijn vreesachtig en onbetrouwbaar. Zij zijn van een krachtigen lichaamsbouw en hebben een middelmatige gestalte. Het hoofd heeft een smallen aan de zijden saamgedrukten vorm, het aangezicht is langwerpig rond, de jukbeenderen staan slechts matig vooruit, de neus is van gewone grootte, maar breed en plat, hun mond is wijd en de voorste tanden in beide kaken zijn drichoekig afgeslepen. Het fijne kroeshaar vlechten zij in 6 tot 9 tressen, die van de kruin langs de zijden en over het achterhoofd afhangen en de huidskleur is zwart-bruin. Van velen is het geheele lijf met gitzwart haar ruig begroeid, hetgeen echter niet verhindert, dat de huid der meesten door cascado afschilfert. De mannen dragen allerlei soorten van mutsen en als versierselen bovendien halssnoeren, armbanden en buikgordels; de vrouwen ook nog een schaambedekking van boomschors en houten pennetjes in den neus. Ook de oersten bedekken de genitaliën gedeeltelijk met een kokertje van bamboe of de kalabasvrucht. Dagelijksche benoodigdheden worden in een over den schouder hangend taschje medegevoerd.

Hunne kano's zijn aan den voorsteven versierd met losse, fraai uitgesneden bladen, het blad der lange roei-panen is kunstig versierd met verschillende motieven. Hun wapens zijn pijl en boog, lansen en knodsen; deze zijn minstens 1 M. lang en aan het eene uiteinde drie- of vierhoekig, ofwel met ruwe figuren uitgesneden. Om den pols dragen de mannen rotanringen bij wijze van schietmanchet (zie hierachter).

Algemeen is hier het gebruik van het werpen van asch of kalk uit een bamboe koker (zie KALKWERPEN). Als eenig muziekinstrument hebben zij fraai besneden trommen, welke voornamelijk gebezigd worden tot begeleiding van den zang.

4e. *De Papoea's uit de gebieden der in en nabij de Flamingo- of Oost-baai mondende rivieren* komen in gestalte overeen met die tusschen Etna-baai en Otakwa-rivier. Alle mannen, jongelingen en vele vrouwen dragen aan bovenarm en pols armbanden, van gespleten rotan gevlochten, jonge mannen en vrouwen ook beenbanden onder de knie. De mannen dragen aan den linkeronderarm een schietmanchet van 1 dM. lengte uit rotan gevlochten om den arm bij het boogschieten tegen het slaan der boogpees te beschutten. Volwassen mannen dragen heupgordels van gespleten rotan of van vezels gevlochten, aan welke laatste kwastjes van vezels, dierenhuid of casuaris-veeren hangen.

Op den gordel is soms een triton-schelp bevestigd. De genitaliën zijn onbedekt. De vrouwen en meisjes, de laatsten reeds op zeer jeugdigen leeftijd, dragen een schaamgordel van vezels, aan een snoer, dat boven de heupen wordt vastgebonden, waarna de vezelbos tusschen de beenen doorgetrokken en van achteren weer tusschen het snoer gestoken wordt. Het hoofdhaar is bij jonge mannen en vrouwen afgeschoren, met uitzondering van een soort kam midden over het hoofd; in die kam steken zij soms witte veeren. Sommige mannen vlechten in het haar strookjes pandanblad, waardoor vlechtjes van ongeveer 1 dM. lengte ontstaan. Het hoofdhaar van oudere mannen en vrouwen is kort en soms met kalk ingesmeerd. Bij mannen en vrouwen zijn oorlellen en oorschelpen doorboord, in de openingen worden snoertjes met vruchtenpitten en dierenhuid gedragen. Ook de neusvleugels en het neustusschenschot zijn doorboord; in de neusvleugels steken verticaal houten staafjes of casuaris-pennen, door het neusschot houten staafjes of stukken been, soms van belangrijke afmetingen. Vrouwen dragen halssnoeren van coixzaden, de mannen aan casuaris-pennen op de borst afhangende slagtanden van varkens of waaier-vormige bamboe sieraden. Littteekentatoeage komt voor zoowel bij mannen als vrouwen. Van pandanblad fraai gevlochten taschjes met kalk, gekleurde klei en veeren versierd, worden over den schouder meegedragen. Als wapens worden gebezigd houten bogen en zeer lange pijlen. Verder fraai uitgesneden werplansen met punten van casuarisnagels en dolken van casuaris-been of krokodillen-kaak. Fraai besneden houten schilden worden gebezigd en ook touwpantsers over hoofd, schouder en borst. Ook de lange roeispanen zijn fraai besneden en aan het bovenëinde dikwerf met veeren versierd. Als oorlogstropheeën hangen risten schedels aan en in de woningen.

5e. Op de Zuidelijke hellingen van het Westelijk deel van het Centrale Gebergte, het Nassau gebergte, worden eenige stammen aangetroffen die, in aanmerking genomen de geringe lichaamslengte dezer inboorlingen, tot de dwergstammen gerekend moeten worden. Tot nu toe zijn twee van zulke stammen ontdekt; het is echter niet uitgesloten, dat er nog meerdere zijn.

a. *De Tapiro*, aldus genaamd door de Papoea's van de kust, bewonen de kampong Wamberi Merberi of Mamberimi, aan den bovenloop van de Mimika op ongeveer 600 M. boven zee.

Het gemiddelde van een veertigtal metingen van volwassen mannen gaf eene lengte van 144,9 cM.; de lengte van den kleinsten was 132,6 cM. Zij zijn flink gebouwde, wakker uit de oogen kijkende, kleine kerels; zij loopen met een gemakkelijken, schommelenden gang, de knieën een weinig gebogen, het bovenlijf iets voorover. De huidskleur is lichter dan die der kust-Papoea's, sommigen zijn bijna geel, maar zij zijn zoo onbeschrijfelijk vuil, dat het moeilijk is de juiste kleur aantegeven. Zij hebben de gewoonte het gelaat met eene vettige, zwarte zelfstandigheid in te smeren. Huidinkervingen werden niet aangetroffen. Het neustusschenschot is altijd doorboord, door het gat wordt een beentje of slagtand gestoken; de neusvleugels zijn niet doorboord. Het haar is kort en krocsachtig; velen geven er een lichte kleur aan met kalk of modder en in een paar gevallen werd bruin haar aangetroffen, zonder dat dit op kunstmatige wijze verkregen scheen te zijn. De jongelieden dragen een snor en de oudere hebben verwarde, korte baarden. Het lichaam is op vele plaatsen met kort haar bedekt. De oogen zijne grooter en ronder dan die der Papoea's en er is iets in hunne gelaatsuitdrukking, dat hen een innemend voorkomen geeft. Sommigen dragen een soort helm van gras, versierd met veeren. Overigens zijn zij geheel naakt. De mannen dragen een schaamkoker, gevormd door het dunne uiteinde van een kalebas, aan de basis ongeveer 5 cM. breed en uitloopende in een punt van ongeveer 2 cM. breedte Hij wordt gedragen met het dunne einde naar boven gekeerd en in stand gehouden door een om het midden bevestigd koord. Daar de lengte van dit voorwerp meer is dan $^1/_4$ van de lichaamslengte van den drager, geeft deze dracht hen een eigenaardig uiterlijk.

Hun lichaamsversieringen zijn eenvoudig; sommigen dragen om armen en beenen banden van platgeslagen vezels en halskettingen van zaden, stukjes bamboe, stukjes schelp, tanden en beentjes. De oorlellen zijn doorstoken; er worden verschillende voorwerpen in gedragen, zooals zaden, klauwen van vogels en dergelijke.

Het voornaamste van hunne bezittingen is het draagnet, dat ieder man bij zich heeft. De meesten hebben er twee bij zich, een groot, over den schouder geworpen en gewoonlijk naar achteren afhangende en een kleiner, dat om den hals hangt en op de borst gedragen wordt. Deze netten worden gemaakt van vezels van verschillende kleuren. In de draagnetten hebben de Tapiro al hun draagbare eigendommen bij zich. In het kleine worden medegevoerd de vuursteelen, wanneer die niet gebruikt worden en de messen, zijnde platte, scherpe steenen. Sommigen hebben in dit net ook een soort dolk, gemaakt van een casuarisbeen. In het groote net worden geborgen de slaapmat, de vuurstok met een rotan koord en de tonder en ten laatste wat tabak.

Het belangrijkste van hunne bezittingen, ten minste in het oog van een Europeaan, is de toestel om vuur te maken. De stok is aan het eene einde gespleten, de einden worden van elkander gehouden door er een steentje tusschen te plaatsen; het koord is een lang stuk gespleten

rotan en de tonder is een stuk der vezelachtige schede van de loot van een palm en soms een stuk gedroogd mos. In hoogstens 30 seconden maakt een Tapiro met dit toestelletje vuur.

De Tapiro verbouwen veel tabak, zoodat zij niet alleen zelf voldoende hebben, doch ook de Papoea's van de vlakte van dit genotmiddel voorzien. Zij rooken de tabak gewoonlijk als cigaretten; de tabak wordt dan gerold in het uiteinde van een gedroogd pandanusblad. Ook maken zij wel gebruik van een bamboe pijp.

Behalve de bovengenoemde beenen dolk, is het eenige wapen van den Tapiro de pijl en boog, die hij altijd bij zich draagt. Om kleine dieren te vangen, maken zij veelal gebruik van vallen. Velen dragen in hun net een kleine harp, gemaakt van een dun stuk bamboe en waaraan zij zwakke tonen ontlokken.

In hun woonplaats Wamberimi is op drie plaatsen het terrein opgehoogd, waardoor evenzoovele horizontale terrassen verkregen worden, die geheel schoongemaakt en met kleine steentjes bestrooid zijn; waarschijnlijk dienen deze terrassen voor hunne dansen of voor hunne ceremonieën.

De huizen zijn beter gebouwd dan die van de kustbewoners, van welke woningen zij in ieder opzicht verschillen. Zij zijn gebouwd op palen, zoodat de vloer van 1 tot 3 M. boven den grond ligt, in verband met de helling van het terrein; de omwanding is vervaardigd van latwerk, waartegen aan de buitenzijde bladen boomschors bevestigd zijn. Het dak is schuin en met palmbladeren ingedekt. De vloer is op dezelfde wijze samengesteld als de omwanding. In het midden er van is een inzinking, gevuld met zand, waarop het vuur brandt en waarboven een rek hangt om hout te kunnen drogen. Het huis bestaat uit een vertrek, ruim 3 M. lang en breed. De ingang wordt bereikt middels een steilen ladder, welke uitkomt op een smal balkon aan de voorzijde van de woning. Opvallend is, dat de bewoners een bepaalde plaats aan een riviertje bezigen om hunne behoefte te doen.

Er werd een oude man opgemerkt met een kaal hoofd, wit behaard en door ziekte verschrikkelijk verminkt, die het hoofd scheen te zijn. Hij was het waarschijnlijk, die niet toestond dat de vrouwen aan de vreemdelingen vertoond werden.

Hun taal is waarschijnlijk eene andere dan die der kust-Papoea's. Hun stem is hoog en nasaal en veel woorden worden met een niet weertegeven keelklank uitgesproken.

Vermoedelijk wonen in het Noord-Westen, in de richting van het Charles Louis Gebergte, nog meer menschen van dezen stam.

b. *De Pêsêchêm.* Het gebied van dezen dwergstam strekt zich uit tusschen de Lorentz- en Noordwestrivier (zie ook PÊSÊCHÊM). Naast de Pêsêchêm wonen in dit gebied de Morup en de Lókmêrê, die in uiterlijk geheel op de Pêsêchêm gelijken. Of zij afzonderlijke stammen vormen, dan wel speciale standen of kasten zijn, is niet met zekerheid te zeggen. De Pêsêchêm zijn de eigenlijke heeren des lands. Zij vormen een soort adel en beschouwen de Morup als wezens van lagere orde. Toch gaan zij vrij met elkander om en evengoed als de Pêsêchêm heeft de Morup zijn eigen hut, varkens en tuinen. De Lókmêrê zijn gelijkwaardig aan de Pêsêchêm.

De sterkte der bevolking is niet groot; in de Orôvallei wordt zij geschat op 700 hoofden, groot en klein. Pêsêchêm en Morup zijn ongeveer gelijk in aantal. De Lókmêrê schijnen niet talrijk te zijn. Sommige der oudere Morupvrouwen missen het voorste lid van den wijsvinger, andere dat der middelste drie vingers der linkerhand. De jonge, ongehuwde vrouwen en de meisjes hebben deze verminkingingen niet. Oorverminkingen (aan een of aan beide ooren) komen bij de drie kasten (eenvoudigheidshalve wordt deze naam gebruikt), zoowel bij mannen als bij vrouwen veel voor. De mannen hebben verder doorboorde oorlellen en een doorboord neusschot. Vrouwen hebben dit niet. De huidskleur is bruinzwart. Het korte haar is meestal donkerbruin en gekroesd. Enkele Pêsêchêm hebben lange zwarte kroeslokken, die met was worden bestreken om glans te krijgen. Het haar der vrouwen is korter dan dat der mannen. Kleine kinderen hebben lichtbruin haar, soms op het blonde af. Het uiterlijk is semietisch. De gemiddelde lengte bedraagt 1,55 M. Slechts enkelen zijn onder de 1,50 of boven de 1,60 M. Hieruit blijkt, dat de Tapiro gemiddeld aanmerkelijk kleiner zijn dan de Pêsêchêm. De meeste volwassen mannen hebben een korten, ruigen ringbaard en knevel. Velen zijn over het geheele lichaam behaard. Zij zijn tenger gebouwd. Over het geheel zijn de vrouwen grooter dan de mannen.

De mannen dragen een gordel, bestaande uit een lang stuk gespleten rotan (mbôn), dat eenige malen om de lendenen is gewonden. De schaamkoker is ingericht als bij de Tapiro. Door uitrooken en wrijven met hars is deze geel gekleurd. Om den bovenarm dragen zij een band van gevlochten rotan. Iedere man heeft een draagnet als de Tapiro; hier wordt het net echter met een band aan het voorhoofd gedragen, zoodat het net aan het hoofd hangt en op den rug rust. Behalve de reeds genoemde voorwerpen, die de Tapiro in dit net medevoert, bergt de Pêsêchêm hier ook nog in de regenkap van aaneengeregen pandanbladeren en ook de onmisbare steenen bijl, die echter gewoonlijk over den schouder wordt gedragen. Op het hoofd zet hij dikwijls een kap van netwerk.

De vrouwen dragen een schaamgordel bestaande uit twee bundels aan elkander geregen gedroogde grasstengels. De één bundel bedekt het schaamdeel en de andere hangt achter aan het zitvlak. Beide bundels zijn met touwen, die strak om de heupen bevestigd zijn, aan elkander gebonden. Verder dragen zij armbanden als de mannen en hebben een draagnet, dat veel grooter is dan dat der mannen. Door de zware lasten, die zij hierin torsen, zijn de vrouwen boven het voorhoofd, waar de band van het draagnet op het hoofd rust, meestal kaal. De kleine jongens zijn geheel kaal; eerst op 3 à 4 jarigen leeftijd krijgen zij een peniskoker. De meisjes krijgen, zoodra zij niet meer zuigeling zijn, een schaamgordel.

Mannen, vrouwen en kinderen dragen halskettingen van gevlochten touwwerk, die soms met kleine schelpen belegd zijn, van aaneengeregen witte of zwarte pitten en van geel gekleurde stukjes stengel eener orchideesoort. Het touwwerk is in den regel met was bestreken. Aan deze halskettingen zijn hangers bevestigd van schel-

pen, varkenslagtanden, beestenstaarten, en dergelijke. De mannen steken wel veeren door de mazen van het hoofdnet. Ook wordt wel een om het hoofd passende ring van pandanblad gedragen, waarin vleugels of beestenstaarten zijn gestoken. In de doorboorde oorlellen en het neusschot steken gewoonlijk een varkenslagtand, een of meer sigarettenpijpjes of dergelijke. De mannen besmeren zich het gelaat gaarne met roet. Voornamelijk doen dit de baardlooze jongelieden en wel op de plaatsen waar later baard en knevel moeten komen, teneinde zich een meer mannelijk voorkomen te geven.

De kampongs tellen 5 tot 20 hutten. Zij liggen alle op bergruggen. In de nabijheid van iedere kampong is een kleine bron voor het dagelijksch gebruik. Veel water heeft de Pêsêchêm niet noodig, daar hij zeer weinig water drinkt, zich nooit wascht en voor de bereiding van het voedsel dit niet noodig heeft. Iedere hut is omgeven door een pagger, waarbinnen overdag de varkens vrij rond loopen. In iedere kampong is een huis voor de ongehuwde mannen, doch ook de gehuwden slijten hier het grootste gedeelte van hun tijd. Doortrekkenden of gasten van andere kampongs worden hier gehuisvest. Vóór dit huis is een pleintje, waarop de verschillende plechtigheden worden gehouden en dat tevens dient tot speelplaats der kinderen.

De familiehutten staan op palen, de vloer is meestal op manshoogte. De afmetingen zijn ongeveer 3 bij 2 M. Een klimbalk leidt naar de 1 M. breede voorgalerij. Een laag deurtje voert van hier naar het woonvertrek, in welks midden zich de stookplaats bevindt. Aan de achterzijde is een kleine ruimte afgescheiden, welke dient tot nachtverblijf der varkens. Het vertrek is ongeveer $1^1/_2$ M. hoog. Boven de stookplaats is een stellage voor het brandhout. De vloer is van boomschors, zij is aan de steilen bevestigd en helt naar achteren af. De omwanding is eveneens van boomschors. Het dak van droge pandanbladeren, heeft een gebogen vorm. Voor de varkens is achter aan het huis een smalle oprit gemaakt. Tot doorlating van den rook zijn in de omwanding, dichtbij het dak, twee kleine openingen. De mannenhuizen zijn rond met een middellijn van 3 à 4 M. en hebben een spits toeloopend dak. Sommige hebben een vloer op $^3/_4$ M. boven den grond, andere niet. Elk mannenhuis heeft een zolder, met een klimbalk te bereiken. Deze zolder dient tot logies als er veel gasten zijn. De ruimte in de huizen is te klein om allen een ligplaats te verschaffen; dit is ook niet noodig, daar de Pêsêchêm den nacht zittende op de hurken doorbrengt.

Huisraad is er bijzonder weinig, alleen eenige kalebassen, bamboemesjes e. d., die met de bogen en pijlen in de omwanding worden gestoken of tusschen de dakregels geklemd. De ruimte onder de huizen wordt, evenals de erven, goed schoongehouden. De Pêsêchêm houden zich voornamelijk bezig met landbouw, veeteelt en jacht. De landbouw is roofbouw. Het hoofdgewas is een oebisoort. Verder worden nog gekweekt kôladi, eenige groentensoorten, komkommer, pisang, tabak en suikerriet. De laatste drie gewassen worden ook op de erven geplant. De ladangs worden goed onderhouden. Is de ladang na eenige jaren uitgeput, dan verhuist men naar een oude ladang. Iedere kampong heeft dan ook eenige oude ladangs met daarbij behoorende verlaten kampongs, die door de oude bewoners in goeden staat worden gehouden. De veeteelt is uitsluitend varkensteelt. De varkens zoeken overdag hun voedsel in het bosch. 's Avonds keeren zij uit zich zelf naar huis terug waar zij worden opgesloten. Hun aantal is niet groot; bijna alle hebben afgeknipte ooren; alleen bij feestelijke gelegenheden worden zij gegeten. De jacht is naast den landbouw een voornaame bezigheid. De bosschen zijn rijk aan vogels, daarentegen arm aan zoogdieren. De jacht op vogels geschiedt met pijl en boog. De zoogdieren worden gevangen met vallen. Ook honden worden gebruikt voor de dierenjacht. Zij vervolgen de beesten tot in hunne holen en maken ze hier af. De honden hebben het „gladakker" type, zijn goed gedresseerd en worden goed verzorgd. Hun aantal is niet groot. In de kampong loopen zij rond met een der voorpooten gestoken door den halsband, vermoedelijk om te beletten dat zij te ver wegloopen.

Al het vlechtwerk geschiedt door de vrouwen. Zij bezigen hiervoor een naald van vogelbeen en touw, verkregen uit den bast van een op katoen gelijkende struik. Het hoofdvoedsel is de genoemde oebisoort, die gepoft gegeten wordt. Ook de kôladi en het vleesch worden gepoft. De groenten worden versch gegeten. Verder eet de Pêsêchêm alle mogelijke boschvruchten, sprinkhanen, larven, padden en kikvorschen. Zout is hem bekend, doch een buitengewoon zeldzaam artikel. Het wordt beschouwd als een lekkernij. Tabak groeit in kleine hoeveelheden op ladangs en erven. De bladeren worden gedroogd en in een bepaald soort van blad gewikkeld als sigaret. Rieten sigarettenpijpjes worden veel gebruikt. Het suikerriet wordt gekauwd.

Een algemeen erkend hoofd schijnen de Pêsêchêm niet te hebben. Wel schijnt er een persoon te zijn, die eenig gezag heeft. In de kampong hebben eenige oudere mannen het gezag in handen. Er heerschen geregelde toestanden in het land en ook de veiligheid laat niets te wenschen over.

Het huwelijk is een bekende instelling. Pêsêchêm-mannen mogen met Pêsêchêm- en Morup-vrouwen trouwen. Het huwelijk tusschen een Morup-man en een Pêsêchêm-vrouw is echter verboden. De kinderen, ontstaan uit een gemengd huwelijk, zijn Pêsêchêm. De positie der vrouw is betrekkelijk hoog. Wel moet zij het zware werk doen, maar in huis heeft zij vrij veel te vertellen. Zuigelingen worden in het draagnet overal medegevoerd. Is het kind eenige maanden oud, dan wordt het op de schouders gedragen, waarbij het zich aan de haren der moeder vasthoudt.

De Pêsêchêm zijn zachtaardig en vredelievend van aard. Zij zijn tamelijk vlug van begrip en zeer weetgierig, maar ook zeer diefachtig. Ofschoon niet oorlogszuchtig, leven zij in vijandschap met hunne buren.

De pijl en boog vormen de hoofdbewapening. De oorlogspijlen hebben een houten punt met weerhaken. Verder hebben zij een lans, zijnde een houten 2 M. langen stok van hard hout zonder versieringen en een dolk van varkensbeen met geslepen punt.

Het voornaamste werktuig is de steenen bijl, waarmede de Pêsêchêm zeer handig weet om te

gaan. De zeer harde ‚scherp geslepen steen bestaat uit chloormelaniet. Daar deze steen in dit gebergte niet gevonden wordt, is zij vermoedelijk afkomstig van de Noordkust. Dat de Pêsêchêm verbindingen hebben met de stammen ten N. van het Nassaugebergte, blijkt wel uit de aanwezigheid van talrijke druk beloopen voetpaden, die over de centrale keten loopen. Ook de zeeschelpen, die sommigen als sierad hebben en waarop zij zeer zuinig zijn, zijn vermoedelijk van het Noorden afkomstig. De bamboe mesjes worden gebruikt voor het snijden van vleesch. Voor het fijnere snijwerk worden de onderkaakjes van verschillende dieren gebruikt.

Bij verwondingen wordt klei of hars op de wonde gelegd; bij pijnen de pijnlijke plek met klei of met een soort van netel ingewreven. Ofschoon de Pêsêchêm zich nooit wascht, komt casado slechts sporadisch voor.

Begraafplaatsen of lijkenhuizen werden niet aangetroffen. Gedoode vijanden worden verbrand; mogelijk is het dus, dat zij hetzelfde met hunne overledenen doen. Menschenvleesch wordt niet genuttigd; het koppensnellen is niet gebruikelijk.

Het eenige muziekinstrument is de „poeba", een soort mondharmonica, vervaardigd van een glagahstengel. Het geluid is zeer zacht en slechts op korten afstand hoorbaar. Harde geluiden vinden de Pêsêchêm zeer onaangenaam. Het gezang is vrij eentoonig, daar de korte motieven steeds herhaald worden. Steeds heeft men een voorzanger en vallen anderen later in koor in. Het koor is soms tweestemmig en dan is het effect wel aardig.

Wanneer een vreemdeling in het gebied der Pêsêchêm komt, moet hij een vredesverbond met hen sluiten. Daartoe wordt een varken gepijld en het bloed opgevangen. Met dit bloed krijgt de vreemdeling een streep op het voorhoofd. Deze handeling wordt door een der ouderen van de kampong verricht, die zich zelf en de omstanders ook zulk een streep geeft. Na afloop wordt het varken gezamenlijk opgegeten. De plechtigheid heet „mêb" en hierdoor is de vreemdeling tot Pêsêchêm gepromoveerd. Als teeken van groote verbazing tikt de Pêsêchêm met de nagels op den peniskoker. Dit gaat soms gepaard met den uitroep „aikê".

Als bewijs hunner goede bedoelingen ontspannen de Pêsêchêm bij hunne bezoeken den bogpees.

De voorwerpen om vuur te maken zijn dezelfde als bij de Tapiro.

De taal der Pêsêchêm heeft, wat zinsbouw betreft, veel overeenkomst met het Maleisch. Overigens wijkt zij geheel van deze taal af. De plaats van het bijv. naamwoord is echter vóór het zelfst. naamwoord. De Pêsêchêm schijnt slechts tot drie te kunnen tellen. Voor grootere getallen gebruikt hij zijne vingers dan wel stokjes of steenen, die naast elkander op den grond worden gelegd.

6e. *De stammen aan en in de nabijheid der Digoelrivier.* Tusschen de Eilandenrivier en de Digoel wonen aan de z.g. Casuarinen-kust en aan de daar mondende riviertjes en kreekjes vrij talrijke, woeste stammen. Langs de zijrivieren van de Digoel en deze rivier zelve worden vrij veel nederzettingen aangetroffen. De bevolking is onbetrouwbaar en gaat licht tot vijandelijkheden over.

De Papoea's van het stroomgebied der Digoel komen middenstrooms overeen met die der Zuidkust en benedenstrooms met die der Prinses-Marianne Straat.

Aan den benedenstroom der bronrivieren van de Digoel is het hoofdhaar der bewoners niet verlengd of versierd, soms wordt een hoofdband van casuaris-veeren gedragen. Neusvleugels lichtelijk doorboord. In de doorboorde oorlellen ringen van casuaris-pennen of houten schijven met coixzaden en roode pitten. Knapen dragen een gevlochten rotan om den hals. Alleen rotan manchetten om de voorarmen. Aan een snoer om de lendenen penis-doppen van gespleten vruchtkernen, achter een bosje droog gras afhangend. De vrouwen dragen rokjes van vezels, de dijen opzij blootlatende. Lange, van touw gevlochten draagtasschen worden op den rug aan een band over het voorhoofd gedragen.

Aan den bovenloop worden koeskoesvellen om het hoofd gedragen, ook banden met kakatoe-, paradijs-vogel- of casuaris-veeren. De doorboorde oorlellen vol ringen, waaraan stukjes koeskoesvel en jaarvogels-snavels. Pijpbeenderen door het doorboorde neustusschenschot. Rotanbanden en snoeren, waaraan gevlochten zakjes met amuletten, d. i. steentjes, stukjes erts, fossielen, om den hals. Rotanmanchetten om de polsen. Om het middel rotanbanden. Penisdoppen van vruchtkernen. Jongelingen dragen het haar staartvormig verlengd en aan het ondereinde een of twee bruin of bruin-wit geverfde ui-vormige houten knoppen. Bewapening: houten bogen en fraai bewerkte pijlen met ingelegde weerhaken, steenen en houten knodsen, borstharnassen van rotan gevlochten, dolken van casuaris-been, steenen bijlen in dissel-vorm.

7e. *De Papoea's der Prinses Marianne Straat* zijn goed gespierd en hebben een forsch aanzien, bij middelbare gestalte en donkerbruine huidskleur, een tamelijk breeden, soms wat vooruitstekenden neus en dikke lippen. Het wollige haar dragen sommigen zeer kort, anderen in meerdere vlechtjes van een vinger lengte rondom het hoofd geslingerd of bij wijze van staart in den nek afhangende; allen hebben baard of knevel. De ooren versieren zij met ringen van rotan en den hals met snoeren van vruchtzaden, den bovenarm met gevlochten banden en den linker onderarm met een uit takjes gemaakten koker. Om de lendenen slaan zij een gordel van bastvezels, die van achteren franjesgewijs uitloopen en waaronder van voren het mannelijk lid wordt verborgen. De vrouwen zijn klein en schraal, hebben kort haar en besmeren, evenals veel mannen, borst en aangezicht met een donkerkleurig smeersel.

Hun wapenen zijn pijl en boog en lange werpspiezen van bamboe, aan het einde voorzien van weêrhaken. In een op den rug gedragen langwerpigen zak worden dagelijksche benoodigdheden bewaard.

8e. *De Papoea's van de Zuidkust van de Prinses Marianne Straat tot de Oostgrens* vormen één groote stam, de Marindê-anim. Zij bewonen een aantal kampongs, die voor een groot gedeelte gelegen zijn aan de kust, doch ook hier en daar in het binnenland en in het bijzonder langs de Mêraukê (Marau) en de Obad (Koembe) worden groote en kleine nederzettingen aangetroffen. Dit gedeelte van Nieuw-Guinea is dan

ook betrekkelijk vrij dicht bevolkt. Hoe „betrekkelijk" dit echter is, blijkt wel daaruit, dat de bevolkingsdichtheid geschat wordt op nauwelijks één hoofd per K. M². Deze Papoea's noemen zichzelf „Marindé-anim", d. i. „bij elkander behoorend", terwijl zij door de vreemdelingen veelal „Kaja-kaja" (zie aldaar) genoemd worden.

In het Oosten loopt de Noordelijke grens van hun gebied op ongeveer 60 K.M. van de kust; naar het Westen wordt die afstand gaandeweg korter tot ongeveer 20 K. M. bij de Prinses Marianne Straat. Noordelijk van dit gebied bevindt zich dat van andere stammen met andere taal, anderen godsdienst, andere zeden en gewoonten; het is het gebied van de sneltochten der Marindé-anim.

Ofschoon van uiterlijk een flink slag menschen, — vooral de mannen zien er forsch en gespierd uit —, zal bevolkingstoename niet alleen wel niet plaats hebben, doch er bestaat zelfs kans op uitsterven tengevolge van de vele immoreele gebruiken op sexueel gebied en de vele geslachtsziekten, die zich in den laatsten tijd op onrustbarende wijze hebben uitgebreid, terwijl wederom als gevolg hiervan, weinig weerstandsvermogen bestaat tegen andere ziekten (malaria), die vele slachtoffers eischen. Ook het koppensnellen is oorzaak, dat velen ontijdig aan hun eind komen.

Onder den naam „Toegeri" verstond men vroeger, toen nog zoogoed als niets van dit kustgedeelte bekend was, de bewoners van eenige kust-kampongs, die berucht waren wegens hunne sneltochten, zoowel bij hunne buren in het binnenland als in Papua Territory. Hoewel de ambtenaren B.B. en ook de missie op alle wijzen een einde trachten te maken aan deze en andere slechte gewoonten, is dit nog slechts ten deele gelukt.

Hoofden erkennen de inboorlingen niet. In elke familie is de oudste (sambanim) het familiehoofd. Deze oudsten plegen soms wel overleg, doch aan hunne besluiten en uitspraken storen de jongeren zich alleen als hun eigen belang dit medebrengt. In de kampongs tusschen de bewoners en tusschen de kampongs onderling bestaan dikwijls veeten, gewoonlijk wegens vergrijpen tegen den eigendom. De Marindánees is zijn eigen rechter en vechtpartijen komen dan ook veel voor. Ook de vrouw moet daaronder lijden, dán omdat zij niet hard genoeg werkt, dán omdat het eten niet op tijd klaar is. Als zij met een ander weggeloopen is, vallen er niet minder slagen. Is de Marindánees woedend, dan schiet hij in het wilde zijne pijlen, of zwaait met zijn knods en het is hem onverschillig wie geraakt wordt. Het vechten wordt den jongens dan ook vroeg geleerd. Zij oefenen zich voortdurend met een kleine boog en kleine pijltjes; de als groote wratten aan de boomstammen bevestigde bijennesten leveren een gezocht doel op. Ook elkander verwonden zij bij het spel dikwijls met die pijltjes.

Het totemisme is bij dezen stam sterk ontwikkeld. Het uit zich in teekens, bij iederen man verschillend en bekend bij zijn vrouw en dorpsgenooten. Die teekens bestaan uit een bepaalde wijze van binden van gras en biezen die, op het pad achtergelaten, den belanghebbende kond doen van het verblijf van den eigenaar. Nog sterker uit zich het totemisme in eene, van planten of dieren gedachte gemeenschappelijke afstamming, n. l. van de déma (geest), die de schepper is zoowel van dier- of plantensoort als van een bepaalde categorie van menschen. Er bestaan zes groote groepen, afstammend van planten en dieren, die ieder weder onderverdeeld zijn. Zoo b. v. de groep van de kokospalm (gipsie), van de sagoepalm (mahoesé), enz. De gipsie-anim staan hooger dan die der andere groepen, doch dit geeft geen stoffelijk voordeel. In een zelfde afstammingsgroep mogen geen huwelijken gesloten worden. Dit verbod wordt wel overtreden, doch dan worden de uit zulk een huwelijk geboren kinderen met smaad bejegend. De kinderen behooren tot dezelfde groep als de vader. Streng genomen bestaan er verbodsbepalingen omtrent het nuttigen van het totemdier of de totemplant; in de praktijk wordt hieraan echter de hand niet gehouden.

Het haar is bij beide seksen gekroesd en wordt bij jonge mannen en vrouwen verlengd door allerlei vlechtwerk. De oorlellen zijn bij mannen en vrouwen doorboord; de mannen doorboren ook de neusvleugels en het neustusschenschot; sommige vrouwen hebben in de neusvleugels kleine openingen. Om het midden dragen de mannen een breeden band van fijn gespleten rotan. Om dezen band is eene smallere, van biezen gevlochten, van achteren als een soort paardenstaart afhangende. Voor op dien band is een tritonschelp als penisdop bevestigd. Ook worden deze doppen wel aan een snoer om de lendenen gedragen. Soms zijn zij van hout gesneden, dan wel wordt hiervoor een gepolijste halve dop van een kleine klapper gebruikt. Bij voorkeur gebruikt men echter een schelp, hoornschelp, enz. aan het bovensinde versierd met door middel van was erop gekleefde roode pitjes, stukjes paarlemoer e. d. Onder die penisdoppen of schelpen wordt het praeputium geklemd en tegen het abdomen opgetrokken. Aan den bovenloop der rivieren worden banden van gevlochten touw gedragen, waaraan snoeren van stukjes koeskoesvel enz. Ook hierop is een tritonschelp bevestigd. Vrouwen dragen een schaamgordel, bestaande uit een dikken bundel strooken boombast, zwart gekleurd, aan devoorzijde plat uitgevlochten, en aan een snoer of band bevestigd. Het snoer wordt om de lendenen gebonden, de gordel tusschen de beenen doorgehaald en het andere einde boven de partes posteriores doorgehaald en opgerold tot een soort van kussen. Aan den band hangen tal van snoeren, versierd met pitten en kralen, langs de dijen afhangende. 's Nachts wordt de schaamgordel als hoofdkussen gebruikt. Mannen en vrouwen dragen een gevlochten draagtasch over den schouder. Als regenmantel wordt soms een soort kaper gedragen, die gevlochten is van pandanvezels.

De jonge mannen en vrouwen dragen allerlei vlechtwerk in het haar, bij de vrouwen soms één meter lang. De mannen dragen in dit vlechtwerk allerlei veerversieringen. In de gaten der oorlellen dragen beide seksen ringen van casuarispennen, van roggestaarten, van een soort boomwortel en van bontgekleurde, slangvormige celluloïd kinderarmbanden, die bij de handelaren geruild worden. De mannen dragen door de gaten der neusvleugels van boven naar beneden gestoken, varkensslagtanden, stukken pijpbeen

van den kangoeroe, nagels van casuarissen of roofvogels, bamboekokertjes, enz., door het neustuschenschot worden dunnere stukken pijpbeen of bamboe gestoken. De vrouwen steken door de zooveel kleinere neusvleugelgaten enkele sprietjes. Om den hals dragen mannen en vrouwen snoeren van coïx- en andere pitten, thans ook kralen van Europeesch maaksel tezamen een vuist dikken band vormend. Door mannen wordt een op de borst afhangende band gedragen, waarin tanden van honden, varkens, kangoeroes, krokodillen, dan wel driehoekig geslepen stukjes paarlemoerschelp gevlochten zijn. De vrouwen en kinderen dragen op de borst stukken paarlemoerschelp. Jonge mannen en vrouwen dragen om de bovenarmen, beneden de knieën en om de enkels platte, min of meer breede banden van fijne rotan gevlochten, in die om bovenarm en knie bossen fel gekleurde bladeren en bloemen. Om de polsen worden manchetten van fijn gespleten rotan gevlochten. De mannen dragen nog als jachttropheeën om den bovenarm uitgerekte en saamgeknoopte penis en testes, of aaneengehechte slagtanden van wilde varkens. Om den linkerbenedenarm dragen de mannen lange schietmanchetten, vervaardigd van gespleten of ongespleten rotan of van de binnenbast der bladscheede van den sagoepalm. Aan de manchetten zijn lissen bevestigd, waarin gestoken zijn buigzame twijgen met aan het einde veerpluimen. Bij vrouwen komt litteekentatoeage voor in den vorm van band-en ruitvormige nerven over borst, buik en rug. Mannen en vrouwen besmeren zich dikwijls het gezicht met olie en roet, waarover weer kleurige strepen. Sommige jonge mannen en vrouwen smeren zich geheel in met olie en roet. De jonge mannen verven dikwijls het gezicht, b. v. de linker helft rood of zwart en de rechter helft zwart of wit. Oudere mannen en vrouwen dragen het haar kort, de mannen soms nog verlengd tot een staart, op den rug afhangend. Behalve arm- en beenbanden dragen zij nog slechts enkele halssnoeren, de mannen bovendien nog bamboekokertjes en de neusvleugels, geen gordel. De penisdop wordt door hen bevestigd aan een snoer om het midden.

De bewapening bestaat uit groote bamboe bogen en pijlen. De pijlen aan de boven-Marau zijn fraai versierd, met kangoeroenagels als punt. De werplansen hebben punten van casuarisnagels. Sommige mannen hebben knodsen, welke bestaan uit een platten, ronden, doorboorden steen. Door het gat is een stok gestoken, welke met rotan aan den steen wordt bevestigd. Deze knodsen vertegenwoordigen een groote waarde, daar de steenen in dit gebied niet gevonden worden. In plaats van een steen wordt ook weleen stuk hard hout en thans ook, door hunne aanraking met de ruilers, ijzer gebruikt.

Aan de kust liggen de huizen op de smalle zandruggen; de woningen staan dan ook in den regel op één of twee rijen met het front naar zee. Zij staan in groepen van mannen- en vrouwenhuizen (gewoonlijk tot één familie behoorende) bijeen. De mannen en vrouwen wonen afzonderlijk. De kinderen verblijven bij de moeder; bereiken de jongens den huwbaren leeftijd, dan verhuizen zij naar de afzonderlijk gelegen jongelingshuizen (kotad), waarin ook de ongehuwde mannen verblijven. De huizen zijn laag en staan op den beganen grond, nergens worden paalwoningen aangetroffen met uitzondering van de majokampongs (zie hieronder), waar de kotads op 2 à 3 M. hooge stijlen zijn gebouwd. De huizen zijn naar alle zijden gesloten en gedekt met atap van sagoebladeren; de wanden bestaan uit tusschen stijlen opgestapelde bamboe of gaba gaba. Een smalle deuropening op ongeveer $^1/_2$ M. boven den grond verleent den toegang. Bij het verlaten van het huis wordt de deur gesloten en een tak ervoor gebonden. Het eene dakvlak steekt over den nok en dus ook over het andere dakvlak, dat niet geheel tot den nok doorloopt, uit, waardoor een spleet ontstaat voor het ontsnappen van den rook. De nok rust op 3 of 4 hoofdstijlen. Aan den hoofdstijl in het midden der mannenhuizen, hangen de gesnelde koppen. De gordingen worden eveneens door stijlen gesteund. Langs de wanden staan baleh-baleh. Vóór de huizen zijn soms kleine, ompaggerde pleintjes met afdaken, waaronder een balehbaleh. Iedere kampong heeft één of meer bevalhuisjes (woran), waarin de vrouwen zich gedurende de bevalling terugtrekken. Bij de majokampongs vindt men op het strand of in het bosch de majo-plaatsen (zie hieronder).

Gedurende den Oostmoesson houdt een gedeelte der bevolking zich in de tuinkampongs op. In deze kampongs, behoorende tot de strandkampongs, staan de huizen óf langs een soort straat óf om een plein. De vrouwenverblijven zijn dan meestal lange overdekte galerijen, de mannenverblijven afzonderlijke hutten. Sommige hutten zijn van hetzelfde type als die aan het strand, andere hebben geen zijwanden en vormen als het ware groote loodsen met baleh-baleh langs de zijden, weer andere hebben alleen zijwanden van het dak tot aan de baleh-baleh. De kontads liggen op eenigen afstand in het bosch verscholen. De tuinkampongs liggen gewoonlijk op den rand der hoogere vlakte achter het kustgebied, nabij de tuinen en het jachtgebied. Op het jachtterrein worden pleisterplaatsen aangetroffen met afdaken waaronder lage rakjes voor het drogen en rooken van wild. In het binnenland liggen de kampongs op de hoogste punten der ruggen of op lage heuvels. De huizen staan op den beganen grond en om pleinen, front makende naar dat plein. Op het plein zelve staan enkele mannen- en feesthuizen, soms met eigenaardig versierde hoofdstijlen. De huizen zijn met boombast van den eucalyptus bedekt. Aan de kust ontbreken bepaalde voorraadschuren; in ieder huis vindt men eenigen voorraad. In het binnenland worden voorraadschuren aangetroffen, waarin sagoe, tabak enz. worden bewaard. De kampongs zijn zindelijk, het vuil wordt verbrand of achter de kampong weggeworpen, terwijl de talrijke varkens voor de straatreiniging zorgen. Ten einde aan de kust het zandstuiven tegen te gaan, is de bodem om de huizen en in de kampong bedekt met klappertakken. In het binnenland wordt hiervoor gebruikt boombast, waardoor het onkruid belet wordt op te schieten. De hoofdkampongs worden slechts van tijd tot tijd verlaten om elders een tijdelijke kampong te betrekken terwille van het sagoekloppen, voor de jacht of voor feesten.

Op de, evenwijdig aan de kust verloopende, zandruggen liggen uitgestrekte klappertuinen. Soms worden die tuinen goed onderhouden, dan weer aan hun lot overgelaten, een echte wildernis

vormende. Nabij de kampong of nabij de tuinen vindt men plaatsen, waar men de klappers laat uitloopen om ze elders uit te planten. Overigens vindt men in en nabij de kampongs aanplantingen van oebi, kětěla, sěmangka, laboe, tabak, wattie, lombok-rawit, crotons, bonte bloemen en bladeren; soms enkele pisang- en pinangboomen. In de terreinplooien liggen de sagoe- en andere aanplantingen. Zoo noodig wordt voor irrigatie en drainage gezorgd door een net van kanalen. De grond uit deze kanalen wordt opgeworpen tot dijkjes die, aan weerszijden met klappers beplant, de toegangswegen vormen. De klappertuinen strekken zich soms tot 5 à 6 K.M. landwaarts in uit; op andere plaatsen, zooals bij Awéhima ,loopen zij aan de kust te niet. Het rijkst zijn de tuinen en klapperaanplantingen van Sanggasé, Alakoe, Okaba en de Doef-anim. In het binnenland vindt men aanplantingen als aan de kust, doch weinig klapperboomen. De sagoebosschen liggen daarentegen meer in het binnenland, soms in een moeras, doch meestal langs de oevers der kleine rivieren. Nabij die bosschen liggen de tijdelijke kampongs. In het algemeen toont de bevolking veel liefde voor hare aanplantingen.

In het waterrijke gebied wordt veelvuldig gebruik gemaakt van prauwen. Het zijn uit één stuk bestaande, uitgeholde, grootere of kleinere boomstammen, rank op het water liggende. Die, welke in het binnenland worden gebezigd, als verkeersmiddel tusschen de kampongs onderling, om naar de tuinen te gaan of om moerassen over te steken, zijn klein, 6 à 10 M. lang en kunnen slechts enkele personen bevatten. Prauwen van 10 à 18 M. doen dienst als oorlogsvaartuigen in den strijd tusschen de stammen onderling en op de sneltochten. Zij liggen in grooten getale nabij de kampongs op het strand of zij zijn achter den strandwal in het bosch opgeborgen. Vroeger kostte het vervaardigen van zulk een groote prauw aan 4 à 5 lieden, die daarvoor vuur, steenen werktuigen en schelpen gebruikten, zeker meer dan een jaar; thans kunnen vier mannen met hun ijzeren gereedschappen een prauw in 2 à 3 maanden vervaardigen. Bekende aanmaakplaatsen van prauwen zijn de kampong Kinangko der Jabanim, het oerwoud in het heuvelland ten zuiden van de Digoel bij Imahooi en het oerwoud langs de Bian bij Imbobol, Owie en Damoend. De prauwen, afkomstig van Kinangko, zijn nabij voor- en achterstoven, in- en uitwendig met gekleurde klei beschilderd. Andere prauwen aan de kust hebben nabij den voorsteven een getanden rand, aan de achterzijde een plecht met voetnok.

Sommige stammen, zooals de Sanggasé, bezitten in hun gebied alles wat zij noodig hebben in overvloed. Oerwoud voor het maken van prauwen en voor boschproducten, rotan en damar; klapper-, sagoe- en andere aanplantingen. Riviertjes voor de vischvangst, uitgebreide alang-alangvelden voor de jacht. Andere stammen krijgen hetgeen zij noodig hebben van bevriende stammen middels ruiling.

De vrouwen onderhouden de tuinen, halen producten en vruchten van daar, bouwen en herstellen de hutten, vangen visch met schepnetten, zoeken schelpdieren, kloppen sagoe en bereiden het maal. Het hoofdvoedsel der bevolking is sagoe, gemengd met jonge klapper, schelpdieren, visch of vleesch. De gemengde sagoe wordt in pisang of andere bladeren gewikkeld en tusschen gloeiende steenen, met boombast afgedekt, gaar gestoomd. Hierbij wordt nog op de steenen gelegd: pisang, aardvruchten, visch of vleesch, om op dezelfde wijze gaar te worden. Sagoe, visch en vleesch worden ook geroosterd. Alle zoogdieren, vogels, visschen en reptielen worden door hen gegeten, gewoonlijk alleen na lichte roostering boven het vuur. Koken, uitgezonderd van schelpdieren of sagoe met klapperwater in een klapperdop of bamboe, is onbekend. In het binnenland wordt veel het zachte ondereinde van rietsoorten, jonge bamboeknoppen (rěbong), de kern van de bladknoppen van waterplanten, pandan en palmsoorten (palmiet), rauw gegeten.

De mannen houden zich overdag in de kampong op, leggen nieuwe tuinen aan of houden zich bezig met vischvangst middels toeba of pijl en boog, met de jacht op vogels, varkens of kangaroes. De jongelieden vergezellen daarbij de ouderen. Voor jacht en vischvangst bedienen zij zich van werplansen en verschillende soorten van pijlen, elke pijlsoort voor een bepaald doel.

Mannen en vrouwen zijn verzot op zang en dans. Elke gelegenheid wordt aangegrepen om feest te vieren, d. w. z. om te eten en te drinken en te dansen. Bij het dansen wordt de maat aangegeven door het slaan met de vlakke hand op een trom. Als opwekkende middelen gebruiken mannen en vrouwen sirih, terwijl de mannen bovendien tabak roeken en watti (zie aldaar) drinken. Behalve de godsdienstige (zie hieronder) bestaan er nog andere, de z. g. Anggeifeesten. Bij de geboorte van een kind wordt geen feest gevierd, evenmin bij het geven van een naam aan een kind; in zekeren zin heeft dit feest bij het snelfeest reeds plaats gehad. Er zijn zeker wel een tiental Anggeifeesten, zooals het feest na een geslaagden sneltocht, het feest, gegeven bij het boren der oorlelgaten, het feest dat plaats heeft wanneer de mokrafied (jongeling van 14—17 jaar) tot éwattie (huwbare jonge man) bevorderd wordt, het lijkfeest enz.

Ten aanzien van de verloving bestaan eigenaardige gebruiken. Het huwelijk is een algemeen feest, waarbij van heinde en ver vrienden en magen met hunne gaven, meest eetwaren, toestroomen en waarvan de mannelijke gasten uit dank daarvoor, een bruidsnacht meemaken. Na het huwelijk is de vrouw het eigendom van den man. Hij staat haar als zoodanig dikwerf af aan vrienden en kennissen of, tegen geringe vergoeding, aan anderen. Gewoonlijk heeft ieder één vrouw, maar blijft het huwelijk kinderloos dan wordt dikwijls een tweede vrouw er bij genomen. Ongetrouwde volwassenen zijn er weinig. Het verstooten van een vrouw komt nogal eens voor. Het leviraatshuwelijk komt hier voor; polyandrie is onbekend. De mannen trouwen op rijperen leeftijd. Het aantal kinderen is gering, niettegenstaande men trotsch is op een groot aantal kinderen.

De Marindé-anim kennen een scheppingsverhaal. Voordat er nog menschen op aarde woonden, hadden de geesten te Kondómiraaf (een kampong op de kust bij de Oostgrens) een hond, die op een plek iets vreemds opmerkte en dus den grond begon los te krabben. Uit het aldaar gevormde gat kwam het eerste menschenpaar, te voorschijn. Dit paar verwekte kinderen en

toen de nakomelingschap te groot werd, verspreidde deze zich onder leiding der geesten (démá's) in Westelijke richting. Iedere Papoea denkt zich de aarde bevolkt door die démá's, die hun verblijf hebben in boomen, vijvers, moerassen of in den grond. Zoo zijn vele bamboebosschen de verblijfplaatsen der démá's en wee dengene, die ze omhakt. De groote kroonboom bij Nowarie, in vroegeren tijd het kenteeken voor binnenvallende schepen aan den mond der Mĕraukĕrivier, en in 1908 omgevallen, was de verblijfplaats van een démá. Het omvallen van den boom was een teeken van den toorn van dezen démá, die verstoord was over den grooten invloed der Poe-anim („vreemdelingen", lett. „schietmenschen"). Ook huizen de démá's in pĕmalihuizen, waarin klappers geplaatst worden, die dan door den invloed van den démá grootere kiemkracht krijgen. Voorts huizen zij in werktuigen, waarvan de werking voor den Papoea onverklaarbaar is, zooals in het kompas, het horloge, het geweer, de gramophoon enz. De démá's hebben de gedaante van menschen, varkens en honden, nooit echter van vogels. Naast de démá's staan de „Haies" of „Hies", de zielen der afgestorvenen. Deze hebben niet zooveel invloed als de démá's. De Hies blijven voortbestaan in het vaderlijke dorp. De toovenaars kunnen zich met de zielen der afgestorvenen in verbinding stellen en hebben dus veel invloed op hunne omgeving, natuurlijk steeds ten kwade.

Zoover bekend zijn er drie godsdiensten, de Majo-, de Iemo- en de Arappagodsdienst. Van de beide laatste is weinig bekend. De aanhangers van den Majodienst zijn in dorpen verenigd. Een ieder in deze dorpen moet het Majofeest hebben medegemaakt en in dezen godsdienst zijn opgenomen. Algemeen verspreid is het geloof, dat het zien van een Majo-aanhanger of het bespieden der Majofeesten door een niet-ingewijde, door de démá's zwaar gestraft wordt, gewoonlijk met den dood van den overtreder. De kinderen moeten zich bij het naderen van de puberteit aan de Majogebruiken onderwerpen. Elk jaar moet het feest gevierd worden, doch waar in de kampongs door het klein aantal inwoners het aantal candidaten gering en de feestviering met de in acht te nemen gebruiken te lastig is om haar ieder jaar te houden, wordt het Majofeest ieder jaar in andere kamponggroepen gehouden. In 1906 werden de feesten gevierd in de kampongs tusschen de Moelie en de Boelakarivier, in 1907 tusschen de Boelaka- en Bianrivier, in 1908 tusschen de Bian en de Marau en in 1909 in de kampongs ten Oosten van de Marau. De kampongs in het binnenland volgen de gebruiken van de ten Zuiden daarvan gelegen kustkampongs. Aan den Bianmond liggen eenige kampongs, die den Iemogodsdienst aanhangen en dus de feesten niet medemaken. De oudste mannen, de sambanim, stellen het tijdstip der Majoviering vast. De feesten worden in den drogen tijd gegeven en duren 5 tot 6 maanden. Andere feesten worden zoo eenigszins mogelijk in dien tijd niet gegeven. Bij den aanvang van het feest trekken zich de candidaten, jongens en meisjes, terug in de „tieman", het Majodagverblijf. De tieman wordt gewoonlijk gebouwd in de tuinen en is geheel ompaggerd om onbescheiden blikken te weren. Daar zij te klein is voor logies gedurende den nacht, wordt hiervoor een deel van de kampong afgescheiden. Na het vallen van den nacht begeven de candidaten zich naar hunne slaapplaatsen en keeren vóór het opgaan der zon weer naar de tieman terug. Het gaat niet aan hier dat eindelooze feest te beschrijven (zie Tijdschr.I. T. L. en V. (55) 1913). Een der laatste handelingen is het „aroom", waarbij middels schelpen insnijdingen in de bovenarmen der candidaten worden gegeven. Deze teekens schijnen te wijzen op hunne opname in de schaar van de Majo-aanhangers. Het vieren der Majo, het inwijden der kinderen in de plechtigheden daaraan verbonden, wijst op een afsmeeken van vruchtbaarheid, zoowel van land en veestapel, als van den mensch, van de démá's. Het houden der Majofeesten heeft steeds goede oogsten ten gevolge. Zooals bij alle natuurvolken spelen hierbij erotische tooneelen en gedachten eene overwegende rol, doch ook de afstamming is hierbij in het spel. In grove trekken wordt het scheppingsverhaal weergegeven.

Het aantal aanhangers van den Iemogodsdienst is gering. Van de viering is niets bekend. Volgens het zeggen van sommigen moeten op deze feesten vele erotische tooneelen voorvallen, anderen beweren, dat hierbij menschenvleesch gebruikt wordt. Deze feesten worden Anggei genaamd, niet te verwarren met de bovengenoemde Anggeifeesten.

Van den Arappa-godsdienst is weinig meer bekend, dan dat half Kondómiraaf hem volgt.

Naast de Majo, een geestenverecring, bestaat nog de verecring van den Soesoem of Sosom, een reus van vleesch en bloed volgens sommigen, of van steen volgens anderen. Hij is zoo groot als een klapperboom, zijne voeten zijn een vadem lang en de voetafdrukken worden dikwijls den ruiler getoond. Hij woont ten Oosten van Kondómiraaf, gaat in den Oostmoeson naar het Westen, bezoekt alle dorpen tot aan Birook en vertoeft in iedere kampong slechts één nacht. Als de reis te vermoeiend is, slaat hij wel eens een jaar over. Bij zijne bezoeken brengt hij zijn gezin, bestaande uit vrouw en een kind van gewoon menschelijke afmetingen mede, zijn vrouw onder den rechter, zijn kind onder den linkerarm dragende. Zijne aanhangers hebben hem een 8 tot 10 M. hooge stellage gebouwd in de wildernis. Zijn bezoek kondigt hij aan door een langgerekt en diep gehuil van „oemoef"; alsdan verzamelen zijne aanhangers zich onder het afdak en plaatsen daarin vleeschsoorten en vruchten. Onder het nuttigen daarvan wordt hij dan toegezongen. Trommen mogen daarbij niet gebruikt worden. Vrouwen noch meisjes mogen hierbij tegenwoordig zijn. Zijn leven duurt eeuwig.

Het koppensnellen is, welke maatregelen hiertegen ook genomen worden, nog niet uitgeroeid. Een sneltocht vergt veel tijd wegens het ver reizen door bosschen en moerassen, het meevoeren van vrouwen en kinderen en proviand, het verkennen van het terrein en de manier van aanvallen. Zulk een sneltocht wordt soms medegemaakt door 2 à 3000 personen. Om geen argwaan te wekken bij het bestuur, vertrekken zij niet te gelijk en verzamelen zich op een bepaald punt in het binnenland. De aanval op een kampong geschiedt in den regel diep in den nacht of tegen den morgen. Men overrompelt de hutten, pijlt de vluchtenden en de gewonden, die men

vat, worden door een sambanim (oude man) met een sok (bamboe mesje) onthoofd. Het hoofd wordt medegevoerd. Kleine kinderen worden levend medegenomen. Voelen de snellers zich voor zulk een overrompeling niet sterk genoeg, dan trachten zij overdag in de tuinen een klein aantal ongelukkigen te overweldigen. De hoofdreden voor het snellen schijnt te zijn de noodzakelijkheid om aan namen te komen voor de kinderen. Men vraagt daarom het slachtoffer eerst zijn naam; de juiste naam zal wel zelden opgegeven worden, doch dit is bijzaak, de laatste hulpkreet of verwensching wordt goed onthouden en later aan een of meer kinderen als naam gegeven. Nadat de naam of wat daarvoor doorgaat, gezegd is, wordt het nog levende slachtoffer den hals afgesneden. Aan den strot gekomen, wordt het hoofd rondgedraaid om het van den romp te scheiden. Bij het eigenlijke snellen blijven de vrouwen en kinderen achter; die mogen deze bebewerking niet zien. De namen der afgelegen plaatsen die men bereikt heeft, worden gegeven aan honden en varkens.

Het gesnelde hoofd wordt van de weeke deelen ontdaan, welke naar het schijnt, opgegeten worden en na berooking, inwrijving en versiering (het krijgt o. a. een geheel kapsel) op een paal gezet als middelpunt van feest en dans. Dit prepareeren van den kop heeft eerst na thuiskomst plaats. Vroeger werden de hoofden in de mannenhutten bewaard, thans echter niet meer, uit vrees voor het bestuur. Uit het bovenstaande blijkt waarom het zoo moeielijk is het snellen uit te roeien: een kind zonder een op de beschreven wijze verkregen naam wordt als minderwaardig beschouwd.

De gestolen kinderen worden in de gezinnen opgenomen en behandeld als de eigen kinderen.

De Marindônezen zijn ook kannibalen. Het eten van menschenvleesch is bij sommige gelegenheden voorgeschreven. Is b. v. een nieuwe praaw gereedgekomen, dan moeten achtereenvolgens een casuaris, een varken en een mensch geslacht worden. Hij, die den mensch doodt, mag daarvan niet mee-eten. Het vleesch wordt in kleine stukken gesneden, vermengd met sagoe en daarna op de gewone wijze bereid. Vrouwen en kinderen mogen ook menschenvleesch eten.

Bij rouw worden alle versiersels afgelegd; om hals en door de oorlellen worden dan platte vlechtjes van biezen, in franje eindigende, gedragen. Het haar wordt afgeschoren, het hoofd met een koek witte klei bedekt en het geheele lichaam met klei ingesmeerd. De dooden worden begraven. Het graf is ruim één meter diep met op 3 à 4 dM. van den bodem een rustbank van bamboe, rondhouten of sagoebladscheeden. Het lijk wordt in eucalyptusschors gewikkeld en op het aangezicht een dik stuk schors gelegd met eene opening ter hoogte van den mond. Soms wordt het graf opengelaten tot ontbinding is ingetreden. Op de graven der mannen worden zijne bogen en pijlen, op die der vrouwen haar sagoeklopper en waterdrager gelegd. Den volgenden dag wordt in tegenwoordigheid van de naaste familieleden het graf weder geopend. Een der naaste nabestaanden b. v. vader of zoon, daalt in het graf af en verzamelt in een klapperdop het lijkenvocht dat gemengd met watti (zie aldaar) gedronken wordt. Later, als alleen het geraamte nog over zal zijn, wordt het graf opnieuw geopend en het lijk voorgoed begraven onder het zand, op den bodem van het graf. Andere stammen verpakken de beenderen in boomschors en hangen het pak op in de hut dan wel begraven het daarin. Nabij de Prinses Marianne Straat worden de dooden ter aarde besteld in de kampong zelve in een groote loods of hut op een ompaggerd plein. In het binnenland wordt het lijk in het alsdan aan alle zijden open huis zelve begraven. Het graf is omgeven door eene omheining van gespleten bamboe en wordt dagelijks met frisch groen en bloemen getooid. Meer zuidelijk in het binnenland worden de lijken buitenshuis in de kampong ter aarde besteld. Boven het graf wordt een soort kooi gebouwd van bamboelatten, waarboven soms een afdakje op stijlen. De zielen der afgestorvenen verhuizen naar het geestenrijk, hetwelk naar de heerschende meening in het Westen ligt. Daar de vreemdelingen van verre en volgens hunne verhalen aan de inboorlingen, veelal van Soerabaja komen, is menige Marindê-anim van meening, dat de zielen naar die plaats verhuizen. Tot de vele misbruiken behoort ook het levend begraven. Oude lieden, die niet meer voor zichzelven kunnen zorgen en dus een lastpost zijn, zware zieken, die niet meer zullen herstellen en „dus betooverd" zijn en lijders aan kwalijk riekende wonden, worden eenvoudig levend begraven.

IV. DE GEELVINKBAAI MET DAARTOE BEHOORENDE EILANDEN. Behalve eenige reeds sub II genoemde stammen, die op de Westkust van deze baai of in de nabijheid daarvan gevestigd zijn, treffen wij hier nog de volgende stammen aan.

1e. *De Noemforen.* Zij zijn de bewoners der Schouten-eilanden en hebben zich verspreid over enkele plaatsen aan de Noordkust van den z. g. Vogelkop, ten Oosten van Jamoersba, het Noordelijke gedeelte van de Dorébaai, over de Noordkust van Japên en de eilanden Noemfor, Ambêrpon of Roembêrpon en Roon, en hebben zich meer of minder vermengd met andere in de baai wonende stammen. Met uitzondering van de boschbewoners op Biak, de Ombonda op Soepiori, de Kamêr op Noemfor en de Monoarfoe op Roon, wonen zij overal in kampongs bijeen. Deze Papoea's hebben een vrij donkere huidskleur, regelmatige gelaatstrekken en grooten vooruitstekenden mond met dikke lippen en vrij goed ontwikkelde ledematen bij middelmatige lichaamslengte. De ragebol is niet zoo heel breed; velen dragen kort haar en op lateren leeftijd een ringbaard met dunnen knevel. De vrouwen kunnen niet op schoonheid bogen, zij zijn klein en nietig van gestalte. Ook zij hebben hun haarbos. Sommige vrouwen binden dien op tot een wrong en hebben een veelkleurige sarong aan. De dagelijksche kleeding der mannen bestaat uit een lendengordel van boomschors of de buitenbekleeding van het omhulsel van een pisangstam vervaardigd. Voorts wordt een bamboekam in het haar gestoken en dit dikwerf gedekt door een hoed van pandanbladeren; over de borst dragen zij elkaar kruisende banden, evenzoo banden om opperarm en polsen; de banden om de enkels zijn van schelpen vervaardigd. Gewoonlijk draagt de Noemfoor om den hals aan een touwtje een talisman, een stukje hout, besneden met een menschelijk gelaat, om-

woeld met een rood stukje katoen, welke talisman hem moet beschermen tegen booze invloeden van geesten, tegen ziekten e. d. Een snoer kralen om den hals is een gewild sieraad. De vrouwen, gehuwde en ongehuwde, winden ,zoo zij niet in het bezit zijn van een sarong, zich een touw van rotan om het lijf, waaraan van voren een lapje blauw katoen of een reepje boombast is bevestigd. Zij versieren de ooren met hangers van glas of schelp, terwijl zij aan de vingers ringen van schildpad of haaienwervels dragen. Kralen van Europeesch maaksel zijn overal zeer in trek.

Slaven dragen gewoonlijk het haar iets korter dan de vrije lieden; zij hebben weinig of geen versierselen, maar zijn anders niet van hunne meesters te herkennen. Er zijn personen, die twintig en meer slaven bezitten en ofschoon deze het over het algemeen niet kwaad hebben, wordt toch over de vrouwen naar goeddunken beschikt. Zij moeten de minst in tel zijnde werkzaamheden verrichten en staan steeds aan het gevaar bloot vervoerd of verkocht te worden.

Het vijlen der tanden is geen gewoonte, hoogstens wordt de onderrand gelijk gesleepen. Velen hebben het neusttusschenschot doorboord. Tatoeage wordt veel aangetroffen; het geschiedt steeds door vrouwen met de doornen van een citrussoort; de open plekken worden met houtskool ingewreven. Op enkele plaatsen is het een teeken van rouw. De mannen hebben dikwijls kleine uitpuilingen der huid op maag, borst of schouder, veroorzaakt door het opleggen van brandend zwam; na elke nieuwe kampong, die wordt bezocht, wordt er een dergelijk litteeken bijgevoegd, zoodat iemand, die veel van deze teekens heeft, dadelijk als een bereisd persoon in 't oog valt. Als bijzondere karaktertrek valt spoedig op hun vrolijkheid, tot luidruchtigheid toe, zich openbarende in druk en hard praten en groote bewegelijkheid der handen, om hunne woorden kracht bij te zetten. Meermalen vindt die kunstmatige opwinding echter haar oorzaak in het misbruik van sagoeweer, als elders ook hier aanleiding gevende tot grootspraak en verheerlijking van eigen moed en heldendaden. Een groote mate van vadzigheid kenmerkt al hun doen en laten en ook dit is begrijpelijk, daar zij zichzelven geen hooge eischen stellen en gaarne veel ontvangen voor weinig arbeid. Lang achtereen schijnen zij zich niet te kunnen of te willen inspannen, tenzij door eenigen prikkel gedrongen, als b. v. in het woud, waar overal vijanden verscholen kunnen zijn, een zekere afstand binnen een bepaalden tijd moet worden afgelegd. Overigens zijn zij vlug genoeg en bewegen zich verwonderlijk snel langs hellingen en over boomstammen, terwijl het bestijgen der woningen met groote behendigheid geschiedt. Door de vele veeten tusschen de stammen onderling heerscht er bij de Noemforen slechts een betrekkelijke rust, daar zij voortdurend op hun hoede moeten zijn om zich, alleen zijnde ,niet te ver van hun woonplaats te verwijderen. Niet dat zij licht tot een openlijken strijd overgaan, daartoe zijn zij te lafhartig van aard; maar met velen een enkele te overvallen, diens hoofd af te slaan en in triomf huiswaarts te brengen, of weerlooze vrouwen en kinderen te rooven, daaraan kunnen zij geen weerstand bieden, al houdt soms vrees voor wraak van de zijde der tegenpartij hen van dergelijke handelingen terug. Hij, die nog niemand gedood heeft, is voor zijne omgeving geen held, al wordt er nooit naar gevraagd op welke wijze iemand een kop machtig is geworden.

De woningen worden gewoonlijk boven water gebouwd. In den regel hebben zij een langwerpig vierkante gedaante met ruw afgewerkte omwanding van planken of sagoebladnerven; zij zijn gedekt met aaneengeregen sagoe-,nipah- of pandanbladeren, bevestigd aan gespleten bamboelatten, die zoodanig zijn omgebogen, dat de bovenzijde van het dak den vorm krijgt van de bolle zijde van een schildpadschaal, met de punt zeewaarts gericht en naar voren en naar achteren over het uitgebouwde rasterwerk overhellend. De woning wordt beklommen door middel van een gekloofden boomstam; daarna treedt men door een smalle opening in een middengang, waar gewoonlijk een groote prauw op den vloer staat of aan de zoldering is opgehangen. Ter weerszijden van deze gang zijn door aaneengehechte sagoebladnerven of -bladeren de vertrekken der afzonderlijke gezinnen afgeschoten, die dikwijls weder door een gangetje gescheiden, uit een kook- en slaapplaats bestaan en van een kleine deur zijn voorzien. Aan de zijde van de gang is het kamertje ongeveer 2 M. en aan den buitenwand nauwelijks 60 c.M. hoog. In den buitenwand is een klein luikje aangebracht, waardoor licht en lucht binnenkomen. Eenige matten liggen verspreid over den vloer als slaapplaats der echtgenooten. De slaven mogen in de gang slapen. De kleinere woningen bestaan slechts uit één vertrek. Binnen de woningen liggen in bonte menigte doozen, hetzij op bamboehorden, dan wel aan de wanden vastgehaakt of aan de zolderplanken hangende: schildpadschalen, honden- en varkenskoppen, geraamten van visschen, vischtuig, pijlen, bogen, eigers, lansen, taschjes en korfjes, sagoekloppers, spatels, tabakskokers, dissels, hoopen brandhout, doozen met snuisterijen, manden met sagoe, gedroogde boontjes of gierst, schildpadeieren, gerookte visch, potten en pannen, hoofdblokken en matten, alles zwart van den rook of vuil geworden door langdurig gebruik. Ook houten en koperen trommen, bij feestelijke gelegenheden in gebruik, zijn steeds voorradig. In de middengang hangen de gesnelde koppen. Van iederen kop kan de herkomst nauwkeurig opgegeven worden.

In de meeste kampongs vindt men de roemsôram of huisjes, waar de huwbare jongelingen zich afzonderen tot zij in den echt treden en steeds den nacht doorbrengen. Deze huisjes zijn goed afgewerkt; zij zijn veel kleiner dan de andere woningen, en hebben schuin toeloopende, torenvormige, uitgeholde of schildpadschaalvormige daken en in de omwanding twee openingen aan twee tegenovergestelde zijden, waardoor de kleine ruimte kan worden binnengetreden, die zoo laag is, dat een kind er nauwelijks rechtop kan staan en niets bevat dan eenige hoofdblokken, doozen met goederen en matten. De balken, die op in het water staande palen rusten, zijn gewoonlijk met allerlei figuren beschilderd en de niet tot beneden doorloopende stijlen zijn aan het einde uitgesneden in een vorm, welke in ruwe trekken toespelingen op de geslachtelijke gemeenschap voorstelt. Aan vrouwen is het dan ook ten strengste verboden zich in den omtrek der roemsôram te vertoonen. Het meest staan zij dwars op de in zee gebouwde woningen en zijn daarmede

door lange vonders verbonden; in iedere kampong treft men één, hoogstens twee roem-sêram aan.

De wapenen der Noemforen bestaan uit pijlen, bogen, lansen en houwers; goede pijlers zijn zij niet en bij eene ontmoeting in het open veld blijven de strijders op zulk een afstand van elkander, dat van treffers geen sprake is; de lans is dan ook beter geschikt om iemand uit een schuilplaats te overvallen; zoodra de getroffene nedervalt, maakt een slag met den houwer een einde aan zijn leven.

Het eenige muziekinstrument is de trom; hiervan bestaan twee soorten, een groote en een kleine; de laatste wordt bij het dansen onder den arm gehouden; gewoonlijk wordt er met de vlakke hand op geslagen. Bij feesten dient de trom tot begeleiding van den zang; hierbij zijn het de heldendaden der voorvaderen, die onder het afroepen hunner namen worden herdacht.

Het voedsel der bevolking is sagoe. De uitgestrekte moerassen achter de kust zijn dicht begroeid met sagoepalmen. De klapper tiert welig aan het strand. Gebrek aan voedsel kent de Noemfoor niet; wat niet in eigen land groeit, wordt elders gehaald en met sagoe betaald. De zee is rijk bevolkt met visch en schildpad. Het bosch heeft vogels en wilde varkens in overvloed.

Sterk ontwikkeld is bij de Noemforen de liefde tot hun kroost en de vermeerdering van het gezin wordt in den regel met vreugde tegemoet gezien. Is de vrouw onvruchtbaar, dan wordt een tweede genomen. De eerste wordt echter niet spoedig verstooten ôm geen moeite met de familie te krijgen. Bestaat er groote gelijkheid in gelaatstrekken tusschen vader en zoon of tusschen moeder en dochter, dan zullen vader of moeder spoedig sterven. Groote gezinnen zijn er niet veel. Zijn de vrouwen het baren moede, dan drijven zij de vrucht af, wat ook geschiedt bij zwangerschap buiten huwelijk. Dit is waarschijnlijk een der oorzaken van de betrekkelijke schaarschte der bevolking. Het afdrijven geschiedt door knijpen en trappen op den buik en ook door het gebruik van een zekere plantensoort „papier" genaamd. Gedurende de zwangerschap zijn sommige voedingsmiddelen verboden. Vóór de bevalling betrekt de vrouw een hutje. Bij het baren heeft zij geenerlei hulp; geen man, zelfs geen vrouw mag bij haar zijn; zij moet zich zelve helpen en tien of meer dagen na de bevalling in afzondering blijven. Het verlaten van het hutje wordt haar zooveel mogelijk bemoeilijkt. Niemand mag het huisje voorbijgaan. Het kind wordt niet van de nageboorte los gemaakt, maar deze tegelijk uitgehaald, om het terugblijven in den uterus te voorkomen. De nageboorte wordt in een zak gedaan, met aarde bijgevuld en begraven. Gezorgd moet worden, dat er geen groote schelp op komt te liggen want dan krijgt de vrouw geen kind meer. In den regel wordt het kind tot den leeftijd van twee, soms drie jaar gezoogd. Op tweelingen is men niet gesteld; niet zelden wordt een er van vermoord. Het kind krijgt pas een naam als het zoowat begint te loopen; een feest wordt hierbij niet gegeven. Daarentegen wordt het afscheren van het hoofdhaar, het doorboren van het neustusschenschot of oorlellen en het voor het eerst over zee gaan steeds feestelijk gevierd, vooral wanneer het een eerstgeborene geldt. De jongeling wordt eerst beschouwd man te zijn bij de intrede in de roem-sêram, zijnde een feestelijkheid, die wel tien dagen duurt en bij het uittreden, wegens het sluiten van een huwelijk, wordt herhaald. Dagen achtereen prijkt hij dan in feestdos, met het haar tot een wrong op het achterhoofd saamgeknoopt; daarin worden versierselen van pandan- en sêrébladeren gestoken, het gelaat getatoeëerd om den hals een snoer van kralen met witte schelpen, bosjes sêrébladeren tusschen de gevlochten armbanden, aan den pols breede schelpen ringen en zilveren platen, een breeden buikband van kralen over den lendengordel en schelpen aan de onderste ledematen, alles nog opgeluisterd door bloemen en gevlekte bladeren. Hij neemt zijn mat en hoofdblok mede en moet nu voortaan in de roem-sêram den nacht doorbrengen, ofschoon hij zich overigens vrijelijk mag bewegen. Ook worden hem hier door de familie de spijzen gebracht en in de onderlijke woning wordt hem eerst weder een vertrek aangewezen, als hij in het huwelijk treedt. Dit laatste staat in verband met den bruidschat, dien hij zal moeten betalen, nu eens bestaande uit een zeker aantal kapmessen of houwers, oude borden en zilveren armbanden, dan weder uit een groote prauw of een ander voorwerp van waarde, 20 tot 30 stukken lijnwaad, die evenwel niet opeens behoeven te worden afbetaald, daar het huwelijk al spoedig na de overeenkomst kan volgen en het sluiten met geen plechtigheden gepaard gaat. Het is een ieder vergund zooveel vrouwen te nemen als hij betalen kan.

Van gewone lieden wordt het lijk óf achter de kampongs begraven, omwonden met matten, terwijl het graf met een hoop steenen gedekt wordt, óf het wordt op een bamboe horde in het bosch gelegd, het lichaam gestrekt met tegen het onderlijf hoog opgetrokken knieën. Als de beenderen zijn vergaan, worden deze op een eenzame plaats of in een rotsholte weggeworpen, zonder dat er verder naar wordt omgezien. Meer werk wordt gemaakt van de begrafenis van hen, die zich een zekeren naam verwierven. Van deze wordt het lijk bijgezet in een tusschen het kreupelhout, op palen rustende prauw, na alvorens met lijnwaad en matten te zijn omwikkeld, het hoofd rustende op een oud bord en aan het hoofd- en voeteinde van roode vlaggetjes voorzien. Ook wordt het wel in een lange doodkist gesloten, die eenigszins den vorm eener prauw heeft en op een stevigen paal in den grond onder een dak van bladeren rust. Is het lijk vergaan ,dan wordt de kist verwisseld voor een kleinere, waarin de schedel in een uitgeholden korwaar bewaard wordt. Opdat het den geesten der afgestorvenen wel ga, wordt, ten minste als het gevreesde of geliefde personen betreft, op de graven voedsel geplaatst en zet men er, als blijk van liefde, voorwerpen op van groote waarde, die men nooit meer zal weghalen. Nachten lang heeft men besteed om de korwaars (zie hieronder) te snijden; om voor de dooden te dansen en te zingen, waardoor men den geest der afgestorvenen dwong in die korwaars te komen. Die doodenfeesten zijn voor den Noemfoor vreugdefeesten, maar heeft de ziel het lichaam van den doode pas verlaten, dan springt men als razenden rond met het hakmes zwaaiend. De trap van het huis wordt stukgeslagen, zoodat de geest niet meer terug kan komen, vruchtboomen en aanplantingen worden uit droefheid en wanhoop vernield. Men tracht

door schreeuwen den geest van zich te houden en door vernieling de omgeving voor hem onkenbaar te maken. De nalatenschap wordt verdeeld door den oudste der familie. De vrouw en kinderen krijgen het meest, maar ook de ouders en andere verwanten ontvangen een zeker aandeel, naar gelang het plaatselijk gebruik dit medebrengt. Slaven komen aan de vrouw en kinderen. Ook van een overleden vrouw ontvangen de familieleden iets en dezen wordt ook de bruidschat teruggegeven, ten minste als er geen kinderen zijn. De polsband van rotan is een teeken van rouw; ook wordt het haar afgeschoren en door de weduwe een lap boomschors bij wijze van monnikskap over het hoofd geslagen.

Om regen en wind, hulp bij de vischvangst, genezing van zieken, afwering van onheilen en dergelijke te kunnen vragen, dienen de korwaars, die met wat haar van het lijk tusschen de beenen gestoken, in de woning worden bewaard dan wel in de prauw mede gevoerd. Als b. v. iemand ziek is en men wil het middel tot genezing weten, dan wordt in bijzijn der geheele familie een der leden door berooking met wierook of andere bedwelmende middelen in een toestand van verdooving gebracht. Van de ziel, wier meening men verlangt te kennen, wordt het beeldje op den schoot of den schouder van den verdoofde geplaatst, met het doel de ziel daaruit in het lichaam van den verdoofde te doen overgaan. Op het oogenblik dat dit gebeurt, vangt deze aan te beven en aangemoedigd door de omstanders, spreekt de ziel door middel van den mond van den verdoofde, noemt de middelen tot genezing en, na bijgekomen te zijn, weet deze niet wat hij gezegd heeft. Men ziet dus, dat de vrees voor onheilaanbrengende invloeden groot is. Wel gelooven zij aan een opperheer, die macht heeft over alles wat leeft, maar hij houdt zich stil en wordt dus niet vereerd. Het zijn de kwade geesten (manoeën of manwën) die het hart uit het lichaam halen en dit verslinden en die waarneembare rampen in velerlei vorm teweeg brengen, zoodat men verplicht is hiertegen te waken. Alle hoop op redding is dus gevestigd op de hulp van de zielen der afgestorvenen door middel van de amuletten, waarin die zielen gehuisvest zijn; deze worden op reis in de prauwen medegenomen of om den hals gedragen en men ontdoet zich er eerst van als het gebleken is, dat het voorbehoedmiddel zijn kracht heeft verloren. Bij diefstallen worden ordaliën toegepast, zijnde het duiken onder water, waarbij de eerstbovenkomende de schuldige is, of het dompelen der vingertoppen in een bak met kokend water, dat den schuldige den vingers zal verschroeien. Aan deze proeven wordt onvoorwaardelijk geloof gehecht.

Gelijk vele volkstammen in bijzondere omstandigheden een bijzondere taal bezigen en in andere gevallen sommige woorden niet uitspreken, maar omschrijven, zoo ook gebruikt de Noemfoor eene vermomde taal „sasor" (op Roon „winio") genaamd, om personen van aangetrouwde families aantewijzen, wier namen verboden zijn voor den spreker. De mannen mogen echter wel de namen van hunne zwagers noemen, doch de vrouwen mogen dit niet doen, evenmin van schoonzusters; daar de kinderen, die tot dezelfde generatie behooren, wel genoemd mogen worden, voegt men eenvoudig aan den naam van het kind toe: „vader", „moeder", enz. om de bedoelde persoon te kunnen aanduiden. Spreekt men een verboden naam uit, dan moet de schuldige zich onmiddelijk op den vloer werpen, uitroepende: „ik heb verkeerd genoemd, ik werp het door de reten van den vloer opdat ik goed ete" („goed eten" wil zeggen „zijne manieren kennen"). Noemt de vrouw den naam harer schoonmoeder of schoonvader, dan is dit een groote beleediging, die ze moet goedmaken door een geschenk te geven. Ook is een Noemfoor niet gemakkelijk te bewegen zijn eigen naam te noemen; hij verzoekt liever een ander dit voor hem te doen. Op zee worden evenzeer de vermomde woorden gebruikt; doch hier mogen alleen niet genoemd worden de eilanden of landstreken, die nog voor den boeg liggen. Doet hij dit toch, dan volgt vrij zeker storm, regen of nevel, die hem den koers doet verliezen. Ook mag men niet met den vinger naar een bepaald punt wijzen, want dat geeft storm uit dien hoek; men wijst met den elleboog, of spitst de lippen naar hetgeen men wijzen wil. Eindelijk is het nog verboden in het water te spuwen bij 't kauwen van pinangnoten; dit moet geschieden in een daartoe medegenomen bamboe.

Behalve de sasor is er nog een andere vermomde spreekvorm, de „sarbeer" of „sarbéjèr", dit is een soort dieven- of moordenaarstaal. Is men b. v. op een raak uit en wil men een vriend, die tevens slachtoffer zal worden, waarschuwen, dan zegt men :„vriend, ik geloof dat het van nacht zal onweeren en regenen". Een blanke wordt aangeduid met: „faas karong" (een zak rijst). Zwetst men er over den blanke te dooden, dan is de uitdrukking: „ja kakar kardnja" (ik snijd een zak open). Ook in den handel moet de Noemfoor soms deze taal gebruiken, b. v. als hij kruit, geweren of jenever wil hebben, artikelen welker invoer en verkoop door de regeering zijn verboden. Onder „sarbeer" wordt echter ook wel verstaan het opgeven van raadsels, iets wat zeer in den smaak der Noemforen valt. Van tijdrekening hebben zij geen begrip. Als Venus na zonsondergang opkomt en tot zonsopgang aan den hemel zichtbaar blijft, dan rekenen zij dit als Oostmoesson, en bij hetzelfde van de Pleiaden als Westmoesson.

Algemeen verbreid, niet alleen bij de Noemforen, doch bij de geheele kustbevolking der Geelvinkbaai en zelfs in de Radja Ampat, is de legende van Miok Woendi. Lang geleden leefde op Biak een zekere Mandarniaki, die in het bezit kwam van een houten tooverstaf en een soort van vrucht. De laatste, naar een vrouw geworpen en deze rakende, maakte haar zwanger. De proef werd door Mandarniaki genomen en had het voorspelde gevolg. Later wees het kind den vader aan; de kampong werd wegens de schande verwoest en verlaten, terwijl Mandarniaki met vrouw en kind achtergelaten werden. Dank zij den tooverstaf, kon deze in alle behoeften voorzien. De familie vertrok later naar Waigéoe en er werd niets meer van hen vernomen. De profetie bestaat echter dat M. zeker zal terugkeeren en dat alsdan het gouden tijdperk der Papoea's zal aanbreken. Het gevolg hiervan is dat reeds menigeen zich voor Mandarniaki heeft uitgegeven, zoo o. a. het latere hoofd van Mokmer (Zuidkust van Biak), die in 1883 van de omstandigheid, dat zich een komeet boven het eiland

Miok Woendi vertoonde, gebruik maakte om te verklaren dat M. in zijn persoon was teruggekeerd. Zelfs van Waropên, Andai en Amberbakên werden vertegenwoordigers gezonden om hem te huldigen. Later gaven weer anderen voor door Mandarniaki gezonden te zijn om diens komst voor te bereiden. Een en ander is nog al eens oorzaak van onrust.

2e. *De Papoea's van Wandammen.* Deze wonen aan de gelijknamige baai in het Zuidwesten der Geelvinkbaai. Een noemenswaard verschil met het type der Noemforen is niet merkbaar. Over het algemeen zijn zij krachtig, goed gevormd, en van middelmatige grootte, min of meer sterk behaard, met uitstekende posteriores, de huid zelden door cascade gehavend en bijna allen getatoeëerd, velen zelfs in het gelaat met krulvormige figuren over neus en voorhoofd, waarvan de einden tot de slapen reiken. Eenzelfde overeenkomst bestaat in de versierselen. Ook de vrouwen zijn veelal getatoeëerd; zij omhangen zich met tal van lange snoeren van witte kralen. Zij dragen een soort sarong van boomschors dan wel roode of witte buiktouwen, waaraan van voren een lapje blauw katoen tot schaambedekking. Verder versieren zij zich gaarne met ringen en oorhangers, het liefst met die, welke van vreemde handelaren zijn ingeruild.

In zeer ruime mate geven beide seksen zich over aan het gebruik van sagoeweer, zoo van kokos- als van nipahpalmen. Zij kunnen heel wat verdragen voordat zij dronken zijn en de meeste wandaden worden verricht in een toestand van kunstmatige opwinding, die zich kenmerkt door zekeren overmoed, welke op andere stammen allicht een gevoel van vrees teweegbrengt.

De woningen dezer Papoea's zijn nagenoeg geheel gelijk aan die der Noemforen, met dit onderscheid, dat stijlen van bamboe die van hout vervangen en dat men aan de zeezijde dwarsbalken vindt, rustende op 3 of 4 in zee staande palen, welke dienen om er de prauwen overheen te halen, als die bij hoogwater opgeschoten en in den middengang geplaatst worden. Verbinding met den vasten wal komt zelden voor; bij eb staan de huizen op het droge, maar bij vloed zijn zij geheel door water omgeven. De jongelingshuizen (anjo-saran) zien er in regel even vervallen uit als de hoofdwoning en hebben vaak, in plaats van het schildvormige dak, een in het midden recht oploopende bedekking, terwijl de midden- en hoekstijlen ten getale van acht, beneden den vloerbalk uitsteken; de afhangende einden zijn uitgekapt en beschilderd in den vorm van mannelijke en vrouwelijke genitaliën.

Hun wapens zijn pijlen met boog, lansen en houwers. De schedels van verslagen vijanden worden in triomf huiswaarts gebracht. Zij worden met kalk en klei bestreken en op den grond gevegd. Door de in feestdos gehulde mannen en vrouwen wordt er om gedanst onder begeleiding van het slaan op trommen en gepaard met een oorverdoovend gejuich, dat dagen en nachten achtereen duurt en waarbij in tallooze wijzigingen de heldendaden der strijders worden bezongen en hulde gebracht wordt aan de zielen der afgestorvenen, die bij de uitvoering hulp verleenden. Ook zij belichamen deze, waar noodig, in houten beeldjes, korwaars, herkenbaar aan een bolvormige verlenging van het achterhoofd, aangevende de wijze waarop het haar somwijlen in een wrong wordt samengebonden.

Bij het huwelijk wordt steeds een bruidsschat betaald, voornamelijk bestaande uit lijnwaden en zilveren armbanden. Zij, die het betalen kunnen, nemen meerdere vrouwen, in vele gevallen een nieuwe aanleiding tot twist en doodslag. De lijken worden begraven dan wel op een bamboe horde in het bosch gelegd en bedekt met een mat. Zijn deze geheel tot ontbinding overgegaan, dan worden schedel en beenderen in de een of andere grot weggeworpen en er wordt niet meer naar omgezien. Als teeken van rouw wordt een rotan polsband gedragen en door weduwen een lap boomschors, bij wijze van monnikskap over het hoofd geslagen.

3e. *De Papoea's van Jauer* wonen ten Oosten van die van Wandammen, terwijl zij ook een nederzetting hebben te Wanggar, het meest Zuidelijke punt der baai. De mannen zijn zelden getatoeëerd, maar hebben wel het neustusschenschot doorboord. Tusschen de arm- en polsbanden worden een menigte stukjes boomschors, Codiacumbladeren of fijn uitgerafelde sagobladeren gestoken. Verder dragen zij oorhangers van glas of van wortels van slingerplanten. In feestkleedij wordt een en ander aangevuld met een hoofdversiersel van op boomschors bevestigde schelpjes, een lendengordel van casuarisvederen en banden van schelpen aan enkel en kuit. De vrouwen winden het haar tot twee wrongen samen, één boven en één achter op het hoofd, welke worden opgehouden door bamboekokertjes; zij hebben in het oor lange schildpadden hangers, terwijl het schaamlapje wordt gehecht aan veelmalen om het middel gewikkelde touwen. Bij feesten komen hierbij nog tal van versierselen van op rotan, in zeer kunstige figuren geregen kralen, in den vorm van arm-, pols-, rug- en beenversieringen, buikbanden en schaambedekking, zooals die nergens anders worden aangetroffen.

De woningen en jongelingshuizen komen nagenoeg geheel overeen met die der Noemforen; eigenaardig is evenwel, dat de meeste deuren der voor elk gezin afgeschoten vertrekjes van hout zijn, dikwerf met krulvormige figuren versierd.

Hun wapens zijn gelijk aan die van de Papoea's van Wandammen en als muziekinstrumenten dienen alleen trommen en blasschelpen. Even-als elders wordt ook hier groote waarde aan talismans gehecht. De bekende houten beeldjes worden alleen vervaardigd door de bewoners van Sieboe; de lieden der andere kampongs roepen zoonoodig de zielen der afgestorvenen aan in de uitgehouwen stijlen der jongelingshuizen. Een bijzonderheid is, dat voor bruidschat de huwelijkscandidaat iemand moet gaan rooven om als slaaf te kunnen aanbieden; later wordt deze slaaf weder vrijgelaten nadat betaling door middel van een zeker aantal houwers, oude borden en stukken zwart lijnwaad is gevolgd.

Deze Papoea's staan voortdurend in verbinding met handelaren en vogeljagers, zoodat zij reeds liever geld dan ruilartikelen ontvangen.

4e. *De Papoea's van Oemar.* Een volksstam, die woont in het binnenland ten Zuiden van Jauer. Zij zijn opvallend donkerder van huidskleur dan die van Jauer, hebben ook het neustusschenschot

doorboord, maar tatoeëeren zich niet. De lendengordels vervaardigen zij van boomschors. Zij houden zich hoofdzakelijk bezig met de inzameling van masooi en de teelt van tabak, ook wordt veel jacht gemaakt op paradijsvogels met veeltandige pijlen. In het bosch wordt de sri-olie verzameld, door hen „irè" genaamd, welke uitsluitend gebezigd wordt bij het opmaken van het haar. De producten worden door hen afgevoerd naar Napau aan de kust, waar zij geruild worden tegen levensmiddelen enz.

5e. *De Papoea's van Irsaam* wonen te Hamoekoe en te Kapoerara in het Zuidelijkste gedeelte van de baai. Evenals de Papoea's van Jauer staan zij in voortdurende verbinding met handelaren en vogeljagers en kennen daardoor reeds het gebruik van geld, dat zij verkiekiezen boven ruilartikelen. Te Kapoerara, drie dagmarschen van de kust, is de bevolking reeds in het bezit van katoenen kleeding, wel een teeken van welvaart.

6e. *De Papoea's van Waropen* bewonen de Oostkust der Geelvinkbaai. De mannen zijn in het algemeen krachtig gebouwd en hebben regelmatige gelaatstrekken, sommigen met teekens van brandwonden en tatoeëering; allen hebben een doorboord neustusschenschot. Zij dragen het haar zóó kort, dat er nog juist een vorkvormige kam ingestoken kan worden. Baard en knevel worden niet gedragen; met een tweeschalige schelp worden de baardharen uitgetrokken. De kleeding bestaat uit een schaambedekking van pandan, die aan een smallen gordel van touw van voren wordt bevestigd, tusschen de beenen wordt doorgehaald en boven het zitvlak weer aan den gordel wordt vastgemaakt. Om den hals worden kettingen van schelpen en ingevoerde kralen gedragen. Om armen, pols en enkels worden banden van gevlochten rotanvezels bevestigd. Bij de danspartijen worden meerdere versierselen aangelegd, als kruiselings over de borst en rug gedragen, met kralen versierde banden enz. De vrouwen hebben allesbehalve fraaie vormen, zijn klein van gestalte en krijgen al spoedig een verlept aanzien; opvallend zijn de kleine borsten en van velen zijn deze en ook de geheele rug getatoeëerd. Zij hebben kort haar en als schaambedekking een schort van boombast of een lapje blauw katoen. Beide seksen dragen snoeren van kralen in de ooren en versieren zich de vingers met tal van schildpadden ringen. De meeste vrouwen hebben op rug en schouders ingebrande littteekens. Als rouwpak trekken de vrouwen een baadje van boomschors aan, zonder mouwen, dat even over de billen reikt en met schelpen en figuren is versierd; de mannen dragen voor dit doel breede pols- en enkelbanden van rotan; een en ander wordt eerst afgelegd en weggeworpen als de gebruikelijke betaling heeft plaats gehad, ook hier als zoenoffer door den drager aan de andere bloedverwanten verplicht geacht.

Hun huizen hebben het schildpadschaalvormige dak; zij worden door middel van een ingekerfden boomstam beklommen en zijn langs de wanden verdeeld in kamertjes, met kleine ingangen in de middengalerij. Jongelingshuizen worden hier weinig aangetroffen. Daarentegen staat naast het hoofdgebouw en daarmede verbonden, hetzij in dezelfde richting of er dwars tegen gebouwd, een soort afdak of huisje, waarin de weduwe tijdelijk verblijf houdt totdat alle bijzondere gebruiken bij den dood van haren man zijn afgeloopen, daar het haar eerst dan geoorloofd is naar de vroegere woning terug te keeren. Soms ziet men in de kampongs breede vierkante stellages, waarop een menigte codiacumbladeren zijn uitgespreid en waar na een gelukkig beeindigden snel- of rooftocht de alsdan met bloemen en lapjes gekleurd katoen versierde wapens worden opgesteld.

De Papoea's van Waropen staan ver beneden hunne buren van de Zuidwestkust der baai; van eenige beschaving is hier dan ook geen sprake. Zij zijn beter te vergelijken met de kustbevolking ten Oosten van de Mamberamo; moord- en rooftochten en slavernij komen nog algemeen voor. De hoogste gezaghebbenden zijn hier — behalve wanneer er een „manseren" is, waarover later — de familiehoofden; overigens heeft men in volslagen anarchie. Wreedheid en bloeddorst zijn sterk ontwikkelde eigenschappen, men is niet veilig voor elkander, zelfs niet in een zelfde kampong, alleen wèl onder bloedverwanten en aangehuwde familie. Door de voortdurende onveiligheid waaronder deze Papoea's leven, schijnen zij ieder geluid, ook als zij slapen, op te merken. Dronkenschap komt algemeen voor; waar veel sagoeweer is te krijgen, is vrijwel de geheele bevolking iederen avond onder den invloed daarvan. Zij zijn liefhebbers van raaktochten. De slachtoffers eener raak worden, voor zoover niet gedood, tot slaaf gemaakt, dan wel, als zij hiervoor niet deugen, dood gemarteld. Slaven worden, als zij niet moeten werken en men voor ontvluchting vreest, met handen en voeten in een blok vastgezet.

Aan het hoofd der kampong staat iemand, die den titel voert van „Korano", „Majoor" of iets dergelijks. Hij heeft echter alleen wat te vertellen over zijn eigen familie, de anderen trekken zich niets van zijne bevelen aan, als zij er geen voordeel in zien. Enkele kampongs hebben een hoofd, dat op dit kustgedeelte „Manseren" genoemd wordt. Hij is een halfgod, die met tooverij zieken behandelt. De gemaakte gevangenen worden in zijn woning ondergebracht. Hij behoeft niet te werken, zijne onderhebbenden doen dit voor hem, die hem ook beschermen tegen gevaren en hem tijdig wegvoeren als een ambtenaar als naderend onheil komt opdagen. Zijne macht is vrijwel absoluut. Verdere autoriteiten in de kampong zijn de „kapala mambri", zijnde de personen, die veel gevangenen of dooden gemaakt hebben en dus tot de helden behooren; zij genieten hooge achting. Men kan hunne woningen evenals die der manseren herkennen aan de tropeeën van schedels benevens aan de blokken om slaven in te sluiten, die er in gevonden worden. Verder zijn er nog wichelaars, die moeten nagaan of een raak al dan niet zal slagen. De manseren behoeft geen deel te nemen aan een raak.

De raakprauwen zijn gemakkelijk te onderscheiden van de andere vaartuigen. Men treft deze prauwen overal aan, ook in de kampongs, waar de bevolking niet meer op raak uitgaat, omdat die vaartuigen zoo zeewaardig zijn. Te Kai, Waren en andere in de buurt gelegen kampongs dienen zij nog uitsluitend als oorlogsvaartuig. Iedere nieuw gemaakte prauw moet worden ingewijd door er mee op uit te gaan en iemand te ver-

moorden of gevangen te nemen. Op de rivieren wordt gebruik gemaakt van kleine prauwtjes. De raakprauwen, die in huis of onder een afdak bewaard worden, zijn met schilden en snijwerk voorzien.

Versieringen worden aangebracht aan pijlen, bogen, hoofdblokken, stijlen der huizen enz.; als muziekinstrumenten vindt men hier handtrom, bamboe dwarsfluit en bamboe mondtrom. Het hoofdwapen is pijl en boog. De bogen zijn van niboeng, versierd met veertjes, bosjes haar, e. d. g. Op raaktochten worden speren van 2,5 M. lengte met breede bamboepunten medegevoerd. De steenen bijlen zijn in onbruik geraakt sinds kapmessen worden ingevoerd. Visch wordt gevangen in schepnetten of met de meer-puntige vischpijl. Honden worden in grooten getale gehouden voor de varkensjacht. Touw wordt vervaardigd van den binnenbast van den blinjoeboom; de bast wordt uitgeplozen en met de hand op een daartoe bestemd hout ineengedraaid.

Hoofdvoedsel is sagoe; de vrouwen kloppen deze in de zich in het binnenland langs de rivieren uitstrekkende sagoebosschen. Verder worden gekweekt klappers, pisang, kéladi, broodvruchten en een weinig suikerriet. Tabak en andere artikelen betrekt de bevolking van Japèn tegen inruiling van sagoe. Sirih wordt gekauwd en tabak gerookt. De tabak wordt in versierde bamboe kokertjes en in zakjes bewaard. Nipahblad dient als sigarettenpapier.

Bij het huwen betaalt de man een bruidschat aan de ouders der vrouw, zijnde een varken, sagoe, visch enz. Er wordt één dag feest gevierd, daarna brengen 's nachts de ouders de bruid naar de woning van haar man. De bruid draagt dan een versierden stok hoog in de hand, de bruidegom een dergelijken stok over den schouder. Eén man kan meerdere vrouwen huwen. Gedurende de menstruatie blijft de vrouw in een daartoe bestemd huisje in het bosch. Ook wacht zij hier de bevalling af. Haar moeder brengt haar hier voedsel.

De Papoea's van Waropen vieren groote feesten als het eerstgeboren kind voor de eerste maal naar buiten komt. Aanvankelijk blijft het in het vertrek bij de moeder, maar na ongeveer één jaar wordt het geacht het licht te kunnen verdragen en brengt men het in de open lucht. Evenzoo is er feest als het eerstgeboren kind begint te loopen en men het naar het strand brengt om dit in het zand te beproeven. Voor later geborenen wordt zooveel omslag niet gemaakt. Tot Waropen beperkt schijnt het gebruik, dat ongehuwde meisjes op danspartijen de jongelingen plagen door hen met een gloeiend stuk hout hier en daar te branden, hetgeen beantwoord wordt door een lichten steek met een puntig voorwerp. Het verwisselen der haarkammen tusschen meisjes en jongelingen is een teeken van wederzijdsche genegenheid, en de eerste aanleiding tot het sluiten van een nauweren band.

Zij kennen slechts drie doodsoorzaken, t. w. ouderdom, moord en betoovering. Zijn de eerste twee niet in het spel, dan is de overledene betooverd door een „manoewen", doorgaans een weduwe, die spoedig door wichelen gevonden is en dan zoo mogelijk vermoord wordt. Korwaars worden zelden bij den dood van familieleden gemaakt en waar zij dit in navolging der Noemforen doen, werpen zij die na een paar maanden op de een of andere plaats in het bosch weg. Zijn het evenwel erfstukken, vervaardigd bij den dood van voorvaderen, die een zekeren naam hadden, dan worden ze zorgvuldig bewaard daar zij dan beschouwd worden als beschermheiligen van het gezin, dat met ongeluk getroffen zou worden wanneer die korwaars verwijderd zouden worden. Deze beeldjes worden bij ziekte en bij het ten strijde trekken geraadpleegd; de wichelaar trekt er dan met sirihspeeksel eenige kringen omheen en voorspelt hieruit den afloop. De dooden worden één dag in huis gehouden en daarna begraven. Om het graf wordt een omheining van stokken en lappen gemaakt; op het graf wordt een klapper geplant, de boog en pijlen en de met eten gevulde tasch van den overledene er op gelegd. Daarna is er een begrafenismaal.

Men gelooft aan geesten. De machtigste is Ipàpi. Overdag heeft hij de gedaante van een krokodil, 's nachts zwerft hij in menschelijke gedaante rond. Hij veroorzaakt de verschillende vampen. Aan goede geesten wordt niet geloofd. Om de geesten te verzoenen worden offermaaltijden gehouden, waarbij veel wordt gedanst.

7e. *De Jabistam.* Deze stam woont verspreid op de Noordelijke uitloopers van het Weylandgebergte. De Jabis vormen een krachtig ras; zij zijn vroolijk en opgewekt van aard. De mannen dragen slechts een penisdop, de vrouwen een kort rokje van boombast. Hunne wapens zijn pijl en boog. Om te kappen worden steenen bijlen gebruikt; slechts enkelen zijn reeds in het bezit van ijzeren bijlen en parangs.

De omwanding der huizen bestaat uit dicht aaneengesloten, in den grond gestoken boomstammen, de dakbedekking uit gedroogde bladeren van den waaierpalm. De groote huizen hebben een middenvertrek, tot het dak afgesloten en met twee toegangen. Hieromheen zijn kleinere vertrekken, nauwelijks ruimte biedende voor twee personen en ieder met een opening in den buitenwand; met het middenvertrek hebben zij geen gemeenschap. De vloer is bedekt met boomschors en in ieder vertrek is een steenen stookplaats. Verder vindt men hier de bekende tasschen (nokki), goed gevlochten van blinjoetouw en gevuld met allerlei huisraad. Het middenvertrek wordt gebruikt voor slaapplaats voor mannen en jongens, de omliggende kamertjes zijn voor de vrouwen, die ieder afzonderlijk wonen. De kleine woningen hebben één vertrek.

De lijken worden in de woningen opgehangen, nadat men eerst middels insnijdingen het vocht heeft laten uitdruipen en het boven een vuur gedroogd heeft. De beenderen worden na eenigen tijd weggeworpen, de schedel wordt onder een afdakje in het rizophorenbosch bewaard.

8e. *De Taroenggareh.* Deze stam woont in het binnenland van Waropen, met welks inwoners zij in voortdurende vijandschap leven. De Taroenggareh zijn half nomaden; hoofdzakelijk houden zij verblijf aan de Siriworivier. Er is nog weinig van dezen stam bekend.

9e. *De Papoea's van Moor of van de Der Schellingheilanden,* in het Zuidoosten der baai. Zij bewonen slechts één kampong, t. w. Moor op P. Noeto Roetomordja. Deze Papoea's vormen een flink ras, zijn goed gebouwd, niet zoo heel

donker van huidskleur, weinig met cascado behept en ook niet sterk behaard. Het hoofdhaar is de gewone ragebol, waarin zeer lange kammen worden gestoken. Aan taoeëren doen zij niet, maar wel hebben zij litteekens van brandwonden, aangebracht bij het doen van reizen en allen hebben in den neus een stukje geslepen schelp. De schaamgordel is van boomschors en wordt door henzelven vervaardigd. Jongelingshuizen worden hier niet aangetroffen Bij den dood van betrekkingen vervaardigen zij beeldjes, die zeer in waarde worden gehouden. Feesten vallen als elders zeer in den smaak, o. a. bij het doorboren der oorlellen van kinderen, gewoonlijk op den leeftijd van 3—5 jaar.

10e *De Papoea's van Koeroedoe of Abéré* wonen op het gelijknamige eiland. De mannen kenmerken zich niet door iets bijzonders; lijders aan cascado zijn er weinig en aan tatoeage wordt vrij veel gedaan; ook dragen allen het neusschelpje. De vrouwen hebben het geheele lichaam overdekt met tatoeëerfiguren en soms dragen zij neusstekers van 4 dM. lengte, aan de einden met bloemen versierd. Beide seksen tooien zich de vingers met veel ringen, de mannen bovendien met oorhangers van parelmoer en de vrouwen met 7 tot 10 glazen oorringen. Ronne woningen verschillen niet van de vroeger beschrevene. De lijken worden in een prauw op een paar staken in zee begraven.

11e. *De Papoea's van Japèn's Zuidkust.* Het type van deze Papoea's verschilt niet veel van dat der Noemforen. Allen dragen den schaamgordel en een beentje of stukje schelp in den neus. Zij steken behalve de kam, tal van veeren van witte duiven in het haar om zich op te tooien. Mannen en vrouwen, behalve die op leeftijd, gebruiken 2 tot 4 bamboe kokertjes, waar zij haarbosjes door steken, na die vooraf met olie te hebben ingewreven. De vrouwen dragen zeer breede schildpadden armbanden. Rood is als elders de geliefde kleur; met roode lapjes en pluimpjes versieren zij de kammen, talismans, armbanden en wapenen. Het rouwpak is een van boven toegenaaide mat van pandanbladeren, welke het hoofd bedekt en bij overlijden van vrouw of kind zoowat een maand lang door den echtgenoot of vader gedragen wordt.

De huizen zijn zeer lang; de meeste worden bewoond door 50 en meer personen. Er is een middengang met aan iedere zijde vier vertrekken; deze vertrekken zijn weder verdeeld in die voor stook- en slaapplaatsen, welke men binnenkruipt door een kleine vierkante opening in den zeer stevigen, uit sagoebladnerven vervaardigden wand. Voor de daken worden als latten geen gespleten maar heele, zeer dunne bamboestengels gebezigd, naar boven omgebogen om het gebogen vlak van een schildpadschaal te krijgen. Evenals te Waropen vindt men er weduwenhuisjes, alwaar de vrouw moet vertoeven totdat de rouwfeesten geëindigd zijn.

De lijken worden eerst boven een vuur gerookt en daarna eenigen tijd in huis bewaard. De mummies worden later tusschen de takken van een Bruguiera-boom gelegd. Zijn zij geheel vergaan, dan worden de beenderen in een kistje begraven en de schedels in een vierkant mandje gelegd. Te Ansoes worden die mandjes verzameld op het eilandje Noe Wowar, vlak benoorden het eilandje Manoepa. Eerstgenoemd eilandje bestaat uit een rots van zandsteen en daarop zijn die mandjes vrij regelmatig naast elkander geplaatst.

De bergstammen van Japèn, geheeten naar de plaats waar zij wonen, voeren boschproducten af en spreken een geheel andere taal dan de strandbewoners. Zij zijn goedaardig; menschenëters, zooals wel eens beweerd wordt, zijn zij niet. Zij verschillen in uiterlijk niet van de strandbewoners, maar dragen het haar korter en hebben minder versierselen. Zij drogen de lijken niet uit. Zij dragen een schaambedekking van boombast. Damar wordt veel door hen in de bosschen verzameld.

V. DE PAPOEA'S AAN DE NOORDKUST, VAN KAAP D'URVILLE TOT AAN DE OOST-GRENS.

1e. *De Papoea's aan de Mambèramo en hare bronrivieren.*

a. De Papoea's aan den benedenloop der Mambèramo zijn waarschijnlijk afkomstig van de eilanden in het Noorden der Geelvinkbaai, in het bijzonder van de Schouten- en Padeaidoeilanden. Zij zijn dadelijk te herkennen aan hun kolossalen haardos. Zij hebben een fijn beenderengestel en kleine handen en voeten. De lichaamslengte is gering, slechts weinigen zijn langer dan 156 cM.; het haar is zwart, maar bij doorschijnend licht heeft het een roodachtige glans; enkelen hebben zelfs rood haar. Dat dit als een schoonheid wordt beschouwd, blijkt wel daaruit, dat zij de roode kleur wel kunstmatig aanbrengen middels roode aarde, welke ten Westen van de Humboldtsbaai in Tanah Mérah gevonden wordt. Grijsaards worden hier veel aangetroffen; grijze vrouwen veel minder, waarschijnlijk omdat het zwakke geslacht in den regel geen hoogen ouderdom bereikt. De baarddracht is verschillend. Terwijl de mannen, afkomstig van Biak, den baard laten staan, scheren die, welke afkomstig zijn der Padeaido-eilanden niet alleen deze, doch het haar over het geheele lichaam af, uitgezonderd het hoofd- en schaamhaar. Het voorhoofd is hoog, het gelaat smal; de neusrug is dikwijls scherp en haakvormig gekromd; de lippen zijn smal, de oogen liggen diep in het hoofd; de spieren zijn weinig ontwikkeld. De huidskleur is verschillend, doch bij de kustbevolking lichter dan die van de bevolking in het binnenland.

De kleeding der mannen bestaat uit een gordel van rotan, waaraan van voren bevestigd een schortje, gemaakt van pisangbast; het schortje wordt tusschen de beenen doorgetrokken en van achteren weder aan den gordel bevestigd. De vrouwen dragen een katoenen schortje. Als versiering worden gedragen aan den bovenarm gevlochten armbanden, verder halskettingen van glazen kralen of schelpen, oorringen van schelpen of schildpad. De voornaamste versiering voor de mannen is de neuspin, dwars door het neustusschenschot gestoken. In het haar wordt een kam gedragen, voornamelijk om zich te kunnen krabben, daar de haardos vol ongedierte zit. Zoowel mannen als vrouwen tatoeëeren zich op gelaat, voorhoofd en borst, soms ook op de armen. Het tatoeëeren geschiedt met een vischgraat en roet of blauwe verf en heeft niet vóór het 10e levensjaar plaats. De tatoeage stelt een visch voor en wel omdat volgens hun geloof het geheele menschengeslacht van een groote visch afstamt; de tatoeage dient dan om den

oervoorvader te doen weten, dat de getatoeëerde tot zijn geslacht behoort. Behalve dezen algemeenen stamvader hebben vele families nog een bijzonderen stamvader, wiens beeltenis eveneens op het lichaam getatoeëerd wordt. Krokodil en casuaris zijn zulke totemdieren, die dus ook door de z. g. afstammelingen niet gegeten mogen worden, want dan zou de buik opzwellen, de haren zouden uitvallen en de zondaar zou moeten sterven. Behalve de tatoeage worden ook wel litteekens aangebracht door middel van een gloeiend stuk houtskool.

Zij hebben een groote fantasie en liegen sterk zonder dat zij zich daarvan bewust zijn. Zij zijn zeer weetgierig en zeer bewegelijk; bij het spreken is alles in beweging. Zij spreken luide en opgewonden, zoodat men de helft van het gesprokene uit de bewegingen kan begrijpen. Zij zingen veel met een welluidende stem, in het bijzonder bij het pagaaien. Als muziekinstrument dient slechts de handtrom, die den vorm heeft van een zandlooper, met een leguanenhuid bespannen is en vóór het gebruik boven een vuur verwarmd moet worden, benevens de mondtrom. Zij kunnen tot 10 tellen; de bewoners van Pauwi echter slechts tot 5, waarbij van de vingers en handen gebruik wordt gemaakt.

Bij het huwelijk moet een bruidschat worden betaald, bestaande uit messen, lijnwaad, borden enz. en bovenal tabak. Het huwelijksfeest duurt dikwijls dagen lang. De eerste beginselen van het matriarchaat worden hier gevonden. Bijna alle roerende goederen, behalve de wapens, zijn het eigendom der vrouw, voorzoover men ten minste van eigendom spreken kan, daar alle eigendom van den stam door de stamgenooten tijdelijk gebruikt mag worden. De vrouwen bereiden de sagoe en houden de beschikking over het bereide product, vandaar een zeker overwicht van het zwakke over het sterke geslacht.

In de kampongs aan den benedenloop der Mambëramo zijn geen afzonderlijke mannen- en vrouwenhuizen. De huizen staan op tamelijk hooge palen, hebben wanden van boombast en worden dikwijls door meerdere families bewoond. Iedere familie heeft dan haar eigen deur, waartegenover een stookplaats. Vóór een rij huizen is in den regel een platvorm aangebracht.

De dooden worden in de nabijheid van de kampong in prauwtjes op hooge stellages geplaatst, die met bonte doeken versierd zijn. De doode krijgt spijs en drank en een deel van zijne persoonlijke goederen mede, omdat de reis naar de godheid „Mangossi" lang duurt. Is het lijk vergaan, dan wordt de schedel in een klein hutje in het bosch gelegd, de andere beenderen laat men liggen. Om die schedels bekommert men zich ook niet veel meer, maar nu worden de bekende korwaars gemaakt, waarin de zielen der afgestorvenen van tijd tot tijd komen huizen om aan hunne nakomelingen hun wil te verkondigen en de toekomst te voorspellen.

b. Volgens Moszkowski heet de stam, die de Noordelijke uitloopers van het Van Reesegebergte bewoont „Koassa Kamboi Ramboi". Deze Papoea's wonen, langs de rivier gemeten, tot 100 K. M. van de kust; in verband met de moeite om voldoende voedsel te vinden en de muskietenplaag schijnen zij zich veel langs de rivier stroomopwaarts te verplaatsen.

Deze Papoea's zijn krachtiger gebouwd dan die der kust. De gemiddelde lengte is van 160 tot 162 cM., doch mannen, langer dan 170 cM. zijn geen zeldzaamheid. In 't bijzonder vallen zij op door hunne beenen, die zeer lang zijn in verhouding tot het bovenlijf. De mannen dragen de haren gedraaid om een rotanring, die spiraalvormig op het hoofd gelegd wordt. De jongere lieden scheren zich de gelaatsharen af; de ouderen hebben veelal een baard. De huidskleur is donkerder dan die van de kustbevolking. De oudere lieden dragen dikwijls op het hoofd een soort pruik van casuarisvederen waaronder om het voorhoofd een band, bezet met schelpen, die zij bij de kuststammen inruilen of met rotan vruchten. Zeer geliefd is ook een voorhoofdsversiering van gekloofde varkenstanden. De mannen dragen een buikpantser, vervaardigd van rotan banden en dat een bescherming moet vormen tegen vijandelijke pijlen. Als schaambedekking dragen de mannen een lapje katoen of boombast, dat echter niet tusschen de beenen wordt doorgehaald. De vrouwen dragen een kort rokje van boombast.

De mannen dragen om den rechter- c. q. linkerarm een manchet van varkensvel als beschutting tegen de terugslaande boogpees. Volgens Moszkowski zou aan het dragen van die manchetten te zien zijn of de drager rechts- dan wel linkshandig is. Zij dragen in het doorboorde neustusschenschot een stukje glas of iets dergelijks; bovendien zijn in den regel nog de neusvleugels doorboord, door welke openingen een casuarisbeen gestoken wordt. Aan den gordel wordt van achteren een staartje bevestigd, meestal vervaardigd van de bladeren van den sagoepalm. In een der ooren wordt een houten of bamboe kokertje gedragen, waarin de tabak geborgen wordt. Zij zijn sterke rookers, doch verbouwen de tabak niet.

Hun hoofdwapens zijn pijl en boog, doch zij bezitten ook reeds houwers en messen. Zij hebben goede prauwen, in tegenstelling met de meer Zuidelijk wonende stammen; de kunst om deze te maken hebben zij dan ook waarschijnlijk van de kuststammen geleerd. Groote boomstammen worden met vuurensteenen bijl uitgehold; aan de voorzijde wordt een ruwe zitplaats uitgespaard voor den man, die met een pagaai het vaartuig stuurt en voortbeweegt; een of twee anderen zijn hem behulpzaam en duwen met lange bamboe staken.

Tatoeage werd bij hen niet aangetroffen. De vrouw heeft bij hen vrij veel invloed. De mannen en vrouwen wonen afzonderlijk. De woningen der mannen staan op lage palen en zijn niet veel meer dan afdaken; de vrouwenverblijven staan evenzoo op palen, zijn echter veel kleiner, ongeveer 2. M. lang en breed en even hoog; de omwanding is zoowat 1, 5 M. hoog en omgeeft het huis aan alle zijden. Alle huizen hebben een stookplaats. De bijslaap heeft in het bosch plaats, in den regel tegen het aanbreken van den dag. Jonggehuwden brengen den eersten tijd na het huwelijk in het bosch door. Polygamie komt dikwijls voor, evenzoo scheiding; in de meeste gevallen is het de vrouw, die den man verlaat om een anderen, sterkeren te volgen.

De jongeling treedt op ongeveer tien-jarigen leeftijd in het mannenhuis en huwt in den regel vrij laat. Zooals elders geeft het samenhuizen der mannen tot immoreele toestanden aanleiding. Bij het overgaan der jongelingen in de mannen

huizen wordt een groot feest gegeven, waarbij vrouwen en kinderen niet toegelaten worden. De dooden worden op stellages in het bosch of in de nabijheid van de kampong gelegd, waar zij blijven liggen tot het lichaam vergaan is. Voor de zielen der afgestorvenen schijnen zij bang te zijn. Een zieke wordt beschouwd als te zijn betooverd; om gezond te kunnen worden moet de toovenaar gevonden en natuurlijk gedood worden.

c. De Papoea's op de Zuidelijke uitloopers van het Van Reesgebergte wonen in groepen van 2 tot 4 families bij elkander. Een dergelijke groep wordt op alle Molukksche eilanden „soa" genoemd. Iedere soa heeft haar eigen dialect, ofschoon de lieden der verschillende soa's elkander zeer goed verstaan kunnen. Vermoedelijk bestaat de stam uit vier soa's. Haardracht, kleeding en sieraden vertoonen weliswaar kleine afwijkingen, maar komen over het geheel genomen vrij wel overeen. In het Noorden wordt de grens van hun gebied gevormd door de versnellingen in het gebergte, daar zij deze met hunne prauwen niet kunnen passeeren; de Idenburg- en v. d. Willigenrivier vormen de Zuidgrens, terwijl de Oost- en Westgrenzen gevormd worden door lijnen op ongeveer 20 K. M. getrokken evenwijdig aan de Mambĕramo. Dit terrein is moerassig met veel sagoebosschen. De ladangbouw geschiedt bij voorkeur langs de zijkreekjes en op het heuvelterrein. De Idenburgrivier noemen zij „Tari Tolce", de v. d. Willigenrivier „Tari Koe", de Mambĕramo „Tari Kaikea".

De kleeding bestaat uit een loshangende lap van geklopte boombast, breed ongeveer 10 en lang 35 cM. Deze lap wordt niet tusschen de beenen doorgehaald en van voren bevestigd aan een gordel, bestaande uit een snoer gĕbangavezels, dat eenige malen om het midden wordt gewikkeld. Soms bevindt zich hieronder nog een rotanband. De schaamlap ontbreekt nog wel eens en dan worden slechts enkele takjes onder den buikgordel gestoken. Ook zij hebben aan de achterzijde het staartvormige aanhangsel van palmbladeren als vroeger beschreven. Bij het zitten in de prauw wordt deze staart in den regel verwijderd. De afwezigheid van dit sieraad of kleedingstuk schijnt hunne schaamte op te wekken. Het neustusschenschot en de beide neusvleugels zijn bij de meesten doorboord. In de neusvleugels worden beentjes gestoken, lang 6 à 8 cM.; in het neustusschenschot gewoonlijk een glad geslepen casuarisbeen dan wel twee in elkander geschoven krokodillentanden. Van de beide oorlellen heeft in den regel slechts één een groot gat, waarin dikwijls een bamboe kokertje wordt gedragen; het gat in de andere oorlel is klein. Sommigen hebben het hoofdhaar langs de slapen en op het voorhoofd ter breedte van 3 à 4 cM. weggeschoren, anderen dragen een rotanband als vroeger beschreven. In den rotanband is dikwijls een krans van casuarisvederen gevlochten. Het invlechten van valsch haar komt hier eveneens voor. Over de borst dragen sommigen twee gekruiste banden van ganimoevezels, versierd met coix laerma zaden, evenals dus bij de Marindĕnezen voorkomt, doch van primitiever vorm. Ringvormig gebogen casuarispinnen dienen vaak als oorhangers. Tatoeage komt niet voor. Sommigen hebben orode littekens, over het geheele lichaam verspreid, en waarschijnlijk overblijfselen van oude brandwonden.

Zij dragen in den regel een klein netje bij zich tot opbewaring van tabak, slagtanden, schelpen enz. De parang wordt ter zijde van het lichaam in den gordel gestoken.

De woningen — iedere familie heeft er een — staan op eenigen afstand van elkander. Meestal staan zij midden op een ladang. Het dak bestaat uit sagoebladeren, die los over elkander zijn gelegd. Aan beide zijden hangt het dak tot op den bodem af. Het dak wordt gedragen door 5 rijen stijlen. In het midden bevindt zich een baléh-baléh, ongeveer 1,20 M. boven den grond. De zijwanden worden door het dak gevormd, voor- en achterwand ontbreken. De geheele woning is ongeveer 4 M. breed en 8 à 10 M. lang. Meestal staat naast het huis nog een afdak voor bergplaats. Waar veel last van muskieten wordt ondervonden, ligt de baléh-baléh ongeveer 5 M. boven den grond. Boomen, gekapt op 5 M. boven den grond, dienen dan tot stijlen en hoofdsteunpunten; de vloer, die dan tevens baléh-baléh is, rust hier op een staketsel. In de woning zijn dan draagrakken tot opberging van huisraad; onder deze rakken is een vuurhaard van klei. De toegang wordt verschaft door een van inkervingen voorzienen boomstam. Een derde soort van woningen heeft een kegelvormig dak.

Het drinkwater en de sagoe worden in tot bakken gevormde bladscheeden opbewaard. Verder zijn er nog draagnetten van vezels. Het vuurmaken geschiedt middels vuursteen en zwam. Tot het huisraad moeten ook gerekend worden de steenen die, gloeiend gemaakt, tot bereiding der spijzen dienen. Vleesch wordt meestal gerookt of geroosterd. Hoofdvoedsel is de sagoe. De bal sagoe wordt aan de buitenzijde vochtig gemaakt en tusschen de gloeiende steenen gelegd. De korst, dik ongeveer 3 mM., wordt daarna verwijderd en genuttigd waarna de bewerking herhaald wordt. Ook worden genuttigd: pisang, cassave, laboe en papaja, die op ladangs worden verbouwd. Alles wat de jacht oplevert wordt eveneens genuttigd. Visch wordt weinig gevangen, daar zij de benoodigdheden voor de vischvangst missen. Tabak wordt verbouwd en als genotmiddel gebruikt. De ingevoerde shagtabak wordt door hen hoog op prijs gesteld. De in het Van Reesgebergte veelvuldig voorkomende bruinkool wordt door hen als brandstof gebezigd.

Zij zijn bewapend met pijl en boog; daarnaast zijn de meesten in het bezit van een parang, ingevoerd van de kust. Voor den ladangbouw wordt het oerwoud opengekapt; het terrein wordt daarna eenigszins gereinigd. Van het schoonbranden der ladang is geen sprake. De bodem wordt een weinig omgewoeld met een pootstok. Zijn de zaden in den grond, dan bekommert men zich daar niet meer om. Als vervoermiddel wordt gebruik gemaakt van prauwen en vlotten. De prauwen bestaan uit een uitgeholden, ruw afgewerkten boomstam; zij zijn ongeveer 10 M. lang, er kunnen 7 à 8 personen in plaats nemen en zij zijn ongeschikt om er de versnellingen mee te bevaren. Het besturen heeft plaats als hierboven beschreven. Aan den bovenrand van het vaartuig zijn gaatjes met touwtjes om de bogen en pijlen te bevestigen. Achterin bevindt zich een vuurhaard van klei. De vlotten worden alleen in geval van nood gebruikt.

Van een eigenlijk bestuur valt weinig te bemerken. De krachtigsten en brutaalsten hebben het meeste te vertellen. Over het algemeen zijn deze Papoea's levendig en luidruchtig van aard. Hun verbazing en begeerlijkheid geven zij te kennen door een eigenaardig gefluit, dat eindigt in het klappen met de tong. Diefstal of poging daartoe komt veel voor. Evenals aan de Noordkust, worden hier heilige fluiten aangetroffen. Deze fluiten zijn ongeveer 1,25 M. lang en 4 cM. dik; het gebruik er van kost dan ook heel wat inspanning. Ongetwijfeld hebben zij een godsdienstige beteekenis. Tijdens het fluiten wordt front naar de zon gemaakt.

d. De Papoea's aan den bovenloop der Idenburgrivier zijn zonder uitzondering forsch gebouwd en zwaar gespierd. Zij loopen geheel naakt, slechts een enkele heeft aan een touwtje om de lendenen een klein lapje hangen voor het schaamdeel en een grooter lapje voor het zitvlak, dit laatste als zitmatje. Enkelen dragen knevel en ringbaard, de meerderheid heeft echter beide afgeschoren. Behalve om den kruin, is ook het hoofdhaar geschoren; om den kruin hebben de meesten het kroeshaar laten uitgroeien, waardoor het als een soort schapenvacht neerhangt. Zonder uitzondering zijn allen in het bezit van een gaaf, sterk gebit De vrouwen dragen zeer korte rokjes van neerhangende plantenvezels. Zij dragen het hoofdhaar „vol", het is dus niet zooals bij de mannen, ten deele geschoren. Zij zien er niet zoo verlept uit als dat in den regel bij andere stammen het geval is. In tegenstelling met de andere Papoea's geven deze lieden volstrekt geen onaangename lucht af; van cascado hebben zij geen last. Tatoeage of het inbranden van litteekens komt onder hen niet voor. De woningen staan op palen, ongeveer 4 M. hoog; de middenstijl is zeer zwaar en wordt in den regel gevormd door den stam van een geknotten boom. Langs ladders, aan twee tegenover gestelde zijden geplaatst, betreedt men de één meter breede, open galerijen die vóór de korte zijden zijn aangebracht. In het midden dier zijden bevinden zich de deuropeningen, die gesloten worden middels losse panealen van aaneensluitende gabagaba. De binnenruimte is door een tusschenschot met communicatie-opening in tweeën gescheiden; in elk deel bevindt zich in het midden een stookplaats van aarde op boomschors. Het tweevlakkige atappen dak is gewelfd. Een houtblok met gat, waarin een houten staaf gedraaid wordt, dient tot vuurmaker. De prauwen zijn van een goed model; de voorsteven is echter vlak afgewerkt, zoodat de volle waterdruk overwonnen moet worden. De pagaaien zijn 2 à 2,5 M. lang, waarvan 75 cM. komt voor rekening van het blad. Hier wordt staande gepagaaid; is slechts één man in de prauw, dan staat deze voorop.

De sagoe wordt tusschen steenen gaar gemaakt. Daar steenen in dit gebied niet voorkomen, worden deze van elders aangevoerd. Op hunne reizen worden de steenen dan ook medegenomen.

e. De Papoea's aan de Poeveh zien er niet sterk en forsch uit. Enkelen dragen een penisdop van de schaal van een vrucht, waarin het lid geheel verborgen is; anderen hebben een schaamlapje van geknoopte plantenvezels. Allen dragen echter een grooter stuk van deze stof achtertegen het zitvlak. Op den rug hangt veelal een zak van dezelfde stof met de dagelijksche benoodigdheden. Allen zijn behept met cascado en geven een onaangename lucht af. De vrouwen dragen het bekende rokje van los neerhangende vezels.

Ook hier staan de huizen op ongeveer 4 M. hooge palen; de zware middenstijl ontbreekt ook hier niet. Een ingekerfde stam, die 's nachts en bij onraad wordt ingehaald, geeft toegang tot een smal galerijtje vóór een der korte zijden. Op dit galerijtje komt de deuropening uit, die met een los paneel kan worden afgesloten. De inwendige ruimte is door een tusschenschot in twee vertrekken gesplitst. Aan de einden van het schot bevinden zich twee openingen van ongelijke grootte. In de vertrekken zijn stookplaatsen. Het vier-vakkige dak is gewelfd; de dakvlakken op de korte zijden zijn slechts driehoeken. De omwanding bestaat uit aaneensluitende, staande gaba-gaba.

De wapens bestaan uit pijl en boog. Parangs worden hier reeds aangetroffen, doch daarnaast is de steenen bijl nog in gebruik.

f. De Papoea's aan de Songgoto of Koerom rivier zijn haast zonder uitzondering stevig gebouwd en forsch gespierd en meestal behept met cascado. Ook zij dragen den penisdop van vruchtenschaal, met ingebrande motieven, van welk kleedingstuk zij ongaarne afstand doen. Vele dragen de gewone neus- en armversieringen. Allen dragen om het hoofd een breede gele band van pandanblad. Hun aard is bijzonder levendig en luidruchtig; bescheidenheid behoort niet tot hunne deugden.

Jongens van 12 jaar zijn reeds gewapend met pijl en boog, zij dragen den penisdop en nemen deel aan krijgsdansen en vijandelijke demonstraties. Volwassenen dragen veelal knevel en ringbaard. Het hoofdhaar is wollig, bij de meesten geschoren met behoud van een gedeelte om den kruin, waarvan het dan in meer of minder lange kurkentrekkers afhangt. Ieder draagt een zak van gevlochten boomschors, waarin versche tabaksbladeren en andere benoodigdheden. De vrouwen dragen het bekende rokje, dat echter het dijbeen terzijde zichtbaar laat, vóór slechts tot even beneden het schaamdeel reikt, doch achter tot nabij de knieholte afhangt. Kleine kinderen worden, middels een van het hoofd der draagster langs den rug afhangend soort korte slèndang van geklopte boomschors, op den rug gedragen. Vele vrouwen hebben het lichaam met een grijsbruine zelfstandigheid besmeerd.

De huizen zijn groot, op palen gebouwd, van een omwanding voorzien en met gewelfd atappen dak.

g. De Papoea's in het stroomgebied van de Rouffaer- en Van Daalenrivier zijn waarschijnlijk verdeeld in verschillende stammen; in kleeding en versierselen is echter weing verschil te merken; in den aard der lieden echter wel. Dit stroomgebied is betrekkelijk zeer sterk bevolkt; het aantal zielen langs deze rivieren wordt op 10000 geschat.

De mannen zijn over het algemeen zeer forsch gebouwd en hebben allen slecht gevormde beenen; zware liesbreuken komen algemeen voor. De vrouwen zijn klein en goed geproportionneerd, zij zijn echter vroeg oud. De mannen dragen om het middel eenige dunne gordels van varenvezel, enkelen hebben echter slechts één gordel. Sommigen dragen een schaambedekking, be-

staande uit een kort, smal stukje geklopte boombast, dat vóór op den buik door een der gordels wordt gehaald en dan dubbel afhangt. De versierselen beperken zich bijna alleen tot hoofdtooi; tatoeage werd nimmer opgemerkt. De mannen laten op den kruin een plukje haar staan, waaromheen een krans van casuarisveeren wordt gewonden; de veeren staan nagenoeg recht overeind. Hiervóór worden over het hoofd eenige dunne banden gelegd, bezet met bruine en witte vruchtenpitjes. Op het voorhoofd een versiering van gepolijste varkenstanden, meestal drie stel boven elkander. Door de neusvleugels worden beentjes gestoken, door het neustusschenschot een stukje hout; aan de oorlellen hangen driehoekig gebogen casuarispinnen. Alle mannen dragen het bekende staartje van bladeren. Sommigen hebben kruisbanden over borst en rug. Nooit verlaat hen de geknoopte draagtasch, die zij in alle soorten bezitten en die dikwijls versierd is met koppen en pooten van vogels. De vrouwen dragen ook eenige gordels met een schaambedekking van boombast. De schaambedekking wordt tusschen de beenen doorgehaald en voor en achter aan de gordels vastgemaakt. De hoofdtooi der vrouwen bestaat alleen uit neus- en oorversierselen, die dezelfde zijn als bij de mannen.

Mannen en vrouwen wonen in één huis. Aan de woningen wordt weinig zorg besteed. In verschillende huizen treft men menschenschedels aan, die bij de jachttropecën hangen. Dat echter het koppensnellen op groote schaal zou voorkomen, is niet waarschijnlijk.

De hoofdbewapening bestaat uit pijl en boog; op de beneden-Rouffaerrivier werden eenige beenen messen gezien. De bogen zijn versierd met veeren van kroonduiven, en tusschen de versieringen rood geschilderd.

Hoofdvoedsel is sagoe, dat overal in groote hoeveelheid voorkomt; de bereiding geschiedt als elders. De sagoe wordt bewaard in ruw houten bakken. Is zij geheel gereed dan wordt zij verpakt in pandanbladeren of in stukken geklopten boombast. Verder wordt alles genuttigd wat de jacht oplevert. De tuinen leveren pisang, suikerriet, kĕladi, oebi en tabak. De tabak wordt gerookt, gerold in een blad. Op de beneden-Rouffaerrivier worden groote tabakspijpen gebruikt, gemaakt uit een stuk hout. Visch wordt gevangen middels korven en netten. Ook hebben zij een soort séro's, die bij bandjir langs de oevers der rivier geplaatst worden; bij het terugloopen van het water blijft de visch achter de séro's liggen.

Als werktuig gebruiken zij slechts de steenen bijl, waarmede zij ook de ladangs kappen en de prauwen maken. De prauwen zijn log van vorm, doch liggen licht op het water. Vóór in den platten boeg is een rond gat, waardoor een stok wordt gestoken tot in den rivierbodem, ten einde het afdrijven te beletten. Als boomstok wordt gebruikt de middennerf van den sagoepalm; wordt er geroeid, dan doet een kort stuk sagoenerf als pagaai dienst. Op de veranellingen kunnen deze prauwen niet worden gebruikt. Stroomop gaande, worden alsdan de voetpaden gevolgd; terugkeerende maken zij kleine vlotten van droog, aangespoeld hout. Zeer moeielijke punten worden hiermede gepasseerd. Op ieder vlot zit één persoon; deze zit stil en houdt met de eene hand de goederen vast, die hij moet vervoeren en met de andere hand de onafscheidelijke pijl en boog. Een tweede zwemt naast het vlot en houdt dit aan een kort eind rotan met één hand vast; hij bestuurt het en weet het handig de hindernissen te doen ontwijken.

2e. *De Papoea's van de onderde kust liggende eilanden.* De mannen op de Koemamba eilanden zijn krachtig en gespierd, vrij donker van huidskleur, sterk behaard, enkelen met ringbaard en knevel, zij zijn echter niet getatoeëerd en hebben geen litteekens van brandwonden. Het haar der meesten hangt in tressen over het achterhoofd, waartoe het op betrekkelijk jeugdigen leeftijd in kleine vlokjes door een soort gom wordt bijeengehouden. De tressen zijn 2 tot 3 dM. lang, aan het einde vastgehecht en met kralen versierd; sommigen dragen een pruik om het haar voor nat worden te beschutten. In het neustusschenschot worden twee aan elkander gehechte varkenslagtanden gestoken, in de ooren ringen van schildpad, over den schouder en onder den tegenovergestelden oksel doorloopende, een borstriem van hondentanden, verder halsversiersels van schelpen en zaadjes, gevlochten arm- en beenbanden, buikgordels van touw, versierd met schelpen en eindelijk van voren een uitgerafeld stuk boombast, met een touwtje van dezelfde schors om het middel vastgemaakt. De vrouwen zijn ineengedrongen van gestalte en leelijk; zij dragen het haar ook tot tressen gevlochten, oorhangers van schelpen en schildpad en steken soms geslepen stukjes schelp door den neus. Van voren en van achteren worden lapjes uitgerafelde boombast gedragen, welke over het buiktouw worden heengeslagen. Beide seksen dragen een taschje, met het koord over het voorhoofd en achter de ooren om geslagen en waarin de tabak en pinang bewaard worden. In den opperarmband worden lepeltjes van varkenstanden gestoken, dienende om klappers uitteschrapen. De bevolking is zeer hulpvaardig en geneigd tot scherts.

De woningen hebben een goed aaneensluitende, behoorlijk afgewerkte omwanding van de bladnerven van den sagoepalm, met dwarslatten stevig aan elkaar verbonden. Aan voor- en achterzijde is een valdeur van hetzelfde materiaal, welke men overklimt om naar binnen te komen. Een ingekerfde boomstam dient tot trap; de binnenruimte is niet in vertrekken verdeeld. Het dak is van sagoebladeren vervaardigd. In de omwanding zijn geen andere openingen aangebracht. De tempel, tosi genaamd, is zelfs aan alle zijden gesloten; in eene daarnaast staande kleine woning zonderen de jongelingen zich af.

In de tosi wordt in den Westmoesson dag en nacht feest gevierd. Alle mannen komen dan daar bijeen en brengen, onder begeleiding van trom- en fluitspel, den tijd zingende door. Verschillende sagoebereidingen worden in huis gereed gemaakt en door jongens derwaarts gebracht; soms brandt men in den tempel woudvruchten. Het doel van dit feest is het afweren van onheilen door aan de geesten der afgestorvenen hulde te brengen. Die geesten huizen in de korwaars, die op verre reizen over zee steeds worden mede genomen. Ook bij terugkeer van een sneltocht worden de koppen in den tempel bewaard. De vrouwen mogen er niet nabij komen en in den omtrek mag geen leven gemaakt of

gesproken worden; daarbinnen echter wel.

Om te kunnen huwen moet de vrouw geschaakt worden. Voor de leus brengt men den man een lichte pijlwonde toe, waarna de familie het meisje geeft, naar het heet om de wond te genezen. De bruidschat bestaat in snoeren van hondentanden en andere versierselen.

Hun wapens zijn zorgvuldig bewerkte lange pijlen en bogen.

Ook op Jamna zijn de mannen goed gevormd en gespierd. Zij hebben een breeden neus, dikke lippen, vooral den bovenlip, een bijzonder grooten mond en zijn over het geheele lichaam sterk behaard. Het kroeshaar wordt veelal kort gedragen, maar is bij enkelen tot tressen ineengedraaid of somwijlen op het achterhoofd kransvormig samengebonden. Litteekens van brandwonden ontbreken ook hier en slechts weinigen zijn op rug of borst getatoeëerd, maar allen hebben het neustusschenschot en de oorlellen doorboord; de laatste worden voortdurend vergroot door steeds dikkere bamboe te nemen. De vrouwen zijn leelijk ,maar vrij hoog van statuur; allen dragen het haar kort. Versierselen worden van den vasten wal ingevoerd. Algemeen worden talismans gedragen als zij ten strijde trekken; die, welke op de haaienjacht worden medegenomen, hebben vaak den vorm van een vischstaart.

De woningen zijn gelijk aan die van Koemamba; de vloer is echter iets naar buiten uitgebouwd, op welk uitstekend gedeelte huisraad en brandhout opbewaard worden. In het binnenvertrek zijn in den regel vier stookplaatsen, twee geheel open en twee met toestellen om visch te rooken. Het eenige huisje in zee is een afdak op vier stijlen, alwaar de mannen zich vereenigen om den Oostenwind te roepen, wanneer zij dien noodig hebben om op schildpaddenjacht te gaan. Het belangrijkste en best afgewerkte gebouw is de tempel of „darma", dienende tot het vieren van feesten gedurende den tijd der haaienvangst en bij rooftochten, de laatste alleen tot weerwraak ondernomen. Dit gebouw heeft den vorm eener gewone woning, maar is veel grooter en rust op hooge palen; de voor- en achterwanden, naar het Oosten en Westen gekeerd, zijn geheel onbedekt en bestaan uit beschilderde planken, met een kleine vierkante opening in het midden, die beklommen wordt langs een ingekerfden boomstam. Deze stam heeft aan den voorkant de gedaante eener mannelijke figuur met hoofdbedekking en groote penis. De achterkant stelt voor een haaienkop met borstvinnen. Alles is rood en wit geverfd. De op de planken wanden aangebrachte figuren zijn meest verlengde krullen, witte, roode, zwarte en gele door elkaar, en aan de palen, waarop het huis rust, zijn in duidelijk waarneembaren vorm groote en kleine krokodillen uitgesneden, dezen als het ware omvattend. De deuropeningen zijn met klapperbladeren dicht behangen, zoodat men er niet door kan zien, en aan weerszijden zijn, ter hoogte van den bovenrand, in elk zijvlak tegen den beschilderden wand menschelijke beeldjes van 3 dM. hoogte met rotan bevestigd. Inwendig zijn slechts twee groote stookplaatsen met de aan de zolderlatten bevestigde toestellen, waarin het haaienvleesch gedroogd en toebereid wordt en tegen den wand, achter rotan ringen, de fluiten, die bestaan uit een dunne bamboegeleding. Rondom de darma zijn tal van Codiacum-soorten aangeplant; zij eten daarvan een stukje bast als zij een tocht gaan ondernemen en steken bij feesten de bladeren in het haar, in de ooren en tusschen de armbanden. Ook planten zij er Andropogon en vlak vóór het gebouw is de plaats waar de beenderen der schildpadden worden verbrand. Schildpad- en haaienvleesch wordt alleen in den tempel genuttigd. Verder zijn in de nabijheid de huisjes opgericht waar de jongelingen vóór hunne deelneming aan de feestelijkheden twee maanden moeten doorbrengen. Buiten de darma dansen mannen en vrouwen afzonderlijk. Feestelijk gekleed zijnde, wordt het haar helmvormig naar boven gewonden, met een paradijsvogel daarin gestoken; allerlei versierselen worden aan het lichaam gehangen benevens een rood katoenen schaamlapje. Een man gaat zingende voorop, met de vlakke hand de maat slaande op de trom, om op een gegeven oogenblik in gebukte houding met de beenen afwisselend achterwaarts op den grond te trippelen, wat al de volgers terstond nadoen, bij den zang in koor invallende. De vrouwen houden elkaar met de armen over de schouders vast, eveneens het bovenlijf voorovergebogen, in een halven kring met kleine passen op de maat vooruitgaande.

Moet een hongitocht ondernomen worden, dan is er tevoren steeds feest in de darma, evenzoo bij den terugkeer. Het grootste feest is echter eenmaal 's jaars, bij het begin van den Westmoesson, zijnde de aanvang der haaienvisscherij, die bijna onafgebroken op kleiner schaal wordt voortgezet, totdat de tijd voorbij is. Met het doorkomen der Oostenwinden wordt dit bedrijf gestaakt. De darma laat men dan vervallen om dien weder in orde te brengen en opnieuw te beschilderen tegen het intreden van den volgenden Westmoesson. Het wichelen wordt alleen toegepast bij diefstal om den dader te ontdekken. De dooden worden begraven; als het lijk vergaan is, wordt de schedel opgegraven en in de ruimte onder de woning bewaard.

3e. *De Papoea's van Takar* wonen tusschen de Tor- en Biriirivier. In uiterlijk verschillen zij weinig van die, welke de eilanden bewonen; alleen is hun neus sterk gekromd met breede neusvleugels. Slechts enkele vrouwen zijn getatoeëerd. Velen hebben de oorlellen niet doorboord of slechts aan één kant en maar weinigen hebben een doorboord neustusschenschot, waarin dan een geslepen schelp gestoken wordt. De woningen zijn stevig en goed afgewerkt, als op de eilanden; het omliggende terrein wordt bijzonder zindelijk gehouden, elke onreinheid wordt terstond verwijderd. De tuinen met aanplantingen van aardvruchten en groenten zijn omheind.

Hun wapens bestaan uit pijl en boog; de pijlen zijn soms aan de punt voorzien van een beentje van den springhaas. Er is hier maar één tempel, gelijk aan dien te Jamna, zonder beeldjes en met een huisje waar de huwbare jongelingen vertoeven. Zij houden zich hoofdzakelijk bezig met het kloppen van sagoe.

4e. *De Papoea's van Saweh.* Deze Papoea's wonen langs de Sermowairivier; zij zijn van één taalstam met de bewoners van het stroomgebied van de Sokoato of Boarim, linker zijrivier van de Sermowai, terwijl zij ook nog eenige kampongs bewonen ten Oosten van Kaptiaoe.

In het algemeen kan men dus zeggen , dat het gebied van deze Papoea's zich uitstrekt ten Zuiden van de Walckenaer bocht.

Het type van den Saweh-stam wijkt niet veel af van dat der andere kuststammen. In het algemeen zijn zij wat forscher en breeder gebouwd, met sterk ontwikkeld spierstelsel en korter en breeder hoofd. De vrouwen zijn klein en tenger, gebogen door het steeds dragen van zware vrachten. Het hoofdhaar wordt bij de jongens kort geknipt; ook vele volwassenen hebben deze haardracht. Andere volwassenen hebben echter slechts het voorste gedeelte van het haar afgeschoren of kort geknipt, terwijl het overige gedeelte wat langer, ook wel in lange of korte tressen wordt gedragen; enkele mannen dragen ook het lange treshaar als in Tarfia gebruikelijk is. Oude mannen dragen meestal volbaard of snk. De vrouwen dragen het hoofdhaar half kort geknipt; enkele oude vrouwen dragen echter kort treshaar. Mannen en jongens dragen een schaamschortje, op dezelfde wijze vervaardigd als de schoudertasschen. Bij velen is dit schortje vervangen door een lapje ingevoerd katoen. Volwassen mannen, die reeds iemand gedood hebben, dragen een groote, langwerpige, vierkante lap van dezelfde stof als het schortje, neerhangend over het zitvlak. De vrouwenkleeding bestaat uit een langwerpig- vierkante lap van geklopte boomschors, om de lendenen geslagen. Als naaigereedschap worden lange doornen en beenpriemen gebruikt. Onder de sieraden nemen kralen banden, afkomstig van Tarfia, de voornaamste plaats in. Van ingevoerde glas- en schelpen kralen worden verschillende hoofd-, hals-, schouder-, lende- en armkettingen en banden vervaardigd. Een enkele oude man werd hier gezien met glaskralen geknoopt in den baard. Als voorhoofdsversiering worden ook pluimen van casuarisvederen of halfrond gebogen, met veren bezette repen casuarisvel gebezigd. In de ooren worden in elkander gebogen casuarisvleugelslagpennen gedragen, waaraan bij de vrouwen dikwijls hangers van kralen, bij de mannen pompons van koeskoesvel of haartressen, bij sommige kinderen ringetjes van gedroogde, in elkander gebogen luchtpijpen van jaarvogels. Verscheidene mannen hebben een korte bamboe cylinder in het oorlelgat gestoken; soms zijn deze kokers met eenvoudige ingebrande lijnen en stippen versierd. Bij de vrouwen komen ook ingevoerde oorringen van schildpad voor. De mannen hebben algemeen het neustusschenschot doorboord; in het gat wordt gedragen: òf een kort stuk bamboe, òf een dubbel conisch geslepen, ongeveer 10 cM. lange staaf van Tricadnaschelp, òf 2 aan elkander verbonden varkenslagtanden; de beide laatste versieringen echter alleen bij feestelijke gelegenheden. De neusspunt en het onderste gedeelte van den neusrug zijn doorboord op 1, 2 of 3 plaatsen. Door deze kleine gaten worden de zwarte draden van een fangersoort gestoken; deze liggen dus als evenzoovele horizontale strepen over de neuspunt en rug en zijn bovendien dikwijls versierd met eenige schelpjes of kralen. Oudere en eerwaardige mannen hebben wel een tamelijk groot gat in den neusrug boven de neusvleugels, gewoonlijk versierd met een kort, rieten staafje. Behalve de reeds genoemde kralen-armbanden, worden om den bovenarm ook nauwsluitende banden van fijn gevlochten bies en van dunne rotan gedragen. De laatste banden worden gebezigd om vuur te maken. Als lendeband dragen vele mannen touwtjes, waarop geregen aaneengeschakelde cylinders van varkensbeen, afwisselend met groote kralen van bruine boschvruchten; soms hangt aan den band ook een zeeschelp. Tatoeage, verminking, scarificatie, enz. zijn onbekend. Op het oorlogspad gaande, wordt het gezicht zwart gemaakt met roet. De Saweh-Papoea's zijn goedhartig, vriendelijk en hulpvaardig, zij maken een sympathieker indruk dan menige andere Papoeastam. Zij zijn echter kinderlijk nieuwsgierig en bij nadere kennismaking hinderlijk vertrouwelijk.

De huizen staan op palen en zijn gedekt met op elkander gebonden, overlangs gespleten sagoebladeren. Er is een afscheiding in tusschen het mannen- en vrouwenverblijf. In het eerste slapen ook de jongens en de ongetrouwde mannen. Het schut is ongeveer 1.20M hoog en gemaakt van boomschors. Aan de onderzijde is een driehoekig gat voor de honden. In het vrouwenverblijf is een elliptische stookplaats van klei. Beide vakken hebben een afzonderlijken toegang middels een deuropening, die zoo smal is, dat men zich er slechts schuin doorheen kan werken. Afzonderlijke mannen- of jongenshuizen bestaan niet. De door het huwelijk gewettigde coïtus wordt in het vrouwenverblijf uitgeoefend. Als een vrouw moet bevallen, wordt voor haar een hutje gebouwd, waarin de bevalling plaats vindt. Dadelijk daarna gaan vrouw en kind over naar het vrouwenverblijf. Gedurende de menstruatie is geen verandering van verblijf noodig.

Om vuur te maken wordt een droog stuk hout op een ander stuk hout geplaatst, waaronder wat uitgeplozen, droog klappervezel e. d. De rotanband wordt gedeeltelijk afgewikkeld, in het uiteinde een lus gelegd, waar een stukje hout bij wijze van handvat doorgestoken wordt. In gebukte houding en met één voet het droge hout vastklemmend, wordt de rotan dan snel heen en weer gehaald.

In plaats van de vroeger gebruikte steenen bijlen, messen en schrapers worden thans overal ijzeren voorwerpen aangetroffen, door de vogeljagers ingevoerd.

Het hoofdvoedsel levert de sagoepalm, waarvan uitgestrekte bosschen tusschen de heuvels worden aangetroffen. De sagoe wordt genuttigd als papéda (pap); verder door een klomp ruwe sagoe in het vuur te branden; nadat de hard gebrande korst gegeten is, wordt dit proces telkens herhaald; dan ook als sagoekoeken, gemaakt door 't roosteren van ruwe sagoe in pisangbladeren boven het vuur en eindelijk als gestoomde sagoe met groenten. Om dit laatste gerecht te bereiden wordt de papéda of ook wel ruwe sagoe op eenige lagen groote bladeren uitgespreid, waarover een dikke laag bladgroenten. Hierop komen in het vuur verhitte steenen, die wederom met bladeren worden bedekt, op het geheel wordt water geworpen, zoodat de stoom er aan alle zijden uitslaat. Daarna wordt de bandel tot een pak samengerold en terzijde gelegd om verder gaar te stoomen. Dezelfde methode wordt ook toegepast voor de bereiding van groenten. Om het water aan den kook te brengen worden er met houten tangen gloeiende steenen in gedaan. Verder worden aangeplant en genuttigd: oebi, kẽtẽla, kẽladi, dja-

goeng, suikerriet, pisang, klappers enz. Ook worden vrijwel alle in het bosch en in het water levende beesten genuttigd. Een zeer groote, behaarde, groenzwarte rups, „einoem" genaamd, wordt als bijzondere lekkernij beschouwd. Slangen worden niet gegeten. Het vleesch wordt gewoonlijk geroosterd, soms rauw genuttigd. Op zout zijn zij zeer gesteld; in de behoefte er aan wordt voorzien door gebruik van zeewater. Dit wordt in groote kalebas-flesschen naar het binnenland vervoerd. Als eetgereedschap dienen lepels van varkensbeen en van palmhout, benevens veeltandige houten vorken, die dikwijls in het haar gestoken worden. De lepels worden bewaard in de schoudertasschen of gestoken onder een boven-armband. Sirih wordt gekauwd en tabak gerookt. Als kalkkokers doen onversierde bamboe cylinders dienst, gesloten met een stop van bladeren, of langwerpige en ronde kalebassen. Meestal wordt de tabak gedraaid tot buitengewoon lange en dikke sigaretten. Mannen en vrouwen zijn hartstochtelijke rookers. Bedwelmende dranken zijn den Saweh-Papoea onbekend.

Op jacht worden alleen pijl en boog gebruikt; voor de vischvangst wordt een meerpuntige pijl, tevens vogelpijl, gebezigd; deze ontbreekt nimmer in de uitrusting van den Sermowai-Papoea. Ook wordt de visch met een soort vergif gevangen, maar fuiken en netten zijn hier onbekend. Zij bezitten groote tuinen, dikwijls ver van de kampongs verwijderd. Behalve de reeds genoemde vruchten worden hier ook gekweekt: pinang, broodvruchtboomen, boonen, mais en tabak. Het openkappen en aanleggen der tuinen geschiedt door de mannen, het verdere schoonmaken, planten, onderhouden en oogsten door de vrouwen. Bij het planten en zaaien wordt een pootstok gebruikt. Verdere grondbewerking komt niet voor. Varkensteelt komt algemeen voor. De varkens loopen vrij rond. Honden treft men overal aan; zij worden gebruikt bij de jacht en goed behandeld.

Voor het vervoer, dat hoofdzakelijk door de vrouwen geschiedt, worden gebezigd draagnetten en lange lappen van geklopte boomschors, welker uiteinden door een band verbonden zijn. In dezen zak voert ook de moeder haar zuigeling mede. De vracht wordt op den rug gedragen, de band om het voorhoofd geslagen. De mannen dragen hun kleine benoodigdheden in den schoudertasch. Prauwen zijn er niet; de rivieren worden doorwaad. De handel bestaat uitsluitend in ruilhandel. Om te tellen wordt een touw met knoopen gebruikt. Oude kralen worden o. a. als ruilmiddel gebruikt; zij zijn afkomstig van de kuststreken, Jamna enz. De bruidschat wordt betaald in oude kralen en steenen bijlen, die een soort poesaka vormen, doch van geen praktisch nut zijn. Elke man bezit één of meerdere schoudertasschen om den hals of om een schouder gedragen. Ook de vrouwen gebruiken deze tasschen, doch van eenvoudiger maaksel. De schaamen zitvlak-bedekkingen zijn feitelijk niets anders dan de helft van een groote tasch. De benoodigde draad of het touw wordt verkregen van den binnenbast van den blinjoeboom.

Het hoofdwapen is pijl en boog. Er zijn niet minder dan 21 soorten, meestal mooi versierde pijlen, waarvan slechts 3 voor de jacht zijn bestemd, de overige voor oorlogsgebruik. De bogen zijn eenvoudig en onversierd. Voor het afmaken van vijanden dienen dolken van casuarisbeen. Van vijanden, neergelegd op verafgelegen plaatsen, worden slechts de handen of voeten medegenomen. Bij het dansfeest worden die tropeeën opgehangen op een goed zichtbare plaats en later begraven.

Een bestuur bestaat hier niet; moed, krijgs- en jachttalent, slimheid en schranderheid zijn de eigenschappen, die iemand tot hoofd bestempelen. Het woord „dawimna", waarmee een hoofd wordt aangeduid, beteekent: „dapper", „uitstekend". Bepaald gezag hebben deze hoofden niet. Er bestaat een soort primitief adatrecht, volgens hetwelk enkele misdrijven op bepaalde wijze worden gestraft. De benadeelde persoon is tevens de strafvoltrekker. Een dief wordt gestraft met een pijlschot door het dik van een dij; overspel wordt op dezelfde wijze gestraft, doch met een grootere pijl. Vrouwenroof wordt met den dood door een pijlschot gestraft.

Bij de dansfeesten worden gebruikt de mondtrom van bamboe, heilige fluiten en een lang houten hoorn. De twee laatste instrumenten worden nieuw vervaardigd voor elke gelegenheid; de bamboe fluiten, die niet door vrouwen mogen worden gezien, worden na gebruik weggestopt in het bosch en de houten hoorns worden aan de kinderen als speelgoed gegeven. De dansen bestaan in het heen en terug loopen in iets voorover gebukte houding, daarbij klappend in de handen; de beweging bestaat in korte, stampende passen; de zang bestaat in een eentonig herhalen van het zelfde woord. De zang begint heel zacht, stijgt geleidelijk in tempo en kracht en eindigt met een gebrul, waarna men weer van voren af aan begint.

De dooden worden in of bij de kampong begraven; de graven zijn niet te herkennen door eenig teeken of versiering. In sommige kampongs worden echter de lijken op staketsels in het bosch gelegd. Is het lijk vergaan, dan wordt de schedel met onderkaak medegenomen en opgehangen aan den buitenkant der huizen.

Men gelooft aan geesten, die in hoofdzaak boosaardig zijn en daarom door het aanbieden van lekker eten goed gestemd moeten worden. Tegen de mindere geesten beschermt men zich door amuletten. De oppergeest, „sangan" genoemd, huist op de groote bergen. De oude mannen brengen zijne bevelen ter kennis aan de jongeren. Offermaaltijden worden den sangan aangeboden, waarbij vrouwen en kinderen niet tegenwoordig mogen zijn. Gedurende het feest wordt steeds op de fluiten geblazen om de vrouwen te waarschuwen niet in de nabijheid te komen. Zien de vrouwen het feest of de fluiten, dan geloôven zij te moeten sterven.

Iemand die ziek is, laat zich afranselen met jeukbladeren tot hij van jeuk en pijn ronddanst. Geneesmiddelen kennen zij niet. Groote been- en voetzweren komen veel voor, zoo ook gevallen van malaria, framboesia en elephantiasis.

5e. *De Taboe-stammen.* Het gebied van deze stammen ligt aan den bovenloop der Sermowairivier. Deze Papoea's zijn nomaden. Zij wonen in eenvoudige afdaken; tuinen worden door hen niet aangelegd. Zij leven in voortdurende vrees voor overvalling, maar vermoorden op hun beurt ook iederen Papoea van een anderen stam,

dien zij ontmoeten. Er werd nog weinig aanraking met deze lieden gekregen.

6e. *De Papoea's van Tarfia.* Deze Papoea's wonen aan de Mattererbaai, ten Oosten van de Walkenaer bocht. Zoowel mannen als vrouwen zijn goed gevormd en krachtig ontwikkeld. De eersten zijn niet erg behaard en hebben het haar in tressen van ongeveer 4 dM. lengte saamgebonden, het achtereinde in den nek hangende en met bosjes casuarisvederen versierd. Zij hebben een breeden, grooten neus; weinigen lijden aan cascado. Litteekens van brandwonden ontbreken en slechts enkelen zijn getatoeëerd; daarentegen versieren zij zich met krulvormige figuren van een vingerbreedte op borst en buik met natgemaakte sirihkalk. Slechts één der oorlellen is doorboord, gewoonlijk de linker; het gat wordt door een bamboe kokerije uitgerekt. In den neus dragen zij rondgeslepen stukjes schelp en over het voorhoofd een sieraad van kralen en schelpjes. De linker pols is omwonden met 4 tot 10 stuks rotan banden, waardoor kwetsing bij het afschieten der pijlen voorkomen wordt. Om onderbeen en opperarm zijn breede banden gevlochten, waarin dolken en schrapertjes gestoken worden. Op den buik hangt een klein voorschoot, dat nauwelijks de schaamdeelen bedekt. Ieder draagt een tasch van klapperbladeren, waarin tabak en andere artikelen worden bewaard. De vrouwen hebben zich kaal geschoren, dan wel het haar eveneens tot tressen gedraaid; het hoofd is dan bedekt met 2 of 3 kransen van aan elkander gehechte tressen, die het aanzien hebben van krulletjes met een kale plek op den kruin. Zij slaan een breed stuk boomschors sarongvormig om het middel en zijn met tal van halssnoeren omhangen.

De woningen hebben slechts de halve grootte van die van Westelijk Nieuw-Guinea; zij hebben naar vier zijden afhangende daken met een kleine opening in het voor- en achterdakvlak, welke openingen toegang verleenen tot een naar die zijden bij wijze van galerij uitgebouwd gedeelte. Het voor- en achterstuk der kleinere woningen is niet overdekt. De naar zee gekeerde indekking heeft min of meer den vorm eener schildpadschaal, een vorm die aan dit deel der Noordkust overigens geheel ontbreekt. De omwanding is van bamboe of sagoebladnerven en stevig in elkander gezet. De deuropeningen worden door valkleppen van hetzelfde materiaal gesloten. In de kampong Pigajab is een feesttempel, „marim" genaamd. De trommen zijn met zorg bewerkt; de heilige fluiten bestaan gewoonlijk uit meerdere bamboegeledingen.

Hun wapens zijn boog en pijlen en houwers; steen pijlen worden hier nog wel aangetroffen, maar in het gebruik reeds lang door ijzeren kapmessen vervangen. De hoofdblokken zijn groot en hebben de gedaante van een dier. Bedwelmende dranken kennen zij niet. De bekende korwaars worden hier niet vervaardigd.

De Papoea's van Tarfia bezitten groote zeewaardige vlerkprauwen, die 5 roeiers en 400 K. G. bagage kunnen vervoeren. Zij kunnen echter slechts vóór den wind, hoogstens nog halverwind zeilen. Bovendien bezit iedere kustbewoner zijn smal vlerkprauwtje, slechts aan één zijde voorzien van een uitlegger of vlerk. Er is maar één vlerk om gemakkelijker te kunnen aanleggen, doch de stabiliteit wordt er zeer door verminderd. Er kunnen in deze vaartuigen 2 tot 5 personen plaats nemen.

De kampongs staan, even als meer Oostelijk, onder een korano, die echter niet veel te vertellen heeft buiten kwesties van oorlogvoeren en het sluiten van huwelijken. Een kampong bestaat soms uit meerdere gedeelten, elk met een eigen korano; zoo heeft Tarfia 3 korano's; gewoonlijk heeft er één meer invloed dan de anderen en die wordt dan ook *de* korano genoemd. De waardigheid is erfelijk, maar alvorens in zijne rechten te treden, moet een nieuwe korano een feest geven.

Het huwelijk is niet zoo eenvoudig. Zijn man en meisje het eens, dan schaakt hij haar, en vlucht naar een naburige kampong. Beider verdwijnen gemerkt zijnde, ontstaat er een formeele oorlog tusschen de beide families, waarbij gewonden, zelfs dooden vallen. Een tusschenpersoon voert nu de onderhandelingen. Is men het over de huwelijksgift eens geworden en vindt ook de korano het huwelijk goed, dan pas keert het jonge paar terug. Na eenigen tijd heeft de totale verbroedering plaats, de gift wordt betaald en het huwelijk gesloten. Het gevaar, verbonden aan het doen van een huwelijk, gepaard met het verbod voor weduwe of weduwnaar om te hertrouwen, verklaart waarschijnlijk het geringe kindertal in deze streken. De vrouw speelt hier een belangrijke rol; de mannen zullen niet gaarne iets doen zonder de vrouwen tevoren te raadplegen.

Het vrede sluiten is een belangrijke plechtigheid. Nadat de beide partijen door derden tezamen zijn gebracht, deelt de eene partij, de gastheeren, pinang en sirih rond, tevens krijgen de gasten, de andere partij, een veeg kalk op borst en schouders. Gedurende het pinangeten wordt door beide partijen druk geredeneerd. Daarna brengen de gastheeren geschenken voor de familie van de gesneuvelden der andere partij, waarbij natuurlijk aanmerking gemaakt wordt op het geringe bedrag der vergoeding. Die geschenken bestaan uit parangs, steenen bijlen, kralen gordels enz. Eenige dagen later heeft bij de andere partij eenzelfde plechtigheid plaats. Zoo men iemand ziek wil maken of hem wil doen sterven, dan geeft men hem door spuwen of blazen behekst (dus niet vergiftigd) voedsel te eten. Uit den aard der zaak is daarbij dikwijls de hulp van derden noodig daar men, met de bovenstaande wetenschap, niet licht van elkander iets zal aannemen. Ieder sterfgeval, niet door ongeluk ontstaan, wordt toegeschreven aan het nuttigen van zulk behekst eten, en dikwijls hebben naar aanleiding daarvan wraakoefeningen plaats.

Het begraven geschiedt in een kuil van ongeveer 1 M. diepte; het lijk wordt toegedekt met de scheeden van niboengbladeren. De kuil wordt gevuld en op het graf wordt een klein huisje van atap, met gaba-gaba omwanding gebouwd. Bij voorname personen wordt het huisje met eenig houtsnijwerk versierd. Veronderstelt wordt, dat de geest van den overledene nog eenigen tijd in zijn woning vertoeft; om zijn slechte invloeden te ontgaan, neemt de familie na eenige dagen een bad, waarmede de geest als verjaagd wordt beschouwd.

7e. *De Papoea's van Tanah-Mérah.* De mannen zoowel als de vrouwen dragen het haar kort

en daarover een pruik van menschenhaar of een soort kap van rotan. De neus-, oor-, pols-, beenen enkelversierselen verschillen soms met die van elders, andere komen weer overeen; meer opvallend zijn de voorhoofdsieraden met pitjes van wilde pisang en oorhangers van de sneb van een jaarvogel. Het borstversiersel van varkenstanden en sagoepitjes is geheel gelijk aan dat van de Humboldtbaai. De oorlellen worden uitgerekt door er telkens dikkere bamboe in te steken, vandaar dat bij velen de oorlel is uitgescheurd. De meesten hebben een grooten, zwaren baard. Sommigen dragen een lapje als schaambedekking, velen loopen echter geheel naakt. Cascado komt veel voor. De vrouwen zijn leelijk; enkelen zijn op het voorhoofd getatoeëerd en velen schuren het hoofd kaal en besmeren de kruin met roode klei. Van jongens en meisjes wordt op 4 of 5 jarigen leeftijd aan weerszijden het haar boven de slapen afgeschoren, zoodat er een soort kam in het midden blijft staan. Tegen den tijd van de man- of huwbaarheid is het haar weer aangegroeid.

Deze Papoea's zijn wat meer ontwikkeld dan die van de andere stammen in het kustgebied. Een groot deel der bevolking spreekt een weinig Maleisch, men bedrijft den tuinbouw met meer zorg en heeft wat meer lust in handeldrijven. Overigens komen ook hier twisten en geschillen, gepaard met moord, nog veel voor.

De huizen komen overeen met die van Tarfia, doch zij staan dichter bij elkander en worden niet door ladders of ingekerfde boomstammen beklommen. Behalve door valluiken, heeft men hier ook toegang door gewone deuren. In de woning is ongeveer een derde gedeelte afgeschoten tot slaapplaats, welke binnengegaan wordt door over de afscheiding heen te stappen. In het hoofdvertrek zijn twee stookplaatsen, waarboven groote trechtervormige bakken van bladscheeden, waarop visch gerookt wordt en die aan een der zolderbalken zijn opgehangen. Verder vindt men hier allerlei huisraad waaronder zwart berookte potten, gebakken van de hier alom aanwezige roode klei. Vóór of ter zijde van de huizen zijn boven vrij diep water niet-overdekte vloeren aangebracht, waar des avonds met fakkels gevischt wordt. De visch komt op het licht af en wordt door de reten der planken geharpoeneerd. De huizen op den vasten wal staan eveneens op palen en zij zijn gelijk aan de andere. Nabij den ingang is een horde uitgebouwd tot zitplaats; hieronder is de ruimte stevig omheind; zij dient tot begraafplaats der dooden. De tempel heet hier „kanewa milé"; hij is eveneens boven zee gebouwd op ongeveer 3.5 M. hooge stijlen. Toegang verkrijgt men door een kleine vierkante opening in den vloer. De rood en wit beschilderde einden van den nokbalk stellen visschen voor, waardoor men bedoelt voordeel bij de haaien- en schildpadvangst te hebben.

Ten teeken van rouw over een gestorven familielid dragen de vrouwen gevlochten, witte banden met afhangende, ongeveer 2 dM. lange franje aan bovenarmen en kuiten, zoomede polsmofjes. De mannen dragen eveneens deze rouwkleeding, welke aan het lichaam moet verslijten. Algemeen wordt door de mannen in het binnenland, die reeds iemand gedood hebben, als een soort eereteeken een over het zitvlak afhangende tasch voor kleine benoodigdheden gedragen.

De wapens bestaan uit pijl en boog en dolken vervaardigd uit casuarisbeenderen; ook de steenen bijl is nog in gebruik. De prauwen hebben één vlerk; vóór- en achtersteven zijn eenvoudig bewerkt, maar langs den buitenkant prijken stervormige figuren; de pagaaien zijn bijna 2 M. lang en kunstig uitgesneden. Als eenig muziekinstrument dient de trom.

Ook hier staan de kampongs onder gezag van een korano, die even veel of even weinig te vertellen heeft als zijn gelijke in Tarfia. Het huwelijk is eenvoudig. Als men het overdetebetalen huwelijksgift eens is en familie en korano toestemming gegeven hebben, staat niets meer het huwelijk in den weg, dat zonder bijzondere ceremoniën, met een eetpartij gevierd wordt. Somtijds worden reeds kinderen uitgehuwelijkt. Veelwijverij komt voor; een maximum van zes vrouwen wordt echter zelden overschreden. Alle vrouwen wonen tezamen in hetzelfde huis, maar hebben afzonderlijke vertrekken. De eerste vrouw heeft vele rechten boven de andere.

Over het algemeen zijn de Papoea's van Tanah-Mérah rustig en vredelievend. Met de bewoners van het gebergte staan zij op goeden voet. De vrouwen halen de sagoe van die bergbewoners en ruilen die tegen visch. Met de verder in het binnenland wonende stammen voeren zij echter somtijds oorlog.

8e. *De Papoea's aan de Humboldtbaai.* De mannen zijn in het algemeen flink gebouwd en sterk gespierd. Zij zijn vrij behaard en velen dragen een ringbaard, maar geen knevel. Zij loopen bijna geheel naakt, sommigen dragen een schaambedekking. De bewoners van de Oostelijk gelegen kampongs, tezamen Sêkâ genaamd, dragen een penisdop, gemaakt uit de vrucht van een Lagenaria. Om den hals hebben zij veelal een collier van groote kralen; om bovenarmen en kuiten dragen zij gevlochten banden en op het lichaam een gevlochten bandje, dat een kruis op de borst vormt. Bij feestelijke gelegenheden stoppen zij in de halsversiering en de armbanden reukgras en bel gekleurde crotonbladeren. Het reukgras geeft aan alle voorwerpen, die er mede in aanraking zijn geweest een eigenaardige lucht, die overal heerscht waar deze Papoea's huizen. In het doorboorde neustusschenschot dragen zij twee aan elkander verbonden varkenstanden. In de ooren dragen zij schildpadringen. Tatoeage komt voor en wordt aangebracht op den rug; de figuren stellen voor: een kikvorsch, bloedzuiger, boog, pijl e. d. g. In den haarbol ontbreekt nimmer een kam, die voor verschillende doeleinden wordt gebruikt; zooals bij het krabben, het opmaken van het haar of het nuttigen van sagoe. De kleine jongens, die nog niet in de karwari zijn, dragen het haar óf kaal geschoren óf in een kam, die van het midden van het voorhoofd naar het achterhoofd loopt. Het haar wordt afgeschrapt met een schilfer van den bast van de bamboe. De jongens in de karwari en de ouderen dragen den wollen haardos en deze wordt netjes onderhouden, vooral door de Tobadiërs. De jongens van de karwari zijn de ouderen daarin behulpzaam. Om den haarbol des nachts niet in de war te brengen, slapen zij met het hoofd op een slaapbankje, bestaande uit een met snijwerk versierde lat op twee voeten. In het haar worden dikwijls bloemen gestoken. Bij feesten worden lichaam en haarbol

wel versierd met roode, zwarte en witte figuren. Het zwart wordt verkregen door gebruik van roet, het rood van de roode aarde en het wit van kalk. Een onafscheidelijk voorwerp is voor den Papoea het taschje, waarin hij alles bewaart, wat voor hem heilig is. Hieraan hangen kostbare kralen (sëmboni). Deze kralen, waarvan men tot nu toe de herkomst niet heeft kunnen bepalen, zijn zeer oud. Het geheele leven van den Papoea is nauw verbonden met deze kralen. De vrouwen zijn niet zoo leelijk als die van Westelijk Nieuw-Guinea. Als sarong dragen zij een stuk geklopte boombast, om het middel vastgebonden door een rood koord, soms versierd met roode schelpjes. In de ooren dragen zij talrijke ringen van schildpad, soms twintig in één oor. Jonge meisjes dragen dikwijls aan het doorboorde neusschot een kostbare kraal. De borst en de rug zijn dikwijls versierd met dikke litteekens in sierlijke vormen. Het haar dragen de vrouwen in lange krulletjes, die met roode aarde ingesmeerd worden. De bekende huidziekte, de cascado, komt onder haar, evenals bij de mannen, veel voor.

De huizen zijn achtzijdig ,goed afgewerkt en rusten op groote palen; de vloer bestaat uit stevig bevestigde niboenglatten en de omwanding uit sagoebladnerven. De hooge daken zijn aan vier hoeken eengszins afgeronl; zij hangen betrekkelijk ver over den wand naar beneden. Het huis is door een galerijtje omgeven, waarop brandhout ligt en dat tevens als zitplaats dient. De top der daken wordt gestoken door de tjèhè, zijnde het onderste deel met de wortels van een soort Areca of Ptychosperma, waarop zich een gedeelte van den stam verheft, dat eenigszins in de gedaante van een menschelijke figuur is uitgekapt en gedeeltelijk met roode aarde is bestreken. De binnenruimte is in een paar vertrekken verdeeld met op een paar plaatsen een stookplaats, waarboven breede toestellen tot het rooken van visch. De voornaamste voorwerpen, die men hier vindt, zijn: tampajans, uit klei vermengd met zand, door de vrouwen vervaardigd; veelsoortig aardewerk, afkomstig van Tanah-Mérah; wateremmers, gemaakt van de bladscheede van den niboeng-palm; steenen bijlen, hoofdblokken, potlepels, pijlen, bogen, taschjes en vischtuig, waaronder eigen en harpoenen. Eindelijk nog de levensmiddelen, opgehoopt op bamboe horden.

De netst afgewerkte, tevens de grootste gebouwen zijn de tempels, „karwari" genaamd. Deze naam heeft niets te maken met „korwaar", den naam van de bekende beeldjes uit de Geelvinkbaai. Deze Papoea's kennen het gebruik van afgodsbeelden niet. Er zijn tempels, die dienen voor het vieren der feesten na een gelukkige vischvangst (meer in 't bijzonder van haaien) en gezamenlijk ondernomen krijgstochten. Zij hebben een zeer hoog, spits toeloopend dak, met een tjèhè in den top of een torentje van hout en palmbladeren, waarboven een afbeelding van een visch is bevestigd. De andere tempels zijn veel lager en het dak heeft den vorm eener groote prauw; beiden zijn achtkantig. Uit de daken steken aan lange staken houten figuren van vogels, visschen, salamanders en menschelijke gedaanten ten voeten uit, terwijl de omwanding van buiten omhangen is met risten gedroogde schildpadeieren en ketens van rotan ringen. Het inwendige is een groote ruimte, gedeeltelijk gevuld met netten voor de jacht op wilde varkens, gereedschap voor het visschen, kleine prauwen, wapens en kleedingstukken, die tot den krijgsdos behooren en niet zonder regelmaat zijn opgehangen of nedergelegd rond de stookplaats, waarop bij feestelijke gelegenheden sommige gerechten worden bereid. Bijzondere waarde wordt gehecht aan de trommen en fluiten, die eveneens hier opbewaard worden en bij het naar buiten brengen met docken of bladeren worden omwonden, opdat de vrouwen ze niet zullen zien. De dienst in de karwari wordt waargenomen door jongens, die voor den tijd dat zij daaraan verbonden zijn, daarin moeten werken en slapen. Zij mogen gedurende dien tijd geen eigendom bezitten; verwerven zij dit op de een of andere wijze, dan moeten zij het onmiddelijk aan de ouderen afgeven. Ook deze jongens mogen de vrouwen niet aanschouwen, zij zouden dadelijk sterven. Om dezelfde reden is de ingang van de korwari behangen met gras, zoodat de vrouwen niet kunnen zien wat daarbinnen plaats grijpt. Vóór de karwari is een groot platvorm van planken, dat dienst doet als dansplaats.

Deze Papoea's zijn vroolijk van aard, bevattelijk voor een aardigheid en bij goede behandeling is veel van hen gedaan te krijgen. Hun hebzucht is echter groot en merkbaar uit al hunne handelingen. De karwarifeesten vormen een van de hoofdfactoren, die eene oeconomische ontwikkeling in den weg staan; om die feesten concentreert zich haast heel hun leven. De politieke toestand tusschen de kampongs onderling is niet altijd even gunstig; naijver komt veel voor en tuinkwesties geven soms aanleiding tot bloedige twisten. Een vreemd verschijnsel is, dat in dit gedeelte van Nieuw-Guinea zulk een verscheidenheid van talen heerscht. In de Humboldtbaai komen niet minder dan drie talen voor, die volgens het gehoor weinig op elkander gelijken.

Het hoofdvoedsel is ook hier sagoe, die na geklopt en gewasschen te zijn, in manden bewaard en voor het gebruik tot een soort pap wordt bereid. De zee levert een overvloedige hoeveelheid visch op. Het varkensvleesch is zeer gewild, maar komt alleen bij feestelijke gelegenheden in aanmerking. Aangeplant worden, oebi, pisang, suikerriet en klapper. Het bereiden der sagoe geschiedt als elders door de vrouwen. Bedwelmende dranken kent de Papoea hier niet; rooken doet hij echter gaarne, evenals pruimen. Een kalkdoos, vervaardigd van de vrucht van de Lagenaria Vulgaris, draagt hij in zijn taschje dan ook altijd bij zich.

Als wapens dienen pijl en boog, zonder welke men ze bijna nooit ziet, maar de boog is dan altijd ontspannen. Er zijn vogel-,varkens- en oorlogspijlen. De laatste hebben gewoonlijk een uit been vervaardigde punt. Andere wapens zijn de lans met bamboepunt en de dolk, geslepen uit het dijbeen van een casuaris; de laatste wordt gestoken in een band van den linker-bovenarm.

De vrouw bewerkt het land en neemt geen deel aan de feestmaaltijden; toch hebben zij bij twisten enz. veel in te brengen en dat wordt door de mannen geduld. Visch wordt op de volgende wijze gevangen. Een bank in zee wordt met behulp van prauwen met een net geheel omspannen. Eenige prauwen gaan in de ingesloten ruimte en beginnen de opgesloten visch te jagen;

met speren tracht men ze te spietsen. De opgejaagde visch tracht over het net heen te springen, maar wordt handig in netjes opgevangen. Wee dengene, die een visch laat ontsnappen. Hij wordt luide uitgejouwd en gehoond. Op schildpadden wordt jacht gemaakt in open zee met lange speren. De bewoners der baai zijn uitstekende zeilers. Met hun ranke prauwen, voorzien van één uitlegger en groote zeilen, onderhouden zij een drukke gemeenschap met de meer Oostelijk gelegen kampongs; Westelijk gaan zij tot Tanah-Mérah en Tarfia. Deze tochten dienen tot het verkrijgen middels ruiling van varkens, steenen bijlen en de zoo begeerde met schelpen versierde buik- en armbanden.

Ook hier staat aan het hoofd der kampong een korano, Taubadi heeft er zelfs twee. De eene is niet veel meer dan een familiehoofd, de ander heeft voornamelijk een geestelijke macht, ofschoon hem een zekere wereldlijke over zijne onderdanen niet ontzegd kan worden. Hij regelt de feestelijkheden in de karwari, bepaalt den tijd van het klapperplukken, varkensjagen, sagoekloppen, en inkoopen ten behoeve der feesten. Hij gaat voor bij sommige feesten in het verrichten der ceremoniën, verklaart de klappertuinen tijdelijk pëmali, en heft dit weer op, terwijl hij een onbeperkte macht schijnt te bezitten over de jongelieden, die (meestal gedurende eenige jaren) in de karwari vertoeven. Aan zijn wereldlijke macht herinnert het bewaren der gemeentekas of beter gezegd staatskas, daar ook andere kampongs er hun aandeel in hebben. De inhoud der kas bestaat uit z. g. khaas, d. z. glazen armbanden van meestal groene of blauwe kleur, van zeer ouden datum, en waarschijnlijk door vroegere handelaren ingevoerd. Deze khaas dienen voor uitgaven ten behoeve der gemeenschap als het eventueel betalen van een gedooden vijand, het inlossen van een gevangene e. d. Zij mogen niet verward worden met de sëmbonis, zeer gewilde oude kralen van verschillende vorm en kleur, welke eveneens een hooge waarde als ruilmiddel hebben, doch in ieders bezit mogen zijn. De naam „sëmboni" is die van een bepaalde soort, de kleine azuurblauwe kralen. De soortnaam der echte oude en waardevolle kralen zou beter weergegeven kunnen worden door „mŏ ŏrowat", dat eigenlijk „voorwerp van waarde" beteekent. Enkelen bezitten tientallen van deze kralen en bewaren ze in sierlijk gevlochten kleine fleschvormige mandjes, met een deksel gesloten.

Slechts de korano en zijne familie mogen er een groote prauw op nahouden, ook heeft hij het grootste huis van de kampong. De geheele bevolking bouwt dit in heerendienst en moet het onderhouden, waar tegenover de verplichting van den korano staat, het werkvolk zoolang te voeden. Hij heeft het recht op alle groote visschen, die gevangen worden en daar de gezamenlijke vischpartijen bijna dagelijks plaats hebben, kan de hoeveelheid vrij groot worden. Deze visch wordt dan voornamelijk gebruikt als ruilartikel.

Het huwelijk heeft zonder bijzondere plechtigheden plaats. De Papoea, die trouwen wil, is verplicht aan de familie van het meisje een aantal sëmbonis ten geschenke te geven. Is men het over die huwelijksgift eens, en hebben familie en korano hun toestemming gegeven, dan wordt een gezamenlijke eetpartij gevierd en het huwelijk is gesloten. Onder de feestelijkheden moeten ook die gerekend worden, welke plaats hebben bij de bevalling eener vrouw; na ongeveer vijf dagen worden de familieleden ten eten genoodigd en worden steenen bijlen uitgedeeld. Is er feest in de karwari dan is dit reeds lang van te voren merkbaar, doordat er dag en nacht op de trommen wordt geslagen en op de heilige fluiten wordt geblazen. Een en ander wordt aangevuld met zang. Het bespelen der fluiten vereischt groote vaardigheid, de oefeningen hebben plaats diep in het bosch, omdat er geen valsche of verkeerde tonen in de karwari gehoord mogen worden. Er bestaat een groote verscheidenheid in deze fluiten; de bespeling hangt af van den tijd van den dag, en van de omstandigheden. Bij het feest stellen zich twee Papoea's in de karwari tegenover elkander en beginnen om beurten op een fluit te spelen, telkens maar één toon voortbrengende. De toonen volgen elkander steeds vlugger op; de overigen dansen in rijen rond, terwijl zij met de voeten in de maat op den vloer stampen. Het tempo wordt steeds sneller. De ouderen zitten langs den wand en begeleiden den dans met slaan op de trommen en met gezang. Na eenigen tijd wordt het tempo weer langzamer, de tonen volgen elkander met langer tusschenruimte op om ten slotte geheel op te houden. Daarna komen er weer twee nieuwe liefhebbers, het dansen wordt voortgezet, gevolgd door verschillende andere ceremoniën. Eindelijk vangt de eetpartij aan. Ieder krijgt een mand met sagoe en een stuk varkensvleesch; de brenger hiervan rekent natuurlijk op een klein tegengeschenk. Komt men op gewone dagen in de karwari, dan zijn de jongens bezig met allerlei werkzaamheden: netten breien, leguanenvellen over de trommen spannen, of het beschilderen der sagoepotten, gewoonlijk met vischmotieven. Voor afwisseling slaat één van de jongens op een trom, een der ouderen heft daarbij een zang aan en alle overigen zingen het refrein mede.

Het begraven geschiedt door het lijk in gestrekte houding in den grond te leggen. Is de dood het gevolg van in den strijd bekomen wonden, dan blijft het lijk drie dagen boven aarde vóór het begraven wordt; in de karwari wordt dan een feest gevierd.

9e. *De Papoea's aan de Arso.* Deze Papoea's wonen in het stroomgebied van de Arso, een linker zijrivier van de Tami. De mannen dragen over het algemeen het hoofdhaar korter dan aan de Humboldtbaai, met een streep van langere haren, loopende van voorhoofd tot nek, een soort langen kuif vormende. Van een insmeren of kleuren zooals in de Humboldtbaai, is hier geen sprake. Wel komt voor het zwart maken van het gezicht; dit schijnt een soort van krijgshaftigheid aan te duiden, want zij doen het o. a. wanneer zij lang in het bosch zijn gebleven na terugkeer van een varkensjacht en ook wanneer zij zich ten strijde uitrusten. Tatoeëering en versiering door snijden en branden kennen zij niet. Het neustusschenschot is bij alle mannen doorboord; velen steken door dit gat een, ongeveer 5 cM. lang houtje, bij enkelen nog versierd met een rood pitje op beide uiteinden. In de ooren dragen bijna alle mannen één of meer oorringen; ook de vrouwen dragen deze, maar van kleiner afmetingen en grootendeels van schelpen gemaakt. Als hoofdversiering dragen,

sommige mannen een band om het hoofd, soms met kralen versierd. Het gebruik van halskettingen is algemeen; zij bestaan uit kralen, schelpen, varkens-, honden-, en krokodillentanden. Armbanden worden eveneens algemeen gedragen; zeer fraai zijn die, vervaardigd van varkenstanden; overigens bestaan zij uit gevlochten rotan of vezel der pandanusbladeren. Ten strijde trekkende, wordt het gezicht zwart gemaakt en bloemen, bladeren en veeren in hoofd- en armbanden gestoken.

De huizen hebben hier een anderen vorm dan elders op Noord Nieuw-Guinea. De woning bestaat uit een kamer van ongeveer 4 bij 4 M., die op palen is gebouwd en een kegelvormig dak heeft; vóór de kamerdeur bevindt zich 1 M. lager een platvorm ter breedte van de kamer, met twee trappen, rechts en links naar beneden. In het midden onder de kamer is een vuurhaard op ongeveer $^1/_2$ M. onder den vloer. Het dak van die kamer loopt door tot ongeveer 1 M. boven den grond, en rust daar op palen, waartusschen de omwanding van gaba-gaba of van niboenglatten is aangebracht. Rondom de kamer is dus een gesloten galerij, waarin een voor- en een achteruitgang. De hoeken van het huis, zoowel als van de kamer, zijn sterk afgerond. De kamer wordt bewoond door de vrouw en de kinderen en dient tot berging van levensvoorraad en kookgerei. De slaapplaatsen der mannen bestaan uit baleh-baleh in de galerij tegen den wand. Ook hier wordt bij het slapen een hoofdblok gebruikt.

Hoofdvoedsel is sagoe, die op de gewone wijze in aarden potten gekookt en met twee eetstokjes of met een vork genuttigd wordt. Verder worden bladeren, w. o. die der bëlindjoe oetan, vruchten, vleesch (casuaris, kikvorsch, varkens, boomslangen, kangoeroe, krokodillen, vogels enz.) en visch gegeten. De Arso-lieden kauwen sirih en rooken tabak, waartoe zij meestal bij elk huis een aanplant onderhouden. Het sigarettenpapier wordt vervangen door een tabaks- of pisangblad. De sagoe wordt gekookt in onversierde aarden potten, die niet in Arso, doch in Bagea gemaakt worden. Van de scheede der pinangbladeren worden bakken gemaakt om de sagoe in te bewaren dan wel om water te halen. Op alle eetbare dieren wordt jacht gemaakt. Jachtgereedschap zijn pijl en boog; vallen en strikken zijn onbekend. Voor de visehvangst worden pijl en boog en ook schepnetten gebruikt. De honden zijn voor de jacht afgericht. Pisang, suikerriet, cassave, tabak en een soort glagah (riet voor de pijlen), worden in weinig verzorgde tuinen verbouwd.

Honden en varkens zijn huisdieren. De varkens zijn door den eigenaar gemerkt en worden goed verzorgd. Zij worden niet opgegeten; zijn voor een feest varkens noodig, dan worden eenige huisvarkens tegen die van een andere negorij ingeruild en deze geslacht. De schedels van huisvarkens (eigen of ingeruilde) worden in de gesloten galerij van de huizen opgehangen; die van de op de jacht geschoten varkens in de karwari.

Wapens zijn pijl en boog en een dolk van het dijbeen van de casuaris. Ook komen in Arso rotan pantsers voor, of deze echter alleen bij de dansen in de karwari of ook in den strijd gebruikt worden, is nog niet bekend. Een wapen, dienende om dieven te straffen, bestaat uit een stok met een plat en breeder eind. De schuldige wordt hiermede op het hoofd geslagen en dikwijls zwaar gewond, doch niet gedood.

Het huwelijk heeft op zeer eenvoudige wijze plaats, door het zonder ceremoniëël gaan wonen bij den man. Iemand, die een vrouw wil nemen, moet in de eerste plaats voldoen aan de voorwaarde dat hij een varken of casuaris gedood heeft, en ten tweede een andere vrouw in ruil geven. Veelwijverij komt nu en dan voor, maar alleen door roof der vrouwen bij de overvalling van een vijandig dorp. Een overspelige vrouw wordt met haar verleider met den dood gestraft. De bedrogen man verschaft zich hierbij zelf recht; het komt echter weinig voor.

De kampongs staan onder een hoofd; ook hebben wel meerdere kampongs één hoofd, zoo de vier kampongs: Arso, Wor, Woesbagar en Bagea. Dat de hoofden hier eenig gezag hebben is zeker.

De Arsolieden kunnen elkander signalen geven op bamboe fluiten; het signaal wordt op grooten afstand gehoord. Voor het dragen van lasten binden zij daaraan twee lussen, om de armen door te steken; schavingen op de naakte schouders komen daardoor menigvuldig voor, omdat als materiaal voor de lussen gebruik gemaakt wordt van rotan of boombast. Een bezwaar tegen het gebruik van deze Papoea's als dragers is, dat zij zich ver van hunne negorij in het bosch, niet op hun gemak gevoelen; zij worden terneer geslagen, gaan huilen en ook hysterische aanvallen komen dan soms voor.

10e. *De Papoea's aan het Sëntanimeer.* Het Sëntanimeer is wel een der meest bevolkte streken der Noordkust. De bevolking is nog ruw en uiterst onbeschaafd, maar toch vertoont zij vele goede, ja boven alle tot nu toe bekende stammen, uitmuntende eigenschappen. De voornaamste nederzettingen aan het meer zijn: Ajapo, Asé, Assër, Poeé, Ifar en Sësoer. Naar globale berekening moet de getalsterkte van de bevolking geschat worden op ongeveer 10000 zielen.

Over het algemeen ziet de Sentaniër er niet bijzonder verzorgd uit, wat zich openbaart in zijn haartooi, die slordig is en waaraan lang niet zooveel zorg wordt besteed als bij de Taubadiërs aan de Humboldtbaai. Het geheel naakt gaan der mannen komt hier nog bijna algemeen voor. De vrouwen zien er nog ongemakelijker uit en wekken zelfs de lachlust op in Taubadi, waar zij behandeld worden als provincialen. Cascado komt bijna bij allen voor. Sagoeweerdrinken, mutileeren van lijken of koppensnellen, slavernij of pandelingschap, wekenlange feesten, de kanker der Papoea'sche maatschappij, zijn der bevolking vreemd. Wel is ook hier geen negorij of zij heeft haar veeten tegen een andere, doch uit vechten of koppensnellen gaan, zonder de minste aanleiding, komt niet voor.

De huizen zijn in het algemeen veel grooter dan die aan de Humboldtbaai. Ifar heeft een karwari van den gewonen vorm. Behalve jongelingshuizen vindt men ook vrouwenverblijven, waaronder bepaald groote gebouwen worden aangetroffen. Zoo heeft dat van Ajapo een lengte van 50 M. Algemeen worden ook hier de huizen boven het water gebouwd.

De Sentaniër is een ervaren prauwvaarder. Elk man heeft zijn kano, een vaartuigje van sierlijken vorm, kunstig gesneden uit een stuk wit hout. De uitholling is aan den bovenkant

zeer nauw, zoodat men boven op het ranke vaartuigje moet zitten. De bestuurder houdt zich in evenwicht door bewegen van zijn in het water gehouden pagaai, of, indien hij de handen vrij wil hebben, door dergelijke bewegingen te maken met zijne, dan te water hangende beenen. Deze kano's zijn ongeveer 5. 50M. lang en hebben geen uitlegger. De vrouwen hebben veel grootere prauwen, die ongeveer 10 personen kunnen bevatten. Zij zitten niet op den rand, maar op den bodem. De vrouwen zijn de vrachtroeisters; de mannen maken alleen gebruik van hun kano om zichzelf te verplaatsen.

Het hoofdvoedsel is ook hier de sagoe. Sagoebosschen omgeven den zoom van het meer, uitgestrekte klapperaanplantingen vormen den achtergrond van iedere kampong. De tuinen worden goed onderhouden, hier en daar zelfs kunstmatig gelrrigeerd; de meest verscheiden gewassen, vruchten, aardvruchten, suikerriet enz. worden hier gekweekt. De visch wordt gevangen door in het meer langs de kust staketsels te plaatsen, op de plaatsen waar zij komt spelen, paren of kuit schieten. Op dit oogenblik sluiten de vrouwen al zwemmende de staketsels met matten af en vangen de visch in de afgesloten ruimte. De varkens worden gejaagd met 4,5 M. lange ebbenhouten speren, die van kunstig snijwerk zijn voorzien.

De lijfsieraden, in geringe mate gedragen, zijn van denzelfden aard als die van de bewoners aan de kust. Ook de wapenen zijn van hetzelfde model, alleen heeft de Sentaniër pijlen en bogen van zeer klein model voor de vischvangst. De dolk van casuarisbeen is ook hier algemeen, doch dikwerf van snijwerk voorzien. In het algemeen houdt de Sentaniër van een sierlijke bewerking van verschillende voorwerpen, waarbij spiraalvormige krullen het hoofdmotief der insnijding vormen. Voor de sirihkalk b. v. worden van dergelijk snijwerk voorziene uitgeholde klapperdoppen gebezigd. Bij grootere voorwerpen gaat het snijwerk in beeldhouwwerk over. Zoo zijn bij een huis in Ajapo de steunpalen tot menschelijke figuren gesneden; één daarvan stelt een barende vrouw voor. Evenals aan de Humboldtbaai worden ook hier de schedels der gedoode dieren bewaard. De Sentaniër hangt deze echter op in de jongelingshuizen, terwijl door de schedels de gebruikte pijlen worden gestoken.

Literatuur: Nieuw-Guinea in 1858, ethnographisch en natuurkundig onderzocht en beschreven door eene Nederlandsch-Indische Commissie aan boord van Z. M. Etna, Amsterdam 1862; P.J. B. C. Robidé van der Aa, Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea, ondernomen op last der Regeering van Ned.-Indië in de jaren 1871, 1872 en 1875—1876 door de heeren P. Van der Crab en J. E. Teysmann, J. G. Coorengel en A. J. Langeveldt van Hemert en P. Swaan, met geschied- en aardrijkskundige inlichtingen, 's Gravenhage 1879; C. B. H. Von Rosenberg, Reistochten naar de Geelvinkbaai in de jaren 1869 en 1870, 's Gravenhage 1875; Dr. A. B. Meyer, Auszüge aus den auf einer Neu-Guinea Reise im Jahre 1873 geführten Tagebüchern, als Erläuterung zu der Küste der Geelvink-Bai und des Maclucr-Golfes, Dresden 1875; L. M. d'Albertis, La Nouvelle Guinée, traduction de F. Bernard, Paris 1883; Dr. O. Finsch, Samoafahrten, Leipzig 1888; Feestuitgave van het Koninklijk Instituut te 's Gravenhage, bevattende de rapporten der reizen van J. Van Oldenborgh in 1879, 1880 en 1881, van H. J. Monod de Froideville en Jhr. Th. G. V. Boreel in 1882; F. S. A. de Clercq en J. D. E. Schmeltz, Ethnographische beschrijving van de West- en Noordkust van Ned. N. G. 1893; Dr. D. W. Horst, De roem-serams op N. G. 1893; W. L. Jens, De Papoea's der Geelvinkbaai, 1904; Mr. H. A. Lorentz, Eenige maanden onder de Papoea's, 1905; J. W. R. Koch, Beitrag zur Kenntnis der Anthropologie der Bewohner von Nied. N. G. 1906; A. E. Pratt, Two years among N. G. cannibals, 1906; De Zuid-West N. G. Expeditie in 1904—'5 van het Kon. Aardr. Genootschap, 1908; A. F. R. Wollaston, Pygmies and Papuans, 1912; Mr. H. A. Lorentz, Zwarte Menschen-Witte Bergen, 1913; C. G. Rawling, The land of the N. G. Pygmies, 1913; Dr. A. Pulle, Naar het Sneeuwgebergte van N. G met de derde Ned. Expeditie, 1915; Reports on the Collections made bij the British Ornithologists' Union Expedition and the Wollaston Expedition in Dutch New-Guinea, 1910—'13; Nova-Guinea. Uitkomsten der Ned. N. G. Expeditie in 1903 onder leiding van Dr. A. Wichmann. I en II: Entdeckungsgeschichte, III: Ethnography and Anthropology, 1907—'14. IV: Bericht over een in 1903 ondernomen reis naar N. G., 1917. V: Zoölogie, 1907—'14. VI: Geologie, 1913; idem, Uitkomsten der Ned. N. G. Exp. in 1907 en 1909 onder leiding van Dr. H. A. Lorentz. VII: Ethnographie, 1913, VIII: Botanie, 1909—'14, IX: Zoölogie, 1914; idem. Uitkomsten der Ned. N. G. Exp. in 1912—'13 onder leiding van A. Franssen Herderschee in 1912 en 1913. XII: Botanie, XIII: Zoölogie, 1913—'15. Verder vindt men nog een uitgebreide literatuur, vooral in de laatste twintig jaren, in een groot aantal tijdschriften, zooals: Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; Bijdragen van het Koninklijk Instituut; Indische Gids; Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap; Natuurkundig Tijdschrift voor N. I.; Berichten der Utrechtsche Zendingsvereeniging; Mededeelingen op Zeevaartkundig Gebied; Tijdschrift voor N. I.; Bulletins v. d. Maatschappij tot Bevordering v. h. Natuurkundig Onderzoek der Ned. Kol.; Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur; Bulletin Koloniaal Museum; Katholieke Missiën; Annalen van O. L. Vrouw v. h. H. Hart; Almanak Missiehuis Tilburg; De Java Post; Aarde en haar Volken, Bijblad, 1904—1911 en 1918; Petermanns Geographische Mitteilungen; Mitteilungen Anthrop. Gesellsch; Zeitschrift fur Ethnologie; Anthropos; Nuova Antologia di scienze ed artx; Le Tour du Monde en van het tijdschrift van het Anthropological Institute.

Van de Papoe'sche talen vindt men een groot aantal woordenlijsten in de boven aangehaalde werken en tijdschriftartikelen. Slechts het Noefoersch is oppervlakkig bekend, doch ook van andere gedeelten van Nieuw-Guinea wordt onze taalkennis langzamerhand grooter; vooral de zendelingen leveren op dit gebied verdienstelijk werk. Over de taal der Jautefa's aan de Humboldtbaai vindt men gegevens in een opstel van Prof. Kern, Bijdr. t. T. L. en Vlk. VIe volgr. Dl. VII, (1900), bl. 139 vlg.

PAPOEA-NOOT. Zie NOTEMUSKAAT.

PAPOEN (DAJ.). Zie EEKHOORNS.

PAPPA. Een geheel in Polombangkeng geënclaveerd liggend district der onderafdeeling Takalar (zie aldaar), gouv. Celebes en Ond., onder bestuur van een Glarang.

PARA-RUBBER. Naam van den boom en het product van Hevea brasiliënsis, Müll. arg. Zie CAOUTCHOUC.

PARADIJSVOGEL. Zoowel in hun inwendigen bouw als door den vorm van snavel, pooten en vleugels zijn de paradijsvogels (*Paradiseidae*) nauw verwant met de kraaien. In het algemeen denkt men bij het noemen van den naam „Paradijsvogel" aan die prachtige vogelhuiden, versierd met heerlijk gekleurde bundels zijvederen. Deze sedert de tweede helft der zestiende eeuw ingevoerde vogels waren verminkt door de inboorlingen van Nieuw-Guinea; de Papoea's toch schoten die vogels met pijlen, verwijderden daarna de romp met de pooten, meestal ook de vleugels evenals het vleesch van den kop; deze aldus verminkte huiden werden strak aangebonden rondom een stokje, en voor het vuur gedroogd; aldus kwamen zij in den handel. Als eene eigenaardigheid zij terloops opgemerkt, dat bij zulke huiden de schitterende zijvederen steeds frisch en goed gekleurd blijven, beter dan men ze conserveeren kan volgens de tegenwoordig gebruikelijke behandeling, welke huiden langzamerhand hun schoone kleur verliezen. Volgens zeggen der inlanders hadden deze vogels geen pooten en moesten steeds blijven rondvliegen; men beschouwde ze als ongewone wezens, die hun rustplaats in het Paradijs moesten hebben, vanwaar de naam Paradijsvogels; Linneaus beschreef eene soort, die hij met het oog op deze eigenaardigheid, *Paradisea apoda*, „pootlooze Paradijsvogel", noemde. Toen men later bemerkte, dat vogels met vleugels en pooten voorzien meer waarde vertegenwoordigden, liet men de pooten aan de huid. De hooge prijzen, die in den handel voor Paradijsvogelvederen gemaakt werden, wekten verzamellust en het gevolg was, dat er steeds meerdere nieuwe en ongedacht vreemd versierde en gekleurde vormen uit het binnenland van Nieuw-Guinea te voorschijn kwamen, zoodat men thans het aantal beschreven soorten op een 120-tal kan stellen; er is gegronde reden voor het vermoeden, dat de thans nog voor blanken — soms zelfs voor kustbewoners — ontoegankelijke bergen in het binnenland verrassende vogelvormen verborgen houden. Nieuw-Guinea is het eigenlijk vaderland der Paradijsvogels, verder komen zij voor op de eilanden ten Oosten van Celebes, met name Halmahéra, de eilanden tusschen Halmahéra en N.-Guinea, om op de Aroe-eilanden en Australië te eindigen. Van de voornaamste vormen noemen wij: *Falcinellus striatus* van Nieuw-Guinea, versierd met een staart van verlengde vederen, waarvan de twee langsten 75 centimeter meten, de borst voorzien met een fluweelachtig zacht schild, waaruit ter weerszijden sikkelvormige vederen te voorschijn komen, die eindigen in een breeden rand van paars en blauw en groen; de zijden van den rug vertoonen verlengde, opzij uithangende vederen, de buitenste breed getopt met metallisch glinsterend bronsgroen; de twee langste staartvederen zijn staalblauw gekleurd; de verlengde snavel slank en gebogen. *Ptilorhis magnifica* (Ocean op Andai geheeten) met een driehoekig borstschild van kleine, als schubben uitziende vederen, blauw-groen schitterend, purperkleurig bij andere verlichting; mantel als het ware van zacht zwart glinsterend zijdeachtig fluweel; purperen verlengde pluimen langs de lichaamszijden; staart kort als het ware vlak afgesneden, de twee middelste vederen schitterend groen; de lange snavel zwak gebogen. *Seleucides ignotus*, evenals de laatstgenoemde soort van Nieuw-Guinea, heeft daarentegen den langen snavel steviger gebouwd en bijna recht; bundels gele vederen komen van onder de vleugels te voorschijn, waarvan een zestal uitloopt in zeer lange, zwart gekleurde schachten, met een sierlijke bocht naar buiten gebogen; hals en borst met fluweelzachte, diep zwarte vederen, aan hun einde, waar zij de basis der eerstgenoemde gele vederen bedekken, gerand en getopt met helder metallisch schitterend smaragdgroen; mantel zwart met groenen weerschijn; vleugels voor het grootste gedeelte vurig purperkleurig. *Astrapia nigra* van Nieuw-Guinea heeft een staart zoolang ongeveer als bij *Falcinellus striatus*, doch kopvederen fluweelachtig zwart met staalblauwen glans; vederen van achterkop en nek breed uitloopend, goudkleurig groen; terzijde van den kop een sterken bundel fluweelen vederen breed naar achteren gericht; vederen van hals en keel staalkleurig zwart, omzoomd door een prachtigen schitterend goudkoperen band, die naar boven doorloopt tot achter het oog; buik rijk dof grasgroen, de zijdevederen getopt met smaragdgroen. *Parotia sefilata* of *sexpennis*, mede uitsluitend van Nieuw-Guinea, heeft een zuiver wit schild, dat van tusschen de oogen naar voren is gericht, opvallend contrasteerend met den donker gekleurden kop; boven achter de oogen ter weerszijden drie zeer verlengde naar achteren en op zijde gerichte vederschachten, eindigend in een donker gekleurd plaatje, een aantal korte haarvederen aan de basis van deze verlengde ornamenten; het borstschild bestaat uit kleine bronskleurige schubvederen, staalgroen schitterend, met blauw en purper, ieder schubje met een zwart hart. Nog prachtiger is *Parotia carolae* uitgedost, even als de vorige te kennen aan de verlengde kopornamenten, ook wit boven op den kop, doch terwijl bij *sexpennis* dit wit een vlek van vederen vormt, die naar voren overeind gebogen kunnen worden, hebben deze witte vederen bij *carolae* een gansch andere bestemming. Zij kunnen namelijk uit elkander gebogen worden, waardoor middenin een witte paarl te voorschijn komt, liggende als het ware in een bed van schitterend purperviolet zwart, door een witten rand omzoomd, prachtig uitkomend tegen een goudkleurige kopplaat, waarachter zich op het achterhoofd een kam verheft, bestaande uit rijen glanzende schubvederen, de voorsten groen, de achtersten blauw-violet; zijvederen langs borst talrijk en lang, de bovensten wit, de anderen van kastanje-bruin langzaam naar beneden toe overgaande in zwart. De meest zonderling versierde van alle vogels is *Pteridophora alberti*, ook in West-Nieuw-Guinea gevonden; deze vogel heeft namelijk als kopversiering achter ieder oog één verlengde vederschacht, lang 35 cm., deze draagt een groot aantal perkamentachtige vaantjes of lapjes, naar de spits van den schacht steeds kleiner wordend; de kleur van deze lapjes is een helder blauw, van onderen glanzend donkerbruin; elk

lapje is fijn behaard langs den achterrand; deze zonderlinge schacht is met een wijden boog naar achteren gericht. Met een lichtgelen opstaanden kam is de nek versierd bij *Diphyllodes magnifica* van Nieuw-Guinea en Misoöl; deze kam eindigt rechts en links in een bundel langere, bruin gekleurde pluimen, hier en daar oranjekleurig; rugvederen metaalkleurig kastanjebruin; bovenvederen der vleugels hel okergeel; langs den middenhals loopt een schitterend gekleurde smaragdgroene streep; uit den korten staart komen twee zeer lange schachten, ieder voor zich in een cirkel gebogen en metaalachtig glinsterend, deze schachten zijn aan den buitenkant fijn en kort behaard; buikzijde van het lichaam rijk groen gekleurd, met metaalglanzende buitenranden. *Schlegelia wilsoni* van Waigeoe en Batanta behoort tot de kleinste der Paradijsvogels; de kleurverdeeling is als volgt: bovenkop helderblauw, in regelmatige figuren gedeeld door zwarte strepen; dergelijke zwarte smalle banden omranden de zeer contrasteerende kleuren van de rugzijde, nl. vooraan helder geel, daarna een veld helder vermiljoen, bovenvleugels iets lichter; op de borst een schild van een metaalglinsterend grasgroen; staart kort afgesneden, versierd met twee verlengde smalle vederen, ter weerszijden in een krul uitstaande. Oranje, okergeel en zwart zijn de kleuren van *Xanthomelus aureus*, slechts op Nieuw-Guinea gevonden. Kop bovenop prachtig oranjerood met een dito kuif in den nek, een groot rugschild van diezelfde schitterende kleur; schoudervederen, rug en andere boven- en onderdeelen oranje-geel-oker, aan borst en bovenbuik meer met oranje; hals en wangen even als staart zwart; nog fraaier van kleur is *X. ardeus* van Zuid-Nieuw-Guinea, die van boven vuurrood is en een gelen keel heeft. *Amblyornis inornatus* van Noordwestelijk Nieuw-Guinea is olijfbruin van kleur, van onderen iets lichter; de bovenkop is versierd met een zeer groote, lange kuif van haarachtige vederen, die prachtig oranje van kleur zijn; het wijfje, dat de schitterende kopversiering mist, is het eerst ontdekt, vandaar dat deze soort de weinig toepasselijke naam van *inornatus* draagt. Eenige soorten hebben zachte, geelgekleurde huidlappen aan den kop; een dezer is *Macgregoria pulchra* van Zuid- en Zuidoost Nieuw-Guinea, geheel fluweelzwart met kaneelkleurige vleugelpennen en oranjegele koplappen. Op Halmahéra en Batjan leven twee vormen, die licht bruin gekleurd zijn, aan de borstzijde een bundel groene siervederen bezitten en wier vleugels twee eigenaardig vervormde, lange witte dekvederen laten zien: *Semioptera wallacei* en *halmaherae*. In zekeren zin een overgang tot de kraaien vormt het genus *Lycocorax*, dat op Halmahéra, Morotai en Obi-major voorkomt; *L. pyrrhopterus* van Halmahéra is zoo groot als een kauw, bruinzwart met zwakken groenen glans, zwarten staart en bruine vleugels. De echte *Paradisea's* zijn overbekend, zij behoeven geen nadere beschrijving; we herinneren slechts aan *P. apoda*, met zijpluimen van heldergeel overgaande in chocoladebruin, dicht gezette, heerlijk verlengde vederen, die het geliefde damesornament zijn; deze vogel komt van de Aroe-eilanden en is thans door de vele vervolgingen zeldzaam geworden. *P. sanguinea* van Waigeoe, Gemien en Batanta heeft die bundels prachtpluimen helder karmozijn grijswit getipt, terwijl *P. minor* die versiersels schitterend geel gekleurd heeft voor de benedenhelft, en de bovenhelft van iedere veder wit is; deze vogel wordt gevonden op Nieuw-Guinea en naburige eilanden. Tot besluit nemen wij den kleinsten, doch daarom niet minder schitterenden Paradijsvogel *Cicinnurus regius* van Nieuw-Guinea, Salawati, de Aroe-eilanden, Misoöl en Jobi; bovendeelen heerlijk metaalglinsterend karmozijn met oranje weerschijn, speciaal boven op den kop; boven ieder oog een kleine donkere vlek, bestaande uit groen fluweelachtige vederen; hals en borst rijk purper karmozijn, getipt met dof oranje, waardoor een dwarsband ontstaat; onder dezen laatsten een tweede breedere dwarsband van rijk metaalglinsterend groen; ter weerszijden van de borst ontspringt een bundel verlengde pluimen, aschgrauw gekleurd, gerand met metaalgroen, dat van het grijs gescheiden is door twee bandjes, een van lederkleur en een van roodachtig bruin; buik en andere onderdeelen zuiver wit; uit den met aschgrauw karmozijn gekleurden korten staart ontspringen twee verlengde vederen als naar buitenwaarts gebogen draden, die eindigen in een gedraaide schijf van fraai metaalgroen. In bovenstaande beschrijvingen is bijna steeds sprake geweest van het volwassen kleed van het mannetje; de wijfjes zijn als regel buitengewoon eenvoudig gekleed, wat vooral treft bij deze zoo overdreven met goud en diamanten getooide mannetjes. Hoewel het te betreuren is, is het tegelijk begrijpelijk, dat juist deze vederpracht de mannetjes maakt tot een gezocht handelsartikel. De Paradijsvogels zijn echte boomvogels; zij zijn zeer levendig van aard, bewegen zich vlug door de boomen, Zij nestelen op boomen, bouwen vrijstaande nesten en leggen slechts weinig, meestal twee eieren, die bij de onderscheidene soorten zeer verschillend van kleur en teekening zijn. Uit hunne maagresten en het voedsel, dat de exemplaren in gevangen staat levende, tot zich nemen weet men, dat dit bestaat uit vruchten en insecten. De mannetjes zijn buitengewoon ijdel: zij schijnen werkelijk te weten hoe fraai zij zijn uitgedost niet alleen, maar verheugen er zich klaarblijkelijk over; zij vermijden den fellen zonneschijn en komen slechts om te drinken op den grond; wanneer zij niet eten, zijn ze steeds bezig met zich schoon te maken, ieder veertje wordt zorgvuldig door den snavel getrokken, vleugels en versierende ornamenten worden voordurend uitgespreid en in volle pracht vertoond, en met bewondering door den pronklievenden bezitter beschouwd; dansende sprongen worden uitgevoerd, tonen van blijdschap en tevredenheid worden uitgestooten; kortom als de meest behaagzieke onder de schoone vrouwen wijdt deze vogel al zijn vrijen tijd aan zijn toilet. De mannetjes schijnen te beseffen, dat de mensch op hun tooi verzot is en mijden derhalve den jager. De inboorlingen van de Aroe-eilanden beloeren de Paradijsvogels in de boomen, waar zij zich doodstil houden; zij schieten ze met stompe pijlen, waardoor de vogel bedwelmd, niet dood naar beneden valt. Elders waar in het groot verzameld wordt voor den handel, gebruiken de inlanders moderne wapens.

In sommige streken behooren de Paradijsvogels tot de zaken, die als belasting worden opgebracht; aldus leveren b. v. de bewoners van Mocka op Waigeoe, onder het bestuur van den Sultan

van Tidore, dezen jaarlijks eene schatting van Paradijsvogels, karêt of sagoe.

De handel in huiden van Paradijsvogels is in het Oosten niet onbelangrijk; sedert bijna drie eeuwen strekken de huiden tot een artikel van uitvoer; de hoofden der dorpen aan de kust koopen de huiden van de bergbewoners en verkoopen ze weder aan de Boegineezen, die hen op de kustvaart bezoeken. Te Ternate bestaat een uitgebreide handel in vogelhuiden. Vandaar en ook van Banda, Amboina en Menado uit worden jaarlijks vaartuigen uitgerust of jagers uitgezonden om Paradijsvogels te gaan halen. In 1911 werden ruim 43000 vogelhuiden, in de eerste plaats huiden van Paradijsvogels, van Ternate uitgevoerd. De Europeesche markten, waar de huiden verhandeld worden, zijn Parijs, Londen en Hamburg. In 1911 werden te Londen uit onze Oost-Indische koloniën aangevoerd en geveild 20698 Paradijsvogelhuiden, in 1913 werden aldaar geveild 17711 Paradijsvogelhuiden uit onze koloniën. Dit zijn getallen, die te denken geven. Het is dringend noodzakelijk, dat de Nederlandsche regeering aan deze moordpartij in het groot een einde maakt en de veeren- en vogelhuidenhandel verbiedt, alvorens het te laat is.

De Javaansche naam, manoek dêwata, de Maleische boeroeng dêwata, godenvogels, duiden op hun uiterlijk schoon. De Ternataansche naam is sofo, vanwaar de namen boeroeng sopo, sopan, soepan, sepeh, soffoe afkomstig zijn.

PARAGRAS. Zie PANICUM MUTICUM.

PARAGUAY THEE. De gedroogde en fijngewreven bladen van *Ilex paraguayensis St. Hil.*, een hulst-soort van Z.-Amerika. Zij zijn daar als Yerba maté de gewone thee en het verbruik dezer maté bedraagt per jaar 30 millioen K. G. Op bescheiden schaal heeft men maté, die eveneens 1 à 2 % caffeïne (= theïne), maar minder looizuur dan gewone thee bevat, ook naar Europa ingevoerd. Wellicht mettertijd voor Indië eene cultuurplant der toekomst.

PARAHOE. Zie VAARTUIGEN.

PARAI (SOEND.). Zie KARPERACHTIGEN.

PARAKAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Têmanggoeng, residentie Kêdoe. Het bestaat uit 4 onderdistricten. Op het einde van 1905 telde de bevolking van het district een 20-tal Europeanen, bijna 2000 Chineezen en 96.000 Inlanders.

PARAKASAK. Een 990 M. hooge vulkanische kegel in Bantam ten W. van den Karang en aan welks Noordvoet enkele warme bronnen voorkomen (Verbeek en Fennema, Geol. Beschr. van Java blz. 863).

PARAMATTANG. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

PARAMERIA BARBATA Schum. Fam. *Apocynaceae*. Akar gĕrip poetih (MAL.), Gĕmbor, Ragĕn, Pĕgat sĕb, Mĕgat sih (JAV.). Klimplant uit het Oosten van den Archipel, die rubber levert. Wanneer men een stukje van de bast doorbreekt en de stukken voorzichtig van elkaar verwijdert, dan ziet men op de breuk een aantal fijne draadjes, die min of meer elastisch zijn. De bast wordt daarom als inlandsch geneesmiddel gebezigd. Volgens sommigen is Kajoe rapat (MAL.) de bast van deze plant, niet die van *Baissea acuminata* (Zie aldaar).

PARAMERIA POLYNEURA Hook. f. fam. *Apocynaceae*. Akar sĕrapat, Sĕrapat (MAL.). Klimplant, die een soort rubber levert.

PARANG. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Magĕtan, residentie Madioen. Het district telt 3 onderdistricten met 33 desa's. Het is bergachtig en zonder eenige particuliere nijverheid. Men vindt er veel djati- en wildhoutbosch; vroeger is er veel terrein ontwoud geworden ten behoeve van de Gouvts. koffiecultuur, dat sedert weer herboscht is en nog wordt.

PARANG-PARANG (MAL.). Zie HARING.

PARANG-GEBERGTE. Berglandje op Java, in het Krawangsche, residentie Batavia, dicht benoorden de grens der Preanger, beoosten het Tji Taroem dal. Het valt al van verre in het oog door zijn eigenaardigen vorm, vercorzaakt door de steilte en spitsheid der toppen (hoogste: Bongkok, 965 M., en Parang, 930 M.) en is bij helder weer duidelijk zichtbaar van een langs de Noordkust varend stoomschip. In de pyriethoudende klei- en kiezelleien, die den G. Parang omgeven, is in de 18e eeuw naar goud en zilver gegraven, omdat men de glanzende pyrieten, zooals veelal geschied is, voor ertsen hield, terwijl ze inderdaad slechts een uiterst geringe hoeveelheid goud bevatten. In 1731, tien jaar nadat de eerste „stuxkens Ertz" te voorschijn waren gebracht, is het werk gestaakt. Vgl. Fokkens, Goud- en Zilvermijnen op Java, 1886; en Verbeek en Fennema, Geolog. Beschr. v. Java, blz. 465.

PARAPATAN-GESTICHT. Zie LIEFDADIGHEIDS-INSTELLINGEN.

PARAPATI. Noordelijke, 2776 M. hooge top van den Marapi in de Padangsche Bovenlanden.

PARARATON. Zie JAVA (geschiedenis) Deel II, blz. 193.

PARASHOREA LUCIDA Kurz. fam. *Dipterocarpaceae*. Mĕranti (MAL). Maranti, Soeranti, Timbaloen (SUM. W.K.). Hooge boom van Sumatra's Westkust, o.a. veel voorkomend langs de baai van Troesan. Levert een zeer fraai, donker hout, bijzonder geschikt voor den aanmaak van prauwen.

PARASIETEN zijn dieren, die gedurende hun geheele leven of een gedeelte daarvan, op of in een ander organisme, dat wij met den naam van gastheer bestempelen, verblijf houden. Het parasitisme is eigenlijk een bijzonder geval van een meer algemeen verschijnsel, door De Bary bestempeld met den naam van Symbiose in den ruimen zin van het woord: het stelselmatig samenleven van ongelijksoortige organismen, d.w.z. van organismen, die niet alleen tot verschillende soorten, maar meestal zelfs tot verschillende afdeelingen van het Dieren- of Plantenrijk behooren. Zulk een compagnieschap vertoont b.v. onze gewone zoetwaterspons (*Aphydatia fluviatilis*), die haar groene kleur te danken heeft aan de aanwezigheid in haar weefsels van eencellige wieren, tot de Palmellaceën behoorende; op Sumatra, in het meer van Manindjau, waar deze zelfde spons door den Hr. en Mevr. Weber werd aangetroffen, vonden zij haar groen gekleurd door de tegenwoordigheid van meercellige wieren, tot de familie der Trentepohliaceën behoorende. Ligt de reden van dit samenleven van twee organismen dikwijls in het duister, dit is niet altijd zoo en dan kunnen er zich twee gevallen voordoen: de symbiose kan in het voordeel zijn van beide partijen, zoodat beide

deelgenooten profiteeren van de compagnieschap, dan bestaat er symbiose met wederkerig dienstbetoon (symbiose in engeren zin of mutualisme), of wel, wat meestal het geval is, het samenleven komt slechts aan een van beide partijen ten goede, waarbij dus symbiose met eenzijdig dienstbetoon (synoecie) optreedt. Als een voorbeeld van mutualisme kunnen wij de zoogenaamde mierengasten beschouwen, die geregeld in mierennesten worden aangetroffen; deze diertjes, tot verschillende Insectenorden (kevers, bladluizen, enz.) behoorende, scheiden het een of ander vocht af, waarop de mieren belust zijn, en worden als belooning voor dezen dienst door laatstgenoemden gevoederd (sommige dezer mierengasten hebben het vermogen om zelf voedsel op te nemen bijna verloren). Zoo dragen de heremietkreeften, *Pagurus*, op de schelp, waarin zij huizen, bijna altijd een zee-anemone mede. Het is voor de zee-anemone een voordeel, dat zij telkens van plaats verandert en haar dus herhaaldelijk nieuw voedsel aangeboden wordt; bovendien eet zij mede van de buit van de kreeft; ook laatstgenoemde profiteert van het bondgenootschap, daar de netelorganen, die voor de zee-anemone een uitstekend verweermiddel opleveren, ongetwijfeld ook hem ten goede komen. Is de heremietkreeft te groot voor zijn horen geworden, dan zoekt hij een grootere uit en brengt de zee-anemone daarop over. Gevallen van synoecie zijn in het dierenrijk zeer talrijk. In het eenvoudigst geval gebruikt de eene soort de andere (gastheer) slechts als woonplaats (ruimteparasitisme) welke slechts zeer kort gebruikt wordt, zoodat de gastheer slechts als transportmiddel dienst doet. Een merkwaardig voorbeeld daarvan vinden wij b.v. bij het geslacht *Meloë* (olietorren of weekvlijkevers genaamd); deze leggen hun oranjekleurige eieren in klompjes op allerlei kruidachtige planten. De hieruit zich ontwikkelende witte larven, die toegerust zijn met drie paar borstpooten, welke in haakjes eindigen, kruipen in een of andere bloem en wachten daar de komst af van een wilde bij, die een voorraad honig komt halen. Nu grijpt de larve zich met de haakjes van haar pooten vast aan de haren van het lichaam der bij en laat zich zoo medevoeren naar het nest van deze laatste. Daar aangekomen kruipt zij in een bijencel en vreet zoowel het daarin liggende ei als den honigvoorraad op. In de groep der Platwormen treffen wij een soortgelijk voorbeeld van ruimteparasitisme aan bij het geslacht *Temnocephala*, door Weber ook in Ned.-Indië aangetroffen op Zoetwaterkrabben, tot het geslacht *Telphusa* behoorend; deze diertjes, met hun zuignap aan de oppervlakte der krab vastgehecht, voeden zich met watervlooien, insectenlarven enz. en gebruiken dus de krab enkel als een middel van vervoer. Er zijn vele gevallen van zulk ruimteparasitisme bekend, waarbij dus het eene organisme aan het andere eenvoudig woning verschaft, waardoor het tegen vijandelijke aanvallen is beschut. Eén der oudst bekende voorbeelden hiervan is de buisvormige glasdraadspons (*Euplectella*, Venus' bloemkorfje), die bijna altijd een paar kleine schaaldiertjes (*Aega spongiophila*) herbergt. Op de Siboga-expeditie werden tal van exemplaren van enkelvoudige steenkoralen verzameld, tot de geslachten *Heteropsammia*, *Heterocyathus* en *Stephanoceris* behoorend, die in hun voetblad een zandworm (*Sipunculide*). *Aspidosiphon collaricola* genaamd, herbergden. Het onderzoek leerde, dat die zandworm op jeugdigen leeftijd, evenals de heremietkreeft, zijn verblijf opslaat in een schelpje; hierop zet zich nu weer de koraal vast, die met zijn voetblad, bij voortgaanden groei, het schelpje ten slotte geheel insluit. Door het voortdurend uit- en instulpen van zijn slurf houdt de worm waarschijnlijk steeds een uitgang naar buiten open. Onder de holte van het scherm van zeekwallen ziet men dikwijls schaaldiertjes en kleine visschen een schuilplaats zoeken, evenals tusschen de voelers van zee-anemonen; Sluiter, die een dergelijk geval van symbiose bestudeerde in zijn aquarium, zag dat de vischjes niet alleen zich gingen verschuilen tusschen de zee-anemone, maar ook mede aten van den buit, door dit dier veroverd. In dit geval zouden we dus eigenlijk te doen hebben met den volgenden vorm van synoecie, het commensalisme, waarbij het eene dier niet enkel woning en bescherming bij het andere vindt, maar tevens van zijn voedsel medeprofiteert, zonder dat de gastheer hierdoor echter noemenswaard benadeeld wordt; trouwens men begrijpt, dat de grenzen tusschen deze verschillende vormen van samenleven niet altijd zóó scherp kunnen getrokken worden. Een zeer bekend voorbeeld van commensalisme vinden wij in de kleine krabben van het geslacht *Pinnotheres*, die men aantreft in de mantelholte van verscheidene soorten van Tweekleppige schelpdieren, waar zij zich voeden met een gedeelte van de organismen, die met het water naar binnen gevoerd worden: zij voeden zich dus feitelijk met hetgeen er afvalt van de tafel van hun gastheer. In onze gewone mossel (*Mytilus edulis*) vindt men b.v. dikwijls het kleine erwtenkrabje (*P. pisum*), waaraan ten onrechte wel de giftigheid van sommige mosselen is toegeschreven. *Pinnotheres* werd door Semper ook waargenomen in de zoogenaamde waterlong van zeekomkommers; in dit orgaan treft men bovendien dikwijls een langgerekte visch aan, tot het geslacht *Fierasfer* behoorende, die hier echter in de meeste gevallen slechts een woonplaats zoekt en zijn kop uit de aarsopening van de zeekomkommer stekend, naar voedsel uitziet. Het schijnt evenwel, dat dit dier zich somtijds door den wand van de long heen een weg baant binnen de lichaamsholte der *Holothurie* en zich daar met de sappen van zijn gastheer gaat voeden, zoodat hij dan het karakter van een echte parasiet zou verkrijgen. De echte parasieten benadeelen den gastheer in meerdere of mindere mate; meestal vertoonen zij in hun bewerktuiging den stempel van de eigenaardige levenswijze, waaraan zij gebonden zijn. Dit geldt natuurlijk vooral van de zoogenaamde endoparasieten, die binnen in het lichaam van den gastheer huizen, minder voor de zoogenaamde ecto-parasieten, die buiten op hun gastheer leven en die als 't ware het midden houden tusschen vrij-levende en parasitische vormen, zooals b.v. de luizen. Zoo zien wij, dat de organen, die voor de beweging dienst doen, of geheel verworden of gewijzigd zijn in vasthechtings-organen, wijl het voor het woekerdier van belang is, als het eenmaal een gunstige plaats gevonden heeft, ook

daar te blijven. Er kunnen voor dat doel dan ook geheel nieuwe organen optreden in den vorm van zuigschijven en haken-kransen, zooals bij de lintwormen en stekelsnuitwormen het geval is. Het spreekt van zelf, dat ook de zintuigen, die dienen om de betrekking met de buitenwereld te onderhouden, óf weinig ontwikkeld zijn óf geheel verloren gaan. De meeste parasieten zijn van zuigorganen voorzien, waarmede zij voedsel, bloed enz. van den gastheer tot zich nemen; dikwijls bezitten zij werktuigen om de uitwendige opperhuid of inwendige slijmhuid van den gastheer te doorboren; maar er zijn er ook vele, bij wie het geheele darmkanaal is verloren gegaan en die hun voedsel uitsluitend langs osmotischen weg opnemen. Niet minder in het oog vallend dan op de bewerktuiging, heeft de parasitische levenswijze haar invloed op de ontwikkeling der woekerdieren doen gevoelen. Zoo kan de ontwikkeling van een parasiet met wisseling van gastheer samengaan, de eieren komen dan gewoonlijk eerst in de maag of darm van een of anderen gastheer tot ontwikkeling; hier blijven zij evenwel niet, maar verhuizen, hetzij zich actief bewegend, hetzij passief met den bloedstroom medegevoerd, naar de verschillende organen. Om tot geslachtsrijpheid te geraken moeten deze jonge dieren weer in den tot een andere diersoort behoorenden definitieven gastheer worden overgevoerd, wat gewoonlijk langs passieven weg geschiedt, doordat de organen, waarin die jeugdvormen gehuisvest zijn, door den definitieven gastheer worden opgegeten. Zoo worden van de in den menschelijken darm voorkomende lintwormen (*Taenia saginata* en *T. solium*) de jeugdige toestanden (blaaswormen) aangetroffen in de weefsels van het rund, resp. van het varken, die in dit geval dus als tusschengastheer dienst doen. Zoo vervullen de muskieten (Zie MALARIA) de rol van tusschengastheer voor de malaria-parasiet, die in de roode bloedlichaampjes van den mensch leeft. Ook komt het voor, dat in plaats van één, soms twee van zulke tusschengastheeren optreden. Volgens nieuwere onderzoekingen is het mogelijk, dat de vorming der echte parels ook het gevolg kan zijn van het binnendringen der larve eener lintworm (*Tetrarhynchus*) in den mantel der paarlmoer-oester; deze lintworm leeft als volwassen, geslachtsrijp dier in den darm eener rog (*Trygon*). Alvorens evenwel in den rog te geraken, vertoeft zij nog een tijdlang in een andere visch, *Balistes*, die aast op den paarlmoer-oester, terwijl *Balistes* op haar beurt weder opgegeten wordt door *Trygon*. Ten einde de kans te vergrooten, dat een ei of larve van een woekerdier, gedurende zoo'n samengestelden levensloop, toch op de juiste plaats komt om tot ontwikkeling te geraken, is het aantal hunner eieren gewoonlijk zeer groot; een lintwormlid kan b.v. tot honderdduizend eieren of embryonen bevatten, en, daar jaarlijks een groot aantal van zulke leden gevormd worden, produceert een lintworm jaarlijks millioenen eieren. Sommige parasieten brengen een gedeelte van hun leven in vrijen toestand door. Dit is b.v. het geval met *Ancylostoma duodenale*, een rondworm, die de oorzaak is van de gevreesde „anémie des mineurs" of tropische chlorose, eene ziekte, die in Europa, maar ook in den Indischen Archipel veelvuldig voorkomt. Dit diertje leeft als larve in water of vochtige aarde en kan, door het drinken van verontreinigd water of ten gevolge van onzindelijkheid bij het eten, in den darm van den mensch geraken. De larve kan echter ook door de huid binnendringen en door bloedvaatstelsel en ademhalingsorganen het darmkanaal bereiken. Niet alleen bij den mensch, maar ook bij dieren is de nadeelige invloed van de parasiet op den gastheer in vele gevallen waarneembaar. De gastheer wordt dikwijls direct door de parasiet beschadigd of benadeeld door giftige stoffen, die de parasiet afscheidt, maar de invloed van den parasiet op den gastheer kan nog een geheel andere zijn. Zoo ziet men soms aan het onderlijf van krabben een rond zakvormig lichaam vastzitten; dit is een parasitisch Rankpootig schaaldier, tot het geslacht *Sacculina* behoorende, dat met wortelachtig vertakte draden de ingewanden van zijn gastheer omspint en aldus voedsel toegevoerd krijgt. Bij deze krabben gaan nu niet alleen de geslachtsklieren te gronde (parasitaire castratie), maar de uitwendige sexueele kenmerken, waardoor de mannetjes zich van de wijfjes onderscheiden, worden ook gewijzigd; bij *Stenorhynchus*, die een sterk sexueel dimorphisme vertoont, zag Giard, dat dientengevolge de scharen van het mannetje veel kleiner bleven, zoodat zij op die van het wijfje geleken. In Amerika worden de mannetjes van sommige Eekhoornsoorten gecastreerd door de larven eener vlieg (*Cuterebra emasculator*), die de zaadballen verwoest. Meer algemeen bekend zijn de celwoekeringen, de zoogenaamde gallen, die bij tal van planten ontstaan tengevolge van den prikkel, door de aanwezigheid eener parasiet op de haar omringende weefsels uitgeoefend; vooral de Rondwormen, tot de geslachten *Heterodera* en *Tylenchus* (aaltjes) behoorend, die in de wortels van verschillende Indische en Europeesche cultuurplanten indringen en deze ziek maken, zijn als zoodanig berucht geworden. Maar ook in de dierenwereld heeft men zulke galachtige uitwassen waargenomen; bij verschillende steenkoraken b.v. ontstaan deze door de aanwezigheid van kleine krabjes, tot de geslachten *Hapalocarcinus* en *Cryptoschirus* behoorende.

PARASIETEN (PLANTAARDIGE). Zie WOEKERPLANTEN.

PARASPONIA PARVIFLORA Miq. Fam. *Ulmaceae*. Anggroeng (JAV.), Koeraj (SOEND.). Kleine boom met een zeer ijle kroon en grijsbehaarde takken en jonge bladeren. Een zeer bekende plant van het bergland tot ongeveer 1700 M. Op sommige plaatsen in groote bosschen bijeen, bv. op den Kloet.

PARAVICINI (JOHANNES ANDRIES). Ongewoon voorbeeld van een burger, dus particulier, die in Indië tijdelijk treedt in dienst der O.-I. C., met gewichtige politieke opdrachten. Van zijn voorgeschiedenis is niets bekend; in de bundels Personalia op 's Rijks Archief komt hij het eerst als „burger" voor, dus als „vrijman" = vrij koopman, die op 2 Juni 1752 als vice-president van zee- en commercie-zaken — een op 12 Aug. 1746 ingesteld College — ontslagen wordt, maar op 21 Sept. 1754 met den rang van koopman voor de O.-I. C. wordt „aangenomen", en tot „sabandaar en licentmeester", tevens „Introducteur der vreemdelingen" wordt aangesteld. In dezen rang worden hem in 1755—56 achtereenvolgens door G.-G. Mossel drie Commissies

opgedragen: naar het hof van Palembang, naar Timor, en naar het hof te Bandjarmasin. De eerste opdracht, begonnen 28 Juli 1755 te Batavia, beëindigd met zijn Rapporten van 21 Sept. en 8 Oct. d.a.v. (blijkens gegevens in 's Rijks Archief), slaagde naar wensch, door een vernieuwing van het Contract, met den Sultan in 1722 door A. Patras gesloten. De commissie naar Timor, begonnen in Batavia 14 Maart 1756, beëindigd met het Rapport Koepang dd. 19 Aug. d.a.v., vond haar hoogtepunt in het Contract op 9 Juni 1756 gesloten met de Koningen, Regenten en verdere bondgenooten op en om Timor (inbegrepen n.l. Soemba, Sawoe, Roti, Solor, Adonare en Lomblem), dat meer dan een heele eeuw het standaard-contract is gebleven voor de residentie Timor en onderhoorigheden, na de ratificatie dd. Batavia, 1 April 1757. De derde commissie, begonnen uit Batavia midden Sept. 1756, beëindigd met het Rapport dd. 8 Nov. d. a. v., vond evenzeer haar hoogtepunt in het Contract, met den Sultan van Bandjarmasin dd. 20 Oct. gesloten.

Dit laatste Rapport (zonder de bijlagen) werd door Leupe gepubliceerd in Bijdragen Kon. Inst. 2, IV (1862), p. 217—254. Het Timor-rapport en het contract zijn nog niet gepubliceerd; zie den korten inhoud der 30 artt. van het contract in Veth's „Het eiland Timor" in den Gids van 1855, I, p. 699—701; maar grootendeels daaraan ontleend is het opstel van Mr. van der Chijs in Tijdschr. Bat. Gen. XVIII (1872), p. 209—227, „Koepang omstreeks 1750"; zie voorts dit van Leupe in Bijdr. Kon. Inst. 4, I (1877), p. 421—494, „Besognes der Hooge Regeering te Batavia gehouden over de commissie van Paravacini (*sic*) naar Timor 1756". Over de Palembang-commissie is nog niets in druk.

Uit deze bescheiden treedt Paravicini naar voren als een hoogst geslepen man van zaken, kenner der inlanders; zonder den minsten last van scrupules; goed en vermakelijk stylist, en blijkbaar ook man van opvoeding; een Machiavelli in duodecimo. Op 23 Juni 1756 was hij intusschen tot opperkoopman bevorderd (wel als belooning voor het Timor-contract), en werd op 18 Sept. 1759 naar Nederland „verlost". Deze twee laatste gegevens weer volgens de personalia op 's Rijks Archief. Verder is over hem niets te vinden; vermoed mag echter worden, dat hij medelid was van den Zwitserschen tak van het Italiaansche geslacht P., die het eerst zich circa 1690 in Brabant vestigde; zie het Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek, III (1914) p. 953. Allicht was hij dan geboortig uit Breda.

G. P. R.

PARDAPOER. Klein eilandje in het Zuiden van het Toba-meer (Sumatra), in jong-diluvialen tijd door vulkanische werkzaamheid ontstaan. Het is door een niet meer dan 200 M. breede doorvaart van het vaste land gescheiden en verheft zich slechts enkele tientallen meters boven water.

PARÉ (JAV.). Zie MOMORDICA.

PARÉ (KI) (SOEND.). Zie GLOCHIDION.

PARÉ PARÉ. Een zelfbesturend landschapje, gewoonlijk Si Paré Paré genoemd, behoorende tot de onderafdeeling Batoe Bahra, afdeeling Asahan, van het gouvt. Oostkust van Sumatra, begrensd door de landschapjes Tandjong en Pagoerawan, zoomede, door het Bataksche landschap Panei.

Literatuur: Zie het artikel PÈBAOENGAN.

PARÉ PARÉ. Afdeeling van het gouv. Celebes en Ond., bestaande uit de onderafdeelingen Paré Paré, Pinrang, Ènrékang, Barroe en Sidènrèng-Rappang. Zij omvat de landschappen, welke vroeger de bondgenootschappen Adjatapparang en Masènrèmpoelue vormden. Aan het hoofd staat een Assistent-resident met standplaats Paré Paré.

PARÉ PARÉ. Onderafdeeling der gelijknamige, tot het gouv. Celebes en Ond. behoorende afdeeling onder een controleur met standplaats Paré Paré. Zij omvat de landschappen Malosè Tasi en Soepa. Voor dit ressort is eene onderafdeelingskas opgericht.

PARÉ PARÉ. Een goed bevolkte kampoeng ter Westkust van Celebes, gelegen aan de gelijknamige baai met veilige ankerplaats, welke geregeld door stoomers van de Kon. Paketvaart Maatschappij bezocht wordt. Die kampoeng met het omliggende land werd in 1824 door den Vorst van Sidènrèng in eigendom afgestaan aan het N.-I. Gouvernement, dat eerst in 1905 de plaats daadwerkelijk in bezit nam en er een bezetting legde. Thans is het de standplaats van den Assistent-Resident der gelijknamige afdeeling en van den controleur der mede Paré Paré genoemde onderafdeeling. Tengevolge van de gunstige politieke toestanden in de streken ten O. van de meren van Sidènrèng en Tèmpé, waardoor de producten uit de om die meren gelegen streken zonder gevaar voor molest de Tjènrana rivier afgevoerd kunnen worden naar Palima, wat heel wat minder kostbaar is dan het landtransport naar Paré Paré, is de handel dezer plaats in de laatste jaren niet vooruitgegaan.

Literatuur: Zie de acte van den Vorst van Sidènrèng, dd. 28 Oct. 1886, Bijlagen van de Handelingen der Staten-Generaal 1888—89.

PARÉ PARÉBAAI. Smalle, 10 K.M. om de Noord het land indringende baai met matige diepten aan de Westkust van Celebes, tusschen den Spermonde-Archipel en de bocht van Mandar. Het smalle schiereiland, dat de baai aan de Westzijde begrenst, is in het Noordgedeelte vlak en verder om de Zuid tot hoek Lero, de Z.W.hoek der baai, heuvelachtig; om de Oost steekt daarvan af de heuvelachtige, hier en daar rotsige hoek Tanah Maeli, welke de baai verdeelt in een buiten- en binnenbaai (die van Soepa). De Oostkust loopt geleidelijk op. Langs de geheele baai ligt een koraalkustrif, dat alleen bij hoek Lero en bij de kampoeng Paré Paré zeer smal is; op dit rif liggen eenige gevaren, o.a. de droogvallende Batoe Tete, bij Z. hoek Tanah Maeli, welke den vaarweg tusschen buiten- en binnenbaai tot minder dan $^1/_2$ K.M. versmalt. Het N.W. gedeelte van deze laatste, waarin eenige eilandjes liggen, is zeer ondiep. Zie Zeemansgids deel IV.

PAREE. District van de contrôle-afdeeling Paree, regentschap, afdeeling en residentie Kediri met eene oppervlakte van 195 K.M.² Het district telt 71 desa's en had ult. 1905 eene bevolking van + 115.000 zielen, waaronder 450 Europeanen en bijna 800 Chineezen.

PAREL EN PARELMOERVISSCHERIJ. Zie PAARL en PAARLMOERVISSCHERIJ.

PARENTEEL verwantschapsstelsel, zie OUDERRECHT.

PARGAROETAN. Een zendingspost van het Java-Comité iets ten N. van Padang Sidimpoean (residentie Tapanoeli).

PARHOEDAMDAM-BEWEGING. De onder dezen naam bekende beweging in de Bataklanden dagteekent uit het jaar 1915. In den beginne is deze beweging, die in een uithoek van de Bataklanden, in het grensgebied tusschen de onderafdeelingen Hoogvlakte van Toba en Baroes (residentie Tapanoeli) ontstaan is, vrijwel onopgemerkt gebleven. Haar naam zou juister pargoedamdam zijn, omdat onder de vele onverstaanbare woorden, die in een soort van geestelijke opwinding uitgestooten worden, herhaaldelijk *sigoedamdam* voorkomt. Pargoedamdam duidt dus een groep menschen aan, die zich door het veelvuldig gebruik van den term *sigoedamdam* onderscheiden.

De eigenlijke zin en beteekenis dezer beweging is voor den buitenstaander moeilijk na te speuren, omdat die voor de adepten zelf nauwelijks bekend is. Deze beweging is een van die verschijnselen, waarin zich soms godsdienstige dweepzucht en opwinding openbaren. De aanhangers dezer secte zeggen zelf dat de — overigens onverstaanbare — woorden en klanken, die ze uitstooten een dieperen zin hebben, en verklaring behoeven voor niet-ingewijden. 't Is iets als het „spreken in tongen", bekend uit het Nieuwe Testament. Als openbaring van een zekeren aanleg voor het mystieke van het karakter van den Batak, inzonderheid van den Tobanees, is deze uiting merkwaardig. Ongetwijfeld weerspiegelen zich hierin invloeden zoowel van de prediking der zending als van de werkzaamheid van Mohammedaansche propagandisten. De vatbaarheid voor deze opwinding is niet weinig verhoogd door de stille vereering van den in 1907 gesneuvelden Singa Mangaradja, den Bataksehen godvorst, aan wiens dood vele Bataks nog niet gelooven. Hij is voor hen een soort symbool, een middelpunt van nationale verwachtingen. Toen nu tengevolge van de nieuwe eischen des tijds de regeering krachtiger ingreep in tal van aangelegenheden en dit o.a. voor de bevolking meebracht zwaarder lasten in den vorm van heerendiensten en belastingen, vond de ontevredenheid met ons bestuur nieuw voedsel en sloeg de lang smeulende ontevredenheid uit tot een oplaaiing van „nationale" hartstochten. Dit gaf aanleiding tot ernstige rustverstoringen, die o.a. leidden tot den betreurenswaardigen moord op den controleur W. C. Muller.

Behalve door opwindende bijeenkomsten wordt de „extase" ook bevorderd door een soort „tooverdrank", waarvan citroensap en scherpe kruiderijen de voornaamste bestanddeelen uitmaken.

Hoewel door het krachtig ingrijpen der regeering verdere excessen voorkomen zijn, en ook de zending door haar werk de verspreiding van onrust heeft weten te keeren, is daarmede de beweging nog niet uitgeroeid. Allerlei teekenen wijzen er op, dat ze zich over steeds grooter oppervlakte tot zelfs in de Karolanden verbreidt, doch niet openlijk optreedt. Men zie in deze oogenschijnlijk dwaze beweging den dieperen grond niet voorbij. Deze is een ontevredenheid over daden en maatregelen, die het volk in zijne nationale gevoelens en idealen hebben gekrenkt.

PARI (IKAN) (MAL.). Collectiefnaam voor Roggen. Zie ROG.

PARIAMAN. Onderafdeeling der afdeeling Batipoeh en Pariaman, residentie Sumatra's Westkust grenzende ten W. aan den Indischen Oceaan. Het ressort bestaat in het W. uit laag land aan zee, en O.lijk uit de uitloopers van den Barisan en van de niet werkzame vulkanen Tandikat en Manindjau, waarop verschillende onbelangrijke riviertjes ontspringen en in Z.W.lijke richting naar zee stroomen. Van groote beteekenis is geweest de aanleg van een zijlijn van het West-Sumatra-spoorwegnet door de onderafdeeling. Deze zijlijn vangt aan bij Loeboek Aloeng, loopt vandaar naar Pariaman, en is doorgetrokken tot Soengai Limau in de XII Kōtō ($13^1/_2$ K.M. ten N. van Pariaman).

De bloei van dit land is vooral te danken aan de klappercultuur. Vroeger werd de copra met prauwen naar Padang of naar de stoomers, die toen de weinig beschermde reede van Pariaman nog bezochten, vervoerd, doch men geeft nu de voorkeur aan de spoorlijn. De productie van copra neemt steeds toe, vooral het landschap XII Kōtō is letterlijk vol geplant met klapperboomen. De copra geeft welvaart en eigen kracht aan dit door goede wegen doorsneden ressort, een Inlandsch centrum van groote belangrijkheid.

Tot 1913 was Pariaman een afdeeling der residentie Padangsche Benedenlanden. Bij de gewestel. reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) is deze afdeeling voor het grootste gedeelte gevoegd bij de minder belangrijke afdeeling Batipoeh X Kōtō, welke combinatie genoemd is: Batipoeh en Pariaman (zie aldaar). De onderafdeeling Pariaman is toen verdeeld in drie districten: XII Kōtō, Pariaman en Oelakan.

De hoofdplaats Pariaman, standplaats van den controleur, ligt aan zee. Zij is omringd door verscheidene dorpen, die met haar een geheel uitmaken en maakt met haar goede wegen, haar belangrijke markt en Chineesche wijk en het nette haventje een goeden indruk. Er zijn slechts zeer enkele Europeanen en 500 Vreemde Oosterlingen. De reede is slechts weinig beschermd door enkele eilandjes o.w. Poelau Ansō (Ganzeneiland), waar een heilig graf is. In 1911 werden te Pariaman voorhistorische voorwerpen en aarden martavanen in den grond gevonden (Not. Bat. Gen. 1911, bl. 124—127; 1912, bl. 4).

Van de vele andere plaatsen worden hier genoemd: Soengai Limau (zie aldaar); Manggoeng en Oelakan ten Z. van Pariaman aan het strand, befaamd door het heilige graf van Sjech Boerhanoedin, den brenger van den Islam in deze streken, bedevaartplaats, waar eens in het jaar tienduizenden van heinde en verre samenstroomen.

PARIANGAN. District der onderafdeeling Fort van der Capellen (residentie Sumatra's Westkust). De uit een geschiedkundig oogpunt belangrijkste landstreek in dat district is de dubbel-nagari Pariangan—Padang Pandjang, gelegen op de Z.lijke helling van den Marapi, aan den weg van de spoorhalte Koeboe Karambil naar Fort van der Capellen, ruim 13 K.M. ten W. van laatstgenoemde plaats. Pariangan, de voornaamste der twee nagri's, wordt beschouwd als de oudste vaste nederzetting der Minangkabauers, hoogstwaarschijnlijk niet ten onrechte. Men zal bij deze vestiging echter hebben te denken aan een leiding, gegeven door Hindoe-Javanen, waarschijnlijk in het laatst der 13de eeuw (L. C. Westenenk, Opstellen over Minangkabau II, T Bat. Gen. 1915).

PARIGI. Vóór 1913: naam van het district van de gelijknamige contróleafdeeling, regentschap en afdeeling Tasikmalaja, residentie Preanger regentschappen. Bij de reorganisatie van 1913 is dit district verdwenen en verdeeld onder de nieuwe districten Pangandaran en Tjidjoelang. De controleur van Parigi is toen ook verplaatst naar Bandjar. Het Bestuur heeft ongeveer dertig jaar geleden getracht den stroom van Javaansche emigranten naar dit district te leiden. Door zijn ongezond klimaat is deze proef mislukt, doch er is een kern van Javanen overgebleven, die er thans ingeburgerd is.

PARIGI. Onderafdeeling der afdeeling Midden-Celebes, zich uitstrekkende langs den W. oever der Tominibocht; bestaat uit de zelfbesturende landschappen Parigi en Moëtong, waarvan de verhouding tot het Gouv. is geregeld op den voet der korte verklaring. In het N.O. vormt de Molosipat de grens met de onderafdeeling Boalémo der afdeeling Gorontalo, in het Z.O. de Tambarana die met de onderafdeeling Poso, verder wordt de W. grens gevormd door het door dit gedeelte van Celebes loopende centraal gebergte. Zie CELEBES. Dit hooge gebergte nadert vrij dicht de kust, zoodat, ook als gevolg van de geringe breedte van dit deel van het eiland, de rivieren, waarvan de voornaamste zijn die van Parigi, Lamboena en Toeladengi, een korten loop met groot verval hebben. De communicatie tusschen dit ressort en de W. kust van Celebes is, hoewel de afstand hemelsbreed gering is, tengevolge van de aanwezigheid van het gebergte zeer gering; slecht 12 oversteken van het gebergte, bij eene kustlengte van ± 200 K.M. zijn hier bekend; die van Toboli naar Tawaëli, een goed paardenpad, is de beste (zie CELEBES). Gevolg hiervan is dat de producten uit dit ressort: rotan, copra, timmerhout, damar, alle over zee door de Tominibocht uitgevoerd worden. Langs de kust is een weg in aanleg, daarlangs zijn de kampoengs gebouwd; de vroeger in de bergen verspreid wonende bevolking heeft zich thans in de vlakten aan de kust gevestigd; de voornaamste dier vestigingen zijn die in het landschap Parigi en die in het landschap Moëtong (stroomgebied der Lamboena en Toeladengi rivieren, met de streek, waarin zich de 3 Bolano meren bevinden en de vlakte van Ongka). De vlakten zijn grootendeels met alang alang en laag kreupelhout bedekt; men treft er echter naast belangrijke sagoel oschen ook uitgestrekte klappertuinen aan, terwijl men zich op uitbreiding van de sawahcultuur, die blijkens de daarvan overal aangetroffen sporen vroeger zeer belangrijk moet zijn geweest, met succes toelegt. Op de uitloopers van het gebergte wordt ladangbouw gedreven; tabak is o.a. een belangrijk artikel voor de inlandsche markt. De inzameling van boschproducten heeft vnl. plaats door Toradja's uit de berglandschappen van Paloe en Poso, behalve in Moëtong, waar de bevolking zelve zich hierop toelegt. De sterkte der bevolking bedroeg in 1915 ± 32000 zielen; zij belijdt den Mohammedaanschen godsdienst. Voor de afzonderlijke landschappen zie op hunne namen.

Literatuur: Tijds. A. G. 2e serie deel XXXI bl. 750 e.v. Med. Enc. Bur. II bl. 85—205.

PARIGI. Zelfbesturend landschap, behoorende tot de gelijknamige onderafdeeling (zie aldaar), gelegen aan de Tominibocht tusschen Ampibabo en Saoesoe. Het is door een goed paardenpad verbonden met het landschap Tawaëli op de W. kust. De bevolking bedraagt 8600 zielen. Het wordt bestuurd door een zelfbesturder met den titel Magaoe. Voorheen hadden de vorsten van Parigi een overwegenden invloed in de Baai van Tomini, en maakten zij ook aanspraak op Saoesoe en Poso, doch tegenwoordig is hun gezag tot bovengenoemde grenzen beperkt. De voornaamste plaatsen zijn Parigi (in 1915 ± 1200 zielen), standplaats van den onderafdeelingschef, waar eene kolonie is van wegens niet onder de bepalingen der strafwet vallende adatovertredingen uit hun land verbannen Balineezen, die daar met groot succes de padicultuur beoefenen, verder het nabij gelegen Parigi'mpoë, Pelawa en Toboli. De voortbrengselen van het landschap zijn rijst, maïs, boschproducten, paarden en buffels; de handel geschiedt hoofdzakelijk met Boegineezen en Chineezen, die van Makasser en Gorontalo uit een belangrijken handel in de Tominibocht drijven.

Literatuur: De vestiging der Mandaren in de Tominilanden door J. G. F. Riedel, T. Bat. Gen. deel XIX, 6e Serie, deel I; Overzichtskaart der zelfbesturende rijkjes rond de Tominibocht door G. W. W. C. baron van Hoëvell, T. Aardr. Gen. 2e Serie, deel X., 2e Serie deel XXXI bl. 750; Med. Enc. Bur. II bl. 168. e.v.

PARIGI (BOCHT VAN) of **DIRK DE VRIES BAAI,** het Westelijke gedeelte van de Panandjoengbaai, aan de Zuidkust van de residentie Preanger regentschappen, welke baai door het schiereiland Panandjoeng (zie aldaar) in twee deelen gesplitst wordt.

PARIGI'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

PARIJA (MAL., SOEND., MAD.). Zie MOMORDICA.

PARIJA BOELAN (MAL.). Zie CARDIOSPERMUM.

PARINARIUM SCRABRUM Hassk. (*P. Glaberrimum* Hassk.), fam. *Rosaceae.* Atoeng (MAL. MOL.). Boom van de Molukken met olierijke zaden in eivormige vruchten. De zaden worden zoowel bij de bereiding van sommige spijzen als in geneesmiddelen gebruikt.

PARITI. Eertijds hoofdplaats van de onderafdeeling Amfoan der tot de residentie Timor behoorende afdeeling Noord en Midden Timor, gelegen aan de N. zijde van de Baai van Koepang. De bewoners zijn nagenoeg allen van Roti afkomstig. Ook zijn er Chineezen gevestigd. Hier wonen nog afstammelingen der Papangers (zie aldaar).

PARKIA BIGLOBOSA Btl. fam. *Leguminosae-Mimoseae.* Kĕdaoeng (MAL.), Kĕdawoeng (JAV.), Poundeuj (SOEND.). Zeer hooge boom, op geheel Java beneden 500 M. voorkomend, met dubbelgevinde bladeren. Het witte hout is weinig duurzaam. De bast wordt als inlandsch geneesmiddel gebruikt. In de peulen zit vrij veel suiker. De zaden worden als die van de pĕté gebruikt, doch zijn kleiner en bitter, en hebben een nog onaangenamer lucht. Ze worden vaker als inlandsch geneesmiddel tegen velerlei kwalen gebruikt.

PARKIA SPECIOSA Hassk. Fam. *Leguminosae-Mimoseae.* Pĕté (JAV. en vele andere talen). Tot 15 M. hooge boom met dubbelgevinde bladeren en bloemen in hoofdjes op een langen gemeenschappelijken aan den top opgezwollen

steel. Peul 35—40 c.M. lang met platte zaden, die hevig stinken, maar niettemin door de inlanders algemeen rauw of geroosterd gegeten worden. De Europeanen gebruiken de zaden eveneens in sajoer of sambal. Het hout is niet duurzaam en wordt weinig gebruikt. De boom wordt op de erven der inlanders algemeen aangeplant.

PARKIET. Zie PAPEGAAI.

PAROENG. District van de contrôle-afdeeling en afdeeling Buitenzorg, residentie Batavia; met eene oppervlakte van 408 K.M². Het district telt 80 desa's of kampongs.

PAROENGKOEDJANG. District van de contrôle-afdeeling Lêbak kidoel, regentschap en afdeeling Lêbak, residentie Bantam; met een oppervlakte van 667 K.M². Het district telt 43 desa's. De hoofdplaats heet Goenoeng Kantjana.

PARRA (PETRUS ALBERTUS VAN DER). Geb. te Colombo (Ceylon) 29 Sept. 1714 uit het huwelijk van C. Van der Parra, secretaris van het Gouv. van Ceylon en G. S. Spannyt. In 1728 als soldaat „van de penne" in Comp. dienst getreden, klom hij op tot assistent (1731), boekhouder (1732), onderkoopman, tevens collationist en boekhouder ter generale secretarie te Batavia (1736), koopman en geheimschrijver (1739), tweede secretaris van de Hooge regeering (1741), eerste secretaris (1747) en in hetzelfde jaar Raad extraordinair, daarna Raad ordinair (1751), en president van het college van heemraden (1752). In 1753 werd hij gedesigneerd tot commissaris van Bantam; in 1755 benoemd tot eersten raad en directeur-generaal en 15 Mei 1761 tot Gouv.-Gen. aangesteld. Vijf jaren later trad de prins van Oranje (Willem V) op als opper-gouverneur-generaal, tevens als opperbewindhebber, hetgeen echter bloot een eeretitel was, door Willem IV het eerst gevoerd. V. d. Parra werd wegens zijne kerksche en devote houding, zijne mildheid tegenover predikanten en zijn ijveren voor de zaak des Evangelies van kerkelijke zijde zeer geprezen; nog in 1870 verscheen in *Geloof en Vrijheid* eene lofrede op hem, getiteld „Een voorbeeldig gouv. generaal". Doch in andere opzichten was hij geenszins voorbeeldig. Hij was een prachtlievend regent, vriend van officieel vertoon; zijn verjaardag, evenals die van zijn vrouw, zelfs van zijn zoontje (alsof 't een kroonprins was) werden alom op Java gevierd. In een geheim advies, uitgebracht door vijf leden van den Raad van Indië, werd geklaagd over zijne aanmatiging en zijn nepotisme, inzonderheid de begunstiging van familieleden. De archivaris dr. de Haan noemde hem een „slappe bureaucraat". Zijn bestuursperiode was een bloeitijd van ambtelijke corruptie; zelf maakte hij zich schuldig aan uitbuiting van inlandsche regenten in de Preanger.

V. d. Parra schreef eene autobiografie (medegedeeld door Jhr. C. A. Rethaan Macaré). Ter zijner eer werden drie gedenkpenningen geslagen, waarvan een op zijne inhuldiging, en een op zijn zilveren bruiloft. Hij overleed 28 Dec. 1775 te Weltevreden.

Tijdens zijn bestuur werd Siak veroverd en werden contracten gesloten met Bima, Soembawa, Dompo, Tambora, Sanggar en Papekat. Zijne regeering was inzonderheid van beteekenis voor de uitbreiding van het Nederlandsche gezag op Ceylon, waar de Comp. groote voordeelen uit den kaneelhandel trok. De Nederlanders hadden hier te kampen zoowel met den Engelschen handelsconcurrent als met den inheemschen keizer van Kandy, die door den Brit gesteund werd. De krijgsoperaties werden met afwisselend geluk gevoerd, totdat het den gouverneur v. Eck gelukte de hoofdplaats Kandy in te nemen. Zijn opvolger, I. W. Falck, wist de behaalde voordeelen te behouden, en daarna tot een vredestoestand met het inlandsche hof te geraken.

PARTICULIERE LANDERIJEN. Aldus worden de soms zeer uitgestrekte landen genoemd, welke door de Compagnie en de haar opvolgende besturen aan private personen vervreemd zijn; aan dezen zijn belangrijke rechten tegenover de op die landen gevestigde opgezetenen toegekend. Gewoonlijk wordt, wat Java betreft, onderscheid gemaakt tusschen de particuliere landerijen bewesten de rivier de Tji Manoek en die beoosten de Tji Manoek, omdat de eerstgenoemden sinds 1836 aan een bijzonder reglement zijn onderworpen, dat voor de anderen niet geldt.

Reeds spoedig na de verovering van Jacatra werden door Coen gronden bij Batavia in leen of in gebruik uitgegeven; volgens eene mededeeling van J. Faes (zie zijne Geschiedenis particulier landbezit op West-Java, Bat. 1893, bl. IX) gaf een plakaat van 1 April 1627 de bezitters dier leenen het recht ter vervanging hunner leenbrieven behoorlijke eigendomsbewijzen te bekomen; de eerste akte van eigendomstoekenning is van 8 April 1639. Daar het belang der veiligheid van de omstreken van Batavia medebracht de uitgifte van gronden te bevorderen, werden zij aanvankelijk geschonken of om niet uitgegeven; de resolutie van 15 Febr. 1686 (ibid. bl. 70) bepaalde echter, dat geene landen meer om niet doch alleen tegen taxatie of bij openbaren verkoop in eigendom zouden worden afgestaan. Voor het eerst werd bij akte van 15 Febr. 1686 een stuk grond tegen taxatie in vollen eigendom afgestaan, en ook daarna werden in den regel de in eigendom uitgegeven landen verkocht, hetzij bij taxatie, hetzij bij openbaren verkoop. Op landen van groote uitgestrektheid werd die regel steeds toegepast; verscheidene kleine landen zijn echter nog nu en dan bij wege van donatie aan inl. hoofden afgestaan. Tijdens de Compagnie werden o.a. vervreemd de landen Sëringsing en Dépok (zie DÉPOK) aan den Raad van Indië Chastelein, en het land Bogor (Buitenzorg), dat bij resolutie van 10 Aug. 1745 aan den Gouv.-Gen. Van Imhoff als eene bezitting in officio voor hem en zijne opvolgers werd afgestaan. De laatste maatregel droeg de goedkeuring der HH. XVII niet weg, doch hunne beslissing kwam eerst na het overlijden van Van Imhoff in Indië en alsnu werd het land bij resolutie van 7 Juni 1751 aan den Gouv.-Gen. Mossel en zijne erfgenamen in eigendom afgestaan. Sedert werd Buitenzorg echter aan elken nieuwen landvoogd overgedragen, zoodat zelfs onder Alting in 1780 werd aangenomen, dat het „als een apanagie aan Zijne Edelheids successeurs in officio tegen een zekere bepaalde prijs diend over te gaan" (Ind. plakaatboek, X, bl. 453), totdat Daendels, tegen teruggave van Weltevreden en de betaling van een geringen koopprijs, Buitenzorg in beschikbaar eigendom verkreeg en het daarop met groote winst in perceelen verkocht. Probolinggo en Besoeki, door dezen Gouv.-Gen. voor 's lands rekening vervreemd, werden door Raffles weder ingekocht, die echter

andere aanzienlijke landen in Krawang, Cheribon, de Preanger, Semarang en Soerabaja afstond, waaronder het bekende landgoed Soekaboemi, dat onder het bestuur van Van der Capellen door de Regeering werd teruggekocht. Daarna zijn nog de Tjikandilanden (Bantam) in 1828 en 1829 verkocht.

Zij, die deze landen van de Regeering verkregen, oefenden belangrijke rechten uit tegenover de bevolking, op die landen gevestigd en die aldaar gronden in gebruik had. Naar de meening van Faes (zie de literatuuropgave hierachter) stonden tegenover het volle eigendomsrecht van den eigenaar geene erfelijke bezitsrechten der opgezetenen en had de eigenaar, enkele uitzonderingen daargelaten, de bevoegdheid om van hen zonder beperking diensten en opbrengsten te vorderen; de diensten, gevergd voor het gebruik van den grond of voor het recht, daarop te wonen, waren volgens hem gegrond op het privaat recht van den eigenaar om daarvoor zoodanige bedingen te maken als hij goedvond. Inderdaad kunnen er geene wettelijke bepalingen worden aangehaald, waaruit blijken kan, dat een maximum van heffingen en diensten tijdens de Compagnie voor die landen werd vastgesteld. Weliswaar spreekt Daendels in zijn „schrijtuur", behandeld in de Vergadering der Hooge Regeering van 3 Maart 1809 (Plakaatboek XV, bl. 538) van een wet, waarbij het aan alle landeigenaren in de Bataviasche ommelanden verboden zou zijn meer dan een tiende gedeelte van het product hunner landen van derzelver opgezetenen te bedingen, maar zoodanige wet is nergens aangetroffen; toch werd ze op Daendels' voorstel door de Hooge Regeering afgeschaft. In een stuk van 27 Nov. 1807 (Plakaatboek XIV, bl. 536) werd evenwel uitdrukkelijk geconstateerd, dat er geen vast tarief voor de heffing der landhuur bepaald is, terwijl het voorschrift, door Daendels bij den verkoop van Buitenzorg gegeven, — dat de opgezetenen niet meer dan $^1/_5$ van het gewas aan den landheer moesten opbrengen en bij voldoening hunner verplichting jegens den landeigenaar in het bezit gelaten werden der door hen zelven aangelegde sawah's, — als een vrijwillige schikking tusschen landeigenaar en opgezetenen beschouwd werd, die ook door de landeigenaren in de Bataviasche ommelanden gevolgd werd. In zijne publicatie van 13 Maart 1809 van het besluit om de bovenbedoelde, wellicht nimmer bestaan hebbende, wet intetrekken, bevrijdde hij de landeigenaren in de Bataviasche ommelanden ten opzichte van het recht tot heffing van een gedeelte van de voortbrengselen der door de opgezetenen gebruikte landen van restrictiën en bepalingen; zooals hij beweerde, omdat door het bepalen van een maximum dier heffingen „aan de aangeboren traagheid en ijverloosheid van de Javaansche opgezetenen en gebruikers dezer landen een nieuw voedsel wordt gegeven", en „de algemeene industrie veragterd en de landbouw onderhouden in dien staat van kwijning en stagnatie, waarin dezelve zich nog bevindt". De verkoop van de landen door Raffles, zoowel bewesten als beoosten de Tji Manoek, geschiedde onder de voorwaarde, dat geene heerendiensten van de op die landerijen wonende lieden zouden worden gevorderd, noch eenige betalingen of inkomsten van het volk geheven dan de zoodanige, die uit de voortbrengselen van den grond of wel van de huur van huizen of gebouwen voortspruiten en bestaanbaar zijn met de wetten en gevestigde gebruiken des lands. Tegenover de boven vermelde meening van Faes staat echter de zienswijze van anderen, die van oordeel zijn, dat in West-Java zich bij de bevolking het bewustzijn van een zakelijk gebruiksrecht op den grond had ontwikkeld en dat de Compagnie, — die geene meerdere of andere rechten kon overdragen, dan de vorsten, in wier plaats zij getreden was, bezaten, — bij den landverkoop die gebruikerechten der bevolking, ook zonder uitdrukkelijke verklaring van zelf moest reserveeren, hetgeen natuurlijk niet gold voor onbebouwden of door eene vlottende bevolking bewoonden grond, zooals de meerderheid der vervreemde perceelen was. Zie Mr. L. W. C. v. d. Berg, Bijdr. t. T. L. en Vlk. VIe volgr., dl. III, bl. 169.

Was, in de meeste landen, de macht der landheeren groot tegenover de opgezetenen, zoo trad toch de Regeering meermalen tusschenbeide, wanneer zij daarvan een te grof misbruik maakten. Zoo werd bij publicatie van 25 Maart 1806 (Plakaatboek XIV, bl. 291) gelast op „geweetenloose landeigenaren, welke zich, den welvaart der arme in- en opgezetenen niet bekreunende, hun het knellend juk eener nooit verzadigde hebzucht zonder mededoogen doen gevoelen .... een zeer nauwkeurig en toeziend oog te houden en, bij bevinding, dat zij zich aan een onbillijke behandeling hunner onderhoorigen schuldig maaken, daarvan zonder eenige consideratien aan deze regeering kennis te geven en te bepaalen, dat daarin alsdan zal worden voorzien door hunne landerijen ten hunne profijte bij openbaare vendutie te verkoopen". Bij het bovenvermelde stuk van 27 Nov. 1807 werd aan een landeigenaar uitdrukkelijk verboden den kooper van zijne landerijen „door eenige voorwaarde te restringeren om in het heffen der huur een bepaling te volgen, waarnaar het reeds gebleken is, dat de ingezetenen der gemelde landen zig niet willen schikken en dewelke door een locaal onderzoek .... ook te beswarend is geoordeeld". In 1817 (Ind. Stb. no. 43) kende de Regeering zich zelfs het recht toe voor de „Crawanger, Preanger en bijgelegene districten te bepalen, dat geen der daar gelegen landerijen meer dan 20 ten 100 van de padi-inzaam van de inlanders op dezelve wonende, zal mogen worden ingevorderd, noch door hen betaald".

Natuurlijk was de toestand der opgezetenen op de landerijen verschillend naarmate van het karakter van den landheer, die zulke groote rechten tegenover hen kon uitoefenen, en van de agenten, die hij gebruikte. Op verscheidene dier landen was hij zeker diep ellendig. Zoo wordt in het rapport der Staatscommissie van 31 Aug. 1803 (Mijer, Verzameling van instructiën enz. bl. 186) gesproken van de onzekerheid van het lot en de bezittingen der gemeene Javanen op de uitgestrekte landgoederen in de Bat. ommelanden, waardoor dezelve gedurig aan de knevelarijen en mishandelingen van sommige baatzuchtige landeigenaren waren blootgesteld, en maakt de aangehaalde instructie van 1806 gewag van goede, vreedzame ingezetenen, die moede van de willekeur der landeigenaren „zich aan dezelve onttrekken, verhuizen en in de bovenlanden gaan rondzwerven om het brood voor hen en hun kroost met rooven en moorden te verkrijgen". Ongere-

geldheden, in 1816 in de Krawangsche en Cheribonsche districten voorgevallen, werden gedeeltelijk toegeschreven aan overmatig zware heffingen en heerendiensten en aan knevelarij van de hoofden op particuliere landerijen. Een en ander leidde tot de benoeming eener commissie (besluit van Commissarissen-Generaal van 3 Jan. 1819, zie Faes, Ontwerp nieuw reglement op de part. landerijen enz. Bat. 1897, bl. 111) belast met het onderzoek naar de wederkeerige rechten en verplichtingen tusschen het Gouv. en de bezitters van particuliere gronden en tusschen de laatstgemelden en de opgezetenen, bij besluit van 5 Maart 1831 vervangen door eene andere commissie, die in Febr. 1835 rapport uitbracht (T. Nijv. en Ldb. in N.-I. XIV, bl. 201), waarin vooral het lid Van Bousechem de hand schijnt gehad te hebben en dat door den Heer Faes (t. a. p. bl. 135) van grove partijdigheid en gemis aan waarheidszin beschuldigd wordt. Het diende echter ten grondslag van de regeling, welke spoedig daarna door de Regeering gemaakt werd in het reglement omtrent de particuliere landerijen gelegen ten westen der rivier Tji Manoek (Ind. Stb. 1836, no. 19); eene regeling welke, bij art. 624 B. W. gehandhaafd, ook thans, wat de daarin neergelegde beginselen betreft, nog van kracht is. Het reglement werd gewijzigd bij Ind. Stb. 1869 no. 66, 1871 no. 134, 1874 no. 236, 1880 no. 57. Zie ook Ind. Stb. 1831 no. 23, 1855 no. 75, 1878 no. 12 en Bijbl. no. 708, 1532, 1774 Enkele der hoofdbepalingen van het oude reglement, dat in 1912 door een nieuw werd vervangen, mogen thans volgen.

De vraag, of tegenover het eigendomsrecht van den landheer ook zakelijke rechten van de bevolking stonden, wordt in bevestigenden zin opgelost door de bepaling, dat, behoudens bepaalde uitzonderingen, alle gronden door de inl. bevolking met der daad bebouwd, bewerkt of onderhouden, voor eigen rekening en risico, verstaan worden haar in erfpacht en ter verbetering te zijn uitgegeven, onder voorwaarde om aan den eigenaar optebrengen het hem toekomend aandeel in den oogst en om de verder op haar rustende verplichtingen natekomen; welk recht de erfpachters kunnen vervreemden. Behalve ambtenaren, mag zich evenwel niemand tegen den wil van den eigenaar, op het land nederzetten. Daar de woeste gronden vrij eigendom van den landheer zijn, kan de inlander daarop geen erfpacht door ontginning verwerven, dan met diens toestemming. Het erfpachtsrecht kan den opgezetenen door den landheer niet ontnomen worden; komen zij hunne verplichtingen niet na, dan kan, op last der plaatselijke autoriteit, het recht verkocht of, als er geen gegadigden zijn, ten profijte van den landeigenaar verhuurd worden. Evenmin mag de eigenaar een opgezetene van zijn land verwijderen; daartoe is de tusschenkomst van het plaatselijk bestuur vereischt. De verplichtingen der opgezetenen bestaan in het opbrengen als tjoeké of contingent van een zeker gedeelte van het gewas tot een maximum van een vijfde, in het betalen van tuin- en grondhuur en in het praesteeren van heerendiensten tegen behoorlijke voeding voor het verrichten van arbeid, in het reglement bepaaldelijk genoemd, alsmede het kosteloos vervoeren van het den landeigenaar in natura verschuldigde naar de pakhuizen op het landgoed; voor andere diensten moet hun een geldelijke belooning gegeven worden. De heerendiensten zijn afkoopbaar; voor den afkoop wordt vereischt eene door den Resident goedgekeurde overeenkomst tusschen eigenaar en opgezetenen. Het ontginnen en bebouwen van gronden en in het algemeen alle ondernemingen, welke de landeigenaar voor eigen profijt, risico en rekening aanvangt, moet hij tot stand brengen zonder de hulp der ingezetenen, tenzij hij zich daarvan verzekert door het aangaan van vrijwillige overeenkomsten, welke behoorlijk moeten worden geregistreerd; neemt hij huurlingen in dienst buiten de opgezetenen, dan moet daarvan mededeeling aan het bestuur gedaan worden, dat een register van hen aanhoudt. Landeigenaren die andere, meerdere of hoogere opbrengsten en diensten van hunne opgezetenen vorderen, dan bij het regl. is toegestaan of die het regl. ten hunnen opzichte overtreden, kunnen daarvoor vervolgd worden; zelfs kan hun het verblijf op hunne landen ontzegd worden, als de Regeering hunne aanwezigheid schadelijk acht. Zij heeft zich enkele rechten als onvervreemdbaar voorbehouden, zooals de bescherming van alle ingezetenen, de administratie van justitie en politie, beschikking over de ingezetenen tot wering van rampen en onheilen, het opleggen van belastingen, voor zoover de wettig aan den landeigenaar toegestane heffingen daardoor niet verminderen enz. De laatste is verplicht hoofden over de bevolking aantestellen en hen in geld of land te bezoldigen; zij worden door het bestuur van een akte van aanstelling voorzien en staan onder zijn toezicht.

Was aldus door de regeling van 1836 getracht om de wederzijdsche rechten en plichten der eigenaren en opgezetenen en de verhouding van beiden tot het publiek gezag naar de toenmaals bij de Regeering bestaande inzichten zoo goed mogelijk aftebakenen, zoo was zij naar de meening van vele tot oordeelen bevoegden (zie o.a. Mr. N. P. v. d. Berg, Over de econ. belangen van N.-I., Amst. 1900, bl. 52) gebleken niet meer te voldoen aan de eischen, die in het belang zoo van eigenaren en opgezetenen als van het bestuur redelijkerwijze konden worden gesteld. Verwikkelingen tusschen de bevolking en den landheer, die in 1886 op het land Tjiomas (Buitenzorg) ontstonden en zelfs de tusschenkomst der militaire macht noodzakelijk maakten, deden de wenschelijkheid eener herziening van het reglement van 1836 sterker uitkomen, zoodat de Regeering bij Besl. van 24 Juli 1890 no. 5 eene uit verschillende elementen bestaande commissie van 7 leden benoemde, welke met dien arbeid belast werd.

In opdracht van deze Commissie stelde de oud-Resident Faes, nadat door hem plaatselijk was nagegaan de wijze van toepassing van het bestaande Reglement en mede een onderzoek was ingesteld naar het ontstaan en de ontwikkeling van het particulier landbezit op West-Java, een concept nieuw Reglement samen met lijvige toelichting, dat in Januari 1902 als ontwerp van de Commissie aan de Regeering werd aangeboden. Dit mocht de goedkeuring van de Regeering evenwel niet wegdragen, omdat het de oorzaken van de bestaande misstanden op de particuliere landerijen niet vermocht weg te nemen. De zaak bleef rusten, totdat de Directeur van Binnenlandsch Bestuur Van Rees ze weder ter hand nam. Op zijn Depar-

tement werd ontworpen een nieuw Reglement, hetwelk, na in 1906 door eene Commissie van rechtsgeleerden te zijn gerevideerd, werd afgekondigd in Ind. Stb. 1912 no. 422, gew. bij Ind. Stb. 1914 no. 385 en 1917 no. 497 artt. 6 en 7. De grondbeginselen van het oude Reglement bleven daarbij weliswaar gehandhaafd, doch de rechten en verplichtingen van landeigenaar en opgezetenen werden scherper omlijnd, de waarborgen tegen misbruiken voor beide partijen vermeerderd. Allereerst vinden we nu eene omschrijving van het begrip opgezetenen, waaronder het Reglement verstaat inlanders en met hen gelijkgestelden, die op het landgoed hun hoofdverblijf of, bij gebreke van dien, hun werkelijk verblijf gevestigd hebben, met uitzondering van twee rubrieken, welke niettemin recht op verblijf aldaar hebben, t. w. 1°. van bezoldigde Gouvernements-, gewestelijke of gemeenteambtenaren en beambten met hunne gezinnen en 2°. van hen die, van elders afkomstig, voor bepaalden tijd hun arbeid of diensten aan het landgoed verbonden hebbende, zich aldaar bevinden. Aan zijn eigendomsrecht vermag de landheer de bevoegdheid niet te ontleenen hen of eenig opgezetene van zijn goed te verwijderen anders dan in de gevallen bij het Reglement bepaald. Binnen den termijn van vijf jaren na den dag van vestiging, — doch alleen krachtens rechterlijk vonnis —, mogen verwijderd worden zij die, van elders afkomstig, zonder schriftelijke vergunning van den eigenaar zich metterwoon op het landgoed hebben nedergezet, mits zij niet behooren tot de boven sub 1°. genoemde personen noch oud-opgezetenen zijn, die niet uit eigen beweging elders waren gaan wonen, noch in het gezin van een opgezetene zijn opgenomen als diens bloed- of aanverwant, noch gedurende bepaalden tijd hun werkkracht aan den landeigenaar hebben verbonden, of zoo zij wèl als bloed- of aanverwant tot dat gezin behooren dan wel als tijdelijke arbeiders op het goed gevestigd zijn, in hunne vorige woonplaats bekend stonden als van slecht levensgedrag te zijn. Zoodra evenwel de landeigenaar van een opgezetene, die zonder evenbedoelde vergunning zich op het landgoed heeft gevestigd, diensten of andere heffingen heeft gevorderd, is daarmede zijn recht om dien opgezetene te verwijderen vervallen. Behalve voor niet geregeld bebouwde droge gronden (hoema's), welke na den oogst weder woeste grond zijn, moet voor het ontginnen en het in gebruik nemen van gronden, waarover de eigenaar de vrije beschikking heeft, wederom schriftelijke vergunning worden verleend, alle voorwaarden voor de ontginning en aanleg inhoudende. Uitdrukkelijk is verklaard, dat het erfpachtsrecht behalve vervreemd ook bezwaard (djoeal akad, djoeal gadé) mag worden, en is aan een en ander de voorwaarde verbonden, dat daarvan door of namens beide partijen aan den landeigenaar binnen eene maand wordt kennisgegeven. Voorts is nu uitgemaakt, dat Europeanen en m. h. g. g. niet, Vreemde Oosterlingen daarentegen wel het erfpachtsrecht kunnen verwerven. Wederom is er eene rechterlijke beslissing voorgeschreven om het erfpachtsrecht vervallen te doen verklaren; bij wanbetaling van een deel der opbrengst of wanpraestatie van verplichte diensten is dit uitgesloten. Naast de *tjoeké* en het *contingent*, waarvan de heffing berust reap. op het verkregen tevelde staande product en op schatting tijdens het rijpen van het gewas van het te verkrijgen product, de *tuin-* en de *grondhuur*, is thans nog eene andere wijze van de heffing van padi of veldgewassen wettelijk geoorloofd, bekend onder den naam van *padjég*, evenals het contingent steunende op vrijwillige overeenkomst met den planter, welke heffing wordt berekend voor een tijdvak van vijf tot tien jaren naar de normale opbrengst van het veld, terwijl als nieuwe *heffing* voorts is opgenomen die van *de vischteelt* op onder water gezette bouwgronden en in vischvijvers. Kan de heffing van contingent en padjég bij misoogst buiten de schuld van den rechthebbende worden vervangen door heffing van het $^1/_2$ deel van de bij den oogst vastgestelde opbrengst (tjoeké), bij algeheele mislukking van den oogst is in het geheel geen heffing toegelaten. De wijze, waarop de heffing in producten wordt vastgesteld, is meer gedetailleerd geregeld. Het beginsel, dat jaarlijks de tuin- en de grondhuur worden vastgesteld, is losgelaten; ten aanzien van tuinhuur, die in geld moet worden opgebracht, van grondhuur en van de heffing van de vischteelt kan, voor meer dan een doch niet meer dan 10 jaren tegelijk, bij onderling overleg het bedrag worden vastgesteld. Intusschen blijft het voorschrift gelden, dat bij stilzwijgen van partijen eene overeenkomst, dit onderwerp betreffende, wordt beschouwd telkens met een jaar verlengd te zijn. De heffingen in natura aan tuinhuur en van de vischteelt mogen weder niet meer bedragen dan het $^1/_3$ deel van de opbrengst. De heffingen van gewassen en vruchtboomen kunnen bij onderling overleg ook worden opgebracht in geld of in zekere hoeveelheid bereid product. Ingeval van wanbetaling van eenige heffing wordt verwezen naar den gewonen weg van rechten (art. 95 j°. 87 R. O.), met vereenvoudiging van de wijze van executie. De diensten, waartoe de opgezetene jegens den eigenaar verplicht is, zijn geen andere dan die, welke zijn geregeld in het Reglement van 1836. De afkoopbaarheid hiervan, mede in stand gehouden, is nu verplichtend gesteld, doch de vaststelling van de afkoopsom voor het geheele jaar geschiedt buiten de opgezetenen om. Bij mislukt overleg tusschen den landeigenaar en het Hoofd van Plaatselijk Bestuur heeft ze plaats door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur. Waar op de in Ind. Stb. 1912 no. 613 vermelde landerijen op den eigenaar de verplichting rust tot onderhoud van de openbare wegen en bruggen, mogen hierdoor evenwel de verplichte diensten geen uitbreiding ondergaan. De boven de dorpshoofden te stellen algemeene hoofden hebben nog alleen dan politioneele bevoegdheid, wanneer hun die door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur is toegekend. Van de verplichting tot aanstelling van bezoldigde dorpshoofden kan de Gouv.-Gen. ontheffing verleenen ten aanzien van die gedeelten van particuliere landerijen, welke gelegen zijn binnen de grenzen van groote steden of daaraan onmiddellijk aansluiten; van die bevoegdheid is gebruik gemaakt ten behoeve van Batavia en Mr. Cornelis, alwaar door het Gouvernement bezoldigde wijkmeesters, schrijvers en boodschappers zijn aangesteld. (Ind. Stb. 1914 no. 724 j°. 1915 no. 88).

Beoosten de Tji Manoek worden ook in de residentiën Pekalongan, Semarang, Soerabaja en Pasoeroean particuliere landerijen aangetroffen, die echter veel minder uitgestrekt zijn dan de

eerstgenoemde, en waarover zie Van Dissel in T. N.-I. maatsch. v. landb. en nijv. 1878, Dl. XXII. Ofschoon bij Ind. Stb. 1880 no. 150, gewijz. bij Ind. Stb. 1886 no. 172, 1913 no. 486 en 1917 no. 497 artt. 6 en 7, van Regeeringswege enkele bepalingen voor deze landen gemaakt zijn, betreffen zij slechts enkele punten: verplichting der opgezetenen tot het verrichten van Gouv.diensten, verkiezing als in de Gouvernementsdesa's of aanstelling door den landeigenaar van dorpshoofden en aanstelling op uitgestrekte landerijen van een bezoldigd Gouvernementsonderdistrictshoofd, verplichting van den eigenaar om de wegen enz. te onderhouden, recht van den eigenaar tot het aftappen van water uit algemeene leidingen, alsmede eenige strafbepalingen; overigens worden de betrekkingen tusschen de landeigenaars, opgezetenen en Regeering door de oorspronkelijke koopcontracten bepaald. Aan de bevolking aldaar is geen zakelijk recht op de door haar bebouwde gronden van Regeeringswege toegekend. Door den Raad van Justitie te Soerabaja werd kort geleden evenwel beslist, dat de rechten der opgezetenen op deze landen van zakelijken aard zijn. In de vaststelling van de grondhuren werd de landheer door geen Regeeringsmaatregel beperkt. Deze regeling, welke door hare onvolledigheid zooveel te wenschen overlaat, leidt nog steeds tot velerlei geschillen tusschen landheer en opgezetenen.

Hoezeer er naar gestreefd is de opgezetenen te beschermen tegen willekeur van de zijde van den landheer, zoo blijven de toestanden op de particuliere landerijen op Java in hun wezen vicieus, voornamelijk daar waar de Vreemde Oosterling als landheer optreedt. De rustverstoringen van 1886 hebben in de laatste jaren herhaling gevonden. Sedert de oprichting van de Sarikat Islam laat de inlander zich niet alles meer welgevallen, komt zijn gevoel voor recht en gelijkheid meer en meer tot uiting. Vandaar het verzet in den laatsten tijd (Kol. Verslagen van 1916 en 1917) tegen de landheeren, zich openbarende in weigering tot het verrichten van diensten of van betaling van grondhuur of een deel der landbouwproducten, zelfs tot erkenning van de door hen aangestelde hoofden. De uitbreiding en betere inrichting van het bestuur op eenige particuliere landerijen (o. m. bij Ind. Stb. 1907 no. 63, 1908 no. 79, 1910 no. 62, 1911 no. 23) hebben dat niet kunnen verhoeden. De veiligheidstoestand staat er sinds den tijd der O. I. Compagnie in een kwaden reuk, hetgeen niet te verwonderen is in streken, waar tal van kleine Overheidjes zich beijverden uitsluitend om de slechte elementen te doen verplaatsen naar naburig gebied, en het ontbreken van voldoende goede verbindingswegen het uitoefenen der politie haast ondoenlijk maakt. Zoolang niet door oplossing van de particuliere landerijen in het gewone Gouvernementsgebied de toestanden aldaar grondig worden gewijzigd, zal dat deel van het Ned. Ind. grondgebied der Regeering voortdurend in klimmende mate zorg blijven baren. Intusschen zijn sinds 1909 particulieren uit den vreemde met uitgebreide kapitalen in sommige van deze landen betrokken geworden, hetgeen ongetwijfeld strekt tot bevordering van de ontwikkeling van ons koloniaal bezit, maar tevens de mogelijkheid opent voor moeilijkheden van politieken aard. Engelsch kapitaal maakte zich meester van de landen Nanggoeng en Djasinga, alsmede van de uitgestrekte Pamanoekan- en Tjiasëmlanden; Fransch kapitaal van het land Tjibodas.

Vanaf 1906 dagteekent de eerste ernstige poging van de Regeering om een der particuliere landerijen op Java terug te brengen tot het Lands domein. Het betrof het land Nanggoeng, maar het wetsontwerp, dat de strekking had de begrooting van uitgaven te verhoogen met het dubbele van het bedrag voor den aankoop van Nanggoeng benoodigd „teneinde een begin te kunnen maken met den terugkoop van de particuliere landerijen op Java", vond in de oogen van de Tweede Kamer geen genade. Gelukkiger was de Minister in 1910, toen werd toegestemd in terugkoop van Kandanghauer en van Indramajoe-West. Teneinde den goeden naam van de Kandanghauer-rijst op de wereldmarkt stand te doen houden en aanvoer van het product in genoegzame hoeveelheid te verzekeren, werd bij G. B. van 10 Sept. 1910 eene Commissie in het leven geroepen, die volmacht kreeg voorloopig te doen wat des landheers was geweest, inzonderheid met betrekking tot de bewerking van de padi en het verleenen van voorschotten en met opdracht het daarheen te leiden, dat het daarvoor benoodigde kapitaal t. z. t. werd bijeengebracht door de belanghebbende landbouwers zelven. Bij Ind. Stb. 1911 no. 636 j°. 1913 no. 703, zijn de beide evengenoemde landen verklaard tot Landsdomein en is bepaald, dat inlanders de op die landen bezeten gronden voortaan in bezit zullen hebben krachtens erfelijk individueel gebruiksrecht, niet-inlanders krachtens recht van altijddurende erfpacht (Bijbl. no. 8029). De rechtstoestand van gronden, tevoren behoorende tot particuliere landerijen bewesten de Tji Manoek, welke overgaan aan den Lande, — ongeacht de wijze waarop dit geschiedt, — is nader geregeld bij Ind. Stb. 1913 no. 702 j°. 1915 no. 207. Aankoop van particuliere landerijen kan ook geschieden, zonder dat de begrootingswetgever zich daarover tevoren heeft uitgesproken, sedert de Tweede Kamer de motie-IJzerman heeft aangenomen, t. w. dat van gunstige gelegenheid gebruik gemaakt moet worden tot den aankoop. Vaste commissies zijn aangewezen voor elk der gewesten Bantam, Batavia, Pekalongan, Semarang, Soerabaja en Pasoeroean tot bepaling van de waarde van particuliere landerijen of gedeelten daarvan, welke voor aankoop of onteigening (zie beneden) in aanmerking komen. Ook het land Simo (Soerabaja) werd door de Regeering aangekocht. Blijkens de laatste mailberichten kocht zij ook de in de voormalige afdeeling Stad en Voorsteden der residentie Batavia gelegen zoogenaamde Soentersche landen, met uitzondering van het land Padëmangan. Door de gemeenten Batavia en Soerabaja werden eveneens particuliere landerijen aangekocht tot uitbreiding van deze steden.

Behalve middels vrijwilligen verkoop is het thans ook mogelijk particuliere landerijen op Java tot het Landsdomein terug te brengen door een voor dit doel ontworpen nieuwen vorm van onteigening (Ind. Stb. 1911 no. 38), een uiteraard practisch middel tevens om verkoop van landerijen aan vreemdelingen te voorkomen. Het K. B., waarbij de wijze waarop zulks moet geschieden, is geregeld, vindt men in Ind. Stb. 1912 no. 480 j°. 1917 no. 635. Voorts is bepaald dat,

ingeval op deze wijze slechts een gedeelte van een particulier land tot het Landsdomein wordt teruggebracht, mede ten aanzien van het overige gedeelte de rechten en verplichtingen van den eigenaar met betrekking tot het vorderen van diensten van de opgezetenen en het aanstellen van hoofden vervallen. Ten opzichte van het land Tanah-Abang gedeeltelijk (Ind. Stb. 1913 no. 714 j°. 1915 no. 451), de bij Ind. Stb. 1914 nos. 406 en 639 bedoelde in de afdeeling Tangêrang gelegen landen geheel (Ind. Stb. 1916 no. 454), de Pamanoekan- en Tjiasêmlanden gedeeltelijk (Ind. Stb. 1914 no. 462 j° Ind. Stb. 1918 n° 236), alsmede de landen Gêmoelak en Torbaja, resp. in de afdeelingen Dêmak en Semarang (Ind. Stb. 1916 bo. 665), is bij ordonnantie verklaard, dat het algemeen belang de onteigening vordert.

Op de begrooting voor 1917 werd een post gebracht voor de onteigening der Tangêrangsche landen (de kosten in totaal zijn geschat op 12.4 millioen), op de begrooting voor 1918 eene post voor de onteigening van Gêmoelak en Torbaja (raming 2.85 millioen) en van de Bantamsche landen Tjikandi Oedik en Tjikandi Ilir (raming 2 millioen). Voor de algeheele terugbrenging van de particuliere landerijen tot het domein zal ± 400 millioen gulden noodig zijn.

Ult. 1915 waren er op Java 582 particuliere landerijen groot 1.344.853 bouws met 1.832.776 opgezetenen, waarvan 171 toebehoorende aan naamlooze vennootschappen (ook vele Chineezen brachten hunne landen in naaml. venn. in) groot 984.192 bouws met 1.129.797 opgezetenen; 68 aan Europeanen groot 136.016 bouws met 248.018 opgezetenen; 189 aan Chineezen groot 210.563 bouws met 405.802 opgezetenen, en 154 aan andere Vreemde Oosterlingen of inlanders groot 14.082 bouws met 49.159 opgezetenen.

In de Buitenbezittingen komt een vorm van grondbezit voor, die gelijkenis vertoont met de particuliere landerijen op Java. Men vindt die blijkens den Reg. Alm. vrij veel in de residenties Sumatra's Westkust en Benkoelen, het gouv. Celebes en Ond. en de residentie Menado; de meeste dezer ondernemingen zijn van geringe uitgestrektheid. Eigenaren zijn zoowel Europeanen als Chineezen en inlanders. De landerijen worden zelden gebruikt voor de teelt van producten voor de wereldmarkt. Die op Celebes zijn voor het meerendeel landen, door het Britsche tusschenbestuur tijdens den oorlog met Boni beschouwd als door de vlucht van den Vorst van dat rijk, Aroe Palaka, ontruimd eigendom, en aan personen geschonken, die zich tijdens de onlusten met Boni bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt. De onderlinge verhouding tusschen Gouvt., eigenaren en opgezetenen werd in beginsel geregeld bij G. B. v. 15 Juli 1869 no. 30 (Bijbl. no. 3909). Eene belangrijke monographie over deze landen gaf Mr. H. van Dissel, De part. landerijen in Celebes en ond., Bat. 1885.

Literatuur: C. H. F. Riesz, Het erfpachtsrecht op de landerijen bewesten de Tjimanoek, 1879; C. H. F. Riesz, De particuliere landerijen van Westelijk Java, 1883—1887; C. E. van Kesteren, Een legaat uit den Engelschen tijd in Ind. Gids 1884; E. P. C. Sol, Een woord over de rechten van de eigenaren der partic. landerijen, 1885; id. De rechtspraak voor de partic. landerijen, 1886; P. H. van der Kemp, Bijdragen tot de wordingsgeschiedenis van het Reglement op de partic. landerijen bewesten de Tjimanoek, 1889; J. Faes, Geschiedenis particulier landbezit op West-Java (loopende tot 1751) 1893; idem, Geschiedenis der Tjikandi-landen 1895; idem, Geschiedenis van Buitenzorg 1902; Dr. F. de Haan, De heer Faes en de geschiedenis van Buitenzorg: T. v. Nijv. en Landb. 1902; F. Fokkens, Bijdrage tot de kennis onzer koloniale politiek der laatste 20 jaren: De partic. landerijen bewesten de Tjimanoek, 1908; idem, De beteekenis van den terugkoop der partic. landerijen op Java, 1909 in de Nederlander nos. 5272 en 5275; Mr. R. Tj. Mees, Vrijmaking van den grond der partic. landerijen ten Westen der Tjimanoek in Ind. Gids. 1902; Mr. W. de Veer, Partic. landerijen en de openbare veiligheid in de residentie Batavia, 1904; D. Mulder, Eene proeve tot oplossing van een der brandende vragen van den dag, de partic. landerijen in T. v. N. L. en N. i. N.-I. 1906 dl. 72; Mr. P. Maclaine Pont, rede Ind. Gen. 27 Sept. 1906; E. van Delden, de partic. landerijen op Java diss. 1911; Nieuw Reglement partic. landerijen met Toelichting, Landsdrukkerij 1913; Dr. R. Broersma, de Pamanoekan- en Tjiasêmlanden, 1912; E. v. H., De Pamanoekan- en Tjiasêmlanden in Ind. Gids 1914; W. E. Rappard, De particuliere hoofden op de landerijen bewesten de Tji-Manoek op Java„ in Ind. Gids 1916 dl. 38; Mr. A. Neytzel de Wilde, De rechtstoestand van de partic. landerijen beoosten de Tjimanoek, in Kol. Studiën, I blz. 245.

PASAGI of **PÊSAGI.** Onwerkzame, 2231 M. hooge vulkaankegel ten O. van de Ranau in de residentie Benkoelen, die met den Koekoesan en over een ruim 1200 M. hooge waterscheiding (grens Benkoelen en Palembang) met den Gigoek verbonden is. De bestijging is door de zware hellingen en zeer smalle ruggen zeer bezwaarlijk, doch is van Hoedjong of Djawi in 1 à $1^1/_2$ dag te doen. De 700 × 1200 M. groote krater bezit steile wanden; het in den kraterrand opgevangen water vereenigt zich onder den top tot een schitterenden waterval, de oorsprong der Air Sêmangko. (Jaarv. Topogr. Dienst 1912, 101 en kaart XXI). De berg is tot den top begroeid en heeft vroeger zeer veel puimsteen uitgeworpen (Verbeek, Jaarb. Mijnw. 1881. I. 160).

PASAH. Zie FASCH.

PASAMAN. Een landstreek in de onderafdeeling Ophir (residentie Sum.-Westkust) waardoor een rivier van denzelfden naam stroomt, die bij Sasak in zee stroomt (zie OPHIR).

PASAN-RATAHAN-PONOSAKAN. Vroeger uit drie districten bestaan hebbend district der onderafdeeling Tondano, afdeeling Menado der gelijknamige residentie, onder een 1ste districtshoofd met den titel van majoor. Diens standplaats is Ratahan (318 M. hoog), waar tevens een hulpprediker gevestigd is. Andere belangrijke negorijen zijn: Pangoe, Liwoetoeng en Totok (met goudmijnen); Rata-Totok is de havenplaats van Totok en ligt aan de kust in de gelijknamige baai. Dit district is het Zuidelijkste van de afdeeling Menado en grenst aan de afdeeling Bolaäng Mongondo. De grens wordt gevormd door de Boejat rivier. Het is het grootste, doch minst bevolkte district van de onderafdeeling Tondano en zeer bergachtig. De bevolking van het vroegere district Ponosakan is afkomstig uit Bolaäng Mongondo. Zij is flink gebouwd,

goedig en ijverig. Die van Pasan-Ratahan vertoont veel overeenkomst met Sangirezen (klein en slank; donker van huidskleur). Het district telt ongeveer 6000 zielen.

PASANG (JAV., SOEND.) en zijne samenstellingen. Zie QUERCUS.

PASANGGRAHAN. Gebouw bestemd tot tijdelijk verblijf voor personen in 's lands dienst, die zich op reis bevinden. Ook door particuliere reizigers kan daarvan gebruik worden gemaakt. De verplichting der bevolking op Java, om pasanggrahans in heerendienst aanteleggen en te onderhouden, is in 1882 afgeschaft.

PASAR (MAL., LAAG-JAV., SOEND.), pĕkĕn, (HOOG-JAV.). [Zie ook PAKAN]. Door sommigen — misschien ten onrechte, zie Veth, Uit Oost en West, bl. 363 — afgeleid van het Perzische b â z â r; door Nederlanders gewoonlijk p a s s e r, soms wel p a s s a r, geschreven en uitgesproken. Markt, marktplaats, marktdag. Zoowel op Java als in de residentie Sumatra's Westkust (zie onder OUD-AGAM) speelt de markt, die tot in de kleinste desa's op een bepaalden dag in de week gehouden wordt, een groote rol in het volksleven; eene levendige beschrijving van een Javaanschen pasar gaf o. a. Poensen in Med. N. Zend. XXVI, bl. 1. Vóór 1851 bestond op Java de zoogen. passerpacht; door het Gouv. toch werd het recht verpacht om van alles, wat op die markt te koop werd aangeboden, belasting te heffen. Was de heffing op zich zelve reeds drukkend, daar zelfs de arme Javaan, die eene kleinigheid ten verkoop uitstalde, belasting moest betalen, zoo werd het bezwaar nog verhoogd door de omstandigheid, dat de pachters Chineezen waren, die zich weinig om het belang der bevolking bekreunden en wier handelingen in de binnenlanden niet gecontroleerd konden worden, zoodat zij vaak hoogere rechten hieven dan de verordeningen toelieten, terwijl de Javaan, die in hen Gouv. dienaren zag, het niet waagde, zich tegen die afpersing te verzetten. De Gouv.-Gen. Duymaer v. Twist schafte bij publicatie van 16 Dec. Dec. 1851 de belasting in het grootste gedeelte van Java af (vgl. E. De Waal, Aanteek. over Kol. onderw. I, bl. 303); in 1853 en 1855 werd deze maatregel over geheel Java uitgestrekt, behalve op de particuliere landerijen, waar het recht van heffing aan de eigenaars toekwam, en in de Preanger, waar de belasting echter bij de hervorming van het Preanger-stelsel in 1871 eveneens werd opgeheven. Zij wordt nu slechts op die particuliere landerijen opgebracht, waar zij vóór 1851 geheven werd; het oprichten van nieuwe markten is toch den landheeren alleen geoorloofd, als er geene rechten geheven worden.

Met den naam p a s a r wordt op Java ook een week van 5 dagen (lĕgi, paing, pon, wagé, kliwon) aangeduid, aldus genoemd naar de 5 markten ,die op 5 verschillende plaatsen in de buurt dagelijks bij beurten gehouden worden.

In Benkoelen wordt een dorp of wijk, waar de winkels zijn, markt gehouden wordt en de vreemdelingen vertoeven, pasar genoemd; zulke pasars staan direct onder het Europeesch bestuur. In Palembang noemt men pasars o. a. de plaatsen waar vreemdelingen, die zich in de binnenlanden vestigen, zich zooveel mogelijk behooren te verzamelen; zij zijn meest in de onmiddellijke nabijheid der (Europeesche) etablissementen gevestigd. (Valette, Aanteek. betreffende Palembang, Bat. 1887, bl 6).

In Painan wordt voor markt meestal het woord b a l e i gebruikt (balei sĕlasa en b. isnain (sĕnin), doch ook p ĕ k a n.

Pasar malĕm (volgo: pasar gĕlap) is een bekend Javaansch feest, dat een week duurt, met de garĕbĕg poeâsâ samenvalt en in alle grootere plaatsen gevierd wordt en wel 's avonds (vandaar de naam). De kinderen loopen dan met dezelfde kermisvermakelijkheden rond als hier te lande (toeters, luchtballons, molentjes enz.).

PASAR GĒDÉ. Andere naam voor Kotta gĕdé, district van het tot het Sultansgebied behoorende regentschap Kalasan, residentie Djokjakarta, genoemd naar de hoofdstad (zie bij KOTTA GĒDÉ).

PASAR SILÉBAR. Plaats 10 K.M. ten N. van de stad Benkoelen, waar de Engelschen zich het eerst in Benkoelen vestigden. Hier hadden zij in het fort York hun hoofdzetel, doch wegens de ongezondheid dezer plaats begonnen zij 10 K.M. Zuidelijker in 1714 het nog bestaande fort Marlborough te bouwen.

PASAR TJOEROEP. Nederzetting in de onderafdeeling Rĕdjang (residentie Benkoelen) nabij den oorsprong van de Moesi. Hier splitst zich de groote weg van Kĕpahiang in een tak langs de Kĕtahoen naar Mcoara Aman en een langs de Klingi naar Moeara Klingi in Palembang. Bij voltooiing van het Zuid-Sumatra spoorwegnet zal een zijlijn hierheen worden aangelegd.

PASARÉAN (HOOG-JAV.), beteekent eigenlijk bed, rustplaats, graf van een hoog personage; meer speciaal wordt het gebruikt voor het graf van Amangkoe Rat, Sultan van Djokjakarta (1626—1677) na zijn dood gewoonlijk geheeten Soesoehoenan Tĕgalwangi, naar de plaats in de priesterlijke desa Pasaréan, nabij Bandjaran (Tĕgal), waar hij begraven ligt; het graf is door een houten huisje overdekt, door verscheidene muren omgeven en met fraaie boomen omplant; het wordt jaarlijks door een gezantschap uit Soerakarta vereerd.

PASÈ. Verzamelnaam voor de Oostelijke landschappen der afdeeling Noordkust van Atjèh, waarover in de middeleeuwen het rijk van dien naam zich uitstrekte. Naar de thans gangbare Atjèhsche voorstelling reikt Pasè in het Oosten tot aan de Djambō Ajé, en in het Westen tot over eenige landschappen ten Westen der Kroeëng Pasè.

Officieel werd sinds 1873 gesproken van de „Pasè-streek", waaronder men verstond: de landschappen Lhō Seumawè en Blang Mè en de „federatie van Pasè", welke laatste zou omvatten: Tjoenda, Bajoe, Blang Mangat, Samakoerō[E], Bloeë[E], Geudōng, Hakém Kroeëng, Keureutōë, Matang Koeli, en Peutōë.

Voor Pasè's verleden zie Deel I. 73, zoomede BLANG MÈ. Aan het daar medegedeelde kan thans nog de merkwaardige vondst worden toegevoegd van het in Minjè Toedjōh gelegen graf eener in 1389 overleden vorstin, wier grafsteenen, zoowel met Arabisch als met een verloopen Oud-Javaansch schrift zijn voorzien. Zie Oudh. Versl. 1915, 3, p. 127—130.

PASÈ-GEBERGTE. Een nog weinig onderzocht gebergte in het gouvernement Atjèh en Onderh. Het bevindt zich ten Noorden van het Tawarmeer, waarvan het gescheiden is door de hoog-

vlakte van Kanès en Roesèp. Het sluit aan bij den geweldigen Geureudong vulkaan en bestaat waarschijnlijk ook in hoofdzaak uit tertiaire andesieten. Werkzame vulkanen komen er niet op voor. In het W. nabij de Peusanganrivier verheft zich de Babah Angen tot 1171 M., terwijl in het O. toppen van ruim 1800 M. hoogte zich verheffen. Het eigenlijke gebergte eindigt bij de breede poort van de Djambò Ajé, maar ten O. daarvan verheffen zich voortzettingen tot 2000 en meer meters hoogte.

PASÉAN. Drukke handels- en visschersdesa, met Gouvernements-vischinzoutingsloodsen, op de Noordkust van het eiland Madoera, district Waroe, contrôle-afdeeling Tèmbèroe, afdeeling en regentschap Sampang, aan den grooten verkeersweg van Kétapang naar Amboentèn en Soemènèp gelegen. Een tamelijk goede, doch sterk geaccidenteerde rijweg verbindt Paséan met de Zuidwaarts gelegen districtshoofdplaats Waroe.

PASÈBAN. Letterlijk: een „audiëntie-plek", van Jav. *sebâ*, ouder-Jav. ook *sewa, siwa, siwi*, d. i. „in dienst van den Vorst voor hem verschijnen". Vandaar ons „buitenhof", tevens „gerechtshof"; eigenlijk alleen als zoodanig toekomend aan de „verschijn-plaats" aan den Noordkant van den kraton, waar de Vorst op gerechtsdagen (Do.; later Ma. èn Do.) en andere zitting-dagen zijne ambtenaren en onderdanen voor zich zag verschijnen op een omheind vierkant plein; dan ook toegepast op het analoge, meestal veel kleinere vierkante plein aan de Zuidzijde des kratons. Bij Regents-woningen is de Noord-pasèban meestal de eenige. Daar ook de tournooien (Jav. *watangan*, d. i. „lans-spel") op de Noorder-pasèban plaats vonden, is de pasèban, behalve hofplein en gerechtshof, vroeger ook steeds tournooiveld geweest. Door en over de Zuider-pasèban daarentegen ging en gaat de Jav. uitvaart-stoet; en ook vermeit zich hier een Vorst of een groot Regent wel en petit comité, en in négligé.

Bij de zeer groote kraton's (Solo, Jogja) heet het enorme Noorderplein *aloen-aloen*, de eigenlijke verschijnplaats der ambtenaren (tusschen die aloen-aloen en de ten Z. daarvan gelegen Sitinggil) *pagèlaran*, letterlijk: „zitmat-plek"; een zwarte rechthoekige platte steen, de zgn. *watoe gilang* of „blinkende steen", ook Jav. *watoe koemlasa, watoe sasana, asana*, en *sasana*, was dan aldaar de „zitplaats" van den Vorst, ziende bij alle zitting naar het Noorden. Bij kleinere kraton's (o. a. Cheribon) bleef men echter spreken van *pasèban*, en ontbreekt de pagèlaran. De aloen-aloen aan den Noordkant der voormalige kraton van Bantam, heette speciaal *darparagi*.

Een zotte Hollandsche verhaspeling van *pasèban* in de 17e—18e eeuw was „passeerbaan"; blijkbaar dus opgevat als: doórgangsplein naar 't hof. G. P. R.

PASÈK (fasik, ARAB.) is iemand, die volgens de Mohammedaansche wet niet van onberispelijken levenswandel is, doordat hij zich, bijv., voortdurend aan kleine zonden en wetsovertredingen schuldig maakt, of kettersche opvattingen huldigt. Zulk een persoon mag volgens de Moslimsche wet niet als een betrouwbaar getuige in rechte beschouwd worden en kan, bijv., ook niet geldig als naaste manlijke bloedverwant (*wali*) optreden tot het uithuwelijken zijner vrouwelijke bloedverwanten (vgl. ISLAM, III, c). Iemand, die daarentegen naar wettelijken maatstaf van onberispelijken levenswandel is, wordt *'adil* genoemd. Zie verder: C. Snouck Hurgronje, Mr. L. W. C. van den Berg's beoefening van het Mohamm. recht I, p. 36 (Ind. Gids, 1884, I, p. 398); De Atjèhers II, 345 (The Achehnese, II, 313); Een rector der Mekkaansche universiteit, p. 7 (Bijdr. t. d. T., L. en Vlk. v. N. I.) 5e Volgr., 2e Dl., p. 350; Th. W. Juynboll, Handleiding t. d. kennis der Mohamm. wet, p. 293 v. (Handbuch d. islam. Gesetzes, p. 316 v.).

PASÈMAH (of **PASOEMAH,** ten rechte **BÈSÈMAH-)LANDEN.** Landbeschrijving. Onderafdeeling van de afdeeling Palembangsche Bovenlanden, een oppervlakte beslaande van 1910 K.M².., met een zielental van ongeveer 38.000 (ult° 1915); hoofdplaats Pagar Alam (zie aldaar), de zetel van een controleur. Zij bestaat uit het grootste deel van de vroeger onafhankelijke Pasèmahlanden, en omvat het gelijknamige district, dat verdeeld is in de onderdistricten *a.* Pagèr Alam en *b.* Bandar. De naam Bèsèmah, die ook door het riviertje gedragen wordt, dat Pasèmah Lèbar doorsnijdt en in de Lèmatang uitwatert (zie bij Moesi), is afgeleid van de sèmah (een vischsoort), die in grooten getale in dat riviertje voorkomt. De Pasèmahlanden vormen in den Boekit Barisan een plateau van gemiddeld 500 tot 1000 M. hoogte, dat in het N. wordt afgesloten door het Goemaigebergte (zie Sèmèndo), in het Z. door den G. Patah (2817 M.) en G. Bèpagoet (2732 M.), terwijl in het O. de G. Loemoet (2056 M.) en de G. Soemoer (1403 M.) het scheiden van de Sèmèndo-landen (zie SÈMÈNDO); in het W. verheft de alles beheerschende G. Dèmpo zich tot 3046 M. Dit uitgestrekt plateau, dat ongeveer 50 K.M. lang en op het smalste gedeelte nog 10 K.M. breed is, maakt met de grootsche bergketenen en de hoog daaruit oprijzende vulkanen een overweldigenden indruk. Het vormt de waterscheiding tusschen de Ajèr Lintang en de Lèmatang; de eerste stroomt in N.W. richting naar de Moesi en stelt deze in staat door den O.-keten van den Barisan te breken; de laatste, in Zuid-oostelijke richting stroomende, betreedt bij Lahat de groote, zacht hellende diluviale vlakte. De helling van het plateau naar het N.W. daalt geleidelijk van 800 tot 200 M.

Bevolking. De Pasèmahers, die tot het Maleische ras behooren, hebben in hooge mate den Javaanschen invloed ondergaan; zij beweren zelfs van Modjopahit afkomstig te zijn. De Pasèmaher is van middelbare grootte, en van stevigen lichaamsbouw; kropgezwellen komen veel voor, het meest bij vrouwen. Het gebruik van alcohol en opium is niet bekend. Als kenmerkende eigenschappen worden genoemd: zucht naar vrijheid en onafhankelijkheid, mededeelzaamheid, zorgeloosheid, een zeer flegmatiek en passief karakter; de Pasèmahers zijn verder arglistig en achterdochtig, wraakzuchtig, leugenachtig en diefachtig. Zij zijn nog grootendeels Heidenen; zij vereeren goden en geesten en laten ook de zielen der voorouders in die vereering deelen. Afgodsbeelden ontbreken. In de godsdienstige begrippen en opvattingen treedt onmiskenbaar het animisme op den voorgrond; voorheen moeten de aarde en de hemellichamen als goddelijke wezens vereerd zijn geworden. De eedsaflegging geschiedt met de hand op de aarde. Een vorm van shama-

nisme komt voor, bestaande in het zoeken naar gemeenschap met de onzichtbare machten door middel van den droom.

De taal is het Bêsêmahsch dialect van het zoogenaamde Midden-Maleisch, dat naast een groot aantal oorspronkelijke woorden, Maleische, Rêdjangsche en Javaansche bestanddeelen bevat. In de literatuurproducten: goeritans (oude verhalen), rêdjongs (minneliederen) enz. vindt men vele oorspronkelijke, zelfs bij ouden van dagen onverstaanbare woorden.

Hunne instellingen komen in vele opzichten overeen met die van de overige bewoners der binnenlanden van Palembang. Voor huwelijken zie onder HUWELIJK. Besnijdenis heeft plaats bij jongens en meisjes. De kleeding bestaat voor de mannen uit: saroeng, broek en baadje, voor de vrouwen uit saroeng en baadje, met sêlêndang. Mênari (dansen) en njambai (zingen) behooren tot de geliefde volksvermaken.

De dorpen waren wegens de vroeger veelal heerschende binnenlandsche oorlogen omringd door met bamboe-doeri beplante aarden wallen, waarin een nauwe ingang opengelaten bleef, en in den regel nog omgeven door een breede sloot, soms zelfs door een vrij diepe gracht. In het midden van het dorp, dat bestaat uit op palen gebouwde huizen, vindt men gewoonlijk een met steenen belegd plein, waarop de vergaderzaal (balé) en de langgar staan.

Economische toestand. Zoowel het eigenlijk plateau als de dalen der rivieren zijn zeer vruchtbaar, terwijl de waterrijkdom mede helpt om dit gebied buitengewoon geschikt te maken voor den aanleg van sawahs. Bovendien zijn de berghellingen (met name die van den Dêmpo) zeer geschikt voor Europeesche cultures (koffie en thee). Niettegenstaande de moeielijkheden van het transport heeft toch reeds eenige uitvoer van rijst naar de aangrenzende streken plaats. De koffiecultuur is er niet onbelangrijk; de productie der inlandsche aanplantingen bedroeg over 1909—12 gemiddeld 2500 pikoels per jaar. Reeds zijn een viertal Europeesche koffieondernemingen in exploitatie, terwijl in de laatste jaren meerdere perceelen in erfpacht werden uitgegeven. Verder worden er met succes geteeld: tabak, aardappelen en karêt (ficus).

Men vindt op dit hoofdplateau een onafzienbare alang-alangvlakte, waar het vee zijn weideplaatsen heeft; de veestapel bestond ult° 1912 uit ruim 5000 runderen, bijna 7000 buffels, ruim 4000 geiten en eenige schapen, varkens en paarden.

De binnenlandsche handel is levendig; drukbezochte weekmarkten vindt men te Tandjoeng Têbat, Batoe Soesoe, Djêrai, Pênantian en dagelijksche markten te Pagêr Alam (zie aldaar). De nog gebrekkige verkeerswegen, waarin echter steeds meer verbetering wordt gebracht, zijn een ongunstige omstandigheid voor de economische ontwikkeling van de Pasêmahlanden. Vooral in het Z.-deel van het landschap met zijn diepe ravijnen en smalle, bijna evenwijdig loopende bergruggen, is het verkeer zeer moeilijk en daardoor de economische ontwikkeling achter bij die van het N. Een groote weg is van Lahat, grootendeels langs de Lêmatang, aangelegd via Pagêr Alam naar de Lintang, zich aansluitende bij den transportweg Benkoelen—Têbing Tinggi. Bij het ontwerpen van de Zuid-Sumatra-spoorwegplannen heeft men ook rekening gehouden met deze streken; van uit Mocara Enim zal de spoorweglijn worden verlengd, eenige K.M. bezuiden Lahat, tot Têbat Sêbêntoer, aan den voet der Pasêmah-hoogvlakte gelegen, terwijl van Tandjoeng Raja uit mettertijd in Z.-O.-lijke richting naar Pagêr Alam een zijlijn van de hoofdlijn Palembang—Benkoelen zal worden aangelegd.

Geschiedenis. Tijdens het bestaan van het Palembangsche Sultanaat waren de Pasêmahers wel in naam daaraan onderworpen, doch feitelijk zoo goed als onafhankelijk. Hunne verhouding tot den Vorst werd bepaald door de atoeran sindang mardéka (regeling der vrije grens-bewaking; zie PALEMBANG). Als vrije grensbewakers waren zij belast met het handhaven der grenspolitie, het opvatten van vluchtelingen en het waken tegen vijandelijke invallen. In September 1818 sloten de hoofden van Pasêmah Lébar een overeenkomst met Raffles. Toen Palembang door ons werd ingelijfd, bleef de verhouding der bevolking tegenover de Regeering ongeveer dezelfde als vroeger tegenover den Vorst. Herhaaldelijk ontstonden echter botsingen tengevolge van rooftochten van Pasêmahers in de aan ons onderworpen aangrenzende landstreken, waarvoor zij weigerden voldoening te geven. In 1864 werd door het opperbestuur machtiging verleend om krachtig tegen hen op te treden en zoo noodig de landstreek in te lijven; nieuwe daden van geweld maakten dit noodzakelijk en in 1866 werd een militaire expeditie uitgezonden, die echter alleen tegen Pasêmah Lébar behoefde op te treden; Pasêmah Oeloe Manna was reeds op eigen verzoek onder Gouvernementsgezag gekomen, terwijl Pasêmah Oeloe Lintang zich niet tegen den maatregel verzette, en Pasêmah Ajêr Kroh reeds van vroeger tot Ampat Lawang behoorde. Na korten, doch hevigen strijd werd Pasêmah Lébar in Juli bezet; in Augustus daaraan volgende barstte er wederom een opstand uit, die nieuwen troepenaanvoer noodig maakte, doch die reeds in November geheel bedwongen was. Wel kwam hier en daar nog rustverstoring voor, doch na 1868 bleek de landstreek volkomen bevredigd, en sedert de inlijving gaat de bevolking in welvaart zeer vooruit.

Literatuur: J. S. G. Gramberg: De inlijving van het landschap Pasêmah, in T. Bat. Gen. XVI. 1867 blz. 536; G. J. Gersen: Oendang-Oendang of verzameling van voorschriften in de Lematang-oeloe en ilir en de Pasemahlanden, in T. Bat. Gen. XX. 1873 blz. 108; De expeditie tegen de Pasoemahlanden, in Militair Tijdschrift, 1870, blz. 97, 145, 217, 249 en 297; Iets over de verhouding der Pasoemahlanden tot den Sultan van Palembang, in T. v. Ind. T. L. en Vlk. 1855 blz. 186 en 516; J. van Meurs: Pasemah Oeloe Manna op het eiland Sumatra, in: Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied, 1891, 23e jaargang, 3de deel, blz. 156, 253, 358 en 448; L. Jennissen: *a.* Bijgeloovigheden onder de inlanders, *b.* Over Katholieke Missiën in Indië, en *c.* Uit het leven der Heidenen in Kath. Missiën, *a.* in XIX, 1894, blz. 67, *b.* (in XXI, 1896, blz. 115, en *c.* in XXIX, 1904, blz. 66 en 74 (deze drie opstellen mede opgenomen in Berichten van den St. Claverbond — niet in den handel — *a.* in II, 1894, blz. 43, *b.* in II, 1896, blz. 9 en *c.* in I, 1904, blz. 55).

PASI BONTOBANGOEN (POELAU), ook Varkenseiland genoemd. Eilandje behoorende tot Saleier (afdeeling Bonthain, gouv. Celebes en Ond.), gelegen ten W. daarvan en er van gescheiden door een trechtervormige straat. De lengte is ± 11 K.M., de grootste breedte ± 5 K.M., de oppervlakte ± 22 K.M². Eenige kampongs liggen aan de Z.O. kust, een enkele aan de N. kust, van het Z. deel gescheiden door een met rizophoren begroeid moeras. Over het midden van het eiland loopt een kalkrug, die in het Z. zijn grootste hoogte van 80 M. (Verbeek Jaarb. Mijnwezen 1908) bereikt. Klappertuinen vindt men in het N. en aan de Z.O. kust, op het gebergte heeft men een weinig djagoeng. Er komen verwilderde koeien voor. In den W. moesson biedt de N.O. kust een veilige, diepe ankerplaats.

PASI TANETE (POELAU). Eilandje behoorende tot Saleier, gelegen ten N. daarvan, groot ± 3 K.M². Een met laag geboomte begroeid, door de menigte aan de oppervlakte komende koraalblokken, onvruchtbaar eiland. Aan de Z. kust is een kleine kampong; aan de N. kust staat een vuurtoren.

PASILAN KALAPA (MAL.). Inlandsche drogerij, varenwortelstok van *Polypodium rigidu'um* Sw., gegroeid op den klapperboom.

PASIR. Voormalig zelfbesturend landschap, omvattende het stroomgebied van de gelijknamige rivier met omgeving. In 1908 werd het landschap op verzoek van den sultan bij het rechtstreeks bestuurd gouvernementsgebied ingelijfd. Het vormt thans eene onderafdeeling der afdeeling Zuid-Oostkust van Borneo der residentie Z en O. Afd. van Borneo. Het grenst ten N. aan de afdeeling Samarinda, ten Z. aan de onderafdeeling Tanah Boemboe, ten W. aan de afdeelingen Doesoenlanden en Oeloe Soengei, en ten O. aan Straat Makasser.

Het landschap is in 1826 door het Sultansbestuur van Bandjërmasin aan het Ned.-Ind. Gouv. afgestaan. Met den vierden vorst van Pasir, Sultan Adam, werd het eerste politieke contract in 1844 gesloten.

De W. helft van Pasir is bergachtig en wordt van het Z. naar het N. doorstroomd door de Këndilo; het O. gedeelte is vlak. De eigenlijke Pasireezen zijn Maleiers; Orang badjo worden aan de kust gevonden, terwijl Boegineezen in de hoofdplaats en op verschillende plaatsen langs de rivier wonen. Voorts wordt gewag gemaakt van de Locangan, een Dajaksche stam, die de N. bovenlanden bewoont (Ind. archief, Dl. III, bl. 452), doch geene koppensnellers zijn zouden. De grond ,die vruchtbaar wordt genoemd, wordt weinig bebouwd; goud zou vooral aan het bovengedeelte der Këndilo gevonden worden en steenkolen omtrent het midden van haren loop bij de kampong Boesoei.

Literatuur : H. H. F. J. Nusselein, B. Ind. Inst. LVIII, rks. 7. IV 1905, 532.

PASIR (RIVIER). Belangrijkste rivier aan Borneo's Oostkust. Zie BORNEO, Dl. I. blz. 366.

PASIR-PASIR (IKAN) (MAL.). Zie ZEEBAARS.

PASIR PËNGARAJAN. Naam van de hoofdplaats der onderafdeeling Rokan (afdeeling Bëngkalis, gouvernement Oostkust van Sumatra). De plaats ligt aan den bovenloop van de Rokan Kanan nabij de grens met de residentie Tapanoeli (Sumatra's Westkust). Hier heeft de bestuursambtenaar (controleur) zijne standplaats.

PASISIRAN, of strandprovincies, naam van dat deel der Javasche buitenprovinciën van het rijk Mataram (de tegenwoordige Vorstenlanden), hetwelk aan de Java-zee gelegen was (Pëmalang, Dëmak, Pati, Toeban, Soerabaja). In 1743 is de geheele noordstrook dezer strandprovincies aan de Compagnie gekomen, die sedert van haar strandregenten sprak; in 1831 kwam ook de rest er van aan het Gouvernement. De hoogste vorstenambtenaar in en over elke zoodanige strandprovincie was een provinciehoofd of stadhouder, boepati, wëdånå boepati; in de vorstelijke hoofdstad had men eenige wëdånå's pasisiran voor de zaken der strandprovincies. Zie JAVA (Geschiedenis) en VORSTENLANDEN.

PASOEMAH. Zie PASËMAH.

PASOEROEAN. Landbeschrijving. Een der residenties van Oost-Java, sinds 1 Januari 1901 bestaande uit de toenmalige residenties Pasoeroean en Probolinggo (Ind. Stb. 1900 no. 334). Zij wordt ten N. door de straat van Madoera en ten Z. door den Indischen Oceaan bespoeld, ten O. begrensd door het gewest Besoeki en ten W. door de residenties Kediri en Soerabaja. De Oostergrens gaat over den vulkaan Argapoera (3086 M), hoogsten top van het Jang-gebergte (zie aldaar), terwijl niet ver van de grens, maar binnen het gebied der residentie, de vulkaan Lamongan, hoogste top de G. Taroeb (1670 M), gelegen is. De Westergrens loopt over het Ardjoeno-, het Kloet- en het Kawi-gebergte. In het Z. vormen de Tambakan-, de Lëngkosono-, de Pëlëtot- en de Damparbaaien vier inhammen. Ten Z. W. van de Tambakanbaai is op geringen afstand van de kust het woeste eiland Sëmpoe gelegen, dat geen vaste bevolking heeft. Het is het eenige eiland van dit gewest in den Indischen Oceaan. In de straat van Madoera heeft het slechts 2 kleine eilanden, nl. (18 K.M. ten N.O. van den Hoek van Warangan) Karangkoko of Zwaantjes-droogte, waar een kustlicht is opgericht en ten N.N.O. van de hoofdplaats Probolinggo Poelò Këtapang, een koraaleiland, veelal Gili geheeten, dat sedert eenige jaren eene gevestigde bevolking, uit visschers bestaande, heeft. De oppervlakte van dit gewest bedraagt 8767 K.M².; ultimo 1905 telde de bevolking ruim 2 millioen zielen of 231 per K.M². Het aantal Europeanen bedroeg 5400, dat der Chineezen 13200, dat der Arabieren ruim 1900, terwijl er nog 85 andere Vreemde Oosterlingen woonden. De residentie Pasoeroean beslaat het smalste gedeelte van Java; dit bevindt zich van de hoofdplaats Probolinggo tot aan de Zuidkust en bedraagt slechts 60 K.M.

Het gewest is voor een groot deel bergachtig; langs de Noordkust heeft men een vlakke strook, de vlakten van Pasoeroean en Probolinggo geheeten, zich uitstrekkende van de West- tot de Oostgrens van het gewest en bestaande uit kwartaire afzettingen en langs de kust, waar men vele vischvijvers vindt, uit een smalle strook alluviaal zand en zeeklei, blauwgrijs van kleur. Het Zuidelijkste deel van deze twee vlakten, waar zij eene hoogtelijn van ± 10 M. boven zee bereiken, wordt gevormd door de uiterst flauw hellende

voeten van den Pĕnanggoengan, den Ardjoeno, den Tĕnggĕr, den Lamongan en het Jang gebergte, welke bijna overal met vulkanisch zand zijn overdekt, zoodat de grens tusschen de hellingen der vulkanen en de grootendeels kwartaire tuflagen moeilijk is aan te wijzen. Verder ligt in dit gewest nog de vlakte van Malang met een geringe helling van Noord naar Zuid, die begint bij Singosari, 500 M. boven zee, daar waar de voeten van den Kawi, den Ardjoeno en den Tĕnggĕr in de vlakte overgaan. In het O. wordt zij begrensd door den voet van den Sĕmĕroe en in het Z. door het Kĕndĕng- of Zuidergebergte. In de aldus begrensde vlakte liggen: de afdeelingshoofdplaats Malang op 445 M. en de districtshoofdplaatsen Singosari op 480 M., Kĕpandjèn op 335 M., Tcerèn op 340 M. en Boeloe lawang op 396. M. boven zee. In het laagste Zuidwestelijk deel van de vlakte, nabij Soemberpoetjoeng, (295 M.) heeft de Brantas-rivier zich eene bedding van 100 M. diep gegraven in het vulkanisch materiaal, waarmede de geheele vlakte van Malang is bedekt. Dit materiaal is gedeeltelijk als steenbrokken uit de kraters weggeslingerd, gedeeltelijk als een natte brei van zand, asch en steenen met en door het regenwater naar beneden gevoerd. De lavastroomen, welke in de rivierbeddingen ontbloot zijn, hebben soms tijdelijk den loop van de Brantas gestuit en de afwatering belet, zoodat de vlakte moerassig werd. Dat zij echter vroeger in haar geheel een meer zou geweest zijn, is niet aangetoond kunnen worden. In de afdeeling Loemadjang ligt de vlakte van Loemadjang, bestaande uit den bijna horizontaal loopenden Zuidoostelijken voet van den Sĕmĕroe en dien van den Lamongan. Zij bestaat in het Oosten uit kwartairen grond, waaraan in het Zuiden een vrij breede alluviale strook grenst, uit vulkanisch zand en klei bestaande, aangevoerd door de rivieren Moedjoer of Pantjing en Bĕndâ joedâ, welke over eene groote uitgestrektheid evenwijdig aan de kust loopen, daartoe genoodzaakt door een duinenreeks met duinen van 8—12 M. hoogte, die zij eindelijk doorbreken. Een derde rivier, de Bĕsoek-sat kan dit laatste zelfs niet doen, waarom haar water zich in een strandmoeras verliest [1]). Behalve de bovengenoemde grootere vlakten heeft men langs het Zuiderstrand van de afdeeling Malang nog enkele kleine zandvlakten. Overigens is het gewest geheel bergachtig.

Het Noordwestelijke en Westelijke deel wordt ingenomen door de hellingen van den Pĕnanggoengan, een regelmatigen vulkaankegel, hoogte 1649 M, het Ardjoeno-gebergte met de toppen Widodarèn (3333 M.), Walirang (3150 M.) en Kĕmbar (3030 M.), den Andjasmârâ-keten, den Kĕloet (1731 M.), en den Kawi, hoogste top de G. Boetak, 2859 M. boven zee. In het midden van het gewest liggen het Tĕnggĕrgebergte en de Sĕmĕroe. Het Tĕnggĕrgebergte (zie aldaar) heeft den grootsten krater van de wereld, waarvan de bodem door de Zandzee of Dasar gevormd wordt. Hierin verrijst weer de G. Brâmâ, een nieuw eruptiepunt in dien krater en 2380 M. hoog. Verder Zuidwaarts heeft men den G. Adjĕg-adjĕg, hoogste punt de Goenang Djambangan, 3020 M., die geleidelijk uitloopt in den Sĕmĕroe (zie aldaar). In het Oosten van het gewest ligt de reeds genoemde Lamongan en de Westelijke uitloopers van het Jang-gebergte. In het Zuiden, nl. in de afdeeling Malang en het Zuidwestelijke gedeelte van de afdeeling Loemadjang vindt men het Kĕndĕng- of Zuidergebergte, een tertiair gebergte, grootendeels bestaande uit kalksteen, met toppen van 500—1000 M. hoogte. Deze kalksteen is op de meeste plaatsen overdekt met een dikke laag roodbruine klei, gevormd door den kalksteen zelf en magneetijzer, afkomstig van andesietgruis.

De rivieren van dit gewest behooren tot het gebied van de Noord- of van de Zuidkust. De waterscheiding loopt in de afdeeling Malang van den top van den Sĕmĕroe in Zuidelijke, eenigszins Zuidwestelijke richting naar het Zuidergebergte en verder in Westelijke richting ongeveer evenwijdig met de kust naar de grens van Kediri. In de afdeeling Loemadjang loopt zij, van den top van den Lamongan naar den post Ranoejâsâ, het hoogste punt van den postweg van Probolinggo naar Loemadjang en vandaar over de desa Lĕdok-ombo naar den rand van den Tĕnggĕr. Tot de rivieren van de Noordkust, die alle in de straat van Madoera vallen, behoort in de eerste plaats de hoofdrivier der residentie, de Kali Brantas (zie JAVA). Deze rivier, welke met hare talrijke zijrivieren de gansche vlakte van Malang en de aanliggende vulkaanvoeten als stroomgebied omvat, ontspringt in het Ardjoenogebergte, op de Oostelijke helling van den Andjasmârâ, even over de grens der residentie, dus op Soerabajasch grondgebied. Reeds beneden de districtshoofdplaats Sisir (Batoe) wordt een groot gedeelte van haar water afgetapt ten dienste der bevloeiing. Zij stroomt verder Zuidwaarts langs Malang en Kĕpandjèn en daarna Westwaarts, voor een deel de grens uitmakend tusschen de residenties Pasoeroean en Kediri. Hare voornaamste zijrivieren zijn: de kali Amproeng, op den Sĕmĕroe ontspringende met de kali Bango van den Ardjoeno afkomende, welke vereenigd ten Zuiden van Malang in de Brantas vallen; de kali Kĕmantĕn, die twee K. M. ten Z. van Boeloelawang de hoofdrivier ontmoet; de kali Lĕsti, die van de Noordelijke helling van den Djambangan komt, met de kali Gĕntèng, die van den Sĕmĕroe afstroomt, welke vereenigd, na een Westwaartschen loop ten Z. van Kĕpandjèn in de Brantas vallen. Verder Oostelijk ontvangt de Brantas nog de Mĕtrâ en de Lawor, welke laatste ontstaat uit de vereeniging van de Banjoebiroe en de Lĕksâ, alle rivieren van de Zuidoostelijke helling van den Kawi komende;

[1]) Over de bĕsoeks zie op dat woord. Als deze bĕsoeks door zwaren regenval bandjiren kan geen menschenhand hare kracht weerstaan. De enorme massa steenen en zand, die zij meevoeren, werpt dikwijls een dam op in hare eigene bedding, waardoor deze genoodzaakt is zich — vaak in één nacht — te verplaatsen. Zooals boven opgemerkt loopt de Moedjoer over een grooten afstand voor hare uitmonding evenwijdig aan de kust; na de groote ramp van Loemadjang in 1909 baande zij zich een weg in haar verlengde naar zee; een half jaar daarna volgde zij wéér haar oude bedding. Bij aanvragen van terreinen voor de opsporing van delfstoffen worden bĕsoeks niet als vaste grenzen aangenomen.

de Lĕksâ en de Lawor vormen de grens met Kediri. Eene belangrijke zijrivier is nog de Kântâ, die evenals de Brantas zelf op den Andjasmârâ ontspringt. Zij stroomt met schilderachtige kronkelingen, over steenen en rotsblokken bruisend, door het hoogland van Ngantang, dat vroeger bekend was door zijn groote koffieproductie en vormt in haar meer Noordelijken loop de grens tusschen Pasoeroean en Kediri. Bij uitbarstingen van den Kloet heeft de Kântâ belangrijke hoeveelheden zand afgevoerd. Verdere rivieren van de Noordkust zijn van West naar Oost: de Kĕdoeng-larangan of rivier van Bangil, de kali Wĕlang of kali Kraton, welke de sawah's van de suikerfabriek Alkmaar doorstroomt, aldaar den schoonen, 27 M. hoogen waterval Baoeng vormt en ten N. van de districtshoofdplaats Kraton in zee valt; de Kali Gĕmbong of rivier van Pasoeroean, welke door de hoofdplaats stroomt; de kali Oemboelan, lager kali Kĕpandjèn en van de districtshoofdplaats Rĕdjoso tot de monding kali Rĕdjoso geheeten (zij wordt gevoed door de bekende bron Oemboelan met een capaciteit van 4—6 M³ in de seconde); de Lawéjan, de grensrivier tusschen de afdeelingen Pasoeroean en Probolinggo; de Bajĕman; de Dringoe; de Gĕnding; de Palĕranâlâ of rivier van Pĕdjarakan; de Pandan laras, welker water, in verscheidene waterleidingen verdeeld, bij Kraksaän de zee bereikt; de Tjangkahan, die van den top Soëng (Jang-gebergte) komende, door een ravijn van 1500 M. diep stroomt en nabij Djaboeng in zee valt; eindelijk de kali Mantikan, die bij de desa van dien naam niet ver van de Besoekische grens, de zee bereikt. Tot het stroomgebied van de Zuidkust behooren in de afdeeling Malang slechts kleine rivieren, waarvan de voornaamste zijn: de Lĕmiroe of kali Iwak, de Srigântjâ, de Pĕngoeloeran en de Soembĕrdoerèn, alle op het Zuidergebergte hun oorsprong hebbende en de Glidig, die op den Sĕmĕroe ontspringt en de grensrivier vormt tusschen de afdeelingen Malang en Loemadjang. In de laatste afdeeling komen grootere rivieren van het stroomgebied van den Indischen Oceaan voor, o. a. de Bĕsoek-sĕmoet, de Moedjoer en de Bĕsoek-Sat, alle op den Sĕmĕroe ontspringende en boven reeds genoemd, evenals de kali Bĕndâjoedâ, eene belangrijke rivier met de zijtakken Grobogan en Mâdjâ of Bĕtâtâ, welk laatste door de hoofdplaats Loemadjang stroomt en de Djatirâtâ, grensrivier met Besoeki, welke grens, na opneming van deze zijrivier, door de Bĕndâjoedâ zelf gevormd wordt.

Door middel van talrijke bevloeiingswerken, waarvan wij alleen de uitgebreide Pĕkalènwerken in de afdeeling Kraksaän en de Patagoehanwerken in de afdeeling Bangil noemen, wordt het water der bergstroomen voor den natten rijstbouw en voor de suikerrietcultuur benut. Verder is door bedijking de moerassige streek tusschen de districtshoofdplaats Gĕmpol en de afdeelingshoofdplaats Bangil tegen het binnendringen van bandjirwater beveiligd. Rondom den Lamongan ligt in een wijden kring een gordel van bergmeren; de voornaamste zijn Ranoe Klakah, R. Pakis, R. Bĕdali op de Westelijke, R. Agoeng, R. Sĕgaran op de Oostelijke, R. Lading en R. Logoeng op de Zuidelijke helling van den vulkaan. Het zijn oude eruptiepunten of kraters met water gevuld. De R. Klakah, het meest bekende, is 34 M., de R. Pakis zelfs 95 M. diep. Aan de binnenzijde zijn deze meren begrensd door steile wanden, zoodat waterafvoer, anders dan ondergronds, onmogelijk is. De diepte van den bovenrand tot den waterspiegel is meestal aanzienlijk; bij de R. Agoeng bedraagt die zelfs 100 M. De meren van Klakah, Pakis en Bĕdali zijn om hunne schoonheid bekend. Rondom den Lamongan liggen nog meer voormalige eruptiepunten; diepe gaten, welke niet met water gevuld zijn, maar toch den naam van Ranoe dragen. Eene warme bron vindt men bij Tiris aan den voet van den G. Taroeb. Het water heeft eene temperatuur van 40 tot 42°C. en een zuren smaak. Verder vindt men nog warme bronnen bij Sânggâriti, ongeveer 5 K.M. ten Westen van de districtshoofdplaats Sisir gelegen en ook eenige op 3 à 4 K.M. ten W. van Ngantang gelegen.

Aan nuttige mineralen schijnt de residentie Pasoeroean arm; wel zijn ook in dit gewest talrijke vergunningen uitgegeven tot het doen van mijnbouwkundige onderzoekingen, maar van de resultaten dier onderzoekingen is nog zoo goed als niets bekend. Vermelding verdient als product van uitvoer alleen de zwavel, die verkregen wordt uit den krater van den Walirang. Dit mineraal wordt door de zwavelwinners afgevoerd naar de districtshoofdplaatsen Pandakan of Porong en daar voor ongeveer ƒ 3 per pikoel aan Chineezen verkocht.

Pasoeroean is een der vruchtbaarste en welvarendste gewesten op Java. De rijstcultuur staat er op een hoogen trap; de gemiddelde opbrengst per bahoe is er hooger dan in eenig ander gewest van Java. De Gouvernements-koffiecultuur heeft op Java het meest in dit gewest geblocid, met name in de afdeeling Malang, waar in één jaar eens zelfs 350 000 pikoels koffie geproduceerd zijn; thans bedraagt de jaarlijksche productie slechts eenige duizenden pikoels, terwijl men doende is, deze dwangcultuur in te trekken. Men heeft in dit gewest echter talrijke erfpacht-ondernemingen, waarop ook nog koffie, doch overigens veel peper, cacao, kina, rubber, kapok, suikerriet en enkele andere gewassen geteeld worden. Die ondernemingen zijn als volgt onder de afdeelingen verdeeld: Pasoeroean, 3, Bangil 7, Malang 198, Loemadjang 113, Probolinggo 2 en Kraksaän 7 of totaal 332. In de laatste jaren ziet men echter hoe langer hoe meer het „grootbedrijf" toenemen, d. w. z. dat verscheidene ondernemingen in ééne hand komen, waardoor de exploitatie goedkooper wordt. Zoo zijn de bovengenoemde ondernemingen respectievelijk in handen gekomen van 3,7, 83, 33, 2 en 4 of te zamen 132 administratiën, meestal beheerd door maatschappijen. Behalve de bovengenoemde landbouwondernemingen, heeft men in dit gewest 29 suikerfabrieken, waarvan één, Kĕdawoeng, gedreven wordt op het eenige particuliere land, dat in dit gewest voorkomt en ook Kĕdawoeng heet. De grootste suikerondernemíng, niet alleen van Pasoeroean maar ook van geheel Java, is Djatiroto in de afdeeling Loemadjang, toebehoorende aan de Handelsvereeniging Amsterdam. Hier wordt voor verreweg het grootste gedeelte geplant op erfpachtgronden. Door de H.V.A. zijn belangrijke irrigatiewerken aangelegd; de woningen der inlandsche bevolking, die voornamelijk afkomstig is uit

Djokjakarta en Rembang, werden door deze onderneming opgericht. Aan Djatiroto is een Europeesche arts verbonden, die de beschikking heeft over een goed ingericht hospitaal. Eene Europeesche Gouvernementsschool en een pasanggrahan treft men mede hier aan. Verder zijn er in de afdeeling Malang een 40 tal ondernemingen, werkende op overeenkomsten met de bevolking, waar uitsluitend suikerrietstekken worden verbouwd; in de afdeeling Loemadjang heeft men nog 32 van zulke ondernemingen, waar tabak geteeld wordt. In tegenstelling met de tabakscultuur in het Besoekische plant hier de inlander zelf op eigen grond en levert het product aan de onderneming; deze verstrekt alleen het zaad. Bij den opkoop door de verschillende ondernemingen heerscht scherpe concurrentie, hetgeen tot allerlei quaesties aanleiding geeft.

Bevolking. Deze bestaat uit Javanen en Madoereezen; in de voormalige residentie Pasoeroean is zij voor $^2/_3$ Javaansch en in het voormalige Probolinggo voor $^4/_5$ Madoereesch, behalve die van de afdeeling Loemadjang, die weder overheerschend Javaansch is. De Inlandsche ambtenaren zijn echter bijna allen van Javaansche afkomst. De Madoereesche bevolking is over het algemeen arbeidzamer en meer tuk op winst of hoog arbeidsloon dan de Javaansche; zij is spaarzamer en komt dan ook eerder tot welstand. Ten gevolge van de hartstochtelijke geaardheid der Madoereezen komen doodslag en verwonding veel onder hen voor; sluipmoorden daarentegen zelden. In de afdeeling Pasoeroean wonen in 39 hoog gelegen desa's, in het Tenggergebergte, de Tenggereezen (zie op dat woord), die ook in eenige desa's van de afdeeling Probolinggo voorkomen. Zij houden zich bezig met den verbouw van aardappelen, kool, uien en andere groenten, welke veel naar Malang, Pasoeroean en Soerabaja worden vervoerd.

De voornaamste middelen van bestaan van de overige bevolking zijn de rijstbouw, die op den vruchtbaren, grootendeels vulkanischen bodem van dit gewest zeer goed slaagt, de teelt van verschillende eenjarige (handels- en voedings-) gewassen, de arbeid op landbouwondernemingen en op de hoofdplaatsen, ook handwerksuijverheid. Verder de zeevisscherij, die hoofdzakelijk aan de Noordkust beoefend wordt, en slechts bij uitzondering aan de Zuidkust. Eveneens van belang is de teelt van zoutwatervisch in speciaal daarvoor nabij het strand aangelegde vijvers (tambaks); deze besloegen in 1903 een gezamenlijke oppervlakte van ongeveer 6000 bouws, waarin vooral de „bandeng" wordt gekweekt. De winst, welke met de zoutwatervischteelt behaald wordt, verschilt voor de verschillende streken van het gewest; gemiddeld kan ze gesteld worden op ƒ 25 tot ƒ 50 per bouw, al naar gelang men met slecht of goed onderhouden vijvers te maken heeft. Aan zoetwatervischteelt op sawahs of in vijvers wordt niet gedaan. Voorts is de veestapel niet onbelangrijk; in 1906 telde het hoornvee (runderen en buffels) ruim 460.000 dieren en was de sterkte van den paardenstapel bijna 53.000 stuks. Het fokken van kleinvee, als schapen, geiten, pluimgedierte, enz, is niet van beteekenis en geschiedt als bijbedrijf zoowel in het gebergte als in de vlakte.

Het bouwgrondareaal van de inlandsche bevolking besloeg in 1915 een oppervlakte van

a. in geregelde cultuur:		
sawahs van levend water voorzien	179.562	bouws.
sawahs van regen afhankelijk	6.139	„
moerassawahs	1.337	„
tegalvelden	322.679	„
b. niet in geregelde cultuur	10.802	„
Te zamen	520.519	bouws.

De opbrengst aan rijst (padi) was bij benadering 6.900.000 pikols, d. i. gemiddeld 33.40 pikol per beplanten en 33.78 pikol per geslaagden bouw.

De middelen van verkeer zijn de staatsspoorweg van Soerabaja over Bangil, Pasoeroean, Probolinggo en Klakah naar Banjoewangi, met zijtakken van Bangil over Malang naar Blitar en Kediri, en van Klakah over Loemadjang naar Pasirian. Verder heeft men particuliere stoomtramwegen: van Pasoeroean over Kedjajan naar Poerwosari en de halte Sengon met een zijtak van Kedjajan naar Bekasi-oost; van Malang Noordoostwaarts via Mendit naar Toempang, Noordwestwaarts over Pendem, Karangploso en Singosari terug naar Malang en vandaar Zuidwaarts over Boeloelawang naar Gondanglegi, met zijtakken vandaar Westwaarts naar Kepandjen en Oostwaarts naar Dampit, eindelijk van Probolinggo over Kraksaan naar Paiton. Behalve deze ijzeren wegen heeft men den grooten postweg langs de Noordkust met uitstekende, breede zijwegen van Pasoeroean naar Malang en van Probolinggo naar Loemadjang. Overigens zijn alle belangrijke plaatsen door breede, goed onderhouden grindwegen onderling verbonden.

De residentie Pasoeroean is belangrijk wegens de Hindoe-oudheden, die men er vindt. Zie hiervoor het artikel OUDHEDEN.

Geschiedenis. In deze residentie is de oudst bekende Oost-Javaansche inscriptie gevonden, en wel de in 682 Çaka (A. D. 760) gedateerde beschreven steen van Dinojo. Het land maakte achtereenvolgens deel uit van verschillende Oost-Javaansche Hindoe-rijken (zie JAVA, geschiedenis) en was vooral van belang in de 12de Çaka-eeuw, toen het de kern vormde van het rijk van Singasari (A. D. 1222—1292); zijn beteekenis behield het eveneens in de periode van Madjapait. Volgens de traditie vluchtte na de verovering van dit rijk door Radèn Patah de laatste vorst of een zijner zonen naar Malang, maar deze werd door de troepen van Radèn Patah verslagen. Volgens een andere overlevering vluchtte Gadjah mada, rijksbestuurder van Madjapait naar Sènggoeroeh, ten Zuiden van Malang; zijn zoon wist het voormalige rijk van Singosari uit te breiden en gaf het den naam van Soepit Oerang. Aan hem wordt de stichting van eene sterkte ten Z.O. van Malang toegeschreven, waarvan de ruïnes nog bestaan en Koetá Bédah (verwoeste stad) heeten. Door den Portugeeschen schrijver Mendez Pinto wordt vermeld, dat Pangéran Trénggánà, vorst van Dèmak, met de hulp van Bantam, Pasoeroean belegerde, dat nog in de macht der Çiwaiten was. Hij werd gedood door zijn bediende en na vruchteloozе pogingen werd het beleg opgebroken. Niettemin kwam bij de verdeeling van het Rijk van Trénggánà onder zijn zoons, Pasoeroean met Soerabaja, volgens de inlandsche verhalen, aan den

regent van Madoera, schoonzoon van Trĕnggânâ. Later, toen het rijk van Mataram tot bloei was gekomen, onderwierp de regent van Pasoeroean zich aan diens vorst, Soetâwidjâjâ, ook genoemd Sénâpati (± 1500). Het regentschap Probolinggo maakte in dien tijd een deel uit van het rijk van Balambangan, dat onder het opperbestuur van Kloenkoeng door Balineesche regenten werd bestuurd. In 1685 had de opstandeling Soerapati zich te Pasoeroean genesteld en onderwierp zoowel Malang als Probolinggo. Hij regeerde daar tot 1706, maar werd in dat jaar door de Compagnie bij Bangil verslagen; drie weken later stierf hij aan de in dat gevecht bekomen wonden. In 1707 bouwde De Wilde drie schansen te Pasoeroean, terwijl eindelijk in 1743 de geheele Oosthoek bij een contract met Pakoe Boewânâ II aan de Compagnie werd afgestaan. Wel bleven afstammelingen van Soerapati zich in Malang, Ngantang, Loemadjang en Balambangan nog tegen het gezag der Compagnie verzetten, doch ten slotte werd in 1760 het laatste verzet overwonnen en het gedeelte van Java ten O. van Tĕnggĕr en Sémĕroe verdeeld, in West- en Oost-Balambangan. Het regentschap Bangĕr, ongeveer overeenkomende met het tegenwoordige regentschap Probolinggo, behoorde tot West-Balambangan en werd omstreeks 1790 aan een Chinees verhuurd en onder Daendels aan dezen verkocht voor een miljoen rijksdaalders. Onder Raffles werd Probolinggo teruggekocht en kwam het met Pasoeroean onder het Landdrostambt Oost-Java. Na de teruggave der O. I. bezittingen door de Engelschen in 1816 werd Pasoeroean een afzonderlijk gewest en werd Probolinggo een afdeeling van Besoeki. Bij Ind. Stb. 1855, N°. 7 werd het tot een afzonderlijk gewest verheven, hetgeen het gebleven is tot de vereeniging met de residentie Pasoeroean (Ind. Stb. 1900, no. 334).

Bestuur. Administratief is het gewest verdeeld in 6 afdeelingen: Pasoeroean, Bangil, Malang, Probolinggo, Kraksaän en Loemadjang, waarvan de eerste drie tevens regentschappen vormen; het vierde regentschap van het gewest is Probolinggo, dat de laatstgenoemde drie afdeelingen bevat; de regent ervan zetelt te Probolinggo, terwijl te Kraksaän en Loemadjang zelfstandige patih's gevestigd zijn. Verder zijn er in deze residentie 11 contrôleafdeelingen, 30 districten en 2206 Gouvernements- en 23 particuliere desa's.

PASOEROEAN. Afdeeling en regentschap der gelijknamige residentie, van welke zij een der vier Noordelijke afdeelingen uitmaakt, groot 863 K. M² en begrensd ten N. door de zee; ten O., ten Z. en ten W. resp. door de afdeelingen Probolinggo, Malang en Bangil van dit gewest. De afdeeling telt 2 contrôle-afdeelingen en 5 districten, met name: Pasoeroean met de districten Pasoeroean, Wangkal (hoofdpl. Kĕdjajan), Kĕbontjandi (hoofdpl. Gondang Wètan) en Grati (hoofdpl. Grati Toenon) en Tĕnggĕr met het district Tĕnggĕr (hoofdpl. Poespo). Het aantal desa's bedraagt 367, waarvan 8 particuliere en alle andere Gouvernements desa's zijn. Langs de Noordkust strekt zich eene vlakte uit, welke niet anders is dan de flauw hellende voet van den Tĕnggĕr, waarop de zee tot zekere diepte alluviaal zand en klei heeft afgezet. In die formatie zijn talrijke vischvijvers aangelegd, welker peil onder hoogwaterstand ligt; de zee liep hier vroeger zeker verder landwaarts in. De kust heeft Oostelijk een kaap, Tandjoeng Warangan en Westelijk een bocht, die van Pasoeroean. De voornaamste der bergen dezer afdeeling is de Tĕnggĕr, die in haar Zuidoosthoek ligt, en dan ook slechts ten deele tot haar behoort. Aan den Noordelijken Tĕnggĕr-voet grenst de Zuid voet van den Grati-vulkaan, welks krater het meer Klindoengan bevat. Benoorden den Grativulkaan ligt de Goenoeng Sĕmongkrong, die stellig een eruptie-punt is, al valt er ook op den top geen krater waartenemen. De Zuidgrens der afdeeling wordt gevormd door het zadel, dat de Tĕnggĕr, naar het Westen toe, verbindt met den Ardjoeno; dit gebergte staat bekend als Goenoeng Toenggangan, dan wel gebergte van Djaboeng of van Sĕlampar. De afdeeling is een paar badplaatsen rijk, die beide haar bestaan te danken hebben aan een krachtig te voorschijn tredende bron van zeer helder water; de meest bekende is het „blauwe water": Banjoe-biroe, (zie op dat woord); de andere badplaats ligt bewesten de vorige en draagt den naam Oemboelan. Te vermelden rivieren zijn: de k. Lawéjan, grensrivier met de afdeeling Probolinggo; de k. Oemboelan, in haar benedenloop k. Kĕpandjèn en bij haar monding k. Rĕdjâsâ geheeten; deze beide ontspringen op de Noorder Tĕnggĕr-helling; de k. Wĕlang, die op de Westelijke Tĕnggĕr-helling ontspringt en als k. Kraton in zee vloeit. De hoofdplaats der afdeeling is Pasoeroean (zie op dat woord). Vermeldingswaardige plaatsen in de afdeeling zijn: het dorp Mĕlatèn bij Ngoeling, een voormalige districtshoofdplaats, waar een bloeiende nijverheid bestaat, zijnde de vervaardiging van stroozakken; de controleurs-standplaats Poespo, in de buurt waarvan zich het landbouw-etablissement bevindt, hetwelk dient tot proefneming met Europeesche kolonisatie in de Oost; tevens bestaat hier een gelegenheid voor ambtenaren om te worden verpleegd. Een dergelijke gelegenheid biedt Tĕlâgâ-sari, welk herstellingsoord in de onmiddellijke nabijheid ligt van Tosari, een om haar schoone en gezonde ligging en ook als hoofddorp der Tĕnggĕreezen (zie op dat woord) algemeen bekende desa. De Mohammedaansche bevolking der afdeeling is van West naar Oost al minder Javaansch en meer Madoereesch. In de afdeeling liggen het particuliere land Kĕdawoeng met de suikerfabriek van dien naam; verder nog vier suikerfabrieken en 2 kinaondernemingen op gronden in erfpacht. Eind 1915 had zij eene bevolking van 313 000 zielen, w. o. ruim 950 Europeanen, ruim 3200 Chineezen, 320 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

PASOEROEAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôleafdeeling Pasoeroean, regentschap, afdeeling en residentie Pasoeroean, met vier onderdistricten en 106 desa's. Eind 1905 had het eene bevolking van ± 88500 zielen, waaronder ± 700 Europeanen, 2500 Chineezen, 200 Arabieren en 60 andere Vreemde Oosterlingen.

PASOEROEAN (in het Hoog-Javaansch Pasĕdahan) en door de Javanen veelal Gĕmbong genoemd, de hoofdplaats van het gewest, het regentschap, de afdeeling en het district van dien naam, ligt aan Straat Madoera en heeft eene veilige reede. Reeds in het begin der 16e eeuw bestond de stad; twee eeuwen later was zij

de hoofdplaats van het rijk van Soerapati. Voor een 30tal jaren nog de vierde in rang onder de handelssteden van Java, is zij sedert het in exploitatie komen van de staatsspoorlijn Soerabaja — Malang, wat het vertier betreft, zeer achteruit gegaan. Op het eind van 1882 bedroeg de bevolking 38.800 en op het eind van 1905 slechts 28.500 zielen, waaronder 670 Europeanen, 2360 Chineezen, 200 Arabieren en 60 andere Vreemde Oosterlingen.

De kali Gëmbong, die door de stad loopt, is daar nauwelijks 20 M. breed en alleen voor kleine prauwen bevaarbaar. De drukte op de reede is zeer verminderd, maar nog steeds geven de afscheep van suiker en koffie, de visschersprauwen en andere vaartuigen, die handel drijven op Madoera, daaraan eene zekere levendigheid. Op de reede komen de zeeschepen op 2 K.M. afstand in 5 vademen water ten anker. Voor den mond van de rivier ligt eene zandbank, die het vaarwater zeer versmalt. Blijkens aangebrachte peilschalen neemt de aanslibbing op deze bank niet noemenswaardig toe; zij belet bij laag water intusschen zelfs het uit- en invaren van *leege* laadprauwen. Herhaaldelijk is door ambtenaren en particulieren op dezen voor de scheepvaart zoo belemmerenden toestand gewezen; doch tot dusver is hierin geen verbetering gebracht, terwijl toch jaarlijks ± $2^1/_2$ millioen pikol suiker te Pasoeroean werden ingescheept.

De booten van de maatschappijen „Nederland" en „Rotterdamsche Lloyd" doen Pasoeroean in normale tijden geregeld aan.

Pasoeroean is overeenkomstig den landaard der bevolking verdeeld in wijken. Vroeger zag men in de hoofdstraat van de Europeesche wijk tal van fraaie heerenhuizen als villa's gebouwd; vele daarvan zijn thans vervallen; zij zijn door Chineezen opgekocht, die aan het onderhoud weinig kunnen besteden doordat de huurprijzen zoo belangrijk zijn gedaald. De Chineesche wijk bestaat uit verscheidene straten met zeer fraaie huizen, waarvan vele, en wel de aanzienlijkste, volgens Europeesch model zijn gebouwd. Om de Europeesche en Chineesche wijken liggen de kampongs der Javanen en Madoereezen, die tot aan het strand en de daaraan gelegen vischvijvers doorloopen. Pasoeroean heeft een fraai residentiehuis, eene nette regentswoning, eene in 1857 vernieuwde Protestantsche en eene in 1895 voltooide Roomsch-katholieke kerk, eene moskee, een fraai societeitsgebouw, dat getuigt van de vroegere welvaart der plaats, eene constructiewinkel „de Bromo", met gemiddeld 200 inlandsche ambachtslieden, eene ijsfabriek en eene koffiepellerij. Verder is er de onderneming Poeroet, die uit de ter hoofdplaats gelegen Poeroetbron drinkwater oppompt. Vroeger werd dit in groote ijzeren ketels per spoor naar Soerabaja vervoerd en aldaar verkocht; tegenwoordig heeft men daar echter een eigen drinkwaterleiding. Vooral dient genoemd te worden het proefstation voor de suikercultuur met in 1904 opgerichte gebouwen en uitgestrekte proeftuinen. De gasfabriek bestaat sedert jaren niet meer, ook al tengevolge der verminderde welvaart. Intusschen is de welvaart der bevolking in de laatste jaren weder toenemende. Wat het uiterlijk betreft, zijn vele vervallen Europeesche en Chineesche huizen afgebroken en daarvoor nieuwe gebouwd. De stad wordt thans electrisch verlicht. De bestaande spoelleiding werd door den Gewestelijken Raad verbeterd en uitgebreid. Bij Ind. Stb. 1918 n°. 320 is met ingang van 1 Juli 1918 voor de hoofdplaats Pasoeroean een gemeenteraad ingesteld. Het fortje, in 1845 gebouwd, is in 1892 afgebroken. Eene stoomtram loopt van de hoofdplaats naar Waroengdâwâ en van daar naar Bëkasi Oost en naar Sëngon. De grenzen der hoofdplaats zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 194.

PASOLER (TIM.). Zie GREWIA SALUTARIS.

PASPALUM CONJUGATUM Berg. fam. *Gramineae*. Djampang tjanggah, Djandon, Paitan Soekët djampang (JAV.), Djoekoet pahit Babadotan (SOEND.), Grassoort van tropisch Zuid-Amerika, in vele tropische en subtropische streken van de oude wereld ingevoerd, en thans op Java algemeen ingeburgerd, zoowel in de vlakte als in het lagere bergland. Het wordt door het vee gegeten, maar de voederwaarde is nog niet voldoende bekend.

PASPALUM DILATATUM Poir. fam. *Gramineae*. Een uit Amerika afkomstige grassoort, die in vele tropische en subtropische streken gekweekt wordt en op Java vermoedelijk van uit Australië ingevoerd is, vandaar de naam „Australisch Gras". Het stelt geen hooge eischen, noch aan bodem, noch aan klimaat, ofschoon het aan vochtigen bodem den voorkeur geeft. Het groeit meestal in pollen, geeft een hooge opbrengst en heeft als veevoeder een zeer groote waarde.

PASPALUM PLATYCAULON Poir. fam. *Gramineae*. Roempoet pahit (MAL.), Djoekoet pait (SOEND.). Grassoort uit tropisch Amerika, op Java algemeen verwilderd. Vooral in vochtige klimaten en op niet te droge plaatsen. Vooral om Buitenzorg en in den plantentuin is dit een van de meest algemeene grassen geworden. In Amerika gaat het voor een uitstekend voedergras door.

PASPALUM SANGUINALE Lmk. (*Panicum* S. L.). Djoekoet tatambagaän (SOEND.) en vele andere inlandsche namen, welke van minder belang zijn. Een op Java zeer algemeen gras, een ware kosmopoliet, die in vrij wel alle gematigde, subtropische en tropische streken voorkomt, en in Nederland wegens de roode kleur van de aren „bloedgierst" heet. In het algemeen wordt de voederwaarde nog al hoog geschat.

PASPALUM SCROBICULATUM L. var. **ORBICULARE** Hack. fam. *Gramineae*. Gëgëndjoeran (MAL.), Djëringan, Gëndjoran (JAV.), Djoekoet pingging kasir (SOEND.). Een grassoort van tropisch Azië en Australië, op Java van de vlakte af tot in het lagere bergland verspreid. Het wordt veel door het vee gegeten, maar omtrent de waarde als voedergras loopen de meeningen nog uiteen.

PASSAAT. Zie KLIMAAT.

PASSAR, PASSER. Zie PASAR.

PASSENSTELSEL. Onder den term „Passenstelsel" wordt verstaan het contrôle-systeem, uitgeoefend op in Nederlandsch-Indië reizende en trekkende Inlanders en Vreemde Oosterlingen, waarbij het voeren van een door de bevoegde autoriteit afgegeven reispas voor hen een eerste vereischte is. Dit stelsel was tot voor korten tijd in tal van regelingen samengevat en leverde eene groote belemmering op voor de bewegingsvrijheid

der betrokkenen; in de laatste jaren zijn die belemmeringen grootendeels opgeheven. Het reizen van Inlanders en Vreemde Oosterlingen op Java en Madoera en van die gebiedsdeelen naar de Buitenbezittingen is aan geene beperking meer onderworpen. Indien voor zoodanige reizen een legitimatiekaart wordt verlangd, wordt die voor Inlanders verstrekt door het districts- of onderdistricts-hoofd (in de residentiën Soerakarta en Djokjakarta door het hoofd van van plaatselijk bestuur) en voor Vreemde Oosterlingen door het hoofd van plaatselijk bestuur. (Ind. Stb. 1914 no. 760, j°. 1915 no. 212). De verschillende ordonnanties, welke voor de Buitenbezittingen het passenstelsel plachten te regelen, zijn thans samengevat in één „Reisregeling voor de Buitenbezittingen" (Ind. Stb. 1918 no. 694), waarbij eene herziening in milden zin heeft plaats gehad. Het voorzien zijn van een paspoort wordt daarbij echter in verschillende gevallen nog verplichtend voorgeschreven en niet-nakoming dier verplichting strafbaar gesteld. (Ind. Stb. 1918, n°. 696).

PASSIEBLOEM. Zie PASSIFLORA.

PASSIFLORA EDULIS Sims. fam. *Passifloraceae*. Boewah nĕgri (MAL.), Boewah monjèt, Paksi (SOEND.). De passiebloem, klimplant uit Brazilië, op West-Java in de bergstreken verwilderd; de plant klimt met ranken, heeft zeer fraaie bloemen en donkerpaarse vruchten, die binnen den vrij harden wand een sappig moes hebben, waarbinnen de zaden liggen. Dit moes heeft een frisschen smaak en wordt daarom gegeten. De plant wordt niet gekweekt.

PASSIFLORA QUADRANGULARIS L. Granadilla, Marquisa; SOEND.: Erbis, Markisat. Klimplant uit trop. Amerika, in Ned. Indië gekweekt en verwilderd. De vruchten zijn veel grooter dan die van de vorige soort, doch worden op dezelfde wijze genoten. In Batavia en Buitenzorg komen de vruchten wel op de markt; overigens ziet men ze zelden.

PATA LIMA, PATA SIWA. Zie reeds bij CERAM (I, p. 470a); hier echter ten onrechte verwisseld in hun resp. Ternate- en Tidoreaanhangend partijkiezen weleer; bij KAKI-(H)AN-VERBOND (met dergelijke verwisseling); OELIASERS; en OELI-LIMA, OELISIWA.

De meest recente bijdrage tot de kennis van deze thans op Ceram nog volop bekende, deels in West-Ceram nog geheel levende onderscheiding, is het boek van O. D. Tauern, „Patasiwa und Patalima. Vom Molukkeneiland Seran und seinen Bewohnern" (Leipzig 1918). Het hoofdstuk VI (p. 135—160) is daarin geheel gewijd aan de *Patasiwa hitam*, de „zwarte", d. w. z. getatoeëerde en meest oorspronkelijkbinnenlandsche Alfoeren, die speciaal nu nog het *Kaki(h)an*-verbond hunner stammen bezitten, als geheimen mannenbond en veemgericht; hierin op p. 145—152 een iets verkorte vertaling van het befaamde officiëele document van den ter dood veroordeelden *kapitan prang* Marcus Kakiay uit 1860, berustend in het residentie-archief te Ambon, over het kakihanverbond en zijn geheimen ritus (alreeds volledig afgedrukt door Dr. Ludeking in zijn rijke „Schets van de residentie Amboina", Bijdr. Kon. Inst. 3, III, 1868, p. 67—78; hetgeen Tauern niet zegt, of niet wist).

Voor het nu nog op de N.W. kust gebruikelijke onderscheid in samenstel der uitleggers of vlerken (Mal.-Jav. *katir*) aan vlerkprauwen van Patalima- of Patasiwa-Alfoeren, zie bij Tauern, plaat 111, en de detail-teekening op p. 43; het sprekende cirkelronde of lusvormige verbandstuk bij de laatsten is een groot curiosum, en heeft wel oorspronkelijk symbolische beteekenis gehad. Voor tal van tatoeëer-patronen bij de Patasiwa hitam, zie ook Tauern, plaat 1—8; opvallend is de nuchterheid van deze geometrische figuren, eenerzijds tegenover den ontzaglijken zwier der Dajak-tatoeëeringen, anderzijds tegenover de hoog ontwikkelde houtsnijkunst en beschildering, die op het eigen West-Ceram, in het stroomgebied der Sapolewa, Wae Eti en Wae Ocli (of W. Oeni) bloeit in een aantal kampoeng's die zich tot de Patasiwa hitam rekenen, maar door zgn. Makahala-Alfoeren worden bewoond, welke hun oorsprong uit Halmahĕra rekenen (zie het opstel „Over ornamentkunst van (West-)Ceram" door H. F. E. Visser in Volkenkundige Opstellen Kol. Inst. I, 1917; en verg. over de Makahala's, Tauern, p. 30).

Hoogst instructief is Tauern's Overzichtskaart van Ceram, waar hij in West-Ceram — het eigenlijke gebied der Patasiwa hitam, met een paar kampoengs van „witte" Patasiwa's op de Noordkust —, en in Midden-Ceram — het eigenlijke gebied juist der Patasiwa poetih, met Patalima-kampoeng's aan Noorder- en Zuider-strand; terwijl de onderafdeeling Warasiwa in het uiterste Westen nog gebied der Patasiwa hitam is —, door drie cijfers bij de namen der kampoeng's een gemakkelijk overzicht schenkt van de verspreiding der 3 soorten van Pata's. De Patalima's die in de 17e eeuw op het uiterste Z.W. schiereiland van Ceram, Hoeamohal (alias: Klein-Ceram), woonden, zijn door De Vlaming vrijwel uitgemoord; thans zijn hier alleen Moh., Christen- en Binongkonegorijen (verg. ook de kaart in Sachse's Het eiland Seran, 1907).

Of *pata* inderdaad „lichaam" beteekent, is aan eenigen twijfel onderhevig. Van Ekris jarenlang zendeling te Roemakai (Z. punt van West-Ceram, bij de grens met Midden-Ceram) zegt aarzelend in Tijdschr. Bat. Gen. XVI (1867), p. 295: „*patasiwa* en *patalima*, welligt van *patan* (sic), ligchaam, corporatie, vereeniging"; maar Fournier bij Von Rosenberg in hetzelfde deel, p. 154, zegt pertinent: „*Pata* beteekent ligchaam, vergadering, korps"; evenzoo Ludeking in 1868, l. c. p. 56. Dat *siwa* niet 9, doch 7 zou beteekenen (aldus Wilken's Handleiding, ed. – Pleyte, 1893, p. 347), is een lapsus. In de Geneeskundige Woordenlijst van Ludeking (l. c. p. 197—227) ontbreekt juist echter het woord „lichaam" of „lijf"; maar ook in het Boeroe'sch is *fatan* = MAL. *badan* (Hendriks, Het Burusch etc., 1897).

Doch vast staat, dat de antieke algemeene term in de Molukken was *Oelilima-Oelisiwa*, op de Kei- en Aroe-eilanden verloopen tot *Oerlima-Oersia*; terwijl alléén op Ceram de term *Patalima-Patasiwa* gangbaar was. In de oorspronkelijke, minstens tot in het begin der 16e eeuw teruggaande onderscheiding, dat de eerste partij Mohammedaansch- en *dus* Ternate-gezind, de tweede heidensch- en *dus* oorspronkelijk Tidore-

gezind was op de verschillende Alfoeren-eilanden, is natuurlijk, tot den jongsten tijd toe, vaak plaatselijke wijziging gebeurd. Vandaar wel de verwisseling, zelfs verwarring, in de litteratuur (zie b.v. Martin, Reisen in den Molukken, 1894, p. 66). In de Banda-groep was echter in 1612 het heidensch-gebleven hoofdeiland Lontor (*alias* „Ulisses") èn Spaansch- èn Tidoregezind (Tiele, Bouwstoffen Mal. Arch. I, 1886, p. 2, 5, 7); in 1631 te Tobo, Z.O.-kust van Ceram, was het onderscheid tusschen „Olisivas" en „Olilimas", dat de eersten wèl, de laatsten „geen varckens vleesch aeten" (Tiele-Heeres, Bouwstoffen, II, 1890, p. 196); in 1632 waren op Oma (Haroekoe) de Oelisiwa's, evenals elders, de natuurlijke bondgenooten der Hollanders (ib. p. 204); zoodat de Hollanders zelfs door tal van Alfoeren voor „Olisivas" werden gehouden (ib. p. 205, 240); in 1633 helpen de Oelisiwa's van het kleine eiland Kêfing en die van Oerong (bij de uiterste Z.O.-punt van Ceram) tegen de Oelilima's van het eiland Ceram laoet (ib. p. 243—244).[1]) De verdelgingsoorlog tegen de onder Ternataanschen invloed nagel-kweekende Moh. inlanders van Klein-Ceram (Hoeamohal), door Van Speult in 1625 begonnen, door De Vlaming van Outshoorn (zie dezen naam) in 1656 beëindigd, accentueerde te meer dat partijkiezen van de Hollanders voor de heidensch-gebleven Oelisiwa's.

Op de Aroe-eilanden behooren de Zuidelijkste eilanden tot de Oerlima's, de Noordelijkste tot de Oersia's; op de er voor gelegen Kei-eilanden het oostelijke Groot-Kei tot de Oerlima's, de centrale Klein-Kei-groep tot de Oersia's; zie toch Van Hoëvell in Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII (1890), p. 77 en 123, met de kaartjes.

Met bovenstaande gegevens verwarre men niet den Ternataanschen term *Soah siô* of „9 Kampoeng's", namelijk van de 9 Rijksgrooten van Ternate, die samen er den *hoekoem* of Rijksraad vormden; zie den (onverklaard gebleven) term „Hoccum Soyasius" in het contract met Ternate uit 1626 (Heeres, Corpus Diplomaticum I, 1907, p. 211 noot 3), in 1627 geheeten „d'overicheyt Soyasives", welke, te zamen met de Sêngadji's, „representerende den raet des Coninckrijken van Tarnaten" den nieuwen Sultan Hamdja kozen (Tiele-Heeres, Bouwstoffen Mal. Arch. II, 1890, p. 120—122), enz ; alsmede het *juiste*: „Negen Rijksgrooten (van Ternate), om die oorsaak Soa Sivas genaemt" in Rumphius' Ambonsche Historie, Bijdr. Kon. Inst. 7, X (1910), p. 16. Verg. De Clercq's Bijdragen residentie Ternate (1890), p. 277 i. v. *sangadji*, en p. 280 i. v. *soah*, die den term overigens niet meer verstaan heeft; hoezeer inlandsche regenten op Ceram in ca. 1860 hiervan al niets meer begrepen, blijkt uit Ludeking, l. c. p. 56.

G. P. R.

PATAH KÊMOEDI (MAL.). Zie SENECIO SONCHIFOLIUS.

PATAH SAMBILAN. Een 2591 M. hooge, niet meer werkzame vulkaan op het punt, waar de Padangsche Boven- en Benedenlanden en Djambi aan elkaar grenzen. De berg is nog niet nader onderzocht; naar het Oosten is hij verbonden met den hoogsten berg van Sumatra: de G. Gêdang, ook Piek van Indrapoera (zeekaart) of Piek van Koerintji genoemd.

PATAH TOELANG (MAL.). Zie EUPHORBIA TIRUCALLI en VITIS QUADRANGULARIS.

PATAHO. Naam door de Beadjoe-Dajaks op Borneo gegeven aan soorten van het hagedissengeslacht *Varanus* (zie onder VARANIDAE), waranen of bijawak (zie aldaar).

PATANI. Tidoreesch district beslaande het Zuidoostelijk schiereiland van Halmahêra, grenzende aan de districten Maba en Wêda. Oorspronkelijk tien negoryen tellende, hebben deze zich tot een enkele kampong, Gam Soengi, bij de uiterste punt van het schiereiland op ongeveer 128° 43' O.L. vereenigd. Deze kampong is de standplaats van den posthouder van Oost- en Zuid-Halmahêra, waartoe ook het district Gaâne behoort.

Patani was in 1522 een zelfstandig staatje, waarvan de vorst in dat jaar in een gevecht tegen Portugeezen gedood werd. In 1602 regeerde er een vorstin, die den Hollandschen zeevoogd Jacob v. Neck vriendschappelijk ontving. Hoe en wanneer Patani onder Tidoreesch gezag kwam is niet bekend. Valentijn zegt dat Maba, Patani en Wêda bezittingen waren van Boki Gammalamma, zuster van Sultan Kaitjil Sibori (Amsterdam), die in 1680 heimelijk met prins Ceram van Tidore huwde. Ternate wilde echter de aanspraken van Tidore niet erkennen. Eerst bij het vredesverdrag tusschen Ternate en Tidore in 1728 werd Patani definitief aan Tidore toegewezen en tevens aan de Compagnie het recht gegeven een sterkte aldaar te bouwen. Die sterkte staat er nog. Door het Engelsche tusschenbestuur werden Maba, Patani en Wêda den sultan van Tidore ontnomen en werd de sultan moeda van Tidore, Mohamad Djainalabidin, daarmede begiftigd. Deze schenking werd in 1818 door den Commissaris Generaal te niet gedaan. Djainalabidin werd naar Java verbannen, vanwaar hij eerst in 1831 te Tidore terug kwam, waar hij in 1846 overleed. Na den opstand van Danoe Baba Hasan in 1876 werd te Patani een posthouder geplaatst en de aan den sultan in natura op te brengen schatting vervangen door een belasting in geld.

De bevolking spreekt een eigen dialect en houdt zich bezig met landbouw, vischvangst, een weinig handel met Gêbê en het vervaardigen van mandjes en hoeden van pandanbladeren en orchidee stengels (zie HALMAHÊRA).

PATAT of **PATAT SAGOE** (SOEND.). Zie MARANTA.

PATCHOULI. Zie DILAM alsmede OLIËN VLUCHTIGE (dl. III). De jonge planten van Pogostemon Patchouli Pellet worden bij droog weder gesneden en in de schaduw liefst op bamboerekken gedroogd. Wanneer zij zoover gedroogd zijn, dat ze nog juist vocht genoeg bevatten om te fermenteeren, worden ze op hoopen gebracht, waarbij zij onder warmteontwikkeling gaan fermenteeren, hetgeen men ter verkrijging van een goede olie noodzakelijk acht. Na die bewerking worden de bladeren nog eenigszins nagedroogd en met behulp van stoom van 1—2 atmosferen gedistilleerd. De hierbij verkregen olie komt onder den naam van Singapore-patchouli in kisten van 12 flesschen in den handel.

[1]) In het art. OELIASERS moet „Kefling" vervangen worden door „Ceram laoet".

Het soortelijk gewicht der olie is 0.94 bij 25° C. Zij is sterk linksdraaiend.

PATÈ'. Een onbeteekenend, tot de onderafdeeling Tjalang, afdeeling Westkust van Atjèh, behoorend landschapje begrensd ten N. door Lhô' Kroeët, ten O. door Lageuën, en ten Z.W. door den Indischen Oceaan. Het aantal geregistreerde mannen bedraagt er slechts 93 (ult. 1915). Bestuurder is Teukoe Radja Itam, wiens korte verklaring dd. 18 Nov. 1908 werd goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besluit van 18 Febr. 1909.

PATÈK. Zie FRAMBOESIA TROPICA.

PATÈNGAN (TÈLAGA). Fraai gelegen bergmeer op de Westhelling van den Patoeha (residentie Preanger regenschappen). 1575 M. hoog. In het meer ligt een klein eilandje.

PATERNOSTEREILANDEN, liggen met Poelau Tëngah en de Postiljoneilanden (Poelau Sabalana) tusschen Celebes en Soembawa en behooren tot de afdeeling Makasser van het gouv. Celebes en Onderh. Zij strekken zich over een afstand van 130 zeemijl om de N.O. uit en bestaan uit een menigte riffen, welke sterk verkleuren en waarop men den bodem nog duidelijk ziet in 15 vadem water, en een groot aantal eilanden, welke meerendeels laag en begroeid zijn. De beide groepen liggen op meerdere plateau's, door smalle, diepe geulen gescheiden.

Het Z.W.-lijkste, kleinste plateau bevat de kale Maria Reigersbergen- en Zandbuisbanken, de randen van een stol, met diepen W. kant en niet geheel gesloten Z. kant en waarbinnen een kom wordt gevonden met 250 M. diepte. Deze banken zijn onderzocht; op de NW. punt en op de Z. punt staan lichten. Aan de Z.O. zijde van deze banken vertoont het zeer diepe water een eigenaardige warreling en een bijzondere kleur, welke aanleiding was, dat daar meermalen niet bestaande gevaren zijn gerapporteerd.

Op een N.O. daarvan gelegen, veel grooter plateau, liggen de eigenlijke *Paternostereilanden*, waarvan de meeste begroeid, doch slechts enkele bewoond zijn door Boegineezen, die van vischvangst en klappercultuur leven en handeldrijven op Makasser. Het hoofd der groep woont in een kampoeng aan de Z.W. kust van Sailoesbësar, waar zoetwaterputten worden aangetroffen. Deze groep is slechts onvolledig bekend; goede ankerplaatsen vindt men be-O. Sailoesketjil en beW. Sailoesbësar, beide van om de Zuid te naderen, ook beN. Satëngah kan in diep water worden geankerd. Poposang is moeilijk te naderen door de vele riffen. Op de Oostpunt ligt de Karang Satoengoel en 30 K.M. O.Z.O. daarvan, vermoedelijk afzonderlijk, een ondiepte van 12 vadem. Het grootste, O.lijkste plateau wordt ingenomen door de *Postiljoneilanden*, waarvan alleen het O.lijke, zeer steil uit zee oprijzende gedeelte bekend is; mogelijk bevinden zich in dit plateau nog geulen met diep water, o.a. tusschen Palokang en Sarege en Z.O. van Bangkawang en Langkwetang. De riffen zijn zeer talrijk, de eilanden laag en begroeid, sommige hebben eene vruchtbaren bodem; de meeste der O. groep zijn bewoond en in cultuur gebracht. Zij hebben een koel klimaat. Op Sabalana, het grootste eiland, vindt men één Europeeschen opzichter van de klappercultuur, op het N.W. daarvan gelegen Balobaloang woont het inlandsche hoofd, belast met het beheer der groep. Ook in gedroogde visch en in schildpad wordt levendige handel gedreven. BeW. Sabalana is een kom in het rif, waarin men te allen tijde veilig kan ankeren. Van de overige eilanden is slechts weinig bekend; H. M. Siboga vond een ankerplaats bij Saraso in de W. lijke groep, welke van om de Z. werd aangedaan.

Tusschen de eilanden en rond de plateau's gaat niet veel stroom. Ook de vertikale waterbeweging is niet belangrijk, zij heeft een gemengd karakter.

PATERNOSTEREILANDEN (KLEINE) of **BALABALAGANEILANDEN.** Een groep eilandjes en riffen in het Z.lijk deel van Straat Makasser, welke zich op het N.gedeelte van de Borneo-bank uitstrekken tot aan de Oostgrens van deze en behooren tot de residentie Z. en O.- afd. van Borneo. De eilanden, waarvan sommige begroeid zijn met hoog geboomte, zijn onbewoond, doch worden veelvuldig bezocht door visschers, zoowel van den Borneo- als van den Celebes-wal, die er soms vrij lang verblijven. Ook beZ. deze eilanden liggen op de Borneobank gevaren, zoodat de scheepvaart zich hier beweegt over het ondiepe, smalle gedeelte vlak langs den Borneo-wal of door de zeer diepe, breede straat langs Celebes. Tusschen de eilanden en riffen gaat veel stroom, de vertikale waterbeweging is overwegend dubbeldaags en niet belangrijk.

PATERNOSTERBOONTJES. Zie ABRUS.

PATI. Afdeeling en regentschap der residentie Semarang, metende 1430 K.M². met eene bevolking op ultimo 1915 van 478000 zielen, waaronder 540 Europeanen en 4400 Vreemde Oosterlingen, waarvan het grootste deel Chineezen.

Daar de vroegere afdeeling Djoeana sedert 1 Januari 1901 (Ind. Stb. 1900 no. 334) aan de afdeeling Pati is toegevoegd, en de toenmalige residentie Japara bij de residentie Semarang is getrokken, vormt de afdeeling Pati het Oostelijkst gedeelte der residentie Semarang en grenst zij aan Rëmbang. De kali Randoegoenting vormt de grens der beide gewesten.

De afdeeling en het regentschap Pati zijn verdeeld in twee contrôle afdeelingen: Pati met de districten Pati, Kajèn en Tlogowoengoe, en Djoeana met de districten Djoeana, Djakenan en Tajoe.

Het land bestaat uit eene alluviale vlakte, Zuidelijk besloten door de Westelijke voortzetting van het Rembangsche kalkgebergte, dat zich voordoet als een hooge, witte, verbrokkelde muur, Oostelijk door de afhelling van den vulkaan Moeriah (zie aldaar). De vlakte, die eene richting Zuidwest-Noordoost heeft, is tegen de grens met Koedoes aan, en ook daarover, zeer laag en moerassig; de aldus tot beide afdeelingen behoorende Râwâ gëdé, watert af door de kali Djoewânâ (zie hierover Kajèn en Oendakan), welker aanvang ligt in Koedoes, maar die haar grootste lengte heeft in Pati, dat zij geheel doorstroomt en bij Djoeana in zee valt. Deze rivier nadert zeer dicht, maar vloeit niet langs de benoorden er van liggende hoofdplaats der afdeeling. De afdeeling is buiten de Râwâ gëdé zeer vruchtbaar; men vindt in de vlakten mooie rijstvelden en aan de kust vischvijvers.

Er zijn 3 suikerfabrieken, 4 erfpachtsondernemingen, gedreven op 11 erfpachtsperceelen, waarop koffie, kapok, rubber, specerijen en inland

sche gewassen worden geteeld, en 3 houtvesterijen, nl. Ngaringan, gelegen bij Tajoe, hoofdplaats van het gelijknamige Noordelijkst gelegen district en Oost- en West-Pati, bij de hoofdplaats gelegen. Verder heeft men er twee vergunningen tot het winnen van tras, in handen van de Moeria Tras Exploitatie maatschappij te Amsterdam, welke onderneming geheel Java van tras voorzag, toen de aanvoer van portland-cement door den oorlog werd bemoeilijkt. Bij de desa Pangoenan, distrikt Tlogowoengoe, is het graf van Pandoe Dèwanâtâ, die aldaar door 5 pandawa's is begraven. Daar niet ver af is het graf van Pangéran Bènâwâ, bekend in Java's geschiedenis als Adipati van Djipang. In een kampong van de hoofdplaats Pati is het graf van Maulana Maliki(zie hoofdplaats PATI).

PATI. District van de contrôle-afdeeling Pati, regentschap en afdeeling Pati, residentie Semarang met eene oppervlakte van 129 K. M.² en eene bevolking op ultimo 1915 van ongeveer 65500 zielen, waarvan 280 Europeanen en 2100 Chineezen, verder een 50tal Arabieren en 30 andere Vreemde Oosterlingen. Er zijn twee cultuurondernemingen, uitgeoefend op 6 erfpachtsperceelen, waarop koffie, kapok en inlandsche gewassen worden geteeld en één suikerondernemïng Langsé. Het district is verdeeld in drie onderdistricten.

PATI. Hoofdplaats van gelijknamige afdeeling, regentschap, contrôleafdeeling en district van de residentie Semarang, gelegen aan den grooten postweg en aan de stoomtramlijn Semarang—Lasêm.

Doordat de vroegere residentie Japara bij Semarang is getrokken (zie aldaar), is de hoofdplaats Pati in beteekenis achteruitgegaan, ofschoon men er nog een drukken kleinhandel heeft. Op ultimo 1915 bedroeg de bevolking ruim 18000 zielen, waarvan een 250 tal Europeanen, ruim 2100 Chineezen, een 50 tal Arabieren en 30 andere Vreemde Oosterlingen. Voor de Chineezen is een eigen wijk aangewezen, waar men eenige groote woningen van rijke Chineezen aantreft. Onder de Inlanders bestaat er een Christengemeente, terwijl er ook een nederzetting wordt aangetroffen van het Leger des Heils.

Aan den postweg heeft Pati te danken, dat het de hoofdplaats der residentie Japara is geweest, want toen deze er in 1810 langs werd gelegd, heeft Daendels tevens den bestuurszetel van Japara naar Pati verplaatst. Noordwaarts gaat er een zijtak van den postweg naar Tajoe, die zich daar Westelijk ombuigt en over Bandjaran naar Japara gaat. Die weg is voor voertuigen berijdbaar gemaakt in 1904, zoodat men thans om den geheelen berg Moeriah gemakkelijk kan rijden. Zuidwaarts gaat er een weg over Kajèn, Soekolilo en Klamboe naar Poerwodadi. Over de Djoeanarivier is in dien weg een brug gelegd. In een kampong der kota is het graf van Maulana Maliki, een zendeling van den Soenan van Koedoes, hier door ongeloovigen vermoord. De eenige Hindoe-oudheden van de afdeeling zijn een 3 tal beelden op het erf van de Assistent-Residentswoning. Deze woning, vroeger Residentiehuis, is een mooi, groot gebouw, even buiten de kota gelegen, met een ruim, met vruchtboomen beplant erf. De Regentswoning is een oud gebouw, waarvoor de aloen-aloen, die gedeeltelijk tot stadstuin is aangelegd.

PATI OELÂ (JAV.). Zie URARIA CRINITA.

PATIENTIE (STRAAT). Ruime, zeer diepe straat tusschen de hooge Z.W.kust van Halmahêra en het bergachtige eiland Batjan, in het Noordgedeelte waarvan de Lari-eilanden over de geheele breedte der straat verspreid liggen, terwijl in den Zuidingang, op één plateau, het hooge Dawora, met een ronden top zonder krater en N.O. daarvan een groep eilandjes en gevaren worden aangetroffen. De passage tusschen de Lari-eilanden leidt door een schoone, smalle straat beZ. langs het eilandje Salintji, een hoogen kegel met steilen Westkant. De naam der straat duidt op den tegenspoed, welke de schepen der O.-I. Compagnie hier hebben ondervonden; nu men beter op de hoogte is van het windsysteem dezer straat, wordt zij gemakkelijk bevaren en geeft men aan deze de voorkeur boven den weg beW. langs Batjan. Zie Zeemansgids deel VI.

PATIH of pêpatih (op West-Java papatih), naam van den ambtenaar op Java, die als rechterhand ter zijde staat aan een vorst, provincie-hoofd (voorheen) of regent. Ook de voormalige vorsten van Bali hadden zulk een pêpatih als rijksbestuurder naast zich.

Van de rijksbestuurders (pêpatih dalêm) in de Vorstenlanden zijn die van de rijken Jogjakarta en Soerakarta sinds 1743 deels ambtenaar van hun vorst, deels ambtenaar van de Compagnie (nu het Gouvernement); zij worden dan ook bezoldigd door beiden. Hun woning heet kêpatihan. Die van Jogjakarta voert geregeld den titelnaam Danoerêdjâ. De rijksbestuurder had bijzonderlijk te zorgen voor aangelegenheden buiten de hofstad zelf.

De patihs der regenten van Java, die tot 1901 een ondergeschikt dubbelganger waren elk van zijn regent, zijn door de reorganisatie van 1900 in de meeste regentschappen tevens tot districtshoofd, soms bovendien tot onderdistrictshoofd geworden; zulk een patih noemt men patih-wêdânâ (op West-Java patih wadana). Daarnaast heeft men nog enkele patihs buiten een regentschapshoofdplaats, ter standplaats van een assistent-resident of (somtijds) van een controleur; alsmede de vier „zelfstandige patihs" in het gewest Batavia. Zie onder BESTUUR, deel I, bl. 284—285.

PATIKAN (JAV.). Zie EUPHORBIA PILULIFERA en E. THYMIFOLIA.

PATIMAH (AKAR, KÊMBANG) (BATAV. MAL.). Zie ANASTATICA.

PATIPI. Zie ONIN.

PATIRO. Rivier in Boné. Zie CELEBES onder DE ZUIDARM.

PATJALANG. Zie VAARTUIGEN.

PATJAR KOEKOE (JAV., SOEND.). Zie LAWSONIA.

PATJAR TJINA (BATAV. MAL.). Zie AGLAIA ODORATA.

PATJÊT. Naam op Java voor een Springbloedzuiger, *Haemadipsa javanica*, in het Maleisch Patjat. Gewone bloedzuigers worden in het Maleisch en Javaansch lintah genoemd.

De naam „Spring"-bloedzuiger is eigenlijk minder juist; de dieren bewegen zich voort als spanrupsen, met vrij groote snelheid, zij leven in bosschen, laten zich op den voorbijganger neervallen of hechten zich onmiddellijk aan zijn huid of kleederen, als hij langs een tak strijkt. Zie T. Aardr. Gen. 1898, bl. 475.

PATJÈT. Naam van een contrôle-afdeeling tevens van een district in het regentschap en de afdeeling Tjiandjoer, residentie Preanger regentschappen. De contrôle-afdeeling bestaat uit de districten Patjèt, Waroeng kandang en Tjikalong koelon. Het district Patjèt met gelijknamige hoofdplaats telt 3 onderdistricten met 19 desa's en heeft eene oppervlakte van 245 K.M². Vroeger heetten de contrôle-afdeeling en het district: Tjipoetri. Patjèt is ook de naam van een onderdistrict van het district Tjiparaj, afdeeling Bandoeng.

PATJING TÂWÅ (JAV.). Zie GLORIOSA.

PATJING TAWAR (SOEND.). Zie COSTUS.

PATJIRAN. District in de contrôle-afdeeling Karanggênêng, afdeeling en regentschap Lamongan, residentie Soerabaja. Het heeft 51 desa's en is verdeeld in 3 onderdistricten. Op 1 Jan. 1916 telde de bevolking 69300 zielen, waaronder enkele Europeanen en een 100 tal Chineezen.

PATJITAN. Afdeeling, regentschap en contrôle-afdeeling van de residentie Madioen, groot 1410 K.M.². Voor de geschiedenis zie men op het gewest MADIOEN. De grenzen zijn: ten W., N.W. en N., de residentie Soerakarta; ten N.O. de afdeeling Ponorogo van dit gewest; ten O. de residentie Kediri; ten Z. de Indische Oceaan. Het vormt dus het Zuidelijkst deel van het gewest. Er zijn 4 districten: Patjitan, Poenoeng, Têgalombo en Lorok of Lorog (hoofdpl. Ngadirodjo); de niet genoemde hoofdplaatsen zijn gelijknamig. Het aantal desa's bedraagt 167. Geographisch behoort de afd. Patjitan meer bij de res. Soerakarta dan bij Madioen, omdat zij van de laatste gescheiden is door eene reeks bergruggen, die de gemeenschap met deze afdeeling zeer bemoeielijken, terwijl de verbindingsweg met de res. Soerakarta zooveel gemakkelijker en korter is. Bewesten de hoofdplaats Patjitan vangt het „Duizendgebergte" (zie aldaar) of de Goenoeng Sèwoe aan, dat zich Westwaarts voortzet door beide Vorstenlanden. Op tal van plaatsen treft men in dit gebergte holen aan (de voornaamste in Patjitan is de Loewèng Ombo in de desa Kalak, een 45 M. breede en 100 M. diepe spleet, die bij helder weer geheel te doorzien is) en grotten met mooie druipsteenvorming.

De meest bezienswaardige van deze druipsteengrotten in Patjitan is de „goewâ kalak" in de desa Sêndang gelegen, niet ver van de Soerakartasche grens en waarin men allerlei grillig gevormde beelden en figuren aantreft. De vrij hooge rug Pagêrgoenoeng scheidt de afdeeling van de res. Soerakarta en van de afdeeling Ponorogo; op het gemeenschappelijk grenspunt dezer drie landen verheft zich daarin de 665 M. hooge top Gêdé. Dit gebergte overdekt verder al het land, dat niet beslagen wordt door het kalkgebergte langs de zeekust en de vlakten van Patjitan, Ardjosari, Mangoenhardjo en Ngadirodjo, de vier eenige der afdeeling, die dus een waar hoogland vormt met afgezonderde ligging. In het Oosten verheft zich de Goenoeng Limâ, dus genoemd om zijn 5 scherpe toppen, die — 777 M. hoog — den zeevaarders tot veilige baak strekt. In de geheele afdeeling vindt men slechts weinig bosch, een gevolg van de groote ontwouding, waaraan de afdeeling Patjitan in vroegere jaren heeft blootgestaan ter wille van de Gouvernements koffiecultuur, zoodat men bijna overal kale bergen en heuvels ziet. Alleen in het Zuiden van het district Poenoeng en van de onderdistricten Ngadirodjo en Soedimoro (district Lorog), zoomede in het district Têgalombo, treft men nog wat wildhoutbosch aan. Djatibosch ziet men slechts hier en daar in kleine uitgestrektheden. De boomen hebben echter weinig waarde, daar zij dun en schraal staan. Blijkbaar is de grond voor djatihoutcultuur in deze afdeeling ongeschikt. Oostelijk van de hoofdplaats Patjitan ligt de mede bezienswaardige druipsteengrot van Ngembang vóór de desa Toelakan (onderdistrict van dien naam van het district Lorog), daar ter plaatse meer bekend als „de goewâ Sâmâpoerâ", en waarin een beek ontspringt, terwijl aan een wand een nis met beeldje is, door de natuur gewrocht, eenigszins den vorm vertoonende van de heilige Maagd met het Kerstkind. In het district Patjitan is de dubbele bron van Karang-gajam, een warme en een koude, voor badplaats in gebruik. In de kalkrotsen die, behalve waar zij door de vlakten onderbroken worden, langs de kust zich uitstrekken, bevinden zich talrijke vogelnestklippen. Er zijn 3 baaien: die van Damas en Koeripan, gescheiden door Kaap Lorog en die van Patjitan, welke de voornaamste inham is; als een diepe zak met zijn monding tusschen de punten Karang Sêmanoe en Pênambon, bevat zij de zelfs voor de grootste schepen veilige reede van Patjitan, welker grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1898 no. 240. De hevige branding langs de kust doet zich tot in de baaien gelden. De rivier van het Zuidwestelijk gedeelte der afdeeling is de kali Ngroebjoegan-sèwoe, in haar bovenloop k. Kladèn en Poetjoeng, in haar benedenloop k. Nglorobojo geheeten; die van het midden de k. Grindoeloe of rivier van Patjitan, in haar bovenloop, tot hare vereeniging met de k. Ploso achtereenvolgens k. Watoepatoek, Kêndal en Klantang geheeten; in een nauwe kloof stroomt zij langs Têgalombo (210 M.) naar de onderdistrictshoofdplaats Mangoenhardjo (vroeger Gading geheeten) (65 M.); hier wordt haar dal breeder, maar blijft ingesloten tusschen steile brecciën; nu neemt zij de van het Noorden komende Djêtis op en loopt in Zuidwestelijke richting verder, over Ardjosari (25 M.) tot Patjitan (7 M.) in een betrekkelijk smal alluviaal bed, dat zich eerst hier verbreedt; bij Ardjosari neemt zij de van het Noorden komende k. Ardjosari, en beneden Patjitan, bij de desa Ploso, een uit het Oosten van den Goenoeng Limâ komenden zijtak op; zij ontlast zich in de baai van Patjitan; in 1836 is zij verlegd, waardoor een uitgestrekt deel in het Westen der vlakte bevloeibaar werd; voor matig groote prauwen is zij van den mond tot boven de hoofdplaats bevaarbaar. In het Oostelijk deel der afdeeling vloeien: de k. Koeripan, in haar bovenloop k. Padi, die bij Toegoe in de kalk verdwijnt, tot Ngoempang ondergronds loopt, dan korten tijd in een diepe kloof stroomt, nogmaals in de kalk verdwijnt, bij Têmpoersari weer te voorschijn komt, en in de Koeripan-baai uitmondt; en de k. Lorog of rivier van Ngadirodjo, welker boventakken zich uitstrekken tot op de waterscheiding in Kediri, die veel houtversteeningen meevoert, en uitmondt in de Damas-baai. Geen der rivieren in deze afdeeling is voor de irrigatie van de minste beteekenis, met uitzondering van de Lorog- of Ngadirodjo-

rivier, die de vlakte van Ngadirodjo het geheele jaar van bevlociingswater voorziet en een paar zijriviertjes van de Patjitanrivier, die aan de kleine vlakten van Patjitan, Ardjosari en Mangoenhardjo gedeeltelijk water geven.

Einde 1915 woonden er in de afdeeling 244.000 menschen, waarvan 40 Europeanen en 270 Chineezen. De inlandsche bevolking van de geheele afdeeling is goedaardig van natuur en vertoont een geheel ander type dan die b.v. van de Zuidelijk aan haar grenzende afdeeling Ponorogo. De criminaliteit is gering. Groote misdrijven komen hier niet voor. Van de hoofdplaats (zie aldaar) voert een met grind, koraal en schelpen verharde weg naar de desa Koetjoer, waar vroeger een lang los- en laadhoofd van klapperstammen in de baai was uitgebouwd, omdat de prauwen, door middel waarvan de verderop liggende schepen bevracht en gelost worden, door de branding niet de kust genaken kunnen. Sedert tal van jaren is evenwel dit havenhoofd vervangen door een los- en laadhoofd op ijzeren schroefpalen te Tampëran aan de Westzijde der baai. Aan dit los- en laadhoofd wordt minstens driemaal 's jaars per stoomer van Soemënëp (eiland Madoera) aangebracht het voor de afd. benoodigde Gouv. zout. Het Zuidwestelijk deel van het regentschap is schaars bevolkt en onvruchtbaar; de overige deelen zijn wat beter, ofschoon evenmin bevloeibaar als de overige gronden. De beste bouwvelden (sawahs) zijn gelegen in de vlakten van Lorog of Ngadirodjo en van Patjitan, Ardjosari en Mangoenhardjo, omdat zij daar van levend water kunnen worden voorzien. Wegens de onbevloeibaarheid van de geheele afdeeling, op de genoemde 4 vlakten na, legt de bevolking zich in het algemeen meer toe op handwerken als goud-, zilver- en ijzersmeden, timmeren, steen- en pottenbakken en weven, dan op den landbouw. De kalklaag tusschen de brecciën bij Tëgalombo levert een buitengewoon goede kalk. De Europeesche landbouw bepaalt zich tot een klein erfpachtsperceel in het district Tëgalombo, waarop padi en eenige koffie verbouwd worden. Tot mijnbouwkundige opsporingen zijn 4 vergunningen uitgereikt, t. w. één in het district Patjitan en drie in het district Tëgalombo. In 1908 zijn mijnconcessiën verleend aan de Naamlooze Vennootschap Mijnbouw Maatschappij Madioen voor de terreinen Këtihan en Kalitëloe in deze afdeeling voor het winnen van koper, bismuth en ijzer. Hindoeoudheden zijn er geene andere dan twee beschreven steenen te Watoepatoek.

PATJITAN. District van de contrôle-afdeeling, de afdeeling en het regentschap Patjitan, residentie Madioen, groot 202 K.M.², met 3 onderdistricten en 62 desa's. Het telde ult. 1915 eene bevolking van ruim 54000 zielen, waaronder een 30 tal Europeanen en 250 Chineezen. Het is een bergachtig district, met uitzondering van de vlakte van Patjitan, waarin de hoofdplaats gelegen is en die van Ardjosari, beide aan weerszijden van den benedenloop van de Patjitan rivier gelegen. Hier en daar ziet men tusschen de heuvels keteldalen en kleine valleien, die zich in den Westmoesson met water vullen en dan meren worden. In den Oostmoesson drogen zij echter meestal uit, teaarom zijn zij ook niet voor irrigatie-doeleinden De gebruiken. De bouwvelden zijn alle van regen afhankelijk. In dit district vindt men in de nabijheid van de onderdistrictshoofdplaats Ardjosari een warme en een koude bron te Karang-gajam, die als badplaats gebruikt, doch niet geëxploiteerd wordt.

De bevolking leeft van landbouw en zeevischvangst, benevens van eenige neringen (goud- en zilver- en ijzersmeden, steen- en pottenbakkerijen en weven) en eenigen kleinhandel. De klappercultuur levert mede een niet onbelangrijke bron van inkomsten op. Door de groote uitbreiding, die deze cultuur in dit en omliggende districten in de laatste 10 jaren ondergaan heeft, is een levendige handel in copra ontstaan met de aangrenzende residentie Soerakarta. Het vervoer heeft per pikoelpaard plaats, doch zal weldra anders worden, zoodra de in aanleg zijnde rijweg van Patjitan naar Kakap (afd. Wonogiri, residentie Soerakarta) gereed zal zijn gekomen.

Er is één vergunning tot mijnbouwkundige opsporingen in dit district verleend.

PATJITAN. Hoofdplaats van afdeeling, regentschap en district van denzelfden naam in de residentie Madioen, waarvan de grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887, no. 147. De bevolking telde in 1905 7000 zielen, waarvan 30 Europeanen en 250 Chineezen; sedert dat tijdstip is het zielental belangrijk vooruitgegaan. Steil gebergte sluit aan drie zijden de plaats in, die in de vlakte ligt, bijzonder mooi tusschen rijstvelden en boschjes ongeveer $3^1/_2$ K.M. van de zee af, en aan de rijkbelommerde wegen van hier uit, West over Poenoeng naar Solo, Noordoost over Ardjosari en Tëgalombo naar Ponorogo. Tusschen de stad en het strand ligt een moerassige streek, thans voor een groot deel herschapen tot sawah. Op een rots nabij het strand is de „Astana gëntoeng" of begraafplaats van den aarden pot, zijnde een bergspleet, waarin onder een arën-dakje een gesloten aarden pot staat, welke een been zou bevatten van onbepaalbare lengte, wijl het zich aan elken beschouwer anders vertoont.

PATJOENG (SOEND.). Zie PANGEI.

PATMA (MAL., SOEND.). Zie RAFFLESIA.

PATOEHA. Vulkanisch gebergte halfweg Bandoeng en de Zuidkust van Java. Het oudere gedeelte heeft een ringwal van $3^1/_2$ K.M. doorsnede, waarbinnen aan de Zuid- en Westzijde nog eenige fumarolen dampen. Dicht bij de N.O. zijde liggen twee jongere kegels n.l. de Pasenenuan, met den krater Kawah Poetih, aldus genaamd naar de witachtige kleur van het zwavel- en aluinhoudend kratermeertje en de vlak benoorden dit meer verrijzende eigenlijke Patoeha (of P. Kalèr), een fraaie kegel (2433 M.), een weinig ten N. van den vorigen met een diepen krater, waarvan de bodem 150 M. beneden het hoogste punt ligt, doch waarin Verbeek (Java 708) geen sporen van activiteit aantrof. De boschen van den Patoeha zijn bekend om hun prachtig rasamala-hout.

Ten Oosten van den Patoeha vermeldt Verbeek nog een anderen vulkaan (p. 706) de Këndëng-Patoeha met het solfatarenveld Kawah Tjiwidej (zie aldaar).

PATOEK. Onderdistrict met gelijknamige hoofdplaats van het district Plajën, regentschap Goenoeng Kidoel, residentie Djokjakarta De hoofdplaats Patoek ligt boven aan den rand

van een plateau, aan welks voet beneden de onderdistricts-hoofdplaats Pijoengan van het district Prambanan, regentschap Kalasan ligt. Langs genoemde twee plaatsen loopt de groote weg van Djokjakarta naar Wonosari (hoofdplaats van het regentschap Goenoeng Kidoel). Ofschoon zij niet verder dan ongeveer 2 K.M. van elkander liggen, stijgt men van Pijoengan tot Patoek langs een steil bergpad wellicht 350 M. Tusschen die 2 plaatsen in ligt nog de Kali Gawé, een linker zijrivier van de Opak. In het laatst van 1914 is een aanvang gemaakt met de verbinding tusschen beide laatstgenoemde plaatsen door een wegomlegging geschikt te maken voor het vervoer per as. De nieuwe weg wordt $1^1/_2$ maal zoo lang als de oude, maar het voordeel van een goeden rijweg weegt daar ruimschoots tegen op.

PATOENGAN STELSEL. Zie OPIUM.

PATRAS (ABRAHAM). Geb. te Grenoble 22 Mei 1671 uit het huwelijk van A. Patras, Koninklijk notaris en erfelijk acten-bewaarder en O. Blusset. Na de herroeping van het edict van Nantes in 1685 vluchtte zijne familie naar de Nederlanden; Patras trad aanvankelijk in dienst bij een koopman te Amsterdam, doch nam 1690 dienst als soldaat en vertrok naar Batavia, waar hij in 1691 tot provisioneel agent werd aangesteld. In 1695 werd hij secretaris van den Chineeschen boedelmeester te Amboina en assistent aldaar, in 1698 boekhouder, secretaris van de kleine en huwelijkszaken, in 1700 secretaris van den Raad van justitie en in 1703 onderkoopman, secretaris van den Gouverneur en den Raad der Molukken. In 1707 werd hij opperhoofd te Djambi, in 1709 koopman; in 1711 opperhoofd te Palembang, in 1717 opperkoopman, gezaghebber van de Westkust van Sumatra, in 1720 visitateur-generaal van Ned.-Indië, in 1721 commissaris en gezant naar Djambi, in 1722 tweede opperkoopman van het kasteel Batavia, in 1724 Directeur van Bengalen en in 1731 Raad extra-ordinair van Ned.-Indië. Na den dood van Van Cloon werd Patras door het lot aangewezen en vervolgens aangesteld tot provisioneel Gouv.-Gen. (11 Maart 1735); hij overleed te Batavia in den nacht van 2 op 3 Mei 1737. Gedurende zijn kortstondig bestuur hadden geene belangrijke gebeurtenissen plaats.

PATRIARCHAAT. Zie VADERRECHT. Men treft in geschriften over Indonesische toestanden het bijvoeglijk naamwoord „patriarchaal" meestal aan in de met patriarchaat samenhangende beteekenis van „vaderrechtelijk"; doch somtijds ook in den vagen, met patriarch samenhangenden, zin van „aartsvaderlijk, gemoedelijk-ouderwetsch".

PATRIJS. De Groote Soenda-eilanden zijn bewoond door ongeveer een 10tal soorten Patrijzen, gebracht tot een 5 tal geslachten; de tot eenzelfde geslacht behoorenden bieden zeer geringe verschillen in kleur aan, die echter constant schijnen voor ieder eiland. Van het geslacht *Arboricola* leven 6 soorten op de Groote Soenda-eilanden. *A. javanica* wordt slechts op de bergen van Java gezien; de zeldzame *A. rubrirostris* leeft op de bergen van Sumatra; *A. hyperythra*, weinig verschillend met *brunneopectus* van het continent, vindt men op de bergen van Borneo; Java heeft nog een bergbewoner in *A. orientalis*, waarvan eene variëteit: *A. sumatrana*, in de bergen van Midden-Sumatra voorkomt; terwijl eindelijk *A. charltoni* van Sumatra en Borneo maar weinig verschilt van *A. chloropus* van het Indische continent. De kleurteekening is zeer moeilijk met enkele woorden weer te geven, zoodat de geographische verdeeling voldoende mag heeten om de soorten uit te vinden; bovendien hebben de Patrijzen geringe waarde in de Indische samenleving; voor *A. javanica* maken we eene uitzondering, daar zij een gewild gerecht is. Deze vogel, poejoeh gonggong (SOEND.) genoemd, is aldus gekleurd: kop bovenop roodachtig bruin; een band van zwarte vederen vangt aan ter weerszijden achter ieder neusgat, loopt rondom het oog, en verbindt zich met die der andere zijde op het achterhoofd; deze versmolten band loopt langs het midden van den nek en verloopt in den zwarten band, die rond de basis van den hals gaat; kin, bovenhals, wangen, oorbekleedselen en voorkant van hals roestkleurig, de laatste min of meer zwart gespikkeld; rug en bovenstaartvederen donker grijs, met zwart gestreept; borst, buik, zijden van lichaam en onderstaartdekvederen kastanjebruin; staart zwart met grijs gestreept; snavel zwart; pooten rood. Slechts van Noord-Borneo is bekend *Haematortyx sanguiniceps*, een zwartachtig bruin gekleurde vogel; kop bovenop en nek karmozijn, lichter langs zijden van kop en wangen; kin en hals bleek roodbruin met karmozijn tint; hals en borst roodachtig kastanjebruin; de langere onderstaartdekvederen breed getopt met schitterend karmozijn. Van het geslacht *Caloperdix* leeft *sumatrana* op Java en Sumatra en *borneensis* op Borneo alleen; zij verschillen slechts zeer weinig van *C. oculea* van het vasteland; in het algemeen kent men deze vogels nog onvoldoende. Beter bekend is *Rollulus roulroul* van Sumatra, Java en Borneo, ook van het Maleisch schiereiland en Siam beschreven; deze vogel is gemakkelijk te kennen aan den bundel stijve haarachtige schachten op het voorhoofd en een kuif op het achterhoofd. Eindelijk hebben Sumatra en Borneo met het Maleisch schiereiland gemeen *Melanoperdix nigra*; het oude mannetje is geheel uniform glanzend zwart gekleurd, slechts de uiterste vleugelvederen evenals hun dekvederen zijn bruinachtig zwart; snavel zwart; pooten bleek leikleurig. Het wijfje is over 't algemeen meer bruinachtig.

Op Sumatra en Borneo komt een vrij groote, bruingekleurde patrijs voor met opvallend langen snavel, *Rhizothera longirostris*.

PAUPERISME. Pauperisme is sinds eeuwen onder de in O.-Indië levende Nederlanders en hun afstammelingen voorgekomen. Vooral toen in de eerste periode der V. O. I. C., de voor de Europeesche samenleving genomen draconische overheidsmaatregelen verslapten en een algemeen zedenbederf viel waar te nemen, trad voornamelijk het pauperisme onder de Nederlanders van gemengd bloed sterk op den voorgrond. Reeds in December 1753 zag de Gouverneur-Generaal Mossel zich genoodzaakt, te Cheribon een weeshuis op te richten, ten einde te voorkomen, dat „veele aldaar in het wild loopende en omzwervende arme bastaarden en weezen van Europeezen", nog meer verwilderden en verbasterden. Het lot dier „mixtisen en castiesen" was zeer droevig; zoo mochten zij alleen „bij de uiterste noot en bij gebrek aan andere bequame

stoffe", in dienst van de V. O. I. C. genomen worden. Die verwaarloozing en achteruitstelling van den armen Indo-Nederlander bleef voortduren, tot de helft van de vorige eeuw, zoodat vooral door het onvoldoend onderwijs dier dagen vele „Inlandsche kinderen" zich sociaal en economisch in een bijzonder ongunstigen toestand bevonden. Vóór 1848, stond de Ned.-Ind. Regeering wel gelden toe voor „armenzorg" in engeren zin, doch van een stelselmatige bestrijding van het pauperisme was geen sprake, zoodat het aantal Europeesche paupers schrikbarend toenam. Eerst in 1848 (en de z.g. politieke beweging van 22 Mei te Batavia, heeft zeer zeker daartoe medegewerkt), werd door de Regeering de Pupillen-school te Kédongkébo (later overgebracht naar Gombong) opgericht, waardoor vele arme Indo's althans in het leger zich een bestaan konden verzekeren. Het duurde toch nog tot 1872, voordat eene Regeerings-Commissie werd ingesteld, teneinde het pauperisme-vraagstuk en de ongunstige levensomstandigheden der „Inlandsche kinderen" ernstig te onderzoeken. De in dat jaar benoemde Commissie bepaalde zich echter tot de in Batavia woonachtige paupers en hoewel het gehouden onderzoek verrassende feiten aan het licht bracht, vonden toch de door haar bij de Regeering ingediende voorstellen tot verbetering der misstanden verre van een gunstig onthaal. De voorstellen van den Directeur van O. E. en N., W. Stortenbeker, om door verbetering van onderwijs de Indo-paupers op te heffen, deelden in 1881 hetzelfde lot. Als eerste stap in de goede richting kan genoemd worden de in 1886 te Batavia opgerichte Ambachtsschool, waar minvermogende Europeanen practisch en technisch konden worden opgeleid. De voortdurende armoede onder de Europeanen nam echter, vooral door de suiker- en koffiecrisissen in de laatste helft van de 19de eeuw, zoodanig toe, dat de G.-G. in 1900 den Directeur van O. E. en N. opdroeg een onderzoek naar de maatschappelijke toestanden dier paupers op Java en Madoera in te stellen. Ingevolge die opdracht richtte de Directeur een circulaire tot alle hoofden van bestuur, met verzoek plaatselijk gegevens te verzamelen. Deze officieele enquête was bij de ingezetenen beslist impopulair, omdat velen, al was hun inkomen klein, toch niet als „pauper" aangemerkt wilden worden, een term waarin men iets beleedigends vond liggen, terwijl de vele concrete vragen (vooral die, of in concubinaat werd geleefd en die omtrent verleden en tegenwoordige levenswijze, godsdienst en gezondheidstoestand) te stuitend werden gevonden. De circulaire van den Directeur van O. E. en N. had dan ook een adres der Europeesche bevolking aan den Gouverneur-Generaal tengevolge, om van dit onderzoek af te zien. Toch zijn door het officieel onderzoek, dat ondanks het adres plaats vond, vele belangrijke statistische gegevens verstrekt. In 1901 droeg de G.-G. aan den toenmaligen Gouvernements-Secretaris D. F. W. van Rees op, de maatregelen te overwegen, die door de Regeering zouden kunnen worden genomen tot tegengang of beperking van het pauperisme. Reeds in Februari 1902 diende genoemde ambtenaar twee volumineuze, goed gedocumenteerde rapporten in over de „Staatsarmenzorg" voor en het „Pauperisme" onder de Europeanen in Ned.-Indië, terwijl in hetzelfde jaar onder voorzitterschap van den heer Van Rees, opnieuw een Commissie benoemd werd, die in 1903 haar voorstellen in een uitgebreid rapport vastlegde. Deze voorstellen zijn voornamelijk van belang, omdat daarin de middelen werden aangegeven, ter bestrijding der practische nadeelen van het kazerneconcubinaat, terwijl mede de noodzakelijkheid werd aangetoond, om alle in Nederland aangeworven militairen, na expiratio van hun diensttijd aldaar en niet in Indië van hun dienstverband te ontslaan. Verder werden de in de rapporten onwikkelde inzichten omtrent „Staatsarmenzorg voor Europeanen in Ned. O.-Indië", zoodanig uitgewerkt, dat thans werd voorgesteld over te gaan tot het instellen van een Centralen Armenraad en een Inspectie van het Armwezen. In Nov. 1907 zijn deze voorstellen in de Tweede Kamer besproken, maar tot heden is er geen uitvoering in Indië aan gegeven.

Had niet het particulier initiatief in den loop der jaren krachtig medegewerkt, vooral het pauperkind in zijn droevig lot te steunen, de omvang van het pauperisme zou nog grooter zijn dan nu al het geval is. Dr. H. N. Muller zegt in zijn opstel „De Europeesche samenleving" (Colijn Ned.-Indië dl. 2) dat ruim 9300 personen van Europeesche afkomst zonder eenig beroep in de kampongs leven. „Zij zweven tusschen de inlandsche en Europeesche maatschappij, leven van de hand in den tand en vormen een ongelukkig, ontevreden en schadelijk deel der bevolking."

Daar het totaal der in Indië aanwezige Nederlanders ± 80.000 bedraagt, waarvan ± 80% in Insulinde zijn geboren, is evengenoemd aantal paupers uit een sociologisch oogpunt bijzonder merkwaardig.

De paupers vormen als het ware een afzonderlijke klasse in de Europeesche samenleving, waarmede de ontwikkelde, materieel-goedlevende Europeaan (Nederlander) weinig in aanraking komt. Zij zijn in twee groepen te verdeelen:

a) de gegageerde Europeesche militairen, die hoe langer hoe meer uit Indië verdwijnen, doordat zij worden teruggezonden naar Europa.

Deze z.g. „ruwe-paupers", de geesels der kampongs, hielden clandestiene drankhuizen en bordeelen, waren woekeraars en dreven handel in jonge Inlandsche en Indomeisjes. Door gewetenlooze praktijken o. a. het z.g. „Europeaan maken", (door valsche erkenningen), vermeerderden zij telkens het aantal ontevreden paupers en Staatsblad-Europeanen. Vooral in den laatsten tijd zijn strenge maatregelen tegen deze categorie van personen genomen.

b) De klerken, lagere ambtenaren en zwervers (afstammelingen meerendeels van ruwe paupers) en hun kinderen, het gevaarlijke pauper element, dat zich sociaal-economisch in bijzonder ongunstige omstandigheden bevindt. Deze paupers hebben toch in den strijd om het bestaan te concurreeren met den ontwikkelden Inlander en Chinees, die evenals zij slechts lager onderwijs heeft genoten of het z.g. „Klein Ambtenaarsexamen" heeft afgelegd. Daarbij komt dat in de laatste jaren, in verschillende takken van Gouvernementsdienst, zelfs de lagere ambtenaren in Holland worden opgeleid en vandaar uitgezonden. Het zal in de toekomst zeer gewenscht zijn, dat deze een beroep uitoefenende Europeesche paupers worden gesteund, willen zij niet in den strijd om het bestaan ten onder gaan.

De bestrijding van het, in alle Europeesche koloniën voorkomend pauperisme onder de Westerlingen en hun afstammelingen, is zeer moeilijk. Vele goedbedoelde pogingen, door het particulier initiatief in Ned. O.-Indië ondernomen, om den pauper-Indo te steunen, zijn jammerlijk mislukt, omdat men allereerst beginnen moet hem van huis-uit moreel op te heffen, karakter-vastheid moet trachten bij te brengen, en zijn aangeboren indolentie moet leeren afleggen. Over het algemeen is ook in Ned. O.-Indië de conclusie geweest, dat een goede technische opleiding voor het Europeesch pauper-kind de meest gewenschte oplossing is, daar de Indo-Europeanen zeer weinig voor het klein-landbouwbedrijf voelen.

De Ned. Ind. Regeering verstrekt jaarlijks duizenden, in den vorm van subsidies, aan particuliere liefdadigheidsinstellingen, weeshuizen enz.

Na 1902 is echter geen nieuwe Commissie benoemd om het pauperisme-probleem onder de oogen te zien en der Regeering voorstellen te doen tot verbetering der misstanden. Wel werd in 1914 het kazerne-concubinaat in zooverre beperkt, dat géén vergunning meer aan Eur. Onderofficieren, mag worden verleend om met een huishoudster te leven.

Doch waar een algeheele opheffing van het kazerne-concubinaat eerst in de verre toekomst zal kunnen plaatsvinden, en het samenleven van Europeesche militairen met Inlandsche vrouwen nog steeds voorkomt (Inl. Chr. vrouwen worden sinds 1913 uit de kazernes geweerd), wordt het aantal paupers voortdurend vermeerderd.

Het lot van het Europeesch pauper-kind is thans in handen van het particulier initiatief.

In de ondervolgende instellingen worden verwaarloosde of verlaten weezen of halfweezen van Europeesche afkomst opgenomen:

Batavia: Protestantsch Diaconie Weezen- en Armenhuis, Parapatan Weezengesticht, opgericht in 1832 uit particuliere liefdegiften, Djatigesticht, opgericht in 1854, Leger des Heils, de „St.-Jozefsstichting" voor jongens en het „gesticht van den H. Vincentius à Paulo" voor meisjes (St.-Vincentius Vereeniging).

Bandoeng: Leger des Heils.

Buitenzorg: Hulpfonds van den H. Vincentius à Paulo (St.-Vincentius Vereeniging).

Lèpok: Kinderhuis van het Genootschap van In- en Uitwendige zending te Batavia.

Magélang: Vereeniging tot bevordering van Christelijk leven en onderling hulpbetoon, gesticht „Oranje Nassau", van V. d. Steur.

Madioen: R. K. Tehuis voor meisjes.

Padang: Vereeniging tot Weezenverpleging, Vereeniging „Sint Franciscus".

Salatiga: Leger des Heils.

Semarang: Wees- en Armhuis voor Protestanten, R. K. Wees- en Armhuis.

Soekaboemi: Bethanie-opvoedingsgesticht v. meisjes, idem voor jongens (Genootschap van In- en Uitwendige zending te Batavia).

Soerabaja: Protestantsch Weeshuis, R. K. Weeshuis, Inrichting voor jongens-weezen.

Verder wordt in verband met het pauperismevraagstuk nog gewezen op de in 1887 opgerichte Vereeniging „Soerja Soemirat" te Semarang en de op initiatief van Mr. F. M. G. van Walsem georganiseerde Vereeniging „Pro Joventute".

A. d. B.

PAUSEKROON (*Mitra papalis*). Zie GASTROPODEN.

PAUW. Echte Pauwen, Měrak (MAL., JAV.), behoorende tot het geslacht *Pavo* zijn maar in twee soorten bekend, van welke eene soort *Pavo muticus* in den O.-I. archipel slechts op Java gevonden wordt. De rechtopstaande kopvederen zijn veel langer dan bij de andere soort en bijna geheel gelijkvormig met gewone verlengde vederen; hals en borst zijn als het ware beschubd, iedere schub goudkleurig blauw en groen glinsterend, met een zwarten subterminalen rand. Naakte huid rondom het oog blauwachtig groen, naakte wang oranje gekleurd. Rug en vleugeldekvederen zwart met metallieken weerschijn. Andere Pauwachtigen in Ned. O.-Indië gevonden zijn de Spiegelpauwen, *Polyplectron bicalcaratum* en *schleiermacheri*, *Chalcurus chalcurus*, en de Argus-pauwen, *Argusianus argus* en *grayi*. Op Sumatra leeft *P. bicalcaratum*, op Borneo *P. schleiermacheri*: terwijl beide den mantel en de vleugeldekvederen met schitterend metalliek glinsterende oogjes bedekt hebben en korte kuifvederen den achterkop versieren, zijn die kopvederen stijf bij *bicalcaratum*, doch voorwaarts gekruld bij *schleiermacheri* en zijn de oogjes bij de laatste soort meer hartvormig langs halszijden en borst; bovendien zijn bij deze de pooten en teenen blauwgrijs, doch bij *bicalcaratum* zwart. Op Sumatra leeft *Chalcurus chalcurus*, de dwerg onder de Pauwen; nergens elders is hij gevonden. Terstond herkenbaar aan de bruine kleur, afgebroken door de roodachtige banden op de vederen; de staart is langer dan het lichaam, versierd met lichtere vlekken en aan den wortel blauw. De beide Argus-pauwen, gewoonlijk Argus-fazanten genoemd, verschillen zeer weinig in kleur; *A. grayi* heeft mantel, schoudervederen en vleugeldekvederen zwart evenals de *A. argus*, doch gevlekt met wit en roodbruin en niet met lederkleur zooals bij *argus*, benedenruggedeelte niet gevlekt, hals en bovenborst helderder roodbruin, met gele schachtstrepen, zijden van het lichaam min of meer wit gevlekt. *Argusianus argus* bewoont Sumatra, terwijl *A. grayi* op Borneo gevonden is en wel in de bergbosschen. Overal waar nog dichte maagdelijke bosschen op Sumatra zijn, vindt men den Argus-fazant, zich vaak verradend door zijn vèrklinkend „oeauw-wau", doch geen vogel is moeilijker te schieten, omdat hij zoo uiterst omzichtig is en bij het minste gevaar zwijgt; jagen kan men hem dan ook niet, doch hij moet door list gevangen worden, hetzij door hem te lokken door klanknabootsing, hetzij door scherpgepunte bamboestokken op zijn speelplaatsen in den bodem te bevestigen; de haan tracht die op alle manieren te verwijderen, maakt zich woedend en driftig bij het vergeefsche pogen en verwondt zich ten slotte doodelijk. Zij worden gewoonlijk in strikken gevangen en kunnen dan lang in het leven gehouden worden. Naar het geluid, dat hij maakt, noemen de Maleiers van de Oostkust den vogel Oeau, die van de Westkust Koeau.

PAWAN. Rivier in de Westerafdeeling van Borneo; afdeeling Soekadana. (zie BORNEO IV C).

PAWANG (MAL.). Zie CLERODENDRON.

PAYEN (ANTOINE AUGUSTE JOSEPH). Geb. te Brussel 10 Nov. 1792, overleden te Door-

nik 13 Jan. 1853. In de school van Van Asche gevormd, vertrok hij in 1817 naar Indië, om er aan Prof. Reinwardt, die in 1816 als „Directeur tot de zaken van den Landbouw, Kunsten en Wetenschappen op Java en de naburige eilanden" in Indië was aangekomen, als teekenaar te worden toegevoegd. Payen merkte omstreeks 1826 den toen nog zeer jeugdigen Radèn Saléh op, gaf den knaap les in het teekenen en schilderen en nam hem mede op zijne dienstreizen. Eerst in 1828 keerde Payen naar Europa terug, waar hij jarenlang werkte aan een reeks van schilderijen, bestemd voor een Indische Galerij te 's Gravenhage, die echter nooit tot stand is gekomen. In 1838 werd hij benoemd tot leeraar en directeur van de Kunstakademie te Doornik. 's Rijks Ethnographisch Museum bezit van Payen vier ingebonden bundels met potloodschetsen en waterverfstudies, twee losse bundels met geschilderde schetsen en 31 geheel voltooide, vrij groote olieverfschilderijen, die hoofdzakelijk landschappen van Java, doch ook inlandsch huisraad, landbouwvoorwerpen, bruggen van bamboe en rotan, wapenen, enz. voorstellen, zoodat zij uit een ethnographisch oogpunt van belang zijn.

Literatuur: H. F. C. ten Kate: Schilderteekenaars in Nederl. Oost- en West-Indië en hun beteekenis voor de land- en volkenkunde (Bijdr. T. L. Vk. LXVII (1913), p. 454—460 met pl. I en Cat.-Kol. Tentoonstelling, Amsterdam 1883, gr I., 3e kl, p. 55—56). H. H. J.

PAYENA. Plantengeslacht der *Sapotaceeën*, boomen van Borneo en Sumatra en vooral op het Mal. Schiereiland. Verschillende soorten zijn bekend onder den naam van Balam en verschillende samenstellingen met Balam als leveranciers van GÉTAH PÉRTJA (Zie aldaar en onder BALAM BARINGIN). *Payena latifolia* Burck, Bèngkoe (MAL.), heeft in de zaden een niet drogende, aangenaam smakende olie, die naar bittere amandelen riekt. De bèngkoe-olie wordt als spijsolie gebruikt.

PÉA RADJA. Grootste zendingspost der Bataklanden, gelegen in de residentie Tapanoeli op niet meer dan een kwartier afstand en ten Zuiden van Taroetoeng. De plaats heeft een fraaie, nieuwe kerk, benevens een school met een Europeeschen onderwijzer, maar is vooral bekend door het groote hospitaal. Van 1903 tot 1909 werden hier gemiddeld 5000 patienten per jaar behandeld. In 1913 werden in de polykliniek bijna 6500 personen behandeld, terwijl bovendien ruim 400 zieken in omliggende dorpen werden bezocht. In de eigenlijke ziekenhuizen (één voor mannen en één voor vrouwen) werden in dat jaar 867 zieken verpleegd. Hier worden ook hulpverplegers opgeleid, die werkzaam worden gesteld aan filiaalinrichtingen, waarvan er b.v. te Pangaribocan, Boetar en Bonan Dolok zijn opgericht (zie dr. J. Schreiber: 10 Jahre ärtzlicher Missionsarbeit, Missions Hospital, Péa Radja 1900—1910 en L. van Vuuren: het Zendings Hospitaal te Péa Radja in Neerlandia 15e Jaargang (1909) no. 6).

PÉBAOENGAN of **PÉRBAOENGAN.** Dit landschap is een onderhoorigheid van den Sultan van Sërdang (gouvt. Oostkust van Sumatra) en wordt bestuurd door een afstammeling van het Sërdangsche sultansgeslacht met den titel van Radja, die lid is van den Sërdangschen raad van landsgrooten of Kërapatan. Sedert 1895 heeft de Sultan van Sërdang den ouden sultanszetel Rantau Pandjang verlaten wegens de ongezonde ligging dier plaats te midden van uitgestrekte moerassen, en zich metterwoon gevestigd in de kampong Pébaoengan, gelegen aan de rivier van dien naam, niet ver van een uitgestrekt zeestrand, begroeid met aroc- of tjamara-boomen en in een streek met zandigen bodem, om welke reden zij zeer gezond genoemd wordt. De plaats is aan den spoorweg gelegen en vormt het centrum van een aantal rubber- en tabaksondernemingen, zij heeft een tamelijk groote inheemsche bevolking, die behalve van de cultuur van rijst op afgeplante tabaksvelden, veel werk maakt van die van klappers en koffie. Het verkeer is daar vrij druk en de handel, die grootendeels in handen van Chineezen is, van beteekenis. Ook wordt er veel visch gevangen en naar Medan (Deli) verzonden.

Literatuur: De grenzen van de residentie Sumatra's Oostkust en van haar samenstellende deelen door H. A. Hijmans van Anrooy, T. v. h. Aardr. Gen. 2e serie, Deel I (1884).

PÉBATO. Tot voor kort zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Poso der residentie Menado; maakt deel uit van de landstreek Poso (zie aldaar).

PÉDAROE (MAL.). Zie URANDRA.

PÉDATI (MAL., JAV.), padati (SOEND., MINANGK. MAL.) grobak, tjikar (JAV.). Houten vrachtkar voor het vervoer van producten en allerlei andere waren; in afgelegen streken, waar betere vervoermiddelen ontbreken, ook van reizigers; lomp voertuig bestaande uit een grooten vierkanten bak, met losse sluitstukken voor en achter, zonder veeren rustende op een as, waaraan twee houten wielen draaien, weleer altijd zoogenaamde schijfwielen, d. w. z. cirkelvormige schijven uit één stuk hout, meestal van den *Irina glabra*, een tot de Sapindaceeën behoorenden boom met in lijsten uitstralenden stam; deze schijfwielen, door afslijting spoedig den cirkelvorm verliezende, waren voor de wegen dermate nadeelig, dat naast den grooteren een pédati-weg werd aangelegd. Tegenwoordig ziet men deze schijfwielen zelden meer. Grobaks met zeer groote wielen, van ongeveer 2 M. middellijn heeten glindings en worden in Oost-Java gebruikt voor riet-transport. Meestal is de pédati gedekt door een dakvormig schutsel van gevlochten bamboe, van pandan- of van roembiabladeren, dat aan den voorkant een weinig oversteekt boven de zitplaats des voermans. Op Java worden voor de groote grobaks karbouwen gespannen, voor de kleinere koeien; op Sumatra bezigt men ook paarden voor de pédati. Vóór op de boomen van het voertuig is een houten juk vastgemaakt en daaronder hangt een borstriem van breed gevlochten rotan; bij het inspannen rust de pédati met de boomen op den grond, het trekdier wordt tusschen de boomen gedreven, buigt den kop omlaag en neemt het juk op een der hoorns, terwijl hij den kop tusschen het juk en den borstriem doorsteekt; zoo schuift het zich het juk op den nek en den kop opheffende licht het de pédati op. Bij deze wijze van inspannen rust vaak het geheele gewicht van den last op de schoft, waardoor de dieren veel te lijden hebben. Een derde trekdier wordt soms medegevoerd om een der beide andere te vervangen; bij het opladen van de pédati wordt het dak, pajon, (JAV.), er afgenomen. Niet zelden is de kar versierd met opge-

plakte prentjes, met vederen, stukjes blik of koper of een kleine vlag; de karbouw of de koe heeft veelal een klontongan (JAV., houten of metalen schel) om den hals. De pĕdati is een zeer geschikt voertuig, waar spoed geen vereischte is; de dieren bewegen zich in stap en knarsend draaien de wielen onder den schokkenden en krakenden wagen. Wanneer de weg moeilijk is, loopt de voerman vóór de bespanning; hij duwt, maar niet hard, mede als 't bergop gaat; moet hij uitwijken, dan drukt hij het bovenwaarts gekromde eind van den disselboom daarheen, waar de kar naar toe moet. Eenmaal op den grooten weg haalt hij een trein van dergelijke voertuigen in, en maakt hij den staart der colonne één wervel langer; bij avond, na zich overtuigd te hebben, dat het lantaarntje onder den disselboom nog brandt, klimt hij op den wagen en valt in slaap, in het vaste vertrouwen, dat zijn karbouwen hem zullen brengen waar hij wezen moet.

PĒDĒS (SOEND.). Zie PEPER.

PĒDJAGOAN. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de contrôleafdeeling Karanganjar, afdeeling Kĕboemĕn, residentie Kĕdoe.

Het heeft eene oppervlakte van 165 K.M.², en telt 145 desa's, verdeeld over 4 onderdistricten. Op het eind van 1905 bedroeg het zielental een 14 tal Chineezen en ruim 107.000 inlanders.

PĒDOEWANG. Zie VAARTUIGEN.

PEEPUL TREE (ENG.). Zie FICUS RELIGIOSA.

PĒGADINGAN. District van contrôle-afdeeling, regentschap en afdeeling Tjilatjap, residentie Banjoemas; met eene oppervlakte van 606 K.M.². Het district telt drie onderdistricten met 39 desa's en had in 1915 eene bevolking van 50000 zielen, waaronder 40 Europeanen en 230 Chineezen. De hoofdplaats Sidărĕdjâ ligt aan den grooten spoorweg.

PĒGAGAN. De Noordelijkste van de 4 hoogvlakten, die tezamen de Pakpaklanden (zie aldaar) vormen in het N. van de residentie Tapanoeli. Het is een ketelvormige inzinking van gemiddeld 16 K.M. in doorsnede, die doorstroomd wordt van de Lai Hĕrnoen en zijn vele zijrivieren, die zich diepe ravijnen hebben uitgeschuurd. In het N. wordt Pĕgagan afgesloten door het hooge Wilhelmina-gebergte (zie aldaar) en de D. Siboeaten (2460 M.), terwijl in het Z. het Kĕpas randgebergte zich tot 1400 M. hoogte verheft. In het W. vormt het Pakpakrandgebergte (zie aldaar) een steile scheidingsmuur met het laagland van Boven-Singkel en ten slótte scheidt een hooge rug Pĕgagan van den Westelijken oever van het Toba-meer. Deze aldus ingesloten kom is bijna geheel opgevuld met vulkanische tuffen, die in het Oosten een dikte bereiken van 1500 en meer Meters, naar het Westen in machtigheid afnemen. In het midden verheft zich de D. Simĕrim (1375 M.) tot 300 M. boven de omgeving en is waarschijnlijk het centrum van de erupties geweest. Meer dan $^3/_4$ van het geheele land is nog met dicht oerwoud bedekt, dat alleen op sommige plaatsen afwisselt met jong bosch of met alang-alang velden, al naarmate het meer of minder lang geleden is, dat de bewoners hier ladangs aanlegden. Aan sawahbouw wordt zoo goed als niet gedaan. Het geheele land telt niet meer dan 45.000 inwoners, verdeeld over 33 dorpen, waarvan Koeta Radja het voornaamste is. Het Westen en de Ranto Bĕsi aan den voet van het Pakpak-Randgebergte, kan door de minder hooge ligging en de vele waterrijke rivieren in aanmerking komen voor een dichtere bevolking. Hier gaat ook het verkeer over van Simsim en het Tobagebied over de passen van het Wilhelminagebergte naar de Karohoogvlakte.

PĒGANTĒNAN. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Pamĕkasan, residentie Madoera; met een oppervlakte van ruim 152 K.M.², 3 onderdistricten en 44 desa's. Het telde in 1905 bijna 19000 zielen, waaronder een tiental Europeanen. De volkrijke desa Pĕgantĕnan is de hoogst gelegene van het eiland Madoera (ongeveer 300 M. boven den zeespiegel); zij ligt op den Zuidwestelijken rand van de hoogvlakte van Pajoedan (zie aldaar). Er bevindt zich een Gouvernements pasanggrahan, van waaruit men een zeer fraai uitzicht op de vlakte van Pamĕkasan en straat Madoera heeft.

De standplaats van den wedânâ is te Tĕboel op ongeveer 2 K.M. benoorden de desa Pĕgantĕnan. Van uit diens woning geniet men een verrukkelijk vergezicht over het golvende, Noordelijke heuvelland.

PĒGANTOENGAN. De Zuidoostelijkste punt van Sumatra. Plannen bestaan tot het instellen van een geregelden veerdienst van hier naar Anjĕr op Java.

PĒGASĒNG. Aldus wordt de vrij dicht bevolkte vallei genoemd der boven-Peusangan, de rivier, die het water afvoert van het Tawar-meer (gouvernement Atjèh en Onderh.). Onder de groote dorpen zijn Koetŏ Lintang en Kong de voornaamste. Door de vallei, waarin zich een groote uitgestrektheid van bevloeide sawahs bevindt, wordt de bekende Gajo-weg aangelegd, naar het eindpunt Takèngŏn aan het Tawarmeer.

PĒGAT SÈH (JAV.). Zie BAISSEA en PARAMERIA BARBATA.

PĒGATAN EN KOESAN. De Koesan is een riviertje aan de Zuidoostkust van Borneo; haar benedenloop draagt den naam van Pĕgatan. Het stroomgebied vormde tot 1912 een zelfbesturend dubbelstaatje, niet tot de Tanah Boemboelanden gerekend. Thans vormt het met Batoe Litjin een district van de onderafdeeling Tanah Boemboe der afdeeling Zuidoostkust van Borneo. Het rijkje Pĕgatan werd ongeveer in het midden der 18e eeuw gesticht door een Boeginees, die het van den Vorst van Bandjĕrmasin in pacht ontving; door dien Vorst werd het aan Nederland afgestaan. Het Gouv. gaf het weder in leen uit aan den toenmaligen bestuurder (1838), aan wien ook, wegens diensten tijdens de Bandjĕrmasinsche onlusten bewezen, Koesan in leen werd gegeven, benevens de tot Tanah Boemboe behoorende landschappen Poelau Laoet en Batoe Litjin, die echter later een afzonderlijk bestuur verkregen. Het land is bergachtig, met bosschen bedekt, en door vele rivieren doorsneden; rijst en peper worden vooral verbouwd, terwijl ook een weinig goud en diamanten worden gewonnen.

Koesan wordt geraamd op 4053,5 K.M². met eene bevolking van ongeveer 10.000 zielen, die weinig welvaart geniet. De landbouw en

nijverheid staan op lagen trap, evenals de handel, die gering is; de voornaamste bron van inkomsten is het inzamelen van boschproducten.

Pĕgatan wordt op slechts 192,5 K.M². geschat met eene bevolking van ongeveer 10.000 bewoners, meest Boegineezen, welke vrij welvarend is en vooral in den handel, landbouw en visscherij haar onderhoud vindt.

PEGOEANEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. Zie PĒGON.

PĒGON. Technisch-litteraire Jav. term voor „Javaansche taal, geschreven met Arab. karakters". Vandaar onze Ned.-Ind. termen „pégonschrift" en „pégon-geschrift"; dan verder nog uitgebreid tot op Soendaneesche schriftuur in Arab. karakters, in plaats van geschreven of gedrukt met Jav. lettertypen, dan wel met ons letterschrift. Zelfs zou men de in de Kaapkolonie bij de zgn. Slamajers (Moh. afstammelingen van door de O. I. C. vroeger geïmporteerde Indonesische slaven) voorkomende gedrukte geschriften in Zuidafrikaansche boerentaal, maar met Arab. letters, met recht pégongeschriften ook kunnen noemen (verg. Dr. Hazeu in Notulen Bat. Gen. 1916, p. 126).

Op Java komt pégon-schrift zéér speciaal voor bij Moh. godsdienstige werken en werkjes; het Arab. lettertype verleent daarbij aan den inlandschen inhoud een zekere gewijdheid en religieuze kleur. Men kan er mee vergelijken de Gothieke letter voor onze ouderwetsche bijbels.

De herkomst van den Jav. term is uiterst belangwekkend. De stam is Jav. *pego*, volgens Roorda-Vreede's Wdb. (1901, II, p. 325a): „uitspraak van het Javaansch met west-javaschen tongval, zoowel wat uitspraak (nl. de â als a), als accent en toon betreft"; vandaar ook *pegon* = „met west-javaschen tongval spreken". In het Soendaneesch (Coolsma's Wdb. 1884; 2e dr. 1913) komt *pego* voor als werkwoord: „krom praten, een slechte uitspraak hebben", dus iets in den geest van ons „koeterwalen" of „bargoensch spreken".

Doch evenals deze twee laatste Ned. termen terugwijzen naar een „Waalsch" en een „Bourgoensch" (Bourgondisch) land, waaruit de krompraters kwamen, zoo moet Soend.-Jav. *pego* noodzakelijk terugwijzen naar het oude rijk Pego, Pegu, Pegoe, d. i. beneden-Birma, waaraan ook de Ned.-Ind. „martevanen" of Martaban-potten (vgl. onzen term „Keulsche potten") hun naam blijvend ontleend hebben.

Dat inderdaad het rijk Pegoe, en de vandaar vooral op Java varende en naar Java emigreerende Pegoeanen, tot in het eind der 16e en begin der 17e eeuw er een rol spelen waarvan men zich thans nauwelijks nog bewust is, wordt bewezen door historische gegevens tusschen c.a. 1000 en 1600. Naar den ouderen Pāli-naam van dit Nederbirmaansche rijk *Rāman* of *Rāmanja*, komen Pegoeanen als *Rēmēn*-lieden reeds in de Oudjav. oorkonde van 1021 (943 Çaka) uit Soerabaja voor in de volgende opsomming van buitenlanders: „Kling's, Aria's (wel = Noord-Indiërs, heusche Hindoe's), Ceiloneezen (Singhala's), Pandekar's (wel = Malabaren-proper), Drawidiërs, Tjampa-lui, Khmer-lui (Kambodjanen), en *Rēmēn*-lui"; zie Brandes-Krom, Oudjav. Oorkonden, Verh. Bat. Gen. LX, 1913, p. 124, regel 14; en verg. Prof. Kern, Verspr. Geschr. VII (1917), p. 31, noot 3. In 1365 (1287 Çaka) wordt in het Oudjav. lofdicht Nāgarakrētāgama „Maroetma" = *Martaban* = Pegoe opgesomd onder de bondgenooten van Java in Achter-Indië (Zang 15; ed. Kern-Krom, 1919, p. 51—52). Als *Pego* komt het rijk dan voor in de prozabewerking (waarschijnlijk uit de 15e eeuw) van de Oudjav. Tjakon Arang, opgesomd als „cijnsplichtig" aan het rijk Daha (Kĕdiri) in de rij aldus: „Siam, Tjampa, Cochin-China („Kotji"), Kling (Z.O. Voor-Indië), Noord-China („Tatar"), *Pego*, Kĕdah"; zie v. d. Tuuk's Kawi-Wdb. I, p. 536a, sub „nusantara". En bij de eerste komst der Hollanders te Bantam in 1596, behoorden de Pegoeanen tot de diverse soorten van buitenlandsche bezoekers aldaar, en kwam jaarlijks een schip uit Pegoe met koopwaar daar ter markt, om peper weer te halen; zie Lodewyckxz' D'Eerste Boeck van 1598, nieuwe Linschotenuitgaaf van 1915, p. 110 en bijschrift van Plaat 17. Doch met de opkomst der Holl. macht, ging deze Pegoe-Java-vaart te niet.

Als het bovendien waar mocht blijken dat een paar der alleroudste inscripties op West-Java en West-Borneo in een soort antiek Pegoeschrift zijn geschreven (verg. Rouffaer in Notulen Bat. Gen. 1909, p. 187), dan gaat die Pegoe-invloed op Java, speciaal West-Java, nog tot veel ouder, zeg de 5e à 6e eeuw A. D., terug. Trouwens, ook van datzelfde „rijk Phiau" = *Pegoe* kwamen in ca. 800 bronzenketelrommen, die almee een zoo geheimzinnig object op Java vormen, tot zelfs naar China (zie deze Encycl. dl. II, p. 305b). En in dit verband is het weer hoogst opmerkelijk, dat de Jongjavaansche Kalang-legenden met hun stereotype *incestus*verhalen over een Jav. vrouw en een voor elken waren Islamiet verfoeilijken hond, in verband gebracht eenerzijds met den unieken reuzen*linggo* met 4 bollen van Soekoeh (Soerakarta, helling Lawoe) uit 1367 Çaka = 1445 A.D., anderzijds met een daarbij zeer nauw aansluitend gegeven over Java door Pigafetta (zie dezen naam) in begin 1522 op Timor's Noordkust opgevangen, een verwonderlijke — nog nimmer ter sprake gebrachte — verwantschap toonen met een zeldzaam-tuchtelooze *penis*-zede in het rijk Pegoe, waarover de Europ. bronnen der 16e eeuw het telkens met verbaasdheid hebben. Daar nu de Kalang's reeds als afzonderlijk volksdeel op Midden-Java vermeld worden in Oudjav. oorkonden uit de landschappen Mataram en Kĕdoe, van af het slot der 8e Çaka-eeuw (785 Ç., Pereng; 800, 801, 803, 804 Ç., deze alle Ngabean; 808 Ç., Toemboe, alias Boeloes; 694 Sandjaja = ca. 838 Ç., Tadji), en de Kalang's als afzonderlijk volksdeel op Midden-Java genoemd *blijven* in de Jongjavaansche Wetten tusschen 1755 en 1818, mag de vraag gedaan of de oudste *Kalang's* niet ten deele krijgsgevangene *Pegoeanen* zijn geweest, ten deele krijgsgevangenen uit de aansluitende kustlanden Kĕdah en Kĕlang (Malaka's W.kust). Zie deze vraag reeds even aangeroerd sub „Tĕnggĕreezen", in Encycl. v. N. I., 1en druk, IV (1905), p. 295a; en verg. Veth, Java, 2en druk, IV (1907) p. 93—103.

Iets wat weer nader ondersteund wordt door het feit, dat de Kalang's vooral als houthakkers in de Jav. djatibosschen dienst deden, en de Pegoeanen wonen in het land der teak-

bosschen bij uitnemendheid, Neder-Birma. Zeer merkwaardiglijk bewaarde daarnaast de oud-Boegineesche litteratuur in den zgn. La-Galigo-cyclus den term *Djawa-pego* in den zin ongeveer van „Berg-Javanen" (Matthes, Boeg. Wdb., 1874, p. 92a en 474a); d. w. z. onbeschaafd, ruw volk uit Java's binnenland. Vrage zelfs: zijn de priapistische en afwijkende monumenten op de helling van den Lawoe in Soerakarta (Soekoeh en Tjētā) niet ten deele toe te schrijven aan een Pegoeanen-, alias Kalang-kolonie aldaar in de 15e eeuw A.D.?

Het jongste, geheel vaststaande, gegeven omtrent Pegoeanen te Bantam en Pegoeanen-vaart op Bantam nog in 1596, verklaart dan de wording der dubbele beteekenis van het Jav. woord *pegon*, als 1°. „Westjavaansch-achtig", en 2°. „Arabiscerend in schrift voor inlandsche teksten". De overwegende invloed van den Islām in West-Java bracht hier toch sedert ca. 1550 het Arab. schrift op den voorgrond, naast en boven het nationaal-Javaansche. De Midden-Javanen voelden dat als èn „Westjavaansch", èn tevens uitheemsch „Bargoensch", èn als bij voorkeur dienstig voor hun eigen Moh.-religieuze handschriften; vandaar als „Gothisch"-gewijd schrift in onzen trant. Merkwaardig hiernevens is, dat het Soendaneesch, behalve den term *pegon* = „(van een geschrift) met Arabische karakters geschreven", óók bezit den term *djadjawan* (d.i. „Javaansch-achtig") voor „Soendaneesch geschreven met de Arabisch-Maleische letter"; zoodat de Soendaneezen hunnerzijds die „vreemde" letter weer terugwijzen naar Java-proper.

Een nog verder verloopen beteekenis heeft dan het woord *pego* bij de Moh. Sasak's op Lombok; nl. van *mēmadoe* (van *padoe*, strijden, twisten), dus „verward, onleesbaar", speciaal van letters gezegd, zie toch v. d. Tuuk's Wdb. IV, p. 307a i.v. *pego* (en p. 556a). Tegelijk vermeldt daar v. d. Tuuk, dat in het Balineesch van Djēmbrana (Z.W. Bali) *pego* beteekent: een „soort groote *tjoebek*", dus (zie er I, p. 671b): een groote aarden pot; d. w. z.: een martevaan. Aldus is op Bali en Lombok het woordverband tusschen *pego*-potten, *pego*-schrift, en het rijk *Pegoe* = Neder-Birma, nog tot heden aanwijsbaar gebleven.

In het Maleisch leeft Pegoe nog voort door het niet meer begrepen *pēgau*, Minangkabausch *pigoe*, in de samenstelling *ambalau pēgau* of „Pegoeaansche stoklak", die inderdaad, reeds in de 16e eeuw, als prima kwaliteit voor roodverven van zijde, uit Martaban vooral naar Sumatra kwam (zie Rouffaer in Catalogus O. I. weefsels enz., 1901, p. 37*—38*).

Als men daar ten slotte nog aan toevoegt dat in het Madoereesch *peghoe* levend is gebleven als „Arabisch schrift in Madoereesche werken, in plaats van het Javaansche schrift", maar daarnevens het woord *pegon* als „naam van een soort vrachtschuit" (Kiliaan, Mad.-Ned. Wdb. II, 1905, p. 118), dan sluit zich aldus de kring van bewijzen voor dien ouden Pegoeanen-invloed in onze Oost, speciaal op Java. G. P. R.

PĒGON. Zie VAARTUIGEN; en verg. boven.

PĒGON-GESCHRIFT; PĒGON-SCHRIFT. Zie PĒGON.

PĒKADJANG-GROEP. Zie LINGGA (Afdeeling).

PĒKALONGAN. Residentie van Midden-Java, ten N. door de Java-zee bespoeld, grenst ten O. aan de residentie Semarang ten Z. aan de residentie Banjoemas en ten W. aan de residentie Cheribon. Volgens den Javaanschen schrijver Poerwā-Lēlānā is de naam Pēkalongan afgeleid van kalong of kaālong, een visschersterm voor: vindplaats, nl. van visch; het krāmāwoord Pēngangsalan beteekent hetzelfde. De afleiding: plaats waar veel kalongs zijn, van kalong, vliegende hond, moet als onjuist beschouwd worden, ook omdat het krāmāwoord daarmee niet overeenstemt.

In het Zuiden loopt de grens der residentie over het Diēng-gebergte en den rug, die de waterscheiding uitmaakt tusschen Pēkalongan en Banjoemas. De oppervlakte van dit gewest bedraagt ruim 5500 K.M.²; de bevolking bedroeg op het eind van 1905 bijna 2 millioen zielen w. o. ± 2000 Europeanen, ± 17000 Chineezen en ruim 2000 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

Bij Ind. Stb. 1900 no. 334 werden met ingang van 1 Januari 1901 de residenties Pēkalongan en Tēgal samen gevoegd tot één gewest onder den naam Pēkalongan. Vóór dien was Pēkalongan het kleinste gewest van Java met eene oppervlakte van 1780,5 K.M.². Tēgal was dubbel zoo groot met 3770,6 K.M.². Het Noordelijke deel der residentie is vlak over een strook van 15 tot 18 K.M., welke strook echter in de afdeeling Batang veel smaller wordt en aldaar slechts enkele kilometers breed is. Het Zuidelijkste gedeelte dezer vlakte behoort tot de kwartaire formatie en bestaat hoofdzakelijk uit vulkanisch materiaal, door de rivieren van de bergen afgevoerd en aan de oppervlakte tot donkerbruine en roodbruine klei verweerd. Deze kwartaire streek raakt ten O. van Batang de kust en loopt voort, alleen door eenig alluvium afgebroken, tot aan den moerassigen linkeroever van de Kali Koetā, die de grens met de residentie Semarang uitmaakt. Het Noordelijkste gedeelte der vlakte, dus de strook langs de zeekust, bestaat uit alluvialen grond, gevormd uit de jongste rivierafzettingen, uit zeeklei en zeezand van grijze kleur. De kuststrook tusschen Tēgal en Kaap Brēbēs is moerassig. Aan de bovenomschreven vlakte grenzen in het Zuiden tertiaire heuvels van mergels, breccièn en zandsteenen, terwijl het overige gedeelte van het gewest, de grootste helft, bijna geheel ingenomen wordt door vulkanen en vulkanische bergtereinen, die hun grootste hoogte bereiken in de bergketen op de Zuidergrens, waarop zich van het Oosten naar het Westen de volgende toppen verheffen: de Prahoe (2565 M.), de Boetak (2222 M.), de Sikoetjing (1900 M.), de Rāgā Djambangan (2175 M.), de Bēsēr (1685 M.), de Poelasari (1134 M.) en de Slamēt (3472 M.). In het vulkanisch gebied — over het geheel zwaar bergterrein — worden diepe ravijnen begrensd door scherpe en smalle ribben, die zich van het Zuiden naar het Noorden, steeds afnemend in diepte en hoogte, uitstrekken tot zij zich verliezen in de kwartaire en alluviale gronden van het Noordelijk gedeelte der residentie. De Prahoe, wiens voet 1½ K.M. ten O. van Soebah tegen het tertiair gebergte stuit, heeft een grooten, ingestorten kraterwand, waarvan nog enkele stukken overgebleven zijn; de

kraterbodem wordt het Diëng.-plateau (zie aldaar) genoemd, dat bezuiden de grens der residentie, dus in Kĕdoe, ligt. De Sikoetjing heeft aan de Noordzijde, dus binnen de residentie, eene kraterachtige ruimte, waarin twee kleine meertjes, Tĕlâgâ Lanang en Tĕlâgâ Indrâ, aan de kanten met biezĕn begroeid, gelegen zijn. De Râgâ Djambangan heeft op den top twee ingestorte, concentrische kraters; aan de Noordzijde, bij Tjoeroekmoentjar, is een lavastroom te zien, waarover de Sangkarang, vele watervallen vormende, naar beneden huppelt. De kwartaire gronden bovengenoemd, die van 60 M. tot 10 M. boven zee afdalen, hebben eene roode of roodbruine kleur; de alluviale gronden bestaan uit grijze klei, die nabij de zee sterk met zand vermengd is.

De rivieren behooren alle tot het stroomgebied van de Java-zee; overeenkomstig de richting der ravijnen stroomen zij van het Zuiden naar het Noorden. De voornaamste zijn van Oost naar West: de kali Koeta of Koetâ, die op den Prahoe onder den naam van Kali Lampir ontspringt; haar voornaamste zijrivier is de Kali Satrian. Verder: de kali Langséan of rivier van Soebah; de kali Lodjahan, welke langs Bandar en Batang stroomt en onder den naam van kali Samboeng in zee valt; de kali Pĕkalongan, ontstaan uit de samenvloeiing van de kali Koepang en de kali Soemilir, welke door de hoofdplaats stroomt, waaraan zij haren naam ontleent; de kali Boengangan, ontstaan uit de vereeniging van de kali Welo en de Sĕngkarang; de kali Sragi, die met hare rechter zijrivier, de kali Toembal, over eene groote lengte de grens vormt der afdeelingen Pĕkalongan en Pĕmalang; de Tjomal; de K. Ramboet, de grens vormende tusschen de afdeelingen Pĕmalang en Tĕgal; de Goeng, waaraan de hoofdplaats Tĕgal, Protjot en Adiwĕrna liggen; de Pĕmali of rivier van Brĕbĕs en eindelijk de Losari, welker benedenloop de grens vormt tusschen de residenties Pĕkalongan en Cheribon. Al deze rivieren ontspringen op het Zuidelijke grensgebergte en zijn nagenoeg alle dienstbaar gemaakt aan de bevloeiing middels talrijke kunstwerken, die zoowel den rijstbouw als de cultuur van suikerriet ten goede komen. De natte rijstcultuur staat in deze residentie op een hoogen trap. Met Pasoerocan behoort Pĕkalongan tot de gewesten van Java, waar de hoogste opbrengst rijst per baoe wordt verkregen. Het bouwgrondareaal der inlandsche bevolking besloeg in 1915 een oppervlakte van

a. in geregelde cultuur:		
sawahs van levend water voorzien	221.531	bouws
sawahs van regen afhankelijk	24.621	„
moerassawahs	46	„
tĕgalvelden	41.737	„
b. niet in geregelde cultuur	349	„
te zamen	288.284	bouws.

De opbrengst aan rijst (padi) was bij benadering 7.555.000 pikoels, d. i. gemiddeld 31.70 pikoels per beplanten en 32.12 pikoels per geslaagden bouw.

De teelt van zoetwatervisch in vijvers is van geen beteekenis, die op sawahs komt zoo goed als niet voor; wel zijn er van bestuurswege proefnemingen op dat gebied gedaan, maar tot dusver slechts met matige uitkomsten. De zeevisscherij daarentegen is van beteekenis. De veestapel was in 1905 als volgt: hoornvee (runderen en buffels) ruim 196.000 dieren, het aantal paarden bedroeg ruim 16.000. De kleine-veestapel (geiten, schapen, enz) is van weinig beteekenis.

Men heeft in dit gewest 17 suikerfabrieken, waarvan één, Kĕtanggoengan West, gevestigd is op het eenige particuliere land in deze residentie. Het heet eveneens Kĕtanggoengan West en werd in 1813 (met Kĕtanggoengan Oost, sedert door de Regeering teruggekocht) door Raffles aan den Regent van Brĕbĕs geschonken, doch is sedert meermalen in andere handen overgegaan en thans in het bezit van een maatschappij. Het land is groot 3749 baoe en had op 1 Januari 1911 eene bevolking van 16545 Javanen, die voor de eigenares, behalve suikerriet, rijst en koffie verbouwen. De overige 16 suikerfabrieken werken op vrijwillige overeenkomsten met de bevolking; onder deze is vooral Tjomal zeer bekend. Verder zijn er nog 4 landbouwondernemingen, eveneens werkende op overeenkomsten met de bevolking, waarop suikerbibit, indigo, rijst en verdere gewassen voor de inlandsche markt geteeld worden en 23 erfpachtspercecelen, waar koffie, thee, kina, kapok en inlandsche producten worden verbouwd. In de miocene lagen van dit gewest komt petroleum voor, echter niet in voldoende hoeveelheid om exploitatie op eenigzins uitgebreide schaal loonend te maken. Vermelding verdienen de warme bronnen bij Pĕlantoengan; deze desa is weliswaar, evenals de bekende badinrichting van dien naam, op Semarangsch grondgebied gelegen, maar de warme, geneeskrachtige bronnen liggen op de oevers van de grensrivier Lampir, dus ook in het Pekalongansche. Ook het leprozengesticht ligt binnen Pĕkalongan. De bronnen ontleenen haar heilzamen invloed op enkele ziekten aan de temperatuur en den hoogen graad van zuiverheid van het water (zie PĔLANTOENGAN). De regenval bedraagt ter hoofdplaats Pĕkalongan 2180 m.M. per jaar; de meeste regen valt in Januari; de droogste maand is Augustus. Het klimaat is ter hoofdplaats koeler dan op de andere, langs het Noorderstrand gelegen hoofdplaatsen. Te Tĕgal bedraagt de gemiddelde regenval 1763 m.M., dat is iets minder dan voor Batavia. Op het terrein van de suikerfabrieken Doekoehwringin en Djatibarang, op eenigen afstand van de kust gelegen, bedroeg de regenval resp. 2433 en 2216 m.M.

Administratief is het gewest verdeeld in 5 afdeelingen, nl. Pĕkalongan, Batang, Tĕgal, Brĕbĕs en Pĕmalang met gelijknamige regentschappen en hoofdplaatsen en in 10 contrôleafdeelingen: Pĕkalongan, Kadjèn, Batang, Soebah, Tĕgal, Protjot, Brĕbĕs, Boemiajoe, Pĕmalang en Randoedongkal. Verder heeft het gewest 28 districten.

De bevolking bestaat bijna geheel uit Javanen; alleen het Zuid-westelijke deel van het gewest, nl. het district Bantarkawoeng, wordt bewoond door Soendaneezen. De Javanen spreken grootendeels het Javaansch met de a-klank; alleen die in het Noorden der afdeelingen Pĕkalongan en Batang gebruiken de â-klank. De plaatsnamen Pĕkalongan, Wiradésa, Batang en Soebah komen voor in de beschrijving van

den tocht, dien Dr. De Haan als afgezant van den Gouv.-Generaal J. P. Coen in 1622 deed naar Mataram. In 1743 werd bij verdrag met Pakoe Boewâná II de Noordkust van Java van de Tji Losari tot Pasoeroean en dus ook alle regentschappen van dit gewest aan de Compagnie afgestaan.

De Hindoe-oudheden, die in deze residentie worden aangetroffen, zijn de hoogst belangrijke steenen trappen, Boeddha-trappen geheeten, die uit de laaglanden naar het Diëngplateau voeren op plaatsen, waar de hellingen steil zijn. De eerste sporen van die trappen vindt men bij de desa Simbangklawèn in de afdeeling Batang, van waar zij Zuidwaarts langs de desa Deles en door den koffietuin Kalipoetih, hoewel meermalen afgebroken, zijn te volgen tot de desa Sigëmplong, op de Prahoe nabij de grens van Banjoemas gelegen. Deze trappen zijn eerst in 1867 ontdekt. Zij zijn gehouwen van zachten lava-steen, ongeveer $1^1/_2$ M. lang en zonder versiering. Behalve als middel om de tempels op den Diëng te bereiken zullen deze trappenwegen, die ook in het N. van Këdoe gevonden worden, waarschijnlijk ook gediend hebben voor het verkeer tusschen midden-Këdoe en midden-Pëkalongan. In het Westen der residentie worden geen Hindoe-oudheden van eenige beteekenis aangetroffen. Ten Zuidwesten van de desa Moga vindt men eenige ruw gebeitelde beelden, nl. een Ganeça van Javaansch type, eenige min of meer geschonden lingga's en een mede zeer ruw bewerkt beeld van het Pëdjadjarantype.

Door het in exploitatie komen van de stoomtramlijn Semarang-Cheribon in 1899 werd Pëkalongan in het spoorwegverkeer opgenomen. Het spoorweglijntje Tëgal-Balapoelang, reeds in 1886 voor het verkeer opengesteld, is door de stoomtram-maatschappij Semarang-Cheribon overgenomen en wordt sedert 1897 als tramweg geëxploiteerd. In 1913 is door den Staat een begin gemaakt met den aanleg van de spoorlijn Cheribon-Kroja, die medio 1918 in exploitatie is gekomen en daardoor eene veel kortere verbinding vormt van Batavia met Soerabaja dan de thans bestaande over Bandoeng. Het stuk, dat door Pëkalongan loopt, bevindt zich voor het grootste gedeelte in de afdeeling Brëbës en voor het overige gedeelte in de afdeeling Tëgal. Behalve de groote postweg, die deze residentie van West naar Oost doorsnijdt, heeft de Noordelijke helft tal van goede wegen, die de districtshoofdplaatsen en tusschengelegen desa's verbinden. In de Zuidelijke helft treft men, wegens het hier en daar zeer zware bergterrein, slechts enkele zijwegen aan en voor het overige smallere wegen, die alleen te paard berijdbaar zijn.

PËKALONGAN. Afdeeling en regentschap der gelijknamige residentie, metende 924 K.M.² De grenzen zijn: ten N. de zee, ten O. de afdeeling Batang, ten Z. de residentie Banjoemas, ten W. de afdeeling Pëmalang. De afdeeling is verdeeld in 2 contrôle-afdeelingen en 6 districten, als volgt: de contr.-afd. Pëkalongan, omvattend Pëkalongan, Wiradésa en Këdoengwoeni en Kadjèn, omvattend Doro, Kadjèn en Paninggaran. De hoofdplaatsen zijn alle gelijknamig. Het aantal desa's bedraagt 491, terwijl de afdeeling eind 1905 eene bevolking had van bijna 400.000 zielen, waaronder ± 570 Europeanen, ± 4400 Chineezen, ± 1100 Arabieren en 46 andere Vreemde Oosterlingen. Langs de kust is het land vlak; meer Zuidwaarts is het geheel overdekt door de uitloopers van het centraal- of Pëmbarisan-gebergte, dat is de keten, die den Slamët in het Westen verbindt met den Prahoe in het Oosten, welke keten zelf de Zuidgrens der afdeeling vormt. Van de talrijke toppen daarin zijn voor deze afdeeling te noemen: de Râgâ-Djambangan (2175 M.), tevens de hoogste van alle, en de Goenoeng Sikoetjing (1900 M.), waarop het Lanang-meer en het Indra-meer. Een andere bergketen ligt op het meer Zuidelijk deel der grens met Pëmalang. Onder de rivieren der afdeeling zijn te noemen: 1. de kali Pëkalongan, ontstaande uit de vereeniging van de Koepang, die op de waterscheiding bij de Tëlaga Indra ontspringt, met de Soemilir; van slechts geringe bevaarbaarheid, ontleent zij haren naam aan de hoofdplaats der afdeeling — tevens van het gewest — waar zij door vloeit; 2. de k. Boengangan met hare groote bovenzijtakken, de Sëngkarang en de Welo; 3. de k. Sragi met de Paninggaran en de Oetama; in haren benedenloop is de Sragi grensrivier met de afdeeling Pëmalang onder den naam van k. Oeloedjami, naar de zoo heetende desa op het gebied dier afdeeling; 4. de k. Gèntèng en haar boventak de Këroeh, beide grensrivieren met Pëmalang; de Gèntèng verdeelt zich in de Kajangan en de Gawé, waarvan de eerste direct in de Tjomal-rivier valt, terwijl de andere verdeeld wordt in eenige leidingen, waaronder de Toembal, die mede op de Pëmalangsche grens loopt, welke dus achtereenvolgens wordt gevormd door de rivieren: Këroeh, Gèntèng, Toembal en Sragi of Oeloedjami. De monding der k. Pëkalongan wordt versperd door een uitgestrekte, voortdurend zich verleggende zandbank, waarop eene hevige branding staat, waardoor alle varen hier gevaarlijk, en in den West-moesson veelal onmogelijk is.

De begrenzing der reede van Pëkalongan is vastgesteld bij Ind. Stb. 1898 no. 240, die der hoofdplaats zelf bij Ind. Stb. 1886 no. 230. De hoofdplaats (zie aldaar) behoort tot de grootere plaatsen van Java. Zij ligt in het Noord-Oosten der afdeeling, niet ver van de zee, ter weerszijden van de naar haar geheeten rivier, en evenals Wiradésa — dat in de vorige eeuw de zetel van een regent was — ook aan den grooten postweg, haar voornaamste straat, van welke hier een zijtak uitgaat, die in Zuidoostelijke richting de afdeeling Batang van dit gewest invoert. In de vlakte en het lagere gebergte zijn de belangrijkste plaatsen onderling verbonden met een net van rijwegen. In het zwaardere gebergte zijn geen zulke wegen. Machtige bosschen bedekken de bergen, maar niet overal; de Europeesche landbouwnijverheid heeft zich hier en daar een arbeidsveld gezocht: 8 erfpachtsperceelen zijn in de afdeeling uitgegeven, waarop voornamelijk koffie, kina en notemuskaat geteeld wordt, terwijl nog een — deels in Batang gelegen — alleen voor klappers en kapok in ontginning is. Op overeenkomsten met de inlandsche bevolking werken er 3 ondernemingen voor suiker en 1 voor inlandsche gewassen.

PËKALONGAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling, het regentschap, de afdeeling en de residentie Pëkalongan; met eene oppervlakte van 62 K.M². Het district telt 4 onderdistricten met 98 desa's. Het

had eind 1905 ruim 103.000 zielen, waaronder 470 Europeanen, en + 3400 Chineezen, ruim 1000 Arabieren, en een 40-tal andere Vreemde Oosterlingen.

PĒKALONGAN. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, regentschap, de afdeeling en het district van dien naam, ligt op 3 K.M. afstand van de Java-zee aan beide oevers van de kali Pēkalongan, welke zich met kronkelenden loop door de plaats slingert. De voornaamste straat is de groote postweg, die van het Zuidoosten komt, eerst Noordwaarts gaat, een grooten boog beschrijft en dan in Zuidelijke richting de stad weder verlaat. Eene brug op ijzeren schroefpalen verbindt de beide oevers van de vrij breede rivier. Nabij de brug ligt het in 1753 gestichte fort, dat toen aan het strand lag, waarvan het thans, tengevolge van de aanslibbing, ongeveer 3 K.M. verwijderd is. De ruimte binnen de steenen wallen is thans geheel ingericht tot gevangenis en hospitaal.

Het aantal inwoners bedroeg op het eind van 1905: ruim 41.000 zielen, w.o. 430 Europeanen, bijna 3400 Chineezen, een 1000-tal Arabieren en 40 andere Vreemde Oosterlingen.

De Europeanen wonen meerendeels aan den linkeroever van de rivier, deels langs den postweg, die met fraaie kanariboomen is beplant, deels om een vierkant plein, door tamarinden beschaduwd. Aan dit plein liggen de residentswoning, het residentiebureau, de scholen en de in 1852 gebouwde protestantsche kerk. De aloenaloen met de regentswoning en de moskee liggen ongeveer $1^1/_2$ K.M. bezuiden het residentiehuis. Voor de Chineezen zijn 4 wijken en voor de Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen is één wijk aangewezen. De inlanders wonen tusschen de aloen-aloen en de Chineesche wijken en verder aan alle kanten van de stad in dicht bebouwde kampongs. Er is veel vertier ter plaatse door den handel, waarvan de 5 pasars met hunne toko's en warongs de middelpunten zijn. Een voornaam handelsartikel zijn de gebatikte saroengs, de bekende kain Pēkalongan. De fraaist bewerkte saroengs, voor den uitvoer bestemd, worden ten huize der groothandelaren of in eene soort van kainbeurzen opgekocht, waarvan de voornaamste gelegen zijn in de kampongs Godang en Kērgan.

Eene andere tak van nijverheid, vroeger zeer belangrijk, nl. het rooken van eenden voor den uitvoer, is zoo goed als te niet gegaan.

Een goede rijweg loopt van de hoofdplaats even wijdig met de rivier naar de reede, die geheel open is, en waar 4—7 vadem water staat. De monding van de kali Pēkalongan wordt versperd door een zandbank, waarop eene hevige branding staat, die het verkeer met de reede zeer bemoeilijkt en in den Westmoeson dikwijls geheel onmogelijk maakt.

De hoofdplaats heeft een aangenaam en gezond klimaat; het is er door de nabijheid der bergen koeler dan op andere strandplaatsen aan de Noordkust.

PĒKAN BAROE. Zie PAKAN BAROE.

PĒKIH, d.i. de Mohammedaansche wetgeleerdheid (Arabisch: *fikh*); zie ISLAM, II, c. Ook is *pēkih* de Javaansche uitspraak van het Arabische woord *fakih*, d. i. Mohammedaansch wetgeleerde.

PĒKIK of **KĒKIK-EILANDEN.** Zie LAWIN-EILANDEN.

PĒKING (JAV.). Zie WEVERVOGEL.

PEL (JOHANNES LUDOVICUS JACOBUS HUBERTUS). Geb. 10 Jan. 1823 te Maastricht, trad hij op 18jarigen leeftijd als vrijwilliger bij het Ned. leger in dienst, vertrok als serg.-maj. der inf. in 1846 naar Indië en werd in Juni 1848 2e. luit. Hij nam deel aan de beide Bonische expeditiën (1859—60), alwaar hij zich bijzonder onderscheidde. In 1865 tot Majoor bevorderd, werd hij in 1869 tot Directeur der Mil. School te Mr. Cornelis benoemd, welke betrekking hij waarnam tot hij in April 1870 tot Luit.-Kol werd bevorderd. Na ruim een jaar als Militaire commandant van Palembang gediend te hebben, vertrok hij wegens ziekte voor twee jaren naar Nederland. Na zijn terugkeer nam hij deel aan de 2e expeditie naar Atjèh. Op 6 Jan. 1874 werd hij voorloopig en een maand later als Kolonel definitief commandant der 2e brigade. In April d. a. v. werd hij, na het vertrek van Van Swieten, belast met het civiel en militair gezag te Atjèh en in 1875 bevorderd tot gen.-maj. Na bevestiging onzer stelling trad hij aldaar offensief in de VI, IV en IX Moekims op, tot afsluiting van ons gebied van Kroëng Raba tot Kroëng Raja en stierf plotseling den 24en Febr. 1876 in het bivak te Tonga, vóór dat hij zijn programma had voltooid, om de kuststrook van Kroëng Raja tot Kroëng Raba en daarbij ook de VI Moekims te veroveren en in het bijzonder de toegangen naar zee te bezetten en Groot-Atjèh geheel van de zee aftesnijden, de bevolking van dit gebied hare beteekenis naar buiten geheel te ontnemen en haar daardoor te dwingen zich aan onze macht te onderwerpen; een programma dat eerst in 1877 onder Gen.-Maj. Diemont geheel volvoerd werd.

Zie Ind. Mil. Tijdschr. 1876, bl. 97.

PĒLA. Eigenlijk broeder, bij uitbreiding: de of- en defensieve verbonden, die, tot hulp in den krijg, tusschen de negorijen op Céram, Ambon en de Oeliasers onderling bestonden en nog bestaan, thans meer ten doel hebbende elkander wederzijds te helpen b. v. in het bouwen van kerken en woningen, elkander van mondvoorraad voorzien uit wederzijdsche sagoe-bosschen, enz.; pēla-schappen bestaan tusschen christenen mohammedaansche en heidensche negorijen onderling. Het sluiten van dergelijke verbonden heet angkat pēla. (Van Hoëvell, Ambon en de Oeliasers, bl. 157 v.).

PĒLADJAU (MAL.). Zie PENTASPADON.

PĒLADJOE of **PLADJOE.** Naam van het benedendeel der Komēring, een rechterzijrivier der Moesi, welke zich tegenover het eilandje Kēmbara (Gomboran of Kambaro) in die rivier stort. Zie MOESI. De Pēladjoe is bekend door den hevigen strijd in 1819 en 1821 om het bezit van Palembang gevoerd. (Zie residentie PALEMBANG). De Bataafsche Petroleum Mij. heeft aan den Zuidoever van de Moesi, daar waar de Pēladjoe zich uitstort, haar etablissement Pladjoe, vanwaar ruim 17 % der geheele productie van deze Mij. kwam. Hierheen wordt de petroleum uit de 3 velden van Palembang n.l. nabij Moeara Enim, nabij Toman, waarbij sedert 1914 een terrein gevoegd is, dat meer Westelijk is gelegen en verbonden werd door een 30 K.M. lange pijplijn, en het derde nabij Bajoe Lēntjir door pijpleidingen vervoerd. Uit de olie wordt te Pēladjoe o. m. benzine, kerosine, motorolie en enkele smeeroliën gefabriceerd. Het etablissement

bezit tevens een fabriek voor het maken van petroleumblikken en verzendkisten.

PĒLADJONGAN. Zie VAARTUIGEN.

PELAGISCHE ZEEDIEREN zijn in tegenstelling van benthonische vormen (zie BENTHOS) onafhankelijk van den bodem. Eenerzijds onderscheidt men oppervlakkige en bathypelagische vormen (zie DIEPZEEFAUNA), anderzijds worden de pelagische dieren verdeeld in plankton (zie aldaar) en nekton. Het plankton wordt door de beweging van het water meegevoerd, terwijl de tot het nekton behoorende vormen zich onafhankelijk van de beweging van het water door krachtige zwembewegingen verspreiden kunnen. Hiertoe behooren de walvisschen, visschen en grootere inktvisschen.

PELAHOELANG (AMB.). Zie HOMALOMENA.

PĒLALAWAN (POELAU LAWAN). Dit zelfbesturend landschap, waartoe ook de eilanden Poelau Moeda, aan de monding der Kamparrivier gelegen, Sĕrapong en Pĕnjalean behooren, bestaat uit het benedenstroomgebied van de Kampar-rivier, en grenst ten O. aan Straat Malaka, ten N. aan Siak, ten W. aan Tambang (onderafd. Bangkinang, res. Sum. W.kust) en ten Z. aan Indragiri. De landgrenzen zijn nog niet nauwkeurig bepaald. Het politiek contract is in 1907 gewijzigd.

De grond is voor het grootste deel laag en moerassig en slechts enkele ruggen (pĕmatang), die bij hoog water niet onderloopen, zijn voor bewoning en landbouw geschikt. Heuvelachtig terrein wordt alleen aangetroffen aan de grens met de onderafd. Bangkinang. In 1887 en volgende jaren werd een groot deel van het landschap in concessie gegegeven aan Europeesche ondernemers, doch wegens de moerassigheid van den grond, en de moeielijke af- en opvoer langs de Kampar-rivier — zie het artikel BĒNA — kwam geen enkele concessie tot exploitatie.

Volgens inlandsche berichtgevers zou de Batang Nila, een rechter zijtak van de Kamparrivier, rijk zijn aan stroomtinerts, doch uit een deskundig onderzoek in 1888 is gebleken, dat zij magnetisch ijzerzand voor tinerts hebben aangezien.

Het landschap is zeer dun bevolkt; het zielental wordt op ongeveer 8000 geschat. De meerderheid der bevolking bestaat uit Orang Talang (zie OOSTKUST VAN SUMATRA), de overige bewoners zijn afstammelingen van Djohoreezen en Minangkabauers. De voornaamste bestaansmiddelen zijn landbouw ter voorziening in eigen behoeften en de inzameling van boschproducten, voornamelijk rotan, gĕtah-soorten, balam- en soentei-pitten. Behalve voedingsmiddelen, rijst en djagoeng, worden klapperboomen en op de eilanden ook sagopalmen aangeplant.

De voornaamste kampoengs zijn: Pĕlalawan, waar het hoofd (de Toengkoe bĕsar) met zijne landsgrooten woont (de ontvanger der in- en uitvoerrechten is te Poelau Moeda aan de monding van de Kamparrivier geplaatst), Tandjoeng Moersaka; Tanah Niboeng en Langgam. In die kampoengs wonen eenige Chineezen, die zich met den handel in lijnwaden, aarde-, ijzer- en koperwerk, en met den opkoop van boschproducten bezighouden. De in- en uitvoer geschiedt van en naar Singapore, hetzij rechtstreeks per prauw, hetzij eerst stroomopwaarts per vaartuig en dan langs den weg Tĕratak Boeloeh — Pakan Baroe; (zie OOSTKUST VAN SUMATRA). Op het eiland Sĕrapong wonen een aantal Chineesche houtzagers en balkenkappers.

Geschiedenis. Vroeger maakte het landschap een deel uit van de Djohorsche onderhoorigheid Siak, doch nadat laatstgenoemd landschap onder Radja Kĕtjil (zie OOSTKUST VAN SUMATRA) een zelfstandig rijk was geworden, werd het een onderhoorigheid van Siak, waarover Sultan Radja Alam zijn schoonzoon Said Osman, die hem in zijn strijd over de opvolging met zijn broeder Radja Mohamad gewichtige diensten had bewezen, als Wakil of gemachtigde aanstelde met den titel van Toengkoe Bĕsar. Said Osman werd opgevolgd door zijn zoon Said Abd'oerrachman, een broeder van Said Ali, die in 1791 Sultan Jahja onttroonde, zelf met den galar Abd'oel Djalil Saifoedin Sultan van Siak werd, en wegens bewezen diensten het landschap Pĕlalawan als apanage schonk aan Abd'oerrachman's zoon Toengkoe Hasim. Sedert is Pĕlalawan een zelfstandig landschap, dat bestuurd wordt door een Radja met den titel van Toengkoe Bĕsar en een raad van landsgrooten, uit vier leden bestaande, met de galar's Maharadja Lĕla Poetra, Datoek Bandar, Datoek Kampar en Datoek Laksamana. In 1881 erkende het de souvereiniteit van het N.-I. Gouvernement; het is in het genot van zelfbestuur en eigen rechtspleging gelaten, terwijl de verhouding tot het Gouvernement wordt beheerscht door het in 1907 vernieuwd politiek contract.

Literatuur: Het rijk Pelalawan door J. Faes, T. v. h. Bat. Gen. deel XXVII; Tocht naar het rijk van Poeloe Lawan door een oud-ambtenaar van het mijnwezen, en de tocht naar de Bayang Nila door G. Sieburgh, T. v. h. Binnenl. Bestuur 1889; Reis van Siak naar Pelalawan door J. A. van Rijn van Alkemade, T. v. h. Aardr. Gen. 2e Serie; Dwars door Sumatra. Tocht van Padang naar Siak onder leiding van den Hoofd-ingenieur d. Staatsspoorwegen J. W. IJzerman, 1895.

PĒLAMPONG (MAL.). Zie SCAEVOLA.

PĒLANDAI. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

PĒLANDOEK (MAL.). Zie DWERGHERT.

PĒLANDOEK AROE (KEI-EIL.). Zie KANGOEROE'S.

PĒLANDOK. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

PĒLANG. Zie VAARTUIGEN.

PĒLANGI. Zie PLANGI.

PĒLANTOENGAN. Badplaats in de residentie Semarang, afd. Kĕndal, op de grens van Pĕkalongan, gelegen in een van de N. helling van den Prahoe (Diĕng-gebergte) afdalend ravijn, op 693 M. boven zee. Op verschillende plaatsen vindt men warme en koude bronnen, waarvan de eerste een temperatuur hebben van 46, 41 en 37°; verder welt er een dikke, zwartachtige aardolie in de onmiddellijke nabijheid van het riviertje, dat het dal doorsnijdt. Te Pĕlantoengan was vroeger een gezondheids-etablissement gevestigd, dat door Dr. Van der Stok uitvoerig beschreven is in Gen. T. v. Ned.-Indië, XVI, bl. 259 (vgl. Ind. Gids, 1886, bl. 1478); door zijne onderzoekingen is bewezen, dat de vroeger heerschende meening, als zouden de bronnen een beduidende hoeveelheid jodium bevatten, onjuist is. De bronnen behooren

tot de zg. indifferente thermen: heetwaterbronnen zonder bepaald geneeskrachtige bestanddeelen in eenigszins beduidende hoeveelheid, waarvan de waarde gelegen is in de hooge temperatuur van het water. In 1908 werd het gezondheidsetablissement ingetrokken, met behoud echter van het leprozengesticht, dat in beheer is gegeven aan het Leger des Heils.

PĒLAS (JAV.). Zie FICUS AMPELAS.

PĒLATARAN of „voorplein" op Java, plein, een kleine aloen-aloen. De oud-Jav. vorm is *panataran* of *natar* = Jav. en Soend. *latar*, Mal. *natar*, d. i. „plein, erf, werf, hof". Vandaar ook de antieke naam van het bekende tempelcomplex in Kĕdiri (zie bij OUDHEDEN); Balin. *natah*. Verg. V. d. Tuuk's Kawi-Wdb. I (1897), p. 533a.

PĒLAWAN (MAL.). Zie TRISTANIA.

PĒLÈDANG. Zie VAARTUIGEN.

PĒLÈLÉ. Zie VAARTUIGEN.

PĒLĒM. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Bodjonegoro, residentie Rŏmbang; met eene oppervlakte van 234 K.M². Het district telt 129 desa's en had in 1905 eene bevolking van ± 89000 zielen, waaronder enkele Europeanen en ± 200 Chineezen.

PĒLĒM (JAV.). Zie MANGIFERA INDICA.

PĒLĒM KĒRĒP. Plaats in het distrikt Majong van de afdeeling en het regentschap Japara der residentie Semarang. Het is gelegen aan den grooten weg van Koedoes naar Japara, en aan de stoomtramlijn Koedoes—Pĕtjangakan. Van hier uit gaat een zijlijn van den stoomtramweg naar Wĕlahan, de hoofdplaats van het district.

PÈLÈNG. Eiland in den Banggai-archipel, (Zie BANGGAI). Pèlèng laat zich gevoegelijk verdeelen in Zuid, Oost en West Pèlèng, die door twee landengten samenhangen, het eerste is tot 550 M, het tweede tot 280 M. hoog, terwijl het Westen slechts laag heuvelland bevat. De drie diepe baaien, die het eiland binnendringen, heeten: de Bangkalanbaai aan de Noordzijde, de Pèlèngbaai en de Mĕnsamatbaai aan de Zuidzijde. In de eerste liggen de eilandjes Bangkalan bĕsar (ook Zuid Bangkalan) en Bangkalan kĕtjil (ook Noord Bangkalan), die beide aan de Westzijde het hoogst zijn (tot 20 M). De beide voornaamste dorpen zijn Boengganang en Lamoeboeang. Pèlèng bestaat voor een groot deel uit glimmerrijke, meest zeer duidelijk schilferige gneisgesteenten. Aan de Zuidoostkust van Zuid Pèlèng bij Liang vindt men groote glimmerbladen, die ook worden uitgevoerd, o.a. naar Patani voor de versiering van mandjes en doozen van orchideënbladeren (Verbeek, Molukken-Verslag, blz. 102).

PÈLÈNG (STRAAT). Breede, schoone, zeer diepe, van N.O. tot Oost loopende straat tusschen de Oostkust van Celebes en de West- en Noordkusten van het eiland Pèlèng, (zie aldaar), het Westelijkste en grootste van den Banggai-Archipel. De kusten rijzen met smalle kustriffen steil uit zee op, die van Celebes bestaat in het Z. gedeelte der straat uit laag land, dat beN. den hoek Batoei overgaat in bergland waarin, ter hoogte der kampoeng Kintong, een kenbare kloof zichtbaar is en zich bij de, op een uitlooper van het gebergte gelegen kampoeng Mondono kenbare, kale, lichtgroene plekken afteekenen. In het Noordgedeelte van de straat vindt men aan den Celebeswal de groote Têloek Lamala en de daar beW. gelegen kleinere Ardjoenobaai, beide met lage oevers. De Westkust van Pèlèng bestaat in het Zuiden uit heuvelland, met de voorliggende onbewoonde, door riffen omgeven Banjakeilanden, [dat verderop overgaat in bergland]; aan de Noordkust vindt men de groote Bangkalanbaai met de voorliggende, gelijknamige eilanden, waarvan het N.lijke en kleinste rotsig is. In den Zuidingang der straat ligt het atolvormige, zeer steile Thamesrif, waarvan sommige plekken droogvallen en meer om de Noord het gedeeltelijk met hooge boomen begroeide Makoeloe (Sengkalong), omgeven door een breed rif.

In de straat loopt nog al veel stroom om de Noord, 's nachts is het er veelal stil, terwijl dan onder den Celebeswal een zwakke, maar vrij geregeld doorstaande landwind waait. De vertikale waterbeweging is overwegend dubbeldaagsch en steeds gering. Zie Zeemansgids deel V.

PÈLÈNG-PÈLÈNG (MAL.?). Zie PHASEOLUS SEMI-ERECTUS.

PÈLÈR KAMBING (MAL.). Zie SARCOLOBUS.

PĒLĒT (JAV., SOEND.). Naam voor het zwartgevlekte hout van *Kleinhovia hospita* (Zie aldaar).

PĒLÈTÈK. Zie VAARTUIGEN.

PELIKAAN. De Pelikaan-vogels, fam. *Pelecanidae*, zijn terstond te kennen aan den grooten keelzak, waarin zij de door de forsche vleugelslagen verschrikte en naar ondiepten gejaagde visschen opscheppen. *Pelecanus roseus*, op Java en Sumatra voorkomend, verschilt zeer weinig van de gewone Europeesche, *P. onocrotalus*; slechts door geringere grootte en kleine verschillen in kleur van keelzak. Hun gang is waggelend; des te betere vliegers zijn zij, daar zij zich zoo hoog in de lucht bewegen kunnen, dat ze voor het ongewapende oog niet meer waar te nemen zijn. Op Java is nog een tweede soort, *Pelecanus philippensis*, aangetroffen; deze is wit met zwarte slagpennen. Op Nieuw-Guinea is de Australische *P. conspicillatus*, wit met zwarte vleugels en staart, gevonden. Op West-Java wordt de pelikaan gangsa laoet genoemd.

PĒLOEMAT. Zie LABŎHAN ADJI.

PĒLOENG. Javaansche naam voor een Purperkoet, *Porphyrio calvus*; op Celebes heet zij Dentoela.

PĒLOG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

PĒLOKKAN. Zie LABŎHAN ADJI.

PĒLONG. Zie VAARTUIGEN.

PELTOPHORUM FERRUGINEUM Bth. fam. *Leguminosae-Caesalpineae*. Sogâ (JAV.), Laroe, Kajoe laroe (TIMOR). Vrij groote boom, uit het Oosten van den Archipel en uit N.-Australië, ook op Java in het wild voorkomend, maar bijna alleen in Midden- en Oost-Java op zandig strand of achter de vloedbosschen, daar ook door de inlanders aangeplant. De plant heeft weinig verzorging en onderhoud noodig en onderdrukt de alang alang. Een enkelen keer treft men den boom als schaduwboom aan in koffietuinen. Het hout is weinig duurzaam. Het voornaamste gebruik maakt men van de bast, die in het O. van Java in het groot verzameld wordt en van daaruit in den handel wordt gebracht. Ook Koepang en Larantoeka voeren veel bast uit. Deze is het hoofdbestanddeel van het bad,

waarmede het okergeelbruin bij batikwerk wordt verkregen. Daartoe worden echter nog een groot aantal andere kleurstoffen gebruikt. Ook als inlandsch geneesmiddel komt Soga-bast in den handel, speciaal tegen ingewandsziekten.

PĒMALANG (PAMALANG). Afdeeling en regentschap der residentie Pĕkalongan, groot 1115 K.M²., liggende ten Oosten van de afdeeling Tĕgal. Als afdeeling is Pĕmalang verdeeld in 2 contrôle-afdeelingen en als regentschap in 5 districten; deze heeten Pĕmalang (hoofdplaats Pĕklintingan), omvattend Pĕmalang en Tjomal, en Randoedongkal, omvattend Randoedongkal, Banjoemoedal en Watoekoempoel. Slechts de kuststrook dezer afdeeling is vlak, voor het overige is zij bergachtig. De begrenzingen zijn: ten Noorden, de zee; ten Oosten, de afdeeling Pĕkalongan; ten Zuiden, de residentie Banjoemas; ten Westen, de afdeeling Tĕgal. Met betrekking tot de kust is vermeldenswaard: Oostelijk de zeer sterk uitstekende hoek van Pĕmalang (Oedjoeng of Tandjoeng Pĕmalang), en Westelijk, benoorden de hoofdplaats de zeer weinig uitstekende Tandjoeng Sari, waarbij een goede ankerplaats is, de reede vormend der afdeelingshoofdplaats; de hier gevischte oesters, die klein van stuk zijn, gaan door voor de beste van Java. De Oostgrens wordt ten deele gevormd door de navolgende rivieren: de benedenloop der uit de afdeeling Pĕkalongan komende kali Sragi, welke rivier bij de desa Oeloedjami den naam van deze plaats aanneemt en mitsdien als k. Oeloedjami in zee vloeit; zij is slechts over een gering gedeelte voor kleine prauwen bevaarbaar; de evenzeer uit Pĕkalongan komende k. Gĕntĕng, in haar benedenloop Lajangan geheeten, en haar bovenzijtak, de Kĕroeh; en op het deel tusschen Lajangan en Sragi: de leiding Toembal. De genoemde k. Lajangan is een zijtak van de k. Tjomal, de grootste rivier der geheele residentie Pĕkalongan, welke ten Zuiden van Banjoemoedal op de Noordoostelijke helling van den Slamĕt ontspringt en, rechts bovendien nog de k. Poelogo opnemend, zich Noordoostwaarts langs Banjoemoedal, Randoedongkal en Sŏmingkir beweegt, tot dicht bij Tjomal en zich dan Noordwaarts wendt naar Oedjoeng Pĕmalang, waar zij met een breeden mond in zee valt; zij is tot op 90 K.M. landwaarts in voor middelmatige prauwen bevaarbaar. Op het Noordelijk deel der Westgrens vloeit de k. Ramboet of Pĕmalang, in haar benedenloop ook wel k. Palawangan geheeten naar een aldaar er aan liggende desa van dien naam; haar oorsprong is op de Noordelijke helling van den Slamĕt; Noordwaarts loopend valt zij na een loop van 37 K.M. bewesten Pĕmalang in zee; bij den grooten postweg, dus dicht bij de kust is hare breedte ruim 20 M. Op het Zuidelijk deel der Oostgrens van deze afdeeling ligt een bergrug; een andere ligt op hare Zuidgrens. Dit laatste gebergte verbindt den Slamĕt, die juist op het grenspunt der residentie Banjoemas met de afdeelingen Tĕgal en Pĕmalang ligt, met den verder Oostelijk-op gelegen Prahoe en wordt genoemd Centraal- of Pĕmbarisan-gebergte. Ter plaatse waar de k. Ramboet het tertiair gebergte aan den Noordvoet van den Slamĕt doorbreekt, ligt de Goenoeng Gadjah of Olifantsberg, aldus genoemd naar zijn gelijkenis met dit dier, 316 M. hoog, haast geheel kaal en met overhangende rotsblokken, die als ten val neigen. De hoofdplaats Pĕmalang (zie aldaar) heeft vruchtbare en welbebouwde omstreken. Zuidwaarts voert van de hoofdplaats via Randoedongkal een weg de residentie Banjoemas in, terwijl de groote postweg verder Oostelijk voert langs Paklintingan naar Kĕbaloetan en Oeloedjami; op beide deze plaatsen zijn wijken voor Chineezen; de laatste, in den Compagniestijd hoofdplaats van een aan een Chinees verhuurd land en toen een der levendigste plaatsen van Java, is thans nog bijna uitsluitend door Chineezen bewoond en zeer tierig. Uitgegeven in erfpacht zijn in deze afdeeling vijf landen, waarvan een in ontginning is voor padi. Op overeenkomsten met de bevolking werken er 3 ondernemingen twee voor suiker- en één voor suikerbibit. Voor den houtaankap treft men er 1 onderneming aan. Op het eind van 1905 telde de afdeeling ± 356.000 zielen, waaronder ± 140 Europeanen en ruim 1600 Chineezen. Op ult. 1915 bedroeg het aantal Europeanen 350, ten gevolge van de oprichting van twee suikerfabrieken en de uitbreiding der beide andere.

PĒMALANG (PAMALANG). District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Pĕmalang, residentie Pĕkalongan; met eene oppervlakte van 253 K.M. Het district telt 3 onderdistricten, 75 desa's en eene bevolking van ruim 130.000 zielen, waaronder 80 Europeanen, 860 Chineezen en enkele Arabieren. In dit district werden in 1913 de suikerfabrieken Pataroekan en Bandjarardjo opgericht.

PĒMALANG (PAMALANG). Hoofdplaats van afdeeling, regentschap en district van dien naam, residentie Pĕkalongan, ligt in het Noordwesten der afdeeling en telde op het eind van 1905 ongeveer 21.000 zielen, waarvan 30 Europeanen, 860 Chineezen en enkele Arabieren. Zij strekt zich over ruim $1^1/_2$ K.M. uit langs den grooten postweg. De regentswoning is een fraai gebouw, de markt wordt druk bezocht. Het geheel vormt een aardig stadje, dat ook een fortje rijk is. Er bevindt zich het in hooge eere staande graf van den Islamprediker Saidi Prakidin. De grenzen van Pĕmalang zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1875 no. 65, gewijzigd bij Ind. Stb. 1901 no. 464.

PĒMALI, pamali of boejoet, (MAL.); angkĕr (JAV.); boejoet (SOEND.) is het Polynesische taboe, namelijk de heiligheid en onaantastbaarheid van aan de hoogere machten gewijde of door haar in bezit genomen zaken, personen of plaatsen. Gevolg daarvan is de onttrekking aan het handelsverkeer of zelfs het verbod van gebruik der zaken of plaatsen, en onschendbaarheid der personen. Overtreding van een en ander brengt den schuldige noodwendig onheil aan. Ook handelingen kunnen op denzelfden grond aan alle of aan sommige categoriën van personen verboden zijn. De Bataks noemen het begrip kĕmali, de Boegineezen pĕmali of pantong, de Toba's roboe; de Olo Ngadjoe in Borneo's Z. O. afdeeling pali, in de Boesang-taal van Centraal-Borneo lali, de land-Dajaks van Sĕrawak porik. Andere of eenigszins afwijkende woorden voor hetzelfde begrip zijn bij de Timoreezen pomali, de heidenen van Halmahéra boboso, de bewoners van Boeroe potoe, in de Molukken poso, ook paposo en baboso, in de Minahasa posan, poso, fosso, in Bolang Mongondou pota en lii; in Poso spreekt men van kapali en de Makassaren noemen wat pĕmali is kasipalli, de bewoners der Zuidwestereilanden loeli. Het pantang der Atjèhers, wat

door de adat streng verboden is en, naar de algemeene opinie, heillooze gevolgen zou medebrengen, is gelijkwaardig aan het pëmali; de voorschriften daaromtrent betreffen zoowel zekere handelingen als het gebruik van bepaalde woorden. Het sabang der Bataks komt met pantang overeen en is een van oudsher dagteekenend verbod.

Het roboe der Toba's is meestal van tijdelijken aard, maar kan ook permanent zijn. Het is de afzondering, waarin een persoon of eene zaak wordt gesteld, waarvan de aanraking of gemeenschap ongeluk zou teweegbrengen: jonggehuwden, moeder en kind kort na de geboorte, pas gebouwde kampoeng, hoofden in oorlogstijd, poesaka's. Of het geldt de uitsluiting of afsluiting van personen of zaken, die beveiligd moeten worden tegen kwade invloeden van buiten, b. v. tegen epidemieën; ook het gebruik van de podoman (nachtverblijf voor ongetrouwde mannen) door de volwassen meisjes behoort tot deze rubriek.

In Centraal-Borneo is pëmali zoowel de naam voor het tijdperk van onthouding als die voor de toestellen, welke de geesten moeten bevredigen of hun symbolisch de volkswenschen kenbaar maken; van deze toestellen zijn er een aantal, onderscheiden door verschillende achtergevoegde woorden. Mëla noemt men daar het zich onthouden van werken en van verkeer met anderen, den toestand van lali (pëmali).

Wanneer plaatsen en zaken ondersteld worden door geesten te zijn in bezit genomen of door zielen van afgestorvenen te worden bewoond, is het pëmali al zulke handelingen te verrichten, welke die geesten zouden kunnen hinderen. Bij uitbreiding van beteekenis wordt dan de plaats zelve of het voorwerp zelf pëmali, in den zin van heilig, gewijd: tampat pëmali, batoe pëmali, enz. Is het noodzakelijk de plaats te ontwijden, dan dient een offer gebracht te worden om de geesten te bevredigen.

Pëmali is het bij bepaalde gelegenheden als ongeoorloofd gelijkte dingen te doen; de denkbeelden daaromtrent zijn legio en verschillen in de onderscheidene deelen des Archipels. Er zijn denkbeelden te dien aanzien, welke men schier overal terugvindt, en andere alleen voor bepaalde localiteiten geldend. Somtijds is het verbod absoluut, doch niet zelden is het ook van tijdelijken of voorwaardelijken aard. Het mag overbodig geacht worden deze verschilpunten door voorbeelden toe te lichten.

Dat men ook in het spreken kan zondigen tegen de adat van het pëmali bleek uit het boven gezegde over de pantang-voorschriften en uit het in het artikel Naamgeving medegedeelde omtrent het noemen van eigen-namen. Ook het gebruik van de gewone namen van sommige dieren is hier en daar pëmali; men omschrijft dan en noemt den olifant een hooggeplaatst persoon, den tijger grootvader, enz. Aan deze eerbiedsbetuiging is zeker het geloof aan zielsverhuizing mede niet vreemd. Het niet mogen eten van sommige dieren, eveneens locaal zeer verschillend, houdt desgelijks somwijlen verband met de zielsverhuizing.

Nabootsingen van het pëmali zou men kunnen noemen de verbodsbepalingen, die tot de opvoeding der kinderen behooren en waarbij de voorspiegeling van schrikbarende gevolgen niets dan bangmakerij is.

Literatuur: Wilken. Verspreide geschriften, I, 90, aant. 28, I. 583, II, 148, 395. n. 15a.; J. H. Neumann in Tijdschr. Bat. Gen. (1906), XLVIII.

PËMALI-WERKEN. Zie BEVLOEIINGEN.

PËMANGKAT (PAMANGKAT). Onderafdeeling van de afdeeling Singkawang, residentie Westerafdeeling van Borneo, met gelijknamige hoofdplaats. Pëmangkat is in de Indische krijgsgeschiedenis bekend, omdat daar in 1850 het eerste treffen plaats had tusschen de Nederlandsche troepen onder luit.-kol. Sorg en de ons vijandige Chineesche kongsi's. Zie ook BORNEO Dl. I, blz. 370 en 376.

PËMATANG PANDJANG. A. Een uitgestrekt, laag heuvelland in de residentie Palembang tusschen de Lëmatang en de Ogan, twee rechterzijrivieren van de Moesi, gelegen. Het daalt steil naar beide rivieren af, en wordt in alle richtingen doorsneden van ravijnen, waardoor het terrein een zeer grillig karakter verkrijgt. Aanvangende bij den Bt. Loemoet gaat het over het Sëmëndoplateau en zet zich in N.O. richting voort. Bij den aanleg van den Zuid-Sumatra spoorweg zal dit gebied, dat in het midden een hoogte bereikt van 378 M., door een grooten boog naar het Oosten moeten worden ontgaan.

B. Nederzetting in het gouv. Oostkust van Sumatra ten Z. van de Aroe-baai, die van belang kan worden als spoorweg-middelpunt. Plannen bestaan n.l. om een lijn te maken van Bësitang, eindpunt van de Atjèhtram naar P. P. en vandaar zoowel naar de haven Tëlok Taboehan als naar de haven Pangkalan Brandan.

PËMATANG SIANTAR. Nederzetting aan de oevers van de Simbolon, in 1915 tellende + 3700 inwoners, waaronder 100 Europeanen, 1400 Chineezen en 200 andere Vreemde Oosterlingen, hoofdplaats der afdeeling Simëloengoen en de Karolanden (gouv. Oostkust van Sumatra), standplaats van den afdeelingschef (ass. resident) en den controleur der onderafd. Simëloengoen. Het is gelegen aan den grooten transportweg van Tëbing Tinggi naar de Tobalanden met geregelden particulieren autodienst en is sedert 1 April 1916 door den stoomtramweg naar Tëbing Tinggi aangesloten bij het Delispoorwegnet.

De plaats is van beteekenis geworden door de economische ontwikkeling van Simëloengoen (zie aldaar). Als centrum van talrijke landbouwondernemingen (rubber en thee) en van een zich sterk uitbreidenden rijstbouw, heeft het zich tot een belangrijke handelsplaats opgewerkt. Deze ontwikkeling dagteekent eerst uit de allerlaatste jaren. In 1900 was het vriendelijke stadje van thans vrijwel een wildernis. Sedert heeft het zich op haast Amerikaansche wijze ontwikkeld, met een snelheid zooals nergens in Nederlandsch-Indië is aan te wijzen. Bij den bouw heeft men de fouten kunnen vermijden, die begaan zijn bij den aanleg van andere plaatsen, waardoor dit nog zoo weinig bekend plaatsje een voorbeeld is geworden van modernen stedenaanleg. De effen hoofdweg is een breede winkelstraat; breed zijn ook de zijwegen, terwijl de hoeken alle rondgehouden zijn, iets waaraan de meeste Indische plaatsen behoefte hebben. Het plaatsje is in verschillende wijken verdeeld. Alle wijken munten uit door groote zindelijkheid. Reeds in den aanvang werden alle krotten opgeruimd en vervangen door stevige houten of steenen gebouwen. Een goed aangelegd gotenstelsel zorgt voor de

snelle verwijdering van faecaliën en ander afval, een waterleiding zorgt voor helder en steriel drinkwater niet alleen voor alle bewoners van de plaats, maar tevens voor verscheidene in de buurt liggende ondernemingen. Twee centrale particuliere hospitalen zijn daar gelegen en tenslotte zijn er zelfs drie ruime badplaatsen ingericht, die kosteloos voor de bevolking toegankelijk zijn. Hooge benzinelampen zorgen voor de verlichting van straten en pleinen.

De stad heeft sedert 1914 een post- en telegraafkantoor, voorts een Europeesche lagere school, een gouv. inlandsche school en een Holl.-Inlandsche school. Op 1 Juli 1917 (Ind. Stb. no. 290) werd tot de instelling van een gemeenteraad besloten.

Het klimaat is gezond, gevolg o. m. van de ligging op 393 M. hoogte boven zeeniveau; Jaarlijksche regenval ± 2900 mM.

PĔMBOEANG of **SĔROEJAN.** Rivier aan de Z.kust van Borneo. Zie BORNEO, IV D.

PEMPHIS ACIDULA Forst. fam. *Lythraceae.* Mĕntigi (MAL.), Sĕntigi (JAV.). Kromme boom of heester tot 5 M. hoog, langs de kust voorkomend, met zeer zwaar, bruin of zwart-gevlamd hout, dat zeer moeilijk te bewerken is maar toch voor draaiwerk wel gebruikt wordt, o.a. voor scheeden en handvatten van krissen, enz.

PĔNAGA (MAL.). Zie CALOPHYLLUM INOPHYLLUM.

PĔNANDJOENGBAAI. 31 K.M. breede, niet ver het land indringende baai met matige diepte aan de Zuidkust van Java tusschen den Westhoek van Noesa Kambangan en den om den Zuid uitspringenden hoek Mandasari. Het om de Zuid uitstekende, heuvelachtige schiereiland Panandjoeng met rotsige kust, dat met een lagen, smallen hals verbonden is aan den wal, deelt de baai in tweeën, de Dirk de Vriesbaai daar beW. en de Mauritsbaai er beOosten. De eerste heeft een lage Noordkust en een naar Tandjoeng Mandasari oploopende Westkust, de tweede heeft in het N.W. een lagen en in het N.O. een heuvelachtigen oever; de Westkust van Noesa Kambangan is er hoog, steil en dichtbegroeid. In den N.O. hoek der Mauritsbaai vindt men den toegang tot de onbelangrijke, behoudens enkele geulen zeer ondiepe Ségâra Anakan, in welken toegang het steile, rotsige Noesa Wĕrĕ ligt. Zie Zeemansgids deel III.

PĔNANGGOENGAN. District van contrôleafdeeling, regentschap en afdeeling Malang, residentie Pasoeroean; met drie onderdistricten en 67 desa's. Einde 1905 had het eene bevolking van 58 000 zielen, w. o. 40 Europeanen en 200 Chineezen. De standplaats van het districthoofd is Sisir.

PĔNANGGOENGAN. Oude vulkaan op de grens van Soerabaja en Pasoeroean, 1632 M. hoog, uit den spoortrein nabij Bangil zichtbaar als een voorberg van den Ardjoenâ en uit de pasanggrahan van Trawas, op de helling van den laatsten gelegen, als een lompen sta-in-den-weg, die het uitzicht naar de vlakte belemmert. De berg is een regelmatige kegel, met kleinen topkrater en zou een fraaien vorm hebben, indien hij niet omringd werd door een aantal kleinere toppen, secundaire eruptiepunten; bijna op elk punt van waarneming wordt hij door twee dezer loggo bijbulten geflankeerd. De benedenhellingen zijn met bosschen en tĕgalans bedekt, maar het bovendeel is geheel met alang-alang en glagah begroeid, behalve eenig bosch in de ravijnen. Van werking is niets bekend.

PĔNAWAR (KAJOE) (JAV.). Zie SOPHORA.

PĔNAWAR DJAMBI (MAL.). De haarvormige, bruinglanzende strooschubben aan de basis van de jonge bladeren van de boomvaren *Cibotium Baromelz* en verwante boomvarens, o.a. *Alsophila.* Ze worden vooral op Sumatra gewonnen en zijn een bekend bloedstelpend middel, dat ook wel in de Europeesche apotheken als *Pili Cibotii* bekend is.

PĔNAWAR PIPIS (TERNATE). Zie SOULAMEA.

PĔNDAJAK. Zie VAARTUIGEN.

PĔNDĂPĂ (JAV.), aequivalent van Mal. *balai* en *mandapa.* Vierkant of rechthoekig open en afzonderlijk staand paviljoen, op vier of meer houten zuilen; dan wel vierkante of rechthoekige open warande, evencens op (bijna steeds houten) zuilen, aangebouwd tegen het lichaam van een deftige inlandsche huizing, en daardoor een open voorgalerij, soms ook achtergalerij vormend. Steeds ook is daarbij het dak vierkant- of rechthoekig-oploopend, nimmer koepel-vormig (zooals bij de Byzantijnsch-Turksche kiosk). Integendeel sluit de vorm in het algemeen, en bij de rijker-gebouwde voorgalerijen van kraton's met hun trapsgewijs oploopende dakverjonging aan den binnenkant in het bijzonder, nauw aan bij den dakvorm van buiten en van binnen der Hindoe-Jav. tempels uit vroeger tijd; en daardoor weer bij de steenen *mandapa's* of „voorhallen", „voortempels", van Hindoe-tempels in het tegenwoordig Britsch-Indië, in de Tamilstreken overladen-zwaar zelfs van bouw. De overgangen van de vroeger op Java uit hout opgetrokken pĕndăpă's (toen algemeen *bale* geheeten) tot de tegenwoordige, zijn sprekend waar te nemen op de tallooze reliefs der jongere Hindoe-Jav. tempels (Panataran, Tj.-Djago, enz.), maar nog niet naar behooren onderzocht. Een begin maakte Parmentier in zijne studie „L'architecture interprétée dans les bas-reliefs anciens de Java", Bulletin Ec. franç. d'Extr. Orient, VII, 1907, p. 36—39, met Plaat IV.

Moderne vorstelijke pĕndăpă's heeten echter op Java *bangsal*, een krămă-vorm wel van Jav. *bale*, Mal. *balai*; waarvan de *Bangsa. Kĕntjănă* of „Gouden Halle" een zuivere voorgalerij is gebleven van het vorstelijk verblijf (*gĕdong*) binnen den kraton; terwijl de *Bangsal Mangoentoer Tangkil* daarentegen de staatsie-audiëntiezaal buiten de Noordpoort van den kraton is, waarbinnen weer het nogmaals als pĕndăpă opgebouwde centrale gedeelte, waar de Vorst in grootheid troont, *Bangsal Witănă* heet; de kleine pĕndăpă ter Pagĕlaran (zie dit woord), waar de Vorst een paar malen 's weeks Rijkszaken behandelde, heet *Bangsal Pĕngrawit.*

Aan de minder ceremonieuze Mal. hoven smolt en smelt het begrip „audiëntie-zaal" en „voorgalerij" van het paleis (*astana*) samen tot één pĕndăpă, de gehoorzaal, vóóraan vastgebouwd — oorspronkelijk door een „overloop" (*roeng*) — aan het lichaam van het paleis, dat hier trouwens steeds op palen staat. Vandaar de naam *balairoeng, balero(e)ng* voor deze Mal. gehoorzaal, waartoe men opstijgt langs een houten trap (meestal) of een schuin-oploopend overdekt plankier (Zuid-Celebes, West-Soem-

bawa). Tot de Jav. pëndâpâ's, wier fundamenten steen of steenen neuten zijn, stijgt men echter op langs een stoep of steenen trap. Toch kan men bij de Jav. pëndâpâ's welke aangebouwd zijn tegen het lichaam van een huizing, dien Maleischen overloop of tusschenverbinding (*roeng*) steeds nog waarnemen, zij het rudimentair.

De houten pilaren van een Jav. pëndâpâ, de *sâkâ's*, vertoonen in hun geijkten vierkanten en middenin 8-hoekigen vorm nog tot heden een allerinteressantst lijn-ornament: zoowel beneden als boven bevindt zich een resp. opstaand en neergaand spits motief, dat niets anders is dan de trens van den Çiwaïtischen lingga, in het midden der vier zijden van onder aanwezig, en viermaal voor de analogie en harmonie der lijnen aan den bovenkant der pilaren herhaald. Zeer fraai kan (of kon?) men dit o. a. zien aan de pilaren der ouderwetsche kleine pëndâpâ's op de Noorder aloen-aloen van de Ka(mi)sëpoehan te Cheribon; zeer duidelijk ook, als men het eenmaal weet, aan de sâkâ's der diverse bangsal's te Solo en Jogja; zeer verloopen, van symbool tot onbegrepen ornament geworden, aan bijna alle gewone Jav. pëndâpâ's. Zie reeds over dit Çiwaïtisch symbool kortelijk het art. „Kunst" in den 1en druk dezer Encyclopaedie II, 1899, p. 332 a. Fraai is dit ornament ook te zien op de door Friederich gegeven afbeelding van den houten stijl van Madjapahit, met jaartal 1487 Çaka = 1565 A. D.; zie Tijdschr. Bat. Gen. VI (1857), achter p. 510.

Behalve vorm-symboliek bij de pilaren eener Jav. pëndâpâ, is er getal-symboliek bij hun aantal. Het topdak eener staatsie-pëndâpâ denkt de Javaan zich als „olifant" (*gadjah*), eigenlijk: olifantsrug; dit zwaarste middendeel wordt geschraagd door 4 hoofdpijlers, de 4 *sâkâ goeroe*, in een vierkant geplaatst; het dak daalt van daar naar buiten neer in een minder steil vlak (overgaand uit een helling van ca. 45° in een van ca. 30°), aan de uiteinden geschraagd door 8 steunpijlers, de *sâkâ gotjo*; en ten derden male krijgt hier het dak minder helling (ca. 15°), om aan de uiteinden (de *èmpèr*; nu van het totale dak) door 12 *sâkâ râwâ* te worden gesteund, wel aldus genoemd omdat hier het hemelwater in het „moeras" (râwâ) van den „olifant" neerdaalt. Dit drie-deelige dak van een staatsiepëndâpâ sluit dus weer aan bij het uit 3 (in zéér enkele gevallen: 5) *afzonderlijke* daken opgebouwde dak van een mësigit.

De groote pëndâpâ vóór (d. w. z. Oost van) de groote mësigit's te Solo, Jogja, en Dëmak heet speciaal *Soerambi*; ook de priester-rechtbank, die aldaar gehouden wordt; het is het Mal. *sërambi* (een aequivalent weer van *balai* en *mandapa*), dat van het Malayalam *srâmbi*, eigenlijk „poorthuis", afkomt (zie Yule-Burnell's Hobson-Jobson, i. v. „Cerame"). Dat het tegenwoordig-Jav. *pandâpâ* een verloopen taalvorm is van het oorspronkelijk Skr. *mandapa*, blijkt uit Oudjav. *mandapa*, Mal. en Soend. *mandapa*, en vooral uit het nog verder verloopen Madoer. *dapah*. Verg. ook nog BALE in dl. I; en Oudjav. *bale*, in V. d. Tuuk's Kawi-Wdb. IV (1912), p. 974. G. P. R.

PËNDÈWAKAN. Zie VAARTUIGEN.

PËNDJADJAB. Zie VAARTUIGEN.

PËNDJALIN (JAV., BALIN., PALEMB.). Algemeene naam voor Rotan. Zie bij ROTAN en bij CALAMUS.

PËNDJALOE (PANDJALOE). District van contrôle-afdeeling en regentschap Tjiamis, afdeeling Tasikmalaja, residentie Preanger-Regentschappen; met eene oppervlakte van 253 K.M.² Het district telt 32 desa's met bijna 58000 inwoners, w.o. 30 Chineezen. De hoofdplaats is thans Panoembangan, eertijds Pëndjaloe, waar ook een controleurstandplaats was. Thans is deze desa slechts de standplaats van een onderdistrictshoofd. Aan die desa ligt het meer van Pëndjaloe op het verbindingsjuk van den G. Tjëndana (1177 M.) en den G. Sawal (1761 M.), een zeer schoon meer, waarin een eiland ligt, dat de graven bevat van de in vroegere eeuwen geregeerd hebbende regenten van Pëndjaloe. Ook vindt men er het graf van een assistent-resident.

PËNDOPO, zie PËNDÂPÂ.

PËNËBËL. District van de onderafdeeling Tabanan, afdeeling Zuid Bali, residentie Bali en Lombok.

PËNGAJOEHAN. Zie VAARTUIGEN.

PËNGALADEN (N. CELEB.). Zie MUIZEN.

PËNGALËNGAN (hoogdal van), 1400—1550 M. hoog gelegen, bezuiden het plateau van Bandoeng, tusschen de vulkanen Këndang Waringin ten Westen, en Wajong-Windoe ten Oosten. Het behoort grootendeels tot het stroomgebied der Tji Taroem, door de Tji Sangkoei, in het Z. tot dat der Tji Laki, die in een diep dal langs den Zuidrand vloeit en naar den oceaan stroomt. Het is het eerst door Junghuhn bezocht en beschreven. Toen was de natuur er nog ongerept. Thans is het grootendeels een kinaland, maar dat nog vermaard is om de fraaie uitzichten van den weg, die vandaar naar Bandoeng loopt, alsook om zijn heerlijk koel klimaat.

PËNGARON. Hoofdplaats van het district Riam Kiwa, onderafdeeling. Martapoera, residentie Z.-en O. afd. van Borneo, gelegen aan de Riam Kiwa, 50 K.M. stroomopwaarts van Martapoera. De plaats is bekend door de vroegere steenkolenmijnen Oranje Nassau, in hare nabijheid gelegen, die echter sedert zijn verlaten.

PËNGASIH. Regentschap behoorende tot het Sultansgebied der residentie Djokjakarta, gelegen aan den rechter(wester)oever van de rivier Progo (Prâgâ), deel uitmakende van de afdeeling Koelon-Progo; het bestaat uit de districten Pëngasih, Sëntolo, Nanggoelan en Kalibawang en had op het eind van 1905 eene bevolking van 143.000 zielen, w.o. 10 Europeanen en 30 Chineezen. Europeesche ondernemingen van landbouw zijn er niet. Het regentschap wordt ten W. en ten N. begrensd door de residentie Këdoe, ten O. door de Prâgâ en ten Z. door het regentschap Adikartâ; het wordt van West naar Oost doorsneden door den spoorweg van Batavia naar Soerabaja. De rivier Galoer loopt in haar bovenloop door het regentschap en langs de hoofdplaats Pëngasih.

PËNGASIH. District met gelijknamige hoofdplaats van het tot het Sultansgebied behoorende regentschap Pëngasih, residentie Djokjakarta, met drie onderdistricten, t. w. Djantoeran, Tjërmâ en Kokap. Op het eind van 1905 had het eene bevolking van ruim 47.000 zielen, w. o. enkele Europeanen. Vroeger was het district een regentschap met 13 dëmangschappen.

PËNGASTOELAN. District van de afdeeling Boelèlèng, residentie Bali en Lombok.

PÉNGGAGA (MAL.). Zie HYDROCOTYLE ASIATICA.

PÉNGGAIL. Zie VAARTUIGEN.

PÉNGHOELOE (MAL.). Zie PANGHOELOE.

PÉNGRAWIT (BANGSAL). Zie bij PAGÉLARAN en bij PÉNDÂPÂ.

PÉNIDÈ (NOESA). Ook Noesa Pandita genaamd, waarvan de zeevarenden Bandieteneiland gemaakt hebben; eiland gelegen aan den Z. ingang van Straat Lombok, en behoorende tot Kloengkoeng op Bali. Het bezit een kalkbodem, met weinig teelaarde en is daardoor niet zeer vruchtbaar. De bevolking, ongeveer 12000 zielen sterk, verbouwt er veel djagoeng en is in het bezit van een betrekkelijk grooten veestapel. Van de verscheidene kleine nederzettingen zijn slechts Toja -Pakèh en Batoe Moenggal noemenswaardig. Door het voormalige vorstenbestuur van Kloengkoeng werd het eiland als ballingsoord gebezigd.

PÉNING (RÂWÂ). De vlakte van Ambarawa (± 475 M. boven zee) is een der oude meerbeddingen van Java. Zij wordt ten W. begrensd door het Djamboe-gebergte, ten O. door de mergelheuvels van Zuid-Semarang, en werd een meer, toen de vulkanen Mêrbaboe en Télâmâjâ ten Z. en Ambarawa ten N. hunne producten tegen de oudere bergen aanlegden. Het meer verkreeg eene afvloeiing naar het Westen en na verloop van eeuwen is deze, de K. Toentang, er in geslaagd de vlakte grootendeels droogteleggen. Het deel, dat nog steeds onder water staat, is de Râwâ Pêning, een ovaal moeras, 4 K.M. lang en 2,5 breed, waarin een aantal riviertjes hun slib aanbrengen, maar dat grootendeels een slappen veenbodem heeft. Dat het moeras vroeger grooter was, bewijzen de vele met r â w â samengestelde dorpsnamen in den omtrek. In 1838, 1845, 1865, 1868 en 1885 hebben zich tengevolge van de ontwikkeling van gassen heuveltjes van enkele meters hoogte in het meer gevormd, de meeste aan de Westzijde. Half vergane boomstammen werden daarbij zichtbaar.

PÉNIS. Zie VAARTUIGEN.

PÉNIWÈN. Bekende Christengemeente, gelegen in Malang, residentie Pasoeroean. Zie Eigen Haard, 1892, bl. 87.

PÉNJIMBANG. Zie LAMPONGSCHE DISTRICTEN, B e v o l k i n g, Deel II, blz. 514.

PÉNJINGAT of **POELOE MARS.** Zie TANDJOENG-PINANG.

PÉNJOE. Jav. en Soend. naam voor zeeschilpadden, op Bali in het bijzonder voor de groote, groene zeeschildpad *Chelonia mydas* L. gebruikelijk. Met dezen naam hangen samen de woorden: fenoe, in het landschap Woni ter Westkust van N.-Guinea en aan de kust van Ceram gebruikt voor zeeschildpadden, in het bijzonder voor den echten karètschildpad, (*Chelonia imbricata* L.), fanoe op Madagascar, fonoe op Tonga, en honoe op Tahiti en de Markiezen-eilanden voor hetzelfde begrip gebruikelijk. Overal waar zich het Maleisch-Polynesische ras verbreid heeft, schijnt dus hetzelfde stamwoord voor het begrip: zeeschildpad, te bestaan. Daarnaast komen echter nog tal van uitdrukkingen voor, welke een der zeeschildpaddensoorten of de geheele groep aanduiden. Zoo noemen de Boegineesche tripangvisschers (orang badjo) *Chelonia mydas* L.: boko, *Chelonia imbricata* L: koelit-an, en *Caretta caretta* L: akoeng, terwijl de echte karètschildpad op Timor en Roti keah en door de Papoea's van het district Lobo ter Westkust van N.-Guinea sarab genoemd wordt. Voor de lederschildpad zijn de namen katoeng (MAL.) en ratoe (NOEG.) gebruikelijk. (Vergelijk hiervoor: S. Müller & H. Schlegel. Schildpadden Ind. Arch. p. 33, noot en Schetsen Oost. streken Ind. Arch. p. 126 noot, uit C. J. Temminck. Verh. Nat. Gesch. Nederl. overz. Bezitt. Zoologie, resp. Land & Volkenk. Leiden, 1839—44.)

PÉNOEBA. Standplaats van den Controleur der afdeeling Lingga, residentie Riouw en Ond., gelegen op het eiland Sélajar tusschen Lingga en Singkèp. Zie LINGGA.

PENTASPADON MOTLEYI Hook, f. fam. *Anacardiaceae.* Pêladjau (MAL.). Boom van Borneo, uit welks stam bij aansnijding een bijtend vocht vloeit, dat een hevige ontsteking op de huid veroorzaakt, en dat ook wel als geneesmiddel gebruikt wordt, o.a. tegen loesoeng.

PÉNTJAHAR (JAV.). Zie CROTON TIGLIUM.

PÉNTJALANG. Zie VAARTUIGEN.

PÉPADON-WEZEN. Zie LAMPONGSCHE DISTRICTEN. B e v o l k i n g.

PÉPARÉ (BATAV. MAL.). Zie MOMORDICA.

PÉPATIH. Zie PATIH.

PÉPÉKO. (SOEND.). Zie KWARTEL.

PEPER. Lada itam en Lada poetih (MAL.); maritjâ (LAAG-JAV.); marios (HOOG-JAV.), pêdês (SOEND.).

B o t a n i s c h e b e s c h r i j v i n g. De peper, zoowel de witte als de zwarte, is de vrucht van *Piper nigrum* L, een klimplant uit de familie der *Piperaceae.*

De peperplant is een meerjarige, klimmende heester; de stengel is knobbelig, op de knoopen opgezwollen ,heeft een donkere kleur en wordt spoedig houtig. De bladeren staan afwisselend en zijn leerachtig; de bovenkant is glanzend donkergroen, de onderkant dof bleekgroen; beneden aan de plant zijn zij flauw hartvormig en eindigen in een punt, terwijl de boven aan de ranken voorkomende meer breed eirond zijn. De meestal tweeslachtige bloemen zijn klein en bijna wit, zij zijn in gesteelde hangende katjes vereenigd, die aan de takken tegenover de bladeren staan. Na den bloei ontwikkelen zich de bolronde, eenzadige bessen, die eerst groen, daarna rood en eindelijk zwart gekleurd zijn. Zij rijpen achtereenvolgens, zoodat men dikwerf aan een katje de vruchten in alle tijdperken van rijpheid aantreft.

A a n p l a n t. De peper is een tropische plant en groeit uitsluitend tusschen 20° N.B. en 20° Z.B. Zij eischt een regenrijk klimaat met hooge temperatuur en groeit het best onder lichte schaduw. Men vindt de pepercultuur over geheel Zuid-Oost Azië en in den Oost-Indischen Archipel, voornamelijk op Sumatra, in Noord-en Zuid-Oost Borneo, in Siam, in het Malabarsche gebied en eenige andere streken van Voor-Indië, verder minder algemeen in Cochin China, in sommige deelen van Malaka, op sommige der Philippijnsche eilanden en op Ceylon. Ook is de peperplant overgebracht naar eenige West-Indische eilanden en naar sommige plaatsen van tropisch Afrika.

Bij de oorspronkelijke boschcultuur in het vaderland van de peperplant, waar reeds in het wild groeiende exemplaren werden aangetroffen, wordt het bosch van kreupelhout gezuiverd, ter-

wijl er een voldoend aantal boomen blijven staan om de schaduw te geven. In andere landen, waar men de cultuur invoert, zal het voldoende zijn den grond van onkruid en boomwortels te zuiveren en plantkuilen te graven, om daarin de peper uit te planten. De peper kan zoowel door zaad als door stekken worden voortgeplant, doch om verschillende redenen wordt in de praktijk alleen van laatstgenoemde voortplantingswijze gebruik gemaakt. De eenige uitzondering op dezen regel maakt Siam, waar men peperkorrels zaait, ter plaatse, waar de peperrank moet komen te staan. Gewoonlijk echter plant men met stekken, waarvoor men krachtig groeiende toppen neemt, die bij het snoeien worden verkregen en die op een lengte van 80 c. M. worden afgesneden. Het bovenste, nog geheel kruidachtige deel, neemt men vlak boven een een blad weg en de stek snijdt men dicht onder een knop af. Het stekken geschiedt in den regentijd, liefst bij bewolkte lucht; valt het weder tegen en heeft men na het stekken veel zonneschijn en wind, dan moeten de stekken een paar maal daags begoten en door middel van palmbladeren beschaduwd worden, maar als het weder regenachtig blijft, zijn deze voorzorgsmaatregelen onnoodig. In gronden, die voor de pepercultuur geschikt zijn, is het stekken daar ter plaatse de beste werkwijze; kan echter aan die voorwaarde niet worden voldaan, dan is men wel genoodzaakt de stekken eerst op kweekbeddingen te laten uitgroeien om daarna de jonge planten op de plaats te brengen, waar men ze hebben wil. Daar de peper een klimplant is, behoeft zij eenigen steun om te voorkomen, dat zij langs den grond kruipt en weinig vruchten kan dragen, die dan nog gevaar loopen door regen te bederven. Voor steun worden levende boomen of — nog beter — latten gebruikt. Schaduw heeft de peper, nadat zij eenige ontwikkeling heeft verkregen, eigenlijk niet noodig; wel groeit zij in de schaduw krachtiger, maar meer product, waarop het toch aankomt, geeft zij niet. Het belangrijkste bezwaar, dat tegen het gebruik van doode staken is aangevoerd, is hun weinige duurzaamheid. In streken, waar tegen lagen prijs geen houtsoorten te krijgen zijn, die het langer dan 20 jaren tegen de invloeden van klimaat en tegen de witte mieren uithouden, is dit inderdaad een bezwaar. Staken van het Borneosche ijzerhout, *Eusiderozylon Zwageri* zijn zeer langen tijd te gebruiken, maar het zal op verschillende plaatsen zeer moeilijk zijn genoeg van dat duurzame hout te verkrijgen en dientengevolge zal men door den nood gedrongen wel genoodzaakt zijn levende stamboomen te gebruiken. Daarvoor komen in aanmerking de dadapboom, *Erythrina lithosperma* (zie Deel I, blz. 685), kapok, *Eriodendron anfractuosum* (zie Deel II, blz. 270), kélor, *Moringa pterygosperma*, mêngkoedoe, *Morinda citrifolia* (zie Deel II, blz. 786), nangka, *Artocarpus integrifolia* (zie Deel I, blz. 465), mangga, *Mangifera indica* (zie Deel II, blz. 668) enz.

Ter beschutting of beschaduwing van de jonge peperplantjes heeft men wel de gewoonte den pepertuin eerst met een ander gewas te beplanten, vooral met rijst; in de Lampongs plant men voor de peper, ten einde den grond geschikter te maken, twee gewassen, eerst maïs en daarna, tegelijk met het uitzetten der schaduwboomen, rijst.

De plant ontwikkelt zich snel; in goeden grond groeit zij in het eerste jaar 2 of 3 voet, in het tweede nog 4 of 5 voet. In het begin vereischt zij veel zorg aan snoeien en het uitbreken van alle overtollige waterloten, en moeten de gevallen ranken zorgvuldig weer opgebonden worden. Voor het opbinden wordt de binnenste bast van verschillende planten gebruikt. In den Riouw-Lingga-archipel geschiedt dit met koelit tĕpis (MAL.). De dikke stengels worden met tali idjoek van de arènvezel, opgebonden. Bij uitersten van droogte of vochtigheid sterven de stekken licht af. Om de plant in korten tijd sterk te ontwikkelen, heeft men de gewoonte ze na een jaar van haar steunsel los te maken, neer te leggen en in den grond te begraven; uit de knoopen ontspruiten dan talrijke loten, die, opnieuw zich ontwikkelende en vasthechtende, binnen weinige jaren een dicht, breed, en krachtig omkleedsel vormen aan boom of staak. Behalve in Britsch-Indië, schijnt deze gewoonte overal te heerschen. Daar wordt het terrein tweemaal 's jaars bemest, terwijl op Sumatra, uitgezonderd hier en daar eene groene bemesting met onkruid en afgewaaide boomtakken, geen bemesting plaats heeft. Daarentegen is overal waar de pepercultuur samengaat met die van gambir, gewoonte de afgekookte gambir-bladeren als mest te gebruiken.

Een mede door de Chineezen veelvuldig gebruikte meststof is gebrande aarde, tanah bakar; op sommige plaatsen wordt met vischafval en met bedorven visch bemest.

Heeft de plant eenmaal eenige hoogte bereikt, dan vereischt zij niet veel zorg meer en bestaat deze alleen in het doen afsnoeien en op bepaalde hoogte houden der plant. Volgens sommigen kunnen de ranken tot eene hoogte van 15 M. opgroeien, maar men houdt ze, om de bessen gemakkelijker te kunnen oogsten en eene overmatige belasting der steunsels te voorkomen, veel korter. Groote vochtigheid zal alleen dan schaden, indien niet het terrein door aard en ligging het water spoedig gelegenheid geeft tot afvloeien. Plotseling invallende regens kunnen de bloesems wel eens benadeelen; langdurige droogte doet de planten geen goed, daar zij den voortgang van den groei belemmeren. Ten bewijze van de taaiheid der plant mag nog worden aangevoerd dat de aschregen, welke de groote Krakatau-uitbarsting in 1883 vergezelde en voor de pepertuinen der Lampongs het ergste deed vreezen, integendeel oorzaak schijnt geweest te zijn van een tijdperk van ongewone ontwikkeling en vruchtbaarheid.

De peperplant heeft, als ieder cultuurgewas, van ziekten en plagen te lijden. Zimmermann constateerde in het jaar 1890 een wortelziekte in de peper in de Lampongs, die veel ranken deed afsterven, terwijl Van Breda de Haan in 1909 een boorder aantasting bestudeerde.

Omtrent de vruchtbaarheid van de peperstruik kan, op grond van eene vergelijking van de productie in verschillende landen, worden aangenomen, dat de peperplant, bij tegenwoordig meest zorgvuldige kweekwijze, van haar derde tot haar twintigste, wellicht vijf-entwintigste jaar vruchten kan dragen en in hare jaren van volle vruchtbaarheid, zegge van ongeveer het zesde tot zestiende jaar en naar gelang van ligging en vruchtbaarheid des bodems aard

en hoeveelheid van bemesting, enz. eene gemiddelde jaarlijksche opbrengst geven van 15, soms wellicht tot 30 of 35 pikoels droog product per bouw.

Oogst en bereiding. In den O.-I. archipel heeft men gewoonlijk twee oogsten per jaar, één tusschen October en Maart en één tusschen April en September. In dichter bij den evenaar gelegen streken heeft men onregelmatiger oogsttijden, terwijl in sommige landen de oogsttijd geheel afhangt van de wisseling der aargetijden. Het oogsten geschiedt op tweeërlei manier, naar gelang zwarte of witte peper zal worden bereid. Voor zwarte peper plukt men de tros zoodra eenige der bessen rood worden; men wacht niet tot alle bessen rood zijn, daar de eerst rijpende dan zouden afvallen; — in Natal wacht men tot er 10 of 12 bessen per tros rood zijn geworden; — de trossen worden op matjes in de open lucht, blootgesteld aan weer en wind, uitgespreid om in de zon te drogen. Na eenige dagen worden de bessen zwart en netvormig gerimpeld; als de tros genoeg gedroogd is, wordt deze tusschen de handen gewreven of met de voeten getreden om de bessen, de peperkorrels of peper„bollen". van den stengel los te maken; zij zijn bijna kogelrond, $3^1/_2$—$4^1/_2$ m.M. in doorsnede, met nauwelijks zichtbare sporen van de 3 of 4 stempels en met 1 zaadkorrel. Bij warm weder zijn de bessen binnen 3 of 4 dagen, en bij koel weder of regen binnen 8 of 10 dagen droog; vervolgens worden zij door wannen van alle onreinheden en de lichtere, nog onrijpe bessen gezuiverd en in manden of zakken bewaard tot later vervoer. Bij sterke hitte buiten gedroogd, wordt de peper zwart en bij lagere temperatuur binnenshuis of in loodsen lichtbruin; gewoonlijk, bij eenige vraag, maakt laatstgenoemde hooger prijs. Om het schimmelen tegen te gaan, waartoe de zwarte peper bij vochtig weder neiging vertoont, en tevens het drogen te bespoedigen, wordt de peper gerookt, op eene inrichting die met een eest overeenkomt, in den rook van groen hout.

Wordt voor de zwarte peper rijp en groen door elkander geplukt, voor de witte peper (de grauwwitte doffe, gladde korrel), welke vooral bereid wordt in Malabar, in den Riouw-Linggaarchipel en in geringere hoeveelheid in Atjèh en op Malaka, worden de rijpste roode bessen gekozen. Deze worden uitgezocht en in mandjes in stroomend of in stilstaand water aan een fermentatie-proces onderworpen; na 8 of 10 dagen barst de huid, waarvan de korrel vervolgens gescheiden wordt door trappen en wasschen; daarop volgt het drogen in de zon, het wrijven tusschen de handen en het ziften. Volgens Hunter is de gewichtsverhouding tusschen de versch geplukte vruchttrossen en het daarop bereide droge product als 100 tot 35 voor zwarte en als 100 tot 24 voor witte peper.

Welke soort de betere is, de zwarte of de witte, mag eene quaestie van smaak heeten; de witte peper heeft dit voor, dat zij alleen van de beste en rijpste vruchten verkregen wordt; maar daar tegenover staat, dat door het weeken de kracht van de peper, naar men beweert, aanmerkelijk vermindert, omdat de buitenschil, het parenchymateuse weefsel, dat bij de bereiding verloren gaat, een bijzonderen smaak en geur heeft door zijn rijkdom aan olie- en harshoudende cellen. Sommigen spreken dit tegen, op grond van het feit, dat het aroma van het vruchtvleesch ligt in eene vluchtige olie, die bij het drogen nagenoeg geheel verdwijnt. Hoewel in prijs bijna het dubbele, wordt zij veel minder aangevoerd dan de zwarte peper; het schijnt, dat de planters in den Archipel op hare voortbrenging zich niet toeleggen, wijl de zwarte, een grooter gewicht gevende, minder werk vereischt, spoediger is af te leveren en naar verhouding dus ook snelleren omzet verzekert. Daartegenover staat dat voor witte peper vracht en verpakking goedkooper zijn.

Al zijn de zwarte en witte peper van dezelfde plant afkomstig, toch onderscheidt men in sommige landen van voortbrenging nog verschillende„rassen" of verscheidenheden van de gekweekte plant. Die onderscheiding is gegrond op verschil van ontwikkeling, opbrengst en levensduur der plant en de geaardheid der vrucht. Het verschil in voorkomen en hoedanigheid of prikkelend vermogen der vruchtjes, waarnaar de handel zijne prijzen stelt, mag niet geheel als het gevolg van min of meer zorgvuldige teeltwijze beschouwd worden, maar wijst zeker op dieper liggende invloeden, zooals die van verschil in bodem en klimaat. De van Singapore uitgevoerde schijnt het meest gewaardeerd, daarop volgt die van Penang, terwijl de Bataviasche, meerendeels afkomstig uit de Zuidelijke gewesten van Sumatra, het minst gezocht is. De wereldhandel onderscheidt de peper ook nog wel als Engelsch (van Malabar — Tellichery, enz. de allerbeste waar — en Malaka), Portugeesch (uit Voor-Indië, zg. Goapeper) en Hollandsch.

In de Vereenigde Staten wordt uit de gewone zwarte peper witte bereid, maar de grootste hoeveelheid van dat artikel wordt echter direct als zoodanig uit Indië aangevoerd. In Penang bereidt men witte peper uit het gedroogde Sumatra product. Men legt de droge peperkorrels gedurende eenige weken in kalkwater, totdat de schil zacht is geworden en door wrijven loslaat. Van versch gedroogde peper kan wel witte bereid worden, maar als zij reeds eenigen tijd bewaard was geworden, dan behoudt zij na de bewerking nog een grijze kleur. De op deze wijze verkregen witte peper bevat gewoonlijk eenige kalk buiten op de korrels.

Bestanddeelen. De bestanddeelen, waaraan de peper hare waarde als specerij ontleent, zijn piperine (tot 9 %), aetherische olie (1,6—2,2 %), en een zachte hars met brandenden smaak. Verder bevat zwarte peper naast een vochtgehalte van uiteenloopende hoeveelheid, ongeveer 30 % zetmeel, 8 % vet, 12, 5 % stikstofhoudende bestanddeelen en 4 % asch. De witte peper, die de aschrijke en zetmeelarme schil mist, bevat daarom meer zetmeel (56 %) en minder asch (2 %). In de asch van peper vindt men steeds mangaan en ijzer. De in de peper voorkomende aromatische stoffen komen ook voor in sommige deelen van nauw met peper verwante gewassen, de staartpeper (zie KÉMOEKOES), een bekend geneesmiddel, de sirih daoen en sirih boeah (zie SIRIH) en de lange peper (lada pandjang, tjabé djawa of tj. soela, zie aldaar). De zoogenaamde „Spaansche" peper of Cayennepeper, (zie onder CAPSICUM) in smaak eenigszins overeenkomende met peper, is een geheel ander product.

Vervalschíng. De verwerking van

oorspronkelijk zwarte peper tot witte, zooals wij reeds hiervoor vermeldden, kan eigenlijk geen vervalsching genoemd worden, hoewel de op den gewonen weg bereide witte peper uit de beste en rijpste vruchten afkomstig is en daardoor beter is dan de zwarte peper en de daaruit bereide witte korrels. Eene ware vervalsching van het ongemalen product is de vermenging met de zwarte bessen van *Embelia Ribes*, die een eenigszins kruidigen smaak bezitten en in uiterlijk voorkomen zooveel op peper gelijken, dat men hen er op het oog moeilijk van onderscheiden kan. De meeste vervalschingen geschieden evenwel bij de gemalen peper en inderdaad is het aantal stoffen, die in den loop der tijden als vervalschingsmiddelen voor peper hebben gediend en nog dienen, buitengewoon groot. De aanwezigheid van stoffen uit het plantenrijk wordt ontdekt bij het mikroskopische onderzoek, terwijl de aanwezigheid van minerale stoffen aangetoond en in hoeveelheid bepaald kan worden door de bepaling en het onderzoek der asch, welke na verbranding van peper overblijft. Zwarte peper met meer dan 7 % asch en witte peper met meer dan 4 % van dat bestanddeel moeten geacht worden met minerale stoffen vervalscht te zijn, doch een ware vervalsching loopt gewoonlijk over veel hoogere percentages, zoodat grensgevallen wel niet veelvuldig zullen voorkomen.

Geschiedenis. De peper, oudtijds in kleine hoeveelheden naar Europa gebracht, waardoor het een zeer kostbaar artikel uit maakte, dat nog zijne uitdrukking vindt in het woord „peperduur", was ten tijde van Plinius in Rome een gezochte specerij en werd dat in de middeleeuwen in toenemende mate. De bloei van Venetië hing in hooge mate samen met den peperhandel, totdat na 1498 het directe verkeer met Indië dien handel naar Portugal verplaatste en door de ruimere aanvoeren het belang van het artikel vergrootte. Nederland, dat ook zijne pepers en andere specerijen uit de Portugeesche havens betrok, besloot, toen deze op het einde der 16 de eeuw door de Spanjaarden gesloten werden, zelf de Indische waren te gaan halen. In de eerste jaren was peper het voornaamste ruilartikel, want, ofschoon het in waarde zeer achter stond bij de kaneel, de kruidnagelen, de muskaatnoten en de foelie, was het door zijn veel ruimer gebruik van veel meer belang dan de genoemde specerijen. Nog in het jaar 1720 bedroeg de opbrengst van peper omstreeks één derde van de geheele waarde der door de O. I. Compagnie gerealiseerde koloniale producten. Op Java bloeide de pepercultuur in Bantam. Omstreeks dien tijd moest ieder mannelijke inwoner boven de 16 jaren 500 peperplanten onderhouden. Voor iedere bahar peper (ongeveer 3 pikoel) ontvingen de mandoers, die het toezicht hadden, een halven Spaanschen mat; terwijl het plantloon, dat de bevolking ontving, gelijkstond aan 4 Spaansche matten per bahar. De handel in peper was ten strengste verboden en het geheele product moest aan den Sultan afgeleverd worden, die voor de bahar 7 tot 8 Spaansche matten betaalde. Hij verkocht de peper aan de Compagnie tot den prijs van 15 Spaansche matten per bahar. In de jaren tusschen 1687 en 1787 werden er gemiddeld per jaar 9000 bahars aan de Compagnie geleverd. De productie was lang niet gelijkmatig; in het jaar 1723 was de opbrengst 13.000 bahars, in 1724 19,000 bahars en in 1725 11,000. Maar na 1775 bleef de daling aanhouden, nog slechts eenmaal, namelijk in 1781, werd er 11000 bahars verkregen, het volgende jaar bedroeg de oogst slechts 4500 bahars, waarna de daarop volgende jaren gemiddeld niet meer dan 5500 bahars gaven. In het jaar 1796 was deze belangrijke cultuur op Java nagenoeg geheel te niet gegaan. Aan den overwal op Sumatra was echter de cultuur uitgebreid of eigenlijk kwam de uitvoer uit die streken nu eerst onder den waren naam te voorschijn, omdat ongeveer de helft van de leveringen van den sultan van Bantam steeds uit peper, afkomstig uit de Lampongs had bestaan, die aan dien sultan als leenheer was opgebracht.

In het jaar 1801 geeft Van Hogendorp als productiecijfers op: Benkoelen 1.200 ton, Atjeh 2000 ton, Palembang 700, Lampongs 500, Straits 100, Tringano en Kelanten 2000, Bandjarmassin 1200 tot 1500, Bantam en Siam 1000 ton.

Voor 1829 komen in Watt's Dictionary deze cijfers voor: Sumatra 16.800 pikoel, Bintang-Lingga en omliggende eilanden 12,200 pikoel, Straits 28.000 pikoel, Siam 10,000 pikoel, Borneo 20, 000 pikoel en Britsch Indië 30.000 pikoel.

Op Java deed de Gouverneur-Generaal Du Bus veel moeite de pepercultuur te bevorderen en liet o. a. eene handleiding voor die cultuur uitgeven (Ind. Stb. 1829 no. 56). Van den Bosch nam de pepercultuur in zijn cultuurstelsel op (zie aldaar), maar de resultaten waren niet bevredigend en in 1862 werd deze gedwongen cultuur op Java afgeschaft, nadat zij reeds jaren tevoren hoogst onbeduidend was geweest. In het jaar 1872 hief men ook de gedwongen cultuur in Benkoelen op, zoodat na dien tijd de pepercultuur in geheel Nederlandsch Indië vrij is gebleven.

Het voornaamste peper-produceerende eiland is thans Sumatra en daarvan vooral Atjèh en de Lampongsche districten, terwijl Sumatra's Oostkust, Benkoelen en Palembang eene ondergeschikte plaats innemen. De tweede groote peperstreek is de Riouw-Lingga-archipel. Verder komt er nog eenige peper van Banka, terwijl op Java op verschillende koffielanden peper als bijcultuur wordt geplant.

De peper van Riouw en Lingga gaat voornamelijk naar Singapore, die van Atjèh naar Penang en Nederland en die van de Lampongs naar Batavia ter distributie.

De peper-productie van den Nederlandsch-Indischen Archipel maakt ongeveer drie vierden van de geheele wereldproductie uit; de overige voorname landen van oorsprong zijn de Straits en Britsch-Indië.

De uitvoeren van Java en van de Buitenbezittingen waren in de laatste 10 jaren (zie de tabellen op de volgende pagina) de volgende, waarbij men in het oog moet houden, dat veel van de uit Java uitgevoerde peper product uit Sumatra is, dat over Batavia wordt gedistribueerd.

De loop der prijzen en de beteekenis van den handel van Nederland en de uitvoeren uit Nederlandsch Indië voor den wereldhandel in peper kan men uit het op de volgende pagina voorkomende staatje afleiden, waarin vermeld wordt onder:

a) de stand van den prijs op ulto Dec. van Lampong peper in centen per $^1/_2$ K. G.
b) de invoer van peper in Nederland
c) de voorraad aldaar op 31 December
d) de invoer } op de 7 hoofdmarkten
e) de afleveringen } van Europa; te weten:
f) de voorraad op 31 Dec. } Nederlandsche havens, Londen, Hamburg. Hâvre Bordeaux Marseille, Triëst.
g) de uitvoer uit Ned-Indië

Literatuur: Beschrijv. Catalogus Kol. Mus. Haarlem, I, 1884, 6e stuk, bl. 347; P. J. van Houten, Handleiding voor de pepercultuur Amst. 1890 en de zeer uitvoerige literatuuropgaaf daarin, waaraan nog is toe te voegen: Econ. 1872, II, bl. 1057; T. N. I. N.-I. XXXVI, bl. 419, XXXVIII, bl. 461; Ind. Gids 1887, I, bl. 835; Teysmannia I (1890), bl. 95, II (1891), bl. 261, 351, 410, 480; T. B. B. VI, 85; J. Bosscha, De intensieve pepercultuur; Teysmannia XI (1900), bl. 65. De peper in de Buitenbezittingen, samengesteld door het Encyclopaedisch Bureau (1914).

De oude geschiedenis van peper en peperhandel vindt men in de werken van F. A. Flückiger alsmede in een opstel van C. Hartwich, Aus der Gesch. der Gewürze, 1894. Eene uitvoerige beschrijving van den mikroskopischen bouw van de peperkorrel, met afb. gaf Dr. W. Busse in Arbeiten a. d. Kais. Gesundh. ambt zu Berlin, Bd. IX (1895). In dit opstel is vermeld de volledige literatuur, tot 1895, over het chemisch en mikroskopisch onderzoek van peper en de vervalschingen. Bijzonderheden over de pepercultuur in Britsch-Indië vindt men in Watt's Dictionary VI, 1, bl. 811, aangevuld door de „Agricultural Lodger" (Calcutta) van 1898 no. 7 en 1900 no. 3.

Witte Peper.

	Uit Java en Madoera K.G.	Uit Buitenbezittingen K.G.	Totaal K.G.
1905	622.822	2.061.075	2.683.897
1906	1.620.441	1.279.932	2.900.364
1907	1.683.925	809.327	2.493.252
1908	2.421.034	1.913.202	4.432.236
1909	2.331.544	2.243.527	4.575.071
1910	2.402.595	2.290.530	4.693.125
1911	2.754.624	1.434.819	4.189.443
1912	3.066.000	1.763.299	4.829.299
1913	2.058.185	2.325.000	4.383.185
1914	1.946.833	3.262.072	5.208.905
1915	788.945	4.097.253	4.886.198
1916	1.399.000	5.242.005	6.641.005

Zwarte Peper.

	Uit Java en Madoera. K.G.	Uit Buitenbezittingen. K.G.	Totaal. K.G.
1905	4.530.135	6.398.882	10.920.017
1906	6.792.664	10.437.408	17.230.072
1907	3.976.391	10.475.114	14.451.505
1908	10.534.039	14.333.146	24.867.185
1909	4.608.892	9.996.388	14.605.280
1910	9.584.674	11.910.993	21.495.667
1911	9.887 951	10.486.110	20.374.061
1912	10.396.000	11.247.900	21.643.900
1913	5.299.630	9.182.000	14.481.630
1914	8.394.417	7.905.719	16.300.136
1915	6.788.920	10.573.851	17.362.771
1916	7.999.000	8.778.205	16.777.205

(alles in tons van 1000 K.G.)

Jaar.	a.	b.	c.	d.	e.	f.	g.
1890	27	220	25	19.670	19.250	5.575	9.426
1891	19	1035	505	21.765	18.330	9.010	8.634
1892	$15^1/_2$	1549	1913	22.530	19.680	11.860	12.426
1893	14	4096	5209	25.510	16.805	20.465	9.299
1894	11	2854	6419	20.305	18.355	21.285	10.278
1895	11	2805	7842	19.260	16.840	23.705	8.717
1896	$10^1/_2$	1277	6121	16.265	17.655	22.315	15.479
1897	$16^1/_2$	1435	4751	18.920	19.640	21.595	14.532
1898	$22^1/_2$	1999	4929	19.850	19.960	21.480	14.431
1899	$28^1/_2$	1753	4972	17.850	21.190	18.140	12.226
1900	$30^1/_4$	2048	3693	17.890	20.780	15.250	11.398
1901	$31^3/_4$	1784	2556	15.610	18.975	11.885	10.673
1902	30	2123	2269	16.145	18.980	9.050	11.809
1903	$31^1/_4$	2169	2464	14.100	17.390	5.761	14.073
1904	31	3070	2425	19.435	18.241	6.955	12.922
1905	$26^3/_4$	2259	2701	14.325	14.750	6.530	13.604
1906	$23^1/_2$	2807	2594	16.060	15.225	7.365	20.130
1907	$17^1/_2$	2207	2212	14.710	14.550	7.525	16.945
1908	$16^1/_2$	2387	2227	15.725	15.495	7.785	29.201
1909	$20^7/_8$	2977	2654	16.845	13.300	11.300	19.180
1910	$18^7/_8$	3420	3768	16.200	13.900	13.630	26.189
1911	$27^1/_4$	4087	4749	23.190	17.510	19.310	24.695
1912	$26^1/_8$	4472	3314	24.480	22.470	21.320	26.541
1913	$25^1/_2$	3151	3488	16.680	21.570	16.420	19.045
1914	$57^1/_4$	2729	835	14.730	22.570	8.590	21.604
1915	50	4622	809	16.950	19.275	6.265	22.249
1916	175	1738	1353	10.865	10.815	6.315	11.952

PEPER (CAYENNE). Zie CAPSICUM FRUTESCENS.

PEPER (SPAANSCHE). Zie PEPER, CAPSICUM FRUTESCENS en TJABÉ.

PÈPÈTÈK (SOEND.). Zie KAPAS-KAPAS.

PÊRAH (MAL.). Zie ELATERIOSPERMUM.

PÊRAHOE. Zie VAARTUIGEN.

PÊRAMPOEAN LAOET (MAL.). Zie DOEJOENG.

PÊRASÈN (JAV.). Zie ZODIAKBEKERS.

PÊRAWAS (DAOEN) (MAL.). Zie DAOEN PÊRAWAS en LITSEA ODORIFERA.

PÊRBAKTI. Een 1706 M. hooge vulkaankegel, West. van de Salak op de grens van Batavia en de Preanger (Verbeek, Java, 498, 751).

PÊRBAOENGAN. Zie PÊBAOENGAN.

PÊRDIKAN-DESA, PÊRDIKAN-GRONDEN, PÊRDIKAN-LIEDEN. Zie DESA'S (Vrije), deel I, bl. 593.

PERELAER (MICHEL THEOPHILE HUBERT). Geb. te Maastricht den 4en Aug. 1831, werd hij aanvankelijk te Rome voor priester opgeleid, doch trad in 1854 in dienst bij het O.-I leger; in 1859 werd hij tot 2en luit. benoemd, nam deel aan de krijgsbedrijven in de Z.- en O. afd. van Borneo, waarbij hij zich bijzonder onderscheidde en oefende van 1860—1864 het civiel gezag in de Groote en Kleine Dajak uit. In 1864 keerde hij naar Java terug, werd in 1870 tot kapitein benoemd, en na een verblijf in Europa (1870—1873) in 1877 tot majoor bevorderd. In 1879 werd hij op verzoek eervol ontslagen. Hij overleed 12 Januari 1901 te 's Gravenhage.

Zijne voornaamste geschriften zijn: Ethnographische beschrijving der Dajaks, Zalt-Bommel 1870; De Bonische expeditiën, 2 dln. Leiden 1872; Borneo van Zuid naar Noord (ethnogr. roman), Rotterdam 1881; Uit de oude doos, Sprokkelingen over Ned.-Indië, Rott. 1882; Nederlandsch-Indië, met teekeningen van Jhr. J. C. van Rappard, Leiden 1882; Een kwarteeuw tusschen de keerkringen, 4 dln. Amst. 1884—1885; Baboe Dalima (Opium roman), 2 dln. 1886.

PERENG (MAD.) en zijn samenstellingen. Zie BAMBOE. De naam wordt ook gebruikt voor Dichrostachys Cinerea (zie aldaar).

PÊRÊPAT MÉRAH (MAL.). Zie SONNERATIA.

PÊRGAM (MAL.), Pagam (MINANGK. MAL.). Naam voor een Muskaat-duif, *Carpophaga aenea*, die op Billiton en Mendanao Pergoem heet en die op Java ook Kèdâwâ genoemd wordt. De Maleiers op Sumatra noemen *Carpophaga badia* Limpatoe of Pagam kalaboe. *Carpophaga forsteni* heet op Celebes Toetoep. *Carpophaga concinna* heet op de Aroe-eilanden Koebéla, op de Kei-eilanden Taroeht. *Carpophaga rosacea* heet Walor op de Kei-eilanden. *Carpophaga geelvinkiana* heet op Noefoor Waimoen. *Carpophaga pinon* heet op Andai (Nieuw-Guinea) Oeraas. Zie DUIF.

PERGULARIA MINOR Andr. (*P. odoratissima Sm.*), Fam. *Asclepiadaceae.* Tongkèng (JAV.). Windende heester, vaak in tuinen gekweekt om de zeer welriekende bloemen. Van de vleezige wortels wordt door de Chineesche vrouwen wel een confituur gemaakt.

PÊRIJOEK (MAL.). Zie NEPENTHES.

PÊRING (JAV.) en zijn samenstellingen. Zie BAMBOE.

PERJODIEKEN. Zie TIJDSCHRIFTEN EN PERIODIEKEN.

PERISTROPHE TINCTORIA Nees. Fam. *Acanthaceae.* Nodja (MAL.), Nodjâ (JAV.). Heesterachtig kruid, over den geheelen archipel verbreid en gebruikt voor het roodkleuren van vlechtmateriaal. Meestal worden de stoffen onder toevoeging van nog eenige andere kleurende plantendeelen met de bladeren van *Peristrophe* gekookt. Behalve vlechtmateriaal wordt ook katoen geverfd.

PÊRKAJOEHAN. Zie VAARTUIGEN.

PERKEN. Zie NOTEMUSKAAT.

PÊRKOETOET (JAV.). Zie DUIF.

PÊRLAK. Zie PEUREULA[2].

PÊRMALIM (beter: **PARMALIM** of **PORMALIM**), een eigenaardige godsdienstige secte, die door de geheele Tobasche Bataklanden haar aanhangers heeft, maar thans vooral in Noord-Habinsaran een vrij talrijke gemeenschap vormt. Zij is gesticht door Goeroe Somalaing, een ijverig volgeling van den god-vorst Si Singa Mangaradja (zie aldaar); de vereering van dezen vorst is hoofdbestanddeel van hun overigens eclectisch godsdienstig stelsel, waarin Oud-Bataksch heidendom, Mohammedanisme en Christendom wonderlijk zijn vermengd. Onder de Christelijke bestanddeelen is merkwaardig de Maria-vereering; men meent deze te moeten toeschrijven aan den invloed van den Italiaanschen onderzoekingsreiziger Modigliani. In de geheele beweging is vermoedelijk een soort van „nationalistische" reactie te zien tegen de zending en naar het schijnt ook wel tegen ons bestuur, hoewel over dit laatste verschillend geoordeeld wordt (zie de Berichte der Rheinische Mission; en Horsting in het jaarverslag van den Topographischen dienst, 1913).

PÊRMAS. Complex van 3 Kampongs: Poelau Batoe, Kampong Baroe en Tèlock Bèdaroe in Batin IX di ilir, aan de beneden-Mêrangin, afdeeling Bangko der residentie Djambi, bewoond door „anak radja" van den Kèdipan adel en de daaraan door aanhuwlijking vermaagschapte leden der z.g. Soekoe radjo èmpat poeloeh, en waar in elke kampong het bestuur gevoerd wordt door het oudste lid van den daar wonenden Kèdipanadel. Zie verder DJAMBI.

PÊRON, brâtâwali (JAV.), baratawali (SOEND.), lêmlêm (MAD.), poetarwali (MAL.), toeba bidji (VULG. MAL.), antawali (BAL.), bobatoe (TERN.), hoemoeroet (KEI).

Anamirta paniculata Colebr. (= *A. Cocculus W.et A.*), fam. *Menispermaceae.* Houtige slingerplant, door geheel Indië verspreid. Zij levert de Cocculi Indici, die als „kokkelkorrels" een bekend vischvergift (zie TOEBA) en insectendoodend middel zijn, en sinds vier eeuwen daarvoor ook in Europa worden aangevoerd. Kokkelkorrels bevatten de giftige en bittere pikrotoxine. Zie KOKKELKORRELS.

PERSEA GRATISSIMA Gärtn., fam. *Lauraceae*, Advocaat, Boewah tèmpoeroeng, Boewah poekat, Apokat (MAL.), verbasterd uit een Midden-Amerikaanschen naam. Boom uit Centraal-Amerika, reeds sedert het midden der 18de eeuw op Java ingevoerd en algemeen aangeplant. De bolronde of peervormige vrucht heeft een groote pit. Het vruchtvleesch is zeer smakelijk, als men de vrucht na het afplukken eenige dagen heeft laten liggen. Meestal wordt de vrucht met sui-

ker, koffie, of alkoholische dranken genoten.

PERSONEELE BELASTING. Zie BELASTINGEN, Dl. I, blz. 225—233.

PÈRTIBI. Zie PORTIBI.

PERUBALSEM. Bruine welriekende balsem, verkregen uit den stam van *Toluifera Pereirae* Baill., fam. *Papilionaceae*, een boom der bergwouden van San Salvador, die bereids naar Java werd overgebracht, doch daar nog niet ten nutte gemaakt is. De Perubalsem (Balsamum Peruvianum of B. Indicum) werd vroeger via Callao (Peru) naar Spanje verscheept, vandaar de naam. Hij wordt veel gebruikt als uitwendig geneesmiddel, o. a. tegen schurft; voorts in de parfumerie en als vanielje-surrogaat.

PÈSANDON. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

PÈSANTRÈN (d. i. verblijf van *santri's*). Aldus worden op Java de onderwijsinrichtingen genoemd, waarde uit allerlei landstreken afkomstige en *santri* of *moerid* genoemde leerlingen samenwonen, om zich onder leiding van een of meer *goeroe's* (leeraren) toe te leggen op de studie der Mohammedaansche *kitâb's* (werken over den godsdienst). In Atjèh worden zulke inrichtingen *rangkang*, in Midden-Sumatra *soerau* genoemd.

De *pèsantrèn* vormt als het ware een dorpje op zich zelf. Behalve de woningen van de *goeroe's* met hunne gezinnen vindt men er de zgn. *pondok's*. Aldus noemt men een gebouw, door een gang in het midden in tweeën verdeeld, met aan weerszijden een aantal vertrekken of cellen, welke ieder voor twee of meer leerlingen zijn bestemd. Het toezicht op iedere *pondok* is opgedragen aan een der oudere leerlingen of aan een hulpleeraar, die als *loerah* (handhaver der orde) optreedt. Op het erf vindt men bovendien meestal afzonderlijke gebouwen voor het geven van onderwijs en het verrichten der *sèmbahjang's* (zie aldaar), benevens schuurtjes ter bewaring van de vereischte voorraden van rijst en andere voedingsmiddelen. Er zijn *pèsantrèn's*, welke inkomsten uit *wakap*-gronden (zie WAKAP) trekken. Ook vormen sommigen zelven eene stichting, ontstaan uit de beschikkingen van vrome lieden of, op Midden-Java, van vroegere vorsten, die gewoonlijk tevens het onderhoud en de verzorging van de *pèsantrèn* opdroegen aan één of meer nabij liggende desa's. Deze zgn. *pèsantrèn*-desa's werden dan van andere lasten vrij (*pèrdikan*) gemaakt en buiten de gewone bestuursorganisatie gesteld.

De studie op de *pèsantrèn* heeft geen ander doel dan de kennis der heilige wetenschappen van den Islam: de wet, geloofsleer en mystiek (zie ISLAM II, c-e), zooals die in de gezaghebbende werken over den godsdienst zijn beschreven. Sommigen vergenoegen zich bij de studie met teksten, die uit het Arabisch in een Inlandsche taal zijn overgebracht, maar velen trachten de Arabische teksten zelve te leeren kennen en hebben daartoe een voorbereidenden cursus in Arabische taalkunde te doorloopen. De daarbij gevolgde leerwijze is min of meer omslachtig en gebrekkig. Toch kunnen de meer begaafden het daarmede vrij ver brengen. Op Java en Madoera is het de regel, dat men Arabische leerboeken gebruikt, welke veelal (maar toch niet altijd) voorzien zijn van interlineaire aanteekeningen in het Javaansch en soms bovendien nog in de landstaal. Op de overige eilanden bezigt men daarentegen naast Arabische veel Maleische leerboeken. Vergevorderden bestudeeren ook wel werken over *Tafsîr* (Koranverklaring), *hadîth* (gewijde overlevering), *oesoel al-fikh* (grondslagen der wetgeleerdheid) en andere Mohammedaansche vakken (zie ISLAM II a, c), welker kennis overigens min of meer als wetenschappelijke luxe geldt. De leertijd duurt van twee tot tien of zelfs meer jaren, al naarmate van ieders aanleg en het doel, dat hij zich voorstelt te bereiken. Zij, die jaren lang studeeren, bezoeken gewoonlijk meer dan één *pèsantrèn* om het onderricht van verschillende bekende *goeroe's* te genieten. Verscheidene dezer *goeroe's* hebben een tijdlang de heilige wetenschap te Mekka beoefend onder leiding van aldaar gevestigde landslieden of van Arabische leeraren. De studie in de heilige stad geldt algemeen als boven alles verkieslijk.

Vroeger werden de *pèsantrèn's* in het Europeesche spraakgebruik ten onrechte wel als „priesterscholen" en de leerlingen als „priesterleerlingen" aangeduid. Dit was onjuist; niet alleen, omdat de Islam geen priesters kent (zie MOSKEEPERSONEEL en PANGHOELOE), maar bovendien omdat onder hen, die het *pèsantrèn*-onderwijs volgen, slechts zeer weinigen zich voorbereiden voor de Inlandsche ambten, welker dragers (de *panghoeloe's* enz.) bij Europeanen wel als „priesters" bekend stonden. Wel bezoeken gewoonlijk Inlanders, die later een ambt wenschen te bekleeden, waarvoor kennis der Moslimsche wet wordt vereischt, een *pèsantrèn*, maar men vindt daar bovendien leerlingen uit alle kringen der Inlandsche samenleving, die wat meer dan de groote massa willen weten van de leer van den Islam. Zelfs onder de Inlandsche bestuursambtenaren — vooral op West-Java — zijn er, die een tijdlang een *pèsantrèn* hebben bezocht. De invloed, uitgaande van de tienduizenden Inlanders, die allen op deze wijze gedurende eenige jaren de Moslimsche wetenschap hebben beoefend, mag niet onderschat worden. Ook in hunne omgeving wekken zij belangstelling voor de Moslimsche leer op en gelden zelven als voorbeelden ter navolging. Eerst in den laatsten tijd, nu de toenemende behoefte aan Europeesch onderwijs in de Inlandsche maatschappij zich krachtig doet gelden, begint de waardeering van het middeleeuwsche *pèsantrèn*-onderwijs belangrijk te verminderen.

Op Java waren van ouds vooral het regentschap Ponorogo en andere gedeelten van Madioen beroemd om hunne *pèsantrèn's*, maar men vindt ook in vele andere streken op Midden-Java en in lateren tijd vooral ook in de Preanger inrichtingen, die de oudere scholen op den duur in de schaduw gesteld hebben. In de Buitenbezittingen wijkt de organisatie dezer soort van onderwijsinrichtingen slechts in bijzonderheden af van die op Java.

Gelegenheid tot het ontvangen van eenig godsdienstonderwijs van uiterst eenvoudigen aard bestaat voor de Inlandsche Mohammedanen in ruime mate. Zulk onderricht heeft hoofdzakelijk slechts ten doel, jongens, en soms ook wel meisjes, te leeren, den Arabischen tekst van den Koran volgens de regelen der kunst op te dreunen. Het begrijpen der Koranwoorden is daarbij geen vereischte. In ieder dorp is wel iemand, die zulk onderricht geeft. Soms worden de leerlingen daarbij tevens geoefend in het behoorlijk verrich-

ten van de ritueele wasschingen en de *sembahjang* (zie aldaar). In het algemeen wordt ook aan dit zeer elementaire onderwijs slechts door eene minderheid der kinderen deelgenomen. De lessen worden veelal gegeven in het dorpsbedehuis of anders in een soortgelijk, speciaal voor dit onderwijs bestemd schoollokaal, dat in het Javaansch (evenals het dorpsbedehuis) *langgar* genoemd wordt; vgl. MOSKEE, b.

Literatuur: C. Snouck Hurgronje, Mekka II, 200 vv, 344 vv.; De Atjèhers II, 1—33; Een en ander over het Inlandsch onderwijs in de Padangsche Bovenlanden ((Feestnummer der Bijdr. t.d.T., -L. en Vlk. (1883) Afd. Land en Volkenk., p., 57 vv.); De Islam in Ned.Indië, p. 25 vv. (Groote Godsd., serie II, p. 401 vv.); L. W. C. van den Berg, De Mohamm. geestelijkheid en de geestelijke goederen op Java en Madoera, Batavia 1882, p. 21 vv.; Het Mohamm. godsdienstonderwijs op Java en Madoera en de daarbij gebruikte Arabische boeken (Tijdschr. v. h. Batav. Genootsch., dl. XXXI (1887) p. 518 vv.); Grashuis, Soendaneesche bloemlezing, Leiden 1881, Inleid. p. XVI vv.; F. Fokkens, De priesterschool te Tegalsari (Tijdschr. v. h. Batav. Genootsch., dl. XXIV (1877), p. 318 vv.; De masdjid's en de Inlandsche scholen in de Padangsche Bovenlanden (Ind. Gids 1888, I, p. 318 vv.); Th. W. Juynboll, Handleid. t. d. kennis der Mohamm. wet, p. 77 v.; P. J. Veth, Java IV (1907) p. 434—440, I, (1875) p. 380—85.

PÉSÊCHÊM. Een dwergstam op Nieuw-Guinea. Het gebied van dezen stam strekt zich uit tusschen de Lorentz-(door hen Wûssaq geheeten) en Noordwestrivier. In het Z. is de grens ongeveer een lijn O.-W. op 4° 40′ Z.B., terwijl het Oranjegebergte (Oostelijk deel van het Nassaugeb.), de Noordgrens vormt. Het Oranjegebergte en in het bijzonder de Wilhelminatop wordt door den Pêsêchêm „Mbôt Melie" genaamd. Hunne woonplaatsen liggen voor het meerendeel in de vallei der Orò, een broarivier van de Lorentzrivier, tusschen het Treub- (Bimbênie) en Wichmanngebergte (Woendiem) op ongeveer 4° 28′ Z.B. en 138° 43′ O.L. op eene hoogte van 1200 à 1700 M. boven zee. Doch ook ten N. en vooral ten Z. van deze strook liggen nog verscheidene kampongs. Daar de Oròvallei geheel door bergen is ingesloten, is het klimaat er zacht en aangenaam. Gewoonlijk is het er tot één uur n.m. helder, zonnig weder, daarna mistig met nu en dan regen. (Zie verder PAPOEA'S).

PEST is een acute infectie-ziekte met zeer hoog sterfte-cijfer (50—100 %), die veroorzaakt wordt doordat pestbacillen het menschelijk lichaam binnendringen, en die zich voordoet onder drie vormen n.l. als builenpest, longpest en bloedpest.

De builenpest begint meestal plotseling met hooge koorts (40,5—41° C.), die dikwerf, maar niet altijd, door één of meer koude rillingen wordt ingeleid, een gevoel van ernstig ziek zijn, en groote lichamelijke en geestelijke zwakte. Gewoonlijk treedt bijna gelijktijdig met de koorts, of een weinig later, pijnlijkheid en zwelling op van de eene of andere kliergroep. In andere gevallen gaan deze aan de koorts vooraf. Daarbij bestaat dofheid en zwaartegevoel in het hoofd, hoofdpijn, die gewoonlijk in het voorhoofd of de slapen wordt gelocaliseerd, duizeligheid, gebrek aan eetlust, in den aanvang niet zelden misselijkheid en braken, somtijds diarrhee, pijnen in de maagstreek en dikwerf ook in den rug en de ledematen, gevoel van beklemming, slaperigheid, of in plaats daarvan groote onrust, angst en slapeloosheid. De spraak is soms moeielijk, de gang tuimelend, zoodat de zieke den indruk maakt van een zwaar beschonkene. Spoedig treedt stoornis in het bewustzijn op en lichte, maar ook wel woeste, deliriën. De verschijnselen van de zijde der hersenen kunnen echter ook geheel ontbreken. Op den 3en of 4en dag daalt de temperatuur dikwerf 1—1.5°C, en in lichte gevallen daalt die dan verder tot de normale. In zware gevallen stijgt de temperatuur echter op nieuw, en volgt op den 3en tot 5en dag de dood door hartsverlamming. Het meest kenmerkende verschijnsel van dezen vorm der ziekte zijn de klierbuilen, waarin pestbacillen in overgrooten getale aanwezig zijn. Deze ontwikkelen zich het meest menigvuldig in de liesstreek (69 %), minder menigvuldig in de okselholte (22 %), het minst menigvuldig aan den hals of den hoek der onderkaak (9 %). De zieke klieren zwellen spoedig op, en kunnen de grootte bereiken van een appel of vuist. De pijnlijkheid van deze gezwollen klieren is soms zoo groot, dat de lijder zorgvuldig iedere beweging tracht te vermijden. De vergrooting van de klieren kan echter zoo gering zijn, dat deze slechts bij nauwkeurig betasten kan worden herkend. Behalve de klieren zelve, is ook hunne omgeving sterk ontstoken, en wanneer de vergrooting der klieren belangrijk is, deelt ook de over deze liggende huid in de ontsteking, zoodat deze glad gespannen en donkerrood uitziet. Bij gevallen waar genezing optreedt, verettteren de vergroote klieren, of zij keeren langzamerhand zonder verettering tot hun normalen omvang terug. Het eerste komt het meest menigvuldig voor. In den loop van de tweede week der ziekte heeft zich dan een absces gevormd, dat doorbreekt. In den etter dezer abscessen zijn de pestbacillen afgestorven.

Veel zeldzamer dan pestbuilen ontwikkelen zich pestkarbonkels, die tusschen den 1en—7en dag kunnen optreden. Onder een gevoel van branden, en stekende of jeukende pijn, ontwikkelt zich ergens op de huid een erwtgroote bruine vlek, in welker omgeving de huid rood en hard wordt. Op die plaats ontstaat een kleine blaas met troebelen inhoud, en donkerrooden rand, die grooter wordende, den omvang van een hazelnoot bereikt. De basis van de blaas verandert in een zwarte korst, die afgestooten wordt, en een zwarte, kratervormige zweer met drogen bodem achter laat, welke daarna geneest.

Bij de longpest treden, behalve de bij de builenpest voorkomende algemeene verschijnselen, min of meer ernstige verschijnselen van de zijde der longen op, en worden veelvuldig, maar lang niet altijd, bloedig gekleurde sputa opgehoest, waarin zeer talrijke pestbacillen voorkomen. Bijna alle gevallen van longpest eindigen op den 3en of 4en dag der ziekte met den dood. Bij dezen vorm der ziekte bestaat voor de omgeving een zeer groot gevaar van besmetting.

De bloedpest is die vorm van pest, waarbij de pestbacillen van den aanvang af in het bloed circuleeren, zonder dat een primaire localisatie in de huid, klieren of longen kan worden aangetoond. De dood volgt soms reeds binnen de eerste 24 uren, meestal op den 2en—3en dag.

Zooals reeds werd vermeld, is de oorzaak van de pest de in 1894 bij gelegenheid eener pestepidemie in Hongkong door Yersin en Kitasato ontdekte pestbacil. Hetzelfde mikro-organisme is ook de oorzaak van de sterfte onder de ratten, de rattenpest, die met iedere pestepidemie onder de menschen gepaard gaat. Als resultaat van vele epidemiologische onderzoekingen, voornamelijk door de Engelsch-Indische pestcommissie in Bombay verricht, moet worden aangenomen, dat overal waar een epidemie van builenpest uitbreekt onder de menschen, daaraan is voorafgegaan een pestepidemie onder de ratten ter plaatse, en dat de ziekte van de eene rat op de andere, maar ook op den mensch, wordt overgebracht door bemiddeling van de rattenvloo (*Xenopsylla cheopis*).

De geschiedenis van de pest in onze Oost-Indische bezittingen is nog slechts zeer jong. De schrijvers over geneeskundige onderwerpen in onze koloniën uit den ouden tijd vermelden geen van allen het voorkomen van pest, en door sommige schrijvers uit den lateren tijd is zelfs de meening uitgesproken, dat Nederlandsch-Indië voor deze ziekte onvatbaar zou zijn, daar zij den evenaar niet zou kunnen overschrijden. Dat dit vermoeden onjuist moest zijn, kon worden afgeleid uit het volgende drietal feiten, dat lang vóór het uitbreken der pest in Indië werd vastgesteld.

1e. de pestbacil kan in onze koloniën even goed leven, en is daar even virulent als elders, waar de pest wel is waargenomen (de Haan);

2e. in Nederlandsch-Indië zijn dezelfde ratten, die men in Engelsch-Indië als bronnen der besmetting heeft leeren kennen (Van Loghem);

3e. in Nederlandsch-Indië worden op de ratten in hoofdzaak dezelfde parasieten (vlooien) gevonden als in Engelsch-Indië.

Naar aanleiding dezer drie gegevens moest worden gevreesd, dat, wanneer eenmaal een besmetting met pest onder de ratten op Java plaats had gehad, deze ziekte ook onder de menschen zich zou voordoen, en dat te meer, daar ratten in Indië zeer veelvuldig voorkomen, en zeer dicht in de nabijheid der inlandsche bevolking leven.

Het eerst werden gevallen van pest in Nederlandsch-Oost-Indië waargenomen op Sumatra. In Mei 1905 werd in het hospitaal te Tandjoeng Morawa (Deli) een Javaansche koelie opgenomen, afkomstig van de onderneming Batang Koewis, met klinische verschijnselen, die reeds den dag na de opname, toen ook in de linkerlies een duidelijke, bij druk pijnlijke zwelling werd gevonden, het vermoeden deden rijzen, dat de man lijdende was aan builenpest. Twee dagen later overleed de man, en de lijkopening, alsmede het bacterioskopisch onderzoek der verschillende organen en van het bloed, en de bacteriologische contrôle, bevestigden dit vermoeden. Deze koelie had dienst gedaan in het groote rijstpakhuis der Sënëmbah Maatschappij, waarin de uit Rangoon afkomstige rijst was opgestapeld. Rangoon behoort tot die plaatsen, waar herhaaldelijk pest voorkomt. Volgens getuigenis van den opzichter had de koelie gedurende de laatste vier weken onschatbare diensten bewezen als rattenvanger: hij strooide een vergif van eigen maaksel tusschen de opgestapelde rijstzakken, en, als hij 'smorgens in den goedang (het pakhuis) kwam, vond hij de doode ratten bij tientallen tusschen de zakken liggen, en bovendien ving hij een groot aantal ratten met de hand. Het geheele verloop dezer groote sterfte onder de ratten ter plaatse wijst er op, dat deze niet het het gevolg is geweest van het uitgestrooide vergif, maar van een pestepidemie, die onder hen heeft geheerscht. Eenige dagen later kwam nog een tweede geval voor, en wel van longpest, bij een anderen Javaanschen koelie, die had geholpen bij de ontsmetting van bovengenoemden goedang. Merkwaardigerwijze is het bij deze twee gevallen gebleven. Den dag na het overlijden van den eersten patient, werd in den rijstgoedang van de onderneming Tandjoeng Morawa, die haar rijst van den centralen goedang te Batang Koewis ontvangt, een aan pest gestorven rat gevonden. Nog maanden lang werden doode ratten aan het hospitaal te Tandjoeng Morawa ter onderzoek toegezonden, doch geen enkele maal werd meer pest bij hen aangetroffen. Nog eenmaal werd, eenige weken na het voorkomen van bovengemelde pestgevallen, aan genoemd hospitaal een doode rat gezonden, afkomstig van de havenplaats Bëlawan, die wel degelijk aan pest bleek gestorven te zijn (Kuenen). Sedert werd in Indië niets meer van pest vernomen, totdat op den 27en Maart 1911 in het Geneeskundig Laboratorium te Weltevreden in bloed, afkomstig van een verdachten lijder te Malang, pestbacillen werden gevonden (De Haan). Naar aanleiding van deze vondst werd door den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst, onder leiding van den toenmaligen Souschef van dien dienst Dr. de Vogel, een onderzoek ingesteld in den Oosthoek van Java, waaruit bleek, dat niet slechts in de hoofdplaats der afdeeling Malang pest heerschte, maar dat de ziekte door de geheele afdeeling, in een aantal desa's verspreid, voorkwam. Terzelfder tijd werd pest vastgesteld bij bewoners van Soerabaja, Kediri en Madioen, en overal waar menschenpest heerschte, kon de pest ook onder de ratten worden aangetoond. Buiten de afdeeling Malang werden, behalve in de reeds genoemde plaatsen, nog pestgevallen waargenomen in Toeloengagoeng, Bangil, Paree en op Madoera (Pamëkasan) en Magëtan. In het jaar 1911 werden in het geheel gerapporteerd 2300 gevallen met 2100 dooden, in 1913 14000 gevallen met 12.700 dooden. In 1914 nam het aantal nog toe. Volgens het telegram van den Gouverneur-Generaal bedroeg het aantal pestgevallen in het veertiendaagsche tijdvak loopende van 17 tot en met 30 Juni 1914: Afdeeling Malang 385 nieuwe pestgevallen, 346 dooden; Toeloengagoeng 2 doodelijke gevallen; Madioen 15 doodelijke gevallen; Paree 56 doodelijke gevallen; Bangil 2 doodelijke gevallen; Bërbëk 2 doodelijke gevallen; Kediri 51 nieuwe gevallen, 47 dooden; Soerabaja 24 nieuwe gevallen, 19 dooden; Magëtan 25 nieuwe gevallen, 23 dooden. Volgens regeeringstelegram kwamen in de maand Maart 1918 pestgevallen voor te Ponorogo 5, Soerabaja 17, Soerakarta 2, Klatën 2, Djokjakarta 2, Tëmanggoeng 9, Semarang 7, en te Salatiga 13. Van deze lijders stierven te Ponorogo, Soerakarta Klatën en Salatiga allen, te Soerabaja 16, te Tëmanggoeng 6, en te Semarang 16.

Omtrent de vraag langs welken weg de in 1911 geconstateerde pest Java is binnengedrongen, hebben de onderzoekingen van Dr. De Vogel

het volgende aan het licht gebracht. In het einde van Januari 1911 werd in een pakhuis te Soerabaja sterfte onder de ratten waargenomen; drie inlanders, in dat pakhuis werkzaam, werden ziek, en twee van dezen stierven. De ratten werden met meel uit het pakhuis opgezonden naar het Veeartsenijkundig Laboratorium te Buitenzorg, waar de diagnose werd gesteld, dat de ratten aan meelvergiftiging waren gestorven. In Februari en in het begin van Maart werden te Soerabaja en te Madioen door de aldaar praktizeerende geneesheeren ziektegevallen waargenomen, die het vermoeden wekten pestgevallen te zijn. In de naar het Geneeskundig Laboratorium te Weltevreden ter onderzoek opgezonden praeparaten konden echter geen pestbacillen worden aangetoond. In de maanden Januari en Februari werd in de afdeeling Malang een hoog sterftecijfer gerapporteerd, dat door den inlandschen geneeskundige, wien een onderzoek naar de oorzaken daarvan werd opgedragen, toegeschreven werd aan pernicieuze malaria en klierkoorts. Na het vaststellen van het voorkomen van pest op den 27en Maart 1911, mag het als meer dan waarschijnlijk worden beschouwd, dat de gerapporteerde sterfte onder de ratten te Soerabaja en onder de menschen aldaar, alsmede te Madioen en in de afdeeling Malang, het gevolg is geweest van pest. Vermoedelijk is pest reeds in het einde van 1910 in de afdeeling Malang opgetreden, want het sterftecijfer was in die periode abnormaal hoog. Hoe nu de ratten te Soerabaja besmet zijn geworden, en hoe de verspreiding der besmetting meer landwaarts in heeft plaats gevonden, kan alleen worden gegist. Het meest voor de hand ligt de onderstelling, dat scheepslading met pestratten van het schip naar den wal is gebracht, en dat de pakhuisratten op die wijze zijn besmet.

Door het vervoer van lading uit die besmette pakhuizen verder landwaarts in, is de pest onder de ratten en onder de menschen verbreid. Er is aangetoond, dat de invoer van rijst uit de met pest besmette landstreken van Zuid-China en Britsch-Indië naar Oost-Java in het najaar van 1910 bijzonder hoog is geweest, en dat dus de kans, dat met die rijst pestratten in Soerabaja zijn binnengedrongen, ook bizonder groot mag worden geacht. Door den Stationschef te Sidoardjo was opgemerkt, dat doode ratten gevonden waren in de rijst, die kort vóór het uitbreken van de pest van Soerabaja naar het achterland werd vervoerd, en de eerste haard van rattenpest te Soerabaja werd ontdekt op het emplacement van de Staatsspoor. De wijk van Madioen, die het ergst door de pest is geteisterd, grenst aan het Stationsemplacement.

Naast de hierboven beschreven sprongsgewijze (metastatische) verbreiding der rattepest door het spoorwegverkeer, moet nog worden genoemd de geleidelijke verbreiding (percontinuitatem) dezer ratteziekte vanuit een bepaalden haard naar de omgeving. Deze laatste wijze van verbreiding geschiedt doordat geïnfecteerde ratten b. v. van de eene desa naar de andere overloopen, waarvoor — evenals zulks ook met de metastatische verbreiding het geval is — in de eerste plaats aansprakelijk moeten worden gesteld de beide volgende typen der soort Mus rattus:

1e. het groote type huisrat (*Mus rattus* griseiventer Bonhote).

2e. het kleine type huisrat (*Mus concolor* Blyth).

Hoofdkenmerken van deze rattetypen zijn: lange staart (de lengte van den staart is bijna constant veel grooter dan die van het lichaam), sterke ontwikkeling van alle zes eeltkussens aan de achtervoetzolen, leven in de directe omgeving van den mensch (binnenshuis), en uitgesproken klimneiging (bij voorkeur nestelen in de bovenste huisgedeelten).

Beide genoemde rattetypen komen door hunne levenswijze zoo goed als uitsluitend in aanmerking voor de infectie van den mensch. Bijzonder gevaarlijk is in dit opzicht de klimneiging van de huisrat, aangezien, wanneer dit dier in de bovenste huisgedeelten (nok-zoldering-beschieting) aan pest sterft, de vlooien bij het verlaten van het cadaver naar beneden vallen, en aldus op den vloer in de meest onmiddellijke nabijheid van den mensch terecht komen, waardoor voor dezen laatste de infectiekans belangrijk wordt vergroot.

De ratten in Nederlandsch-Indië worden geparasiteerd door twee soorten vlooien, welke beide in staat zijn, de pest van rat op mensch over te brengen, nl.:

1e. de *Xenopsylla cheopis*, een betrekkelijk kleine, licht (bruin) gekleurde vloo, die, evenals in Britsch-Indië, op Java van zeer groote beteekenis is, aangezien zij overal en dikwerf in grooten getale op binnenshuis levende ratten vertegenwoordigd is.

2e. de *Pygiopsylla ahalae*, een groote, donkergekleurde vloo, die in Britsch-Indië niet schijnt voor te komen, en van veel minder beteekenis is dan de eerstgenoemde vloo, aangezien zij slechts in geringen getale en bovendien plaatselijk sterk gelocaliseerd op binnenshuis levende ratten wordt aangetroffen. Zij is nl. een vloo, welke primair thuis behoort op in koffietuinen en bosschen levende ratten (w. o. zich vele huisratten bevinden), en eerst secundair door deze dieren naar de huizen wordt getransporteerd. Vandaar dat deze vloo in streken, waar bosschen ontbreken (zooals b. v. in de steden) niet op binnenshuis levende ratten wordt aangetroffen.

De strijd, die in het Oosten van Java tegen de pest wordt gevoerd, heeft in hoofdzaak ten doel het contact tusschen de rat als draagster der besmetting en den mensch zoo klein mogelijk te maken (woningverbeteringenevacuatie). Bovendien wordt zooveel mogelijk getracht, de sprongsgewijze verbreiding der rattepest tegen te gaan, door alle rattenlokkende lading, als padi, rijst, maïs, kapok, enz., welke uit het geïnfecteerde gebied naar pestvrije streken wordt vervoerd per spoor, tram of grobak, te ontsmetten door uitzwaveling. Uit den aard der zaak staat men in dezen strijd volkomen machteloos tegenover de geleidelijke verbreiding der rattepest (Zie verder pestbestrijding).

Literatuur: Mededeelingen van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst in Nederlandsch-Indië 1912, 1913 en 1915.

PESTBESTRIJDING. Aangezien het uitroeien van pestratten ondoenlijk is gebleken, richt de bestrijding er zich alléén op, den mensch door doelmatige maatregelen voor de ziekte te vrijwaren. De vaccinatie is hiertoe niet in staat gebleken, zoodat de bestrijding thans beperkt is tot de woningverbetering

en de z. g. evacuatie. Beide maatregelen beoogen hetzelfde doel, n.l. den afstand tusschen de pestzieke rat(ten) en den mensch zoodanig te vergrooten, dat voor dezen laatste de infectiekans belangrijk wordt verminderd, c.q. geheel opgeheven.

Woningverbetering. Hierbij ondergaat het huis dusdanige constructiewijzigingen, dat tengevolge hiervan de huisrat de gelegenheid ontnomen wordt, zich *in* de onderdeelen van het huis dan wel ergens onopgemerkt te nestelen. Deze wijzigingen dienen te voldoen aan de volgende eischen. De daken moeten zooveel mogelijk van eenvoudige constructie zijn (z. g. zadeldaken met slechts twee dakvlakken). Waar mogelijk, moet voorts de dubbele nok worden toegepast, waardoor de zeer gevaarlijke doode ruimte tusschen den enkelen medianen nokbalk en de dakbedekking vermeden wordt. De dakbedekking moet van pannen, plaatijzer of blik zijn. Voor het steungeraamte mag slechts gebezigd worden hout of zware, volle bamboe, waarvan alle openingen nauwkeurig gesloten zijn, hetzij door opvullen met cement, hetzij door opspijkeren van blik, terwijl voor het lichtere steungeraamte, als spanribben, enz., hout of gespleten bamboe verplichtend is gesteld. Beschietingen zijn verboden, eveneens dubbele wanden, tenzij deze laatste aan den buitenkant van het huis gemakkelijk beweegbaar zijn aangebracht. Ook plafonds moeten beweegbaar zijn en voorzien van een mangat. Bamboestijlen moeten zoodanig op neuten of steenen staan, dat zij goed aansluiten. Voorts is goede belichting noodzakelijk (enkele glazen dakpannen — kalken van de binnenzijde der dakbedekking), opdat het huis te allen tijde door het personeel van het woningtoezicht op de aanwezigheid van rattennesten zal kunnen worden onderzocht. Toch is deze verbetering der huizen op zich zelf niet voldoende, om de ratten uit de huizen te weren; de ervaring heeft n.l. geleerd, dat de huisrat onder deze omstandigheden hare nestelplaatsen zoekt, óf onder den aarden vloer van het huis, óf in alle mogelijke huisraad, als kasten, kisten, enz. Om dit te voorkomen, moet aan de woningverbetering dan ook worden aangesloten een geregelde woningcontrôle en woningschoonmaak, deze laatste hierin bestaande, dat één's per week het huis en de inboedel goed worden schoongeveegd.

Evacuatie. Hieronder verstaat men de tijdelijke verwijdering van de bewoners uit hunne huizen met de bedoeling, hen voor de pestinfectie te vrijwaren. Men ontloopt hierbij dus het gevaar, door zich uit het pestgevaarlijke huis te verwijderen. Deze maatregel is reeds van ouds bekend; zoo vindt men o. a. beschreven, dat gedurende de pestepidemie te Londen in het laatst der 17de eeuw vele inwoners der stad hunne huizen ontvloden en een toevlucht zochten aan boord van vaartuigen op de Theems. Waar de woningverbetering in hare uitvoering een permanent en geleidelijk karakter bezit, draagt de evacuatie het stempel van een zeer tijdelijken en plotselingen maatregel. Zij wordt thans aldus toegepast: Zoodra zich ergens een pestgeval heeft voorgedaan, verlaten de bewoners der omliggende huizen hunne woningen en zoeken tijdelijk hun onderdak in optrekjes, welke zij zelven bouwen op hunne erven. Gedurende dezen tijd worden hunne verlaten woningen duchtig gereinigd en voorts hierin de meest noodzakelijke constructieverbeteringen aangebracht (z. g. provisoire woningverbetering). Eerst hierna worden deze woningen wederom door de eigenaars betrokken. In de steden nemen deze geëvacueerden vaak bij hunne landslieden tijdelijk hun intrek. Aan deze z. g. provisoire woningverbetering sluit zich nu direct de wekelijksche huizenschoonmaak aan, terwijl de volledige woningverbetering eerst geschiedt, als de betreffende huizen hiervoor in aanmerking komen. De evacuatie en woningverbetering vullen elkaar dus wederkeerig aan. Men kan dit als volgt uitdrukken: Hoe verder de woningverbetering in een streek is gevorderd, hoe geringer de kansen voor menschenpest aldaar zullen zijn, hoe minder derhalve de evacuatie aldaar zal behoeven te worden toegepast en omgekeerd.

Onderdeelen van den Dienst der pestbestrijding zijn:

1e. De exploratie- en klinische dienst. Deze omvat:

a. Het opsporen van pestgevallen onder de bevolking (z. g. inlichtingsdienst), waarbij met voordeel gebruik gemaakt wordt van de op Java algemeen ingevoerde sterftestatistiek van de inlandsche bevolking. (Zie verder GENEESKUNDIGE DIENST). De eigenlijke inlichtingsdienst geschiedt door artsen of inlandsche geneeskundigen (in den laatsten tijd ook door Europeesche verpleegsters), die aan de hand van door het Inlandsch Bestuur ingediende dagrapporten dagelijks de verdachte zieken en dooden in hun ressort op de aanwezigheid van pest onderzoeken. Van de dooden wordt — zoo noodig — door punctie van de milt een microscopisch praeparaat gemaakt, dat later in het laboratorium kan worden onderzocht.

b. De isolatie van pestzieken en hunne huisgenooten (z. g. contactpersonen). Zoodra een pestgeval is geconstateerd, worden de zieke en de huisgenooten uit het huis overgebracht naar de isolatiebarakken. De zieke wordt hier geneeskundig behandeld, terwijl de huisgenooten na 5 dagen observatie hun vrijheid herkrijgen. Voor de behandeling der pestlijders zijn bovendien ambulances (uit Holland) in werking gesteld.

c. De evacuatie van de aan pestbesmetting blootgestelde bewoners der omliggende huizen (zie hiervoren onder evacuatie).

2e. De ontsmettingsdienst. Sedert de uitzwaveling der huizen niet meer wordt toegepast, is de taak van dezen dienst hoofdzakelijk beperkt tot de ontsmetting (uitzwaveling) van alle rattenlokkende lading als padi, rijst, katjang, kapok, enz., welke uit het pestgebied naar pestvrije streken, hetzij per spoor of tram, hetzij per grobak of prauw, wordt uitgevoerd. Deze uitzwaveling van rattenlokkende lading, waarin pestzieke ratten kunnen worden getransporteerd, heeft ten doel, de besmetting van andere streken te voorkomen. (Zoo zijn in den begintijd der pestepidemie de in het binnenland gelegen plaatsen Madioen, Kediri en Malang van de havenstad Soerabaja uit besmet geraakt door het spoorwegtransport van groote hoeveelheden geïnfecteerde rijst). Voorts ressorteert onder dezen dienst de mechanische ontsmetting (schoonmaak) der huizen. (Zie o. a. hiervoren bij provisoire woningverbetering).

3e. De transportdienst. Deze omvat het deskundig toezicht op en het beheer van de Gouvernements-automobielen, ten dienste der pestbestrijding. Voor het snelle transport der inspecteerende ambtenaren en der geneeskundigen van den inlichtingsdienst is n.l. een groot aantal automobielen noodig gebleken.

4e. De woningdienst. Deze omvat de pestgevaarlijk-verklaring van gebouwen, de woningverbetering, de woningovername en de woningcontrôle. De woningverbetering wordt naar de reeds genoemde algemeen geldende voorschriften door de inlandsche bevolking zelf uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur. Over technische voorlichting kan hierbij steeds worden beschikt. Voorts kan de bevolking rentelooze voorschotten (hoofdzakelijk in den vorm van materialen) van den Staat bekomen, welke voorschotten binnen een zekeren termijn (4 jaar) moeten worden terugbetaald. Zijn de woningen eenmaal gereed, dan worden zij door het onder den dienst der pestbestrijding ressorteerend personeel der woninginspectie op de deugdelijkheid der aangebrachte verbeteringen onderzocht, vervolgens in beheer genomen en op gezette tijden gecontrôleerd.

Organisatie van den Dienst der pestbestrijding. De opperleiding is in handen van den Algemeenen Dienstchef (standplaats Malang). Hij heeft een uitgebreid bureau (Hoofdbureau) tot zijn beschikking en wordt bijgestaan door een Souschef. Aan het hoofd der pestbestrijding in ieder gewest staat de Gewestelijke Leider (standplaats residentiehoofdplaats) en onder dezen de Plaatselijke Leiders (standplaats afdeelingshoofdplaats). Het centrale pestlaboratorium te Malang is belast met het uitwerken van alle vraagstukken, zoowel de rattepest als de menschenpest betreffende. Aan het hoofd van den ontsmettingsdienst en transportdienst staan Administrateurs, aan het hoofd van den woningdienst een deskundige met den titel van Inspecteur-technicus. Ten behoeve van den woningdienst is voorts te Malang een cursus gesticht voor een uniforme opleiding van het personeel (opzichter, onderopzichter of mantri bij de woninginspectie).

Sedert 1 Nov. 1916 (Ind. Stb. 1916 no. 656) is de mogelijkheid opengesteld om de bemoeienissen van den Dienst der pestbestrijding in de groote steden aan de gemeentebesturen over te dragen; voor Semarang en Medan is zulks reeds geschied, resp. bij Ind. Stb. 1916 no. 657 en 1918 no. 316.

O. L. E. d. R.

PESTVLOO. Zie VLOOIEN.

PET (GERARD AGRICOLA) werd op 17 Juli 1834 geboren te Hoorn, als zoon van den burgemeester van Berkhout, en trad in 1855 als opzichter in dienst van den Rijks Waterstaat, welke betrekking hij later verwisselde met die van provinciaal opzichter in N.-Holland. In December 1858 werd hij ter beschikking gesteld van den Gouverneur-Generaal, ten einde benoemd te worden tot aspirant-Ingenieur van den Waterstaat in N. I., daar men niet genoeg jonge ingenieurs met het Delftsche diploma kon verkrijgen. In 1861 was hij reeds eerstaanwezend ingenieur — tevens de eenige Ingenieur — in het gewest Bagëlèn, waar hij een groot deel van zijn diensttijd doorbracht, en zich vooral naam maakte door hetgeen hij aldaar in het belang der irrigatie wist tot stand te brengen. (Zie ook het artikel BEVLOEIINGEN). Ook op een ander deel van het technisch terrein wist hij zich echter een welverdienden naam te maken door de prachtige boogbruggen van gehouwen rivier- of rolsteenen onder zijn toezicht gebouwd. Genoemd mogen o. a. worden de brug Këdoeng-Mënjawah met twee spanningen van 20 M., de Salatiang en Këdoeng-Agoeng elk met 20 M. spanning, de Këmit met vijf spanningen van 15 M., en de door hem ontworpen brug Tëmbono over de Lok-oelee met twee spanningen van 18.50 M. en één van 34 M.; waarvan o. a. in het Gedenkboek van het 50 jarig bestaan v. h. Kon. Inst. v. Ing. eene afbeelding voorkomt.

Na in 1872 met een tweejarig verlof wegens langdurigen dienst naar Nederland te zijn vertrokken, werd hij in 1874 een korten tijd eerstaanwezend ingenieur in Cheribon en nog datzelfde jaar bij het technisch bureau te Batavia als hoofdingenieur geplaatst. In 1876 met den Heer Edeling in commissie gezonden naar de Brandewijnsbaai bij Padang, kwam hij bij de terugreis om het leven door de schipbreuk van de „Luitenant-Generaal Kroesen" in straat Lagoendi, op 21 Juli 1876, toen van de 300 personen slechts 60 gered werden, w. o. Edeling. Pets lijk is nooit gevonden. Omtrent zijn archeol. werkzaamheid op het Diëngplateau, zie Not. Bat. Gen. deel XIV, 1876, blz. 49 e. v.

PËTAG (SOEND.). Zie EUGENIA DENSIFLORA.

PËTAI (MAL.), Pëté (JAV.). Zie PARKIA SPECIOSA.

PËTALING (MAL.). Zie OCHANOSTACHYS.

PETAPA'SCH, Zie TOMINISCHE TALEN.

PËTAPAHAN. Kleine nederzetting in de afdeeling Bëngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Zij is gelegen aan de Tapoeng Kiri, die met de Tapoeng Kanan de rivier van Siak vormt. Hier richtte de O. I. C. in 1689, nadat bij contract met den Sultan van Djohor haar tolvrije alleenhandel op de Siakrivier was verleend, een kantoor op, dat de eerste vestiging der Nederlanders ter Oostkust was. Het kantoor werd wegens den geringen omvang van den handel reeds het volgend jaar verlaten.

PËTÉ SËLONG (JAV.), Zie LEUCAENA.

PËTÉ TJINÄ (JAV.). Zie LEUCAENA.

PËTI (IKAN) (MAL.). Zie KOFFERVISSCHEN.

PËTIAMBANG. Dit is sinds menschenheugenis de thans door niemand begrepen erfelijke titel van den Këdjoerön van Gajö Locös. Zie GAJOLAND.

PËTINGGI, een der gewone namen van het dorpshoofd op Java. Zie onder DESA, deel I, bl. 591.

PËTIS (JAV., SOEND.). Zie OEDANG.

PËTJAH BËLING (DAOEN) (MAL.). Zie STROBILANTHES.

PËTJARI (JAV.). Zie MICHELIA CHAMPACA.

PËTJOEK (JAV.). Naam voor een Aalscholver, *Phalacrorax javanicus.* Op Celebes heet *Ph. melanoleucus* Manoncelobo.

PËTJOEK OELÄ (JAV.). Zie SLANGHALSVOGEL.

PËTOLA of patola (MAL.), patolä (JAV.), enz. Dit woord, van onbekende beteekenis, hangt met een aantal Indische zaken samen. In het Sanskrit be-

duidt het 1°. eene soort geschilderde zijde van Guzerate, en eenige andere geweven stoffen, 2°. eene soort bittere komkommer, 3°. eene soort schelpdier (patolaka, Sanskr.). In de verschillende talen van den Ind. archipel heeft dit woord soortgelijke beteekenissen behouden. In het Jav. is het eene soort fijne zijden stof of zijden barège, meest helder van kleur (kain pĕtola). Op Ambon is kain patola een rood lijnwaad van bijzonder patroon en zeer gewild. Voorts heeten verschillende *Cucurbitaceae*, van de geslachten *Luffa*, *Trichosanthes* en *Momordica* (zie PÉPARÉ) in Indië pĕtola. Een dezer, *Luffa Petola* uit Japan, heeft er den soortnaam aan ontleend. Als naam eener veelkleurige schelp, Béja pĕtola, komt dit woord o. a. voor in Rumphius, Amb. Rariteitkamer (II, bl. 71.) Dezelfde auteur vermeldt ook een groote slang van dien naam, Oelar pĕtola. In de Minahasa heet nog heden een *Pŷthon*-soort pĕtola, evenals eene *Luffa*. Verband tusschen dezen gelijken naam voor slang en plant schijnt te worden gevonden bij één plantensoort, n.l. *Trichosathes anguiba*, een bitter komkommergewas met vruchten, die op een slang gelijken. De „oelar pĕtola" kan echter den naam ook gekregen hebben naar de heldere kleur, vergeleken met „kain pĕtola" en „béja pĕtola"; ook een „kajoe patola" is op Ambon bekend. De slang pĕtola is beschreven als *Coluber pethola L.*, syn. *Oxŷrhopus petolarius*, volgens Cat. Brit. Mus. levende in Z.-Amerika volgens Brehm Zamenis petalarius = gemoneusis, de springslang in Europa. In Fransche woordenboeken vindt men ook vermeld Pétole (péthole): Serpent d'Afrique.

PETROLEUM. Men onderscheidt: ruwe petroleum, beter aardolie genoemd (zie aldaar) en geraffineerde- of lichtpetroleum. Waar hier in het vervolg van „petroleum" sprake is wordt daarmede het *ruwe* product bedoeld.

A. *Ontstaan.* Petroleum behoort tot de organogene mineralen; vrij algemeen wordt thans aangenomen, dat verreweg de grootste hoeveelheid ervan is ontstaan uit laag-georganiseerde kleinste dieren en planten (plankton), die in stilstaand of zeer weinig bewogen water (meestal in lagunen of moerassige gedeelten langs de kust) tot ontwikkeling kwamen, na het afsterven een eigenaardig slik (sapropelium) op den bodem vormden en daar, bij gelijktijdige zeer langzame daling van dat gedeelte der aardkorst en zoo goed als totale afwezigheid van zuurstof een rottingsproces ondergingen. Daarbij konden, onder medewerking van druk en (of) verhoogde temperatuur, benevens van bacteriën, op den langen duur door verschillende, ten deele zeer samengestelde, chemische werkingen zoowel de natuurlijke gassen als de vloeibare petroleumsoorten ontstaan (zie: Potonié, die Entstehung der Steinkohle und der Kaustobiolithe überhaupt). In gunstige gevallen blijven deze dan in de poriën van de mede afgezette zanderige stoffen opgesloten, tot zij door het neerbrengen van een boorgat (of door natuurlijke scheuren) gelegenheid vinden om te ontwijken.

B. *Geologisch voorkomen.* Ofschoon petroleum, krachtens de genoemde ontstaansvoorwaarden, in alle geologische perioden kan voorkomen — en ook werkelijk voorkomt — zijn de voornaamste petroleumvelden der aarde (behalve in Pennsylvanië en aangrenzende streken) alle gelegen in afzettingen der tertiaire periode of in weinig oudere. Daarvoor is een bepaalde reden, die echter hier niet kan worden besproken. Ook in Indië is dit het geval; het mineraal komt daar, voor zoover bekend, uitsluitend voor in de onderafdeelingen mioceen en plioceen der genoemde periode; het wat oudere eoceen bevat wellicht hier en daar wat petroleum, doch is nog nergens productief bevonden.

De bekende antiklinaal-theorie bezit ook voor Indië volstrekte geldigheid; vooral de in die antiklinalen soms optredende plaatselijke verbreedingen (koepels) zijn daar zeer productief. Waar echter de plooien, door intensievere drukwerking, zijn overgegaan in scherpere vouwen, de lagen dus meestal steiler hellen en de vorming van koepels uitgesloten is, schijnt in Indië niet op ontginbaarheid der olie te mogen worden gerekend. Daar juist in de streken, waar zulke steile olievoerende lagen voorkomen, deze niet zelden aan de oppervlakte uitkomen en dan (vooral waar zij door riviertjes of moerasgrond gesneden worden) aanleiding geven tot vele „natuurlijke" olievindplaatsen, is dit tallooze malen de oorzaak geweest van vruchtelooze pogingen om olie te vinden.

Uit het voorafgaande volgt dus dat, alvorens men tot boringen op een terrein overgaat, een zeer nauwkeurig geologisch onderzoek bepaald noodzakelijk is. Dit bestaat, behalve uit waarnemingen aan de oppervlakte, uit het, volgens een vastgesteld systeem, graven van een menigte ondiepe putjes in sleuven, loodrecht op de bekende of vermoedelijke antiklinaalrichting tot op het vaste gesteente, waar dan de ligging der lagen wordt bepaald. Is het geheele daarvoor in aanmerking komende terrein op deze wijze bewerkt, en zijn de resultaten in teekening gebracht, dan kunnen daaruit het juiste beloop van de antiklinaal of de bouw van den koepel, alsmede de beste plaatsen voor de boringen worden afgeleid en kan men ook dikwijls een schatting maken van de diepte, tot waar zal moeten worden geboord om de olie aan te treffen. Het spreekt vanzelf dat door het neerbrengen van een zeker aantal ondiepe kernboringen hetzelfde, en in vele gevallen een betrouwbaarder resultaat kan worden bereikt. Over de *hoeveelheid* olie, die het terrein zal bevatten, geeft echter het geologisch onderzoek hoogstens vermoedens, doch geen afdoend licht; dit kan alleen door boringen tot op het olieniveau worden uitgemaakt.

C. *Geografisch voorkomen.* De drie groote eilanden Sumatra, Java en Borneo zijn alle rijk aan miocene en pliocene afzettingen en zij zijn dan ook alle gebleken rijk aan petroleum te zijn. Toch, als men nagaat hoe klein de gezamenlijke oppervlakte der productieve olieterreinen in Indië is (die der produceerende of geproduceerd hebbende concessies is ongeveer 90.000 H.A. op Java, 120.000 H.A. op Sumatra en 180.000 H.A. op Borneo, te zamen dus slechts weinig grooter dan de provincie Friesland), komt men tot de overtuiging ‚dat maar zelden de voorwaarden voor het ontstaan óf van petroleum op zich zelf, óf van productieve terreinen voorhanden zijn geweest, óf dat vele der oorspronkelijke terreinen verdwenen zijn. (Men zie b. v. de kaarten, voorkomende in het Jaarboek 1914 v/h Geol.-Mijnbouwkundig Genootschap v. Ned. en Kol.). Daarenboven komt altijd slechts een deel van het concessieterrein in aanmerking voor het plaatsen van boringen; anderdeels echter bestaat de moge-

lijkheid dat onder de alluviale vlakten nog olieterreinen gelegen zijn, die misschien nooit of alleen bij toeval zullen worden ontdekt.

De olieconcessies zijn gelegen: op *Sumatra* in de Oostelijke helft van Atjèh, in de residentie Oostkust van Sumatra en in Palembang; op *Java* in de residenties Rembang, Soerabaja en Semarang; op *Borneo* in de landschappen Koetei en Boeloengan. Nóch op Celebes, nóch op een der kleinere eilanden, is tot nog toe olie in exploitabele hoeveelheid gevonden. Ook op Ceram, waar men sedert jaren bezig is met boren, schijnt een gunstig resultaat nog steeds uit te blijven; in 1916 was de productie hier slechts 3263 ton, die reeds in hetvolgende jaar tot 2248 ton terugliep.

D. *Eenige algemeene aanteekeningen over de Indische terreinen. a.*) Evenals in de kolenterreinen in den regel verscheidene lagen van het bitumen onder elkaar voorkomen, is ook in de Indische olievelden gewoonlijk meer dan een gesteentelaag petroleumhoudend; men noemt ze soms, ofschoon eenigszins oneigenaardig, petroleum-*niveaux*. Er zijn gevallen bekend, waarin tot 7 zulke niveaux zijn aangetroffen, meestal echter vindt men er niet zoo veel en is het aantal zelden grooter dan 2 of 3, waarvan dan één het voornaamste en meest productieve is.

b.) Men weet algemeen dat de ruwe petroleum tamelijk verschillend kan zijn in chemische samenstelling, en dit is ook in Indië het geval. Die van Sumatra is over het geheel rijk aan lager kokende koolwaterstoffen (benzine) en geeft daarbij een groot percentage uitstekende lichtolie van laag Sp. Gew. De Palembang-olie is, in tegenstelling met die van Noord-Sumatra, vrij rijk aan asfalt. Het paraffinegehalte daarentegen is op Sumatra tamelijk gering. Van de Borneoliën is die van Tarakan zeer zwaar, bevat bijna geen lichtpetroleum en is tot nog toe alleen als brandstof (residu, liquid fuel) gebruikt; ook die uit de boven-niveaux der Koetei-terreinen is arm aan kerosine; die uit het beneden-niveau is daaraan rijker en bevat ook vrij veel paraffine. Wellicht vindt men nergens zulk een afwisseling in samenstelling als in de betrekkelijk kleine oliestreek van Java. De olie van de 3 op één antiklinaal gelegen concessies ten Westen van Soerabaja heeft een vrij hoog Sp. Gew. en bevat slechts een paar % benzine doch veel asfalt; die van een wat Noordelijker gelegen antiklinaal is veel rijker aan kerosine en benzine en bevat paraffine, soms in aanzienlijke hoeveelheid. In het Rembang'sche is de olie van Panolan, uit het benedenniveau van Djèpon en uit het bovenniveau van Tinawoen nogal rijk aan benzine en geeft een groot percentage goede lichtolie; die van Panolan en uit het benedenniveau van Tinawoen is rijk, die van Djèpon arm aan paraffine, de onder-olie van Tinawoen arm aan benzine. De olie van Noord-Semarang is bijzonder rijk aan benzine en aan uitstekende kerosine, zoodat het jammer is dat de terreinen hier zoo weinig productief zijn; die van Zuid-Semarang komt meer overeen met die van Panolan en is sterk paraffinehoudend.

c). Eigenaardig is het verschil in ligging tusschen de Koetei- en Palembang-terreinen eenerzijds en de Noord-Sumatra- en Java- terreinen anderzijds; terwijl bij de eerste boven de olieniveaux altijd bruinkoollagen optreden, ontbreken deze in de laatste geheel.

d). In overeenstemming met het hooge gehalte aan benzine is op de Sumatra-terreinen gemiddeld veel meer gas bij de olie aanwezig dan op Borneo en Java. Zooveel mogelijk wordt dit gas benut als brandstof onder de ketels, als voeding voor gasmotoren, tot verlichting enz.

e). In het algemeen is de diepte, waarbij de olie wordt aangetroffen, in Indië niet groot; Borneo met ongeveer 600 M. maximum heeft daarbij het record; op de meeste der grootere Sumatra- en Java- velden behoeft men niet dieper dan 200 à 250 M. te gaan, ofschoon hier en daar ook lager gelegen productieve niveaux zijn aangeboord (b.v. Djèpon).

E. Techniek. De aangeboorde olie loopt òf (bij voldoenden gasdruk) van zelf uit het boorgat, òf wordt daaruit kunstmatig aan de oppervlakte gebracht. De uitvloeiende olie is dikwijls met meer of minder (meest zout) water vermengd, terwijl ook niet zelden slik en andere verontreinigingen worden medegevoerd; zij wordt daarom opgevangen in tanks en daar eenigen tijd in rust gelaten ter bezinking van alle niet-olieachtige stoffen, daarna wordt zij naar de raffinaderij gebracht, meest met behulp van sterke pompen door pijpleidingen. Die van Përlak naar Brandan en die van Moeara Enim naar Pladjoe zijn bijna 150 K.M. lang; daar één pomp een te grooten druk zou moeten uitoefenen, worden zulke groote afstanden in eenige deelen verdeeld en op elk dier deelpunten wordt een pompstation ingericht. Het aantal in Indië werkende raffinaderijen was vroeger 9, n. l. te Pangkalan Brandan (Koninklijke) en Rantau Pandjang (Langkat Co), beide ter Sumatra's Oostkust; Bajoeng Lëntjir (Sumpal), Pladjoe (Moeara Enim) en Bagoes Koening (Moesi Ilir) in Palembang; Wonokromo, Tjëpoe en Semarang (Dordtsche) op Java en Balik Papan (Shell) in Oost-Borneo. Thans zijn daarvan eenige buiten werking gesteld, ten einde het bedrijf meer te concentreeren en dus goedkooper te maken. Door distillatie en verdere bewerkingen worden in die fabrieken uit het ruwe product gewonnen: benzine, kerosine (lichtolie), motorolie (zware olie), machineoliën, paraffine, asfalt en residu.

F. *Geschiedenis.* De ruwe petroleum was aan de inlanders reeds lang bekend; zij gebruikten haar voor verschillende doeleinden: verlichting, smeren, geneeskunde. De naam Pëlantoengan, die op Java veel voorkomt, duidt reeds daarop (lantoeng = aardolie). In 1863 kende de toenmalige chef van het mijnwezen, C. de Groot, reeds de voornaamste natuurlijke vindplaatsen van ruwe olie op Java en enkele in Palembang; men dacht echter, en dat was ook de meening van den bekenden Junghuhn, dat de hoeveelheid niet voldoende zou zijn voor een behoorlijke ontginning. Versterkt werd men in dat denkbeeld door het mislukken der pogingen, door de Ned. Handelmaatschappij tusschen 1868 en 1876 gedaan om in het Cheribonsche olie aan te boren: de concessie Madja werd in 1873 verleend en in 1880 ingetrokken.

De eerste, die daarna weer zijn aandacht vestigde op de aardolie-winning was A. J. Zijlker, die reeds in 1880 een monster ruwe olie bij het mijnwezen ter onderzoek aanbood, en in 1883 van den Sultan van Langkat concessie verkreeg op een terrein aan de Lepan-rivier, waarop een groot aantal natuurlijke vindplaatsen (oliemeren, tëlaga's) bekend was. Zelf geen genoegzame

middelen bezittende en geen geld kunnende krijgen voor zijn onderneming, slaagde hij er ten slotte in de Indische regeering voor de zaak te interesseeren, die er personeel en materieel heenzond; het gelukte den ingenieur Fennema in 1885 in eenige boringen op iets meer dan 100 M. diepte olie van zeer goede hoedanigheid in voldoende hoeveelheid aan te treffen, en het bewijs te leveren voor de levensvatbaarheid eener petroleumonderneming aldaar. Toch duurde het nog tot 1890 vóór een hollandsche combinatie de exploitatie aandurfde, en met een kapitaal van ƒ 1.300.000 de Koninklijke Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Ned. Indië in het leven riep.

Intusschen had ook de gouvernementsmijningenieur A. Stoop, die met Soerabaja als standplaats met de leiding der artesische boringen in Oost-Java was belast, de in de buurt voorkomende natuurlijke olievindplaatsen bestudeerd, en wist hij eenige heeren in 1887 tot de oprichting der Dordtsche Maatschappij tot opsporing en exploiteeren van Petroleumbronnen op Java, met het bescheiden kapitaal van ƒ 75.000 gulden, te bewegen. De eerste 8000 kisten lichtolie van de concessie Djabakota werden in 1889 uit de eigen raffinaderij geleverd en verkocht. In 1890 werd de naam gewijzigd in „Dordtsche Petroleum-„Maatschappij" en het kapitaal gebracht op ƒ 350.000.

Omstreeks denzelfden tijd (1889) sloot de oud-gouvernementsmijningenieur J. H. Menten een overeenkomst met den Sultan van Koetei, waarbij hem concessie voor de winning van petroleum werd verleend op een terrein, gelegen aan de Sanga Sanga-rivier, waar eveneens natuurlijke vindplaatsen voorkwamen en die in 1891 door de Regeering werd goedgekeurd (concessie Louise). De Heer Menten stelde zich in verbinding met engelsche kapitalisten w. o. Sir Marcus Samuel, die in 1898 de Ned. Industrie- en Handelmaatschappij te Amsterdam oprichtten, en op welke de concessie werd overgedragen nadat de productiviteit bewezen was (1899).

In het voorgaande is met enkele woorden de aanvang geschetst van de olieindustrie op de drie hoofdeilanden van Indië. Vele oliemaatschappijen zijn sedert opgericht, doch behalve de drie genoemde hebben slechts enkele zelf het geheele bedrijf ter hand genomen n. l. de Moesara Enim, de Moesi Ilir, de Sumatra-Palembang of Sumpal, de Mij. tot Mijn-, Bosch- en Landbouwexploitatie in Langkat (de Langkat Co. of Hatt Co.). Intusschen moeten in dit verband ook genoemd worden de Java Petroleum-Mij. (sedert 1913 Algemeene Petroleum Co. genoemd), die een kleine concessie in de residentie Semarang exploiteerde en een fabriek te Semarang oprichtte, doch steeds een kwijnend bestaan leidde, al heeft zij tot op den huidigen dag haar onafhankelijkheid weten te bewaren, en de chineesche eigenaars der vlak bij Soerabaja gelegen concessie Goenoeng Sari, die eenige boringen verrichtten en zich een paar distilleerketels aanschaften, doch ten slotte het weinig loonend bedrijf aan de Dordtsche overlieten.

Enkele andere namen alleen het boorbedrijf ter hand: de Tinawoen en de Gaboes op Java, de Zuid-Përlak op Sumatra, doch sloten leveringscontracten met de eigenaars eener raffinaderij. De meeste echter sloten, hetzij dadelijk, hetzij na eenige pogingen om zelf te boren, een royaltycontract met een der hoofdmaatschappijen, waarbij deze de geheele exploratie en exploitatie verrichtte en voor de verkregen ruwe olie of lichtpetroleum een zekere som per eenheid uitkeerde. Hiervan zijn te noemen op Sumatra: de Përlak, de Atjèh, de Langsar, de Ned. Ind. Exploratie-Mij., de Exploratie-Mij. Nederland; op Java: de Panolan, de Rembang, de Plantoengan, de Kalipiting; op Borneo: de Tarakan, de Koetei Exploratie-Mij. Ook de Ceram Petr. Mij. deed dit.

Sedert de oprichting der eerste petroleummaatschappij, de Dordtsche, hebben tot heden ongeveer 50 maatschappijen bestaan, welke de exploratie, resp. exploitatie van petroleum in Indië beoogden (de M.pijen, die alleen royalty-contracten sloten zijn dus in dit getal niet begrepen); hiervan hebben alleen de terreinen der hooger genoemde vennootschapp.n een b.hoorlijke productie opgeleverd.

Java. De Dordtsche Petroleum-Mij. (D. P. M.) kreeg langzamerhand de beschikking over de olie van alle bekende velden op Java (met uitzondering van dat der Java Petr. Mij.); haar bedrijf beperkte zich wezenlijk tot Java en Madoera, terwijl ook de verkoop na 1 Jan. 1904, ten gevolge van een met de andere producenten gesloten overeenkomst, zich uitsluitend tot Java bepaalde. Wel verrichtte zij boringen op de concessiereinen der steenkolen-Mij. Oost-Borneo (1896/7) en der Deli-Mij. op Sumatra (1897/8), doch in beide gevallen zonder gunstig resultaat. Terwijl in de eerste jaren de boringen alleen in de residentie Soerabaja plaats vonden, waar een raffinaderij te Wonokromo, dicht bij de hoofdplaats was gebouwd, en nog 2 concessies: De twaalf desa's en Lidah koelon, verkregen waren, werd in 1893 een royalty-contract gesloten met de houders van een vergunning in de res. Rembang, de latere concessie Panolan. De boringen hadden hier zulk een succes, dat besloten werd tot den bouw eener tweede fabriek te Ngareng aan de Solorivier (de naam werd bij den aanleg van den tramweg veranderd in Tjëpoe), die tevens werd ingericht voor de fabricage van paraffine, waaraan de Panolan-olie rijk bleek te zijn. Dat deze fabriek reeds spoedig die van Wonokromo in capaciteit evenaarde, later overtrof, was te danken niet alleen aan de aanzienlijke productie van Panolan, doch ook aan die van het Tinawoenterrein, welks olie krachtens contract vanaf 1896 aan de fabriek der Dordtsche werd afgeleverd. Ook met de Mij. Gaboes, die in het zuiden der res. Semarang een terrein exploiteerde, werd een leveringscontract gesloten; de productie van de overigens goede olie bleef echter gering. In 1898 werd, ten einde op alle gebeurlijkheden voorbereid te zijn, een reservefabriek van kleiner capaciteit gebouwd ter hoofdplaats Semarang. Nu de D.P.M. zich door hare drie fabrieken en hare flink produceerende terreinen een sterke positie had verschaft, ging zij niet alleen voort met op eigen vergunningen onderzoekingen in te stellen, doch kreeg zij ook legio aanbiedingen van andere vergunninghouders om royaltycontracten te sluiten. De meeste dier terreinen bleken echter na gehouden onderzoek niet voor exploitatie geschikt. In enkele Rembang-terreinen (Djëpon, Plantoengan, Kalipiting, Banjoebang) en in een Soerabaja-terrein (Metatoe) slaagden de boringen naar wensch, terwijl nog op

het verlengde der Socrabaja-antiklinaal een nadere concessie, Made, werd verkregen. Ook de Petr.-Mij. Rembang staakte ten slotte haar eigen werkzaamheden en sloot met de Dordtsche een contract; de concessies Toengkoel en Tjandi konden later op die terreinen worden aangevraagd. Verder werd nog een terrein om dat der Java Petr.-Mij. heen in concessie verkregen (Tjiplook), doch de productie was en bleef hier gering.

Van de concessieterreinen der D. P. M. werd tot ult. 1916 circa 3.350.000 K.L. ruwe olie gewonnen.

Veel verwachting had de Mij. van het eiland Madoera, waar een aantal natuurlijke vindplaatsen voorkomt. Een der eerste putten bij Boedjoer Tengah, leverde in een etmaal 100.000 L. olie, werd daarna wegens gebrek aan bergruimte afgesloten, doch gaf na het heropenen niets meer; andere putten hadden hier geen succes. Ofschoon men zich door het aanvragen van 20 concessies van het grootste gedeelte der vermoedelijk olievoerende streek had verzekerd, werd alleen bij Kertegenen nog wat olie aangeboord, doch bleven ook hier de pogingen om een winstgevend bedrijf te verkrijgen vruchteloos. In 1906 werd het werk op Madoera voor goed gestaakt.

De Mij., die de Tinawoen-concessie exploiteerde, zag hare productie gaandeweg verminderen en verkocht ten slotte in 1903 haar geheele bezit aan de Dordtsche, aan wie het gelukte het terrein weer er boven op te brengen en tot een van haar meest waardevolle bezittingen te maken.

Terwijl de Dordtsche zich, na de mislukte pogingen op Borneo en Sumatra, niet meer met die eilanden had ingelaten, begon zij er in 1906 weer hare aandacht aan te schenken. Boringen, in de onderafdeeling Waroekin der afd. Martapoera voor de Mijnb.-Mij. Martapoera uitgevoerd, hadden geen succes; wel werd olie aangetroffen, doch in onvoldoende hoeveelheid. Later werden geologische onderzoekingen uitgevoerd in Boelongan, Koetei en Palembang en was men in laatstgenoemde residentie met een paar boringen begonnen toen de aandeelen der Mij. in 1911 door de Bataafsche Petroleum-Mij. werden overgenomen, en de Dordtsche als zelfstandige producent dus ophield te bestaan (zie hierover later). Intusschen dient hier nog te worden vermeld dat, toen in 1897 de behoefte werd gevoeld om over ruimere kasmiddelen te beschikken, een nieuwe Mij., de Dordtsche-Petroleum Industrie-Mij. (D.P.I.M) te Amsterdam werd opgericht met een maatsch. kap. van ƒ 30 mill., die alle aandeelen der D. P. M. overnam en zich o. a. ten doel stelde deze Mij. financieel te steunen, waartegenover haar een annuïteit werd betaald, doch die zich met het technische bedrijf niet inliet. Door de verwisseling der aandeelen D. P. M. tegen zulke van de Koninklijke en de Shell werd de D. P. I. M. dus een holding-company van deze. Later werden de aandeelen Shell tegen zulke der Koninklijke omgewisseld. In den laatsten tijd is ook de Koloniale Petr.-Mij. met boringen op Java begonnen, en schijnt in Z.W.-Rembang eenig succes te hebben. Ook de Koninklijke zelve begon 1905 met eigen onderzoekingen op dat eiland.

Borneo. Behalve de concessie Louise had de Heer Menten nog een andere, Mathilde, verkregen, gelegen rondom de Balik Papanbaai, welke evenees op de Ned. Ind. Industrie- en Handel-Mij. werd overgedragen. Ofschoon de laatste zoo goed als niet productief bleek, was die van Louise van dien aard, dat de Mij. blijkbaar met haar bezit tevreden was, en weinig of geen moeite deed om meerdere terreinen voor zich te verzekeren; een verkregen optie op eenige vergunningen der Oost Borneo-Mij. werd o. a. niet uitgeoefend. Wel verkreeg de Mij. een reusachtig groot terrein (135.000 H.A.), tusschen hare beide andere in gelegen, onder den naam Nonny in concessie, doch er werd zeer geruimen tijd niet op gewerkt, en pas in de laatste jaren begint ook dit terrein aan de productie mede te doen.

De concessies leverden tot ult. 1916 minstens 8 milloen K.L. aan ruwe olie.

Daar de aandeelen der N. I. L. & H. M. alle in handen waren van de Shell Transport & Trading Co te Londen, werd het bedrijf bij de fusie van deze laatste met de Koninklijke (1907) door de Bataafsche Petroleum-Mij. overgenomen (zie hieronder).

Sedert eenige jaren werden in Borneo, speciaal in Boeloengan, ook boringen verricht door de Ned. Mij. t. h. verrichten van Mijnbouwkundige werken, welke later een explor.- en exploit.-contract sloot met de Bataafsche. Over verdere werkzaamheden op dit eiland zie bij Dordtsche en Koninklijke.

Sumatra. De bespreking van de Koninklijke tot het laatst uitstellende zal in korte woorden de geschiedenis der voornaamste andere M.pijen worden medegedeeld.

Het eerst (1894) werd het petroleumbedrijf ter hand genomen door de Mij. tot Bosch-, Mijn- en Landbouwexploitatie in Langkat, aan wie in 1896 de concessie Boeloe Télang werd verleend. De Mij. werkte in hoofdzaak met Engelsch en Chineesch geld, en in Shanghai werd in de shares der Mij. een levendige handel gedreven. Het terrein was zeer productief en leverde tot ult. 1916 ongeveer 2.200.000 K.G. ruwe olie. In 1910 werd met de Koninklijke een koopcontract gesloten voor het ruwe product.

In Juni 1897 volgde bijna gelijktijdig de oprichting van 2 petroleummaatschappijen: de Moeara Enim en de Sumatra-Palembang (Sumpal). De eerste legde de hand op de beste der Palembangterreinen die, nadat de productiviteit ervan was aangetoond, door een bijna 150 K.M. lange pijplijn met de raffinaderij te Pladjoe (aan den rechteroever der Moesi, beneden de hoofdplaats Palembang) werden verbonden. In 1899 werd de eerste lichtpetroleum verscheept, doch reeds in 1904 werden alle bezittingen verkocht aan de Koninklijke. De 3 concessies der Mij (Moeara Enim, Babat en Bandjarsari, waarvan de eerste verreweg de voornaamste) leverden tot ult. 1916 ongeveer 3.150.000 K.L. ruwe olie. De Sumpal verkreeg de concessie Palembang, meer in het N.O. der residentie, dicht bij de Lalangrivier gelegen, aan welke rivier bij Bajoeng Lëntjir de raffinaderij gebouwd werd. Het terrein was veel minder rijk en leverde tot ult. 1916 slechts 500.000 K. L. olie. Deze Mij., die door haar bestuur in nauwe relatie tot de Koninklijke stond, sloot reeds spoedig met deze een verkoopcontract voor de verkregen marktproducten, en in 1902 nam deze het geheele bedrijf

der Sumpal over op voor de laatste zeer gunstige voorwaarden.

De jongste der grootere Sumatra-M.pijen was de Moesi Ilir, die pas in 1901 werd opgericht en in het volgende jaar de concessie Karang Ringin verkreeg, welke in productiviteit zeer tegenviel en tot ult. 1916 + 210.000 K. L. opleverde. Een raffinaderij werd in de nabijheid van die der Moeara Enim, te Bagoes Koening, gebouwd. In 1906 nam de Koninklijke het boor- en raffinagebedrijf over, terwijl gelegenheid werd gegeven de aandeelen der Mij. tegen zulke der Koninklijke (12 : 1) om te wisselen.

Twee andere M.pijen, de Ned.Ind. Exploratie-Mij. (1896) en de Exploratie-Mij. Nederland (1897) sloten reeds na korten tijd van eigen werkzaamheid contracten met de Koninklijke. De concessies Kajoe Arau Bongkoe, Selaro, Ladang Pait werden op de terreinen der eerste, Lematang en Arahan op die der laatste Mij. verleend; de totale productie beliep tot ult. 1916 ongeveer 350000 K.L.

Alle zelfwerkende M.pijen gingen dus in den loop der jaren op in de Koninklijke, van wier geschiedenis thans een beknopt overzicht zal worden gegeven.

Zooals reeds boven is gezegd, dateert de oprichting dier Mij. van 1890 en werd daarbij ingebracht de concessie Télaga Said, waarop reeds een zeer productieve put (Télaga Toenggal) was aangeboord. Met spoed werden de bouw eener fabriek te Pangkalan Brandan aan de Babalan rivier, het leggen van een 10 K.M. lange pijplijn naar het concessieterrein, en het maken van verscheidene putten aangevangen, en reeds vanaf 1 April 1892 kon het raffinagebedrijf ongestoord voortgaan. Het terrein bleek zoo rijk dat, terwijl in 1893 ongeveer 400.000 kisten lichtolie konden worden afgeleverd, de productie in 1898 reeds bijna 5½ millioen kisten bereikte. Daarna kwam echter een plotselinge daling, zoodat in het volgende jaar slechts 1/3 dier hoeveelheid werd gemaakt; de minimum-productie had plaats in Nov. 1899 n.l. c.a. 130.000 kisten.

Met koortsachtigen ijver werd op de sedert verkregen andere concessieterreinen der Mij., Boekit Mas en Bësitang, geboord, doch zonder gunstig resultaat; in den loop van 1899 werden meer dan 100 putten, sommige tot groote diepte, afgewerkt; geen enkele gaf een behoorlijke productie. Het was in dezen kritieken tijd dat de toenmalige directeur Aug. J. B. Kessler de toekomst der Mij. redde. Hij begreep dat niet alleen met de productie, maar ook met het transport van petroleum veel geld te verdienen was, en stelde zich in verbinding met producenten in Rusland voor het vervoer hunner olie naar de Oost-Aziatische havens, waarvoor eenige schepen werden gecharterd, die met de eigen vaartuigen op ult. 1900 reeds bijna 40.000 ton inhoud vertegenwoordigden. Hij zag daarenboven in, dat het een fout was om van een enkel concessieterrein, al was dat ook nog zoo productief, afhankelijk te zijn, en trachtte daarom meer terreinen machtig te worden en de belangen van andere M.pijen aan de zijne te verbinden. Ten derde vestigde zich bij hem de overtuiging van de noodzakelijkheid van een aan de boringen voorafgaand geologisch onderzoek, en werd dit aan deskundige handen toevertrouwd.

Het kan niet worden ontkend dat het geluk den Heer Kessler dienstig was, daar hij er reeds spoedig in slaagde een overeenkomst te sluiten betreffende de in Atjèh gelegen concessie Peureula (toebehoorende aan de Petr. Mij. Holland-Perlak, de latere Perlak Petr. Mij.) waarop in het laatst van 1899 de eerste spuitende put op betrekkelijk geringe diepte werd beeindigd. Dit terrein werd door een circa 150 K.M. lange pijplijn met de fabriek verbonden en leverde tot ult. 1916 ongeveer 4 millioen K.L. ruwe olie. Daarenboven gelukte het op het oude terrein Télaga Said op een dieper niveau olie aan te boren, ofschoon de vroegere productie ook daardoor bij lange niet bereikt werd. Dit terrein leverde in het geheel ongeveer 1.500.000 K.L. op.

Het onverwachte overlijden, in het begin van 1901, van den Heer Kessler was een gevoelig verlies voor de Mij.; in den tegenwoordigen hoofd-directeur H. W. A. Deterding vond zij echter een uitstekenden opvolger.

Dat de Palembang'sche Petr.M.pijen de een na de ander door de Koninklijke werden geabsorbeerd is reeds boven medegedeeld; de Langkat Co. gaf de voorkeur aan een geheel zelfstandige positie en cedeerde pas in 1910.

In 1901 begon de Mij. hare werkzaamheden ook tot Borneo uit te breiden en wel het eerst op aan de Oost-Borneo-Mij. toebehoorende vergunningaterreinen, waarop in 1903 de concessie Moeara werd verkregen, die sedert bijna 1 millioen K. L. ruwe olie opleverde. In hetzelfde jaar werden onderzoekingen aangevangen op het eiland Poeloe Miang van de Koetei Exploratie-Mij.; wel werd hier een kleine productie verkregen, doch van een exploitatie op eenigszins groote schaal is nog geen sprake geweest. De bijzondere rijkdom aan benzine van de Miang-olie is de reden dat de pogingen nog altijd niet zijn opgegeven. In 1902 werd een contract gesloten met de Tarakan Petr. Mij. die reeds sedert 1900 op het eiland van dien naam (landschap Boeloengan) aan het boren was. De tot ult. 1916 hier gewonnen olie (circa 1.800.000 K.L.) is echter alleen bruikbaar voor brandstof, niet voor distillatie op lichtolie.

Dat op Java, waar vanaf 1905 onderzoekingen werden ingesteld, weinig succes te boeken was, is niet te verwonderen, daar de goede terreinen hier alle in handen waren van de Dordtsche.

De Koninklijke was door haar ligging aan de betrekkelijk weinig bevolkte en koopkrachtige Oostkust van Sumatra als het ware aangewezen op export van haar product naar de Oost-Aziatische havens en kwam daar natuurlijk spoedig in conflict met de toen oppermachtige Standard Oil Co., waardoor reeds in 1893/4 een felle concurrentiestrijd ontbrandde, die de Koninklijke wel op een groote winstderving te staan kwam, doch die zij, dank zij de rijkdom van haar terrein, kon volhouden. In 1896 begon zij met het oprichten van tankinstallaties te Hongkong, Shanghai en Calcutta, spoedig door zulke in een aantal andere, vooral Chineesche, havens gevolgd. Hand in hand hiermede ging de bouw van eigen tankstoomers voor het vervoer van de olie in bulk.

Behalve de Koninklijke, enkele Russische exporteurs en de Standard had zich ook een Engelsche Mij.: de Shell Transport & Trading Co. op het vervoer en de distributie van lichtolie in Oost-Azië toegelegd, en toen in 1901 de strijd

tusschen de concurrenten opnieuw uitbrak en de prijzen een ongekend laag niveau bereikten, trachtte de Koninklijke samenwerking te verkrijgen tusschen de verschillende in Ned. Indië werkende M.pijen. Die poging werd met goed gevolg bekroond; vanaf 1 Juli 1902 werd de olie voor gezamenlijke rekening verkocht door een nieuwe Mij.: the Asiatic Petroleum Co. (wier officieele oprichting echter pas een jaar later plaats had), waarin de Koninklijke voor $^1/_2$ aandeelhoudster was. Tot dit „producers-agreement" traden tevens toe de Shell (N. I. I. & H. M.), de Moeara Enim, de Moesi Ilir en de Dordtsche, terwijl ook eenige der Russische exporteurs aandeelhouders werden (o. a. Nobel).

Nadat de Moeara Enim en de Moesi Ilir aan de Koninklijke waren overgegaan, en dewijl de Dordtsche zich uitsluitend tot den verkoop op Java beperkte, bleven wat den uitvoer naar Azië betreft nog 3 zelfstandige M.pijen over, waarvan de Langkat Co. niet tot het agreement was toegetreden. Het lag voor de hand te trachten de belangen der beide andere nog nauwer te verbinden, en men vond daarvoor de volgende oplossing, die thans sedert vele jaren den toets der praktijk heeft doorstaan, al moet worden erkend, dat om redenen van opportuniteit in enkele opzichten van het oorspronkelijke plan is afgeweken. Op 23 April 1907 werd besloten dat èn de Koninklijke èn de Shell zich zouden vergenoegen met de rol van holding-companies van drie nieuwe maatschappijen, waarin de belangen der beide moedermaatschappijen zouden worden vereenigd, t. w. de Bataafsche Petroleum-Mij., die de produceerende zou zijn (boorterreinen en fabrieken), de Anglo-Saxon Petr.-Co. die den opslag en het transport buiten Ned. Indië voor hare rekening zou nemen (hoofdtankinstallaties en tankvloot) en de (reeds bestaande) Asiatic Petroleum-Co., die voor de distributie (verkoop) zou zorgen. De verhouding van het kapitaal, door Koninklijke en Shell in die drie M.pijen te bezitten, tevens de verhouding waarin zij in alle nieuwe gezamenlijke transacties zouden deelnemen, werd bepaald op resp. 6/10 en 4/10; daarenboven nam de Koninklijke 25% van de aandeelen der Shell, zoodat in werkelijkheid de verhouding 7 : 3 werd.

Het is vanaf het ontstaan dezer fusie of, zooals men ze gewoonlijk noemt, van de Koninklijke-Shell-groep, dat hare nog steeds toenemende wereldmacht in de petroleumindustrie dateert. De beide laatste onafhankelijke groote maatschappijen, de Langkat Co. en de D. P. M., verbonden in 1910 en 1911 hunne belangen met die der groep. Dat deze ook verder en vooral in de allerlaatste jaren haar bezittingen uitbreidde over bijna alle gedeelten der wereld waar olie te vinden is, kan als algemeen bekend worden verondersteld, en het is hier niet de plaats om daarover uit te weiden.

Dat de politiek van de Directoria der beide verbonden M.pijen ook financieel een succes is geweest kan uit eenige cijfers blijken. In de periode 1902—1906: het bestaan van 2 overigens zelfstandig produceerende lichamen met een gezamenlijke verkooporganisatie, had de Koninklijke een gemiddeld uitstaand pref. kap. van / 2,3 mill. en een gem. gewoon kap. van ruim / $7^1/_2$ mill., waarop gem. 55 % werd uitgekeerd. Het kapitaal der Shell was toen £ 1 mill. aan 5 %-preferente en £ 2 mill. aan gewone aandeelen; de laatste genoten gem. $4^1/_2$ % dividend. In de periode na de fusie, van 1907—1916 had de Koninklijke uitstaan / $1^1/_2$ mill. aan 4 %-prefs en vanaf 1911 nog / $28^1/_2$ mill. aan $4^1/_2$ % prioriteitsaand.; het gem. gew. kap. was bijna / 50 mill., waarover gem $36^1/_3$ % werd betaald. De Shell vermeerderde haar pref. kap. tot gem. £ 2 mill., terwijl haar uitstaand kap. gem £ 3,2 mill. was, waarover gem. $25^1/_2$ % werd betaald.

De aandeelen der drie genoemde dochter-M.pijen worden uitsluitend door de moeder-M.pijen gehouden; als een bijzonderheid mogo vermeld worden, dat die der Bataafsche de grootste der wereld zijn ,n. l. elk / 28 millioen, waarvan de Koninklijke er drie, de Shell twee bezit.

Verschillende olieterreinen in Indië, b. v. die van Noord-Sumatra, vertoonen in de laatste jaren teekenen van langzamen achteruitgang; andere konden door intensievere exploitatie hun productie vermeerderen; het resultaat is dat sedert 1910 het totaalcijfer slechts weinig veranderd is.

Het is moeilijk een nauwkeurige opgaaf te verkrijgen van de werkelijke producties der verschillende terreinen, doch de volgende schatting zal toch niet ver van de waarheid afwijken. De totaal-productie aan ruwe olie in Ned. Indië, uitgedrukt in *metr-tonnen* en in ronde cijfers zou dan zijn geweest:

	ton		*ton*		*ton*
1889	300	1899	276.000	1909	1.430.000
1890	1.300	1900	363.000	1910	1.567.000
1891	3.800	1901	474.000	1911	1.652.000
1892	26.000	1902	601.000	1912	1.496.000
1893	45.500	1903	740.000	1913	1.504.000
1894	114.000	1904	1.007.000	1914	1.539.000
1895	125.000	1905	1.147.000	1915	1.595.000
1896	173.000	1906	1.326.000	1916	1.679.000
1897	352.000	1907	1.347.000	1917	1.687.000
1898	471.000	1908	1.255.000		

in het geheel dus rond 24 millioen ton, terwijl een totale opslagruimte voor de producten van 787000 ton aanwezig is.

G. *De bijproducten.* Begunstigd door hare ligging in een centrum van europeesche en inlandsche nijverheid, en door zich reeds spoedig sterk uitbreidende verkeersmiddelen, legde de Dordtsche zich vrij wel van den aanvang af toe op de fabricage der bijproducten, en vooral in de latere jaren, toen de vraag naar de zwaardere oliën voor motoren, naar residu en benzine buitengewoon toenam, was de winst op die producten niet onbelangrijk. In 1897 kwam de paraffinefabriek te Tjëpoe gereed en in 1900 kwamen de eerste paraffinekaarsen der Mij. op de Javamarkt, waar zij een zeer gunstig onthaal vonden. Een groot gedeelte der geproduceerde paraffine werd tevens gebezigd voor de vervaardiging van de was, die bij het batikken wordt gebruikt, en in enorme hoeveelheden uit Europa werd ingevoerd. Een aanzienlijk percentage van dien import werd door het product der Dordtsche vervangen. In 1913 leverde deze fabriek 5200 ton paraffine.

De Sumatra-olie is over het algemeen veel rijker aan benzine dan de Java-olie, en laat ook een geringere hoeveelheid residu achter. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de Koninklijke zich, zoodra de markt daartoe gelegenheid bood,

ging toeleggen op den export van benzine in bulk naar Europa. Voor het eerst geschiedde dit in 1901, toen van de gemeente Rotterdam de beschikking werd verkregen over een terrein voor de oprichting eener benzine-raffinaderij met groote tankinstallatie, een paar jaar later gevolgd door een dergelijke inrichting bij Düsseldorf. De Borneo-olie der concessie Mocara werd vóór 1907 naar Brandan vervoerd en daar op paraffine verwerkt; later werd te Balik Papan een paraffinefabriek van groote capaciteit gebouwd, die 12500 ton in 1913 afleverde.

De fabricage van de superieure soorten van machineolie werd eigenlijk eerst in de laatste jaren ernstig ter hand genomen, zoowel op Java (Tjépoe) als op Sumatra (Pladjoe) en Borneo (B. Papan). Van de resultaten werden geen cijfers medegedeeld.

De Borneo-olie laat een vrij hoog percentage aan residu, en vooral door de zware Tarakan-olie kreeg de Koninklijke de beschikking over aanzienlijke hoeveelheden van dit product; op genoemd eiland is de opslagcapaciteit ervoor thans reeds ruim 100.000 ton.

De fabriek te Balik Papan is verder nog ingericht op het maken van zwavelzuur, vloeibaar zwaveligzuur, vloeibare zuurstof, salpeterzuur en ijzeren vaten, al welke zaken voor het bedrijf noodig zijn.

In de jaarverslagen der M.pijen komen slechts spaarzame mededeelingen voor over de hoeveelheden verkregen, resp. verkochte, bijproducten, zoodat een eenigszins betrouwbare statistiek daarvan niet kan worden gegeven.

In het tijdschrift „de Ingenieur" n° 26 van 26 Juni 1915 is een door bevoegde handen samengesteld overzicht gegeven van den stand van zaken van het indische bedrijf der Koninklijke op het einde van 1914.

H. *Staatsexploraties.* Bij de wet van 23 Mei 1899 werd de „Indische Mijnwet" vastgesteld, in welker art. 8 de zinsnede voorkomt „Opsporingen worden niet toegelaten in terreinen of streken, gereserveerd voor opsporing of ontginning van Gouvernementswege." De groote winsten, door enkele petroleum- (en goud-) ondernemingen behaald, deed in de Staten Generaal een drang ontstaan om aan den Staat een grooter aandeel in die winsten te verzekeren dan de 4 % cijns van de bruto-opbrengst, bij art. 35 dier wet gestipuleerd. Reeds in 1904 werd, krachtens genoemd art. 8, de afdeeling (latere residentie) Djambi voor mijnbouwkundig onderzoek door particulieren gesloten verklaard, en kort daarop de Zwitsersche geoloog Dr. A. Tobler, die jaren lang in dienst der Mocara Enim en der Koninklijke de Sumatra-terreinen had bestudeerd, door het Gouvernement naar Djambi gezonden. Tegen het einde van zijn onderzoek (waarvan de voornaamste resultaten in een afzonderlijk verslag werden gepubliceerd), kwam de wet van 26 September 1910 tot stand, waarbij het Gouvernement werd gemachtigd met personen of vennootschappen exploitatiecontracten te sluiten. Als eerste gevolg dezer wet zouden met een paar M.pijen dergelijke contracten worden gesloten voor de exploitatie van twee groote petroleumterreinen in Djambi (336000 en 220000 H. A.), waarvan het resultaat was de indiening, begin April 1915, van twee wetsontwerpen houdende machtiging tot het sluiten van hooger bedoelde overeenkomsten, voor Djambi I met de Bataafsche Petroleum-Mij. (tegen betaling van 50 % van het bedrijfs saldo) en voor Djambi II met de Petr. Mij. Zuid-Perlak (tegen betaling van $62^1/_2$ % van het bedrijfssaldo). De volledige wetsontwerpen met de memorie van toelichting zijn o. a. opgenomen in de Indische Mercuur van 16 April 1915 n° 15 blz. 259—262.

Intusschen was op 31 Januari de termijn verloopen dat de inschrijvingen nog van kracht waren, en hadden beide maatschappijen zich bereid verklaard dien termijn te verlengen, doch gaf in Juni d. a. volg. de Mij. Zuid-Perlak te kennen dat zij zich slechts tot 1 Juli gebonden achtte, en daarna alleen op dezelfde voorwaarden als de Bataafsche zou willen contracteeren. Daarop werd het wetsontwerp met betrekking tot Djambi II ingetrokken, terwijl het andere later door de Tweede Kamer werd verworpen, nadat een motie-Albarda was aangenomen, waarbij de wenschelijkheid van staatsexploitatie der Djambi-velden werd uitgesproken.

Aangezien bij de Regeering daartegen bezwaren bestonden, werd op 7 November 1917 door den Minister een wetsontwerp ingediend, betreffende de oprichting der „Djambi Aardolie Maatschappij", die de ontginning der petroleumterreinen zal ter hand nemen, doch waarin de Staat op verschillende wijzen medezeggingschap heeft en waarvan het nationale karakter gewaarborgd blijft; het maatschappelijk kapitaal werd vastgesteld op ten minste *f* 5 millioen. Het Voorloopig Verslag over dit Wetsontwerp verscheen in April 1918.

K. *Wetgeving.* De wetgeving op petroleum is van drieërlei aard, n. l. die op de winning van het ruwe product (zie hierover bij MIJNWETGEVING), op het vervoer en bezit, en op den invoer en het verbruik.

De wetgeving op het *vervoer, opslag* en *bezit* is, wat betreft het lossen en laden in havens en op reeden, zoomede het verblijf aldaar van met petroleum beladen zeeschepen, vervat in de Petroleum-ordonnantie 1910 (Ind. Stb. n° 27, aangevuld bij Stb. 1917 n° 161). De voorschriften nopens het keuren en herkeuren van petroleum met het Abel-Pensky toestel zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1906 n° 144. De oorspronkelijk in 1871 afgekondigde, later herhaaldelijk gewijzigde, regeling omtrent het bezit en de bewaring van petroleum door particulieren is het laatst bij Ind. Stb. 1917 n° 160 belangrijk veranderd.

De wetgeving op *invoer* en *verbruik*, de bepalingen nopens de invoerrechten en den accijns, is zoo herhaaldelijk gewijzigd, dat de belangstellende het best doet zich het werkje aan te schaffen: Handleiding voor den dienst der accijnsen in Ned. Indië; Batavia, Ruygrok & Co, Juli 1913, waarin ook de wettelijke tekst der voorschriften is opgenomen. De lijst der Ind. Stb. die over dit onderwerp handelen is: 1886 n° 249; 1892 n° 153; 1893 n° 308; 1894 n°267; 1899 n° 1; 1901 n° 413; 1907 n° 410; 1908 n° 48, 361, 362, 364; 1910 n° 622; 1913 n° 424.

Literatuur: Een zoo goed als volledig overzicht der over het petroleumvoorkomen in Indië verschenen geschriften is te vinden in de Verhandelingen (Geologische Sectie) van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor

Nederland en Koloniën, deel I, van de hand van Dr. R. D. M. Verbeek en waar op blz. 242 de verwijzing naar de betrokken nummers te vinden is. Verder zijn gegevens voorhanden in de jaarverslagen der verschillende petroleummaatschappijen; in het jaarboek 1914 van genoemd genootschap; in het artikel „Een mijnbouwstatistiek voor Ned. Indië" in „de Ingenieur" 1917 n° 17; en — speciaal wat de Koninklijke aangaat — o. a. in de geschiedenis dier Mij., uitgegeven bij Willemsen & Co te Rotterdam.

N. W. E.
1917.

PEUDADA. Onderhoorigheid van Samalanga, onderafdeeling Bireuën, afdeeling Noordkust van Atjèh.

PEUDAWA RAJEU. Een tot de onderafdeeling Idi der afdeeling Oostkust van Atjèh behoorend landschap. Volgens telling 1906 woonden er toen 324 mannen en 303 vrouwen, totaal 627 zielen, verdeeld over 224 gezinnen. Het aantal geregistreerde mannen bedroeg op ult. 1915 354. Het strekt zich Z.W.—N.O. uit als een ± 2,8 K.M. breede en ruim 30 K.M. lange strook, die zich in het uiterste N.O. bij de nadering van de kust verbreedt tot ± 7 K.M., en grenst ten N.W. aan Idi Rajeu*, ten N.O. aan Straat Malaka, en ten Z.O. aan Peureula*, onderafdeeling Langsa. De benedenstreek wordt bevloeid door de Kroeëng Peudawa, die bij de keudè Peudawa Rajeu* gekruist wordt door den grooten weg Atjèh —Têmiang en de Atjèhtrambaan, die tezamen hier één 47 M. lange brug hebben. Van halte Peudawa Rajeu* tot Idi is het nog 20 min. trammen (afstand 9 K.M.). Evengezegde groote weg is fraai beschaduwd met arèn- en palaboomen en van kanon tot kanon — kanonnen doen in het Idische dienst als K.M. palen, — een ficus. Ook gaat er een weg, volgende in algemeenen zin den linkeroever van de Kroeëng Peudawa, van de monding dier rivier over Keudè Peudawa Rajeu* naar Panton Rajeu*, waar tot voor kort petroleum werd gewonnen; en voetpaden geven verbinding met de seuneubô*'s (pepertuincomplexen) Aloeë Batèë en Poenti.

Onder het bestuur van den oelèèbalang Teungkoe Habib Moehamat, drager van den gouden ster voor trouw en verdienste, — wiens korte verklaring dd. 21 Sept. 1899 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv.ts besluit van 15 Juni 1900, is het landschap er in beteekenis en welvaart niet op vooruit gegaan. Het klinkt thans haast ongelooflijk dat er in 1877 Chineezen werden gevonden, die den habib en diens moeder jaarlijks 12000 dollar wilden betalen voor de pacht der in- en uitvoerrechten op peper en opium ad hoogstens 35 d. per koejan peper en 20 d. per kist opium. De peperproductie liep terug van 584 kojan in 1885 tot beneden de 10 kojan in de laatste tien jaren.

Zie omtrent dit landschap en zijn hoofd: J. A. Kruyt: Atjèh en de Atjèhers (1877) bl. 195 e.v.; Bijdragen t/d T.L. en V. v. N.-I. 7e Volgr. I (1903) bl. 193; H. T. Damsté: Een Atjèhsch anti-opiumgedicht. Kol. Tijdschrift Febr. 1916 bl. 165.

PEUDOEË*. Zie TRIËNG GADÈNG.

PEUËT SAGÒE. Een door Hirschi Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, 757) bezochte jonge vulkaan, die zich, 2780 M. hoog, op 32 K.M. ten Zuiden van Samalanga (Oostkust van Atjèh) verheft, doch waarvan verder weinig bekend is.

PEUNDEUJ (SOEND.). Zie PARKIA BIGLOBOSA.

PEUREULA*, vulgo Pêrlak. Een tot de onderafdeeling Langsa der afdeeling Oostkust van Atjèh behoorend landschap, door Marco Polo in 1292 reeds bezocht (Zie Dl. I blz. 73). Het aantal geregistreerde mannen bedraagt er 4480 (ultimo 1915). De N.W. grens (met Peudawa Rajeu*, onderafdeeling Idi) loopt ingevolge bij besluit van 27 Juni 1900 door den gouverneur van Atjèh in een geschil terzake gegeven beslissing, van Koeala Seumilang over Aloeë Boeë en Aloeë Oedèë naar Boekêt Panjang; Straat Malaka vormt de O.grens; ten Z. bepaalt de Bajeuënrivier de grens met Langsa; terwijl in het Z.W. de grens met het Gajô-landschap Sêrbôdjadi nog niet is geregeld. Soengôë Raja, geënclaveerd binnen Peureula* tusschen Koeala Beukah en Koeala Nipah, was vroeger eene onderhoorigheid, maar is sinds 1899 zelfstandig. Peureula*'s bodem is vlak, met hier en daar heuvelterreinen, en wordt bevloeid door de Peureula*, Djeungki en Simpang Aneuëh rivieren. De Kroeëng Peureula* ontstaat uit de samenvloeiing van Bônén en Sêmboeang in de onderafdeeling Sêrbôdjadi. Na opneming links van de Pênarôn, komt ze bij den Goenông Beusa op Peureula*'sch gebied. Ze stroomt nu door een breede jong-tertiaire petroleumhoudende en een smalle alluviale kuststrook, en valt bij Oedjông Peureula* in zee. Aan den l. oever ligt het boorterrein Rantô Panjang van de Pêrlak-, iets daar beneden aan den r. oever het olieveld Aloeë Meulh van de Zuid-Pêrlak-petroleum-maatschappij. Door een ± 200 K.M. lange pijpleiding gaat het gewonnen product naar de raffinaderij van de Bataafsche te Pankalan Brandan.

De bevolking, welke vele uitheemsche elementen bevat, — in eigenlijk Peureula* Peusangansche, in Aloeë Niri uit Samalanga, en in Simpang Aneuëh uit Geudông, — leeft hoofdzakelijk van rijstbouw, zoo op geirrigeerde als op van den regen afhankelijke velden. Maar ook de pepercultuur is niet onbelangrijk. In 1898 bedroeg de uitvoer meer dan 2000 kojan van 20 pikoel, maar een productie van ongeveer $^1/_4$ van die hoeveelheid is meer normaal.

Er zijn thans ook eenige Europeesche rubberondernemingen in het landschap werkzaam.

De oelèèbalang Teukoe Mohamad Thajèb ontving zijne opleiding aan de hoofdenschool te Bandoeng. Zijn korte verklaring dd. 21 Januari 1913 werd goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besluit van 7 Aug. d.a.v. In het bestuur wordt de oelèèbalang terzijdegestaan door de tocha peuët, die in gewichtige zaken hem hebben te adviseeren en ieder een eigen gebied besturen. Zij zijn: Teukoe Sjamaoen van Rantô Panjang, Teukoe Oedjông Rimba van Tampa, Nja* Latch van Kaboe, en Nja* Dalam van Lhô* Dalam. Oelèèbalang tjoet zijn: Teukoe Moeda Ali, wiens ressort zich uitstrekt van Paja Meuligôë tot aan de grenzen van Sêrbôdjadi; Teukoe Mohamad Alibasja vorengenoemd, wiens gebied benedenstrooms van K. Peureula* Tjoet ligt; Teukoe Njaf Sabi van Aloeë Niri; Teukoe Nja* Dawôt van Aloeë Lhô*, Teukoe Nja* Sjam en Teukoe Ali van Simpang Aneuëh; Teukoe Panglima Prang Brahmat van het gebied der Bajeuënrivier; en Teukoe Dawôt van Rambông Pajông. Onder „tocha peuët" en oelèèbalang staan

tal van peutoea's, hoofden van seuneubō's of pepertuincomplexen. Eindelijk is er een sabanda, die over de vreemdelingen gaat, en een panglima la'ôt, die over de riviermonden, kusten, zee en prauwenvloot heeft te waken.

Zie Mededeelingen Encyclopaedisch Bureau, Afl. III (1914) 151.

PEUSANGAN. Een tot de onderafdeeling Bireuën van de afdeeling Noordkust van Atjèh behoorend landschap, grenzend ten W. aan Samalanga en deszelfs onderhoorigheid Peudada, ten N. aan Straat Malaka, ten O. aan Gloempang Doea en het administratief tot de onderafdeeling Lhō' Seumawè behoorende Sawang, en ten Z. aan het Laut-gebied (Takéngön). De aanspraken van Peusangan's in 1900 overleden oelèëbalang T.Tji' Seuma'ōn gingen echter verder, en steunend op een sarakata uit 1182 H., reclameerde hij ook: Peudada, Gloempang Doea, Sawang, Nisam, Tjoenda en Bajoe, kortom het heele gebied, gelegen tusschen Samalanga en Pasè.

Het aantal geregistreerde mannen in Peusangan-proper, inclusief Djeumpa, Leubō' en Lapéhan, bedraagt 10.208 (eind 1915).

Aan het hoofd staat TeukoeTjhi' Mohamad Djohan Alam Sjah, wiens korte verklaring dd. 20 Dec. 1911 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv.ts besluit van 15 Nov. 1912. Onder dien oelèëbalang wordt Peusangan bestuurd door de toeha peuët en oelèëbalang nam, die weer peutoea's, keutjhi's en panglima's onder zich hebben. Ook zijn er peutoea's, die rechtstreeks aan den oelèëbalang ondergeschikt zijn.

Het landschap wordt bevloeid door de Kroeëng Peusangan, de bij Takéngön beginnende afloop van het meer Laut Tawar. De stroom gaat aanvankelijk West, door de Peugaséng-vallei met veel dorpen. Om de W. uitloopers van de Poepandji heen buigt zij zich naar het N. en stroomt door de goed bevolkte vlakte van Kètòl. Uit het O. vloeien tal van zijrivieren toe van den Tèlòng en den Geureudōng, welke vulkaanzand meevoeren, dat vermoedelijk oorzaak is, dat de stroom zich in zijn benedenloop telkens naar het Oosten verlegt. (Zie Rouffaer: Verandering der monden van de Peusanganrivier, Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1910 bl. 564). In de Koeala Djeumpa (grens Peudada-Peusangan) een voormalige Peusangan-mond? en is daarna de Koeala Djoeli dat geweest? Het lijkt niet onwaarschijnlijk, maar tegenwoordig bestaat er geen verband meer met die koeala's. Halverwege de Gajō-grens en de kust buigt de rivier zich naar het O. Bij Teupin Blang Manè wordt zij gekruist door den Gajō-weg. Voorbij Tjòt Pi, na opneming van de Kroeëng Meulb, stroomt ze N.N.O., aldus omtrekkend de uitloopers van het lage voorgebergte (toppen: Glè Mong-mong, Tjèt Kala en Glé Risèh, bekend uit 1899, zie ATJEH, Dl I. blz. 84). Bij Koeboe baant ze zich een weg door de daar samenloopende heuvelklingen, waarbij haar bed zich vernauwt. Iets verder, bij Panté Lhong, opent zich de vlakte en begint de Peusangan haar deltavorming. Een tak stroomt N.W. en mondde vroeger stellig bij Koeala Radja in zee. Thans vloeit het water uit dien tak weg via de Kroeëng Barō naar de Koeala Mè. Volgen de Koeala Djangka en Koeala Peusangan, beide monden van de Kroeëng Pandjōè of Peusangan, zooals die in de 19e eeuw in hoofdzaak moet hebben geloopen. De hoofdstroom heeft zich echter sinds omstreeks 1900 verlegd naar de Kroeëng Blang Mè of Kroeëng Tingkeuëm, die bij Panté Lhong zich naar het O. afsplitst, en door het landschap Gloempang Doea haar weg vindt naar de Koeala Tjeurapè. Maar ook de Kroeëng Blang Mè verdeelt zich weer en zendt dichtbij hare monding een arm O. waarts langs gampōng Samōti naar de Koeala Lapang.

Het Peusangan- delta-gebied, een vruchtbaar rijstland, leed in den jongsten tijd zeer van overstroomingen, waartegen thans kanalisatie en indijking van de Kroeëng Blang Mè en afdamming van de Kroeëng Pandjōè zijn beproefd.

Peusangan wordt W.—O. gekruist door de baan van de Atjèh-tram, welke vooral in het W. bij Djeumpa de kust dicht nadert, en haltes heeft te Bladéh, Bireuën en Matang Gloempang Doea. De brug over de Kroeëng Pandjōè meet 72 M.

De groote weg van Atjèh naar de Oostkust volgt vrijwel dezelfde route. Van dien weg slaat bij Bireuën, de standplaats van den controleur der administratief mede Bireuën geheeten onderafdeeling, naar het Z. de Gajō-weg af. In 1903 begonnen, is deze thans zoo goed als voltooid. Na Kroeëng seumpo (hoog 47 M.) op 8,5 K.M. van Bireuën, gaat de weg geleidelijk stijgen. Bij Boer ni Poepandji op 95 K.M. van Bireuën wordt het hoogste punt bereikt: 1485 M. Lan daalt de weg langzaam naar Takéngön, dat 1221 M. hoog ligt en waar K. M. paal 102 is geplaatst. (Zie Kreemer in Tijdschr. Kon. Ned Aardr. Gen. 1917 bl. 165).

De bevolking leeft van landbouw (rijst, pinang, suikerriet, djagoeng), veeteelt en handel. Te Djangka wordt ook veel zout gemaakt, dat voor een goed deel naar het Gajōland en ook naar Pidië wordt uitgevoerd.

Vermeld zij nog het wakeuëh-gebied Awé Geutah, omvattend de in de gampōng van dien naam aangetroffen Moh. godsdienstschool met naaste omgeving van de hoog vereerde oelama familie van Teungkoe di Awé Geutah.

Zie Bijdr. Kon. Inst. Ind. T. L. & V.K. Deel 55 (1903) bl. 109 voor geschiedkundige bijzonderheden en bestuur.

PEUSAR (SOEND.). Zie ARTOCARPUS RIGIDA.

PEUSING (SOEND.). Zie SCHUBDIER.

PEUTJANG (SOEND.). Zie KANTJIL.

PEUTOÉ. Een landschap van de onderafdeeling Lhō' Soekōn, afdeeling Noordkust van Atjèh, met ± 3.500 zielen waaronder 1.100 geregistreerde mannen. Het omvat het midden- en beneden stroomgebied van de Kroeëng Peutoé, de belangrijkste rechter zijrivier van de Kroeëng Keureutoé, en grenst ten W. aan Matang Koeli, terwijl het naar alle andere zijden wordt ingesloten door de tot Keureutoé behoorende oelèëbalang-lapan-schappen Ara Boengkō' en Baah en door het rechtstreeksche gebied van Keureutoé zelve. De grootste lengte N.-Z. is ± 32 K.M., de grootste breedte O-W. ± 24 K.M. Ongeveer 15 K.M. boven de monding van de Peutoé- in de Keureutoé rivier begint een vrijwel onbewoond heuvelterrein, dat geleidelijk opklimt naar het scheidingsgebergte met de Djambō Ajé-rivier, dat hoogten bereikt van ± 400 M. Een dominerend punt is de Goenōng Koeala, vanwaar af het omringend terrein tot aan zee toe kan worden overzien. De Kroeëng Peutoé wordt gevoed door

tal van onbelangrijke zijriviertjes. Zij is in de vlakte nergens doorwaadbaar en kan tot 10 K.M. in het heuvelterrein met niet te groote prauwen worden bevaren. In de bovenstreken vindt men een gebied met petroleum-putten, ongeschikt voor Westersche exploitatie, waaruit de bevolking voor eigen gebruik en voor den kleinhandel ruwe olie wint. De gampông's liggen op de hoogere smalle strooken langs de oevers van de Kroeëng Peutôë en hare zijrivieren Aloeë Geudoebang (r.) en Aloeë Pineung (l.). Ook in de moerassen zijn terreinen drooggelegd, waarop zijn ontstaan: in het O. de gampôngsOelèë Tanòh en Aloeë Itam, en in het W.: Brandang Daja en Brandang Kroeëng. Dadelijk aan de gampôngs grenzen de rijstvelden, alle moerassawahs. Toevoer van water in dit moerasland is onnoodig. Er bestaan enkel afvoerslooten. Voor de grondbewerking heeft de bevolking onvoldoende karbouwen: zij moet zich vaak met de patjoel behelpen, waardoor groote uitgestrektheden braak blijven liggen. Overigens maakt men werk van pinangcultuur, op de uitloopers van het heuvelterrein in het O. bij Boekèt Hago ook van de pepercultuur, en overigens van het inzamelen van boschproducten. Het landschap heeft geen eigen keudé (markt). Wat men noodig heeft betrekt men van Lhôʿ Soekôn, waarheen ook de pinang, peper, rotan, balken en planken, die het landschap oplevert, worden uitgevoerd.

Oelèëbalang is Teukoe Ali Basja, wiens korte verklaring dd. 25 Juli 1911 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv.ts besluit van 5 Dec. d.a.v.

Zie: Bijdragen t/d T., L. & V.k. v. N.-I, Deel 67 (1912) bl. 429.

PFEIFFER (IDA). Wereldreizigster, geboren te Weenen 14 Oct. 1797 als Ida Laura Reyer, huwt in 1820 met Dr. Pfeiffer; gestorven te Weenen 27 Oct. 1858. Na een paar reizen naar den Levant en het Noorden, maakte zij in 1846—48 haar eerste, in 1851—54 haar tweede reis om de wereld, waarvan de beschrijvingen resp. te Weenen in 1850 en 1856, in 3 en 4 deeltjes verschenen onder de titels „Eine Frauenfahrt um die Welt", en „Meine zweite Weltreise", de laatste met een paar platen. Beide werden ook in het Holl. vertaald, resp. 1852 en '56 in 2 en 3 dln. Ten slotte maakte zij in 1856—57 nog een reis naar Madagascar, waarvan na haar dood de beschrijving door haar zoon O. Pfeiffer werd uitgegeven, vermeerderd met haar biografie, Weenen 1861, 2 deeltjes; ook hiervan verscheen een Ned. vertaling, 1862, 1 dl., met portret.

Bij haar eerste wereldreis was ons Indië niet aangedaan, maar werden Singapore, Ceilon, en vooral Britsch-Indië bezocht; bij haar tweede wereldreis daarentegen begon zij, via het Kaapland en Singapore, naar Sêrawak en Ned. West-Borneo te gaan, en daarop een vol jaar (einde Mei 1852—Mei 1853) rond te reizen over Java, Sumatra, Celebes, en in de Molukken. De eerste twee deeltjes der 4 van deze reisbeschrijving zijn geheel hieraan gewijd; de laatste twee geven haar terugreis over Zuid- en Noord-Amerika. Haar bezoek aan N.W. Borneo en haar reis naar Celebes zijn in resp. 1877 en 1892 door A. F. von de Wall in het Maleisch vertaald, en herhaaldelijk op Gouv.'s rekening herdrukt. Over de Hollanders in Indië was haar oordeel gunstig; haar tweede wereldreis-beschrijving is „Den Holländern in Indien, namentlich den Holländischen Beamten und Offizieren daselbst aus tiefster Erkenntlichkeit gewidmet".

Als staaltje van haar ongewonen durf diene, dat zij van Sêrawak de Batang Loepar opvoer, het scheidingsgebergte te voet overtrok, zoo den bovenloop der Kapoeas bereikte (Jan. 1852), en via Sintang deze afvoer naar Pontianak; zij bezocht daarop een diamantmijn van Landak bij Ngabang; besteeg den Mêrapi (Padangsche Bovenlanden) van Fort Van der Capellen uit; bezocht de meren van Sidènrêng en Tempé, van Paré-Paré uit; en maakte zoowaar een tocht dwars door Ceram van Makariki (Z.kust) naar Wahai (N.kust) in Jan. 1853. Een poging van haar om in Aug. 1852 het Toba-meer te bereiken, van Sipirok uit, moest in Noord-Toba bij Taroetoeng wegens tegenstand der Batak's worden opgegeven, dus juist een half jaar vóór Van der Tuuk het meer als eerste blanke bereikte (Febr. 1853); voor een tocht dwars door Borneo van Pontianak naar Bandjarmasin had zij in begin 1852 geen begeleide kunnen krijgen! Ook haar tochten in Madagascar, als bijna 60-jarige vrouw, getuigden van grooten ondernemingsgeest en moed.

Namen verhaspelt zij helaas deerlijk in al haar reisbeschrijvingen; die echter hun waarde behouden door onopgesmukte oprechtheid.

G. P. R.

PHAN. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

PHARMACIE. De artsenijbereidkunst wordt uitgeoefend door burgerlijke apothekers, militaire apothekers, en door apothekers-adsistenten, de laatsten onder deskundig toezicht (officiëel is nog de verouderde titel apothekersbedienden behouden). Om de praktijk te mogen uitoefenen is noodig: eene acte van toelating van den Hoofdinspecteur, Chef van den burgerlijk geneeskundigen dienst. Die toelating kan worden ingetrokken, wat echter, zooverre bekend, althans op apothekers nooit is toegepast. Bevoegd tot de uitoefening der artsenijbereidkunst zijn zij, die het diploma van apotheker of apothekeradsistent bezitten. De eervol uit 's lands dienst ontslagen militaire apothekers bezitten die bevoegdheid ook, zoodat bezitters van een buitenlandsch diploma, die als militair apotheker werden aangesteld, ook het recht hebben na ontslag zich als civiel-apotheker te vestigen. Verreweg de meeste apothekers doen in Nederland examen. Het apothekers-examen kan ook in Indië worden afgelegd, doch hier melden zich zelden candidaten aan, omdat de gelegenheid tot opleiding bij gemis aan universitair onderwijs ontbreekt. Toch is het aan enkelen gelukt door zelfstudie en de lessen van apothekers zich in Indië tot apotheker op te werken. Wanneer er een candidaat is, worden de examens afgenomen te Batavia door eene commissie, benoemd uit militaire en burgerlijke apothekers.

De adsistenten bezitten ook meerendeels het Nederlandsch diploma, maar van de gelegenheid om het examen af te leggen te Batavia, Semarang en Soerabaja wordt ruim gebruik gemaakt.

In verhouding tot de uitgestrektheid van het Indische grondgebied is het aantal apothekers klein. Op de hoofdplaatsen van Java vindt men meerdere apotheken, op enkele hoofdplaatsen der buitenbezittingen en op voorname plaatsen

van Java zelden meer dan eene apotheek. De burgerlijke geneeskundigen, ook de inlandsche artsen, hebben het recht eene apotheek te houden op plaatsen, waar geen apotheker gevestigd is. Dit recht houdt op, zoodra zich een apotheker vestigt. Dit is in het algemeen belang eene betere regeling dan die in Nederland, waar de eenmaal als apotheekhoudend geneesheer gevestigde arts het recht om de artsenijbereidkunst uit te oefenen behoudt gedurende zijn leven, ook als zich ter plaatse een apotheker vestigt.

In garnizoenen, waar geen burgerlijke apotheker gevestigd is, treedt de militaire apotheker als zoodanig op.

De apotheken werken niet alleen plaatselijk, maar voorzien in de behoefte aan geneesmiddelen, chemicaliën, grondstoffen voor fabrieken enz. enz. voor hunne omgeving. Enkele werken in den geheelen archipel (firma Rathkamp en Co.); de apotheken zijn daardoor veel meer dan in Nederland handelszaken, die dikwijls werken met groot kapitaal. Uiteraard zijn hunne voorraden belangrijk en de inrichting der apotheken en daarbij behoorende bergplaatsen veel ruimer en doelmatiger dan de meeste Nederlandsche groote stadsapotheken.

De militaire apotheken, die aan deze eischen niet hebben te voldoen, zijn in overeenstemming daarmede op zeer bescheiden schaal, soms zelfs wat bekrompen ingericht. De aanwezige geneesmiddelen moeten voldoen aan de Pharmacopoea Neerlandica. De voorschriften van dit boek kunnen niet in alle opzichten in Indië worden opgevolgd, omdat het klimaat andere eischen stelt dan in Nederland.

De vierde uitgave der Pharm. Neerl. houdt met de afwijkende omstandigheden in Indië eenigszins rekening, terwijl tal van Indische geneesmiddelen in dit boek zijn opgenoemd en beschreven. De apotheken en de daarin aanwezige, verplichte geneesmiddelen worden gecontrôleerd door den Inspecteur-pharmaceut bij den burgerlijk geneeskundigen dienst.

De apothekers bedienen slechts een klein deel der bevolking. Hoewel meer dan in vroegeren tijd, wordt toch door de bevolking van inlandschen of halfinlandschen oorsprong weinig gebruik gemaakt van de Europeesche geneesmiddelen. In alle groote plaatsen vindt men goed ingerichte chineesche en soms ook arabische apotheken met uitgebreiden voorraad geneesmiddelen vooral van plantaardige, deels ook van dierlijke herkomst. Verder ontbreekt in geen desa of kampoeng de gelegenheid om op de pasar inlandsche eenvoudige of gemengde geneeskrachtige kruiden te koopen.

De militair pharmaceutische dienst, is in dl. I, blz. 765 en 766, reeds besproken. Deze dienst bestaat thans uit: 2 luit. kolonels, 3 majoors, 11 kapiteins, 14 eerste luitenants, en 6 onderluitenants (apothekers adsistenten). Vroeger werden jongelieden speciaal opgeleid voor Indisch militair apotheker. Deze opleiding, aanvankelijk onder Prof. G. J. Mulder, later onder het voortreffelijke en zeer belangstellende toezicht van Prof. H. Wefers Bettink, heeft Indië geholpen aan goede werkkrachten en aan een aantal zeer bekwame apothekers; maar tegenwoordig is er geen speciale opleiding of toezicht op studie meer. Jaarlijks wordt een aantal jongelieden, wanneer zij een gedeelte van de studie voor apotheker hebben volbracht, in het genot gesteld van eene jaarlijksche toelage, waarvoor zij zich verbinden om het rijk gedurende minstens 5 jaren als milit. apotheker in Indië te dienen.

De militaire apothekers en een enkele burgerlijke hebben steeds, ook buiten hun eigenlijken werkkring, belangrijken invloed gehad op de algemeene ontwikkeling van Indië. Zij hebben groot aandeel gehad in het onderzoek van planten — zoowel in het wildbosch als in het laboratorium —, op de ontwikkeling der inlandsche en groote cultures, op het onderwijs en de wetenschappelijke exploratie van Indië.

De kinacultuur is uitsluitend het werk van apothekers. De opiumregie werd mogelijk gemaakt door den volhardenden arbeid van den vice-president van den Raad van Ned.-Indië W. P. Groeneveldt, geholpen door een ambtenaar voor de Chineesche taal en een militair apotheker. De eerste en de tegenwoordige directeur van de Opiumfabriek waren mil. apothekers. Vele apothekers werden geroepen om tijdelijk op te treden als leeraar in scheikunde, of natuurlijke historie aan de H. B. S. en velen zijn daar als leeraar werkzaam gebleven. Aan 's lands Plantentuin te Buitenzorg is als 4e afdeeling verbonden het pharmacologisch laboratorium. Onder leiding der chefs (apothekers) dezer afdeeling is een ontzaglijk aantal onderzoekingen verricht, niet alleen belangrijk voor de kennis der werkzame plantenbestanddeelen, maar ook door de toepassing daarvan op het gebied van geneeskunde en cultures.

De militair-pharmaceutische dienst bezit thans een reglement, waardoor de apothekers meer dan vroeger nuttig kunnen werken ten behoeve der legerverpleging.

De oplevende zorg voor de hygiëne der Europeesche en inlandsche bevolking opent voor de apothekers een ruim veld voor nuttigen arbeid, waarvoor zij door hunne opleiding ten volle gerechtigd zijn.

PHASEOLUS LUNATUS L. fam., *Leguminosae-Papilionatae*. Kĕkara (MAL.), Katjang kratog, Kâràkratok, kratog (JAV.), Katjang mas, Rowaj (SOEND.). Kruidachtige slingerplant, soms als grondbedekker en groenbemester gebruikt, met witte bloemen met paarse vleugels, in trossen. De plant is bekend om de zaden, die als kratokboonen wegens hunne vergiftige eigenschappen (blauwzuurgehalte) berucht zijn. Bij voldoende koken wordt het vergif echter verwijderd, terwijl er bovendien rassen bekend zijn, wier zaden geheel ongevaarlijk zijn en een uitstekend voedsel leveren (b.v. de z.g. Limaboonen en de Madagaskarboonen). Het schijnt, dat in het algemeen de soorten met witte zaden alleen voor menschelijke consumptie in aanmerking komen.

PHASEOLUS MUNGO L. Windende boonsoort uit Britsch Indië, in den laatsten tijd op Java ingevoerd en geroemd als een uitstekende groenbemester en grondbedekker. Zoowel de onrijpe peulen als de rijpe zaden zijn eetbaar.

PHASEOLUS RADIATUS L. Katjang hidjau, Katjang padi, Katjang tjindai (MAL.), Katjang idjo (JAV.), Katjang tjindè (JAV., SOEND.), Katjang hèdjo, Katjang hèrang (SOEND.). Niet windende boonsoort met vuilgele of groengele bloemen, overal aangeplant en ook verwilderd. De boontjes worden door de inlanders gekookt gegeten, ook als kippenvoer gebruikt. De kiemplanten

zijn een bekend ingrediënt bij de rijsttafel van inlanders en Europeanen, doch vooral van de Chineezen (tao gé). Vroeger was Katjang idjo een bekende scheepskost, thans komt ze als zoodanig niet meer voor. Daarentegen is het gebruik in den laatsten tijd toegenomen als voorbehoedmiddel tegen beri-beri. Het aantal variëteiten is vrij groot. Meestal ziet men groene boontjes, maar ook zwarte, bleekgele en leverkleurige soorten komen voor. De uitvoer is niet van belang.

PHASEOLUS SEMI-ERECTUS L. Pëlëng-pëlëng (MAL.?). Katjang monjèt (SOEND.). Boonsoort tot 2 M. hoog, aanvankelijk niet windend, later met windenden top, met donkerpurperen bloemen, veel voorkomend in vochtig gras en bouwland beneden 250 M. De plant wordt als groenbemester aangeplant, het loof wordt aanbevolen als veevoeder. De zaden schijnen vergiftig te zijn.

PHASEOLUS VULGARIS L. Bekende boonsoort, al of niet klimmend, meest in de bergstreken als groente voor den Europeaan aangeplant. De windende vormen kent men als snijboonen (Katjang kopak, SOEND.), of als sla-, princesse- of spersieboonen (Katjang boentjis, MAL., SOEND.), waarvan intusschen nog een groot aantal vormen gekweekt worden. De stamboonen zijn bekend als Preanger-boonen (Katjang beureum of K. djogo, SOEND.), waarvan de egaal bruine of gespikkelde zaden in den handel komen. De Europeesche Bruine boon wordt in Indië ingevoerd, doch niet gekweekt.

PHOENIX DACTYLIFERA L. Fam. *Palmae*. Koerma (MAL., SOEND.), Koermâ (JAV.), Djitoen (SOEND.). De Dadelpalm, afkomstig uit Z.-Europa en N.-Afrika, wordt in Indië hier en daar gekweekt. De bekende zoete vruchten worden in Indië ingevoerd.

PHORMIUM TENAX Forst, fam. *Liliaceeën*, een plant met 3 M. lange, ongeveer 5 c.M. breede leerachtige, zeer taaje bladeren, die thuisbehoort in N.-Zeeland en al vele jaren in den bergtuin te Tjibodas met succes wordt gekweekt. De zeer sterke vezels uit het blad worden onder den naam Nieuw-Zeelandsch vlas op touw verwerkt. De plant is echter buiten haar vaderland weinig aangeplant.

PHYLLANTHUS DISTICHUS Müll. arg. Fam. *Euphorbiaceae*. Tjërmai (MAL.), Tjërmè (JAV.), Tjarëmè (SOEND.). Boompje, tot 10 M. hoog, dat in geheel Indië wordt gekweekt. De wortel is een weinig giftig; de bladeren worden in de inlandsche geneeskunde gebruikt; de vruchten worden in suiker geconserveerd gegeten.

PHYLLANTHUS EMBLICA L. fam. *Euphorbiaceae*. Malaka (MAL.), Këmlâkâ (JAV.), Ki malaka (SOEND.). Boom, tot 20 M. hoog, op Java tot 1200 M. b. zee voorkomend. Het hout wordt voor houtskool gebrand en wegens de veerkrachtige eigenschappen voor bijsteelen gebruikt. De fijngesneden bast is een kleurstof voor het bruinkleuren van bamboevlechtwerk en vezels. De bleekgele zure vruchten worden rauw of geconfijt gegeten; ook zijn ze een inlandsch geneesmiddel. (Zie MYROBALANEN.)

PHYLLANTHUS NIRURI. Zie PHYLLANTHUS URINARIA.

PHYLLANTHUS URINARIA en **PH. NIRURI.** Këmëniran, Daoen gëndong anak (BATAV. MAL.), Mëniran (JAV.). Kleine kruidachtige planten, overal, speciaal op erven, als onkruid voorkomende, met kleine blaadjes. Het zijn planten, die in de inlandsche geneeskunde een groote rol spelen. De blaadjes (Daoen mëniran) zijn bekend als krachtig diureticum, ook zijn ze een middel tegen gonorrhee (als zoodanig worden nauwverwante soorten ook in Amerika gebruikt) en tegen hoest. Ze bevatten een bitterstof.

PIASA. Vroeger zelfbesturend landschap aan de Boven-Kapoeas, Westkust van Borneo, gelegen in de afdeeling Sintang, onderafdeeling Smitau, ter grootte van slechts 96 K.M.², bestaande uit één kampong met omgeving, met ongeveer 270 zielen, onder een hoofd (radja) met den titel Radèn Patih. Bij Gouv. besl. 24 Mei 1916 no. 15 is dit landschap bij het rechtstreeks bestuurd Gouvernements gebied ingelijfd.

Literatuur: J. J. K. Enthoven. Bijdragen tot de geographie van Borneo's Westerafdeeling T.A.G. 1903, bl. 133 vlg.

PICRASMA JAVANICA Bl. fam. *Simarubaceae*. Kipahit (SOEND.). Boom tot 15 M. hoog, over geheel Java verbreid, doch niet algemeen en niet boven 1400 M. De bast schijnt koortswerende eigenschappen te bezitten en wel eens als (valsche) kina uit Padang te zijn aangevoerd. De bladeren worden als middel tegen zweren aangewend.

PIDIÊ (vulgo Pédir). Een tot de onderafdeeling Sigli der afdeeling Noordkust van Atjèh behoorend landschap, groot 256 K.M². met 5971 geregistreerde mannen (eind 1915) en begrensd: ten N.O. door Straat Malaka; ten O. door de Kroeëng Toekah en de III Moekim Gigiëng; ten Z. door Bambi, Kroeëng Seumideuën, Sama-Indra en Lhô' Kadjoe; ten W. en Z.W. door de II Moekim Arèë en V Moekim Reubèë; ten N.W. door een lijn van Gröng-gröng over den Glé Gröng-gröng en vele andere heuveltoppen naar den Glé Boelat.

Het gebied bestaat deels uit laagland, deels uit heuvelterrein. Tusschen die heuvels — meest kalk, dus hier en daar druipsteengrotten en kale of met alang-alang begroeide toppen, blijvend beneden de 300 M. — verzamelt zich vaak water en ontstaan moerassen, vooral bewesten Toengkôb. De kuststrook nabij de riviermonden bestaat uit met rizophoren begroeide moerassen, die in Tjalong en Batèë tot 2 a 3 K.M. breed zijn. De rivieren zijn 15 à 20 M. breed. Daarvan zijn de Kroeëng Toekah, Rawa, Banggalang, Dôë, Batèë en Lada voor groote visschersprauwen tot op 1 à 2 K.M. van de monding bevaarbaar. Minder ver stroomop komt men langs Kroeëng Laweuëng, Kalé en Biheuë. In de meeste rivieren wordt het water door dammen opgestuwd en door leidingen naar de sawahs gevoerd. Alleen in Laweuëng en Tjoerèë heeft men van den regenval afhankelijke velden.

Behalve de overal in de gampôngs aangetroffen zeer goede paden, vindt men colonnewegen langs de trambaan van Sigli in W. en Z. richting; langs de oevers van Kroeëng Barô en Kroeëng Dôë; door de gampôngs Barat, Laboej Teubéng en Kroeëng Seumideuën met een zijweg van Teubéng naar Tidjoh en de trambaan; van Grönggröng langs den linker oever van de Kroeëng Oetoeë, langs Tjalong Raja in N.W. richting tot Blang Anôë aan den voet van het heuvelterrein van Toengkoe, welk heuvelterrein in verschillende richtingen door voetpaden doorkruist wordt. Ten W. van dat heuvelterrein

voeren O.—W. de colonnewegen door de moekims Laweuëng, Tjoerêë, Kalé en Biheuë; en voorts gaat een weg van Laweuëng langs Tjoerêë naar Beutông in Z. richting naar Blang Peutèh (VII Moekim Pidië).

Het landschap bestaat uit de moekims: Klibeuët, Sangeuë, Oetocë, Langgô, Lhang, Boelôh, Pandêë, Tjalong, en Teubéng, met resp. 7,6,7,3,8, 12,9,9, en 7 meunasa's; voorts 25 zelfstandige meunasa's; en eindelijk de V Moekim Laweuëng, omvattend de moekims: Toengkôh, Beutông, Laweuëng, Tjoerêë, Pawôt, Biheuë en Kalé, met resp. 7,2,6,7,2,4, en 4 meunasa's.

De bevolking leeft van rijstbouw, waarnaast ook de veestapel, bestaande uit 4800 runderen en 200 karbouwen, wordt dienstbaar gemaakt. Suikerriet wordt aangeplant en tot sap en suiker verwerkt voor binnenlandsch verbruik, maar uitvoer bestaat van pinang, copra en peper. Die pepercultuur wordt gedreven aan den rand van het heuvelterrein ten W. van Pandêe en Toengkôh. Zoutwinning in keeten geschiedt te Poelô Boengông, Gloempang Lhêë, Poelô Boebêë en Rawa. Als belangrijkste keudè of handelsmarkt van het landschap dient Peukan Pidië genoemd, gelegen vlak bij Sigli op het punt, waar de van daar komende weg zich splitst in tweeën, een tak gaande W. waarts naar Padang Tidji, en de andere Z.waarts naar Tjoembô[e] en Keumala. Aan het hoofd van het landschap staat de oelêëbalang Teukoe Radja Pakèh Mochamad Ali Koeta Barô, wiens korte verklaring dd. 13 Juni 1914 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouvernements besluit van 16 Oct. 1915. Onder den oelêëbalang staan over de verschillende moekims imeums, die onder zich de keutjhi[e]'s der meunasa's hebben.

Uit den chaos van hoofden in de Pidië-streek traden steeds de bestuurders van Pidië en Keumangan het meest op den voorgrond. Ieder had zijn aanhang van naburige oelêëbalangs, en zoo vormden zij twee partijen, die fel tegenover elkaar stonden, vermoedelijk als gevolg van beiderzijdsch streven naar het bezit van de mondingen van de Pidië- rivier. Het geslacht der Pakèh's in Pidië had de steun van Atjèh's soeltan, die daarin een tegenwicht zocht tegen het zich niet veel om hem bekommerende Keumangan. Dra vormde men een federatie van twaalf oelêëbalangs: twee groepen van zes onder leiding van Pidië en Ndjông, als resp. „vader" en „moeder". In 1860/1 werd er vinnig gevochten, waarbij Pidië door den Soeltan en Keumangan door Pôlém en Meureudoe werden geholpen, en omstreeks 1870 veroverde Pidië de onder Keumanganschen invloed staande wakeuêh Lhang. Daarna werd er gevochten om Mè Tareuêm, Ilôt en Andeuêh, maar de Atjèh-oorlog bracht afleiding en sinds kwamen geen ernstige botsingen meer voor. Voor verdere geschiedkundige bijzonderheden zie het artikel ATJÈH, Dl. I, bl. 83 e. v.

Zie voorts Bijdragen t/d T.-, L.-, en V.K. v. N.-I., Deel 66 (1911) bl. 402..

PIDJANTOENG (MINANGK. MAL.?). Zie BOEROENG-DJANTOENG.

PIDJÈR. (JAV.). In den inlandschen drogerijenhandel de naam van ruwe borax, uit China aangevoerd; wordt ook bij het batikken gebruikt.

PIDJÊT (JAV.), pidjit (MAL.). Massage van het geheele lichaam of van een gedeelte daarvan, als aangename prikkel reeds in oude tijden in zwang. Bij pidjêt wordt meer geknepen; bij oeroet (MAL., JAV.) meer gewreven. Bij groote vermoeidheid wordt deze massage veel toegepast en ook bij verschillende ziekten. Bij pidjêt wordt met de volle hand geknepen en met de duimen gewreven; het laatste meestal op plaatsen van het lichaam, waar een zenuwtak op een harde onderlaag kan gedrukt worden. Meestal wordt daarbij geen olie of iets dergelijks gebruikt. Bij oeroet worden vooral de spiermassa's gewreven en daarbij gebruik gemaakt van de eene of andere olie. Meestal worden de beide methoden vereenigd aangewend en daaraan toegevoegd het buigen en rekken der gewrichten. Dus bezigden de inlanders al langen tijd massage voor geneeskundige doeleinden, alvorens die in de geneeskunde in Europa werd ingevoerd. De man of de vrouw, die het pidjêtten als beroep uitoefent, toekang pidjêt, gebruikt daarbij dikwijls groote kracht, waardoor de operatie wel pijn doet, maar na afloop ervan een dusdanig gevoel van welzijn geeft, dat velen aan het pidjêtten verslaafd raken.

PIDJÊTAN (JAV.). Zie LANSIUM.

PIEK VAN INDRAPOERA of **PIEK VAN KOERINTJI.** Zie KOERINTJI (GOENOENG).

PIERSON (Mr. NICOLAAS GERARD). Geboren te Amsterdam 7 Febr. 1839, uit het huwelijk van J. L. Gregory Pierson met I. Oyens. Na eenigen tijd in het buitenland vertoefd te hebben, ten einde zich voor den handel te bekwamen, vestigde hij zich in 1861 als koopman in zijn geboortestad, was er van 1864—1868 leeraar aan de nieuw opgerichte Handelsschool, werd in 1865 Directeur der Surinaamsche bank en in 1868 Directeur der Nederlandsche bank. Pierson, die bij zijne drukke practische bezigheden tijd en gelegenheid wist te vinden de wetenschap der staathuishoudkunde met uitnemenden uitslag te beoefenen, werd in 1875 door den Leidschen Senaat benoemd tot doctor honoris causa in de rechtswetenschap; toen, bij de stichting der Amsterdamsche universiteit in 1877 een afzonderlijke leerstoel voor staathuishoudkunde en statistiek werd opgericht, was hij de aangewezen man om haar te vervullen. Hij bekleedde het ambt van Hoogleeraar tegelijk met dat van Directeur der Ned. bank; toen hij in 1885 tot president-directeur dier instelling benoemd werd, zag hij zich echter genoodzaakt het professoraat nederteleggen. Van 1888 tot aan zijn dood toe bekleedde Pierson het voorzitterschap van den raad van redactie van de Economist, het aan de ontwikkeling der staathuishoudkunde gewijde tijdschrift. In 1891 (21 Aug.) trad hij op als Min. van financiën en vervulde die betrekking tot Mei 1894. In 1897 werd hij tot lid der Tweede Kamer gekozen, doch nam niet als zoodanig zitting, daar hij belast werd met het samenstellen van een Kabinet, waarin hij als Min. van financiën optrad. In 1901 trad het Ministerie Pierson af en begint het laatste tijdvak van zijn leven, een periode in hoofdzaak wederom van studie. In 1905 door Gorinchem naar de tweede Kamer afgevaardigd werd hij o.a. in 1907 tot President-curator der door Minister Fock in het leven geroepen N.-I. Bestuursacademie benoemd. Uit dit tijdvak zijns levens dateert ook het voorzitterschap van het Ind. Genootschap.

In 1908 trok Pierson zich wegens gezondheidsredenen uit het openbare leven terug (als Kamerlid wachtte hij echter de periodieke aftreding in 1909 nog af), ook het curatorium der N.-I. Bestuursacademie werd door hem nedergelegd. Den 24 Dec. 1909 overleed Pierson te Heemstede.

Pierson's wetenschappelijke arbeid bewoog zich hoofdzakelijk op het gebied der staathuishoudkunde. In meerdere werken van hooge waarde en in talrijke tijdschrift-artikelen bewees hij zijn meesterschap op dat terrein. Zijn beide hoofdwerken „Leerboek der staathuishoudkunde" (2 dln. 1e dr. Haarl. 1884—'90, 2e dr. 1896—1902) en „De grondbeginselen der staathuishoudkunde" (1e dr. Haarl. 1875—'76, 5dr. 1905) worden algemeen als standaardwerken erkend en zijn ook voor den beoefenaar van de koloniale huishouding van beteekenis. Meer speciaal op Ned.-Indië hebben betrekking het nog altijd belangrijke werk „Het kultuurstelsel Amst. 1868" waarvan in 1877 eene omwerking verscheen onder den titel „Koloniale politiek, Amst.", alsmede een opstel „De nieuwe regeling der landrente op Java" in T. v. N.-Indië, 1873, I, bl. 171. Voorts: Java en de koloniale questie, Amsterdam 1871; „Nog iets over de landrente in Bombay" in T. v. Ned.-Indië, 1873, I, bl. 309, Een woord over de Indische suikercrisis, Amsterdam, 1886; Het Indische muntwezen en de belangen der planters, Economist 1887; Beschouwingen naar aanleiding van het Verslag der Indian Famine Commission van 1901 (Versl. Ind. Gen. 1903 blz. 62—86, 136—169; Finant. beschouwingen, Economist 1903 II, 949; De economische toestand op Java, Haagsche zendingsbode 1904, no. 12; de Wetsontwerpen tot w. en a. van de Indische Comptabiliteits-wet en van het Ind. Regeeringsreglement (Versl. Ind. Gen. 1907—08, 135). Zie: Levensbericht van Mr. N. G. Pierson, door Mr. C. A. Verrijn Stuart, van de Mij. der Ned. Letterkunde te Leiden 1910—11, blz. 26.

PIET VAN VLIET. Zie KOEKOEK.

PIGAFETTA (ANTONIO). Geboren te Vicenza (Lombardije), wellicht in 1491 (of vroeger), gaat in Dec. 1518 met 's Pausen gezant bij Karel V, Chiericati, naar Barcelona, hoort daar van de uitrusting der vloot onder Magalhães te Sevilla, krijgt verlof van zijn meester, en van den Keizer, om mee te gaan naar de Molukken, bewesten om, is in Mei 1519 te Sevilla, wachtende op de uitreeding der 5 schepen, en gaat als „Antonio Lombardo" (A. de Lombard) in de functie van „sobresaliente" (letterlijk „reservist"; inderdaad ons „adelborst") op het admiraalschip Trinidad den 10en Aug. 1519 mede scheep, evenals Duarte Barbosa (zie dezen naam). Heeft het geluk goed en wel met het eenige schip van de vijf, dat dezen eersten zeetocht om den aardbol volbracht, de Victoria, onder commando van den Bask d'Elcano, op 8 Sept. 1522 te Sevilla weder te keeren; *met bij zich zijn geregeld gehouden dagboek.*

Pogingen om Karel V, den Koning van Portugal (D. João III), en de moeder van den Koning van Frankrijk (Frans I) te interesseeren voor dit dagboek, falen; teruggekeerd naar Italië in 1523, baat hem ook geen audiëntie bij den Paus (Clemens VII); op 5 Aug. 1524 vraagt hij te Venetië privilege van 20 jaar voor den druk van zijn dagboek, dat opgedragen blijkt te zijn aan den grootmeester der Rhodes-orde (Johanniters), Ph. Villiers de l'Isle Adam. Doch van dezen (Ital.) druk komt niets; alleen verschijnt te Parijs in ca. 1530 een verkorte Fransche vertaling, die dan weer, hervertaald in 't Ital., in 1550 te Venetië verschijnt in dl. I (fol. 379b—397b) van Ramusio's vermaard verzamelwerk „Delle Navigationi et Viaggi" en daarin telkens herdrukt wordt (6e druk, 1613). In 1799 vindt echter C. Amoretti in de Ambrosiaansche Bibliotheek te Milaan een zeer goed Ital. hs. (hoewel *niet* het origineel), maar geeft het slecht en gewijzigd uit in 1800, alsmede daarnaar in Fransche vertaling in 1801 (resp. te Milaan, en Parijs). Doch pas in 1894 wordt dit Ital. hs. door A. da Mosto *goed* en volledig gepubliceerd te Rome (in de Raccolta etc." ter eere van het 4e Columbus-eeuwfeest; ook in overdruk); en opnieuw, nu met Engelsche vertaling, noten en uitvoerige bibliographie, door J. A. Robertson in de groote serie van „The Philippine Islands", dl. 33—34; en ook afzonderlijk in 3 dln., Cleveland (U. S. A.) 1906, waarvan het 3e deel een register.

De edities van Da Mosto (met noten, doch zonder register) en Robertson vullen elkaar aan, en vormen samen den allermerkwaardigsten tekst van Pigafetta's „Relazione sul prima viaggio intorno al globo" (D. M.), alias „Magellan's voyage round the world" (R.), die *de kostbaarste Europ. bron is voor de oudste kennis van het oostelijk deel van onzen Archipel*; alles nuchter waargenomen, dadelijk ter plaatse genoteerd, en met Italiaanschen renaissance-geest geschreven.

Pigafetta verhaalt er o. a. — hier aangehaald naar de ed. Da Mosto, Roma 1894, als de meest overzichtelijke — van: zijn tocht door de Philippijnen (22 Maart—begin Juli 1521; p. 70—85; de periode waarin Magalhães en Barbosa beiden sneuvelden); zijn verblijf in de stad Broenai (8— ca. 31 Juli; p. 85—89); zijn verblijf op Tidore („Tadore"; 8 Nov.—21 Dec.; p. 92—99), waar hij *de alleroudste lijst van 425 Maleische woorden noteert* (p. 100—104); en ten slotte zijn verblijf op Timor's Noordkust, waarschijnlijk op de reede van Atapoepoe (21 Jan.—11 Febr. 1522; p. 106—111), waar hij eenige hoogst belangrijke gegevens over den toestand op Java weet op te vangen.

Naast dezen Ital. hs.-tekst (uit ca. 1524), bestaan niet minder dan 3 oud-Fransche vertalingen in hs., waarvan 2 in de Bibliothèque Nationale te Parijs (no. 5650, het oudste en beste; als standaardtekst gebruikt door H. E. J. Stanley in zijn Hakluyt-uitgave van 1874, The first voyage round the world by Magellan; en no. 24224, dat jonger is), en een, vroeger te Nancy, daarna in de Phillips-bibliotheek te Cheltenham, misschien het allerbeste Fransche hs. Zie uitvoerig Robertson o. c. 1906, II, p. 241—272; en verg. over deze 4 teksten en den gedrukten oud-Franschen van ca. 1530, Rouffaer in Bijdragen Kon. Inst. 6, VI (1899), p. 136 noot.

Even weinig voorspoed als Pigafetta had met zijn (niet door hemzelf van een titel voorzien) dagboek, even weinig is er van zijn later leven

bekend. Omtrent 1534 schijnt hij gestorven te zijn. Maar de renaissancistische drang tot zijn leven van begaafd avonturier, nl. „om die dingen te gaan zien, die eenige voldoening konden geven aan mijzelf en mij eenigen naam konden verschaffen bij de nakomelingschap" (zie bij Da Mosto, p. 51; of Robertson, I, p. 22—23), is thans, na vier eeuwen, ten volle in vervulling gegaan.

Het Boek van Barbosa (1516), Pigafetta's dagboek (slot-redactie wel uit 1524), de Port. archief-stukken tusschen 1509 en 1529 in de Alguns Documentos do Archivo Nacional da Torre do Tombo (Lisboa, 1892), de nog niet geheel voltooide publicatie van Albuquerque's Brieven (dl. I—IV, Lissabon 1884, '98, 1903, '10), vermeerderd met het „Roteiro" (den Zeemansgids) van João de Lisboa uit ca. 1527 (gepubliceerd te Lissabon in 1903), vormen met de Spaansche bescheiden, afgedrukt bij Navarrete (bl. IV—V; 1e ed. 1837), *de tot nog toe beschikbare authentieke en contemporaire Europ. bronnen* voor de kennis van onze Oost tusschen 1500 en 1530.

G. P. R.

PIJOENGAN. Onderdistrict met gelijknamige hoofdplaats van het district Prambanan, regentschap Kalasan, residentie Djokjakarta. De hoofdplaats ligt aan den grooten weg van Djokjakarta naar Wonosari, de hoofdplaats van Goenoeng Kidoel. Zie ook bij PATOEK.

PIKA (BORNEO). Zie NEUSAAP.

PIKER. (JAV.) voor *Excalfactoria chinensis*; een andere Patrijs, *Arboricola javanica*, heet op Java Dagoe.

PIKOEL (MAL., JAV., SOEND.). Zie MATEN en GEWICHTEN.

PILANG. Zie VAARTUIGEN.

PILANG (JAV.). Zie ACACIA LEUCOPHLAEA.

PILAU. Zie VAARTUIGEN.

PILEA MUSCOSA Lindl. fam. *Moraceae*. Katoempangan (MAL. BATAV.). Een klein onkruidje, dat op vochtige, schaduwrijke plaatsen overal tot op ongeveer 1400 M. boven zee verbreid is. Wanneer men 's ochtends vroeg planten met stuifmeelbloemen bevochtigt, en daarna in de zon legt, dan springen de mannelijke bloemen en tevens de helmhokjes open, zoodat elke bloem een wolkje stuifmeel uitwerpt. De plant heet daarom wel „kanonneerplant". Het kruid is een inlandsch geneesmiddel.

PIMPINELLA ALPINA Kds. Fam. *Umbelliferae*. Poerwà atjêng, Soeri pandak abang (JAV.), Antanan goenoeng (SOEND.). Klein overblijvend zeer aromatisch riekend kruid uit het bergland van 2000—3000 M. in Midden- en Oost-Java, bij de inboorlingen van Oost-Java zeer bekend om den aromatischen wortel, die algemeen gebruikt wordt als een aphrodisiacum. Vooral op het Diêng-Plateau komt de plant zeer veel voor.

PIMPINELLA ANISUM L. Fam. *Umbelliferae*. De stamplant van het Europeesche „Anijszaad" (beter Anijsvruchten), in de Europ. apotheken als *Fructus Anisi* bekend, en door de inlanders weinig of niet gekweekt of gebruikt. De naam Adas manis (JAV.), die men wel voor de Anijsvruchten vindt opgegeven, schijnt eerder toe te komen aan venkelvruchten.

PINANG. Een slechts 260 M. hoog vulkaankegeltje, dat zich geheel zelfstandig dicht bij Kramatwatoe in Noord-Bantam uit de vlakte verheft.

PINANG (MAL.), Djambè (LAAG-JAV., SOEND.) en Wohan (HOOG-JAV.), Pènang (MAD.), Hèna (TERN.); Tënga of Wocak (MIN. LANDST.), Sjambi (MAL. PAL.), Kamtjoe (N. G. 4 R.), Bêrên (N. G. NOEMF.), Foea (BOER.), Soi (AMB. LANDST.), Boea of Poea (AMB. GOR. en LÊTI), Poeja (AMB. AROE), Poö (AMB. KIS.), Oromol (AMB. BAB.), Rapo (MAK.), Oeraj of Oegaj (LAMP.), Isoe (AMB., KEI), Isoa (AMB. TEN.), Mamaän (BOL. MONG.), Pinêng (ATJÈH).

Areca Catechu L., (zie aldaar) fam. *Palmae*. De naam betelpalm, aan deze gegeven, is minder juist, daar „betel" de benaming is voor de sirih, welke benaming door het Portugeesch uit het Tamiel tot ons is gekomen (zie P. J. Veth, Uit Oost en West, bl. 227). Hooge palm met gevinde bladeren en vertakte, onder de kroon geplaatste bloemtrossen. In geheel Indië gekweekt. De vruchten, betelnoten, ook wel areeknoten genaamd, worden algemeen gebezigd bij het sirihkauwen. In het huishoudelijk leven der inlandsche bevolking van Ned.-Indië vervult de betelpruim een groote rol; in iedere woning vindt men een koperen of houten schaal, waarop betelblad, tabak, kalk, gambir en pinang-noot in koperen doosjes en bakjes voor de gasten gereed liggen. Het aanbieden daarvan gaat ook aan iedere beraadslaging vooraf en het aanbieden en aannemen beduidt vrede en vriendschap. In vele streken van den Archipel geldt het gereedmaken en het aanbieden van een betelpruim door een meisje aan een jongeling als teeken van genegenheid en het aannemen van de gave staat gelijk met een begin van vrijage. Om de betelpruim te maken, worden een of twee van de geurige, roodsappige en bittere bladeren der betel- of sirihplant (zie SIRIH) genomen, die men op de knie afveegt, om er daarna de punten af te scheuren en ze vervolgens te bestrijken met een weinig kalk van eene fijne, uit schelpen gebrande soort; dan breekt men een stuk van een schijfje gambir en knijpt met den pinang-kraker een stukje pinang-noot af en beide ingrediënten worden in het blad gewikkeld, dat dicht gevouwen, in den mond gestoken en gekauwd wordt. De Maleier verkiest een jonge, de Javaan een oude pinangnoot. Terwijl zij de betelpruim in den mond hebben, steken zij een weinig gekorven tabak tusschen lippen en tanden en brengen die om te kunnen spreken tusschen de lippen en het tandvleesch. Een sirih- of betelpruim duurt een goed kwartier, vandaar dat dit tijdsverloop in het Javaansch den naam heeft van sapanginang (van kinang) d. i. de duur van een sirihpruim. Eenige vooraf gereed gemaakte pruimen draagt de inlander, die dit genotmiddel gebruikt, op weg altijd bij zich.

Vooral tegen wonden en verzweringen wordt het met sirih en *Areca*-noot vermengde speeksel, onder het uitspreken van bezweringen, op de aangedane plek uitgespuwd. De blad- en bloemscheeden dienen tot het inpakken van goederen. Ook het hout der stammen wordt gebruikt. Waar de *Areca*-palm in sommige streken van den Archipel ontbreekt, worden de noten van elders aangevoerd en vormen een niet onbelangrijk handelsartikel op de inlandsche markt. Ook is de uitvoer zeer belangrijk, zooals de volgende cijfers ons toonen.

	van Java en Madoera K.G.	van de Buitenbezittingen. K.G.
1911	3.507.968	21.417.885
1912	4.423.000	24.108.662
1913	3.808.321	22.196.623
1914	3.311.864	24.491 662
1915	3.455.496	24.063.997
1916	3.872.870	20.565.215

Deze uitvoer is voornamelijk voor Singapore bestemd ter distributie over de omliggende landen.

In Europa wordt de areca-noot in de veeartsenijkunst aangewend, als middel tegen lintworm enz.

De tegenwoordig in Indië veel als sierplant gekweekte „roode pinang" is *Cyrtostachys Rendah Bl.*, op Banka Pajoeng antoe geheeten.

PINANG MÊRAH (MAL.). Zie CYRTOSTACHYS.

PINANG RATJE. Een zeer samengesteld Ambonsch geneesmiddel, volgens een door Ludeking medegedeeld voorschrift uit 59, meest aromatische, bestanddeelen (fijngehakte wortels, basten, bladeren, vruchten) bestaande. Het geniet in geheel Indië zekere reputatie als universeele medicijn, tegen koortsen, diarrhee, slechte spijsvertering enz. Men trekt er ook bitter van.

PINANGA TERNATENSIS Scheff. Fam. *Palmae* Niboeng mêrah (MAL.). Een slanke rechte palm van Celebes en de Molukken. De gemakkelijk splijtbare stam wordt voor latwerk gebruikt. Het palmiet is eetbaar.

PINARIK. Bataksch landschapje, gelegen op de grens van Padang Lawas en Laboean Batoe, of op de grens van Tapanoeli en Sumatra's Oostkust. Het ressorteert onder de onderafd. Padang Lawas, doch was vroeger een twistappel tusschen Bila (Sumatra's Oostkust) en Goenoeng Tinggi (Sumatra's Westkust), beschouwende ieder Pinarik als zijne onderhoorigheid. De hoofdplaats Pinarik is een welvarende kampoeng en een van de belangrijkste kampoengs van Padang Lawas, met groote bevolking.

Geheel anders is het landschapje van dien naam, gelegen aan de Zuidelijke grens van Padang Lawas met Sumatra's Oostkust, dat zeer armoedig is en weinig volk telt.

PINDAU. Inlandsche naam, in Sĕrawak (N. Borneo) gebruikt voor de zwevende boomhagedis, *Draco cornutus* Günther. (zie verder onder TJITJAK TĔRBANG en onder AGAMIDAE).

PINDIS (MAL.). Zie SLOETIA.

PINEUNG. De III Moekim Pineung zijn een landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjèh, met 1451 geregistreerde mannen (ult. 1915). Het omvat: Boeboeë Meuseugit Goetji Roempŏng, Boeboeë Meuseugit Barŏ, en Pineung, de gampŏngs Meuloeë Blang en Meuloeë Kroeëng, de moekim Peukan Barŏ en Peukan Sot, en de gampŏngs Poelo Raja en Poelo Seuma. Gelegen vlak ten O. van Sigli, is het landschap vooral bekend door de beschietingen vroeger van onze vestiging aldaar van uit „Klapa Satoe" in de moekim Peukan Barŏ en Peukan Sot. De daar door den vijand aangelegde stellingen werden in Aug. 1897 vermeesterd, waarna de naaste omtrek werd gezuiverd. (Zie Deel I blz. 82). Oelèëbalang is Teukoe Bĕntara Pineung Brahim, wiens korte verklaring dd. 7 Mei 1900 werd goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv.ts besluit van 4 Oct. d. a. v.

Zie Bijdr. t/d T.L.&.V. v. N.-I. Deel 55 (1903) bl. 70, en in Ind. Gids 1890 het artikel „Segli van 1885—1887".

PINGGIRS. Onder dezen naam is een volksstam bekend, in de Vorstenlanden op Java gevestigd; volgens Veth, Java 2e druk Dl. I, bl. 390, afstammelingen van een deel der bewoners van Balambangan, die door Sultan Agĕng van Mataram, na de verovering van eerstgenoemd rijk, naar Mataram werden overgevoerd, waar hunne vrouwen meestal als minnen in den Kraton gebruikt werden, terwijl de mannen een handwerk uitoefenden. In Ind. Gids, 1884, I, bl. 85 wordt echter verhaald, dat wanneer vorstelijke kinderen gezoogd moesten worden, deze minnen vroeger van Bali of Balambangan werden ontboden. De naam pinggir, kant of wal, zou hunne afkomst van den Oosthoek of Oostwal van Java aanduiden. Zij wonen meestal bij elkander in bepaalde kampongs, kampong minggiran, die zoowel in Djokjakarta als in Soerakarta gevonden worden. In de Nawâlâ Pradâtâ, art. 24, wordt voorgeschreven dat, in tegenstelling met de Kalangs, de afstamming der Pinggirs door de moeder bepaald wordt.

PINGKO (SOEND.). Zie DYSOXYLUM DENSIFLORUM.

PINI. Een van de 3 groote Batoe eilanden (zie aldaar), die behooren tot de residentie Sumatra's Westkust.

PINING (SOEND.). Zie HORNSTEDTIA.

PINOEH (PINOH). Linker zijrivier van de Mĕlawi, ontspringend op den Boekit (berg) Bĕtatoe. Haar stroomgebied vormt de onderafdeeling Pinochlanden van de afdeeling Sintang, residentie Wester-afdeeling van Borneo. Oorspronkelijk behoorde die landstreek tot Kotawaringin (Z. en O. afd. v. Borneo); in 1894 stond de radja van dat landschap zijne rechten daarop af aan het Gouvernement, waarna zij onder rechtstreeksch bestuur werd gesteld in overeenstemming met de wenschen der hoofden van de zich daarin bevindende negri's: Nanga Pak, Nanga Sajan, Kota Baroe, Nanga Soekan, Laman Tawa, Karangan Poeroen, Kĕpala Gading en Madoeng. De grens met de Z. en O. afd. v. Borneo wordt gevormd door de waterscheiding tusschen de Pinoh en de rivieren in het gebied van Kotawaringin en Matan (Wester afd. v. Borneo); die met het landschap Sintang door den rechterzijtak van de Pinoh, de Soengei Kĕlawei, met dien verstande dat het stroomgebied van haar linkerzijriviertje de Soengei Boli of Pĕngĕrisik, behoort tot de Pinochlanden; voorts door een lijn van af de Riam (stroomversnelling) Pĕlandoek bij de Nanga Kĕlawei in de Pinoh over de Boekits Bĕloeboek, Tĕngang en Sandak Bĕrdjoen, getrokken over de waterscheiding tusschen het stroomgebied van de Bĕlimbing-rivier en de Pinoh.

De bevolking, bestaande uit zoogenaamde Maleiers, de in naam tot den Islam bekeerde Dajaks: Djoengkau's en Kĕbahan's genoemd, en heidensche Dajaks, — met een totaal zielental op ultimo 1915 van 10196, — is in het genot van hare eigen rechtspleging gelaten. De rechtsbedeeling is omschreven in de Ind. Stb. 1896 no. 220 en 1915 no. 401. Van 1894 af behoord heb-

bende tot de onderafdeeling Mělawi, werden de Pinoehlanden, ingevolge het bepaalde bij Ind. Stb. 1913 no. 200, 1914 no. 719 en 1916 no. 172 tot eene zelfstandige onderafdeeling gemaakt van de bestuursafdeeling Sintang onder een civiel-gezaghebber, wiens standplaats is Kota-Baroe.

Hoofdzakelijk leeft de bevolking van rijstbouw op ladangs, het inzamelen van boschproducten en bij lagen waterstand der Pinoh van wat goudwasschen.

Literatuur. J. P. J. Barth: Verslag van een reis langs de Pinoh-rivier. Tijdschr. Bat. Gen. XXXIX (1897) en J. J. K. Enthoven: Bijdragen tot de geografie van Borneo's Westerafdeeling (1903).

PINRANG. Onderafdeeling van de afdeeling Paré Paré van het gouvt. Celebes en Onderh. met gelijknamige standplaats voor den besturenden ambtenaar.

PINTO (FERNÃO MENDES). Auteur en avonturier, met een van ouds kwaden naam als romantisch opsnijder of fantast, en toch inderdaad — mits kritisch gelezen — schrijver van een werk dat kostbare gegevens bevat over het Oosten in het algemeen; ook over Sumatra en Java, met name uit die periode waarin wij zoo bitter weinig er van weten door andere bronnen: 1540—ca. 1550. Het milde oordeel van Tiele over hem, kan men lezen in Bijdr. Kon. Inst. 4, III (1879), p. 2—3 en 58—59, en nader met jaartallen gedocumenteerd 4, IV (1880), p. 285—288; verg. over zijn avonturen op Java in 1546 Veth's Java, 2en druk, I (1896), p. 289—298. Over de slotperiode van zijn leven in Indië, met name zijn novitius-worden in de orde der Jezuïeten (1554), en zijn laatste reis Goa—Malaka—Japan en terug (1554—1557), is een 10 jaar geleden veel nieuws gepubliceerd door den Port. historicus Chr. Ayres (zie onder). Dat hij in 1543 (*niet* in 1542), met twee andere Portugeezen (Zeimoto en Borralho), inderdaad de eerste Europ. ontdekker zou zijn geweest van Japan, door het met een Chin. zeeroovers-jonk verzeild raken op het eiland Tanega(-Sjima), en het vandaar komen in 't hof van den Vorst van Boengo (eiland Kioesjioe), blijft onzeker. Daarna was hij opnieuw in Japan (óf op Java?) in 1546; en in 1551, toen hij Xaverius er leerde kennen (zie onder).

Geboren als zoon van arme gedoopte Joden (zgn. Marranos) te oud-Montemôr (Montemôr o Velho, beW. Coimbra) in ca. 1515, met den enkelen familienaam Mendes; het „Pinto" kreeg hij er later bij; in de berichten der Jezuïeten heet hij alleen: Fernão Mendes. Gaat naar Lissabon, in dienst van D. Jorge, hertog van Coimbra. Scheept zich Maart 1537 in naar Port.-Indië als koopman, en doorleeft zoo zijn avonturen in Pegoe, Siam, op Malaka, Sumatra en Java, in China en Japan. Wil Jan. 1554 uit Goa naar Portugal teruggaan met zijn verworven kapitaal, maar voelt ineens roeping om Jezuïet te worden; als nawerking vooral van zijn vriendschap in Japan met Francisco Javier of Xaverius (gest. bij Macao 2 Dec. 1552), wiens lijk in dat jaar 1554 te Goa werd aangebracht, bewaard in kalk. Over de daarop den 16en April 1554 te Goa aangevangen gezantschapsreis naar Japan, onder leiding van den paterprovinciaal Belchior Nunes S. J., zie Ayres' twee studies over „Fernão Mendes Pinto" in de Memorias van de Academia Real das Sciencias de Lisboa, 2a Classe, Nova Serie, Tomo X, Parte I—II, 1905, '06; op deze reis schrijft hij dd. Malaka, 5 Dec. 1554, een merkwaardigen brief over zichzelf, zie Ayres I, p. 13—16, en voluit p. 59—66; verg. Tiele (die „den Jezuïet Fernão Mendes" nog niet als Pinto herkend had) in Bijdr. Kon. Inst. 4, IV (1880), p. 296 noot 1. Keert in Nov. 1556 uit Bungo terug naar Goa, komt hier in Febr. 1557, en is, het volgend jaar in Jan. vertrekkend, in Sept. 1558 te Lissabon terug.

Vestigt zich in het dorp Almada (beN. Lissabon), vrijwel berooid, daar hij in 1554 te Goa zijn have had weggegeven; maakt zich nu los van de Sociëteit van Jezus, huwt, krijgt kinderen, en sterft 8 Juli 1583. Stelt zijn „Pelgrimstocht" (Peregrinaçam) te Almada op, wel deels naar aanteekeningen, deels naar geheugen, in een litterairen stijl. Maar van drukken komt niet, gewis ook door tegenwerking der Jezuïeten, die hem na 1558 in opmerkelijken trant al waren gaan doodzwijgen. Het hs. komt, na zijn dood, in handen van 's Konings geschiedschrijver (Chronista mór) Francisco Andrada, die er in zijn eigen Chroniek van D. João III (regeerde 1521—57), in 1613 te Lissabon verschenen, zéér veel aan ontleent; maar pas in 't eigen sterfjaar van d'Andrada, 1614, verschijnt te Lissabon de le druk van Pinto's werk, waarschijnlijk gecastigeerd, daarna tallooze malen herdrukt, en in vreemde talen vertaald. Het hs. dat d'Andrada (eigenlijk op zijn goed-Port. geheeten: de Andrade) onder zich heeft gehad, is nimmer teruggevonden.

In avontuurlijkheid, in faam, en in litterairhistorische beteekenis kan men Mendes Pinto het best vergelijken met onzen Bontekoe. Beiden hebben allerlei doorleefd, en hebben „volksboeken" geschreven, waarvan het fond volle waarheid is, de uitwerking evenwel versiering; zeg 75 % waarheid, 25 % verdichting. Nergens anders dan bij Pinto echter vinden we iets over de ineenzinking der oppermacht van het rijk Děmak in 1546, na Pangéran Tranggânâ (regeert ca. 1521—1540); de katastrofe, waaruit Padjang (zie dit woord) als oppermacht in ca. 1565 te voorschijn zou komen. In Pinto's Peregrinação van 226 Capita, beslaat dit Cap. 172—180. Zie Veth l. c., deels bewerkt naar Tiele in Bijdr. Kon. Inst. 4, IV (1880), p. 305—310. G. P. R.

PINTOE-massief. Een geweldige, grootsche, oude andesiet-vulkaan in het midden van het Karo-Randgebergte (zie aldaar) op Sumatra. Het is grootendeels met oerwoud bedekt, waaruit de naakte wanden van den vulkaan Sibajak (2070 M.) te voorschijn komen. Hier heeft zich de oude vulkanische werkzaamheid weer in jongeren tijd herhaald. Op het Pintoe-massief ontspringen de Bělawan en Pětani, die Noordwaarts stroomen, terwijl vele kleinere rivieren Zuidwaarts naar de Wampoe gaan. In het O. bevindt zich de pas van Bandar Baroe, in het W. de Soembo-ikan-pas; de eerste alleen is goed te begaan.

PINTOE ANGIN (= windpoort). Kloof ten Westen van de Batang Gadang in de residentie Sumatra's Westkust, waarover de weg wordt aangelegd, die Pajôkoemboeh verbindt met de

Oostkust. Een bergpas in den weg van Tanah Batoe naar Natal (res. Tapanoeli) draagt ook dien naam.

PINUS MERKUSII Jungh. et De Vriese, fam. *Coniferen*, Baksalah (ATJÈH), Oejam (GAJO), Toesam (BAT.). Een denneboom, beter pijnboom, door Junghuhn ontdekt in de Bataklanden tusschen 1000 en 1500 M. boven zee, en daar bosschen vormend; ook in de Gajôlanden aangetroffen. De boom wordt meer dan 30 M. hoog, heeft lange naalden en levert zeer veel hars, dat door de inboorlingen als verlichtingsmiddel wordt gebruikt.

PIPER. Zie KÊMOEKOES, PEPER en SIRIH.

PIPER BETLE. L. Zie SIRIH.

PIPER CUBEBA L. f. Fam *Piperaceae*. Têmoekoes, Lada bêrêkoer (MAL.), Koemoekoes (JAV.), Rinoe (SOEND.) Klimmende heester, tot 15 M. hoog, met kleine bolronde vruchten, die aan hun ondereinde van een steelvormig verlengsel zijn voorzien, dat meestal ten onrechte voor een vruchtsteel wordt aangezien (vandaar de naam Staartpeper). De plant komt in den geheelen Maleischen Archipel in het wild voor, maar wordt tegenwoordig ook gekweekt. Verreweg het grootste deel van het handelsproduct wordt in het wild ingezameld. De grootte van den uitvoer is niet bij benadering op te geven. Omtrent de cultuur zijn nog weinig gegevens bekend. Men is tot het kweeken overgegaan, toen omstreeks 1890 de prijzen geweldig stegen (tot ƒ 300 per pikoel). De voortteling geschiedt door stekken, waarbij men erop moet letten, zoowel stekken van mannelijke als van vrouwelijke planten te nemen. Lichte schaduw schijnt gewenscht te zijn. Tusschen 1880 en 1890 werd staartpeper op groote schaal verwerkt in asthmasigaretten. Tegenwoordig wordt hij in de westersche geneeskunde tegen gonorrhee gebruikt. Tegen dezelfde kwaal gebruikt de inlander hem, maar bovendien tegen dysenterie en andere buikziekten. Vaak worden andere Pipersoorten verkocht voor Koemoekoes, deels doordat ze ermee verward worden, deels als opzettelijke vervalsching. Ook de vruchtjes van *Litsea citrata* worden wel als koemoekoes verkocht.

PIPER FRAGILE Bth. Sirih pait, Tali pait (MAL. MOL.). Klimplant van de Molukken, waarvan vooral de bast als inlandsch geneesmiddel in gebruik is tegen velerlei kwalen. De bladeren zijn ook bij de inlanders als geneesmiddel in gebruik.

PIPER LONGUM L. De stamplant van de Eng. Indische Lange Peper, die in den Mal. Archipel niet voorkomt. De Ned. Indische Lada pandjang (MAL.) komt van *Piper retrofractum* (Zie aldaar) = *Piper longum Bl.*

PIPER METHYSTICUM Forst. Wati (ZUID N. GUINEA), Keu (NOORD N. GUINEA), Kawa (POLYNESIË). Een struik, waarvan de bladeren zin stengels, maar vooral de wortels, door de Papoea's en Polynesiërs bij feestelijke gelegenheden gekauwd worden, waardoor een soort van dronkenschap en bedwelming ontstaat. Het werkzame bestanddeel is niet bekend. Samoa voert een kleine hoeveelheid naar Europa uit, waar de wortel bij het bereiden van een geneesmiddel wordt gebruikt.

PIPER NIGRUM L. Zie PEPER.

PIPER RETROFRACTUM Vahl. (*P. longum Bl.*; *P. officinarum P. DC.*) Tjabai, Tjabai djawa, Lada pandjang (MAL.); Tjabé alas, Tjabé soelah (JAV.). De z.g. Lange Peper, in den geheelen archipel in het wild voorkomend, op Java beneden 600 M., bijna uitsluitend op droge, arme gronden, bij voorkeur in bosschen, die periodiek hun loof verliezen. De plant wordt zoo goed als niet gecultiveerd. De vruchten zitten in lange cylindrische aren, ze worden tenslotte roode bessen, die een zwarte korrel bevatten. Voor ze zoover zijn, worden ze afgesneden en snel gedroogd. De vruchtaren zijn een belangrijk inlandsch geneesmiddel, en komen o.a. voor in de zg. handrèk (SOEND.), een zweetdrijvende drank. Ook is tjabai djawa een uitvoerartikel (vnl. uit Bandjêrmasin) naar Europa en Br. Indië. In Europa komt het voor in vliegenvergiften.

PIPIKORO'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

PIPIT-BONDOL (JAV.). Zie WEVERVOGEL (BONDOL).

PIPIT-LOERÊAN. Naam in West-Sumatra voor eene Hapvogel-soort, *Psarisomus psittacinus*; andere Hapvogels zijn Toeroenan oedjan *Eurylaimus ochromelas*; Moekôpalanô, Boeroengpalanô of Tampalanô voor *Cymborhynchus macrorhynchus*; Limpi-limpi en Oengèh tampalanô, *Corydon sumatranus*. De Maleiers op Oost-Sumatra noemen *Cymborhynchus macrorhynchus* Tjoetjoeran-oedjan.

PIROE. Afdeelingshoofdplaats, tevens hoofdplaats der onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Ceram, residentie Amboina. De plaats ligt aan de gelijknamige baai, ook wel baai van Tanoenoe genoemd, aan de Zuidkust van West-Ceram.

PIROEBAAI. Groote, ver het land indringende baai aan de ZW. kust van Ceram, beZuiden welke Ambon ligt. De Westkust wordt gevormd door het heuvelachtige schiereiland Hoeamoeal, dat om de Zuid in den scherpen, hoogen hoek Sial uitloopt en om de Noord door een slechts 3 K.M. breede, heuvelachtige landengte met Ceram is verbonden. De Oostzijde van dit schiereiland is over het algemeen steil, zeer steil beZ. en beN. Kampoeng Loehoe, in welk laatste gedeelte de rotsen een koperkleur hebben, bij kampoeng Loki, welke in een met sagoe beplante vlakte ligt. De hoofdkampoeng Piroe ligt in het N.O. gedeelte der baai. De Noord- en Oostkusten zijn voor een groot gedeelte laag, aan den voet van het gebergte vindt men hier bijna overal een breede strandvlakte, alleen het schiereiland, dat bij en beN. het eiland Babi op de Oostkust uitspringt en de baai aanmerkelijk versmalt, is hoog en rotsig. BeZuiden dit schiereiland liggen verscheidene kampoengs. In de baai liggen het lage, zandige, met tjêmaraboomen begroeide eilandje Kasa en aan de Oostkust het reeds genoemde heuvelachtige Babi; tusschen beide eilandjes en NW. van het laatste liggen eenige riffen; overigens is de zeer diepe baai, welke alleen langs de kanten een smal kustrif heeft, geheel schoon. Zie Zeemansgids deel VI.

PISANG (MAL.). Vrucht van *Musa paradisiaca* (Zie MUSA). De pisang of banaan [gêdang (JAV.), tjaoe (SOEND.)] komt in tal van variëteiten in den geheelen Archipel zeer algemeen voor en neemt onder de ooftsoorten eene eerste plaats in. Afmetingen, kleur, smaak en geur der verschillende pisangsoorten zijn zeer verschillend, evenals het gebruik, dat van de vruchten wordt gemaakt. De voornaamste soorten, die in onbe-

reiden toestand als ooft gegeten worden, heeten in het Maleisch pisang radja, pisang radja sĕréh, pisang mas en pisang ambon, welke laatste zeer algemeen als voedsel voor zeer jonge kinderen dient. De pisang tandoek en pisang kapoek worden uitsluitend gestoofd of gebakken gebruikt. In onrijpen toestand bevatten de pisangvruchten veel zetmeel, dat bij de soorten, welke onbereid gegeten kunnen worden, bij de rijping vrij snel in suiker wordt omgezet, die den zoeten smaak der rijpe vrucht veroorzaakt. Herhaaldelijk zijn op Java pogingen aangewend om uit onrijpe pisangs op groote schaal zetmeel te winnen, dat vooral als kindervoedsel zeer goede eigenschappen zou vertoonen, maar deze hebben niet tot een behoorlijk resultaat kunnen leiden. De pisang mas wordt gebruikt voor de bereiding van een preparaat, dat veel op vijgen gelijkt, de pisang salĕh. Daartoe splijt men de rijpe vrucht in tweeën en droogt de helften in de zon, waarbij de buitenkant een donkere kleur aanneemt, maar het inwendige geel gekleurd blijft.

PISANG (POELAU). Rotsachtig eilandje op de Westkust van Sumatra, ter hoogte van Padang en de reede van deze plaats beschermend tegen den Westerstorm. Het is 600 M. lang en 450 M. breed; andesiet-heuvels verheffen zich tot 32 M. hoogte. Het eiland is niet bewoond in den eigenlijken zin, doch er staat een licht (met bediening), en het is ingericht tot pest-quarantaineplaats. Aan de O.-zijde liggen koraalbanken en in de nabijheid daarvan is een goede ankerplaats. Deze werd vóór het tot stand komen van de Emmahaven steeds gebruikt. De schepen koersten op een steenen merkpaal op het eiland aan, terwijl de verbinding met den vasten wal van Sumatra werd onderhouden door een stoomprauw en door sloepen, die de waren brachten naar Poelau Ajĕr aan den mond van de Padangrivier.

De weelderige, fraaie plantengroei en de gelegenheid tot het nemen van een zeebad aan het W.lijke strand, maken het tot een gezocht oord voor uitstapjes van de Padangers. (Een teekening op schaal 1 : 10.000 van Poelau Pisang is gegeven op profielblad 6, kaart no. 11 behoorende bij Verbeek's Top. en geol. beschr. van een gedeelte van Sum. Westk., Bat. 1883). Tusschen Poelau Pisang en den vasten wal ligt het kleinere Poelau Pisang kètĕk.

Op Poelau Pisang, het eiland voor de reede van Kroë in de residentie Benkoelen, vestigden zich de Engelschen in 1745. Van hieruit knoopten zij handelsbetrekkingen aan met het vasteland, zelfs met de hoofden van de Lampongsche Districten. Thans ligt op dit eiland nog een drukke handelskampong.

PISANG (Poeloe). Zie BANDA-EILANDEN en vgl. Witkamp in Tijdschr. Aardr. Gen. 1909, blz. 75, met kaartje 1:5000.

PISANG. Eiland gelegen N.O. van Lawin (zie aldaar) met twee nagenoeg even hooge toppen 135 M.), van vulkanisch gesteente, zwaar begroeid; alleen nabij de kust ziet men kale rotsen. Het eiland behoort tot de afdeeling Batjan, residentie Ternate en Ond. ,en werd in 1818 o. a. bezocht door eenige leden der expeditie onder de Freycinet (Verbeek, Molukken-Verslag, blz. 119).

PISANG (IKAN TJOETJOET) (MAL.). Zie HAAI.

PISANG-PISANG (IKAN) (MAL.). Zie ZEEBAARS.

PISANGAN (JAV.) Zie CORCHORUS OLITORIUS.

PISANGS (VALSCHE). Een groep eilandjes, ook wel genaamd P. Daram of Jef Daram, bestaande uit een groot eiland, omringd door alleenstaande klippen. Zij liggen ten O. van Misoöl, worden gerekend daartoe te behooren en zijn onbewoond. Zie DARAM.

PISAU (IKAN) (MAL.). Zie MESVISCH.

PISO-PISO. Een indrukwekkende, steile berg, die zich tot 1965 M. hoogte verheft aan den Noordoever van het Toba-meer (Sumatra). Uitloopers naar het Z. vormen het schiereiland Sibolangit. Aan den Noordelijken voet strekt zich de groote Karo-hoogvlakte uit. Doordat de berghellingen sterk verweerd zijn, heeft de P. P. niet meer den vorm van een vulkaan. Groote lava-achtige benevens andesietblokken, wijzen echter op het vulkanisch karakter. De hellingen zijn meest bedekt met moeilijk begaanbare steppen, waaruit hooge varens opsteken. Alleen de top wordt gekroond door een dicht oerwoud. De berg wordt ook wel Tandoek Bĕnoea genoemd.

PISONIA ALBA Span. Zie PISONIA SYLVESTRIS var. ALBA.

PISONIA EXCELSA Bl. Fam. *Nyctaginaceae.* Ki tjaoe (SOEND.). Een boom met sterk klevende vruchten, zoodat zelfs kleine vogels vastraken en zoo gevangen kunnen worden.

PISONIA SYLVESTRIS T. et B. fam. *Nyctaginaceae.* Sajoer poetih (MAL. MOL.), Dagdag sĕĕ (BAL.). Lage, onregelmatig vertakte en kromme boom, op Java alleen bekend van twee moeilijk te bereiken rotseilandjes aan de Oostkust van Noesa Kambangan, ook voorkomend op de Duizendeilanden, Madoera, Bali en de Molukken. De bladeren worden als groente gegeten. Vroeger werden bij de kroning van een Javaansch vorst de bloemen door een speciaal gezantschap van Noesa Kambangan gehaald en aan den vorst aangeboden. De variëteit *alba* (*Pisonia alba Span.*) is inheemsch in het O. van den Archipel en wordt verder aangeplant [Kajoe boelan (MAL.); sajoer poetih (MAL. MOL.); Kol bandan (JAV.)] De bladeren worden als groente gegeten, maar zijn ook een bekend inlandsch geneesmiddel.

PISTIA STRATIOTES L., fam. *Araceae.* Kiambang (MAL.), Kajoe apoe, Apon apon (JAV.), Ki apoe (SOEND.). Kleine, losdrijvende waterplant met dikke, aan den top stompe bladeren in een roset. De bloeikolven ontwikkelen zich tusschen de bladeren, ze zijn groen en zeer klein. De plant wordt in vischvijvers door de inlanders aangeplant; het schijnt, dat varkens gaarne de bladeren eten.

PISUM SATIVUM L. fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Katjang kapri (JAV.), Katjang polong (JAV. SOEND.), Katjang gamĕt (SOEND.), klimmende kruidachtige planten met witte bloemen, voor de Europeanen en Chineezen gekweekt als peulen (de variëteiten met zachte vruchten) of doperwten (met harde, oneetbare vruchten). De cultuur heeft plaats in de vlakte op droge velden. Als doperwten worden de onrijpe zaden gegeten. Wat op Java als rijpe groene erwten (onder den naam Katjang arab) wordt verkocht, is waarschijnlijk uit Br. Indië ingevoerd.

PITAI. Complex van een tweetal kampongs, welker bevolking voorheen nog al van zich liet spreken (vgl. Koloniaal verslag 1904), gelegen in het huidige landschap Fatoe Leo, onderafd.

West-en Midden Timor, afdeeling Noord en Midden Timor, residentie Timor en Ond.

PITHECANTHROPUS ERECTUS (Rechtopgaande aapmensch), is de naam, dien Eugène Dubois (op het voetspoor van Ernst Haeckel) in 1892 gegeven heeft aan het uitgestorven menschachtige wezen, welks overblijfselen hij gevonden had in andesitische tuffen van het Kěndêng-gebergte in de residentie Madioen, nabij Trinil, district Ngawi, in het ravijn op den linkeroever van de Tji-Bêngawan, 15 M. onder den beganen grond. (Een gedenksteen wijst heden de juiste vindplaats aan.) Dubois was in 1898 als officier van gezondheid naar Indië gegaan, met de uitgesproken bedoeling om naar de overblijfselen van tusschenvormen tusschen mensch en anthropoïde apen te zoeken. Het N.-I. Gouv. stelde hem daartoe in staat, door hem eerst in de Padangsche bovenlanden te plaatsen, waar zijne nasporingen geen bevredigende resultaten opleverden, en vervolgens op Midden-Java, waar in bedoelde tuflagen, niet slechts van Madioen, maar ook van Soerakarta en Kediri, reeds vroeger vele overblijfselen van Zoogdieren en Reptiliën aangetroffen waren, die volgens Dubois' meening tot de Pleistocene (jongste Pliocene) formatie behoorden, maar thans door de meeste geologen (Volz, 1907) voor oud-diluviaal worden gehouden. Deze lagen zijn van fluviatielen oorsprong, geplooid, hellen naar het Zuiden en liggen discordant op Pliocene marine mergels. De dikte van het geheele lagencomplex bedraagt 350 M. Elbert (1908) nam in het tropisch diluvium een verdeeling in drieën waar, aangegeven door de in de lagen besloten plantenresten, en wijzende op lange periodes van lagere temperatuur en sterken regenval (pluviaal-tijdperken), die overeenkwamen met de ijstijden op Noordelijker breedte. De Kěndêngformatie behoort tot de oudste dezer pluviaalperiodes. Dubois groef daar tot 1893 en vond fossiele resten van meerendeels uitgestorven soorten van varken, rhinoceros, buffel, hert, tijger, schubdier, die, zij het ook in andere soorten, nog thans op Java voorkomen, maar ook van olifant, hippopotamus, anoa, die er thans ontbreken. De grootste overeenkomst vertoonden deze overblijfselen met die der Siwalikheuvels aan de Zuidzijde van de Himalaya, en andere fossielhoudende lagen van het vasteland van Azië, die naar genoemde vindplaats den naam Siwalikfauna hebben gekregen. Ook de Kěndêngfossielen vormen een „homogene fauna".

De overblijfselen bestaan uit een schedeldak (calvarium), dijbeen (linker) en twee kiezen uit de bovenkaak. Zij lagen in denzelfden horizont verspreid; de verste onderlinge afstand bedroeg 15 M. de kleinste 1 M. In de lagen, waaruit zij met honderden andere beenderen te voorschijn kwamen, en die blijkbaar geologisch ongestoord waren, werd nimmer een volledig skelet van bijeenliggende bestanddeelen aangetroffen.

De schedelkap is van het dolichocephale (langwerpige) type, zeer plat en laag, en vertoont de meeste overeenkomst met die der gibbons, maar is tweemaal grooter dan die der grootste bekende soort van dit geslacht, en dus even groot als de menschelijke. In welving staat zij tusschen die van den chimpanzé en van het laagst ontwikkelde menschenras in, in hoogte (kalothoogte) staat zij gelijk met die van den chimpanzé (37.7), terwijl de langste index bij den mensch 47, de gemiddelde 52 bedraagt. De oogkasdaken springen vóór het voorhoofdsgedeelte vooruit, de bovenwenkbrauwkammen zijn sterk uitgesproken. De uit den inhoud der kap berekende capaciteit der hersenholte is 1000 c.c., terwijl die van den grootsten anthropoïden aap slechts 600 c.c. bedraagt, maar bij den hedendaagschen mensch het minimum van hersencapaciteit toch altijd hooger is.

Het dijbeen bezit zeer groote overeenkomst met dat van den recenten mensch, toch meent Dubois vier afwijkingen te hebben waargenomen, die in zulk een combinatie bij geen enkel menschelijk dijbeen zijn terug te vinden. Nabij het boveneind draagt het een groote carieuze beenwoekering, die wijst op een genezen ziekelijke aandoening. Van de kiezen is de verstandskies minder afgesleten dan de andere (2de ware).

Dubois heeft de beenderen vertoond op het 3de Internationale Zoölogencongres te Leiden in 1895, waar hij zijne opvattingen met succes verdedigde tegen de bezwaren van den beroemden anthropoloog Rudolf Virchow.

Tegenwoordig berusten de fossielen in Teyler's Museum te Haarlem. In 1899 heeft de anthropoloog Schwalbe te Straatsburg een belangrijk vergelijkend onderzoek ingesteld naar de fossiele schedels van menschen en menschachtige overgangsvormen, en is tot het besluit gekomen, dat Pithecanthropus moet beschouwd worden als de oudste tot nu toe bekende der laatstgenoemde.

In 1907—08 hebben Duitsche geleerden, op aansporing en onder leiding van mevrouw de wed. Prof. Emil Selenka, onderzoekingen gedaan op de vindplaats van P. bij Trinil, maar geen verdere overblijfselen gevonden.

PITHECOLOBIUM BIGEMINUM Mart. Zie PITHECOLOBIUM LOBATUM.

PITHECOLOBIUM DULCE Bth. fam. *Leguminosae-Mimoseae*. Asêm koerandji (JAV.), Kipoêk (SOEND.). Boom uit trop. Amerika, al lang geleden in Indië ingevoerd en vaak aangeplant. Bladeren uit slechts vier bladjes bestaande, peul rolrond; zaden met eetbaren zaadrok. De bast bevat een bruikbare looistof.

PITHECOLOBIUM LOBATUM Bth. Djaring (MAL.), Djêngkol (JAV., SOEND.), Djêring (MAL., JAV.), Boom tot 26 M. hoog, op Java aangeplant en verwilderd. Het hout is niet veel waard. Het sap van de bast is een middel om vlechtwerk zwart te kleuren. De bladeren worden gegeten. Het voornaamste gebruik vinden de zaden, die rijp of onrijp en rauw of gekookt door de inlanders gebruikt worden en als een lekkernij doorgaan, ofschoon de Europeanen vinden dat ze stinken. Ze schijnen bovendien een vergif te bevatten, dat de nieren aantast. De soort wordt vaak verward met *P. bigeminum*.

PITHECOLOBIUM SAMAN Bth. Regenboom, Kajoe amboen (MAL.); Kajoe trêmbêsi (JAV.). Amerikaansche boom, op Java als schaduwboom langs wegen veel aangeplant. De bast is giftig; het loof wordt door geiten graag gegeten, terwijl de zaden en peulen een zeer goed veevoeder zijn.

PITIK (DAJ.). Zie DWERGEEKHOORNTJES.

PITIK WÂNÂ (JAV). Zie AJAM.

PITJAK (DAJ.). Zie AGAS.

PITJISAN (?). Javaansche naam voor een klein Waterhoentje, *Metopidius indicus*. Op Celebes heet *Hydralector galliuaceus* Pihndo.

PITJISAN (JAV.). Zie NAUCLEA LANCEOLATA.

PITJOENG (SOEND.). Zie PANGEI.

PITOE OELOENA SALO en BOVEN-BINOEANG. Onderafdeeling der afdeeling Mandar, gouvt. Celebes en Onderhoorigheden.

PITOEMPANOEWAË. Afgeleid van pitoe, zeven, en banoewa, landschap, was een confederatie van zeven Bonésche volkplantingen in het ten Noorden der Tjènrana-rivier gelegen kustgebied van Wadjo en Loewoe. Oudtijds waren zij onderhoorig aan Wadjo, doch ongeveer in het midden der 18e eeuw kwamen zij tegelijk met het Wadjosche landschap Timoeroeng onder de souvereiniteit van Boné. Aan dit verlies van grondgebied, dus ook van de vrije vaart op de Tjènranarivier en van het uitsluitende recht tot heffing van in- en uitvoerrechten op die rivier, is voornamelijk de gespannen voet te wijten, waarop de rijken Wadjo en Boné voortdurend tegenover elkaar hebben gestaan. De confederatie werd bestuurd door een Doeloeng als palili of vasal van Boné, bijgestaan door een raad of ada, waarin de hoofden der zeven landschappen zitting hadden. Zooals de titel Doeloeng reeds aanduidt, was het hoofd der Pitoempanoewaë een der voornaamste aanvoerders in den oorlog. Als zoodanig had hij aan het Bonésche hof een gelijken rang als de Doeloeng van Lamoeroe, die tot de palili paseadjengang behoorde, dus zich tot Boné verhield als een vriend, aanverwant of bondgenoot, zoodat de invloed van het Bonésche bestuur in dat landschap weinig te beteekenen had, en de verplichtingen van den Doeloeng zich bepaalden tot bijstand in den oorlog, het op bepaalde tijden verschijnen ten hove en het deelnemen aan door den Vorst van Boné te geven feesten. Thans is deze landstreek toegevoegd aan de onderafdeeling Wadjo en heeft het zelfbestuur van Boné (welks opheffing in voorbereiding schijnt), er niets meer te zeggen.

Literatuur: Het Leenvorstendom Boni, door J. A. Bakkers, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. deel XV; De Bonische expedities door M. T. H. Perelaer, 1872; Zuid-Celebes door P. B. van Staden ten Brink, 1884.

PITOEROEH. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling en het regentschap Koetoardjo, afdeeling Poerworèdjo, residentie Kèdoe; met eene oppervlakte van 84,55 K.M². Het district telt 82 desa's en is verdeeld in 4 onderdistricten. Eind 1905 bestond de bevolking uit ruim 66000 zielen, w.o. enkele Europeanen. In dit district worden de tempelgrotten Goewâ Tapoes of Gong en Goewâ Mêrdèn aangetroffen.

PITRAH is de (uit het Arabische *fitrah* verbasterde) benaming van de liefdegave, welke ieder Moslim (man, vrouw en kind) volgens de Moslimsche wet aan het einde der vastenmaand (zie aldaar) behoort op te brengen. Zij wordt ook *djakat badan* genoemd, als zijnde eene in het bijzonder voor deze gelegenheid voorgeschreven *djakat* (zie aldaar), welker hoeveelheid niet naar de grootte der bezittingen, maar p e r h o o f d wordt berekend. Het verschuldigde bedrag is volgens de wet in oud-Arabische maat één *sâ'* per hoofd van „ het graan des lands", hetgeen op Java wordt gelijkgesteld met 3 *kati's* (of volgens anderen 4 *kati's*), in Atjèh met 2 *arè's*, enz. Slechts zij, die niet bemiddeld genoeg zijn om in hun eigen levensonderhoud en dat der hunnen te voorzien, zijn van deze verplichting vrijgesteld. Overeenkomstig de oorspronkelijke bedoeling dezer gave, als spijziging der armen, behoort de *pitrah* te worden opgebracht in natura, in Ned.-Indië dus in den vorm eener hoeveelheid rijst, welke volgens de wet moet ten goede komen aan dezelfde 8 categorieën van armen, behoeftigen, enz., die ook recht hebben op de opbrengst van de *djakat* van het vermogen. In werkelijkheid komt echter de *pitrah* hoofdzakelijk ten bate der zgn. „Mohamm. geestelijkheid" (vgl. DJAKAT) en de inlevering der rijst wordt in het algemeen vervangen door betaling in geld. De inners van deze *djakat* toch, de zgn. dorpsgeestelijken, aan wie de bevolking haar liefdegaven ter verdeeling onder de rechthebbenden pleegt te overhandigen, nemen steeds genoegen met een kleinere of grootere som gelds (naar mate van de gegoedheid van hem, die zijne *pitrah* komt inleveren). Om echter toch aan de letter der wet te voldoen, geven zij in ruil voor het ontvangen geld de wettelijk verschuldigde hoeveelheid rijst aan hem, die zijne *pitrah*-verplichting komt voldoen, zeggen hem daarop de *nijjat* voor (d.w.z. het formulier, waaruit de bedoeling van den *djakat*-plichtige blijkt om zijnen godsdienstplicht te vervullen) en ontvangen dan de juist verkochte hoeveelheid rijst van hem, na het uitspreken dier *nijjat*, weder als *pitrah* terug.

De *pitrah* wordt in Ned.-Indië evenals in de geheele Moslimsche wereld met bijzonderen godsdienstijver opgebracht, niet alleen door gezinshoofden voor zich zelven en de leden van hun gezin, in wier onderhoud zij hebben te voorzien, maar zelfs ook wel onverschuldigd door Inlandsche hoofden en aanzienlijken voor hunne onderhoorigen en volgelingen. Deze groote ijver is te verklaren uit het nauwe verband tusschen de *pitrah* en de vastenmaand, welke volgens de algemeen Moslimsche opvatting heeft te strekken tot verzoening voor de tekortkomingen in het geheele voorafgaande jaar.

Literatuur: C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, I, p. 256—258 (The Achehnese, I, p. 238—240); Th. W. Juynboll, Handleiding t. d. kennis der Mohamm. Wet, p. 104 vv. (Handbuch d. islam. Gesetzes, p. 109—112); C. Poensen, Brieven over den Islam uit de binnenlanden van Java, p. 138 vv.; P. J. Veth, Java IV (1907) p. 451, I (1875) p. 395 met de aanteekening daarop van Radèn Mas Adipati Ario Tjondro Negoro in het Bijblad v. h. Aardrijksk. Genootsch. no. 9, blz. 9; B. F. Matthes, Bijdragen t. d. ethnologie van Zuid-Celebes, p. 88; A. L. van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, p. 62.

PITRIET, de kern van den rotan-stengel, van welke men de „bast", het z.g. vlechtriet, heeft verwijderd. In de groote fabrieken van rotanmeubelen geschiedt dit afschillen machinaal, waardoor het pitriet gespaard blijft. Men gebruikt het voor de vervaardiging van meubelen en in de mandenmakerij.

PITTA. De Pitta's vormen een afzonderlijke familie (*Pittidae*) van ongeveer lijstergroote vogels met lange pooten en korten staart, die zich in de bosschen op den grond ophouden en zich met insecten en wormen voeden. Zij hebben een fraai gevederte en worden in een aantal soorten, behoorende tot 3 geslachten, in den Archipel aangetroffen. Het geslacht *Pitta* bevat

ruim 30 soorten en komt op alle eilanden voor; *Eucichla* met 4 soorten wordt op Java, Sumatra en Borneo aangetroffen, terwijl *Mellopitta* in 2 soorten op Nieuw-Guinea is gevonden. Zie SINTAU.

PITTOSPORUM FERRUGINEUM Ait. fam. *Pittosporaceae.* Giramong (MAL.?); Katjombrang, Tjombrangan (JAV.). Hoeroe hondjè (SOEND.). Matig hooge boom, over den geheelen Archipel verbreid in de lage streken en het bergland tot ± 1300 M. Over het gebruik van het hout loopen de meeningen uiteen. De bladeren en de vruchten zijn een vischvergif.

PLADJOE. Zie PÈLADJOE.

PLAJÈN. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Goenoeng-Kidoel, residentie Djokjakarta. Het district heeft drie onderdistricten, t. w. Patoek, Paljan en Panggang en telde eind 1905 eene bevolking van bijna 5000 zielen, allen Inlanders.

PLAKKAAT PANDJANG of „het lange plakkaat" is de naam, die gegeven wordt aan het besluit van 11 October 1833, door Van den Bosch als commissaris-generaal getroffen voor Sumatra's Westkust, en waarbij de bevolking dier streken — alwaar toen de Padri-oorlog gewoed had — in het volkomen bezit gelaten werd van haar politieke en huishoudelijke rechten, zoodanig, dat het Gouvernement zich niet bemoeien zou noch met het benoemen van hoofden, noch met derzelver rechtspleging of eenige andere huishoudelijke aangelegenheid, noch ook belastingen zou invoeren. De tekst van het plakkaat is te vinden bij Kielstra in Bijdragen v. h. Kon. Inst. T. L. V. deel 38 (1889), blz. 229.] De vraag, of door dit plakkaat het Minangkabausche land de positie kreeg van een zelfbesturend landschap met politiek contract, moet ontkennend worden beantwoord, al bleek bij de behandeling van het Reg. regl. in 1854 de regeering in twijfel (zie CONTRACTEN, deel I, bl. 526); daarentegen is zoowel bij onze hervormingen van het inlandsch bestuur ter kuste, als bij de ingrijpende wijziging van het rechtswezen aldaar (Ind. Stb. 1874 no. 99*a*) en bij het invoeren van een bedrijfsbelasting (Ind. Stb. 1908 no. 93, nu 1914 no. 130) de vraag gerezen, hoe zich dit met het plakkaat pandjang verdroeg.

PLANCHONIA VALIDA Bl. Fam. *Lecythidaceae.* Poetat (JAV., SOEND.). Zeer hooge en groote boom, over geheel Java verspreid tot 1000 M. boven zee, vooral beneden 500 M. Het hout, dat in groote afmetingen, te krijgen is, wordt op sommige plaatsen hoog geschat voor huisbouw.

PLANCIUS (PETRUS). Eigenlijk: Peeter Platevoet, d.i. platvoet, naar een lichamelijk gebrek aldus bijgenaamd; geboren in 1551 of in voorjaar 1552 te Drenoeter (Fr.: Dranoutre) bij Belle (Fr.: Bailleul), aan den Z.-voet van den Kemmelberg (welbekend uit het laatste offensief der Duitschers ten Z.W. van Yperen in Juni 1918); overleden te Amsterdam 15 (*niet* 25) Mei 1622, 70 jaar oud. Calvinist en hagepreekerin Vlaanderen van 1576 (Pacificatie van Gent) tot 1585 (inneming van Brussel en Antwerpen door Parma), daarna predikant te Amsterdam. Hier ontwikkelt zich bij hem, als oud-leerling van Mercator, binnen een kort aantal jaren zijn bijzondere gave als kosmograaf en kartograaf; zóózeer, dat hij van 1592—1601 de machtige wetenschappelijke man te Amsterdam is, die, op het voetspoor der oudere Vlamen Mercator (eigenlijk: de Cremer; overl. 1594) en Ortelius (eigenlijk: Ortels of Wortels; overl. 1598), en zich bedienende van oudere Portugeesche, maar vooral jongere Spaansche zeekaarten, in waarheid „is geweest de principaelste Autheur ende aendrijver vande voortreffelijcke ende wijt vermaerde Oost-Indische Compagnie"; zooals zijn landgenoot Ds. W. Baudaert (alias: G. Baudartius, geboren te Deynze), kort na Plancius' dood over hem getuigde (Memorien van Neder-lant, 2e druk, II. Zutphen 1625, fol. 85b).

Als zoodanig wist hij langs stille wegen, reeds vóór Nov. 1591, 25 zeekaarten in handen te krijgen van den Sp.-Port. kartograaf Bartholomeo Laso of de Lasso (die dat, blijkbaar als geboren Spanjaard, na examen, in 1564 officieel te Lissabon geworden was, en in 1591 er nog woonde; zie toch Sousa Viterbo, Trabalhos nauticos dos Portuguezes nos seculos XVI e XVII, Parte I, Lisboa 1898, p. 169—171), ondanks dat men in het toen vereenigde Spanje en Portugal zulke koloniale schatten met Argus-oogen placht te bewaren. Hij draagt ze over aan zijn lastgever, den Amsterdamschen uitgever Cornelis Claesz; — die in 1595 het Itinerario plus Reysgheschrift van Linschoten zou uitgeven, en van 1598 af de meeste Journalen der eerste scheepstochten van de Hollanders naar Indië, te beginnen met d'Eerste Boeck van Willem Lodewyckxz. Dd. 17 April 1592 verkrijgt Claesz. als „boeckdrucker binnen Amstelredam" het monopolie voor 12 jaar tot het drukken of natrekken van bedoelde 25 zeekaarten „van Bartholomeo de Lasso, cosmographo ende meestre van de zeevaert des Coninex van Spaengien" (De Jonge, Opkomst I, 1862, p. 168; en verg. er p. 92). Tevens erkent Claesz. „*daerenboven*" óók in handen te hebben gekregen, in de Spaansche taal, „de secreten van der zeevaert van Oost- ende West-Indien, Afrika, China ende andere diergel. landen". De Jonge (l. c. p. 92) teekent hierbij aan, dat deze actie van Plancius en Claesz. dus was „een half jaar voor de terugkomst van Jan Huygen van Linschoten en drie jaren vóór dat deze zijn Itinerarium in het licht zond."

Wie kan hier bemiddelaar zijn geweest? Vermoedelijk de vóórlooper van Linschoten, de Enkhuizer Dirck Gerritsz., voluit D. Gsz. Pomp (zie dezen naam), die, samen met Linschoten op 23 Nov. 1588 met éénzelfde schip uit Goa vertrokken, via Lissabon, waar hij Sept. 1589—Maart 1590 verbleef, in ca. April d.a.v. thuis was, en wiens „Portugysch boeck" en „Portugysche zeeschriften" door Plancius in zijn twee Memories van resp. ca. April 1598 en voorjaar 1600 (zie onder) uitdrukkelijk worden vermeld als in Pl.'s persoonlijk bezit (De Jonge, I, p. 188, 195).

In het Itinerario nu van Linschoten — die zijnerzijds veel van Dirck Gerritsz. had geprofiteerd èn in Goa èn op hun terugreis samen vandaar —, dat, met zijn octrooi van 8 Oct. 1594, kant en klaar was in Maart 1595, doch pas in 1596 door Claesz. in den handel werd gebracht, komt, in een klein deel der exx., een wereldkaart voor met het bovenschrift: „Orbis terrarvm typvs de integro multis in locis emendatus *auctore Petro Plancio 1594*"; dus authentiek werk van Plancius uit 1594; terwijl in het Reys-gheschrift,

dat, als tweede „Boeck" van Linschoten, onmiddellijk op het Itinerario volgt, en op het titelblad het jaar 1595 draagt, juist allerlei „*secreten*" van de Oost- en West-Indische, Chineesche, en ten deele Afrikaansche scheepvaart *vertaald* voorkomen. In aanmerking genomen, dat in voorjaar 1594 de verwijdering tusschen Plancius en Linschoten begon (zie onder), kan de harmonie en samenwerking tusschen beiden tot in 1593 ongerept zijn gebleven; waarnaast Plancius en Claesz. steeds eensgezind bleven, en Linschoten pas tegen 1598 zijn zeer invloedrijken uitgever Claesz. ging mijden, om te Enkhuizen in dat jaar zijn vertaling van Acosta, en in 1601 te Franeker zijn Voyagie by Noorden om te laten verschijnen (octrooi reeds van 20 Mei 1597; 2 maanden dus vóór de terugkomst der eerste Holl. vloot naar Indië onder Corn. de Houtman).

De oudste authentieke kartografische arbeid van Plancius is de „geographische ende hydrographische caerte der ganscher werel." die hij in Nov. 1591 had „gedediceert" — versta: tevens door die opdracht in hs. had voltooid? —, en op 15 April '92 had geschonken aan de Heeren Staten, waarvoor hij twee dagen later de som van ƒ 300 tot dank ontving (De Jonge, l. c. p. 167—168). Deze kaart van 1.06 × 2.14 M., uit 18 bladen koperdruk samengesteld, het eerst door T. Blundevill(e) in 1594 beschreven, is tot nog toe in slechts één ex. bekend, te Valencia (Spanje; aartsbisschoppelijk seminarie Colegio del Patriarca, *alias* del Corpus Christi), en voor het eerst uitvoerig beschreven door Dr. Wieder in Tijdschr. Aardr. Gen. 2, XXXII (1915), p. 301—318; of in den overdruk van zijn artt. p. 159—176; en verg. Dr. Wieder hiervóór, dl. II, p. 233, sub KAARTBESCHRIJVING. De „voorstelling van een les op de Globe" op blad 17, geeft bovendien het *portret* van Plancius, neerzittend bij een globe, met achter hem aan zijn linkerhand Corn. de Houtman, en een vrouw (?); met tegenover hem (aan den anderen kant der globe) een bejaard stuurman met een grooten passer in zijn linker, en met aan diens rechter een jonger stuurman (lijkt op Willem Barentsz); terwijl twee jongelieden aan Plancius' linkerzijde op den voorgrond zitten, deze twee zonder hoed; alsmede aan de andere zijde (links van den toeschouwer) op den voorgrond nog een staande jonge man, eveneens zonder hoed; de vier hoofdfiguren daarentegen dragen flaphoeden, de vrouw (?) achter Plancius' rug veeleer een soort van kap (foto uit Febr. 1919, van F. E. baron Mulert).

In (vermoedelijk: begin of voorjaar) 1594 volgde zijn kleine wereldkaart bovengenoemd; op deze en blijkbaar nog andere kaar en (van 1592—93?) doelt Blundevill(e) in 1594, door in zijn studie over Plancius' groote wereldkaart, te reppen van „this and other his Maps". De eerste meridiaan is hier in 1594 de officieel Spaansch-Portugeesche, op 22 April 1529 te Zaragoza door het zgn. Molukken-tractaat vastgesteld, waardoor de oostelijke Demarcatie-lijn 17° beO. de Molukken kwam te vallen, en dus de 1e meridiaan beO. de Kaapverdische en beW. de Canarische eilanden (iets West nog van den Ferro-meridiaan, in 1634 door Frankrijk aangenomen); terwijl juist in midden 1594 Plancius, op het voetspoor van Columbus en Mercator, met hardnekkigheid begon te strijden voor het trekken van den eersten meridiaan over Flores-Corvo (dus ca. 12° meer West), omdat op de lengte van die meest westelijke der Azoren het kompas geen miswijzing had (zie over dezen strijd van Plancius tusschen 1594 en 1601 over miswijzing, lengte-bepaling en eersten meridiaan, de uitéenzetting bij De Jonge, I, p. 82—90; en uit voeriger technisch verklaard door S. P. l'Honoré Naber in de Linschoten-uitgaaf, „Reizen naar het Noorden", II, 1917, p. XXI—XXVIII, XXXI—XXXII).

In 1594 ook was Plancius begonnen — doorgaande op de beroemde projectie-vinding van Mercator uit 1569 — met zgn. platte of loxodromische zeekaarten, zijne „zeecaerten met wassende graden", te vervaardigen ten bate der Ned. schippers en stuurlieden bij de groote vaart; iets, waar hij in zijne Memorie van ca. April 1598 nog vol gerechtvaardigden trots van gewaagt, in tegenstelling tot „de gemeyne zeecaerten"; zie De Jonge, I, p. 171 en 193, en verg. er diens uiteenzetting p. 66—76.

In deze zelfde jaren 1592—94 begin dan de gewichtige arbeid van Plancius, die be lissend mag heeten voor de vestiging van ons koloniaal gezag in het Oosten: de opleiding van stuurlieden voor de groote vaart *op Indië*. In 1592 — vermoedelijk: najaar '92, *nadat* Linscho en den 3en Sept. te Enkhuizen terug was; verg. boven — ging Cornelis de Houtman als verspieder naar Lissabon voor een 9-tal Amsterdamsche kooplui, vergezeld dadelijk of weldra gevolgd door zijn jongeren broer Frederick (verg. beide namen in dl. II); bleef er he heele jaar 1593, en is vóór 12 Maart 1594 te Amsterdam terug; waarna, tusschen ca. 12 Maart en 17 Mei, de grondslag wordt gelegd voor den eersten Holl. scheepstocht naar Oost-Indië, welke op dien 17en Mei 1594 door de Staten van Holland werd gesanctionneerd. De lange deliberatiën over dit plan waren geschied „ten overstaen van den eersaemen Petrus Plantius" (zie De Jonge, I, p. 254; en Lodewyckszᵉ D'Eerste Boeck, Linscho en-ed. 1915, p. XXXI—XXXII noten 2 en 4). Voor dit jaar 1594, het beslissende jaar van voorbereiding der vloot van 4 schepen, die op 2 April '95 van Texel onder Cornelis de Houtman zeil zou gaan, geldt dan ook een volle wat Ds. Bandrius in 1625, dadelijk na het bovenaangehaalde, over Plancius laat volgen: „Op syne Caerten ende instructien syn de eerste Schepen derwaerts (naar O. Indië) ghevaren: Ende zijn oock noch vele Jaren na der hand gheene tot Schippers of Stuyr-lieden derwaerts gestadmiteert, dan die te voren by den selven Plancio waren gheexamineert, ende ge uychenisse van hem hadden, datse daer toe bequaem bevonden waren. Mede zijn op syne instructien ende Caerten verscheydene andere memorabele vaer en aen ghevanghen."

De eerste algemeen-Hollandsche waan, in voorjaar 1594, was, dat de beste en veiligste weg naar O.-Indië leidde beNoorden om; met dit verschil, dat Linschoten c.s. aanrieden bezuiden Nova Zembla den doortocht te zoeken; doch dat Plancius, als goed leerling weer van Mercator, welke had beweerd dat de Noordelijke Poolzee geen groote hindernis kon vormen wegens de zware stroomen die het ijs moesten breken, volhield dat men hooger op moest

gaan, benoorden Nova Zembla langs. Hiermee begon de wetenschappelijke veste en het getwist tusschen Linschoten en Plancius. Op 5 Juni 1594 zeilde de eerste IJzee-Indië-vloot van Texel, met Linschoten als een der commiezen, en met Plancius' leerling Willem Barentsz als stuurman op een der 3 schepen. Onverrichterzake was men 16 Sept. alterug; maar Linschoten overtuigd, dat Plancius totaal mis was, want bij Waigats op ruim 71° N. had men open water gevonden; terwijl het schip van Amsterdam, met Barentsz, hooger op tot 78° N. was gedrongen, maar geen doortocht gezien had. Beiden hadden ongelijk; doch Plancius het ergst.

De tweede tocht naar Indië ging beZuiden om, om de Kaap, in het kielwater der Portugeezen, en slaagde. Op 2 April 1595 ging men van Texel zeil, onder Cornelis de Houtman als oppercommies, met Plancius' leerling Pieter Dircksz (Keyser) als opperpiloot, en met aan boord als navigatie-bijbel Linschoten's Itinerario + Reysgeschrift; in welk laatste vóórin zich een Ode bevond van Linschoten's Hoornschen vriend Pieter Taemsz, die.... ongezouten Plancius hekelt als misleider van stuurlui, en „Cosmographist" van hoogst verdachte reputatie!

Kort nadat deze Indië-vloot in zee stak, was men van Holland uit met een tweede IJzee-Indië-vloot (2 Juli—18 Nov. 1595; waarbij ten tweeden male Linschoten meeging, nu als een der twee oppercommiezen, en Barentsz als opperpiloot) gestuit op het ijs van de Kara-zee; en was zelfs, op het hardnekkig volhouden van Plancius, dat men *benoorden* Nova Zembla naar Indië kon zeilen, de derde en laatste ongelukstocht beNoorden om gevolgd (18 Mei 1596—29 Oct. '97), waarbij Spitsbergen in Juni 1596 werd ontdekt, maar de opperpiloot Willem Barentsz dd. 20 Juni 1597, kort na den afloop der overwintering op Nova Zembla, was overleden. Linschoten had dus wel geen gelijk gekregen, maar Plancius volstrekt ongelijk.

Doch reeds $2^1/_2$ maand vóór de terugkomst van dezen droeven en laatsten heldentocht langs den hersenschimmigen Noordpool-weg naar China en Indië, was op 14 Aug. 1597 teruggekeerd te Texel de eerste Oostindië-vloot onder De Houtman, medebrengende voor Plancius o.a. „de schryften van Pedro de Tayde" (De Jonge, I, p. 191; terwijl het op p. 189 heet „het boeck van Pedro de Tayde"), d.i. dus: van den Portugeeschen halfbloed en ervaren piloot, die te Bantam op goeden voet had gestaan met de Hollanders, en *daarom* op 15 Aug. 1596 door zijn landslui er was vermoord. En óók moet Plancius toen in handen hebben gekregen de nagelaten aanteekeningen van zijn discipel, den in de baai van Bantam op 13 Sept. '96 overleden opperpiloot P. Dsz. Keyser, den „zeer verstandige ende wel ervaren stuyrman Pieter Dircxz, zaliger gedachtenisse", zooals Plancius in zijne Memorie van ca. April 1598 hem noemt (De Jonge l. c. p. 185; zie onder).

Het hoogtepunt van Plancius' invloed en macht valt dan in deze jaren 1598—1601; vanaf de eerste en tweede Oostindië-vloten onder den Amsterdamschen patriciër Jacob van Neck (resp. 1 Mei 1598—19 Juli 1599 en 28 Juni 1600—15 Juli 1603), tot ongeveer de oprichting der O.-I. Comp. (octrooi van 20 Maart 1602). In het middelpunt der „kooplieden van de groote reize" (d.i. van de eerste Oostindië-reeders) Amsterdam, is hij toch degeen die nautisch den opzet der nieuwe scheepstochten beheerscht, als heftig predikant maatschappelijk en kerkelijk vooraan staat, en geldelijk tegelijk zich man van groote zaken toont. In de zgn. Oude Compagnie — een fusie, in begin 1598 tot stand gekomen tusschen de Compagnie van Verre uit 1594 en de in eind 1597 opgerichte Nieuwe Compagnie — was Plancius voor 10 % van het kapitaal deelgenoot (zie De Jonge, I, p. 100—103; vooral noot 2 op p. 102).

Voor de eerste vloot van Van Neck stelt hij een Memorie samen in ca. April 1598, alsmede in ca. voorjaar 1600 een tweede nautische Memorie voor Van Neck's tweede vloot, die beide bewaard zijn gebleven en beide afgedrukt in De Jonge, I, p. 185—194 en 194—200 (de laatste zonder het slot). Beide ook bevatten resp. een open en een bedekten aanval tegen.... Linschoten; die zijnerzijds in 1601 het antwoord niet schuldig bleef, door — bij de uitgaaf zijner twee IJzeetochten, ditmaal te Franeker — te keer te gaan tegen den „Waen-Cosmographist" te Amsterdam, Ds. Plancius! Zie over deze ongezouten personaliteiten tusschen Linschoten en Plancius van ca. 1594—1601, nader de Linschoten-uitgaaf over de Eerste Schipvaart naar O.-Indië onder C. de Houtman, II (1919), p. 225—229; waar tevens de juiste data van bovengenoemde twee ongedateerde en kwansuis-anonieme Memoriën van Plancius werden vastgesteld.

De bron van dit alles was naijver; zoowel wetenschappelijk als maatschappelijk. Linschoten was sedert Aug. 1597, ondanks het onverwacht gelukken der Eerste Schipvaart, te Enkhuizen op den achtergrond gedrongen; Plancius, ondanks het échec van zijn Mercatorischen Poolzee-droom, een der machtigste aandrijvers geworden te Amsterdam van de opbloeiende Oostinjevaart. Ook moet de hoogstwaarschijnlijk krypto-katholieke en zekere „rekkelijke" Linschoten den dominee-zeloot tot ergernis zijn geweest. Gewis ook is anderzijds Oldenbarneveldt, die in begin 1602 de stichting der O. I. Compagnie door bijeenbrenging der concurreerende rederijen tot stand wist te brengen, hem tegen de borst geweest door zijn latitudinarische neigingen. Een feit is, dat Plancius in die stichting niet alleen *geen aandeel* heeft gehad, maar ten ijverigste meeging doen in 1606 met het plan van Usselinx tot het stichten der (van den aanvang af concurreerende) W.-Ind. Compagnie. Ofschoon dit plan van zijn landgenoot Willem Usselinx (zie dezen naam) pas in 1621 mogelijk werd, door het octrooi der Staten-Generaal van dat jaar, dus een jaar voor Pl.'s dood, was Plancius zóózeer aan deze nieuwe Compagnie (die pas in 1624 begon te werken), en vooral aan Usselinx — die hem 25 jaar zou overleven — gehecht, dat hij zijn papieren en aanteekeningen van geografischen aard aan die W.-I. C. vermaakte, in een afzonderlijke kist of kast, die de „kas van Dominé Plancius" bleef heeten (zie Naber, o.c.p. XXX).

De periode van het Bestand (1609—1621), met haar felle kerkelijke twisten tusschen Gomaristen en Arminianen, heeft daarop de

werkkracht van Plancius in hoofdzaak opgeslorpt. Zijn oude criticus en antagonist Linschoten overleed bovendien in 1611. Toch gaf Plancius in 1613 nog een belangrijk advies over de Holl. walvischvangst bij Spitsbergen, dat de Hollanders in Juni 1596 hadden ontdekt, *contra* de monopolie-aanspraken der Engelschen; en in 1614 leidde dat advies niet alleen tot overeenstemming der twee partijen, maar reeds in 1612 had Pl. een aardglobe vervaardigd (met die ontdekking gekaarteerd), welke onlangs door Dr. Wieder is teruggevonden. Bovendien bracht dezelfde een hemelglobe van hem uit ca. 1598 te Zerbst (Anhalt) opnieuw aan het licht (zie Tijdschr. Aardr. Gen. 2, XXXVI, 1919, p. 22—23), waarop dezelfde Pieter Dircksz Keyser van hierboven in het bijschrift wordt geëerd als „peritissimus nauclerus", maar Plancius anderzijds constateert dat de sterren-waarnemingen in het Zuidelijk halfrond gedurende de Eerste Schipvaart door dezen „Petrus Theodori" waren verricht: „meo rogatu & instinctu".

Dit is dus ook weder arbeid vóór de befaamde op dit gebied van Fred. de Houtman uit 1603.

Daarnevens vermeldt Prof. van Ortroy (1903, p. 728) van Plancius: „un globe terrestre, paru en 1614, et une sphère céleste, datée de 1615", beide aanwezig in het Astronomisch Museum van het Observatorio del Collegio Romano te Rome; de aardglobe is met loxodromische lijnen (zie boven), en dus wel jonger dan de bovenvermelde, die echter ook pas in 1614 werd gegraveerd.

Als vurig Calvinist, Contra-Remonstrant, en hardnekkig polemicus, is hij, op zijn predikants-plaats in het machtige Amsterdam, een der strijdbaarste figuren tijdens het gezegde Bestand; tevens als talenkenner zoozeer in tel, dat hij op 26 Nov. 1618 (een half jaar vóór de onthoofding van Oldenbarneveldt) wordt benoemd tot revisor van de beraamde Staten-vertaling des Bijbels. Over de diverse theologische commissies hem toevertrouwd tusschen 1593 en 1618, zie men de biografie van Prof. van Ortroy, p. 718—719, en de uitvoerige populair-historische schetsen van Dr. Geesink, p. 71—139. —

Vier personen hebben de komst der Nederlanders in het Oosten, en daarmee sinds 1602 de opkomst der O.-I. Comp. en van het Ned. koloniale rijk, voorbereid. Dirck Gerritsz Pomp (ca. 1544—1608?), de vóórganger en „stille kracht" naar den geest, van èn Linschoten èn Plancius; Linschoten (ca. 1563—1611), de man van de daad èn van de pen, die door het in 't licht zenden in 1595 van zijn Itinerario + Reysgheschrift, voor later eeuwen de man is gebleven van internationale faam; Plancius (ca. 1541—1622), de hagepreecker-kamergeleerde-zeeloot, die van 1592 af tien jaar lang de verreweg invloedrijkste deskundige was te Amsterdam, de expert en adviseur der eerste Holl. scheepstochten naar onze Oost, en tegen het slot van zijn leven de rechterhand van den stichter der W. I. C., maar die, door het niet nalaten van eenig samenvattend eigen werk in druk, pas in de laatste jaren begon opgedolven te worden uit halve vergetelheid; en Cornelis de Houtman (ca. 1568—1599), de definitieve verspieder te Lissabon in 1593 voor de Amsterdamsche reeders, en het ruwe opperhoofd van de beslissende eerste schipvaart naar Java (1595—97).

Dr. Plancius, met zijn lichten bochel (alias: hoogen rug) en daarmee wel gewis samenhangend scherp temperament, is van dit viertal de eenige Zuidnederlander; grooter dan zijn meer fantastische landsman Moucheron, breeder ook begaafd dan de vriend van zijn levensherfst, Usselinx. Het hartstochtelijke theologische gekijf heeft evenwel een groot deel van Plancius' geest en gaven niet tot onvergankelijke vrucht doen komen.

Terecht is, na de in 1908 gestichte „Linschoten-Vereeniging", in 1913 door het Kon. Ned. Aardr. Genootschap bij deszelfs 40-jarig bestaan de „Plancius-medaille" ingesteld — zie de afbeelding achter p. XVI in T. A. G. 2e Ser. dl. XXX —, en prijkt zijn beeltenis sedert de afl. van Mei 1918 op den omslag van diens tijdschrift. Man van wetenschap was hij véél meer dan Linschoten; maar, ondanks den met hem bevrienden ondernemenden Amsterdamschen uitgever Claesz, heeft hij verzuimd zijn schat van kennis samen te vatten en aan den tijd achter te laten.

Literatuur: Baudartius (1625), zie boven; Dr. W. Geesink, Calvinisten in Holland (1887; verzamelde Heraut-artt.), waarin p. 52—144 het hoofdstuk Plancius, en p. 273—277 een genealogie (door J. H. W. Unger); Prof. F. van Ortroy in de Belgische „Biographie Nationale", XVII (Bruxelles, 1903), p. 715—730, met bibliographie p. 730—734, tot nog toe de beste biographie van Plancius in zijn geheel; E. W. Moes en Dr. C. P. Burger Jr., De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw, IV (1915), p. 397—441, beschrijving van Plancius' kaartwerk, met adres van Cornelis Claesz; Dr. F. C. Wieder, De wereldkaart van Plancius te Valencia (1915), zie boven; S. P. l'Honoré Naber, Plancius als geograaf, (vooral) ten opzichte van de tochten naar het Noorden (in de Linschoten-uitgave, 1917; dl. II, p. III—XXXII), met portret en curieuze plaat uit 1663; Dr. A. A. van Schelven, in Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek, IV (1918), p. 1077—1086, vlijtige maar verwarde compilatie. G. P. R.

PLANGI. Letterlijk in Mal. „veelkleurig, regenboog-achtig", evenals Mal. *pĕlang*; maar dan technische term voor de met het plaatselijke rijg- of *plangi*-procédé in kleuren versierde docken van Java, Bali, Sumatra, ook Borneo; en voor het geheel analoge *bandhănă*- of „bind"-werk van de meeste landstreken van Engelsch-Indië. Naast het stijlvolle *Kaïn kĕmbangan* (zie dit woord) op Java, moet echter het *Kaïn pĕlangi*, zelfs daar waar men dit het mooist in onze Oost weet te maken, n.l. op Bali, een opzichtig kleurgoed heeten.

De technische vervaardiging is voor Sĕmarang het eerst beschreven door Abell (Tijdschr. v. Nijv. en Landb. XXXV, 1887, p. 18—20), en door Fel. Driessen (Intern. Archiv f. Ethnographie, II, 1889, p. 106—108, met kleurplaat VI); voor Djapara in een hs. van Raden Adjĕng Kartini, ingezonden bij de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in Den Haag van zomer 1898; voor Soerabaja door Jasper (Tijdschr. Binn. Best. XXII, 1902, p. 355—358). Voor Noord-Borneo door Ling Roth (The Natives of Sarawak etc., 1896, II, p. 29); voor Bali en Lombok in het kort aangegeven door F. H. W. Logeman (bij Loebèr, Textiele versieringen in N.-I., 1914, p. 73; waar

foutief „Lageman"). Daarna uitvoerig beschreven voor Java, Bali en Lombok en Z.-O. Borneo (Martapoera) door Jasper in „De Batikkunst" (1916), p. 84—89, met een kleurplaat van Balineesch plangi-werk. De oudste vermelding echter van plangi-vervaardiging op Java en Bali, met behulp van kasoemba-rood, gaf reeds Rumphius in ca. 1680 (vóór 1696), in zijn Amboinsch Kruidboek, V, 1747, fol. 219, zonder den term „plangi" daarbij te noemen (zie Rouffaer, De voornaamste industrieën inl. bevolking Java, 1904, p. 33).

Dit alleen reeds bewijst dat V. d. Tuuk in zijn Kawi-Balin.-Wdb. IV (1912) slechts ten deele juist was met zijn uitleg: „*Plangi*, maleisch, benaming van verschillend-kleurige zijden stoffen, uit den vreemde aangebracht, en dienende voor *sèsingël padjèng* (pajoeng-hoezen), *ontjèr* (sjaals), enz." (p. 259*a*). Zie voorts nog Rouffaer in Catalogus Tentoonstelling O.-I. weefsels enz. te Rotterdam (1902, p. 31—32); Loebèr in Catalogus Tentoonstelling O.-I. vlechtwerk enz. te 's-Gravenhage (1902, p. 92—100); dezelfde in Textiele versieringen in N.-I. (Indische Kunstnijverheid V; 1914, p. 71—75); en over een afwijkend procédé in Atjeh H. W. Fischer in Intern. Arch. für Ethnogr. XX (1912), Planggi-Tücher aus Atjèh, p. 1—6, met Plaat I—II.

Voor de techniek worde hier gegeven de nog nimmer in druk verschenen voortreffelijke beschrijving van de thans welbekende Jav. voorgangster Kartini, bovenvermeld:

„Reeds van ouds heeft Djapara bekend gestaan voor zijn mooi plangiwerk. Tamelijk groote hoeveelheden van dit artikel worden er jaarlijks uitgevoerd, vooral naar de Vorstenlanden. Plangi's worden gebruikt als *slendang's*, *oedèt's* (sjerpen), *kèmbèn's* (borstdoeken), en zakdoeken.

De benoodigdheden voor het vervaardigen zijn: witte zijde voor het fond, allerlei houten figuurvormpjes (*pètà's*), fijngemalen houtskool, een rijgnaald, ananas-draad, jong pisang-loof (*pocpoes*), kurkuma, verschillende soorten *kasoemba*, en kleine verfkwastjes. De zijde die men gebruikt koopt men, of is eigen weefsel van de Entjik-vrouwen (Maleische vrouwen); plangi's van zelfgeweven zijde zijn duurder, maar ook veel duurzamer.

Bij slendang's, borst- en gordeldoeken, moet, de franjes meegerekend van slendang's, de lengte vijfmaal de breedte zijn. Aan beide uiteinden rafelt men voor slendang's de zijden lappen een handbreed uit; de uitgerafelde draadjes worden bij een stuk of tien tot één draad samengedraaid, en aan het ondereinde van een knoop voorzien; dit worden de franjes der slendang. De te bewerken zijde vouwt men in de lengte dubbel, en naait beide helften aan den rand met losse steekjes aan elkaar.

Nu volgt het bedrukken van het fond met figuurtjes. Daartoe wordt de zijde op een tafeltje uitgespreid; de figuurvormpjes die men gebruiken wil, doopt men in het houtskoolpoeder, en drukt ze op de stof af (*njèplok*). De zijde, die hierdoor smoezelig is geworden, wascht men daarna in koud water af; de houtskool-afdrukken zullen niet verdwijnen.

Dan neemt men de rijgnaald met dubbelen ananas-draad, neemt de bedrukte zijde in de hand, en rijgt al de figuurtjes op de zwarte lijnen in, daarbij tusschen de figuurtjes onderling een eindje draad latend. Is dit rijgen (*loedjoeri*) klaar, dan knipt men de draden welke de figuurtjes onderling verbinden, middendoor, vat de uiteinden van elke figuur en haalt ze sterk aan, windt ze eenige keeren om het nu ontstane knopje van 't goed, en knoopt ze stevig samen. Na dit samenknoopen (*ngètjoet*) volgt het inwikkelen (*boengkoes*). Het jonge pisang-loof, dat er nog geel moet uitzien, knipt men in kleine vierkantjes, en omwikkelt daarmee alle knopjes van het plangiwerk, elk pakje weer met ananas-draad samenbindend.

Hierna volgt het verven in geel, de eerste kleur waarmede alle plangi-werk geverfd wordt. De kurkuma-wortels heeft men daartoe geschild, geraspt, en dan met azijn en water overgoten; het vocht laat men door een doek loopen, en dompelt het plangi-werk er in.

Na het geelverven, volgt het geven van de roode grondkleur. Een groote hoeveelheid op de pasar gekochte *kèsoemba* mengt men aan met water en azijn, zet dit in een pot op het vuur, en werpt, wanneer het aan de kook is, het plangi-werk er in, dat men dan een heele poos er in laat koken. Een dag en een nacht laat men het plangi-werk in den pot staan, wringt het daarop uit, en hangt het aan een lijn te drogen. Is het droog geworden, dan worden de knopjes van hun pisang-omhulsels ontdaan. Die knopjes zelf zijn daarbij wit gebleven.

Nu volgt, desgewenscht, het nader kleuren van de figuren in die knopjes. Verschillende kleuren, kèsoemba en andere, mengt men met water en azijn aan, neemt een of meer verfkwastjes, en verft nu elk witte knopje met de kleur die men als figuurtjes op de plangi wil geverfd zien. Daarna laat men het goed droog worden; en herhaalt nu, met nieuwe omwikkeling van alle knopjes, het grondverven minstens één keer, maar soms wel tot vijf maal. Dan trekt men de draadjes waarmede de diverse figuurtjes tot knopjes waren ingeregen, stuk, en het plangi-werk is kant en klaar. (Djapara, 1898)."

Dat het kurkuma-geel en vooral het kasoemba-rood sinds lang meestal vervangen werd op Java door aniline- en alizarine-verven, werd bij BATIKKEN (dl. I, p. 196, noot 1) reeds opgemerkt. Jasper in 1902 rept te Soerabaja alleen van „aniline-verfstoffen" (o. c. p. 357).

Het feit, dat meest alle plangi-werk op Chineesche en andere grove zijde („tussar"-zijde en dgl.) wordt gedaan, het gebruik van houten figuurvormpjes, het beperkt-zijn van het procédé tot de groote havensteden op Java, tot „meestal Mohammedaansche Baliërs" op Bali en Lombok (volgens Logeman), en op kleinere plaatsen als Djapara „uitsluitend tot de Maleische vrouwen, die daar woonachtig zijn" (aldus zegt nog R. A. Kartini), zijn redenen, om bij het plangi-procédé een zéér sterken Voorindischen neven-invloed aan te nemen voor onze Oost. Het kàn er in zooverre oorspronkelijk wezen, als op verschillende primitieve Indonesische eilanden (Aroe-eil., Flores, Boeton) uitsparings- en omwindings-processen, nog geheel buiten het veelverbreide IKATTEN (zie dit woord), gevonden worden, die men dan „prototypen" zou kunnen noemen; maar bij de enorme verspreiding van het bandhânâ-procédé over geheel Voor-Indië, is invloed vandaar op het Maleisch-Indonesische plangi-werk a priori toch wel haast zeker.

Merkwaardig blijven twee andere verschijnselen: 1o. dat over echt-Sumatraansch plangi-werk

nauwelijks iets te vinden is in de literatuur, zoodat men moeilijk kan zeggen waar dat dan vervaardigd wordt (Palembang schijnt zeker; voor Koto Anau, Pad. Bovenlanden, zie Van Hasselt, Volksbeschrijving, 1882, p. 397—398), terwijl toch de technische term zuiver-Maleisch is, Minangkab. *palangai*, die in Atjèh verliep tot „*planggi*", gelijk men ook in de Straits Settlements trouwens zegt (Fischer, l.c. p. 6); 2o. dat op Celebes, voorzoover tot nog toe bekend, nergens heusche plangi vervaardigd wordt, terwijl hier toch de weefsels zoo schel en bontkleurig zijn.

De kroon bij alle plangi-werk uit onze Oost spant dat van Bali; steeds en uitsluitend op zijde — nimmer op katoen, zooals te Martapoera —, weten de Balische vrouwen van Singaradja, Pëngastoelan en Karangasëm doeken met dit rijgprocédé te verven die juichen van kleur, en ondanks alle opzichtigheid, door de krinkels die blijven spreken in het eerst straf saamgebonden en daarna ontwikkeld zijden doek, een aantrekkelijk frou-frou tevens vertoonen, die de brutaalheid der helle tintvlekken verzacht.

G. P. R.

PLANKTON. Tot het plankton rekent men die dier- en plantvormen, die onafhankelijk zijn van den bodem en óf slechts in het water zweven óf zulk zwakke zwembewegingen hebben, dat hun verspreiding geheel van de beweging van het water afhankelijk is.

Het plankton wordt gevangen met fijnmazige netten. De kleinste organismen echter, die door de mazen van het fijnste zijden gaas (maaswijdte 0,04—0,05 m.M.) heengaan, vormen het nannoplankton; zij worden verzameld door het centrifugeeren van zeewater.

Behalve uit talrijke éëncellige wieren bestaat het plankton o. a. uit: Radiolariën, Foraminiferen, Flagellaten, Kwallen, Siphonophoren, Ctenophoren, Echinodermen-larven, Rotatoriën, Polychaeten-larven, Sagitta, sommige Schaaldieren (vooral Copepoden), kreeften- en krabbenlarven, Heteropoden en Pteropoden, Appendicularieën, Salpen, visch-eieren.

Vele planktonorganismen hebben bijzondere inrichtingen om in het water te zweven. Hun soortelijk gewicht verschilt meestal weinig van dat van water; zij bezitten veelal uitsteeksels en aanhangsels, die door oppervlakte-vergrooting den wrijvingsweerstand verhoogen, anderzijds bv. gasvacuolen en vet, die het soortelijk gewicht verkleinen.

Het plankton wordt verdeeld in neritisch plankton, dat in de nabijheid der kusten voorkomt en oceanisch plankton. Het eerstgenoemde vindt daar rijker voedsel, maar moet tot in zekeren graad temperatuursveranderingen en wisselingen in het zoutgehalte kunnen verdragen. In het algemeen zijn sommige planktonvormen tegen temperatuursveranderingen bestand (eurytherm), terwijl andere alleen in water van gelijkmatige temperatuur kunnen leven (koud- en warmwatervormen, stenotherm).

Het plantaardig plankton vindt men tot een diepte van 400 M., daar het van het licht afhankelijk is. Onder 200 M. wordt het plankton zeldzamer. Het dierlijk plankton wordt op alle diepten aangetroffen, neemt echter op diepten, grooter dan 1500 M., zeer sterk in getal af.

In de stofwisseling der oceanen zijn de éëncellige planktonische planten de producenten, die hun lichaam uit anorganische stoffen opbouwen en tot voedsel voor plankton-dieren dienen, die op hun beurt weer door grootere dieren gegeten worden. De dieren zijn de consumenten, terwijl de Bacterien van het plankton als reducenten de stofwisselingsproducten van dieren en planten weer in anorganisch plantenvoedsel veranderen (Lohmann).

Wat de voedselopname betreft, onderscheidt men onder de planktonische dieren: tastende, sedimenteerende en jagende. Eerstgenoemde zijn in rust, terwijl ze de omgeving met bepaalde organen afzoeken, bv. Foraminiferen en Radiolariën, die met hun uitgestoken pseudopodiën den buit aangrijpen. Sedimenteerende dieren brengen het water in beweging en slaan het voedsel eruit neer (b.v. Tunicaten, zie aldaar), terwijl de jagende den buit opzoeken en aangrijpen.

Het verspreidingsgebied der plankton-dieren is van de temperatuur en de zeestroomingen afhankelijk. Koudwatervormen hebben een circumpolaire, warmwatervormen (onder wie vele in alle drie oceanen voorkomen) hebben een circumtropische verspreiding. Het koude gebied is quantitatief rijker aan plankton dan de tropische zeeën, hoewel het aantal soorten poolwaarts voortdurend afneemt. Zoo is ook het neritisch plankton quantitatief zeer veel rijker dan dat der oceanen.

Het plankton van den Indischen Archipel is zeer rijk aan soorten, zooals de onderzoekingen der Siboga-Expeditie geleerd hebben. Zoo zijn b.v. van Copepoden (zie Schaaldieren) 338, van Chaetognathen 16, van Pteropoden 31, van Heteropoden 24, van Siphonophoren 62, van Hydromedusen 35, van Scyphomedusen 21, van Ctenophoren 10, van Appendicularien 14, van Salpen 15, van Doliolen 4 soorten verzameld.

PLANTAGO MAJOR L. Fam. *Plantaginaceae*. Daoen oerat, Daoen sëndok, Ëkor angin, (MAL.); Oerat, Sangkoebah (JAV.), Ki oerat (SOEND.). Kruidachtige plant, over de geheele aarde verbreid, in Nederland een algemeen onkruid (Weegbree), in Indië in de bergstreken groeiend en niet zelden aangeplant in verband met zijn gebruik als geneesmiddel. De geheele plant met wortel en al wordt aangewend tegen blaassteenen en als diureticum. Verder is zij als een middel tegen diabetes aanbevolen. In Europa worden de fijne zaden als laxans gebruikt.

PLANTENBESCHADIGINGEN zijn van dierlijken aard. Zij zijn in de tropen zeer verbreid, en van meer beteekenis dan de plantenziekten. Zoowel zoogdieren (ratten), vogels als insecten en spinachtige dieren, zelfs krabben en lagere wormen (Nematoden of Aaltjes) kunnen den cultuurplanten groote schade berokkenen. Vooral insecten leven in of op de meest uiteenloopende deelen van de tropische cultuurplanten. Zeer algemeen zijn in O. I. de boorders, (larven van kevers of vlinders, die in stammen of stengels boren, b. v. bij rijst, koffie, suikerriet), bladzuigende insecten (Helopeltis, een wants) mineerders van vruchten (cacao motrupsje) en bladvretende rupsen (tabaksrupsen) en sprinkhanen. Zeer uiteenloopende methoden worden gebruikt om de dieren te verdelgen, zooals het vergiftigen van bladvreters met arseniumverbindingen (tabaksrupsen), het uitsnijden van aangetaste deelen (boordertakken) en het be-

vrijden van de cultuurplanten, gedurende een bepaalden tijd van het jaar, van de deelen, die aangetast worden, zoodat de insecten te gronde moeten gaan, (het rampassen van de cacao, tegen de mot); verder het bestrijden van schadelijke insecten door insecten, die ten koste van anderen leven, (sluipwespen bij tabaksrupsen) of het verdrijven van insecten, door anderen, die zij schuwen (de zwarte cacao mier verdrijft de wants Helopeltis). Zie ook PLANTENZIEKTEN. J. W.

PLANTENGROEI. Zie VEGETATIE.

PLANTENNAMEN. Planten kunnen op tweeërlei wijze worden aangeduid, nl. met de wetenschappelijke en met de inlandsche namen. Eerstgenoemde namen hebben het voordeel, dat zij streng systematisch zijn, d.i. geslacht en soort aanwijzen, dus de plaats van elk gewas in het plantenstelsel, en dat zij door de geleerden van alle landen begrepen worden; zij hebben het nadeel, dat zij nog al eens door nieuwe namen (synoniemen) vervangen worden (zoo vaak nl. als de inzichten der botanici over de verwantschap der plant wijzigingen ondergaan), en dat zij lang, alsmede lastig te onthouden en moeilijk correct uitespreken zijn, vooral voor de velen, die niet de Latijnsche of Grieksche naamsafleiding kennen en daarbij ook ongeoefend zijn in de botanische kunstwoordenleer. Bij alle in deze Encyclopaedie vermelde Indische planten zijn de namen volledig medegedeeld; bepaaldelijk is achter hen steeds ook vermeld de naam van den auteur, eene bijvoeging, die noodwendig moet geacht worden, daar soms twee of drie soorten van planten door verschillende auteurs met denzelfden naam aangeduid zijn, en voorts, omdat de auteursnaam tevens eene vingerwijzing geeft, waar en wanneer de plant beschreven is. De namen der tweede categorie, de inlandsche plantennamen, zijn voor het practisch gebruik in Indië van veel meer beteekenis dan de Latijnsche namen, aangezien de Europeaan gewoonlijk in plantenkennis verreweg de mindere is van den inlander, en hij door dezen moet worden onderricht aangaande den aard en de eigenschappen van de planten zijner omgeving. Het aantal Indische plantennamen is aanzienlijk, wellicht meer dan 100.000, daar vooral de gekweekte gewassen, alsmede hunne onderdeelen, in verschillende stadiën van ontwikkeling zelfs, namen hebben in elk der vele Indische talen en dialecten. Dit ongemeen groot aantal inlandsche namen bewijst zoowel den rijkdom der Indische flora als het goede waarnemingsvermogen van Indische volken; immers alleen dán ontvangt eene plant een inlandschen naam, indien zij door haar nut, vorm, kleur, reuk, in bijzondere mate de aandacht heeft kunnen trekken. Opmerkelijk is, dat de inlander ook vele namen heeft voor plantengeslachten en voor grootere groepen, die z. i. gelijkenis vertoonen; over dergelijke „generieke" namen schreef Prof. P. J. Veth in de inleiding van de Bijdragen tot de kennis der flora van Midden-Sumatra (Sum. Exped. IV, II, bl. 9—15).

Onze kennis dier namen vangt aan bij G. E. Rumphius (1627—1702), bij dien uitnemenden natuuronderzoeker, wiens invloed zelfs na twee eeuwen nog zóó groot en zóó onmiddellijk is, dat het soms schijnt alsof hij nog rondwandelt, leerende van de Indische planten en dieren, en opwekkend tot nader onderzoek der landen van de Oost-Indische Compagnie. Hij heeft in het „Amboinsch Kruidboek" den grondslag gegeven voor het verzamelen der inlandsche plantennamen, en wel van de twee groepen, nl. de in den geheelen archipel voor cultuurplanten en landbouwproducten gangbare algemeene namen (meestal Maleisch), en het veel grooter getal locale namen. Rumphius vermeldt deze laatste voornamelijk van de Molukken; namen van Java en Bali geeft hij in geringer getal, die van Sumatra en Borneo bijna niet. Het aantal Rumphiaansche plantennamen kan op 8000 geschat worden: er zijn daaronder in onbruik geraakte namen en zelfs van uitgeroeide volken (Banda), doch verreweg het grootste gedeelte is nog van beteekenis en behoeft slechts eene taalkundige revisie om voor het heden bruikbaar te zijn, te meer daar Rumphius van bijna alle door hem genoemde namen de contrôle mogelijk maakt door zijne beschrijvingen en afbeeldingen, welke gemakkelijk met de tegenwoordige systematiek in verband gebracht kunnen worden, gelijk destijds (1864) reeds geschied is in Hasskarl's Clavis Rumphiana.

Na Rumphius is onze kennis der plantennamen lang stationnair gebleven, evenals trouwens de kennis der planten zelve. (Van de Molukse flora was men, het zij tot Neerland's schande gezegd, voor twee eeuwen beter op de hoogte dan thans!) De meeste auteurs, die zich in deze eeuw met de Indische flora hebben bezigehouden (zie BOTANISCHE LITERATUUR, Dl. I, bl. 392) verzamelden ook inlandsche namen, meer of minder juist, naarmate hun taalgevoel zuiverder en hun kennis der inlandsche huishouding grooter was; dikwijls waren beide echter uiterst gebrekkig en zoo zijn een groot aantal onjuiste of slecht verstane inlandsche namen in de botanische literatuur opgenomen. Hoofdzakelijk hebben de plantkundigen hun arbeid tot Java beperkt. Door de werkzaamheden aan den Buitenzorgschen tuin zijn daar vooral de Soendaneesche namen goed bekend geworden; de catalogus van 's Lands Plantentuin (al van 1866 dateerend) bevat een zeer onvolledige, doch vrij nauwkeurige lijst van Soendaneesche plantennamen. Allengs werden bij den voortgang der Indische taalstudiën ook een groot aantal plantennamen door de lexicographen bijeengebracht, meest echter zonder botanische kennis, zoodat het dan onmogelijk is uittemaken, welke soort met een bepaalden inlandschen naam bedoeld is: feitelijk behoort bij iederen nieuwen inlandschen naam een gedroogd takje (herbarium) der plant als bewijsstuk. Eene poging, om alle namen („rijp en groen") in een „Plantkundig Woordenboek van N.-Indië" te vereenigen, werd in 1876 verricht door G. J. Filet; van dit boek verscheen in 1888 eene slechts weinig verbeterde 2e uitgave, die 9283 namen aanwijst. Het is feitelijk een zeer gebrekkig botanisch woordenboek; Filet was nagenoeg leek èn op botanisch èn op linguistisch terrein en hij heeft ook niet eens het kruidboek van Rumphius gekend. Het boek is algemeen verspreid, omdat het handig en beknopt is en vooral, omdat dit het eenige werk van dien aard was in onze Indische literatuur. Een aantal gegevens over Indische plantennamen zijn bijeengebracht in het Koloniaal Museum te Haarlem; deze instelling bezit ook een door H. Doeff bewerkt register der Rumphiaansche namen, met vele aanvullingen. Verreweg het meest is op dit gebied gearbeid door den oud-

resident F. S. A. De Clercq, die zich jaren met de studie der Indische plantennamen heeft bezig-gehouden, en die, bij zijn overlijden in 1906, in handen van Dr. M. Greshoff het manuscript achterliet van een Nieuw Plantkundig Woordenboek voor Nederlandsch-Indië. Dit manuscript werd geheel omgewerkt, op vele punten door Greshoff verkort, maar in botanisch opzicht belangrijk verbeterd, verder aangevuld met tal van botanische spreekwoorden, raadsels, gezegden enz. en in 1909 op eigen risico door inteekening uitgegeven. Het is bij de firma J. H. de Bussy te Amsterdam gedrukt en bestaat uit twee lijsten, een van inlandsche namen, en een uit alphabetisch gerangschikte Latijnsche namen. Onder deze laatste vindt men alle bekende inlandsche namen van den Archipel opgenoemd, en verder bijzonderheden, op het gebruik en het nut der plant betrekking hebbende, in het kort beschreven, benevens tal van folkloristische gegevens. De uitgave is na den dood van Greshoff het eigendom geworden van Greshoff's Rumphiusfonds; het was in 1918 uitverkocht, zoodat een nieuwe druk thans, onder toezicht van de commissie voor bovengenoemd fonds, in bewerking is. Een zeer belangrijke aanwinst voor de kennis van de plantennamen is het werk van K. Heijne, De nuttige planten van Nederl. Indië I—IV (1913—1917), niet zoozeer wegens het groote aantal nieuwe namen, dat daarin-opgenomen is, als wel wegens de kritische bewerking, waardoor veel verbetering is gebracht in de bij den inlandschen naam behoorende Latijnsche naam. Voor de namen der geslachten (niet der soorten!) der boomen van Java is in 1894 nog een woordenboek verschenen van den houtvester Dr. S. H. Koorders, accuraat bewerkt, doch onpractisch ingericht; het bevat ook eene inleiding over de waarde van de inlandsche namen. Vele Ned.-Indische namen zijn opgenomen in de zeer degelijke „Index to the native and scientific names of Indian and other Eastern Economic Plants and Products, by J. Forbes Watson, 1866", in welk werk bij iederen inlandschen naam de auteur is genoemd, door wien die naam het eerst is vermeld. Eene mede voor ons gebied zeer bruikbare 3000 namen tellende lijst: Malay Plant Names, by H. N. Ridley, verscheen te Singapore in 1897 (Journ. Straits Branch R. As. Soc. XXX).

Literatuur: Behalve de in den tekst aangewezen werken, bevatten opmerkingen over den aard en het gebruik van inlandsche plantennamen: Junghuhn, Java; Veth, Java, I, bl. 483; R. H. C. C. Scheffer, in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXV, bl. 319; A. H. Berkhout, in Tijdschr. v. Nijv. en Landb. in N.-I. XXXVII, bl. 355; A. G. Vorderman, in Nat. Tijdschr. v. N.-I. LIX, bl. 140; alsmede eenige opstellen in Teysmannia (II, bl. 170; III, bl. 391; IV, bl. 23, 327; V, bl. 52). Voor het gebruik van Indische plantennamen als plaatsnamen, zie Ind. Gids, Dec. 1900.

PLANTENTALK. Zie MINJAK TÊNGKAWANG.

PLANTENTUIN. Hoewel er meer dan eens in Nederlandsch-Indië tuinen zijn aangelegd, waar verzamelingen van nuttige of wetenschappelijk belangrijke gewassen werden aangetroffen, zijn deze toch alle te weinig belangrijk geweest, of waren zij te kortstondig van duur, om ze hier te vermelden. De eenige inrichting, die hier uitvoerig besproken moet worden, is 's Lands Plantentuin te Buitenzorg.

Deze werd gesticht door Dr. C. G. L. Reinwardt, die vroeger hoogleeraar aan het Athenaeum illustre te Amsterdam was geweest, maar die in 1815 de Commissarissen-Generaal vergezelde, toen deze naar Java vertrokken om het Bestuur over onze koloniën van de Engelschen over te nemen. Reinwardt kreeg den titel van Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen. Een van zijn voorstellen beoogde de oprichting van een Plantentuin te Buitenzorg; dit voorstel werd verdedigd zoowel met het oog op de praktische resultaten van een botanischen tuin te verwachten, als ook wegens de zuiver wetenschappelijke beteekenis, die deze zou kunnen verkrijgen. Die twee kanten van den tuin ziet men later telkens weer voor den dag komen, nu eens meer de praktische, dan weer de wetenschappelijke zijde. 18 Mei 1817 werd de eerste spade in den grond gestoken, zoodat deze dag als stichtingsdag kan gelden; het werk werd begonnen met 43 arbeiders en 2 opzichters. Reinwardt zelf was door den aard van zijn betrekking veel op reis, maar verzamelde dan tevens tal van gewassen, die naar Buitenzorg gezonden werden; zoodoende waren bij zijn vertrek naar Europa in 1822 (hij werd toen hoogleeraar in de plantkunde te Leiden) reeds 900 levende planten in den tuin te vinden. Zijn opvolger als directeur van 's Lands Plantentuin was Dr. C. L. Blume, die den tuin eveneens met tal van gewassen verrijkte, maar die helaas later, toen hij directeur was van 's Rijks Herbarium te Leiden, herhaaldelijk pogingen in het werk heeft gesteld om 's Lands Plantentuin te benadeelen. Toen Blume in 1826, naar het heette wegens gezondheidsredenen, Java verliet, vierde bezuiniging in Indië hoogtij. Tengevolge daarvan werd besloten geen directeur en geen teekenaar meer aan te stellen, maar alleen voorloopig twee hortulani aan te houden (W. Kent en J. Hooper). Toen zich de gelegenheid voordeed, werd volstaan met 1 hortulanus. Deze — Hooper — vertrok in 1830 wegens ziekte naar Europa en werd toen vervangen door J. E. Teysmann, eerst tijdelijk, daarna 5 Maart 1831 definitief, toen Hooper op reis overleed. In 1827 werd bovendien bepaald, dat de gelden, bestemd voor het onderhoud van den tuin, gevonden moesten worden uit de som, die beschikbaar gesteld werd voor het park van het paleis van den G. G. Nog later in 1837, werd de tuin zelfs geplaatst onder het oppertoezicht van den intendant van den G. G., dus van een militair, zeker niet de meest gewenschte verhouding om zulk een tuin snel vooruit te brengen.

Ondertusschen was in Teysmann de man gevonden, die den tuin nieuw leven zou inblazen en die in vele opzichten als de eigenlijke stichter te beschouwen is. Teysmann, als eenvoudige tuinman zonder veel kennis op Java gekomen, wist niet alleen zichzelf te ontwikkelen, maar bleek bovendien een organisator van den eersten rang, die voor niemand uit den weg ging, waar het gold de belangen van 's Lands Plantentuin te behartigen. In 1837 werd tot adjunct-hortulanus benoemd Dr. J. K. Hasskarl, die spoedig daarna den titel plantkundige kreeg; hij werd de leermeester van Teysmann op botanisch gebied en wist dezen te overtuigen van de noodzakelijkheid van een volledige herplanting van den tuin, zoodanig, dat alle planten volgens hun natuurlijke verwantschap zouden worden geplaatst. Daar het

hier bijna uitsluitend houtachtige gewassen, dus boomen en heesters betrof, was die herplanting, nadat zij eenmaal voltooid was, ook voor de toekomst blijvend. Aan deze herplanting, die van 1837—1844 werd doorgevoerd, dankt de tuin in hoofdzaak zijn belang als wetenschappelijke instelling. Andere botanische tuinen in de tropen overtreffen Buitenzorg wellicht wat parkaanleg betreft en maken daardoor op den leek misschien meer indruk, er is er geen enkele, die zich in wetenschappelijk opzicht met Buitenzorg meten kan. De herplanting werd geëindigd, nadat Hasskarl in 1843 wegens ziekte naar Europa was vertrokken; ondertusschen had hij ook den eersten catalogus voltooid, die niet minder dan 8000 soorten vermeldde. In den catalogus van 1863 was dit aantal tot 10.000 gestegen; deze werd in hoofdzaak samengesteld door den adjunct-hortulanus S. Binnendijk, sedert 1850 aan den tuin verbonden en weldra een ijverig medewerker van Teysmann.

Ondertusschen stelde Teysmann pogingen in het werk, om weer een plantkundige aan den tuin verbonden te krijgen en nadat deze jaren lang geen succes hadden, werd eindelijk in 1862 het verzoek tot de Nederlandsche Regeering gericht, om iemand in het moederland te zoeken voor de vervulling van die betrekking. Het bleek, dat er echter niemand te vinden was en toen werd besloten, dat de hoogleeraar Miquel een van zijn studenten voor de genoemde betrekking zou opleiden. Deze, de candidaat in de wis- en natuurkunde R. H. C. C. Scheffer, werd na zijn promotie den 13en Januari 1868 benoemd tot directeur van 's Lands Plantentuin, nadat eerst de intendant der Gouvernementspaleizen was aangeschreven den tuin van het park van het paleis te scheiden. Zoo was eindelijk weer een wetenschappelijk plantkundige aan het hoofd van den tuin gekomen; de 23-jarige Scheffer werd intusschen het eerste jaar van zijn verblijf in Indië nog ingeleid in zijn werk door den hortulanus Teysmann, die daarna terugtrad, om zijn latere levensjaren in hoofdzaak reizen door den Archipel te ondernemen tot het verkrijgen van de noodige levende of gedroogde planten voor 's Lands Plantentuin. Binnendijk werd hortulanus en tot adjunct-hortulanus werd benoemd H. J. Wigman; na den dood van eerstgenoemde volgde de laatste hem op, om slechts enkele jaren geleden terug te treden wegens zijn hoogen leeftijd. De betrekking is toen gesplitst in die van administrateur en hortulanus, welke posities thans worden vervuld door de heeren Wigman Jr. en Daubanton.

Scheffer is slechts kort directeur geweest; 9 Maart 1880 overleed hij aan een leverziekte, maar in die 12 jaren heeft hij heel wat tot stand gebracht. Voor het herbarium, museum en bibliotheek, waarvan de stichting aan Hasskarl te danken was, wist hij de hand te leggen op het vroegere gebouw van het Mijnwezen, dat als „kantor batoe" nog steeds deel uitmaakt van de gebouwen van 's Lands Plantentuin. Verder kwam er een teekenatelier tot stand, waaruit zich in den loop der jaren de tegenwoordige groote reproductie-ateliers van het Departement van Landbouw hebben ontwikkeld. Dan begon Scheffer met de redactie van een tijdschrift, waarvan het 1e deel het licht zag onder den titel „Annales du Jardin Botanique de Buitenzorg". Zijn opvolger heeft de uitgave van dit tijdschrift voortgezet; het behoort op het oogenblik tot de voornaamste periodieken op botanisch gebied. Het belangrijkste, wat Scheffer tot stand bracht, was de Cultuurtuin van Tjikeumeuh, gesticht op een landgoed ter grootte van 75 H.A., 3 kwartier uit het centrum van Buitenzorg gelegen. Hier zouden kultuurplanten op zoodanige schaal gekweekt worden, dat het niet alleen mogelijk werd, zaden en stekken daarvan te verspreiden, maar ook proeven te nemen omtrent wijze van verbouwing, bereiding van het product, enz. Aan dezen tuin werd een landbouwschool verbonden (1877), die echter in 1884 weer werd opgeheven.

Na den dood van Scheffer werd op advies van de hoogleeraren in de botanie aan de Rijks-Universiteiten tot directeur van 's Lands Plantentuin benoemd Dr. Melchior Treub, toenmaals assistent aan het Botanisch Laboratorium te Leiden. Onder zijn directeurschap ontwikkelde zich de reeds zeer groote instelling tot een wereldinstituut, dat ver uitsteekt boven alles wat van dien aard tusschen de keerkringen wordt aangetroffen. Treub aanvaardde zijn betrekking 13 November 1880 en verliet Java voor goed in 1909; in dien tijd had hij slechts 3 maal een kort verlof naar Europa gehad, in welke verloftijden hij trouwens ook steeds ten bate van de door hem beheerde instelling werkzaam was. Het personeel werd spoedig na zijn komst uitgebreid door de benoeming van een onderdirecteur, Dr. W. Burck; deze werd tevens belast met het beheer van Museum en herbarium. Een onderzoek enkele jaren later door Burck ingesteld naar de Gëtah-përtja leverende boomen op Sumatra was aanleiding, dat in de Preanger Regentschappen te Tjipëtir een Gouvernements-guttapercha-onderneming tot stand kwam, die later trouwens niet onder het beheer van 's Lands Plantentuin bleef, maar gedurende een aantal jaren onder het Boschwezen kwam te staan. Nadat Burck in 1892 wetenschappelijk adviseur van de Gouvernementskoffiecultuur was geworden, werd het moeielijk een blijvend beheerder van het herbarium te vinden; verschillende vreemdelingen wisselden elkaar af, Dr. Boerlage overleed korten tijd na zijn aankomst in Indië, maar ten slotte traden meer stabiele toestanden in, toen Dr. Th. Valeton Jr. chef van het herbarium werd, terwijl na zijn pensionneering de tegenwoordige chef Dr. J. J. Smith optrad. Met het herbarium is door een losse band vereenigd het onderzoek van de boschboomflora van Java, welk onderzoek werd aangevangen door den houtvester Dr. S. H. Koorders, die daartoe op verschillende plaatsen van het eiland terreinen in het oerwoud in gereegeld beheer nam, van de woudboomen telkens weer botanisch materiaal en ook houtsoorten liet verzamelen en deze collecties te Buitenzorg bijeen bracht. Het determineeren van de botanische voorwerpen geschiedde in hoofdzaak door de heeren Valeton en Smith; de resultaten daarvan zijn neergelegd in het groote werk: „Koorders en Valeton, Bijdragen tot de kennis der boomsoorten op Java". De anatomische bouw van de houtsoorten wordt in Nederland onderzocht door Dr. Janssonius te Groningen onder leiding van den hoogleeraar Moll. De noodzakelijkheid wordt meer en meer ingezien van een systematisch onderzoek van de flora van Nederlandsch-Indië; deze is, vooral wat de Buitenbezittingen betreft, nog zeer slecht bekend. Met het oog op de zich snel uitbreidende kultuur i hier spoedig hande-

len gewenscht, krachtiger dus dan in de laatste 40 jaren, toen in hoofdzaak onderzocht werd, wat er op verspreide expeditiën bijeengebracht werd, b.v. in Centraal-Borneo, op Nieuw-Guinea, enz. Een eerste stap in die richting werd enkele jaren geleden gedaan door de vestiging van een succursale van 's Lands Plantentuin te Siboelangit, op een hoogte van 500 M. gelegen aan den weg die ter Oostkust van Sumatra van Medan voert naar de hoogvlakte, meer speciaal naar Brastagi. Deze tuin is vooral bestemd voor een centrum, van waaruit de wilde flora van Sumatra's Noordelijke helft kan worden bestudeerd, terwijl de wilde planten in den tuin in kultuur genomen kunnen worden. Een dergelijke studie is ook uit een praktisch oogpunt van groot belang te achten, omdat men alleen op die wijze kan weten, welke technisch belangrijke planten in Nederlandsch-Indië in het wild worden aangetroffen. Dergelijke gezichtspunten hebben er Treub toe gebracht als een onderafdeeling van 's Lands Plantentuin tot stand te brengen een Museum voor technische en handelsbotanie. Dit werd in 1903 geopend en al spoedig trad als chef op de heer K. Heyne.

Toegepaste wetenschap was ook aanleiding tot verschillende uitbreidingen, die 's Lands Plantentuin onder het beheer van Treub onderging. In 1888 werd de militaire apotheker Dr. M. Greshoff aan genoemde instelling gedetacheerd ten einde een onderzoek uit te voeren naar de samenstelling van de geneeskrachtige planten van Nederlandsch-Indië. Al spoedig werd dit een vaste positie, terwijl tevens een pharmacologisch en phytochemisch laboratorium werd gebouwd, dat later vergroot en vernieuwd werd. Nadat Dr. Greshoff wegens ziekte Java verlaten had, werd in zijn plaats tot chef van dat laboratorium benoemd Dr. W. G. Boorsma, die nog steeds de leiding in handen heeft. De vele vragen op landbouwgebied, die aan den Directeur van 's Lands Plantentuin door de Regeering ter beantwoording werden gezonden en waarvan de beantwoording meestal niet mogelijk was, zoolang niet een speciaal onderzoek daaromtrent had plaats gehad, waren aanleiding, dat Treub in 1890 een andere uitbreiding van den tuin kreeg. Toen werden aangesteld een plantkundige, Dr J. M. Janse en een landbouwscheikundige Dr. P. van Romburgh. Laatstgenoemde, voor wien een agrikultuurchemisch-laboratorium te Tjikeumeuh werd gebouwd, werd tevens directeur van den Kultuurtuin, terwijl Dr. Janse de botanische laboratoria onder zich kreeg; deze bestonden, behalve uit het zoo straks te noemen vreemdelingenlaboratorium, uit een laboratorium voor den chef der Afdeeling, dat bij het Bureau van 's Lands Plantentuin werd ingericht. De toestand is ondertusschen herhaaldelijk gewijzigd, ook in verband met de nog te vermelden oprichting van het Departement van Landbouw. De plaats laat niet toe, al die wijzigingen te vermelden; daarom kan volstaan worden met de mededeeling, dat thans Dr. F. C von Faber chef der botanische laboratoria is en dat deze zijn werkplaats heeft in het moderne fraai ingerichte „Treub-laboratorium", dat 4 Mei 1914 in den tuin geopend werd als een nagedachtenis aan Treub; het werd gebouwd met behulp van bijdragen door particulieren in Indië bijeengebracht. In de voorhal vindt men een buste van Melchior Treub door Mevr. J. Tollenaar—Ermeling, geschenk van de Maatschappij ter bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën te Amsterdam.

Het zooeven genoemde „vreemdelingen laboratorium" was in 1885 geopend. Treub had den hoogleeraar Dr. H. Graf zu Solms-Laubach te Göttingen weten over te halen tot een bezoek aan Buitenzorg in den winter van 1883—'84. Deze gaf daarna in de „Botanische Zeitung" een enthousiaste beschrijving van den Buitenzorgschen tuin en wekte daarbij andere plantkundigen op, een bezoek aan Buitenzorg te brengen ter bestudeering van de tropische natuur. Die opwekking had gevolgen, vooral nadat Treub van de Regeering gedaan had gekregen, dat deze een eenvoudig laboratorium voor de te verwachten gasten beschikbaar stelde. Treub wist de wetenschappelijke wereld te overtuigen van de noodzakelijkheid van een studie van de plant daar, waar deze zich het weelderigste kan ontwikkelen en zoo de botanische wetenschap te maken tot een wereldwetenschap in plaats van de beperkte rol, die zij tot dien tijd toe had gespeeld, toen zij zich voor de studie der levensverschijnselen had tevreden gesteld met de planten der gematigde luchtstreek, of met de min of meer kwijnende, abnormale gewassen, die men in Europeesche kassen kan aantreffen. Maar Treub deed meer: zijn eerste verlof in Holland werd door hem gebruikt, om bij particulieren een fonds bijeen te brengen onder den naam „Buitenzorgfonds", waarvan de rente samen met een subsidie van de Regeering zou gebruikt worden om botanici in de gelegenheid te stellen een bezoek te brengen aan 's Lands Plantentuin. Dit fonds wordt beheerd door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Dergelijke fonds:en werden later ook in sommige andere landen bijeengebracht en daardoor dus het bezoek van Buitenzorg gemakkelijk gemaakt voor die natuuronderzoekers, die niet over groote kapitalen beschikken (en dit zijn de meesten). In den loop der jaren zijn zoo langzamerhand 150 buitenlanders in Buitenzorg werkzaam geweest, zoodat 's Lands Plantentuin meer en meer geworden is tot het centrum van de studie der levende natuur in de tropische gewesten. De wereldoorlog heeft die bezoeken wel tijdelijk doen ophouden, maar het is te verwachten, dat deze weer zullen hervat worden, zoodra rustiger tijden aanbreken, vooral nu het nieuwe Treub-laboratorium een zoo prachtige werkgelegenheid aanbiedt.

Een ander laboratorium ten behoeve van de vreemdelingen kwam tot stand te Tjibodas. Toen de Plantentuin onder den intendant der paleizen was gesteld, kreeg Teysmann daardoor ook het toezicht over de tuinen van het buitenverblijf van den G. G. te Tjipanas in de Preanger Regentschappen op de helling van den Gédé gelegen. Teysmann wist van deze gelegenheid gebruik te maken, om een aantal zoogenaamde bergtuinen aan te leggen, waar andere gewassen gekweekt konden worden dan in het heuvelterrein van Buitenzorg. Die tuinen gingen de een na den ander weer te gronde, maar één enkele bleef er bestaan, namelijk die te Tjibodas, eigenlijk oorspronkelijk een kina-aanplanting door Junghuhn begonnen. De tuin te Tjibodas ligt op een hoogte van 1450 M. boven de zee, dicht bij Sindanglaja aan den rand van het oerwoud; de tuin heeft een grootte van 31 H.A., is als park aangelegd en heeft sedert 1891 een eenvoudig houten gebouwtje, door Treub tot stand gebracht met behulp van af-

braak van het oude paleis van Tjipanas; in dit gebouw zijn eenige logeerkamers, een conversatiekamer en een laboratoriumkamer. Hier bestaat dus gelegenheid tot wetenschappelijk onderzoek aan de onmiddellijke grens van het oerwoud en veel van de buitenlanders hebben hier dan ook korter of langer verblijf gehouden. Bij de herdenking van het 100-jarig bestaan van 's Lands Plantentuin is door Nederlanders en enkele buitenlanders een som bijeengebracht, ten einde daarmee een grooter laboratorium te Tjibodas te stichten; met den bouw daarvan zal weldra een aanvang gemaakt worden. Bovendien heeft Treub een Gouvernementsbesluit weten uit te lokken, waarbij het oerwoud achter den bergtuin ter grootte van 280 H.A., zich uitstrekkende tot aan den top van Gědé en Pangĕrango, gesteld werd onder het beheer van 's Lands Plantentuin op voorwaarde, dat het ten eeuwigen dage in ongeschonden staat bewaard zou blijven. Dit is dus het eerste natuurmonument in Nederlandsch-Indië.

Treub begreep natuurlijk zeer goed van hoe groot belang een behoorlijke bibliotheek is voor een plaats als Buitenzorg, die ver van de centra van beschaving in Europa en Amerika gelegen is. Daarom spande hij dan ook alle krachten in, om die bibliotheek zoo volledig mogelijk te maken; hij wist in 1897 een som gelds van particulieren in Nederland te krijgen, met behulp waarvan een nieuw, doelmatig ingericht bibliotheekgebouw gesticht kon worden. Wat de publicaties betreft, is reeds vermeld, dat de „Annales" voortgezet werden. Behalve een elk jaar in omvang toenemend „Jaarverslag" verschenen publicaties, die meer op practisch gebied lagen onder den titel „Mededeelingen uit 's Lands Plantentuin". Wat daaruit van belang geacht kon worden voor een algemeen wetenschappelijk publiek werd opgenomen in een publicatie in een vreemde taal, het „Bulletin du Jardin Botanique de Buitenzorg", terwijl eindelijk korte mededeelingen verschenen in het populaire tijdschrift „Teysmannia", dat toen onder redactie van den hortulanus Wigman stond. Vermeld kunnen verder nog worden de „Icones Bogorienses", waarin nieuwe of weinig bekende planten uit Nederlandsch-Indië worden afgebeeld en beschreven.

In 1893 onderging 's Lands Plantentuin een uitbreiding in geheel andere richting. Europeesche landbouwondernemingen brachten een som gelds bijeen om Treub in staat te stellen een landbouwzoöloog aan te stellen, die de voor den landbouw schadelijke en nuttige dieren moest bestudeeren. Als zoodanig werd benoemd Dr. J. C. Koningsberger. Eenige jaren later ging deze in staatsdienst over en daarmee werd aan den Plantentuin een zoölogische afdeeling verbonden, nu gerepresenteerd door het laboratorium voor faunistische zoölogie en het fraaie zoölogische Museum, dat tal van goed geconserveerde inlandsche dieren bevat. In hetzelfde jaar 1893 werd op soortgelijke wijze Dr. J. van Breda de Haan aan Buitenzorg verbonden, ten einde een onderzoek in te stellen naar de ziekten van de Deli-tabak; de kosten werden gedragen door de Deli-planters. Hieruit ontwikkelde zich allengs het Deli-proefstation (zie onder PROEFSTATIONS), dat ten slotte onafhankelijk werd van 's Lands Plantentuin. Ook voor de andere proefstations, die zich uit 's Lands Plantentuin ontwikkelden, zooals dat voor koffie, voor indigo, voor Vorstenlandsche tabak en voor thee wordt verwezen naar het artikel Proefstations. Hier verdient vermelding, dat Dr. van Breda de Haan later overging naar de Botanische Laboratoria en dat hij tegelijkertijd meer en meer bemoeienis kreeg met den inlandschen landbouw, totdat hij ten slotte werd aangesteld tot inspecteur van den inlandschen landbouw. Hiermee in verband werd ook in 1903 een onderwijsinstelling te Buitenzorg geopend, die een onderdeel uitmaakte van 's Lands Plantentuin, terwijl tevens het bodemonderzoek ten behoeve van den landbouw werd ter hand genomen.

De grootsche instelling, die den naam van 's Lands Plantentuin voerde en die langzamerhand topzwaar was geworden, ressorteerde nog altijd onder het Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid. Treub diende voorstellen in, die tot een wetsontwerp leidden, dat aangenomen werd, ten gevolge waarvan met 1 Januari 1905 een Departement van Landbouw tot stand kwam. Behalve andere takken van dienst zooals het Boschwezen en de Veeartsenijkundige Dienst, werd 's Lands Plantentuin daarin opgenomen, echter niet als één geheel. De verschillende afdeelingen werden nu deelen van het Departement en 's Lands Plantentuin was als zoodanig verdwenen. Dit had geen bezwaar zoolang de voormalige Directeur van 's Lands Plantentuin ook Directeur van Landbouw was. Dit was het geval tot 1909, toen Treub van Java vertrok en gedurende dien tijd zou een artikel over 's Lands Plantentuin in een Encyclopaedie uitsluitend historisch van aard geweest zijn. Opvolger van Treub als Directeur van Landbouw was Dr. H. J. Lovink en deze zag in, dat het gewenscht was, 's Lands Plantentuin te herstellen. Dit geschiedde in 1910, maar niet in den omvang, die de inrichting in 1904 gehad had. In beginsel werd besloten, alleen die afdeelingen onder den naam 's Lands Plantentuin te vereenigen, die zuiver wetenschappelijk van aard zijn. Het beginsel wordt hier vermeld, waarbij in het midden gelaten wordt, of dit beginsel volledig werd uitgevoerd of de uitvoering daarvan mogelijk was. Tot Directeur van 's Lands Plantentuin werd benoemd Dr. J.C. Koningsberger en toen deze kort geleden optrad als president van den Volksraad werd na ingewonnen advies van de hoogleeraren in de botanie in Nederland tot zijn opvolger benoemd Dr. W. Docters van Leeuwen, op dat oogenblik directeur van de H. B. S. te Bandoeng.

Tot 's Lands Plantentuin behooren thans de eigenlijke botanische tuin met die te Tjibodas en te Siboelangit, het herbarium en botanisch museum te Buitenzorg, de botanische laboratoria te Buitenzorg (Treub-laboratorium) en te Tjibodas, het zoölogische museum en het laboratorium voor faunistische zoölogie te Buitenzorg en het pharmacologische en phytochemische laboratorium te Buitenzorg.

Ten slotte moeten hier nog een paar woorden gewijd worden aan den eigenlijken botanischen tuin, die met het door Treub in 1891 daaraan toegevoegde eiland van 12 H.A. een oppervlakte heeft van 50 H.A. Het grootste deel van den tuin bestaat uit boomen en heesters, slechts een klein stukje is bestemd voor kruidachtige planten. Enkele plekken munten uit door parkaanleg, zoo de groote en de kleine vijver en de waterpartij bij de rivier, zoo de Kanarielaan en de Koningspal-

menlaan met de gazons ter weerszijden daarvan. Behalve de systematisch in families gerangschikte planten zijn er ook enkele andere groepen te vinden, die zich door een bepaalde levenswijze onderscheiden, zooals de afdeeling der klimplanten en de boschtuin, waar men getracht heeft een bosch na te bootsen, om zoodoende de planten van den bodem der tropische bosschen te kunnen kweeken. Serres zijn aanwezig, maar natuurlijk alleen om schaduwplanten te kunnen cultiveeren, dus eerder om koelte te geven. De tuin helt naar de rivier de Tjiliwoeng, waar het zooeven genoemde eiland ligt en tengevolge hiervan zijn er op enkele plekken fraaie vergezichten op den Gédé en op den Salak. De tuin van het paleis van den G.G. grenst aan den plantentuin, zoodat de onkundige den indruk krijgt, dat het paleis in 's Lands Plantentuin is gelegen.

PLANTENVETTEN. Tusschen deze en vette oliën is geen doorgaand verschil; alleen de consistentie, die van de temperatuur afhankelijk is, doet een stof als v e t, dan wel als o l i e aanwijzen. Men zie dus voor alle vetten het artikel OLIËN, alsmede MINJAK en MINJAK TÊNGKAWANG.

PLANTENWAS. Dit product is van verschillende herkomst, en komt voor als een rijpachtige laag op de bladeren of vruchten van sommige planten, dan wel als uitscheiding van den stam of als bestanddeel van het melksap. De belangrijkste plantenwas is de Carnauba-was, afkomstig van de bladeren der Braziliaansche palmsoort *Copernicia cerifera Mart.*, welke was in groote hoeveelheden uitgevoerd wordt. Ook in Ned.-Indië worden plantenwassen gewonnen, die echter wel voor de inlandsche huishouding van eenige beteekenis zijn, doch nog niet in den Europeeschen handel gebracht zijn. Zoo de pisang-was, die op Java (vooral in Tjilatjap en Koeningan) verkregen wordt door uitkoken van de bladeren eener wilde *Musa*-soort (tjaoe kolé, SOEND.). Deze was smelt bij 80° en bestaat uit myricine; zij wordt wel gebruikt bij het batikken. Uit het melksap van eene *Ficus*-soort wint men door koken op Java de gondang-was, die bij 60° smelt en meer harsachtig is. Dan is er nog de proet-was, welke van de woekerplant *Balanophora*, proet (SOEND.) wordt ingezameld. Niet tot de ware plantenwassen behooren de zg. Japansche was en de myrten-was; zie voor deze het artikel OLIËN (VETTE).

PLANTENZIEKTEN. Kunnen verdeeld worden in parasitaire en niet-parasitaire. De eerste worden veroorzaakt door schimmels of door bacteriën. Naar de verschijnselen die deze parasieten bij de plant te voorschijn brengen, kan men onderscheiden rottingsziekten, vlekziekten, kankers, vaatverstoppingen, gallen en brandziekten. In de tropen zijn de parasitaire ziekten minder talrijk dan in de gematigde luchtstreken. Toch doen enkele buitengewoon veel schade (koffiebladziekten, slijmziekte van tabak, Heveakanker, djamoer oepas op allerlei boomen en struiken, en verschillende rottingsziekten door wortelschimmels veroorzaakt; men zie nader onder de cultuurplanten). Plantenziekten worden bestudeerd aan de Javaansche en Sumatraansche proefstations en het Dep. v. Landb. in Buitenzorg. Tal van bestrijdingsmaatregelen zijn ingevoerd: b.v. bespuitingen met Bordeausche pap, ontsmetten van plantgaten met kaliumpermanganaat, uitsnijden van zieke stamplekken en insmeren met carbolineum. Veranderingen in cultuurwijzen zijn voorgesteld en tal van nieuwe variëteiten of soorten van cultuurplanten zijn ingevoerd om de zieken te vervangen (koffie, cacao, thee).

Andere plantenziekten zijn niet van parasitairen aard, doch worden veroorzaakt door slechte cultuur-condities. (âmâ mèntèk van rijst door gebrek aan zuurstof in den grond). Van andere plantenziekten staat het nog niet vast of zij door parasieten worden veroorzaakt. Zij zijn meest gekenmerkt door het optreden van gele plekken in de groene bladen, door dwergachtigen groei en sterken achteruitgang van het productie vermogen. (sĕréhziekte van suikerriet, mozaiekziekte van tabak, krulziekte van Arachis). Zie ook PLANTENBESCHADIGINGEN. J. W.

PLANTENZIJDE. Aldus worden sommige als zijde glanzende plantaardige vezels, meer bepaaldelijk vruchtpluis, aangeduid. De meest bekende soort is die van *Calotropis* (zie CALOTROPIS GIGANTEA); ofschoon het in mengweefsels bruikbaar is (in de Z.-Preanger verspint men widoeri-vezel samen met katoen) is het artikel toch te bros en te kort van vezel om veel toekomst te hebben naast de kunstzijde en naast de door mercriseeren zijdeachtig-glanzend gemaakte katoen. Hetzelfde geldt voor andere soorten van plantenzijde, van planten uit de familie der *Asclepiaceae* en *Apocyneae*, o. a. Beaumontia *grandiflora* Wall. In Europa is o. a. voorheen zonder goed gevolg de cultuur beproefd van de zijdeplant (silk weed) *Asclepias cornuti*, die reeds in het Kruidboek van Dodonaeus (1618) als „catoencruydt" beschreven is; Zie Tijdsch. v. Nijverheid 1866, 374. Men gebruikt de vezel, evenals kapok, als vulling voor matrassen.

PLANTLORE. Men noemt tegenwoordig aldus de studie der planten in haar verband met het volksleven. Plantlore is dus een onderdeel van folklore, dat is de geheele schat van traditie door een volk zelf allengs verzameld. De „folklorist" zoekt het verband en de geschiedenis van oude volksgewoonten en volksverhalen in den loop der tijden te volgen tot den huidigen dag. Bij Oostersche volken is de plantlore een veel belangrijker onderdeel van de algemeene folklore dan in onze gewesten, gelijk dan ook de volkskennis van planten in de tropen veel grooter is. Botanie is niet ten onrechte wel eens „de eenige wetenschap der natuurvolken" genoemd, en de zuiver inlandsche kennis van planten in den Indischen archipel, dus onze „Indische plantlore", is bijzonder uitgebreid, zooals reeds uit het groot getal inlandsche plantennamen en ook inlandsche plantaardige medicijnen en vergiften blijkt. Er bestaat in onze Ned.-Indische literatuur geen werk over deze plantlore, gelijk trouwens ook de Indische folklore-geschriften in 't algemeen veel zeldzamer zijn dan bijv. die over de folklore in Engelsch-Indië en zelfs in Afrika en Australië. Men moet dus de gegevens voor de plantlore uit verschillende geschriften bijeenzoeken. Eenige aanduidingen, wat tot dit gebied behoort, mogen hier plaats vinden. Allereerst is een belangrijk element in de plantlore: de inlandsche opvatting der bezieling van planten; over dit „plantenanmiisme" zijn verschillende

bijdragen geleverd door G. A. Wilken, A. G. Vorderman en A. C. Kruyt, vooral in het 5e hoofdstuk van zijn werk „Het Animisme in den Ind. Archipel" (1906), dat over „zielestof van planten" handelt. Met de animistische opvatting hangen een groot aantal zaken op plantlore-gebied samen: zoo de inlandsche waardeering van vele geneeskrachtige kruiden, zooals bereids in Dl. I, bl. 769 uiteengezet is. Dan de vele animistische gewoonten bij het planten en oogsten: alleen van de rijst en den klapperboom ware eene afzonderlijke plantlore te verzamelen, en evenzoo bij de andere oogstgewassen. Hiertoe behoort bijv. het toespreken van vruchtboomen om ze tot vruchtdragen op te wekken, de vrees om vruchtboomen te vertoornen door het plukken van onrijp ooft, enz. Animistisch zijn ook de plechtigheden, die vaak verbonden zijn met het inzamelen van boschproducten, alsmede de bijzondere taal, of juister een beperkt aantal van bijzondere woorden, gebezigd bij het winnen van Baroes-kamfer (de zg. „pantang kapoer"), van aloë-hout („pantang garoe"), van gëtah përtja, van pelet, van palmwijn, van kruidnagel, enz. Herinnerd zij hier dat over plantenanimisme de Duitsche philosophische literatuur een beroemd boek heeft aan te wijzen, nl. G. T. Fechner, Nanna oder Ueber das Seelenleben der Pflanzen, waarvan de eerste uitgave in 1848, de tweede in 1899 verscheen. Een modern tegenhanger van Fechner's geschrift is bijv. J. E. Taylor, The Sagacity and Morality of Plants, 1884.

Feitelijk heeft elk opvallend verschijnsel in de zoo rijke Indische plantenwereld zijne plaats en beteekenis in de plantlore der inlanders gekregen, des te meer, indien het verschijnsel zeldzaam of treffend is; men denke bijv. aan het gebruik als talisman van de steenen in cocosnoten, van de tabasheer in bamboe, enz.

Een bijzonder zuivere bron om kennis van vele dezer, op onmiddellijke natuurbeschouwing berustende, détails van Indische plantlore te putten, is de schat van spreekwoorden, spreekwijzen en raadsels, aan het plantenrijk ontleend. Onze Ned.-Ind. literatuur bezit van die spreekwoorden in verschillende talen bereids zeer goede verzamelingen; ook voor andere onderdeelen van plantlore zijn vele elementen aanwezig. Eene inleiding tot Indische plantlore, ook in verband met de huidige natuurwetenschap, gaf Dr. M. Greshoff in eene Teyler-lezing (Album der Natuur 1899). Van algemeene werken over de, eerst in de laatste decenniën meer op den voorgrond tredende, plantlore-studiën zijn bepaaldelijk te noemen de Engelsche handboeken van Folkard en Thiselton Dyer, en de uitgaven der „Folklore-Society" te Londen. Over een aan dat van Ned.-Indië verwant folklore, plantlore daaronder begrepen, verscheen: W. W. Skeat, Malay Magic, being an introduction to the folklore and popular religion of the Malay Peninsula, London 1900.

PLAOSAN (TJANDI). Zie PRAMBANAN-TEMPELS.

PLÅSÅ (JAV.), Palasa (SOEND.). Zie BUTEA.

PLATINA. *Eigenschappen.* Een zilverwit metaal met s. g. 21,45, uiterst plet- en rekbaar, welke eigenschappen door onzuiverheden sterk verminderen; wordt bij roodgloeihitte week en laat zich dan gemakkelijk smeden; smelt bij 1770° C.; is bijzonder ongevoelig tegen gewone zuren, en legeert zich vrij goed met eenige zware metalen.

Natuurlijk voorkomen. Het platina komt zoo goed als uitsluitend in gedegen toestand voor, hetzij zuiver, of in alliage met ijzer en met andere metalen der platina-groep: palladium, rhodium, ruthenium, osmium, iridium, en ook met mineralen dezer laatste elementen. Het metaal is alleen bekend uit de alluviale resp. diluviale goudwasscherijen, waar het in kleine blaadjes (zelden in grootere klompen) voorkomt, vergezeld door spinel, korund, zirkoon, topaas, chroom- en magneetijzer enz. (zie bij diamant). Zeer waarschijnlijk is het afkomstig uit olivijnrijke gesteenden en serpentynen.

Geografisch voorkomen. Meer dan 90 % van de wereldproductie aan platina (ruim 6 ton) komt uit den Oeral. In Ned. Indië is het alleen gevonden in de goud- en diamantwasscherijen van Martapoera, (vooral die bij Gg. Lawak), doch slechts in kleine hoeveelheden. Een analyse van Bleekrode toonde aan, dat het mineraal aldaar bestond uit 8,8 % osmiridium, 4 % goud, 70 % platina, 9 % diversen der platinagroep en de rest ijzer en koper. De samenstelling is echter niet altijd gelijk (zie Jaarb. Mijnw. 1875. I. 106). Uit 8 analysen is af te leiden, dat het platinagehalte afwisselt tusschen 57 en 83 % (Jaarb. Mijnw. 1893, 409). Door de inlanders werd het „mas kodok" (kikkergoud) genoemd en weggeworpen, omdat zij er geen waarde aan toekenden en het niet smeltbaar voor hen was. Uit de Westerafdeeling van Borneo is platina niet bekend geworden, ofschoon dikwijls beweerd is dat het er zou zijn gevonden en daar serpentynen aldaar zoo goed als niet en olivijngesteenten slechts zeer ondergeschikt optreden, is dit een negatief bewijs voor de afstamming van het platina uit de genoemde gesteenten.

Vermelding verdient nog het vinden als zeldzaamheid van het mineraal *Lauriet* in Martapoera: een zwavelverbinding van ruthenium en osmium met 65 % van het eerste en 3 % van het tweede metaal.

PLATOEK (JAV.), bĕlatoek (MAL.). Naam voor spechtvogels. Zie SPECHT.

PLATVISSCHEN (*Pleuronectidae*). Deze vischen, behoorende tot de *Acanthopterygii* (zie VISSCHEN), zijn bodemdieren, die sterk zijdelings samengedrukt zijn en op een der zijden liggen, die dan ongepigmenteerd is. De kop is asymmetrisch, de beide oogen liggen aan de gepigmenteerde zijde. De larven zijn nog symmetrisch. Platvischen spelen in de tropen als voedsel niet zulk een groote rol als in onze gematigde luchtstreken. Toch komen verschillende soorten in den Indischen Archipel ter markt. Twee tong-soorten: *Cynoglossus bilineatus* Lac., Lidah loempoer (MAL.) en *Cynoglossus lingua* H. B., Lidah pasir (MAL.) verschijnen op de tafel der Europeanen. *Psettodes erumei* (Bl. Schn.) wordt wel Ikan bot genoemd. De naam Mata sabĕlah (MAL.) wordt aan een aantal soorten Platvisschen gegeven.

PLATYCERIUM, een varensoort, de z.g. Hertshorenvaren. Het is een epiphyt met twee soorten van bladeren; sommige zijn niervormig en zitten dakpansgewijs over elkaar gedrukt tegen den boomstam, waarop de varen groeit. Zij omsluiten een holte, waarbinnen afstervende plantendeelen

enz. zich bevinden, en waarbinnen de wortels zich vertakken. Andere bladeren hangen vrij naar beneden. Ze zijn min of meer gaffelvormig ingesneden (als het gewei van een hert) en dragen aan hun onderzijde op een groote bruine plek de sporen.

PLAWA. Zie VAARTUIGEN.

PLECTOCOMIA ELONGATA Bl. Fam. *Palmae.* Rotan dahan (MAL.). Pëndjalin warak (JAV.), Boeboewaj (SOEND.). Een dikke rotansoort, waarvan de fraaie, met lange schutbladeren bedekte bloeiwijzen gedroogd een uitstekend materiaal voor versiering zijn. Als rotan is de waarde gering.

PLÈDANG. Zie VAARTUIGEN.

PLEIHARI. Onderafdeeling der afdeeling Bandjërmasin, residentie Z. en O. afd. van Borneo onder een Civ. Gezaghebber met standplaats Pleihari; bestaande uit de districten Pleihari, Maloeka en Satoei (zie aldaar). De onderafdeeling is schaars bevolkt en bestaat grootendeels uit woesten grond (nl. alang-alang vlakten, z.g. padangs, bosschen en moerassen). Van de riviertjes is de voornaamste de Tabanio. Pleihari wordt begrensd ten Noorden door de onderafdeelingen Martapoera en Bandjërmasin en de afdeeling Zuidoostkust van Borneo, ten Westen en ten Zuidoosten door de Javazee. De voornaamste karrewegen loopen van Pleihari naar Martapoera (58½ K.M.), van Pleihari naar Takisoeng aan de kust gelegen (21½ K.M.), van Pleihari naar Batakan (39 K.M.) en van Pleihari via Djorong naar Asam-Asam, welke laatste weg zal worden doorgetrokken langs de kust naar Batoelitjin in het Tanahboemboesche, als verbinding met Poelau Laoet.

PLEIHARI. District der gelijknamige onderafdeeling, afdeeling Bandjërmasin, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd) met standplaats Pleihari, niet ver van de Tabanio rivier gelegen. Het district is dun bevolkt en was eertijds van beteekenis door zijn grooten veerijkdom (voornamelijk van karbouwen en paarden). De veepest heeft echter het grootste gedeelte der kudden verdelgd. Ook de goudwasscherijen (bij Pleihari, Parit baroe en Sarangalang), door Chineezen geexploiteerd, zijn in belangrijkheid achteruitgegaan. Voornaamste kampoengs zijn: Pleihari, Parit baroe, Ranggang, Takisoeng en Tabanio (gewezen districtshoofdplaats van het gelijknamige vroegere district der onderafdeeling aan de monding der Tabanio rivier gelegen).

PLÈRÈD. Naam van de grootste pasar in het gewest Cheribon, gelegen in het district Ploembon, aan den grooten weg van Cheribon naar Bandoeng.

PLÈRÈD. Zie bij KÈDATON-PLÈRÈD.

PLEVIER-VOGEL. Onder dezen naam vatten wij samen de tot de familie der *Charadriidae* behoorende vogels, zijnde scholeksters, steenloopers, zwaluwplevieren, plevieren en grielen. Van scholeksters komt één soort in den Archipel voor, *Haematopus longirostris*, die veel op de Europeesche soort gelijkt en waargenomen is in de Molukken, op Nieuw-Guinea en de Aroeeilanden, alwaar hij Kedider genoemd wordt. De cosmopolitische steenlooper, *Arenaria interpres*, is op vele plaatsen in den Archipel langs de zeekust waargenomen en wordt op Java tiril karang genoemd. Zwaluwplevieren komen in twee soorten voor: *Glareola orientalis*, die iets donkerder van kleur is dan de Europeesche *G. pratincola*, in het Westen van den Archipel tot Timor waargenomen en de langpootige, isabelkleurige *Stiltia isabella*, die van Java en Borneo tot Nieuw-Guinea voorkomt. Eerstgenoemde soort heet op Java tërik. Van de eigenlijke plevieren is de meest voorkomende de Aziatische goudplevier, *Charadrius fulvus*, de troelëk (JAV.), troelëk (SOEND.) of „dikkop", nauw met onze goudplevier verwant, en door geringere grootte en grijze okselvederen ervan te onderscheiden. Van het geslacht *Aegialites* komt o. a. de Oostelijke vorm van onze kleine plevier, *Aegialites jerdoni* op den trek voor en ook broedend op Nieuw-Guinea. Een veel voorkomende soort is *Ochthodromus geoffroyi*, grooter dan de voorgaande en in winterkleed, waarin hij bijna uitsluitend in den Archipel wordt geobserveerd, grijsbruin van boven en wit van onderen, met zwarte snavel en pooten. Zij worden op Java trinil of tiril genoemd, waarmede men overigens alle kleine plevieren en strandloopers aanduidt. De bij ons in Nederland voorkomende goudkievit, *Squatarola squatarola*, komt eveneens geregeld in Indië voor. Als verdere vertegenwoordigers van de plevieren moeten de Spoorkieviten genoemd worden, die in 3 soorten in Oost-Indië zijn waargenomen. Zij worden Spoorkieviten genoemd naar den scherpen spoor of doorn, die zich aan de vleugelbocht bevindt, terwijl de wetenschappelijke naam *Lobivanellus* ziet op de lapvormige kopversierselen, die geel of rood zijn. De kleur der vederen dezer vogels is grijsbruin met witte en zwarte afteekening. *Lobivanellus miles* is gevonden op N.-Guinea, Amboina en Timor-Laut; *L. cucullatus* op Java, Sumatra, Borneo en Timor, terwijl *Lobivanellus atronuchalis*, behalve op het Indische continent, ook op Sumatra leeft.

De in Oost-Indië levende griel is *Esacus magnirostris*, grooter dan onze griel, van boven bruingrijs, voorhoofd en onderzijde wit en twee zwarte strepen aan weerszijden van den kop. Hij heeft een krachtigen, puntigen, opwaarts gebogen snavel. Zij houden zich buiten den broedtijd aan het strand op, en bezitten evenals onze griel een luide stem, die zij veelal 's nachts laten hooren.

PLEYTE (CORNELIS MARINUS). Geboren in 1863 te Leiden als zoon van Dr. W. Pleyte, den lateren directeur van 's Rijks Museum van Oudheden, werd Pleyte na een opleiding, die hem niet tot het behalen van eenigen graad bracht, als assistent geplaatst aan 's Rijks Ethnographisch Museum, om in 1887 op te treden als conservator van het Museum van Natura Artis Magistra te Amsterdam. Behalve een gids voor die verzameling schreef hij gedurende zijn verblijf te Amsterdam een groot aantal artikelen op ethnographisch gebied, vooral in Tijdschr. Aardr. Genootsch., Bijdr. Kon. Inst., en Intern. Arch. f. Ethnogr., terwijl hij zich bovendien op het Bataksch toelegde. In 1894 volgde de inrichting eener tentoonstelling van geweven stoffen te Amsterdam, waarna zijn benoeming in de Ned. Ind. Commissie voor de Parijsche tentoonstelling van 1900 een reis door den Archipel noodig maakte. Van die reis werden herinneringen aan Sumatra en Bali gepubliceerd; zij gaf bovendien aanleiding tot het werk: Die Buddha-Legende in den Skulpturen

des Tempels von Bôrô-Budur (1901). In hetzelfde jaar verscheen een verder artikel over Boeddhistische iconographie (Bijdr. Kon. Inst. 6 : 8) en het plaatwerk Indonesian Art. In het najaar van 1902 vertrok Pleyte naar Batavia om daar te worden benoemd als leeraar in de land- en volkenkunde aan de Afd. B. van het Gymnasium Willem III, welke betrekking hij tot de opheffing dier afdeeling in 1913 bekleedde. Tevens nam hij sinds 1905 zitting in de Directie van het Bataviaasch Genootschap, waar hij de oudheidkundige verzameling reorganiseerde. In 1906 ontving hij opdracht van de regeering tot een onderzoek naar de inlandsche nijverheid van West-Java, als resultaat waarvan een drietal monographieën (Algemeene beschouwingen, de Tangërangsche hoedenindustrie; Het weven; Vrouwe Kaoeng, 1911—1913) verschenen. Ook aan oudheidkundige nasporingen werden deze reizen dienstbaar gemaakt, terwijl Pleyte zich bovendien een groote vertrouwdheid met het Soendaneesch verwierf, en een aantal Soendaneesche teksten publiceerde (o.a. in Verh. Bat. Gen. 58, 1910). Ook verdienen zijn studies over de Badoej's (Tijdschr. Bat. Gen. 51 en 54, 1909 en 1912) vermelding, evenals de Bijdragen tot de kennis van het oude Soenda (T. B. G. 53, 55—57; 1911—1915). Tusschen de opheffing der Afd. B. in 1913 en zijn benoeming in 1915 tot leeraar in de geschiedenis en volkenkunde aan de nieuwe Bestuursschool, kon Pleyte zich geheel wijden aan de verzorging der ethnographische verzameling in het Museum te Batavia, waar hij een nieuwe opstelling volgens geographisch systeem doorvoerde. Na een langdurige ziekte overleed hij in 1917. Een levensbeschrijving met bibliographie van de hand van Dr. N. J. Krom is opgenomen in de Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde, 1918—1919.

PLIMBANG. Onderhoorigheid van Samalanga, onderafdeeling Bireuën, afdeeling Noordkust van Atjèh.

PLOEG. Zie LANDBOUWWERKTUIGEN.

PLOEMBON. District met gelijknamige hoofdplaats van de gelijknamige contrôle-afdeeling, regentschap, afdeeling en residentie Cheribon; met eene oppervlakte van 67 K.M². Het district telt 56 desa's met ruim 66.000 inwoners, w.o. 50 Europeanen en ruim 500 Chineezen. Nabij de hoofdplaats ligt de suikerfabriek Soerowinangoen of Ploembon.

PLOSSO (PLÀSÀ). District van contrôle-afdeeling, regentschap en afdeeling Djombang der residentie Soerabaja. Het district telt 200 desa's en is verdeeld in 4 onderdistricten. Het Zuidelijk gedeelte is vruchtbaar en welvarend, daarentegen het Noordelijk schraal en arm. Er is een Chineesche wijk en groote pasar in de hoofdplaats, welke aan de Brantas-rivier is gelegen. De bevolking van het district bedroeg op 1 Jan. 1916: 79.000 zielen, waarvan 50 Europeanen en 860 Chineezen.

PLUCHEA INDICA Less. Fam. *Compositae.* Bëloentas (MAL.), Loentas (JAV.). Een tot 1½ M. hooge heester, die algemeen in de vlakte voorkomt, vooral achter het strand en vaak tot pagers gebezigd wordt. De bladeren zijn een bekend en algemeen toegepast inlandsch geneesmiddel. Ze hebben een aangenamen aromatischen geur en worden in een heet aftreksel als zweetdrijvend middel gebruikt. Ook tegen andere kwalen wordt Bëloentas gebruikt.

PLUKRECHT. Zie DOMEIN VAN DEN LANDE.

PLUMBAGO ROSEA L. Fam. *Plumbaginaceae* Akar binasa, Tjëraka mërah (MAL.), Mehoelatoe (AMB.). Overblijvend kruid van Azië, op Java gekweekt of verwilderd, met fraaie roode bloemen. De plant is geheel met kleverige klieharen bezet. De wortel is sterk en aromatisch van reuk en onaangenaam van smaak. Hij wordt algemeen (als poelé-pandak lëlaki) gebruikt om blaren te trekken als surrogaat voor de echte poelé-pandak (JAV., BATAV. MAL.). Een papje van den wortel wordt bij rheumatiek, op zweren en gezwellen en als abortivum gebruikt.

PLUMBAGO ZEYLANICA L. Daoen êntjok (BATAV. MAL.), Poksor (JAV., MAD.). Heester, gelijkende op de vorige, doch met witte bloemen, in het wild in Midden- en Oost-Java en op Madoera tot 800 M. boven zee, overal aangeplant. De bladeren zijn een gebruikelijk inlandsch geneesmiddel tegen rheumatiek. Ze worden als een pap, vermengd met andere stoffen, aangewend, en hebben een hevige blaartrekkende werking.

PLUMERIA. Zie PLUMIERA.

PLUMIERA ACUTIFOLIA Poir. Fam. *Apocynaceae.* Boenga koeboer (MAL.), Boenga kalong tjoetjoe (MAL. MEN.), Kambodjá, Sambodjá (JAV.). Zeer bekende, Zuid-Amerikaansche boom, overal, vooral op de kerkhoven, aangeplant, kenbaar aan de eigenaardige vertakking, het melksap, dat bij de geringste verwonding uit den stam vloeit en de wit- met gele bloemen, die den boom bedekken, als de bladeren afgevallen zijn. De bast wordt als Inlandsch geneesmiddel gebruikt, ook tegen een ziekte bij paarden. Het melksap, dat soms voor zeer vergiftig doorgaat, bevat geen giftige stoffen.

PNIHINGS. Volksstam aan de boven-Mahakam, nabij het Müller-geborgte. Nog slechts enkele families wonen aan de Kapocas, van welke rivier zij naar de Mahakam zijn getrokken. Zie Dr. A. W. Nieuwenhuis, In Centraal Borneo, Leiden 1900 en Quer durch Borneo, Leiden, deel I, 1904 en deel II, 1907.

PÒ AMAT (POELÒ). Eilandje in de Arousan Kroeëng Tjoet, XXVI Moekims, Groot Atjèh, waar sinds 1905 ten Z.W. der voormalige Koeta Pò Amat (vulgo Kota Pohama) geheelen versterking, een leprozenkolonie is gevestigd, onder toezicht van den Controleur van Oelëë Lheuë, bijgestaan door een op het eiland verblijvend Ambonneesch opzichter. Tweemaal per maand bezoekt een officier van gezondheid uit Koeta Radja de kolonie. Ook voor lepreuze veroordeelden is er in 1913 een kleine gevangenis gebouwd.

PODOCARPUS AMARA Bl. Fam. *Taxaceae.* Sapat (MINANGK. MAL.); Bimâ, Radin, Tadji (JAV.), Ki bima, Ki mërak (SOEND.); Een zeer groote boom, tot 40 M. hoog, op Java en Sumatra, van 1000—1700 M. boven zee, verwant met onze Coniferen. Het hout is een prachtig bouw- en meubelhout.

PODOCARPUS CUPRESSINA R. Br. Amboen (MINANGK. MAL.); Aroe, Tadji, Tjëmârâ tikoesng, Tjëmârâ toekoeng (JAV.), Djamoedjoe, Ki poetri (SOEND.). Zeer hooge boom, over den geheelen Archipel verbreid, op Java tusschen ± 1400 en 1750 M., vaak gekweekt als sierboom. Het fraaie, lichtgele hout is zeer gezocht.

PODOCARPUS NERIIFOLIA Don. Sëntada (MAL.), Woeloean (JAV.), Ki pantjar, Ki poetri, Ki malèla (SOEND.); ook de inl. namen van de andere soorten worden gebruikt. Lage boom, in den geheelen archipel te vinden, op Java boven 1000 M. De stam levert een uitstekend bouw- en meubelhout; het is tamelijk zwaar en hard en fijn van draad.

POEAR DATAR. Landschap ter Sum. Westkust in de onderafdeeling Soeliki (zie aldaar), welke vóór de gewestel. reorganisatie van 1913 „Poear Datar en Mahat" heette.

POEDAK (MAL., SOEND.). Zie PANDANUS TECTORIUS.

POEDING (MAL.). Zie GRAPTOPHYLLUM en CODIAEUM.

POEDJOEN. De verst bovenstrooms aan de Kapoeas Moeroeng gelegen zendingspost in Z. Borneo. In 1912 werd de meer stroomafwaarts gelegen post Masaran voor Poedjoen verlaten. Om van het kustgebied uit van Mandomei per motorboot naar Poedjoen te komen — meer dan 400 K.M. de Kapoeas op — zijn ruim 5 dagen noodig.

POEDJON. Onderdistrict van het district Ngantang, regentschap en afdeeling Malang, residentie Pasoeroean. De hoofdplaats Poedjon ligt, 1200 M. hoog, aan den weg van Batoe naar Ngantang. Er is een hotel, waarvan door Europeanen van Soerabaja en andere kustplaatsen in den warmsten tijd van het jaar een druk gebruik gemaakt wordt.

POEGËR. District van de contrôle-afdeeling Rambipoedji, afdeeling Djëmbër, regentschap Bondowoso, residentie Besoeki; met eene oppervlakte van 1072 K.M². Het district telt 31 desa's met ruim 45.000 inwoners, hoofdzakelijk van Javaansch ras en w.o. een 15tal Europeanen en ± 20 Chineezen (1915). De hoofdplaats is Poegër Koelon. Naar dit Zuidwestelijk gedeelte van de vlakte van Djëmbër heeft voortdurende transmigratie van Midden- en Oost-Java plaats, vooral sedert de opening van den smalspoor-tramweg Rambipoedji—Poegër en het aanleggen van belangrijke bevloeiingswerken. Ook zijn ontworpen tot verbetering van den waterafvoer in behandeling. Genoemde staatsstoomtram vervoert veel reizigers en goederen, o.a. rijst, padi, kalk, hout, visch en schildpadeieren, die langs de Zuidkust (tusschen Poegër en Gradjagan) verzameld worden. In dit district worden nederzettingen van Inlandsche Christenen aangetroffen.

POEGOENG. Naam van een landstreek in het Zuiden van de residentie Lampongsche Districten, gelegen, in de onmiddellijke nabijheid van Kota Agoeng, en in het Westen afgesloten door den Goenoeng Tanggamoes. De streek is, evenals het Westelijk deel van de aangrenzende Wai Lima streek, van groot belang voor de pepercultuur, en levert de overvloedigste oogsten van het gewest. Daarnaast is van belang de padibouw. Hoewel de bodem zeer gunstig is voor den aanleg van sawah's, hebben de Lampongers meer ladangs, terwijl de sawahs in handen zijn van geïmmigreerde Javanen. Voor het verkeer en verscheping van de producten is Kota Agoeng de aangewezen haven. De weg daarheen is echter zeer bezwaarlijk o. m. door een 555 M. hoogen uitlooper van den genoemden Tanggamoes. Vrachtauto's onderhouden de verbinding met Tëlokbëtong. De landstreek Poegoeng behoort tot de vrij dicht bevolkte gedeelten van het gewest. Het totaal aantal inwoners bedraagt bijna 3200, verdeeld over 13 kampongs, waarvan de voornaamste zijn: Tandjongkëmala, Rantautidjang, Bandjarmanis.

POEI. Een thans onwerkzame vulkaan van ongeveer 400 M. hoogte bij Ëndëh op het eiland Flores, ook wel G. Médja genoemd, die in 1890 door Wichmann bestegen werd; zijn hellingen zijn geheel boschloos; de berg had vermoedelijk in 1671 een eruptie. Wichmann in Tijdschr. Aardr. Gen. 1891, 217; Pannekoek van Rheden in Jaarb. Mijnw. 1910.

POEJOEH. Maleische naam voor den Snipkwartel (*Turnix pugnax*). Zie aldaar en KWARTEL.

POEJOEH GONGGONG (SOEND.). Zie PATRIJS.

POEKANG (MAL.). Zie KOEKANG.

POEKAT. Zie VAARTUIGEN.

POEKOEL AMPAT (KËMBANG) (BATAV. MAL.). Zie MIRABILIS.

POELAI (MAL.). Zie ALSTONIA.

POELASAN (MAL., SOEND.). Zie NEPHELIUM MUTABILE.

POELASARI (MAL., JAV., SOEND.). Zie ALYXIA.

POELASSI. Eiland ten Z.W. van Saleier, ressorteerend onder Saleier, bestuurd door den glarang van Tombolongang (zie aldaar). Het eiland heeft een lengte van ruim 6 K.M. met een grootste breedte van ± 1 K.M., terwijl het Z. deel in een punt uitloopt. Over de geheele lengte van het eiland loopt een kalkgebergte, dat aan de breede N. kust steil op een smal strand staat, O. en W. op de N. helft van het eiland een smalle kuststrook overlaat en op de kleinste Z. helft overal steil in zee afdaalt. De grootste hoogte (757 voet zeekaart) wordt bereikt in het N.. Er zijn 2 kampongs Timoroknja aan de O.kust, Boroknja aan de W.kust. De bevolking is in hoofdzaak afkomstig van Saleier en was in 1912 sterk 587 zielen. De gezondheid is vooral door malaria slecht, de kindersterfte groot. De voornaamste cultuur is die van klappers met ± 10.000 boomen. Slechts een weinig djagoeng wordt er geplant, zoodat vele levensmiddelen ingevoerd moeten worden. De visschvangst is gering.

POELAU (MAL.) = eiland. Voor namen met Poelau samengesteld, niet in de hier volgende artikelen behandeld, zie het woord van onderscheiding. Als algemeene regel is voor deze samenstellingen de spelling gevolgd van de „lijst van de voornaamste aardrijkskundige namen in den N. I. Archipel (1906)", voor zoover de eilanden daarin genoemd zijn. Voor de andere eilanden is ten aanzien van die, gelegen in het Maleische gebied de spelling p o e l a u, ten aanzien van die, gelegen in het Javaansche gebied de spelling p o e l o gevolgd, terwijl de spelling p o e l o e gevolgd voor de namen van eilanden, waarvoor de schrijfwijze door het gebruik als vaststaand mag worden aangenomen.

POELAU AIR. Vroegere landingsplaats van de prauwen, die de waren aanvoerden van Poelau Pisang, ankerplaats voor de schepen naar Padang, toen de Emmahaven nog niet tot stand was gekomen. P. Air ligt aan de Arau-rivier dicht bij de pakhuizen der handelswijk van Padang, dat door een zijlijntje per spoor er mee is verbonden.

POELAUBAAI. Kleine, volkomen veilige baai achter de smalle, lage landtong, welke zich om de N.O. en Noord uitstrekt van den vrij hoogen, dichtbegroeiden, 13 K.M. bezuiden Benkoelen gelegen hoek Siaboeng (Buffelpunt). De slechts 200 M. breede Noordingang is ondiep door slibafzetting van de in de baai uitmondende rivier Tandjoengaoer, overigens heeft deze matige diepten. Het denkbeeld wordt overwogen om deze baai, in verband met hare gunstige natuurlijke gesteldheid, te bezigen als haven van Benkoelen met zijn onbeschutte reede en als eindpunt van een eventueelen spoorweg Palembang—Benkoelen. Uitdieping van den mond zou daarvoor noodzakelijk zijn.

POELAU BATOE. Zie BATOE-EILANDEN.

POELAU BEMBE. Eilandje gelegen ten W. van Tanah Djampea (Saleier) en daaronder ressorteerend, beplant met klappers en djagoeng. De bevolking bedroeg eind 1915 167 zielen. Het eiland heeft een grootte van $1^1/_2$ K.M.².

POELAU DJAILAMOE. Eilandje gelegen ten W. van Tanah Djampea (Saleier) en daaronder ressorteerend, beplant met klappers. De bevolking woont aan de W.kust; grootte $\pm$ 1 K.M.².

POELAU KATELLA. Eilandje gelegen ten W. van Tanah Djampea (Saleier) en daaronder ressorteerend, geheel beplant met klappers. De bevolking bedroeg eind 1915 647 zielen, wonend in huizen, gebouwd in zee. Grootte $\pm$ $^1/_3$ K.M².

POELAU KOEMPEI. Riviereiland uit vele stukken bestaande, gevormd door de verschillende in de Arcebaai uitstroomende monden van de delta der S. Sĕrangdjaja (gouvernement Oostkust van Sum.). Tusschen dit en het eiland Sĕmbilan bevindt zich de Koempei-geul, de Noordelijke ingang van de Arcebaai. Het eiland is bekend geworden door de vele rooverijen in vroegere jaren door de Atjèhers bedreven. In 1917 is hier als proefneming ingevoerd een zoogenaamde kampongautonomie, iets nieuws op het gebied van decentralisatie.

POELAU LAOET. Eiland gelegen ten Z.O. van Borneo (Koesan), waarvan het door Straat Laoet gescheiden is. Het wordt van het N. naar het Z. door een bergketen doorsneden, waarin de G Sĕbatoeng de voornaamste top is, en waarvan een aantal riviertjes (Sĕratak, Boengoer, Sĕdjaka Oostelijk, Sĕmboetan, Sĕkoejang, Siriroempoet Westelijk) afstroomen. Er worden steenkolenlagen in het N. van het eiland gevonden, die tot zeer belangrijke ontginningen aanleiding hebben gegeven (Zie BORNEO VI A, blz. 373). Poelau Laoet vormde tot 1905 een zelfbesturend landschap, gerekend tot de Tanah Boemboe-landen. Thans is het een onderafdeeling der afdeeling Zuid-Oostkust van Borneo. Kota Baroe aan de Noordpunt, afdeelingshoofdplaats, dankt met een ander plaatsje Stagèn (zie aldaar) hare beteekenis aan de kolenmijnen op het eiland. Zie artikel KOLEN. Dl. II, bl. 407. Het rotsachtige, grootendeels uit den G. Sacoe bestaande eilandje Sĕboekoe ressorteert onder Poelau Laoet.

POELAU LAUT. Eiland gelegen ten N. van de Groot Natoena Eilanden in de Chineesche Zee. Zie POELAU TOEDJOEH.

POELAU LAWAN of **P. LAWANG.** Zie PĔLALAWAN.

POELAU NAS. Zie ALASLANDEN.

POELAU PADANG. Een van de eilanden in de Straat van Malaka, behoorende tot de afdeeling Bĕngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Het grootendeels moerassige, zoo goed als onbewoonde eiland ligt tusschen Poelau Bĕngkalis en Poelau Tĕbing Tinggi, juist tegenover den mond der Siak rivier. Het wordt van het vaste land gescheiden door de Brouwerstraat.

POELAU POENDJOENG. Een van de vroeger onafhankelijke staatjes van de Batang Hari Districten (residentie Sum. Westkust). De radja, die den erfelijken titel droeg van Soeltan Kimpalan, was de Tjamin Taroes (= spiegel, dwarskijker) van den radja van Pagarroejoeng, aan wien in naam het oppergezag toebehoorde. Het gebied bestaat uit vier nagari's, twee aan weerszijden op de terrassen van de Batang Hari, met ongeveer 2000 bewoners. Tengevolge van het lange, ongeregelde vorstenbestuur en de gebrekkige verkeerswegen laat de welvaart veel te wenschen over.

POELAU SAMBOE. Zie SAMBOE.

POELAU SĔMBILAN. Het grootste der eilanden in de Aroe-baai (gouvernement Oostkust van Sumatra), waarlangs de beide toegangen tot de baai loopen: de Koempei-geul in het N., de Sĕmbilangeul in het Z. Het is een hoog, heuvelachtig, geheel droog eiland. Een groot deel is door het Inlandsche zelfbestuur van Langkat in concessie gegeven aan de Bataafsche Petroleum Mij.

POELAU SITJANANG. Naam van een zich in de Bĕlawan-rivier (gouv. Oostkust van Sumatra) gevormd hebbend eiland, hetwelk door een dijk met het eiland Bĕlawan en middels een ijzeren brug met den Zuidelijken oever der Delirivier verbonden is. Hier bevindt zich een toevluchtsoord voor melaatschen, hetwelk door het Leger des Heils sedert December 1914 wordt beheerd. De kosten worden gedragen door bijdragen van planters, de landschapskassen, den majoor der Chineezen te Medan en eenige andere particulieren, terwijl de oprichting ook op dezelfde wijze buiten de bemoeienis van het gouvernement heeft plaats gehad. Op het eind van 1915 waren er reeds 277 lepralijders opgenomen.

POELAU TELLO. Hoofdplaats der onderafdeeling Batoe-eilanden. (Zie aldaar).

POELAU TJINGKOEK. Eilandje in de baai van Painan, Sum. Westkust. Het heeft een vrij goede reede aan de O.zijde, en in het midden is een rotsachtig bergje, waarop in 1666 een gepalissadeerde loge werd gebouwd, de eerste „vastigheid" der Compagnie. Het was het handelscentrum van de Z.lijke kustlanden en werd veel bezocht door de kooplieden en goudhandelaren van Soengai Pagoe (zie MOEARÔ LABOEH), dat door enkele bergpaden verbinding heeft met de kust.

POELAU TOEDJOEH. Gemeenschappelijke naam van vier afzonderlijke tot de residentie Riouw en Onderhoorigheden behoorende en in de Zuid-Chineesche zee, tusschen het schiereiland Malaka en Borneo gelegen eilandengroepen (105°20′ en 109°20′ O.L.; 1° Z.B. tot 4°50′ N.B.) Deze archipel bestaat uit meer dan 300 grootere en kleinere eilanden. De vier groepen zijn: 1. de Anambas (West- en Groot-Anambas) 2. Groot- en Noord-Natoena, 3. Zuid-Natoena- en de Zeeroovers-, en 4. de Tambĕlan eilanden. De Maleiers onderscheiden van oudshe zeven groepen, die zij noemden Djĕmadjar (West-Anambas), Siantan (Groot-Anambas), Poelau Laoet (Noord-Natoena), Boengoeran

(Groot-Natoena), Soebi (Zuid-Natoena), Sërasan (Zeeroovers-eil.) en Tambëlan; vandaar de volkomen juiste benaming Poelau-Toedjoeh.

De sub 1, 2 en 3 vermelde groepen zijn tot één bestuursafdeeling „Poelau Toedjoeh" vereenigd, terwijl de Tambëlan eilanden deel uitmaken van de afdeeling Tandjoeng-Pinang.

De Poelau-Toedjoeh ressorteerden onder het voormalige Sultanaat Lingga-Riouw en Onderhoorigheden en werden namens den Sultan door Amirs en Dato's-kaja bestuurd. Een der zoons van den laatsten Sultan wasde „Pëmëbsar" van Poelau-Toedjoeh, doch liet zich aan het beheer van die afgelegen eilandengroepen weinig gelegen liggen.

Aangaande de nieuwe afdeeling Poelau-Toedjoeh zij het volgende medegedeeld. Vóór 1908 heetten de tot Riouw behoorende eilandengroepen in de Zuid-Chineesche Zee reeds een bestuursressort uit te maken, doch daarvoor werd geen ander personeel dan één Luitenant-Chinees in dienst gesteld. De behoefte aan meerdere bestuursbemoeienis aldaar leidde in genoemd jaar tot de verdeeling van bedoeld gebied in vier afdeelingen, waarvan drie onder Posthouders en één, namelijk de Tambëlan eilanden, direct onder den Resident gesteld werden. Deze regeling werd in 1911 (Ind. Stb. no. 599) in dier voege herzien, dat de Anambas- en Natoena eilandengroepen weder tot ééne afdeeling, onder een controleur met twee Posthouders onder zich, vereenigd en de Tambëlan eilanden bij de afdeeling Tandjoeng-Pinang gevoegd werden. De administratieve afscheiding der Tambëlan van de overige eilanden van den Poelau-Toedjoeh archipel berust op de omstandigheid, dat de Anambas- en Natoena- eilanden, uit een handels- en scheepvaartverkeersoogpunt, één afgerond geheel vormen en niet met de Tambëlan groep in verbinding staan.

De bevolking der Poelau-Toedjoeh bestaat hoofdzakelijk uit Maleiers, Koeantanners (Minangkabauers) Chineezen en Orang-Laut. Tot in het midden der 19e eeuw hadden de bewoners veel te lijden van de veelvuldige rooftochten der beruchte Ilanoen-zeeroovers en vereenigden zich zooveel mogelijk op de grootere eilanden, zoowel om hunne woonplaatsen aan het oog der roovers te onttrekken als om met vereende krachten eventueele aanvallen te kunnen afslaan. Toen het gevaar geweken was, werden ook de kleinere eilanden bewoond. De Orang-Laut maakten met de roovers gemeene zaak. Zie verder het artikel ORANG-LAUT.

De hoofdmiddelen van bestaan zijn thans voor alle deelen der bevolking de klappercultuur en de handel in copra, terwijl als nevenbedrijven mogen genoemd worden de vischvangst, het visschen naar tripang en waardevolle schelpen, het vlechten van kleine, fijne, veelkleurige matten en het winnen van eetbare vogelnesten. De handel is voornamelijk in handen der Chineezen, die zich gaandeweg op zeer vele eilanden gevestigd hebben, ook hier de opkoopers en uitvoerders zijn van de producten des lands en de voor de bevolking noodige artikelen voor voeding, kleeding en genot importeeren. Als een opmerkenswaardig verschijnsel kan vermeld worden, dat reeds verscheidene Maleiers zich van den Chineeschen tusschenpersoon hebben weten vrij te maken en zelfstandig met Singapore handel drijven.

De *Anambas-eilanden*, waarvan Djëmadja en Siantan de grootste zijn, zijn nagenoeg alle berg- en rotsachtig en waren oorspronkelijk tot aan zee met zware bosschen bedekt. Sedert de klappercultuur, die hier van oudsher gedreven werd, ongeveer twintig jaren geleden door de copra-bereiding krachtig opleefde, zijn de kleinere eilanden geheel in klappertuinen herschapen, terwijl om de grootere een tot enkele honderden meters boven de zee reikende strook loopt, waarin het woud ook voor cocospalmen heeft moeten wijken. In de bosschen komt veel goed timmerhout w.o. Tëmpinis, Rësak, Balau hidjau, Bintangoer, Mëranti, voor, doch uitvoer daarvan in het groot heeft nog niet plaats, hoewel concessies tot houtaankap aldaar reeds zijn verleend. Op Djëmadja wordt aangetroffen de Kroewing boom (Kroewing boeloe ladam), waaruit de bevolking door inkapping in den stam een soort van olie inzamelt, geschikt om vaartuigen en ander houtwerk waterdicht te maken en te harden.

De bodem verheft zich tot een hoogte van ongeveer 700 M. (Goenoeng Boedjang) op Djëmadja, 250 M. op Siantan en 1600 M. op Aer-Aboe. Van de zeestraten worden, als voor de scheepvaart van belang, genoemd Straat Impoel, ten Noorden van Djëmadja, en straat Matak tusschen Matak en Moeboer (Siantan groep). Laatstgenoemde is ook om haar natuurschoon meldenswaard.

De voornaamste plaats, tevens die van den geheelen Poelau-Toedjoeh archipel, is Tërëmpa op het eiland Siantan en aan de baai van Tërëmpa, die, hoewel klein, een uitstekende ankerplaats, zelfs voor groote schepen, aanbiedt. De bevolking van Tërëmpa bestaat hoofdzakelijk uit Chineesche en Maleische handelaren, waarvan velen tevens klappertuinbezitters zijn. Verscheidene groote en fraaie woningen geven aan de plaats een zeer welvarend aanzien. De Posthouder, hoofd der onderafdeeling Anambas eilanden, het districtshoofd (Amir) en de Luitenant der Chineezen zijn aldaar gevestigd.

Andere handelsplaatsen zijn Lëtong, Maras en Kramoet. Op het eiland Mangkai ten Noorden van Djëmadja is in 1910 door het Nederlandsch-Indische Gouvernement, op een hoogte van ongeveer 150 M. boven de zee, een kustlicht ontstoken, dat op 30 mijl afstand reeds zichtbaar is. Voor de scheepvaart tusschen Straat Singapore en China of de Philippijnen is dit licht van bijzonder veel belang.

Van de *Groot-Natoena eilanden* is Boengoeran verreweg het grootste, + 1650 K.M². en ook het grootste van het geheele eilandengebied in de residentie Riouw. Het wordt in het Zuidelijk gedeelte door een zeearm in vereeniging met de rivier Bindjei zoo diep ingesneden, dat er slechts een strook land van ongeveer 350 M. breedte overschiet. Over een weg van dwarshouten worden kleine prauwen van den eenen naar den anderen oever getrokken; de bij die strook gelegen kampong Panarik ontleent daaraan haar naam. Bezuiden den zeearm is het land zeer bergachtig; het Noordelijk, veel grooter stuk is voor een groot deel vlak en heuvelachtig, om echter in het Noordoosten te eindigen in het massief van den Ranai, dat zich tot ongeveer 1200 M. boven het zeeniveau verheft.

Het eiland is zeer boschrijk en onder de goed

timmerhout opleverende boomen kunnen genoemd worden: Boelian (ijzerhout als van Borneo), Balau, Bintangoer, Gĕmiris, Měranti. Van de verleende concessies tot houtaankap is tot dusver — in alle geval tot voor kort — slechts één, waarvan een Chinees de houder is, in exploitatie. Ook hier, als op de meeste eilanden van den Poelau-Toedjoeh archipel, zijn groote deelen van het bosch in het belang van de klappercultuur geveld.

De meest bekende zeestraat is straat Laplace, zoo genoemd naar den kapitein van de Fransche korvet „La Favorite", die in 1831 de Groot-Natoena eilanden bezocht en opnam.

Onder de kleine eilanden der Boengoeran-groep is het grootste Sĕdanau, dat geheel met klapperaanplantingen bedekt is. Hierop ligt de voornaamste handelsplaats der groep, Gĕnting, bestaande uit een vrij uitgestrekte kampoeng aan den wal en een in zee, 400 M. van het strand, gebouwde groep van Chineesche en Maleische kĕdei's (winkels). De zeeschepen kunnen tot vlak bij deze kĕdei's komen, doch moeten daarvoor door een ruim van reven en klippen voorzien vaarwater stoomen. Dit vaarwater, evenals dat, leidende naar het, tegenover Gĕnting, op Boengoeran gelegen Tandjoeng-Bĕlitoeng, is door de zorgen van het bestuur op zeer voldoende wijze bebakend. Tandjoeng-Bĕlitoeng, een geheel nieuwe nederzetting, is de standplaats van den controleur of civiel-gezaghebber, chef der afdeeling Poelau-Toedjoeh. Te voren was Gĕnting, waar het inlandsche districtshoofd nog woonachtig is, de standplaats van den Europeeschen bestuursambtenaar, maar het werd om gezondheidsredenen (malaria) verlaten. Het is mogelijk dat binnen kort Tĕrĕmpa (Anambas eil.) als standplaats van den afdeelingschef zal worden aangewezen.

Aan de Oostkust van Boengoeran bevindt zich de opkomende handelsplaats Soengei Oeloe, welke door zeeschepen aangedaan wordt. Ook hier moeten de schepen een moeilijk, thans echter bebakend vaarwater door. Iets Noordelijker ligt de vrij groote kampoeng Ranei aan den voet van den gelijknamigen berg. In het binnenland (Darat Tandjoeng), ten Westen van den berg, treft men ook Maleische nederzettingen aan, hetgeen vermelding verdient, omdat nagenoeg overal elders in den Riouwschen archipel Inlandsche nederzettingen slechts aan de kusten zijn te vinden.

Acht tot negen uur stoomens van Gĕnting of van Tandjoeng-Bĕlitoeng ligt benoorden Boengoeran op 4°50′ N.B. de kleine groep *Poelau Laut*, ook wel *Noord Natoena* genoemd. Het hoofdeiland is deels vlak, deels heuvelachtig en heeft een 700 tal bewoners, die zich hoofdzakelijk met de klappercultuur bezig houden. Aldaar voert een Orang kaja (onderdistrictshoofd), die aan den amir te Gĕnting ondergeschikt is, het dagelijksch bestuur. Als eigenaardigheid dient vermeld, dat men te Poelau Laut geen koperen munt als ruilmiddel bezigt, omdat het gebruik daarvan het uitbreken van eene besmettelijke ziekte op het eiland zoude ten gevolge hebben. De kleinste koopeenheid beloopt er $ 0.05, namelijk gelijk de waarde van het kleinste aldaar in omloop zijnde zilveren muntstuk (Straits-dollar pasmunt).

De voornaamste der *Zuid-Natoena* en *Zeerooverseilanden* zijn: Sĕrasan, waar de posthouder, onderafdeelingshoofd, en het districtshoofd (amir) gevestigd zijn; Poelau Pandjang; Soebi, op het hoogste punt waarvan een kustlicht is geplaatst, en het kleine, tusschen Groot- en Zuid-Natoena gelegen zeer vruchtbare eiland Midai, bekend om zijn rijkdom aan zeer productieve klappertuinen. Oorspronkelijk was Midai slechts door Orang Laut bewoond, doch na de verdwijning van het zeerooversgevaar kwamen er zich Maleiers en later ook Chineezen vestigen, die er klappertuinen aanlegden en exploiteerden. Het geheele eiland is thans, op een klein moerassig gedeelte in het centrum na, als het ware één klappertuin. Het grootste gedeelte van de aanplantingen behoort aan een voormaligen Riouwschen groote, een „radja", die te Singapore verblijf houdt. De welvaart op het eiland spreekt ook uit de mooie woningen, zoowel van Chineezen als van Maleiers, langs de kust verspreid en meer bepaald op de twee afscheepplaatsen, die geregeld door stoomschepen worden aangedaan. Ook op de overige eilanden zijn uitgebreide klapperaanplantingen. Sĕrasan is bergachtig (± 250 M.), Poelau-Pandjang, Soebi en Midai zijn vlak of zacht glooiend. Alle eilanden zijn door uitgestrekte reven omgeven; het vaarwater, toegang gevende tot de kampoeng Sĕrasan is, hoewel thans bebakend, zeer lastig.

Op de met eb droogloopende of nagenoeg droogloopende reven worden door de bevolking waardevolle paarlemoerschelpen en tripang (gamat) gewonnen. Ook parelschelpen komen er voor, doch, naar het schijnt, in geringe hoeveelheden.

Het eiland Sĕrasan bevat nog een vrij groote uitgestrektheid oerwoud met goed timmerhout, doch exploitatie daarvan in het groot heeft nog niet plaats.

Tot de laatste groep, namelijk de *Tambĕlan-eilanden* behooren eilanden, die alle bergachtig zijn (grootste hoogte ongeveer 430 M.). De bevolking, op eenige Chineezen na, uitsluitend uit Maleiers en afstammelingen van Orang Laut bestaande, ten getale van ongeveer 2000 zielen, heeft zich hoofdzakelijk in de zeer groote en welvarende kampong Tambĕlan op het hoofdeiland gevestigd. Ook deze kampong ligt, evenals de voornaamste nederzettingen in de Poelau-Toedjoeh, verscholen achter reven en landtongen, als voorbehoedmiddel tegen de aanvallen der vroeger zoo talrijke zeerooyers (Ilanoens). In het voor Tambĕlan liggend rif is een smalle geul gegraven, aan sloepen en kleine zeilvaartuigen een doorgang naar de kampoeng verschaffende. Zeeschepen kunnen de plaats tot op twee mijl afstand naderen en vinden er eene geschikte ankergelegenheid. In het binnendeel der baai vindt men nog overblijfselen van oude wallen van koraalsteen, vroeger met kanonnen bewapend. De Tambĕlan-groep staat onder het dagelijksch bestuur van een onderdistrictshoofd (wakil Amir), dat aan den Controleur van Tandjoeng-Pinang ondergeschikt is.

De hoofdmiddelen van bestaan zijn ook hier de klappercultuur en handel in copra. Eens in de maand doet de Paketvaartstoomer, varende op de lijn Singapore—Riouw—Pontianak, Tambĕlan aan. Dicht bij de kampoeng is een vrij groote grot, vindplaats van eetbare vogelnestjes, waarvan uitvoer naar Singapore plaats heeft. Tot

de andere uitvoerartikelen behoort ook een orchideesoort (phalenopsis).

Op het kleine eiland St. Barbe, vijf uur stoomens ten Z.W. van Tambëlan, wordt een zeer kostbaar bosch gevonden, dat hoofdzakelijk uit balau en rësakboomen, twee uitstekende houtsoorten, bestaat. De maatschappij, die bezig is, dat bosch te exploiteeren, ondervindt vele bezwaren bij den afvoer van het product, daar het eiland door het daaromheen loopend rif geen geschikte afscheepplaats bezit.

Tusschen de Tambëlan- en de Zuid-Natoena eilanden verheft zich de eenzaam liggende rots St. Petrus, op den top waarvan een vuurtoren is geplaatst.

Zie voorts RIOUW en ONDERHOORIGHEDEN, Bevolking en *agrarische aangelegenheden* ook voor de literatuur en ORANGLAUT.

POELÊ PANDAK (JAV.). Zie RAUWOLFIA.

POELÊ PANDAK LÊLAKI (BATAV. MAL.). Zie PLUMBAGO ROSEA.

POELEE. District van de controle-afdeeling en het regentschap Trënggalèk, afdeeling Toeloengagoeng, residentie Kediri. Het district telt 21 desa's en is verdeeld in twee onderdistricten.

POELÈN (JAV.). Zie FRAXINUS.

POELO. Zie POELAU.

POELÒ KAJÈÈ. Zie BLANG PIDIË.

POELÒ RAJA. Zie LHO' KROEËT.

POELÒ WÈ. Zie WÈ.

POELOE. Zie POELAU.

POELOE BRAJAN. Zie OOSTKUST VAN SUMATRA.

POELOE KAPAL. Zie ONRUST.

POELOE MOJO. Eiland in de Salèh-baai, Noordkust Soembawa, en deze baai afsluitend. De sultan van Soembawa heeft hier zijn stoeterij en veekraal.

POELOE SANGEANG. Eiland nabij O.-Soembawa, waarop de G. Api (2145 M.).

POELOENG. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Ponorogo, residentie Madioen; met 4 onderdistricten en 38 desa's. Het district telde ult. 1905 eene bevolking van bijna 38000 zielen, waaronder enkele Europeanen en Chineezen. Dit district, dat geheel bergachtig is, heeft zeer vruchtbare gronden en was vóór de opheffing van de Gouvernementskoffiecultuur (1914) het belangrijkste koffiedistrict van het gewest. Men vindt er veel wildhout en djatibosch. De bevolking is er zeer welvarend. Zij leeft hoofdzakelijk van den landbouw en de opbrengst van de koffie. In dit district is in het onderdistrict Ngëbël het schilderachtige meer van Ngëbël gelegen (zie aldaar).

POELOENGAN (JAV.). Zie ALBIZZIA MONTANA.

POELOEPETAK (RIVIER VAN) of **ANDJAMAN.** Rivier op Borneo's Zuidkust, zijtak van de Barito (Zie BORNEO, IV D en E), die deze met de Kapoeas Moeroeng verbindt. Het door de rivier doorstroomde gelijknamige landschap, ook Koeala Kapoeas genaamd, is een afzonderlijk district van de onderafdeeling Beneden-Dajak, afdeeling Koeala Kapoeas.

POELOES (SOEND.). Zie LAPORTEA.

POELOET (MAL.). Zie URENA LOBATA.

POELOETAN (JAV.). Zie URENA LOBATA.

POELOSARI. Een fraaie, slanke vulkaankegel, 1346 M. ten N.O. van Mënës (Bantam), die zich naar drie zijden vrij heeft kunnen ontwikkelen en met de Karang in het N.O. door een pas is verbonden. Aan de binnenzijde van den bijna 300 M. hoogen ringwal bevinden zich eenige solfataren (Verbeek, Java, 866).

POENANS. Behalve de tot het gezeten leven overgegane Dajaks vindt men in bijna alle streken van Borneo, in de ontoegankelijke wildernissen van de brongebieden der groote rivieren, kleine troepen van nomadische jagerstammen, die grootendeels nog geen vaste woonplaatsen hebben, en slechts onder tijdelijke verblijfplaatsen van takken en bladeren den nacht doorbrengen of voor den regen schuilen. Deze nomadenstammen zijn onder verschillende namen bekend: Oekits, in de brongebieden van Mahakam, Kapoeas en de Zuidelijk afwaterende rivieren, Bëkëtans of Boekitans in de brongebieden der rivieren van Sërawak en van de Kapoeas, Basaps in Boeloengan en Sambalioeng, enz. De meest bekende en de talrijkste dezer groepen wordt gevormd door de Poenans, en het is niet onwaarschijnlijk, dat al de genoemde groepen slechts door locale verschillen en meerderen omgang of vermenging met andere stammen gedifferentiëerde onderdeelen van één stam uitmaken. Wat van de Poenans gezegd wordt is dus m. m. op al de verschillende groepen van toepassing.

De eigenlijke Poenans vindt men rondzwervende in de hooglanden van Centraal-Borneo; zij komen ook wel in de lagere streken en bereiken soms de kust. Volgens de Volkenkaart van Borneo in Adatrechtbundel XIII vindt men de Poenans in de brongebieden en den bovenloop van de Mahakam aan den linkeroever, waar ze dus onder de Kajans en Bahaus wonen; in het Z. van Sambalioeng, waar ze dichter tot het benedenland genaderd zijn, nl. den middelloop van de Kalai aan den rechterover; in de Westerafdeeling, in de brongebieden van Mëlawi en Barito, in het gebied der Oeloe-Ajar of Ot-Danoem-Dajaks; voorts in Sërawak, in het brongebied van de Rëdjang en den middelloop van de Baram. Hoewel hun woonplaatsen, in verband met hun zwervende leefwijze, niet scherp omgrensd zijn, zoo schijnt toch iedere groep een eenigszins bepaald jachtterrein te hebben, mede in verband met de omstandigheid, dat zij de hoofden der hen omringende gevestigde Dajakstammen ook als hun heerschers beschouwen, en met de bewoners van een bepaalde streek in gewoonlijk vriendschappelijke betrekking staan. Lichamelijk behooren zij tot de fraaist gevormde rassen van Borneo, uitmuntend door zijdeachtige huid, die lichter gekleurd is dan die der hen omringende stammen, daar zij zich nooit aan de zonnestralen blootstellen. Tatoeage is bij hen gebruikelijk; naar de wijze van tatoeëeren worden ze door Dr. Nieuwenhuis ingedeeld bij de groep der Bahau's en Kënja's (Quer durch Borneo I. p. 451). Het karakter der Poenans wordt beschreven als vreedzaam; zij snellen in den regel geen koppen en begeven zich gewoonlijk alleen op het oorlogspad in het gevolg van andere stammen, ten einde bloedwraak te kunnen nemen; want niet ongestraft kan een lid van een anderen stam zich aan een Poenan vergrijpen, al zullen zij geen wraak nemen op het dorp of den stam van den doodslager; voorts zijn zij zeer schuw

en beschroomd. De voornaamste kleeding is voor den man de lendengordel van geklopte boomschors, voor de vrouw een lendendoek. De wapenen bestaan uit een zwaard, een blaaspijp met breede lanspunt, en een koker voor de vergiftigde pijlen. Een groep Poenans bestaat gewoonlijk uit 20 à 30 volwassenen en evenzooveel kinderen; een van de oudste mannen wordt als het hoofd of de leider erkend; grootendeels bestaat de geheele troep uit de naaste verwanten van het hoofd. Gewoonlijk wordt een vrouw genomen uit een andere groep; polygamie schijnt niet voor te komen, soms wel polyandrie. De huwelijksceremoniën zijn zeer eenvoudig; na het huwelijk wordt de man in de groep van zijn vrouw opgenomen en blijft daar gewoonlijk in. In de groep heerscht communisme en een groote mate van verdraagzaamheid en hulpvaardigheid. De landbouw wordt, met geringe uitzonderingen, niet door de Poenans beoefend; hun voornaamste middel van bestaan is de jacht door middel van de blaaspijp, het zetten van strikken en vallen, enz., en de inzameling van alles wat het bosch oplevert; vele van deze boschproducten worden door hen geruild met andere stammen; hun bekwaamheid in het inzamelen van kamfer is bij de andere stammen beroemd. De vermaken bestaan in zang, al of niet vergezeld van muziek op een bamboe, waarvan een zestal reepen bast in het midden is losgemaakt, en een eenvoudigen dans. De godsdienstige opvattingen komen in hoofdzaken overeen met die der Kajans, maar zijn minder uitgewerkt; zij vervaardigen alleen beelden van de krokodil, die ook bij godsdienstige plechtigheden een rol spelen. Dierenoffers worden niet door hen gebracht. Wanneer iemand sterft verhuist de groep naar een ander kamp, terwijl de doode, slechts bedekt met eenige bladeren en takken, onder een der primitieve afdaken, die de woningen vormen, wordt achtergelaten.

De dajoeng's of priesters der Poenans zijn bij de omringende stammen gezocht wegens hun bekwaamheid in het terugbrengen der „zielestof" en het genezen van ziekten en kwalen.

Ondanks het lage beschavingstandpunt der Poenans schijnt het hun geenszins aan goeden verstandelijken aanleg te ontbreken; ook zedelijk staan ze geenszins lager dan de hen omringende gevestigde stammen. Enkelen van hen hebben reeds den landbouw der andere stammen overgenomen, en wonen in huizen, die echter nog zeer primitief zijn.

Literatuur: C. Hose and W. Mc. Dougall, The pagan tribes of Borneo; Dr. A. W. Nieuwenhuis, Quer durch Borneo.

POENDOENGAN (JAV.). Zie NAUCLEA LANCEOLATA.

POENÊGARA (TJI). Rivier ontspringende op de Noordelijke helling van den G. Tangkoeban Prahoe en in zee vallende bij den Hoek van Pamanoekan, afdeeling Krawang, residentie Batavia; vormt over een aanzienlijken afstand de grens tusschen de gewesten Batavia en Cheribon.

POENEI (POENAI), ook **BOENAI** (?). Maleische naam op Sumatra voor Duif; Poenai djamboe is *Pilinopus jambu*; Poenai tanah is *Chalcophaps indica*; Poenai oebar is *Treron nipalensis*; Boenai tinggih, *Treron nasica*, op Billiton Poenai koenok; Boenai saloeng, *Treron oxyura*; doch *Treron vernans* heet aldaar Bimai (Zie KATÈ en JOWAN-BONDOL), op Billiton en Mendanao Poenai-daoen. *Treron fulvicollis* heet op Billiton Poenai-sawang. Zie DUIF.

POENEI DJAMBOE. Zie JOWAN-BONDOL en DUIF.

POENG (JAV., SOEND.). Zie DICHROSTACHYS.

POENOENG. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Patjitan, residentie Madioen, met eene oppervlakte van 356 K.M². en bevattende 3 onderdistricten met 36 desa's. Het telde ult. 1905 eene bevolking van bijna 49.000 zielen. De standplaats van het districtshoofd is Poenoeng. Het geheele district is bedekt door het zoo grillig gevormde Duizendgebergte of „GoenoengSèwoe", (zie aldaar). Tusschen de heuvels in liggen kleine valleien en ketteldalen, waarin de bouwvelden der bevolking voorkomen. Verscheidene van deze ketteldalen zijn in den Westmoesson vol water en vormen dan meren; doch de meeste drogen in den Oostmoesson uit. Voor de holen en grotten zie art. PATJITAN (afdeeling). De landweg, die Poenang aan de eene zijde met Patjitan en aan de andere zijde met Wonogiri en Soerakarta verbindt, wordt berijdbaar gemaakt voor het vervoer per as. Er is slechts één klein erfpachtsperceel (59 bouwa) in dit district gelegen. Het behoort aan een Chinees toe, die er padi op verbouwt.

POENSEN (CAREL). Geb. te Amsterdam den 9en Mei 1836, volgde hij van 1855—1860 als zendeling-kweekeling de lessen aan het Zendinghuis te Rotterdam, vertrok in het laatste jaar naar Java, waar hij tot 1863 zendeling-leeraar was te Mâdjâwarnâ en daarna tot 1891 te Kediri. Den 12en Juni 1891 werd hij benoemd tot Hoogleeraar in het Javaansch aan de Indische instelling te Delft, en aanvaardde het ambt 10 Sept. d.a.v. met een toespraak: „De Indische ambtenaar en de beoefening der Indische talen". Het werd door hem bekleed tot de opheffing dier instelling den 1en Sept. 1900. Poensen overleed 7 Febr. 1919 te 's-Gravenhage.

Aan Poensen danken wij de volgende werken: Kidung, Javaansche liederen, 3 deelen; Ontjènontjèn, Javaansch leesboek, 3 deelen; Wuwulang kristen, Javaansch catechisatieboek, 1889; Bijbelsche geschiedenissen des Ouden Testaments, in het Javaansch, 1881; Bloemlezing uit Javaansche prozageschriften, 1893; Eerste Javaansche leesoefeningen, 1893; Volzinnen en opstellen ter vertaling in het Javaansch, 1894; Grammatica der Javaansche taal, 1897; Brieven over den Islam uit de binnenlanden van Java, 1886.

Voorts schreef hij een aantal belangrijke tijdschriftartikelen, de meeste in de „Mededeelingen van het Ned. Zend.", enkele in het „Tijdschr. v. h. Bat. Gen.", en de „Bijdr. T. L. en Vlk.", handelende over den Islam op Java, voorts over de wajang en over verschillende onderwerpen uit het Jav. volksleven. Daarnevens nog een aantal artikelen, meer bepaaldelijk behoorende tot het gebied der Zending.

POENTANG (MAL.). Zie GRONDELS.

POENTÈN. Onderdistrict van het district Pènanggoengan, afdeeling en regentschap Malang, residentie Pasoeroean. De desa Poentèn is bekend om zijn heerlijke djêroeks, een soort van sinaasappelen.

POENTJAK is de bergpas over den Mégaméndoeng, op de grens van de afdeeling Buitenzorg met de Preanger Regentschappen, waarover de groote weg van Buitenzorg over Sindanglaja naar Tjiandjoer voert. Zie MÉGAMÉNDOENG.

POEPOEI. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

POEPOEK. Een tooverbrij der Bataks, die in een houten of steenen potje of in een ruw steenen beeld werd geborgen om in den oorlog te worden vooruit gedragen en zoodoende de overwinning te verschaffen. Voor het bereiden van poepoek werd een kind tot het hoofd in den grond gegraven; dit moest eerst beloven den erfvijand van den stam te zullen verderven en werd daarna gedood door het kokend lood in den mond te gieten. De asch van dit kind werd vermengd met tal van ingredienten: kwijnende bladeren van afstervende planten; hout, door den bliksem getroffen; hout door vuur verteerd; ongekookte rijst van weduwen, blinden of doofstommen; aarde van een plaats, waar dieren met elkaar gevochten hebben; dorre gras- en rijsthalmen en jeukende vezeltjes van de suikerpalm.

POERABAJA. Eene kampong in het district Djampang-Tëngah, afdeeling Soekaboemi, residentie Preanger regentschappen, waarbij in 1888 een remonte-depôt opgericht werd, beschikkende over eene uitgestrektheid gronds van ruim 546 bouws. Het is echter omstreeks 1900 verplaatst naar een terrein ten Z. van Padalarang, in de afdeeling Bandoeng.

POERBA. Een van de oude Batakrijkjes in de afdeeling Siméloengoen en de Karolanden van het gouv. Oostkust v. Sumatra. In het Zuiden grenzende aan het Toba-meer, maakt Poerba deel uit van de groote Timoerhoogvlakte, ongeveer 1300 M. boven zeeniveau gelegen. Het behoorde tot de machtigste staatjes van de omgeving, en had door het krachtig bestuur een veel hoogere positie dan de geringe uitgestrektheid en het klein aantal inwoners zou doen vermoeden. Oorspronkelijk vormde het een deel van het rijk Silau, waarmee de band 100 à 150 jaar geleden is verbroken. Het aantal inwoners bedraagt thans ± 5000. De bewoners houden zich voornamelijk bezig met den verbouw van rijst, die in overvloed geleverd wordt door de talrijke goed aangelegde sawahs, langs de vele riviertjes, die de hoogvlakte doorsnijden. Vrij belangrijk is ook de veeteelt, vooral van runderen en buffels en de teelt van paarden. De vele oorlogen hebben het land echter veel kwaad gedaan; dag in dag uit waren 4 mannen bezig met het vervaardigen van buskruit. Van alle Noordelijke Batak-landschappen heeft Poerba waarschijnlijk het grootste handelsverkeer door de centrale ligging aan den N.O. oever van het Tobameer, tusschen Siméloengoen en de Karolanden, nabij den veel gebruikten Boewajapas. De haven is Harang Gaol, waarheen een karreweg leidt, die 520 M. langs een steile helling naar beneden voert. Er heeft zich in Poerba een post van de „Rheinische Missions Gesellschaft", gevestigd.

POERBA SÊRIBOE. Kleine nederzetting aan den N.O. oever van het Toba-meer in de afdeeling Siméloengoen en de Karolanden van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Het plaatsje is van belang als een der weinige haventjes aan het Toba-meer, maar vooral omdat van den grooten weg der Oostkust naar de Karo-hoogvlakte een zijweg hierheen leidt en bij het meer eindigt.

POERBÅLINGGÅ. Afdeeling en regentschap der residentie Banjoemas, met eene oppervlakte van 819 K.M.² en (in 1915) 344 000 bewoners, waaronder 130 Europeanen en 1200 Chineezen; in het N. grenzend aan de residentie Pekalongan, in het O. aan de afdeeling Bandjarnëgara, en in het Z. en W. aan de afdeeling Banjoemas.

De afdeeling is in haar geheel en onder denzelfden naam tevens contrôleafdeeling; deze omvat de 3 districten van het regentschap: Poerbålinggå (gelijknamige hoofdplaats), Kërtånëgårå (hoofdplaats Bobotsari) en Tjahjånå (hoofdplaats Boekåtédjå). Het aantal desa's bedraagt 313. De afdeeling bestaat in het Noordwesten uit een sector van den vulkaan Slamët, ten Oosten daarvan uit de zuidhelling van den hoofdkam van Midden-Java's centraalgebergte en de talrijke, dwars daarop gerichte bergjukken. Zuidwaarts der laatste ligt een heuvelland, dat een wirwar van kale ruggen en toppen vormt. Het wordt doorstroomd door de Kali Pëkatjangar en de Kali Gintoeng, die in het laatst van hun loop Westwaarts ombuigen, evenwijdig aan de Kali-Sërajoe, den hoofdstroom, die de Zuidrand der afdeeling vormt. Tusschen deze evenwijdige rivieren zijn de heuvelruggen regelmatiger en meer met tëgalans bedekt; ten deele is hier ook groote klappercultuur. Beide genoemde zijrivieren loopen eerst uit in de Kali Klawing, die van Noord naar Zuid op de Oostgrens der Slamëthelling vloeit en dus het heuvelland Westwaarts begrenst. Het dichtst bevolkte deel der residentie is de Zuidelijke vlakte, het Sërajoedal, tusschen Kali Pëkatjangan en Kali Banjoemas, waar groote bevloeiingswerken zijn aangelegd, en Zuidwaarts van de hoofdplaats, langs de Kali Klawing. Erfpachtsperceelen zijn er in deze afdeeling niet; wel een drietal ondernemingen, werkende op overeenkomsten met de inlandsche bevolking, waarvan een voor suiker, de suikerfabriek Bodjong en twee voor tabak.

In het Noorden van het district Tjahjånå ligt niet ver van de residentiegrens op den berg Lawit (een der bovengenoemde jukken) het graf van den pangéran Djamboekarang, dat ten doel strekt aan bedevaarten; naar de „tjahjå kanabéjan", hem op een Zuidwaarts van dezen gelegen heuvel geopenbaard, zou de eerstbedoelde — en bij uitbreiding zijn later regentschap — „tjahjå" of „tjahjånå" zijn geheeten; het graf wordt onderhouden door de pëpdikan-desa Makam, die tusschen den Lawit en den Tjahjånå ligt.

POERBÅLINGGÅ. District van de contrôleafdeeling, het regentschap en de afdeeling Poerbålinggå, residentie Banjoemas. Het district bestaat uit 5 onderdistricten met 140 desa's en telt 154.000 zielen, waaronder 130 Europeanen en 880 Chineezen (1915).

POERBÅLINGGÅ. Hoofdplaats van gelijknamige afdeeling, regentschap en district in de residentie Banjoemas. Hare grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 138. Zij ligt in de vlakte, die zich uitbreidt tusschen den Slamët en het gebergte bij de gewestelijke hoofdplaats Banjoemas, 46 M. b. z., en is een keurig net oord met fraaie bestuurshoofdswoning. Op het eind van 1915 telde zij eene bevolking van 13.600 zielen, waarvan 80 Europeanen en 880 Chineezen. Deze laatsten hebben er hun eigen wijk, wat ook het

geval is te Bobotsari en Boekåtédjå, de hoofdplaatsen der twee andere districten van de afdeeling. Behalve aan de Klawing, welke rivier bij de hoofdplaats eene aanmerkelijke breedte heeft, ligt Poerbålinggå — en ook Bobotsari — aan den weg van Pëmalang op Banjoemas; verder is de plaats het eindpunt van de zijlijn Bandjarsari—Poerbålinggå der Sërajoedal-stoomtrammaatschappij.

POERÊT (JAV.). Zie THESPESIA LAMPAS.

POERI. Aldus worden de vorstelijke paleizen op Bali genoemd die, evenals de kratons op Java, uit verschillende gebouwen en pleinen bestaan, door een muur omgeven, en waar vaak honderden personen, tot de vorstelijke hofhouding behoorende, verblijf houden. Eene beschrijving van het paleis van den Vorst van Badoeng, vrijwel met de overige poeri's op Bali overeenkomende, gaf Jacobs, „Eenigen tijd onder de Baliërs", bl. 176. Ook op Lombok heetten de paleizen poeri; de poeri's om en nabij Mataram zijn uit den strijd, in 1894 op Lombok gevoerd, bekend. Zie platte grond van den poeri te Tjakra Nëgara: Cool, De Lombok-expeditie, bl. 130 en 180. Zie BALIËRS.

POERING. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling en het regentschap Karanganjar, afdeeling Këboemën, residentie Këdoe; met eene oppervlakte van 131 K.M². Het district telt 122 desa's en bestaat uit 4 onderdistricten. Eind 1905 telde de bevolking ruim 87.000 zielen, w. o. enkele Chineezen.

POERING (JAV.). Zie GRAPTOPHYLLUM en CODIAEUM.

POERNÅMASÅDÅ (JAV.). Zie CORDIA SUBCORDATA.

POEROEK TJAHOE. Onderafdeeling der afdeeling Doesoenlanden, residentie Z. en O. Afdeeling van Borneo met gelijknamige plaats aan de Boven-Barito, waar een militaire post is gevestigd. Er wonen Chineezen, Arabieren en Maleiers, allen handelaren. Van hieruit werden in het eerste halfjaar van 1905 de Boven Doesoenlanden tot rust gebracht (actie luitenant Christoffel). De Rijnsche zending van Barmen leidt van Poeroek Tjahoe uit haar werk onder de Ot Siang.

POEROEN. Onder poeroen wordt in Zuid-Borneo een rietachtig gras verstaan, dat bij uitstek geschikt is voor de mattenfabricatie. Er komen in Zuid-Borneo twee soorten van poeroen voor: in het wild, niet gecultiveerd, de poeroen tikoes, op Java bekend als méndong (*Fimbristylis globulosa* K.) en de poeroen adan (*Lepironia mucronata*), welke als grondstof dient voor de tabaksmatten en op ruime schaal wordt aangeplant.

De productie van tabaksmatten bedraagt in Zuid-Borneo ruim 12.000.000 stuks per jaar.

Literatuur: Verslag van het vezelcongres gehouden te Soerabaja van 3—8 Juli 1911. Deel I, eerste gedeelte, blz. 187.

POEROET (SOEND.). Zie GYMNARTOCARPUS.

POERWÅ ATJÊNG of **POERWÅ TJÊNG** (JAV.). Zie PIMPINELLA.

POERWAKARTA. Hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Krawang, residentie Batavia, tevens standplaats van den controleur der gelijknamige contrôle-afdeeling en den wedana. De plaats telde in 1905 ongeveer 7200 inwoners, waarvan bijna 150 Europeanen en 300 Chineezen. In 1832 werd zij tijdens een Chineezenoproer gedeeltelijk door brand vernield. Zie KRAWANG (Geschiedenis). Ook het district Sindangkasih van het regentschap Krawang zal eerlang den naam Poerwakarta dragen.

POERWODADI. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Koetoardjo, afdeeling Poerworêdjo, residentie Këdoe. Het heeft eene oppervlakte van 91 K.M²., heeft 3 onderdistricten met 94 desa's en telde op het einde van 1905 bijna 51.000 inwoners, w.o. enkele Europeanen. Vroeger heette dit district Djénar.

POERWODADI. District van de gelijknamige contrôle-afdeeling, regentschap en afdeeling Grobogan, residentie Semarang; met eene oppervlakte van 335 K.M². Het is verdeeld in drie onderdistricten met 105 desa's en had ultimo 1915 een bevolking van bijna 84.000 zielen, waarvan een honderdtal Europeanen en ruim 1800 Chineezen.

POERWODADI. Hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Grobogan, en het district Poerwodadi van de residentie Semarang. Het is gelegen aan de stoomtramlijn Dëmak-Blora, van hier uit gaat een zijtak naar Goendih (zie aldaar). Men vindt er eene belangrijke Chineesche wijk met een levendigen kleinhandel in rijst en kadêlé en eene belangrijke veepasar. Ter hoofdplaats heeft men eene Inlandsche Christengemeente van het Rijnsche Zendinggenootschap met een ziekenhuis „Pitoeloengan" en een kleine steenen kerk. Ultimo 1915 bedroeg de bevolking 8300 zielen, waarvan een 60-tal Europeanen en ruim 1650 Chineezen. De plaats is voorzien van eene bronwaterleiding, zoodat de gezondheidstoestand er over het algemeen bevredigend is.

POERWOKÊRTO. Afdeeling en regentschap der residentie Banjoemas, met een oppervlak van 756 K.M². Het telde in 1915 + 297.000 zielen, waaronder 520 Europeanen, 2200 Chineezen en enkele andere Vreemde Oosterlingen. Het maakt — van het Westen gerekend — het tweede kwart van het Noorderdeel van het gewest uit en wordt begrensd: in het Noordwesten, door de afdeeling Brëbes der residentie Pëkalongan; in het Noordelijkste gedeelte van het Oosten, door de afdeeling Poerbålinggå; in het overige gedeelte van het Oosten en in het Zuidoosten, door de afdeeling Banjoemas; in het Zuiden en Westen, door de afdeeling Tjilatjap; alle deze afdeelingen behooren tot het onderhavige gewest. Op de Noordgrens ligt ter plaatse, waar de afdeeling zoowel aan hare zusterafdeeling Poerbålinggå als aan Tégal grenst, de vulkaan Slamêt (3472 M.), die zich verheft in het over de Noordgrens verloopend centraal- of Pëmbarisan-gebergte, dat in Westelijke richting hem met den Tjërmé verbindt. Voorts is de afdeeling langs de Zuid- en Westgrens met gebergten overdekt, doch langs de Oostgrens — behalve waar die wordt gevormd door de uitloopers van den Slamêt — vlak. De geheele afdeeling vormt één contrôle-afdeeling, genaamd Poerwokêrto, welke al de 3 districten van het regentschap omvat m.n.: Poerwokêrto, Adjibarang en Djamboe (hoofdplaats Djatilawang). De niet genoemde hoofdplaatsen zijn gelijknamig. Het aantal desa's bedraagt 237. Op een deel der Oostgrens vloeit de Peloes, een rechter zijrivier der Klawing; op de Zuidoostgrens de Sërajoe, die zich van hier Zuidelijk buigt, en van den Slamêt en het Pëmbarisan-gebergte gevoed wordt door de Logåwå met

hare bovenzijtakken: de Bandjaran of rivier van Poerwokêrto en de Proekoel, zoomede door de Tadjoem.

POERWOKÊRTO. District van de contrôleafdeeling, het regentschap en de afdeeling Poerwokêrto, residentie Banjoemas; met 3 onderdistricten en 107 desa's en in 1915 een bevolking van 116.000 zielen, waaronder 480 Europeanen en bijna 1400 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. De hoofdplaats is gelijknamig.

POERWOKÊRTO. Hoofdplaats der gelijknamige afdeeling van de residentie Banjoemas. Het is een uitgestrekte, fraaie en belommerde plaats, tegen de helft der Oostgrens van de afdeeling gelegen, in de vlakte tusschen den Slamêt en het gebergte bij de hoofdplaats Banjoemas. Behalve aan de Bandjaran-rivier ligt zij aan den weg van Banjoemas over Adjibarang op Tégal. De grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 138. Zij strekt ten zetel aan den assistent-resident, den regent, den aspt. controleur en het hoofd van het haar bevattend district, terwijl er ook de werkplaatsen en het bureau van administratie van de Sérajoedal-stoomtram zijn; verder vindt men nog midden in de stad de groote suikerfabriek Poerwokêrto. Op het eind van 1915 woonden er 16.000 menschen, waarvan 460 Europeanen en 1130 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. Den Chineezen is hier, en ook te Adjibarang en Djatilawang, een afzonderlijke wijk aangewezen. Europeesche landbouw wordt in deze afdeeling gedreven: op 3 erfpachtsondernemingen, waarop kina, thee, cacao, koffie, rubber en klappers geteeld worden, en op 2 ondernemingen, berustend op overeenkomsten met de inlandsche bevolking, waarvan 1 voor suiker (de hierboven genoemde fabriek), de andere voor tabak.

POERWORÊDJO. Afdeeling ter oppervlakte van 976 K.M²., beslaande het Zuidoostelijk deel van het gewest Kêdoe en begrensd: ten Noorden door de afdeelingen Wonosobo en Magêlang, ten Oosten door Djokjakarta, ten Westen door de afdeeling Kêboemên, ten Zuiden door den Indischen Oceaan. De afdeeling omvat 2 regentschappen n.l. Poerworêdjo en Koetoardjo met gelijknamige hoofdplaatsen en contrôle-afdeelingen. Poerworêdjo bestaat uit de districten Poerworêdjo, Loano en Tjangkrêp, en Koetoardjo bestaat uit de districten Koetoardjo, Kêmiri, Pitoeroeh en Poerwodadi. Het totaal aantal desa's bedraagt 607. De afdeeling is in het Noorden en Oosten bergachtig, overigens vlak. Het gebergte op de grenzen der afdeeling met de residentie Djokjakarta en de afdeeling Magêlang is bekend onder den naam van het Kêlir-gebergte. Over de hoogste toppen hiervan loopt die grens. In Loano ligt, nabij de grens van dit district met Tjangkrêp, de 7 à 800 M. hooge Kêlir-top Wangsi met de 4 grafsteden van Radèn Djamboe, prins van Mataram, eersten verkondiger des Islams in Bagêlèn, en zijne twee helpers, zoomede van een vromen Loano'schen prins, die in dit gezelschap begeerd heeft te rusten. Op dezen zelfden berg wast een waroe-soort, van welks hout onvergelijkelijke lanzschachten vervaardigd worden. Op de grens van Loano met Lêdok verheft zich de 606 M. hooge top Talok. Andere Mohammedaansch-heilige plaatsen, dan de genoemde, zijn: het graf van njaï Bagêlèn in de desa Bêdoek aan den weg van Tjangkrêp naar Sêmanggi in Koetoardjo; en het graf van den stichter van het rijkje Banjoe-oerip, een van het hof zijns vaders verbannen Mâdjâpahitschen prins met name Pangéran Djaja Koesoema, in de desa Gangeng. Door haar uiterst geringe bevaarbaarheid strekt zich het belang van de rivieren dezer afdeeling slechts uit tot den landbouw. De grootste is de Kali Bogowonto, ontspringend op de Zuidwestelijke helling van den Soembing (afd. Magêlang). Zij doorsnijdt de afdeeling geheel, haar in eene Westelijke en eene Oostelijke helft deelend.

Op het eind van 1905 bestond de bevolking der afdeeling uit een kleine 700 Europeanen, ruim 2000 Chineezen, 14 Arabieren, 4 andere Vreemde Oosterlingen en ruim 543.000 inlanders. Het voorheen belangrijke militaire kampement dicht bij de hoofdplaats gelegen, is thans opgeheven. De eenige Europeesche onderneming is de groote suikerfabriek Poerworêdjo, gelegen in het district Poerworêdjo. In deze afdeeling zijn 2 concessies voor de winning van magneetijzerzand verleend, doch met de exploitatie is nog geen aanvang gemaakt.

POERWORÊDJO. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Poerworêdjo, residentie Kêdoe; met eene oppervlakte van 108.73 K.M². Het district telt 86 desa's en is verdeeld in 4 onderdistricten. Op het eind van 1905 telde de bevolking 540 Europeanen, ± 1400 Chineezen en bijna 111.000 inlanders.

POERWORÊDJO. Naam der gezonde en ruim aangelegde hoofdplaats van de afdeeling Poerworêdjo der residentie Kêdoe. Ligt aan de Bogowonto in eene vruchtbare vlakte; zij strekt ten zetel aan den assistent-resident, regent en controleur, alsmede aan het hoofd van het haar bevattend district. Hare grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 119. De bevolking bedroeg in 1905: 14.200 zielen, waaronder 540 Europeanen en 1420 Chineezen.

Het aantal Europeanen was in 1916 sedert 1905 wel met 50 % gestegen tengevolge van de oprichting in 1907 van de suikerfabriek Poerworêdjo, de legering van een garnizoen en de uitbreiding van onderwijzend en waterstaatspersoneel.

POERWORÊDJO. District van de contrôleafdeeling Lawang, regentschap en afdeeling Bangil, residentie Pasoeroean; met vier onderdistricten en 90 Gouvernements- en 15 particuliere desa's; de laatste behooren alle tot het erfpachtsperceel Alkmaar met gelijknamige suikerfabriek, toebehoorende aan de Nederlandsche Handelmaatschappij. Op het eind van 1905 had het district Poerworêdjo eene bevolking van ruim 57.000 zielen, w.o. 350 Europeanen en 50 Chineezen. Vroeger was Poerworêdjo de standplaats van den controleur van de gelijknamige contrôleafdeeling. Thans is deze te Lawang gevestigd.

POERWORÊDJO. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling, het regentschap, de afdeeling en de residentie Banjoemas; met eene oppervlakte van 214.5 K.M.² Het telt 83 desa's en is verdeeld in vier onderdistricten. In 1915 telde de bevolking bijna 94.000 inwoners, waarvan 130 Europeanen en 480 Vreemde Oosterlingen (Chineezen).

POESAKA (MAL.), Poesâkâ (JAV.). Onder dezen naam wordt nagenoeg algemeen in den Archipel verstaan heilig of heilaanbrengend

erfgoed, dat met grooten eerbied wordt behandeld en vaak met offers, meestal reuk- of spijsoffers vereerd. Die vereering is een uiting van fetisisme en eigenlijk is een poesaka dan ook een fetis, waaraan de ziel of geest van vroeger geleefd hebbende personen gedacht wordt voortdurend of tijdelijk gebonden te zijn en op wier hulp en bijstand men in ruil voor offers en vereering meent te mogen rekenen. Daaruit volgt, dat de meest uiteenloopende zaken, dingen van allerlei aard, poesaka kunnen zijn en dat is ook inderdaad het geval. Zoowel een handschrift als een steen, zoowel een haarlok als een wapen, een kleed of een stuk huisraad treft men als poesaka aan.

Niet alle poesaka's bezitten gelijke heilaanbrengende kracht; de meeste hebben slechts beteekenis voor den bezitter en diens nakomelingen, maar er zijn er ook, die door velen, ja door elkeen worden beschouwd als schutspatroon, als helper in ziekte en nood, als vervuller van wenschen en begeerten Is de gewone poesaka als familie-fetis te beschouwen, deze zoude men volks-fetisen kunnen noemen. Voorbeelden van deze laatsten zijn de schedels en de t ê m p a j a n 's, d j a w ê t's of b a l a n g a's (aarden potten, zie POTTEN) der Dajaks, de b a r a n g p a m a n a h a n der Maleiers, de p i n g g a n p a s o e (heilige schotels) der Bataks, evenals de voorafgaande, voorwerpen van ouden, niet met juistheid bekenden oorsprong, en ook de m a s t i k a's of bezoarsteenen.

Poesaka's, waaraan men groote heilaanbrengende kracht toeschrijft, worden gewoonlijk zorgvuldig toegedekt, veelal boven in huis, op een zoldertje bewaard en niet dan met allerlei plichtplegingen voor den dag gehaald bij bijzondere gelegenheden of wanneer van hen hulp in een bijzonder geval moet worden gevraagd. Veelal worden ze in water gelegd of met water overgoten, en dat water wordt gebruikt om de velden te besprenkelen ter verzekering van een rijken oogst, om zieken te bevochtigen ten einde herstel aan te brengen en voor gezonden als voorbehoedmiddel. Maar ook het nederleggen van het heilaanbrengend voorwerp, wat het ook zijn moge, bij of de aanraking er mede van den zieke, meest gepaard met een reukoffer, wordt voldoende geacht.

Tot de belangrijkste poesaka's behooren de rijkssieraden (zie aldaar), k a b ê s a r a n, die van vorst op vorst overgaan en niet slechts beschouwd worden als de schutspatroons der vorsten, maar aan welker bezit als het ware de volle uitoefening van de vorstelijke waardigheid gebonden wordt geacht. Toch zijn er voorbeelden, dat ook zonder de rijkssieraden het gezag der vorsten werd erkend. Ook tot deze poesaka's behooren de meest uiteenloopende zaken; het meest voorkomend zijn wapens, als krissen, lansen en zwaarden, in het algemeen voorwerpen, waarmede vroegere vorsten in nauwe aanraking zijn geweest. Dat ook deze poesaka's hun waarde daaraan ontleenen, dat zij alle beschouwd worden als door de zielen dier vorsten bewoonde relieken, blijkt vooral daaruit, dat men er onder aantreft kleedingstukken, door die vorsten gedragen, zelfs deelen van het lijk, zooals hoofdhaar, of de placenta van een vroegeren vorst, in diens hoofdhaar gewikkeld.

Is aan poesaka altijd het begrip verbonden: overgegaan van vroegere geslachten op het tegenwoordige, en wordt dan ook het woord wel in de algemeene beteekenis van geërfd goed gebruikt, toch is volstrekt niet alles wat geërfd is, poesaka, in den hierbedoelden zin, al kan het dat door de een of andere omstandigheid worden. Op Java wordt een gewoon erfdeel dan ook niet poesaka, maar w a r i s a n genoemd. De Maleier van Sumatra's Westkust daarentegen noemt, naast h a r t ŏ p a n t j a r i a n: het zelfverworven goed (zie MINANGKABAUERS), h a r t ŏ p o e s a k ŏ alle onverdeeld erfgoed, als velden, wildernis, huizen, vee, wapens, kostbaarheden, al datgene wat in den regel onder toezicht van de hoofden der gezinnen, bestemd is tot onderhoud van de leden daarvan. Hetzelfde denkbeeld van gelukbrengend door toedoen van de daarin verblijvende geesten der voorouders, ligt waarschijnlijk hieraan ten grondslag, maar tegenwoordig wordt ook door de Maleiers groot onderscheid gemaakt tusschen de hartŏ poesakŏ in het algemeen en een poesaka als fetis.

Ook de erftitel der Minangk. Maleiers, waarvan bijv. elke familie er één bezit, die van den laatsten broeder op den oudsten zusterszoon behoort over te gaan, wordt g a l a r p o e s a k ŏ genoemd.

Literatuur: Wilken, Verspreide geschriften, I, p. 49, 316, 353, 383—384, II. p. 272, 283—284, 357—358, 499, III p. 134—140, 207—208; Kruyt, Animisme, p. 221—229, 427.

POESOEK BOEKIT. Berg van 2005 M. hoogte ten Westen van het Toba-meer, die uit vulkanisch gesteente bestaat, doch waarvan uitbarstingen niet bekend zijn; men weet ook niet of een krater aanwezig is. Aan den voet bevinden zich zwavelvelden (N. Wing Easton in Jaarboek Mijnwezen 1894; teekening ook bij Volz in Zeitschrift d deutschen geol. Ges. 1899). De berg vormt grootendeels het breede schiereiland, waarvan een 200 M. breede uitlooper in verbinding stond met het eiland Samosir, maar in 1906 is doorgegraven. De omgeving wordt door sommigen beschouwd als stamland der Toba-Bataks.

POESPÅ. Standplaats van den controleur en van den wêdånå van Tĕnggĕr, afdeeling, regentschap en residentie Pasoeroean. Het ligt 640 M. hoog en aan den weg van Pasoeroean naar Tosari, 13.5 K.M. van laatstgenoemde plaats. In de nabijheid van Poespå werd, te Gandasoli, in September 1890 (Gouv. Bt. van 6 September no. 7) begonnen met het nemen van eene proef met het doen ontginnen door minvermogende Europeanen (hoofdzakelijk gepensionneerde militairen beneden den rang van officier), op Java en Madoera verblijf houdende, van stukken grond voor den kleinen land- en tuinbouw, voor ieder niet grooter dan 5 bouws. Uitbreiding van een perceel of toewijzing van een tweede perceel aan denzelfden persoon zou later, wanneer daartoe termen aanwezig mochten zijn, op aanvraag plaats kunnen hebben. Toen de plannen der Regeering omtrent de oprichting dezer landbouwkolonie bekend waren gemaakt, meldden zich ongeveer 80 personen, meest gewezen militairen, als gegadigden. De resident vond het echter om verschillende redenen raadzaam, voorloopig slechts aan 10 personen, waarvan 8 gewezen militairen, gronden uit te geven. De ontginningskosten vielen nogal tegen, ook tengevolge van voortdurende regens, door

het verrichten der allereerste werkzaamheden, zooals het rooien van het terrein, het kappen der woudboomen, enz., en den bouw van de woningen der kolonisten met bijgebouwen. De kolonisten verklaarden echter de geldelijke tegemoetkoming van het Gouvernement gaarne als een voorschot te willen beschouwen en bereid te zijn, die gelden, te beginnen met het jaar 1892 af te betalen. Bij gebrek aan kundig dagelijksch toezicht en tengevolge van den spoed, bij de ontginningen betracht, en ook doordat de kolonisten wegens hunne onwetendheid herhaaldelijk de dupe werden der kunstgrepen van het inlandsch werkvolk, werd over het algemeen zeer duur gewerkt. Het grove en zware werk der eerste ontginning en de grondbewerking werden door inlanders verricht; de lichtere arbeid kwam op de schouders der kolonisten. Dezen moesten steeds met inlanders samenwerken, die, als vaste opgezetenen der perceelen, de Europeanen in het werk bijstonden en lief en leed met hen deelden.

Deze landbouwkolonie is op een volkomen mislukking uitgeloopen. Vele kolonisten hadden gedacht hier met weinig werk een gemakkelijk leventje te kunnen leiden, hetgeen ten slotte bitter tegenviel, want men moet, vooral in het begin, bij de ontginning hard werken, om er te komen. Ook heerschte onder hen veel drankmisbruik. Daarbij kwam, dat zij elkaar door onophoudelijk getwist het leven ondragelijk maakten. Van 16 kolonisten in 1894, steeg dit aantal tot 20 in 1898, doch daarna daalde het steeds, totdat er ten slotte in 1906 slechts vier overbleven.

Hierin vond de Regeering aanleiding om de proefneming van 1890 te staken, onder bepaling dat de kolonisten, die er op het oogenblik der opheffing woonden, den door hen geöccupeerden grond op den voet van het bepaalde in Bijblad no. 5611 in erfpacht zouden mogen ontvangen, met uitsluiting nochtans van de minder gewenschte elementen. Van deze 4 waren er 3, die zich van het begin af aan met ijver op den landbouw en de veeteelt hadden toegelegd. Aan hen werd bedoelde erfpacht verleend, doch een ervan is sedert overleden, zoodat er in 1916 nog slechts twee over waren, die ± 20 en 5 bouws grond bezaten. De inlandsche bevolking occupeert nu de overige gronden.

Over deze landbouwkolonie bestaat eene rijke literatuur. Behalve hetgeen daarvan in de sedert 1889 verschenen Koloniale verslagen, de Javasche courant en de stukken der Indische begrooting wordt medegedeeld, vindt men daarover zeer belangrijke opstellen in Indische en Nederlandsche dagbladen en tijdschriften. De lezenswaardigste zijn de reeks artikelen van Batavus in De Javabode van Oct. 1891 en de verhandeling van J. E. Barkmeijer in het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Ned.-Indië, jg. 1899.

POESPA (SOEND.). Zie SCHIMA NORONHAE

POESTA. Zie VAARTUIGEN.

POESTAHA. Wichelboekje uit de Bataklanden (Sumatra). Zij bestaat uit een vrij lange, met rijstwater behandelde boombastreep, die tusschen twee plankjes harmonika-achtig tot een klein boekje wordt opgevouwen, dat het uiterlijk heeft van een bruin, antiquarisch werkje. De reepjes van de alim worden ook wel aan elkaar genaaid of gelijmd. Aan beide kanten, soms aan één, wordt het blad in Batakschrift (meest Toba Bataksch) beschreven en bevat dan allerlei wichelvoorschriften en kabbalistische teekeningen en dient dan als wichelboekje. Vele van deze poestaha's zijn nog in omloop in de Bataklanden, maar weinigen kunnen er mee werken.

POETAT (MAL., JAV., SOEND.). Zie PLANCHONIA.

POETÈK. (JAV.). Zie NAUCLEA EXCELSA

POETÈRAN (POELO). Langwerpig, heuvelachtig eiland aan de baai van Soemènèp, door een smalle zeestraat van Kaliangèt (zie aldaar) gescheiden. Het ressorteert onder het district Soemènèp, controleafdeeling Zuid Soemènèp, afdeeling en regentschap Soemènèp, residentie Madoera. In de op het eiland gelegen desa Gapoerana is een ass. wedana gevestigd. Poetèran is bekend door zijn fraai en overvloedig fokvee. De vrij talrijke bevolking leeft voornamelijk van veeteelt en veehandel.

POETÈRAN TALI (MAL.). Zie HELICTERES ISORA.

POETIEJA (CELEBES). Zie BOEROENG-DARAH- LAOET.

POETIH (BANJOE). Zie BANJOEPOETIH.

POETIH (KAJOE) (MAL.). Zie MELALEUCA.

POETIHAN. Zie ISLAM, III, c.

POETJÈNGAN (JAV.). Zie LANTANA.

POETJOEK (BATAV. MAL., JAV.). Zie CORYPHA en SAUSSUREA.

POETJOENG (JAV.). Zie PANGEI.

POETRÅWALI (JAV.). Zie TINOSPORA CRISPA.

POEWAR LAGA (MAL.). Zie AMOMUM CARDAMON.

POEWASA. Zie VASTENMAAND.

POGONATHERUM CRINITUM Kth. Fam. *Gramineae.* Djoekoet palias (SOEND.). Een grassoort, waarvan in de Soendalanden stukjes boven de huisdeur worden bevestigd om kwade geesten te verdrijven.

POGOSTEMON. Plantengeslacht der *Labiatae*, waarvan eenige soorten als stamplanten van de Patchouli-odeur verwilderd voorkomen of gekweekt worden. De belangrijkste is *P. Cablin* Bth. (= *P. Patchouli Pell.*), de Dilam of Nilam (MAL.). Deze bloeit op Java nooit. Minder belangrijk is *P. Heyneanus* Bth., die geregeld bloeit en daarom als Dilèm kèmbang (JAV.) wordt onderscheiden. Verder komt er nog een onbelangrijke soort op Java voor (*P. hortensis Back.*), die Dilèm djåwå (JAV.) wordt genoemd. Zie PATCHOULI.

POHON KIRA-KIRA (MAL. MOL.). Zie CARAPA MOLUCCENSIS.

POHON MÈRAH (MAL.). Zie EUPHORBIA PULCHERRIMA.

POIGAR RIVIER. Zie CELEBES a DE NOORDARM. Grensrivier tusschen Bolaäng Mongondou en de Minahasa.

POINCIANA REGIA Boj. Fam. *Leguminosae-Caesalpineae.* Kajoe Koset?, Saga (MAL.); Flamboyant. Boom uit Madagascar, met fraaie roode bloemen, overal langs wegen en in tuinen aangeplant. Het harde kernhout schijnt zeer duurzaam te zijn en wordt op sommige plaatsen voor vloerbalken en bruggenbouw gebruikt.

POKÅ (JAV.?). Zie SOLANUM TORVUM.

POKO (DAOEN) (MAL.). Zie MENTHA ARVENSIS.

POKOK PÈRAH (MAL.). Zie ELATERIOSPERMUM.

POKSOR (JAV., MAD.). Zie GRAPTOPHYLLUM.

POLAND (THEODORUS). Geb. te Alkmaar 20 Febr. 1795, trad hij op 15jarigen leeftijd in dienst bij het korps pupillen; hij behoorde tot het gedeelte van het korps, dat in 1811 bij de zeemacht werd ingelijfd. In 1814 werd hij soldaat bij het Ned. leger, weldra bij een regiment, voor O.-Indië bestemd en maakte daarmede den veldtocht van Waterloo mede. Den 12en Mei 1817 kwam hij als korporaal te Batavia, werd denzelfden dag tot sergeant bevorderd en woonde in dien rang verschillende krijgstochten in Cheribon, Bantam en Riouw, en als sergeant-majoor de krijgsbedrijven in Celebes bij. In 1825 (2 Juni) tot 2en luitenant aangesteld, onderscheidde hij zich zeer in den Java-oorlog. Na het einde van dien oorlog werd hij naar Sumatra's Westkust verplaatst en nam daar, sedert 24 Dec. 1832 als 1e luit. deel aan de krijgsbedrijven tegen de Padri's, waarbij hij opnieuw zich zeer onderscheidde o.a. bij het ontzet van fort Amerongen. In 1834 werd hij benoemd tot adjudant bij den Sultan van Madoera; 24 Aug. 1836 werd hij kapitein, 7 April 1842 majoor en 7 Jan. 1845 luit.-kol.; in dien rang maakte hij deel uit van de 3e expeditie tegen Bali en bewees daarbij groote diensten. Kort nadat Poland den rang van kolonel tit. verworven had (4 Juli 1853) werd hij (7 Nov. d. a. v.) eervol uit den dienst ontslagen; hij overleed te Tjilatjap den 19en Dec. 1857.

„Toontje" Poland was een bij uitnemendheid populaire figuur; met bijzondere voorliefde is zijn leven beschreven door W. A. v. Rees, Toontje Poland, Indische typen, Arnhem 1867. Vgl. Hand. Ind. Gen. VII. 1860, bl. 77.

POLANEN (ROGIER GERARD VAN). Geb. te Rotterdam 3 Mei 1757, gaat voor het eerst naar Indië (bij den Raad van Justitie) 1776—'83, studeert dan te Harderwijk in de rechten, promoveert er Oct. '85, vestigt zich in Zeeland, maar raakt in '87 aan 't zwerven naar Zwitserland en Noord-Amerika; wordt benoemd tot gezant bij de Vereenigde Staten (1795—'99), maar tracht dan naar Indië terug te gaan; komt eerst bij den Raad van Justitie aan de Kaap (1802—'5), en krijgt dan een speciale zending naar Batavia, waar hij, bevorderd tot vice-pres. van den Hoogen Raad van Justitie, veel invloed kreeg bij G.-G. Wiese en later tot Raad van Indië werd benoemd (1809). Hij krijgt echter van Wiese een speciale opdracht naar de Ver. Staten (Nov. 1807), hetgeen aanleiding werd tot de ingewikkelde geschiedenis der zgn. Amerikaansche Contracten gedurende het G. G.-schap van Daendels (1808—'11), die zijn vijand was, en lang daarna bleef. Komt in 1815 terug naar Nederland, hopende in te kunnen treden als Raad van Indië. Schrijft tegen Daendels zijn te Amsterdam in 1816 anoniem verschenen „Brieven betreffende het bestuur der koloniën"; maar, ondanks zijn vriendschap met Van den Bosch, werd hij teleurgesteld, keerde in Oct. 1816 naar N. Amerika terug, en overleed te Bridgeport (Connecticut), 9 Sept. 1833.

Behalve zijn genoemd strijdschrift tegen Daendels (ten deele ook tegen H. D. Campagne), zijn eenige Indische brieven van hem gepubliceerd door Van Deventer in dl. XIII (1888) van De Jonge's Opkomst; en zeer talrijke in het Supplement daarop van Dr. de Roo (1909, 2 dln.). Zie in dit laatste werk de inleidingen, vooral de biografie in dl. II.

POLANISIA VISCOSA D.C. Fam. *Capparidaceae.* Mamang oetan (BATAV. MAL.), Boeboehan (JAV., SOEND.); Antjang-antjang, Entjèng-èntjèng (JAV.). Kruidachtige plant, verbreid over geheel Java beneden 300 M., op akkers en in tuinen. Het is een bekend inlandsch geneesmiddel tegen velerlei kwalen. De bladeren worden onder tabak gemengd om de narcotische werking ervan te verhoogen.

POLÈJANG. Dit landschap is een onderhoorigheid van Boeton, en is gelegen tegenover Moena op het Z.O. schiereiland van Celebes. Het wordt begrensd ten W. door Loewoe, ten N. door Laïwoeï, ten O. door Roembia en ten Z. door de Straat van Tioro en wordt bewoond door heidenen.

Literatuur: Beschrijving en geschiedenis van Boeton door A. Ligtvoet, Bijdr. t. T. L. en Vlk. IVe Serie 1878, II.

POLÈNG (IKAN) (MAL.). Zie JUFFERVISSCHEN.

POLIANTES. Zie POLYANTHES.

POLITIE. Gedurende het bewind van de O. Indische Compagnie behoorde de politie tot de binnenlandsche aangelegenheden, waarmede het Nederlandsch Bestuur zich zoo weinig mogelijk inliet. Men putte zich uit in het treffen van politioneele verordeningen (men zie slechts de lange lijst politie-maatregelen in het N.-I. Plakaatboek deel XVII bl. XXXII e. v.), die evenwel slecht werden nageleefd. De daarbij bedreigde uiterst strenge straffen misten daardoor eene gunstige preventieve uitwerking. De burgers hadden voor eigen veiligheid te zorgen. Zij hadden een vrijbrief (plakaat van 3 Juli 1667) „ alle onbekende inlanderen buyten hare paggers en van hare huysen 's avonds van half seven uuren tot des morgens ten half ses uuren met gewelt af te weeren, ja selfs te dooden sonder voor eenig ongemak te dugten, mits daarvan den volgenden morgen kennis gevende aan den Landdrost". De wachten waren gerechtigd om hen, die na 9 uur 's avonds „sonder brandent ligt" passeerden, „in cas van resistentie sonder scrupule onder de voet te stooten." (N.-I. Plakaatboek deel I bl. 95 en IV bl. 35, Het Recht in N.-I. deel XIX bl. 355). Op particuliere landerijen verrezen steenen redoutes; in 1679 werd nog eene premie uitbetaald op afgeslagen hoofden van struikroovers. De in 1620 te Batavia aangestelde Baljuw „zal alomme (zie Instructie voor den Bailliu mitsgaders d'andere dependerende officieren van justitie van 16 Juni 1625) door het Coninckryck van Jaccatra mogen vangen, spannen, bekeuren. Den officier wert gelast hem tot hulpe ende exercitie van syn ampt te voorsien met 4 cloecke Nederlanders ende 4 swarte dienaars" (N.-I. Plakaatboek deel I bl. 132). Zoodanige oppassers (kaffers) waren toegevoegd aan de verschillende officieren van justitie, t. w. aan den Advocaat-Fiscaal en den Waterfiscaal (zie RECHTSWEZEN) alsmede aan den Landdrost (Id. III bl. 3). Het waren ruwe kerels, die aan de burgerij veel last bezorgden; zij mochten dan ook zonder assistentie van den officier niemand aantasten noch een huis binnendringen; evenwel waren zij bevoegd op eigen gezag op heeterdaad betrapte misdadigers gevangen te nemen, mits daarvan aanstonds kennis gevende aan den officier van justitie, terwijl zij „gereeckent worden alsoff ze onder 't ooge haerder meesters waeren" wanneer zij uit zijnde met

den officier, die misdadigers op het spoor was, door hem „hier off daer terzyden" waren uitgezonden. (Id. II. bl. 512). Zij plachten toen reeds voor huiselijke diensten ten behoeve van die ambtenaren te worden gebruikt en ook hunne vrouwen op het rijtuig te volgen, hetgeen in 1811 (Id. XVI bl. 607) en andermaal in 1827 (Ind. Stb. no. 55) werd verboden, doch het gebruik bleef nog tientallen van jaren bestaan. Een Landdrost werd in 1651 aangesteld in het belang van de veiligheid van het Koninkrijk Jaccatra buiten de stad en de Zuidervoorstad, inzonderheid tot tegengang van nachtelijke strooperijen te plattenlande (N.-I. Plakaatboek II. bl. 164), terwijl de Waterfiscaal met 6 bewapende vaartuigen den smokkelhandel had tegen te gaan (Id. XI bl. 761). Met het oog op de groote onveiligheid te Batavia werd bij resolutie van 25 Juni 1686 besloten aan de Boegineezen, Makassaren, Baliërs enz., die aldaar verblijf hielden, stukken gronds uit te geven buiten de stad en hen daar te stellen onder hun eigen hoofden, tevens in te stellen eene maréchaussee onder een Amboinesch Luitenant tot het verrichten van patrouilledienste, teneinde het platteland van boosdoeners te zuiveren, welk corps in de eerstvolgende jaren nog met twee werd vermeerderd. Zij moesten de slechte elementen verwijderen, doch waren niet belast met het opsporen en opvatten van misdadigers, zoodat de onveiligheid groot bleef. Deze patrouilles werden gesteld onder den Gecommitteerde tot en over de zaken van den Inlander, waardoor de macht van den Landdrost in de Ommelanden ging tanen. In 1754 werd door de Regeering aan het ondergeschikt personeel van den Landdrost verboden zich naar de Bovenlanden te begeven zonder den Landdrost of diens substituut, die daarvoor evenwel den tijd misten. De Landdrost oefende dientengevolge voortaan de politie alleen uit in de stad en hare onmiddellijke omgeving. Den Gecommitteerde werd voorts de beschikking gegeven over kruisvaartuigen tegen de smokkelaars en de zeeroovers, die op de Duizend Eilanden verblijf hielden. De patrouilles evenvermeld werden allengs oppassers van den Gecommitteerde. De zoogenaamde buitengewone oppassers werden gebruikt als lichte cavalerie, waarmede goede resultaten werden bereikt, wat later Daendels leidde tot de oprichting van het corps *djajangsékars*, inlandsche dragonders, tot handhaving van de openbare rust en orde, in elke prefectuur van het vroegere Gouvernement van Java's N.-O.kust, in Cheribon en in Bantam, later ook in de Preanger, staande onder het Hoofd van Gewestelijk Bestuur. Deze corpsen bewezen o. a. in 1830 bij de onlusten in Cheribon, alwaar zij waren samengesteld uit Amboineezen en Bengaleezen, goede diensten (Van Deventer, Bijdr. t. d. kennis v/h landelijk stelsel op Java I bl. 22). Sinds 1874 (Ind. Stb. no. 163), toen zij met de cavalerie tot één regiment werden vereenigd, behooren zij niet meer tot de politie, al bleef hunne bestemming schraging van het civiel gezag, handhaving der openbare rust en het doen van wachten en escorten naar de aanwijzing van den Resident. (Ind. Mil. T. X no. 1—6 1879, bl. 297, T. v. N.-I. 1878 II, bl. 323).

De beperking van het ressort van den Landdrost leidde in 1798 tot samenvoeging van het ambt van Baljuw der stad Batavia met dat van Drossaard der Batavia'sche Ommelanden, aan wien werden toegevoegd een schout voor stad en voorsteden met substituut en inlandsche dienaren der justitie (N.-I. Plakaatboek XII bl. 740). De schout werd in 1804 vervangen door een hoofdschout met den rang van Opperkoopman (Id. XIV bl. 26). Het costuum, voor de justitiedienaren van dezen hoofdschout voorgeschreven (Id. XIV bl. 38), wordt thans nog gedragen door de oppassers van de ambtenaren van het Openbaar Ministerie.

Onder Daendels was de onveiligheid op Java tengevolge van de vermenigvuldigde rooverij en moorden, die, naar Daendels schreef, straffeloos, meerendeels door Javanen afkomstig uit de Vorstenlanden gepleegd werden, zoo groot, dat hij in 1810 het reizen op het grondgebied van het Gouvernement zonder pas aan Javanen verbood op straffe van in den ketting geklonken en naar de Marak-baai verzonden te worden. (T. v. N.-I. 1874 I, bl. 413). In de stad Batavia werd de politie uitgeoefend door den Bailluw met Inlandsche Commandanten, in de Ommelanden — in 2 kwartieren verdeeld — door den Landdrost, nu ook met rechtspleging belast, met 5 schouten en een ondersehout. (Daendels, Staat der N.-O.-I. Bezn. I nos. 26, 28, 32).

Het Engelsch tusschenbestuur bracht de eerste grondige regeling van het politiewezen onder den inlander tot stand. Deze was gebaseerd op de indeeling van het grondgebied in districten onder een Bopati, bij afwezigheid vervangen door een Patih, en eene onderverdeeling in divisies onder een officer of division. In elke divisie bevond zich een station of police, met eenige mantri's en andere beambten der politie: een districtsgewijze indeeling dus van de Gouvernementspolitie. Het politie-rapport van den officer of division werd nog in handen gesteld van den aan den Regent ondergeschikten Hoofddjaksa en Panghoeloe, ter fine van examinatie en advies. De eigenlijk gezegde uitoefening kwam evenwel neer op de door en uit de ingezetenen gekozen hoofden der dorpen (head-men) met hunne nachtwachten. De Omgaande Rechter moest aan de Regeering rapport uitbrengen over de politie in de gewesten (Regulation van 11 Februari 1814).

De Commissarissen-Generaal schreven aan de Commissie, in 1817 door hen belast met het ontwerpen van een algemeen plan omtrent het politie- en justitiewezen, met betrekking tot het eerstgenoemde onderwerp voor: 1°. dat de Procureur-Generaal zal zijn het hoofd der justitie en politie en daarin zal worden bijgestaan zoo door de Residenten als door de andere officieren van justitie, en 2°. dat de administratieve politie zal worden opgedragen aan de Residenten of andere plaatselijke autoriteiten, volgens nader te maken bepalingen, bij welke het verband tusschen de administratieve en justitieele politie zoo na mogelijk zal worden bepaald. Hierin ligt besloten het fundament van de thans nog bestaande nieuwe inrichting der politie. Ze werd ingericht op dualistischen grondslag, voor Europeanen in het Prov. Reglt. op de criminecle rechtsvordering bij het Hoog-Gerechtshof en de Raden v. Justitie, voor Inlanders in het Reglt. op de administratie der politie enz. onder den Inlander in Ned.-Indië. De Procureur-Generaal is belast met het toezicht over de „rechts-

politie" of het opspeuren der misdaden, der schuldigen en bewijzen onder de Europeanen; de uitoefening dier politie geschiedt door de Fiskaals (Officieren van Justitie), aan wie ondergeschikt zijn alle ambtenaren of bedienden dier politie, onder welke benaming ook. De rechtspolitie over de Inlanders, tevens de administratieve of veiligheids-politie is gewestelijk ingedeeld, ze staat onder den Resident, die over zaken rakende de politie correspondeert met den Fiskaal en met den Procureur-Generaal, wier bevelen hij heeft op te volgen, voorzooverre betreffende arrestatie van suspecte inlanders, en ten aanzien van de rechtspolitie over Europeanen ook voor al het overige. De dagelijksche uitoefening der rechtspolitie over inlanders en der veiligheidspolitie wordt overgelaten aan de dorpshoofden, onder de bevelen van de divisiehoofden, die onder het toezicht staan van de Regenten. Elk dorpshoofd beschikt over een nachtwacht, waaraan de ingezetenen bij beurten deelnemen door het bezetten van wachthuizen, gardoes, (reeds bij plakaat van 1622 —N.-I. Plakaatboek I bl. 95 — werden de voorbijgangers verplicht op te geven, vanwaar zij kwamen en waarheen zij gingen; in den regel wordt volstaan met den aanroep „werda" en het antwoord „vrind") of het rondgaan als patrouille. Voorts waren nog werkzaam als ambtenaren der rechtspolitie over inlanders de Hoofddjaksa's en Djaksa's. De Hoofddjaksa werd beschouwd als, onafhankelijk van den Regent, den Resident onmiddellijk te zijn toegevoegd om dezen behulpzaam te wezen in het geheele gewest in alles wat de uitoefening der politie en justitie betrof, terwijl de Djaksa, als gewoon ambtenaar der rechtspolitie deel uitmakende van het inlandsch bestuur, als zoodanig gesteld was onder den Regent (Rapport van den Staatsraad Wichers: R. i. N.-I. XIII bl. 367). De Koloniale Marine werd door Comm.-Generaal ingesteld o. m. tegen de zeeschuimers en tot bescherming van den handel. Den Waterfiskaals werd opgedragen toezicht op het nakomen van het Reglt. op het heffen der inkomende en uitgaande rechten (Ind. Stb. 1818 no. 74); toen in 1825 (Ind. Stb. no. 27) en 1826 (Ind. Stb. no. 61) de Waterfiskalaten werden afgeschaft, werden hunne werkzaamheden als opsporingsambtenaren aan de recherche-ambtenaren, die als vervolgingsambtenaren aan de Fiskaals opgedragen. De Ommegaande Rechter had van zijn onderzoek naar de wijze, waarop de politie en justitie in de residentie werden geadministreerd, verslag uit te brengen aan den Procureur-Generaal en aan den Gouverneur-Generaal. Met het oog op de uitoefening der politie werd later de residentie Batavia verdeeld in 4 kwartieren, van welke het Noorderkwartier, omvattende de stad en Voorsteden, werd verdeeld in 5 wijken, in elk waarvan als beambte der rechtspolitie een onderschout werd bescheiden, die de zaken bij den Fiskaal ter vervolging aanbracht (Ind. Stb. 1819 no. 37). Intusschen bleef de veiligheidstoestand veel te wenschen overlaten. De binnenlanden, schreef Nahuys in 1826, behooren gezuiverd te worden van het groot aantal rondzwervende inlanders, waarmede Java vergiftigd is, die hun bestaan vinden in rooven, moorden en brandstichten (T. v. N.-I. 1879 I bl. 477).

In 1848 bracht de zoogenaamde nieuwe wetgeving het thans nog geldende Reglement op de strafvordering en Inlandsch Reglement. De divisiehoofden werden omgedoopt in districtshoofden; de Hoofden der Vreemde Oosterlingen waren niet langer de ondergeschikten van de Officieren van Justitie; doch overigens werd de bestaande inrichting bijna geheel gehandhaafd. Alleen werd de verhouding van den Procureur-Generaal en de Officieren van Justitie tot de Residenten nader omschreven. In het Reglt. op de Rechterl. Organisatie (art. 181) werd bepaald, dat de Procureur-Generaal niet alleen tot opsporing, maar evenzeer tot voorkoming van misdrijven en overtredingen en tot handhaving der openbare orde en rust de bevelen mag geven, welke hij noodig acht; uitgezonderd de zoodanige, welke in verband staan tot het inlandsch bestuur of de huishoudelijke inrichting der desa's. Deze bevelen zullen die ambtenaren hebben op te volgen, doch zij mogen bezwaren, welke de uitvoering daarvan raken dan wel de bevoegdheid van den Procureur-Generaal om ze te geven, onderwerpen aan de beslissing van den Gouverneur-Generaal, die verplicht is hierover het gevoelen van het Hooggerechtshof in te winnen. De politie-ambtenaren en beambten van lageren rang dan de Assistent-Resident zullen ook de bevelen van den Officier van Justitie hebben op te volgen betrekkelijk de rechtspolitie onder Europeanen, doch de vordering dezer dienstverrichtingen zal zooveel mogelijk moeten geschieden door tusschenkomst van den Resident of Ass.-Resident, aan wien zij ondergeschikt zijn.

In elk regentschap vond men destijds op Java een corps *pradjoerits*, met geweren bewapende Javanen. Het Reglement voor die corpsen is van 1843 (Ind. Stb. 1849 no. 29). Ze werden, onder toezicht van den Resident, gerecruteerd door den Regent. Elk corps stond onder bevel van een Europeesch onderofficier van het Leger (Ind. Stb. 1871 no. 12). Deze corpsen waren van weinig nut; ze praesteerden wacht- en transportdiensten, doch boden het gezag voor het bewaren van orde en rust geen steun van eenige beteekenis. In de Buitenbezittingen werden van lieverlede corpsen gewapende politiedienaren opgericht, die op last van het Hoofd van gewestelijk Bestuur werden aangeworven, onder wiens oppergezag zij waren gesteld. Het Reglt. van orde en tucht bij de corpsen gewapende politiedienaren in Ned.-Indië werd afgekondigd in Ind. Stb. 1876 no. 21. In enkele plaatsen waren waterschouten aangesteld; zie b. v. voor dien te Batavia de Instructie in Ind. Stb. 1864 no. 36. Voorts waren in N.-I. aan de besturende ambtenaren politie-oppassers toegevoegd. Vermeldenswaard is ook de afschaffing, in 1850 begonnen en in 1874 wettelijk voltooid, van de oud-Javaansche instelling van opperdorpshoofden (koewoe, aris, pënatoes, loerah enz), aangesteld door het districtshoofd om naast het bestuur van eigen desa het oppertoezicht te houden over eenige aangrenzende desa's; voor het tot klaarheid brengen van misdrijven waren zij van groot nut; zij zijn dan ook in verscheidene streken heimelijk gehandhaafd of opnieuw door de hoofden ingesteld. De reorganisatie van het districtsbestuur in laatstgemeld jaar bracht voor Java en Madoera een groot aantal onderdistrictshoofden, Assistent-Wedana's, hoofden van het kleinste Gouv.-politioneele eenheidsgebied, het onderdistrict

(met de uit leden van dorpsbesturen samengestelde onderdistrictspatrouille — patrol onderan, prabot enz. — welke in de voornaamste plaats de desa-nachtwakers contrôleert), nadat reeds in 1867 het aantal Assistent-Residenten eene zoodanige uitbreiding had ondergaan dat in bijna elk regentschap een Ass-Resident bescheiden was. Met deze laatste uitbreiding ging vanzelf gepaard eene wijziging van den werkkring van den Hoofddjaksa, die nu beperkt werd tot het gebied, door den Resident rechtstreeks als hoofd der afdeeling bestuurd en sedert niet meer verschilt van dien van den Djaksa.

Toen aan het inlandsch zelfbestuur op Madoera een einde kwam, werd aan de barisans opgedragen, om „niet gemobiliseerd zijnde, op dat eiland de orde en rust te handhaven, wanneer de gewone politie-middelen mochten tekortschieten, en tevens het praesteeren van bewakingsdiensten bij Landsgebouwen. Zij staan onder het toezicht van den Resident, doch onder commando van hun eigen officieren, door den Gouv.-Gen. benoemd, die overleg hebben te plegen met de Europeesche Kapiteins-Instructeurs. In 1892 en 1896 hebben zij uitnemende politioneele diensten bewezen. Zie verder BARISAN.

De bestaande politie-organisatie schonk geen voldoening. Er werd in de Indische pers telkens weder geklaagd over toename van criminaliteit. Eene gewichtige reorganisatie scheen op til. De politie, welke op de Ind. begrooting voor 1866 verhandeld is in het hoofdstuk betreffende de gewestelijke besturen en politie, werd op de begrootingen voor de volgende drie jaren overgebracht naar de afdeeling „Departement van Justitie", omdat men naast het oppergezag van den Procureur-Generaal een oppertoezicht over de politie wenschte van den Directeur van het op te richten Departement van Justitie, en ze behield die plaats zelfs, nadat voor 1867 de post van een afzonderlijk Departement door den Minister was teruggenomen en ze voor 1868 door de Tweede Kamer was verworpen, om voor 1870 te worden teruggebracht naar het Departement v. B.B.,zulks niettegenstaande het protest der Kamer bij de schriftelijke behandeling, hetwelk was gegrond op de overweging van vele leden, dat de organisatie der politie zoo slecht was, dat zij volstrekt verandering eischte, eene verandering die alleen van het Dept. v. Justitie kon worden verwacht. Bovendien was de straf van rottingslagen alsook het passenstelsel afgeschaft, waardoor de taak der politie verzwaard scheen. Een en ander gaf de Regeering in 1871 aanleiding tot het instellen van eene Commissie, bestaande uit de Directeuren van Justitie mr. de Pauly en van B. B. Verploegh en den Procureur-Generaal mr. Last, later aangevuld met den Directeur van O. E. en N. Bosscher, tot reorganisatie van het politiewezen in Ned.-Indië. Blijkens het belangrijk rapport van 1874 was haar oordeel over den veiligheidstoestand bevredigend. Het gewichtigste harer voorstellen tot verbetering van den politioneelen toestand was de vrije keuze der dorpshoofden, op wie in de eerste en voornaamste plaats de zorg voor veiligheid en orde rust, door Regeeringsinmenging te beperken. Voorts wenschte zij uitbreiding en betere bezoldiging van het lagere personeel, vervanging van de pradjoerits door gewapende politie-oppassers, toekenning van politie-en rechtsmacht aan de Controleurs B. B. op Java en beter Europeesch toezicht op de Inlandsche ambtenaren. De voor de reorganisatie geraamde kosten kwamen de Regeering te hoog voor, terwijl de andere voorstellen der Commissie evenmin een gunstig onthaal vonden. Men liet het aan de districtshoofden over, voor de veiligheid in hun district te zorgen, het toelatende dat zij daarbij zich bedienden van eigenaardige inlandsche middelen, waarbij met het recht op persoonlijke vrijheid voor den inlander geen rekening wordt gehouden. Kon men in het gewest bogen op een (Ass.-)Resident, die, zooals de Commissie dat wenschte, door een krachtig optreden, neerkomende op het aansprakelijk stellen van Regenten en Wedana's voor den veiligheidstoestand in hun ressort, eene goede uitoefening van de politie wist te bevorderen, dan was het in dat gebied rustig; de misdadigers verplaatsten zich naar een ander gebied, en de onveiligheid op Java bleef. Voor de wijze waarop een Ass.-Resident in drie jaren tijds zijne als zeer onveilig bekend staande afdeeling wist schoon te vegen, zie men diens uiteenzetting in Archief voor de Java Suiker Industrie 1909, Bijblad bl. 1049. Over het districtshoofd als politiehoofd, zie Bijblad no. 2677. Het gevolg van wat de Commissie aanbeval is ook, dat in misdrijfzaken nog steeds ijverig wordt zorg gedragen dat op het papier het bewijs van schuld aanwezig is, zonder dat de politie naar de betrouwbaarheid van het bewijsmateriaal een onderzoek heeft ingesteld, hetgeen tot het hooge percentage vrijspraken leidt. Den Controleurs B. B. in het binnenland van Java en Mad. is later opgedragen (Ind. Stb. 1880 no. 164) de uitoefening der rechtspolitie bij ontdekking op heeterdaad voor het geval geen politie-beambte ter plaatse is van hoogeren rang dan dorpshoofd of politieoppasser, en voorts nader gerechtelijk onderzoek in ingewikkelde zaken, mits daartoe bijzonderlijk gemachtigd, voorschriften welke weinig of geen toepassing hebben gevonden. Volledige opsporingsbevoegdheid, welke moest steunen op de slotwoorden van art. I sub 5° Inl. Reglt., is hun een enkele maal door een Resident toegekend geworden, doch in het algemeen werd zulks strijdig geacht met den aard hunner betrekking. Intusschen hebben zij opsporingsbevoegdheid ten aanzien van opiumovertredingen (Ind. Stb. 1898 no. 278, 1876 no. 136 jo. 1889 no. 268), overtredingen in zake accijns op inlandsch gedistilleerd (id. 1898 no. 91), in -en uitvoer, bezit en vervoer van- en handel in vuurwapenen, buskruit en ammunitie (id. 1908 no. 491/2), bescherming van sommige in het wild levende diersoorten (id. 1909 no. 497) en van natuurmonumenten (id. 1916 no. 278). Over de rechtsmacht der controleurs, zie RECHTSWEZEN.

In 1897 (Ind. Stb. no. 65) werden in de politie-organisatie van Java en Madoera verbeteringen ingevoerd. Het werd mogelijk gemaakt, dat de politie-oppassers, toegevoegd aan de (Ass.) Residenten, Regenten en zelfstandige Patihs uitsluitend politiewerk verrichten, doordat aan deze ambtenaren over speciale bureau-oppassers de beschikking werd gegeven. Bij de districts- en onderdistrictshoofden werden bereden politie-oppassers in dienst gesteld. De bezoldiging der politie-oppassers werd verhoogd. In enkele hoofdplaatsen op Java (te Padang fungeerde

reeds een politie-opziener: Ind. Stb. 1895 no. 237) werden definitief Europeesche politie-opzieners alsmede een Controleur voor de politie, dus beroepspolitie, in dienst gesteld. De 15 corpsen pradjoerits werden ingetrokken; en, nevens het in 1891 in de afdeelingen Lëbak en Tjaringin opgerichte, nog 10 corpsen gewapende politiedienaren in dienst gesteld, terwijl elders de bewakingsdiensten der pradjoerits werden opgedragen aan de tegelijkertijd ingestelde politie-oppassers voor wacht- en transportdiensten: 1995 pradjoerits werden vervangen door 270 gew. pol.dienaren + 725 pol.-oppassers voor wacht en transportdiensten. De beteekenis van de nieuwe militaire politie schuilt in het voorschrift, dat de gew. politiedienaren van anderen landaard, zoo mogelijk ook van anderen godsdienst, moesten zijn dan de inheemsche bevolking te hunner standplaats, aan welk voorschrift evenwel door de Residenten de hand niet is gehouden, terwijl tengevolge van het ontbreken van alle centrale leiding de meeste corpsen voor handhaving van orde en rust van weinig waarde bleken.

Sinds 1893 is op Java en Madoera de algemeene politie nog belangrijk versterkt door het tijdelijk in dienststellen van mantri's politie en politie-oppassers tot tegengang van den opiumsluikhandel in het regie-gebied, welk personeel, tijdens de opiumpacht reeds voor een klein deel bestaande, destijds met de algemeene politie geen bemoeienis had. Ook werden nu en dan mantri's politie uitsluitend ten behoeve van de algemeene politie aangesteld. In hetzelfde jaar werd besloten tot het heffen van een hoofdgeld op Java en Madoera ter vervanging van afgeschafte heerendiensten; daaruit werden (sedert 1902 een afzonderlijke post van uitgaven op de Ind. begrooting) ook bezoldigd ambulante nachtwakers, wat gelijkstond met eene krachtige uitbreiding der Gouvernementspolitie; in 1905 werd evenwel de begrootingspost niet onbelangrijk verminderd, toen op alle Staatsuitgaven, waar mogelijk, bezuinigd moest worden. Ook met het aanstellen van bezoldigde vaste desa-nachtwakers in plaats van de nachtwacht in de desa's werd in 1904 een aanvang gemaakt. Buitengewone gemeentelijke politiediensten, binnen het gebied harer desa te verrichten, mag de Resident van Besoeki van de inlandsche bevolking vorderen in het belang der openbare veiligheid (Ind. Stb. 1904 no. 130 j° 1915 no. 21), van welke bevoegdheid met goed gevolg gebruik is gemaakt tot beteugeling van rietbranden middels strafbewaking van de riettuinen.

Aangezien de veiligheidstoestand op de drie hoofdplaatsen van Java eene grondige herziening van het politiewezen aldaar bleef eischen, werd in 1904 ter beschikking van den Directeur B. B. gesteld de ambtenaar B. B. Priester tot het ontwerpen van eene reorganisatie voor die plaatsen, terwijl de Regeering, doordrongen van de overtuiging dat voor het binnenland zulks niet minder noodzakelijk was, immers de oeconomische ontwikkeling van den inlander, waaraan met inspanning van alle kracht werd gewerkt, alleen dan zou slagen wanneer hem meerdere zekerheid van het bezit der door hem verworven goederen zou zijn gewaarborgd, twee jaren later den rechterlijken ambtenaar mr. Boekhoudt eene opdracht gaf van veel ruimere strekking, t. w. het instellen van een plaatselijk onderzoek omtrent de maatregelen welke genomen zouden kunnen worden om te geraken tot verbetering van den veiligheidstoestand op Java en Madoera, uitgezonderd de Vorstenlanden, de particuliere landerijen (over den veiligheidstoestand aldaar, zie VORSTENLANDEN en PARTICULIERE LANDERIJEN) en de drie hoofdplaatsen, en in verband daarmede tot het indienen van de noodige voorstellen. Einde 1907 waren beide ambtenaren met hun arbeid gereed, en, nadat de voorstellen van eerstgenoemde nog in handen van laatstgenoemde waren gesteld, werd voor Java en Mad. één plan tot reorganisatie ontworpen, waarvoor de noodige fondsen werden gebracht op de Ind. begrooting voor 1911.

Het gevolg van de reorganisatie-Priester is geweest, dat te Batavia (Mr.-Cornelis inbegrepen), Semarang en Soerabaia, met handhaving van den Assistent-Resident voor de politie, de Controleur voor de politie is gesupprimeerd en daarvoor in de plaats is gesteld een Hoofdcommissaris van politie met een adjunct als sous-chef van het hoofdbureau van politie. De betrekkingen van schout, water-en onderschout werden ingetrokken, eveneens het corps politie-soldaten of piekeniers te Batavia en de fondsen voor het aanstellen van bezoldigde nachtwakers ter vervanging der heerendienstbewaking te Semarang en te Soerabaia (Ind. Stb. 1911 no. 253). Het ondergeschikte personeel werd met verbetering van bezoldiging uitgebreid. Naar rangorde bestaat de organisatie thans uit: hoofdcommissaris van politie, adjunct id., commissaris van politie der 1e klasse, wedana van politie, commissaris van politie der 2e klasse, hoofdpolitie-opziener, adspirant commissaris van politie en assistent-wedana van politie, politie-opziener der 1e klasse, id. der 2e klasse, adspirant politie-opziener, mantri-politie, hoofdagent en hoofd rechercheur, posthuiscommandant der 1e klasse, id. der 2e klasse en rechercheur, politie-agent der 1e klasse, id. der 2e klasse en recruut (Ind. Stb. 1914 no. 322 j°. 1916 no. 666) Voor hunne uniformen, rangaanduiding, bewapening en uitrusting, zie Ind. Stb. 1918 n° 261. Tot betere voorbereiding voor hun taak werden door de Regeering cursussen geopend, welke men in het moederland Indië benijdt, tot opleiding van adspirant-commissarissen te Batavia, van adspirant-politie-opzieners en eveneens van politieagenten der 1e klasse te Batavia, Semarang en Soerabaia; de eerstgenoemde twee cursussen te Batavia zijn vereenigd tot de Politieschool (Ind. Stb. 1914 no. 635 j° 1915 nos. 273 en 420, 1916 no. 460). Het Hoofd van de Politieschool is tevens chef van het aan die school verbonden Centraal Kantoor voor de dactyloscopie (dit onderwerp behoort tot den werkkring van het Dept. van Justitie: Ind. Stb. 1911 no. 234) bij de politie, alwaar de rangschikking der van de politie ontvangen signalementskaarten van verdachte personen geschiedt volgens het systeem Henry (Bijblad. no. 8751).

Naar aanleiding van de reorganisatie-voorstellen-Boekhoudt, die toen reeds er op wees dat de ontwaking van het zelfbewustzijn van den inlander behalve uitbreiding van personeel eene betere organisatie van de politie eischt als waarborg voor bescherming van de rechten van den inlander, werden, teneinde de centrale leiding van de politie door den Procureur-Gene-

raal effectief te maken, op de begrooting gebracht een tweede Advocaat-Generaal en 3 Inspecteurs-Generaal. De Minister van Koloniën wist evenwel de Tweede Kamer van het nut van deze door alle Indische adviseurs voorgestane herziening niet te overtuigen. De talrijke andere voorgestelde maatregelen komen gaandeweg in behandeling, tot nu toe met het navolgend resultaat.

De Gouvernementspolitie draagt nu den naam van Algemeene Politie, in tegenstelling met de technische- en de desapolitie. Het personeel van de Algemeene Politie wordt nu aangesteld voor het geheele gebied van Ned.-Indië, beneden den rang van mantri-politie evenwel alleen voorzooverre beëedigd (Ind. Stb. 1918 no. 126).

Als onderdeel van de politie is ingesteld onder de bevelen van den Procureur-Generaal een politieke inlichtingendienst, bestaande uit een hoofd van den dienst met plaatsvervanger te Batavia en een ambtenaar te Soerabaja (Ind. begr. 1917), welk personeel aan den opsporingsdienst deelneemt.

De voorgestelde centralisatie van de gewapende politie, welke niet meer zou zijn aan te werven voor een bepaald gewest, evenals kazernecring, beperking van de wacht- en transportdiensten, alsmede instelling van een dépôt voor de africhting (met kaderschool) kwam tot stand. De gewapende politie bleef evenwel onder het Dept. v. B. B., alwaar ze nu eene afzonderlijke afdeeling vormt, waarvan het hoofd is de Chef van het in 1912 (Ind. Stb. nos. 172 en 576) voor geheel Ned.-Indië tot één geheel vereenigd, van de Algemeene Politie afgescheiden, corps gewapende politiedienaren van ± 10.000 man, verdeeld in 22 divisiën, waarvan op Java 2, in elk der gewesten van de Buitenbezittingen één, onderverdeeld in brigades, welke gegroepeerd zijn tot detachementen. De divisiën en detachementen zijn gesteld resp. onder divisie-commandanten der 1e en 2e klasse (de niet zelfstandige der 2e klasse voeren den titel van afdeelingscommandant) en detachements-comandanten. Ook werd een Adjunct-Inspecteur voor dezen dienst ingesteld. De bestuursambtenaren hebben de volle beschikking over de gewapende politie in hun ressort, evenwel onder de noodige waarborgen tegen misbruik. Zie Bijblad no. 8529. Als reglement van tucht voor de gewapende politie geldt, in gewijzigden vorm, dat van 1876.

Ook buiten de drie hoofdsteden van Java zijn de schouten vervangen door commissarissen van politie, met samensmelting van het Europeesch personeel der politie in geheel Ned.-Indië tot één corps (Ind. Stb. 1914 no. 322). De formatie van het personeel der algemeene, alsook dat der gewapende politie, wordt naar de behoefte jaarlijks bij de begrooting vastgesteld. De algemeene politie is gewestgewijze ingedeeld, met afzonderlijke indeeling voor groote centra van bevolking. De bezoldiging der mantri's politie is verhoogd. De bezoldigde nachtwakers ter vervanging der heerendienst bewaking, de politie-oppassers voor wacht- en transportdiensten, de oppassers tot bewaking van districtsgevangenissen en vervoer vandaar van gevangenen, de opiumpolitie en de zoutpolitie (op Madoera) werden op Java en Madoera in vasten dienst ingelijfd bij de algemeene politie, met verdeeling van de politie-agenten in drie klassen, in de Vorstenlanden en de Buitenbezittingen in twee klassen. Om te voorkomen dat de agenten aan hun politiewerk worden onttrokken, is het aantal bureau-oppassers der Bestuursambtenaren vermeerderd. Ingevolge het voorstel tot oprichting van kleine corpsjes geoefende politie-agenten is bij wijze van proef te Semarang een honderdtal agenten der 2e klasse (recruten) gekazerneerd (Ind. Stb. 1917 no. 54) en is — voorshands alleen voor de drie groote hoofdplaatsen — de mogelijkheid geopend een bepaald aantal politie-agenten der 2e klasse (geen recruten) toe te laten tot een dienstverband (id. no. 111).

Met uitzondering van den mantri-politie is het lagere personeel van de algemeene politie in Ned.-Indië vanaf den rang van politie-opziener der le klasse, ingeval ter plaatse een commissaris van niet lageren rang dan dien der le klasse is bescheiden (dit laatste geldt niet voor hoofdagenten en hoofdrechercheurs), onderworpen aan een Voorl. Reglt. van tucht (Ind. Stb. 1916 no. 668). De telephoon- verbindingen der politieambtenaren werden uitgebreid. Aan de wenken ten aanzien van het gebruik der geheime politiefondsen werd gevolg gegeven door de Regeeringsverklaring, dat den inlandschen ambtenaren alle in redelijkheid gemotiveerd te achten uitgaven worden vergoed en dat het geven van voorschotten aan die ambtenaren wordt aanbevolen (Bijblad no. 7585). Blijkens Kol. Verslag 1917 is in voorbereiding de unificatie der strafvordering, waaraan ten grondslag ligt de door Mr. B. voorgestelde unificatie van de politie, alsook de voorgestelde afschaffing der Chineesche hoofden.

Vermeld zij nog de zeepolitie tot tegengang van zeeschuimerij in de straat Madoera, in 1911 ingesteld door vermeerdering van het politiepersoneel in de residentie Soerabaja, met beschikking over 2 motorbooten en 5 prauwen. Voor de technische politie d. i. bosch-, zout- en koffiepolitie enz. zie men elders. Voorts de instelling van niet door het Gouvernement bezoldigd, door het Hoofd van Gew. Best. of namens dezen door het Hoofd van Plaatselijk Best. van een akte van aanstelling voorzien, tijdelijk politie-personeel ten verzoeke en ten behoeve van beheerders van ondernemingen van land- en mijnbouw en mijnexploitatie, alsmede van industrieele ondernemingen tot bewaking en beveiliging daarvan, hetwelk aan politie-ambtenaren wordt toegevoegd (Ind. Stb. 1916 no 550). Voor zelfbesturend gebied zie Bijblad no. 8686. Tot behoud van den wildstand kan zoodanig personeel worden aangesteld door den Directeur van B. B., die zelf de ambtenaren aanwijst, aan wie dit personeel wordt toegevoegd (Ind. Stb. 1817 no. 13). Zie nog Ind. Stb. 1910 nos. 271/2 en 1912 nos. 573/4. Alle niet van Landswege bezoldigd politiepersoneel, ook dat der zelfbesturen, draagt de uniform van de algemeene politie (Ind. Stb. 1915 no. 262). De bewapening en uniformeering van Landswege van corpsen inlandsche nachtwakers in de Buitenbezittingen, bezoldigd uit de afkoopsom voor gemeentelijke politiediensten, onder leiding zoo mogelijk van Gouvernements-politie-ambtenaren heet eene handreiking ten doel hebbende beperking van het personeel der algemeene politie.

Blijkens het Kol-Verslag kan de veiligheid van persoon en goed niet bevredigend genoemd

worden. In 1916 bedroeg het aantal gevallen van moord en doodslag in de residenties Batavia, Semarang, Rembang, Madioen, Soerabaja, Pasoeroean, Besoeki resp. 62, 56, 66, 168, 57, 107 93; kètjoe-partijen in Batavia, Rembang, Soerakarta en Djokjakarta resp. 68, 31, 15, 19; roof op den openbaren weg in Batavia, Rembang, Djokjakarta resp. 14, 10, 14; veediefstallen in Batavia, Pasoeroean, Soerakarta, Madioen, Kediri resp. 326, 204, 143, 477, 142. Het verreweg meest voorkomend delict is diefstal. Ter zake van diefstal als misdrijf gepleegd, werden vóór de invoering van het nieuwe Strafwetboek, dat geen diefstal als overtreding meer kent, jaarlijks + 10.000 personen veroordeeld; voor inlanders bedroeg het totaal der te dier zake veroordeelden $^2/_3$ van het totaal der wegens misdrijf veroordeelden. Het aantal wegens misdrijf veroordeelden bedroeg over de jaren 1907 t/m 1913 gemiddeld per jaar 15.482 inlanders, 502 Vreemde Oosterlingen en 125 Europeanen (Crimineele Statistiek van N.-I.). Zie ook RECHTSWEZEN.

Literatuur : Valentijn, O. en N. Oost-Indië IV bl. 250; Dr. F. de Haan, Priangan I bl. 4, 7, 66, 279, 284; Prae-adviezen N.-I. Juristen-Vereeniging 1887 bl. 88 van mr Heijligers, Faes en mr. Abendanon over de vragen: Welke zijn de leemten in de wettelijke bepalingen betreffende de veiligheidspolitie op Java en Madoera, en op welke wijze kan hierin worden voorzien?; mr. C. H. Nieuwenhuijs, De uitoefening van politie in N.-I., 1895; Notulen Kedirische Landbouwvereeniging over Ind. Stb. 1896 no. 104 (onbezoldigde politie-oppassers) in Ind. Mercuur 1897 nos. 13, 33 en 34; H. E. D. Engelhard, De korpsen gewapende politiedienaren in de Buitenbezittingen in Tijdschr. B. B. 1900 dl. 19 bl. 303; R. Boonstra, Het Indisch politiewezen in Ind. Mil. T. 1902 dl I. bl. 49,119; Ind. Mercuur 1902 no. 22, Het rietbrandvraagstuk in Besoeki; J. L. van Gennep, De rietbranden in de afd. Kraksaän en hunne oorzaken in T. B. B. 1904 dl. 26 bl. 243; Agoes Soera Pringga, Panjelidikan dari djalannja pentjoeri dan gogol-gogol (Leidraad bij het opsporen en arresteeren van dieven en helers) in T. B. B. 1906 dl 30 bl. 353 en Ind.Gids 1906 II bl. 1368; A. Hanegraaff, Hoe het thans staat met den assistent en de veiligheid aan de Oostkust van Sumatra, 1910; mr. dr. R. Tj. Mees, Het recht en de politie bij de inl. bevolking op Java en Madoera, zooals daarvan gebleken is uit het ingestelde onderzoek naar hare mindere welvaart in Orgaan van Moederland en Koloniën, 1910 bl. 13; J. C. Castens, Reorganisatie van de politie in T. B. B. 1910 dl. 38 bl. 7 met Replick in id. bl. 140 en F. K. Overduijn, Dupliek in id. dl 39 bl. 321; P. J. F. van Heutsz, Reorganisatie der politie op Java in T. B. B. 1910 dl. 38 bl. 70; M. van Geuns, Het rietbrandenvraagstuk in Pasoeroean, Madioen en Kediri in Sb. Handels. blad 30 Aug. en 1, 2, 13, 14, 15 Sept. 1911; mr. J. W. Ramaer, Rietbranden op Java in Ind. Merc. 1911 no. 45; J. van Aalst, Administratie en Statistiek van de Politie en Justitie voorzooover in handen van de Afdeelingshoofden op Java en Mad. in T. B. B. 1911 dl. 40 bl. 255; A. Hoorweg, De gewapende politie in N.-I. in T. B. B. 1911 dl. 41 bl. 228, 275; J. F. A. C. van Moll, Het rietbrandeneuvel in de residentie Kediri in Arch. v. d. Suiker-Ind. in N.-I., 1913 II bl. 1015; C. de Groot, De politie in de groote handelssteden op Java in het algemeen en die te Soerabaja in het bijzonder in Kol. Tijdschr. 1913 bl. 257, 409; Nota over de nageri-politie in de afd. Oeloe Soengei (Z. en O. afd. v. Borneo) van Ass- Rest. Schaank in T. B. B. 1913 bl. 485; Nota idem in afd. Bandjermasin en Ommelanden van Controleur Nix in T. B. B. 1913 bl. 488; mr. W. Boekhoudt, Centralisatie van de politie in Ind. Gids 1914 II bl. 1472; C. Lulofs, Nachtwakerskorpsen in T. B. B. 1914 dl. 47 blz. 207; H. J. Köhler, De Toba-Batakker als gewapende politiedienaar in T.B.B. 1914 dl. 47 bl. 99; C. Lulofs, Het tuchtrecht bij de gewapende politie: een belangrijke Regeeringbeslissing in T. B. B. 1916 dl 51 bl. 55; mr. A. S. Hirsch, De rietbranden en het nieuwe strafwetboek in Arch. v. d. Suiker-Ind. in N.-I. 1917 bl. 2005; mrs. W. F. Haase en W. Boekhoudt, Boekoe Penoentoen, Handleiding ten gebruike bij het voorloopig onderzoek in strafzaken van inlanders in N.-I., 4e uitgave, 1917; I. H. Misset, Het recht der politie in T.B.B. 1917 dl. 51 bl. 469.

POLITIEROL. Zie RECHTSWEZEN.

POLOMBANGKÊNG. Een district van de onderafdeeling Takalar, afdeeling Soenggoe Minasa, gouv. Celebes en Onderh. Het bestaat uit de landschapjes Malewang, Bonto Kedatto, Montjongkomba en Lassang, elk bestuurd door een Glarang, uit de rechtstreeks onder den regent staande ornaments- of Kalompowankampongs Patalassang, Sompoe, Pasoeleang, Bilatjadi, Tamasongo, Salaka en Sabintang, en uit de vroeger zelfstandige, doch thans onder den regent van Polombangkêng gestelde Glarangschappen Ballo en Manoedjoe. De enclave vormt een zelfstandig district. De regent woont te Paleko (Malewang), en moet gekozen worden uit de glaranggeslachten van Malewang, Bonto Kedatto en Montjongkomba. De bodem is voor het grootste deel vlak en nabij de Oosteljke Goasche grenzen heuvelachtig. Landbouw en veeteelt zijn de bestaansmiddelen van de bevolking, die als onrustig, roofzick en zeer aan haar adat gehecht bekend staat.

Literatuur : De feitelijke toestand in het Gouvernementsgebied van Celebes en Onderhoorigheden door P. J. Kooreman, Ind. Gids, Febr. 1883 en volgende.

POLONG (JAV., SOEND.). Zie PISUM.

POLYANTHES TUBEROSA L. Fam. *Amaryllidaceae.* Soendal malam (MAL.), Kêmbang sêdôp malêm, Kêmbang soendêl malêm (JAV., SOEND.). Bolgewas uit trop. Amerika, in Indië veel gekweekt om de zeer welriekende witte bloemen (Tuberosen), die ook in het haar worden gedragen.

POLYGALA BUTYRACEA *Heckel*, fam. *Polygalaceae.* Kruidachtige plant uit tropisch Afrika. In Indië als proef gekweekt om de oliehoudende zaden, die de „Beurre du Gabon" leveren. De te Buitenzorg genomen proeven gaven geene goede resultaten, wijl de zaden niet gelijktijdig, doch geleidelijk rijpen, waardoor de oogstkosten te hoog worden. Er zijn op Java ook vele inlandsche soorten van dit geslacht; sommige dienen voor geneesmiddel, als *P. glomerata* Lour. (Soend. Djoekoet malêla), andere worden giftig geacht, als *P. venenosa* Juss. Eerstgenoemde soort bevat vooral methylsalicylaat, laatstgenoemde saponine.

POLYGALA GLOMERATA Lour. Lidah ajam (MAL.), Djoekoet malèla, Malèla (SOEND.). Kruidachtige plant tot 0.80 M. hoog, met witte, paarsgevlekte bloemen, groeiende in de laagvlakte tot ± 1250 M. boven zee. Wortel en blad zijn een veel gebruikt inlandsch geneesmiddel tegen velerlei kwalen.

POLYSCIAS NODOSA Seem. Fam. *Araliaceae*. Djaliroe, Djaranan (JAV.), Ki langit (SOEND.), Daoen papéda (MAL. AMB.). Boom van matige hoogte, op Java beneden 1000 M. niet zeldzaam. Het hout schijnt gebruikt te worden (in de Molukken) voor planken voor prauwen. De bladeren bevatten een giftige saponine-achtige stof, die ze geschikt maakt om als vischvergif te worden gebruikt.

POMBAK (MAL.). Zie KATÉ.

POMETIA. Plantengeslacht der *Sapindaceeën* met eenige soorten in den Archipel, die vermoedelijk niet voldoende onderscheiden worden. Inl. namen o.a. Koengki (MAL.), Leungsir (SOEND.). Het hout is geschikt en gezocht voor huis- en bruggenbouw; van *P. pinnata* worden de oliehoudende zaden geroosterd en het zoete vruchtvleesch rauw gegeten.

POMP (DIRCK GERRITSZ), gewoonlijk enkel **DIRCK GERRITSZ** genoemd, of ook D. Gsz. China, wegens het land waar hij als eerste Nederlander verbleef. Over hem bestaat een recente uitgave der Linschoten-Vereeniging (1915) door J. W. IJzerman, waarin tal van nieuwe Spaansche bescheiden, en voor het eerst met zijn familienaam „Dirck Gerritsz Pomp"; terwijl Prof. A. Wichmann in 1899 een eerste afzonderlijke Duitsche studie over „Dirck Gerritsz" had gepubliceerd. In het onderstaande worden ten deele nieuwe conclusies medegedeeld.

Geboren te Enkhuizen in 1544 of begin 1545, aldaar(?) overleden in of na 1608. Gaat als jongen van elf jaar (vrage: wegens den dood zijner moeder?) naar Lissabon in huis bij twee tantes, daar getrouwd met Holl. kooplui; ligt hier 5 jaar op school, gaat terug naar Holland, en dan in de groote vaart op Holl. schepen als tolk (voor het Port., later ook Spaansch) en pennist. Vertrekt 7 April 1568 als „passagier" naar Port.-Indië met de vloot van den nieuwbenoemden G.-G. d'Athayde, vestigt zich te Goa (als koopman?), maar maakt verscheiden reizen op Port.-Ind. vloten, deels gewis als konstabel (ongeveer: onderofficier-artillerist).

Hier vindt hem Linschoten, na zijn aankomst te Goa op 21 Sept. 1583, getrouwd met een Vlaamsche vrouw, en wordt zijn vriend. In een brief aan zijn ouders, toen wonende te Enkhuizen, meldt L. dd. Goa (eind) 1584, dat „Dirck Gerritsz" al eenmaal naar China en Japan was geweest — een reis die heen en terug naar Goa 3 jaar duurde — en nu in „dit iaer" (1584) er opnieuw heen was gevaren als konstabel (IJzerman, p. 10). Van deze tweede China-Japan-reis van D. G. met het schip Sancta Cruz, drukte later Linschoten het logboek over het traject Macao—Nagasaki en Nagasaki—Macao af, onder vermelding van D. G.'s naam, als resp. Cap. 36 en 41 (5—31 Juli 1585, en 20—ca. 30 Maart 1586) in zijn Reys-gheschrift van 1595. Met dit schip Sancta Cruz keert D. G. te Goa in voorjaar 1588 terug, vindt daar zijn vrouw overleden, maar Linschoten nog aanwezig; en gaat nu op hetzelfde (particuliere) schip Sancta Cruz, dat door den G. G. voor een reis naar Portugal als peperschip was aangekocht, *samen met Linschoten* op 23 Nov. 1588 uit Goa, en op 20 Jan. 1589 uit Cochin, zeil naar het vaderland, via Terceira (Azoren of Vlaamsche eilanden), alwaar men 24 Juli d. a. v. ter reede kwam. Hier blijft Linschoten twee jaar op 't eiland achter, maar D. G. gaat 30 Aug. met de vloot op de Sancta Cruz door naar Lissabon, waar hij 15 Sept. aankomt (aldus blijkt uit Figueiredo Falcão's Livro van 1607, ed. 1859, p. 178; verg. Linschoten's Itinerario, Cap. 96, slot), blijft hier 6 maanden (Spaansch document van 10 Febr. 1600 bij IJzerman, p. 113 en 30), vaart dan thuis met Hamburgsche schepen, en is ca. midden April 1590 of iets later in zijn vaderstad terug.

Hier te Enkhuizen hertrouwt D. G. weldra, en maakt, nu als koopman door zijn in Port.-Indië gewonnen kapitaal, tusschen 1590 en 1594 — kritieke jaren in de vóórbereiding der Ned. scheepvaart naar Oost-Indië, zie bij PLANCIUS! — drie reizen naar Lissabon, waar D. G. immers van zijn 11e—16e jaar was geweest, en half verportugeescht was (zie ook onder). Vóór Nov. 1591 heeft nu de Amsterdamsche boekdrukker Cornelis Claesz al in handen 25 zeekaarten van den te Lissabon wonenden Sp.-Port. kartograaf Bartholomeo Laso (of de Lasso), waarvan Plancius op 15 April 1592 zijn groote wereldkaart (thans te Valencia) gemaakt heeft en op dien dag aanbiedt aan Heeren Staten; terwijl toen, vóór 17 April 1592, Cornelis Claesz „daerenboven (*sic*) bij claren gescrifte in Spaenscher talen oyck gecregen (had) de secreten van der zeevaert van Oost- ende West-Indien, Afrika, China ende andere diergel. landen" (De Jonge, Opkomst, I, p. 168). En in ditzelfde jaar 1592 verschijnt te Leiden een nieuwe uitgave van Waghenser's Spieghel der Zeevaerdt, als „Thresoor der Zeevaert", waar zich achterin (p. 197—199) bevindt een eerste bijvoegsel „Van alle den handel van Coopmanschap die in Indien gheschiet, ende wat avontueren in dese landen ghebueren: Gheschreven wt den mont van Dirck Gerritz die daer vier en twintich (*lees*: hóógstens 21) jaren verkeert ende ghehandelt heeft, ouer gheheel Indien", alsmede een vierde bijvoegsel (p. 203—204), „Hoemen wt Portugael sal seylen na Oost-Indien ende van daer na China, Japan ende meer ander landen", dat natuurlijk óók uit Pomp's koker is. Bijvoegsel 2—3 daartusschen zijn echter door IJzerman (p. 18) herkend als ontleend aan Linschoten's brief uit Goa aan zijn ouders te Enkhuizen van (eind) 1584, hiervóór genoemd.

Deze coïncidentie van feiten in 1591—92 is zóó verdacht toevallig, dat, gelijk reeds bij PLANCIUS hiervóór werd ondersteld: Dirck Gerritsz Pomp, de Enkhuizer-Lissabonner-Goanees, met 80 % waarschijnlijkheid de geheime tusschenpersoon is geweest, om na zijn 1e of 2e reis Enkhuizen—Lissabon en terug (1590—91) èn de 25 Lasozeekaarten èn de „secreten van der zeevaert" in Sp. taal aan Cornelis Claesz te Amsterdam, en daarmede aan Ds. Plancius, in handen te spelen vóór resp. Nov. 1591 en half April 1592.

Linschoten *bleef buiten dit alles*, want die zat nog tot ± 15 Dec. 1591 op Terceira, vaart dan met een gecharterd Vlissinger schip naar Lissabon, vertoeft hier van 2 Jan. — 17 Juli 1592, en vaart dan, via Setubal, naar Texel, en is pas op 3 Sept. '92 te Enkhuizen thuis.

Doch de vriendschap tusschen de twee Enk-

huizers, te Goa in 1584 gelegd, blijft in 1592—95 bestaan. Linschoten publiceert, als gezegd, in zijn Reysgheschrift van 1593 de twee Capita 36 en 41, onder vermelding van den Enkhuizer „Constapel" Dirrick Gerritsz; en noemt „eenen Dirck Gerritsz. natureel van Enchuysen", later „eenen Dirc Gerritsz. van Enchuysen, die .... 20. jaren in Indien gheresideert hadde", met blijkbare onderscheiding tweemaal in Cap. 92 van zijn aan dat Reys-gheschrift voorafgaand „eerste Boeck", het Itinerario. En Ds. Plancius onderhoudt van zijne zijde de relaties met, en het — voor zijn kritische natuur veelzeggend — respect voor Pomp, door in zijn (anonieme) Memorie van ca. April 1598 (een paar maand vóór Pomp's wegvaren op een reis naar Indië beWesten om; zie beneden) als één van zijn 4 bronnen te noemen „het Portugysch boeck van Dirck Gerritsz van Enchuysen", en in zijn (tweede anonieme) Memorie van voorjaar 1600 (toen Pomp gevangen zat in Zuid-Amerika) schamper op Linschoten af te geven: „dat men niet nae en volge 't geene Jan Huygen uit de Portugysche zeeschriften (*sic !*) van Dirck Gerritzen zeer qualick gesteld heeft" (De Jonge, I, p. 188 en 195). Door dit laatste ziet men tevens, *hoeveel* Linschoten aan Dirck Gerritsz had te danken, want het gaat hierbij niet om China en Japan, maar om de vaart bij de Kust van Guinee. Deze twee gewichtige getuigenissen van Plancius ontbreken èn bij Wichmann èn bij IJzerman.

Linschoten heeft dus rechtstreeks in zijn Reysgheschrift van 1595 *diverse Port. stukken vertaald die hij gekregen had van D. G.*, en die D. G. zelf ten deele kan hebben geschreven, maar grootendeels op de toon en later gebruikelijke achterbaksche wijze zal hebben gecopieerd of aangekocht. Het versterkt het vermoeden van D. G.'s tusschenkomst in 1590—'92 te Lissabon voor Cornelis Claesz. en Ds. Plancius op ongemeene wijze.

In 1595 maakt D. G. dan nog een reis naar Porto (Oporto), de volgende (twee) jaren twee reizen naar de Oostzee (Spaansch document bij IJzerman, l. c.), en vertrekt op 27 Juni 1598 met de ongelukavloot onder Mahu en De Cordes bewesten om naar Indië, nu als tolk voor Port. en Spaansch op het vice-admiraalschip (o. c. p. 116 en 34); wordt, bij 't sterven van admiraal Mahu op 24 Sept., kapitein-schipper van het kleinste der 5 vaartuigen (het jacht of de vlieboot „De Blijde Bootschap", later hernaamd „Het Vliegend Hert" of „Ciervo Bermejo"). Hij deelt weldra in de onheilen van deze schepen na het doorvaren van Straat Magalhães, raakt in Nov. 1599 krijgsgevangen in Chili (Santiago), en wordt pas in begin 1603 verlost, om in 1604 via Gallao, Panama en Lissabon thuis te varen. Voor deze Zuid-Amerikaansche periode zie uitvoerig bij Wichmann, o. c. p. 20—94; IJzerman, o. c. p. 25—107.

Ook hier had hij nog de bizondere verdienste, dat op instigatie van hem, die als allereerste Nederlander in Japan was geweest, het vice-admiraalschip (De Liefde) dóórging naar Japan om er in April 1600 als éérste Holl. schip aan te komen; en dat hij, tijdens zijn gevangenschap, het oudste oorspronkelijke bericht van Ned. zijde over Chili en Peru opstelde (begin 1603), dat tot nog toe bekend is (origineel bij IJzerman, p. 98—104; Duitsche vertaling bij Wichmann, p. 53—62).

Het slot van zijn leven is pas onlangs door IJzerman aan het licht gekomen, uit een zinsnede in 's Rijks Archief, die bij De Jonge, Opkomst III, 1865, p. 259, was weggelaten. „Dirrick Gerritsz van Enckhuysen" blijkt op 20 April 1606 mee te zijn gevaren uit Texel naar Oost-Indië met de vloot onder Paulus van Caerden, aan boord van de Patani maar in Jan. 1608 uit Bantam wegens ouderdomsgebreken op eigen verzoek te zijn teruggekeerd met de vloot van Corn. Matelief den Jonge; of hij in Sept. d.a.v. Holland terugzag, blijkt niet (zie IJzerman's „Journael van Hendrik Ottsen", 1918, p. 185—186).

De schijnbaar groote moeilijkheid, dat er twee halfbroers D. Gsz. Pomp zijn geweest (zie de archief-uittreksels in IJzerman's monografie, 1915, p. 108, en 92), is waarschijnlijk zóó op te lossen, dat de oudere D. G. kind was uit zijns vaders eerste huwelijk, de jongere D. G. kind uit diens tweede; deze laatste verlijdt acten te Enkhuizen tusschen 1579 en Febr. 1590, gaat in 1598 mee met zijn ouderen halfbroer, en sterft 18 Nov. 1599 te Valparaiso. G. P. R.

POMPELMOES. Zie CITRUS AURANTIUM DECUMANA.

POMPOEN. Zie CUCURBITA PEPO.

PONG TAI HAI (CHIN.). Zie STERCULIA SCAPHIGERA.

PONGAMIA GLABRA Vent. Fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Krandji (JAV.), Malapari (MAL. MOL.), Ki pahang (SOEND.). Matig hooge boom, alleen te vinden op droge stranden, vaak in groepen bij elkaar. Het hout is onbruikbaar e walgelijk riekende bast is een middel tegen schurft. De zaden en vruchten gaan door voor vergiftig, speciaal voor visschen; de vette olie uit de zaden is een goed middel tegen huidziekten.

PONGGOK. District, behoorende tot het Soesoehoenangebied van de afdeeling en het regentschap Klatèn, residentie Soerakarta. Het heeft vier onderdistricten met name Ponggok, Polan, Pangkalan en Karanganom. Op de districtshoofdplaats ligt de suikerfabriek Ponggok, in de onmiddellijke nabijheid waarvan de bron van dien naam wordt aangetroffen, die door haar buitengewoon rijk debiet bijzondere vermelding verdient. Deze bron levert het irrigatiewater voor een uitgestrekt cultuurgebied, o.m. voor de suikerondernemingen Ponggok en Karanganom. Het district had eind 1905 eene bevolking van 55.000 zielen, w.o. 100 Europeanen, en 170 Chineezen.

PONOROGO (PANARAGA). Afdeeling, regentschap en controle-afdeeling der res. Madioen, metende 1243 K.M². en vormende het middendeel van het gewest. Deze afdeeling telde in 1915: 418.000 zielen, waarvan 150 Europeanen en 810 Chineezen. De grenzen zijn: ten Noorden, de afdeeling Magétan van dit gewest — voor het Westelijk $^1/_3$ en de afdeeling Madioen van dit gewest voor het Oostelijk $^2/_3$ gedeelte —; ten Oosten, Zuidoosten en Zuiden, de residentie Kédiri; ten Westen, de afdeeling Patjitan van dit gewest voor de Zuidelijke en de residentie Soerakarta voor de Noordelijke helft. De afdeeling heeft 5 districten, met name: Ponorogo, Somoroto (hoofdplaats Kahoeman); Djébéng (hoofdplaats Balong); Ardjowinangoen (hoofdplaats gehucht Tamansari van de desa Sambit) en Poeloeng. De niet genoemde hoofdplaatsen zijn gelijknamig. Het aantal desa's bedraagt 314. De gesteldheid des lands is bergachtig, aan drie zijden

insluitende het in het midden gelegen Zuidelijk deel der Slahoeng-Madioen vlakte, welke flauw van Zuid naar Noord helt. Van hare zusterafdeeling Patjitan wordt de afdeeling gescheiden door een bergrug Pagër-goenoeng, waarin ter plaatse alwaar zij beide grenzen aan de residentie Soerakarta, de 665 M. hooge top Gëdé verrijst. Voorts verheft zich op de Oostgrens de Wilis, welke — als een ineengestorte vuurberg — bestaat uit een aantal onregelmatig door elkander geworpen toppen en pieken, waarvan eenige als in een kring omgeven het meer van Ngëbël (Tëlágá-Ngëbël). Aan den Westelijken voet van den Wilis, aan den grooten weg van Madioen naar Ponorogo aangrenzend aan de afd. Ponorogo, doch nog in de afdeeling Madioen, ligt een warme bron, met name Oemboel, waarvan het water veel koolzuur en ijzer, nevens eenige andere bestanddeelen bevat, drinkbaar is en versch een staalachtigen smaak heeft, doch eenigen tijd bewaard, veel van zijn smaak verliest. Deze bron wordt als badplaats om het geneeskrachtige water geëxploiteerd door den Gewestelijken Raad van Madioen. De afdeeling bevat bijna het geheele bovenstroomgebied der k. Gandoeng of rivier van Madioen, den voornaamsten zijtak van de Bëngawan Solo. Op ± 9 K. M. afstands van Ponorogo, in de nabijheid van de onderdistricts-hoofdplaats Djëtos (district Ardjowinangoen) zijn de pëpdikandesa's Tëgalsari en Karanggëbang met hun groote en wijdvermaarde pësantrèns (Mohammedaansche onderwijs-inrichtingen), vroeger door een tot 3000 bereikend aantal jongelingen bezocht. Deze priesterscholen zijn evenwel, zooals zoovele andere godsdienstscholen, in de laatste jaren verloopen. Beide desa's hebben een drukke pasar, zijn groot, netjes en welvarend. De school werd in 1742 gesticht door Pakoe Boewånå II, die na de inneming zijner kraton Kartasoera hierheen gevlucht was. Bij de desa Glang, die ook Ngoerawan wordt genoemd, liggen ruïnen van een kraton, wellicht die der hoofdstad van het oude Hindoerijk van Daha. Talrijk zijn de Hindoe-oudheden van dit regentschap; zie OUDHEDEN. Op den Goenoeng Dårâwati (den hoogsten Wilistop, 2551 M.) treft men 4 steenhoopen in den vorm van afgeknotte pyramiden aan. Daarbij, een weinig lager, 2 terrassen door muren van aarde en ruwe steenen omgeven.

De inlanders verbouwen in dit vruchtbare regentschap rijst, koffie, tabak en suiker. De suikerondernemingen Kanigoro en Pagottan, beide in de afdeeling Madioen gelegen, hebben in de afd. Ponorogo suikerrietaanplantingen aangelegd, waarvan het product op de fabriek wordt verwerkt. Voor de suikerfabriek Kanigoro (toebehoorende aan de Koloniale Bank) was het hoofddoel daarvan om te zien of de aanplant van suikerriet in Ponorogo voldoende loonend zou zijn om een suikerfabriek aldaar op te richten, waartoe aan voornoemde bankinstelling concessie is verleend tot een maximum jaarlijkschen aanplant van 1600 bouws, waarvan door haar echter geen gebruik is gemaakt. Wel waren bereids door haar voor het fabrieksemplacement gronden in de desa's Doeroengan en Pengkol, gelegen in de districten Ponorogo en Somorato der afdeeling Ponorogo aangekocht, doch verder is de zaak niet gevorderd. De concessie Ponorogo is sedert door de cultuurmij. Kanigoro aan het Gouv teruggegeven. Erfpachtspercecelen zijn er niet.

PONOROGO (PÅNÅRÅGÅ). District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Ponorogo, residentie Madioen; met 4 onderdistricten en 73 desa's. Het telde ult. 1905 eene bevolking van 85.000 zielen, waaronder ± 60 Europeanen en ± 640 Chineezen. Het Westelijk deel van het district is vlak, de grootere Oostelijke helft is bergachtig. De bodem is over het algemeen vruchtbaar. De afdeelingshoofdplaats Ponorogo is in dit district aan den grooten postweg Madioen—Ponorogo—Slahoeng—Patjitan gelegen (zie afdeeling PONOROGO). Landbouw en veeteelt zijn de hoofdbronnen van bestaan. Zoowel de suikerfabrieken Kanigoro en Pagottan als de inlandsche bevolking planten in dit district suikerriet, de beide eerstgenoemden voor de Europeesche markt, de laatste voor de Inlandsche markt. Ook de inlandsche bevolking plant hier en daar op haar velden suikerriet, dat uitgeperst wordt in primitieve, door buffels getrokken molens, terwijl het sap uitgedampt wordt tot koeken en pannen. Het product wordt op de pasars verkocht. Vergunning tot de oprichting van eene suikerfabriek is in dit district verleend aan de Koloniale Bank tot een maximum jaarlijkschen aanplant van 1600 bouws.

PONOROGO (PÅNÅRÅGÅ). Hoofdplaats van gelijknamige afdeeling, regentschap en district, in de residentie Madioen; ligt 100 M. boven zee in de vruchtbare vlakte. Eind 1905 bedroeg haar zielental ruim 16.000, waarvan bijna 60 Europeanen en 630 Chineezen, voor wie een afzonderlijke wijk is aangewezen. Zij is de zetel van den assistent-resident, den regent, den controleur en den patih van het gelijknamige district. Het is eene nette, welvarende plaats, met inlandsche Christengemeenten en de astana (begraafplaats) van Batårå Katon, volgens de traditie een Mådjåpaitschen prins, stamvader van een der regentengeslachten; diens talrijke afstammelingen vormen den zoogenaamden Ponorogo'schen adel, die zeer arm is, den akkerbouw uitoefent, maar met onderscheiding door den gemeenen man behandeld wordt. Die astana heeft zeven dikke ringwallen; de toegang is verboden. Voorts is de hoofdstad bekend om de inlandsche papiermakerij (zie PAPIER). De landwegen, waaraan de hoofdplaats Ponorogo ligt, zijn: een Westelijke over Somoroto en Badégan naar Wonogiri (res. Soerakarta); een Zuidelijke naar Sëlahoeng met Zuidoostelijke afsplitsing over Sambit (district Ardjowinangoen) naar het gewest Kediri; een Noordelijke naar Madioen; en een Oostelijke naar Poeloeng en de onderdistrictshoofdplaats Poedak. Onderling zijn al deze plaatsen door nog meer wegen verbonden.

PONOSAKAN'SCH. Zie BOLAÄNG-MONGONDOUSCH.

PONTANG. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Sérang, residentie Bantam; met een oppervlakte van 138 K.M.² en 39 desa's. De hoofdplaats heet Bëgog.

PONTIANAK (ten rechte: Poentianak, MAL.). In verschillende streken van den Indischen Archipel wordt door de bevolking geloofd, dat de ziel van eene vrouw, die in het kraambed sterft, in een geest of spook van zeer kwaadaardig karakter verandert. In het Maleisch heet zulk een geest poentianak, in het Soendaneesch koentianak, op Z.O. Borneo (West Doesoen) koengkianak, op Nias bechoe matiana,

in het Tagaalsch (Filippijnen) patianak, „kinderdooder". De pontianak wordt zeer gevreesd, vooral door zwangere vrouwen, aan wie zij de moedervreugde niet gunt, die zij zelf niet heeft mogen genieten. Uit wraakzucht doodt zij de barende vrouwen, of zij vernietigt de vrucht, door onzichtbaar in den moederschoot door te dringen. Dit geeft een snijdend gevoel in den buik der barende; hierdoor is dus de werking der poentianak te bespeuren. Gewoonlijk doet zij zich voor in de gedaante van een vogel, soms ook verschijnt zij als eene vrouw, die eene holte in den rug heeft. Bij sommige volken, o. a. bij de Minahasers, bestaat het geloof, dat de poentianak het op de mannen heeft voorzien, omdat zij, zwanger en zonder man in het doodenverblijf komende, alleen haar kind moet grootbrengen. Zij zoekt dus den eersten den besten man, dien zij kan krijgen, in den dood mede te nemen. Om te voorkomen, dat in het kraambed gestorvenen als poentianak zullen gaan rondvliegen, belet men haar lijk op allerlei wijzen zich te bewegen, op te staan of iets aan te grijpen. In de handpalmen en onder de oksels wordt een ei gelegd, tusschen de nagels worden dorens, spelden of naalden gestoken, het lijk wordt bedekt met een stuk vischnet, of in de kist vastgespijkerd, het haar wordt over het gezicht gelegd en de kist wordt met glasscherven of andere scherpe dingen opgevuld. Als universeel middel tegen de poentianak gebruikt men de vruchten of de doornige takken eener citrus-soort, die daarom in de Molukken lémon soewanggi (boozegeesten-citroen) heet.

Literatuur: A. Maass, Durch Zentral-Sumatra, II, 246—248, 259 en de daar aangehaalde bronnen; Van der Tuuk: Kawi-Balineesch Woordenboek, IV, 36, i. v. poentiyanak; J. Alb. T. Schwarz Tontemboansche Teksten, Vertaling, bl. 160, 161, 169, 170; Adriani & Kruyt, De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes, II, 45, 47, 114.

PONTIANAK. Afdeeling der residentie Westerafdeeling van Borneo, omvattende de landschappen Pontianak, Koeboe, Landak, Sanggau, Sĕkadau en Tajan, zoomede het onder rechtstreeksch bestuur gebracht landschap Mĕliau. Zij wordt bestuurd door een assistent-resident met standplaats Pontianak en is verdeeld in 4 onderafdeelingen nl. Pontianak, Landak, Sanggau en Sĕkadau (Gouv. Besl. 18 Aug. 1916 n°. 11).

PONTIANAK. Landbeschrijving. Landschap gelegen op de Westkust van Borneo, ressorteerende onder de onderafdeeling en afdeeling van denzelfden naam der residentie Wester afd. van Borneo. Het wordt begrensd: ten W. door de Chineesche zee, ten N. door Mampawa en Landak, ten N.O. door Landak, ten O. door Tajan en het onder rechtstreeksch bestuur gebrachte landschap Mĕliau en ten Z. en ten Z.O. door Koeboe, en wordt gevormd door het stroomgebied van de Kapoeas, de machtigste rivier van de residentie, waarvoor zie BORNEO IV *B*, Deel I blz. 360—363. Tot het landschap Pontianak behoort het eiland Datoe. De oppervlakte van het landschap bedraagt 4545 K.M.² (iets meer dan de provinciën Zuid-Holland en Utrecht tezamen). De grenzen zijn omschreven in de aan het contract van 13 Juni 1911 gehechte opgave letter A.

Bevolking. Ult° 1915 was de sterkte der bevolking ± 300 Europeanen, ± 2300 Dajaks, ± 49000 andere inlanders (Maleiers, Boegineezen, Javanen), ± 16000 Chineezen, ± 400 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen, totaal ± 67000 zielen. De Maleiers zijn eendeels afstammelingen van de grondvesters van het rijk, w.o. Arabieren, Boegineezen en Maleiers van Bandjĕrmasin, Matan en Mampawa, anderdeels nakomelingen van personen, die uit verschillende streken van het gewest in lateren tijd hierheen verhuisd zijn, om zich aan de vexatiën van hunne vorsten te onttrekken. Zij vinden hun bestaan in de klappercultuur en in den kleinhandel. De Boegineezen kwamen vooral omstreeks de helft der vorige eeuw naar Pontianak, alwaar zij als werkkrachten tot ontginning van klappertuinen zeer noodig waren. De Dajaks zijn over het algemeen zeer arme lieden, die in den ladangbouw een schamel bestaan vinden. De Arabieren leven van de klapperteelt en den coprahandel. Bij het vorstengeslacht wegens zijne Arabische afstamming en niet minder bij de bevolking staan zij in hoog aanzien. De Chineezen beheerschen den economischen toestand van het landschap. Zie overigens over landbouw, nijverheid, handel en verkeer het artikel BORNEO. Als belangrijke plaatsen zijn te noemen: Soengai Kakap, Koeala-Kakap, (zie BORNEO Dl. I. blz. 370), Mandor (zie aldaar) en Batoe Lajang, halverwege de monding van de Kapoeas en de stad Pontianak, waar zich de begraafplaatsen van de Sultans van Pontianak bevinden.

Geschiedenis. De stichting van het Sultanaat Pontianak dagteekent van de laatste helft der 18e eeuw. In 1772 bracht Pangéran Sjarif Abdoe'r Rahman, de zoon van een Arabischen fortuinzoeker, genaamd Sjarif Hoesein ibn Ahmed el Kadri, die zich voornamelijk door zijne vroomheid tot rijksbestierder van Mampawa had weten te verheffen, eene vestiging tot stand, welke door hare gunstige ligging en het verstandige bestuur van Abdoe'r Rahman spoedig tot bloei geraakte en Pontianak (zie aldaar) geheeten werd. Het duurde niet lang of de O.-I. Comp. kwam met deze welvarende handelsplaats in aanraking. De Sultan van Bantam stond nl. aan haar zijne aanspraken op Soekadana en Landak af, waarna zij in 1778 den commissaris Willem Adriaan Palm daarheen zond, die met Abdoe'r Rahman een contract sloot, waarbij deze formeel als Sultan werd erkend, aan hem Pontianak en het landschap Sanggau of Sĕsango in leen werden afgestaan en aan de O.-I. Comp. handelsvoordeelen werden verzekerd, die tot de oprichting van een handelsetablissement te Pontianak leidden, hetwelk evenwel om de geringe winsten in 1791 weder gesloten werd. De pogingen van Abdoe'r Rahman om zich met geweld meester te maken van Sanggau of Sĕsango mislukten evenwel en ook later heeft Pontianak's heerschappij zich nimmer over dat landschap uitgestrekt. Meer succes had Abdoe'r Rahman in Mampawa, waar hij zijn oudsten zoon Sjarif Kasim als Panĕmbahan aanstelde. Na zijn overlijden in 1808 volgde Sjarif Kasim hem als sultan van Pontianak op, die Goesti Djali, een zoon van den verdreven vorst, tot Panĕmbahan van Mampawa aanstelde, en zich door onderlinge huwelijken van diens vriendschappelijke gezindheid verzekerde. Abdoe'r Rahman en zijne opvolgers bewerden ook de

suprematie te hebben over Landak, Tajan en Matan, zonder dat zij in die landschappen echter ooit eenig gezag hebben kunnen uitoefenen. Dientengevolge is hunne suprematie over die landschappen nimmer erkend geworden. Na het herstel van het Nederlandsche gezag in den Indischen Archipel werden nieuwe contracten gesloten met Pontianak, Landak en Matan en toen de Sultan van Pontianak in 1822 voor goed afstand had gedaan van zijne aanspraken op Tajan ook met den Vorst van dat landschap, aan wien de titel van Panêmbahan werd verleend. Blijkens het met Sultan Kasim van Pontianak gesloten contract stelde hij zich onder de bescherming van het N.I. Gouvernement, dat samen met hem het gezag zou uitoefenen en de inkomsten deelen. Kort hierop stierf Sultan Kasim. Zijn broeder Sultan Osman volgde hem op, met wien nader werd overeengekomen, dat hem jaarlijks een vaste som zou worden uitgekeerd, terwijl het meerdere der inkomsten zou komen ten bate van 's lands kas. In 1855 werd de tachtigjarige Sultan Osman op eigen verzoek van het gezag ontheven en opgevolgd door zijn zoon Sultan Hamith, met wien een nieuw contract werd gesloten, bepalende dat de vaste jaarlijksche toelage aan den Sultan zou bedragen ƒ 50400 en dat justitie en politie over alle inwoners van het rijk, van welke natie ook, door het Gouvernement zou worden uitgeoefend. Sultan Hamith stierf in 1872 en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon Sjarif Joesoef, met wien in 1879 een nieuwe overeenkomst werd aangegaan, inhoudende o. m., dat de uitoefening der politie over de inlandsche bevolking in Pontianak buiten de gouv. etablissementen wordt toevertrouwd aan het rijksbestuur in overleg en in overeenstemming met de gouvernementsambtenaren. Tegelijk werden geregeld de belastingen, welke de Sultan van zijne onderdanen — ook de Dajaks — mocht heffen en welke heerendiensten deze verplicht waren te presteeren. Een deel van het Kongsi-gebied Mandor (zie aldaar) werd tijdens zijn bestuur definitief bij het Pontianaksche rijk gevoegd. Sultan Joesoef stierf in 1895 en werd opgevolgd door Sultan Sjarif Mohamad, die al dadelijk na zijn optreden met de traditiën van de min of meer op Arabische wijze ingerichte hofhouding brak.

Den 13 Juni 1911 werd een nieuw politiek contract met het zelfbestuur gesloten, dat bij Gouv. Besluit van 8 Jan. 1912 no. 44 j°. 26 Maart 1912 no. 23 goedgekeurd en bekrachtigd werd. Daarin zijn verschillende aangelegenheden omtrent de rechtstreeks aan het Gouvt. onderhoorige personen, politie, vaststelling burgerlijk en strafrecht door het Gouvt. nader geregeld, terwijl aan bestuurder, landsgrooten en ambtenaren van het zelfbestuur vaste uitkeeringen uit de landschapskas werden verzekerd. Nog werd het reeds in 1886 door het zelfbestuur ter beschikking gesteld stuk grond (□ paal) onvoorwaardelijk aan het gouvt. afgestaan en zulks om het verkrijgen van zakelijke rechten daarop mogelijk te maken.

Vermelding verdient nog, dat in verband met een in het laatst van Juli 1914 in de onderafdeeling Mampawa onder de Chineezen uitgebroken opstand, welke ook onrust in de omliggende landschappen dreigde te verwekken, van Java troepen naar Pontianak werden gezonden, terwijl de tot Regeeringscommissaris benoemde generaal-majoor der infanterie C. H. v. Rietschoten te Pontianak overkwam, teneinde een onderzoek omtrent de onlusten in te stellen. Die opstand werd spoedig bedwongen en sedert bleef de rust onverstoord.

Bestuur. Vroeger stonden alle inlandsche kampoengs in het gouvernementsgebied onder een hoofd, bijgestaan door eenige kêbajans. Sedert Oct. 1910 zijn die kampoengs samengevoegd tot complexen, elk onder een pêmbakal, bijgestaan door kêbajans.

Het gezag in het landschap berust bij den Sultan, die in alle belangrijke aangelegenheden overleg pleegt met zijne landsgrooten (wazir's). Het bestuur wordt namens den sultan in overleg met en naar de aanwijzingen van den Resident en de betrokken bestuursambtenaren gevoerd door districtshoofden (wakil-radja), onder wie kamponghoofden staan.

In 1908 werd een landschapskas opgericht.

Literatuur: Borneo's Westerafdeeling door P. J. Veth; Nederlandsch Oost-Indië door Mr. P. A. v. d. Lith; Twee maanden op Borneo's Westkust door M. Buys; J. J. K. Enthoven, Bijdragen tot de geographie van Borneo's W. Afd. T. A. G. 1903, blz. 810—869; Nota betreffende het landschap Pontianak, T. A. G. 1912 blz. 203—210; Bijlagen Hand. St. Gen. 1911—12 no. 301—9.

PONTIANAK. Hoofdplaats van de residentie Westerafdeeling van Borneo, tevens hoofdplaats van gelijknamige afdeeling en onderafdeeling en van het Sultanaat van denzelfden naam. Zij ontleent haar naam, volgens de overlevering, aan de geesten, poentianaks of pontianak's, die ter plaatse verblijf hielden toen Abdoe'r Rahman, de eerste stichter der plaats, zich op die plek vestigde. Zie BORNEO, Dl. I. blz. 369.

PONTJÁ SOEDÁ (Jav.). Zie JASMINUM QUINQUENERVIUM.

PONTJANG KÊTJIL. Een van de kleine eilandjes in de baai van Tapanoeli (Sumatra), waar zich in 1752 de Engelschen vestigden. Het is een van de punten, die het langst in handen van Engeland zijn gebleven.

PONTJO KOESOEMO. Onderdistrict van het district Pakis, regentschap en afdeeling Malang, residentie Pasoeroean. In den bloei van de Gouvernements koffiecultuur produceerde dit onderdistrict de meeste koffie van geheel Java. De desa Pontjokoesoemo alleen heeft weleens 30.000 pikoels koffie geproduceerd. Op de hoofdplaats waren in dien tijd twee groote Gouvernements koffiepakhuizen, terwijl er nog vier andere waren in desa's van hetzelfde onderdistrict.

POON. Poonachtige visschen (*Triglidae*) behoorende tot de *Scleroparei*, *Acanthopterygii* (zie VISSCHEN), komen in enkele geslachten (*Lepidotigla*, *Peristedion*) meest uit diep water in den Archipel voor. Nauw hiermede verwant is *Dactylopterus* (zie VLIEGENDE VISSCHEN).

PORA. Zie SIPOERA.

PORCELEINHOORNS (*Cypraea*). Zie GASTROPODEN.

PORONG. I. Hoofdarm van de Brantas (Zie BRANTAS. DELTA-WERKEN). II. Naam van een district in de afdeeling Sidoardjo, residentie Soerabaja, met 148 desa's en 5 onderdistricten. Het heeft belangrijke suikerindustrie en de gelijknamige hoofdplaats heeft een uitgebreide Chineesche wijk. De bevolking, welke 1 Jan. 1916

± 92.000 zielen telde, waaronder een 140tal Europeanen, 370 Chineezen en een 20-tal andere Vreemde Oosterlingen, heeft veel van malaria te lijden.

PORSÉA. Plaatsje aan de Zuid-Oostzijde van het Toba-meer in de residentie Tapanoeli. Hier begint de Asahan-rivier, die het water van het Toba-meer afvoert. Het plaatsje kan in de toekomst van beteekenis worden. Hier ligt een groote brug over de rivier voor den weg, die eenmaal Toba met Pëmatang Si Antar, dus de Oostkust met Tapanoeli, zal verbinden. In Augustus 1914 werden de gelden uitgetrokken voor het stuk Pëmatang Si Antar—Porséa-brug, vormende de nog ontbrekende 87 K.M. van den Toba-weg. Bovendien wordt hier een uitgestrekt moerassig terrein, waarop geen der marga's aanspraak maakt, opgehoogd met de bedoeling het tot een groote, centrale marktplaats, speciaal voor rijst, te maken. Als kruispunt van land- en waterwegen is Porséa zeer geschikt voor een belangrijk handelscentrum.

PORSOBOERAN. Oude hoofdplaats der onderafdeeling Habinsaran der Bataklanden (Sumatra) en als zoodanig standplaats van den civiel gezaghebber. In 1911 werd de bestuurszetel verplaatst naar een nieuw gestichte vestiging, die den naam Nassau ontving.

PORTIBI (PËRTIBI). Eertijds een zeer voorname kampong in Padang Lawas, residentie Tapanoeli, waarschijnlijk een centrum van geestelijk leven, zooals de Hindoe-overblijfselen, in de nabijheid aangetroffen, bewijzen. Zij is thans gesplitst in Portibi djoeloe (bovenstrooms) en Portibi djaé (benedenstrooms). In het begin dezer eeuw had Portibi 33 kampoengs onder zich met ± 1000 huisgezinnen, daarmede het landschap Batang Pané vormende.

Beide Portibi zijn aan den rechteroever van de Batang Pané, die tot hier voor kleine prauwen bevaarbaar is, gelegen, nabij de monding van de Siroemambe. Beide kampoengs zijn vuil en smerig, omgeven door levende bamboe-omheiningen.

Geschiedenis. De hoofden hadden in het begin der vorige eeuw grooten invloed en groot gezag. Een onder hen was de krijgshaftige Patoewan Djoemadoel Alam, trouw bondgenoot van Toeankoe Tamboesè, die in den Padri-oorlog in het Noorden zulk een gewichtige rol gespeeld heeft. Na den val van Daloe-Daloe, de hoofdplaats van T. Tamboesè, in 1838, werd nabij Portibi eene redoute met een kleine militaire bezetting gebouwd, die in 1843 weer verlaten werd. In den onrustigen tijd, die daarop volgde, waren Portibi en Hadjoran de hoofdkampoengs op de vlakte van Padang Lawas, doch ook sedert dien tijd dagteekent de splitsing van eerstgenoemde kampoeng, tengevolge van onenigheid tusschen Patoewan Djoemadoel Alam en zijn broeder Patoewan Koemala di atas, die hem overleefde en feitelijk zijn opvolger werd. Deze had toen Portibi djaé gesticht. Toen in 1879 het Gouv. zich andermaal in Padang Lawas vestigde, werd Portibi tot afdeelingshoofdplaats aangewezen, totdat in 1882 het wenschelijk werd geacht de hoofdplaats te verleggen naar Goenoeng Toewa en in 1907 naar Si Boehoean.

PORTUGEEZEN (ZWARTE). Naam in de 17e en 18e eeuw op Timor door de Hollanders gegeven aan die mestiezen van Midden-Timor, vooral van het landschap Oikoesi (aan de Noordkust) met het naar binnen in 't Z.O. gelegen Ambenoe, dan bij uitbreiding ook van de rijkjes Amakono (daar beZ.), Sònëbait (thans Mòlo; beZ.W. van Amakono), Amanoebang (Z. van de twee vorige, aan de Zuidkust), en Amarasi (Z.W. van Amanoebang, en Z.O. van Koepang), die door de (heusche) Portugeezen, met hun hoofdzetel sedert 1661 te Lifao in Oikoesi, aangestookt werden tegen het Hollandsch gezag, sedert 1613 te Koepang gevestigd. De door deze Midden-Timoreezen in gang gehouden beroeringen vonden haar hoogtepunt in de periode 1745—1756, toen eindelijk Amarasi, bij het Contract door den opperkoopman Paravicini (zie dezen naam) op 9 Juni 1756 te Koepang gesloten, het hoofd in den schoot lei, en de onmiddellijke zuidelijke bedreiging van onze vestiging te Koepang een eind nam. Één naspel had het nog in Nov. 1761, toen de krachtige Holl. resident H. A. von Pluskow aan het Noorderstrand van Oikoesi door de aanvoerders der Zwarte Portugeezen, Francisco Hornay (of d'Orney) en Antonio da Costa, werd vermoord.

Trouwens, óók met de heusche (blanke) Portugeezen traden de Zwarte Portugeezen herhaaldelijk in strijd, met name die van het rijkje Oikoesi plus Ambenoe; wat in Aug. 1769 zelfs leidde tot de overmeestering en verbranding van den Port. bestuurszetel te Lifao, en de daarop gevolgde stichting van Dilly als Port. hoofdplaats op Timor van 10 Oct. 1769 af.

Daar de hoofden van deze Zwarte Portugeezen niet alleen min of meer Portugeesche bastaards waren, en Port. namen en titels droegen, maar ook inderdaad Portugeesch meer of min vloeiend spraken, nevens hun eigen West-Timoreesche taal (het zgn. Dawan of „Javaansch"), was een andere door de Hollanders aan hen gegeven naam die van de kusten van Koromandel en Malabar door dezen meegebrachte term van *Toepassen*, dus: doe-basja's, d. i. „*twee-taligen*", het Engelsch-Ind. *Dubash* (zie dit woord in Yule & Burnell, Hobson-Jobson, 1886; of 2e ed. 1903).

Het afdoende keerpunt in dezen meer dan een eeuw langen strijd tusschen de Hollanders in Koepang met hun inlandsche bondgenooten (om de heele baai van Koepang heen; met ook de rijkjes Amabi en Amfoeang), en de blanke plus zwarte Portugeezen — begonnen ca. 1630, geluwd pas na de verdrijving van het Port. bestuur uit Lifao —, is geweest de slag bij Penfoeik (*penë loeik* = wilde mais), Z.Z.O. van Koepang, op 9 Nov. 1749; toen „het hoofd der Toepassen of zo genoemde Tenentij Generaal der Swarte Portugeesen" — Port. *tenente geral* = luitenant-generaal —, Gaspar da Costa uit Oikoesi, daarbij kwam te sneuvelen, Amarasi vergiffenis vroeg, en de andere „koningen" van West-Timor zich uit de nederlaag der Zwarte Portugeezen door de vlucht redden. Zie het verhaal van dezen slag bij Haga, Tijdschr. Bat. Gen. XXVII (1882), p. 389—408, vooral p. 391; en verg. er de Port. namen en titels der inlandsche hoofden op p. 393.

Na dezen slag, die Koepang rechtstreeks had bedreigd, schijnen pas de Papangers (zie dezen naam) als inlandsche rustbewaarders tegen de Zwarte Portugeezen op Timor te zijn gekomen. In het relaas van dezen slag worden echter „Mardijkers" het eerst als Compagnie's troepen na de Hollandsche genoemd,

en vervolgens nog Sawoeneezen, Soloreezen, Rottineezen en Timoreezen; zoodat toch ook Papangers onder dien naam van Mardijkers verborgen kunnen zijn geweest. G. P. R.

PORTUGEEZEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. (**DE**) Onder de handelsartikelen, in de Middeleeuwen langs den weg, welke liep over de Italiaansche stedenrepublieken, naar de verschillende landen van Europa gevoerd, bekleedden de producten van den Maleischen archipel, zijne specerijen vooral, een eerste plaats. Natuurlijk, dat, toen de Portugeezen in 1498 onder Vasco da Gama Vóór-Indië hadden bereikt en al spoedig dáár een stelling van beteekenis waren gaan innemen, zij hunne oogen wendden naar het verre Oosten.

Eén der desiderata hunner koloniale staatkunde van die dagen is geweest het beheerschen der handelswegen, welke leidden van Oost naar West; en dit kon slechts bereikt worden door het zich nestelen in vaste punten langs die wegen, welke reeds gewichtige handelscentra waren of beloofden zulks te worden. Nu vloeide de handel van Oost-Azië, voorzoover die zeehandel was, en van den Maleischen Archipel in dien tijd bijna geheel samen in één middelpunt, nl. Malaka, door zijn ligging aan de zeestraat tusschen het Oosten van Azië en het Westen daartoe als van zelf aangewezen.

Van dit handelsemporium uit gingen de specerijen en andere koopwaren van Oost-Azië en den Archipel (aangebracht door de bewoners der streken zelve, waar de producten tehuis hoorden, o. a. Chineezen, of door tusschenhandelaren in naderbij gelegen streken; of door te Malaka gevestigde kooplieden zelf opgehaald) langs de vaste kust of over Ceilon naar de Westkust van Vóór-Azië, vanwaar zij — vóór de komst der Portugeezen — gewoonlijk langs de Perzische Golf en de Roode Zee de Levant en Egypte bereikten en zóó hunnen weg vonden naar Europa.

Die handel beweste Malaka was grootendeels in handen van Arabische kooplieden; de Portugeezen werden bij hunne komst in Azië commercieele mededingers van kooplieden, welke den Mohammedaanschen godsdienst beleden en niet alleen kooplieden waren, maar ook, zelfs in streken waar geen Mohammedaansche staten waren gesticht, grooten staatkundigen invloed bezaten. Die invloed is gebruikt, om de Portugeezen te weren, óók uit den handel, en al spoedig zagen de laatsten in, dat, wilden zij handel drijven, zij dien handel moesten verdedigen en monopoliseeren: hun handel moest in vele streken een monopolistisch karakter dragen of zou niet kunnen bestaan. Drie hoofdfactoren hebben dan samengewerkt tot een strijd tusschen Christendom en Halve Maan bijna van het eerste optreden af der Portugeezen in Oost-Afrika en West-Azië; want naast godsdiensthaat en handelsconcurrentie kwamen nog te staan de wat men thans zou noemen imperialistische neigingen der Portugeezen. De Portugeezen nu hebben al spoedig een groot deel van den handel op Europa in Oostersche producten in handen gekregen. En dit gemakkelijker, omdat de handel langs Klein-Azië en Egypte hoe langer hoe meer groote bezwaren bood: hooge tollen, drukkende rechten door de beheerschers dier streken op de koopwaren gelegd, onveiligheid in de Middellandsche Zee, veroorzaakt door het optreden der Turken tegen de Italiaansche steden, tegen Venetië in de eerste plaats.

Maar, al mocht reeds in de eerste jaren der 16e eeuw de handel beweste Vóór-Indië wijzigingen ondergaan ten voordeele der Portugeezen, ten nadeele hunner mededingers, dáár beoosten bleef eerst die handel nog zijn oude wegen volgen. Ook bleef Malaka een uiterst gewichtig centrum. Behalve Arabische kooplieden hadden zich daar gevestigd of kwamen daar handel drijven Hindoe-kooplieden van Vóór-Indië en van Java, daarin niet belemmerd om het verschil in godsdienst door den Mohammedaanschen sultan van Malaka. Ook hier had plaats gevonden wat in de geschiedenis zoo dikwijls plaats vindt: de handel bracht welvaart, bracht rijkdom; de rijkdom stelde in staat macht uit te oefenen ook buiten eigen grenzen, wanneer de lust daartoe kwam of wanneer het belang van den vorst of van zijne onderdanen — handelsbelangen vooral — daartoe aanspoorde. De beheerscher van Malaka, eenmaal aan Siam onderworpen geweest, had zich vrij gemaakt en op zijn beurt zijn macht doen gevoelen aan streken in den omtrek zijner stad.

Het belang van Malaka is den Portugeezen niet ontgaan. Evenmin ontging het hun, dat hunne Arabische en Hindoe-mededingers, niettegenstaande hunne pogingen het te beletten, nog wel kans zagen, de te Malaka opgekochte handelsartikelen Westwaarts — zelfs naar de Roode Zee — te blijven vervoeren, zij het dan ook in toenemend geringere mate. Wilden de Portugeezen den handel met Oost-Azië en den Archipel in handen krijgen, dan moest dat in Malaka zelf geschieden.

Schepen werden uit Lissabon naar het Oosten gezonden met de bepaalde bedoeling, om te trachten Malaka te bezeilen. Het gebeurde. Op het eind van 1509 werd de Noordkust van Sumatra bereikt, de peperhavens Pedir en Pasei — beide toen onafhankelijke rijkjes — bezocht, daarna Malaka. De ontvangst was in den beginne gunstig, handelsbetrekkingen werden aangeknoopt. Dit was echter niet naar den zin der Arabische kooplieden. Zij waarschuwden Malaka's vorst voor de nieuw aangekomen vreemdelingen, door hem te wijzen op den invloed en de macht, die zij reeds op de kust van Malabar hadden weten te verkrijgen; zij maakten gebruik van der Portugeezen onhandig optreden; zij stookten den Sultan tegen hen op en tevens — door den godsdienst in 't spel te brengen — diens onderdanen. Een overval deed de Portugeezen Malaka, na het bedrijven van vijandelijkheden, verlaten en naar Vóór-Indië terugkeeren, onderweg weerwraak uitoefenende op vaartuigen van den Archipel.

Inmiddels was in 1509 de onderkoning van Portugeesch-Indië, Francisco de Almeida, afgetreden en opgevolgd door Affonso de Albuquerque, onder den titel gouverneur: Deze krachtige persoonlijkheid was meer dan zijn voorganger de man van een zich van hare gevolgen bewuste koloniale politiek; minder dan zijn voorganger werd hij door de omstandigheden geleid, meer dan de Almeida beheerschte hij ze. Hij was bij uitstek de man, om het hooge gewicht van Malaka voor den handel in te zien niet alleen, maar ook om de gelegenheid aan te

grijpen, dat handelscentrum in de macht te brengen der Portugeezen: een middel te meer om den handel tusschen het Oosten en Europa te monopoliseeren.

Goa, dat de hoofdstad zou worden van Portugeesch-Indië, werd in 1510 door De Albuquerque veroverd; in het volgend jaar was Malaka aan de beurt. De vorst van dit rijk had blijkbaar wel begrepen, dat hij gevaarlijk spel speelde, vooral toen de verovering van Goa het aanzien der Portugeezen aanzienlijk had verhoogd. Hij trachtte nog den storm te bezweren en nam een vriendelijke houding aan. Maar Malaka's lot was reeds beslist.

Niettegenstaande de bezwaren van vele zijner raadslieden zette De Albuquerque — die wist dat hij hiermede handelde in overeenstemming met de te Lissabon opgevatte denkbeelden — zijn plan door: in Mei 1511 ging een flinke vloot onder zeil, onder leiding van den gouverneur zelven: wèl een bewijs, hoe hoog deze het belang van Malaka aansloeg. Na aankomst vóór Malaka werden nog onderhandelingen gevoerd, men kon het niet eens worden, de Portugeezen openden de vijandelijkheden en hunne eischen stegen: zoo werd gevorderd vergunning, een fort te Malaka te bouwen. Deze werden niet ingewilligd; de vijandelijkheden werden voortgezet en na ernstigen strijd, waarbij Malaka's vorst niet door al zijne onderdanen in voldoende mate werd gesteund, viel Malaka in Augustus den Portugeezen in handen. Zijn beheerscher vluchtte naar Pahang, een leenstaat van Malaka, later op het eiland Bintang, dat tot zijn rijk behoorde.

Een Portugeesche vesting werd gebouwd en toen de verdreven vorst weigerde, het voorstel der Portugeezen te aanvaarden, om terug te keeren en het bewind weder op zich te nemen behalve over de Portugeesche vesting, werd het bestuur over Malaka door de Portugeezen geregeld; Malaka werd een Portugeesche stad. Men trachtte den verloopen handel er weder heen te trekken, en aldra gelukte dit, en wèl niettegenstaande Malaka zelf in de eerste jaren moest worden verdedigd en met succes verdedigd werd tegen aanvallen der Maleiers van het schiereiland zelf, tegen aanvallen van Javanen (1513), van den op Bintang gevestigden verdreven vorst, welke laatste het den Portugeezen in Malaka zeer moeilijk maakte in den strijd, die soms werd overgebracht naar Bintang zelf.

Malaka is onder Portugeesch bestuur niet alleen gebleven een bloeiende handelsplaats, niettegenstaande de soms onrustige tijden door aanvallen van buiten (gebeurtenissen, waarbij hier slechts kan worden stilgestaan, voorzoover zij invloed hadden op der Portugeezen verhouding tot sommige deelen van den Maleischen archipel), Malaka is ook geworden het uitgangspunt der betrekkingen tusschen de Portugeezen aan de éène zijde, Oost-Azië en den Maleischen archipel aan den anderen kant.

Reeds vóór Malaka's verovering — het bleek zoo juist — waren de Portugeezen met het Noorden van Sumatra, met Pasei en Pedir, in aanraking gekomen. Toen waren de aanrakingen goed, maar de Portugeezen bedierven ze, doordat zij kaapvaart dreven op schepen, welke de havens van Noordoost-Sumatra bezochten. En al is de verhouding met Pasei bv. al spoedig weder verbeterd en al zagen de Portugeezen, door zich te mengen in binnenlandsche twisten, in 1521 kans, daar een versterkt punt te bezetten, een der gronden was gelegd voor de ongunstige verhoudingen tusschen de Portugeezen en verschillende inlandsche staten, groot of klein.

Weldra toch waren de Portugeezen in het eerste tiental jaren van hun zijn in Malaka met andere streken van den Archipel en omgeving in aanraking gekomen: met Sumatra's Oost- en Westkusten, ook (1519) met Atjèh (aanrakingen, die spoedig van vijandelijken aard werden). Verder met Pahang, Patani, Siam, China en andere streken buiten den Archipel, waarop echter hier niet verder kan worden ingegaan.

Ook meer Zuid- en Oostwaarts breidden zich al spoedig na Malaka's verovering de betrekkingen der Portugeezen uit. Het waren vooral de eilandengroepen, welke de specerijen leverden, die hunne aandacht bezig hielden. Geen wonder: men vernam, dat te Malaka de kruidnagelen en muskaatnoten van 5 tot 7 maal den prijs maakten, dien zij in het land der producten zelf hadden opgebracht. Nog op het eind van 1511 zond De Albuquerque, toen nog in Malaka, eenige schepen naar de Molukken onder bevel van Antonio d'Abreu: het was de eerste tocht van Europeesche schepen naar het Oosten van den Archipel. Grêsik, toen een druk bezochte handelsplaats op Java, werd aangedaan en van daar uit werd koers gezet naar Banda. Hier op de Bandagroep werd handel gedreven en D'Abreu verkreeg een lading niet alleen van de muskaatnoten van Banda zelf, maar ook van de kruidnagelen, welke door de Bandaneezen uit de Molukken werden gehaald en op de Banda-eilanden ten stapel gebracht. Katoentjes van Vóór-Indië waren het — zeer gezochte — ruilmiddel, door de Portugeezen gebruikt bij deze handelsoperatiën.

D'Abreu keerde toen naar Malaka terug, maar een vaartuigje, waarop een zijner officieren zich bevond, Francisco Serraö, geraakte van hem af en kwam na eenige lotgevallen bij het schiereiland Hitoe. Hij stond de Hitoeëezen bij tegen de bewoners van Hoeamoeal — en met succes. De mare hiervan verspreidde zich tot in de eigenlijke Molukken en de sultan van Ternate, de machtigste der vier op elkaar naijverige vorsten, die onder elkander de heerschappij over de Molukken hadden verdeeld (die van Ternate, Tidore, Batjan en Djilolo) noodigde de Westerlingen in zijn rijk. Serraö ging hierop in en in 1512 verschenen de eerste Portugeezen op Ternate.

Handel was het hoofddoel, en in de eerste jaren ziet men thans de Portugeezen van Malaka uit handel drijven met Ternate niet alleen, maar ook met Tidore. Reeds in deze eerste jaren kwam weder een eigenschap van de Portugeezen aan den dag, welke ontevredenheid wekte en de kiem legde voor ernstige onaangenaamheden: de minachting dezer Westerlingen voor den bruinen broeder. Maar voorloopig bleef het in dit opzicht bij op zichzelf staande uitingen en er waren genoeg factoren, die de Portugeezen welkom deden zijn in de Molukken: naijver onder de vorsten onderling en hunne hoop op handelswinsten.

Zelfs drong de sultan van Ternate er op aan, dat de Portgueezen zich blijvend op zijn eiland zouden vestigen. Dit geschiedde in 1522, toen

Antonio de Brito op Ternate een fort bouwde. De Portugeezen verkregen toen het monopolie van den kruidnagelhandel.

Zij waren thans echter niet meer de eenige Europeanen, welke in de Molukken waren gevestigd. Antonio de Brito vond op Tidore ook de Spanjaarden. Deze waren — op Magalhães' bekenden tocht — over de Philippijnen in de Molukken gekomen (zie het artikel SPANJAARDEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL, waarin ook zal worden besproken de strijd tusschen Portugal en Spanje om de Molukken) op het eind van 1521. De sultan van Tidore ontving hen vriendelijk: hij, de mededinger van Ternate's vorst, zag in de Spanjaarden rivalen der Portugeezen, welke immers Ternate tot verblijf hadden gekozen. Ditmaal echter deed de vestiging der Spanjaarden in de Molukken den Portugeezen nog geen hinder, integendeel de Spanjaarden gingen op Portugeesche schepen Tidore verlaten; het gevaar voor concurrentie was voorloopig verdwenen. Wèl zijn later de Spanjaarden teruggekomen en met gejuich door Portugals vijanden in de Molukken (bv. Tidore, Makjan) ingeroepen, maar ten slotte zijn zij tot op de inlijving van Portugal bij Spanje in 1580 geene vijanden of tegenstanders geweest van zóóveel beteekenis, dat zij de Portugeezen hebben weten te verdringen uit den Molukschen handel.

Concurrentie in den handel trachtten de Portugeezen zooveel mogelijk te weren; een monopolie in den handel van de Molukken stond op hun program. Het gevolg is geweest verzet van hen, te wier nadeele deze monopoliezucht in praktijk werd gebracht; een verzet, dat te grooter afmetingen aannam, naarmate de middelen om daartoe te geraken forscher waren. Het beletten van den handel van inlandsche vaartuigen — de handel bv. tusschen de Molukken en Java was in handen van Amboneezen, Javanen en Bandaneezen, welke de specerijen naar Java brachten, vanwaar zij grootendeels verder naar Malaka enz. werden vervoerd — desnoods met geweld, deed weerwraak uitoefenen. Er was meer: de Portugeezen zagen reeds spoedig in, dat zij ook in den Archipel het monopolie niet zouden verkrijgen of behouden, tenzij desnoods met wapengeweld. Het stichten van versterkingen langs de handelswegen moest dus een deel hunner koloniale politiek uitmaken. En niet ieder land volgde het voorbeeld van den sultan van Ternate, om vrijwillig een dergelijke versterking te dulden. Een poging om op de Banda-eilanden een vast punt te bezetten (1523) stuitte af op het verzet der bewoners; van staatkundigen invloed der Portugeezen op die groep is dan ook geen sprake geweest, slechts dreven zij daarop een handel, die in de tweede helft der 16e eeuw echter om de geringe winsten geheel werd overgelaten aan de inlandsche handelsvaartuigen, welke de specerijen via Java naar Malaka en Atjèh brachten.

De vijandschap nu, welke de monopolie-politiek der Portugeezen bij de Oostersche volkeren opwekte, gaf hun gelegenheid hun invloed uit te breiden. Op den duur toch waren de Oosterlingen in den krijg niet tegen de Westerlingen bestand en tengevolge van overwinningen der Portugeezen werd de vijandschap der inboorlingen de indirecte oorzaak, dat Portugal veld won. Vooral gebeurde dit, waar, zooals o.a. in de Molukken, de verschillende vorsten tegenover elkander stonden en niet één lijn trokken tegen de Europeesche indringers, ja, waar binnenlandsche twisten de Europeanen in de gelegenheid stelden, terrein te winnen of uit te breiden. Natuurlijk kan in het bestek van dit artikel niet in bijzonderheden worden getreden ten aanzien van het optreden der Portugeezen in de Molukken, een optreden, dat niet beperkt bleef tot Ternate en Tidore, maar waarin ook andere eilanden der Molukken werden betrokken, en zich dikwijls door wreedheid, bijna altijd door laatdunkendheid en gebrek aan waardeering van den godsdienst, de gebruiken van den inlander enz., meestal door onverstand, heeft gekenmerkt. Met woeker werd echter wat misdreven was tegen den vijand door dien vijand terugbetaald. Moeilijke dagen hebben de Portugeezen in de eerste helft der 16e eeuw in de Molukken doorleefd en de onvoldoende hulp (door onmacht of door onwil der onderling zoo dikwijls overhoop liggende Portugeezen) uit Malaka of Goa vermeerderde meer dan eens die moeilijkheden. Moeilijkheden te bedenkelijker nog, als onderlinge naijver de Portugeezen in de Molukken onder elkaar verdeelde — en dit was niet zeldzaam. Dat aan hun eigen houding in de eerste plaats de ongunstige toestanden waren te wijten, blijkt wel hieruit, dat nobele, flinke, onbaatzuchtige gouverneurs der Molukken, als Antonio Galvaõ (1536—1540) den invloed der Portugeezen, ook buiten Ternate handhaafden en vermeerderden en tevens zich bemind wisten te maken bij den Aziaat.

In 1535 was door den voorganger van Galvaõ, den capitaõ de Moluca of gouverneur op Ternate, Tristaõ d'Ataïde (1533—1536), de toenmalige sultan van Ternate, Tabaridji, die ontevreden was over de ergerlijke handelingen der Portugeezen en waarschijnlijk zijne ontevredenheid had doen blijken, op voorgeven van verraderlijke plannen naar Goa gezonden om zich bij den onderkoning te verantwoorden. Als sultan van Ternate werd aangesteld een zeer jonge prins, Hairoen.

De verbannen sultan nu aanvaardde in Goa het christendom en deze daad nam den koning van Portugal zoozeer vóór den ex-sultan in, dat van Lissabon het bevel kwam, hem in zijne waardigheid te herstellen. Tabaridji had buitendien aan Portugal geschonken het eiland Ambon, waarop Ternate rechten pretendeerde, gelijk trouwens èn de vorst van Ternate èn andere vorsten der Molukkeneilanden de Ambon-groep hadden onderworpen of althans aan zich onderworpen rekenden. De nagelcultuur was ongeveer het tweede kwart der 16e eeuw van de Molukken naar Ambon overgebracht en van ongeveer dezen tijddagteekenen ook sporen omtrent nadere aanrakingen der Portugeezen met het schiereiland Hitoe. Ook hier echter werkten allerlei factoren mede om hen in botsing te brengen met de Hitoeëezen, aanhangers van den Islam; godsdienstgeschillen, monopoliezucht, de laatdunkende houding der Portugeezen en hunne ongebonden leefwijze. Zij werden verdreven van Hitoe — althans van de Noordkust — en vestigden zich ongeveer 1537 op Leitimor, welks heidensche bewoners overhoop lagen met de Hitoeëezen. Deze laatsten nu dreven veel handel op de Molukken, en Hitoe was een der

stapelplaatsen der kruidnagelen, waar Javanen, Bandaneezen, Makassaren ze opkochten en hunne artikelen aanbrachten — o.a. wapenen, welke in de Molukken tegen de Spanjaarden werden gebruikt. Galvaõ liet in 1538 de handelsvloot, welke van alle zijden aan Hitoe's kusten was gekomen, vernietigen en de Portugeesche invloed werd zeer versterkt op de Ambongroep, al werkten ook hier dezelfde factoren als elders in een voor dien invloed schadelijke richting. De schenking nu van Tabaridji kon dien invloed nog vergrooten.

In 1544 werd tot maatregelen overgegaan, om dien ex-sultan op Ternate's troon te herstellen. Maar men had daar geplaatst sultan Hairoen. Deze werd nu in 1545 door verraad opgelicht en in boeien naar Malaka overgebracht, waarheen Tabaridji zich reeds had begeven. Deze laatste echter overleed te Malaka, vóór hij weder naar Ternate had kunnen vertrekken. Hij had bij testament den koning van Portugal tot zijn opvolger benoemd en in 1545 werd aan de Ternataansche Grooten verklaard, dat het rijk aan Portugal was overgegaan. Hairoen werd nu op den troon hersteld; het motief voor zijn vervanging door Tarabidji was met diens dood vervallen.

Het aldus steeds meer onder Portugal's invloed komend Ternataansch rijk werd overigens uiterlijk in aanzien vergroot, doordat door den kranigen gouverneur Bernaldim de Sousa (1550—1552) het lastige Djilolo in 1551 aan Ternate werd onderworpen en Tidore vernederd.

Met de uitbreiding van den invloed der Portugeezen in het Oosten van den Archipel trachtten zij gepaard te doen gaan Christelijke propaganda. Onder het gouverneurschap van De Ataïde vindt men daarvan reeds sporen op Halmahéra, maar de overgang van de Heidenen daar tot het Christendom vond veelal plaats in de hoop, voordeel te verkrijgen, bv. hulp der Portugeezen tegen Mohammedaansche tegenstanders. Galvaõ heeft ook ten zeerste voor de Kerstening geijverd, mede op de Ambon-eilanden, en trad hierbij op tegenover de Mohammedaansche vorsten van Ternate en andere eilanden, die van deze pogingen niet waren gediend, omdat zij inzagen, dat de uitbreiding van het Christendom reeds gepaard ging en verder gepaard zou gaan met de uitbreiding van het gezag en den invloed der Westerlingen, welke dien godsdienst predikten. Vooral sedert de komst en het verblijf in die streken (1546—1547) van den bekenden edelen Jezuïeten-zendeling Francisco Xabier, werd met kracht de propaganda in het Oosten van den Archipel (de Molukken en de Ambon-groep, vooral de Oeliasers) gedreven. In Malaka, dat in 1559 door den Paus was verheven tot zetel van een bisschop, die den Maleischen archipel tot zijn geestelijk gebied had, had men een Jezuïeten-college en op Ternate. Op Batjan bv. had de Kerstening groot succes. Op Solor en Timor en aangrenzende eilanden hebben de Jezuïeten, later vooral echter de Dominikanen (sedert ± 1560), gunstige resultaten hunner bekeeringspogingen gezien. Toch zijn de vruchten van dit alles niet in verhouding geweest tot de pogingen om het Christendom er te planten. Nergens in den Archipel (Malaka er buiten gerekend) — ook niet in het Oosten (de Solor- en Timor-groep uitgezonderd) — heeft het Portugeesch gezag een zóó diepgaanden invloed gehad, dat het iets blijvends van beteekenis heeft tot stand gebracht. Het politiek gezag heeft ten slotte nergens diep wortel geschoten, al heeft het zich lang staande gehouden; en dit politiek gezag was een eerste vereischte voor het instandblijven van het Katholicisme, de propaganda waarvoor een staatkundig doel tevens beoogde, en die meer naam-Christenen maakte dan Christenen. En buitendien, de Christelijke propaganda vond steeds meer tegenover zich de propaganda van den Islam, die in den Archipel een grooten vóórsprong had, vooral omdat hij de Vorsten en Grooten van verschillende rijken reeds had gewonnen of in den Portugeeschen tijd nog won en uit Java, Banda, Makasser enz steeds voedsel vond. De Islam won het dan ook in den strijd om uitbreiding van het geloof in het Oosten van den Archipel in den tijd der Portugeezen zeer beslist van hunne propaganda en dit is gevoelig merkbaar geweest bij der Portugeezen pogingen in die richting. Zoo op het eiland Ambon, waar ongeveer 1565 de Christelijke propaganda het zoo goed als geheel moest afleggen tegen den Islam en vanwaar de Portugeezen moesten wijken naar de Oeliasers, waar het Christendom beter stand hield.

Inmiddels bleef — om tot Ternate terug te keeren — sultan Hairoen een volkomen loyale houding ten aanzien der Portugeezen aannemen. Al moge hij niet hebben vergeten de onrechtvaardige en vernederende behandeling hem aangedaan, trouw bleef hij (misschien ook uit vrees voor Portugal's macht, die op Ternate wel gering was, maar van Malaka en Goa hulp kon krijgen; ook uit de overweging, dat Portugal's bijstand zijn invloed kon doen en ook deed toenemen tegenover zijne mede-vorsten in de Molukken, vooral tegenover Tidore) de zijde der Portugeezen houden, trouw bleef hij zijne verplichtingen tegenover hen nakomen. Portugeesche tijdgenooten verklaren van hem, dat hij den Portugeezen meer gerechtigheid bewees, dan zij hem.

Dit laatste nu was niet jurer gros. Hairoen had niet te roemen over overgroote gerechtigheid van den kant der Westerlingen. De gouverneur Duarte d'Eça (1555—1557) laat Hairoen gevangen nemen, omdat deze zich verzette tegen diens inhalige handelingen en doet hem een pijnlijke en vernederende gevangenschap ondergaan. Een opstand van Ternate, die de Molukken geheel in beroering brengt, is het gevolg. De storm wordt bezworen, toen Hairoen weder in vrijheid wordt gesteld en D'Eça naar Vóór-Indië wordt opgezonden. Hairoen wreekt zich niet. Eenige jaren later wordt hij opnieuw vernederd, doordat men hem uitdrukkelijk bij acte laat erkennen, dat hij slechts als vazal van den koning van Portugal zijn rijk bestuurt. Maar daarentegen wilde hij geen afstand doen van de rechten van zijn kroon op bv. Klein-Ceram en bleef hierbij op zijn stuk staan. Hij had op de Ambon-groep overigens den voortgang van het Portugeesche gezag te aanschouwen; in 1569 werd door de Portugeezen een fort op Hitoe gebouwd, nadat de macht der Hitoeëezen met wapengeweld was gebroken.

Hairoen, hoewel steeds een loyale houding tegenover de Portugeezen aannemend, bleef

dan, binnen de perken van het hem opgedrongen vazalschap, zijne rechten handhaven, zijn macht uitbreiden en tegelijk daarmede de uitbreiding van den Islam bevorderen. Botsingen bleven dan ook niet uit en vooral zijn post vatten tegen over de Christelijke propaganda maakte hem gehaat in de oogen der Portugeesche Jezuïeten en zendelingen. Hairoen werd het slachtoffer: in 1570 werd hij op laaghartige wijze vermoord op aanstoken van den Portugeeschen gouverneur van Ternate, Diogo Lopez de Mesquita.

Die moord werd het sein voor een algemeen verzet der Ternatanen tegen de gehate Westerlingen, onder leiding van Hairoen's oudsten zoon, sultan Baboellah of Baab, die zwoer het verzet niet te zullen opgeven vóór de Portugeezen uit de Molukken waren verdreven. Hij ontving steun van een groot aantal Tidoreezen en het verzet tegen de Portugeezen werd door hem ook overgebracht naar de Ambon-eilanden. Geheel het Oosten van den Archipel werd het tooneel van den strijd. Op het eind van 1574 ging de Portugeesche vesting op Ternate aan Baboellah bij verdrag over. De meeste Portugeezen weken uit naar Ambon, waar zij zich hadden weten staande te houden. Anderen gingen naar Tidore, en werden daár goed ontvangen door den Sultan, die evenals de vorst van Batjan begon te vreezen voor de machtsuitbreiding van Ternate en die trouwens hoop had, handelsvoordeelen voor zijn rijk te trekken uit het verblijf der Portugeezen in zijn land. Het werd open oorlog tusschen Ternate en Tidore en op verzoek van Tidore's sultan bouwden de Portugeezen van Ambon op Tidore in 1578 een Portugeesch fort.

Iets later, in 1580, en op het Iberisch schiereiland vallen de bekende gebeurtenissen voor, welke Portugal met Spanje vereenigen en dus ook het Portugeesch-Indië. Die vereeniging heeft weinig invloed gehad op de wijze van bestuur en handel der Portugeezen in het Oosten, in den Maleischen Archipel. Er was voor hen zelfs een voordeelige kant aan verbonden: doordat de Spanjaarden, op de Philippijnen gevestigd, thans met hen één rijk uitmaakten, konden deze hun hulp verleenen, bv. in de Molukken en op Ambon.

De toestand nu der Portugeezen daár was zorgwekkend genoeg. Baboellah bleek hoe langer hoe meer een geduchte tegenstander te zijn en breidde steeds meer zijn macht en invloed uit. Hij, die zich noemde de heer der 70 eilanden, strekte zijn gezag uit over of pretendeerde rechten op Mindanao, over een groot deel der Molukken in engeren zin, over een deel der Ambongroep en de Papoesche eilanden, over de Noordoost- en Oostkust van Celebes en aangrenzende eilanden; zelfs tot op Bima. Maar zijne dagen waren geteld: in 1583 of 1584 overleed hij. Hij had aan den invloed der Portugeezen in de Molukken een zeer gevoeligen slag toegebracht, had aan de Kerstening van die streken eveneens belemmelen in den weg gelegd zóó groot, dat de resultaten er van zoo goed als vernietigd waren geworden; maar geheel verdwenen was die invloed nog niet. Ook na zijn dood hebben de Spanjaarden en Portugeezen den krijg met Ternate moeten voortzetten; hun plaats op Tidore hebben zij weeten te behouden, maar hunne positie was in de Molukken ten zeerste verzwakt. Ook op Ambon en omliggende eilanden hebben zij zich gehandhaafd en hier beteekende hunne stelling iets meer dan in de Molukken.

Zóó was de toestand der Portugeezen in het Oosten van den Archipel, toen de Nederlanders in 1595 hun eersten tocht naar Indië begonnen.

Zooals dit alles in het Oosten van den Archipel geschiedde, zoo ook in het Westen. En juist daar greep spoedig na de verovering van Malaka door de Portugeezen een wijziging plaats in de machtsverhoudingen der inlandsche rijken onderling en wel door de grootere plaats, welke Atjèh gaat vragen in de rij der staten en staatjes op Sumatra. De monopolie-politiek der Portugeezen was hiervan een der oorzaken. Deze trachtten den vrijen handel te verhinderen overal waar zij invloed hadden, zoo bv. in Pasei. Het gevolg was dat de handel andere havens zocht: in dit geval Atjèh, dat een tusschenstation van beteekenis was, dat het tusschenstation is geworden voor den handel door de Mohammedaansche kooplieden bewesten Malaka op den Archipel gedreven. Dit bracht welvaart in dit tot nog toe tamelijk onbeteekenend rijk, dat, nog in het begin der 16e eeuw een vazalstaat van Pedir, zich onafhankelijk maakte en Pedir onderwierp en ook Pasei, waaruit in 1524 de Portugeezen door Atjèh werden verdreven. In 1527 werd Aroe door Atjèh veroverd. Atjèh wordt nu gaandeweg het centrum van het verzet tegen de Portugeezen in het Westen van den Archipel, een centrum van te meer beteekenis, toen in 1526 de Portugeezen den ex-sultan van Malaka van Bintang verdreven en dit broeinest van vijandelijkheden voorloopig onschadelijk maakten. Djohor op het Maleische schiereiland — een nieuwe stichting — werd thans de zetel van het Maleische rijk, en Djohors sultans gaan voort met den strijd tegen de Portugeezen, welke hunnen voorzaten Malaka hadden ontweldigd. In dezen kamp tegen Djohor aan den eenen, Atjèh aan den anderen kant hebben de Portugeezen van Malaka zich weten staande te houden, zij het dan ook meer dan eens met groote moeite (bv. bij het beleg in 1551 tegen Djohor, gesteund door Javanen van Djapara; bij de aanslagen in 1568 en 1573 tegen Malaka door de Atjèhers, in 1574 tegen een Javaansche vloot, spoedig daarop (1575) tegen Atjèhers), vooral ook met het oog op het zwakke garnizoen van Malaka. Ook deze verwikkelingen — die schadelijk werkten op Malaka's handel — kunnen in dit artikel over dezen Archipel slechts in het algemeen worden besproken, niet in bijzonderheden worden nagegaan. Ook hier in het Westen van den Archipel handhaven zich de Lusitanen en weten zij ten slotte den handel te beveiligen —, maar ook doet dit Atjèh, dat steeds in bloei, in aanzien, in macht stijgt; terwijl het Maleische rijk langzaam, maar zeker in aanzien daalt — niettegenstaande vleugjes van herstel in macht — ook tengevolge van verwikkelingen en oorlogen met Atjèh sedert ongeveer het midden der 16e eeuw. Wat in de Molukken gebeurde, gebeurde ook hier: de vrees van de naburige inlandsche staten voor een machtig rijk, in dit geval Atjèh, doed naburige streken toenadering zoeken tot Malaka (bv. van Sumatra's Westkust) en de Portugeezen veel

minder last van die staten (bv. Djohor) krijgen dan anders het geval zoude zijn geweest. Ja! in 1568 bezocht Djohor's sultan Malaka, de vroegere hoofdstad van het rijk zijner vaderen, vereenigd als Portugeezen en Djohorieten toen waren in gemeenschappelijken krijg tegen Atjèh. Die gemeenschappelijke vijandschap was oorzaak van verbonden tusschen Malaka en Djohor, welke plaats maakte voor den vroegeren oorlogstoestand; een gunstige verhouding, welke verkoelde, daarna verbroken werd (1585—1587) door „monopolische proceduyren" van den eenen zoowel als van den anderen kant. Deze hernieuwde vijandschap tusschen de Portugeezen en Djohor had een voor eerstgenoemden gunstige terugwerking op de houding van het in die dagen tijdelijk door binnenlandsche beroeringen verzwakte Atjèh, welks toenmalige sultan, de usurpator Ala-oed-dîn Sjah, vrede met Malaka sloot in 1587 of 1588, een vrede, die den omtrek van Malaka veiliger deed worden voor den handel dan in lang het geval was geweest, en die ongunstig heeft gewerkt op de ontvangst der Nederlanders, toen deze in 1599 voor het eerst Atjèh aandeden. De vriendschap tusschen Atjèh en Malaka verminderde echter al spoedig weder, vooral toen Atjèh's sultan zag, dat de Spaansch-Portugeesche macht het plan koesterde, een versterking in Atjèh op te richten en daartoe een verzoek aan Atjèh's beheerscher deed; en toen de Portugeezen weer handelsschepen gingen in bezit nemen langs Atjèh's kusten.

De Molukken en Ambon in het Oosten, Malaka in het Westen zijn de hoofdvestingen der Portugeezen in den Archipel geweest. Maar daarbij zijn hunne betrekkingen met, hun invloed op die streken niet gebleven.

Met de Papoesche eilanden en Nieuw-Guinea zijn zij in aanraking gekomen; op Banda hebben zij handel gedreven. Verschillende streken van Celebes (vooral de Noordoostkust met de eilanden benoorden, de Sangi-groep, en den Zuidwesthoek) zijn hun bekend geworden; met Borneo hebben zij deels betrekkingen gehad, vooral met Noord- en Noordwest-Borneo, deels hebben zij althans de kusten verkend. De aanrakingen met de eilanden benoorden ons tegenwoordig gebied (Mindanao, enz.) vallen buiten het bestek van dit artikel, evenals die met verschillende streken van Oost-Azië (China, Japan enz.); Macao was in de tweede helft der 16e eeuw een zeer belangrijk punt voor de Portugeezen geworden voor hun handel met die streken. Toch zijn al die relaties niet van zoo groote beteekenis geweest, vooral ook hebben vele ervan in het tijdperk vóór de komst der Nederlanders in het Oosten te weinig blijvenden invloed gehad, om in dit artikel er anders dan terloops op te wijzen.

Dit is niet het geval ten opzichte van de Solor- en Timor-eilanden en naaste omgeving, waarmede de Portugeezen reeds in het begin van het tweede kwart der 16e eeuw in handelsaanrakingen waren gekomen. Vooral het sandelhout werd in die streken door hen opgekocht en al spoedig werden deze eilanden geregeld door Portugeesche schepen bezocht. In de tweede helft der 16e eeuw is ook hier sprake van Christelijke propaganda, evenals op het Oostelijk en Zuidelijk gedeelte van Flores. De pogingen tot Kerstening, welke hier vooral uitgingen van de Dominikanen, leidden hier in het uiterste Zuidoosten van den Archipel, tot het vestigen ook van staatkundigen invloed. Op Solor werd tusschen ongeveer 1560 en 1570 een fort gebouwd en de Dominikanen legden daarin op hunne kosten garnizoen; zij regelden het Europeesch bestuur op het eiland: eerst later (op het eind der 16e eeuw) werd de aanstelling van een capitaõ (gouverneur) overgenomen door de Regeering. Ook hier stond de Christelijke propaganda tegenover die van den Islam en het bouwen eener versterking op Solor door de Dominikanen was een veiligheidsmiddel tegen de aanhangers van den Islam. Maar de Mohammedanen waren ook hier weder niet de voornaamste vijanden der Portugeezen: dit waren zij zelf, die door hunne laatdunkendheid en hun minachtend optreden tegen de inboorlingen dier haat opwekten en hen tot krijg dreven, totdat in 1598—1599 de Portugeezen bijna door hen uit Solor waren verdreven en slechts met groote moeite zich hebben kunnen staande houden.

De betrekkingen der Portugeezen met de Kleine Soenda-eilanden in deze periode laten wij verder rusten, om even te wijzen op die met Java. Staatkundigen invloed van blijvenden aard hebben de Portugeezen nergens op dit eiland uitgeoefend en ook hun handel, op Java gedreven, nam geen groote plaats in. Slechts een enkel woord kan dan ook in het bestek van dit artikel aan de betrekkingen der Portugeezen met dit eiland worden gewijd.

Bij de komst der Portugeezen in Malaka waren daar gevestigd Javanen, daár zeer invloedrijke kooplieden en niet te verwonderen is het, dat de verovering der stad indruk heeft gemaakt in die streken van Java, vanwaar die kooplieden waren gekomen en waarmede drukke handelsbetrekkingen werden onderhouden. Die indruk blijkt uit betrekkingen, welke tusschen Java en het Portugeesch Malaka kwamen te ontstaan. Zij waren niet steeds van vriendelijken aard. Op Java breidden de Mohammedaansche beheerschers van de havensteden in die jaren ten zeerste hun gezag en gebied uit ten nadeele van den Hindoe-vorst van Mâdjâpait. Deze laatste heeft onmiddellijk getracht, in goede verstandhouding te komen met de nieuwe beheerschers van Malaka. Een der havenvorsten daarentegen, dipati Oenoes van Djapara, die reeds vroeger, vóór de verovering van Malaka, het oog op die stad schijnt te hebben gehad, beproefde in 1513 een vergeefschen aanslag daarop.

Al spoedig daarna zijn Portugeesche schepen om handel te drijven opzettelijk of op hun tocht naar de Molukken in de havens van Oost-Java verschenen. Eerst vriendelijk ontvangen, ook in de havens van Oenoes, die, met Mâdjâpait in strijd, geen lust had de Portugeesche schepen zich tot vijand te maken, deed de eigenaardige handelspolitiek der Portugeezen, in kaapvaart ontaardende, die vriendelijke verhouding veranderen: de Portugeesche schepen werden in de Javaansche havens aangehouden, vooral toen Mâdjâpait in 1518 was gevallen en de Mohammedaansche rijkjes (onder hoofdleiding van den beheerscher van Dêmak) vrijer in hunne bewegingen waren. In die strekent van Java, waar de Islam de overhand nog nie

had verkregen, vonden de Portugeezen daarentegen eene betere ontvangst: zóó nog na den val van Mâdjâpait in den uitersten Oosthoek, zóó in West-Java (Soenda), zoolang dit nog niet onder den invloed van den Islam was gekomen. Ja, op West-Java stonden zij tusschen 1521 en 1526 op het punt, met toestemming van den Hindoe-vorst, een versterking op te richten bij Soenda Kalapa (Djakatra), toen de Mohammedanen van Dêmak meester werden van West-Java en het plan der Portugeezen verijdelden. Aanslagen van eigenlijk Java uit op Malaka toonden verder een vijandigen geest van de Mohammedaansche beheerschers tegen het Malaka der Portugeezen, die den handel ook der Javanen in den Archipel bemoeilijkten, (in vereeniging met Djohor in 1551, in overleg met Atjèh in 1574). Daartegenover staat, dat de Portugeezen van Malaka minstens sedert ongeveer het midden der 16e eeuw weder handel hebben gedreven op Java, ook op West-Java (o.a. op Bantam en Soenda Kalapa). En dáár in Bantam troffen hen de Nederlanders in 1596 aan op hun eersten tocht naar Indië.

Toen de Nederlanders de mogelijkheid begonnen te overwegen zelf de specerijen van het Oosten uit die streken te gaan halen, in plaats van uit Portugal, was er in hunne oogen o. a. één bezwaar dat niet licht woog, dat nl. de Portugeezen een machtige macht in dat Oosten vormden. Nu was Portugal sedert 1580 aan Spanje onderworpen en de mogelijkheid bestond, dat die Portugeesche macht in Azië een vijandige macht zou blijken te zijn. Al spoedig na hunne komst bleek dan ook, dat die mogelijkheid eene werkelijkheid was: de Portugeezen hebben de verhouding, waarin zij stonden tot het aan de Nederlanders vijandige Spanje, — voor hen zelf te kwader ure — gebruikt om de nieuw aangekomen Westerlingen, waarin zij gevaarlijke mededingers zagen, te bemoeilijken. Maar er bleek nog iets anders, nl. dat het Portugeesche koloniale rijk, hoe machtig uiterlijk nog, veel minder krachtig was, dan men wel had gevreesd. Wèl wist men, dat zijn beste dagen reeds voorbij waren, maar al spoedig zag men, dat de Nederlanders in het Oosten opgewassen waren tegen de Lusitanen, vooral toen door de oprichting in 1602 van de Oost-Indische Compagnie ook de Nederlanders in Indië een éénheid van belang hadden. Reeds was het verschil tusschen uiterlijken schijn en innerlijke macht gebleken bij de verschijning der Engelschen in het Oosten sedert het laatste kwart der 16e eeuw, toen Drake's komst in 1579 schrik bracht in de harten der Portugeezen in de Molukken, toen Lancaster in 1592 met één schip de omstreken van het Maleische schiereiland onveilig kon maken.

Het ligt niet op den weg van dit artikel, de oorzaken na te gaan van het verval der macht van de Portugeezen in het Oosten, te minder daar de kern van die macht niet in den Archipel heeft gezeten. Misbruiken in bestuur, in rechtspleging; overwegende invloed der geestelijkheid in de wereldlijke aangelegenheden ten bate van de macht dier geestelijkheid zelf, waardoor de koloniale inkomsten voor een groot deel werden opgeslokt; jaloezie en twisten onder de ambtenaren, die dikwijls ten gevolge had o.a. snelle afwisseling van bestuurshoofden; wantrouwen en ondank van de Regeering in Europa; ongeschiktheid van vele ambtenaren en officieren; hiermede zijn enkele oorzaken aangestipt. Maar bovenal de hebzucht der Portugeesche ambtenaren en officieren. „Vroeger" zegt Jan Huygen van Linschoten, die onder Portugeesch bestuur Azië had bezocht: „vroeger streed men hier om prijs en eere te verwerven, maar nu ter tijt zijnse al om rapen uyt". En er bestaat voor dat „rapen" te meer gelegenheid, omdat onder zekere omstandigheden de handel was opengelaten, óók voor de ambtenaren en officieren, de beambten en soldaten; een regeling, ten overvloede onvoldoende geregeld. De winsten kwamen niet in de schatkist, zij kwamen grootendeels in de zakken van het regeeringspersoneel in het Oosten. Er kwam bij de vijandschap van vorsten en volkeren in Azië; de achteruitgang van het moederland.

En toen verschenen op het eind der 16e eeuw andere Westerlingen, onder wie de Nederlanders op den voorgrond treden, welke slagen zouden toebrengen, die de Portugeesche macht in het Oosten zoo goed als geheel hebben vernietigd. Wij bepalen ons hier weder tot die slagen, welke in den Archipel zijn gevallen, en behandelen deze te korter, wijl hunne geschiedenis samenvalt met de reeds in verschillende artikelen besproken geschiedenis der Nederlanders in den Archipel.

De eerste aanrakingen der Nederlanders — het bericht van wier verschijning in het Oosten grooten schrik onder de Portugeezen teweegbracht — met de Portugeezen in den Archipel zijn geweest die van De Houtman's vloot met de Portugeezen in Bantam in 1596: zij waren — het is bekend — niet van vriendschappelijken aard. De Portugeezen waren toen met Bantam in goede verhouding, maar in den tijd, die sedert verliep tot aan de komst der tweede Nederlandsche vloot in Indië, waren de bordjes verhangen, vooral door het onhandig en aanmatigend optreden der Portugeezen. Dit had invloed ten goede op de ontvangst van Jacob van Neck in Bantams havens in 1598. Iets dergelijks vond plaats, toen in 1599 Wybrand van Waerwijck met een eskader van Van Neck's vloot Hitoe bezocht; hij steunde, zij het ook in geringe mate, de Hitoeëezen in hun strijd tegen de toen nog op Leitimor gevestigde Portugeezen. Eveneens bij Van Waerwijck's komst op Ternate in hetzelfde jaar.

Al spoedig begonnen dan ook de vijandelijkheden tusschen de Portugeezen en de Nederlanders in den Archipel. Onder de belangrijke gebeurtenissen uit dien tijd zijn te memoreeren de zeeslag bij Bantam in December 1601, toen Wolfert Hermanszoon tot wijken dwong de veel grootere, maar minder goed bruikbare, Portugeesche vloot onder André Furtado de Mendoça, die uit Goa in den Archipel was gekomen, om de Nederlanders tegen te staan en Bantam te tuchtigen: een overwinning, die den naam der Nederlanders in den Archipel zeer verhoogde; de verovering in 1603 door het eskader van Jacob van Heemskerck van een rijk geladen Portugeesch galjoen in de buurt van Djohor, welk feit een voor de Nederlanders gunstigen indruk maakte op Djohor's sultan; de overgave in Februari 1605 van het Portugeesche fort op Leitimor aan Steven van der Hagen, waardoor

de Portugeesche invloed op de Ambon-eilanden geheel werd gebroken; de verovering van het Portugeesche fort op Tidore in Mei 1605 door Cornelis Bastiaenszoon, waardoor het rijk der Portugeezen op de Molukken uit was; niet zij, maar de Spanjaarden zagen in 1606 kans, zich daar weder te vestigen; de mislukte aanslag op het door Furtado de Mendoça verdedigde Malaka in 1606 door Cornelis Matelieff de Jonge met behulp van Djohor ondernomen, onmiddellijk gevolgd door de vernieuiging van een deel der Portugeesche vloot vóór Malaka door denzelfden Nederlandschen vlootvoogd, hetwelk onder meer een toenadering tusschen de Nederlanders en het toen vijandelijk tegenover de Portugeezen staande Atjèh tengevolge had; de verovering in 1613 van het Portugeesche fort op Solor door Apollonius Scotte.

Scotte verdreef echter de Portugeezen niet uit deze streken, niettegenstaande hij hunne versterking had genomen. Integendeel, hij liet toe, dat op Flores Portugeezen met der woon gevestigd bleven, te eerder, omdat hij meende, dat zij den Nederlanders van dienst zouden kunnen zijn bij den handel op Timor. Dit nu had ten gevolge, dat in den uitersten Zuidoosthoek van den Archipel de Portugeezen gevestigd bleven. En zij hebben zich in dien uithoek gehandhaafd. Larantooka op Flores werd eerst hun centrum, vanwaar uit zij met de Nederlanders in die gewesten den strijd voortzetten.

Overigens waren dus de Portugeezen al spoedig na de komst der Nederlanders in het Oosten beroofd van staatkundig gezag op de eilanden van den Archipel. Wèl bleven zij handel drijven op sommige streken van Java, op Makasser, op Broenei enz. Maar Malaka was in den omtrek het overblijfsel van hun politieke macht geworden. Dit overblijfsel nu was echter van groote beteekenis. Het was het aanknoopingspunt tusschen wat de Portugeezen bezaten bewesten Malaka, met Goa als centrum, en wat zij nog aan betrekkingen hadden behouden met den Archipel (waaronder bv. de Oostkust van Sumatra) en Oost-Azië met Macao als eindpunt. Buitendien, daargelaten het gewicht dat Malaka voor de Portugeezen had, op zichzelve was de veste door haar ligging voor ieder begeerlijk, die invloed in het Oosten wilde hebben. Geen wonder, dat zoowel in Europa als in Indië de Nederlanders omgingen met het plan, zich van die stad meester te maken; en dit — het bleek reeds — van de eerste jaren van hun zijn in Azië af. Gemakkelijk ging dit echter niet, te minder, omdat van de krachten der Nederlanders elders in Azië veel werd gevorderd. Nooit echter werd dit doel uit het oog verloren, te minder omdat de Portugeezen van Malaka uit de Nederlanders in den Archipel (Bantam, Mataram, enz.) tegenwerkten, zoodra de gelegenheid zich voordeed.

Hetzelfde doel had de sultan van Atjèh, en diens hoop, dat de Nederlanders hem zouden helpen in de verovering der stad, deed de verhouding tusschen Atjèh en de Compagnie beter zijn dan ijverzucht tusschen de beide machten en handelsgeschillen haar anders zouden hebben gemaakt. Ook Djohor, dat, bevreesd voor Malaka en tevens voor Atjèh, afwisselend in oorlog en vrede met die stad was, vergat nooit, dat Malaka eens tot het rijk had behoord. Maar de Compagnie wilde niet, dat die stad Atjèhsch zoude worden of Djohorsch; geen van beide rijken mocht in macht toenemen, integendeel zij moesten elkaar „consumeeren"; en Malaka moest Nederlandsch terri oir worden.

Het zou te ver voeren, de pogingen der Nederlanders om Malaka in handen te krijgen te beschrijven, of het politieke schaakspel tusschen Atjèh, Djohor en de Compagnie te schetsen. In 1629 o.a. liet de toenmalige sultan van Atjèh, Iskandar Moeda, een aanval doen op Malaka, maar werd door de Portugeezen, gesteund o.a. door Djohor, op gevoelige wijze teruggeslagen. Dit succes had tengevolge dat de Portugeezen onder bevel van Nuno Alvares Botelho in 1630 voor Djambi verschenen en eenige Nederlandsche en Engelsche schepen, daar zich bevindende, met succes aanvielen. Aan de andere zijde werden de plannen tot een gezamenlijk optreden van de Compagnie en Atjèh meer en meer overwogen. De Nederlanders begonnen de Maleische wateren steeds meer te bekruisen en sedert 1633 begint een inslui ting der stad. Toch wilde Atjèh eerst Djohor geheel ten onder brengen, zoowel Iskandar Moeda, als na zijn dood in 1638 diens opvolger. De vrees voor vergroo ing van Nederland's macht in den Archipel bracht het hare bij tot den onwil van Atjèh's beheerscher. Maar de Compagnie ging met de „besettingh" der veste voort; de handel der stad verliep — en die tusschen Vóór-Indië en Macao werd bemoeilijkt —, de levensmiddelen werden schaarsch: de stad werd „in d'uyterste extremiteyt gebracht ende de negotianten ten principale van daer gediverteert". In Augustus 1640 begon met behulp van Djohor een geregeld beleg en den 14en Januari 1641 gelukte het aan Minne Willemszoon Kaartekoe en Johannes Lamotius de stad te veroveren, na een dappere verdediging onder leiding van Manoel de Sousa Coutinho.

Hiermede was, met uitzondering van hunne stelling op de Solor- en Timor-groep, de staatkundige rol der Portugeezen in den Archipel uitgespeeld. Wèl daaren egen bleven zij van Macao en Solor-Timor uit handel drijven op verschillende streken van den Archipel. Toen in 1642 bekend werd, dat in 1641 tusschen Portugal, hetwelk in 1640 zijne onafhankelijkheid had herkregen, en Nederland een tienjarig bestand was gesloten, bleek het, dat de Portugeezen nog handel dreven in den Archipel op Makasser op Bima, op Solor en Timor.

De handel op Makasser was de belangrijkste. Immers tengevolge der cynisch-streng doorgevoerde monopolie-staatkunde onzer Oost-Indische Compagnie ten aanzien der Molukken en der Ambon-eilanden werd van uit die streken een drukke zg. smokkelhandel in de speceerijen gedreven op Makasser. Daarheen kwamen nu ter markt de Europeesche koopliedien, Portugeezen in de eerste plaats. De strijd tusschen Makasser en de Compagnie is niet uitgebleven en toen, eerst in 1660, ten gevolge van de welgelukte expeditie onder Van Dam en Truijtman, Makasser werd overwonnen, later in 1667 en 1668 Speelman dit rijk volkomen vernederde, was het gedaan met den handel der niet-Nederlandsche Europeanen op Makasser. Uitdrukkelijk werd bepaald, dat geen vreemde Europeanen tot den handel mochten worden toegelaten. Het-

bleek toen, dat nog een aanzienlijk aantal Portugeezen in Makasser verblijf hield: hunne uitzetting was een nieuwe slag voor der Lusitanen handel in den Archipel.

Met de onderwerping van Makasser was weder een deel van den Arcnipel door de monopoliseerende Compagnie voor den handel gesloten, voorzoover die handel niet in haar handen was. Het terrein voor kooplieden buiten de Compagnie was al weder beperkt gworden; de handel had zich buiten dit onvrije terrein geconcentreerd, vooral in Bantam. Ook daár dreven Portugeezen handel. Ook daar was hun commercieel rijk uit, toen de bekende gebeurtenissen van 1682—1684 ten gevolge hadden de sluiting van Bantam door de Compagnie, die Bantam naar haar wil zette.

Thans was nog alleen de uiterste Zuidoosthoek van den Archipel voor de Portugeezen van belang. De geschiedenis van hun zijn dáár is echter, na hunne verdrijving uit de Molukken, uit Malaka, uit Makasser, uit Bantam, een zuiver locale geschiedenis, die het best kan worden besproken bij de behandeling dier streken zelf. (Zie artikel TIMOR).

Literatuur: de bekende opstellen van P. A. Tiele over de Europeërs in den Maleischen archipel; De Jonge, Opkomst; Tiele-Heeres, Bouwstoffen.

Vooral in Tiele's opstellen vindt men de Portugeesche bronnen en literatuur besproken en genoemd; men kan hierbij vergelijken Danver's overigens onbetrouwbaar boek over „The Portuguese in India" en Rouffaer's opstel over het tijdperk van den godsdienstovergang in den Maleischen archipel in Bijdr. t. T., L. en Vlk. VIe volgr. dl. 6, bl. III. Men kan verder nog raadplegen: A. Zimmermann, Die Kolonialpolitik Portugals.... (Berlin, Mittler, 1896); De Lannoy en Van der Linden, Histoire de l'expansion coloniale du Portugal.... (Bruxelles, Lametin, 1907).

PORTULACA OLERACEA L. Fam. *Portulacaceae.* Gélang, Krokot (Jav.). Eenjarige, kruidachtige plant met min of meer vleezige stengels en blaadjes en witte bloemen, uit Azië ingevoerd en overal gekweekt. Levert een bekende groente (Postelein).

POSO (POSSO). Onderafdeeling der afdeeling Midden-Celebes van de residentie Menado met eene bevolking in 1915 van ± 50.000 zielen, waaronder ± 30 Europeanen, ± 100 Chineezen, ± 30 Arabieren. Zij omvat het landschap Poso (zie aldaar) en de landschappen Todjo (zie aldaar), Lorce en Oena-Oena (zie aldaar).

POSO (POSSO). Landbeschrijving. Landstreek v. Centraal-Celebes, gelegen aan de Zuidkust der Golf van Tomini, in het O. begrensd door de Malei-rivier, die het scheidt van het landschap Todjo; in het W. door de Tambarana-rivier en het hooggebergte van Centr.-Celebes, die de grens vormen met Saoesoe en de Berglandschappen; in het Z. door de voortzetting van het gebergte van Centr.-Celebes, die het scheidt van het rijk Loewoe aan de Golf van Boné.

De kustlijn, zich uitstrekkende van de monding der Tambarana tot die der Malei-rivier, vertoont twee tamelijk groote inhammen: de baaien v. Mapané en van Poso. Behalve in de baai van Mapané is de geheele kust zwaar begroeid en begint het terrein er direct te stijgen. Overal langs de kust loopt een zandbank, tot 100 M. breed, die bij laag water op sommige plaatsen droog valt en hier en daar met rizophoren begroeid is. Alleen in de baai van Mapané vertoont zich ook korsal. De kust is voor kleine vaartuigen gemakkelijk te bereiken. Het verschil tusschen hoog- en laagtij is ± 1 M., bij springtij 1,25 M. Buiten de zandbank zinkt de zeebodem dadelijk zeer diep.

Het land is uiterst bergachtig. Op de Z.grens vinden wij het gebergte Takolekadjoe, met eene gemiddelde hoogte van 1700 M., dat de waterscheiding vormt tusschen de Golf van Tomini en die van Boné, en zich onder den naam Tinebagebergte in N.W. richting voortzet in een woest, rotsig hooggebergte, dat aan de kust eindigt bij Kaap Pondindilisa. Naar het N.O. zet het Takolekadjoe-gebergte zich voort in het hooge waterscheidingsgebergte tusschen de Golf van Tomini en die van Tomori en het grensgebergte tusschen Poso en Todjo met eene gemiddelde hoogte van 1500 M., welke den naam dragen van Pompangeo-gebergte en naar de zijde van het meer in een glooiend, vrij dicht bevolkt heuvelland overgaan, hetwelk Lamoesa heet, en ± 500 M. boven de zee ligt. Vlakten van eenige beteekenis vindt men slechts aan de kust bij Mapané, ten Z. van het meer bij de monding der Kodina, ten N., waar de Poso-rivier het meer verlaat en bij de samenvloeiing van de Poso- en Tomasa-rivieren. De bergen ten N. van het meer zijn steile en scherpe toppen van koraal-kalk, waaronder een der voornaamste is de Lebanoe, ± 400 M. hoog. Ten O. van het meer zijn de toppen meer afgerond en bestaan uit kwartshoudende, kristallijne schiefer, waarin ijzererts wordt aangetroffen. Ook aan de W. zijde is deze formatie de overheerschende, doch wordt op de halve lengte van het meer onderbroken door een breede bank van korrelige, kristallijne kalksteen.

De Poso-streek is tamelijk waterrijk. Zij omvat het geheele stroomgebied der Poso-rivier, die de afwatering vormt van het meer van Poso (zie aldaar), waarvan de belangrijkste voedende stroom de Kodina is. De afwatering heeft plaats (zie ook CELEBES onder *b.* Midden-Celebes), bij Tandongkajoekoe. Bij eene lengte van ± 93 K.M. heeft de rivier, welker hoofdrichting van Z. naar N. is, aan de monding eene breedte van ± 90 M., die gaande weg tot 50 M. afneemt. Een breede zandbank aan de monding maakt haar voor grootere schepen ontoegankelijk, hoewel hare diepte daar voorbij van 3 tot 7 vadem is. Met Inlandsche vaartuigjes uit één boomstam is ze bevaarbaar tot de samenvloeiing met de Roemoeroe, een punt dat in $2^1/_2$ dag roeien is te bereiken. Boven de Roemoeroemonding vindt men zeer vele watervallen, die soms eene hoogte van 10 M. hebben. Het water, in den bovenloop helder, wordt stroomafwaarts grijs van kleur. De stroomsnelheid is vrij aanzienlijk. De oevers zijn beneden den Roemoeroe-mond laag, zoodat zij dikwijls overstroomd worden. De linkerzijrivieren zijn weinig in getal en zeer onbeduidend. Onder de rechterzijrivieren neemt eene eerste plaats in de Tomasa, die zich bij Kalingoea door een 40 M. breede kloof in de Poso-rivier stort en tot ± 10 minuten gaans stroomopwaarts bevaarbaar is. De Tomasa, die ontspringt op het waterscheidingsgebergte tusschen de Golf van Tomini

en die van Tomori heeft zeer vele zijrivieren, waarvan de linker voornamelijk ontspringen op het hoogland der To Ondáë, de rechter, waaronder de Sina'olea en Kinapapoea de voornaamste zijn, in het grensgebergte van Todjo.

Verdere rivieren van eenige beteekenis zijn: de Mapané, die in het gebergte van Centr.-Celebes ontspringt, en de Tongko, die haar oorsprong vindt in het grensgebergte van Todjo, terwijl beide zich uitstorten in de Golf van Tomini. Geen van beide is bevaarbaar. De Posostreek omvat thans slechts één zelfbesturend landschap Poso. Bij onze eerste inmenging in de inwendige aangelegenheden dezer landstreek bleek dat er 5 zelfbestuurders moesten worden erkend, nl. die der landschappen Lage, Ondáë en Pebato en die van Bantjéa en Poöcemboto, Palanda en Lamoesa. Thans zijn die alle in één landschap Poso onder den bestuurder van Lage (G.B. 5 Dec. 1916 n. 35) vereenigd. De zelfbestuurder, die de korte verklaring geteekend heeft, voert den titel Makolé en wordt bijgestaan door onderdistrictshoofden met den titel Witi-Makolé. Het grootste deel der strandbevolking belijdt den Moh. godsdienst; in het binnenland maakt het Christendom snelle vorderingen onder de heidensche bevolking. De voornaamste plaatsen zijn aan de kust Poso (800 inwoners in 1915), standplaats van den onderafdeelingschef en waar eene militaire bezetting alsook een steenkolendépot gevestigd zijn, en Mapané, een belangrijke uitvoerhaven van boschproducten. Zendingsstations zijn gevestigd te Kasigoentjoe, Koekoe, Taripa en Pendolo, in welke laatste plaats ook een school is voor de opleiding van zendingsonderwijzers. De dorpen zijn alle regelmatig langs de wegen aangelegde nederzettingen en niet meer zooals vroeger veiligheidshalve op of nabij heuveltoppen gelegen inlandsche versterkingen. Een groote weg voert langs de kust van uit Poso O. waarts naar Todjo en W. waarts via Mapané naar Saoesoe. Verder is een groote weg aangelegd van Poso via Koekoe naar Tentena, aan den N. oever van het meer; goede paarden-paden zijn verder van Koekoe en Tentena door Ondaë naar den Z. kant van het meer, langs den O. meeroever, en van Mapané door Pebatoland naar Batoe Nontjoe. De verbinding van de meerstreek met de Golf van Tomori wordt tot stand gebracht door een paardenpad, dat bij Singkona aansluiting heeft aan het Pososche wegennet. Eindelijk moeten nog genoemd worden voetpaden, die van uit Kasigoentjoe en Toke'imboe (aan het Poso meer) de Poso streek verbinden met de mede tot de onderafdeeling Poso behoorende berglandschappen. Het meer kan van de uitwatering der Poso-rivier tot de monding der Kodina in 9 uren worden overgestoken. De verbinding met Loewoe aan de Golf van Boné is een pad, hetwelk van Pendolo Z.-waarts loopt over het grensgebergte met Loewoe, het Takolekadjoe-gebergte. Deze weg komt aan de Golf van Boné uit te Wotoe, en sluit daar aan bij den weg van Malili over Masamba naar Paloppo.

Het klimaat is zoowel aan de kust als in het binnenland gunstig te noemen. De afwisseling der moessons is ongeveer gelijk aan die op Java: de droge tijd loopt van Augustus tot November, de meeste regen valt in de maanden Januari en Februari. In het binnenland valt het geheele jaar door zeer veel regen, hetgeen aanmerkelijk bijdraagt tot den waterrijkdom der streek. Aan de kust is de gemiddelde temperatuur $\pm$ 85° Fahrenheit, aan het meer $\pm$ 75°, terwijl ze hier 's nachts en 's morgens soms tot 68° daalt. De meest voorkomende ziekten zijn koorts en buikziekten. Ook lijden zeer velen aan huidziekten, van welke een eigenaardige vorm die is, waarbij zich bulten op het lichaam vertoonen. In de laatste jaren heeft eene besmettelijke longziekte onder de bevolking zeer veel slachtoffers gemaakt. De voornaamste cultuurgewassen zijn: rijst, die vroeger alleen op droge velden werd verbouwd, terwijl nu de sawahcultuur reeds eene belangrijke opbrengst geeft, voorn. te Boejoe mpondoli; verder maïs, suikerriet, sagoepalmen (die alleen in het binnenland voorkomen), arènpalmen (waaruit de palmwijn wordt bereid) en kokosboomen. Onder de boschproducten nemen de voornaamste plaats in: ebbenhout, ijzerhout, bamboe, foeja (boomschors, die geklopt de grondstof voor de kleeding oplevert), rotan, was en damar (welke laatste de voornaamste artikelen van uitvoer zijn). De veestapel bestaat uit geiten, varkens en karbouwen, welke laatste men in het wild laat rondloopen totdat men voor den rijstbouw hunne diensten noodig heeft. Onder de wilde dieren zijn de meest voorkomende: herten, hertzwijnen, gemsbuffels en wilde zwijnen; krokodillen zijn de eenige verscheurende dieren.

B e v o l k i n g. De bevolking van Poso behoort tot de heidenen van Centr.-Celebes, die worden aangeduid met den collectieven naam: Toradja = menschen van het bovenland („to" = mensch). (Zie voor zeden, godsdienst enz. onder TORADJA). Aldus worden zij genoemd door de bewoners van Loewoe en andere Zuidelijke streken. Zij worden verdeeld in verschillende stammen, waarvan de voornaamste zijn, gaande van het Z. naar het N. en ten O. van de rivier en het meer van Poso: de Tolamoesa, Topalandé, Toondáë, Tolagé, Torompoe, Towingkemposo en Tokadomboekoe. Ten Z. van het meer wonen de Topoeoemboto, ten N. ervan en ten W. van de Poso-rivier: de Topebato. Onder de oudste stammen worden gerekend de Toondáë en de Tolagé. Het zielental bedraagt voor de geheele Posostreek 21200 (Lage 13700, Ondaë 3300 en Pebato 4200). Over de taal van al deze stammen zie TORADJASCHE TALEN; aan de kust worden allerlei talen gesproken. Al de stammen zijn oorspronkelijk heidenen; het Christendom maakt onder hen thans snelle vorderingen.

Hun hoofdbedrijf is de landbouw en verder houden zij zich nog bezig met smeden, omdat in het binnenland overvloedig ijzererts wordt gevonden, de foeja-bereiding en het pottenbakken (zie over industrie onder TORADJA). De handel bestaat grootendeels in uitvoer van boschproducten, die zij te Poso of Mapané verhandelen tegen katoentjes, garens, kralen, gereedschappen enz. De gangbare munten voor den ruilhandel in het binnenland zijn, behalve de gewone Nederlandsche en Ned. Indische geldstukken, koperen duiten, waarvan er 36 op een dubbeltje gaan.

G e s c h i e d e n i s. Van de 14e eeuw af is de streek afwisselend onderhoorig geweest aan Gorontalo, Limboto en Ternate met daartusschen periodes van onafhankelijkheid en eindelijk in 1828 vrij verklaard. De macht der over-

beerschers strekte zich echter niet verder uit dan tot aan de kuststreken; in het binnenland, welks bergvolken voor woest en wreed doorgingen, waagde men zich niet. Het was ons onbekend, dat de hoofden eigenlijk de souvereiniteit van Loewoe erkenden. Dat bleek pas, nadat op 14 Aug. 1888 met eenige radja's van Poso een contract was gesloten (Bijl. H. St. G. 1880—'90 no. 103 en Ind. G. 1890. II bl. 1326), welk contract dus waardeloos was. De Datoe van Loewoe oefende zijn gezag door tusschenkomst van den makolé van Lamoesa, die woonde te Pantjawoe Enoe ten Z.O. van het meer, uit op de overige kabosenja's (dorpshoofden). (Zie over bestuur onder TORADJA). Om de 7 of 9 jaren ontving hij van de verschillende stammen eene schatting, bestaande uit: foeja, genaaid bokkenhaar, was, rijst en witte kippen; van de Toondáé en Tolage uit een slaaf. Sedert 20 à 30 jaren erkenden bovendien de Topebato de souvereiniteit van den vorst van Sigi, aan wien zij dezelfde schatting verschuldigd waren, terwijl de Tokadombockoe ook den vorst van Todjo als heer erkenden. Deze machtsverhouding heet „mépoeé" (als heer erkennen). Bij de bevolking zelve zijn omtrent de geschiedenis slechts legenden bekend. De verklaring, die zij geeft van het gezag van Loewoe, is dat de Datoe in het bezit is van eenige voorwerpen, afkomstig van een ouden vorst, die heerschte in de meerstreek, en welke veroverd werden toen deze vorst in een oorlog met Loewoe onderworpen en zijn kampong „Pamona", aan de N.kust van het meer, verwoest werd. Ook Parigi meende op grond van vroegere strooptochten aanspraken op deze streek te kunnen doen gelden, het door dit landschap zich aangematigd gezag (en dat „mosintoewoe", samenleven als vrienden, wordt genoemd, doch inderdaad weinig verschilt van het „mépoeé") werd door het Gouvernement tegengegaan. Wat Loewoe betreft, dit heeft in 1905, nadat in dat landschap het georganiseerd verzet tegen onze troepen gebroken was, ten behoeve van het Gouv. afstand gedaan van al zijne aanspraken en rechten op de Posostreek, waar ons gezag thans daadwerkelijk gevestigd is

Bestuur. De landstreek Poso maakt deel uit van de gelijknamige tot de afdeeling Midden-Celebes der residentie Menado behoorende onderafdeeling.

Literatuur : Alb. C. Kruijt, Mijne eerste ervaringen in Posso, Med. Ned. Zend.gen. 36e Jrg. bl. 225; ibid. 37e Jrg. bl. 1; Mijne tweede reis v. Gorontalo naar Posso, ibid. 37e Jrg. bl. 101; Eenige feesten bij de Posso-Alfoeren, ibid. 37e Jrg. bl. 115; Naar het meer v. Poso, ibid. 38e Jrg. bl. 1; De foeja-bereiding in Posso, ibid. 38e Jrg. bl. 200; De legenden der Posso-Alfoeren aangaande de eerste menschen, ibid. 38e Jrg. bl. 339; Een en ander aangaande het geestelijk en maatschappelijk leven v. de Posso-Alfoeren, ibid. 39e Jrg. bl. 2, 106; 40e Jrg. bl. 7, 121; 41e Jrg. bl. 1; Het tengke-offer bij de Posso-Alfoeren, ibid. 39e Jrg. bl. 230; Van Paloppo naar Posso, ibid. 42e Jrg. bl. 1; Grammaticale schets v. de Bareëtaal, Bijdr. Inst. 5e Rks. VIII, bl. 203; Het stroomgebied v. de Tomasa-rivier, Tijdschr. Aardr. Gen. 2e Ser. Dl. XVI, bl. 593; Mijne reis v. Gorontalo naar Poso (Posso) met den Gouv.st. „Zeeduif" 4—16 Febr. 1892, Med. Ned. Zend.-gen. 35e Jrg. bl. 225; Mijne eerste ervaringen te Posso (Menado); Maandber. N. Z. G. 1892, no. 12, bl. 193 (vgl. ibid. 1893, no. 4, bl. 49); Mijne ervaringen in Posso (Sept.—Dec. '92), ibid. 1893, no. 6, bl. 81. — Adriani en A. C. Kruijt, Van Posso naar Parigi, Sigi en Lindoe, Med. Ned. Zend.gen. 42e Jrg. bl. 396; S. C. J. W. Van Musschenbroek, Toelichtingen bij de kaart v. de bocht v. Tomini en aangrenzende landen, Tijdschr. Aardr. Gen. Dl. IV, bl. 93; G. W. W. C. Van Hoëvell, Todjo, Posso en Saoesoe, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXXV, bl. 1; Bijschrift bij de kaart der Tomini-bocht, Tijdschr. Aardr. Gen. 2e Ser. Dl. X, 1893, bl. 64; J. G. F. Riedel, De Topantunaasu of oorspronkelijke volksstammen v. Centraal-Celebes, Bijdr. Inst. 5e Rks. I, bl. 77; Petermann's Mitteilungen, Der Posso-See in Celebes, Bnd. 42 (1896) bl. 160; H. Von Rosenberg, Het meer v. Posso op Midden-Celebes, Tijdschr. Aardr. Gen. VII (Med.) bl. 153; P. und F. Sarasin, Reiseberichte aus Celebes, Zeitschr. d. Gesellschaft f. Erdk. zu Berlin, Bnd. XXX (1895) bl. 311; P. A. Gallas, Het landschap Posso, Tijdschr. Aardr. Gen. 2e Ser. Dl. XVII, bl. 801; R. Fennema, De geologie v. het Posso-Meer, Tijdschr. Aardr. Gen. Dl. XV, bl 53; Dr. N. Adriani en dr. Alb. C. Kruijt, De Barée sprekende Toradja's van Midden-Celebes; Tijdschr. Aardr. Gen. 2e Serie dl. XXVII bl. 979; Ind. Gids, 1913, IIe Dl., bl. 843—862, 1612—1618 (Geschiedenis der ontdekking van het Poso-meer).

POSO-MEER. Dit meer is gelegen in de afdeeling Midden-Celebes, residentie Menado en werd in Oct. 1865 ontdekt door Jhr. J. C. W. D. A. v. d. Wijck (zie N. Adriani, Verhaal der ontdekkingsreis van Jhr J.C.W.D.A. v.d. Wijck naar het Posso-meer, 16—22 October 1865. Ind. Gids, Juli 1913); het verslag dezer reis is door den chef van den ontdekker, den heer Riedel, resident van Menado, dertig jaren lang geheim gehouden. Vooral door de onderzoekingen der zendelingen (Kruyt, Adriani, Schuyt e. a.), door die onzer mijningenieurs (Fennema, Koperberg, Abendanon e. a.) en door de reizen van natuurvorschers, allereerst die der Sarasins, is het meer met zijn omgeving thans vrij volledig bekend; verschillende foutieve en verwarde opvattingen zijn door de reizen van Abendanon, die ons ook de beste en meest volledige kaart van het meer schonk, tot klaarheid gebracht (Zie in zijn Atlas kaart X). Het eerste bericht over het Poso-meer gaf Kruyt, die in 1893, van de golf van Tomini uit, het meer bezocht. De strekking van het meer is N. 30°W; aan weerszijden wordt het begrensd door breukranden. Die langs het Fennema gebergte vertoont een duidelijke ombuiging, in het noorden N, in het zuiden Z 30° O.

Volgens de kaart van Schiebel, den opnemer van Abendanons expeditie, is de lengte 32½ K.M., de breedte 7.8 tot 13 K.M., de oppervlakte 340 K.M².; het is grooter dan het Matana-, kleiner dan het Towoeti meer. Van een oppervlakte van ± 750 K.M². er om heen ontvangt het water; de hooge gebergten aan weerszijden zijn zeer regenrijk, zoodat het niveauverschil ruim 1½ M bedraagt. Aan het boveneind de steekt de lage delta der Kodina, die veel slib aanvoert, in het meer vooruit. De Westoever is getooid met oerwoud, aan den Oostoever ziet men bijna alleen gras; de eerste is verreweg het steilst (soms eene daling tot 65°). De heerschende

winden zijn in het dal uitsluitend Noord (de Dongi) en Zuidzuidoost (de Tando Ngkasa); de laatste is genoemd naar een heuvel in het dal. 's Morgens vroeg merkt men op het meer vaak vallende winden, zoowel aan de Oost- als aan de Westzijde. Door de plotselinge stormen gebeuren er gedurig ongelukken, zooals bijv. 27 Nov. 1897, toen onze bekwame mijningenieur R. Fennema (zie aldaar) er het slachtoffer van werd. Om den toorn der meergeesten niet op te wekken, spreekt een Toradja nooit over het meer, over zeilen, over visschen in het meer, enz. Het meer is niet zeer vischrijk; van de palingsoorten zij vermeld de masapi; voor de krokodillen, die in het meer leven, is de Toradja terecht zeer bevreesd (om hen eet hij nooit Spaansche peper of werpt hij eten, met die peper toebereid, in het meer). Van de vogels verdienen de eenden, de duikers (die naar visch duiken) en de witte en zwarte reigers vermelding.

In aanleg is het Poso-meer het jongste der drie groote meren; dit bewijzen de pliocene koraalkalksteen in de oude Poso-baai ten N. van het tegenwoordige Poso-meer, de aanwezigheid van krokodillen in het meer, terwijl ze in de beide andere meren ontbreken, en van een zoetwaterslak. Het meer is bij gedeelten ontstaan, eerst een ouder Zuidelijk deel en daarna een jonger Noordelijk deel, die gescheiden waren door een tusschenwand, welke ten slotte ook wegzonk; op dezen drempel wijst nog de ondiepte van 165 M. tusschen de twee bekkens. De grootste gemeten diepte, in het Noordelijk bekken, is 440 M, maar kan, volgens Abendanon, nog wel meer bedragen, misschien wel 490 M; daar de hoogteligging 510 M. is, reikt de bodem dus niet tot beneden den zeespiegel. Merkwaardig mag het heeten, in verband met het oudere en het jongere bekken van Abendanon, dat Max Weber's onderzoek der visschen van het meer tot hetzelfde resultaat voerde; hij vond in het meer twee vischfaunas van verschillenden ouderdom, die zich eerst in zeer jongen geologischen tijd vereenigden. Waarschijnlijk is de oudere fauna afkomstig uit de golf van Boné, de jongere uit de golf van Tomini.

De regenval is aan het meer niet groot; het jaarcijfer is slechts 730 m.M.; van Augustus—October is het er zeer droog. Geen wonder dat de bewoners op allerlei wijzen den regen trachten te lokken, bijv. door in het water te plassen, door den regen na te bootsen, enz.

Zie Kruyt en Adriani. De Barée-sprekende Toradja's van Midden-Celebes, hoofdstuk XXIII.

POST- EN TELEGRAAFDIENST. Postdienst. Historisch overzicht. O.-I. Compagnie. Al spoedig, nadat in het begin der 17e eeuw de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie zich in den Maleischen Archipel aanzienlijke bezittingen had verworven en de Hollanders zich daar gingen vestigen, ontstond de behoefte om onderling, zoowel als met het moederland, berichten te wisselen. De vervoermiddelen waren echter uiterst schaarsch. Alleen van schepen kon voor het vervoer van brieven gebruik gemaakt worden. Van een eigenlijken postdienst kan dan ook in dien tijd geen sprake zijn. De voorschriften op het verzenden van brieven werden bijna uitsluitend gegeven tot handhaving van het verbod om, anders dan officieel aan de bevoegde autoriteiten, iets omtrent den handel enz. van de Comp. te schrijven. Hoewel tegen de overtreding van dit verbod zware straffen waren bedreigd, schijnt er nog al eens tegen gezondigd te zijn, het werd althans telkens herhaald en verscherpt. De uit Indië naar Europa te verzenden particuliere brieven moesten gelegd worden in „de gemeene doose", aanwezig bij een opperkoopman der Comp. te Batavia, waarmede ze met de officieele brieven „aan de Bewindhebberen" verzonden werden. Het schijnt echter, dat deze maatregel niet voldoende werkte, want in 1636 verbood een plakkaat het zenden van particuliere brieven geheel en al. 65 jaren moesten er voorbijgaan, alvorens, in 1701, dit strenge verbod werd opgeheven of liever in zoover gewijzigd, dat alle particuliere brieven zouden worden aangehouden en de verdachte, waartoe behoorden die, welke over den toestand van de Comp. konden gewagen, werden geopend. In verband hiermede mochten de schepen na vertrek geen brieven meer aan boord nemen, daar toch anders de maatregel niet zou baten. Ook de uit Holland naar Indië verzonden particuliere brieven moesten in een verzegeld pakket gesloten en het was aan ieder, die niet daartoe aangewezen was, verboden zich met het overbrengen en bestellen der brieven te belasten. Te Batavia werden de brieven ter hand gesteld aan den deurwaarder bij den Raad van Justitie, die ze opende, ze „naer lecture" sorteerde en in een alfabetisch register inschreef. De brieven moesten afgehaald worden bij den deurwaarder, die daarvoor niets in rekening mocht brengen. Er bestond echter gelegenheid om gaven in een bus te doen, waarvan de opbrengst half voor den deurwaarder en half voor de armen was. Dit voorschrift schijnt in vergetelheid te zijn geraakt; het werd in 1660 ten minste weder verordend, ten einde een ingeslopen misbruik tegen te gaan, nl. om de brieven in herbergen ten toon te stellen. De deurwaarder kreeg bij de nieuwe ordonnantie recht op eene vergoeding voor zijne bemoeiingen.

Omtrent de verzending van brieven tusschen Batavia en de verdere plaatsen van Indië (de buitenposten) blijkt alleen dat de zg. patsjallangs (een soort van inlandsche vaartuigen) behalve voor het kruisen op roovers en zeeschuimers ook aan het bestellen van brieven enz. op de buitenposten dienstbaar werden gemaakt. De eerste geregelde vaart — nl. om de veertien dagen — voor vervoer van brieven dateert van 1754 en wel tusschen Batavia, Cheribon, Tëgal en Semarang.

Voor de verzending van officieele brieven tusschen de Republiek en Indië werd bij voorkeur van de schepen der Comp. gebruik gemaakt; moest de verzending met vreemde schepen plaats hebben, dan mocht de correspondentie niets bevatten, waaruit nadeel voor de Comp. kon voortvloeien. Dat de overbrenging van brieven tusschen Holland en Indië in die dagen niet bijzonder vlug ging, kan hieruit blijken, dat de kennisgeving van het optreden van Mr. v. Cloon als Gouv.-Gen. niet minder dan 7½ maand onderweg bleef.

In 1746 werd het eerste postkantoor opgericht nl. te Batavia. Het werd beheerd door twee postmeesters, die belast waren met het aannemen en verzenden der aankomende en uitgaande brieven en pakketten, welke alle in een register werden geboekt. Aan hen was geheimhouding opgedragen. Voor hunne bemoeiingen kregen zij eene belooning, welke afhing van de grootte en zwaarte der brieven en pakketten. Het postkantoor heeft

voor de verzending van officieele brieven niet lang gewerkt; reeds in 1747 werd bevolen om die brieven op den ouden voet (met de „gemeene doose") te verzenden.

Naar aanleiding van de vele klachten omtrent de ongeregelde bezorging van particuliere brieven en de aanzienlijke porten, werd in 1785 bepaald dat de voor Holland bestemde brieven moesten bezorgd worden ter Generale Secretarie te Batavia, waar ze gepakt werden in verzegelde pakketten, geadresseerd aan de Kamer te Amsterdam of eene der andere Kamers, met bijvoeging van de letters P.B. = particuliere brieven. In 1789 werd eene betere regeling gemaakt omtrent het vervoer en de porten. Voor de behandeling van particuliere brieven, die men op „Compagnies etablissementen" in Indië naar Europa en omgekeerd van de Republiek naar Indië wenschte te zenden, werden zoowel te Batavia als op eenige der „buijtenposten", zg. gecommitteerden aangesteld, die de brieven hadden te sorteeren naar hunne grootte, waarnaar ze in 9 klassen verdeeld waren. Het port, dat voor de 1e klasse 6 st. en voor de 9e klasse 7 gulden bedroeg, werd door middel van stempels op de brieven aangeteekend. De pakketten met brieven gingen vergezeld van eene lijst, aanduidende het aantal brieven der verschillende klassen en het bedrag der porten. De lijst van vrijstellingen van briefporten was vrij groot en bevatte voornamelijk de hooge autoriteiten in de Republiek en de voornaamste gezaghebbers der Comp. in Europa en in Indië.

Bij aankomst te Batavia van een Compagnieschip, uit de Republiek of de Kaap de Goede Hoop afkomstig, werden de pakketten met brieven — losse brieven mochten niet medegenomen worden — door de gecommitteerden van boord afgehaald en overgebracht naar het „Kasteel", vanwaar ze, na ten overstaan van den Commissaris-Generaal geopend en nagezien te zijn, bezorgd werden: de officieele rechtstreeks aan hunne bestemming en de particuliere door middel van het postkantoor te Batavia, en c.q. de gecommitteerden op de „buijtenposten". De gecommitteerden, die een „douceur" genoten naar mate der ontvangen porten, hadden jaarlijks verantwoording te doen aan de Indische Regeering, die verslag naar Nederland moest zenden.

Toen evenwel op het einde van de 18e eeuw de kolonies aan den Staat der Nederlanden overgingen, kon de censuur op de verzending der particuliere briefwisseling moeilijk gehandhaafd blijven. Eerst later werd echter aan dien toestand volkomen een einde gemaakt, toen in 1854 bij art. 87 van het Reg. regl. werd bepaald, dat het geheim der aan de post of andere instelling van vervoer toevertrouwde brieven onschendbaar is, behalve op last des rechters in de gevallen bij algemeene verordening omschreven.

Tijdvak van 1800—1811. Zoolang de wegen in slechten toestand verkeerden, kon van een geregeld postverkeer geen sprake zijn. Ook in dit opzicht heeft de voltooiing van den grooten postweg onder Daendels enorm veel verbeterd. Een geregelde paardenpost bestond reeds in 1808; één jaar na de voltooiing van Daendels' reuzenwerk. Op 29 Mei 1808 schreef Daendels de residenten aan om „binnen 3 × 24 uren" op te geven, welk personeel in elke residentie noodig was voor een goede bediening der brievenpost en reeds den 18.n Juni d. a. v. werd uitgevaardigd het „provisioneel reglement op het postwezen", dat reeds in het volgende jaar (den 12den van Wintermaand) werd vervangen door het „Reglement voor de posterijen en voor de inspectie der wegen en herbergen op Java". Voor de posterijen — het zg. generaal postwegen — was Java verdeeld in vier districten, nl.:

Bantam, van Bantam tot Batavia;

Batavia, van Batavia tot Karrang Sambong;

Semarang, van Karrang Sambong tot Semarang, en

Soerabaja, van Semarang tot Soerabaja.

In elk van deze districten, waarover een commissaris der wegen en posterijen was aangesteld, werden één generaal postkantoor en verschillende prefecturen (stations) opgericht. Het postkantoor te Batavia stond onder directie van het college van President en Schepenen en dat der overige districten van de respectieve prefecten. Over elk der prefecturen was de scriba of „ander intelligent persoon" aangesteld.

De inkomsten der posterijen, nl. de portgelden, kwamen ten voordeele van het Gouvernement, behalve die van het district Batavia, welke in de stadskas vloeiden. Bij het provisioneel reglement waren de vroeger vastgestelde porten verhoogd met 100 %, maar bij het Reglement van 1809 werd het port van een enkelvoudigen brief (tot een lood wegende) bepaald op $7\frac{1}{2}$ tot 15 stuivers naar mate van den afstand; voor zwaarder brieven liep het tarief op tot 3 rijksdaalders. Voor gefrankeerde brieven werd het port met een vierde verhoogd. In tegenstelling met de thans geldende regelen werd dus het frankeeren tegengegaan. Voor brieven uit Europa en Amerika of andere overzeesche landen aangebracht, werd een port berekend van 1 tot $2\frac{2}{8}$ rijksdaalder. Voor brieven van meer dan gewone dikte (wat onder „gewone" dikte werd verstaan blijkt niet) was dubbel port schuldigd. Vrijdom van port voor particuliere brieven werd niet verleend.

Op elk der postetablissementen werd een register aangehouden, waarin van elken aankomenden en uitgaanden brief aanteekening werd gehouden.

De overbrenging der brieven geschiedde in gesloten valiezen door in uniform gekleede postillons te paard, die steeds vergezeld waren door een wegwijzer, des nachts toortsdrager (om het wild gedierte af te schrikken) en op zeer onveilige wegen daarenboven door twee gewapende mannen. Aan de postillons was de bijzondere zorg over de zakken aanbevolen „exponerende des noods hun leven voor deszelfs behoud".

Tusschen Batavia en Buitenzorg bestond een dagelijksche dienst; tusschen de overige plaatsen tweemaal 's weeks. De postiljons tusschen Batavia en Buitenzorg moesten des avonds te 9 u. vertrekken, reden 6 palen (1 paal = $1\frac{1}{2}$ K.M.) om dan hun valies aan hun opvolger over te geven. Daarbij was de zonderlinge bepaling gemaakt, dat als de post niet vóór zonsopgang op haar bestemming was aangebracht, de laatste postiljon „gevoelig gecorrigeerd" zou worden. Waar de wegen dit toelieten, moesten de postiljons zooveel mogelijk worden vervangen door postkarren.

Tusschen Buitenzorg en Soerabaja stonden 12 gouvernementaherbergen, elk voorzien van 6 of 8 slaapvertrekken, en halfweg tusschen de herbergen pasanggrahans.

Engelsch bestuur (1811—1816). Onder het Engelsch bestuur werden aanvankelijk de bestaande bepalingen omtrent de posterijen gehandhaafd. Slechts werden eenige onbelangrijke wijzigingen gebracht in de porten en betere voorzieningen voor het verkeer tusschen Batavia en Buitenzorg getroffen.

9 Maart 1813 werden uitgevaardigd nieuwe „Regulations for the post establishment on the island of Java". Behalve een verbetering in de wijze van verantwoording der ontvangen porten, valt te vermelden dat de brieven, waarvan het port door den geadresseerde moest worden voldaan, verzonden werden onder het opschrift „bearing postage"; bij weigering van betaling werd het dubbel port — voor heen en terug — ingevorderd van den afzender, aan wien geen brieven meer bezorgd werden, vóórdat de betaling was geschied. Aan speciaal genoemde officieele personen was portvrijdom voor hunne particuliere correspondentie toegestaan. Het port werd evenals vroeger naar het gewicht en den afstand berekend. Voor „open" verzonden „registers, newspapers" enz. was een lager port vastgesteld. Dit is de eerste maal, dat van een port voor drukwerken sprake is. Zoowel de postwagendienst als de paardenpost op Java werden ingetrokken, omdat de daaraan verbonden lasten voor de bevolking te drukkend werden geacht.

Als bronnen voor het bovenvermelde zijn gebezigd: Ned.-Ind. Plakaatboek door Mr. J. A. v. d. Chijs; Staat der Nederlandsch-Oostindische bezittingen onder het bestuur van den Gouv.-Gen. H.W. Daendels (1808—1811), 2e stuk, 's Gravenhage 1814; Plakkaten, Reglementen enz. van het Britsche Gouvernement op het eiland Java, 3 deelen, Batavia 1813—1816; Kort overzicht v/d ontwikkelingsgeschiedenis der P. T. T. in Ned.-Indië door B. Wieringa, Weltevreden 1914, waarin voor de geschiedenis van den dienst tot het einde van de 19e eeuw het artikel *post- en telegraafdienst* van den len druk van deze Encyclop. min of meer getrouwelijk gevolgd is.

Tijdvak van 1816—1862. De opgeheven paardenpost moet blijkens latere besluiten reeds in 1816 weder zijn ingevoerd. In 1818 (Ind. Stb. no. 64) werd het in Nederland vigeerende „Reglement op de behandeling der correspondentie van en op de Koloniën en verdere overzeesche landen met uitzondering van Groot-Britannië" ook toepasselijk verklaard op de correspondentie van de Koloniën met Nederland, met bijvoeging van eenige bijzondere bepalingen omtrent de verzending, ontvangst en verdere behandeling der brieven. Het port voor een enkelvoudigen brief, niet meer dan een lood wegende, was vastgesteld op 12 stuivers Nederl. = 15 stuivers Ind. (in 1823 werd bepaald, dat de tarieven alleen in Holl. munt zouden worden uitgedrukt) met opklimming per half lood van het halve port, tot 200 lood = $23^1/_2$ maal het enkelvoudige port. Frankeering was facultatief gesteld. Voor de per scheepsgelegenheid aangebrachte brieven werd aan den gezagvoerder van het schip 5 stuivers Ind. per brief uitbetaald, waarvoor hij verplicht was de brieven aan het postkantoor af te geven. Voor de verzending der brieven uit Indië waren de postkantoren te Batavia, Semarang en Soerabaja aangewezen.

In 1823 (Ind. Stb. no. 3) verscheen een nieuw „Reglement op de brieven- en wagenpost op het eiland Java". De administratie van dezen dienst was, onder het bestuur van de hoofddirectie van financiën en het plaatselijk toezicht van de residenten, opgedragen te Batavia, Semarang en Buitenzorg aan postmeesters en elders aan postcommiezen. Als grondslag voor het port, dat steeds vooruit betaald moest worden, werd gerekend één duit voor elken paal afstand met een minimum van 10 duiten. Voor het drukwerk onder kruisband bedroeg het port $^1/_4$ van dat van een brief met een minimum van enkel briefport. Behalve dienstbrieven waren vrij van port de zendingen van gedrukten door de Landsdrukkerij aan particulieren, en de „in officio" geschreven stukken van de onder de bescherming van het Gouvernement staande sociëteiten en instellingen, zooals kerkelijke genootschappen, armenverzorgers, enz. Gelden en verdere zaken van waarde moesten worden aangeteekend, waarvoor dubbel port berekend werd; dit aanteekenen gaf echter geenerlei recht op schadeloosstelling in geval van verlies. Van de onbestelbare brieven werd elk kwartaal opgaaf gedaan in de Javasche Courant, zeer zeker een goede maatregel, welke echter al spoedig bij uitbreiding der briefwisseling in onbruik geraakte en niet meer werd voorgeschreven.

Tusschen de voornaamste plaatsen bestond eerst driemaal, en sedert 1828, twee maal 's weeks een postdienst. In dat jaar werd de gedwongen frankeering van de aan port onderworpen brieven ingetrokken. Hiervoor in de plaats kwam, dat alle porten moesten worden betaald door de personen, die de brieven ontvingen. Frankeeren was verboden. Nog in dezelfde jaar werd het al of niet frankeeren wederom vrijgelaten en dit is voor brieven en briefkaarten tot heden zoo gebleven. In 1829 (Ind. Stb. no. 102) werd bevolen dat bij alle postkantoren expeditie-boeken moesten worden aangelegd, waarin alle aankomende brieven werden ingeschreven en waarin door de geadresseerden voor de ontvangst der brieven moest worden geteekend. Wegens de groote vertraging in de bestelling, welke hiervan het onvermijdelijke gevolg was, hechtte men langzamerhand minder waarde aan de expeditie-boekjes. In vele gevallen waren ook de handteekeningen onleesbaar of gaven die van huisgenooten of bedienden niet de minste waarborg voor de richtige uitreiking aan den geadresseerde. Deze maatregel bleef bestaan tot 1873, toen zij wegens de groote belemmering van den dienst, die niet opwoog tegen het nut, werd ingetrokken. (Ind. Stb. 1873 no. 232).

Het brievenvervoer in Indië was geen Gouvernementsmonopolie; wel werd van Gouvernementswege door een postillonsdienst of op andere wijzen in het vervoer der post voorzien, maar slechts op bepaalde routes, zooals op den grooten postweg van Anjêr naar Banjoewangi en op eenige andere wegen.

Over het eiland Madoera werd de postdienst op kosten van de Vorsten ten behoeve van het Gouvernement onderhouden.

Verzending der post van de eene Indische haven naar de andere moest, behoudens eenige uitzonderingen, geschieden met schepen, die in Indië thuis behoorden en daarvoor werd alleen zeeport geheven, dat berekend werd volgen het reglement van 1818.

Brieven, bestemd naar of afkomstig uit andere landen dan Nederland, waren bij verzending langs den gewonen weg zoowel aan land- als aan

zeeport onderworpen. Frankeering was verplicht. Langs den zg. landweg verzonden gold een speciaal tarief, dat blijkens het Kol. Verslag over 1849 aan de leden der Kamer overgelegd, maar niet daarbij afgedrukt werd.

Voor de correspondentie tusschen Nederland en Indië met de overlandpost via Southampton kwam in 1848 (Ind. Stb. no. 53) een reglement tot stand, dat, met aanvulling van eenige bepalingen in het volgend jaar (Ind. Stb. 1849 no. 22) ook toepasselijk werd verklaard op de verzending via Marseille. In beide gevallen werden de brieven enz. door de Indische administratie te Singapore afgehaald en gebracht, waarvoor een maandelijksche stoombootdienst tusschen Batavia en Singapore werd onderhouden. Via Southampton bedroeg het port voor een enkelen brief — tot 16 wichtjes — ƒ 1.70 en voor elke 8 wichtjes meer anderhalf maal dit port daarenboven. Het port voor nieuwspapier en andere drukwerken werd per vel berekend. Via Marseille was voor een enkelen brief — tot 7½ wichtjes — verschuldigd ƒ 1,80, van 7½ tot 10 wichtjes anderhalf maal dit port en daarboven opklimmende met een half maal het port per 6 wichtjes. Later werden ook schikkingen getroffen voor verzending over Triëst tegen hetzelfde port als over Marseille.

Behalve de geregeld onderhouden postgemeenschap tusschen de voornaamste plaatsen op Java kon zelfs in 1851 nog geen sprake zijn van eene algemeene organisatie van den postdienst. In eenige residentiën bestond zelfs nog geen posterij, maar vond de bestelling plaats door politiedienaren of onbezoldigde bestellers; in andere residentiën liet de posterij veel te wenschen over, terwijl in slechts enkele residentiën een postdienst was georganiseerd en die was nog vrij primitief.

Om verandering in den toestand te brengen werd in 1852 de ambtenaar bij het Nederlandsch postwezen J. P. Theben Terville naar Indië gezonden om de posterij aldaar te bestudeeren en de middelen aan te wijzen, welke tot verbetering konden leiden.

In afwachting daarvan werden op Java eenige wijzigingen in de tarieven en de postenloopen gebracht en werd de in 1823 aan verschillende instellingen verleende portvrijdom beperkt tot de van Gouvernementswege erkende godsdienstige of kerkelijke genootschappen. Voor uit Nederland langs den gewonen weg aan militairen beneden den rang van officier gezonden brieven werd een verlaagd port van 5 cent ingesteld. Ook op de buitenbezittingen werden eenige verbeteringen aangebracht.

Bij gebrek aan statistische gegevens is het niet mogelijk om door cijfers eenig beeld te geven van de ontwikkeling van het postverkeer vóór 1846. Hoewel over de jaren 1846—1862 in de Kol. Verslagen wel opgaven voorkomen van het aantal brieven, welke in het buiten- en in het binnenlandsch verkeer werden verzonden en ontvangen heeft men gemeend ook over dit tijdvak geen statistieken te moeten geven, aangezien de bedoelde opgaven weinig vertrouwen verdienen en daaruit dus toch geen gevolgtrekkingen te maken zijn. Over sommige jaren zijn geen opgaven verstrekt; over andere jaren slechts gedeeltelijk. Soms wordt in een volgend verslag over een bepaald jaar een geheel ander cijfer vermeld dan in het vorig verslag was opgegeven, met bijvoeging van de vrij leuke opmerking, dat die verschillen niet op te helderen waren. Telkens blijkt dat de opgaven niet juist waren, doordat de brieven soms dubbel, ja zelfs drie- en vierdubbel waren geteld; niet alleen de cijfers der kantoren van afzending en ontvangst, maar dikwijls ook de opgaven van de tusschenliggende kantoren der doorgezonden brieven werden n.l. opgenomen. Daarbij komt nog dat men in de wijze van statistiek niet consequent bleef.

Naar aanleiding van de rapporten van den heer Theben Terville kwam in 1862 een eigenlijke organisatie der posterij tot stand, waarom het historisch overzicht niet verder dan tot dat jaar wordt uitgestrekt en het verdere behandeld is in de verschillende onderdeelen.

Behalve van de Staatsbladen, Ind. Almanakken en Kol. Verslagen is voor het hier besproken tijdvak nog gebruik gemaakt van het overzicht van de ontwikkelingsgeschiedenis van den Ind. post- en telegraafdienst door Ten Brummeler, voorkomende in de eerste uitgaaf (1883) van den bij Kolff en Co. te Batavia uitgegeven post- en telegraafgids.

I. Binnenlandsche dienst. De in 1856 in Nederland aangekomen rapporten van den heer Theben Terville werden, na overwogen te zijn bij de Departementen van Koloniën en van Financiën, onder welk laatste Departement de Nederl. posterij toen tertijde ressorteerde, ter omwerking naar Indië teruggezonden. Na veel wikken en wegen en veel correspondentie kwam in 1862 het „Nieuwe reglement op de brievenposterij (Ind. Stb. 1862 no. 103a) tot stand, dat reeds 1 Jan. 1863 in werking trad, behalve de bepalingen omtrent frankeerzegels en postwissels, welke eerst in 1864 ingevoerd konden worden.

Bij dit reglement werd het Gouvernementsmonopolie voor de posterij ingevoerd waar het gouvernement den postdienst uitoefent; in het binnenlandsch verkeer werd een uniform briefport — van 10 cent per 15 gram zoowel bij gefrankeerde als ongefrankeerde verzending — vastgesteld; het Gouvernement stelde zich voorts aansprakelijk voor aangeteekende brieven, waarvoor bij verlies, behoudens overmacht, ƒ 25 werd vergoed; de uitgifte van frankeerzegels werd mogelijk gemaakt en de gelegenheid werd opengesteld tot verzending van kleine sommen geld per postwissel.

Voor monsters en stalen van koopwaren boven 15 gram wegende bedroeg het port ½ van het briefport; voor dag- en weekbladen, onverschillig de grootte, 2 cent per vel, en voor andere drukwerken 2 cent per heel, 1 cent per ½, en ½ cent per ¼ vel druks. Voor bestelloon binnen den afstand van 4 palen van een kantoor werd niets berekend; buiten dien kring moesten de geadresseerden zich met den kantoorchef verstaan voor het afhalen der correspondentie.

De bepaling, dat voor een ongefrankeerden brief niet meer verschuldigd was dan voor een gefrankeerden, werd in 1874 gewijzigd in dien zin dat het port voor ongefrankeerde brieven en pakketten op 10 cent boven dat voor gefrankeerde gesteld werd. Eerst later kwam de thans nog bestaande bepaling tot stand, dat voor ongefrankeerde brieven het dubbel port verschuldigd is. Op alle brieven van meer dan enkel gewicht (15 gram) werd dit gewicht op de adressen aangeduid; op ontoe-

reikend gefrankeerde stukken het woord „ontoereikend" geschreven. Hiervoor kwam 1873 een stempel, terwijl op de hulpkantoren de zegels vernietigd werden met den stempel „franco" midden op de zegels. Het port der monsters werd gebracht op 10 cent per 50 gram en der drukwerken, geen couranten zijnde, op 5 cent per 50 gram. Naar aanleiding van verzoekschriften van uitgevers op Java werd het port voor couranten in 1875 gebracht op 1 cent per 25 gram en der andere drukwerken op 2 cent per 20 gram. In 1863 werden de eerste brievenbussen in Indië geplaatst, nl. te Batavia, Semarang en Soerabaja. Het aantal is sedert in geheel Indië gestegen tot 354 op 1 Jan. 1918.

Om zoo spoedig en zoo goedkoop mogelijk uitbreiding te geven aan het aantal postenloopen op Java, waaraan dringend behoefte bestond, werd in 1863 een proef genomen met aanbesteding van het bezorgen der post (en het overbrengen van reizigers) aan particulieren. De aanbesteding, waarvan de voorwaarden zijn opgenomen in de Jav. Cour. van 7 Jan. 1863, mislukte totaal. In 1874 werd deze proef, echter op kleiner schaal, herhaald en met succes. Sedert zijn vele contracten in bedoelden zin gesloten. Langzamerhand werden de postenloopen op Java belangrijk uitgebreid; in 1877 bestond tusschen de voornaamste plaatsen reeds een dagelijksche dienst, terwijl ook vele plaatsen drie maal 's weeks door de post bezocht worden. Voor het overbrengen der dienstcorrespondentie tusschen de bestuursambtenaren van een gewest op Java werden voornamelijk heerendienstplichtigen gebruikt (de zoogenaamde districtspost).

Op de Buitenbezittingen was het overbrengen der post — voornamelijk uit dienstcorrespondentie bestaande — op vele plaatsen uitsluitend aan heerendienstplichtigen overgelaten. Tot voor korten tijd nog op Banka. Gaandeweg werd ook aldaar speciaal personeel aangesteld voor de bezorging der post.

Tot uitvoering van art. 87 van het Reg.-Regl., luidende: „Het geheim der aan de post of andere instellingen van vervoer toevertrouwde brieven is onschendbaar, behalve op last des rechters, in de gevallen bij algemeene verordening omschreven", werden bij K.B. in Ind. Stb. 1868 no. 42 bepalingen vastgesteld betreffende het in beslag nemen en openen van brieven en pakketten. Art. 1 van dit besluit is vervangen door art. 8 van het nog vigeerende postreglement van 1881 (Ind. Stb. no. 139). Art. 2 is zelfstandig blijven bestaan; terwijl bij K. B. in Ind. Stb. 1893 no. 240 de bevoegdheid is geregeld om brieven enz. aan te houden en in beslag te nemen. (Het K. B. in Ind. Stb. 1868 is dus niet — zooals Margadant, R. R. deel III, bl. 186, zegt — vervangen door dat van 1893)

De aangelegenheden van de brievenpost en de paardenposterij, in 1864 staande onder het beheer van den Directeur der Producten en der Civiele magazijnen, werd in 1867 onder het Departement van Binnenlandsch Bestuur gebracht. De Chef van den dienst — Inspecteur — was tevens chef van het postkantoor te Batavia; de kantoren te Semarang en Soerabaja stonden onder directie van postmeesters, de overige 32 kantoren op Java en de 17 kantoren op de Buitenbezittingen werden door postcommiezen beheerd, en de hulppostkantoren door hulpposteommiezen. Met die laatste functie werden op verschillende hulppostkantoren telegrafisten belast. Het plan bestond om den post- met den telegraafdienst te vereenigen; aanvankelijk had dit echter geen succes, zoodat van het voornemen werd afgezien. In 1870 kwam het denkbeeld echter weer op en werden meer en meer proeven voor de vereeniging van die diensten genomen, met het gevolg dat die vereeniging in 1875 tot stand kwam (zie Ind. Stb. no. 72) en in 1878 geheel was doorgevoerd. (Ind. Stb. no. 29). De vereenigde dienst stond op 1 Jan. 1875 onder het Departement der Burg. Openb. W.; de Chef — die intusschen van zijn functie van chef van het postkantoor te Batavia was ontheven — droeg den titel van Hoofdinspecteur; onder hem waren gesteld inspecteurs, adjunct-inspecteurs en commiezen en verder personeel. Sedert 1907 behoort de vereenigde dienst onder het Departement van Gouvernementsbedrijven.

In 1878 (Ind. Stb. no. 48) kwamen nieuwe voorschriften voor benoembaarheid van het vereenigd personeel in werking, welke gewijzigd zijn bij Ind. Stb. 1884 no. 225. Tevens kwam in dat jaar een regeling tot stand voor het vervoer der post langs de spoorwegen.

Aangezien het reglement van 1862 niet meer voldeed aan de eischen van den dienst, werd het geheel herzien. Na lange voorbereiding kwam in 1881 (Ind. Stb. no. 138) het „Reglement voor den postdienst" tot stand, dat beter en systematischer was ingericht dan dat van 1862. Het Reglement kwam, evenals de „Algemeene bepalingen" tot uitvoering daarvan, den 1en Jan. 1882 in werking. De voornaamste wijzigingen, die het Reglement in dat van 1862 bracht, zijn de volgende:

1o. openstelling der gelegenheid tot invordering van quitantiën (zie § III);

2o. verlaging van de porten in het binnenlandsch verkeer, o.a. de toelating van documenten (papiers d'affaires) tegen verminderd port, dat evenals de monsters op 2 cent per 50 gram is bepaald. Het port van ongefrankeerde brieven werd echter verhoogd tot het dubbele van dat der gefrankeerde brieven;

3o. toelating van aanteekening ook van andere stukken dan brieven en briefkaarten en openstelling van de hulppostkantoren tot verzending van aangeteekende stukken en postwissels;

4o. regeling van het eigendomsrecht van ter post bezorgde stukken; deze blijven het eigendom van den afzender, terwijl er geen beslag op kan worden gelegd dan met medewerking van den rechter;

5o. regeling van de zg. expresse bestelling, waarvoor een port van 50 cent binnen den bestelkring is vastgesteld. Bij het reglement zijn verschillende straffen toepasselijk verklaard op fraudes met binnenlandsche postzegels enz., hetgeen in 1887 uitgebreid werd tot buitenlandsche postzegels enz.

De algemeene bepalingen tot uitvoering van het postreglement werden bij Ind. Stb. 1891 no. 254 opnieuw vastgesteld, waarbij tevens eenige noodige wijzigingen werden aangebracht. Ook werden de, sedert 1881 bij wijze van proef ingestelde, depôts van postwaarden bij neringdoenden enz., wegens het geringe gebruik, dat er van gemaakt werd, opgeheven.

Gaandeweg kwamen tal van verbeteringen in de bepalingen tot stand, met het gevolg dat

het publiek meer en meer van de post gebruik maakt. Steeds streefde men naar verlaging der porten, waaraan voor een deel te danken is dat het aantal poststukken, vooral dat der nieuwsbladen, sterk toenam. Ook in het vervoer kwamen aanmerkelijke verbeteringen.

Zoodra in 1871 de eerste spoorweg werd geopend tusschen Weltevreden en Batavia, maakte men dezen aan het postverkeer dienstbaar; 7 jaar later kwam de eerste regeling tot stand voor het vervoer van de post langs spoorwegen.

Tusschen Anjêr en Batavia en tusschen Batavia—Bandoeng—Djokja—Soerabaja rijden spoorwegpostkantoren. Een brief van Batavia bereikt thans in anderhalven dag Soerabaja. Om ook de langs de lijn liggende kleine plaatsen zoo veel mogelijk van de snelle verbindingen te doen genieten, plaatste men in 1907 op stations en halten waar de expres niet stopt, vanginrichtingen, waardoor het mogelijk is ook posten op die plaatsen af te geven en te ontvangen.

De spoorwegpostkantoren tusschen Batavia en Soerabaja zijn tevens uitwisselingskantoren voor het buitenlandsch verkeer. Op plaatsen, waar geen post- of hulppostkantoor aan het station is gevestigd, zijn bij de spoorwegpostkantoren postwaarden van de meest gebruikelijke soorten verkrijgbaar en kunnen gewone brieven ter aanteekening worden aangeboden.

Behalve de genoemde spoorwegpostkantoren bestaat langs de S.S. op Java sedert 1892 de z.g. ambulante dienst, waardoor vervoer van gesloten depêches tusschen plaatsen, waar post- of hulpkantoren bestaan, onder geleide van een treinconducteur wordt bewerkstelligd. Deze conducteur heeft in een gedeelte van een bagagewagen een kleine sorteerinrichting en wisselt een tasch met den haltechef, op plaatsen waar geen post- of hulppostkantoor bestaat. Op deze wijze is de gelegenheid geopend om op bedoelde stations en halten gewone stukken te halen en te verzenden. Bestellingen aan de huizen heeft van daar niet plaats. De meest gebruikelijke soorten van postwaarden zijn er echter wel verkrijgbaar.

De treinconducteur ontvangt tevens van de verschillende correspondeerende post- en hulppostkantoren zendingen van gewone stukken, bestemd voor laatstbedoelde halten. Voor deze bemoeiingen vergoedt de postdienst aan de S. S. 1 cent per K.M. afgelegden afstand.

Ten slotte worden nog zoowel de Staats- als de particuliere spoorwegen en de meeste Tramwegen dienstbaar gemaakt aan het vervoer van gesloten depêches, onder geleide van een spoorweg- of trambeambte en zijn vele treinen voorzien van een brievenbus, ten gerieve van het reizend publiek.

Plaatsen, niet aan spoor- of tramwegen gelegen, ontvangen en verzenden de post door middel van postloopen, postkarren, postiljons, pikoelpaarden, postprauwen of auto's, dan wel door middel van de districtspost zoo mogelijk in aansluiting op bovengenoemde spoor- en tramwegen.

De districtspost op Java en Madoera is ontstaan door de opheffing in 1882 (Ind. Stb. no. 136) van de op de heerendienstplichtige bevolking rustende verplichting tot het overbrengen van brieven. In het volgend jaar bepaalde de Regeering, dat in elke residentie het hoofd van gewestelijk bestuur op den meest spaarzamen voet een districtspost zou instellen bestemd voor de geregelde uitwisseling van dienstbrieven tusschen de in het gewest bescheiden ambtenaren.

In 1892 ging de districtspost van B. B. over naar B. O. W. (in 1907 naar Gouv. Bedr.) en werd ze tevens dienstbaar gemaakt aan een geregeld particulier postverkeer, in verband waarmede op plaatsen, waar post- of hulppostkantoren zijn gevestigd, deze met het verzenden en ontvangen van de stukken der districtspost zullen worden belast en op de overige stations dier postbestelhuizen — d. z. postinrichtingen van eenvoudigen vorm — zijn opengesteld, welke door postbodenloopen drie of meermalen per week met elkaar en met het naastbijzijnde post- of hulppostkantoor in verbinding staan en voor dezelfde doeleinden aangewezen zijn als de voormelde stations en halten.

Ook de instelling van geregelde stoomvaartlijnen kwam het postvervoer zeer ten goede. Tusschen de verschillende havens op Java en Madoera en de Buitenbezittingen onderhouden stoomschepen thans geregeld gemeenschap. Met elke gelegenheid wordt post verzonden, zoowel met particuliere- als met gouvernementsstoomers.

Aan boord van verscheidene booten v/d Kon. Paketvaart Mij. zijn fungeerende hulppostkantoren gevestigd, waardoor de passagiers in de gelegenheid zijn, om op reis rechtstreeks poststukken te verzenden naar alle plaatsen, welke de stoomers aandoen.

Op deze wijze zijn zelfs de kleinste negorijen in het postverkeer opgenomen. Met de Kon. Paketvaart Mij., die met een vloot van 94 passagiers- en vrachtschepen het verkeer binnen den archipel onderhoudt, heeft het Gouvernement een contract voor postvervoer gesloten.

Overigens ontvangen de gezagvoerders van particuliere schepen voor postvervoer een vergoeding, afhankelijk van het gewicht van de vervoerde zendingen.

Op Sumatra en elders heeft het vervoer op bepaalde trajecten plaats door middel van auto's, o.a. in de Palembangsche Bovenlanden en in het gewest Sumatra's Oostkust, welke tevens dienen voor vervoer van vrachten en reizigers. Bij het voordeel van het snelle vervoer komt het nadeel, dat de wegen dikwijls moeilijkheden opleveren voor auto's. Vooral het gebrek aan bruggen geeft veel last. Overzetten door middel van een vlot behoort niet tot de zeldzaamheden.

Ook de veiligheid is in de laatste jaren veel verbeterd. Aanvallen op postloopers komen nog slechts sporadisch voor. Op enkele wegen, zooals in de res. Lampongsche Districten, wordt de postlooper, uit vrees voor wilde dieren, vooral voor olifanten, vergezeld door een tweede persoon en kan het vervoer des nachts niet plaats vinden. Hieraan schijnt trouwens geen behoefte te bestaan.

Ook in Atjèh was het vóór eenigen tijd nog noodig, dat de postlooper tusschen Lho-Seumawé en Boeloh-Blang-Ara, hoewel een inboorling van de streek de post vervoerde, gewapend was met rèntjong en klèwang, ten einde zich tegen aanvallen van de bevolking te kunnen verdedigen.

In den loop der jaren werd, ten behoeve van militairen, aan verschillende expeditiën een z.g. veld-postkantoor toegevoegd. De bediening geschiedde door een ambtenaar der posterijen. Het vervoer naar en van het kantoor geschiedde door

militairen. Het laatste veldpostkantoor, dat der Bali-expeditie, is in 1906 opgeheven.

Het thans geldende reglement op den binnenlandschen dienst, dat op aandringen van het Departement van Koloniën tot stand kwam, dagteekent van 1 Juli 1918 (Ind. Stb. no. 157) en is in hoofdzaak een navolging van de Nederlandsche postwet. De nieuwe Algemeene Bepalingen ter uitvoering van dat reglement zijn vastgesteld bij Ind Stb. 1918 n° 158.

Het port der brieven bedraagt 10 cent voor een brief van niet meer dan 20 gram en $7^1/_2$ cent voor elke 20 gram daarboven.

Voor militairen beneden den rang van officier is voor brieven van enkel gewicht (tot 20 gram) een verminderd port van 5 cent vastgesteld. Briefkaarten kosten thans 5 cent per enkele en 10 cent per dubbele, d.i. met betaald antwoord.

Het port der nieuwsbladen bedraagt slechts $^1/_4$ cent voor elk gewicht van 25 gram of gedeelte daarvan, terwijl voor de verzending van gedrukte stukken, documenten en monsters 1 cent voor elk gewicht van 50 gram verschuldigd is, met een minimum van 5 cent voor documenten en van $2^1/_2$ cent voor monsters.

Voor 1 cent per stuk zijn verhuiskaarten verkrijgbaar, welke dienen om zoowel den chef van het postkantoor als aan ieder ander persoon van een verhuizing kennis te geven.

Tegen betaling van *f* 1.— per maand zijn bij verschillende kantoren voor het publiek kastjes beschikbaar. Voor het afhalen van stukken door ver van een post- of hulppostkantoor wonende personen, kan men van z.g. ambulante postbussen (trommels) gebruik maken. In tegenstelling met de kastjes wordt van deze postbussen veel gebruik gemaakt.

Aanteekenen van stukken is tegen betaling van een vast recht van 10 cent bij alle post-, bij- en hulppostkantoren mogelijk; aangeteekende brieven met aangegeven geldswaarde kunnen tot een bedrag van *f* 5000.— voor postkantoren en *f* 250 voor hulppostkantoren, alleen naar door den dienstchef aangewezen kantoren worden verzonden. Voor de aangegeven waarde wordt extra 10 cts. per f 150 betaald. Bij verlies betaalt de post, ook in geval van overmacht, schadevergoeding voor gewone aangeteekende stukken en bij algeheel of gedeeltelijk verlies ook voor brieven met aangegeven waarde.

Het algemeen beheer van den P. T. dienst maakt sedert 1907 een onderdeel uit van het dep. v. Gouv. bedr., onder de leiding van een hoofdambtenaar met den titel chef v/d P. T. T. dienst (vroeger Hoofdinspecteur chef v/d dienst).

De Hoofden van Gew. bestuur, met uitzondering van den resident van Batavia, hebben toezicht op den dienst in hun gewest. Het P. T. gebied is gesplitst in afdeelingen en districten.

De formatie van het personeel wordt jaarlijks bij de begrooting vastgesteld. Op 1 Jan. 1918 waren in dienst 4307 hooger en middelbaar personeel, (alg. beheer: 514; alg. dienst: 3793) en 3508 lager personeel, nl. inspectie- en districtskant.: 134; pt. kant.: 2738; telef. kant.: 896 en radiostations: 25).

Einde 1917 bedroeg het aantal kantoren — behalve de 1040 bestelhuizen der districtspost — 794, nl. 193 post- tevens telegraafkantoren; 2 pakketpostkantoren; 349 hulppostkantoren en 250 bestelhuizen voor den spoorwegdienst.

De postambtenaren zijn tevens belast met den verkoop van gezegeld papier en plakzegels alsmede met de behandeling van den dienst der postspaarbank (zie POSTSPAARBANK).

Uit de hieronder volgende tabel moge de ontwikkeling van het binnenlandsch postverkeer van 1862 af blijken. De cijfers stellen de hoeveelheden per post verzonden stukken in geheele duizendtallen voor.

II. Buitenlandsche dienst. Gaandeweg kwam verbetering in het verkeer tusschen Nederland en Indië en werd het port voor brieven in dat verkeer verminderd tot 90, 105 en 80 cent naar gelang de verzending over Marseille, Triëst of Southampton plaats vond.

Binnenlandsch postverkeer (in duizendtallen.)

	BRIEVEN EN BRIEFKAARTEN				DRUKWERKEN		MONSTERS	DOCUMENTEN	AANGETEEKENDE STUKKEN ONDER VORENSTAANDE BEGREPEN.			
	PARTICULIERE			DIENST	nieuwsbladen enz.	andere			dienst	Particulier		
	gefr.	ongefr.	totaal							gewone	met aang. waarde	met verrek.
1862			1070									
1865			1397									
1870			1905	1379					75			
1875	1627	460	2087	756					93			
1880	2466	294	2760	931	1963	127	17		38	141	—	—
1881	2498	285	2783	915	1756	137	21		42	151	—	—
1885	3004	254	3258	1005	2259	388	26	3	73	210	—	—
1890	3665	241	3906	1229	3056	920	39	11	109	268	—	—
1895	4904	259	5163	1922	3965	1456	70	33	214	405	—	—
1900	8654	282	8936	2427	5890	1412	96	65	346	621	—	—
1905	10745	336	11091	3565	8129	2816	189	205	428	703	—	—
1915	15339	272	15611	4000	9870	4716	324	531	754	1515	12	20
1916	16300	230	16530	6320	12216	8189	219	1059	1001	1398	145	70
1917	19398	184	19582	5991	14027	6738	185	1478	1046	1514	186	110

Nadat die porten nog verlaagd waren resp. tot 70, 100 en 65 cent, werd in 1870 de dienst over Southampton gestaakt, en het port voor verzending via Marseille en Triëst gebracht op 60 en 65 cent voor gefrankeerde en 80 en 75 cent voor ongefrankeerde brieven. De dienst over Triëst verviel in 1877. Door de opening van het Suezkanaal (1871) werd een rechtstreeksche dienst (zeepost) om de 6 weken ingesteld; port: brieven 20 cent per 15 gr., drukwerken en monsters 5 cent per 40 gr.

Met de stoomvaartmaatschappij „Nederland" werd in 1875 een contract gesloten voor een geregelden maildienst tusschen Nederland en Indië éénmaal 's maands over Napels (later door Genua vervangen) en op de thuisreis over Padang, tegen een subsidie van *f* 3000 per reis. De dienst werd achtereenvolgens uitgebreid tot een 14- en tot een 10daagschen, maar in 1887 weder op een 14daagschen teruggebracht, waarvoor telkens nieuwe contracten gesloten werden. Ook werd bepaald dat van Jan.—Mei in plaats van Padang, Penang en Atjèh zouden worden aangedaan.

Ook met de „Rotterdamsche Lloyd" werd een contract gesloten voor een 14daagschen dienst over Marseille, aanvankelijk echter tegen uitkeering van de bij het Algemeen Postverdrag bepaalde bedragen voor zeevervoer, aangezien die Mij. niet aan denzelfden eisch van snelheid kon voldoen als de „Nederland".

Reeds in 1887 bestond een wekelijksche dienst tusschen Indië en Nederland door beide maatschappijen tezamen. In 1892 werden met de „Nederland" en de „Rotterd. Lloyd" nieuwe contracten gesloten voor den tijd van 15 jaar, die met elkaar staan en vallen. De vereischte goedkeuring door de wetgevende macht werd verkregen bij de Wet van 8 April 1893 (Ned. Stb. no. 59). Aan de Maatschappijen werd toegezegd *f* 2400 per enkele reis, indien de verschillende trajecten binnen bepaalde tijden werden afgelegd, welke tijden binnen 5 jaar verkort moesten zijn, waartegenover *f* 4000 per reis wordt uitbetaald. De versnelde dienst is door beide Maatschappijen reeds in 1895 ingevoerd.

In 1908 (Ind. Stb. n° 577) kwam één postcontract met beide maatschappijen gezamenlijk tot stand, waarbij een waarborgsom van *f* 6000.— per enkele reis is gewaarborgd. De Nederland vaart van Amsterdam over Genua, Colombo, Sabang, Singapore naar Batavia, de Lloyd van Rotterdam over Marseille, Colombo, Padang naar Batavia.

In 1916 bedroeg de som aan beide Mijen uitgekeerd, met inbegrip van *f* 1300 voor het behandelen van de post a/b der mailschepen f 184000, waarvan de helft ten laste van Nederland en de helft ten laste van Indië kwam. Op de trajecten van Singapore, Padang—Batavia heeft a/b sorteering van de mail plaats, waarvoor z.g. sorteerkooien op de mailschepen geplaatst zijn.

Tot 1876 had de verzending van alle brievenmalen uit Indië naar Europa en verdere landen over Nederland plaats; in dat jaar werd met de Italiaansche administratie een regeling getroffen voor eene rechtstreeksche uitwisseling.

Op de tusschen Batavia en Singapore varende mailbooten deden Ned.-Ind. postambtenaren dienst speciaal voor het in ontvangst nemen en afgeven der brievenmalen te Singapore. Deze dienst werd in 1878 opgeheven en vervangen door de plaatsing van postagenten (Ned.-Ind. postambt.) te Singapore en Penang (Ind. Stb. 1878 no. 38), aan wie is opgedragen om de correspondentie van en voor Indië zoo spoedig mogelijk hare bestemming te doen bereiken. Van dezen maatregel profiteeren voornamelijk de in de nabijheid der Straits Settlements gelegen streken, zooals de N.- en O.kust van Sumatra, Riouw, de W.kust van Borneo, aangezien voor het buitenlandsch, zoowel als voor het binnenlandsch postverkeer dier streken daardoor gebruik kan worden gemaakt van de vele en snelle stoomverbindingen der Straits.

Het port bij verzending geheel over zee (per zeepost) van Nederland naar Indië onderging verschillende wijzigingen, nl. in 1882 werden ook briefkaarten en documenten tegen verlaagd tarief verzonden; in 1885 werd het port voor gefrankeerde brieven gebracht op 12½ cent per 15 gram en voor ongefrankeerde op 25 cent; in 1889 gefr. brieven 10 cent en ongefr. 20 cent; documenten, drukwerken en monsters 2 cent per 50 gram (met diverse minima); in 1899 (Ind. Stb. no. 69) brieven 5 cent per 15 gram en briefkaarten 2½ cent.

Ook de porten voor verzending tusschen Nederland en Indië per „mail" ondergingen gaandeweg vermindering, vooral door toetreding van Ned.-Indië tot de Algemeene Postvereeniging (1877). Per Fransche en Engelsche mail verzonden werd toen geheven voor gefr. brieven 25 cent per 15 gr., voor ongefr. 40 cent, gedrukte stukken en monsters 7½ cent per 50 gr., briefkaarten 12½ cent per stuk. In verband met het verdrag van Parijs (1878) werd het port der briefkaarten verlaagd tot 7½, drukwerken en monsters tot 5 cent per 50 gram, tegen welk port ook documenten (papiers d'affaires) werden toegelaten. Ingevolge het verdrag van Lissabon (1885) wordt voor ongefrankeerde brieven het dubbele van het port der gefrankeerde geheven. In 1889 kwamen de volgende porten tot stand: gefr. brieven 15 cent per 15 gr., documenten, drukwerk en monsters 3 cent per 50 gram met een minimum resp. van 15, 3 en 5 cent, welke porten na het verdrag van Weenen (1891) voor verzending van Nederland naar Indië verlaagd werden tot: gefr. brieven 12½ cent per 15 gram (thans, 1918, 12½ cent voor de eerste 20 gram en 7½ cent voor elke volgende 20 gram); briefkaarten 5 cent; drukwerk, documenten en monsters 2½ cent per 50 gram, met een minimum resp. van 2½, 12½ en 5 cent.

Terwijl thans in het verkeer met Nederland en de overige bij de Alg. Postver. aangesloten landen de op het congres te Rome vastgestelde porten gelden, is voor verzending per rechtstreeksche zeeweg (zeepost) tusschen Nederland en Indië per „Nederland" en „Rott. Lloyd" een lager port ingevoerd voor brieven van Indië naar Nederland 10 cent voor de eerste 20 gram en 7½ cent voor elke 20 gram daarboven, briefkaarten 5 cent, drukwerken en documenten 1 cent en monsters 2 cent per 50 gram, met een minimum van 5 cent en maximumgewicht voor drukwerken van 5 K.G., terwijl het port voor brieven tot 20 gram afkomstig van of bestemd voor militairen beneden den rang van officier: 5 cent is. Omgekeerd gelden ongeveer de binnenlandsche porten van Nederland. Deze zonderlinge verhouding wijst duidelijk op te hooge briefporten in het binnenlandsch verkeer van Indië.

Was de wereldoorlog er niet tusschen gekomen

dan zou, vooral door de te verwachte beslissingen van het (uitgestelde) postcongres te Madrid, aan de hooge binnenlandsche en daarmede ook aan de zeepost-porten reeds een einde gemaakt zijn. Het is bekend, dat de Regeering plannen in die richting voorbereidde.

In normale tijden bereikt een brief van Java naar Nederland en omgekeerd in 4 weken zijn bestemming. Tijdens den oorlog werden de mails, hetzij over Amerika — de „Nederland" en „Rott. Lloyd" onderhouden een geregelden maildienst tusschen Java, over Hongkong, Japan en San Francisco — hetzij om de Kaap verzonden en bleven de brieven, ook door de censuur en de aanhouding van schepen, veel langer onderweg.

Tot Aug. 1914 bestond elke 14 dagen 5 keeren gelegenheid om poststukken te wisselen met Europa en wel met de Nederl., Fransche, Duitsche en Engelsche mailbooten. Voorts vertrok om de andere week een stoomer van de Kon. Paketvaart Mij. van Batavia naar Singapore en terug, in aansluiting met de booten van de Norddeutsche Lloyd (over Napels) naar en van Europa en in aansluiting met die der Messageries Maritimes (over Marseille), terwijl ten slotte om de andere week van Singapore booten van de P. en O. Steam Navig. Co, naar Europa vertrokken en van daar aankwamen (over Brindisi).

Aan boord van de Fransche mail-booten bevindt zich een zeepostkantoor, waarmede Ned.-Indië te Singapore rechtstreeks depêches wisselt (Fransche postagent Jokohama, Marseille en omgekeerd).

Behalve dat overigens met alle voorkomende gelegenheden posten worden verzonden, heeft een geregelde maandelijksche zending plaats naar en van Australië met de Kon. Paket v. Mij., terwijl de Java—China—Japanlijn een 4-wekelijksche dienst onderhoudt tusschen Java—Celebes—China—Japan en terug over Singapore en booten der Kon. Paket v. Mij. de post geregeld naar Saigon, Amoy, Hongkong en Port-Timor vervoeren.

Het buitenlandsch verkeer wordt uitgeoefend overeenkomstig de bepalingen van het algemeen postverdrag en de bizondere overeenkomsten voor het verkeer met Nederland.

In het verkeer van Indië met andere landen dan Nederland gelden thans de laatstelijk op het postcongres te Rome (1906) vastgestelde porten der wereldpostvereeniging.

Op de eerste postcongressen werden de Nederlandsche koloniën steeds vertegenwoordigd door de gedelegeerden voor Nederland. Met het oog op het toenemende belang van de koloniale posterij werd echter in 1891 besloten de koloniën door een afzonderlijken afgevaardigde te doen vertegenwoordigen. Zoowel op het congres te Weenen (1891) en te Washington (1897) en Rome (1906) — waar aan de Nederl. koloniën een tweede stem is toegekend — als op de telegraafconferentiën te Parijs (1890), Budapest (1896), Londen (1903) en Lissabon (1908) en de radiotelegraafconferenties te Berlijn (1906) en Londen (1912) werd daarvoor aangewezen de heer Joh. J. Perk, oud-administrateur, Chef van het Kabinet van den Min. van Koloniën; op de telegraafconferentie te Lissabon was mede-vertegenwoordiger de heer W. F. Gerdes Oosterbeek, thans hoofdcomm. bij dat Departement, die met den inspecteur v/d Ind. dienst Van Ringelenstein ook was aangewezen om de Nederl. koloniën in 1914 op het postcongres te Madrid te vertegenwoordigen. Dat congres is echter wegens den oorlog uitgesteld.

Op de radiotelegraafconferentie te Londen (1912) was Indië tevens vertegenwoordigd door den heer F. v. d. Goot, thans hoofdingenieur-chef van den techn. dienst der telegrafie in Indië.

Op het Weener congres en later ook op die te Washington en te Rome, werden voor Indië behalve het hoofdverdrag (met bijbeh. slotprotocol) onderteekend: de postwissel- en incasseeringsovereenkomsten en het pakketpostverdrag met de bijbehoorende reglementen.

De hieronderstaande tabel geeft de hoeveelheden stukken, die per post verzonden werden in het buitenlandsch verkeer, in geheele duizendtallen.

III. Postwisseldienst en Incasseeringsdienst. a. *Binnenland.* Volgens het postreglement van 1862 (Ind. Stb. no. 103a) werden aan alle postkantoren postwissels verkrijgbaar gesteld, aanvankelijk tot een maximum van ƒ 100, later tot een onbepaald bedrag (Ind.

Buitenlandsch postverkeer (in duizendtallen).

	Uit Indië verzonden							Uit het buitenland ontvangen						
	Brieven	Drukwerken			Documenten	monsters	Aangeteekende stukken onder voorg. begrepen.	Brieven	Drukwerken			Documenten	Monsters	Aangeteekende stukken onder voorg. begrepen.
		in Kg.	vellen	stuks					in Kg.	vellen	stuks			
1866	154		127					150		500				
1870	163		134					143		610				
1875	205		169				3	212		633				
1880	358	9			0.01	6	19	360	66			0.5	6	13
1885	473	12			0.3	9	39	431	96			0.4	10	25
1890	557	7			2	10	60	685	134			3	15	54
1895	640			208	6	31	80	837			1463	7	65	78
1900	833			245	14	38	135	781			1275	6	50	97
1905	924			397	19	57	188	947			1780	19	72	135
1910	1621			1274	40	145	252	1295			1784	24	82	371
1916	1774			457	20	31	440	2907			3907	26	108	371

Stb. 1875 no. 230), betaalbaar aan de daartoe opengestelde kantoren. Het recht bedroeg 1 % met een minimum van 5 ct. De wissels werden niet, zooals thans, door de posterij, maar door de nemers zelf, hetzij als brief, hetzij op andere wijze, overgemaakt. Bij het reglement van 1881 (Ind. Stb. no. 138) werd de dienst opnieuw geregeld en het maximum bedrag gesteld op ƒ 1000; het recht bedraagt 10 cent per ƒ 10 of gedeelte daarvan. Bij laatstgenoemd reglement werd tevens de gelegenheid opengesteld tot het invorderen van gelden op kwitantiën tot een maximum bedrag van ƒ 100 en voor een gelijk recht als voor de postwissels. Aanvankelijk werden slechts eenige kantoren voor dien dienst opengesteld; met ingang van 1883 werd hij echter reeds tot alle postkantoren uitgebreid, terwijl in het volgend jaar ook eenige hulppostkantoren met den postwisseldienst werden belast, welk aantal gaandeweg vermeerderde.

b. *Buitenland.* In 1874 werd ook gelegenheid gegeven tot overmaking van geld per postwissel tusschen Nederland en Indië tot hoogstens ƒ 150. Het in Nederland geheven recht bedroeg 20 ct. per ƒ 10; in Indië werd aanvankelijk geheven 10 ct. per ƒ 10, welk recht echter al spoedig (1876) uit vrees voor speculatie en om de concurrentie voor handelswissels niet onmogelijk te maken op 25 ct. per ƒ 10 gebracht werd.

In 1877 werden met Duitschland, Zwitserland, België, Luxemburg en Groot-Britannië overeenkomsten gesloten tot het overmaken van geld, waartoe de Nederlandsche postadministratie hare tusschenkomst verleende; van het recht, dat p. m. 3 % bedroeg, ontving genoemde administratie een zeker gedeelte. In het volgend jaar kwam een rechtstreeksche dienst tusschen Indië en Frankrijk tot stand. De postwissels werden aanvankelijk niet zelf verzonden, doch zg. advieslijsten. Ter bespoediging werd in het nieuwe postwisselreglement van 1879 (Ind. Stb. no. 159) — dat in 1881 in werking trad — bepaald, dat de postwissels zelf zouden worden verzonden. In het postreglement van 1881 (Ind. Stb. no. 138) werd ook de buitenlandsche postwisseldienst geregeld. Het reeds genoemde maximum van ƒ 150 in het verkeer tusschen Nederland en Indië werd in 1888 verhoogd tot ƒ 250 en ook van toepassing verklaard op het verkeer met België, Duitschland, Italië, Luxemburg en Zwitserland.

Door toetreding van Ned.-Indië tot de internationale overeenkomsten omtrent de postwissels en incasseeringen (1891) was eene regeling noodig voor den laatstbedoelden dienst en werden ook nieuwe bepalingen gemaakt voor den buitenlandschen postwisseldienst, welke regelingen in 1892 (Ind. Stb. no. 137) tot stand kwamen. Evenals voor den buitenl. postwisseldienst zijn ook alle postkantoren voor den buitenl. incasseeringsdienst opengesteld.

De voor Nederland, Suriname en Curaçao bestemde postwissels worden tegen een bepaalden koers afgegeven (thans, 1918, f 100$^{3}/_{4}$), terwijl voor de naar andere landen bestemde wissels een maatstaf van herleiding van de verschillende munten is vastgesteld.

In 1896 is ook een postwisseldienst geopend met de Ver. Staten van Amerika, en wel over Nederland. Van de in 1899 (Ind. Stb. no. 111) opengestelde gelegenheid om met de niet tot de intern. postwisselovereenk. toegetreden landen bijzondere schikkingen of overeenkomsten tot het onderhouden van een rechtstreekschen postwisseldienst te treffen, is gebruik gemaakt voor het verkeer met Engeland, Australië, de Straits Settlements. In het evengenoemde Stb. zijn verdere voorzieningen getroffen, noodig door de besluiten van het postcongres te Washington (1897); o.a. is het recht vastgesteld op 12$^{1}/_{2}$ cent voor elke ƒ 12.50 of gedeelte van ƒ 12,50 tot ƒ 50, daarboven 12$^{1}/_{2}$ cent voor elke som van ƒ 25 of gedeelte van ƒ 25, uitgezonderd voor Groot-Britannië en de Ver. Staten van Amerika, dat op 15 cent per ƒ 10 bepaald is. Het maximum bedrag der postwissels naar Engeland is £ 40.— en naar Amerika $ 100.–

Door de in de volgende tabellen vermelde cijfers kan men een beeld krijgen van de ontwikkeling van 1864 af van de postwissel- en incasseeringsdiensten.

Postwisseldienst (in duizendtallen guldens).

	Binnenlandsche				Buitenlandsche							
	aantal	bedrag	telegrafische wissels		naar Nederland afgegeven		uit Nederland ontvangen		naar andere landen afgegeven		uit andere landen ontvangen	
			aantal	bedrag	aantal	bedrag	aantal	bedrag	aantal	bedrag	aantal	bedrag
1866		1494										
1870		2000										
1875	67	4271			13	1154	0.6	34				
1876	75	4556			12	946	0.7	47	0.1	7	0.06	18
1880	95	6073			17	1167	1	55	2	111	0.4	16
1885	116	5950			19	1114	2	74	3	160	0.5	21
1890	142	6308			21	1041	2	98	4	153	0.5	29
1895	185	6906			29	1366	4	166	6	258	0.7	35
1900	193	6482			37	1310	4	277	9	318	1.0	46
1905	210	6861	3	401	45	1583	5	284	10	347	1.4	69
1910	478	12769	30	4699	58	1769	7	461	15	534	1.7	87
1915	1113	36669	74	13090	79	3254	8	385	15	717	1.6	104

Incasseeringsdienst (in duizendtallen guldens).

	Binnenlandsch verkeer			Buitenlandsch verkeer					
	totaal bedrag der ter inv. aang. quitantiën.	betaald	onbetaald	Uit Nederland ter invordering ontvangen			Uit andere landen ter invordering ontvangen		
				totaal bedrag	betaald	onbetaald	totaal bedrag	betaald	onbetaald
1882	11	4	7						
1885	139	61	18						
1890	485	307	178						
1893	698	463	235	22	12	10	0.1	0.08	0.03
1895	1061	721	340	47	26	21	1.4	0.7	0.7
1900	1868	1289	579	67	39	28	4.4	3.4	1.–
1905	2494	1794	700	161	107	54	3.5	2.6	0.9
1910	3554	2555	999	227	162	65	5.–	4.1	0.9
1916	3556	2310	1246	240[1])	167[1])	73[1])	0.2	—	—

IV. Pakketpost. Reeds in 1887 bestond er gelegenheid om postpakketten van Nederland naar Indië te verzenden, doordat de Nederlandsche postadministratie met de stoomvaartmaatschappijen „Nederland" en „Rott. Lloyd" contracten daarvoor had gesloten. Met dezen dienst had echter de Indische administratie geen rechtstreeksche bemoeienis.

Het te Weenen in 1891 gesloten internat. pakketpostverdrag werd voor Indië onderteekend onder voorbehoud, dat de invoering van den dienst niet aanstonds behoefde te geschieden.

De binnenlandsche dienst werd geregeld bij het Reglement in Ind. Stb. 1892 no. 268, dat 1 April 1893 in werking trad, evenals de uitvoeringsbepalingen, welke opgenomen zijn in Ind. Stb. 1892 no. 269, sedert vervangen door het reglement op de pakketpostdienst binnen N.-I. (Ind. Stb. 1909 no. 561, gewijzigd bij Ind. Stb. 1913 no. 631). De pakketten mogen niet meer dan 5 Kg. wegen en geen grooter inhoudsmaat dan 25 dM.³ en langs geen der vlakken grooter afmetingen hebben dan 60 cM., welke maxima in 1896 (Ind. Stb. no. 29) voor het vervoer per postbode, postillon of postpraauw werden verlaagd tot resp. 3 Kg., 6 dM.³ en 40 cM. Het vervoer geschiedde aanvankelijk alleen langs de spoorwegen, stoomtramwegen, met de booten der Kon. Paketvaartmij. en andere geregelde stoomvaartdiensten en met postkarren. In 1896 werden de vervoermiddelen aanmerkelijk uitgebreid door openstelling van verschillende trajecten, welke per postbode, postillon of postpraauw bediend worden.

Het port voor verzending met de pakketpost bedraagt:

a. in het onderling verkeer tusschen plaatsen gelegen op Java en Madoera, onafhankelijk van de middelen van vervoer, zoomede in het verkeer uitsluitend langs spoor- of tramwegen tusschen plaatsen in de buitenbezittingen:

voor elk pakket:
tot een gewicht van 1 KG. 30 cent;
van een gewicht boven 1 tot 3 KG. 50 cent;
van een gewicht boven 3 tot 5 KG. 70 cent;

b. in alle overige gevallen:

voor elk pakket:
tot een gewicht van 1 KG. 60 cent;
van een gewicht boven 1 tot 3 KG. 90 cent;
van een gewicht boven 3 tot 5 KG. 125 cent

Behalve gewone, zijn ook pakketten met aangegeven waarde en met verrekening toegelaten.

Met de pakketpost mogen niet worden vervoerd: levende dieren en planten, ontplofbare stoffen en andere gevaarlijke voorwerpen, en de voorwerpen waarvan de in- en uitvoer verboden is (opium), alsmede eetbare vogelnestjes. Voor verlies of beschadiging van gewone postpakketten wordt schadeloosstelling verleend naar de waarde, tot een maximum van ƒ 2.50 per Kg.; van pakketten met aangegeven waarde het volle bedrag van de aangegeven waarde. De voor den binnenlandschen dienst opengestelde kantoren zijn genoemd in den post- en telegraafgids; van de aankomst van pakketten, bestemd voor andere plaatsen of buiten den bestelkring, wordt per post kennis gegeven.

Na de invoering van den binnenlandschen dienst werd de buitenlandsche dienst ter hand genomen en overeenkomstig de bepalingen van het internat. verdrag geregeld bij het K. B. in Ind. Stb. 1893 no. 253 en de uitv. bepalingen in Ind. Stb. 1893 no. 255, terwijl bij het K. B. in Ind. Stb. 1893 no. 254 de porten van de rechtstreeks over zee tusschen Nederland en Indië uitgewisselde pakketten werden bepaald.

Van de uitzonderingsbepalingen van het intern. verdrag werd gebruik gemaakt om zich niet te belasten met pakketten met aangegeven waarde, verrekenpakketten, pakketten met expresse bestelling en zg. hinderlijke pakketten, doch thans zijn ook die soorten van pakketten toegelaten. In het buitenlandsch verkeer zijn pakketten toegelaten tot een gewicht van 3 of 5 KG. Zij mogen langs geen der zijden de afmeting van 60 c.M. te boven gaan en geen grooter inhoudsmaat hebben dan 25 dM.³; echter zijn pakketten toegelaten, die een lengte hebben van 1 M., mits de breedte en dikte niet meer dan 20 cM. bedraagt (regenschermen, wandelstokken enz.). Voor den buitenlandschen dienst zijn op enkele uitzonderingen na dezelfde kantoren opengesteld als voor den binnenlandschen dienst (zie den postgids).

Behalve hetgeen in het binnenlandsch verkeer verboden is, mag in het buitenlandsch verkeer

[1]) Totaal buitenlandsch verkeer.

niet verzonden worden per pakketpost, hetgeen niet toegelaten is in andere landen. Het port en de verdere formaliteiten zijn voor de verschillende landen afzonderlijk bepaald.

In het rechtstreeksch verkeer over zee tusschen Nederland en Indië wordt, naar gelang de pakketten wegen, 1, 1—3 of 3—5 Kg., geheven ƒ 0,85, ƒ 1,25 of ƒ 1,75. Voor dit verkeer werden met de stoomvaartmaatschappijen „Nederland" en „Rott. Lloyd" contracten gesloten, waarbij de vergoeding bepaald werd op ƒ 40 voor 1 M³. pakketten en ƒ 20 voor elken M.³ meer. De ledige manden en zakken beneden 1 M.³ worden kosteloos, daarboven tegen ƒ 20 per M.³ vervoerd.

In 1895 (Ind. Stb. 215) werd gelegenheid gegeven om regelingen te treffen met landen, die niet tot het intern. verdrag zijn toegetreden, waarvan in 1896 gebruik werd gemaakt ten opzichte van de Straits Settlements en in 1898 van Queensland. Tevens werden de uitvoeringsbepalingen (Ind. Stb. 1893 no. 255) geheel opnieuw vastgesteld bij Ind. Stb. 1895 no 216, en de datum van inwerkingtreding voor een en ander bepaald op 1 Oct. 1895.

Overeenkomstig het verdrag van Washington werden bij Ind. Stb. 1899 no. 110 eenige onbelangrijke wijzigingen in den buitenlandschen dienst gebracht.

De hieronder vermelde cijfers duiden het aantal pakketten aan — in geheele duizendtallen — dat van 1893 af in het binnen- en buitenlandsch verkeer werd verzonden en ontvangen.

door een groot cijfer, aanduidende de waarde. In 1892 werd de beeltenis des Konings vervangen door die der Koningin (kinderkopje). Er bestonden toen 13 soorten van frankeerzegels in verschillende kleuren nl. van 1, 2, 2½, 3, 5 (cijfertypen), 10, 12½, 15, 20, 25, 30, 50 en 250 cent. In afwachting van een nieuw type zijn in 1898 van alle waarden van 10 ct. en hooger (behalve van 30 ct.) uitgezonden Nederlandsche zegels met de nieuwe beeltenis van H. M., voorzien van een zwarten overdruk; boven de waarde, onder Ned.-Indië.

In 1901/1903 kwamen drie nieuwe typen: van ½ ct. t/m. 7½ cent, cijferzegels in boekdruk; 10 t/m 50 cent — beeltenis v/d koningin naar links met schemeringvlinders als hoekvulling eveneens in boekdruk — en 1 en 2½ gld. — beeltenis v/d Koningin naar links, daarnaast Mercurius links en Ceres rechts, onder schepen, die door den wind naar O. en W. worden gedreven, in plaatdruk.

In 1908/9 verschenen deze zegels met overdruk in zwart „Java" en „Buiten Bezit" zoogenaamd, om een statistiek van het aantal poststukken van Java en Madoera en van de Buitenbezittingen te kunnen maken, voor een herziening van het port. Betrouwbaar kon die statistiek echter nooit zijn, omdat op Java ook de zegels met Buiten Bezit en omgekeerd geldig waren.

In 1912/14 werden de tegenwoordige zegels uitgegeven, wederom in 3 typen: ½, 1, 2, 2½, 3, 4, 5 en 7½ cent, dezelfde cijferzegels, maar met meer wit, om het vernietigingsstempel beter te

Pakketpost.

	Binnenl. verkeer				Buitenlandsch verkeer									
					Uit Indië verzonden					In Indië ontvangen				
					naar Nederland					uit Nederland				
	tot 1 Kg.	1—3 Kg.	3—5 Kg.	totaal	tot 1 Kg.	1—3 Kg.	3—5 Kg.	totaal	n. andere landen	tot 1 Kg.	1—3 Kg.	3—5 Kg.	totaal	uit andere landen
1893	16	9	3	28	0.2	0.2	0.1	0.5	0.1	0.8	1.3	25	4.6	0.8
1895	42	28	12	82	2.1	2.1	1.6	5.6	1.2	4.0	7.0	12	23	4.6
1900	65	47	21	133	2.4	2.7	2.5	7.6	2.5	4.3	9.9	18.9	33.1	10.2
1905	79	57	30	166	3.2	3.5	4.4	11.1	4.1	5.4	12.1	23.9	41.4	15.7
1910	137	111	72	320	3.7	4.6	4.6	11.4	13.6	6.8	17.-	32.3	56.1	32.2
1916	203	155	126	484	4.9	5.9	9.4	20.2	—[1])	6.3	18 6	47,0	71.9	—[1])

V. Postwaarden. Bij het reglement van 1862 (Ind. Stb. no. 103*a*) werd de uitgifte van frankeer- en portzegels mogelijk gemaakt en bij dat van 1881 (Ind. Stb. no. 138) en de alg. bep. tot uitvoering daarvan (Ind. Stb. 1891 no. 254) werd de in gebruik- en buitengebruikstelling opnieuw geregeld.

Frankeerzegels. De eerste frankeerzegels waren die van 10 cent, met de beeltenis van Koning Willem III (3/4 gezien), waarvan 2 uitgiften (1864 — ongetand en 1865 — getand) plaats hadden. Dit type werd in 1870 gewijzigd, niet alleen wat betreft de beeltenis (en profil) maar ook de rand; o.a. werden de bloem en dolfijn vervangen door een mercuurstaf en een anker. Van dit type werden zegels van verschillende waarden uitgezonden. Voor alle waarden beneden 10 cent is de beeltenis (1883—1888) vervangen

[1]) In de cijfers naar en van Nederland begrepen.

doen uitkomen; 10, 12½, 17½, 20, 22½, 25 en 30 cent, beeltenis der Koningin naar rechts, met een zee met schip op den achtergrond (boekdruk) 50 ct, 1 en 2½ gld., beeltenis der Koningin naar links, geflankeerd door palmengroepen (plaatdruk).

Behalve de eerste zegels van 1864 en 1865, welke bij 's Rijks munt gedrukt zijn, zijn alle postwaarden gedrukt bij de firma Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem; de laatste typen zijn daar ontworpen, de voorlaatste door den kunstschilder dr. Jan Veth.

Reeds geruimen tijd geleden was men tot de ontdekking gekomen, dat op vrij groote schaal fraude met postzegels werd gepleegd; de gebruikte zegels werden nl. van den stempelinkt ontdaan, waartoe de vorige typen, zoowel wat de teekening als de kleur betrof, zich maar al te goed leenden. Om dit zoo veel mogelijk tegen te gaan, worden de zegels tegenwoordig vervaardigd in loslatende kleuren, welke bij pogingen om

ze van den stempel te ontdoen verbleeken of verdwijnen. In de nieuwe typen is ook daarom meer wit in de teekeningen gelaten. Verder bezigt men z.g. biffage stempels, waarmede de stempelinkt op sommige plaatsen in het zegel dringt.

Sedert 1911 geeft de Regeering dienstzegels uit; eerst de oud-model zegels met een zwarte cirkel, waarin een D uitgespaard is en thans met „dienst" schuin over het zegel.

Portzegels. Als de oudst bestaande portzegels van Indië worden beschouwd de etiquetten waarop het „te betalen port" werd ingevuld en waarvan exemplaren, dateerende van 1845/47 gevonden zijn in het oude archief te Batavia. In 1874 werden de eerste feitelijke portzegels uitgezonden. Het type is hetzelfde als in Nederland gebruikt wordt. De oude typen, waarop alleen een groot cijfer stond, zijn vervangen door zegels waaronder „cent" staat. Vroeger had elke waarde een verschillende kleur, daarna werden alle waarden in dezelfde kleur nl. rood, met zwart waardecijfer; thans geheel rood. Er zijn 9 soorten, nl. van 2½, 5, 10, 15, 20, 30, 40, 50 en 75 ct.

Briefkaarten. De eerste uitgaaf had plaats in 1874, nl. voor het binnenlandsch verkeer, en in 1877 voor het buitenlandsch verkeer. De vorm, kleur en de opschriften zijn herhaaldelijk gewijzigd. Ze dragen dezelfde zegelstempels als van de frankeerzegels en de binnenlandsche, behalve Hollandsche ook Maleische en Javaansche opschriften. Er bestaan 4 soorten: enkele en dubbele binnenlandsche met zegelstempels van 5 ct,. en enkele en dubbele buitenlandsche eveneens met stempels van 5 cent.

In 1899 zijn briefkaarten, welke door de particuliere nijverheid uitgegeven zijn, toegelaten, mits de stevigheid van het papier en voor zoover de voor het buitenlandsch verkeer bestemde kaarten betreft, ook de opschriften, overeenkomen met de door het Gouv. verkrijgbaar gestelde.

Gezegelde briefomslagen werden voor het eerst gebezigd in 1878. Er zijn 5 soorten, nl. van 10, 12½, 15, 20 en 25 cent. Die na 1884 uitgegeven droegen een ovaal stempel. Van alle waarden behalve van 25 ct. zijn in 1900 nieuwmodel Nederlandsche briefomslagen uitgezonden, voorzien van overdrukken als bij de frankeerzegels.

Sedert zijn achtereenvolgens twee typen van briefomslagen ingevoerd, het eerste ontworpen door Dr. Jan Veth, het tegenwoordige door de firma Enschedé.

Voor nadere bijzonderheden zie men: Standaardwerk over de postwaarden van Nederland en zijn Koloniën, Deel II, A'dam Maart 1895. Een uitgebreid Handboek voor de postwaarden van Ned.-Indië is in bewerking.

Officieele periodieke uitgaven. Jaarlijks verschijnt een verslag omtrent den Post-, Telegraaf- en Telefoondienst alsmede sedert 1897 een Post- en Telegraaf-Gids. Het eerste verslag voor den Vereenigden dienst was over 1875; van den Telegraafdienst zijn van 1858 tot 1875 afzonderlijke verslagen verschenen. Een door Kolff & Co. te Batavia bezorgde gids heeft slechts twee jaargangen (1883 en 1884) beleefd.

TELEGRAAFDIENST. *Aanleg van telegrafische verbindingen.* In 1855 werd op voorstel der Ind. Regeering 's Konings machtiging verkregen tot het oprichten van electro-magnetische telegrafen in Indië. De eerste regeling omtrent den aanleg kwam in 1858 (Ind. S. b. no. 37) tot stand, welke in 1876 (Ind. S. b. no. 257) vervangen werd door bepalingen omtrent den aanleg en het gebruik van telegrafen in Ned.-Indië. Ingevolge deze bepalingen, die, behoudens de in 1878 (Ind. Stb. no. 101), 1889 (Ind. Stb. no. 213) en 1891 (Ind. Stb. no. 235) daarin gebrachte wijzigingen nog van kracht zijn, mogen in Indië geen telegrafen — kabels daaronder begrepen — aangelegd en voor het verkeer opengesteld worden dan door of met vergunning van de Regeering, met uitzondering van die, welke over het eigendom van een bijzonder persoon of van eene onderneming loopende, alleen voor den eigenaar dienen. In het algemeen belang kan de Regeering tijdelijk bezit nemen van particuliere telegrafen of die deco opruimen. Onverminderd recht op schadevergoeding moet ieder de voor den aanleg van telegrafen door de Regeering of bijzondere ondernemingen noodige gravingen, opmetingen enz. op zijn eigendom gedoogen. De Staat of de bijzondere telegraafonderneming, welke vergunning heeft om hun telegrafen voor het publiek open te stellen — d. z. de na te noemen kabelmaatschappijen en spoor- en tramwegmaatschappijen — zijn niet verantwoordelijk voor het goed overkomen van telegrammen in het algemeen of binnen een bepaalden tijd.

Bij de stations en halten der spoor- en tramwegmaatschappijen bestaat gelegenheid tot de verzending van telegrammen.

Straffen zijn bedreigd tegen het opzettelijk verduisteren, vervalschen en openen van telegrammen of mededeelen van den inhoud daarvan aan onbevoegden door telegraafbeambten.

Ook zijn straffen opgenomen tegen het vernielen of beschadigen van telegraafwerken te land en onder zee, dit laatste als gevolg van de toetreding van Indië tot de in 1884 te Parijs gesloten internationale overeenkomst tot bescherming van onderzeesche telegraafkabels.

Landlijnen. Met de leiding werd in den aanvang belast de luit .t/zee Groll, met den titel van ingenieur der gouvernementstelegrafie, terwijl eenige ambtenaren, bekend met de telegrafie, uit Europa werden uitgezonden. Door bemiddeling van den ingenieur der Rijkstelegrafen in Nederland, Mr. E. Wenckebach, ten aanzien van den aankoop van de materialen en de verzending daarvan, werd het mogelijk reeds spoedig nadat de Koning de voormelde machtiging had gegeven (1855) met den aanleg van landlijnen aan te vangen en wel tusschen Batavia en Buitenzorg, over welke lijn 23 October 1856 het eerste telegram (aan den Gouv.-Gen.) verzonden werd. Die lijn diende aanvankelijk slechts ten gebruike van het Gouvernement, maar nadat in 1857 de lijn Batavia—Soerabaja met een zijtak Semarang—Ambarawa tot stand was gekomen, werd het gebruik van de telegraaf voor het algemeen opengesteld. In 1859 bedroeg de lengte der lijnen reeds bijna 2700 K.M. en het aantal kantoren 28. Gaandeweg werd het net op Java en ook het aantal kantoren uitgebreid.

In 1866 werd een aanvang gemaakt met den aanleg van landlijnen op Sumatra. De aanleg, die bij Telokbétong begonnen werd, was in 1871 reeds gevorderd tot Padang (ruim 1200 K.M.) en in 1873 tot Singkel (ruim 600 K.M.).

Op Java, maar meer nog op Sumatra en Borneo had men met verbazende moeilijkheden te kampen bij den aanleg van landlijnen. Een zeer groot bezwaar werd ondervonden in het verkrijgen en houden van goede steunpunten. De aanvankelijk gebezigde palen en dolken waren niet alleen zeer kostbaar, maar hadden zeer veel te lijden van stormen, terwijl ze ook dikwijls door dieren (o.a. olifanten) werden omvergeworpen. Het bezigen van levende steunpunten (vooral randoeboomen) had veel succes; de ijzerhoutboom leent zich mede zeer goed voor steunpunt, ook omdat hij niet gemakkelijk door vuur vernietigd wordt en daardoor bestand is tegen de veelvuldig voorkomende boschbranden. Een groot bezwaar was echter, dat vele boomen door de aanhechting van de isolatoren, door den bliksem of door de witte mieren stierven. Ook werd de communicatie dikwijls gestoord door afvallende takken, hetgeen op verschillende trajecten voorkomen werd door het aanbrengen der lijnen in het midden van den weg. Het toezicht van de lijnwachters liet aanvankelijk veel te wenschen over; toen dit verbeterd werd, kwamen de storingen veel minder voor, doordat de lijnen beter onderhouden werden.

Ook bracht veel verbetering de oprichting van isoleerhuisjes tusschen ver van elkander verwijderde kantoren, waardoor het mogelijk is de isolatietoestand van de lijn geregeld te onderzoeken.

Voorts is men tot de ontdekking gekomen dat de boschpaden, waarlangs de lijnen gespannen worden niet te breed uitgekapt mogen worden, omdat anders de boomen, hun steun van naastbijzijnde boomen missende, gemakkelijk omvallen.

Bij het aanleggen van spoorwegen werden de telegraaflijnen daarlangs gelegd en de bestaande lijnen opgeruimd. Daardoor is het o.a. te verklaren dat de lengte der lijnen soms verminderde, zie de statistische opgaven op blz. 481. Om versperring van de spoorbaan te voorkomen werden als steunpunten voor de spoorweglijnen ijzeren palen gebezigd.

Met veel moeite werd in 1887 een verbinding van West- met Oost-Sumatra (van Padang Sidimpoean naar Médan) tot stand gebracht, welke ook met het oog op de sedert (1891) internationale verbinding met Penang van belang is.

In 1902 kwam de landlijn door Z.O. Borneo tot stand van Bandjermasin over Amoentai naar Balikpapan en Samarinda; aanvankelijk bedoeld als schakel in de kabelverbinding (zie blz. 479) tusschen Java en Menado, maar thans uitsluitend landverbinding.

Als schakel in de internationale verbinding tusschen de Straits en Australië verdient verder vermelding, dat in 1893 tusschen Batavia en Banjoewangi voor het internat. verkeer een speciale draad werd bijgespannen (1165 K.M.), welke ter beschikking van de „Eastern Extension" telegraafmaatschappij — zie hieronder — werd gesteld.

Oorspronkelijk werden overal Morse-toestellen gebezigd, die met een stalen punt teekens in het papier drukten; deze werden echter reeds spoedig vervangen door blauwschrijvende toestellen of als zoodanig ingericht (Digney-systeem). Een proef om Hughes-toestellen, welke onmiddellijk drukletters in plaats van telegraafteekens overbrengen, in te voeren, mislukte; deze toestellen hoetten voor Indië ongeschikt, maar een herhaalde proef, in 1907, door bepaaldelijk daartoe uit Nederland gezonden personeel, gelukte volkomen. Hoewel dus bewezen was dat de Hughes wel degelijk goed werkt, bepaalt in Indië zich het gebruik slechts tot de verbinding van Weltevreden met Batavia, omdat er gebrek aan voldoend geschoold personeel bestaat. Op de hoofdverbindingen wordt thans met recorder-toestellen en duplex-morse- en recorder-inrichtingen gewerkt, terwijl bij minder goede gemeenschap met cardew vibrating sounder nog dikwijls de gemeenschap wordt onderhouden. Als batterijen waren eerst die van Daniell in gebruik, welke echter vervangen werden door Meidinger-elementen en later door die van het systeem-Leclanché, dat nog verbeterd werd.

Zeekabel- en radiotelegraafverbindingen. Reeds in 1859 kwam eene kabelverbinding tusschen Batavia, Muntok (Banka) en Singapore, met een zijtak van Muntok naar Palembang tot stand. (Zie het in druk verschenen verslag omtrent het leggen van den kabel van Batavia naar Singapore door J. Groll). Kort na de uitlegging brak de kabel en dit herhaalde zich zóó dikwijls en de herstelling daarvan vorderde zulke groote kosten, dat hiervan in Oct. 1861 werd afgezien. In 1865 werd een gedeelte opgehaald, en na met gëmoeti (vezelstof, afkomstig van den arèn-palm; zie het „Verslag wegens de bekleeding van een telegraafkabel met gomoetoe-vezelstof", opgenomen in het Tijdschr. d. Ned. Mij. v. Nijverh, 1867, Deel VIII, S. 7) te zijn omkleed, bij wijze van proef uitgelegd tusschen Anjër en Têlokbêtong, doch zonder gunstig reslutaten. Nadat eene aan een Engelsch ingenieur verleende concessie — waarbij een regeeringssubsidie was toegezegd — wegens niet-nakomen der voorwaarden vervallen was en eene concessie-aanvraag van een Ind. telegraafambtenaar was geweigerd, werden geen pogingen meer gedaan om Batavia rechtstreeks met Singapore te verbinden, totdat de onderhandelingen, aangeknoopt met de „British Australian" telegraafmaatschappij in 1870 leidden tot het verleenen van een vergunning aan die Mij. tot het in werking brengen van eene telegrafische verbinding van Java (Batavia) met Singapore en Java (Banjoewangi) met Australië (Port Darwin). Deze vergunning, die zonder eenig uitsluitend of over een bepaald aantal jaren uitgestrekt recht werd verleend, is opgenomen in de Staatscour. van 3 Mei 1870 en in Bijbl. no. 2351. Door de verbinding Batavia—Singapore, die einde 1870 tot stand kwam, was Indië tevens aan het wereldtelegraafnet aangesloten, daar de genoemde Mij. reeds kabels gelegd had tusschen Singapore en Penang en Madras. In het volgend jaar werd de kabel Banjoewangi—Port Darwin voor het publiek opengesteld. De vergunning ging in 1873 over op de „Eastern Extension Australasia and China" telegraafmaatschappij, welke Mij. achtereenvolgens verdere kabelverbindingen in den Archipel tot stand bracht, nl. Singapore—Banjoewangi (1879), een tweeden kabel Banjoewangi—Port Darwin (1879), Banjoewangi—Roebuckbaai (West-Australië) (1889)— opgeheven wegens gebrek aan verkeer; Penang—Medan (1891) en Tandjoeng Priok—Cocos- of Keelingeilanden (1908); terwijl aan haar in 1893 de beschikking werd gegeven over den reeds genoemden draad, welke van Batavia tot Banjoewangi was bijgespannen. De vergunning van 1870 werd

op de bedoelde kabels en de landlijn van toepassing verklaard en in 1905 opnieuw gewijzigd en verbeterd, o.a. wat de bepaling betreft omtrent de verleening „tot wederopzegging"; thans is ze verleend voor den tijd van 40 jaren.

De kabel tusschen Batavia en Singapore was herhaaldelijk gestoord, hetgeen werd toegeschreven aan de inwerking van zeediertjes (teredo's), waarom hij in 1881 vervangen werd door een nieuwen, waarvan de kern niet alleen met gëtah përtja, maar ook met een spiraalsgewijze strook van dun messing omkleed is.

Na de reeds genoemde kabelverbinding tusschen Java en Sumatra, waarop nooit een geregeld verkeer is onderhouden, werd in 1871 een nieuwe Gouvernements-kabel tusschen Anjër en Tëlokbëtong uitgelegd, welke, na herhaaldelijk beschadigd te zijn geweest, vooral door witte mieren, in 1875 eene groote herstelling en in 1878 een gedeeltelijke vernieuwing moest ondergaan. Met de Krakatau-ramp (1883) verdween de kabel spoorloos; in 1884 werd een nieuwe kabel gelegd, van dezelfde constructie als die tusschen Batavia en Singapore en wel van Anjër naar Kalianda (Lampongbaai). In 1896 werd, in plaats van Anjër, Bodjong (Java's 4e punt) het uitgangspunt van den kabel.

Het in 1876 ontworpen plan om eene rondgaande verbinding te maken Java—Celebes—Borneo (Bandjërmasin en Pontianak)—Banka—Billiton—Sumatra—Java kwam, wegens de groote kosten, niet tot uitvoering, terwijl het bij de begrooting voor 1890 gedaan voorstel tot kabelverbinding van Makasser met Bandjërmasin verworpen werd.

Achtereenvolgens breidde het net zich verder uit en kwamen de volgende kabelverbindingen tot stand:

1888. Java (Sitoebondo)—Bali (Singaradja)—Celebes (Makasser).

1889. Java (Grisee)—Madoera (Bangkalan).

1892. Sumatra (Medan—Olëë-lheuë).

1897. Sumatra (Olëë-lheuë)—P. Wèh (Sabang)

1897. Bali (Singaradja)—Lombok (Ampënan),

1901. Java (Sitoebondo) en Borneo (Bandjërmasin).

1903. Borneo (Balikpapan) en Celebes (Kwandang en Menado).

1904. Java (Tandjoeng Priok)—Billiton (Tandjoeng Pandan)—Borneo (Pontianak).

1904. Billiton—Banka (Pangkalpinang Muntok)—Sumatra (Palembang).

1905. Celebes (Makasser)—Borneo (Balikpapan).

1907. Borneo (Moeara Pëgatan)—P. Laoet (Koemang Koemang).

1909. Doorlegging kabel Sumatra (Medan)—P. Wèh (Sabang),

en 1910 van Java (Sitoebondo)—Celebes (Makasser).

1912. 2e kabel Java (Anjër)—Sumatra (Kalianda).

1912. Sumatra (Padang—Siboga).

1913. Sumatra (Padang)—Java (Batavia—Semarang—Soerabaja).

1914. Celebes (Kéma)—Ternate—Celebes (Kéma—Gorontalo).

1913. Java (Soerabaja)—Borneo (Balikpapan).

1913. Doorverbinding kabel Borneo (Balikpapan —Celebes (Menado) met uitschakeling van Kwandang, dat met landlijn met Gorontalo verbonden werd.

Behalve de kabel tusschen Java en Madoera, welke met eigen middelen uit den in Indië aanwezigen kabelvoorraad werd gelegd, werden de tot 1905 gelegde Gouvernementskabels geleverd en gelegd door de „Eastern Extension", hetgeen meer dan 22 ton gekost heeft. Om een denkbeeld te geven van de enorme kosten, die het onderhoud der kabels vordert, moge dienen dat van 1890 tot 1894 ruim ƒ 92.000 voor reparatie moest worden betaald. De kabel tusschen Java en Sumatra kostte in het elfjarig tijdvak van 1872 tot 1883 aan herstelling en vernieuwing niet minder dan ƒ 214.828 of p.m. ƒ 20.000 per jaar.

Ten einde de groote kosten te vermijden en niet langer afhankelijk te zijn van vreemde hulp, besloot de Regeering in 1905 tot het aanschaffen van een eigen kabelschip. Aangekocht van de Norddeutsche Seekabelwerke A. G. te Nordenham vertrok het kabelschip „Von Podbielski", na te zijn ingericht voor de tropen en omgedoopt als „Telegraaf", naar Indië met den bij die Maatschappij vervaardigden kabel ter verbinding van Makasser met Balikpapan. Oorspronkelijk ingedeeld bij de Gouvernementsmarine is de Telegraaf in 1919 overgegaan naar Gouvernements-bedrijven; het gebruik „à double usage" bleek hoogst onpractisch te zijn, omdat het kabelschip steeds gereed moet zijn om bij het optreden van storing hulp te kunnen bieden.

In 1912 is het kabelschip van draadlooze telegrafie voorzien.

De ervaringen, opgedaan tijdens den oorlog tusschen Engeland en de Z.-A. Republieken, toen de Engelsche Regeering, zelfs op regeeringstelegrammen van andere mogendheden een zeer strenge censuur uitoefende, openden in ons land de oogen voor het gevaar, dat onze Archipel slechts door Engelsche kabels, welke hun steunpunten veelal op Engelsch gebied hebben, verbonden is met het Moederland. Aangezien Duitschland voor zijn bezittingen in de Stille Zuidzee ook aansluiting aan het wereldtelegraafnet zocht en een verbinding met het Rijk in Europa verlangde, welke niet op Engelsch grondgebied landt, gingen de belangen van Nederland en Duitschland hier samen en lag het voor de hand, dat de beide landen zich verbonden om gezamenlijk het in het leven roepen van zulk een verbinding te bevorderen. Op initiatief van den toenmaligen officier v/h Ind. leger, leeraar aan de K. M. A. te Breda, J. J. le Roy, werd het staatsverdrag van 24 Juli 1901 (Ind. Stb. 1903 no. 366) gesloten; dat verdrag leidde tot de oprichting van de Duitsch-Nederlandsche Telegraafmaatschappij, die haar zetel heeft te Keulen en in 1905 kabels liet leggen tusschen Menado—Yap (een der toenmaals Duitsche Carolinen)—Shanghai en tusschen Yap en het Amerikaansche eiland Guam, waar aansluiting verkregen werd aan den Amerikaanschen Pacific-kabel tusschen de Philippijnen en San Francisco. De heer Le Roy is de Nederl. directeur der Maatschappij.

Door de totstandkoming van het Duitsch-Nederlandsche net, dat een totale lengte heeft van 3415 zeemijlen of 6336 K.M., verkreeg Ned.-Indië twee geheel van Engelsch grondgebied onafhankelijke telegraafverbindingen, één over China en Siberië en één over Amerika.

De maatschappij ontvangt van de beide Regee-

ringen een subsidie, waarvan het Nederl. aandeel 375,000 M. per jaar bedraagt. Daartegenover betaalt de maatschappij 90 % van haar inkomsten uit de kabeltaksen aan de subsidiërende Regeeringen terug. In de laatste jaren vóór den wereldoorlog bedroeg die terugbetaling niet minder dan 85 % van het subsidie.

De D.-N. ondervindt sterk het nadeel, dat haar landingspunt in Ned.-Indië (Menado) ver van het centrum van den handel (Java) gelegen is en dat men voor de over haar kabels verzonden wordende telegrammen dus meer dan bij verzending over de Engelsche kabels afhankelijk is van de bediening van de Indische Gouvernementskabels, welke — de Regeering heeft het herhaaldelijk erkend — door het nijpend gebrek aan personeel, tot voor korten tijd niet aan de eischen van het verkeer voldeed.

Een gevolg van de oprichting met belangrijken regeeringssteun van de D.-N. was, dat de vrij hooge buitenlandsche tarieven verminderden; thans (1918) bedraagt het tarief tusschen Nederland en Ned.-Indië *f* 2.— per woord voor gewone en *f* 1.— voor z.g. uitgestelde telegrammen. Voor perstelegrammen is een lager tarief bepaald. Ook voor andere bestemmingen verminderde het telegramtarief, o.a. voor Amerika.

Nadat in 1903 tusschen Frankrijk en Nederland een kabelovereenkomst was gesloten, kwam in 1906 de Fransche regeeringskabel Pontianak—P. Condore—Saigon (707 zeemijlen of 1311 K.M.) tot stand. Om politieke redenen betaalde Nederland het gedeelte, dat in de territoriale wateren van N.-I. ligt. Deze kabelverbinding, die reeds geruimen tijd gestoord is, heeft voor ons slechts een belang voor het locaal verkeer met Cochinchina, maar niet als internationale verbinding.

Zoowel door de totstandkoming van de genoemde buitenlandsche kabelverbindingen, als door de snelle en plotselinge opkomst der Buitenbezittingen, gepaard met een algemeene uitbreiding van handel en nijverheid, moest de telegraaf aan steeds hoogere eischen voldoen. Ingrijpende maatregelen waren noodig, met kracht nam men de uitbreiding van het telegraafnet ter hand (zie boven), een staf van hooger ontwikkeld technisch personeel werd aan den dienst toegevoegd, een eigen kabelschip aangeschaft en in dienst gesteld, een seincursus opgericht, enz.

Om de vraag te kunnen beantwoorden, welke plaatsen in de toekomst behoefte aan telegrafische gemeenschap hadden en in welke volgorde de aansluiting moest geschieden, vatte de Regeering in 1903 het voornemen op een commissie bijeen te roepen. Hierbij dacht men uitsluitend aan uitbreiding door middel van kabels en landlijnen, maar toen de elders genomen proeven met draadlooze telegrafie er op wezen, dat dit nieuwe verkeersmiddel eerlang ook voor zulke verbindingen zou zijn te bezigen in de plaats van kabels, is men op draadlooze verbindingen bedacht geworden.

Inmiddels hadden de heeren Delprat en Wackers te Amsterdam een concessie-aanvraag ingediend voor het oprichten en exploiteeren van een 40-tal stations voor draadlooze telegrafie binnen het gebied van Ned.-Indië.

De concessie werd in 1907 verleend, maar moest reeds op het eind van dat jaar ingetrokken worden, omdat het niet gelukt was het benoodigde kapitaal te verkrijgen. De Marconi Maatschij, welke oorspronkelijk toezeggingen had gedaan, wenschte deze niet gestand te doen, terwijl onderhandelingen met de Mij. Telefunken te Berlijn al evenmin slaagden.

De Regeering besloot daarop de invoering der draadlooze telegrafie in Indië zelf ter hand te nemen en verzocht den reeds genoemden Directeur van den D. N. Telegraafmij, den heer J. J. le Roy, daarvoor een plan te maken.

Bij de indiening van dat plan, hetwelk evenals het plan Delprat-Wackers een 40-tal, maar met meer zorg gekozen, plaatsen bevatte, gaf de heer Le Roy den raad om een gemengd stelsel van draadlooze en kabelverbindingen te kiezen.

Om zich hieromtrent een goed oordeel te kunnen vormen stelde de G.G. in 1909 de z.g. Ned.-Ind. telegraafcommissie in.

Een en ander had tengevolge, dat reeds in 1911 een station voor d. t. te Sabang (P. Wèh) werd opgericht. Daarna volgden stations te Sitoebondo (Java), Timor-Koepang en Ambon, welke zouden dienen voor het nemen van proeven ter beantwoording van de vraag of en, zoo ja, in welke gevallen aan draadlooze verbinding boven kabelverbinding de voorkeur moet worden gegeven. De keuze viel op Koepang en Ambon, omdat deze plaatsen in het rapport van de Ned.-Ind. telegr. comm. waren genoemd onder die, welke in de eerste plaats aansluiting behoefden.

Omtrent die proeven, welke zich over een vol jaar uitstrekten en daarom gewoonlijk de jaarproeven genoemd worden, is een zeer belangrijk en goed gedocumenteerd verslag uitgekomen dat in 1916 in druk verschenen is.

De genoemde stations zijn alle geleverd door de Maatschappij Telefunken.

In 1910 is aan de Bataafsche Petroleum Mij vergunning verleend om te Balikpapan en op Tarakan, aan de Oostkust van Borneo, draadlooze stations op te richten en in bedrijf te nemen voor eigen gebruik en om berichten te wisselen met schepen in zee der Kon. Paketvaart Mij. en Stoomv. Mijen „Nederland" en „Rott. Lloyd". In tijden van oorlog, oorlogsgevaar en binnenlandsche onlusten kan de Regeering zonder bijzondere vergoeding over de stations beschikken. Verder heeft de Regeering zich de bevoegdheid voorbehouden om de stations te allen tijde te naasten.

Vele Indische stoomers hebben zich voor draadlooze telegrafie ingericht en de meeste buitenlandsche stoomschepen die de Indische wateren bevaren, zijn van draadlooze telegrafie voorzien. Hieruit blijkt wel, hoe onjuist de meening was van de N.I. telegraafcomm., dat voor het verkeer met schepen in zee in den Archipel geen behoeften aan d. t. station bestond, en hoe noodig het is, dat het aantal stations in den Archipel vermeerderd worde.

Met ingang van 1 Febr. 1911 trad Ned.-Indië toe tot de internationale radiotelegraafovereenkomst, op 3 Nov. 1906 te Berlijn gesloten, in 1912 gewijzigd en uitgebreid te Londen.

De ontwikkeling van de draadl. telegrafie, ook voor de verbinding op lange afstanden, bracht de heeren V. d. Bosch, V. d. Bilt e. a. er toe om zich tot een comité te vereenigen voor het tot standbrengen van een radio-verbinding tusschen Nederl. en Indië. Op een concessie aanvrage voor de oprichting van stations in Nederl en in Indië, waartusschen zij over voor eenige op Italiaansch en Engelsch gebied op te richten stations de verbin-

ding wilden verkrijgen, ging de Regeering niet in.

Toen intusschen sedert het uitbreken van den wereldoorlog ook de draadlooze telegrafie op lange afstanden meer en meer volmaakt werd, kwam het denkbeeld bij de Regeering op om te trachten een rechtstreeksche verbinding, zonder tusschenstations tot stand te brengen. De in Indië op de hoogvlakte van Bandoeng, onder leiding van den ingenieur der telegrafie Dr. De Groot ondernomen proeven, hebben goed succes. Voor het station in Nederl. hebben de Staten-Generaal 5 millioen toegestaan.

De ontwikkeling van het telegraafnet kan blijken uit de volgende cijfers, aangevende de lengte der lijnen en draden in K.M.; na het totstandkomen van de kabelverbinding Java—Bali—Celebes (1888) gesplitst voor landlijnen en kabels.

				Landlijnen		Kabels	
	lijnen	draden		lijnen	draden	lijnen	draden
1857	1000	1000	1890	6863	9.097	910	949
1860	3750	3800	1895	6891	10.840	1452	1491
1865	2700	2750	1900	7109	11.268	1675	1716
1870	3250	3775	1905	8881	13.859	5266	5320
1875	5600	6850	1910	9838	17.122	5078	5078
1880	5862	7413	1915	11145	11.094	9470	9470
1885	5774	7814	1918	11115	26.834	9940	9940

Binnenlandsch verkeer. In de eerste jaren bestond het personeel uit den aard der zaak slechts uit weinig beambten. De eerste feitelijke formatie werd in 1860 (Ind. Stb. n°. 41) vastgesteld onder het beheer van den Directeur der producten en civiele magazijnen. De chef van den dienst droeg den titel van hoofd-ingenieur, onder hem stonden ingenieurs, adj.-ing., telegrafisten, die in 3 klassen verdeeld waren en leerling-telegrafisten. Omtrent de samensmelting van den postdienst met den telegraafdienst is reeds in het artikel over eerstgenoemden dienst gesproken.

Aanvankelijk bestond er slechts eene voorloopige regeling voor de verzending van telegrammen, welke in 1863 (Ind. Stb. no. 12) vervangen werd door het „Reglement voor de correspondentie door middel van de Gouvernementstelegrafen in Ned.-Indië". Volgens dit reglement mochten slechts de Nederlandsche en Maleische talen gebezigd worden, terwijl geheimschrift alleen voor regeeringstelegrammen was toegelaten. Het tarief werd berekend naar den afstand (kringen ten getale van 6) en per telegram van 20 woorden; het bedroeg 70 cent per kring voor een enkelvoudig telegram en 35 cent voor elke 10 woorden meer. Een woord van meer dan 7 lettergrepen en een getal van meer dan 5 cijfers werden elk voor twee woorden gerekend.

Nadat het reglement was vervangen door dat van 1871 (Ind. Stb. no. 19), werden achtereenvolgens de reglementen van 1873 (Ind. Stb. no. 103) en 1876 (Ind. Stb. no. 119) en 1886 (Ind. Stb. no. 99) uitgevaardigd, alvorens het thans nog geldend telegraafreglement van 1907 (Ind. Stbl. no. 67) werd ingevoerd.

Een jaar te voren (1906) had reeds de invoering plaats van het twee kringen tarief, dat in de plaats trad van het 10 kringen tarief van 1886 der landverbindingen en het 5 kringen tarief van 1892 der kabelverbindingen — de eerste kring (rechtstreeksche afstand 75 K.M. of minder) 5 ct. per woord met een minimum van 25 ct. per telegram; de tweede kring bij een rechtstreekschen afstand van meer dan 75 K.M. 10 cent per woord met een minimum van 50 ct. per telegram, welke kosten behalve in het verkeer tusschen Java en Madoera voor de telegrammen over zee overgebracht worden, verhoogd met 5 ct. per woord (minimum 25 ct.) bij een rechtstreekschen afstand van 75 K.M. of minder tusschen de kantoren, welke verbindingen over zee tot stand brengen en bij een rechtstreekschen afstand van meer dan 75 K.M. 10 ct. per woord (minimum 50 ct.).

Op plaatsen met een plaatselijk telefoonnet bestaat gelegenheid om de telegrammen van en voor de geabonneerden per telefoon bij de kantoren aan te bieden en per telefoon af te leveren.

Als tijd voor alle kantoren in Indië geldt sedert 1908 de Midden-Java tijd; tevoren de tijd van Batavia.

In 1909 werd het reglement aangevuld met nieuwe voorschriften betreffende de aanhouding van bijzondere telegrammen, waarvan de inhoud gevaarlijk schijnt voor de veiligheid van den Staat of in strijd wordt geacht met de wetten des lands, de openbare orde of de goede zeden, zoomede betreffende perstelegrammen, maritieme-, semaphore- en radiotelegrammen. Verder werden de regelen omtrent overeengekomen taal, samenstelling van woorden en cijfergroepen en omtrent de te bezigen verkortingen voor de bijzondere aanwijzingen verduidelijkt en aangevuld.

Voor perstelegrammen is in het binnenlandsch verkeer slechts $^1/_4$ van het tarief voor gewone telegrammen verschuldigd. Zij kunnen aangeboden worden door ieder willekeurig persoon, doch moeten gericht zijn aan het nieuwsblad of tijdschrift door den chef van den dienst tot het ontvangen van die telegrammen gemachtigd.

Ten gevolge van de groote kosten, welke de oprichting van een telegraafkantoor met zich brengt, is men in 1875 overgegaan tot vereeniging van den telegraaf- met den postdienst.

Hierdoor was het mogelijk het snelle verkeersmiddel ook tot kleine plaatsen uit te breiden. In 1884 werd nog een nieuw middel gevonden om de telegraaf op nog kleinere plaatsen onder het bereik van het publiek te brengen en wel door middel van de telefoon, welke intusschen aanmerkelijke verbeteringen had ondergaan en niet alleen goedkoop, maar ook gemakkelijk te exploiteeren was.

In 1883 werden de bepalingen omtrent aanleg en gebruik van telegrafen op telefonen toepasselijk verklaard, terwijl in het volgende jaar regelen werden vastgesteld omtrent den telefoondienst, welks feitelijk een uitbreiding van den telegraafdienst is, in verband waarmede dan ook in 1912 de naam telefoonkantoor veranderd werd in hulptelegraafkantoor.

Het aantal van die kantoren breidde zich steeds uit, ook in verband met de openstelling voor het publiek van verschillende bestuurs- en militaire telefoonlijnen.

Sedert de verandering van den naam (1912) nemen de hulptelegraafkantoren aan den telegraafdienst in zijn geheelen omvang deel.

Voor de spoorwegtelegraafkantoren, welke sedert 1883 voor het publiek verkeer zijn opengesteld, is sedert 1893 ook het kringentarief van toepassing, terwijl voor de kantoren der bijzondere

spoor- en tramwegondernemingen speciale tarieven gelden.

Voor telegrammen die over de kabels van de „Eastern Extension" (d. i. over Medan—Penang—Singapore—Batavia) tusschen Sumatra en de andere eilanden van den Archipel worden gewisseld, wordt slechts 50 cent per woord gerekend. Bij alle postkantoren in de Buitenbezittingen kunnen telegrammen worden aangenomen ter verzending door de Gouv. telegraafkantoren of door de te Penang en Singapore gevestigde kantoren der „Eastern Extension".

De hieronderstaande statistiek geeft het aantal bijzondere en regeeringstelegrammen gedurende 1875—1916 in het binnenlandsch verkeer verzonden en de opbrengst der bijzondere telegrammen.

De vele klachten betreffende verminkingen van telegrammen, waarvan verscheidene op rekening moesten worden gesteld van de ongeoefendheid der telegrafisten, hebben den stoot gegeven tot de oprichting in 1909 van den seincursus te Weltevreden, alsmede sedert 1905 tot de uitzending van een 30-tal geroutineerde ambtenaren van den Nederl. dienst naar Indië, een maatregel, waarmede sedert geregeld is voortgegaan.

Desniettegenstaande bleef het aantal klachten groot en verschenen in de Indische bladen geregeld ongunstige beoordeelingen van „Tante Pos", zooals de Ind. p. t. t. genoemd werd.

Dit alles gaf het Opperbestuur in 1911 aanleiding tot de uitzending naar Indië van de heeren Collette, hoofding. der telegrafie en Leur, ouddirecteur van het Telegraafkantoor te Amsterdam, met de opdracht om met den Dir. Gouv. Bedr. en den chef van de p. t. t. dienst de middelen te beramen tot verbetering van den telegraaf- en zoo noodig ook van den telefoondienst.

In Juli 1911 in Indië aangekomen, brachten zij reeds in September van dat jaar een uitvoerig verslag uit en vertrokken de volgende maand weder naar Nederland.

De kabelverbinding Padang—Batavia—Semarang—Soerabaja is mede een gevolg van dat verslag.

Sedert 1914 is in Indië de sneltelegraaf van Siemens ingevoerd, aanvankelijk op de kabelverbindingen Batavia—Semarang—Soerabaja.

Evenals de brieven worden in den laatsten tijd ook de telegrammen door Inlanders besteld. Een premiestelsel op het vlug en nauwkeurig bezorgen heeft tot uitstekende uitkomsten geleid. Ook bracht scherper toezicht op de bestellers, die meer en meer van rijwielen voorzien worden, veel verbetering.

Uit onderstaande statistische opgaven kan blijken dat het binnenlandsch verkeer zich sterk uitbreidt.

Buitenlandsch verkeer. Aangezien over de in 1859 tot stand gebrachte verbinding tusschen Java en Singapore nooit een geregeld verkeer is kunnen worden gevoerd, kunnen de vóór 1870 geldende bepalingen voor het buitenlandsch verkeer buiten beschouwing blijven.

Toen in 1871 Indië met het wereldtelegraafnet verbonden was, werd besloten om toetetreden tot het Internationaal Telegraafverdrag, hetgeen geschiedde op de in Dec. 1871—Jan. 1872 te Rome gehouden telegraafconferentie.

Aanvankelijk gold voor het buitenlandsch tarief een 3 kringenstelsel en werd het evenals in het binnenlandsch verkeer berekend per telegram van 20 woorden. Een telegram van 20 woorden van Indië naar Nederland kostte ongeveer ƒ 73 à ƒ 75.

Naar aanleiding van het Intern. Verdrag van St.-Petersburg (1875) werd met ingang van 1876 het woordtarief ingevoerd, bij welke gelegenheid de kringen werden opgeheven. Het uniform tarief tusschen Indië en Europa (behalve eenige landen) bedroeg aanvankelijk ƒ 4 per woord, welk tarief echter al spoedig verhoogd werd tot ƒ 4,12½ per woord.

Van dit bedrag ontving de Ind. administratie als eind-taks het bij de concessie van 1870 bepaalde bedrag van 7½ cent per woord.

Deze eind-taks werd in 1890 voor de eilanden buiten Java verhoogd tot 40 cent en in 1897 voor Java tot 15 cent, waartegenover echter de transit-taks (geheven voor de telegrammen, die over de lijnen der „Eastern Extension" gaan, maar noch voor Indië bestemd noch van daar afkomstig zijn) van 7½ cent tot 5 cent verminderde.

Niettegenstaande deze verhoogingen werd het tarief tusschen Nederland en Indië aanmerkelijk verlaagd, nl. in 1890 tot ƒ 3,72½ per woord voor Java en ƒ 4,05 voor de overige eilanden, welke bedragen in 1897 gebracht werden op ƒ 3,14 en ƒ 3,47; het laatste cijfer spoedig nog tot ƒ 3,39.

Binnenlandsch verkeer.

	Telegrammen						Opbrengst der bijzondere telegrammen		
	Bijzondere-			Regeerings-					
	aantal telegrammen (duizendtallen)	aantal woorden (duizendtallen)	gemiddeld aantal woorden per telegram	aantal telegrammen (duizendtallen)	aantal woorden (duizendtallen)	gemiddeld aantal woorden per telegram	in het geheel (duizendtallen) (guldens)	gemiddeld per telegram (guldens)	gemiddeld per woord (guldens)
1875	286	—	—	21	—	—	416	1.45	—
1880	310	6.755	21.79	24	924	38.50	424	1.37	0.0611
1885	280	3.912	13.99	29	947	32.65	448	1.60	0.1146
1890	319	3.876	12.15	30	977	32.40	483	1.51	0.1246
1895	377	4.607	12.22	36	1.079	30.37	538	1.49	0.1212
1900	375	4.379	11.68	40	1.304	32.52	510	1.35	0.1163
1905	403	4.782	11.86	61	2.037	33.58	564	1.40	0.1180
1910	851	8.999	10.57	80	1.905	23.79	976	1.14	0.1084
1916	1439	17.411	12.10	179	2.932	10.75	—	—	—

Bestond tot nog toe in het buitenlandsch verkeer voor Java en Madoera, door het verschil in eindtaks, een lager tarief dan voor de overige eilanden (25 cent), in den loop van 1913 is dat verschil opgeheven en zijn, gepaard met een verlaging, over het algemeen uniforme tarieven voor geheel Indië ingevoerd. Gewone telegrammen voor Europa kosten over Yap—Kiachta; Madras—Suez en Cocos ƒ 2 per woord, uitgestelde ƒ 1 per woord. Voor Ned.-Indische Regeeringstelegrammen geldt een lager tarief door de reductie, welke de Eastern Extension en de Duitsche Nederl. ingevolge de concessiën op hare lijnen geven.

Sedert 1890 bestaat verder een speciaal tarief voor dagbladtelegrammen, d.z. telegrammen die door correspondenten aan hunne bladen worden gezonden en alleen nieuws ter publiceering in die bladen bevatten; zij moeten in verstaanbaar Engelsch gesteld worden.

Dat tarief bedroeg aanvankelijk ƒ 1.42 per woord, maar werd reeds spoedig verminderd tot ƒ 1.35 en in 1897 tot ƒ 1,03 en geleidelijk tot 72 cent, van welk bedrag de Ind. administratie als eind-taks 2 cent ontvangt.

Voor het locaal verkeer tusschen Penang en de Oostk. van Sumatra en Atjèh bedraagt het tarief slechts ƒ 0,50 per woord, waarvan aan de Ind. administratie als eind-taks 20 cent wordt toegekend.

Het buitenlandsch verkeer is evenals het binnenlandsche geregeld bij het reglement van 1907 (Ind. Stb. no. 67.)

Uit de volgende cijfers van de verzonden, ontvangen en doorgezonden telegrammen en de opbrengst van die telegrammen moge de ontwikkeling van het buitenlandsch verkeer blijken van 1875—1916.

Buitenlandsch verkeer.

	Telegrammen						Opbrengst voor de Ind. adm. (in duizendtallen guldens)
	Van en naar Indië			Doorgezonden			
	aantal telegrammen (duizendtallen)	aantal woorden (duizendtallen)	gemiddeld aantal woorden per telegram	aantal telegrammen (duizendtallen)	aantal woorden (duizendtallen)	gemiddeld aantal woorden per telegram	
1880	31	352	11.26	27	346	12.88	54
1885	42	399	9.36	49	538	11.06	69
1890	63	528	8.33	66	814	12.41	95
1895	70	545	7.78	121	1.970	16.23	212
1900	104	862	8.26	189	2.521	13.34	391
1905	149	1.337	8.31	56	699	12.40	292
1910	245	1.919	8.14	75	739	9.83	450
1916	338	5.981	17.7	205	3068	15.00	819

Telefonen. Omtrent den Gouvernementstelephoondienst, welke feitelijk een uitbreiding van den telegraafdienst is, werd hiervoren reeds het noodige vermeld.

Particuliere telefonen. In 1880 werd aan eenige particulieren voor den tijd van 25 jaar, zonder eenig uitsluitend recht, concessie verleend voor het aanleggen en exploiteeren van telefoonverbindingen te Batavia, Weltevreden, Tandjoeng Priok, Semarang en Soerabaja en tusschen de eerste drie plaatsen onderling. Van de bruto ontvangst moet aan het Gouvernement als cijns worden betaald 10 % 's jaars. De plannen, tarieven en verdere voorwaarden moeten door de Regeering worden goedgekeurd. Aanvankelijk werd voorgeschreven, dat de verbindingen met de centraalstations ondergronds moesten worden aangelegd; maar wegens de bezwaren door inductie werd van die verplichting spoedig ontheffing verleend. De Regeering kan de lijnen te allen tijde naasten.

Reeds in 1882 werd met den aanleg der lijnen een begin van uitvoering gemaakt. Aan dezelfde concessionarissen werd op dezelfde voorwaarden ook eene concessie verleend voor telefonen ter Sumatra's Oostkust, welke echter niet uitgevoerd werd.

In Batavia, Weltevreden en Tandjoeng Priok begon de exploitatie in 1883; in Semarang en Soerabaja in 1884.

De concessionarissen droegen hunne rechten over aan eene maatschappij, nl. de Ned.-Indische telephoon-maatschappij.

Het aantal aanvragen om concessiën nam in de volgende jaren steeds toe, waarom in 1894 modelvoorwaarden werden vastgesteld voor dergelijke concessiën.

In het volgend jaar werden ook modelvoorwaarden gepubliceerd omtrent intercommunale telefoonverbindingen, waarvoor als voorbeeld genomen was de in 1894 verleende concessie voor aanleg en exploitatie van telefonen tusschen Batavia, Semarang en Soerabaja, welke concessie sedert is overgedragen aan de Intercommunale telephoonmaatschappij. De lijnen zijn gelegd langs de Gouv. telegraaflijnen en verbonden niet alleen met de perceelen der geabonneerden, maar tevens met publieke spreekcellen en de telegraafkantoren. Voor een gesprek van ten hoogste 3 minuten tusschen Batavia en Soerabaja wordt gevorderd ƒ 6, tusschen Batavia en Semarang ƒ 5 en tusschen Semarang en Soerabaja ƒ 3,50.

De concessie is verleend voor 25 jaar, maar reeds nadat de onderneming 10 jaar in exploitatie is, kan de Staat haar naasten. Van de bruto-ontvangst is 10 % als cijns aan het Gouvernement verschuldigd.

Aangezien men in de intercommunale telefonen nadeel ziet voor de opbrengst van de telegraaf en het zoowel in het belang van den Lande als van het publiek moet worden geacht de telefoon in Indië in één hand, nl. van den Staat, te nemen, werd in 1901 besloten om de telefoon geleidelijk in Gouvernementshanden te brengen.

Intusschen was aan de Intercomm. Telefoonmij en aan de Buitenz. Int. Telef. Mij vergunning verleend om telegrammen door middel van haar telefoonlijnen over te brengen (zg. phonogrammendienst). Daarvan maakte het publiek veel gebruik, omdat de phonogrammen veel vlugger overkwamen dan de telegrammen.

De eerste stap in de richting tot staatsexploitatie was de overneming in 1906 van de telefoonnetten te Batavia, Semarang en Soerabaja en de aanleg van een intercommunale lijn langs den spoorweg Batavia—Bandoeng—Soerabaja. Die lijn kwam 1908 tot Madioen en in 1910 tot Soerabaja gereed. In verband hiermede werd de vergunning voor den phonogrammen dienst in 1911 ingetrokken.

Ten behoeve van den telefoondienst, welke sedert 1907 zich met reuzenschreden ontwikkelde, werd in dat jaar de heer N. Heinzelmann, ing. der Bell Telef. Mij te Amsterdam, met den titel van Directeur van den telefoondienst, naar Indië gezonden, om aan den Ind. dienst een bizondere kracht te verbinden in de moeilijke overgangsperiode. Achtereenvolgens gingen de netten der Preanger Telefoonmij (1907), Telefoonmij de Vorstenlanden (1909), Telefoon Mij Insulinde te Malang en Loemadjang (1911) en te Kraksaän (1912) in Gouvernementshanden over.

Ook werden vele zg. kleine telefoonnetten tot stand gebracht, waarvoor speciale tarieven werden vastgesteld.

Sedert 1909 is op Java, Madoera, Sumatra, Borneo, Celebes en Lombok een 25-tal nieuwe netten aangelegd.

1 Jan. 1914 gingen de bezittingen van de Int. Telefoonmij aan het Gouvernement over.

Op het einde van dat jaar bedroeg het aantal Gouvernements locale en districtsnetten ruim 40, met ruim 100 kantoren en bijkantoren. Die netten zijn geheel modern ingericht, evenals die op de hoofdplaatsen van Java.

Om een denkbeeld van de ontwikkeling van de telefonie in Indië te geven, zij vermeld, dat de bruto ontvangsten in 1907 bedroegen *f* 477.740 en in 1912 *f* 1.313.475 en het aantal telefoonposten einde 1907: 3626 en einde 1912: 9536.

Dec. 1918. W. F. G. O.

POSTELEIN. Zie PORTULACA.

POSTILJONEILANDEN. Zie PATERNOSTEREILANDEN.

POSTO. Zie LARANTOEKA (Hoofdplaats).

POSTSPAARBANK IN NEDERLANDSCH-INDIË. Alvorens een overzicht te geven van de bestaande organisatie van den dienst der Postspaarbank in Ned.-Indië en van de door die instelling bereikte resultaten, is het noodig met een enkel woord de gedachtenwisseling te vermelden, welke aan de oprichting der Postspaarbank is vooraf gegaan. Zonder daarbij in bijzonderheden te treden, kunnen de voornaamste punten naar voren worden gebracht, waardoor een inzicht kan worden verkregen in hetgeen de instelling bedoelt te zijn. Officieel werd het plan tot oprichting eener Postspaarbank in Nederlandsch-Indië het eerst aanhangig gemaakt door den Minister Van Dedem, naar aanleiding van eene rede, door den Heer Levyssohn Norman gehouden in de Tweede Kamer der Staten Generaal (zitting van 19 November 1892), waarbij werd aangedrongen op de invoering eener dergelijke instelling. Tevoren was het denkbeeld reeds besproken in publicaties van den Directeur der Rijkspostspaarbank te Amsterdam, den Heer Sassen, en was in Indië reeds een voorstel uitgewerkt door den toenmaligen Hoofd-Inspecteur, Chef van den Post- en Telegraafdienst, dat echter geen steun vond bij den toenmaligen Directeur der Burgerlijke Openbare Werken. De zaak werd echter thans ter hand genomen en stuitte bij geen der adviseurs op principieele bedenkingen, al was ook de verwachting, welke men van de bestaanbaarheid en het nut eener Postspaarbank koesterde, niet bij een ieder even hoog gespannen. De aanvankelijke opzet van het plan was echter een geheel andere, en wel veel engere, dan ten slotte is aangenomen.

Men ging uit van de meening, dat de dienst van de Postspaarbank — ook de centrale leiding — moest worden toevertrouwd aan den Post- en Telegraafdienst, en wel aan een Inspecteur met eenig personeel, gesteld onder den Hoofd-Inspecteur, zoodat deze verantwoordelijk zou blijven voor den gang van zaken. Een tweede hoofdpunt, waarvan is afgeweken, was dat de gelegenheid om op een boekje van de Postspaarbank in te leggen en daarop terugbetalingen te erlangen, beperkt zou blijven tot het postkantoor, dat het boekje had uitgegeven, zoodat elk postkantoor of hulpkantoor een spaarbankje op zich zelf zou worden, echter met de mogelijkheid om de boekjes van het eene kantoor op het andere te doen overschrijven. Daarbij zat het denkbeeld voor om zooveel mogelijk te decentraliseeren, wat met het oog op de groote afstanden in Indië zeer aanbevelenswaardig scheen, doch waarvoor dan speciale middelen van contrôle moesten worden gevonden. Als een gevolg van de eenheid tusschen den Post- en Telegraafdienst en den dienst der Postspaarbank kwam eene afrekening tusschen die beide niet te pas en werd zelfs aanbevolen om de baten, welke de Postspaarbank vermoedelijk zou opleveren, te compenseeren met de nadeelige saldi van den Post- en Telegraafdienst. Veel aandacht trok verder de quaestie op welke wijze voor de terugbetalingen de identiteit der Inlanders zou moeten worden geconstateerd, alsmede de vraag waar en hoe de geldmiddelen van de Postspaarbank behoorden te worden belegd. Naar aanleiding van die punten kan het volgende worden medegedeeld. De inlijving van den dienst der Postspaarbank bij den Post- en Telegraafdienst werd hoofdzakelijk verdedigd op grond van de geringere kosten, welke dan zouden behoeven te worden gemaakt, en van de moeilijkheden, welke te verwachten waren, indien de anders speciaal aan te stellen Directeur eens met buitenlandsch verlof zou moeten gaan. Deze overwegingen waren echter niet van genoegzaam belang om weerstand te kunnen bieden aan de daartegen ingebrachte kritiek, welke vooral op dit punt met warmte werd ingeleid door den Directeur der Rijkspostspaarbank te Amsterdam, den Heer Sassen.

Deze deskundige betoogde met klem dat, wilde men het plan tot oprichting eener Postspaarbank zien slagen, men niet moest opzien tegen de bezoldiging van een afzonderlijken Directeur, waarvoor zou moeten worden aangewezen iemand, die kon beschikken over eene breedere ontwikkeling en meerdere, speciaal juridische kennis, dan gewoonlijk bij de ambtenaren van den Post- en Telegraafdienst wordt aangetroffen. De Heer Sassen wilde dan ook in navolging van het Nederlandsche stelsel een zelfstandigen Directeur voor de op te richten Postspaarbank in Nederlandsch-Indië, wiens beheer dan onder contrôle zou moeten staan van een Raad van Toezicht, niet in dien zin dat de Raad zich voortdurend met den gang van zaken der Directie zelve zou behoeven in te laten, doch wel zich eenige malen 's jaars zou moeten vergewissen van de aanwezigheid der aan de Postspaarbank toebehoorende of aan haar in onderpand gegeven waarden, en in hare maandelijksche vergaderingen het *financieel* beheer nauwkeurig zou moeten nagaan. De taak van den Raad van Toezicht zou dan verder moeten bestaan in het geven aan den Directeur van wenken en adviezen, in het jaarlijks nazien van de balans en rekening en in het doen van voorstellen aan den Gouverneur-Generaal of den Directeur van het Departement, waaronder de Postspaarbank ressorteert, dan wel in het geven op verzoek van adviezen aan die autoriteiten.

Deze denkbeelden nu hebben tot leidraad gediend voor de regeling van den dienst der Postspaarbank.

In overeenstemming met het advies van den Heer Sassen draagt artikel 2 van het Koninklijk Besluit tot oprichting van een Postspaarbank in Nederlandsch-Indië (Ind. Stb. 1897 N. 296) het beheer dier instelling op aan een bezoldigden Directeur, die ondergeschikt is aan den Directeur der Burgerlijke Openbare Werken (thans van Gouvernementsbedrijven) en uitsluitend rekenplichting aan den Raad van Toezicht. „Uitsluitend" rekenplichtig beduidt, dat de Directeur niet is een comptabel ambtenaar, wiens beheer staat onder het toezicht van de Algemeene Rekenkamer, terwijl ondergeschikt aan den Directeur van Gouvernementsbedrijven niet insluit, dat de Postspaarbank een onderdeel of afdeeling zou uitmaken van het Departement. Integendeel, de Postspaarbank is eene zelfstandige instelling, welke wordt beheerd en vertegenwoordigd door den Directeur.

Wat den Raad van Toezicht betreft, voor dit College is eene instructie vastgesteld, waaruit zij aangeteekend, dat behalve de algemeene verplichting van den Raad om nauwlettend toezicht te houden op het beheer van den Directeur der Postspaarbank, aan den Raad in het bijzonder is opgedragen om zich ten minste vier malen 's jaars te overtuigen van de aanwezigheid der aan de Postspaarbank toebehoorende en aan haar in onderpand gegeven waarden, welke bij de Javasche Bank worden bewaard. De Voorzitter en de Leden van den Raad van Toezicht worden benoemd door den Gouverneur-Generaal, de laatsten uit eene voordracht van den Raad. Elk jaar treedt een der leden af volgens rooster en is eerst het volgend jaar weder benoembaar. Onder den Directeur der Postspaarbank is in de eerste plaats werkzaam een Adjunct-Directeur, die den Directeur bij afwezigheid vervangt, en verder personeel. De Directeur regelt de werkzaamheden van de hem ondergeschikte ambtenaren en beambten en heeft de bevoegdheid de beambten te benoemen, te bevorderen, te ontslaan enz. Het personeel is in 's Lands dienst en geniet de daaraan verbonden voordeelen; echter wordt de Postspaarbank belast met al de daaraan verbonden kosten, ook die voor pensioenen enz. De jaarlijksche uitgaven komen ten laste van de Landsbegroting en worden dus door het Gouvernement voorgeschoten, doch aan het einde van het jaar gerestitueerd, waarvoor een post op de begrooting der middelen voorkomt. Tot die kosten behoort ook een post voor vergoeding aan den Post- en Telegraafdienst voor de werkzaamheden van de postambtenaren ten behoeve van de Postspaarbank en voor vrijdom van briefport. Zooals boven werd aangeteekend, lag het aanvankelijk in de bedoeling om den dienst der Postspaarbank zooveel mogelijk te decentraliseeren over den archipel, wat echter moest afstuiten op de onmogelijkheid om een afdoende contrôle uit te oefenen, zonder het den inleggers te lastig te maken.

Na de overweging van verschillende oplossingen der moeilijkheid, is men er ten slotte toe overgegaan om eenvoudig over te nemen wat elders, en wel speciaal in Nederland, proefondervindelijk goed was gebleken, daarbij de nadeelen der centralisatie in de koop toenemende. De regeling is dus thans zoo, dat alle draden samenkomen bij den Directeur der Postspaarbank te Batavia, door wien voor iederen inlegger een rekening-courant wordt aangehouden en door wien alleen kan worden beoordeeld of die rekening-courant in orde is. De inleggers ontvangen spaarbankboekjes, welke voor de drie hoofdgroepen der bevolking worden verdeeld in drie seriën, A. B en C, elk van eene andere kleur. De boekjes worden uitgereikt door de postkantoren en zijn voor elk kantoor en voor elke serie doorloopend genummerd. Op die boekjes, onverschillig van welk postkantoor, kunnen bij *alle* postkantoren en op de voor den dienst aangewezen hulppostkantoren inlagen worden gedaan en terugbetalingen worden verkregen, welke in de boekjes worden bij- of afgeschreven met gebruikmaking van contrôlestrooken, die gehecht zijn aan periodiek in te dienen verantwoordingsstaten. Aan de kantoren is de bevoegheid toegekend om terugbetalingen te doen op eigen gezag tot een maximum van ƒ 100 in de vier weken, terwijl voor terugbetalingen van grootere bedragen een order van betaling van den Directeur, welke op Java en Madoera eene maand en daarbuiten twee maanden geldig is, wordt vereischt. Het daaraan verbonden bezwaar, dat de inleggers soms lang moeten wachten op de machtiging tot terugbetaling, wordt getemperd door de bevoegdheid om telegrafisch terugbetalingen te verzoeken.

De spaarbankboekjes zijn títels op naam, aan welk beginsel streng wordt vastgehouden om den inleggers de zekerheid te geven, dat geen ander dan de rechthebbende over de inlage kan beschikken. Daarvoor is het noodig, dat bij het doen der eerste inlage nauwkeurige ge-

gevens worden verzameld voor de bepaling der identiteit. Voor Inlanders en Vreemde Oosterlingen, die niet worden ingeschreven bij den burgerlijken stand, is als aanvullingsmiddel ter bepaling van de identiteit ingevoerd een penning, behoorende bij elk boekje, en welke tegelijk met het boekje voor de terugbetaling moet worden vertoond. In den laatsten tijd wordt voor personen, die niet kunnen schrijven, dus hoofdzakelijk vóór Inlanders, ook gebruik gemaakt van duimafdrukken in plaats van handteekeningen ter identificatie van de inleggers. Voor gehuwde vrouwen en minderjarigen bestaan uitzonderingsbepalingen op het gewone beschikkingsrecht over hunne goederen volgens het burgerlijk recht.

De terugbetaling van de inlagen en de rente is gewaarborgd door de Regeering van Ned.-Indië ,terwijl de jaarlijksche rente is vastgesteld op 2.4 % per jaar, toe te kennen over volle maanden. Het rentegevend maximum is ƒ 2400, waarop echter door den Gouverneur-Generaal uitzonderingen kunnen worden gemaakt.

De inlagen en terugbetalingen voor de Postspaarbank geschieden dus door tusschenkomst van de postkantoren, waardoor eene afrekening tusschen de Potspaarbank en den Post- en Telegraafdienst noodig wordt. Die afrekening geschiedt maandelijks en voor hetgeen de Postspaarbank van den Post- en Telegraafdienst tegoed heeft of bij toeneming der terugbetalingen aan dien dienst verschuldigd is, wordt de rekening van de Postspaarbank bij 's Landskas gecrediteerd of gedebiteerd. Die rekening ondergaat echter ook nog langs anderen weg veranderingen. Vooreerst doordat de mogelijkheid is opengesteld om zonder tusschenkomst van een postkantoor inlagen in de Postspaarbank te doen.

Ten behoeve van landsdienaren en gewezen landsdienaren is n.l. eene regeling ingevoerd, waarbij hun is toegestaan bij de uitbetaling van hunne traktementen een deel daarvan te doen inhouden om te hunnen name bij de Postspaarbank te worden belegd. De inhoudingen worden door de Algemeene Ontvangers tegoed geschreven op de rekening der Postspaarbank en door hen verantwoord aan den Directeur, die de inhoudingen inschrijft als inlagen op de door hem bewaarde spaarbankboekjes. Evenals er inlagen kunnen worden gedaan zonder tusschenkomst van een postkantoor, kunnen er ook terugbetalingen geschieden langs anderen weg, en wel door bemiddeling van de Rijkspostspaarbank in Nederland. Naar Nederland vertrekkende inleggers kunnen verzoeken hun tegoed bij de Postspaarbank in Ned.-Indië te doen overdragen op de Rijksinstelling in Nederland, terwijl omgekeerd Nederlandsche inleggers overdracht van hun tegoed op de Indische instelling kunnen verzoeken. Het verschil dier transacties wordt in Nederland gebracht ten laste van de Indische rekening en in Ned.-Indië ten laste van de rekening der Postspaarbank met 's Landskas. Een der voornaamste punten, waarin voor de Postspaarbank viel te voorzien, was de belegging der gelden.

Van den aanvang af werd ingezien, dat het moeilijk zou zijn die gelden in Indië veilig onder te brengen, zoodat een groot deel daarvan wel in Nederland of althans in Nederlandsche fondsen zou moeten worden belegd.

Als vormen van belegging in Indië werden in aanmerking gebracht hypotheken, beleeningen op onderpand van solide fondsen, disconteeringen van door het Gouvernement afgegeven bewijzen van de opbrengst van de door het Gouvernement gehouden openbare verkoopingen, [1]) in pand neming van edele metalen en juweelen en aankoop van beleggingsfondsen, welke daar te lande aan de markt mochten komen.

De belegging in hypotheken werd afgekeurd, vooreerst omdat reeds andere instellingen zich hierop toelegden, zoodat de Postspaarbank niet veel solide panden meer zou kunnen vinden, terwijl bovendien van den Directeur der Postspaarbank niet de speciale kennis mocht worden gevorderd, welke voor eene behoorlijke contrôle op deze geldbelegging onmisbaar moet worden geacht. Om dezelfde reden verviel het nemen in onderpand van edele metalen en juweelen, zoodat overbleven de beleeningen, disconteeringen van de bewijzen van opbrengst van openbare verkoopingen en de aankoop van fondsen in Ned.-Indië. Wat op deze wijze niet kon worden ondergebracht zou worden overgemaakt naar Nederland voor den aankoop van fondsen, waarin ook de Rijkspostspaarbank hare gelden belegt.

Zooals werd verwacht, werd dit de gewone weg om de gelden rentegevend te maken, aangezien voor beleeningen en disconteeringen slechts een gering bedrag noodig was en voor aankoop van fondsen in Indië slechts in beperkte mate gelegenheid bestond.

De regeling is thans zoo, dat de bij de Postspaarbank ingelegde gelden, welke niet benoodigd zijn voor de terugbetalingen, worden gestort bij 's Landskas op de rekening van de Postspaarbank. Die gelden worden dan in leen afgestaan aan het Gouvernement ten einde daarmede te voorzien in de behoefte aan geld voor de disconteering van bewijzen van de opbrengst van openbare verkoopingen. Het Gouvernement vergoedt daarvoor aan de Postspaarbank eene rente van 3 % per jaar, te rekenen van den dag, waarop de gelden worden ingelegd, tot den dag van terugbetaling, terwijl het Gouvernement zelf van de disconteeringen 3.6 % trekt en dus bij de transactie nog voordeel heeft. De Postspaarbank heeft echter te zorgen, dat niet meer geld in 's Landskas aanwezig is dan noodig is voor de disconteering van die bewijzen, aangezien over dat meerdere geen rente wordt vergoed. Deze bij 's Landskas beschikbare gelden zijn bestemd om te dienen als eerste voorraad, wanneer door plotselinge opvragingen der spaargelden de terugbetalingen de inlagen gaan overtreffen, terwijl uit die gelden ook wordt geput voor het aangaan van beleeningen op onderpand van effecten of wanneer zich in Indië de gelegenheid voordoet voor het aankoopen van effecten, meestal wel obligatiën van Indische gemeenten of gewesten.

De beleende onderpanden en gekochte effecten worden in bewaring gegeven aan de Javasche

[1]) Het houden van alle openbare verkoopingen geschiedt in Nederlandsch-Indië door het Gouvernement.

Bank, die zulks ingevolge het octrooi kosteloos moet doen. Indien het tegoed bij 's Landskas stijgt boven het maximum wordt aan den Minister van Koloniën telegrafisch verzocht het meerdere in Nederland te doen beleggen, hetgeen vroeger geschiedde door den Agent van het Ministerie van Financiën te Amsterdam en thans door den Directeur der Rijkspostspaarbank in overleg met den Raad van Toezicht op die instelling. Daarvoor wordt eene vergoeding genoten van $^1/_4$ per mille over het omgezette bedrag. De belegging in Nederland geschiedt door de aankoop van Nederlandsche Werkelijke schuld of eerste klasse effecten en door het uitzetten van gelden op prolongatie. Driemaandelijks wordt eene afrekening ontvangen van de Nederlandsche Bank, die de kas houdt en waar de waarden in bewaring zijn. Volgens de ten aanzien der belegging in Nederland getroffen regeling was het de bedoeling van de daarvoor beschikbare gelden $^3/_4$ gedeelte te beleggen en $^1/_4$ vlottend te houden, behoudens afwijkingen met het oog op de gesteldheid der markt. Gewoonlijk is het vlottend gedeelte grooter dan bedoeld een vierde. Het vorenstaande geeft in algemeene trekken weer de inrichting van den dienst der Postspaarbank, waarbij nu zal aansluiten een kort overzicht van de met die instelling bereikte resultaten.

Als men vraagt of deze aan de verwachtingen hebben beantwoord, moet worden geantwoord met de wedervraag welke verwachtingen worden bedoeld? De prognose luidde n.l. bij de voorbereiding zeer verschillend. Sommigen meenden dat de Postspaarbank in Indië geen cliënteele zou vinden, vooral niet onder de Inlandsche bevolking, terwijl anderen meenden de inleggers onder die bevolking bij millioenen te zullen kunnen tellen. Zoowel die pessimisten als de hier bedoelde optimisten zijn echter beschaamd.

De werkelijke uitkomst is het meest benaderd in de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Eerste Kamer der Staten Generaal over de begrooting voor 1897, waar men leest (onderafd. 77 a):

„Ondergeteekende wenscht zich te onthouden „van elke positieve voorspelling omtrent het „gebruik, dat door de inlandsche bevolking van „de nieuwe instelling zal worden gemaakt, en „zich te bepalen tot het opnieuw uitspreken „van de verwachting dat dit gebruik langzaam „maar zeker zal toenemen.

„Voor de financieele bestaanbaarheid der „Indische postspaarbank *behoeft* niet gerekend „te worden op het sparen van den inlander, maar „er *mag* en *moet* juist wel worden gerekend op „het gebruik, dat door de niet- inlandsche be„volking van die instelling zal worden gemaakt. „Mocht dus al onverhoopt de meening van enkele „leden, dat hoofdzakelijk niet-inlanders van de „instelling zullen gebruik maken, worden ver„wezenlijkt, dan zou wellswaar het doel niet „volledig bereikt worden, maar er zou dan toch „eene nuttige instelling in het leven zijn geroe„pen, die zonder van den Staat geldelijke offers „te vergen, kan blijven bestaan en naar de be„reiking van haar einddoel dus voortdurend kan „blijven streven."

Hierbij nu sluit zich de uitkomst volkomen aan.

Sedert de inwerkingtreding der Postspaarbank op 1 Juli 1898, kan men zeggen, dat zij zich onder de Europeanen eene vaste plaats heeft verworven en dat zij langzamerhand onder de Inlandsche bevolking veld wint. Zij, die eene snellere indringing hadden verwacht, miskenden den aard dier bevolking, zooals die nog zoo dikwijls wordt miskend. Uit de geschiedenis, welke het door het Gouvernement ter hand genomen credietwezen voor de Inlandsche bevolking doorleeft, blijkt afdoende, dat het geringe gebruik van de Postspaarbank door de inlanders niet ligt aan die instelling, maar aan de bevolking zelve. Immers de resultaten van de pogingen, welke de credietbanken met behulp van de bestuursambtenaren aanwenden om de Inlanders tot sparen te brengen, zijn als men het bepaaldelijk *gedwongen* sparen van de geldleeners buiten beschouwing laat, zeer gering, zoodat de Postspaarbank, welke zooveel verder van de bevolking afstaat, zich niet behoeft te schamen voor hetgeen zij heeft bereikt en daarin zelfs een aansporing kan worden gevonden om den moed niet te laten zakken.

Opmerkelijk is het dat, sedert op alle wijzen door het Gouvernement met meer kracht wordt gestreefd naar bestrijding van den woeker, meer uitgebreid onderwijs en in het algemeen naar opheffing der bevolking, de gunstige invloed van die pogingen dadelijk bij de Postspaarbank merkbaar is; al is het dan ook aanvankelijk nog in geringe mate. Eenige cijfers kunnen tot toelichting van het vorenstaande strekken. Op den 31sten December 1916 bedroeg het aantal inleggers in totaal 140.963, waarvan 56.762 Europeanen, 76.548 Inlanders en 7.653 Vreemde Oosterlingen, of 56.762 Europeanen tegen 84.201 niet-Europeanen.

In verhouding tot de bevolking overtreft echter het cijfer der Europeanen verre dat der niet-Europeanen.

Voor de Europeanen is het cijfer 700 inleggers per 1000 zielen, voor de Inlanders en voor de Vreemde Oosterlingen zijn zelfs bij benadering geen nauwkeurige cijfers te geven, doch is de verhouding natuurlijk veel minder gunstig.

Voor de Inlanders is het de hoofdzaak, dat het aantal inleggers geregeld toeneemt, en dat is het geval.

Wat het bedrag van de bij de Postspaarbank belegde gelden betreft, dit beliep op ultimo 1916 in totaal ƒ 11.374.238.73, welk tegoed was verdeeld als volgt:

Europeanen	ƒ 9.249.647.72
Inlanders	„ 1.829.096.14
Vreemde Oosterlingen	„ 295.494.87

of gemiddeld per inlegger ƒ 162.95, ƒ 23.89 en ƒ 38.61, of gerekend over alle inleggers te zamen ƒ 80.69.

Reeds in het jaarverslag over 1905, dus na $6^1/_2$ jaar van het bestaan der Postspaarbank, kon worden vermeld, dat de instelling zich geheel had vrijgewerkt en dus in staat was om ook in het vervolg zonder hulp van de Regeering te bestaan. De door de Bank gemaakte[n] overwinst dient voor de vorming van een reservefonds.

De onkostenrekening beliep in 1916 bij een kapitaal van ruim 11 millioen ƒ 124.936.30, hetgeen neerkomt op 0.91 % in verhouding tot het tegoed en op 52 cent per handeling.

POTERION NEPTUNI. Zie SPONSEN.

POTJO LIKA. Hoogste berg van West Flores, 2382 M. hoog, vermoedelijk vulkanisch, doch waarvan weinig bekend is. Zie Rouffaer in Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, 788 en Wichmann, ibid. 1891.

POTTEN EN POTTENBAKKERIJ. De voortbrengselen van het pottenbakkersbedrijf in den O.-I. Archipel zijn, op eenige uitzonderingen na, niet geschikt om onze bewondering te wekken. In het algemeen gezegd: door vorm, kleur of versiering munten potten noch pannen uit; en van een praktischen kant bezien blijken zij zoo onsterk te zijn, dat een enkel stootje hen gemakkelijk doet barsten of breken. Hun leven is kort, maar daar zij onverglaasd gebruikt worden en bij de spijsbereiding de poreuze wand telkens iets van de spijzen opneemt, is de groote breekbaarheid voor de gebruikers allicht niet uitsluitend nadeel. Schier allerwege bepaalt men zich voor dagelijksch gebruik tot het vervaardigen van pannen en potten in den eenvoudigst denkbaren vorm, zooals ook ten onzent sedert eeuwen weinige en weinig saamgestelde stamvormen erfelijk bleven in het pottenbakkersbedrijf. Oost en West verschillen, op het glazuur na, in dit vak al heel weinig. Niet op deze voorwerpen is het, dat de eilanders zich in de kunst van modelleeren en versieren geoefend hebben.

Het bakken van eenvoudig, onverglaasd vaatwerk voor huiselijk gebruik is bij alle volken van den Archipel, met uitzondering van de meest onontwikkelde, in zwang. Het pottenbakkerswerk is, door de eeuwen heen, vrijwel gebleven wat het oorspronkelijk was; het bedrijf heeft zich niet ontwikkeld en bracht, met eenige goede stukken die verdienen bewaard te blijven, veel voort, dat noch als kunst- noch als gebruiksvoorwerp onderscheiding waard is, en dat in den strijd van le pot de fer et le pot de terre onbetreurd zal ten onder gaan. In onze musea, die vasthouden wat dient bewaard te blijven, vindt men bij het aardewerk van den Archipel menig stuk dat, in al zijn eenvoud, schoon van lijn en dikwijls mooi van kleur is; voortreffelijk gestileerde diervormen en sierlijke tuitkannen, diep zwart of warm bruin van tint trekken de aandacht; zelfs van een simpel schoteltje dat gemodelleerd is naar het segment van een klapperdop, gaat voor den gevoeligen beschouwer een bekoring uit, ondanks het weinig deugdelijk materiaal en het ontbreken van de versiering. Ook in het uiterste Oosten van den Archipel liggen voorbeelden van vaatwerk, dat rustig van vorm en aardig van versiering is: aan de Humboldtbaai de potten met hoog opliggende golflijnen, andere met figuren in rood en wit; in de buurt van Doréh de steenroode; op Kei de dikwijls afgebeelde; op Jamdena de donker gekleurde; en verder Westelijk het roode aardewerk van Flores, en ook het nog mooiere zwarte, met diep ingegrift ornament, dat Langkat eveneens vertoont, zoomede Rokan; dan, op Celebes, Koekoe met zijn goed gevormde potten, steunend op drie losse voeten, alles met ingekraste lijnen, Napoe met het grijze aardewerk, dat, evenals het Koekoesche, aan den rand van buiten onzichtbare openingen heeft voor het ophangkoord, Boné en Bonthain „waar de ornamenteering van het wandvlak wordt doorgevoerd tot een afgewerkte reliefteekening"; Borneo met zijn gecanneleerde potten; Gajö, het beste misschien van alles, met zijn donker, tot zwart gekleurd vaatwerk van voornamen vorm; Java en Bali, eindelijk, vanwaar, uit den ouden tijd vooral, enkele mooie stukken van glanzend steenrood afkomstig zijn.

Wat den vorm betreft — het vaatwerk, dat nu nog uit de handen der werksters komt, hetzij deze het wiel gebruiken of niet, herinnert aan den tijd, toen in het huishouden voornamelijk de kalebas gebruikt werd en de kokosschaal (Mus. R'dam, tafelkast 77, no. 19277 en 15919); ook in dit bedrijf is, zooals ook in andere bedrijven geschiedde, de vorm behouden toen men het vaatwerk ging maken van een andere materie. De aardewerkkunst zoo oud als zij is, bleef steeds, door alle beschavingen heen, en ook in dezulke van hoogen bloei, een tweede-hands-kunst, die de vormen en de siering weerspiegelde voor ander materiaal gevonden. Op Sumatra, Bali en Lombok ontmoet men voorwerpen, bij welker vervaardiging bijkbaar metalen voorgangers tot model dienden en ook buiten den Archipel liggen talrijke voorbeelden, die den zin voor het behoud volbaar maken: de een vervaardigde een rammelaar van de kalebas; een volgende vlecht een rammelaar van biezen, met behoud van den kalebasvorm; uit een Borassus-noot, waarvan men een stuk afhakt, is, met een houten klepel, een goede klok of schel te maken; wie daarna een klok uit hout sneed behield den vorm van de noot. IJzeren gesmede rinkelbellen vertoonen denzelfden, maar symmetrisch omgekeerden vorm van de vruchtenpitten, die de voorloopers waren. Zoo is ook de aardewerkkunst van den aanvang af een nabootsend handwerk geweest, dat zijne voorbeelden koos nu eens hier en dan weer daar, allereerst onder de natuurprodukten; de kneedbare klei leende zich tot alles. Wanneer Frobenius (o. c. p. 10) vermeldt: „Die Lederindustrie ist die älteste der Neger und ihr folgen die Holz- und Flechtindustrie, nach welchen endlich die Thonindustrie entstand", dan doelt hij op het nabootsen in klei van gevlochten of althans volgens de omslingerings-methode aaneengeregen mandwerk, dat immers (mendenke aan de goffa's van Mesopotamië) vaak waterdicht is; en waarvan zelfs de structuur en de siering nagemaakt werden aan den kleivorm, zooals men bv. aan exemplaren van Javaansche potten, de *gènoek* en de *gèntong*, inderdaad gevlochten banden en ander vlechtwerk en relief ziet nagebootst. Menig stuk in verzamelingen van Chineesch aardewerk blijkt naar een bronzen voorbeeld te zijn gemaakt.

Het verschil tusschen de vaak polychrome, verglaasde schotels en potten van eertijds, in factuur, lijn en kleur iets voornaams vertegenwoordigend, en de producten der hedendaagsche pottenbakkerij is zóó groot, dat het voor de hand ligt een invoer van eerstgenoemde voorwerpen aan te nemen, tenzij er aanleiding is om te gelooven aan eene vervaardiging in den Archipel zelf, maar door vreemden of althans met vreemde leiding en onder vreemden invloed. Op de inlandsche pottenbakkerij heeft dan deze meergevorderde kunst blijkbaar niet den geringsten indruk gemaakt; zij is er langs en overheen gegaan, zonder meer. Toch is de inlandsche bevolking niet ongevoelig voor deze voortbrengselen eener keramiek van elders; bewondering hebben zij voor deze kostbaarheden, de botden en schotels,

potten en schenkkannen uit het overig Azië buiten den Archipel; en duur betalen doen zij dat alles. Is het inderdaad een begrijpen van deze hoog-staande kunst, een bewondering voor den nobelen vorm en de gevoelige kleur, of is het meer eerbied voor de mystieke, buiten-natuurlijke herkomst, den ouderdom; het ontzag voor een lang in de familie berustend poesaka-stuk, die leiden tot deze vereering? Zeker is het, dat zij vaak evenzeer te voorschijn geroepen wordt door onaanzienlijke potjes, goedkoope en in groote hoeveelheden gemaakte artikelen van Chineeschen oorsprong, en dat ook gebroken voorwerpen in deze vereering deelen.

Aardewerk is in hitte snel gedroogde, dus gebakken, hard geworden aarde; door het blootstellen aan gloeihitte moet niet alleen het water, waarmede de aarde aangemengd is, maar ook het chemisch gebonden water uitgedreven worden en de aarddeelen samensmelten. De aarde, harder en geslotener wordend, dus minder poreus naarmate de temperatuur bij het bakken hooger wordt opgevoerd, is bij alle hard-aardewerk op hooge, bij porcelein op zeer hooge temperatuur saamgesmolten en niet poreus. Is de aarde niet geschikt om groote hitte te weerstaan, dan bakt men poreus aardewerk en deze kwaal kan verholpen worden door een glazuurlaag, een glasachtige laag van een bij niet te hooge temperatuur smeltende materie, over de poreuze aarde aan te brengen. Of de in onze Oost gebruikte aarde geschikt is om hooge temperaturen te doorstaan, zou kunnen onderzocht worden; met ovens, die groote hitte kunnen geven, werd in 1891 in één Javaansche desa in de afd. Sérang, gewerkt; volgens Jasper (l. c. p. 386) thans „nergens". Men brandt in de open lucht rondom de potten een vuurtje van hout en bamboe, padistroo en ilalang. Kan men dus, met eenigen goeden wil, nog wel spreken van een keramische kunst in den Archipel, van een deugdelijk beoefend handwerk is geen sprake. Gebrekkig stoken geeft aardewerk, dat bros en niet duurzaam is; het moet in een gestadigen gloed blijven, die lang kan onderhouden worden, de vormen omstraalt en gaar doet worden; ongelijkmatige hitte, zooals de houtvuurtjes in de open lucht geven, deugt niet voor het bakken. Soms zijn de vormen meer geroosterd dan gebakken. Ook voor het aanbrengen van de glazuurlaag is de oven onontbeerlijk. Zelfs uit den bloeitijd van Madjapahit zijn geen voorwerpen tot ons gekomen, die van een verglazen der gebakken potten vertellen.

In de volgende bladzijden is bijeengebracht het voornaamste uit de literatuur over dit onderwerp. Aanvangende met het Westelijk gedeelte van den Archipel, komt het eerst aan de beurt:

SUMATRA. In het Gajōland is, na de weefkunst en het vlechten, de pottenbakkerij het derde vrouwelijk bedrijf (*nēpa*). De kleivorm wordt geklopt met een houten plak op den wand, die aan de binnenzijde tegengehouden wordt door een rolsteen; de klei vermengt men vooraf met rivierzand. Slechts enkele vrouwen kunnen potten vormen, en zij doen dit tegen loon voor anderen of wel zij verwerken haar eigen materiaal en verkoopen het aardewerk wanneer het gereed is. Te voorschijn komen: waterscheppers, groote vaten voor suikerstroop of om het water in huis te bewaren, kookpotten, eetschotels, drinkwaterkruiken met hals, tuit en voetstuk, in kalebasvorm of in ketelvorm. Na een begin van droging trekt men figuren in den wand of men teekent daarop figuren met roode aarde (s e u d e u l i n g g e u m). Drinkwaterkruiken versiert men wel met zilveren beslag. En daarenboven is de wand van de gēndi soms met geritst snijwerk bedekt (Mus. R.dam, 9084, afb. bij Loebèr, o. c. pl. XVIII); zoowel de naam, b ò d j à g, als de vorm van deze kruik is aan de kalebas, l a b o e o e j e u t, ontleend, die als waterschepper gebruikt wordt. Voor het *mēnoeker*, het aanbrengen van figuren op den buitenwand, dienen stokjes van bamboe, of kleine kammen met koperen tanden. Men bakt de stukken met vuur onder en rondom. In de Lautstreek heet het, evenals in Atjèh, dat gedurende het bakken geen leven mag gemaakt worden bij het vuur, noch gelachen of een scheef gezicht getrokken, opdat de vormen niet scheef worden en de gebakken stukken niet breken. Dit herinnert aan het bericht (bij Bücher, o. c. p. 343) omtrent een Pueblo-Indiaansche, die aldoor gedurende het vormen van een pot, met haar stem het geluid nadeed dat een goed gebrande pot bij het aanslaan doet hooren, opdat het bakken niet zou mislukken.

A t j è h heeft een verzamelnaam voor aardewerk, nl. *kanèt-blangòng*; de waterketels heeten *kanèt* en de kookpannen *blangòng*; voorts leveren de pottenbaksters groote watervaten, *goetji*, kleinere draagbare, *tajeuën*, borden *tjapah*, en kleinere *tjoewè*^{k}, braadpannen, *thoedoe*, drinkwaterkannen, lampen in den vorm van ronde schotels met 7 monden, voor de pitten, *panjòt*, en drinkwaterkannen, *peunoeman*.

In de res. T a p a n o e l i neemt het pottenbakken, dat bijna uitsluitend door vrouwen geschiedt, een voorname plaats in onder de takken van nijverheid. De vervaardiging geschiedt op zóó primitieve wijze, dat het product weinig soliede is en ruw van maaksel, waarop alleen de waterkruiken van Padang Lawas een gunstige uitzondering maken. De gele klei wordt op een buffelhuid door middel van een rijststamper met fijn zand en water vermengd. Dan vormt men de klei tot een cylinder en snijdt daarvan met een draad uit den klapperbast kleine reepjes af om de steentjes te kunnen verwijderen uit de grondstof. Nu maakt men er ballen van, die ieder groot genoeg zijn voor één pot; deze kleiklompen worden drie etmalen onder groene bladeren bewaard om uit te zweeten. Met behulp van een ronden steen en een houten, ingekorven plak wordt de klomp uitgehold; met een gladde plak doet men de in de klei geslagen ribben weder verdwijnen. De rand wordt gevormd met behulp van een rotan hoepeltje, dat als mal dienst doet. Zoover gekomen moet de pot vijf uur in de schaduw drogen alvorens afgewerkt te kunnen worden, d. w. z. de pot moet nog meer buik krijgen, alweder door kloppen; de figuurtjes moeten er op getrokken worden en hij moet drogen en in een vuur van ilalang en bamboe bakken. Een vrouw kan tien potten per dag maken en krijgt daarvoor op de markt 30 tot 50 duiten.

Als bewaarplaats voor water en palmwijn gebruikt men in Silindoeng, Toba en aangrenzende streken aarden potten, h o e d a n, van gelijken vorm als die voor het koken van spijzen worden gebezigd. Vooral op het schiereiland Samosir

en in Si Gaol, aan den meeroever tegenover Lagoe Boti gelegen, is de pottenbakkers-industrie van beteekenis; men maakt er hoedanig van verschillende grootte, doch steeds in den gewonen priockvorm. In Padang Lawas bloeit de pottenbakkerij vooral in Baroemoen Tonga en Oeloe Baroemoen, zoomede hier en daar in het veel Noordelijker gedeelte, de zoogenaamde Dolok; er wordt deugdelijk en vrij sierlijk werk geleverd, dat niet alleen in Padang Lawas gezocht is. De grondstof is een lichtgrijze klei, die, na gedroogd te zijn, tot poeder gestampt en vervolgens gezift wordt, daarna met asch van rijstkaf gemengd en, onder bijvoeging van wat kiezel, met water gekneed wordt. Het bijvoegen van asch en rijstkaf dient als vermagerings-middel voor te vette klei; zonder deze toevoegsels zou de kleivorm niet gelijkelijk droog worden; het toevoegen van kiezel is een smeltmiddel om het sinteren te bevorderen, het waterdicht-worden van de pâte. Het bakken geschiedt op den grond, met droge, gespleten bamboe en droog gras als brandstof. Figuren worden op den buitenwand aangebracht, vóór het bakken, met een ijzeren mes, zoowel naar de versiering op andere voorwerpen als naar vinding en smaak van de werkster. Van verschillende figuren voor verschillende stammen en van dezulke, die stamteekens der bezitters voorstellen is geen Batak iets bekend. De gëndi's zijn, naar gelang van den vorm, onder verschillende namen bekend: t a b o e n a n m a r l a n g k a t, die soms een zilveren belegsel om den kop hebben; t. p a n t j a r a n, beide zonder tuit; t. s a h a n, met een tuit en aan de tegenovergestelde zijde een looze tuit; deze taboe is van boven gesloten en de vulling geschiedt door 8 gaatjes in den kop; een balletje van klei in de buikholte dient als schuurmiddel bij het reinigen. De looze tuit is voor de aardigheid om iemand te laten beproeven aan den verkeerden kant te schenken; t. t s e w a l a n g k a t, zwart, zonder en t. n a m a r s a h a n met tuit. In vroegere tijden waren in Padang Lawas zoogenaamde t. o e n g a n g in gebruik; zij worden niet meer gemaakt en zijn heel zeldzaam; eene van deze soort heeft den vorm van een rhinocerosvogel, met den staart als tuit. De gëndi's van Padang Lawas worden gevormd op een rond pottenbakkerswiel, b a r o m b a n g, dat op een pen draait en waarop de vormplaat, p a n o p a ă n of d j o e g o e h a n (van djoegoek, zitten) komt te liggen. Met de linkerhand wordt het wiel gedraaid, terwijl de rechter aan het voorwerp den gewenschten vorm geeft; de steen en de plak bij het vormen van den buik gebezigd heeten l a n d a s a a n en t o p a-t o p a; op het platte eindvlak van den steel dezer plak is soms e n r e l i e f een gestileerde bloem uitgesneden, waarmede figuren worden gedrukt op het buitenvlak der gëndi's. Het gladwrijven geschiedt met de vrucht van een liaan, p a s t o e, welker sap als zeep wordt gebruikt; ook wordt wel geglansd met de bladeren van eene, s a m p i l o e l o e t genoemde, plant.

S u m a t r a ' s O o s t k u s t mist een sterk sprekend karakter, ook in het pottenbakkerswerk; het aardewerk ziet er doorgaans ongaar uit met leelijke vlekken. Dat weleens een mooi stuk er door loopt blijkt uit Jasper's afbeelding (Ceramische kunst, p. 387 links) waar op het handvat van de gëndi, en geheel meëgaand met de buiging daarvan een hagedis uitgestrekt ligt. De pottenbakster van Batoebara gebruikt voor het m ê n g o e k i r of versieren van de buitenzijde kleine houten stempeltjes, waarin figuren gesneden zijn.

In de M i n a n g k a b a u s c h e l a n d e n vindt men het pottenbakkersbedrijf o. a. in Soengei-Pagoe; het is daar het werk van vrouwen, die de producten van haren arbeid naar naastbijzijnde markten ten verkoop brengen. Andere uitvoer heeft niet plaats. Er zijn twee soorten van klei, die voor het pottenbakken gebezigd worden: de eene geelachtig wit, de andere zwartgrijs; de eerste is de fijnste en de daarvan gemaakte voorwerpen doen in uiterlijk voor terra cotta niet onder. Men maakt waterkannen, vuurtesten en potten van verschillende grootte, met en zonder deksels. Het vormen geschiedt uit de hand. Nadat de klei met een zware a l o e, onder toevoeging van water, is gestampt, wordt ze tusschen twee steenen fijngewreven, waarbij men tevens de steentjes er uit verwijdert. Nu neemt de werkster eene hoeveelheid klei, voldoende voor het verlangde voorwerp, werkt daarin de l a k a of b i n g k a i, een ring van rotan of l i d i a n a u, die dient om te zorgen, dat bij den arbeid de rand van pot of kan de vereischte wijdte behoudt, en vormt met de vingers de klei tot een ruwe kom. Dan drukt zij met de linkerhand een ronden steen van binnen tegen den potwand en klopt met een ruitvormig gekerfde plak terzelfder plaatse tegen den buitenwand, totdat de pot, die aanhoudend rondgedraaid wordt, den gewilden vorm en dikte heeft gekregen. Dan neemt zij de laka weg en plaatst den uit de hand gekneden rand op den potbuik. Na in den wind gedroogd en met de vrucht van den damarkarèh-boom gladgewreven te zijn is hij gereed om gebakken te worden, waartoe hij een paar uur op een vuur van regelmatig gestapelde takken of bamboestokken wordt geplaatst en met padistroo of droge ilalang bedekt. Waterkannen worden op dezelfde wijze vervaardigd, doch na het bakken, nog heet zijnde, met hars bestreken, waardoor de poriën eenigszins gedicht worden en de kan een zwart glanzend oppervlak krijgt. De poreusheid, die de verdamping bevordert, waardoor het water afkoelt, gaat zoodoende verloren.

In de afd. L K o t a (Sumatra's Westkust) wordt de pottenbakkerij voornamelijk beoefend in Goegoek en Pajabasoeng. Naast potten en pannen en ander aardewerk voor dagelijksch gebruik, worden daar niet onverdienstelijke waterkruiken (kèndi's) en bloempotten vervaardigd. Alles geschiedt uit de hand, zonder wiel.

In P a l e m b a n g is Kajoe-agoeng aan de Ogan de hoofdzetel dezer industrie. Bijna alle vrouwelijke bewoners dezer doesoen zijn pottenbaksters en de daar vervaardigde potten, pannen en vuurtesten worden met prauwladingen naar de hoofdstad Palembang gezonden en vandaar naar elders uitgevoerd. Ook zijn de arbeidsters in staat een en ander volgens model te maken.

Op de B a t o e-e i l a n d e n Lorang en Si Gata houden zich vele vrouwen onledig met het maken van aarden potten, die te Poeloe Tello en op de andere eilanden te koop worden aangeboden. Uitgevoerd wordt er verder bijna niet. Regel is dat ieder zijn eigen potten maakt; er wordt eene fijne, gele kleisoort voor gebruikt die, meestal in een uitgeholden boomstam, door menging

met water en treden met de voeten — dus, op den boomstam na, zooals ook nog bij ons geschiedt — tot een dikke brij wordt gekneed. Na de massa gezuiverd te hebben van steentjes, wordt zij, weder door middel van de voeten, met fijn zand gemengd in een verhouding van 2 : 1; vervolgens droogt men deze grondstof 15 à 30 dagen op een beschaduwde plaats. Met steen en plak wordt de klomp klei tot pot hervormd en dezen laat men 3 dagen in de zon drogen alvorens hem te bakken; dit laatste geschiedt door de potten, met voldoende tusschenruimte, bij elkander te zetten en brandhout er omheen te leggen en aan te steken. Na de afkoeling is de pot ten gebruike gereed; naar gelang van de grootte is de waarde 4 tot 25 cents. Het baksel is zeer broos en ten hoogste duurt iedere pot een paar maanden. Versiering wordt niet aangebracht. Vroeger moet het fabrikaat beter en mooier geweest zijn, toen er meer zorg aan besteed werd.

Op Nias is de industrie geheel in handen van vrouwen; de materialen zijn „aaneenklevende leemsoorten" die, in afwijking van gewoon leem, pottenbakkersleem heeten; men vermengt 2 deelen leem met 1 dl. zand, geeft aan het mengsel eerst den vorm van een ingedrukten elastieken bal en de verdere bewerking, die bij kleine stukken op den schoot gebeurt, geschiedt met steen en plak. Men laat de vormen bakken in een groot vuur op het open veld, een zonnedag lang; koud geworden ondergaan de potten een inwrijving met kaladi-bladeren „om het doorsijpelen van het water te voorkomen." De grootste potten zijn ongeveer 6 decimeter hoog; de waarde van de gewone soort is in het binnenland hoogstens 10 cent. Versiering brengt men zelden aan. Als treeft gebruikt men natuur-steenen, maar gebakken pootjes bestaan ook.

Java. In de residentie Kediri valt een vooruitgang in „degelijkheid" van het pottenbakkerswerk niet te miskennen. Aldus meldde indertijd een rapport. Vooral in de nabijheid der suikerfabrieken wordt het bakken van steenen, pannen en potten beoefend; dat zoodoende de eigen aard, dien de voorwerpen nog hadden, grootendeels verloren ging is begrijpelijk. Er wordt nu ook naar voorbeelden gewerkt, een en ander afgekeken van Europeesch, Chineesch of Japansch fabrikaat, versieringen aangebracht volgens aanwijzing. Wat er dan langzamerhand te voorschijn komt, kan men zich bij benadering denken. Erg schaden doet het in dit geval niet. Niet uitsluitend van den lateren tijd is dit namaken; want reeds in den katalogus van een in 1829 te Batavia gehouden openbare tentoonstelling vindt men, naast vier inlandsche(?) poffertjespannen uit Bantam, vermeld uit dezelfde residentie „twee lampet-kannen met kommen (imitatie der Europische)". Zestig jaar later ontsnapt aan een rapporteur (Résumé gewest. rapp.) deze verzuchting: „De pottenbakkerij streeft nog niet naar fraaie vormen." Thans, weder 30 jaar later, kan men deze woorden herhalen. In de verslagen der eerste en tweede tentoonstelling-jaarmarkt te Soerabaja (1906) vindt men de wadas bloempotten uit het Karanganjarsche genoemd, verder Trönggalèksch miniatuur-keukengerei, gekleurde en met hars bestreken spaarpotjes van Soerabaja, zwijntjes, vogels, vruchten, verguld en vernist „waarmede de Soerabajasche pottenbakker het glazuur heeft willen nabootsen." Leelijk Indisch goedje bij hoopen; gebrek aan deskundig onderzoek en deskundige leiding; inmenging van onbevoegde leekehand. Uitkomst gelijk opzet.

Niet alleen op Java geschiedt het namaken, dat toch altijd een bewijs van onvermogen is; ook op Sumatra, in Tapanoeli en de Pad. Bovenlanden wordt volgens model gewerkt.

De bloempotten van Pésantrèn (afd. Kediri) zijn om de deugdelijkheid en „sierlijkheid" zeer gewild; zij kosten 40, 50 cent, tot een gulden per stuk, naar gelang van de grootte. De in gebruik zijnde werktuigen bestaan uit een draaiende schijf, het oeroude pottenbakkerswiel, prëbot genaamd, dat niet als het straks te beschrijven werktuig van gelijken naam, in gebruik bij de vervaardiging van waterkruiken, uit één doch uit twee ronde schijven bestaat, van trëng-goeloen-hout, die boven elkander zijn geplaatst en waarvan de bovenste, oentjër wëdok (vrouwelijk draaibord) eenigszins grooter, op de onderste, oentjër lanang, (mannelijke schijf) draaien kan. De bovenste schijf, waarop nog een plat bord, djoeboeng ligt, bestemd om den kleivorm te dragen, wordt gedurende den arbeid met den voet rondgedraaid en de klei, eerst in de zon gedroogd en daarna door vocht weder kneedbaar gemaakt, met de hand tot allerlei vormen verwerkt; de wand van den pot wordt opgebouwd uit oorspronkelijk rolronde ringen van klei, verschillend van middellijn, afhankelijk van den vorm, dien het voorwerp zal krijgen; met de vingers worden deze ringen op elkander gedrukt en daarna helpen, om den wand uit te kloppen en tegelijk de grondstof meer vastheid te geven, een geslepen keisteen, watoe of tëtëk en een houten plak, tatab. Met een plat ovaal van bamboe, kërik, wordt, terwijl het voorwerp ronddraait, de buitenwand geëffend; de verdere schuring geschiedt met de schaal van de Molukken-krab, *Limulus moluccanus*.

Door het opbouwen van den pot uit rolronde ringen van gelijke dikte behoudt de wand gedurende het kloppen of op de draaischijf gemakkelijker een gelijkmatige dikte, dan wanneer de pot gevormd wordt uit een klomp klei; en de wand moet zooveel doenlijk overal even dun zijn, om scheuren en scheeftrekken in het vuur te voorkomen. De vraag, welke der beide methoden de oudste is, het vormen uit een klomp of het vormen uit ringen, wacht nog op antwoord; dat laatstgenoemde manier beter is, valt niet te betwijfelen.

Met de bovengenoemde werktuigen maakt de Javaansche pottenbakker (want Java heeft ook mannelijke arbeiders in dit bedrijf), behalve de voorwerpen, die men hem laat namaken en waartoe ook de tëmpolong, een kleine bloempot behoort, de djoen om water te dragen; de djëmbangan, de gedeeltelijk in den grond begraven waschkuip, half zoo groot als de gënţong (O.-Java) of gënoek (W.-Java) de waterton, een dikbuikig vat, dienend voor het bewaren van drink- en waschwater, en gewoonlijk alleen versierd met roode slinger- of zigzagranden van watoe-poeroe-kleurstof. Slanker is de djëmboeng, vooral in de waterarme streken van Oost-Java gebruikt om drinkwater uit een meertje te halen. De pot heeft geen

enkele versiering, maar is, zooals Jasper schrijft, een sieraad voor de vrouw, die haar op het hoofd draagt: het licht-roode aarden vat op het donkere haar van de Javaansche vrouw is een bekoring voor het oog. Voorts de ouderwetsche palita, (SOEND.) het olieblkje met pit, dat op een tot voet gespleten bamboe-lid rust; de tjobŏk, het sambal-wrijfbord; de kĕnḍi of lantingan, de schenkkan; de kĕnḍil, een rijstpot; de pĕngaron, de groote rijstkom, de koewali of koewangsoel, de kookpot, met of zonder kĕbèb, deksel; de kĕrĕn of dingkliq, het komfoor; de paso, de pot voor water, met wijd uitstaanden rand; de tjlĕtis, iets kleiner dan de paso; de mĕndangan van ongeveer denzelfden vorm als de paso, maar kleiner dan de tjlĕtis; de djorongan of draineerbuis; de djabong of buis voor putten; de tjèlèngan, het spaarvarken, de pĕdoepan, het wierookpotje en de tintingan of het opengewerkte lantaarntje, dat bij feesten wordt gebruikt.

Het district Trĕnggalèk in de res. Kediri heeft eenige vermaardheid gekregen door zijn aardewerk, meer bepaaldelijk de kĕnḍi's, die in verlerlei vorm en afmeting ter markt worden gebracht. De arbeid wordt doorgaans door vrouwen verricht; het pottenbakkerswiel draait heen en terug door middel van een touw van loeloep (bastvezel van den waroeboom), dat om den spil, lĕngĕnan, van het wiel is geslagen en aan het uiteinde van een veerkrachtige bamboe-lat, walĕsan, is bevestigd; met den linkervoet wordt dit werktuig in beweging gebracht, door te trappen tegen een aan het andere uiteinde van het touw bevestigde lat, pantjallan. De vervaardiging der kĕnḍi's geschiedt op de boven omschreven wijze, voor de bloempotten en pannen in gebruik.

In de buurt van Soerabaja worden ook door Chineezen potten en pannen gebakken, die uit een artistiek oogpunt boven het baksel der inlanders staan. En ook het bakken zelf geschiedt op zorgvuldiger manier, zoodat de hoedanigheid ook beter is.

Merkwaardig zijn de martavanen van Madjapahit, die men bij de tempel-ruïnen van Indrâkilâ op de hellingen van den Ardjoenâ vindt. Zij zijn groot, zwaar, log, cylindrisch, met gewelfden bodem, roodbruin van kleur en met ingegrifte toempals versierd. Van den kant der inlanders genieten zij vereering.

De eenige versiering in kleur, die de Javaan op zijn pottenbakkerswerk aanbrengt, is een ornament van roode bloemen, op de voorwerpen geteekend met de verfstof uit de watoe poeroe, eene donkerkleurige steensoort, die op Sumatra's Oostkust tanah kiwi heet. Het is dezelfde steen die, met water tot brei gewreven, ook bij het weven van tjinḍèn dient om de voorteekening op het doek te brengen.

De stukken, die gereed zijn om gebakken te worden, zet men op gandjĕl, steunsels van pottenbakkersaarde, bij elkander op een hoop, dekt dien toe met klei en stroo en verwekt de warmte door het branden van bamboe-knoesten en stroo. In dien brandstapel wordt klei onvoldoende gebakken, hoewel er nog heel wat brandstof noodig is om den warmtegraad te verkrijgen, die hier bereikt wordt.

„Het gebrekkig stoken der huidige Javanen"— schrijft Loebèr, o. c. p. 81 — „met hun Indonesische ring- en klopmethode, toont maar al te duidelijk hoe gering de invloed der hoog beschaafde Hindoes op het gros der inlandsche bevolking is geweest." Eertijds in alles hun eigen gang gaande, thans aandachtig lettende op den gang van anderen.

Van BALI is mooi aardewerk bekend, de tjaratan, een gĕndi afwijkend van vorm door het platte lichaam, den langen hals, den wijden mond, gesloten door een houten met vergulde bloemen getooid deksel; soms is de kan beschilderd met rood en goud, de tuit verguld, en draagt het deksel een houten, beschilderden singha, met wijd uitstaande, gedoornde vleugels. Voorts de schenkkannen van mooi roodbruin aardewerk in goed gemodelleerden vogelvorm; de pot, die na het bakken beschilderd wordt met lijmverf en verguldsel, en in beeld gebrachte verhalen te zien geeft; en de spaarpotten tjĕtjèlèngan in vogelvorm met een spleet in den rug.

BORNEO. Op vele plaatsen is in Centraal-Borneo de pottenbakkerskunst teniet gegaan, omdat hare producten door ijzeren pannen werden verdrongen; zoo bij de Kajans aan de Bloeë. De Ma Soelings, eertijds de beste pottenbakkers onder de Mahakam-Bahau's, maken sedert menschenheugenis geen kookpotjes meer. Enkele tientallen jaren geleden hield de kleine stam der Oema Tepai er zich mede bezig, maar hij verhuisde naar een plaats waar geen goede klei aanwezig is en toen hield het pottenbakken op. Blijkens de oude, thans veelal door rook zwart geworden en gescheurde kookpotjes, die nog op verscheidene plaatsen aan de Mahakam gevonden worden, was het pottenbakken in die streken vroeger vrij algemeen. De rijstpotten, die toenmaals aan de Mahakam gemaakt werden, heeten taring tanah. Een eigenaardig toestel van gebakken aarde is de dapoer prahoe of prauw-keuken, een slede-vormig onderstel, waarop de pot rust (Z.O. afd.).

Bij de Kĕnja van Apoe Kajan, het stamland, is de pottenbakkerij nog in zwang en met de potten als ruilartikel trekt men op reis; de arbeid, die daaraan voorafgaat, wordt door vrouwen verricht, en zij gebruiken klei van de Mahakam en de Kajan, mengen die met rijstkaf en bestrijken de nog warme potten met hars, van binnen en van buiten. De zonder draaischijf, geheel met de hand gevormde potjes der Kĕnja zien er veel beter afgewerkt uit dan die van de boven-Mahakam, die dikker van wand en plomper van vorm zijn. Onder de stammen aan de boven-Kajan moeten groote vaten van 4 dM. middellijn gemaakt worden; daar ze voor langere tochten te breekbaar zijn, nemen de Kĕnja ze niet mede op reis naar de Mahakam, maar wel de kleine potjes om rijst in te koken. Sommige worden in een omhulsel van matwerk bewaard, andere hebben een omvlechtsel van rotan en de meeste onder den uitgestulpten rand een ring van rotan en een daaraan vastgemaakt handvat. Versiering ontbreekt. Onder de Kĕnja-stammen ver van de kust, die buiten den invloed bleven van een van elders aangedreven bevolking, zijn de gebakken potten nog druk in gebruik en men neemt ze ook op reis mede om erin te koken.

Door deze kustbevolking heeft van alle industrieën der Bahau hunne pottenbakkerij het meest geleden; zij koken de eerste rijst van den

nieuwen oogst in een op baksteenen rustende pan, volgens een oud gebruik, en het maken van deze bakstoenen is het eenige overblijfsel van een vroegere pottenbakkerskunst, die bij verwante, maar zelden door Maleische handelaars bezochte stammen in zwang is.

De Mëndalam-bewoners maken thans zelf nog enkele voor den eeredienst bestemde potten en misschien is dit ook aan de Mahakam het geval. Thans is de pottenbakkerskunst bij de Bahaustammen aan de Kapoeas en de Mahakam alleen nog aanwezig in rudimentairen vorm, ten behoeve van den eeredienst.

Aan de Merase (boven-Mahakam) worden vierkante aarden schotels gemaakt, 3 bij 5 dM., met opstaanden rand van 1 d.M. hoogte. Men gebruikt voor deze zware baksels lichtgrijze klei, die, gezuiverd en fijn gemaakt, eerst vermengd wordt met rijstzemelen en daarna met water gekneed tot een vaste brij; met de handen geeft men aan deze grondstof de gedaante van groote, platte schotels. Zij worden in de zon gedroogd en zijn dan voor het gebruik geschikt. Vocht verdragen zij niet en om ze daartegen te beschermen worden zij boven den haard bewaard. Zij dienen om halfrijpe rijst boven het vuur te drogen en geschikt te maken om door stampen ontbolsterd te worden. Zelden duren zij langer dan één oogst.

De kookpotjes van de Kënja aan de Mëndalam en de Oema Tepai aan de Mahakam werden op dezelfde wijze gemaakt als de bovengenoemde schotels, maar om ze geschikt te doen zijn voor het koken van water, werd het in de zon gedroogde voorwerp bepoederd met fijngestooten damar en in een groot vuur gehangen, waardoor de hars gedeeltelijk verbrand, gedeeltelijk gesmolten in den poreuzen pot drong. Na bekoeling behandelde men de binnenvlakte evenzoo. Lang in water liggen kon de pot ook daarna niet goed verdragen. Misschien leert men hier kennen het ontstaan van het pottenbakken: het vaatwerk van klei eerst gebruikt voor andere doeleinden dan koken, nl. voor het bewaren en drogen van voorraad. Het drogen, eerst in de zon, later boven een vuur, heeft de klei verhard, gebakken, en de geschiktheid als huishoudelijk voorwerp van dit, zij 't in den beginne onvoldoende, gebakken vaatwerk kan hebben geleid tot een beter bakken, niet op maar in het vuur.

De mooiste exemplaren van de zoogenaamde m a r t a v a n e n vindt men bij de Dajaks van Borneo. Dajaksche namen voor deze potten zijn t a d j a u (ook Mal.) en d j a w ë t, zoomede b l a n g a voor de kostbaarste soorten; ook de namen h a l i m a u n g en b r a h a n vindt men vermeld. Het zijn potten, die veel overeenkomst hebben met groote Keulsche potten, behalve dat de opening nauwer en de buik wijder is; zij hebben 6 of 8 staande ooren en zijn van binnen en van buiten verglaasd. Het materiaal is steengoed, met bruin, lichtblauw of groen glazuur; zeldzamer zijn de porceleinen, met wit of lichtgroen celadonglacuur of met siering in Kobalt-blauw. Zij zijn kenbaar aan mooi-decoratieve dier-figuren, die in eenigszins verheven werk den dikken buik omgeven, en „bij de fijnere soorten van binnen uit, terwijl de klei nog nat was, zijn uitgedrukt, en bij de mindere soorten er van buiten tegen zijn geplakt". De versiering der goede soorten is stellig Chineesch (Grabowski, o. c. pl. VII) blijkens den Chineeschen draak, door de Dajaks k a w o k, leguaan, geheeten, den kraanvogel en de Chineesche wolk- en golflijnen. Naar grootte, vorm en versiering worden zij in door verschillende namen aangeduide soorten verdeeld en iedere soort heeft mannelijke en vrouwelijke exemplaren. Schwaner vermeldt 8 soorten, Perelaer 12, Grabowsky geeft beschrijvingen en afbeeldingen van 18 soorten. De prijs loopt van f 8 tot f 3000 per stuk en sommige zijn tot geen prijs te koop; aan het hoofd Landau te Njabau zou voor de martavaan Soerat Lekijan geheeten, een zeer oud erfstuk, te vergeefs 8000 dollars zijn geboden. De neiging der Dajaks naar het bezit van een of meer oude en kostbare martavanen is zeer groot, hun gansche doen en streven is op dit bezit gericht, omdat deze potten als heilig beschouwd en vereerd worden, als erfstukken door vele geslachten geschat werden, als pronkstukken dienen, welke tevens den eigenaar aanzien, geluk en zegen geven, ziekte afwenden en booze geesten verdrijven, bij ceremoniën onmisbaar geacht, tot sprekende orakels verheven en als bezielde voorwerpen, waaraan men offert, geëerbiedigd worden. Voorzichtige eigenaars, voor diefstal en brand bevreesd, begraven hunne martavanen in den grond. Aan het water, dat er in bewaard wordt, kent men heilzame kracht toe, en vaak worden er de karohäi in bewaard, die eerst gediend hebben den tegenwoordigen bezitter aan een djawët te helpen. En niet alleen de ongeschonden exemplaren van een goed merk hebben groote waarde, ook gebarsten en door vlechtwerk bijeengehouden potten worden soms nog met duizend gulden betaald en de scherven hebben eveneens nog waarde. Het krammen van gebroken potten is een afzonderlijk vak, dat goed betaald wordt. De reden van den schier fabelachtigen prijs, dien de Dajaks voor de echte martavanen der zeldzame soorten betalen, is de overtuiging dat zij een bovennatuurlijken oorsprong hebben, het werk zijn van geesten. Wellicht heeft het feit, dat de herkomst der martavanen, vóór zij op Borneo aanlandden, niet met juistheid bekend is, de Dajaks doen genoegen nemen met het altijd zeer gemakkelijke geloof aan een daad der alles vermogende en dus ook potten kunnende bakken geniën. Is dus de vereering der têmpajan's een zuiver fetistische, oorspronkelijk mooten zij als mediums bij de vereering der afgestorvenen gi dend hebben en vóór dien tijd zullen zij derhalve ook reliekhouders zijn geweest. Werkelijk blijkt, dat de martavanen hebben gediend als bewaarplaatsen van de asch van verbrande lijken, als urnen voor schedels en gebeente van familieleden. En bij de Mocalang- en Sëkadau-Dajaks dienen ze daartoe nog.

Dat de martavanen oorspronkelijk uit Martaban stammen en aan dat landschap, thans deel uitmakende van de Britsche provincie Tenaaserim, hun naam ontleenen, wordt door niemand in twijfel getrokken. Van dit Martaban was de gelijknamige aan de golf van Martaban gelegen hoofdstad in vroeger eeuwen eene belangrijke handelsplaats, maar zij is thans als zoodanig door het naburige Maulmain geheel in de schaduw gesteld. Reeds Ibn Batoeta (+ 1350) en Barbosa (1516) spreken uitdrukkelijk van M a r t a v a n e n, de laatste met vermelding van „Martabam" als stad van vervaardiging; vgl. Yule and Burnell, Hobson-Jobson, 2d. ed. by W.

Crooke, Lond. 1903, i. v. „Martaban", en de reeks getuigenissen daar. Valentijn (1726) spreekt van Siamsche potten en dit is juist, daar Martaban, thans aan Siam grenzende, er oudtijds toe behoorde; zoomede van martavanen, die in Martavan en Taway worden gekocht. Reeds eerder sprak P. van der Burg in gelijken geest van „de Potten, die van Martavaan en Taway alleen komen" (Curieuse Beschrijving enz., Rotterdam 1677, bl. 121). Moeten we nu onderstellen dat de martavanen op Borneo uitsluitend van Martaban herkomstig zijn? Zeker heeft er eenmaal tusschen de volken langs de Irawaddi en de bevolking van Westelijk Insulinde een druk verkeer plaats gehad en A. B. Meyer herinnert daaraan, waar hij van de martavanen spreekt, echter zonder bepaaldelijk te zeggen dat Borneo de potten uit Achter-Indië betrok. Rouffaer meent dat het mogelijk is, dat een goed deel van deze nu heilige vaten, zij het dan onder Chineeschen invloed (een Chineesche kolonie was gevestigd van Martaban tot Kina Batangan), vervaardigd zijn op Borneo zelf en wel in de kota Broenei, waar de Spanjaarden bij hunne eerste komst in 1521 een zeldzame beschaving en o.a. porcelein-fabricatie beschreven. Hij acht het niet onmogelijk, dat de Pegoesanen (zie aldaar), van wier komst op Borneo bepaalde overleveringen bestaan (Ling Roth, o. c. I p. 3 noot; III p. 288 vv.), de pottenbakkerskunst uit het Martabansche naar Broenei hebben overgebracht en dat deze daar onder Chineeschen invloed is geraakt, zoo voortbrengende de thans nog onder de Dajaks hooggeëerde en verschillend benoemde potten. De inscripties in Mangianen-schrift van Mindoro (Foy, o. c. p. 31 en pl. III, 6) op den bodem van enkele têmpajan's gevonden, maken waarschijnlijk, dat een deel der Dajaksche potten te Broenei is vervaardigd. Naast deze oude en dure exemplaren schijnen er thans moderner Japansche en Chineesche namaaksels in den handel te zijn, die de Dajak, blijkens den prijs van enkele guldens, welken hij er voor besteedt, zeer wel van de echte weet te onderscheiden. Dezulke komen ook voor op Java en op andere eilanden van den Archipel, têmpajans tot bijna een meter hoog, meestal onversierd en dan gewoonlijk groen, maar soms met opgelegde ornamenten, aan het plantenrijk ontleend. Echte oude potten — met de eigenaardige dierfiguren — kan men ook op Java, bepaaldelijk bij Chineezen op de hoofdplaatsen, ontmoeten. In verscheidene streken van Soemba zijn scherven van martavanen gevonden; wellicht werd het vaatwerk er gebracht door Chineezen, die nog tot in de eerste helft der 19e eeuw slaven kwamen halen op Soemba, misschien ook door Bimaneesche of Makassaarsche slavenhandelaars en zeeroovers.

Behalve de eigenlijke martavanen heeft Borneo nog een, trouwens veel kleiner aantal andere potten uit den ouden tijd afkomstig opgeleverd (afgebeeld bij Meyer), die het in vorm zeker van de martavanen winnen en in versiering voor dezen niet onderdoen. Zij zijn van verglaasd aardewerk (ten onrechte betwijfelt Meyer of er niet porseleinen onder zijn) soms in verschillende kleuren, en met figuren in vlak relief. Zij kunnen even goed uit een bakkerij van aardewerk in Kota Broenei afkomstig zijn — hoewel Pigafetta alleen over porcelein-fabrikatie spreekt — als de martavanen. In vorm en versiering laten zij alles ver achter zich wat heden ten dage in den Archipel gemaakt wordt. En even ver staat van het laatstgenoemde product eener nooit aan hare kindsheid-ontgroeide industrie, het meeste aardewerk uit vroeger tijd, dat op de andere eilanden is teruggevonden, de borden, kommen, schotels, urnen en potten van Java, Sumatra, Flores, Saleier, Celebes, Ceram, oudtijds Banda, de Kei-eilanden, en de Filippijnen. Naar de herkomst van deze voorwerpen kan men voorloopig slechts gissen. Betrekkelijk zeldzaam als de vondsten zijn, ligt — óók volgens historische aanduidingen — de onderstelling voor de hand, dat deze utensilia niet de producten zijn van lokale industrieën, maar nu en dan medegebracht werden van elders, van een land waar men — zij het niet in de volmaaktheid — de kunst van het verglazen verstond, die thans in den Archipel onbekend is, wanneer men het bestrijken met hars niet met het aanbrengen van glazuur gelijk stelt.

Celebes. In Midden-Celebes is de kunst van pottenbakken algemeen verspreid. In Sacesoe, in Todjo (vooral bij den stam Toraoe), in Oendae (te Peladia) en in Pebato (te Tainoengkoe) en verder om en bij de meren Matana en Tewoeti (Tomatana, Tokiwadoe) vindt men pottenbakkers. De klei, die men in het Pososche gebruikt, wordt op een paar voet diepte gevonden en is zwart (tana macta = zwarte aarde). Te Tainoengkoe in het land der To Pebato graaft men gele klei. Men stampt de klei in een rijstblok, onder toevoeging van een weinig water, later van rijstekaf en eindelijk, nadat het mengsel uit het blok is genomen, wordt er zand door gekneed. Om een pot van gemiddelde grootte te maken neemt men een kluit klei iets grooter dan een mannenvuist, legt die op een plankje en draait er eerst een cylinder van; tusschen dezen en het door water bevochtigde plankje wordt een blad gelegd, zoodat de klomp klei gemakkelijk kan draaien. Ziehier de voorlooper van de doelmatiger draaischrijf, die op de Oostkust van Sumatra, in Tapanoeli, op Java en Flores te vinden is. Vervolgens steekt men met twee vingers van de rechterhand een gat in het bovenvlak en draait met de linkerhand de klomp rond, totdat de opening zoo groot als een vuist is; al draaiende wordt er een opstaande rand aan gefatsoeneerd en de buik verwijd; dan wordt de binnenwand afgeschrapt met een schelp en na deze bewerking moet de pot wat drogen. Daarna wordt de wand verder uitgeklopt met een houten hamertje, beter: gegroefd plakje, waarbij een terzelfder plaatse tegen den binnenwand gedrukte ronde steen belet dat men den wand inslaat. Sommige potten maakt men glad van buiten; bij andere laat men de indruksels der groeven van het plakje staan; dit versieren met groeven heet, evenals het beschilderen der foeja, ndarande. De potten worden nu in een kring te drogen gezet en in het midden legt men een groot vuur aan, dat zijne warmte naar alle kanten uitstraalt; achtereenvolgens draait men de potten om, zoodat de geheele oppervlakte geblakerd wordt. De Toraoe hebben de gewoonte hunne potten, terwijl deze nog gloeiend zijn, met hars te bestrijken, „om ze sterker te maken," wat niet als een deugdelijk middel is aan te nemen, omdat bij het eerste te vuur zetten de harslaag er afsmelt. Maar de glans van die potten reeds maakt ze meer waard dan die van Sacesoe en andere streken, waar het

bestrijken met hars achterwege blijft. De potten zijn broos; bij den minsten stoot barsten of breken zij. Om dit euvel weg te nemen, althans er naar te trachten, zal de Toraoe elken nieuwen pot eerst bezielen, want wanneer de ziel in den pot wordt opgenomen zal hij sterker zijn. In den nieuwen pot wordt houtskool gelegd en daarna wordt hij ledig en schoon te vuur gezet en wanneer hij warm geworden is, strijkt men met een hakmes driemaal over den rand, daarbij van 1 tot 3 tellende; vervolgens strijkt men met den voetzool drie malen langs den buitenkant, van den bodem af. Is er een groentesoort, longoeroe geheeten (in de Minahasa sajoer gedi) bij de hand, dan zijn die strijkingen overbodig, want het koken van die groente in den nieuwen pot wijdt hem in. De beteekenis van de ceremonie is: de ziel van den pot moet aan het vuur gewend worden, want als de ziel wegloopt, valt de pot in stukken. De bolle bodem van den pot maakt het noodig hem op een voetstuk van gevlochten rotan te zetten, hol van boven; dat voorwerp heet okota. Gebroken of gebarsten potten worden op de stookplaats gebruikt in plaats van steenen en wel drie bij elkander, met de opening naar beneden; op de drie bolle bodems rust de pot, waarin gekookt wordt; zulk een stel potten, die als komfoor dienen, heet tondi. Behalve de gewone kookpotten, maakt men nog aarden kommen of bakken, met hoogen rand, katoangi genaamd. Bij tijden gaan de mannen de door de vrouwen gemaakte potten aan andere stammen verkoopen; vier of vijf potten worden dan op elkander gezet en tusschen bamboe latten geklemd, waarna zij de vrachtjes met draagbanden over den schouder hangen (mekojo). De Poso-rivier vaart men op met prauwen, volgeladen met deze potten; de gewone prijs van een kleinen, eenpersoons rijstpot is 10 duiten; de grootste soort, beko geheeten, kost 60 duiten; meestal echter ruilt men de potten tegen rijst. Hier en daar zijn ook aangevoerde ijzeren potten in gebruik, maar rijst er in koken wil men niet, uit vrees dat de rijstoogst zou mislukken.

Onder de Bare'e-sprekende Toradja zijn drie plaatsen bijzonder bekend door de pottenbakkers-industrie, nl. Toraoe in het Todjosche, Pandjoka in Lage, en Doudi, de oude meerbodem ten N. van het Posomeer. Weggelaten wordt hier wat door het bovenstaande reeds bekend mag heeten. Daar waar wel de klei aanwezig is, maar de gewoonte om potten (koora) te bakken ontbreekt, beproeft men het niet „omdat de goden van het land het niet zouden toestaan." In Lage is de klei zwart en zij zit diep in den grond, wordt geplant, d. w. z. een stuk ter grootte van een turf brengt men van elders op een vochtige plek. De klopper, waarmede de vorm bewerkt wordt, is aan dien voor de boomschorsbereiding gelijk en heet eveneens iko. Een kundige werkster maakte 10 stuks per dag. De bestrijking met het hakmes (zie boven) heet mompanaki of mompanai (= ertegen tikken). Behalve kookpotten maakt men de reeds genoemde aarden kommen of bakken met hoogen rand (katoangi), komfoors (po'aro), voetstukken voor te vuur staande potten (peranggamari) en sagoe-oventjes (sooba).

Ook in de Minahasa (te Remboken, Bantih en zeker ook elders) worden potten gemaakt, maar algemeen, zooals vroeger, is de pottenbakkerij in de Minahasa niet meer. In Gorontalo wordt de gebezigde aarde gehaald uit de bergen, die langs de Bocht van Tomini loopen; twee soorten, een zwarte en een roode aarde, worden dooreengemengd en met water tot klei gekneed, zonder dat ze vooraf in een rijstblok worden gestampt. Een paar personen in deze assistentresidentie kunnen, naar een model, een voudige bloempotten vervaardigen, die tegen *f* 4 per dozijn worden uitgevoerd; ook hiervan geschiedt de vorming uit de hand.

De plank, waarop de klei wordt rondgedraaid, heet lilitode, de schelp tinggi en het plakje pepelo. Te Remboken zet men, na de vorming, de potten tusschen twee lagen gabagaba en steekt die in brand om de voorwerpen te doen bakken. Alleen potten en pannen voor huiselijk gebruik worden hier gemaakt; het werk wordt uitsluitend door vrouwen gedaan, behalve het fijnstampen der gedroogde klei.

Te Matana, ten N.O. van de golf van Boné, wonen knappe pottenbakkers, en wat zij maken, zonder wiel, is goed van vorm en aardig van kleur; zij gebruiken een paddestoelvormigen steen aan den binnen- en een geribden, houten klopper aan den buitenkant. De potten van Matana herinneren aan de vondsten uit het Europeesche bronstijdperk; en ook te Beka, dicht bij de Palue-baai treft men prae-historische vormen aan. Vele van de ronde steenen, die men in het Europeesche neolithicum vindt, schrijven de Sarasin's, en die men gewoonlijk voor steenen houdt om het graan fijn te maken, of om spijs te doen gaar worden, kunnen wel van het pottenbakkersbedrijf afkomstig zijn.

Het landschap Gowa heeft pottenbakkerijen in Djipang, vanwaar gewone potten, kleine eenvoudige gëndi's en vuurtesten, dapoer, naar Makasser, Djongaja en elders worden vervoerd.

Van Flores zijn uit de kampong Langga in het Roka-gebied potten bekend van grove, roode leem; en uit Sikka schotels op voet met aardige, diep ingesneden versieringen, producten van de Lio's of Lioneezen, de bergstammen in de buurt van Maumeré. Enkele exemplaren zijn er nog over uit den ouden tijd van kleine potjes van fijne klei, op een draaischijf gevormd en verglaasd; zij dienden om amuletten en geneesmiddelen te bewaren, die men in oorlogstijd met zich voerde als beschermende middelen.

Op Soemba vindt men de pottenbakkerijen alléén daar waar geschikte klei in overvloed is, hoofdzakelijk in het Westen (Memboro), en in de nabijheid van Waingapoe en van Waimbidi, een dorp in het binnenland van Oost-Soemba. De potten, voor het koken van maïs gebruikt, hebben den gewonen priock-vorm, zijn bruinrood, de kleur van de klei, en soms met ingekraste figuren versierd. Uitsluitend vrouwen beoefenen dit handwerk.

Van Timor vermeldt Ten Kate (I. A. E. VIII, 1895, p. 11) een offerpot van Fatu Ala in het rijk Djeniloe in het midden des eilands, van zwartbruine klei, bestemd voor de offergaven aan de nitoe's; door middel van touwlussen kon de pot opgehangen worden.

Molukken. Oudtijds bestond er op Banda en omliggende eilanden een zeer belangrijke pottenbakkerij, waarvan nog Valentijn (1726)

getuigt, doch welke allengs — deels ook door Coen's hardhandige middelen — verdreven was naar andere afgelegener eilandengroepen, en zoo waarschijnlijk geboorte heeft gegeven aan de nog krachtig levende, zeer artistieke, zeer merkwaardige potten-industrie der Kei-eilanden, waarover zoo straks meer. In de residentie Ambon is Ow een negorij op Saparoea, een der Oeliasers, de voornaamste plaats waar potten, pannen, waterkruiken en bloempotten worden vervaardigd, poso ureno. Martin o. c. schrijft over een distilleertoestel op Ambon, waarin sagoeweer gemaakt werd en waarvan de onderdeelen te Ow gebakken waren. Het werk wordt bijna uitsluitend door vrouwen verricht. De uitgegraven klei, umel beliling, wordt in de zon gedroogd, fijn gestampt, gezuiverd, in water geweekt en met fijn gezeefd zand, lasano, tot klompen gekneed. Van de aldus bereide grondstof worden ringen gefatsoeneerd van verschillende grootte en deze derwijze op elkander gelegd, dat zij gezamenlijk ten ruwe den vorm van het te maken voorwerp aannemen; door drukking doet men ze aan elkander hechten, houdt, op de reeds beschreven wijze, met de eene hand een gladden, eenigszins ronden steen tegen de binnenzijde en klopt met een plat, licht stuk hout tegen de buitenzijde, om de wanden overal even dik en glad te maken. Vervolgens wordt de buitenwand met een scherf van aardewerk afgeschraptenrood gekleurd met de kasoemba kŏling, de galoega. De voorwerpen worden dan op een luchtige plaats buiten de zon te drogen gezet en later gebakken, 30 of 40 stuks tegelijk, door er hout onder te leggen, er omheen en er bovenop, en den stapel in brand te steken. Als de potten doorbakken en nog heet zijn, worden ze met gesmolten hars van buiten en van binnen bestreken.

Deze arbeid gaat eenigszins fabriekmatig; de 4 of 5 vrouwen zitten op een rij gehurkt, ieder met een plankje voor zich. Eén kneedt de klei en vermengt ze met zand, een tweede maakt er de ringen van, die een derde op elkander legt, een vierde vormt het voorwerp door kloppen en een vijfde polijst en verft het. Het product is niet sterk; de grootere bloempotten b.v. kunnen niet lang mede, want de zwaarte van aarde en plant doet ze spoedig barsten; beter houden ze zich wanneer men ze nog eens overbakt. Wat met dezen arbeid verdiend wordt, valt niet nauwkeurig op te geven; rekent men het uitgraven van de grondstof, dat meest door mannen wordt verricht, het verzamelen van het brandhout, dat door kinderen wordt gedaan, en den prijs der hars mede, dan kan de verdienste op één dag worden geraamd op 15 à 20 cent. Een gŏndi kost ongeveer 16 cent; een zeer eenvoudige bloempot wordt te Ambon voor 25 cent en een groote, met figuren en voetstuk, voor ongeveer ƒ 2,50 verkocht.

Eenige vermaardheid om zijn pottenbakkerswerk geniet het eilandje Maré, ook onder den naam Pottenbakkers-eiland bekend en gelegen ten Zuiden van Tidore en ten Westen van Djilolo; het wordt door Tidoreezen bewoond. De naam Maré beteekent in het Ternataansch en Tidoreesch steen en van de aldaar aanwezige klei worden de potten en pannen vervaardigd, die, naar den vorm in sempé, balangan, kleine lampajan, en sagoe-oventjes onderscheiden, over de geheele residentie in gebruik en zeer gezocht zijn. De klei is in de grootste hoeveelheid voorhanden op een heuvel aan de Z.W. zijde, door zijn grillige gedaante het kenmerk dragende van bij eene eruptie als het ware te zijn afgehouwen. Men mengt de gele klei met water, tot het deeg geschikt is voor kneding; maakt den vorm met de handen; bestrijkt hem vóór het bakken met een dunne laag aarde, die van Halmahéra niet ver van de Woda-eilanden wordt gehaald; en klopt hem zachtjes met een stuk hout, om daarna de buitenzijde met een steen glad te wrijven. De aldus vervaardigde potten worden nu in eenige cirkelvormige rijen geplaatst en gedurende een paar dagen aan de inwerking der zonnehitte blootgesteld; bij heel warm weder stapelt men in de tusschenruimte droog hout opeen, dat wordt aangestoken en waarvan de heete rook de stevigheid zou bevorderen; enkele worden hierdoor zwart, andere niet. Vóór het gebruik wrijft men de pan of den pot met de stengels van *Agati grandiflora* om het spoedige barsten te voorkomen. Het zijn alleen vrouwen en kinderen, die zich met dezen arbeid bezighouden.

In welk opzicht de op dit Pottenbakkers-eiland vervaardigde potten en pannen uitmunten, wat de producten dezer industrie gezocht doet zijn door de geheele residentie, blijkt uit bovenstaande beschrijving niet. Waarschijnlijk is de klei van zoo superieure soort, dat zelfs bij deze hoogst gebrekkige fabricatie nog redelijk deugdzame voorwerpen worden verkregen. Op welke wijze het bestrijken met plantenstengels (elders staat: met het sap van de plantenstengels) nà het bakken het spoedige barsten kan voorkomen, is evenmin duidelijk.

Op Boeano, ten W. van Ceram, vereert de bevolking niet in den Archipel gemaakte potjes of urnen, boeli boeli, die, naar den vorm, in mannelijke en vrouwelijke onderscheiden en in afzonderlijke huisjes bewaard worden. Zij heeten bezield te zijn en worden als mediums gebruikt tusschen levenden en overledenen.

Kei-Eilanden. Op deze eilanden maakt het pottenbakkers-bedrijf vaatwerk, dat tot het beste behoort van den Archipel. Op Laag-Kei wordt uit goede klei, in de buurt van Doelah gevonden, uitsluitend door vrouwen pottenbakkerswerk gemaakt, waarvan vorm en versiering valt te roemen, nl. drinknappen, trekpotten, koelkruiken, tabakspotten, sagoe-oventjes enz. De bewerking is de gewone, met plak en steen; vóór de klei geheel droog is, worden symmetrische figuren, takken, golflijnen, cirkels, zeesterren, schaakbordvakjes, geheel uit de hand, met een stukje bamboe in het oppervlak gegrift of en relief er op aangebracht; de verdeeling van den wand in vakken is veelal goed bedacht en de opvulling van deze vakken getuigt van smaak; na het bakken worden de figuren op ruwe wijze beschilderd met een bruinroode oker, waardoor de kunstig geteekende figuren veel van hare zuivere omtrekken verliezen.

Van Banda Eli op Hoog-Kei is een aantal voorwerpen bekend met figuren in witte kalk, soms afwisselend met figuren in rood.

„Uit lang vervlogen" tijden zijn van de Keieilanden afkomstig zeer fraai met uitgestoken figuren versierde waterkruiken, die tegenwoordig

aldaar niet meer gemaakt zouden kunnen worden.

Op Tajando, een eilandje ten W. van de Keieilanden worden de potten, wanneer ze gereed zijn om gebakken te worden, met zeewater overgoten „waardoor het zout in de poriën dringt en een soort glazuur aan het vaatwerk mededeelt". Dat men deze bewerking „het verglazen" zou kunnen noemen, is voor tegenspraak vatbaar. Voorts is mede op dit eiland gebruikelijk (wat men ook in sommige streken van Nieuw-Guinea vindt en bij oud aardewerk van de Surinaamsche boschnegers),dat de vervaardigster haar teeken bij wijze van fabrieksmerk op elk door haar gemaakt voorwerp krast, een ster, een klaverblad e. d.

Nieuw-Guinea. Overal wordt in het Noorden van N.-Guinea de pottenbakkerij sporadisch beoefend. Behalve potten worden veel sagoeoventjes gemaakt. Meestal volgt men op iedere plaats, waar het bedrijf wordt beoefend, een uitsluitend aan die plaats eigen vorm en worden vandaar uit de producten door den interinsulairen handel naar soms veraf wonende stammen verspreid. Te Doréh (pl. XIV en XV bij Loebêr, o. c.) worden potten gebakken, en hoogstwaarschijnlijk is het bij Wallace-Veth, Insulinde II, bl. 354, afgebeeld pottenbakkerswerktuig eer een plak voor het uitkloppen van den kleivorm, dan een spatel om de klei om te werken, door welk gebruik het fraaie ornament spoedig verdwenen zou zijn. De Papoea-vrouwen gebruiken voor het aanbrengen van figuren op den buitenwand gesneden stukjes hout, a w a w e i. In de Maccluergolf wordt voor het maken van pannen geschikte klei aangetroffen achter Sekar en het tot Argoencoeng behoorende deel van den vasten wal van N.-Guinea. In Wandamen (W. Geelvink-baai) vindt men de beste kleiaarde achter Rosjé. Vrij algemeen is in N. en W. Nieuw-Guinea alles wat het pottenbakkersbedrijf betreft het werk der vrouwen. In sommige streken (Japên o. a.) worden de potten boven een zacht vuur langzaam verwarmd en dan met een dun laagje hars bestreken.

Ook aan de Humboldt-baai bakt men potten, zelfs zeer groote, sagoepotten van 50 c.M. in doorsnede en 46 hoog (Mus. R'dam, no. 10933); de wanddikte is nauwelijks $^1/_2$ c.M.; wanneer men het werken met een draaischijf houdt voor een verbetering van de klop-techniek,dan moet in het oog gehouden worden, dat het technisch niet goed mogelijk is zulke groote, dunwandige stukken op het wiel te vervaardigen; de vorm zou inzinken. De klei wordt gehaald uit de buurt van Kajo Jeubi; daar bakt men potten, en ook in Tobadi, in Tanah Mérah, aan het Sêntani-meer, waar het dorp Abir werkplaatsen der pottenbaksters heeft. De potten zijn kogelvormig met afgesneden segment of wel komvormig of half-bolvormig. Kommen van dezen vorm worden door tusschen-schotten tot sagoe-oventjes gemaakt. Gele, bruine en zwarte dierfiguren sieren de wanden van het vaatwerk.

Hetgeen Finsch van de pottenbakkerij in Nieuw-Guinea mededeelt, betreft hoofdzakelijk de Zuidoostkust en dus een niet tot Ned.-Indië behoorend deel. Anoeapata in de Moresby-haven is de voorname plaats van deze industrie; de grondstof is een mengsel van klei en zand en de werktuigen bij den arbeid gebruikt zijn alweder de steen en de plak. Iets bijzonders valt omtrent het vormen, drogen en bakken niet op te merken. Alleen wordt de gebakken pot met een aftreksel van runboom-bast bestreken, dat er een roode kleur aan geeft en daarna nogmaals korten tijd aan het vuur blootgesteld. De meeste pottenbaksters hebben haar eigen fabrieksmerk, dat zij in de potten krassen.

Literatuur : P. J. Veth, Borneo's Westerafdeeling, 1854, I bl. 171, II bl. 262; C. Kater, Iets over de bij de Dajaks in de W.afd. van Borneo zoo gezochte tempajans of tadjau's (T. Bat. Gen. XVI, 1867, bl. 438 en 4 pl.); O. Finsch, Töpferei in Neu-Guinea (Verh. d. Berl. Ges. f. Anthrop. 1882, bl. 574); A. L. Van Hasselt, Volksbeschr. van Midden-Sumatra, 1882, bl. 406, pl. LXXI, LXXII, XCIV, CVII; G. A. Wilken, Het animisme bij de volken van den Ind. archipel (Ind. Gids VI, 2, 1884, bl. 73); A. B. Meyer, Alterthümer a. d. O.-I. Arch., 1884, bl. 7, pl. 11—14; F. S. Grabowsky, Ueber die „djawets" oder heiligen Töpfe der Oloh ngadu (Dajaken) von S. O Borneo (Zeitschr. f. Ethnol. XVII, 1885, bl. 121 en pl. VII); J. G. F. Riedel, De sluik- en kroesharige rassen, enz., 1886, bl. 65; F. Grabowsky, Der Tod etc. bei den Dajaken (I. A. E. II, 1889 p. 187); G. A. Wilken, Iets over de schedelvereering bij de volken van den Ind. archipel (Bijdr. Kon. Inst. 5e volgreeks IV, 1889, bl. 122); F. S. A. De Clercq, Bijdr. t. d. kennis der res. Ternate, 1890, bl. 76; A. R. Hein, Die bildende Kunst bei den Dayaks. Wien 1890; M. Weber, Ethnogr. Notizen über Flores und Celebes (Supplem. zu Bd. III Int. Arch. f. Ethnogr. 1890); Snouck Hurgronje, De Atjehers. Bat. Leid. 1893—95; A. L. Van Hasselt, Aanteek. omtr. de pottenbakkerij in de res. Tapanoeli (Int. Arch. f. Ethn. VI, 1893, bl. 41, pl. IV); Ibid., De inl. kunstnijverheid in de res. Palembang (T. v. N. en L. in N.-I., XLVII, 1893); De Clercq en Schmeltz, Ethnogr. Beschrijv. v. d. West- en Noordkust van Ned. N.-Guinea, 1893 (en de literatuuropgaaf bl. 60); Versl. v. d. wet. opnem. en onderzoek. op de Kei-eil. gedurende 1889 en '90, 1893; Leo V. Frobenius, Die Keramik (I. A. E. VII, 1894); Martin, Reisen in den Molukken. Leid. 1894; J. Kluiver, De inl. kunstnijverheid in de Minahasa (T. v. N. en L. in N.-I., XLVIII, 1894); Van Hoëvell, id. in de ass.-res. Gorontalo (ibid.); J. H. J. Laats, id. in de res. Amboina, Menado en Ternate (ib. XLIX, 1894, bl. 59); Wittenrood, id. in de res. Kediri (ibid. bl. 77, fig. 67 en 68); H. J. Monod de Froideville, id. in de afd. 50 Kotta's (ibid.); A. L. Van Hasselt, id. in de res. Tapanoelie (ibid.); C. H. Hall, id. op de Batoe-eilanden (ibid.); Ten Kate, Verslag eener reis in de Timorgroep (T. Aardr. Gen. 2e serie XI, 1894, bl. 571); Ten Kate, Beitr. zur Ethnographie der Timorgruppe (Int. Arch. f. Ethn. VII, 1894, bl. 242); A. C. Haddon, Evolution in art. Lond. 1895; W. Foy, Die Mangianenschrift von Mindoro, Berl. 1895; Jacobsen, Reise in die Inselwelt des Banda-Meeres, 1896; H. Ling Roth, The natives of Sarawak and Br. N. Borneo. Lond. 1896; Alb. C. Kruyt, Een en ander aangaande het geestel. en maatsch. leven van den Poso-Alfoer (Med. Ned. Zend.gen. XLI, 1897, bl. 23, pl. 2b); L. C. Westenenk, De Mocalang- en Sekadau-Dajaks (T. Bat. Gen. dl. 39, 1897, bl. 314); A. W. Nieuwenhuis, In Centraal-Borneo, 1900, II (zie register), pl. 84 en 85; J. E. Jasper, De pottenbakkerskunst der Javanen

(Eigen Haard, 1900); J. J. K. Enthoven, Bijdr. t. d. geogr. v. Borneo's W.afd. 1e st. 1901, bl. 63, 69; C. Snouck Hurgronje, Het Gajöland. Bat. 1903; G. P. Rouffaer, De voorn. industrieën der inl. bev. v. Java en Madoera. 's Grav. 1904; Sarasin, Reisen in Celebes. Wiesb. 1905; G. J. v. d. Sande, Nova Guinea III. Ethnography and anthropology. Leid. 1907; A. W. Nieuwenhuis, Quer durch Borneo. 1904, 1907; Joh. F. Snelleman, Pottenbakkerswerk van Kei (De aarde e. h. volk. 1907 no. 27; J. E. Jasper, Ceramische kunst i. d. Ind.-Arch. Elsev. maandschr. XL, 1910; H. Merton, Forschungs-reise in den Südl. Molukken (Aru und Kei-inseln) 1910, p. 116. 182; H. H. Juynboll, Cat. s' Rijks Ethn. Mus. I (Borneo I). Leid. 1910; Adriani en Kruyt, De Bare'e-sprekende Toradja's. Bat. 1912, II, XXVIII, p. 335; H. W. Fischer, Cat. 's Rijks Ethn. Mus. VI. Atjèh, Gajô- en Alaslanden (Sumatra I) Leid. 1912; H. H. Juynboll, Cat. 's Rijks Ethn. Mus. VII, Bali en Lombok, Leid. 1912; H. H. Juynboll, Cat. 's Rijks Ethn. Mus. IX (Java I). Leid. 1914; H. W. Fischer, Cat. 's Rijks Ethn. Mus. VIII. Bataklanden (Sumatra II) Leid. 1914; J A. Loebêr Jr., Leder- en perkamentwerk, schorsbereiding en aardewerk in Ned.-Indië. Uitg. Kol. Inst. 1915; H. W. Fischer, Cat. 's Rijks Ethn. Mus. X Midden-Sumatra (Sumatra III) Leid. 1916; Elis. Neurdenburg, Oud aardewerk. Uitg. Mus. v. gesch. en kunst 1917; E. E. W. Gs. Schröder, Nias. Leid. 1917; Nanne Oktema, Chin. porselein (Gids v. d. verzam. v. Indones. en Chin. kunst te Leeuw. 1917); J. H. Holwerda, Aardewerkkunst (De Tijdspiegel 1918); Reinier D. Verbeek, Oud-Chin. Porselein in Ned.-Indië (Ned.-Ind. oud en nieuw, 1918).

Apr. 1919. Joh. F. S.

POTVISCH of **CACHELOT** (*Physeter macrocephalus L.*), Ikan paoes (MAL.), Lodan (JAV., SOEND.), Paös, paöoe, pampaö.oe (CELEBES, MOLUKKEN), Katta Klambah (SOLOR en LOMBLÈM), de grootste der Tandwalvisschen (zie aldaar) — het mannetje wordt 18 M., het wijfje slechts half zoo lang, — over alle tropische en subtropische zeeën verspreid, en ook in den Indischen Archipel, vooral in het Oostelijk gedeelte, algemeen kenbaar aan den reusachtigen vierhoekigen, vóór verticaal afgeknotten kop. Deze eigenaardige vorm is het gevolg van de sterke ontwikkeling van onderhuidsch bindweefsel bovenop den schedel, in welk bindweefsel zich groote holten bevinden; in deze holten verzamelt zich een olieachtige massa, de spermaceti of walschot, — één dier kan tot 3000 K.G. spermaceti leveren — welke, met de traan, het hoofddoel vormt van de jacht op Potvisschen. Daarnaast zijn ook de uitsluitend in de onderkaak staande tanden van waarde, als ivoor van mindere kwaliteit, en tenslotte het uit den darm afkomstige zgn. „ambre-gris", dat als parfumerie gebruikt wordt.

De Potvisch was het doel van de Amerikaansche en Engelsche walvischvaarders, die in vroeger jaren den Indischen Archipel bezochten (zie WALVISSCHEN en Van Musschenbroek, Cachelot-Visscherij in den Nederlandsch-Indischen Archipel, Haarlem, 1877).

PRABOEMOELIH. Nederzetting in de residentie Palembang ten Z.W. van de hoofdstad. Het is een belangrijk punt van de Zuid-Sumatra-spoorweg. Hier snijdt n.l. de lijn, die van Oosthaven in de Lampongsche districten naar het N. gaat, de lijn Palembang—Benkoelen. Den 1en Nov. 1915 kwam het 78 K.M. lange gedeelte Palembang—Praboemoelih tot stand en is sedert dien doorgetrokken tot Moeara Enim. Van de Zuidelijke lijn was toen pas 45 K.M. gereed en wel tot Tëginěněng aan de Sěkampongrivier. Men is toen begonnen met van uit Praboemoelih Zuidwaarts te bouwen naar Batoeradja.

PRADÅTÅ. Benaming voor rechtbanken in de Vorstenlanden op Java, zoowel in de beide hofsteden zelf (pradåtå dalěm of hofpradåtå; pradåtå gědé of groote pradåtå) als — in de negentiende eeuw — ten plattelande (pradåtå kaboepatèn, pradåtå goenoeng gědé, enz.). Het nog onverdeelde Kartasoerasche rijk had sinds 1737 een nawålå pradåtå of instructie (verordening) voor de pradåtå-rechtbanken; na de splitsing van 1755 heeft het rijk Soerakarta een nieuwe nawålå pradåtå gekregen in 1771, en andermaal een nieuwe in 1818, welke laatste is uitgegeven door T. Roorda in 1844. Zie onder VORSTENLANDEN.

PRADJÈKAN. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Panaroekan, residentie Besoeki; met eene oppervlakte van 98 K.M.² Het district telt drie onderdistricten met 39 desa's en had ruim 50.000 inwoners, waaronder ± 30 Europeanen en enkele Chineezen en Arabieren (1905). De hoofdplaats is Pradjèkan Lor. Verbouwd worden er voornamelijk rijst, djagoeng, suikerriet en tabak.

PRADJOERIT (JAV.). Krijgsman, strijder. Meer speciaal werden onder dien naam een soort politiesoldaten verstaan, die in verschillende gewesten van Java uit 's lands kas onderhouden, als militairen uitgerust en geoefend werden, in eigen kazernes woonden en in tijd van nood bij het leger gevoegd konden worden. In gewone tijden waren zij bestemd voor politie-diensten, zooals het transporteeren van gevangenen, het bewaken van gebouwen, enz.; zij werden door de regenten volstallig gehouden en stonden onder het oppergezag van den resident (zie Reglement Ind. Stb. 1849 no. 29). Sedert 1871 (Ind. Stb. no. 12) stonden zij niet meer onder inlandsche officieren, maar werd het bevel over elk detachement door een Europeesch onderofficier gevoerd. Bij Ind. Stb. 1897 no. 65 zijn de korpsen pradjoerits opgeheven. Reeds Van Overstraten richtte korpsen pradjoerits in Java's N.O.- kust op, die een soort van landmilitie vormden. (T. v. N.-Indië, 1840, I, bl. 231).

In de Vorstenlanden vormen de militairen met hunne huisgezinnen eene afzonderlijke bestuursafdeeling (golongan), pradjoeritan genaamd, gesteld onder het hoofd van de vorstelijke lijfwacht. (Zie verder POLITIE en ook VORSTENLANDEN).

PRAEANIMISME. Onder deze benaming pleegt men geheele reeksen van magische practijken met de motieven, welke er aan ten grondslag liggen, samen te vatten; practijken, die in het leven van de meeste, min of meer primitieve volken een zeer belangrijke rol spelen. Naar de school van Tylor zoude in de animistische wereldbeschouwing (zie ANIMISME) de verklaring zijn te vinden van ongeveer alle uitingen van primitief godsdienstig leven. Vele dezer echter laten zich op eenvoudige wijze verklaren, geheel buiten het geloof aan onstoffelijke wezens om. Naast de overweging, dat de primitieve mensch zich

wel niet zal hebben weten te verdiepen in de kwestie der onderscheiding tusschen stof en geest, gaven vele waargenomen feiten aan jongere onderzoekers aanleiding, om de door Tylor opgebouwde theorie opnieuw te toetsen. Het resultaat leidde tot de conclusie, dat het animisme waarschijnlijk niet als de oudste en meest oorspronkelijke bron van godsdienstige gebruiken enz. moet worden beschouwd. Voor de meer primitieve motieven en de uitingen daarvan heeft Marett voor het eerst de benaming praeanimisme gebezigd. Zij wijst niet op eenig genetisch verband, doch slechts op chronologische volgorde. Deze volgorde wordt echter niet algemeen erkend (zie o. a. Prof. Dr. A. W. Nieuwenhuis, Die Wurzeln des Animismus) en daar voorts de benaming dynamisme beter dan praeanimisme past voor hetgeen er mede wordt aangeduid, en deze niets praejudicieert ten aanzien van chronologische orde, zoo wordt aan het gebruik van deze term tegenwoordig de voorkeur gegeven. Vele der bovenbedoelde magische practijken geven aanleiding tot de onderstelling, dat zij hun oorsprong vinden in de gedachte, in het geloof, als zoude bij alles wat met de zintuigen is waar te nemen een mystiek element behooren, een soort magische kracht, die van elk voorwerp, levend of levenloos, kan uitgaan, die door een gebeurtenis, door een verschijnsel wordt opgewekt, en invloed kan oefenen op de omgeving, ook op het leven van den mensch. Het algemeene beginsel, hetwelk thans bij verschillende volken is te onderkennen, namelijk dat het heelal vervuld is van een alles en allen doordringend iets, dat zich aan den mensch manifesteert door de zintuigelijk waarneembare wereld, dat door een soort wisselwerking aan elke stof hare karakteristieke eigenschappen, aan elk voorwerp, al naar gelang van zijn oorsprong en van zijn vorm, zijn eigenaardige invloeden verleent, maar omgekeerd daarvan ook eigen kracht ontvangt, sterker of zwakker, dit beginsel schijnt ook niet het oermotief te vormen. Neemt men in aanmerking hoe slecht toegerust, hoe hulpeloos de primitieve mensch moet hebben gestaan tegenover allerlei bedreigingen van zijn leven, dan schijnt de onderstelling niet gewaagd, dat hij duidelijk een gevoel van afhankelijkheid met zich zal hebben omgedragen, afhankelijkheid van ontelbare hem omringende onbekende machten. De natuurlijke neiging om gunstig geachte invloeden te versterken, om gevreesde af te wenden, en volslagen gemis aan kennis van causaal verband, kunnen gereedelijk den mensch gebracht hebben tot handelingen, welke zich geleidelijk ontwikkelden tot, aan min of meer vaste regels gebonden gebruiken, magische practijken, ten slotte alleen goed bekend aan deskundigen, priesters, tooverdokters, medicijnmannen, of hoe men ze wil noemen.

Noodzakelijkerwijze werd de geheele gang der ontwikkeling beheerscht door het primitieve denken; dit kenmerkt zich onder andere door een bepaalde neiging tot materialiseeren en personificeeren van allerlei zaken, welke naar ons begrip daarvoor niet vatbaar zijn; door een even duidelijke neiging om identiek te achten, om geheel te vereenzelvigen, waar slechts een spoor van overeenkomst of zelfs in het geheel geen overeenkomst voor ons begrip valt waar te nemen. Zoo wordt bijv. een zeer bijzondere beteekenis toegekend aan namen en aan afbeeldingen. Namen van menschen, dieren, planten, zijn volstrekt geen abstracties, veeleer vormen zij iets materieels, met eigenaardige mystieke kracht. In sommige gedeelten van Nieuw Guinea kan aan het kind eerst een naam worden gegeven, nadat deze is afgenomen van een ander, die daarvoor zijn leven moet laten. Bij de Toradja's wordt nu nog de waarde van een of andere houtsoort voor een bepaald gebruik in de eerste plaats beoordeeld naar den naam van den boom; deze bepaalt de eigenschappen van het hout, dat hij oplevert. Afbeeldingen, soms eenigermate gelijkende, soms ook enkel bestaande uit een soort geometrische figuren zonder een spoor van gelijkenis met hetgeen zij heeten te representeeren, worden met het origineel geheel vereenzelvigd; de afbeelding is alter ego van het origineel. Vandaar de gedachte, dat hetgeen aan de afbeelding wordt aangedaan, ook aan het origineel moet overkomen. Van deze gedachte is het slechts één stap naar het geloof, dat de nabootsing van een of ander verschijnsel ook het werkelijke verschijnsel zal oproepen. Deze voorstellingen geven een verklaring van velerlei ceremoniën tot het lokken van regen, van gebruiken en vooral van de ongebondenheid bij oogstfeesten, welke oorspronkelijk geen uiting waren van dankbaarheid, maar moesten dienen om de natuur, nu het gewas oud geworden was en moest sterven, op te wekken tot het scheppen van nieuw en jong plantenleven. Zij verklaren, waarom de Javanen op bepaalde tijden cohabiteeren bij hunne rijstvelden, of deze handeling nabootsen; waarom in de Molukken de notenplukkers zulks doen bij de muskaatboomen. Allerlei dramatische voorstellingen, oorspronkelijk niet anders dan een soort analogie-tooverij, zijn als een gevolg van hetzelfde beginsel te verklaren. Booze invloed, ziekte, worden in de gedachte gematerialiseerd; zij zijn over te dragen, af te wasschen als vuil. Verschillende methoden van genezing van zieken, welke nu nog worden gevolgd bij Dajaksche stammen, bij onderscheidene volken van Celebes, bij Niassers, laten nog duidelijk onderkennen, dat de oude practijk bedoelde om het kwaad van den patient over te dragen op een soort beeld, waarin de ziekte gepersonificeerd was, hetwelk dan daarna werd verwijderd. Bij tal van volken tracht men rampen af te wenden, door het gematerialiseerde onheil over te dragen op eenig voorwerp, vooral op een dier, op een hoen bij voorkeur, hetwelk men dan met een prauw in zee laat afdrijven. Ook het bouwoffer is waarschijnlijk in zijn oudsten vorm, geen offer aan aardgeesten of iets van dien aard, maar een middel om boozen invloed te neutraliseeren door dezen er in te doen absorbeeren.

Magische kracht wordt aanwezig geacht in het menschelijk en dierlijk lichaam, in alle organen er van, in haar en nagels, in den adem en alles wat warm uit het lichaam naar buiten komt, in het bloed niet het minst. Die kracht is over te dragen; men kan de eigene versterken met die van anderen. Daarom worden koppen gesneld, wordt het haar van den verslagene gebezigd aan wapens en schilden. Waar men thans gesneld koppen als beschermgeesten beschouwt, moet een bepaald ceremoniee worden gehouden ter verzoening van de ziel van den verslagene;

als gevoelen de animistisch denkenden zelve, dat hetgeen past in de dynamistische samenleving, in de animistische niet op zijn plaats is. De magische werking van speeksel, urine, faeces, blijkt nog duidelijk uit de menigvuldige toepassing bij de behandeling van wonden en dergelijke. Ook de zeer onsmakelijke slotvertooning van een langdurig dansfeest der Kajakaja's, ter gelegenheid van de wisseling van het seizoen, doet wel blijken van het geloof aan de heilzame kracht van faeces. Magisch in zeer sterke mate is het vuur, en alles wat in het vuur bewerkt, gehard is, wat de hitte er van in zich heeft geconcentreerd. De zeer talrijke voorschriften, in acht te nemen bij het pottenbakken, en vóór dien bij het halen van de klei; de merkwaardige afweer-ceremoniën, welke noodig worden geoordeeld als een stuk aardewerk komt te breken; de uiteenloopende gebruiken, waarbij potscherven te pas komen, deze alle demonstreeren het geloof aan de magie van het vuur. Magisch zijn ook allerlei planten, en niet minder tal van levenlooze voorwerpen, hetzij dat deze gevormd zijn door de natuur, hetzij dat zij hun vorm kregen uit de handen van den mensch. Het fetisisme (zie aldaar) kan beschouwd worden als een uiting van het geloof aan deze magie, hoe het ook later door het animisme moge zijn beïnvloed geworden. Fetisen worden dan ook niet zoo zeer vereerd, maar versterkt, gevoed; men bestrijkt ze met bloed, met roode verf (bloed-Ersatz), men draagt er de kracht van andere magische stoffen op over. Tal van gebruiken, van ceremoniën, welke hun oorsprong vinden in het praeanimisme of dynamisme, zijn in de animistisch denkende samenlevingen, meer of minder hervormd, toch duidelijk te herkennen. Hetgeen Tylor zegt van het animisme, dat het van volken op zeer lagen trap van beschaving, wel aanmerkelijk gewijzigd, maar van het begin tot het einde in ononderbroken samenhang, uitreikt tot midden in de moderne cultuur, kan voor het praeanimisme ook onveranderd gelden.

Literatuur: K. Th. Preusz, Der Ursprung der Religion und Kunst, Globus 1904—1905; Der Ursprung der Menschenopfer in Mexico, Globus 1904; A. Vierkandt, Die Anfänge der Religion und Zauberei, Globus 1907; R. R. Marett, On the Threshold of Religion; Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Het primitieve denken, enz., bijdrage tot de prae-animistische theorie, Bijdragen Kon. Inst. 1916; C. Spat, Animisme en prae-animisme, Ned. Indië oud en nieuw 1916; Dr. Alb. C. Kruyt, Measa, bijdrage tot het dynamisme der Barée-sprekende Toradja's, Bijdragen Kon. Inst. 1918; Dr. A. Rutgers van der Loeff, Over het zoogen. praesanimisme in verband met de theologie, Theologisch Tijdschrift 1918.

PRAGAÄN. Onderdistrict van het district Baratlaoet, contrôle afdeeling Zuid-Soemënëp, afdeeling en regentschap Soemënëp, residentie Madoera. De standplaats van den ass. wedana is de belangrijke desa Prendoeän, aan den grooten postweg van Soemënëp naar Pamëkasan, alwaar zich een zeer drukke pasar en een halte van de Madoera-stoomtram bevinden.

PRAHOE. Vulkaan, 2565 M. hoog, op de grens van vijf residentiën (Pëkalongan, Semarang, Këdoe, Bagëlën en Banjoemas), den Noordelijken rand vormende van het Diëng-plateau. Naar het Noorden heeft hij de regelmatige vulkaanhelling, waarop verschillende erfpachtslanden gelegen zijn. Aan de Zuidzijde verheft de Prahoe zich met een steilen, 500 M. hoogen wand uit het Diëng-plateau (zie aldaar).

PRAHOE. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE DJËGONG. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE KATIR. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE LANTJA. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE LINGGIS. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE LOMBONG. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE NËGARA. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE PAJAR. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE PAJIR. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE PËNIS. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE POEKAT. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE RËMBANG. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE SAMPAN. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE SASAK. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE SOENGSANG. Zie VAARTUIGEN.
PRAHOE TJONDONG. Zie VAARTUIGEN.

PRAJA. Hoofdplaats der onderafdeeling Midden Lombok op het eiland Lombok, bekend uit de Lombok-expeditie. Zie LOMBOK. Ook de naam van het Sasaksch district van de onderafdeeling Midden Lombok.

PRALAMBANG. Zie VAARTUIGEN.

PRAMBANAN. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Kalasan, residentie Djokjakarta. Het heeft twee onderdistricten, nl. Kënaran en Pijoengan. Bij de districtshoofdplaats ligt de Tjandi Prambanan, een complex van Hindoe-tempels (zie bij OUDHEDEN).

PRAMBANAN. Het Westelijkste district met gelijknamige hoofdplaats van het tot Soesoehoenans-gebied behoorend regentschap Klatën, afdeeling van dien naam, residentie Soerakarta. Het heeft vijf onderdistricten met name Prambanan, Soemopoero, Poerworëdjo, Manisrënggo en Këpoeroen en had eind 1905 eene bevolking van 57.000 zielen, w.o. 100 Europeanen en een tiental Chineezen. Dit district grenst over zijn geheele lengte van Noord naar Zuid aan het gelijknamige district in de residentie Djokjakarta. De hoofdplaats Prambanan ligt ± 150 M. boven zee en zoowel aan den spoorweg als aan den grooten rijweg van Djokjakarta naar Soerakarta.

In de nabijheid der hoofdplaats liggen o.m. de bekende ruïnen van de Hindoetempels Prambanan en Tjandisèwoe (zie onder OUDHEDEN).

PRAMBANAN-TEMPELS. Deze, de schoonste en meest beroemde Hindoe-monumenten van Midden-Java, liggen in de groote vlakte, die zich aan den naar het Z. afloopenden voet van den Mërapi uitbreidt, in de nabijheid van de desa Prambanan (Brambanan) en aan den weg van Djokjakarta naar Soerakarta, even over de grens van de residentie Soerakarta. Zij zijn onder den naam van de bouwvallen van Prambanan bekend. Van de tempels, die op de Prambanan-vlakte liggen, zijn in deze Encycl. beschreven Tj. Sèwoe, Tj. Sari, Tj. Kalasan of Kali Bëning, Tj. Idjo en Tj. Abang. Van de Prambanan-groep in engeren zin, ook met den modern-Javaanschen naam de Lårå Djonggrang-tempels geheeten, valt hier nog een en ander mede te deelen.

Van alle Hindoe-tempels van Java hebben de tjandi's, die over de Prambanan-vlakte verspreid zijn, ook in vroeger tijd het meest de aandacht der Europeanen getrokken. De oudste be-

schrijving is die van den onderkoopman en fiskaal van Semarang, Lons, die in 1733 over de bouwvallen schreef. Van Imhoff maakte er gewag van in 1746 en in 1806—7 gaf Cornelius, na een nauwkeurig onderzoek ter plaatse, er teekeningen en beschrijvingen van. Doch de meer algemeene bekendheid dagteekent eerst uit den tijd van Raffles en Crawfurd. Later hebben inzonderheid Brumund en Hoepermans zich voor de kennis dezer oudheden verdienstelijk gemaakt. De belangrijkste arbeid is echter te danken aan de Oudheidkundige Vereeniging te Djokjakarta, die de eigenlijke Lårå Djonggrangtempels opnieuw en veel volledíger dan Cornelius had kunnen doen, liet ontgraven. De eerste leider van dezen arbeid, IJzerman, gaf een beschrijving van alle tempels, gebouwen en beelden in de vlakte van Prambanan, vergezeld van eene kaart, van plattegronden, teekeningen en lichtdrukken. Het werk werd door Groneman op veel minder degelijke wijze voortgezet en deze beschreef daarna de Lårå-Djonggrangtempels nader in een tekst, die een verzameling afbeeldingen der uitgegraven bas-reliefs toelicht. Hoe sterk de verweering is der oude andesiet-lava's, blijkt uit het treurig verval van de beeldengroepen en reliefs ook van deze tempels, welker ontgraving toch van nog betrekkelijk recenten datum is.

De Lårå-Djonggrang-groep heeft eenmaal een vierkant gevormd, waarvan de zijden naar de windstreken gericht waren. De middengroep, uit acht tempels bestaande, staat op een in 1893 en '94 ontgraven plateau; de sobere lijnen der geheel van bas-reliefs verstoken wanden van deze verhooging vormen een eigenaardig contrast met de rijke versiering der tempels. Een ringmuur van 170 M. in het vierkant sloot de groep in; buiten dien muur waren, in drie elkander omgevende vierkanten, zeer kleine tjandi's gebouwd, waarschijnlijk 157; een tweede en een derde ringmuur, resp. van 220 en 390 M. zijde, lagen hier omheen. De zes grootste tempels der groep staan in 2 rijen, de hoofdtempel, de eigenlijke Tj. Lårå-Djonggrang, de grootste en hoogste van allen, ook de Çiwa-tempel geheeten, is de middelste aan de Westzijde, en heeft vier kamers, evenals Tj. Kalasan. Voorts is ook hier een omgang met borstwering aanwezig, maar naar het terras klom men langs een trap en naar de tempelkamers evenzoo. De vloeren dezer kamers werden zoo hoog gelegd om ruimte te winnen voor vierkante putten, die bij den bouw van den tempelvoet werden uitgespaard; in elken tempel wordt er een aangetroffen. Waarschijnlijk hebben deze putten gediend om de asch van aanzienlijke personen op te nemen. De versiering der tempelpoorten is bijna geheel verdwenen, maar de meeste beelden binnenstempels zijn nog aanwezig; Çiwa als Goeroe, als Kala en als Mahadéwa; Doerga, Ganeça; Brahma, Wisjnoe; voorts de nandi, Soerja, de zonnegod, en Tjandra, de maangod. Het Doergabeeld is onder den naam van Lårå-Djonggrang, de dochter van den held Ratoe Baka, nog het voorwerp van de hulde der Javanen uit den omtrek, uit Solo en Djokja, die om de 35 dagen, wanneer de pasar op Vrijdag valt, hier bloemen en wierook komen offeren en het beeld met borèh zalven; maar ook hadji's volgen dat gebruik en Indo's en zelfs Europeanen komen het Doerga-beeld een of andere gunst of om bescherming vragen. De ontgraven deelen van den tempel behooren tot het fraaiste beeldhouwwerk, dat op Java werd aangetroffen; het bevindt zich in vier rijen om den geheelen tempel: vlak boven den voet, aan de buiten- en aan de binnenzijde der borstwering van den ingang en tegenover laatstbedoelde reeks, aan den buitenmuur van den eigenlijken tempel. Het beeldhouwwerk der onderste reeks, boven den zwaar geprofileerden voet, vertoont in elk der 24 vakken een gedurig gewijzigde herhaling van dezelfde groep: een nis met vooruitspringenden bovendorpel in den vorm van een gestyleerden monsterkop, met een bidschel midden er in, in het kasement een mythische leeuw, aan weerszijden ervan een boom en onder dezen boom twee kinnara's of twee bekende dieren. In de hoeken, gevormd door de wanden van den voet en de trappen, zijn fraaie hoekversieringen geschoven met mannen- en vrouwenbeelden. Van het beeldwerk der tweede reeks, aan de buitenzijde der borstwering, is veel verloren gegaan. In alle kasementen stonden, geheel vrij van den achterwand, drie in houding telkens gewijzigde, elkaâr omvattende of tegen elkander aanleunende vrouwenbeelden, hemelnimfen of apsarasas, rijk versierd, naakt en buitengemeen welgevormd. Het merkwaardigste beeldwerk naar den inhoud der voorstellingen, bevindt zich aan den binnenkant der $1^1/_2$ M. hooge borstwering; daar is in kasementen het eerste gedeelte der Rama-legende voorgesteld, van den aanvang af tot aan den overtocht van den vasten wal van Vóór-Indië naar Ceylon. Ook hier ontbreken een aantal stukken, ongerekend de hiaten in het steenen verhaal, waaraan de beperkte ruimte schuld is. Maakt men na de bezichtiging van deze bas-reliefs rechtsomkeert, dan kan men bij de beschouwing van de reeks beeldhouwwerk aan den muur van den tempel zelven, constateeren, in hoe hooge mate de ornamentatie van dezen Çiwaïtischen tempel met die van Boeddhistische heiligdommen overeenkomt. Eenzelfde motief is hier 24 malen herhaald: een godenbeeld in het midden, niet als de beelden binnenstempels op een lotuskussen, maar op een bekleeden troon gezeten, de beenen onder het lichaam gekruist, steeds met de gewone godenversierselen: lichtschijf, hoogen hoofdtooi en oepawita. Aan weerszijden van dit beeld zitten in 2 kasementen, drie, enkele malen twee personen, meestal mannen, in godenornaat, maar veelal zonder aureool of oepawita, soms ook zonder kroon. Men heeft gemeend in deze groepen Bodhisattwa's met hunne volgelingen te moeten zien. De tempel is echter zuiver Çiwaïtisch, zoodat de opvatting van deze beelden als de hoeders der windstreken meer aanbevelenswaardig is.

De Wisjnoe-tempel ligt Noordwaarts van den vorigen; binnenstempels bevonden zich 4 Wisjnoe-beelden en aan den buitenkant geven de beeldgroepen godenbeelden te zien op een hoogen troon, zonder lotuskussen, gezeten tusschen twee naast en achter hen staande vrouwen.

De Brahma-tempel komt in bouw geheel met den Wisjnoe-tempel overeen, maar heeft nog meer geleden; behalve de Brahmabeelden in de inwendige ruimte, zijn er aan de buitenzijde beelden te zien van rèsi's.

Van de Oostelijke tempels valt weinig anders te zeggen dan dat zij de in den aanvang genoem-

de beelden bevatten en van de overige bouwvallen is niets bijzonders te vermelden; zij zijn, op den voet en enkele muurbrokken na, geheel verloren gegaan.

Op de Prambanan-vlakte liggen, behalve de reeds genoemde, nog eenige bouwvallen, die vermelding verdienen. Vooreerst Tj. Loemboeng, uit één hoofdtempel en 16 kleine tjandi's bestaande, tusschen Tj. Lårå Djonggrang en Tj. Sèwoe. Hij was met schoon en uitvoerig beeldhouwwerk bedekt, o. a. bijna levensgroote mannelijke en vrouwelijke figuren. Blijkens de vele onvoltooide beelden is de afwerking gestaakt.

De Tj. Plaosan behoort, met Tj. Sari, tot de Boeddhistische tempels in de Vorstenlanden, die in anderen vorm zijn gebouwd dan den regelmatigen in- en uitspringenden twintighoek en is de Noordelijkste tempel in de Prambanan-vlakte, ten Oosten van de boven-Oepah gelegen. De benedenkamers van de beide hoofdgebouwen, wihara's, zijn redelijk bewaard gebleven, maar bovenverdieping en dak zijn ingestort; de aanwezige beelden, Bodhisattwa's voorstellende, zijn van bijzondere grootte, schoon gehouwen en prachtig versierd; de buitenmuren waren kunstig met halfverheven beeldwerk behouwen; de twee gebouwen zijn ingesloten door vierkante muren en om den rechthoek, dien deze samen vormen, liggen drie omloopende rijen tempeltjes, waarvan de binnenste met die van Tj. Sèwoe overeenkomt. (Verbeek, Oudh. v. Java, bl. 189, no. 364; IJzerman, Beschr. d. oudh. pl. 29 en 30; Veth, Java, 2e dr. I, bl. 168).

Tj. Kalongan of Sodjiwan werd in 1893 door de Vereeniging te Djokjakarta ontgraven, en toen is een geheel ongeschonden, schoon gebeiteld Boeddha-beeld ontdekt. Het hoofdbeeld, dat eenmaal op het altaar gezeten was, lag aan stukken op den grond. Merkwaardig is, dat zich voor het altaar een put bevindt.

Over de andere tempels op de Prambanan-vlakte werd in het art. OUDHEDEN gesproken.

Literatuur: Mackenzie in Verh. Bat. Gen. 7 (1814) p. 1 vlg.; Brumund, Indiana I en II (1853—54); Hoepermans in Rapp. Oud. Dienst 1913 p. 241—268; Verbeek, Oudheden van Java, 1891, bl. 179, en de uitvoerige literatuur-opgaaf aldaar; J. W. IJzerman, Beschr. der oudh. nabij de grens der res. Soerakarta en Djokjakarta. Met atlas. Uitgeg. door het Batav. Gen., Bat. en 's-Grav. 1891; I. Groneman, Tjandi Parambanan op Midden-Java na de ontgraving. Met lichtdrukken door Cephas, uitgeg. van wege het Kon. Inst. d. T. L. en Vlk. v. N.-I., Leiden 1893; Veth, Java, 2e dr. dl. I. 1896, bl. 154—172; I. Groneman, De Hindoe-bouwvallen in de Parambananvlakte, Sem. Soer. 1900; Von Saher, De versierende kunsten in N. O.-I, 1900; Rouffaer, Monumentale kunst op Java, Gids 1901; Brandes, De waarde van Tj. Prambanan enz. Tijdschr. Bat. Gen. 47 (1904) p. 414—432; Martine Tonnet, De godenbeelden aan den buitenmuur van den Çiwatempel te Tjandi Prambanan en de vermoedelijke leeftijd van die tempelgroep (Bijdr. T. L. en Vlk. 7e volgr. VI (1908), p. 128—149); Knebel in Rapp. Oudh. Comm. 1909, p. 20—120; Scheltema, Monumental Java (1912), p. 69—98; Jochim, Prambanan en omliggende tempels Tijdschr. Bat. Gen. 54 (1912), p. 470—514.

PRAMBON. Contrôle-afdeeling in de afdeeling Sidoardjo der residentie Soerabaja en omvattende de districten Boelang en Krian. De bevolking telde ult. 1915: 320 Europeanen, 1260 Chineezen, 60 andere Vreemde Oosterlingen en 211.000 Inlanders.

PRÂNÂDJIWÂ (JAV.). Zie EUCHRESTA.

PRÂNÂDJIWÂ (ZOETE). Zie STERCULIA JAVANICA.

PRANAP. Groote kampong in Boven Indragiri, niet ver van de grens der Kwantan-Districten, standplaats van den Soetan Moeda van Indragiri, den rijksbestierder, die het dagelijksch bestuur over Boven-Indragiri voert. Deze landsgroote bewoont een fraaie woning aan de overzijde der kampoeng. In de kampoeng staan een pasanggrahan en een Inlandsche landschapsschool. Het is het eindpunt van een vrij belangrijken, zeer ouden handelsweg, die bij Padang Lawas (zie aldaar) aan de Batang Hari begint.

PRANG SABIL, d. i. de „oorlog op den weg (Gods)", dwz. de heilige oorlog (het Arabische woord *sabîl* beteekent *weg*). Aldus noemen de Mohammedanen in Ned. Indië den strijd tegen de ongeloovigen. De in de Arabische wetgeleerde werken daarvoor gebruikelijke benaming is *djihâd* (d. i. letterlijk: inspanning van krachten, ijvering). Deelname aan den *djihâd* geldt volgens de wet als een geloofsplicht.

Dit is niet altijd het geval geweest. Aanvankelijk moesten Mohammeds aanhangers te Mekka het hun door de ongeloovige Arabieren aangedane onrecht lijdzaam verdragen. Verzet zou toen ook feitelijk niet mogelijk zijn geweest. Na de *hidjrah* (zie aldaar) veranderde deze toestand door de hulp der inwoners van Medînah. Nadat in den Koran eerst verlof tot *verdediging* aan de Moslims was gegeven, begonnen de gevechten tegen de Mekkanen en andere stammen zich tot een meer omvangrijken strijd te ontwikkelen, welke ook aanvallenderwijze werd gevoerd en zelfs na de verovering van Mekka in het jaar 8 nog bleef voortduren tegen verscheidene niet bekeerde Arabische stammen. Na Mohammeds dood, toen de Moslims hunne heerschappij ver buiten de grenzen van Arabië over een steeds toenemend gebied wisten uittebreiden, bleef de *djihâd* nog lang een der gewichtigste aangelegenheden der Moslimsche gemeente.

Reeds in de te Medînah geopenbaarde gedeelten van den Koran was sterk aangedrongen op ieders deelname aan den strijd ter verdediging van den Islam. Nu werd de leer geformuleerd, dat het volgens Allahs wil een godsdienstplicht der Moslims was om alle kâfir's te onderwerpen. Naar de voorstelling dier dagen had reeds de Profeet zelf gezegd: „Mij is bevolen, de ongeloovigen te bestrijden, tot dat zij de geloofsbekentenis afleggen of bereid zijn, tribuut te betalen." De leer van den *djihâd* werd nu in dezen vorm een integreerend bestanddeel van de Mohammedaansche wet. De taak der Moslimsche gemeente om onder leiding van haren *imâm* alle ongeloovigen te onderwerpen mag niet als voleindigd worden beschouwd, voordat alle *kâfir's* Allah's gezag hebben erkend. Tot op dien tijd is de geheele wereld verdeeld in een *dâr al-Islâm* (gebied van den Islam) en een *dâr al-harb* (gebied van den oorlog, dat zoo spoedig als de omstandigheden het toelaten door de Moslims aan den Islam onderworpen moet worden). Gezag van ongeloovigen over Moslims is volgens de

wettelijke theorie een geheel abnormaal verschijnsel, waaraan zoo spoedig mogelijk een einde behoort gemaakt te worden. Elke oorlog van Mohammedanen tegen andersdenkenden geldt als heilige oorlog, evenals ieder verzet eener Moslimsche bevolking tegen Europeesch gezag in de koloniën; zelfs strooptochten en zeerooverijen van Inlanders worden liefst met den naam *djihâd* of *prang sabil* bestempeld.

Over de hoofdzaken der leer betreffende den *djihâd* bestaat in den Islam geen verschil van gevoelen. Alle wetgeleerden zijn het daarover in verschillende perioden steeds eens geweest en meer dan eenig ander deel der Moslimsche wet is deze leer in alle Mohammedaansche landen populair geworden (zie ISLAM III, a). Zij verheft in hooge mate het gevoel van eigenwaarde der groote menigte. Met trots gevoelt deze, te behooren tot eene gemeenschap, aan welke God zelf de heerschappij over de wereld heeft beloofd. IJdele verwachtingen voor de toekomst verleenen aan dit besef kracht onder de onontwikkelde Moslims en hunne geringschatting van ongeloovigen vindt daarin steun. Modern gevormde Moslims begrijpen wel, dat deze middeleeuwsche *djihâd*-leer niet meer beantwoordt aan de thans bestaande toestanden en verhoudingen en ook de meer ontwikkelde wetgeleerden kunnen slechts nadeelen en ellende voor de Moslims duchten van eene werkelijke toepassing der *djihâd*-voorschriften. Toch zouden zij het vertrouwen der groote massa verbeuren, indien zij de geldigheid der oude wetstheorie van den heiligen oorlog openlijk wilden betwisten. In koloniën met eene talrijke Mohammedaansche bevolking blijft dit leerstuk dus een latent gevaar, dat in tijden van onrust en ontevredenheid steeds tot uitbarsting dreigt te komen. Eerbiediging der godsdienstige gevoelens van de Moslimsche Inlanders op dit punt is natuurlijk buitengesloten voor het Europeesch gezag. Zelfs de theoretische bespreking van het hoofdstuk over den *djihâd* in de Moslimsche scholen zou niet geduld kunnen worden (zie PANISLAMISME).

Literatuur: C. Snouck Hurgronje, De Islam p. 47—56 (De Gids 1886, II, 463—472); De beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Ned.-Indië, Leiden, 1883, p. 30 vv.; De laatste vermaning van Mohammed aan zijne gemeente uitgevaardigd in het jaar 1880 n. Chr.(Ind. Gids 1884, II, 1—18); De Atjèhers I, 171 vv., II, 372 (The Achehnese I, 166 vv., II, 337); De Islam p. 30 v. (Groote godsdiensten II, 262 v.); Het Mohammedanisme (in Colijn's Neerland's Indië I, p. 259); Heilige oorlog made in Germany (De Gids 1915 Jan.); Nederland en de Islam, Leiden 1915 p. 7 vv., p. 103 vv.; Mohammedanism (Lectures, New-York 1916) p. 59; Th. W. Juynboll, Handleid. t. d. kennis der Mohamm. wet, p. 329 vv. (Handbuch d. islam. Ges., p. 336 vv.); H.Th. Obbink, De heilige oorlog volgens den Koran, Leiden 1901 (Dissert. Utrecht); P. J. Veth, De heilige oorlog in den Indischen Archipel (Tijdschr. v. Ned.-Indië, 1870, I, 167 vv.).

PRASMAN (DAOEN) (BATAV. MAL.). Zie EUPATORIUM TRIPLINERVE.

PRAUW. Zie VAARTUIGEN.

PRAWÂTÂ of PROEWÂTÂ. Hoofdplaats van het district Oendakan (zie aldaar), afdeeling en regentschap Koedoes. De plaats is gelegen ten Zuiden van de Râwâ gêdé.

PREANGER REGENTSCHAPPEN. Landbeschrijving. Residentie op Java, beslaat ± 1/6 van het geheele eiland. De inlandsche naam is Tanah Prijangan, afkorting van Parahijangan = verblijf van de geesten. Het gewest wordt begrensd: ten N. door de residenties Batavia en Cheribon, ten O. door Cheribon en Banjoemas, ten Z. en Z.W. door den Indischen Oceaan en ten W. door Bantam. In het N. loopt de grens over den kam van het Salak-Gêdé- en het Boerangrang-Tangkoebanprahoe-gebergte; in het O. scheidt de Tji Tandoej, over eene groote uitgestrektheid, de Preanger Regentschappen van Banjoemas. De Zuidkust heeft een regelmatig beloop; alleen in het W. dringen de Wijnkoopsbaai of Palaboehan Ratoe en de Zandbaai of Tjilêtoe en in het Z.O. de Panandjoengbaai, — door het schiereiland van dien naam verdeeld in Dirk de Vries-baai of Bocht van Parigi en Mauritsbaai —, eenige mijlen landwaarts in. De beide laatstgenoemde bochten begrenzen het genoemde schiereiland Panandjoeng, dat met een zeer smalle, laaggelegen landengte aan het vaste land verbonden is. Aan de Z.- en Z.W. kust steken Oedjoeng Tjilaoeteureun, O. Gêntêng en Tandjoeng Antjol in geringe mate in zee uit. Het eenige, tot dit gewest behoorende eiland is Noesa Wêré, groot 33 hectaren en gelegen tusschen Noesa Kambangan en de Oostkust der residentie.

De oppervlakte bedraagt ± 21524 K.M², bij de volkstellingen op het eind der jaren 1895, 1900 en 1905 telde de bevolking respectievelijk 2.195.000, 2.436.000 en 2.697.000 zielen of 107, 119 en 132 per K.M². In de vermeerdering van het zielental op Java en Madoera heeft deze residentie een ruim aandeel gehad. Volgens opgaven van ulto. 1915 telde de bevolking reeds meer dan 3 millioen zielen, dus zonder het regentschap Tjiamis, dat tot 1 Jan. 1916 bij de residentie Cheribon behoorde.

Het Noordelijke gedeelte en het Oostelijke middenstuk van dit zeer bergachtige gewest bestaan bijna geheel uit vulkanisch terrein, gevormd door uitbarstingen van de talrijke vulkanen, welker begroeide toppen zich van 1800 tot 3000 M. boven zee verheffen en welker uitbarstingsproducten eerst langs hunne hellingen en later voor een groot deel door stroomend water over het tertiaire grondgebergte werden uitgespreid. Er is bijna geen landstreek op aarde, waar op eene uitgestrektheid van deze grootte zoovele, deels nog werkende, deels vroeger zeer werkzame vulkanen voorkomen als in dit gedeelte van dit gewest worden aangetroffen. Tijdens den opbouw dier vulkanen ontstonden hooggelegen binnenmeren, die later door vulkanische producten werden gedempt en door eene rivier gedraineerd. De voornaamste dezer voormalige meren zijn de thans dicht bevolkte en vruchtbare vlakten van Bandoeng, van Garoet en Soemêdang. Eerstgenoemde is door een smallen bergrug, uit breccièn bestaande, in tweeën gedeeld, de beide laatste zijn geheel door vulkanisch terrein omgeven. Het geheele Zuidelijke deel en de N.O. hoek van de residentie worden ingenomen door tertiair gesteente; in het midden zijn het breccièn, zandsteenen en mergels; tusschen Parigi en Pameungpeuk aan de Oostzijde en tusschen Sindangbarang en Oedjoeng Gêntêng in het Westen bestaat de bodem uit kalksteenen. In de

omstreken van de Tjilètoe- of Zandbaai zijn gesteenten aangetroffen, ouder dan de miocceene lagen, waaruit Java's bodem grootendeels bestaat, nl. schiefers, kwartsieten en andere kristallijne gesteenten, die tot de krijtformatie gerekend worden.

Het bovenvermelde vulkanische terrein in deze residentie is te onderscheiden in een Oostelijk en een Westelijk, daarmede samenhangend deel. Het grootere, Oostelijke deel beslaat eene oppervlakte van meer dan 6600 K.M², waaruit 39 vulkaankegels oprijzen. Zij liggen vrij onregelmatig door elkaar, maar kunnen, volgens Verbeek, in reeksen gerangschikt worden. Dikwijls zijn twee toppen zoo dicht bij elkander gelegen, dat de hellingen op groote hoogte in elkander loopen en het schijnt alsof men niet twee, maar slechts één vulkaan met twee eruptie-punten voor zich heeft.

De vlakte van Bandoeng, die van het O. naar het W. zich uitstrekt, is gemiddeld 60 K.M. lang en 15 K.M. breed; zij ligt van 650—680 M. boven zee. Een smalle bergrug uit brecciën bestaande die van N. naar Z. loopt, deelt de vlakte in eene grootere Oostelijke en eene kleinere Westelijke helft. Zij behoort over hare geheele lengte tot het stroomgebied van de Tji Taroem en hare zijrivieren. In het Oosten zijn nog aanwezig de moerassen Moëndjoel ten Z. en Loear ten N. van genoemde rivier, als laatste overblijfselen van het groote binnenmeer. De vlakte van Garoet of de Limbangan-vlakte is 25 K.M. lang en 4,5 K.M. breed; zij watert naar het N. af door de Tji Manoek. De veel kleinere vlakte van Soemëdang, in het midden waarvan de plaats van dezen naam ligt, is gemiddeld 460 M. hoog en heeft de Tji Pèlès tot afvoerrivier.

Ofschoon de berghellingen aan de Zuidkust het strand zeer dicht naderen, treft men aldaar bijna overal eene smalle strook zeezand aan. Op sommige plaatsen heeft dit zand tot duinvorming aanleiding gegeven. Oostwaarts van Pameungpeuk is over eene lengte van enkele kilometers eene driedubbele duinenrij ontstaan met toppen van 20—35 M. hoogte. Hoogstwaarschijnlijk hebben koraalriffen, zooals er op verschillende punten van de kust zijn aangetroffen, onder den invloed van den passaatwind, tot de vorming der duinreeks en van afzonderlijke duinen, welke uit donker vulkanisch zand bestaan, aanleiding gegeven.

De rivieren van dit gewest behooren tot het stroomgebied van de Java-zee en dat van den Indischen Oceaan. De waterscheiding tusschen beide gebieden loopt van den top van den Tjakraboeana in Z.W. richting over den Galoenggoeng den Tjikoeraj, den Papandajan, den Wajang, den Patoeha, van daar N.W. waarts naar den top van den Gëdé en verder Westwaarts over de grens tusschen de Preanger en Batavia.

Tot het stroomgebied van den Ind. Oceaan behooren: Van Oost naar West de Tji Tandoej[1] met de Tji Sëël, de Tjidjoelang, de Tji Mëdang, de Tji Woelan, de Tji Langla, de Tji Patoedjah in de afdeeling Tasikmalaja; de Tji Sanggiri, de Tji Kondang en de Tji Laki in de afd. Ganoet; de Tji Daoen. de Tji Sadéa, de Tji Boeni, die over een groot deel van hare lengte langs den Noordelijken rand van den Bèngbrèngwand stroomt, de Tji Djampang en de Tji Balapoelang opneemt, in de afd. Tjiandjoer; de Tji Kaso, de Tji Karang en de Tji Lètoe, in de afdeeling Soekaboemi. Al deze rivieren hebben een Zuidzuidwestelijken loop. De Tji Lètoe valt in de baai van dien naam, ook Zandbaai geheeten; de Tji Mandiri, eene vrij belangrijke rivier, mondt uit in de Wijnkoopsbaai; hare voornaamste rechterzijrivieren zijn de Tji Tjatih en de Tji Tarik. De Tji Baréno maakt met hare zijrivieren de grens uit tusschen de Preanger en Bantam.

Tot het stroomgebied van de Java-zee behooren de belangrijkste rivieren van het gewest, nl. de Tji Taroem, welke op den G. Wajang ontspringt, de Bandoengsche vlakte draineert en na hare voornaamste zijrivier, de Tji Sokan opgenomen te hebben, Noordwaarts stroomende, voor een deel de grens tusschen dit gewest en Krawang uitmaakt. Van hare talrijke zijrivieren vermelden wij: de Tji Tarik, de Tji Kapoendoeng, die door Bandoeng stroomt, de Tji Meta, de Tji Sangkoej, de Tji Mahi met hoogen waterval, de Tji Héa, de Tji Widej en de Tji Goendoel. Waar de Tji Taroem de W.-grens van de vlakte doorbreekt vormt zij een fraaien, breeden waterval, Tjoeroeg Halimoen geheeten.

De Tji Manoek, mede zeer belangrijk, ontspringt op de Z.O. helling van den Papandajan, stroomt langs Garoet, Baloeboerlimbangan, Darmaradja en Tômô, waar zij bevaarbaar wordt en het gewest verlaat. Hare voornaamste zijrivieren zijn de reeds genoemde Tji Pèlès en de Tji Loetoeng. Van boven vermelderivieren is alleen de Tji Tandoej, wat haar loop binnen of op de grens van het gewest betreft, voor de scheepvaart geschikt. Zij is bijna over haar geheele lengte voor kleine prauwen bevaarbaar. Vóór het in exploitatie komen der spoorwegen was er druk verkeer op deze rivier door het vervoer van koffie en zout van Bandjar af, op ongeveer 75 K.M. van de monding gelegen.

Behalve de genoemde moerassen aan de oevers van de Tji Taroem is nog meldenswaard de groote rawa Lakbok ten Z.O. van Bandjar tusschen de Tji Tandoej en de Tji Sëël, verder heeft men nog eenige meertjes, waarvan de voornaamste zijn de Sitoe Bagëndit ten O. van Garoet, de Sitoe Tji Leuntja op het plateau van Pangalèngan, Tèlaga Patèngan, een kratermeer ten W. van de Patoeha met ondergrondschen, natuurlijken waterafvoer, Tèlaga Bodas, een aluinmeer in den krater van den vulkaan van dien naam en Tèlaga Warna, het kleurenrijke meer op de helling van den Gëdé. In dit gewest vindt men ook een 25tal warme bronnen, waarvan 15 in vulkanisch en 10 in tertiair terrein. Bekend is die achter het buitenverblijf Tjipanas van den Gouv.-Gen. Verscheidene dezer bronnen worden gevonden aan den Oostelijken voet van den Tampomas.

Aan nuttige mineralen is dit gewest, voorzoover bekend, vrij arm. Men vindt koper-, lood- en zinkertsen in het riviertje Tji Karang, bij de desa van dien naam, maar deze bleken bij onderzoek voor ontginning niet rijk genoeg; de ligging der terreinen nabij Java's Zuidkust is bovendien niet bevorderlijk voor eene exploitatie. Zie MIJNBOUW; MIJNONTGINNING. Zwavel wordt slechts bij enkele solfataren o. a. van den Wajang, den Papandajan en andere vulkanen verzameld voor inlandsch verbruik. Van de coceene kwartszandsteenen, in het district Tjirandjang (afd. Tjiandjoer) vooral, maakt men slijpsteenen; voor neuten onder de stijlen hunner

op palen gebouwde woningen gebruiken de Soendaneezen gewoonlijk platte rolsteenen van andesiet, verkregen uit de rivierbeddingen, of de gemakkelijk te bewerken kleisteenen uit de breccietage. Op vulkanische terreinen worden de lava-achtige andesieten en bazalten tot vierkante neuten gehakt. Uit de roode klei worden goede metselsteenen gebakken; kalk van zeer goede hoedanigheid wordt veel gebrand bij Tagogapoe, Tjibadak en elders, waar in de nabijheid van de spoorbaan goede kalk voorkomt.

De vulkanische terreinen en oude meerbodems in dit gewest zijn de vruchtbaarste en zijn vrij dicht bevolkt, nl. de afdeelingen Tasikmalaja, Limbangan, Bandoeng en gedeelten van de afdeelingen Tjiandjoer en Soekaboemi. Sedert 1871 is dit gewest zeer in welvaart vooruitgegaan door eene betere organisatie van het inlandsch bestuur, eene billijker regeling van de landrente en de heerendiensten, alsmede door den aanleg van waterleidingen en spoorwegen.

Bevolking. De bevolking, die over de geheele residentie de Soendaneesche taal spreekt, staat als zeer goedaardig bekend. In strafzaken bekent de overtreder bijna zonder uitzondering schuld. De huizen zijn allerwege op palen gebouwd en binnen de bebouwde kom van grootere plaatsen met pannen gedekt. De hoofdmiddelen van bestaan zijn de verbouw van rijst en tweede gewassen, o. a. maïs en katjang tjina op sawah's, die tot op 1200 M. boven zee worden aangetroffen. In die hooge bergstreken zijn de galëngans of dijkjes veelal gevormd uit los opeengestapelde, dikwijls zeer groote steenen, hetgeen van verre den indruk geeft alsof verdedigingswerken waren aangelegd. Het bouwgrondareaal der Inlandsche bevolking besloeg in 1915 een oppervlakte van:

a. in geregelde cultuur:		
sawahs van levend water voorzien	255.645	bouws.
sawahs van regen afhankelijk	114.619	„
moerassawahs	8.527	„
tëgalvelden	402.119	„
b. niet in geregelde cultuur	99.459	„
Te zamen	880.369	bouws.

De opbrengst aan rijst (padi) was bij benadering 15.389.100 pikoels, d.i. gemiddeld 28.-pikoels per beplanten en 28.39 pikoels per geslaagden bouw. Een belangrijk irrigatie-werk van den laatsten tijd is de bevloeiing van de Tjihéa-vlakte.

Een groot deel van de bevolking in de bergstreken vindt een bestaan op de talrijke erfpachtsperceelen, waarop voornamelijk kina, thee, rubber en ook wel koffie, klappers coca, peper en vezelplanten gekweekt worden. De kinaondernemingen liggen tusschen 1000 en 1800 M. boven zee; de thee- en koffieondernemingen tusschen 300 en 1400 M. In 1913 waren er in dit gewest bijna 600 erfpachtsperceelen, waarvan ruim 500 in exploitatie. Suikerfabrieken vindt men in deze residentie niet, maar er zijn 7 ondernemingen op gehuurde gronden, waar suikerriet verbouwd wordt om als plantmateriaal te dienen (1913). De Gouv. koffiecultuur, die in goede jaren 200.000 pikoel leverde, is steeds meer achteruitgegaan en met ingang van 1 Jan. 1917 opgeheven. Ook de koffiecultuur op particuliere landen is al sedert vele jaren achteruitgaande. Men vindt voorts nog een 50tal rijstpelmolens, meest in handen van Chineezen. In de Zuidelijke districten wordt veel arèn-suiker gemaakt, een niet onbelangrijk artikel van uitvoer voor huishoudelijk gebruik naar Europa. Java is al sedert jaren het voornaamste kinabast-produceerende land der wereld, zoowel om het hooge kinagehalte van den bast als wegens de uitgestrektheid der aanplantingen. De oorspronkelijke wildhoutbosschen, waarvan er vele ten behoeve van de Europeesche cultures zijn gekapt, hebben veel bruikbaar timmerhout geleverd, o.a. het rasamala-hout dat zeer goede balken oplevert voor bruggen en huizenbouw. In de afdeeling Soemëdang vindt men eenige djatibosschen. Kleine takken van nijverheid zijn het vlechten van matten of tikars in de afdeeling Tasikmalaja, vooral in het district Tjiawi, het weven van gestreepte sarongs, het batikken van sarongs en hoofddoeken in de kampoeng Tjipëdës en het vlechten van huishoudelijke artikelen van rotan in het district Singaparna. Onder de middelen van bestaan moet ook genoemd worden de kunstmatige vischteelt op sawahs, na afloop van den rijstoogst en in vijvers, o. a. van de goeramëh en den goudvisch. Deze vischteelt is een waar volksbedrijf; duizenden inlanders zijn in het bezit van vischvijvers of teelen de zoetwatervisch op sawahs bij wijze van tweede gewas na den padioogst. Juiste cijfers zijn voor het geheele gewest niet op te geven; in de afdeelingen Limbangan en Soekapoera alleen wordt het aantal bezitters van vijvers geschat op 14000 en dat der vijvers ook op 14000, uitmakende een uitgestrektheid van 2100 bouws. De geteelde visch dient zoowel voor eigen verbruik als voor verkoop. De opbrengst varieert van ƒ 10 tot ƒ 50 's jaars, alnaargelang de grootte der vijvers, de hoeveelheid water, de mate van zorg, de soort van visch, enz. De zeevisscherij is niet van beteekenis.

De hoornveestapel telde in 1905 in totaal 216.862 dieren (runderen en buffels) en de paardenstapel 45917 dieren. De klein-veestapel (geiten, schapen, pluimgedierte, enz.) neemt in beteekenis toe.

De uitkomsten der regenwaarnemingen toonen aan, dat de regenval te Bandoeng (1804 m.M. gemidd.) niet veel verschilt met die op de kustplaatsen aan de Java-zee. In de bergstreken is de regenval veel aanzienlijker. Te Sindanglaja valt gemidd. 3925, te Soekaboemi 3369, te Soemëdang 3079, te Patèngan 3962, en te Parigi, aan de Zuidkust, 3702 mM. per jaar. De dagelijksche temperatuur wijst op de hoogvlakten in de drogemaanden Juli t/m. September groote verschillen aan; te Bandoeng daalt zij 's morgens vroeg meermalen tot 56°F. en stijgt des namiddags tot 85°F. In de bergstreken is het klimaat over het geheel aangenaam en gezond. Er zijn theeondernemingen op 1600 M hoogte, waar het 's nachts meermalen vriest.

Verkeersmiddelen. Vóórdat de in dit gewest thans bestaande spoor- en stoomtramwegen aangelegd waren (waarvoor zie SPOOR- en TRAMWEGEN), waren de door Daendels in 1808—1810 aangelegde postweg van Buitenzorg over den Mégamëndoeng (Poentjak) via Bandoeng en Cheribon en de militaire weg om het Gëdé-gebergte van Buitenzorg via Soekaboemi naar Tjiandjoer (1860) de hoofdmiddelen van verkeer. Gaandeweg werden nog meerdere wegen verbeterd, totdat de groote vlucht, die de particuliere nijverheid in dit gewest in de laatste

25 jaren nam (koffie, thee, kina, rubber), deed besluiten tot een systematische verbetering der wegen, waartoe men in 1898 overging door de aanstelling van een ingenieur met speciaal voor dat doel aangewezen personeel. Sinds dat jaar zijn tal van uitstekende rijwegen in vrijen arbeid aangelegd, die veel ertoe hebben bijgedragen, om de Preanger Regentschappen tot een der bloeiendste gewesten van Java te maken.

Geschiedenis. Bewijzen van Hindoekolonisatie in dit gewest leveren de opschriften op steen, in het Buitenzorgsche gevonden, welke, blijkens het letterschrift, dateeren uit de 4e en 5e eeuw. Overigens treft men in de Preanger vrij veel beelden aan van Maleisch-Polynesisch type en slechts weinige van Hindoe-Javaanschen oorsprong. Toch heeft hier in het begin onzer elfde eeuw een Hindoerijk bestaan, dat zich niet zonder succes wist te handhaven tegenover den Oost-Javaanschen koning. Een paar eeuwen later ontstond het rijk van Padjadjaran, hetwelk vermeld wordt op eenige koperen plaatjes, bij Bêkasi gevonden en op een beschreven steen — de batoetoelis bij Buitenzorg — en waarvan de zetel lag bij genoemde plaats; van dit rijk is verder weinig met voldoende zekerheid bekend. Men zie hierover verder bij PADJADJARAN en JAVA, geschiedenis. Behalve Padjadjaran (of Pakoean-Padjadjaran) bestond in dezen tijd in W. Java nog het rijk van Galoeh, dat zijn zetel had ten O. van Tjiamis. Vermoedelijk behoorde de West-Preanger tot het eerste, de Oost-Preanger tot het tweede rijk. In 1575 werd Pakoean-Padjadjaran door den sultan van Bantam ingenomen en in 1595 kwam Galoeh bij de Westwaartsche uitbreiding van Mataram onder de heerschappij van dit rijk, waaraan Soemêdang zich vrijwillig onderwierp. Omtrent 1640 is Galoeh verdeeld in de regentschappen Imbanegara en Kawasèn. Het laatste bevatte een deel van de afdeeling Tasikmalaja en reikte van de zee in het Z. tot benoorden Tjiamis; ook behoorde een gedeelte van de Kinderzee ertoe. Overigens lagen de grondgebieden van de beide regentschappen vrijwel door elkaar. Ten W. ervan had men de z.g. „Westerlanden", die in 1641 door sultan Agêng van Mataram samengevoegd werden tot 3 regentschappen: Soekapoera, Bandoeng en Parakan Moentjang met gelijknamige hoofdplaatsen, die gelegen moeten hebben op de plaatsen, waar thans Soekaradja (aan de Tjiwoelan), Dajeuh Kolot (9 K.M. ten Z. van het tegenwoordige Bandoeng) en Tari Kolot (tusschen Bandoeng en Tjitjalèngka) liggen. Behalve de 5 bovengenoemde, bestond nog Soemêdang als zesde regentschap. Later ontstonden nog Limbangan en voornamelijk door kolonisatie van Cheribon uit de regentschappen Tjiandjoer, Tjikalong en Tjiblagoeng. In 1686 trof de O.I. Compagnie met de Cheribonsche Sultans eene schikking, waarbij zij geheel van hunne rechten op die drie regentschappen afzagen; ook zag de Soesoehoenan van Mataram af van verdere pogingen, om zijn gezag in de Preanger te doen gelden. Formeel deed hij echter eerst afstand van zijn rechten bij het contract, den 5en Oct. 1705 te Kartasoera gesloten, waarbij de Tjilosari in het N. en de Donan in het Z. als Oostgrens van de Compagnieslanden aangewezen werden. De z.g. „Cheribonsche Preanger Regentschappen" Limbangan, Soekapoera en de Galoehsche landen werden toen gesteld onder den resident van Cheribon, terwijl de overige, nl. de meer Westelijk gelegene, kwamen onder den „gecommitteerde tot de saecken der Inlanderen", eene betrekking, die feitelijk reeds van 1686 af over de Bataviasche landen bestond, doch eerst in 1727 officieel aldus aangeduid werd. Deze toestand bleef met enkele wijzigingen tot 1808 bestaan. Toen stelde Daendels landdrostambten of prefecturen in, doch aantal en grenzen dezer ressorten werden herhaaldelijk door hem gewijzigd. Eerst in 1815 ontstond onder het Engelsche tusschenbestuur eene residentie Preanger-landen. In 1818 (Ind. Stb. Nos. 53 en 75) werden de grenzen daarvan gewijzigd en kreeg het gewest, dat van nu af „Preanger Regentschappen" heette, op eene kleine driehoek tusschen Tjitaroem en Tjikao na, (in 1884, Ind. Stb. No. 90 werd deze driehoek bij het regentschap Krawang gevoegd) de grenzen, die het tot de aanhechting van Galoeh in 1915 had.

Bestuur. In 1818 bestond het gewest uit de afdeelingen : 1. Tjiandjoer (met Soekaboemi), bestuurd door den resident; 2. Bandoeng en 3. Soemêdang, Soekapoera en Limbangan. In 1859 (Ind. Stb. No. 91) werd de laatste afdeeling in tweeën gesplitst, nl. 3. Soemêdang en Limbangan en 4. Soekapoera. Ofschoon Bandoengreeds in 1856 tot residentie-hoofdplaats was verheven, had de feitelijke verplaatsing van den residentszetel van Tjiandjoer naar Bandoeng eerst in 1864 plaats. De afdeeling Bandoeng zou door hemzelf bestuurd worden, terwijl het regentschap Tjiandjoer verheven werd tot eene afzonderlijke ass.residentie. Bij Ind. Stb. 1866 No. 5 werd : 5. het regentschap Limbangan evencens tot een afzonderlijke ass. res. verheven. In 1870 werd het zoogenaamde „Preanger stelsel" (zie aldaar), gebaseerd op onthouding van inmenging onzerzijds in het inwendig bestuur, afgeschaft en kwamen er dientengevolge (Ind. Stb. No. 121) de afdeelingen 6. Soekaboemi(regentschap Tjiandjoer), 7. Tjitjalengka (regentschap Soemêdang) en 8. Soekapoera Kolot (regentschap Soekapoera) bij, onder ass. residenten met naast zich zelfstandige patih's. In 1901 had wederom eene groote wijziging in de administratieve indeeling plaats (Ind. Stb. No. 327), waarbij de ass. residenties Tjitjalengka, Tasikmalaja en Soekapoera Kolot opgeheven werden. De standplaats van den assistent-resident van Soekapoera (tot nog toe Manondjaja) werd voortaan Tasikmalaja. Een verdere administratieve wijziging kreeg zijn beslag bij Ind. Stb. 1913 No. 356; hierbij werden de ressorten van de verschillende Europeesche en Inlandsche ambtenaren naar hun standplaatsen genoemd en werd overigens een vijftal districten opgeheven, terwijl van andere de grenzen of de indeeling in onderdistricten gewijzigd werd. Ten slotte werd bij Ind. Stb. 1915 No. 670 het gebied der afdeeling Galoeh afgescheiden van de residentie Cheribon en gevoegd bij de residentie Preanger Regentschappen, waarvan het de contrôle-afd. Tjiamis der afdeeling Tasikmalaja uitmaakt; de naam van het regentschap werd daarbij tevens veranderd van Galoeh in dien van Tjiamis.

PREANGER-STELSEL. Toen door Raffles gebroken werd met het dwang- en monopoliestelsel der O.-I. Comp. (zie BELASTINGEN, onder **landrente,** Dl. I, blz. 234 vlg.) werden

In de Preangerregentschappen, destijds het koffieland bij uitnemendheid, zijne hervormingen niet ingevoerd, maar werd daar alles grootendeels in den vorigen toestand gelaten, die ook geruimen tijd daarna voor een goed deel onveranderd bleef. Dienstvolgens namen de regenten daar een andere stelling in dan hunne ambtgenooten elders in de Gouv. landen. Niet dat zij, — zooals men vroeger wel meende, — tegenover de Regeering aanspraak hadden op grootere onafhankelijkheid dan de regenten elders konden doen gelden, of dat zij gelijk aan vorsten waren, zoo goed als onafzetbaar en wier verhouding tegenover haar door met hen gesloten contracten werd bepaald (Zie o. a. Mem. v. Beantw. op het Eindverslag 2e begrooting voor N.-I. voor 1871), maar zij waren tegenover de bevolking met grooter macht bekleed, o. a. door het recht van belastingheffing in natura, geld en arbeid. Zij mochten nl. de tjoeké heffen, bestaande in $^1/_{10}$ van het product, dat door de geestelijken geïnd werd en waarvan $^1/_3$ in het district bleef als vergoeding voor de inlandsche ambtenaren, die geene bezoldiging van Gouv.wege erlangden. Behalve deze tjoeké werd nog ten bate der regenten en hoofden een pasar-belasting geheven alsmede een recht op de visscherijen, belasting op het slachten van vee en heffingen tot het vieren van feesten bij huwelijken enz. Ook was het den hoofden geoorloofd, voorwerpen, aan de bevolking toebehoorende, tot zich te nemen wanneer zij die voor zich verlangden, b. v. jonge paarden, die de bezitter dan dikwijls nog moest onderhouden totdat zij geschikt waren voor het gebruik, dat de regent er van maken wilde. Bovendien moest de bevolking nog aan de geestelijken de zakât (djakat) of verplichte aalmoezen opbrengen (zie DJAKAT Dl. I, blz. 605); de godsdienstige verplichting daartoe bestond ook in de overige gewesten van Java, maar daar bemoeide het bestuur zich met de inning niet en werd de zakât gewoonlijk vrij slecht opgebracht. In de Preanger daarentegen, waar de geestelijken ook heffers van de belastingen voor de regenten waren en grooten invloed uitoefenden, zorgden dezen er wel voor, dat de bevolking hare verplichting nakwam. Eindelijk bestond nog het ngawoela-stelsel, volgens hetwelk de kleine man zich beschouwde als de onderhoorige van een aanzienlijke en van dezen bescherming genoot, doch daarvoor dan ook diensten moest verrichten en kleine heffingen opbrengen. Het Gouv. hief geene landrente enz. in de Preanger, maar gaf aan de inlandsche koffieplanters aldaar voor de geleverde koffie slechts de helft van de belooning, die elders aan de bevolking werd uitgekeerd.

Ook in het bestuur over de bevolking werd den regenten, bij gemis aan contrôle door Europeesche ambtenaren, langen tijd de vrije hand gegeven, hetgeen groote willekeur ten gevolge had, zoodat menig regent feitelijk heer over leven en dood zijner onderhoorigen was. Langzamerhand werd echter in dat opzicht verbetering aangebracht. In 1825 werd de bezoldiging van het mindere inlandsche bestuurspersoneel, voor rekening van den regent, van Gouv.wege geregeld; sedert 1831 werden assistent-residenten in de binnenlanden aangesteld; in 1840 werd de benoeming van de districtshoofden aan de Regeering getrokken, terwijl de invoering der nieuwe wetgeving van 1848 de werkzaamheden der regenten over rechtspraak en politie op denzelfden voet regelde als dit elders op Java geschiedde. Maar het recht van belastingheffing bleef hun toevertrouwd, totdat ook dat hun in 1871 werd ontnomen.

Niet zonder reden toch werd het door velen als onbillijk beschouwd, dat de bevolking, die zware belastingen had optebrengen, slechts de helft van de belooning voor de door haar geleverde koffie kreeg. Wel is waar hief het Gouv. in de Preanger geen belasting, maar het had daar ook niet te zorgen voor de bezoldiging van het inl. bestuurspersoneel, en voor de bevolking was het vrij onverschillig of zij aan den regent of aan het Gouv. een deel van haren oogst opbracht. Een amendement, op de begrooting van 1870 door de heeren V. d. Hucht en Mirandolle ingediend, bedoelde de regeering in staat te stellen den koffieprijs voor de bevolking te verhoogen, deels om de onbillijkheid wegtenemen, deels omdat men daarvan groote vermeerdering van de productie verwachtte. De Min. v. Kol. De Waal wenschte echter dezen maatregel uittestellen, totdat de geheele hervorming van het Preanger-stelsel ondernomen kon worden, ook om in de verhoogde belooning voor de bevolking een tegenwicht te vinden tegen mogelijke ontevredenheid, welke die hervorming misschen zou veroorzaken. De Tweede Kamer vereenigde zich met deze zienswijze; terstond werd de hand aan het werk geslagen en een stel maatregelen ontworpen, die tegelijk met de begrooting voor Indië voor 1871 aan het oordeel der Staten-Generaal werden onderworpen. De Tweede Kamer vereenigde zich daarmede en nu meende de Indische regeering, die reeds alles had voorbereid voor de invoering der hervorming en o. a. het lid van den Raad van Indië Van Rees naar de Preanger gezonden had, bevoegd te zijn om op het oordeel der Eerste Kamer vooruit te loopen en hief met 1°. Jan. 1871 het stelsel op (Ind. Stb. 1870 no. 121—124). Maar die Kamer, niet wenschende aldus voorbijgegaan te worden, verwierp de begrooting; de Minister trad af en de besluiten der Ind. regeering werden weder door haar geschorst (Ind. Stb. 1870 no. 199, 200). De heer Van Bosse, als Minister opgetreden, diende nu dezelfde voorstellen in; de Staten-Generaal vereenigden er zich mede en dientengevolge werd met 1°. Juni 1871 het Preanger-stelsel opgeheven (Ind. Stb. 1871 no. 45, 46, 50). Het Europeesch bestuurspersoneel werd gereorganiseerd; de inlandsche ambtenaren werden, met inbegrip der regenten, uit 's lands kas bezoldigd, maar hun werd daarentegen het recht van belastingheffing ontnomen; ook ten opzichte der heerendiensten werden zij met hunne ambtgenooten gelijkgesteld. Den regenten werd opgedragen er voor te zorgen, dat de geestelijken zich geen macht zouden aanmatigen en in hunne heffingen zouden blijven binnen de perken, door hunnen godsdienst gesteld, terwijl de inning daarvan buiten bemoeienis van het bestuur moest geschieden. De koffieprijs voor de bevolking werd verhoogd en weldra gelijk gebracht met dien, elders door het Gouv. uitgekeerd; daarentegen werd zij onderworpen aan eene belasting op het rijstgewas, tot een kleiner bedrag dan dat der landrente elders op Java, met het doel haar in staat te stellen de zakât op te brengen; ook werd

zij onderworpen aan de heffing van de belasting op het bedrijf en op het slachten van vee. Na korten tijd werd de landrente ook in dit gewest ingevoerd, doch eveneens tot een lager bedrag. De resultaten der hervorming waren buitengewoon gunstig; de welvaart der bevolking nam toe; terwijl van rustverstoring ten gevolge van ontevredenheid onder de geestelijken geen sprake was.

Zie O. Van Rees in Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880; Van Meerten, Overzicht der hervorming van het Preangerstelsel, Leiden, 1887.

Ofschoon door het uitsluitend heerschen van het individueel bezit der sawahs in de Preanger het dorpsleven daar natuurlijk eenigszins anders gekleurd is dan in een communale desa, bestaat er echter tusschen de kaloerahan der Preanger en de désa elders groote overeenkomst. Ook de kaloerahan bestaat uit een of meer hoofddorpen (lemboer) en eenige gehuchten (babakan) en wordt bestuurd door een dorpshoofd (loerah, koewoe gédé) wien een of meer panglakoe's of koewoe's létik terzijde staan, benevens een geestelijke (amil, lébé), een of meer politie-dienaren (pantjalangs) en een schrijver (djoeroetoelis). Bovendien wordt nog gewag gemaakt van een lèngsèr, den gemachtigde van den lèngsèr van het district, die zorgt voor het ten uitvoer leggen der bevelen van het hooge bestuur. Deze hoofden vormen de voornaamste klasse, de pangkat; zij worden gekozen uit de bewoners van het dorp, die daar geboren of lang gevestigd zijn (orangboemi, tjatjah bakoe), soms ook uit de mênoempangs, menschen, die geen grondbezit hebben, doch nimmer uit de boniaga's, de daar pas gevestigden. Zie Bijdr. t. T. L. en Vlk. Nieuwe volgr. IV (1861), bl. 1.

PREANGERBOONEN. Zie PHASEOLUS VULGARIS.

PREDIKANTEN. Zie EEREDIENST.

PREI. Zie ALLIUM.

PRÈMBOEN. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Kèboemèn, residentie Kèdoe; met eene oppervlakte van 127.17 K.M². Het district telt 85 desa's en is verdeeld in 3 onderdistricten. Einde 1905 bestond de bevolking uit ruim 87.000 zielen, w.o. een twintigtal Europeanen en enkele Chineezen. In dit district ligt de belangrijke suikeronderneming Rèmboen.

PREMNA FOETIDA Reinw. Fam. *Verbenaceae.* Singkil (JAV.), Ki pahang, Ki seungit, Ki tahi (SOEND.). Kleine boom, over den geheelen Archipel verbreid. Van de wortels maakt men stelen voor kapmessen. De onaangenaam smakende en riekende bladeren worden gekookt gegeten. Ook zijn ze een inlandsch geneesmiddel.

PRÈNDJAK. Javaansche naam voor eene vogelsoort, *Prinia familiaris,* die haar nest bouwt als een Snijdervogel, door de randen van een saamgevouwen blad met eenige draden aan elkaar te bevestigen. De prèndjak is een zeer gewoon vogeltje op Java en Sumatra. De rug is donkergroenachtig grijs, de onderzijde is wit; de tamelijk lange staart is aan het einde wit en heeft een daarvoor gelegen zwarte vlek op iedere veer.

PRÈNGGOEK. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Goenoeng Kidoel, residentie Djokjakarta. Het is de Noordelijkste strook, grenzende aan de residentie Soerakarta. In vroeger jaren was dit een betwist gebied, dat ten slotte aan den sultan van Djokjakarta toegewezen is. Eind 1905 telde het 7700 inwoners, allen Inlanders.

PRIANGAN (PRIJANGAN). Zie PREANGER REGENTSCHAPPEN.

PRIESTERRAAD. Zie RAD AGAMA.

PRIESTERS. In de primitieve, animistische wereldbeschouwing der volken van den Indischen Archipel zijn tusschenpersonen voor het verkeer der levenden met de zielen der dooden of met de geesten onmisbaar, en dikwijls treft men ook bij zulken, die het Hindoeïsme of den Islam hebben aangenomen, nog overblijfselen van dien animistischen priesterstand aan; zoo b.v. bij de Baliërs (mangkoe's enz.), de Boeginezen (bissoe's), de Javanen (doekoens). Deze priesters zijn tweeërlei. Wanneer er sprake is van gemeenschap zoeken met de zielen der voorouders, treden de familie- of de stamhoofden als bemiddelaars op; zij roepen die voorouders aan, die nog steeds belang stellen in het lot hunner nakomelingen. Aan deze functie van priester heeft het stamhoofd voor het grootste deel de gehoorzaamheid en den eerbied te danken, dien het volk hem bewijst.

Waar de Indonesiër echter meent met andere machten te doen te hebben met wie hij niet op zoo vertrouwelijken voet staat als met de zielen der voorouders, daar moet hij zich wenden tot een ander soort priesters of priesteressen, die den weg geleerd hebben, waarlangs zij die onbekende machten kunnen naderen. Door de tijden heen hebben deze priesters eene zekere theologische kennis vergaderd met betrekking tot hunne goden en geesten, welke kennis alleen hun eigendom, en niet die van het volk is. Bij sommige volken, als de Bataks, traden alleen mannen, bij andere, zooals sommige Toradja-stammen, alleen vrouwen, bij de meeste volken zoowel mannen als vrouwen in priesterlijke functie op.

Voornamelijk bij ziekte wordt de hulp der priesters ingeroepen. Men denkt, dat de zielestof of levenskracht van den mensch door een geest of god is geroofd, en deze gaat de priester terug vragen. In de litanieën, die hij daarbij opdreunt, beschrijft hij den weg, dien zijne uit het lichaam vertrokken ziel aflegt, om in het verblijf der geesten in de lucht of onder de aarde te komen. Gewoonlijk roepen de priesters daarbij de hulp in van den menschen goedgezinde geesten, die tusschen hemel en aarde wonen. Zijn zij van hunne reis teruggekeerd, en is hunne ziel weer in het lichaam gekomen, dan dragen zij de medegebrachte zielestof op den zieke over.

Bij een aantal volken in den Archipel gaat niet de ziel van den priester er op uit om de verloren zielestof te zoeken, maar laat de priester een geest tot zich inkeeren, welke dan door den mond van den priester mededeelingen doet aangaande de ziekte en de wijze harer genezing. Dit bezield raken door een geest is bekend onder den naam van Sjamanisme.

Oorspronkelijk moge dit bezield raken spontane uiting van een zielstoestand zijn geweest, toen men den toestand van ecstase noodig had, telkens wanneer men bij een zieke werd geroepen, werd die kunstmatig opgewekt. Dit geschiedt door het branden van wierook en andere reuk-

gevende stoffen, door het zingen op eene eentonige wijze, van toeverzangen; door het maken van een eentonig geluid of geruisch, als het rythmisch slaan op trommen, het luiden van een bel en dergelijke. De priester zelf werkt mede om in ecstase te komen door strak op een voorwerp te staren, door te dansen of door zich te slapen te leggen. Dan daalt een geest neder in den priester, hetgeen diens lichaam heftig doet trillen; daarna wordt de priester rustig: de geest heeft bezit van hem genomen, en het is nu die geest, die antwoorden geeft op de vragen, die hem gedaan worden.

Het duidelijkst vertoont zich het Sjamanisme bij de zoogenaamde djini-feesten op Halmahéra. Het is echter wel haast zeker, dat deze feesten zich onder Mohammedaansche invloed ontwikkeld hebben. De meest bekende namen voor sjamanen zijn: Bisoe bij de Boegineezen, walian, bij de Minahassers en balian bij verschillende Dajakstammen. Gewoonlijk werken deze sjamanen in groepen te zamen, waarbij dan een hunner als het hoofd, de leider (bij de Boegineezen poea matoa genaamd) dienst doet. Bisoe is een Indonesisch woord, dat in het algemeen de beteekenis heeft van „stom, zich onthoudend van bepaalde dingen." De beteekenis doelt bij deze lieden in de eerste plaats op hunne onthouding van het huwelijk, en hunne voorgewende impotentie (Tijd. Bat. Gen. dl. 51—1909, blz. 335). Het is toch onder Boegineezen en Dajaks een gewoon verschijnsel, dat mannelijke priesters zich als vrouwen kleeden en voordoen, en niet in het huwelijk treden. Het woord walian of balian is afgeleid van wali, dat in een aantal verwante talen geest beteekent; walian wil dus zeggen: „van een geest bezetene".

Bij de Balineezen is de pasĕk, die in de meer ouderwets ingerichte dorpen aan het hoofd van het desa-bestuur staat, de nakomeling van het familie-hoofd, die de priesterlijke functiën uitoefent. In de nieuwer ingerichte dorpen is zijne plaats ingenomen door den pĕmangkoe of mangkoe, den bewaker van den dorpstempel. Hij is de eigenlijke volkspriester en behoort tot de gewone desa-bewoners, waardoor hij veel nader tot het volk staat dan de padanda, de priester uit de Brahmanen-kaste, die bij de algemeene godsdienstige feesten, vooral bij de lijkverbrandingen optreedt, de gewijde letterkunde beoefent, daarin onderwijs geeft, de tijdregeling aangeeft en bij de rechtspraak als raadsman optreedt. De pĕmangkoe zorgt voor het onderhoud van den dorpstempel, roept voor de offeraars de goden aan en brengt dezen hunne gaven over. Hij wordt daarom geacht in nauwe betrekking tot de goden te staan. Al is hij hoofd van het désa-bestuur, toch blijven zijne werkzaamheden tot den tempeldienst beperkt. De doekoeh's (kluizenaars) zijn lieden uit de Soedra-kaste, die eenigszins in de geheimen van den godsdienst zijn ingewijd.

Literatuur: Dr. G. A. Wilken, Het Shamanisme bij de volken van den Indischen Archipel. Bijdr. K.I. 5, II 1887; Dr. B. F. Matthes, Over de bissoe's of heidensche priesters en priesteressen der Boegineezen. Verhandelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, VII. Amsterdam 1872; Alb. C. Kruyt, Het Animisme in den Indischen Archipel (blz. 443—460)[’s Gravenhage, 1906; W. A. Penard, De Patoentoeng, Tijd. Bat. Gen. dl. 55, 1913; C. Lekkerkerker, Eenige opmerkingen over sporen van Shamanisme bij Madoereezen en Javanen. Tijd. Bat. Gen. dl. 45. 1902. Zie verder GEESTELIJKEN.

PRIESTERSCHOOL. Zie PÉSANTRÈN.

PRIGÈN. Onderdistrict van het district Pandaän, regentschap en afdeeling Bangil, residentie Pasoeroean. De plaats Prigèn, 600 M. hoog, ligt op de helling van den Walirang, vanwaar men een schoon uitzicht heeft op de Oostelijk gelegen bergen en de straat van Madoera. Er zijn een hôtel, tevens gezondheidsetablissement en vele buitenverblijven, voornamelijk van Soerabajasche families.

PRIGI RADJA. Havenplaats aan de Koeala Terboeng, een der mondingen van de Indragiririvier, de eerste haven van Indragiri, die door de van Singapore of Riouw komende booten aangedaan wordt. Het is een paaldorp, op den modderigen en bij vloed onderloopenden oever gebouwd. Aan de verder in het water uitgebouwde steigers kunnen de booten meeren. Het is de standplaats van een douane-ambtenaar. De bevolking bestaat bijna uitsluitend uit Chineezen, die zich met visschen en handel bezig houden. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn geconserveerde visch en garnalen (trasi, blatjan), djĕloetoeng en ongepelde rijst. Voor de stoomschepen bestaat er gelegenheid tot het laden van hout als brandstof.

PRIMULA IMPERIALIS Jungh. Fam. *Primulaceae*. De eenige Primula-soort van Ned.-Indië, tot voor kort alleen bekend van den top van den Pangĕrango op ± 3000 M., enkele jaren geleden ook in de Gajŏlanden gevonden. Het is een fraaie, ongeveer 1 M. hooge plant met helder gele bloemen, die zeer de aandacht trekt.

PRINCESSEBOON. Zie PHASEOLUS VULGARIS.

PRING (jav.) en zijn samenstellingen. Zie BAMBOE.

PRINGABAJA. Vrij groote plaats in de onderafdeeling Oost Lombok, ten N. van Sĕlong; standplaats van het districtshoofd. Ook de naam van het Sasaksch district in die onderafdeeling.

PRINGSOERAT. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Tĕmanggoeng, residentie Kĕdoe. Het heeft eene oppervlakte van 103.88 K.M²., telt 28 desa's en is verdeeld in 3 onderdistricten. Einde 1905 bestond de bevolking uit ruim 36.000 zielen, w.o. een 20-tal Europeanen en ± 300 Chineezen.

PRINS (Mr. ARY). Geb. te Schiedam 28 Aug. 1816 uit het huwelijk van A. Prins, cargadoor, en J. H. Hamel. Na te Leiden gestudeerd te hebben werd hij 14 Mei 1838 bevorderd tot doctor in de beide rechten, vertrok nog in hetzelfde jaar naar Batavia, werd 20 Maart 1839 gezworen klerk bij den Raad v. justitie te Soerabaja, 20 Juli d. a.v. secretaris en fiskaal bij de rechtbank van omgang in de Semarangsche afdeeling (sedert 11 Aug. in de Soerabajasche afdeeling), 15 Aug. 1841 griffier bij den Raad van justitie te Padang, 23 Sept. 1842 fiskaal bij dien Raad en auditeur-militair, 19 Febr. 1843 lid in den Raad van justitie te Soerabaja. Den 2en Mei 1845 werd hij in dezelfde betrekking naar Batavia overgeplaatst, werd 16 Nov. 1846 griffier bij het Hooggerechtshof, 8 Febr. 1849 raadsheer in dat college, en 24 Juli d. a. v. als regeerings-

commissaris naar Riouw gezonden. Na sedert 26 Maart 1851 als algemeen secretaris gefungeerd te hebben, werd hij 19 Juni d.a.v. definitief tot die betrekking benoemd, en als zoodanig 19 Jan. 1853 als Gouv.-commissaris naar de W.-afdeeling van Borneo afgevaardigd, waar hij ternauwernood aan eenen overval der oproerige Chineezen ontkwam. In 1855 met verlof naar Nederland gegaan, werd hij 6 April 1856 lid van den Raad van Ned.-Indië, keerde 1857 weder met verlof naar het moederland terug, fungeerde van 27 Maart—1 Aug. 1859 als wd. vice-president van den R. v. I., werd in 1860 definitief als zoodanig benoemd en trad van 2 Sept. —19 Oct. 1861 als waarnemend Gouv.-Gen. op. In 1864 (5 Nov.) op verzoek uit 's lands dienst ontslagen, en naar Nederland teruggekeerd, werd hij 1 Febr. 1865 opnieuw tot vice-pres. van den Raad benoemd, en nam van 25 Oct.—28 Dec. 1866 de functie van Gouv.-Gen. waar. Mr. Prins overleed 28 Jan. 1867 te Sisipan residentie Batavia; hij was oprichter van het rechtskundig tijdschrift: „Het regt in Ned.-Indië".

Tijdens hij nog griffier was had hij deelgenomen aan de bekende Bataviasche Mei-beweging van het jaar 1848 onder leiding van den predikant W. R. v. Hoëvell; hij was toen lid van de commissie, welke het Adres aan den Koning had opgesteld, waarbij herstel van verschillende koloniale grieven werd verzocht. Onder zijne tweede bestuursperiode werd de telegrafische verbinding tusschen Java en Sumatra voltooid, en de eerste bij de wet vastgestelde begrooting van N. I. afgekondigd.

PRINS HENDRIKSCHOOL. Zie ONDERWIJS.

PRINSEN-EILAND (PANAITAN). Eiland in de Meeuwenbaai, door de Prinsenstraat of Behouden Passage van Java gescheiden en op ongeveer 100 K.M². geschat. Aan de N.W.- en Z.O.-zijde door een rif omgeven, bestaat het uit vulkanisch gebergte; een goede ankerplaats wordt aan de O.zijde gevonden, terwijl de Kasuaris-baai aan den Z.W.kant diep inloopt. Prinsen-eiland is niet voortdurend bewoond, doch strekt tot tijdelijk verblijf aan visschers, vooral van schildpad en tripang; het is zeer boschrijk en levert verfhout op.

PRINSES MARIANNE (MOELI) STRAAT. Smalle, bochtige straat tusschen den ZW. hoek van Nieuw-Guinea en het Frederik Hendrik-eiland (Dolak) met het Z.O daarvan gelegen Komoran. Tusschen beide eilanden scheidt zich de om de ZW. loopende Benasbachkreek af. De oevers zijn laag en zwaar begroeid, slechts hier en daar heeft men iets steilere gedeelten of nadert de onmetelijke grasvlakte van het binnenland van Nieuw-Guinea de kust. Frederik Hendrikeiland bestaat bijna geheel uit moerassig, onbegaanbaar terrein. Op beide oevers van de straat mondt een ontelbaar aantal kreken uit, welke in den regentijd, bij eb en een weinig bovenstrooms, zoet water bevatten. Midden in de straat ligt het kleine, lage eilandje Boegee met banken aan de Z.W. en N.O. zijden en nabij den Zuidingang, het grootere Boemboel; de bodem bestaat uit modder, zand en klei.

De straat is bij den Noordinloop, waar van den hoek tusschen deze en de Digoelrivier een ondiepe bank zeer ver in zee afsteekt, 15 K.M. breed en meer dan 20 M. diep, maar versmalt spoedig bij het naderen van de NO. hoek van het Frederik Hendrikeiland, terwijl de diepte afneemt; de geul tusschen dit eiland en Boemboel is nog geen kilometer breed en de diepte op den drempel daar beN. bedraagt hoogstens 2 M. met zachten moddergrond. In de straat loopt een fel tij, waardoor deze drempel en de diepten in den Zuiduitloop nog al aan verandering onderhevig zijn. De vertikale waterbeweging is zeer belangrijk en de grootste van den geheelen Archipel; zij heeft in het Noordgedeelte der straat, waar een overheerschend enkeldaagsch getij wordt gevonden, een gemiddeld verval van 9 M. en in het Zuidgedeelte, bij een overheerschend dubbeldaagsch getij, een gemiddeld verval van 6 M.

Schepen, welke langs de ZW. punt van Nieuw-Guinea varen, kiezen bij voorkeur den weg door deze straat om de hooge deining en de zorgelijke vaart rond Kaap Valsch, de ZW.punt van Frederik Hendrikeiland, waar men met laagwater reeds aan den grond loopt vóór men den wal heeft verkend, te vermijden.

De Luitenant ter zee D.H. Kolff, die in 1826 de straat ontdekte en meende met een riviermond te doen te hebben, noemde haar naar zijn bodem, de Doergarivier; de Luitenant ter zee Langenberg Kool veranderde haar naam in den tegenwoordigen, daar het op den dag, waarop hij haar doorvoer, juist de verjaardag was van H.K.H. Prinses Marianne der Nederlanden. Zie Zeemansgids deel VI.

PRIT (JAV.). Zie WEVERVOGEL.

PROATIN. Zie RECHTSWEZEN.

PROBOLINGGO. Regentschap in Oost-Java, bevattende de geheele vroegere residentie Probolinggo. Thans ressorteert dit regentschap onder de residentie Pasoeroean en bevat het de afdeelingen Probolinggo, Kraksaän en Loemadjang. De standplaats van den regent is Probolinggo; te Kraksaän en Loemadjang zetelen zelfstandige patih's, die daar het hoogste Inlandsche gezag vertegenwoordigen.

PROBOLINGGO. Een der vier Noordelijke afdeelingen van de residentie Pasoeroean, en deel van het gelijknamig regentschap, groot 834 K.M². De grenzen zijn: ten N. de zee, ten O. de afdeeling Kraksaän, ten Z.W. de afdeeling Loemadjang, ten W. de afdeeling Pasoeroean. De 5 districten van het regentschap, welke deze afdeeling vormen, behooren tot één contrôle-afdeeling, nl. Probolinggo; zij zijn Probolinggo, Dringoe (hoofdplaats Kĕdoeng badjoel), Soemběrkarèng (hoofdpl. Pilang), Tĕnggĕr (hoofdpl. Soekapoera) en Tongas (hoofdplaats Tongas wètan). Het aantal desa's bedraagt ruim 160. Op het einde van 1915 bedroeg de bevolking 230.000 zielen, w.o. 700 Europeanen, 2700 Chineezen, Arabieren en enkele andere Vreemde Oosterlingen. De afdeeling is grootendeels bergachtig. Het gebergte in het O. bestaat uit de uitloopers van den vulkaan Lamongan. Deze hangt door een zadel van ruim 200 M. hoogte samen met den Tĕnggĕr, die zich op de Westgrens der afdeeling verheft, en welks Oostelijke helft met Dasar, Roedjak en Widodarèn tot deze afdeeling behoort. In zijn Noorderrand draagt de hoogste top den naam van Pĕnandjaän (2724 M.). In het Zuidelijke deel van den kraterrand is de voornaamste top de Idĕr-idĕr (2473 M.). De uitloopers van den Tĕnggĕr in deze afdeeling strekken zich langs de Westgrens uit tot dicht bij zee. Het Zuidelijke deel der afdeeling is overdekt door den geweldigen vulkanischen

bergrug, welke den Tĕnggĕr met den Sĕmĕroe verbindt. Daarin ligt de 2819 M. hooge top Ajĕg-ajĕg juist op het onderling scheipunt der afdeelingen Probolinggo en Loemadjang met de afdeeling Malang. Tot aan de eruptie van Sept. 1896 kon men aan den Lamongan bijna dagelijks eene kleine uitbarsting waarnemen, die zich ter hoofdplaats Probolinggo vertoonde als eene schitterende horizon-verlichting. Aan het Noordeinde der Pasoeroeansche grens vangt de „vlakte van Probolinggo" aan, welke bestaat uit de uiterst flauwe voortgezette helling der vulkaanvoeten. In het langs het strand daarop afgezet alluvium zijn vischvijvers aangelegd. Kapen noch baaien zijn er te vermelden; slechts bij de hoofdplaats de „reede van Probolinggo", waarvan de grens is vastgesteld bij Ind. Stb. 1898 no. 240. Daartegenover ligt, ietwat Noordoostelijk van de hoofdplaats uit, in de Straat Madoera het tot deze afdeeling behoorende koraaleiland Kĕtapang, door de bevolking ter plaatse gewoonlijk P. Gili genoemd. Op de grens met Pasoeroean vloeit tot aan zee de van den Pĕnandjaän komende k. Lawéjan; langs Dringoe loopt de k. Dringoe, die op het Lamongan-Tĕnggĕr-zadel ontspringt en zoo zijn er meer kleine rivieren in deze afdeeling, waarvan nog vermelding verdient de Boerboekan of Bangĕr, die langs de hoofdplaats vloeit, welke ook wel Bangĕr wordt genoemd, een naam die in den Compagniestijd gedragen werd door het tot West-Balambangan behoorende landschap, dat ongeveer overeenkomt met het tegenwoordige regentschap Probolinggo. De spoorlijn komt uit Pasoeroean de afdeeling binnen, loopt evenwijdig aan den postweg op de hoofdplaats aan, en wendt zich van daar Zuidelijk naar de afdeeling Loemadjang, om van Klakah Zuidoostwaarts omtebuigen naar Banjoewangi. De Probolinggo-stoomtram loopt van de hoofdplaats Oostwaarts over Dringoe en Gĕnding naar Kraksaän en Paiton. De postweg doet, dicht langs het zeestrand gaande, van het Westen uit eerst Tongas en Pilang aan, dan de hoofdplaats, daarna Dringoe. Van even beoosten de hoofdplaats gaat een zijweg in nagenoeg zuiver Zuidelijke richting de afdeeling Loemadjang in. De weg van Probolinggo naar den Tĕnggĕr-krater loopt via Soekapoera en Ngadisari en daarna door een kloof in den kraterrand, de eenige die er in is, ofschoon ook daar zich een dam verheft, die wel 100 M. boven den Dasar uitsteekt. De Mohammedaansche bevolking der afdeeling is bijna uitsluitend Madoereesch. Op met die bevolking gesloten overeenkomsten werken in de vlakte een viertal suikerfabrieken. Voorts zijn er in deze afdeeling 2 perceelen in erfpacht uitgegeven; op een ervan worden aardappelen geteeld.

PROBOLINGGO. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Probolinggo, residentie Pasoeroean met drie onderdistricten en 31 desa's; einde 1905 bedroeg de bevolking ruim 56.000 zielen, w.o. 600 Europeanen, 2600 Chineezen, 350 Arabieren en enkele andere Vreemde Oosterlingen.

PROBOLINGGO. Hoofdplaats van het regentschap de afdeeling en het district van dien naam, residentie Pasoeroean, ligt aan de Straat Madoera en aan de kali Bangĕr, onder welken naam ook de hoofdplaats bij de inlanders het meest bekend is. Zij telde op het eind van 1905: 15.000 inwoners, waaronder 600 Europeanen, 11.000 Inlanders, 12.600 Chineezen, 350 Arabieren en enkele Bengaleezen. De haveninrichtingen bestaan uit een langwerpig vierkant bassin met gemetselde kaden, waarlangs pakhuizen voor het opschuren van koffie, suiker en tabak. Dit bassin, dat tot ligplaats voor de laadprauwen dient, is door een gegraven kanaal met de reede verbonden. De reede is lang niet zoo veilig als die van Pasoeroean. Aan het eind van een lang in zee uitgebouwd havenhoofd bevindt zich een kustlicht. De kali Bangĕr, die het Oostelijke deel der stad doorstroomt, is alleen aan de monding bevaarbaar. Ter plaatse zijn gevestigd eene kweekschool voor de opleiding van inlandsche onderwijzers (sinds 1875), en eene zg. opleidingsschool, zijnde eene inrichting tot opleiding van de zonen van inlandsche ambtenaren en andere aanzienlijke inlanders. Bij Ind. Stbl. 1918 n° 322 werd met ingang van 1 Juli 1918 een gemeenteraad van Probolinggo ingesteld. De grenzen der hoofdstad werden vastgesteld bij Ind. Stb. 1898 no. 94.

PROEFSTATIONS. Zie STATIONS.

PROGO (PRÁGÁ). De hoofdrivier van de vallei van Kĕdoe. Zij ontspringt op 1350 M. hoogte als een waterrijke bron uit een rotsspleet op de N.N.O.-helling van den Sindoro, nabij de desa Djoemprit, buigt zich Oost- en Zuidwaarts om den voet van Sindoro en Soembing heen en neemt vlak nabij de desa Mĕndoet haar tweelingstroom de Elo op, die op de N.N.W.-helling van den Mĕrbaboe ontspringt, een tegengestelde bocht beschrijft en dan evenwijdig aan de Progo gaat stroomen. Beide loopen in dalen met steile wanden; hunne beddingen zijn met rotsblokken bezaaid. In den drogen tijd zijn ze op eenige plaatsen doorwaadbaar, in den regentijd nergens; ze hebben een snellen loop en zijn onbevaarbaar. Kort na de samenvloeiing gaat de Progo, een eenzijdig dal vormend (als voortzetting van dat harer zijrivier, de Tangsi), stroomen langs den Oostvoet van het grensgebergte tusschen Djokjakarta en Kĕdoe, terwijl aan den Oostoever de vlakke Mĕrapi-voet zich uitstrekt. De grootste zijrivieren ontvangt zij nu van laatstgenoemden berg, onder welke vooral de Bĕlongkĕng en de Pabelan na de eruptie's dikwijls geweldige hoeveelheden zand en steenen afvoeren. Ten Zuiden van Sĕntolo breekt de Progo door een kalkrug en bereikt dan de kustvlakte, waar zij zich tot 800 M. verbreedt, om met een smalleren mond door de duinstrook de zee te bereiken.

PROSTITUTIE. Slechts bij enkele volken van den Indischen Archipel treft men prostituées aan, vrouwen, die de prostitutie als bedrijf en voor geld uitoefenen. Dit verschijnsel laat zich verklaren door het feit, dat het geslachtsverkeer bij vele Indonesische stammen zeer vrij is, jonge meisjes niet tot kuischheid verplicht zijn, de gehuwde vrouw zelfs, met toestemming van den man, gemeenschap met anderen hebben kan.

Verder verdient vermeld te worden een plicht dien de gastvrijheid, aan verschillende stammen van den Archipel oplegt, om hunne vrouw of een hunner vrouwen aan den gast tot gezellin voor den nacht te geven. De prostituées kunnen worden verdeeld in de eigenlijke beroeps-prostituées en een bijzondere klasse van vrouwen, die naast priesteressen, danseressen en zangeressen, ook dienaressen van Venus zijn.

Behalve de eigenlijke beroeps-prostituées, die men op Java het meest aantreft, verdienen de

bijzondere klasse van prostituées, de talêdèk's (JAV.), de ronggèng's (SOEND.), de pedjoge's (MAK. en BOEGIN.), de balian's (Olo-Ngadjoe, DAJ.), vermelding. Zij staan bij het volk in aanzien en genieten zelfs een zekere mate van vereering.

Het bedrijf van ronggèng wordt op Java niet als minderwaardig beschouwd, zoodat vaak ouders een gelofte afleggen, hun dochter danseres te laten worden. Het bestaan dier ronggèng's of talêdèk's en haar bedrijf als prostituées, moeten verklaard worden uit godsdienstieg gronden. Zeer waarschijnlijk is het, dat zij de opvolgsters zijn der priesteressen van Çiwa, met wiens dienst de, ook overal in Indië voorkomende phallusdienst gepaard ging, en daarmede ook de ongebondenheid der priesteressen. Voor het oorspronkelijk religieuse karakter dezer danseressen pleit bovendien, dat onder haar, hoewel uiterst zelden, mannen worden gevonden in vrouwenkleeren gekleed. Veel meer komt dit nog voor onder de balian's, die op Borneo de plaats der ronggèng's innemen en onder welke de mannelijke den naam van basir dragen (zie voor literatuur onder BALIAN en DAJAKS).

Als danseressen treden de ronggèng's op bij bijna elke Javaansche feestelijkheid, doch ook wel in het openbaar, op de pasar enz., terwijl zij bijna allen het bedrijf van prostituée uitoefenen.

Van de padjoge's is bekend, dat bij een beleediging, zulk een danseres in het publiek aangedaan, het wraakrecht mag worden toegepast. Wanneer namelijk een padjoge in het openbaar danst met eenen pangibing, een man, wien dit genoegen tegen betaling van een paar duiten gegund is, wordt het als een groote beleediging beschouwd, tusschen het dansend paar door te loopen, en heeft de pangibing het recht den persoon, die zoo iets durft te doen, met zijn kris te doorsteken.

Als een heel eigenaardige vorm van beroepsprostitutie moeten hier genoemd worden de vroegere panjeroan's van Bali. Dit zijn de dochters of vrouwen van zonder wettige erfgenamen gestorven mannen uit de laagste klasse (soedra) of van vogelvrij verklaarden (bêdagan), die eigendom van den vorst werden. Zij werden door hem, voor zoover hij ze niet in zijn eigen harem opnam, het land ingezonden om het beroep van prostituée uit te oefenen, met de verplichting een bepaald deel harer verdiensten aan hem uit te keeren, bv. in Badoeng zelfs $^9/_{10}$.

De eigenlijke beroepsprostituées in den Ned.-Indischen Archipel zijn in hoofdzaak inlandsche vrouwen, doch men treft ook in Europa geboren, Indo-Europeesche, Japansche en Chineesche beroeps-prostituées aan.

Inlandsche beroepsprostituées vindt men op alle grootere plaatsen, zoowel op Java als in de Buitenbezittingen, op de garnizoensplaatsen en vooral op Java in de nabijheid van groote cultuur-ondernemingen.

De in Europa geboren en Indo-Europeesche prostituées worden hoofdzakelijk op Java aangetroffen; de eerste categorie, die men sporadisch vindt, zijn soms vrouwen, die uit de andere Europeesche koloniën in Azië afkomstig, voor korten of langeren tijd in Ned.-Idië vertoeven. Indo-Europeesche prostituées oefenen op de grootere plaatsen haar bedrijf uit; het zijn meestal vrouwen, die op eenzelfde trap staan, als de Inlandsche priesteressen van Venus, zij komen voort uit de Indo-pauper-samenleving of zijn misdadig verlaten, soms verwaarloosde kinderen van Nederlanders, bij Inlandsche vrouwen verwekt. Het aantal Indo-Europeesche prostituées neemt in de laatste jaren in omvang toe.

Japansche prostituées werden vóór 1913 in bordeelen ondergebracht. Nu zijn zij verspreid en wonen in tokotjes en logementen, waar zij haar bedrijf uitoefenen. Verder treft men in streken, waar vele Chineezen tijdelijk verblijf houden, als bv. in de residentie Riouw, gewoonlijk in de kangka's, prostituées aan.

Hoe is thans de stand van het prostitutievraagstuk in Ned. O.-Indië, een vraagstuk, dat onder de verschillende sociale problemen urgent gewoorden, door de evolutie van alle bevolkingsgroepen, zoowel de bijzondere aandacht eischt van de Regeering als van het particulier initiatief?

Welk standpunt werd door de Nederlandsche Overheid vanaf onze eerste vestiging in Insulinde tot heden, ten opzichte van het prostitutievraagstuk ingenomen?

Reeds ten tijde der Compagnie, werden maatregelen tegen „vuyl concubineren" en „hoererije ofte overspel" genomen. In de statuten van Batavia van 1642 vindt men een verbod aan alle christenen om huishoudsers te houden, op straffe van groote geldboeten. Onder het bestuur van Antonio van Diemen werden in 1650 de volgende bepalingen gemaakt „Die een eerbare vrouwe tot ontucht aansoeckt ofte schande voorsecht sal arbitralycken, na gelegenheyt van saken ofte personen gestraft worden." „Eenigh Heyden, Moor ofte Onchristen persoon bij een Christenvrouwe getrout ofte ongetrout boelerende zal zonder enige remissie met de dood gestraft worden." Verder werd in datzelfde jaar een „Vrouwen-tuchthuis" opgericht, waarin prostituées werden gecorrigeerd.

In de Nieuwe Statuten van Batavia van 1766, die echter nooit kracht van wet gekregen hebben, werden nog maatregelen tegen de prostitutie vastgesteld, o.a. het verbieden aan prostituées om zich zonder vergunning naar ter reede liggende schepen te begeven. Daarnaast bestonden enkele verbodsbepalingen tegen het toelaten van publieke vrouwen in herbergen, en tegen het openhouden van „ongepermitteerde kitten, kroegen of kraampjes", daar deze de verzamelplaatsen der prostituées schenen te zijn (Ordonnantiën van 27 Febr. 1862 en 6 Maart 1730).

In 1852 werd de prostitutie in Ned.-Indië gereglementeerd en op 15 Juli een „Reglement tot wering van de schadelijke gevolgen, welke uit de prostitutie voortvloeyen" vastgesteld (Bijbl. n°. 1225). Oorspronkelijk was dit Reglement van kracht voor de 3 hoofdplaatsen van Java, later voor het geheele eiland, benevens Padang en Ambon. Toen bij de Mem. van Toelichting (bl. 44) bij de ontwerpen voor de nieuwe politiestrafreglementen van 1 Jan. 1873, door de regeering was verklaard, dat het toezicht op de bordeelen een onderwerp van gewestelijke regeling behoorde uit te maken, werd het Reglement van 1852 ingetrokken (G. B. v. 21 Jan. 1874, Bijbl. n°. 2741).

De wering der schadelijke gevolgen van de prostitutie werd nu overgelaten aan de hoofden van gewestelijk bestuur. In de verschillende gewesten werd een onderzoek der ingeschreven prostituées (clandestiene prostitutie kwam ook

veelvuldig voor) gelast „waar dit mogelijk was éénmaal 's weeks en anders zoo dikwijls zulks mogelijk was." Dat het geneeskundig onderzoek dier prostituées te eenenmale onvoldoende was, behoeft, gelet op het tekort aan civiele geneeskundigen, de groote afstanden en het totaal onvoldoende politie-toezicht dier dagen, geen betoog. Bij Besluit van den G.G. van 29 Nov. 1910 werd bepaald, dat met ingang van 1 Maart 1911 het medisch onderzoek van prostituées door de Overheid niet meer zou plaats hebben. De reglementeering der prostitutie verdween derhalve in Ned.-Indië, terwijl 1 September 1913 de zedelijkheidswetten (zedenparagraaf) werden ingevoerd, in navolging van de in Nederland reeds in 1910 vastgestelde wettelijke bepalingen.

Thans treft men in Ned. O.-Indië een „wilde" prostitutie aan, zonder reglementeering en medisch toezicht, terwijl een clandestien bordeelwezen desondanks welig tiert. De politie heeft weinig macht en kan geen afdoende bestrijdingsmiddelen toepassen om het clandestien bordeelwezen in Ned.-Indië te doen verdwijnen. Zonder bijzondere schriftelijke last van het Hoofd van het Plaatselijk bestuur heeft de politie niet het recht de kamers der clandestiene bordeelen en rendez-vous (quasi-hotels, winkels, pensions, societeiten, melksalons, warongs enz.) te betreden.

Verder maakte de redactie van de artt. S. E. 250a en I. 252a der „Zedenparagraaf", die den bordeelhouder en rendez-vous-houder strafbaar stelden, het der politie practisch onmogelijk het bewijs te leveren, dat deze ontucht „bevorderde" of „teweegbracht",

Parallel aan het prostitutie-vraagstuk loopt het zoo diep ingrijpend probleem der geslachtsziekten, dat niet alleen voor alle bevolkingsgroepen in den Ned.-Ind. Archipel van groot belang is, maar ook voor Nederland, daar schepelingen en militairen de syphilis overbrengen.

Vóór de afschaffing der reglementeering in Indië, was de gezondheidstoestand der prostituées zéér treurig; nu is zij eerder slechter dan beter. De gestichten voor zieke prostituées o.a. te Batavia, Pontianak, Tandjoeng-Pinang en Bandjêrmasin, waarvoor de organisatie plaats had bij Ind. Stb. 1876 n°. 127, zijn thans gesloten; desverkiezende kunnen zij in de gewone ziekenhuizen voor inlanders worden opgenomen.

Na de afschaffing der reglementeering trad onmiddellijk bij de marineschepelingen een geweldige stijging in van de infecties met ulcusmolle en in zeer sterke mate die met syphilis, zooals uit onderstaande tabel blijkt:

Jaar.	Europeanen in O.-Indië.			Inlanders.		
	Syph	Ulc.m.	Gon.	Syph.	Ulc.m.	Gon.
1909	2.9%	19.9%	21.8%	2.1 %	7.1 %	20 %
1910	1.8 „	13.4 „	13.2 „	0.7 „	7.5 „	16.5 „
1911	2.9 „	23.9 „	17.5 „	0.75 „	11.25 „	12.7 „
1912	9.5 „	24.3 „	17.4 „	3 „	9 „	14.3 „

Op sommige schepen, o.a. H.M.'s pantserschepen „Hertog Hendrik" en „Tromp" werd in 1912 niet minder dan 16 % van de Europeesche bemanning met syphilis besmet. Voor den omvang van het aantal lijders aan syphilis en venerische ziekten in het Ned.-Ind. leger wordt verwezen naar het „Statistisch Overzicht der behandelde zieken van het Nederlandsch-Indische Leger en van de Koloniale Reserve te Nijmegen".

Ook in de resp. Koloniale Verslagen worden merkwaardige cijfers aangetroffen, aangevende de in de hospitalen behandelde lijders aan syphilis en venerische ziekten uit de Inlandsche bevolking.

Het weinige begrip, dat over het algemeen de bevolking van hygiëne heeft, doet het schrikbarend aantal geslachtsziekten in den Ned.-Ind. Archipel nog toenemen.

De in de laatste jaren georganiseerde Inlandsche vereenigingen, zoowel van mannen als vrouwen beginnen echter het prostitutie-vraagstuk meer onder de oogen te zien (o. a. Sarikat Islam). Dat uit den boezem der Inlandsche samenleving stemmen opgaan, om maatregelen te overwegen het gevaar der geslachtsziekten mede te helpen bestrijden, is een verheugend feit.

Na de afschaffing der reglementeering in Ned.-Indië, die als zeer onvoldoende beschouwd kon worden, zijn er geen maatregelen tot bestrijding der venerische ziekten van Overheidswege voor in de plaats gesteld. Dit moet zonder eenigen twijfel een toeneming in veelvuldigheid en kwaadaardigheid der geslachtsziekten ten gevolge hebben.

Behalve de vrouwelijke beroeps-prostitutie in den Ned.-Ind. Archipel moet de manlijke vermeld worden, daar de paederastie algemeen voorkomt. Bij de Balineezen wordt zij onder den naam mênjelit in erge mate bedreven; gandroeng's, jongens van tien tot twaalf jaren, die als meisjes uitgedost, dansen uitvoeren, maken in het openbaar van deze ontucht een bedrijf. De mannelijke shamanen, bij de Olo-Ngadjoe, de basir's, plegen bij feesten te zingen en te dansen en verkoopen hun lichaam. In Atjèh zijn het de sôdati's, kinderen van negen tot twaalf jaren, de meesten waarschijnlijk uit Nias afkomstig, die dezelfde rol vervullen als de gandroeng's in Bali. Op Madoera wordt de paederastie in het openbaar, zonder schaamte, bedreven. Ook op Java wordt de paederastie als bedrijf uitgeoefend.

Nauw aan het prostitutie-vraagstuk in Ned.-Indië is verbonden de z.g. „handel in vrouwen en meisjes".

Het is een algemeen bekend feit, dat Singapore, zoo dicht bij onze Nederlandsche kolonie gelegen, eene internationaal broeinest is van prostitutie, eene markt in vrouwen en meisjes. Ronselaars, verdachte individuen, trachten vaak door allerlei praktijken o.a. het doen van trouwbeloften knappe Soendaneesche en Javaansche meisjes te overreden, Java te verlaten. Eenmaal buiten het Nederlandsch territoir, worden dergelijke meisjes aan rijke Chineezen, Arabieren, enz. verkocht.

Nederland sloot zich aan bij de in 1907 te Parijs tot stand gekomen internationale regeling tot bestrijding van den „zoogenaamden handel in vrouwen en meisjes", en de Regeering van N.-I. is dan ook krachtdadig opgetreden tegen de practijken der vrouwen-handelaars.

In 1915 (Ind. Stb. n°. 152, gewijzigd bij Ind. Stb. 1916, n°. 199) werd echter buiten werking gesteld het G.B. van 8 Augustus 1907, n°. 4 (Ind. Stb. 1907, n°. 340), waarbij de Officier van

Justitie van den Raad van Justitie te Batavia, werd aangesteld als de autoriteit, bedoeld ingevolge art. 1 van de in 1907 te Parijs gesloten internationale regeling. Sinds 1915 is te Batavia een Regeeringsbureau opgericht, ter bestrijding van den handel in- en belast met het bijeenbrengen van alle inlichtingen omtrent de ronselarij van vrouwen en meisjes. De Directeur van Justitie is Directeur en vertegenwoordiger van dat Bureau tegenover de Regeering en het buitenland. Met de algemeene leiding van het bureau is belast de inspecteur bij het Regeeringsbureau ter bestrijding van den zg. handel in vrouwen en meisjes. Hij is gerechtigd tot het zenden van Regeeringstelegrammen (Ind. Stb. 1872, n°. 88). Zie verder Bijbl. nos. 6937 en 814 en Ind. Stb. 1913 nos. 257 en 258, 1915, n°. 387.

Naast de eigenlijke prostitutie en de zg. handel in vrouwen en meisjes dient het concubinaat als sociologisch verschijnsel in den Ned.-Ind. Archipel te worden vermeld.

Onder concubinaat is te verstaan, het samenwonen en leven van man en vrouw, zonder door een wettig huwelijk te zijn verbonden.

Als merkwaardige vormen van het concubinaat moeten in Ned.-Indië genoemd worden: *a*) het van Regeeringswege gesanctionneerd kazerne-concubinaat; *b*) het zg. „huishoudsters-stelsel" van den alleenlevenden Europeaan.

De oorsprong van het kazerne-concubinaat ligt in het duister. Of het kazerneconcubinaat reeds voor de komst van Daendels in Indië bestond en van Overheidswege was toegestaan is niet met zekerheid te bepalen. De toen reeds veelvuldig voorkomende geslachtsziekten, zoomede het bezigen van Inlandsche hulptroepen, hebben zeer zeker den stoot gegeven, tot de invoering, zij het dan eerst zonder officieele sanctie, van het kazerne-concubinaat. Hoewel in officieele bescheiden vermeld wordt, dat het kazerne-concubinaat reeds in 1816 bestond, bleek eerst in 1836, dat de Regeering dat bijzonder instituut officieel sanctionneerde. Het Legerbestuur wendde zich in dat jaar tot de Regeering, ten einde het besluit te verkrijgen, dat de Europeesche militairen, die naar de zeden van het land met Inlandsche vrouwen leefden en vaak kinderen hadden, bij overplaatsing niet van hen zouden worden gescheiden. De Regeering besloot nog in hetzelfde jaar, de onkosten voor verschuldigde passage en voeding aan boord, van Semarang naar Padang, van eenige tot Europeesche militairen behoorende Inlandsche vrouwen en kinderen, voor haar rekening te nemen, zoodat van een openlijke erkenning van het kazerne-concubinaat door haar kan worden gesproken.

Van 1874 tot heden werd, voornamelijk door den drang uit Nederland, getracht het kazerne-concubinaat af te schaffen of te beperken. Het was vooral de toenmalige Minister van Koloniën Keuchenius, die in 1889 het „huishoudsters-vraagstuk" aan de orde bracht en zich niet kon vereenigen met de toestanden in de kazernes van het Ned. Ind. Leger, hoewel het Legerbestuur zich positief tegen de afschaffing van het kazerne-concubinaat verklaarde.

Tijdens het Ministerschap van den heer Cremer werd bij de behandeling der Indische begrooting in de Tweede Kamer, in het jaar 1898, wederom op de afschaffing van het concubinaat in de Indische kazernes aangedrongen, zoodat een onderzoek in Indië werd gelast, teneinde het moreel leven van den Indischen militair te verbeteren. Dit onderzoek heeft weinig resultaten opgeleverd, althans het kazerne-concubinaat bleef een speciaal leger-vraagstuk, terwijl de toenmalige Legercommandant, evenals zijn voorgangers, van meening was, dat afschaffing van het kazerne-concubinaat beslist ontraden moest worden. Onder de onderwerpen, die in den loop der volgende jaren bij de behandeling der Indische begrootingen besproken werden, ontbrak het „kazerne-concubinaat" niet, doch resultaten vloeiden uit die besprekingen niet voor.

In 1913 werd echter, door het Legerbestuur, weder onder drang uit Nederland bepaald (Art. 132, Reglement op den inwendigen dienst): „Alleen vrouwen behoorende tot de inlandsche of daarmede gelijkgestelde bevolking — met uitzondering nochtans van inlandsche Christenmeisjes of -vrouwen — mogen als huishoudsters in de kampementen worden toegelaten." Sinds 1913 worden derhalve inlandsche Christenmeisjes of -vrouwen uit de Indische kazernes geweerd.

In 1914 ging het Legerbestuur verder, wat betreft de beperking van het kazerne-concubinaat. Het richtte een schrijven aan alle korps- en zelfstandige detachements-commandanten, mededeelende, dat het de bedoeling van het Legerbestuur is, het concubinaat onder de Europeesche militairen geheel af te schaffen.

In verband hiermede werd bepaald, dat in de eerste plaats géén vergunning meer mag worden verleend aan Europeesche onderofficieren, om met een huishoudster te leven en wanneer geen der Europeesche onderofficieren meer een huishoudster heeft, deze vergunning niet meer te verleenen aan de korporaals en manschappen, zoodat mettertijd alle Europeesche militairen zonder huishoudster zullen leven. Zij, die vóór het verschijnen van het schrijven van den Legercommandant met een huishoudster leefden, mochten op dien voet doorleven, totdat de huishoudster werd ontslagen, hetzij door vertrek van den onderofficier naar Nederland, met paspoort, pensioen enz. of wel om andere redenen.

Merkwaardig is het, dat in het genoemde schrijven van het Legerbestuur geen andere bepalingen werden opgenomen, zoodat van een totale afschaffing van het kazerne-concubinaat over eenige jaren, voor zoover het de Europeesche militairen betreft, wel geen sprake zal zijn.

Het concubinaatsverbod voor de Eur. onderofficieren ontaardde in een „bedienden-stelsel", dat een verkapt concubinaat kan genoemd worden. Het Legerbestuur vroeg naar aanleiding van de hem ter oore gekomen feiten, in 1915 om advies, betreffende de werking van de bepalingen vervat in het schrijven van 1914. Toen werd door verschillende korpscommandanten voorgesteld, de beperkende bepalingen ten aanzien van het in concubinaat-leven der Europeesche onderofficieren in te trekken.

Het probleem van het kazerne-concubinaat staat in nauw verband met het algemeen prostitutie-vraagstuk en het pauperisme-vraagstuk in Ned.-Indië zie (PAUPERISME.)

Ofschoon de kazernes niet die „holen van ongerechtigheid" zijn, als zij vaak in Nederland worden afgeschilderd, is het een feit, dat de kazerne-huishoudster veelal een ruim begrip heeft over de liefde. Haar gelijk te stellen met

een beroeps-prostituée zou echter zéér onrechtvaardig wezen.

Het kazerne-concubinaat is op moreele en ethische gronden te verwerpen, doch van utiliteitsstandpunt gezien, noodzakelijk, zoolang het algemeen prostitutie-vraagstuk in Ned.-Indië niet krachtdadig wordt bestreden.

Het concubinaat van de in Ned.-Indië levende Europeanen dateert reeds uit de eerste jaren van de V. O. I. C. Trots alle draconische bepalingen en het vermanen van predikanten en ziekentroosters, overtraden zelfs de hoogste dienaren der Compagnie op de Buyten-Comptoiren het concubinaatsverbod, hetgeen tot allerlei conflicten aanleiding gaf, zie Valentijn (Oud en Nieuw Oost-Indië).

Tot in de helft van de 19e eeuw behoorde het tot „de zeden van het land", dat een niet gehuwd Europeaan, hetzij hoog of laag geplaatst, in concubinaat leefde. De concubines waren Inlandsche vrouwen, terwijl Chineesche en Japansche, soms wel Indo-Europeesche, onder haar voorkwamen. De Japansche werden veelal „losgekocht" uit de bordeelen. Door het gebrek aan Europeesche vrouwen laat zich het bovenstaande gemakkelijk verklaren.

Eerst door de betere stoomvaartverbindingen en het gehuwd „uitkomen" zoowel van Gouvernements-dienaren als van particulieren, begint het concubinaat geleidelijk te verminderen.

Gedurende het bewind van den GG.. van Heutsz, 1905—1910, werd de zoo bekende „concubinaats-circulaire" uitgevaardigd, inhoudend verbodsbepalingen voor de Gouvernements-ambtenaren en officieren.

In de Indo-Europeesche samenleving, doch voornamelijk onder de Indo-paupers en de in de Buitenbezittingen levende Europeanen, wordt het concubinaat het meest aangetroffen.

Literatuur: Verslagen Pauperisme-commissie; J. F. H. Kohlbrugge, „Prostitutie in Ned.-Indië", Voordracht Ind. Genootschap 1901; G. A. Wilken, Verspreide geschriften, Dl. I, 1912; F. J. H. van Deinse, Het vraagstuk der veneriesche ziekten bij de marine, Acad. Proefschrift Amsterdam, 1918; D. J. Ruitenbach, De reglementeering van de prostitutie in Indië, Ind. Gids, 1908; I. H. Misset, De politie en de prostitutie, Politiegids Ned. Indië, 1917. A. d. B.

PROTIUM JAVANICUM Burm. Fam. *Burseraceae.* Bërnang, Këtos, Trënggoeloen (JAV.), Tanggoeloen (SOEND.). Vrij lage boom, met dikken, krommen stam, over geheel Java verbreid tot 500 M. b. zee. Het uitstekende timmerhout, dat ook voor gereedschappen gebruikt kan worden, is betrekkelijk weinig bekend. De bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel, de vruchten worden gegeten.

PROTJOT. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Tëgal, residentie Pëkalongan. Het bestaat uit de districten Slawi, Pangkah, Balapoelang, Boemidjawa en Djatinëgara.

PROTOZOA zijn dierlijke organismen, die uit één cel bestaan. Alle veelcellige dieren worden als Metazoa samengevat. Het Protozoënlichaam bestaat uit protoplasma en kern en kan dikwijls allerlei differentieeringen vertoonen, die in tegenstelling met de veelcellige organen der Metazoa organellen genoemd worden. Het lichaam kan in een vastere buitenlaag (ectoplasma) en een meer vloeibaar binnenste gedeelte (endoplasma) gedifferentieerd zijn. Bovendien kan de meest oppervlakkige laag van het protoplasma in een fijne membraan (pellicula) veranderd zijn, die het mogelijk maakt, dat Protozoeën met zulk een membraan een in rust constanten lichaamsvorm bezitten. Door contractie van fijnste, in het ectoplasma gelegen vezels kan deze gedaante tijdelijk gewijzigd worden (metabolie).

Vele Protozoën bezitten voortbewegingsorganellen (pseudopodiën, ciliën en flagellen). Pseudopodiën komen voor bij vormen zonder pellicula. Het zijn uitstulpingen van het protoplasma, die door plaatselijke vermindering der oppervlakte-spanning ontstaan en weer verdwijnen kunnen. Doordat zij zich aan de onderlaag vasthechten, dienen zij voor de voortbeweging, wanneer het entoplasma een strooming vertoont, in de richting der gevormde pseudopodie. Ciliën (trilharen) en flagellen (zweepen) zijn constante, protoplasmatische, contractiele, draadvormige aanhangsels van de cel. Ciliën zijn kort en talrijk, flagellen lang en in gering aantal aan één cel aanwezig.

Pseudopodiën zijn tevens voedingsorganellen, die het voedsel aangrijpen, dat daarna door het protoplasma wordt omvloeid en in het inwendige van het dier wordt gebracht.

Wanneer de cel met een pellicula bekleed is, kan niet meer aan de geheele oppervlakte voedsel worden opgenomen. Een bepaalde plek (cytostoma) dient dan voor de voedselopname. Het opgenomen voedsel ligt in een vloeistofdruppel (vacuole) te midden van het protoplasma en wordt in de vacuole geleidelijk verteerd. Een kloppende (contractiele) vacuole ontdoet door zich rhytmisch samen te trekken het lichaam van water met opgeloste excretiestoffen. Vele parasitische Protozoën voeden zich langs osmotischen weg en hebben geen voedingsorganellen.

De voortplanting der Protozoën is een asexueele of een sexueele. Tweedeeling en multipele deeling zijn twee zeer algemeen voorkomende vormen van geslachtelooze voortplanting. Is er een constante lengte-as voorhanden dan is de tweedeeling een dwarse of een lengte-deeling. Bij de multipele deeling valt een individu, nadat de kern zich eerst een aantal keeren gedeeld heeft, in een kleiner of grooter aantal kleine individuen (agameten, sporen) uiteen, die terstond tot volwassen individuen kunnen uitgroeien. De sexueele voortplanting uit zich in de primitievere gevallen in de vorming van een aantal kleine individuen (gameten), door multipele deeling uit één moedercel (gamont) ontstaan. Deze gameten kunnen niet terstond tot volwassen individuen uitgroeien, maar versmelten twee aan twee (bevruchting, copulatie). Het individu, dat door deze versmelting ontstaat (zygote), kan daarna tot een volwassen individu uitgroeien en zich dan bv. weer door deeling vermeerderen. Meestal zijn de versmeltende gameten onderling ongelijk; men onderscheidt dan kleine microgameten van grootere macrogameten. Deze ongelijkheid kan zeer ver gaan, in welk geval sommige individuen (manlijke gamonten) door multipele deeling talrijke, zeer kleine en beweeglijke microgameten vormen, terwijl andere (vrouwelijke gamonten) elk slechts één enkele, met een eicel vergelijk-

bare, onbeweeglijke, zeer groote macrogameet doen ontstaan.

De meeste Protozoën vertoonen zoowel asexueele als sexueele voortplanting. Wanneer de asexueele vermeerdering zich een aantal keeren achter elkaar heeft afgespeeld, volgt de vorming van gameten.

Vele Protozoën hebben het vermogen onder verschillende omstandigheden, bv. om zich tegen uitdrogen te beschermen, een kapsel te vormen.

Men verdeelt de Protozoën in 4 klassen: Sarcodina of Rhizopoda, Flagellata of Mastigophora, Sporozoa en Ciliata.

PRUYS VAN DER HOEVEN (ABRAHAM). Geb. te Leiden 30 Maart 1829 uit het huwelijk van Prof. Dr. C. Pruijs van der Hoeven met M. C. Trompert, ging hij in 1845 als scheepsjongen in zeedienst, deed verscheidene zeereizen tot hij in 1852 als stuurman te Batavia kwam, daar examen voor O.-I. ambtenaar aflegde, waarna hij in 1854 benoemd werd tot ambtenaar ter beschikking en toegevoegd aan den ass.-res. van Benkoelen. In 1856 werd hij tot contr. 3e klasse bevorderd, in 1858 naar Sumatra's Westkust overgeplaatst; in 1859 werd hij benoemd tot politiek agent toegevoegd aan de militaire expeditie in Rŏdjang en Ampat Lawang, waarbij hijzich zeer onderscheidde. In 1860 werd hij contr. 2e kl. en in Sept. d.a.v. contr. 1e klasse; hij wist de onderwerping van het landschap Lĕbong te bewerken zonder dat eenig noemenswaardig verzet plaats greep. In 1862 werd hij ass.-res. van de L Kota, in hetzelfde jaar van Mandailing; na een tweejarig verlof werd hij benoemd tot ass.-res., hoofd van gew. bestuur van Benkoelen, in 1870 tot resident der Lampongsche districten en in 1873 van Palembang. Daar maakte hij in 1878 een ontdekkingstocht langs de Djambirivier tot de grens van Djambi (kampoeng Samalidoe). In 1879 vertrok hij opnieuw met verlof; teruggekeerd, werd hij in 1880 regeeringscommissaris in Atjèh, en in 1883 gouverneur van Atjèh en Ond., waar hij het civiel bestuur invoerde. In 1883 gepensionneerd, trad hij in 1886 weder in 's lands dienst als lid van den Raad van Indië, en werd in 1893 definitief op verzoek eervol ontslagen. Hij overleed te Brussel den 4 Januari 1907.

Van zijne geschriften noemen wij: Een woord over Sumatra in brieven, Rott. 1864; Versterking der Indische middelen, Econ. Aug. 1865; Mijne ervaring van Atjeh, 's Grav. 1884; Veertig jaren Indischen dienst, 's Grav. 1894; Stemmen uit het Oosten, Vragen des tijds 1899; Reorganisatie van het bestuur van Ned.-Indië, id. jaargang 30 II, 230.

PSIDIUM GUAJAVA L. Fam. *Myrtaceae.* Djamboe bidji (MAL.), Djamboe kloetoek (JAV., SOEND.), Kloetoek (JAV.), Guava. Lage boom, soms heesterachtig, uit trop. Amerika ingevoerd, thans in alle tropische streken gekweekt, op Java beneden 1200 M. ook wel verwilderd. Het hout is fijn en dicht, en is moeilijk te bewerken. Wortels, bast en bladeren zijn een zeer bekend geneesmiddel tegen chron. diarrhee en als *Folia Psidii* in de Nederl. Pharmacopee opgenomen. De sterk aromatisch riekende vruchten worden rauw en gestoofd gegeten. Ook worden ze als conserven gebruikt.

PSOPHOCARPUS TETRAGONOLOBUS D.C. Fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Katjipir, Tjipir (JAV.), Katjang botor, Diaät (SOEND.), Klongkang (BAL.). Slingerplant, overal in Azië gekweekt, op Java op erven en tegalans en op sawah-dijkjes tegelijk met de rijst. De bladeren jonge spruiten en jonge peulen worden gestoomd veel als groente gegeten. Een aftreksel van de bladeren is een inlandsch geneesmiddel. De vierkante gevleugelde peulen zijn een bekende pasargroente voor de sajoer.

PSYCHOTRIA IPECACUANHA Müll. arg. (= *Cephaelis Ipecacuanha A. Rich.*). Fam. *Rubiaceae.* Kruidachtige plant, ongeveer 20 c.M. hoog, in Brazilië inheemsch, en vandaar overgebracht naar verschillende andere tropische landen. De gedroogde zijwortels zijn een belangrijk geneesmiddel tegen hoest, dysenterie en worden ook gebruikt als braakmiddel. Ze komen als *Radi c Ipecacuanhae* in de apotheek voor. Voor eenigen tijd zijn door het Kol. Museum weder pogingen aangewend de cultuur dezer kostbare artsenij in Oost- en West-Indië te verzekeren.

PTEROCARPUS INDICUS Willd. Fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Lĕnggoea (MAL., MOL.), Angsânâ, Sânâ kapoer, Sânâ kĕmbang (JAV.), Angsana (SOEND.). Kajoe mèrah (TIMOR), Zonnehout. Zeer hooge boom, over den geheelen Archipel verbreid, op Java het meest in O.-Java, doch niet hooger dan 500 M. b. zee. Vaak in de nabijheid van woningen aangeplant. De bloemen, die in trossen zitten, zijn geel en zeer welriekend, de peulen hebben een vleugel. De boom is bekend wegens het fraaie, bruine, duurzame hout, dat vooral als luxehout voor meubelen gezocht is. Op Java kent men slechts een soort van hout; in de Minahasa en de Molukken wordt daarentegen een aantal variëteiten onderscheiden. Het beroemde Ambonsche wortelhout komt ook van deze soort (Zie Heijne, Nuttige planten II, p. 303). Bij aansnijden van den bast vloeit er een rood sap uit, dat tot een harde massa (kino) indroogt en tot het roodverven van vlechtmateriaal wordt gebruikt.

PTEROSPERMUM ACERIFOLUM Willd. Fam. *Sterculiaceae.* Bajoer nasi, Bajoer djantan (MAL.), Balang, Wadang, Walang (JAV.), Tjĕrlang (SOEND.). Boom, ongeveer 25 M. hoog, over den geheelen Archipel verspreid, op Java zeer algemeen, meest eenigszins op zilten bodem Het hout, dat vrij gemakkelijk te krijgen is gaat door voor goed bouwhout, dat sterk en duurzaam is bij gebruik onder water, zoodat men het ook voor bruggen en onderdeelen van vaartuigen gebruikt.

PTEROSPERMUM JAVANICUM Jungh. Bajoer (MAL., JAV., SOEND.), Wadang, Wajoer, Walang (JAV.). Zeer hooge en dikke boom van het Westen van den Archipel; op Java overal beneden 600 M. boven zee. Het bleekrood-bruine kernhout is gemakkelijk in groote afmetingen te krijgen en is algemeen gebruikt voor bruggen, vaartuigen, planken enz.

PUERARIA JAVANICA Bth. Fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Kĕrandang, Katjang roedji (JAV.). Slingerplant met wit- en paarse bloemen in trossen, aan wegranden en waterkanten tot 700 M. boven zee. De plant is een uitstekende grondbedekker en groenbemester.

PUNICA GRANATUM L. Fam. *Punicaceae.* Dĕlima (MAL.), Dalimâ (JAV.), Dalima (SOEND.).

Welbekende heester, overal aangeplant als geneeskrachtige plant en om de vruchten, Granaatappels. De wortelbast is een uitstekend middel tegen lintworm en als zoodanig in de Nederl. Pharmacopee opgenomen. De vruchten worden rauw of gestoofd gegeten; ze zijn niet bijzonder smakelijk. De schillen van de vruchten zijn een bekend middel tegen dysenterie. Dëlima poetih, een vorm met witte, in plaats van vuurroode, bloemen en bleekrood vruchtvleesch staat, wat geneeskrachtige eigenschappen en smaak der vruchten aangaat, bij den inlander hooger aangeschreven dan de gewone vorm.

PUPILLEN (MILITAIRE). Kinderen van Afrikaansche, Amboineesche en Inlandsche militairen kunnen worden aangenomen om bij de korpsen van het leger voor den militairen stand te worden opgeleid. Terzake zijn krachtens Koninklijke machtiging bij Gouv. besluit van 14 Maart 1872 no. 79 bepalingen vastgesteld. Het doel, hiermede beoogd, is om kinderen en weezen van het mannelijk geslacht van militairen van genoemde landaarden voor verwaarloozing te behoeden, tot nuttige leden van de maatschappij te vormen en hen door middel van eene militaire opvoeding voor den militairen stand en wel hoofdzakelijk tot geschikte, intellectueel en practisch goed gevormde korporaals en sergeanten bij de verschillende wapens van het Leger op te leiden.

Het aantal pupillen kan bedragen: hoogstens vier bij compagnieën en detachementen, waarbij het aantal Inlandsche militairen 100 of meer bedraagt en hoogstens twee bij compagnieën en detachementen, waarbij het aantal Inlandsche militairen minder dan 100 bedraagt; in totaal ten hoogste 62 Afrikaansche en Amboineesche en 356 Inlandsche pupillen. Zij worden aangenomen op den leeftijd van 7—14 jaar en bij voorkeur geplaatst bij de compagnieën, waarbij hun vaders dienen; voor weezen wordt een geschikt en daartoe genegen gehuwd militair als pleegvader aangewezen. Zij zijn niet onderworpen aan de krijgstucht. In den regel blijven zij tot hun 17e jaar in de positie van pupil en worden dan bij het leger ingedeeld, als wanneer zij geheel gelijkgesteld zijn met een militair van hun landaard. De pupillen ontvangen gratis onderricht op de Gouv. scholen en, waar hiertoe geen gelegenheid bestaat, op de korpsscholen (Zie bij ONDERWIJS MILITAIR); ook worden zij, zooveel hunne verstandelijke en lichamelijke ontwikkeling zulks toelaat, practisch en theoretisch onderwezen in de exercitiën van het wapen, waarbij zij zijn ingedeeld. Zie ook GOUVERNEMENTS-PUPILLEN.

PUPILLENSCHOOL. Zie GOUVERNEMENTS-PUPILLEN en PUPILLEN MILITAIRE.

PURGEERNOTEN. Zie JATROPHA CURCAS.

PUTTE (ISAAC DIGNUS FRANSEN VAN DE). Geb. 22 Maart 1822 te Goes uit het huwelijk van J. Fransen v. d. Putte en D. J. Luteyn. Aanvankelijk voor de marine opgeleid, trad hij in 1838 in dienst der koopvaardij en verkreeg weldra achtereenvolgens den rang van 3en, 2en en 1en stuurman; in 1849 werd hij aangesteld tot administrateur der suikerfabriek Pandji op Java, doch keerde in 1859 naar Nederland terug, waar hij zich aanvankelijk te Rotterdam vestigde. Daar trok hij reeds spoedig de aandacht door zijne groote talenten; een brochure over de „Regeling der suikercontracten op Java", Gor. 1860 gaf blijken van zijne groote kennis der agrarische aangelegenheden van Java en toen Olivier, tot Minister van Justitie benoemd, zijn mandaat nederlegde, werd Van de Putte in 1862 gekozen tot lid der Tweede Kamer voor het kiesdistrict Rotterdam. In dat hooge college verwierf hij zich reeds aanstonds een invloedrijke plaats; toen de Minister van Koloniën in het kabinet Thorbecke, Uhlenbeck, aftrad, werd Van de Putte in zijn plaats aan het hoofd van het departement gesteld (3 Febr. 1863), waar hij tal van belangrijke maatregelen tot stand bracht. Verschil van gevoelen tusschen het hoofd van het kabinet, Thorbecke, en den Minister van Koloniën noopte den eerste tot het nederleggen van zijne betrekking (10 Febr. 1866); het opvolgende ministerie, waarin Van de Putte zijn portefeuille behield en aan welks samenstelling hij een groot aandeel had, trad reeds 30 Mei 1866 af, tengevolge van het aannemen van een amendement, door Poortman voorgesteld op het „Ontwerp van wet tot vaststelling van de gronden, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Ned.-Indië kunnen worden gevestigd", waardoor naar het oordeel van den Minister de grondslag voor de door hem beoogde hervorming vervallen was (zie AGRARISCHE WET, Dl. I, bl. 18). Binnen een maand na zijn aftreden werd hij weder verkozen als lid der Tweede Kamer voor Rotterdam en behield dien zetel, tot hij 6 Juli 1873 andermaal als Minister van Koloniën optrad in het door hem en Mr. G. de Vries Az. gevormde kabinet, waarin hij van 18 Dec. 1873 tot 16 Mei 1874 tevens als Minister van Marine fungeerde. Tengevolge van het verwerpen door de Tweede Kamer van een voorstel tot census-verlaging trad het Ministerie af en werd Van de Putte door Mr. W. Baron v. Goltstein opgevolgd (27 Aug. 1874); spoedig daarna (Oct. 1874) werd hij door Hoorn naar de Tweede Kamer afgevaardigd, waarin hij zitting hield tot hij in 1880 door de Provinciale Staten van Zuid-Holland tot lid der Eerste Kamer verkozen werd, welke betrekking hij tot zijn dood op 3 Maart 1902 bekleedde.

Als staatsman heeft Van de Putte bij uitnemendheid grooten invloed uitgeoefend op de ontwikkeling onzer Koloniën in liberalen zin. Met Van Hoëvell mag hij in één adem genoemd worden als de grondvester van het nieuwere koloniale beleid. Waar Van Hoëvell de eer toekomt, het eerst krachtig te zijn opgetreden voor de toepassing van nieuwere denkbeelden op koloniaal-politiek terrein, heeft Van de Putte die verder ontwikkeld en op oorspronkelijke wijze daaraan vorm en leven gegeven. Vooral zijn eerste ministerie is in dit opzicht baanbrekend geweest; aan zijn initiatief of aan zijne krachtige medewerking dankt Indië tal van belangrijke maatregelen, die een nieuwe periode openen, zooals de intrekking van verscheidene verplichte culturen op Java, Amboina en de Banda-eilanden, de afschaffing der verplichte diensten in de Gouv. bosschen op Java, het verbod tot het aangaan van contracten met de hoofden der dësa's, de afschaffing van de straf van rotanslagen, de concessie voor den aanleg en de exploitatie van een spoorweg van Batavia naar Buitenzorg, de regeling van de opleiding der O.-I. ambtenaren enz. De meest gewichtige wetten, op zijn initia-

tief tot stand gekomen zijn de wet regelende het beheer en de verantwoording der Indische geldmiddelen en die tot vaststelling der tarieven van in-, uit- en doorvoer in Ned.-Indië, waardoor gebroken werd met het beschermend stelsel. Zijn bovenvermeld wetsontwerp tot vaststelling van de gronden enz. mocht hij niet tot wet verheven zien; het bevat echter de kiem der voornaamste hervormingen, die op agrarisch gebied in Ned.-Indië zijn ingevoerd en heeft als zoodanig een bij uitstek grooten invloed uitgeoefend. Gedurende zijn tweede ministerie werd de aangevangen hervorming der in- en uitvoerrechten voortgezet en het beschermend stelsel geheel afgeschaft. Andere hervormingen van geen gering belang, zooals de reorganisatie van het districtsbestuur op Java, zijn ook gedurende zijn bewind tot stand gekomen of voorbereid; grootendeels echter werd zijn tijd in beslag genomen door den oorlog met Atjèh en door den parlementairen strijd, die daarover in de Staten-Generaal gevoerd werd. Ook na zijn aftreden als Minister heeft Van de Putte grooten invloed in de Volksvertegenwoordiging uitgeoefend; daarbuiten werkte hij evenzeer krachtig in 's lands belang o.a. als voorzitter eener commissie voor den waterweg van Rotterdam naar zee (1877), en van eene commissie ter beoordeeling van de bestaande indeeling der maritime middelen in Ned.-Indië (1889). Ook nam hij een groot aandeel aan de werkzaamheden voor de oprichting van het „Institut colonial international", welks zittingen hij te 's Gravenhage op uitnemende wijze presideerde.

Zie: zijne levensbeschrijving door Mr. B. H. Pekelharing in: Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen, Haarlem 1899; v. Deventer, in Woord en Beeld, Mei 1900; voorts Parlementaire redevoeringen, Schiedam 1872—1873 (bevattende de redevoeringen van 1862—Sept. 1865). Die op Atjèh betrekking hebbende (Febr. 1873—Dec. 1885), zijn afzonderlijk uitgegeven onder den titel: Atjèh. Necrologie in Levensberichten, Maatschappij van Ned. Lett. Leiden 1902—03 blz. 17.

PYGEUM. Plantengeslacht der Rosaceeën, met een paar soorten meest in het lagere bergland. Het zijn matig hooge boomen, waarvan het hout voor huisbouw nogal gebruikt wordt. De bittere bast riekt sterk naar laurierkers en wordt als inlandsch geneesmiddel gebruikt. Bekend zijn o.a. *P. latifolium Miq*, Woeroe (JAV.), Hoeroe mènteng, Kawojang (SOESD.), en *P. parviflorum*, Mojang (JAV.), Kawojang (SOESD.).

PYGMEEËN. Zie DWERGSTAMMEN, PASÈCHÊM en PAPOEA'S.

PYGOPODIDAE. Familie van Slangachtige hagedissen (zie aldaar I, A, b) Voorste ledematen ontbreken, achterste tot vinvormige aanhangselen gereduceerd. Staart breekbaar, langer dan kop en romp te zamen. Australisch gebied. Één geslacht uit deze familie *Lialis* wordt in den archipel vertegenwoordigd door twee soorten, waarvan de grootste en zeldzaamste, *Lialis ficari* Boulgr. (0.80 M. lang) alleen uit N.-Guinea bekend is en de kleinere, minder zeldzame *L. burloni* (0.50 M. lang) ook in Australië en op de Aroe-eilanden voorkomt.

Van de levenswijze dezer dieren, die een langen spitsen kop met grooten bek en vertikaal geplaatste pupillen bezitten, weten wij weinig af. Het schijnen bodemvormen te zijn, die ook in lage struiken kunnen klimmen en van dierlijk voedsel (insekten, hagedissen) leven. Naar den maaginhoud te beoordeelen zijn zij in staat hagedissen, niet veel kleiner dan zij zelf (o. a. *Amphibolurus*), als prooi te bemachtigen en te verzwelgen.

PIJLVERGIFTEN. Pijlvergiften worden in het Zuidoosten van Azië veelvuldig vermeld. Van de Himalaya af langs de Oostkust van de golf van Bengalen op het schiereiland van Malaka en verder in den Oostindischen archipel vindt of vond men vergiftigde pijlen. Echter kan men geen continuïteit in dit gebied aannemen, daar de wijze van toepassing der pijlvergiften vrij belangrijk verschilt. Met name is er een bepaald gebied aan te geven, waar de vergiftige pijlen met de blaaspijp worden afgeschoten, omvattende, — behalve het Zuidelijk deel van Malaka, — Sumatra, Java, Borneo en Celebes, terwijl elders de boog wordt gebruikt. Zie over de bijzonderheden der verspreiding dezer beide wapens: Pleyte in Intern. Archiv f. Ethnogr. IV, bl. 265. Op te merken valt, dat het gebruik van vergiftige, met de blaaspijp afgeschoten pijlen thans op Java niet meer voorkomt, doch dat men er, als overblijfsel van vroegere toestanden, de blaaspijp nog aantreft onder het kinderspeelgoed. Zie overigens voor de inrichting van de blaaspijp en de pijltjes de artikelen SOEMPITAN en WAPENEN.

Het gebruik van vergiftigde pijlen heeft, waar dit voorkomt, in het algemeen tweeërlei strekking, eensdeels voor de jacht, anderdeels als oorlogswapen. In verband met de eerstgenoemde toepassing is het een hoogst merkwaardig bewijs voor de scherpzinnigheid van natuurvolken, dat deze voor pijlvergiften meerendeels stoffen in hun omgeving hebben weten op te zoeken, die van de bloedbaan uit aanzienlijk veel vergiftiger werken dan van uit het darmkanaal. Daardoor wordt het mogelijk, dat een dier, met een vergiftige pijl geschoten, zonder gevaar kan gegeten worden, vooral wanneer de gebruikelijke voorzorg genomen wordt de omgeving van de wond, waar zich uit den aard het meeste vergift bevindt, vooral weg te snijden. Reeds bij oude schrijvers vindt men deze opmerking, zoo bij Celsus, waar hij spreekt over de jachtvergiften der Galliërs (De medicina lib. VIII, lib. V c. 27). Hiermede hangt ook samen dat de deugdelijkheid van sommige pijlvergiften, b. v. van het bekende curare uit het Amazonegebied, volgens de berichten der enkele reizigers, die de bereiding hebben bijgewoond, beoordeeld kan worden naar den smaak. Over de oorzaak van dit verschil in werking bij verschil van toepassing kan hier niet nader worden uitgeweid; soms, b. v. bij het curare, kan dit aldus worden opgevat, dat het vergift van uit het darmkanaal slechts langzaam wordt opgenomen, en daarentegen weder gemakkelijk wordt uitgescheiden, zoodat er telkens slechts een zeer kleine hoeveelheid tegelijk, onvoldoende om den dood te veroorzaken, in den bloedsomloop circuleert. In andere gevallen berust het genoemde verschil op omzettingen, die de vergiftige stof in het darmkanaal ondergaat. In de tweede plaats kunnen de pijlvergiften dienen als toelichting van de scherpe natuurwaarneming van primitieve volken, omdat men veilig beweren kan,

dat zij voor deze bereidingen de meest vergiftige stoffen uit hun omgeving hebben weten op te sporen. Inderdaad kent de scheikunde onder de natuurproducten en onder de kunstmatig bereide stoffen zeer weinig lichamen, die de werkzame bestanddeelen der pijlvergiften in giftigheid evenaren of overtreffen.

Dat neemt niet weg, dat de bereiding der pijlvergiften zelve, voor zooverre deze bekend is, gewoonlijk een mengelmoes vertoont van scherpzinnigheid, bijgeloof en hokus pokus. In den regel zijn deze praeparaten in hooge mate samengestelde afkooksels van verschillende planten, met veel omslag en geheimzinnigheid samengevoegd, vaak vermengd met deelen van vergiftige dieren, en kan men in de geurikte stoffen sommige onderscheiden, aan welke de vergiftige werking in hoofdzaak toe te schrijven is, andere, die op meer of minder goede gronden geacht kunnen worden de werking van het vergift te bevorderen, of het product beter geschikt maken b. v. om aan de pijlen te blijven hechten of in de wond spoedig op te lossen, en in de derde plaats een aantal stoffen, die met de giftwerking zeker niets te maken hebben. Zoo vindt men ook in de bewerkingen sommige, die zeer rationeel kunnen heeten, andere echter, die de giftwerking zeker niet bevorderen, eerder zelfs schaden kunnen. Dit ten minste is de indruk, dien de enkele beschrijvingen van de bereiding van pijlgiften, welke tot ons gekomen zijn, maken. Want om begrijpelijke redenen is het duidelijk dat, is het al moeilijk voor reizigers om zich de pijlgiften zelve te verschaffen, het nog veel moeilijker is voor vreemden om tegenwoordig te zijn bij eene bewerking, die vaak voor stamgenooten, zelfs verborgen wordt gehouden. Als voorbeeld van de wijze, waarop een pijlgift gemaakt wordt diene de beschrijving door Hrolf Vaughan Stevens gegeven van een dergelijke bereiding door hem bijgewoond op het schiereiland van Malaka (Materialen z. Kenntniss der wilden Stamme auf der Halbinsel Malaka in Veröffentlichungen aus dem Königlichen Museum f. Völkerkunde, Berlin, Spemann, Bd. II 1891, bl. 109). Het betreft een plantaardig vergift van den Pangghanstam. Hiertoe worden een twintigtal verschillende basten, bladeren, vruchten of wortels gebruikt, waarvan Stevens de inlandsche namen opgeeft, benevens zeven verschillende plantensappen, scorpioenen, duizendpooten en slangen. Voor zoover deze materialen gedetermineerd zijn behooren zij tot een paar *Strychnos*-soorten (Bloy Besar en Bloy Hitam?), een variëteit van *Pangium edule*, Kĕpajang (MAL.), Pijoeng (SOEND.), *Cucumone javanica*, *Amorphophallus*, *Dioscorea daemonum*, *Epipremmum giganteum*. Speciaal de Bloy Hitam is nader onderzocht door Santesson (Arch. d. Pharm. 1893, Hfte. 591), die deze plant voor een *Strychnos*-soort verklaart, welke uitsluitend brucine bevat en geen strychnine, en door Elfstrand (Arch. d. Pharm. 1898, bl. 100), die haar met *Strychnos lanceolaris* geïdentificeerd heeft. De verschillende basten, vruchten enz. worden in bepaalde volgorde en in bepaalde groepeeringen verschillend lange tijden gekookt met water, daarna de uitgeperste vochten bij elkaar in een pot gedaan, alles met uitzondering van het *Antiaris*-sap, dat er pas later bijkomt, vervolgens worden de slangekoppen, scorpioenenstaarten en koppen van duizendpooten fijngewreven en bij het vocht gevoegd, dat tot de helft wordt ingekookt en door een bladtrechter gefiltreerd. Eerst daarna wordt het sap van *Antiaris* toegevoegd en vervolgens de vloeistof zoover ingekookt tot zij niet meer snel afloopt van een bamboestokje. Nog warm wordt het extract in bamboekokers gevuld en is dan klaar voor het gebruik. De geheele bewerking duurt ongeveer twee en een half uur.

De Pangghan-lieden, van wien Stevens deze bereiding bijwoonde, waren giftmakers van professie. Zij beweerden zeer beslist dat het vergift, voor de toevoeging van het *Antiaris*-sap, als het gedronken werd, wel in staat zou zijn om iemand ziek en duizelig te maken en maagpijn te verwekken, doch niet doodelijk zou werken, tenzij in groote hoeveelheid, doch eerst na de toevoeging van het Ipoeh-sap zijn eigenlijke vergiftigheid verkrijgt. In verband hiermede is het zeker opmerkelijk, dat het Ipoeh-sap eerst op het laatst wordt toegevoegd, en dus zoo kort mogelijk wordt gekookt, want met het oog op de eigenschappen van het werkzame bestanddeel van het *Antiaris*-sap, het antiarine, mag men veilig aannemen, dat dit door lang koken ontleed en daardoor minder vergiftig zou worden. Deze bewerking is dus alleszins rationeel; minder echter het mede koken der slangekoppen enz. Opmerking verdient echter weder, dat van deze dieren juist de deelen genomen worden waar zich de giftklieren bevinden, even als van de scorpioenen.

Behalve dit hoofdzakelijk plantaardige vergift der Orang Pangghan beschrijft Stevens (l.c. bl. 107) nog een ander pijlgift der Orang Bĕnoewa „Dok" („Ngdok") of, als het niet volledig is, Kroy (Krohi) genoemd, waarin behalve ipoehbast voorkomen koppen, kaken of staarten van *Scolopendra's*, stekels en lever van verschillende visschen, slangekoppen en sap van „Babooter" (*Excoecaria Agallocha*) en „Gurah".

Bij de Orang Mentera vond hij vergiften voornamelijk uit *Derris elliptica* bereid (zie TOEBA) echter met toevoeging van *Antiaris toxicaria*, *Randia Dumetorum*, *Tabernaemontana Malacensis*, *Alocasia singaporiana*, en nog een zes- tot tiental andere planten samen gekookt, waarin ook nog een weinig arsenik en een peperkorrel gebracht worden, het laatste met de bedoeling het vergift te beschutten voor een hantoe of boozen geest, die bang is voor peper. De bereiding geschiedt desgelijks als bij de andere stammen en wordt door Stevens uitvoerig beschreven met afbeelding der gebruikte toestellen. Alleen valt op te merken, dat ten slotte als het plantaardige deel van het vergift klaar is, het zuivere uitgeperste gift van slangen, scorpioenen en duizendpooten toegevoegd wordt, alzoo niet mede gekookt, hetgeen zeker rationeeler is dan de behandeling dezer stoffen bij de Orang Pangghan.

Evenals bij de Orang Bĕnoewa worden ook door de Orang Mentera voor verschillende doeleinden, b. v. voor verschillende groote dieren, vergiften van verschillende sterkte vervaardigd, en de pijlen dienovereenkomstig gemerkt. Zij weten ook, dat bij het maken van insnijdingen in de schors van *Antiaris toxicaria* men voor het verkrijgen van een sterk werkend vergift slechts oppervlakkig moet insnijden. Dit schijnt juist te wezen en zijn verklaring daarin te vinden,

dat het uitvloeiende sap bij diepere insnijding vermengd wordt met een gomachtig bestanddeel, dat als een vernis opdroogt en de snelle oplossing van het vergift in den weg staat.

Onder de halfwilde stammen van Malaka zijn de mannen, die een specialiteit van de giftbereiding maakten, uitgestorven; wie gift noodig heeft en niet al de ingrediënten gemakkelijk bekomen kan, voegt er allerlei aan toe, waarvan hij wel eens gehoord heeft, dat het vergiftig is. Hoewel iedere stam zijn eigen stamgift heeft, volgt hieruit nog geenszins, dat het van een der leden van de stam verkregen vergift met dat van een ander overeenstemt. Alleen bij de meest wilde en ontoegankelijke Orang Sakei is de giftbereiding in handen van enkele personen, bij wie het recept van vader op zoon overgaat en dus zekere eenheid gewaarborgd is. Droomt b. v. bij de O. Mentera een man, dat hij een dier doodt met een of ander ingrediënt, hoe onschadelijk ook, dan kan men er op rekenen dat hij het een volgende maal aan het vergift toevoegt; anderen echter nog niet. Vandaar reeds dat door verschillende personen geheel verschillende samenstellingen worden opgegeven.

Uit Sumatra is bekend en nader onderzocht door Lewin een pijlvergift der Bataks, waarin het sap van *Antiaris toxicaria* gebruikt wordt en ongetwijfeld ook nog andere planten, die niet nader konden herkend worden.

Op de Mentawei-eilanden worden vergiftigde pijlen gebruikt, die niet met de blaaspijp, maar met den boog afgeschoten worden. Vermoedelijk zijn *Antiaris*, *Derris elliptica* en *Capsicum* de hoofdbestanddeelen, echter wordt beweerd, dat ook tabak en tabaksasch er in voorkomen.

Op Borneo komen bij de Dajaks talrijke pijlgiften voor, die deels onder den naam ipoh, deels als siren beschreven worden, zonder dat deze namen steeds dezelfde stof aanduiden. Zoo vindt men siren, dat strychnin-houdend is en ook wel dat geen strychnine bevat. De voornaamste stamplanten dezer vergiften zijn *Strychnos Tieute*, *Antiaris toxicaria* en *Derris eliptica* (toeba), terwijl ook *Dioscorea hirsuta* (gadoeng), tabakswater, en asch of kool van verscheidene planten toegevoegd worden.

Behalve de dierlijke vergiften treffen wij alzoo als voornaamste stamplanten der indische pijlvergiften aan *Antiaris*, *Strychnos* en *Derris*. De werkzame bestanddeelen dezer planten zijn het glukosied antiarine, de alkaloïden strychnine en brucine, benevens derrid.

Bij de Negrito's op de Philippijnen wordt een pijlvergift bereid uit den bast van *Rabelaisia philippinensis*, waarin als werkzaam bestanddeel het rebelaisine voorkomt. (Plugge, Ned. Tijdschr. v. Genee-kunde, 1896, Dl. II, no. 4 en Gartner, Diss. Erlangen 1895).

Literatuur: Lewin, Pfeilgifte, Berlin 1894.

PIJNACKER HORDIJK (Mr. CORNELIS). Geb. te Drumpt 13 April 1847 uit het huwelijk van A. Pijnacker Hordijk, med. doctor en G. J. Van Wijk, studeerde hij te Utrecht en promoveerde aldaar tot doctor in de beide rechten op stellingen (28 Nov. 1873). Hij vestigde zich toen te Rotterdam, met het voornemen om daar de rechtspraktijk uit te oefenen, doch reeds korten tijd daarna (4 Maart 1874) werd hij benoemd tot Hoogleeraar aan het athenaeum illustre, later gemeentelijke universiteit te Amsterdam, welke betrekking hij aanvaardde met het uitspreken eener redevoering: „Nederlands behoefte aan meer dan een Hoogeschool". Hij onderwees er het staats- en het Romeinsche recht, later ook het burgerlijk recht en de rechtsgeschiedenis. Dit laatste was zijn *fort*; in later tijd getuigde hij het gelukkigst te wezen, wanneer de loop der staatkundige zaken hem toeliet terug te keeren tot het studeervertrek. Evenwel nam hij te Amsterdam ruimschoots deel aan de openbare zaak en had in verschillende commissies zitting. Den 1en Maart 1881 werd hij Hoogleeraar aan de Universiteit te Utrecht en aanvaardde het ambt 7 Oct. van dat jaar met het uitspreken eener redevoering: „De taak van den beoefenaar der Nederlandsche rechtsgeschiedenis". Reeds 10 Febr. 1882 verwisselde hij het professoraat met de betrekking van Minister van Binnenlandsche Zaken; na 22 April 1883 als zoodanig eervol te zijn ontslagen, leefde hij als ambteloos burger in den Haag, totdat hij 19 Juni 1885 tot Commissaris des Konings in Drente werd benoemd en 19 Juni 1888 tot Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië aangesteld, in welke betrekking hij 29 Sept. 1888 optrad. De toenmalige minister van koloniën, Keuchenius, wenschte een einde te maken aan den Atjeh-oorlog, die zoowel het leger als de financiën uitputte; voorts aan het vigeerend stelsel van de opiumpacht het demoraliseerend karakter te ontnemen, het anachronisme van het particulier landbezit op Java (o.a. door de Tjomas-zaak veroordeeld) te beperken en meer aandacht te besteden aan de ontwikkeling der Buitenbezittingen. Den man voor deze hervormingen meende hij in Pijnacker Hordijk gevonden te hebben, ofschoon deze ten aanzien van de koloniale zaak *homo novus* was. Aan dit program werd dan ook slechts ten deele door hem beantwoord. Den 15en Juli 1893 werd hij op verzoek eervol ontslagen en droeg 17 Oct. d. a. v. zijne waardigheid aan zijn opvolger over. In Nederland teruggekeerd, vestigde hij zich te 's Gravenhage, en werd in Mei 1894 door de Staten van Zuid-Holland gekozen tot lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Bovendien wijdde hij zich aan wetenschappelijke onderzoekingen, vooral op het gebied van het Oud-Hollandsch recht, en is ook werkzaam geweest als voorzitter eener Staatscommissie voor ouderdoms- en invaliditeitspensioenen. Verder was hij voorzitter van de Maatschappij tot bevordering van het natuurkundig onderzoek der koloniën en van het Indisch genootschap, ondervoorzitter van het Kon. Inst. voor de taal- land- en volkenkunde van Ned.-Indië. Hij was ook voorzitter van curatoren der Indische Instelling te Delft en voorzitter van het Institut colonial international. In Dec. 1905 verliet hij 's Gravenhage en vestigde zich te Haarlem, waar hij tot aan zijn dood zijne studies in de oud-Nederlandsche rechtsgeschiedenis voortzette. Zijne wetenschappelijke boekerij legateerde hij aan de Leidsche universiteit, van welke hij curator was.

De Heer Pijnacker Hordijk overleed te Haarlem 4 Sept. 1908.

Tijdens zijn bestuur werd de oorlog op Atjèh voortgezet en daar de scheepvaartregeling ingevoerd en was een expeditie op Flores noodig tot tuchtiging der berg-Endéhnezen. De regeling der beerendiensten op Java werd met kracht

ter hand genomen en in bijna alle gewesten voltooid; een nieuw reglement voor de opiumpacht op Java en Madoera en sommige Buitenbezittingen werd afgekondigd, terwijl eene proef met de opiumregie werd voorbereid; algemeene bepalingen omtrent het beheer van post- en telegraafdienst werden vastgesteld, terwijl het inlandsch onderwijs gereorganiseerd werd.

Van de hand van den Heer P. Hordijk verschenen belangrijke bijdragen over de Oud-Nederlandsche rechtsgeschiedenis in de Werken der Vereen. tot uitgave der bronnen v. h. oud-vad. recht, no. 2 en in de Werken v. h. Historisch Gen. te Utrecht no. 49; voorts verschillende kleinere opstellen in de Nieuwe bijdrage voor rechtsgeleerdheid en wetgeving en in de bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde.

PIJNAPPEL (Dr. JAN). Geb. te Amsterdam 17 Nov. 1822 ,studeerde aanvankelijk aan het Athenaeum zijner geboortestad, later te Leiden, waar hij 6 Juni 1845 in de letteren promoveerde. Spoedig na zijne promotie werd hij (1846) benoemd tot leeraar, later Hoogleeraar, aan de Delftsche Akademie, waar hij onderwijs gaf in het Maleisch en een tijd lang ook in geschiedenis en in land- en volkenkunde; bij de opheffing dier inrichting werd hij Hoogleeraar in het Maleisch aan de Rijksinstelling voor onderwijs in Indische taal-, land- en volkenkunde te Leiden en sedert 1877 aan de Rijksuniversiteit aldaar, waar hij zijn ambt aanvaardde met eene redevoering: „Het recht en de waarde der beoefening van het Maleisch en in 't algemeen, van de Polynesische talen als vak van hooger onderwijs". Den 17en Sept. 1889 ontving Dr. Pijnappel op verzoek eervol ontslag; hij overleed 14 Sept. 1901 te Nijmegen.

Op het gebied van het Maleisch gaf hij uit: Mal.—Ned. woordenboek, naar het werk van Dr. W. Marsden en andere bronnen bewerkt, 1863, 2e dr. 1875, 3e dr. 1884; Mal. spraakkunst voor eerstbeginnenden, 1862; Maleische spraakkunst, 1866; Maleische Grammatica, 1888; Reis van Abdoellah in Meursinge's Mal. leesboek 4e stuk; De wortelvormen in het Maleisch in Compte rendu van het 6e Orientalistencongres te Leiden 4e Partie, Section V, bl. 21; Laag-Maleisch, Gids 1865, IV, bl. 148; Over het Arab. Mal. alphabet, Bijdr. t. T. L. en Vlk. N. vlgr. III, bl. 229; Aanteek. op H. C. Klinkert's supplement, ibid. 3e vlgr. V, bl. 1; De Maleische atlas van Versteeg, ibid. 3e vlgr. X, bl. 373; De Mal. handschriften in de bibliotheek der Leidsche Universiteit, ibid. 3e vlgr. V, bl. 142; Catalogus der Mal. handschriften i. d. Leidsche bibliotheek, ibid. 3e vlgr. V, bl. 149; Eene nieuwe uitgave van de Kalila en Damina, ibid. 4e volgr. I, bl. 232; Over de Mal. pantoens, Feestbundel Kon. Inst. 1883 (T. L.) bl. 161.

Verder schreef hij een Geographie van Ned.-Indië, 's Hage 1863 (2e dr. 1868, verdere uitgaven bewerkt door G. J. Dozy), alsmede verschillende artikelen in de Bijdr. t. T. L. en Vlk. over ethnographie en geschiedenis, voorts: De Kon. Akad. te Delft, Amst. 1859; Drie stellingen over de opleiding van O.-I. ambtenaren, s' Grav. 1863; De rijksinstelling van onderwijs in Indische T. L. en Vlk. te Leiden en de Hoogeschool, 's Grav. 1868. Als secretaris van het Kon. Instituut voor T. L. en Vlk. bezorgde hij verschillende uitgaven o.a. de Reis naar het Oost, gedeelte van den Ind. arch. door Reinwardt, Amst. 1858. Dr. Pijnappel beoefende met voorliefde de wijsbegeerte en gaf enkele studiën op dit gebied uit.

Zie over hem: A. C. Vreede in Bijdr. T. L. & V. K. v. N. I. 6e volgr. X. bl. 1—14.

Q.

QUAMOCLIT PINNATA Baj. Fam. *Convolvulaceae* Boenga tali-tali (MAL.), Sangga langit (BATAV. MAL.), Rintjik boemi (SOEND.). Slingerplant met fraaie roode bloemen, inheemsch in trop. Amerika, in Ned. Indië gekweekt onder den naam Kardinaalsbloem, en daar wegens de dichte, dunne stengels en de kleur der bloemen gebruikt tot het begroeien van prieëlen enz. Het sap van de fijngewreven bladeren is een inl. geneesmiddel.

QUARANTAINE. Een overzicht van de achtereen volgens voor Ned. Indië tot stand gekomen voorschriften op het gebied der quarantaine is gegeven in het artikel **EPIDEMIEËN** (zie aldaar).

Daaraan kan worden toegevoegd, dat het van 8—15 November 1913 te Saigon gehouden Congres van de „Far Eastern Association of Tropical Medicine" zich in het algemeen heeft kunnen vereenigen met het denkbeeld der N.-I. Regeering omtrent eene in hoofdzaken gelijke regeling der quarantaine-aangelegenheden van de havens der Aziatische rijken en koloniën. In verband hiermede is een algeheele herziening van de Quarantaine-Ordonnantie in studie genomen om als basis voor die regeling te kunnen dienen. In dit artikel kan dus slechts sprake zijn van de tegenwoordige quarantaine-regeling, zooals die is vastgesteld in Ind. S.b. 1911 No. 277 (sedert gewijzigd en aangevuld laatstelijk bij Ind. S.b. 1917 no. 647) en zullen de hoofdzaken daarvan in het kort worden aangegeven.

De bepalingen ter voorkoming van overbrenging van besmettelijke ziekten over zee, vervat in de zoogenaamde Quarantaine-Ordonnantie, gelden voor *pest*, *cholera* en *gele koorts*, doch kunnen zoo noodig door den Gouv.-Generaal van N.I. ook op andere besmettelijke ziekten worden toepasselijk verklaard (art. 1).

De schepen worden onderscheiden in *besmette*, *verdachte* en *onbesmette*, naar de onderscheiding in art 10. De besmette en verdachte schepen en in enkele gevallen de onbesmette schepen gaan in quarantaine, zoodra zij de grens van eene N.-I. haven overschrijden of eene N.-I. rivier opvaren (art 11). Onder *quarantaine* wordt verstaan: verbod of beperking van gemeenschap van een schip met den wal of met andere schepen tot tegengang van besmetting. Het schip in quarantaine voert het quarantaine-sein (gele vlag overdag en twee witte lichten onder elkaar op 2 M.

afstand en zichtbaar tot op minstens twee zeemijlen van zonsondergang tot zonsopkomst), en is verplicht de door den havenmeester aangewezen ligplaats in te nemen. Zoo spoedig mogelijk na aankomst wordt het schip onderworpen aan een gezondheidsonderzoek, in te stellen door den havenarts (art. 14).

De gezagvoerders zijn bij aankomst uit landen buiten N.-I. gehouden een gezondheidspas (art. 7) aan te bieden van elke buitenlandsche haven, die zij gedurende de laatste 21 dagen hebben aangedaan en moeten zich in eene N.-I. haven voorzien van een gezondheidsboek (art. 8).

Ten aanzien van de te nemen quarantainemaatregelen worden de N.-I. havens door den Directeur van Onderwijs en Eeredienst ingedeeld in vier klassen. De havens der 1e klasse hebben een havenarts en een quarantaine-station en zijn voorzien van middelen ter ontsmetting en ter verdelging van ratten en muskieten, de havens der 2e klasse hebben een havenarts en eene ziekeninrichting met afdeeling voor besmettelijke ziekten en zijn voorzien van middelen ter ontsmetting, de havens der 3e klasse hebben een havenarts, de havens der 4e klasse hebben geen havenarts (art. 15).

De 1e klasse havens zijn Batavia (Tandjoeng Priok) met quarantaine-station op het eiland Onrust, Sabang met quarantaine-station op het eiland Roebiah, Soerabaja met quarantaine-station op den Madoera wal, Belawan Deli met het van de Plantersvereeniging te Médan overgenomen quarantaine-station te laatstgenoemder plaatse. Zoodra Makasser een quarantaine-station zal hebben, waarvan de oprichting op het eiland Lac-Lae in overweging is, wordt zij ook een 1e klasse haven. Over de toelating tot het vrije verkeer van besmette, verdachte en onbesmette schepen in de verschillende havens en de daarbij te treffen maatregelen handelen de artt. 17—31. Voor onbesmette schepen uit bepaalde besmet verklaarde havens (o.a. Rangoon, Singapore, Hongkong en Saigon) zijn speciale regelingen gemaakt op grond van de in art 12 alinea 4 aan den Hoofdinspecteur, Chef van den Burg. Geneesk. Dienst, gegeven bevoegdheid.

Strafbepalingen zijn opgenomen in artt. 42—46.

Buiten de voorschriften der Quarantaine-Ordonnantie gelden nog:

1e. Maatregelen ter bescherming tegen inaleping van besmettelijke ziekten door van de bedevaart naar Mekka terugkeerende pelgrims. Zij moeten zich onderwerpen aan eene waarneming van 5 dagen, welke, als de havenarts zulks wenschelijk oordeelt, kan worden verkort dan wel tot ten hoogste 10 dagen kan worden uitgebreid (Ind. Stb. 1913 no. 406, 1914 no. 630);

2e. Bijzondere bepalingen tot beveiliging van de residentie (thans het gouvernement) Oostkust van Sumatra tegen invoer van pest en cholera inzonderheid door immigreerende koelies (Ind. Stb. 1910 no. 372 en 532 en 1911 no. 300).

Literatuur. Voor de geschiedenis van de vroegere wetgeving vóór de Quarantaine-ordonnantie van Ind. Stb. 1911 no. 277 raadplege men P. H. v.d. Kemp, De quarantaine- en epidemie-voorschriften in N.I. 1892, Batavia, Landsdrukkerij.

Eene volledige verzameling der wettelijke voorschriften omtrent Quarantaine en Bestrijding van Besmettelijke ziekten in N. I. tot 1 Januari 1917 werd gegeven door M. D. Horst, Ar s. Leiden 1918.

QUARLES VAN UFFORD (Jhr. Mr. JACOB KAREL WILLEM). Geb. te Rijswijk (Z.-H.) 22 Mei 1818 uit het huwelijk van Jhr. Mr. P. P. Quarles v. Ufford met H. J. L. W. Baronesse Collot d'Escury, studeerde te Leiden en promoveerde daar tot doctor in de beide rechten op 9 Dec. 1844. Na te 's Gravenhage als advokaat bij den Hoogen Raad gepractiseerd te hebben, werd hij Jan. 1850 benoemd tot adj.-commies bij het Departement van Binnenl. Zaken, en 7 Oct. 1855 bevorderd tot commies. In Febr. 1857 werd hij hoofdcommies bij het Dep. van Koloniën; in 1860 en 1861 maakte hij eene reis naar Java, waarover zie de door hem in 1862 en 1863 te 's Grav. uitgegeven brochures „Indrukken van Java medegebracht" en „Wat is voor Ned.-Indië noodig?". In Maart 1865 bevorderd tot referendaris verzocht en verkreeg hij 8 Juli 1871 eervol ontslag uit 's lands dienst, ingaande met 1 Juli. Hij overleed te 's Gravenhage 9 Maart 1902. Gedurende een halve eeuw was Quarles voor de belangen der Mij. van Weldadigheid, aan welker hoofd hij ruim 20 jaar als voorz.-commissaris stond, werkzaam.

Quarles v. Ufford heeft talrijke artikelen geschreven over verscheidene onderwerpen, meestal echter betreffende onze koloniën; zij zijn in verschillende tijdschriften geplaatst, vooral in de Economist, in welke hij van 1863 af o. a. jaarlijks eenige malen zijne „Koloniale kronieken" plaatste, eene beschouwing over belangrijke gebeurtenissen en geschriften op onze koloniën betrekking hebbende. Zijn laatste kroniek bracht hij in 1901 nog zelf bij den uitgever. Herhaaldelijk was hij ook bestuurslid, zoowel van het Kon. Inst. voor T. L. en V. van N.-I. als van het Kon. Aardr. Gen. Zie zijn levensbericht door O. J. H. van Limburg Stirum in de Levensber. M. v. Nederl. Letterkunde, Leiden 1903/04, blz. 113, waarin aan het slot een lijst der geschriften van Quarles voorkomt.

QUASI-INTERNATIONAAL RECHT. Onder deze benaming wordt begrepen en aangeduid het materieel privaatrecht, dat de rechtsbetrekkingen beheerscht tusschen personen aan verschillend Indisch recht onderworpen, bijv. aan adatrecht en gecodificeerd recht. Dit recht is niet omschreven en moet bij elk voorkomend geval worden vastgesteld. De rechter zal daarbij moeten afgaan op de bedoeling der partijen, den aard der rechtsbetrekkingen en de behoeften van het verkeer om uit te maken welk recht op de bewuste rechtsbetrekking of op de onderdeelen daarvan toepasselijk is. (Mr. Pa. Kleintjes: het Staatsrecht van Ned.-Indië II, pag. 142).

QUASSIA AMARA L. Fam. *Simarubaceae.* Gëntëng pendjit (SOEND.). Amerikaansche heester, 2—3 M. hoog, vaak als sierheester aangeplant in tuinen. Het is de stamplant van het Surinaamsche Bitterhout (*kwassi-bita*), dat een bekend middel bij maaglijden is. Een aftreksel er van gaat door voor een middel om bladluizen te verdelgen.

QUERCUS. Plantengeslacht der *Fagaceeën*, over een groot deel van de wereld verspreid, in de tropen meest in het bergland. Het zijn boomen met kleine, groene, eenslachtige bloemen en de bekende, aan den voet door een

napje omgeven vruchten. In Ned.-Indië komen verscheidene soorten voor, op Java tusschen 1000 en 1800 M., op Sumatra veel lager. Heyne noemt 26 soorten op, waarvan er vele een vrij goed hout leveren. Bekend is o.m.: 1) *Quercus induta* Bl., een zeer hooge boom van Java, Pasang baloeng, Pasang soengoe (JAV.), Pasang batoe (SOEND.), die bouwhout van kolossale afmetingen levert, dat voor huisbouw wordt gebruikt; 2) *Quercus spicata* Smith, Pasang hëndak (LAMP.), Pasang oerai (PALEMB.), ook op Java Pasang met verschillende locale soortnamen. De boom levert een goed bouwhout; het hout wordt ook voor houtskool gebruikt.

De gallen, die, tengevolge van den steek van een galwesp, op de takken van de Klein-Aziatische *Quercus lusitanica* Lam. voorkomen, worden op Java ingevoerd en onder den naam Madjaän en Madja kané in den inl. medicijnhandel gebruikt. De gallen met puntige uitwassen er op heeten djënitri.

QUINETUM (CHINETUM). Zie over dit koortsmiddel onder KINA, Dl II, bl. 320. Het is een geelwit, amorph poeder, dat minstens 20 % kinine moest bevatten, en door de fabrikanten vaak uit den afval der kinine-bereiding vervaardigd werd; thans is dit mengsel geheel in onbruik geraakt.

QUISQUALIS INDICA L. Fam. *Combreteaceae*. Bidani, Oedani, Woedani (BATAV. MAL.), Katëkkoek, Katjëkkoek, Këtjëkkëk, Tjëgoek, Tjëkkoek (JAV.). Klimmende heester, in den heelen Archipel te vinden in de vlakte, soms aangeplant als sierheester wegens de fraaie bloemen. De wortel en de bladeren zijn een zeer veel gebruikt inlandsch geneesmiddel. De vruchten zijn een bekend middel om ingewandswormen te verdrijven. Vooral de onrijpe vruchten schijnen werkzaam te zijn. De naam *Quisqualis* (= hoedanig), door Rumphius aan de plant gegeven, is een toespeling op de eigenschap, dat de plant bij de eerste ontwikkeling een geheel anderen indruk maakt dan op verschillende oudere stadiën, en tijdens de ontwikkeling nog herhaaldelijk van uiterlijk verandert.

R.

RAAD (CHINEESCHE). Zie Dl I, bl. 287.

RAAD (CULTUUR). Verkorte naam voor den localen raad van het cultuurgebied ter Oostkust van Sumatra; zie Dl I, bl. 576.

RAAD (KOLONIALE). Zie KOLONIALE RAAD en ook OPPERBESTUUR aan het slot.

RAAD (LOCALE). Zie Dl I, bl. 574.

RAAD DER AZIATISCHE BEZITTINGEN EN ETABLISSEMENTEN. Bij de Staatsregeling van 1798 werd o.a. bepaald, dat de Bataafsche Republiek zou tot zich nemen „alle de bezittingen en eigendommen der gewezen Oost-Indische Compagnie, benevens alle derzelver schulden" Nadere wettelijke voorschriften werden verder toegezegd tot regeling van de verhouding tusschen Moederland en Koloniën, m.a.w. óók tot regeling van het Opperbestuur hier te lande. Voorloopig werd reeds bepaald, dat het Uitvoerend Bewind zou hebben „de beheering over (de) buitenlandsche etablissementen en coloniën, en derzelver inwendig bestuur", terwijl in uitzicht werd gesteld de oprichting van twee koloniale bestuurscolleges, nl. een Raad van Asiatische Bezittingen en Etablissementen en een Raad der Amerikaansche Coloniën en Bezittingen. De opperleiding van alles wat het koloniaal bestuur betrof (ten opzichte van de wetgeving op het terrein der koloniale aangelegenheden had het Vertegenwoordigend Lichaam mee te spreken) zou dus komen aan het Uitvoerend Bewind, waaraan verantwoordelijk en ondergeschikt zoude zijn o.a. de zg. Aziatische Raad. Pas 11 April 1800 werd de instructie voor den Raad vastgesteld, welk college in Mei 1800 werd geïnstalleerd; tot zóólang was het Comité voor de Oost-Indische Zaken in functie gebleven. De Raad was gevestigd te Amsterdam en bestond uit 9 bezoldigde leden, aan te stellen en te ontslaan door het Uitvoerend Bewind. Zijne leden werden verdeeld in 3 Departementen: nl. tot de Indische Zaken, tot den Koophandel en Zeevaart, tót de Financiën. De Raad zou „hebben en uiteeffenen in naam van het Uitvoerend Bewind en op zijne verantwoordelijkheid aan hetzelve, het algemeen gezag en bestuur over de Bezittingen (enz.), gehoord hebbende aan de voormalige O.-I.-C.", een bestuur, dat zich zou „uitstrekken, zoowel tot het staatkundige, huishoudelijke, justitieele en finantieele, als tot den handel van, op en in die landen, het onderhouden, vernieuwen of aangaan, van verbintenissen met de Indiaansche Vorsten en Volken". Maar de Raad zou „verplicht zijn, zich stiptelijk te gedragen naar en te handelen overeenkomstig de besluiten van het Uitvoerend Bewind". Gedurende zijn bestaan (1800—1806) heeft de Raad dan ook nooit bezeten eenige zelfstandigheid van werkelijke beteekenis tegenover het Uitvoerend Bewind, of, na de Staatsregeling van 1801, tegenover het Staatsbewind, of, na die van 1805, tegenover den Raadpensionaris. Wel heeft de Raad beproefd, die zelfstandigheid te verkrijgen, maar het is mislukt. Bij de beslissing omtrent zaken van eenig werkelijk belang werd de Raad tamelijk wel genegeerd. Zelfs bij het vaststellen in 1804 der bestuursreglementen voor Indië werd de Raad voorbijgegaan.

In 1804 werd zijn zetel overgebracht naar 's-Gravenhage en een nieuwe instructie voor hem opgemaakt. Na het optreden van Koning Lodewijk bleef hij nog eenigen tijd voortleven, maar bij Kon. Besl. van 29 Juli 1806 werd hij opgeheven tegen 1 Augustus. Reeds eenige weken vroeger was ingesteld de waardigheid van Directeur-Generaal „voor de zaken der Indiën en van den Koophandel".

Literatuur: G. J. A. Van Berckel, Bijdrage tot de geschiedenis van het Europeesch opperbestuur over Nederlandsch-Indië 1780—1806 (Leiden, 1880).

RAAD VAN JUSTITIE. Zie RECHTSWEZEN.

RAAD VAN NEDERLANDSCH-INDIË. De in-

stelling van een Raad van Indië valt samen met die van de betrekking van Gouverneur-Generaal (dl I, bl. 812); het college bestond toen, buiten den Landvoogd, uit 4 leden. Dit getal werd tijdens het bestaan der O.-I. Comp. herhaaldelijk gewijzigd. In 1617 moesten er 9 leden zijn; 5 hunner, met inbegrip van den directeur-generaal van den handel, zetelden bij den Gouv.-Gen., de overigen waren bestuurders van buitenposten. Omstreeks 1650 waren er 6 permanente leden met een afwisselend getal extra-ordinaire leden; de eersten concludeerden, de laatsten hadden slechts een adviseerende stem, behalve bij de verkiezing van een Gouv.-Gen. „pro interim" en in enkele andere aangelegenheden. Tijdens Valentijn bestond de Raad uit 5 ordinaire leden, een ordinair lid tevens president van den raad van justitie, die vroeger niet mocht meestemmen, en 6 of 7 buitengewone leden benevens den geheimschrijver. In 1789 waren er volgens Huyser 7 voorzittende leden (met inbegrip van den Gouverneur-Generaal en den directeur-generaal) en 8 extra-ordinaire leden, welke laatsten wel mochten adviseeren, maar niet concludeeren dan alleen in zaken van oorlog of vrede met inlandsche vorsten, gratie aan ter dood veroordeelden, en de verkiezing van een Gouverneur-Generaal.

Tijdens de Comp. berustte de hoogste besturende en wetgevende macht in Indië bij dit college, de „Hooge Regeering"; — over den omvang daarvan zie dl II, t. a. p. De Gouv.-Gen., die in den Raad voorzat, was, althans volgens de bestaande bepalingen, slechts gewoon lid en had alleen bij staking van stemmen dubbele stem; in de punten en artikelen van 1650 wordt van den Gouv.-Gen. en den Raad van Indië gesproken als vormende te zamen een college, waarin alle zaken, de generale Comp. aangaande, moeten behandeld worden; zelfs mochten de brieven, aan den Landvoogd gericht, niet dan in volle vergadering worden geopend. In den regel echter was zijn invloed overheerschend. Valentijn zegt, dat, ofschoon de Gouv.-Gen. maar voorzitter in den Raad was, en dus door de stemmen der overige leden beperkt, het toch zeker is, dat hij gemeenlijk waakt meester te blijven en dat geen van de heeren het in zijn gedachten zou durven nemen hem tegen te spreken. Als zij allen tegen hem samenspanden, dan nam hij aan, de zaak alleen bij de HH. XVII te verantwoorden; Camphuys woonde zelfs gedurende geruimen tijd de zittingen van den Raad niet bij, maar voerde de besluiten van den Raad niet uit, als hij ze afkeurde. Toch beleefde Valentijn ook gevallen en tijden, waarin de Landvoogd, kleinhartig zijnde, bijna niet dorst spreken, en de directeur-generaal alles doordreef.

Het charter van 1804 bracht een belangrijke verandering. Ofschoon de Raad van Indië, die uit 3 ordinaire en 2 extra-ordinaire leden zou bestaan, nog zou blijven de Hooge Regeering, aan welke het beleid over alle zaken, de politie en de civiele regeering aangaande, zou zijn opgedragen, werd den Gouv.-Gen. de bevoegdheid gegeven om, wanneer hij oordeelde dat het nemen van een maatregel in het belang der Republiek, de veiligheid of het behoud van eenige bezittingen noodzakelijk was, en de meerderheid van den Raad van een ander gevoelen was, dan toch op zijn verantwoordelijkheid dien maatregel te nemen; — een voorschrift, waarschijnlijk aan Engelsch-Indië ontleend, waar, in verband met het onder Warren Hastings gebeurde en door Macaulay zoo levendig beschrevene, bij een parlementswet van 1786 (26 Geo. III c. 10) kort vóór het optreden van Lord Cornwallis als Gouv.-Gen. een dergelijke bepaling was ingevoerd. Het charter van 1804 werd nooit in Indië ingevoerd (zie Regeeringsreglement); in de Instructie voor Gouv. en R. v. I. van 1807 werd echter een dergelijke bepaling ingelascht. Daendels, voor wien deze instructie bestemd was, oefende een zeer grooten invloed uit, deels door zijn persoonlijkheid, maar deels ook door de hem medegegeven instructie en door de bevoegdheid, hem toegekend de Hooge Regeering te onthinden. Daarvan maakte hij in 1808 gebruik; de nieuwe Raad van Indië telde 4 gewone en 3 extra-ordinaire leden. Tijdens het Britsche tusschenbestuur over Java (1811—1816) werd dat getal tot 1 vicepres. (den commandant der troepen) en 2 leden teruggebracht.

Na het herstel van het Ned. gezag werd, ondanks het R.R. van 1815, niet terstond een Raad van Indië ingesteld; eerst toen Commissarissen-Generaal hun betrekkingen nederlegden (Stb. 1819 no. 25, 27), werd het college hersteld; het bestond uit 4 leden. De verhouding van den Gouv.-Gen. tot den Raad van Indië werd op den voet van het charter van 1804 geregeld; zijn bevoegdheid om tegen de meerderheid van den Raad te beslissen werd zelfs eenigszins uitgebreid (art. 12 R.R. 1818, vgl. art. 9 R.R. 1827). Alle besluiten der Hooge Regeering werden volgens het R.R. van 1818 genomen door den Gouv.-Gen. in Rade. Toch kan men ook in deze jaren in het Staatsblad verschil zien tusschen een administratief besluit van den Gouv.-Gen. in Rade en een wetgevende publicatie (ordonnantie) van den Gouv.-Gen. in Rade; men vergelijke b.v. Stb. 1819 no. 34 en 1834 no. 24 met de ordonnanties in Stb. 1819 no. 42 en 44, 1823 no. 5, 1834 no. 27.

Toen Du Bus en later Van den Bosch Commissaris-Generaal waren, stond de Raad van Indië uiteraard niet hun, maar den onder hen gestelden Landvoogden ter zijde: dus van 1826 tot 1830 den luit-g.g. De Kock, van 1833 tot 1834 den G.-G. ad interim Baud.

In 1836 werd een groote verandering ingevoerd. Tijdens het bestuur van Van der Capellen en van Du Bus had de Raad dikwijls neiging tot groote onafhankelijkheid getoond (zie Louw, De Java-oorlog, II, bl. 93); toen Van den Bosch het cultuurstelsel invoerde, stuitte hij vaak op een tegenwerking in den Raad, waarvan Merkus de ziel was. Toen Van den Bosch, in het moederland teruggekeerd, tot Minister van Koloniën was benoemd, werd de Raad van Indië een adviseerend college; de Gouv.-Gen. moest in alle gevallen, niet bij zijn instructie uitgezonderd, het dagelijksch bestuur betreffende, dit college raadplegen, maar besliste zelfstandig (art. 11 R.R 1836). De besluiten enz. werden voortaan genomen door den Gouv.-Gen., den Raad van Ned.-Indië gehoord. Ook in deze periode vallen Gouv.-besluiten en ordonnanties uiterlijk te onderscheiden, al is bij elk van beide de Raad slechts adviseerend; men vergelijke b.v. Stb. 1850 no. 5 met de wetgevende publicatie in Stb. 1850 no. 6;

De maatregel van 1836 had ten gevolge, dat het aanzien van het college aanmerkelijk daalde, en dat zelfs van zijn „volslagen isolement" gesproken werd; de Gouv.-Gen. wo nde slechts zelden de zittingen bij en alles werd zooveel mogelijk schriftelijk afgedaan. In het Reg.-regl. van 1854 werd een middelweg ingeslagen: terwijl de Raad v. Indië meestal een adviseerend college is, wordt in een reeks van gevallen aan het advies van den Raad een bindende beteekenis toegekend. De Landvoogd, die bevoegd is het advies van den Raad in alle zaken van algemeen of bijzonder belang in te roepen, is in verscheidene belangrijke gevallen v e r p l i c h t dat advies te vragen (art. 28 R.R. — behalve de daar genoemde gevallen zijn er nog verscheidene andere, zie o.a. art. 10 en 95 R.R., art. 22 en 55 Compt.wet); in zake wetgeving en in bepaald aangewezen gevallen van bestuur (ar t. 29, 45—48, 52, 53, 75, 82, 83, 109) is zelfs overeenstemming met den Raad noodig, en moet dus het besluit van den Gouv.-Gen. overeenkomstig het gevoelen van de meerderheid van het college zijn, al heeft hij de bevoegdheid de beslissing des Konings in te roepen. Zelfs mag hij, zonder die af te wachten, de door hem noodig gekeurde maatregelen nemen, ook tegen dat gevoelen in, wanneer hij oordeelt, dat langer verwijl de veiligheid of de rust van Ned.-Ind. of andere gewichtige algemeene belangen zou in gevaar brengen (ar.. 30 R R.).

He is een zeer bestreden vraag, of de lagere we gever (alg. maatr. v. bestuur of ordonnan ie) al dan niet bevoegd is, de reeks dezer gevallen van verplicht advies of verplichte overeenstemming uit te breiden, gelijk hij dikwijls doe ; en, zoo neen, of hij voor verplichte overeenstemming deze belemmering kan on duiken door voor een of andere bestuursdaad eene ordonnantie (welke 's Raads instemming behoeft) voor te schrijven, gelijk b.v. Ind. S.b. 1870 no. 64 art. 1, 2e lid, 1905 no. 137 art. 16 doen.

De besluiten van den Gouv.-Gen., ook die in verplichte overeenstemming met den Raad gevallen, worden genomen „den Raad v. Ned. Indië gehoord". Minister Pahud meende door dit voorschrift te kunnen verborgen houden, of bij een gegeven ordonnantie de Gouv.-Gen. behoefte had gevoeld om krachtens art. 30 Reg.-regl. 's Raads advies te passeeren; maar deze bedoeling uit 1854 wordt verijdeld door den aanhef der ordonnanties, welke in het eerste geval art. 29 R.R., in het tweede geval art. 30 citeeren.

Blijkt uit een en ander reeds voldoende, dat na 1 Mei 1855 onder den naam „Indische Regeering" nu eens de Gouv.-Gen. alleen, dan weer de Gouv.-Gen. in Rade is te verstaan, toch komt duidelijk uit, dat het R.R. den Gouv. Gen. alleen als den verantwoordelijken regeerder van Ned.-Indië aanmerkt (art. 37R. R.). Wel heeft de Raad het recht, voorstellen aan den Gouv.-Gen. te doen, maar bij den Landvoogd berust de beslissing, al moet hij van afwijzing kennis geven (art. 35 R.R.). Wel zijn alle colleges en landsdienaren verplicht aan den Raad, op diens aanvrage, inlichtingen te geven, maar alleen omtrent de feiten, welker kennis vereischt wordt voor adviezen, door den Gouv.-Gen. gevraagd (art. 34 R.R.); tot het geven van mondelinge inlichtingen kunnen ambtenaren en officieren slechts door den Gouv.-Gen. gelast worden, de vergaderingen van den Raad bij te wonen (art. 7 R.R.), al heeft de Gouv.-Gen. bij Bijblad 6794 deze bevoegdheid op den vice-president gedelegeerd. Er kan dus geen sprake van zijn, dat de Raad de rol gaat hernemen, tijdens de Comp. aan dat lichaam toevertrouwd; hij is de bij uitnemendheid hooggeplaatste en onafhankelijke raadgever van den Landvoogd, doch alleen deze is en blijft verantwoordelijk. Eindelijk kan de Gouv.-Gen. den leden van den Raad bijzondere commissies opdragen en hen met zendingen in Ned.-Indië belasten, mits behalve de v ce-president twee leden ter hoofdplaats aanwezig blijven (art. 36 R.R.); uit deze bepaling schijnt wel te volgen, dat de vice-president niet door den Gouv.-Gen. met een dergelijke zending kan worden belast (wel een te Batavia te volvoeren opdracht kan krijgen), en dat het niet vrijstaat, leden van den Raad met zendingen buiten Ned.-Indië te belasten. Immers de Gouv.-Gen. heeft over de leden van den Raad geen ander zeggenschap dan hetwelk art. 36 hem uitdrukkelijk toekent, en het Opperbestuur zijnerzijds is niet bevoegd om, op grond van art. 61, lid 1, Grondwet, te handelen in afwijking van het Regeeringsreglement. Recente voorbeelden van wettige toepassingen van art. 36 waren de opdracht in zake koffiecultuur aan het lid De Jager, de zending van het lid F. A. Liefrinck eerst naar Bali (1907) en daarna naar Atjèh (1908), en de zending van het lid J. H. Liefrinck naar Sumatra enz. (1916 en later).

De Raad vergadert ten minste eenmaal 's weeks ('s Vrijdags) te Wel evreden. V.ce-president en leden wonen dan ook meestal (niet altijd) te Batavia. De Gouv.-Gen. kan zelf het voorzitterschap bekleeden; gewoonlijk presideert de vice-president en neemt de Raad geen besluit, tenzij ten minste drie leden (de vice-president daaronder begrepen) tegenwoordig zijn. De gedachtenwisseling tusschen Gouv.-Gen. en Raad is geheim, en niet dan hoogst zelden worden 's Raads adviezen, die altijd met redenen zijn toegelicht, achteraf gepubliceerd. De vice-president gaat geregeld naar Buitenzorg om met den Gouv.-Gen. te confereeren. Het college wordt bijgestaan door een secretaris, en verdere ambtenaren.

De vice-president en de vier leden uit wie de Raad bestaat, worden alle vijf door den Koning benoemd en door hem ontslagen; zij moeten Nederlanders zijn en den ouderdom van dertig jaren vervuld hebben (art. 8 R.R.); het wetsontwerp van 1918 op de bestuurshervorming beoog , den Raad open te stellen voor alle Nederlandsche onderdanen. Tegen strijd tusschen de particuliere belangen van de leden en die van het algemeen wordt zooveel mogelijk gewaakt door art. 9 R.R. Een en ander heeft de strekking om den leden een positie te verschaffen, die hun toelaat onafhankelijk hun oordeel te uiten en dit, desnoods, tegen den Landvoogd in vol te houden; het hoofdbezwaar tegen een, meermalen als wenschelijk voorgestelde, reorganisatie van den Raad, door het college, op het voetspoor van Engelsch-Indië of van de Philippijnen, te doen bestaan uit de hoofden der departementen, is dan ook de overweging, dat daardoor de onafhankelijke positie der raadsleden verloren zou gaan, of dat aan die departementschefs een positie zou moeten worden verschaft, die hen zelfstandig tegenover den Gouv.-Gen. zou stellen,

hetgeen moeilijk overeen te brengen werd geacht met het systeem van uitsluitende verantwoordelijkheid van den Landvoogd. Voorts was meermalen aanbevolen geworden om, eveneens op het voetspoor van Engelsch-Indië, den Raad voor bijzondere gevallen te versterken o.a. door de toelating van buitengewone leden, deels niet-ambtenaren, als hoedanig dan ook Indonesiërs zouden kunnen worden benoemd. Nadat van voorstellen van de Ministers Van Dedem (1893), Fock (1907) en De Waal Malefijt (1913) in dien geest niets was gekomen, heeft de wet van Dec. 1916 op den Volksraad voorgoed met dit denkbeeld van een aangevulden Raad van Indië gebroken, en het lidmaatschap van den Raad met dat van den Volksraad juist onvereenigbaar verklaard.

In de drie gevallen, waarin het advies van den Volksraad bindend is, (begrooting, rekening, leening), is dat van den Raad van Indië niet bindend, en bestaat dus tusschen beide colleges een gelijke verhouding als in Nederland tusschen Staten-Generaal en Raad van State bij een wet; doch bij ordonnanties, waarin de Volksraad wordt gekend, is omgekeerd de Volksraad adviseerend, de Raad medewetgevend. In beide gevallen echter luidt het uitvaardigingsformulier „den Raad van N.-I. en den Volksraad gehoord", hoewel dit „gehoord" nooit voor beide colleges hetzelfde kan beteekenen. Geeft de Volksraad bindend advies, dan zal het hooren van den Raad van Indië wel moeten voorafgaan; in het andere geval zal juist het advies van den Volksraad wel voorafgaan aan het bindend advies van den Raad.

Het reglement van orde voor den Raad is vastgesteld bij Kon. besl. van 3 April 1872 no. 15 en gewijzigd bij dat van 6 April 1894 no. 38 (Gouv. besl. van 21 Mei 1873 no. 8 en 21 Mei 1894 no. 14); beide stukken zijn geheim.

Zie over den Raad: Mr. Ph. Kleintjes, De Staatsinstellingen van N.-I., 3e druk; Mr. J. de Louter, Handleiding, 6e druk; Mr. C. W. Margadant, Het Regeeringsreglement.

RAAD VAN STATE. Volgens de Grondwet wordt de Regeering, dus ook het Opperbestuur in koloniale zaken, bijgestaan door een Raad van State; dit college *moet* gehoord worden op alle daden van wetgeving, dus op wetsontwerpen, op ontworpen algemeene maatregelen van bestuur, en op 's Konings medewerking bij kroonordonnanties; doch het Opperbestuur is bevoegd om den Raad te hooren ook over alle bestuurszaken, waarin het dat noodig oordeelt (dl I, bl. 280). Art. 38 der Indische Mijnwet van 1899 kent een geval, waarin de Kroon een Indisch geschil beslist, den Raad van State gehoord. De Raad is verdeeld in afdeelingen, elk van drie leden, welke correspondeeren met de Nederlandsche departementen v. alg. bestuur; er is dus ook een koloniale afdeeling. Gewoonlijk bereiden deze afdeelingen slechts het werk van den geheelen Raad voor, doch de Ministers zijn bevoegd de hen aangaande afdeeling om voorlichting te vragen. Over een denkbeeld om naast den Raad van State nog een Kolonialen Raad te stellen, zie OPPERBESTUUR aan het slot en RAAD (KOLONIALE)

RAAD VAN TUCHT. Dit te Batavia zitting houdend college, samengesteld uit vijf leden, t. w. den Hoofdinspecteur van Scheepvaart, Chef van den dienst, tevens Voorzitter (als diens plaatsvervanger treedt op den Inspecteur van Scheepvaart), den Havenmeester te Batavia en drie in of buiten werkelijken dienst zijnde of oud-koopvaardijschippers, heeft te oordeelen over disciplinaire overtredingen van schippers op Nederlandsch-Indische koop aardijschepen. De Raad doet uitspraak zonder vorm van proces, doch is bevoegd de te hooren getuigen te oren te beëedigen. Zijne beslissingen moeten met redenen zijn omkleed en in het openbaar worden uitgesproken. Den schipper kan bij die uitspraak de bevoegdheid om als schipper op een Ned.-Indisch schip te varen worden ontnomen; hij wordt alsdan tevens in de kosten verwezen. De uitspraak wordt ter Griffie van den Raad van Justitie te Batavia ter inzage van belanghebbenden nedergelegd. (Ind. Stb. 1873 no. 119, art. 23 jo. 1891 no. 215, 1900 no. 141 en 1905 no. 311, alsmede Ind. Stb. 1874 no. 136).

RAADSEL. Tjangkriman (de oplossing: Batang) (JAV.); Bhak-Tebbhaghan (MAD.); Toetoerotjingan (SOEND.); Parærka (MAL.); Tekoq-Teki (BENGK.); Moening-moening of Moemoeningan (SERAW.); Moening-moening (BESEMAHSCH); Hoeling-koelingan (BAT.); Leläi (DAJAKSCH); Tatinggoeng, de oplossing: Tatika (SANG.); Jingkoen (Mepepoerei) (BOELOESCH); Jimjoen (Kaintjo-intjoan) (TONTEMB.); Jingkoen, Sesiligen (TONSEASCH); Siligan (TONDANOSCH); Tingkum (BENTENANGSCH); Potangke (PONOSAKANSCH); Totang-Kijon (BOLAANG-MONGONDAUSCH); Wailo (BAREE); Boto-Botowang (MAK.); Atëppoe-Tëppoeng of Patëppoeng (BOEGINEESCH); Dika-dika (SOEMBA); Nenecok (ROTI), enz.

Uit deze opgave, die nog met meerdere vertaalwoorden zou kunnen worden aangevuld, blijkt dat, gelijk zich ook wel liet verwachten, het „Raadsel" onder zoo niet alle, dan toch onder de meeste volken of volksstammen van den Archipel voorkomt. En ook op Malaka en Madagaskar komt het voor. Omtrent de Filippijnen bezitten wij geene gegevens. In het „Raadsel" zien wij overal den geest des volks aan het werk; wij leeren daardoor zijn waarnemingsvermogen kennen; wij vernemen, hoe men zich al lachende en spelende weet bezig te houden en te vermaken; zich te ontspannen en tegelijk in te spannen; kort eene gedachte, een inval, eene waarneming in raadselvorm weet weer te geven, en een lust tot geestelijk bezig-zijn verraadt, soms niet zonder eenigen humor; nu eens zeer oppervlakkig en weinig beteekenend, of ook wel plat, en dan weer heel aardig gevonden en geestig — alles geheel overeenkomstig den cultuurstaat waarin men leeft, maar juist daardoor voor den Europeaan dikwijls moeilijk te verstaan en op te lossen. En zoo worden wij dan ook door gebrek aan plaatsruimte gedwongen al die raadsels — en dit zijn wel de meeste — die eene te breedvoerige ethnographische toelichting zouden vereischen, achterwege te laten. Is het hier vooral de jeugd, elders zijn het vooral de ouderen, die zich met het opgeven en oplossen van raadsels bezig houden. Zelfs vindt men in eene Javaansche „Babad" verhaald, hoe een strijd tusschen twee machtige persoonlijkheden — namel. Batara Wisnoe en Watoegoenoeng, vorst van Gilingwësi — kortweg uitgemaakt wordt door het voorstel van den laatsten, dat als Batara Wisnoe zijn „raadsel" kon oplossen, hij zich gewonnen zou geven, en door

hem gedood mocht worden. En zijn „raadsel" luidde: Å å wit adikih aḍakah wohé; åná wit aḍakah aḍikih wohé. En Batara Wisnoe loste het eerste deel van het „raadsel": Er is eene kleine plant (boom) met groote vrucht, op door: Samångkå (= Watermeloen); en het tweede deel: er is een groote boom met kleine vrucht, door: Waringin. En na die oplossing liet Watoegoenoeng zich bereidwillig door Batara Wisnoe dooden.

Den heer W. Meijer Ranneft komt de lof toe, ons het best met het Javaansche Raadsel te hebben bekend gemaakt door de mededeeling van ongeveer 500 raadsels, die hij „om eenige orde in den rijken voorraad te brengen" onder 4 rubrieken heeft gebracht.

a. Raadsels, waarin naar één woord of één begrip gevraagd wordt;

b. Woordspelingen van samengestelde uitdrukking;

c. Verkortingen;

d. Raadsels met figuren en op zich zelf staande letters en cijfers.

a. De eerste afdeeling bevat het grootste aantal. Ter kenschetsing slechts een paar voorbeelden. Kang tjëṇḍaq di tjëṇḍaqi, kang dåwå di samboengi; d.i.: wat kort is wordt korter gemaakt, wat lang is wordt verlengd. — Batangipoen (oplossing): Ramboet ing Tjinå; d.i.: het haar van eenen Chinees. — Toelichting: de kort haren worden afgeschoren, en de lange haren worden met zijden draden tot eenen haarstaart gevlochten.

Raadsel: Jèn isih tjiliq nganggo djarit, jèn wis gědé woedå bač; d.i. als het nog klein is draagt het een kleedje, als het groot is geworden, is het naakt. — Oplossing: De Bamboeplant. Toelichting: De jonge plant (boeng) wordt beschut door tjaloempring, d.i. het omkleedsel, dat zich ook bij de geledingen vertoont.

Raadsel: Ijå djë ěngé, ijå roepané; d. i.: de naam is als de kleur. Oplossing: Kěmbang Woengoe; d.i.: de Woengoe-bloem; of: Ijå djë ŏ gé, ijå oeninė; d. i.: de naam is als het geluid. Oplossing: de vogel Tjoelik.

b. Raadsel: Matjan angělèng ing Walang; d. i.: een tijger heeft zijn hol in een sprinkhaan. Oplossing: Kombang angělèng ing kajoe; d.i.: een Kombang heeft zijn hol in hout. — Toelichting: De tijger is een matjan-kombang; en met Walang is bedoeld de Walang-kajoe. — Een lèng is een klein gat; een hol voor dieren. De opgave is dus geheel en al onzin.

c. Raadsel: lěm-poeq-djå-tos. — Oplossing: Pělěm ěmpoek, mådjå atos; d.i.: de Mangga is zacht, de Madja hard.

Raadsel: Mé-gå; d. i.: een wolk. Oplossing: Mémé sěgå; d. i.; gekookte rijst in de zon zetten om te drogen.

d. Eenen anderen vorm treffen wij in de 4e afdeeling aan. De hoofdregel is, dat men het antwoordt vindt door van elken te verklaren zin in de opheldering de eerste en de laatste lettergreep te nemen. Doch hierop zijn uitzonderingen. Bijv.: Raadsel: ka. — Opheldering: ka-sidji, d.i.: één ka. — Oplossing: Kadji (= Hadji).

Raadsel: ka-8-9dagang. — Opheldering: kané-sidji-woloe-sångå-dagang. — Oplossing: kadji-loengå-dagang; d. i.: de Hadji gaat handeldrijven

Een andere raadselvorm: $\frac{\text{ma}}{\text{dja dja dja}}$ Opheldering:

Djané tělоe, mané toemoempang; d. i.: drie dja's de ma staat er boven. — Oplossing: Djaloemampang (een plant, waarvan de bladeren als geneesmiddel voor paarden dienen).

Ook bestaat er nog een raadselvorm, waarin eene teekening voorkomt; niet ongelijk aan onze rébus, doch waarvoor wij naar het werk van den heer Meijer Ranneft zelf moeten verwijzen.

Met geen der in de verschillende talen voorkomende raadsels zijn wij zoo goed bekend als met die in het Javaansch; en ook onder geen volk schijnt het raadsel zoo ontwikkeld en in verschillende vormen voor te komen als onder de Javanen. Ook raadsels in dichtmaat komen voor, doch deze zijn niet zoo algemeen bekend als die in proza.

Soendaneesche Raadsels. Anoe diaïs leumpang, anoe ngaïs tji jing d. i.: Hetgeen gedragen wordt loopt, die draagt staat stil. — Oplossing: Pěntjoeran. Het water loopt, de pěntjoeran (kleine, gewoonlijk kunstmatig met behulp van een bamboe, waar het water doorstroomt, gevormde waterval) staat stil.

Raadsel: Anakna di samping, indoengna di tarandjang; d. i.: Het kind heeft een baadje aan, de moeder is in paradijs-costuum. — Oplossing: Bamboe. (Het kind is de jonge spruit (iwoeng).

Madoereesche Raadsels. E — ontallaghi pote, ghagghar mera, d. i. Als men het werpt, is het wit, als het valt, is het rood. Oplossing: tĕllor (ei).

Raadsel: aban dhaddhih barĕng, malĕm dhaddhih ratoh; d. i. des middags is het een metgezel, des avonds een vorst. Oplossing: apoj (vuur).

Maleische Raadsels. Tĕlocknja ĕmpat, tandjoengnja lima. Apakah dia? D. i.: Vier inhammen met vijf kapen. Wat is dat? Oplossing: Tangan (de hand met hare vijf vingers en vier tusschenruimten).

Raadsel: Mĕmboewat roemah dalam roemah, měramoe dalam badan. Apakah dia? D. i.: Een huis maken in een huis, de bouwstoffen in het lichaam zoeken. Wat is dat? — Oplossing: Labalaba (de Spinnekop).

Benkoelensch Raadsel: Roema kĕntjiq bĕpintoe tigo; apakoh itoed. i.: Een klein huis met drie deuren; wat is dat? — Oplossing: Badjoe (baadje) of: Tjĕlana (broek).

Lampongsch Raadsel: Ditjoelik sakik, dikanik bangik; d. i.: Wordt het even met de vingers aangeraakt doet het pijn, wordt het gegeten is het smakelijk. — Oplossing: Dĕrijan (de Doerian).

Serawajsche Raadsels: Mas di dalam, sĕlakaw di loewar; d. i.: Van binnen goud, van buiten zilver. — Oplossing: Tĕlor. (Een ei).

Raadsel: Lagi kĕtji'åq bĕdamaw rĕ....
Lah bĕsaq bĕdamaw boe....
Lah mati bĕdamaw bi....
Apaw kĕtĕgas kataw ini.

D. i.: Is het nog klein dan noemt men het rĕ..
Is het groot dan noemt men het boe....
Is het dood dan noemt men het bi....
Wat is dat?

Oplossing: Boelo'åh (Bamboeriet). — Rĕ.... = rĕbong (eetbaar uitspruitsel van het bamboeriet). Boe.... = boelo'åh. — Bi.... = bilah. (Stuk gespleten bamboe).

Bĕsĕmahsche Raadsels. Pohon kajoe banjaq; pohon boeloh banjaq; oewi banjaq;

baqmanĕ ĕmboewatnjĕ mangkĕ patjaq noedohnjĕ samĕ sĕkali; d. i.: veel hout; veel bamboe; veel rotan; wat moet daarvan gemaakt worden, opdat een en ander in eens kan worden uitgesproken? — Oplossing:

Aboe. (Asch).

Raadsel: Tĕmbajnjĕ ta....
Mangkĕ ĕndjadi pĕ....
Lah grĕmas baliq ĕndjadi ta....

D. i.: Eerst is het ta.... Dan wordt het pĕ.... Is het vergruisd (verbrijzeld) dan wordt het weer ta.... Oplossing: Tanah (Aarde, potaarde).

Minangkabau'sche Raadsels. Raadsel (Taki-taki): Oerang balimo badansanaq. tibŏ di gaoeng baboenoehan; d. i.: Er zijn vijf broeders, zij komen in een grot en dooden elkander. Oplossing (Djawab): Makan sirië langkoklangkok. (Een volledige betelpruim, die fijn gekauwd wordt).

Raadsel: Kĕtĕk ra....
Gadang ba....
Mati bi....
A toe kŏ jŏ?

D. i.: Klein is het ra....
Groot is het ba....
Dood is het bi....
Ra, ra, wat is dat?

Oplossing: Raboeäng, batoeäng, bilah. (Raboeäng = jonge bamboe; uitspruitsels die gegeten worden. — Batoeäng = naam van eene soort groote bamboe. — Bilah = de latten van de batoeäng gemaakt).

Bataksche Raadsels: Madaboe ngada martampoek; d.i.: Het valt af en heeft toch geen steel. — Oplossing: Pira ni manoek; d. i.: Kippeni.

Raadsel: Mardáng mardoeng, mardangka so marboeloeng; d. i.: het heeft takken, maar geen bladeren. — Oplossing: Tandoek ni oersa: d.i. het gewei van een hert.

Dajaksche Raadsels. Handoeä basila sindă boelat; d. i.: Tweemaal is het gespleten, eenmaal heel. Oplossing: de Maan.

Kadidjak anake, lalatong indoe; d. i.: Het kind springt, de moeder ligt stil. Oplossing: Stamper en stampblok.

Sangireesche Raadsels. Sĕmpoto dano, sĕmpoto kahoeawa; d. i.: 't Eene deel is een meer, het andere een toorts. — Oplossing (= Tatika-e): Eene lamp met pit en olie.

Raadsel: Bara i Ansoeang Bawalĕ, sĕngkapili soe Batawi; d. i.: Het zwaard van den reus Bawalĕ reikt, als het een houw doet, tot Batavia.— Oplossing: De Bliksem. — Batavia is genomen als het verste punt dat men zich kan denken. De bliksem wordt hier voorgesteld, als het zwaard van eenen reus, die in de lucht vliegt; daarom wordt hij Bawalĕ genoemd. Dit is de naam van iemand, die het hoofd van den romp kan losmaken, en daarmee tusschen zonsondergang en -opgang kan rondvliegen om kwaad te doen. (Verg. Wilken. Animisme, bl. 25—31).

Ook in rythmischen vorm komen hier raadsels voor. Door accenten wordt de Sahola (de tengevolge van de kadans veranderde klemtoon) aangewezen. Bijv.:

Raadsel: Apoe oe laúrang,
Kápoe oe índálane,
Nĕ ámba, nĕtéwogĕ,
Nakapia sĕndinganeng.

D. i.: Kalk uit het zeegebied, slingerplant van het binnenland, hebben zich bijeengevoegd, en vereenigd en doen het gezelschap goed. — Oplossing: De Sirihpruim.

Soemba'sch Raadsel: Ba hina nadedi, ningoe roe-ihi-na, na-matoea-ki hakoedoe na-hou laoe moeroe, ba-na kawĕăda- ka na-hou laoe bara; d. i. Als het pas geboren is heeft het haar, als het wat ouder is, doet het een groen kleed aan, als het oud is, doet het een wit kleed aan. Oplossing: De watermeloen.

Rottineesch Raadsel. Touk esa hoü kada tè-tanek esa, d. i. Iemand houdt steeds een scherpe lans vast. Oplossing (naták): Laüs-a (de cactus).

Literatuur: Verklaring van de meest bekende Raadsels in proza door W. Meijer Ranneft, Verhandel. Bat. Gen. XLVII, 2e stuk, 1893; Verklaring van de meest bekende Javaansche raadsels in poëzie, door denz. Verhandel. Bat. Gen. XLIX, 2e stuk, 1896; F. S. A. de Clercq in Tijd. schr. Bat. Gen. XX, bl. 570; Mr. O. J. H. Graaf van Limburg Stirum in Idem, XXXIV, bl. 360; J. Kreemer in Mededeel. Ned. Zend. Gen. XXVII bl. 134; XXX, bl. 1; C. Poensen in Ontjen-ontjen, 3 deelen; Bladvulling in Tijdschr. Bat. Gen. XXXV, bl. 480; C. A. van Ophuysen in Tijdschr. Bat. Gen. XXVIII, bl. 201; XXX, bl. 459; In Bijdr. K. Instit. T. L. V. kunde, 3e I, bl. 245; O. L. Helfrich in Tijdschr. Bat. Gen. XXXVII, bl. 98; In Bijdr. K. Instit. T. L. V.kunde, 5e VI, bl. 612; 6e I, bl. 44, bl. 60; Dr. G. K. Niemann in Bijdr. K. Inst. T. L. V.-kunde, 3e I, bl.245; Dr. N. Adriani in Bijdr. K. Instit. T. L. V.-kund, 5e X, bl. 386; H. C. Klinkert in Bijdr. K. Instit. T. L. V.kunde, 3e IV, bl. 24; K. F. Holle in Tijdschr. Bat. Gen. XVII, bl. 369; N. Graafland, De Minahassa, I, bl. 285; H. van den Spiegel in Tijdschr. Bat. Gen. XXXVII, bl. 307; M. Joustra, Karo-Bataksche Raadsels in Mededeel. Ned. Zend. Gen. XLV, bl. 72; A. L. van Hasselt, Manangkabo'sche Raadsels in Midden-Sumatra III, 2e, bl. 142 ,Aug. Hardeland, Dajaksch-Deutsches Wörterbuch; Teksten na de Schets van eene Soembaneesche spraakkunst door D. K. Wielenga, Batavia 1910, I. L. G. Jonker, Rottineesche teksten, Leiden 1911.

RAAKTOCHTEN of sneltochten zijn tochten te land, door Papoea's van Nieuw-Guinea gehouden om koppen te snellen op groote schaal en waarvoor men aparte feesthuizen, aggai, heeft. Zij zijn vergelijkbaar met de hongi-tochten der Molukken, die echter over zee geschieden (zie HONGI).

RAÄS (POELO). Dicht bevolkt eiland van den Sapoedi-Archipel, Oostwaarts van Sapoedi, met een oppervlakte van ruim 47 K.M². Het ressorteert onder het onderdistrict Djoengkat, distr. Sapoedi, controle afdeeling Kangean, regentschap en afd. Soemĕnĕp, residentie Madoera. Van alle eilanden van den Sapoedi-Archipel heeft het de beste bouwgronden; het is tamelijk goed gecultiveerd. Behalve van den landbouw leeft de bevolking hoofzakelijk van handel in visch en sagoebast; zij bestaat uit Madoereezen, Makassaren en Boegineezen.

RABAB. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

RABARBER. Zie RHEUM.

RABINGOE'L-AKIR, d. i. de 4e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER. A.

RABINGOE'L-AWWAL, d. i. de 3e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER. A.

RACH (JOHANNES). Zie Supplement.

RAD AGAMA (RAT AGAMA), d. i. godsdienstgerecht, in het spraakgebruik der Europeanen in Ned.-Indië gewoonlijk ten onrechte „priesterraad" genoemd. Dit is reeds onjuist, omdat de Islam geen priesters kent (vgl. PANGHOELOE en MOSKEEPERSONEEL); zie verder hieronder.

In alle Mohammedaansche landen worden rechtszaken, die het meer intieme en godsdienstige leven der geloovigen betreffen — zooals zaken van familierechtelijken aard, wakaf-aangelegenheden (vgl. WAKAF) en dgl. — welke, volgens de algemeen heerschende opvatting, naar de hoekoem (de beslissingen der heilige wet) moeten beoordeeld worden, onderworpen aan de rechtspraak van den Kâdhî (den godsdienstigen rechter). Wel zouden volgens de theorie der Moslimsche wet feitelijk alle rechtszaken (civiele zoowel als strafzaken) door den Kâdhî moeten beslist worden, maar in de praktijk hield de overheid overal het grootste deel der rechtspraak aan zich.

In Ned.-Indië was dit niet anders. Ook daar ontstond, al naarmate de Islam veld won, naast de algemeene rechtspraak der Inlandsche hoofden, eene afzonderlijke, godsdienstige. Met den Islam toch drong het besef door, dat de nauw met het huiselijk en godsdienstig leven samenhangende aangelegenheden moesten beslist worden door een rechter, die van de desbetreffende voorschriften een speciale studie gemaakt had en die dus min of meer de rol van den Mohammedaanschen Kâdhî kon vervullen. Als zoodanige Kâdhî gold in den Archipel soms wel (zooals vroeger in Atjèh) een in het bijzonder daartoe aangewezen beambte, maar gewoonlijk het hoofd van het moskeepersoneel. Steeds bleef deze godsdienstige rechter ondergeschikt aan het Inlandsche bestuur en ook bij zijne rechtspraak geheel afhankelijk van de bevelen en instructies, van dat bestuur uitgaande.

Op Java was het de panghoeloe (zie aldaar), die als godsdienstig rechter fungeerde. Hij ontving daartoe van ouds in het voorportaal (de soerambi) der moskee de rechtzoekenden, in tegenwoordigheid zijner bijzitters en verder personeel (gerechtsboden, enz.). Hij alleen was echter de rechter en persoonlijk verantwoordelijk voor den gang van zaken bij deze rechtspraak. De bijzitters behoorden grootendeels tot het hem ondergeschikte personeel der moskee. Ook werden wel andere personen, die eenige studie der Kitab's hadden gemaakt, tot bijzitters aangewezen. Hunne aanstelling en ontslag geschiedde hetzij door den panghoeloe zelf, hetzij door den Regent in overleg met den panghoeloe. De bijzitters waren dus, ook met het oog op de emolumenten, welke voor hen aan deze rechtspraak verbonden waren, afhankelijk van den panghoeloe. Zij werden niet alleen met schrijfwerk belast, maar moesten, zoo noodig, ook voorzien in mogelijke leemten van 's rechters kennis en werden in deze functie moepti's (vgl. MOEFTI) genoemd. De Moslimsche wet zelf toch schrijft den Kâdhî voor, zich in moeilijke gevallen bij het rechtspreken door kundige oelama's te doen voorlichten. De invloed dezer bijzitters op de rechtspraak hing af van hunne persoonlijke eigenschappen, hun kennis, vroomheid, en aanzien.

Deze Mohammedaansche rechtspraak werd op Java door de Inlanders meestal aangeduid als die van de hoekoem (zie boven), die van den hakim (den ook met het uithuwelijken van wanlooze vrouwen belasten overheidspersoon, vgl. WALI, 2), of eenvoudig: die van den pĕngoeloe, — soms ook wel als: de rechtspraak van de soerambi (dus naar de plaats, waar zitting gehouden werd). De Arabieren in den Archipel plachten den godsdienstigen rechter meestal Kâdhî te noemen, welke Arabische benaming (tot Kali verbasterd) ook bij Inlanders niet ongebruikelijk was. Bovendien werd het pĕngoeloe-gerecht in sommige Inlandsche kringen ook wel rad agama of landjrat agama genoemd, wat blijkbaar uit verkeerd Hollandsch spraakgebruik overgenomen was.

Den grondslag voor de beslissingen van den godsdienstigen rechter vormen de gezaghebbende Mohammedaansche werken over de wet. Ook de vorm der procedure en de bewijsvoering worden uitsluitend door de voorschriften der Moslimsche wet beheerscht. Afwijkingen daarvan zouden in het algemeen slechts verklaard kunnen worden uit onkunde of uit kwade bedoelingen. Toch zijn sommige beginselen van procedure in de heilige wet praktisch moeilijk te handhaven, indien men de godsdienstige rechtspraak niet feitelijk onuitvoerbaar wil maken. Zoo wordt o. a., zij het dan ook bij uitzondering, wel eens de bewijskracht van schriftelijke documenten erkend, hoewel deze volgens de Moslimsche wet geen bewijskracht kunnen opleveren, tenzij zij door betrouwbare getuigen als juist erkend mochten zijn. Het beginsel op zich zelf wordt dan wel is waar niet ter zijde gesteld, maar men beroept zich in voorkomende gevallen op de dringende noodzaak, die ook volgens de wet geoorloofd maakt wat overigens verboden zou zijn.

De godsdienstige rechtspraak behoorde aanvankelijk tot die Inlandsche aangelegenheden, waarin de Regeering zich opzettelijk van alle inmenging onthield. Slechts werd aan de Regenten op Java in hunne Instructie (Ind. Stb. 1820 no. 22) gelast om „aan de priesters het oefenen van hun beroep overeenkomstig de zeden en gewoonten der Javanen vrij te laten, zooals in huwelijkszaken, boedelscheidingen en dgl." — In 1835 (Ind. Stb. no. 58) werd dit voorschrift „geamplieerd" en „geëxpliceerd". De panghoeloe toch placht — en pleegt nog altijd — te beslissen niet alleen theoretisch, hoe de Moslimsche voorschriften op de aan zijn rechtspraak onderworpen geschillen moeten worden toegepast, maar bovendien praktisch, welke sommen gelds of welke goederen tengevolge zijner beslissing over de toepassing van het Moslimsche recht door de eene partij van de andere kunnen gevorderd worden. Bij zijne uitspraken over dit tweede punt (de toewijzing van geld of goederen) is de panghoeloe wel genoodzaakt, telkens vragen van zuiver juridischen of feitelijken aard te beslissen, die buiten de grenzen liggen, waarbinnen hij als deskundige geldt. Hij betreedt daarbij telkens het terrein van den gewonen rechter. — Blijkbaar om dit voor het vervolg te voorkomen, bepaalde Ind. Stb. 1835 no. 58 dat „zoo dikwijls tusschen Javanen onderling geschillen ontstaan omtrent huwelijkszaken,

boedelscheidingen en dgl., welke volgens de Mohammed. wetten moeten beslist worden, wel de priesters daaromtrent uitspraak moeten doen, doch dat alle civiele actiën tot uitkeering of betaling, uit die uitspraken voortvloeiende, zullen gebracht worden voor de gewone rechtbanken, om daarop, met inachtneming van die uitspraken en om derzelver uitvoering te verzekeren, recht te doen." — De juiste bedoeling van dit voorschrift werd echter destijds niet begrepen en de panghoeloe's bleven als van ouds de ter hunner kennisse gebrachte geschillen in hun vollen omvang, dus met alle daaruit voortvloeiende vermogensrechtelijke gevolgen, beslissen. Bij de in 1848 in werking tredende nieuwe wetgeving (art. 3 van het Regl. op de Recht. Organis., later overgenomen in art. 78 van het Reg. Reglem.) werd eenvoudig vastgesteld, dat de zgn. „priesters" in hunne rechtsmacht gehandhaafd bleven. Wel zou de tenuitvoerlegging hunner vonnissen slechts kunnen geschieden „langs den gewonen weg van rechten, en na executoir-verklaring door het hoogste inlandsche rechterlijke college" (d. i. gewoonlijk de landraad), maar deze executoir-verklaring was voor den landraad slechts een middel om te verhinderen, dat de panghoeloe zijne bevoegdheid zou overschrijden. Zij beperkte op zich zelf niet de competentie, welke men destijds aan den godsdienstigen rechter meende te moeten toekennen, en die in art. 78 van het Reg. Reglem. eenigszins vaag wordt aangeduid met de woorden: „Evenwel blijven de tusschen inlanders of tusschen met dezen gelijkgestelde personen van denzelfden landaard gerezen burgerlijke geschillen, welke volgens hunne godsdienstige wetten of oude herkomsten ter beslissing staan van hunne priesters of hoofden, daaraan onderworpen."

In 1882 werden nogmaals nadere voorschriften gegeven ter omschrijving van de competentie der godsdienst-gerechten (vooral ter bepaling van hun ressort en de vereischten, aan welke hunne vonnissen moesten voldoen). Deze voorschriften berustten blijkbaar op misverstand. Misleid door de in Europeesche kringen veelal bestaande dwaling, dat het panghoeloe-gerecht destijds reeds een soort van raad vormde, stelde men vast, dat er voortaan in het ressort van elken landraad een priesterraad zou zijn, bestaande uit den bij den landraad als adviseur aangestelden panghoeloë als voorzitter en drie tot acht „leden", door den Gouverneur-Generaal te benoemen en te ontslaan. De vonnissen dezer „priesterraden" zouden voortaan met korte vermelding der beweegredenen op schrift gebracht moeten worden, het bedrag der aan partijen in rekening gebrachte kosten vermelden, en zoowel door den voorzitter als door de ter terechtzitting aanwezige „leden van den raad", onderteekend worden. — Door deze voorschriften (zie Ind. Stb. 1882 no. 152) zijn de panghoeloe-gerechten dus sedert dien tijd in rechterlijke colleges herschapen, zonder dat overigens hunne competentie voor zoover den aard der aan hunne rechtspraak onderworpen geschillen betreft, nader bepaald is. Bij de bestaande gebrekkige regeling zijn de *panghoeloe*-gerechten de rechters voor de Inlandsche bevolking in alle zaken van familie- en erfrecht gebleven, zelfs in hoogste instantie. Hunne bemoeiingen met deze rechtspraak plegen zij — al ware het slechts wegens de daaraan verbonden emolumenten — zoo ver mogelijk uit te breiden. De bereddering van Inlandsche boedels, na sterfgevallen of huwelijksontbindingen, geeft hun veelal aanleiding, ook de daarmede samenhangende geschillen over schuldvorderingen, eigendoms- en andere rechten te beslissen en in hunne vonnissen de geldswaarde der te verdeelen goederen vast te stellen, ook al berusten hunne uitspraken dienaangaande stellig niet op het Mohammedaansche recht. Ingeval de gedingvoerende partijen niet tot eenzelfden landaard behooren, is — ten gevolge der bewoordingen van artikel 78 van het Reg. Reglem. — niet het *panghoeloe*-gerecht doch uitsluitend de landraad bevoegd, van het geschil kennis te nemen.

Wordt niet vrijwillig aan een beslissing van het *panghoeloe*-gerecht voldaan, dan kan zij, na executoir-verklaring door den landraad, door middel van dwang, evenals ieder ander rechterlijk vonnis, ten uitvoer gelegd worden. Die executoir-verklaring wordt door den landraad verleend zonder hernieuwd rechterlijk onderzoek van het geschil en geeft dus geen aanleiding tot eene procedure in hooger beroep. Zij kan slechts geweigerd worden, indien het *panghoeloe*-gerecht zijne bevoegdheid heeft overschreden of in andere opzichten bij het nemen zijner beslissing niet aan de eischen van het bovengenoemde Ind. Stb. 1882 no. 152 voldaan heeft.

Over de vraag, wanneer de executoir-verklaring door den landraad moet worden geweigerd op grond van onbevoegdheid van het *panghoeloe*-gerecht bestaat in de jurisprudentie en bij de juridische schrijvers voortdurend verschil van gevoelen. Oorzaak daarvan is de inderdaad zeer onvoldoende aanwijzing der competentie van den godsdienstigen rechter in artikel 78 van het Reg. Reglement. Sommigen nemen aan, dat het *panghoeloe*-gerecht tot rechtspraak bevoegd is, niet alleen in alle geschillen over Mohammedaansch familie- en erfrecht, maar zelfs in die over eigendom, verpanding van goederen, schuldvorderingen en dgl. (mits zulke vragen in samenhang met geschillen over familie- of erfrecht beslist moeten worden). Anderen betwisten wel dit laatste, maar achten het *panghoeloe*-gerecht toch ook — in afwijking van de bovenvermelde, in 1835 daaromtrent gehuldigde opvatting — bevoegd tot gerechtelijke toewijzing van goederen of sommen gelds aan gedingvoerende partijen, indien dit althans geschiedt ten gevolge van beslissingen uitsluitend over vragen van Mohammedaansch familie- of erfrecht.

Eene betere regeling van dit gedeelte der rechtspraak over Inlanders ware vooral in het belang der Inlandsche rechtzoekenden dringend gewenscht. De gewoonte van sommige landraden in lateren tijd, om bij weigering der executoir-verklaring de door den *rad agama* besliste zaak, als in hooger beroep, opnieuw te onderzoeken en te beslissen, schijnt met de bedoeling der bestaande voorschriften moeilijk te rijmen.

Op de Buitenbezittingen bestaat in sommige Mohammedaansche streken dezelfde soort van godsdienstige rechtspraak als op Java, al is de vorm daarvan min of meer afwijkend. De benamingen van den godsdienstigen rechter en van het hem ter zijde staand personeel is daar veelal anders en het toezicht op deze rechtspraak van de zijde van het Inlandsch bestuur is hier en daar nog van meer beteekenis dan thans

op Java het geval is. Vgl. de mededeelingen betreffende deze soort van rechtspraak in de artikelen over verschillende gewesten der Buitenbezittingen en de gegevens hierover in de Adatrechtbundels opgenomen.

Literatuur: C. Snouck Hurgronje, Mekka I, 182 v.; De Atjehers, I, 97 v.v., (The Achehnese, I, 93 vv.); Sajjid Oethman's gids voor de priesterraden besproken (Recht i. N.I., Dl 63, p. 722—744); Iets over priesterraden (aldaar, Dl 63, p. 749—752 en in den Feestbundel-Veth, p. 64—66); Rapport over de Mohamm. godsdienstige rechtspraak met name op Java (Adatrechtbundel, I, 201—224); Iets over verjaring in het Mcehamm. recht (Tijdschr. v. h. Batav. Gen., Dl. 39, p. 431—457); Nederland en de Islam (Leiden, 1915), p. 62 vv.; De Islam in Ned. Indië, p. 11 vv. (Groote Godsd., Serie II, 387 vv.); Mohammedanism (Lectures, N. York-London, 1916) p. 110 vv.; L. W. C. van den Berg, De Mohamm. geestelijkheid en de geestelijke goederen op Java en Madoera (Batavia 1882) p. 10 vv., p. 32 vv.; Eene dubbele rectificatie (Recht v. N. I., Dl. 92, p. 72 vv.); Th. W. Juynboll, Handleid. t. d. kennis d. Mohamm. wet, p. 310 vv.; De regeling der priesterraadsrechtspraak in Ned. Indië (Versl. en Meded. d. Kon. Ak. v. Wetensch., Afd. Letterk., 5e R., IV, 1918, p. 5—19); Regeeringsrapporten over de Mohamm. rechtspraak op de buitenbezittingen (Adatrechtbundel I 225 vv., 235 vv., X 317 v., 319 vv.); K. L. J. Enthoven, Het adatrecht der inlanders in de jurisprudentie (disseri. Leiden 1912) p. 70—90; J. H. Abendanon, De Ned. Ind. rechtspraak, Batav. 1881—98 s. v. Priesterraad; Ph. Kleintjes, Het Staatsrecht van N.-Ind., II, 133—144; W. Winckel, De beslissing van burgerl. geschillen door priesters (Recht v. N. I., Dl. 90, p. 365—412 en Dl. 93, p. 97 vv.); C. B. Nederburgh, Bijdrage tot de interpretatie der artt. 78 al. 2 en 83 v. h. Reg.-Reglem. v. N. I. in verband met art. 3 v. h. Reglem. op de Recht. Org. in N.-I. (dissert. Leiden, 1880); A. J. Immink, De regterlijke organisatie v. N.-I. ('s Grav. 1882), p. 25—40; J. A. Nederburgh in het Ind. Weekbl. v. h. Recht 1891, no. 1478—1483 en 1893 no. 1544; wet en adat, Dl. 2; Het recht in N. I., dl. LXXII (1899) 339 vv., dl. LXXIII (1899) 59 vv.; Piepers, De competentie v. d. priesterraad, Ind. Weekbl. v. h. R., 1887 no. 1265—1267; Het recht in N.I., dl. LX (1893) 355 vv.; Sibenius Trip, Ibid., dl. LXXII (1899) 295 vv., 452 vv., dl. LXXIII (1899) 199 vv.

RADÈN. (JAV., SOEND.); **RADIN,** (MAD.). Adellijke titel, samengesteld uit het oud-Javaansche „hadyan" heer en het voorvoegsel „Ra", in gebruik op Java en Madoera, alsmede in die streken, waar de Javaansche invloed zich heeft doen gelden. Zie ADEL. Radèn adipati is de titel van den rijksbestierder in Soerakarta en Djokjakarta.

RADÈN SALÈH. Sarief Bastaman, geboren te Semarang omstreeks 1814, overleden te Buitenzorg 23 April 1880, stamde uit een voorname regenten-familie, die zich, zooals de titel Sarief bewijst, een Arabischen oorsprong toekent. Op jeugdigen leeftijd kwam hij in kennis met den schilder Payen (zie aldaar) die, zijn aanleg voor de teekenkunst opmerkende, hem uit eigen beweging onderricht gaf en zich op zijne kunstreizen over Java door hem deed vergezellen. In 1830 ging Radèn Salèh met den inspecteur van financiën, den heer De Lange, naar Europa, waar hij onder leiding van Scheifhout en Kruseman zijn aanleg kon ontwikkelen. Daarna doorreisde hij een groot gedeelte van Europa, woonde 5 jaar in Dresden, vergezelde Horace Vernet naar Algiers en was in '48 te Parijs getuige van de Februarioomwenteling. In '51 of '52 keerde hij naar Java terug. Hij is eerst gehuwd geweest met een Europeesche dame, vervolgens met een Javaansche uit Soerakarta; met deze bezocht hij nog eenmaal Europa en overleed kort na zijn terugkeer op Java. Ter Koloniale Tentoonstelling van 1883 te Amsterdam was een aantal schilderijen van Radèn Salèh aanwezig, dieren en dierengevechten, jachten en landschappen (zie Catalogus van deze tentoonstelling, groep II. bl. 289).

Literatuur: H. F. C. Ten Kate, Schilderteekenaars in Ned.-O. en W.-Indië (Bijdr. T. L. Vk. LXVII), p. 472—475; S. Kalff, Een Javaansch schilder (Eigen Haard 1909, p. 807—812); Bintang Djaoeh in Pârâ Prajitnâ, no. 2. Oct. 1909; R. M. Noto Soeroto, Het Ned. Ind. Huis, Oud en Nieuw, no. 3, Jan. 1914, 209; Raden Saleh Sarif Bastaman (Tijdschr. N.I Jg. 1851 II pag. 274 en Id. Jg 1846 I pag. 277); Levensbijzonderheden van Raden Saleh (Ned. Kunst Jg. I 1845 pag. 128), vertaald en opgenomen in Mir. des arts I 1845, pag. 64.

RADERMACHER (JACOBUS CORNELIS MATTHEUS). Geb. te 's Gravenhage 30 Maart 1741, zoon van Johan Cornelis Radermacher (thesaurier-generaal van Willem Karel Hendrik Friso) en van Susanna Ignatia van Schinne. Op 16 jarigen leeftijd als onderkoopman naar Indië vertrokken, kwam hij in 1758 te Batavia, werd als tweede administrateur bij den Grooten Winkel, daarna bij het Graanmagazijn geplaatst, in 1761 koopman, in 1762 opperkoopman. In het volgend jaar keerde hij naar het vaderland terug, werd pensionaris honorair te Vlissingen, promoveerde in 1766 te Harderwijk tot doctor in de rechten, vestigde zich als advokaat te Arnhem, maar keerde in 1767 naar Batavia terug. Hij werd daar achtereenvolgens schepen, baljuw, kolonel van de Bataviasche schutterij, kerkmeester bij de Luthersche gemeente, en kommissaris van de Bat. Bovenlanden. In die kwaliteit maakte hij twee inspectie-reizen, waarover hij belangrijke aanteekeningen naliet (gepubliceerd in het T.v. Ned. Indië 1856 II bl. 162). Hij toonde zich een krachtig voorstander van de openbare zaak, en van den vooruitgang op het gebied van kunst en wetenschap. Door zijn toedoen kwam de eerste Vrijmetselaarsloge tot stand, werden de wegen in en om de hoofdstad vermeerderd en verbeterd, werd Batavia voor het eerst des nachts verlicht, en het gezellig verkeer bevorderd o.a. door concerten en door de oprichting in 1780 van het theater van Jan Bouhon (dat echter slechts enkele maanden bestond.) Hij bewerkte ook den officieelen Almanak, die jaarlijks op de Comp. drukkerij in het licht verscheen. Zijne voornaamste verdienste bestond in de oprichting van het Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Aanvankelijk als eene afdeeling van de Holl. Maatsch. v. Wetenschappen te Haarlem bedoeld, maakte hij van deze instelling, met den steun van zijn schoonvader den G.G. R. de Klerk, een zelfstandig genootschap. Hij schonk daaraan een huis als domicilie en eene

belangrijke verzameling naturaliën en documenten, dekte uit eigen middelen het tekort, loofde premiën uit voor prijsvragen en deed in de vier eerste deelen der „Verhandelingen" een twaalftal opstellen van zijne hand verschijnen.

In 1776 was Radermacher benoemd tot extraordinair raad van Indië, in 1781 volgde zijne benoeming tot raad-ordinair, doch het bericht daarvan kwam eerst te Batavia toen hij reeds als vice-admiraal der retourvloot a/b van het schip *Java* naar Nederland was teruggekeerd. Op die terugreis viel hij, op 24 Dec. 1783, als een der slachtoffers van eene amokpartij, aangericht door Chineesche schepelingen. Zijn dood werd te Batavia zeer betreurd, ook in het regeeringscollege, waarvan hij een der beste leden geweest was. Over de periode na zijn vertrek schreef mr. de Jonge in zijn *Opkomst*: „Het was alsof met den dood van v. d. Burgh en Radermacher niet alleen de veerkracht uit het bestuur, maar ook de goede trouw uit alle handelingen der Hooge Regeering verdwenen was."

RADERMACHERA GIGANTEA Miq. Fam. *Bignoniaceae*. Toewi, Kajoe raras (MAL.), Bědali, Dali, Kědali (JAV.), Kipadali (SOEND.). Groote boom, in de vlakte en het lagere bergland, in sommige deelen van Midden- en Oost-Java zeer algemeen. Het wordt hier en daar voor huizen- en bruggenbouw gebruikt, het schijnt echter meer voor binnenwerk geschikt te zijn.

RADICAAL. Zie OPLEIDING VAN ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN.

RADJA. Titel, afgeleid van het Skr. woord „Radjan", vorst. In de eerste plaats komt hij aan den vorst zelven toe, — die echter vaak niet meer dan een dorpshoofd is —; ook zijne afstammelingen in de mannelijke lijn voeren dikwijls dien titel. Maharadja, „oppervorst", is een titel, die gewoonlijk slechts aan den Koning der Nederlanden wordt gegeven; vroeger werd hij door den vorst van Minangkabau gedragen. In het Riouwsche worden de vorstelijke personen van Maleische afkomst met Tongkoe betiteld, die van Boegineesche met Radja. Radja moeda is in het algemeen de titel van den persoon, die voor den radja het bestuur voert, de zoogenaamde rijksbestuurder. Ter Sumatra's Westkust komt het woord radja voor in twee geheel andere beteekenissen. Vooreerst in die van een met vreemdelingen in aanraking komend havenmeester; zoo te Padang en te Indrapoera (zie Adatrechtbundel I, bl. 114), waar wij hen „regent" gingen noemen (dl I, bl. 285). Ten tweede in die van een met vreemden overleggend oevermeester bij dorpen of dorpsfederaties aan de Oostzijde van het Barisan-gebergte. Europeanen hebben zich hier door het woord radja meermalen laten misleiden.

RADJA AMPAT GROEP. Zie Supplement.

RADJA BAOE (IKAN) (MAL.). Zie ZEEBAARS.

RADJA-OEDANG. Naam in West-Sumatra voor de IJsvogel-soorten *Halcyon pileatus* en *Ramphalcyon malaccensis*; *Halcyon chloris* heet aldaar Kèkè of Si-kikik; *Halcyon sordidus* heet op de Aroe-eilanden Kakerdardat. *Halcyon chloris* heet op de Kei-eilanden Mantik. *Halcyon sanctus* heet op de Aroe-eilanden Kan, doch wordt op Goram Assal genoemd. *Halcyon saurophagus* heet op Misool Kinsoes. Op Sumatra heet *Halcyon pileatus* ook nog Boeroeng oedang. Sapit oedang is een collectief-naam in West-Sumatra voor IJsvogel-soorten uit de geslachten *Ceyx* en *Halcyon*, b. v. Sapit-oedang kěijil, *Ceyx euerythra*.

RADJA-WALI (MAL.). Naam op Sumatra voor een Viscbarend, *Polioactus ichthyactus*.

RADJAB, d.i. de 7e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER. A.

RADJABASA. Thans niet meer, doch wellicht niet lang geleden nog werkzame vulkaan, die zich tot 1281 M. hoogte aan den ZO.-hoek van Sumatra steil uit zee verheft. Langs den voet en aan de helling is op verschillende plaatsen nog vulkanische werking waar te nemen. De krater is gesloten en bijna zuiver cirkelvormig, met 625 M. diameter. (Jaarverslag Topogr. Dienst 1907, 70 en 1908, 79 met kaart XV op 1: 25.000 van den top).

RADJAGALOEH. District van de gelijknamige contrôle-afdeeling, regentschap en afdeeling Madjalèngka, residentie Cheribon; met eene oppervlakte van 159 K.M². Het district telt 52 desa's met ruim 60,000 inwoners, w.o. 30 Europeanen en 350 Chineezen. De hoofdplaats, tevens standplaats van den controleur, is Leuwimoending. In dit district ligt de suikerfabriek Paroengdjaja.

RADJAH (MAL. MOL.). Zie EEND.

RADJAMANDALA. Vroegere naam (vóór 1913) van het district Tjikalong wètan, van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Bandoeng, residentie Preanger Regentschappen. De hoofdplaats is sedert verplaatst van Radjamandala naar Tjikalong wètan; het eerste is thans nog de hoofdplaats van een onderdistrict.

RADIJS. Zie RAPHANUS.

RAFFLES (THOMAS STAMFORD). Geb. 5 Juli 1781 te Port Morant (Jamaïca) aan boord van het schip Ann uit het huwelijk van B. Raffles, scheepskapitein, met Mej. Lindeman. Afkomstig uit een weinig bemiddelde familie werd hij reeds in 1795 buitengewoon klerk bij de O.-I. Comp. (East India House) te London; hij trok daar zoozeer de aandacht, dat hij in 1805 als ondersecretaris naar Penang gezonden werd, waar een nieuw gouvernement zou worden opgericht. Daar was hij, sedert 1806 als secretaris, de ziel van het bestuur; door zich voortdurend met de inlanders in aanraking te stellen, leerde hij hunne zeden en gewoonten kennen, zoodat de Gouv.-Gen. van Britsch-Indië, Lord Minto, in hem den aangewezen man zag om als zijn agent bij de Maleische staten te Malaka werkzaam te zijn (1809). Daar knoopte Raffles betrekkingen aan met verschillende staten in den Archipel en stelde zich zooveel mogelijk op de hoogte van de daar bestaande toestanden; toen Lord Minto in 1811 met eene vloot naar Java vertrok, om dat eiland te vermeesteren, werd hij door Raffles als zijn secretaris vergezeld. Na de verovering van het eiland werd Raffles benoemd tot Luitenant-Gouverneur van Java en onderhoorigheden (18 Sept. 1811); hij bekleedde die betrekking tot 11 Maart 1816. Naar Engeland teruggekeerd werd hij in den adelstand verheven. Na zijn aankomst in Europa bezocht hij ook Nederland, waar hij met koning Willem I en diens minister A. R. Falck van gedachten wisselde over koloniale vraagstukken. In Oct. 1817 werd Sir T. S. Raffles

tot Luit.-Gouv. van Benkoelen benoemd, waar hij zich zooveel mogelijk beijverde, om den invloed der Nederlanders op Sumatra tegen te gaan en dien der Engelschen daarvoor in de plaats te stellen, hetgeen hem echter niet gelukte: Benkoelen werd bij het traktaat van 17 Maart 1824 aan Nederland afgestaan en Raffles moest dientengevolge zijne betrekking nederleggen. Beter slaagde hij in zijne pogingen om het monopolie van den handel in den Archipel aan ons te ontnemen; de stichting van Singapore en de invoering van het stelsel van vrijen handel, waaraan die plaats haren verrassenden bloei te danken had, waren zijn werk. Raffles keerde in 1824 naar Engeland terug en overleed 5 Juli 1826 te Highwood, Middlesex.

Het bestuur van Raffles over Java kenmerkte zich door groote hervormingen. In stede van het bestaande dwangarbeid-stelsel voerde hij het landrente-stelsel in, dat ten doel had den inlander de beschikking over zijnen arbeid en de vruchten daarvan te verzekeren, doch tegen de opbrengst van een zeker gedeelte van zijn oogst (zie LAND-RENTE). Hij had de slavernij in Indië willen opheffen, doch slaagde er slechts in die te beperken door althans den handel in slaven tegen te gaan. Evenzoo trachtte hij den verderfelijken opiumhandel uit te roeien door, als eerste maatregel, het debiet te beperken tot de drie hoofdplaatsen op Java en de Vorstenlanden. Doch op last uit Calcutta moest hij op dit besluit terugkomen. Ook in het bestuur over den inlander en in het rechtswezen werden door hem belangrijke verbeteringen aangebracht; evenals zijne voorgangers had hij met groote financiëele moeilijkheden te worstelen, die hij gedeeltelijk door den verkoop van uitgestrekte landen trachtte te overwinnen. Een en ander was zeer tegen den zin van den kommandant der troepen, Sir R.R. Gillespie, die tegen den Landvoogd bij het Hof van Directeuren eene reeks van beschuldigingen inbracht; dit stelde Raffles over het algemeen in het gelijk, doch noemde den landverkoop, waarbij de Luit.-Gouv. persoonlijk betrokken was, „a questionable proceeding". Evenzeer was zijne houding berispelijk, toen hij zijne medewerking verleende aan den resident van Bandjarmasing, Alexander Hare. Deze had volk noodig voor de privé kolonie, welke hij in Borneo voor zich wilde aanleggen, en daarvoor werden ongeveer 3000 Javanen, voor deze gelegenheid tot landoopers verklaard, opgelicht en met den sterken arm naar hunne nieuwe bestemming overgevoerd. Slechts weinigen daarvan zagen Java terug; het feit werd in Engeland bekend als de „Bandjarmasin enormity". Ook zijn aandeel aan den moord der Hollandsche bezetting van het fort te Palembang strekt hem niet tot eer. De G.G. v.d. Capellen schreef daarover aan den onderkoning te Calcutta; „ Depuis les lettres qu'il écrivit au Sultan de Palembang en 1811, dont la suite inévitable fut l'horrible massacre de tous les Hollandais qui s'y trouvaient, et dont je possède l'original signé de sa propre main, jusqu'à l'occupation de Singapore (onderhoorigheid van een Nederlandschen vasal, den sultan van Johore) il n'a jamais cessé d'agir hostilement envers nous". En prof. Veth getuigde dat Raffles, zoodra hij wist dat de O.I. Archipel aan Nederland teruggegeven zou worden, de gewichtigste takken van bestuur verwaarloosde, en het zijn voornaamste streven was om alles, wat nog voor het Engelsch bestuur eenige winst kon opleveren, zooveel mogelijk te realiseeren, ook al moest daaraan de toekomst van Java worden opgeofferd.

Tijdens zijn bestuur werden Bantam en Cheribon bij het directe Gouv. gebied ingelijfd, en werd Djokjakarta door de Engelsche troepen vermeesterd, Sultan Sêpoch afgezet, en werden met de vorsten op Java contracten gesloten, waarbij zij o.a. een deel van hun gebied afstonden. In Palembang werd de moord der Nederlanders door eene expeditie gewroken, ten gevolge waarvan de Sultan werd afgezet en zijn jongere broeder in zijn plaats gesteld; zoowel op Borneo als op Celebes en Bali hadden kleine expeditiën plaats.

Ofschoon Raffles zich steeds aan Nederland vijandig heeft betoond en hij aan ons gezag en onzen handel veel afbreuk gedaan heeft, zijn zijne groote verdiensten, ook door Nederlandsche schrijvers, algemeen erkend. Zijne hervormingen op Java, die vooral den inlander ten bate kwamen, vormen een keerpunt in onze koloniale administratie, die daarna op vrijzinniger grondslagen is gevestigd dan te voren het geval was. Zelfs al erkent men dat zijne hervormingen met groote overhaasting werden ingevoerd en vaak meer op het papier dan in werkelijkheid bestonden, toch moet men eerbied koesteren voor de groote, menschlievende denkbeelden, die daaraan ten grondslag lagen en mag men niet vergeten, dat hij met groote, vooral financiëele moeilijkheden te worstelen had en steeds moest verwachten, dat het bestuur weder in handen der Nederlanders zou vallen, die misschien zich zouden haasten, zijne hervormingen te niet te doen. Ook op wetenschappelijk gebied heeft Raffles zich onderscheiden. Het Bat. Gen. v. K. en W. werd door hem opgewekt uit den doodslaap, waarin het bij zijn optreden verkeerde, en vond sedert in hem een ijverig voorstander. Gaarne verpoosde hij zich met de studie van inlandsche talen en volkenkunde, waarvoor hij den omgang zocht met geletterde inlanders; met name den sultan van Madoera, die hem van zooveel dienst was bij zijne geschiedkundige navorschingen. Zijn „History of Java, London 1817" is misschien met eenige overhaasting saamgesteld, maar was voor zijn tijd een werk van groote waarde, die het ook thans nog niet geheel verloren heeft. Een overzicht van zijne voornaamste hervormingen gaf hij in de „Substance of a minute on the introduction of an improved system of the internal management and the establishment of a landrental for the island of Java, London 1814". Voorts schreef hij eene inleiding voor het werk van Leyden: Malay annals en The mission to Siam and Hué, London 1824.

Na zijn dood gaf zijne weduwe uit: Memoir of the life and public services of Sir Thomas Stamford Raffles, London 1830. Zie voor zijn bestuur: H. D. Levysohn Norman, De Britsche heerschappij over Java en onderhoorigheden, 's Gravenhage 1857.

RAFFLESIA. Plantengeslacht der *Rafflesiaceën* met 7 soorten in het indo-mal. gebied. Het zijn woekerplanten, die met hun wortel op die van andere planten parasiteeren, terwijl de

zeer korte, ternauwernood ontwikkelde stengel direct boven den grond in een reusachtig groote bloem overgaat. Een op Java voorkomende soort is *R. Patma* Bl., Kĕroeboet (MAL.), Padmâ, Patmâ (JAV.), waarvan de bloemknoppen, die veel op een kool gelijken, in de inl. medicijnhandel vrij veel voorkomen. Bekende vindplaatsen van *R. Patma* zijn Banjoewangi en Noesa Kambangan. De bloem heeft een middellijn van ongeveer 40 c.M. Veel grooter is de Sumatraansche *R. Arnoldi* (tot 1 M. middellijn), die in 1818 ontdekt werd. Ook andere soorten komen op Sumatra voor, zooals *R. Rochussenii* en *R. Hasseltii*. De *R.* woekeren op wortels van *Cissus*-soorten.

RAGÈN (JAV.). Zie PARAMERIA.

RAJA. Oereong (= landschap), deel uitmakende van de onderafdeeling Simëloengoen (gouvernement Oostkust van Sumatra). Het bestaat uit het eigenlijke Raja, het vazalstaatje Djandi Maoli met Hariahan en de onderhoorigheid Boeloeh Raja. Aan de rooftochten door den vorigen radja in omliggende streken ondernomen maakte, in 1887, een coalitie van de overige Radja's, gesteund door ons bestuur, een einde. Zijn opvolger zocht al spoedig toenadering tot het Gouvernement ter bevestiging van zijn gezag, maar eerst na 1900 hadden de herhaalde pogingen om onder ons bestuur gesteld te worden succes. Op 9 November 1902 werd door de hoofden van Raja de verklaring van onderwerping aan het Ned. Ind. Gouvernement geteekend, welke bij Gouv. Besluit van 6 Januari 1904 werd goedgekeurd en bekrachtigd.

De hoofdplaats is Pamatang Raja met ruim 1200 inwoners. Wat natuurlijke gesteldheid betreft, is het landschap in 3 stukken te verdeelen. Het Noorden, een groote vlakte, doorkruist van riviertjes, waaruit zich o. m. de Padang- en Bĕdagei-rivier vormen; het middengedeelte, grootendeels een ontoegankelijk gebergte, de Dolok Simbolon (± 1500 M), zoo goed als onbewoond; het Zuiden een deel van de Timoer hoogvlakte, bedekt met alang-alang en roempoet pait (een grassoort).

De bevolking bestaat uit bijna 1500 gezinnen en was tot voor kort nog geheel heidensch. De zending is thans werkzaam en heeft reeds een, hoewel nog klein, aantal inlanders tot het Christendom bekeerd. Ook van Mohammedaansche zijde worden echter bekeeringen gemaakt. De laatste jaren deden hier de „parmalims" sterk van zich spreken.

De bevolking leeft voornamelijk van den verbouw van rijst, vooral op ladangs, kan echter niet uitvoeren. Een tweede bron van inkomsten is de inzameling van boschproducten, o. a. rotan en gĕtah, echter is de Toehan Raja de grootste inzamelaar. Op de gronden, die aan de bergen grenzen, zijn goede resultaten verkregen met de koffie aanplant. Vele mannen trekken voor eenige jaren naar de Europeesche cultuurondernemingen ter Oostkust om behulpzaam te zijn bij het bouwen van schuren. Vooral de hoofden doen veel aan veeteelt en houden buffels, de kleine man fokt meer varkens en geiten.

RAJA (BOEKIT). Hoogste bekende berg in Nederlandsch-Borneo, waarvan de hoogte door peilingen op 2278 M. is bepaald. Hij is gelegen in het Schwaner-gebergte; de graniet, die de kern van dit gebergte vormt, is doorbroken door porphyriet, dat de hoogste toppen, ook den Raja samenstelt. De berg is alleen beklommen in 1894 door Molengraaff, die evenwel den hoogsten top niet bereikte, maar van een weinig lageren een prachtig uitzicht had over een groot deel van Centraal-Borneo (Geol. Verkenningstochten in Centraal-Borneo 1900, bl. 358). Vgl. deze Encyclopaedie Dl I, bl. 358.

RAJA. Als *Goenoeng Raja* vindt men op Zuid-Sumatra 2 bergen, nl. één in Kĕrintji ten Zuiden van het meer van Kĕrintji, en 2550 M. hoog, en één in MaDoea (*Goenoeng Raja of Rajo*) ten O. van het Ranau meer, 1643 M. hoog, terwijl de *Boekit Raja*, 881 M. hoog, gelegen is op de grens van Djambi en Palembang.

RAJANA (SOEND.). Zie SONCHUS.

RAJAP (JAV.). Zie ANI-ANI en TERMIETEN.

RAKATA. Zie KRAKATAU.

RAKIT. Zie VAARTUIGEN.

RÂKSJASA. Eigenlijk „booze geesten", maar algemeen gebruikt als naam voor de tempelwachters en voorgesteld als gedrochtelijke wezens van zwaarlijvige, gedrongen gestalte en met een zoetsappig uiterlijk, dat ondanks al de vreeselijke samenstellende deelen als geheel eer belachelijk dan angstwekkend is; zij hebben uitpuilende oogen, twee rijen tanden en vier groote slagtanden aan den neuswortel, een knevel, vaak een baard en zwaar hoofdhaar, dat naar achteren gestreken is en in krullen op den rug hangt; het eene been is vóór het lichaam geslagen als bij Ganeça (zie aldaar) of rust met de knie op den grond; het andere staat met den voet op den grond, zoodat de knie naar boven steekt. De wijze van versiering is uiteenloopend; als wapen dient een knots, die op verschillende wijzen gedragen wordt. (Veth, Eigen Haard 1879, bl. 202; Cat. Archeol. Verz. Bat. Gen. bl. 67).

RALAI. Zie VAARTUIGEN.

RÂMA. De hoofdpersoon van het Indische heldendicht Râmâyaṇa, was de oudste zoon van Daçaratha, Koning van Ayodhyâ (Oudhe). Door toedoen van zijne stiefmoeder verbannen, ging hij met zijne gemalin Sîtâ en zijn jongeren broeder Laksjmana naar Zuidelijk Indië, waar hij in het Daṇḍakâ-woud leefde. Daar was het, dat Sîtâ door den Reuzenvorst Râwaṇa, den beheerscher van Lankâ (Ceylon) geroofd werd. Nadat Râma te weten was gekomen door wien en waarheen zijne vrouw ontvoerd was, sloot hij een verbond met den Apenkoning Sugrîwa, liet door het apenheir een dam in zee opwerpen, die het vasteland van Indië met Ceylon verbond en slaagde er in na verwoede gevechten Râwaṇa te overwinnen en te dooden, waarna hij met Sîtâ naar Ayodhyâ terugkeerde en den troon beklom. De belijders van het Hindoeïsme erkennen Râma als een vleeschwording van den god Wisjnoe, overal wordt hij hoog vereerd, evenals zijn trouwe medehelper, de aap Hanumân, de zoon van den Windgod. Behalve het Sanskrit-epos Râmâyaṇa van Wâlmîki, dat min of meer het karakter van een heilig boek draagt, bestaan er in verschillende talen van Indië dichtwerken, waarin de daden en lotgevallen van den als idealen held en vorst voorgestelden Râma bezongen worden. Ook op Java genoot Râma hooge eer, zooals o. a. blijkt uit de basreliefs van Prambanan en het omvangrijke dichtwerk in Oudjavaansche taal, getiteld Râmâyaṇa, waarvan eene tekstuitgave in 1900 verscheen; eene omwerking hiervan in Nieuw-

Javaansch bestaat reeds lang in druk onder den titel Rāmâ.

RĀMĀYANA. Zie RĀMA.

RAMBAH. Landschap van het gouvernement Oostkust van Sumatra, omvattende het stroomgebied der Batang Loeboch of Rokan Kanan van Moeara Kĕtogan tot de monding der Soengai Doewa, een rechterzijtak.

Het wordt begrensd door de residentie Sumatra's Westkust en door de residentie Tapanoeli en vormt met de landschappen Tamboesai, Kĕpanoehan, Koento Dar Es Salam en Ampat Kota Rokan Kiri, tezamen de onderafdeeling Rokan, behoorende tot de afdeeling Bĕngkalis.

Is op de Noord-Oostelijke helling van den Boekit Simĕlamboe (1036 M.) het terrein nog zwaar ingesneden, verder naar het Oosten toe wordt de bodem zwak golvend met hier en daar uitgestrekte vlakke stukken, welke zich voornamelijk langs de hoofdrivier uitstrekken en wegens de jaarlijksche overstroomingen bekend zijn om hunne vruchtbaarheid. Dit zijn de z.g. „rĕnah gronden". Meer landinwaarts worden doorloopende dan wel op zich zelf staande terreinverheffingen aangetroffen, de z.g. „tanah kasang."

Zou uit het feit, dat men spreekt van de „Nĕgri nan Ampat" waarmede bedoeld worden Rambah, Tamboesai, Koento (= Kota Intan) en Dar Es Salam (= Kota Lama) zijn af te leiden, dat er een federale verhouding tusschen de genoemde landschappen bestaan heeft, van dien band is in de praktijk nog weinig meer te bespeuren. Als overblijfsel uit den tijd van het verbond mag worden beschouwd, dat volgens de adatvoorschriften de voornaamste Radja van Tamboesai bij de installeering van een Jang Dipĕrtoewan Bĕsar in Rambah en Koento Dar Es Salam (later ook in Kĕpanoehan) het eerst de zalving (mĕlimau) op den betrokkene moet verrichten.

Onze eerste aanrakingen met Rambah dateeren uit de laatste jaren van den Padrioorlog, n.l. den tijd, voorafgaande aan den val van Daloe Daloe, dat onder het dwangbestuur van Pakih Salèh of Toeankoe Baliau door lieden uit nagenoegalle Rokanlandschappen zwaar versterkt was. Met de inwendige aangelegenheden begonnen wij ons eerst te bemoeien na de inneming van bovengenoemd laatste bolwerk der Padri's (28 December 1839), toen de Controleur Diepenhorst te Daloe Daloe geplaatst werd.

Op vertoogen van Engelsche zijde moesten wij ons echter in 1843 uit de Rokanstreken terugtrekken en sindsdien werden die landschappen vrijwel aan zich zelven overgelaten, totdat in 1901 een Controleur belast werd met een onderzoek naar de toestanden en verhoudingen. Als uitvloeisel hiervan teekenden, nadat het inwendig bestuur zooveel mogelijk op den van ouds bestaanden voet was georganiseerd, de Rambahsche hoofden, evenals die van de overige Rokanlandschappen, in 1905 de korte verklaring.

De bevolking van Rambah bestaat uit twee bestanddeelen n.l. een van Minangkabausche en een van Mandailingsche afkomst. Tot de eerste behooren ook de vier voornaamste radja's, van wie de Jang Dipĕrtoewan Bĕsar alleen slechts daadwerkelijk bemoeienis met het bestuur heeft; als bemiddelaar tusschen dezen en de eigenlijke volkshoofden fungeert de Kapala Kĕrapatan.

Voor de radja's en hunne bij vrouwen van lagere afkomst verwekte afstammelingen geldt, evenals zulks in Tamboesai, Kĕpanoehan en Koento Dar Es Salam het geval is, het patriarchale erfrecht. Vandaar, dat de nakomelingen van radja's en niet maatschappelijk met hen gelijkstaande vrouwen buiten het soekoeverband hunner moeders staan. Zij vormen de groep der Anak radjaradja. De familie, waaruit de Kapala Kĕrapatan voortkomt, behoort tot deze groep.

Voor het Maleische deel der bevolking gelden de matriarchale instellingen. Men telt zeven soekoes, aan het hoofd waarvan penghoeloes staan met den titel van Datoek. Tezamen duidt men hen aan met „Ninik mamak soekoe nan toedjoeh", onder wie het hoofd der soekoe Mĕlajoe, dat den titel „bandahara" voert, als de primus inter pares geëerd wordt. De soekoes worden weder onderverdeeld in groepen met „indoeks" aan het hoofd; met het overbrengen van opdrachten en het bijeenroepen der bevolking zijn belast de „bintara's", die bij feesten ook als ceremoniemeesters fungeeren. Waar de sterke arm noodig is, treden de „doebalangs" op, die voorheen de voorvechters waren.

Behalve deze in zeven soekoes verdeelde z.g. Kaämpat soekoe bevolking heeft men de „soekoe nan sĕratoes" en de „oenggoen nan lima poeloeh".

De eerste wordt gevormd door vrijverklaarde lijfeigenenen en ontslagen pandelingen zonder betrekkingen onder de vrije „Kaämpat soekoe" of wier wederopname in het soekoeverband geweigerd wordt, en door lieden, die wegens slechten levenswandel uit het soekoeverband zijn gestooten. Deze groep staat onder den Pĕnghoeloe Sĕtia-Radja, die ook hoofd schijnt te zijn van de „Oenggoen nan Lima Poeloeh", ontstaan uit vrijgelaten, uit andere streken medegebrachte of gekochte lijfeigenen.

Met de uitdrukking „Orang nan tiga Pihak" worden bedoeld de drie genoemde groepen van de eigenlijke bevolking van Minangkabauschen oorsprong in Rambah t.w:

1°. de Anak Radja-radja, 2°. de Kaämpat Soekoe en 3°. de Nan Sĕratoes en Oenggoen nan Lima Poeloeh.

De vreemdelingen in het landschap staan, voor zoover zij zich niet bij een der groepen hoogergenoemd hebben aangesloten, onder de verschillende Penghoeloes Pĕkan of passerhoofden en onder een algemeen hoofd, den Datoek Bandar.

Bewoont het Maleische deel der bevolking de nederzettingen aan de Batang Loeboch of Rokan Kanan (van Pasir Pĕngarajan af tot aan de monding der Soengei Doewan) en hare zijrivieren, het Mandailingsche element der bevolking is gevestigd in de kampongs langs de Rokan Kanan en hare zijtakken van Moeara Kĕtogan tot Pasir Pĕngarajan, de z.g. Toedjoeh Boewah Kampoeng, oorspronkelijk zeven in aantal, later aangegroeid tot twaalf. Elke nederzetting staat onder een afzonderlijk hoofd met den titel van Soetan of Maradja. De gezamenlijke hoofden der Mandailingsche bevolking duidt men aan met: „Soetan nan Ampat, Maradja nan Tiga, Soetan Bĕratoer didalam Toedjoeh Boewah Kampoeng."

De streek, door de Mandailingers bewoond, is te beschouwen als onderhoorig aan den voor. naamsten Radja in Rambah, den Jang Dipĕrtoewan Bĕsar. Tusschen dezen en de hoofden fun-

geert de Kapala Kĕrapatan als bemiddelaar. De bevolking is den Jang Dipĕrtoewan geen diensten verschuldigd, slechts moeten hem bij reizen in het gebied dragers en roeiers verstrekt en bij het bouwen van een woning materialen geleverd worden.

De patriarchale instellingen zijn in zwang en ook de marga indeeling is ten volle gehandhaafd gebleven.

De rechtspraak wordt krachtens eene in het jaar 1912 door het zelfbestuur in overleg met het Europeesch bestuur vastgestelde proefregeling onder toezicht van den betrokken bestuursambtenaar door de hoofden, hetzij als alleensprekende rechters, hetzij vereenigd tot een rechtbank, uitgeoefend naar de van ouds geldende instellingen en gebruiken. Waar vrijheidsstraffen worden opgelegd, volgt men de dienaangaande door het N.I. Gouvernement gegeven voorschriften.

De geheele bevolking belijdt den Islam.

De geestelijke waardigheden van Imam, Chatib en Bilal zijn niet erfelijk. Men kiest de meest geschikte personen, doch houdt rekening met het recht, dat bepaalde soekoes hebben om door een harer leden eene zekere geestelijke functie te doen vervullen.

Het voornaamste middel van bestaan is landbouw, meer speciaal de cultuur van rijst op droge velden. In de laatste jaren is door ons bestuur veel gedaan ter bevordering van de natte rijstcultuur en van de gambir- en ramboeng (ficus elastica) aanplantingen; ook zijn proeven genomen met katoenaanplantingen, die zeer goed geslaagd zijn en veel beloven. Het verzamelen van boschproducten, voornamelijk rotan, levert een niet onbelangrijke nevenverdienste. Door aangelegde aanplantingen van rotan sĕga bĕras wordt reeds product geleverd, dat te Tanah Poetih verhandeld wordt.

De veeteelt bepaalt zich tot het houden van buffels en geiten. Er heeft uitvoer van buffelsticren plaats.

Prauwen worden in het landschap zelf aangemaakt.

De handel berust hoofdzakelijk in handen van vreemdelingen Naar de aanwezigheid van mineralen wordt nog een onderzoek ingesteld.

Literatuur: Aanteekeningen omtrent Midden-Sumatra aan officieele bescheiden ontleend. Verh. van het Bat. Gen. van K. en W. deel XLII. De Koloniale Verslagen; Verslag nopens den politieken toestand in de Rokan staatjes van den controleur H.C.E. Quast. (Tijdschrift Bat. Gen. van K. en W. jaarg. 1906).

RAMBANA. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

RAMBAOE (Waigeoe). Zie KOESKOEZEN.

RAMBIPOEDJI. District en contrôle-afdeeling van de afdeeling Djĕmbĕr, regentschap Bondowoso, residentie Besoeki; het district heeft eene oppervlakte van 295 K.M². en telt 26 desa's met ruim 50.000 inwoners, waaronder een 100tal Europeanen en een 10tal Chineezen (1905). De hoofdplaats met een drukke markt en veel Inlandsch vertier is gelijknamig. Het station Rambipoedji is het beginpunt van de Staatsstoomtramlijn (smalspoor) naar Poegĕr (zie POEGĔR). In dit district wordt veel tabak geteeld.

RAMBOENG (MAL.). Zie FICUS ELASTICA.

RAMBOENG AKAR (MAL.). Zie URCEOLA.

RAMBOET POETRI (MAL.). Zie CASSYTHA.

RAMBOETAN (MAL.). Zie NEPHELIUM LAPPACEUM.

RAMÈH (juister: RAMI). Naam van eenige vezel-leverende netelachtige planten, behoorende tot het geslacht *Boehmeria Jacq.*, fam. *Urticaceae-Urticeae.* Het genus *Boehmeria* telt ongeveer 45 soorten, in de tropische en subtropische gewesten der beide halfronden. Het zijn boomen, heesters of halfheesters, met getande bladeren, zachtbehaarde twijgen, en een- of tweehuizige bloemen, die in kogelvormige meestal eenslachtige bloemkluwens langs de spil van eene okselstandige aar of de takken van een pluimvormig bijscherm verspreid zijn. Van *Urtica* onderscheidt dit geslacht zich o. a. door de afwezigheid van brandharen. In Ned.-Indië zijn een 11-tal soorten, met vele variëteiten waargenomen, doch onze kennis dezer soorten, en bepaaldelijk de kennis van hare waarde als vezelplanten, is nog uiterst gebrekkig. Men zie voor de beschrijving van het geslacht: Boerlage's Handleiding Dl III 1, bl. 348 (1900) en voor de Ned.-Indische soorten: Miquel's Flora Dl I II, bl. 250 (1859).

De twee soorten of variëteiten voor de industrie van beteekenis zijn:

1) *Boehmeria nivea Hook, et Arn.* (= *Urtica nivea L.*) of witte ramèh, gekenmerkt door de eenjarige, na de vruchtzetting verdorrende, twijgen en door het sneeuwwitte dons aan de onderzijde der bladeren, waaraan zij haren naam ontleent. Deze soort stamt uit Oost-Azië en wordt bepaaldelijk in China en vooral ook in Achter-Indië sinds overoude tijden gekweekt; zij levert de met de hand van de schors ontdane en van het hout losgemaakte vezel-linten, die naar de oppervlakkige gelijkenis met gedroogd gras, door Engelsche kooplieden weleer als China-grass zijn bestempeld en dien naam behouden hebben, schoon het geen gras is en de Europeesche handelswaar niet uit China komt. De *B. nivea* groeit beter in een subtropisch dan in een tropisch klimaat. Zij wordt bijv. in Algiers gekweekt, wat met de volgende, die veel meer eene vochtige, gelijkmatige warmte vereischt, geenszins het geval is.

2) *Boehmeria tenacissima Gaud.*, ook beschreven als *B. candicans Hassk.* Dit is de groene ramèh, die zich van de voorgaande onderscheidt door veel forscher heesterachtigen groei en de overblijvende, meerdere jaren durende, stengels. Deze plegen dus na de vruchtzetting niet te verdorren, doch nemen allengs in omvang en lengte toe, zoodat de plant zelfs tot vijf meters in de hoogte gaat en, als men den stengel afsnijdt, opnieuw loten laat uitschieten, die het weldra tot eene lengte (van 1,8—2 M.) brengen, welke voor de vezelwinning het meest geschikt is. De bladeren zijn grooter, langer gepunt, aan den voet veelal hartvormig; ook zijn zij aan de onderzijde grooner, en, daar zij weinig dons hebben, hoogstens grijsachtig-viltig, doch nooit sneeuwwit. Deze soort eischt de vochtige warmte van een zuiver tropisch klimaat; bij gematigde temperatuur is de groei langzaam en de vruchtzetting gering. („La ramie aime bien avoir la tête dans le feu et les pieds dans l'eau"). Zij behoort in den Indischen archipel (Java, Sumatra, Borneo) tehuis en is daar van ouds als „rami" bekend. Haar vezel munt uit door groote sterkte, in schoonheid wordt zij achtergesteld bij chinagras.

Deze plant pleegt door vele botanici beschouwd te worden als zijnde slechts eene der vele variëteiten van den sub 1 genoemden stamvorm *B. nivea*, en de verschillen zouden dan te verklaren zijn uit het feit, dat de plant een aloud cultuurgewas is. Deze meer omvattende soort, dus I en 2 te zamen, heeft dan als verspreidingsgebied: Britsch- en Nederlandsch-Indië, Filippijnsche eilanden, Marianen, China; zoowel wild als gekweekt.

Als inlandsche namen voor de Ned.-Indische vezelleverende *Boehmeria*, welke dan ook haar juiste soort- en variëteitsnaam zij, vindt men vermeld rami (JAV., MAL.), haramaj (SOEND.), voorts nog hori (BAT.), kloeî of këloeî (SUM.) (këlaî in Korintji), (de naam këloeî schijnt ook naar Britsch- Indië overgebracht, en is nog aantetreffen in den Duitschen naam Kaluihanf), kàmè (MAK., BOEG.), kadjoe labaj (MAD.).

De eerste beschrijving en afbeelding van deze plant vindt men in Rumphius, Amb. Kruidboek V, bl. 214 (1750), waar o. m. is medegedeeld, dat destijds de plant in Amboina nog onbekend was, doch te Makasser veel werd aangeplant: „van de stelen wordt een grof garen gemaakt, waaruit de inlanders netten breien en vischlijnen draaien, alsmede een fijner garen, waaruit zij schepnetjes maken, die redelijk durabel zijn in zeewater, en de plant wordt daarom op alle plaatsen op Celebes, waar de orang badjos (zie deze Enc. Dl III)wonen, naarstig onderhouden. De stengels moeten van zelfs verdrogen, alsdan separeert zich de bast van zelfs en laat zich licht tot draden splijten. Anderen nemen de volwassen stengels van 't groene kruid, schrappen daarvan af de buitenste groene en sappige schors, totdat men op den binnensten witten bast komt, die naast het hout ligt, denwelken zij dan tot dunne draden splijten, eveneens als men met de wilde gnemon doet".

Soortgelijke oude berichten kan men ook uit alle andere gewesten verzamelen, waar deze *Boehmeria* inheemsch of ingevoerd is: overal heeft men op eenvoudige wijze de vezels uit de stengels losgemaakt en vooral als sterk touw (tali rami) voor netten gebruikt. Ook van *B. platyphylla Don* (nanasi oetan, MAL. MEN.) wordt touw bereid. De vervaardiging van touw van *Boehmeria* te Kampar is als volgt beschreven. „Nadat de buitenbast van den stengel is weggenomen, wordt het groene gedeelte met een kapmes afgeschraapt. Zoodra de vezels bloot liggen, worden zij door middel van een stokje, aan welks einde een haak zit, in elkaar gedraaid en om een spoel of klos gewonden. Zijn twee spoelen voldoende voorzien van de reeds tot draad verwerkte vezels, dan spant men die in een vierkant raam met handvat, zoodanig dat ze zich vrij om een as kunnen bewegen. Daarna verbindt men de einden van de klossen en hecht die aan den haak van evengenoemd stokje, waaraan door een paar malen wrijven over de knie een ronddraaiende beweging wordt gegeven. De hierdoor verkregen dubbele draad wordt weder om een klos gewonden, die eveneens in het raam kan geplaatst worden, totdat de verlangde dikte is verkregen. De bewerking is zoo eenvoudig,dat zij in den regel door één man wordt verricht".

Veel grooter zorg hebben de Chineezen besteed aan de teelt en de bewerking dezer plant. Volgens F. Porter Smith is de Chineesche naam der plant Choe ma en worden de vezels der stengels geweekt in soda-oplossing en dan gekamd, alleen of met zijde geweven.

Al voor drie eeuwen, ja zelfs veel vroeger, kwamen uit het Oosten ramèh-achtige weefsels naar Europa. Door de Hollanders werden zij uit Goa en Calicut aangevoerd, en als „neteldoek" en „graslinnen" in den handel gebracht. Vooral in Engeland was in de dagen van Koningin Elisabeth dergelijke waar als „nettlecloth" en „chinagrasscloth" zeer gezocht. Het is echter niet zeker, of dit Oostersch neteldoek ook niet uit andere vezels bestond; men noemt o. a. *Villebrunea integrifolia v. appendiculata*, eene verwante netelsoort. Deze plant, de Ban réha, wordt door sommigen voor het echte chinagras gehouden en werd voor eenige jaren weder sterk aanbevolen (zie Agr. Ledger 1899, no. 3).

Onder echt „neteldoek" wordt tegenwoordig gewoonlijk verstaan een getwijnd fijn linnen of katoenweefsel; de beste en zeer kostbare soort heet f i l d e m a i n. Als „graslinnen" duidt men in de huishouding aan eene breede soort gebleekt grof katoen. Het inheemsche neteldoek, uit den gewonen grooten brandnetel (*Urtica dioica*) vervaardigd, was reeds veel vroeger door linnen en katoen verdrongen, daar de opbrengst zoo gering was; het langst schijnt het in Rusland in gebruik gebleven te zijn, en in den oorlogstijd bij de schaarschte aan vezelstoffen is het gebruik van brandnetelvezels in Duitschland weder toegenomen.

De eerste pogingen, om de Aziatische *Boehmeria's* op grooter schaal voor de Europeesche nijverheid ten nutte te maken, dateeren uit het begin der 19de eeuw. In Engelsch-Indië is de plant als R h e a (réha, rhia) bekend, de naam, dien zij in het wild in Assam draagt en die nu de gewone Engelsche handelsnaam voor ramèh is geworden (rhea- of rhia-fibre). Voor de geschiedenis enz. dezer vezelplant daar te lande raadplege men Sir George Watt, The Commercial products of India 1908. pag. 145, en vooral ook eene monographie in Agr. Ledger 1898 no. 15 en 1900 no. 18, getiteld: A review of existing information on Rhea or China-grass. Alleen zij nog opgemerkt, dat al in 1803 door Roxburgh kaloeéplanten (= rami) van Sumatra naar den tuin te Calcutta zijn overgebracht, en dat deze planten later identisch bleken met de Bengaalsche Kankhura.

Voor Ned.-Indië werd de eerste stoot tot de ramèh-cultuur in 1817 door Koning Willem I gegeven. De Ned. Mij. t. b. v. Nijverheid heeft in de vorige eeuw herhaaldelijk door prijsvragen enz. tot de teelt opgewekt, en op de eerste wereldtentoonstelling te Londen, in 1851, ontbrak dan ook al niet de „Java-rameh". (Zie o. a. Bisschop Grevelink, Pl. v. N.-Ind. bl. 362).

Het bleek echter spoedig, dat een groot bezwaar de uitbreiding dezer cultuur in den weg stond. De bewerking der stengels uit de hand, zooals zij door de inlanders geschiedt, gaat voortreffelijk, doch eischt veel tijd en wordt in het groot vaak ook te kostbaar. De oorzaak daarvan ligt hoofdzakelijk in de kleverige stof, of juister gezegd, het collencymatisch weefsel, door het welk de buitenbast met den binnenbast verbonden is, en welks verwijdering veel arbeid eischt. Ook zijn de vezels in ramèh niet onderling stevig verbonden; dit komt aan de sterkte en schoonheid der vezels ten goede, maar heeft ook bezwaren. Eene

zuivering door rotting zou nl. van de losgeraakte vezels allicht eene verwarde brei maken, en zij benadeelt bovendien kleur en duurzaamheid der losse vezels; nog in hooger mate doet dat het gebruik van chemicaliën (o. a. alkaliën of chloor) voor dit doel. Voor de ontgomming zijn verschillende methoden aangeraden, nl. koken met zeepwater, bijtende soda, natriumsulfiet, kaliumchromaat enz. Het beste is, dat de planter dit aan de spinnerijen overlaat, maar zorgt, dat deze de grondstof onverward en van gelijke lengte ontvangen. Een groot aantal toestellen is uitgedacht om langs mechanischen weg de vezels uit de versche stengels te lichten. De meeste der voorgestelde decorticators waren te ruw, en zij vernielden de lange vezels. Reeds in 1870 werd in Engelsch-Indië eene premie van £ 5000 uitgeloofd voor een goede rhea-machine, doch toen de wedstrijd van machines te Saharunpur werd gehouden, kon helaas deze premie niet worden uitgekeerd. In 1877 en 1883 werd deze wedstrijd herhaald zonder veel succes.

In Europa is de ramèh op alle wereldtentoonstellingen tot een onderwerp van studie gemaakt, door wedstrijden en congressen, waartoe de inderdaad prachtige weefsels, als expositie-proeven uit deze grondstof vervaardigd, steeds gereedelijk aanleiding gaven. Bepaaldelijk op de tentoonstellingen te Parijs van 1867, 1878, 1889 en 1900 is zulks het geval geweest. Men kan echter niet zeggen, dat zij de oplossing van het vraagstuk gebracht hebben, al kon wel eenige vooruitgang in de constructie der ramèh-machines geconstateerd worden en al bleek de groote industrie hoe langer hoe meer geneigd, zich de ramèh-vezel ten nutte te maken. Van 1873—1900 zijn er niet minder dan 454 ramèh-machines en ramèh-procédés gepatenteerd. Tusschen 1835 en 1891 heeft men 235 geschriften over ramèh geteld. Van latere tijden ontbreken deze statistieken, maar de volharding der uitvinders bleef nog lang aanhouden, wel een bewijs, dat de ware methode nog niet gevonden was. Het is gebleken, dat de bezwaren aan de bereiding van ramèh-vezel verbonden, zoo groot zijn, dat zij practisch onoverkomelijk zijn en om die reden is in 1911 op het vezelcongres te Soerabaja besloten het ramèh-vraagstuk niet verder in studie te nemen. Als er ooit een vezelstof is, die de menschheid teleurstelling heeft gebracht, dan is het wel de ramèhvezel geweest.

De heer F. W. van Eeden, de in Mei 1901 overleden directeur van het Kol. Mus. te Haarlem, die al in het Tijdschr. v. Nijverheid v. 1869 een overzicht gaf van alles wat destijds over het onderwerp bekend was, schetste later in den beschrijvenden catalogus van genoemd museum, afd. plantaardige vezelstoffen (uitg. 1887), den toestand met de volgende, ook nu nog niet geheel gelogenstrafte, woorden:

„Sinds dien tijd is de rameh-cultuur in vele koloniale en niet-koloniale landen het onderwerp gebleven van onuitputtelijke plannen, voorstellen, cultuur- en bereidingstelsels. In Amerika, Frankrijk, Spanje, Italië, Algerië en niet het minst in de Nederlandsche en Britsche koloniën, heerschte een koortsachtige ijver om het groote probleem, de bereiding der vezels tot een handelsproduct, op te lossen. Rameh-maatschappijen werden opgericht, tijdschriften bepaaldelijk voor de ramecultuur in het licht gegeven, ja, zelfs uit het zuiden van Frankrijk en Algiers kwamen van tijd tot tijd berichten dat reeds groote oppervlakten land in cultuur waren gebracht. Zelden is meer ophef gemaakt van een nieuw artikel, en toch is later gebleken dat er eigenlijk nergens eenig gunstig resultaat verkregen was".

Voor het geval dat er ten slotte nog eenig nut van de ramèh te trekken valt als inlandsche cultuur volgen hier enkele bijzonderheden.

De vezels uit de stengels van de gebruikelijke *Boehmeria's*, van verschillende herkomst, schijnen in bouw overeen te komen, doch exacte vergelijkende onderzoekingen over de kwaliteit der vezels van de variëteiten dezer plant ontbreken. Men heeft de relatieve sterkte der vezels van ramèh, hennep, vlas en katoen geschat op 100, 36, 25 en 12.

De in den handel komende vezel-linten (het eigenlijke chinagras) bestaan uit bastvezelcellen samenhangend met bastparenchym. Deze vezelcellen zijn 60—250 m.M., soms zelfs 500 m.M. lang, meest 40 m.M. breed, met vele wandverschuivingen en zwellingen en wijde opening (lumen); eenigszins op hennep gelijkend. De bijzonder groote lengte der vezelcellen (bij katoen is deze gemiddeld 10 m.M., bij jute slechts 2 m.M.) is kenmerkend voor ramèh en veroorzaakt de ongemeene sterkte van al het uit deze grondstof vervaardigde.

Omtrent de cultuur in Ned.-Indië bestaat geen op praktische uitkomsten gebaseerde handleiding. Zeker is het, dat ook de teelt in het groot moeilijkheden met zich zal brengen. Een heesterachtig gewas, dat sterk uitstoelt en dus in massa nooit zoo gelijk groeit als vlas en hennep zal, aan zich zelf overgelaten, geen regelmatige oogsten geven. Ook schijnt de ramèh-plant veel van den bodem te eischen in zake vruchtbaarheid. In 1847 gaf Teysmann eene nota over deze plant, waarin hij er reeds op wijst, dat zij een humusrijken bodem verlangt en vooral bij de kampongs wordt geteeld op mesthoopen en dergelijke substraten. Een lichte, niet te droge grond, met goede afwatering, bemesting en omwerking tot 30—40 c.M., zijn hoofdvereischten. De kweeking kan door zaaien of stekken geschieden. De oogst der stengels moet geschieden vóór de bloemen zich geheel hebben ontwikkeld. Men raadplege voor een en ander: Dr. K. W. van Gorkom, O.-I. Cultures Dl II, bl. 516 (2e uitg. 1884) en Supplement, bl. 233. (1890).

Er werden van wege 's lands plantentuin in 1892 de volgende wenken gegeven, op grond der ervaringen in den cultuurtuin te Tjikeumeuh:

„De grond moet rijk aan humus zijn en vochtig, maar zonder grondwater; waar niet op de natuurlijke vochtigheid van den grond gerekend mag worden, moet men voor voldoende irrigatie zorgen. Men zaaie de zaden liefst in het begin van den Westmoeson uit, na ze met het vijfvoudig volume aarde gemengd te hebben. De zaaibedden worden op een lichten grond aangelegd, met rundermest voorzien, zorgvuldig bewerkt en behoorlijk vochtig gemaakt. Het met aarde gemengde zaad wordt uitgestrooid en met een bezem gelijkmatig verdeeld. Men bedekt de zaden niet met aarde maar plaatst boven de bedden een matten afdak, dat men vochtig houdt. Als de plantjes 10 c.M. hoog zijn, worden ze in 90 c.M. van elkaar verwijderde rijen, op 10 c.M. onderlingen afstand

uitgeplant. Gedurende een tiental dagen worden ze dagelijks begoten. Meer aanbeveling verdient de voortplanting door wortelstok-uitloopers, die men van de plant ter lengte van 10—12 c.M. afsnijdt. Het veld wordt 12 c.M. diep geploegd en in de voor legt men de uitloopers in de lengte. Daar de aanplant dicht moet zijn, heeft men per H.A. 10—12 duizend stuks noodig. De grond moet voor de aanplanting goed bewerkt en bemest worden. De planten moeten in de volle zon staan, het onkruid verwijdert men. Rijp om te oogsten zijn de stengels als ze onderaan geel beginnen te worden".

Wat betreft het rendement aan vezels loopen bij de *Boehmeria's* de cijfers zeer uiteen. Als voorbeeld mag hier de berekening volgen, door Ch. Rivière in den tuin te Algiers opgemaakt. Op eene hectare land zijn per M². 40 stengels van 1,6 M. te telen, dus 400.000 per hectare en per oogst (gewicht 18—22000 K.G.). Iedere stengel geeft 3 gram vezels, dus per hectare 1200 K.G. en bij vier oogsten per jaar 4800 K.G. vezel-lint, na ontgomming 4000 K.G., tot een waarde van ongeveer 1600 gulden; de zuivere winst schat hij dan per jaar en per hectare op 125 gulden. In de tropen kan de jaarlijksche vezel-opbrengst tot 12.000 K.G. per hectare stijgen, uit 6—9 oogsten.

Volgens eene oudere proef gaven te Algiers 100 K.G. versche stengels 52 K.G. id. ontbladerd, en deze gedroogd 10,4 K.G., waarvan 2,08 K.G. vezel-lint, dat bij wasschen tot 1,6 K.G. verminderde en bij daarop gevolgd bleeken tot 1,12 K.G., gevende 0,7 K.G. prima handelswaar.

Literatuur: Als algemeen werk over deze vezelstof is te noemen: F. Michotte, Traité scientifique et industriel de la Ramie. I, Culture et décorticage (1890), II Dégommage et travail industriel (1893) met supplement: L'Ortie (1895). Voorts: C. B. Bouché u. H. Grothe, Ramie, Rhea Chinagras und Nesselfaser (2te Aufl. 1884). G. Bigle de Cardo, La Ramie et ses analogues aux Indes anglaises (1903), Numa Bothier, La ramie, Culture, description, usages, rendement (1902). H. Carter, Ramie, China grass, The new textile fibre and all about it (1910). La Ramie. Culture, préparation, utilisation industrielle. Compte rendu du congrès de la ramie (1900) avec préface par M. Cornu. De meeste nieuwere gegevens over ramèh moet men uit de in dit opstel reeds genoemde en andere bronnen verzamelen. In 1898 verscheen te Berlijn een bibliographisch overzicht van Dr. A. Schulte im Hofe; zie ook van denzelfden schrijfer een opstel, get. Zum Ramie-Kongress in Paris (Tropenpflanzer 1901, 54). Hier te lande vindt men eene uitgebreide verzameling betreffende ramèh en ramèh-literatuur in het Koloniaal Inst. te Amsterdam.

RAMÊLAN. Zie VASTENMAAND.

RAMENAS. Zie RAPHANUS.

RAMI (MAL., JAV.). Zie BOEHMERIA.

RAMI TJINA (MAL.). Zie CORCHORUS CAPSULARIS.

RAMIS (MAL.), rèmis (SOEND.). Naam voor de in het zoete water levende Tweekleppige schelpdieren tot de familie der *Cyrenidae* (zie SCHELPDIEREN) en tot het geslacht *Corbicula* behoorend.

RAMPING (**KÊMBANG**) (JAV.). Een geurig mengsel van fijngesneden en een weinig gedroogde bladeren van *Pandanus dubius* met welriekende bloemen. Wordt op den pasar overal verkocht en dient om tusschen kleeren te leggen.

RAMPOK of **RAMPOG.** In de Vorstenlanden „het met velen tegelijk aanvallen om af te maken", echter meestal gebruikt in de beteekenis van het afmaken van levend gevangen tijgers (rampog matjan), hetgeen bij wijze van feestnummer geschiedde op garêbêg of andere groote feestdagen, ook in de Gouvernementslanden van Midden-Java. Op de aloen-aloen wordt een groot carré gevormd door twee rijen Javanen, met picken gewapend. In het midden van het vierkant staan de hokken, in elk waarvan zich een koningstijger (matjan lorèng) of panter (m. toetoel) bevindt. Meestal zijn het de vallen, waarin die tijgers kort geleden gevangen zijn. Om de hokken ligt padistroo opgehoopt. Op een wenk van den Vorst (in de Gouv. landen: van den regent) treedt een tweetal mannen al tandakkende naar een der hokken toe, steekt het padistroo in brand en opent de schuif. Het dier, bang geworden door het geschreeuw der Inlanders, haast zich gewoonlijk niet, uit het hok te komen. Dwingt de hitte het er eindelijk toe, dan komt het er (achterste voren) uit, loert een oogenblik rond en waagt het dan in groote sprongen weg te rennen. Het ziet echter aan alle zijden picken, die het tegenhouden en als het eindelijk den sprong tot ontvluchting waagt, wordt het op de speerpunten opgevangen en afgemaakt. Een enkele maal is het wel gebeurd, dat de tijger door het vierkant heenbrak en kon vluchten. Meestal kan hij echter ook dan nog afgemaakt worden. Vroeger hadden deze „rampoggan-matjan" geregeld elk jaar plaats; vooral die in Blitar met koningstijgers waren bekend. Doch in de laatste tientallen van jaren worden zij door het verminderen van het aantal tijgers zeldzamer.

In de residentie Batavia wordt het woord „rampok" gebruikt, om daarmede het bedrijf van rooverbenden aan te duiden, die van wapens (dikwijls pistolen en revolvers) voorzien en met groot misbaar 's nachts uit stelen gaan. Veelal maken zij hunne gezichten zwart om herkenning te voorkomen. In de Vorstenlanden heeten deze benden „kètjoe's" (zie aldaar). Een lid der bende wordt ook „rampok" genoemd.

RANAH. District der onderafdeeling Pajô Koemboeh (zie aldaar).

RANAU-MEER. Het grootste gedeelte van dit meer behoort tot de afdeeling Ogan en Komêring Oeloe (res. Palembang); het kleinste Zuidwestelijke deel tot de afd. Kroë (res. Benkoelen). De waterspiegel ligt op 540 M.; de grootste diepte werd bepaald op 229 M.; het bezit een sikkelof halvemaanvormige gedaante, doordat in het Zuidoosten de onwerkzame vulkaan Sêminoeng (1881 M.) ver, als een halve cirkel, in het meer vooruitspringt; de wateroppervlakte bedraagt 126 K M²; de grootste lengte in O.W. richting 17530 M., in N.Z.-richting 16445 M. In het algemeen zijn de oevers steil, behalve die in het N.; de plaats Banding agoeng aan den N. oever was vroeger hoofdstad van de sedert opgeheven onderafdeeling Ranau-districten. De nieuwste topografische kaart met korte beschrijving is te vinden in het Jaarverslag van den Top. Dienst 1909, Pl. XVIII, p. 67. Het is gelegen in de grootste hoogvlakte van Zuid-Sumatra, die

de landschappen Kisam en Mĕkakau omvat. De vroegere opvatting, dat het zou zijn een kratermeer van een reusachtigen ingestorten vulkaan, is volgens latere onderzoekingen waarschijnlijk onjuist. Het verkeer op het meer geschiedt bijna uitsluitend in uitgeholde boomstammen. Het meer wordt o.m. gevoed door de kleine Warkoe, die op den Sĕminoeng ontspringt. De afwatering heeft plaats aan de Noordzijde door de Wai Koeala, later na haar vereeniging met de Mĕkakau: Sĕlamboeng en na hare vereeniging met de Saka: Komĕring genoemd.

RANAU PLATEAU, een smal, uit tufgesteenten bestaand hoogland in het uiterste Zuiden van de residentie Palembang, grenzende aan de residenties Benkoelen en de Lampongsche Districten. Het verheft zich gemiddeld tot een hoogte van 500 à 700 M. en wordt in het W. begrensd door de hellingen van den Boekit Barisan, terwijl in het N.O. een bergrug, die slechts weinig boven het plateau uitsteekt, de grens vormt. Door dezen rug breekt de A. Sĕlaboeng, die ontstaat uit de vereeniging van de Zuidwaarts stroomende Makakau en de Noordwaarts stroomende Wai Koealoe en vrijwel de eenige verbinding vormt van het plateau met de Oostelijke vlakte. De Sĕlaboeng helpt daarna mede aan de vorming van de Komĕring, een zijrivier van de Moesi. Het Zuiden wordt ingenomen door het Ranau-meer (zie aldaar), aan welks Zuidoever zich steil de G. Sĕminoeng tot 1881 M. verheft en het plateau aldaar afsluit.

De bevolking leeft grootendeels van de opbrengst der ladangs. Hoewel sawahs ook hier bekend zijn, komen zij alleen langs enkele rivieren voor, en leveren nog niet $^1/_8$ van de totale rijstopbrengst. Voor den verkoop worden cultuurgewassen, voornamelijk koffie, tabak en katoen geplant en boschproducten ingezameld. Het meest bekend is de Ranau-tabak, waarvan de productie niet groot is, maar de prijs buitensporig hoog (vaak ƒ 200 per pikoel). De bevolking in de doesoens, die op echte Ranautabak gesteld is, wil deze alleen van den producent zelf betrekken en twijfelt aan de echtheid, zoodra een tusschenhandelaar ze aanbiedt, vandaar dat de Ranauers hun product in alle richtingen langs de wegen en rivieren naar de verbruikers brengen. De koffiecultuur is achteruitgaande; het product wordt wegens de transportmoeilijkheden liever over den Barisan naar Kroë en Bintoehan aan de Westkust gebracht, waar maandelijks de booten van de K.P.M. komen, dan naar het dichtbij gelegen Moeara Doea. (Zie aldaar). Katoen wordt langs den bovenloop der rivieren aangeplant en op vlotten naar Palembang vervoerd. In de laatste jaren neemt de rubbercultuur sterk toe, terwijl bovendien de boschproducten en vogelnesten van eenige beteekenis zijn.

RANDJOE (RANDJAU) (MAL.), Borang (JAV.). Bamboestokken van verschillende lengte met scherpe uiteinden, die met de punten naar boven schuin in den grond geplant worden, en voornamelijk ter verdediging dienen. De door randjoe veroorzaakte voet- en beenwonden genezen zeer moeilijk, waarschijnlijk omdat het gestoken wonden zijn en er vaak stukjes bamboe in de wond blijven zitten. (Bleeker, Nat. en Gen. Arch. N.-I. I, bl. 67).

RANDJOEWA (RAI DJOEA of RĒNDJOEWA). Eiland tot de Savoe-eilanden behoorende op 10° 40′ Z.B. en 120° 35′ O.L., groot ongeveer 33 K.M.², onder bestuur van een Radja, en behoorende tot de onderafdeeling Sawoe. Het bestaat voor een groot deel uit sterk geplooide tertiaire mergels en is volgens Verbeek tot 176 M. hoog. (Molukken-Verslag, blz. 303). Het eilandje wordt door ± 500 inlanders, bijna allen heidenen, bewoond en wordt ook wel Benjoar genoemd.

RANDOE (JAV.). Zie CEIBA.

RANDOE ALAS (JAV.). Zie BOMBAX MALABARICUM.

RANDOEBLATOENG. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Blora, regentschap en afdeeling Blora, residentie Rembang, met eene oppervlakte van 535 K.M². Het district telt 43 desa's.

RANDOEDONGKAL. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Pĕmalang, residentie Pĕkalongan. Zij bestaat uit de districten Randoedongkal, Banjoemoedal en Watoe Koempoel.

RANDOEDONGKAL. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Randoedongkal, regentschap en afdeeling Pĕmalang, residentie Pĕkalongan, met drie onderdistricten en 37 desa's. Het district telde einde 1905 ruim 55000 zielen, waaronder enkele Europeanen, 60 Chineezen en enkele Arabieren.

RANGAM (MAL.). Zie SOLANUM LYCOPERSICUM.

RANGĒH (MINANGK.). Zie GLUTA.

RANGEN EN TITELS. Zie TITELS.

RANGGA RANGGA (MAL.). Zie GARANGAN.

RANGKANG. Inrichting voor godsdienstonderwijs in Atjèh. Zie: C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, II, p. 23 vv. (The Achehnese, II, p. 23 vv.); vgl. ATJÈHERS, 3, en PĒSANTRĒN.

RANGKASBITOENG. (I) District van de contrôle-afdeeling Lĕbak-kalèr, regentschap en afdeeling Lĕbak, residentie Bantam; met eene oppervlakte van 246 K.M². Het district telt 74 desa's.

(II). Hoofdplaats der afdeeling en van het regentschap Lĕbak, gelegen in eene vruchtbare vlakte aan de samenvloeiing van de Tji Oedjoeng en de 3 K.M. hoogerop vereenigde Tji Bĕrang en Tji Simeut. Het kleine fort, waarvan de bezetting al in 1875 werd ingetrokken, is sedert geslecht.

RANGKOK of **DJONGGRANG.** Javaansche namen voor een Neushoornvogel (zie aldaar), *Buceros rhinoceros*; de Soendaneezen noemen hem Rangkong, de Maleiers op West-Sumatra Anggang dantŏ, de Bandjareezen op Borneo Anggang, de Dajaks op Borneo Tingang en de Maleiers op Oost-Sumatra Enggang-rak of Padoeng.

RANGKONG (SOEND.). Zie ANGGANG en RANGKOK.

RANGO-RANGO (t. r. Rangoek), (MAL.). Zie VOACANGA.

RANIDAE (Echte kikvorschen). Familie van water- en bodembewonende of in boomen levende, staartlooze Amphibieën (*Anura*). Voor algemeene kenmerken en verspreiding zie onder KIKVORSCHEN. Tot deze in den geheelen Archipel verspreide, kosmopolitische familie behooren ± 37 % van het totaal aantal kikvorschensoorten van onze Oost (80 van 216) en voor het Indo-Maleische gebied stijgt dit percentage tot 51 % (59 van 115 soorten). Beschouwen wij de versprei-

ding van geslachten en soorten wat nader, dan treft het ons, dat in tegenstelling met de Engmuilige Kikvorschen vele soorten een vrij groot verspreidingsgebied bezitten, de geographische differentiatie is dus niet zoo groot als bij genoemde familie [1]).

Ook is het in dit geval niet twijfelachtig, dat deze familie op het Holarktisch continent thuis behoort en zich van Azië uit Oostwaarts over den Archipel verspreid heeft. Daarbij treedt het water- en woudrijke Borneo met 40 van de 80 soorten (waarvan 18 eigen vormen) als radiatie-centrum tegenover Sumatra met 25 soorten (waarvan 7 eigen) en Java met 20 soorten (waarvan 8 eigen) sterk op den voorgrond. Naar het Oosten neemt in het algemeen het aantal soorten af, vliegende kikvorschen worden zelfs oostelijk van Celebes niet meer gevonden. Daarnaast is het echter niet te ontkennen, dat Celebes met 19 soorten (waarvan 7 eigen) en N.-Guinea met 13 soorten (waarvan 8 eigen) kleinere, secundaire centra vormen (zie over de verklaring van dit verschijnsel onder ENGYSTOMATIDAE).

Hoewel in tegenstelling met de soorten- en individuenrijkdom het aantal geslachten niet zeer groot te noemen is (7), heeft toch in twee richtingen een vrij sterke differentiatie plaats gehad en wel in de richting van het waterleven (vele *Rana*-soorten) en in die van het boomleven (*Rhacophorus* en aanverwanten). In vele opzichten met elkaar verwant (beide zijn b.v. in het bezit van tanden op het verhemelte), wijken de waterkikkers van de boomkikkers af doordat spanvliezen wel tusschen de teenen, maar niet tusschen de vingers aanwezig zijn, terwijl de zuigschijfjes op den top van vingers en teenen ontbreken. Ook zijn de boomkikkers slanker van bouw en vertoonen zij op vele plaatsen neiging tot het vormen van huidplooien. Onder de waterkikkers verdienen vermelding: *Rana tigrina* Daud., de tijgerkikvorsch, die door geheel Z.O. Azië en het Indo-Maleische gebied voorkomt en wegens zijn luid gekwaak door de Engelsche kolonisten wel Indian bullfrog (zie ook onder ENGYSTOMATIDAE) genoemd wordt. Het is een flink dier (16—17 c.M. lang), dat gedeeltelijk ook aan de zeekust voorkomt en daar van krabben leeft. Deze vorm schijnt dus niet zoo gevoelig voor zoutwater te zijn als andere Amphibieën. Zij is gekenmerkt door flinke zwemvliezen tusschen de teenen, een huidplooi naast de vijfde teen en door lengteplooien op den rug. De bovenzijde is olijfgroen gekleurd met donkere vlekken (naam!) en een witte ruglijn; de onderzijde is wit gekleurd, terwijl het mannetje twee keelzakken bezit. Wat uiterlijk en verspreiding betreft komt de veel kleinere *R. limnocharis* Wiegm. met eerstgenoemde soort in hooge mate overeen, alleen duiden de weinig ontwikkelde zwemvliezen aan, dat wij hier niet met een uitgesproken watervorm te doen hebben. Van dezelfde grootte als de tijgerkikvorsch is de tandkikvorsch *R. macrodon* Kuhl, de meest verspreide vorm van A.-Indië tot N.-Guinea en de Philippijnen, die zijn naam te danken heeft aan twee naar boven gerichte tandvormige uitsteeksels van den bovenkaak. Dit dier beperkt zijn dieet niet tot insekten en wormen, maar durft zelfs hagedissen en kleinere slangen aantasten. Het is een echte watervorm en een uitstekend zwemmer, die zich op het land onder dorre bladeren verborgen houdt, wat hem door de bronsgroene soms roodachtige kleur der bovenzijde (met oranje rugstreep) zeer goed gelukt. Een der kleurrijkste, Indische kikvorschen is *R. erythraea* Schleg., een slank gebouwd dier met zuigschijfjes aan vingers en teenen, dat daardoor aan de boomkikkers herinnert. De bovenzijde is metaalglanzig groen met witte lengtestreepen, de zijden zijn iets donkerder, de onderzijde is helwit gekleurd, terwijl het tromme vlies een roode en de iris roode en gele kleuren vertoont. Deze zeer bewegelijke, in het Indo-Maleische gebied veelvuldig voorkomende vorm, is in staat zich op de oppervlakte van het water springende voorttebewegen en uit het water rechtstandig omhoog te springen.

Alle deze Rana-soorten worden in het Maleisch kodok genoemd [ook katak, lantjih (MAL.), bangkok, bangkong (JAV.), kleine soorten tjeuhaj (SOEND.), bèntjog, bantjèt (JAV.)] en het oorverdoovende gekwaak, dat 's avonds na warme regendagen uit sawah's en moerassen weerklinkt, zal in de meeste gevallen wel door een der genoemde soorten veroorzaakt worden (misschien ook door *R. kuhli* Schleg.). Onder de boomkikkers van het geslacht *Rhacophorus* (MAL. kodok tjina) worden hier genoemd: *Rh. pardalis* Boie uit Borneo en de Philippijnen met groot valscherm tusschen vingers en teenen, bekend door de overdreven beschrijving, welke Wallace (The Malay Archipelago, 1869, p. 38) van zijn zweefvermogen gegeven heeft. Met meer recht nog mag de naam van vliegende kikvorsch gegeven worden aan: *Rh. reinwardti* Boie uit Sumatra en Java, aangezien hier nog verdere huidplooien o.a. een langs den benedenarm het zweefoppervlak vermeerderen komen. De kleur der bovenzijde is bij sterke verlichting blauwgroen, maar verandert na zonsondergang in bronsgroen. De buikzijde is wit; in tegenstelling met de meeste Raniden ontbreken de karakteristieke dwarsbanden op de achterpooten, terwijl in de jeugd hel-blauwe vlekken op de spanvliezen aanwezig zijn. De mannetjes, die slechts $^2/_3$ van de grootte der wijfjes bezitten, (5 resp. 7.5 cM. lang) vertoonen bovendien een oranjerooden zijstreep (geel bij het wijfje). Het zijn nachtdieren, die den dag slapend doorbrengen met de buikzijde op bladeren vastgezogen. Van deze soort is de eigenaardige ontwikkelingsgeschiedenis door de onderzoekingen van Siedlecki (Zur Kenntniss des javanischen Flugfrosches, Biolog. Centralbl. Bd. XXIX, 1909) volledig bekend geworden. De paring heeft meestal in Maart plaats. Het mannetje houdt het wijfje van de rugzijde omvat en daarbij scharrelt het wijfje met het daarop gezeten mannetje zoolang door de struiken rond, totdat het een paar voor het eierleggen passende bladeren gevonden heeft. De copulatie duurt den geheelen nacht, tegen den volgenden morgen worden in een uur tijds 60—70 eieren in een slijmmassa gelegd. De schuimmassa ontstaat uit de buitenste eihulsels der eieren door het slaan met de achter

[1]) Dit is vooral bij het geslacht *Rana* het geval, waar 21 van 43 soorten op meerdere eilanden (of -groepen) voorkomen en 22 soorten slechts aan één eiland of eilandengroep eigen zijn. Bij het boomkikvorschengeslacht *Rhacophorus* is een sterkere geographische specialisatie aanwezig, aangezien 15 van 22 soorten aan afzonderlijke eilanden eigen zijn en slechts 7 op meerdere eilanden te gelijk voorkomen. Voor de geheele groep zijn deze getallen 31 resp. 49.

pooten. De geheele schuimmassa wordt door het wijfje aan eenige bladeren bevestigd of in een enkel groot blad opgerold. De buitenste schuimlaag verdroogt en dient ter bescherming van de binnenste vervloeiende massa, waarin de larven zich als in een vat met water ontwikkelen. Bij sterke regens wordt het geheele apparaat meegevoerd en komen de larven in het water vrij. Kort na de bevruchting kunnen de eieren de aanraking met gewoon water niet verdragen, maar zwellen op en sterven, na een dag of 5 kunnen zij zich echter ook in het water verder ontwikkelen, wat in normale omstandigheden altijd geschiedt.

De meest verspreide soort *Rh. leucomystax* Gravenh. (Oostwaarts tot Celebes en Timor toe) heeft waarschijnlijk dezelfde ontwikkelingswijze. Deze soort is iets kleiner dan de vorige (mannetje tot 4.8 c.M., wijfje tot 6.8 c.M.), bezit slechts zeer kleine spanvliezen tusschen vingers en teenen en vertoont de gewone dwarsbanden op de achterpooten. De kleur der bovenzijde is zeer variabel en wisselt van geelgroen tot donkerbruin en van oranje-geel tot chocoladebruin. De onderzijde is altijd lichtgeel. Het is een nachtdier, dat zich in hoofdzaak in aanplantingen en nabij menschelijke woningen ophoudt, vandaar dat de Maleische naam in A.-Indië en Malaka bĕrkata pisang of bĕrkata roemah luidt. De meeste boomkikkers worden door inlanders gevreesd, omdat zij bij achtervolging een bijtend vocht uit de cloacaalopening spuiten, hetgeen vooral voor de oogen gevaarlijk schijnt te zijn (zie ook onder HYLIDAE).

RANOELAMONGAN. District van de contrôleafdeeling en afdeeling Loemadjang, regentschap Probolinggo, residentie Pasoeroean; met vijf onderdistricten en 49 desa's. Eind 1905 had het eene bevolking van 70.000 zielen, w.o. 100 Europeanen, en enkele Chineezen. De standplaats van het districtshoofd is Klakah (zie aldaar).

RANOIAPO. (bet. stroom der voorvaderen of goden). De grootste rivier der Minahasa, is echter slechts tot eenige mijlen stroomopwaarts voor prauwen bevaarbaar. De rivier ontstaat uit de samenvloeiing der Ranoiapo kanan en -kiri, die beide op het grensgebergte van Amoerang en Bolaäng Mongondo ontspringen. Vele zijstroompjes ontlasten zich in de Ranoiapo en zijn in den Westmoesson oorzaak van talrijke en woeste bandjirs. Zij stroomt bij Amoerang in de baai van dien naam uit.

RANTAU. Onderafdeeling der afd. Oelo-Soengei van de residentie Z. en O. afd. van Borneo onder een Civ. Gezaghebber met standplaats Rantau aan de Sei Mĕram gelegen; bestaande uit de districten Benoea IV en Margasari (Zie aldaar). Het gedeelte ten Oosten der Bahan rivier is bewoond, ten Westen der Bahan strekken zich moerassen uit tot de Barito, die onbewoond zijn. Ten Oosten van Rantau is het land heuvelachtig en gaat langzamerhand over in het scheidingsgebergte met Tanahboemboe. Hier wonen aan den bovenloop der Sei Tapin Dajaks, wier hoofdmiddel van bestaan het verzamelen en verkoopen van boschproducten is. De groote postweg van Bandjĕrmasin loopt langs Rantau en Lokpŏgat naar Kandangan. De kampongs om en bij Rantau zijn door goede karrenwegen onderling verbonden. Naar Margasari loopt eveneens een weg. Rantau is telefonisch met Kandangan verbonden.

RANTAU BĔSI. Een der W.lijkste landschapjes van de Pakpaklanden in de residentie Tapanoeli. Het omvat den middenloop van de Lai Hĕrnoen, een linkerzijrivier van de Alas-rivier. Tusschen het Pakpakrandgebergte in het Z.W. en den Wilhelmina keten in het N.O. ligt de vlakte als een diepe inzinking. Zij schijnt zeer vruchtbaar te zijn, maar meer dan $^2/_3$ van het land wordt ingenomen door oerwoud.

RANTAU BINOEANG. Een aan Tamboesai grenzende landstreek, gelegen aan de Rokanrivier, ressorteerende onder Tanah Poetih (Siak), bewoond door lieden uit Tamboesai, staande onder een eigen te Nĕgri Tinggi gevestigd Hoofd, dat ondergeschikt is aan den Datoek van Tanah Poetih. De vroegere Radja van Tamboesai, de thans op Java in ballingschap zich bevindende Dzainal Abidin, maakte aanspraak op die streek, evenals op geheel Tanah Poetih, zich in hoofdzaak grondende op de omstandigheid, dat zijn voorganger, Toeankoe Tamboesai (zie het artikel RAMBAH) gedurende den Padri-oorlog een tijdlang daar gewoond en in het geheele Rokangebied een overwegenden invloed gehad heeft. Zie verder het artikel TAMBOESAI.

Literatuur: Zie het artikel RAMBAH.

RANTAU PANDJANG. Kleine nederzetting in het landschap Langkat van het gouvernement Oostkust van Sumatra aan den voet van den Boekit Koeboe. Het ligt dicht bij den mond van de Bĕsitang, een weing beneden het eindpunt van de Atjèh-tram. De Mij tot Mijn-, Bosch-en Landbouwexploitatie had hier een petroleumraffinaderij, welke sinds 1910 is overgegaan aan de Batsafsche Petroleum Mij.

Een gelijknamige plaats ligt in de afdeeling Deli en Sĕrdang van hetzelfde gouvernement, aan de straat van Malaka, ten Oosten van Médan, waarmee het door een grooten weg is verbonden.

RANTE PAO. Onderafdeeling der afdeeling Loewoe, gouvt. Celebes en Onderh. met gelijknamige hoofdplaats.

RANTI (JAV.). Zie LYCOPERSICUM.

RANTJA. District van de contrôle-afdeeling en het regentschap Tjiamis, afdeeling Tasikmalaja, residentie Preanger Regentschappen; met eene oppervlakte van 374 K.M². Het district telt 30 desa's met 45000 inwoners, w.o. enkele Europeanen en Vreemde Oosterlingen.

RAO. Zie RAU.

RAOE. Zie VAARTUIGEN.

RAOENG. De Zuidwestelijkste en hoogste der jongere vulkaankegels, die op den ouden Idjènvulkaan (zie aldaar) en wel buiten den ringwal zijn opgebouwd. Hij bezit een grooten elliptischen krater (2280 M. van NO.-ZW en 1760 M. ZO.-NW), die een eveneens elliptischen kraterbodem omvat, op 2730 M. hoogte gelegen, terwijl de rand zelf tusschen 3138 en 3328 M. varieert. Daar de berg in 1913 een verhoogde activiteit vertoonde, heeft toen een nieuwe topografische opneming plaats gehad, waarvan het resultaat verscheen in de brochure van L. F. van Gent: „de G. Raoeng op Java" (referaat door Verbeek in Tijdschr. Aardr. Gen. 1914. 250) en in het Jaarb. mijnwezen 1913, Verhandelingen, alwaar door Dr. Ir. Brouwer tevens een beschrijving is gegeven van het door hem uitgevoerde onderzoek en ook een overzicht voorkomt van de bekende of beweerde erupties (zie ook door den-

zelfden in Nat. Tijdschr. v. N. I. LXXIII, 1913, 84). Er heeft zich in den krater in de laatste jaren een nieuwe kegel gevormd, die in 1913 ongeveer 90 M. hoog was. Verdere literatuur: Junghuhn (Java III. 891), Verbeek (Java 92) en Jaarverslag Top. Dienst 1911. 204.

RAPA'. Zie FASCH.

RAPA'I. Zie DABOES-SPELEN.

RAPAL. Zie NGÈLMOE.

RAPANA. Zie MUZIEK- EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

RAPAT. Zie RECHTSWEZEN.

RAPAT (KAJOE) (MAL.). Zie BAISSEA ACUMINATA en PARAMERIA BARBATA.

RAPHANUS SATIVUS L. Fam. *Cruciferae*. Een bekende kruidachtige plant, vooral in de bergstreken gekweekt. De vorm *hortensis* Backer, de Lobak, heeft een witte cylindrische wortel en wordt algemeen rauw en gestoofd gegeten. Ook het loof treft men geregeld op den pasar aan als groente. Veel minder algemeen is de vorm *niger* D. C., de Ramenas; ook de vorm *radicula* Pers., de Radjs, komt alleen in de berglanden gekweekt voor in de roode soort. Het zaad voor deze planten wordt ingevoerd, dat van de Lobak uit China, dat van de Radjs uit Europa.

RAPO (MAK.). Zie ARECA CATECHU.

RAPPANG. Zelfbesturend landschap, behoorende tot het oude bondgenootschap Adjatapparang, maakt deel uit van de onderafd. Paré Paré der gelijknamige afd. van het gouv. Celèbes en Ond. Het wordt begrensd ten N. door het landschap Maiwa, ten O. en Z. door Sidènrèng en ten W. door Sawito. Aan het hoofd staat een Arce, bijgestaan door een hadat; de hadatsleden zijn tevens hoofd der 4 districten, waarin Rappang verdeeld is, nl. Lalambata, Benteng, Paseno en Keelo. De oppervlakte bedraagt ± 470 K.M.² De 22500 zielen tellende bevolking is Boegineesch en belijdt den Moh. godsdienst. Het Noordelijke deel is bergachtig, het Zuidelijk vlak, men vindt er uitgestrekte sawahs, ook de klappercultuur is een belangrijke bron van inkomsten. De vlakte wordt van O. naar W. doorsneden door de onbevaarbare rivier van Rappang of Salo Karadja, die alleen uit oogpunt van irrigatie van belang is. Men vindt er veel karbouwen; nijverheid en handel beteekenen niet veel. Voornaamste plaatsen Rappang en Baranti, met drukke pasars; eerstgenoemde plaats is de zetel van het zelfbestuur. De verhouding tot het Gouv. is geregeld op den voet der korte verklaring (Bijdr. T. L. en V. 7e Volgr. VI. bl. 177.)

RARANG. Sasaksch district van de onderafdeeling Oost Lombok, residentie Bali en Lombok.

RARAS (KAJOE) (MAL.). Zie RADERMACHERA.

RARÈM. Klein riviertje in de Lampongsche Districten, dat zich vereenigt met de Soengkai tot de Wai Kiri, die met de Kanan de Toelangbawang vormt. Zij verdient vermelding, omdat zij stroomt door de streek der oude Aboengers, die eenmaal berucht waren om hun rauwe heldhaftigheid, om hun brutale hoofden, die een halve eeuw geleden nog prat op hun gezag waren en waarvan de bevolking zich tegenover vreemden nog steeds onverschillig en stuursch betoont. Waarschijnlijk was de streek in de eerste jaren der 19e eeuw goed bevolkt. De belangrijkste nederzetting is Kota Boemi, waar de Aboeng in de Rarèm valt, en waar talrijke gegoede lieden wonen, waaronder verscheidene Mekka-gangers. Aan den bovenloop van de Rarèm ligt Hadjikagoengan, een kruispunt van karrewegen, een opslagplaats van de landsproducten. Daar liggen de prauwen, die de Rarèm bevaren en er zijn vrachtkarren, die wanneer de vaart te gevaarlijk is, de waren naar Goenoengsoegih, hoofdplaats van de onderafdeeling Sèpoetih, kunnen brengen. De Rarèm heeft altijd wel water, is meest 20 M., op sommige gedeelten 30 à 40 M. breed, maar in den drogen tijd levert het opstaande hout gevaar op voor de vaart, terwijl er in den Westmoesson een snelle stroom staat, waardoor bij de vele kronkelingen het gevaar voor omslaan groot wordt. Waarschijnlijk zal de Zuid-Sumatra spoorweg van Blambangan worden doorgetrokken naar het Rarèmgebied.

RASAK (MAL.). Zie RÈSAK.

RASAM (MINANGK.). Zie GLEICHENIA.

RASAMALA. (MAL., SOEND.); Kimala (SOEND.). *Altingia excelsa* Noronha., fam. *Hamamelidaceae*. Hooge en zeer schoone boom, vooral op West-Java veel voorkomend, doch ook op Sumatra en in Britsch-Indië aangetroffen. Hij groeit vooral op de bergen in het Westelijke gedeelte der Preanger regentschappen, tusschen 700 en 1400 M. hoogte, zeer menigvuldig en wordt binnen het genoemde beperkte gebied als de voornaamste boschboom beschouwd, zoowel om zijn talrijk voorkomen als om het nuttig gebruik, dat van zijn hout gemaakt wordt. Reeds van verre is de Rasamalaboom te onderscheiden aan de heldergrijze kleur van den stam. Hij behoort tot de grootste, zwaarste boomen, bereikt eene lengte van 50 tot 60 M. met een omvang van 5 tot 6 M. Zijn slanke, zonder eene enkele bocht of kronkeling gevormde stam schiet loodrecht naar boven, behoudt tot aanzienlijke hoogte nagenoeg dezelfde dikte, verdeelt zich eerst op 25 tot 30 M. in enkele groote takken en vormt dan een fraaie, hoewel eenigszins ongelijkmatige, koepelvormige kroon. Zijn talrijk voorkomen, zijn reusachtige vorm en eigenaardig uiterlijk geven aan vele boschen een bijzonder karakter. Van vele plaatsen, alwaar hij vroeger menigvuldig voorkwam, is de Rasamalaboom echter reeds grootendeels verdwenen. Het hout is een gewild, veel gebruikt bouwmateriaal. Door hunne aanzienlijke hoogte en dikte leveren de boomen balken op van groote afmetingen. Het pas gevelde kernhout is roodachtig bruin, maar neemt, aan de lucht blootgesteld, spoedig eene schoone, meer donkergrijze kleur aan. Het is vrij zwaar, vast, uiterst hard, maar toch nogal lichtelijk aan scheuren onderhevig. Het wordt echter zelden door witte mieren of andere insecten aangetast. De bevolking in de Preanger regentschappen onderscheidt verschillende variëteiten van Rasamala (de inlander zegt meer „kimala"), al naar de kleur, zwaarte enz. van het hout. S. g. = 0,850. Uit de schors vloeit in geringe hoeveelheid eene fijne, welriekende hars, die de inlanders wel voor reukwerk gebruiken.

De inl. drogerij g ŏ t a h (b l ĕ n d o k, m i n j a k) r a s a m a l a is echter niet deze, maar de storaxbalsem van *Liquidambar orientalis* Mill. Deze welriekende vloeibare balsem wordt in Klein Azië gewonnen en al van ouds door de Arabieren in den Indischen handel gebracht; de Archipel ontvangt hem via Bombay. Van zijn Latijnschen

naam Ros melleus („honigdauw") zijn de Indische namen afgeleid; Garcia da Orta noemt hem „Rose malloes", en in den Archipel heet dus zoowel de echte styrax „Rasamala", als eenige andere er op gelijkende aromata. Het kajoe rasamala der Molukken komt van *Canarium microcarpum* Willd. Op Madoera is eene *Urostigma*-soort als kajoe rasamala bekend en wordt uit het melksap van dien boom door toevoeging van aromatische bestanddeelen een reukwerk bereid ten dienste van inlandsche hoofden.

RASAMALA (KAJOE) (MAL. MOL.). Zie CANARIUM MICROCARPUM.

RASÉ (JAV.), *Viverricula malaccensis* Smel., een klein roofdier uit de familie der Civetkatten (zie aldaar). Behalve in Voor- en Achter-Indië, Ceylon en Madagascar leeft het dier op Java en Banka en verder op Ternate, waar het echter ongetwijfeld geïmporteerd is en met den Maleischen naam der eigenlijke civetkat (tënggaloeng) wordt aangeduid. Misschien zijn de op de eilanden voorkomende exemplaren van den vastelandsvorm als een eigen soort (*V. rasse* Horsf.) te onderscheiden. Het slanke spitssnuitige dier is grijs- of geelachtig bruin gekleurd, met donkere, op de zijden in vlekken opgeloste, overlangsche banden en een zwart-en-wit geringden staart. Het leeft in holen, zoowel in den grond als in boomen, en voedt zich met allerlei kleine dieren, waaronder ook insecten, en ook met vruchten en wortels. Evenals de tënggaloeng scheidt het een sterk riekende stof af, de dèdès (MAL., JAV., SOEND.) die bij de bereiding van reukwerk gebruikt wordt.

RASIAN. Zie KLOEËT.

RASON. (? Borneo). Zie TAPIR.

RASONG. (? Borneo). Zie NEUSAAP.

RASSEN. — 1. Geschiedenis van de classificatie der menschenrassen. Reeds lang, en vooral sedert de groote ontdekkingsreizen der 15de en 16de eeuw, hebben de verschillen tusschen de bewoners der onderscheidene werelddeelen en landen de aandacht getrokken, en weldra begon men hen systematisch te groepeeren. De eerste ernstige poging daartoe was die van Bernier (1672). Hij onderscheidde vier rassen: blanke Europeanen, zwarte Afrikanen, gele Aziaten en noordelijke Laplanders. Daarna kwam de groote systematicus Linnaeus met zijn Homo monstruosus, H. ferus en H. sapiens, de laatste onderverdeeld in Europeanen, Aziaten, Amerikanen en Afrikanen. Eene volgende indeeling was die van Blumenbach (1775), wiens benamingen der rassen (Caucasisch, Mongoolsch, Aethiopisch, Amerikaansch en Maleisch) nog veel gebruikt worden. Cuvier nam slechts drie rassen (Caucasisch, Mongoolsch en Afrikaansch) aan. Voorbijgaande de vele indeelingen uit de eerste helft der 19de eeuw, en alleen aanstippende het misbruik toen (en ook nu nog) gemaakt van linguïstische gegevens (waarover meer onder 2), komen wij tot de nieuwere systemen, die, gebaseerd op meerdere, vooral vergelijkend-anatomische kennis, eene neiging vertoonen tot terugkeer tot Linnaeus'en Blumenbach's indeelingen, evenwel met verschillende wijzigingen. Trouwens waar sedert Linnaeus en Blumenbach een aantal nieuwe rassen ontdekt of althans beter bekend werden, bestond ook voor diegenen, die aan Linnaeus' en Blumenbach's indeelingen wilden vasthouden, de noodzakelijkheid die systemen aan te vullen. Al deze systemen nemen als basis hunner onderscheidingen bijna uitsluitend anatomische kenteekenen aan, speciaal de kleur van huid, haar en oogen, den vorm van het haar en vooral den vorm van den schedel; maar de uitkomsten verschillen onderling zeer. Haeckel onderscheidt wolharigen en sluikharigen en bij beide weer twee groepen en verscheidene ondergroepen. Ook Broca en Müller nemen den vorm van het haar als hoofdkenmerk. Huxley neemt vier typen aan: het Australoïde (Australiërs, donkere Britsch-Indiërs en Egyptenaars), het Negroïde (Negers, Boschjesmannen en Hottentotten, Negritos, Melanesiërs, Papoeas en Tasmaniërs), het Xanthochroïsche (blonde Europeanen), en het Mongoloïde (Mongoolsche volken, Maleiers in ruimen zin, Polynesiërs, Ainos, Amerikaansche Indianen en Eskimos). Hiernaast staan de Melanochroën (donkere Europeanen), die waarschijnlijk geen hoofdtype vormen, maar het product zijn van kruising tusschen Xanthochroën en Australoïden. De Quatrefages onderscheidt het blanke, gele en zwarte ras, en daarnaast de Amerikaansche en Oceanische mengrassen. Dezelfde drie hoofdrassen vindt men in het werk der zoölogen Flower en Lydekker. Peschel, op Blumenbach's systeem voortbouwende, kent zeven rassen: Australiërs, Papoeas, Mongoloïden, Dravidas, Hottentotten, Negers en volken aan de Middellandsche Zee. Brinton (Races and peoples, 1890) onderscheidt: Eurafrican race (Europa en Noord-Afrika), Austafrican race (het overig Afrika), Asian race, American race en Insular or Litoral Peoples, waaronder geheel Indonesië en Oceanië. Eigenaardig is het „natuurlijke stelsel" van Deniker, die als hoofdkenmerk neemt den vorm van het haar, en verder let op kleur, lichaamslengte en vorm van neus en schedel. Zoo komt hij tot zes hoofdgroepen, zeer afwijkend van de gewone opvatting; o.a. zijn in één hoofdgroep samengebracht Ainos, Indonesiërs, Polynesiërs en Zuid-Amerikanen. Keane keert, na uitvoerige kritiek der bestaande stelsels, terug tot Linnaeus' verdeeling van Homo sapiens. Ripley, in zijn belangrijk werk: The races of Europe (1899), spreekt slechts terloops over de rassen buiten Europa; de hoofdonderscheiding is voor hem die in Noordelijke rondhoofden en Zuidelijke langhoofden.

Volgens P. Ehrenreich zijn te onderscheiden: 1. het Kaukasisch-Middellandsche ras, 2. het Afrikaansch-Nigritische, 3. het Mongoolsch-Asiatische, 4. het Amerikaansche, 5. het Malayo-Polynesische en 6. het Australische ras. Daarbij komen dan nog 7. de Papoea's en de Asiatische Zwarten.

Evenals Cuvier deelde Topinard de menschheid in drie groepen in; hij onderscheidt een wit, geel en zwart ras, welke zich in 18 typen onderverdeelen. Het smalneuzige witte ras heeft golvende haren met ovale doorsnede, daartoe behooren zoowel langhoofden, als middellang- en korthoofden; het gele ras met middelmatig breede neuzen bezit grof en straf haar met ronde doorsnede, ook hiertoe behooren zoowel dolicho- als meso- en brachycephalen. In het zwarte ras met de breede neuzen onderscheidt Topinard volken met rechte haren, die een ovale doorsnede hebben en zulke met krulhaar, dat elliptisch van doorsnede is.

Op somatische kenmerken berust ook de rassenindeeling van G. Sergi. Hij neemt 5 genera

aan, waarvan twee (de palaeoanthropus en Archaeanthropus) uitgestorven zijn. De genera verdeelt hij in soorten en deze in variëteiten. Het genus „Notanthropus" (Zuidelijke mensch) zou uit Afrika stammen; het omvat echter niet alleen Afrikaansche stammen, maar ook de Noordlanders, Middellanders, Draviden, Polynesiërs, Australiërs, dwergrassen enz. Het genus Heoanthropus, de „Oostelijke mensch" komt volgens Sergi uit Azië; in deze groep worden vereenigd de Finlanders, Siameezen, Maleiers, Italianen, Franschen, Germanen, Japanners, Tibetanen e. a., het genus Hesperanthropus, de „Westelijke mensch" is de meest beperkte groep en bewoont Amerika. Giuffrida Ruggeri houdt de menschheid (homo sapiens) voor een „Sammelart", die een aantal elementair-soorten omvat, die weder in variëteiten te verdeelen zijn. Hij stelt acht elementaire soorten voor, n.l. de Australische, de variëteiten der Pygmaeen, de Indo-Afrikaansche, de Negroïde, de Amerikaansche, de Palaeoarktische, de Oceanische en de Indo-Europeesche.

Minder de indeeling dan wel het ontstaan der tegenwoordige rassen tracht J. Ranke door het aannemen van twee primaire- of oerrassen begrijpelijker te maken. Tot de eerste groep van gemeenschappelijken oorsprong rekent hij de Europeanen, Aziaten, Noord-Afrikanen en Amerikanen. Wegens hunne relatief sterke ontwikkeling der hersenen en van den hersenschedel noemt hij dit oerras het euencephale en ruricephale; wegens de kleur der huid en de haren het „geel-grofharige oerras". Het tweede oerras, dat een deel van Zuid-Azië, Australië, vele eilanden der Zuidzee, Midden- en Zuid-Afrika bewoonde, is volgens Ranke, gekenmerkt door eene geringere ontwikkeling van de hersenen en van den hersenschedel, eene donkere huid en fijne, golvende of spiraalvormige haren. Dit is het stenencephale, stenocephale, fijnharige, donkere oerras.

2. Beginselen van onderzoek. Uit het bovenstaande blijkt, dat hier nog volstrekt geen overeenstemming bestaat. De voornaamste oorzaken hiervan zijn: 1o. gebrek aan feitelijke gegevens, zoodat men theorieën opbouwt op onvoldoend materiaal; 2o. verschil in opvatting van het begrip „ras"; 3o. verschil in methode van onderzoek. Over het eerste punt behoeven we weinig te zeggen. De klacht van Dr. Ten Kate, dat voor het anthropologisch onderzoek van Ned.-Indië nog zoo weinig gedaan is, kan ook gelden ten opzichte der meeste andere landen. Alleen voor Europa bestaan eenigszins omvangrijke feitelijke onderzoekingen. — Wat betreft het begrip „ras" staat de opvatting van Deniker tegenover die der meeste anthropologen. Deniker noemt „rassen" de levende variëteiten, de bestaande verbindingen van bepaalde trekken; de anderen (o. a. Ripley, die Deniker's systeem bestrijdt) hebben op het oog de oorspronkelijke bestanddeelen der tegenwoordige volken. Zoo vindt men tegenwoordig in Duitschland blonde langhoofden, blonde rondhoofden, zwarte langhoofden en zwarte rondhoofden. Volgens de Deniker'sche opvatting zijn dit 4 rassen of althans oerrassen; volgen de meeste anthropologen (o.a. Ammon, die hiervan uitvoerige studie heeft gemaakt) zijn er twee oorspronkelijke rassen: het blonde langhoofdige en het zwarte rondhoofdige, uit wier kruising de tegenwoordige bevolking is ontstaan. Wij aarzelen niet tegen Deniker's opvatting partij te kiezen [1]). Wel is het onderzoek van de somatische eigenaardigheden der tegenwoordige volken en der individuen, waaruit deze bestaan een eerste eisch; maar men moet verder gaan en zoeken naar de oorspronkelijke elementen. Zóó alleen kan men komen tot oplossing der tegenwoordig zooveel besproken anthropo-sociologische vragen. De strijd tusschen ras en omgeving als oorzaak van psychische en sociale verschijnselen kan niet beslist worden, zoo men den toestand van het oogenblik op zichzelf beschouwt. Alleen de kennis van de oorspronkelijke bestanddeelen, hunne verhouding in de verschillende tijden, hunne variaties en hunne vermenging kan hier licht geven. Ook kan alleen deze kennis ons in staat stellen voorstellingen te doen omtrent de toekomst der tegenwoordige variëteiten. — De methode van onderzoek vloeit in hoofdtrekken uit het voorgaande voort. Het allereerste vereischte is de bijeenbrenging van zeer omvangrijk statistisch materiaal door bevoegde onderzoekers. Zeer terecht zegt Dr. Ten Kate, dat „al het generaliseeren en theoretiseeren over afstamming en verwantschap .... praematuur stukwerk (zal) blijven zoolang men niet over groote rijen van detail-onderzoekingen .... te beschikken heeft". Met behulp van dit materiaal spore men vervolgens de samenstellende elementen van elke volksgroep op, en vergelijke de aldus gevonden elementen der verschillende volksgroepen, om de verwantschap dier groepen te kunnen vaststellen. Hier gebruike men alle beschikbare gegevens, niet alleen anatomische kenmerken, maar toch deze in de eerste plaats, daar ze veel constanter zijn dan b.v. taal en cultuur. Veel gewicht wordt door anthropologen gehecht aan de verhoudingen der maten van deelen van het skelet, vooral aan den vorm van den schedel, uitgedrukt door den schedelindex. Die skeletmaten hebben het groote voordeel, dat ze minder dan andere anatomische eigenaardigheden (b. v. huidskleur) afhankelijk zijn van den onmiddellijken invloed der omgeving, en bovendien dat ze ongeveer de eenige somatische gegevens zijn ter vergelijking van vroegere geslachten met de tegenwoordig levende. Toch zal men het best doen voorloopig op alles te letten, tot men gevonden heeft, welke eigenaardigheden onbedriegelijke raskenmerken vormen. Zeer terecht waarschuwt dan ook Prof. Martin in zijne Antrittsrede (1901, bl. 17) tegen het gebruik van den schedelindex als uitsluitend raskenmerk. Ook physiologische kenmerken (lichaamswarmte, rasziekten, enz.) zijn van belang, maar hiervan is nog betrekkelijk weinig bekend. Van de taal als raskenmerk is veel misbruik gemaakt door philologen, die op grond van taalverwantschap onmiddellijk concludeerden tot rasverwantschap. Zoo sprak men van het Germaansche ras, het Slavische ras, enz. Hiertegenover is reeds dikwijls gewezen op de vele gevallen van volken, die tengevolge van contact met anderen van taal veranderen, terwijl ze hetzelfde type behielden (b.v. de Franschen). Toch kan de taal, mits voorzichtig gebruikt, helpen ter bepaling van het ras. Zoo hebben de Basken zich door hun taal doen kennen als een afzonderlijk volkselement, hoewel ze somatisch van de omwonenden moeielijk te onderscheiden zijn. Friedrich Müller

[1]) Intusschen sluit Deniker in zijn laatste werk zich bij de gewone opvatting aan.

steunt zich bij zijn rassenindeeling op de eigenschappen der beharing en op de taal, „welche zwei Dinge", zegt hij, „viel konstanter als die Schädelform sich zu merken pflegen. Dabei ist jedoch die Betrachtung der übrigen körperlichen und psychischen Eigenschaften, welche die Verschiedenheit der Typen innerhalb des Menschengeschlechts begründen, nicht ausgeschlossen, sondern in Gegenteil genau berücksichtigt." Hij onderscheidt in de eerste plaats een wolharige en sluikharige groep. Tot de eerste behooren de Hottentotten, Papoea's, Afrikaansche Negers en Kaffers; tot de tweede eenerzijds de strafharige Australiërs, Hyperboreeërs, Amerikanen, Maleiers en Mongolen, anderzijds de Dravida's, Nuba en Middellanders, die lokharig zijn. Deze rassen deelen zich volgens Müller volgens de taal en de daarop berustende geestelijke cultuur in verschillende volksstammen. Slechts de Kaffers en Maleiers zijn rassen met één taal, terwijl de anderen wegens verschil van taal in een aantal volken vervallen, die volkomen onafhankelijk van elkander zijn. Ethnologische onderscheidingen gebruiken ook G. Fritsch en C. H. Stratz bij hun pogingen een rassenindeeling te geven. Fritsch heeft er op gewezen, dat men de volken der aarde in zwerfvolken en sedentaire kan indeelen. Tot de zwerfvolken behooren de drie hoofdrassen, het witte, gele en zwarte, door Stratz archimorphe rassen genoemd, en de daaruit voortgekomen mengrassen of metamorphe rassen. De andere groep, de protomorphe rassen volgens Stratz, bestaat in 't algemeen uit de natuurvolken. Deze door Fritsch en Stratz in de rassenindeeling ingevoerde gezichtspunten hebben veel voor, maar wanneer het geldt ze op de afzonderlijke stammen toe te passen, blijkt dat zeer moeilijk te gaan; vandaar dat de indeeling Fritsch-Stratz niet zonder tegenspraak en bestrijding is gebleven.

Tot de protomorphe rassen rekent Stratz de Australiërs, Papoea's, Koikins, Amerikanen, Indonesiërs, Aino's, Wedda's, Dravida's, Eskimo's en Akka's, terwijl tot de archimorphe behooren de xanthodermen, leukodermen en melanodermen. De metamorphe rassen bestaan uit de xantholeukodermen en melanoleukodermen.

Ten einde een duidelijk en bruikbaar overzicht over de menschenrassen te geven, trachtte H. Schurtz een zoo eenvoudig mogelijk systeem op te stellen. Hij plaatste de resten van oudere rassen als eene bijzondere groep (de oude rassen) tegenover de groote, tegenwoordige rassen. Bij de hoofdrassen, die hij in onderrassen verdeelt, neemt hij den invloed van geografische factoren, van taal en cultuurverwantschap in aanmerking. Als derde groep onderscheidt hij de gemengde rassen. De oude rassen verdeelt hij in palaeaziatische, aethiopische en dwergrassen. De hoofdrassen worden onderverdeeld in de lichtkleurige of Europeesch-Westaziatische groep (het Noordsche hoofdras, Alpine- en Middellandsche hoofdras), de Aziatisch-Polynesische rassengroep (Mongoolsche hoofdras en het Malaio-Polynesische), de Negritische rassengroep (Negers van Afrika, donkerkleurige Indiërs, Dravida's, de Indonesische en Oceanische Negrito's, de Papoea's, Australiërs en Tasmaniërs) en eindelijk de Amerikaansche rassengroep.

De mengrassen zijn ontstaan door kruising van het Mongoolsche met het palaeaziatische ras of uit de rassen, die in den loop der tijden in Noord-Afrika zijn gekomen.

Uit de verschillende pogingen om rassenindeelingen te geven, blijkt, dat het buitengemeen moeilijk is een natuurlijk systeem te vinden. Alle genoemde rassengroepeeringen bieden bepaalde voordeelen, maar daarnaast hebben zij niet te onderschatten gebreken. Drie groote groepen keeren in de verschillende systemen terug, namelijk de sluik-, resp. gegolfdharige witte groep, de strafharige gele en het kroesharige zwarte ras, die door bijzondere somatische en ethnologische eigenschappen gekenmerkt zijn. Hoe echter de overige volken en stammen tegenover deze drie groote groepen zich verhouden, daaromtrent bestaat nog geen overeenstemming; het is zelfs de vraag, of ooit eene in alle opzichten bevredigende rassenindeeling gevonden zal worden. De talrijke verplaatsingen en voortdurende kruisingen der verschillende volken en stammen hebben, aangenomen, dat eertijds een scherpe rassenscheiding heeft bestaan, in den loop der tijden zeer vele onderscheidende kenmerken uitgewischt.

De cultuur is als raskenmerk van betrekkelijk ondergeschikte waarde. De ethnologie levert talrijke voorbeelden van het voorkomen derzelfde zeden bij de meest verschillende volken; en wat de materieele cultuur betreft, verspreidt de handel (zelfs bij natuurvolken als Eskimos en Negers) de voorwerpen over enorme afstanden. Dat aan volkstradities niet te veel waarde moet worden gehecht, behoeft nauwelijks gezegd te worden. De geschiedenis levert gewichtige bijdragen, vooral over de aanraking der verschillende volken; men hoede zich alleen voor oppervlakkigheden, b.v. voor het gelijkstellen van verovering met uitroeiing. Psychische kenmerken zijn van zeer veel belang, maar uiterst moeilijk te vinden; wel spreekt men van het karakter der Indianen, der Negers, enz., maar de wetenschappelijke vergelijkende karakterstudie is nog niet meer dan een program. Met behulp van al deze kenmerken zoeke men, daar de tegenwoordige volken waarschijnlijk alle van gemengd ras zijn, allereerst de bestanddeelen dier mengingen. Zoo concludeert men uit de veelvuldige combinatie (individueel en geographisch) van blondheid en langhoofdigheid in Duitschland tot het bestaan van een element van blonde langhoofden. Historische en praehistorische gegevens zijn hier van groot nut. Zoo verkijgt men rassen in relatieven zin. Vervolgens vergelijke men de elementen der verschillende volkengroepen, en spore op, of een zelfde element bij meer dezer groepen voorkomt. Hier gebruike men de geographische waarschijnlijkheid, ook betgeen de geologie ons leert van de vroegere verdeeling van land en water. Zoo komt men eindelijk tot rassen in absoluten zin, d. i. enkele grondtypen, uit wier menging de tegenwoordige menschheid ontstaan is. Natuurlijk moet men niet verwaarloozen den invloed van variatie en selectie in elk ras. Men beginne dan ook met het elimineeren der individueele variaties, zoodat slechts de erfelijke eigenschappen, die allen raskenmerken kunnen zijn, overblijven. Het ontstaan der verschillende rassen uit dezelfde voorouders (de eenheid der menschelijke soort wordt tegenwoordig algemeen aangenomen) is moeilijk na te gaan en zal voorloopig wel onopgelost blijven. De prae-historie laat ons in den steek; de oudste onbetwist-menschelijke overblijfselen ver-

toonen dezelfde divergentie, die wij tegenwoordig aantreffen. Verder dan hypothesen, zooals die van de vorming der rassen in „isolatie-centra" is men nog niet gekomen.

3. De rassen van Nederlandsch-Indië. Reeds de meest oppervlakkige waarneming doet groote verscheidenheid onder de bewoners van onzen Archipel kennen. Vooral springt in het oog het verschil tusschen de Maleiers (in ruimen zin), die het grootste deel van Ned.-Indië bewonen en de Papoea's. De Papoea's hebben over het algemeen wollig haar, breeden convexen neus, bruinzwarte huidkleur, middelmatige lengte, lang gezicht en zijn dolichocephaal. Men vindt ze het meest zuiver op Nieuw-Guinea en de nabijgelegen eilandjes (Waigeoe, Salvatti, enz.) en op de Aroe-eilanden. Ook op Ceram, Boeroe, de Kei- en Tënimbareilanden wonen Papoeaachtige volken. (Riedel echter, in de Verhandl. der Ges. für Anthropologie in Berlin 1895, ontkent dit voor Ceram en Boeroe, behalve ten opzichte der ingevoerde slaven). In het overig deel der Molukken en op Flores en Timor vindt men slechts sporen van een oorspronkelijk Papoeasch element. De rest van den Archipel wordt in hoofdzaak bewoond door de Maleiers in den ruimsten zin van het woord.

Junghuhn verdeelde de bruine bewoners van den Indischen Archipel in drie oerrassen, welke hij door generatio originaria ter plaatse, waar zij leefden, liet ontstaan. Hij onderscheidde het Negritenras, het ras der Bataks, Dajaks en Alfoeren, waartoe ook de Niassers, Pasoemahs, Timoreezen, Balineezen en Boegineezen zouden behooren en als derde het Maleische oerras, waartoe hij rekende de Minangkabau-Maleiers, Malaka-Maleiers, Atjèhers en Javanen. Daarentegen zag Dulaurier in de Maleiers en Javanen twee afzonderlijke rassen, terwijl volgens anderen de Maleiers niets anders zouden zijn dan geëxpatriëerde Javanen. Raffles vermeldt eene sage, volgens welke de Javanen de stichters van het rijk Minangkabau zouden zijn. Een Javaansch vorst uit Kediri had zich, volgens het verhaal, in Sumatra gevestigd en het rijk van Minangkabau gegrondvest.

Van Leent meende, dat de Maleiers in twee onderafdeelingen gescheiden moeten worden, waarvan de eene zich meer aan de brachycephale rassen aansluit, terwijl de andere, waartoe de Bataks, Makassaren, Boegineezen en Dajaks behooren, tot de Kaukasische rassen naderen en waarschijnlijk een geringe graad van dolichocephalie bezitten. Hagen is van meening, dat Sumatra en misschien ook Borneo de oerzetel der Maleiers zijn geweest, ten tijde dat de beide groote eilanden nog met elkaar in verbinding stonden en gelooft, dat het Maleische oerras zich van hieruit over den verderen Indischen Archipel heeft verbreid en zich met de andere daar wonende menschen, zooals de Chineezen, Indiërs, Arabieren, Siameezen, Boegineezen en Europeanen heeft vermengd. De bewoners der centra van de groote eilanden, speciaal de minder toegankelijke boschen bergstammen, zouden deze menging met vreemde elementen het minst hebben ondergaan en dus nog het meest zuiver karakter van oer- of praemaleiers (Indonesiërs) hebben bewaard. Tot deze relatief rein gebleven stammen zouden dan behooren de Toala's, Toradja's en Tomina's van Celebes, de Tënggërezen op Java, de Ala's en Gajo's in Sumatra, de Oeloeajar-Dajaks van Borneo en verder de Orang Sakei van Malaka, de Wedda's van Ceylon, sommige stammen van Z. China, bewoners van de Philippijnen en wilde stammen van Achter-Indië. Zelfs zou dit oertype misschien nog verder te vervolgen zijn bij de inlandsche stammen en bergstammen der Papoea's, de Australiërs en Zuidzeebewoners, ja zelfs tot de oervolken van Zuid-Afrika, de Hottentotten en Boschjesmannen en nog enkele Indianenstammen van Z.-Amerika. Fritsch ontkent echter, dat er eenige identiteit bestaat tusschen de Boschjesmannen en de Wedda's; het voor de Boschjesmannen karakteristieke eng-spiraalvormig gedraaide haar ontbreekt bij de Wedda's en de andere verwante volken. Wèl werden door hem in Japan, n.l. bij de Aino's meermalen typen waargenomen, die hem aan de Wedda's herinnerden. De physieke kenmerken van de Oermaleiers zouden bestaan uit eene korte, gedrongen lichaamsgestalte, een grooten omvangrijken en langen schedel (mesocephaal of dolichocephaal, slechts bij uitzondering brachycephaal), gewelfd voorhoofd, uitstekende jukbogen, korten breeden, platten, vaak ingedeukten neus, hoogen neusindex, oogen met neiging tot Mongolenplooi, breeden mond, chamaeprosoop gelaat, meer of minder sterke prognathie, langen romp, korte beenen en middellange armen. Dit zijn lichaamsverhoudingen, die aan jonge kinderen eigen zijn; deze bij den kinderleeftijd behoorende somatische eigenschappen wijzen volgens Hagen op een primitief oerras. Het vrouwelijk geslacht, dat lichamelijk het meest aan het kinderlijk type herinnert en het rassenkarakter het meest standvastig pleegt te behouden, zou het duidelijkst dit oermaleische type doen herkennen.

Tegenover deze Oermaleiers (Indonesiërs) staan de Kust-Maleiers, die door vermenging van dit oerras met vreemde elementen, zooals Chineezen, Indiërs, Arabieren etc., zijn ontstaan. Zij zijn gekarakteriseerd door eene langere lichaamsgestalte, langer gezicht, dat naar beneden is toegespitst, langeren en vaak convexen neus, kleineren mond en brachycephalen schedel. Op Sumatra zouden de Alas en Gajo's het meest het reine oertype hebben bewaard; de Bataks houdt Hagen voor een met de Alas en Gajo's verwante stam, die echter sterkere kruising met andere elementen heeft ondergaan, waardoor het type verder van het oorspronkelijke afstaat. Echter is Snouck Hurgronje op linguistische gronden tot de conclusie gekomen, dat de Gajo's en Bataks geenerlei verwantschap met elkander hebben.

Het is vooral ook Zuckerkandl's verdienste op de groote verbreiding van het dolichocephale element in Indonesië, wier bewoners men vroeger brachycephaal noemde, gewezen te hebben. Bij de Bataks vond Volz tegenover een groep met hoogen index cephalicus eene andere met veel lageren index. Hij vraagt zich af, welke beteekenis het dolichocephale element bij de volken in Indonesië heeft zonder echter een antwoord te vinden: „Es bleibt die höchst interessante Frage der Dolichocephalen Indonesiens offen; mag man auch von den Polynesiern aus manch interessanten Rückschluss auf die Meso- und Brachycephalen des Malaiischen Archipels ziehen können, das Problem der Dolichocephalen kann nur von den Indonesiern selbst aus gelöst werden. Vielleicht wird man dann auch zugleich der Lösung der

Frage nach der Rassenangehörigkeit der Australier näher kommen."

Sarasin neemt aan een oerbevolking, geheel gescheiden van het Maleische ras. Tot deze oerbevolking, de z. g. n. Weddagroep, rekent hij behalve de Wedda's, de Toala's van Celebes, de Oeloe-ajar Dajaks van Borneo, de Senoi van Malakka en verder meent hij daartoe te mogen rekenen enkele wilde stammen van Vóór- en Achter-Indië, de Hiëngs van Kambodja, de Miao-tse en Yao-jen van China, enkele wilde boschstammen van Sumatra, n.l. de orang Sakei, Koeboe, Loeboe en Mamak, en misschien ook nog de oerbewoners van Nias en van de Mentawei-eilanden, alsook de Queenslanders van Australië. Dit oertype zou oorspronkelijk over den geheelen Indischen Archipel verspreid zijn geweest, toen nog de verschillende groote eilanden door landverbindingen met elkaar vereenigd waren. In later tijd is dit oervolk door hooger staande stammen uiteengedrongen en grootendeels uitgeroeid; in bovengenoemde stammen heeft men nog slechts de resten van dit eens zoo talrijk volk te zien. Behalve dit oervolk heeft men dan in den Archipel de Maleiers, die Sarasin onderverdeelt in eene proto- of rein-Maleische laag (Hagens Oermaleiers) en eene deutero- of gemengd Maleische laag (Hagen's Kust-Maleiers). De Tenggereezen houdt Sarasin voor identiek aan de Toradja's en niet aan de Toala's, dus reeds meer gekruist; evenzoo meent hij, dat de Alas en Gajo's meer met de Toradja's overeenkomen dan met de Toala's. Ook deze stammen zouden hooger staan en meer met andere elementen vermengd zijn dan de Toala's.

De naam Indonesiërs heeft tot veel verwarring aanleiding gegeven. Hagen verstaat daaronder de Oer-Maleiers, die hij voor de oorspronkelijke bewoners van den Archipel houdt, de proto-Maleiers van Sarasin. Een gelijke beteekenis wordt aan dezen naam toegekend door Deniker (Les races et les peuples de la terre): „On peut se demander si les Malais (c'est à dire les Malais proprement dits de la presqu'île Malaise et de Menangkabau dans Sumatra, ainsi que les Javanais, les Soudanais et „les Malais" riverains des autres îles) ne sont pas une nation mixte, issue du mélange des Indonésiens avec les éléments divers, birmans, négritos, hindous, chinois, papous etc.? Dans ce cas les Indonésiens seraient le type des Malais purs, de véritables „Protomalais". De naam van Indonesiërs wordt door andere anthropologen aangewend voor de aborigines van den Indischen Archipel, die later door de van elders gekomen indringende Maleiers van de kusten der eilanden naar het binnenland zouden verdrongen zijn. Volgens deze opvatting moet dan de Weddalaag tot de Indonesiërs gerekend worden. Logan, door wien de naam Indonesiërs het eerst schijnt gebruikt te zijn, bedoelde daarmede de licht gekleurde niet-Maleische bewoners van den Indischen Archipel. Later gebruikte Hamy dezen naam om daarmede aan te duiden alle volkeren van den Indischen Archipel en van Polynesië, die noch van Maleische, noch van Papoea origine zijn, maar die een Kaukasisch type hebben. Als zoodanig rangschikte hij tot de Indonesiërs de Bataks, de bewoners van Nias en Engano, vele Dajakstammen van Borneo, de meeste Djilolo en de inboorlingen der Philippijnen, alsook het groote bruine ras van Oost-Polynesië, de Samoa's, Maori, Tahitianen, en de inlanders van Hawaï: „Les Indonésiens proprement dits ne sont autre chose que la continuation, dans les îles du Sud-est, de la même famille humaine que nous venons de suivre sur la carte depuis l'Himalaya, et leurs principaux groupes, réunis déjà par Junghuhn sous le nom trop restreint de Battaks, qui appartient à une agglomération sumatraise, reliant Formose à Malacca, en rayonnant jusqu'aux îles des Papous. Les masses principales peuplent respectivement Sumatra et les îles, qui en dépendent à l'ouest, Bornéo, Célèbes, enfin les Philippines". Kohlbrugge wordt door zijn onderzoekingen (medegedeeld in de zitting der Berliner Anthropologische Gesellschaft van 21 Juli 1900) gebracht tot de uitspraak, dat alle vier groote Soenda-eilanden in het binnenland bewoond worden door mesaticephale volken, de Indonesiërs of Oer-Maleiers. Verder zegt hij, dat de Maleiers en Indonesiërs elkaar na-verwant moeten zijn. Sarasin is van meening, dat de onderscheiding tusschen Indonesiërs en Maleiers niet meer is vol te houden: „Die Besprechung von vier körperlichen Merkmalen, Grösse, Hautfarbe, Haarbeschaffenheit und Kopfform, hat ergeben, dass irgendwie prinzipielle, tiefgreifende Unterschiede zwischen den sogenannten Indonesiern und den Malayen nicht bestehen, und wir können uns daher auch nicht entschliessen, Bezeichnungen anzunehmen, welche solche prinzipielle Gegensätze als tatsächlich bestehend voraus zu setzen. Ganz gewiss gibt es abgeschlossene und reinblütigere Stämme und solche, bei denen Mischung in den verschiedensten Graden und mit den verschiedensten Elementen vorhanden ist, aber alle basieren doch auf demselben engverwandten Grundelement".

Tenslotte zij nog vermeld, dat de benaming van Indonesiërs door spraakgeleerden en ethnologen aangewend is om aan te duiden de geheele inlandsche bevolking van den Indischen Archipel. Waar dus de beteekenis, door de verschillende onderzoekers aan deze benaming toegekend, zoozeer uiteenloopt, is het wenschelijk ter voorkoming van verwarring die benaming niet meer te gebruiken.

Eene wetenschappelijke studie der Indische rassenproblemen stuit op tallooze moeilijkheden. De reeds in het algemeen zoo zware taak der anthropologie is hier dubbel zwaar. Vooreerst is het maken van deugdelijke generalisaties tot nog toe vrijwel onmogelijk door de schaarschte der detail-onderzoekingen, welke schaarschte (ook door Dr. Ten Kate betreurd) treffend uitkomt als men Ripley's literatuuropgave over de anthropologie van Europa vergelijkt met hetgeen in dit opzicht over onzen Archipel is gepubliceerd. Wij ontkennen echter niet, dat er goed werk geleverd is. Wij noemen slechts de namen Bleeker, Van den Broek, Danielli, Fischer, Hagen, Hose and Mc Dougall, Ten Kate, Kleiweg de Zwaan, Koch, Kohlbrugge, Lubbers, Martin, Modigliani, Nieuwenhuis, Van der Sande, Sarasin, Sasse, Stratz, Swaving, Virchow, Volz en Zuckerkandl, om van anderen niet te spreken. Nog steeds echter is het geleverde materiaal nog veel te gering om klaarheid en zekerheid te verkrijgen omtrent de onderlinge verwantschap van de vele stammen, die den Indischen Archipel bewonen. Groote sericën, uit verschillende gebieden van onzen Oost, een allereerst vereischte ter bevordering onzer anthropologische kennis, worden nog steeds maar al te zeer gemist. Een tweede bezwaar bestaat hierin, dat de bevol

king van Ned.-Indië somatisch zoo heterogeen is, dat het ontdekken van regelmatigheden hier bijzonder moeilijk is. Deze moeilijkheden bracht zelfs Ratzel er toe, te verklaren, dat in de ethnographie de vraag naar de oerbevolking van den Archipel van de orde van den dag is afgevoerd (Völkerkunde II, blz. 270). Dat de Maleiers een mengvolk voorstellen, opgebouwd uit verschillends elementen is meermalen uitgesproken; zoo zegt reeds A. Lesson (les Polynésiens, leur origine, leurs migrations): „Les Malais ne sont que des métis, dûs aux croisements les plus variés, de leurs ancêtres, d'abord, et des descendants de ceux-ci entre eux et avec toutes sortes de populations. Sans doute des hommes, qui parlent la même langue, vivent dans le même milieu, et sont soumis aux mêmes lois, aux mêmes coutumes, aux mêmes usages, doivent offrir, au premier coup d'oeil, une sorte de physionomie commune; mais si on analyse, on voit bien vite que celle de chaque individu diffère plus ou moins par quelque détail: que l'un, par exemple, a les cheveux plus crépus, un autre la chevelure plus lisse, un troisième les yeux plus chinois, qu'un quatrième est plus brun ou moins foncé, sans qu'on puisse, par l'ensemble des autres caractères, en soupçonner la raison. Cette hétérogénéité n'est due qu'à la variété des croisements."

Ook De Quatrefages verzet zich tegen de meening diergenen, welke de Maleiers voor een zuiver ras hielden: „Parmi les monogénistes plusieurs voient dans la race malaise une grande race égale en importance aux trois divisions primaires de l'humanité (Blumenbach). Un petit nombre seulement ont compris, que la race malaise n'était, en réalité, qu'une race mixte, mais ils semblent lui attribuer une homogénéité, qui certainement n'existe pas. Le caractère général de ces populations est au contraire une hétérogénéité extrême".

Eene veel verbreide meening vereenigt de Maleiers (in den ruimsten zin) met de Polynesiërs en de Micronesiërs tot het Maleisch-Polynesische ras, onderscheiden van het Melanesische ras, waaronder men Papoea's en Melanesiërs in engeren zin samenvat. Bij het onderzoek naar de juistheid hiervan komt allereerst ter sprake de poging door sommigen gedaan om beide groepen tot één ras te vereenigen. Men beroept zich daartoe op de verwantschap der Melanesische talen met de Maleisch-Polynesische, welke niet het gevolg kan zijn van recente inwerking, daar de eerstgenoemde talen overeenkomen met de oudere vormen der andere. Op deze verwantschap is het eerst gewezen door Von der Gabelentz, terwijl later vooral de onderzoekingen van Prof. Kern en Codrington haar duidelijk in het licht hebben gesteld. Op grond daarvan concludeeren Wilken (Volkenkunde) en Robidé van der Aa (Tijdschr. v. h. Aardr. Gen. 1885) tot rassenverwantschap, terwijl Staniland Wake en Brown den oorsprong van al deze volken uit één donkerkleurig ras aannemen, en de tegenwoordige somatische verschillen toeschrijven aan menging met vreemde elementen. De meeste anthropologen echter (o.a. Fr. Müller, Brinton, Flower, Ratzel, Virchow, Ranke, Keane, Deniker) hebben hiertegen overwegend bezwaar en wel wegens deze zeer groote somatische verschillen. Dr. Ten Kate (in Veth's Feestbundel, blz. 212) verklaart uitdrukkelijk: „Mogen linguïstische onderzoekingen ook al tot de conclusie hebben geleid, dat Papoea's en Maleiers (in den ruimsten zin) voorheen één volk moeten zijn geweest, zoo is deze theorie anthropologisch niet te verdedigen en ook vergelijkend ethnographisch niet steekhoudend". Peschel wijst zeer terecht op het diepgaand psychisch verschil tusschen Papoea's en Maleiers. Volz (in Archiv für Anthropologie, 1895) noemt Melanesiërs en Polynesiërs afzonderlijke rassen. Ook Steinmetz komt, na uitvoerige bespreking der betreffende literatuur (Entwicklung der Strafe I, blz. 260—269), tot de conclusie, dat hier waarschijnlijk twee rassen zijn aan te nemen. Tot eene bevredigende combinatie der resultaten van linguistiek en anthropologie is men hier nog niet gekomen. Keane onderstelt, dat de Oostelijke Polynesiërs op hun praehistorischen Oostwaartschen tocht hunne taal hebben opgedrongen aan de zwarte inboorlingen, die ze vrijwel onveranderd behielden, terwijl de meer progressieve Polynesiërs ze voortdurend wijzigden. Op te merken is nog, dat volgens Sidney Ray (in Journal of the Anthrop. Inst., deelen 24 en 27) verscheidene Melanesische dialecten geene overeenkomst vertoonen met de Maleisch-Polynesische talen, maar waarschijnlijk takken zijn van een oorspronkelijk-Papoeschen taalstam. Talen met de Polynesische verwant komen volgens hem niet Westelijker voor dan Cape Possession.

Volgens Volz is bij de Bataks de lichaamslengte het kenmerk, dat de bevolkingselementen met verrassende scherpte van elkander scheidt. De opvallend kleine elementen (kleiner dan 154 c.M.) zijn volgens hem de resten der oerbevolking en de grooten (grooter dan 164 c.M.) het melanesische element. De kleinen zijn brachycephaal, de grooten dolichocephaal; de eersten hebben lage en breede, de laatsten hooge en smalle gezichten. De huidkleur der grooten is donker, hun lippen zijn fijn en dun, de neus is hoog en uitspringend.

Een tweede probleem is dat van de verwantschap der Maleiers (in den ruimsten zin) en Polynesiërs, die in vele classificaties tot één ras, zelfs in één ondergroep zijn vereenigd. Hamy was van oordeel, dat de Bataks, vele Dajakstammen, de bewoners van Nias, Engano e.a., kortom al die stammen in onzen Oost, die hij tot de Indonesiërs rekende, zoozeer op de Oost-Polynesiërs gelijken, dat men deze twee groepen tot één niet-Maleisch ras moet samenbrengen, waarvan het type meer Kaukasisch dan Mongoolsch zou zijn. Thompson zag in de Maleiers van Sumatra zooveel overeenkomst met de Polynesiërs, dat hij hen voor de voorouders van laatstgenoemden wilde houden. Dumont d'Urville en Moërenhoût hielden juist omgekeerd de Maleiers voor directe afstammelingen van de Polynesiërs; ook W. von Humboldt hield de Maleiers en Polynesiërs voor stamverwant, tegen welke opvatting vooral Crawfurd en wel op linguistische gronden opkwam. Von Rosenberg (Een ethnografisch Probleem) hield de Mentaweiers voor een zuiver Polynesisch ras. Serrurier meende, dat de tot de Indonesiërs door Hamy gerekende Dajaks identiek zijn aan de Polynesiërs, waarbij hij echter over het hoofd zag, dat de gemiddelde lichaamslengte der Dajaks belangrijk kleiner is dan die der Polynesiërs. Ook uit het materiaal van Nieuwenhuis, door Kohlbrugge bewerkt, is duidelijk gebleken, dat de Dajaks tot de kleine volkeren van den Indischen Archipel behooren. Kohlbrugge vond echter, dat bij rangschikking der individuen naar de

verschillende stammen, twee groepen konden onderscheiden worden, een brachycephale en een dolichocephale. De laatste groep, waartoe de Oeloeajar Dajaks behooren, is gekenmerkt door eene donkere huidkleur, overwegend (60 %) concaven neus, zeer hoogen neusindex en grooten mond. Deze groep rekent hij tot de Indonesiërs, zij beantwoordt geheel aan de Indonesiërs van Hagen; de brachycephale groep houdt hij voor analoog aan de Kust-Maleiers der andere groote eilanden. Kleiweg de Zwaan vond ook bij de bewoners van Nias eene geringe lichaamslengte; bij 1295 Niassers bedroeg deze gemiddeld slechts 154,73 c.M. Ook Ten Kate (Contribution à l'anthropologie de quelques peuples d'Océanie) is er tegen opgekomen, dat tot de Indonesiërs (in den zin van Hamy) eveneens de Polynesiërs zouden te rekenen zijn. Als kenmerken der Indonesiërs geeft hij op: behalve de kleinere lichaamslengte, een bruine tot donkerbruine huidkleur, gegolfd haar, mecocephalen schedel en concaven neus, terwijl bij de Polynesiërs de huidkleur lichter is, het haar minder gegolfd, het hoofd brachycephaal en de neus recht of convex. De uitspraak echter van Ten Kate, reeds in 1894 gedaan, dat „al het generaliseeren en theoretiseeren over afstamming en verwantschap der Malayo-Polynesiërs en Melanesiërs praematuur stukwerk blijven zal, zoolang men niet over groote rijen van detailonderzoekingen in het veld — niet in het studeervertrek of museum — heeft te beschikken", die uitspraak geldt ook nu nog en heeft nog steeds hare waarde. Ook andere recente onderzoekingen wijzen er op, dat het vraagstuk meer gecompliceerd is dan men vroeger dacht.

Een andere vraag is de verwantschap van Chineezen en Maleiers. Volgens Francis Buchanan zou er, te oordeelen naar uiterlijk en lichaamsgestalte, één uitgebreid volk zijn, dat het Oosten van Azië bewoont; het bevat de Oostelijke en Westelijke Tartaren der Chineesche schrijvers, de Kalmukken, de Chineezen, de Japanners en andere stammen, wonende in Vóór-Indië of op de eilanden ten Zuiden en Oosten daarvan tot aan Nieuw-Guinea. Keane hield alle bruine rassen van de Indische eilanden voor mengvormen van de beide Aziatische elementen, het Kaukasische en het Mongoolsche. Waar het Mongoolsche element overheerscht, zouden ontstaan zijn de Maleiers, n.l. van Malaka, Java, bepaalde deelen van Sumatra, Bali e.a., terwijl een domineerend Kaukasisch ras had gevormd de z.g.n. Indonesiërs of Prae-Maleiers, waartoe onder meer behooren de Bataks, Pasoemahs, Atjèhers, Lampongers en Dajaks. Na de Kaukasische Indonesiërs geëlimineerd te hebben, houdt Keane een Maleisch type over, dat hij niet aarzelt „distinctly Mongoloid" te noemen. Hij beroept zich op Dr. Finsch, die bij de Maleiers, welke hij te Batavia onderzocht, groote homogeniteit in uiterlijk en overeenkomst met het Chineesche type vond. Wij moeten echter niet vergeten de waarschuwing van Virchow, die in zijn voorbericht van Finsch' boek wijst op het gebrek aan exacte anthropologische waarnemingen van dezen schrijver, die daardoor vaak tot praemature conclusies komt. Verder is het merkwaardig, dat deze auteurs bij voorkeur letten op de zeer gemengde Kust-Maleiers en Javanen, in wie Brinton zelfs het zuiverste Maleische type ziet, terwijl hij het daarvan verschillende type van Bataks, Dajaks, enz. toeschrijft aan kruising met vreemde elementen. Zeer beachtenswaardig zijn de opmerkingen van Dr. Hagen, die er op wijst, dat minstens $^{2}/_{3}$ der in den Archipel wonende „Chineezen" afstammen van inlandsche moeders. Dus is het geen wonder, dat de reizigers zoo telkens wijzen op de overeenkomst tusschen deze „Chineezen" en de Maleische volken, vooral de Javanen. Vandaar ook, dat Wallace op Bali nauwelijks onderscheid kan zien tusschen de inboorlingen en eenige Chineezen, die de zeden des lands hadden aangenomen. De schrijver wijst er verder op, dat op Java sedert lang kruising met Chineezen heeft plaats gehad, op Sumatra minder. Toch neemt ook hij verwantschap aan tusschen Maleiers in ruimen zin en Chineezen, n.l. Zuid-Chineezen, die van de Noord-Chineezen somatisch totaal verschillen. Die verwantschap denkt hij zich op twee wijzen ontstaan: voorcerst door immigratie van Maleiers in Zuid-China, evenals die plaats had in Formosa en Japan, en waarschijnlijk in Birma en Siam, en in de tweede plaats door het eeuwenlange verkeer der Zuid-Chineezen met den Archipel, waarvan velen met inlandsche vrouw en kinderen terugkeerden. A. Lesson (Les Polynésiens, leur origine, leurs migrations) liet de Maleiers voortkomen uit eene kruising van Japanners en Chineezen met zwarte stammen, terwijl P. Lesson (Voyage médical autour du monde) meende, dat de Maleiers voorstellen een mengvorm van Chineesche en Indische elementen. Ook Gustav Fritsch ziet in de volken, welke men Maleiers pleegt te noemen, eene Indo-Chineesche kruising. Bij de Javanen, Sumatranen en Madoereezen zou het Indische bloed op den voorgrond staan, terwijl bij de Maleiers meer het Chineesche element overheerscht. Deniker plaatst in zijn „natuurlijk stelsel" de Indonesiërs of Oer-Maleiers in eene andere hoofdgroep dan de Mongolen. In Java zou vooral kruising tusschen de Indonesiërs en Chineezen hebben plaats gehad, evenzoo in Noord-Borneo en de Noordelijke Philippijnen, in sommige deelen van Java echter, en eveneens in Sumatra, Bali en Zuid-Borneo overheerschen Hindoe-elementen. Het is Kleiweg de Zwaan in het binnenland van Nias opgevallen typen aan te treffen, die hem sterk aan Chineezen deden denken. Hij vond verder bij 128 der door hem anthropologisch onderzochte 569 Minangkabau-Maleiers eene Mongolenplooi, terwijl van 84 dezer 128 lieden de oogspleet schuin gesteld was. Bij 746 zijner 1298 Niassers vond hij een Mongolenplooi en tevens een schuine oogspleet. Volgens Volz vertoonen de Mentaweiers een uitgesproken Mongoloïdentypus en gelijken zij daarin op de Dajaks, met welke zij oogenschijnlijk verwant zijn. De kolonisatie in Indië van uit China dateert waarschijnlijk uit het begin der vijfde eeuw na Chr.; eerst eenige eeuwen later hebben de Chineezen zich voor goed op Sumatra gevestigd. De vlucht der Boeddhisten uit Vóór-Indië in de derde eeuw onzer jaartelling is het hoofdmoment geweest voor de vorming van Indische kolonies op Java, Bali en Sumatra.

Het vraagstuk van den oorsprong der Maleiers (in ruimen zin) is in het bovenstaande reeds aangeroerd. Volgens de Maleische traditie zelve zou Sumatra en wel in het bijzonder de hooglanden van West-Sumatra het stamland der Maleiers zijn, van waaruit deze later naar Malaka en naar andere streken zijn overgestoken. De Minangkabau-Maleiers, de belangrijkste Maleische stam in

Sumatra, houden zich voor directe afstammelingen van Alexander den Groote. Diens zoon zou zich met zijn volgelingen op den Merapi hebben gevestigd en de stamvader dezer Maleiers geworden zijn; in later tijd zou dit volk van het gebergte zijn afgedaald en zich over het verdere land hebben verbreid. Raffles meende, dat het stamland der Maleiers in Azië lag. Volgens Max Müller is het Z.O. van Azië de bakermat der Maleiers, terwijl Kern als zoodanig aanneemt Tsjampa, Cochin-China, Kambodja en de aangrenzende gebieden. Ringg en Wallace hielden Achter-Indië voor het vaderland der Maleiers, terwijl zij volgens Maury van de hooglanden van Tibet zijn afgedaald, van waar zij langs de groote rivieren van Achter-Indië naar den Indischen Archipel geëmigreerd zijn. Hagen daarentegen is van meening, dat Sumatra en misschien ook Borneo de oerzetel der Indonesiërs (Oer- of Prae-Maleiers) zijn geweest, echter houdt Sarasin de tot de Weddalaag gerekende stammen voor de oerbevolking van den Indischen Archipel, terwijl de Maleiers van elders in onzen Oost zijn binnengedrongen.

Omtrent de aanwezigheid van Negrito's in onzen Archipel bestaat nog onzekerheid. A. B. Meyer, Brinton, Denikeren Robidé komen tot de conclusie, dat de aanwezigheid van Negrito's in onzen Archipel nooit voldoende is aangetoond, evenzoo Ling Roth in zijn boek: The natives of Sarawak and British Northern Borneo, en in een opstel in Journal of the Anthrop. Inst. deel 25. Dat de Kalangs van Java Negrito's zouden zijn, wordt door Ketjen tegengesproken. Dr. Ten Kate meent evenwel in de Timorgroep sporen van een oorspronkelijk Negrito-element te vinden. Von Rosenberg meent de Enganeezen tot de Negrito's te mogen rekenen. Daarentegen zegt Modigliani, dat in de Enganeezen geen spoor van Negritobloed is te vinden. Danielli heeft eenige Enganeesche schedels met een groot aantal Indonesische, Polynesische en Melanesische vergeleken en vermoedt, dat de Engancezen Indonesiërs zijn met een fond van Melanesisch bloed, misschien met Negritobloed gemengd. Volgens Danielli kan men ook aannemen, dat Nias door Negrito's bewoond is geweest, die later door Indonesiërs, misschien Bataks, onderworpen zijn, met welke zij zich later vermengden. Kleiweg de Zwaan heeft echter onder de Niassers geen Negrito-type opgemerkt. Hagen beweert, dat het Negrito-element op Sumatra geen invloed heeft uitgeoefend. Ook Ten Kate heeft zich afgevraagd, of soms op de eilanden bij Sumatra resten van eene Negrito-bevolking, zoo niet in zuiveren toestand, maar met Batakbloed gemengd, te vinden zijn. Een schedel van Engano echter, dien hij onderzoeken kon, toonde volstrekt geen Negrito-typus, maar was beslist dolichocephaal. De drie Enganeesche schedels van Danielli waren ook dolichocephaal. Swaving heeft ook reeds verklaard, dat onder de verschillende stammen van Sumatra en van de omliggende eilanden oorspronkelijk geen Negrito's voorkomen. Sommige anthropologen vatten bepaalde stammen in N.-Guinea als Negrito's op. Het verst gaat daarin A. B. Meyer, die de gehecle bevolking van Nieuw-Guinea voor eene Negritische houdt. Volgens Van den Broek zijn er wel punten van overeenkomst in lichaamsbouw bij inlandsche stammen van Ned. Nieuw-Guinea en Negrito's, resp. aan de Negrito's verwante elementen, echter zijn er aan den anderen kant zoo vele verschillen, dat men een identiteit, of verwantschap tot dusverre niet aannemen kan; nadere onderzoekingen zijn daarvoor noodzakelijk.

De Papoea's zijn veel minder homogeen dan men vroeger dacht. Terwijl zij over het algemeen dolichocephaal zijn, vond reeds in 1874 Maclay eenige zeer hooge indices. Aan de monding van Fly River (Britsch Nieuw-Guinea) is brachycephalie zelfs overwegend (zie Chalmers in Journal of the Anthrop. Inst. deel 27). Men heeft daarom wel een oorspronkelijk Negrito-element ondersteld. Ook vindt men vele individuen met lichtere huid en golvend of sluik haar, vooral in Britsch Nieuw-Guinea. Sommigen nemen ter verklaring hiervan menging met Polynesisch bloed aan; maar Maclay, Finsch en Haddon, die de bevolking op de plaats zelf bestudeerd hebben, spreken dit tegen. Volgens Haddon is invloed van een Melanesisch element (in engeren zin) waarschijnlijk. Linguistische factoren maken deze problemen nog ingewikkelder, hetgeen Sidney Ray deed uitroepen: „Nothing is more perplexing or more indefinite than the present state of New-Guinea anthropology". Koch heeft een 120 inboorlingen van Zuidwest Nieuw-Guinea gemeten. Bij 46 mannen van Méraukê vond hij een gem. lichaamslengte van 167,2 c.M. en een index cephalicus van 75,19. Bij 5 lieden was de index cephalicus grooter dan 80. Bij 14 Mimika-Papoea's bedroeg de gem. lich. lengte 164 c.M. en de hoofdindex 75,30 (w. o. één hooger dan 80); bij 9 Papoea's der Etnabaai is de gem. lich. lengte 164,4 c.M., de hoofdwijzer 75,53 (één hooger dan 80); bij 10 Fak-Fak-Papoea's lichaamslengte gem. 155,7; index cephalicus 76,49, met 3 hooger dan 80. Hij vond de bevolking naar het Westen toe verandereren, wat niet alleen uit het verschil in lichaamsgrootte direct blijkt, doch ook uit aspect en habitus is waartenemen. Chalmers geeft als gem. lichaamslengten der Papoea's van Britsch-Z. Nieuw-Guinea op: Kiwaigroep 165,6 c.M.; Maipuagroep 163,6; Orokolo-groep 167,7 en Toaripigroep 170,2 c.M.; de indices cephalici dezer groepen zijn resp. 83,0; 70,0; 76,3; en 77,7. Chalmers meent, dat de dolichocephale, langs de kust wonende Papoea's, zich naar het Oosten toe vermengd hebben met een korthoofdig ras, welke vermenging op het eiland Kiwai nog niet zou hebben plaats gehad. Welke die korthoofdigen zijn, geeft hij echter niet op.

Van de Sande vond de Sentani-Papoea's dolichocephaal; de Humboldt-Papoea's mesaticephaal; bij de eersten kwamen echter op 13 dolichocephalen 9 mesaticephalen; bij de Humboldt-Papoea's op 8 dolichocephalen, 7 meso-, 2 brachyen 1 hyperbrachycephale. Neuhauss spreekt van een heksenketel, waaruit de tegenwoordige Papoea's voortkwamen, waarbij hij Pygmaeën, Melanesiërs, Mongolen, Maleiers en Joden onderscheidt. Ook Sergi komt op grond van zijn onderzoek bij eene groote schedelserie tot het resultaat, dat „Die Papua genannte Bevölkerung aus vielen morphologischen Varietäten besteht."

Van den Broek komt naar aanleiding van zijn schedelonderzoek tot de overtuiging, dat de bevolking in de omgeving van het Alkmaarbivak een gemengd karakter bezit, waarbij een dolichocephaal element en een meso-, resp. brachycephaal, meer pygmaeënachtig element voorkomen. Sergi heeft onder zijn 400 schedels een va-

riëteit opgemerkt, die hij „mikrocephalus eumetopus" noemt en waarvan hij zegt: „Ich mache die Anthropologen auf diese mikrocephale und dolichocephale Varietät aufmerksam, welche ich für eine wichtige Entdeckung halte. Bisher hat man eine Pygmäenrasse angenommen, Negrito's genannt, aber mesobrachycephal; diese aber, wie klein auch die Capacität ihres Schadels sein mag, stehen über unseren Mikrocephalen." Pygmaeën zijn den laatsten tijd in verschillende gebieden van W. Guinea gevonden geworden. Onder pygmaeën verstaat men volken, wier gemiddelde lichaamslengte beneden de 150,0 c.M. blijft. Neuhaus rekent tot de pygmaeën kenmerken: een lange romp, korte extremiteiten, convexe bovenlip, kort breed oor zonder oorlapjes, brachycephalie, kleine sierlijke handen en voeten. Deze kenmerken behoeven echter niet alle aanwezig te zijn bij die volken, die zich met Pygmaeën gemengd hebben of uit deze oorspronkelijk ontstaan zijn, zelfs niet bij reine Pygmaeën. De kustbewoners van N. Guinea zijn door verschillende onderzoekers grooter bevonden dan de bewoners der naburige bergstreken; de laatste worden in den regel voor van de kustbevolking verschillende en door deze naar het binnenland verdrongen lieden gehouden. Door sommige anthropologen, zooals Haddon, Pöch en Harrison worden de Nieuw-Guineapygmaeën tot de negrito's gerekend of aan deze verwant. Pöch houdt het voor waarschijnlijk, dat vroeger Negritoachtige volken ook Nieuw-Guinea en naburige Melanesische eilanden bevolkten. Neuhauss neemt aan, dat pygmaeën de oerbewoners waren, in vroeger tijd zeer verbreid, later echter door indringers verdrongen en grootendeels in deze opgegaan. Daarentegen meent Schlaginhaufen, dat de dwergvolken van Nieuw-Guinea ontstaan zijn door bijzondere geografische en tellurische invloeden en dat dus deze kleine rassen geen bijzondere systematische plaats innemen. Fischer ziet in het optreden van dwergrassen een „Domestikationserscheinung", d. w. z. een verschijnsel, dat als huisdierbijzonderheid optreedt.

Ook de brachycephalie dezer volken wordt door sommigen verklaard door geografische momenten, terwijl anderen daarin zien een kenmerk van een van de Papoea's verschillend ras. Meyer ziet daarin slechts de uitdrukking der variabiliteit van den schedelvorm. Von Luschan zegt: „dass wir in den Pygmäen, wo immer wir sie finden, nur lokale Grössenvarietäten des Menschen zu erblicken haben, die, einmal durch lange Isolierung als Rassen fixiert, später auch in ganz veränderter Umwelt ihre einmal erworbenen Eigenschaften dauernd behalten haben".

Ten slotte mogen eenige lichaamslengten en schedelindices een plaats vinden; waar niet anders aangegeven, is de meting verricht bij het levende individu; bij indices, die het resultaat zijn van metingen aan het skelet, is dit afzonderlijk vermeld. Hierbij houde men in het oog, dat volgens de gewone berekening de index bij het levende individu ongeveer 2 eenheden grooter is dan bij het skelet.

Lichaamslengte: Minangkabau-Maleiers 157 c.M., Niassers 154,73; Kalamantans 153,5; Kenja-Dajaks 154,1; Enganeezen 157,0; Alas 157,9; Madoereezen 158,0; (159,1 volgens Kohlbrugge); Dajaks in Centraal-Borneo 158,0; Soloreezen 158,2; Maleiers van Selangor 158,3; Gorontaleezen 158,4; Soendaneezen 159,4 (159,1 volgens Koch); Timoreezen 159,7; Bataks 159,9; Tënggëreezen, 160,4; Javanen 161,3 (volgens Hagen); volgens Kohlbrugge en Stratz 163,5; Wedda's 153,3; Mëraukë-Papoea's 167,2 (volgens Van de Sande 163,3); Mimika-Papoea's 164,0; Papoea's der Etnabaai 164,4; Fak-Fak-Papoea's 155,7; Kiwai-Papoea's 165,6; Maipua-Papoea's 163,6; Orokolo-Papoea's 167,7; Toaripi-Papoea's 170,2; Oost-Javanen 160,9; Djambiërs 158,4; Atjèhers 161,8; Kajan-Dajaks 158,4; Poenan-Dajaks 158,0; Oeloe-Ajar-Dajaks 157,1; Toala's 157,5; Tomuna's 157,6; Tokea's 157,0; Toradja's 159,8; Tomekongka's 156,4; Boegineezen 162,3; Makassaren 161,5; Papoea's van Geelvinkbaai 153,7; Sentani-Papoea's 159,7; Jabims 161,4 (volgens Schellong 160,6); Papoea's der Bensbachrivier 169,1; Pëschëms 152,8; Moreeps 150,3; Tapiro-Pygmaeën 144,9; Goliath-Pygmaeën 149,2; Kai 153,8; Mafoeloe 155,1 cM.

Hoofdindex: Niassers 80,72; Minangkabau-Maleiers 82,18; Rotineezen 76,9; Timoreezen 78,8; Soembaneezen 79,1; Tënggëreezen 79,7; Bataks 80,3; Atjèhers 80,5 (volgens Koch 82,23); Selangor-Maleiers 81,0; Deli-Maleiers 82,3; Zuid-Perak-Maleiers 82,3; Gorontaleezen 82,7; Maleiers der Oostkust van Malaka 82,7; Soendaneezen 83,4 (volgens Hagen 86,5); Soloreezen 83,4; Javanen 84,4; Makassaren 84,6; Madoereezen 85,0; Boegineezen 87,0; Sikaneezen 77,7; Lios 78,1; Atoni 78,8; Toba-Bataks 80,6; Mëraukë-Papoea's 75,19; Mimika-Papoea's 75,30; Papoea's der Etnabaai 75,53; Fak-Fak-Papoea's 76,49; Kiwai-Papoea's 83,0; Maipua-Papoea's 70,0; Orokolo-Papoea's 76,3; Toaripi-Papoea's 77,7; Oost-Javanen 84,87; Djambiërs 82,73; Kajan-Dajaks 82; Poenan-Dajaks 82; Taman-Dajaks 82,5; Beketan-Dajaks 82,1; Oeloe-Ajar-Dajaks 75,5; Papoea's der Humboldtbaai, mannen 77,90, vrouwen 75,67; Papoea's van het Sentanimeer 75,68; Pëschëms 80,5; Moreeps 82,06.

Schedelindex: Alfoeren van Ceram 74,3; Niassers 77,0 (Kleiweg de Zwaan), 75,50 (Danielli), van de 29 door Zuckerkandl gemeten Ninasche schedels waren er 62,1 % dolichocephaal, 31,0 % mesocephaal en 6,9 % brachycephaal; Boegineezen van Makasser 80,6; Madoereezen 82,6; Javanen 83,0; Soendaneezen 85,5; Wedda's (reine) 70,5. De 7 schedels van Maleiers uit Palembang door Swaving beschreven waren alle dolichocephaal. Virchow vindt onder 36 Molukkenschedels 8, onder 13 schedels van Ceram 3 en onder 9 van Timoreezen 3 dolichocephaal. Van 23 Amboneesche schedels waren er 4 dolichocephaal. Van 9 schedels van Mentaweiers vond v. Luschan 2 brachycephaal, 6 mesocephaal en 1 dolichocephaal. Ook onder schedels van Ceram en Ternate heeft Fridolin dolichocephale exemplaren beschreven. De Quatrefages en Hamy vonden onder 28 Dajak-schedels er 16 dolichocephaal, Davis van 21 Dajakschedels 8 dolichocephaal. Virchow telde onder 47 Dajak-schedels 20 dolichocephale, 12 meso- en 15 brachycephale. Sarasin noteert onder die van Toala's 19,2 % dolichocephaal. De vier resp. door Ten Kate en Danielli onderzochte Enganeesche schedels waren alle dolichocephaal. Van 12 Soembaneesche schedels vond Ten Kate 5 dolicho-, 3 mesati- en 4 brachycephaal. Drie Boloneesche schedels vond Ten Kate dolichocephaal, evenzoo twee Rotineesche schedels. De drie Timoreesche exemplaren waren resp. dolicho-,

meso- en brachycephaal. Onder schedels van Senoi en Semang en Malaka heeft Martin dolichocephale exemplaren gevonden. Sarasin constateerde onder 79 Wedda-schedels 84,8 % dolichocephaal, 31,9 % mesocephaal en 1,3 % brachycephaal. Van 30 Niassche schedels vond Kleiweg de Zwaan er 12 dolichocephaal, 10 mesocephaal en 8 brachycephaal. Onder 12 schedels uit Celebes, door Schmidt gemeten, zijn 10 dolichocephaal, 1 meso- en 1 brachycephaal; van de drie Celebesschedels van Sasse 2 brachycephaal en 1 dolichocephaal. De opgaven der verhoudingen in frequentie der drie groote groepen zijn van meer belang dan de opgaven der gemiddelden. Van den Broek vond bij 90 schedels uit Z.-W. Nieuw-Guinea een gemiddelden index cephalicus van 72,15; van deze schedels waren er 75,5 % hyperdolichocephaal resp. dolichocephaal, 21,1 % mesocephaal en 3,4 % brachycephaal.

Literatuur: Voor de literatuur tot en met 1893 raadplege men Hartmann's Repertorium. Wij vermelden hier verscheidene door Hartmann niet genoemde titels, en verder de literatuur na 1893, waarbij wij echter niet voor gehéele volledigheid instaan. Men zie ook de artikelen over de verschillende volken. Opstellen van taalkundigen aard (al kunnen die somtijds licht verspreiden over anthropologische vragen) zijn hier niet genoemd; evenmin ethnographische werken, ofschoon die dikwijls opmerkingen over uiterlijk en afkomst der volken bevatten.

Algemeen: Dr. C. Swaving, Eerste bijdrage tot de kennis der schedels van volken in den Ind. Arch., Kon. Natuurk. Tijds. 23 en 24; E. J. Hamy, Les races malaïques et américaines, L'anthropologie 1896; Sarasin in Verhandl. der Ges. f. Erdk. Berlin 1894, 1895, 1896; Virchow, ibidem 1882, '85, '86, '87, '89, '92, '95; Wilh. Volz, Beiträge zur Anthropologie der Südsee, Archiv für Anthropologie 23 (1895); Dr. H. F. C. ten Kate, Een en and.r over anthropologische problemen in Insulinde en Polynesië, Overdruk uit Veth's Feestbundel, 1894; Dezelide, Sur les crânes malais du musée de Leyden, Bull. soc. d'anthrop. de Paris, 1881; Dr. B. Hagen, Anthropologischer Atlas ostasiatischer und melanesischer Völker, 1898; I. C. J. van Brero, Een en ander over de psychosen onder de bevolking van den Indischen archipel. Bijdrage tot de vergelijkende rassenpsychopathologie, Geneesk. Tijds. v. Ned.-Indië 35 (1895); G. Gerland, Die Negritostämme des malayischen Archipels, Jahresberichte des Frankfurter Vereins für Geographie und Statistik, Jahrg. 55/66, bl. 60 sqq.; Glogner, Ueber sieben malayische Schädel, Verhandl. der Berliner Ges. f. Anthrop. etc. 1892; A. Marre, Malais et Chinois, Coup d'oeil sur leurs relations mutuelles antérieurement à l'arrivée des Portugais dans les Indes Orientales, Extrait, Paris 1892; Dr. J. H. F. Kohlbrugge, Anthropologische Beobachtungen aus dem Malayischen Archipel, Verhandl. Berliner anthrop. Ges. 1900; Schedelmaten van Indische volken komen ook voor in de algemeene werken: J. v. d. Hoeven, Catalogus craniorum diversarum gentium; De Quatrefages en Hamy, Crania ethnica; Davis, Thesaurus craniorum, 1867; Flower, Catalogue coll. of Surgeons, 1879; Nelson Annandale, Fasciculi Malayences 1903; Deniker, Les Races et les Peuples de la terre 1900; Finsch, Anthrop. Ergebnisse einer Reise in der Süd-See und dem Malayischen Archipel 1884; Fritsch, Ueber die Verbreitung der östlichen Urbevölkerungen und ihre Beziehungen zu den Wandervölkern, Globus XCI, 1907; B. Hagen, Anthrop. Studien aus Insulinde. Verh. der Koninkl. Akad. van Wetenschappen 1890; B. Hagen, Ueber Entwicklung und Problemen der Anthropologie, 1900; B. Hagen, Die geogr. Verbreitung der malayischen Rasse 1901—1903; H. F. C. ten Kate, Contribution à l'anthropologie de quelques peuples d'Océanie, l'Anthropologie, 1893; Lesson et Martinet, Les Polynésiens, leur Origine, leurs Migrations, 1881; Rudolf Martin, Die Inlandstämme der malaischen Halbinsel, 1905; Sarasin, Versuch einer Anthropologie der Insel Celebes, 1906; Sarasin, Die Weddas von Ceylon und die sie umgebenden Völkerschaften 1892; Weisbach, Körpermessungen verschiedener Menschenrasse; F. Birkner, Die Rassen und Völker der Menschheit 1914; J. Ranke, Der Mensch, 1912; C. H. Stratz, Naturgeschichte des Menschen, 1904; W. Volz, Beiträge zur Anthropologie und Ethnographie von Indonesien, Archiv f. Anthrop. 1906; P. Bleeker, Afmetingen van schedels van Inboorlingen van Java, Sumatra, Nias enz. Natuurk. Tijdschr. van N.-Indië, 1851; G. Broesche, Das anthrop. Material des anatomischen Museums der Königl. Universität zu Berlin, Arch. f. Anthrop. 1881; H. von Ihering, Collectio craniorum diversarum gentium, 1873; E. Schmidt, Die anthrop. Privat-Sammlungen Deutschlands, Arch. f. Anthrop. 1888; C. H. Stratz, Das Problem der Rasseneinteilung der Menschheit, Arch. f. Anthrop. 1904; A. A. Iwanowski, Die Erdbevölkerung, 1911; J. H. F. Kohlbrugge, Die Gehirnfurchen Malayischer Völker verglichen mit denen der Australier und Europäer, Verh. Kon. Akad. van Wetensch. 1909; Kiewiet de Jonge, Verhouding van den borstomvang tot de lichaamslengte en de uitzetting van den thorax bij inlanders, Geneesk. Tijdschr. v. N.-Indië, dl. 47, 1907.

Java. J. Deniker et L. Laloy, Les races exotiques à l'exposition universelle de 1889, L'Anthropologie 1890; Weisbach Körpermessungen verschiedener Menschenrassen, 1878; Dr. Jul. Jacobs en J. J. Meijer, De Badoej's, 1891; Langen, Bericht über die Individual-aufnahmen aus dem Mal. Arch., Zft. f. Ethn. 1889; H. Welcker, Die Capacität und die drei Hauptdurchmesser der Schädelkapsel, Archiv für Anthropologie 16 (1885); Dr. C. H. Stratz, Ueber die Körperformen der eingeborenen Frauen auf Java, Archiv für Anthropologie 25 (1898); Dr. J. H. F. Kohlbrugge, L'anthropologie des Tenggerois, Indonésiens-montagnards de Java, L'Anthropologie 1898; J. H. F. Kohlbrugge, Longueur et poids du corps chez les habitants de Java, 1901; J. W. R. Koch, Bijdrage tot de Anthropologie der bewoners van Z.W. Nieuw-Guinea, benevens uitkomsten van Lichaamsmetingen verricht bij Javanen, Sumatranen, Baliërs en Sasaks, 1908; J. W. E. Arndt, Afmetingen van schedels v. inboorlingen van Java, Celebes en Amboina, Natuurk. T. van N.-Indië, Deel VI, Nieuwe serie, deel III; T. Zaayer, Unters. über die Form des Beckens javanischer Frauen, Nat. Verh. der Holl. Mij. der Wetensch., deel XXIV; J. H. F. Kohlbrugge, Die Gehirnfurchen der Javanen, Verh. Kon. Akad. van Wetenschappen, deel XII, no. 4. 1906.

Sumatra en omliggende eilanden. A. Bässler, Ueber den Batak-Stamm.

der Rajas, Verhandl. der Berliner Ges. f. Anthrop. etc., 1892; Dezelfde ‚Schädel von Niassern und Dajaken, Ibidem; J. Danielli, Studio craniologico sui Nias, Archivio per l'antropologia e la etnologia 21; Dezelfde, Crani ed ossa lunghe di abitani dell'isola d'Engano, ibidem 23; E. Zuckerkandl, Zur Craniologie der Nias-Insulaner, Mitt. der anthrop. Ges. in Wien, deel 24, afl. 5 (1894); E. Modigliani, Un viaggio a Nias, 1890; Dezelfde, L'Isola delle Donne, Viaggio ad Engano, 1894; Dezelfde, Artikel over de Mentawei-eilanden in Bull. soc. géogr. Ital. 1898; J. P. Kleiweg de Zwaan, Bijdrage tot de anthropologie der Menangkabau-Maleiers, 1908; Dezelfde, Anthrop. Untersuchungen über die Niasser, 1914; Dezelfde, Kraniologische Untersuchungen Niassischer Schädel, 1915; N. Annandale, Fasciculi Malayenses, 1903; Forbes, On the Kubus of Sumatra, Anthrop. Journ. Inst. Gr. Britain, XIV; B. Hagen, Die Gajoländer auf Sumatra, Jahresber. des Frankf. Vereins für Geogr. u. Stat., 1901—'03; Dezelfde, Die Orang Kubu auf Sumatra. Veröff. aus dem Städt. Völkermuseum, 1908; Dezelfde, Sumatra u. die Nördl. Batakländer, Jahresber. des Frankf. Ver. f. Geogr. u. Stat. 1901—'03; J. W. R. Koch, Bijdrage tot de anthropologie der bewoners van Z.W. Nieuw-Guinea, benevens uitkomsten van lichaamsmetingen verricht bij Javanen, Sumatranen, Baliërs en Sasaks, 1908; Lubbers, Eene bijdrage tot de Anthropologie der Atjehers, Gen. Tijdschr. van Ned. Indië, 1890; A. Maass, Bei liebenswürdigen Wilden, 1902; R. Martin, Die Inlandstämme der Malayischen Halbinsel, 1905; R. Virchow, Die wilden Eingeborenen von Malacca, Verh. der Berl. Anthrop. Ges. 1891; W. Volz, Beiträge zur Anthropologie und Ethnographie von Indonesien, II Zur Kenntnis der Mentawei-Inseln, Arch. f. Anthrop. 1906; Dezelfde, Nord-Sumatra, Band I. Die Batakländer, 1909, Band II, Die Gajoländer, 1912; Volz, Zur somatischen Anthropologie der Batakker in Nord-Sumatra, Archiv für Anthrop., 1900; Volz, Zur Kenntnis der Kubus in Süd-Sumatra, Arch. f. Anthrop., 1909; P. Bleeker, Afmetingen van schedels van Inboorlingen van Java, Sumatra, Nias enz., Natuurk. Tijdschr. van N.-Indië, 1851; W. L. H. Duckworth, Some anthropological results of the Skeat expedition to the Malay Peninsula, Journ. anthrop. Inst. of Gr. Britain, vol. XXXII; O. Schlaginhaufen, Ein Beitrag zur Craniologie der Semang, Abh. und Ber. des Kgl. Zool. und Anthrop.-Ethnogr. Museums zu Dresden, 1907; C. Swaving, Beschrijving van schedels van inboorlingen uit de Bovenlanden van Palembang, Natuurk. Tijdschr. v. N.-Indië, 1870; Swaving, Eenige aanteekeningen over de Sumatrasche volksstammen, Idem 1863; Swaving, Eerste bijdrage tot de kennis der schedels van volken in den Indischen Archipel, Idem 1861 en 1862; R. Virchow, Ueber die Schädel der älteren Bevölkerung der Philippinen, Zeitschr. f. Ethnol. 1870.

Borneo. Ling Roth, Negritoes in Borneo, Journal of the Anthrop. Inst. 25 (1896); A. B. Meijer, Ueber künstlich deformirte Schädel von Borneo und Mindanao, 1881; W. Waldeijer, Ueber einen vollständig erhaltenen Dayak-Schädel, Verhandl. der Berliner Ges. f. Anthrop. etc. 1894; E. Sonne, Die Bewohner Britisch-Nord-Borneos mit besonderer Berücksichtigung der Badjohs, Sumbonoas und Sundajaks, Mitt. der anthrop. Ges. in Wien 23 (1893); A. W. Nieuwenhuis, Anthrop. Unters. bei den Dajaks, 1903; bewerkt door Dr. J. H. F. Kohlbrugge; Mitth. aus dem Niederl. Reichsmuseum f. Völkerkunde zu Leiden; Charles Hose and William Mc Dougall, The Pagan Tribes of Borneo, 1912; C. Swaving, Dajakschedels, Natuurk. Tijdschr. v. N.-Indië, 1861 en 1862; E. Zuckerkandl, Schädel von Dajaks, Mitth. der Anthrop. Ges. in Wien. Bd 24, 1894.

Kleinere eilanden. Kuckenthal, Ueber Alfurenschädel von Halmahera, Abhandl. Senkenberg. Naturk. Ges. Bd. 22 Anhang, 1896; Dr. H. F. C. ten Kate, Contribution à l'anthropologie de quelques peuples d'Océanie, L'anthropologie 1893; Ten Kate, Verslag eener reis in de Timorgroep en Polynesië, Tijds. Aardr. Gen. 1894; Ten Kate, Schedels van Soemba, Publicatie van het Rijks Ethn. Museum te Leiden, 1895; J. G. F. Riedel, Vermeintliche Papua-Typen auf Serang (Ceram) und Buru, Verhandl. der Berliner Ges. f. Anthrop. etc. 1895.

Celebes en kleinere eilanden. J. Elbert, Die Sunda Expedition des Vereins für Geographie und Statistik zu Frankf. a. M. 1911; Lubbers, Eene bijdrage tot de anthropologie der bevolking in de assistent-residentie Gorontalo, Gen. Tijdschr. v. Ned. Indië, deel 32, 1893; Sarasin, Reizen in Celebes, 1905; Sarasin, Versuch einer Anthropologie der Insel Celebes, 1906; J. W. E. Arndt, Afmetingen van schedels van inboorlingen van Java, Celebes en Amboina, Nat. Tijdschr. v. N. Indië, deel VI, nieuwe serie, deel III; J. Sasse Azn., Iets over Celebesser en Reimerswaler Schedels, Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 1891; R. Virchow, Alfuren-Schädel von Ceram und anderen Molucken, Verh. der Berl. Ges. f. Anthrop. 1882.

Nieuw-Guinea. Fr. Allen, On the original range of the Papuan and Negritto Races, The Journ. of the Anthrop. Inst. London, vol. VIII; Ewd. Beardmore, The Natives of Mowat, Daudai, New-Guinea, Idem, vol. XIX; G. Brown, Papuans and Polynesians, Idem vol. XVI; P. Comrie, Anthrop. notes on New-Guinea, Idem vol. VI; G. A. Dorsey, Observations on a collection of Papuan crania, Field Columb. Mus. Anthr. Series Chicago vol. II, no. 1, 1897; G. W. Earl, The native races of the Indian Archipelago, Papuans 1853; M. J. Erdweg, Die Bewohner der Insel Tumleo, Berlinhafen, Deutsch-Neu-Guinea, Mitt. d. Anthrop. Ges. in Wien, vol. XXXII, 1902; A. Forster, Das Muskelsystem eines männlichen Papua-Neugeborenen, Abh. der Kais. Leop. Carolin. deutsch. Akad. der Naturf. Halle vol. 82; A. C. Haddon, Studies in the Anthropogeography of British New-Guinea, The Geogr. Journ. London, vol. XVI, 1900; B. Hagen, Unter den Papua's, 1899; Hagen, Kopf- und Gesichtstypen Ostasiatischer und Melanesischer Völker, 1906; W. H. Holmes, Notes on the Elema tribes of the Papuan Gulf, Journ. of the Anthrop. Inst. vol. XXXIII, 1903; W. L. Jens, De Papoea's der Geelvinkbaai, Hand. der Ned. Anthrop. Ver., 1904; N. von Micklucho Maclay, Anthrop. Bemerkungen über die Papua's der Maclay-Küste in Neu-Guinea, Natuurk. Tijdschr. v. N. Indië, vol. XXXIII; A. B. Meyer, Anthrop. Mitt. über die Papua's von Neu-Guinea, Mitt. der Anthrop. Ges. in Wien, vol. IV, 1874; A. B. Meyer und R. Parkinson, Album von Papua-Typen,

1894; J. G. F. Riedel, De sluik en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, 1886; Riedel, Vermeintliche Papua-Typen auf Serang (Ceram) und Buru, Verh. der Berl. Ges. f. Anthrop. 1895; C. G. Seligmann and W. Mersh Strong, Anthrop. Investigations in Brit. New Guinea, The Geogr. Journ. London, vol. XXVII, 1906; C. Staniland Wake, The Papuans and the Polynesians, Journ. of the Anthrop. Inst. vol. XII 1883; A. J. P. van den Broek, Zur Anthrop. des Bergstammes Pösëchëm im Innern von Niederl. Neu-Guinea, Nova Guinea, 1915; van den Broek, Untersuchungen an Schädeln aus Niederl. Süd-West-Neu-Guinea, Nova Guinea, 1915, van den Broek, Pygmäen in Niederl. Neu-Guinea, Zeitschr. f. Ethnologie, Bd. 46, 1913; A. C. de Kock, Over dwergstammen in Z. Nieuw-Guinea; L. M. d' Albertis, New Guinea; what I did and what I saw, 1880; J. Chalmers, Anthropometrical observations on some natives of the Papua Golf, Journ. of the Anthrop. Inst. of Great Britain, Bd. 17, 1898; W. H. Flower, The pygmy-races of man, Journ. of the Anthrop. Inst. of Great Britain, Bd. 18; A. C. Haddon, New Guinea pygmies; Nature, Bd. 83; Haddon, The pygmy-question, in het boek van A. T. R. Wollaston, Pygmies and Papuans, 1912; C. G. Rawling, The Land of the New Guinea pygmies, 1913; K. Hauser, Das Kraniologische Material der Neu-Guinea-Expedition des Dr. Finsch, 1906; J. W. R. Koch, Bijdrage tot de anthropologie der bewoners van Zuid-West Nieuw-Guinea, 1908; H. A. Lorentz, Zwarte Menschen, witte bergen, 1913; F. von Luschan, Ueber Pygmäen in Melanesien, Zeitschr. f. Ethnol., Bd. 42, 1910; A. B. Meyer, Ueber 135 Papuaschädel von Neu-Guinea und der Insel Mysore, Mitt. d. Kgl. Zool. Museums zu Dresden, Heft 2, 1877; Meyer, The distibution of the negritoes in the Philippine Islands and elsewhere, Dresden 1899; M. Moszkowski, Völkerstämme in Holländisch-Neu-Guinea, Zeitschr. f. Ethnol. 1911; R. Neuhauss, ueber Pygmäen in Deutsch-Neu-Guinea und über das Haar der Papua, Zeitschr. f. Ethnol. Bd. 43; Neuhauss, Deutsch-Neu-Guinea, 1911; Neuhauss, Bemerkungen zu dem Aufsatze von A. J. P. v. d. Broek über Pygmäen in Niederl. Süd-Neu-Guinea, Zeitschr. f. Ethnol., Bd. 46, 1913; Neuhauss, Die Pygmäenfrage in Neu-Guinea, Zeitschr. f. Ethnol. 1914; J. W. van Nouhuys, Der Bergstamm Pösëchem im Innern von Niederl. Neu-Guinea, Nova Guinea, Bd. 7; R. Pöch, Fälle von Zwergwuchs unter den Kai (Deutsch-Neu-Guinea), Mitt. d. anthrop. Ges. in Wien, Bd 35, 1905; J. A. G. van der Sande, Nova Guinea, 1907; Van der Sande, De Tanden der Papua's, Tijdschr. voor Tandheelkunde, 1907; O. Schlaginhaufen, Ueber die Pygmäenfrage in Neu-Guinea, Festschr. der Dozenten der Universität Zürich, 1914; O. Schellong, Beiträge zur Anthrop. der Papua's Zeitschr. f. Ethnologie, Bd. 23, 1891; C. G. Seligmann, A classification of the natives of British New Guinea, Journ. of the Anthrop. Inst. of Gr. Britain and Ireland, Bd. 39; S. Wake, The Papuans and the Polynesians, Journ. Anthrop. Inst. of Gr. Britain, Bd. 12; G. Weule, Zwergvölker in Neu-Guinea? Globus, Bd. 82; R. W. Williamson, The Mafulu mountain people of British New-Guinea, 1912; A. T. R. Wollaston, Pygmies and Papuans, 1911.

H. J. N., herzien door J. P. K. de Z.

RATAHAN. Zie PASAN-RATAHAN-PONOSAKAN.

RATÈB. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

RATÈB SADATI. Zie ATJÈHERS, 5, f (Dl. I, p. 94).

RATELBOOM. Zie HURA.

RATEWO (POELOE). Het grootste van de Moor- of der Schellingh-eilanden (zie aldaar). Ratewo is onbewoond.

RATIB. In het Arabisch beteekent *rātib* in het algemeen „vaststaand" en duidt in het spraakgebruik allerlei zaken aan, die eens voor altijd vastgesteld zijn. In Ned.-Indië verstaat men onder *ratib* gewoonlijk een gemeenschappelijke godsdienstoefening, bestaande in het meermalen achtereen reciteeren van de geloofsbelijdenis, vrome formulieren en lofprijzingen van Allāh en Zijnen Gezant (vgl. DIKIR). Over den bekenden, door Sammān ingestelden *rātib Sammām* zie SAMMÂN.

RATNA PAKADJA (MAL.). Zie GOMPHRENA.

RATOE (JAV., SOEND.), Ratoh (MAD.). Vorstelijke titel, door vrouwen op Java en Madoera gedragen, alsmede in die streken, waar de Javaansche invloed zich heeft doen gelden. Zie ADEL.

RATOE. Naam door de Boegineesche tripangvisschers aan de lederschildpad (*Dermochelys s. Sphargis coriacea* L.) gegeven (Zie onder SCHILDPADDEN fam. *Dermochelyidae s. Spharqidae* I. 1., onder KRUIPENDE DIEREN en onder PÈNJOE).

RATOE LÂRÂ KIDOEL. Zie LÂRÂ KIDOEL (RATOE).

RATTEN. Zie MUIZEN.

RAU. Landschap in het N. der onderafdeeling Loeboek Sikaping, residentie Sumatra's Westkust, grenzende aan de residentie Tapanoeli. Het landschap bestaat uit de nagri's Panti, Padang Gloegoer, Lansat Kadap (Kodok), Tandjoeng-Batoeng, Taroeng-Taroeng (Oudh. Versl. 2de kw. 1912, bl. 36), Padang Noenang, Loeboek Lajang, Padang Mantinggi, Langoeng en Kota Radja. Het werd in 1833 (Padri-oorlog) door de Hollanders ten onder gebracht, viel in hetzelfde jaar af, en werd in Mei 1835 weder onderworpen en onder bestuur gebracht. Te Rau en te Loendar werden versterkingen aangelegd. In 1840 werd het landschap met Soendatar en Loeboek Sikaping vereenigd onder het bestuur van een Ass. Res. te Rau. Daarna heeft het daarmede eene onderafdeeling uitgemaakt, eerst van de afdeeling Ajer Bangis en Rau, vervolgens van de afdeeling Loeboek Sikaping en Rau. Sedert de gewestelijke organisatie van 1913 is het een district van de onderafdeeling Loeboek Sikaping der gelijknamige afdeeling.

Het is een vruchtbaar lengtedal, dat omgeven van de ketens der Boekit Barisan evenwijdig loopt met de lengte-as van Sumatra en doorstroomd wordt van de Soempoer, den bovenloop van den Rokan-Kiri. In den diluvialen tijd had de afwatering van dit dal nog naar het Westen plaats, doch vulkanen hebben dezen uitweg verstopt. Thans neemt de Soempoer het water op van eenige riviertjes, die van de grensgebergten uit het W. en N. komen om zich daarna Oostwaarts te buigen en door het gebergte heen te breken. Dit erosiedal is nog te jong om voldoende diepte te bereiken, die noodig is voor de algeheele afwatering van dit gebied, dat zeer laag is gelegen en waarschijnlijk eenmaal een meer was; vandaar dat

een groot deel van Rau nog moeras is, meestal dicht begroeid met waterlievende planten (rau = rawa) en op de droge plekken met hoog geboomte. De streek wordt daardoor zeer geteisterd door malaria; bovendien is het veelvuldig voorkomen van varkens en tijgers tot een plaag geworden. Wanneer verder in aanmerking wordt genomen, dat het land tijdens den Padri-oorlog veel heeft geleden en sterk is achteruit gegaan, dan is het duidelijk dat de welvaart veel te wenschen moet overlaten. Vroeger waren de inheemsche paarden van Kota Radja zeer gezocht, doch het ras is sterk achteruit gegaan, terwijl de kruisproducten van door het Gouvernement in de Padangsche bovenlanden gestationneerde Sandelhout-dekhengsten en inheemsche merries grooter zijn en meer en meer gezocht worden. Ook de koffieproductie is zeer verminderd, terwijl de indigocultuur nagenoeg geheel is verdwenen. Aan sawahgronden is geen gebrek en de rijstbouw levert groote opbrengsten, die echter door verkeersmoeilijkheden bezwaarlijk zijn te gelde te maken. Hier en daar komt goud voor, dat o.a. in Padang Mantinggi in aangelegde waterleidingen werd gewasschen, doch de opbrengst dier mijnen was zoo gering, dat het werk niet loonend meer was. Langs den Noordrand der rawa heeft men getracht de klappercultuur ingang te doen vinden. Er zijn daar thans reeds vrij groote aanplantingen, maar tot welvaart is de streek daardoor nog niet gebracht. Daarvoor ligt het gebied nog te afgezonderd, heeft zoo weinige en slechte verkeerswegen, dat de transporten te duur worden. Het weggedeelte tusschen Rau en Moeara Sipongi is thans omgelegd over een pashoogte van 800 M., waardoor de verbinding tusschen de residenties Sumatra's Westkust en Tapanoeli, en het verkeer tusschen Minangkabauers en Bataks verbeterd is.

Het plaatsje Rau, eenmaal een garnizoensplaats van beteekenis en standplaats van een controleur, is thans een stil en onbeduidend plaatsje geworden. De woning van den controleur werd tot pasanggrahan ingericht; garnizoen en fort Amerongen zijn verdwenen.

RAU of **RAO.** Eiland bewesten Morotai (zie MOROTAI). In de Oostelijke helft van dit eiland is een ruim 300 M., hooge berg, welke naar het Noordwesten zacht glooiend afdaalt en aan die zijde, langs het strand, in een 1500 M. breede vlakte overgaat; aan de Oostzijde daalt het gebergte steil in zee af. Het eiland bestaat grootendeels uit eruptieve brecciën, waartegen koraalkalk ligt. De eenige kampong is Aroe aan de Noordzijde, bewoond door Mohammedanen. In de N.O.lijke kaap zijn 3 grotten. In een daarvan worden eetbare vogelnestjes gevonden, die aan den sultan behooren.

RAUWOLFIA SERPENTINA Bth., Fam. *Apocynaceae.* Akar tikoes (MAL.), Poelé pandak (JAV.) Kleine heester met melksap, betrekkelijk zeldzaam en moeilijk te kweeken. Gezocht als geneesmiddel zijn de zigzaggebogen wortels, die zeer bitter zijn en die gebruikt worden tegen velerlei kwalen, ook tegen slangenbeet. De wortel bevat een giftig alkaloïde. Hij wordt ook in de veeartsenijkunde gebruikt.

RAWA (MAL., SOEND.), **râwâ** (JAV.), beteekent moeras. Rawa's komen in Indië zeer veel voor, de meeste en uitgestrektste in de laagvlakten, kleinere in de bergstreken, op ingesloten plateaux of in uitgebrande kraters. Die deelen der rawa's, welke in den Oostmoesson nagenoeg droogloopen, zijn meestal met bosch, bamboe of glagah (JAV. en MAL. voor rietgras) begroeid, terwijl de steeds water bevattende met lage moeras- en waterplanten bedekt zijn. In bevolkte streken worden de eerste gedeelten veelal voor de rijstteelt gebezigd. Van vele rawa's, vooral op Java, is in historischen tijd een belangrijke verkleining door dichtslibbing waargenomen. In sommige, vooral in de bergstreken, heeft veenvorming plaats.

RAWA (ORANG). Zie ORANG OETAN.

RAWAS. Landbeschrijving. Onderafdeeling der afdeeling Palembangsche Benedenlanden, in het Noorden grenzende aan de residentie Djambi, met een oppervlakte van 6663 K.M.², omvat het stroomgebied der Rawas (linkerzijrivier der Moesi, zie SUMATRA, *Rivieren*). Zij bestaat uit de marga's: Oeloe Rawas, Soeka Pindah Oeloe, Moeara Roepit, Soeka Pindah Tengah, Soeka Pindah Ilir, Masoer, Roepit Tengah en Roepit Dalam. Het Westelijk deel is woest, onbewoond berglnd. De Westgrens, gevormd door het Barisangebergte, heeft een hoogte van 1200—1600 M., de Noordgrens, gevormd door de waterscheiding der Rawas met de Batang Asei en Limoen heeft slechts een hoogte van 450—500 M. De Westelijke bergen loopen met flauwe hellingen in tallooze ruggen af, en het land tusschen Rawas en Roepit is nagenoeg vlak. De bevolking woont uitsluitend langs de oevers der beide hoofdrivieren, Rawas en Roepit, waar ook de bouwlanden gevonden worden, die vaak van overstrooming hebben te lijden.

Rijst is het voornaamste cultuurgewas, geteeld op sawahs (hier en daar door waterraderen bevochtigd) en op droge velden; katoen, kapok en gambir worden eveneens veel aangeplant. De veestapel bestond uit 1912 uit ruim 4000 buffels, 700 runderen, 1200 geiten en een duizendtal schapen. Europeesche landbouwondernemingen vindt men in dit afgelegen gebied nog niet, hoewel er goede gronden beschikbaar zijn. De Petroleum maatschappij Moesi-Ilir had eenige jaren geleden aan den benedenloop der Rawas bij Bélani eenige putten, die in 1905 en 1906 nog jaarlijks 2½ millioen liter petroleum opleverden. Daarna daalde de productie zoo sterk, dat ten slotte de exploitatie werd gestaakt. Sinds eenige jaren is op den rechteroever der Rawas-rivier, ongeveer 15 K.M. bovenstrooms Soeroelangoen een geologisch-mijnbouwkundig onderzoek van Gouvernementswege begonnen, .

De voornaamste plaats is de hoofdplaats Soeroelangoen aan de Rawas-rivier, zetel van den controleur; het établissement en de pasar zijn op den linkeroever (63 M. boven zee) en de doesoen op den rechteroever der rivier gelegen.

De voornaamste wegen zijn: *a.* van Soeroelangoen naar Poelau Kidah (23 K.M.) bovenstrooms aan de Rawas; *b.* van Soeroelangoen naar Moeara Roepit (18 K.M.); *c.* van Moeara Roepit de Rawas af naar Batoe Koedjing; *d.* van Moeara Roepit langs de Roepit naar Moeara Bliti (120 K.M.); en *e.* van Soeroelangoen naar het Noordwaarts in Djambi gelegen Sarolangoen (42 K.M.).

Zie overigens onder PALEMBANG en MOESI.

Bevolking. De bevolking bestond volgens de overlevering oorspronkelijk uit zoogenaamde Koeboe's (zie aldaar) waarvan in 1906 nog, vol-

gens Van Dongen, 333 in de onderafdeeling v oorkwamen. Vermenging had plaats met Javaansche kolonisten en emigranten uit Minangkabau, later uit Rèdjang en uit deelen van Palembang en Djambi. Vandaar dat de Rawassche marga's reeds van ouds Soeka pindah werden genoemd.

Het oordeel over de bevolking is verschillend; zij is Gouvernementsgezind, volgzaam en gewillig en opgewekter van aard dan de Maleiers van Midden-Sumatra.

De bevolking spreekt Maleisch met eigenaardigen tongval, sterk vermengd met Javaansche, Minangkabausche en Rèdjangsche bestanddeelen. Het algemeen gekende letterschrift is het Rèntjong (zie aldaar).

Geschiedenis en Bestuur. Tot 1876 was Rawas verdeeld in 5 marga's: Oeloe Rawas, Lêloeng Batoe, Troesan, Rawas ilir en Moeara Roepit, met pasirah's aan het hoofd, die dienti eldèpati voerden of, zooals in Moeara Roepit, pangéran. Die marga was een zoogenaamde sikap-afdeeling, die wat belastingen en verplichtingen betrof, in exceptioneelen toestand verkeerde. Bovendien waren er twee panghoeloe-schappen, Pangkalan en Tikoe, gebieden van geringe uitgestrektheid, waarvan de bevolking uit Minangkabau stamt en welker hoofden den titel panghoeloe droegen en nog dragen. De marga's bestonden uit dorpen, doesoens, onder proatins met den titel gindô, dipati, krio of riô, die penggowo's of penggawa's, hoofden van wijken (gedeel en van het dorp) onder zich hadden. Al deze hoofden hadden aandeel in de rechtspraak.

In 1853 werd het onmiddellijk Europ. bestuur ingevoerd en een civiel ambtenaar in Rawas geplaatst, nadat reeds sedert 1838 de milit. commandant te Ma Rawas en sedert 1840 die te Ma Roepit met de betrekking van civ. gezaghebber waren belast geweest. Zij waren feitelijk niet anders dan politieke agenten, zoolang de geheele afd. onder het gezag stond van het divisiehoofd te Ma Roepit, die als Gouvts inl. ambtenaar in de plaats was getreden van den djênang, den gemachtigde van den apanage-houder tijdens het Sultansbestuur. In 1864 werd de betrekking van divisiehoofd opgeheven. Tot 1870 bleef Rawas een zelfstandige controleursafd.; toen werd die als onderafd. bij Tèbing Tinggi gevoegd, om in 1906 weder zelfstandige controle-afd. te worden, en in 1912 als onderafd. te worden gevoegd bij de Pal. benedenlanden.

In 1876 werd, met uitzondering van Oeloe Rawas, de indeeling in marga's opgeheven en werden de onderscheiden doesoens zelfstandig verklaard en doesoen midji genoemd welker hoofden rechtstreeks onder den controleur werden geplaatst. De hoofden werden gekozen als in Palembang (zie aldaar).

De midji-verklaring werkte zeer ongunstig, vooral omdat door het vervallen der marga als communale eenheid de bevolking het recht verloor buiten de grenspalen der eigen doesoen te ontginnen, boschproducten in te zamelen, enz. tenzij tegen betaling van hasil tanah, terwijl de heerendiensten (nam. de antaran-diensten, voor transport te water en te land) vermeerderden. In 1883 werden dan ook de marga's weer in het leven geroepen. Vijf doesoens bleven midji, hoofdzakelijk omdat hare bevolking van een andere afstamming is dan de overige, doch geleidelijk zijn deze midjidoesoens bij bestaande marga's gevoegd of, door uitbreiding, zelve tot marga's geworden.

In October 1916 sloeg de opstand van Djambi ook naar dit district van Palembang over, waarschijnlijk onder bedreiging met moord bij de welgezinde bevolking door uitgewekenen van Djambi. Den 13en October rukten de opstandelingen langs de Rawasrivier naar de hoofdplaats Soeroelangoen op, waarbij de telefoonverbindingen werden doorgesneden. Ongeveer 2000 opstandelingen deden een aanval, die echter werd afgeslagen. Dit treffen maakte zulken diepen indruk op de bevolking, dat het verzet weldra gebroken was en de bevolking op weinige uitzondering na, naar haar doesoens terug keerde.

Literatuur: Midden-Sumatra, Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie; L. F. Wesly, De onderafd. Rawas, res. Palembang. Met een aanhangsel: verklaring van het Rawasche Rentjongschrift, T. B. B. III, 275, 351; Mijnbouwkundig geologisch overzicht in Benkoelen en Palembang No. 3, I Rawas verslag, met 8 kaarten in Verslagen en Mededeelingen betreffende Ind. delfstoffen en hare toepassingen.

RAWAS (BATANG RAWAS). Linker zijrivier van de Moesi (zie SUMATRA, *Rivieren*).

RAWING (ook Bedjai rawen). Dajaksche naam voor den lijstkrokodil, *Crocodilus porosus* Schneid. (Zie onder BOWAJA).

REAEL (DR. LAURENS). Geb. te Amsterdam 22 Oct. 1583 uit het huwelijk van L. Jacobsz, koopman „in den gouden Reael" en G. P. Nieuwes. Na te Leiden in de rechten gestudeerd te hebben, waar hij 23 Juli 1607 ingeschreven werd, vertrok hij in Mei 1611 als bevelhebber over 4 schepen naar O.-Indië, werd het volgende jaar aan den Gouv.- Gen. Both als rechtskundig raadsman toegevoegd, 3 Aug. 1613 benoemd tot vice-gouverneur belast met het bestuur over de Molukken, Amboina en Banda, in 1615 gouverneur der Molukken en 19 Juni 1616 door den Raad v. Indië gekozen tot Gouv.-Generaal. Hij ondernam in 1615 een tocht naar de Filippijnen om afbreuk te doen aan de Spaansche vloot en was nog tegenwoordig bij de verovering van Jakatra door Coen op 30 Mei 1619. Zeer spoedig na zijne benoeming tot G.G. verzocht hij echter reeds zijn ontslag, dat hem 31 Oct. 1617 verleend werd; den 21en Maart 1619 gaf hij het bestuur over aan J. P. Coen en vertrok naar Nederland, waar hij Jan. 1620 aankwam. Daar werd hij 9 Juni 1625 bewindhebber der kamer Amsterdam; in hetzelfde jaar vertrok hij naar Engeland als vice-admiraal eener vloot bestemd om in samenwerking met de Engelschen tegen de Spanjaarden te opereeren. Reael's latere bemoeiingen om in Engeland den wrok weg te nemen, ontstaan door de bruchte rechtspleging op Amboina van het jaar 1623, bleven zonder gevolg. In 1626 was hij ambassadeur der Republiek bij de kroning van Karel I van Engeland. In 1628 ging hij als onderhandelaar naar Denemarken, leed op den terugtocht schipbreuk en geraakte in gevangenschap bij de keizerlijken, maar werd in 1629 weder vrij. In 1630 werd hij raad der stad Amsterdam en in 1632 schepen; hij bekleedde in die plaats nog de betrekkingen van commissaris aan de wisselbank en weesmeester. Hij overleed te Amsterdam den 21en Oct. 1637. Reael, die in 1625 door koning Karel I tot den ridderstand verheven werd en zich op de studie der natuurkunde schijnt te hebben toegelegd, is ook bekend

door zijne Nederlandsche en Latijnsche gedichten; volgens Hooft zou hij een werkje hebben geschreven: „Raad voor hen, die zich naar Indië begeven". In de eerste jaren na zijn terugkeer nam hij een werkzaam aandeel aan de literaire beweging dier dagen. Hij was lid van den Muiderkring en ontmoette daar Vondel, die hem zijn *Lof der Zeevaart* opdroeg, zoomede Hooft, dien hij in de bewerking zijner *Nederlandsche Historiën* bijstond. Hij onderscheidde zich in het minnedicht, hield briefwisseling met zijn zwager Arminius en ook met Galilei in Italië. De studie der zeevaartkunde trok hem aan, hij had zitting in de commissie, welke verslag moest uitbrengen over Galilei's berekening van de geografische lengte op zee, en schreef eene verhandeling over den magneetsteen en de magnetische krachten der aarde, welke na zijn dood in het licht verscheen. Op het laatst van zijn leven werd hij voorgedragen tot de waardigheid van admiraal van Holland.

Het kortstondige bestuur van dezen Gouv.-Gen. was getuige van een gedeelte van den strijd om de heerschappij over Jakatra tusschen de Nederlanders en Engelschen; voorts werd een zeeslag geleverd tusschen de onzen onder J. D. Lam en de Spanjaarden, werd Japara door A. Martsz verbrand en een verdrag met Solor gesloten.

RÊBAB. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

RÊBANA. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

RÊBANG. Landstreek in de Lampongsche Districten aan den Noordvoet van den Oeloemaoes op de grens met de residenties Palembang en Benkoelen. Zij vormt een deel van de Aboengstreek (zie ABOENG). Wellicht is de naam afkomstig van een daar veelvuldig voorkomende boom met waaiervormige bladeren, rêbang genaamd. De voornaamste rivier is de Oempoe, een der bronrivieren van de Toelangbawang, die echter niet meer dan 12 tot 15 M. breed is. Aan de grove gezichten der bewoners is te zien, dat men hier niet met een echte Lampongsche bevolking te doen heeft; er is ook geen sprake van een Lampongsche adat. Men sluit geen djoedjoer-, doch sêmêndo huwelijken, waarbij de man bij zijn vrouw komt inwonen. Kinderhuwelijken komen veelvuldig voor. Kinderen van 10, soms zelfs van 5 jaar worden uitgehuwd en wanneer vóór dien tijd nog geen scheiding heeft plaats gehad, wordt op 14 jarigen leeftijd een sêdêkah gehouden, d. i. een feest, waarbij een geit wordt geslacht en dat als de voltrekking en verwezenlijking van het huwelijk wordt beschouwd. Waarschijnlijk zijn de Rêbangers afkomstig uit Boven Kroë, Bêlalau en Ranau en dus verwant met de bevolking van Benkoelen en Z.W. Palembang.

Rêbang behoort tot een der beste streken van de Lampongsche Districten en kan in de toekomst nog zeer in beteekenis toenemen. Het ongeveer 300 M. hoog gelegen land is rijkelijk van water voorzien en daardoor uitstekend voor sawahbouw geschikt. Ongeveer 20 jaren geleden kwamen Bantammers uit Java zich hier vestigen en legden tal van waterwerken aan voor uitbreiding van de sawah cultuur. Hoewel de Bantammers hun immigratie niet hebben doorgezet, is de sawahbouw toch sterk toegenomen doordat de Rêbangers de aanwezige kanalen en andere werken hebben overgenomen en uitgebreid. Zij behielden echter ook hun ladangs en deze kregen grooter nut als voorbereiding voor pepercultuur. De pepertuinen breidden zich vooral sterk uit sedert het bijgeloof overwonnen werd, dat de aanplant van peper de dood tengevolge zou hebben. De tabakscultuur is door de peperaanplant achteruitgegaan; aan de inzameling van boschproducten wordt weinig gedaan, alleen die van ficus elastica is van beteekenis.

Het grootste dorp in Rêbang is Kasoei, op 200 M. hoogte gelegen met 130 huizen, bewoond door bijna 1300 menschen. Het heeft een vrij groote pasanggrahan en is de zetel van den assistent-dêmang. Het centrum voor den handel is Rantautamiang, dat slechts 600 inwoners telt, die door den handel in vrij goeden doen verkeeren. Hoe druk deze handel is blijkt wel uit het feit dat deze 600 menschen over 120 grobaks beschikken. Van Rantautamiang loopt een weg Noordwaarts naar Bandjarmasin, waar kleine prauwen de waren kunnen vervoeren over de Bêsai naar Bandardalêm, waar groote prauwen de waren vervoeren naar de bekende handelsplaats Mênggala (zie aldaar). Oostwaarts leidt een weg naar Oelockrêngas en vandaar een 23 K.M. lang pad naar Sêpoetih. Al deze wegen zijn nog zeer primitief en in den regentijd geheel onbruikbaar; de grobaks, door karbouwen getrokken, kunnen door de terreinmoeilijkheden meestal geen grooteren last vervoeren dan 4 pikcels.

RECEPIS. Zie MUNTWEZEN.

RECHTEN (IN-, UIT-, DOORVOER). Zie BELASTINGEN, Deel I, blz. 243—257.

RECHTSGEMEENSCHAPPEN, zie GEMEENSCHAPPEN (INLANDSCHE).

RECHTSKUNDIGEN (Inlandsche). Zie RECHTSWEZEN.

RECHTSSCHOOL. Zie ONDERWIJS.

RECHTSWEZEN. Toen Both als eerste Gouv.-Gen. van Ned.-Indië optrad, had het grootste der Javaansche rijken, Mataram, tweeërlei rechtspraak, t. w. van den Vorst, die persoonlijk rechtsprak in de „pradata"-zaken, d. z. de zoodanige waardoor de Vorst als zoodanig is beleedigd: halsmisdaden dan wel misdaden met zware lijfstraffen bedreigd, en van de Djaksa's, die van de „padoe"-zaken d. z. geschillen tusschen 's Vorsten onderdanen onderling, kennis namen en door den Vorst tevens konden worden belast met de instructie van pradata-zaken en met de executie van 's Vorsten vonnissen. Sultan Agoeng (1613—1645), streng Islamiet, stelde priesterrechtbanken in, die de crimineele rechtspraak van den Vorst overnamen met dien verstande, dat het vonnis de bevestiging eischte van den Vorst, en die in zaken van huwelijksen erfrecht in hoogste ressort rechtspraken. Naast de lijfstraffelijke rechtspraak volgens den Islam stond eene rechtspraak volgens inheemsch recht, en in koopmanszaken eene door deskundigen. De „geestelijkheid", welke onder den opvolgenden Sultan hare macht inzake het rechtswezen verloor, herwon die onder bescherming van de V. O. I. C. Als oud-Javaansch wetboek uit het tijdperk, voorafgaande aan de Nederlandsche overheersching, is te vermelden de Soeria Alam, Mohammedaansch recht vermengd met bestanddeelen van ouderen, ook van Hindoeschen oorsprong (eene vertaling in Raffles' History of Java, Appendix C; eene betere naar anderen tekst in Bijdr. t. d. T., L. en Vk.

v. N.-I., nieuwe volgr. 1862, deel 6, bl. 1).

Met Both vertrok naar Indië een Fiskaal. „Tot onderhoudinge van goede ordeninge, politie ende justitie" was luidens art. 35 van het octrooi van 1602 de O. I. C. bevoegd tot benoeming en ontslag van „Officiers van Justitie". Op aanklacht van den Fiskaal sprak de Gouv.-Gen. met de krachtens zijne Instructie door hem benoemde vier leden van den Raad van Indië recht in zaken van „overtreding der artikelbrieven, ordonnantiën en bevelen, zoo van de Comp.ie als van den Gouv.-Gen. en die van zijnen raad, alsmede over alle onbehoorlijke handelingen en mis-handelingen in 't stuk van commercie van de Comp.ie", met welke Raadsleden hij voorts „alle andere kantoren en kwartieren van raad en raad-personen moest voorzien, met magt en authoriteit om bij dezelve op de respectieve plaatsen, regt en justitie in alle civiele zaken geadministreerd en bediend te worden". Na de verovering van het Koninkrijk Jacatra stelde Coen de *regtsluyden van 't fort* in, welk, geheel uit ambtenaren bestaand, college werd voorgezeten door een lid van den Raad van Indië (later werd de President tevens extra-ordinair lid van dezen Raad), en rechtsprak op aanklacht van den Advocaat-Fiskaal. Voor het meerendeel waren de regtsluyden gepromoveerden; sinds 1742 moesten allen benevens de Adv.-Fiskaal en diens substituut doctor utriusque iuris zijn, voor welke ambten advocaten werden uitgezonden met tenminste drie jaren rechtspractijk; zij werden door Heeren Zeventienen benoemd en verbonden zich voor 12, later voor 5 jaren. Van 1666 af trad mede als vervolgende autoriteit een Waterfiskaal op, voorzooverre nl. de feiten waren gepleegd buiten de „boom" of op een der naburige eilanden. De Adv.-Fiskaal en de Waterfiskaal werden naderhand benoemd uit de leden van het college, waarbij zij waren aangesteld. Beiden waren, evenals ook de Baljuw, aan dit college ondergeschikt, weshalve zij in tegenstelling van de Fiskaals in de Buitenbezittingen dependente (d i niet rechtstreeks aan Heeren XVII ondergeschikte) Fiskaals werden geheeten. In de in 1620 vastgestelde Prov. Instructie heeten bovengenoemde rechters *d'ordinaris luyden van den gerichte in 't Casteel* (N.-I. Plakaatboek I, bl. 63); sinds 1626 *Ordinaris Raet van Justitie binne het Casteel Batavia*; sedert 1798, zulks in verband met het door het college uitgeoefende toezicht op de justitie in den Lande, *Hooge Raad van Justitie*. Zij waren bevoegd kennis te nemen van alle zaken tusschen soldaten of dienaren der Comp.ie voorgevallen in of buiten het fort of tusschen een dezer en een burger van de stad voorgevallen buiten het fort. Gold het eene gemengde zaak als evenbedoeld binnen het ressort van de stad, dan was het *College van Schepenen*, bestaande aanvankelijk uit twee Comp.ies dienaren en twee burgers, in zaken van Chineezen aangevuld met een Kapitein-Chinees, later uit drie ambtenaren, vier burgers en twee Chineezen (de leden wisselden jaarlijks af; eerst onder Daendels permanente leden), verplicht daarvan kennis te nemen op aanklacht van den Baljuw, die met de Schepenen het stedelijk bestuur vormde, welk bestuur tegelijk ook onder approbatie van de Hooge Overheid als gemeentelijke wetgever optrad. Dit college berechtte ook alle zaken tusschen burgers onderling in of buiten het fort (N.-I. Plakaatboek I, bl. 59, 62, 126, 475; II, bl. 412). Van de beslissing van laatstgenoemd college kon men bij het eerstgemelde in appel komen. Herziening van een vonnis, door den Raad van Justitie in eersten aanleg gewezen, had plaats door dien Raad zelven, aangevuld met door de Regeering aangewezen leden ter vervanging van die leden, welke in eerste instantie hadden rechtgedaan. In civiele zaken hadden in de vergadering van Schepenen de Baljuw en de Landdrost, in die van den Raad van Justitie de Waterfiskaal stem.

De uitbreiding van het gezag der O. I. C. alook de toename van bevolking te Batavia dwong tot nadere middelen van voorziening. Was het ambt van Waterfiskaal ingesteld tot ontlasting van den Adv.-Fiskaal, door de aanstelling van een Landdrost (later Drossaard) over de Ommelanden van Batavia werd het ressort van den Baljuw beperkt tot de Stad en de Zuidervoorstad. De Landdrost kreeg als Officier van Justitie zitting in den Raad van Justitie. Over Waterfiskaal, Baljuw, Landdrost zie ook POLITIE. Voorts werd de taak van het College van Schepenen verlicht door het instellen van *Commissarissen van kleine zaken*, bestaande uit twee leden, gekozen uit de Schepenen en een van de Commissarissen van de huwelijksche zaken (deze laatsten hadden te waken tegen voltrekking van huwelijken van Christenen in strijd met de bestaande verordeningen). Behoudens beroep op de Schepenbank hadden zij recht te spreken in geringe zaken van de burgerij. Ook bij den Raad van Justitie mochten civiele zaken van gering belang voortaan niet meer dadelijk voor den vollen Raad worden gebracht, maar werden deze in eerste instantie onderworpen aan de beslissing van Commissarissen uit dien Raad. Voor beide kleine Colleges moesten partijen zonder rechtsbijstand verschijnen (N.-I. Plak. boek I, bl. 536, II, bl. 224, 488 en IX, bl. 82).

„Dewijl de ingelanden met malkanderen veeltijds niet en connen verdraegen ende de Landdrost over de plattelanden deser steede alleen geen behoorlijke ordre alomme en kan stellen, de landen en erven wijd en zijd verspreijt sijnde", werd aan een *College van Heemraden* der Batavia'sche Ommelanden, opgericht in 1664 voornamelijk teneinde de clandestiene uitbreiding van grondbezit tegen te gaan, o. m. opgedragen het uit den weg ruimen van geschillen daaruit ontstaan. Van dit uit Comp.ies dienaren en burgers bestaande College was een Raad van Indië President, de Landdrost Vice-President. Nadat in 1684 de bemoeienis van het College met die geschillen reeds was beperkt geworden tot minnelijke schikkingen dan wel tot renvooi naar den bevoegden rechter, werd het in 1809 afgeschaft.

Een te Batavia gevestigd College, waarvan de leden *Commissarissen van zee- en commerciezaken* werden genoemd (N.-I. Plak. boek V, bl. 355, 407), had slechts een kortstondig bestaan. In 1746 aldaar ingesteld in verband met de openstelling voor particulieren van de vaart op verschillende plaatsen in Azië, werd het in 1755 opgeheven, omdat de vrije vaart niet langer geoorloofd was. Het had aan de verwachting geenszins voldaan.

In den rechtstreeks aan den Gouv.-Gen. ondergeschikten Europeeschen *Voordraeger*, *Conducteur* of *Voorspraeck* ontdekt men den eersten Politierechter in Ned.-Indië. Belast met het toezicht over enkele inlandsche natiën rondom de stad, was hij tevens rechter over geringe overtredingen, terwijl hij bovendien nog in appel rechtsprak over geschillen, waarin door de Kapiteins en Luitenants over de inlanders aldaar was beslist. Hij ontving de klachten en berechtte zelf die, welke hij niet naar de Schepenen verwees. In zijne plaats trad in 1686 de *Gecommitteerde tot en over de zaken van den inlander* — zie POLITIE —, die eveneens om zijne kennis van taal en volk eene zeer bijzondere positie innam, en wiens bevoegdheid dientengevolge zich in den loop der tijden uitbreidde. In het bijleggen van geschillen onder inlanders, zoo noodig middels dwang, lag zijne groote kracht. Mocht de Voordrager geldboete of een bepaald aantal rotanslagen opleggen, voor den Gecommitteerde waren geen regelen voorgeschreven; zijne competentie was niet omschreven, doch zijne uitspraken behoefden de approbatie van den Gouv.-Gen.

In het binnenland werden de Javanen naar hunne eigen wetten berecht door de Regenten, die evenwel hunne vonnissen moesten mededeelen aan den hoogsten gezaghebber, door wien doodvonnissen konden worden verlicht (De Jonge VII bl. 206, VIII bl. LXXXIII). In de landen, welke in de 18e eeuw door den Soesoehoenan van Mataram aan de O. I. C. waren afgestaan, behielden de inlandsche hoofden voorshands de rechtsmacht, welke zij tot dusver over hunne onderhoorigen hadden uitgeoefend. Om tot snellere rechtspraak en tot executie ter plaatse van het delict te geraken, werden in 1708 aldaar *Hoofdenrechtbanken* onder Voorzitterschap van den Regent ingesteld, rechtsprekende over inlanders in burgerlijke en strafzaken. In 1747 echter werd op de Noordkust van Java te Samarang een *Landraad* opgericht, waarin de Commandeur van Java's Oostkust, weldra Gouverneur geheeten, voorzat en voorts zitting hadden zeven Regenten als leden, een inlandsch Fiskaal met den titel van Groot-Djaksa (in elk distrikt was voorts een Djaksa bescheiden, die, onder den Regent gesteld, den Fiskaal van den Landraad moest kennisgeven van groote delicten; deze Djaksa's stonden onder het toezicht van den Groot-Djaksa, en waren zelf rechters in kleine zaken), een Europeesch Scriba en een Javaansch Secretaris. Geschillen van meer ondergeschikt belang liet men aan de Regenten ter berechting over. De dagelijksche rechter over Javanen was de Landraad. Toch ging er bij dien Landraad weinig anders om „als beuzelarijen, die civiel afgedaan zijn" (De Jonge X bl. 345). Te Samarang werd mede als hoofdkantoor van Java's Oostkust een *Raad van Justitie* gevestigd, ter welks kennisname stonden de geschillen van personen van anderen landaard. Vanaf dit tijdstip dateert het dualisme in de Indische rechtspleging, die voor inlanders afgescheiden van die voor Europeanen (N.-I. Plak.boek V, bl. 525, VI, bl. 36).

Buiten Java en Madoera bestonden op verscheidene plaatsen Justitieele Raden, voorgezeten door de opperhoofden der kantoren. De Fiskaals op de Buitenbezittingen moesten sinds 1742 bij voorkeur rechtsgeleerden zijn. Van de vonnissen dezer Raden was in eenige gevallen appel mogelijk op den Raad van Justitie te Batavia.

Op de Comp.ies schepen werden gedurende de reis orde en tucht gehandhaafd op de wijze, bij artikelbrieven voorgeschreven. De meeste zaken werden aan boord afgedaan door een *Scheepsraad*, zaken van militairen door een *Krijgsraad*, eene gemengde rechtbank, waarin ook mindere militairen zitting hadden, terwijl de *Breede Raad* van de vloot aan boord van het schip van den Kommandeur de zeer ernstige misdrijven berechtte, wanneer een schip in eskader voer. De beklaagden konden in gevallen van bijzonderen aard, waaronder niet begrepen notoire halszaken als conspiraties, aan den gewonen rechter ter plaatse van aankomst worden uitgeleverd.

De rechtspraak in den Comp.ies tijd liet veel te wenschen over. Op Java oefenden de Schepenen tegelijk bestuur en rechtspraak uit, en ook in de Buitenbezittingen lagen beide in één hand. Dit leidde tot machtsmisbruik, voornamelijk in de Buitenbezittingen, waar de rechter ook anderszins de wetten vaak met voeten trad. Te Amboina sprak de Raad van Justitie in onvoltallige samenstelling in 1732 een doodvonnis uit, dat werd geëxecuteerd zonder dat de approbatie van de Regeering werd afgewacht, en velde enkele jaren later een veroordeelend vonnis zonder dat de beschuldigden van eene aanklacht tegen hen ooit iets hadden vernomen. In het evengenoemde jaar werd inzooverre verbetering in den toestand gebracht, dat aan de Gouverneurs en andere independente opperhoofden in de Buitenbezittingen verboden werd de Justitieele Raden voor te zitten of verder zich met de justitie te bemoeien dan het houden van een algemeen toezicht medebrengt; de vonnissen moesten evenwel door hen worden geapprobeerd alvorens tenuitvoergelegd te worden of, indien geen approbatie kon worden verleend, naar den Gouv.-Gen. worden opgezonden voor eene definitieve beslissing, wat aan eene behandeling der zaak in hooger beroep echter niet in den weg stond. Op den Raad van Justitie te Batavia oefende de Regeering haar invloed uit, doordat het College werd voorgezeten door een lid van den Raad van Indië en het desgevorderd rekenschap had te geven van zijne gewijsden. Ook moest de integriteit der rechters lijden onder de buitengemeen lage salariëering. Leden van den Raad van Justitie te Batavia genoten aanvankelijk benevens het gewone kostgeld, huishuurindemniteit en wijnrantsoen, eene wedde van niet meer dan f 50 per maand, welke als niet „condigne" beschouwd, in 1656 verdubbeld werd en in 1732 haar hoogtepunt bereikte van f 200 + 25 rd. voor huishuur. Pas na twaalf jaren dienst mochten zij, buiten het presidium, naar een hooger ambt staan. Luidens het Rapport van de Commissie tot de O.-I. zaken was in 1803 het salaris van den Adv.-Fiskaal en den Waterfiskaal niet meer dan f 50 per maand; de Schepenen werden niet bezoldigd; de Officieren van Justitie ontvingen een vast aandeel in alle „geldstraffen, civiele breuken en crimineele confiscatiën", over welk aandeel een bekeurde, zooals trouwens ook in Nederland geschiedde, teneinde vervolging te

voorkomen in overleg trad met den Officier („compoeseeren" noemde men dat), zoodat het in 1705 heette, „de meeste placcaten en ordres dienen maar alleen om de Officieren van Justitie rijk te maken en voor de conniventie daarvan een gestadige impost te trecken": hieraan is eerst door Raffles een einde gemaakt, terwijl sinds 1842 (Ind. Stb. nos. 10 en 39) de Fiskaals geen aandeel meer genieten in de boeten en verbeurdverklaarde goederen. Wat de rechtspraak over de inlanders betreft, deze moet in den eersten tijd wel bijzonder slecht zijn geweest, aangezien de rechter met deze justitiabelen volkomen onbekend was en men daarom zelfs niet toeliet „op de depositie ende getuygenisse bij Chinezen, Heydenen ende Mooren verleden" recht te doen. Eene aanklacht door een Regent of een Opziener (deze hield toezicht op de Comp.ies leveranties) bij den Gecommitteerde ingediend, was voldoende om tot bestraffing te leiden; de Gecommitteerde, het bewijs niet genoegzaam geleverd achtende, verweesden verdachte niet naar het College van Schepenen, maar deed aan de Regeering het voorstel hem te verbannen, zoodat hij ook nu den kettingslag niet ontging; en de Schepenen, eene zaak berechtende, vonnisten enkel „wegens suspicie".

Voorzoover Indische verordeningen niet in de materie voorzagen, werd door de Europeesche rechtscolleges van den aanvang af het burgerlijk en het strafrecht volgens de in 1625 voor Indië uitdrukkelijk van kracht verklaarde (N.-I. Plak.boek I bl. 161) instructiën en practijken in Nederland geldend, m. a. w. het oud-Hollandsch en het Romeinsch recht toegepast, te Batavia en in de Ommelanden ook op inlanders en Vreemde Oosterlingen. Tegelijk kwam in genoemd jaar tot stand een ordre van procederen in criminele zaken alsmede een ordre op 't stuck van arresten, van desolate boedels en van gepreviligieerde schulden. Van 1668 dateeren de eerste Krijgswetten voor de militie der O. I. C. (N.-I. Plak.boek II bl. 462). Eene systematische rangschikking van de verordeningen voor Batavia, bevattende bepalingen over de rechterlijke inrichting, de maniere van procedeeren voor de collegiën van justitie tot Batavia, desolate boedels, preferente schulden, huwelijksche voorwaarden, successie ab intestato, vormde in 1642 voor Indië de eerste *codificatie* (N.-I. Plak.boek I bl. 472, IV bl. 387). Ze moest door Raad van Justitie en Schepenen doorloopend worden bijgewerkt, doch werd tenslotte een verward geheel. In de tweede helft der volgende eeuw werden ze door den Opperkoopman Craan herzien, doch deze Nieuwe Batavia'sche Statuten (id. deel IX) hebben de vereischte goedkeuring van het Opperbestuur nimmer verkregen. Niettemin golden ze — ook het Britsch bestuur liet ze intact, terwijl daarna de Comm.-Gen. in opdracht kregen de Nieuwe Statuten te revideeren — als richtsnoer voor den rechter tot 1848 (Ind. Stb. no. 10). Voor de Chinezen waren luidens de Statuten van 1642 voorloopig van kracht hun eigen usantiën en costuymen; in 1720 werden de voorschriften nopens de successie ab intestato van het Chineesche recht van kracht verklaard „als een wegwijzer en tot voorbeeld" doch „niet als wet", terwijl in 1769 bepalingen betreffende de adoptie van kinderen van Chineezen, Mohamedanen en andere onchristenen werden uitgevaardigd (Het Recht in N.-I. IV bl. 68), die mede tot 1848 schijnen te hebben gegolden. Als handleidingen dienden den rechtbanken een Compendium der voornaamste Mohamedaansche wetten en gewoonten nopens erfenissen, huwelijken en echtscheidingen van den Gecommitteerde Freijer (zie hierover T. v. Ind. T. L. en Vk. 1897 dl 39 bl. 511), in 1760 goedgekeurd en in het Nederlandsch en Maleisch gedrukt, mede inhoudende eenige voorschriften van rechterlijke organisatie alsmede strafbepalingen, ten behoeve van den Landraad te Samarang (Het Recht in N.-I. III bl. 361), aan welk Compendium wat betreft de successie ab intestato kracht van wet werd verleend bij Ind. Stb. 1828 no. 55 en dat eerst werd buiten werking gesteld bij Ind. Stb. 1913 no. 354, en eene soortgelijke verzameling van voorschriften van Chineesch recht, vervaardigd door den Secretaris van Schepenen Haksteen (N.-I. Plak.boek VII bl. 476), in 1761 aan de Collegiën van Justitie te Batavia door de Regeering „ter speculatie" gezonden. Als Compagnie's codificaties verdienen nog vermelding voor Cheribon de Pěpakĕm Tjĕrbon, van 1768 (Verh. Bat. Gen. 1905, LV 2e st.), voor Celebes de inlandsche wetten bij de Hoven van Bonie en Goa in gebruik van 1759 (Het Recht in N.-I. VIII bl. 95).

Gedurende het bewind van Daendels werd het bestaande materieele recht nagenoeg gehandhaafd en bleven als regel op den inlander toegepast diens eigen wetten en vormen van rechtspleging, met dien verstande, dat voor eene strafvervolging niet meer noodig zou zijn de klacht van den benadeelde of diens nabestaanden en dat van de straffen, bij Javaansche wetten bedreigd, mocht worden afgeweken. Overigens werden in het rechtswezen gewichtige veranderingen gebracht. Nadat de Hooge Raad van Justitie was afgezet, omdat het College had geprotesteerd tegen het besluit van den Gouv.-Gen. om binnen 3×24 uren vijf beklaagden, wier zaak bij den Raad aanhangig was, op te hangen, werd het gereorganiseerd. De nieuwe leden genoten eene bezoldiging van 6000 rsd. Het ambt van Waterfiskaal verviel; de Adv.-Fiskaal werd wederom met diens functiën belast. De Europeesche rechtbanken hadden voortaan ook kennis te nemen van zaken, waarin Europeanen, Chineezen, Maleiers en andere vreemdelingen met inlanders betrokken waren, alsmede van alle misdrijven, waardoor de openbare veiligheid werd verstoord, t. w. brandstichting, roof, geweld. Deze misdrijven waren dermate toegenomen, dat te Samarang en Soerabaja noodig werd het instellen van eene Commissie, bestaande uit speciaal daartoe gecommitteerde leden uit den Raad van Justitie, geassisteerd door den Fiskaal, elders uit den Prefect en de verdere leden van het Landgericht, om deze zaken te berechten: de schuldigen werden levend verbrand op de plaats van de misdaad. Het al te groote ressort van den Raad van Justitie en van den Grooten Landraad te Samarang werd gesplitst en ook te Soerabaja werden zoodanige rechtscolleges ingesteld voor den Oosthoek van Java en de eilanden Madura en de „Bavisan". Van de vonnissen dezer Raden van Justitie viel hooger beroep aan den Hoogen Raad te Batavia. Met uitzondering van de boven-

vermelde stonden ter kennisneming van de Landraden alle halsmisdrijven benevens misdaden door aanzienlijke inlanders begaan. Tevens werd in elke prefecture (Landdrostambt) voor Java en een *Landgericht*, in elk regentschap een *Vredegericht* opgericht. Het Landgericht werd voorgezeten door den Prefect (Drossaard) en had tot leden zeven Regenten of andere voornaame inlandsche hoofden, dat in de Ommelanden van Batavia, twee der Landeigenaren of hunne gemachtigden, volgens rooster zitting nemende. De Groot Djaksa — even als de Klein Djaksa onderhouden door den Regent — was Fiskaal. De Pangloeloe bij dat gerecht was nu slechts adviseur. Voor de summiere procedure voor den Drossaart over de Bataviasche Ommelanden en de zelfs assessoren zie N.-I. Plak.boek XIV bl. 733. Het Landgericht deed af alle zaken, welke niet ter kennisneming van Vredegericht of Landraad stonden. Voorzoover toelaatbaar stond appel van vonnissen van het Landgericht open, voor den Inlandsaar op den Hoogen Raad van Justitie, voor anderen in de Ommelanden van Batavia op het College van Schepenen. Het Vredegericht, dat was samengesteld uit den Regent en eenige lagere ambten ren en priesters, nam kennis van de kleine geschillen over huwelijkszaken, injurie, wanbetaling, behoudens appel op het Landgericht. In de Jakatrasche en Preanger Bovenlanden werd aan een *Ambulant Gericht*, bestaande uit den Prefect (Gecommitteerde tot en over de zaken van den inlander) den Regent en den Hoofdpangloeloe van het district, waar het feit was gepleegd, zooeende 2 of 3 door den Prefect aan te wijzen Opzieners, die in den regel zelf het voorloopig onderzoek in de zaak hadden geleid, opgedragen in eerste en hoogste instantie — tenzij de Gouv.-Gen. herziening van het vonnis mocht gelasten — te oordeelen over alle misdrijven door inlanders begaan (N.-I. Plakboek XIV bl. 794 en XV bl. 88). Het deed meestal uitsluitend recht op de stukken. Een schout, ten deze ondergeschikt aan den Gecommitteerde, werd belast met de „civile en criminele jurisdictie van Buitenzorg". In de Caeribonsche landen en in Bantam werd een Landraad gevestigd te Caeribon en te Anjër.

Boschdelicten werden op aanklacht van den Secretaris en Fiskaal bij den Insp.-Gen. van de houtbosschen op Java in eerste en hoogste instantie berecht door het *Collegie der Houtvesterij*, dat bevoegd was tot het opleggen van 10 jaren kettingslag en 200 rsd. boete (N.-I. Plak.boek XV bl. 120, 123, 153).

Luidens de Instructie van 1798, welke zou gelden tot de ontvangst in Indië van het Wetboek wegens de straffen bij de Bataafsche Republiek in gebruik, deed een *Raad van discipline*, waarin ook onderofficieren zitting hadden wanneer het eene zaak van een mindere betrof, naar de wetten bekend onder den naam „Militair Reglement", uitspraak over strafbare feiten door militairen gepleegd, doch halszaken moest hij verwijzen naar den Raad van Justitie (N.-I. Plak.boek XII bl. 902). In de door den Koning van Holland in 1807 voor den Gouv.-Gen. vastgestelde Instructie werd evenwel bepaald, dat voortaan alle militaire delicten door *Krijgsraden* zouden worden berecht. Daendels gaf mitsdien machtiging tot bijeenroeping van Krijgsraden door de Hoofdofficieren der garnizoenen telkens wanneer zulks noodig zou wezen, en richtte tevens een *Hooge Militaire Vierschaar* te Batavia op, voorgezeten door den President van den Hoogen Raad van Justitie, terwijl de Adv.-Fiskaal bij dien Raad tevens als zoodanig optrad bij deze Vierschaar. Dit College was, ingeval het vonnis des eersten rechters niet appellabel was of daarvan geen appel op de Vierschaar was aangeteekend, belast met de herziening van doodvonnissen van Krijgsraden in Ned.-Indië zoowel van die te land als te water en van andere vonnissen door Krijgsraden op Java gewezen, terwijl laatstbedoelde vonnissen, voorzooverre in de Buitenbezittingen gelegen, aan het first executie waren onderworpen van den gewestelijken gezaghebber, die, zulks weigerend, ze opzond aan den Gouv.-Gen. Te Samarang, Soerabaja, Ambon, Banda, Ternate en Makasser namen, in stede van Officieren, de Fiskaals bij de Raden van Justitie de functiën van Auditeur-Militair waar. In delicten, welke vol ens het Hollandsch Crimineel Wetboek van 1799 aan de beoordeeling van den burgerlijken rechter waren overgelaten, hadden de militaire rechtbanken de burgerlijke wetten tot richtsnoer te nemen; ten aanzien van de rechtspleging en in militaire delicten hadden zij evengenoemd Wetboek toe te passen, wat betreft het krijgsvolk te water den artikelbrief van 1795, de resolutie van de Staten-Generaal van 1703 en de instructie voor de Hollandsche H. M. Vierschaar van 1802 (N.-I. Plak.boek XIV bl. 691, XV bl. 648 en 1018, XVI bl. 161, 168, 700).

Al de bovenstaande regelingen verhoedden niet, dat onder Daendels de rechtspraak tot eene caricatuur werd. De Regeering was bevoegd procedures op te schorten, bericht en kennis te nemen van zaken, vonnissen te vernietigen: van deze bevoegdheid maakte Daendels een niet matig gebruik. Dat hij zonder vorm van proces bij marginale beschikking op een bericht van den Drossaard in Bantam een Europeaan liet ophangen, dat hij een Luitenant veroordeelde om als inlandsch fuselier bij eigen compagnie te dienen, deze feiten spreken boekdeelen.

Het Engelsch tusschenbestuur bracht in 1812 nieuwe regelingen. Rechtsgedingen, hetzij civiele of criminele, waarin betrokken waren Europeanen en vreemdelingen of inwoners van Batavia, Samarang of Soerabaja en Voorsteden, van anderen inlandsch dan wel geschillen tusschen personen buiten de stad woonachtig, zoo een van de partijen was Europeaan of zoo beide partijen Chineezen waren, werden behandeld voor de *Court of Justice* (President en slechts 2 leden, bijgestaan door een Fiscal), in die steden gevestigd. Die te Batavia, *Supreme Court of Justice* (President en slechts 3 leden, bijgestaan door den Advocaat-Fiskal) werd in eerste en hoogste instantie mede bekleed met het grootste deel der rechtsmacht van het voormalige College van Schepenen, waardoor de onderscheiding van rechtspraak over Compagnies dienaren of ambtenaren en over burgers kwam te vervallen, en was tevens Hof van appel voor de andere rechtbanken en gerechten op Java, mits de opgelegde straf van eene bepaalde zwaarte was. De kleine civiele rechtszaken werden in elk der

drie hoofdsteden overgebracht naar een meer summier rechtsprekend *Court of Requests*, welke te Batavia het Commissariaat van huwelijksen kleine gerechtszaken verving. De lichtere strafbare feiten, ook buiten de steden door Europeanen, Chineezen of inlanders begaan, stonden nu ter kennisneming van den *Magistrate*, terzijdegestaan door een Baillauw, in de steden bovendien door een Water-Fiscal. Te Samarang en te Soerabaja was slechts één Magistrate gevestigd, later Resident geheeten; te Batavia waren er 4, later 5, die samen de *Bench of Magistrates* vormden, welke, na verhoor van de verdachten, de zaken van hen die zich aan meer ernstige misdrijven hadden schuldig gemaakt, verwees naar de Supreme Court. (In 1815 werden de Magistrates ook met de werkzaamheden der Requestenkamers belast.) Ter kennisneming van de *Landdrost's Court* (Landraad) stonden burgerlijke geschillen tusschen inlanders en ook politiezaken. In civiele zaken bleef de oude wijze van rechtsvordering voor de Courts of Justice gehandhaafd. Met afschaffing van de pijnbank werd in strafzaken daarentegen zooveel mogelijk de Engelsche rechtspleging gevolgd, weshalve een jury werd ingesteld. De uitvoerige Provisional Rules and Regulations established for the manner of proceeding in civil cases — evenals die in criminal cases en de instructies voor de rechtscolleges, gerechten en justitie-ambtenaren te vinden in Raffles' in 1812 uitgegeven Code of Provisional Regulations for the Judicial and Police Departments — waren reeds onder het Hollandsch Bestuur vervaardigd; ze worden aan Muntinghe toegeschreven. De inlandsche wetten bleven ten aanzien van het materieele recht buiten toepassing, voorzooverre in strijd met de algemeene beginselen van recht en billijkheid, een voorschrift dat onder opvolgende Regeeringen werd bestendigd (Ind. Stb. 1819 no. 20, 7°. art. 121j°. 1832 no. 29).

In 1814 werd de rechtsbedeeling onder de inlanders buiten Batavia, Samarang en Soerabaja geregeld, eene mede aan Muntinghe te danken definitieve regeling welke de grond lag is gebleven voor latere organisatiën. De Resident werd verklaard te zijn Opperrechter en eerste Magistraat binnen zijne residentie, welke verdeeld was in districten (= regentschappen), terwijl het district was gesplitst in divisies. Het inlandsch hoofd, dat eene divisie bestuurde, had met zijne mantri's het recht lichte overtredingen met eene geldboete van ten hoogste f 10 te bestraffen en civiele zaken tot een bedrag van f 20 af te doen (*Division's Court*), behoudens appel op het hoofd van het district (*Bopati's Court*). Dit gerecht, waarin de Panghoeloe, de Djaksa en andere inlandsche beambten met den Regent zitting hadden, nam in eersten aanleg kennis van geschillen over een bedrag van f 20 tot f 50, doch had geen rechtsmacht in strafzaken. Kon de Regent zich niet met de gevoelens van den Djaksa en den Panghoeloe vereenigen, die evenals in de Bopati's Court de wetten hadden uit te leggen, dan was de beslissing aan den Resident. Van de vonnissen van de Bopati's Court was hooger beroep mogelijk op de *Resident's Court*, aan welk college een veel uitgebreider rechtsmacht werd toegekend dan aan den voormaligen Landraad, daar het in eerste instantie rechtsprak, behalve in civiele zaken van hooger bedrag, in alle strafzaken, niet ter kennisneming staande van het Divisiegerecht of het Omgaand gerecht. De Resident besliste als rechter alléén, na ingewonnen advies van de Regenten en na omtrent de inlandsche wetten en gebruiken te zijn voorgelicht door den Hoofddjaksa en den Hoofdpanghoeloe, die beiden ook als Griffier fungeerden. In strafzaken nam de Djaksa van het district, waar het feit was gepleegd, meestal de gerechtelijke vervolging op zich. De uitspraak mocht niet tenuitvoergelegd worden, alvorens door den Landvoogd te zijn goedgekeurd, zoo het vonnis niet was gewezen in overeenstemming met de gevoelens van Hoofddjaksa en Hoofdpanghoeloe en zoo in strafzaken een zwaardere straf was opgelegd dan levenslange gevangenis of verbanning. Van civiele zaken was appel bij den Landvoogd. Misdrijven, waarop de doodstraf stond, behoorden nu tot de kennisneming van de *Court of Circuit*, tot berechting van welke zaken de President en een lid, later alleen een lid, van elken Raad van Justitie op gezette tijden zich naar de tot het ressort van den Raad behoorende districten hadden te begeven. Vijf gezworenen, aanvankelijk Europeanen, later inlanders tot en met den rang van dorpshoofd, bedisten aangaande het bewijs der feiten. De rechter vonniste volgens de inlandsche wetten en herkomsten, terwijl zijn vonnis bekrachtiging behoefde van den Landvoogd, zoodat exorbitante Regeeringsinmenging in justitiezaken bleef bestaan. Ook Europeanen waren in strafzaken, welke dan evenwel tevoren door den Resident moesten zijn geïnstrueerd, onderworpen aan de rechtsmacht van deze Omgaande rechters, in burgerlijke zaken aan die van de Residentiegerechten. Men zie Raffles' Regulation for the more effectual administration of justice in the Provincial Courts of Java, te vinden in zijn „The History of Java" Appendix D (zie ook I bl. 277 e. v.) en „Substance of a minute" bl. 217 (zie ook bl. 163). De Priesteraden liet ook Raffles voortbestaan. Zie over dit onderwerp verder RAD AGAMA.

Na het herstel van het Nederlandsch gezag handhaafden de Commissarissen Generaal, in afwachting van de vaststelling van nieuwe wetten betreffende het rechtswezen in Nederland, zooveel doenlijk het bestaande en bepaalden zich tot provisioneele, doch verre van onbelangrijke, regelingen, zulks aan de hand van de rapporten van de Commissie Muntinghe-Mauriss-Merkus van Mei 1817 over de militaire jurisdictie en van October 1817 over het burgerlijk justitiewezen en de politie. Behalve te Samarang, Soerabaja, Amboina, Makasser en het toen nog tot Ned.-Indië behoorende Malaka werd ook te Batavia (in 1824 bovendien te Banda en Ternate, in 1825 en opnieuw in 1833 te Padang, zeer veel later, in 1908, te Medan) een Raad van Justitie gevestigd, (die te Amboina, Banda en Ternate hielden in 1882 op te bestaan), terwijl de Hooge Raad van justitie aldaar werd vervangen door het *Hooggerechtshof van N.-I.*, welk opperrechterlijk College voortaan toezicht uitoefende zoowel op de inlandsche als op de Europeesche rechtsbedeeling tengevolge van de verplichte revisie van condemnatoire vonnissen, houdende veroordeeling tot een straf van eene bepaalde zwaarte, van de Raden van Justitie, de Recht-

banken van Omgang en de voor de Resident's Courts in de plaats tredende Landraden op Java en Madoera, waardoor ook nu weder de lagere rechter de beslissing in handen had of een vonnis al dan niet aan revisie onderworpen zou worden, alsmede door de approbatie welke de andere condemnatoire Landraadsvonnissen behoefden, zoodat het met de discretionnaire macht van den Landvoogd ten deze gedaan was. Te Batavia, Samarang en Soerabaja bleven alle bevolkingsgroepen onderworpen aan de rechtsmacht van de Raden van Justitie, totdat in 1824 (Ind. Stb. no. 4) ook daar Landraden werden ingesteld (in den Landraad te Batavia namen destijds ook twee Europeanen zitting). Tevens werd bepaald, dat de Landraden op Java en Mad. voortaan kennis zouden nemen van geschillen tusschen Chineezen of andere vreemdelingen behoorende tot de Indische bevolking onderling of tusschen Chineezen en zoodanige vreemdelingen dan wel tusschen Europeanen en Chineezen of genoemde vreemdelingen, met dien verstande dat zoodanige zaak tegen een Europeaan en loopende over een bedrag van f 500 of meer zou staan ter kennisneming van den Raad van Justitie. Van de civiele Landraadsvonnissen, houdende veroordeeling tot zeker bedrag, kon men in appel komen bij den Raad van Justitie. De Hoofddjaksa trad nu bij den Landraad als publiek aanklager op. De Leden van den Landraad kregen in plaats van eene adviseerende eene beslissende stem. Evenzoo de leden van de Rechtbanken van Omgang, welker Presidenten daartoe speciaal benoemde rechters waren. De Engelsche instelling der jury werd, als voor Indië ongeschikt, niet overgenomen. De Districtsgerechten werden omgedoopt in Regentsraden, die ook nu geen crimineele rechtspraak uitoefenden: verschilden èn de Djaksa èn de Panghoeloe met den Regent van meening, dan werd aan den Resident de zaak ter beslissing overgegeven. De Resident, bevoegd tot het opleggen van politiestraffen, mocht ter handhaving van de politie onder nadere goedkeuring keuren uitvaardigen (Ind. Stb. 1819 no. 16). Reglementen op de rechtspleging, een in civiele en een in crimineele zaken voor de Europeesche alsmede een in beide soorten van zaken voor de inlandsche rechtbanken, werden afgekondigd, de eerste voor gebeel Ned.-Indië, het laatste voor Java en Madoera, waarbij de bestaande manier van procedeeren in civiele zaken werd verkort, terwijl de nieuwe rechtspleging in strafzaken meer waarborgen gaf voor de persoonlijke vrijheid en tegen willekeurige handelingen. Een plaatselijk onderzoek zou moeten uitmaken, in hoeverre de nieuwe regelingen ook voor de Buitenbezittingen zouden kunnen gelden (Ind. Stb. 1819 no. 20).

De Nederlandsche *militaire strafwetgeving* van 1814 en 1815 gold in Ned.-Indië vanaf het herstel van het Nederlandsch gezag. Deze Nederlandsche Rijkswetten, welke, met uitzondering van de Rechtspleging bij de Zeemacht (Ind. Stb. 1918 no. 11), niet in het Staatsblad voor N.-I. zijn afgekondigd en wat de Landmacht betreft voorzooverNed.-Indiëaangaat worden beschouwd als algemeene maatregelen van bestuur, bleven tot op heden aldaar van kracht voor het Indische Leger (zie ook Ind. Stb. 1918 no. 70 artt. 29 en 39; eveneens voor de lijfwachten van den Soesoehoenan van Solo en den Sultan van Djokja, Ind. Stb. 1894 no. 125; in geval van mobilisatie ook voor de Schutterijen, Barisans, de Gewapende Politie, en het Legioen van Mangkoe Negoro, Ind. Stb. 1916 no. 518; voor de vrijwillige Motorberichtrijders- en Automobielkorpsen op Java en Mad., (Ind. Stb. 1916 no 322 en 1918 no. 135), met dien verstande dat in 1819 (Ind. Stb. no. 21) de Prov. Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof gewijzigd voor Indië werd uitgegeven en bepalingen werden vastgesteld omtrent de bijeenroeping der Krijgsraden en de approbatie van derzelver vonnissen. Ten aanzien van de niet zuiver militaire delicten zijn evenwel de voor burgers geldende strafwetten van kracht verklaard en heeft derhalve tot 1 Januari 1918 ook voor de militaire rechters, die overigens steeds naar geunificeerd recht rechtspraken over alle bevolkingsgroepen, het dualistisch stelsel in zooverre toepassing gevonden. *Een Hoog Militair Gerechtshof van Ned.-Indië* werd in 1819 ingesteld, dat zich ten aanzien van de manier van procedeeren hoofdzakelijk had te regelen naar den stijl van practijk bij het Hof van Holland tot 1810 in gebruik. De samenstelling van het Hoog Mil. Gerechtshof was: drie rechtsgeleerde leden, de President inbegrepen, vier Officieren van de Landmacht en twee van de Koloniale Zeemacht, met een Adv.-Fiskaal en een Griffier; die van de *Krijgsraden* voor het Krijgsvolk te Lande: zeven Officieren van verschillenden rang, bijgestaan door een Auditeur Militair, in dubbele hoedanigheid van Openb. Ministerie en Griffier, in den regel een rechtsgeleerde. Hoofdofficieren staan, evenals alle militairen, die zich ter purge stellen, uitsluitend voor het Hoog Mil. Ger. terecht. Over temporaire Krijgsraden, zie art. 282 Rechtspl. Lm. en Ind. Stb. 1860 no. 77, 1904 no. 372. [Een ontwerp K. B. is aanhangig, houdende wijziging in de samenstelling der Krijgsraden bij de Landmacht in dien zin dat ze ook in Indië zullen worden voorgezeten door een burgerrechtsgeleerde en de Griffierswerkzaamheden van den Aud.-Mil. worden opgedragen aan een Secretaris (Officier), openbaarheid van de zittingen van den Krijgsraad, en bijstand van den beklaagde door een raadsman]. De Krijgsraden bij de Koloniale Marine worden bijeengeroepen op Java door den Gouv.-Gen., elders door den Gouverneur of Resident. Bij deze Krijgsraden evenals bij de Krijgsraden bij de Landmacht buiten Batavia werd de Fiskaal bij den Raad van Justitie of een Officier met de functiën van Openb. Ministerie belast. Tengevolge van de opheffing van de Koloniale Marine en het Sedentair Zeewezen in Ned.-Indië (Ind. Stb. 1843 no. 24 j°. 1868 no. 84) bestaat voor Indië nog alleen eene bijzondere rechtspleging over krijgsvolk te water ten aanzien van de K. N. Marine, nl. twee *Zeekrijgsraden*, een in de Marinekazerne te Soerabaja voor het gedeelte der Zeemacht in Ned.-Indië, dat niet tot eene afzonderlijke vloot, eskader of minder smaldee is vereenigd, en een op het vlaggeschip voor het Nederlandsch Eskader. De President, Vice-President, leden, Griffier van en de Procureur- en Adv.-Gen. bij het Hooggerechtshof fungeeren thans als zoodanig — de laatstgenoemden als Adv.- en subst. Adv.-Fiskaal — bij het Hoog

Mil. Ger. (Ind. Stb. 1864 no. 92), doch aan de beraadslaging nemen, behalve de Vice-President, in den regel slechts twee of één van bedoelde leden deel (Ind. Stb. 1910 no. 331), terwijl het aantal militaire leden nu bestaat uit drie van de Landmacht en twee van de Zeemacht, in actieven dienst of gepensionneerd: de laatsten zijn pas kort geleden voor het eerst benoemd in verband met de opdracht van het hooger beroep van vonnissen van de Zeekrijgsraden — Nederlandsche rechters die de Nederlandsche wetten toepassen — in Ned.-Indië gewezen aan het Hoog Mil. Ger. van N.-I. (Wet van 15 Mei 1914). Er zijn thans zes Krijgsraden bij de Landmacht in N.-I., nl. te Batavia, Magêlang, Padang, Koeta Radja, Makasser en Amboina. Het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande onderging voor Indië ingrijpende wijzigingen ten aanzien van de straffen, welke met het oog op het klimaat geheel andere moesten zijn. Voor het bewijs der misdaden was steeds toepasselijk de burgerlijke strafvordering. De kennisneming van overtredingen van 's Lands middelen en pachten alsmede van strafbare feiten door een militair in vereeniging met een burger gepleegd werd bij uitzondering opgedragen aan den burgerlijken rechter. Vonnissen van Krijgsraden buiten Java werden tot 1867 (zie Ind. Stb. no. 45) ter approbatie opgezonden aan den Gouverneur of Resident, daarna evenals alle andere Krijgsraadsvonnissen aan het Hoog Mil. Ger., tevens rechter in appel. Ook berust bij dit Hof de eindbeslissing, ingeval de Krijgsraad desverzocht de zaak heeft onderzocht van een reclamant, die zich bezwaard gevoelt over eene hem opgelegde krijgstuchtelijke straf en wiens klacht door den Chef van den strafoplegger ongegrond is verklaard.

Na het vertrek der Commissarissen-Generaal werd geleidelijk tot regeling van het rechtswezen in de Buitenbezittingen overgegaan. De Groote Oost werd te dien einde in 1824 door den Gouv.-Gen. bezocht. Enkele gewichtige punten uit die herziening, welke slechts ten deele in het Ind. Stb. (o.m. 1824 nos. 19*a*, 21*a*, 26*b*, 28*a*, 31*a*, 1825 no. 39) is afgekondigd en voor het overige te vinden is in de uitgave van het Hooggerechtshof van Reglementaire en andere wettelijke bepalingen betreffende het beheer der justitie op de Buitenbezittingen en in Soerakarta en Djokjakarta, 4e druk, 1874 (wat deze Vorstenlanden betreft zie ook Ind. Stb. 1876 do. 140), worden hier aangestipt. De Raad van Justitie te Makasser had te oordeelen over alle bevolkingsgroepen met uitzondering van inlanders, die te Ternate evenals later die te Padang over Europeanen en alle vreemde natiën, Javanen inbegrepen, die te Amboina niet over inlanders van den Ind. Archipel, die te Banda uitsluitend over perkeniers. Landraden werden ingesteld op Sumatra, Celebes en in de Molukken. De veroordeelende vonnissen van den Landraad te Menado werden aan den Raad van Justitie te Ternate, die van de Landraden in het rechtsgebied van den Raad te Makasser aan dezen Raad ter behandeling in revisie gezonden, die van de Raden van Justitie te Ternate en Banda aan den Raad van Justitie te Amboina, die van de Landraden te Padang en Priaman eensdeels aan het Hooggerechtshof, andordeels voor het fiat executie aan den Gouverneur. Van de civiele vonnissen der Landraden stond hooger beroep open bij den Raad van Justitie, niet evenwel van die van de Landraden te Padang en Priaman, terwijl aanvankelijk appel van de vonnissen dezer Landraden was toegestaan op den Resident, aan wien toen ook de approbatie der criminecle vonnissen was. In Benkoelen werden Europeanen en Vreemde Oosterlingen in civilibus dichter bij hun rechter gebracht door de oprichting van een Residentieraad aldaar. Eveneens te Riouw, waar de Residentieraad over alle bevolkingsgroepen rechtsprak. In zaken van misdrijf stonden de Europeanen in deze beide gewesten terecht voor den Raad van Justitie te Batavia. Voorts werden Magistraten aangesteld in sommige streken als politierechters, en ook wel mede rechtsprekende in burgerlijke zaken van Europeanen (Padang) of wel van inlanders (Amboina); in het gouvernement Makasser Regentsraden als op Java, te Amboina mede kennisnemende van politiezaken; in de residentie Padang een Omgaande Rechter.

Ook in de Vorstenlanden had inmenging van de Indische Regeering in het rechtswezen plaats. Zie, ook over de aldaar gebruikte Wetboeken, VORSTENLANDEN.

Uit het tijdperk van den Comm.-Gen. du Bus de Ghisignies valt te vermelden, dat eene lijst van straffen werd gepubliceerd, welke aan inlanders mochten worden opgelegd (Ind. Stb. 1828 no. 62), en dat voprzooveel Stad en Voorsteden van Soerabaja aanging den Resident over alle bevolkingsgroepen rechtsmacht werd opgedragen met betrekking tot de politie-overtredingen, opgesomd in Ind. Stb. 1829 no. 8, welke den Resident bindende opsomming evenwel illusoir werd gemaakt door de tot zooveel misbruik geleid hebbende slotbepaling van art. 43. De zaak werd den Resident voorgedragen door den Hoofddjaksa. In zaken van inlanders en met hen g.g.n. werd hij door een inlandsch hoofd geassisteerd. Deze bepalingen werden later op andere gewesten of gedeelten daarvan, ook in de Buitenbezittingen, van toepassing verklaard.

1 Mei 1848 is voor de rechtsgeschiedenis van Ned.-Indië een uiterst belangrijk tijdstip, omdat op dien datum het Oud-Hollandsch en Romeinsch recht in burgerlijke zaken werd afgeschaft, althans voor Java en Madoera (de Raad van Justitie te Makasser had het nog tot 1882 toe te passen), en de nu nog grootendeels geldende codificatie van Nederlandsch recht, aangepast aan Indische toestanden, in werking trad, t. w. de Algemeene Bepalingen van Wetgeving voor N.-I., het Reglt. op de Rechterlijke Organisatie en het Beleid der Justitie in N.-I., het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Koophandel zoomede de sedert vervallen Bepalingen betrekkelijk misdrijven begaan bij faillissement, kennelijk onvermogen en surséance van betaling (Ind. Stb. 1847 no. 23), ontworpen door Mr. Scholten van Oud-Haarlem, President van het Hooggerechtshof, en twee oud-leden van dat Hof, alsmede de Reglementen op de Burgerlijke Rechtsvordering voor de Raden van Justitie op Java en het Hooggerechtshof (en voor de Residentiegerechten op Java en Mad.: Ind. Stb. 1901 no. 15), op de Strafvordering voor dezelfde rechtbanken en gerechten op Java en Mad., op de uitoefening der politie, de burger

lijke rechtspleging en de strafvordering onder de inlanders en de daarmede g.g. op Java en Mad. (Inlandsch Reglement geheeten), benevens Bepalingen tot verzekering van de regelmatige werking der nieuwe wetgeving op de Buitenbezittingen en tot regeling van eenige onderwerpen van strafwetgeving, die eene dadelijke voorziening vereischten (Ind. Stb. 1847 nos. 40, 52, 57 en 1848 nos. 2, 6, 10 en 16) van de hand van den Staatsraad Jhr. Mr. Wichers, met eene zending naar Indië belast teneinde het nog ontbrekende te helpen tot stand brengen en inmiddels het Voorzitterschap der beide Hooge Gerechtshoven te bekleeden. Wat betreft de ingevoerde procedure in burgerlijke zaken, het kenmerkende verschil tusschen die voor de Raden van Justitie en die voor de Landraden bleef hierin gelegen, dat de laatstbedoelde aan zoo weinig vormen werd gebonden en daarom ook nu nog als een model-wetgeving is te beschouwen: de vordering wordt aangebracht bij request of mondeling; de behandeling ter terechtzitting, eene mondelinge, heeft plaats zonder bijstand van procureurs, met voorlichting van partijen door den President. De percentsgewijze belasting op het bedrag der civiele processen voor de Landraden (Ind. Stb. 1825 no. 40) ter belooning van de leden der Landraden, het bevorderen van nuttige doeleinden en stijving van 's Lands kas werd in 1848 gehandhaafd: zij werd in 1870 (Ind. Stb. no. 128) door het zegelrecht vervangen, doch in de Buitenbezittingen werd ze nog verscheidene jaren geheven, ter Sumatra's Westkust, ter vervanging van de tabil amas, tot 1914 (Ind. Stb. no. 513). Op de politierol zouden de zaken voortaan niet meer administratief worden afgedaan, maar er zou naar vaste regelen worden rechtgesproken, terwijl de gevallen, waarin de Politierechter mocht straffen, eenigermate werden begrensd, doch vast omlijnd werden ze pas bij Ind. Stb. 1870 no. 152, d. i. bij het in werking treden der Algemeene Politiestrafreglementen voor Europeanen en voor inlanders (Ind. Stb. 1872 nos. 110 en 111).

Van het Wetboek van Koophandel werd later een belangrijk deel geannuleerd door de Faillissementsverordening (Ind. Stb. 1905 no. 217), in hoofdzaak conslulidend met de Nederlandsche Faillissementswet. Voor de geunificeerde woekerregeling zie OVEREENKOMSTEN. De invoering van een Wetboek van Strafrecht eischte langduriger voorbereiding. Inmiddels was in 1848 het strafrecht in zooverre geregeld, dat, ook voor inlanders, eene principieele onderscheiding van strafbare feiten in misdrijven en overtredingen werd ingevoerd, het strafstelsel voor Europeanen en voor inlanders vastgesteld en eenige bijzondere strafbare feiten omschreven. Deze voorschriften, evenals die tot wering van vagebondage (Ind. Stb. 1825 no. 34 j°., 1834 no. 16) vervielen bij het in werking treden van de voornamelijk ten aanzien van het strafstelsel onderling verschillende Wetboeken van Strafrecht voor Europeanen (Ind. Stb. 1866 no. 55) en voor inlanders (Ind. Stb. 1872 no. 85). De beide wetboeken waren Indische edities van den Code Pénal met weglating van het 4e Boek over politieovertredingen. Aan dat voor Europeanen blijft de naam van Mr. A. A. de Pinto, aan dat voor inlanders die van Mr. der Kinderen verbonden. Gebaseerd op het nationale Wetboek van Strafrecht in Nederland verscheen in 1898 in het Stb. voor N.-I. (no. 175) een Wetboek van Strafrecht voor Europeanen en werd vervolgens eenzelfde wetboek voor inlanders ontworpen, doch trad tenslotte in stede daarvan op 1 Januari 1918 één enkel Wetboek van Strafrecht voor N.-I. in werking voor alle bevolkingsgroepen (Ind. Stb. 1915 no. 732), dat door de Bijzondere Commissie uit de in 1892 aanvankelijk alleen voor de herziening van het Indische privaatrecht doch sinds 1905 ook voor Indisch Strafrecht ingestelde Staatscommissie was ontworpen. Was het hooger bedoelde Politiereglement voor Soerabaja van 1829 buiten werking gesteld door de Algemeene Politiestrafreglementen tot vaststelling van feiten, welke niet vielen binnen de strafwetgevende bevoegdheid der Residenten (deze bevoegdheid is omschreven in art. 72 Reg. Regl.; voor de Locale Raden zie art. 68c Reg. Regl.), deze laatste vervielen op hun beurt, toen het nieuwe Wetboek van Strafrecht begon te werken (enkele van de in die Reglementen aan de politie toegekende bevoegdheden zijn later in ere hersteld: Ind. Stb. 1918 no. 125).

Aan de voorschriften van het huidige Regeeringsreglement (art. 75), dat, wat de Europeanen betreft, het in Nederland geldende burgerlijk-, handels- en strafrecht wordt gevolgd en dat de militaire strafrechtspleging (zie boven) zooveel mogelijk moet overeenstemmen met die in het moederland, is dus voldaan. Met betrekking tot inlanders bepaalt voorts het Reg. Regl. dat, zoo het voor Europeanen geldend recht niet op hen van toepassing is verklaard en zij zich daaraan ook niet vrijwillig hebben onderworpen, hun *adatrecht* wordt gevolgd, voorzoover dit niet in strijd is met algemeen erkende begrippen van een billijkheid en rechtvaardigheid. Is het punt van geschil niet bij het adatrecht geregeld, dan worden de algemeene begrippen van het burgerlijk- en handelsrecht voor Europeanen tot richtsnoer genomen. Ook voor den Europeeschen rechter, in burgerlijke zaken over inlanders rechtsprekende, gelden deze voorschriften. De inlandsche Christenen, tot nu toe privaatrechtelijk gelijkgesteld met Europeanen, werden in elk opzicht met niet-Christen-inlanders op gelijken voet geplaatst (art. 109): voor hen werden later eenige privaatrechtelijke regelingen getroffen in Ind. Stb. 1861 no. 38, 1864 no. 142 en 1874 no. 63. Voor de nieuwe lezing van art. 75 wordt voldaan met verwijzing naar Ind. Stb. 1907 no. 204, aangezien, nadat eene novelle is ingediend, de hierbedoelde wet wel nimmer in werking zal treden. De redactie van art. 75 oud geeft geen duidelijk antwoord op de vraag, of ten aanzien van Chineezen de in Chinas bestaande godsdienstige wetten dan wel de gewoonten en instellingen der Chineezen in Ned.-Indië behooren te worden aangenomen, zooals de jurisprudentie ten deze aantoont. Bij de behandeling van de Indische begrooting voor 1901 verklaarde de Min. v. Kol., dat de heerschende rechtsonzekerheid voor den inlander door *codificatie* van het adatrecht dient te worden weggenomen. Als eerste stap in deze richting is te beschouwen de in hetzelfde jaar aan Mr. Carpentier Alting opgedragen regeling van den rechtstoestand der inlandsche

bevolking in de Minahasa ten aanzien van het privaatrecht, welke regeling omvat den burgerlijken stand, het huwelijk, de afstamming, de adoptie, de voogdij, het notariaat. Eene proeve van codificatie van adat en sarat, aangevuld door regelen van het Europeesche recht, deed daarna Mr. W. Ph. Scheur (Het Personenrecht voor de Inlanders op Java en Mad.) het licht zien. Opvolgende Regeeringen bleken evenwel voor dit beginsel minder enthousiast. Intusschen werd door het Kon. Instituut voor de T., L. en Vk. voor N.-I. in 1909 eene Commissie voor het adatrecht ingesteld met eene Indische Commissie van bijstand. De drijvende kracht van deze voor de zoozeer verwaarloosde studie van het adatrecht belangrijke beweging is Prof. C. van Vollenhoven (zie zijne Adatrechtbundels), onder wiens bezielende leiding door Leidsche studenten de Pandecten van het adatrecht (uitgave van het Kon. Inst.) worden geschreven. Adatregelingen in de inlandsche Christengemeenten op Java kwamen in 1902 3 tot stand, te vinden in de Welvaartsverslagen, Economie der desa, deel IV (IX*d*). De Hoofden van Gew. Best. in de Buitenbezittingen werden in 1911 door de Regeering aangemoedigd de beschrijving van het Christelijk adatrecht te bevorderen (Bijbl. no. 7512).

Van de gelegenheid, in 1848 den Gouv.-Gen. geschonken tegelegenertijd bepalingen van het Burgerlijk Wetboek en Wetboek van Koophandel op de inlandsche bevolking *toepasselijk te verklaren* is, nadat in 1873 door den Landraadvoorzitter te Batavia, mr. Mulder, een ontwerp was samengesteld houdende toepasselijkverklaring van de bepalingen nopens zakelijke rechten, verbintenissen, bewijs en verjaring, dat evenwel geen wet is geworden, gebruikgemaakt door o. m. op inlanders en met hen g.gn. toepasselijk te verklaren de afdeelingen van het B. W. over huur van dienstboden en werklieden (Ind. Stb. 1879 no. 256) en van spel en weddingschap (Ind. Stb. 1907 no. 306), alsmede op inlandsche leden en bestuurders van als rechtspersoon erkende vereenigingen (Ind. Stb. 1904 no. 272) en op inlandsche verhuurders bij verhuur van gronden aan niet-inlanders (Ind. Stb. 1918 no. 88)) de desbetreffende bepalingen van het B.W., voorts op inlandsche schippers, scheepsofficieren en -gezellen, dienstdoende op van een Ned.-Indischen zeebrief voorziene vaartuigen den titel van het W. v. K. over het huren van scheepsofficieren enz. (Ind. Stb. 1873 no. 119). Zie ook Ind. Stb. 1896 no. 188 j°. art 393 B. W. Op de Vreemde Oosterlingen op Java en Mad. daarentegen zijn van toepassing verklaard het B. W., het W. v. K., de Faill.verord., met uitzondering van het gedeelten in Ind. Stb. 1855 no. 79 (de toelichting op dit Stb. in Het Recht in N.-I. deel 27 bl. 65, Ind. W. v. h. R. no. 2072) j°. 1865 no. 60, 1906 nos. 348 en 517 en 1917 no. 497 art. 11 vermeld, welke toepasselijkverklaring sedert is uitgestrekt tot Sumatra's Westen Oostkust, Tapanoeli, Benkoelen, Celebes, Amboina, Menado, Ternate en Timor. Zie voorts de in Ind. Stb. 1917 no. 129 j°. 1918 no. 356 afgekondigde, doch nog niet in werking getreden ruimere toepasselijkverklaring voor de Chineezen, waardoor die van Ind. Stb. 1892 no. 238, waarvan de inwerkingtreding bij Ind. Stb. 1893 no. 286 tot nader order was uitgesteld, kwam te vervallen.

Vrijwillige onderwerping aan de geheele Europeesche wetgeving was volgens de wetgeving van 1848 (art. 15 Overgangsbep.) verplichtend voor den inlander, die met een Europeaan in het huwelijk wilde treden. Dit voorschrift is evenwel ingetrokken bij Ind. Stb. 1898 no. 158, waarin regelen zijn gesteld voor huwelijken tusschen personen, aan een verschillend recht onderworpen en waarbij als beginsel is aangenomen, dat de vrouw, die zoodanig gemengd huwelijk aangaat, staande huwelijk publieken privaatrechtelijk den staat volgt van haren man. De wijze waarop door inlanders en Vreemde Oosterlingen vrijwillige onderwerping in het algemeen zou moeten geschieden, vond regeling in art. 13 der Alg. Bep. v. Wetg. Nieuwe bepalingen nopens dusdanige onderwerping zijn afgekondigd in Ind. Stb. 1917 no. 12 j°. no. 529 Deze kan bestaan: *a*) in algeheele onderwerping aan het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen ,welke, door den man gedaan, zich uitstrekt tot zijne vrouw, en, door den vader of de ongehuwde moeder geschied, tot de afstammelingen; *b*) in gedeeltelijke onderwerping t. w. aan dat deel hetwelk op Vreemde Oosterlingen is toepasselijk verklaard (zie boven), welke evenals die sub *a* plaatst heeft door eene voor het Hoofd van Pl. Best. in tegenwoordigheid van twee aan dezen bekende getuigen af te leggen verklaring; *c*) in onderwerping voor eene bepaalde rechtshandeling, welke geschiedt bij authenticke of onderhandsche akte, zullende de verklaring in de onderhandsche akte evenwel door een Notaris of Hoofd van Pl. Best. geverifieerd moeten worden, dan wel stilzwijgend nl. in geval een rechtshandeling wordt verricht, welke wel in het burgerlijk- of handelsrecht der Europeanen doch niet in dat der inlanders is geregeld, b.v. het aangaan van eene wisselrechtelijke verbintenis.

De wetgeving van 1848 moest noodwendig leiden tot nieuwe regeling van *het rechtswezen voor de Buitenbezittingen*. In 1863 werd Mr. der Kinderen tot Commissaris van het Gouvernement benoemd voor het ontwerpen en voorstellen der vereischte wettelijke bepalingen, een taak, die reeds bij herhaling tevergeefs aan anderen was op gedragen. Achtereenvolgens verschenen nu vanaf 1874 gewestsgewijze Reglementen tot regeling van het rechtswezen, d. i. de rechterlijke inrichting, rechtsmacht en rechtspleging: de rechtspleging voorgeschreven voor de Raden van Justite op Java en de Landraden aldaar vindt men er in terug. Herhaaldelijk zijn die Reglementen gewijzigd, zoodat het noodig is voorgekomen sommige opnieuw of te kondigen. Men vindt ze in de navolgende Ind. Staatsbladen: 1912 nos. 205 en 453 voor Sumatra's Westkust en Tapanoeli; 1912 no. 450 voor Benkoelen; 1909 no. 207 voor Atjèh en Onderh.; 1908 no. 554 voor Oostkust van Sumatra; 1879 no. 65 voor Lampongsche Districten; 1914 no. 694 voor Palembang; 1906 no. 320 voor Djmbi; 1914 no. 665 voor Banka en Onderh.; 1892 no. 183 voor Billiton; 1908 no. 663 voor Riouw en Onderh.; 1883 no. 59 voor Westerafd. v. Borneo; 1880 no. 55 voor Z. en O.-Afd. v. Borneo; 1912 no. 206 voor Celebes en Onderh.; 1882 no. 27 voor Menado; 1882 no. 29 voor Ambonia; 1882 no. 32 voor Ternate; 1882 no. 26 voor Timor en Onderh.; 1882 no. 142 voor

Bali en Lombok; 1908 no. 234 j°. 1913 no. 416 voor de tot de residentie Amboina behoorende afdeeling Zuid-Nieuw-Guinea.

De bestaande dubbele magistratuur werd met slechts enkele wijzigingen in 1848 gehandhaafd; voor Europeanen het Hooggerechtshof, de Raden van Justitie, de Residentiegerechten, voor inlanders de Omgaande Gerechten, de Landraden, de Politierechters, de Regentschaps-en de Districtsgerechten op Java en Madoera. Landraden mocht de Gouv.-Gen. nu op meer dan één plaats in eene residentie vestigen, wat eene gestadige uitbreiding van het aantal dezer rechtscolleges tengevolge had. De leden van den Landraad zijn ook nu nog dienstdoende inlandsche ambtenaren, althans voor het meerendeel, daar meer en meer gepensionneerden tegen genot van daggeld als lid zitting nemen, terwijl te Batavia, Semarang en Soerabaja thans inlandsche rechtskundigen tot bezoldigd lid zijn benoemd (ter Oostkust van Sumatra daarentegen zijn de leden allen of ten deele Europeanen). De Regent sprak nu als eenig rechter, ook in strafzaken, onvoorwaardelijk recht, terwijl de strafbare feiten, waarvan hij kennis mocht nemen, in de wet werden omschreven, met eene zoo vage bepaling evenwel aan het slot, dat tot 1908 het niet opvolgen van eenig Bestuursbevel door het Regentschapsrecht kon worden gestraft. In de Buitenbezittingen kwam geleidelijk dezelfde indeeling tot stand. Evenwel werden de inlandsche rechtbanken in de Lampongsche Districten, behalve die ter gewestelijke hoofdplaats, tot 1916 (Ind. Stb. no. 440) *Proatin* geheeten, en dragen de Landraden ter Sumatra's Westkust, voorzoover niet door een rechtskundig ambtenaar voorgezeten, tot op heden den naam van *Rapat*, terwijl in Zuid-Nieuw-Guinea de Landraad Residentiegerecht wordt genoemd. De Politierechters dragen in de Buitenbezittingen den naam van *Magistraat*: zij zijn in de meeste gewesten ook met rechtsmacht in burgerlijke zaken bekleed, en zijn in strafzaken aan een wettelijk bewijsminimum gebonden. Regentschapsgerechten vindt men aldaar thans uitsluitend in Amboina; zij zijn alleen rechters in strafzaken, wanneer is bedreigd hechtenis of geldboete, resp. van ten hoogste 6 dagen of f 15. Districtsgerechten treft men er aan in Sumatra's Westkust, Tapanoeli (in deze gewesten is het Districtshoofd geen alleensprekend rechter), Banka en Onderh., Billiton en Menado; zij hebben dezelfde rechtsmacht als de Regentschapsgerechten van Amboina, die in Banka en Onderh. evenwel als de Regentschapsgerechten op Java en Mad.

Tot de in naam des Konings rechtsprekende, d. i. Gouvernementsrechtspraak uitoefenende colleges in de Buitenbezittingen, behooren nog de *Rijksraad* (vroeger Landraad geheeten) te Ternate, thans bestaande uit den Voorzitter van den Landraad aldaar (tevoren den Resident) als Voorzitter, den Rijksbestuurder, den Hoogepriester, den Secretaris en een Priester van het betrokken rijkje als leden, welke kennis neemt van burgerlijke rechtsvorderingen ingesteld door Gouvernementstegen Sultansonderdanen en strafvorderingen tegen laatstgenoemden, beschuldigd van eenig misdrijf, waartegen gevangenisstraf van ten hoogste 9 jaren of eene zwaardere straf is bedreigd of van bepaaldelijk genoemde overtredingen dan wel van misdrijven (met uitzondering van enkele) tegen Gouvernementsdienaren; de *Rijksraad* te Menado, samengesteld uit den Resident, den Radja en de Rijksgrooten, kennisnemende alleen van strafvervolgingen tegen personen behoorende tot de eigenlijke bevolking van een der landschappen in de residentie Menado, niet rechtstreeks bestuurd door het N.-I. Gouvernement (met uitzondering der afd. Midden-Celebes), beschuldigd van misdrijf waartegen gevangenisstraf van ten hoogste 9 jaren of eene zwaardere straf is bedreigd, en de *Groote Madjelis* (vroeger Rijksraad) te Gorontalo, bestaande uit Districtshoofden onder Voorzitterschap vroeger van den Ass.-Resident, thans van den Voorzitter van den Landraad, kennisnemende van strafvorderingen als evenvermeld tegen dezelfde klasse van bevolking in Gorontalo, Bone, Limbotto, Boalemo, Attingola, Imana en Gentoema. Bij al deze colleges fungeert de inl. officier van justitie en bij den Rijksraad te Ternate ook de Griffier van den Landraad resp. als ambtenaar O. M. en Griffier. Zij spreken alle recht volgens de Ned. Indische strafwetten; hunne veroordeelende vonnissen inzake misdrijf zijn onderworpen aan revisie van den Raad van Justitie, terwijl de Rijksraad te Ternate in burgerlijke zaken de algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid toepast, waarbij zooveel mogelijk wordt acht geslagen op het adatrecht voorzoover daarmede niet in strijd. Er is hooger beroep van dezen Rijksraad in zaken van overtreding wanneer eene zwaardere hoofdstraf dan geldboete van ten hoogste f 500 of verbeurdverklaring is bedreigd. en in burgerlijke zaken wanneer de vordering meer dan f 500 beloopt. De rechtspleging bij deze colleges geschiedt overeenkomstig de voorschriften der betrokkelijke Reglementen van het rechtswezen.

In 1869 (Ind Stb. no. 47) werd als beginsel vastgesteld, dat de ambtenaren van het Gewestelijk Bestuur in Ned.-Indië geleidelijk zouden worden ontheven van de functiën van Voorzitter der inlandsche rechtbanken en van Residentierechter en deze werden op Java en Madoera sedert opgedragen aan afzonderlijke rechtskundigen. In een vergelijkenden staat toonde Mr. Lion ten aanzien van 55 Landraden aan, dat in de laatste drie jaren, waarin deze Landraden door Bestuursambtenaren werden voorgezeten, het percentage der veroordeelingen 2,28 % grooter is geweest dan in de daarop volgende drie jaren onder Voorzitterschap van juristen, hetgeen intusschen evenzeer de gevolgtrekking toelaat, dat in de latere periode het aantal ten onrechte veroordeelden kleiner als dat het aantal ten onrechte vrijgesprokenen toen grooter zou zijn geweest dan in de voorafgaande. Ook in de Buitenbezittingen worden thans meerdere Landraden door rechtskundigen voorgezeten. De afscheiding van de rechterlijke en de administratieve macht werd voorts bevorderd door het K. B. in Ind. Stb 1873 no. 157 Zoodra op Java en Mad. overal rechtskundige Landraadsvoorzitters waren aangesteld, hetgeen reeds geruimen tijd het geval is, zou verder worden gegaan met de ontheffing der Residenten van hun rechterlijke functiën, uitgezonderd die in politiezaken, met uitbreiding van de rechtsbevoegdheid der Residentiegerechten en der Landraden,

welke zou gepaard gaan met afschaffing der Rechtbanken van Omgang. In 1879 (Ind. Stb. no. 106) werd begonnen het Presidiaat en het Griffierschap van de laatstbedoelde rechtbanken op te dragen aan de Landraadsvoorzitters en -griffiers, ten gevolge waarvan het verschil in samenstelling van de Landraden en Rechtbanken van Omgang voortaan alleen bestond in het aantal der zittende leden (Lnd. 2, R. v. O. 4). Deze Rechtbanken v. O. zijn opgeheven in 1901 (Ind. Stb. no. 13) en hare rechtsmacht werd overgebracht op de Landraden. De rechtsmacht der Residentiegerechten, welke in burgerlijke zaken zich bepaalde tot rechtsvorderingen door inlanders tegen Europeanen ingesteld, mits, voor zooveel Java en Mad. betreft, de som van f 200 niet te boven gaande, onderging belangrijke uitbreiding (Ind. Stb. 1901 no. 15). Tenslotte werd de in 1873 gestelde uitzondering ingetrokken en is de politierechtspraak, tevoren uitgeoefend door de Residentiegerechten over Europeanen, door de Residenten en namens dezen door de Ass.-Residenten en sommige Controleurs B.B. (Ind. Stb. 1894 no. 216) over inlanders, zoodanig gereorganiseerd, dat ze thans in haar geheel over gansch Java en Mad. is opgedragen aan rechtskundige *Landrechters* (Ind. Stb. 1914 no. 317), of, zoolang nl. geen voldoend aantal rechtskundigen beschikbaar is, tijdelijk aan een ander geschikt persoon (Ind. Stb. 1917 nos. 575 en 577), bijgestaan door een inlandsch ambtenaar als Fiskaal-Griffier. De Landgerechten houden op de hoofdplaatsen der gewesten, afdeelingen en contrôle-afdeelingen en bovendien nog op andere door den Gouv.-Gen. aangewezen plaatsen zitting. Het vooronderzoek in de zaken, waarvan zij kennis nemen, heeft plaats volgens de voorschriften van het Regl. op de Strafvordering of het Inlandsch Regl., naarmate de bekl. is Europeaan of met dezen g.g.e. dan wel inlander of met dezen g.g.e. De regelen van proces-voering, samengevat in een afzonderlijk Landgerecht-Regl., zijn uiterst eenvoudig. Snel recht is hierbij verzekerd, voornamelijk in de gevallen van heeterdaad, waarvoor eene summiere procedure geldt: behalve des Zondags zijn de Landrechters elken dag van 8 uur v.m. tot 6 uur n.m voor het berechten van deze zaken beschikbaar, welke zonder vooronderzoek ten dage dat het feit is gepleegd of op den volgenden zittingdag door hen worden afgedaan. Voor veroordeeling door het Landgerecht wordt een laag wettelijk bewijs-minimum gevorderd. Of de Landrechter zich strict hieraan houdt en zijne rechtspraak dus in dit opzicht beter is dan die van de Magistraatsgerechten, valt niet altijd op te maken uit zijne vonnissen, die bij meerdere Landgerechten niet veel meer dan ingevulde imprimés zijn en dus met die van de Magistraatsgerechten groote gelijkenis vertoonen.

Voor de leden van en de ambtenaren van het Openb. Min. bij het Hooggerechtshof en de Raden van Justitie was reeds in de wetgeving van 1848 als eisch gesteld, dat zij zijn gepromoveerd in de rechtswetenschap (voor den Raad van Justitie te Makasser pas sinds 1882). Zij moesten voorts Nederlanders zijn, doch sinds kort (Ind. Stb. 1917 no. 677) geldt voor deze evenals voor de overige rechterlijke ambtenaren, althans op Java en Madoera, slechts als voorwaarde van benoeming dat zij Nederlandsche onderdanen zijn (Ind. Stb. 1913 no. 658), zoodat nu ook inlanders en Vreemde Oosterlingen tot deze ambten kunnen worden benoemd, ingeval zij overigens aan de voor rechterlijke betrekkingen gestelde eischen voldoen, als hoedanig behalve een bepaalde leeftijd nog is te noemen het bewijs dat zij het faculteits- of het indologisch examen met goed gevolg hebben afgelegd, waarvoor in de plaats kan treden de eisch dat zij gedurende tenminste drie jaren in Ned.-Indië de rechtspractijk hebben uitgeoefend (Ind. Stb. 1907 no. 264 j°. 1917 no 94). Dit laatste voorschrift is geboren uit der nood der tijden. Verblijd door den grooten toeloop van ambtenaren voor de rechterlijke macht had de Regeering de gunstige bepalingen met betrekking tot overtocht naar N.-I. en uitrustingskosten ingetrokken, wat een chronisch tekort aan rechterlijke ambtenaren tengevolge had. Thans is behalve vrije overtocht eene tegemoetkoming voor kosten van uitrusting aan hen weder verzekerd, en bovendien eene voorloopige bezoldiging van den dag van inscheping af (Ind. Stb. 1918 no. 60), alsmede aan de candidaat-ambtenaren voor dezen dienst eene studie-toelage gedurende vier jaren van f 1000 's jaars (Ind. Stb. 1915 no. 737). Nadat in 1908 was besloten tot het oprichten te Batavia van eene *opleidingsschool van inlandsche rechtskundigen*, bestaande uit eene voorbereidende en eene rechtskundige afdeeling, ieder van drie jaarklassen, tot welke school toegang hebben inlandsche jongelingen, die eene openbare Europeesche lagere school met vrucht hebben doorloopen (Ind. Stb. 1909 no. 93), werd de positie van hen, die op deze school hunne opleiding hebben ontvangen, o. m. in dien zin geregeld, dat zij kunnen bekleeden de betrekkingen van Adjunct-Griffier, Griffier, Lid, Ondervoorzitter en Voorzitter bij de Landraden (Ind. Stb. 1915 no. 369). De instelling van de betrekking van Ondervoorzitter evenals tevoren die van buitengewoon Voorzitter van den Landraad was noodzakelijk geworden door de enorme toename van zaken bij verscheidene van deze colleges.

De door Mr. W. A. P. F. L. Winckel ontworpen en in de Tweede Kamer als Regeerings-Commissaris verdedigde *rechterlijke reorganisatie van 1901*, boven reeds aangestipt, bracht voorts mede inkrimping van het Hooggerechtshof en uitbreiding en hoogere bezoldigingen van de leden der Raden van Justitie (Ind. Stb. 1901 no. 124) als gevolg van de toen aangebrachte wijziging in de *revisie*rechtspraak. De wetgeving van 1848 kende verplichte onderwerping in revisie aan het Hooggerechtshof van veroordeelende vonnissen van Landraad, Rechtbank van Omgang (tot 1871 ook van vrijsprekende vonnissen) en Raad van Justitie in zaken van misdrijf voor Java en Mad., hetgeen, in de Reglementen op het rechtswezen voor de Buitenbezittingen overgenomen, met dien verstande dat in de gewesten behoorende tot het rechtsgebied van een der Raden van Justitie in de Buitenbezittingen de vonnissen ter behandeling in revisie worden opgezonden aan die Raden, daarin gehandhaafd is gebleven. Voor Java en Mad. werd hierin wijziging gebracht door Ind. Stb. 1872 no. 130, dat alleen dan revisie kent, wanneer beklaagde of Op. Min. het verlangt. Was door dezen maatregel, welke door de instelling van rechtskundige

Landraadsvoorzitters mogelijk was geworden, verlichting gebracht in den arbeid van het Hooggerechtshof, hetwelk College bleef met werk overladen, en zoo werd in 1901 de revisie-rechtspraak in zaken van Landraden, gevestigd in het rechtsgebied der Raden van Justitie op Java, naar deze Raden overgebracht. Het specifiek Indische rechtsmiddel van revisie is een appel op de stukken. Toch werd reeds in 1848 de mogelijkheid geopend op een oraal debat voor den revisierechter. Van deze bevoegdheid is door de revisierechters steeds op bescheiden wijze gebruik gemaakt. Opgaven dienaangaande vindt men sinds 1902 in het Kol. Verslag vermeld.

Met betrekking tot het Hooggerechtshof zij nog opgemerkt, dat aanvankelijk van de vonnissen in eersten aanleg van dit college ter zake van rechtsvorderingen tegen den Gouv.-Gen. of de Regeering van N.-I. boven de f 10.000 kon worden geappelleerd op den Hoogen Raad der Nederlanden (Ind. Stb. 1851 no 4). Dit appel is in 1901 ingetrokken. Ook den leden van het Hooggerechtshof, aan wie reeds bij het Reg. Regl onafzetbaarheid, zij het met eenige beperking — het is intusschen nimmer gebleken, dat de afzetbaarheid van rechterlijke ambtenaren in Indië hunne onafhankelijkheid heeft geschaad — is verzekerd, werd nu tevens eene ruimere bezoldiging toegekend (f 1400 p. m.), in de verwachting dat daardoor het gehalte van de leden van dit College op hooger peil zou worden gebracht. Evenals de Proc.- en de Adv.-Gen. worden zij door den Gouv.-Gen. (de Pre ident door den Koning) benoemd bij keuze uit of buiten de ranglijst van rechterlijke ambtenaren. Hetzelfde werd ook bepaald voor de leden van en het O. M. bij de Raden van Justitie op Java, welk voorschrift, niettegenstaande de Kamers van strafzaken van die Raden onder leiding van den Vice-President hoogste rechters over inlanders zijn geworden, ten aanzien van de leden en den Vice-President weder is ingetrokken. Weliswaar is het thans verboden dat de President van het Hof tegelijk lid van den Raad van Indië is, maar meermalen wordt hij tot laatst genoemd ambt bevorderd, wat niet kan strekken tot verhooging van diens gevoel van onafhankelijkheid van de Regeering De burgerlijke Kamer van het Hooggerechtshof spreekt recht met 5, de Kamer van strafzaken, zelfs in zaken van cassatie, met slechts 3 leden. Het Hooggerechtshof is het eenige rechtscollege in Ned.-Indië, dat zich in het bezit van een bibliotheek verheugen mag.

De rechtbanken en gerechten op Java en Madoera nemen, voorzoover hier beneden niet bij uitzondering een andere rechter daartoe blijkt te zijn aangewezen en behoudens de gevallen van forum privilegiatum, thans in eersten aanleg kennis:

de *Districtsgerechten* van burgerlijke rechtsvorderingen tegen eigenlijk gezegde inlanders beneden de som of waarde van f 20 en van overtredingen door dezen gepleegd, waartegen is bedreigd geldboete van ten hoogste f 3, met uitzondering van die betreffende pachten en belastingen, behoudens appel van de vonnissen in burgerlijke zaken op het Regentschapsgerecht;

de *Regentschapsgerechten* van burgerlijke rechtsvorderingen tegen eigenlijk gezegde inlanders van f 20 tot f 50 en van overtredingen door dezen gepleegd, waartegen is bedreigd geldboete van ten hoogste f 10 of hechtenis van ten hoogste 6 dagen, behoudens appel in burgerlijke en in strafzaken op den Landraad en examinatie van de zaken, waarin niet is geappelleerd, door den Voorzitter van den Landraad;

de *Residentiegerechten* van burgerlijke rechtsvorderingen tegen Europeanen en met dezen gelijkgestelden of tegen inlanders, die wettelijk zijn of vrijwillig zich hebben onderworpen aan het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen, tot f 500 in de gevallen vermeld in art. 116f Recht. Org., behoudens appel op den Raad van Justitie, indien de vordering meer dan f 75 bedraagt;

de *Landgerechten* van overtredingen door personen van alle bevolkingsgroepen, waartegen is bedreigd hechtenis van ten hoogste 3 maanden of geldboete van ten hoogste f 500 met of zonder verbeurdverklaring, en wel, indien de beleedigde is Europeaan of met dezen gelijkgestelde, van elke klacht-overtreding, hoe gering de strafbedreiging ook zij, alsmede van enkele misdrijven t. w. lichte vermogensdelicten en lichte mishandeling, zonder dat tegen eenig vonnis van deze gerechten hooger beroep openstaat;

de *Landraden* van burgerlijke rechtsvorderingen tegen inlanders of met dezen gelijkgestelden boven f 50, en van alle vorderingen, waarin een Europeaan of met dezen gelijkgestelde eischer is en die welke gegrond zijn op bepalingen van het Regl. op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoek benevens die tegen met inlanders gelijkgestelden tot f 50, alsmede van misdrijven en overtredingen, door inlanders of met dezen gelijkgestelden begaan, behoudens appel in burgerlijke zaken van f 100 of hooger en in overtredingzaken, en revisie van vonnissen, voorzoover geen ware vrijspraak inhoudende, op den Raad van Justitie;

de *Raden van Justitie* van burgerlijke rechtsvorderingen tegen Europeanen of met dezen gelijkgestelden of tegen inlanders of met dezen gelijkgestelden, die wettelijk zijn of vrijwillig zich hebben onderworpen aan het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen, en van die tegen personen behoorende tot onverschillig welken landsaard betreffende prijs en buit (Ind. Stb. 1877 no. 284), zee- en strandvonden, benevens die welke partijen gezamenlijk rechtstreeks voor den Raad van Justitie brengen met voorbijgang van den Landraad als rechter in eersten aanleg (provocatie), alsmede van misdrijven gepleegd door Europeanen of met dezen gelijkgestelden en van de door personen van onverschillig welken Landsaard gepleegde misdrijven aangaande slavenhandel, bepaalde gevallen van behandeling van schuldeischers, zeeroof (in de Compagnie's tijd werd zeeroof niet door den rechter, maar door den Gouv.-Gen. afgedaan: N.-I. Plakaatboek XIV bl. 710) en eenige andere soorten van scheepvaartmisdrijf, alsook van overtredingen door Europeanen of met dezen gelijkgestelden begaan, behoudens appel in burgerlijke zaken boven f 500 en in overtredingzaken, en appel of revisie van vonnissen in zaken van misdrijf, voorzooverre ze geen ware vrijspraak inhouden en er resp. niet of wel eene voorloopige instructie in de zaak heeft plaats gehad, op het Hooggerechtshof; ook nemen de Raden van

Justitie kennis van jurisdictie-geschillen tusschen lagere rechters in hun ressort; zij zijn voorts bevoegd aanmerkingen te maken op de behandeling van zaken, door de inlandsche rechtbanken en door de Residentiegerechten voorzoover aan hun oordeel in revisie of appel onderworpen al-ook van niet aan revisie onderworpen misdrijfzaken door de Landraden behandeld, welke door dezen aan de Raden ter examinatie worden opgezonden; zij examineeren mede de driemaandelijks door de Landraden ingediende staten van behandelden, aanhangig gebleven misdrijfzaken; de Raad van Justitie te Batavia, alsdan rechtsprekend volgens de Nederlandsche wetten, heeft bovendien consulaire rechtsmacht over Nederlanders, in eersten aanleg wanneer een misdrijf is gepleegd, bedreigd met gevangenisstraf van ten hoogste 4 jaren of meer, aan gene zijde van de Kaap de Goede Hoop en van Kaap Hoorn, en in hooger beroep van vonnissen van consulaire rechtbanken; over de onderwerpelijke strafvonnissen van dezen Raad wordt mede in revisie geoordeeld door het Hooggerechtshof;

het *Hooggerechtshof van Ned.-Indië* van jurisdictie-geschillen tusschen andere rechters dan eventueel oogmerk alsmede van burgerlijke rechtsvorderingen tegen Europeanen of met dezen gelijkgestelden, welke door partijen gezamenlijk rechtstreeks voor dit college worden gebracht met voorbijgang van den Raad van Justitie als rechter in eersten aanleg. Het Opperrechterlijk College is voorts belast met het toezicht op de rechtsbedeeling in Ned.-Indië. Het oefent dit toezicht uit middels zijne rechtspraak in appel (het appel strekt zich mede uit over daarvoor vatbare vonnissen van scheidsmannen in burgerlijke zaken boven f 500) en in revisie alsook, zulks uitsluitend ter beslissing van rechtsvragen, in cassatie nl. met betrekking tot *a*) vonnissen in burgerlijke zaken in eerste en hoogste ressort en daarvoor vatbare vonnissen in overtredingzaken in hoogste ressort alsmede vonnissen in jurisdictie-geschillen door de Raden van Justitie gewezen, wanneer door de partij een cassatie is ingesteld, en *b*) alle gewijsden van Residentiegerechten, Landgerechten, Landraden en Raden van Justitie, wanneer zoodanige cassatie is ingesteld door den Procureur-Generaal „in het belang der wet" d. i. zonder dat het casseeren invloed kan uitoefenen op de tenuitvoerlegging van het vonnis waarvan cassatie (in beide gevallen geen cassatie van vrijsprekende vonnissen in strafzaken), terwijl het buitengewone rechtsmiddel van herziening van veroordeelende vonnissen in strafzaken — iets anders dus dan het boven besproken middel van revisie — door het Hooggerechtshof kan worden toegepast in de in art. 356 van het Regl. op de Strafvord. genoemde gevallen. 's Hofs toezicht op de rechtspraak heeft voorts plaats bij het uitbrengen van advies aan den Gouv.-Gen. op verzoeken van gratie van straffen bij vonnis opgelegd, waarbij het Hof vooral vonnissen van Landgerechten en Landraden in grooten getale onder de oogen krijgt (tot het inwinnen van advies van het Hooggerechtshof is de Gouv.-Gen. mede verplicht bij het verleenen van dispensatie voorzooveel rechtszaken betreft, van brieven van wettiging of van meerderjarigverklaring). Tenslotte wordt het indienen aan het Hof van kwartaalstaten van afgedane en aanhangig gebleven zaken wat betreft burgerlijke zaken gevorderd van de Landraden en Residentiegerechten en wat aangaat strafzaken van de Raden van Justitie en Landgerechten, waardoor de gang der werkzaamheden bij deze rechtbanken en gerechten aan 's Hofs oordeel wordt onderworpen, terwijl de Raden van Justitie van de door hen op de lagere rechters uitgeoefende contrôle den Hove verslag hebben uit te brengen. Van het recht om aanmerkingen te maken op de wijze van behandeling of het niet tijdig afdoen van zaken of afwerken der stukken wordt door de examineerende Colleges, met eerbiedizing van de rechtsopvattingen der lagere rechters, veelvuldig gebruik gemaakt.

Met de strafvervolging zijn belast bij de Europeesche rechtscolleges de *ambtenaren van het Openbaar Ministerie*, t. w. de Officieren van Justitie bij de Raden van Justitie en de Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof, onder wiens bevelen de eerstgenoemden staan. Wie vermeent, dat er verzuim heeft plaats gehad in het vervolgen van eenig strafbaar feit, is gerechtigd daarover beklag te doen bij het Hooggerechtshof, hetwelk, ook ambtshalve, bevoegd is den Procureur-Generaal op te dragen deswege te rapporteeren en daarna de strafvervolging te gelasten (art. 179 R. O.). De ambtenaren van het O. M. brengen, na het bewijsmateriaal voor de schuld te hebben bijeengezameld, waarin zij worden bijgestaan door de Hulp-officieren van Justitie d. z. de Hoofden van Gewestelijk en Plaatselijk Bestuur (in de Buitenbezittingen, behalve de Ass.-Residenten, de Controleurs B.B. en de Civiele Gezaghebbers: Ind. Stb. 1912 no. 515), den Europeeschen beklaagde voor den rechter; vorderen, zoo diens schuld ter terechtzitting is gebleken, zijne schuldigverklaring en veroordeeling en leggen het vonnis tenuitvoer. In zaken van inlanders is hoofd der strafvervolging het Hoofd van Plaatselijk Bestuur, door wien ook het vonnis wordt geëxecuteerd. Op de terechtzittingen van de inlandsche rechtbanken en gerechten wordt het Openbaar Ministerie uitgeoefend door de Hoofddjaksa's en Djaksa's — voor de Buitenbezittingen is dit geregeld bij Ind. Stb. 1852 no 8 —, die ondergeschikt zijn aan de Residenten en Ass.-Residenten. Zij ondervragen den door het Districtshoofd gevankelijk opgezonden beklaagde en hebben speciaal nader te onderzoeken, wat de beklaagde tot zijne ontlasting aanvoert; in hunne tegenwoordigheid wordt de beklaagde door den (Ass.-)Resident ondervraagd, alvorens naar den rechter te worden verwezen, bij welke beslissing hunne meening veelal gewicht in de schaal legt. Op de zitting dienen zij den Landraad van advies. Bij het Landgerecht staat de Fiskaal-Griffier onder de bevelen van den Landrechter; hij schrijft de door dezen van den Officier van Justitie of, zoo de beklaagde inlander of Vreemde Oosterling is, van den (Ass.-)Resident ontvangen stukken van het vooronderzoek in de rol van strafzaken in en dient op de terechtzitting van requisitoir, terwijl de oproeping van beklaagde, getuigen en deskundigen plaats heeft op last van den Officier van Justitie of van den Resident en de executie van alle vonnissen geschiedt door of namens den Resident. Bij het Regentschaps- en Districtsgerecht

zijn de Djaksa's bloot adviseurs: de strafvonnissen van deze gerechten worden tenuitvoergelegd resp. door of op bevel van den Regent of het Districtshoofd Ook bij de Magistraten in de Buitenbezittingen is een Djaksa als adviseur tegenwoordig.

Mede wordt de tegenwoordigheid ter terechtzitting van elke rechtbank of gerecht, rechtsprekende in eersten aanleg — met uitzondering van het Landgerecht alsook van het Residentiegerecht in Zuid-Nieuw-Guinea — waarvoor een niet-Christen-inlander of Vreemde Oosterling als beklaagde of in burgerlijke zaken als gedaagde moet verschijnen, gevorderd van een *adviseur*, tenzij het voor Europeanen geldend burgerlijk of handelsrecht moet worden toegepast of geen persoon beschikbaar is, daarvoor geschikt. Voor Mohamedanen treedt als zoodanig op de (Hoofd)panghoeloe of een ander persoon, daartoe door den Voorzitter der rechtbank of door het gerecht aangewezen, voor niet-Mohamedanen een of twee hoofden dan wel daartoe op dezelfde wijze aangewezen personen van den landaard en godsdienst van den beklaagde of gedaagde. Deze adviseurs moeten worden geraadpleegd over het adatrecht; alhoewel juist onder hen goede kenners van het adatrecht worden aangetroffen, gronden velen hunner niettemin hun gevoelen gaarne op de godsdienstige wetten. Van het door den adviseur uitgebrachte gevoelen moet aanteekening worden gehouden, opdat daarmede door den rechter in tweeden aanleg rekening zal kunnen worden gehouden.

Verplichte rechtsbijstand bestaat alleen voor hen, die een burgerlijk geding voeren voor den Raad van Justitie of het Hooggerechtshof. Deze verplichting dateert reeds van den eersten Compagnie's tijd zoowel bij verschijning voor den Raad van Justitie als voor het College van Schepenen. Ook toen was het geoorloofd, dat dezelfde persoon als *advocaat* en *procureur* optrad. Aanvankelijk moest door hen cautio worden gesteld „omme daer aen te verhaelen soodsenige schaeden ende interessen als parthyen by haer versuym sullen comen te lyden". Zij werden, althans tot 1789, door Gouv.-Gen en Raden telkens voor een jaar geadmitteerd, en moesten in Nederland drie jaren rechtspractijk hebben gehad (kosten voor uitrusting f 1000). Voor het Collegie van kleine geregtszaken mochten ook solliciteurs postuleeren (N.-I. Plakaatboek I bl. 156, 387 en 494, VI bl. 543, VIII bl. 105, IX bl. 94, X bl. 359, XI bl. 155). Over bekwame practizijns kon men niet altijd in voldoend aantal beschikken, zoodat Daendels twee gesalarieerde procureurs aanstelde. De advocaten en procureurs ontvangen ook nu van den Gouv.-Gen. hunne aanstelling. De advocaat moet doctor juris zijn, de procureur kan volstaan met het bewijs te hebben voldaan aan het examen, daartoe afgelegd voor Commissarissen uit het rechtscollege, waarbij aanstelling wordt verlangd. De advocaten en procureurs, bij het Hooggerechtshof toegelaten, mogen hunne functiën bovendien uitoefenen bij de Raden van Justitie op Java in strafzaken, bij den Raad van Justitie te Batavia ook in burgerlijke zaken rechtsprekende. De advocaten zijn tevens procureurs. De procureurs mogen hunne diensten niet weigeren voorzooveel betreft processueele verrichtingen, waarvoor hunne tusschenkomst vereischt is (Ind. Stb' 1866 no. 103*b*: Het Recht in N.-I. 1904 dl 83 bl. 59). De practizijns staan onder het toezicht van het college, waarbij zij zijn aangesteld, hetwelk bevoegd is hen te vermanen, te schorsen, te beboeten ten behoeve der algemeene armen met verwijzing in de kosten, door hunne schuld of achteloosheid veroorzaakt, terwijl zij op voordracht van het Hooggerechtshof kunnen worden afgezet. Bij de Raden van Justitie in d Buitenbezittingen is bij gebrek aan advocaten de substituut-griffier van gemelde colleges meermalen met de functiën van advocaat belast. Te Batavia, Semarang en Soerabaja wordt steeds een der daar gevestigde advocaten tot *Landsadvocaat* benoemd ter behandeling van alle burgerlijke zaken, waarin de Regeering van Ned.-Indië als vertegenwoordigende den Lande als partij optreedt. Deze functiën worden in de Buitenbezittingen waargenomen door den Officier van Justitie met machtiging van het Hoofd van het betrokken Departement van Algemeen Bestuur (Ind. Stb. 1905 no. 499). Daar de behandeling van civiele zaken bij het Residentiegerecht en den Landraad mondeling behoort te geschieden, kent men daarbij slechts gemachtigden dan wel raadslieden van partijen. Deze *wakils*, vulgo „procureur-bamboe" — inlanders, Europeanen, Chineezen, Arabieren — bezitten in den regel geen rechtskennis en zijn dan ook gewoonlijk van weinig of geen nut. Zij hebben zich te allen tijde aan schandelijke afzetterijen schuldig gemaakt. Raffles bepaalde daarom, dat bij de Resident's Court geen inlandsche gemachtigden mochten worden toegelaten, en gelastte dat bij den ingang van de Court een bus voor requesten werd geplaatst, van welke bus de Resident zelf den sleutel moest houden; een halve maatregel, waarmede Raffles zijn doel, beletten van het accres van zaken tengevolge van de bemoeiingen dier wakils, niet kon bereiken. Beter is dan ook de tegenwoordige procesregel, dat de Voorzitter van den Landraad en de Residentierechter gehouden zijn aanteekening te houden van de mondeling voorgedragen vordering van hen, die de schrijfkunst niet machtig zijn, hetgeen hier en daar heeft geleid tot de gunstige instelling van vaste spreekuren door den Landraadsvoorzitter voor het aanhooren der mondelinge vorderingen: de zaakwaarnemers ziet men daar geleidelijk verdwijnen. Ook op de terechtzitting kan hun bijstand worden ontbeerd, waar den rechter de verplichting is opgelegd bij de behandeling der zaak partijen voor te lichten.

De *deurwaarders* bij het Hooggerechtshof, de Raden van Justitie, de Residentiegerechten en de Landraden worden benoemd en ontslagen door den Directeur van Justitie. In elke residentie zijn bovendien een of meer buitengewone deurwaarders, die door den Resident worden aangesteld, terwijl tot het doen van exploiten en executeeren van vonnissen bij de Landraden (dit laatste geschiedt in burgerlijke zaken onder leiding van den Voorzitter van den Landraad; wat de vonnissen van het Residentiegerecht betreft onder leiding van den Residentierechter) mede en tot het doen van oproepingen voor het Landgerecht uitsluitend en wel met recht van delegatie op een lageren dienaar bevoegd zijn de dienaren van de openbare macht of bij ont-

stentenis een daartoe door den President aan te wijzen persoon, die, evenals ook de dienaar van de openbare macht, analphabeet mag zijn, immers met een mondeling verslag van zijne verrichtingen aan den rechter kan volstaan. De Europeesche rechtscolleges zijn voorts bevoegd om bij ontstentenis van een deurwaarder over te gaan tot voorloopige aanstelling van een deurwaarder. De deurwaarders bij het Hooggerechtshof plegen tegelijk tot deurwaarder bij het Hoog Militair Gerechtshof te worden benoemd. Tot exploiteeren in zaken van het Residentiegerecht zijn bovendien gerechtigd de deurwaarders der Raden van Justitie, en bij afwezigheid, belet of ontstentenis van eenigen deurwaarder, alsook wanneer binnen tien paal van de plaats waar geëxploiteerd moet worden geen deurwaarder is gevestigd, elke daartoe door den Residentierechter of to diens verzoeke door het Hoofd van Plaatselijk Bestuur aan te wijzen persoon.

Met betrekking tot de Europeesche en de inlandsche rechtspraak volgen hier enkele gegevens, ontleend aan de jongst verschenen statistieken betreffende strafzaken. In 1913 werden in Ned.-Indië door den burgerlijken rechter ter zake van misdrijf onberroepelijk veroordeeld 107 Europeanen, 14.600 inlanders en 505 Vreemde Oosterlingen, van welke resp. 16, 1380 en 27 recidivist waren, o. m. wegens misdrijven tegen de inwendige veiligheid van den Staat 67, allen inlanders; deelnemen aan eene rooversbende 67, allen inlanders; moord en doodslag 4 E., 1152 inl., 97 Vr. O.; mishandeling 10 E., 1348 inl., 121 Vr. O.; mishandeling van ambtenaren 11 E., 118 inl., 10 Vr. O.; wederspannigheid 1 E., 31 inl., 7 Vr. O.; sexueele misdrijven 123 inl., 7 Vr. O.; diefstal 14 E., 9233 inl., 137 Vr. O.; (voor inlanders vormt diefstal $\pm$ $^2/_3$ deel der totale criminaliteit); oplichting en misbruik van vertrouwen 16 E., 425 inl., 39 Vr. O.; wang tŏboesan vergrijpen 126, allen inl.; moedw. brandstichting 185 inl., 1 Vr. O.; door den militairen rechter 108 en 58 Europeanen en 45 en 42 inlanders resp. ter zake van militaire en burgerlijke misdrijven — dus méér Europeanen dan inlanders! — o. m. wegens dienstweigering resp. 23 en 4, insubordinatie 57 en 9, desertie 12 en 20, diefstal 12 en 14, mishandeling 20 en 12 (Criminecle Statistiek van N.-I.). Het percentage vrijspraken is groot; het toont minder de ondeugdelijkheid van het werk des rechters dan wel de onbetrouwbaarheid van het vooronderzoek aan (zie hierover: Een Landraadvoorzitter, Desa-politie en -justitie, overgedrukt uit de Locomotief 1897), welks regeling de wetgever nog steeds in gebreke bleef grondig te herzien: op de resp. 20712 en 474.153 beklaagden, die in 1906 (het laatste jaar, waarover de Statistiek der Rechtsbedeeling dienaangaande cijfers geeft) in Ned.-Indië resp. ter zake van misdrijf en overtreding, door den burgerlijken rechter in eersten aanleg öf zijn veroordeeld öf vrijgesproken (ontslagen van rechtsvervolging) beliep het aantal van hen, die zijn vrijgesproken (ontsl. v. rechtsv.) resp. 5956 d. i. 28,75 % en 67,002 d. i. 14.15 %; dat van de 1037 en 1028 beklaagden, die in 1906 (Bijlage F VI Kol. Versl. 1917) resp. voor den Landraad en den Politierechter (Landrechter) ter zake van veediefstal hebben terechtgestaan, resp. 405 en 291, d. i. 39 en 18.3 %; dat van de 364 beklaagden, die in 1906 door den militairen rechter werden veroordeeld of vrijgesproken (geabsolveerd van de instantie), 59 d. i. 16.2 %, terwijl van de 57 reclames door de Krijgsraden geheel of gedeeltelijk gegrond verklaard werden 31, d. i. 54,38 %. Voor de Districts-, Regentschaps- en Politiegerechten op Java en Mad. en de Magistraatsgerechten in de Buitenbezittingen waren in 1912 (Statistiek Rechtsbedeeling) aanhangig 2068, 66913, 355425 en 107537 overtredingen. Naar de Zeekrijgsraden in Ned.-Indië werden blijkens eene opgave in M. R. T. in 1915 verwezen 53 Europeanen en 112 inlanders.

De Gouvernementsrechtspraak is luidens art. 74 Reg. Regl. uitgesloten, waar de inlandsche bevolking is gelaten in het genot van haar eigen rechtspleging. Daar is de rechtspraak overgelaten aan *inheemsche rechters*. Ter verzekering van eene behoorlijke rechtsbedeeling is evenwel het N.-I. Gouvernement in verschillende streken bij ordonnantie regelend opgetreden, zooals met betrekking tot de inheemsche bevolking van Groot-Atjèh (Ind. Stb. 1881 no. 83 en 1916 no. 432) en van de Pinoehlanden (Ind. Stb. 1896 no. 220), van de Mohamedaansche en van de Hindoebevolking van de afdeeling Lombok (Ind. Stb. 1895 nos. 185 en 186), houdende voorschriften betreffende de samenstelling, het rechtsgebied en de competentie der inlandsche rechtbanken, de leiding der terechtzittingen door een Gouvernements-Bestuurshoofd, de bevoegdheid van het Hoofd van Gew. of Pl. Best tot wijziging van de genomen beslissing, de beperking van den rechter ten aanzien van op te leggen straffen, de onttrekking van sommige strafbare feiten aan zijne kennisneming. De groote verscheidenheid van inrichting der inheemsche rechtspraak laat niet toe dienaangaande in bijzonderheden te treden. Men zie dienaangaande het juist verschenen proefschrift van A. Mieremet, De hedendaagsche inheemsche rechtspraak in N.-I. en haar regeling, 1919.

Literatuur. Zie de literatuur onder POLITIE; de rechtskundige tijdschriften Het Recht in Ned.-Indië vanaf 1849 en Indisch Weekblad van het Recht vanaf 1863, welke in 1915 zijn samengesmolten tot het Indisch Tijdschrift van het Recht, orgaan van de N.-I. Juristenvereeniging; Wet en Adat 3 deelen 1896—'97; voorts D. van Hogendorp, Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in O.-I., 1799 bl. 20; Mr. H. W. Daendels, Staat der N. O.-I. Bezittingen, 1814; Mr. P. Mijer, Bijdrage tot de geschiedenis der codificatie in N.I. in T. v. N.-I. 1839 bl. 221; J. G. Rochussen, De causis cur in nonnullis capitibus praecipuis differat Codex Civilis Indo-Neerlandicus a Codice Civili nostro, diss. 1853; J. P. Metman, De nonnullis locis in quibus differat methodus procedendi in foro civili ex codice indo-neerlandico a Codice nostro, diss. 1855; Het journaal van den Baron van der Capellen op zijne reis door de Molukkos in T. v. N.-I. 1855, 17e Jg. II bl. 305, 311; J. Hageman, Geschiedenis van het Holl. Gouvernement op Java in Ind. T. v. L. en Vk. 1856 V bl. 227; Mr. C. A. de Jongh, Burgerlijk Wetboek voor N.-I. met aanteekeningen 1857; H. D. Levyssohn Norman, De Britsche heerschappij over Java en Onderh.

(1811—1816), diss. 1857 bl. 135; D. J. Mackay, De handhaving van het Europeesch gezag en de hervorming van het regtswezen onder het bestuur van den Gouv.-Gen. Mr. H. W. Daendels (1808—1811), diss. 1861 bl. 87; J. H. J. Hoek, Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en Onderh. (1816—1819), diss. 1862 bl. 235; Jhr. H. van der Wijck, De N. O.-I Bezittingen onder het bestuur van den Komm.-Gen. du Bus de Gisignies (1826—1830), diss. 1866 bl. 237; Mr. A. A. de Pinto, Wetboek van Strafregt voor N.-I., Wetboek voor de Europeanen in N.-I., met memorie van toelichting, 1866; Mr. M. C. Piepers, De politierol, 1868; Mr. J. Sibenius Trip, Het politieregt op Java en Mad., 1872; Mr. T. H. der Kinderen, De algemeene verordeningen tot regeling van het regtswezen in het Gouv. Sumatra's Westkust, toegelicht uit officieele besluiten, 1875; Mr. J. W. S. van der Aa, Het civiel proces voor de Landraden en Rapats op Java en Mad. en ter Sum. Westkust, 1875; Idem, De leer van het bewijs in strafzaken volgens het N.-I. Strafregt, 2e druk 1876; De Magistratuur in Ned.-Indië door Een Rechterlijk Ambtenaar, 1878; Mr. C. P. K. Winckel, Essai sur les principes régissant l'administration de la Justice aux Indes Orientales Hollandaises, 1880; H. L. E. de Waal, De invloed der kolonisatie op het inlandsch recht in Ned. O.-I., diss. 1880; Mr. J. H. Abendanon, De Ned. Indische rechtspraak van 1849—1897, 3 dln., 1881, 1892 en 1898, waarbij zich aan luit Mr. J. Duparc, Verzameling van Ned. Indische Rechtspraak en Rechtsliteratuur 1898—1910, 2 dln.; Mr. T. H. der Kinderen, De ordonnantie van 14 Maart 1881 betrekkelijk de regtspleging onder de inheemsche bevolking van Groot-Atjèh, met eene memorie van toelichting 1881; Mr. A. J. Immink, De regterlijke organisatie van N.-I., 1882; Mr. M. C. Piepers, Macht tegen recht, 1884; H. P. Grobbee, De panghoeloe als adviseur- in strafzaken, diss. 1884; Mr. W. A. P. F. Winckel, De rechtsbedeeling onder de inlanders en daarmede gelijkgestelden op Java en de Buitenbezittingen, 3 dln., 1884 en 1888; Mr. T. H. der Kinderen, Wetboek van Strafregt voor Inlanders in N.-I. met toelichtende memorie, 2e druk 1885; Idem, De Algemeene Politiestrafreglementen voor de Europeanen en voor de Inlanders in N.-I. met toel. mem., 2e druk 1885; Handelingen der N.-I. Juristenvereeniging, 1885—1887; Mr. J. Lion, De Ned. Indische Strafvordering voor Europeanen en met hen gelijkgestelden, 1886; Mr. W. E. van der Hout en H. J. Prins, Handl. ten gebruike bij de uitoefening der militaire rechtspleging, bewerkt ten dienste van het leger in N. O.-I., 4e uitg. 1888; A. J. C. E. van Heijcop ten Ham, De berechting van civiele zaken en van misdrijven op de terechtzitting der landraden op Java en Mad., diss. 1888; Mr. A. J. Immink, De rechtspleging voor de inlandsche rechtbanken in N.-I., 2 dln., 1889; Ontwerp van een Wetboek van Strafrecht voor de Europeanen in N.-I. met Mem. v. Toel., 1891; Mr. J. H. Abend non, Publiek- en privaatrechtelijke verhoudingen tusschen Ned. en de Ned.-Indische koloniën, 1891; Mr. L. W. C. van den Berg, De afwijkingen van het Mohammedaansche familie-, erf- en vermogensrecht, 1892; F. C. Hekmeijer, De rechtstoestand der inlandsche Christenen in N.-I., diss. 1892; Mr. C. W. Margadant, Het Regeerings-Reglement van N.-I. toegelicht, 1894, 1895, 1897, 3e deel, bl. 90; Idem, Verklaring van de Ned.-Indische Strafwetboeken, 1895; J. P. T. J. Brondgeest, Burgerlijk Wetboek met aanteekeningen, 1897; Nieuwe regeling van den privaatrechtelijken toestand der Chineezen, ontworpen op last der Regeering van N.-I., 1897; A. J. Driessen, Schets der werkzaamheden in strafzaken van den Ned.-Indischen ambtenaar van het O. M. op Java en Mad., diss. 1897; Wetboek van Strafrecht voor de Europeanen in N.-I. met memorie van toelichting, 1898; Mr. J. Slingenberg, Het nieuwe Indische Strafwetboek (Overzicht van de afwijkingen van het Nederlandsche Wetboek om andere dan specifieke Indische redenen) in Tijdschrift voor Strafrecht, 1898 XI bl 259; Mr. I. A. Nederburgh, Wetgeving voor N.-I., 2 stukken 1899; Mr. A. J. Immink, Het Reglement op de burgerlijke rechtsvordering voor de Europeesche rechtbanken in N.-I. vergeleken met het Nederlandsche Wetb. v. Burg. Rechtsv., 1900; A. V. L. Barré, Het militair strafrecht in N.-I., 2 dln., 3e druk 1898, 1900; H. H. van den Berg, Ned. Indisch en Britsch Indisch Strafrecht, diss. 1901; Mr. W. Boekhoudt De zaakwaarnemerij in Het Recht in N.-I., 1903, dl 80 bl. 282; Mr. P. H. Fromberg, Rapport over de Chineezenwetgeving, 1903; Mr. M. S. Pols, Advies aan den Min. v. Marine van 3 Juli 1875 (over verbindbaarheid van de militaire wetgeving in N.-I. enz.) in Militaire Jurisprudentie 1904 II no. 49; Mr. F. C. Hekmeijer, Geschiedenis van de nieuwe regeling der residentiegerechten op Java en Mad., 1905; Mr. J. Duparc, Faillissementsverordening benevens opgave van literatuur en jurisprudentie, 1906; Mr. I. A. Nederburgh, Hoofdstukken over strafvordering, 1908, I De tenlastelegging, en 1911, II Het bewijs; Mr. F. C. Hekmeijer, Het koloniaal verband in de wetgeving van Nederland en de Nederlandsche koloniën in Ind. Gids 1909 I bl. 161; Mr. H. J. Scheuer, Hervormingen in de Indische rechtsbedeeling, in Onze Eeuw 1910 I bl. 33; Mr. A. van Gennep, Verplichte rechtsbijstand in civiele zaken bij de landraden en residentiegerechten op Java en Mad., in verband met de unificatie het recht, in Verh. Ind. Gen. 1910/11 bl. 59; Dr. F. de Haan, Prisangan, 1911 I bl. 27, 94, 280, 318, III bl. 186, 394, IV bl. 137, 257; Mr. G. N. Bouma, De Magistraatsrechtspraak in het ressort van den Raad van Justitie te Padang, in Ind. Gids 1911 II bl. 1178; Mr. D. Rutgers, Het Inlandsch Reglement, Leiddraad voor studie en practijk, 1911; K. L. J. Enthoven, Het adatrecht der inlanders in de jurisprudentie, diss. 1912; Mr. J. H. Carpentier Alting, Grondslagen der rechtsbedeeling in N.-I., 1913; H. Marcella, Algemeene Bepalingen van Wetgeving voor N.-I. diss. 1913; Dr. J. de Hullu, De handhaving der orde en tucht op de schepen der O. I. C. in Bijdr. T., L. en Vk., 1913, dl 67 bl. 516; Mr. J. de Louter, Handboek van het Staats- en Administratief recht in N.-I., 6e uitgave, 1914, bl 460; Mr. W. de Gelder, Het Strafrecht in N.-I., 3e uitg., bijgewerkt door Mr. J. Duparc, 1914; Mr. P. H. Fromberg, De Landrechter in Het Recht in N.-I., 1914, dl 102 bl. 10; Mr. W. Boekhoudt, De revisie in N.-I., in Het Recht in N.-I., 1914 dl 103 bl. 1; P. A. Kempen,

Naar aanleiding van het inwerkingtreden in O.-I. van de gewijzigde Rechtspleging bij de Zeemacht in Militair-Rechtelijk Tijdschrift 1914, bl. 462, en Uit de practijk van de Rechtspl bij de Zeemacht in O.-I., in M. R. T. 1916, XII bl. 37; Mr. A. S. Hirsch, Het Inlandsch Reglement toegelicht door de rechtspraak gebracht op ieder artikel, 1915; Mr. K. H. Corporaal De Di tricts- en Regentschapsgerechten in N.-I., in Ind. Gids 1916 II bl. 1181; Mr. P. A. F. Blom, De herziene Rechtspleging bij de Landmacht, in Ind. Mil. T 1916, 47e Jg. no. 1—6 bl. 390; M. van Blerkom, De ontwikkeling van de politierechtspraak in N.-I., diss. 1916; H M Kits van Heyningen, Het straf- en wraakrecht in den Ind. Archipel, diss. 1916; C. F. de Ruyter de Wildt, Politierol en Landgerecht in Kol. Tijd chr. 1917, 6e Jg. bl. 433; J. W. Meijer Ranneft, Scheiding van bestuur en politierechtspraak op Java in id. bl. 897; Mr. P. H. Fromberg, Vastgeloopen (rechtspraak over de Chineezen in Indië) in Chung Hwa Hui Tsa Chih, 1917, 1e Jg. bl. 98; Dr. J. H. Boeke, De Indische woekerwet in Kol. Studiën 1917, 1e Jg. no. 5, bl. 61; Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht voor N.-I., door de Bijz. Commissie uit de Staatscommissie voor de herziening van het Ind. privaat- en strafrecht, 1918; Mr. W. Boekhoudt, De militaire strafwetgeving in N.-I., in M. R. T., 1918 XIV bl. 211; Mr. Ph. Kleintjes, Staatsinstellingen van N.-I., 3e druk, 1918 II bl. 99; Mr. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van N.-I., 1918; Mr. A. A. de Vries, Een en ander over de Indische R. O. en Rechtspraak in den tijd der O. I. C., in Kol. Tijdschr. 1918, 7e Jg. bl. 1426.

RECHTVLEUGELIGEN (*Orthoptera*). Orde van Insecten met bijtende monddeelen en meestal twee paar vleugels, waarvan de voorste stijf, perkamentachtig zijn en min of meer het voorkomen hebben van dekschilden, terwijl de achtervleugels vliezig zijn en in toestand van rust als een waaier geplooid onder de voorvleugels opgeborgen worden. Zij doorloopen geen volkomen gedaantewisseling en ondergaan gedurende hun groei enkel een aantal vervellingen. De meest bekende vormen dezer orde zijn de sprinkhanen (walangs), de krekels, (zie KREKEL) de veenmol en de kakkerlakken (zie KAKKERLAK); maar zij omvat tevens de vangsprinkhanen en die merkwaardige insecten, waaraan de Indische natuur zoo rijk is, de wandelende takken en bladeren (zie MIMICRY). Ook de oorwormen, hoewel door sommige dierkundigen als een afzonderlijke orde beschouwd, mogen tot de Rechtvleugeligen gerekend worden.

De sprinkhanen worden verdeeld in twee familiën, de bladsprinkhanen (*Locustidae*) en de veldsprinkhanen (*Acrididae*). Terwijl het lichaam der krekels rond en zelfs ruggelings eenigszins afgeplat is, zoodat de vleugels nagenoeg horizontaal liggen, is het lichaam der sprinkhanen zijdelings afgeplat en liggen de vleugels bijna verticaal daartegen aan. Bij de „bladsprinkhanen", ook wel sabelsprinkhanen genoemd, gekenmerkt door hun lange borstelvormige sprieten, is het wijfje in het bezit van een sabelvormige legboor, waarmede zij de eieren vrij diep in den grond kan brengen; zij leven grootendeels van dierlijk voedsel, maar brengen toch somtijds aan de tabaksplanten eenige schade toe. Niet zeer gunstig bekend zijn de „veldsprinkhanen", van de voorgaande aan hun veel kortere, draadvormige sprieten en het gemis van een legboor gemakkelijk te onderscheiden; zij leven uitsluitend van plantenvoedsel en hebben in de laatste jaren in onderscheidene koffietuinen belangrijke schade aangericht. Ook vreten verschillende soorten aan de bladeren en jonge spruiten van het suikerriet. Tot deze familie behooren de beruchte „treksprinkhanen", die door sommige volkstammen als voedsel genuttigd worden; volgens Valentijn werden ook op Java en Bali in zijn tijd walangs door de inlanders gegeten. Evenals bij de krekels bezitten bij de sprinkhanen de mannetjes het vermogen een sjirpend geluid voort te brengen, dat waarschijnlijk dient om het wijfje te lokken; de veldsprinkhanen strijken daartoe met den getanden binnenkant van de dij der achterpooten langs den buitenrand der voorvleugels, terwijl bij de sabelsprinkhanen een der aderen aan den wortel van den linker voorvleugel van onderen met tandjes is voorzien, als een „rasp", waarmede zij over den rechter voorvleugel strijken, die op dat punt een sterk gespannen vliesje bezit, omgeven door een dikken rand, bij wijze van een „trommel". Het sterkst ontwikkeld is dit orgaan bij een op Java en Borneo voorkomende groote sprinkhaan, de *Macrolyristes imperator Voll.*, wiens geluid men op verren afstand hooren kan (zie Tijdschrift voor Entomologie dl VIII, 1865).

De *Mantidae* of vangsprinkhanen, die zich met andere kleine insecten voeden, zijn echter roofdieren; tot het bemachtigen van hun prooi kunnen zij de getande scheen van hun lange voorpooten tegen de met twee rijen stekels gewapende dij terugslaan, evenals een zakmes in zijn heft. Zij zijn bijna uitsluitend bewoners der heete luchtstreek en slechts een paar soorten, zooals de bekende *Mantis religiosa* (Gottesanbeterin, prie-Dieu), komen in Z.-Europa voor. Deze eigenaardige benaming hebben zij te danken aan de zonderlinge wijze, waarop zij het voorste lichaamsgedeelte en de voorpooten, evenals een biddende de handen, omhoog richten; de Maleiërs noemen ze daarom walang sëmbah, biddende vangsprinkhaan. De wijfjes bevestigen haar eieren, in klompjes vereenigd, tegen de takken en omhullen ze met een kapsel, gevormd door de slijmerige afscheiding van klieren van den eileider. Niet minder rijk aan verscheidenheid van soorten is de familie der *Phasmidae*, terecht spook-insecten genoemd, wijl hun nu eens bladvormig verbreed, dan weder stokvormig gerekt lichaam, met lange pooten, met of zonder vleugels, bladeren, knoppen, takken, ja bloemen zoo bedriegelijk nabootsen, dat de inlander hen voor levend geworden plantendeelen aanziet. De wijfjes van het geslacht *Phyllium* gelijken, evenals de sprinkhanen *Pseudophyllus* en *Phyllioptera*, op bladeren; niet alleen komen haar vleugels in kleur overeen met versche of verdorde bladeren, maar ook het aderbeloop gelijkt veel op dat van een blad en bovendien hebben de pooten bladachtige aanhangsels. De soorten van het geslacht *Truxalis* gelijken op spitse, half ontwikkelde grassprieten, die van het geslacht *Bacillus* op takjes. *Euryeantha horrida Boisd.* van Nieuw-Guinea heeft het geheele lijf met stekels bezet, zoodat men ze voor de takjes van een doornig gewas zou houden. Een Mantide, *Hymenopus*

coronatus Oliv, gelijkt in kleur en vorm op de blaadjes van een roos, waarop zij leeft, terwijl andere weer begonia-bloemen nabootsen. Wallace vond op Borneo een vorm, bedekt met teêre, half-doorschijnende groene bladaanhangsels, volkomen gelijkende op de levermossen, waarmeê stukjes rottend hout in het oerwoud overdekt zijn. Zeer merkwaardig is het ook, dat de eieren der Phasmiden meer gelijken op plantenzaden dan op insecten-eieren.

Ook de afwijkende groep der Oorwormen (*Forficulidae*), met hun korte voorvleugels en achterlijfsknijpers, is door een groot aantal soorten in den Indischen archipel vertegenwoordigd; bij enkelen, zooals *Opisthocosmia insignis*, het eerst beschreven door De Haan (Verhandel. over de Natuurl. Geschiedenis der Ned. Overz. Bezitt.) zijn die knijpers zoo sterk ontwikkeld, dat zij aan de vertakte bovenkaken van sommige kevers, het vliegend hert, herinneren.

Literatuur : A. de Bormans, Midden-Sumatra, Reizen en Onderz. der Sumatra-Expeditie, Nat. Hist., Dl II, Afd. 7. R. H.

REDANG. Zie VAARTUIGEN.

RÊDANI (JAV.). Zie CEDRELA FEBRIFUGA.

REDIL (Kei-eil.) Zie VLEERMUIZEN, INSEKTENETENDE.

RÊDJANG. Onderafdeeling der afdeeling Lêbong van de residentie Benkoelen, met een oppervlakte van 2498 K.M.² en ruim 30.000 inwoners, waaronder een 25 tal Europeanen en ± 300 Vreemde Oosterlingen (in 1910). De onderafdeeling wordt bestuurd door een controleur te Kêpahiang. Zij omvat: 1e de Rêdjang marga's: Sêloepoe Rêdjang, Bêrmani Oeloe, Mêrigi, Bêrmani Ilir en de zelfstandige Pasars Kêpahiang en Tjoeroep, 2e de Sindang marga's: Sindang Klingi, Sindang Klingi Oeloe, Sindang Bliti, Soekoe Têngah Kêpoengoet en de zelfstandige Pasar Padang Oelak Tanding, benevens 3e de vóór 1909 tot de afdeeling Benkoelen behoorende marga's: Djoeroekalang, Mêrigi-Poendjoeng, Mêrigi-Kêlindang, Sêloepoe-Baroe en Sêmidang-Kota Nioer, alsmede de zelfstandige Pasar Tabah Pênandjoeng. Door bergruggen wordt de onderafdeeling verdeeld in drie geheel van elkaar gescheiden streken, n.l. de genoemde Rêdjang-Sindang en de rondom Tabah Pênandjoeng gelegen marga's. De Rêdjang marga's worden gescheiden van het landschap Lêbong door den vulkanischen, zeer steilen, ongeveer 1000 Meter hoogen bergrug tusschen den Boekit Oeloe Soeloep en den Boekit Daoen, die tevens de waterscheiding vormt tusschen de rivieren Moesi en Kêtahoen. De Rêdjang marga's liggen op een lichtgolvende, gemiddeld 500 Meter hooge vlakte, die bestaat uit zeer vruchtbare diluviale tuf. De tallooze riviertjes, die deze vlakte doorsnijden, stroomen alle naar de Moesi, zoodat dit landschap feitelijk het lengtedal der Boven-Moesi vormt. Dit dal wordt in het Westen begrensd door den gemiddeld 800 M. hoogen Barisan-keten, en in het Oosten door de bergreeksen, waarop de Megang, Klingi en andere zijrivieren der Moesi ontspringen. De voornaamste berg is de werkzame 1938 M. hooge Kaba vulkaan, aan den voet waarvan de hoofdplaats Kêpahiang is gelegen; niet meer werkzaam zijn de Daoen (1620 M.) en de Palik (2500 M.). De Sindang marga's liggen ten Oosten van de Rêdjang-marga's, daarvan gescheiden door den bergrug tusschen den Boekit Kêlam, een uitgewerkten vulkaan, en den Kaba, door welks zadel (1115 M.) de weg loopt van Tjoeroeb naar Padang Oelak Tanding. Deze marga's omvatten in hoofdzaak het stroomgebied van de Klingi en de Bliti, twee zijrivieren van de Moesi. De Benkoelen-marga's liggen ten Westen van de Rêdjang-marga's en strekken zich in Z.W. richting uit over een rechtlijnigen afstand van 14 à 16 K.M.; zij worden doorstroomd door de Ajer Benkoelen en de Ajer Lemau die zich bij Benkoelen en Pondok Klapa in zee storten. Vermelding verdient hier de 1034 M. hooge Boekit Boengkoek (het Suikerbrood), die door zijn grilligen vorm, en hoog boven het omringende heuvelland uitstekende, de aandacht trekt. De Moesi, die op de Westelijke helling van den Boekit Tjoendoeng ontspringt, en de onderafdeeling over een lengte van ± 50 K.M. in Z.Z.O.richting doorstroomt, is de voornaamste, hier evenwel nergens bevaarbare, rivier. Het klimaat is frisch en gezond.

De voornaamste plaatsen zijn: Kêpahiang (zie aldaar), Pasar Tjoeroep, 635 M. boven zee, met een Chineesche wijk, gelegen op den driesprong der groote wegen Benkoelen—Moeara Aman, en Benkoelen—Moeara Bliti; er is een zeer levendige binnenlandsche handel; Padang-Oelak Tanding, op 254 M. boven zee, aan den weg Benkoelen—Moeara Bliti, en aan het beginpunt van den weg naar de marga's Sindang Bliti en Soeka Têngah Kêpoengoet, met een Chineesche wijk, vroeger standplaats van den controleur der Sindangstreken; op alle drie deze plaatsen is een opiumverkoopplaats gevestigd; Rêdjang verbruikt jaarlijks voor *f* 95000.— opium.

De rijstcultuur op natte velden (sawahs) ondergaat voortdurend uitbreiding; in 1913 besloegen die sawahs een oppervlakte van 669 bouws. De koffiecultuur door de bevolking wordt voornamelijk gedreven in de Sindangstreken, van waar het product via Moeara Bliti en Palembang wordt uitgevoerd. De veestapel telde in 1910 een 120 tal paarden, ongeveer 2700 runderen en 1100 buffels.

De onderafdeeling wordt doorsneden door de groote verbindingswegen Benkoelen—Moeara Enim, Benkoelen—Moeara Bliti en Benkoelen—Moeara Aman, alle langs Kêpahiang en zich daar en bij Pasar Tjoeroep splitsende, die alle berijdbaar zijn per automobiel, en waarlangs zich een steeds drukker wordend verkeer ontwikkelt.

De emigratieproef (zie hiervoor ook BENKOELEN) deed hier kolonies vestigen te Tjoeroep (171 zielen), Permoe (272 zielen) en Sêmpiang (325 zielen), wier veestapel op ultimo 1913 telde: 5 buffels, 23 runderen, 196 geiten en 5 schapen, terwijl de in 1912 opgerichte desacredietbank van Sêmpiang op ultimo 1913 werkte met een kapitaal van *f* 631.56. Zie verder BENKOELEN.

De bevolking bestaat uit drie geheel verschillende groepen, n.l. Rêdjangers, Sindangers en Serawaiers, de laatsten zeer in de minderheid. Op ultimo 1912 bedroeg de sterkte der bevolking ruim 32 000 inwoners, alzoo 12.9 per K.M.², tegen ± 8 per K.M.² voor de geheele residentie Benkoelen; de bevolkingsaanwas is zeer gering, hetgeen vooral toegeschreven wordt aan ziekten onder volwassenen en kinderen, onvoldoende voeding, en minder goede verzorging der vrouw tijdens het kraambed. De bevolking belijdt den Moh. gods-

dienst, doch is sterk animist, zooals blijkt bij verschillende gewichtige gebeurtenissen als ziekte, eedsaflegging, oogst, geboorte, huwelijk enz. Besnijdenis komt vrij zelden voor; ongeveer 90 % der mannelijke bevolking is niet besneden; bij vrouwen is zij totaal onbekend. De op palen gebouwde woningen staan meest in een kring gebouwd, in het midden waarvan zich hier en daar een gemeentehuis (balai) en soms een moskee (masdjid) of bedehuis (langgar) bevindt. Een wachthuisje (gardoe) is in elke doesoen aanwezig. Op het dorpsplein zijn klapperboomen geplant. De woningen zijn van hout, ingedekt met alang-alang of rëmbio, en met een omwanding van platgeslagen bamboe (ploepoeh); bij meergegoeden is de dakbedekking van gegalvaniseerd golfijzer of dakpannen, en de omwanding geheel of gedeeltelijk van hout.

De Rêdjangers zijn een veel minder gastvrij en welwillend slag van menschen dan hun buren, de Lêbongers. Marsden beschouwde hen als het meest zuivere, het oertype van de Maleiers, hetgeen minder juist is, daar de enkele afwijkingen van gewoonten enz. der Minangkabau-Maleiers, die zij vertoonen, uit Javaansche invloeden verklaard moeten worden. Hun taal is het Rêdjangsch en ook bij hen is het zoogenaamde rèntjongschrift in gebruik. Als afwijking van de Lêbongsche gebruiken dient nog vermeld dat de dansen hier altijd door jongens of meisjes afzonderlijk worden uitgevoerd.

Geschiedenis. In oude tijden had meermalen kolonisatie van Rêdjang uit plaats in de Pasëmah-landen en vooral in de Ommelanden van Benkoelen, tusschen welke laatste nederzettingen en het moederland steeds zeer nauwe betrekkingen bleven bestaan. Deze Benkoeleesche Rêdjangers echter moesten de suprematie der Sultans van Bantam erkennen, terwijl de eigenlijke Rêdjang zich langen tijd vrijwel onafhankelijk wist te houden, zoowel van Palembang als van Bantam. Om zich echter tegen de invallen der Bantammers te beveiligen zonden zij een jaarlijksche schatting aan den Sultan (përšëmbahan). Langzamerhand kregen toch de Sultans van Palembang meer invloed in Rêdjang, waarheen zij een djênang als vertegenwoordiger zonden, en waarvoor zij later eene wettelijke regeling vaststelden onder den naam van atoeran sindang mardika (de Rêdjangers noemden zich met grooten trots: orang sindang mardika, d. w. z.: „vrije grensbewakers"), die wordt toegeschreven aan Sultan Tjandai Balang en die later nog den grondslag bleef uitmaken, van 1825 tot 1859, voor de verhouding der Rêdjang tegenover ons, op grond waarvan de Rêdjangers in dien tijd o.a. jaarlijks eene belasting van ƒ 200, tiban toekon, aan ons opbrachten, waarna ze ten slotte in 1859, bij de inlijving, werd gewijzigd. Om zich tegen de voortdurende strooptochten der Rêdjangers te beveiligen vestigde Raffles in 1818 een militaire post te Poelo-gèto, die echter in 1825 werd opgeheven. In 1838 trok er eene expeditie heen om den moord op den ass.-res. van Benkoelen, Bogaerd, te wreken, doch ook daarna bleven plundering en menschenroof in Benkoelen door Rêdjangers bedreven, steeds veelvuldig voorkomen. De moord in 1857 op een met de opname belast onderoff. in Rêdjang en een aanslag op een ander in Lêbong in 1858 gaven aanleiding tot een milit. expeditie, die echter bij aankomst in Rêdjang geen tegenstand ondervond; na oprichting van eenige tijdelijke versterkingen werd Rêdjang in 1860 bij de afd. Têbing Tinggi van Palembang gevoegd, waarna in 1861 hetzelfde plaats had voor Lêbong. Later (1862) vielen nog eenige ongeregeldheden bij den aanleg van een weg voor, die eene kleine expeditie noodig maakten. Het kleine garnizoen, dat gelegerd was in eene permanente versterking van den 4den rang (Ind. St. 1889 no. 27), werd in 1906 ingetrokken.

De contrôle-afd. Rêdjang en Lêbong werd met een groot deel der contrôle afd. Sindangstreken, in 1904 van Palembang afgescheiden en bij Benkoelen gevoegd; aanvankelijk bleven rechtspraak en belastingheffing op den bestaanden voet geregeld, doch sinds 1914 staan te dien opzichte de onderafd. Lêbong en Rêdjang geheel gelijk met het overig gebied van Benkoelen. In 1909 (Ind. Stb. 385) werd de contrôle-afd. Rêdjang en Lêbong gesplitst in de tegenwoordige contrôle afdeelingen Lêbong en Rêdjang, met toevoeging aan elk van een gedeelte van het gebied van aangrenzende afdeelingen in Benkoelen, en beide, met de contrôle-afdeelingen Lais en Moko-Moko vereenigd tot de ass.-res. Lêbong.

Literatuur: Midden-Sumatra, Reisverh. II, bl. 101; Talen en Letterk., bl. 5, 9, 15, 37, 66; Aardr. Beschrijv., bl. 4, 35, 80, 93, 145, 151, 164; Volksbeschr., passim; De geschiedenis van Sumatra, Gids 1849, II, bl. 449, 690; W. Marsden, The History of Sumatra, bl. 37, 165, 175, 252; De Sturler, Proeve eener beschr. van het gebied van Pal., bl. 37, 192; Dr. C. Swaving, Beschr. van schedels van inboorlingen uit de bovenl. van Pal., Nat. Tijds. v. N.-I. 1870, bl. 263; Eenige aanteekeningen over de Sumatrasche volksstammen, Nat. Tijds. v. N.-I. 1863, bl. 304; W. A. Van Rees, De annexatie der Redjang, Rotterdam 1860; Aanteekeningen gehouden op eene reis in de binnenl. van Sum., bijzonder met betrekking tot Benk. en Pal., De Oosterling, I, bl. 66; J. L. M. Swaab, Beschrijving der onder-afdeeling Redjang, in Bijdr. t. d. T. L. en V.kunde van N.-I., deel 72, blz. 460 en J. L. M. Swaab, De onderafdeeling Redjang der residentie Benkoelen in Tijdschr. Kon. Aardr. Gen. 2e Serie (deel 33), (1916) blz. 57.

RÊDJANGSCH. Dit behoort, volgens hetgeen daaromtrent in het art. LETTERSCHRIFT is gezegd, tot de Rêdjangsch-Lampongsche groep van de alphabetten van Indischen oorsprong, die in den Archipel worden of werden gebruikt en is als schrift verwant met het z.g. Rèntjong, het Bataksch en het Lampongsch. Het Rêdjangsch, dat in de Rêdjangstreken (residentie Benkoelen) wordt gesproken, bevat vreemde, vooral Maleische woorden. Bij de uitspraak worden neus-klanken gehoord. De klemtoon valt zeer verschillend, nu eens op de laatste, meestal op de voorlaatste, doch ook wel op de eerste lettergreep; (de klemtoon op de cursief gedrukte lettergrepen) *doewai* (twee), *sëmbilan* (negen), *bërang kalai* (wellicht), *samoelan* (maagd). Vgl. Midden Sumatra II, 2, bl. 6; Tijdschr. Bat. Gen. XXX, bl. 484.

REDJO. Landschap in Ngada. Zie aldaar.

REDOK. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

REE. Zie KIDANG.

REEDE TOT DRAKESTEIN (Jhr. HENDRIK ADRIAAN VAN). Geb. 1636 te Utrecht, zoon van Jhr. Ernst v. Reede tot Drakestein en jkvr. Elizabeth van Utenhove. Reeds op zijn 14de jaar ging hij op zee, trad in 1657 als adelborst in dienst der O. I. Comp. en nam als vaandrig deel aan de expeditie onder Ryklof v. Goens naar de kust van Malabar. Hij werd hier tot kapitein bevorderd, daarna tot diplomatiek agent en Comp. opperhoofd te Ceylon, later ter hoofdplaats Cochin (Koetsjin). Vandaar werd hij als lid van den Politieken Raad overgeplaatst naar Ceilon, en in 1669, toen hij den rang van sergeant-majoor bereikt had, benoemd tot commandeur van Malabar. Eerst in 1671 aanvaardde hij dien post, waar hij zich kennen deed als een prachtlievend regent, en groote sommen besteedde aan vestingbouw en verfraaiingen. Den uitgestrekten tuin van de commandeurswoning te Cochin maakte hij dienstbaar aan de wetenschap; hier kweekte hij de tropische gewassen, welke later beschreven en afgebeeld zouden worden in zijn groot botanisch werk „Hortus Malabaricus". In 1676 keerde hij naar Batavia terug, waar hij het volgend jaar tot raad extraordinair van N. I. benoemd werd. In 1678 vertrok hij naar Nederland. In 1684 benoemden bewindhebbers van de O. I. Comp. hem tot Commissaris-generaal, met speciale opdracht om de steeds toenemende malversatiën onder de Comp. dienaren op de overzeesche kantoren uit te roeien. Op zijn uitreis bezocht hij de Kaapkolonie, waar hij verschillende hervormingen tot stand bracht en bewindhebbers adviseerde die kolonie uit te breiden. De nederzetting Drakestein werd naar hem genoemd. In Hindostan, op Ceilon en elders maakte hij zich gevreesd en gehaat als een soort van provoost gewelddiger der Comp., overal hare ontrouwe dienaren schorsend, afzettend of deporteerend. Zijne „ongehoorde proceduren" troffen zoowel hooggeplaatste personen gelijk den gouverneur van Ceilon en directeur van Bengalen, als de ondergeschikte dienaren der Comp. Hij bezocht in 1687 de factorijen op de kust van Koromandel, ten einde ook hier schoon schip te maken. De geldmiddelen der Comp. hadden er echter geen voordeel bij, dewijl hij zulke aanzienlijke bedragen ten koste legde aan vestingbouw; alleen voor het kasteel Negapatnam werd ruim een millioen besteed.

In 1690 ontwierp hij nog een plan voor een seminarie te Naloer. Het volgend jaar bevond hij zich op Ceilon, vanwaar hij vertrok naar Suratte. Doch onderweg kwam hij te overlijden; niet zonder vermoeden dat hij vergiftigd was door Comp. dienaren, die reden hadden zijne komst te vreezen. Zijn gebalsemd lijk werd naar Suratte gevoerd, waar eene pompeuse en kostbare uitvaart werd gehouden, terwijl zijne erfgenamen voor hem een praalgraf lie en oprichten. Van Reede, door den Britschen kroniekschrijver Mc Call Theal „an upright and humane man" genoemd, had minder verdienste als koloniaal staatsman dan als botanicus. Zijn Hortus Malabaricus, waarvan in 1678 het eerste deel verscheen, werd onder den titel „Malabaarse Kruydhof" in het Hollandsch overgezet en is een standaardwerk gebleven voor de flora van Hindostan.

REEREE. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

REES (OTTO VAN). Geb. te Culemborg 4 Jan. 1823 uit het huwelijk van Dr. J. Van Rees en G. J. E. Holmberg de Beckfelt. Reeds op jeugdigen leeftijd naar Indië vertrokken, waar hij 11 Juli 1837 aankwam, trad hij als klerk bij de algemeene secretarie in 's lands dienst, doorliep daar de lagere betrekkingen en werd 31 Mei 1850 tot Referendaris bij dat kabinet benoemd. Den 5en Juni 1851 tot adjunct-secretaris aangesteld, verwisselde hij die betrekking reeds 17 Juli d. a. v. met die van inspecteur van finantiën; na een kort verlof in Indië werd hij achtereenvolgens resident van Kědoe (6 Juli 1856), van Bagělèn (20 Aug. 1857) en van Socrabaja (11 Mei 1860). Den 14en Jan. 1864 werd hij lid van den Raad van Indië, in welke betrekking hij, na een tweejarig verlof in Nederland, 25 Sept. 1869 herbenoemd werd. Den 10en Juni 1872 op verzoek uit 's lands dienst ontslagen, werd hij Sept. d. a. v. tot lid van de Tweede Kamer gekozen, doch legde dat mandaat neder na zijne benoeming tot vice-president van den Raad v. Indië (30 Aug. 1873), welk ambt hij tot April 1878 vervulde. In Nederland teruggekeerd, werd hij weder tot lid der Tweede Kamer verkozen (17 Juni 1878), trad 10 Maart 1879 als Min. van Kol. op, doch legde die betrekking 20 Aug. d. a. v. weder neder, — werd weder lid der Tweede Kamer (Sept. 1880) en daarna voorzitter dier Kamer (Sept. 1881), en trad 20 Jan. 1884 als Gouv.-Gen. op, welk ambt hij 11 April 1884 aanvaardde. Op zijn verzoek werd hij 19 Juni 1888 ontslagen, en legde die waardigheid 29 Sept. d. a. v. neder; hij overleed te Arnhem den 10en Maart 1892. Van Rees heeft als lid van den Raad van Indië een levendig aandeel genomen in de voorbereiding en uitvoering der hervorming van het Preanger-stelsel; een belangrijk rapport daarover is, onder den titel Overzigt van d. geschied. der Preang. Regentschappen, gepubliceerd in Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880. Zijne hervormingsplannen in 1863 den Gouv.-Gen. Sloet aanbevolen, vindt men besproken in Ind. Gids 1885, I, bl. 720. In het jaar van zijn optreden als G.G. gaf de roof van het onder Engelsche vlag varend schip Nassero door den radja van Těnom (Atjèh) aanleiding tot hevige artikelen van de pers en protesten van het bestuur der Straits-Settlements, welke kolonie Nederland voor deze daad aansprakelijk stelde. Het conflict eindigde echter met een ultimatum door beide landen gezamelijk gesteld, waarna het zeeroovershoofd den buit teruggaf, de gevangen genomen schipbreukelingen uitleverde en zich opnieuw aan het Ned. gezag onderwierp.

Tijdens het bestuur van Van Rees werden eenige Bataksche landschappen ingelijfd; de strijd in Atjèh, waar het bestuur gereorganiseerd werd, bleef voortduren. Onlusten, spoedig bedwongen, braken uit in de Toba-landen, de Wafdeeling van Borneo, de Noorder districten van Celebes en in Djambi; een opstand te Tjilěgon (Bantam) werd eveneens spoedig onderdrukt. Deze laatste verwekte groote onrust te Batavia, doch dat komplot van Islamitische geestdrijvers eindigde met de executie der belhamels. Ongeregeldheden op het land Tjiomas (Buitenzorg) moesten met geweld worden bedwongen en leidden tot de verwijdering van den admini-

strateur. Deze zaak maakte destijds veel gerucht, ook in Nederland en was de aanleiding, dat Van Rees zijn verzoek tot ontslag indiende. Aan spoor- en tramwegen werd grooter uitbreiding gegeven; te Boelèlèng werden de slaven vrij verklaard. Als Minister werkte Van Rees er toe mede art. 2 § 27 van het politie-reglement voor inlanders (contractbreuk) af te schaffen; eene poging om scheiding tusschen Nederlandsche en Indische financiën tot stand te brengen, mislukte.

REES (WILLEM ADRIAAN VAN). Geb. te Arnhem den 13en Maart 1820 uit het huwelijk van Richardus Van Rees met Constantia Wilhelmina Piper, trad hij van de Militaire Akademie te Breda in Indischen krijgsdienst, welken hij in 1864 met den rang van majoor verliet. In 1870 werd hij benoemd tot lid der Algemeene Rekenkamer; hij overleed te 's Gravenhage den 4en Juli 1898.

Van Rees heeft zich vooral onderscheiden door meerendeels populaire werken uit de krijgsgeschiedenis van Ned.-Indië in de 19e eeuw. Van die werken noemen wij: Montrado, 's Bosch 1858; Wachia, Taykong en Amir, Rott. 1859; De annexatie der Redjang, Rott. 1860; Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier, 2 dln. Leiden 1862; De Bandjermasinsche krijg, Arnh. 1865; De pioniers der beschaving in Ned.-Indië, Arnh. 1866; Toontje Poland, 2 dln. Arnh. 1867; De Bandj. krijg nader toegelicht, Arnhem 1867; Vermeulen Krieger, Arnh. 1870; Historisch-Indische schetsen en Wynanda. Ook gaf hij verscheidene werken over krijgskundige wetenschappen uit.

REES-GEBERGTE (VAN). Deze naam is bij de eerste opvaart der Mambëramo (Noord Nieuw-Guinea) in 1884 aan het heuvel- en lage bergland gegeven, dat zich bevindt ter weerszijden van den benedenloop van deze rivier. De afstand tot de kust bedraagt hemelsbreed ongeveer 100 K.M.; gemeten langs de Mambëramo is deze afstand ± 240 K.M. Ten Zuiden wordt het gebergte begrensd door de groote meervlakte van de Midden-Mambëramo. Het bergland schijnt in het Westen samen te hangen met het randgebergte van de Geelvinkbaai en in het Oosten met het hooge Gauttier-gebergte.

In het laagste gedeelte heeft de rivier zich een bed ingesneden. De ruggen zijn niet hooger dan 500 à 600 M.; de hoogste waargenomen top is 1690 M. De hellingen der ruggen zijn meestal steil, de kammen scherp en vaak niet meer dan eenige meters breed. Een en ander wijst er op, dat de erosie van dit gebergte nog niet ver voortgeschreden is en dus dat het eerst in een betrekkelijk jong tijdperk boven zee is opgeheven. Het geheele bergland is met zwaar oerbosch bedekt. Grasvlakten werden er niet in gezien. In hoofdzaak schijnt het opgebouwd te zijn uit geplooide lagen van zeer jong tertiaire zandsteenen, kleischiefers en mergels. Bruinkool werd in de rivierbeddingen gevonden.

REGEERINGSREGLEMENT. Niet-officieele naam van het staatsstuk, waarin de hoofdlijnen van het staatsrecht en een aantal punten van het administratiefrecht van Ned.-Indië worden aangegeven. De naam „reglement op het beleid van de regering" is het eerst toegepast op het desbetreffende staatsstuk van 1806 (Schimmelpenninck), en later overgegaan op dat van 1815 (Kon. besluit), gevolgd door die van 1818 (besluit van Commissarissen-generaal), 1827 (besluit van Comm.-Gen. Du Bus), 1830 (Kon. besluit), 1836 (Kon. besluit onder het ministerschap van Van den Bosch) en 1854 (wet, gecontrasigneerd door Pahud). Dit laatste reglement werkt sinds 1 Mei 1855 en geldt, hoewel meermalen gewijzigd, nog steeds. Men vindt de zeven regeeringsreglementen van 1806 tot 1854 in Grashuis, De Reg.-Reglemen en benevens het charter van Nederburgh, 1893; die van vóór 1854 met hun voorloopers uit den tijd der compagnie in P. Mijer, Verzameling van Instructiën, enz., 1848; die van 1818 tot 1854 in het Ind. Stb., dat van 1854 en zijn wijzigingen bovendien in het Ned. Stb. Een commentaar in drie deelen op het Reg.-regl., artikelsgewijs geordend, gaf mr. Margadant in 1894–1897: zie voorts mr. De Louter, Handboek[2], bl. 101, mr. Kleintjes, Staatsinstellingen[3] I, bl. 6, en P. H. van der Kemp over de geschiedenis der Reg.-reglementen in Bijdragen v. h. Kon. Inst. 60, 1908, bl. 421. De niet-officieele naam „regeeringsreglement", die sinds lang burgerrecht heeft, wordt slechts gebezigd in art. 31 der Indische Comptabiliteitswet (1864), gelijk dat luidde vóór 1895; zie echter eveneens art. 52 Reg.-regl. Suriname en art. 52 Reg.-regl. Curaçao.

REGEN. Zie KLIMAAT en OBSERVATORIUM (Kon. Magn. Meteorol.) te Batavia.

REGENT. Naam voor inlandsche hoofden; in de dagen der Compagnie van veel ruimer gebruik dan thans. Vandaar dat men in het gewest Amboina en Onderhoorigheden (Boeroe, Kei-eilanden, enz.), op Zuid-Celebes en langen tijd op Padang en Indrapoera (zie RADJA) den naam regent ontmoette voor personen, die wij thans als districtshoofden, onderdistrictshoofden of wijkhoofden beschouwen; op Amboe zelf en de drie Oeliasers is regent zelfs de naam van het dorpshoofd (het regentschapsgerecht aldaar is dus een dorpsgerecht; dl I, bl. 636). Daarentegen is op Java en Madoera, en sinds 1917 in de voormalige rijken Bangli en Gianjar op Bali, regent de naam voor een hooggeplaatst en aristocratisch inlandsch hoofd. Zie BESTUUR, dl I, bl. 283 en 284.

REGIE. Zie OPIUM.

RÊGOE (Jav.). Zie LICUALA.

RÊGOELO (Jav.). Zie HIBISCUS ABELMOSCHUS

REIGER. De reigers, fam. *Ardeidae*, zijn nauw verwant aan de ooievaars en ibissen; zij hebben naar verhouding kortere pooten, maar langere teenen en de nagel der middenteen is steeds kamvormig getand aan de binnenzijde. Zij zijn door hun levenswijze aan de nabijheid van water gebonden en leven meestal in grootere gezelschappen bijeen. Ongeveer een 30-tal soorten komen in den Oostindischen Archipel voor. De europeesche blauwe reiger, *Ardea cinerea*, is op Java en Sumatra waargenomen en is op Java bekend onder den naam van tjangak, waarmede echter ook de beide volgende soorten aangeduid worden. Onze purperreiger komt in Indië niet voor, maar wordt vervangen door een nauw verwante vorm, *Ardea manillensis*, die zich door het gemis van zwarte vlekken aan de voorzijde van den hals onderscheidt en op de groote Soenda-eilanden is waargenomen. Een groote verspreiding heeft de bijna geheel aschgrauwe *Ardea sumatrana*, die van Sumatra tot Halmahëra en de Aroe-eilanden is waargenomen. De Zilverreigers, geheel witte

vogels, die in den broedtijd aan borst en rug versierd zijn met de zoogenaamde aigretten, komen in een 3-tal soorten, *Herodias alba*, *intermedia* en *nigripes*, voor. *Demiegretta sacra*, van Sumatra tot Nieuw-Guinea voorkomend, en zich meest aan de zeekust ophoudend, is gewoonlijk grijs met witten keelstreep, doch soms geheel wit. Onze europeesche kwak of nachtreiger, *Nycticorax nycticorax*, is waargenomen op de groote Soendaeilanden, terwijl in het Oostelijk deel van den Archipel de meer roodbruine *Nycticorax caledonicus* voorkomt; eerstgenoemde soort is op Java bekend als gowak, goewà of kontoel (koentoel) malôm. Roerdompachtige vormen zijn *Gorsachius melanolophus* van Java, Sumatra en Borneo, op de bovenzijde roodbruin met zwarte dwarsbandjes, van onderen vaalbruin en *Zonerodius heliosylus* van Nieuw-Guinea, over het geheel vaal geelachtig wit met zwarte banden. Volgens Koningsberger heet *Gorsachius* op Java walangkadak. Van de kleinere reigersoorten mogen hier nog vermeld worden *Bubulcus coromandus*, geheel wit, doch in den broedtijd zijn kop en hals en de rugsierveeren oranjebruin; men ziet deze soort voornamelijk in de nabijheid van vee. Zij dragen, zooals trouwens alle witte reigersoorten, den naam van koentoel in het Maleisch. Plaatselijk komt op Java, Sumatra, Borneo en Celebes een soort Rolreiger, *Ardeola speciosa* in groot aantal voor; de kop en hals zijn bruin, de rug is zwart en het overige gevederte wit; op Java heet deze vogel blèkok. Een van de kleinste soorten is *Ixolrychus cinnamomea*, hoofdzakelijk roodbruin met lichtere onderzijde, een gewone vogel in de sawahs.

REIMER (CARL, FRIEDRICH), afkomstig van Koningsberg in Pruisen en uitgevaren voor Amsterdam was, blijkens eigen aanteekeningen, sedert 20 December 1767 in dienst van de O. I. C., „diende sedert 12 November 1777 als Vaandrig-Ingenieur en Eerste Landmeeter te Colombo" kwam in 1785 naar Batavia over als luitenant-ingenieur, klom daar op tot Luitenant-Colonel, Directeur der Fortificatiën en Inspecteur van de Waterwerken en overleed in dien rang in den aanvang van 1796 (begraven 22 Januari).

Wij kennen Reimer — in de Naam-Boekjes der O. I. C. genaamd Rijmer Carel, Frederik — hoofdzakelijk uit zijn eigen papieren, rapporten, brieven, a.a., afkomstig uit de nalatenschap van den Gouv.-Gen. Mr. W. A. Alting, met wien Reimer in nauwe betrekking schijnt gestaan te hebben. Reimer schreef veel, over verschillende onderwerpen en over onderscheidene deelen van het uitgestrekte gebied, waar de voormalige O. I. C. gevestigd was of haar invloed deed gevoelen.

In Juni 1789 ontving Reimer de opdracht naar Ceylon te gaan, ten einde daar de komst af te wachten van de Militaire Commissie, bestaande uit de kapiteins ter zee Vaillant en Verhuell en den majoor Graeventein, welke Commissie door Prins Willem V benoemd was tot het opnemen en doen van voorstellen ter verbetering van de „Defensie en Militie" in de Oost-Indien. Met die Commissie bezocht Reimer in 1790 een groot deel van de factorijen en nederzettingen in Vóór-Indië en Ceylon; daarna van Januari 1791 tot Maart 1792 de Groote Oost, Makasser en ten slotte Java, waarbij ook de tempelruïnen van Prambanan, de waterkasteelen te Djokja en de hoven te Solo en Djokja bezocht werden. Over die reizen en bezoeken schreef Reimer uitvoerige verslagen, waaruit de lezer een inzicht verkrijgt in de toestanden van die dagen en de gesteldheid van onderscheidene plaatsen, tijdens de laatste jaren van het Comp. beheer. Ook bezocht Reimer de overblijfselen van de voormalige vorsten-verblijfplaats Padjadjaran, bij Bui enzorg, en beschreef hij wat daarvan in het einde der 18e eeuw nog overgebleven was. Verder is er aanwezig van zijne hand een lijvige verhandeling in twee deelen, over de gesteldheid van Batavia; het eerste ingediend aan de Regeering in Mei 1789, het tweede aangevangen einde 1792. Reimer behandelt daarin uitvoerig de slechte hygiënische toestanden, de onpractische woonwijzen, den overslechten toestand van het Binnenhospitaal, de ongezonde leefwijze der mindere Comp.-dienaren, ambachtslieden, soldaten en matrozen; en wijst de middelen tot verbetering aan. Met lof werd die Verhandeling vermeld in de Consideratiën en Advijs van de commissie tot de O. I. zaken, d.d. 31 Aug. 1803, aan het Staatsbewind der Bataafsche Republiek. Waarschijnlijk, almede als een gevolg van die verhandeling werden onder leiding van Reimer „nieuwe casernes voor de ligte cavalerie, agter Rijswijk gebouwd" en werd in October 1795 logies ingericht op het erf van het Buitenhospitaal (het latere fort Prins Frederik, daarna de Citadel) voor manschappen en officieren uit Holland verwacht; ook is er in Reimer's maandrapport van October 1795 voor het eerst sprake van het legeren van troepen op Weltevreden. De bouw van het Pennistengesticht op het Plein voor de Waterplaats (thans Glodok), tot het logeeren van de pennisten, die tot vóór dien in het kasteel woonden, is vermoedelijk wel aan de vertoogen van Reimer toe te schrijven.

Het besef, dat het ongezonde Batavia, als woonplaats, verlaten moest worden, zat toen in de lucht; Daurkoop e.a. hadden er reeds eerder op gewezen; de straffe hand van Daendels was noodig om krachtig uitvoering te geven aan de plannen tot ontruiming en verplaatsing naar hooger gelegen streken; de vertoogen van C. F. Reimer hebben intusschen zeker bijgedragen tot het veldwinnen der gezondere denkbeelden, en tot het geven van uitvoering aan die plannen, welke in den aanvang der 19e eeuw meer volledig volbrokken werden.

Onder leiding van Reimer werd verder een goede kaart vervaardigd van de omstreken van Batavia, in het Westen tot het land Kamal, in het Oosten tot Tandjoeng Priok, in het Zuiden tot Tanah Abang.

Reimer's omvangrijke briefwisseling, zijne rapporten en verslagen zijn te vinden in het Rijks Archief, Aanwinsten 1900, blz. 29, n°. XXII; meer in het bijzonder de nos. 76, 77 en 86, 87 onder de papieren afkomstig van den G.-G. Mr. W. A. Alting, nagelaten door Jhr. F. E. M. van Alphen. Zie verder de Haan's Priangan, II blz. 365 en 366, noot 3.

REINWARDT (CASPAR GEORG CARL). Geb. den 5en Juni 1773 te Lüttringhausen (Pruisen), uit het huwelijk van J. G. Reinwardt en C. Goldenberg. Ten einde zijn broeder, die te Amsterdam als apotheker gevestigd was, bij te staan, begaf hij zich op 14-jarigen leeftijd naar

die plaats, en legde zich daar, met het doel om zich voor de studie in de geneeskunde te bekwamen, met zooveel ijver en goed gevolg toe op de beoefening der natuurwetenschappen, met name der botanie, dat hij in 1801 benoemd werd tot hoogleeraar in de natuurlijke geschiedenis aan de hoogeschool te Harderwijk, welke betrekking hij, na te voren aldaar tot doctor honoris causa in de geneeskunde en natuurlijke wijsbegeerte bevorderd te zijn, aanvaardde met het uitspreken eener rede: „De ardore, quo historiae naturalis, in primis botanicae cultores, in sua studia feruntur". (Over den geestdrift, waarmede de beoefenaars der Natuurlijke Historie, en inzonderheid der kruidkunde voor hunne studiën bezield zijn). In 1808 werd Reinwardt door Koning Lodewijk Napoleon benoemd tot directeur van een aan te leggen plantentuin, verbonden met diergaarde en kabinet voor nat. historie, die eerst te Soestdijk, later te Haarlem en te Amsterdam zou worden opgericht. In 1810 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de chemie en pharmacie en gewoon hoogleeraar in de plantkunde aan het Amsterdamsche Athenaeum. Bij het herstel van het Ned. gezag over Ned.-Indië werd Reinwardt uitgekozen om commissarissen-generaal bij te staan in zaken van wetenschappelijken aard en ten aanzien van landbouw en onderwijs, en benoemd tot directeur over de zaken van den landbouw, kunsten en wetenschappen op het eiland Java en ond. In 1816 kwam hij in Indië; gedurende den tijd van zijn verblijf aldaar maakte hij zich zeer verdienstelijk door de organisatie van het onderwijs en den genees- en heelkundigen dienst, — dit laatste ook als „Kommissaris voor den civielen geneeskundigen dienst", welke betrekking hem door den Gouv.-Gen. Van der Capellen werd opgedragen. Ook voor de bevordering van den landbouw was hij ijverig werkzaam; de oprichting van den botanischen tuin te Buitenzorg was grootendeels zijn werk. Tijdens zijn verblijf in Indië maakte hij tal van reizen, eerst over Java, in 1821—22 in de Molukken. Benoemd tot hoogleeraar in de chemie, botanie, geologie en mineralogie aan de hoogeschool te Leiden, keerde hij in 1822 naar het vaderland terug en aanvaardde die benoeming 3 Mei 1823 met eene rede: „De augmentis quae historiae naturali ex Indiae investigatione accesserunt". (Over den vooruitgang van de natuurwetenschap tengevolge van de onderzoekingen in Indie). In 1844 werd zijn onderwijs tot de botanie beperkt; in 1845 nam hij zijn eervol emeritaat. Hij overleed 6 Maart 1854 te Leiden.

Op wetenschappelijk gebied is door Reinwardt niet zooveel gepresteerd geworden, als men wel had verwacht; zijne vele en veelerlei werkzaamheden beletten hem zich geheel daaraan te wijden; toch zijn door Reinwardt verscheidene bijdragen ook tot de kennis van Indië gepubliceerd, meestal in de Verh. van de Eerste klasse van het Kon. Instituut en van de Academia Caesareo-Leopoldina te Bonn, zooals over den aard en oorsprong der eetbare vogelnestjes op Java, en eene beschrijving der *Hepaticae Javanicae*, alsmede een voorlezing over „de natuurlijke vruchtbaarheid der O.-I. eilanden en bijzonder van Java en over de waarschijnlijke oorzaken daarvan." In de Verh. Bat. Gen. IX leverde hij een bijdrage „Over de hoogte en verdere natuurlijke gesteldheid van eenige bergen in de Preanger regentschappen". Groote verdiensten verwierf hij zich in Indië door het bijeenbrengen van wetenschappelijke verzamelingen, die door hem naar het moederland gezonden werden. Ofschoon een groot deel daarvan op de zeereis te loor ging, zijn o. a. het museum van nat. historie en het museum van oudheden, beide te Leiden, veel aan Reinwardt verschuldigd.

Zie: Reinwardt's Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in het jaar 1821, uit zijne nagelaten aanteekeningen opgesteld, met een levensberigt en bijlagen vermeerderd: door W. H. de Vriese (uitg. door het Kon. Instituut v. d. T., L. en V. v. N.-I. 1858). Voorts: P. J. Veth, Ontdekkers en onderzoekers, Leiden 1884.

REISGELEGENHEDEN. I. Van en naar Indië. In den tijd toen de Portugeezen in onzen Archipel gevestigd waren en ook nog in de eerste jaren van de Oost-Indische Compagnie was het een waagstuk om de reis van Europa naar Indië of omgekeerd te ondernemen. De schepen hingen bijna geheel van weer en wind af; en hoe stoutmoedig de toenmalige schippers ook waren, door gebrek aan ondervinding en onbekendheid met stroomingen en winden was het hun dikwijls onmogelijk de vele dreigende gevaren te trotseeren. Daarbij kwam nog, dat zeeroovers de zeeën onveilig maakten, terwijl ook veel gevaar opleverde het belasten van het schip verre boven het laadvermogen, waarvan maar al te dikwijls het gevolg was, dat het met man en muis verging, zooals o.a. blijkt uit de volgende aan Jan Huygen van Linschoten ontleende, in P. A. Tiele's „De Europeërs in den Maleischen archipel"[1]) voorkomende zinsnede: „Dat er een schip behouden naar Portugal overkomt, „is niet dan enckel mirakel van Godt", zoo slecht zijn ze tegen zeegevaren bestand, zoo schandelijk worden ze overladen, en zoo onbedreven is het scheepsvolk. Ze varen daar maar heen op Gods genade en als de nood aan den man komt „so ist misericordia ende onse lieve Vrouwe, dat zij haer helpen willen".

Uit de woorden, die Jan Huygen den kapitein van het schip, waarmede hij een reis van Indië naar Portugal deed, in den mond legt, kan worden opgemaakt, dat de Engelschen in dien tijd betere zeevaarders waren dan de Portugeezen. Wij lezen daar „....en onse capiteyn wist noch te segghen doen wij in desen noot waren/ dat hem geen dinck meer en verwonderde/ dan hoe dat God de Heer/ Haer (die goede Christenen ende Catholyken waren) die Cabo al toos met soo groote ende sterke toymenten ende schade liet passeeren/ hebbende soo groote ende stercke schepen/ ende die Engelschen dat ommers Ketters ende Gods lasteraers zijn/ met soo cleijne ende zwacke schepen soo gemackelick die Caep passeerden/ gelijk als in Indië die tijdinghe was/ dat zij een Engelschman ghepasseert hadden met groote faciliteijt/".....

In den aanvang van de 17e eeuw werd bepaald, dat de dienaren van de Compagnie, die

[1]) Opgenomen in Bijdr. T. T. L. en Vlk. v. Ned.-Indië (zie 4e reeks Ve deel 1881, bl. 153).

met 's Comp.'s schepen repatriëerden, niet meer mochten medenemen dan de „waerdije van twee maanden gagie in Nederlandt", terwijl naar gelang van hun rang en traktement was voorgeschreven de hoeveelheid, soort en grootte der colli, waarin de bagage mocht worden overgebracht. Al deze maatregelen, die telkens werden herhaald en verscherpt, hadden ten doel het drijven van particulieren handel te voorkomen. De straffen bedreigd tegen de overtreding dier plakaten hielden niet minder in dan „aanhouding ten profijte van de Comp. van alles wat buijten de kisten en gepermitteerde potten ofte flessen in het kooygoed of daar buijten werd overgebracht."

De kosten van een reis naar Nederland in die dagen kunnen blijken uit een plakaat van 1648, waarbij bepaald was, dat „vrijlieden" te betalen hadden: 1°. vracht, te betalen aan het „comptoir generaal" te Batavia / 150; 2°. kostgeld, te voldoen in Nederland, aan de Kamer, waaraan het schip geconsigneerd was, voor mannen, in de kajuit 30, in de „hutte" 18 en „bij 't gemeene volck" 9 stuivers per dag; voor vrouwen respectievelijk 1 gulden, 12 stuivers en 9 stuivers; 3°. bagage (geen koopwaar „alsoo die in alle gevalle verbeurt sijn"), te betalen aan „onsen cassier" te Batavia / 2000 „voor 't last in volume offte gewigt."

In het laatst van de 17e eeuw — toen het varen naar en van Indië reeds, zooals Busken Huet het in zijne Litterarische fantasieën en kritieken (deel XI) uitdrukt, waar hij over Valentijn's bekende Uit- en thuisreizen spreekt, een soort van trekschuitdienst was geworden en alles als van muziekpapier ging — was de „wettige" duur eener reis van Nederland naar Indië $7^1/_2$ maand. Voor korter reizen verleende de Comp. premie. De voormelde reizen van Valentijn (zie zijn „Oud en Nieuw Oost Indien", 4e deel, 2e stuk of het door A. W. Stellwagen in 1882 uitgegeven Van en naar Indië, Valentijns 1e en 2e uit- en thuisreis, voorafgegaan door Busken Huets studie over F. Valentijn) duurden 6 tot 8 maanden, wanneer men het oponthoud aan de Kaap — 1 tot $2^1/_2$ maand naarmate er meer of minder reparatie aan het schip noodig was — niet mederekent. Gewoonlijk werden de reizen met een betrekkelijk groot aantal schepen tegelijk gedaan.

Het werd den dienaren der Comp. niet gemakkelijk gemaakt om een reis naar het vaderland te ondernemen. Vrees voor het drijven van particulieren handel en voor het uitlekken van de handelingen der Comp. was daarvan de reden. Zoo mochten zij niet anders dan met schepen der Compagnie reizen, niet repatriëeren vóór zij ten minste 12 maanden gage bespaard hadden; niet zonder vrouw en kinderen vertrekken; in het heen- en weer reizen van getrouwde mannen zag men nl. „een pretext om in het vaderlant correspondenten tot bevordering van hunne particuliere handel te maken." Zelfs vindt men plakaten welke voorschreven, dat de repatriëerenden, vóór hun vertrek al hunne goederen enz. te gelde moesten maken, en hunne pretentiën op de Comp. opgeven.

In de in 1783 geapprobeerde Zeilag(i)e-orders om ten allen tijde van Nederland over de Kaap de Goede Hoop naar Straat Sunda (en omgekeerd) te zeilen, werd uitvoerig voorgeschreven welken weg de schepen der Compagnie op de uit- en op de thuisreis moesten volgen. De uitreis werd gemaakt door het Kanaal (tenzij de schepen genoodzaakt waren „om agter Schotland om" te zeilen) langs Madera, de Canarische en de Zoute eilanden, naar gelang van den wind dichter bij de Afrikaansche of de „Brasilsche kust"; van Mei tot Aug. naar „Baay Fals" en anders naar „Tafelbaay"; van daar langs St. Paul en Amsterdam en door Straat Soenda naar Batavia. Op de thuisreis werd van de Straat Soenda af, zoo mogelijk rechtstreeks op Madagascar aangehouden en tusschen dit eiland en Punto de Fontes, langs het Rif van Anguilhas naar de Kaap of Baay Fals (van Mei tot Aug. was het „op een boete van 3 maanden gagie" verboden om de Tafelbaai aan te doen); verder langs St. Helena en „Assansaon" naar Corooz en Flores. De verdere weg hing af van de „secrecte order" door den gezagvoerder aan de Kaap ontvangen. Hield die order de vaart door het Kanaal in, dan voer hij langs de eilanden Verde en Vigis of Magde en de Vijf klippen.

In 1788 werd een regeling ontworpen voor eene „spoedige en gereguleerde correspondentie" met 's Comp.'s hoofdbezittingen in Indië en de Kaap de Goede Goop. De vaart zou met 10 schepen onderhouden worden, waardoor het mogelijk zou zijn om geregeld om de 3 maanden uit Holland te vertrekken. De geheele reis — uit en thuis — was berekend op 11 maanden, nl. Holland—de Kaap: 3 maanden; oponthoud aan de Kaap: 8 dagen; de Kaap over Ceylon—Batavia: 2 maanden; verblijf in Indië: 14 dagen. Bij kortere reizen zouden premiën worden uitgekeerd. Het blijkt niet of deze geregelde dienst ooit tot stand is gekomen.

In het begin van de 19e eeuw kwam de zeilschipvaart tusschen Nederland en Indië tot grooten bloei; hoofdzaak bleef echter vrachtvervoer, zoodat er niet op geregelde tijden gevaren werd. Doch reeds in 1822 legde de firma A. van Hoboken & Zonen te Rotterdam zich toe op het geregeld vervoer van passagiers met hunne schepen, waarvan de voornaamste waren: de „Dijkzigt" en de „Roon van Pendrecht", die gevolgd werden door vele andere. In 1856 begon de firma Wm. Ruys J. Dzn. te Rotterdam met passagiersvaart en na 1860 legden ook andere rederijen zich meer in het bijzonder op personenvervoer toe. Zoo hadden bv. de thans niet meer bestaande firma's Hendriehs & Co. en W. H. Meursing te Amsterdam en A. van Hoboken en Zonen te Rotterdam snelvarende schepen in de vaart, welke behalve vrachtgoederen een betrekkelijk groot aantal passagiers konden opnemen en waarvan dan ook door het Gouvernement werd gebruik gemaakt voor het transport van troepen. Bekend waren o.a. de schepen: „Noach I, II en III" van de firma Fop Smit en de „Cosmopoliet" van de Gebrs. Blussé te Dordrecht, die de uitreis in 70 à 75 dagen konden volbrengen, terwijl de gewone schepen gemiddeld 100 à 120 dagen voor de uitreis en 110 à 130 dagen voor de thuisreis noodig hadden. De voornaamste havens van afvaart in Nederland waren Nieuwe Diep, Brouwershaven, Hellevoetsluis en Vlissingen en in Indië Batavia, Semarang en Soerabaja, waarna Makasser en Padang genoemd mogen worden. De schepen hadden destijds slechts

1e klasse en de passageprijs bedroeg voor de uitreis gemiddeld ƒ 700 en voor de thuisreis ƒ 1000; hieronder was de kost (zonder dranken) en geneeskundige behandeling begrepen. Behalve in geval van averij of anderen ernstigen tegenspoed werd op de uitreis nergens aangelegd; op de thuisreis werd gewoonlijk de Kaap de Goede Hoop en St. Helena, door sommige schepen Ascension bezocht. Omtrent de reis per zeilschip om de Kaap in den loop der vorige eeuw is veel wetenswaardigs te vinden in den „Gids op eene reis naar en van Java met een koopvaardijschip" door D. van Batenburg Jr. (Utrecht J. G. Broese 1865).

Reeds lang vóór de doorgraving van de landengte van Suez tot stand kwam (1869) werden herhaaldelijk pogingen aangewend om een geregelden Nederlandschen stoomvaartdienst in het leven te roepen voor snellere verbinding tusschen Nederland en Indië, welke dan zou kunnen concurreeren met de vreemde maildiensten. Deze pogingen stuitten echter af op de zware kosten van zulk een dienst en op de toen algemeen heerschende meening, dat de handel weinig gebaat zou worden door eene snellere verbinding. De handel was dan ook geheel op de langzame zeilschipvaart ingericht en ging niet dan na stellige bewijzen, dat grootere snelheid voordeel zou aanbrengen, over tot de ingrijpende wijzigingen, die daardoor noodzakelijk zouden worden, terwijl uit den aard der zaak de reederijen van zeilschepen de totstandkoming van aan hun bedrijf zooveel afbreuk doende stoomvaartdiensten met alle kracht trachtten tegen te houden. In 1866 bracht de firma van Zeylen en Decker te Rotterdam twee groote clipper-fregatten met hulpstoomvermogen in de vaart — de „'s-Gravenhage" en de „Utrecht" — welke wel is waar zeer goed voldeden, maar in de exploitatie te kostbaar bleken en met het oog op de opening van het Suezkanaal niet meer aan de verwachting konden beantwoorden.

Toen echter de kans, dat het Suez-kanaal tot stand zou komen, meer en meer verzekerd werd, vatten eenige ondernemende mannen (o.a. de heeren G. J. Boelen, J. G. Bunge en J. Boissevain) ernstig het plan op om een maatschappij op te richten voor een geregelden stoomvaartdienst tusschen Nederland en Indië. Ook door den geldelijken en daadwerkelijken steun van Z. K. H. Prins Hendrik kon dit voornemen reeds spoedig nadat het Suezkanaal gereed was, verwezenlijkt worden. De Stoomvaartmaatschappij „Nederland" werd 13 Mei 1870 te Amsterdam opgericht. In den aanvang had de Maatschappij met vele moeilijkheden te kampen (o.a. had het Suezkanaal aanvankelijk veel minder diepgang dan waarop bij den bouw der eerste stoomschepen was gerekend; werd moeilijkheid ondervonden met het verkrijgen van goed personeel; ontstond op het eerste schip, dat uitvoer, de „Willem III", hevige brand en werd veel nadeel en vertraging ondervonden van het breken van schroefbladeren), maar door de energie en volharding der oprichters bleef de Maatschappij niet alleen bestaan, doch kwam zij langzamerhand tot grooten bloei.

Als haven van afvaart koos de Maatschappij Nieuwe Diep, na opening van het kanaal van Holland op zijn smalst (1879) vervangen door Amsterdam. In het laatst van 1873 besloot zij tot geregeld aandoen van Southampton voor het overbrengen van vrachtgoederen naar Indië, terwijl Napels herhaaldelijk werd bezocht om passagiers, die de reis liefst zooveel mogelijk over land wenschten te doen, op te nemen. Ingevolge het postcontract, dat de Maatschappij in 1875 met de Regeering sloot, moesten de s.s. Napels geregeld op elke reis aandoen. Daar de spoorreis op den duur wel wat lang bleek, werd met ingang van 1882 in plaats van Napels Marseille aangedaan, welke plaats in 1884 wegens het voorkomen van cholera aldaar tijdelijk werd vervangen door Napels en in 1888 definitief door Genua. Reeds bij den aanvang der Maatschappij besloot zij, echter niet dan na veel overwegen, niet alleen tot Batavia, maar langs de geheele Noordkust van Java te stoomen, om op de voornaamste kustplaatsen passagiers en goederen aan boord te nemen en te ontschepen. Padang werd in de eerste jaren op de uitreis en van November tot Maart ook op de thuisreis aangedaan; van 1877 tot 1880 werd in plaats van Padang, Penang en Atjèh (Jan.—Mei) op de thuisreis bevaren; na 1880 werd Padang facultatief bezocht en van 1887 tot 1903 geregeld op elke reis aangedaan. In laatstgenoemd jaar besloot de maatschappij in plaats van Padang, Sabang en Singapore op de uit- en thuisreis aan te doen.

Nog verdient vermelding, dat de mailschepen sinds 1907 op de uit- en thuisreis Lissabon en sinds 1909 ook Tanger en Algiers aandoen, terwijl de mailschepen, die tot dusver slechts op de uitreizen Southampton aandeden, dit sinds 1911 ook op de thuisreizen doen. (d.w.z. tot het uitbreken van den oorlog).

De vloot bestond in 1873 uit 4 schepen, houdende 8132 ton en werd blijkens het verslag der Maatschappij over 1918 uitgebreid tot 9 mailschepen houdende 69.370 ton. De schepen, welke uitsluitend voor vrachtgoederen dienen, worden hier uit den aard der zaak buiten rekening gelaten. Bij elk nieuw stoomschip, dat in dienst werd gesteld, werden verbeteringen aangebracht, zoodat de laatst aangebouwde schepen vrij wat meer comfort aanbieden dan die van 1871. De nieuwste schepen kunnen dan ook, èn wat inrichting èn wat bediening betreft met eere worden genoemd. De wel eens gemaakte vergelijking met drijvende hotels eerste rang is niet onjuist.

Vóór 1874 kon nog niet op vaste tijden gevaren worden, maar in dat jaar was het mogelijk om geregeld om de 4 weken van Nederland en van Indië uit te vertrekken. In 1877 werd de dienst uitgebreid tot een 3-wekelijkschen, in 1879 tot een 14-daagschen en in 1882 tot een 10 à 11-daagschen (nl. 2 maal in de 3 weken). Meer en meer bleek de behoefte aan een wekelijksche vaart op Indië; de maatschappij „Nederland" was echter niet bij machte om die alleen te onderhouden. In gemeen overleg met de Directie der stoomvaartmaatschappij „Rotterdamsche Lloyd" (zie lager) werd besloten, dat beide maatschappijen met ingang van 1 April 1887 te zamen een wekelijkschen dienst in beide richtingen zouden onderhouden; elk eenmaal in de 14 dagen, des Zaterdags uit Nederland en des Woensdags uit Batavia.

Aangezien het uitbreken van den oorlog in

1914 den maildienst van de Maatschappijen Nederland en Rotterdamsche Lloyd (zie lager), geheel heeft ontwricht, worden de verdere gegevens omtrent dien dienst op dat tijdstip gegeven en worden o.a. de passagierstarieven, welke sedert dat tijdstip geldig waren, buiten beschouwing gelaten. Begin 1914 bedroegen de passageprijzen van Amsterdam/Southampton naar Sabang, Belawan-Deli en Singapore en omgekeerd, 1e klasse / 790, 2e klasse / 510 en 3e klasse / 300; van Genua naar bovengenoemde havens resp. / 740, / 480 en / 270. De tarieven van Amsterdam naar Batavia en omgekeerd waren toen resp. / 860, / 530 en / 300 en van Genua / 810, / 500 en / 270. Er werden retourbiljetten afgegeven voor 24 maanden tusschen Amsterdam en Sabang, Belawan-Deli en Singapore: 1e klasse / 1190, 2e klasse / 765 en 3e klasse / 450; van Genua naar deze havens resp. / 1110, / 720 en / 405; biljetten van Amsterdam naar Batavia kostten 1e klasse / 1290, 2e klasse / 795 en 3e klasse / 450, en tusschen Genua en Batavia resp. / 1210, / 750 en / 405. Ingevolge een contract, dat de Maatschappij met de Rotterdamsche Lloyd heeft gesloten, zijn de retourbiljetten van beide maatschappijen wederzijds geldig, zoodat de passagiers op een retourbiljet met de eene Mij. de uitreis en met de andere de thuisreis mogen maken.

De duur der uitreis van Nieuwediep naar Batavia beliep in 1870/71 40 à 42 dagen en die der thuisreis 40 à 46 dagen. Sedert 1908 mag ingevolge het in dat jaar met de Regeering gesloten postcontract de uitreis (van Amsterdam naar Batavia) niet langer dan 34 à 35 dagen, de thuisreis niet langer dan 35 à 36 dagen duren. Vóór Aug. 1914 hadden de stoomschepen op de uitreis van Amsterdam naar Batavia (oponthoud te Southampton inbegrepen) noodig ongeveer 34 dagen en op de thuisreis 29 à 30 dagen. De reis van Genua naar Batavia werd volbracht in 22 à 23 dagen en omgekeerd in 21 à 22 dagen.

Toen in 1895 de Maatschappij haar 25-jarig bestaan vierde, gaf de Directeur, de heer J. Boissevain, een zeer belangwekkend overzicht van de geschiedenis der Mij., hetwelk in druk verschenen is.

Het kapitaal der Maatschappij bedraagt volgens het jaarverslag over 1918 / 20.000.000 in aandeelen van / 1000 en / 500; verder heeft de maatschappij 4 % obligatie-leeningen uitstaan van 1911: / 1.353.000 en / 1.621.000 en 1912 / 3.364.000.

Vóór 1874 werd geen dividend uitgekeerd: over de jaren 1874 t/m. 1876 5 %, dat met eenige schommelingen opklom tot 10% in 1912/13, terwijl in de oorlogsjaren 1916, 1917 en 1918 werd uitgekeerd ondersch. 15%, 20 % en 30 %.

Ook in Rotterdam werd de directe vaart op Java spoedig na de opening van het Suezkanaal begonnen en wel in Januari 1873 met 4 stoomschepen van de Engelsche maatschappij „The Commercial Steamship Co." te Londen, voor welke Mij. de firma Ruijs en Co. als agent optrad. Om verdere uitbreiding aan deze vaart te geven werd in Januari 1875 de stoomvaartreederij „Rotterdamsche Lloyd" opgericht onder directie van de firma W. Ruijs en Zonen met 2 stoomschepen, welke gezamenlijk met 2 stoomschepen der „Commercial Steamship Co." de dienst op Indië onderhielden. In 1878 werden nog 2 stoomers (1 Engelsche en 1 Hollandsche in de vaart gebracht. De Engelsche schepen werden in 1881 onder Nederlandsche vlag gebracht en alle 6 schepen kwamen onder directie van de „Rotterdamsche Lloyd". In 1883 besloten de aandeelhouders dier reederij haar in eene naamlooze vennootschap te veranderen. De statuten der naaml. venn. „Rotterdamsche Lloyd", werden goedgekeurd bij Kon. besl. 15 Juni 1883 (zie Staatsert. 29/30 Juli 1883). Hoewel de vennootschap onder dezelfde directie en op denzelfden voet gedroven werd als de vroegere reederijen, waren de aanvankelijke uitkomsten, als gevolg der toen bestaande handelscrisis, zeer onbevredigend. In 1884 kon dan ook geen dividend worden uitgekeerd, hetgeen des te meer teleurstellend was, daar, zooals blijkt uit het eerste verslag der Mij., de aandeelhouders der vroegere reederijen steeds flinke winsten trokken. Daarna werd het beter en breidde de Maatschappij haar vloot uit tot 11 stoomers in 1887. In dat jaar kon zij haar driewekelijkschen dienst via Marseille tot een 14-daagschen uitbreiden. Eerst sedert 1897 doen de booten dezer Maatschappij Padang geregeld op de uit- en thuisreizen aan.

De Maatschappij heeft thans (1919) 9 mailschepen, houdende ruim 56000 ton, in de vaart. Het nieuwste mailschip, de „Patria", meet ruim 10.000 ton en is bovendien voorzien van turbine-machines. Het is het eerste Nederlandsche passagiersschip, dat door deze moderne machines voortbewogen wordt. Het kapitaal der maatschappij bedraagt 20 millioen gulden.

Het dividend bedroeg over 1885 3%, 1912/13 10 %, 1914 7½ %, 1915 10 %, 1916/17 15 %, 1918 25 %.

De passagetarieven zijn gelijk aan die der Nederland, met dien verstande, dat in plaats van Genua, Marseille moet worden gelezen.

De snelheid van de booten der Mij. „Rotterdamsche Lloyd" is gelijk aan die van de „Nederland", terwijl hetgeen hierboven gezegd is van de inrichting van en de bediening op de schepen der laatste Mij. ook van toepassing is op die der Mij. „Rott. Lloyd".

Met beide Maatschappijen heeft de Regeering een postcontract (zie POST- EN TELEGRAAFDIENST) en een contract voor het vervoer van Gouvernementspassagiers en goederen gesloten, omtrent welk laatste contract hieronder nog een en ander zal worden medegedeeld (bl. 586).

Omtrent de mailreis met de booten der Mij. „Nederland" en „Rott. Lloyd" zijn vele bijzonderheden en nuttige wenken te vinden in den door A. Werumeus Buning en J. A. Kruyt samengestelden gids, getiteld „Met de Hollandsche mail naar Indië en terug." en in het door A. Werumeus Buning samengestelde boekwerk „Met de Rott. Lloyd naar Egypte, Ceylon, Sumatra en Java" (Amsterdam 1910).

Gedurende den oorlog werd de rechtstreeksche vaart op Ned.-Indië bemoeilijkt en ten slotte geheel stopgezet. Toen is de gemeenschap onderhouden over Amerika, waardoor de beide maatschappijen een geregelden dienst onderhielden tusschen Java en San Francisco.

Beide maatschappijen onderhouden met hunne extra-schepen een gecombineerden dienst voor het vervoer van bedevaartgangers naar Djeddah. Begin 1914 bedroeg de passage van Java naar

Djeddah en terug / 200 voor volwassenen en / 100 voor kinderen van 1—12 jaar; zuigelingen zijn vrij.

Behalve door de genoemde maatschappijen wordt nog een min of meer geregelde dienst tusschen Nederland en Indië via Liverpool onderhouden door de te Amsterdam gevestigde „Nederlandsche Stoomvaartmij. Oceaan" waarvan de leiding echter te Liverpool berust. Liverpoolsche belanghebbenden richtten deze Mij. in 1891 op, met een kapitaal van 2 millioen gulden in aandeelen van / 1000; zij heeft 10 stoomschepen in de vaart. In 1893 werd / 19.50, in 1894 101.80 per aandeel van / 1000 als dividend uit gekeerd. Sedert het laatst der vorige eeuw vaart deze maatschappij geen passagiers meer.

De verdere pogingen om Nederlandsche stoomvaartdiensten te onderhouden tusschen Indië en het moederland hebben weinig succes gehad; de totstandgekomen maatschappijen hadden slechts een kort leven, zoodat met opsomming der namen en de jaren van hun bestaan kan worden volstaan: Stoomvaartmij. Batavia te Rotterdam (1873); Java te Amsterdam (1874—76); Kon. Nederl. Stoomvaartmij. Marseille—Java (1877 en 1878); Stoomvaartmij. Insulinde (1882—1884); Stoomvaartmij. Holland (1888—1889).

De vreemde maildiensten, waarvan vóór den wereldoorlog ook vele Nederlanders gebruik maakten voor hunne reizen naar en van Indië waren:

a. Compagnie des Messageries maritimes. 14-daagsche maildienst van Marseille via Singapore naar China en Japan, onderhouden met 11 stoomschepen, terwijl nog een stoomschip eenmaal per maand van Singapore naar Batavia en Semarang vaart. Verder sluiten de booten der Kon. Paketvaartmij. op de Fransche mail te Singapore aan.

b. Peninsular and oriental steam navigation company. 14-daagsche maildienst van Londen, over Marseille, Port Said, Aden en Colombo naar Singapore. De vroeger op dezen maildienst aansluitende booten der K. Paketvaartmij. voeren sedert 1899 op de Duitsche mailbooten.

c. Norddeutsche Lloyd. 14-daagsche maildienst van Bremen (Hamburg) via Antwerpen, Genua, Napels, Port Said, Suez, Aden, Colombo en Penang naar Singapore, waar aansluiting werd gevonden op de Kon. Paketvaartmij. Op de uitreis werd Rotterdam aangedaan. Twee der booten van dezen dienst op Oost-Azië deden Batavia en Makasser aan. De Norddeutsche Lloyd onderhield ook nog een dienst van Penang op Deli en van Singapore op Pontianak. De geheele vloot van deze Maatschappij, welke diensten op alle werelddeelen onderhield, bestond in 1900 uit 105 groote oceaanstoomers, houdende 470.000 ton. De rijk geïllustreerde gids der Maatschappij — een onderhoudend en tevens practisch boekje — geeft een denkbeeld van de weelde en de comfort, die op de booten heerschte.

De in 1891 opgerichte Duitsche stoomvaartdienst van Hamburg via Amsterdam naar Indië—Sunda-Linie — werd reeds in het volgend jaar gestaakt.

d. Queensland Royal Mail Line and British India Steam Navigation Comp. ld. Maandelijksche maildienst van Batavia over Napels naar Londen en van Batavia naar Queensland (Brisbane).

De stoomverbinding van Indië met andere werelddeelen dan Europa werd tot het begin van deze eeuw alleen met vreemde schepen onderhouden.

In 1866 werden pogingen aangewend om een geregelden stoomvaartdienst op Queensland te openen, waarvoor de Regeering een subsidie van / 20.000 per reis toezegde. Nadat deze pogingen mislukt waren, verleende de Regeering in 1872 onder gelijke subsidie aan den heer Fraser, Hoofdagent te Batavia van de Ned.-Ind. Stoomvaartmij., vergunning voor een vaart op Australië. Niet vóór 1874 werd de eerste proef genomen, welke reeds in het volgend jaar wegens de groote kosten gestaakt, maar in 1876, echter weder zonder succes, hervat werd. De in 1877 in geregelden dienst ondernomen vijf reizen hadden zulke slechte uitkomsten, dat van verdere plannen definitief werd afgezien.

Verder verdient vermelding de in 1880 tot stand gebrachte stoomvaart met Nederlandsche schepen op China, waarvoor de Regeering een contract sloot met de Ned.-Ind. Stoomvaartmij. voor een 4-maal 's jaarschen dienst van Soerabaja over Makasser, Manilla, Macao en Hongkong naar Amoy, tegen een subsidie van / 10.000 per reis (/ 40.000 's jaars). In 1882 werd de dienst tot een maandelijkschen uitgebreid en een nieuw contract gesloten voor den tijd van twee jaren; het subsidie bleef op / 10.000 per reis (/ 120.000 's jaars) bepaald, maar de route gewijzigd, nl. Batavia—Billiton—Pontianak—Hongkong—Amoy, terwijl het der Maatschappij vrij stond om andere havens — uitgezonderd Singapore — te bevaren.

De dienst had echter geen succes, waarom besloten werd na afloop van het contract — Maart 1884 — Singapore aan te doen en zonder subsidie de vaart voort te zetten. Het contract werd dientengevolge niet vernieuwd. De vaart via Singapore kon echter ook niet lang bestaan. Een in 1896 genomen proef om deze vaart zonder subsidie weder tot stand te brengen, mislukte.

In 1902 richtten de heeren L. P. D. Op ten Noort, E. Heldring en B. Ruys de „Java-China-Japanlijn" op (zie STOOMVAART), welke gevestigd is te Amsterdam en, met Regeeringssubsidie, een geregelde vaart onderhoudt tusschen Makasser, Soerabaja, Semarang, Batavia, Hongkong, Amoy, Shanghai, Kobe en Jokohama, hetzij in 4-wekelijksche rondreizen, hetzij in twee gesplitste diensten nl. Java-Hongkong en Java Japan.

De vloot bestond in 1917 uit 11 schepen, metende 60808 brutoton.

Voornamelijk dienen de schepen voor de vrachtvaart, maar ook wordt een aantal passagiers overgebracht.

Krachtens de wet in Ind. Stb. 1911 n° 578 is met de Kon. Paketv. Mij. (zie PAKETVAART MAATSCHAPPIJ (KONINKLIJKE) een overeenkomst gesloten voor het onderhouden van een stoomvaartlijn onder Nederlandsche vlag tusschen Java en Australië, de zg. „Java-Australiëlijn", welke maandelijks de reis maakt tusschen Batavia, Semarang, Soerabaja, Brisbane, Sydney en Melbourne.

De Maatschappij geniet voor het onderhouden

van dezen dienst een subsidie. De booten moeten ingericht zijn voor ten minste 50 1e klasse-passagiers.

Verder geschiedt het vervoer van reizigers naar en van de andere werelddeelen dan Europa met vreemde schepen.

Landsreizigers. In Ind. Stb. 1916 n°. 605 zijn regelen gesteld tot het verleenen van overtocht van Nederland naar Indië en omgekeerd, ten laste van de Indische begrooting. Dit zg. Overtochtsreglement is in zijn geheel als bijlaag in den Regeeringsalmanak opgenomen, in dien voor 1919 met een noot, waaruit blijkt, dat tijdens de staking van de rechtstreeksche stoomvaartverbinding tusschen Indië en Nederland de bepalingen van het Overtochtsreglement deels tijdelijk zijn opgeschort en dat voorloopig het noodige geregeld is.

In het reglement zijn de voor Landsrekening reizende personen gesplitst in 4 klassen, naar mate waarvan zich o.a. regelt in welke klasse aan boord gereisd mag worden, en het bedrag der schadeloosstelling wegens verplicht verblijf in een noodhaven buiten boord.

De reizen worden ondernomen met de stoomschepen van een der maatschappijen waarmede de Regeering een contract heeft gesloten („Nederland" en „Rotterdamsche Lloyd"), maar aan de passagiers der 1e, 2e en 3e klasse kan in Nederland door den Minister van Koloniën en in Indië door den Gouverneur-Generaal worden toegestaan om de reis te maken met de mailschepen der maatschappijen „Messageries maritimes", „Peninsular and oriental steam navigation comp." en „Norddeutsche Lloyd", terwijl aan alle voor Landsrekening reizende passagiers vergunning kan worden verleend om met een onder Nederlandsche vlag om de Kaap de Goede Hoop varend zeilschip te reizen, indien zulks voor hunne gezondheid dringend noodig is.

In bijzondere gevallen kan de Gouv.-Gen. ook nog toestaan een anderen weg van Indië naar Nederland te volgen.

De reizigers 1e, 2e en 3e kl. bespreken hunne passage zelf, voor die der 4e klasse geschiedt dit van Gouvernementswege.

Aan de „Nederland" en „Rotterdamsche Lloyd" werden tot Aug. 1914 uitbetaald de bedragen, die bij de contracten zijn bedongen, nl. voor volwassenen van Nederland naar Indië of omgekeerd: 1e klasse ƒ 700, 2e klasse ƒ 425, 3e klasse ƒ 300 en 4e klasse ƒ 225. Bij in- of ontscheping te Genua werd een restitutie verleend van ƒ 100 per 1e klasse, ƒ 60 per 2e klasse en ƒ 40 per 3e klasse passagier. Voor kinderen van 3 tot 12 jaar is de helft van bovengenoemde tarieven verschuldigd, terwijl voor één kind beneden 3 jaar niets in rekening gebracht wordt. Voor elk kind meer beneden 3 jaar uit hetzelfde gezin is een vierde gedeelte van het passagebedrag voor volwassenen verschuldigd. Aan de Fransche en Engelsche mails werd betaald voor personen boven 11 jaar van de haven aan de Middellandsche Zee naar Indië of omgekeerd 1e kl. ƒ 600, 2e kl. 340. De passagiers hiervan dan voor de landreis ond rscheidenlijk ƒ 100 en ƒ 60. De reederijen der zeilschepen ontvangen voor personen boven 11 jaar van Nederland naar Indië 1e kl. ƒ 600, 2e, 3e en 4e kl. ƒ 350 en omgekeerd onderscheidenlijk ƒ 650 en ƒ 400.

Bij verplicht verblijf in een noodhaven buiten boord wordt den reizigers vergoed eene som van ƒ 2 tot ƒ 10 per dag naarmate de klasse waarin zij gerangschikt zijn en den leeftijd. Dezelfde schadeloosstelling wordt verleend aan de landsreizigers, die de reis gedeeltelijk over land maken en die, ter plaatse waar zij zich zouden inscheepen, moeten verblijven doordien het schip zich daar nog niet bevindt, dan wel om een andere geldige reden. In geval van verblijf van het schip in een haven wegens quarantaine gedurende meer dan 24 uur kunnen de passagiers, die gedwongen zijn aan wal te gaan, de onmiddellijke uitgaven in rekening brengen.

II. In den Archipel. 1°. te land; *a. paard en wagen; logementen.* Het gebruik van den wagen als reismiddel is in den Archipel van zeer ouden datum. Reeds op den Boroboedoer, die in de 8e eeuw na Chr. gebouwd werd, zijn rijtuigen afgebeeld (vgl. album van Kinsbergen n°. 23 en 31), welke voorzien zijn van spaakwielen. Wanneer de schijfwielen, welke thans nog voorkomen aan de pĕdatis (zie lager), in Indië door spaakwielen vervangen zijn, heeft men niet kunnen naspeuren. In de Babad Tanah Djawa (bl. 24 en 36), welke in ± 1700 definitief naar oudere geschriften werd opgesteld, vinden wij aangeteekend, dat de gĕrbong (= een met doek of gordijnen omhangen rijtuig, dus een soort van tentwagen) reeds onder Madjapahit (± 1450) gebruikt werd en op bl. 23, dat toentertijde de vrouwen op Java in zoodanige wagens mede ter jacht uittogen. Dit laatste wordt volkomen bevestigd door Barbosa's Livro (van 1516). Dat de gĕrbong in aanzien was blijkt wel daaruit, dat bij het huwen van de prinses van Tjampa met den vorst van Madjapahit, behalve een gong, een pĕdati (toenmaals koetskar voor den vorst) en een „gĕrbong" als „poesaka" uit Tjampa overkwamen, en dat aan Radèn Patah van wege den vorst van Madjapahit, een olifant, een paard, een pĕdati en een „gĕrbong" werden geschonken.

In „Begin ende voortgangh van de vereenighde Nederlantsche geoctroyeerde O. I. Comp." wordt o.a. eene beschrijving en afbeelding gegeven van den „seer konstigh ghesneden waghen", waarop de koning van Bali bij de aankomst der Hollanders aan het strand kwam (1597); de wagen werd getrokken door twee witte, met kleederen behangen buffels, terwijl, als men de afbeelding mag gelooven, achter den koning nog een dienaar met pajoeng in den wagen zat.

In den loop van de 17e eeuw was het gebruik van wagens en rijtuigen blijkbaar zeer toegenomen en schijnt er een groote weelde daarin te zijn ontstaan; althans er werden vele plakaten uitgevaardigd, welke ten doel hadden om, gelijk geschiedde met de gondels te Venetië, zoo al niet het gebruik te weren, toch te beletten dat „de dienaren der Comp. en de ingesetenen hun wegens de overdreven luxe, hovaerdije, pragt, pompe en kostelykheijt, om derselve te onderhouden onmagtig syndc, in den grond hielpen en ruineerden of de Ed. Comp. of haer even naesten benadeelden". Er werd daarom een impost geheven van rijtuigen, bedragende 40—300 rijksdaalders naar gelang van den rang en de nationaliteit; Chineezen betaalden het meeste, paardenverhuurders het minste, 40 rijksdaal-

ders, welk bedrag in 1754 verhoogd werd wegens de vele ontduikingen, die plaats hadden. In de verschillende maatregelen ter beteugeling van pracht en praal werd o.a. aan andere personen dan die behoorende tot de Hooge Regeering op „poene van verbeurte" verboden om een glazen koets, zg. carrosse coupé, te bezigen, de rijtuigen te voorzien van wapens, ze te vergulden of verzilveren, de paarden op te tuigen enz. Ook was verboden het gebruik van quitasol of sombreel (zonnescherm) en wasse dammers (hetgeen men tegenwoordig pektoortsen zou noemen). Later (1754) werd de impost voor wagenverhuurders buiten Java gevestigd verlaagd, omdat het slechts zelden voorkwam, dat zij wagens konden verhuren. Van een eigenlijken geregelden dienst tot vervoer van personen was in dien tijd geen sprake; alleen werden in 1747 tot „commoditeyt van veele zieke menschen, die genegen zijn ten koste van hare eigen beurs nae Tji-panas of 't warme bad getransporteerd te worden", buffelbeesten en karren aangeschaft, welke op de verschillende tusschen Batavia en Tji-panas gelegen plaatsen (halten) gestationneerd werden, alwaar ook etenswaren tegen vastgestelde prijzen verkrijgbaar waren gesteld. Voor een buffelkar werd gerekend $^{5}/_{8}$ rijksdaalder van de eene halte tot de andere, voor een rijpaard eveneens $^{5}/_{8}$ rijksd.

Voor het houden van een herberg of logement was vergunning noodig van de Hooge Regeering, welke vergunning alleen aan „eerlijcke bekende luijden, die goet huys houden" (echter niet aan dienaren der Comp. of hunne vrouwen) werd verleend. Niettegenstaande deze voorzorgsmaatregelen, bestond blijkens een plakaat van 1754 in dien tijd te Batavia geen enkel „fatsoenlijk" logement, waarom bij dat plakaat een privilege gegeven werd voor het oprichten van een stads heerenlogement, dat gezond en ruim gebouwd moest zijn en zindelijk onderhouden worden, terwijl voor logementhouder alleen personen van onbesproken handel en wandel in aanmerking kwamen. Dit heerenlogement diende voor personen hooger in rang dan sergeant. Aan den logementhouder was toegestaan om 6 huurrijtuigen te houden, later 12, terwijl hem in 1798 vergund werd om twee vergulde koetsen te verhuren. Behalve de inkomsten van het logement zelf en de wagenverhuurderij genoot de logementhouder pakhuishuur en percenten van openbare verkoopingen. Het privilege werd voor 10 jaren verleend en eenige malen voor denzelfden tijd verlengd. In 1808 werd het heerenlogement verplaatst naar „zekeren tuin" te Jakatra, maar reeds in 1811 werd wegens „de veranderde tijden en omstandigheden" het privilege voor dat zg. buitenlogement opgeheven.

Paardenpost. Het begin van de Gouvernements paardenpost schijnt te zijn geweest de door den Gouv.-Gen. Daendels in 1808 gemaakte bepaling dat de door de respectieve „bovenlandsche" regenten aan hem geschonken wordende paarden op de „grote wegen naar Buitenzorg en verdere afgelegen districten op verscheide pleyster plaatzen in daartoe op te richten bamboesen stellingen te plaatzen" om tot „relais" te dienen voor hemzelven, den gecommitteerde van en over de zaken van den inlander en verder door den Gouv.-Gen. aan te wijzen personen. De gecommitteerde was met het opzicht daarover belast. In het volgend jaar werd een meer geregelde paardenpost ingesteld tusschen Batavia en Buitenzorg, zooals blijken kan uit de instructie voor den aannemer der posterij tusschen genoemde plaatsen. De aannemer moest een bepaald aantal paarden en koetsiers houden en 2 postwagens voor 6 personen waarmede tweemaal 's weeks een dienst in beide richtingen moest worden onderhouden en verder de noodige wagens om dagelijks een „extra-post personen" te kunnen transporteeren. Het tarief voor den gewonen postwagen bedroeg 5 rijksdaalders zilver per persoon en voor het rijden met een extra post voor 4 personen 18 rijksdaalders zilver. Verder waren verschillende bepalingen gemaakt om het den reizigers zoo gerieflijk mogelijk te maken en hen te vrijwaren voor ongelukken. De aannemer was aan een bepaalden tijd van overkomst gebonden, werd deze overschreden dan verbeurde hij boete. Op 5 halten (pleisterplaatsen) moesten versche paarden gestationneerd zijn, terwijl te Buitenzorg van Gouvernementswege een geschikt gebouw tot het inrichten eener herberg werd afgestaan. Ook het „rid" van Bantam tot Batavia werd aanbesteed en daarvoor golden ongeveer gelijke bepalingen als in voormelde instructie.

De paardenpost werd tusschen Batavia en Soerabaja van Gouvernementswege onderhouden en daarvoor verschillende bepalingen gemaakt bij het in 1809 (12 Wintermaand) verschenen „Reglement voor de posterijen en voor de inspectie der wegen en herbergen op Java" (zie POST- EN TELEGRAAFDIENST). Hieruit blijkt o.a. dat behalve te Buitenzorg nog op 11 aan den grooten postweg gelegen plaatsen herbergen „tot gerief en nachtverblijf" der reizigers werden opgericht, welke van ten minste zes of acht goede slaapvertrekken, koets- en wagenhuis, paardenstal, bijgebouwen voor bedienden en van een aparte „intrek" voor den herbergier moesten voorzien zijn. Op tusschenliggende plaatsen werden nog zoogenaamde pasanggrahans (zie aldaar) opgeslagen tot rustplaats voor de reizigers. Het tarief der herbergen bedroeg voor 24 uren (met inbegrip van 's morgens thee of koffie en eenig ontbijt, 's middags en 's avonds goed warm eten, achtermiddags thee of koffie) een zilveren piaster (ƒ 2,55) per persoon, terwijl verdere verteringen naar billijkheid moesten berekend worden. Voor de bedienden werd gevorderd in 24 uren (met inbegrip van twee malen daags goede mondkost) $7\frac{1}{2}$ stuiver zilver. Van deze ontvangsten behoefden de herbergiers geen verantwoording te doen, maar het was hun streng verboden meer te vragen dan hun was toegestaan „sub poene van, niet alleen van het hun aanvertrouwde opzicht ipso facto te zullen worden ontzet, maar daarenboven zoodanig te zullen worden gepunieerd als na exigentie van zaken zal worden bevonden te behoren."

Elke herberg moest voorzien zijn van twee postwagens ieder voor zes personen en de noodige spannen paarden voor die wagens en van twee rijpaarden ten dienste van reizigers „die niet verkiezen of aan wien het niet convenieert" zich van postwagens te bedienen.

Tweemaal 's weeks vertrok een postwagen met minstens vier paarden bespannen en waaraan steeds twee voorloopers voorafgingen „om bij het verspannen te assisteeren en onderweg in geval

van averij aan paarden of rijtuig, assistentie te verleenen", terwijl er zooveel mogelijk voor moest worden gezorgd, dat extra paarden voor eigen rijtuigen beschikbaar waren. Elke zitplaats in een postwagen kostte vijf stuivers zilver per paal en een span van 4 paarden voor een eigen rijtuig 16 stuivers. Voor een goed rijpaard (koeda aloes) werd gevorderd ½ ropij zilver en voor een paard voor de bedienden (koeda gladag, zie GLADAG) 4½ stuiver zilver per 3 palen.

Op den postwagen werden geen „vile of gemeene personen geadmitteerd, waarmede verstaan worden slaven of gemeene inlanders, welke laatste ten minste niet tot de heffe des volks gehoren, maar van eenigen staat, qualiteit of goede conditie zullen moeten wezen". Ook werden niet toegelaten dronken of ruziemakende personen.

Voor degenen, die niet met de wagenpost mochten rijden, waren „tusschen de Jakatrasche, Cheribonsche en Preanger Regentschappen tot Soerabaya toe" pëdati's verkrijgbaar tegen een prijs van 4 tot 6 stuivers per paal, naar gelang het gezelschap uit 1 tot 7 personen bestond.

Onder het Engelsch bestuur is de paardenposten postwagendienst ingetrokken, maar blijkens latere besluiten moet hij al spoedig na de herstelling van ons gezag (1816) weder ingesteld zijn.

In 1823 (Ind. Stb. n°. 3) werd een nieuw „Reglement op de brieven- en wagenpost op het eiland Java" gemaakt, waarvan de bepalingen, voor zoover de wagenpost betreft, weinig afwijken van die van het Reglement van 1809. Het tarief van de herbergen beliep voor 24 uren ƒ 5, terwijl berekend mocht worden voor logement alleen ƒ 1, ontbijt ƒ 1, middag- of avondmaal ƒ 2. Voor bedienden in 24 uren 15 stuivers en voor middag- of avondmaal 5 stuivers.

Om het gebruik der Gouvernements herbergen aan te moedigen werd in 1853 bepaald, dat ambtenaren en officieren, in dienst reizende, geen vergoeding voor verblijfkosten mochten declareeren als zij van particuliere herbergen gebruik maakten.

Blijkens het Kol. Verslag van 1849 bestond de Gouvernements paardenpost toen niet meer uit een paarden- en wagen- (diligence-) post, maar alleen uit een paardenpost. Als tarief gold ƒ 1,25 tot ƒ 2 per paal voor een heel span.

Langzamerhand werd het aantal trajecten, dat van Gouvernementswege bediend werd, ingekrompen en deze aan particulieren uitbesteed. Nadat in 1879 (Ind. Stb. n°. 314) nieuwe regelen voor de Gouvernements paardenpost waren gesteld, werd in 1887 het laatste traject voor verstrekking van paarden aan dienstreizigers uitbesteed (nl. Batavia—Sérang—Tjilégon—Anjer), waarmede dus feitelijk de Gouvernements paardenpost had opgehouden te bestaan. Officieel had de opheffing echter eerst in 1893 (Ind. Stb. n°. 49) plaats.

Naast de genoemde paardenposterij bestond nog de binnenlandsche of binnenweegsche paardenpost, waarvan de paarden (zoogenaamd regentspaarden) door de inlandsche bevolking moesten worden geleverd en onderhouden, en die onder directie van den directeur der producten en civiele magazijnen stond. In 1853 ging deze dienst over op den directeur der cultures, aangezien de verstrekking enz. der paarden in heerendienst geschiedde en daarom eigenaardig onder het ressort van laatstgenoemden directeur behoorde. Een eigenlijk reglement bestond er niet van de binnenlandsche paardenposterij, waarom in 1879 (Ind. Stb. n°. 314), daarvoor, tegelijk met de Gouvernements paardenposterij, een reglement werd vastgesteld, dat behoudens de in 1881 (Ind. Stb. n°. 190) en 1893 (Ind. Stb. n°. 49) daarin gebrachte wijzigingen en aanvullingen tot de opheffing van kracht bleef. De binnenlandsche paardenposterij werd tot 1915, in welk jaar ze is opgeheven, alleen nog maar op eenige wegen in de residentiën Batavia (afdeeling Krawang), Preanger Regentschappen, Cheribon, Semarang, Japara, Rembang en Madioen onderhouden, welke wegen gespecificeerd waren in eene bijlaag van deel I van den Regeeringsalmanak, terwijl in eene andere bijlaag opgaaf werd gedaan van de overeenkomsten voor de levering van bespanningen op verschillende dier wegen. De kosten van deze posterij kwamen ten laste van den lande. Het bestuur werd gevoerd door de hoofden van gew. bestuur. De posterij diende in de eerste plaats voor gouvernementsreizigers, maar wanneer de eischen van den dienst het gedoogden, konden ook andere personen er van gebruik maken en wel tegen betaling per paal voor een heel stel (4) paarden 80 cent, en een half (2) 50 cent, met een minimum van onderscheidenlijk ƒ 8 en ƒ 5.

In de wagens, waarvoor een heel stel paarden gespannen werd, mochten niet meer dan 6 en in die met een half stel bespannen niet meer dan 3 volwassen personen plaats nemen (2 kinderen = 1 volwassene), terwijl het maximum gewicht der bagage voor 4 paarden op 50 K.G. en voor 2 paarden op 25 K.G. was gesteld, nl. voor het geval het maximum aantal personen werd vervoerd, anders mocht voor elken persoon minder 30 K.G. bagage meer worden medegenomen. De Gouv.-reiziger genoot kosteloos vervoer voor zich zelven, voor elken hem begeleidenden persoon was 20 cent per paal verschuldigd.

De aannemers waren verplicht gezonde, goed afgerichte paarden met goede tuigen benevens een koetsier en één looper te leveren. De reizigers mochten zich van hunne woning laten halen mits daarvoor niet meer dan 2 palen om gereden behoefde te worden en de wegen daarheen goed berijdbaar waren. De spannen behoefden in den regel niet meer dan éénmaal per etmaal geleverd te worden, behoudens bij spoedeischende gevallen. Of een heel, dan wel een half stel paarden moest worden verstrekt, hing af van den rang van den reiziger. Voor den Gouv.-Gen., op wien het reglement niet van toepassing was, werd bij elke reis het aantal paarden bepaald.

Op Madoera bestond de zg. panëmbahans paardenpostdienst, welke in 1884 bij den binnenlandschen dienst werd ingelijfd, en in 1888 werd opgeheven en aldaar het verstrekken van paarden en wagens thans ook verpacht wordt.

Tegenwoordig zijn bijna overal in den Archipel paarden en rijtuigen te verkrijgen; wagens en rijtuigen komen in verschillende vormen en namen voor. In Batavia en omstreken wordt veel gebruik gemaakt van de tweewielige dos-à-dos (afgekort tot sado); te Soerabaja, behalve van deze, ook van de vierwielige kosong [1]); in Soera-

[1]) Omtrent het ontstaan van dezen zonderlingen naam wordt het volgende verhaald: Een koetsier wees met zijn zweep op zijn ledig rijtuig met de woorden „kosong, toean!" (= een ledig, beschikbaar rijtuig, meneer!), waarna dat soort van voertuigen den naam kosong behouden heeft.

karta en Djokjakarta van de, eveneens vierwielige, andong. Het rijden langs de post- en andere wegen geschiedt óf met reiswagens met 2 tot 6 paarden, die bovendien op steile wegen nog van een voorspan buffels voorzien worden, óf met „klein vervoer"; daarvoor vindt men in Oost-Java veel de zg. tjikar (kar op veeren, van een langgerekten vorm, zonder banken, ingang voor); in de Preanger de kahar-balon (kleine tweewielige rijtuigjes) en verder in West- en Midden-Java de geriefelijke, ook tweewielige „deeleman"; in de Padangsche Bovenlanden de zg. anak tram (kleine tweewielige rijtuigjes); ter hoofdplaats Benkoelen de plankin, welke wordt getrokken door een sapi (altijd een stier). Een model van een plankin vindt men in het Museum te Rotterdam. Een goede „sapi plankin" kan draven als een paard en wordt met ƒ 200 tot ƒ 300 betaald. In de Minahasa zijn geen huurrijtuigen te krijgen, de aldaar gevestigde Europeanen bezigen veel zg. spijkerbuggies — lichte tweewielige rijtuigen, aldus genoemd naar den fabrikant Spijker te Amsterdam.

De echte pĕdati (met schijfwielen) komt hoe langer hoe minder voor; ze wordt als vrachtkar nog slechts in afgelegen bergstreken aangetroffen. Om het bederven der groote wegen te voorkomen, moeten de pĕdati's de soms parallel daarmede aangelegde pĕdati- of buffelwegen volgen. (Zie verder PĔDATI en Van der Lith, Nederl. Oost-Indië, II, bl. 457).

Bekend is de verbazende en voor nieuwelingen vaak angstwekkende vaart, waarmede de wagens door de snelvoetige paardjes worden getrokken, en waartoe die viervoeters door de inlandsche koetsiers op alle mogelijke, en naar Westersche begrippen, meestal onpraktische wijzen worden aangedreven; de inlanders schijnen er geen begrip van te hebben, dat de dieren ook wel eens rust noodig hebben en dat men veel sneller vooruitkomt door de paarden in een matigen, maar geregelden gang te houden, dan bij tusschenpoozen in een vliegende vaart (zie verder PAARD).

De hôtels en logementen in Indië zijn, behalve op de groote plaatsen, zeer primitief ingericht. De gemiddelde prijs der hôtels bedroeg tot voor eenige jaren ƒ 5 à ƒ 6 per dag met inbegrip van alle maaltijden; bij langer verblijf is schikking mogelijk. Op kleine, van de hoofdwegen afgelegen plaatsen heeft het Gouvernement, ten behoeve van reizende ambtenaren of officieren kleine logeergebouwen — pasanggrahans — opgericht, waarvan ook particulieren gebuik mogen maken. In de Minahasa zijn deze inrichtingen het best; op Sumatra daarentegen zeer gebrekkig; daar zijn ze zelfs gewoonlijk niet voorzien van levensmiddelen en beddegoed, dat de reizigers dan zelf moeten medebrengen.

b. Draagstoel. De draagstoel kwam en komt nog onder allerlei vormen en namen in den Archipel voor. De meest bekende is de tandoe (Maleisch en Javaansch). De djoli (van het Sanskr. doli = draagstoel) is een groote draagstoel, slechts door prinsessen gebruikt en door 16 personen gedragen. Voor de gordijnen der djoli werd een speciaal batik geweven (samen djolèn). Een groote djoli met een gaanderij aan alle kanten er om heen draagt den naam van djolang of djĕmpánà (Maleisch djĕmpana of sĕmpana). Pólangki (Maleisch palangking, van het Portugeesche palanquin) is een palankijn, zooals men eertijds veel in Britsch-Indië gebruikte. De kremoen (wellicht van het Hollandsch-Japansche norimon) is een draagstoel, zooals de Chineesche vrouwen gebruiken; de krebong een met gordijnen omhangen draagstoel. Een lawah of tandoe lawah is een tandoe, bestaande uit een hangmat met houten dak.

Of het gebruik van den draagstoel in den Archipel inheemsch was, of wel van elders is ingevoerd en zoo ja, wanneer, heeft men niet kunnen naspeuren. Zeker is het, dat de draagstoel in den tijd van de eerste vestiging der Hollanders in den Archipel veel in gebruik was. Zoo vinden wij o.a. in „Begin ende Voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche geoctroyeerde O.-I. Comp." dat de „groote heeren of edelluyden op 't Eijlant Bali" gedragen werden in draagstoelen. Kan men vertrouwen hechten aan de afbeeldingen in dat werk, dan bestond zulk een tandoe uit twee bamboe staken, waarop een soort van bank onder een zeer primitief bamboe tentje.

Uit vele plakaten in de 18e eeuw tot beteugeling van pracht en praal uitgevaardigd, blijkt dat niet alleen in de rijtuigen, maar ook in de draagstoelen overdreven luxe bestond. Alleen aan de Hooge Regeeringspersonen was het vergund om draagstoelen met glazen of zg. chaises à porter met goud of zilver beslagen te gebruiken. Wel mochten gebezigd worden ordinaire draagstoelen en orimonts „roodanig dezelve in practycq zijn". Uit een in 1752 uitgevaardigd verbod op de slaven is op te maken, dat de lijfheeren en lijfvrouwen zich door hunne lijfeigenen in draagstoelen of norimon lieten vervoeren. In de op bl. 587 bedoelde regelen voor het transport van zieken naar Tji-panas (1747) is ook sprake van het vervoer per draagstoel of palenquin, waarvoor aan elken Javaanschen drager op elke halte 8 stuivers en aan den toezichthoudenden man door $^1/_4$ rijksdaalder betaald moest worden.

Op Saparoea was een draagstoel in gebruik door 4 personen gedragen, en aan elke zijde nog 2 om den toestel recht te houden, van een kap voorzien en met kussens belegd; een model is te zien in het Museum te Rotterdam.

Tegenwoordig zijn voor het bestijgen der hooge bergen op Java veelal draagstoelen te verkrijgen, die men vervaardigt door aan een leunstoel bamboe-stokken te binden; vooral dames bedienen zich daarvan.

Omtrent het gebruik van draagstoelen omstreeks 1860 zij verwezen naar het in Med. Ned. Zendelinggenootsch. VII (1863) opgenomen artikel van W. Hoezoo „Reizen en Reisgelegenheden op Java".

c. Spoortrein en tram. Door het aanleggen van spoor- en tramwegen is het reizen in Indië zeer vergemakkelijkt, maar het reizen per spoortrein is in Indië nog verre van comfortabel; Heldring [1]) maakt niet ten onrechte de opmerking, dat het comfort in de spoorwagens gering, de hoeveelheid rook en ongerechtigheden, welke de locomotief toezendt, daarentegen groot is; terwijl de „contrôle-manie", zooals hij het uitdrukt, in Indië haar toppunt heeft bereikt. De snelheid der treinen is over het algemeen gering (gemiddeld 60 K.M. per uur — de bij het Alg. Regl. in

[1]) Oost-Azië en Indië, beschouwingen en schetsen, Amst. 1899. VII, Het reizen in Indië.

Ind. Stb. 1895 no. 300 bepaalde maxima zijn voor sneltreinen als regel 75 K.M. (voor sommige snel reinen en op speciaal daarvoor aangegeven baanvakken zijn grootere snelheden dan 75 K.M. toegestaan. Ind. Stb. 1917 no. 96), voor personentreinen 60 K.M. en voor gemengde treinen 45 K.M. en voor goederentreinen 40 K.M. per uur; voor trams is luidens Ind. Stb. 1905 no. 516 de maximumsnelheid als regel 30 K.M. per uur (op speciaal daarvoor aangegeven baanvakken kan die snelheid tot 45 K.M. per uur worden verhoogd — Ind. Stb. 1911 no. 511) terwijl de treinen, met uitzondering van het traject Batavia—Tandjoeng Priok, waar avonddienst bestaat, slechts overdag loopen. (Zie verder SPOOR- EN TRAMWEGEN).

d. Automobiel. In de laatste jaren neemt het gebruik van de auto voor het reizen in Indië sterk toe. In de buitenbezittingen ondervindt men daarbij dikwijls veel last van het gemis aan goede wegen en van bruggen. Overigens is de automobiel een in Indië zeer gewaardeerd vervoermiddel.

2°. *Te water.* Tijdens de Comp. was het personenvervoer te water in den Archipel zeer gebrekkig ingericht, daar door de Comp. dat vervoer zooveel mogelijk werd belemmerd, zoowel om den particulieren handel tegen te gaan als uit vrees dat personen, die zij liever niet in haar gebied zag, aldaar zich zouden vestigen. Geen vaartuig mocht van de eene plaats naar de andere varen dan met een pas, welke naar vele plaatsen niet werd afgegeven. Geregelde diensten voor het vervoer van personen bestonden niet tijdens de Comp. Wel werd in 1754 een geregelde prauwvaart ingesteld tusschen Batavia, Cheribon, Tëgal en Semarang, maar deze diende uitsluitend voor postvervoer.

De in 1811 te Batavia opgerichte prauwveeren (tjoenia, djoekoeng en papan) hadden niet bepaaldelijk betrekking op vervoer van personen.

Blijkens het Kol. Verslag van 1849 was te Batavia het vervoer van personen en hunne bagage te water uitsluitend toegestaan aan de veerders van de tambangans (kleine prauwen), die onder het tjoenia- of buitenprauwenveer behoorden en ook aan dezelfde regelen waren onderworpen. Ook te Semarang en Soerabaja bestond een dergelijk monopolie voor de tambangans, welke in de kleine prauwenveeren waren ingeschreven. De privilegiën werden in 1858 opgeheven, zoodat van toen af ieder vrij personen mag vervoeren.

a. Stoomschepen. Tusschen bijna alle deelen van den Archipel wordt gemeenschap onderhouden door de stoomers der Kon. Paketvaart-Maatschappij, waarvan verschillende diensten door het Gouvernement worden gesubsidieerd, terwijl vele andere routes worden afgelegd zonder subsidie. Waar de booten niet kunnen aanleggen wordt de gemeenschap met den wal gevonden door kleine bootjes, dikwijls zg. tambangans (zeilkano's) die zich soms met haken aan het in volle vaart zijnde schip vastklampen (zie PAKETVAART MAATSCHAPPIJ (KONINKLIJKE).

Eene opgaaf van de andere min of meer geregelde stoomvaartdiensten wordt jaarlijks in het Koloniaal Verslag opgenomen, waarvan een uittreksel voorkomt in den Regeeringsalmanak.

b. Zeilvaartuigen komen over den geheelen Archipel in allerlei vormen en onder verschillende namen voor. De zg. vlerkprauw, die nog veel wordt aangetroffen in de Molukken en op N.-Guinea schijnt wel een der oudste vormen geweest te zijn; daarvan komt althans een afbeelding voor op de Boroboedoer (8e eeuw na Chr.). Voor de namen der in den Archipel voorkomende vaartuigen voor personenvervoer — waarmede dus gereisd wordt — zij verwezen naar VAARTUIGEN.

Gouvernementsreizigers. Het „reglement op het reizen in Ned.-Indië van Europeesche burgerlijke landsdienaren en andere personen" van 1862 (Ind. Stb. no. 153*a*) is vervangen door een nieuw reglement (Ind. Stb. 1890 no. 209), — gewijzigd bij Ind. Stb. 1902 no. 441 en 442, welke echter nog steeds niet in werking zijn getreden — dat slechts algemeene en aan weinig verandering onderhevige beginselen bevat. In afwachting van herziening der uitvoeringsbepalingen zijn de oude voorschriften nog van kracht.

De Gouvernementsreizigers zijn voor de vergoeding voor reis- en verblijfkosten naarmate van hun tractement verdeeld in 4 klassen.

Bij reizen over land op Java en Madoera bestaat de tegemoetkoming voor reis- en verblijfkosten in:

1°. postpaarden (niet aan reizigers 4e kl.) hetzij van Gouvernementswege gestationneerd; hetzij particuliere postpaarden volgens de daarvoor gesloten overeenkomst door den aannemer te leveren (zie hiervoor bl. 587).

2°. reisgeld tot goedmaking van kleine uitgaven aan het reizen met postpaarden verbonden, van 12 cent per paal;

3°. transportkosten, voor reizen zonder postpaarden en voor reizigers 4e klasse, bedragende voor reizen wegens plaatsing of verplaatsing voor 1e, 2e, 3e en 4e kl. onderscheidenlijk 80, 65, 55 en 45 cent per paal, welke bedragen bij reizen in commissie en andere reizen beloopen 50, 50, 35 en 35 cent;

4°. daggeld, voor alle dagen, die de reiziger buiten zijn standplaats moet verblijven, van ƒ 10, ƒ 8, ƒ 6 en ƒ 5 voor reizigers 1e, 2e, 3e en 4e kl.

In Ind. Stb. 1872 n°. 77 is opgenomen het reglement op het reizen van landsdienaren langs spoorwegen, dat aangevuld is bij Ind. Stb. 1873 no 166 en 1886 no. 72 en in 1887 (Ind. Stb. no. 250) zooveel mogelijk van toepassing is verklaard op stoomtramwegen. De Gouvernementsreizigers moeten van deze vervoermiddelen gebruik maken wanneer deze hen in de richting van het oord hunner bestemming kunnen brengen.

Terwijl vroeger steeds voor het reizen per spoor en tram werd gedeclareerd, zijn in 1900 bepalingen gemaakt tot het verstrekken van vrijbiljetten op S.S. aan Eur. en inl. landsdienaren, de laatsten tot den rang van wedono. Ook de Ned.-Ind. Spoorwegmij. is met ingang van 1° Januari 1901 overgegaan tot het verstrekken van dergelijke vrijbiljetten, terwijl verschillende tramwegmaatschappijen eveneens zulke maatregelen hebben genomen.

In de concessievoorwaarden voor spoor- en tramwegen wordt tegenwoordig het beding van vrij vervoer voor bedoelde landsdienaren gesteld, boven en behalve de verplichting van kosteloos vervoer voor in dienst reizende ambtenaren van de justitie en politie alsmede dwangarbeiders en hunne geleiders, dat ook in de vroegere concessievoorwaarden reeds werd opgenomen.

Voor reizen over zee zijn bepalingen opgeno-

men in het contract met de Kon. Paketvaartmij., zijn met verschillende andere stoomvaartdiensten contracten gesloten, terwijl voor vervoer van Gouvernementsreizigers met zeilbooten steeds afzonderlijk wordt gecontracteerd door het hoofd van gewestelijk bestuur.

Vergunning tot reizen in den Archipel. Europeanen en met dezen gelijkgestelden en, in bizondere omstandigheden, ook Oostersche Vreemdelingen, kunnen voor een bepaalden tijd vergunning bekomen tot reizen, hetzij in geheel Ned.-Indië, hetzij in een of meer bepaald aangeduide gedeelten daarvan. In verband met Ind. Stb. 1902 no. 100 is een speciale vergunning tot reizen op Java en Madoera voor Europeanen en met dezen gelijkgestelde personen niet meer noodig, terwijl voor Vreemde Oosterlingen een zoodanige vergunning in verband met de nieuwe bepalingen op het verkeer voor met Inlanders gelijkgestelden hare waarde grootendeels heeft verloren. De vergunning tot reizen in een enkel gewest der Buitenbezittingen moeten Europeanen en met dezen gelijkgestelden vragen aan het hoofd van gewestelijk bestuur; die tot reizen in verschillende gewesten of in geheel Ned.-Indië aan den Directeur van Justitie.

Oostersche Vreemdelingen moeten de vergunning steeds aan den G. G. vragen.

„Een reisgids of „handboek", zooals er wel voor Britsch-Indië en Japan bestaan, is onze Oost nog niet rijk", schreef Heldring in zijn in de noot op bl. 589 aangehaald werk. De reizigers in onzen Archipel moesten zich toen behelpen met den, ook door hem genoemden zeer handigen, maar in vele opzichten wel wat al te beknopten „Reisgids voor Ned.-Indië", door Dr. J. F. van Bemmelen en G. B. Hooyer samengesteld op uitnoodiging der Kon. Paketvaartmij., en voor reizen op Java van den in 1890 te Leipzig, Batavia (G. Kolff en C°.) en Amsterdam (Seyffardt) verschenen „Führer auf Java" door L. F. M. Schulze, welk werk in het Duitsch werd gesteld om er meer bekendheid aan te geven, en van „Batavia, Buitenzorg en de Preanger" door M. Buijs (Batavia, G. Kolff en C°. 1891).

Sedert is onze Oost eenige reisgidsen rijk geworden, waarvan wij noemen: Baedeker. Indien, Handbuch fur Reisende (Leipzig 1914), waarin behalve Britsch-Indië enz. ook Java behandeld is: Dr. A. H. Parsau, Bali en Lombok, reisgids voor toeristen (Amsterdam, J. H. de Bussy 1913); Guide to the Preanger Regencies (Ver. toeristen Verkeer Batavia 1910), Guide book for Batavia and the Vicinity (dezelfde); Guide through Netherlands India (Kon. Paketv. Mij. Amsterdam, J. H. de Bussy 1911); an official guide to Eastern Asia, Vol. V East-Indies, published by the Imperial Government Railways of Japan (1917); verder de door de Stoomv. Mij. Nederland, Rott. Lloyd uitgegeven boekjes, waarvan eenige reeds genoemd op blz. 584.

Hoewel geen bepaalde reisgids kan nog gewezen worden op: „Indië in beeld" door den A. N. W. B. Toeristenbond voor Nederland in 1911 uitgegeven.

Het gebrek aan goede reis- en logeer-gelegenheden, dat in vele streken van den Archipel bestaat, wordt dikwijls vergoed door de niet ten onrechte spreekwoordelijk geworden Indische gastvrijheid en hulpvaardigheid.

Juni 1919 W. F. G. O.

RÉJONG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

REKENING. Zie BEGROOTING.

REKENKAMER (ALGEMEENE). Het oppertoezicht op het beheer en de verantwoording van alle landsgelden en goederen is in Indië opgedragen aan een college, Algemeene Rekenkamer in Ned.-Indië genaamd [1]), bestaande uit een voorzitter en 6 leden, bijgestaan door een secretaris en een uitgebreid personeel van hoofd- en andere ambtenaren. Dat oppertoezicht wordt door haar uitgeoefend overeenkomstig de bepalingen der Comptabiliteitswet (Ned. S. b. 1917 no. 275, nader gew. bij de wetten in Ned. S. b. 1917 nos. 634 en 702) en met inachtneming van de bepalingen harer instructie, vastgesteld bij Ind. S. b. 1898 no. 164; het strekt zich uit zoowel over de ordonnateurs als over de comptabelen in Indië en neemt daarbij de begrooting tot richtsnoer, waarvan de jaarlijksche rekening, voor zoover het beheer in Indië betreft, door haar wordt onderzocht. Over een en ander is gehandeld in de artikelen BEGROOTING VOOR NED.-INDIË en COMPTABELEN, COMPTABILITEIT.

Blijkens de daar medegedeelde bijzonderheden strekt zich het toezicht van de Rekenkamer uit over de handelingen van het centraal bestuur in de kolonie en behoort haar dus eene groote mate van onafhankelijkheid verzekerd te zijn. Daartoe worden voorzitter en leden, die Nederlander moeten zijn en den vollen ouderdom van 30 jaren bereikt moe en hebben, door de Koningin benoemd en ontslagen (de secretaris door den Gouv. Gen.); behalve bij het bereiken van den 65 jarigen leeftijd — voor welk geval ontslag imperatief is voorgeschreven — en ontslag op eigen verzoek kunnen zij slechts in bepaalde gevallen, in artt. 53 en 54 Comptwet genoemd, uit hun ambt worden ontzet of ontslagen. Wanneer de Gouv.-Gen. meent dat daarvoor aanleiding bestaat, worden zij in de gelegenheid gesteld eene schriftelijke verantwoording in te dienen, ja zelfs desverkiezende zich persoonlijk in Nederland te gaan verantwoorden. De Gouv.-Gen. heeft het recht den betrokkene inmiddels te schorsen. Ook omtrent het verlof buiten Indië zijn voor den voorzitter en de leden der Rekenkamer bijzondere bepalingen gemaakt; wanneer zij daarna in Indië terugkeeren, nemen zij onmiddellijk weder zitting. Wanneer door zoodanig verlof of op andere wijze, een dier hoofdambtenaren in de vervulling zijner werkzaamheden wordt verhinderd, benoemt de Gouv.-Gen., onder nadere bekrachtiging van de Koningin, een tijdelijk lid. De voorzitter en de leden mogen geene andere betrekkingen in dienst van den Lande bekleeden; door art. 52 der Comptwet en 12 der Instructie is er voor gezorgd dat er geen strijd bestaat tusschen hunne ambtsplichten en hunne persoonlijke belangen. De Kamer is in 2 tafels verdeeld; de verdeeling der werkzaamheden over die afdeelingen is geregeld in art. 18 der Instructie. Wanneer de Kamer in vereenigde zitting vergadert, moeten minstens 5 leden tegenwoordig zijn; de tafels beslissen met 3 leden en kunnen zelfs, bij een-

1) Door Daendels werd voor het eerst eene „generale Rekenkamer van Indië" ingesteld, en wel bij besluit van 19 Dec. 1808. Zie Ned.-Ind. plakaatboek XV, bl. 403.

stemmigheid, met 2 leden een besluit nemen. De Kamer is verplicht jaarlijks een omstandig verslag harer werkzaamheden in te dienen, dat in vereenigde zitting wordt vastgesteld; het wordt door den Gouv.-Gen. aan den Min. v. Kol. gezonden en door de Koningin aan de Staten-Generaal medegedeeld; voorts doet de Kamer den Gouv.-Gen. zoodanige voordrachten en mededeelingen als, volgens haar inzien, kunnen leiden tot vermindering of besparing van uitgaven en tot vereenvoudiging van het geldelijk beheer.

Bij het decentralisatiebesluit (Ind. Stb. 1905 no. 137) is aan de Algemeene Rekenkamer het onderzoek opgedragen van de door de locale raden voorloopig vastgestelde begrootingsrekeningen van gewesten of gedeelten van gewesten met eigen geldmiddelen. Zij brengt van haar bevinding verslag uit aan den Gouv.-Gen., die het slot van rekening vaststelt.

In overweging is nog het denkbeeld om aan de Kamer het toezicht op te dragen over het beheer der landschapskassen.

De contrôle op het beheer en de verantwoording der Indische geldmiddelen, voor zooverre die in Nederland worden gevoerd, berust bij de Algemeene Rekenkamer aldaar en geschiedt overeenkomstig de voorschriften der genoemde Comptwet en voorts naar de bestaande of nader vast te stellen bepalingen voor de contrôle der Staatsontvangsten en -uitgaven. Van deze werkzaamheden biedt zij de Koningin jaarlijks een verslag aan, dat aan de Staten-Generaal wordt medegedeeld.

RÊMBAJA. Zie VAARTUIGEN.

RÊMBANG. Landbeschrijving. Residentie van Midden-Java, ten N. door de Javazee, ten O. door Soerabaja, ten Z. door Kediri en Madioen en ten W. door Semarang begrensd. In de Java-zee begrenst Oedjoeng Lèran de reede van Rêmbang ten O. en Oedjoeng Awêr-awêr de reede van Toeban ten W. De Noordelijkste punt van het gewest is Oedjoeng Bêndâ. Van Madioen en Kediri wordt Rêmbang gescheiden door eene heuvelreeks, die haar hoogste punt bereikt in den G. Pandan, 906 M. hoog, juist op het grenspunt der drie gewesten.

De oppervlakte van de residentie Rêmbang bedraagt 1436 K.M.². Zij had op het eind van 1905 eene bevolking van bijna 1½ millioen zielen, waaronder ruim 1000 Europeanen, ± 18 000 Chineezen en ruim 600 Arabieren.

De G. Pandan (897 M.) en de G. Lasêm (807 M.) ten Z. van Oedjoeng Lèran, bestaan uit oud-tertiaire eruptief-gesteenten, aan de oppervlakte tot eene bruine klei verweerd. Overigens is de bodem van Rêmbang geheel van sedimentairen aard; hij bestaat in het N. uit een uitgestrekt kalkterrein en in het Z. uit een breccie- en mergelterrein, tusschen welke de breede Solo-vlakte gelegen is. Het Noordelijke kalksteenterrein loopt van de grens met Semarang over het midden en Noorden van het gewest door tot de Soerabaja'sche grens; het wordt alleen afgebroken door de kwartaire gronden, gevormd door het stroomgebied van de kali Loesi en de kali Gênêng. Bedoelde kalkgronden bestaan echter niet uit zuivere kalksteen, maar zijn vermengd met andesietgruis en worden afgewisseld door mergelbanden en kleisteenen. Het Zuidelijke tertiaire gebergte, dat zich langs de geheele Zuidergrens uitstrekt, bestaat uit een ondergrond van breccièn, welke ten N. van Ngawi door de Solo-rivier loodrecht op de richting der lagen doorsneden worden. Deze breccièn worden naar het Noorden door zanderige mergels, en aan de Zuidzijde door kalkhoudende zandsteenen overdekt.

De kwartaire afzettingen in het stroomgebied van de Solo-rivier bestaan uit bijna horizontale banken van rolsteenen, gele klei en zand, in vroegeren tijd bij hoogeren waterstand door de rivieren afgezet. De bovenste laag dezer afzettingen is eene gele klei, aan de oppervlakte eenigszins donker gekleurd door plantaardige overblijfselen. De kwartaire gronden van het gebied der Solo-rivier vinden Westelijk eene voortzetting in de Randoeblatoeng-vallei. Ten O. en ten W. van den G. Lasêm ligt nog een klein, vlak, kwartair terrein, bestaande uit gele klei en witte kalkhoudende tuffen. Langs de Noordkust strekt zich eene zeer smalle strook alluvium uit, welke alleen ten W. van Toeban zich wat dieper landwaarts voortzet. Eindelijk ligt ten N. van Bowêrno, tusschen de Solo-rivier en de Soerabaja'sche grens, een driehoekig stuk alluvium, bevattende de râwâ Mlangi en het meer Kêdoeng Djarakan.

De rivieren van Rêmbang behooren alle tot het gebied van de Noordkust. De Solo-rivier of Bêngawan doorbreekt ten N. van Ngawi op de grens met Madioen den reeds vermelden Zuidelijken heuvelrug. Over die grens ligt de bedding van de rivier ± 30 M. boven zee. Op Rêmbangschen bodem stroomt zij met vele krommingen langs de districtshoofdplaatsen Tjêpoe, Padangan, Kalitidoe en Rèngêl en de afdeelingshoofdplaats Bodjonêgoro naar de Soerabaja'sche grens, alwaar de bedding eene hoogte heeft van 10 M. boven zee. De Solo-rivier verdeelt het vrij regelmatige parallelogram, waaruit de residentie Rêmbang bestaat, in een grooter Noordwestelijk en een kleiner Zuidoostelijk deel. Hare voornaamste zijrivieren zijn: de Randoeblatoeng, de Gêněng, de Gandoeng, de Tidoe en de Patjal. De kali Loesi, mede eene belangrijke rivier, ontspringt ten Z.O. van Blora en stroomt in Zuidwestelijke richting naar de Semarangsche grens, in welk gewest zij in de kali Sérang valt. Naar het N. stroomen: de rivier van Lasêm en de Randoegoenting, grensrivier met Japara.

Nabij de grens met Semarang ligt, op kwartairen bodem, de uitgestrekte slijkbron Kêsângâ, welke eene geheel kale oppervlakte van 100 M. lengte en 800 M. breedte beslaat, waarop eene menigte slijkhoopjes verspreid liggen, waarvan enkele nu en dan slijk en zout water uitwerpen. Ook worden uitgeworpen, met de klei, stukken van de onderliggende mergelkalk, fossiele beenderen en tanden. De bron Kêsângâ ligt in dezelfde lijn en op geringen afstand van de zout- en slijkbronnen van Koewoe en Djânâ in Semarang. In de nabijheid van Toeban vindt men, vlak aan zee, ééne, en nabij de kust talrijke andere zoetwaterbronnen. De Noordelijkste bron ontlast zich gedeeltelijk ook in zee; vooral bij eb ziet men het water in het zand opborrelen. Deze bron is nu door een gemetselden put omsloten; zij bestond al in oude tijden en vormde toen een kleine kom, waarvan in een Chineesch bericht van 1416 n. Chr. melding wordt gemaakt.

In de mergels en kleisteenen ten Z. van Sedan zijn eenige bruinkoollaagjes van 0,60 à 0,70 M. dikte aangetroffen. De kolen zijn van geringe

kwaliteit, zoodat van eene ontginning niet veel te verwachten is. De petroleum-industrie is daarentegen voor dit gewest van groot belang geworden. Reeds van ouds waren eenige natuurlijke petroleumbronnen bekend, maar men meende, dat eene exploitatie der bronnen niet loonend zou zijn, totdat de Dordtsche petroleummaatschappij ook hier aan het werk toog. Te Lêdok, te Tinawoen, te Sêmanggi en op nog andere plaatsen werden bronnen aangeboord. Het centrum der petroleumindustrie is de nieuwe stad Tjêpoe, ontstaan uit de gelijknamige desa, benevens de desa's Ngarèng en Panolan. Het is op weg een groote stad te worden. Behalve een raffinaderij, zijn daar allerlei etablissementen verrezen, o.a. een groote smeerolie-, kaarsen-, was- en blikkenfabriek. Men vindt er ook een centrale houtstapelplaats.

In de Zuidelijke heuvelreeks wordt zachte zandsteen gevonden, die tot behakte bouwsteen en tegels (de bekende Ngawische tegels) wordt verwerkt; verder harde zandsteen, gebezigd voor sluizen en dammen; eindelijk harde kalksteen, waarvan kalk wordt gebrand en zachte kalksteen, die, onder den naam van watoe koemboeng, de grondstof levert voor leksteenen, grafpaaltjes en lijstwerk. Deze zachte kalksteen wordt, aan de lucht blootgesteld, zeer hard. Uit de holen van het Zuidelijke kalkgebergte, die bewoond worden door ontelbare vledermuizen, wordt salpeter verkregen.

De kwartaire gronden in deze residentie zijn vergelijkenderwijs het beste bevolkt en bebouwd; over het algemeen echter is Rêmbang tengevolge van gebrek aan bevloeiingswater en wegens den kalkachtigen, voor den landbouw minder geschikten bodem, het minst vruchtbare gewest van Java.

Het bouwgrondareaal van de Inlandsche bevolking besloeg in 1915 een oppervlakte van:

a. in geregelde cultuur:		
sawahs van levend water voorzien	27.608	bouws.
sawahs van regen afhankelijk	208.623	„
moerassawahs	1.526	„
têgalvelden	60.328	„
b. niet in geregelde cultuur	178	„
Te zamen	298.263	bouws.

De opbrengst aan rijst (padi) was bij benadering 4.480.000 pikoels, d.i. gemiddeld 19.84 pikoels per beplanten en 20.98 pikoels per geslaagden bouw.

Aan teelt van zoetwatervisch in vijvers of sawahs wordt niet gedaan; trouwens, daarvoor is het gewest te arm aan water. Daarentegen is de zeevisscherij er van beteekenis. De veestapel bestaat uit 384.000 stuks hoornvee (runderen en buffels), terwijl er 16000 paarden zijn. De klein-veestapel is niet onbelangrijk.

Behalve rijst worden djagoeng, katjang, en indigo verbouwd. In 1894 is het monopolie voor de koffiecultuur in Rêmbang opgeheven. De tabakscultuur voor de Europeesche markt in de afdeeling Bodjonêgoro, reeds vóór 1854 van veel beteekenis in dit gewest, is na een tijdperk van grooten bloei, allengs achteruitgegaan; in 1882 is de laatste Europeesche tabaksonderneming te Malo, district Ngoempak, afd. Bodjonêgoro, opgeheven; voor de inlandsche bevolking in genoemde afdeeling is de tabakscultuur echter eene ware volkscultuur en eene rijke bron van inkomsten.

Het meest waardevolle product van Rêmbang is het djatihout, voor de cultuur waarvan de lage kalkgebergten bijzonder geschikt zijn. Al sedert eeuwen wordt het djatihout (zie op het woord DJATI) voor den bouw van huizen, bruggen en schepen gebruikt. Vroeger geschiedde de aankoop en het vervoer van dit hout door de bevolking in heerendienst; in dien tijd zijn tengevolge van overmatigen en zorgeloozen aankap vele bosschen vernield. Aan het roekeloos gebruik van djatihout hebben de Europeesche tabaksondernemingen een groot aandeel gehad. Sedert de djatibosschen onder het beheer van het boschwezen (zie aldaar) zijn gesteld en vooral na 1875, in welk jaar een nieuw reglement op dien tak van dienst in werking trad, worden de djatiperceelen, na door particulieren tegen de betaling van eene overeengekomen som te zijn leeggekapt of uitgedund, van Gouvernementswege opnieuw beplant. Van de 28 boschdistricten, waarin Java en Madoera is verdeeld, behooren er 9 tot Rêmbang. De djatibosschen beslaan in Rêmbang eene oppervlakte van ongeveer 384.000 bahoe.

De gemiddelde regenval, over 27 jaar berekend, bedraagt voor de hoofdplaats Rêmbang 1422 millimeter per jaar, voor Toeban 1366 en voor Bodjonêgoro 1830 m.M. Over het geheel is het klimaat, tengevolge van de weinige verheffing en den aard van den bodem in alle deelen van het gewest vrij warm, maar niet ongezond.

Geschiedenis. Tijdens het Hindoetijdvak maakte de residentie achtereenvolgens deel uit van de verschillende Oost Javaansche rijken (zie JAVA, Geschiedenis); de traditie kent in het oosterdeel der residentie het rijk van Bowêrno, welks naam nog voortleeft in dien van de aldus genaamde districtshoofdplaats. In het daarop gevolgde tijdvak van de vestiging en uitbreiding van den Islam behoorde Rêmbang tot het rijk van Dêmak. Uit dit tijdvak zijn de plaatsen Toeban en Bonang aan de Noordkust bekend. Bij de verdeeling van het rijk van Dêmak na den dood van Tranggono werden de tegenwoordige afd. Bodjonêgoro en een deel van de afd. Blora onder den naam van Djipang aan een zijner zonen toegewezen; het landschap Rêmbang kwam aan een anderen zoon. Deze landschappen werden in het begin der 17e eeuw door Mataram veroverd. Bij verdrag van 1743 tusschen de Compagnie en Pakoe Boewono kwam Rêmbang met zijne djatibosschen onder het Gouv. der Noordoostkust. Onder Daendels werd dit landschap eene residentie.

Administratief is het gewest verdeeld in 4 afdeelingen, tevens regentschappen, nl. Rêmbang, Toeban, Bodjonêgoro en Blora met gelijknamige hoofdplaatsen, 7 contrôle-afdeelingen en 23 districten; het heeft 1829 desa's. De contrôleafdeelingen zijn: Rêmbang, Toeban, Djatirogo, Padangan, Blora en Panolan. De standplaatsen zijn gelijknamig. De bevolking bestaat uit Javanen, die in het kleinere Noordelijke deel van het gewest Cheribonsch- en in het grootere Zuidelijke deel Solo'sch-Javaansch spreken.

Spoorwegen komen in dit gewest niet voor; echter zijn er verscheidene stoomtramlijnen, alle van particuliere maatschappijen. Langs de Noordkust loopt de groote postweg van de Wester- tot de Oostergrens. Verder zijn alle districtshoofdplaatsen door wegen verbonden. Al deze

wegen zijn thans goed per as berijdbaar, behalve die van Padangan naar de Madioensche grens.

RÈMBANG. Afdeeling en regentschap der gelijknamige residentie, groot 1032 K.M.², uitmakende het Noordwestelijke 1/3 gedeelte van het gewest en begrensd door de afdeelingen Toeban en Blora, de residentie Semarang en de Java-zee. De afdeeling is verdeeld in 6 districten, nl. Waroe, (hoofdplaats Rèmbang), Binangon of Binangoen, Kragan, Soelang, Pamotan en Sedan, met gelijknamige hoofdplaatsen. Zij vormt slechts één contrôle-afdeeling; de standplaats van den controleur is Rèmbang. Van de Semarangsche grens strekt zich langs de Noordkust eene strook alluviale en kwartaire grond uit, welke wordt afgebroken door den 807 M. hoogen G. Lasèm, die, evenals de Zuidwaarts daarvan gelegen G. Boetak (677 M.) uit hoornblende-andesiet bestaat, welke aan de oppervlakte is verweerd tot een bruine klei. Het Zuidwestelijke deel van de afdeeling wordt ingenomen door een heuvelrij van kalksteen, waartusschen mergelbanken worden aangetroffen. De rivieren in volgorde van het Westen naar het Oosten zijn: de Randoegoenting, de Soelang, welke langs de districtshoofdplaats van dien naam stroomt, en de rivier van Lasèm, in haar bovenloop kali Gong en kali Djèlak geheeten. Al deze riviertjes hebben een Noordwaartschen loop en monden uit in de Java-zee. De hoofdplaats der afdeeling is Rèmbang (zie op dat woord), gelegen aan den grooten postweg en door eene stoomtramlijn Westwaarts met Djoewana, Oostwaarts met Lasèm en Zuidwaarts met Blora verbonden. Aan deze lijn ligt de districtshoofdplaats Soelang, juist op de grens tusschen kwartair en tertiair terrein, welk laatste voor een groot deel door djatibosch is ingenomen. Lasèm is bekend door de gebatikte kleedjes, kain Lasèm, die er vervaardigd worden en door de bekende sigarenkokers en andere kleine voorwerpen van pauweveeren gevlochten. Met deze laatste industrie houden de Chineezen zich bezig. Een weinig ten O. van Lasèm ligt Kadjar, waar de bronnen voorkomen, die Lasèm en Rèmbang en tusschenliggende desa's door een pijpleiding van water voorzien. De desa Bonang, 7.5 K.M. van Lasèm, een bloeiend visschersdorp, is bekend doordat Soesoehoenan Bonang daar leefde en stierf. Een voornaam middel van bestaan vindt de bevolking van de stranddesa's dezer afdeeling in de vischvangst. De voormalige zoutpannen ten W. van de desa Waroe zijn tot vischvijvers ingericht.

RÈMBANG. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, de afdeeling en het regentschap van dien naam, vlak aan zee gelegen. Hare grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1886 no. 82. Aan de Westzijde vormt het riviertje Gèlèng de grens der hoofdplaats. Het residentiehuis ligt op nauwelijks 50 M. van het strand, dat droog en zandig is. Tengevolge hiervan is de ligging der plaats gezond te noemen in vergelijking met andere gewestelijke hoofdplaatsen aan de Noordkust van Java. Naast het residentiehuis ligt de in 1829 uit vrijwillige bijdragen opgerichte protestantsche kerk, een gebouw met een koepel gedekt en merkwaardig door den fraaien predikstoel, die door een Javaan is vervaardigd. De Europeesche wijk ligt in het Oostelijke, de Chineesche in het Westelijke gedeelte der plaats. Deze laatste bestaat bijna geheel uit steenen huizen, waartusschen de fraaie, rijk versierde klènteng, met twee steenen leeuwen voor den ingang, de aandacht trekt. De inlandsche wijken met de regentswoning, de aloen-aloen en de moskee liggen ten O. en gedeeltelijk ten Z. van de Europeesche wijk.

De hoofdplaats had op het eind van 1905 ruim 13.000 inwoners, waaronder 170 Europeanen (tegen 200 in 1846, volgens Bleeker), ruim 2000 Chineezen en een 10 tal Arabieren. De inlandsche nijverheid ter hoofdplaats brengt voort: geweven en gebatikte hoofddoeken en saroengs, karoengmatten en gèmoeti-touw voor prauwen; verder is er uitvoer van trasi, troebouk en kroepoek.

RÈMBÈS. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Toeban, residentie Rèmbang; met eene oppervlakte van 370 K.M.². Het district telt 91 desa's.

RÈMÈK DAGING (JAV.). Zie EXCOECARIA BICOLOR.

RÈMÈNG (SOEND.). Zie CRATOXYLON.

RÈMOEK DAGING (MAL.). Zie SHOREA LEPROSULA.

RÈMOEK DJOENG of **REMOEDJOENG** (JAV.). Zie ORTHOSIPHON.

REMONTE. (Aanvulling van het paardenmateriaal bij het leger). Tot 1902 was het leger uitsluitend geremonteerd met inheemsche paarden (hengsten), hoofdzakelijk van het Sandelhout- en het Makassaarsche ras, de berg-artillerie bovendien (sedert 1863) gedeeltelijk ook met muildieren. Deze laatsten werden aanvankelijk in Syrië en Noord-China, later te Chefoo (China) aangekocht. De benoodigde paarden werden aanvankelijk op veilingen op de hoofdplaatsen van Java aangeschaft, alwaar Arabische kooplieden jaarlijks geregeld schepladingen van Celebes en van de Kleine Soenda-eilanden aanbrachten. Daar door deze wijze van aanschaffing niet steeds in de behoefte aan legerpaarden kon worden voorzien, werden meermalen commissiën van bereden officieren naar Soemba en Zuid-Celebes gezonden om ter plaatse, rechtstreeks van de eigenaren, paarden aan te koopen. Plannen om op Timor (1868), op Soemba (1875) en te Makasser (1878) stoeterijen ten behoeve van het leger op te richten, zijn òf mislukt òf nooit tot uitvoering gekomen.

In 1888 werd te Poerabaja (afd. Soekaboemi van de res. Preanger Regentschappen) een remonte-depôt opgericht, alwaar 2- à 3-jarige paarden van verschillende inheemsche rassen werden opgekweekt, om op 4½- à 5-jarigen leeftijd aan de cavalerie of de bereden artillerie te worden afgeleverd. In 1902 werd dit remontedepôt overgebracht naar het zeer ruime, nieuw gebouwde établissement nabij Padalarang, eveneens in de res. Preanger Regentschappen. Bij Gouv. besluit van 27 Augustus 1905 no. 7 (Bijblad no. 6329) werd, ter verbetering van het inheemsche paardenras, aan het remonte-depôt een tamme stoeterij verbonden, onder het beheer van den directeur van dat depôt. Eerst in 1908 (Kon. besluit in Ind. Stb. no. 240) werd het remonte-depôt in de formatie van het leger opgenomen, terwijl in 1912 (Ind. Stb. no. 291) werd bepaald, dat het, instede van onder een hoofdofficier der cavalerie, gesteld zou worden onder een hoofdambtenaar, ressorteerend onder het Departement van Landbouw, met den titel van „Directeur van stoeterij en remonte-depôt te Padalarang."

In 1902 werd een begin gemaakt met het remonteeren van de cavalerie met uitheemsche paarden, terwijl in 1905 werd besloten ook de bereden-artillerie met die paarden te remonteeren, zoowel ter vervanging van de inheemsche paarden als van de muildieren (bij de bergartillerie). Daar een proef met uit Perzië aangevoerde z. g. Persian Gulf Arabs, leerde, dat deze paardensoort, wegens hare overheerschende slechte eigenschappen als legerpaard ongeschikt was, (Kol. Verslag 1906), werd voortaan uitsluitend met Australische paarden geremonteerd. In 1907 was de cavalerie geheel van die paarden voorzien, in 1909 ook de veld-artillerie, terwijl toen reeds bij drie van de vier bergbatterijen de muildieren door draag-trekpaarden waren vervangen. Thans worden inheemsche paarden alleen nog gebezigd als munitiedraagpaarden bij de bergbatterijen en voorts als draagtrekdieren bij den transporttrein.

Aanvankelijk werden de Australische paarden voor het leger aangekocht op Java uit de dieren, die daartoe door handelaren uit Australië derwaarts werden overgebracht; daar deze wijze geen voldoende waarborgen schonk voor een geregelde aanvulling van het benoodigde paardenmateriaal, werd in 1906 (Kol. Verslag van dat jaar) besloten, dat eene commissie van 3 officieren één of tweemaal per jaar naar Australië zou worden gezonden ten behoeve van den aankoop zoowel van volwassen paarden voor rechtstreeksche aanvulling van de bereden wapens als van vierjarige paarden voor het remontedepôt.

Bij de alg. order voor het leger 1909 no. 122 zijn vastgesteld „Algemeene voorschriften betreffende de aanschaffing, enz. der tot het leger behoorende paarden", aan welke voorschriften als aanhangsel zijn toegevoegd: „Instructiën voor den aankoop, de afkeuring en afmaking van troepenpaarden". Aan te koopen Australische paarden mogen niet jonger dan 3 en niet ouder dan 7 (cavalerie) of 8 jaren (artillerie) zijn, paarden jonger dan 5 jaren worden in het remonte-depôt opgenomen, aldaar opgekweekt en geleidelijk aan den ruiter gewend, om daarna ter verdere africhting aan de cavalerie of de artillerie te worden overgegeven. Vereischte hoogte 1.47—1.55 M. voor rijpaarden, 1.47—1.58 M. voor rijtrekpaarden, 1.40—1.50 M. voor draagpaarden der artillerie. Inheemsche paarden voor den trein en munitiedraagpaarden voor de artillerie worden op Java, — voor tijdelijk buiten Java gelegerde gedeelten van den trein ter plaatse — aangekocht; zij mogen niet jonger dan 3 en niet ouder dan 7 jaren zijn en moeten een hoogte hebben van 1.17—1.30 M.

Toen bij het uitbreken van den Eur. oorlog in 1914 de uitvoer van paarden uit Australië werd verboden, werden in 1915 door een naar China gezonden commissie 248 Mongoolsche pony's en 20 muildieren aangekocht (zie Ind. Mil. Tijdschrift 1916, blz. 48—80), waarvan de eerste slechts matig als troepenpaard voldeden, zoodat van verdere aanschaffing van dit paardenmateriaal werd afgezien. In hetzelfde jaar verleende het Australische Gemeenebest toestemming voor den aankoop van een 200-tal legerpaarden, mits lager dan 1.47 M., van welke soort er 250 werden aangeschaft. Kort daarop echter werd de uitvoer van paarden uit Australië geheel verboden, welk verbod gehandhaafd bleef tot October 1918, toen wederom vergunning tot uitvoer van paarden lager dan 1.47 M werd toegestaan.

In 1915 worden door het Legerbestuur onderhandelingen aangeknoopt met de op het Idjènplateau gevestigde N.V. Veeteelt Onderneming Djampit teneinde te geraken tot het fokken aldaar van legerpaarden en zoodoende de remonteering zooveel mogelijk onafhankelijk van het buitenland te maken. Voor dit doel is bij de suppletoire Indische begrooting voor 1917 een bedrag van ƒ 200.000 toegestaan, dat — gedeeltelijk in werkkapitaal gedeeltelijk in fokmateriaal — als renteloos voorschot aan genoemde N.V. is verstrekt.

Volledigheidshalve zij hier nog melding gemaakt van de ordonnantie in Ind. Stb. 1916 no. 355, waarbij is vastgesteld eene regeling van de keuring en registratie van paarden, in het bezit van particulieren, teneinde te weten, over welke paarden en voor welke doeleinden het legerbestuur bij mobilisatie kan beschikken, ter voorziening in de alsdan grootere behoefte. Einde 1915 was de sterkte aan legerpaarden 2643 stuks en 50 muildieren. Zie ook het artikel PAARD.

RÊMPANG. Eiland, behoorende tot de afdeeling Tandjoeng Pinang der residentie Riouw en Onderh. Zie TANDJOENG PINANG.

RÊMPÊLAS (JAV.). Zie FICUS AMPELAS.

RENDA. Zie Supplement.

RÊNDÊNG. Het loof van den grondnoot, *Arachis hypogaea*, dat als veevoeder wordt gebruikt. Ook de Javaansche naam voor een soort van *Hydrocotyle*.

RÊNDJOEWA. Zie RANDJOEWA.

RÊNGAS (MAL.). Zie GLUTA.

RÊNGASDÊNGKLOK. District van de afdeeling Krawang, residentie Batavia, met 39 desa's.

RÊNGAT (RINGAT). Plaats aan de Kwantan, ongeveer 157 K.M. stroomopwaarts aan beide oevers der rivier gelegen. Zij is sedert 1878 de hoofdplaats van de afdeeling Indragiri der residentie Riouw en Onderhoorigheden, de standplaats van den Assistent-Resident, van den aan hem toegevoegden Adspirant Controleur en van een douane ambtenaar. Vroeger was daar ook de Soetan van Indragiri gevestigd. Door de overname der pachten en in- en uitvoerrechten door het Gouvt., zoomede door de uitgifte van woeste gronden aan particulieren voor tabakscultuur, die echter nooit tot ontwikkeling is gekomen, vermeerderden de inkomsten van den Soetan zoodanig, dat hij zich een voor een inlander vorstelijk gebouw kon doen zetten, dat in 1896 gereed kwam en gelegen is op den rechteroever der Batang Kwantan, ongeveer een uur boven de hoofdplaats. Vroeger was het Europeesch etablissement te Koewala Tjênako, waar de Nederlandsche vlag het eerst werd geheschen; daarna te Pakan Laïs, waar de toenmalige assistent-resident verblijf hield, maar van beide posten is niets meer over. Rêngat, het centrum van den handel in Indragiri, is een uitgestrekte kampong, langs beide oevers van de rivier een smalle strook gronds beslaande. Die oevers vormen langs den geheelen benedenloop der rivier als het ware dijken, waarachter het terrein aanstonds veel lager wordt, in den regentijd geheel onder water staat en in den drogen tijd moerassig is. Het Oostelijk gedeelte van

de hoofdplaats op den rechteroever is Gouvernementsgrond, gedeeltelijk in 1838 afgestaan, gedeeltelijk in 1893 verkregen tegen teruggave van een stuk van het in 1838 aangewonnen terrein. Daar bevinden zich de gouvernementsgebouwen: assistent-residentswoning met kantoor, kazerne voor de gewapende politiedienaren, vrij groote steenen gevangenis, pasanggrahan, inlandsche school en douanekantoor. Voorbij het douanekantoor bevindt zich de nette Chineesche wijk, bestaande uit aaneengeschakelde kêdeis(winkels). Boven Rèngat, aan den rechteroever van de rivier, treft men, behalve de verspreide woningen der bevolking, ook de verblijven der leden van de Soetansfamilie aan. Lage waterstanden komen voor van April tot en met October, maar dikwijls is de waterstand tot in Juni nog voldoende om met stoomschepen van 7 voet diepgang tot Rèngat te komen. Bij langdurige droogte staat er soms slechts 5 voet of zelfs minder water in de rivier, in het hartje van den regentijd stijgt het niveau tot 16 voet.

Er is een levendig handelsverkeer met Singapore, door kleine stoomers met Chineesche supercarga's in geregelde vaart onderhouden; die stoomers vervoeren ook passagiers en varen de post tusschen Singapore en Rèngat vice-versa.

Het zielental is niet groot, doch gestadig toenemende, ook door de zich daar vestigende gewezen Javaansche koelies der groote landbouwondernemingen in de buurt.

RÈNGÉL. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Toeban, residentie Rembang; met eene oppervlakte van 348 K.M.². Het district telt 107 desa's. Er is een levendige tabakshandel. Bij de gelijknamige districtshoofdplaats komt een riviertje uit een diepe grot te voorschijn.

RÈNGKONG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

RENHAGEDIS. Europeesche naam voor het hagedissengeslacht *Tachydromus* (zie onder fam. LACERTIDAE).

RENTEVERBOD (MOSLIMSCH). Zie ISLAM Dl. II blz. 171; vgl. C. Snouck Hurgronje, Nederland en de Islâm (Leiden, 1915) blz. 35 v.v., Th. W. Juijnboll Handl. t.d. kennis d. Mohamm. wet, blz. 268 v.v., Handb. d. Islâm. Gesetzes blz. 270 v.v.

RÈNTJONG of **RÈNTJONG.** Benaming van het letterschrift, dat in zwang is, zoowel bij de Midden-Maleische bevolking van de residentie's Benkoelen en Palembang als bij de Rêdjangers en de Lêbongers (gewest Benkoelen). Het is eene variëteit van het voorheen ingevoerd Indische schrift en nauw verwant met het Lampongsche en Bataksche schrift. Het ontleent vermoedelijk zijn naam aan het Maleische woord „rentjong" d. i. schuin, scheef, puntig toeloopend — waaronder dan de vorm der letters wordt aangeduid. De letters worden met een puntig voorwerp op de glydde zijde van bamboelatten, hoorn, ivoor, enz. gegrift. Vroeger werd ook met een soort inkt op boombast geschreven; tegenwoordig echter wordt veel van papier en potlood of inkt gebruik gemaakt. Rèntjongschrift kan dus worden beschouwd als een schriftsoort, en die naam zou daarom kunnen worden gegeven aan elk schrift op Sumatra (om ons tot dit eiland te bepalen) gebruikelijk, met uitzondering van het zg. Maleisch-Arabische karakter. Een afbeelding van de Rèntjong-letterteekens vindt men o.a. in de „Tabel van oud- en nieuw-Indische Alphabetten. Bijdrage tot de palaeographie van Nederlandsch-Indië" door K. F. Holle (Uitgave Bat. Gen. v. K. en W. 1877, 1882, bl. 11, 20, 28, 29); „De talen en letterkunde van Midden-Sumatra" door A. L. van Hasselt die tevens eenige teksten in Rèntjongschrift geeft (Midden-Sumatra, dl III, 2. p. 7—23). „Verklaring van het Rawasche Rèntjong schrift in de onderafd. Rawas (res. Palembang)" door L. F. Wesly (Tijds. Binn. Bestuur III (1889), achter p. 366. „Pesemah Ocloe Manna op het eiland Sumatra" door J. van Meurs, (Studien 23e jg. XXXVI (1891) — Letterschrift der Pesemah oeloe Manna —); „Bijdrage tot de kennis van het Midden Maleisch (Bêsêmahsch en Sêrawajsch dialect" door O. L. Helfrich (Verh. Bat.- Gen. v. K. en W., dl LIII (1904), p. 198—200).

RÈNTOK KOEDA. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

REO. Hoofdplaats der onderafdeeling Noord- en West-Manggarai van de afdeeling Flores, gelegen aan de N.kust. Het ligt in het ressort Reo van het op Flores gelegen gebied van het landschap Bima.

RÊRÊK (JAV.). Zie SAPINDUS RARAK.

RÊSAK (MAL.). Zie SHOREA en VATICA.

RÊSAM (MAL.). Zie GLEICHENIA.

RESERVE (KOLONIALE). Zie KOLONIALE RESERVE.

RESIDENT. Zie BESTUUR. Dl I, bl. 281 De naam duidt oorspronkelijk op een soort gezant der Compagnie, „resideerend" bij het hof van een inlandsch vorst, gelijk nog thans het Fransche koloniale staatsrecht van „résident général (supérieur)" pleegt te spreken, wanneer een landvoogd of onderlandvoogd geplaatst is naast en boven een zelfbesturend vorst (Marokko, Tunis, Cambodja, Annam).

RÉSIKI (JAV.). Zie MICHELIA MONTANA.

RÉSOELÂ (JAV.). Zie METROXYLON.

RÉSUMÉ'S betreffende de rechten der in landsche bevolking op den grond, zie dl I, bl. 820. Voor de heerendiensten (zie aldaar) is slechts een eindresumé gepubliceerd.

RÊTÉH. Landschap, te voren onderdeel van het voormalige Sultanaat Lingga-Riouw, thans een district der afdeeling Indragiri. Het landschap omvat het stroomgebied van de Rêtéhrivier en het benedengedeelte van dat van hare voornaamste bronrivier de Gangsal, waarmede zij zich ongeveer een dag stoomens van de monding links vereenigt. Ten Zuiden grenst het landschap aan de residentie Djambi; van Tandjoeng Laboe volgt de grens de waterscheiding tusschen de Toengkal- en Rêtéh-rivieren.

De bodem van het landschap bestaat geheel uit alluvium, is voor verreweg het grootste gedeelte zeer moerassig en geheel met woud bedekt. In het W. en Z.W. is het terrein hooger en rijzen de zandsteenheuvels geleidelijk tot een hoogte van 100 M. De ondergrond is daar meerendeels zware klei.

Van de beide bronrivieren is de Gangsal de voornaamste; zij heeft den langsten loop, ontspringt in de heuvels op de grens met Djambi, stroomt met vele kronkelingen eerst in Noordelijke, daarna in Oostelijke richting. Na de vereeniging in de nabijheid van Kota Baroe of Kocala Rêtéh, met de Rêtéh, die uit het Zuiden komende loodrecht invalt, maar hoogerop in

Noordoostelijke richting voornamelijk langs de Noordgrens van het landschap stroomt, blijft de rivier de Oostelijke richting behouden en valt met drie armen in zee, de Palah Parang in het N., de Tĕngah in het midden en de Tĕrap of Kĕrana, in het Z., die de riviereilanden Asam of Kitjang en Roekoe omsluiten. Voor de monding ligt een modderbank, waarin een geul, die met laag water 6 à 7 voet diep is en toegang verleent tot de Palah Parang, waarin bij laag water 11 voet water staat en die het beste vaarwater naar de rivier is; de beide andere zijn minder goed bekend, maar de Tĕngah is door stoomschepen met 7 voet diepgang te bevaren. Tot nabij de uitwatering der Gangsal is het water der bij laag water hier en daar slechts 5 voet diepe rivier zeer modderig; daarna wordt het helder, maar met bruinroode kleur, waarschijnlijk door de oplossing van looizuurhoudende plantendeelen, en eerst in den bovenloop is het kleurloos. De Gangsal is tot boven Pĕngalian bevaarbaar voor schepen van 7 voet diepgang, die de Rĕtéh slechts enkele bochten kunnen opvaren.

Eb en vloed doen zich gevoelen tot ongeveer een mijl boven de vereeniging der beide bronrivieren met een verval van ongeveer 10 à 12 voet. Tot daartoe zijn de oevers deels laag met rizophoren en nipah begroeid, deels wat hooger met een meer vasten bodem; slechts hier en daar verbreekt een hutje met omliggende ladang de eentonigheid. In de bosschen zijn goede houtsoorten overvloedig en aan den bovenloop der rivier komen uitgestrekte bamboebosschen voor, die het materiaal leveren voor de vlotten, waarmede producten worden afgevoerd.

Van de dierenwereld trekken hier de bij milliarden voorkomende muskieten, een vreeselijke plaag als ze zijn, het meest de aandacht, veel meer dan de enkele reiger, marabout en ijsvogel en de krokodillen, die in de modder of op een omgevallen boomstam zich koesteren in de zonnewarmte. En als de avond is gevallen, worden langs de oevers struiken en boomen verlicht door ontelbare kevertjes, die zich op de takken en bladeren bewegen en wier flikkerlicht een helder schijnsel in het water werpt. Meer landwaarts in vinden we de boschfauna van Sumatra's Oostkust. Van de zoogdieren veel olifanten, tijgers, varkens, herten en apen.

Aan den bovenloop der Rĕtéh, tusschen de kampongs Baloi en Bringin en een paar uur boven laatstgenoemde nederzetting komen in den alluvialen bodem bruinkolen voor in horizontale lagen. Zij werden in 1847 door den Engelschen kolonel Low en in Jan. 1849 door luit. t. z. G. F. de Bruyn Kops, en Dr. C. J. H. Huberwald onderzocht. Voor zoover zij aan den dag komen langs en nabij den rivieroever varieert de dikte der lagen van 1—4 voet. De kool is vrij zuiver, glinsterend zwart op de breuk, licht en bros. Waarschijnlijk zijn de drie vindplaatsen deelen van een enkele laag. In het laatst van de eerste helft der vorige eeuw werden de kolen door Chineesche arbeiders voor rekening van den Sultan ontgonnen, die een contract tot levering had gesloten met een particulier te Singapore.

Zijriviertjes van de Gangsal zijn de Soengei Erang en Soengei Pĕngalian, beide links; van den bovenloop der laatste voert een voetpad door het oerwoud naar het gelijknamig rechter zijriviertje van de Batang Koeantan of rivier van Indragiri.

Aan de Gangsal liggen de kampoeng's Pĕsagoeran, Bringin en Pĕngalian, uit enkele hutten bestaande; aan de Rĕtéh Bringin, Baloi, Toepei, Tambangan en Soeroetan, van niet veel meer beteekenis dan de vorige. De voornaamste plaats is Kota Baroe, (zie aldaar), gelegen op de landtong bij de samenvloeiing van Gangsal en Rĕtéh, ongeveer 36 zeemijlen stroomopwaarts van de monding.

Vóór de expeditie van 1858 was Kota Baroe, waar toen ook Panglima bĕsar Soeloeng zetelde, eene belangrijke Maleische vestiging, uit een vijftigtal op 5 à 6 voet hooge palen gebouwde huizen bestaande. Daarna eerst zeer achteruitgegaan, begint het plaatsje thans weer op te komen.

Wegen of paden zijn er niet, zoodat de communicatie met sampan's geschiedt, die vlak en breed zijn, om gemakkelijk tegen den fellen stroom te kunnen oproeien.

De bevolking houdt zich bezig met ladangbouw, voornamelijk van pisang, rijst en aardvruchten, die in den vruchtbaren bodem welig groeien. De Rĕtéh-rijst is lang en dun van korrel, van goede kwaliteit, maar kan niet lang bewaard worden. In goede jaren wordt een weinig uitgevoerd naar de naburige eilanden. De klappercultuur is toenemende. Hier en daar komen vele doerianboomen voor; andere vruchten zijn schaarsch. Ook het inzamelen van boschproducten is een belangrijk middel van bestaan. De veestapel bestaat uit eenige weinige karbouwen en geiten. De karbouwen worden te water vervoerd; men laat ze achter de sampan aanzwemmen, terwijl de kop van het dier met een rotan wordt opgehouden. Vertoont zich een krokodil, dan laat men de rotan los, om den karbouw gelegenheid te geven den krokodil te verjagen.

De riviervischvangst dient nagenoeg uitsluitend voor eigen gebruik. In de delta-armen wordt echter eene groote hoeveelheid garnalen gevangen, die gedroogd naar Singapore wordt uitgevoerd. Van meer beteekenis is de zeevisscherij, waaraan niet alleen de walbewoners, maar ook en vooral de orang laoet deelnemen, die zich in hunne prauwen voor de mondingen der rivier ophouden.

Sedert 1899 is ook Rĕtéh in het tolgebied opgenomen en te Poelau Kidjang in het deltagebied der rivier een ontvangkantoor voor de in- en uitvoerrechten gevestigd.

Geschiedenis. Niet ver van het begin der delta valt links de uit het N. komende Soengei Sĕpi in de Bataparang. Hier was het tooneel van het verzet van den Panglima bĕsar, Tĕngkoe Long, een gewezen zeeroover, die van het zelfbestuur van Lingga-Riouw vergunning had verkregen zich aan de Rĕtéh te vestigen en die met groote dapperheid de zaak verdedigde van zijnen vorst, den in 1857 afgezetten sultan van Lingga-Riouw, Machmoed Moethlafar Sjah. Zijne versterkingen werden door de in Nov. 1858 gezonden militaire expeditie vernield en hij zelf sneuvelde met velen der zijnen.

In 1861 deed een bende Rĕéhers, onder aanvoering van zekeren Datoe Moeda Ismail, een inval in het Toengkalsche, welks hoofd Pangéran Badri over de grens met Rĕtéh in geschil was met den daar gevestigden wakil van Lingga-Riouw Radja Bĕrima. Van Gouvernementswege werd een commissie naar Rĕtéh tot onderzoek gezonden, die de zaak beëindigde.

Bij de inlijving van het Sultanaat Lingga-Riouw en onderhoorigheden bij het rechtstreeks door het Gouvernement bestuurd gebied (1913) kwamen de landschappen Rötéh, Gaoeng, Mandah en Katëman, als onderhoorigheden van dat Sultanaat, van zelf ook onder het rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement.

RÊTÉH-RIVIER. Zie RÊTÉH.

REUBÈÈ. De V Moekim Reubèë: Mé Maneu[e], Beureuleuëng, Bambông, Beu[e]ah en Reubèë, vormen een + 32,8 K.M.[2] groot landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjèh, met 1591 geregistreerde mannen. Het ligt Z.W. van Sigli en wordt in het uiterste N. gedeelte gekruist door de trambaan Sigli—Padang Tidji. Het land is overdekt met heuvels, die echter steeds onder de 100 M. blijven, begroeid met gras, alang-alang en schaarsch geboomte. Daar tusschen in liggen kleine moerassen, maar op de W. grens strekt zich N.—Z. uit de groote Paja Reubèë, wel bekend uit de daar in 1901 geleverde zware gevechten. Van Z. naar N. stroomen de Kroeëng Reubèë, plaatselijk ook wel Kroeëng Beu[e]ah en Kroeëng Dèë geheeten, en de Kroeëng Oetoeë. In de Kr. Reubèë worden tal van uit klapperstammen vervaardigde stuwdammen aangetroffen, welke het water doen rijzen en in sawah-leidingen vloeien. Als verkeerswegen zijn die rivieren van geen nut; daartoe bevatten zij in den drogen tijd te weinig water. Een colonneweg gaat in het N. langs de trambaan; en Meunasah Reubèë ligt op een driesprong van wegen naar Padang Tidji, Garöt en Lala. Het handelscentrum binnen het landschap is Keudè Grông-grông aan de trambaan, waar dagelijksche benoodigheden, lijnwaden, copra en pinang worden verhandeld. De veestapel telt 1150 runderen, die vooral als ploegvee dienen. De visscherij in Paja Reubèë en Paja Lenggoeng levert in den drogen tijd der bevolking aardig wat op. Overigens vinden goud- en zilversmeedkunst, weverij en potten- en pannenbakkerij beoefening, zij het op kleine schaal. Het bestuur wordt gevoerd door den waarnemenden oelèëbalang Teukoe Radja Oesën, wiens korte verklaring dd. 24 Juni 1908 bij Gouvts. besluit van 23 December d. a. v. werd goedgekeurd en bekrachtigd. Onder hem staat over iedere moekim een Imeum, en onder de Imeums staan de keutjhi[ën]'s aan het hoofd der meunasah's. Zie Bijdr. t/d T. L. & V. k. v. N.-I., D. 66 (1911) bl. 397.

REUNDEU BEUREUM (SOEND.). Zie HEMIGRAPHIS.

REUNGAS (SOEND.). Zie GLUTA.

REUNGAS WOELOENG (SOEND.). Zie SEMECARPUS HETEROPHYLLA.

REUVENS (Mr. CASPAR JACOB CHRISTIAAN). Werd in 1793 te 's-Gravenhage geboren, studeerde te Amsterdam, Leiden en Parijs, en werd na een tweejarig professoraat te Harderwijk in 1818 benoemd tot buitengewoon (sinds 1826 gewoon) hoogleeraar in de archaeologie te Leiden, terwijl hij tevens optrad als Directeur van 's Rijks Museum van Oudheden. Beide betrekkingen bekleedde hij tot zijn dood in 1835 (te Rotterdam). Reuvens is de grondlegger der moderne archaeologie in Nederland. Wat zijn verdere werkzaamheden aangaat, kan verwezen worden naar het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek IV (1918) kol. 1144; voor Indië is zijn optreden van belang geweest, doordat hij uit de sinds 1819 door Reinwardt uit Java overgezonden oudheden een Indische afdeeling aan zijn Museum vormde en door de groote zorg, aan die afdeeling besteed, de mogelijkheid heeft geschapen tot de beoefening in Nederland van de Javaansche oudheidkunde en kunstgeschiedenis. Zelf heeft hij ook het zijne daartoe bijgedragen door zijn in 1824 opgestelde, in 1826 in deel 3 der Gedenkschriften van de Derde Klasse van het Kon. Ned. Inst. v. Wetensch., Letterk. en Schoone Kunsten verschenen „Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden". Dit opstel, geschreven naar aanleiding van een drietal stukken uis Singasari, getuigt van groote scherpzinnigheid en niet minder waardeering voor deze kunst, en is te beschouwen als de eerste wetenschappelijke behandeling van een onderwerp uit de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis.

REVISIE. Zie RECHTSWEZEN.

RÊWOELOE (JAV.). Zie HIBISCUS ABELMOSCHUS.

REYNIERSZ (CAREL). Geb. te Amsterdam in 1602. Opperkoopman en gouverneur en directeur van Coromandel zijnde, werd hij in 1636 Raad extraordinair van Indië en in Dec. 1638 raad ordinair. Na eenigen tijd in het moederland vertoefd te hebben, keerde hij in 1645 in Indië terug, werd pres. van schepenen en pres. van weesmeesters en 26 April 1650 Gouv.-Gen. In 1653 werd hij door de H.H. XVII teruggeroepen, doch overleed 18 Mei van dat jaar te Batavia vóórdat hij de tijding daarvan ontvangen had. Hij toonde zich een ijveraar voor de verbreiding van den Christelijken godsdienst en vaardigde op aandringen van den Bataviaschen Kerkeraad zelfs het besluit uit om de Moorsche en Chineesche tempels ter hoofdplaats af te breken, doch dit besluit werd niet ten uitvoer gelegd, omdat de Raad van Indië vreesde dat een zoo scherpe maatregel de oorzaak zou worden van het verlaten van Batavia door de nijvere en haast onmisbare Chineesche gemeente. Tijdens zijn bestuur werden de nagelboomen in de Molukken, behalve op Ambon, uitgeroeid, een contract met den Sultan van Ternate gesloten, de Kaap de Goede Hoop in bezit genomen en tegen de Portugeezen op Ceylon strijd gevoerd.

REYNST (GERARD). Geb. te Amsterdam, zoon van P. Reynst en T. Zijvert. Hij was koopman te Amsterdam, deelgenoot in verschillende reederijen voor de vaart op Indië en China en van de oprichting der Comp. af een harer bewindhebberen. Den 20en Febr. 1613 werd hij tot Gouv.-Gen. benoemd en daarna van eene instructie voorzien. Het behoorde tot zijne instructie om den toenemenden invloed der Engelschen in de Molukken tegen te gaan. In 1614 kwam hij te Bantam aan, waar hij 6 Nov. van dat jaar het bestuur aanvaardde. Hij hield zich den meesten tijd in de Molukken op, keerde in 1615 naar Java terug en zorgde zelf voor de overbrenging van het Ned. handelskantoor van Grissee naar Japara, dat sedert een geruimen tijd het hoofdkantoor der Comp. over Midden- en Oost-Java zou blijven. Hij overleed 7 Dec. 1615 in het fort Jakatra. Op zijn karakter wordt eenig licht geworpen door

de geheime instructie, welke Isaac le Maire meegaf aan zijn zoon Jacques, op diens scheepstocht tot het zoeken van een anderen doorgang naar den Stillen Oceaan dan Straat Magelhaen. In die instructie wordt Reynst voorgesteld als ijdel en hebzuchtig, en zoo toont hij zich ook eenigszins in een toevallig bewaard gebleven brief aan zijn zwager Jacques Niquet. Tijdens zijn bestuur werd Straat le Maire ontdekt en een contract met den Vorst van Indragiri gesloten.

REYNST (Jhr. JOAN CORNELIS). Geb. op den huize Larenstein bij Arnhem 23 Jan. 1798 uit het huwelijk van P. H. Reynst, lid der Algem. rekenkamer van N.-I. en S. J. Radermacher. Na korten tijd als fourier bij de vrijwillige jagers van Gelderland gediend te hebben, werd hij 9 Febr. 1815 benoemd tot ambtenaar der 5e klasse B. voor den dienst in Indië; den 8en Juni 1816 te Batavia aangekomen werd hij den volgenden dag klerk bij de Alg. rekenkamer en reeds 20 Oct. d. a.v. 2e commies bij dat college, en 2 Dec. 1817 1e commies. Daarna diende hij als secretaris te Cheribon (12 Maart 1818), werd secretaris van den hoofdinspecteur van financiën (15 Jan. 1819), provisioneel resident te Sambas (26 Juni 1819). Den 18en April 1822 werd hij toegevoegd aan den dir. der ink. en uitg. rechten te Batavia, 19 Juli d. a.v. aan den commissaris voor Palembang, terwijl hij 1 Juli 1823 adjunct van dien commissaris en resident van Palembang werd, uit welke laatste betrekking hij 7 Aug. 1826 eervol ontslagen werd. Daarna werd hij achtereenvolgens provisioneel directeur van 's lands producten enz. (24 Nov. 1826), waarnemend algemeen secretaris (18 Mei 1827) en 1 Sept. 1827 weder voorloopig belast met de genoemde directie, tot hij 15 Maart 1828 definitief directeur van dat departement werd. In 1830 (5 Mei) werd hij belast met de waarneming der functie van directeur-generaal van financiën; 18 Febr. 1833 werd hij definitief tot die hooge betrekking benoemd en tevens, tot 3 Mei 1833 belast met de waarneming van de betrekking van Directeur van 's lands producten enz. De 5en April 1836 tot lid in den Raad van Indië benoemd, nam hij gelijktijdig met die betrekking nog tot 20 Maart 1838 de functie van directeur-generaal van financiën waar. In Jan. 1839 vertrok hij met verlof naar Nederland en werd 31 Aug. 1840 in den Ned. adelstand verheven; van zijn verlof teruggekeerd trad hij in Jan. 1841 weder als lid van den Raad van Indië op, werd 11 Oct. 1842 vice-president van dat Hooge college en als zoodanig, na den dood van Merkus, tot 30 Sept. 1845 belast met de waarneming van het ambt van Gouv.-Gen. Op zijn verzoek werd hij 11 Jan. 1850 uit 's lands dienst ontslagen; in Nederland teruggekeerd overleed hij 11 Oct. 1871 te 's Gravenhage. Een artikel van zijne hand over het inlandsche bestuur in de binnenlanden van Palembang is gepubliceerd T. v. Ned.-Indië,I, dl 1, bl. 258. Tijdens zijn bestuur als waarnemend landvoogd hadden geene belangrijke gebeurtenissen plaats; alleen behoort te worden vermeld, dat op zijn last aan de Javasche bank voor een jaar verboden werd hare biljetten te verzilveren, ten einde deze instelling staande te houden (zie MUNTWEZEN, Dl II, bl.803). De onderneming van den Engelschen avonturier Murray, die zich in 1844 te Koe.ei (O.K. Borneo) trachtte te vestigen, maar in een gevecht met de Inlanders het leven verloor, was aanleiding, dat een gouv.-commissaris met een kleine scheepsmacht naar Koe.ei werd gezonden. Deze zending had tengevolge, dat met den Sultan van dat rijk eene overeenkomst werd gesloten, waarbij deze zich onder Nederlandsche souvereiniteit plaatste. Dezelfde commissaris sloot daarna ook contracten met eenige vorsten op Borneo's Westkust, waardoor de Nederlandsche invloed op dat uitgestrekte eiland werd uitgebreid. Na zijn terugkeer in Nederland kwam door de bemoeiingen van Reynst in 1858 eene jongens-weeshuisinrichting te Soerabaja tot stand, en de N.I. Escompto Mij. te Batavia.

RHABARBER. Zie RHEUM.

RHAMNUS-GROEN. Deze kostbare verfstof, ook als Chineesch groen of Lo-kao bekend, wordt in China op omslachtige wijze verkregen uit den bast van *Rhamnus utilis* en *R. chlorophorus*. Het is de aluin-lak eener glukosidische kleurstof, lokaon-zuur ($C_{32}H_{48}O_{27}$?). Zij wordt voor zijde- en katoenverven gebruikt en was omstreeks 1860 ook in Europa zeer gezocht; thans is zij geheel vergeten. In de jaren 1857—66 zijn op Java van Gouvernementswege vele proeven met deze verfplant genomen; zie dienaangaande: Bijdrage tot de geschiedenis der Rhamnus-kultuur op Java, door K. W. van Gorkom (Tijdschr. v. Nijverheid en Landb. in N.-Ind. XV, 1871, bl. 17).

RHAPIS JAVANICA Bl. Fam. Palmen. Woerook (JAV.), Warëgoe (SOEND.). Een kleine waaierpalm, die vaak in paggers en als sieraad wordt aangeplant. De stammetjes leveren fraaie wandelstokken, die buitengewoon veel gelijken op de in China geteelde en via Canton en Hongkong verscheepte „partridge canes", die voor wandel- en parapluiestokken in den Europeeschen handel komen. Deze zijn afkomstig van een andere soort *Rhapis*.

RHEINISCHE MISSIONSGESELLSCHAFT. Tusschen 1799 en 1828 zijn in de Rijnprovincie verschillende grootere en kleinere vereenigingen ontstaan, die de Zending trachtten te dienen. In laatstgenoemd jaar bebben deze zich vereenigd tot de Rheinische Missionsgesellschaft gevestigd te Barmen. In Ned.-Indië arbeidt het Genootschap in de Z. en O.-afdeeling van Borneo, in de residentie Tapanoeli en op de eilanden: Nias, Mèntawei-eilanden, en Enggano. Zie verder ZENDING (Protestantsche). In Amsterdam is gevestigd de „Vereeniging tot bevordering der Belangen van het Rhijnsch Zendingsgenootschap", opgericht in 1869, dat zich in 1913 aansloot bij het Zendingsbureau uitgaande van het Ned. Zend. Gen., de Utr. Zend. Vereen., en het Sangir-Talaudcomité. Een der Zendingsdirecteuren dezer laatste is lid dezer Vereeniging en tevens buitengewoon lid der Deputation te Barmen.

RHEUM. Plantengeslacht der *Polygonaceeën* met vele soorten in de gematigde streken. Op Java kweekt men hier en daar verschillende vormen, welker bladsteelen men als rhabarber gebruikt. Van in China gekweekte soorten wordt de wortel geïmporteerd en door de medicijnverkoopers als laxans verkocht onder den naam Këlambak (MAL.), Kalëmbak, Krëmbah (JAV.).

RHINACANTHUS COMMUNIS Nees. Fam. *Acanthaceae*. Daoen boeroeng (MAL. AMB.), Tërëba of Trèba djapan (BATAV. MAL.). Een 1—2 M. hooge heester, die in heggen gekweekt wordt. De wortel is een bekend en uitstekend

geneesmiddel tegen ringworm, naar het schijnt ook tegen cascado en andere huidziekten. De geneeskrachtige werking schijnt te berusten op de aanwezigheid van een harsachtige stof, rhinacanthine, in de bast van de wortels.

RHINOCEROS. Zie NEUSHOORN.

RHIZOPHORA CONJUGATA L. Fam. *Rhizophoraceae.* Bakau akit, Bakau minjak, B. poetih (MAL.), Tandjang (JAV., MAD.), Bangko (MAK.). Lage boom, typisch bestanddeel van de mangrove (zie aldaar), binnen het bereik van eb en vloed. De stam rust op steltwortels, de zaden kiemen aan den boom, en hangen met een deel van den kiem buiten de vrucht. Het hout is een goed brandhout. De bast wordt ingezameld en als bakaubast in den handel gebracht. Hij dient als looimiddel.

RHIZOPHORA MUCRONATA Lam. Bakau hitam, B. korap, B. mérah (MAL.), Tandjang (JAV.). Boom, veel gelijkend op de vorige, maar met grootere bladeren en vruchten en hooger van stam, in groeiplaats gelijk aan de vorige. Het hout is goed brandhout. Ook de bast van deze soort is een looimiddel en schijnt zelfs een hooger looistofgehalte te hebben dan die van de vorige soort.

RHIZOPODA (Sarcodina). Klasse van *Protozoa*, die gekenmerkt is door het bezit van pseudopodien (Zie PROTOZOA), die als voortbewegings- en voedingsorganellen dienst doen. Het lichaam kan in ecto- en entoplasma gedifferentieerd zijn, terwijl een pellicula altijd ontbreekt. De voortplanting geschiedt door deeling of sporenvorming, maar daarnaast heeft veelal gametenvorming plaats.

De orde der *Amoebina* onderscheidt zich door het bezit van een meestal naakt protoplasmalichaam, dat vingervormige pseudopodiën uitzendt. De meeste soorten leven in zoet water; sommige zijn echter bewoners van den darm van den mensch en verschillende dieren. Onder de darmbewoners zijn enkele pathogene soorten. *Entamoeba tetragena* en *E. histolytica* (volgens Hartmann *E. dysenteriae* format *etragena*) veroorzaken de in tropische streken algemeen voorkomende amoebendysenterie. Men vindt deze parasieten dan in de faeces en in den inhoud van leverabscessen van lijders aan deze ziekte. De dysenterieamoeben voeden zich in hoofdzaak met roode bloedlichaampjes. Zij bezitten het vermogen zich in te kapselen; deze kapsels verlaten met de faeces den darm van den gastheer en kunnen de infectie bewerkstelligen.

De orde der *Foraminifera* is gekenmerkt door het bezit van een kalkschaal, die uit vele kamers kan bestaan en door vele openingen doorboord kan zijn. De pseudopodiën zijn meestal dun en vertakt. De meeste soorten leven in zee, hetzij op kustplanten, of op den bodem der zee of zij drijven in zee rond (pelagische organismen). Na het afsterven van het protoplasmalichaam zinken de ledige schaaltjes op den bodem der zee en geven daar aanleiding tot de afzetting van bepaalde kalkhoudende lagen (*Globigerinen*-slib). Ook in de zeebekkens van den Maleischen archipel ontbreken deze bezinksels niet, zonder echter zoo op den voorgrond te treden als in de groote Oceanen, zooals de Siboga-expeditie aantoonde; in de Banda-zee vond Weber op groote diepte den bodem dicht bedekt met de vertakte buizen van *Rhizammina algaeformis*, die zijn maximale ontwikkeling op een diepte van bijna 3000 M. bereikt. *Foraminiferen* uit den Maleischen archipel werden het eerst beschreven door Ehrenberg en door P. Harting, in zijne „Bijdrage tot de kennis der mikroskopische fauna en flora van de Banda-zee" (Verh. K. Akad. Wetensch. dl X, 1864), terwijl F. W. Millett tal van nieuwe soorten beschreef en afbeeldde (Journ. R. Microsc. Soc. 1898—99). Bekend is, dat ook in vroegere geologische tijden deze organismen een dergelijke rol gespeeld hebben als heden ten dage, en het „krijt" b.v. grootendeels zijn oorsprong aan de afzetting van *Foraminiferen*-schaaltjes te danken heeft. Maar ook in jongere lagen der aardkorst ontbreken zij niet; zoo toonde K. Martin hunne tegenwoordigheid aan in de tertiaire kalklagen van Java; daarbij treden vooral de *Nummuliten* op den voorgrond, daar zij ten gevolge van hun grootte en verbazend aantal tot eene bepaalde formatie „de Nummulitenkalksteen" aanleiding gegeven hebben. De laatste orde, die wij noemen, die der *Radiolaria*, is gekenmerkt, doordat het protoplasmalichaam een kiezelskelet afscheidt, dat in sommige gevallen buitengewoon gecompliceerd is. Het kan bv. bestaan uit concentrische bollen, die door openingen doorboord worden en door radiale staven verbonden zijn. De Radiolarien leven drijvend (pelagisch) in zee op allerlei diepten tot 5000 M. Hun schalen kunnen even als die der *Foraminiferen* door ophooping een aandeel nemen in de vorming der aardkorst, hetgeen vooral in het tertiair het geval is geweest.

RHODAMNIA TRINERVIA Bl. Fam. *Myrtaceae.* Sökala (MAL. LAMP.), Marapoejèn (MINANGK. MAL.), Andong (JAV.), Ki beusi (SOEND.). Boom, over geheel Z. en Z.O. Azië tot in Australië verbreid, in het lage land, met een korteren stam, in het bergland tot 30 M. hoog. In de bergstreken wordt het buitengewoon zware, harde hout gebezigd bij den huisbouw. Ter Sumatra's Westkust gebruikt men het hout zeer veel voor houtskool en plant men den boom daarvoor zelfs aan. De vruchten zijn eetbaar.

RHODOMYRTUS TOMENTOSA Wight. Fam. *Myrtaceae.* Karamoenting (MAL.). Een heester, die in het N.lijk deel van den Archipel aan het strand of in de hoogere bergstreken voorkomt. De zwartroode vruchten smaken naar kruisbessen. Men kan er een zeer goede jam van maken.

RHUS SEMIALATA Murr. Fam. *Anacardiaceae.* Heester uit Br.-Indië, China, Japan en Formosa, op welker bladsteelen en jonge takjes door den steek van bladluizen gallen ontstaan de z.g. Chineesche galnoten (djoöng pandan, oedjoeng pandan, tjontjong pandan). Deze zijn in den inl. medicijnhandel te vinden en bevatten veel looizuur.

RHUS VERNICIFERA D. C. De Japansche lakboom, inheemsch in Centraal China, vandaar naar Japan overgebracht en ook wel in Indië gekweekt. B.v. te Tjibodas, waar de plant zich een slechte groeier heeft getoond. Het is een boom, die tengevolge van insnijdingen een sap levert. Met dit sap bestrijkt men houten voorwerpen, die aldus gevernist schijnen te zijn. Men verkrijgt op deze wijze het bekende Japansche lakwerk.

RHYNCHOTA (SNAVELDRAGERS). Insecten, wier monddeelen een zuigtoestel vormen,

die bestaat uit een geleden snavel, gevormd door de onderlip, waarbinnen de boven- en onderkaken als zaagvormige borstels heen en weer kunnen worden bewogen; zij hebben een onvolkomen gedaantewisseling. Deze orde wordt in drie onderorden verdeeld: *Phytophthires* (plantenluizen), *Homoptera* (cicaden, zie aldaar), *Hemiptera* (wantsen). De onderorde der Plantenluizen omvat de familie der Schildluizen en die der Bladluizen.

De schildluizen (*Coccidae*) dragen dezen naam, omdat het lichaam van het vleugellooze wijfje den vorm van een schild heeft, dat ook na den dood van het dier nog de zich ontwikkelende eieren beschut. Zijn sommige dezer insecten voor den mensch nuttig, wijl zij stoffen bereiden waarvan de nijverheid weet partij te trekken, zooals *Coccus cacti* (zie COCHENILLE) en *Carteria lacca* (zie LAK), verscheidene andere zijn bepaald schadelijk, wijl zij de sappen uit de door hen bewoonde cultuurplant opzuigen en deze dientengevolge doen kwijnen. Het meest berucht is de groene koffieluis (*Lecanium viride Green*), die zoowel op de Java- als op de Liberia-koffie voorkomt; zij is niet alleen schadelijk, omdat zij de plant van hare sappen berooft, maar haar zoetachtige excrementen vallen op de lager geplaatste bladeren en overdekken die met een laag zoogenaamde honigdauw, waarop zich heel spoedig een zwarte schimmelplant ontwikkelt, die zich over de geheele oppervlakte van het blad uitbreidt. De pas uit het ei gekomen larven hebben een geelachtig witte kleur, maar nadat zij zich hebben vastgezet, scheiden zij over de rugzijde van het lichaam een stof af van groenachtig gele kleur, die een soort van rugschild vormt, waardoor het volwassen wijfje dan volkomen op een vliezig schilfertje gelijkt. Deze luizen zuigen zich bij voorkeur vast aan de jonge takjes en de onderzijde der bladeren, nabij de bladnerven. Zij worden vervolgd door eene soort van lieveheersbeestjes, de *Exochomus nigromaculatus*, die men zelfs van de Kaap naar Ceylon heeft overgebracht, om de plaag der groene koffieluis te bestrijden. Ofschoon minder algemeen verspreid, is de bruine schildluis (*Lecanium coffeae Nietner*) toch geen minder ernstige vijand van den koffieboom, want zij heeft op Ceylon gedurende de jaren 1843—47 ontzettende schade aangericht; in haar jeugd moeilijk van *Lecanium viride* te onderscheiden, groeien de vrouwelijke larven spoedig niet alleen in lengte en breedte, maar ook in hoogte uit en doen zich ten slotte voor als groote bruine wratten op de bladeren, de jonge takken en de bessen. *Chionaspis saccharifolia* is een schildluis, die op de bladeren van het suikerriet, zoowel aan boven- als onderzijde, voorkomt. Ten slotte verdient nog vermelding de witte luis (*Dactylopius adonidum L.*), door de Engelschen „mealy bugs" genoemd naar de witte, meelachtige stof, die het geheele lichaam der oudere dieren bedekt. Niet alleen de jonge takken van den koffieboom, maar ook de groene bessen en haar steeltjes zijn voor deze schildluis een geliefde verblijfplaats, zoodat de bes niet rijpt, maar zwart wordt en ten slotte afvalt. Andere *Dactylopius*-soorten komen op verschillende cultuurgewassen voor, vooral op vruchtboomen; zoo zijn de cacao-vruchten dikwijls geheel door witte luizen bedekt, evenals de vruchten van den zuurzak, djêroek enz. (Zie: Dr. J. C. Koningsberger, De dierlijke vijanden der koffiecultuur op Java, Meded. uit 's Lands Plantentuin XX).

De bladluizen (*Aphidae*) kenmerken zich door het bezit van lange, dunne pooten, die een naar verhouding vrij groot, meestal ovaal en dik lichaam dragen; zij hebben lange sprieten, uit 5—7 leden bestaande; een zuiganuit, die uit 3 leden bestaat en in de rust tegen de buikzijde van het lichaam gedragen wordt; twee paar doorschijnende vleugels, die evenwel bij de wijfjes meestal ontbreken en in zeer veel soorten bij beide geslachten afwezig zijn. Op de rugvlakte van den derden achterlijfsring (van achteren geteld) ziet men meestal twee buisjes, vroeger ten onrechte aangezien als de organen, waardoor de „honigdauw" wordt afgescheiden. Het voortplantingsvermogen dezer luizen is zeer aanzienlijk, daar behalve de geslachtelijke generatie's, uit mannetjes en wijfjes bestaande, in den loop van het jaar gewoonlijk verscheidene ongeslachtelijke generaties optreden, die levende jongen voort brengen, welke onmiddellijk na hun geboorte loopen en zich vastzuigen kunnen. De meest berucht gewordene dezer planten vijanden is voor Europa wel de „druifluis" (*Phylloxera vastatrix*); voor Indië noemen wij de zwarte koffieluis (*Aphis coffeae Nietn.*) die soms in grooten getale op de jonge bladeren en takken van den koffieboom voorkomt, en door deze van hun voedende sappen te berooven, maakt dat zij aan het kwijnen raken. Deze luizen hebben een breed, dik en rond lichaam, donker blauw-groen van kleur, terwijl zuiganuit, sprieten en pooten veel lichter van kleur zijn. Ook op het suikerriet komen een paar soorten voor, *Aphis sacchari Zehnt.* en *A. adusta Zehnt.*

De wantsen (*Hemiptera*) hebben twee paar horizontaal op het lichaam liggende vleugels, waarvan het voorste paar half lederachtig, half vliezig is. Van de het water bewonende soorten (*Hydrocores*), die van dierlijk voedsel leven, noemen wij slechts de waterschorpioenen, wier voorste ledematen het voorkomen van grijppooten hebben; daartoe behoort o. a. de groote *Belostoma indicum*, die in alle moerassen (râwâ) van Java voorkomt, alsmede *Diplonychus rusticus*, wiens wijfje de tot een koek aaneengebakken eieren op den rug met zich voert. Van meer belang voor den mensch zijn de landwantsen (*Geocores*), die zoowel door hun soortenrijkdom als door hun bonte kleurenpracht de aandacht trekken, omdat onder deze verscheidene soorten voorkomen, die aan sommige cultuurplanten belangrijke schade kunnen toebrengen. Zoo de beruchte walang sangit (*Leptocorisa acuta Thunb.*), die soms in kolossale zwermen op de rijstvelden neervalt en binnen weinige dagen den oogst vernielt. Zoowel in volwassen toestand, als in dien van larve en nimf boort dit insect de pas te voorschijn komende aren aan, en zuigt er het sap uit, tengevolge waarvan de rijstkorrel niet tot ontwikkeling komt of uitdroogt. De walang sangit heeft een lengte van 15 tot 17 m.M., is groen of geelbruin met rookkleurige vleugels, en heeft twee paar stinkklieren op de rugzijde van het achterlijf, waaraan zij de bekende onaangename wantsenlucht te danken, heeft. (Zie: L. Zehntner in „De Indische Natuur" 1e Jrg. 1900, Afl. 5 en 6). Ook *Nezara viridula L.*, een zeer algemeen voorkomende wants, is dikwijls hoogst schadelijk voor de padi, wijl zij zich aan de halmen vastzuigt en deze doet verkleuren.

Op het suikerriet komt niet zeldzaam de walang kongkang (*Colobathristes saccharicida Karsch*) voor, die de bladeren aansteekt, welke dientengevolge geel worden en afvallen. De zwarte dadapwants (*Cyclopelta obscura Lep. et Serv.*) boort zijn snavel in den bast van den dadap, waardoor deze opzwelt en ten slotte de uiteinden der takken afsterven. Dit in de bergstreken van West-Java als „kapi-pihi" bekende insect is zwart en rood gekleurd en heeft een lengte van circa 15 m.M.; het legt zijn eieren in breede banden rondom de takken. Verscheidene wantsen, tot het geslacht *Helopeltis* behoorende, brengen hoogst ernstige schade toe aan kinaboomen, theeheesters en de cacao; zij zuigen het sap uit de jonge plantendeelen, die dientengevolge verschrompelen en bruin worden. Van de van dierlijk voedsel levende soorten wordt hier nog vermeld de bekende bedwants of weegluis (*Cimex* of *Acanthia lectularia L.*), die vleugelloos is en op het bloed van menschen aast.

RHYTHME. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

RI LAOE. Een der districten der onderafd. Maros (zie aldaar), gouv. Celebes en Ond.

RIAM-KANAN. District der onderafdeeling Martapoera, onder het bestuur van een kjai met standplaats Karang-Intan, aan de Riam-Kanan, ongeveer 10½ K.M. stroomopwaarts langs de Sei Bintjau van Martapoera gelegen. Het district is dun bevolkt door Maleiers en Dajaks. De laatsten verschillen niet meer in zeden en gewoonten van de Maleiers. De voornaamste kampoengs zijn: Karang-Intan, Pënjambaran en Sei Alang aan de Riam-kanan.

RIAM-KIWA. District der onderafdeeling Martapoera, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd) met standplaats Pëngaron (zie aldaar). De voornaamste kampoengs zijn; Pëngaron, Lok Tjantoeng, Boemi-rata en Sei Raja, alle aan de Riam-kiwa gelegen. De bevolking van dit district woont trouwens hoofdzakelijk aan deze rivier en houdt zich bezig met den landbouw. Velen vinden een bestaan door kolen te graven uit de verlaten schachten der Gouv.'s mijnen te Pëngaron en deze kolen in den Westmoesson naar Bandjërmasin te vervoeren en aan Chineezen te verkoopen.

RIANG-RIANG (MAL.). Zie CICADEN.

RIBKWALLEN. Zie NETELDIEREN.

RICHARDSONIA BRASILIENSIS Gomez. Fam. *Rubiaceae*. Djëmprak (SOEND?). Kruidachtige, neerliggende plant, uit Z.-Amerika overgebracht, in W.-Java tot in het lagere bergland verwilderd en plaatselijk zeer algemeen. Wordt door sommigen aanbevolen als grondbedekker, door anderen daarentegen als zoodanig schadelijk geacht.

RICINUS COMMUNIS. Zie DJARAK.

RIDDERORDEN. Zie ONDERSCHEIDINGEN en ONDERSCHEIDINGSTEEKENS.

RIÉ (of **RIJÉ**). De Inié Rié of Roka-vulkaan verheft zich tot + 2245 M. met spitsen top op de hoogvlakte van Ngada in Midden Flores. Wichmann (Tijdschr. Aardr. Gen. 1891. 235) noemt den berg Omboen. Hij behoort tot de nog werkzame vulkanen en heeft een regelmatigen, vrij diepen krater, met steile wanden. Beschrijvingen geeft Pannekoek van Rheden in Jaarboek Mijnwezen 1910 en 1911 (Verhandelingen); zie ook Rouffaer in Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, 788 en 1233 met foto.

RIEBEECK (Mr. ABRAHAM VAN). Geb. 18 Oct. 1653 aan de Kaap de Goede Hoop uit het huwelijk van J. van Riebeeck, stichter dier kolonie, met M. Quevellerius. Na te Leiden in de rechten te zijn gepromoveerd (25 Maart 1673), vertrok hij als onderkoopman naar Indië, waar hij Mei 1677 aankwam. Hij werd 3 Jan. 1678 met een zending naar Bantam belast, 2 Aug. 1678 tot lid in den Raad van justitie aldaar benoemd, in 1684 secretaris van de Hooge Regeering, in 1690 Raad extraordinair, 30 Mei 1691 pres. van schepenen en 24 Sept. 1691 Raad ordinair. Den 18en Sept. 1702 tot Directeur-gen. benoemd, werd dat ambt 31 Jan. 1704 hem definitief opgedragen; den 2en Maart 1708 werd hij Gouv.-Gen., en bekleedde de landvoogdij tot zijn dood, 17 Nov. 1713. Tijdens zijn bestuur werden de tinmijnen op Banka ontdekt, de betrekkingen met Bandjërmasin hernieuwd en werd een contract met Djohorgesloten. Nog moest gewapenderhand tusschen beide worden gekomen in de geschillen tusschen rivaliseerende staatjes: Boné en Goa op Celebes, Ternate en Tidore in de Molukken. In den omtrek van Batavia werden de eerste plantsoenen aangelegd van de gouv. koffie. Van Riebeeck ondernam herhaaldelijk exploratie-tochten tot verkenning van de destijds nog bijna onbekende binnenlanden van Bantam, Cheribon en de Preanger. Hij strekte die tochten uit tot de woeste en schaars bewoonde Zuidkust, waarheen hij een weg liet aanleggen; en het was tengevolge van de ontberingen en vermoeienissen op zijn laatsten tocht dat hij kwam te overlijden. De predikant Valentyn, die persoonlijk met hem in aanraking kwam, noemde hem een „zeer bitteren heer", iemand van een gemelijk karakter, doch tevens een „braaf en wakker man, die van geen geschenken hield". Twee van zijne portretten zijn aanwezig in het Rijksmuseum.

RIEDEL (JOHANN GERARD FRIEDRICH). Geb. 17 Febr. 1832 te Tondano, Minahasa. Hij trad, na zijne opvoeding in Europa te hebben voltooid, in 1853 als ambtenaar in Ned.-Ind. dienst, werkte als controleur in de Minahasa onder de residenten A. J. F. Jansen en C. Bosscher aan de reorganisatie van dat gewest en werd in 1864 assistent-resident van Gorontalo; hij wist veel bij te brengen tot de welvaart van dit landschap, door de aandacht van den handel op de in die streken aanwezige boschproducten, rotan en gom copal, te vestigen. Gorontalo werd onder zijn bestuur het handels-emporium beoosten Makasser. Naar Billiton als assistent-resident overgeplaatst, werd door hem eene reorganisatie van het inlandsch bestuur voorgesteld, welke de Indische regeering goedkeurde. Bevorderd tot resident van Timor en Onderhoorigheden, maakte hij een reis door de binnenlanden van het eiland Timor tot op eenige palen afstands van de grens van de Portugeesche bezitting, om te trachten de woeste en koppensnellende bevolking bekend te maken met de bedoelingen van de Indische Regeering en haar gezag te handhaven; het door hem ingediende voorstel tot reorganisatie van hem Europeesch bestuur werd door het Gouvernement goedgekeurd. In 1880 als resident naar Ambon overgeplaatst, diende hij tevens een voorstel in tot reorganisatie van het Europeesch bestuur, dat eveneens werd aangenomen. In 1883 werd Riedel eervol ontslagen en gepensionneerd. In December 1911 overleed hij te Batavia.

Behalve het werk, getiteld „De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua", naar aanleiding waarvan de hoogeschool te Leipzig Riedel den doctorstitel verleende, schreef hij tal van artikelen over taal-, land- en volkenkunde in Nederlandsche en buitenlandsche tijdschriften. Als resident van Timor, later van Ambon, was hij in de gelegenheid menigvuldige gegevens te verzamelen betreffende de bevolking van de in vele opzichten nog onbekende streken in het Z.-O. van onze bezittingen, bepaaldelijk de Aroe-, Kei-, Tënimbar-groepen en de Zuidwester-eilanden. Zie over hem Weekblad v. Indië (1911—12), 963, Ind. Gids 1912, I. 396.

RIEMSDIJK (JEREMIAS VAN). Geb. te Utrecht 18 Oct. 1712 uit het huwelijk van S. van Riemsdijk, predikant, met J. Bogaert. Hij trad als sergeant in dienst der Comp., doch ging spoedig na zijn aankomst te Batavia (24 Sept. 1735) in burgerlijken dienst over, werd 1736 onderkoopman, 1738 koopman, 1740 2e opperkoopman, 1742 1e opperkoopman, 1743 kapitein van de compagnie pennisten en Oct. 1753 benoemd tot Raad extraordinair. In 1759 werd hij pres. van weesmeesters; 15 Oct. 1760 werd hij benoemd tot Raad ordinair en 17 Aug. 1764 tot Directeur-generaal. Den 28en Dec. 1775 werd Van Riemsdijk tot Gouv.-Gen. gekozen; kort nadat hij door het opperbestuur in die betrekking bevestigd was, overleed hij te Batavia 3 Oct. 1777. Tijdens zijn korts(ondig bewind werden op Celebes onlusten bedwongen, verwekt door den inlandschen gelukzoeker Sankilang, en had de Comp. den strijd voort te zetten in Balambangan tegen de vroegere meesters van Java's Z.O. hoek, de vorsten van Bali, en tegen de nazaten van den insurgentenhoofdman Soerapati.

Van Riemsdijk was een prachtlievend landvoogd, bezitter van de landgoederen Buitenzorg, Pondok Gédé en Tjiseroa, van een prachtig woonhuis op de Tygersgracht en de buitenplaatsen Schoonzigt en Vijvervreugt aan den Antjolschen weg. Door de Holl. Maatsch. van Wetenschappen te Haarlem was hij benoemd tot directeur van die maatschappij in Indië, tezamen met zijn opvolger R. de Klerk en den raad van Indië J. C. M. Radermacher, stichter van het Bat. Genootsch. v. K. en W.

RIGAÏH. Een landschap van de onderafdeeling Tjalang, afdeeling Westkust van Atjèh, met 239 geregistreerde mannen. Het heeft een baai: Lhô' Rigaïh, die ook in den kwaden moesson vrij veilig is. Bij de eilandjes Eunggang en Reusam zijn goede ankerplaatsen voor resp. 6 en 3 vaartuigen. Het was in deze baai, dat Teukoe Oema in 1886 de Hok Canton afliep. Ten N. van de baai ligt een moerassige zône, die zich N.W. uitstrekt tot aan den Goenòng Koeali op de grens van Lageuën en het daartoe gerekende Raneuë', en in het N.O. tot aan de uitloopers van een gebergte, dat culmineert in den 967 M. hoogen Goenòng Sawaïh. Laatstgezegd gebergte daalt naar het N.O. plotseling steil af naar de dalen van de Z.O. stroomende Kroeëng Dê' (r. zijrivier van de Kroeëng Babah Sabé), en van een N.W. vloeiende voedingsader van de Kroeëng Lageuën. De bevolking, gevestigd vooral in het Z.W. deel van het landschap, langs de Kroeëng Rigaïh en aan de kust, leeft van rijstbouw, zoo op droge als op bewaterde velden, en van de pepercultuur. Oelèëbalang is Pòtjoot Ma'e, wiens korte verklaring dd. 18 Nov. 1899 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besluit van 10 Febr. 1901.

Zie: Bijdragen t/d T.-, L.- & V. v. N.-I., Deel 55 (1903), bl. 207.

RIGASBAAI. Zie TÊLOK RIGAIH.

RIMAU. Rivier-eiland in residentie Palembang, gelegen aan de Westzijde van de Moesidelta tegenover Muntok (Banka). Het beslaat een oppervlakte van 500 K.M.² en wordt omgeven door de Banjoeasin in het Z., de Tjatèk en Lalang in het N. Het bestaat grootendeels uit moerassen en is bijna geheel in erfpacht uitgegeven voor de teelt van klappers, rotan en caoutchouc.

RIMAU of **HARIMAU** (MAL.), collectiefnaam voor groote wilde katten: zie KATTEN, PANTER, TIJGER.

RIMAU AKAR, R. BOELOE, R. DAOEN, R. KÊTJIL (MAL.). Zie KATTEN.

RIMAU BATOE (MAL.). Zie PANTER.

RIMAU KOEMBANG (MAL.). Zie PANTER.

RIMAU LALAT (MAL.). Zie PANTER.

RIMAU TOENGGAL (MAL.). Zie TIJGER.

RINDIL (MAL.). Zie EGELS.

RINDJA. Eiland tusschen Komodo (zie aldaar) en den vasten wal van Manggarai (Flores) en daarvan gescheiden door Straat Molo. Het wordt door den Sultan van Bima gebezigd als weidegrond voor zijn veestapel. Administratief behoort het eiland tot de onderafdeeling Noorden West-Manggarai, afdeeling Flores der residentie Timor en Onderh.; het heeft eene oppervlakte van 249 K.M.².

RINDJANI. Deze nog werkzame vulkaan op het eiland Lombok is ongeveer 3800 M. hoog en behoort dus tot de hoogste bergen van den Archipel. Hij bezit een groote, oude, ongeveer elliptische caldeira met naar O.—W. 9 K.M., naar N.—Z. 6.6 K.M. doorsnede. Heel in de diepte ligt een sikkelvormig meer, Ségara-Anak, welks waterspiegel ongeveer op 1975 M. b.z. ligt en dat aan bijna alle zijden door uiterst steile wanden wordt ingesloten. Aan de concave zijde van den sikkel verheft zich het werkzame eruptiepunt, de Baroe, 400 M. boven het meer. De uitvloeiing van dit laatste is aan de N.zijde. Erupties zijn bekend van 1884 en 1901. De eerste Europeaan, die den eigenlijken top besteeg, was Mr. S. J. L. M. van Schaik in 1908 (Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, 307); hij werd gevolgd door Elbert (Die Sunda-Expedition I, en Tijdschr. Aardr. Gen. 1912, 637). Een uitvoerige geologische beschrijving gaf Van Heek in Jaarb. Mijnw. 1909, Wetensch. Ged.; referaat daarvan met literatuur opgaaf door Verbeek in Tijdschr. Aardr. Gen. 1911, 335. Zie verder ook Junghuhn, Java, 1213, Zollinger in Tijdschr. v. Ned.-Indië IX. 192 en ook dit laatste tijdschr. XLV en LXII.

RINDOE. Kampongcomplex in Ngada. Zie aldaar.

RINGGELD. In het landschap Koerintji (Sumatra) (zie aldaar), waren tot voor een tiental jaren algemeen en zijn thans nog sporadisch gegoten messingen ringen als pasmunt in omloop. Deze ringen van ruw maaksel, volgens een à cire perdue systeem vervaardigd, kwamen voor in drie verschillende soorten, waaraan door verschillende onderzoekers de meest uiteenloopende waarde wordt toegekend. Ook omtrent degenen,

die het recht hadden deze munten te vervaardigen, is men niet eenstemmig. (Zie Fischer, in Int. Arch. für Ethn. XXI, p. 99 en de daar aangehaalde bronnen.)

RINGGIT. Ruïne van een vulkaan op Java (residentie Besoeki), die door erosie een allerzonderlingsten vorm heeft gekregen, een steile graat of hanekam, met vijf spitse toppen, waarvan de hoogste den naam Ringgit draagt en 1250 M. hoog is. Deze keten is door een dwarsjuk verbonden met een boogvormige lagere bergrij; waarschijnlijk hebben beide samen vroeger één vulkaankegel gevormd; het geheel wordt in het Zuiden omsloten door een veel uitgestrekter, cirkelboogvormig ringgebergte, het overblijfsel van een ouderen kraterwal, door Verbeek naar den hoogsten top (1303 M.) het Bèsèr-gebergte genoemd. De Ringgit is een der weinige vulkaanbergen van Java, die uit leucietgesteenten bestaan.

Een door Junghuhn (Java 960—978) aan den Ringgit toegeschreven eruptie van 1586 heeft zeer waarschijnlijk uit den Raoeng plaats gehad, zooals door Stöhr (Nat. Tijdschr. v. N.-I. XXVII, 132) en Verbeek (Java 97) werd aangetoond; in historischen tijd heeft de berg zeker niet meer gewerkt.

RINGWORMEN, *Annelides.* Zie ook WORMEN. Deze hoofdafdeeling omvat in hoofdzaak gesegmenteerde dieren, wier verlengd, wormachtig lichaam door ringvormige insnoeringen min of meer duidelijk in een groot aantal ringen of segmenten verdeeld wordt. Daar elk dezer ringen zijn eigen lichaamsholte bezitten kan en zij dus inwendig door tusschenschotten van elkander worden gescheiden, beantwoordt aan de uitwendige segmentatie gewoonlijk ook een inwendige, zoodat het grootste gedeelte van het lichaam der ringwormen uit gelijkvormige segmenten bestaat, die elk een zeker gedeelte der inwendige organen bevatten. In het primitiefste geval bevat elk segment: een lichaamsholteafdeeling, een paar buikzenuwknoopen, een paar excretieorganen, een paar geslachtsorganen, een deel van den darm enz. Het lichaam is week. De opperhuid is door een dunne chitinelaag bedekt; onder de opperhuid ligt de sterk ontwikkelde, zeer samentrekbare huidspierzak. Wij kunnen in deze hoofdafdeeling drie klassen onderscheiden: de Borstelwormen (*Chaetopoda*), de Zandwormen (*Gephyrea*) en de Bloedzuigers (*Hirudinea*, zie aldaar).

De Borstelwormen zijn, zooals hun benaming uitdrukt, gekenmerkt door het bezit van borstels, die uit chitine-zelfstandigheid bestaan en de dieren bij de beweging van dienst zijn. Bij de Aardwormen (Oligochaeten) zijn deze borsteltjes klein, recht of S-vormig gebogen en hetzij alleen aan de buikzijde geplaatst, zooals bij de in Europa algemeen verspreide pier (*Lumbricus terrestris L.*), of wel zij staan in een kring rondom elken ring, gelijk bij het geslacht *Perichaeta*, Singgat (JAV.), dat in O.-Indië door een groot aantal soorten vertegenwoordigd is (zie Horst, Earthworms from the Malay Archipelago, in Weber's Zool. Ergebn. einer Reise in Niederl. Ost-Indien; Michaelsen, Oligochaeten, in Kükenthal's Ergebn. einer zoolog. Forschungsreise in den Molukken und in Borneo). In tegenstelling met de meeste Borstelwormen zijn de Aardwormen tweeslachtig en in den tijd der geslachtsrijpheid ontwikkelt zich op eenigen afstand achter den kop een gordelvormige, klierachtige verdikking, die dienst doet bij de vorming der kapsels, waarin de eieren worden gelegd en waarbinnen de jongen tot ontwikkeling komen. De Aardwormen leven in vochtigen grond, vooral in zulken, die rijk is aan humus, in vermolmd hout en in het zoete water. Door de vele gangen, die zij in den grond graven, waardoor deze als 't ware voortdurend omgeploegd en blootgesteld wordt aan de inwerking der lucht, spelen zij een belangrijke rol voor de vruchtbaarheid van den bodem, zooals Darwin in zijn bekend werk (The formation of vegetable mould through the action of worms, 1881) op uitnemende wijze heeft aangetoond. In de hooge bergwouden der Preanger komt een groote aardworm (*Perichaeta musica* Horst) voor, door de Soendaneezen tjatjing-sondari genoemd, die de merkwaardige eigenschap bezit een kort afgebroken, schril geluid te kunnen voortbrengen; het is een der grootste wormen, dien wij kennen, daar hij een lengte van circa 5 d.M. bereikt, bij een dikte van ongeveer 2 c.M. (Zie Vorderman, Bijdrage tot de kennis van den Sondarie-worm, en: Nog iets over den Soendarie-worm, Natuurk. Tijdschr. v. Ned.-Indië, dl. XLI en XLIV). Na verwant aan de Aardwormen zijn de *Enchytraeiden*, kleine witte wormpjes, die men algemeen in bloempotten en tusschen bladaarde aantreft; zij worden door sommige natuuronderzoekers als schadelijk voor de cultuurgewassen beschouwd, wijl zij de wortels daarvan zouden aantasten. Zoo vond Prof. Zimmerman te Buitenzorg, bij zijn onderzoekingen over het koffie-aaltje (zie PARASIETEN), in de wortels van den koffieboester een kleine *Enchytraeide* van circa 6 m.M. lengte (zie Teysmannia, dl IX, bl. 182); in Europa werden zij aangetroffen in suikerbieten, aardappelen, graansoorten enz. (zie Vanha und Stoklasa, Die Rübennematoden, mit Anhang über die Enchytraeiden, Berlin, 1896).

Alle overige Borstelwormen (Polychaeten), wier verblijfplaats de zee is, zijn langs de zijden van het lichaam met een rij van voetstompjes voorzien, waarin de borstels zijn ingeplant; deze borstels munten uit door een groote verscheidenheid van vorm en vertoonen onder den mikroskoop dikwijls een uiterst sierlijken bouw. Aan de rugzijde dezer voetstompjes zijn enkelvoudige of vertakte aanhangsels geplaatst, die deels als gevoelszintuigen, deels als ademhalingsorganen dienst doen. Bij de in zee levende Borstelwormen treft men gewoonlijk goed ontwikkelde oogen aan. De meeste van hen bezitten het vermogen het voorste gedeelte van den slokdarm, als een slurf, naar buiten uit te stulpen; bij die soorten, die van dierlijk voedsel leven, is deze slurf met een aantal grootere of kleinere hoorn-tandjes bezet, zooals bij de *Nereïden* en de *Eunicïden* (Diopatra). Tot deze laatste familie behoort ook een merkwaardige worm van de Molukken, de wawo of oele, waarvan reeds Rumphius en Valentijn gewag maken, die op bepaalde tijden van het jaar, in de maanden Februari, Maart en April, den 2en en 3en nacht na volle maan, in groote hoeveelheid aan de oppervlakte van het water komt; zij wordt dan bij fakkellicht door de inlandsche bevolking gevischt, om op allerlei wijze toebereid, als voedsel genuttigd te worden. Een gelijksoortig verschijnsel heeft plaats in de Stille Zuidzee, nabij de Samoa- en enkele andere eilan-

den, waar in de maanden October en November, omstreeks het laatste kwartier der maan, de Palolo-worm in verbazende massa aan de oppervlakte der zee komt, en dan door de bevolking eveneens verzameld en als voedsel gebruikt wordt. Uit de onderzoekingen van den laatsten tijd is gebleken, dat de Palolo niet uit volkomen dieren bestaat, maar slechts uit de met geslachtsproducten beladen achtereinden van de in de koraalrots huizende *Eunice viridis* Gray. Waar de zeebodem rotsachtig van aard is, bieden de talrijke spleten en scheuren een welkome schuilplaats voor vele wormen; vele van hen bewonen echter eigen gegraven gangen in den bodem, bij voorkeur in zulk een, die uit een mengsel van zand en klei bestaat en voldoende stevigheid aanbiedt om zich in te graven. Door samentrekking van het achterste gedeelte van het lichaam perst de worm het lichaamsvocht naar het vooreinde, dat dientengevolge aanzwelt en waarbij tevens de slurf wordt uitgestulpt; op die wijze wordt het zand op zij gedrongen en een gang gevormd, waarin het dier nu gemakkelijk kan vooruitschuiven. Een groot aantal Ringwormen bewoont eigengebouwde kokers, soms zeer sierlijk van vorm, hetzij uit aaneengelijmde zandkorrels of schelpstukjes gevormd, hetzij uit kalk of een hoornachtige zelfstandigheid bestaande. Slechts weinige soorten worden in zee vrij zwemmend aangetroffen; daartoe behooren b.v. de pelagische *Alciopiden*, met hun glasachtig doorschijnend lichaam en groote, uiterst samengestelde oogen. (R. Horst, Polychaeta errantia of the Siboga-expedition.)

De Zandwormen (*Gephyrea*) vertoonen uitwendig veel overeenkomst met de zee-komkommers en werden dan ook vroeger beschouwd als een overgangsvorm, een brug (*γέφυρα*) tusschen de stekelhuidigen (zie aldaar) en de ringwormen. Zij bezitten een rolrond, worstvormig lichaam, waarvan het voorste gedeelte bij sommigen als een slurf kan ingetrokken en uitgestulpt worden; van een uitwendige segmenteering blijft hoogstens een spoor over (b.v. kransen van borstels nabij het vóór- en achtereinde). Alle Gephyreën zijn zeebewoners, die eigen gegraven gangen in het zand of kalkgesteente bewonen, of zich verschuilen in ledige slakkenhuizen of rotsspleten. De zeebodem van den Indischen archipel herbergt een groot aantal soorten, die ons vooral door de onderzoekingen van onzen landgenoot C. Ph. Sluiter zijn bekend geworden. Als Gephyreën worden 2 groepen samengevat (Echiuroidea en Sipunculoidea), waarvan de eerstgenoemde veel duidelijker met de Borstelwormen verwant is dan de laatstgenoemde.

Literatuur: C. Ph. Sluiter, Die Sipunculiden und Echiuriden der Siboga-Expedition. R. H.

RINOE (SOEND.) Zie PIPER CUBEBA.

RINTJIK BOEMI (SOEND.). Zie QUAMOCLIT.

RIOE (AROE-EIL.). Zie DOEJOENG.

RIOUW, RIAU, RIJAU, RHIO en **RIO.** Zoo noemt men de hoofdplaats van de residentie Riouw en onderhoorigheden, sedert 23 September 1828 tot vrijhaven verklaard; de plaats heet eigenlijk Tandjoeng Pinang (zie aldaar). Volgens inlandsche opvatting wordt onder „Riouw" begrepen het complex der Bintan-Batam- en Karimon eilandengroepen (die onder het direct bestuur van den onderkoning stonden) in tegenstelling met „Lingga", het engere gebied van den Sultan. Deze indeeling klopt volkomen met de aardrijkskundige begrippen „Riouw-archipel" en „Lingga-archipel".

Den naam leiden sommigen af van het Portugeesche woord rio = rivier, meer waarschijnlijk houdt hij verband met het Maleische woord rijoch, dat, van een handelsplaats gezegd, „levendig" beteekent.

RIOUW (STRAAT) langs de Z.W.kust van Bintan, het groote N.O.lijke eiland van den Riouw-archipel, is de hoofdweg van om de Oost- en Zuid naar Singapoera. De straat is goed bebetond en verlicht en daardoor ten allen tijde veilig te bevaren, de breedte van den vaarweg bedraagt op de smalste gedeelten nog 3 K.M., de minste diepte 15 M. De eilanden, welke haar begrenzen zijn heuvelachtig, de grootste verheffing is de 370 M. hooge Bintanberg op het eiland van dien naam. Z.W. daarvan liggen, in de straat, Pangkil en het aan de Westzijde hooge Lobam, aan de Westzijde vindt men achtereenvolgens Galang, Rempang en Batam met de voorliggende kleinere eilanden Karas bĕsar en kĕtjil, Nginang, Tandjoeng Saoe en het lage Toendjoek; tusschen deze eilanden liggen, langs den vaarweg, betonde gevaren.

In de straat heeft men een Z.Z.O. moesson van Mei tot September en een iets krachtiger in Januari en Februari geregeld doorstaanden N.N.W. moesson van December tot Maart, in dezen laatsten en in de kenteringen gaat de wind geregeld met zon rond. Buiig weer komt het meest voor van November tot Februari en de regen is vrij wel verdeeld over het geheele jaar; alleen in December staat er dikwijls zee in de straat. De stroomen bereiken geen groote snelheid, op de richting en snelheid is evenwel geen vaste staat te maken; de vertikale waterbeweging is niet groot en overwegend enkeldaagsch. Zie Zeemansgids deel II.

RIOUW- EN LINGGA-ARCHIPEL. Dus heeten de eilandengroepen gelegen tusschen Straat Singapoera en 1° Z.B., die deel uitmaken van de residentie Riouw en Onderhoorigheden. Zie aldaar.

RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN. Landbeschrijving. Deze residentie omvat verschillende, wijd uiteengelegen, geographisch niet bijeen behoorende gedeelten, tusschen 4° 50′ N.B., de Noordelijkste punt van P. Sĕkatoeng, een der Noord-Natoena-eilanden, 1° 17′ Z.B., de Zuidpunt van P. Djoe, Joe of Round-island, het Zuidelijkste van de Pĕkadjang of Zeven-eilanden, 109° 20′ O.L., Oostpunt van P. Sĕmpadi der Sĕrasan- of Zeeroovers-eilanden (ten Noorden van Sambas, Borneo) en 101° 12′ O.L. in het binnenland van Sumatra, op de grens van de Koeantan-landen met de residentie Sumatra's Westkust.

De uiterste grenspunten liggen ± 840 en 900 K.M. van elkander verwijderd, maar de landoppervlakte van het gewest is zeer klein in verhouding tot die groote afstanden en bedraagt naar globale berekening niet meer dan 42.420 K.M. (tabel. metingen 1895 Top. Bureau Batavia) Van het gebied, waarover zich de residentie uitstrekt wordt slechts 10% door land en 90% door zee ingenomen.

De berekening der landoppervlakte kan niet anders dan globaal zijn, omdat er geen juiste landkaarten van het gewest bestaan, want topographische opneming of triangulatie van het land heeft nog niet plaats gehad. Met gebruikmaking

der gegevens, verkregen van de militaire patrouilles, die gedurende de jaren 1905 en volgende in Indragiri en de Koeantanlanden geoefend, werd door den Topographischen dienst in 1910 een zeer bruikbare kaart van genoemde streken op een schaal van 1 : 250.000 vervaardigd. Van de archipels bestaan verscheidene zeekaarten, die, hoewel reeds veel verbeterd, nog niet zonder fouten zijn en in alle geval van de eilanden slechts de kusten en voor de scheepvaart van belang zijnde punten aangeven. Het eilandgebied is een der weinige terreinen van den Archipel, waarvan zelfs nog geen schetskaart door den Topographischen dienst in het licht gegeven is. Slechts van het eiland Singkèp bestaat een kaart, die, hoezeer nog verre van volledig en nauwkeurig, iets meer dan een schetskaart mag heeten. Zij werd in 1893 naar de opmetingen van het personeel der Singkèp-tin-Maatschappij samengesteld door den directeur dier vennootschap, Jhr. J. P. J. van der Does de Bije, op een schaal van 1 : 50.000.

Valt alzoo voor de vervaardiging van een goede landkaart der residentie nog nagenoeg alles te doen, veel beter is het gesteld met de kennis van het hoogst belangrijk zeegebied, dat het gewest omvat. Sedert 1894 werd de hydrographische opneming van de zeeën en straten ter hand genomen.

De taalkaart, samengesteld in 1889 door K. F. Holle en de godsdienstkaart, behoorende bij het Kol. Verslag van 1896, geven beide eene te eenenmale onjuiste voorstelling van de taal- en godsdienstverspreiding in den Riouw- en Linggaarchipel.

De residentie omvat 1°. een gedeelte van het vasteland van Sumatra tusschen Tandjoeng Oengka, aan de monding der Kampar-rivier en Tandjoeng Laboe Toengkal, aan den mond der Toengkalrivier, 2°. een aantal van meer dan duizend eilanden, grootere en kleinere, gelegen in het Zuidelijk gedeelte der Chineesche Zee tusschen Straat Singapore, Sumatra, Banka en Borneo.

Het eerste gedeelte bestaat over een groote uitgestrektheid uit het moerassig alluviaallaard, met kustwoud bedekt. (Zie verder: KATÈMAN, MANDAH, INDRAGIRI, KWANTAN, RÈNGAT en RÈTÈH.

Het tweede gedeelte, de eilandenwereld, waarvan de Maleier zegt „banjaknja sagantang lada", zoovele als er peperkorrels gaan in een gantang (ruim $8^1/_2$ liter), vormt verscheidene groepen, te zamen tot twee hoofdgroepen te brengen: die van den Riouw- en Lingga-archipel en der Poelau-Toedjoeh. De eerste (zie daarover ook: BATAM, KARIMON, LINGGA en TANDJOENG PINANG) zullen wij hieronder nader bespreken; voor de tweede, zie POELAU TOEDJOEH.

De honderden eilanden, die den Riouw- en Lingga-archipel uitmaken, behooren voor verreweg het grootste gedeelte tot de zeer kleine, om eenige grootere gegroepeerd. Ze zijn dientengevolge in eenige groepen te onderscheiden, die elk weer in verschillende ondergroepen te verdeelen zijn. Soms vindt men drie groepen aangenomen, maar met het oog op de diepte en beteekenis der scheidende straten en de strekking der eilanden moet eene indeeling in vijf groepen juister worden geacht, die naar de hoofdeilanden zijn te noemen: 1°. de Karimon-groep, 2°. de Batam-groep, 3°. de Bintan-groep, 4°. de Lingga-groep en 5°. de Singkèpgroep.

Zoowel in den horizontalen, als in den vertikalen bouw der tallooze eilanden valt de meest grillige verscheidenheid op te merken en den reiziger, die aan boord van een stoomer door den doolhof van straten wordt gevoerd, treft niet alleen die eindelooze afwisseling in lijnen, maar tegelijk de harmonische kleurenpracht, zoo overweldigend innig en rijk als geen penseel vermag weer te geven.

Terwijl de kleinste eilanden rotsige klippen, zandplaten of koraalvormingen zijn, hoogstens een hectare in oppervlak, omvatten de drie grootste, Bintan, Lingga en Singkèp resp. ongeveer 1075, 825 en 827 K.M.² Denkt men zich de jongste vormingen, de aanslibbingen door zee- en hemelwater en de scheppingen der koraaldieren (zie KORAALRIFFEN) weg, dan vertoont zich de kern van den archipel, een rotsig berg- en heuvelland, dat in den Piek van Lingga of Goenoeng Daï (1206 M.) de grootste hoogte bereikt. Die berg- en heuveleilanden vormden eens een deel van het bergland van Malaka. Eigenaardig is, dat zij verrijzen uit een zeebodem, die slechts zeer weinig relief bezit en nergens (buiten een enkel punt in straat Singapore, dat tot 150 M. diep is) een grootere diepte dan 100 Meters bereikt.

Vele kleinere rotseilanden zijn in den loop der eeuwen als zoodanig verdwenen, gehecht aan andere nabijgelegen of rondom gevangen in het alluvium, zooals de enkele granietrotsen uitwijzen, te midden van mangrove wouden tusschen Katèman en Daneï.

De horizontale vorm der eilanden is zeer verschillend, zoowel meer of minder langgerekt als meer massief, zoowel met diepe insnijdingen als met weinig gebroken kustlijnen. Eigenaardig is de vorm van het eiland Mèsana, tot de Linggagroep behoorende, dat een rechthoekig gebogen ellepoog vertoont, waarvan de lange arm in de richting N.N.W. — Z.Z.O. is gelegen; over beide armen loopt een heuvelreeks, die haar grootste hoogte bereikt in het ontmoetingspunt (106 M).

Alleen onder de kleinste eilanden vindt men er, die geheel vlak zijn, zandplaten door zeestrooming en bezinking ontstaan, gelegd op rots en koraalrif, waarvan Tèrkoelsi in Straat Riouw een voorbeeld is; andere zijn hoog, één bergmassa, zonder kenbaren top, zooals Karimon kètjil, dat meer dan 375 M. hoog is.

Zooals bij de bespreking van de administratieve indeeling zal blijken, komt die niet met de hier genoemde geographische overeen. De grenzen der vermelde groepen zijn: 1°. van de Karimon-groep: N. Straat Malaka, O. Straat Malaka en Straat Doerian, Z. de kust van Daneï en Katèman, W. Straat Malaka. Behalve de eilanden, die tezamen de afdeeling Karimon vormen (zie aldaar), behooren tot deze groepde Pèropos-groep, de groep van Sanglar (Valsch Doerian), de Doerei-groep en de Roekan- of Rokan-eilanden, meest bekend onder de namen Noord-, Middel- en Zuid-Broeder; 2°. van de Batam-groep: N. Straat Singapore, O. Straat Riouw, Z. Straat Dèmpoe en Straat Doerian, W. Straat Doerian, omvattende de groepen van Moro, op de zeekaarten Doerian genoemd, van Soegi, van Tjombol, van Boelan, van Batam, Rèmpang en Galang en tal van kleinere; 3°. van de Bintan-groep: N. Straat Singapore, O. en Z. de Chineesche zee, W. Straat Riouw; zij omvat het hoofdeiland Bintan met een aantal

ten Zuiden en Oosten daarvan gelegen groepen kleine eilanden; 4°. van de Lingga-groep: N. Straat Dëmpoe, O. en W. de Chineesche Zee, Z. Straat Lima; verreweg de meeste tot deze groep behoorende eilanden strekken zich uit in een N.W. — Z.O. richting. Behalve het hoofdeiland Lingga met de daarom gelegen kleinere, kunnen als de voornaamste groepen genoemd worden: de Abang, Panglap, Sënimpan, Mërodong, Tëmiang, Sëbangka, Mahmoet, Bakoeng en Tjëmpa. Het is vooral dit gedeelte van den Riouw-Lingga-archipel, waarvan de kaarten een lang niet juiste voorstelling geven. De zelfs op de jongste zeekaarten voorkomende grootere eilanden zooals Bakoeng, Sëbangka, Tëmiang, bestaan in werkelijkheid uit een aantal kleinere, door nauwe en ondiepe kreken van elkander gescheiden. Hier en in het Noordelijk gedeelte van de Boelangroep verdwijnen meer en meer eilanden door aanslibbing en koraalvorming, geholpen door de kustvegetatie en worden aan andere nabijgelegene gehecht; 5°. van de Singkèp-groep: N. Straat Lima, W. en O. de Chineesche Zee, Z. Straat Bërhala; de groep bestaat uit Singkèp met de omliggende kleinere eilandengroepen, waarvan Sëlajar het grootste is.

De Pëkadjang of Zeven-eilanden vormen een zeer kleine groep bezuiden Singkèp, niet te verwarren met de Poelau-Toedjoch in de Chineesche Zee. Zij behooren geographisch tot het Banka-complex (Zie onder LINGGA).

Wilde men een beschrijving van het bergland geven, dan zou elk eiland afzonderlijk moeten worden behandeld, waartoe te eenenmale de gegevens ontbreken. Langere bergkammen kunnen uit den aard der zaak slechts op de grootere eilanden voorkomen; men vindt ze echter niet op alle; de meest beteekenende, echter toch van geringe uitgestrektheid, komen voor op Soegi (150 M.), Tjombol, Batam (de Boekit Ladi), Rëmpang, Galang, Tëmiang (het Piang- en het Bënaja-gebergte, een tafelland met drie dicht bij elkander gelegen bergtoppen, 223 M.) Mësana, Lingga en Singkèp. Maar het is ook op de grootere eilanden, dat de uitgestrektste alluviale terreinen worden aangetroffen, veelal met moerassigen bodem. Vele eilanden bestaan slechts uit een enkelen bergtop met diens uitloopers; de hellingen van bergen en heuvels zijn over het algemeen steil. Kegelvorm komt een enkele maal voor, maar dan nog onregelmatig, zooals de Piek van Mërodong (186 M.); koepel- en tafelvorm is meer algemeen. De Bintan bësar is een zadelberg, 372 M. hoog. Tot de voornaamste bergtoppen zijn nog te rekenen de Djantan en Bë.ina, 454 M. en 417 M. in het Noorden van Karimon bësar; de Djora of Piek van Doerian, op Moro, 309 M.; de zadelberg Bëkaka op Soegi, 306 M.; de Sëpintjang op Lingga met een bijna plat bovenvlak, 1027 M.; op Pënoeba of Sëlajar de gelijknamige berg, 300 M. en op Singkèp de 594 M. hooge Landjoet en de Tjina, Tërap en Laboe, respectievelijk 388 M., 427 M. en 436 M. hoog. Alle overige toppen zijn lager dan 300 M.

Talloozе rivieren voeren het water van de heuvels en bergen naar zee, maar zij hebben alle een zeer korten loop. Toch zijn zij voor handel en scheepvaart en dus voor de welvaart der eilanden van groot belang, althans diegene, welker benedenloop, zij het ook slechts bij vloed, voor prauwen en tongkangs bevaarbaar is. Die rivieren toch vormen de natuurlijke havens en afscheepplaatsen der landbouw- en boschproducten. Wij zullen een opsomming van de namen der soengei's achterwege laten en alleen nog doen opmerken, dat verreweg de meeste een voldoenden toevoer van zoet water missen, zoodat het zeewater bij vloed zeer ver landwaarts binnendringt en slechts in den regentijd door het rivierwater wordt tegengehouden.

Moerassen, (paja) treft men zoowel langs de kusten aan, als meer binnenslands in de grootere en kleinere dalen tusschen de heuvels en bergen gelegen, en daar waar vroeger ondiepe zeearmen waren, die door slibafvoer zijn veranderd in laagland, met een mangrove-bosch of met nipah begroeid, dan wel met sagoepalmen beplant. Zijn reeds daarom die moerasgronden van veel belang, in meerdere mate werden ze dat in den lateren tijd, voor zoover ze door drooglegging geschikt zijn gemaakt voor de gambiercultuur.

Bij het bespreken van de kustlijnen der eilanden werd opgemerkt, dat langs de meeste eilanden geen diepe insnijdingen voorkomen. Toch zijn er enkele, die daarop een uitzondering maken, doch geen van alle zijn voor de scheepvaart van groote beteekenis, omdat koraal en klippen ze onveilig maken en door verzanding en aanslibbing de diepte tot ver uit den wal zeer gering is geworden. De grootste zijn: van Batam: de Sënimba, Djodoe en Tëring, alle drie inhammen aan de Noordzijde, waarvan de laatste het diepst (7.5 K.M.) landwaarts in loopt, met een breedte van nagenoeg 5.4 K.M. aan den ingang; van Bintan: de Sëboeng- en Soempat-baai aan de Noordkust, waarvan de laatste met uitzondering van een paar ondiepe plekken voldoende water bevat, de nagenoeg geheel onbruikbare Bintan-baai aan de Zuidwestzijde en de Zuidelijk daarvan gelegen baai van Riouw of Tandjoeng Pinang, die goed bebakend is en waar kleine stoomers en handelsschepen van niet meer dan 3,9 M. diepgang met hoog water kunnen binnenkomen. Ook Lingga heeft eenige diepe kustinsnijdingen. Aan de N.O. kust de schilderachtige Sëmarong-baai, een wijde binnenzee met nauwen ingang, waarin de drie riviertjes Doeara, Sëmarong en Rësoen uitmonden, maar die zoo weinig diep is, dat ze slechts door kleine schepen en prauwen bevaren kan worden. Zuidoostelijk van de evengenoemde baai buigt de kust weer landwaarts in, een wijde, maar eveneens ondiepe bocht vormend, die baai van Limboeng heet. Daartegenover in Zuidoostelijke richting is eene nog dieper inbuigende baai tusschen de kapen Roe en Djang aan de Zuidkust, Tëlok Soengei Kodong, die met eb nagenoeg droog valt. Singkèp heeft de Raja-baai aan de Noord- en de Baharoe-baai aan de Zuidkust. De Raja-baai heeft een diepte van bijna 9 M., die echter door verscheidene zandruggen wordt afgebroken, terwijl er bij eb een breede kuststrook droogloopt; in het Zuidwestelijk gedeelte geeft een nauwe, vrij diepe geul langs het eilandje Boentar toegang tot de ondiepe Sëkanah-baai, nog in de eerste helft der 19de eeuw de beruchte schuilplaats van stoutmoedige zeeroovers. De ondiepe, wijde Baharoe-baai is door een breed en diep vaarwater gescheiden van de Singkèp-Laoet-eilanden, die haar aan de Zuidzijde beschutten.

Van ontzaglijk groot.r belang dan de waterarme, allengs verdwijnende baaien ·ijn de zeestraten, verkeerswegen bij uitnemendheid tus-

schen de kwistig gestrooide eilanden, en zoo talrijk, dat ze een wegennet vormen, zooals te land, met uitzondering van Java, nergens in Indië is aan te wijzen.

Een beschrijving van al die waterwegen gaat het bestek van dit artikel verre te boven. Slechts tot de voornaamste, wat breedte en diepte betreft, zullen wij ons moeten bepalen. Zoo slecht als de landkaarten van den Riouw-Lingga-archipel zijn, zoo goed zijn de kaarten, die onze Nederlandsche zeeofficieren hebben gegeven van deze waterwegen; zij hebben zich niet slechts bepaald tot het opnemen van de hoofdstraten, maar zich ook den moeitevollen arbeid getroost, de zijstraten, stegen en sloppen zooveel mogelijk nauwkeurig in kaart te brengen. De resultaten van hunne loodingen en metingen toonen overtuigend aan dat, zij het langzaam, op tal van plaatsen het land herovert wat de zee het eens ontnomen heeft. Geleidelijk aan worden de stegen en sloppen opgeruimd en eindelijk zullen nog slechts straten en hoofdwegen openblijven voor de kielen van schip en prauw, waar de stoomkracht den strijd weet vol te houden tegen koraal, slib en rizophoren. Van de vele vaarwaters zijn Straat Singapore, Straat Riouw en Straat Doerian voor de scheepvaart de voornaamste. De eerste, die 81 K.M. lang is, met een afwisselende breedte van 5.5 K.M.—18.5 K.M., scheidt Malaka en het eiland Singapore van de Batam- en Bintan-groepen. Zij vormt een deel van den grooten weg naar Achter-Indië, China, Japan en Australië, wel niet zonder gevaren door de vele blinde klippen, maar deze zijn door het plaatsen van een aantal bakens en lichten en door nauwkeurige kaarteering vrijwel onschadelijk gemaakt. Duizenden schepen bewegen zich langs dezen heirweg en doen de groote distributie-haven Singapore, een stad met ruim 260.000 inwoners aan de Noordzijde gelegen, aan. Steeds gaat te Singapore de handel voort zich uit te breiden. Een aanzienlijk gedeelte daarvan betreft den in- en uitvoer van en naar Nederlandsch-Indië.

Door de Philipstraat tusschen de Takong-eilanden en de Westelijkste eilanden van de Batamgroep, die geheel vrij van gevaren is en goeden ankergrond heeft, is Straat Singapore voor groote schepen verbonden met Straat Doerian, den kortsten weg voor stoom- zoowel als voor zeilschepen tusschen Straat Banka en Straat Malaka en die in den West-moesson voor zeilschepen, bestemd van om de Z. naar Singapore, boven Straat Riouw de voorkeur verdient, omdat dan beoosten Lingga harde Noordelijke en Noordoostelijke winden doorstaan. Straat Doerian wordt aan weerszijden begrensd door een aantal eilanden van verschillende grootte, Westelijk tot de Karimon-groep, Oostelijk tot de Batam-groep behoorende. Breedte en diepte van de straat zijn zeer ongelijkmatig; de eerste varieert van 3.7—7.4 K.M.

Straat Riouw wordt aan de Westzijde begrensd door de eilandenreeks, waarvan Batam, Rempang en Galang de grootste zijn, en aan de Oostzijde door het eiland Bintan en de Zuidwaarts daarvan gelegen tot de Bintangroep behoorende eilandjes. De breedte is zeer verschillend, het geringst (3.7 K.M.) tusschen Saoe en Bintan.

Straat Riouw en Straat Doerian zijn goed verlicht, bebakend en betond en leveren voor alle charters van schepen een voldoend veilig vaarwater op.

Voor de residentie zelve zijn de tallooze kleinere waterwegen van niet minder belang dan de genoemde heirbanen der groote scheepvaart. Langs al die straten heeft het verkeer plaats en wordt alles vervoerd wat den handel voedt. Het zou geen nut hebben hier al die verkeerswegen te bespreken. Als de voornaamsten zijn te noemen Straat Gĕlam of Itam ten Zuiden van Karimonbĕsar, Straat Soegi tusschen Soegi en Soegi Bawah, Straat Soelit tusschen Soegi en Tjombol, Straat Tjombol tusschen het eiland van dien naam en de Boelangroep, in het W. gedeelte. Voorts Straat Boelan, aan natuurschoon de rijkste en die voor kleine schepen bij alle weer een veilige verbinding aanbiedt tusschen Straat Singapore en Straat Riouw; dan de straten Dĕmpoe, Abang, Panglap en Tĕmiang, die van Straat Riouw naar Straat Doerian in de Amphitritebaai leiden.

Tusschen Lingga en het Noordelijk daarvan gelegen Bakoeng is de korte, om haren hevigen stroom gevaarlijke Straat Dasi, die toegang geeft tot den doolhof van nog haast onbekende stegen bewesten het op de kaart als één eiland geteekende, maar inderdaad uit tal van eilanden bestaande Sĕbangka. En ten Zuiden van Lingga scheidt de diepe Straat Lima dit eiland van Sĕlajar, dat door Straat Pĕnoeba van Singkèp gescheiden is.

Hoewel al deze straatjes niet verlicht zijn, weten de vele in den Riouwschen archipel varende Chineesche bootjes er toch des nachts hun weg te vinden.

In deze en de honderden hier niet genoemde straten loopt veelal een hevige stroom, die soms een snelheid van 12 K.M. bereikt (b. v. in Straat Pintoe bij den Westelijken ingang van Straat Tĕmiang). De stroomen zijn zeer onregelmatig en worden door de talrijke landpunten en vernauwingen tusschen de eilanden gewijzigd.

Treden in de zeeën van den Oost-Indischen archipel min of meer halfjaarlijks wisselende stroomen op, in de Chineesche Zee, waarin de Riouw-Lingga archipel is gelegen, volgen de stroomen duidelijk de moessons. In den Noordoost-moesson treedt dus een overheerschende Zuidwestelijke stroom op, in den Zuidwest-moesson is de stroom minder overheerschend, maar toch in hoofdzaak tegengesteld aan den evengenoemde.

Is het niet mogelijk den stroom in de verschillende straten te beschrijven, onregelmatig als hij is door de velerlei richtingen van de kustlijn, door uitstekende landpunten, door vernauwingen en verwijdingen, evenmin kunnen in bijzonderheden de getijstroomen worden besproken, die ook de grootste onregelmatigheden vertoonen. Soms loopen die stroomen gedurende 6 uren in de ééne en dan gedurende 6 uren in de tegengestelde richting; soms gaat de stroom gedurende 10, 12, ja zelfs 18 uren doorloopend in dezelfde richting. In den Riouw en Lingga-Archipel gaat het overwegend enkeldaagsch regime van de vertikale waterbeweging in het Z.-lijkste gedeelte van de Z.-Chineesche zee over in het overheerschend dubbeldaagsch regime van Straat Malaka. Vandaar dat de vervallen zoo sterk uiteenloopen, niet alleen voor verschillende plaatsen, maar ook voor dezelfde plaats onder verschillende omstandigheden. Het grootste verval wordt aangetroffen in de riviermonden van de O.-kust van Sumatra, waar het water belangrijk wordt opgestuwd.

In het algemeen staat er tusschen de eilanden weinig zee en treft men meestal een spiegelglad watervlak of zooals de zeeman zegt, „slegt water" aan; alleen in de maanden December en Januari komt meer zee en vaak hooge deining voor.

K l i m a a t. De Z.Z.O.-moesson begint ongeveer in Mei en staat spoedig met volle kracht door en is in Juli het krachtigst; in September of October kentert de moesson, de richting van den wind wordt Westelijker en meestal worden N.N.W., Z.W. en W. winden waargenomen, maar ook wel Z.O. en Z.Z.O. De overgang naar de Noordelijke winden begint in November met N., N.W. en N.N.W., welke laatste in December de heerschende zijn, terwijl in Januari en Februari de Noord-moesson met kracht doorstaat, die nog bestendiger is dan de Zuidzuidoost-moesson.

Als in Maart de moesson begint af te nemen, wordt de richting van den wind Oostelijker, zoodat dan veelal N.O. winden heerschen. April en Mei zijn de kenteringmaanden; er waaien dan winden uit alle richtingen. 's Nachts zijn de winden meestal krachtiger dan daags; hevige stormvlagen uit het Westen komen gedurende den Z.Z.O.-moesson voor en worden wel „Sumatraantjes" genoemd.

De Riouw-Lingga archipel heeft over het geheel een aangenaam klimaat, daar de groote hitte wordt afgekoeld door sterke zeestroomingen en veelvuldige regenbuien. 's Nachts valt veelal zware dauw waar te nemen. Vroeger werd het gewest steeds als gezond beschreven, maar moge dat al zoo geweest zijn, thans is het niet meer het geval. De bij eb droogvallende modder-en koraalstranden, die voortdurend in uitgestrektheid toenemen, zijn onder andere oorzaak van veel malaria, waarvan een hoog sterftecijfer het gevolg is en die meermalen de overgebleven bevolking genoopt heeft een eiland geheel te verlaten. Meerdere eilanden zijn als zoodanig berucht. Zie verder beneden onder B e v o l k i n g, *gezondheidstoestand*. Kan de hitte buiten de schaduw vaak zeer groot zijn, waartoe de steenachtige gesteldheid van den bodem veel bijbrengt, in de schaduw liggen de thermometerschommelingen tusschen 72° en 95°. De meest voorkomende temperaturen liggen tusschen 74° en 84°; de lagere en hoogere zijn minder veelvuldig. Dikwijls heeft men dagen achtereen droog weder, maar het aantal regendagen is talrijker dan dat der drogen. De regens zijn echter meestal niet aanhoudend en duren in den regel slechts enkele uren. Over het geheel is de regenval vrij gelijkmatig verdeeld, zoodat van een droog en nat jaargetijde geen sprake kan zijn. Uit waarnemingen te Riouw (Tandjoeng Pinang), loopende over een tijdvak van 33 jaren, blijkt dat de regenval in November en December een maximum bereikt en dat een goed merkbaar minimum voorkomt in Februari en een tweede, minder sterk, in Juli. In de overige maanden bedraagt het aantal dagen waarop regen valt gemiddeld van 11 tot 18. Te Tandjoeng Pinang was over de jaren van waarneming het aantal regendagen per jaar gemiddeld 165 met een regenval van 3028 m.M.; te Tandjoeng-Boeton op Lingga waren die getallen 132 en 3415.

F a u n a. In het gedeelte van het gewest, dat op den vasten wal van Sumatra gelegen is, komt de fauna met die van de kustlanden van het Oostelijk gedeelte van dat eiland overeen. Het dierenrijk van de eilanden wereld is nog slechts zeer onvoldoende onderzocht. Groote zoogdieren zijn niet veelerlei en verscheurende dieren komen niet voor; wel zijn er tijgers op het eiland Singapore, dat geographisch tot den Riouw-Lingga archipel behoort. Onze kennis van de ichthyologische fauna van den Riouw-Lingga archipel is hoofdzakelijk te danken aan den verdienstelijken Dr. P. Bleeker, die de visschen in het Natuurkundig Tijds. voor N.-I. en in de Verhandelingen van het Bat. Gen. v. K. en W. beschreef. (Zie verder artikel FAUNA.)

F l o r a. Waar niet door menschenhand verandering in den toestand is gebracht, vertoont deze eilanden wereld een vegetatie, die zoowel om haar eigenaardig voorkomen, verband houdende met het wordingsproces van den bodem, als om den overvloed van kostbare houtsoorten een grondiger onderzoek waard is, dan haar tot nog toe ten deel viel. Maar de overvloed van edel hout van reusachtige afmeting, die nog geen eeuw geleden elk der eilanden tot een schatkamer maakte, is gevallen, voor verreweg het grootste gedeelte onder de bijl van de arbeiders op de Chineesche gambirplantages en in vlammen opgegaan onder de pannen, waarin de millioenen pikoels gambir zijn gekookt, die in de vorige eeuw naar Singapore werden uitgevoerd.

Toch ontbreken de eerwouden nog niet geheel en zijn zelfs sommige kleinere eilanden daarmede nog geheel bedekt; bêlocar, jong bosch, heeft echter de overhand. De kustflora komt in groote trekken met die van de andere eilanden van den Archipel overeen. Het binnenland is tamelijk rijk aan houtsoorten en ook de Kamferboom komt er voor. Aan de kusten groeien in het zeewater verschillende wieren, waaruit de bevolking agar-agar bereidt (zie verder onder PLANTENGROEI).

B e v o l k i n g. De bevolking van den Riouwschen archipel bestaat hoofdzakelijk uit Inlanders en Chineezen, terwijl Europeanen en Vreemde Oosterlingen — andere dan Chineezen — er verre in de minderheid zijn.

De sterkte der geheele bevolking van Riouw en Onderhoorigheden bedroeg volgens opgave van het gewestelijk bestuur in het laatst van 1915 (in eenigszins afgeronde cijfers):

Europeanen en daarmede gelijkgestelden	230
Inlanders	109000
Chineezen	17000
(w. o. ruim 14000 mannen).	
Andere Vreemde Oosterlingen	320
Totaal	126550

Op een totale landoppervlakte van ± 42420 K.M². geeft dit totaal gemiddeld 3 per K.M².

Tot de „Inlanders" moeten in de eerste plaats gerekend worden de eigenlijk gezegde Maleiers; daarna komen in aanmerking de afstammelingen van Boegineezen, verder, in eenigszins noemenswaardig aantal: Minangkabauers (Koeantanners), Javanen, Bankaneezen, Palembangers en eindelijk de groepen, die gerekend worden overblijfselen te zijn der oorspronkelijke bevolking van deze eilanden dan wel van de wateren, die bedoelde eilanden omspoelen, namelijk de Orang-Laoet (Baroet, Mantang, Koeala) en de Orang-Oetan (Bënoewa, Darat). Zie aldaar.

De eigenlijke Maleiers zijn van het schiereiland Malaka afkomstig. Bij gebrek aan betrouwbare gegevens is niet na te gaan wanneer de eerste Maleische vestigingen in den Riouwschen archipel hebben plaats gehad. In de twaalfde eeuw zou,

volgens een legende, op Bintan geregeerd hebben een vorstin met name Pěměsoeri-Iskander-Sjah. Deze naam wijst op een Maleische afkomst. Men mag echter aannemen, dat kolonisatie op meer uitgebreide schaal eerst een aanvang nam, toen de Malakasche vorsten een min of meer daadwerkelijk bestuur op de grootste Riouwsche eilanden invoerden, vermoedelijk in de 15e eeuw. In het begin der 16e eeuw vestigden de Sultans hunne residentie tijdelijk en op het eind der 17e definitief eerst op het eiland Bintan en later op Lingga.

Van de Riouwsche eilanden uit bevolkten de Maleiers de in de Zuid-Chineesche zee liggende eilandengroepen Anambas, Natoena en Tambělan als vaste bewoners in tegenstelling met de aldaar op zee rondzwervende destijds hoofdzakelijk van zeeroof levende Orang-Laoet.

De Boegineezen hebben zich reeds zeer met de Maleiers vermengd en zijn op de meeste eilanden nabij Singapore te vinden. Toen Riouw nog de voornaamste handelsplaats in de buurt van Straat Singapore was, vestigden zich aldaar ook vele Boegineesche handelaren en nadat het Onderkoningschap van Riouw als eene erfelijke waardigheid aan een Boegineeschen groote was afgestaan, had er in het gebied van dien vorst gestadig belangrijke immigratie van zijn landgenooten plaats. Na de opkomst van Singapore, samenvallende met de vlucht van den Boegineeschen hoofdopstandeling Aroeng Bělawa (1819), weken duizenden Boegineezen naar Singapore en Malaka uit, om nimmer terug te keeren.

Eenige kleine eilanden van den eigenlijken Riouwschen archipel zijn hoofdzakelijk bewoond door afstammelingen van Boegineezen, die, meer geestkracht bezittende dan de Maleiers, zich ook meerdere middelen van bestaan weten te verschaffen, o. a. door zich op vruchtenteelt toe te leggen.

De Koeantanners houden zich voornamelijk in de Poelau-Toedjoeh op, de meesten slechts tijdelijk. Zij verhuren zich er als bewakers van klappertuinen.

Het Javaansche ras wordt hoofdzakelijk vertegenwoordigd door de duizenden op de verschillende „estates" (land- en mijnbouwondernemingen) werkzaam zijnde contractkoelies.

Bankaneezen en afstammelingen van vroeger geïmmigreerde Bankaneezen treft men aan in Lingga en Singkèp, waar zij in afzonderlijke kampoengs wonen, terwijl de Palembangers zich hier en daar als handelaren gevestigd hebben.

Voor zoover betreft Indragiri, zie aldaar.

Het uit een economisch oogpunt voornaamste deel der bevolking in de residentie Riouw wordt voorzeker gevormd door de Chineezen. Handel en scheepvaart zijn bijna uitsluitend in hunne handen, landbouw en zeevischvangst beoefenen zij op groote schaal. Ook omtrent hen kan niet met zekerheid vermeld worden, wanneer zij zich het eerst op deze eilanden gevestigd hebben. In oude Chineesche kronieken, o.a. van de 13e eeuw, worden reeds eenige eilanden van den Riouwschen archipel genoemd en het is wel aan te nemen, dat de Chineesche nederzetting te Tandjoeng Pinang eenige eeuwen bestaat. In het laatst der 18e eeuw was het aantal Chineezen er aanzienlijk. Door de onbeperkte toelating onder het Sultansbestuur hebben zij zich langzamerhand nagenoeg overal, waar zij zich een middel van bestaan konden verschaffen, gevestigd. Met de vestigingen in de gambir- en pepertuinen bedraagt het aantal Chineesche nederzettingen in de residentie Riouw ongeveer duizend. Door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement is die onbeperkte toelating wat aangaat het eilandengebied tot dusver gehandhaafd. Evenwel kan de in Riouw gevestigde en niet in Ned.-Indië geboren Chinees toch wettelijk niet als ingezetene beschouwd worden, indien hij geene schriftelijke vergunning tot inwoning heeft bekomen. Aan het te dien aanzien bepaalde bij art. 106 juncto art. 105 van het Regeerings-Reglement zal hij zich niet kunnen onttrekken. Eene nieuwe regeling der toelating van vreemdelingen in de residentie Riouw is in behandeling.

De ordonnantie op het recht van verblijf voor Oostersche Vreemdelingen is slechts voor het op den vasten wal van Sumatra gelegen deel der residentie toepasselijk verklaard. Aldaar zijn ook wijken voor Chineezen aangewezen, namelijk te Rěngat, Kota-Baroe (Rěngah), Simpang (Gaoeng), Polih-Igal, Kria (Mandah), Soengei-Goentoeng (Katěman), Prigi-Radja en Koeala-Tjinako (beide aan de Indragiri rivier).

De Riouwsche Chineezen behooren tot de volgende stammen:

Hokkiën — van de gelijknamige provincie in China, ook wel Foekiën genoemd en waarin Amoy gelegen is;

Tio Tsioe (Tee-Tjioe), Khé (Hakka), Macau Loei-Tsioe; van de provincie Kwang-Toeng = Canton;

Hailam — van het eiland Hai-Nan of Hailam.

De Tio-Tsioe's zijn met 9700 zielen het sterkst vertegenwoordigd, terwijl de Hokkiëns, waartoe de voornaamste en beschaafdste Chineezen in Riouw behooren, met ruim 3700 zielen daarop volgen. De Hokkiëns wonen voornamelijk te Tandjoeng Pinang, Meral (Karimon) en Těrěmpa (Anambas eilanden); de Tio-Tsioe's worden het meest in Sěnggarang (vlak tegenover Tandj. Pinang) en omstreken aangetroffen. Vrouwen en kinderen maken slechts een klein percentage der bevolkingssterkte uit.

Hoewel een groot — misschien nog het grootste — deel der Chineesche bevolking vlottende is, zoo heeft het aantal gevestigden zich gaandeweg zeer vermeerderd, vooral in den Poelau-Toedjoeh archipel en meer in het bijzonder op de Anambas eilanden, doordat zij zich aldaar op de klappercultuur zijn gaan toeleggen. Voorts verrijzen op verschillende eilanden voortdurend nieuwe kědei's (winkels). De gevestigde Chineezen, waartoe de kooplieden en tuinbezitters behooren, zijn ordelijk en loyale onderdanen. Onder de koelie's der gambirtuinen en de in de Straits thuis behoorende visschers, die zich slechts tijdelijk of periodiek in het Riouwsche ophouden, schuilen echter de grootste deugnieten.

Taal. Met betrekking tot de taal zij aangeteekend, dat vele Riouwers zich ook in het Chineesch kunnen verstaanbaar maken en verder, dat vele Engelsche woorden en uitdrukkingen in hun omgangstaal het burgerrecht verkregen hebben. In de eerste plaats betreft zulks alle commando's op- en de namen van vele deelen van stoomschepen als: go ahead, go astern, full speed, slow, map, ticket en verder sign, receipt, cheque, club, book, pencil, stamp, manager, coat, enz. De vele Chineesche stammen stellen het Be-

stuur dikwijls voor moeielijkheden met de taal, daar slechts weinig Chineezen meer dan één dialect spreken en tevens de Maleische taal machtig zijn, zoodat zij als tolk kunnen fungeeren. De meeste Chineezen te Tandjoeng-Pinang spreken het Tsiang Tsioe, een der sub-dialecten van het Hokkiën (Amoy).

Kampoengs. Woningen. Als algemeene regel geldt, dat, voorzoover betreft het eilandengebied, de kampoengs en alleenstaande woningen der Inlandsche bevolking aan de kusten gelegen zijn. Uitzonderingen daarop treft men aan op de eilanden Djěmadja en Boengoeran (Poelau-Toedjoeh), waar ook in het binnenland Maleische nederzettingen liggen. Ook de dorpen der inwoners van Bankaneesche afkomst op Lingga en Singkèp liggen meer landwaarts in. De grootste en meest bevolkte Maleische kampong is Tambělan, gelegen op het gelijknamige eiland in de Zuid-Chineesche zee. Ze is, evenals de meeste Maleische nederzettingen in den Poelau-Toedjoeh archipel, van zee uit slechts langs een met reven bezaaid vaarwater te bereiken. Thans, aangezien die toegangen sedert behoorlijk bebakend en betond zijn, levert die omstandigheid voorde scheep-of prauwvaart niet veel moeilijkheid op, doch in vroegere jaren was het in dat opzicht anders gesteld. Met voordacht koos de vaste bevolking zich dergelijke moeilijk te genaken punten tot bewoning uit en wel om zooveel mogelijk tegen de zeeroovers beveiligd te zijn.

De huizen der Maleiers en Boegineezen staan alle en die der andere deelen der bevolking voor het overgroote deel op palen, die, indien de woningen nabij of in het water gebouwd zijn, wel 10 voet boven den bodem uitsteken. Als bouwmateriaal wordt hoofdzakelijk hout gebruikt, aangezien bamboe in den Riouwschen archipel zeer schaarsch is. Inplaats van hout bezigt men voor den vloer niboeng latten en voor de wanden boomschors, terwijl het dak met atap van roembia (sagoepalm) of nipah wordt gedekt. De meer gegoeden gebruiken pannen, sirappen en in den laatsten tijd meer en meer gegalvaniseerd ijzer („zink") als dakbedekking, terwijl uiteraard hunne woningen ruimer en geriefelijker zijn ingericht. De fraaiste huizen ziet men in de Poelau Toedjoeh, onder meer in het reeds genoemde Tambělan, te Těrěmpa en op verscheidene andere plaatsen.

De woningen van den kleinen man bestaan meestal uit eenige slaapplaatsen, die door bonte katoenen gordijnen van de overige ruimte afgescheiden zijn. De keuken is veelal een klein vertrekje tegen de eigenlijke woning gebouwd en de stookplaats een houten bak met zand en eenige steenen, waaropde potten en pannen gezet worden.

Bijzondere vermelding verdienen de enkele dorpen der Bankaneezen in de afdeeling Lingga, o.a. Měrawang, niet ver van Daik. De huizen staan er in twee rijen met een breed grasveld er tusschen, zijn van goed hout gebouwd, wel getimmerd en geriefelijker ingericht dan de gewone Maleische. De daknok buigt zich aan de uiteinden een weinig naar boven; als dakbedekking dient roembia-atap.

De woningen van Chineezen zijn verschillend naar gelang van de gegoedheid der bewoners en van de plaats, waar zij staan. De Chineesche wijk te Tandjoeng-Pinang bestaat bijna uitsluitend uit steenen huizen met een à twee verdiepingen. Er zijn er vrij groote bij, naar Chineeschen trant voorzien van een „impluvium". Aan den zeekant eindigt het chineesche kwartier echter in een waar paaldorp, tot vrij ver in zee uitgebouwd.

Ook te Tandjoeng-Balei (Karimon) komen verscheidene steenen woningen voor. Elders treft men die weinig aan en zijn ook de huizen der meest gegoeden van hout opgetrokken, zooals te Těrěmpa (Siantan, Anambas eil.), alwaar mooie groote huizen aan het strand staan. Het daarvoor gebezigde materiaal is van zeer goede kwaliteit, o. a. Borneesch ijzerhout, (bělian), en „zink" voor dakbedekking; het geheel maakt een indruk van netheid en welvaart.

Te Rèngat (Indragiri) zijn de „kědei's "aan elkander gebouwd, van hout opgetrokken, met steenen vloer en een zinken dak. Bijna overal in de residentie is een deel van het chineesche huis tot winkel (kědei) ingericht en duidt men het geheele emplacement van woning en winkel ook veelal met het woord „kědei" aan.

Behalve op de reeds genoemde plaatsen worden de Chineesche nederzettingen over den geheelen Riouw,-Lingga-, Poelau Toedjoeh archipel en de kust van Indragiri aangetroffen. Er zijn nederzettingen,die zich bij de Maleische kampoengs aansluiten en ook die geheel afzonderlijk staan. Sommige bestaan slechts uit één „kědei".

Ter wille van het gemak bij den afscheep of de ontvangst van handelsgoederen, zijn de kědei's op sommige plaatsen ver in zee, tot op een afstand van ongeveer 400 M. van het strand, gebouwd. Met eb loopt de strook tusschen die huizen en het strand nagenoeg droog. Complexen van dergelijke kědei's of visscherswoningen vormen typische paaldorpen met een of meerdere straten er in. Die straten (plantars) zijn, zooals van zelf spreekt, ook op palen en hebben een dek van rondhouten of niboenglatten. Deze plantars werden vroeger vrij slecht onderhouden, doch vele daarvan zijn in de laatste jaren verbeterd.

In de gambir- en pepertuinen wonen de Chineesche arbeiders in „bangsals", groote loodsen, waarin de gambir bereid wordt en waarvan een gedeelte voor bewoning bestemd is. Die bangsals staan gewoonlijk op een hoog punt te midden der aanplantingen en in de nabijheid van water. Niet ver van de bangsal zijn de offerplaats, de varkenshokken en een groententuin. Het centrum van tot eenzelfde ressort behoorende bangsals is de „kangka", van waar de producten worden verscheept en die daarom aan een soengei (riviertje, kleine zeeinham) ligt. De kangka bestaat gewoonlijk uit een plein, waaromheen zijn gebouwd de woning van den gemachtigde van den ondernemer (tauké-nègri), een of meer kědei's, de barbierswinkel en een tempeltje. Nabij de kangka bevinden zich groententuinen, vruchtboomen en, zooals bij alle kampongs, klapper-aanplantingen.

Middelen van bestaan. Ter vergelijking ga vooraf een staatje van de voornaamste bestaansmiddelen in de drie hoofddeelen van het gewest.

1. Indragiri, *Inlanders:* inzameling van boschproducten (rotan, verschillende gŏtah-soorten w. o. djĕloetoeng, nipahbladeren), rijstbouw op ladangs, klapper-, rubber- en sagocultuur, veeteelt, handel en vischvangst. *Chineezen:* handel en het conserveeren van visch en garnalen.

2. Riouw-Lingga eilanden, *Inlanders:* zee-

vischvangst, inzameling van brandhout, winning van sagoe en agar-agar. *Chineezen:* handel, scheepvaart, landbouw (gambir en peper), zeevischvangst.

3. Poelau-Toedjoeh, *Inlanders:* klappercultuur, winning van tripangen paarlmoerschelpen, handel. *Chineezen:* klappercultuur, handel en scheepvaart.

Zie verder voor Indragiri aldaar.

Het hoofdmiddel van bestaan der *Inlandsche* bevolking in den Riouw-Lingga archipel is de zeevischvangst, die door de voortdurend groote vraag naar versche visch te Singapore in gunstige conditie verkeert. Dagelijks varen verscheidene stoombootjes tusschen Singapore en de Riouwsche eilanden en halen op een groot aantal plaatsen de visch, in ijs verpakt, op. Voor de verpakking en verscheping zorgen de kĕdeihouders, die de visch van de Maleische en ook van de Chineesche vischers opkoopen.

Verder wordt ook veel gezouten visch en gedroogde garnalen naar Singapore uitgevoerd. Een betrekkelijk groote vlucht neemt de vangst van „bilis", een kleine vischsoort, die door Inlanders gevangen en door Chineezen middels koking in pekel en daarna droging geconserveerd wordt.

Agar-agar, het zeewier, waarvan de bekende gelatine wordt gemaakt, wordt hoofdzakelijk in de zeestraten tusschen de Boelan- en Soegi-eilandengroepen gewonnen. De inzameling was onder het Sultansbestuur een apanagerecht van eenig hoofden, doch is thans geheel vrij.

Het kappen van brandhout is van eenige beteekenis, doordat Singapore en de talrijke in de Riouwsche wateren varende stoombootjes, veel brandhout noodig hebben. Het beste materiaal daarvoor is het bakauhout (zie BAKOE) uit de mangrove-bosschen, dat echter door de sterke uitkapping vrij schaarsch begint te worden.

Op de eilandengroepen in de Zuid-Chineesche zee neemt de aanplant van klapper door Inlanders gestadig en in belangrijke mate toe, terwijl verscheidene Inlanders ook een zelfstandigen coprahandel drijven. In dat gebied behooren ook vrij veel kĕdei's aan Maleiers. Het belang der Maleische handelaren wordt voor een groot deel beheerscht door het al of niet bestaan van concurrentie ten aanzien van de gelegenheid tot vervoer der handelsartikelen naar en van Singapore. Is de Maleier namelijk slechts aangewezen op een Chineesche rederij, dan loopt hij veel kans door dat lichaam op veel minder gunstigen voet dan de Chineesche handelaren behandeld te worden.

Met de inzameling van waardevolle zeeproducten als tripang (gamat) en paarlemoerschelpen houden zich voornamelijk de Orang-Laoet van genoemde streken bezig.

De beroepen en bedrijven der *Chineezen* in Riouw zijn veelerlei. In de eerste plaats dienen genoemd te worden de handel en scheepvaart, dan de landbouw (gambir en peper op de Riouw-Lingga eilanden en klapper in Poelau-Toedjoeh), verder de houtaankap, vischvangst en vischhandel, bereiding van sagoe, houtskool- en kalkbranderij, loondienst op de land- en mijnbouwondernemingen en verschillende ambachten.

Handel en scheepvaart zijn nagenoeg uitsluitend in Chineesche handen. De vele stoombootjes, die hetzij dagelijks of om den anderen dag, hetzij wekelijks den Riouwschen archipel doorkruisen en met Singapore verbinden, behooren aan Chineesche rederijen. De uitvoer van producten en de invoer van voedingsmiddelen en alle benoodigdheden voor kleeding, huiselijk gebruik en genot geschieden voornamelijk door Chineesche tusschenkomst. Dit intermediair is den Riouwschen Maleier zeer welkom: aan de kĕdei kan hij de opbrengst van zijn arbeid of erf, hoe gering ook, steeds verkoopen, van de kĕdei kan hij te allen tijde alle door hem gewenschte benoodigdheden betrekken en wel zoowel het een als het andere tegen redelijke prijzen, omdat tusschen de kĕdei's onderling concurrentie bestaat.

Eene volledige handelsstatistiek bestaat omtrent deze residentie nog niet, omdat het grootste deel van het gewest buiten het tolgebied is gebleven. Over tal van handelsplaatsjes verdeeld bedraagt de gezamenlijke waarde van den in- en uitvoer in het gewest ettelijke miljoenen (zie opgave *b* blz. 613), waartoe de Chineezen het meest hebben bijgedragen.

Nauwkeurige cijfers, de scheepvaartbeweging en den in- en uitvoer betreffende, zijn bovendien slechts te verkrijgen ten opzichte van de plaatsen waar Havenmeesters of fungeerend Havenmeesters gevestigd zijn.

De Koninklijke Paketvaart Mij. onderhoudt *a.* een 14 daagsche vaartbeurt tusschen Batavia, Riouw, Singapore; *b.* een 14 daagsche tusschen Singapore en Poelau-Toedjoeh; *c.* een maandelijksche tusschen Singapore, Riouw, Tambĕlan, Pontianak; *d.* een wekelijksche tusschen Singapore, Indragiri.

Veel meer dan met eenige plaats buiten het gewest in Ned.-Indië bestaat gemeenschap van de hoofdplaatsen en meerdere eilanden met Singapore, waartoe verscheidene kleinere stoomschepen worden gebezigd; zoo is er een stoombeurtvaart tusschen Tandjoeng Pinang en Singapore; Tandjoeng Batoe, Soelit, Bojan en Singapore; Dabo, Daik, Sĕnajan, Tandjoeng Pinang en Singapore; Tandjoeng Balei en Singapore; Rĕngat, Tĕmbilahan, Prigi Radja en Singapore; Poelau Toedjoeh archipel en Singapore; zoowel voor transport van personen als van goederen, van welke gelegenheden ook tot overbrenging van de post wordt gebruik gemaakt. Die stoomvaart dagteekent van 1869, toen het eerste stoomscheepje voor de gemeenschap tusschen Tandjoeng Pinang en Singapore in de vaart werd gebracht, weinige dagen later door een tweede gevolgd. Sedert 1828 is Tandjoeng Pinang een vrijhaven; het daarmede beoogde doel handel en scheepvaart derwaarts te lokken en Singapore naar de kroon te steken werd in het geheel niet bereikt. (Zie TANDJOENG PINANG). Behalve de besproken stoomscheepjes bevaren een aantal tongkang's en toeako's, aan Chineezen behoorende zeilvaartuigen, dezen archipel om de producten van de verschillende eilanden en den vasten wal naar Tandjoeng Pinang of Singapore te vervoeren, als gambir, peper, machinebrandhout, planken, balken, houtskool, kalk, schelpen, visch, loepaloepa (een soort vischlijm, zoogenaamd ijzerglas, vooral aan de mondingen der Indragiri-rivier door Chineezen bereid), boombast voor looistof, akar pakis (een liaan, die als bindtouw gebruikt wordt), sagoe enz. en die vandaar medebrengen wat de bevolking noodig heeft. Zelfs de zoogenaamde sampan-kotak, de eigenaardige vaartuigjes die het plaatselijk verkeer tusschen Tandjoeng Pinang, Sĕngarang en Pĕnjĕngat onderhouden en

door den schipper staande met twee lange riemen worden geroeid, zijn in handen van Chineezen.

De inlandsche scheepvaart, door de Singapoersche Chineezen nagenoeg geheel verdrongen, is van uiterst geringe beteekenis. Zij bepaalt zich tot de visschersprauwen en de vaart met zeilprauwtjes naar Singapore voor het overbrengen van visch, vruchten enz. Die prauwen voeren houten ankers met één arm, met een grooten steen of een stuk ijzer bezwaard. Enkele inlanders hebben grootere zeilvaartuigen in hun bezit, vooral in de afd. Poelau Toedjoeh.

De kleinere prauwen vervaardigt men veelal zelf, de grootere komen van Singapore, maar ook in het gewest zelf zijn vermaarde scheepstimmerwerven op het eiland Poséh ten Westen van Singkèp. Ook op verscheiden plaatsen in de Poelau Toedjoeh en op het eiland Mahmoed ten N.O. van Lingga worden fraaie en deugdzame prauwen gemaakt, waaronder zeer snelle zeilers. Wedstrijden met zeilprauwen zijn het nationaal vermaak bij uitnemendheid; de meeste prauwen voeren bij deze wedstrijden overmatig groot zeil, zoodat de bemanning bij de wedstrijden op uitleggers aan de windzijde gezeten is om het omslaan van de vaartuigen te voorkomen, iets wat intusschen herhaaldelijk gebeurt. Dan springen allen te water, hoozen al zwemmende de prauw leeg, zetten de zeilen weer bij, om den wedstrijd te vervolgen. De planken en ribben worden van verschillende houtsoorten gemaakt, de voorsteven steeds van kèlèdang-, de gaffelvormige inhouten, waarin de riemen rusten bij het staande roeien, van mèntadahout. De planken worden met pen en gat (de pennen of houten spijkers van kèpini-hout) aan elkaar verbonden, en door een laag tusschen genepen gèlam-bast, die nat geworden uitzet, waterdicht gemaakt. Met de scheepvaart is ook de handel in handen der Chineezen; Europeesche handelaren zijn er niet. De inlandsche handel in den Riouw-Lingga archipel is niet van veel beteekenis; op de eilanden vindt men enkele inlandsche winkeliers en reizende kleinhandelaren. Beter is het te dien opzichte gesteld in de afdeelingen Poelau-Toedjoeh en Indragiri, waar de inlandsche handel toeneemt in beteekenis.

De volgende twee opgaven (*a* en *b*) geven de cijfers voor de scheepvaartbeweging en den in- en uitvoer over 1913 (het normale jaar vóór den oorlog) aan de officieele statistieken ontleend.

a. Scheepvaartbeweging in de voornaamste havens der residentie.

Havens	Aangekomen particuliere schepen.			
	Stoomschepen.		Zeilschepen.	
	Aantal	M.³ (1 = 1000)	Aantal	M.³ (1 = 1000)
Tandjoeng Balei	306	32	124	15
Samboe	2145	1127	1155	224
Tandjoeng Pinang	835	409	99	11
Prigi Radja	112	35	41	5
Rèngat	87	32	—	—
Poelau Kidjang	26	12	25	5
Pènoeba	220	39	2	0.5
Tèrèmpa	163	102	4	0.3
Tg. Bèlitoeng	13	10	—	—
Sèrasan.	24	18	3	0.1

De meeste schepen, als behoorende aan te Singapore gevestigde Chineesche reederijen varen onder Britsche vlag. Door de mildere bepalingen betreffende de kustvaart (Ind. Stb. 1912 nos. 476—479) en de openstelling van verscheidene havens in de residentie Riouw voor den algemeenen handel (Ind. Stb. 1913 no. 23) is aan die voor Riouw's welvaart zoo hoog noodige scheepvaart voldoend groote vrijheid gelaten.

b. Waarde van den in- en uitvoer in guldens:

Invoer ƒ 5.568 454 voor de Riouwsche eilanden, ƒ 1.417 415 voor Indragiri en Katèman.

Uitvoer ƒ 26.076 526 voor de Riouwsche eilanden, ƒ 2.690 228 voor Indragiri en Katèman. (waaronder ruim ƒ 21.000 000 aan aardolieproducten).

Het gambirbedrijf op de Riouwsche eilanden is in zijn ganschen omvang van oudsher in handen van Chineezen geweest en gebleven. Hoewel achteruitgegaan, wordt het thans toch nog op zeer aanzienlijke schaal gedreven. De meeste gambirtuinen worden op het eiland Bintan aangetroffen, namelijk ongeveer 250. Daarop volgt Lingga met ruim 200, terwijl een 150 tal verdeeld is over andere eilanden, waarvan Batam en Karimon de voornaamste zijn. Bij de gambircultuur wordt roofbouw toegepast. Na 4 tot 9 jaar, al naarmate men op jongeren of ouderen boschgrond geplant heeft, produceert de gambirplant niet voldoende meer, om met voordeel geëxploiteerd te kunnen worden en moeten er, tot voortzetting van het bedrijf, intusschen andere oogstbare aanplantingen zijn. Voortdurend moeten dus nieuwe stukken grond (de wisselgronden) worden ontgonnen tot men na ongeveer twintig jaren tot de oorspronkelijk gebezigde stukken terugkeert en zoodoende elke ondernemer toch binnen zeker areaal blijft. Op deze arealen dienen de ondernemers, in verband met de inlijving van het Sultanaat bij het rechtstreeks bestuurd gebied, een titel volgens onze agrarische wet (erfpacht, huur) te vestigen; bij wijze van overgangsmaatregel is toegestaan voorloopig als van ouds met de ontginningen der wisselgronden voort te gaan.

In vroeger jaren, toen vrij wel uitsluitend in het Riouwsche gambir van prima kwaliteit vervaardigd werd, haalde dat product op Java en in andere deelen van Nederlandsch-Indië zeer hooge prijzen en, aangezien de omstandigheden, waaronder de cultuur gedreven werd, ook gunstig konden genoemd worden, zag het Gouvernement er geen bezwaar in, om bij invoer van Riouwsche gambir binnen het tolgebied een recht van ƒ 20.— per 100 K.G. te heffen. De omstandigheden hebben zich echter langzamerhand gewijzigd. Ook elders in Nederlandsch-Indië, als in de Westerafdeeling van Borneo, op Banka, op Sumatra's Westkust, in Indragiri, begon de bevolking zich met meer en meer kennis op de gambirteelt en bereiding toe te leggen, waardoor meer en ook zeer goede gambir van buiten Riouw op de markt kwam. Tegelijkertijd stegen de productiekosten in het Riouwsche door uitputting van den grond en verhooging van het arbeidsloon. In 1910 werd reeds tegemoetkoming noodig geacht en dientengevolge het invoerrecht van ƒ 20.— op ƒ 15.— gebracht. De concurrentie met andere gambir werd echter steeds scherper, de prijzen van het Riouwsche product gingen gestadig achteruit en waren ten

laatste nagenoeg gelijk aan die van andere streken, terwijl de Riouwsche gambir zwaar belast en de andere vrij bleef. Krachtige hulpverlecning van de zijde van het Gouvernement was noodig en werd verkregen; in 1914 werd het invoerrecht tot ƒ 5.— per 100 K.G. verminderd.

De buitenlandsche (Malaka, Singapore) gambir is echter nog aan een recht van ƒ 20.— onderworpen en daar het Riouwsche product veelal via Singapore naar Java verscheept wordt, zijn bijzondere maatregelen genomen, om te voorkomen, dat het buitenlandsche fabrikaat mede als Riouwsch ingevoerd wordt.

Van de pepercultuur is niet veel overgebleven. De achteruitgang, een gevolg van de daling der prijzen, spiegelt zich duidelijk af in hetgeen de peperbelasting vroeger en later heeft opgebracht, namelijk ƒ 72000.— in 1892, ƒ 25000.— in 1900 en ƒ 3500.— in 1913.

In de laatste jaren is de Chinees zich ook op de rubbercultuur gaan toeleggen.

Een zeer belangrijke tak van Chineesche industrie is de houtaankap op de eilanden Lingga en Singkèp. Men werkt er met kleine ondernemingen (panglongs), elk met hoogstens twintig arbeiders. De jaarlijksche uitvoer van timmerhout bedroeg in 1913 ongeveer 25000 ton met een plaatselijke waarde van ± ƒ 450 000. Voor het houden van een panglong wordt eene vergunning van het bestuur vereischt, welke tegen betaling eener matige retributie telkens voor drie maanden verleend of verlengd wordt. Bij den uitvoer van het hout wordt een recht geheven van 10 % der plaatselijke waarde benevens $ 0.75 = ƒ 1.05 per kojan („kojangeld").

De vischvangst vormt niet alleen voor de Maleiers, doch ook voor de Chineezen een voornaam middel van bestaan. Tot voor kort was het visschen in de territoriale wateren van Riouw geheel vrijgelaten. Aangezien eenige gevallen van diefstal en roof aan vreemde Chineesche visschers werden toegeschreven en het ook uit een fiscaal oogpunt noodig werd, om meerdere controle op die zwervende vreemdelingen uit te oefenen, is bij gewestelijke verordening bepaald, dat niet-Inlanders voor het uitoefenen van het visschersbedrijf de vergunning van het bestuur behoeven, op straffe van boete of gevangenisstraf en c.q. verbeurdverklaring.

De visch wordt hoofdzakelijk gevangen met groote treknetten (pockat) in volle zee en met fuikvormig geplaatste staketsels (kèlong) nabij het strand (zie bij: VISSCHERIJ EN JACHT). Het conserveeren van visch en garnalen en de uitvoer ervan geschieden nagenoeg uitsluitend door Chineezen.

Op industrieel gebied houdt de Chinees zich verder bezig met het vervaardigen van sagoemeel. Verscheidene sagoewasscherijen, waaronder een met stoom als drijfkracht, werken op het eiland Lingga en een paar der Karimonsche eilanden, zoomede aan de kust van Indragiri.

Chineesche arbeiders worden nagenoeg bij alle takken van landbouw, handel en nijverheid gevonden. Bij de rubbercultuur worden zij langzamerhand door Javaansche contractkoelies verdrongen. Ook onder de huisbedienden treft men Chineezen aan.

De in het gewest gevestigde *Europeanen* en daarmede gelijkgestelden vinden hoofdzakelijk hun bestaan in dienst van het Gouvernement of van de groote land- en mijnbouwindustrie. Bij den landbouw zijn vreemdelingen van verschillende nationaliteiten als Belgen, Engelschen, Franschen, Duitschers, Oostenrijkers, Japanners, betrokken. Aan hetgeen omtrent den Europeeschen landbouw onder het hoofd: agrarische aangelegenheden in Riouw en Onderhoorigheden is vermeld zij het volgende toegevoegd. Een twintigtal estates zijn in exploitatie; de grootste onderneming, namelijk „Boelan" of „Bulang" op het eiland Boelan bij Batam, werkt met ruim 2000 koelies en heeft vele duizenden bouws reeds in cultuur gebracht. Indien de rubberprijzen niet aanmerkelijk meer achteruitgaan, gaat het meerendeel dier ondernemingen eene goede toekomst tegemoet. Door den aanplant ook van cocospalmen heeft men zich bovendien een uitweg gebaand, voor het geval met de rubber moeielijke tijden dienen doorgemaakt te worden.

Het arbeidersvraagstuk baart echter steeds zorgen, aangezien de kosten ter bekoming van geschikt werkvolk steeds stijgen en men toch van den kant der werving aan groote teleurstellingen bloot staat. Bovendien blijken vele Javanen niet tegen het Riouwsche klimaat bestand te zijn, waardoor het ziektecijfer onder de koelies op de eilanden steeds groot is. Indragiri verkeert in dit opzicht in veel gunstiger condities.

Mijnbouw geschiedt op groote schaal door de Singkep Tin Maatschappij op het eiland Singkèp en in een strook zeebodem nabij de hoofdnederzetting Dabo. De door het Inlandsch zelfbestuur in 1887 verleende en in 1893 aangevulde concessie betrof slechts de mijnontginning op het land, terwijl de zeetinconcessie, hoewel tijdens het Sultansbestuur verleend, van het Gouvernement is uitgegaan en wel op grond van het beginsel, dat het beschikkingsrecht der inlandsche zelfbesturen zich niet over de territoriale wateren van het landschap uitstrekt. De cijns der landconcessie bedraagt 5 % der netto opbrengst en ƒ 5.— voor elke 2 pikoel uitgevoerde tin; die van de zeetinconcessie 4 % van de opbrengst.

Door het meer en meer gebruik maken van nieuwe ontginningsmethoden, heeft men ondanks gestadige uitbreiding der exploitatie, het aantal arbeiders gaandeweg kunnen verminderen. In 1913 werkten er een 700 tal vrije Chineesche koelies voor den eigenlijken mijnarbeid en ongeveer 300 Singkèppers voor intelligenter werk, als dat van machinist, motorist en krani (mandoer). De Singkèppers voldoen zeer goed en toonen daarmede energieker aangelegd te zijn dan het gros der Riouwsche Maleiers.

In zee wordt met veel succes gebruik gemaakt van twee groote baggermolens van Nederlandsch fabricaat.

De opbrengst der land- en zeetinontginning te zamen bedroeg over 1913/1914 13800 pikoel, tegen 11100 pikoel in 1912/1913.

Als in verband met de mijnindustrie staande dient ten deze nog de aandacht gevestigd te worden op de groote tankinstallatie der Koninklijke Petroleum Maatschappij op het eiland Samboe in de onmiddellijke nabijheid van Singapore. Daarheen worden de producten der die Maatschappij toebehoorende, in Nederlandsch-Indië werkende, petroleumfabrieken gebracht, om vandaar naar verschillende deelen der aarde te worden verscheept. Het vaarwater bij het eiland is voor dat doel bijzonder gunstig; groote

tankbooten kunnen er zonder moeite komen en dicht bij den wal meeren. Van welk een grooten omvang het bedrijf aldaar is, blijkt genoegzaam uit de volgende cijfers: in 1913 werd van Samboe aan petroleumproducten verscheept een hoeveelheid van bijna 160.000.000 liters ter waarde van ƒ 21.500 000. Het aantal koelies (Javanen en Chineezen) op het eiland werkzaam bedraagt ongeveer 1200.

Met den houtaankap en houthandel door Europeanen schijnt het in het Riouwsche nog niet naar wensch te willen gaan. Op het eiland St. Barbe (bij de Tambĕlan eil.) met bosch van zeer goede kwaliteit (balau en rĕsakhout) is men sinds eenige jaren met de boschexploitatie bezig, doch met ongunstig resultaat. Uitgebreide concessie tot houtaankap op de Anambas- en Natoena eilanden zijn uitgegeven, maar, voorzoover bekend, is met de exploitatie der toegewezen arealen nog niet aangevangen.

Beter schijnt het gesteld te zijn met de Nederlandsch-Indische Gĕtah-pĕrtja Maatschappij, die de bladeren van gĕtah-pĕrtja leverende boomen van de bevolking op het eiland Singkèp opkoopt en in hare fabriek te Singapore laat verwerken.

Het Europeesche fabrieks wezen in de residentie wordt vertegenwoordigd door een fabriek van petroleumblikken, deel uitmakende van de tankinstallatie op het eiland Samboe; fabrieken op de rubber estates om de „latex" tot voor den handel geschikte rubber te verwerken; een groote gambirfabriek op de onderneming Aer-Mcelik in Indragiri en een fabriek — de grootste en kostbaarste — op het eiland Karimon, bestemd om uit djĕloetoeng de bekende minderwaardige gĕtahsoort, rubber te extraheeren. Deze installatie is in 1912 opgericht geworden o. m. ten einde te voldoen aan een der voorwaarden, waarop aan de Nederlandsche-Indische Boschproducten Maatschappij concessie werd verleend tot het exploiteeren — met uitsluiting van anderen — van djĕloetoengboomen op Borneo. Door onvoldoenden aanvoer van grondstof moest de fabriek echter al zeer spoedig sluiten (1913). Vermoedelijk zullen de kostbare gebouwen en installatie gehandhaafd worden, zij het ook met een gewijzigde bestemming.

Gezondheidstoestand. De gezondheidstoestand onder de Inlandsche bevolking laat dikwijls veel te wenschen over. Het is voornamelijk de malaria, die slachtoffers eischt en hoewel het kwaad door het op vrij groote schaal verbreiden van het kininegebruik eenigszins beperkt is geworden, is het sterftecijfer tengevolge van het heerschen van genoemde ziekte onder de Inlanders toch nog groot. De reden hiervan is, dat de Inlander het gebruik van kinine te spoedig staakt, aangezien hij de onmiddellijke uitwerking van dat middel zeer onaangenaam vindt; bij de Europeanen komen nagenoeg geene sterfgevallen wegens malaria voor. Ter bestrijding van malaria onder de militairen en gewapende politiedienaren zijn hunne kazernes op doelmatige wijze van muskieten-gaas voorzien. In Indragiri komt, niettegenstaande de vele modder en muskieten, minder malaria voor dan op de eilanden. Hier en daar, zoowel op de eilanden als op den vasten wal van Sumatra, komt beriberi voor. Ofschoon die ziekte hoofdzakelijk aan het rijkelijk gebruik van volkomen ontbolsterde rijst moet toegeschreven worden, zoo worden toch gedeelten der bevolking, die zich met sagoe voeden, ook door die ziekte aangetast. Een proef van bestuurswege op Sĕrasan genomen met verstrekking van ongebolsterde rijst (padi), welke ter plaatse tot zoogenaamde „roode rijst" d.i. rijst in het „zilvervlies" gestampt werd, leverde gunstige resultaten op en schijnt door de bevolking aldaar ter harte te zijn genomen. In de gevangenissen komen beri-beri gevallen nog slechts sporadisch voor.

Lepra is onder de Inlandsche bevolking zeldzaam; ze wordt meer onder de Chineezen geconstateerd.

Als een gelukkig verschijnsel mag vermeld worden, dat cholera-epidemieën zeer zelden op de Riouwsche eilanden heerschen, niettegenstaande in het naburige Singapore zich vrij vaak cholera-gevallen voordoen. Eene aannemelijke verklaring daarvoor ligt in de omstandigheid dat op het eilandengebied geene rivieren van eenig belang voorkomen en de bevolking haar drink- en badwater steeds uit onbesmet gebleven putten betrekt. De ziekte wordt door de drukke communicatie met Singapore wel eens van daar geïmporteerd, doch bepaalt zich dan in den regel tot slechts enkele gevallen.

Ook de gezondheidstoestand onder de koelies op de landbouwondernemingen in den Riouwschen archipel laat over het algemeen nog te wenschen over, hoewel daarin, door de meerdere zorg, door de betrokken beheerders aan de hygiënische toestanden en de zieken verpleging op hunne estates besteed, reeds verbetering valt waar te nemen. De slechte conditie, waarin gewoonlijk de van Java aangebrachte koelies verkeeren, maakt deze immigranten zeer vatbaar voor klimaatsinvloeden en voor in het nieuwe land heerschende ziekten. Behalve aan malaria, lijden de koelies nog al aan mijnwormziekte en dysenterie zoomede — en in niet geringe mate — aan syphilis.

Geschiedenis. Omtrent de oudere geschiedenis van den hiervoren beschreven archipel is niets bekend. Wel komen in Maleische geschriften legendarische verhalen voor, die er op wijzen dat in de zesde eeuw op Bintan een geregeld bestuur bestond met een vorstin aan het hoofd en dat tijdens hare regeering een vorstenzoon uit Palembang met een harer dochters huwde en zich vestigde op het eiland Singapoera en de grondlegger werd van het Maleische vorstenhuis van Malaka, maar veel meer is van dat Bintansche staatje niet bekend en omtrent de overige eilanden zwijgen de kronieken. Het schijnt zelfs, dat Bintan daarna verlaten is geweest, althans niet onder een aanzienlijk hoofd heeft gestaan. Omstreeks het einde van de 14de eeuw vermeldt hetzelfde geschrift, dat op Lingga een onafhankelijke radja regeerde. Met vrij groote zekerheid mag worden aangenomen, dat de geschiedenis van den Riouw-Lingga archipel van vóór 1500 die is van kleine vestigingen van ondernemende stamhoofden, die met hun onderhoorigen, de voorouders der tegenwoordige Maleiers en Orang laoet, deels leefden van visscherij en zeeroof, deels van weinig beduidenden landbouw nabij de plaatsen waar ze in de nauws, aan anderen onbekende straten hun schuilhoeken hadden.

In het binnenland van de grootere eilanden heeft toen ook zeker reeds een zeer schaarsche, zwervende bevolking geleefd, waarvan nu nog

overblijfselen worden aangetroffen in de Orang bënoewa of Orang oetan.

Op enkele punten, zooals aan de Bintanbaai, heeft waarschijnlijk een grootere vestiging bestaan, die tot zekeren bloei geraakte als veilige lig- en ververschingsplaats van handelsprauwen, want van in- of uitvoer kan daar in die tijden wel geen sprake zijn geweest.

Wat met eenige zekerheid omtrent de lotgevallen van den archipel bekend is, valt na 1500 en voor een goed begrip dier lotgevallen is het noodig den blik te wenden naar Malaka, het Maleische rijk, dat, volgens de kronieken door den vierden opvolger van Sri Tri Boeana, den stichter van Singapore, was gevestigd. Vermelding verdient nog dat de titel „Soelthan" aangenomen werd door den eersten Mohammedaanschen vorst van Malaka, namelijk Mahmoed Sjah I (1296).

Toen in 1509 de Portugeezen voor het eerst met den Maleischen archipel en het Maleische schiereiland in aanraking kwamen, was de stad Malaka dan ook reeds gedurende lange tijden de zetel der vorsten en een Maleisch rijk van beteekenis.

Het ligt niet binnen het bestek van dit artikel, te trachten de schaarsche en onzekere gegevens omtrent de immigratie der Maleiers op het schiereiland en omtrent de stichting dáár van evenbedoelden staat weêr te geven; alleen omdat de tegenwoordige residentie Riouw en onderhoorigheden in dien ontwikkelingsgang is betrokken geworden, dient er hier op gewezen.

Malaka's beheerschers hebben ééns in een ondergeschikte verhouding gestaan tot Siam, maar in het begin der 16e eeuw was daarvan, in de praktijk althans, geen sprake meer, al schikte laatstgenoemd rijk zich noode in deze verandering. Dat Malaka zich hoe langer hoe meer onafhankelijk was gaan gevoelen en gedragen, had het te danken aan zijn welvaart, gevolg van zijn bloeienden handel, op zijn beurt een gevolg van de gunstige ligging der stad, aan den zeeweg tusschen Azië's Westen en Azië's Oosten. Deze welvaart had niet alleen gewekt een gevoel van onafhankelijkheid bij Malaka's vorsten, maar ook de kracht, om die onafhankelijkheid te handhaven en verder de zucht en de kracht, om nabijgelegen streken aan zich te onderwerpen. Ook te dezen opzichte kan niet met zekerheid het beloop der gebeurtenissen geschetst worden, maar als vaststaand mag worden aangenomen, dat in den tijd, dat de Portugeezen met Malaka in aanraking kwamen, zijn Sultan — behalve op eenige andere streken, die hier niet ter zake doen — in een of anderen vorm gezag oefende of rechten pretendeerde op verschillende eilanden bezuiden het Maleische schiereiland en op een deel der Oostelijke kustlijn van Sumatra.

Wanneer en op welke wijze dit proces zich heeft voltrokken is moeilijk te zeggen; misschien zijn zonen of andere bloedverwanten van Malaka's Sultan op buit uitgegaan in den omtrek, hebben sommigen ervan zich hieren daar gevestigd en Maleische nederzettingen gevormd en hebben zij in een of anderen vorm erkend een eenigermate ondergeschikte verhouding tot het Malaka'sch hoofd van hun geslacht: een verhouding, meer of minder daadwerkelijk, naarmate Malaka's beheerscher meer of minder lust en kracht gevoelde haar in de praktijk te laten gelden en tevens naarmate zijn uitgeweken bloedverwanten geneigd waren zich haar in de praktijk te laten welgevallen.

Zóó werd in het begin der 16e eeuw Lingga namens den vorst van het Maleische rijk bestuurd door een van diens bloedverwanten onder den titel radja, maar geheel gewillig schikte zich deze niet in zijne ondergeschikte verhouding; ook op Bintan werd op bovengenoemde wijze het bestuur gevoerd; Singapore wordt eveneens bestuurd namens Malaka's beheerscher; de Karimon-eilanden vermoedelijk ook reeds toen, zeker althans in het begin der 17e eeuw. Wat Sumatra betreft, Siak wordt in het begin der 16e eeuw tot de onderhoorigheden van Malaka gerekend, al wordt blijkbaar deze ondergeschikte verhouding niet altijd in acht genomen; Kampar (Poelau Lawan) eveneens, zij het dan onmiddellijk ondergeschikt aan Malaka of middellijk, doordat het was een onderhoorigheid van den radja van Indragiri, die op zijn beurt een vazal was van Malaka. Ook verder Zuidwaarts heeft Malaka eens invloed trachten uit te oefenen: immers in 1630 is Tongkal een twistappel tusschen Djohor (Malaka) en Djambi, welk laatste rijk „over langen tijt" Tongkal aan het Maleische rijk had ontrukt.

Hoogstwaarschijnlijk echter dagteekent Malaka's invloed op verschillende der bovengenoemde eilanden en landstreken van veel vroeger dan het begin der 16e eeuw, maar stellige berichten omtrent de tijden vóór de komst der Portugeezen ontbreken nagenoeg geheel: vandaar dat in dit artikel het begin der 16e eeuw als beginperiode voor het aangeven der stellige gegevens in dit opzicht wordt aangenomen. Ook overigens trouwens is, zooals boven reeds gezegd, weinig van de geschiedenis der tegenwoordige residentie Riouw uit de tijden voor de komst der Portugeezen bekend. De Vóór-Indiërs zullen in overoude tijden waarschijnlijk er mee in aanraking zijn geweest. Lingga wordt in de eerste helft der 15de eeuw genoemd in Chineesche bronnen; Bintan schijnt eveneens aan de Chineesche handelaren bekend te zijn geweest, toen dezen, voordat Malaka tot zijn grootsten bloei was gekomen, nog bewesten het Maleische schiereiland handel dreven en blijkbaar ook dit eiland bezochten.

De Portugeezen waren dan in 1509 in aanraking gekomen met Malaka. Weldra werden die aanrakingen van vijandelijken aard; in 1511 verscheen de gouverneur van Portugeesch-Indië, Affonso d'Albuquerque, zelf vóór de stad en veroverde haar. Deze gebeurtenis en de daarop volgende oorlogen tusschen de Portugeezen en de uit hun hoofdstad verdreven radja's hadden ten gevolge, dat deze zich meer gingen bemoeien met sommige der eilanden, die thans deel uitmaken der residentie Riouw. Verdreven toch somwijlen uit het vastelands gedeelte van hun rijk, hebben zij dan hun zetel gevestigd op Bintan, een enkele maal op Lingga. Toch was dit slechts een verhuizing van zeer tijdelijken aard, want al spoedig na de verovering van Malaka in 1511 werden de eigenlijke bestuurszetels van de Maleische vorsten de stad Djohor en het in de nabijheid gelegen Batoe Sawar. Het rijk zelf heette dan ook spoedig het rijk Djohor, onder welken naam het steeds voorkomt in de bronnen van Nederlandschen oorsprong.

Bij de vijandelijkheden tusschen het nu Portugeesche Malaka en Djohor hadden ook de eilanden Bintan en Lingga te lijden. Immers, wanneer

op een van beide eilanden de beheerscher van het Maleische rijk was gevestigd, dan werd van dáár uit het Portugeesche Malaka bedreigd, dan waren daarop gericht de aanvallen, door de Portugeezen ondernomen tegen den vijand. In 1521 werd een poging der Portugeezen, om sultan Mahmoed van Bintan te verdrijven, verijdeld: zij kwam hun op een neêrlaag van beteekenis te staan. In 1523 en 1544 vond een herhaling dezer gebeurtenis plaats. Maar in 1526 gelukte het Pero de Mascarenhas, Mahmoed te verdrijven van dit eiland, dat nu enkele jaren door een inlandschen vorst namens de Portugeezen werd bestuurd. Vermoedelijk werd na deze gebeurtenis Djohor meer dan voorheen de eigenlijke bestuurszetel van het Maleische rijk, al hield de vorst daarvan zich al spoedig (minstens reeds sedert 1539) weder vóór en na op Bintan op.

Maar omdat het centrum van het Maleische rijk op deze wijze evenals vóór de verovering van Malaka door de Portugeezen bleef op het Maleische schiereiland, concentreerde zich het belang van dat rijk — ook voor de Europeërs — in de eerste plaats op dat vastelands gedeelte: de berichten omtrent het rijk Djohor van Europeesche zijde bepalen zich dan ook vooral tot het schiereiland. Weinige betrouwbare berichten zijn uit de 16e en 17e eeuw tot ons gekomen omtrent die streken van Djohor's gebied, welke de tegenwoordige residentie Riouw en onderhoorigheden uitmaken.

Dat in den langen, soms door een meer vredelievende verhouding afgebroken krijg, tusschen Djohor en Malaka gevoerd of in de vesten tusschen Djohor en het zich in de 16e en de eerste helft der 17e eeuw steeds meer ontwikkelende Atjèh alweder de eilanden van het Maleische rijk werden betrokken, is gemakkelijk te begrijpen. Eveneens, dat de sultans van Djohor soms gedwongen hun verblijf — tijdelijk — op die eilanden hielden; op Bintan, ook op Lingga. Dieper hierop in te gaan zou een bespreking zijn van zich herhalende gebeurtenissen. Toen andere Europeërs dan de Portugeezen — de Engelschen en de Nederlanders — in het begin der 17e eeuw in deze streek kwamen, vonden zij daar dien onzekeren toestand.

Ook den Nederlanders bleek natuurlijk het groote belang, dat gelegen was in het beheerschen van Straat Malaka en het trachten te veroveren van de daar gelegen stad stond al spoedig op het program der Nederlandsche pioniers in het Oosten. In 1606 sloot Cornelis Matelieff de Jonge een verdrag met den sultan van Djohor, met wien hij gezamenlijk Malaka ging insluiten; en hierbij werd bepaald, dat ingeval van welslagen Malaka aan de Oost-Indische Compagnie zou blijven. De aanslag mislukte, maar aan de O.-I. Comp. werd bij een nieuw contract (1606) afgestaan een of andere plaats aan den sultan van Djohor toebehoorende, om haar koopmansgoederen en amunitie te verzamelen en te bewaren en om „zoo noodig ambachtslieden en huisgezinnen" uit Nederland „te brengen". Matelieff dacht o.a. aan Bintan. Van het plan is echter niets gekomen, ofschoon in de eerste jaren onder de streken, waar men een „algemeen rendez-vous" voor de Nederlanders in het Oosten wilde gevestigd zien, ook de omgeving van Straat Malaka blijft genoemd. Zoo werd in 1614 nog gedacht aan Karimon (bêsar?), om dáár een versterkte plaats in te richten voor de Oost-Indische Compagnie. Ook hiervan is niets gekomen en al deze plannen kwamen op den achtergrond na Batavia's stichting in 1619.

Dit nam niet weg, dat de Compagnie betrekkingen onderhield met het rijk Djohor en met verschillende zijner onderdeelen, ook met sommige van die, welke thans de residentie Riouw en onderhoorigheden uitmaken. Maar juist met laatstgenoemde onderdeelen zijn 's Compagnie's betrekkingen al van zeer weinig beteekenis geweest [1]). Sedert 1615 staat vast, dat zij handel dreef op Indragiri, een handel, dien zij deelde met Chineezen en Portugeezen en al spoedig ook met de Engelschen. Van veel beteekenis was die handel zeker niet; van vriendelijken aard bleef de verhouding niet altijd. Zoo werd in 1622 onze handelsfactorij aldaar opgeheven, maar bleef de handel met kortere of grootere tusschenpoozen voortbestaan, al waren de voordeelen niet groot, vooral wanneer Indragiri's „Coningen" (de „Soetan" en de „Jang di pêrtoewan moeda") werden lastig gevallen door Atjèhers (o.a. 1624) of door de bewoners der bovenlanden, welk laatste een gewoon verschijnsel was ongeveer het midden der 17e eeuw. En „den peper valt er dier ende 't gout is ook niet abondant te becomen". Er kwam bij, dat de politiek der Compagnie meêbracht, dat men trachtte den handel van deze streken te trekken op Malaka, nadat dit in 1641 in handen der Nederlanders was gekomen, of op Batavia; en voorzoover dit gelukte, was de handel der Nederlanders op Indragiri zelf van te minder beteekenis. En indien, zooals b. v. ongeveer het midden der 17e eeuw plaats vond, de Nederlanders optraden tegen Indragirische vaartuigen op een wijze, die in de oogen der beide „Coningen" van Indragiri den zeeroof nabij kwam (het lichten „tegen ordre ende buyten redenen van 't een en 't ander haerer goederen uijt eenige Andragierse vaertuygen"), dan werd de verhouding onaangenaam, dan werd de handel van nog minder beteekenis en bleef de Compagnie in de eerste plaats afwachten, tot de peper van Indragiri en de Westwaarts liggende streken in Malaka en Batavia werd aangebracht en werd pas in de tweede plaats rechtstreeks door haar op Indragiri handel gedreven. De betrekkingen, welke de Compagnie met dit rijk had, ressorteerden onder Malaka, wat verband zal gehouden hebben met de onderhoorigheid van Indragiri aan Djohor, ongeveer het midden der 17e eeuw eerder versterkt dan verminderd. In tijden, dat de O.-I. Comp. daar in Indragiri door een ambtenaar was vertegenwoordigd, was deze ondergeschikt aan den Nederlandschen gouverneur van Malaka. Dit moet weder het geval zijn geweest ongeveer 1671 en 1672, in welk jaar bepaaldelijk sprake is van „het Andragirys opperhoofd", die den rang had van „coopman". Dit opperhoofd had weder de leiding van een loge of factorij, welke de Compagnie in Indragiri bezat en die in 1679 werd afgeloopen door Bantamsche vaartuigen, bij welke gelegenheid ons opperhoofd, Jan van Assendelft, werd vermoord. Zij bestond nog minstens in ongeveer 1725, maar het opperhoofd had toen slechts den rang van onderkoopman. Peper en goud

1) Van die, welke thans behooren tot het gouvernement Oostkust van Sumatra of tot Engelsch gebied behoeft hier niet te worden gesproken.

waren steeds de export-, kleedjes en contanten de import-artikelen.

Wat betreft 's Compagnie's betrekkingen met de overige deelen der tegenwoordige residentie in de 17e en de eerste helft der 18e eeuw, ook hieromtrent is weinig zekers te berichten.

In de Riouw-Linggagroep, „de menichte van eijlanden genoempt Bentem", werd vóór de verovering in 1641 van Malaka herhaaldelijk door schepen der Compagnie gekruist op Portugeesche vaartuigen en meer dan eens kwamen de onzen dan met de hoofden en bewoners dier eilanden in aanraking. Ook werd van sommige dier eilanden eenige smalle handel b. v. op Batavia gedreven. Van anderen handel kon zeker ook bezwaarlijk sprake zijn, want producten of goud vielen van die schaars alleen langs de kusten bevolkte eilanden zeker niet te verwachten. De berichten omtrent deze betrekkingen leveren weinig belangrijks. In 1633 is sprake van een „coninck" van het eiland Bintan, maar in welke verhouding deze tot Djohor staat, wordt niet uitgemaakt. Belangrijk is een omschrijving van het Djohorsche rijk, opgemaakt in 1641 onmiddellijk na de verovering van Malaka. Toen werd aangenomen, dat tot Djohor behoorde, behalve gedeelten van het Maleische schiereiland, het volgende gebied daarbuiten: „d'riviere Chiaca (Siak), gevende rys, agulhout, beserteen, yser, verckens, etc.; rio Campher (de Kampar-rivier) geeft santgout ende peper; d'riviere van Bencalis, d'selve heeft veel cuyt, speck als andere lyfftochten; d'eylanden van Ongarangh (Oengar?), gevende alderhande fruyten; Carimon, heeft goet water ende oock agulhout, doch van cleyner estime; d'eylanden van Boulongh ende Benten, synde van ontallicken meenichten, geven houtwerck, bequaem om huysen ende scheepen van te bouwen; Lingen met de omleggende eylanden, gevende campher ende olye, soo meede d'eylanden Songi (Soegi?), Sedili(?), Besariende Kitsil(bĕsar en kĕ jil?); d'eylanden van Sincapoura, synde visryck". Opmerkelijk is dat verscheidene der groote eilanden hier niet zijn genoemd, wat er wel op wijst, dat die eilanden of niet of uiterst schaars bevolkt waren, en dat ook het zielental der andere gering was blijkt uit de vermelding van hetgeen ze voor den handel opleverden. Van de groote eilandengroepen, die nu de afdeeling Poelau Toedjoeh vormen, is geen enkele genoemd. In de Maleische kronieken komt wel het een en ander omtrent die eilanden voor, waaruit zou blijken dat ze althans toen ter tijde deel uitmaakten van het Maleische rijk. Zoo wordt verhaald dat den 13den Mei 1735 sultan Soleiman naar Boengoeran, het hoofdeiland van de Groot-Natoenagroep, vertrok, van waar hij spoedig terugkeerde op het bericht dat de nader te vermelden Radja Kĕtjil Riouw bedreigde, die later (1735) zelf op Siantan, een der Anambaseilanden landde, en de Maleische vestiging aldaar verwoestte. Ook wijst men thans nog op Sĕrasan het graf van een Riouwschen sultan.

Door de verovering van Malaka in 1641 door de Nederlanders met hulp der Djohorieten, had de toestand in deze streken groote verandering ondergaan. De Nederlanders hadden daar niet langer rekening te houden met de Portugeezen en voorloopig evenmin met eenige andere Europeesche natie. Ook Atjèh, dat zich in de laatste jaren der 16de en de eerste decenniën der 17de eeuw geducht in de buurt van Straat Malaka had laten gelden, werd van minder beteekenis, vooral voorzoover het aanrakingen met Djohor betrof. Wat nu dit laatstgenoemde rijk aangaat, de Oost-Indische Compagnie kon het over het geheel goed met de beheerschers er van vinden. Maar opmerkelijk, dat na de verovering van Malaka zoo weinig notitie wordt genomen van het eilanden-gedeelte der tegenwoordige residentie Riouw en onderhoorigheden, wederom een aanwijzing, dat die eilanden wat hun bevolking betrof, van weinig beteekenis waren. Voorzoover men met Djohor in aanraking kwam, gold dit die gedeelten van het rijk, welke op het schiereiland waren gelegen, of — er is reeds op gewezen — die deelen, welke op Sumatra lagen.

In het laatste kwart der 17de eeuw begint daarin verandering te komen en wel door eenzelfden factor als in het begin der 17de eeuw. Ongeveer 1680 toch vestigde de toenmalige sultan (of jang di pĕrtoewan bĕsar) van Djohor zijn zetel te Riouw, ter plaatse, tegenwoordig Riouw lama genaamd, vermoedelijk in verband met twist en krijg tusschen Djohor en Djambi. In deze „koninklijke residentieplaats" werd dan ook in 1685 een contract gesloten tusschen Djohor en de O.-I Comp., hetwelk in 1689 werd vervangen door een nieuw, waarbij aan haar verschillende voorrechten in den handel werden afgestaan, vooral ten opzichte van Siak. Het contract van 1689 was gesloten te Djohor, toen weder de residentie van het rijk. Het schijnt dit te zijn gebleven tot 1709, toen sultan Abdoe'l Djalil Rajat Sjah, een usurpator op Djohor's troon, weder zijn residentie vestigde te Riouw. Met hem en zijnen onderkoning (jang di pĕrtoewan moeda) sloot de O.-I. Comp. in 1713 een nieuw contract met voor haar nieuwe handelsvoordeelen.

De reden, dat Djohor's Sultan in 1709 het vasteland verlaat en te Riouw verblijf gaat houden, moet misschien worden gezocht in aanvallen, die zijn rijk had te doorstaan van vijandelijke elementen, waaronder Boegineezen een eerste plaats innemen: fortuinzoekers, die, los van eigen land, roofden in verschillende streken of trachtten daar hun invloed te vestigen. Al spoedig wisten zij ook in het rijk Djohor hun rol te spelen, door zich te steken in binnenlandsche verwikkelingen. In 1719 verdreef Radja Kĕ jil van Siak Seelthan Abdul Djalil Sjah III van Riouw en ontvoerde diens kinderen, waaronder zijne twee zoons Soleiman en Abdulrahman. De Sultan week naar het schiereiland Malaka uit, waar hij, op last van Radja Kĕtjil, moet vermoord zijn. De Boegineezen wisten echter, onder hunne aanvoerders, de drie gebroeders Daeng Marewa, Daeng Prani en Daeng Pali, Radja Kĕ jil naar Siak terug te drijven en de gevangen sultanskinderen te bevrijden, waarop zij Soleiman tot Sultan van Djohor uitriepen (1721). Deze verhief, tot beloning Daeng Marewa tot Onderkoning „Radja-Moeda" (later: jang di pĕrtoewan moeda) en verleende aan Daeng Prani den titel van „Radja-Toewah", onmiddellijk in rang op den onderkoning volgende, en sloot met hen een verbond van bondgenootschap en vriendschap, hetwelk in 1728 en 1734 vernieuwd werd. Aan beiden werd de titel sultan verleend. Door aanhuwelijking met vrouwen uit de allerhoogste Maleische geslachten wisten de aanzienlijke Boegineezen hunne positie in het Djohorsche rijk hecht en

sterk te maken en zich te handhaven ook tegen aanvallen van buiten, o.a. van Siak (zie OOSTKUST VAN SUMATRA). Ook op het Maleische schiereiland buiten het Djohorsche rijk wisten zij grooten invloed en gezag te verwerven.

Met de toeneming van den invloed der Boegineezen in het Djohorsche rijk verminderde die der aanzienlijke Maleiers, van den Sultan in de eerste plaats. Sultan Soleiman was niets dan hun werktuig; zij heerschten, met Riouw als bestuurscentrum, over het rijk Djohor. Het wekte steeds meer den haat op der Maleische aanzienlijken en ook den Sultan werd het te machtig. Ongeveer het midden der 18de eeuw stelde hij zich in nauwer verbinding met de O.-I. Comp. Dit handelslichaam had evensens de schadelijke gevolgen ondervonden van de gezagsuitoefening en gezagsuitbreiding der Boegineezen in deze streken. Hoofdzaak voor haar was de tinhandel van het Maleische schiereiland en de Boegineezen hadden haar daarin ten zeerste belemmerd, sedert zij zich op het schiereiland hadden gevestigd en daar tot macht en aanzien waren gekomen. Sultan Soleiman zocht haar hulp te verkrijgen en stond in 1745 Siak aan haar af, een schenking toen zonder groote beteekenis, omdat Djohor in de Siaksche aangelegenheden zoo goed als niets meer had te zeggen, maar die toch als nasleep had, dat de O.-I Comp. zich al spoedig veel meer dan voorheen met de Siaksche aangelegenheden inliet en haar suprematie daar in 1761 deed erkennen, waardoor de band tusschen Siak en Djohor geheel werd verbroken (vgl. het artikel OOSTKUST VAN SUMATRA).

Hulp echter tegen der Boegineezen invloed had de Compagnie aan Djohor's sultan niet zeer spoedig verleend. Maar de toenmalige Boegineesche onderkoning van Djohor, Daeng Kambodja, verbond zich ongeveer 1756 met de, der O.-I. Comp. vijandige partij in Siak en de Boegineezen traden vijandig tegen ons Malaka op, sloten die stad zelfs in, tot in Juli 1757 versterkingen uit Batavia den vijand noodzaakten af te trekken. De macht der Boegineezen ging voor het oogenblik achteruit en Soleiman rekende zich zelfs in dit jaar van het Boegineesche onderkoningschap ontslagen. Daeng Kambodja onderwierp zich in 1758 aan de O.-I. Comp. Maar Soleiman was zoo weinig gerustgesteld, dat hij in 1759 aan de O.-I Comp. vroeg, dat zij een militairen post te Riouw zoude vestigen. Deze ging toen niet op dit denkbeeld in. Nog in hetzelfde jaar verzoende Daeng Kambodja zich met den hoogbejaarden Soleiman, die in 1760 overleed. Bij de snelle wisselingen van sultans in het Maleische geslacht, (zie o. a. Netscher in T. Bat. Gen. II, die ook van de hier vermelde afwijkende jaartallen noemt) juist omstreeks dien tijd, trachtten Daeng Kambodja en andere Boegineesche aanzienlijken hun getaanden invloed in Djohor, vooral in Riouw, weder te vermeerderen en zagen zij kans, het gezag weder aan zich te trekken. De O.-I. Comp. legde hun geen beletselen in den weg en, toen in 1777 Daeng Kambodja stierf, was de invloed der Boegineezen in het Djohorsch gebied, ook op de eilanden, weder overwegend. De Compagnie had het ondervonden, want in strijd met de door haar met Djohor gesloten contracten, had Kambodja den handel met andere natiën, o. a. met Engeland, begunstigd. Zijn zoon en opvolger in het onderkoningschap, radja Ali, was meer genegen de O.-I. Comp. naar de oogen te zien, omdat hij met mededingers had te kampen, en daaronder met gevaarlijke en hij wel begreep, dat de houding der O.-I. Comp. ten aanzien van hem nog gewicht in de schaal kon leggen. Onder die mededingers trad op den voorgrond radja Hadji, bloedverwant van radja Ali, een Boegineesch van hooge geboorte, wiens vader eens een zeer aanzienlijke positie in het rijk Djohor had ingenomen, maar die thans zelf zwierf over de zee en de streken in den omtrek in onrust bracht. Hij had zich reeds opgehouden op Lingga, had aan de rivier van Indragiri bij de monding der Tjinako den handel op die rivier belemmerd, had deel genomen aan de onophoudelijke woelingen en krijgsverrichtingen in de omstreken van het Maleische schiereiland, had de Westkust van Borneo tot het tooneel zijner daden gemaakt en was na den dood van Daeng Kambodja naar Riouw teruggekeerd, met de blijkbare bedoeling zijn rol te spelen. Hij wist dan ook reeds in 1778 radja Ali te verdringen uit zijn onderkoningschap.

De O.-I. Comp. kreeg het met radja Hadji te kwaad. Wel wetend, dat hare macht niet meer die van vroeger was, vooral nu zij met Engeland oorlog voerde, wist hij, zonder zich om de meening van Djohor's sultan te bekommeren, onder de Boegineezen van het Maleische schiereiland zich een aanhang van beteekenis te verwerven. Hij trad vijandelijk tegen de O.-I. Comp. op en maakte Straat Malaka onveilig. De O.-I. Comp. verklaarde hem in 1783 den oorlog. Pogingen, om Riouw te bemachtigen, in 1783 en het begin van 1784, mislukten; onze schepen en troepen moesten het opgeven. Op zijn beurt ging nu radja Hadji Malaka verontrusten, maar door schepen van het z.g. Landeskader onder Van Braam werd hij in Juni 1784 bij Télok Kĕrtapang verslagen. Hij zelf sneuvelde.

Radja Ali nam nu weder het onderkoningschap op zich. Van Braam blokkeerde daarop Riouw en trachtte met den sultan — toenmaals sultan Mahmoed — in onderhandeling te komen. Dit leidde, dank zij den invloed der Boegineezen, tot geen resultaat en Van Braam trad handelend op. Radja Ali en bijna allen der zijnen echter zagens kans te ontvluchten; de sultan trad in onderhandeling; de Nederlandsche vlag werd boven Riouw geheschen en in November 1784 werden bij een nieuw contract de verhoudingen nader geregeld. Djohor werd beschouwd als veroverd grondgebied en sultan Mahmoed ontving het als leen terug uit handen der O.-I. Comp. De verbintenissen tusschen den sultan van Djohor en de Boegineezen werden vernietigd; geen Boegineesch mocht tot onderkoning worden verheven. De O.-I. Comp. zou een garnizoen te Riouw, toenmaals de hoofdplaats van het rijk Djohor, leggen en daar een resident plaatsen, die in 1786 Tandjoeng Pinang als verblijfplaats koos. Hiertoe ging men dadelijk over, te eerder, omdat men vreesde, dat de Engelschen zich dáár zouden vestigen. In 1787 werd het contract vernieuwd en thans werden o. a. de in- en uitgaande rechten onder het beheer der O.-I. Comp. gesteld.

Een rustig bezit bleek al spoedig de nieuwe leenstaat van de O.-I. Comp. niet te zijn. In Mei 1787 deden een aantal Solokksche vaartuigen een aanval op ons fort en het Europeesch garnizoen capituleerde. Vermoedelijk stonden die Solokkers (Ilanoen's) in verbinding met radja Ali, die na

zijn vlucht in 1784 zich met de zijnen op de Westkust van Borneo en omliggende eilanden ophield; zeker ook met Djohor's sultan Mahmoed zelf, die blijkbaar zich noode schikte in de contracten van 1784 en 1787. Maar zijn positie verbeterde er niet op. De indringers stelden hem zoo hooge eischen, dat hij uit Riouw week en zich elders op verschillende plaatsen in zijn rijk vestigde, o. a. op Lingga. De O.-I. Comp. ging in 1788 weder het door de Ilanoen's verlaten Riouw bezetten, maar zij kwam na de gebeurtenissen van 1787 op gespannen voet met Mahmoed.

Al spoedig echter werden onderhandelingen gevoerd zoowel met radja Ali als met den sultan. De O.-I. Comp. had tegen onderhandelingen te minder bezwaar, omdat zij zelve in die dagen weinig kracht kon ontwikkelen, wijl zij bevreesd was voor den invloed der Engelschen van Poelau Pinang uit en omdat Riouw door het uitwijken van de Maleiers met Mahmoed was ontbloot van zijn bevolking en de Chineezen, welke zich daar vestigden, geen rustige elementen bleken te zijn. De onderhandelingen hadden nog wel tot geen beslissing geleid toen in 1795 Malaka aan de Engelschen overging, maar waren toch zoover gevorderd, dat onze gouverneur van Malaka, Couperus, die de stad aan de Engelschen overleverde, ze nog als grondslag voor de toekomstige verhoudingen kon laten gelden. Mahmoed werd op den troon van Djohor hersteld en vestigde zich op Lingga. In de eerste jaren had hij weder strijd te voeren tegen radja Ali, die zich in 1800 weder had meester gemaakt van Riouw. In 1803 werd echter de vrede gesloten tusschen Maleiers en Boegineezen en radja Ali werd in 1804 door Mahmoed hersteld als onderkoning. In 1805 overleed Ali en werd opgevolgd door radja Djafar, een zoon van radja Hadji. De sultan vestigde zich weder op Lingga (Daik), de onderkoning op Pĕnjingat (Mars).

Djafar was nog onderkoning, toen na de restauratie het gezag van Nederland krachtens het Londensch tractaat van 1814 in den Archipel werd hersteld. Mahmoed echter was in 1811 overleden. Na zijn dood wierpen zijne beide zoons Tĕngkoe Abdulrahman en Tĕngkoe Long zich als pretendenten voor den troon van Djohor op. Door den onderkoning en de rijksgrooten van Boegineesche afkomst werd Abdulrahman tot Sultan uitgeroepen, waarmede het Ned.-Ind. Gouvernement zich vereenigde. De Djohorsch-Maleische rijksgrooten weigerden echter Abdulrahman als vorst te erkennen en schaarden zich aan de zijde van Tĕngkoe Long. Van deze onenigheid trok Raffles partij door in 1819 te bewerken, dat Tĕngkoe Long zich, onder den titel van Soelthan Hoesin, tot Sultan van Djohor liet uitroepen en als eerste bestuursdaad het eiland Singapore aan Engeland afstond. De strijd tusschen de Engelschen en Nederlanders om zich den invloed in Straat Malaka te verzekeren, de contracten door beide partijen in 1818 met Djohor gesloten, de vestiging der Engelschen te Singapore, enz. dienen hier te worden voorbijgegaan (zie het artikel ENGELSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL), omdat zij geen blijvenden invloed hebben gehad op die deelen van het rijk Djohor, die thans vormen de residentie Riouw en onderhoorigheden. Alleen dient er op gewezen, dat bij het contract, door den schoutbij-nacht Wolterbeek namens het Gouvernement in 1818 met Djohor gesloten, Nederlands rechten op Djohor op den grondslag van het contract van 1784 werden erkend en bevestigd. In 1819 en 1820 diende dit gezag echter nog gewapenderhand tegenover de Boegineezen te worden gehandhaafd, maar het gevolg was, dat de overgroote meerderheid der Boegineezen Riouw verliet en zich naar Singapore verplaatste. Later keerde een deel hunner naar Riouw terug. Het contract van 1818 werd in 1820 nader geregeld.

Bij het Londensch tractaat van 1824 werd Malaka afgestaan aan Engeland en trok Nederland zich terug van het Maleische schiereiland. Verder werd bij artikel 12 bepaald, dat Nederland afzag van alle vertoogen tegen het bezetten van Singapore door Engeland, waartegen de koning van Engeland beloofde „dat geen Britsch kantoor zal worden opgerigt op de Karimon-eilanden, of op de eilanden Batam, Bintang, Linggs of op eenig der andere eilanden, liggende ten Zuiden van Straat Singapore, en dat met derzelver opperhoofden geene tractaten, onder Britsch gezag, zullen gesloten worden". Ten gevolge van deze bepalingen diende het rijk Djohor te worden gesplitst. Sultan Abdoerrahman schikte zich in het onvermijdelijke en „schonk" in 1825 het Engelsch gebied van het rijk Djohor aan den pretendent, indertijd ter wille van het bezetten van Singapore door de Engelschen op den voorgrond geschoven. De sultan liet uit zijne titels dien van sultan van Djohor weg; hij was thans alleen sultan van Lingga, Riouw en onderhoorigheden.

Nog een enkel woord over de geschiedenis van het aldus ingekrompen gebied. Over Indragiri is reeds elders in dit werk gesproken (zie aldaar), resten dus in hoofdzaak de eilandengroepen.

Niettegenstaande bij het tractaat van 1824 was bepaald dat de Karimon-eilanden tot Riouw Lingga zouden behooren, trachtte de sultan van Djohor, hierin niet tegengegaan door de Engelsche autoriteiten, zijn gezag te laten gelden op de Karimon-eilanden, maar in 1827 verdreef de resident van Riouw, Elout, de indringers vandaar en handhaafde daarop de rechten van Riouws sultan. In 1852 vestigden een paar Engelschen van Singapore met vergunning van den sultan Mahmoed Moethafar Sjah een handelsmonopolie op Karimon, doch werden door gewapend optreden van den onderkoning, gesteund door een oorlogsschoener en kruisboot van het Gouv., genoodzaakt om Karimon te verlaten. Na dien tijd was van betwisting van rechten op de Riouw-Lingga-groepen van buitenlandsche zijde geen sprake meer. Wel vielen nog nader te regelen de betrekkingen tusschen het Gouvernement en den sultan van Riouw. Dit geschiedde bij het contract van 1830, waarbij die van 1784 en 1818 tot grondslagen werden genomen. Dat Riouw een leen was van het Gouvernement werd dan ook uitdrukkelijk bevestigd. Verder werd gestipuleerd, dat het bewind over het rijk, onder den sultan, zou worden waargenomen door een onderkoning of radja muda, uit het geslacht der Boegineezen, en wel zooveel mogelijk uit het geslacht van radja Djafar. De keuze zou steeds geschieden door den sultan, onder goedkeuring van het Gouvernement. Onder de verdere gebeurtenissen dient te worden gemeld het optreden tegen zeeroovers, die ongeveer het tweede kwart der 19de eeuw weer geducht zich lieten gelden en gesteund werden door aanzienlijke onderdanen van den

sultan. Vooral sedert 1837 werd door ons optreden die plaag aanmerkelijk verminderd.

Moeilijkheden berokkende ons de wijze, waarop de in 1842 opgetreden sultan Mahmoed Moethafar Sjah in binnen- en buitenlandsche aangelegenheden handelde. Toen in 1844 de toenmalige onderkoning overleed, trachtte de sultan het onderkoningschap afgeschaft te krijgen. Het gelukte hem niet en toen in 1845 een nieuwe onderkoning was aangesteld, werd zijne positie nauwer omschreven: „Voorts zal Lingga, Riouw en onderhoorigheden door den onderkoning beheerd worden". Evenmin mocht het sultan Mahmoed gelukken zijne plannen op sommige streken in het Maleische schiereiland ten uitvoer te leggen, streken, met de bemoeienissen waarvan Nederland zich op grond van het tractaat van 1824 had te onthouden. Het Gouvernement wilde Mahmoeds inmenging daarin dan ook niet en toen, nadat ook het Engelsche bestuur geklaagd had over de gevolgen zijner woelingen, deze voortging met zich daarmede in te laten, werd hij in 1857 van den troon vervallen verklaard. Zijn rol was echter nog niet uitgespeeld. Hij — thans tongkoe Mahmoed genoemd — stelde zich in betrekking met onrustige elementen op Sumatra's Oostkust, nl. langs de rivier Rĕtĕh. Daar waren nog gevestigd afstammelingen der Soloksche zeeroovers, die er in het laatste kwart der 18de eeuw waren gekomen. In dezen tijd was aan hun hoofd een zekere panglima bĕsar Soeloeng of Long, die het handwerk zijner voorgangers weder had opgevat. Met hem stelde zich tongkoe Mahmoed in verbinding en de panglima koos trouw de partij van zijn verbannen vorst. In 1858 had daarop een kleine expeditie plaats tegen Rĕtĕh, onder bevel van den luitenant ter zee 1e klasse A. J. Kroef. De panglima bĕsar sneuvelde, het gezag van Riouw's nieuwen sultan en van het Gouvernement werd daar hersteld en Mahmoed vluchtte naar het Maleisch schiereiland, waar hij in 1864 overleed (zie RĔTĔH).

In 1857 was aan het bewind gekomen sultan Soleiman (1857—1883) met wien een nieuw contract werd gesloten op 1 December 1857, dat sedert de grondslag is blijven uitmaken van onze verhouding tot het rijk, hoezeer daarin door latere overeenkomsten verschillende wijzigingen zijn gebracht (zie hier beneden en bij CONTRACTEN). Hij was de eerste van de Riouwsche vorsten, die Batavia bezocht en werd door den toenmaligen resident geschetst als niet afkeerig van verbetering van den toestand van zijn land. Zelf verzocht hij om de plaatsing van een gouvernementsambtenaar op Lingga en toen daaraan werd voldaan, toonde hij er zich zeer mede ingenomen. Onder de leiding van dien ambtenaar werd getracht den landbouw en andere bronnen van bestaan te bevorderen en verleende de sultan zijne medewerking tegen de zeeroovers, die nog op de Noord-westkust van Singkèp en bijgelegen eilandjes verblijf hielden en wist velen van hen te bewegen, zich op landbouw toe te leggen. De ontginning der Singkèptinmijnen werd door hem afgestaan aan de particuliere industrie. Op Sumatra trad hij op in de zaken van het landschap Mandah, dat werd herinnerd aan zijne onderhoorigheid aan Riouw-Lingga. Ook met andere landstreken van Sumatra, ten Noorden en ten Zuiden van Indragiri werden de betrekkingen in zijn tijd onderhouden, terwijl ook het Gouvernement zich meer met die streken ging bemoeien en ze in 1892 met de onderafdeeling Indragiri tot ééne afdeeling vereenigde.

Doordat Soleiman door steun te zoeken bij het Gouvernement zijne positie trachtte te versterken, en de onderkoning Mohammad Joesoef daarentegen, die zich geheel door fanatieke familieleden liet leiden, een zooveel mogelijk onafhankelijke houding tegenover den sultan aannam, was de verhouding tusschen deze beiden niet altijd even aangenaam en het kostte het bestuur vaak groote moeite den onderkoning althans tot eenig bewijs van eerbied voor den sultan te bewegen. Zelfs trachtte de onderkoning tot eene geheele politieke scheiding tusschen Riouw en Lingga te geraken. Wel verre van het voorbeeld van den sultan te volgen ten opzichte van diens verhouding tot het Europeesch bestuur, was de onderkoning een vorst, van wien niet alleen geen initiatief tot eenige verbetering van den toestand van land en volk uitging, maar die zelfs elk streven in die richting zooveel mogelijk tegenwerkte. Soleiman overleed in 1883 zonder naaste bloedverwanten na te laten, die men geschikt achtte om hem op te volgen.

Met terzijdestelling van de afstammelingen in rechte lijn van den tweeden zoon van sultan Abdoe'l Djalil Sjah, de zoogenaamde anak radja's van Singkèp, en van andere rechthebbenden, werd in 1884, volkomen in strijd met de adat en de bezworen overeenkomsten tusschen de Maleische en Boegineesche vorsten, een Boegineesch, de oudste zoon van den onderkoning, en van moeders zijde kleinzoon van Soelthan Mahmoed, tot Sultan verheven, die onder den titel Abdoe'l Rachman Maädlam Sjah 18 Febr. 1885 zijne waardigheid aanvaardde. Dit was eene diepe vernedering voor de Maleische landsgrooten en verbrak den band tusschen het Maleische volk en de vorsten. Aan de allerzonderlingste verhouding, dat de vader de rijksbestuurder was van zijn zoon, kwam in 1899 een einde door den dood van den Jang di pĕrtoewan moeda Riouw, Mohammad Joesoef, die deze waardigheid sedert 1859 had bekleed.

Wat een sultan Mahmoed in 1844 niet was gelukt, de afschaffing te verkrijgen van het onderkoningschap, waarmede hij bedoelde het Maleische rijkje van zijn Boegineesche indringers in het bestuur te ontdoen, geschiedde in 1900. Na Joesoefs dood werd geen opvolger benoemd; diens jongere zoon radja Ali Kĕlana had al te voren verzocht van zijne waardigheid als zoodanig ontheven te worden; de sultan zelf werd voorloopig met de waarneming van de functie van rijksbestuurder belast; hij verliet het Maleische Lingga, waar de vorige sultans gevestigd waren en nam zijn intrek in de astana van wijlen zijn vader op het Boegineesche eilandje Pĕnjingat. Bij het politiek contract van 1905 werd de waardigheid van onderkoning afgeschaft. Dit contract kwam na veel moeite en eene zesjarige voorbereiding tot stand, met het resultaat evenwel, dat het al spoedig na de inwerkingtreding verouderd bleek te zijn, althans ten aanzien van eenige onderwerpen van ons politiek beleid in de Buitenbezittingen weder aanvulling behoefde. In 1909 werd eene overeenkomst betreffende de overname der pachten in den Poelau-Toedjoh-archipel gesloten, waarbij het bedrag der door het Gouvernement, wegens de overneming van rech-

ten, aan den Sultan van Riouw uit te keeren schadeloosstelling op ƒ 183.000 's jaars gebracht werd.

Een reeds voorbereide herziening van het contract van 1905, hoofdzakelijk noodig om het financiewezen van het landschap nader te regelen en wel op de basis van algeheele scheiding van de privé inkomsten van den Sultan en de landschaps-inkomsten, stuitte af op de afzetting van den Sultan (1911), gevolgd door de inlijving van het Sultanaat (1913).

Sultan Abdulrahman Maädlam Sjah had namelijk reeds meermalen het misnoegen van de Ned.-Indische Regeering opgewekt. Sensueel en spilziek in hooge mate, leefde hij alleen voor zijne hartstochten en was verder, wat karakter aangaat, zwak en onbetrouwbaar. Zoolang zijn vader, de onderkoning leefde, was deze feitelijk de man, die het heft in handen had en legde de persoon van den Sultan niet veel gewicht in de politieke schaal. Nadat echter de waardigheden van Sultan en onderkoning in één hand waren gekomen en Abdulrahman Maädlam Sjah de eenige bestuurder was geworden, werden de gevolgen zijner gebreken des te meer gevoeld. In 1903 werd hij, naar aanleiding van zijn onbetamelijk gedrag tegenover den Resident, den vertegenwoordiger van het Gouvernement, en van veronachtzaming der Nederlandsche vlag, tot boetedoening door den Gouverneur-Generaal naar Batavia opgeroepen. De Sultan kwam, vroeg vergiffenis en beloofde beterschap. De Gouverneur-Generaal schonk hem vergiffenis, evenwel met de bedreiging, dat indien hij zich weder aan dergelijke onregelmatigheden schuldig maakte, zeer strenge maatregelen tegen hem zouden genomen worden. Van beterschap is echter niet gebleken. Herhaaldelijk maakte de Sultan zich nog schuldig aan niet-nakoming zijner contractueele verplichtingen o.a. ten opzichte van de Nederlandsche vlag. Het aanbrengen van de zoo noodige verbeteringen in het inwendige bestuur van het landschap stuitte af op onwil of onmacht van den Sultan.

Te Pönjingat, de residentie van den Sultan, had zich eene verzets-partij met Radja Ali Kölana, halfbroeder van den Sultan, aan het hoofd, gevormd, bij welke partij de zoon en vermoedelijk opvolger van den Sultan, de Tëngkoe Bësar, zich had aangesloten. Deze invloedrijke groep was wars van elke inmenging van de zijde van het Gouvernement en steeds er op uit, den Sultan door dreigementen en valsche voorspiegelingen er toe te brengen, zich aan de leiding van de Gouvernements-ambtenaren te onttrekken. Zelve was zij er van overtuigd, dat Nederland, uit vrees voor vreemde inmenging, toch niets ingrijpends tegen het Riouwsche zelfbestuur zoude wagen te doen. Het gelukte haar eindelijk den Sultan, die, langen tijd tusschen twee vuren gezeten, getracht had beide partijen door beloften tevreden te stellen, geheel op hare zijde te krijgen. De Sultan herriep de reeds door hem gedane toezeggingen tot hervorming en nam, zich sterk voelende door het hem door de verzets-partij aangebracht waandenkbeeld omtrent Nederlands onmacht, een aanmatigende houding aan en verloochende opnieuw de Nederlandsche vlag.

Na al hetgeen er aan was voorafgegaan bleek het nu maar al te duidelijk, dat de Sultan, zelfs na herhaalde ernstige waarschuwingen onverbeterlijk bleef en niet wenschte of bij machte was met het Gouvernement samen te werken om een behoorlijk en rechtvaardig bestuur over het landschap Riouw in te voeren, en waar verder door het Inlandsche zelfbestuur van Riouw op ondubbelzinnige wijze kleinachting voor de Nederlandsche vlag was getoond, werd het tijd, dat de leenheer zich van zulk een vasal ontdeed.

Bij besluit van den Gouv.-Gen. dd° 3 Februari 1911 werden de Sultan en de Tëngkoe Bësar van Riouw en onderhoorigheden van hunne waardigheden ontzet en werd de toenmalige resident van Riouw, G. F. de Bruyn Kops, met de uitvoering van dat besluit belast. Alles liep in de beste orde af. De Sultan en zijne familieleden zoomede de leiders der verzets-partij weken naar Singapore uit, waar zij nu nog zijn en van waar uit zij nog steeds trachten onrust en wantrouwen onder het Riouwsche volk te zaaien.

Aan den ex-Sultan en den ex-Tëngkoe Bësar is eene maandelijksche toelage tot levensonderhoud van respectievelijk ƒ 2000 en ƒ 400 toegekend, onder de voorwaarde, dat die toelagen zullen worden ingetrokken zoodra de begiftigden zich weder in het Riouwsche gebied vertoonen.

Krachtens een der bepalingen van het politieke contract nam de resident, bij ontstentenis van Sultan en Tëngkoe Bësar, het bestuur over het Sultanaat voorloopig in handen. Toen nader bleek, dat handhaving van het Inlandsche zelfbestuur in den Riouwschen archipel ongewenscht was, werd het Sultanaat bij het rechtstreeks door het Gouvernement bestuurd gebied ingelijfd (Ind. S.b. 1913 no. 19).

In verband met dien overgang moesten uiteraard op velerlei gebied hervormingen plaats hebben en zoo zijn dan ook, ten aanzien van het gewest Riouw, geleidelijk nieuwe regelingen getroffen betreffende het bestuur, de rechtspraak, het belastingwezen, de agrarische aangelegenheden, het Inlandsch onderwijs, de scheepvaart, enz.

Bestuur. Het gewest bestaat uit:

a. rechtstreeks door het Gouvernement bestuurd gebied, omvattende:

1. den geheelen Riouw-Lingga-Poelau-Toedjoeh-archipel en de districten Rëëh, Mandah-Gaoeng en Katëman op den vasten wal van Sumatra, tezamen uitmakend het gebied van het in 1913 ingelijfde Sultanaat van Lingga-Riouw en Onderhoorigheden;
2. in Indragiri een kleine strook lands om Rèngat en eene bij Tjinako.

b. landschappen met Inlandsch zelfbestuur:

1. Indragiri;
2. Koeantandistricten, omvattende de zeven landschapjes (federaties):

Ampat Kota di Ilir (Tjëröntï), Lima Kota di Tëngah (Taloek), Lima Kota di Moedik (Loeboek Djambi), Ampat Kota di Moedik (Loeboek Ambatjang), Tiga Kota (Loeboek Ramö), Oeloe Tesso, Poetjoek Rantau Indragiri.

Naast deze politieke staat de administratieve indeeling, waarbij het gewest thans in vijf afdeelingen is gesplitst:

1. *Indragiri*, omvattende het landschap Indragiri, de Koeantan districten en de tot het voormalige Sultanaat Lingga-Riouw behoord hebbende districten Rëëh en Mandah-Gaoeng, onder een Assistent-Resident met standplaats Rèngat. Aan den Assistent-Resident is een Ad-

spirant-Controleur toegevoegd. De afdeeling telt twee onderafdeelingen .

a. Koeantandistricten, onder een Controleur met standplaats Taloek;

b. Indragirische Benedenlanden, omvattende het deltagebied der Rêtêh, Indragiri, Gaoeng en Mandah rivieren, onder een Civiel-Gezaghebber met standplaats Têmbilahan.

2. *Tandjoeng Pinang*, omvattende de eilandengroepen Bintan, Batam, Boelan, Rêmpang, Galang en Tambêlan, onder een Controleur met de gewestelijke hoofdplaats als standplaats.

Aan den Controleur is een Adspirant-Controleur toegevoegd.

3. *Lingga*, omvattende de eilandengroepen Lingga en Singkèp, onder een Controleur met standplaats Pênoeba.

4. *Karimon*, omvattende de eilandengroepen Karimon, Koendoer, Soegi en Tjombol, zoomede het op Sumatra gelegen tot het voormalig Sultanaat Lingga-Riouw behoord hebbende district Katêman, onder een Controleur met standplaats Tandjoeng Balei.

5. *Poelau-Toedjoeh*, omvattende de Anambas- en Natoena-eilandengroepen in de Zuid-Chineesche Zee, onder een Controleur met standplaats Tandjoeng-Bêlitoeng op het eiland Boengoeran of Groot Natoena.

De afdeeling telt drie onderafdeelingen:

a. Anambas-eilanden, omvattende de Djêmadja en Siantan-eilandengroepen, onder een Posthouder met standplaats Têrêmpa;

b. Noord-Natoena, omvattende de eilandengroepen Boengoeran en Poelau-Laoet, onder den Controleur-afdeelingschef met standplaats Tandjoeng-Bêlitoeng;

c. Zuid-Natoena, omvattende de eilandengroepen Sêrasan, Poelau-Pandjang en Soebi, zoomede het eiland Midai, onder een Posthouder met standplaats Sêrasan.

Aangezien aan de Posthouders in deze streken vrij hooge eischen als bestuurders moeten gesteld worden, is hunne financieele positie bij Ind. Stb. 1912 no. 53 in dier voege verbeterd, dat hun, in stede van 5 driejaarlijksche verhoogingen ad ƒ 10.— 's maands, 4 tweejaarlijksche van ƒ 25.— 's maands zijn toegekend. Het aanvangstractement is ƒ 150.— 's maands.

Voorzoover betreft het eigenlijke Europeesche bestuurspersoneel, heeft de Resident nog de beschikking over een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, die zonder met een bepaald bestuursressort belast te zijn, het Hoofd van Gewestelijk Bestuur hoofdzakelijk bij de behandeling van aangelegenheden, het Inlandsche Zelfbestuur en de inheemsche rechtspraak betreffende, ter zijde staat.

De onderafdeeling Indragirische Benedenlanden werd gecreëerd (Ind. Stb. 1912 no. 133), omdat het deltagebied der Indragirische rivieren door economischen vooruitgang zooveel bestuursbemoeienis eischte, dat deze niet meer naar behooren door den Assistent-Resident van uit Rêngat kon geschieden. Tot dien vooruitgang heeft in niet geringe mate bijgedragen de nog steeds voortdurende immigratie van „Bandjareezen" (lieden uit de Zuider- en Ooster-Afdeeling van Borneo), die zich in genoemd deltagebied met veel succes op de rijst- en klappercultuur toeleggen.

Tegelijk met de inlijving van het Sultanaat Lingga-Riouw werd bij Ind. Stb. 1913 no. 19 eene regeling betreffende het districts-, onderdistricts- en kampoengbestuur in dat gebied in het leven geroepen. Uitgaande van den toestand, zooals hij op het tijdstip der inlijving was, moet geleidelijk aangestuurd worden op eene vastgestelde eindformatie. De inkomsten der districts- en onderdistrictshoofden zijn gelijkgemaakt aan die hunner ambtgenooten in Zuid-Sumatra. De kampoenghoofden genieten mede eene geldelijke tegemoetkoming uit 's Lands kas en tevoren uit de landschapskas. Zij zijn namelijk geene volkshoofden, doch door het Bestuur aangestelde beambten en trekken uit hun ambt geene andere inkomsten (apanagerechten of gemeentediensten).

De Inlandsche titels zijn voor districtshoofd „Amir", voor onderdistrictshoofd „wakil Amir" of „Dato-Kaja" en voor kampoenghoofd „Panghoeloë", „Batin" of „Kapala".

Het Chineesche bestuur bestaat uit één „Kapitein" te Tandjoeng Pinang, negen „Luitenants" respectievelijk te Tandjoeng Pinang, Sênggarang (twee, waarvan één voor het eiland Bintan), Bojan (in Straat Boelan), Tandjoeng Balei (Karimon), Pênoeba (Lingga), Dabo (Singkèp), Rêngat (Indragiri) en Têrêmpa (Anambas-eilanden), vier wijkmeesters en tal van Thaulo's, gemeentehoofden. Behalve degenen, die voor de hoofdplaats en het daartegenover gelegen Sênggarang aangewezen zijn, hebben de Luitenants en de Wijkmeesters vrij uitgebreide bestuursressorten, elk met talrijke en soms zeer afgelegen Chineesche nederzettingen, waardoor hun werkkring min of meer overeenkomt met dien van districtshoofden. Hoewel de Kapitein uitsluitend voor de hoofdplaats is aangesteld, kan hij toch veel invloed uitoefenen, daar de meeste Chefs (Tauké) der gambirondernemingen op de Riouwsche eilanden mede ter hoofdplaats gevestigd zijn.

De opiumregie werd in 1911, ter vervanging van de opiumpacht, ingevoerd. De opium wordt hoofdzakelijk verkocht aan Chineezen en op de landbouwondernemingen werkende Javaansche koelies. De eigenlijke Riouw-Maleische bevolking gebruikt geen opium en ook geen sterken drank. De betaling in Straitsmunt van het gekochte opium is voorshands toegelaten.

De communicatiemiddelen, die het bestuur ten dienste staan, zijn in de eerste plaats de verschillende in het gewest gestationeerde landsvaartuigen, namelijk één stoomschip der Gouvernements Marine en elf „gewestelijke vaartuigen", waarvan zes grootere en kleinere steamlaunches en vijf motorsloepen, benevens eenige gewone sloepen en sampans. Bovendien beschikt de Havenmeester, die tevens superintendent over de talrijke kustlichten in het gewest is, over een steamlaunch voor den haven- en lichtendienst. In de tweede plaats maken de ambtenaren ook gebruik van de booten der Koninklijke Paketvaart Maatschappij en, voor zeer kleine trajecten of bij hoodzaak, ook van de Chineesche stoomscheepjes, die in grooten getale het eilandenrijk doorkruisen, doch door de mindere zindelijkheid en beperkte ruimte aan boord den reizigers weinig gerief aanbieden. Deze bootjes zijn echter van bijzonder veel nut voor de overbrenging van de post.

De gewapende politie is zoodanig over het gewest verdeeld, dat elke afdeelings- of onderaf-

deelingschef over een detachement van minstens één brigade, d.i. ± 20 man te beschikken heeft. De detachementscommandanten zijn Europeesche of Amboineesche onderofficieren van het leger of gewezen onderofficieren. Het korps is ongeveer 270 man sterk.

Voor de Algemeene Politie zijn in dienst gesteld: één Europeesche Politieopziener met standplaats Tandjoeng Pinang, zeven mantri's en 84 agenten, over de verschillende standplaatsen der Europeesche bestuursambtenaren en der districtshoofden verdeeld.

In ernstige gevallen kan van de diensten der militaire macht gebruik gemaakt worden. Het garnizoen bestaat uit *a.* 1 Kapitein-Commandant, 2 Luitenants, 1 Officier van Gezondheid en ruim honderd man te Tandjoeng-Pinang en *b.* 1 Luitenant en veertig man te Rengat (Indragiri).

Het belastingwezen in het gewest Riouw verkeert voor een groot deel nog in een overgangstoestand en wel in verband met de plaats gehad hebbende inlijving van het Sultanaat Lingga-Riouw. De in genoemd landschap op het tijdstip der inlijving werkende belastingen zijn namelijk door het Gouvernement overgenomen en zoo treft men daaronder eenige aan, die elders in Nederlandsch-Indië onbekend zijn. De overgenomen belastingen zijn:

a. Uitvoerrecht van 10 % op ruwe en 5 % op gezuiverde sagoe.

b. Huur van door Vreemde Oosterlingen tot het drijven van handel geoccupeerde gronden. De huurprijs bedraagt van ƒ 0.28 ($ 0.20) tot ƒ 1.40 ($ 1.00) 's maands.

c. Belasting op de verzamelde boschproducten, waaronder hout; 10 % van de plaatselijke waarde.

d. Belasting op de houtskool- en kalkbranderijen; ƒ 10.— tot ƒ 25.— in de drie maanden.

e. Licenties tot het kappen van hout, het inzamelen van boschproducten, het plaatsen van werktuigen voor de zeevischvangst en het aanleggen van haarden tot het koken van „bilis" (vischsoort).

f. Kojanrecht ad ƒ 1.05 ($ 0.75) per volle uitgevoerd wordende kojan van 40 pikoël.

g. Klapperbelasting in den Poelau-Toedjoeh archipel ad ƒ 2.10 ($ 1.50) per duizend uitgevoerde klappers.

h. Belasting op copra en klapperolie ad 5 % der plaatselijk waarde bij den uitvoer.

i. Retributie op het winnen van eetbare vogelnestjes, schildpadeieren, parel- en paarlemoerschelpen, tripang, agar-agar.

Deze belastingen worden deels in eigen beheer, deels door tusschenkomst van een pachter geïnd. Verpacht zijn: het uitvoerrecht benevens de kojangelden op sagoe, de belasting benevens de kojangelden op de boschproducten, de klapperbelasting en die op copra en klapperolie.

Overigens worden er de gewone, ook elders in Nederlandsch-Indië werkende belastingen geheven als inkomsten-belasting, personeele belasting, belasting op bedrijfs- en andere inkomsten, verponding, in- en uitvoerrechten en accijnzen (alleen voor het op den vasten wal van Sumatra gelegen deel van het gewest), cijns van ondernemingen van land-, bosch- en mijnbouw, terwijl de volgende middelen nog verpacht zijn: sterke dranken, varkensslacht, hazardspelen en peperbelasting. Hierbij valt aan te teekenen, dat de inheemsche bevolking van het voormalig Sultanaat Lingga-Riouw voorloopig van de betaling van directe belasting is vrijgesteld (Ind. Stb. 1914 n°. 132 en 2e.) en voorts dat, op eigen verzoek der meest invloedrijke Chineezen in Riouw, de zoogenaamde dobbelpacht is afgeschaft (Ind. Stb. 1918 n°. 160) en het houden van hazardspelen slechts bij uitzondering toegelaten zal worden.

In de landschappen Indragiri en Koeantandistricten worden belastingen ten bate der betrokken landschapskassen geheven. Het beheer dier kassen staat onder toezicht van het Europeesche bestuur; de voorschriften voor de administraties zijn bij Residents besluit vastgesteld, terwijl de jaarlijksche begrooting door den Resident moet worden goedgekeurd. Na afloop van elk jaar worden de begrootingsrekeningen, vergezeld van de noodige toelichtingen, ter verificatie naar het Departement van Binnenlandsch Bestuur gezonden.

In 1900 bedroegen de inkomsten ruim ƒ 800000, in 1918 meer dan 2 millioen. Hoewel intusschen de uitgaven ook aanmerkelijk zijn gestegen, kan Riouw in de laatste jaren toch ruim één miljoen naar Batavia remitteeren.

Agrarische aangelegenheden. Onder de verschillende vormen van grondbezit, die men onder het Sultansbestuur aantrof, was er een, die om zijne consequentiën de bijzondere aandacht trok, namelijk het bezit, dat uit de zoogenoemde „schenkingsbrieven" van Sultans of Onderkoningen voortvloeide. Aan onderscheiden grooten waren door het Leenbestuur gronden als belooning van bewezen diensten of als levensonderhoud afgestaan, waarbij soms aan de begiftigden rechten van publiekrechtelijken aard waren toegekend. Deze rechten zijn intusschen — met handhaving van die van zuiver privaatrechtelijken aard — afgekocht of in eene concessie geconverteerd, dan wel vervallen doordat de belanghebbenden den door het Zelfbestuur gestelden termijn tot afkoop of conversie onbenut hadden doen voorbijgaan.

De Sultan had volgens den Riouwschen adat het beschikkingsrecht over den grond, dat namens hem ook door zijne vertegenwoordigers, de Amirs, uitgeoefend werd.

Om tot ontginning van een stuk „woeste grond" te kunnen overgaan heeft de Inlander een „soerat tôbas" van het betrokken districts- of onderdistrictshoofd noodig, voor het verkrijgen waarvan eene kleine vergoeding ten bate van de nêgri-kas verschuldigd is. De vergunning tot ontginning vervalt, indien binnen één jaar geen daadwerkelijk begin met het ontginnen is gemaakt. Blijkt na drie jaren, dat het aangevraagde stuk grond behoorlijk in exploitatie is gebracht, dan kan de „soerat tôbas" tegen een „soerat grant" (van het Engelsche woord „grant") als bewijs van erfelijke bezitsrechten ingewisseld worden. Deze „grants" worden door de districtshoofden onder toezicht van de Europeesche bestuursambtenaren verleend; zij zijn, voor zooveel mogelijk, van behoorlijke schetskaartjes voorzien en worden in een daarvoor bestemd register ingeschreven.

Over de door de bevolking aangegane verbintenissen betreffende haar grondbezit ontstond vaak geschil ten aanzien van den aard dier transacties. Ten einde het karakter van dergelijke

overeenkomsten zooveel mogelijk vast te leggen zijn bij Ind. Stb. 1913 no. 243 vastgesteld „Regelen nopens de registratie van overeenkomsten tusschen Inlanders, ten doel hebbende vervreemding of het verbinden voor schuld van met Inlandsche rechten bezeten gronden in Riouw en Onderhoorigheden."

Onder het Inlandsche vorstenbestuur zijn vele Chineezen, hetzij door koop, hetzij door eene andere transactie met de Inlandsche bevolking en ook door eigen ontginning in het bezit van klapper- (in de Poelau-Toedjoeh) zoomede sagoe- (op Lingga) aanplantingen geraakt. Ter bevestiging van hun te goeder trouw verkregen bezit en van het karakter daarvan werden den belanghebbenden huuracten met daarbijbehoorende schetskaarten uitgereikt, waaraan de betaling van eene jaarlijksche retributie aan het Zelfbestuur (later aan het Gouvernement) verbonden werd.

Van een eenigszins ander karakter zijn weder de rechten, die de Chineezen uitoefenen op de door hen voor de gambir- en pepercultuur gegeoccupeerde gronden. Tegen voldoening van zekeren pachtschat hadden de Chineezen als het ware de volle vrijheid tot het aanleggen van gambirtuinen en tot het ontginnen der voor de cultuur benoodigde wisselgronden. Toen op het gebied, waarin die tuinen gelegen zijn, na de inlijving van het Sultanaat, ook de agrarische bepalingen van het Gouvernement van toepassing werden, moest met den bovengeschetsten toestand gebroken worden. Aan het ontginnen van terreinen, ook voor wisselgronden, zou o.a. voor niet-Inlanders het bezit van een wettigen titel op den grond moeten voorafgaan. Eene onmiddellijke doorvoering van dat beginsel zoude echter gelijk gestaan hebben met de vernietiging van de geheele gambircultuur, daar met het aanvragen en verkrijgen van „erfpacht" of „huur" van de honderden in exploitatie zijnde tuinen eenige jaren zouden heengegaan zijn, terwijl het voortbestaan van het gambirbedrijf slechts bij een ongestoorden voortgang van het ontginnen der wisselgronden mogelijk is. Om daaraan tegemoet te komen is een overgangstoestand in het leven geroepen, waarbij, onder door den Resident vast te stellen voorwaarden, aan de bestaande gambirondernemers toegestaan wordt om op den ouden voet met het ontginnen van wisselgronden voort te gaan, mits zij tot het verkrijgen van een agrarischen titel op het voor hun bedrijf noodige areaal zoo spoedig mogelijk voorloopige aanvragen indienen en zorg dragen, dat deze binnen vier jaar door definitieve, met behoorlijke schetskaarten gevolgd worden. Intusschen wordt van alle tuinen cijns betaald en wel ƒ 1.40 = $ 1 (voor de groote) en ƒ 0.70 = $ 0.50 (voor de kleine) 's maands.

Een derde soort van grondoccupatie door Chineezen, die met onze agrarische wetgeving in strijd is, bestaat uit het gebruik van den grond voor de oprichting van woon- en winkelhuizen en wel op ongeveer vijfhonderd verschillende nederzettingen. Deze aangelegenheid wordt thans beheerscht door de in de Ind. Stb. 1918 nos. 367 en 368 opgenomen regelingen. Onder het Inlandsch Zelfbestuur werd voor dergelijk gebruik van den grond huur geheven, welke heffing door het Gouvernement voorshands is overgenomen (zie sub *b* der van het Inlandsch bestuur overgenomen belastingen).

Voor het drijven van groote ondernemingen van landbouw- of boschexploitatie (houtaankap) dan wel mijnbouw werden door het Inlandsche Zelfbestuur „concessie's" verleend. Na de inlijving van het Sultanaat Lingga-Riouw hebben de aldaar van kracht zijnde concessies hunne rechtsgeldigheid behouden. Conversie van „concessie" in „erfpacht" is, onder zeker voorbehoud, in dat gebied toegelaten.

De oudste in de residentie Riouw op eene concessie werkende landbouwondernemingen zijn in het landschap Indragiri, namelijk „Soengei Lala", „Aer-Moelik" en „Djapoera", alwaar rubber en gambir verbouwd worden. Het oorspronkelijke doel was er tabak te telen, doch dat is op eene totale mislukking uitgeloopen.

Tijdens het tijdperk der bijzonder hooge rubberprijzen verrezen op de eilanden nabij Singapore verscheidene estates, toebehoorende aan met vreemd kapitaal werkende personen of maatschappijen. De voornaamsten daarvan zijn die der maatschappijen „Boelan" of „Bulang", „Galang", „Bintan" en „Noembing", alwaar, behalve rubber, ook klappers verbouwd worden.

Voor de concessie's wordt cijns van hoogstens $ 1. — = ƒ 1.40 per bouw betaald.

Andere concessies betreffen houtaankapondernemingen, de tankinstallatie op het eiland Samboe en de mijnontginning op het eiland Singkèp (Zie onder Bevolking, middelen van bestaan).

Onderwijs. De eerste Gouvts. Europeesche lagere school in dit gewest werd in 1857 opgericht. Vóór dien werd onderwijs gegeven in een aan den oud-Resident van Riouw, H. Cornets de Groot, daarvoor in huur afgestaan gebouw. De huurprijs werd echter niet getoucheerd en groeide aan tot een fonds, bestemd om de ouders van arme schoolkinderen financieel te steunen. Dit Cornets-de-Grootfonds is thans aangegroeid tot ruim ƒ 17.000.—, waarover ten nutte van de Christengemeente te Riouw en in de eerste plaats in verband met opvoedings- en onderwijsbelangen kan beschikt worden. Zie verder het artikel ONDERWIJS.

Literatuur: Bijdragen tot de kennis der residentie Rio, Tijds. v. N.-I. 1853, I, bl. 381; Bijdragen tot de geschiedenis v. h. Rijk v. Lingga en Riouw, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. Nieuwe S. I, 1855, bl. 411; C. P. Tiele, De Europeërs in den Maleischen archipel, 's Grav. 1879—1886; Tiele en Heeres, Bouwstoffen, 's Grav. 1886—1895; Netscher, De Nederlanders in Djohor en Siak, Batavia 1870; Heeres, Colenbrander en Van der Chijs, Dagregister van het Kasteel Batavia, Batavia 1887—1899; De Waal, Indische financiën, 's Grav. 1876—1884; W. P. Groeneveldt, Notes on the Malay Archipelago, Verhandelingen Bat. Gen. van K. en W. deel 39; Poelau Loos, Tijds. v. N.-I. 1869, I, bl. 443; Nog iets over Poelau Loos, Tijds. v. N.-I. 1869, II, bl. 120; P. H. van der Kemp, De commissiën v. d. schout-bijnacht C. J. Wolterbeek naar Malakka en Riouw, Bijdr. t. T. L. en Vlk. v. N.-I. 6e vlgrks. dl 7, bl. 1; Dezelfde, De Singapoorsche Papiaroorlog, Bijdr. t. T. L. en Vlk. v. N.-I. 6e vlgrks. dl 5, bl. 389; C. van Angelbeek, Korte schets v. h. eiland Lingga, Verh. Bat. Gen. dl II, bl. 5; G. F. de Bruyn Kops, Schets v. d. Riouw-Lingga archipel, Nat. Tijds. v. N.-I. IV, bl. 41; E. Netscher, Beschrijving van een gedeelte der residentie Riouw

Tijds. v. h. Bat. Gen. II, 1854, bl. 108; De Karimon Eilanden, Tijds. v. N.-I. 1855, I, bl. 146, 238; Singkep een tin-eiland, Tijds. v. N.-I. 1890, I, bl. 152; Bijzonderheden nopens de vrijhaven Riouw in Oost-Indië, De Recensent, ook der recensenten Dl 32, II, 1830, bl. 440; S. A. Buddingh, Nederlands Oost-Indië, Reizen 1852—1857, III; E. Netscher, Togtjes in het gebied van Riouw en Onderhoorigheden, Tijds. v. h. Bat. Gen. 4e S. III, bl. 233, 357; Nat. Tijds. v. N.-I. XXVI, bl. 312; Sieburgh, De krijgsverrichtingen tegen den Panglima besar van Reteh, De Gids, 1859, bl. 304 v. en 327; J. M. Brevet, De expeditie van Reteh (Lingga) door de Marine in 1858, waarvan voorafgaat: Een beknopt overzicht der diensten van de oorlogsschepen in het station Riouw-Lingga en van de aanraking der O.-I. C. met het rijk Djohor; Oranjenummer van het Marineblad, 31 Aug. 1898, bl. 211; J. G. Schot, De Battam-archipel, Ind. Gids, 1882, II, bl. 25, 161, 470, 617, 1883, I, bl. 201; J. A. C. Oudemans, Geographische ligging van punten in den Riouw- en Linggaarchipel, Nat. Tijds. v. N.-I. XXXIII, bl. 251; J. G. Schot, Het stroomgebied der Kateman, Tijds. v. h. Bat. Gen. dl 29, 1884, bl. 555; J. G. Schot, Bijdrage tot de kennis van Oud-Bintan, Tijds. v. h. Bat. Gen. dl 32, 1889, bl. 602; R. Schuiling, Nederland tusschen de tropen, bl. 335; H. B. de Boer, Beschrijving v. h. stroomgebied v. d. rivieren in h. Rijk v. Indragiri, Tijds. Aard. Gen. 2e S. dl VII, 1890, bl. 557; A. L. van Hasselt en H. J. E. F. Schwartz, De Poelau Toedjoeh, Tijds. Aard. Gen. 2e S. dl XV, 1898, bl. 21; P. J. van der Stok, Winds and weather Tides and Tidalstreams in the East-Indian Archipelago; Zeemansgids v. d. Oost-Ind. archipel, dl II, bl. 208 en 229; Riouw- und Lingga-Archipel, Annalen der Hydrographie XXVII (1899), bl 81—89, 123—136; Jaarb. v. h. Mijnw. in N.-I. 1872, 1e Jrg. II, bl. 73, 127; 1877, 6e Jrg. II, bl. 145; Ind. Gids, 1882, II, bl. 35; Nat. Tijds. v. N.-I. IX, bl. 327; XX, bl. 178; XXIII, bl. 487, 540; XXIV, bl. 225; XXXI, bl. 448; P. G. Krause, Verzeichnis einer Sammlung von Mineralien und Gesteinen aus Bunguran und Sededap im Natuna-archipel. Samml. des Geol. Reichs-Mus. in Leiden, Ser. I, Bd. V, bl. 221; Iets over de residentie Riouw, Aardr. Weekbl. 1878 no. 29 en 30; O. Mohnicke, Die Chinesen in Niederländisch Indien, Globus, dl 37, 1880, no. 17; D. Herklotz, Die Orang Sekah und das Piratenwesen im Indischen Archipelagus, Globus, dl 13, 1868, no. 5; A. F. P. Graafland, Schets der Chineesche vestigingen in de afd. Karimon, Bijdr. t. T. L. en Vlk. v. N.-I. 5e vlgrks. dl 3, bl. 505; J. W. Young, De wetgeving ten aanzien v. geheime genootschappen onder de Chineezen in de Straits-Settlements en Ned. Ind., Tijds. v. N.-I. 1890, I, bl. 179, 241; G. F. de Bruyn Kops, Lijst v. boomen en planten in de residentie Riouw, Tijds. v. h. Bat. Gen. II, 1854, bl. 272; Plantaardige vetsoorten v. Riouw, Tijds. ter bev. v. Nijverh. 1872, bl. 320; Nat. Tijds. v. N.-I. III, bl. 345; XX, bl. 86, 142, 179; XXIV, bl. 244, 453, 471, 481; XXVI, bl. 429; XXXIV, bl. 224; G. F. de Bruyn Kops, Fauna der residentie Riouw, Tijds. v. h. Bat. Gen. III, 1854, bl. 480; P. Bleeker, Ichthyologische fauna van Riouw, Nat. Tijds. v. N.-I. II, bl. 469; Dezelfde, Ichthyologische fauna v. Singapore, Nat. Tijds. v. N.-I. III, bl. 51; Zeevisscherijen langs de kusten der eilanden v. N.-I. Tijds. v. Nijv. en Landb. in N.-I. XXVI, 1882, bl. 73, 157, 257, 313; Günther, Novitates zoologiae, II, bl. 499; Die Preussische Expedition nach Ostasien, zoolog. Theil, bl. 406; Ann. and Mag. of Nat. Hist. 1894, bl. 453. Varia, Tijds. v. N.-I. 1853, I, bl. 71; J. E. Teysmann, De gambierkultuur, Tijds. Nijv. en Landb. in N.-I. XIX, 1874, bl. 169, 295; Dr. D. W. Horst, Eene kunstmatige eendenbroeierij, Tijds. Nijv. en Landb. in N.-I. XXXVII, 1888, bl. 479—484; Over de gambier- en pepercultuur, Tijds. v. Nijv. en Landb. in N.-I. I, 1854, bl. 136; B. W. F. Fokker, De inlandsche kunstnijverheid in den Riouw-Archipel, Tijds. v. Nijv. en Landb. in N.-I. XLIX bl. 369; Een maatschappij tot ontginning v. Batjan, Bisschop Grevelink, Indische Handelsproducten, Ind. Gids, 1880, II, bl. 989; Sedjarah Malajoe of de Maleische kronieken naar de uitgave van Abdoellah bin Abdoel Kader Moensji, 1884; Nederlandsche zeekaarten; nos. 38 en 39 Zuidelijk gedeelte van de Chineesche zee, Blad I en II, 1 : 1.000.000; Nos 40 en 41 Riouw en Lingga Archipel, Blad I en II, 1 : 250.000; no. 105 Straat Doerian en nabij liggende vaarwaters, 1 : 100.000; no. 42 straat Riouw, 1 : 100.000; no. 46 Lingga archipel Noordblad, 1 : 125.000; no. 47 Lingga archipel Zuidblad, 1 : 125.000; no 106 Straat Boelan, 1 : 50.000; nos. 44 en 45 vaarwaters en ankerplaatsen in den Riouw en Lingga archipel, Blad I en II; no. 147 Zuid-Chineesche zee Anambas en Natoena eilanden, 1 : 500.000; no. 181 Anambas-eilanden, 1 : 147.600; no. 182 Noordoostelijke groep, 1 : 147.600; no. 280 Noord en Groot Natoena-eilanden, 1 : 200.000; no. 331 Groot Natoena, 1 : 100.000; no. 332 vaarwaters en ankerplaatsen nabij de Noord en Groot Natoena-eilanden; no. 281 Tambelan- en Badas-eilanden, 1 : 200.000; no. 282 Westkust Borneo, Blad. I, 1 : 200.000; no. 333 Vaarwaters en ankerplaatsen nabij de Zuid-Natoena-eilanden.

G. F. d. B. K.

RIOUWLAMA. Voormalige woonplaats van den Sultan van Lingga, Riouw en Onderhoorigheden en dien rijksgrooten op het eiland Bintan Oostwaarts van Tandjoeng Pinang gelegen. Zie BINTAN, RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN en TANDJOENG PINANG.

RIVIEREN. Insulinde, de grootste archipel der aarde, bevat ook de aanzienlijkste rivieren van alle eilanden ter wereld; aanzienlijk zoowel door hunne lengte als door hunne watermassa, breedte en diepte. Evenwel komen deze groote stroomen alleen op Borneo, Sumatra en Nieuw-Guinea voor, de eenige eilanden waar zich uitgestrekte laaglanden hebben gevormd; de groote rivieren dragen er dan ook bijna geheel het karakter van laaglandstroomen.

De grootste rivier van den Indischen archipel, de Kapoeas, heeft eene lengte van 1143 K.M. en overtreft dus verre den langsten stroom van Frankrijk, de Loire (930 K.M.) en zelfs de Weichsel (1050 K.M.); de Rijn is 1360 K.M. lang. De Barito staat niet veel bij de Kapoeas achter. Voor Sumatra's grootste rivier, de Batang Hari, wordt eene lengte van 800 K.M. opgegeven, zoodat zij de Po (672 K.M.) en zelfs de Seine (776 K.M.) zou overtreffen. Terwijl nauwkeurige gegevens voor de lengte der meeste rivieren buiten Java nog ontbreken, is het met de kennis van de oppervlakte der stroomgebieden nog slechter gesteld. Gering in verhouding tot de lengte is dat opper-

vlak bij de evenwijdig stroomende rivieren der Sumatraansche laagvlakte, benoorden de Batang Hari, en bij de nog regelmatiger parallel gaande stroomen van Borneo's Zuidkust, de Barito inbegrepen. Aanzienlijker is de breedte en daardoor de grootte van het stroomgebied bij de Batang Hari (47500 K.M.²) [1]) en de Moesi (61200 K.M.²) [1]) bij de Mahakam en vooral bij de Kapoeas. Voor de laatste geeft Molengraaff op 102.000 K.M.²) [2]); bij dat voor den Rijn (157.000 K.M².) staat dit cijfer aanzienlijk achter. Bij de groo ste rivier van Java,de Solo,is de oppervlakte 15500 K.M.² [3]), bij de Brantas 9570 K.M.² [3]).

De waterscheidingen tusschen de stroomgebieden vertoonen hier en daar in de laagvlakten onderbrekingen, waardoor bifurcaties mogelijk worden. Zeer veelvuldig zijn deze echter niet; men vindt ze in het moerassige deltaland aan weerszijden der Moesi en, reeds veel hooger stroomopwaarts, van de Barito naar de Kapoeas Moeroeng.

De hoofdwaterscheidingen, die de stroomgebieden scheiden, welke tot verschillende zeeën behooren, hangen in hunne hoofdrichting uit den aard der zaak van den vorm der eilanden en de richting der bergketenen af. Niet alleen Sumatra, waar het lange ketengebergte de waterscheiding tusschen oceaan en binnenzee draagt, is in dit opzicht een zeer eenzijdig eiland, maar ook, hoewel in mindere mate, Java, waar toch het gebergte in het Oosten zoo verbrokkeld is. Het stroomgebied der Brantas blijft zelfs op één plaats, bij de baai van Gëmah, niet veel meer dan een kilometer van de Zuidkust verwijderd.

Op Borneo heeft de richting der hoofdwaterscheidingen langen tijd aanleiding gegeven tot een zeer verkeerde voorstelling van het bergland. Oude kaarten van Europa plachten een bergketen dwars door Rusland van den Oeral naar de Karpaten te teekenen ter voldoening aan het dwaalbegrip, dat de waterscheiding tusschen groote stroomgebieden steeds een lijn van aanzienlijke bodemverheffing moet volgen. Om dezelfde reden werd de hoogte van hydrographische centra, waarvan belangrijke rivieren uitgaan, als de Waldaihoogten en het Fichtelgebergte, sterk overdreven. Gelijksoortige dwaling heeft in onzen tijd het bergland van Borneo doen teekenen als eene ster met vijf stralen, totdat Molengraaff aan dit dwaalbegrip een einde maakte [4]). Een van Noord naar Zuid gerichte keten, die de waterscheiding tusschen Kapoeas en Mahakam en Zuidelijker tusschen Mëlawi en Barito zou vormen, bestaat niet. De Mëlawi en de Djolooi, de voornaamste bronrivier van de Batang Moeroeng of Barito, stroomen in tegengestelde richting in hetzelfde lengtedal, gelegen tusschen het Schwaner-gebergte en het Madi-plateau; de waterscheiding is slechts een toevallige, evenals die tusschen Mahakam en Kapoeas, welke beide hunne bronnen in het Boven-Kapoeasketen-gebergte hebben.

Het eenvoudigste type der rivieren is dat, waarbij men den loop verdeelen kan in boven-, midden- en vlakteloop; in den bovenloop hebben uitschuring en wegvoering van stoffen verreweg de overhand boven ophooping en afzetting; het verval is er groot en onregelmatig; er zijn nog hindernissen te overwinnen en het normale verval is nog niet bereikt. Daardoor ontstaan zoowel stroomversnellingen, watervallen en draaikolken, die met behulp van rolsteenen erosieketels, fraai cylindervormige kuilen in het rivierbed uitschuren, als rolsteeneilanden en rolsteenbanken. In den middenloop wisselen uitschuring en neerlegging plaatselijk af, maar zijn beide niet aanzienlijk en houden elkander in het algemeen in evenwicht; het verval is regelmatiger, stroomsplitsing komt nog niet voor. In den benedenloop is het verval ook regelmatig, maar zeer gering, en daardoor de sedimentatie aanzienlijk, zoodat groote bezinkingsbanken aanleiding geven, dat de rivier herhaaldelijk haar stroombed verlegt. Zoo ontstaan eilanden, doode rivierarmen, en bij den mond veelal splitsing tot deltaarmen.

Tot dit type wordt het meest genaderd door vele rivieren aan de Oostkust van Sumatra en aan de Zuidkust van Borneo. Alleen zijn er onder de eerste, waarbij een deel van den bergloop een afwijkend karakter vertoont, doordat zij in kalmeren loop een lengtedal doorstroomen; zoo de Moesi, de Kwantan. De Kapoeas daarentegen en eenigermate ook de Mahakam, vertoonen eene afwijking, doordat de middenloop en de benedenloop zich herhalen [1]). Bij de Solo, die nagenoeg geheel een vlakteloop heeft, is deze door het doorbrekingsdal door de middelste tertiaire heuvelrij van Oost-Java, tusschen Ngawi en Ngloewak, in tweeën gedeeld. De Brantas is vooral gekenmerkt door de merkwaardige omstandigheid, dat zij achtereenvolgens naar alle vier de hoofdrichtingen van het kompas gericht is, iets wat wel met geene andere rivier op aarde het geval zal zijn.

Onder de kleinere stroomen zijn er ook eenige, die de afvloeiing vormen van lengtedalen of in de bergen ingesloten hoogvlakten. Aldus op Sumatra o.a. die aan de N. helft der Westkust, op Java de Tji Taroem, de Tji Manoek, Toentang, Tandoewi, Sërajoe, op Celebes verscheidene.

Sommige rivieren hebben een zeer eenzijdig stroomgebied. Onder de grootere is het duidelijkst voorbeeld daarvan de Mahakam, die schier al hare grootere zijrivieren van de Noordzijde ontvangt. Omgekeerd ontvangen Moesi en Batang Hari de meeste van het Zuiden. Kampar en Rokan ontstaan uit twee nagenoeg even lange en waterrijke stroomen; ook Panei en Bila zijn tweelingstroomen met een gemeenschappelijke monding.

In een gebied als de archipel, waar de meeste

[1]) Verslag nopens een ingesteld irrigatie-onderzoek op Sumatra door J. van Tubergen. (Verslag B. O. W. 1913, B, Bijl. I, blz. 9).

[2]) Geologische verkenningstochten in Centraal-Borneo, 1900, bl. 489.

[3]) Th. Alons, Rapport nopens het voorloopig hydrologisch onderzoek van het Brantasgebied (Archief v. d. suikerindustrie in N.I., 1913, blz. 658).

[4]) Handelingen van het 5e Nat. en Gen. Congres, 1895, bl. 505.

[1]) Zie voor de Kapoeas de belangwekkende uiteenzettingen van Molengraaff, Geol. Verkenningstochten 489 v. Uitvoerig handelt deze ook over de vorming van rolsteenbanken (karangans), bl. 500 v. Voor de Mahakam Molengraaff in Handl. Nat. en Geneesk. Congres, blz. 700 v.

streken een scherp afgescheiden regentijd en drogen tijd hebben, zal ook het vermogen der meeste rivieren een duidelijke jaarlijksche periode vertoonen. Geregelde waarnemingen omtrent den waterafvoer zijn alleen voor eenige rivieren van Java verricht, het best voor de Solo en de Brantas (Verslag nopens de werken in de Solovallei, 1900; Verslag der Openbare Werken in 1894). In den Oostmoesson bedraagt beider afvoer slechts eenige tientallen M³. Ziet men evenwel zulk een rivier in den benedenloop, dan meent men een statigen stroom voor zich te hebben. Het zeer alibhoudende water verbergt de ondiepten voor het oog; prauwen van aanmerkelijke grootte varen op en af, in het eerste geval door mannen getrokken, ook wel geboomd, in het laatste door een paar man geroeid, maar voornamelijk door den stroom voortgestuwd. De breedte bedraagt een honderdtal meters tusschen de aanzienlijke dijken. Maar de illusie verdwijnt plotseling als een der prauwen midden in de rivier blijft liggen en de bemanning overboord stapt, waarbij zij niet verder dan tot de knieën in het water komt te staan. De vaargeul bezit hare ondiepste plaatsen waar ze ze zich van den eenen oever naar den anderen slingert en dit doet ze zeer dikwijls. De prauw blijft er wachten tot zich een aantal gelijkgezinde vaartuigen vereenigd hebben en de bemanningen tijgen gemeenschappelijk aan den arbeid, het uitdiepen der geul waartoe zij een houten schop door het zand trekken" [1]).

Een kenmerkende trek der Indische rivieren is de bandjir, de plotselinge was tengevolge van heftige regenbuien. Aan de benedenhelling en den voet van de bergen, waar de dalen en ravijnen niet zeer diep zijn, vertoonen de bandjirs het vreeselijkst hun vernielend karakter. In de te voren dikwijls ledige bedding komt de watermassa aan als een door modder grijsgekleurden muur, rotsblokken en boomstammen van de zijhellingen meevoerend, ja dikwijls inlandsche huizen meesleepend, als het stroombed niet breed genoeg is om den vloed geheel te bergen. Cultuurondernemingen geven elkaar op Java dikwijls door telegraaf of telefoon van het naderen van een bandjir kennis; de stand der Brantas te Kediri wordt dagelijks naar de stuw van Lengkong getelegrafeerd, bij hooge standen zelfs driemaal per dag. Gewoonlijk houdt de hoogste stand in de bergbeken slechts kort aan, maar duurt het eenige uren, eer het mogelijk is ze weer te doorwaden. In den benedenloop, ook der kleinere rivieren, gaat de rijzing langzamer en ook de stilstand duurt langer en de daling is geleidelijker. Bij grootere stroomen verlengen zich al deze tijden aanzienlijk en verkleint zich de was.

Terwijl vele kleine rivieren in de bergravijnen nagenoeg of geheel uitdrogen in den drogen tijd, bevatten andere altijd vrij veel water. Zij kunnen dat te danken hebben aan verschillende oorzaken: de groote uitgestrektheid van het bovenstroomgebied; of de ligging daarvan in eene regenrijke bergstreek, die ook in den Oostmoesson water ontvangt; of de aanwezigheid van waterrijke bronnen, die door het grondwater eener uitgebreide landstreek gevoed worden. Zulke bronnen komen vooral voor aan den voet van die vulkanen, welke uit losse, grove tuffen en poreuze lavastroomen bestaan.

[1]) Veth, Java, 2e druk, III, 155

Melchior heeft getracht [1]) de waarschijnlijk hoogste standen der rivieren in eene formule te brengen, naarmate van grootte, vorm en helling van het stroomgebied en de grootst waargenomen regenvallen; dat de poging niet in allen deele goed geslaagd is, heeft hij, waarschijnlijk terecht, aan den invloed van niet in rekening gebrachte oorzaken, als de aan- of afwezigheid van bosschen, de meerdere of mindere doordringbaarvan den bodem, toegeschreven [2]). Hoe aanzienlijk de bandjirs der Indische rivieren, en vooral die der kleine, in verhouding tot de grootte van het stroomgebied zijn, blijkt uit een vergelijking met den hoogsten bekenden stand der Maas bij Grave:

	Stroomgebied in K.M.² *)	Waargenomen max.-afv. in M³.
Maas bij Grave ..	± 20.000	2400
Solo bij Ngloewah.	± 10.000	2700
Brantas bij Kediri.	± 5.000	1700
Sérang	± 845	2000
Tjomal.....	543	1500
Genteng.....	178	1190
Sragi	185	332

De beide laatste zijn buren, maar de Genteng heeft den bovenloop in mergelgesteente, de Sragi grootendeels in vulkanisch gesteente, waarin veel meer water wegzakt.

Een voorbeeld van een rivier, die zeer krachtig bandjirt, is de Embaloch, een Noordelijke zijtak van de Kapoeas. In een enkelen nacht „wies de rivier 5½ Meter en bij het aanbreken van den dag zagen wij den helderen bergstroom van gisteren veranderd in een vuilgele watermassa, die in razende vaart voorbijstoof, groote massa's hout met zich voerend" [2]). Deze rivier doorstroomt eerst een lengtedal in het hooggebergte, waar de regenval zeer aanzienlijk is, en waarvan de richting, van West naar Oost, bovendien samenvalt met die waarin de zware onweersbuien aldaar meestal plaats hebben; daarna moet de geheele watermassa door een betrekkelijk kort dwarsdal worden afgevoerd.

Sommige rivieren overstroomen telken jare periodiek hare oevers in den benedenloop, als de Kapoeas, de Mahakam, de Solo. De eerste twee hebben jaarlijks reusachtige overstroomingen in haar eersten vlakteloop. De Kapoeas zet aldaar een gebied onder water van ongeveer 6500 K.M.². De uitgestrekte meren, die na den afloop van het water overblijven, drogen, behoudens de diepere geulen, geheel uit in tijden van langdurige droogte.

Behalve de stroomsplitsing is ook de maeandervorming een kenmerk van den vlakteloop der Indische rivieren. Buitengewoon talrijk zijn de oude afgesneden armen bij de rivieren van Borneo; ze heeten er evenzeer danau's als andere meren. De geulen, die de bochten afsnijden, worden pintas (van het Mal. werkwoord pintas, den weg afsnijden), antasan of tëroesan (d. i. beide: de rechtste of kortste weg) genoemd. Bij de Solo zijn de meeste armen dichtgeslibd en in cultuur gebracht. De ligging der desa's op hoogere

[1]) Tijdschr. v. h. Inst. v. Ing. Afd. Ned.-Indië, 1895—'96, bl. 15.

[2]) Vgl. Veth, Java, 2e druk, III, 154—'5.

[2]) Molengraaff, Verkenningstochten, 174.

*) Boven het punt waar de afvoer gemeten werd.

strooken aan weerszijden geeft den oorsprong duidelijk aan. Soms loopt de districtsgrens nog langs den ouden loop, zooals dat bij de Maas nog met de provinciale grens tusschen Brabant en Gelderland en bij den IJsel met de gemeentelijke grenzen plaats heeft.

De bekende eigenschap van laaglandsrivieren, door hunne slibafzetting bij overstrooming hoogere strooken langs de oevers te vormen, komt ook in deze laagvlakten veelvuldig voor. Bij de Solo is het terrein vlak langs de rivier gemiddeld 1 M. hooger dan 100 M. eraf.

Het slibgehalte der meeste tropische rivieren is zeer groot, bij dat der Europeesche vergeleken. Waarnemingen zijn daaromtrent alleen weer van de Solo en Brantas bekend. Het Solo-water is gemiddeld ruim 60 maal meer met slib bezwangerd dan dat van den Rijn.

Reusachtige zandverplaatsingen hebben bij groote bandjirs plaats, vooral bij die, welke vergezeld gaan van aardschuivingen tengevolge van de doorweeking der aardlagen door de regens. Het beruchtste voorbeeld is de watervloed, die in Februari 1861 Midden-Java, vooral Bagëlën, bezocht en waarbij in drie dagen een regenmassa van bijna 1 M. hoogte viel. In sommige rivieren steeg het water tot 18 M. boven den gewonen stand. Bijna overal in Bagëlën was het groen van den plantengroei verdwenen en had plaats gemaakt voor een kalen vaalrooden bodem; in de bergen was de bovenste aardlaag naar omlaag gegleden, met velden, koffietuinen, boomen en al; de vlakten waren onder een onmetelijke massa slib bedolven. Nagenoeg alle bruggen en waterleidingen werden vernield. Gansche dorpen verdwenen spoorloos met hunne huizen, boomen, vee en bewoners; duizenden menschen en dieren kwamen om (volgens de beschrijving van een ooggetuige, den hoofdingenieur G. A. Pet, geciteerd door De Meyier, Bevlociingen, bl. 81).

Deltavorming komt in den Archipel zeer veel voor. Evenwel heeft Molengraaff er de aandacht op gevestigd [1]) dat, wat Borneo betreft, de voorwaarden voor deltavorming toch niet onverdeeld gunstig schijnen te zijn; aan de West- en Oostkust schijnen alleen rivieren met een groot slibhoudend vermogen in staat delta's te vormen terwijl die bij andere, b.v. de Sambas en den Batang Loepar ontbreken; aan de Zuidkust acht hij de verhoudingen nog ongunstiger, waarschijnlijk tengevolge van de sterke strooming, die er het geheele jaar door, hetzij in Oostelijke of in Westelijke richting, evenwijdig met de kust verloopt. Ook op Sumatra wisselen, zoowel aan de West- als aan de Oostkust, rivieren met en zonder delta's af. Aan de Oostkust overwegen de eerste in het Zuidelijk, de laatste in het Noordelijk deel. Dat de kust langs straat Banka volmaakt evenwijdig verloopt aan den overwal van het eiland schijnt erop te wijzen dat de stroom door deze straat een verder vooruitdringen van de Moesi-delta verhindert. Op Java is een scherp contrast tusschen de Noord- en de Zuidkust; aan de eerste vormen alle grootere rivieren delta's; aan de laatste zijn er geen te vinden, tenzij waar de kust door eilanden (Noesa Baroeng, Noesa Këmbangan) beschermd is tegen felle branding; zie Veth, Java, 2e druk, III, 84 v.; hoe sterk sommige delta's aanwassen, blijkt uit fig. 9—11 aldaar. Andere, als die van de Brantas, de Tanggoel Angin met de Kali Dëmak worden door de stroomingen gedeeltelijk of geheel in hunnen groei gehinderd. Ook Celebes heeft rivieren met en zonder delta's. Eerst nadere onderzoekingen over de voorwaarden van deltavorming zullen in de oorzaken dezer afwisseling inzicht kunnen geven.

[1]) Geol. Verkenningstochten, bl. 498 v.

De beteekenis der rivieren voor den mensch is ook in Indië zeer aanzienlijk. De laaglandsstroomen zijn meestal over aanmerkelijke lengte bevaarbaar, althans voor niet te groote vaartuigen, en dus voor den handel van belang (zie de bijzonderheden in de artikelen over de groote eilanden en de grootste rivieren). In onder cultuur gebrachte streken is de beteekenis buitengewoon groot, met name voor den rijstbouw (zie onder BEVLOEIINGEN). Ook riviervisscherij wordt veel beoefend (zie VISSCHERIJ).

Bedijking komt, meer of minder geregeld, alleen bij eenige rivieren van Java voor. Aldaar alleen heeft ook de Waterstaat met de rivieren uitgebreide bemoeienis (zie de Verslagen der Openbare Werken).

ROBINSON (CHARLES BUDD). Amerikaansch plantkundige, geboren te Picton (Nieuw-Schotland) 26 October 1871, ontving zijn eerste onderwijs in zijn geboorteplaats en in Halifax en was in de jaren 1897 en 1898 student aan de Universiteit te Cambridge, en daarna leeraar aan een school te Picton. In 1899 ging hij te New-York aan de Columbia-Universiteit in de plantkunde studeeren, was daar tevens assistent aan de New-York Botanical Garden en behaalde den doctorsgraad in plantkunde aan de Columbia-Universiteit in 1906, waarna hij onmiddellijk een wetenschappelijke positie kreeg (Assistent-curator) aan het herbarium van den Botanischen tuin. Daar hield hij zich bezig met het bewerken van een groote collectie planten uit de Philippijnen, zoodat hij zich meer en meer voor de flora dier eilanden ging interesseeren. Deze belangstelling was aanleiding dat hij in 1908 een betrekking aannam van plantkundige bij het Bureau of Science te Manila. Drie jaar lang hield hij zich daar met verschillende studies bezig, waarover hij een aantal verhandelingen publiceerde. Van Augustus 1911 tot Dec. 1912 was hij weer aan den Botanischen tuin te New-York verbonden, doch hij keerde naar Manila terug in 1912, om bij het Bureau of Science wederom in dienst te treden. Reeds vroeger was bij hem het denkbeeld gerezen, opnieuw een studie te maken van de flora van Amboina, meer speciaal om de door Rumphius in zijn „Herbarium Amboinen e" afgebeelde soorten door het verzamelen van levend materiaal en het bestudeeren ter plaatse, beter te leeren kennen. Tot begin 1913 hield hij zich met de voorbereiding van zijn plannen bezig; tot uitvoering kwamen ze op 15 Juli 1913, toen hij op Amboina aankwam. Hij vestigde zich in de stad en maakte van daaruit zijn excursies. Den 5den December was hij, bij uitzondering zonder geleide, wederom uitgegaan, doch keerde, tegen den afspraak, des avonds niet in de stad terug. Toen hij ook de volgende dagen zich niet vertoonde, gingen de autoriteiten op onderzoek uit, waarbij ten slotte bleek dat Robinson in den namiddag van dien dag in een kleine Boetoneesche kampong, 9 mijl ten Zuiden van Ambon, vermoord was. Zijn eigenaardige kleeding en de vreemde wijze, waarop hij zich uit-

drukte, was oorzaak geweest, dat de bevolking hem had aangezien voor de legendarische „potong këpala", die naar het heet, in November en December rondloopt en menschen het hoofd afslaat. Men had Robins n toen vermoord en zijn lijk in zee geworpen.

Het groote aantal zeer nauwkeurige aanteekeningen en de reeds bijeengebrachte collecties heeft E. D. Merrill te Manila verzameld in een werk, getiteld „An Interpretation of Rumphius's Herbarium Amboinense" (Manila 1917), dat een belangrijke bijdrage vormt tot de kennis van de flora van Amboina en tevens nieuw licht werpt op de door Rumphius beschreven en afgebeelde plantensoorten.

ROCHUSSEN (JAN JACOB). Geb. te Etten bij Breda, den 23sten Oct. 1797 uit het huwelijk van J. Rochussen, directeur der accijnzen in N.-Holland, met A. J. Erbervelt. In 1814 controleur der directe belastingen in het buiten-arrondissement van Amsterdam, werd hij 22 Jan. 1826 secretaris van de Kamer van koophandel en fabrieken te Amsterdam, 10 Aug. d.a.v. entreposeur aldaar, 18 Juli 1828 directeur van het Amsterdamsche entrepôtdok. Den 21en Dec. 1831 benoemd tot lid van het college van gecommitteerden tot de zaken van den Rijnwaard, was hij 8 Maart 1837 commissaris voor de onderhandelingen te Berlijn; 14 Nov. 1839 werd hij raad van legatie en 30 Juni 1840 Minister van Financiën, uit welke betrekking hij 14 Juni 1843 op verzoek eervol ontslagen werd en tegelijkertijd benoemd tot buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister bij het hof van België. Tot Gouv.-Gen. benoemd (5 Febr. 1845), aanvaardde hij het bestuur 30 Sept. d.a.v.; 12 Mei 1851 trad hij als landvoogd af. In 1852 tot lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal gekozen, legde hij het mandaat in Febr. 1857 neder, doch trad spoedig daarna (18 Maart 1858) als Minister van Koloniën op. Opnieuw tot lid der Tweede Kamer gekozen (Nov. 1864) nam hij zitting tot Sept. 1869; hij overleed te 's Gravenhage 21 Jan. 1871. Rochussen fungeerde van Mei 1853 tot Maart 1858 als 's Konings commissaris bij de Ned. Handelmaatschappij. Hij publiceerde de volgende geschriften: Verdediging der regten van Nederland tegen de aanmatigingen van Groot-Brittannië, Amst. 1836; Toelichting en verdediging van eenige daden van mijn bestuur in Indië, 's Hage 1853; Het wetsontwerp op de part. cultuurondernemingen in N.-I., 's Hage 1862; Du régime des colonies Hollandaises, Brux. 1864; Daniel Hooibrink's kunstmatige bewerking en bevruchting van granen en boomen en hare toepassing op cultures in Indië, 's Hage 1864 en eene mededeeling over de kinacultuur op Java in Bull. de la Soc. impér. d'acclimatation, Paris, Mai 1863.

Tijdens het bestuur van Rochussen moesten kleine onlusten in het Bantamsche worden bedwongen; in Palembang brak in de binnenlanden verzet uit, evenals op Borneo's Westkust, waar tegen de Chineezen moest worden opgetreden. Een drietal expeditiën op Bali leidden tot de onderwerping der vorsten en tot de inlijving van een gedeelte van het eiland bij het Gouv. grondgebied. Een eskader tuchtigde de Soeloe-eilanden wegens gepleegde zeerooverijen; van een tweeden tocht moest worden afgezien omdat Spanje, van welks koloniaal gebied die eilanden een deel uitmaakten, zich daartegen verzette. Rochussen is de eerste Gouv.-Gen. geweest, die gebroken heeft met de politiek van onthouding in de Buitenbezittingen. Belangrijk waren de maatregelen door Rochussen ten opzichte van het muntwezen genomen, met name door de invoering van het recepissen-stelsel; eene nieuwe wetgeving werd ingevoerd en, ook ten gevolge van het uitbreken van een hongersnood in Demak en Grobogan, de lasten van het cultuurstelsel eenigszins verzacht. Tengevolge van zijn verzet tegen de bestaande verhouding tusschen de R. K. kerk en den Staat nam Rochussen het besluit tot verwijdering van den bisschop i. p. i. Grooff, met eenige geestelijken; een en ander leidde tot herziening van die betrekkingen. Eindelijk moet nog vermeld worden dat 22 Mei 1848 te Batavia een vergadering van ingezetenen werd gehouden, ten einde de Regeering te verzoeken ook in Indië gelegenheid te verkrijgen zich voor 's lands dienst te bekwamen. Ook vrijheid van drukpers, aandeel in de volksvertegenwoordiging, toepassing van het Cultuurstelsel, enz. werden behandeld in die vergadering, aan welke ten onrechte een revolutionnair karakter was toegeschreven en waarvoor reeds militaire voorzorgsmaatregelen waren genomen; zij verwekte bij het koloniaal bestuur groote ongerustheid, maar liep in volkomen orde af. In 1848 werden fondsen beschikbaar gesteld voor de oprichting van Javaansche scholen, een nieuw Burgerlijk Wetboek en Wetboek van Koophandel in werking gesteld. De vestiging van den Engelschman James Brooke als Sultan van Serawak leidde tot meerdere bemoeienis met de zaken van N. Borneo. Ook op Celebes werd krachtiger opgetreden; de G G. begaf zich daarvoor in 1849 naar Makasser en Menado, dat tot vrijhaven werd verklaard.

ROCHUSSEN-RIVIER of **MAMBÉRAMO.** Zie MAMBÉRAMO.

RODAMALA. (SOEND.) Zie NEUSHOORN.

RODJÈH. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

ROEANG. Vulkaan en eiland der Sangi en Talaud-groep; het hoogste punt (aan de O.zijde) is 725 M. De vulkaan is hoefijzervormig en naar het Z. open. Reeds in het laatst der 17e eeuw was de berg als vulkaan bekend; van een uitbarsting wordt het eerst gewag gemaakt in 1808 (Junghuhn, Java, 1255), de werking duurde vermoedelijk in 1810 nog voort. Verdere erupties en steenregens zijn bekend uit 1836 (of 1840), 1856, 1870, 1871 (3 groote vloedgolven; veel menschen gedood, ook op Tagoelandang), 1874, 1904. De laatste wordt beschreven door Koperberg in Jaarboek Mijnwezen 1909 Wetensch. Ged. met kaartje en 13 foto's; zie ook referaat van Verbeek in Tijdschr. Aardr. Gen. 1911, 341). Typisch voor dezen vulkaan is de aanwezigheid van een sinterprop als bij den Mërapi op Java.

ROEBIS (MAL.). Zie PASSIFLORA QUADRANGULARIS.

ROEDIANG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

ROEDJOE. Zie TALAK.

ROEKAM ASAM (MAL.). Zie FLACOURTIA RAMONTCHI.

ROEKAM MANIS (MAL.). Zie FLACOURTIA RUKAM.

ROEKÈM (JAV., SOEND.). Zie FLACOURTIA RUKAM.

ROEKOE-ROEKOE (MAL.). Zie OCIMUM SANCTUM.

ROEKOE ROEKOE RIMBÔ (MINANGK. MAL.). Zie OCIMUM GRATISSIMUM.

ROEM-SERAM. Zie PAPOEA'S, sub IV ten eerste.

ROEMAH SÊMOET (MAL.). Zie HYDNOPHYTUM.

ROEMANA. Zie NOEMFOR.

ROEMBATI. Zie ONIN.

ROEMENGAN. Thans weinig werkzame vulkaan van 1317 M. hoogte in de Minahasa, met 500 M. wijden, diepen, nog zeer weinig geërodeerden krater, die echter in 1904 een wat verhoogde werking vertoonde in de solfataren (Koperberg in Versl. Kon. Ak. v. Wet. 1911). De eerste bestijging geschiedde door Reinwardt (Reis n. h. Oostel. ged. v. d. Ind. Arch. 555); in 1894 werd de hoofdkrater, de Mahawoe, door de Sarasin's bezocht (Entwurf, 40). De laatste eruptie heeft volgens Koperberg (l. c.) in 1789 plaats gehad, Reinwardt vermeldt 1790. De vulkaan behoort tot de zich in N.Z.richting ten W. van het Tondano-meer uitstrekkende bergreeks.

ROEMPOET (MAL.). Algemeene naam voor grassen, of voor veel op grassen gelijkende planten en onkruid. Zie in samenstellingen met roempoet ook het tweede woord.

ROEMPOET BANGGALA (MAL.). Zie PANICUM MAXIMUM.

ROEMPOET MAS (MAL.). Zie HEMIGRAPHIS.

ROEMPOET PAHIT (MAL.). Zie PASPALUM PLATYCAULON.

ROEMPOET SÊBOESOEK (MAL.). Zie CLITORIA CAJANIFOLIA.

ROEMPOET TOERI (MAL.). Zie CLITORIA CAJANIFOLIA.

ROEN (RUN). Het Westelijkste eiland der Banda-groep, ± 3 K.M.² groot, rijst steil uit zee op en is omgeven door een koraalrif. Het vormt volgens Verbeek's onderstelling met Poeloe Ai het overblijsel van één eruptiepunt, maar is grootendeels met koraalkalk bedekt. Het is ± 190 M. hoog. In den vóór-Europeeschen tijd was het goed bevolkt, bedekt met klapper- en notemuskaatboomen; de bewoners dreven een uitgebreiden handel in noten, foelie en klapperolie. De Compagnie roeide alle noteboomen uit en maakte het eiland tot een woestenij. Pas in 1875 is men met een nieuwen aanplant begonnen, die thans weer een belangrijk product levert. De bevolking bedraagt ± 140 zielen (zie H. P. Th. Witkamp in Tijdschr. Aardr. Gen. 1908, blz. 290, met kaart 1 : 20000).

ROENDÊNG. Zie BINANGA.

ROENGKOE. Zie VAARTUIGEN.

ROEPAT. Eiland in de Straat van Malaka, behoorende tot de afdeeling Bêngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Het ligt tusschen de monden van de Siak en de Rokan en wordt van het eigenlijke Sumatra gescheiden door de Straat Roepat. Het eiland wordt voornl. bewoond door enkele Orang Akit (zie aldaar).

ROEPIT. Zijrivier der Rawas, die een linkerzijrivier der Moesi is (zie SUMATRA Rivieren). Aan den mond ligt Moeara Roepit (zie aldaar).

ROEROEKOE (MAL.). Zie OCIMUM SANCTUM.

ROESA (MAL.). Zie HERTEN.

ROETENG. Standplaats van den civiel gezaghebber der onderafdeeling Midden en Zuid Manggarai der afdeeling Flores, residentie Timor.

ROEWAH, d. i. de 8e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN, A.

ROEWAJ (SOEND.). Zie PHASEOLUS LUNATUS.

ROEWAK-ROEWAK. Op Sumatra en in den Riouw-Lingga-archipel de naam van een waterhoen, *Amaurornis phoenicurus*.

ROG. Ikan pari (MAL.). Roggen behooren met de haaien tot de Kraakbeen visschen (zie onder VISSCHEN). Van de haaien onderscheiden zij zich doordat hun afgeplatten vorm en doordat de lichaamszijden omgeven worden door de geweldig ontwikkelde borstvinnen. De Zaagvisschen (*Pristis*) hebben een verlengden snuit, zijdelings met tanden bewapend. Zij leven in zee, maar stijgen hoog de rivieren op. Van de Sidderroggen (*Torpedinidae*) komt in den Archipel *Narcine timlei* Bl. Schn. voor. Deze visschen bezitten een tusschen den kop en de borstvinnen gelegen electrisch orgaan, uit vervormd spierweefsel gebouwd en uit een groot aantal naast elkaar geplaatste zuilen (electrische cellen) bestaande, waarheen sterke zenuwen loopen. Willekeurig kan de visch dit orgaan ontladen, waardoor het bevige schokken aan al wat het aanraakt kan toedienen. *Urogymnus asperrimus* Bl. Schw. is met beenige tuberkels, waartusschen langere harde doornen, bedekt. *Trygon* heeft aan den staart een langen, gezaagden stekel, die gevaarlijke verwondingen kan veroorzaken. *Trygon uarnak* komt ook in zoet water voor. De Zeeduivels of Duivelsroggen, *Myliobatidae*, omvatten vormen met zeer breede, vleugelvormige vinnen. De tanden zijn vlak en vormen een hard plaveisel. Sommige soorten bereiken reusachtige afmetingen, zooals die van het geslacht *Dicerobatis*, waar de borstvinnen twee naar voren gerichte horens vormen.

ROGODJAMBANGAN. Een zeer sterk uitgespoelde vulkaanruine op de grens tusschen Banjoemas en Pekalongan en 2175 M. hoog. Junghuhn (Java II. 247) vermeldt alleen, dat de berg in 1790 door Cornelius werd bestegen. Het terrein is nog zeer weinig onderzocht (Verbeek Java 403,417).

ROGODJAMPI. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Gêntêng, regentschap en afdeeling Banjoewangi, residentie Besoeki; met eene oppervlakte van 810 K.M². Het district telt 45 desa's met (in 1905) bijna 73000 bewoners, waaronder een 100 tal Europeanen, doch toen behoorde het district Gêntêng er nog bij. De suikerfabriek Rogodjampi is in 1914 gesloten. Veel padi wordt er geteeld.

ROKAN. Een rivier ter Oostkust van Sumatra. Zie de artikelen: SUMATRA Rivieren en verder BÊNA en OOSTKUST VAN SUMATRA.

ROKAN AMPAT KOTA. Landschap deel uitmakende van de onderafdeeling Rokan der afdeeling Bêngkalis (gouvt. O.-kust van Sumatra). Van Randjau Batoe af, eene stroomversnelling ter plaatse waar de Rokan Kiri, hier nog Batang Soempoer geheeten, zich door het Barisangebergte heenwringt, tot aan Moeara Ngaso, een rechterzijtak, wordt het stroomgebied van eerstgenoemde rivier ingenomen door het landschap IV Kota.

De IV Kota worden begrensd door de afdeeling

Loeboek Sikaping (residentie Sumatra's Westkust), de landschappen Rambah en Koento Dar Es Salam, de Tapoeng Kiri streek (behoorende tot Siak) en de onderafdeeling Boven Kampar, afdeeling L Kota (Sumatra's Westkust).

De bodem is van het Westelijke grensgebergte af tot aan Loeboek Bandahara berg- en heuvelachtig met talrijke insnijdingen en plooien. Benedenstrooms van genoemde nederzetting is het terrein golvend om in Koento Dar Es Salam vlak en verder rivierafwaarts moerassig te worden.

De geheele bevolking van het landschap IV Kota is van Minangkabauschen oorsprong. Zij is afkomstig van Rau en van de Kampar Kananstreek. De matriarchale instellingen zijn onder haar van kracht.

Onder den Radja of Linggam staan rechtstreeks de hoofden der negriën Rokan, Pandalian, Loeboek Bandahara en Ordjoeng Batoe, die den titel Bandahara voeren. Zij worden genoemd de „Andikŏ nan bĕrampat di baroeh".

In elke negri is een aantal panghoeloes, dat overeenkomt met het aantal aanwezige en door hen vertegenwoordigde soekoes; de bandahara's zijn tevens panghoeloe in hun eigen soekoe. De panghoeloes worden terzijde gestaan door hunne toekomstige vervangers, die hen bij verhindering ook vervangen, de „samboetan's"; deze doen tevens dienst als „bintara's" (Zie RAMBAH). Voorts heeft men in elke soekoe een of meer „doebalangs".

Als onderhoorigheden zijn te beschouwen de z.g. Ampat Kota di Boekit, oorspronkelijk vier, thans zes in getal, en gelegen in de stroomgebieden van de Poesoe, Pakis en Pamandang rivieren, alle linker zijtakken der Rokan Kiri, dan de Tjèpang Kiristreek, omvattende vijf negriën en een drietal niet zelfstandige dochternederzettingen, alle gelegen in het stroomgebied der Batang Mĕntawai, eene rechter nevenrivier der Batang Soempoer en ten slotte de Tjèpang Kananstreek met drie nederzettingen in het stroomgebied der Batang Tibawan, een linker-zijtak van de Soempoer. Al deze onderhoorigheden staan onder hare eigene in meerdere of mindere mate zelfstandige, doch aan den radja ondergeschikte hoofden.

Alle voornaamste hoofden der z.g. djadjahan (= onderhoorigheden) zijn: „radja kalau tiada radja" hetgeen zeggen wil, dat ieder hunner de bevoegdheden van den hoogsten waardigheidsbekleeder in het landschap mag uitoefenen in zijn eigen negri en voor zoover betreft zijne eigen onderhoorigen. Echter vervalt dit recht, zoodra de Radja zelf ter plaatse is.

De onderhoorigheid der hierbovenbedoelde nederzettingen blijkt, behalve uit de reeds aangegeven verhouding der hoofden tot den radja, nog uit de verplichting om bij de installeering van den Jang Dipĕrtoewan Sakti een buffel aan te bieden en materialen te leveren voor den bouw der radjawoning.

Wat betreft de rechtspraak, den godsdienst, den landbouw en de andere middelen van bestaan, geldt voor de IV Kota hetzelfde als met betrekking tot die onderwerpen van Rambah is gezegd.

De welvaart is, sedert de inlijving bij het Gouvts. gebied, waardoor veiligheid en orde in deze streken in de plaats zijn getreden van de twisten en oorlogjes van weleer, van lieverlede aan het toenemen; de landbouw wordt meer intensief bedreven en er heeft een vrij levendig handelsverkeer met de Westkust plaats, hetgeen door den aanleg van een transportweg naar de Kamparrivier (nu nog slechts een voetpad) ongetwijfeld zal worden bevorderd; tot het doen van opnemingen in deze richting is bereids het noodige verricht.

Geschiedenis. De Ampat Kota, thans met Koentŏ Dar es Salam, Rambah, Kŏpanoehan en Tamboesai de onderafdeeling Rokan vormende, hebben met opzicht tot die landschappen steeds eene vrijwel op zich zelf staande positie ingenomen. Kenmerkend is, dat in de IV (Mal. ampat) Kota ook voor de radja's het matriarchale erfrecht geldt.

Evenals zulks met Rambah het geval was, kwam het N.-I. Gouvernement het eerst met de IV Kota in aanraking ten tijde van de militaire actie tegen Pakih Salĕh of Toeankoe Baliau, die in het geducht versterkte Daloe Daloe als laatste Padrihoofd met straffe hand het bestuur voerde.

Bij den inval der Padri's in de IV Kota was de radja om het leven gekomen. Zijn lijk werd in de rivier geworpen. Nadat de te Daloe Daloe geplaatste Controleur in 1843 was teruggeroepen, bleef het landschap buiten bestuursbemoeienis. Een radja schijnt er langen tijd niet te zijn geweest. Dit duurde tot de verheffing van Achmad, een der rechthebbenden op de radja-waardigheid tot Jang Dipĕrtoewan Sakti. Na gedurende geruimen tijd te hebben bestuurd, droeg hij de waardigheid over op zijn jongeren broeder Hoesin, die uit deferentie hem den titel Jang Dipĕrtoewan Bĕsar aanbood.

Achmad vestigde zich te Loeboek Bandahara en toen Hoesin niet lang na zijne verheffing stierf, bleef Achmad onder den titel Jang Dipĕrtoewan Bĕsar alleen het bestuur voeren. In 1888 erkende hij de souvereiniteit van het N.-I. Gouvernement, welke erkenning echter geen verdere inmenging onzerzijds ten gevolge had, zelfs niet toen de radja, die bemind en om zijn godsdienstzin geacht was, zich gewapenderhand opwierp als beschelchter van geschillen over de radja-waardigheid in Rambah en in Kŏpanoehan. In 1896 kwam Achmad, wien men den bijnaam Jang Dipĕrtoewan Kramat had gegeven, te overlijden. Hij liet drie zoons na, van wie de tweede de hoogste waardigheid in het landschap met den titel van Jang Dipĕrtoewan Bĕsar voor zich opeischte, waardoor verdeeldheid onder de familieleden en de ondergeschikte hoofden ontstond.

Nadat in begin 1901 een Controleur in de Rokanstreken was geplaatst en door dezen ambtenaar ten slotte overeenstemming was verkregen onder alle stemhebbende hoofden, werd de rechtmatige, toen ongeveer vijftienjarige candidaat Ibrahim, kind van den oudsten zoon van Achmad, in 1903 tot Jang Dipĕrtoewan Sakti verheven, zoodat sindsdien in de IV Kota weder een éénhoofdig radjabestuur bestaat, dat te Rokan is gevestigd.

In het jaar 1905 werd door den Radja en de hoofden van dit landschap de „korte verklaring" geteekend.

ROKOK (DAOEN), bladeren, die gebruikt worden als wikkelblad voor inlandsche sigaretten. Verschillende planten leveren daoen

rokok, bv. de Arèn-palm, de Nipa-palm, Pisang, *Costus* e. a.

ROKOK SÈRIAWAN. De fijngesneden bladeren van *Mimusops Alengi* (Tandjoeng), die in droog pisangblad gewikkeld, gerookt worden tegen sakit sèriawan, een aandoening van mond- en neusslijmvlies (niet te verwarren met indische spruw).

ROMA (ROMANG). Eiland tot de Zuid-Westereilanden behoorende (zie aldaar) en meer in het bijzonder tot de Lèti-groep gerekend, groot ongeveer 130 K.M². en behoorende tot de onderafd. Wètar, afdeeling Zuid Timor en Eilanden, residentie Timor. Er behooren 7 kleine onbewoonde eilandjes toe, waarvan alleen Maoepora en Noesa Njata (Noesiata) eenigszins vruchtbaar zijn en ebbenhout, kèmoening, kajoe tjèndana (*Santalum album*) en sapanhout opleveren; de overige eilanden zijn niet veel meer dan weinig begroeide rotsen. Noesiata wordt beschouwd als het land, waar de zielen der afgestorvenen verblijven. Opdat de ziel eene zichtbare plaats zou hebben om te betrekken wanneer zij in aanraking met de levenden wil komen of wanneer dezen haar oproepen, vervaardigt men de zielebeelden, die onder het dak of in afzonderlijke huisjes, „zolders", worden bewaard. De ziel wordt opgeroepen door middel van een spijsoffer. Roma bestaat uit eenige oude vulkanische eruptiepunten zonder werkzaamheid, en tot op groote hoogte met koraalkalk overdekt. Het hoogste punt is ± 700M. Over het algemeen goed met wildhout bewassen is Roma echter niet zeer vruchtbaar, ofschoon de bewoners van Kisar, in tijden van droogte, soms tijdelijk naar Roma verhuizen. De veestapel is belangrijk minder dan op de overige grootere eilanden der Lèti-groep. Ook de bevolking is weinig talrijk, minder dan op de kleinere eilanden Lèti of Kisar; zij werd in 1888 geraamd op 1130 personen, van welke 294 christenen en 836 heidenen, die over 5 negriën verdeeld zijn, waarvan Djeroesoe op de Z.kust de voornaamste is. De orangkaja, aan wien de orangtoewa's, over de andere negriën gesteld, ondergeschikt zijn, woont in die plaats. Bij Djeroesoe, dat schilderachtig gelegen is, staat een steenen pilaar met het merk der Compagnie, welk gedenkteeken ook vereerd wordt op het jaarlijksch parka-feest, waarbij veel varkens verbruikt en veel toeak gedronken wordt. De bevolking staat ongeveer op denzelfden trap als de overige bewoners der Lèti-groep (zie aldaar); haar hoofdvoedsel is djagoeng; de arèn-palm en de sagoe-palm komen veelvuldig voor. Het vruchtbaarste gedeelte van het eiland vormen de omstreken der Roewa Koedabaai, waar een klein riviertje zich in zee stort; de ankerplaats in den W. moesson is in die baai vlak tegenover het eilandje Noesmitan; in den O. moesson voor het kleine gehucht Hila. (Zie G. W. W. C. Baron v. Hoëvell, T. Bat. Gen. XXXIII, 1890, bl. 218; Riedel, De sluik- en kroesharige rassen, bl. 459; J. H. de Vries, T. Aardr. Gen. XVIII, 1901, bl. 605; Verbeek, Molukken-Verslag, bl. 435).

ROMANS, POËZIE EN SCHETSEN (TOONEEL). Zie LITERATUUR (NED.-INDIË IN DE).

ROMBÉBAI-MEER. Zie MAMBÉRAMO.

ROMBONG RONGGÊNG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

ROMOÖN. Eig. Roemo'ong (tot dorp wordende), vroegere districtshoofdplaats gelegen aan den linkeroever der Ranoïapo, waar deze in de golf van Amoerang valt. Flinke negorij uit 3 kampoengs bestaande, bijna aaneengegroeid met de hoofdplaats Amoerang, afd. en res. Menado.

ROMOÖN-TOMBASSIAN. (ontstaan uit de districten Romoön en Tombassian), district van de onderafdeeling Amoerang, afd. Menado der gelijknamige residentie, onder een 1ste districtshoofd. De voornaamste plaatsen zijn, behalve Amoerang en Romoön (zie aldaar), Bitoeng, vroegere districtshoofdplaats, Pondang, Pinamorongan (bet. plaats, waar men koppen snelt), Wakan met een pasanggrahan, Pakoecoeré, 430 M. hoog en Bojong met een koffieland. De bevolking van Romoön-Tombassian behoort tot de Tontemboan of Tompakéwa.

RONDWORMEN. Zie WORMEN en INGEWANDSWORMEN.

RONGGÊNG. Zie DANSEN, MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN en PROSTITUTIE.

RONGGING (IKAN TJOETJOET) (MAL.) Zie HAAI.

RONGHOD (SOEND.). Zie ACHASMA COCCINEUM.

RONGKOB. Onderdistrict van het district Sèmanoe, regentschap en afdeeling Goenoeng Kidoel, residentie Djokjakarta.

RONGKOB. Grot in het gelijknamig onderdistrict van de residentie Djokjakarta voor de exploitatie der vogelnesten; zie VOGELNESTEN.

ROOD SANDELHOUT. Het hout van Pterocarpus santalinus, een Br.-Indische boom. Het bevat een roode kleurstof, en was daarom vroeger als verfhout veel in gebruik. Thans wordt het nog steeds als luxehout hoog geschat. Vroeger schijnt het hout in O.-Indië in gebruik te zijn geweest als geneesmiddel, thans is het bij de medicijnverkoopers op Java niet meer te vinden.

ROODE VISCHJES. Zie HARING.

ROOFDIEREN (*Carnivora*), een orde der Zoogdieren (zie aldaar), waartoe behalve de Landroofdieren (*Fissipedia*) ook de in den Indischen Archipel niet vertegenwoordigde Zeehonden (*Pinnipedia*) behooren. De *Fissipedia* zijn in de eerste plaats gekarakteriseerd door hun gebit, dat zich aan het voedsel aangepast heeft. In den regel is dit van dierlijken aard, in vele gevallen echter ook gemengd. De hoektanden zijn dikwijls groot, de kiezen hebben gewoonlijk scherpe spitsen en met uitzondering van de beren, is in elke kaak één paar der kiezen bijzonder sterk ontwikkeld: de zgn. „scheurkiezen". In de bovenkaak zijn dit de achterste halve of valsche kiezen, in de onderkaak de voorste ware kiezen. Primitief gebouwd zijn de ledematen, met name bij beren, wezels en verwanten, die 5 vingers en 5 teenen bezitten en „zoolgangers" zijn. Andere, in het bijzonder honden en katten, zijn „teengangers" geworden en dit gaat gepaard met verlies van den eersten teen, zeldzamer ook van den eersten vinger.

De *Fissipedia* zijn op het vasteland van Z.-Azië talrijk, in Australië slechts door één bovendien misschien ingevoerde soort van hond (den Dingo) vertegenwoordigd. Vandaar, dat ze ook in het Westelijk deel van den Indischen Archipel in een groot aantal soorten gevonden worden, terwijl slechts enkele weinig meer Oostelijk zijn doorgedrongen. De in Nederlandsch-Indië voor-

komende families zijn: *Ursidae* (zie BEREN), *Mustelidae* (zie WEZELS), *Canidae* (zie HONDEN), *Felidae* (zie KATTEN), *Viverridae* (zie CIVETKATTEN). Van de *Hyaenidae* heeft Dubois een fossiele soort (*Hyaena bathygnatha*) van Java beschreven (Tijdschr. Ned. Aardrijksk. Gen., (2) XXV, 1908, blz. 1266).

ROOFVOGEL. De roofvogels (*Accipitres*) zijn gekenmerkt door een veelal korten, krachtigen, aan de punt haakvormig naar beneden gebogen snavel, die aan den wortel door een meestal onbevoederde, weeke huid, de zoogenaamde washuid, omgeven is, en door krachtige, van scherpe nagels voorziene pooten, voorzien van 4 teenen, waarvan er drie naar voren en een naar achteren gericht is. Zij voeden zich met dierlijk voedsel, dat al naar gelang der soorten, uit insecten, visschen en hoogere gewervelde dieren bestaat. Ruim 80 soorten komen in den Archipel voor, varieerend in de grootte van een musch tot die van een kalkoen. De verschillende soorten worden door de inlanders niet met afzonderlijke namen aangeduid, maar zijn algemeen bekend als alap-alap (JAV., SOEND.), oeloeng-oeloeng (MAL., JAV.). Tot de echte Valken behoort de zeldzame *Falco ernesti*, een Slechtvalk, die zeer veel op de onze gelijkt en op de groote Soenda-eilanden en op Nieuw-Guinea is waargenomen. In levenswijze komt hij eveneens met onze Slechtvalk overeen; op Java bewoont hij de wouden der gebergten en schijnt zich vooral met wilde hoenders te voeden. Een met onze torenvalk verwante soort, en in het algemeen op deze gelijkende, is *Cerchneis moluccensis*, die op Ceram en Boeroe voorkomt en op Halmahéra en Ternate door de nauwverwante *Cerchneis orientalis*, op Java, Borneo en Celebes door *Cerchneis occidentalis* vervangen wordt. Tot de kleinste Roofvogels behoort *Microhierax fringillarius* van Java, Sumatra en Borneo, niet grooter dan een musch, van boven blauwzwart, van onderen witachtig; deze vogel voedt zich voornamelijk met groote insecten, doch laat kleine vogels niet ongemoeid.

Tot de Kuifarenden behoort *Spizaetus limnaëtus*, de oeloeng-oeloeng hitam der Maleiers, een soort ter grootte van een kip, die in twee kleurphasen voorkomt, geheel bruinzwart of van onderen geheel wit met donkerder kleur op de bovendeelen; hij komt voor op Java, Sumatra en Borneo. Op Celebes leeft *Spizaetus lanceolatus*. De pooten zijn bij deze twee soorten tot aan de teenen bevederd, hetgeen ook het geval is bij de Maleische ruigpootarend, *Ictinaëtus malayensis*, de hĕlang,ĕlang of lang (MAL.), heulang (SOEND.), een van Sumatra tot de Molukken voorkomende bruinzwarte vogel met lichte dwarsbanden in den staart. Onbevederde pooten bezitten de Zeearenden,die zich kenmerken door hunne levenswijze, bij voorkeur zich nabij het water ophouden, hetzij vooral na den broedtijd in de nabijheid der zee, hetzij langs de oevers der rivieren, meren of moerassen. Zij voeden zich bij voorkeur met visschen, die zij, hoog uit de lucht op eens nederdalende, met de klauwen uit het water grijpen of langs de oevers met den bek vangen; zoogdieren, vogels, zelfs doode dieren versmaden zij niet. De groote tweekleurige Zeearend, op Java bahak genoemd, is in zijn jeugd bruin, wordt later geheel wit met donkergrijzen rug en vleugels en de eerste helft van den staart; deze heet *Haliaëtus leucogaster*. Hij is van Nieuw-Guinea, de Molukken en de Aroe-eilanden tot op Java, Sumatra en Borneo waargenomen. *Polioaetus ichtyaëtus*, in het Oostelijke gedeelte van Java door de Javanen Djäkäwoeroe, door de Dajaks, nabij de rivieren B jadjoe en Kahajan woonachtig, Taboenau, door de Dajaks langs de oevers der rivier Barito of Doesoen en door de Maleiers te Bandjĕrmasin, Tamboenau genoemd, iskleiner; de zeis fraai bruin van kleur met uitzondering van den lichtblauwgrijzen kop en bovenhals, van den witten onderbuik, van het bovengedeelte van den staart en een gedeelte der staartpennen; de vleugelpennen en een breede band op den staart zijn zwartbruin. Met pijlsnelle vaart schiet deze arend in schuine richting, de vleugels bijna geheel tegen het lijf aangesloten, op een visch neer, die hij nabij de oppervlakte van het water ontdekt en duikt gewoonlijk daarbij, dikwijls een halve minuut onder water blijvende. Uren lang kunnen deze vogels onbeweeglijk op alleenstaande boomen dicht aan den oever zitten. Hij is waargenomen op Java, Sumatra, Borneo en Celebes. De kleinere *Haliaëtus humilis* is op dezelfde plaatsen waargenomen, in 1835 door den Nederlandschen reiziger Salomon Müller op Sumatra ontdekt, en kenschetst zich, behalve door zijne geringe grootte, door zeer lange nagels, die sterk sikkelvormig gebogen en scherp als een naald zijn. De Maleiers van Sumatra's Westkust onderscheiden drie soorten van Zeearenden: Alang paikan (een kleine soort), Alang djala (een groote zwarte soort) en Alang kapala poetih (een soort met witten kop). Twee wouwachtige Zeearenden zijn *Haliastur intermedius* en *Hal. girrenera* de eerste komt in het Westelijk, de tweede in het Oostelijk deel van den Indischen archipel voor; deze vogels zijn bruinrood, met witten kop, hals, bovenrug en de onderzijde van het lichaam tot aan den onderbuik, en bij eerstgenoemde zijn de witte vederen van kop en hals van zwarte schachtstreepjes voorzien. De Vischarend van den Indischen archipel is *Pandion leucocephalus*; deze is van de ten onzent voorkomende soort door geringere grootte te onderscheiden. Gelijk de naam reeds aanduidt voeden de Wespendieven zich hoofdzakelijk met bijen en wespen en met de larven en poppen dezer dieren; op Java en Sumatra komt voor de gekuifde *Pernis ptilonorhynchus*, terwijl Celebes een eigene vorm, *Pernis celebensis* bezit. Bij deze vogels is de streek tusschen mondhoek en oog niet met haar- of borstelachtige vederen bedekt, zooals bij andere Roofvogels, maar met schubvormige vederen. Op Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden komt de langstaartige wespendief, *Henicopernis longicauda*, voor. Hoofdzakelijk met slangen voedt zich de Slangenarend *Circaëtus hypoleucos*, zeer nauw verwant met de Europeesche *C. gallicus* en slechts waargenomen op Timor en Flores. Ook de vertegenwoordigers van het genus *Spilornis* schijnen veel slangen te verdelgen; de meest bekende soort is *Spilornis bacha* van Sumatra en Java, aldaar genoemd oeloeng-oeloeng djamboel of bido, hoofdzakelijk donker-bruin van kleur met witte vlekjes op de onderzijde, op de vleugels en in den nek. Havikken en Sperwers komen in groot getal, voornamelijk in het Oostelijk deel van den archipel voor. De witte havik (*Astur leucosomus*) van de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea is lichtgrijs of geheel wit. Eenige kleinere

soorten zijn de gekuifde havik (*Astur trivirgatus*) der Soenda-eilanden, van onderen wit met roestbruine dwarsbanden; een ongekuifde soort (*Astur griseiceps*) is van onderen wit met donkere lengtevlekken en slechts waargenomen op Celebes. Kleiner dan onze sperwer is de op Java en Sumatra voorkomende *Accipiter virgatus*; deze is van boven leikleurig zwart, van onderen roodbruin met witte dwarsbanden. Op de groote Soenda-eilanden komt de zwaluw-wouw, *Elanus hypoleucus*, voor, van boven grijs en van onderen wit, in het Javaansch alap bangkong genaamd. Ten slotte moge nog een fraaie kuikendief, *Circus assimilis*, van Celebes vermeld worden, die aldaar in moerassige streken niet zeldzaam is; hij is bruin met ronde, grijze vlekjes op de onderdeelen en op de vleugels.

ROOFZALMEN (*Myctophoidea*). Zie VISSCHEN. Vele soorten zijn diepzeedieren en met lichtgevende organen langs de zijden voorzien. Eenige soorten zijn algemeen aan de kusten en komen ook ter markt, zooals *Saurida tumbil* (Bl.), Boentoet karbau (MAL.), kadil (JAV.) *Harpodon nehereus* (Ham. Buch.), Arcean (MAL.) is naakt, op de schubben langs de zijdelinie na.

ROON (POELOE). Eiland nabij de Zuidwestkust der Geelvinkbaai in Nieuw-Guinea tusschen ongeveer 2° 15′ en 2° 25′ Z.B. en 134° 30′ en 134° 36′ O.L. gelegen en gescheiden van den vasten wal door straat Noemamoeran. Dit, in hoofdzaak uit gneis bestaande eiland, wordt aan de zeezijde nagenoeg overal begrensd door dicht begroeide steenachtige heuvels, welke slechts op enkele plaatsen beschut worden door rotsige eilandjes. In ongeveer veertien uren is het eiland rond te roeien. Het is een koraalformatie met basaltsteen en zand; zelfs op de hoogste toppen worden in den bodem zeeschelpen gevonden. Rivieren worden er niet aangetroffen, maar wonderlijk rijk is dit eiland aan beken en bronnen, die nimmer uitdrogen of minder rijk vloeien. Zelfs is het kleine eiland eenige flinke watervallen rijk en al dat water is koel en kristalhelder. De bevolking woont hoofdzakelijk aan de Westkust, waar de kampongs Jende, Mena en War liggen; in eerstgenoemde kampong is een leeraar van het Utrechtsch Zendinggenootschap werkzaam. In het binnenland, dat langzaam stijgt tot een hoogte van 300 M., wonen de Monoarboe, die veel gierst verbouwen en niet van de strandbevolking verschillen. De kustbewoners zijn geen zuivere Noemforen, maar een mengelmoes van deze lieden van Wandamen en Ansoes, zoodat hun taal ook van het Noemfoorsch afwijkt. Sagoe is hier slechts in geringe hoeveelheid aanwezig en wordt daarom veel van Wandamen ingevoerd. De klapperboom tiert welig aan het strand; de zee is rijk bevolkt met visch en schildpadden; het bosch levert vogels en wilde varkens. Het hoofdbestaan dezer Papoea's is de vischvangst. Roon wordt éénmaal per maand door de schepen der Kon. Paketvaart Mij. aangedaan.

ROORDA (TACO). Geb. 19 Juli 1801 te Britsum (Friesland) uit het huwelijk van Gerrit Roorda, predikant, en Martina Gzavius. Na door zijnen vader tot de academische lessen voorbereid te zijn, studeerde hij in de godgeleerdheid en letteren te Groningen en ging in 1823 voor een jaar naar Leiden, ten einde de lessen in de Oostersche talen van Hamaker te volgen; 11 Oct. 1824 promoveerde hij te Groningen in de theologie en werd 7 Febr. 1825 te Leiden doctor honoris causa in de letteren. Na een verblijf van 2 jaren als predikant te Lutjegast werd hij in 1827 naar Burg beroepen, doch ternauwernood aldaar gevestigd, werd hij benoemd tot buitengewoon Hoogleeraar in de Oostersche talen, de Hebreeuwsche oudheden en de exegese van het Oude Testament aan het Athenaeum ill. te Amsterdam, welke betrekking hij 20 April 1828 aanvaardde In 1834 werd hem bovendien het gewoon professoraat in Bespiegelende wijsbegeerte opgedragen; eenige maanden later werd ook het buitengewoon Hoogleeraarschap in de Oostersche talen enz. in een gewoon professoraat veranderd.

Zijn verblijf te Amsterdam was van beslissenden invloed op den loop zijner volgende studiën Het lidmaatschap toch van het Hoofdbestuur van het Bijbelgenootschap aldaar was hem aanleiding kennis te maken met de talen van den Ind. archipel, met name met het Javaansch; eene opdracht hem geworden om toezicht te houden op het aanmaken van nieuwe Javaansche typen deed hem zich meer op de studie dier taal toeleggen, zoodat hij reeds in 1841 zijne „Proeve van Jav. poëzie uit het Jav. heldendicht Brata Joeda" kon publiceeren. In eene zitting, den 14en April van datzelfde jaar gehouden door het Kon. Ned. Instituut, in tegenwoordigheid van Koning Willem II, werd door Roorda eene redevoering gehouden over de onmisbaarheid der kennis van het Javaansch voor de O.-I. ambtenaren, die den stoot gaf tot het openen van de gelegenheid voor de opleiding dier ambtenaren aan de Delftsche Akademie. Terstond bij de oprichting werd Roorda tot Hoogleeraar aan die inrichting benoemd, waar hij de ziel der Indische afdeeling was; zijn bij uitnemendheid wetenschappelijk en grondig onderwijs in het Javaansch werd hoogelijk op prijs gesteld door hen die, academisch opgeleid, het konden waardeeren, maar bleek te hoog voor de vele gebrekkig onderlegde studenten, die de meerderheid van zijn gehoor vormden. Zijne krachtige persoonlijkheid deed weldra daar de studie van het Javaansch de hoofdplaats innemen, met min of meerdere verwaarloozing van de andere vakken, waarvan de studie den aanstaanden ambtenaar was voorgeschreven. Na de opheffing der Delftsche Akademie werd Roorda als Hoogleeraar in het Javaansch aan de Rijksinstelling voor onderwijs der Ind. taal-, land- en volkenkunde te Leiden overgeplaatst; hij aanvaardde deze betrekking 14 Sept. 1864 met eene toespraak „Over het voorname doel en de methode van het onderwijs in de Javaansche taal". Tot zijn dood bleef Roorda aan die Instelling verbonden; hij overleed 5 Mei 1874 te Leiden. Roorda was lid der Kon. Akad. v. Wetenschappen.

Ofschoon Roorda ook op het gebied der wijsbegeerte en der taalkunde buiten den Indischen archipel belangrijke bijdragen heeft geleverd, is zijn hoofdwerkzaamheid toch geweest de beoefening der Javaansche taal, waarvan de wetenschappelijke studie door hem is gegrond vest. Wel genoot hij het voorrecht, de voorlichting te hebben van mannen als Gericke en Winter, die goede kenners van die taal waren, maar het is de verdienste uitsluitend van Roorda geweest, de studie van het Javaansch op een vasten, wetenschappelijken grondslag gevestigd te hebben. Reeds in 1843 verscheen door zijne zorgen eene verbeterde uitgave van de Jav. spraakkunst van

Cornets de Groot met lees- en woordenboek, dat echter geheel in de schaduw werd gesteld door zijne latere werken op grammatikaal en lexicographisch gebied. In 1847 toch gaf hij uit het Jav.-Nederd. Woordenboek, samengesteld door J. F. C. Gericke, uitgegeven door T. Roorda, waarvoor wel vele bouwstoffen door Gericke verzameld waren, maar waarop toch Roorda den stempel van zijn geest drukte. Met J. J. Meinsma gaf hij in 1862 daarop een Supplement; een en ander werd geheel omgewerkt in J. F. C. Gericke's Jav.-Mal. Woordenboek, Amst. 1875, waarvan het laatste gedeelte na Roorda's dood door A. C. Vreede is bewerkt, die ook eene betere uitgave (1886) bezorgde. Zijne „Javaansche grammatica, benevens een leerboek", Amst. 1855 2 dln. was een geheel zelfstandig werk; eene verkorte uitgave daarvan verscheen in 1874. Behalve deze hoofdwerken gaf Roorda verscheidene Jav. teksten uit, zooals: Het boek Radja Pirangon, 's Hage 1844; Jav. wetten, Amst. 1844; Verzameling van Jav. brieven enz. 1845; Wajang-verhalen, 's Grav. 1869; Kitab toehpah, Jav.-Moh. wetboek, 2e uitg. Leiden 1874. Verscheidene werken van Winter werden door Roorda uitgegeven, met name de Jav. samenspraken, 1e dl; de verkorte uitgave van oud-Jav. gedichten; de vertaling van de 1001 nacht in het Jav. en van de anecdoten en leerzame verhalen van Schmidt; een bundel Jav. gesprekken, opgesteld door een Javaan van Soerakarta, werd mede door hem uitgegeven. In de Bijdr. t. T. L. en Vlk. plaatste hij een Beschrijving van de koffie- en suikercultuur in het plat Maleisch en Jav. (1856); een verhaal van den oorsprong en het begin van den opstand van Dipå Nëgårå (1860); een verhaal der lotgevallen van Raden Pandji (1864); eene bijdrage tot de Jav. taalstudie (1864) en eene bijdrage ter verklaring van sommige uitdrukkingen in de Wajang-verhalen (1870). Eindelijk verwierf Roorda zich groote verdiensten door de bewerking van de tweede uitgave van de Jav. vertaling van het Nieuwe Testament.

ROORDA VAN EYSINGA (Dr. PHILIPPUS PIETER). Zoon van den predikant Sy ze Roorda van Eysinga, werd geboren 1 December 1796 te Kuinre in Overijsel. Hij trad in den krijgsdienst en nam als 2e luitenant deel aan den slag bij Waterloo. Als 1e luitenant ging hij in Oost-Indischen dienst over en kwam 8 November 1819 te Batavia aan. Reeds dadelijk legde hij zich op het Maleisch toe en verliet in April 1820 den militairen dienst om benoemd te worden tot kweekeling voor de inlandsche talen. Hij bleef zich ijverig op het Maleisch toeleggen en studeerde ook in het Perzisch, Arabisch en Hindostansch. 3 April 1822 werd hij eerste commies bij het Departement van inlandsche zaken; de pas opgerichte inlandsche drukkerij werd aan zijne zorgen toevertrouwd; 19 Juli 1822 werd hij tot ambtenaar voor Palembang benoemd. De Regeering droeg Roorda de vervaardiging van een Nederlandsch-Maleisch en Maleisch-Nederlandsch woordenboek op, welk woordenboek in 1825 het licht zag. Ook ontwierp hij een Nederduitsch-Javaansch woordenboek in de hooge en lage talen. Hij zette zijne Javaansche en Arabische taalstudiën ook na zijne benoeming tot Maleisch translateur van de hooge regeering (18 Oct. 1825) voort. In 1827 tothoofdcommies bij de Algemeene Secretarie aangesteld gaf hij een der beste Maleische handschriften, Makota Segala Radja, met eene vertaling uit. In 1828 werd hij Secretaris van Buitenzorg, doch vroeg met het oog op zijne geschokte gezondheid en ook in het belang van zijne uitgave eener Javaansche spraakkunst een twee-jarig verlof naar het vaderland aan. Den 2 Juni 1830 aldaar aangekomen, vestigde hij zich aanvankelijk te Kampen. De Leidsche hoogeschool benoemde hem tot doctor honoris causa. In 1836 werd hij hoogleeraar voor de Taal-, Land- en Volkenkunde voor O.-I. aan de Kon. Mil. Academie te Breda. Zijn verlangen naar Indië dreef hem in 1843 er toe zijne betrekking neder te leggen (zijn opvolger was Dr. de Hollander) en ten tweedemale vertrok hij in 1843 daarheen, waar hem de vervaardiging van een volledig Maleisch-Nederduitsch woordenboek werd opgedragen, welk woordenboek hij in 1846 voltooide. In December 1848 keerde hij met pensioen naar Nederland terug, waar hij 1 April 1849 aankwam en te Leiden zijn verblijf koos. Hier ving hij zijn Algemeen Nederduitsch-Maleisch woordenboek in de Hof-, Volks- en Lage taal aan, dat hij te Utrecht, waarheen hij zich in Mei 1854 metterwoon begeven had, voltooide. Hij overleed al daar 14 Oct. 1856. Zie voor zijn letterkundigen arbeid en verdere bijzonderheden: v. d. Aa, Biographisch woordenboek, waaraan het bovenstaande is ontleend.

ROOS. Ook in Ned.-Indië een algemeene sierplant. Veel gekweekt wordt de Perzische roos, *Rosa damascena* (Boenga adjër mawar, MAL.). Zie verder TUINBOUW en SIERPLANTEN.

ROOS VAN JERICHO. Zie ANASTATICA HIEROCHUNTICA.

ROREGE. Zie VAARTUIGEN.

ROREHE. Zie VAARTUIGEN.

ROSENBERG (CARL BENJAMIN HERMANN Baron VON), werd den 7en April 1817 te Darmstadt geboren en overleed te 's Gravenhage 15 November 1888. Ofschoon aanvankelijk bestemd voor den militairen dienst, legde hij reeds als jongen een groote voorliefde aan den dag voor de studie der natuur en het lezen der beschrijvingen van vreemde landen en volken. Gedreven door een vurig verlangen om met eigen oogen de tropen te leeren kennen, besloot hij, na het volbrengen van zijn Hessischen militairen dienst, zich als vrijwilliger bij het Nederl.-Indische leger te laten aanwerven en verliet als zoodanig den 23en November 1839 Hellevoetsluis, op weg naar Java. Nauwelijks in Indië aangekomen, werd hij naar Padang gedirigeerd om Junghuhn bij zijne onderzoekingstochten op Sumatra als assistent te vergezellen. Zestien jaren bleef hij op Sumatra's Westkust werkzaam, gedurende welken tijd hij herhaaldelijk met terreinopneming werd belast, waarbij hij natuurlijk geen gelegenheid ongebruikt liet, om de menschen- en dierenwereld te bestudeeren; vooral aan de Indische vogels wijdde hij in het bijzonder zijn aandacht. Onderwijl bevorderd tot adjudant-onderofficier, werd hij in 1856 bij het Topografisch Bureau te Batavia gedetacheerd en maakte van daar in 1858, als teekenaar aan boord van Z. M. stoomschip „Etna", een reis mede naar Nieuw-Guinea. Het volgende jaar ging hij in burgerlijken dienst over en werd ter beschikking gesteld van den Gouverneur der Molukken, om een opneming van het eiland Ceram tot stand te brengen. Ten einde

evenwel meer partij te trekken van zijne liefde voor de natuurlijke historie, vooral in het belang van 's Rijks musea, werd hij bij besluit van 4 Juni 1862 door den Gouv.-Gen. speciaal belast met het doen van reizen in het belang van natuurkundige onderzoekingen; als zoodanig maakte hij vanuit zijn standplaats Amboina reizen naar Gorontalo, de Kei- en Aroe-eilanden, Timor enz. Tot herstel zijner door deze vele reizen zeer geschokte gezondheid ging hij in Jan. 1866 met een tweejarig verlof naar Europa. In Indië teruggekeerd, vestigde hij zich opnieuw in de Molukken, om van Ternate uit onderzoekingstochten naar Nieuw-Guinea te doen, waar hij in 1869 o. a. de Geelvinkbaai exploreerde. Na twee jaren zag hij zich echter om gezondheidsredenen gedwongen den dienst te verlaten en keerde in 1871 voor goed naar Europa terug.

Als zijn voornaamste werken moeten genoemd worden: Reistochten in de Afdeeling Gorontalo; Reis naar de Zuid-Ooster-eilanden; Reistochten naar de Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea in de jaren 1869 en 1870, alle uitgegeven door het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië en Der Malayische Archipel, Land und Leute in Schilderungen, gesammelt während eines dreissigjährigen Aufenthaltes in den Kolonien. Voorts publiceerde hij tal van opstellen in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen., het Natuurk. Tijdschrift v. Ned.-Indië, de Mittheilungen des Ornitholog. Vereins in Wien enz. Zie ook over hem: Dr. Th. C. L. Wijnmalen in de Bijdragen t. T. L. en Vlk. van Ned.-Indië deel XXXVIII, 1889 en de literatuur-opgaaf aldaar.

ROSENGAIN. Een van de buiten-eilanden der Banda-groep, het verst Zuidoost gelegen, ± 4 K.M². groot, tot 166 M. hoog, uit andesiet en koraalkalk bestaande. Het maakte dezelfde geschiedenis door als Roen (zie aldaar): bloeitijd vóór de 17e eeuw, uitroeiing der noteboomen door de Compagnie, verdwijnen der bevolking, nieuwe aanplant sedert 1873, thans weer van eenige beteekenis. Bevolking ± 140 zielen. (H. P. Th. Witkamp in Tijdschr. Aardr. Gen. 1909, blz. 62, met kaart 1:20000).

ROTAN. Klimmende palmen, behoorende tot de geslachten *Calamus*, *Daemonorops*, *Korthalsia* en *Plectocomia*, en nog eenige andere minder goed bekende geslachten. De meeste vormen zijn gekenmerkt door de lange internodiën van de dunne stammen, en door het bezit van stekels, die in veel gevallen aan de sterk verlengde voortzetting van de middenrib der bladeren zitten. Ook de bladeren zelf en deelen van de bloeiwijzen kunnen dergelijke stekels dragen. Deze zijn voor de lange stengels het hulpmiddel om zich in de takken van boomen vast te zetten, waardoor de stam zich bijna onbeperkt verlengen kan, en afmetingen van meer dan 40 M. kan bereiken. De vier bovengenoemde geslachten zijn over een zeer groot deel van Zuid- en Zuidoost-Azië verspreid. Het talrijkst aan soorten is het geslacht *Calamus*, die ook de beste rotan levert. Het in den Europeeschen handel voorkomende product wordt meest gewonnen van in het wild groeiende planten. Is in het bosch een rotanstoel gevonden, dan wordt de stam bij den grond afgekapt en naar beneden getrokken. Om dien stam van zijn aanhangselen te ontdoen, wordt hij, nadat de weeke en waardelooze top is afgesneden, met kracht, te beginnen bij het boveneinde, tusschen twee stukken hout doorgetrokken. Vervolgens wordt hij in stukken van ± 5 M. gekapt, die, meestal in tweeën gebogen tot bundels gebonden, naar de afscheepplaats worden gebracht na grondig te zijn gedroogd. De duur van het drogen is verschillend en loopt uiteen van 5—30 dagen. In den laatsten tijd wordt rotan ook aangeplant en wel de meest waardevolle soort *Calamus caesius* (zie aldaar). Niet alle rotansoorten leveren een goed product. Bij vele is de stam na het drogen bros en daardoor niet bruikbaar. De hoogste waarde hebben de Calamussoorten, die niet dikker zijn dan een pink met een mooie glanzende oppervlakte. Dit glanzen is te danken aan een kiezelachtige zelfstandigheid, die aan den stam het uiterlijk geeft alsof er een laag vernis op is gestreken. De dikte moet over de geheele lengte zooveel mogelijk gelijk zijn, en de internodiën zoo lang mogelijk. Voor speciale doeleinden zijn zeer dunne rotans gezocht, die alleen in hoepelbossen verzonden worden.

In de practijk brengt men de rotan tot verschillende groepen. Onder *glansrotan* verstaat men de soorten, die een laag glanzend glazuur hebben, welke er bij het ombuigen gemakkelijk afspringt. De kwaliteit van die soorten wordt beheerscht speciaal door de kleur, die helder stroogeel moet zijn, in de tweede plaats door de dikte. *Halfglansrotan* is glansrotan, waarvan men het glazuur heeft afgeschraapt. Dit geschiedt vooral te Singapore met de beste en duurste soorten. Ook in het bosch bij het verzamelen wordt de glazuurlaag wel verwijderd. Wat de beteekenis is van dit dofmaken, ligt nog in het duister. *Mandeuriet* of *Rotan ajèr* (MAL.), noemt men de weinig verkiezelde soorten, die eenigszins kleverig aanvoelen, en voornamelijk worden gebruikt voor de fabrikatie van rotanmeubels. *Rotanstokken* zijn 2 à 2½ M. lange, vrij dikke, weinig buigzame stamstukken.

De bewerker onderscheidt nog „vlechtriet" en „pitriet". Onder vlechtriet verstaat men de buitenlaag van de rotan, die er in de meubelfabrieken machinaal in reepen wordt afgeschild. Dit vlechtriet wordt voornamelijk gebruikt voor stoelzittingen; het pitriet, dat overblijft, dient voor de fabrikatie van het rotan-meubilair, en voorts ter vervanging van het vlechtmateriaal, dat de wilgen leveren.

Een deel van de rotan komt in den vorm, waarin hij verzameld is, bij den verbruiker. Een ander deel wordt in de exporthavens nog nader gereinigd en ondergaat zelfs te Singapore een afzonderlijke bewerking, waaronder behoort het zwavelen.

De inlandsche namen zijn zeer verward; men moet eigenlijk onderscheid maken tusschen de namen, waaronder de rotan bij de verzamelaars bekend is en de namen, die de handelaars er aan geven. Eenige aanwijzing geven intusschen wel de handelsnamen. Men onderscheidt:

1°. Segars, een uitmuntende glansrotan, die vooral van *Calamus caesius Becc.* afkomstig is. Hij wordt vooral gevonden in Boeloengan, Padang, Palembang, Penang en de Lampongs.

2°. Djahabs, een glansrotan van Boeloengan en Koetei, eveneens een uitstekende soort, afkomstig van *Calamus trachycoleus Becc.*

3°. Pakays van Koetei en Pasir. Een uit-

stekende soort van glansrotan, die geheel of gedeeltelijk van de glazuur ontdaan is.

4°. Boejoengs. Een krachtige glansrotan, vermoedelijk van *Calamus optimus* afkomstig.

5°. Ayer. Bindrotan, met vele soorten, die verschillende eigenschappen vertoonen. Ze komen uit verschillende deelen van den archipel.

Rotan is een belangrijke bron van inkomsten voor de Buitenbezittingen. De uitvoer bedroeg in 1911 ruim 50.000 ton. Daarbij was alleen aan rotanstokken voor een waarde van ƒ 150.000. Java produceert geen rotan. Wat vandaar geexporteerd wordt, is vooral uit Zuid-Sumatra afkomstig.

ROTAN ASAM (MAL. MOL.). Zie CALAMUS ACIDUS.

ROTAN BOEJOENG (MAL.). Zie CALAMUS OPTIMUS.

ROTAN DAPIT (MAL.). Zie FLAGELLARIA.

ROTAN IRIT (BORN.). Zie CALAMUS TRACHYCOLEUS.

ROTAN LANANG (MAL.). Zie FLAGELLARIA

ROTAN LILIN (MAL.). Zie CALAMUS JAVENSIS.

ROTAN LOEMOES (MAL.). Zie CALAMUS ASPERRIMUS.

ROTAN MANAU (MAL.). Zie CALAMUS MANAU.

ROTAN MANTJI (MAL. BENGK.). Zie CALAMUS JAVENSIS.

ROTAN POETIH (MAL. MOL.). Zie CALAMUS ALBUS.

ROTAN ROEMBI (MAL.). Zie DAEMONOROPS CRINITUS.

ROTAN SÈGA (MAL.). Zie CALAMUS CAESIUS.

ROTAN SÈMAMBOE (MAL.). Zie CALAMUS SCIPIONUM.

ROTAN TAMAN (BORNEO). Zie CALAMUS CAESIUS.

ROTÉ. Zie ROTI.

ROTHENBUHLER (FREDERIK JACOB). In 1758 geboren te Zweibrücken (Pfalz); kwam in 1771 als scheepsjongen in Indië, en daarna in den burgerlijken dienst der Comp. In 1780 vertrok hij in den rang van boekhouder van Batavia naar Midden-Java om zich in de Javaansche taal te bekwamen; werd in 1785 translateur met den rang van onderkoopman en later secretaris van politie te Semarang. In 1794 werd hij benoemd tot resident van Pekalongan, in 1799 tot gezaghebber van Java's Oosthoek (standplaats Soerabaja) met den rang van opperkoopman. Hij wist die plaats en de rijkgeïden Molukkenvloot aldaar te behouden, toen in 1807 de Engelsche vloot onder den vice-admiraal Pellew verscheen, door met dezen een vergelijk te treffen, doch had zich sedert over die capitulatie tegenover den G.-G. Daendels te verantwoorden. Ondanks tegenkanting van de bevolking voerde hij de vaccine in, en toonde zich een voorstander van den particulieren landbouw en industrie. Zelf was hij eigenaar van de landen Goenoengsari en Djagir. Toen hij in 1809 zijn post neerlegde, liet hij voor zijn opvolger na een uitvoerig „Rapport van den staat en gesteldheid van het landschap Soerabaja, enz.". Daendels benoemde hem bij zijn afreden tot raad extraordinair supernumerair van N.-I., met vergunning om in den Oosthoek te blijven wonen. Onder het Engelsch tusschenbestuur trad hij op als adviseur der nieuwe regeering, en lid van de commissie tot reorganisatie. Bij het herstel van het ancien régime en aanhanger van het conservatieve regeeringsbeleid, door de Commissarissen-Generaal ter zijde gelaten, maar bleef een vraagbaak voor de residenten van Soerabaja en een autoriteit in alle plaatselijke belangen en vraagstukken. Hij overleed als landheer in 1836. Zijn graf met opschrift is nog aanwezig op den heuvel Goenoengsari bij Soerabaja.

ROTI, ROTÉ of **ROTTI.** Eiland ten Zuidwesten van het eiland Timor en daarvan door Straat Roté gescheiden, gelegen tusschen 10° 37′ en 11° Z.B., en 122° 52′ en 123° 29′ O.L., met de omgelegen eilanden de gelijknamige onderafdeeling der residentie Timor vormend. Het is ± 1700 K.M². groot, in het midden een heuvelland uit mesozoïsche en jongere formaties bestaande; over de geologische formatie zie Verbeek's Molukkenverslag Jaarb. Mijnwezen N.I. 1908 blz. 315—327. Aan het strand zijn hier en daar uitgestrekte laagvlakten, en langs de kust bevinden zich vele inhammen, waaronder de Boeka- of Cyrus-baai aan de Zuidoostkust de grootste en veiligste is. Een andere belangrijke inham vormt de Korbafo-baai in het N., die door een smalle landtong gescheiden is van de Pënggo Baai ten O. daarvan. Op het aldus gevormde schiereiland ligt het landschap Landoe. Talrijke riviertjes loopen overal in zee uit en zijn voor den landbouw van veel nut, want de bodem is vruchtbaar; onder de gewassen bekleeden rijst, gierst, mais, aard- en peulvruchten, benevens suikerriet, een eerste plaats. In den Archipel beroemd zijn de kleine Rotineesche paardjes, als hoedanig menig Timoreesch paard ook wel is verhandeld, en die voor de paarden van laatstgenoemd eiland in uithoudingsvermogen en kracht niet behoeven onder te doen. Het komt thans voor, dat ten behoeve van de veeteelt de landbouw wordt verwaarloosd. Als uitvoerproduct komt naast huiden de cassia fistula meer en meer op den voorgrond.

Het Nederlandsche gezag wordt er vertegenwoordigd door een Civiel Gezaghebber, die te Mokdale gevestigd is; het geheele eiland bestaat uit 18 landschapjes, waaronder Termano, Thie, Dengka, Oënale, Renggo en Belba de voornaamste en meest bevolkte zijn. Acht dezer liggen in het Oostelijk en de acht andere in het Westelijk deel des eilands, de grens daartusschen maakt tevens de taalkundige grens uit. De landschapjes Bokai, Keka, Lole en Talae zijn tot één grooter landschap, de Karadjaän Ampat samengevoegd. Zij worden bestuurd door radja's, bijgestaan door een rijksbestuurder, en tot elk staatje behooren meerdere kampongs, welker hoofden als manek gorok bekend zijn. De bevolking wordt ijverig, doch processlustig genoemd. De Rotineezen zijn niet zoo sterk en gewillig als de Savoeneezen. Periodiek heerschte er epidemisch een ziekte, die op longontsteking geleek, doch sedert is herkend als malaria. Geen wonder, dat zij hiervan zoo sterk nadeel ondervinden. Krachtig gebouwd zijn de Rotineezen niet en dit wordt o.a. geweten aan hun voeding, die voor een groot deel of vaak geheel uit palmsuiker bestaat. Velen hebben den Christelijken godsdienst aangenomen. Vele Rotineezen zoeken

thans werk op Timor; ook laten zich enkelen aanmonsteren op de naar tripang in de Australische wateren visschende Nederlandsch Indische schoeners, terwijl menige Rotinees dienst nam bij de gewapende politie.

ROTI. Onderafdeeling der afdeeling Zuid Timor en O. van de residentie Timor, bestaande uit het gelijknamige eiland en de daaromheen gelegen kleinere eilandjes, onder het beheer van een C vielen Gezaghebber, te Mokdale gevestigd.

ROTI (STRAAT). 10 K.M. breede straat tusschen Roti en Timor met het daar beW. gelegen Semaoe. De oevers zijn aan weerszijden heuvelachtig, hier en daar rotsig, met smalle, voorliggende kustriffen behalve in de bocht aan de Zuidkust van Semaoe, welke door dit rif gedeeltelijk wordt gevuld. De diepten in de straat zijn groot, in het midden ligt, op den onderzeeschen rug, welke Roti met Timor verbindt, een koraalbank met 16 M. minste water en ZO. van de straat vindt men de ondiepe Beatriceriffen. In het Oostgedeelte der straat wordt meestal een moeilijke zee aangetroffen. Zie Zeemansgids deel V.

ROTSPELIKAAN. De rotspelikanen of Jan van Genten, fam. *Sulidae*, behooren evenals de Schollevaars tot de orde van de Steganopoden, gekenmerkt door het bezit van 4 teenen, die door zwemvliezen verbonden zijn. Het zijn echte zeevogels, die uitsluitend van visch leven. *Sula cyanops* is wit met bruine vleugels en staart en broedt o. a. op aan de S raat Soenda gelegen eilandjes, evenals *Sula piscator*, die geheel wit is met grijsachtig zwarte slagpennen. Op Celebes, in de Molukken en op Nieuw-Guinea wordt *Sula sula* gevonden; deze is van boven roestbruin en van onderen wit.

ROTTERDAMSCHE BANK. Zie CREDIETINSTELLINGEN.

ROTTINEESCH. Het Rottineesch wordt gesproken op het eiland Rotti en door de Rottineesche kolonisten op Timor. De taal is verdeeld in verscheidene tongvallen, waarvan de verschillen grootendeels van phonetischen aard zijn; de dialecten van Dengka en Oe-nale wijken evenwel meer van de overige af. Wat het klankstelsel betreft, kan in 't algemeen gezegd worden, dat vóóraan of in het woord kunnen voorkomen de medeklinkers *k, t, d,* (meer linguaal), *p, b, f, m, n, l* (*r*), *s, h,* (alleen vóóraan), benevens de *ngg* en *nd*, (dialectisch ook *mp, mb*). Niet alle dialecten staan echter op hetzelfde standpunt: zoo kunnen bijv. in het Termanoe'sch, dat als het voornaamste dialect wordt beschouwd, de *ngg* en *nd* niet *in* het woord voorkomen, maar worden dan tot *ng* en *n*; vele dialecten kennen alleen eene *l*, terwijl bij andere zoowel de *l* als de *r* in gebruik is. Geheel ontbreekt de Mal. Pol. *ng*, welke tot *n* wordt, (slechts enkele dialecten kennen eene uit de Rott. *ngg* ontstane *ng*); ook de Mal. (enz.) *tj, dj, nj,* benevens de half-vocalen *j* en *w* (uitgezonderd in enkele uitroepen), komen niet voor. Onder de klinkers ontbreekt de pĕpĕt; de taal kent ook geen twee-klanken. Eene Rott. *h* beantwoordt in den regel aan eene M. P. *p*, (welke dus *in* het woord verdwijnt), bijv. *henuk*, vol. M. P. *pĕnuh*; de Rott. *p* komt slechts bij uitzondering overeen met eene oorspronkelijke *p*, tenzij die elders door een neus-klank wordt voorafgegaan; nog kan de *p* beantwoorden aan eene *mb* of *w* elders; de laatste klank gaat echter gewoonlijk over in *f*, bijv. *fua*, laden, M. P. *wuat*; *afu*, asch, M. P. *awu*. Eene oorspronkelijke *ng* gaat over in *n*, bijv. *nadek*, naam, oud-Jav. *ngaran*; *anin*, wind, M. P. *angin*. Eene *k*, zoowel aan het begin van een woord als in het midden, is meermalen verdwenen; toch staan de dialecten daaromtrent op een zeer verschillend standpunt. Als sluiters kunnen van de mede-klinkers alleen de *k*, (al naar het dialect volkomen of onvolkomen uitgesproken), dialectisch ook de *t*, zeldzamer de *s*, en slechts bij enkele woorden de *n* optreden, (dialectisch soms schijnbaar nog eene *l* of *r*). Deze sluiters mogen niet gelijkgesteld worden met zulke als in het Mal., Jav., enz., en beantwoorden ook alleen maar bij uitzondering aan zulk een sluitenden medeklinker in de verwanten; zij zijn ook niet in gelijke mate een onmisbaar gedeelte van het woord als in de meeste andere talen, maar kunnen of moeten in vele gevallen weer verdwijnen; zoo eindigt bijv. *aok*, (lichaam evenals Jav., Mal. *awak*, op eene *k*, (al of niet volkomen uitgesproken), maar tegenover *awak-nja* bijv. staat *ao-n-a*, zonder *k*. Over den aard en het ontstaan dezer mede-klinkers kan hier niet verder uitgeweid worden.

Aangaande de spraakkunstige vormen is in 't algemeen op te merken, dat alle, elders voorkomende suffixen, geheel ontbreken; prefixen komen nog veel voor, en worden ook als zoodanig nog wel gevoeld, maar zijn toch, met eene enkele uitzondering, thans zonder levende kracht, zoodat er geen nieuwe woorden mede worden gevormd. De taal heeft evenwel nieuwe middelen tot woord-vorming gevonden, gelijk beneden blijken zal. In het tegenwoordige standpunt der taal zijn er onder de werkwoorden, welke vervoegd worden en andere, welke onveranderlijk blijven. Door de wijze van hun ontstaan, moesten de bijzondere slot-mede-klinkers meer bepaaldelijk bij de naamwoorden voorkomen; daardoor is thans de toestand geschapen, dat voor het taal-gevoel een sluiter meer bepaaldelijk aan het woord een naamwoordelijk karakter geeft, (substantieven of adjectieven, v. d. de *k* aan het slot van *henuk* = M. P. pĕnuh), terwijl een werkwoord als regel alleen op eene vocaal kan eindigen. Dientengevolge kan van een subst. een werkwoord afgeleid worden eenvoudig door afwerping van den sluiter, bijv. van *udan*, (Jav. idem), regen; *ana uda*, het regent; omgekeerd beteekent het denkelijk ontleende *paku* (Mal. enz. spijker), in het Rott. „spijkeren", terwijl „spijker": *pakuk* luidt. Als algemeen middel tot afleiding van naamwoorden van werkwoorden bezigt men nu de toevoeging van eene *k*, (dial. ook *t*), zeldzamer eene *s*, meestal, althans in abstracten zin, gepaard met reduplicatie, dus *laŏ*, gaan, (Jav., enz. *laku*): *lalaŏk*, het gaan; van *mate*, sterven: *mamates*, de dood, dood (adjectief); enz. Van de veranderlijke werkwoorden wordt het subst. gevormd door toevoeging van den mede-klinker aan den vorm v. d. 3den pers. enkelv., bijv. *nafada*, hij zegt, (Jav. *wara*): *nafadak*, het zeggen, gezegde, enz.; met reduplicatie: *nanaăk*, het eten, spijs, van *naă*, oorspronkelijk* *nakâ(n)*, hij eet. Nog kan bijvoeging of afwerping of verwisseling van een sluitenden mede-klinker dienen om eene nuance van beteekenis aan te duiden, bijv. Term. *langa*, (gewoonlijk zonder sluiter), hoofd in eigenlijken

zin, *langak*, hoofd, van een dorp b v., *langas*, afgehouwen hoofd; op deze wijze kunnen werkwoorden dan ook een sluiter vertoonen, bijv. *nalaik*, hij loopt snel, naast *nalai*, hij vlucht, (*Mal. lari*); *laŏk*, loopen, naast *laŏ*, gaan, vertrekken „(Jav. *laku*). Ook om eene samenstelling als zoodanig te kenmerken, bijv. *iă-dui*, vischgraat, (als afzonderlijk woord: *duik*, been, graat) *oja-haïk*, „vuur-schip", stoomboot, (afzonderlijk: *haï*, vuur); *langa-hedik*, hoofd-pijn, (afz. *hedis*, pijn, ziekte); enz. Voorts kan het vervoegen van een op zich-zelf onveranderlijk werkwoord als middel tot woord-afleiding beschouwd worden, bijv. naast *fepa*, slaan: *nafepa*, hij is gewoon te slaan, hij pleegt te slaan, is geneigd tot slaan; *lafepak*, (met sluitende *k*), zij slaan elkander, of: zij allen slaan. Bij het subst. worden enkel- en meerv. door toegevoegde lidwoorden onderscheiden. De pronominale suffixen kunnen vrijelijk aan elk subst. gevoegd worden; dikmaals gaat dan het volledige voornw. nog vooraf. Een substantief als genitief-bepaling gaat steeds vooraf; dan wordt altijd aan het bepaalde woord het pronominaal suffix v. d. 3den pers. enkel- of meerv. gehecht. Ook in samenstellingen gaat eene echte genitief-bepaling vooraf; in andere gevallen volgt het bepalende woord; daarbij komen echter vele onregelmatigheden voor. Op te merken is nog de bijzondere neiging der taal tot samenstelling, bijv. van bijvoegelijke naamw. met zelfstandige naamw., van bijw. met werkw.; enz. Eigenaardig is voorts, dat de taal menigmaal bij als voorzetsels fungeerende woorden, welke meestal vervoegbare werkw. zijn, verschillende nuances aanduidt als verleden tijd, (buiten het perfectum, dat evenals het futurum, op gewone wijze door bijwoorden of partikels wordt aangeduid tegenover het praesens), het duratieve eener handeling tegenover het imperfectieve, welke overigens óf niet, óf niet geheel en al in de taal wordt aangeduid. Het Rott. is ten nauwste verwant met het Timoreesch, iets verder staan de overige talen van Timor, enz., ook de Ambonsche tongvallen, de talen der Zuid-Wester-eilanden, het Soloreesch, enz. schijnen met het Rott. eene zelfde groep te vormen. Door de zendelingen is thans ons letter-schrift ingevoerd. Ofschoon van eene eigenlijke letterkunde nog geen sprake is, zijn in den laatsten tijd meerdere verhalen, enz. door Rottineezen op schrift gebracht.

Literatuur: D. P. Manafe, Proeve eener beknopte spraakkunst van het Rottineesch, (Bijdr. Kon. Inst. T. L. en Vlk. N.-I. dl XXXVIII, bl. 633—648); H. Kern, Rottineesch-Maleische Woordenlijst door R. Pello (Bijdr. dl XXXIX, bl. 1—26); J. Fanggidaej, Rottineesche Spraakkunst, (Bijdr. dl XLI, bl. 554—572); H. Kern, Nederlandsch-Rottineesche Samenspraken (Bijdr. dl XLII, bl. 71—102); J. Fanggidaej, Fabelen in 't Rottineesch (Bijdr. dl XLIV, bl. 452—459; 662—711). *Manetualain dedeă-kokola manĕni sŏda-mŏleta Lukas sulakela sala sila ia*, (het Evangelie van Lukas), vertaald door denz., *Tutui Lŏtela sudi leohătakala*, Allerlei Rottineesche verhalen, door denz. (vertaald door J. C. G. Jonker, Bijdr. T. L. en Vlk. 7de volgr. IV; *Tutúi dŏkidŏkik*, beberapa theritera tusalin kapada bahasa Rotti, door C. Frans, Leiden 1912; Rottineesche teksten, door J. C. G. Jonker, Leiden 1911; Over de eind-medeklinkers in het Rottineesch (en Timoreesch) door denz., Bijdr. T. L. en Vlk. 7de vlgr. V; Rottineesch-Hollandsch Woordenboek, door denz., Leiden 1908. Bijdrage tot de kennis der Rottineesche tongvallen, door denz., Bijdr. T. L. en Vlk. Dl 68 (1913); Rottineesche spraakkunst, door denz. Leiden 1915. J. C. G. J.

ROUFFAER-RIVIER. Een der bronrivieren van de Mamberamo. Zie aldaar.

ROUW. Zie OVERLIJDEN.

ROWOKÈLÈ. Nieuwe naam van het Zuidwestelijkst gelegen district van het regentschap Karanganjar, afdeeling Kĕboemèn, residentie Kĕdoe, met gelijknamige hoofdplaats. Vroeger heette dit district Banjoemodal en nog vroeger Karang bolong. Het heeft eene oppervlakte van 168 K.M²., telt 78 desa's en is verdeeld in 3 onderdistricten.

In dit district liggen de vogelnestklippen van Karangbolong.

ROXBURGH (WILLIAM). Beroemd plantkundige, geb. in 1759 te Underwood in Schotland, overleden in 1815 te Edinburg. Zie over zijne verdiensten voor de kennis der Indische flora, deze Enc. Dl I, bl. 394, alsmede eene levensschets in Teysmannia VII (1897), bl. 457.

RUBBER. Zie CAOUTCHOUC.

RUBUS FRAXINIFOLIUS Poir. Fam. *Rosaceae*. Kĕtjalingan (JAV.), Bĕngbĕrĕtĕan (SOEND.). Een opgerichte, min of meer klimmende heester in de hoogere bergstreken met vruchten, die in vorm en smaak wat op de Europeesche framboos gelijken, doch minder zoet zijn. De bladeren zijn gevederd.

RUBUS MOLUCCANUS L. Akar koepor (MAL.), Bĕrĕte, Brembet (JAV.), Hareuĕn (SOEND.). Klimmende heester met gelobde bladeren, zeer algemeen in den geheelen Archipel in vele vormen. De bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel.

RUM of **RHUM.** Alkoholisch vocht met 50—60 % alkohol, gedistilleerd uit gegiste melasse of suikerrietsap. Rum is dus „rietsuiker-brandewijn" evenals cognac „wijn-brandewijn" is, of juister, behoorde te zijn, en arak (Zie Dl I, bl. 56) oorspronkelijk is „rijst-brandewijn". Aanvankelijk kleurloos, neemt de rum op het vat allengs een geelbruine kleur aan; ook het aroma vermeerdert door het lange liggen. Veelal wordt echter de rum gekleurd met een alcoholische oplossing van gebrande suiker of caramel. De beste soorten worden in West-Indië gestookt („Oude Jamaica-Rum"); in Oost-Indië distilleert men dit vocht niet, ten minste niet onder den naam rum. In den handel wordt rum veelal nagemaakt, door aardappelspiritus te kleuren met gebrande suiker (caramel) en te aromatiseeren met „rumessence" en soms ook met vanielje.

RUMEX NEPALENSIS Spreng. Fam. *Polygonaceae*. Asĕm-asĕm (JAV.). Een soort van zuring, die in de inl. geneeskunde wordt gebruikt. Nog andere soorten van *Rumex* treft men op Java aan. Sommige worden op de wijze van Europ. zuring gegeten, andere zijn een surrogaat voor spinazie.

RUMPHIUS (GEORG EVERHARD). Beroemd Ambonsch natuuronderzoeker der 17e eeuw; de grondlegger van de wetenschappelijke kennis onzer O.-Indische bezittingen, vooral wat betreft de daar levende planten en dieren. Van zijn familienaam Rumpf is bijna uitsluitend de latijnsche vorm in gebruik.

Wat wij van Rumphius' jeugd weten, is beperkt tot eenige toevallige uitlatingen in zijne brieven en geschriften. In 1628 werd hij geboren, waar en wanneer is niet met juistheid bekend; in ieder geval tusschen 15 Mei en 7 Juli 1628. Hij noemt Hanau aan den Main als zijne vaderstad, doch vermeldt ook, geboortig te zijn uit het graafschap Solms, nu „Regierungsbezirk" Coblenz, in de Rijnprovincie. Volgens sommigen zou Münzenberg in de Wetterau zijne geboorteplaats zijn. Zijne opvoeding genoot hij in ieder geval in de stad Hanau, waar zijn vader architect was; wij lezen zulks in een brief van Rumphius aan de bewindhebbers der O.-I. C., waar hij verzocht een deel zijner gage te willen zenden „als recognitie uyt kinderlijcke plight", aan zijnen ouden vader, „genaemt Augustus Rumph, bouwmeester van Hanau".

Tot zijn 18e jaar bezocht hij het gymnasium te dier stede. In zijn onstuimig verlangen de wereld in te gaan, beging hij toen de onvoorzichtigheid zich als soldaat te laten aanwerven door graaf Ludwig von Solms-Greifenstein—Braunfels, die voorgaf commandant te zijn van het Venetiaansche leger en volk te zoeken voor een Italiaansch garnizoen. Die graaf was echter een geheim werf-officier ten dienste der Hollandsche West-Indische Compagnie, en ronselde toen soldaten, niet voor het schoone Italië, maar voor het gevreesde wilde Brazilië. De jonge Rumphius heeft van al zijn Hanausch latijn gebruik gemaakt, om in een lang gedicht, getiteld Peregrinatio sive Iter in Brasiliam (Amb. Krdb. dl VI of dl I, vóóraan) uiting te geven aan zijne verontwaardiging jegens den vorstelijken bedrieger. Met zijn lotgenooten werd hij, onder voorwendsel dat de reis via Nederland naar de Adriatische zee ging, naar het koloniaal werfdepot op Texel gevoerd en daar voor Pernambuco ingescheept op „De Swarte Raef". Maar dit schip viel in handen der Portugeezen en zoo kwam Rumphius in Portugal terecht. Daar vertoefde hij (als soldaat?) twee of drie jaren (1647—1648 of —49) en rijpte zijn lust tot natuuronderzoek. Vooral bocide hem hetgeen hij er over 't verre Indië vernomen had en zoo reisde hij in 1652 weder uit Hanau naar Nederland met bestemming naar de koloniën, ditmaal niet als gevangene, maar vrijwillig en wèl bewust („de ondersoeckinge van gewassen etc. is wel het meeste oogmerck waerom ik mij in India begeven hebbe", schreef hij in 1669).

Op 26 Dec. 1652 zeilde hij, bij de Comp. ingeschreven als de „adelborst Jeuriaen (als vertolking van het duitsche Georg) Rumph van Hanau, met het jacht „Muyden" naar Indië, vertoefde kort te Batavia en werd al in 1653 naar Amboina gezonden; in 1655 werd hij daar tot vaandrig en „fabryck" (ingenieur) aangesteld. Aangezien Rumphius — het was in de dagen van De Vlaming — „tot de militaire chargie niet wel gehumeurt was", werd hij in 1657 in 't civile overgeplaatst, als onderkoopman en hoofd van Larike, een vrij belangrijke post op de Z.W.kust van het schiereiland Hitoe. Waarschijnlijk is hij toen, of eenige jaren later, getrouwd met een meisje uit Ambon; immers in 1669 kon hij spreken van „zijne familie", en had een zoon en meer dan één dochter. Te Larike voldeed hij zóó goed, dat hij in het begin van 1662 bevorderd werd tot koopman en opperhoofd over de geheele kust van Hitoe, na dit ambt al van 1660 af provisioneel te hebben waargenomen; zijne woonplaats was toen natuurlijk te Hila, in het fort Amsterdam. Men achtte hem te zijn: „een man van nuchtere bequaemheit die sich heel wel na de humeuren der Amboinesen weet te schikken, het Arabisch schrift lesende en schrijvende, daerenboven geleert in allerley slach van wiscunsten". In een andere „conduite-staat" van 1666, wordt de aard van Rumphius aldus zeer gunstig geschetst: „hij heeft den roem en oock het uyterlijck aansien te zijn een man van goede kennisse en ervarentheyt in dese landen... Van een goet en statigh leven en van een onbillijcken (?) maer nedrigen en heusschen ommegangk en vooral van een conscientieux en opreght gemoet, niet gierigh of te inhaligh".

Om zijne kennis der wis- en bouwkunst, die hij van zijn vader had geleerd, schijnt Rumphius in Indië het eerst vermaard geworden te zijn, en soms vinden wij achter zijn naam vermeld: „de Mathematicus". In 1654 was hij in die functie op Ceram; in 1662 vertoefde hij op Banda om rapport uittebrengen over de versterking van den berg van Banda Neira (Dagh-Register 1663, bl. 255); in 1673 schreef hij een belangrijk verslag over de fortificatie van het kasteel Victoria te Ambon.

De betrekking van „koopman" op Hitoe heeft Rumphius tien jaren waargenomen, tot 1670, en hij schijnt vooral in die periode zijne uitnemende kennis der Indische natuur bijeengegaard te hebben. In het begin van genoemd jaar maakte hij zich op in het belang zijner studiën naar Batavia te vertrekken, toen hem in April de ramp overviel eener oogziekte (glaucoma simplex), die binnen weinige maanden in volslagen blindheid eindigde. Rumphius noemt als oorzaak zijner oogziekte de te groote inspanning, en het dagelijksch wandelen in de hitte der zonne, om planten te verzamelen. Zoo was hij gedwongen het bestuur over de kust van Hitoe — een belangrijk ambt in die dagen, toen de Molukken nog „de Groote Oost" vormden en het nu halfvergeten Amboina daarvan het gewichtig centrum was — neder te leggen. Om zijne „langduyrige, goede en onopspraekelijke diensten", liet de Comp. hem rang en gage behouden onder benoeming tot een sedentair ambt te Ambon. Sedert leefde hij stil op de hoofdplaats. Als magistraatspersoon heeft hij tot op hoogen leeftijd velerlei belangrijke diensten bewezen, en dat zijn rijp oordeel en goede raadgevingen door de regeering op prijs gesteld werden, bewijzen de rapporten en adviezen, bepaaldelijk over vestingbouwkunde en landbouw, die van Rumphius' hand in de archieven berusten. Een advies van Rumphius over den Ambonschen landbouw is gedrukt in de hierna te noemen biographie van Leupe; eenige andere rapporten van zijne hand kwamen later terecht in het Tijdschr. v. Staathuishoudkunde en Statistiek. Dl XIII (1856).

Vóór alles was hij bezig met zijne geliefde natuurkundige en ook met historische studiën, „zonder hetwelck hij anders sorgde, — d.i. bezorgd was — in melancholy zijne dagen te moeten eindigen". Wat eene vertroosting is geweest in „de lange droeve nacht" van Rumphius' blindheid, was zijn gelukkig huiselijk leven en zijne briefwisseling met een groot aantal geleerden en geestverwanten, zoo in Indië als in Europa; terwijl ook van heinde en verre, uit alle Oostersche kantoren naturaliën en curiositeiten hem werden toege-

zonden. Daardoor vindt men in zijne werken soms zéér nauwkeurige informaties over allerlei min bekende gewesten. „Allengs was het huis van Rumphius, met den blinden geleerde, die het bewoonde, voor allen die Indië bereisden een middelpunt geworden, waaraan zij zich schatplichtig gevoelden en waarheen zij alles zonden, wat hun vreemd en merkwaardig voorkwam, zeker, dat het daar aan een zorgvuldig onderzoek zou worden onderworpen en dienstbaar gemaakt aan de wetenschap" (Harting). In Indië telden onder zijne correspondenten vooral: J. Camphuys en Is. de St. Martin, voorts A. Cleyer, W. ten Rhijne, H. de Jager, J. de Vicq; in Nederland de leeraren der Leidsche hoogeschool, benevens H. d'Acquet, P. Blaauw, J. Rulitius; in Duitschland C. Mentzel en J. M. Fehr. (Een groot deel dezer correspondentie van Rumphius werd, uit het Nederlandsch eerst in het Duitsch vertaald, gepubliceerd door den natuuronderzoeker M. B. Valentini, professor te Giessen, in zijn „Museum museorum" (Frankfort am Main, 1704—14, 3 dln. fol.) waar dl II geheel met de briefwisseling van grootendeels Hollandsche geleerden gevuld is. Een verkorte en in het Latijn overgebrachte uitgaaf van dit werk kwam in 1716 te Frankfort ook uit als „Historia simplicium reformata. Accedit India litterata, seu dissertationes epistolicae, ab Europaeis curiosis et eruditis, Cleyero, Rumphio, Herberto de Jager, ten Rhijne, Kaempfero aliisque in India reciprocatae de plantis, arboribus, gemmis aliisque rarioribus ad scrutinium naturae artemque medicam spectantibus. Hier vindt men dus die (52) brieven nog eens ten tweeden male in het Latijn vertaald, zooals de titel verder ook uitdrukkelijk vermeldt („ex autographis belgicis ante hac in linguam germanicam translatae nunc vero exterorum gratia latinitate donatae").

Vergeeflijk zal men het vinden, dat de bescheiden natuuronderzoeker in 1682 met vreugde zijne schoonste schelpen en steenen liet bijeenzoeken om te voldoen aan het vereerend verlangen van den bekenden Groothertog van Toscane, Cosimo de Medici III, aan wien hij ook afstond zijn kabinetje uit 400 fraaie Indische houtsoorten vervaardigd, dat hij den „bedelaarsmantel" noemde —, vermoedelijk zal dit stuk nog wel in een der Italiaansche musea of paleizen aan te treffen zijn. Correspondentie, hierop betrekking hebbende, en enkele voorwerpen uit die verzameling zijn, als resultaat van de Rumphius-herdenking in 1902, teruggevonden. De voorwerpen, vooral schelpen, bevinden zich thans in het Staatsmuseum te Weenen.

In 1674 heeft andermaal een groot ongeluk Rumphius getroffen, nl. bij de aardbeving, die in dat jaar op 17 Februari de stad Ambon teisterde, zijne gade en jongste dochtertje te verliezen: „erbarmelijck was het dien man bij deze zijne lycken te zien zitten, alsmede aen te hooren zijne weeklacht, beide op dit toeval ende zijne blindheid gepast". De herinnering aan Rumphius' trouwe gade is bewaard in den soortnaam *Susannae* eener schoone orchidee, Flos Susannae (thans Platanthera Susannae Lndl.) en Flos Susannae minor (thans Habenaria Rumphii Lndl). Hem zelven ter eere doopte later Linnaeus een Molukschen boom *Rumphia Amboinensis L.* (thans Cordia tiliacfolia Warb.).

Nog een derde slag van het noodlot trof hem in 1867, toen bij den grooten brand van Ambon zijne boeken en een deel zijner geschriften, bepaaldelijk ook de reeds gereed zijnde platen voor het Kruidboek, werden vernield. Veel leed zal het den blinden geleerde ook gedaan hebben, dat hem meermalen schrifturen en teekeningen werden ontstolen; zoo lezen wij van zekeren Mr. C. Geraerts, chirurgijn, dat hij een Maleisch woordenboek, door Rumphius omstreeks 1670 samengesteld, te Batavia „op de gouwediefs passar opgekogt" had. Van een soortgelijk onrecht van nog grooter beteekenis, zal straks te gewagen zijn.

In zijn latere levensjaren heeft Rumphius een trouwe hulp gevonden in zijn zoon Paul August, die blijkbaar met volle toewijding aan zijns vaders studiën deel nam, hem „zijne oogen leende", en ook de oorspronkelijke teekeningen voor het Kruidboek ontwierp. Van dezen jongeren Rumphius weten wij anders weinig, ook heeft hij zijn vader slechts weinige jaren overleefd (gest. 1706).

Op 15 Juni 1702 is G. E. Rumphius te Ambon overleden in den ouderdom van 75 jaren. Op zijn verlangen werd hij begraven in een eigen „grafstede" buiten de stad. Dit graf schijnt later in vergetelheid geraakt te zijn. In 1824 heeft de Gouv.-Gen. van der Capellen, tijdens zijn verblijf in de Molukken, een eenvoudig gedenkteeken voor den grooten Ambonschen natuuronderzoeker laten oprichten ter plaatse, waar volgens de overlevering zijne woning en tuin was. In de herinnering der inlanders leeft Rumphius voort door de verbeteringen, die hij in de sagoobereiding heeft aangebracht. Ook is zijn naam verbonden aan een plantage (doesoen) en een put, die hij in de nabijheid van Roemahtiga heeft laten graven, alsmede aan een heuveltje nabij de eerste bénteng. In Nederland werd, bij de herleving der Indisch-botanische studiën na 1820, Rumphius o.a. gehuldigd in het kostbare plaatwerk Rumphia van C. L. Blume, en is sedert dien tijd in wetenschappelijke kringen het onderzoek zijner geschriften aan de orde gebleven. Meer dan één schoone bladzijde is in onze letteren aan Rumphius gewijd, zoo door Dr. W. R. van Hoëvell (Tijdschrift van Ned.-Indië 1839, II, bl. 25—30), Cd. Busken Huet (Land van Rembrand, 1884, dl II, tweede helft, bl. 91 vlg.), Prof. P. Harting, (Album der Natuur 1885, bl. 1—15), G P. Rouffaer (de Gids, 1901, II, bl. 228) e. a. Ook in het buitenland is de achting voor Rumphius en zijne werken zeer groot. Dit is wel duidelijk gebleken door de groote belangstelling, die de in 1902 georganiseerde Rumphius-herdenking is ten deel gevallen. Ter gelegenheid van het feit, dat het op 15 Juni van dat jaar 200 jaar geleden was, dat R. te Ambon overleed, werd op initiatief van het koloniaal Museum te Haarlem een Rumphius-gedenkboek uitgegeven en een medaille geslagen. Tevens werd een Rumphius-fonds gesticht (na Greshoff's dood „Greshoff's Rumphius-fonds" genoemd), dat onderzoekingen in de Molukken kan steunen, publicaties die daarop betrekking hebben, kan uitgeven, en een gouden medaille kan toekennen aan natuuronderzoekers, die zich groote verdiensten hebben verworven voor het onderzoek van den Ned. Ind. Archipel, in het bijzonder van het Oostelijk deel daarvan.

Het leven van Rumphius, gelijk het hierboven geschetst is, werd het uitvoerigst beschreven door P. A. Leupe, in eene voortreffelijke archiefstudie, die door de Kon. Akad. (Nat. Verh. Dl XII) in 1871 is uitgegeven en die in 1902 door Prof. Hee-

res in het Rumphiusgedenkboek is bewerkt; voor de waardeering van Rumphius als natuurkundige is echter dit historisch geschrift onvoldoende. Levensschetsen van hem komen o.a. voor in het groote Fransche biographische werk van Du Petit-Thouars (T. XXXIX) en in de nieuwere Allgemeine Deutsche Biographie van de hand van E. Wunschmann. De voorgangster van deze beide was eene in 1833 te Breslau verschenen voortreffelijke, te weinig bekende, Latijnsche verhandeling van Prof. A. W. E. Th. Henschel, (Vita G. E. Rumphii, Plinii indici...., Breslau 1833), die tevens eene „Clavis Rumphiana" bevat, d.i. synoniemie der botanische en zoölogische namen. Van 154 geneeskrachtige planten uit het Ambonsch Kruidboek geeft Henschel een overzicht als „Specimen materiae medicae Rumphianae". Een uitvoerig overzicht van zijn leven en werken is te vinden in het bekende werk van Dr. M. J. Sirks, Indisch Natuuronderzoek, 1915, p 25—61.

Een feit, dat in Rumphius' leven telkens weder de aandacht trekt is, dat — met geringe uitzondering — zoowel de machthebbers in patria en te Batavia als de opvolgende gouverneurs van Ambon blijkbaar bewustheid hebben gehad van het belang der studiën door Rumphius daar in stille bezigheid ondernomen, zoodat zij hem rustig zijn gang lieten gaan, nergens tegenwerkend, doch integendeel meermalen hem verder helpend, soms in ruwen, maar toch goedgemeenden trant. Dat de O.-I. C. niet alleen geleid en gediend werd door lieden, die uitsluitend gevoel hadden voor gezwollen geldbuidels, maar dat er een zelfs vrij machtig gedeelte was, dat oog had voor de geestelijke waardij onzer Indische bezittingen, mag zeker wel in het licht gesteld worden, ten faveure dier Comp., al kan het natuurlijk in de geschiedenis niet de schande keeren van haar hardvochtige Molukken-politiek. Dat de Comp. Rumphius' Ambonsche Historie voor zich zelve wilde houden als „een secreet en zeer dienstig document", en zich ook geenszins haastte zijne andere geschriften wereldkundig te maken, mag men haar niet te zwaar aanrekenen: de opvatting der spreuk „kennis is macht" was in dien tijd eene andere en minder vrijzinnige dan nu gehuldigd wordt.

De Comp. liet meer dan eens voor Rumphius de boeken komen, o. a. die Ds. Joh. Rulitius in 1665 te Amsterdam op zijne aanwijzing kocht. In zijne blindheid verzachtte zij Rumphius' lot, hielp hem aan teekenaars en copiisten en vergemakkelijkte zijne uitgebreide briefwisseling. En toen in 1697 het groote „Kruidboek" eindelijk na tal van wederwaardigheden veilig in Nederland was gearriveerd, overlegden de Zeventienen, hoe zij nu den ouden vader konden eeren en verheugen, door zijn zoon, den reeds genoemden Paul August Rumph, tot koopman te benoemen. Vooral is het de Gouv.-Gen. Joannes Camphuys geweest, zelf ijverig verzamelaar van zeldzaamheden op Indisch natuurhistorisch gebied en van Japansche curiositeiten, die op waardige wijze deze „maecenatum caritas" der Comp. jegens Rumphius betoonde. Nog op zijn sterfbed was hij bezig te zorgen voor het hem toevertrouwde handschrift van den grooten Ambonschen botanicus. Na Camphuys' dood is onmiddellijk een Raad van Indië, Is. de St. Martin, daar, om verder voor de schriften van Rumphius te zorgen; en in aansluiting daarmede laat de Gouverneur van Ambon dadelijk diens teekenaar P. van Eyck een gewezen scheepsjongen, en den klerk J. P. Sipman, een Duitscher, later tot gouverneur van Makaasser opgeklommen, uit Ambon naar Batavia overgaan om die geschriften beter te ordenen.

Zéér steekt bij deze nobele gezindheid af het reeds aangeduid gedrag van Ds. F. Valentijn, den bekenden samensteller van Oud en Nieuw Oost-Indië. Over diens eigen verdiensten willen wij hier niet oordeelen, maar een feit is het, dat hij zich van een aanzienlijk gedeelte van Rumphius' nagelaten geschriften, hem te Amboina in 1707—1712 vermoedelijk door zijne familieverwantschap met Rumphius in handen gevallen, meester gemaakt heeft en die als zijn eigen werk heeft uitgegeven: zoo met name de Ambonsche Landbeschrijving en het vervolg daarop, de Ambonsche Historie, ja zelfs een deel der zoölogische en botanische geschriften van Rumphius. Door P. A. Leupe is t. a. p. op Valentijn's handelwijze gewezen. Ten opzichte der Ambonsche Historie was het feit reeds in 1869 in 't licht gesteld door Dr. L. W. G. de Roo (Not. Bat. Gen. VII, bl. LXXXI) en ook in de Jonge's werk, Opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indië, Dl IV, voorrede, bl. VI—VII, is gedoeld op het stelselmatig verzwijgen van Rumphius' naam door Valentijn. Daar de oorspronkelijke manuscripten van Rumphius nog in de archieven en bibliotheken te 's Gravenhage en te Batavia, deels ook in de bibliotheek te Turijn, behouden zijn gebleven, is het niet moeilijk den grooten omvang van Valentijn's litterairen diefstal na te gaan.

Is zijne verdienste als degelijk Indisch historiograaf nimmer goed tot haar recht gekomen, een beter gesternte lichtte over zijn natuurhistorischen arbeid. De wetenschappelijke werkzaamheid van Rumphius op dit gebied is ongemeen groot geweest. (zie daarover G. P. Rouffaer en W. C. Muller, Eerste proeven van een Rumphius-Bibliographie in Rumphius-gedenkboek 1902 en M. J. Sirks, Indisch Natuuronderzoek, 1915). Zijne tijdgenooten noemden hem om zijne vermaardheid als natuurvorscher, schoon toen nog niets anders van hem gedrukt was dan eenige brieven over Indische onderwerpen in de „Ephemerides", den *Plinius Indicus*, zijnde dit de titel, aan Rumphius toegekend bij zijne benoeming in 1681 tot lid der toenmaals te Weenen, thans te Halle, gevestigde Academia Naturae Curiosorum, die sedert 1670 de genoemde *Ephemerides* en *Miscellanea* uitgaf. Terwijl er vaak in dergelijke eerenamen uit de 17e eeuw een onverdiende lof schuilt, is bij Rumphius het tegendeel het geval, als oorspronkelijk natuurvorscher staat hij boven Plinius, die alleen publicist was. Verreweg het belangrijkst is Rumphius' plantkundige arbeid, nl. zijn „Herbarium Amboinense", dat, als fundament der Indische botanie, steeds in één adem genoemd wordt met Van Rheede's beroemden „Hortus Malabaricus". Beide Nederlandsche standaardwerken vullen elkander trouwens voortreffelijk aan, immers het eerste handelt over de planten van „Water-Indië," het laatste over die van „Land-Indië". Voor de afbeeldingen komt aan Van Rheede de eerepalm toe, voor den tekst aan Rumphius. Omstreeks 1660 heeft hij dezen plantkundigen arbeid aangevangen en toen hij het gezicht verloor, was blijkbaar reeds veel als losse aanteekeningen te boek gesteld. Doch ook in zijne blind-

heid heeft Rumphius, als intellectueel middelpunt in een kleinen kring van trouwe helpers, zijne plantkundige studiën met onbegrijpelijke energie voortgezet. Na den brand van Ambon in 1687 werden de platen opnieuw door P. van Eyck e. a. geteekend, wellicht minder goed dan bij het oorspronkelijke werk: sommige planten zijn zeer duidelijk afgebeeld, andere nauwelijks herkenbaar. In 1692 ging het eerste gedeelte (Lib. I—VI) naar het vaderland, doch verongelukte op de reis met het schip „Waterland", dat 12 Sept. van dat jaar door de Franschen in den grond geboord werd; gelukkig had de oud-Gouv.-Gen. Camphuys te Batavia de voorzichtigheid gehad het handschrift te laten copiëeren, eene accuratesse, die ten eeuwigen dage hem tot hooge eere zal strekken. Vermeerderd met drie boeken (dus nu Lib. I—IX, zijnde de vier eerste folianten der uitgave van 1750) ging het in 1696 andermaal naar patria; een jaar daarop volgden Lib. X—XII en in 1701, slechts kort vóór Rumphius' dood, nog een „Auctuarium" of toegift. Te zamen telt het werk 699 platen; duizenden planten zijn er duidelijk beschreven, of ten minste aangeduid. Waren de berichten, die vóór Rumphius over de flora van Insulinde naar Europa gekomen zijn, slechts gering en beperkt tot verhalen over de meest voorkomende vruchtboomen, door hem werd met eenmaal op dit gebied het helderste licht verspreid. In de hoogste mate wordt bevestigd in dit Kruidboek, wat Prof. Harting van Rumphius in het algemeen getuigde, nl. dat door hem, meer dan door eenig ander, de natuur der Indische gewesten bekend is geworden, en dat hij de meesten zijner tijdgenooten door helderheid van voorstelling en klaarheid van inzicht overtrof.

Of het feit, dat het handschrift van dit werk zoo lang onder de papieren der O.-I. C. bleef rusten, alvorens aan het licht gebracht te worden, alleenlijk te wijten is aan de kostbaarheid der uitgave, dan wel aan de vrees, dat er wellicht „passagien in moghten sijn tot nadeel van de Comp.", is niet met zekerheid te zeggen: verwaarloosd of geringschat werd Rumphius' handschrift in geenen deele. Eerst in 1736 evenwel meldde zich een ernstig liefhebber voor de uitgave aan: de Amsterdamsche hoogleeraar Johannis Burman, een even vlijtig als kundig geleerde, die o. a. ook de Nederlandsche uitgave van het botanisch plaatwerk van Weinmann bezorgde. Onder zijne leiding, en door hem andermaal van eene Latijnsche vertaling voorzien, verscheen het in 1741—1750 te Amsterdam bij M. Uytwerf e. a., in zes folianten, onder den titel „Het Amboinsch Kruidboek (*Herbarium Amboinense*), dat is: Beschrijving van de meest bekende boomen, heesters, kruiden, land- en waterplanten, die men in Amboina en de omliggende eylanden vind, na hare gedaante, verscheide benamingen, aanqueking, en gebruik; mitsgaders van eenige insecten en gedierten. Voor 't meeste deel met de figuren daar toe behoorende. Alles met veel moeite en vlijt in veele jaaren vergadert; en beschreven in twaalf bocken door Georgius Everhardus Rumphius". orspronkelijk had ook Rumphius zijn boek in de taal der geleerden geschreven, doch later voor het praktisch gebruik n Indië het in het Nederlandsch overgebracht. De naam van zijn werk moet, ook volgens de voorrede (dd. Amboina 20 Sept. 1690), geenszins zóó opgevat worden als behandelde het geschrift alleen de planten van het kleine eiland Amboina en niet die van overig Indië, voor zooverre hem bekend, doch doelt alleen op de plaats van ontstaan van dit Kruidboek.

Deel I, tevens Lib. I, versierd met Rumphius' portret, door zijn zoon geteekend, (met kleine wijziging hetzelfde als in de Rariteitkamer voorkomt), handelt over de gekweekte boomen en hun nut, in de eerste plaats over de palmen; Dl. II over de speceryj-boomen (Lib. II) en over de harsleverende boomen (Lib. III); Dl. III over de timmerhouten (Lib. IV) en andere boomsoorten (Lib. V); Dl. IV (Lib. VI) over de heesters. Het is dit gedeelte, nl. Lib. I—VI, waarvan de eerste zending met de „Waterland" verloren ging. Bij den vijfden foliant vangt eene tweede afdeeling aan, door Rumphius, blijkens de voorrede van 31 Dec. 1695, eerst later ingedient. Dl. V omvat Lib. VII over de lianen, Lib. VIII over de geneeskrachtige en andere gekweekte planten, en Lib IX over de slingerplanten en het kruipend gewas. Dl. VI handelt in Lib. X—XI over de wildgroeiende kruiden en Lib. XII over koralen en andere op planten gelijkende zeegewassen. Het Auctuarium verscheen in 1755, zoo ook de Index, door Burman bewerkt en in 1769 opnieuw uitgegeven, intusschen verbeterd naar de geschriften van Linnaeus, Pallas e. a.

De vele wederwaardigheden, die Rumphius' handschrift heeft ondergaan (zie daarover vooral J. P. Lotsy, Over de in Nederl. aanwezige botanische handschriften van Rumphius, R. Gedenkboek 1902) en de aanmerkelijke vertraging der uitgave, zijn natuurlijk niet zonder nadeeligen invloed op het werk gebleven. Ter eventueele verbetering zouden de handschriften, met de oorspronkelijke teekeningen of copiëën daarvan, kunnen dienen, die berusten in de universiteitsbibliotheken te Leiden (2 ex. volledig) en te Utrecht (alleen van het Auctuarium) alsmede in de stedelijke bibliotheek te Amsterdam (van Lib. I—VI).

Zijne blindheid heeft hem belet op den fijneren bouw der bloemen te letten — reden, waarom zijn werk niet wel paste in de systematische school van Linnaeus, met wiens binominale nomenclatuur de Rumphiaansche namen ook niet overeenkomen. „Populair", gelijk zijn Rariteitkamer, is het Ambonsch Kruidboek nooit geweest, maar bij de vakgeleerden is het nog heden uiterst gezocht en, zeldzaam op aucties voorkomend, brengt het daar hooge prijzen op. Het Kruidboek blijft de meest uitnemende type van een botanisch werk, dat de planten beschrijft in alle opzichten, niet alleen haar vorm, maar ook hare inlandsche namen, eigenschappen, toepassingen, lore enz. In 1894—1900 heeft Dr. M. Greshoff de „*Methode van Rumphius*" volgens den tegenwoordigen stand der wetenschap toegepast op een 50-tal gewassen, die voor Indië van bijzonder belang zijn, voornamelijk ook om aan te toonen, hoe uitnemend Rumphius' beschrijvingen nog voor het heden bruikbaar zijn. De beteekenis van Rumphius' kruidboek is in het licht gesteld door K. Goebel in het Gedenkboek 1902 (Rumphius als botanischer Naturforscher) Herhaaldelijk heeft men getracht een sleutel, gebaseerd op de moderne botanische nomenclatuur, te leveren op het kruidboek. Behalve de reeds genoemde van Henschel is er een zeer be-

langrijke van Hasskarl (Neuer Schlüssel Zu Rumph's Herbarium Amboinense, 1866). Later heeft men op grond van nieuwe verzamelingen op Ambon getracht, ook de onbekende soorten thuis te brengen. De eerste poging daartoe werd in 1900 door Boerlage gedaan; in 1913 werd door C. B. Robinson (zie op dien naam) opnieuw een reis tot dat doel ondernomen. Het resultaat was een uitvoerig werk van E. D. Merrill, An Interpretation of Rumphius's Herbarium Amboinense, Manila 1917.

Het tweede groote werk, dat van Rumphius in druk verschenen is, is de bekende „Amboinsche Rariteitkamer, of eene beschrijving van allerhande schaalvisschen en schelpen, alsook sommige mineralen, gesteenten enz." Dit boek was door den schrijver bestemd als „trait d'union" tusschen zijne botanische en zoölogische geschriften, welke laatste nimmer aan het licht gekomen zijn, doch verminkt worden teruggevonden in Dl III van Valentijn. Het handschrift van de Rariteitkamer werd, blijkens Rumphius' voorrede, dd. 1 Sept. 1699, aan zijn vriend den Delftschen burgemeester Dr. H. d'Acquet, almede een ijverig curiositeiten-verzamelaar, ter uitgave toegezonden, en verscheen als een keurige foliant, rijk voorzien van in koper gegraveerde schoone platen, in 1705 te Amsterdam bij F. Halma. Daar in die dagen de liefhebberij voor „rariteiten", bepaaldelijk voor Molukksche schelpen, bijzonder groot was en de „zeetuinen van Ambon" wereldberoemd waren, maakte het boek veel opgang en werd het herhaaldelijk herdrukt (in 1740 en 1749) en ook in het Latijn (te Leiden in 1711 als: „Thesaurus imaginum piscium, testaceorum etc.") en Hoogduitsch (1766) overgebracht. Het bevat drie boeken, nl. over de wecke schaaldieren, over de harde schaaldieren of conchyliën, en over de mineralen en gesteenten. Op een dergelijke wijze, als Burman zorgde voor R.'s botanische handschriften, werd door Simon Schijnvoet, aan wien het werk door Halma was opgedragen, voor de Rariteitkamer gezorgd. Schijnvoet, die overigens zeer deskundig was, heeft hier en daar in zijn oog belangwekkende vormen ingevoegd, die echter in de Molukken niet voorkomen. Niettemin blijft het almede een standaardwerk van ongemeene waarde, dat op bijna iedere bladzijde een schat van waarnemingen bevat. In 1868 ondernam de Amerikaansche natuuronderzoeker A. S. Bickmore de reis naar Amboina om de schelpen, door Rumphius beschreven, daar opnieuw te verzamelen. Zijn reisverhaal vloeit over van lof voor de nauwkeurigheid van de oude „Rariteitkamer". In het bovengenoemde Rumphiusgedenkboek heeft J. G. de Man een sleutel geleverd op de in de Rariteitkamer beschreven kreeftachtige dieren (Crustaceeën) terwijl E. von Martens getracht heeft alle overige ongewervelde dieren te identificeeren en hun nomenclatuur met de moderne in overeenstemming te brengen. Voor de beteekenis van het mineralogisch en geologisch deel van dit werk zie C. A. Wichman in het Gedenkboek 1902.

„Wanneer wij den arbeid van Rumphius in zijn geheel overzien" — schreef Prof. Harting l. c. — „dan moeten wij erkennen, dat voorzeker weinig mannen hebben geleefd, die hem in werkzaamheid en nauwkeurige natuurbeschrijving geëvenaard hebben, terwijl zijne boeken tevens den stempel dragen van die vroeger op hoogeren prijs dan tegenwoordig gestelde geleerdheid, welke het werk der voorgangers zorgvuldig heeft geraadpleegd. Hij vereenigde in zich talenten, die thans zeer zelden meer bij een enkelen persoon te zamen voorkomen. Bovendien een man met ijzeren wilskracht en stalen ijver begaafd, die, in weerwil dat hem op middelbaren leeftijd het grootste ongeluk overkwam dat een natuuronderzoeker kan treffen, toch zijn geestesoogen onverminderd op het eigenlijke doel zijns levens gevestigd bleef houden, zoodat zijne ziel als het ware slechts de zintuigen van anderen behoefde te leenen, om even werkzaam te blijven als vroeger; en dat gedurende meer dan dertig lange jaren!"

RUN. Zie ROEN.

RUND, sapi, (MAL., SOEND., LAAG-JAV.); lèmboe (HOOG-JAV.). De tamme runderen van den Indischen Archipel stammen volgens Keller (Die Abstammung der ältesten Haustiere, Zürich 1902), evenals de Zeboe (*Bos indicus L.*) en alle andere tamme runderen van Zuid-Azië en Afrika, af van den bantèng (zie aldaar). De bult op de schoft, aan den Zeboe eigen, komt ook bij de Nederlandsch-Indische runderen dikwijls nog voor, maar kan door bastaardeering met ingevoerde Europeesche runderen en met den bantèng klein worden of verloren gaan.

Zie verder onder VEETEELT.

RUNDEREN (*Bovidae* of *Cavicornia*), familie der Herkauwers (zie aldaar), gekenmerkt door het bezit van hoorns, die in tegenstelling met het geheel beenige gewei der herten een uit hoorn bestaande scheede hebben. De laatste groeit aan haar basis permanent in de lengte en wordt slechts zelden periodiek afgeworpen, zooals bij het gewei der herten plaats vindt. In slechts weinig gevallen ontbreken de hoorns en, evenzeer een verschil met de herten, meestal is ook het wijfje gehoornd, zij het ook dat haar hoorns in den regel kleiner zijn dan die van het mannetje. Hoektanden en bovenkaaksnijtanden ontbreken steeds.

Tot de *Bovidae* behooren antilopen (door slechts één soort in Nederlandsch-Indië vertegenwoordigd; zie KAMBING OETAN), schapen, geiten en runderen in engeren zin, die met uitzondering van anoeang en bantèng in den Archipel alle slechts als huisdieren aangetroffen worden. (Zie ANOEANG, BANTÈNG, GEIT, KARBOUW, RUND, SCHAAP).

RUNDERPEST. Zie VEEPEST.

RUPSVOGEL. De rupsvogels (*Campephagidae* gelijken eenigszins op de klauwieren; zij zijn direct te herkennen aan de stuitvederen, die stijve schachten hebben, welke naar het einde toe plotseling dun en zacht worden. *Artamides coeruleogriseus* is een groote, blauwgrauwe vogel met zwarte kopzijden van de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea. De soorten van het genus *Graucalus* zijn kleiner en hebben een zwakkeren snavel. *G. javensis* is grijs met witte buik en zwarte teugels. Het geslacht *Pericrocotus* bevat prachtig gekleurde soorten, de mannetjes meestal scharlakenrood met zwart, de wijfjes geel met zwart. Op Java komt *P. czsul* voor, welke aldaar bekend is onder den naam van tjabéjan en den Soendaneeschen van seupah. Ten slotte zij vermeld het geslacht *Lalage*, waartoe de kleinste vormen behooren; *L. terat*, de kapasan (BAT. MAL.

heeft de grootte van een musch en is donkergrijs met zwarten kop, een witten streep boven de oogen en met witte zijpennen in den staart. Het wijfje is van onderen met grijze dwarsstreepen. Deze soort komt op de groote Soenda-eilanden voor. Zie KÉPODANG-SOENGOE.

RUTA CHALAPENSIS L. Fam. *Rutaceae*. Wijnruit (NED.), Aroeda (MAL.), Godong minggoe (JAV.), Inggoe (SOEND.). Een kruidachtige plant met sterk riekende samengestelde bladeren. De var. *angustifolia*, afkomstig uit Z.-Europa en N.-Afrika, wordt op Java vaak in tuinen gekweekt. De bladeren zijn een bekend inlandsch geneesmiddel tegen velerlei kwalen.

RUTA GRAVEOLENS L. De Europeesche wijnruit, vaak in Europa gekweekt en wel verward met de vorige soort. Zie aldaar.

RUYL (ALBERT). Zoon van Cornelis Ruyl, van Enkhuizen, werd ten onrechte voor predikant gehouden en was waarschijnlijk koopman of opperkoopman in dienst der O.-I. C., en een der eerste personen, die zich in Indië met het Maleisch heeft bezig gehouden; in 1611 verscheen zijn eerste vertaling. In 1622 werd hij als commissaris naar Salee (Marokko) gezonden. Hij berijmde in 1629 eenige psalmen in de Maleische taal voor kerkgebruik, doch zijn Maleisch, bepaaldelijk van zijne vertaling van den Catechismus, het Vraagboekje van Aldegonde en eenige predikatiën, werd te „hoofsch" geoordeeld, en door den gouverneur van Ambon, Frederik de Houtman, teruggebracht tot lager Maleisch. Voorts werden het Evangelie van Mattheus, de formulieren van huwelijk en doop door hem in die taal overgezet, terwijl aan hem werd toegeschreven „Spieghel van de Maleytsche tale, enz." Zie over hem en zijn werken: Bijdr. Instit. Nieuwe (2e) volgr. II, 1859, bl. 102.

RIJKSBESTIERDER. Naam van den hoogen inlandschen ambtenaar, die in tal van zelfbesturende landschappen de rechterhand is of was van den vorst. Zoo hadden in Atjèh de oelèëbalangs (de oude koninkjes des lands) hun banta, en de sultan meer of min zijn sjahbandar; zoo hebben de vorsten in het Maleische gebied hun radja moeda of ook wel een onderkoning (jang dipertoean moeda, radja moeda; zie Riouw); zoo hebben de hoogere ornamentschapshoofden op Zuid-Celebes hun soelewatang, en hadden de vorsten van Bali en Lombok hun pepatih. In de Maleische rijken is hij meermalen een jongere broeder van een vorig vorst. Ook de vier vorstendommen op Java hebben elk hun rijksbestierder of pepatih dalem; sinds 1743 zijn die van het sultanaat Djokjakarta en het soesoehoenanschap Soerakarta half ambtenaar van hun vorst, half ambtenaar van de Compagnie (het Gouvernement), en elk van deze beiden bezoldigt hen dan ook. Die van Djokjakarta voert geregeld den facultatieven titelnaam Danoeredjo; de titelnaam van dien van Solo is minder bestendig. Geheel vergelijkbaar met deze rijksbestierders (dl I, bl. 284) zijn de patihs der regenten in het gouvernementsgebied van Java en Madoera, en ook de rijksbestierders van Djokja en Solo hebben elk weer een eigen patih naast zich. Het gouvernement gaat op de buitenbezittingen het ambt van rijksbestierder dikwijls tegen, om de vorsten zelf actiever te maken.

Zie mr. L. W. C. van den Berg, De Mohammedaansche Vorsten in Ned.-Indië, in de Bijdr. v. h. Kon. Inst. T. L. en V. 53 (1901) bl. 40, en mr. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van N.-I., I, bl. 163, 295, 374, 470, 544, 663.

RIJKSGROOTEN. Op Zuid-Celebes en in Makassaarsche of Boegineesche rijkjes daarbuiten vormen de lands- of rijksgrooten (opoe, toerèli, enz.) met den vorst een rijksraad of hadat (zie aldaar); de rijksgrooten zijn er de hoofden van de ornamentschappen of ornamentschappenbonden, welke er te zamen een inlandsch rijk vormen, de vorst is er slechts de eerste onder gelijken, en de rijksgrooten zijn er dikwijls tevens kiesheeren of palili. In de Maleische zelfbesturende landschappen ter Oostkust van Sumatra en elders daarentegen heeft men wel rijksgrooten (orang besar), doch dezen zijn aldaar geen gelijken maar minderen van den vorst, en de rijksraad (kerapatan) staat er den vorst slechts als adviseur ter zijde; de rijksgrooten houden hier veelal het midden tusschen vazalvorstjes en provinciehoofden van den vorst. Voor de vorstenlanden op Bali en op Java werd de naam meestal gebezigd in de vagere beteekenis van voornaamste grooten uit het rijk, hetgeen in Bali meestal zag op poenggawa's, en op Java volstrekt niet beperkt was tot (thans verdwenen) vazalvorsten of provinciehoofden; de rijksraden in de Vorstenlanden dagteekenen als vaste en georganiseerde instelling van het begin dezer eeuw, zijn een schepping van onzen invloed, en hebben dezelfde adviseerende functie als in de Maleische landschappen. Door ons ingrijpen in de inheemsche rechtspraak is de rijksraad, ook daar waar hij vroeger slechts adviseur des vorsten was, tot een zelfstandige rechtbank geworden met de rijksgrooten als leden; te dien aanzien staan kerapatans en hadats dus thans gelijk. Het gouvernement gaat veelal den rijksraad als bestuurscollege tegen.

Literatuur: mr. L. W. C. van den Berg, De Mohammedaansche Vorsten in Ned.-Indië, Bijdr. v. h. Kon. Inst. T. L. V. 53, 1901, bl. 40; mr. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van N.-I., I, bl. 295, 374, 664 en 763.

RIJKSKAS. Naam, dien men in de Vorstenlanden pleegt te geven aan wat elders landschapskas (zie aldaar) heet.

RIJKSRAAD. Zie RIJKSGROOTEN.

RIJKSSIERADEN, AMBTSSIERADEN, ORNAMENTEN. Aldus noemt men voorwerpen, welke bij vorsten of aanzienlijke hoofden eerbiedig bewaard worden, en hetzij tegelijk met de vooroudelijke macht op hen vererfd zijn, hetzij de ware dragers zijn van geheimzinnige vooroudelijke krachten, welke de vorst en het hoofd slechts geniet, omdat en zoolang hij het rijkssieraad onder zich heeft. Tot symbool (gelijk onze koninklijke kroon) of tot tooisel (gelijk de burgemeesterlijke ambtsketting in Nederland) zijn zij nog nergens in Indonesië afgedaald. Bij de Makassaren en Boegineezen van Zuid-Celebes heeft het rijkssieraad een veel centraler en zelfstandiger beteekenis dan bij de overige volken van Indië; misschien wijst dit zelfs op een ouderen of anderen religieuzen achtergrond (dynamisch, in pl. van animistisch).

Bij de meeste volken van Indonesië maken de rijkssieraden een onderdeel uit — en wel het belangrijkste — van de poesaka's, de door zielen van afgestorvenen bewoonde, en met bijzonderen eerbied behandelde erfstukken. Ook deze poesa-

ka's, die de erfstukken van den vorst zijn, en door een vroegeren vorst gebruikt of, als lichaamsdeelen e. d. van hem afkomstig zijn en nu door zijn ziel worden bewoond, beschouwt men als de machtige raadgevers van den tegenwoordigen regeerder. Evenals de vereering van gewone poesaka's is alsdan ook die van de rijkssieraden een uitvloeisel van animisme (vgl. POESAKA en HEIDENDOM). Terwijl echter op Zuid-Celebes de rijkssieraden der opperrijken dikwijls zulke erfstukken van voorvaderlijke hemelingen of toemanoeroengs zijn, geldt dit aldaar lang niet voor alle ornamenten. Zijn al deze sieraden in de eerste plaats van groot gewicht als heilaanbrengende beschermers voor het vorstengeslacht zelf, zij zijn dit in niet mindere mate voor de onderhoorigen, die dan ook niet nalaten aan de rijkssieraden hulp en raad te vragen en daaraan offers te brengen.

In het Maleisch worden de rijkssieraden kabĕsaran, van bĕsar, groot, genoemd, hetgeen dus zeggen wil: „grootheid, staatsie". Zij worden op Sumatra, evenals de gewone poesaka's, bewaard op een zoldertje in het huis van den vorst, veelal bedekt met een kleurigen doek, en vanwaar zij slechts met ceremoniën, als het afleggen van wapens en het branden van wierook, worden te voorschijn gehaald.

Rijkjes op Timor hebben naast de eigenlijke rijkssieraden hunner vorsten dikwijls hun rijksoffersteen, soms ook een rijksoorlogsgeeststeen.

Op Java dragen de rijks- of ambtskleinoodiën den naam van cepâtjârâ, en de afzonderlijke voorwerpen hebben meestal een eigennaam en worden, vooral in de Vorstenlanden, steeds met „kjai", heer, aangesproken. In het bijzonder op Java en Madoera, doch ook wel in Palembang en bij enkele vorsten van Celebes komt het voor, dat sommige dezer worden meegedragen door vrouwelijke of mannelijke volgelingen, zoodra de vorst zich in het openbaar vertoont.

Op Celebes en in Makassaarsche of Boegineesche rijken overzee (op Soembawa enz.) worden de vorstelijke poesaka's door de Makassaren kalompowang, door de Boegineezen aradjâng genaamd, (beide van gelijke beteekenis als het kabĕsaran der Maleiers, daar de stamwoorden lompo en radja „groot" beteekenen); een andere algemeene naam dezer rijkskleinoodiën is gaoekang. In deze landen voornamelijk worden de rijkssieraden door de Europeanen ornamenten genoemd. Het ornament op Zuid-Celebes geldt als bezitter van domeingronden en van slaven. Dat in deze ornamenten de macht der vorsten huist, wordt o. a. gestaafd met de mededeeling, dat de Toradja-stammen langs het meer van Poso den Datoe van Loewoe' als hun heer en godvorst erkennen, omdat hij in het bezit is van eenige voorwerpen, die in overoude tijden aan een vorst van Poso moeten hebben toebehoord. Bij Makassaren en Boegineezen is de eerbied voor de ornamenten zoo groot, dat usurpators steeds vóór alles trachtten ze in handen te krijgen, terwijl aan den anderen kant dikwijls alleen het vertoonen van de geëerde voorwerpen voldoende was om oproer te dempen en verzet te breken, zooals o. a. in het begin van de 19e eeuw meermalen voorkwam in het rijk van Gorontalo. Zeldzaam zijn er dan ook de voorbeelden, dat men het gezag van een vorst erkende, zonder dat hij in het bezit van zijn ornamenten was, zooals zich voordeed in Gowa, welks vorstelijke poesaka's een tijdlang in handen waren van Bone, dat ze in den oorlog van 1814 en 1815 aan de Engelschen moest afstaan.

Deze ornamenten worden in de woningen der vorsten bewaard in, met veelkleurige doeken behangen vertrekjes, soms ook opgesloten in fraai bewerkte houten kistjes, en speciale priesteressen, penati genaamd, voor den dienst er van aangewezen, brengen op gezette tijden, in Mohammedaansche streken op Donderdagavond, (malam Djoemaät) offers van rijst en sirih bij de heilige voorwerpen onder het branden van reukwerken en het zingen van liederen. Zeer dikwijls worden in die vertrekjes voortdurend eenige kaarsen, kandjoli, brandende gehouden. Ter eere van het ornament moest of moet het ornamentschapshoofd eens per jaar een buffel slachten. Ook krijgen de ornamenten er zeer veel offers van de onderdanen van den vorst, offers soms zelfs in karbouwen of geiten bestaande, hetzij met het verzoek eene ziekte te genezen, vruchtbaarheid te brengen op de velden van den offeraar, of eenigerlei andere hulp te verschaffen.

Bij groote epidemieën worden op Zuid-Celebes dikwijls ornamentsfeesten gehouden, waarbij de rijkssieraden, onder een troonhemel en door priesteressen en gewapenden begeleid, in plechtigen optocht worden gedragen om een kuil, waarin men, ter bezwering van de booze geesten, eenige dieren, meestal een aap, een varken, een leguaan en een schildpad offert. De ornamentsbezittingen (ornamentsvelden, -slaven, enz.) kwamen feitelijk aan het ornamentschapshoofd ten goede, en deze was er dus veelal op uit, zijn ornament rijker te maken.

De voorwerpen, die rijks-ambtssieraden kunnen zijn, loopen in aard zeer uiteen, en zijn in het oog van westerlingen dikwijls vodden en prullen. Men vindt er onder allerlei wapens: krissen, lansen, schilden, maliënhemden, oude geweren, enz., waaraan dan veelal de kracht wordt toegekend, hun drager onkwetsbaar en onoverwinlijk te maken. Verder: kleedingstukken, waarvan men verhaalt dat zij alleen den wettigen vorst passen, sirihdoozen, kwispedoors, aarden en metalen potten, wandelstokken met gouden of zilveren knop, opiumpijpen, rijkversierde muilen, en dergelijke, voor gebruik door den vorst geschikte voorwerpen. Ook wel: gouden beelden, die mythologische wezens voorstellen, zooals o. a. in Djokjakarta, Soerakarta en Bantam; vlaggen met vreemdsoortige figuren; wonderlijk gevormde of gekleurde brokken steen of hout, zooals de gaoekang's op Zuid-Celebes; wonderdadige vruchten (Zuid-Celebes), die dan bij haar vergaan wel vervangen worden door meer duurzame voorwerpen (lowatong); moestika's, kleine in het lichaam van dieren gevonden steentjes, zooals meermalen op Sumatra; lichaamsdeelen van vroegere vorsten. Ten slotte vindt men ook op sommige plaatsen oude stukken geschut als rijkssieraden, zooals te Soerakarta, waar het voornaamste den naam njai satômi draagt, te Batavia waar men het kjai satômò noemt, het beschouwende als bezield door den echtgenoot van de vrouw, die in het voornoemde huist; het wordt vooral door kinderlooze vrouwen met offers geëerd, daar men er een voorstelling op vindt, die aan den phallus-

dienst herinnert; te Bantam en op enkele andere plaatsen.

Evenwel moeten tot de rijks- of ambtssieraden niet gerekend worden de pajoeng's der Javaansche hoofden, de stokken en vlaggen van veel hoofden der buitenbezittingen, die zij veelal voeren met verlof der Regeering en die niet met heiligen eerbied omringd worden, doch veeleer het karakter van onderscheidingsteekenen hebben (zie ONDERSCHEIDINGEN).

Bij onderscheiden volken van den archipel worden eeden afgelegd op rijkssieraden, of worden in het te drinken eedswater (deel I, bl. 652) rijkssieraden gelegd.

Literatuur: Wilken, Verspreide geschriften, 1912, III, bl. 134—140, 207—208; A. L. van Hasselt, Volksbeschrijving v. Midden-Sumatra, bl. 86; Marsden, The history of Sumatra, bl. 203; J. J. de Hollander, Handleiding I, bl. 593; P. J. Veth, Java (1e ed.) III, bl. 660; P. J. Kooreman, De feitelijke toestand in het gouvernementsgebied v. Celebes en Onderhoorigheden, Ind. Gids 1883, I, bl. 174, II, bl. 138; Newbold, Political and statistical account of the British Settlements in the Straits of Malacca, II, bl. 193; I. Groneman, Javaansche rangen en pajoengs, Tijds. Ind. Aardr. Gen. afl. IV, bl. 1; G. J. Harrebomée, Een ornamentenkist van Gantarang, Med. Ned. Zend. Gen. 19e Jrg., 1875, bl. 344; Notul. Bat. Gen. 1877, bl. VI, 1887, bl. XXIII, 1890, bl. 113; L. W. C. van den Berg, De Moh. vorsten in N.-I., in Bijdr. v. h. Kon. Inst. v. d. T. L. V. 53, 1901 bl. 72; Damsté in Ind. Gids 1905, II, bl. 1180; Pawilo, De rijksornamenten van Gowa, Weekbl. v. Indië II (1905—06), n. 31; A. Couvreur (over Bima), Tijdschr. Binn. Bestuur 52, 1917; C. van Vollenhoven, Het adatrecht van N.-I., I, bl. 372, 435, 544 enz.

RIJST. Inleiding, Naam, Legende en Geschiedenis, Vaderland. Rijst is het graan, waarvan in vergelijking met andere graansoorten de grootste hoeveelheid door den mensch als voedsel wordt gebruikt, dat dus het meest gecultiveerd wordt. Men kan aannemen, dat bij ongeveer een derde van het geheele menschelijke geslacht rijst een belangrijk deel van de voeding uitmaakt, terwijl zij op vele plaatsen, zooals o.a. op Java zelfs het hoofdvoedsel bij uitnemendheid is.

Reeds in de vroegste historische tijden is rijst als voedingsmiddel bekend geweest. De oudste berichten dienaangaande zijn afkomstig van China. Ongeveer 2800 v. C. zou door den Keizer Chinnung eene zekere ceremonie zijn ingesteld, waarbij door den keizer elk jaar op een bepaalden dag eigenhandig rijst werd gezaaid. Vier andere veldvruchten werden dan gelijktijdig, maar niet door den keizer zelf uitgezaaid, waaruit schijnt te volgen, dat reeds in dien tijd rijst de belangrijkste veldvrucht in China was. In Oost-Indië is de rijstcultuur eveneens zeer oud. Voor zoover het tegenwoordige Britsch-Indië betreft, wordt in het oudste Hindoe geschrift, de Riga-Veda, van rijst geen melding gemaakt, wel echter in de latere Atharva-Veda, dateerende van wellicht 1000—800 jaar vóór Christus. Wat Nederlandsch-Indië aangaat, zoo heeft men wel gemeend, dat de rijstbouw daar, althans op Java en Bali, door de Hindoes is ingevoerd en de oorspronkelijke bevolking zich hoofdzakelijk met gierst (djawawoet) voedde, maar dit schijnt niet juist te zijn en ook in Ned.-Indië was de rijstbouw reeds eeuwen vóór Chr. geb. bekend. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat de eerste bewoners van Maleische origine, die zich op de eilanden van den Indischen archipel vestigden, met den rijstbouw bekend waren en dat speciaal op Java de sawahbouw bereids vóór de komst der Hindoes bestond. De juistheid van deze conclusie volgt o. a. daaruit, dat de verschillende benamingen, bij de rijstcultuur in gebruik, geen van alle op Sanskritische afkomst wijzen, hetgeen wel het geval zou zijn, wanneer deze van Hindoe-origine waren.

De belangrijkste van deze benamingen zijn: voor de te veld staande rijst en voor de geoogste halmen padi (MAL.), pari (JAV.) of paré (SOEND.), voor rijst in den bolster gabah (JAV., SOEND.), ontbolsterde dus geschikt voor het gebruik bĕras (MAL., JAV.) en gekookte nasi (MAL.). Daarvan komen padi en bĕras in alle Maleische talen voor. Voor alle stadiën van ontwikkeling bestaan afzonderlijke namen. Het Maleisch en Javaansch 1) zijn in dit opzicht zeer rijk.

Het is intusschen aan te nemen dat de meerdere beschaving der Hindoes veel invloed heeft gehad op de ontwikkeling der natte-rijstcultuur op Java, en dat daaraan de Javaansche legende over den oorsprong van den rijstbouw haar ontstaan te danken heeft. Volgens de fantastische overleveringen, die op Java in omloop zijn, hebben Retna Doemilah, de dochter van Batara Goeroe en Dewi Sri 2) (echtgenoote van Vishnoe) daarbij eene hooldrol gespeeld. Men vindt deze legende beschreven door Dr. Sollewijn Gelpke in Bijdr. t. T. L. en Vlk. v. Ned.-Indië, 3e volgreeks, 9e deel, nl. 114, door L. Th. Mayer in zijne geschriften: „Een blik in het Javaansche volksleven" en „De Javaan als landbouwer en veefokker" en door H. C. H. de Bie in „De landbouw der inlandsche bevolking op Java", Batavia 1901.

De kennis van de rijst en den rijstbouw heeft zich van Oost-Indië langzamerhand naar het Westen verbreid. In Europa werd de rijst bekend door de veldtochten van Alexander den Groote, dus 400 tot 300 jaar v. Chr. Noch in het Oude, noch in het Nieuwe Testament wordt rijst genoemd, maar in den Talmud wordt op enkele plaatsen van de rijstcultuur melding gemaakt. Nadat het eerst door Aristoteles of Theophrastus in de 4e eeuw v. Chr. rijst onder den naam oryze of oryza (naar het schijnt evenals de benamingen voor rijst in de moderne talen van het Sanskritwoord vrihi 3) afgeleid) is genoemd, komt deze als „oryza" in Grieksche en Romeinsche geschriften herhaaldelijk voor en ten tijde van Christus' geboorte was de rijst reeds lang een handelsproduct bij de Romeinen.

Van Z.-Azië verspreidde zich de rijst over Arabië naar Egypte en N.-Afrika, terwijl de cultuur van daar in Sicilië en door de Mooren in Spanje

1) Zie Sollewijn Gelpke, De padie-kultuur in de Afdeeling Ngrowo, 1875—1876, verder v. Hasselt, Volksbeschrijving van M.-Sumatra, bl. 325 en De Waal in het Tijdschrift v. h. Bat. Gen. 1885, bl. 400.

2) Dewi Sri is de Ceres van Java, de godin van den landbouw. (Zie I, 595).

3) Zie Dictionary of the Economic Products of India, door George Watt, 5e deel, bl. 516.

werd ingevoerd. In N.-Italië heet de invoering door de legers van Karel V in de eerste helft van de 16e eeuw te hebben plaats gehad.

In Amerika is de cultuur van rijst, naar het schijnt, begonnen tegen de helft van de 17e eeuw onder den gouverneur van Virginia William Barkeley. Eene belangrijke uitbreiding kreeg deze echter eerst in het laatst van de 17 eeuw, toen daarmede in de buurt van Charleston welgeslaagde proeven waren genomen. Vooral in Z.-Carolina, maar ook in Louisiana werd de rijstbouw spoedig daarna eene zeer belangrijke cultuur. Terwijl zij zich in Europa (Italië) tot circa 45° N.B. en in Azië (China) tot 40° heeft uitgebreid, komt de cultuur in Amerika niet veel Noordelijker dan 35° N.B. (Z.-Carolina). In het Zuidelijk halfrond is de grens ongeveer 32°.

Het blijkt dus, dat de rijstbouw zich van Azië uit naar het Westen heeft verbreid. Daarmede is echter nog niet uitgemaakt, dat ook het vaderland van de rijst in Z.-O.-Azië is te zoeken. Volgens Roxburgh en anderen wordt wilde rijst o. a. gevonden aan de oevers der meren in de Circars (kuststreek aan de golf van Bengalen) in Britsch-Indië. Volgens Barth en andere onderzoekingsreizigers komt de rijst wild voor in Centraal Afrika in de streek tuschen Khartoum en de monding van den Senegal en wel in boschjes langs de oevers van riviertjes en andere wateren. Daar de wilde rijst zich van de gekweekte slechts door het gemakkelijk afvallen der schijnvruchten (vruchten met kroonkafjes, gabah) heet te onderscheiden, is het niet altijd gemakkelijk na te gaan of men met den wilden stamvorm of met verwilderde rijst te doen heeft. Niet onmogelijk is het, dat zoowel in Z.-Azië als in Afrika de rijst oorspronkelijk in wilden staat is voorgekomen. Heeft men tusschen beide landstreken te kiezen, dan valt voor Z.-Azië als vaderland het meest te zeggen.

Plantkundige bijzonderheden, Eigenschappen van het zetmeel. Evenals de andere granen behoort de rijst tot de familie der *Gramineae* en volgens de indeeling van Häckel, voorkomende in „Die natürlichen Pflanzenfamilien", door A. Engler und K. Prantl, 2e deel, tot de groep der *Oryzeae* en het het geslacht *Oryza*. Van dit geslacht zijn een zestal soorten bekend, waarvan de rijst de eenige soort is, die gekweekt wordt. Door Linnaeus is deze *Oryza sativa* genoemd. De rijst heeft stijfbehaarde, langwerpige, éénbloemige pakjes aan korte verdikte steeltjes. Zij zijn zijdelings samengedrukt, stomp gekield, met twee kleine, lancetvormige, toegespitste kelkkafjes, daaronder nog 2 uiterst kleine rudimentaire kafjes en verder 2 veel grootere, even lange, behaarde, diep schuitvormige, verschillend gekleurde kroonkafjes met stompe kiel. Het buitenste kroonkafje is 5-nervig en dikwijls van eene naald of naaldpunt voorzien, eveneens verschillend gekleurd. Het binnenste, smallere kroonkafje is 3-nervig en wordt aan de randen door het buitenste haakvormig bedekt. De bloem heeft 6 meeldraden met langwerpige, tweedeelige helmknoppen, onder in het midden aan de helmdraden bevestigd, een langwerpig, kaal vruchtbeginsel met 1 eitje, 2 eindstandige aan de basis vergroeide stijlen en 2 veervormige, ongekleurde of bruinachtige stempels, terwijl het bloemdek door 2 vergroeide schubjes wordt gevormd. De vrucht (graanvrucht of caryopsis) is kaal, stomp zijdelings samengedrukt, in doorsnede elliptisch, met 2 stompe ribben op elk der vlakke zijden en wordt door de kroonkafjes nauw omsloten. De kleur van de vrucht is wit, rood, roodbruin, zwartbruin, wit met roodachtige of zwartachtige strepen in alle overgangen. Het komt voor, dat men in dezelfde pluim naast witte, ook roode korrels vindt. De kiem ligt aan één van de kanten en is kort en gekromd. De zetmeelkorrels zijn meestal tot min of meer ronde massa's samengesteld en de enkele korrels zeer klein (0.006—0.007 m.M.), scherpkantig-veelhoekig.

Bij het kiemen dringen worteltje en stengeltje door het buitenste kroonkafje naar buiten. Dit scheurt dan onderaan in het midden open.

De rijst bereikt eene hoogte van ± 1½ meter. De holle halm is onderaan eenigszins samengedrukt en bovenaan rond, kaal, glad of weinig geribt. De bladscheeden zijn open, samengedrukt en zooals bij de waterplanten, voorzien van groote intercellulaire ruimten voor luchttoevoer. Het vliezige tongetje of ligula tusschen bladscheede en schijf, is kaal, lang, puntig en splijt gemakkelijk in tweeën. Bij de bovenste bladeren is het veelal korter, afgerond, onregelmatig getand en uiterst kort behaard. De bladschijf, in knop zijnde opgerold, later vlak, heeft aan de basis smalle, hoornachtig gekromde oortjes, aan de bovenste bladeren veel kleiner dan aan de onderste. Zij is lijnvormig, onverdeeld en gaafrandig en heeft eene lengte van ± 25 c.M. bij eene breedte van ± 2 c.M. De bovenzijde is min of meer behaard en ruw, terwijl de onderzijde bijna glad is en de randen ruw zijn. Onderaan heeft de bladschijf eveneens wijde, intercellulaire ruimten.

De spil van de pluim is glad. De pluimtakjes, enkel of in tweeën ontspringende, zijn nagenoeg glad en dikwijls gekromd.

Het bloeien begint bij den top en schijnt het meest plaats te hebben tusschen des morgens 6 uur en des middags 3½ uur en is het sterkst tusschen 10 en 12 uur.

Bij het bloeien treden de gesloten helmknoppen op de buigzame draden zijdelings naar buiten. Deze buigen zich spoedig daarna om en de helmknoppen komen dan te hangen. Deze openen zich vervolgens over de geheele lengte van den top naar de basis en de droge stuifmeelkorrels verspreiden zich in de lucht. Heeft het stuiven plaats gehad, dan openen de kroonkafjes zich verder, de stempels treden naar buiten of blijven wel tusschen de wijdgeopende kafjes zitten. Later trekken de stempels zich in den regel gedeeltelijk tusschen de zich sluitende kafjes terug. Terwijl Körnicke opgeeft, dat bij de rijst kruisbestuiving regel is, komt Kuyper na nauwkeurige proeven tot de conclusie, dat zelfbestuiving bij de bevruchting van het rijstgewas de hoofdrol speelt. Evenwel is kruisbestuiving niet uitgesloten en doordat in ieder geval het stuifmeel steeds van eene andere bloem moet overwaaien of door insecten worden overgebracht, kan de bevruchting door ongunstig weer, veel regen en wind, zoodanig geïnfluenceerd worden, dat een groot deel der eitjes in de vruchtbeginsels onbevrucht blijven en de kafjes dus voos zijn, gaboeg (Jav.).

De vrucht is bij de gewone rijst in den regel doorschijnend. Bij de kleefrijst (Jav. ĕtank,

Mal. poeloet), *Oryza glutionosa Lour*, is zij mat en op de breukvlakte ziet deze er stearineachtig uit. Tegenover jodium gedragen zich de zetmeelkorrels van de kleefrijst anders dan die van de gewone rijst en andere granen. Terwijl de laatste zich met jodium blauwviolet kleuren, is de jodiumverbinding van het kĕtan-ze.meel bruinrood tot violetrood gekleurd. Met jodium verzadigd wordt de kleur wel donkerder, maar blijft rood en zetmeel van gewone rijst lijkt dan zwart. Hoewel slechts bij uitzondering, komt zetmeel, dat met jodium gekleurd wordt, toch ook elders voor, o. a. bij eene gierstsoort.

Dafert, bekend om zijne geschriften over de koffiecultuur in Brazilië, schrijft deze eigenschap van het zetmeel van kleefrijst toe aan het voorkomen van erythrogranulose in de zetmeelkorrels in plaats van granulose, zooals deze in ander zetmeel voorkomt. Deze laatste wordt met jodium blauw gekleurd en de eerste rood. Anderen spreken eenvoudig van erythroamylum in kleefrijst tegenover amylum in gewone rijst.

Het zetmeel van kleefrijst gaat bij vermengen met water spoediger in gisting en bederf over; door koken met water en met zuren wordt het veel sneller opgelost en omgezet, eveneens door enzymen.

Door deze gemakkelijkere oplosbaarheid verliezen de kleefrijs.korrels bij het koken hunne gedaante, kleven aan elkaar en gaan gemakkelijk over tot eene brijachtige massa. De korrels van de gewone rijst behouden in dit geval hunnen vorm. Volgens Boorsma 1) bestaan er ook overgangen tusschen de gewone rijst en kleefrijst. In dezelfde pluim vindt men dan zoowel rood- als blauwkleurende korrels, welk feit echter door Moquette verder is onderzocht en waaruit de conclusie werd getrokken, dat gewone rijst en kleefrijst samen gekruist kunnen worden, waarbij het kenmerk der kleefrijst in zeer sterke mate op de nakomelingschap overgaat.

Variëteiten, Indeeling. Als bijzondere rijstsoorten worden door sommigen genoemd, behalve de reeds genoemde *Oryza glutinosa* of kleefrijst nog *Oryza montana* (bergrijst) en *Oryza praecox* (vroegrijpend). Wetenschappelijk heeft deze verdeeling echter niet veel beteekenis.

Oryza montana is hetzelfde als wat de Javaan noemt pari gágá of pari tĕgal en elders padi ladang of paré hoema wordt geheeten. *Oryza montana* is het eerste beschreven door Loureiro, die deze rijst in het midden der vorige eeuw in Cochin-China vond.

De *Oryza praecox* heet op Java pari géndjah, waarbij géndjah de algemeene uitdrukking is voor een vroegrijpend gewas, speciaal in de Soendalanden paré hawara.

De *Oryza glutinosa* is gekarakteriseerd door de van gewone rijst afwijkende eigenschappen van het zetmeel der vrucht, maar *Oryza montana* en *Oryza praecox* zijn botanisch en chemisch niet te onderscheiden van *Oryza sativa*. Men moet deze beschouwen als bepaalde vormen van *Oryza sativa*, die langzamerhand door de cultuur, en misschien ook door toevallige variatie zijn ontstaan. Een scherpe afscheiding tusschen vroeg- en laatrijpende rijst bestaat niet. Tegenover de pari géndjah staat op Java de pari dalĕm (in de Soendalanden leuir), gewone sawahrijst, tusschenin de pari tĕngahan. De laatst rijpende noemt men wel pari djĕro. Als variëteiten zonder kafnaalden spreekt men op Java nog van van pari tjĕmpâ (M.-Java)en van paré tjĕréh 1) (W.-Java) en noemt de van kafnaalden voorziene rijst pari boeloe.

Eene scherpe afscheiding tusschen bergrijst en sawahrijst bestaat evenmin, al is de overgang wellicht iets minder geleidelijk dan tusschen vroegrijpende en laatrijpende. De Javaan onderscheidt zelfs nog de pari râwâ, dus de moerasrijst, van de pari sawah. De pari râwâ is dan het tegenovergestelde van de pari gágá, die het minste water voor hare ontwikkeling noodig heeft, en daartusschen staat de pari sawah.

Ook van de kleefrijst kent men vormen, die meer voor bewaterbare gronden geschikt zijn, andere voor onbewaterbare en eveneens vroegrijpende en laatrijpende.

Eene rationeele indeeling van de variëteiten van *Oryza sativa* heeft men te danken aan Körnicke, beschreven in het standaardwerk: Handbuch des Getreidebaues von Professor Dr. F. Körnicke und Dr. Hugo Werner.

Bij deze indeeling wordt de *Oryza sativa*, L. eerst verdeeld in de twee groepen: *usitatissima Kcke* (gebruikelijke rijst) en *glutinosa* (kleefrijst).

De eerste groep wordt dan weer onderverdeeld in de groepen *communis Kcke* (groote of gewone rijst) met zaden van 5—7 m.M. lang en *minuta Presl.* (kleine rijst) met zaden van 4 m.M. De *minuta* wordt nog gesplitst in variëteiten met min of meer ronde korrels en zulke met langwerpige korrels.

De variëteiten, die tot elk der aldus verkregen groepen behooren, worden in de eerste plaats onderscheiden door het al of niet voorzien zijn van kafnaalden (behaard of onbehaard) en vervolgens door de kleur der vruchten. Tenslotte worden dan de variëteiten nog gekenmerkt door de kleur der kroonkafjes en bij de van kafnaalden voorziene door de kleur der naalden. Volgens het resultaat van de door Körnicke onderzochte, meest van het Koloniaal Museum te Haarlem afkomstige variëteiten, wisselt de kleur der korrels van wit tot zwartbruin, die der kroonkafjes van geelrood tot zwartachtig en van de naalden van geelrood tot zwart, met alle overgangen.

Onder „geelrood" is hierbij te verstaan een kleur, die door anderen „wit" wordt genoemd.

Behalve bij de afdeeling *minuta* is aanvankelijk geen rekening gehouden met de breedte der korrels in verhouding tot de lengte, hoewel die ook bij andere groepen kan verschillen. Wanneer echter later de variëteiten nog tot bepaalde vormen worden ingedeeld, dan is hiermede wel rekening gehouden. Daarbij is tevens gelet op den bladstand, den vorm der bladeren, de kleur der

1) Zie Dr. P. A. Boorsma, Scheikundig onderzoek van in Ned.-Indië inheemsche voedingsmiddelen, 1e deel, bl. 26.

1) Volgens De Bie l. c. bl. 83 is de p. tjĕréh een padisoort, die als het ware het midden houdt tusschen gewone padi en kĕtan, wellicht door toevallige kruising ontstaan. Zij stelt minder eischen aan klimaat, grond en behandeling. Omdat de kafjes geen naalden hebben, wordt zij veel als paardenvoer aangewend.

knoopen, de lengte der naalden, de meer of minder krachtige ontwikkeling enz.

Met de door Körnicke aangegeven kenmerken, die ten deele ook door Dr. Sollewijn Gelpke in zijne rapporten over de padicultuur in de afdeeling Ngrowo worden genoemd, kan men constateeren of eene onder verschillende namen bekende rijstsoort tot dezelfde variëteit moet worden gerekend. Door eene cultuurproef zal men in sommige gevallen moeten uitmaken of ook de cultuurvorm (géndjah — dalëm, gágá — sawah) al of niet hetzelfde is.

Het aantal variëteiten, zoowel van gewone padi als van këtan, is zeer groot en die der cultuurvormen van dezelfde variëteit eveneens. Op Java en verder in Ned.-Indië is dezelfde vorm of variëteit dikwijls onder de meest verschillende namen bekend of wel zijn dat verschillende variëteiten onder denzelfden naam, hetgeen tot verwarring kan aanleiding geven. De namen staan in verband met de kleur der kafjes of naalden, plaats van herkomst enz. Een groot aantal namen van pari-soorten, samengevoegd tot de groepen: pari dalëm, pari géndjah, pari gágá dalëm, pari gágá géndjah, këtan gágá dalëm, këtan gágá géndjah, ten deele nog weer gebracht tot groepen, die op eene hoogte van ± 1500 voet en van ± 2200 voet voorkomen, vindt men in een opstel over „De rijstcultuur op Java" van H. A. Steijn Parvé in Bijdragen t. T. L. en Vlk. v. N.-Indië, nieuwe volgreeks, deel I. Daarbij worden verschillende bijzonderheden van de genoemde op Java voorkomende padisoorten medegedeeld. Vermeld wordt, dat in zeer koude streken slechts pari géndjah wordt geteeld, daar pari dalëm te lang zoude duren en dat in die streken (± 2200 voet) pari gágá niet tieren wil.

Ook in vele publicaties en in catalogussen van tentoonstellingen vindt men opgaven van zeer talrijke rijstsoorten, die in de verschillende deelen van den Archipel worden aangekweekt, zonder dat deze opsommingen eenige werkelijke waarde voor ons hebben, omdat ook al in die soorten zelve de verschillende halmen onder elkander verschillen vertoonen en er door bastaardeering een ontelbaar aantal tusschensoorten zijn ontstaan, die zeer uiteenloopende eigenschappen bezitten. In de laatste jaren tracht men aan het Proefstation voor Rijst en Tweede Gewassen te Buitenzorg uit dezen warwinkel van rijstsoorten door selectie de beste soorten uit te zoeken, ten einde deze daarna voort te planten. Uit de tallooze vormen van het rijstgewas worden, hoofdzakelijk volgens de te Svalöv uitgewerkte methoden, die stammen uitgezocht, welke het voor oogen gestelde ideaal het best verwezenlijken. Deze worden afzonderlijk uitgeplant om er door zelfbevruchting zaden van te krijgen. Door zoo nauwkeurig mogelijk genomen vergelijkende cultuurproeven tracht men dan te komen tot de kennis van de eigenschappen van iedere soort onder de omstandigheden van den gewonen landbouw, ten einde op deze wijze tot een variëteit te komen, waarvan de resultaten beter zijn dan de tot heden aangeplante soorten.

Vervolgens tracht men door kruising van goede rijstsoorten bastaarden te verkrijgen, die in eigenschappen boven de ouders uitmunten, ten einde nieuwe rassen te scheppen, die boven de oude te verkiezen zijn. De herhaaldelijk voorgestelde methoden om door uitzoeken van de zwaarste korrels uit de pluim, ten einde die als zaadgoed voor den nieuwen oogst te gebruiken, de opbrengst te vermeerderen, blijken volgens de proeven van Van der Stok niet tot een goed resultaat te kunnen leiden.

Cultuur van de rijst. I. Groeivoorwaarden, Zaadkeuze. De behoefte aan water is bij de rijst veel grooter dan bij andere granen, hoewel zeer verschillend bij de groepen bergrijst (pari gágá) en natte rijst (pari sawah), al zijn deze ook niet, zooals onder Variëteiten is opgemerkt als afzonderlijke soorten aantemerken. De bergrijst is in de eerste plaats daar van beteekenis, waar de middelen voor kunstmatige besproeiing ontbreken en verder op die plaatsen, waar geen *voldoend* irrigatie-, water voor padi sawah aanwezig is.

De behoefte aan water varieert naar den aard van den grond. Voor Java is voor den daar veelal aangetroffen zwaren grond berekend, dat het rijstgewas 1½ tot 3 L. per seconde per H.A. noodig heeft, terwijl men voor lichte gronden zelfs tot 7 L. per seconde per H.A. zou behoeven.

Sawahrijst, waarvan dus vroegrijpende en laatrijpende (géndjah en dalëm) verbouwd wordt, groeit niet alleen op kunstmatig van water voorzien terrein, maar ook op laaggelegen gronden, waar door natuurlijken toevoer de grond steeds drassig blijft. Stilstaand water is echter veel minder goed dan zacht stroomend water, dat lucht in den grond brengt.

Gronden, die kunstmatig bevloeid kunnen worden, dienen gewoonlijk afwisselend voor rijst en voor andere gewassen. Er zijn er echter ook, die uitsluitend voor rijstcultuur dienen, waar dus steeds rijst na rijst geteeld wordt.

Alle gronden, die niet te arm zijn voor eene andere cultuur, kunnen ook voor de rijstcultuur gebruikt worden, mits voldoende waterdoor regen of irrigatie aanwezig is. De rijst stelt dus geen hooge eischen aan de grondgesteldheid. Veel humus is bij geïrrigeerde rijstvelden geen voordeel en klei met zand gemengd voldoet in het algemeen meer dan uitsluitend klei, terwijl lichte zandgronden meestal het minst voldoen. Zouthoudende grond is voor rijst niet geschikt. Daarentegen kan laaggelegen grond, die om de ligging voor eene andere cultuur niet geschikt is, nog met succes voor de rijstcultuur gebruikt worden. Toch zal zulke grond gewoonlijk minder opbrengen dan de hooger gelegene, waarbij de rijst in wisselbouw treedt met andere gewassen.

Voor eene regelmatige ontkieming is eene temperatuur van minstens 10—12° C. noodig; het maximum is 36—38° C. en het optimum, dus de gunstigste kiemingstemperatuur 30—32° C. Voor normale ontwikkeling van de rijst moet buiten de tropen de voorjaarstemperatuur minstens 13° C. zijn, de zomertemperaturen 22—30° C. en het gemiddelde 20° C. zijn. Vermenigvuldigt men de gemiddelde temperatuur met het aantal dagen, dat het gewas te veld staat, dan behoort men te komen tot eene warmtesom van 3500—4500° C. Wanneer de rijst in den modder wordt uitgezaaid, zooals dit op verschillende plaatsen geschiedt, dan is het voor normale ontkieming gewenscht, dat het zaad zeer ondiep komt te liggen. Met een dun laagje water bedekt, zonder grond op de korrels, is dikwijls het best. Bij bergrijst, op droog bewerkten grond gezaaid, kan de diepte van onderbrengen tot 4 c.M. bedragen.

Van veel invloed op den groei der rijst is het gebruik van goed gesorteerd zaaizaad, alles van dezelfde variëteit, dus ook op denzelfden tijd rijpende. Voor zaad zijn zooveel mogelijk de zwaarste, volkomen ontwikkelde, harde korrels, die het meest de karakteristieke eigenschappen der soort bezitten, te gebruiken. De korrels boven aan de pluim zijn meest beter ontwikkeld dan die onderaan en dus voor zaaizaad te prefereeren. Ingeval de rijst, zooals op Java nog veel geschiedt, pluimsgewijze in den nat bewerkten grond der kweekbeddingen wordt uitgelegd, kan men natuurlijk geen korrelsgewijze sorteering toepassen, maar alleen de beste pluimen uitzoeken, namelijk die, welke rijp, goed gevuld en naar het uiterlijk van ééne soort zijn.

Zaadwisseling, dus het gebruik van zaad van eene andere streek, kan bij de rijst ook voordeelig zijn. De omstandigheden van grond, water en klimaat mogen echter bij de streek, van waar het zaad komt en waar het gebruikt wordt niet te veel verschillen en waar het eene nieuwe variëteit betreft, kan men eerst over de waarde oordeelen, wanneer ook het resultaat van eene volgende generatie bekend is.

II. Cultuur van rijst in Ned.-Indië. Men kan in Indië twee hoofdvormen van rijstcultuur onderscheiden, namelijk 1°. de cultuur op onbewaterbare gronden, die meestal tijdelijk daarvoor gebezigd worden en niet geterrasseerd zijn, de zoogenaamde gágá (JAV.) of ladang (MAL.) of hoema (SOEND.) en waarop de als bergrijst (pari gágá enz.) boven reeds genoemde cultuurvorm van *Oryza sativa* geteeld wordt, en 2°. de cultuur op bewaterbare gronden of geterrasseerde gronden, waarop het regenwater door walletjes wordt teruggehouden, de algemeen bekende sawahs. Op die gronden wordt als regel de gewone natte rijst (pari sawah) geteeld, maar somtijds, wanneer gebrek aan water de cultuur van den gewonen vorm onzeker maakt, ook wel bergrijst (gágá).

De blijvende, onbewaterbare gronden, de zoogenaamde tegalgronden, tégalan of tipar[1] (SOEND.), die voor allerlei cultures worden gebruikt, dienen somtijds ook voor de cultuur van rijst, in dit geval bergrijst. In hoofdzaak geschiedt dan de cultuur op dezelfde wijze als op de gágá's. Dit is ook het geval met de cultuur van rijst in Deli, waar deze door de Maleische bevolking na tabak op de gronden der Europeesche ondernemers geteeld wordt. Dit is eene soort ladangbouw.

A. *Gágá- of ladangbouw.* — Deze wijze van rijstbouw kwam op Java vroeger veel algemeener voor dan tegenwoordig. De beschikbare gronden zijn sterk verminderd en in 1874 werd van Gouvernementswege bepaald, dat zonder toestemming van de autoriteiten door de inlandsche bevolking geen woeste gronden voor den aanleg van gágá's mochten worden in bezit genomen en dat daarbij aan bepaalde voorwaarden moest worden voldaan. Zie ONTGINNING. Voor de Buitenbezittingen bestaan zulke bepalingen alleen op enkele plaatsen en daarom is de rijstcultuur op zoogenaamde ladangs aldaar zeer algemeen, vooral in de binnenlanden van Sumatra. De uitgestrektheid beschikbare woeste gronden is daar trouwens veel grooter.

Bij den aanleg van een gágá, zooals dit vroeger dus meer algemeen dan tegenwoordig op Java geschiedde, begon de inlander een stuk woesten grond, meest met dicht houtgewas begroeid, dat hem in ligging en grootte geschikt voorkwam, uittezoeken en door wegkappen van boomen en takken de grens aan te geven. Het perceel werd dan zooveel mogelijk met een kapmes van struikgewas ontdaan (babad, JAV.) en evenceus werden de takken van grootere boomen verwijderd. Het gekapte werd tot lange stapels samengevoegd en wanneer het na ongeveer ééne maand droog was geworden, verbrand. Ook kleinere stronken en wortels, die gemakkelijk uit den grond konden worden gehaald en droog onkruid werden evenceus verbrand. Van de boomen liet men somtijds enkele staan, maar zoo mogelijk werden ook deze verwijderd, althans de bovenaardsche deelen. De stronken met de wortels liet men zitten. Om gemakkelijk te kunnen omkappen werd dikwijls eerst de stam onderaan door een vuur, dat er tegen gelegd werd, ten deele verbrand. Stukken hout, die niet geheel verbrand waren, werden aan den rand der ontginning tot eene omheining opgestapeld en boomstammen ook wel dwars over de helling gelegd om afspoeling te voorkomen.

Tegen dat de regens invielen, werd de grond tusschen de overgebleven stronken zoo mogelijk met een tuinploeg (broedjoel, JAV.), gewoonlijk echter met den patjoel bewerkt, en somtijds werden nog eenige schuin afloopende goten voor afwatering gegraven. De grond was na het oprichten van een wachthuisje voor het zaaien der padi (bergrijst, pari gágá) gereed. Met een pootstok werden gaten gemaakt, een paar rijstkorrels in elk geworpen en dan dichtgetrapt. Ook werd wel in voren op rijen gezaaid.

Wanneer het weer niet te ongunstig was, werd van eene dergelijk gágá een behoorlijke oogst verkregen en meestal nog een tweede. Op enkele plaatsen zaaide men widjèn (*Sesamum indicum*) tusschen de rijst. Deze werd ongeveer twee maanden later geoogst. Ook maïs (vroeger rijp dan de padi), gierst en enkele andere gewassen zaaide men wel tegelijk met de rijst.

Somtijds werd het terrein na de rijst nog voor eene andere cultuur gebruikt en anders aan zichzelf overgelaten en een nieuw stuk ontgonnen.

De ladangbouw in de Buitenbezittingen heeft in hoofdzaak op dezelfde wijze plaats, met kleine afwijkingen, welke aan plaatselijke omstandigheden toegeschreven moeten worden. In de binnenlanden van Sumatra, waar een groot deel der inlandsche bevolking een nomadisch leven leidt, is de ladangbouw op vele plaatsen de eenige vorm van landbouw. In het bekende werk „Dwars door Sumatra, Tocht van Padang naar Siak" vermeldt de houtvester Koorders belangrijke bijzonderheden over een ladangbouw in Midden Sumatra, waaruit blijkt, dat het oerwoud opengekapt wordt en de gevelde boomen worden verbrand, waarna de grond met den patjoel oppervlakkig wordt bewerkt en met rijst en eenige andere gewassen wordt beplant. Men zaait onmiddellijk in kleine plantgaten, die met den

1) De Bie l. t., bl. 15 noemt „tipars" ontginningen voor den drogen rijstbouw, aangelegd op gronden, welke de Soendanees „tégal" noemt, dus op terrein, dat te voren niet met zwaar bosch bedekt is geweest. De tégalan van M.-Java zou dus niet identiek zijn met de tipar van de Soendalanden.

pootstok in den grond zijn gestoken en oogst van denzelfden grond gedurende drie tot vijf malen, waarna hij verlaten wordt om misschien in de eerste 50 jaren niet weder in cultuur te worden genomen.

Over den ladangbouw in de residentie Padangsche Bovenlanden vindt men eenige aanteekeningen van den controleur G. de Waal in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap 1885 blz. 400, waar behalve de beschrijving van de cultuur, die vrij wel met die van Koorders overeenkomt, uitvoerige bijzonderheden vermeld zijn over de geteelde rijstsoorten, de verschillende grondsoorten, de ceremoniën en de Maleische benamingen van alle onderdeelen van den ladangbouw, ook over de perioden van de ontwikkeling van de rijst en den duur dier perioden. Slechts bij uitzondering wordt in de streek, waar de berichtgever zijne waarnemingen heeft gedaan (onderafdeeling Limapoeloeh Kota), dezelfde grond twee achtereenvolgende jaren beplant. De afgeoogste ladanggrond wordt na den eersten rijstoogst aan zich zelf overgelaten en gaat langzamerhand weder in bosch over. Na verloop van jaren wordt hij wederom voor ladang gebruikt en in orde gemaakt.

Omtrent den ladangbouw van M. Sumatra vindt men verder bijzonderheden in het belangrijke werk: Volksbeschrijving van M. Sumatra door A. L. v. Hasselt. In Rawas en Lêbong (Palembang) onderscheidt men twee soorten van droge rijstvelden, de gewone ladang, in Rawas djadjaran noegal genoemd, en de met zorg bewerkte velden, die daar djadjaran badjak of bërtanam heeten. Deze laatste zijn velden, die geheel van alle boomstronken en wortels gezuiverd zijn. Na twee- of driemaal overhoeks geploegd te zijn, wordt de akker bij herhaling geëgd, waarvoor een bijzonder soort van egge gebruikt wordt, door een karbouw of een koe getrokken. De padi wordt op de aldus bewerkte velden niet direct uitgezaaid, maar als bibit van kweekbeddingen overgeplant. Dat planten geschiedt op rijen, die zoover van elkaar staan, dat het wieden met den ploeg kan plaats hebben, waarvoor een koe of een stier gespannen is. De veldarbeid vangt gemeenlijk in Juli aan, en in Maart of April wordt er geoogst.

In hetzelfde werk vindt men voor de opbrengst van padi op ladangs in de Padangsche Bovenlanden 13 tot 15 pikoel per hectare aangegeven, terwijl maar zelden een cijfer van 25 pikoel bereikt wordt.

Over Atjèh vermeldt Dr. C. Snouck Hurgronje in het bekende werk De Atjehers o. a., dat men op de Oost- en Westkust wel ladangs aanlegt om den bodem door een jaar rijstbouw voor de pepercultuur geschikt te maken. Behalve padi en peper plant men in de ladangs suikerriet, lombok, uien, enz.

Over den ladangbouw op Borneo onder de Dajaks komen enkele bijzonderheden voor in het werk „The natives of Sarawak and British North Borneo" van Henry Ling Roth. In hoofdzaak heeft deze op dezelfde wijze plaats als op Sumatra.

Hoewel voor den aanleg van deze tijdelijke rijstvelden de voorkeur wordt gegeven aan hooggelegen terrein, zoo worden toch ook wel laaggelegen vochtige terreinen gebruikt, hetgeen eveneens op Sumatra het geval is. De droge maanden worden gebruikt voor het plantklaar maken van den grond, en de zaaitijd wordt zóó gekozen, dat de groeiperiode in den regenmoesson valt en het rijpen aan het einde van den regentijd. In N.-Borneo begint de regen moesson circa een tot twee maanden vroeger dan op Java en eindigt iets vroeger.

De Dajak is niet minder bijgeloovig dan de Javaan. Hij neemt daarom bij zijn ladangbouw verschillende formaliteiten en ceremoniën in acht, hecht veel aan goede en kwade teekens en acht offerfeesten ook onmisbaar voor het welslagen van zijn padi.

Bij de Kajan-Dajaks van Centraal-Borneo, over wie Dr. A. W. Nieuwenhuis uitvoerige mededeelingen doet, wordt de rijstcultuur uitsluitend op ladangs gedreven. Deze verschillen weinig van die van Noord-Borneo. Bij het oogsten wordt de rijsthalm met een sind van den stengel afgesneden, waarvoor de vrouwen haar gewone huishoudmesje gebruiken. Bij het bewerken der velden en andere werkzaamheden helpen zij elkander. Hun eeredienst staat ook in nauw verband met den rijstbouw en de groote godsdienstige feesten van het jaar vallen samen met het begin der verschillende werkzaamheden. Deze worden onderscheiden in houtkappen, branden, zaaien, wieden, oogsten, einde van den oogst en het vieren van nieuwjaar en het begin van een nieuwen rijstbouw. De feesten bij zaaien en begin van een nieuwen rijstbouw zijn de voornaamste. De rijst wordt daarbij als bezield voorgesteld en ook bij hen worden vele formaliteiten in acht genomen.

De cultuur in de Minahasa wordt beschreven door den zendeling N. Graafland in Mededeelingen van het Ned. Zendelinggenootschap, 8e jaargang, bl. 6 e. v. Onder het medegedeelde valt te vermelden, dat in die streken vroeger eens in de twee jaar rijst geplant werd. Door tusschenkomst van het Gouvernement doet men het nu elk jaar. De Minahasa-rijst, waarvan verschillende soorten naar personen zijn genoemd, is minder goed, vooral minder duurzaam dan de Javarijst. Daarom wordt zaaipadi van Java ingevoerd. De inheemsche laat zich echter gemakkelijker dorschen (uittrappen). Eerst wordt mais geplant en daarna rijst, vroegrijpende en laatrijpende in vakken naast elkaar. Bij het oogsten wordt zelden gebruik gemaakt van een rijstmesje, maar de halmen worden een voudig aan het eind der stengels met vinger en duim afgeplukt. De werkzaamheden geschieden, evenals op verschillende andere plaatsen in Ned.-Indië, veelal in gemeenschap (mapaloes).

B. *Sawahbouw.* — α. Op Java. Meer in overeenstemming met de groeivoorwaarden van de rijstplant en daarom meestal een grooter en beter product opleverend is de cultuur van rijst op sawah's, de op Java bijna uitsluitende vorm van rijstcultuur en die voor de wereldproductie van zeer veel grooter beteekenis is dan die op droge terreinen.

Naar den aard van den grond en de meerdere of mindere bewaterbaarheid worden de sawah's op Java verdeeld in (Zie Mayer, De Javaan als landbouwer en veefokker, bl. 9):

1. s a w a h l o h, dit zijn vette, zoogenaamd van levend water voorziene velden;

2. s a w a h t j ê n g k a r, of g a r ê s, dit zijn magere, niet of slechts van weinig levend water voorziene velden;

3. s a w a h r á w á, velden, die op altijd vochtige moerasgronden zijn aangelegd;

4. sawah bânâråwâ, moeras-sawah, waarvan de grond op gezette tijden van het jaar opdroogt;

5. sawah ilêr, of banjoe oerip[1]), velden, van levend water voorzien en ten allen tijde bevloeibaar (in de Soendalanden s. solokan);

6. sawah tadah oedan of tadah toesan, velden, van regen afhankelijk (s. gêlêdoeg in de Soendalanden);

7. sawah boentar, velden, die het verst van de waterleiding verwijderd liggen, en het laatst water daaruit ontvangen; en

8. sawah toempang of s. banjoe toempang, velden, die direct water uit de leiding krijgen, omdat zij er aan gelegen zijn.

De benaming toempang wordt in enkele streken meer bepaaldelijk gebruikt voor sawah's in het gebergte, die in vorenbedoeld geval verkeeren, terwijl de sawah's, die in de laaglanden het dichtst bij de waterleiding liggen, dan sawah tjêdak wangan worden genoemd.

Zoowel de sawah's, die van den regen afhankelijk zijn als de overige zijn op geterrasseerd terrein aangelegd. In het eerste geval is het uitsluitend versch gevallen regenwater, dat voor bevloeiing dient, terwijl bij sawah's, van levend water voorzien, het bevloeiingswater afkomstig is van bergstroompjes of rivieren (kali's) en bronnen, ten deele ook van versch gevallen regen. In beide gevallen zijn de geterrasseerde gronden door dijkjes (galêngans) in vakken (pêtak, kotak) verdeeld, waarbij de dijkjes dienen om het water tegen te houden.

De van regen afhankelijk sawah's kunnen uit den aard der zaak alleen in den regenmoesson voor de cultuur van sawahrijst gebezigd worden.

Volgens het Koloniaal Verslag van 1916 bestonden, buiten de particuliere landerijen, de 3.400.621 bouws sawahgronden op Java en Madoera in 1915 uit 2.270.915 bouws sawah van levend water voorzien, 1.051.205 bouws sawah van regen afhankelijk en 78.501 bouws moerassawah terwijl nog bovendien 2.340.885 bouws tôgalvelden in cultuur waren.

In tegenstelling met de overige sawahgronden, die behalve voor rijstcultuur ook voor de cultuur van zoogenaamde tweede gewassen (pâlâwidjâ) en gewassen voor de wereldmarkt als suikerriet, en tabak dienen, kunnen de moerassawah's met hun vele water voor niet veel anders dan natte rijst gebruikt worden.

Naar de ligging worden op Java de sawah's nog weer onderscheiden in sawah ngaré, die in de vlakte zijn gelegen en sawah pagoenoengan, in het gebergte gelegen. Een nieuwe sawah of pas ontgonnen grond heet, in verband met de eerste bewerking, namelijk het wegkappen (babad) van het struikgewas en de lagere takken, sawah babadan, en zoo heeft men nog andere namen, verband houdende met gebruiks- en eigendomsrechten (Mayer, l. a.).

Nieuwe aanleg van sawah's. Groote ontginningen, met het doel de gronden voor den aanleg van sawah's te gebruiken, komen op Java alleen nog voor op plaatsen, waar van gouvernementswege nieuwe irrigatiewerken zijn aangelegd en kleinere ontginningen voor hetzelfde doel zijn ook langzamerhand vrij zeldzaam geworden. Waar zoo'n kleine ontginning nog voorkomt, wordt gewoonlijk eerst de waterleiding gemaakt. Bij de prise d'eau (bijv. vóór een stuwdam in een riviertje of leiding) begint de Javaan een voudig in de richting van het te irrigeeren veld te graven, daarbij zorg dragende, dat zoo min mogelijk van de rechte lijn wordt afgeweken, met dien verstande evenwel, dat de richting zóó genomen wordt, dat het water, in verband met de helling van het terrein, gemiddeld op eene gepaste diepte blijft naar stroomen. De uitgegraven aarde wordt langs de kanten opgestapeld en met den voet of patjoel vastgedrukt en zoo noodig worden de kanten der leiding met takken en graszoden versterkt. Deze worden dan door in den grond geslagen palen vastgehouden. Om stukken steen graaft hij heen of slaat deze stuk met pikhouweel (joetjoek dandang) of koevoet (linggis). Is het maken der leiding naar wensch geslaagd, dan wordt de grond op dezelfde wijze ontgonnen als bij de gâgâ- en ladangbouw plaats heeft of, zoo dit met een tegalgrond, die tot sawah wordt gemaakt niet noodig is, direct met terasseeren begonnen. Hoe sterker de helling van het terrein, des te smaller zullen in het algemeen de terrassen en des te kleiner de enkele vakken (pêtaks) worden, waarin de terrassen worden verdeeld. Men kan de grootte op 10 tot 200 en meer Aren stellen. Bij groote vakken veroorzaakt het zuiver waterpas maken meer moeite dan bij kleinere. Na het terrasseeren legt men direct de galêrgans om de enkele vakken aan en daarna laat men het veld order water loopen, waarbij in den beginne goed wordt toegezien of de galengans ook water doorlaten. Is dit het geval, dan worden deze met behulp van graszoden of iets anders hersteld.

De vorm van de vakken wijkt dikwijls vrij sterk van den rechthoek af en wordt niet altijd even rationeel gekozen. De bewerking en behandeling van de nieuwe velden geschiedt nu verder op dezelfde wijze als bij reeds bestaande sawah's. De oogst is echter in de eerste jaren gemiddeld minder. Er wordt dan ook voorloopig geen landrente van betaald.

Cultuur op sawah's. In den regel wordt op Java op de sawahgronden bij uitsluitend inlandsche exploitatie éénmaal per jaar rijst geteeld in hoofdzaak gedurende den Westmoesson. In den Oostmoesson teelt men dan, wanneer dit niet op van regen afhankelijke sawah's onmogelijk is, een minder water eischend tweede gewas (pâlâwidjâ) als katélâ pohoeng (*Cassave*), djagoeng (*Maïs*), térong (*Solanum*-soorten), lombok (Spaansche peper), timoen (komkommer), widjèn (*Sesamum indicum*) en verschillende katjangsoorten en knolgewassen. Waar veel water beschikbaar is, tracht men echter gewoonlijk tweemaal per jaar rijst te telen, wat in dit geval dan voordeeliger is dan éénmaal padi en verder een droog gewas. De Oostmoessonaanplant heet dan pari gadoe en in overeenstemming daarmede spreekt men van sawah gadoe. Er zijn streken, waar zelfs 5 oogsten in twee jaar worden verkregen, hetgeen echter uitzonderingen zijn. Uit den aard der zaak worden in zoo'n geval geen padisoorten

1) De Bie, De landbouw der inlandsche bevolking op Java, 1901, bl. 3, geeft aan s. banjoe oerip eene eenigszins andere beteekenis. Hij zegt, dat daarmede bedoeld worden de zoodanige, die het irrigatiewater uit bronnen of wellen bekomen, of velden waarvan het water door de omgevende hoogere kanten heensiepelt.

gebruikt, die zeer laat rijpen [1]) en de kweekbeddingen worden op een afzonderlijk stuk aangelegd, zoodat de rijst voor een volgend gewas reeds gezaaid, is wanneer het vorige nog op het veld staat.

Het is dus meestal de al of niet ruime beschikking over irrigatiewater, die de vraag beheerscht of men padi en een droog gewas of tweemaal padi in hetzelfde jaar zal telen. Door sommigen wordt wel gezegd, dat tweemaal padi den grond uitput en door anderen dat het de zoogenaamde âmâ mênték, eene zeer verbreide padiziekte, bevordert. In geval een ruim gebruik van bevloeiingswater wordt gemaakt, zal dit echter in het algemeen niet het geval zijn en eerder het tegendeel zijn waarteenemen. Waar de Oostmoessonpadi eene mindere opbrengst mocht geven, behoeft dit nog niet het gevolg te zijn van gronduitputting door het vorige gewas.

Op de plaatsen, waar de sawahgronden niet uitsluitend voor inlandsche cultuur dienen, maar periodiek voor de teelt van gewassen, die producten leveren voor de Europeesche markt, als suikerriet, worden deze dikwijls langer dan een jaar aan de rijstcultuur onttrokken. Uit den aard der zaak worden dan de omstandigheden der cultuur eenigszins anders.

Wanneer bij uitsluitend inlandsche cultuur éénmaal per jaar padi geteeld wordt, begint men gewoonlijk ongeveer October, dus tegen den regentijd, de gronden voor de cultuur gereed te maken — men zegt wel tegen den tijd, dat de gevleugelde generatie der witte mieren (larons) de paringsvlucht beginnen. Het tijdstip wordt gewoonlijk door de gezamenlijke eigenaren van een complex sawah's na gehouden overleg vastgesteld. Deze helpen dan ook elkaar. Bij parigadoe loopen de planttijden iets meer uiteen dan bij het éénmaal rijst planten.

De eerste werkzaamheden bestaan in het herstellen van doorgebroken of beschadigde of ook wel in het opbreken en elders oprichten van stuwdammen (zie BEVLOEIING), of waar dit niet noodig is, in het uitdiepen en zuiveren der irrigatieleidingen. Wanneer dit geschied is, zal gewoonlijk begonnen worden met eerst de zaadbeddingen (pawinihan) in gereedheid te brengen. Op Java wordt namelijk slechts bij uitzondering de rijst direct op het veld uitgezaaid (sawoer), maar meestal een aanplant gemaakt door jonge plantjes (bibit) van kweekbeddingen over te planten. Tegen het direct uitzaaien heeft men het bezwaar, dat de aanplant licht onregelmatig wordt, dat voor de bewerking der gronden minder tijd overschiet, dat door het langer te veld staan meer tijd aan wieden moet worden besteed en dat meer water noodig is. Waar men het op Java met voordeel doet, leent de aard der gronden er zich toe.

Hoewel het niet te ontkennen valt, dat bij direct uitzaaien de padi sneller rijp is en de kosten van overplanting bespaard worden, zijn de genoemde bezwaren zóó groot, dat terecht bij de op Java gevolgde wijze van grondbewerking direct uitzaaien in het algemeen niet wordt gedaan.

Kweeking van bibit. De bewerking van den voor het kweekbed bestemden grond geschiedt in hoofdzaak op dezelfde wijze als die van het geheele veld, met het verschil, dat alles met meer zorg, hoewel in korteren tijd plaats heeft. Door een dijkje (galëngan) om het uitgekozen gemakkelijk bevloeibare stuk kan men het een tijdlang onder water zetten om vervolgens den grond in natten staat te ploegen, te eggen en langs de kanten en hoeken met den pajoel te bewerken. Het einddoel is, een uitgezuurden grond te krijgen, waarvan de modderige bovenlaag volkomen waterpas ligt, goed doorwerkt is, en vrij van alle onzuiverheden, als plantenwortels van een vorig gewas, enz. De geheele bewerking duurt vrij lang, vooral omdat eene vrij langdurige, hoewel zeer zachte doorstrooming van water over het kweekbed gewenscht is om plantendeelen tot volledige ontleding te brengen en behoorlijke uitzuring te verkrijgen. De bewerking zelve kan men stellen op ± 10 dagen en de doorstroomingstijd van het water op ± 20 dagen. Wanneer het kweekbed klaar is wordt er somtijds een heg (pagar) omheen aangebracht, ter beschutting tegen losloopend vee, wilde varkens, enz.

De uitgestrektheid der kweekbedden bedraagt ± 30 □ R. roeden voor één bouw en de hoeveelheid zaadpadi gewoonlijk van 50 tot 100 kati's per bouw. Vóór het uitzaaien worden de kweekbedden somtijds door paadjes in bakken verdeeld.

Het uitzaaien geschiedt of door de geheele pluimen, met de steeltjes in den modder vastgedrukt en met de zijtakjes min of meer uitgespreid, uit te leggen (oeritan) of door de enkele korrels (gabah) gelijkmatig uit te zaaien (sëbaran). Bezwaren van de oeritans zijn vooral, dat de korrels te dicht en ongelijk bij elkaar komen te liggen, waardoor de bibit zwakker wordt en een deel der korrels niet opkomt of plantjes geeft, die door andere verstikt worden, de onmogelijkheid om het zaad goed te sorteeren en de grootere hoeveelheid benoodige zaadpadi. Tegenover 80 tot 100 kati's zaadpadi per bouw voor een oeritan zullen ongeveer 50 tot 60 kati's staan voor een sëbaran.

Volgens wijlen K. F. Holle (zie HOLLE), den bekenden deskundige op het gebied der rijstcultuur, zou het grootste voordeel van een sëbaran zijn, de mogelijkheid, een behoorlijken afstand tusschen de uitgezaaide korrels te houden. Hij wenschte ijl te zaaien en dan $1^1/_2$ kati gabah per □ roede te gebruiken. Het gevolg van het ijl uitzaaien is dan, behalve besparing van zaadpadi, het sneller groeien en het sterker worden van de bibit.

Bezwaren van het korrelsgewijze uitzaaien zijn 1°. het minder vastliggen van de enkele korrels; deze spoelen gemakkelijker weg dan de geheele pluim en zinken eerder te diep in den modder, 2°. bij ijlen stand van de plantjes ontwikkelt zich het onkruid sterker, 3°. bij weinig geoefendheid van den zaaier kan het zaad ongelijk komen te liggen, en 4°. het uittrekken van de bibit gaat bij korrelsgewijze uitzaaien minder gemakkelijk dan pluimsgewijze.

De voordeelen der sëbarans wegen echter meestal op tegen de nadeelen, hetgeen de oorzaak is

[1]) Wanneer de tijd het toelaat, verdienen laat rijpende padisoorten de voorkeur boven vroegrijpende (géndjah), omdat de opbrengst van deze laatste zoowel kwantitatief als kwalitatief in den regel minder is.

dat eerstgenoemde manier meer wordt toegepast.

Het uitdorschen van de gabah voor een sĕbaran geschiedt gewoonlijk door aftrappen met den voet. Het zaad wordt vóór het uitzaaien eerst eenige uren of langer in water geweekt (r ĕ n d ĕ m), ook bij pluimsgewijze uitzaaiing, somtijds nadat bij het water nog wat kalk of asch is gevoegd, waarmede het zaad ook na het weeken wel wordt gemengd. Het geweekte zaad laat men dikwijls eerst nog tusschen pisangbladeren in een mand ontkiemen en zaait het dan pas uit. Na het uitzaaien of het uitleggen van de pluimen wordt eene dunne laag water op het veld gebracht. Dit water wordt van tijd tot tijd ververscht, waarbij men het 's nachts laat afloopen en het 's morgens weer laat toestroomen. Evenals bij de irrigatie van het veld zelve, geschiedt dit afloopen en toestroomen door eene met den patjoel gemaakte eenvoudige opening in het omgevende dijkje (g a l ĕ n g a n), op enkele plaatsen met een bamboekoker in het dijkje. Is de bibit grooter geworden, dan laat men dagen achtereen het water dag en nacht doorstroomen, terwijl daarentegen eenigen tijd vóór het overplanten het kweekbed ook wel overdag droog blijft liggen. Dit duurt echter niet zoo lang, dat de grond hard wordt of begint te scheuren. Kort vóór het overplanten moet steeds weer water op het bed gebracht worden om het uittrekken van de bibit te vergemakkelijken.

Ongeveer 35 tot 50 dagen na het uitzaaien kan in het laagland gewoonlijk met overplanten worden begonnen. Het is gewenscht de bibit niet ouder te laten worden dan noodig is. In het hoogland moet men het overplanten iets langer wachten dan in het laagland, omdat de groei daar angzamer is en van vroegrijpende padi (g é n d j a h) is de bibit eerder overplantbaar dan van laatrijpende (d a l ĕ m).

B e w e r k i n g v a n h e t v e l d ; p l a n t e n, o n d e r h o u d v a n d e n a a n p l a n t e n o o g s t e n. Omstreeks denzelfden tijd, dat de kweekbedden bewerkt en vervolgens bezaaid worden, begint men de sawahvelden vaksgewijze onder water te laten loopen, dus men brengt water op de met galĕngans omgeven vakken, waarin de terrassen zijn verdeeld. Ingeval de rijst volgt op suikerriet of een ander gewas, dat eene intensieve grondbewerking eischt, zoodat het voor die bewerking vroeger noodig was een deel der galĕngans te verwijderen, zullen tevoren eerst nog nieuwe moeten worden gemaakt. Men maakt zulke galĕngans bovenaan gewoonlijk ongeveer 35 c.M. breed, onderaan 50 c.M. en de hoogte ook 35 c.M. Op de eene plaats zullen ze uit den aard der zaak sterker moeten zijn, dan op de andere. Tijdens de geheele bewerking behoort er voor gezorgd te worden, dat ze goed dicht zijn. Ze moeten dus geregeld worden nagezien en waar noodig versterkt, dichtgestopt en schuin afgestoken (t a m p i n g, JAV.).

Wanneer de grond na een dag of 10 door het onderwaterzetten goed doorweekt is, vangt men op Java met de bewerking met den sawahploeg (zie LANDBOUWWERKTUIGEN) aan. Een Europeesche ploeg schijnt voor de bewerking van den doorweekten grond te zwaar zijn te. Waar men niet kan ploegen (m l o k o e) geschiedt de bewerking met den patjoel. Tijdens het ploegen wordt de toe- en afvoer van water tijdelijk gestaakt, hetgeen noodig is om slibverlies door afspoeling te voorkomen. Er blijft echter zooveel water in de bewerkte vakken, dat door het ploegen een zachte modder ontstaat.

Na deze eerste bewerking blijven de velden eenigen tijd liggen. Zij mogen daarbij niet weer uitdrogen, hetgeen kan worden voorkomen door van tijd tot tijd wat water te laten toevloeien. Hoe meer water hoe beter, althans wanneer dit in zachte beweging blijft, dus niet stagneerend is. Het best is, het water zachtjes te laten doorstroomen. Dit heeft dan gelegenheid lucht op te nemen, waardoor schadelijke bestanddeelen van den grond worden geoxydeerd en vernietigd en zoogenaamde uitzuring plaats heeft.

Heeft het water voldoenden tijd gehad (14 tot 20 dagen) om den grond te kunnen ontzuren, dan vangt de tweede beploeging (t r o n d j o l) aan, of wanneer de grond deze bewerking niet behoeft, wat bij weinig zand bevattenden, vochtigen, diepen grond (s a w a h d a l ĕ m) het geval kan zijn, de eerste egging (a n g g a r o e).

Na eenigen tijd wordt het veld zoo noodig nog eens of zelfs nog twee maal met de Javaansche egge (g a r o e) bewerkt en de grond tevens gelijkgemaakt (a n g l ĕ r). Voor het gelijk en waterpas maken wordt niet alleen de egge gebruikt, maar ook de patjoel of een blok, dat op de wijze van een eg over den grond wordt getrokken. Groote kluiten worden steeds verbrokkeld en verder wordt de grond nog wel met eene hark van half vergane plantendeelen, wortels enz. gezuiverd. De duur der bewerking van sawahgrond is gewoonlijk 50 tot 60 dagen, soms zelfs langer. Bij beschikking over veel water kan het echter in korteren tijd, zonder dat de groei der padi er door zal lijden. Het is trouwens duidelijk, dat als het gevolg van terreinsomstandigheden, vóórvrucht, arbeidskrachten, en niet het minst door plaatselijk gebruik zich verschillen zullen voordoen, ook in den tijd, die aan elk der bewerkingen wordt besteed, het aantal malen ploegen en eggen, enz.

B e m e s t i n g wordt gewoonlijk niet toegepast. Het met het irrigatiewater op de velden gebrachte slib is in den regel rijk genoeg aan plantenvoedingsstoffen om het verlies aan die stoffen door de rijst te vergoeden. Om uitputting van den grond te voorkomen behoeft men dus gewoonlijk geen bemesting toe te passen. Eene andere vraag is, of runder-, karbouwen- of paardenmest de opbrengst der sawah's zoodanig doet toenemen, dat de toepassing rendabel is. Dit is gebleken niet altijd het geval te zijn en het is zeer begrijpelijk, dat de Javaan dezen mest, waar het mogelijk is, liever voor zijne droge gewassen, bijv. tabak, gebruikt en de padi van de nawerking laat profiteeren. Op vele plaatsen wordt de mest niet eens verzameld, zoodat het daar meer zorgeloosheid van den inlander is, dat hij deze niet voor de rijst gebruikt dan berekening of het gevolg van bemestingsproeven.

Wat men bij de waarde van den dierlijken mest voor de natte rijst niet uit het oog mag verliezen is ten eerste het feit, dat door de natte bewerking en het voortdurend onder water staan van het veld de ontbinding van de mest in den grond niet steeds in de goede richting zal verloopen, waartoe ook de hooge temperatuur zal bijdragen, ten tweede bevat de op Java verzamelde mest door de inrichting der stallen en de wijze van verzamelen minder urinedeelen dan de in Europa

verzamelde, terwijl juist de urine de waarde der mest in sterke mate verhoogt en ten derde is de voeding van het vee niet sterk en daardoor de mest ook niet krachtig.

Stikstofrijke kunstmest gaf evenals bij suikerriet ook bij padi eene aanmerkelijke verhooging van opbrengst. De kosten van aankoop staan echter een algemeen gebruik in den weg.

De rijst profiteert wel van de nawerking der bij riet en tabak gebruikte meststoffen, namelijk in de streken, waar die gewassen voor de Europeesche markt worden geteeld. Met suikerriet als vóórvrucht zal de rijst moeten profiteeren van de nawerking der bemesting met zwavelzure ammoniak, die bij de rietcultuur veel gebruikt wordt. Dr. P. van der Elst schreef daarentegen eene mislukking van den padioogst in Madioen aan nawerking van voor den rietbouw gebezigden kunstmest toe, welke bewering door anderen is tegengesproken geworden.

Wanneer de laatste bewerking van den grond heeft plaats gehad en deze dus ook volkomen genivelleerd is, noodig om eene gelijkmatige ontwikkeling van de padi te geven, kan men direct met planten beginnen. Voor dit doel wordt eerst de noodige hoeveelheid bibit, die eene lengte heeft bereikt van 20 tot 30 c.M. uitgetrokken (tjaboet), in bossen gebonden, gewoonlijk met de arit getopt, en over het natte veld ter planting verdeeld (bandjari, d. i. in rijen zetten), hetgeen door mannen geschiedt. Het planten zelf geschiedt in den regel door vrouwen, ten deele familieleden van den eigenaar of rechthebbenden. Deze plantsters, die dikwijls tot over de enkels in den doorweekten grond staan, nemen elk een bosje zaailingen in de linkerhand, waarvan zij, na er het onkruid uit verwijderd te hebben, telkens ± 3 plantjes nemen, die dan tezamen op dezelfde plaats, met de worteltjes in den modder, meestal iets schuin, worden geplant. Bij pari tjèmpâ (zonder kafnaald), die beter uitstoelt, gebruikt men veelal telkens maar één plantje. Die plantwijdte varieert nogal. De minste is één kèpël of de breedte der vuist. Dan heeft men de tjoe, de breedte van den vuist plus de lengte van den recht uitgestoken duim, één voet (sakaki) enz. Gemiddeld kan men den afstand tusschen de bundeltjes op 11 c.M. stellen, op vruchtbaren grond iets verder dan op minder vruchtbaren en hooggelegenen. Er wordt, behalve op eenige plaatsen in de Preanger, meestal niet op gelet of de plantjes in rijen komen te staan. Met eenige moeite is dit echter wel mogelijk. Gewoonlijk worden voor het planten zooveel vrouwen genomen, dat dit denzelfden of den volgenden dag afloopt. Men kan rekenen, dat 50 tot 60 vrouwen de uitgestrektheid van een bouw in 3 tot 4 uur afplanten. Zij beginnen gewoonlijk 's morgens tegen half 7 tot 7 uur en eindigen tegen 10 tot 11 uur. Het planten geschiedt ook wel door minder vrouwen, somtijds alleen door de vrouw van den eigenaar met eenige vrouwelijke familieleden. Het komt ook voor, dat een deel 's namiddags tusschen 4 en 6 uur wordt geplant. Ingeval het plantloon niet tijdens den oogst, aan welken dezelfde vrouwen meestal deelnemen, wordt verrekend, krijgen zij behalve voeding nog eene geringe betaling.

Eerst 2 tot 4 dagen na het planten wordt nieuw water op de sawahs gegeven, uit vrees, dat anders de nog niet vaststaande plantjes losspoelen. Men laat dit dan zeer langzaam toevloeien. Na ongeveer 10 to 12 dagen, wanneer de plantjes zich hersteld hebben (liliir), laat men somtijds het veld voor eene volkomen waterverversching geheel droogloopen, doch voorziet het daarna direct van versch water. Het veld vereischt steeds oplettendheid. Het water moet telkens, wanneer daarop schuim te voorschijn komt, verversch worden. Wanneer de uitstoeling (goendâ) heeft plaats gehad, behoeft men niet meer zoo voorzichtig met het water te zijn, maar wanneer de padi in de aren schiet, moet weer ruim water worden gegeven.

Hoewel daaraan volstrekt niet de hand wordt gehouden, kan men rekenen, dat tweemaal gewied behoort te worden, voor welk doel sommigen het veld eerst laten droogloopen. Gewoonlijk geschiedt het vrij zorgeloos. Het onkruid wordt dikwijls eenvoudig met de voeten in den modder getrapt, zelden behoorlijk uitgetrokken en verwijderd. Inboeten (soelam) wanneer dit bij uitzondering gedaan wordt, kan tegelijk met den eersten keer wieden geschieden.

Men kan rekenen, dat de pari dalêm in het laagland 5 tot 6 maanden na het uitplanten rijp is en de gèndjah 1 tot $1^1/_2$ maand vroeger. Bij zeer zorgvuldige cultuur en ruime beschikking over irrigatiewater kan de groeitijd ongeveer eene maand worden bekort.

Voor de verschillende groeiperioden van de padi zoowel vóór en na het uitzaaien op de kweekbedden als van het overplanten tot het rijp zijn heeft de Javaan verschillende uitdrukkingen. Men vindt deze vermeld in de geschriften van Dr. Sollewijn Gelpke en die van L. Th. Mayer l. c.

Ongeveer tegen den tijd, dat de bloei begint, worden wachthuisjes van bamboe (goeboeg of ranggon) in de velden opgericht om van daaruit de padi, te kunnen bewaken. Van uit de wachthuisjes worden o. a. door het spannen van touwen, waaraan getrokken wordt, de vogels verjaagd. Daarvoor dienen ook windmolentjes (kitiran), die een gonzend geluid geven en toestelletjes, die door een waterstroom het gewenschte schrikaanjagend geluid geven, evenals andere toestellen om vogels te verschrikken, wëdènwëdèn genaamd.

Bij beginnende rijpheid buigt zich de pluim van de rijst door het gevuld worden min of meer om en krijgt deze de karakteristieke kleur der soort. Ongeveer tegen dien tijd laat men het veld droog worden om rijpheid te bevorderen, in de vochtige bergstreken eerder dan in de vlakte. Aan het oogsten, dat meest door vrouwen wordt gedaan, nemen in de eerste plaats deel allen, die mede hebben geplant, maar daarvoor geen betaling hebben genoten. Dit oogsten geschiedt halm voor halm. Het daarvoor gebruikt wordende mesje van eigenaardige constructie heet ani-ani, in de Soendalanden ètèm[1]). De pluimen worden daarmede afgesneden met een steel ter lengte van 30 c.M. Zij worden in de hand, waarmede zij gesneden zijn, zoo lang vastgehouden tot deze vol is en dan in de andere hand genomen. Onder het snijden worden de aan de stelen nog vastzittende bladeren afgetrokken. Zoodra een bundel te groot

1) Over de inrichting en de wijze van gebruik van het rijstmesje zie De Bie l. c. bl. 53.

is om vastgebonden te worden, wordt bij dichtgebonden en na van een merk voorzien te zijn, op het veld neergelegd, waar de snijdster hem gemakkelijk kan terugvinden.

Na afloop van den oogst krijgt elk der snijdsters als snijloon een aandeel in den oogst, de zoogenaamde b a w o n. Tezamen bedraagt d t aandeel gewoonlijk $^1/_4$—$^1/_{10}$ van het geoogste. De snijdsters nemen het haar toekomende direct mede naar huis. Het aan den eigenaar verblijvende wordt meestal voorloopig bij één der wachthuisjes opgestapeld, nadat het voor zaadpadi bestemde afgezonderd is. Bij droog weer wordt het vervolgens op het veld bosgewijze gedroogd, maar bij nat weer naar huis gebracht en daar onder een afdak gedroogd. Het drogen kan tot zelfs een maand duren.

Zoodra de padi goed droog is, wordt zij opnieuw saamgebonden tot bossen, die men algemeen g é d é n g s noemt. De oogst wordt dan naar de padi-schuur 1) (l o e m b o e n g) overgebracht en daarin opgestapeld om later (volgens de adat na 40 dagen) tot bêras te worden verwerkt.

Bij de rijstcultuur hebben op Java, evenals elders in Ned.-Indië, verschillende ceremoniën en formaliteiten plaats, waarvan de Javaan het welslagen van de cultuur voor een groot deel afhankelijk stelt en die ten deele in verband staan met de legende aangaande het ontstaan van de padi. De doekoen-sawah is in deze de deskundige raadsman van de desa. Bij zijne adviezen en voorspellingen beroept hij zich op de voorschriften door Dewi Sri, de echtgenoote van Wisnoe en de patrones van den landbouw op Java gegeven, ook wel op die van Batara Goeroe, den opperste der goden, een en ander in verband staande met den vroegeren godsdienst van den Javaan.

Rekening houdende met den tijd vanhet jaar, weet de doekoen-sawah uit den stand der sterren de aan elk jaar, elke maand, elken dag en elk tijdstip toegeschreven eigenschappen ook te berekenen, wanneer met de verschillende onderdeelen der rijstcultuur moet worden aangevangen om het welslagen van den oogst te verzekeren. Men vindt dit eveneens uitvoerig beschreven door Sollewijn Gelpke en Mayer l. c. Velen achten eene berekening van het juiste tijdstip, het nauwkeurig in acht nemen van de voorgeschreven formaliteiten, bezweringen en aanroepen van geesten van niet minder waarde dan groote zorg bij de cultuur, hetgeen het aanbrengen van verbeteringen in den weg heet te staan.

Voordat met de verschillende bewerkingen als het maken van een dam, ploegen, zaaien, planten, oogsten enz. wordt begonnen, gaat in den regel een slamĕtan of sĕdĕkah (offermaal met bepaalde gerechten) vooraf of wordt ook wel een eenvoudig offer (s a d j é n) gebracht. Zonder slamĕtan zou volgens Sollewijn Gelpke de Javaan evenmin gerust zijn op de uitkomsten van den oogst als zonder het inachtnemen van eene serie van formaliteiten en het beginnen van de werkzaamheden op door kabalistische berekeningen gevonden tijdstippen.

b. Sawahbouw in de Buitenbezittingen. Als regel kan men aannemen, dat in de Buitenbezittingen de sawahbouw op lageren trap staat dan op Java. Er zijn echter uitzonderingen. Zoo deelt de toenmalige controleur F. A. Lief inck in den 8en jaargang van de Indische Gids uitvoerige bijzonderheden mede over de rijstcultuur op Bali, waaruit blijkt, dat de sawahbouw aldaar een zeer hoog standpunt inneemt. In het bedoelde artikel worden de instellingen, belastingheffing, bepalingen en formaliteiten met betrekking tot den sawahbouw uitvoerig beschreven en aangetoond hoe o. a. door samenwerking van de deelhebbers aan een soebak (een complex sawah's, dat met hetzelfde water geïrrigeerd wordt, heet soebak), eene goede regeling van de waterrechten is verkregen. De formaliteiten en offerfeesten blijken op Bali bij den rijstbouw van nog meer beteekenis te zijn dan onder de Mohammedaansche Javanen.

Over den sawahbouw in de onderafdeeling Limapoeloeh Kota (Sum. Westkust) vindt men bijzonderheden van meer technischen aard in een opstel van den vroegeren controleur G. de Waal in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen. Dl 30. In dit opstel komt in de eerste plaats de verdeeling voor, die de Maleier van de verschillende padi- resp. poeloetsoorten maakt. De schrijver deelt verder mede, dat de sawahbouw aldaar moet onderscheiden worden in den bouw op sawah's met levend water (s a w a h b a n t j a h) en die op sawah's, welke van den regen afhankelijk zijn (s a w a h b a b a n d a r l a n g i t). Bij de laatste is het water uitsluitend hemelwater en is er dus geen sprake van eene leiding. In den aanleg van waterleidingen zou de Maleier voor den Javaan niet onderdoen. Eene speciaal Maleische wijze van wateropvoering is het gebruik maken van het waterrad (k i n t j i r) [1]).

Het werk aan het kweekbed begint meestal reeds vóórdat de sawah voor de eerste maal omgewerkt is. De uitzaaiing geschiedt korrelsgewijze, nadat de korrels met fijngehakte bladeren zijn vermengd. Het scheiden van gabah en stroo geschiedt door uittrappen. Men heeft eene zekere voorliefde voor droge kweekbedden, omdat de daarop verkregen planten sterker zijn. Voor de overplanting worden de plantjes uitgetrokken, vervolgens eene nacht op het veld in water geplaatst, gedoopt in eene mestoplossing of met drogen mest bestreken, en de toppen er afgesneden, waarna ze overgeplant worden op de eigenlijke sawah. Op sommige plaatsen heeft men de gewoonte om vee, karbouwen, koeien of paarden op de sawah rond te drijven om vóór de eigenlijke bewerking het onkruid te dooden en den grond reeds eenigszins om te werken en het water erin te doen doordringen. Is de bewerking, die in hoofdzaak dezelfde is als op Java, afgeloopen, dan laat men den grond eenigen tijd, meestal vrij kort, aan zichzelf over en begint dan te planten. De plantwijdte is gemiddeld grooter dan op Java; evenals daar worden er 2 of 3 plantjes bij elkaar gezet. Wanneer na ± 2 maan-

1) In de Soendalanden heet deze l e u i t. De padischuur heeft dikwijls den vorm van eene omgekeerde, afgeknotte, vierzijdige pyramide en een dak van atap. De deur is bovenaan bij het dak, zoodat men voor het vullen en ledigen een ladder noodig heeft.

1) Zie ook A. L. v. Hasselt, Volksbeschrijving van M.-Sumatra, blz. 320.

den gewied wordt, brengt men tevens wat mest bij den voet van elken bundel planten.

Het oogsten geschiedt met het rijstmesje (a n i a n i, JAV.), dat op Sumatra t o e w a i genoemd wordt, of met den sikkel (s a b i t). Van wat er met den sabit geoogst wordt, trapt men op het veld de korrels af en bewaart het geoogste dus als gabah.

De laatrijpe padi staat circa 140 dagen op het veld en 40 dagen op het kweekbed, de vroegrijpe 90 dagen op het veld en 30 dagen op het kweekbed.

In de Volksbeschrijving van M.-Sumatra door A. L. v. Hasselt vindt men eveneens bijzonderheden over den sawahbouw in de Padangsche Bovenlanden. Hij noemt de s a w a h b a n t j a h de op moerasgronden aangelegde sawah's en s a w a h d a r a t, d i g o e r o e n of k a t a n a h a n, welke het meest voorkomen; het zijn velden, die een gedeelte van het jaar droog liggen en alleen ter wille van de cultuur besproeid worden door water, dat men afleidt uit een beek of een bron. Onder de sawah di goeroen worden er echter ook aangetroffen, die geheel van den regen afhankelijk zijn.

De dijkjes om de vakken, waarin de sawah's zijn verdeeld, heeten p a m a t a n g en de vakken zelf p i r i n g (bord).

Gewoonlijk wordt de sawah darat driemaal geploegd, telkens met ongeveer tien dagen tusschenpoos. Ook worden de sawah's wel bewerkt met de slagspade of rechte steekspade, in het laatste geval tot iets grootere diepte.

Volgens V. Hasselt worden bij het overplanten van de bibit (b a n i ĕ h) vier, hoogstens acht plantjes, gewoonlijk op den onderlingen afstand van ± 30 c.M. in den modder gestoken en wel op rijen. Op zeer vruchtbare akkers wordt de padi wijder uit elkaar geplant, omdat zij daar sterker uitstoelt.

Op de koudere bergvlakten wordt sterk gemest met asch en dierlijken mest.

Voor een hectare sawah wordt tusschen de 24 en 28 kilo zaad gebruikt. Voor zaadpadi worden altijd de krachtigste aren uitgezocht en afzonderlijk in de padischuren weggeborgen. Om het verwisselen van zaad bekommert de Maleier zich niet; eerst wanneer de oogst herhaaldelijk beneden het gemiddelde blijft, gaat hij er toe over, ander zaad dan van zijn eigen velden te gebruiken.

Juli en Augustus zijn de oogstmaanden.

Bij den sawahbouw verleent men elkander wederkeerig hulp. Zoo vereenigt zich een zeker aantal personen om hunne sawah's gezamenlijk te bewerken. De vereeniging heet t o b o.

In eene nota van V. Hasselt, destijds resident van Tapanoeli (Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, Dl 36) vindt men eene beschrijving van de rijstcultuur in die residentie. Vermeld wordt, dat de sawah-rijst aldaar, na 5 tot 7 maanden, ook wel eens 8 maanden nadat het zaad op de kweekbeddingen is uitgezaaid, geoogst wordt. De „vlugge" padi heeft 5 tot 6 maanden noodig, de „langzame" 6 tot 7, soms 8 maanden. Behalve in het geval, dat de sawah's van regenwater afhankelijk zijn, zooals te Sorkam (Baros) en op de Banjak-eilanden, waar men het eerst begint met het aanleggen van dijkjes om het regenwater te verhinderen weg te vloeien, bestaan de eerste werkzaamheden in het aanleggen der waterleidingen.

In Toba wordt het water niet dadelijk na het gereedkomen der leidingen op de sawah's gebracht, maar vooraf de grond in drogen toestand omgewerkt. In Silindoeng en Toba wordt de padi niet eerst op kweekbeddingen, maar direct op het plantklaar gemaakte veld uitgezaaid. Op andere plaatsen worden de kweekbedden bij voorkeur aangelegd op schrale gronden, omdat de inlander meent, dat welig gegroeide bibit minder kans geeft op een goed gewas.

Behalve van den gewonen inlandschen ploeg wordt voor het bewerken van den grond, evenals op Java, gebruik gemaakt van den patjoel, op verschillende plaatsen van Sumatra p a n g k o e r genaamd. In de Tobalanden gebruikt men ook nog een hak met lange, houten pinnen in plaats van een blad. De dijkjes verdeelen het veld in meestal rechthoekige vakken. De bewerking heeft in hoofdzaak op dezelfde wijze plaats als op Java, maar in tegenstelling van Java schijnt men algemeen mest van karbouwen, koeien en paarden te gebruiken. Ook verschillen de gebruikte werktuigen nogal van de Javaansche. Men gebruikt op sommige plaatsen o. a. puntige stokken om den grond om te werken, dus om te steken. Men werkt dan met 2 stokken tegelijk, één in elke hand.

De geheele bewerking der velden tot het overplanten duurt 40 tot 50 dagen. Het overplanten geschiedt op dezelfde wijze als op Java. De plantwijdte is ongeveer 20 c.M. Er worden 3 tot 8 plantjes bij elkaar gezet, iets schuin en zooveel mogelijk in rijen. Vooral bij harden en zandigen grond wordt van een houten of bamboezen pootstokje gebruik gemaakt.

Behalve het directe overplanten van de kweekbedden op het veld, wordt in Siboga en Baros nog het volgende toegepast: Over een klein gedeelte van het veld worden de zaailingen bij bosjes van 30 tot 40 stuks en met onderlinge tusschenruimten van niet meer dan 5 c.M. uitgeplant, om na 30 dagen wederom uitgetrokken en dan pas definitief uitgeplant te worden. Het eerste is echter meer algemeen.

In enkele streken, vooral daar waar de grond steenachtig is en minder vruchtbaar, plant men ook wel eenige korrels bij elkaar op dezelfde afstanden als waarop men gewoon is de bibit uit te planten direct op het veld uit. Ingeval de rijst direct breedwerpig op het veld wordt uitgezaaid, laat men het zaad tevoren ontkiemen. Na het uitzaaien wordt het met een bosje nerven van arénpalmbladeren in den grond geslagen om te voorkomen, dat het door de vogels wordt opgepikt. Ook wordt het wel met een hark ondergeharkt.

In de Tobalanden wordt, evenals in de andere streken der residentie Tapanoeli, tweemaal gewied.

Als iets bijzonders mag wel genoemd worden het maken van muizenpaadjes door de padi, waardoor het geheele veld in strooken wordt verdeeld. Het heet, dat deze paadjes het binnenwaarts staand gewas tegen veldmuizen beschermen. Deze zouden zich bij voorkeur langs de opengelegde gangen bewegen en alleen de aan weerszijden staande halmen beschadigen. Deze paadjes dienen tevens om bij het rijpen van de padi de vogels te kunnen verjagen.

De meeste werkzaamheden komen in die streken voor rekening van den man; het lichtere

werk zooals het keeren en verzamelen van het onkruid, het bewaken der kweekbedden en van het rijpende graan, het in bossen binden en verdeelen der bibit, het uitplanten en het wieden wordt in den regel door vrouwen en meisjes verricht. Bij den oogst werken alle geïnteresseerden te gelijk en worden dikwijls bijgestaan door familie en vrienden. Meestal wordt met den sikkel geoogst. In de strandafdeelingen gebruikt men ook het rijstmesje (toewai).

Op Atjèh vindt men veel sawahbouw, o. a. in de Pidiëvallei. Bijzonderheden er over zijn vermeld in het reeds genoemde werk van Dr. Snouck Hurgronje, De Atjehers. Men heeft er vrij veel moerassawah's, paja genaamd. De overige zijn alle wat men op Java sawah tadahan noemt, van den regen afhankelijk. Nergens worden dus rivieren of stroomen voor de irrigatie gebruikt.

Een stuk sawah geheel door dijkjes afgezet heet oemoeng, een complex rijstvelden blang. Het beploegen van een oemoeng duurt circa 10 dagen.

In de Benedenlanden en een belangrijk deel der Bovenlanden is de taboe-methode, direct uitzaaien op het veld in gebruik, volgens zeggen omdat dan bij gebrek aan regen minder kans op mislukking bestaat en de groei ook beter is dan bij overgeplante (padi peunoela). De laatste methode (dus eerst op een kweekbed uitzaaien) wordt toegepast in een deel der Bovenlanden, bij uitzondering in de Benedenlanden, in de IV Moekims en met zekere wijziging in moerasstreken als de VII Moekims Boëeng. Bij moerassigen grond is de eerste methode niet goed toetepassen. De tijd tusschen zaaien en overplanten is ongeveer 44 dagen, een getal, waaraan men veel waarde hecht.

Bij de cultuur op moerasgrond komt het voor, dat men het zaad eerst op nat gehouden matten of pisangbladeren uitzaait, waardoor het in 2 of 3 dagen gaat kiemen. Dit ontkiemde zaad spreidt men uit op een eenigszins drooggelegd stuk van den moerasbodem.

De werkzaamheden van den rijstbouw worden in de Benedenlanden alleen door de mannen verricht; in Pidië, Daja en hier en daar in de Bovenlanden laat men de uitplanting (poela) wel aan vrouwen over, die zich voor een gering dagloon daarvoor verhuren.

Het bleek Dr. Snouck Hurgronje, dat het bijgeloof bij den rijstbouw der Atjehers niet zóó sterk is als bij de Javanen. Nji Sri is zelfs bij name niet bekend. Ook van de op Java in zwang zijnde formaliteiten bij het bewaren van de rijst vindt men op Atjèh bijna niets.

Elders op Sumatra worden ook weer, evenals bijna overal in Ned.-Indië, bij de rijstcultuur allerlei formaliteiten in acht genomen en offerfeesten gehouden. Onder de Maleiers zijn de ceremoniën niet minder talrijk dan onder de Javanen. Ook berekent men weer een gunstigen dag voor den aanvang van het een of ander onderdeel der cultuur, waartoe o.a. goede geesten worden opgeroepen, die men in de rijst mede naar huis neemt. Aan voorteekens hecht ook de Maleier veel waarde.

Op Borneo vindt men sawahbouw vooral in de kuststreken, zoowel bij Dajaks als bij gewone Maleiers. In hoofdzaak komt deze overeen met die op Sumatra. Het oogsten met het rijstmesje (toewai of ani-ani) vindt men ook toegepast. In het algemeen is de uitvoering minder zorgvuldig dan op Java.

Bij eene vergelijking tusschen den sawahbouw op Java en die in de Buitenbezittingen komt men tot de conclusie, dat daargelaten de in het algemeen op Java zorgvuldiger uitvoering, in de verschillende deelen van den Oost-Indischen archipel principieel hetzelfde wordt gedaan. De verschillen, hoe talrijk ook, betreffen meer de onderdeelen. Het oogsten met den sikkel, zooals dit op Sumatra meer gedaan wordt dan met de toewai, en dat men op Java nooit doet, zou men een verschil van eenige beteekenis kunnen noemen.

Ziekten en Plagen van de Rijst. De meest algemeene ziekte in het rijstgewas heet op Java âmâ mèntèk of âmâ bambang (âmâ = ziekte; mènt èk = booze geest). Deze vertoont zich het eerst door eene verdroging van de punten der bladeren, welke verdroging zich naar beneden uitbreidt en daarbij vrij breede strooken vertoont, waartusschen veelal nog smalle groene deelen overblijven. De bloemstengel ontwikkelt zich zeer schraal en zelfs blijft hij geheel binnen de bladscheede, zoodat de pluim zich niet ontplooit en de vruchten klein blijven en zwart worden. Volgens K. F. Holle kwam de ziekte omstreeks 1868 voornamelijk in Midden Java voor; de residentie Soerabaja vormde de Oostelijke en Cheribon met de Preangerde Westelijke grens, maar sedert dien is de ziekte vrij wel overal opgetreden, waar rijstbouw gevonden wordt. Somtijds worden honderden bouws padi door deze ziekte aangetast en vernield.

Janse schreef de oorzaak der ziekte toe aan een schimmel, die o. a. ook op bamboe en andere gewassen voorkomt en van daar op de padi overgaat, doch Van Breda de Haan toonde aan, dat de schimmel slechts een secundair verschijnsel uitmaakt en dat de primaire oorzaak gezocht moet worden in aanvallen van aaltjes, behoorende tot het geslacht Tylenchus.

Een andere plaag is de âmâ wèrèng (JAV.), veroorzaakt door aanvallen van kleine Halfvleugelige insecten en wel eenige vertegenwoordigers der *Cicadellidae* en *Delphacianae*, waarvan de larven de bladscheeden aanzuigen en deze dientengevolge dooden. Daarna tasten zij de meer binnen waartsche bladscheeden aan, totdat ten slotte de bloemstengel is bereikt. Er zijn eenige achtereenvolgende geslachten van deze kleine insecten noodig om een rijstplant te dooden, zoodat deze er nog wel door kan groeien, wanneer de levensomstandigheden voor deze vijanden ongunstig worden.

Een andere vertegenwoordiger der Halfvleugelingen, de walang sangit (JAV.) (*Leptocorisa Acuta*, Thumb.) zuigt de bloempjes en jonge vruchtjes van de rijstpluim aan om zich met hun sap te voeden. Van de aangetaste deelen van de plant komt in den regel niet veel terecht, zoodat de ledige pluim met vooze vruchtjes recht overeind blijft staan, wanneer de rijpe, normale halmen door de zwaarte der korrels voorover buigen. Behalve deze wantsen, die zeer onaangenaam ricken, vindt men op de padi nog andere van minder belang, en wel Antestia, Podops en Nezara soorten. Rupsen van vlinders doen zeer veel kwaad en daaronder voorcerst rupsen, die de bladeren aantasten en in korten tijd groote oppervlakten sawah kaal eten. Verder zijn er rupsen, die de bladeren zoodanig aanvreten

dat er slechts aan ééne zijde de opperhuid is overgelaten en de bladeren een wit voorkomen hebben verkregen, naar welk verschijnsel men de plaag âmâ doetih noemt. Ten slotte boort de rups van *Schœnobius Bipunctifer*, Volk. zich in den stengel van boven naar beneden, hetgeen den groei belemmert en zelfs dikwerf de plant doodt. De schade, die door deze rups wordt aangericht, kan soms zeer belangrijk zijn. Men vindt uitvoerige beschrijvingen met afbeeldingen over deze vijanden van het rijstgewas in Dr. J. C. Koningsberger, Schadelijke en nuttige insecten van Java, Mededeelingen van 's Lands Plantentuin XXII. Evenals bij andere granen kunnen muizen of ratten (tikoes) ook aan de rijst veel schade veroorzaken. Deze dieren komen dikwerf in zeer grooten getale te voorschijn om later weder even snel te verdwijnen, maar kunnen in dien tusschentijd onnoemelijk veel schade aanrichten, zoowel door de jonge plantjes als de rijpe aren weg te slepen en op te eten. Holle brengt hen tot twee klassen, waarvan de eene in de bosschen huist en van tijd tot tijd, als de nood dringt, strooptochten naar de bebouwde streken onderneemt, terwijl de tweede in holen in den grond bij de sawah's of in de galêngans leeft en zich daar in gunstige jaren schrikbarend snel vermenigvuldigt.

Daarom is het nuttig de galêngans telken jare te vernieuwen en de muizen daardoor te verjagen of te dooden. De vele proeven genomen met vallen, vergiften, schadelijke baccillen enz. hebben niet veel resultaat opgeleverd, daar de uitbreiding van het aantal in een voor hen gunstig jaar de aangerichte verwoestingen in hun gelederen meer dan goed maakt en in ongunstige jaren de weersomstandigheden veel schadelijker op het muizengeslacht werken dan alle kunstmatige uitroeiingsmiddelen. Slangen, katten, uilen en roofvogels zijn hun natuurlijke vijanden, die hun aantal evenzeer aanzienlijk kunnen beperken.

Op plaatsen, waar die nog voorkomen, kunnen wilde varkens (tjêlêng, JAV.) schadelijk zijn, terwijl losloopend vee het gewas kan benadeelen. Op Sumatra ook nog olifanten en herten. De varkens wroeten de padi om en eten de planten. Men tracht ze te verschrikken of van het veld af te houden op dezelfde wijze als waarop de vogels worden verjaagd en bovendien door in het veld met urine gedrenkte lappen op te hangen. Aanmerkelijk meer schade wordt aangericht door zwermen rijstetende vogels, die op het rijpende gewas neerstrijken. Vooral *Amadina oryzavora*, de zoogenaamde gêlatiks, kunnen zeer hinderlijk zijn en verder heeft men de bondol en pêking (JAV.), *Munia maja* en *Munia nisoria* en de in Indië ingevoerde musch, de boerenhuismusch of ringmusch, die schade veroorzaken. Gelijk boven was vermeld, is het noodig wachthuisjes (goeboegs, JAV.) in de velden op te richten, om van daar uit de vogels te kunnen verjagen.

In de opgeschuurde padi kunnen schadelijk worden de klander, *Calandra oryza*, een snuitkevertje en ook andere kevers. Het rupsje van een mot, behoorende tot de familie der *Tineiden*, vreet evenals de klander de korrels uit. Naphtaline of aluin worden gezegd deze insecten te weren, maar die bestrijdingsmiddelen kunnen toch niet in het groot worden toegepast.

Dorschen en pellen van de rijst. Dorschen en pellen geschiedt op Java gewoonlijk in ééne operatie, althans direct na elkaar, beide bewerkingen in een uitgehold houten blok met één of twee uithollingen, door stampen[1]) met een langen, houten, ronden stok, aloe genaamd. Gewoonlijk dient een groot langwerpig blok (lêsoeng) om de gabah uit te dorschen en gelijktijdig het grootste deel der kafjes te verwijderen en heeft dan het afwerken, dus volledige pellen, waarbij ook het zilvervlies (pericarp + aleuronlaag) verwijderd wordt, in een tweede kleiner vierkant blok met ronde uitholling (loempang) plaats. Dit stampen geschiedt door vrouwen en jonge meisjes, en ook hierbij worden zekere formaliteiten in acht genomen, als bijvoorbeeld het op bepaalde wijze hanteeren der stampers of aloe's.

Bij het eerste stampen, dat dus een soort dorschen is, wordt de gabah van de padi gescheiden. Wat overblijft heet mêrang, een soort stroo, dat rijk is aan potasch en waarvan de asch een extract geeft, dat o. a. voor wassching van het hoofdhaar kan worden gebruikt. Bij het volgende uitstampen wordt ook het zilvervlieske afgeschuurd. Het scheiden van de schoone korrels en de zemelen (dêdêk) heeft plaats door middel van eene eenvoudige platte wan van gevlochten bamboe (tampah of tapen). Bij dit wannen wordt het mengsel van rijst (bêras) en zemelen opgegooid, waarbij de zemelen over den rand vallen. De kleine gebroken korrels (mênir) komen daarbij aan den rand der wan te liggen en kunnen dus afzonderlijk verzameld worden. Zij worden voor gebak gebruikt, terwijl de zemelen een goed veevoeder leveren. Op Java geschiedt het eigenlijke dorschen voor het verkrijgen van zuivere gabah bij uitzondering door uittrappen. In de Buitenbezittingen komt dit vrij algemeen voor. Na droging van de padi op het veld, geschiedt dan het uittrappen, door mannen of vrouwen, hetzij op een vloer van latten, die op eene zekere hoogte van den grond is opgesteld, waarbij de korrels tusschen de latten door vallen en op een mat worden opgevangen, of een voudig op den vastgetrapten grond.

Het pellen voor eigen gebruik heeft overal in Ned.-Indië op dezelfde wijze plaats als op Java. De vorm, grootte en het getal der uithollingen van het gebruikte blok kunnen verschillen, ook het opstellen (bijvoorbeeld in sommige streken van Sumatra op een vloer op eenigen afstand van den grond) en het aantal openingen, maar de wijze van toepassing blijft dezelfde. In den vorm en de grootte van de gebruikte van vindt men ook verschillen, bijvoorbeeld driehoeksvorm met afgeronde hoeken tegenover ronden vorm, maar op de werkwijze is dit evenmin van invloed.

Bij deze inlandsche wijze van pellen worden vele korrels gebroken en wordt de oppervlakte niet glad en zuiver genoeg om de rijst duurzaam te maken. Door het stampen kunstmatig te doen, bijv. door middel van een waterwiel, dat verschillende stampers zooals in eene oliesla gerij achtereenvolgens in op- en neergaande beweging brengt, hetgeen op enkele plaatsen in Ned.-Indië is toegepast, kan men de sterkte van het stampen beter regelen dan met de hand, maar veel

[1]) In Atjèh wordt de stamper wel door middel van een wip bewogen.

kan het effect toch niet verschillen. De circa 80 rijstpelmolens [1]) zooals die op Java voorkomen, vooral voor de bereiding van rijst voor den handel, ten deele voor de Europeesche markt, berusten daarom meestal op een ander beginsel. Deze bestaan uit bijvoorbeeld 4 kleine steenen wielen, in het midden dikker dan aan den rand. Deze wielen zijn bevestigd aan de vier armen van een horizontaal draaiend houten kruis, dat door eene vertikale as in beweging wordt gebracht en draaien rond in eene cylindervormige steenen goot. Deze goot met een diameter van ± 6 Meter rust op een houten cylinder van ± 1 Meter hoog. Het kruis, waaraan de wielen zijn bevestigd, is niet onwrikbaar met de vertikale as verbonden, maar heeft een weinig speling in vertikalen zin, zoodat de wielen ongeveer een halven voet hoog kunnen worden opgelicht. Vóór elk wiel is eene aangepunte bamboestaak bevestigd, die ook in de goot rondloopt en de padi omroert. Als beweegkracht dient meestal een waterwiel, somtijds stoom of buffels. De beweging wordt door kamwielen op de vertikale as overgebracht.

Op het bovenvlak van den molen wordt de padi, die men wil pellen, opgestapeld, nadat men de stengeldeelen heeft afgesneden. Met een plankje en een harkje wordt een weinig van de padi in de steenen goot getrokken, en nu de molen in beweging gezet, in het begin langzamer dan later. De gabah is na ± 3 uur van de stelen gescheiden, terwijl deze laatste successievelijk verwijderd worden. Door middel van een wanmolentje wordt de gabah eerst gezuiverd van gebroken kafnaalden enz. en dan bij grootere snelheid van den molen op bêras verwerkt. Nadat de wielen nog ongeveer 7 uur hebben rondgeloopen is dit resultaat gewoonlijk bereikt. De bêras wordt dan in eenen wanmolen van de zemelen gezuiverd. Men rekent op 10 pikoel bêras en 8 pikoel dêdêk (zemelen) van 20 pikoel padi, hoewel het rendement gunstiger kan zijn. De bêras wordt door eene schudzeef (machinaal) van het rijstmeel (mênir) en zoo noodig van de gebroken korrels gescheiden.

De zemelen zijn zeer geschikt voor varkensvoeder, zoodat aan een pelmolen met een Chinees als eigenaar, in den regel eene varkensfokkerij is verbonden.

Eene pellerij van eenige beteekenis levert op Java 40 tot 75 pikoel bêras per dag.

De verzending geschiedt in goenizakken van 1,80 tot 2 pikoel.

Voor den verkoop in het klein dient een klapperdop (op Java batok of bêroek) veelal als maat, maar in het groot een gantang = $^1/_{10}$ pikoel en als grootste maat de kojang van 27 pikoel.

De rijst, die uit Britsch- en Nederlandsch-Indië en andere Oost-Aziatische streken in Europa wordt aangevoerd, is slechts bij uitzondering volledig gepeld, dus direct voor de consumtie geschikt. Bij de rijst van Java, zooals die in Nederland wordt aangevoerd, zijn de kafjes geheel verwijderd en ook ten deele het zilvervlies, maar toch moet deze nog eene napelling ondergaan om voor den verkoop in het klein geschikt te zijn. Bij de rijst uit Laag-Birma en andere streken, de zoogenaamde cargarijst, is ook nog een deel der kafjes niet verwijderd. Deze is, zooals de handelaars in Nederland zeggen, niet gedopt en niet gepeld, terwijl die van Java wel gedopt, maar niet geheel gepeld is.

De wijze, waarop in Nederland de Java-rijst nagepeld wordt en de Birma-rijst voor de consumtie wordt gereed gemaakt, is eene andere dan de bij de pelmolens op Java gevolgde. Deze wijze van pellen heeft veel overeenkomst met het gortpellen. De pelmolen bestaat uit een ronddraaienden, eenigszins conischen steen en op korten afstand (1 tot 2 c.M.) van dezen steen een plaatijzeren mantel, waarin op de wijze van eene rasp gaatjes zijn gemaakt, met het scherpe gedeelte naar de binnenzijde gekeerd. Het gebeel is omsloten door eene houten kast.

De te pellen rijst wordt door eene goot op een hellenden, snel ronddraaiende steen gebracht en door de centrifugaalkracht naar den omtrek tusschen steen en mantel geslingerd, om daar door de scherpe kanten van de gaatjes van het zilvervlies bevrijd te worden, terwijl stof en meel door de gaatjes verwijderd worden. In een eersten molen geschiedt het pellen nog slechts onvolledig. Dit wordt daarom herhaald in een tweeden molen en dan nog eens in een derden of zelfs vierden molen, zoodat de rijstkorrels volkomen van het zilvervlies worden ontdaan en eene gladde oppervlakte krijgen.

Bij het pellen ontstaan steeds, dus ook bij de Europeesche methode, gebroken korrels. Deze worden door eene zoogenaamde harp, dat is eene machinale zeefinrichting (schudzeef) verwijderd en afzonderlijk verkocht, dikwijls na ook weer eerst naar de korrelgrootte gesorteerd te zijn.

De Javarijst wordt in Nederland na het pellen, wannen en sorteeren ook nog gepolijst, hetgeen geschiedt tusschen twee concentrische cylinders, waarvan de binnenste beweeglijke met wol bekleed is. Men verhoogt dan nog den glans door de korrels met wat olie rond te draaien, deze dus iets vettig te maken. Sommige consumenten verlangen de rijst ongepolijst, terwijl deze bewerking bij de mindere soorten niet noodig schijnt te zijn.

Bemoeiingen van het Nederlandsch Indische Gouvernement met de rijstcultuur. Behalve door het maken en in stand houden van uitgebreide irigatiewerken tracht de regeering ook nog den voor de inlandsche bevolking zoo bij uitstek belangrijken sawah-bouw te bevorderen en te verbeteren door het aanleggen van demonstratievelden, het selecteeren van verbeterd zaaizaad, het nemen van cultuurproeven, het bestrijden van ziekten, het uitloven van premiën tot bestrijding van schadelijk gedierte, enz.

In den Regeeringsalmanak van 1916 vinden wij over deze punten het volgende vermeld:

„Het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel houdt zich in de eerste plaats bezig met het beramen van maatregelen, waardoor aan den Inlandschen landbouw meer bevredigende uitkomsten kunnen worden verzekerd. Voor zijne bemoeienissen ten deze wordt de Directeur bijgestaan door twee Inspecteurs, waarvan een — de Inspecteur van den Inlandschen landbouw — fungeert als Chef van het proefstation voor rijst en tweede gewassen."

„Aan een der landbouwleeraren is opgedragen de leiding van den Selectietuin voor rijst en

[1]) Volgens het Koloniaal Verslag van 1916 bedraagt het getal rijstpellerijen op Java 79, voornamelijk in Batavia en de Preanger en 7 op de Buitenbezittingen.

tweede gewassen en tevens de hoofdleiding van de zaadtuinen op Java."

„De Regeering stelt op hoogen prijs, dat vooral aan de rijstcultuur door de Hoofden van gewestelijk bestuur de meest mogelijke belangstelling wordt gewijd."

Zie verder onder LANDBOUW.

De rijstcultuur in verband met den economischen toestand van Java. Wanneer men nagaat hoezeer de volkswelvaart van Ned.-Indië, in het bijzonder van het dichtbevolkte Java, afhankelijk is van het welslagen der rijstcultuur, dan zijn de boven vermelde bemoeiingen van het Gouvernement alleszins verklaarbaar. De hieronder opgenomen statistiek uit de Jaarcijfers over 1915 kan een antwoord geven op de vraag in hoeverre deze aanleiding tot vooruitgang hebben gegeven.

Gewestelijk overzicht van de uitgestrektheid der totale en geslaagde velden in bouws, die in de Gouvernementslanden op Java en Madoera met padi zijn beplant.

Gewesten.	Totale padi aanplant.	Geslaagde padi aanplant in bouws.	Pikoels padi van den geslaagden aanplant.	Pikoels padi per bouw
Bantam		192.366	3.863.698	20.9
Batavia		85.566	2.231.130	26.1
Preanger		579.624	14.989.946	25 7
Cheribon		283 886	6.485.682	22.9
Pekalongan		249.978	6.878.252	27.5
Semarang		397.575	9.014.912	22.4
Rembang		218.009	4.520.781	20.8
Soerabaja		273.331	7.955.475	29.1
Pasoeroean		237.703	7.520.365	31.7
Besoeki		172.454	5.768.387	33.4
Banjoemas		232.785	4.992.632	21.4
Kedoe		324.968	8.801.113	27.1
Madioen		190.518	4.602.849	24.2
Kediri		208.571	5.961.120	29.1
Madoera		84.788	1.167.278	13.8
Totaal 1915	3.965.956	3.732.122	94.753.620	25.3
„ 1914	3.943.129	3.617.774	93.114.970	25.5
„ 1913	3.559.927	3.597.630	94.602.447	26.2
„ 1912	3.339.038	3.342.084	85.514.914	25.6
„ 1911	3.207.079	3.361.441	90.627.457	26.6
„ 1910	3.163.018	3.274.264	84.286.647	25.8
„ 1909	3.395.119	3.395.119	84.068.407	24.8
„ 1908	3.281.019	3.280.892	82.132.337	25.0
„ 1907	3.347.350	3.077.231	77.729.625	25.2
„ 1906	3.242.524	3.072.261	78.885.324	25.7

Wij zien daaruit, dat door de vermeerderde irrigatie-werken meer land met rijst is bebouwd geworden, maar dat de opbrengst even bedroevend laag is gebleven als te voren.

Bij zorgvuldig genomen proeven, waarbij men iedere bewerking juist op tijd verricht, kan men zonder de cultuurwijze te veranderen, per bouw aanzienlijk grootere oogsten behalen, zoodat proeven steeds gunstiger afloopen dan de gemiddelde opbrengst, maar over het algemeen is er nog geene vermeerdering van productie te bespeuren, niettegenstaande alle moeite, die daartoe is aangewend.

Samenstelling, Voedingswaarde, Gebruik. Volgens de uitkomsten der onderzoekingen, die in het laboratorium van het Koloniaal Museum te Haarlem over de samenstelling van Indische voedingsmiddelen onder leiding van Dr. M. Greshoff door den heer J. Sack zijn verricht, is de samenstelling van Java-rijst uit den handel, rijstmeel, kleefrijst of witte kĕtan, kleefrijstmeel of kĕtanmeel en zwarte kleefrijst of kĕtan, als is aangegeven (alles in procenten) in tabel no. 1 op pag. 664.

Onder voedingscijfer wordt verstaan de som van eiwit, vet en zetmeel, resp. vermenigvuldigd met 5.5, 2.3 en 1. Aangenomen wordt dus, dat eiwit 5,5 en vet 2,3 maal zoovoel waard is als zetmeel.

Verder wordt bij de opgave opgemerkt, dat rijstmeel in het Maleisch tĕpoeng bĕras en kĕtanmeel tĕpoeng siam [1]) genoemd wordt.

Het spreekt vanzelf, dat de samenstelling van rijst evenmin als die van andere granen constant is, noch voor dezelfde variëteit, noch voor verschillende variëteiten. De wijze van cultuur, de aard van den grond, het klimaat enz. zijn factoren, die op de samenstelling invloed uitoefenen.

Een uitvoerig onderzoek over de samenstelling en de voedingswaarde van rijst werd ingesteld door Dr. P. A. Boorsma (zie Geneesk. Tijdschr. voor Ned.-Indië, Dl 39, afl. 5 en 6), welk onderzoek rekening houdt met de vraag of het optreden van beri-beri in eenig verband kan staan met rijstvoeding, wat door sommigen is beweerd. Terwijl voorheen de meening wordt uitgesproken, dat bedorven rijst de uitbreiding der beri-beri bevordert, is het thans bewezen, dat geheel gepelde, dus afgewerkte rijst, als hoofdvoedsel gebruikt, het ontstaan van deze ziekte in de hand werkt, dat althans roode rijst, die het zilvervliesje nog bevat, in dat opzicht een volledige voedsel is dan de volledig gepelde witte rijst (Zie BERI-BERI).

Boorsma vond de gemiddelde samenstelling van sawah-padi en die van de weefsels afzonderlijk zooals is aangegeven in tabel 2 op pag. 664.

De opgegeven verhouding geldt alleen voor gevulde padikorrels. Daar iedere rijstpluim onontwikkelde korrels bevat, soms in groote hoeveelheid, verkrijgt men meestal meer kaf. Verder is van belang, zegt Boorsma, dat de cijfers betrekking hebben op volwassen sawah-padi; de samenstelling van padi, op gâgâvelden geoogst, wijkt merkbaar af. Boorsma vond zulke padi van minder gehalte, althans wat eiwit betreft, dan die van geïrrigeerde velden.

Onder de niet bepaalde bestanddeelen vallen te vermelden pentosanen en lecithine. Deze komen echter alleen in het kaf of in de zemelen voor.

Bij kĕtan vond hij weinig meer oplosbare koolhydraten dan bij gewone rijst, wat anderen meenen gevonden te hebben.

Voor de samenstelling der reinasch, wat betreft hare hoofdbestanddeelen, zie tabel 3 op pag. 664.

Volgens een onderzoek van Van Lookeren Campagne werd bij eene productie van 43 pikoel luchtdroge padi per bouw 63 pikoel droog stroo

[1]) Dit wordt van Bangkok aangevoerd en dient veelal tot bereiding van gebak.

Tabel no. 1.

	Stikstof	Stikstof × 6.25 z.g. eiwit	Vet	Koolhydraten berekend als zetmeel	Vezelstof	Asch (ruwasch)	Water	Voedingscijfer
Java-rijst uitden handel	1.13	7.06	0.60	80.27	0.51	1.50	10.09	121
Rijs meel	1.05	6.56	0.20	77.36	0.50	0.48	14.84	114
Kleefrijst of witte kĕtan	1.23	7.69	0.30	77.92	0.55	0.64	13.00	121
Kleefrijstmeel of kĕtanmeel.....	1.30	8.13	0.80	73.12	0.26	0.70	13.68	120
Zwarte kleefrijst of kĕtan	1.21	7.56	1.69	72.48	1.11	0.82	15.33	118

Tabel no. 2.

	Water	Ruw eiwit (stikstof × 6.25)	Vet	Zetmeel	Cellulose	Opl. koolhydraten	Kleurstof	Asch
Witte rijst (Gabah): bestaande uit:	13.72	6.71	2.08	51.06	9.69	2.58	—	5.2
24 % kaf	12.50	3.13	2.7	—	35.0	2.1	—	17.5
7 % vlies	13.20	11.25	14.6	—	8.5	10.0	—	9.8
69 % kern	14.10	7.50	0.6	74.0	1.0	2.0	—	0.55
Roode rijst bestaande uit:								
(24 % kaf)								
6 % vlies	12.9	15.0	15.4	—	10	?	22	10
70 % kern	13.5	7.82	0.6	71.0	1.0	3.5	—	0.6
Witte kĕtan bestaande uit:								
(28 % kaf)								
7.5 % vlies	14.5	11.50	13.0	—	10	?	—	9.0
64.5 % kern	14.8	7.38	0.7	70.0	1.0	3.9	—	0.65

Tabel no. 3.

		Gabah (met 1.4 % asch)	Gepelleerd vlies (met 8.7 % asch)	Gepelleerde kern (met 0.52 % reinasch)
Phosphorzuur		44.8	46	53
IJzeroxyde		2.4	5.0	—
Calciumoxyde	max.	6.0	5.0	4.2
	min.	2.5	2.4	1.1
Magnesia	max.	16.0	15.5	14.0
	min.	11.2	10.0	11.0
Kali		26	27	22

(damĕn) geproduceerd, dus 40.6% padi op het gewicht der planten berekend.

Het betrof eene soort padi boeloe (van kafnaalden voorzien), die 87.5% gabah bevatte, dus 12.5% mĕrang. Per bouw werd dus naast 43 pikoel padi en 63 pikoel gewoon stroo 37.6 pikoel gabah en 5.4 pikoel mĕrang (kort stroo, waaruit de gabah is verwijderd) verkregen. In de mĕrang werd 0.5 % stikstof bij 15.9 % water gevonden, terwijl eene analyse van het op het veld achterblijvende stroo het resultaat opleverde: water 10.2 %, stikstof 0.36 %, asch 18.4 %. In de asch kwam

voor: phosphorzuur 0.2 %, kiezelzuur 81.0 %, kali 9.8 %. Daarvan was in water oplosbaar: kali 6.8 %, kiezelzuur 1.2 %[1]).

Rijst is het graan, dat het meest als voedsel voor den mensch wordt gebruikt. Voor millioenen is het zelfs de bijna uitsluitende voeding, ongeveer zooals in Nederland bij de mingegoede arbeidersbevolking brood en aardappelen bij elkaar. Toch is de voedingswaarde betrekkelijk niet hoog en moeten daarom zeer groote hoeveelheden gebruikt worden om aan de behoeften van het lichaam aan verteerbaar eiwit en ten deele ook aan vet te voldoen. In werkelijkheid worden ook door de rijstetende bevolking van Indië en China groote hoeveelheden gegeten. Men zegt, dat een Maleische arbeider van Achter-Indië maandelijks 28 K. G. gebruikt, een Siamees zelfs 32 K. G. en dat Japanners en Chineezen ook niet minder dan 1 K. G. per dag consumeeren. In de gevangenissen op Java is het rantsoen $^3/_4$ K.G. per dag.

Om zich een juist denkbeeld te vormen van de voedingswaarde is eene vergelijking met die van aardappelen en gebuild tarwemeel resp. wittebrood van waarde. In de eerste plaats behoort dan het gehalte aan eiwit, vet en koolhydraten in die voedingsmiddelen bekend te zijn en op watervrije droge stof te worden berekend en in de tweede plaats dient met de verteerbaarheid rekening te worden gehouden.

Stelt men het gehalte van watervrije rijst (béras) op 9.1 % eiwit, 1.0 % vet en 88.0 % koolhydraten, zoo kan men de aardappelen ongeveer stellen op 7.9 % eiwit, 0.6 % vet en 84.0 % koolhydraten en tarwemeel op 13.5 % eiwit, 1.8 % vet en 82.7 % koolhydraten. De verteerbaarheid bij rijst werd voor eiwit, vet en koolhydraten respectievelijk gevonden (König, Die menschlichen Nahrungs-und Genussmittel) 79.6 %, 92.9 % en 99.1 %, bij aardappelen 67.9 %, 96.3 % en 92.4 %, bij wittebrood 74.3 %, vet niet bepaald en 98.0 %. Deze cijfers zijn gevonden bij vergelijkende proeven, waarbij deze voedingsmiddelen uitsluitend werden toegediend. Gemengd met ander voedsel zouden de cijfers wellicht iets anders geweest zijn.

Volgens bovenstaande cijfers is het gehalte aan voedende bestanddeelen bij rijst iets hooger dan bij aardappelen, maar minder dan bij tarwemeel.

Wat verteerbaarheid betreft (de geringe hoeveelheid vet legt hierbij geen gewicht in de schaal) wint de rijst het echter, ook van het wittebrood.

Met het oog op de beteekenis van rijst als een voedingsmiddel meer in het bijzonder voor tropische landen, waar moeilijk verteerbaar voedsel eerder digestie-stoornissen veroorzaakt dan in een koeler klimaat, is deze gemakkelijke verteerbaarheid een punt van groot gewicht. In elk geval blijft echter rijst evengoed als aardappelen en brood eene eenzijdige voeding. Men krijgt te veel koolhydraten in verhouding tot eiwitstoffen en vermoedelijk ook vet te verteren. Het is dus gewenscht naast rijst een eiwitrijk voedsel als vleesch, visch of wel boonen te gebruiken[2]), hetgeen dan ook gewoonlijk, zelfs door de armste inlanders gedaan wordt. Mager rundvleesch bevat, op droge stof berekend, ± 87 % eiwit en ± 8 % vet, en daarvan is ongeveer 97 % en 81 % verteerbaar. Er behoeft in verband met deze cijfers niet veel vleesch bij de rijst gebruikt te worden om de voedingsverhouding aanzienlijk te verbeteren.

Boorsma maakt in zijne verhandeling over Rijst l. c. de opmerking, dat de rijst zóó arm is aan anorganische verbindingen, dat niet genoeg voedingszouten aanwezig zijn om aan de behoeften van het lichaam ook in dat opzicht te voldoen. Dit tekort moet dan eveneens door de neven voeding worden aangevuld.

Om gewone rijst voor het gebruik gereed te maken wordt deze op Java gaar gestoomd. Dit geschiedt in een trechtervormig, bamboezen mandje, koekoesan genaamd, geplaatst in den hals van een koperen ketel, den zoogenaamden dandang. Somtijds wordt echter de rijst eenvoudig in een aarden pot gekookt, wat echter het bezwaar heeft, dat zij licht aanbakt, hetgeen bij het stoomen in een koekoesan niet mogelijk is. De rijst wordt opgedischt in een zoogenaamde tjëting, een open, eenigszins eng toeloopend mandje van fijn gevlochten bamboe.

De korrels van de kleefrijst (kĕtan) verliezen bij het koken in water hun vorm en worden klevrig. Men maakt er eene soort brij (boeboer) van of men gebruikt de kĕtan voor het maken van gebak.

Behalve als voedsel voor mensch en dier dient de gewone rijst nog voor de bereiding van rijststijfsel of bĕdak, waschstijfsel, appretuur van weefsels en papier en kosmetiek. In Europa wordt voor de bereiding van rijststijfsel de gebroken rijst eerst uitgetrokken met zwakke loog, dan gewasschen en gezeefd en de in het water bezonken stijfsel (zetmeel), na zooveel mogelijk van het water bevrijd te zijn, gedroogd en in den voor den handel gewenschten vorm gebracht. Door menging met kleurstoffen wordt een mengsel verkregen, dat voor het verven van geweven stoffen kan dienen.

Bij de in Indië bereide rijststijfsel (zie BĔDAK) worden de kleefstof en andere bijmengingen van het rijstzetmeel opgelost door de rijst met water te laten gisten, waarbij verzuring plaats heeft.

Rijstmeel wordt gebruikt voor de bereiding van ragi (JAV.) Van gewone rijst en kĕtan maakt men ook nog gebruik voor het maken van tapé (JAV.), uitvoerig beschreven door Vorderman in Geneeskundig Tijdschrift voor N.-Indië, deel 33, afl. 3, 1893, nader onderzocht door Went en Prinsen Geerligs (Archief voor de Javasuikerindustrie, jaargang 1894, p. 529), een product, dat o. a. dient bij de bereiding van arak.

De kleefrijst is meer dan gewone rijst geschikt voor de bereiding van alkoholische dranken, hoewel ook de gewone rijst daarvoor wordt gebruikt. De Japanners maken er den rijstwijn, z.g. sake van, waarvan jaarlijks millioenen hectoliters geproduceerd worden, en de Chineezen eveneens eene soort wijn. Deze heet lo tsioe en is in vele Chineesche warongs in het binnenland van Java verkrijgbaar. Dit product schijnt meestal op de hoofdplaatsen bereid te worden en dan verzonden.

De bruine kleur van Japansche soya is afkomstig van geroost rijstemeel.

[1]) De samenstelling van Europeesch rijstpelmeel (dĕdĕk) kan men stellen op: water 11.5 %, ruw eiwit 9.0 %, vet 7.3 %, koolhydraten 54.8 %, ruwe celstof 10.7 %, asch 6.7 %.

[2]) Klapperolie kan o. a. in het tekort aan vet voorzien.

De afval van de bereiding van rijst dient ten slotte nog voor veevoeder. In Europa is het rijstpelmeel, Jav. dédék, onder den naam rijstvoedermeel bekend. Het wordt vooral met succes voor het mesten van varkens gebruikt en staat, wat voedingswaarde voor vee betreft, zelfs hooger dan de rijst zelve, dit laatste in verband met het aanzienlijk hooger vetgehalte, circa 8 %, naast circa 9 % ruw eiwit en 55 % koolhydraten.

Het rijststroo vindt volgens Semler o. a. toepassing voor papierbereiding, waarvoor het zeer geschikt is. De waarde van rijststroo als veevoeder doet niet onder voor stroo van andere granen. Het eerste schijnt echter van iets minder gehalte te zijn dan het tweede. Aan verteerbare voedingsstoffen overtreft het rijststroo zelfs het haverstroo.

Gevonden werd bij een onderzoek in Japan:

	Stroo van	
	sawahrijst	bergrijst
Ruw eiwit	3,2 %	3,0 %
Koolhydraten	36,1 %	31,6 %
Ruw vet	0,9 %	1,1 %

Het stroo behoort dan in den vorm van haksel bij ander voeder te worden gegeven, wat op Java bij de cavalerie ook geschiedt.

Uit- en invoer van rijst. Volgens de statistiek van den Handel en de In- en Uitvoerrechten bedroeg de uitvoer van rijst uit Java en Madoera gedurende de laatste 15 jaren deze hoeveelheden in K.G.

Jaar	Gepelde	Ongepelde
1902	39.071.259	74.386
1903	35.222.499	1.481
1904	45.833.401	—
1905	42.705.724	246.194
1906	44.269.343	9.420
1907	50.683.711	606.838
1908	21.820.093	350.897
1909	47.679.158	1.167
1910	51.700.549	498
1911	50.133.462	4.594
1912	46.819.000	767.000
1913	62.747.016	137.818
1914	40.076.645	8.769
1915	33.646.747	—
1916	9.812.619	—

Deze rijst, die voornamelijk naar Nederland wordt uitgevoerd, is voor het grootste deel afkomstig uit de residentie Cheribon en van particuliere landen in de residentie Batavia. Deze uitgevoerde rijst is van een zeer superieure kwaliteit en aangezien daarvoor in Nederland hooge prijzen worden betaald, en het verschil op Java van betere en mindere rijst niet zoo groot is, loont het de moeite en de kosten deze rijst uit te voeren, hoewel Java zelf niet in zijne behoefte kan voorzien en zelf groote hoeveelheden rijst, voornamelijk uit Britsch-Indië en Achter-Indië aanvoert.

De invoer van rijst in Java en Madoera zijn volgens dezelfde statistieken in K. G.

Jaar	Gepelde	Ongepelde
1902	220.328.328	56.490
1903	66.441.674	4.235
1904	133.004.699	320.832
1905	135.788.773	71.253
1906	135.689.000	3.300
1907	120.285.092	600
1908	187.257.744	—
1909	215.014.481	1.080
1910	459.192.029	6.356
1911	396.192.029	—
1912	240.794.363	—
1913	258.414.955	—
1914	215.742.189	—
1915	333.758.627	—
1916	390.661.584	—

De uitvoer van rijst uit de Buitenbezittingen is van zeer weinig belang en wordt beperkt tot kleine hoeveelheden uit Ampënan, Padang, Makasser e.a.

In de laatste 6 jaren was de uitvoer als volgt in K.G.

Jaar	Gepelde	Ongepelde
1911	1.130.558	1.752.774
1912	2.498.956	2.130.308
1913	974.292	2.895.988
1914	383.105	17.115.128
1915	225.105	3.796.996
1916	173.774	5.759.391

De uitvoer der gepelde rijst was voornamelijk naar Nederland gericht, die van de ongepelde naar Singapore.

Daartegenover staan groote invoeren en wel van deze hoeveelheden.

Jaar	Gepelde	Ongepelde
1911	223.693.669	429.407
1912	206.414.844	331.337
1913	237.756.960	603.063
1914	254.667.926	1.008.339
1915	249.201.602	539.550
1916	301.207.278	945.313

Bij dezen invoer voornamelijk uit Siam, Saigon en Britsch-Indië zijn ook nog vrij aanzienlijke hoeveelheden via Singapore weder ingevoerd product uit Ned. Indië begrepen.

Literatuur De Sturler. Landbouw in N.-Oost-Indië, Dr. K. W. v. Gorkom's Oost Indische Cultures 2e deel; Semmler. Die tropische Agricultur; Sollewijn Gelpke. Verslagen over de padi cultuur in de afdeeling Ngrowo; Sollewijn Gelpke, De rijstcultuur in Indië, en De rijstcultuur op Java in Bijdr. t. T. L. en Vlk. in Ned-Indië 9e deel 1874.; Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden Sumatra; K. F. Holle, De vriend van den Javaanschen landman: K. F. Holle, Bijdrage tot de kennis der ziekten en plagen in het rijstgewas; Mayer, Een blik in het Javaansche volksleven, 2e deel; Mayer, De Javaan als landbouwer en veefokker; H. C. H. de Bie, De Landbouw der Inlandsche bevolking op Java; H. C. H. de Bie, Rijstcultuur op Java; J. C. Koningsberger, Schadelijke en Nuttige insecten van Java; Werner und Körnicke, Die Getreide Arten: J. E. van der Stok, Onderzoekingen omtrent rijst en tweede gewassen; A. G. Vorderman, Onderzoekingen naar het verband tusschen den aard der rijstvoeding in de gevangenissen op Java en Madoera en het voorkomen van beri-beri onder de geïnterneerden; Koloniaal Verslag; Statistiek van den Handel ,de In- en Uitvoerrechten in Ned.-Indië; Jaarcijfers van Nederland en Koloniën enz.

RIJSTTAFEL. De rijst, het voornaamste voedsel van de Indo-Maleische volken in Zuid-Oost-Azië en den Aziatisch-Indischen archipel, is van de zich in die streken gevestigd hebbende Europeanen, vooral van de Nederlanders en hunne afstammelingen, het hoofdbestanddeel der tafelgerechten geworden. De rijst vormt bij de mingegoeden doorgaans, evenals bij de inlanders, de hoofdspijs der drie dagelijksche maaltijden; terwijl ze

in het huisgezin der gegoede Europeanen als regel althans voor één maaltijd, n.l. dien omstreeks het middaguur, ook de hoofdschotel uitmaakt.

Is nu zulk een dagelijksch rijstmaal bij den gewonen inlander en den armen Europeaan hoogst eenvoudig, wijl de rijst daarbij slechts gekruid wordt door wat Spaansche peper, een gedroogd of gebakken vischje, een stukje gedroogd vleesch of eenige saus uit kerrie of groenten gekookt (lodèh), zoo is daarentegen bij den meergegoeden inlander en Europeaan deze rijstmaaltijd door de zeer talrijke en afwisselende bijgerechten, welke daarbij worden opgediend, een rijk voorziene disch geworden.

Het bestaan van geheele kookboeken, bijzonder behandelende die verschillende gerechten, hunne samenstelling en toebereiding, bewijst wel de groote verscheidenheid daarvan, doch tevens de onmogelijkheid in een werk als dit een eenigszins volledig denkbeeld van de rijsttafel te geven. De volgende beknopte schets moge dus volstaan.

De rijst zelve wordt voorgediend, na vooraf behoorlijk te zijn uitgewasschen en gekookt of gestoomd, zoodat de korrels, hoewel gaar, vrij droog zijn en niet aaneen mogen kleven tot eene vaste massa. Bij de rijst dienen verschillende sausen, waarvan de meest algemeene wel is de kerriesaus, het aftreksel van den *Curcuma*-wortel; voorts verschillende groentesausen (sajoeran), eveneens meesttijds naar het hoofdbestanddeel genaamd als b.v. (BATAV.) sajoer lodèh (van verschillende groenten), sajoer asèm (van tamarinde en spinazie (bajèm), sajoer klocak, enz. Vleeschachtels worden in hoofdzaak gevormd door kip of rundvleesch, beide ook veel tot gehakt (frikadel) gemaakt. Kip (ajam) wordt op allerlei wijze toebereid: gekookt, gebraden, ingewreven met kerrie en allerlei kruiden. Kip in stukken gesneden met dikke uit verschillende kruiden bereide saus wordt ajam bèsèngèh genoemd. Ofschoon in mindere mate, worden ook van eenden (bèbèk) soortgelijke schotels gemaakt.

Varkensvleesch komt voor in den vorm van dobbelsteentjes, geroosterd op bamboestokjes (het is de zoogenaamde sèsaté, die echter ook van andere vleeschsoorten gemaakt wordt). Hier zij ook vermeld de dèngdèng, zijnde dunne lapjes rund-, buffel- of hertenvleesch, ingewreven met kruiderijen, in de zon gedroogd en voor het gebruik aan tafel in olie of boter gebraden.

Verschillende zee- en riviervischsoorten vormen, gekookt, gebakken of in een kerriesaus voorgediend, zeer gezochte bijschotels. Ook de als handelsartikel in gedroogden toestand te verkrijgen vischsoorten — voor den inlander vaak zijn eenige dierlijke spijs bij de rijst — komen als bijschotels voor. Garnalen en krabben (oedang en kèpiting) gekookt en met Spaansche peper bereid, of gebakt en in de eigen schalen voorgediend, vormen ook menigen schotel.

Van eierspijzen als gewone schotels moeten genoemd worden ommelettes en vooral gezouten en hard gekookte eendeneieren (tèlor asin).

Bij dit alles komt nu eene geheele reeks van kleinere schoteltjes, de zoogenaamde sambalans van den meest verschillenden aard, waarvan de Spaansche peper, kokosnoot en ook soya en trasi (ook een produkt van visch, vrij onwelriekend doch wegens den smaak onontbeerlijk) een bestanddeel uitmaken. Wij noemen slechts: levertjes van kippen, zeer kleine garnalen en gedroogde vischjes (de Makassaarsche roode vischjes), gezouten vischkuit (troeboek genaamd), taugé (ontkiemde katjang idjoe) (*Phaseolus*); gebraden térong (vrucht van eene *Solanumsoort*); pètèh (boonen van *Parkia*); kroepoek (bereid van gedroogde, tot poeder gestampte garnalen); gepofte of in de aren gekookte mais (djagoeng). Van de kruiderijen (boemboe boemboe) in al deze spijzen voorkomende, zijn de voornaamste: laos (galanga); djahé (gember), uien, knoflook, kètoembar (komijn); djintèn (karwei), curcuma, enz. Confituren (manisan), zooals van tamarinde en mangga-vrucht, zuren (atjar) van Europeesche of Indische herkomst, zijn almede een gezochte toespijs; terwijl voor de echte liefhebbers, wien al de in de spijzen voorkomende kruiderijen nog niet prikkelend genoeg zijn, afzonderlijke schoteltjes met fijngewreven Spaansche peper gereed staan. Het spreekt wel van zelf, dat, bij deze groote verscheidenheid, voor elk bijzonder rijsttafelmaal slechts eene keuze uit de vele in aanmerking komende schotels en toespijzen kan gedaan worden. Bij goede keuze en toebereiding is de hier beschreven rijsttafel een disch, waaraan de nieuw aangekomene zich spoedig gewent en welke hij weldra als bijzonder smakelijk waardeert, zoodat feitelijk de rijsttafel het hoofdmaal in Indië is. Buiten Ned.-Indië schijnt door den Europeaan van de rijsttafel minder werk gemaakt te worden; vooral is dit het geval in de Britsch-Indische koloniën. In Nederland is de rijsttafel bij vele Indische familiën in eere, en men kan tegenwoordig in Nederlandsche steden, bepaaldelijk te 's Gravenhage, eene ruime keuze der ingrediënten bij de kruideniers aantreffen; echter blijft de Nederlandsche rijsttafel slechts eene gebrekkige vertooning der echt-Indische. Ook bestaan er Indische restaurants, waar men de rijsttafel gebruiken kan.

Wie meer uitvoerig de rijsttafel beschreven wenscht te zien, zij verwezen naar Indische kookboeken, b. v. Oost-Indisch kookboek (G. Kolff en Co., Batavia); voor eenvoudiger rijsttafels heeft men het kookboekje van Mevr. G. G. Gallas (Nijmegen, bij H. C. A. Thieme, 1878). Een nieuwer O.I. kookboek is dat van Mevr. J. M. J. Catenius-v.d.Meijden. De Indische tafel, 2e verm. druk 1913. Wetenschappelijke studiën over dit onderwerp zijn vooral door Dr. A. G. Vorderman te Batavia gemaakt. Zie voorts bij VOEDINGSMIDDELEN.

RIJSTVOGEL. Zie WEVERVOGEL.

RIJSWIJK. Zuidelijke wijk van Batavia, niet haar naam ontleenend aan het bij 's Gravenhage gelegen plaatsje, maar aan een aldus geheeten fortje, dat in 1656 werd opgetrokken ter plaatse ongeveer waar zich thans de cavalerie-kazerne bevindt. Er werden 5 forten gebouwd tegen de strooptochten van de Bantammers, die in den loop van dat jaar de vijandelijkheden tegen de Compagnie zeer onverwacht hadden hervat. Soutelande o. a. heette naar „de bracke gronden in dewelcke dat fort is liggende". Batenburch was gemaakt „van een tempel eenige jaren voorleden door de Chinezen tot haere duyvel-dienst gebouwd". En Rijswijk lag „in de rijsvelden", wat men tegenwoordig rijstvelden noemt. (T. Bat. Gen. XVIII, 1872, bl. 328).

S.

SAÄDANG. Zie CELEBES, Deel I, blz. 452—453.

SABAMBAN. Riviertje aan de Z.O. kust van Borneo, afdeeling Bandjêrmasin, onderafdeeling Pleihari. Het stroomgebied vormde voor 1905 een zelfbesturend landschapje, met een oppervlakte van slechts 165 K.M². dat vroeger tot Tanah Boemboe gerekend werd; de geringe bevolking, bestaande uit Maleiers en Boegineezen, legt zich voornamelijk op de vischvangst toe.

SABAN, d. i. de 8e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN, A.

SABANG. Een tot de afdeeling Groot-Atjèh behoorende onderafdeeling, bestaande uit het eiland Wè met eenige ministuur-eilandjes, waaronder Rondo, en bestuurd door een civiel-gezaghebber met standplaats Sabang, de vrijhaven aan de bekende Sabangbaai. Het ressort is verdeeld in de op zichzelf staande moekims Balohan, Paja, Ibôih en Sabang, onder hoofden, die eene Gouv. bezoldiging genieten van f 300 's jaars. Het telde einde 1915: 1042 Atjèhers, 2107 andere Inlanders, 1297 Chineezen, 330 andere Vreemde Oosterlingen, en 129 Europeanen. Daaronder waren 632 geregistreerde mannen, waarvan 242 ter hoofdplaats Sabang, 145 in Balohan, 210 in Paja en 35 in Ibôih. De Atjèhers hier zijn hoofdzakelijk herkomstig uit de XXVI Moekims van Groot-Atjèh. Zij leven van ladangrijstbouw, klapper- en pepercultuur. In later jaren is ook veel ficus aangeplant. Hinder wordt ondervonden van wilde varkens, en in de ficustuinen soms ook van stamboorders. Vermelding verdienen de welvarende klapperaanplant van den ex-kapitein-Chinees te Ibôih en de Europeesche peperonderneming Tjot Ba[k] Oe. De veestapel telt slechts 300 runderen en enkele buffels. Poelô Wè is zeer bergachtig, maar de hoogste top: de G. Leumô Maté is slechts 688 M. Dat gebergte is grootendeels door oerwoud overdekt. Er zijn twee groote basien: die van Balôhan in het Zuiden, en die van Sabang en Pria La[k]ôt aan de Noordzij. Zij zijn verbonden door een 9 K.M. langen, 4 à 5 M. breeden karreweg. Andere wegen leiden van Sabang naar Iê Meule, naar de Niassche kamp en naar het meer Aneu[k] La[k]ôt, wat zoo de vaste uitstapjes zijn van reizigers gedurende het oponthoud der booten in Sabang. In 1884 is er over gedacht aan de Zuidbaai (Lhô[k] Balôhan) een kolenstation te vestigen, ter vervanging van Poelô Breuëh, en op bescheiden schaal werd een proef in die richting genomen. Den 18en Mei 1893 werd onze vlag geheschen te Sabang, dat de standplaats werd van een bestuursambtenaar met militaire bezetting. Sedert 1895 werd Sabang kolenstation. In 1897 werd het telegrafisch aangesloten. In 1898 kreeg het een 2800-tons dok. En in 1903 werd er een handelsstation geopend en kwam het in directe mailverbinding met Nederland. (Zie Deel I, bl. 87). De Sabangbaai is een prachtige natuurlijke haven. De ingang is 750 M. breed en kan dag en nacht zonder hulp van loodsen worden in- en uitgevaren. In de ruime ankerplaats van 900 × 1500 M. kunnen 25 groote booten veilig ten anker komen, zonder elkaar te hinderen. Aan den kolensteiger is plaats voor vijf groote oceaanstoomers. Schepen kunnen te allen tijde aanleggen, 1400 ton en meer bunkeren en water innemen. Laden en lossen geschiedt met 5 electrische transporteurs, aan land, en elevators en groote grijpmachines te water. Ten bewijze dat dit snel gaat, zij vermeld, dat een lading van 7000 ton Ombilinkolen in Nov. '15 binnen 1³/₄ etmaal werd gelost en opgeslagen. In handwerk zou dat 12 dagen gekost hebben. Er worden Cardiff-, Ombilin- en Bengaalsche kolen geleverd. Scheepvaartverkeer en kolendepôt namen tot aan het uitbreken van den oorlog steeds toe.

Voor het aantal schepen, dat Sabang aandeed in 1909/15 zie onderstaande tabel.

In 1911, 1913 en 1915 werden resp. 190.000, 213.351 en 134.334 tonnen steenkolen afgeleverd, en beliep het goederenverkeer 73.000, 111.000 en 132.000 tonnen van 1000 K.G. of 1 M³.

Een station voor draadlooze telegrafie voor de gemeenschap tusschen den wal en de schepen in de vaart werd medio Maart 1912 te Iê Meule geopend. Een tijdelijk, zeer primitief quarantainestation is in gebruik gesteld op Poelô Roebiah. De afstanden van Penang, Singapore, Hongkong en Colombo zijn respectievelijk 308, 608, 1417 en 902 (zee)mijlen.

De N.V. Zeehaven- en Kolenstation Sabang te Amsterdam, opgericht 9 Aug. 1905 tot voortzetting der gelijknamige sedert 1898 te Batavia gevestigde vennootschap, zorgt voor de uitvoering der overeenkomst, in 1909 aangegaan

Oorlogs en Gts. schepen	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Aantal	88	88	129	98	111	105	97
Ton waterverplaats:	78.105	80.293	274.801	82.999	103.622	109.646	87.538
Koopvaardijschepen:							
Aantal	842	904	921	1025	1.071	883	768
Bruto Reg. ton:	2.199 114	2.434.523	2.666.949	3.099.395	3.294.685	2 728.945	2.230.656

met den Minister van Koloniën, ten aanzien van de exploitatie van zeehaven en kolenstation aan de Sabangbaai. Ze levert steenkolen, drinken ketelwater, ijs, victualiën enz. De regeering nam van haar over alle bestaande terreinen, kaden, steigers, pakhuizen enz., en gaf haar die in erfpacht tegen betaling van een canon van $3^1/_4$ % van den kostprijs.

Zie voorts- HAVENWERKEN en WÊ.

SABANGBAAI. Kleine maar belangrijke, volkomen beschutte baai met matige diepten, welke ongeveer 1 K.M. het land indringt aan de Westzijde van de N.O. punt van het bergachtige eiland Wê, aan de Noordkust van Sumatra; de ingang tusschen de lage N.W. punt, waarvan een zeebreker afsteekt, en het rotsige eiland Klah is ongeveer even breed. Langs den rand van een hoog plateau liggen, aan den steil uit zee oprijzenden Noordoever, steigers met diep water en de etablissementen der Sabangmaatschappij; beW. dezen steiger ligt het droogdok en in het Z.O. gedeelte der baai bevindt zich een petroleumsteiger. Schepen kunnen hier te allen tijde kolen, water en ververschingen bekomen en de noodige reparaties doen uitvoeren. Langs de steigers staat nimmer deining en zelfs met harde Z.W.lijke buien ligt men er rustig.

De vertikale waterbeweging is bijna zuiver dubbeldaagsch, het verval loopt uiteen van 1,8 M. tot enkele dM. Zie Zeemansgids deel II.

SABOEK. Zie Supplement.

SABRANG (SOEND.). Zie CAPSICUM ANNUUM.

SACCA-KOFFIE. Het gedroogd en geroost vruchtvleesch der koffiebes, soms als waardeloos koffiesurrogaat gebruikt, op de wijze van cichorei.

SACCHARUM OFFICINARUM. Zie SUIKER.

SACCHARUM SPONTANEUM L. Fam. Grassen. Gëlagah (MAL.), Glagah (JAV.). Eurih gëdé (SOEND.). Een hoog gras, veel op suikerriet gelijkend en daarom ook wel wild suikerriet genoemd, doch smaller van blad. Het groeit met alang-alang op opengekapte terreinen en dorre gronden, b.v. op door vulkanische uitbarstingen tijdelijk van plantengroei beroofde terreinen. Door zijn hoogte en scherpe bladeren is het zeer hinderlijk voor het verkeer. De jonge bladeren worden graag door het vee gegeten en ook wel als groente genuttigd. De bladeren dienen voor het dekken van huizen.

SACCOPETALUM HORSFIELDII Benn. Fam. *Anonaceae*. Djanglot, Kalak këmbang, Wanitan (JAV.), Kalak (SOEND.). Tot 20 M. hooge boom, op geheel Java voorkomend in de lage landen, vooral in djatibosschen. Het hout is zeer gezocht, en wordt wegens zijn taaiheid en elasticiteit vooral voor lansstelen gebezigd.

SADANG (JAV.). Zie LIVISTONA.

SA'DANSCH. Zie SA'DANSCHE TALEN.

SA'DANSCHE TALEN. De Sa'dansche taalgroep ligt voor een groot deel in het stroomgebied van de Sa'dan, een der grootste rivieren van Celebes. De grenzen zijn: In het N. eene lijn langs den breedtegraad 2°25' Z.B. van 119°30' O.L. tot 112°10' O.L. (Gr.) en vandaar eene lijn naar 120°35' O.L. tot haar snijpunt met 2°35' Z.B. In het O. loopt de grens van dit punt af, ongeveer parallel met de kust van Loewoe, met een boog ten W. van Waiboenta, want dit behoort tot het Boegineesche taalgebied; verder W.lijk van Palopo tot 3°50' Z.B. Vandaar kan men de Z.grens recht W.lijk trekken tot 119° 40' O.L., daarna N.lijk, de Sa'dan over op de helft van haren W.lijken benedenloop, verder evenwijdig langs de W.kust, beW. Leta, langs den rechteroever der Mamasa, tot het snijpunt met 3° 20' Z.B., daarna vlak W. tot halverwege tusschen de Tjampalagian- en Balangnipa-rivieren. Van dit punt loopt de W. grens evenwijdig aan de kust en snijdt de rivier Karama O. lijk van Galoempang, op haar vereenigingspunt met de Baoe. De groep heeft dus, voor Celebes, een groot gebied. Op de Schetstaalkaart van Celebes (1914) is het veel te klein aangegeven. Binnen deze grenzen wordt voornamelijk Sa'dansch gesproken, naar de ontkenning *tae'* genoemd. Alleen in het Z.lijk deel, in de landschappen Doeri, Enrekëng, Maiwa, Kasa, Batoe Lapa en Leta nadert de taal meer tot het Boegineesch. Omdat deze landschappen te zamen Masënrëmpoeloe' (nabij het gebergte) heeten, wordt hetgeen men daar spreekt samengevat in de benaming: Masënrëmpoelobesch. Het Sa'dansch wordt dus gesproken in de landschappen Masamba, Rongkong, Kanandede, Rante Pao, Makale en verder door de volgende volksstammen ten W. van het op de taalkaart aangeduide gebied: To Maki of Mangki, To Arale, To Mambië, To Taboelahan, To Rante Boelawan, To Mantanga, To Mamasa en To Mclabo. De landstreek door deze lieden bewoond, wordt aangeduid met den naam Pitoe Oeloena Saloe (De Zeven Rivierbronnen). De grenstalen van het gebied der Sa'dansche groep zijn: In het N. het Lebonisch, gesproken in Rampi, Leboni en Rato (ontkenning *haoca*), de taal der To Seko en To Pada (ontk. *kari*); in het W. de taal der To Galoempang (ontk. *tente ria*), die aan den benedenloop der Karama wordt gesproken, het Mamoedjoesch (*oedai*) en het Mandarsch (*andian*) en op de grens van Balangnipa de taal der To Toebi (*ade*). In het Z. ligt het Boegineesch (*de'*) en in het W. het Boegineesch en het Bare'e. Vooral in het Rante-Paosche is de bevolking zeer dicht. Men schat het aantal sprekers van het Sa'dansch op 400.000.

Het klankstelsel van het Sa'dansch sluit zich het nauwst aan bij dat van het Makassaarsch. Pëpët ontbreekt, *a*, soms *o*, is de vervanger, b.v. *taloc* (drie), *toloc* (ei). In het hoofddialect worden *j* en *w* uitgeworpen, de kleinere dialecten behouden ze, b.v. *baan*, *bajan* (parkiet), *saa*, *sawa* (slang). De palatalen ontbreken. De taal is niet vocalisch, doch alleen *hamzah*, *k*, *n*, *ng*, zijn sluiters van lettergrepen. De klanken der R.G.H. wet en die der R.L.D. wet vallen samen in *r*, b.v. *bara* (rijst in den bolster), *pare* (rijst in de aar). Van de voorvoegsels valt te zeggen dat ze talrijker zijn dan die van het Boegineesch. Behalve de frequentatieve invoegsels, zijn ook *oem* en *in* nog in gebruik, doch *oem* is doorgaans voorvoegsel en kan in bepaalde gevallen zijn *oe* verliezen, terwijl dan de *m* tot prenasaleering van den stambeginner wordt, b.v. *daka'* (zoeken), *oendaka'*, *ndaka'*. Voor stammen die met een klinker beginnen wordt *oem* tot *n*, b. v. *norong* (zwemmen) uit *orong*. Het voorvoegsel *di*, wijst het passief aan. De pronominale voorvoegsels komen als prefixen voor bij de vervoegde vormen om het onderwerp, en als encliticae er achter om het voorwerp aan te wijzen, b.v. *moeamma'na'* (gij slikt mij in); achter deelwoordsvormen duiden zij het onderwerp aan, b.v. *moraina'*

(ik wil). Het achtervoegsel *-an* is zeer gewoon, evenzoo *-i* doch *-kan* of *-akan* bestaat niet als suffix; in de plaats daarvan treedt *-an* op, b.v. *alliangki'* (koop voor ons). De woordenschat sluit zich aan bij dien van het Makassaarsch, Boegineesch en Toradja'sch. De genitiefvorming geschiedt zoowel door samenstelling zonder tusschenzetsel, als door achtervoeging van het pron. suff. 3. pers enk. achter het bepaalde woord.

Literatuur : N. Adriani, Iets over de talen der To Sada en der To Wotoe, Med. Ned. Zend. Gen. XLII (1898), 111—150; N. Adriani & Alb. C. Kruyt, De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes, III, 144—146; A.A. Van de Loosdrecht, Het Verhaal van Pano Boelaan (tekst, vertaling en aanteekeningen), Med. Ned. Zend. Gen. LVIII (1914), 225—244; A.A. Van de Loosdrecht, N. Adriani en H. Van der Veen, Sa'dansche Volksverhalen, Ibid. LX (1916) 276—286 en 371—392.

SADATI-SPELEN. Zie ATJÈHERS, 5, (Dl. I, p. 94).

SADI-LÂTA. (JAV.). *Andrographis paniculata Nees*, fam. *Acanthaceae*. Een zeer oud en nog heden gebruikt Indisch kruid, o. a. tegen slangebeet. Reeds in de Sêrat Rama wordt verhaald, hoe Rama dit sadi-lata ter genezing aanwendde, toen hij en zijn leger getroffen waren door het vergif van een slang, waarin Radèn Indradjet zich gemetamorphoseerd had. In de Sêrat Manikmaja heet de plant s a m b i l a t a. Dr. Boorsma isoleerde uit de bladeren dezer plant de kristallijne bitterstof andrographide; voorts bevatten zij een zeer hoog gehalte aan kalizouten, waarop bij vele planten dezer familie het gebruik als inwerdig geneesmiddel berust. Zie ANDROGRAPHIS.

SADJARAH MALAJOE (eigenlijk Sjadjarah Melajoe), ook genaamd Salâlat al-salâtin en Silsilah Radja-radja, is de titel van eene Maleische geschiedenis der Maleiers, van de oudste tijden af tot aan den Portugeeschen tijd, in 1021 der Hidjrah, dat is A. D. 1610 door den Malakaan Toen Mahmoed Seri Lanang opgeschreven. De tekst bevat in sommige redacties 34, in andere 38 hoofdstukken; in laatstbedoelde wordt het werk voortgezet tot Alâoeddin Riâjat Sjâh (1591—1617). Evenals in andere soortgelijke werken is de inhoud voor een deel legendarisch; zonder de hulp van gelijktijdige, vooral Portugeesche, geschiedverhalen is deze kroniek niet als absoluut betrouwbare materie te behandelen, hoewel uit de vergelijking der koningslijsten met de gegevens der epigraphiek blijkt dat een groot deel der berichten juist is. Evenwel, dit feit is van betrekkelijk weinig waarde wegens het ontbreken van oude handschriften, en het dientengevolge oncritische karakter der tekstuitgaven. Eene inhoudsopgave verscheen in het Tijdschr. v. Ned.-Indië, III, bl. 256—261; vertalingen werden gegeven door Leyden (gedeeltelijk) onder den titel Malay Annals translated (1821), en door M. L. Marcel Devic, eveneens gedeeltelijk (1878). De eerste uitgave van den tekst is verschenen te Singapoer, in de derde decade der 19e eeuw, ongetwijfeld bewerkt door Abdoellah Bin Abdoelkadir Moensji, welke tekst in 1884 (door H. C. Klinkert) te Leiden oncritisch is heruitgegeven. Op den tekst van Abdoellah en een Leidsch handschrift steunt de niet voltooide uitgave van E. Dulaurier, Collection des principales Chroniques Malayes, 1856. Al deze redacties benevens die van enkele manuscripten zijn benut door W G. Shellebear voor zijne uitgave, in Arabische karakters en in Latijnsche transscriptie, in 1896 te Singapoer verschenen.

Zie de voorrede dier editie, en voorts de catalogi der Maleische Handschriften van H. H. Juynboll (Leiden), bl. 230 e. v. en Pa. S. van Ronkel (Batavia), bl. 268 e. v.

SADJIRA. District van de contrôle-afdeeling Lêbak-kalêr, regentschap en afd. Lêbak, residentie Bantam; met eene oppervlakte van 421 K.M². Het district telt 55 desa's. Het Zuidelijk deel wordt ingenomen door een zwaar begroeid bergland, afwisselend van vormen en met fraaie dalen. Ten Noorden daarvan ligt een eentonig, meest met alang-alang bedekt heuvelland. De gelijknamige hoofdplaats is gelegen in het hier ruime en goed bevolkte dal der Tji Berang.

SADOERI (JAV.). Zie CALOTROPIS.

SAFFLOOR. Zie CARTHAMUS.

SAFFRAAN (verbasterd Sapran), de stempels van *Crocus sativus*, wordt uit Spanje in Ned.-Indië ingevoerd en als inl. medicijn gebruikt.

SAGA (MAL.). Zie ABRUS.

SAGA KAJOE (MAL.). Zie ADENANTHERA.

SAGEWIN(STRAAT). Smalle, zeer diepe straat tusschen het bergachtige, O.W. loopende, gerekte eiland Batanta met zeer steile, gehakkelde Zuidkust, welke slechts op enkele gedeelten een smal koraalkustrif heeft, en het heuvelachtige Salawati, met een Noordkust van dezelfde formatie, aan de N.W. punt van den Vogelkop van Nieuw-Guinea. In den We tinloop der straat ligt, aan de N.W. punt van Salawati, het hooge eiland Sagewin, dat het vaarwater tot op 3 K.M. versmal , ook in het Oostelijk deel der straat is een dergelijke vernauwing. Bij den Oostuit loop ligt, aan de N.O.punt van Salawati, het hooge eilandje Snapan en steekt, van de Oostpun van Batanta, een zeer uitgestrekt rif met ondiepe plekken af. Nu straat Dampier goed in kaart is gebracht, wordt straat Sagewin, wegens de daarin voorkomende windstil en, het gebrek aan ankerplaatsen en den sterken stroom, gemeden door zeilschepen. Zie Ziemansgids deel VI.

SAGI. Zie SAGÒÊ.

SAGI. Zie ATJÈHERS, 2, e (Dl. I, p. 91).

SAGÔ (GOENOENG). Niet werkzame vulkaan in de Padangsche bovenlanden (Sum. Westk.) met een gedeeltelijk verbrokkelden kraterrand; de twee hoogste toppen zijn de Goenoeng Malin ang (2261 M.) en de G. Sagô (2080 M.). De vulkaan heeft een hoefijzervormige, naar het Z.O. openliggenden krater, met glooiende hellingen, zoodat men er vrij gemakkelijk in kan afdalen. De groote diepte der ravijnen op de hellingen bewijst, dat de vulkanische werkzaamheid reeds lang is geëindigd. In die ravijnen komt een soort antiloop voor, de kambing hoetan. Op de N.- en O.-lijke hellingen zijn uitgestrekte Gouv. koffietuinen aangelegd, die vóór 1908, toen de gedwongen koffiecultuur werd vervangen door directe belastingen, zeer belangrijke productie opleverden, al was die opbrengst sinds de gouden tijden der koffiecultuur reeds veel verminderd.

SAGO. Zie METROXYLON en SAGOE.

SAGOE. Zie ADONARA.

SAGOE of **POHON SAGOE** (VULG. MAL.); Rèm-

boeloeng (JAV.); Kiraj (SOEND.); Roembija (MAL., MAK.); Hoeda (TERN.); Tawasën of Tëwasen (MINAH. LANDSTAAL); Labia (GORONT.); Bi (N. G. 4 B.); Bariam (N. G. KOEMP.); Bia (BOEB.); Merija (ATJ.); Lapia of Lepia (AMB. LANDST.); Bai en Socat (AMB. GOR.); Kamrioe (AMB. WET.); Mangsä (AMB. KEI); Piëone (AMB. KIS.); Rabia (AMB. AROE); Rotnia (AMB. SERM.); Eëra (AMB. TEN.).

Metroxylon Rumphii en *Metroxylon Sagus*., fam. *Palmae*. In geheel Indië tehuis behoorende 20—30 voet hooge boomen met groote gevinde bladeren. Eerstgenoemde is de eigenlijke sagoepalm van de Molukken; de andere komt zoowel in het wild als gekweekt in den geheelen Archipel voor. Hoofdzakelijk dient de sagoeboom ter verkrijging van het bekende meel, dat in het Oostelijke deel van den Archipel nagenoeg het eenige, geenszins rijkelijke, voedsel der bevolking vormt, en trouwens ook elders niet zonder beteekenis is (zie VOEDINGSMIDDELEN). Tot voor betrekkelijk korten tijd vond men den sagoepalm nagenoeg uitsluitend in het wild en hij groeide in de Molukken in zoo grooten getale, dat de inwoners niet noodig hadden den palm aan te planten. Sedert een twintigtal jaren maken echter de Kolcniale Verslagen melding van geregelde aanplantingen van den sagoepalm, die op Biliton, Zuid-Oost-Borneo en verder in West-Java worden aangetroffen. Over het algemeen worden de gedoornde variëteiten aangeplant, die tengevolge van de doornen de stammen en hun zetmeelrijken inhoud beschermen tegen aanvallen van eekhoorns, wilde varkens en marters.

Gewoonlijk wordt de sagoepalm voortgeplant door middel van de zijdelingsche uitspruitsels, die zich na het afsterven van den ouden stam ontwikkelen. Voortplanting door middel van zaden is zeer goed mogelijk, maar wordt niet veelvuldig toegepast, daar de kieming zeer lang duurt en niet zoo zeker is als bij het planten van uitspruitsels. Men plant deze op een vochtigen, liefst slijkachtigen bodem, doch zoo, dat de spruit niet te diep in den modder komt te staan. De beste planttijd is in den regenmoesson, doch, wanneer men over voldoenden aanvoer van water beschikt, zijn alle jaargetijden voor het planten geschikt.

De jonge plant vormt spoedig uitloopers, die in sommige streken weggesneden worden, totdat zij drie jaar oud is geworden; de daarna ontstane laat men staan tot dat er een vijftal zijn gevormd. De verpleging van den aanplant bestaat in het schoonhouden van de boomen, die van klimplanten gezuiverd worden, terwijl het hooge onkruid verwijderd wordt om de uitloopers gelegenheid te geven zich te ontwikkelen. Ten slotte worden de droge en verdorde bladeren uit den aanplant verwijderd. Reeds op driejarigen leeftijd heeft de sagoepalm een kleinen stam; op goeden grond en bij goede verzorging wordt de volle was dan in tien of twaalf jaren bereikt; maar in de vrije natuur of onder minder voordeelige groeivoorwaarden zijn daartoe dikwijls vijftien tot twintig jaren noodig. Heeft de boom zijn vollen wasdom bereikt, hetgeen door de zwelling van de bloemkolf blijkt en ook door de bonte kleur, die de bladstelen aangenomen hebben, dan wordt de sagoe geoogst. Daartoe wordt de boom gekapt, van bladeren en doornen ontdaan en overlangs in tweeën gespleten, nadat hij eerst ter vergemakkelijking van de bewerking in twee of drie stukken was gekapt. Na overlangs een deel van den harden bast te hebben verwijderd, gaat de sagoeklopper schrijlings op den halven cylinder zitten en klopt of beitelt (mëmaloek) het merg er uit met een of ander toestel, dat in de verschillende deelen van den Archipel verschilt. In de Poelau Toedjoeh (Zie Tijdschr. Aardrijksk. Gen. XV 1898 blz. 453) gebruikt men een naar voren breed uitloopende guts (pëmaloek) van ongeveer 3 d. M. lengte, welke van hard hout is vervaardigd, terwijl men in de Molukken een bamboedissel (nani) tot dat doel bezigt. Terwijl de sagoeklopper aan den arbeid is, heeft hij zorg gedragen aan weerszijden van den stam bladscheeden van den boom te leggen om het wegspringende merg op te vangen.

De verwerking van het merg heeft op verschillende wijzen plaats, al naar gelang van de mate van beschaving der bevolking, die het product nuttigt en van de bestemmingsplaats. Bij de minst ontwikkelde bevolking, b. v. op de Kei eilanden en aan de Geelvinkbaai, wordt het merg (ela), nadat de boom gerooid is, eruit geschept en zonder verdere bewerking, dus met de houtvezels mede gegeten. In Centraal-Borneo klopt men het merg met houten hamers murw en treedt het met de voeten in water fijn, zoodat het fijne meel door het afvlociende water wordt medegevoerd en zich lager afzet. In de Molukken en op Ambon wordt echter veel meer zorg aan de bewerking van de sagoe besteed. Men kneedt het merg met veel water, zoodat het zetmeel uit de gescheurde cellen losgemaakt wordt en met het water afvloeit, waarna ten slotte het uitgeputte merg achterblijft. Deze bewerking heeft plaats in een waschtrog (sahani), welke uit een stuk van een uitgeholden sagoestam of uit een onderstuk van een ouden bladsteel bestaat, die aan den oever van een riviertje op een meter boven den beganen grond met een flauwe helling op twee vorken is opgesteld. Aan zijn lagere einde is de trog afgesloten door een soort zeef, die vervaardigd is uit de vezels van den onderkant der bladstelen van den cocospalm. Deze zeef is stevig aan den onderkant en de zijwanden van den trog vastgehecht en verder aan een veerkrachtigen staak bevestigd, die haar gespannen houdt. Het zetmeelhoudende water, dat door het kneden uit het merg vrijkomt, loopt door de zeef heen en verzamelt zich in een daaronderstaanden bak (goti), terwijl het uitgeloogde merg op de zeef en in den waschtrog achterblijft. De bezinkbak bestaat uit een horizontaal liggend stuk van een uitgeholden sagoeboom, waarvan beide uiteinden door sagoebladeren of ook wel door den schors van den kajoepoetih boom of andere sponsachtige vezels zijn afgesloten. De bak rust op twee vorken, even boven den grond en staat onder het uitloopeinde van den waschtrog, waaruit het zetmeelvoerende water over een bladscheede van den pinangboom binnenstroomt. Het zetmeel bezinkt allengs, terwijl het water uit de poreuze zijwanden heensijpelt en de vochtige laag achterlaat, welke uit den bak geschept wordt en in sagoebladeren wordt verpakt, welke daartoe overlangs aan elkander geheecht en van onderen omgevouwen zijn. Dit omhulsel wordt versterkt met eenige banden uit de schillen van de groene bladeren vervaardigd, die in dwarse en in

overlangsche richting zijn aangebracht. Het aldus verpakte meel kan vele weken bewaard blijven, maar is toch niet voor vervoer op groote afstanden geschikt. Met water gekookt vormt de ruwe sagoe, als Sagoe-manta of Lapia-mata bekend, een dikke, lijmige brij, van een min of meer samentrekkenden smaak, die met zout, limoenen en spaansche peper gegeten wordt. Deze brij, sagoe-brij of sagoe-pap, genaamd Papéda, Popédah (De Clercq. Bijdr. Ternate, 292), volgens Riedel (Sluik- en kroesh. rassen, 82) ook Lapia, is een in de Molukken zeer algemeen voedingsmiddel. „De sagoe wordt door den Amboneesch onder verschillende vormen gegeten en op zeer verschillende wijzen bereid. Het liefst wordt de sagoe door hem als papéda genuttigd, hetzij warm of koud. Warm zijnde wordt de papéda niet met een lepel, doch met twee stokjes, gata-gata genoemd, al draaiende opgeschept en dan van het bord opgeslurpt, terwijl een saus van visch (kocah ikan) gekookt met spaansche peper (tjili), of ook wel van mosselen en andere schaaldieren, niet mag ontbreken. Koud zijnde wordt zij in een stuk pisangblad gewikkeld en dan als proviand op kleine tochten medegenomen." (Van Hoëvell, Ambon en de Oeliasers, 56). Het best te bewaren en het gemakkelijkst op reis mede te nemen zijn de koekjes, die in aarden of metalen oventjes gebakken worden en welke men bij het gebruik vooraf even in water weekt; zij heeten Sagoe maroeka, op Banda Sangjera, op Celebes Palekoe. Voorts heeft men Sagoe tetoepoea, het zwak gerooste meel; Sagoe boeksona, het meel met cocosraspsel, suiker, peper en zout gekookt, enz.

Voor de bereiding van sagoe voor de Europeesche markt ondergaat de ruwe sagoe echter nog eene zuivering. De sagoe uit de Molukken komt zeer zelden naar Europa, maar veel meer die van West-Borneo en van Oost-Sumatra, die door Chineezen wordt opgekocht en voornamelijk te Singapore verwerkt wordt. Het product is dus afkomstig van den Metroxylon Sagus en wordt te Singapore aangebracht in kegelvormige pakken van pandanus bladeren. De inhoud is een vochtig sagomeel van vuilwitte kleur. Volgens de beschrijving van L. van Oyen in Bulletin no. 44 van het Koloniaal Instituut, dat schoone monographieën over sagoe en sagoebereiding bevat, vindt deze bereiding als volgt plaats.

De uit de pakken genomen sagoe wordt met water tot een dunne brij aangemaakt en op een groven doek geworpen, die als een zak in een groote tobbe hangt, aan welker rand hij vastgemaakt is. De sagoe wordt met de hand gewreven, zoodat het fijne zetmeel met het water door den doek heengaat en in de tobbe terecht komt, terwijl de vezels en andere onzuiverheden op den doek achterblijven. Vervolgens wordt de filterdoek weggenomen, de doorgeloopen vloeistof eenigen tijd geroerd en daarna te bezinking met rust gelaten. Vervolgens wordt het bovenstaande water afgeschept en de vochtige meellaag, die de helft van den inhoud der tobbe uitmaakt, naar een ander toestel overgebracht om nog een laatste zuivering te ondergaan. Dit toestel bestaat uit twee tobben, die zoodanig door goten met elkander verbonden zijn, dat uit de eene tobbe het vocht gemakkelijk in de andere kan worden overgestort. Die goten zijn ongeveer 2,5 M. diep, van boven 3,5 en van onderen 3 d.M. breed. Het eene einde van de goot is gesloten en het andere open, maar voorzien van een reeks kepen, waarin horizontale stukken hout passen, die omstreeks 1 c.M. dik zijn. Een stuk doek, zoo breed als de goot, wordt aan zijn open einde vastgeklemd door het onderste hout, dat in de kepen past, zoodat het in de onderste tobbe afhangt. Nu mengt men in de bovenste tobbe het sagoemeel met water tot een dunne melk aan en giet die door de zeer flauw hellende goot in de tweede tobbe. Gedurende den tocht door de goot bezinkt de sagoe en wordt door het afsluitende houtje tegengehouden, terwijl het water langs den doek doorloopt en daarop de lichtere vezels en draden achterlaat. Zoodra de laag sagoe den bovenrand van het houtje heeft bereikt, wordt de doek een slag om een tweede houtje omgeslagen, dat hooger in de kepen wordt gestoken en zoo gaat men voort, totdat de goot vol is geraakt. Het doorvloeiende water neemt natuurlijk nog wat zetmeel mede, dat in de tobbe bezinkt en later weder met nieuwe hoeveelheden tezamen wordt verwerkt.

Het uit den goot genomen, tezamengepakte zetmeel wordt in stukken ter grootte van ongeveer een kubieken voet verdeeld en een dag lang in de zon gedroogd, vervolgens op lange tafels fijngestampt en gezeefd, terwijl de op de zeef achtergebleven stukken verder fijngestampt worden, zoodat ten slotte alles door de zeef is geloopen. Nu wordt een zekere hoeveelheid van de fijne, vochtige sagoe in een groot stuk lijnwaad, gestort, dat met beide einden aan lange stokken is vastgebonden en door middel van een kruisstok in den vorm van een zak uitgespannen is. Deze zak wordt door middel van een langen stang aanhoudend in horizontale slingerende beweging gehouden, waardoor de sagoe zich tot korrels van verschillenden diameter samenbalt. Wanneer de sagoe den juisten droogtegraad had bereikt, is deze bewerking in een minuut afgeloopen, maar de operatie gelukt niet, als het meel te droog of te vochtig was. De korrels worden nu door middel van zeven in verschillende soorten gescheiden, zoodat men parelsagoe van verschillende grootte verkrijgt, terwijl de grofste stukken nogmaals de bewerking moeten ondergaan. De op sorteering gezifte korrels worden nu in ijzeren pannen aan een lichte roosting onderworpen, waarbij zij gestadig met een houten lepel worden omgeroerd. Nadat de roosting eenige minuten geduurd heeft, worden de korrels weder gezift om de aaneengeklonterde los te maken, daarna aan de lucht voorgedroogd en daarna tot geheel droog voor den tweeden keer geroosterd.

De uitvoer van sagoe uit Nederlandsch Indië, waarbij dan de uitvoer naar Singapore tot verdere verwerking op parelsagoe is ingesloten, was in de laatste jaren als volgt in K.G.:

Jaar.	Ruw Sagoemeel.	Gezuiverd Sagoemeel.	Andere Sagoe.
1911	7.801.865	3.302.415	3.613.655
1912	8.223.175	3.838.260	11.193.406
1913	9.181.859	4.551.886	68.073
1914	26.483.725	5.054.001	11.777
1915	9.035.049	7.498.721	1.385.231
1916	10.140.715	9.207.517	11.392

Behalve het meel van den sagoepalm gebruikt

men ook de bladeren en wel als duurzame dakbedekking. De gedroogde bladeren zelve vormen een goede soort atap, terwijl de 12 tot 15 voet lange bladstelen onder den naam van gaba-gaba een zeer duurzaam materiaal voor daksparren geven, die op de wijze van bamboe worden gebruikt.

SAGÒÈ. Groot-Atjèh, buiten het eigenlijke soeltansgebied, wordt verdeeld in drie *sagòë's* (sagi's) of zijden, elk bestaande uit een zeker aantal moekims, waarnaar zij dan ook heeten: Doeaplôhdoea (de XXII Moekims), Doeaplôhnam (de XXVI Moekims) en Teungôhlhèèplôh (de XXV Moekims).

Het Atjèhsche beweren, dat de sagi-indeeling onder de vrouwelijke soeltan Noeroel-alam Nakia toedin (1675—78) zou zijn tot stand gekomen, is stellig onjuist. Mogelijk echter wisten onder haar bestuur de oelèèbalangs door te drijven, dat elke troonswisseling moest geschieden overeenkomstig de beslissing van de vertegenwoordigers der drie sagi's. Maar deze sagi's waren door den drang der omstandigheden reeds lang voor dien geboren. Binnenlandsche twisten en oorlogen waren van oudsher in Atjèh aan de orde van den dag, en evenals nu de gampongs hare kracht vonden in de vereeniging onder éénen oelèèbalang, zoo moesten wel de oelèèbalangs in hunnen onderlingen strijd het nut van een offen defensief verbond gaan inzien.

Elke federatie koos zich tot hoofd, tot „panglima", den invloedrijksten machtigsten oelèèbalang uit haar midden. De panglima sagi had echter alleen gezag in zaken, waarbij gemeenschappelijke belangen betrokken waren. De andere oelèèbalangs bestuurden overigens hun eigen gebied alsof er geen sagi bestond. De rang van panglima sagi bleef erfelijk, in de familie van den eerst als zoodanig erkenden oelèèbalang. Of latere titularissen, slechts den rang of ook den invloed hunner vaderen hadden geërfd, dat kwam steeds uit bij oorlogen en andere buitengewone toestanden. De drie sagihoofden zijn thans Gouvernementsambtenaren. Benoemd en ontslagen werden zij tot heden door den Gouverneur-Generaal, maar in den vervolge zal de Gouverneur van Atjèh dat doen. Hun bezoldiging enz. is geregeld bij Ind. Stb. 1914 no. 87. Zij genieten een jaarlijksch traktement van f 2400, waarbij voor die der XXVI en XXII Moekims personeele toelagen komen groot 1200 en 4800 gld. Voor bijzonderheden, de drie bovenvermelde sagi's betreffende, zie re-pectievelijk SEULIMEUM, OELÈÈLHEUÈ en LHÔ[e] NGA. Zie Dr. Snouck Hurgronje: De Atjèhers I, 93, 145.

SAGOENGGOE (JAV.). Zie CLERODENDRON SERRATUM.

SAGOEWEER. Zie PALMWIJN. Ook wel Kolwater genoemd, d.i. water van den kolepalm, waarover zie T. Bat. Gen. XXXIII, bl. 208.

SAGOPALM. Zie METROXYLON en SAGOE.

SAGRIJNLEDER. Zie HAAI.

SAGUERUS. Zie ARENGA.

SAHENDAROEMAN. Vulkaan op het eiland Sangité of Groot-Sangi. Deze „slapende" vulkaan wordt door Von Komorowicz (Jaarb. Mijnw. 1913) verondersteld het centrum te zijn van de heftige aardbevingen, welke op 14 Maart 1913 op de Siau en de Sangi- en Talaut Eil.[n] zijn gevoeld. Zie ook Zeitschr. für Vulkanologie II. 1916, 151—158.

SAHER (EDUARD AUGUST VON). Werd den 9e Aug. 1849 te Breda geboren. Aanvankelijk bestemd voor de Kon. Mil. Academie aldaar, werd hij voor zijne oogen afgekeurd. Daar de decoratieve kunst hem aantrok, kreeg hij zijne verdere opleiding aan de Academie voor schoone kunsten te Brussel. Ook bekwaamde hij zich verder te Weenen, Boedapest en Londen.

In 1880 werd hij benoemd tot Conservator van het museum te Haarlem en tot Directeur der school van Kunstnijverheid aldaar. Bekend is de door hem volvoerde opdracht om voor de inzending op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1900 afgietsels te nemen van den Boroboedoer op Java.

Hij schreef: „De versierende kunsten in N.O.I." 1900; „Eenige Hindoemonumenten op Midden Java", Haarlem 1900 en bijdragen in de „Führer durch die Niederl. Indische Kunst-Ausstellung im Kaiser Wilhelm-Museum zu Krefeld 1906".

Hij was medeoprichter van de vereeniging Oost en West. Von Saher overleed 4 Febr. 1918 te Haarlem.

SAHOE. Ternataansch district op de Westkust van het Noordelijk schiereiland van Halmahéra, tusschen Gamkonorah ten Noorden en Djailolo ten Zuiden. De Noordelijke grens gaat midden door een ravijn en de Zuidelijke is de inham Oeboe-Oeboe, bij het eiland Damar. In het Oosten wordt het door den centralen bergketen van het district Kaoe gescheiden. De mohammedaansche bevolking is gevestigd in de strandkampoengs Sahoe of Soah Raha, uit 4 wijken bestaande, en in de kampoengs Djarakore en Soesoepoe. Het binnenland heeft een vrij sterke bevolking, gevestigd in 7 groote en 20 kleine kampoengs, die alle langs voetpaden bereikbaar zijn. Het zielental is nog niet bekend, daar de meeste binnenlanders een zwervend leven leiden. De hoofden der grootere kampoengs voeren den titel Sèngadji. De sultan heeft hier een oetoesan met een djoeroe toelis (schrijver), alféres (commandant van de Sultanspolitie) en sardjéti (gegradueerde bij de Sultanspolitie). Dit Sahoe is voor den sultan een belangrijk district vanwege de belasting in rijst ten behoeve van de geheele hofhouding. Er wordt hier veel padi op droge velden verbouwd. Bovendien zijn eenige kampoengs verplicht tot persoonlijke diensten bij den sultan, die evenwel met 24 realen s'jaars per dienstplichtige afkoopbaar zijn. Vele Sahoeroezen verhuren zich bij Europeanen te Ternate als huisbedienden totdat zij die afkoopsom bij elkaar hebben en keeren dan weer naar hun land terug. (Zie HALMAHÉRA).

SAILONG. District van de onderafdeeling Bone, afdeeling Boni, gouvernement Celebes en Onderh.

SAÏR. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SAJJID. *Sayyid* beteekent in het Arabisch in het algemeen: „heer", maar is in den Islam tevens een adellijke titel geworden, evenals sjerief (dat in het algemeen „edele" beteekent). Met deze beide titels duidt men de afstammelingen van den Profeet aan, de zgn. 'Aliden, d. w. z. de nakomelingen van 'Ali, inzonderheid die uit zijn huwelijk met Mohammeds dochter Fâtimah (vgl. SJÏ'IETEN). Hoewel het spraakgebruik in dit opzicht niet in alle Moslimsche landen vaststaat, worden veelal de afstammelin-

gen van 'Ali's zoon Hasan: sjerifen en die van zijn tweeden zoon Hoesain: sajjid's genoemd. In Ned.-Indië, waar men hoofdzakelijk *sajjid's* (dus nakomelingen van Hoesain) aantreft, duidt men met den titel sjerief hier en daar wel de in den Archipel geboren afstammelingen van *sajjid's* aan. Ook de titel *habib* (welke in het Arabisch letterlijk: „geliefde" beteekent), met welken men in Arabië *sajjid's* eerbiedig aanduidt, komt in Ned.-Indië voor. Groot is de adeltrots van velen der in Ned.-Indië gevestigde *sajjid's* uit Hadhramaut. Huwelijken van vrouwen uit hun geslacht met Inlanders of zelfs met Arabieren, die geen *sajjid's* zijn, beschouwen zij als eene groote schande. Zie verder: C. Snouck Hurgronje, Mekka, I, 56 v.; De Atjehers, I, 158, 160 (The Achehnese, I, 154 v.); Sajjid Oethman's gids voor de priesterraden besproken, p. 17 vv. (Het Recht in Ned.-Indië, LXIII (1895), p. 738 vv.).

SAJJID OETHMAN. Zie OETHMAN.

SAJOR TATANAMAN (MAL. MEN.). Zie CLERODENDRON MINAHASSAE.

SAKAI (ORANG). Zie ORANG SAKAI.

SAKITA RIVIER. Rivier aan de Oostkust van Celebes (zie aldaar onder *d.* DE ZUIDOOSTARM) met gelijknamige plaats bij de monding.

SAKOE (KAJOE) (MAL. AMB.). Zie SEMECARPUS HETEROPHYLLA.

SAKRA. Vrij groote plaats in de onderafdeeling Oost-Lombok, ten Z. van Sélong, standplaats van een districtshoofd. Ook de naam van het Sasaksch district in die onderafdeeling.

SAKSEN WEIMAR EISENACH (KARL BERNHARD Hertog van). Tweede zoon van den toenmalig regeerenden vorst van dat land, werd in 1792 geboren en ging, na reeds op jeugdigen leeftijd in de Napoleontische oorlogen den vuurdoop te hebben ondergaan, in 1815 als kolonel in Nederlandschen dienst over. Hij streed in dat jaar en, na in 1816 en later successievelijk tot Generaal-Majoor en Luitenant-Generaal te zijn bevorderd, gedurende de Belgische revolutie met onderscheiding in de gelederen van het Nederlandsche leger; in 1818 trad hij op als provinciaal kommandant in Oost-Vlaanderen, ondernam in 1837 eene reis naar Rusland en bracht eenige jaren door op zijn landgoed Liebenstein bij Weimar, en op reis in het buitenland, o.a. in Amerika, om in December 1848, als Generaal der Infanterie, te worden benoemd tot Commandant van het Indische leger. Deze benoeming had hij te danken aan zijn vroegeren krijgsmakker bij Waterloo, koning Willem II. In April 1849 op Java aangekomen, zou hij, na den dood van den Generaal-Majoor Michiels, in dat jaar de derde Balische expeditie commandeeren, toen hij bij zijne komst op Bali vernam, dat de oorlog zoo goed als geëindigd was. Het pleit was toen reeds beslecht door Van Swieten en De Brauw, zoodat hem slechts de rol van pacificateur ten deel viel. Tot het laatst van 1851 aan het hoofd van het Indische leger gestaan hebbende, zag hij zich wegens ziekte genoodzaakt Indië te verlaten, om in October 1853 op zijn verzoek te worden gepensioneerd. Na in 1854 te zijn benoemd tot lid van het Comité van defensie in Nederland, overleed hij in 1862 in zijn geboorteland. Door een samenloop van omstandigheden kon hij gedurende zijn verblijf in Indië van zijn onbetwistbare gaven van aanvoerder meer in het kabinet dan in de gelederen of te velde doen blijken. Aan zijne voorstellen dankte het Indische leger — waarvoor hij, blijkens zijne laatste, uit het hart gevloeide dagorder, groote sympathie koesterde — o. m. de oprichting van het korps pupillen te Gombong en de geweermakerschool te Meester Cornelis; terwijl zijne adviezen meer dan eens in zake de defensie van Nederlandsch-Indië tegen een buitenlandschen vijand werden ingewonnen, waarvoor hij in 1851 een Raad van verdediging wist te doen in het leven roepen. In 1834 verscheen zijn „Précis de la campagne de Java en 1811".

Hij was lid van eenige geleerde genootschappen, o.a. van het Bat. Genootsch. v. K. en W. Zijn portret werd in 1830 gegraveerd door v. d. Mulen.

SAKTI (DJOEKOET) (SOEND.). Zie NASTURTIUM INDICUM.

SALA GOENTING (BAT. MAL.). Zie SRI GOENTING.

SALABANGKA-EILANDEN. Lage, met struikgewas begroeide eilandengroep aan de Oostkust van Celebes, genoemd naar het grootste van de groep. Te Kalerowang, op het gelijknamige eiland, is een drukke handel in rotan en hars met Makasser.

SALABANGKA(STRAAT) loopt tusschen de gelijknamige eilanden en de Oostkust van het Z.O.lijk schiereiland van Celebes, beZ. de Tomoribaai. De Celebeswal is hoog van af hoek Nederburg, aan den Noordingang der straat, en heeft, behalve in de bocht bij hoek Salabangka, waar een kenbare witte plek in het gebergte zichtbaar is, een hier en daar vrij ver uitstekende koraalkustbank; in he. Z.O. gedeelte der straat wordt de kust lager. De Salabangka-eilanden zijn laag, alleen Toko Aja, een van de Oostelijke groep, heeft een kennelijken heuvel; van deze eilanden steken, behalve aan de Westpunt waar de straat het smalst en slechts 1 K.M. breed is, droogvallende kustriffen en gevaren nog al ver in de straat uit. Ook in den vaarweg, welke vrij groote diepte heeft, liggen enkele losliggende riffen, van welke de gevaarlijkste bestond of bebakend zijn. Door de straat loopt een fel tij. Zie Zeemansgids deel V.

SALACIA MACROPHYLLA Bl. Fam. *Hippocrateaceae.* Katjipot (JAV.). Een klimmende heester, waarvan de bladeren als inlandsch geneesmiddel worden gebruikt en de zaadkorrels om de zaden gegeten word.

SALAK. Vulkaan op de grens der residentiën Batavia en Preanger-regentschappen. Het topgedeelte is sterk geërodeerd; men kan echter nog twee kraterranden onderscheiden met een gemeenschappelijken middenrug (hoogste top 2211 M.); de Oostelijke is naar het N.O. geopend door de diepe kloof der Tjiapoes, de Westelijke naar het W., door een kleine beek, die langs de solfataren stroomt, de eenige geringe overblijfselen der vroegere werking. Op gezag van Junghuhn (Java II. 13) werd vroeger aangenomen dat de Salak in 1699 een hevige uitbarsting had gehad. Reeds door Hageman en Swaving werd dit betwijfeld en Verbeek (Java, 495 noot) toonde de onhoudbaarheid er van aan. De hoogere hellingen zijn meerendeels met zwaar bosch begroeid en de lagere goed bebouwd en vooral aan de Noordzijde dicht bevolkt. Naar het Z.W. is de Salak ketenvormig

verbonden met de lagere toppen Pĕrbakti en Endoet; naar het Oosten met den Pangĕrango door het zadel, waarover de spoorweg loopt (540 M.).

SALAK (MAL., JAV., SOEND.). Zie ZALACCA.

SALAK-GĒDĒ. Een niet meer werkzame vulkaan in den uitersten N.W.-hoek van Bantam, 594 M. (Verbeek, Java, 869).

SALAK MINJAK (SOEND.). Zie ELAEIS.

SALAKITI. Kampong op het Zuidwestelijke schiereiland van West-Nieuw-Guinea. Salakiti ligt aan de Westzijde van de gelijknamige baai, tusschen de kampongs Roembati en Patipi. Door een uitstekende landtong is het volkomen tegen den Noordwesten wind beschermd. De plaats werd reeds in oude geschriften genoemd, doch bestaat thans slechts uit een vijftal huizen, die, zooals elders, in zee, op een bij laag water zoo goed als droogvallende plek gebouwd zijn. Bij hoogsten vloed is de vloer nog één meter boven water, zoodat de huizen op 3 à 3,5 M. hooge palen staan.

Salakiti is niet zonder nijverheid. Er worden kleine vlerkprauwen gebouwd; het hout is licht, de prauwen 5 tot 7 M. lang; de bewerking heeft plaats met een patjoel en met behulp van houten spijkers en rotan. Is de prauw gereed, dan wordt de huid van binnen en van buiten zwart gebrand door middel van droge klapperbladeren, die tot een fakkel zijn saamgebonden. Langs de geheele Maccluergolf worden deze vaartuigen geruild tegen goederen of sagoe ter waarde van ongeveer acht gulden. Het drinkwater moet gehaald worden uit een meer Oostelijk gelegen put. Salakiti staat onder het gezag van den Radja van Patipi. Zie ONIN.

SALAM. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Magĕlang, residentie Kĕdoe. Het is gelegen tegen de helling van den Mĕrapi en in het dal der K. Elo, tegen de grens met Djokjakarta; de hoofdplaats ligt dicht bij die grens. Het heeft eene oppervlakte van 78 K.M², telt 64 desa's en is verdeeld in 3 onderdistricten. Op het einde van 1905 bestond de bevolking uit een tiental Europeanen, enkele Chineezen en ruim 65.000 inlanders.

SALAM (MAL., JAV., SOEND.). Zie EUGENIA POLYANTHA.

SALAMAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Magĕlang, residentie Kĕdoe, het Zuidwesten der residentie beslaande. Het heeft eene oppervlakte van 256 K.M², telt 109 desa's en is verdeeld in 5 onderdistricten. Op het einde van 1905 bestond de bevolking uit 4 Europeanen, bijna 200 Chineezen en ruim 95000 inlanders. In dit district ligt de Boroboedoer.

SALAMPING (DAJ.). Zie ORANG OETAN.

SALANG. Landschap aan de Z.W.-kust van het eiland Simaloer of Simoeloel, welk eiland uitmaakt de onderafdeeling Simeuloeë van de afdeeling Westkust van Atjéh. Het grenst ten N.W. aan Lĕkòn, ten N.O. aan Sichoelè, ten Z.O. aan Simoeloel, en ten Z.W. aan zee. Het heeft een in verhouding tot de andere landschappen breede moerassige kuststrook, waar doorheen een aantal onbelangrijke riviertjes hun weg vinden naar zee. Het strand van Salang is de natuurlijke communicatieweg voor reizigers van Simoeloel naar Lĕkòn of omgekeerd. In het O. gaat een voetpad Z.-N., komend uit Simoeloel en voerend naar Sichoelè en Sibigò. Salang telde in 1912 314 zielen. Aan het hoofd staat Datoe Mohamad Sawal, wiens korte verklaring van 1 Aug. 1910 werd goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besluit van 16 Maart 1911. De pamoentja's, het voornaamste lid van het eigenlijke inheemsche landschapsbestuur, krijgt f 5 per maand. Inlandsche ethymologen op het eiland verklaren den naam „Salang" uit het Minangkabausche „salang" = leenen. Niassers, die er belandden, zouden het land in leen hebben gekregen van de hoofden van Simoeloel, en van Salang uit zou toen Sichoelè later zijn bevolkt. Die sage moet tevens verklaren, dat in Salang en Sichoelè een andere taal wordt gesproken dan in de overige landschappen. Zie Van Langen in Tijdschr. Ind. Aardr. Gen. 1e jaarg. (1881), afl. III, bl. 1, en Jacobson in Tijdschr. K. Ned. Aardr. Gen. 1917 bl. 269. Zie voorts SIMALOER.

SALANGANEN. Zie GIERZWALUW.

SALAT. Zie SĒMBAHJANG.

SALATIGA. Zuidelijkste afdeeling van de residentie Semarang, vóór 1895 een afzonderlijk regentschap, maar in genoemd jaar gevoegd bij het regentschap Semarang. In het laatst van 1901 werd de afdeeling Salatiga opgeheven en als contrôle afdeeling gevoegd bij Ambarawa, doch twee jaar later werd de zetel van den Assistent-Resident verplaatst naar Salatiga, en Ambarawa tot contrôle-afdeeling van Salatiga gemaakt. De afdeeling is groot 903 K.M², had op ultimo 1915 eene bevolking van bijna 396.000 zielen, waarvan een 1500-tal Europeanen, ongeveer 3000 Chineezen, Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De afdeeling is verdeeld in twee contrôle-afdeelingen: Salatiga met de districten Salatiga en Tĕngaran, en Ambarawa met de districten Ambarawa en Oengaran. Aan den controleur van Ambarawa is toegevoegd een adspirant-controleur met standplaats Oengaran (zie aldaar). Deze afdeeling bestaat geheel uit vulkanisch bergterrein, dat voor een groot gedeelte behoort tot de hellingen van den Mĕrbaboe, die op de Zuidergrens gelegen is. De belangrijkste rivier is de kali Gading, lager kali Serang geheeten, welke het Z.O. gedeelte der afdeeling doorstroomt. Het plateau in het Z.W. der afdeeling is zeer geschikt voor de cultuur van Europeesche groenten; ook werd er vroeger wel tarwe verbouwd. Er zijn 21 erfpachtsondernemingen, uitgeoefend op 71 erfpachtspercecelen, waarop koffie, cacao, kina, coca, rubber en specerijen worden verbouwd en twee ondernemingen voor den aanplant van suikerrietstekken. Tusschen Salatiga en Ambarawa vindt men de Rawa Pĕning (zie PĒNING) waaruit de Toentangrivier afvloeit. De afdeeling wordt doorsneden door den spoorweg Kĕdongdjati—Ambarawa (Willem I), van welke laatste plaats de stoomtramlijn Ambarawa—Magĕlang in 1905 is geopend. De stoomtramlijn Djokja—Magĕlang bestond toen reeds (sedert 1898).

SALATIGA. District van de gelijknamige contrôle-afdeeling en residentie Semarang; met eene oppervlakte van 295 K.M². Op ultimo 1905 bedroeg de bevolking bijna 115.000 zielen, waarvan een 800-tal Europeanen, 1300 Chineezen, enkele Arabieren en een 80-tal andere Vreemde Oosterlingen. Het district is verdeeld in vier onderdistricten, Salatiga, Bringin, Gĕtasan en Toentang. In het onderdistrict Gĕtasan worden Europeesche groenten en aardbeien geteeld. In dit dis-

triet heeft men twee ondernemingen, gedreven op 24 erfpachtsperceelen. De onderneming Gëtas, eene vroegere enclave van Solo, bestaat alleen uit 27 erfpachtsperceelen. Bovendien is er ééne onderneming voor suikerrietbibit.

SALATIGA. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling, contrôle-afdeeling, district en regentschap Semarang van de residentie Semarang, gelegen aan den grooten weg van Semarang via Bawèn en Toentang naar Soerakarta, op 12 K.M. afstands van de halte Toentang van de N.I. Spoorwegmaatschappij. Van Salatiga uit gaat er een weg naar de Noord tot de halte Bringin, die op 9 K.M. afstands van Salatiga is gelegen. De plaats ligt 580 M. boven zee en heeft een koel, aangenaam, maar eenigszins vochtig klimaat. Men heeft er fraaie gezichten op de hellingen van den Mërbaboe en den Oengaran, welke laatste berg geheel begroeid is. De woningen der Europeanen liggen grootendeels aan den weg naar Toentang en om het z.g. kerkplein, eene kleine open vlakte, waarop de Protestantsche kerk is gebouwd. De aloen-aloen, waaraan de voormalige Regentswoning, thans bewoond door den Patih, ligt ten Z.O. van het kerkplein op ongeveer 2 K.M. afstands. Na het slechten in 1848 van het fort „de Hersteller" is het garnizoen overgebracht naar een kampement ten Zuiden van de hoofdplaats, waar o.m. de Indische cavalerie gevestigd is. Niet ver van het kerkplein ligt de bekende badplaats Kalitaman; en ten Zuiden van dat plein de Chineesche wijk, waar een levendige handel wordt gedreven. Men vindt er een Inlandsche Christengemeente met een steenen kerkje en een Zendingsschool, eene nederzetting van het Leger des Heils en verder een belangrijk militair hospitaal. Salatiga is in de geschiedenis bekend door de capitulatie van den G.G. Janssens in September 1811. De bevolking bedroeg op ultimo 1905 een kleine 12.000 zielen, waarvan 700 Europeanen behalve het garnizoen, en 1300 Chineezen, verder 7 Arabieren en een 80-tal andere Vreemde Oosterlingen.

SALATIGA-ZENDING. Zie over de eigenaardige organisatie: ZENDING (Protestantsche). Zij arbeidt in de residenties Pekalongan, Semarang en Rëmbang met uitzondering van de vroegere residentie Japara. Het aantal Zendingsposten bedraagt 12.

SALAWATI. Eiland behoorende tot de Radja-Ampat (zie aldaar), het gebied der Vier Radja's. Het ligt op de Noordwestkust van Nieuw-Guinea tusschen 0° 40′ en 1° 30′ Z.B. en 130° 35 en 131° 10′ O.L. Het wordt door Straat Sagewin van het eiland Batanta gescheiden. De meest gebruikelijke naam van de straat tusschen Salawati en den vasten wal is Straat Galëwò, overigens zijn plaatselijk verschillende namen in gebruik; zoo heet het Zuidelijkste deel: Straat van Sëlé, de engte tusschen Salawati en Warir wordt genoemd: Straat Kalobo-lol enz. Straat Galëwò is in het Zuiden 2 K.M. breed, in het Noorden het tienvoudige daarvan en bezaaid met eilanden.

De kusten zijn vrij regelmatig en vertoonen geen diepe inhammen; de Noordkust is hooger dan de Westkust en bestaat uit kalkbergen, die ruim 300 M. hoog zullen zijn; Oostwaarts wordt de kust laag en moerassig met uitgestrekte sagoebosschen en aan het strand een groot aantal klapperboomen. Rivieren worden er niet aangetroffen. Aan de kust liggen verschillende nederzettingen; de twee grootste kampongs zijn: Samaté aan den N.O.-hoek, de zetel van den Radja en Sailolof aan de Z.W.kust, dat door een kapitan-laoet bestuurd wordt. De bevolking dezer kampongs, meerendeels afkomstig van elders, is Mohammedaansch; de oorspronkelijke bevolking is heidensch en houdt zich het liefst in de bosschen op, doch vestigt zich wel eens tijdelijk aan het strand. Zij heeft een eigen taal en is wellicht in twee of meer stammen verdeeld.

Officieel heeft Salawati gezag over de kust van Nieuw-Guinea van de Sërëmoek tot Kaap de Goede Hoop (T. Jamoersba); het breidt zijn invloed landwaarts uit over de in het gebergte wonende stammen Sëgët, Mo of Moi en Arfoe, die naar de kust afdalen om boschproducten aan de strandbewoners te verkoopen. Ook maakt het aanspraak op de kust veel verder Oostwaarts dan genoemde kaap. Dit gezag wordt echter niet altijd geëerbiedigd.

De kampong Samaté bestaat uit een rij huizen, zich uitstrekkende 1.5 K.M. langs een zandige kuststrook, die slechts 30 M. breed is; daar achter strekt zich een moeras uit. De Radja heeft een vrij goede woning, gebouwd naar het model der Tidoorsche huizen. Sailolof is een vrij groote kampong, bestaande uit een lange rij huizen langs het strand en met ongeveer 300 inwoners. Het ligt geheel open voor Westen- en Zuidenwind. Achter het strand is het terrein moerassig. Veel klapperboomen worden hier aangetroffen; klapperolie is dan ook een voornaam uitvoerartikel. Ook is er handel op Misoël. Aan het hoofd van Sailolof staat een Kapitan-laoet, die wel de suprematie erkent van den Radja van Salawati, maar vrijwel onafhankelijk is. Zijn gezag strekt zich uit langs de kust van het vaste land van de Sërëmoek Westwaarts tot Sëlé en verder Noordwaarts de straat in; de Sëgëtstammen erkennen hem als hun heer. Ook heeft Sailolof eenig gezag over een deel van Waigeoe aan de Majalibitbaai en ook ressorteert er onder het aan de Noordkust van Salawati gelegen Tipin.

SALÉH. Zie RADÈN SALÉH.

SALEHBAAI. Groote, ruim 45 zeemijl om de Z.O. het eiland indringende, zeer diepe baai aan de Noordkust van Soembawa, beW. en beZ. de hellingen van de Tambora. De 23 K.M. breede ingang der baai wordt bijna geheel afgesloten door het eiland Mojo, dat zeer steile kusten en een langzaam glooienden bergrug zonder kenbare toppen heeft. N.O. en Z.W. van dit eiland, geven ruim 2 K.M. breede en volkomen schoone straten met steile kanten toegang tot de baai. De N.O.zijde van deze heeft hier en daar een randje koraalkustrif en valt steil naar zee af, de Zuidkant wordt gevormd door de met heuvels bezette hellingen van een ruw bergland, waar in de kust talrijke kleine baaien worden aangetroffen en waarvóór eenige heuvelachtige grootere en een menigte kleinere eilanden liggen. Langs deze sterk verbrokkelde kust is het koraalrif breeder en treft men, op een tot 20 K.M. breed onderzeesch plat met sterk uitloopende diepten, tusschen en binnen de eilanden vele begroeide, steil uit zee oprijzende rotsen en onderscheidene gevaren aan; buiten de eilanden liggen eenige losse, gedeeltelijk droogvallende gevaren in het Z.O.gedeelte der baai

en in het midden daarvan op den rand, waar het onderzeesche plat steil naar de diepte afvalt.

Stroom staat in de Salehbaai alleen in de straten aan weerszijden van Mojo; de vertikale waterbeweging is sterk overheerschend dubbeldaagsch en heeft een grootste verval van 1,5 M. Zie Zeemansgids deel V.

SALEIER (SILAYARA). Eiland gelegen tusschen ± 120° 25′ en 35′ O.L. en 5° 43′ en 6° 30′ Z.B. ten Z.O. van Celebes en daarvan gescheiden door de 16 K.M. breede Straat Saleier. Het is van Kaap Tanette in het N. tot aan Kaap Apatana in het Z. 32 K.M. lang bij een grootste breedte van 12 K.M. met een oppervlakte van 662 K.M.². Het geheele eiland is zeer bergachtig, de Noordpunt stijgt steil uit zee op ter hoogte van ± 15 M. en zet zich naar het Z. trapegewijze in den vorm van plateaux voort tot ongeveer op de grens van de regentschappen Tanette en Batangmata, zijnde ± 12 K.M., waar het plateau, boven steeds smaller wordend, zich splitst in een O. en W. bergkam evenwijdig aan de kusten tot aan Barang-Barang, het Zuidelijkste regentschap, waar de O.-bergkam zich naar het W. ombuigt en zich alleen als een breed, steeds smaller wordend gebergte voortzet tot in Kaap Apatana. Het land tusschen de beide bergkammen is in het midden meer of minder opgeheven, over welke opheffing verbindingswegen als ribben van den O. naar de W.-kam gaan en naar het Z. toe steeds geprononceerder worden. De hooge O. bergkam, met als hoogste bergtoppen de Bontano Haroe (600 M. volgens zeekaart) en de G. Laijolo (680 M. idem) loopt overal zeer steil in de diepe zee af, slechts hier en daar is een klein stukje strand gevormd. De lagere W. kam gaat meer hellend in de van 100 tot ± 1000 M. breede strandvlakte over, doch komt ook hier op meerdere plaatsen en in Barang-Barang geheel met steile wanden tot aan dezee, die slechts op deze plaatsen een diepte van enkele M. heeft en overal elders zeer ondiep is en bij eb gedurende den O. moesson soms tot op 1 K.M. droogvalt, in de Laijolo baai zelfs over 3 à 4 K.M. Slechts zeer kleine vlakten treft men aan, zoo in Batangmata en Balaboelo (zie Alexander, Het dal van Balaboelo). Baaien en inhammen van eenige beteekenis voor de scheepvaart zijn er niet, de enkele aan de W.-kust zijn zeer ondiep en vallen bij eb grootendeels droog. Dit laatste is ook de reden dat schepen niet dicht bij den wal kunnen komen, behalve bij Bèntèng en Padang. Bij eerstgenoemde plaats moeten de schepen gedurende de W. moesson beschutting zoeken onder het nabijgelegen eilandje P. Pasi Bontobangoen. Kaap Apatana is in dezen tijd dikwijls noodlottig voor inlandsche prauwen door de sterke stroomen en heftige branding. Zoo ook Straat Saleijer.

De rivieren, die alle naar de W.-kust afstroomen, zijn voor de scheepvaart en de vischvangst van geen beteekenis, gedurende het grootste deel van het jaar zijn zij zoo goed als waterloos, slechts enkele kunnen in den regentijd met kleine bootjes bevaren worden, over korte afstanden.

Van uit Bèntèng loopt een goede weg langs de W.-kust naar het N. tot Bonelohe (23 paal), naar het Z. naar Padang en Tile-Tile en verder naar Barang-Barang. De kampongs in het binnenland zijn met elkaar en met den hoofdweg verbonden door talloooze voetpaden over de bergruggen. Te paard zijn zij dikwijls moeilijk berijdbaar. De plantengroei is gering, een gevolg van de klapper- en djagoengcultuur, welke laatste door de onvruchtbaarheid van den bodem groote uitgestrektheden vereischt. Slechts in het regentschap Barang-Barang treft men nog uitgestrekte wildhoutbosschen met goede houtsoorten aan. Een poging om djati te planten mislukte.

De grootste kampongs zijn gelegen aan de W.-kust te midden van groote complexen klapperluinen. Die in het binnenland zijn bij voorkeur gebouwd boven op bergkammen, een gevolg van de groote onveiligheid in vroeger tijd door de strooptochten der zeeroovers. Goed drinkwater is slechts spaarzaam aanwezig.

De bevolking is in hoofdzaak Makassaarsch met hier en daar nederzettingen van Boegineezen en Boetonneezen, dikwijls herkenbaar aan den naam van de kampong. De afkomst wordt niet van Z.-Celebes, maar direct van Loewoe afgeleid, familiebetrekkingen met Z.-Celebes zijn er weinige. In naam belijdt men den Mohammedaansehen godsdienst (zie Engelhard, Mededeelingen over het eiland Saleijer), die in het begin der 17e eeuw schijnt te zijn ingevoerd. Overal zijn duidelijk de sporen van het heidendom zichtbaar, zooals blijkt uit den angst voor en de aanbidding der vorstelijke ornamenten. (Voor het ontstaan en de beteekenis van ornamenten zie T. J. Kooreman, De feitelijke toestand in het Gouvernementsgebied van Celebes en Onderh. en H. J. Grijzen, Mededeelingen over Beloe of Midden-Timor). Verder heerscht het geloof aan booze geesten als ziekteveroorzakers en bestaat de stille invloed der Bissoe's, vooral op Padang en Tile-Tile (zie Dr. B. T. Matthes. Iets over de Bissoes of heidensche priesters en priesteressen der Boegineezen), de verklaring van rampen, misoogst, slechte vischvangst enz. door bovennatuurlijke oorzaken. Resten van een oud heidensch geloof en een oude wijze van begraven vindt men nog in de zg. ljangs, d. z. doodengrotten in kalkspelonken aan de kusten (zie de bovengenoemde werkjes van Engelhard en vooral van Grijzen). De huwelijken komen alle tot stand met den bruidschat, die bestemd is voor de vrouw, voor haar begrafeniskosten. Polygamie komt weinig voor. Familiehuwelijken zijn geliefd vooral om de goederen bijeen te houden; onder de hoogere standen heeft men nog al eens kinderverlovingen. Schaking is algemeen, in enkele regentschappen komen alle huwelijken op deze wijze tot stand. Scheiding komt veelvuldig voor, ook nogal eens op verzoek van de vrouw. Bekend zijn de pakarena's d. z. danseressen; in tegenstelling met Z.-Celebes zijn het hier geen prostituees, maar de dochters van hoofden en aanzienlijken. Veel macht hebben de hadjis op de groote handelsplaats Bara Batangmata; bij tijden leeft het fanatisme een weinig op te Padang en Tile-Tile om zich te keeren tegen het bedrijf der Bissoes. Op het particuliere leven der zg. geestelijken wordt streng gelet, verscheidenen onder hen zijn geen hadji. In elk regentschap heeft men een hoofdgeestelijke, die kali heet.

De taal heeft bestanddeelen van Makassaarsch, Boegineesch en Boetonneesch, in de binnenlanden heeft men dialecten, die zelfs door de regenten niet verstaan worden.

De woningen zijn alle op palen gebouwd, zeer

eenvoudig, van primitieve materialen, als licht hout, bamboe en atap, slechts die der hoofden zijn degelijker, grooter en geriefelijker. Alleen de regent van Bontobangoen heeft een Gouvernementswoning, waar het heiligste ornament, de kato'an, d. i. een ruim 1 M. hooge en breede bronzen keteltrom, wordt bewaard (zie J. J. M. de Groot, De antieke keteltrommen in den O.-I. Archipel en op het vasteland van Z.O.-Azië. Verder Baron van Hoëvell, G. P. Rouffaer e.a.).

Het voornaamste middel van bestaan is de klappercultuur. De geheele W.-kustvlakte wordt daarvoor gebezigd, ook in de binnenlanden in de nabijheid der kampongs vindt men groote complexen tuinen. De vruchten brengen daar echter minder op. Werden vroeger alle klappers verwerkt tot olie, sedert een 20-tal jaren maakt men er alleen copra van, een gevolg van de hooge coprapryzen. Opkoopers zijn Chineesche en Europeesche firma's te Makasser met hun vertegenwoordigers op Saleier. Sedert kort beginnen ook enkele Inlanders als handelaars op te treden. Het produkt wordt rechtstreeks met overscheping te Makasser verzonden, de goede kwaliteit naar Hamburg en Bremen, naar Marseille de mindere kwaliteit. De gemiddelde prijs der copra is f 18 per pikoel, der klappers f 3 de 100. Door familiehuwelijken en verpanding neemt het grootgrondbezit van klappertuinen steeds toe. Als tweede cultuur moet genoemd worden die van djagoeng als zeer belangrijk, daar geen rijst verbouwd wordt en dit het eenige voedingsgewas is, dat geplant wordt. In groote hoeveelheden wordt dit product op de dikwijls onvruchtbare, steenachtige berghellingen verbouwd; te late regen, droogte, rupsen maken den oogst zeer wisselvallig, die bovendien nooit voldoende is voor de behoefte, zoodat levensmiddelen in groote hoeveelheden worden ingevoerd; djagoeng van het tot Saleier behoorende eiland Kajoeadi en van Bonen, rijst van uit Makasser door Chineesche handelaars en van de Kleine Soenda-eil. door Inlanders. De andere culturen zijn van weinig beteekenis; in de djagoengtuinen worden geplant een weinig boontjes, gierst, oebi, komkommer, sroe manilla, sërikaja, ananas, papaja, watermeloen. De pisangcultuur heeft zeer geleden door een ziekte. De laatste jaren is de opbrengst aan djërocks zeer toegenomen; zij worden naar geheel Z.-Celebes in groote hoeveelheden uitgevoerd; de manggaboomen komen in groot aantal in het wild voor, ook de kanaripitten zijn bekend.

Van veeteelt kan men niet spreken. Paarden en karbouwen loopen verwilderd rond tot men ze noodig heeft. In den drogen tijd hebben de beesten veel moeite voldoende voed-el en drinken te vinden. Op enkele plaatsen geeft men jaarlijks feesten, waarop jongens en meisjes te zamen te paard zitten, waartoe de paarden worden afgericht als telgangers. Op het eiland Pasi komen verwilderde koeien voor.

De jacht is gering, het jagen op herten is uitsluitend een prerogatief van de hoofden. Varkens, alhoewel in groote getale voorkomend, worden niet gejaagd.

De visscherij wordt in hoofdzaak beoefend door de armen; zij zoeken schelpdieren, minderwaardige tripang, kleine vischjes 's avonds met flambouwen langs de kusten, verder worden de vischvangst met de lijn beoefend in kleine prauwen. De kustvisscherij geschiedt met behulp van bilah's, d. z. eenige honderde M. lange hagen, loodrecht op de kust in zee staande, waarin de visch bij eb achterblijft, zoo ook met groote bamboefuiken; de weinige vischvijvers zijn het monopolie van hoofden en aanzienlijken. De grootvisscherij in diepe zee wordt alleen beoefend door de Orang Badjo van de Tijgereilanden en Kajoeadi.

Waren de Saleierezen vroeger bekend als koene zeevaarders, door de groote uitbreiding, die de Kon. Paketvaart Mij. de laatste jaren onderging, werd hun veel uit de hand genomen en is de zeevaart zeer verminderd.

Van de nijverheid moet genoemd worden de zoutfabrikatie. Te Padang beeft men goed onderhouden zoutpannen, op vele andere plaatsen maakt men zout voor eigen behoefte. Zoo brandt men ook kalk, echter van slechte kwaliteit, daar men bluscht met zeewater. Het pottenbakkersbedrijf neemt af door concurrentie met de Spermonde-eilanders, die fijner producten leveren. Scheepsbouw komt bijna niet meer voor, door gebrek aan hout en bekwame arbeiders; ijzer- en goudsmeden behooren reeds bijna tot het verleden. Ook het weven van doeken is zeer achteruitgegaan. Vroeger waren de Saleiereesche doeken bekend bij de Compagnie en tot in de Molukken en Kleine Soenda-eilanden; sedert een 25 jaar zijn ze echter geheel verdrongen door Europeesche doeken. Zoo verdween ook de eens zoo belangrijke katoencultuur; slechts in Batangmata komt deze cultuur nog een weinig voor en de arme vrouwen weven daar eenvoudige, goedkoope doeken. Mooie doeken worden alleen nog maar gemaakt door vrouwen en dochters van hoofden, daar de adat hun het dragen van eigen weefsels voorschrijft. Er worden echter reeds Europeesche garens voor gebruikt. Belangrijk is nog het weven van zeilen uit plantenvezels, doch langzaam vinden de linnen zeilen meer ingang.

De handel is bijna geheel in handen van Chineezen, eenmaal 's jaars komt een kleine vloot van den Spermonde-Archipel en van Boeton met glas- en aardewerk en allerlei snuisterijen.

De gezondheidstoestand is zeer slecht, vooral door malaria, die epidemisch voorkomt. De maanden December, Januari, Februari zijn daarvoor berucht. Zwartwaterkoorts is niet onbekend. Dysenterie komt geregeld, alhoewel niet epidemisch voor, cholera is zeldzaam. De kindersterfte is zeer groot. Vroeger was er op Saleier een officier van gezondheid, later een dokter djawa, nu geen enkele geneeskundige. De vaccinatie werkt zeer goed, sedert jaren zijn er geen pokkengevallen meer voorgekomen; de enting ondervindt geen moeilijkheden bij de bevolking.

De voornaamste hoofden zijn de regenten (opoe, lelaki), gekozen door hoofden en geestelijken en aangesteld door den Gouverneur van Celebes en Onderh.; hoofden van complexen kampongs (glarang, poengawa, kapala), gekozen door de bevolking en aangesteld door den Assistent-Resident van Bonthain, evenals de mindere kamponghoofden. De regenten worden gesalarieerd met f 30 tot f 120 's maands, zij krijgen evenals de kamponghoofden een aan-

deel in de belastingopbrengst. Zij hebben ambtsvelden en jacht- en weidevelden.

Te Bènkèng is een Inlandsche Gouvernementsschool, te Padang en Bara Batangmata zijn particuliere scholen (Inlandsche), welker succes geheel afhankelijk is van de bekwaamheid der onderwijzers.

SALEIER. Onderafdeeling der afdeeling Bonthain, gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, bestuurd door een controleur met standplaats Bènkèng, gevormd door het hoofdeiland Saleier zijnde de regentschappen Tanette, Batangmata, Boekit, Bonea, Bontobangoen, Balahoelo, Lajolo, Barang-Barang en het zelfstandige glarangschap Bènkèng benevens de eilandjes P. Pasi Tanette, P. Pasi Bontobangoen, Malimboe en Goenang en verder de Z. en Z.O. waarts van het hoofdeiland gelegen eilanden onder zelfstandige glarangs, t. w. de Tambolongang-groep, de Kajoeadi-groep, de Tijgereilanden, de Tanah Djampéa-groep, Kalaoe en Bonératé met de Kalaoe Toewa-groep en Kabia, totaal een 60-tal eilandjes. Op Bonératé zetelt een posthouder.

SALEIER(STRAAT). 16 zeemijl breede, zeer diepe straat tusschen de geleidelijk vloopende Z.O.punt van het Z.W.lijk schiereiland van Celebes en de met terrassen oprijzende Noordpunt van het smalle eiland Saleier. In de straat liggen de vrij hooge Noord-, Midden- en Zuideilanden, het laatste dicht aan de Noordpunt van Saleier, meerdere vaarwegen vormende, van welke die tusschen Midden- en Zuideiland de meest gebruikelijke is. De kustbank met betrekkelijk geringe diepte vóór de Zuidkust van Celebes steekt beW. de straat tot op 25 K.M. van den wal uit en heeft daar twee gevaarlijke ondiepten. In den vaarweg komen dikwijls zeer sterke stroomen voor, die draaikolken veroorzaken en, zoodra wind en stroom tegen elkaar inloopen, soms rafelingen alsof er branding op een ondiepe plek stond.

Het is meermalen opvallend hoe men in den W.N.W. moesson, komende uit het slechte en regenachtige weer beW. de straat, aan de Oostzijde daarvan plotseling mooi weer krijgt terwijl men in Mei, Juni en Juli, met dik, regenachtig weer en hooge zee van om de Oost komende, plotseling aan den Westkant van de straat fraai weder aantreft. Zie Zeemansgids deel V.

SALEIERSCH (SILADJA'SCH of SILAJARA'SCH). Zie MAKASSAARSCH-BOEGINEESCHE TALEN.

SALÈM. Vroegere naam van het district Bantarkawoeng, contrôle-afd. Boemiajoe, regentschap en afd. Brèbès, residentie Pekalongan, thans de naam van een onderdistrict in die contrôle-afdeeling.

SALÈNDRO. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SALIDA. Voorheen een onderhoorigheid van het rijk Indrapoera, nu een nagri in het district Painan der gelijknamige afdeeling der residentie Sum. Westkust. Salida is berucht geworden wegens de zilvermijnen in haar gebied, welke eenige K.M. van Painan gelegen zijn, in het brongebied van de Batang Salida. De O.-I. C. liet die mijnen van 1670—1696 bewerken, daarna moest het werk wegens verlies gestopt worden, doch eerst in 1729 werd definitief besloten de mijnen te verlaten. Zij bleken volgens de verslagen der O.-I. C. te zijn geweest „een grondelooze poel daar de E. Cie groote sommen gelds in kwijt geraakt is". Op uit Holland ontvangen bevel werd echter nog van 1732—1737 een poging gedaan om met voordeel zilver uit de bergmijnen van Salida te winnen, men voerde zelfs een bezending slaven van Madagascar aan, doch alles vergeefs. Voor een tijdlang werden daarna deze mijnen verpacht tegen 160 rijksdaalders per jaar, doch ten laatste waren ook geen pachters meer te vinden. Zie verder ZILVER.

SALIGOERI (MINANGK.). Zie SIDA RHOMBIFOLIA.

SALIJARA (SOEND.). Zie LANTANA.

SALILE. Onbewoond eiland, benoorden Ombi-Ra, (zie OBI), bedekt met kreupelhout en licht geboomte. Vanwege de vele giftige slangen, die er voorkomen, noemt de inlander het ook wel Poeloe Bisa (Obi Bisa). Het N.W. deel is bergachtig en bestaat uit eruptiefgesteenten, tot 250 M. hoog, het overige is laag en vlak en bedekt met koraalkalk, in horizontale terrassen.

SALIMBAU. Voormalig zelfbesturend landschap in de W.-afd. van Borneo, afdeeling Sintang, onderafdeeling Smitau. Het ligt op den Zuidelijken oever der Kapoeas en is over het geheel heuvel- en bergachtig; in de vlakke gedeelten bij de rivieroevers worden steenkolen van vrij goede hoedanigheid gevonden, die door de bevolking ontgonnen worden. Tot voor 1916 werd het onbeduidende landschap bestuurd door een Panëmbahan; in dat jaar werd het op verzoek van het zelfbestuur ingelijfd bij het rechtstreeks bestuurd Gouvts gebied. (G. B. 24 Mei 1916 No. 15).

Literatuur : J. J. K. Enthoven, Bijdragen tot de Geographie van Borneo's W.-afd. T. A. G. 1902, bl. 140 vlg.

SALIMPAOENG. Nagri, ongeveer 20 K.M. ten N. van Fort van der Capellen, Sum. Westkust, tot in de eerste helft der 19de eeuw befaamd door haar knappe ijzergieters, die hun erts haalden van den Goenoeng Basi bij Padang Loear (T. N. I. 7de jrg., Bat. 1845, 1ste dl. bl. 371).

SALIRÀ (of Sarirà). Javaansche naam voor soorten van het hagedissen-geslacht *Varanus* (zie onder VARANIDAE), waranen of bijawak (zie aldaar).

SALM (ABRAHAM). Geboren te Amsterdam 29 Oct. 1801 en aldaar overleden 4 Dec. 1876; hij bracht een groot gedeelte zijns levens in Indië door en schilderde een aanzienlijk aantal landschappen van Java, die op de koloniale tentoonstelling te Amsterdam in 1883 te zien waren. (Cat. dezer tentoonst. Groep I, 3e klasse, blz. 57). Een 24tal werd op steen gebracht door Greive en verscheen bij Buffa & Co Amst. Zie ook P. J. Veth, Javasche landschappen, Amst. 1872 en H. F. C. Ten Kate, Schilder-teekenaars in Ned. O. en W. Indië (Bijdr. T. L. VK. LXVII), p. 475—476.

SALOEMARADJA-GEBERGTE. Hooggebergte op den Noordelijken arm van Celebes (zie aldaar) met den bergtop Malino (2707 M).

SALOMEKKO. District van de onderafdeeling Zuid-Bone, afdeeling Boni, gouvernement Celebes en Onderh.

SALPETER. Van het laatst der 18e eeuw tot het jaar 1841 werd in de nabijheid van Grisee (Soerabaja) salpeter bereid uit de vleermuisguano, die in de aldaar voorkomende kalksteengrotten gevonden werd. Volledige mededeelingen daarover bij Wichmann, Nova Guinea, IV. 5.

SAMA INDRA. De VIII Mookims Sama Indra

en Lhô[e] Kadjoe zijn een landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjèh, begrensd: ten W. door Tjoembô[e], Andeuë en Lala, Ilòt en Arèë; ten N. door Pidië; ten O. door Kroeëng Seumideuën, III Moekim- Pineung en Keumangan; en ten Z. ook door Keumangan. Ongeveer volgend de W.-grens loopt de colonneweg Sigli-Garòt-Lam Meule. Een naar het O. uitspringend stuk van het landschap wordt gekruist door de Atjèhtrambaan Sigli—Beureunoen. Verscheidene in Keumala haar oorsprong nemende leidingen doorstroomen het landschap van Z. naar N. en bezorgen de irrigatie van de rijstvelden. De bevolking telt o.m. 2296 geregistreerde mannen (1915). Aan het hoofd staat Teukoe Meuntròë Sri Padoeka Maharadja, wiens korte verklaring d.d. 1 Juni 1900 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besluit van 10 Febr. 1901.

Zie: Bijdr. T. L. & V. k. N.-I., Dl. 55 (1903), bl. 67.

SAMADERA INDICA Gärtn. Fam. *Simarubaceae.* Gatèp pahit (MAL. BATAV.). Een laag boompje, dat aan het strand groeit en waarvan de bladeren tegen roos gebruikt worden. Het zeer bittere aftreksel van de zaden wordt aangewend bij ziekte van het darmkanaal. De zaden bevatten een vette olie.

SAMADOEA. Landschap van de onderafdeeling Tapa[e] Toean, afdeeling Westkust van Atjèh, omvattend de vallei van de Kroeëng Samadoea, en zich uitstrekkend Z.-N. van Goenoeng Krambil (grens Tapa[e] Toean) tot aan Goenòng Ribèë (grens Dama Toetòng). De O.-grens (met Kloeët) staat niet vast, zoodat de grootte slechts kan worden geschat ± 100 K.M.². te bedragen. De bevolking ad ± 2200 zielen is van oorsprong Maleisch, doch thans sterk veratjèh-cht. Toch heeft de adat kamanakan het nog niet heelemaal verloren. Het landschap wordt gesneden door den verkeersweg Tapa[e] Toean—Blang Pidië. De bevolking leeft van sawah- en ladangbouw, damar- en gëtahwinning, en zeevischvangst middels poekat's (netten). Ook doet men wat aan vlechtwerk en zijdeteelt. Het landschap is verdeeld in drie (oorspronkelijk twee) datoe-schappen, een op den rechter- en twee (vroeger één) op den linkeroever der Samadoea-rivier. De drie datoe[s]'s voerden tezamen het algemeen bestuur tot 1903, toen zij afstand deden van hun aandeel daarin ten behoeve van zekeren T. Panèt[e], die alléén verantwoordelijk zou wezen tegenover het Gouvernement. Diens korte verklaring d.d. 1 Juli 1911 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouvts besluit van 30 Oct. d. a. v.

Literatuur: K. F. H. Van Langen in T. Aardr. Gen. 2e Serie VI bl. 84; Bijdragen T. L. en V. k. v. N.-I. Deel 55 (1903) bl. 241.

SAMAKOERO[e]. Landschap van de onderafdeeling Lhô[e] Seumawè, afdeeling Noordkust van Atjèh, grenzend ten W. aan Blang Mangat, ten N. aan Bloeë[e] en Geudòng, ten O. ook aan Geudòng, en ten Z. gescheiden door de Pasè-rivier van het gebied van T. Hakém Kroeëng, het aan Geudòng onderhoorige Leuhô[e] Kliët en het aan Blang Mè onderhoorige Barèë. De bodem is geheel vlak, behoudens eenige lage heuvels in het Z., aan den N.-voet waarvan zich de Paja Boebeuë uitstrekt. Ten N. daarvan wordt het geheele landschap bedekt door uitgestrekte gampòngs en prachtige sawahs, die, hoewel van den regen afhankelijk, geregeld overvloedige oogsten geven. Behalve met rijstcultuur houdt de bevolking zich ook bezig met de teelt van pinang. Die bevolking is zeer dicht en telde op het einde van 1915 o.m. 1193 geregistreerde mannen. Aan het hoofd staat Teukoe Hakém Nja[e] Nanggròë, wiens korte verklaring d.d. 21 Sept. 1899 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouvts besl. van 15 Juni 1900 no. 37. In gampòng Paja Bili, zijn woonplaats, voert hij zelf het gezag. Daarbuiten is het in handen van „toeha peuët" en „toeha lapan".

Literatuur: Bijdragen T. L. en V. k. N.-I., Dl. 55 (1903), bl. 368.

SAMALANGA. Een landschap, dat met zijn onderhoorigheden II Moekim- Toenòng in het W. en Plimbang en Peudada in het O., deel uitmaakt van de onderafdeeling Bireuën, afdeeling Noordkust van Atjèh. In het W. bepaalt de Kroeëng Oelim de grens met Meureudoe; in het O. de Koeala Djeumpa die met Peusangan; ten N. grenst het aan Str. Malaka; en ten Z. aan Pameuë (onderafd. Meulaboh). Het land wordt bevloeid door vele Z.-N. stroomende rivieren, als hoedanig van W. naar O. vallen te noemen: Kroeëng Oelim, Kr. Kiran, Kr. Samalanga, Kr. Pandrah met rechterzijrivier, Kr. Djeuniëb, Kr. Seunalan, en Kr. Peudada. Voor de mondingen liggen banken, waarop branding staat, wat het binnenvaren in de koeala's niet vergemakkelijkt. Het strand, een zandstrook van soms slechts 10 à 15 M. breedte, loopt flauw hellend zeewaarts af, zoodat groote schepen ± 1500 M. uit den wal moeten blijven. Nabij de zee bestaat het terrein uit een lage duinformatie, waarachter met bangka-hout begroeide lagunes, die bij eb en vloed beurtelings droogvallen en onderloopen. Waar het terrein hooger wordt, eindigen de lagunes en beginnen de sawahs, die slechts door gampòngs onderbroken, zich Z.-waarts uitbreiden tot aan het gebergte, d.i. gewoonlijk niet verder dan twee uren gaans. Dat smalle kustgebied, tusschen Koeala Oelim in het W. en Koeala Djeumpa in het O., is de hoofdmoot van Samalanga. Daar doorheen gaat ook de baan van de Atjèhtram, en iets Zuidelijker de groote colonneweg Atjèh—Témiang.

Samalanga produceert rijst, pinang, suikerriet en tabak. Verder boschproducten, als hoedanig ook vallen te noemen: ivoor en rhinoceroshoren. Ult. 1915 woonden er o.m. 8397 geregistreerde mannen.

Het landschapsbestuur werd vroeger aangeduid als „de vier oelèë balangs van Samalanga". De voornaamste hunner was de Keudjroeën Tji[e], de drie overigen: Moeda, Hakim Tji[e], en Hakim Moeda, waren hem ondergeschikt en stonden hem terzijde in het bestuur. Van het viertal is alleen de Tji[e] gebleven. Thans is dat Teukoe Keudjroeën Tji[e] Mochamat Ali Basah, wiens korte verklaring d.d. 26 Febr. 1900 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouvts besluit van 4 Oct. d. a. v.

Zie: Bijdr. T. L. en V. k. N.-I., Dl. LV (1903) bl. 87, vooral voor geschiedkundige bijzonderheden.

SAMANGKA (SOEND.). Zie CITRULLUS.

SAMAOE. Zie SÈMAOE.

SAMARANG. Zie SEMARANG.

SAMARINDA. Afdeeling van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder een assistent resident met standplaats Samarinda. Verdeeld in 5 onderafdeelingen: Oost-Koetei, West-

Koetei, Boven-Mahakam, Bĕraoe en Boeloengan.

SAMARINDA. Voornaamste handelsplaats van de Oostkust van Borneo, gelegen aan de Mahakam, even boven haar delta en zetel van den assistent-resident van de afdeeling Samarinda. De ongeveer 700 M. breede rivier scheidt de nederzetting van Boegineezen, die onder den Sultan van Koetei staan, op den rechteroever, van die op den linkeroever, waar, op den door den Sultan afgestanen grond, naast den assistent-resident en zijne beambten enkele Europeanen en een aanzienlijk aantal Chineesche en Bandjareesche handelaren wonen. Deze hebben den in- en uitvoerhandel met Singapore, Celebes en Java bijna geheel in handen; hoofdzakelijk worden uitgevoerd gĕtah pĕrtja en rotan, die het stroomgebied van de Mahakam oplevert. De plaats is nog klein (1905: ± 4730 inwoners), maar gaat sterk vooruit; de huizen zijn van hout, het aantal nette woningen neemt steeds toe. Vlotwoningen komen niet meer voor. De Sultan woont te Tĕngaroeng, waar ook het geheele zelfbestuur is gevestigd.

In de nabijheid van Samarinda vindt men wat steenkoolexploitatie en zeer belangrijke petroleumterreinen. Zie ook BORNEO.

SAMBAL (MAL., SOEND.), sambĕl (JAV.). Zie RIJSTTAFEL.

SAMBALIOENG. Landschap met zelfbestuur, vormende het Zuidoostelijk deel der onderafdeeling Bĕraoe van de afdeeling Samarinda der residentie Z. en O. afd. van Borneo. Het wordt begrensd ten W. door Boeloengan, ten N. door Goenoeng Taboer, ten O. door de zee van Celebes en ten Z. door Koetei. Tot het landschap worden gerekend een 8-tal eilandjes. De uitgestrektheid bedraagt ongeveer 17.985 K.M.², terwijl het naar schatting 6000 inwoners telt. Het geheele land is, behoudens een smalle kuststrook, zeer bergachtig. Het wordt doorstroomd door de Kĕleirivier, met haar zijtakken, die op de W. grens in het gebergte ontspringt en bij Sambalioeng, de verblijfplaats van den vorst en de voornaamste kampoeng, zich met de Sĕgah of Makam vereenigt tot de Koran- of Bĕraoe-rivier. De binnenlanden zijn uiterst dun bevolkt. Het bestuur berust bij een Sultan, die de korte verklaring heeft geteekend (17 Nov. 1906). De geschiedenis van Sambalioeng houdt ten nauwste verband met die van Goenoeng Taboer, waarvan het geruimen tijd een deel uitmaakte; zie daarom aldaar. De bevolking bestaat uit Mohammedanen (Maleiers met Boegineezen en andere stammen vermengd, waartoe ook behooren de Badjo's, — zie ORANG BADJO —) en heidenen, voornl. bestaande uit drie stammen: de Basaps, de Poenans en de Sagai's. De bevolking drijft eenigen handel in de voortbrengselen des lands, voornl. bestaande in steenkolen, boschproducten enz. In Sept. 1917 werd aan de N. V. Steenkolen Mij. „Parapattan" voor 75 jaren voor de terreinen Rantau Pandjang en Mary concessie voor winning van steenkolen verleend in dit landschap. Voor literatuur zie BERAOE.

SAMBANG DARAH (DAOEN) (MAL. BATAV.). Zie EXCOECARIA BICOLOR.

SAMBANGAN. Inlandsch geneesmiddel; de stengel van *Spatholobus ferrugineus Benth.* Wordt gebruikt bij bloedingen, signatuur-middel naar het roode sap, dat uit den versch doorgesneden stengel welt.

SAMBAS. Landbeschrijving. Zelfbesturend landschap gelegen in de afdeeling Singkawang der residentie Westerafdeeling van Borneo en daarvan vormende de onderafde lingen Singkawang, Pĕmangkat, Bĕngkajang en Sambas. Tot het landschap behooren, volgens het contract van 14 Aug. 1909, de eilanden Baroe, Randajan, Loeboekoetan, Pĕnatah Bĕsar, Pĕnatah Kĕtjil, Kaboeng, Saloear, Sĕmesak, Keran, Tĕmpoeroeng, Boeroeng, Pontianak, Pikak en Toewa. De geheele uitgestrektheid met de eilanden bedraagt volgens dat contract ± 12.320 K.M².

Het landschap wordt begrensd ten W. en N.W. door de Chineesche Zee van den mond der Doeririvier tot Kaap Dato; ten Z. en Z.O. door Mampawa — waar de Doeri gedeeltelijk de grens uitmaakt — Landak en Sanggau, ten O. en ten N.O. door Sĕrawak. Voor de grens tusschen Sĕrawak en Sambas zie Ind. Stb. 1892 no. 211. De grenzen met dit laatste land worden gevormd door het groote ketengebergte; op de grens met Landak vindt men het daarmede samenhangende Bajanggebergte. De hoogste toppen van het landschap zijn: de G. Bĕkoempai (1250 M) en G. Roempoet (1505 M) op de grens van Sĕrawak; de G. Nijoet (1704 M.), de hoogste top van het Bajanggebergte, op de grens van Sanggau en Landak en de G. Pandoeng (770 M.), op de grens van Landak en Mampawa. Behoudens een breede moerassige kuststreek benoorden Singkawang tot dicht bij Hoek Dato, is het land zeer bergachtig; die vlakke strook wordt alleen in het Noorden door een vrij hoog gebergte afgebroken. Van beduidende hoogte zijn de G. Raja (920 M.), Z.O. van Singkawang en de G. Bawang (1442 M.) benoorden Bĕngkajang. Volgens onderzoekingen van lateren tijd zijn sommige van vulkanischen oorsprong (zie BORNEO III in Deel I blz. 359). Op de bergen ontstaan tal van beken, die het aanzien geven aan belangrijke rivieren. De voornaamste rivier is de groote Sambas, ontstaan uit de samenvloeiing van de Koemba — die haar oorsprong vindt in het gebergte op de grens van Sĕrawak — en de Sambas, welke op de grens van Landak ontspringt. Na de vereeniging met de Koemba stroomt ze onder den naam van Sambas Westwaarts tot S.ei Bĕlitak, waar ze de Bantanan opneemt en vervolgens als Groote Sambas Z.W.waarts gaat en tusschen P. Pĕkok en T. Bila met een breedte van ruim 1500 M. in zee uitmondt. Dan de Kleine Sambas, waaraan de hoofdplaats Sambas (zie aldaar) is gelegen. De kleine Sambas is tusschen Kartĳasa en Sambas door een kanaal met de Groote Sambas vereenigd en mondt bij Kĕrimoen in deze uit. Andere rivieren van belang zijn de Sĕbangkau, de Sĕlakau, de Raja en de Doeri, alle ten Z. van de groote Sambas. Ten slotte hoog in het Noorden, de Raloh, een breede rivier, met vele zĳtakken, ontstaan op den G. Asoe Ansang. Zie voor de bevaarbaarheid der rivieren BORNEO IV A in Deel I, blz. 361. Het geheele landschap wordt door deze rivieren, met tallooze bijrivieren, bevloeid.

Plaatsen van eenig belang zĳn, behalve de hoofdplaats, o.a. Sĕbawi, Pĕmangkat, Singkawang, Djintan, Sedau, Loehabang, Koelor, Montrado, Bĕngkajang, Sĕbalau, Salinsé, Ledo. De meer bevolkte plaatsen zijn door betrekkĳkel goede wegen verbonden.

Bevolking. De bevolking is vooral benoorden de hoofdplaats, waar ze voornamelijk uit Dajaks bestaat, dun gezaaid. Hare sterkte bedroeg ulto. 1915: 123.600 zielen, waaronder 100 Europeanen, 26.000 Dajaks, 67.000 Maleiers, Javanen en Boegineezen, 30.000 Chineezen en 270 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De belangrijkste cultures zijn die van gambir, peper, rubber, sagoe, klappers, rijst en pinang. Zij worden hoofdzakelijk door Chineezen gedreven. Zie overigens voor middelen van bestaan, voortbrengselen van den bodem, handel en nijverheid en landbouw, het art. BORNEO.

Het landschap Sambas trok reeds sedert jaren (1888—1890) de bijzondere aandacht der particuliere landbouw- en mijnindustrie; van de zeer talrijke concessies, welke daar sedert 1886 werden uitgegeven, is echter nog slechts een enkele in exploitatie gebleven.

Geschiedenis. De oudere geschiedenis van het rijkje ligt nagenoeg geheel in het duister, alleen valt met zekerheid te zeggen, dat in het begin van de 17e eeuw het geregeerd werd door een Maleischen vorst (Pangéran Ratoe), die de suprematie van Djohor erkende. De O. I. C. kwam al zeer spoedig na hare oprichting met Sambas in aanraking, en sloot (opperkoopman Bloemaert) 1 Oct. 1609 reeds een contract met den vorst, waarbij o.a. werd bedongen, dat de handel in diamanten (waarvan het heette dat vele werden gevonden) alleen aan Hollanders zou zijn toegestaan, terwijl aan alle andere Europeesche natiën de toegang tot Sambas werd ontzegd; daarentegen beloofde de Comp. den vorst tegen diens vijanden te beschermen (hij was in voortdurende twisten met Landak en Broenei). De vorst trachtte het contract zoo goed mogelijk na te komen, doch de diamanten bleven uit, hetgeen den Bewindhebbers der Comp. ten slotte aanleiding gaf de aldaar opgerichte factorij in 1623 op te heffen.

Ofschoon, naar het schijnt, de betrekkingen nimmer geheel zijn afgebroken, bleven ze nu langen tijd te onbeduidend om eenige aandacht te verdienen. Na den dood van Ratoe Sapodak, die twee dochters naliet, volgde zijn schoonzoon Ratoe Anom Koesoema Joeda hem op, doch werd na eenigen tijd gedwongen het bestuur over te dragen aan Radin Soleiman. Deze was de zoon van Radja Tengah van Broenei, gehuwd met de zuster van den Sultan van Soekadana. Deze laatste gaf Radja Tengah, met welk recht is niet bekend, verlof zich in Sambas te vestigen, waar hij veel invloed kreeg. Radin Soleiman verlegde na zijne troonsbestijging den zetel van het rijkje naar Loeboek-Madoeng en ontving van zijne mantri's den naam van Mohammad Tsafioe-'d-din. Zijne afstammelingen regeeren nog heden ten dage. Als van minder belang wordt het tijdperk tot 1760 overgeslagen, in welk jaar Sultan Omar Akama'd-din, aangemoedigd door het succes van zijn buurman, den Panëmbahan van Mampawa, eenigen Chineezen toestond zich voor het goudgraven te Larah te vestigen. Die Chineezen vormden al zeer spoedig een macht, waarmede rekening diende gehouden te worden. Er werd nogal veel goud gevonden, wat den naijver van den Panëmbahan van Mampawa opwekte, die, aangezien de grenzen nimmer goed waren vastgesteld, beweerde dat het goudrijke district Montrado tot zijn gebied behoorde. Hij deed dan ook in 1772 een inval in Sambas en verwoestte de Chineesche vestiging Sëlakau. De Sultan deed op zijn beurt een inval, doch trok terug tegen schadeloosstelling, toen de Sultan van Pontianak door Mampawa was te hulp geroepen. Eenigen tijd later in 1787, bij een tuchtiging van Mampawa door de Comp., koos de Sultan voor dat land openlijk partij en zond tot hulp 24 prauwen, waarvan eenige door de Hollanders al dadelijk in den grond geboord werden, zoodat de overige overhaast aftrokken, Mampawa aan zijn lot overlatende. Van eene bestraffing voor dit feit kwam niets. De Sultan bleef in voortdurende twisten met de omliggende rijkjes, zoodat hij zelfs in 1792 zich hierover bij de Comp. beklaagde, zonder gevolg evenwel, daar de laatste in 1791 geheel Borneo had verlaten. Den grootsten last evenwel ondervond de Sultan van de Chineezen, die zich onrustbarend uitbreidden; drie jaren na het ontstaan der kolonie bedroeg hun aantal reeds duizenden. In de eerste jaren brachten ze nog de verschuldigde jaarlijksche schatting aan den Sultan geregeld op, doch langzamerhand verslapte dit. Omstreeks 1770 achtten de Chineezen zich sterk genoeg, om zich van het toezicht der door den Sultan aangestelde Dajaksche hoofden te ontslaan, en richtten zelfs, bij een hunner jaarlijksche feesten, onder de genoodigde Dajaks een waar bloedbad aan, naar het schijnt, zonder dat de Sultan hen hiervoor durfde bestraffen. Onder het bestuur van zijn opvolger, Aboe Bekr Kamaloe'd-din, was hun macht zoo groot geworden, dat ze de opgelegde schatting geheel weigerden te voldoen. Het werd er niet beter op, toen een jongere broeder van den Sultan, Pangéran Anom, tegen dezen in openbaar verzet kwam en zich bij de Chineezen neerzette (zie overigens voor de Chineezen het artikel KONGSI). Genoemde Pangéran ging nog verder en sloot zich aan bij de zeeroovers, die de omstreken geducht onveilig maakten. Daarna verzoende hij zich weer met zijn broeder en keerde als Pangéran Bandhara (Rijksbestierder) naar de hoofdplaats terug. Van dien tijd af werd Sambas één groot rooversnest, zelfs schuilplaats van de beruchte Illano's. Zelfs de Sultan nam aandeel in de rooverijen. De eerste groote onderneming van Pangéran Anom had in 1790 tegen Bandjërmasin plaats, vanwaar hij evenwel werd verdreven. Hij ontzag zich zelfs niet Engelsche vaartuigen aan te tasten en de bemanning te vermoorden, of gevangen te houden. In 1812 eindelijk, besloten de Engelschen aan dezen toestand een eind te maken, doch de expeditie, nog wel versterkt met hulp aan den Sultan van Pontianak, mislukte. Heel spoedig daarop werd echter de expeditie hervat en nu met meer succes. Sultan en Pangéran vluchtten, doch de Engelschen, niet van plan zich te Sambas duurzaam te vestigen, namen den Sultan weder in genade aan. Deze overleed een jaar daarna kinderloos, terwijl Pangéran Anom, niettegenstaande zijne vele misdaden, het zoover wist te brengen, dat hij in 1815 als sultan werd erkend onder den titel Sultan Anom Mohammad Ali Tsafioe'd-din. Hij was evenwel in zijn bestuur niet gelukkig en ondervond vooral van zijne vroegere vrienden, de Chineezen, veel onaangenaamheden. Toen dan ook in 1816 het Nederlandsch gezag hersteld was, zond hij een gezantschap naar Batavia om de oude betrekkingen weder aan te knoopen.

In 1818 werd aan dit verzoek gevolg gegeven. Op den 5en September van dat jaar woei de Ned. vlag te Sambas. Müller (zie aldaar) werd als waarnemend resident geïnstalleerd, terwijl er een compagnie infanterie in garnizoen werd geplaatst. In hetzelfde jaar nog werd met den Sultan een contract gesloten, in 1819 en 1823 eenigszins gewijzigd en aangevuld, waarbij wel de voornaamste bepaling was, dat de Sultan zijn rijk, tegen eene jaarlijksche bezoldiging, aan het Gouvernement afstond, om het in leen terug te ontvangen. Later onderging het contract nog verschillende wijzigingen of werd vernieuwd en wel in de jaren 1828, 1831, 1848, 1854, 1877, 1879, 1909 (goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouvts. besluiten 8 Jan. en 9 Mei 1912 nos 46 en 25).

Omstreeks 1830—'32 had Sambas zeer te lijden van de strooptochten der Zee-Dajaks van Sĕribas, moordpartijen in het groot, waarbij geheele Chineesche kampongs werden verwoest. Hetgeen in een volgend tijdperk gebeurde, houdt ten nauwste verband met den opstand der Chineezen in dat gebied, waarvoor zie KONGSI.

Doch behalve de Chineesche was ook de Dajaksche bevolking niet altijd rustig. Zoo hadden o.a. voortdurend twisten plaats tusschen de Dajaks van Sĕrawak en die van Sambas en hielden deze over en weer sneltochten, doch door samenwerking van ons bestuur met dat van Sĕrawak hebben deze langzamerhand opgehouden. Alleen de Songkong-Dajaks, een stam verblijfhoudende op de grenzen van Sambas, Landak en Sanggau, tot 1892 onderhoorig aan den Panĕmbahan van Sanggau, doch op eigen verzoek bij Sambas ingedeeld, maakte het den Sultan vrij lastig. In 1893 vermoordden zij eenige Dajaks van de Boven-Sĕkajan, voor welk feit zij door den Sultan bestraft werden, hetgeen evenwel niet verhinderde, dat ze in 1899 zich wederom in Gouv. gebied aan koppensnellen schuldig maakten. Daar bovendien deze stam alle gehoorzaamheid aan den Sultan had opgezegd, werd onder de leiding van de besturende ambtenaren van Landak en Sanggau eene excursie tegen hen ondernomen, waarbij hunne voornaamste vestiging, Songkong Bĕsar, getuchtigd werd. Nadat de Songkong-Dajaks den grooten eed van trouw aan den Sultan van Sambas hadden afgelegd, bleven zij jaren rustig tot 1911, toen weder voor machtsvertoon in de Songkongstreek moest gepatrouilleerd worden, terwijl in verband met den door de jong-Chineesche partij uit Mampawa (zie aldaar) in de jaren 1914—1915 gevoerden opstand, die naar Sambas oversloeg, tot ontwapening van de bevolking, inzonderheid van het Songkonggebied, moest worden overgegaan.

B e s t u u r. Aan het hoofd van het landschap staat de Sultan, sedert 1866 Mohammad Tsafioe'd-din. Hij bestuurt met zijne 4 landsgrooten het landschap in overleg en overeenstemming met de aldaar geplaatste Gouvernements-ambtenaren. Zijn gezag strekt zich uit over de inheemsche Maleische en Dajaksche bevolking, die buiten de Gouvernements etablissementen woont. Verder zijn met bepaalde bestuurswerkzaamheden belast pangĕrans en mantri's, tjetria's geheeten, waarvan zes als vertegenwoordigers of wakils van den Sultan optreden; onder dezen staan weder districtshoofden of wedono's, kampoenghoofden en pĕmbĕkels. De Dajaksche stam- en kampoenghoofden hebben verschillende titels als: mongkoe, ronggo, singa, kĕpala bĕnoewa, orang kaja.

In het jaar 1899 werd te Sambas een landschapskas opgericht, waarvan de inkomsten zouden bestaan uit de helft van den cijns, dien de zelfbesturender van mijnbouwconcessies zou ontvangen. In verband met de weinige en steeds achteruitgaande inkomsten uit de mijnconcessies werd bepaald, dat met eene storting van 10 % voor 1903 en volgende jaren genoegen zou worden genomen.

Literatuur: Voor de geslachtslijsten der vorsten: E. Netscher, T. B. G. Deel I 1853, blz. 1 e.v.; De Hollander Bijdr. T. L. V. 3e volgreeks, 6e deel 1871 blz. 185; Ind. Mercuur 1896 no. 12; Nota betreffende het landschap Sambas, T. A. G. 1912, blz. 193—203 met de daarin vermelde bronnen en de Koloniale Verslagen.

SAMBAS. Onderafdeeling der afdeeling Singkawang van de residentie Westerafdeeling van Borneo met gelijknamige hoofdplaats. Deze onderafdeeling bevat een deel van het landschap Sambas, zie aldaar. De aan den onderafd.-chef toegevoegde Posthouder heeft als standplaats Si Loewas (Ind. Stb. 1916 no. 93).

SAMBAS. Hoofdplaats van de onderafdeeling Sambas der afdeeling Singkawang van de residentie Wester-Afdeeling van Borneo, tevens hoofdplaats van het gelijknamige Sultanaat. Op 1 Dec. 1910 werd hier een school voor kinderen van aanzienlijke inlanders geopend, welke zeer druk bezocht wordt. Zie BORNEO, IV, A in Deel I, blz. 361.

SAMBĔR-GALĔNG. Javaansche naam voor eene Gierzwaluwsoort, *Macropteryx longipennis*, op Billiton Kĕlajang-kĕlĕpitoet, (?) op Sumatra Lajang-lajang. *Macropteryx mystacea* heet op de Aroe-eilanden Foerkabel.

SAMBI (JAV.). Zie SCHLEICHERA.

SAMBILATA (JAV.). Zie ANDROGRAPHIS.

SAMBODJA. Belangrijke nederzetting van de Bataafsche Petroleum Mij, gelegen binnenwaarts op ± 6 K.M. van het strand aan de Sambodja rivier bezuiden de Mahakam monding in de afdeeling Samarinda, residentie Z.O.Afd van Borneo.

SAMBODJA (JAV.). Zie PLUMIERA.

SAMBOE. Eilandje, behoorende tot de afdeeling Tandjoeng-Pinang, residentie Riouw en onderh.; bekend om de groote petroleumtankinstallatie. Zie TANDJOENG PINANG.

SAMBOENG. District van de contrôle-afd. Goeboeg, regentschap en afdeeling Dĕmak, residentie Semarang; met eene oppervlakte van 161 K.M². Het vormt het middendeel der afdeeling Dĕmak. Het is verdeeld in drie onderdistricten, Dempet, Gadja en Dampok. De bevolking bedroeg op ult. 1905 52.400 zielen, waarvan enkele Europeanen en een 50-tal Chineezen. Het district wordt doorsneden door de stoomtramlijn Dĕmak-Poerwâdadi.

SAMBOENGAN (MAL. BATAV.). Zie VITIS ADNATA.

SAMINISME. Inlandsche communistische geestesstrooming op Java, met de z.g. Agama Nabi Adam als levens- en zede-leer, omstreeks 1890 onderricht door Samin alias Soerontikâ, landbouwer in Blora (Rembang). Volgens de beginselen dier leer is het verboden te liegen, te stelen, overspel te plegen of kwaad met kwaad te vergelden; voorts dient in alles geduld te

worden betracht; voedsel en geld mogen alleen door eigen arbeid worden verkregen, en moeten desgevraagd worden weggeschonken. Tot 1905 trok deze utopistische leer weinig de aandacht. De aanhangers van Samin wilden slechts met rust gelaten worden, om geheel hun eigen leven te leiden, zonder anderen lastig te vallen. Met de verbreiding der leer kwam een anarchistische richting aan den dag, welke allengs leidde tot lijdelijk, een enkele maal tot daadwerkelijk verzet tegen het overheidsgezag. Er waren extremistische volgelingen, die de rechtmatigheid van elk gezag ontkenden, bouwgronden en bosschen als vrij bezit beschouwden, weigerden belastingen te betalen of desadiensten te verrichten, en desaregelingen niet wilden opvolgen. Ten slotte moesten in 1907 Samin, die onder den invloed dier personen was geraakt, met 8 volgelingen in het belang der openbare rust en orde buiten Java worden verbannen. In 1914 stierf Samin te Padang.

Intusschen werd de leer verbreid in Grobogan en Pati (Sĕmarang) en in Ngawi (Madioen). De Saministen gedroegen zich als rustige landbouwers, doch vermeden elke aanraking met ambtenaren of hoofden. Eenige jaren later viel ook onder dit deel der bevolking een opleving waar te nemen, welke zich uitte in lijdelijk verzet en tartend optreden, hetgeen in Pati in 1914 leidde tot ernstige ordeverstoringen, welke met geweld moesten worden gekeerd. In October 1917 werd de verzetsleider Pak Karsijah verbannen.

Uit een in 1917 op last der Regeering ingesteld onderzoek naar den economischen ondergrond van het Saminisme is gebleken dat de opleving dier beweging samenvalt met een tijdperk van intensievere bestuursbemoeienis met allerlei openbare aangelegenheden, de inlandsche huishouding rakende. Voor instellingen en maatregelen van algemeen nut moesten bijdragen in geld of diensten van de bevolking worden gevorderd, o.a. voor oprichting van desa-kassen en volksscholen, voor vorming van ambtsvelden, voor woningverbetering, zoomede voor verbetering van den veestapel. Daarbij kwam dat bij de invoering van eene nieuwe landrenteregeling de grondbelasting soms werd verhoogd, terwijl door scherpere doorvoering van het boschbedrijf de bevolking moeilijker in hare houtbehoefte kan voorzien.

Op het eind van 1917 waren er in het geheel 2300 Saministische gezinshoofden, waarvan 1700 in het regentschap Blora en 283 in Bodjonĕgoro (Rembang), terwijl de overigen verspreid zijn over de regentschappen Rembang, Ngawi, Grobogan, Pati en Koedoes. Zie Indische Gids, December 1918 p. 1444 vlg. en Mededeelingen omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang. Batavia Landsdrukkerij 1919 p. 9 vlg.

SAMMÂN (Mochammad ibn 'Abd al-Karim as-Sammân). Deze in Ned.-Indië als heilige vereerde mystieke leeraar leefde in de eerste helft der 18e eeuw te Medînah. De naar hem genoemde mystieke orde is de Tarikah Sammâniyjah. Bekend is in Ned.-Indië de zgn. râtib Sammân, d. i. de door Sammân ingestelde, met heftige lichaamsbewegingen en groote luidruchtigheid gepaard gaande godsdienstoefening, welke als middel dient om in eenen staat van mystieke geestverrukking te komen (vgl. RATIB). De levensgeschiedenis van dezen heilige (de zgn. *hikâjat* of *manâkib Sammân*), bevattende verhalen over de door hem gewrochte wonderen, is in Ned.-Indië zeer populair. Zoowel het reciteeren als het aanhooren daarvan geldt als een vroom godsdienstig werk.

Literatuur: C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, II, p. 220 vv. (The Achehnese, II, p. 216 vv.); De Islam in Ned.-Indië, p. 43 (Groote Godsdiensten, serie II, p. 419); Ph. S. van Ronkel, Catal. der Mal. Hss. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. (Verh. v. h. Bat. Gen., Dl. 57 (1909), p. 421 vv.; L. W. C. van den Berg, Verslag eener Verzameling Mal., Arab., Jav. en andere Hss., Batavia 1877, p. 20, nº. 126.

SAMOSIR. Onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli. Zij omvat in hoofdzaak het gelijknamige eiland, maar bovendien nog eenige landschappen op den hoogen Westelijken oever van het Toba meer (Sagala, Limbong, Saboelan en Tamba). Nu de beschikbare gronden aan de N.O.zijde van het meer reeds vrijwel alle in concessie zijn gegeven, is het geen wonder dat de aandacht van de ondernemers ook op de Westzijde is gevallen. Dit deel van de onderafdeeling schijnt wegens de groote hoogte (12 à 1500 M. boven zeeniveau) uitstekend geschikt voor den aanplant van thee en wellicht ook van andere cultuurgewassen. In dezelfde streken treft men ook den kamfer- en den benzoëboom in de bosschen aan. De hoofdplaats is Pangoeroeran op het eiland Samosir, de zetel van een controleur.

Het tegenwoordige eiland Samosir heeft een lengte van ongeveer 43 K.M. en een breedte van niet meer dan 20 K.M. De oppervlakte bedraagt volgens den topographischen dienst (Jaarverslag 1910, pg. 298) ± 530 K.M.², terwijl anderen een oppervlakte aannemen van 766 K.M.² Voor korten tijd was Samosir met den Westelijken oever van het Tobameer verbonden door een zeer lage en niet meer dan 200 M. breede landengte, die ontstond door het puin van den vulkaan Poesoek Boekit van het hooge bergland van Toba. Voor het drukke verkeer over de 40 K.M. lange en op zijn smalst 3 K.M. breede straat, die Samosir van den Westoever scheidt, werden de prauwen over de landengte heen getrokken, totdat in 1906 de lage landengte werd doorgestoken. Sedert is Samosir van schiereiland tot eiland geworden. Het Westen en Zuiden van het eiland is wat terreinformatie betreft vrij vlak, alleen talrijke ruwe, smalle bergruggen met bijna loodrecht ingesneden, zeer nauwe rivierdalen doorsnijden de vlakte. Eerst langzaam, maar daarna plotseling vrij steil verheft zich het terrein tot een plateau van 1400 tot 1600 M. hoogte, dat het geheele midden van het eiland opvult. Dit plateau, dat veel gelijkt op een breede, vlakke landrug, vangt aan bij de Noordpunt, die 908 M. hoog is, en klimt geleidelijk op tot het hoogste punt van het eiland, het 1689 M. hooge plateau van Ambarita. Vervolgens naar het Zuiden gaande splitst het zich in verscheidene kleinere ruggen, met zeer grillige vormen en ravijnen van 75 tot 100 M. diep. Naar het Oosten loopt het terrein zeer steil naar het meer af, met scherpe en breede ruggen en eveneens diep ingesneden ravijnen, zoodat wel gesproken kan worden van een bergwand. Het steilst is het Zuidelijk deel der Oostkust. Genoemde terreinformatie is zeer dui-

delijk te zien aan den grooten weg, die in 1909 dwars over het eiland van Oost naar West is aangelegd, 23 palen lang en zeer geaccidenteerd is. Een ontelbaar aantal voetpaden zijn er verder, die het land als een spinneweb overdekken, terwijl bovendien een groote weg om het eiland heen bijna gereed is gekomen. Het eiland is niet onvruchtbaar, de bodem bestaat uit een rooden, leemachtigen grond, hier en daar, vooral in het Zuiden, bezaaid met steenen. In hooge mate lijdt het land echter aan watergebrek, niettegenstaande er gemiddeld 1270 m.M. regen per jaar valt. Dit water dringt echter nagenoeg niet in den bodem en loopt ongebruikt naar het meer. Bij stortbuien kunnen de riviertjes nauwelijks den opkomenden watervloed bergen en eenige uren later kan men ze bijna droogvoets doorwaden; groote en sterke bruggen liggen hier over geheel of bijna geheel waterlooze rivierbeddingen. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in de boomloosheid van het eiland. Voor den huizenbouw en het vervaardigen van soloes (dat zijn groote prauwen, die 40 à 50 personen kunnen bergen) wordt het hout gehaald uit de bosschen van het randgebergte aan den Westoever van het meer. Wel is het eiland rijk aan gras, dat de algemeene bedekking van den bodem vormt. Veeteelt is daardoor een zeer belangrijk middel van bestaan, vooral teelt van paarden, die veel naar de Karo-landen worden uitgevoerd. Ook runderen- en schapenteelt treft men aan, terwijl men in bijna iedere kampoeng varkensfokkerijen vindt. Voornamer dan de veeteelt is echter de landbouw. Men beoefent nagenoeg niet anders dan den natten rijstbouw, maar de daarvoor geschikte strook grond is zeer smal en er is bovendien niet voldoende water aanwezig voor een verdere uitbreiding der sawahs. Het eiland kan dan ook de dichte bevolking niet voeden, vandaar groote armoede en een aanzienlijke emigratie van de mannelijke bevolking naar het cultuurgebied van Sumatra's Oostkust. Van de overige kleinere middelen van bestaan verdient vermelding de visscherij op het meer. Ook bloeit de weefkunst; hier worden nog de fraaiste exemplaren van de ragidoep geweven. Op groote schaal wordt pottenbakkerij beoefend; men vervaardigt voornamelijk eenvoudige kookpotten (hoedon), die op de marktplaatsen aan de oevers van het meer worden verkocht of verruild tegen rijst, vooral uit de landstreken Oelooan en Toetoepan aan de Oostzijde. Men doet pogingen de verbouw van aardappelen ingang te doen vinden.

Geologisch is het eiland onderzocht door den mijningenieur N. Wing Easton, die o.a. in het Z.W. solfatoren en zwavelvelden heeft gevonden, en eveneens een weinig bismuth en aluin. Verder komen er een tiental warme zwavelbronnen voor.

Niettegenstaande de dorheid is het eiland toch vrij dicht bevolkt. Men schat het aantal inwoners op 70.000, r aderen op 85.000, waardoor Samosir met een die theid van = 160 inwoners per K.M.² tot de dichtst bevolkte gebieden van Ned.-Indië zou behooren. Door verscheidene Bataksche stammen bewoond, was het eiland vroeger berucht wegens de rooverijen op het meer gepleegd. Sedert de Zuidelijke aan het meer grenzende Toba landschappen onder ons bestuur werden gebracht, verminderden deze wandaden, die natuurlijk met inlijving van Samosir bij ons gebied in 1906 geheel ophielden, evenals de vele onderlinge oorlogjes. Voor het inlandsch bestuur is het eiland verdeeld in verschillende landschappen (hoendoelans), die een verzameling van kampoengs zijn. Het hoofd van elk landschap is een gekozen radja djaihoetan. Is het landschap te groot en telt het te veel kampoengs, dan wordt het onderverdeeld in afzonderlijke groepen van kampoengs, waarover de radja padoewa of tweede radja het gezag voert. Beide radja's dragen als teeken hunner waardigheid een pet zonder klep, respectievelijk met een gouden en zilveren band. Elke kampoeng heeft dan nog een eigen hoofd. De kampoengs zijn meest op kleine heuvels gebouwd, behalve die aan het strand. De bewoners zijn tot die bouwwijze overgegaan in verband met de vroeger veelvuldig voorkomende oorlogen. Elke kampoeng is omgeven door een aarden of steenen wal van 2½ à 3 M. hoogte en ter breed te van ongeveer 1½ Meter beplant met bamboe. Deze beplanting diende vroeger voor verdediging, thans tot bescherming tegen de hevige winden, die vaak over het eiland waaien.

De bevolking staat als vuil en lui bekend; behalve sirih, waaraan zij zeer verslaafd is, wordt veel opium gebruikt, die van uit Siboga wordt aangevoerd. Indien men een lijn trekt dwars door het eiland van Lottoeng in het O. naar Pangoeroeran in het W. kan men zeggen dat de bevolking ten Zuiden van deze lijn wat karaktereigenschappen, gewilligheid en behulpzaamheid betreft, zeer ver ten achter staat bij die, welke ten Noorden van deze lijn woonachtig is. Het is wel zeer merkwaardig dat de zending juist ten Zuiden van deze lijn het meest gewerkt heeft. Langen tijd heeft op Samosir pandelingschap bestaan. Deze instelling is met ingang van 1 Januari 1910 afgeschaft, doch deze datum is later verschoven tot Maart 1914.

De kleederdracht der bevolking is zeer eenvoudig. Bij mannen en vrouwen bestaat zij gewoonlijk uit een saroeng en soms een baadje, bij meer gegoede mannen komt daarbij een broek.

Het grootste deel der bevolking is nog heidensch; hier en daar, o.a. te Sëmënindoe aan den Noordelijken kampoengrand, treft men nog beelden aan, die op vroegeren Hindoe-invloed wijzen. Sedert 1893 is de zending met succes werkzaam. De drie zendelingen hebben reeds veleinlanderstot het Christendom bekeerd, o.a. in Palippi en in de hoeta's Naingonang, Si Pira en Oerat, alle aan de Z.W. kust; zij beschikken over 12 scholen met een 600 leerlingen. In 1911 bedroeg het aantal Christenen 794, in 1914 breidde het zich uit tot 1768. Om politieke redenen dient aandacht geschonken te worden aan het onverwoestbaar geloof aan den „godvorst" Si Singa Mangaradja, vooral omdat op Samosir nog al wat familieleden wonen van den in 1907 gevallen Ompoe Poelo Batoe, den laatsten der rij van vorsten. Parmalim- en Parsitekka sekten vonden hier een uitstekenden bodem en ook de Parhoedamdam beweging kon welig tieren. In 1917 deed Samosir op politiek gebied nog eens van zich hooren. Een plan tot de stichting van een onafhankelijk rijk leidde den 14en Februari 1917 te Rea ni Ate in het Westen van Midden-Samosir tot een aanval van een opgewonden menigte, doch de aanwezige militaire macht was voldoende om het verzet oogenblikkelijk den kop in te drukken.

SAMPAN. Zie VAARTUIGEN.

SAMPAN BALANG. Zie VAARTUIGEN.

SAMPAN DJOKAR. Zie VAARTUIGEN.
SAMPAN GOBANG. Zie VAARTUIGEN.
SAMPAN KOTAK. Zie VAARTUIGEN.
SAMPAN POEKAT. Zie VAARTUIGEN.
SAMPAN TIMBA. Zie VAARTUIGEN.

SAMPANAHAN. District van de onderafdeeling Tanah Boemboe der afdeeling Zuid-Oostkust van Borneo, van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo; vóór 1905 bestond een zelfbesturend landschap van dien naam, gevormd door het stroomgebied van de Sampanahan-rivier. De voornaamste plaats is de gelijknamige kampoeng. Het riviertje stroomt uit in de Pamoekan-baai. Het district Sampanahan is gevormd door samenvoeging van dit landschap met de beide Noordelijk daarvan gelegene.

Literatuur : Tijdschr. Bat. Gen. dl. 1. 1853.

SAMPANG. Afdeeling en regentschap van de residentie Madoera, groot ruim 1483 K.M.² Gedurende den Compagniestijd vormde het een min of meer zelfstandig onderdeel van het Sultanaat Madoera (Bangkalan). Bij de voorberciding van de invoering van het rechtstreeksche Gouvernementsbeheer aldaar werd te Sampang eerst een Onder-Regent geplaatst; daarna werd het, tegelijk met Bangkalan, tot een afzonderlijk regentschap verheven. Ten O. door de afdeelingen Pamëkasan en Soemënëp en ten W. door de afd. Bangkalan begrensd, strekt de afd. Sampang zich over de geheele breedte van het eiland Madoera uit; zij bevat de contrôle-afdeeling Sampang met de districten Sampang, Kedoengdoeng, Tordjoen en Këtapang, onder den Ass. Resident, bijgestaan door een Asp.-controleur. De afdeeling telt 278 desa's.

Met uitzondering van een alluviaal terrein aan de Zuidkust bestaat de bodem van deze afdeeling uit tertiair gesteente, nl. mergels en mergelachtige kalksteenen; de mergels vindt men meer in het midden, de kalksteenen aan de Noord- en de Zuidkust. Het terrein is over het algemeen zeer heuvelachtig; van de drie heuvelreeksen, die men op Madoera onderscheidt, wordt de Zuidelijkste door alluviaal terrein ten O. van de Balega-rivier afgebroken, maar zij verheft zich opnieuw in Oostelijke richting tot nabij de rivier van Sampang en verder ten O. daarvan. De middelste rug, ongeveer 15 K.M. van de Zuidkust verwijderd, is van den Zuidelijken door kwartaire gronden gescheiden, die voor de natte rijstcultuur gebezigd worden, maar zendt op enkele plaatsen uitloopers naar de Zuidelijke keten. De Noordelijke kalkreeks, waarover de waterscheiding tusschen het N. en Z. des eilands loopt, is op gemiddeld 12 K.M. van de Noordkust verwijderd. Met uitzondering van een paar toppen is deze heuvelreeks geheel boomloos, tengevolge van het roekeloos kappen der djati-bosschen in den vorstentijd. De streek tusschen de Noordelijke en de middelste heuvelketen, welke mede door uitloopers zijn verbonden, is bijna geheel van levend water verstoken en maakt daardoor het minst bebouwbare gedeelte der afdeeling uit. Naar de Zuidkust stroomen: de rivier van Balega, die met haar zijrivier de Ragoeng het grootste stroomgebied heeft van alle rivieren van Madoera, verder de rivier van Sampang, welke tot de hoofdplaats voor kleine schoeners bevaarbaar is. De rivieren, die aan de Noordkust uitwateren, zijn zeer kort van loop; de voornaamste zijn de Kali Batioh, de K. Kontjeh en de K. Tëmberoe.

Langs de geheele Noordkust van de afdeeling zijn zeevisscherij, de bereiding van droge visch en trasi, benevens handel en oofttcelt de middelen van bestaan. Tal van welvarende desa's zijn daar gelegen, waaronder de distr. hoofdpl. Këtapang (zie aldaar) de voornaamste is. Aan de beide oevers van de reeds genoemde rivier van Tëmberoe, worden uit kalksteen neuten en metselsteenen gehouwen, waardoor tal van diepe groeven zijn ontstaan. Op ± 8 K.M. van de Zuidkust ligt het eilandje Mendangin of P. Kambing; zie KAMBING (POELO).

SAMPANG. District van de contrôle-afdeeling het regentschap en de afdeeling Sampang, residentie Madoera, ook wel Kota Sampang genaamd. Het heeft 3 onderdistricten en 85 desa's; de wedono woont ter afdeelingshoofdplaats.

SAMPANG. Hoofdplaats der afdeeling van denzelfden naam, residentie Madoera. Zij was reeds tegen het eind der 17e eeuw, naar Valentijn's beschrijving te oordeelen, een handelsplaats van beteekenis. Zij telt ongeveer 9000 inwoners, waaronder ongeveer 50 Europeanen, 300 Chineezen en 10 Arabieren. Er is eenige drukte door den handel in rijst en petroleum, door Chineezen en hadji's gedreven en een levendig personenverkeer met den Javaschen overwal (Pasoeroean en Probolinggo), maar de stad op zich zelf, met hare lage, steenen en bamboezen huizen aan beide zijden van den postweg, biedt niets merkwaardigs aan. De woningen van den Assistent-Resident en van den Regent zijn aan een ruime aloen-aloen op ruim één K.M. bewesten de kom der hoofdplaats, aan den grooten postweg naar Bangkalan, gelegen. De Sampang-rivier, die ter hoofdplaats 35 M. breed is, vergemakkelijkt het handelsverkeer, doordat de uit zee komende prauwen en schoeners voor de woningen der kooplieden kunnen worden gelost. Door den aanleg van de stoomtramlijn Kamal—Kaliangët is de verbinding met Soerabaja en Pamëkasan zeer vergemakkelijkt.

SAMPEU (SOEND.). Zie MANIHOT UTILISSIMA.

SAMPIONG. Zie VAARTUIGEN.

SAMPIROTO (MAL.). Zie ANDROGRAPHIS.

SAMPIT. Onderafdeeling der afdeeling Koesala Kapoeas van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder een controleur met standplaats Sampit, bestaande uit de districten Sampit (met de onderdistricten Tjëmpaga, Mëntaja en Kwajan), Mëndawei (met de onderdistr. Beneden Katingan, Boven Katingan en Samba) en Pëmboeang (met de onderdistr. Sëmboeloe en Sërajan). De districten en onderdistricten worden bestuurd door Inl. hoofden met verschillende titels. De districtsbestuurders worden door het Gouvernement aangesteld en bezoldigd en staan onder het onmiddellijk gezag van den controleur.

De onderafdeeling grenst ten W. aan Koemai en Kota Waringin, ten N. W. en ten N. aan Sintang (waar de grens wordt gevormd door gebergte — het Oostelijk deel Schwanergebergte genaamd —), ten O. aan de Dajaklanden en ten Z. van Kaap Tjimantan tot Kaap Poeting, aan zee. De juiste grootte is niet bekend (zie BORNEO) en wat het zielental betreft loopen de gegevens zeer uiteen; volgens het rapport van resident Jockes (1893) bedroeg het toen 25.000. De bevolking bestaat uit Maleiers, vermengd met Javaansche bestanddeelen en Dajaks, die in verschillende stammen zijn verdeeld. De Zuidelijke

kuststreken zijn nagenoeg geheel vlak en, voornamelijk tusschen de rivieren Pëmbocang en Mëntaja, met talrijke meren bezet. Meer naar het Noorden is het land overdekt met heuvelrijen, uitloopers van het grensgebergte, dat in het artikel Borneo wordt beschreven. Sommige toppen bereiken eene aanzienlijke hoogte, bijv. (van Oost naar West) de Boekit Raja (2278 M.), de Rangbabi (1263 M.), de Batoe (1259 M.), de Pëmantjoeng (1552 M.) en de Raja of Sëgoeroeh (1031 M.), zie atlas Stemfoort en Ten Siethoff, 2e uitg. bl. 13, 1899.

De onderafdeeling wordt hoofdzakelijk gevormd door het stroomgebied van drie groote rivieren, n.l. de Pëmbocang of Sërojan, de Sampit of Mëntaja en de Mëndawei of Katingan. De beschrijving dier rivieren geschiedde reeds bij het artikel Borneo, Deel I blz. 364. Plaatsen van noemenswaardig belang worden in de onderafdeeling niet aangetroffen, de belangrijkste werden trouwens bij het art. Borneo reeds vermeld. Alleen mag nog genoemd worden Kasoengan, grootendeels door Dajaks bewoond, de grootste en welvarendste kampoeng aan de geheele Katingan. Het districtshoofd is een Christen, terwijl er zich een zendingsschool bevindt. In de Bovenlanden houden zich voornamelijk de Dajaks op, wier hoofdbedrijf, behoudens landbouw, bestaat in het inzamelen van boschproducten, welke zij verhandelen aan de bewoners der Benedenlanden, die de artikelen uitvoeren.

Zie voor literatuur de aangehaalde bronnen bij het art. Borneo, maar vooral Dr. Molengraaff: Geol. Verkenningstochten, Leiden 1900, die eene mooie beschrijving geeft van de Katingan-rivier met haar voornaamste zijtak de Samba en tal van bijzonderheden mededeelt omtrent de bevolking aan die rivieren.

SAMPIT. Rivier in de Z. en O. afdeeling van Borneo (zie BORNEO IV, D).

SAMPITBAAI. Breede, driehoekige, voor het Zuiden geheel open baai met zeer matige diepten op de Zuidkust van Borneo, waarin de goed bevaarbare rivier van dien naam uitmondt. De kust is zwaar begroeid achter een wit zandstrand dat, met uitzondering van enkele plaatsen, waar het zich eenige meters steil verheft, zeer geleidelijk naar zee afloopt met een bodem van modder en zand. De binnenbaai, beN. een smallen, om de N.O. uitstekenden, met tjemaraboomen begroeiden landtong, wordt ingenomen door één groote moddervlakte, waarover de betonde geul van de rivier met slechts enkele meters diepte bij laagwater loopt. De vertikale waterbeweging heeft een overwegend enkeldaagsch karakter en loopt uit een van 2,5 M. tot enkele dm. Zie Zeemansgids deel IV.

SAMPOELAN (DAJ.) Zie SLANKAPEN.

SÂNÂ (JAV.). Zie PTEROCARPUS INDICUS.

SÂNÂ KËLING (JAV.). Zie DALBERGIA.

SANANA. Hoofdplaats der afdeeling Soela, standplaats van den posthouder, gelegen op de N.O. kust van het eiland Soelabësi in een kleine baai met nauwen ingang, welke echter een goede ankerplaats aanbiedt. Het dorp strekt zich ongeveer 1,5 K.M. langs het strand uit, wordt doorsneden door de onbeduidende Sanana rivier en omvat 9 soa's in ongeveer 50 woningen. Het zeer vervallen fort „Klaverblad" uit den tijd van de O.I. Compagnie is de woonplaats van den Salahakan, vertegenwoordiger van den Sultan van Ternate. Al de bewoners, ongeveer 1000 zielen, belijden den Mohammedaanschen godsdienst. (Zie verder SOELA EILANDEN).

SANATORIA. Zie GEZONDHEIDSETABLISSEMENTEN.

SANDANG LAWÉ (JAV.). Zie BANGO.

SANDEAN. Bergachtig landschap in Zuid-Dolok van de onderafdeeling Padang Lawas, residentie Tapanoeli. Wegens de geringe vruchtbaarheid van het land is het ook weinig bevolkt, en is de bevolking, die hare rijst op droge velden teelt, zeer arm. Te Borocangir, eene kleine kampoeng van het landschap, wordt goud van goede kwaliteit gevonden.

SANDELHOUT. Tjandâná (JAV.), Tjëndana (MAL.), zijnde dit de sanskrit-naam, die door geheel Indië bekend is. Op Timor Haoemëni Ai kamenil. Op Soemba Ai nitoe, d. i. geestenhout. Op Ambon Ai saroen.

Santalum album L., fam. *Santalaceae*, kleine altijd groene boom; in Britsch Indië inheemsch in het Zuidelijk deel van Dekkan, waar hij in onvruchtbare gronden, tot op 3000 voet wast, en in het groot gekweekt wordt, bepaaldelijk in Mysore; in Nederlandsch-Indië vooral wildgroeiend op de kleine Soenda-eilanden, en voorts op Java, Madoera en de Molukken. Levert het welriekende wit en geel Sandel-, Santel- of Santal-hout, dat belangrijk is als reukhout en medicijn. Verreweg de grootste beteekenis heeft dit hout voor het vaste land van Indië, als zijnde daar onmisbaar bij alle godsdienstige ceremoniën; voorts voor parfum en geurige oliebereiding, voor snijwerk enz. In Nederlandsch-Indië is *Santalum* op Java bijna uitgeroeid, o. a. door de gezochtheid van het geurige en duurzame hout voor fijn schrijnwerk, wapengevesten enz. In het eigenlijk Sandel-gebied, nl. Timor, Savoe, Roti, Soemba, is zulks niet het geval, doch wordt er toch weinig verricht om dit kostelijke gewas voortteplanten of zelfs maar tegen vernietiging te beschermen. Vrij aanzienlijke hoeveelheden worden nog ieder jaar uitgevoerd van Koepang en Atapoepoe. Makasser, oudtijds de stapelplaats van het geurigste sandelhout, voert nu weinig uit, en meest van inferieure kwaliteit, vergeleken met het uitgezochte Mysore-hout. De Makasaren halen of haalden hun sandelhout vooral van de Léti eilanden; ook van de Palos-baai komt dit hout in den handel. Voor Europa heeft het sandelhout, dat trouwens door de O. I. Cie geregeld werd aangevoerd, in delaatste decennia eene nieuwe beteekenis gekregen door het zeer belangrijk gebruik van sandelolie (oleum santali, zie OLIËN VLUCHTIGES OF AETHERISCHE OLIËN, ESSENCES,) in de geneeskunde voornamelijk als antigonorrhoïcum, eene medicatie, die trouwens reeds aan Rumphius bekend was. Ook als luxehout en voor reukwerken blijft de sandel zeer gezocht. Het vermeerderd gebruik is aanleiding geweest, dat in Ned. Indië de aandacht op *Santalum* meer dan vroeger gevestigd is, en er op Java (Besoeki) en op Madoera door het boschwezen cultuurproeven zijn ingesteld.

Sandelhout draagt de bijvoegingen wit en geel, resp. voor het spint- en kernhout, ter onderscheiding van het als verfstof dienende roode sandelhout, dat afkomstig is van *Petrocarpus Santalinus* Lf. en ook van *P. Indicus* Willd. (Zie SÂNÂ). Een onecht Javaansch sandelhout van veel

zwakker aroma komt van *Exocarpus ovatus* Bl., een boom, die op *Santalum* gelijkt en tot dezelfde plantenfamilie behoort. Nog andere planten, geenszins aan *Santalum* verwant, leveren aan den handel houtsoorten, die als sandelhout verkocht worden, omdat zij in uiterlijk of reuk daarmede eenigszins overeenkomen. Eene afbeelding en uitvoerige beschrijving van den echten sandelhoutboom komt voor in de Ind. Merc. 1897, blz. 1.

SANDELHOUT-EILAND. Zie SOEMBA.

SANDELHOUT-STAMBOEK. Zie PAARD.

SANDELWOOD. Zie PAARD.

SANDING of **SANDION.** Eilandje voor de Westkust van Sumatra, behoorende tot de Pageieilanden van de Mentawei-groep. Het ligt ongeveer 14 zeemijl in Zuidoostelijke richting van de Zuidpunt van Zuid Pagei en is door Europeesch kapitaal in cultuur gebracht. Het eiland is geheel met klapperbuinen bedekt. Merkwaardig is dat volgens W. Marsden (History of Sumatra, blz. 468) in 1769 hier een bezetting zou gelegen hebben van eenige soldaten onder commando van een officier, die echter binnen het jaar werd opgeheven, terwijl thans het eiland schijnbaar zoo gezakt is, dat wegens de branding het zelfs door kleine inlandsche vaartuigen meestentijds niet te bereiken is.

SANDORICUM INDICUM Cav. Fam. *Meliaceae.* Kĕtapi, Mĕlapĕngan, Sĕntoel (MAL.), Sĕntoel (JAV.), Katjapi (SOEND.). Hooge boom, op Java in het wild beneden 1000 M., verder in de meeste dorpen gekweekt als vruchtboom. De eenigszins donzige, fraai gekleurde vruchten bevatten binnen een dikke vruchtschil enkele pitten, die met een aangenaam zuur smakend vruchtmoes omgeven zijn. Het hout wordt voor planken en huisraad gebezigd, volgens sommigen ook voor meubels.

SANGA-SANGA. Plaats gelegen aan de Sanga-Sangarivier, rechterzijtak van de Mahakam, afdeeling Samarinda, residentie Z. en O.afd. Borneo. Heeft alleen beteekenis door de belangrijke petroleum productie daar ter plaatse.

SANGEANG. Eilandnabij de N.O. punt van Soembawa, ook wel Goenoeng Api genoemd. (Zie API).

SANGGA LANGIT (MAL. BATAV., SOEND.). Zie CASSYTHA.

SANGGAR. Landschap in de onderafdeeling Bima, afdeeling Soembawa, residentie Timor en Onderh. Zie SOEMBAWA. Een uitvoerige studie over de kartographie, geographie en geologie van dit landschap, dat den grooten vulkaan Tambora draagt, verscheen in het Zeitschrift für Vulkanologie, Bd. IV, 1918 blz. 85—192: J. J. Pannekoek van Rheden, Geologische Notizen über die Halbinsel Sanggar, met kaarten en platen.

SANGGAR (DOMPO)-BAAI. Kleine, open baai aan de Noordkust van Soembawa, t.O. de Tambora voor de kampong van dien naam. Ter reede liggen eenige ondiepten, overigens is de baai diep en schoon. Zie Zeemansgids deel V.

SANGGARAN AGOENG. Districtshoofdplaats in het landschap Koerintji (zie aldaar) van de residentie Djambi. De plaats was vroeger zetel van den controleur. Zij is gelegen aan den Noordoever van het Koerintji-meer, waar de Mĕrangin, linkerzijrivier van de Tĕmbĕsi, die naar de Batang Hari stroomt, het meer verlaat. Een weg loopt van hier langs de rivier stroomopwaarts naar Soengai Pĕnoeh, terwijl stroomafwaarts het paardenpad naar Bangko verbreed en verhard wordt tot grooten weg.

SANGGAROENG. (TJI) Rivier op Java, ontspringende aan de Z. helling van den Tjĕrimai, doorstroomt met in het algemeen O.-waartschen loop in ontelbare bochten het gebergte van het regentschap Koeningan (res. Cheribon), en wordt beneden de gelijknamige hoofdplaats door een in den rotssteen van den steilen oever uitgekapte waterleiding, de Soerakatiga, dienstbaar gemaakt aan de bevochtiging van verschillende sawahs. Na zich N.O.-waarts gewend te hebben, komt zij in een diepe, door het gebergte omsloten vlakte, breekt door de kloof van Mĕnantang en bereikt de vlakte van Losari, waar zij zich vereenigt met de Tji Tjangkolak, de grensrivier van een gedeelte van Cheribon en Tĕgal, tusschen welke residenties zij verder de grens vormt, tot zij bij den hoek van Losari in zee valt. Na de vereeniging met de Tji Tjangkolak wordt zij veelal Tji Losari genoemd (zie LOSARI (TJI). Voor de scheepvaart heeft zij geene waarde. Men neemt haar wel als grens aan tusschen de Soendalanden en het eigenlijke Java, wat echter niet geheel juist is (zie bij CHERIBON).

SANGGAU. Landschap, administratief behoorende tot de onderafdeeling Sanggau der afdeeling Pontianak van de residentie Westerafdeeling van Borneo, oppervlak ± 7552 K.M². Het grenst ten W. aan Tajan en Landak en Sambas, ten N. aan Sĕrawak en Sintang, ten O. en Z.O. aan Sĕkadau en ten Z. aan Mĕliau. Het rijk bevat het stroomgebied van de Sĕkajam rivier, die ontstpringt in het gebergte op de grens van Sambas, terwijl ze bij de hoofdplaats, eveneens Sanggau geheeten, in de Kapoeas uitmondt. De Sĕkajam telt talrijke zijrivieren, waarvan de voornaamste, de Mĕngkiang bij de kampoeng van dien naam zich met haar vereenigt. Voor grootere vaartuigen is deze rivier en hare zijtakken geheel onbevaarbaar. Het Zuidelijk deel des lands wordt door de Kapoeas doorstroomd. De bodem van Sanggau is in het midden en het Zuidelijk deel afwisselend laag en heuvelachtig. Hooge bergtoppen komen hier niet voor. Meer Noordwaarts wordt het terrein zeer geaccidenteerd en bergachtig (hoogste top de G. Boedoek, 950 M) om aan de gemeenschappelijke grenzen met Sambas en Sĕrawak in woeste bergreeksen met hooge en moeilijk beklimbare toppen te eindigen.

De bevolking bestaat uit Dajaks ten getale van ruim 28.000 zielen, ± 8500 andere inlanders (voornl. Maleiers) en 600 Chineezen. De Dajaks bewonen meer de bovenlanden, houden zich voornl. bezig met landbouw en inzamelen van boschproducten, waarin ze met de Maleiers handeldrijven, welke laatsten de artikelen uitvoeren. De Chineezen en Maleiers vinden veelal een bestaan in de goud- en diamantgraverijen, in mindere mate echter dan voorheen. Het landschap wordt bestuurd door een vorst, met den titel Panĕmbahan, verblijfhoudende te hoofdplaats Sanggau. Reeds in 1822 werd met dezen eene overeenkomst aangegaan, welke in 1833, 1847, 1855, 1860, 1882 vernieuwd werd; het laatste, thans geldende dateert van 13 Nov. 1909, goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. Besluit van 15 Jan. 1912 no. 76. Voor meerdere bijzonderheden, zooals plaatsbeschrijving en ethnographie, gelijk mede voor de geschiedenis van het landschap, wordt verwezen naar de hieronder vermelde bronnen.

Literatuur : H. P. A. Bakker. Het rijk

Sanggau, Tijdschr. Bat. Gen. dl. XXIX (1884); J. K. Enthoven, Bijdragen tot de Geographie van Borneo's Wester afdeeling 1903, blz. 574, vlg.; Bijl. Hand. St. Gen. 1911/12 no. 301—11; Kol. Verslagen.

SANGGAU. Onderafdeeling der afdeeling Pontianak van de residentie Westerafdeeling van Borneo. Zij staat onder het bestuur van een controleur B.B. met standplaats Sanggau en bevat de landschappen Sanggau en Tajan, zoomede het onder rechtstreeksch bestuur gebracht landschap Mĕliau. De bevolking telde ult. 1915 ± 65.900 zielen, waaronder een tiental Europeanen, ± 50.000 Dajaks, ± 13.000 andere inlanders, ± 1800 Chineezen.

SANGGOEL (SOEND.). Zie KONDÉ.

SANGGONA. Zie MUZIEK EN MUZIEK-INSTRUMENTEN.

SANGHJANG (JAV.). Zie JAVANEN. Deel II, blz. 217.

SANGI-EILANDEN. Groep van eilanden, Noordwaarts van de Minahasa, uitmakende de onderafdeeling Sangi-eil. der afdeeling Menado van de residentie Menado. Zij zijn gelegen op gemiddeld 125° 30′ O.L. tusschen 2° 4′ 30″ en ruim 4° 50′ N.B. De onderafdeeling wordt onderverdeeld in 5 landschappen: 1ste Kandhar Taroena (zie aldaar), 2de Manganitoe (zie aldaar), 3de Taboekan (zie aldaar), 4de Siaoe (zie aldaar) en 5de Tagoelandang (zie aldaar), die elk bestuurd worden door een radja met zijn mantri's nl. djoegoegoe's (tweede hoofden) en kapitan's laoet (negorijhoofden). De radja's en djoegoegoe's worden op voorstel van den Controleur door den Resident benoemd en ontslagen; hun macht en invloed is thans gering, doch gaf vroeger wel eens aanleiding tot knoeierij en willekeur. De eersten hebben bij contracten (zie daarvoor bij de verschillende landschappen) de opperheerschappij van het Gouv. erkend en zijn thans weinig meer dan bezoldigde ambtenaren. Bij benoemingen wordt dan ook tegenwoordig meer gelet op bekwaamheid dan op stand en aanzienlijke afkomst. De rechtspraak in burgerlijke gedingen over personen behoorende tot de eigenlijke bevolking der niet onder rechtstreeksch bestuur van het Gouv. staande landschappen berust bij de radja's met de mantri's. Strafzaken behandelt de „madjĕlis" (de radja is voorzitter, de mantri's zijn leden en alle besluiten, door die rechtbank geslagen, worden door den Controleur nagegaan). Zware straffen (w.o. de doodstraf) worden uitgesproken door den Rijksraad (Controleur, als vervanger van den Resident, voorzitter en de radja met zijn rijksgrooten leden). De voornaamste eilanden zijn: Sangi of Groot Sangi, met een bevolking van 60000 zielen, Siaoe met ongeveer 40000 bewoners en Tagoelandang met 7000 bewoners. Zij zijn zeer bergachtig en laten slechts een vlakke kuststrook van 1½ tot 2 K.M. breedte vrij; langs de stranden vindt men hier en daar moerassen. Op de eilanden Sangi, Siaoe en Roeang zijn werkende vulkanen, die meermalen groote verwoestingen hebben aangericht: op Sangi, de G. Awoe (zie AWOEH), op Siaoe eveneens de G. Awoe (zie bij SIAOE). De inl. bevolking der Sangi-eil. wordt onderscheiden in aanzienlijken (afstammelingen der radja's) en burgers (vroeger waren er ook slaven). De voornaamste voedingsmiddelen zijn: sagoe, batata, bĕtĕ, kiha, pisang en visch. Rijst wordt alleen door gegoeden en bij feestelijke gelegenheden gegeten. Met uitzondering van enkele Mohammedanen en een 600 Chineezen zijn de bewoners der Sangi-eil. allen Christenen. Landbouw is het hoofdmiddel van bestaan, de klappercultuur is een volkscultuur geworden (copra verkoop); vischvangst is nevenbedrijf. De notemuskaatteelt gaat achteruit, doordat de boomen door een ziekte zijn aangetast. De nijverheid bepaalt zich tot het vervaardigen van vaartuigen (zelfs kotters en kleine schoeners worden gemaakt), het smeden van werktuigen (o. a. peda's, patjoels enz.) en allerlei knutselwerk. De kunst van het weven en verven van stoffen (de z.g. kain koffo en tagósó) verdwijnt langzamerhand, doordat de uit de hand geweven koffostoffen (voor kleeding en versiering) verdrongen worden door de veel goedkoopere ingevoerde katoentjes. De handel is voornamelijk in handen van Chineezen. Ingevoerd wordt hoofdzakelijk: rijst, zout, petroleum, tabak, manufacturen, dranken (sterke dranken zijn verboden), weeldeartikelen enz.; de uitvoer bepaalt zich tot: copra, pala, foelie, rotan, haaivinnen, ebbenhout, ijzerhout en rotanmatten.

Literatuur: R. Neumann, Die Mission auf den Sangi Inseln (Evang. Miss. Mag. 1897); A. Pennings, Med. van de Talauer eilanden (Med. com. Sangir en Talauer eil. 1908); De Sangi en Talaud eilanden (Econ. geogr. 1912, 136); Extract uit brieven van een handelsman over de Minahasa en de Sangi en Talaud eil. (De Banier III, 1911); Mededeelingen van het bureau voor de bestuurszaken der Buitenbezittingen door het Encyclopaedisch bureau, aflevering II, 1912 bl. 5 t/m 82.

SANGI-EN TALAUDEILANDEN (Comité tot voorziening in de geestelijke behoeften van de gevestigde Protestantsche Christengemeenten op de). De zendingsposten dezer vereeniging zijn gevestigd op de navolgende eilanden A. Tagoelandang, een zendingspost; B. Siau, 2 posten; C. Groot-Sangi 4 posten; D. Salibaboe 1 post; E. Karakélang, 2 posten. Het officieele domicilie van het Comité is Amsterdam; het bureau is echter gevestigd in het gebouw der Ned. Zendingschool, thans te Oegstgeest. Zie verder ZENDING (Protestantsche).

SANGIANG. Zie HEIDENDOM. Deel II, blz. 88.

SANGIR. Rivier, rechter zijtak der Batang Hari (zie SUMATRA (Rivieren).

SANGIREESCH of Sangirsch is de taal van de Sangir-eilanden, van welke Groot-Sangir het voornaamste is. Op dit eiland wordt, met eenige plaatselijke verschillen, het hoofddialect gesproken; gewoonlijk wordt dat van het landschap Manganitoe als het standaard-dialect beschouwd, omdat het 't best bekend is. Siaoe, dat ten Z. van Gr. Sangir ligt, heeft een eigen dialect. Nog meer Z.lijk ligt Tagoelandang, waar eveneens een afzonderlijk dialect bestaat. Op de eilanden aan de N. kust der Minahasa wordt ook veel Sangireesch gesproken, daar zij hoofdzakelijk door Sangireezen worden bewoond.

Het Sangireesch behoort tot de Filippijnsche taalgroep; het is allereerst verwant met het Talaoetsch, het Bentenansch en het Bantiksch en vervolgens met de Minahassische talen, vooral met het Tonsea'-sch, voorts nog met de talen der Soeloe-eilanden en der Filippijnen.

Doordat het schoolonderwijs voor een groot deel in het Maleisch wordt gegeven en de Sangireezen veel in den vreemde zwerven, is de invloed van het Maleisch op het Sangireesch zeer groot. Door de voormalige Spaansche overheersching zijn er eenige Spaansche woorden in het Sangireesch gekomen; ook Ternataansche woorden ontbreken niet, daar de Sangireezen vroeger ook veel op Ternate kwamen.

Nevens de dagelijksche taal bestaan er van een aantal woorden omschrijvingen, verminkingen, oude synonjemen, die (vroeger meer dan thans) in gebruik waren op zee, waar men vele dingen niet bij hun waren naam dorst te noemen, om geen gevaren uit te lokken. Zulke termen heeten *Sasahara* of *Sasalili*.

Het klankstelsel van het Sangireesch biedt weinig opmerkelijks aan. De ẽ komt voor in geaccentueerde syllaben en als klinker der oorspronkelijke sluitm deklinkers, voor zoover deze niet afg vallen, maar klinkend gemaakt. Overigens is de ẽ tot *oe* of *o* geworden, zelden tot *i*.

Dat de palatalen niet voorkomen, is wat men verwachten kon in eene Filippijnsche taal. Ten opzichte der R-G-H-wet neemt het Sangireesch eene eigenaardige plaats in tusschen de talen der Filippijnen en die der Minahasa. De gewone vertegenwoordiger is *h* in het dialect van Manganitoe, *r* (met bilabiale uitspraak) in de andere dialecten van Gr. Sangir. Bij uitzondering vindt men *g*, den klank dien men regelmatig zou mogen noemen. Als eindsluiters kent het Sang. alleen de medeklinkers *ng* en *hamzah*; wanneer de consonantische sluiter niet tot *ng* cf, wordt, maar gespaard blijft, wordt hij klinkend gemaakt doordat hij met ẽ wordt uitgesproken.

De woordafleiding wordt bijna geheel beheerscht door de voorvoegsels, die in echt Filippijnsche veeltalligheid voorkomen. De deelwoordsprefixen die met *m* beginnen, hebben daarnevens een vorm met *n* (*mẽ-* en *nẽ-*, *ma-* en *na-*, enz.), die in het Praeteritum optreedt. Het Praesens kenmerkt zich door reduplicatie van den stam, de meervoudsvorm van het werkwoord door reduplicceering van het voorvoegsel. De eenvoudige stam met het *m*-prefix is Futurum, zoo ook die met het *oem*-infix. De gereduplicceerde stam met het infix *oem* is weder Praesens; de Praeteritum-vormer is *in*, dat in de *m*-prefixen gevoegd, tot *n* wordt afgeknot, en in de *oem*-vormen gevoegd, met *oem* te zamen tot *im* versmelt. In het Passief vormt het (instrumentale) prefix *i-* het Praesens (stam gereduplicceerd) en het Futurum (eenvoudige stam), *ni-*, of *-in-* het Praeteritum. Het suffix *-ang* heeft plaatsaanwijzende beteekenis.

Pronomina praefixa zijn in het algemeen vreemd aan de werkwoordsvormen in de Filippijnsche talen; daarom is merkwaardig een vorm met *takoe'* of *dakoe'* in den 1en pers. enkv., als nadrukkelijk naast de *i-* en *-ang*-vormen met pron. suff. *-koe*.

Het gebruik van het tusschenzetsel *oe* of *n* (beide vormen ontstaan uit *noe*, *anoe*) is uitgebreider dan in de talen der Minahasa, maar minder uitgebreid dan in de talen der Filippijnen.

Literatuur: A. J. F. Jansen, Vergelijkende Woordenlijst van talen en dialecten in de residentie Menado (hieronder Sangireesch en Talaoetsch in 150 woorden), Tijdschr. Bat. Gen., dl. IV, bl. 521-548 (1865); J. G. F. Riedel, Nederduitsch en Sangi-Manganitusch Woordenlijstje, Ibid., dl. X, bl. 375, vlg. (1867); Id., Enige Sangireesche verhalen en liederen, Batavia, Landsdrukkerij, 1868; Id., Bijdrage tot de kennis der talen en dialecten, gesproken op de eilanden Luzon, Panai, Balangingi, Solog, Sangi, enz., Verh. Bat. Gen., dl. XXXIII (1868); Id., Beschrijving van de uitbarsting van den Awuh Taruna, in Sangwsch dialect, Tijdschr. Bat. Gen. dl. XVI. bl, 91—95 (1867); Clara W. J. Seller, Vertaling van den Heidelbergschen Catechismus, Leiden, Brill, 1891; Id., Vert. v. d. Lutherschen Catech., Ibid., 1891; Id., Twee en vijftig geschiedenissen uit het Oude Testament, Ibid., 1890; Id. uit het Nieuwe T., Ibid. 1891; Id., Vertalingen van de vier Evangeliën en de Handelingen d. Apostelen, Ned. Bijbelgenootschap, 1889—1896; Id., Christel. Almanak, 1893 en volgende jaren; Id., Vert. v. Bunyan's Christen's Reize naar de Eeuwigheid, Leiden, Brill, 1898; N. Adriani, Sangireesche Spraakkunst, 1893; Sangireesche Teksten, met vertaling en aanteekening, uitgegeven door N. Adriani, Bijdr. K. I. 5, VIII (1893), bl. 321—440; 5, IX (1894), bl. 1—168; X, bl. 386—449, 461—524((ook als afzonderlijk boekdeel uitgegeven, Den Haag, Nijhoff, 1894).

SANGIREESCHETALEN. Zie SANGIREESCH.

SANGIRSCH. Zie SANGIREESCH.

SANGKAPOERA. Hoofdplaats van het eiland en de afdeeling Bawéan (zie aldaar), tot de residentie Soerabaja behoorende. De plaats, aan de Zuidkust van een ruime baai, heeft ongeveer 4000 inwoners, waaronder enkele Europeanen. Het in 1801 gebouwde fort is sedert lang gesloopt; op de plaats waar het stond, is de woning voor den civielen gezaghebber opgericht. Sangkapoera heeft geregelde verbinding per stoomschip met Soerabaja en Singapore.

SANGKÊT SANGKÊTAN (JAV.). Zie MOSCHOSMA.

SANGKOEBAH (JAV.). Zie PLANTAGO.

SANGKOELIRANBAAI is de N.Z.-loopende, tamelijk diepe, verwijde mond van de gelijknamige en verscheidene andere rivieren op de Oostkust van Borneo, ten Westen van hoek Mangkalihat. De Oostkust der niet breede baai is heuvelachtig, de Westkant laag en beide zijn zwaar begroeid. Op den laatsten ligt de roode rotspartij Tanah Mérah, tot welke het koraalkustrif in de baai dringt, daarbinnen volgt langs den wal een modderbank, waarop eenige eilandjes liggen, waaronder de steile, roode rots Sirrih. Aan den linkeroever der rivier ligt de kampoeng Godang, het vaarwater daarheen heeft eenige losliggende gevaren. Het eiland Miang Kêtjil, aan den Z.W. hoek der baai, loopt met hoog water groo endeels onder en is bedekt met rizophoren; Miang bêsar, daarbuiten, is een zwaar begroeid koraaleiland met een rand kustrif. De verticale waterbeweging is zwak en overheerschend dubbeldaagsch. Zie Zeemansgids deel IV.

SANGLIR (JAV.). Zie GAULTHERIA LEUCOCARPA.

SANINTÉN (SOEND.). Zie CASTANEA ARGENTEA.

SANRABONÉ. District der onderafdeeling Takalar (zie aldaar) van de afdeeling Soenggoe-Minasa, gouv. Celebes en Ond.

SANSEVIERA ZEYLANICA Willd. Fam. *Liliaceae*. Lidah boewaja (MAL.). Kruidachtige

plant, met lange, vleezige, witgevlekte, rechtopstaande bladeren, waaruit men in Br.-Indië een zeer sterke vezel bereidt (*Bowstringhemp*). De plant is vermoedelijk uit Afrika afkomstig, waar nog meer soorten van *Sanseviera* in het wild voorkomen. In Ned.-Indië wordt deze plant nog niet in het groot gekweekt. Het is een trage groeier.

SANSKRIT. In ruimeren zin is dit de meest gangbare benaming van de oude taal der Arische Indiërs, met inbegrip van het dialect der Weda's; in meer eigenlijken zin is de benaming toepasselijk op de taal der klassieke letterkunde in het na-Wedisch tijdperk, eene taal die, langnadat ze opgehouden had de gewone volkstaal te zijn, als schrijftaal zich tot in den nieuwen tijd handhaafde en nog heden ten dage in Indië de plaats inneemt, die het Latijn weleer in Europa bekleedde. Hoewel reeds eenige eeuwen vóór het begin onzer jaartelling zich uit het Oudindisch jongere dialecten ontwikkeld hadden, welke men als Prâkrita's, d. i. gewone volkstalen, bestempelt in tegenstelling tot het Sanskrit, d. i. de beschaafde taal, bleef deze laatste bij de verbreiding der Indische beschaving in vreemde landen den boventon voeren. De groote invloed, dien het Sanskrit op verscheiden talen van niet-stamverwante volken heeft geoefend, is zoo niet geheel, dan toch grootendeels toe te schrijven aan de omstandigheid, dat het de taal was eener ongemeen rijke gewijde en profane letterkunde, zoowel van de Brahmanistische Indische secten als van de Noordelijke Boeddhisten. In de talen van den Indischen Archipel openbaart zich die invloed door de menigte van aan het Sanskrit ontleende woorden. Rijk aan zulke woorden zijn vooral het Javaansch, Maleisch, Balineesch, Soendaneesch, Madoereesch, Tagalog, doch ook de overige talen bezitten een grooter of kleiner aantal van aan het Sanskrit ontleende benamingen. Op de spraakkunst der Indonesische talen heeft het Sanskrit geen invloed geoefend. In de grootere Javaansche, Maleische en Bataksche woordenboeken, alsook in het Kawi-Balineesch Woordenboek vindt men den oorsprong der aan het Sanskrit ontleende woorden meestal behoorlijk opgegeven.

SANTALUM ALBUM L. Fam. *Santalaceae*. Sandelhout (SUND.), Tjêndana (MAL.), Haoe mêni (TIM.). Lage boom, op Java alleen in het uiterste Oosten in het lage land, verder bekend van Celebes, Madoera, enkele van de kleine Soenda-eilanden, Timor. Op vele plaatsen is de boom bijna geheel uitgeroeid. De boom wordt gekapt om het kernhout, dat bij droog worden een aangenamen geur verkrijgt. Deze geur is het gevolg van de aetherische sandelhoutolie, die een belangrijk geneesmiddel tegen venerische ziekten is. Ook wordt de olie in de parfumerie gebruikt. Het hout komt voornamelijk van Timor, maar de productie is sterk aan het afnemen.

SANTAN (MAL.), Santên (JAV., SOEND.), Oesam (BATAV. MAL.). Het geraspte kiemwit van rijpe klappernoten, dat tot bereiding van verschillende spijzen gebruikt wordt.

SANTÊN (KAJOE) (JAV.). Zie ODINA.

SANTO. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SANTRI. Leerling van een school voor godsdienstonderwijs (vgl. PÊSANTRÊN). Ook algemeene benaming ter aanduiding van personen, die zich min of meer ijverig toeleggen op naleving van de geboden van den Islam (vgl. ISLAM, III, c).

SAOESOE. Zelfbesturend landschap in het Zuidwestelijkst gedeelte der Tomini-Bocht, behoorende tot de onderafdeeling Parigi (afdeeling Midden-Celebes) (zie aldaar) der residentie Menado, met een bevolking van ruim 400 zielen, allen Mohammedanen, onder het bestuur van een zelfbestuurder met den titel van Maradika; zij houdt zich bezig met de teelt van rijst en mais, zoomede met de inzameling van boschproducten (vooral ook veel uitvoer van goed timmerhout) en als takken van nijverheid worden de bereiding van zout en het kloppen van boombast (foeja) genoemd (Med. Enc. Bur. II bl. 164, 165 en 173).

SAOESOE'SCH. Zie TORADJA TALEN.

SAPANHOUT. Zie CAESALPINIA SAPPAN.

SAPANTI. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SAPAR, d. i. de 2e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER- EN GEDENKDAGEN, A.

SAPARANTOE (JAV.). Zie SINDORA SUMATRANA.

SAPAROEA. Eiland in de Banda-zee, tusschen 128° 32′ 50″ en 128° 43′ 40″ O.L. en 3° 29′ 50″ en 3° 38′ Z.B. gelegen, behoorende tot de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Amboina (residentie Amboina). Het wordt door twee inhammen, een aan de Noord- en een aan de Zuidzijde, in twee schiereilanden verdeeld, welke door een landengte van ongeveer een half uur gaans met elkaar zijn verbonden. Het eiland is bergachtig, doch het gebergte vormt geen aaneengesloten geheel. Een der hoogste bergen, de Booi, stijgt nabij den hoek van dien naam steil uit zee op; hij is ongeveer 320 M. hoog. Aan de Westkust verheft zich de Massa (251 M.). Langs die kust vindt men eene lage strandvlakte met klapperboomen begroeid. Het N.O. deel van het eiland is langs de baai van Toehaha zeer laag en vlak. Noemenswaardige rivieren worden er niet gevonden; alleen de Wae Ila, die in den Noordelijken inham uitmondt, kan over een kleine uitgestrektheid met prauwen worden bevaren. De bevolking woont in verschillende kampoengs langs het strand en bestaat voor het grootste deel uit inlandsche Christenen. Het voornaamste voortbrengsel zijn de kruidnagelen; sagoe is wel voorhanden, maar niet voldoende voor de behoefte en wordt veel van Ceram aangevoerd. De grootte bedraagt ± 128 K.M².

SAPAROEA. Onderafdeeling van de afdeeling en residentie Amboina, bestaande uit het gelijknamige eiland en de eilanden Haroekoe en Noessa Laoet en enkele daaromheen gelegen eilandjes. Zij zal in het geheel ± 13.000 zielen tellen, voor het meerendeel inlandsche christenen.

SAPAROEA. Hoofdplaats der gelijknamige onderafdeeling, aan de Zuidkust van het eiland van dien naam, tevens standplaats van den controleur. Zij maakt met de Westelijk gelegen nêgêri Tiouw een geheel uit en behalve een kerk en school vindt men er nog de ruïne van het fort Duurstede; bovendien is hier een afdeeling van de Ambonsche schutterij. Ook is er een hulpprediker gevestigd. Niet ver van het strand is in 12 vademen water een goede ankerplaats. Door den opstand in 1817 heeft Saparoea een treurige ver-

maardheid gekregen, maar sedert is de rust nimmer weder op zoo ernstige wijze verbroken. (vgl. Van der Kemp, Nadere meded. o. d. opstand van Saparoea in 1817, met kaart; in Bijdr. Kon. Inst. Dl. 69 (1913), blz. 1).

SAPAROEASCHE SCHOOL. Zie ONDERWIJS, Deel III, blz. 95.

SAPÈ. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SAPÈ(STRAAT), tusschen de Oostkust van Soembawa en het hooge eiland Komodo, is ruim 20 K.M. breed, door de verlichting te allen tijde veilig te bevaren en biedt, voor de vaart om de Noord, voordeelen aan boven straat Alas. De Oostkust van Soembawa is sterk verbrokkeld en heeft tallooze kleine baaien, zij is in het N.W. gedeelte der straat laag, behoudens het middengedeelte, waar het bergland de kust nadert en de hoeken rotsig zijn; de Z.O.punt van Soembawa wordt gevormd door een hoog, bergachtig schiereiland, waarvan alle afstekende hoeken aan de N. en O.kanten loodrecht uit het water oprijzen. De kust daalt, behalve aan den N.W.hoek der straat, steil af naar een onderzeesch plateau met zeer uiteenloopende diepten, dat bijna de geheele straat beslaat en door een zeer smalle geul, met meer dan 200 M. diepte, wordt gescheiden van het plateau, waarop Komodo ligt. Buiten het eerste ligt, door een breede, zeer diepe straat gescheiden van de N.O.punt van Soembawa, het groote, hooge, aan alle kanten steil uit zee oprijzende eiland Sangeang, een vulkaan met dubbelen top en steil afvallende, onbegroeide Oosthelling terwijl de Zuidzijde flauwer afvalt en in een strandvlakte overgaat. Op het plateau vindt men, aan de N.O.punt, het hooge, zeer grillig gevormde, aan alle zijden door diepe baaien ingesneden, grootendeels met alang-alang begroeide eiland Banta met een platten top en steile kusten. Z.O. daarvan een hoog, spits, kaal rotseiland en, beO. het schiereiland aan de Z.O.punt van Soembawa, eenige kleinere, hooge rotseilanden, van welke het bergachtige Kelapa, met eenige steile rotsen Z.W. daarvan, het grootste is. Tusschen de N.O.punt van het schiereiland en Banta liggen, in het Westgedeelte der straat dat gewoonlijk bevaren wordt, hooge, steile rotseilandjes en enkele gevaren. Het bergachtige Komodo, zonder kenbare toppen, is even grillig van vorm en verbrokkeld van kust als de Oostkust van Soembawa en Banta, de Zuid- en Westkusten zijn hoog en steil, alleen achter in enkele baaien vlakker met een rand koraalkustrif, de uitspringende hoeken zijn alle rotsig en veelal omgeven door losse steenen. Onder deze valt de hooge, suikerbroodvormige hoek Letoetoh op. Vóór de Zuidkust ligt een groot, zeer steil rotseiland met kleinere, losliggende steenen en aan de Z.W.punt het kale, onbegroeide Langkoi (Schoorsteeneiland) met een zeer kenbaren, langen, smallen kam. Vooral de Zuidkust toont tot belangrijke hoogte sporen van het geweld, waarmede de zee de kust, vooral in den Z.O.moesson, beukt. Vóór de Westkust liggen, tot in de zeer diepe geul tusschen Komodo en Banta, enkele zeer steile tot zuilvormige rotseilandjes.

De Z.O.moesson staat van April tot October door, het krachtigst in Juli en Augustus en kenmerkt zich door zijn groote droogte. Er waait dan voortdurend, doch overdag het meest doorstaand, een krachtige Z.lijke tot Z.O.lijke wind, welke een hooge deining en onstuimige zee veroorzaakt, die op alle ondiepere plekken branding veroorzaakt, vooral als de stroom tegen den wind in trekt. November en December zijn kenteringmaanden, waarin het eigenlijk alleen een weinig kalm is in de straat. Ook in den Westmoesson staat er zee en deining, de kentering van dezen naar den Oostmoesson is kenmerkend door bijzonder mooi helder zicht. In straat Sapè staat een fel tij, dat zelfs in diep water zware stroomrafelingen veroorzaakt. De vertikale waterbeweging is overheerschend dubbeldaagsch, het verval bedraagt hoogstens 1,5 M. Zie Zeemansgids deel V.

SAPÈKÈN. Zie SÈPÈKÈN.

SAPI (JAV., SOEND.) Zie RUND.

SAPI ALAS (JAV.), Sapi Leuweung (SOEND). Zie BANTÈNG.

SAPINDUS RARAK D. C. Fam. *Sapindaceae*. Lêmoeran (MAL.), Lêrak, Wêrak (JAV.), Rêrêk (SOEND.). Zeer groote boom, in het wild en aangeplant, op Java tot 1500 M. boven zee. Het hout is niet geschikt als bouwhout. De bast en de vruchten bevatten veel saponine, zoodat ze onder den naam van zeepnoten (boewah saboen, MAL.), gebruikt worden om te wasschen. Vooral het hoofdhaar wordt er mee gewasschen, maar men beweert, dat het op den duur de haren doet uitvallen. Met succes zijn de vruchten gebruikt om er schurft mee te bestrijden. De saponine der vruchten doet ze verder een middel zijn om ongedierte te dooden en om visschen te bedwelmen.

SAPIT-OEDANG. Zie RADJA-OEDANG.

SAPIUM INDICUM Willd. Fam. *Euphorbiaceae*. Goerah (MAL). Een boom, die aan of nabij het strand voorkomt, in het bezit van vergiftig melksap. De vruchten, vooral de onrijpe, zijn een vischvergif en worden ook als zoodanig gebruikt.

SAPIUM SEBIFERUM Roxb. Kleine boom of heester van China, in de tropen veel geculiveerd, naar het schijnt, tegenwoordig niet op Java, doch daar verwilderd bij Batavia. De vetlaag om de zaden wordt in de Europ. industrie gebruikt om er kaarsen en zeep van te maken. De zaden bevatten een drogende olie. De boom heet wel Chineesche talkboom.

SAPOEDI(STRAAT), tusschen de Oostkust van Madoera en Sapoedi; is nagenoeg 14 K.M. breed en matig diep, zij is verlicht en wordt druk bevaren. Vóór de Oostpunt van Madoera ligt het steenachtige Gilijang, dat een steile Oostkust en aan de Z.O.punt een nagenoeg loodrechten, 20 M. hoogen rotswand heeft, meer naar buiten neemt de diepte geleidelijk toe. Sapoedi is heuvelachtig en heeft een, op ongelijken afstand van de kust gelegen, ringvormige heuvelrij, welke op vele plaatsen geleidelijk naar het strand afdaalt; langs dit eiland loopt een zeer smal, droogvallend koraalkustrif, dat steil afvalt naar de straat. BeZ. Gilijang liggen de steile, gedeeltelijk droogvallende, uit korsal bestaande Tembagariffen, het eenige gevaar in de schoone straat.

In den Westmoesson is de wind overwegend W.N.W. en de stroom om de Zuid het sterkst, in den Oostmoesson staat de wind meestal stijf uit het Z.Z.O. door en is de stroom om de Noord het krachtigst. De vertikale waterbeweging is overheerschend enkeldaagsch en loopt uiteen van ruim 2 M. tot enkele dm. Zie Zeemansgids deel III.

SAPOEDI-ARCHIPEL. Groep van een 13-tal

eilanden beoosten Madoera; maakte vroeger een afzonderlijke contrôle-afdeeling uit, doch vormt thans administratief een district van de contr. afdeeling Kangéan, afdeeling en regentschap Soemĕnĕp, residentie Madoera en is verdeeld in de onderdistricten Gajam en Djoengkat, waarvan het eerste — onder den wedono — het hoofdeiland Sapoedi omvat en het tweede — onder een ass. wedono — uit eenige kleinere eilanden bestaat, waarvan Raäs en Goa Goa (zie onder die namen) de voornaamste zijn. Het district telt 28 desa's en ruim 50.000 inwoners.

Het hoofdeiland Sapoedi met een oppervlakte van ongeveer 159 K.M². is een kaal heuvelland; de vrij dichte bevolking bestaat uit Madoereezen, sterk vermengd met Balineesche, Makassaarsche en Boegineesche elementen. Veeteelt, handel en visscherij vormen de voornaamste middelen van bestaan; de veestapel is zeer belangrijk en er is een druk verkeer met Soemĕnĕp, Panaroekan en Bali. Het districtshoofd is te Gajam gevestigd (zie aldaar). Te Trèboeng op de uiterste Noordwestpunt van het eiland bevindt zich een kustlicht, dat de drukbevaren zeestraat Sapoedi verlicht.

SAPOELOE. District van de contrôle-afdeeling Noord-Bangkalan, regentschap en afdeeling Bangkalan, residentie Madoera; met een oppervlakte van ruim 264 K.M²., 3 onderdistricten en 49 desa's. Er is veel veehandel en veeuitvoer. De wedono woont in de gelijknamige, aan den verkeersweg van Bangkalan over Arosbaja naar Kĕtapang gelegen desa, waar zich tevens een gouvernements-pasanggrahan bevindt.

SAPOELOEH BOEAH BANDAR, de vermaarde „Tien Havens" van Sumatra's Westkust, ten Z. van Painan en alle in de afdeeling Painan gelegen: 1. Batang Kapas, 2. Talouk, 3. Taratak, 4. Sirantih, 5. Amping Parak, 6. Kambang, 7. Lakitan, 8. Palangai, 9. Soengai Toenoe, 10. Poenggasan (zie ook BALAI SALASA en INDRAPOERA).

SAPOERAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de gelijknamige contrôle-afdeeling, regentschap en afdeeling Wonosobo, residentie Kedoe; met eene oppervlakte van 407 K.M². Het district is gelegen tegen de Z.W. helling van den Soembing en in het daaraangrenzend deel van het Zuidelijk voorgebergte, telt 69 desa's en is verdeeld in 3 onderdistricten. Op het einde van 1905 bestond de bevolking uit een 20-tal Europeanen, enkele Chineezen en ruim 57.000 inlanders. In dit district ligt het hoofdetablissement van de theeonderneming Bagĕlĕn.

SAPOTILLE. Zie ACHRAS SAPOTA.

SAPRAN (VULG. MAL.). Zie SAFFRAAN.

SAPROSMA ARBOREUM Bl. Fam. *Rubiaceae.* Kajoe tahi (MAL.), Sĕmboekan (JAV.), Kahitoetan (SOEND.). Heester of kleine boom, die bekend is om den doordringenden faeceliënstank, die bij het aansnijden van stam of takken ontstaat. Nog een paar andere soorten van de familie der Rubiaceeën hebben die eigenschap en dragen dezelfde inlandsche namen.

SARAB. Naam door de Papoea's van Lobo aan de echte karĕtschildpad *Chelonia imbricata* L.) gegeven (zie onder SCHILDPADDEN, fam. *Chelonidae* II. B. 3., onder KRUIPENDE DIEREN en onder PĔNJOE).

SARADAN (JAV., SOEND.). Zie FLACOURTIA RAMONTCHI.

SARAGI. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SARAK. Verbastering van het Arabische *sjar'*, d. i. de Moslimsche wet (vgl. ISLAM, II, c).

SARANGAN. Rivier, die op den Bandahara ontspringt en geheel door het Noorden van het gouvernement Oostkust van Sumatra stroomt. Onder den naam van Langkat (zie aldaar) komt ze beneden Tandjoengpoera in de straat van Malaka uit.

SARANGAN (JAV.). Zie CASTANEA ARGENTEA.

SARCOCEPHALUS CORDATUS Miq. Fam. *Rubiaceae.* Bangkal (MAL. MOL.), Kajoe mas (MAL. MENADO), Gĕmpol (BATAV. MAL., JAV.), Klĕpoe pasir, Lampajan (JAV.), Djabon (SOEND.). Vrij hooge en dikke boom, vooral in het Oosten van den Archipel, op Java tot op 1300 M., maar meest in de vlakte voorkomend. Het hout wordt bij voorkeur gebruikt voor de handvatten der padi-snijmesjes.

SARCOCEPHALUS UNDULATUS Miq. Bangkalan, Bangkal pĕrampoean (MAL.), Mamelen (AMBON.). Boom van Malaka, Sumatra en Borneo, misschien identiek met de vorige soort. De zure, bitterachtig smakende bladeren worden rauw gegeten en gebruikt als wikkelblad voor een vischspijs. De vruchten zijn zuur en wrang en worden zeer zelden gegeten.

SARCOLOBUS SPANOGHEI Miq. Fam. *Asclepiadaceae.* Pĕlĕr kambing (MAL.), Lakambing Lĕkambing (JAV.), Gonggom (SOEND.), Walikambing (JAV., SOEND.), Olakambing (O.-JAV.). Klimmende heester van de kuststreken, met vuilgele bloemen en hartvormige bladeren. De wortel en de bast bevatten het zeer vergiftige sarcolobide; fijngepoederd worden ze daarom gebruikt om dieren te vergiftigen. Ook de zaden schijnen zeer vergiftig te zijn.

SARI KOENING (SOEND.). De gedroogde en tot een poeder gemalen bloemkronen van *Schima Noronhae,* in den medicijnhandel in gebruik. In O.-Java heeten aldus de bloemen van *Calophyllum Inophyllum.*

SARI KOEROENG. De nog gesloten bloemknoppen van *Mesua ferrea,* in den inlandschen drogerijenhandel in gebruik.

SARI MEKAR. De geopende bloemen van *Mesua ferrea,* in den inlandschen drogerijenhandel in gebruik.

SARI MOERNI. De welriekende meeldraden uit de bloemen van *Mesua ferrea,* in den inlandschen medicijnhandel in gebruik.

SARI POETIH. Zie DJAMOER.

SARI TJANGKOK. De van de meeldraden beroofde fijngestampte bloemen van *Mesua ferrea,* in den inlandschen medicijnhandel in gebruik.

SARI TOMBONG. Zie DJAMOER.

SARIAWAN (MAL., SOEND.) srijawan (JAV.). Zie SPRUW (INDISCHE).

SARIAWAN (KI) (SOEND.). Zie SYMPLOCOS ODORATISSIMA.

SARIBOE (MAL.). Zie LIVISTONA.

SARIBOE DOLOK. Nederzetting in de afdeeling Simĕloengoen en de Karolanden van het gouvernement Oostkust van Sumatra, gelegen aan den voet van den Singgalang, die zich op den Noordoever van het Toba-meer verheft. Oorspronkelijk was de plaats van weinig beteekenis, maar weldra trok het frissche en gezonde klimaat

als gevolg van de groote hoogte, waarop de plaats ligt, de aandacht (jaarlijksche regenval 1883 m.M.). Door haar ligging tusschen de Karo- en de Timoerlanden werd zij met de opkomst van deze streken een belangrijk centrum. Wegen voeren o.a. 1o. naar Kaban Djahé (37 K.M.), waar aansluiting wordt verkregen met den weg naar de Alaslanden en dien over Arnhemia naar Medan; 2o. rechtstreeks over Loeboek Pakam naar Medan; 3o. Oostwaarts naar Pématang Siantar met een zijweg naar Poerba Sariboe aan het Toba meer. Sariboe Dolok werd dan ook de hoofdplaats van de afdeeling en als zoodanig zetel van den assistent-resident. Sedert 1912 is de zetel van het bestuur verplaatst naar de tegenwoordige hoofdplaats Pématang Siantar, omdat in het Simeloengoensche de Europeesche cultures een hoogere vlucht hadden genomen.

SARIKAN (AKAR) (MAL.). Zie SPATHOLOBUS FERRUGINEUS.

SARÈKAT ISLAM. Ontstaan. De bakermat dezer nationaal-democratische Inlandsche vereeniging ligt in de volkrijke wijk Lawéjan te Soerakarta, het centrum van batik-bedrijf. Hier heeft de inheemsche was- en kleur-sierkunst ruime productiviteit gekregen door hare levenssappen te deelen met den Inlandschen handel. In de economische geschiedenis der batik-industrie komen twee perioden voor, welke van invloed zijn geweest op hare bedrijfszekerheid. In de eerste, omstreeks het midden der vorige eeuw, werd haar geduchte concurrentie aangedaan door de Europeesche chitsen-fabrikatie. Daaraan wisten de nijveren het hoofd te bieden met behulp van het oer-kapitaal, waardoor het eerste proces, het was-schilderen, kon worden versneld: de metalen stempel verving de vaardige artisten-hand. Toch was de nijverheid in een afhankelijke positie geraakt. Engelands en Amerika's vrije en Nederlands kunstmatig gesteunde concurrentie had de Javaansche weef-nijverheid doodgedrukt; de grondstof, het wit-goed, moest uit den Chineeschen tusschenhandel worden verkregen. Ten tweedemale onderging het bedrijf een technisch-economische transformatie, toen omstreeks het eind der vorige eeuw het tweede arbeidsproces, het kleurwasschen der met was beschilderde doeken, sneller en goedkooper kon geschieden middels aniline-kleurstoffen. De afhankelijkheid van den Chineeschen tusschenhandel was daardoor grooter, en de economische strijd tusschen de concurrenten in het batikbedrijf van ander ras steeds meer een ongelijke geworden.

Toch bleven de tegenstanders op commercieel terrein in de beste sociale verstandhouding leven. Psychologisch verklaarbaar, waar beide groepen van handelaren in deze omgeving van gepronon-ceerd autoriteitsleven in sociaal-rechtelijk opzicht al even weinig in tel waren. Dit zou veranderen, toen in 1911 tijdens de staatkundige gebeurtenissen in het Hemelsche Rijk, een beroering over de Chineesche gemeente vaardig werd, welke tot buitensporigheden leidde. De houding der ultra-democratische immigranten, de sociale positie, die de Chineesche gemeente bezig was in eendrachtig handelen te veroveren, het moderniseerings-proces, dat zij, bezield door nationalistische gevoelens, in snel tempo onderging, waren een openbaring voor alle lagen der Javaansche maatschappij.

Deze was reeds in zachte deining geraakt; vage nationalistische denkbeelden waren tot haar doorgedrongen. De impulsieve geestesstrooming, zich plots openbarende in- en weer uitgaande van het eerste „Javanen-Congres" van October 1908, had den maatschappelijken toestand, ook in de Vorstenlanden beinvloed. De oprichting van Boedi Oetámá onder den prikkel der Westersch-intellectueele beschaving, beteekende dat andere bestanddeelen der maatschappij uit den toestand van apathische berusting waren ontwaakt. De handelsaristocratie in dit oer-Javaansch milieu, meer en meer bewust wordende van de gemeenschappelijke verhouding, waarin zij staat tegenover de haar ook in sociaal-rechtelijk opzicht over het hoofd groeiende concurrenten van ander ras, besefte dat zij hare kracht kon verhoogen door economische aaneensluiting. De handels-naijver zou allengs tot vijandschap overslaan!

Aanleiding tot het vormen van een actie-organisatie gaven intusschen unfaire handelspraktijken van enkele Chineesche leveranciers van batik-grondstoffen, die slechte waar hadden geleverd voor goed geld. Met de oprichting van een Inlandschen handelsbond zou tevens een boycot op touw kunnen worden gezet tegen dergelijke personen. De oprichter van de Sarèkat Dagang Islamijah van Batavia (1909) en van de Sarèkat Dagang Islam te Buitenzorg (1911), zekere Radén Mas Tirtá Adisoerjá, hoofdredacteur der Medan Prijaji, een Solonees van huis uit, werd in den arm genomen om den bond technisch te formeeren en daarvoor in de pers stemming te maken. De godsdienstig-economische leiding der organisatie was en bleef in handen van den stichter Hadji Samanhoedi, groothandelaar in batiks te Lawéjan. Tirtá Adisoerjá ondernam, na het reglement voor den bond in elkaar te hebben gezet, propagandareizen, o.a. naar Soerabaja, en deed toen, ook in de pers, voorkomen alsof de „Sarèkat Dagang Islam" te Solo een afdeeling was van de gelijknamige, door hem gestichte vereeniging te Buitenzorg. Als orgaan der nieuwe vereeniging werd bij een Europeesche firma te Djogja een blad uitgegeven, Sarotámá geheeten, waarvan slechts enkele proefnummers verschenen. Toen den uitgever bleek dat de hoofdredacteur, genoemde Tirtá Adisoerjá, zijne geldelijke verplichtingen niet nakwam, werd de verdere uitgifte gestaakt. Het vereenigingsbestuur brak daarop zijne relaties met den hoofdredacteur af en liet het blad verder te Solo drukken. Naast de *commerciele* factor, welke de vereeniging bij de oprichting sterk heeft beheerscht, vroeg de *religieuse* al dadelijk de aandacht. De aanduiding van den bond als een Islamitische had evenwel niets te maken met het motief tot aaneensluiting. Bedoeld als tegenstelling met andere nationaliteiten, die men uit de vereeniging wilde weren, was de Islam-idee het symbool van maatschappelijke eenheid, van groote propagandistische waarde, zoowel voor de verdediging van het onaantastbaar gemeenschappelijk bezit, als voor de bevestiging en uitbreiding der organisatie voor niet-religieuze doeleinden. Van den Islam als dubbelbegrip werd uiteraard partij getrokken door orthodoxe elementen der Mohammedaansche gemeente, om den door de practijk des levens, ook in de Vorstenlanden, verslappenden geloofsijver aan te wakkeren. Deze nu zuiver-godsdienstige invloed kon met succes worden aange-

wend toen de, door de pers opgeblazen zendingspolitiek de gemoederen in beroering had gebracht. De beschouwingen daarover bij de begrootingsdebatten en de krenkende uitlatingen van enkele Kamerleden over het geloof van het Javaansche volk hadden het hunne bijgedragen om de scherp gehekelde pasar- en zondag-circulaires van 1910 weer in de herinnering terug te roepen, en in verband met de zendings-actie in de Vorstenlanden, de geloovigen tot waakzaamheid aan te sporen. Er was intusschen iets geheimzinnigs in de wijze van toetreding tot den bond, welke ook het plaatselijk bestuur tot waakzaamheid noopte. De leden moesten een geheimen eed afleggen, waarbij onder indrukwekkende formaliteiten werd gezworen zich volkomen te zullen onderwerpen aan den wil van het bondsbestuur, en onderling hulp en bijstand te zullen verleenen. Het karakter van geheim genootschap had de bond gemeen met een kort te voren opgerichte Chineesche vereeniging ter plaatse, welke met hare tegelijk in het leven geroepen Javaansche zuster-vereeniging op sociaal terrein werkzaam was. De actie-organisatie der Sarèkat werd voortgezet door opneming van een groot aantal leden, en uitte zich in het boycotten van Chineezen, die het onderste uit de kan wilden hebben. Doch ook op duidelijker wijze zou blijken, dat het solidariteitsgevoel was aangewakkerd. Om de nietigste persoonlijke redenen hadden volksoploopen en straatrelletjes plaats, gericht tegen Chineezen, van wie niets meer kon worden geduld. Die vijandige stemming werkte aanstekelijk ook op de niet tot den bond toegetredenen. Waar de Sarèkat op het Soesoehoenans gedeelte der hoofdplaats was opgericht, moesten de ingezetenen van het Mangkoenegarans stadsdeel uit traditioneel antagonisme niets van toetreding weten. Toch kon een groep manschappen, van het M. N. legioen de verleiding niet weerstaan om ook eens van hunne vijandige gevoelens tegen Chineezen te doen blijken. Daar door dergelijke excessen was gebleken dat het vereenigingsbestuur niet bij machte was het groote aantal leden in de hand te houden, besloot de Resident van Soerakarta op 10 Augustus 1912 de vereeniging als gevaarlijk voor de openbare rust en orde te schorse , met verbod van vergaderingen te houden of nieuwe leden aan te werven. Onmiddellijk daarop werd huiszoeking gedaan bij de voornaamste bestuursleden, zonder dat voor de vereeniging compromitteerende schriftuven konden worden gevonden. Den 26en d.a.v. werd de schorsing opgeheven, onder mededeeling dat de statuten, die de vereeniging had ingediend, moesten worden gewijzigd in dien zin dat alleen ingezetenen van het gewest Soerakarta lid kunnen worden, en dat een behoorlijke geldelijke contrôle wordt ingesteld.

Het *statutair reglement*, blijkens het slot ervan vastgesteld op 9 November 1911, en goedgekeurd door R. M. Tirtâ Adisoerjâ, zegt in een voorwoord: „Het zal een ieder wel bekend zijn, „dat de huidige tijd wordt aangemerkt als het „tijdperk van vooruitgang. Onze leus moet thans „zijn: dat het streven naar vooruitgang niet bij „ijdele klanken blijve. Ook op ons Mohammeda„nen rust de plicht het onze ertoe bij te dragen, „waarom wij besloten hebben tot oprichting der „vereeniging Sarèkat Islam."

Art. 1 zegt dat de vereeniging Sarèkat Islam overal is gevestigd, waar minstens 50 leden zijn. Het doel was omschreven als volgt: „te bereiken „dat de leden broederlijk met elkaar omgaan, en „eensgezindheid en onderling hulpbetoon onder „alle Mohammedanen te bevorderen, en verder „door alle geoorloofde middelen, welke niet in „strijd zijn met de wetten des lands en van het „Gouvernement, te trachten het volk op te hef„fen, ten einde tot bloei, welvaart en grootheid „van het rijk te geraken."

U i t b r e i d i n g. De te Soerabaja gemaakte propaganda was niet vruchteloos. Hier had de viering van het Chineesch nieuwjaar in Februari 1912 tot ernstige ongeregeldheden aanleiding gegeven. De Chineesche handelaren hadden als protest tegen bestuur en politie hunne pakhuizen en winkels gesloten, waardoor de bevolking ten zeerste werd ontriefd. In de Inlandsche maatschappij was deining gekomen door de maatregelen, genomen ter beteugeling van epidemische ziekten. Op 10 September 1912 werden bij notarieele acte de volgens juridisch advies samengestelde statuten vastgesteld der vereeniging Sarèkat Islam te Soerakarta. De vereeniging werd opnieuw opgericht door Oemar Said Radèn Tjâkrâ Aminâtâ, handelsgeëmployeerde te Soerabaja, die zoowel voor zich zelf handelde als in hoedanigheid van gemachtigde voor een 11-tal Soloneezen, w.o. Hadji Samanhoedi, een 5-tal andere batikhandelaren, 4 beambten van het Soesoehoenansbestuur en een particulier. Deze statuten wijken slechts weinig af van de oorspronkelijke. Het doel werd aldus omschreven: *a.* bevordering van handelsgeest, *b.* bijstand aan leden, die in moeilijkheden verkeeren, *c.* bevordering van de geestelijke ontwikkeling en van de materieele belangen van den Inlander en *d.* tegengang van bestaande verkeerde begrippen omtrent den Mohammedaanschen godsdienst, en bevordering van het godsdienstige leven onder de Inlanders, overeenkomstig de wetten en gebruiken van gemelden godsdienst. Alles met gebruikmaking van al zoodanige middelen, welke geoorloofd en niet in strijd zijn met de openbare orde en goede zeden. De statuten werden de Regeering aangeboden met verzoek om goedkeuring.

E e r s t e C o n g r e s. Op 26 Januari 1913 werd te Soerabaja in den stadstuin een openbare vergadering gehouden, welke van groote propagandistische beteekenis is geweest. Op die meeting, welke door duizende Inlanders werd bijgewoond, werd Hadji Samanhoedi als de stichter der S. I. gehuldigd. In verband met het voornemen om de vereeniging over geheel Java uit te breiden, werden 3 hoofdafdeelingen ingesteld, ieder met een eigen hoofdbestuur. Tot voorzitter van het hoofdbestuur te Soerabaja werd aangewezen de heer Oemar Said Tjâkrâ Aminâtâ, die de vergadering te Soerabaja opende en leidde. In zijn openingsrede werd het doel der vereeniging, beoogende de opheffing van het volk, geschetst. Hij begon met erop te wijzen dat „de S.I. geen politieke partij is, geen partij die de „revolutie wil, zooals door velen w rdt gemeend." Met een beroep op art. 55 Regeeringsreglement, zeide spreker: „wij moeten, wanneer wij onderdrukt „worden, de hulp inroepen van den Gouverneur„Generaal. Wij zijn loyaal tegenover het Gouver„nement, en wij zijn tevreden onder de Holland„sche Regeering. Het is niet waar, dat wij onrust „willen stoken; het is niet waar, dat wij vechten „willen. Wie dat zegt of denkt is niet goed bij het

„hoofd. Dat willen wij niet, duizendmaal neen!"

Dit eerste S. I. congres was voor de Indische maatschappij een openbaring. Er had hier nieuwe rechtsvorming plaats in constitutioneel opzicht, een transitoire rechtsordening was bezig zich te ontwikkelen. Het Inlandsch element der Indische maatschappij was doende zich organen te vormen buiten het ambtelijk mechanisme. Het vereenigingsbestuur was bezig zich in te schuiven tusschen Bestuur en bevolking, en het bestuursgezag te ondermijnen ten behoeve van eigen gezagsvestiging. Nevens het Javanistisch-economisch element der Soerakartasche vereeniging, min of meer beinvloed door godsdienstige gevoelens, kwam hier een *democratische* strooming aanzetten, welke de grondslagen van het bestuursstelsel aantastte. Dat stelsel was allerminst berekend op een organisch volksbestuur van zoodanigen omvang. En die omvang nam verrassend toe. De vereeniging kreeg een ongedachte populariteit, dank zij den suggestieven invloed van propagandareizen en congressen in Bandoeng, Batavia, en Soerakarta. De Sarèkat Islam was een sociaal phenomeen, dat door zijn snelle verbreiding en de geestdrift, waarmede het door de volksmassa werd begroet, de aandacht moest trekken. Een verschijnsel, dat ongetwijfeld wijst op sociale evolutie, op een wijziging in den zielstoestand der individuen, waaruit een deel der Inlandsche maatschappij bestaat. Die individuen begonnen zich bewust te worden van hunne gemeenschappelijke verhouding. Door het Minder-Welvaarts onderzoek (1904—1914) was de beteekenis der juridische structuur en de economische substantie dier maatschappij onder de algemeene aandacht gebracht.

Gedragslijn der Regeering. Intusschen stond de Regeering voor een moeilijk probleem. De Sarèkat Islam had om goedkeuring der statuten verzocht, dus om rechtspersoonlijkheid. Deze onttrekt een vereeniging aan preventief politioneel, en repressief administratief toezicht. De maatschappelijke waarde der rechtspersoonlijkheid is groot, de autoriteit der goedkeuring zou in de oogen van het publiek morecle steun beteekenen van het gezag voor de vereenigingsgestie. De statuten op zich zelf lieten de gevraagde erkenning toe, doch hoe werden ze in de practijk uitgevoerd! De inhoud was van sociaal-economischen aard, doch vorm en inrichting van den bond deden meer denken aan een politieke partij, welke door haar bestaan alleen onrust heeft gewekt. De begeleidingsverschijnselen zijn van dien aard geweest, dat de openbare orde werd verstoord; economische grieven eindigden in rasconflicten. De band door het eedgenootschap gelegd was toch aanwijsbare oorzaak dat individueele grieven zich konden uitbreiden tot massale botsingen. Het wachten moede, besloten eenige leden der hoofdbesturen, het Centraal Comité uitmakend, gehoor te vragen bij den Landvoogd. Op 29 Maart 1913 werden zij in speciale audiëntie ontvangen. (verslag in Javasche Courant, 4 April 1913 no. 27). Bij die gelegenheid gaf de Gouverneur-Generaal blijk van sympathie met het op geestelijke en stoffelijke ontwikkeling der bevolking gerichte streven der vereeniging en van vertrouwen in de goede bedoelingen der leiders. Alvorens tot het verleenen der rechtspersoonlijkheid over te gaan, moest de Regeering evenwel de overtuiging bezitten, dat de beweging bij de leiders in veilige handen was, in dien zin dat die leiders niet enkel den goeden wil, maar ook de kracht, de bekwaamheid en den invloed op de leden toonden te bezitten, noodig om te voorkomen dat een verkeerde, aan de openbare orde of aan een vreedzame samenleving van de verschillende bevolkingsgroepen vijandige geest tot ontwikkeling mocht komen. In plaats van te streven naar uitbreiding van het aantal leden, moest alle aandacht worden gewijd aan consolidatie der vereeniging door goede organisatie en door behoorlijke regeling van het geldelijk beheer, zoodat toezicht van de zijde der leden mogelijk zou zijn. De Regeering bleef intusschen een afwachtende houding aannemen. Zij wilde de practische ontwikkeling van zaken aanzien, en kennis nemen van de openbare meening ter zake. Ten slotte besloot de Regeering te weigeren om de vereeniging in haren toenmaligen vorm, geheel Java omvattende, te erkennen, doch verklaarde zich tevens bereid om te erkennen vereenigingen, desgewenscht onder denzelfden naam en met dezelfde statuten, die zich zouden bepalen tot kleinere ressorten. Werd toch aan de groote Sarèkat rechtspersoonlijkheid toegekend, dan zou die in het belang der openbare rust en orde kunnen worden ontnomen. Sedert de afkondiging van het K. B. van 14 Mei 1913 no. 37 (Ind. Stb. no. 432) kan dat geschieden, ook al heeft de vereeniging niet in strijd gehandeld met de statuten. Doch practisch zou zulks tevens beteekend hebben: stelling nemen tegenover de *geheele* beweging; terwijl het toch niet aanging het hoofdbestuur en alle afdeelingsbesturen en bloc verantwoordelijk te stellen voor handelingen, zij het ook massale, van leden in een ander ressort. Anders zou de zaak staan, wanneer men met kleinere vereenigingseenheden te doen had, met overzichtelijker gebied, waarin het verband tusschen ordeverstoring en bestuursgestie gemakkelijker zou zijn aan te toonen. De ontneming der rechtspersoonlijkheid aan zulk een vereeniging zou niet kunnen beteekenen een stelling nemen tegen de beweging als zoodanig. Andere vereenigingen zouden ongedeerd blijven, en er een nuttige waarschuwing door krijgen om op het goede pad te blijven. Al zouden die plaatselijke corporaties zich met elkaar in verbinding stellen door een centraal lichaam, toch zouden eerstgenoemden tegenover de Regeering de verantwoordelijke eenheden blijven. Op grond van deze overwegingen werd bij Gouvernements besluit van 30 Juni 1913 no. 3 (Javasche Courant 15 Juli 1913 no. 56) aan requestrant medegedeeld dat tegen inwilliging van het verzoek zooals het daar lag, bezwaar bestond, doch dat eventueel in te dienen verzoeken van plaatselijk werkende vereenigingen van soortgelijken aard, indien daartegen uit anderen hoofde geen bedenkingen zouden rijzen, in gunstige overweging zouden worden genomen. De weigering geschiedde krachtens het K. B. van 1870 (Ind. Stb. no. 64) op gronden, ontleend aan het algemeen belang, terwijl met het oog op de aanhangig gemaakte intrekking van het verbod van art. 111 Reg. Reglement, dit voorschrift buiten beschouwing werd gelaten. De Regeeringsbeschikking heeft de openbare meening niet geheel kunnen bevredigen. De gevolgde gedragslijn werd weifelend-opportunistisch gevonden. De anti-S. I. pers verweet de Regeering zwakheid en halfheid. De vereenigingsleiders zagen daarin een toepassing van het zoo verfoeide „verdeel-en-heersch-

systeem". De beweging was toen niet meer te stuiten, dat zag men wel in, en het bezorgde publiek zocht de schuld ervan eensdeels in de ethische regeeringspolitiek, anderdeels in de reactionnaire bestuursgestie. Toen de beschikking gevolgd werd door de befaamde zevende hormatscirculaire van 22 Augustus 1913 no. 2014 (Bb. 7939), werd gevreesd voor ondermijning van het gezag. Intusschen, met de Regeeringsbeslissing was tevens de richting aangewezen, waarin de beweging moest worden geleid. De vereeniging moest plaatselijk, meest regentschaps-gewijs worden geconsolideerd en eenige geldelijke contrôle op de slecht gevoerde administratie worden ingesteld.

Verdere uitbreiding. Doch ook nieuwe vereenigingen werden georganiseerd op Java en Madoera, maar ook daarbuiten, eerst op Sumatra, dan op Borneo. Aan de beweging ging steeds vooraf een ontevreden stemming onder de bevolking; na aansluiting werd die stemming er niet beter op. In Zuid-Sumatra vertakte de beweging zich in een (onderg rond reeds bestaande, uit een recht-ilmoe gevoede) revolutionnaire strooming, de *Sarèkat Abang*, roode vereeniging, die in het laatst van 1914 in Rawas de gemoederen in beroering bracht en naar Djambi oversloeg, waar in Augustus—October 1916 een opstand uitbrak, doch waar enkel te Sarolangoen en Bingin-Teloek de Sarèkat Islam een daadwerkelijk aandeel had. In Pasir (Z. O. Borneo) werd de in 1914 opgerichte S. I. als middel gebezigd om de heterogene bevolking tot aaneensluiting te brengen tegen het gouvernementeel gezag, dat in de plaats was getreden van het zelfbestuur, zoodat in 1917 de rechtspersoonlijkheid moest worden ingetrokken. Ook op Java waren rolletjes niet uitgebleven, vooral daar waar groote Chineesche nederzettingen zijn (Toeban, 1913). In 1914 werd aan 56 S. I. vereenigingen rechtspersoonlijkheid toegekend door goedkeuring harer, naar een in overleg met de Regeering vastgesteld model ingerichte statuten. Doel en werkkring zijn daarin als volgt omschreven: De vereeniging stelt zich ten doel om, met inachtneming der voorschriften van den Islam en uitsluitend door middelen, niet strijdig met de wetten des Lands, de goede zeden en de openbare orde : a. de belangen der Inlandsche bevolking te bevorderen op het gebied van den landbouw, den handel en de nijverheid, de gezondheid, de opvoeding en het onderwijs, waartoe door de leden o.a. zullen worden opgericht: coöperatieve vereenigingen of handelmaatschappijen, en scholen; *b.* verkeerde begrippen omtrent den Mohammedaanschen godsdienst weg te nemen en het godsdienstig en godvruchtig leven onder de Inlandsche bevolking te bevorderen; *c.* een hartelijken band te onderhouden tusschen de leden en hen op te wekken tot onderling hulpbetoon. Zij verleent voorts onderstand aan leden, die buiten eigen schuld en opzet in moeilijkheden verkeeren. Zij streeft naar samenwerking met zustervereenigingen van gelijk doel.

Federatie. Nadat talrijke plaatselijke vereenigingen waren opgericht, werd overgegaan (1915) tot de instelling van een centraal lichaam — de centrale leiding heeft de facto steeds bestaan —, waarvan de statuten werden goedgekeurd bij Gouvts.-besluit van 18 Maart 1916 no. 41 (Javasche Courant no. 25). De te Soerakarta gevestigde *Centraal Sarèkat Islam* heeft een leden-substraat uitsluitend uit rechtspersonen bestaande, n.l. S. I. vereenigingen, die als zoodanig zijn erkend. Uit art. 11 harer statuten blijkt, welke plaats de Centrale inneemt tegenover hare onderdeelen. Het bestuur der C. S. I. heeft n.l. voortdurend toezicht uit te oefenen op de handelingen der leden. Ingeval een bestuurder van een vereeniging-lid zich schuldig maakt aan wanbeheer, aan wangedrag of aan een actie, waardoor de openbare rust en orde in gevaar wordt gebracht, is het Centrale bestuur gehouden, zoodra het daarvan kennis krijgt, het ontslag van dien bestuurder te vorderen. De C. S. I. werd geconstitueerd onder voorzitterschap van R.O. S. Tjåkrå Aminåtå; voor Hadji Samanhoedi was een plaats ingeruimd als erevoorzitter, terwijl Radèn Goenawan en Abdoel Moeis als ondervoorzitters zitting namen.

Intusschen was tusschen de voormannen der beweging een verwijdering ontstaan, welke voortsproot uit de tegenstrijdigheid der belangen van de ressorten, welke zij heetten te vertegenwoordigen. De vader der S.I., begreep al spoedig, dat zijn positie onbeteekenend zou worden tegenover den aanzwellenden invloed van R. O. S. Tjåkrå Aminåtå. Doch ook de leider voor West-Java, R. Goenawan, die vooral door eigenaardige mystificaties, welke met of buiten zijn wil in Zuid-Sumatra plaats hadden, op den voorgrond was getreden, zou door zijn zelfstandig optreden de eensgezindheid in de centrale leiding hebben verbroken. In het begin van 1916 werd zelfs het plan geopperd om voor West-Java en Sumatra een afzonderlijke centrale in te stellen. Een scheuring scheen toen onvermijdelijk, vooral door het optreden der Sumatra-vereenigingen, die van een innige aansluiting bij de C. S. I. niets wilden weten. Daarbij kwam, dat op het geldelijk beheer van R. Goenawan door de pers felle critiek werd uitgeoefend. Dank zij de tegemoetkomende houding van den voorzitter bleef de eenheid bewaard. Door de centrale instelling was de federatieve band om de plaatselijke vereenigingen geslagen, en zou de bond als *nationale* partij voor de gemeenschappelijke belangen der heterogene volksgroepen optreden.

Eerste Nationaal Congres. In de week van 17—24 Juni 1916 werd te Bandoeng het „*Eerste Nationaal Congres*" gehouden. Een 80 tal S. I. vereenigingen, vertegenwoordigende 360.000 leden, hadden elk een of meer leiders afgevaardigd. De congresrede van den leider, den heer Tjåkrå Aminåtå, werd met belangstelling en in de grootste orde door de duizenden aangehoord. Met de aanduiding „nationaal" in den congres-naam werd — volgens den redenaar — beoogd een ander doel der S. I. beweging naar voren te brengen, n.l. te trachten op te klimmen tot de hoogte van een *natie*. Hij sprak voorts over het eerste streven om mede te helpen, dat Indië spoedig *zelfbestuur* krijge, of op zijn allerminst, dat aan de Inlanders het recht worde gegeven om mede te spreken in bestuursaangelegenheden. De problemen van koloniaal staatsrecht betreffende zelfbestuur, decentralisatie en autonomie werden besproken. Het doel werd omschreven als de éénmaking van Indië en Nederland, en om de ingezetenen te

doen worden onderdanen van den zelfbesturenden „Staat" Indië. Om een goede richting uit te sturen moet de leus zijn: „met „het Gouvernement, samen met het Gouvernement en tot steun van het Gouvernement." Hij hoopte dat deze evolutie-beweging steeds moet plaats hebben onder de bescherming van de Driekleur; doch het volk moet zelf werken om zijn eigen lot te bepalen. Ten einde blijk te geven van den wensch om de instelling van den in uitzicht gestelden Kolonialen Raad te bespoedigen, werd een telegram verzonden aan H. M. de Koningin. Door verschillende sprekers werden op de volgende dagen behandeld: de godsdienstige factor in de beweging, de particuliere landerijen, de priesterraad, enz. Het congres werd gesloten met een woord van den heer Tjåkrå Aminåtå aan alle S. I. leden om steeds de landswetten en de bevelen van het Bestuur te eerbiedigen, en naar den vooruitgang der bevolking te streven met gepaste en geoorloofde middelen.

Ook uit dit congres bleek duidelijk dat de S. I. een uiting is van de bewustwording der bevolking. Zij gaat belang stellen in de regeling der verhouding tusschen overheid en volk. Tot dusver is de vereeniging een loyale uiting, als men de nevenverschijnselen, welke elke volksbeweging, waarbij de psychisch-minderwaardige massa betrokken is, buiten beschouwing laat.

Invloed van andere vereenigingen en stroomingen. Tot dusver was de invloed, welke andere vereenigingen met sociaal-economische doelstelling op de beweging en hare leiding trachtten uit te oefenen, van geene beteekenis geweest. Boedi Octåmå had zich bij het begin der S. I. actie gereserveerd gehouden. Alleen na de schorsing der Soerakartasche S. I. betuigde B. O. krachtig hare sympathie. De Indische Partij poogde dadelijk haren revolutionnairen geest te doen inwerken op de S. I., doch de geloofsparagraaf was het schild, dat weerstand bood tegen al te vriendschappelijke toenadering. De vereeniging Insulinde, waarin de I. P. zich na hare ontbinding oplostе, kreeg evenmin vat. Was de invloed der op Indischen bodem ontstane stroomingen op de S. I. al bitter weinig geweest, het zou anders worden toen de uit het Westen komende socialistisch-revolutionnaire vloedgolf ook Java's stranden had bereikt. Tevoren had de in 1914 door socialistische elementen der Europeesche gemeente te Semarang georganiseerde „Indische Sociaal-Democratische Vereeniging" vergeefs aanraking gezocht met de Inlandsche beweging, om met behulp van hare leiders de massa der bevolking te bereiken. Na een tijdelijk verbond van de internationalistisch-gezinde I. S. D. V. met de nationalistische vereeniging Insulinde, kwam na het uitbreken der Russische revolutie, het revolutionnair sentiment van een deel der I. S. D. V. zoodanig tot uiting, dat er een scheuring kwam in die partij. Verlost van den remmenden invloed der meer gematigde elementen, die te Batavia een afdeeling stichtten der Nederlandsche S. D. A. P., kon de I. S. D. V. die aansluiting zocht en verkreeg met de S. D. P., de Communistische Partij in Nederland, zich thans met kracht met de Inlandsche beweging bemoeien. Een welkome aanleiding daartoe gaf de *„Indië-Weerbaar" actie* in 1916. Gebruik makende van de felle critiek, welke de deputatie en hare lastgevende vereenigingen trof, wilde de I. S. D. V. aansturen op scheiding tusschen de radicale en de gematigde elementen in de S. I., zoo mogelijk op een algemeen stelling-nemen tegen de militaire weerbaarmaking. Het Indië-Weerbaar Comité had tot de C. S. I. een uitnoodiging gericht om adhaesie te betuigen aan de actie, naar aanleiding waarvan het bestuur der C. S. I. een motie aannam, welke 8 September 1916 bij notarieele acte te Soerabaja werd vastgelegd. In die motie werd bevestigd de meermalen geuite aanhankelijkheid aan het Gouvernement, en betoogd dat het streven der S. I. gericht is op de verkrijging van staatsrechtelijke zelfstandigheid voor Indië, in eenheid met en onder bescherming van Nederland. Met de ontwerp-motie van het I. W. Comité werd volledige instemming betuigd. Gewezen werd op de nog bestaande grieven der bevolking over onvoldoende rechtszekerheid, over krenkende behandelingen door Europeanen, welke weggenomen dienen te worden, wil het Gouvernement volkomen kunnen rekenen op de trouw der bevolking. De weerbaarmaking werd aangemerkt als een zaak, welke behoorde te worden uitgemaakt door een vertegenwoordigend lichaam, gekozen door het Indische volk. Erkennende dat de instelling van een zoodanige vertegenwoordiging niet in korten tijd haar beslag zou kunnen krijgen, terwijl omstandigheden onmiddellijke voorziening zouden kunnen vereischen, sprak het dagelijksch bestuur der C.S.I. als zijn stellige meening uit, dat de invoering eener militie gepaard zou moeten gaan met de vermeerdering van de rechten der Inlanders, opdat de militieplicht door hen als nationale plicht worde gevoeld, en niet met wrok en tegenzin door hen worde aanvaard. De heer Abdoel Moeis, commissaris der C. S. I. werd gemachtigd die motie aan te bieden aan H. M. de Koningin, den Minister van Koloniën en aan de Staten-Generaal. Daarbij zouden aan genoemde machten worden overgebracht de in den breede omschreven wenschen en bezwaren betreffende de welvaart, de opvoeding en de rechtszekerheid der Inlandsche bevolking, terwijl de wensch werd uitgesproken, dat de instelling van den Kolonialen Raad spoedig haar beslag zou mogen krijgen. De uit de motie gebleken meegaande houding der C. S. I. met de weerbaar-actie was voor het anti-weerbaar sentiment der I. S. D. V. te machtig. Met Insulinde samen werd door haar een protest-vergadering te Semarang belegd. Die actie kon evenwel niet beletten dat de tegenstand der sterke minderheid in de S.I. werd gebroken, en deze vereeniging zich vóór een Inlandsche militie verklaarde, zij het ook onder beding van politieke rechten door de instelling eener volksvertegenwoordiging. Toch was de revolutionnaire actie der I. S. D. V. op de S. I. niet zonder invloed geweest. Die invloed nam toe door toedoen van den partijgenoot Sêmaoen, die eerst S. I. afgevaardigde te Soerabaja was geweest, en later als voorzitter der Semarangsche S. I. meer en meer op den voorgrond trad. De door dezen leider gevoerde oppositie tegen de centrale leiding der S. I. scheen van zoodanigen prikkelenden invloed te zijn op de mentaliteit van het hoofdbestuur, dat de voorzitter Tjåkrå Aminåtå van tactiek moest veranderen, ter voorkoming

van een zoo gevreesde breuk met de aanzwellende revolutionnaire minderheid.

Duidelijk bleek deze zwenking in revolutionnair-socialistische richting uit de houding der centrale S. I. leiding tijdens het Tweede Nationaal Congres op 20—27 October 1917 te Batavia.

Tweede Nationaal Congres. De door den heer O. S. Tjåkrå Aminåtå op den vooravond van den eersten congresdag uitgesproken verwachting dat dit congres naar buiten een even gunstigen indruk zou maken als dat te Bandoeng, is niet bewaarheid. De mentaliteit der Bataviasche vergadering was een andere; niet alleen van de zijde der oppositie, doch ook van de bestuurstafel werd een andere toon gehoord. Deze toon was scherper, ruwer, in het bijzonder als het ging om zaken, waarin de Regeering en hare organen werden betrokken; en dat was het geval bij de groote meerderheid der programpunten. Deze betroffen ook ditmaal de meest brandende vraagstukken, als zelfbestuur, nationalisme, particulier landerijenbezit, priesterraden, grondhuur, suikerindustrie, rechtspraak en woningverbetering. Verklaard werd dat naast het streven der Inlandsche beweging om het lot der Inlanders te verbeteren, de verschillende vereenigingen slechts één doel beoogen, n.l. de *zelfstandigheid* van Indië. Gezegd werd dat de Regeering met het treffen eener regeling voor de particuliere landerijen beoosten de Tjimanoek wachten wil, totdat aldaar evenzeer ongeregeldheden zijn voorgekomen als op die bewesten die rivier hebben plaatsgehad. Het verschil in rechtstoestand tusschen „overheerschers" en „overheerschten" werd geaccentueerd met een beroep op het verschil in redactie tusschen art. 108 R.R. en art. 4 G. W.: De toepassing van slechte wetten door menschen met een slechten inborst moet leiden tot verdrukking der overheerschten, werd beweerd. Na aanduiding der beide wegen ter verkrijging van rechten, n.l. de revolutionnaire en de parlementaire, werd getuigd dat het bestuur der C. S. I. nog steeds bleef vasthouden aan de parlementaire actie. Maar de vice-president zeide tevens, dat wanneer het vredelievende streven geheel vruchteloos mocht blijken, indien de parlementaire actie geen succes zou hebben omdat zij voortdurend stuitte op de vestingen: willekeur en verdrukking, de besturen der S. I. zouden weten zich op te offeren voor hun land en hunne landgenooten, wanneer zulks waarlijk noodig mocht zijn. Het voorstel der Semarangsche S. I. om de motie der C. S. I. inzake Indië-Weerbaar in te trekken, werd intusschen verworpen. De ambtenaren werden op dit congres voorgesteld als werktuigen van het Gouvernement, wier werk uitsluitend bestaat in het bevoordeelen van het Gouvernement; de bevolking zou slechts als belastingobject dienen. De heer Abdoel Moeis bracht voorts verslag uit van een onderhoud, dat hij had met eenige heeren van het suikersyndicaat te 's-Gravenhage over misstanden bij de suikerindustrie, welke hij weet aan het systeem, dat bij die industrie wordt toegepast, waardoor die cultuur lijkt op dwangcultuur. Dientengevolge werden als wenschen uitgesproken: geen bestuursinmenging meer bij den grondverhuur; vaststelling grondprijzen naar vraag en aanbod; de suikerindustrie moet ertoe medewerken dat in het eind de Inlandsche grondeigenaar ook deelhebber wordt in de industrie. De houding der centrale leiding had niet alleen invloed op, doch werd zelve voor een deel bepaald door de ontevreden stemming der bevolking, tot uiting komende in de talrijke voorstellen van het honderdtal afgevaardigden der locale vereenigingen uit alle deelen van den Archipel, vertegenwoordigende ongeveer 360.000 leden.

Die ontevreden stemming had een algemeen sociaal-economischen achtergrond. In sommige buitengewesten, waar in de economische politiek aan het sociaal element te weinig aandacht was geschonken, waren misstanden ontstaan op het gebied van heerendienstvordering en belastingheffing, welke ter kennisse kwamen van de Regeering en haar deden besluiten het lid van den Raad van Indië, den heer Liefrinck, een plaatselijk onderzoek te doen instellen. De blootlegging dier misstanden had op haar beurt aanleiding gegeven tot heftige critiek op het bestuursbeleid, wat koren op den S. I. molen was; anderzijds tot aanvallen in de pers op het S. I. gestook, dat de grondoorzaak heette te zijn van de verbittering op Sumatra, hetgeen weer reden was voor aansluiting der S. I. gelederen. Het uitstel der opening van den zoolang verbeiden *Volksraad* (wet van Dec. 1916), welks samenstelling slechts geringen invloed toeliet voor de volksklassen, en de regeling van het kiesrecht van Inlanders voor gemeenteraden, met haren eisch van kennis der Nederlandsche taal, stelden de verwachtingen der S.I. leiders diep teleur. Voor het uitblijven van voor de volksmassa bevredigend hervormingswerk kon de leiding geen verklaring vinden, welke de anti-gouvernementeele strooming kon tegenhouden. In de algemeene vergadering van 23 October 1917 werden de beginselverklaring en het werkprogramma der Centraal Sarèkat Islam vastgesteld, beide van groote draagwijdte. In de beginselverklaring werd zelfbestuur vooropgesteld als einddoel van den *politieken* strijd tegen overheersching. Als tweede hoofdbeginsel werd opgenomen de strijd tegen elke overheersching van het *zondig kapitalisme*, op grond van de overweging dat de meerderheid der Inlandsche bevolking in ellendige levensomstandigheden verkeert. Eerbiediging van en verdraagzaamheid jegens andere godsdienstige gezindten dienen te worden betracht, doch voor de zedelijke opvoeding van het volk wordt in den Islam als prediker van democratische ideeën naast hooghouding van het Gezag, de godsdienst bij uitnemendheid gezien. Gelijke behandeling van alle gezindten wordt gevraagd, doch overigens blijve de Staat ontoegankelijk voor den invloed van welke religie ook. De hoofdpunten van het werkprogramma betreffen: bestuursdecentralisatie en kiesrecht, bewegingsvrijheid, onderwijs, godsdienst, rechtswezen, landbouw en nijverheid, financiën en belastingwezen, sociale vraagstukken en landsverdediging.

In het laatst van 1917 sloot de S. I. zich aan bij het *Nationaal-Comité*, gevormd uit vertegenwoordigers van alle Inlandsche vereenigingen, met het doel samenwerking tot stand te brengen. Een door dit Comité aangewende poging om gezamenlijk candidaten voor den Volksraad aan te bevelen, faalde door het uiteenloopen der belangen. Op het Bandoeng Congres was de vraag reeds ter sprake gebracht of de S. I. zich

Van eenige bemoeienis met den Volksraad zou onthouden, waar de samenstelling van dat college, — immers voor een groot deel gekozen door locale raden, waarin de Inlandsche bevolking geen invloed had — het democratisch bewustzijn niet bevredigde. De heer Abdoel Moeis betoogde toen met klem, dat de S.I. ondanks hare bezwaren tegen den Volksraad, toch vertegenwoordigers daarheen had af te vaardigen, om bij de hand te zijn en te voorkomen dat de Inlandsche huishouding in de war werd gestuurd, dat de rechten der bevolking haar worden ontfutseld. De S. I. moet medewerken aan het opzetten van een nieuw gebouw, aan het instellen van een ware volksvertegenwoordiging. In den op 18 Mei 1918 geopenden Volksraad namen zitting de heeren R. O. S. Tjåkrå Aminåtå als benoemd, en Abdoel Moeis als gekozen lid. Aan de beraadslagingen werd door deze S. I. leiders van meet af aan met groote energie en met talent deelgenomen. Elke gelegenheid wordt tebaatgenomen om voor de rechten en belangen der bevolking op te komen.

Derde Nationaal Congres. Het derde Nationaal Congres, van 29 September—6 October 1918 te Soerabaja gehouden, openbaarde een nieuwe geestes-trooming in de beweging. Naar het congres waren door 87 S. I. vereenigingen afgevaardigden gezonden, die totaal 450.000 leden vertegenwoordigden. Ook hier werden in het openbaar de meest actueele staatsrechtelijke en economische vraagstukken besproken, doch op een wijze, welke afweek van de vorige. Was uit het eerste nationaal congres gebleken, dat de S. I. actie zich agressief richtte tegen de ambtenaren, doch niet tegen de Regeering, met wie steeds loyale samenwerking werd gezocht, op het tweede congres was openlijk stelling genomen tegen de Landsregeering, als hoofd der ambtenarij, van welker centrum blijkbaar geen groote hervormingen waren te verwachten. Uit het derde congres bleek ten duidelijkste dat het revolutionnair sentiment een *socialistisch* karakter had gekregen, er werd front gemaakt tegen de Regeering en het Bestuur, voor zoover zij optraden als beschermers van het *kapitalisme*, als ruggesteun, als orgaan van dat zondige kapitalisme. Psychologisch gemeten beduidde dit een zwenking der S. I. tactiek in Marxistisch-socialistische richting, een aanvaarding der klassen strijd-theorie, met hare vooropstellingen en gevolgen. Die theorie werd in beginsel aanvaard als middel van kennelijk groote propagandistische waarde. De aanneming van deze politiek-economische strijdwijze was voor de centrale leiding onvermijdelijk, wilde de innerlijke verdeeldheid, ontstaan door den gestadig indruppelenden invloed der revolutionnair-socialistische propaganda, niet tot openlijke breuk leiden tusschen de zich vormende partijen in het hoofdbestuur. En dit bestuur zag wel in, dat de toenemende invloed der I. S. D. V. op de massa der landbouwers en loonarbeiders in eenige centra der suikerindustrie bezig was het gezag der S. I. te ondermijnen. Van de verschillende aspecten, waarin het socialisme zich voordoet, werd het voor de groote massa prikkelende gekozen, n.l. de strijd tegen het kapitalisme. De groote klassenstrijd tusschen arbeid (proletariaat) en kapitaal (bourgeoisie) moest voor Indië's bodem er een zijn tusschen de inlandsche en de niet-inlandsche bevolking. Onder deze laatste trok immers de kapitalistische groep van politiek-economische „onderdrukkers" en „overheerschers" het meest de aandacht. De in het Marxisme zoo tendentieus geplooide scheidingslijn tusschen arbeider en kapitalist moest hier — zoo goed en zoo kwaad het ging — samenvallen met die tusschen overheerschende en overheerschte rassen. Van de socialistische dogma's werd de massa-irriteerende waarde ingezien; van de werking daarvan op apathische gemoederen werd veel goeds verwacht voor de opwekking der volkslagen tot lotsverbeteringsactie. De leden der S. I. Centrale, die zich gingen toeleggen op het begrijpen der socialistische theorieën, begonnen in te zien dat de economische impasse, waarin de strooming dreigde te geraken, kon worden vermeden met behulp van krachten in die theorieën gelegen. Deze zijn toch, z.a. de economische worsteling in Europa had getoond, bij machte om de aandacht van het volk gestadig te boeien en het zelfbewustzijn te versterken. Waar andere middelen blijkbaar hadden gefaald, zouden die theorieën wellicht de leuzen kunnen worden voor eendrachtige massa-actie.

De S. I. leiders, die medewerking van vreemd ras aan hunne vereenigingsactie bleven wantrouwen, gingen met de zwenking in internationaal-socialistische richting mee, toen een deel van het Centraal bestuur voorging, en de nieuwe strijdmethoden aanwees, z.a. organisatie van de proletarische massa van arbeiders en landbouwers voor den economischen strijd tegen de kapitalistische klassen. Tegenover die qualitatief sterke minderheid in de centrale leiding staat de nationaal-democratische groep, die den socialen vooruitgang wil bevorderen door bij de gestelde machten steeds aan te dringen op hervormingen, op uitbreiding van het onderwijs, afschaffing van heerendiensten, verlichting van belastingdruk en opheffing van het particulier landerijen-bezit. Een derde groep omvat degenen, die van den godsdienst alle heil verwachten, en het religieus element leggen in de aan de orde zijnde maatschappelijke vraagstukken. De socialistische geestesstrooming had zich reeds geuit, — niet alleen in geschrifte. Daadwerkelijk was men hier en daar overgegaan tot massa-actie; uiteraard het eerst daar, waar de organisatie het sterkst is, n.l. bij de vakvereenigingen, welke sedert jaren onder ambtenaren en beambten waren gevormd. Als economisch strijdmiddel was de solidariteitsstaking de meest aangewezene, en dit middel werd in het laatst van 1917 door den bond van Inlandsch pandhuispersoneel aangegrepen, naar aanleiding van een ontslag-kwestie. De bond meende op die wijze, onder invloed der S. I. Centrale, zich te moeten schrap zetten tegen de Regeering.

Zooals hiervoren vermeld, had het revolutionnair sentiment in de S. I. leiding een doctrinair-socialistisch karakter gekregen, wat duidelijk bleek op het derde Nationaal Congres. De stemming was even verbitterd als een jaar tevoren. Naar aanleiding van een rede over bestuurshervorming, welke besloten werd met een verklaring dat het streven der S. I. moet zijn om den volkswil souverein te maken, merkte de heer Tjåkrå Aminåtå op, dat wanneer groote hervormingen niet spoedig komen, de S. I. en de andere vereenigingen zelf de zaak ter hand moeten nemen en zelf oprichten gemeentelijke, gewestelijke en

regentschaps-volksraden en een werkelijken Volksraad voor Indië. De Voorzitter, de debatten resumeerend, wees erop dat het kapitaal wordt aangezien en voorgesteld als de algemeene vijand, tegen wien de algemeene strijd moet worden aangebonden. Die vijand geniet de steun der Regeering, vervolgde hij, heeft ambtenaren, politie en militie in dienst. De arbeidersbevolking van Java geniet geen bescherming van Overheidswege, ze heeft die nooit gehad en ook nu, na een eeuw onder de Regeering van Nederland te hebben gestaan, is zij daarvan verstoken. De wetgever moet ingrijpen en Indië moet ook zijn arbeidswet hebben, minimumloonen, verbod van vrouwen- en kinder-arbeid, maximum-arbeidsduur, ouderdomsverzekering; zij moeten bij de wet worden vastgesteld en de werkgever moet tot medewerking worden verplicht. Terzake vrage de Regeering niet het advies van het suikersyndicaat, maar van de S. I. Intusschen zal de S. I. de Inlandsche organisaties in actie brengen om den strijd tegen het kapitalisme in te zetten en de werklieden te organiseeren. Op een der volgende congresdagen ging de heer Sëmaoen zelfs zoover, dat hij de ethische politiek slecht vond, waar ze door het onderwijsstelsel de beter opgeleiden van het volk scheidt en vervreemdt.

De beteekenis van het jongste Nationaal Congres der S. I. vond uiteraard uitvoerige bespreking in de pers. In het orgaan der I. S. D. V., „Het Vrije Woord" werd verklaard, dat de actie dier socialistische partij dezen ommekeer in de S. I. beweging voor een groot deel heeft beïnvloed. Voorts werd getuigd, dat alleen de socialistische klasseactie tot machtsvorming kan leiden, en dat die actie het overheerschende element in de S. I. beweging zal gaan vormen.

Op welke wijze de door het blad gepropageerde klassenstrijd in de practijk tot uiting komt, is intusschen gebleken tijdens de massa-uitspattingen in de Semarangsche invloedssfeer der I. S. D. V., met name in Koedoes en Dëmak in October—November 1918.

De Sarèkat Islam in den Volksraad. Ook in den Volksraad werd de richting der S. I. leiding en beweging besproken. De Voorzitter der Centrale S. I. achtte het raadzaam op 14 November 1918 een uiteenzetting te geven van de geschiedenis van het ontstaan en den groei der S. I., en van de factoren, welke medegewerkt hebben tot het innemen van het huidige standpunt en het bepalen der tegenwoordige richting dier vereeniging. De geboorte der S. I. verklarende als een uiting van reeds lang bestaande ingehouden eischen om het bestaande in het sociale zoowel als in het economische leven te verbeteren, dient in de beweging te worden gezien een krachtig protest tegen de in menig opzicht gebrekkige rechtsbedeeling; tegen de in de wetgeving volgehouden en te ver doorgedreven rassen-onderscheiding; tegen het feodale ambtenarendom, met de daarmede noodwendig gepaard gaande willekeur, kortom het doel der vereeniging reikt oneindig verder dan zooals het om schreven is in de statuten. Volmondig en openhartig moest de spreker bekennen, dat men bij de geboorte der S. I. zeer voorzichtig was en ook moest zijn met het oog op art. 111 Reg. reglement, dat vereenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard absoluut verbood. De S. I. moest dus in schijn als eenvoudige economische vereeniging worden geboren. De S. I. ontdekte al spoedig, dat op economisch terrein de Inlander bitter weinig kans van slagen zou hebben, belemmerd als hij is door een tekort aan rechten en een teveel aan verplichtingen. Zij moest daarom haar strijd naar politiek terrein verplaatsen, of beter gezegd: aan twee fronten strijden, het economische en het politieke. Den invloed schetsende der I. S. D. V. op de S. I. verklaarde de heer Tjakrä Aminätä voorts, dat waar ook de S. I. in haar streven tot verheffing der bevolking zich genoopt ziet tot het bestrijden van het zondig kapitalisme, in de middelen van beide vereenigingen overeenkomst bestaat, en samengaan mogelijk en wenschelijk is, zonder dat van wederzijdsche invloed sprake behoeft te zijn. En tot die overeenkomst der middelen behoort wel het organiseeren der massa. Hij wees er voorts op, dat waar bij de suikerindustrie een wanverhouding bestaat tusschen de twee tegenover elkaar staande machten, kapitaal en arbeid, en waar de grootere, de sterkere partij, het suikerkapitaal, daarbij nog in vele opzichten gesteund wordt door de Regeering, conflicten onvermijdelijk zijn. Op de vraag of hij met „zondig kapitalisme" bedoelde dat er twee soorten kapitalisme zijn, of dat hij elk kapitalisme hekelt, verklaarde de heer Tjakrä Aminätä eenige dagen later dat het buitenlandsch kapitalisme in Indië zich in de meest zondige gedaante vertoont. Op het verwijt dat hij zich ophield met de verkondiging van wetenschappelijk afgedane Marxistische theorieën, verklaarde hij dat de huidige richting der S. I. wordt afgebakend door de natuurlijke omstandigheden, niet gebaseerd is op theorieën, maar op de bloote werkelijkheid.

In den Volksraad werd de weifelende houding der Centrale leiding aan eene critiek onderworpen. Het hoofdbestuur weet niet welke weg zal worden ingeslagen, den revolutionnairen der socialistische Sëmaoen-fractie óf den parlementairen der nationaal-democratische Abdoel Moeispartij. Men weet nog niet welke beweging het eerst dient te worden bevorderd, die voor de godsdienstige, de politieke of wel de economische ontwikkeling. Voor de ontwikkeling in godsdienstige richting is kort tevoren de weg aangewezen door de oprichting van het Moslimsch Comité, de Tentara Kangdjeng Nabi Mohamad. In haar antwoord op het verslag van den Volksraad over de aanvullingsbegrooting 1919 wees de Regeering erop, dat een deel der centrale leiding zich op bedenkelijke wijze in verkeerde richting heeft laten medeslepen; een critiek, welke in den Volksraad weinig bestrijding vond.

De revolutionnaire gebeurtenissen in Europa zouden hun weerslag ook in Indië hebben. Den 16den November 1918 werd op instigatie van het S. D. A. P. lid van den Volksraad, den heer Cramer, met de voormannen van S. I., B. O. en Insulinde de z.g. *radicale concentratie* gevormd, die zeven dagen later hare Nota overlegde bij het verslag der commissie van rapporteurs nopens den door de Regeering, blijkens hare verklaring van 18 dier maand door haar te volgen koers. In die van het Democratisch Blok, geteekend o.m. door de heeren Abdoel Moeis en Tjakrä Aminätä, werd de eenige weg aangegeven, welken de Regeering volgens de stellers zal hebben te begaan, opdat zonder verstoring der orde hare goede voornemens zullen kunnen worden verwezenlijkt. Die

weg is niet die, aangegeven in de Regeeringsboodschap, namelijk die van onomlijnde beloften en vage in-uitzichtstellingen, doch deze: Er worde onverwijld een Vóórparlement of Nationale Raad bijeengeroepen, samengesteld in streng democratische verhouding door en uit vertegenwoordigers van alle politieke organisaties, zoomede uit afgevaardigden van bijzondere nog niet in politieke organisaties begrepen groepen. Dit vóór-parlement zal tot taak hebben de spoedige samenstelling eener voorloopige constitutie, om dan plaats te maken voor een definitieve volksvertegenwoordiging. Voorts verklaarden de onderteekenaars uitdrukkelijk de verantwoordelijkheid voor eventueele ordeverstoringen bij niet volgen van dezen eenigen weg af te wijzen.

Op 25 November werd door de concentratie een motie ingediend, waarin gevraagd wordt om een uit en door het volk gekozen parlement met volledige wetgevende bevoegdheid, en de instelling van een aan dat parlement verantwoordelijke Regeering vóór de op 1921 vastgestelde beëindiging van het mandaat van den bestaanden Volksraad. Blijkens het voorloopig verslag over de motie, dd. 30 November, hebben de voorstellers der motie verklaard genoegen te nemen met de instelling van een commissie, die de hervormingen zal voorbereiden, en waarin de vertegenwoordigers der organisaties zitting zullen nemen.

Het op 2 December 1918 ter kennisse van den Volksraad gebracht Regeeringsantwoord op de algemeene beschouwingen betreffende de aanvullingsbegrooting van 1919 bevatte mede een critiek op de houding der S. I. leiding. De Regeering kon niet medegaan met de wijze, waarop de verantwoordelijkheid voor het optreden van plaatselijke S. I. vereenigingen van het Centrale bestuur werd afgewenteld; het moge juist zijn, dat de autonomie der verschillende afdeelingen eischt en medebrengt, dat in plaatselijke aangelegenheden en acties aan haar de noodige vrijheid wordt gelaten, de keuze van de middelen en de wijze waarop deze worden gehanteerd, de tactiek welke wordt gevolgd, zijn geen kwesties van plaatselijken aard, doch rakend de geheele S. I. organisatie, welke naar het optreden van de afdeelingen naar buiten wordt beoordeeld en er in haar eigen belang voor heeft te waken, dat zij dat oordeel kan doorstaan. Voorts herhaalde de Regeering haar bereidverklaring tot samenwerking met de S. I. op het omvangrijke arbeidsveld door haar statuten bestreken, namelijk in de eerste plaats de verheffing van het geestelijk en maatschappelijk leven der Inlandsche bevolking. Drie dagen later werden de algemeene beschouwingen heropend met een rede van den heer Abdoel Moeis, waarin werd opgemerkt dat de Regeering het op Volkszelfstandigheid en niet op Koloniale zelfstandigheid aanstuurt. In deze tijden van nationalistische tendenzen moet met die politieke organisaties, welke de uitdrukkingen daarvan zijn, worden rekening gehouden. Door het raadplegen der politieke organisaties toont de Regeering met daden den goeden wil om met het volk in overleg te treden. Nu stoot zij, volgens den heer A. Moeis, ondanks den reeds te kennen gegeven goeden wil, die politieke organisaties voor het hoofd, hetgeen zeer te betreuren is. Want nóg zijn de voormannen der belangrijkste politieke organisaties, naar spreker meent, op den parlementairen weg. Nóg hebben ze van hun kant met de Regeering samen willen werken in het belang van hun land en volk, getuige de aanwezigheid dier voormannen in den Volksraad, Gemeenteraden, Commissies, enz., getuige ook de goede wil dier voormannen om zich steeds te verstaan met de betrokken autoriteiten in spannende aangelegenheden, een goede wil die gekwalificeerd wordt als een poging om te stichten „een staat in den staat." Mogen die voormannen niet genoodzaakt worden het parlementaire pad te verlaten, om een anderen weg in te slaan. Dit zou een ramp zijn, die niet kan worden overzien. Aldus de vice-president der C. S. I. in den volksraad. De verandering in de mentaliteit der algemeene S. I. leiding heeft uiteraard ook de aandacht getrokken der parlementaire kringen in Nederland, hetgeen blijkt uit de beschouwingen daarover tijdens de behandeling der Indische begrooting en aanvullings-begrooting voor 1919. Naar aanleiding van een opmerking in het voorloopig verslag der Tweede Kamer, dat de aandacht der bevolking zou kunnen worden gevestigd op het goede, dat de S. I. op economisch gebied kan tot stand brengen, werd in de Memorie van antwoord van 27 Maart 1919 twijfel uitgesproken of het wel op den weg der Regeering kan liggen zulks te doen, zoolang bij de leiders zelven de drang ontbreekt om de in die vereeniging levende krachten meer in deze richting aan te wenden. De Regeering wijst er voorts op dat het beeld der S. I., geschetst in de inleiding tot het Koloniaal Verslag van 1917, zich in het afgeloopen jaar eenigszins heeft gewijzigd. De S. I. heeft zich meer van de Regeering afgewend en zich geschaard aan de zijde van aan het bestaand gezag vijandige elementen.

De revolutionnaire strooming, welke zich ook in de Inlandsche beweging heeft uitgestort, is in den laatsten tijd zoodanig in kracht toegenomen, dat het verband door de S. I. gelegd, hier en daar kon worden misbruikt om te trachten actief in te grijpen in het maatschappelijk gebeuren, en de openbare orde te verstoren.

Nu de organisatie den leden zeker machtsbewustzijn heeft bijgebracht, konden allerlei onrustige en kwaadwillige elementen door extremistische leiders worden opgewekt tot gewelddadige massa-actie. Het ligt in de rede dat dergelijke geeststroomingen aansluiting zoeken bij de zoo samengestelde S. I. beweging ,omdat deze doorgedrongen is tot de onderste lagen der Inlandsche samenleving. De Kaoem Tani, Boeroeh dan Kĕrĕe (boeren- en arbeiders-, eigenlijk proletariërs-bonden) en de in den allerlaatsten tijd (Koedoes, Menado, Solo, Garoet) op den voorgrond getreden al dan niet fanatieke verzets-organisaties, in West-Java S. I. afdeeling B. of S. I. [2] geheeten, hebben meer een parasitair karakter, dan dat zij in wezen een organisch geheel zouden uitmaken van de Sarèkat Islam beweging.

Literatuur: Cabaton, La Sarekat Islam, Revue du monde Muselman 1912; Tertius, Indische beweging en gezagsbeleid, Koloniaal Tijdschrift 1913; Walbeehm, Oetoesan Hindia en S. I., Koloniaal Tijdschrift 1913; Ger. S. S. J. Ratu Langi, Serikat Islam, Onze Koloniën I no. 4. 1913; J. de Gruyter, De Indische beweging, De Beweging September 1913; W. Kerremans, De S. I. en de Toekomst, Vragen van den dag, Mei 1914; Mr. L. H. Fromberg, De Inlandsche Beweging op Java, Gids, October—November 1914; L. R. W. van

Gesseler Verschuir, De nationale beweging in Britsch-Indië enz. Koloniaal Tijdschrift 1915; H. Ph. Kal, Opmerkingen over bestuur en zending enz. Koloniaal Tijdschrift 1915; J. F. H. Later, De Inlandsche Beweging, Indische Gids 1916; Mr. W. K. S. van Haastert, De Sarekat Islam 1916; Dr. D. A. Rinkes, Oude en nieuwe stroomingen onder de bevolking, Indisch Genootschap November 1916; Dr. N. Adriani, Geestelijke stroomingen onder de bevolking op Java, Synthese serie II no. 6. 1916; S. Suryaningrat Wahidin Soedirohoesodo, Nederlandsch Indië Oud en Nieuw 1916/17; Idem Stroomingen en partijen in Oost-Indië, Nieuwe Amsterdammer Mei—Juni 1917; A. Mühlenfeld, Hedendaagsche geestesstroomingen in de Javaansche wereld, De Taak, Augustus 1917; R. Huygen de Raat, Eenige gedachten over het Sarekat Islam Congres te Soerabaia, enz. 1918; J. Th. Petrus Blumberger, De Sarèkat Islam, enz. Kol: Tijdschrift 1919; B. Alkema, De Sarikat Islam 1919. J. Th. P. B.

SARINEMBAH. Op één na het belangrijkste der 6 Karo-landschappen van de Bata landen, waartoe behooren 4 oeroengs met totaal bijna 14.000 inwoners. In 1914 werd hier de vierde zendingspost der Karolanden gevestigd. De plaats Sarinembah, in het bezit van een pasanggrahan, ligt aan den grooten transportweg van Medan naar de Alaslanden, op 24 K.M. afstand van Kaban Djahé.

SAROENAI. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SAROENEN (JAV.). Zie SPILANTHES.

SAROENG. Of vulgo S a r o n g, naar zijn oorsprong een echt Mal.-Polynesisch woord, duidt — zie hiervóór onder KLEEDING, II, p. 328 — het kleedingstuk aan dat wij „rok, vrouwenrok" noemen, een gesloten, koker-vormigen doek, dien in onze Oost zoowel vrouwen als mannen over het hoofd aandoen, en bij uitdoen eenvoudig op den grond laten zakken om er zoo uit te stappen.

Het woord, letterlijk beteekenend „koker, hulsel, scheede" in het Mal. en Jav., zelfsuitsluitend zoo nog in het Soend., heeft verre verwanten. Allereerst Dajaksch „saloï", het korte nauwsluitende vrouwenrokje dat van den navel tot even over de knieën gaat; Bal. „saoeng", houten scheede, doch ook met nevenvorm „saroeng"; Tag. „salong", het zwaard in de scheede steken: Fidji „salanga", inhullen.

Des te zonderlinger is het dat we het woord niet terugvinden bij Makassaren en Boegineezen, waar de saroeng-zelve zoo algemeen gedragen wordt. Hun woord daarvoor is l i p a of l i p a q, wat noodzakelijk in verband moet staan m t Mal. „lipat", gevouwen, dubbel. Dit wordt verklaard door de zeer oude gewoonte om de twee banen die voor één saroeng noodig zijn — immers, die volgens de lengte aaneengezet moeten worden om een kleed van behoorlijke breedte (tevens neervallende hoogte) te geven — *ineengevouwen* samen als één stuk goed te verkoopen. In eene merkwaardige handelsmemorie van 1603 [1]) wordt van de op Bali talrijk geweven kleedjes o.a. verteld: „oock mede zoo syn die meest doorden banck twee in malcanderen gevouden & als zy by paren zyn zoo zynt c o o b a e r s & een alleen wordt genoemt S a l i e a r a n g h . . . . de J a v a n e n noemense allegaer C a y n b a l l y." Hier hebben we dus de „kain kēbar" (JAV.) of „kēmbar" (MAL.), het t w e e l i n g-kleedje, tegenover „sa-lèrang" (MAL.) é é n b a a n. Dit ineengevouwen tweelingkleedje is de „kain lipat". — zooals men in de Oosteljke helft van onzen Archipel nog in 1851 b.v. zeide [2]) — in goed Maleisch, de „lipa" van Zuid-Celebes, de „kain saroeng" of bij verkorting „saroeng" der Maleiers en Javanen.

Een normale geweven saroeng is dus *tweemaal* ook samengenaaid; één overlangs, waardoor de twee banen van elk ± 55 c.M. breedte te zamen een kain geven met een behoorlijke neervallende hoogte van ± 1,06 c.M.; en één daarna overdwars, waardoor het doek tot kokerdoek wordt, de kain tot saroeng. Dit is het oude Indonesische kleedingstuk, gebaseerd op het smalle Indische weefgetouw, en aldus nog van Celebes en Bali af naar het Oosten algemeen te vinden. Daar bewesten komen al meer en meer breedere weeftoestellen in zwang, waardoor het overlangs samennaaien van twee banen onnoodig wordt, en men slechts één doek noodig heeft van minstens 1 M. breedte en ± 2 M. lengte, wat dan overdwars één samengenaaid de saroeng geeft. De gebatikte saroeng, thans algemeen op Europeesch fabriekskatoen vervaardigd, is altijd uit één breedte.

De geweven Indische saroeng draagt — in scherpe onderscheiding van het zoogenaamde „stukgoed", Eng. „piece-good", wat aan één stuk uniform voortgeweven en in elke afmeting daarvan afgenomen kan worden, het loutere begrip dus van „doek" of Mal. kain — een bepaald *begin*, de k a p a l a of „hoofd". Bij den ouderwetschen toestand der smalle weeftoestellen weeft men daarna uniform door tot op de dubbele lengte, die de gereede saroeng later moet hebben, en *sluit* dan weer met zoo'n zelfde (nu omgekeerd) hoofd. Later moet toch het doek midden door gedeeld, en moet de kapala van de eene baan precies samenvallen met de kapala der andere. Dat aan dit zuiver samenvallen nog al eens iets hapert, kan men telkens waarnemen; iets wat natuurlijk geheel vermeden word bij getouwen, die uit één volle breedte weven. Maar de saroeng blijft aldus in haar wezen een zelfstandig doek, een katoenen of zijden individu.

Bij breeder weeftoestel moet ook de kapala aan 't begin van het doek zich bevinden; niet onmiddellijk, want om een goede aansluiting te krijgen bij het samennaaien tot saroeng, weeft men eerst een kort zoogenaamd „vooreind", van hetzelfde dessin als het „lichaam" der saroeng, waarop onmiddellijk het „hoofd" in zijn geheel volgt, en dan het geheele uniforme „lichaam" (MAL. b a d a n). Bij het tot kokerdoek

[1]) In haar geheel als Bijlage III afgedrukt voor de 3e aflevering (1904) van „De Batikkunst in Nederlandsch-Indië en haar geschiedenis" (compleet gekomen in 1914). Zie daar blz. XIX der Bijlagen, en noot 125—126. Het woord „sarong" komt merkwaardigerwijze g e e n e n k e l e m a a l in deze Memorie voor; het woord „cayn" daarentegen herhaaldelijk.

[2]) De resident Van Lijnden schreef toch bv. in Natuurk. Tijdschr. v. N.-I., II (1851), p. 324: „Op *Solor* zijn gewild: lijnwaden (*kain serassa, kain borassi, kain lipat (Endeh en Boeton), tjiadejs*, wit katoen)".

samennaaien blijft aldus de kapala onaangetast in zuiverheid van lijnen.

De oude, meest oorspronkelijke vorm der kapala is *rechtlijnig*. Het ontstaat door het eenvoudig inweven daar van anders gekleurde inslagdraden; de geheele kapala is aldus in kleur verschillend van het „lichaam", én bovendien zelve weer onderverdeeld door rechte strepen, overdwars loopend, eerst 6 op onderling gelijken en korten afstand, dan een breeder effen tusschenband, en dan weer 6 strepen op denzelfden onderlingen afstand als daareven. Daarmee is de kapala gereed, en begint de badan. Die tweemaal zes kapala-strepen sluiten dus telkens 5 smalle strooken tusschen zich in — elk dezer weer door een fijner lijntje in tweeën gedeeld —, welke beide vijftallen den breeden tusschenband van de kapala weerzijds flankeeren. Alle uitzonderingen op dezen zeer vasten regel bij geweven doeken zijn feitelijk abnormaliteiten.

Daarnaast, als meer gecompliceerden en zeker ook jongeren vorm, heeft men de kapala met *„torens"*, die de Maleier „poetjoek rĕboeng", dus „bamboe-scheuten" noemt, de Javaan „toempal". Deze torens of „pieken" staan in de gereede saroeng op tweerijen tegenover elkaar, weer met een neutralen tusschenband tusschen beide. De beide zigzaglijnen ontwikkelen zich dus in de kapala, zonder elkaar met de tegengestelde spitsen aan te raken. In dit geval wordt de volledige kapala, met haar beide rijen van toempal's, bij het bredere weeftoestel aan 't begin van het doek steeds ingeweven.

Terwijl de rechtlijnige kapala door gewoon weven met veranderden inslagdraad wordt verkregen, worden de toempal's er afzonderlijk in gebrocheerd; op enkele eilanden, vooral Celebes, graag met zgn. flottanten inslag; op Sumatra's Westkust vooral, met overvloed van gouddraad.

Bij de gebatikte saroeng's heeft men de rechtlijnige kapala van het weven *niet* overgenomen; misschien óók omdat men dit te doodsch vond, maar hoofdzakelijk wel omdat de gemakkelijker was-techniek toestond de levendiger toempalversiering precies zoo snel aan te brengen. Bij batik's heeft men dus alleen saroeng's met torenkapala's, in scherp onderscheid tot de effen voortloopende kain's-pandjang. Die kapala moet, in aansluiting met haar ontstaan, eigenlijk in haar geheel aan 't eene uiteinde van het doek gebatikt worden; doch in Midden-Java heeft men het besef daarvan meestal verloren, en komen veel saroeng's voor waar de kapala in 't midden der badan zit, het hoofd dus op de hoogte van den buik. Ook andere fantasieën in de kapala komen bij batikken voor.

De ruimte, die de kapala eener saroeng inneemt, varieëert van $^1/_4$ tot $^1/_2$ der totale lengte van het doek; bij gebatikte saroeng's is $^1/_3$ wel het allermeest voorkomend.

Bij geweven saroeng's loopt een lichtere bies (Mal. pinggir, Jav. sĕrĕt) over de heele lengte langs beide uiteinden — bij de smalle halve banen, die per se samengenaaid moeten, langs één kant dus maar —, verkregen door het opspannen van lichtergekleurde kettingdraden aldaar. Bij gebatikte saroeng's is deze lichtere beis weerzijds door kleine areeerlijnen, als met een soort tralie-werk, versierd.

Als varieteiten van de gewone saroeng, voor volwassen personen berekend, heeft men nog 1°. de kindersaroeng, en 2°. de halfslag-saroeng (Jav. saroeng tanggoeng). Voor de eerste soort rekenen de fabrikanten hier te lande 3 minimum-maten, nl. 0,61 × 1,22 M., 0,69 × 1,27 M., en 0,76 × 1,42 M. De maat voor de saroeng tanggoeng wordt 0,81 × 1,65 M. genomen.

Naast dit zoo te zeggen Maleische saroeng-type heeft men de veel primitiever, nauwe, doch tegelijk zeer lang neervallende geweven saroeng's, die de vrouwen in den *Timor*-archipel dragen, van boven de borsten tot bij de enkels nedergaande, ook bij Batak-vrouwen in gebruik; hier zijn 3, zelfs 4 banen aan elkaar genaaid, en vormen een echten „slaapzak". Zoo'n „slaapsaroeng", deels door de koudere nachten geëischt, en ook in boomschors (foeja) bij de Toradja's van Midden-Celebes voorkomend, is dan wel 1,70 M. breed (hoog) bij maar 1,15 lang (wijd). Den eenvoudigsten vorm van deze nauwe kokerdoeken geven de straks al genoemde Dajaksche saloi's, uit maar één baan bestaande van zwaar katoen, met vooral in Britsch-Borneo stijlvolle strenge figuren.

Curieus is, dat nog tegenwoordig in *Palembang*, bij gebatikte doeken zelfs, de oude gewoonte in zwang bleef de saroeng's uit 2 banen samen te stellen. Naar een deskundig gegeven uit 1893 wordt daar blauw-op-wit gebatikt goed „in paren verkocht, in de lengte aan elkaar gezet en dan als Sarongs van dubbele breedte gedragen". Zoo'n Palembang-saroeng in ouderwetschen stijl is dan 1,57 breed bij 1,88 M. lang.

De algemeene regel voor het dragen van de saroeng van Maleisch type is deze: nadat men haar over het hoofd heeft aangedaan, en haar zóó van het middel naar omlaag laat vallen dat de kapala rechts-achterwaarts blijft, neemt men met de rechterhand de overtollige wijdte der saroeng daar in het midden van de kapala dubbel, en brengt nu die dubbele vouw of plooi met de linkerhand achterom naar de linkerheup, zoodat de, hetzij rechtlijnige hetzij met toempal's versierde, kapala een klein gedeelte over die linkerheup naar voren in dubbelgevouwen toestand omlaag valt. Dan wordt ze daar boven om het middel ingestopt, en draagt door haar eigen nauw aangehaald-zijn zichzelve. Dat er echter op dezen algemeenen regel uitzonderingen zijn van persoonlijke voorkeur of locale mode, spreekt vanzelf

Op Borneo draagt men saroeng's van boomschors bij werk op het veld en als rouwkleeding bij de Mendalam Kajan's. Saroeng's van vezelstof (lèmba) worden vooral aan den Boven-Mahakam, doch ook in Z.-Borneo gedragen. Hier heeft men in het binnenland dus de ouderwetsche dracht behouden, in hetzelfde materiaal als bij de heidensche stammen op Mindanao; terwijl daarentegen aan de kuststreken van Borneo — evenals op een groot deel van Sumatra — zijdeweefsel en gouddraad hetgeliefd materiaal vormen voor saroeng's van welgestelden.

Literatuur: Yule and Burnell, Glossary of Anglo-Indian Words, 1886, of 2e ed. 1903, s. v. Sarong; Rouffaer en Juynboll, De batikkunst in Ned.-Indië (1914), p. 72—79; Juynboll, Catal. R. E. M. Borneo, I (1910), p. 104—115. G. P. R.

SAROENI (Jav.). Zie WEDELIA.

SAROKA (KALI). Langste rivier van het eiland Madoera; zij mondt in de baai van Soemĕnĕp uit. Saroka is tevens de naam van één der établissementen in het zoutland Soemĕnĕp en van het aldaar in aanleg zijnde Gouverne-

ments zoutland (zie verder onder SOEMÊNÊP).

SAROLANGOEN. Afdeeling der residentie Djambi, met gelijknamige hoofdplaats, (standplaats van den controleur, op den linkeroever der B. Têmbêsi, tegenover de uitmonding der B. Asai) een oppervlakte beslaande van ± 4000 K.M., met een bevolking (in 1912) van ruim 21.000 zielen, w.o. 4 Europeanen en 16 Chineezen; zij wordt begrensd ten N. door de afdeeling Mⁿ. Têmbêsi, ten O. door de afdeeling Djambi, ten Z. door de onderafdeeling Rawas (Palembang) en ten W. door de afdeeling Bangko. De naam der plaats zou afgeleid zijn van „Saro" (= naar, ellendig) en „mêlangoen" (= verhuizen, als gevolg van ondervonden teleurstellingen op vorige woonplaatsen). Tijdens de expeditie in 1901 was Sarolangoen een onzer eerste bivakplaatsen, en reeds spoedig werd overgegaan tot de vestiging van een controleur te dier plaatse; in Juni 1903 werd de controleurswoning aldaar nog door kwaadwilligen beschoten, doch in 1904 kon de militaire bezetting reeds worden opgeheven en vervangen door gewapende politiedienaren. De afdeeling omvat de landschappen (in Ind. Stb. 1906 no. 261 districten genoemd): Boekit Boelan Batin, Datoeq ian bêtigo, Datoeq ian Bêrampê Sekoe (zie bij die namen), Batin IV, III doesoen, Batin Pêngambang, Tjêrmin nan Gêdang, Batin delapan di ilir, Batin II, Seloero, S. Pinang, Kêlêboe nan V, Batin VII di oeloe en Kampong IV, alle gelegen in het stroomgebied der Batang Asai en Sei. Limoen en van een deel der midden Têmbêsi. De bevolking bestaat uit een vermenging van Minangkabauers, Rawassers en eigenlijke Djambiërs; men onderscheidt ze in Batin- en Pêngoeloe-bevolking. Zij is zeer welvarend; de hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw, veeteelt en inzameling van boschproducten; de rijstcultuur wordt gedreven op droge en natte velden, die bewerkt worden met ploeg of hak; voor de sawahcultuur worden kweekbeddingen aangelegd, en de oogsten zijn gewoonlijk zoo ruim, dat rijstuitvoer plaats vindt naar de benedenstreken; de veestapel bestaat uit buffels en runderen; er worden goede prauwen vervaardigd; met goudgraven en wasschen houdt men zich mede bezig; de weefkunst wordt niet beoefend, wel wordt er fijn vlechtwerk vervaardigd; bamboe en hevea worden veel aangeplant; uitgevoerd worden: rotan, gêtah, was, karbouwen en vogelnestjes (deze afkomstig uit Boekit Boelan bij Napal Mêlintang); zoutbronnen treft men aan in Batin Pêngambang. De plaats Sarolangoen is door landwegen verbonden met Mⁿ. Têmbêsi, Bangko en Soeroelangoe, terwijl de langs de Batang Asai en Sei. Limoen gelegen doesoens mede onderling door landwegen verbonden zijn.

De Minangkabausche instellingen loempoh (solidariteitsstelsel), balas (weerwraak) en boewang (uitstooting uit familie en kampoeng) werden bij onze komst hier aangetroffen. Zie overigens bij BATIN en DJAMBI.

Literatuur: O. L. Helfrich: Bijdrage tot de kennis v. Boven Djambi; Tijdschr. Kon. Aardr. Gen. dl. XXI, no. 6 (1904) blz. 973, en XXII (1905) no. 2 blz. 331; Van den Bor: Een en ander betreffende het ressort van den Controleur te Sarolangoen, onderafd. Boven-Tambesi der afd. Djambi; Tijdschr. B. B. XXX (1906) blz. I. 179 en 430—465.

SARON. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SASAK. Kleine nederzetting in de afdeeling Loebock Sikaping van de residentie Sumatra's Westkust. De plaats ligt in een ongezonde, moerassige omgeving aan de kust van den Indischen Oceaan, tusschen de monding van de Masang in het Zuiden en de Pasaman in het Noorden en zeer dicht bij den equator.

SASAK. Zie VAARTUIGEN.

SASAK KAMBANG. Zie VAARTUIGEN.

SASAKS. Met de kleine groep Bodha's (zie aldaar) zijn de Sasaks als de eigenlijke bewoners van het eiland Lombok te beschouwen. Sasak of Goemi-Sasak is ook een der Inlandsche benamingen van het eiland; Silaparang is de andere. De naam Lombok is hoogstwaarschijnlijk afkomstig van zeevaarders, die, het eerst landende bij de destijds belangrijke havenplaats Lombok aan de Oostkust, het geheele eiland daarnaar noemden.

Van de vroegere geschiedenis der Sasaks is zeer weinig bekend. In taal en uiterlijk komen zij nog het meest met de Soembawaneezen overeen. Zooveel is zeker, dat de vorsten van Soembawa over Lombok of een deel daarvan gezag uitgeoefend hebben en dat tusschen de bewoners van de beide genoemde eilanden velerlei en langdurige aanraking heeft bestaan. Ook Makassaren en Boegineezen hebben zich als zeevaarders en handelaren reeds zeer vroeg met de Sasaks in verbinding gesteld en langen tijd is Lombok de twistappel tusschen de Soembawasche en Makassaarsche machthebbenden geweest. In de 17e eeuw begon de Balische invloed zich te doen gelden. Gelegenheid tot inmenging in Sasaksche binnenlandsche aangelegenheden deed zich meermalen voor, daar het eiland verdeeld was in verscheidene vorstendommetjes, welker bestuurders (Dato's) nagenoeg voortdurend in onderlingen krijg waren en waarvan dan de een dan weer de ander de hulp van buiten inriep. De Dato van Praja, door zijne tegenstanders in het nauw gebracht, vroeg bijstand van den Balischen vorst van Karang-Asêm, die dadelijk daaraan gehoor gaf en weldra alle Sasaksche radja's, dien van Praja er onder begrepen, aan zich onderwierp.

Dit geschiedde tegen het midden van de 18e eeuw en van dien tijd af tot 1894 bleef Lombok uitsluitend onder Balische overheersching en de invloed daarvan op de zeden en gebruiken, bestuursinrichting, landbouw en letterschrift der Sasaks is van groote en blijvende beteekenis. Had bij het begin van dat tijdperk het Mohammedanisme op Lombok nog geen post gevat, dan zou vermoedelijk, evenals op Bali, de geheele bevolking in het Balisch-Hindoeisme opgegaan zijn. Thans stelde het verschil in godsdienst een onoverkomelijke hinderpaal tot assimilatie, hetgeen ook tot afscheiding ten aanzien der vestiging op het eiland leidde. De Baliërs oefenden uitsluitend een gedeelte van West-Lombok, terwijl het Sasaksche gebied zich hoofdzakelijk over Midden- en Oost-Lombok uitstrekt.

Over het algemeen hebben de Balische vorsten op Lombok zich welwillend jegens hunne Mohammedaansche onderdanen betoond en er waren onder hen, die blijkens de van hen afkomstige beschikkingen ernstig er naar gestreefd hebben, goede en verstandige meesters voor de Sasaks te zijn; dat echter de Baliër en vooral die van kaste, overtuigd van zijn superioriteit

als menschelijk wezen, op den Sasak diep neerzag was niet te verbergen. Hetgeen hoofdzakelijk de Sasaks tot herhaalde opstanden tegen het Balische gezag gedreven heeft, was de onduldbare onderdrukking en uitbuiting, die zij van de over hen gestelde Balische districtshoofden en andere ambtenaren te verduren hadden. Slechts de in West-Lombok gevestigde Sasaks schenen beter behandeld te zijn, daar zij zich niet alleen van verzet onthielden, maar zelfs op de hand der Baliërs waren.

Als uiterste middelen om den laatsten opstand der Sasaks te fnuiken bezigden de Baliërs de algeheele verwoesting en uitmoording van veroverde dorpen en vernieling der bouwlanden. De bevolking, van alles beroofd, vluchtte steeds verder naar het Oosten, zich het noodige desnoods door geweld verschaffende. Geteisterd door hongersnood en epidemieën, voortdurend bestookt, behalve door den vijand, door groote rooverbenden van eigen ras, wendden de Sasaks zich tot het N. I. Gouvernement met het bekende gevolg.

Hebben de Sasaks op verschillend gebied veel van de Baliërs geleerd, de welvaart, de vrijheid, de groote rechtszekerheid en de gelegenheid tot intellectueele ontwikkeling, waarvan zij thans het genot hebben, danken zij aan het rechtvaardige bestuur onder het N. I. Gouvernement. Economisch is Lombok, en de Sasaksche bevolking in de eerste plaats, sedert 1895 met reuzenschreden vooruitgegaan zoodat het eiland thans tot de meest welvarende streken van Nederlandsch-Indië behoort.

Het aantal zielen van het eiland wordt geschat op rond 470.000, waarvan ruim 430.000 Sasaks.

Buiten Lombok worden Sasaks, als aaneengesloten kolonie slechts in het voormalige landschap Karang-Asĕm op Bali aangetroffen. Toen de vorst van Karang-Asĕm nog het oppergezag over Lombok had, riep hij contingenten van weerbare Sasaks op, om als hulptroepen of dragers bij zijne oorlogen tegen Kloengkoeng dienst te doen. Hij wees hun niet ver van zijne residentie een stuk grond ter bewoning en bebouwing aan, om op hen het oog te kunnen houden en ze, zoo noodig, dadelijk bij de hand te hebben. Ze hadden er een goed bestaan en ook hunne afstammelingen zijn er gebleven.

Aan de andere zijde van Lombok kwamen de Sasaks, die geen zeevarend volk zijn, slechts tot Soembawa en veelal niet vrijwillig, maar als slaven. Zij schijnen daar echter in de bevolking te zijn opgegaan.

Dat de Sasaks geen prikkel hadden groote zeetochten te ondernemen is verklaarbaar, doordat hun eigen land door zijne buitengewone vruchtbaarheid hun niet alleen alle levensmiddelen schonk, maar van zeer vroege tijden af zooveel rijst opbracht, dat daarvan een groot deel kon uitgevoerd worden, hetgeen uiteraard niet nalict vreemde handelaren daarheen te lokken, van wie de Sasaks weder allerlei andere benoodigheden konden bekomen.

In rechten en verplichtingen zijn de Sasaks onder ons bestuur geheel met de Baliërs gelijkgesteld. Waar noodig, zijn in zake bestuur en rechtspraak de Balische en Sasaksche bevolkingen van elkander gescheiden. Aan het hoofd van districten zijn Sasaks geplaatst en de Sasaks staan terecht voor een Raad van Sasaksche hoofden. De districtshoofden worden van Gouvernementswege bezoldigd, terwijl de desahoofden voor hunne prestatiën met het gebruiksrecht op belastingvrije ambtsvelden beloond worden. Het Sasaksche dorpsbestuur is éénhoofdig en vroeger was het ambt van dorpshoofd (*kliang, palima, pĕrkanggo*) erfelijk.

Behalve het verschil tusschen hoofden en onderhoorigen bestaat bij de Sasaks ook verschil in stand, waarbij de Balische invloed merkbaar is: de adel (*pĕrwangsa*), die weder in hoogere en lagere gesplitst wordt, en het gewone volk (*kaoelâ* of *pĕngajah*) terwijl tot voor kort (1906) de slaven of hoorigen (sĕpangan) de laagststaande categorie uitmaakten.

Van den adel staan bovenaan de *Dato's* (vrouwelijk *Nĕnè-bini,*) daarna komen in de tweede plaats de *Radèns* (vrouwelijk *Dindĕ*) en de *Mami's* (vrouwelijk *Bai*, terwijl een ongehuwde Mami *Laloe* betiteld wordt) en in de derde plaats de *Bapak's, Dĕmoengs* en *Djro's* (vrouwelijk *Ina* en *La*).

De mindere man wordt, zoolang hij ongehuwd is, *Loek* en na zijn trouwen *Ama* of *Pê* genoemd; de vrouwen respectievelijk *La* en *Ina*.

De afscheiding tusschen die verschillende lagen is vrij streng en evenals bij de Baliërs, mogen de vrouwen niet huwen of gemeenschap hebben met een man van lagere geboorte.

De Sasaks, ook de vrouwen, hebben een krachtigen lichaamsbouw, een donkere huidskleur en een weligen haardos. Die van Bajan (Noord-Lombok) hebben — althans de mannen — een gedistingeerder type met minder platten neus, mooi gebogen wenkbrauwen en minder uitstekende jukbeenderen. De adel heeft over het algemeen een lichtere huidskleur.

Wanneer de Islam op Lombok ingang heeft gevonden is niet met juistheid bekend. Aannemelijk is de veronderstelling, dat zulks geschied is na den val van Modjopahit, het laatste Hindoe-Javaansche rijk. Arabische handelaren zouden toen, Bali voor zich gesloten ziende, op het daarop volgende, mede dichtbevolkte, eiland terrein voor hunne negotie en geloofspropaganda gevonden hebben. Volgens sommige overleveringen zouden familieleden van den Soenan van Giri zelf den nieuwen godsdienst naar Lombok overgebracht hebben. Weer anderen beweren, dat de Sasaks door den invloed van Soembawa Islam zijn geworden.

Een klein gedeelte der bevolking, de Bodha's, behield zijn eigen godenvereering, welke gaandeweg meer naar het Balisch-Hindoesche geloof is gaan overhellen. Genoemde bevolkingsgroep bewoont het Noordelijk deel van Lombok, dat door het Rĕndjani-Poenikam gebergte van het meest volkrijke, vruchtbare en gemakkelijk te bereizen gedeelte van het eiland gescheiden is, en bleef daardoor buiten het drukke handelsverkeer met vreemdelingen. Ook de aldaar en in het gebergte zelf gevestigde Sasaks zijn veel minder in de Mohammedaansche leer ingewijd dan de bewoners der groote, zich over het midden van het eiland van Oost naar West uitstrekkende vlakte, en vormen te dien aanzien eene afzonderlijke secte, de *waktoe-tĕloe*, in onderscheiding van de *waktoe-lima*. De Sasak-waktoe-

lima, zoo genoemd, omdat zij zich aan de vijf door den Islam voorgeschreven dagelijksche gebeden onderwerpen, kunnen wat betreft den graad, waarin het Mohammedaansche geloof bij hen is doorgedrongen, nagenoeg met de meeste andere Mohammedanen van den Indischen archipel gelijkgeteld worden. De Sasak-waktoetêloe echter, die slechts eens in de week bidden, waarbij driemaal in staande en driemaal in zittende houding Allah aangeroepen wordt, die niet aan vasten of bedevaart naar Mekka doen en waarvan een deel nog varkensvleesch eet, zijn feitelijk nog animisten in den eersten overgangstoestand tot het Mohammedanisme. Slechts de besnijdenis heeft algemeen bij hen ingang gevonden. Onder zulke omstandigheden gevoelen zij weinig behoefte aan mêsdjids (Mohamm. tempels) en wetgeleerden, die dan ook in hun gebied zeer dun gezaaid zijn. Wordt in een of ander speciaal geval de behoefte aan een behoorlijk onderlegden wetgeleerde gevoeld, dan leent men er een van de waktoe-lima.

Het animistisch karakter van hunne geloofsopvattingen komt o. a. sterk uit door de formaliteiten, die bij een bezoek aan de Sêgara-anak, het welbekende kratermeer op de Rindjani, moeten worden in acht genomen. De kleeding of althans de hoofddoek moet wit zijn; men brengt offers aan den god Batara en tracht de boschgeesten te misleiden door menschen, dieren en voorwerpen niet bij hun waren naam te noemen; Balisch mag er niet gesproken worden, doch uitsluitend Sasaksch.

Bij menige desa treft men offertafels aan, waarop aan de goden in de bergen geofferd wordt.

Bovendien — dit geldt ook voor de waktoelima — zijn er eenige plaatsen op het eiland, waarheen de Mohammedanen ter bedevaart gaan en ook offers brengen. Een der meest bezochte en in aanzien zijnde is een heilig graf te Batoe-Lajar (Tanah-Makam).

Behalve in den godsdienst, bestaan uiteraard tusschen de vlakte- en bergbewoners door de meerdere of mindere aanraking met vreemde elementen ook grootere of kleinere verschillen in zeden en ontwikkeling, in dorps- en huisbouw.

De dorpen der bergbewoners zijn onregelmatig gebouwd; die in de vlakte zijn naar Balisch model door rechte wegen doorsneden en de grootere in vierkante wijken verdeeld. De woningen hebben bamboezen, houten of leemen wanden en in de grootere desa's omheiningen van kleimuren als bij de Baliërs of van paggers (heggen). Om en bij de woningen zijn de rijstschuren en eventueel paarden- en geitenstallen, buffel- en koekralen, verder soms waterputten, badplaatsen en privaten. De dakbedekking is van riet of atap en bij de meer gegoeden van pannen en gegalvaniseerd ijzer.

De kleeding van de groote meerderheid van het volk is zeer eenvoudig, over het algemeen donker gekleurd en bestaande uit zelf geweven stof. De mannen dragen een hoofddoek — behalve die van Bajan — een lendenkleed (*kêrêng, sêlêmo*) en als gordel een breede lange doek (*saboet*), die 's morgens en 's avonds tegen de koude over de schouders geslagen wordt. De adellijken bedekken het bovenlijf met een korter of langer baadje of buis (*tjantê* of *tongkong*)-en dragen hun beenkleed, als de Balische aanzienlijken, met een slip van voren, die soms zoo lang is, dat ze tusschen de voeten op den grond sleept. Hunne krissen zijn langer dan die der Baliërs en hebben gevesten van eenigszins ander model, maar men zegt, de besnijdenis symbolisch voorstellende. De kleeding der vrouwen bepaalt zich gedurende de dagelijksche bezigheden tot twee lendekleeden (*bêndang*) over elkaar en eventueel lange doek (*lêmpot*) over de schouders, ook om kleine kinderen te dragen. Op straat dragen de vrouwen veelal een kort, wijd en vormloos baadje, aan den hals sluitend en met korte mouwen — voor de gehuwde vrouwen — of zonder mouwen — voor de meisjes. Het haar wordt in een slordigen wrong gedragen; het geheel maakt geen indruk van netheid of sierlijkheid. Gegoede vrouwen steken zich tegenwoordig ook in zijde en fluweel.

Omtrent het karakter der Sasaks bestaan verschillende getuigenissen. Lijdzaamheid, arbeidzaamheid, gewilligheid en voorkomendheid worden o.a. als de voornaamste trekken genoemd. Van de bergsasaks wordt nog speciaal vermeld, dat zij eenvoudig zijn met het eten en voor Europeanen eenigszins schuw, een en ander in tegenstelling met de vlakte-bewoners. Voor beide categorieën geldt dat de Sasak geen opium, doch wel sterken drank gebruikt, zonder hierin onmatig te zijn. De eerlijkheid zou over het algemeen te wenschen overlaten. Verder dient de aandacht gevestigd op de omstandigheid, dat zich onder de bevolking vrij vele elementen van avontuurlijken aard bevinden. Er hebben namelijk op Lombok nog vaak door Sasaks gepleegde veediefstallen en rooftochten, al dan niet met manslag gepaard, plaats, ten aanzien waarvan op goede gronden kan aangenomen worden, dat zij bij wijze van sport of uit zucht tot avonturen dan wel als bewijs van moed bedreven zijn. Daaraan maken zich daadwerkelijk schuldig o. a. personen, die het gansch niet om den broode behoeven te doen, terwijl gewoonlijk de bende uit zoovele leden samengesteld is, dat het luttele van ieders aandeel in den buit à priori vaststaat, waartegenover het risico van verscheidene jaren dwangarbeid in de schaal wordt gelegd. En dat risico is niet klein, daar indien slechts op één der deelnemers de hand kan gelegd worden, deze — en dit is iets karakteristieks bij de Sasaks — in den regel dadelijk bekent schuldig te zijn en al zijne medeschuldigen opnoemt, die, achterhaald, mede gewoonlijk eene volledige bekentenis afleggen.

In sommige streken zouden de succesvolle veedieven zoo in eere zijn of geweest zijn, dat de jonge meisjes er geen jongeling als echtgenoot wenschten te aanvaarden, indien hij zich nog niet op het stelen van vee kon beroemen.

Aan de veediefstallen draagt de veebezittende bevolking zelve in zooverre schuld, dat zij te weinig zorg aan de bewaking van haar vee besteedt.

De Sasaksche taal verschilt aanmerkelijk van het Balisch, hoewel daarin vele Balische woorden opgenomen zijn en toont veel overeenkomst met het Soembawasch. Het Sasaksch bestaat niet uit een hooge en een lage taal, maar heeft wel beleefdheidswoorden en uitdrukkingen, die een mindere, met een meerdere sprekende, bezigt.

Van oorspronkelijke literatuur is nagenoeg geen sprake. Prof. Van Eerde vermeent dat de „Toetoer-monjeh" een zuiver Sasaksch verhaal is. Het is de geschiedenis van een prins, Witarasari, die als aap vermomd om zijne schoone prinses werft. De prinses, door hare zusters geminacht en mishandeld, wordt door bovennatuurlijke machten in de gelegenheid gesteld, een feest ten paleize bij te wonen, waar zij wordt opgemerkt door den prins met wien zij ten slotte huwt; een Sasaksche asschepoestergeschiedenis dus.

Overigens bestaat de letterkunde uit stukken, uit het Maleisch of Arabisch vertaald.

Of de Sasaks immer een eigen letterschrift hebben gehad is niet bekend; zooveel is zeker, dat zij zich thans hoofdzakelijk van het Balische schrift, ook op lontarblad gegrift, bedienen, terwijl het Arabische ook langzamerhand ingang vindt. Hierbij kan opgemerkt worden, dat vele Sasaks ook het Balisch en het Maleisch machtig zijn.

De drang naar ontwikkeling doet zich ook bij de Sasaks gevoelen. Sinds de vestiging van het Nederlandsche gezag is daaraan tegemoet gekomen door de oprichting van verscheidene scholen, die alle goed bezocht worden.

Onder de zeden en gebruiken, waarop Balische invloed duidelijk merkbaar is, moet het huwelijk genoemd worden. De vorsten van Mataram hebben daaromtrent zelfs wettelijke regelingen gemaakt, o.a. om den koopprijs van het meisje onder verschillende omstandigheden te bepalen en den rechtstoestand van door Baliërs geschaakte of gehuwde Sasaksche vrouwen vast te leggen.

De laatste Balische vorst van Lombok had zelf onder zijne wettige vrouwen eene Sasaksche, die veel invloed op haar gemaal moet gehad hebben.

Boven werd reeds medegedeeld, dat de vrouw, evenals bij de Baliërs, slechts met een man van gelijke of hoogere geboorte huwen mag. Verder kennen de Sasaks ook het schaken, met gelijke gevolgen als bij de Baliërs, als huwelijksvorm. De onschuldigste wijze is de schaking met medeweten van de familie van het meisje (*mĕrari*) daarop volgt de schaking, slechts met goedvinden van het meisje (*mĕmagé*) en eindelijk de gewelddadige ontvoering (*mĕlako*). Blijft het meisje, ook in het laatste geval, den minnaar getrouw, dan gaat het huwelijk door, nadat de jonge man eerst het zoengeld (*njorongan dosă*) en later den koopprijs (*mas-kawin*) betaald heeft.

Waar het Mohammedanisme meer is doorgedrongen moet het meisje zich onderwerpen aan de keuze harer ouders. Overigens heeft de jeugd, ook bij de Waktoe-lima, volop gelegenheid elkaar, bij veldarbeid, feesten of op de markt te leeren kennen en met elkander omgang te hebben. Bloemen, geschenken en minneliederen, op bamboe of lontarblad gegrift, zijn de liefdesboden. Die liederen zijn soms versierd met keurige teekeningen naar bloemen of dierenmotieven; de spin bijv. is het zinnebeeld van huisbouw en huiselijkheid, de haan poseert als beschermer van het gezin bij uitnemendheid.

Kinderhuwelijken komen ook voor, uiteraard met de bepaling, dat de gehuwden dán eerst samen wonen, wanneer het vast staat, dat de puberteit bij beiden ingetreden is.

Bij echtscheiding komen de kinderen aan den vader, tenzij zij de moederzorg nog niet kunnen ontberen. De termijn, binnen welken eene gescheiden vrouw niet mag hertrouwen is bij de Sasak-waktoe-tĕloe veel korter dan bij de Sasak-waktoe-lima (30 en 100 dagen).

Beroepsprostituées worden onder de Sasaksche vrouwen weinig aangetroffen.

Het hoofdmiddel van bestaan der Sasaks is de landbouw en meer speciaal de rijstcultuur, die, dank zij het goede voorbeeld, nagenoeg op even hoog peil staat als die bij de Baliërs. Ook het soebakwezen (de verdeeling van het land in irrigatiegebieden of waterschappen) is van de Baliërs overgenomen. De voornaamste waterleidingen danken zij aan het Balische bestuur en intellect; evenzoo het waterschapsbeheer. Als opzichters over de bevloeiing en verdeelers van het water fungeeren *„pĕkasĕh's*, ondergeschikt aan den *pĕmbĕkĕl-pĕkasih*, die het toezicht heeft over het geheele leidingnet, dat door één dam in de rivier zijn water ontvangt.

De terreingesteldheid van een groot deel van Lombok eigent zich bijzonder voor den aanleg van sawah's. Tusschen het Noordelijke en Zuidelijke gebergte bevindt zich tusschen de West- en Oostkust een zacht glooiende vlakte, hoofdzakelijk bestaande uit aan de oppervlakte sterk verweerde vulkanische tuffen en doorsneden door tal van kleine rivieren. Deze geheele dichtbevolkte vallei is dan ook één onafzienbaar groot rijstveld, bij het rijpen van het gewas gelijkende op eene goudgele zee, waarin de talrijke désa's zich als groene eilandjes voordoen. Waar in het gebergte geen irrigatie mogelijk is, wordt de rijst op tĕgalvelden verbouwd.

De opbrengst van rijst is veel hooger dan voor de consumptie der bevolking noodig is en telken jare worden groote hoeveelheden van het product uitgevoerd. Destijds ging het surplus hoofdzakelijk als belasting naar de vorstelijke pakhuizen en was de vorst de voornaamste rijstexporteur. Sedert de vestiging van ons bestuur heeft de Sasak te dien aanzien volkomen vrijheid en kan gemakkelijk, langs de vele goedgebaande wegen, per pikeelpaard of grobak (vrachtkar) zijn producten naar een der havenplaatsen aan de Oost- of Westkust vervoeren.

Behalve rijst verbouwt de Sasak in eenigszins beduidende hoeveelheid en waarvan een deel uitgevoerd wordt: klappers, katoen, tabak en uien en verder nog mais en katjang.

De vlucht, die de landbouw op Lombok onder de Sasaks neemt, is o. a. een gevolg van de groote rechtszekerheid, die de kleine man gedurende de laatste decennia ten aanzien van zijn grondbezit geniet. De nieuwe toestand werd ingeleid met de meesterlijke ontwarring van den agrarischen chaos, die door den oorlog tusschen Baliërs en Sasaks ontstaan was en waarmede de eerste op Lombok geplaatste Nederlandsche bestuursambtenaren zich bijzonder verdienstelijk gemaakt hebben. In 1906 werden de rechten der Inlandsche bevolking op den grond in de afdeeling Lombok bij eene verordening in Ind. Stb. no. 431 vastgelegd door de bepaling, dat vervreemding of verpanding daarvan aan niet-Inlanders verboden is; zelfs mogen de Sasaks van Midden- en Oost-Lombok die rechten niet aan Baliërs overdragen.

De gronden worden, naar gelang van de daarop uitgeoefende rechten, gesplitst in *a.* gronden in erfelijk individueel bezit, die de overgroote massa vormen; *b.* gronden in privaatrechtelijk bezit van gemeenten, die ook in erfelijk vast gebruik kunnen afgestaan worden; *c.* gewijde gronden; *d.* gronden, ingenomen door openbare werken als gebouwen, waterleidingen enz. en *e.* Staatsdomeingrond, niet uit eenigen hoofde tot de dorpen behoorende, waarover in voorkomende gevallen ten bate van gemeenten of personen kan worden beschikt.

In hoofdzaak berust deze regeling op historischen grond. Het Sasaksche dorp had van ouds het beschikkingsrecht over alle bebouwde en onbebouwde gronden binnen zijn gebiedskring (*pajar*). Zooveel mogelijk werd aan ieder werkbaar man het bewerkingsrecht over eene uitgestrektheid, voldoende voor het onderhoud van een gezin, overgedragen, welk recht, bij getrouwe nakoming der daaraan verbonden verplichtingen, van vader op zoon overging.

Als oppervlakte-eenheid gebruiken de Sasaks evenals de Baliërs op Lombok de *tênah*, voor geïrrigeerde velden en de *tjoetak* voor de tuinen inhoudende 800 *pêtjarakèn* of rond 7200 M². Eén pêtjarakèn is een vierkant, waarvan de zijden lang zijn één *dêpa-agoeng* of groote vadem d. i. de afstand van teen tot vingertop bij uitstrekking van been en arm in één rechte lijn.

Met veeteelt voor den export houdt de Sasak zich niet op; men voert integendeel veel buffels in, ten einde aan de behoefte aan slacht- en ploegvee te voldoen.

Te voren was de paardenfokkerij van beteekenis, doch die heeft door den langdurigen Balisch-Sasakschen oorlogstoestand en later door een kwade-droes-epidemie zeer ernstig geleden.

De zeevisscherij wordt vrij druk uitgeoefend, doch uitsluitend vlak bij de kust.

Op industrieel gebied wordt door de Sasaks nog niet veel gepresteerd. Bijzondere vermelding verdient het zeer fijne en fraaie vlechtwerk, dat in den vorm van taschen en doozen ook veel naar Bali uitgevoerd wordt. Het weven van gewone kleedingstukken is onder de vrouwen vrij algemeen. Voorts kunnen genoemd worden de zoutwinning door indamping van het zeewater en de grofsmederij, terwijl het aantal goud- en zilversmeden, naarmate de welvaart stijgt, toeneemt.

Literatuur: H. Zollinger. Het eiland Lombok T. v. N. I. IXde jaargang 1847; R. van Eck. Schets v/h eil. Lombok. T. Bat. Gen. XXII; D. W. G. C. Bijvanck. Onze betrekkingen tot Lombok. Gids 1895; W. Cool. De Lombok exp. 1896; Dr. Neeb en Asbeck Brusse. Naar Lombok 1897; F. A. Liefrink. Slavernij op Lombok. T. Bat. Gen. XLII 1900; dezelfde De landsverordeningen der Balische vorsten op Lombok; J. C. van Eerde. Rapport over de regeling der Agrarische toestanden in W. Lombok. Ind. Gids 1901; dezelfde. Het grondbezit op Lombok. Ind. Gen. 1904; dezelfde. Lombok onder het Ned. bestuur Gids 1905, dezelfde. Het onderzoek van den Rindjani. T. Aardr. Gen. 1912; R. C. van den Bor. Nederl.-Sasaksch woordenlijst Bat. Gen. 1907; D. J Eibert. Die Sunda-expedition 1910—1912.

G. F. d. B. K.

SASAKSCH. Zie LOMBOK.

SASANOEH-ÖH. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SASAWI LEUWEUNG (SOEND.). Zie GYNANDROPSIS.

SASI is in de Molukken een recht, aan de negorijen toegekend en omschreven bij art. 71 van het reglement op het Binnenlandsch Bestuur en dat der Financieën op Amboina en onderhoorigheden (Ind. Stb. 1824 No 19a), waarvan vóór het bestuur van den resident Riedel veelvuldig gebruik werd gemaakt, doch dat door dezen werd tegengegaan en sindsdien weinig meer wordt toegepast.

In die negorijen, op welker gronden veel vruchtboomen voorkomen, wordt door den regent het verbod van „sasi" gelegd op boomen, waarvan de vruchten nog niet rijp zijn, sagoepalmen, die nog te jong zijn en dergelijke. Die boomen worden dan van een merk voorzien of men bindt een klapperblad aan den stam om het verbod van exploitatie aan te geven. De „kapala kèwang" (een soort boschwachter) en zijn helpers („anak of toeloeng kèwang") zorgt ervoor, dat het verbod niet geschonden wordt. Hij ontvangt voor zijne bemoeienis bij het opheffen van een opgelegde sasi („boeka sasi") een zeker deel der vruchten. Het recht van sasi betreft alleen de boomen, geenszins den grond. (zie Van Hövell, Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliassers p. 186).

SATOEI. District der onderafdeeling Pleihari, afdeeling Bandjêrmasin, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd) met standplaats Asam-Asam aan de gelijknamige rivier gelegen. Het district is dun bevolkt (voornamelijk door Dajaks), arm aan goede wegen en van weinig beteekenis. De voornaamste kampoengs zijn Asam-Asam en Djorong. Uitgevoerd worden voornamelijk ijzerhout (in den vorm van sirappen, het uitmuntend materiaal voor dakbedekking) en boschproducten.

SAUMLAKKI. Hoofdplaats der afdeeling Tanimbar en Babareilanden, der residentie Amboina. In 1915 bestond de bevolking van het ressort Saumlakki uit ± 10.800 inlanders, 15 Europeanen en 40 Vreemde Oosterlingen.

SAUROPUS ALBICANS Bl. (= *S. androgynus Merr.*). Fam. *Euphorbiaceae.* Daoen kartoe, Mémata, Tjêkop manis (MAL.), Babing, Katoe (JAV.), Katoek (SOEND.). Heester, tot 3½ M. hoog, vaak door de inlanders aangeplant, o.a. in moestuinen. De wortels zijn een inlandsch geneesmiddel. De takken met bladeren worden als groente verkocht. Ook geven ze, fijngewreven, een groene kleurstof voor sommige eetwaren. De vruchtjes worden geconfijt gegeten.

SAUROPUS ANDROGYNUS Merr. Fam. *Euphorbiaceae.* Mémata, Tjêkop manis (MAL.), Babing, Katoe, Katoekan (JAV.), Katoek (SOEND.). Een vaak aangeplante heester, vooral langs wegen en heggen en in moestuinen. De wortels zijn een inlandsch geneesmiddel; de twijgen met de bladeren vindt men als daoen kartoe of daoen katoek op de markt. Ze worden gestoomd en in sajoer gekookt gegeten. De vruchten worden geconfijt.

SAUSSUREA LAPPA Cl. Fam. *Compositae.* Kruidachtig plant uit Voor-Indië, waarvan de gedroogde wortel als *Costus-wortel* bekend is en

uit Bombay vooral naar China wordt uitgevoerd. Vandaar komt een deel naar Ned.-Indië, waar deze drogerij als poetjoek algemeen bekend is en gebruikt wordt, meest gemengd met ganti.

SAVOE. Zie SAWOE.

SÄWÄ (Jav.). Zie ENGELHARDTIA.

SAWAH. Zie RIJST.

SAWAH-GEBERGTE of **BOEKIT SAWAH.** Is de voortzetting van het Barisan-gebergte, welke naam het in de afdeeling Kroë (residentie Benkoelen) ontvangt. Het vangt aan bij den voet van den Bt. Sëminoeng (1881 M.), die steil uit het Ranau-meer oprijst en vormt Zuid-oostwaarts gaande de grens van de residentie Benkoelen met de Lampongsche Districten. De Sipoelang (1315 M.) in het Noorden is de eenige noemenswaardige verheffing in dezen 136 K.M. langen keten. Langs de Sëmangko rivier en -baai zet hij zich voort in het meest Westelijke van de drie schiereilanden van Zuid-Sumatra en breekt bij Tandjoeng Tjina aan Straat Soenda af.

SAWAH LOENTÖ. Onderafdeeling der afdeeling Tanah Datar, residentie Sumatra's Westkust met gelijknamige hoofdplaats. De onderafdeeling omvat in het N. de landstreken Soelit Aier, Tandjoeng Balit en Talawi, in het stroomgebied der Oembilin gelegen, en Siloengkang en Padang Siboesoek in het Z. (zie onder die namen). Bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) is de onderafdeeling verdeeld in de districten Sawah Loentö en Talawi. Vroeger zonder eenig belang, is deze landstreek na 1867 van groote beteekenis geworden, toen de ingenieur De Greve en zijn opzichter Kalshoven steenkolenlagen ontdekten in een onbewoonde bergkom, waardoor de Loentö, een rechterzijriviertje der Oembilin, stroomde. Naar dit riviertje, langs welks oevers slechts eenige schrale sawahs voorkwamen, kreeg de plek de naam van Sawah Loentö. Eenige jaren later werd het terrein nader onderzocht en opgenomen door Verbeek; deze bepaalde de lengte der drie nagenoeg horizontale lagen op 14 K.M. en schatte de hoeveelheid „Oembilin-steenkool" op ongeveer 200 millioen ton. Het Gouv. besloot hierop tot exploitatie over te gaan, doch eerst nadat 25 jaren lang een strijd was gevoerd over de richting waarheen de kolen zouden worden afgevoerd. In 1892 kwam de spoorwegverbinding met de Emmahaven (zie aldaar) tot stand en daarmede begon de ontwikkeling van het gebied.

Het vroeger eenzame, onbekende, doodstille, kleine dal der Loentö werd door de kolenontginning een bekend en nijver gebied, een drukke plaats, die den indruk wekt van een Europeesch industrie-centrum in de bergen. Er heerscht thans alom leven en bedrijvigheid. Tot de belangrijkste gebouwen behooren het zeefhuis en de kolenwasscherij, benevens de electrische centrale, die de electriciteit levert voor het geheele mijnbedrijf. Naast het zeefhuis bevindt zich een fabriek, waar het fijne gruis tot briketten wordt geperst. Groot is het aantal menschen, dat door deze ontginningen aangetrokken werd, en thans heeft de plaats Sawah Loentö de grootste Europeesche gemeente ter Westkust van Sumatra na Padang. Op ult. 1913 waren alleen aan de mijnen verbonden 87 Europeesche ambtenaren en beambten, w.o. 4 ingenieurs. Natuurlijk werd het grootste contingent van de bevolkingstoename geleverd door de inlanders, die voornamelijk als arbeiders dienst doen. Tot 1898 werd uitsluitend gewerkt met een paar duizend tot dwangarbeid veroordeelden, toen werden proeven genomen met vrije koelie's, eerst Chineezen, daarna Javaansche contract-koelie's, en het getal dezer laatsten neemt steeds toe, terwijl het getal veroordeelden is afgenomen. Ult. 1913 waren er werkzaam ruim 3000 dwangarbeiders, tegen ruim 1400 contractanten. Men streeft er meer en meer naar de dwangarbeiders te vervangen door vrije arbeiders. In 1913 waren er reeds bijna 2000 vrije arbeiders. Zie ook KOLEN.

Ook de hoofdplaats Sawah Loentö is door de steenkoolexploitatie geheel van voorkomen veranderd. Van rustig, weinig beduidend plaatsje is het tot een levendig industrie-stadje geworden, met tal van groote gebouwen, huizen, magazijnen winkels enz. Van de eigenlijke mijnen, gelegen in het gedeelte, dat Doerian genoemd wordt, de plaats binnentredend komt men het eerst in het Europeesche gedeelte, dat zich ook over het eigenlijke Sawah Loentö uitstrekt met school (behalve de Europeesche is er ook een inlandsche school), societeit, hotel en verder het station boven op den hoogen spoordijk. Onmiddellijk aan dit laatste gedeelte grenst de inlandsche kota, dicht opeen gebouwd, doch van een paar flinke wegen doorsneden. Zij telt vele toko's en heeft in het midden der kom een nauwe pasar, die druk bezocht wordt. De Loentö, die achter de kota langs stroomt, opwaarts volgend, vinden we aan het eind der vallei het civiele établissement, de controleurswoning met kantoor, de gevangenis en de kazerne. De controleurswoning bevindt zich op den rechteroever der Loentö, waar ook het hospitaal en de loodsen voor reconvalescente dwangarbeiders zich bevinden en een geheel nieuwe Javaansche kampong werd gebouwd. Massa's steen en cement zijn voor deze metamorphose noodig geweest en groote hoeveelheden blijven noodig voor onderhoud en verdere uitbreiding. Tegenwoordig worden dan ook de bouwmaterialen tot zelfs de pannen toe, in eigen beheer gemaakt en verrezen daarvoor steen- en pannebakkerijen, benevens kalkovens. In het nauwe dal komt men plaats te kort voor uitbreiding, men woekert in dit bergland met de ruimte, overal worden stukken uit de hellingen gehakt, terreinplooien gelijkgemaakt en ravijntjes aangeplempt om gebouwen te kunnen plaatsen, zoodat de plaats als tegen de bergen schijnt op te kruipen en nog steeds komt men ruimte te kort. Te Ajer Karoeh werden geheele kampongs voor immigranten gebouwd, Doerian werd een chaos van met zink gedekte huisjes en indische restaurants. Ook vindt men er aanzienlijke huizen, het gebouw waar de voedselleverancier het eten kookt voor de duizenden arbeiders, de kazernes voor de politiesoldaten, de koelieloodsen en paardenstallen.

Het Gouvernement is voornemens de exploitatie der Oembilinsteenkool uit te breiden in de richting van Pamoeatan, hemelsbreed eenige K.M. ten O. van Sawah Loentö gelegen. Daarmede zouden gepaard kunnen gaan het stichten van een nieuw bestuurs- en bewoningscentrum, dat meer plaats biedt dan de bergkom Sawah Loentö.

Een tunnel van 828 M. lengte geeft Sawah Loentö de genoemde spoorweg verbinding met de Emmahaven. Zie SPOOR EN TRAMWEGEN. Bovendien is de plaats met de buitenwereld verbonden door een rijweg, in N.lijke richting via Kolok

(9 K.M.) en Talawi (3 K.M. verder) naar Padang Ganting (zie aldaar), welke laatste plaats reeds eerder door een weg, via Goegoek Tjinô, was verbonden met Fort van der Capellen, tot 1911 de hoofdplaats van Tanah Datar. Verder is in 1899 het begin van een rijweg over Koebang Sirakoek naar Moeara Kalaban aangelegd, welke weg nog niet geheel voltooid is. De voornaamste andere plaatsen in de onderafdeeling zijn de gelijknamige hoofdnagri's der in den aanhef van dit artikel genoemde landstreken. Talawi, 12 K.M. ten N. van Sawah Loentô, aan den linker oever der Oembilin, en Soelit Aier (12 K.M. ten W. van de boven genoemde nagri Kolok) met haar intelligente bevolking zijn wel de belangrijkste. Siloengkang, aan den rechteroever van het gelijknamige riviertje (aan welks linkeroever de spoorlijn loopt) is bekend om haar weef-industrie, waarmede zich om zoo te zeggen alle vrouwen bezig houden. De zoogenaamde Siloengkangkleedjes vinden in een groot deel van Indië aftrek. (Zie SILOENGKANG).

SAWAH-SLA. Zie LIMNOCHARIS.

SAWAHAN. District, behoorende tot het gebied van den Soesoehoenan, van de afdeeling en de residentie Soerakarta. Het heeft drie onde districten met name Sawahan, Nogasari en Këbon agoeng en had op het eind van 1905 eene bevolking van 29.000 zielen, waaronder 15 Europeanen. Vroeger heette dat district Kaliâsâ. Het ligt benoorden de hoofdplaats Soerakarta in het heuvelig land aan den linkeroever der Solo-rivier.

SAWAI. Naam op West-Sumatra voor *Dicrurus-*, *Dissemurus-* en *Buchanga*-soorten. Zie ook: DRONGO en LAJANG-LAJANG BABI.

SAWAIBAAI. Zie SÈLÈMANBAAI.

SAWAL. Onwerkzame vulkaan, 1763 M. hoog, gelegen in de afdeeling Galoeh, residentie Cheribon. Hij wordt in het Zuiden door de producten van den veel jongeren Galoenggoeng overdekt. Bekend zijn de ertsen (zwavelmineralen van koper, lood en zink), die door warme bronnen binnen den kraterrand zijn afgezet. (Jaarboek Mijnwezen 1872, II, 173 en Tijdschr. v. Nijv. en Ldb. XIV, 1869, 354). De berg bezit een zeer uitgespoelden en verbroken krater, die 3.6 K.M. doorsnede heeft (Verbeek, Java, 455).

SAWAL, d. i. de 10e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN, A.

SAWAN. District van de afdeeling Boelèlèng, residentie Bali en Lombok.

SAWANG. Een in langgerekten vorm zich Z.—N. uitstrekkend, nagenoeg geheel met heuvels bedekt landschap van de onderafdeeling Lhô' Seumawè, afdeeling Noordkust van Atjèh, grenzend ten W. aan Pousangan, en langs de Kroeëng Manè aan Gloempang Doea; ten N. aan straat Malaka; ten O. langs Kroeëng Djamoean en Kroeëng Boe'ôkalîh aan Nisam; en ten Z. aan het Laut-gebied. Sawang wordt bevloeid door de Kroeëng Sawang, die in haar benedenloop Kroeëng Manè of Kroeëng Panga heet. Tongkangs kunnen haar opvaren tot Keudè Manè, djaloers tot Koeta Sawang. Hoogerop krijgt de rivier het karakter van een bergstroom, vol rolsteenen en stroomversnellingen. Het land echter wordt er juist meer bewoonbaar: het gebergte wijkt een weinig van de rivier terug, zoodat er zich een vallei vormt, waarin goed geirrigeerde sawahs, en gampôngs: Sawang, Lhô' Tjoet Koehoe, Goentji, Risèh, en Lambajông liggen. De zijrivieren zijn, stroomafwaarts gaande, links: Kroeëng Djeureungèh, Lambajông, en Goentji; rechts: Kroeëng Tocan en Djambô Hadji. Alleen de Kroeëng Tocan kan men met djaloers een eindje opvaren. Het landschap heeft een ± 2 K.M. breede vlakke kuststrook, Blang Panjang, welke, behalve door een kale grasvlakte, wordt ingenomen door een complex gampôngs en sawahs, van Boengkaih tot Manè, dus de heele N. kust langs. Door dien „blang panjang", dat „lange veld", zijn aangelegd de baan van de Atjèhtram en de iets ten Z. daarvan loopende colonneweg Atjèh—Tëmiang. Er wonen o. m. 2727 geregistreerde mannen (opgave ult. 1915).

De bevolking bestaat van rijstcultuur op sawahs en vischvangst. Pinang en boschproducten zijn de voornaamste uitvoerproducten.

Het bestuur wordt waargenomen door Teukoe Keudjroeën Ali.

Zie: Bijdragen T.-, L.- en V.k. v. N.-I., Dl. LV bl. 135, vooral ook voor geschiedkundige en politieke bijzonderheden.

SAWANG TOENGKOE. Plaatsje aan de Zuidoostkust van Noord Pagèh, zetel van het bestuur over de Pagè'-eilanden (zie aldaar).

SAWÉLA. Naam op Ceram voor *Ibis molucca*. Op Celebes heet *Eyathens falcinellus* Moeloloneo.

SAWI (JAV.). Zie BRASSICA NIGRA.

SAWI ALAS (JAV.). Zie BRASSICA JUNCEA.

SAWI-SAWI (MAL.). Zie BRASSICA NIGRA.

SAWITO (SAWIETTO). Boegineesch zelfbesturend landschap aan de W. kust van Z. Celebes, met gelijknamige hoofdplaats, behoorende tot het voormalige bondgenootschap Adjatapparang, met een oppervlakte naar schatting van ± 700 K.M.². Het wordt door de Sadang in Z.W. richting doorstroomd en telt nog een aantal onbeduidende riviertjes. De voornaamste bergtoppen zijn in het Noorden gelegen en zijn naar schatting ± 1250 M. hoog. De bodem is zeer vruchtbaar, zoodat de geteeld wordende producten niet alleen in eigen behoefte van het landschap voorzien, doch ook uitgevoerd worden. Het zijn rijst, djagoeng, klappers, pinang en kamiri. Vischvangst verschaft aan de kustbewoners een ruim middel van bestaan, terwijl de handel evenzeer niet onbeteekenend is. De bevolking wordt geraamd op 30.000 personen. D zelfbestuurder draagt den titel Adatoewa g. Zie voor verdere bijzonderheden: D. F. van Braam Morris, Tijdschr. Bat. Gen. dl. 36 (1893), blz. 213.

SAWO, SAWO DJÂWA (JAV.). Zie MIMUSOPS KAUKI.

SAWO MANILA (MAL., SOEND.). Zie ACHRAS.

SAWOE of **SAVOE.** Eiland in den Indischen Oceaan, ten Westen van het eiland Roti, gelegen tusschen 121° 45′ en 122° 4′ O.L. en 10° 27′ en 10° 38′ Z.B., ± 540 K.M.² groot, met de omliggende eilandjes vormende een onderafdeeling van de afdeeling Zuid-Timor en eilanden der residentie Timor. Het binnenland is een flauw golvend heuvelland, weinig begroeid, voor een groot deel zelfs geheel kaal, meest bestaande uit zand- en kalksteenen der triasformatie; de toppen zijn tot ruim 300 M. hoog. Aan de kusten zijn deze gesteenten overdekt door jong-tertiaire witte mergels en koraalkalken. De voortbrengselen zijn nagenoeg dezelfde als op Timor; vooral de paarden hebben een goeden naam. Sedert eenigen tijd is er een proefaanplant van katoen. Het Neder-

landsch gezag wordt er vertegenwoordigd door een Gezaghebber, die te Seba gevestigd is; staatkundig vormt het eiland een landschap, bestuurd door een Radja met een Rijksbestuurder, onder wie hoofden met den titel van Tomoekon gesteld zijn. Afzonderlijk ligt het tot het landschap Sawo behoorende eiland Randjoea (zie aldaar). De bevolking schijnt gemengd te zijn en te bestaan uit Timorcezen, Rotineezen en andere eilanders en wordt geroemd om haar vlijt en goedaardigheid; velen zijn reeds tot het Christendom bekeerd. Veel Savoeneezen emigreeren thans naar Timor, niet voor vast, doch om er werk te zoeken. Ook worden er aangemonsterd op de in Australische wateren naar tripang visschende vloot.

SAWOE-ZEE is het groote, driehoekige, zeer diepe bekken tusschen Flores met de daarbeo. gelegen kleinere eilanden en Timor, Roti, Sawoe en Soemba, dat om de Zuid en om de West in verbinding staat met den Indischen Oceaan en om de N.O. door de straten Flores, Lamakwera en Boling. Alor, Pantar en Ombaai gemeenschap heeft met de Floreszee. Van deze bergachtige eilanden hebben de Noordelijke vele oude en nog werkende vulkanen, waaronder verscheidene den regelmatigen kegelvorm vertoonen, zijn Soemba en Sawoe tafellanden, is Roti eigenlijk meer heuveachtig dan bergachtig en heeft Timor het aanzien van een grillig kalkgebergtelandschap met hooge, massieve klompen in het binnenland. De kusten van Flores, Solor en Lomblen zijn overal steil, hebben nagenoeg geen kustrif en vallen zeer steil naar zee af, die van Soemba, Sawoe, Roti en Timor rijzen geleidelijker op uit zee, welke daar onmiddellijk onder de kust ook minder groote diepte heeft. Enkele losliggende eilanden onder den wal worden aangetroffen op de Zuidkust van Flores, de Z.W.punt van Timor, Roti en Sawoe, overigens is het bekken volkomen schoon en telt, na de Banda-, Flores- en Celebeszee onder de diepsten van den Archipel.

De Westmoesson is minder krachtig dan de Z.O.moesson. April is geheel kenteringmaand, de Z.O.moesson komt eerst door in Mei en duurt tot en met September, 's nachts veel meer geregeld doorstaande dan overdag. Alleen in Juni, Juli en Augustus staat de wind overdag vrij geregeld door, in Juli waait deze des nachts bijna onafgebroken uit het Z.O. In October hebben zwakke O.lijke en Z.lijke winden eenigszins de overhand, in November zwakke Z.lijke en W.lijke winden en van December tot en met Februari waait een weinig geregeld doorstaande, flauwe Westmoesson terwijl Maart niet veel meer dan overheerschende W.lijke winden heeft. Noordelijke winden komen hier slechts weinig voor. In den Z.O.moesson is de lucht helder en weinig bewolkt, maar is het zeer heilig, welke heiligheid toeneemt tot in September; zoodra in November af en toe een regenbui valt, is de lucht weer helder. In den Westmoesson heeft men veelal goed weer met bewolkten hemel en goed zicht, in Januari en Februari kunnen soms vrij harde winden doorstaan, al dan niet gepaard met buien. De regenval blijft voornamelijk beperkt tot de maanden December tot en met Maart en is in het Westgedeelte der Savoezee geringer dan in het Oostgedeelte; van af Juli tot en met October komt slechts bij hooge uitzondering een regenbui voor. Onweer valt het meeste in de kenteringen, vooral in November.

De stroom loopt veelal om de Z.W., is in beide moessons zeer merkbaar en soms vrij sterk, de deining is matig en het hoogst in den Z.O. moesson. Zee komt het meest voor met doorstaanden Z.W.wind, in de kenteringmaanden is het kalm. De verticale waterbeweging is overheerschend dubbeldaagsch en loopt uiteen van hoogstens 2 M. tot enkele dm., in het Westgedeelte der Savoezee is zij sterker dan in het Zuid- en Z.O.-gedeelte. Zie Zeemansgids deel V.

SAWOENEESCH. De taal van het eiland Sawoe is zeer naauw verwant met het Soemba'sch hoewel beide talen in klank-stelsel en vooral ook in spraakkunstigen bouw zeer van elkander verschillen. Die groote verwantschap blijkt uit de bijzonder groote overeenkomst van den woorden-schat van beide talen, en uit enkele, bij alle verschil, juist opmerkelijke punten van overeenkomst in de spraakkunst. De taal behoort dus tot de Bima-Soemba-groep. Het aantal klanken, waarvan de taal zich bedient, is niet gering; onder de klinkers komt ook voor een klank, welke tusschen eene doffen *a* en *ĕ* in zweeft, en beantwoordt aan de M. P. *pêpêt*. Aan mede-klinkers bezit de taal: *k, g,* (waarnaast nog eene varieteit welke door *ġ* wordt aangeduid), *ng, t, d, ḍ, n, dj, j, nj, p, b, ḅ,* (als in het Soemb. en Bim.), *m l, r, j, w, h*. Deze klanken kunnen evenwel alleen aan het begin van eene lettergreep voorkomen; alle eind-mede-klinkers zijn afgeworpen; ook verbindingen van een neusklank met eene tenuis of media duldt de taal niet. De *s* is geheel verdwenen en regelmatig tot *h* geworden. Ook eene oorspronkelijke *k* of *p* zijn soms weggevallen, in den regel als zij in het Bim. respectievelijk *h* of *f* luiden, bijv. *adju*, hout, Bim. *hadju* = M. P. *kayu ; ngaä*, eten Bim. *ngaha* = Mad. *ngakan;* enz.; *ai*, vuur, *afi* = P. M. *apui ;* enz. Opmerkelijk is eene neiging tot vocaal-omzetting, als de eerste lettergreep oorspronkelijk eene *u* of *i* bevat, en de laatste eene *a*, daarbij wordt dan de *a* tot *ĕ* (of *ă*), de eerste lettergreep behoudt den klemtoon, bijv.: *ĕmu*, huis, oud-Jav. *umah*, enz.; *bĕdu*, blind, M. P. *wuta ; lĕmi, vijf*, M. P. *lima ;* enz. Ook verzachting van eene tenuis komt meermalen voor, vooral van eene *t* in *d*, zoowel in het woord, (als bijv. in het vermelde *bĕdu*, blind), als vóór aan het woord, bijv. *dĕbu*, suikerriet, M. P. *tĕbu*. Van de over-geërfde formatieven heeft de taal alleen in levend gebruik behouden het prefix *pe* = M. P. *pa* of *pĕ* (in de derde lettergreep van achteraf komt wel eene *e*, geen *ĕ* voor) waarmede causatieve en reciproque werkwoorden gevormd worden; van andere prefixen zijn wel sporen te vinden, zij leven echter niet meer en behooren thans tot den woord-stam. Suffixen zijn spoorloos verdwenen. In tegenstelling tot het Soemba'sch, (waarin elk werkwoord eene volledige vervoeging in enkel- en meervoud ondergaat), en ook tot het Bim., is elk spoor van vervoeging verdwenen, zoodat het eenvoudige stam-woord als praedicaat kan optreden, bijv. *kako*, (gaan); *kako ja*, ik ga; *helĕo*, (zien) *helĕo ri ja*, ik zie. Daartegenover staat, dat de taal thans gebruik maakt van een aantal nieuwe vorm-elementen, waarvan enkele hier vermeld zullen worden, bijv. in de eerste plaats een soort

prefix *ta*, waardoor het woord een voudig als werkwoord wordt gekenmerkt, zoodat de bovenstaande voorbeelden ook kunnen luiden: *ta-kakoja*, *ta-heléo ri ja*. Tegenover *ta* staat *ne*, wat bijv. voor een substantief kan voorkomen, als in: *tâkakoke* (nadrukswijzer) *ne douae* (vorst) *ne* (lidwoord), de vorst ging op weg; en gebruikt vóór een verbaal stam-woord, dient om dit als een substantief te kenmerken, bijv.: van *tâ*, kunnen, kunnen: *ne tâ*, kunde, het wordt op deze wijze overal gebezigd, waar de taal den substantief-vorm eischt, bijv. *pidu lodo ne pemuhu* (met elkander strijden) *ro, zeven* dagen streden zij met elkander. Door *do*, dat ook als betrekkelijk voornw. optreedt, voor een verbaal woord te plaatsen, wordt onder meer aangeduid, dat de handeling pleegt te geschieden: *ta-wie doi no* is: hij geeft geld, een voudig als feit voorgesteld, maar: *do-wie doi no*, hij pleegt geld te geven; dientengevolge staat *do* ook in het perfectum, waar dit een toestand aanduidt. Nog eene andere functie van *ta* is te melden, namelijk: indien een verbaal woord afhangt van een ander, wordt dit voorafgegaan door *ta*, bijv. *oo* (willen) *ta-wie*, willen geven; in dit geval wordt *ta* ook voor den vorm met *do* geplaatst, (het dialect van Raidjua vertoont hier *pe*, in overeenstemming met Soemba'sch *pa*). Evenals in het Bim. is de conjunctief van den indicatief onderscheiden. Als eene bijzonderheid moet nog vermeld worden, dat, zoo een transitief werkwoord eindigt op *a*, *i* of *u*, de eindvocaal kan veranderd worden, respectivelijk in *e* of *o*, bijv. *ngaã*, (eten), *ĕki*, (binden), *ĕgu*, brengen: *ngaĕ*, *ĕke*, *ĕgo*, (maar bevat het woord twee *u*'s, als bijv. *tunu*, aansteken, branden, dan luidt de vorm *tune*, zoo ook bijv. *helote* naast *heloto*, sluiten); de eerste vorm wordt gebezigd als het object onbepaald of wel bepaald, doch meervoudig is; de tweede als het bepaald en enkelvoudig is. Ook enkele intransitieve werkwoorden, welke beteekenen: zijn, weg-zijn of afzijn, vertoonen dezelfde veranderingen. Bij het substantief wordt enkel -en meervoud aangeduid door lidwoorden. Eene genitiefbepaling volgt, gelijk in alle talen dezer groep, op het bepaalde woord. De volledige pers. voornw., welke trouwens één-lettergrepig van vorm zijn, dienen ook als bezitteljke, bijv. *ja*, ik: *ĕmu ja*, mijn huis; soms maakt men gebruik van omschrijvingen met een woord, dat bezitting aanduidt; als zoodanig komen voor: *unu*, *oha* en *nĕĕ*, bijv. *douae oha no*, zijn vorst.

Literatuur: H. Kern, Sawuneesche Bijdragen; Volzinnen, Samenspraken en Woordenlijst, met eene grammatische inleiding (Bijdr. T. L. en Vk. D. XLI); J. K. Wijngaarden, Sawuneesche woordenlijst. Met een Voorwoord van C. Poensen. ('s Grav. Nijhoff, 1896). Een gedeelte van een Sawoeneesch verhaal, tot duaverre het eenige, dat bekend gemaakt is, is te vinden in „Eenige verhalen in talen gesproken op Sumbawa, Timor en omliggende eilanden" door J. C. G. Jonker, Bijdr. T. L. en Vk. 9de Volgr. II. I. C. G. J.

SCAEVOLA FRUTESCENS Kr.(= *Sc. Koenigii Vahl*). Fam. *Goodeniaceae*. Amboeng-amboeng, Bĕroewas laoet, Gaboesan, Pĕlampang (MAL.), Papatjéda (MAL. BOL.), Doedoelan, Woedoelan (JAV.), Babakoan, Gagaboesan (SOEND.). Typische strandheester met vrij groote bladeren, dikwijls in groote hoeveelheden bij elkaar groeiend. Het hout van de oudere takken is zeer duurzaam en daarom wel als nagels of pennen in vaartuigen gebruikt. Het merg uit de jonge takken laat zich gemakkelijk tot kleine voorwerpen snijden en kleuren; men snijdt er in de Molukken (veel bv. te Ambon) allerlei figuren van. Wortel, bast, bladeren en vruchten zijn een inlandsch geneesmiddel tegen velerlei kwalen.

SCHAALDIEREN (*Crustacea*). Deze klasse omvat o.a. de dieren, die wij in het dagelijksch leven met den naam van krabben, kĕpiting (MAL., JAV.), kreeften en garnalen, oedang (MAL.), (zie aldaar) bestempelen. Evenals bij de insecten is hun lichaam uit ringvormige geledingen opgebouwd, die uitwendig door een chitine-huid (cuticula) bedekt worden, welke door de aanwezigheid van kalkzouten een zekere mate van hardheid verkrijgt en zoo tot een pantser of schaal wordt, waaraan de naam van Schaaldieren ontleend is. Bij den groei van het dier wordt die schaal van tijd tot tijd afgeworpen en heeft eene vervelling plaats. Soms gaan van de rugzijde van het dier twee kleppen uit, zooals bij de Watervloo (*Daphina*) en de Eendenmossel (zie aldaar), waardoor het dier eenige uitwendige overeenkomst vertoont met een Schelpdier, waarmede laatstgenoemde dan ook vroeger in eene groep vereenigd werd. Ook kunnen bij sommige parasietisch levende Schaaldieren de lichaamsgeledingen op lateren leeftijd geheel verdwijnen, zoodat de dieren dan meer op wormen gelijken, zooals met eenige Vischluizen (*Lernaea*) het geval is. Het verst gaat de reductie onder invloed van de parasietische levenswijze bij de Rhizocephala (parasieten van kreeften en krabben), bij wie niet alleen de lichaamsgeleding en de ledematen verdwijnen, maar het lichaam tot een zakje wordt, dat slechts een zenuwknoop en geslachtsorganen bevat.

Bij de laagst ontwikkelde Schaaldieren (vroeger als *Entomostraca*, geleede kreeften, samengevat) zijn de lichaamsringen of segmenten meestal duidelijk van elkaar gescheiden en zeer verschillend in aantal. Tot de Entomostraca behooren o.a. de *Phyllopoda* (vb. watervloo), de *Cirripedia* (vb. eendenmossel, zie aldaar, *Sacculina*, (zie PARASIETEN) en de *Copepoda*. Sommige Copepoda zijn parasieten (vischluizen, *Lernaea*), maar de meeste leven vrij in zee en vormen een zeer belangrijk bestanddeel van het plankton. De Copepoden zijn kleine Schaaldieren, die in alle zeeën in vele soorten voorkomen. De Siboga-expeditie verzamelde in den Indischen Archipel 338 soorten dezer groep. De hooger ontwikkelde Schaaldieren (*Malacostraca*, gepantserde kreeften) bezitten een constant aantal segmenten, van welke er één of meer met den kop versmelten tot één stuk, zoodat men aan het lichaam van deze Schaaldieren twee afdeelingen kan onderscheiden, het kopborststuk en het achterlijf.

De omvangrijkste groep der Malacostraca vormt de orde der Decapoden (zie aldaar). Hiertoe behooren de eigenlijke kreeften, garnalen en krabben. Terwijl de garnalen en kreeften (*Macrura*, langstaartigen) een lang, gestrekt achterlijf of staart bezitten, waarvan zij zich in het water als een krachtige roeispaan bedienen, zijn de krabben (*Brachyura*, kortstaartigen) door hun breed, schildvormig kopborststuk, waaronder het korte achterlijf verborgen ligt, beter ingericht voor klauteren en loopen. Van de aan het kopborststuk ingeplante acht pootenparen zijn

de drie voorste als kaakpooten behulpzaam bij de opneming van het voedsel; de vijf achterste paren (looppooten) doen meer dienst voor de beweging en hun eindlid is of een enkelvoudige klauw, of de laatste twee leden vormen een schaar, die vooral aan het 1ste paar looppooten (schaarpooten) sterk ontwikkeld is. Het eindlid van het 5de paar looppooten is vinvormig verbreed bij een aantal zwemkrabben of Portuniden (vg. kêpiting, *Neptunus pelagicus*). De aan het achterlijf geplaatste ledematen doen of dienst als zwempooten (garnalen), of worden door het wijfje gebruikt om de eieren er aan te bevestigen.

Verreweg het meerendeel der Schaaldieren bewoont het water en in overeenstemming daarmede zijn zij met kieuwen voor de ademhaling toegerust. Gewoonlijk zijn deze bevestigd aan de basis der borstpooten en dan in eene bizondere kieuwholte, door zijdelingsche uitbreiding van het rugschild gevormd, opgeborgen; bij de Pissebedden evenwel vervullen de plaatvormig verbreede achterlijfspooten de rol van kieuwen.

Slaan wij een blik op de Schaaldieren-fauna van den N.-I. archipel, dan treft ons, dat de Krabben (*Brachyura*) daar veel talrijker in soorten zijn dan in het gematigd klimaat; zij zijn vooral kustbewoners en de rotsstranden, koraalriffen en zandbanken wemelen gewoonlijk van krabben. Zeer gemeen op de zandbanken der lagunen zijn *Calappa*-soorten: krabben, die in toestand van rust een merkwaardige gelijkenis hebben met een brok door het water afgesleten koraalsteen. De scharen zijn groot en ruw en passen juist tegen het borstschild, dat ook oneffen en rond is. Verscheidene malen, zegt Hickson (A naturalist in North Celebes), als ik deze dieren half begraven in het zand zag liggen, was ik onzeker of het werkelijk krabben waren of enkel steenen, tot ik ze met een stok omkeerde. In de mangrove-moerassen kriocelt het van de zoogenaamde Wenkkrabben (*Gelasimus*), die gekenmerkt zijn door de ongelijkheid van hun schaarpooten, daar de schaar van den rechter voorpoot bij het mannetje zoo groot wordt als het gehcele overige lichaam, terwijl de linker bijzonder klein blijft. Die groote schaar dragen zij opgeheven voor zich uit, evenals een kampvechter zijn arm, vóór hij den strijd begint; daaraan ontleenen zij den naam van roepers of wenkkrabben. Zij prijken met de schoonste kleuren, sommige zijn grijs met een gele of purperen schaar, andere groen met zwarte vlekken of zwart met twee kobaltblauwe vlekken in het midden van het rugschild. De groote schaar wordt door het mannetje gebruikt in den strijd tegen andere mannetjes, maar Alcock meent, dat door het heen en weer bewegen van de schaar de bewondering van het wijfje opgewekt wordt. Zij hebben de gewoonte om in het zand holen te maken, soms van meer dan een voet diep, waarin zij takjes, bladeren en zaden slepen en werken zoo mede om van koraalzand een humushoudend en begroeid strand te maken. Tot de meest in het oogvallende strandbewoners onder de tropen behooren de Heremiet- of Kluizenaarskreeften (*Paguridae*), die verscholen zitten in slakkenhuizen, waarin zij hun week en spiraalsgewijs gekromd achterlijf verbergen. Bij de meeste soorten is de schaar der voorpooten aan eene zijde grooter dan aan de andere en zoodanig gevormd, dat zij de opening van het slakkenhuis juist afsluiten kan. Van tijd tot tijd is de kreeft genoodzaakt een grooter hoorntje op te zoeken, omdat het oude haar te klein wordt. Ofschoon van nature echte waterbewoners, kunnen de heremietkreeften langen tijd op het droge leven en ver het land intrekken; zoo heeft men ze op mijlen afstand van de kust, en hoog op de bergen aangetroffen. Ja zelfs tegen loodrechte wanden klimmen zij behendig op; zoo beschrijft Kükenthal, hoe hij gewekt werd door het geluid van kluizenaarskreeften, die zijn ramen binnenklommen en zich van het kozijn op den grond lieten vallen. Naverwant met de Heremietkreeften is de Klapperkrab (*Birgus latro*, kêlamkanari, MAL.), een der grootste kustkrabben, die ook een groot deel van zijn leven op het droge doorbrengt en wiens kieuwholte, in overeenstemming daarmee, gedeeltelijk voor luchtademhaling ingericht en in een longzak veranderd is. Hij graaft diepe gangen in den grond, zoo wijd als konijnenholen en bekleedt die van binnen met de vezels van klapperdoppen Hij leeft voornamelijk van het zaadvleesch der kokosnoten, die hij met zijn sterke scharen openbreekt, na eerst de vezellaag zoover te hebben afgeschild als noodig is om het kiemgat (een der drie oogen) te bereiken en te doorboren. Ofschoon hij zich vooral van afgevallen noten voedt, is hij ook op klapperboomen klimmende waargenomen. In het achterlijf vormt zich een ophooping van een olieachtig vet, dat door de Chineezen als voedsel zeer op prijs gesteld wordt; alvorens het dier te nuttigen wordt het meestal eenigen tijd in gevangen staat gehouden. Ook de *Gecarcinidae* (Joejoe, JAV.) en *Telphusidae* zijn krabben, die veel op het land worden aangetroffen; hun kieuwholten zijn sterk uitgezet en kunnen als longen dienst doen. Jaarlijks trekken zij in groote troepen naar zee om te paren en eieren te leggen. De *Geotelphusa hendersonisana* werd door Dr. Hallier in Sambas aangetroffen op een hoogte van meer dan 1000 meter. Van de groote kreeften van den Maleischen archipel noemen wij slechts de prachtig gekleurde Langoesten (*Palinurus*), kenbaar aan hun verbazend lange buitenste sprieten en het gemis van eene schaar aan de voorpooten.

Ook in de zoete wateren van N.-Indië zijn de *Malacostraca* veel talrijker vertegenwoordigd dan in Europa. Terwijl in laatstgenoemd werelddeel in rivieren en beken slechts een zevental krabben- en kreeften-soorten voorkomen, verzamelde Weber op zijn reis in zoetwater 34 soorten van krabben en 41 soorten garnalen, onder de laatste het geslacht *Palaemon* met meer dan 20 soorten. Zoo wordt ook het krabbengeslacht *Sesarma* door zeer talrijke soorten in het zoetwater van den N.-I. archipel vertegenwoordigd. Weber verzamelde van dit geslacht 15 soorten Daarentegen ontbreken de tot de orde der Amphipoden behoorende Vlookreeften (*Gammariden*) en de tot de orde der Isopoda behoorende zoetwaterpissebedden (*Asellidae*), die de Europeesche zoete wateren bevolken, in den N.-I. archipel ten eenenmale; evenzoo komen de *Entomostraca* daar veel minder talrijk voor, want Weber heeft, ondanks zorgvuldig onderzoek van een uitgestrekt gebied, slechts 15 soorten van deze groep kunnen verzamelen.

Literatuur: Max Weber, Zoolog. Ergebnisse einer Reise in Niederl. Ost-Indien, Bd. II; J. G.

de Man, Bericht über die von Herrn Schiffscapitän Storm zu Atjeh etc. sowie in der Javasee gesammelten Decapoden und Stomatopoden, Zoolog. Jahrb. Abth. Syst. Bd. X; Idem, Zoolog. results of the Dutch Scient. Exped. to Central Borneo, the Crustaceans: Notes from the Leyden Museum, Vol. XX en XXI; J. G. de Man. The Decapoda of the Siboga Expedition. I Penaeidae, II Alpheidae; J. E. W. Ihle. Die Decapoda brachyura der Siboga-Expedition. I Dromiacea; W. T. Calman. The Cumacea of the Siboga-Expedition; H. J. Hansen. The Schizopoda of the Siboga-Exp.; P. Mayer Die Caprellidae der Siboga-Expedition; H. F. Nierstrasz. Die Isopoden der Siboga-Expedition I Isopoda chelifera; P. P. C. Hoek. The Cirripedia of the Siboga-Expedition; A. Scott. The Copepoda of the Siboga-Expedition. I. Free-swimming, littoral and semi-parasitic Copepoda; G. W. Müller. Die Ostracoden der Siboga-Expedition. R. H.

SCHAAP (*Ovis aries* L.), kambing bëlanda (MAL.); wëdoes wëlándá (JAV.); dombə, (SOEND.) Schapen en geiten vormen tezamen een onderfamilie der Runderen (zie aldaar), zich onderscheidende door den grootendeels behaarden snoet en den korten staart. Van de geiten onderscheiden de schapen zich in het algemeen door meer naar buiten gerichte horens. Wilde schapen komen in den Indischen Archipel niet voor. De schapen, die er als huisdier gehouden worden, zijn waarschijnlijk meerendeel van Europeeschen oorsprong. Zie zijn klein van stuk en worden meer voor hun vleesch gehouden dan om de wol, waarvan ze weinig opleveren; de huiden worden uitgevoerd, maar hebben minder waarde dan geitehuiden (vlg. Jrb. Dep. Ldb. '08. p. 268). Ook vetstaartschapen, wëdoes gëmbël (JAV); domba gibas (SOEND.) vlg. Mayer p. 175, komen voor, vooral in sommige streken van Celebes, waar men zich meer op de schapenteelt toelegt dan elders. In het Paloe-dal (Centraal-Celebes), waar groote grasvlakten geschikte weideplaatsen opleveren, liggen dorpen, die slechts door herders bewoond worden en grootendeels uit buffelkralen en schaapskooien bestaan; de schapen zijn er gewoonlijk zwart gevlekt. (Sarasin, Reisen in Celebes, Wiesbaden, 1905). Ook op Timor, Soemba, Savoe en Roti worden veel schapen geteeld (vgl. Jrb. Dep. v. Ldb. '08. p. 268). Op Sumatra zijn indertijd Australische schapen ingevoerd om het ras te verbeteren door kruising. Men bracht ze naar de Toba-vlakte, waar groote weiden zijn en waar door de veepest van 1879 de voorraad buffels aanzienlijk was gedund. De proef mislukte echter door gebrek aan deskundige leiding en goed toezicht. Ook elders, zoo vanwege den Veeartsenijkundigen Dienst op Soemba, zijn Australische schapen geïmporteerd, om te trachten de wolproductie te bevorderen. (vlg. Jrb. Dep. Ldb. '12, p. 218).

SCHADUWBOOMEN. Voor schaduwboomen in cacao- en koffietuinen, zie deze Enc. Dl. I 433, II 380, alsmede de afzonderlijke artikelen betreffende verschillende geslachten, als *Adenanthera, Albizzia. Artocarpus, Bixa, Caesalpinia, Cassia, Cedrela, Eriodendron, Erythrina, Leucaena, Melia, Musa, Pithecolobium, Spondias,* zijnde dit de boomsoorten, voor schaduw in gebruik genomen of ten minste aanbevolen. Een afzonderlijk geschrift over de Ned. Indische schaduwboomen ontbreekt; een algemeen overzicht der koffieschaduwplanten vindt men in O. F. Cook, Shade in coffeeculture, Washington 1901.

SCHAKING. Zie HUWELIJK, Deel II, bl. 119. Op het vaderrechtelijke Bali is de schaking nog bittere ernst, die tot moorddadige tooneelen kan leiden (dl. I, bl. 122), op het onderrechtelijke Zuid-Celebes is schaking een zwaar adatdelict, hetwelk een breeden kring van bloedverwanten verplicht tot bloedwraak, die nieuwe bloedwraak uitlokt. Daarentegen is b.v. op het vaderrechtelijke Ambon en op Zuid-Sumatra de schaking meestal een schijnvertooning, een bij onvermogen om den bruidschat te betalen of de feesten te bekostigen gespeelde komedie. Toch scheert art. 332 van het nieuwe strafwetboek (1915) voor de gouvernementsrechtspraak alle gevallen van schaking over één kam; zie daartegen Van Hoëvell, Ambon, 1875, bl. 129, en in Ind. Gids 1881 II bl. 882—886, en vgl. Wilken, Verspreide geschriften, II, bl. 475.

SCHARRELAAR. Onder dezen naam vermelden wij een paar vogels behoorende tot de familie van de *Coraciidae*. Op Celebes leeft *Coracias temminckii*, donkerblauw met lichtgroen en bovenkop en stuit en bruinen rug, de eenige vertegenwoordiger van het geslacht in den Archipel. Een korteren, breeden, rooden snavel bezitten eenige soorten van het geslacht *Eurystomus*; *E. orientalis* komt op de groote Soendaeilanden voor, is blauw-groen met blauwen keel en bruinzwarten kop. *E. australis* van de Molukken, Nieuw-Guinea en Celebes is bleeker van kleur en *E. azureus* van Halmahéra is blauw. Zie LARTAU en LOENGGOEN-GEOE.

SCHEDEL-VERVORMING. Komt bij jonge kinderen in den geheelen Archipel voor, bepaaldelijk op Sumatra, Java, Bali, Celebes, Borneo en de Kei-eilanden, en is óf eene kunstmatige afplatting van het voor- of het achterhoofd, door middel van een band of een plankje, óf een vervorming door handgrepen, die het hoofd meer of min zouden fatsoeneeren. Alle deze gebruiken zijn ontstaan door de vrees, dat het kind eenig letsel zou kunnen krijgen aan de groote fontanel (het open hoofdje), die men steeds ziet kloppen. Het waarnemen dezer rythmische bewegingen deed veronderstellen dat daar de ziel van het kind leefde en bij elk letsel gemakkelijk zou kunnen ontsnappen. De bandages beoogden dus die breede fontanel kleiner te maken, vroeger tot sluiten te brengen. Andere meer gezochte verklaringen bij Virchow, Int. Archiv. f. Ethnogr. VI, 1893, 190 en Wilken—Pleyte, Handleiding, 242. Daarna is men die vervorming mooi gaan vinden, of als typisch voor elk volk, als noodzakelijk raskenmerk gaan beschouwen. Hetzelfde gebruik bestond vroeger in Europa.

SCHEEPSMETING. De Dienst van scheepvaart, deel uitmakende van het Departement der Marine, behandelt o.m. alle aangelegenheden betreffende de *scheepsmeting*. De zoogenaamde methode van Moorsom wordt sedert 1 Maart 1882 ook in N.-I. toegepast. Alle schepen en vaartuigen in N.-I. thuisbehoorende, die op zeebrieven of gezegelde jaarpassen varen of die vallen onder de toepassing van art. 1 der ordonnantie op de in- en overschrijving van vaste goederen [(d.i. die grooter dan of gelijk zijn aan 4 lasten (12 M³)], zoomede de schepen en vaartuigen, die

niet in N.-I. tehuisbehooren, indien hun inhoud bekend *moet* zijn, worden gemeten. De eenheid van scheepsmaat is de M³, doch de meetbrief geeft den inhoud behalve in die eenheid ook in register-tonnen van 2,83 M³ aan. De Hoofden van Gewest. Bestuur verdeelen hun gewest voor zooveel noodig in *scheepsmeterdistricten*. In de districten, waar een havenmeester die betrekking als hoofdambt vervult, treedt deze als scheepsmeter op, in andere districten worden daarvoor geschikte personen als scheepsmeter aangewezen. In den Regeeringsalmanak van N.-I. treft men in het eerste deel, behalve de opsommirg der toepasselijke Indische staatsbladen, ook het overzicht van de verdeeling der gewesten in scheepsmeterdistricten aan.

SCHEEPVAART (DIENST VAN). Zie BEBAKENING, KUSTVERLICHTING en LOODSWEZEN.

SCHEEPVAART EN HANDEL. Zie HANDEL en SCHEEPVAART.

SCHEFFER (RUDOLF HERMAN CHRISTIAAN CAREL). Nederlandsch plantkundige, geb. te Spaarndam 12 September 1844, waar zijn vader geneesheer was. In 1862 ging hij in Utrecht in de medicijnen studeeren, in 1864 legde hij het candidaatsexamen af in de wis- en natuurkunde, waarna hij de aandacht trok van Miquel. Met toestemming van zijn vader ging Scheffer zich nu verder op de plantkunde toeleggen met het doel, op den duur naar Indië te vertrekken en daar een werkkring te krijgen bij 's Lands Plantentuin. Er was n.l. al in 1863 bij den minister van Koloniën aangedrongen op de aanstelling van een wetenschappelijk gevormd botanicus, aan welken aandrang de minister ten slotte toegaf. In 1867 (20 Maart) promoveerde Scheffer op een dissertatie: De Mysinaceis Archipelagi Indici, 15 Nov. d. a. v. vertrok hij naar Java. Op zijn reis deed hij Ceylon aan, waar hij den botan. tuin te Peradenyia bezocht en met Thwaites kennis maakte. Bij zijn aankomst werd Scheffer tot directeur van 's Lands Plantentuin aangesteld, waardoor de tuin voor het eerst sinds vele jaren weer onder wetenschappelijke leiding kwam. Scheffer bracht een jaar in het huis van den hortulanus Teysmann door, van wien hij op practisch gebied buitengewoon veel leerde. Onder Scheffer's directoraat werd de tuin weer onttrokken aan het beheer van den intendant der Gouvernementshotels, en dus weer een zelfstandige inrichting. Een betere verzorging van bibliotheek, herbarium en bibliotheek werd doorgezet. Teysmann werd van zijn hortulanusschap ontheven en kon het maken van wetenschappelijke reizen opgedragen, waardoor hij meer vrijheid van beweging en meer rust kreeg. Binnendijk werd hortulanus, H. G. Wigman nam de plaats van Binnendijk in. In 1876 werd een terrein te Tjikeumeuh als kultuurtuin bij 's Lands Plantentuin gevoegd; de bergtuin te Tjibodas werd ingericht, en in 1876 een landbouwschool te Buitenzorg gesticht. Scheffer's belangstelling was zoowel op de practische als de wetenschappelijke zijde van zijn taak gericht, zooals blijkt uit zijn kultuurproeven, zijn onderzoekingen over de koffiebladziekte en zijn wetenschappelijke mededeelingen in het Natuurkundig tijdschrift van Ned. Indië (1870 en 1873). Aan hem is te danken de oprichting van een nieuw tijdschrift, Annales du Jardin Botanique de Buitenzorg, waarvan in 1876 het eerste deel verscheen, en waarin eenige verhandelingen van zijn hand voorkomen. Aan zijn belangrijke werkzaamheid kwam een ontijdig einde. In Febr. 1880 werd hij ernstig ziek, een verblijf in Sindanglaja mocht niet baten, hij overleed 9 Maart 1880 op 35 jarigen leeftijd. Zijn opvolger was Melchior Treub.

SCHELLINGH-EILANDEN (DER). Ook genaamd MOOR-EILANDEN. Zie aldaar.

SCHELPDIEREN (*Lamellibranchiata*). Béja of kërang, Képah (MAL.). Weekdieren, wier lichaam ingesloten ligt binnen twee schalen of kleppen, een rechter en een linker, die aan de rugzijde beweglijk met elkaar verbonden zijn door middel van een bruinen, elastischen band, terwijl op de schelprand daar ter plaatse meestal tandjes staan op de eene klep, die aan groefjes op de andere klep beantwoorden en te zamen „het slot" vormen. Deze groep wordt daarom ook wel met den naam Tweekleppige weekdieren (*Mollusca bivalvia*) bestempeld. Tengevolge van de elasticiteit van den slotband zal de schelp, in toestand van rust, altijd eenigzins gapen; het sluiten geschiedt door tusschenkomst van één of twee spieren, die dwars door het lichaam van de binnenzijde van de eene klep naar de andere loopen en van welke men de inplantingsplaatsen als glinsterende plekken op de binnenzijde der schelp kan herkennen. Niet altijd zijn beide schelpkleppen aan elkaar gelijk. Één kan sterk gewelfd zijn en naar beneden gekeerd, soms zelfs vastgegroeid zijn, terwijl de andere klep dan vlak is en als deksel dienst doet (oester). Tegen de binnenzijde der schelp ligt de mantel (zie WEEKDIEREN), een huidplooi, die van de rugzijde van het weekdier langs de rechter- en linkerzijde afdaalt, zoodat het lichaam daardoor omgeven wordt, evenals een boek door zijn band. De schelp is het afscheidingsproduct van den mantel en wordt opgebouwd uit een organische zelfstandigheid, conchioline genaamd, waarin zich kalkzouten (hoofdzakelijk koolzure kalk) hebben afgezet. Aan den buitenkant wordt zij gedurende het leven bedekt door een uit organische stof bestaande laag (periostracum), bij sommige dun en doorschijnend, bij andere dik en ondoorzichtig, die haar tegen nadeelige uitwendige invloeden beschermt; waar het periostracum begint te ontbreken, ziet men dan ook, hoe de schelp door het koolzuur-houdende water wordt aangetast, zooals b. v. aan den top van vele zoetwater-schelpen zichtbaar is. De groei van de schelp geschiedt door afzetting zoowel van nieuwe stof langs den rand, waardoor dus haar oppervlak vergroot wordt, als tegen den binnenkant, waardoor zij in dikte toeneemt. Deze binnenste laag, die op het geheele buitenoppervlak van den mantel wordt afgescheiden, vertoont dikwijls een paarlemoerachtigen glans, welke zijn oorzaak heeft in interferentie-verschijnselen. Tusschen periostracum en paarlemoerlaag vindt men nog de prismenlaag, grootendeels uit koolzure kalk bestaande en opgebouwd uit loodrecht op de oppervlakte staande prisma's. De afscheiding van de kleurstoffen, waarmede de meeste zeeschelpen zijn versierd, heeft alleen langs den mantelrand plaats; ook allerlei oneffenheden van de schelp, bulten, stekels enz. ontstaan op deze plaats. Dat de groei der schelp niet altijd gere-

geld doorgaat, maar tengevolge van het ongunstige jaargetijde of van andere oorzaken soms langdurig afgebroken wordt, kan men op de oppervlakte van vele schelpen waarnemen, waar de gedurende opeenvolgende perioden gevormde afzettingen door duidelijke lijnen van elkaar gescheiden zijn.

De Schelpdieren missen een kop, maar lang de randen van den mantel vindt men dikwijls talrijke voeldraden, soms ook een groot aantal oogen (Kamschelp). Bij de meeste soorten vergroeien de beide mantelhelften gedeeltelijk langs de randen; achteraan blijven evenwel altijd nog één of twee openingen over. Door de onderste dezer openingen wordt het water voor de ademhaling ingezogen en deze heet daarom ademgat, terwijl de bovenste aarsgat genoemd wordt, wijl daardoor het ademhalingswater met de excrementen wordt uitgestooten. Bij zulke Schelpdieren, die zich diep in den grond of in andere voorwerpen plegen in te graven, verlengt de mantelrand, die de openingen begrenst, zich tot lange buizen, ademhuizen (Siphonen) genoemd; waar deze voorhanden zijn, kunnen de schelpkleppen natuurlijk niet dicht tegen elkaar aansluiten, maar zijn uiteengebogen, gapen (Strandgaper). In de ruimte tusschen het lichaam en den mantel, de mantelholte, ligt rechts en links één kieuw, die gewoonlijk in 2 vlakke platen verdeeld is; daarom worden de dieren dezer groep plaatkieuwige weekdieren (*Moll. lamellibranchiata*) genoemd. Evenals de slakken bezitten bijna alle Schelpdieren langs de buikzijde van het lichaam een voet, die niet, zooals bij eerstgenoemde groep, de *Gastropoda*, zoolvormig, maar zijdelings samengedrukt, bijlvormig is, waarom zij ook wel bijlvoeters, *Pelecypoda*, genoemd worden. Met dezen voet kunnen zij niet alleen kruipen en zich soms zelfs springende bewegen, maar hij kan ook als een bevestigingsorgaan dienst doen, wanneer hij aan de onderzijde een groeve bezit, waarin talrijke kliertjes uitmonden, die kleverige, in water verhardende draden (byssus genaamd) afscheiden, met behulp waarvan het dier zich aan steenen, palen enz. vastkleeft (vb. mossel). Alle Schelpdieren leven in het water en het meerendeel in zee; vooral de Indische Oceaan bevat een groot aantal soorten, waaronder er vele zijn, die door hun grootte, vorm of kleurenrijkdom zich onderscheiden. Enkele vormen mogen genoemd worden: Bij de Kamschelpen (*Pecten*, béja sisir, MAL.) zijn de beide kleppen waaiervormig, straalsgewijs geribd en bij het slot met oorvormige zijstukken voorzien; zij kunnen door de schelp snel open en dicht te klappen niet alleen vlug door het water zwemmen, maar zelfs daaruit springen of vliegen (béja têrbang). De Paarlemoerschelpen of Paarloesters (zie aldaar), *Meleagrina*, tot de familie der Aviculidae behoorende, zijn van buiten geschubd, meest groen met witachtige stralen, van binnen paarlemoerachtig met groenen, gelen of zwarten randzoom. Verwant met deze is de Poolsche hamer (*Malleus vulgaris*), béja kêris (MAL.), met schijnbaar twee lange, smalle ooren aan het slot en een langgerekte schelp, als de steel van een hamer. Van de Mosselen (*Mytilus*), met hun verlengd driehoekige schelp, die geen paarlemoerlaag van binnen bezit, noemen wij slechts de groenachtige *M. smaragdinus*. De Oesters (*Ostrea*) zijn in den Indischen archipel door eenige soorten vertegenwoordigd, die zich vasthechten aan de in het water hangende takken van de mangrove-boomen en daarom ook wel boom-oesters genoemd worden. De vlakke, dunschalige *O. parasitica*, tiram bêsar, of tiram akar (MAL.), buigt zich met een der kleppen om de takken heen en groeit op die wijze vast; daarentegen hecht zich de geplooide *O. folium* met uit den schelprand ontspringende uitsteeksels vast. Men treft haar dikwijls aan op fuiken (séro), die eenigen tijd in zee gestaan hebben, waarom zij ook wel séro-oester genoemd wordt. Groote schelpen hebben de Steekmossels *Pinna*; zij hebben een sterk ontwikkelden byssus, van welks zijdeachtige, goudkleurige draden in Italië zelfs handschoenen vervaardigd worden.

De in zoetwater levende Stroommossels of Najaden (*Unionidae*) spelen in den Indischen archipel een veel minder beteekenende rol dan op het vasteland van Azië, wat moet worden toegeschreven aan het eilandenkarakter van O.-Indië en de daarmede samenhangende geaardheid der rivieren.

De Kokhanen (*Cardium*), Kêrang (MAL.), hebben een gewelfde schelp, met sterke, knobbelige of stekelige ribben, welker uiteinden langs de randen in elkaar grijpen; met hun grooten, knievormig gebogen voet kunnen zij zich springende voortbewegen.

Aan deze sluit zich de groep der *Cyrenidae* aan, die de eigenlijke zoetwater-Schelpdieren van den Indischen archipel omvat. De echte *Cyrena's* zijn in tal van weinig scherp begrensde soorten over den geheelen Indischen archipel verspreid, voornamelijk in het kustland, dicht bij zee, dikwijls in brak water; hieronder behoort de *E. coaxans* (Béja kodok), van welke Rumphius vertelt, dat zij goed zijn om te eten, als men ze vooraf een halven dag in zoet water legt, opdat ze het meeste zand uitspuwen.

De *Tridacna's* of doopvontschelpen (zie aldaar), die door hun sterke, straalsgewijs verloopende ribben aan *Cardium* herinneren, worden slechts in den Indischen en den Stillen Oceaan aangetroffen; zij liggen met den top hunner reuzenschelp in het koraalzand gedoken, terwijl de opening bovenwaarts gekeerd is, zoodat de bontgekleurde mantelranden zichtbaar zijn.

Verder zijn nog eenige vormen te vermelden, die door hun borende levenswijze overeenstemmen, zij zijn gekenmerkt door het bezit van lange ademhuizen en een sterke vergroeiing der mantelranden, zoodat het dier als 't ware in een wijden zak ligt besloten; zij leven in eigen gegraven gangen in den bodem of in allerlei harde voorwerpen. De mes-vormige *Solen*, kapang (MAL.), heeft een langgerekte schelp, waarvan boven- en onderrand evenwijdig loopen; met hun sterken, cylindrischen voet, die van voren eikelvormig is aangezwollen, boren zij zich in den zeebodem. De Paalworm (zie aldaar) heeft een heel kleine schelp, die slechts een gering gedeelte van het lichaam bedekt; wel scheidt ook het overige naakte deel van den buisvormigen mantel een dunne kalklaag af, waarmede de binnenkant van het boorkanaal bekleed wordt, maar deze staat met de eigenlijke schelp niet in verbinding. Verwant met dezen dwergvorm is *Cyphus arenarius*, die in het zand tusschen de

wortels der mangrove-bomen, reusachtige kalkkokers maakt, soms 1. M. lang en $5^1/_2$ c.M. breed. Maar de meest afwijkende vorm vertoont de in den Ind. Oceaan levende Gieter-schelp (*Aspergillum*), wier kalkbuis van voren wordt afgesloten door een zeefvormige plaat, omgeven door een krans van buisjes, terwijl het achtereinde verscheidene kraagvormige plooien vertoont. De echte schelp is zeer klein en met de kalkbuis vergroeid. Het voorste deel van het dier is in den bodem ingeboord.

Literatuur: Alb. Mousson, Die Land- und Süsswasser-Mollusken von Java; M. M. Schepman, On a collection of shells from the Moluccas, Notes from the Leyden Museum, vol. XV; idem, The Mollusca of the Dutch Scientific Borneo-Expedition, ibidem, vol. XVII, pls. 2, 3 and 4; E. von Martens, Süss- und Brackwasser-Mollusken des Indischen Archipels, Zoölog. Ergebnisse einer Reise in N.O.-Indien von Max Weber, Bd. IV; Ph. Dautzenberg et A. Bavay Les Lamellibranches de l'expédition du Siboga, partie systématique; P. Pelseneer. Les Lamellibranches de l'expédition du Siboga, partie anatomique. R. H.

SCHELPTROMPET. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SCHILDERKUNST. In den rechten zin des woords, is zij niet zoo gemakkelijk in onzen Archipel aan te wijzen. Toch leven er wel de elementen die haar moeten voortbrengen; *teekentalent*, vooral op Bali; en *kleurgevoeligheid*, op meer dan een eiland in onze Oost. Op Bali wordt dan ook meer bepaald schilderkunst aangetroffen; terwijl elders een dekoratief beschilderen te vinden is, dat op West-Ceram zijn grootste hoogte schijnt te hebben bereikt, en voorts op Halmahera.

Toch moet weleer Java, vóór de komst van den Islam, zijn schilderkunst hebben gehad. Reeds Raffles (History of Java, 1817, I, bl. 473) merkte van de Javanen op: „They have a tradition, that the art of painting was once successfully cultivated among them, and a period is even assigned to the loss of it; but the tradition does not seem entitled to much credit". Maar dezelfde Raffles had ook reeds te voren uit de Radja Kapa-kapa, een geschrift dat in oorsprong tot den tijd van Madjapahit teruggaat, vertaald, hoe een man van rang, behalve kennis van letterkunst, muziek, tijdrekening, en taal, óók op de hoogte moest zijn van 10 bedrijven of handwerken, van welke tien allereérst genoemd wordt het njoengging of schilderen (ib., bl. 255).

Inderdaad, de djoeroe soengging (JAV.), pënoelis (MAL.), de „fijnschilder" of kunstschilder moet in het Hindoesche Java een persoon van zekere beteekenis zijn geweest, zijnerzijds aansluitend bij wat in Voor-Indië aan werkelijke schilderkunst leefde, waarvan nu nog de fresco's der grotten van Adjanta (N.O. van Bombay) het meest sprekend getuigenis zijn [1]); terwijl anderzijds, wat tegenwoordig op Bali nog leeft, een voortzetting is van hetgeen vroeger Java bezat.

Dat op Java weleer schilderkunst bloeide, blijkt uit afdoende historische getuigenissen. In het Chin. reisverhaal Ying-yai Shêng-lan van Ma Hoean, verschenen in 1416, en door Groeneveldt vertaald voorzoover ons Indië betreft, wordt over het toenmalige rijk van Madjapahit o. a. verteld: „There is a sort of men who paint on paper men, birds, animals, insects and so on; the paper is like a scroll and is fixed between two wooden rollers three feet high;.... The man squats down on the ground and places the picture before him, unrolling one part after the other and turning it towards the spectators, whilst in the native language and in a loud voice he gives an explanation of every part" [1]). We hebben hier de ouderwetsch-Javaansche wajang bèbèr of w. karèbèt, die een beschilderd breed vlak van *daloewang* (papier van gloegoe-boombast) vereischt, waarop de verschillende episodes afgebeeld staan, die de dalang verklaart. Dat dit schilderkunst met lijmverf was, zal zoo dadelijk blijken.

Een niet minder authentiek bericht dateert van bijna een eeuw later, 1511, en ook uit Madjapahit. Kort na de definitieve verovering van Malaka door de Portugeezen (15 Aug. 1511), kwamen uit verschillende streken afgezanten van inlandsche vorsten naar den zegevierenden Albuquerque, om hem hulde te brengen; daaronder was ook een gezant van den nog heidenschen „voornaamsten koning van Java" (Madjapahit), welke, onder andere geschenken, óók meebracht: „een doek zoo lang als een *beirami* [2]), waarop geschilderd waren al zijne veldslagen met zijn wagens met houten kasteelen door paarden getrokken, en olifanten gewapend met dergelijke kasteelen, en de koning in die wagens met vier vlaggen, en geschilderd met zijn gevolg, en ieder ding afzonderlijk, en zoo natuurlijk dat het niet beter kon" [3]).

Doch het jongste authentiek bericht uit vroeger eeuwen zal wel zijn dat van Frank van der Does uit Juli 1596 voor Bantam, bij de eerste schipvaart der Hollanders naar Java, waar hij getuigt: „Ter selvertyt quam aldaer by onsluyden een Javaen die vuytgeconterfeyt hadden onse 4 scheepen ydereen met syne vlagghen ende behoorlycke coulueren, twelck well een vreemdichheyt was om t'aensien" (De Jonge, Opkomst, II, 1864, p. 326—327).

Oud-Jav. woorden als „ranggâdjiwa"en „tjitrakara", d.i. schilder, kunstschilder, „tjitralèka", d.i. teekening en schildery, bewijzen dat zulke feiten geen uitzonderingen zijn geweest.

Slechts zelden krijgt men op Java nog antieke beschilderde papieren, voor de wajang bèbèr bestemd, te zien. Zij zijn van de breedte van „papier sans fin", en ettelijke meters lang, door op mekaar klopping van den boombast verkregen. Slechts ééns zag schrijver dezes zulk een antiek

[1]) Zie de kostbare uitgaaf van J. Griffiths: „The painting in the Buddhist cave-temples of Ajantâ", Londen 1896—97, 2 dln. fol.

[1]) Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources, 1876, bl. 53 (in Verh. Bat. Gen., dl. 39, 1880).

[2]) Een gewoonlijk met meekrap rood geverfd lang doek, weleer veel vervaardigd in Cambay en omstreken (Voor-Indië).

[3]) Castanheda, IIIe boek (1e ed. Coimbra, 1552), herdruk Lissabon 1833, bl. 218, in cap. 62. Foutief verklaard en foutief aangehaald in Veth's Java, 2e ed., I (1896), bl. 262 en noot 1.

tafereel; bij de bezoeken van den Kroonprins van Jogja in Sept. 1889, tijdens de generale opkomst der inlandsche ambtenaren ter eere daarvan („makadjangan"), werd in de pondok van den Regent van Goenoeng Kidoel vertoond de als poesaka vereerde wajang bèbèr uit de desa Gélaran, onder zijn gebied. De voorstelling van dit zeer oude en fraaie papier-schilderij had plaats zonder eenige muziek-begeleiding, en met zeer zachte stem van den dalang [1]). De wajang-bèbèr-prenten die onze musea bezitten, zijn daarentegen moderne makelij [2]). Het beschilderen van leêren en houten wajang-poppen tegenwoordig op Java, met kleuren „vermengd met een fijn soort lijm" (zie De Does, Tijdschr. Bat. Gen. XXXVI, 1893, bl. 95—96), is meer ververij dan schilderkunst. Desgelijks de vrij veel voorkomende gekleurde Jav. wajang-poppen op papier, waarvan o.a. het Ethnogr. Museum te Rotterdam (no. 456) een heelen boekband bezit met 384 vrij grove karoetjil figuren; hoewel daarbij zeker teekenkunst zich handhaaft, die echter geheel aan den leiband blijft der gejikte wajangpop-voorstelling.

Een der beste overblijfsels van de schilderkunst tegenwoordig op Java is te vinden bij de djoeroe soengging (of pënjoengging) der kraton's van Solo en Jogja, vooral Solo; hof-schilders, die de scheeden en gevesten van kostbare krissen beschilderen met fijne blad- en andere ornamenten in teedere kleuren, met lijmverf op het hout gehecht, zooals Bali niet smaakvoller zou kunnen maken. Een mooi staal van deze soort was door H. M. de Koningin ingezonden op de 1e Groep-Tentoonstelling der Vereen. „Oost en West", Mei 1900; no. 2 van den Catalogus; een kris, door Pakoe Boewana X in ± 1895 geschonken.

Van de oude, nu in hoofdzaak verdwenen, schilderkunst der Javanen op *daloewang*, is het tegenwoordige lijmverfschilderen der Balineezen op *doek* en *hout* de voortzetting. Naar een persoonlijk te Singaradja (Boelèlèng) in Oct. 1888 gemaakte notitie is de techniek daar aldus: men neemt antjoer (beenderen-lijm in dunne blaadjes, waarvan de beste soort uit Java komt), weekt die in water, wrijft ze met wat water en een beetje kalk tot een verdunde brij, en voegt er de verlangde verf (meest Chineesche poederverf) bij; de teekening moet eerst op doek of op hout met potlood zijn aangebracht, en daarna met mangsi (inlandschen inkt, gemaakt, volgens een oudjavaansch recept, van lampoliezwartsel + lak + loog van den këpoh-boom) [3]) zijn nagetrokken; is het doek, dan moet dit bovendien vooraf met kĕtan pap gedekt zijn. Op de nu aanwezige teekening wordt, met lijmverven van verschillende kleuren, de beschildering aangebracht.

Aldus ontstaan die talrijke Balineesche schilderijen op doek, de langsé's of gordijnen, de pĕlĕlintangan's of doeken met kalendarisch-voorspellende voorstellingen, en dergelijke, die dienst doen bij het versieren van verbrandingstoestellen, het omgeven van bedsteden, enz. Aldus ook de veel voorkomende polychromie op hout, die van tijd tot tijd zich veredelt tot werkelijke schilderkunst. De meeste *doeken* brengen het niet verder dan tot een merkwaardige, maar schreeuwende voorstelling in kleuren en zwarte omtreklijnen van de bekende Balin. wajang-achtige poppen, vaak door bijgevoegde letters nader verklaard; 's Rijks Ethn. Museum bezit er zoo verscheidene, die beschreven zijn in Dr. Juynboll's Catalogus van Bali en Lombok (1912), p. 33—34, 105—106, 122—125.

Het met verven bedekken der Balineesche, meest uit hout vaardig gesneden beelden, waarbij veel goud en rood en groen en zwart, bederft echter voor ons oog door harde kleuren het goede effect wat het oorspronkelijk snijwerk had. Doch het schilderen op effen *houten* vlakken, vooral als versiering van zgn. parba's of tempel-beschotten reikt veelal hooger; een mooi bleek schilderij kan men zien op den zuidelijken achterwand van de bale-agoeng in den desa-tempel te Singaradja; een prachtig teer beschilderde „pangogongan" (draagstoel voor goden) trof mij in den onaanzienlijken desa-tempel te Bandjar Mala, even be-W. Singaradja. Hier is werkelijke kunst te genieten.

Onder het legaat—Van der Tuuk bezit het Legatum Warnerianum (Univ.-Bibl.) te Leiden als no. 823 (Cod. 3390) een allermerkwaardigste verzameling van 307 platen, waarvan 28 teekeningen in zwart, de overige met dunne lijmverf gekleurd, die zeker van het Balin. teekentalent een goed, hier en daar verrassend overzicht geven; de schilde kunst is daarin zwakker. Eenige van deze platen werden slap gereproduceerd in Dr. H. H. Juynboll's verhandeling: Proeven van Balin. teekenkunst, in Int. Archiv. f. Ethn. XVI (1904), p. 81—87 en sterker in Nieuwenkamp's Bali en Lombok (19.6), terwijl een inhoudsopgave van de platen voorkomt in Dr. Juynboll's Suppl. op den Cat. der Jav. en Mal. Hss. II (1911), p. 474—485.

Een mooi schilderij op hout bezit 's Rijks Ethn. Mus. in Ser. 366 no. 1, met den in staatsie tronenden Ardjoena als hoofdfiguur, belaagd door duivelsche machten, herinnerend aan de verzoeking van Boeddha; een stuk, in 1883 van den heer Ph. van der Kellen aangekocht, waarschijnlijk vroeger een gedeelte van een tempelwand. Zie de beschrijving hiervan in Dr. Juynboll's Cat. van Bali en Lombok, p. 32; waar tevens nog eenige andere Balineesche schilderstukken beschreven en gedeeltelijk ook afgebeeld zijn (pl. VI—VIII), doch alleen in zwart.

Buiten Bali mag alleen nog van decoratief schilderwerk worden gesproken. De daarvoor onmisbare *kleurgevoeligheid* uit zich in andere richting op Java in de Vorstenlandsche batik's (kain sogan), in den Timor-archipel bij de prachtige met ikatten verkregen katoenen weefsels, op Bali weer en op Atjèh vooral in de rijke zijdeweefsels. Doch op Halmahera, vooral aan de Noord-Oostkust, treffen we onmiddelijk decoratief beschilderen aan, van groote distinctie. Ook hier weer is het materiaal, evenals vroeger op Java, de primitieve

[1]) Zie hierover nader Dr. Hazeu in Notulen Bat. Gen. 1902 Bijlage XVI, en vertaald: „Eine wajang-bèbèr-Vorstellung in Jogjakarta", Intern. Arch. f. Ethn. XVI (1904), p. 128—135, met 2 platen. Voorts R. A. Kern's „De wajang bèbèr van Patjitan" (Tijdschr. Bat. Gen. LI, 1909, p. 338—356), met 3 pl. van een zeer versleten ex.

[2]) Verg. Dr. H. H. Juynboll, Catalogus R. E. M. Java, III, 1918, p. 205—209.

[3]) Zie een oud-Jav. recept voor 't maken van inkt, medegedeeld door Dr. Brandes, in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII (1888), bl. 438—449.

f o e j a of geklopte boombast. In teere gele en bruine tinten, deels herinnerend aan de sogakleur der Vorstenlanden, en vrij strenge patronen, worden hier tal van dingen gemaakt die een feest zijn voor het oog. Mooie stukken bezat de voormalige Ind. Instelling te Delft, in haar Ethnologische Verzameling, o. a. nos. 3202 en 3205, resp. uit Galela en Tobelo. Dit Ternataansch Halmahera, met Galela als centrum, schijnt wel het beste voort te brengen van deze tot kunst zich verheffende nijverheid. Dit is te opmerkelijker, omdat b. v. in Midden-Celebes, waar de Toradja's ook tallooze kleedingstukken van foeja beschilderen, dit bedrijf niet verder komt dan tot schreeuwende kleuren en stijllooze ornamenten [1]). Eenige zeer mooie Halmaherastukken werden in verdienstelijke chromolithographie gereproduceerd als nos. 40, 41 en 42 (deze prachtig!) van plaat VII, en no. 37 van plaat VI in Prof. Kükenthal's „Im Malayischen Archipel" (1896); de man, die, meer dan Campen en De Clercq, oog heeft gehad voor deze karakteristieke schoonheid, en terecht o.a. zeide van Halmahera: „Die höchste künstlerische Vollendung bekunden die Rindenkleider" (bl. 162). De wijze waarop deze foeja-kleedij aldus mooi daar beschilderd wordt, is echter tot nog toe ononderzocht gebleven.

De jongste verrassing op dit gebied is wel wat in 1917 bekend is geworden over huisversiering in W e s t-C e r a m: met hoogst origineele en sterke ornament-lijnen, gedekt door teere kleuren, die op de beste Halmahera-kleuren gelijken; zie daarover H. F. E. Visser's „Over ornamentkunst van Seram", in Volkenkundige Opstellen (uitgave Koloniaal Instituut) I, p. 91 vlg., en vooral Plaat 5 en 7. G. P. R

SCHILDLUIS. Zie RHYNCHOTA.

SCHILDPAD. Het hoornpantser van sommige groote schildpadden; belangrijk handelsartikel vooral op Celebes en in de Molukken, als zoodanig ook karèt genoemd; een naam, die via het Spaansch uit het Caraïbisch komt. [2]) Men onderscheidt in den handel Egyptische schildpad (rood, zonder gele vlekken) en West- en Oost-Indische (geel en roodbruin gevlekt). Laatstgenoemde soort, vooral die van Celebes, is verreweg de kostbaarste en wordt voornamelijke naar China uitgevoerd. Echt schildpad is alleen afkomstig van de echte caretschildpad, (*Chelonia imbricata* L.) en onderscheidt zich van andere hoornsubstantie's door grootere hardheid, door den glans bij het polijsten en vooral door de eigenschap, dat stukken caret bij verhitting week worden en evenals metalen aan elkaar geweld of gelascht en in alle mogelijke vormen gebracht kunnen worden. Daardoor kunnen ook kleinere stukken en afval tot schildpadden voorwerpen verwerkt worden. Daarnaast berust de waarde voornamelijk op de helderheid van kleur: een warm doorschijnend geel met fraaie roodbruine vlekken is het meest gezocht. (Zie ook onder SCHILDPADDEN fam. *Chelonidae* II. B. 3) Een volwassen exemplaar levert 2—6 K.G. schildpad op, hetwelk op vrij wreedaardige wijze verkregen wordt, door de levende dieren te roosteren, waardoor de hoornplaten loslaten. Op Celebes geschiedt dit ook door middel van kokend water, waarbij gewoonlijk het dier even te voren door een slag op den kop gedood wordt. Aangezien juist van Celebes het fijnste schildpad komt, schijnt deze methode de beste resultaten op te leveren. Heeft de behandeling bij het levende dier plaats, dan wordt dit naderhand weer losgelaten, in de hoop dat nieuwvorming van de hoornlaag plaats heeft. Hoewel het zeer waarschijnlijk is, dat de hoornlaag, indien de laag van Malpighi niet al te zeer bij het roosteren geleden heeft, geregenereerd kan worden, is het vrij wel zeker, dat de daarbij ontstaande hoornschilden geen handelswaarde bezitten. Toch kan het loslaten der ontpantserde dieren een gunstigen invloed hebben op het voortbestaan der soort, waarbij men echter bedenken moet, dat de meerderheid dezer gemutileerde dieren wel spoedig te gronde zullen gaan en niet meer aan de voortplanting zullen deelnemen.

SCHILDPAD-EILANDEN. Groep in de Bandazee, gelegen op 127° 53′ O.L. en 5° 12′ Z.B., bestaande uit drie kleine eilandjes, begroeid met struikgewas en hoog geboomte en omringd door groote bij laag water droogvallende riffen. De groep is geheel onbewoond en behoor tot de onderafdeeling Amboina van de gelijknam. afdeeling en residentie.

SCHILDPAD-EILANDEN. Zie TOGIAN EILANDEN.

SCHILDPADDEN (*Chelonia*). Orde van kruipende dieren (zie aldaar) met goed ontwikkelde, vijfvingerige (-teenige) voorste en achterste ledematen. Vierkantsbeen (quadratum) onbewegelijk met den hersenschedel verbonden. Slaapgroeve geheel overdekt, of één of twee jukbogen aanwezig. Tanden ontbreken en worden functioneel vervangen door hoornkaken. Romp omgeven door een beenig pantser, dat al of niet met hoornplaten bedekt en meestal met wervelkolom en ribben vergroeid is. Borstbeen ontbreekt. Copulatie-orgaan ongepaard. Eieren meestal rond en hard van schaal. De Oost-Indische schildpadden kunnen in de volgende onderorden en familie's verdeeld worden:

I. *Athecae* (schildloozen [1]). Beenpantser uit mozaiek van kleine beenstukjes bestaande, niet met ribben en wervelkolom vergroeid, geen hoornpantser.
   1°. fam. *Dermochelyidae* of *Sphargidae* (Lederschildpadden). Vinnen zonder nagels, marine, 1 geslacht met 1 soort, circumtropisch.

II. *Thecophora* (Schilddragers). Rug- en buik-

[1]) Verg. de uitvoerige studie van Dr. N. Adriani en Alb. C. Kruyt: „Geklopte boomschors als kleedingstof op Midden-Celebes en hare geogr. verspreiding in Indonesië", met aanteekeningen van Dr. J. D. E. Schmeltz, in Intern. Arch. f. Ethnogr. XIV (1901), bl. 139 vlg.; en deze Encyclopaedie sub WOEJANG.

[2]) De eigenlijke Mal. naam is: sisik koerakoera.

[1]) De naam *Athecae* (Schildloozen) is eigenlijk onjuist, daar wel degelijk een beenpantser of schild voorkomt, dat echter niet volkomen homoloog is met het schild der *Thecophora*. Cope en Dollo, die deze namen ingevoerd hebben, hadden daarbij in de eerste plaats het hoornschild op het oog, dat echter ook bij de *Carettochelyidae* en *Trionychidae* ontbreekt.

schild uit groote beenplaten bestaande en met ribben en wervelkolom vergroeid.

A. *Pleurodira* (Halswenders), met zijdelingsche halsbeweging, hals en kop niet volkomen in het schild terug te trekken, bekken met rug-buikschild vergroeid.

1°. fam. *Chelyidae* (Slanghalsschildpadden), lange hals, hoornpantser aanwezig, vingers en teenen van zwemvliezen voorzien, 4 of 5 nagels, zoetwater, 2 geslachten met 10 soorten, N.-Guinea en Roti (Australië, Z.-Amerika).

2°. fam. *Carettochelyidae*, geen hoornpantser maar weeke opperhuid, vinnen met 2 nagels, zoetwater, 1 geslacht met 1 soort, N.-Guinea.

B. *Cryptodira* (Halsbuigers), met vertikale halsbeweging, hals en kop in S-vorm binnen het schild terug te trekken, bekken met rug- en buikschild vergroeid.

1°. fam. *Chelydridae*, hoornpantser aanwezig, buikschild klein en kruisvormig, van 4 of 5 vingers (teenen) alleen nagelkootjes vrij, zoet water, 1 geslacht met 1 soort op N.-Guinea (verder neotropisch).

2°. fam. *Testudinidae* (Landschildpadden in ruimen zin), hoornpantser aanwezig, buikschild groot en ovaal, van 4 of 5 vingers (teenen) alleen nagelkootjes vrij, land-, moeras- en zoetwatervormen, 9 geslachten met 12 soorten, hoofdz. Indo-Maleisch gebied (verder kosmopoliet).

3°. fam. *Chelonidae* (Zeeschildpadden) hoornschilden aanwezig, vinnen met 1 of 2 nagels, marine. 2 geslachten met 3 soorten, circumtropisch.

4°. fam. *Trionychidae* (Rivierschildpadden) geen hoornschilden maar weeke opperhuid, zwemvliezen tusschen vingers (teenen), 3 nagels, zoetwater, 4 geslachten met 7 soorten, hoofdzakelijk Indo-Maleisch gebied (verder kosmopoliet).

Voor de geographische verspreiding zie onder KRUIPENDE DIEREN. Alleen moet hier nog worden opgemerkt, dat het Austro-Maleische gedeelte van den Archipel, als men de marine vormen uitzondert, veel armer is aan schildpadden, zoowel wat het aantal der individuen als wat dat der soorten betreft, dan het Indo-Maleische deel. In het laatste komen 13 geslachten met 18 soorten voor, in het eerste 5 geslachten met 13 soorten, waarvan echter 3 geslachten met 11 soorten alleen aan N.-Guinea en de omliggende eilanden eigen zijn. Er blijven dan voor Celebes en de Molukken slechts 2 geslachten met 2 soorten over, terwijl land- en zoetwater-schildpadden op de kleine Soenda-eilanden, als men Timor en de omliggende eilanden uitzondert, geheel schijnen te ontbreken.

De grootste vertegenwoordiger der marine schildpadden is de Lederschildpad (*Dermochelys* of *Sphargis coriacea* L.), waarschijnlijk om die reden door de Maleiers katoeng of katong (zie aldaar) genaamd, wat in het Oud-Javaansch (Kawi) vorst schijnt te beteekenen. Ook de Boegineesche naam ratoe heeft dezelfde beteekenis. Deze soort wijkt zoozeer van de andere schildpadden af, dat zij een afzonderlijke familie, ja zelfs een afzonderlijke onderorde, *Athecae* (schildloozen) vormt. Behalve de in de tabel genoemde eigenschappen (zie I, 1), moet nog vermeld worden, dat de slaapgroeve evenals bij de andere zeeschildpadden (*Chelonia* en *Caretta*) overdekt is en dat de gladde huid aan de rugzijde zeven en aan de buikzijde vijf kammen vertoont. Deze circumtropisch voorkomende vorm is de grootste der recente schildpadden en kan een lengte van 2 M. en een gewicht van 5 à 600 K.G. (volgens Agassiz zelfs tot 1000 K.G.) bereiken. Sal. Müller verhaalt, dat hij in September 1834 te Padang een vrouwelijk exemplaar machtig werd, waarvan het schild 1,70 M. lang en 0,82 M breed was. Merkwaardig is het, dat alleen zeer kleine of zeer groote exemplaren gevangen worden. Dit hangt waarschijnlijk daarmede samen, dat de eieren op eenzame, zandige kusten gelegd worden en jonge dieren dus waarschijnlijk nog dicht bij de kust verblijf houden. Ouder wordende leven zij in volle zee en zijn zeer schuw, terwijl alleen groote, geslachtsrijpe dieren in den paartijd de nabijheid der kust weer opzoeken. Zij zijn waarschijnlijk uitsluitend carnivoor en leven van kreeftachtige dieren, weekdieren en visschen. Hoewel de gevangen geslachtsrijpe wijfjes meestal talrijke eieren (± 1000) bevatten en dus de voortplantingsmogelijkheid zeer groot is, wordt de lederschildpad toch minder dikwijls gevangen, dan de andere zeeschildpadden. Behalve door hare schuwheid en door hare levenswijze wordt dit waarschijnlijk veroorzaakt door de omstandigheid, dat een groot deel der jonge lederschildpadden aan roofvisschen ten offer valt. De drie andere in onzen Oost voorkomende zeeschildpadden behooren tot de *Chelonidae* (voor de algemeene kenmerken zie onder II. B. 3). De groote of groene zeeschildpad (*Chelonia mydas* L.), die het eetbare schildpadvleesch oplevert en door de Balineezen pinjoe of pênjoe (voor andere inl. namen zie aldaar) genoemd wordt, bereikt eveneens belangrijke afmetingen (lengte tot 1,10 M), terwijl haar gewicht 450 K.G. bedragen kan. De hoornplaten van het rugschild zijn glad en sluiten volkomen bij elkaar aan, bij jeugdige exemplaren vertoont de middenrij een kam. De kleur is olijfgroen met geelbruine vlekken. De vinnen bezitten één nagel. Hoewel ook in volle zee voorkomend, leven zij grootendeels in de nabijheid van zandige kusten, die geschikt zijn voor het leggen der eieren. Aan de Zuidkust der Preanger ten Zuiden der Wijnkoopsbaai is Panoembahan een bekende legplaats, waar Prof. J. F. van Bemmelen [1]) de eigenaardige wijze van eierleggen heeft waargenomen. De wijfjes graven daartoe met hare lange, vinvormige voorpooten en met de meer handvormige achterpooten een grooten kuil, waar zij zelven middenin gaan liggen en maken aan het achtereinde met behulp van de achterpooten een diep gat, waarin 50 tot 150 eieren gelegd worden. Na het leggen wordt dit gat met de achterpooten zorgvuldig dichtgemaakt.

De groote zeeschildpad is in hoofdzaak herbivoor en leeft voornamelijk van de weeke deelen van het zeegras, hoewel zij dierlijk voedsel niet geheel schijnt te versmaden. In onzen archipel

[1]) J. F. van Bemmelen. Een reisje naar de Zuidkust van de Preanger, Gids 1891.

vormt het schildpadvleesch geen gewichtig handels- of voedingsartikel, hoewel vleesch en eieren van zeeschildpadden vooral door Chineezen als lekkernij beschouwd worden. In Europa worden in hoofdzaak West-Indische schildpadden tot schildpadsoep verwerkt en deze komen meestal levend aan de markt.

Een derde marine schildpad is de echte Caret-schildpad (*Chelonia imbricata* L.), op Timor en Roti k:ôh, door de Papoea's van Lobo sarab en door de strandbewoners van Ceram fenoe genoemd. Zij is veel kleiner dan de vorige soorten (het grootste, bekende schild is 85 c.M. lang) en onderscheidt zich van deze doordat de hoornschilden van het rugschild, vooral in de jeugd, dakpansgewijze over elkaar liggen. Bij jonge dieren vertoont het rugschild, drie sterke kammen, de hoornkaker zijn aan de punt sterk gekromd en herinneren daardoor aan den snavel van een roofvogel. Het zijn dan ook vleescheters, die zich hoofdzakelijk met visschen en weekdieren voeden. De groote voor- en de kleine achtervinnen dragen elk 2 nagels. Het hoornpantser is in de jeugd geelachtig en verkrijgt eerst later het bekende geel en warm bruin gemarmerde uiterlijk van het echte schildpad (zie aldaar). De vierde marine schildpad is de onechte caret-schildpad (*Caretta s. Thalassochelys caretta* L.), welke in de jeugd veel op de vorige soort gelijkt, door het voorkomen van 3 kammen op het rugschild en het min of meer dakpansgewijze geplaatst zijn der hoornschilden. Bij volwassen ex. verdwijnen de kammen en liggen de hoornschilden naast elkaar, terwijl zij een gelijkmatig bruine kleur bezitten. Het rugschild kan ± 1 M. lang worden en is aan de achterzijde gezaagd. Het hoornpantser bezit slechts geringe handelswaarde. Deze vorm is evenals de vorige carnivoor en vertoont ook verder zeer veel overeenkomst in voorkomen en levenswijze met de echte caret-schildpad. Waarschijnlijk heeft de Boegineesche naam Akoeng, waarmede schildpadden met minderwaardig hoornschild aangeduid worden, op deze soort betrekking. Van de familie der *Testudinidae* (landschildpadden in ruimen zin II. B. 2) komen talrijke vertegenwoordigers in onzen Oost voor. Het geslacht *Testudo*, de echte landschildpad, bezit plompe pooten, die met groote dakpansgewijze geplaatste schubben of wratten bedekt zijn en welker vingers resp. teenen tot aan het nagellid met elkaar vergroeid zijn. De voorpoot vertoont 5, de achterpoot meestal slechts 4 nagels. Ook de kop is aan de bovenzijde met een aantal kleine hoornschilden bedekt, terwijl het rugschild sterk gewelfd, en een flink ontwikkeld hoornpantser aanwezig is, welks platen concentrische groeistreepen vertoonen. Alle soorten zijn planteneters. In het Westelijk deel van den Archipel (Sumatra en Borneo [1]) komt op vrij groote hoogte (1600 tot 1800 boven de zee) in droge, boschrijke streken *F. emys* Schleg. en Mill. voor. Deze vorm is gekenmerkt door een weinig gewelfd rugschild, welks voor- en achterrand eenigszins omgebogen en gezaagd is. De beiderzijdsche borstschilden zijn in de mediaanlijn van elkaar gescheiden, de voorpoot is aan de bovenzijde met beenige wratten bedekt, evenals de zoolvlakte van den voet, terwijl bij de achterpoot buitendien aan dij en hiel stevige sporen voorkomen. Bij de tweede soort, naar den ontdekker Forsten *T. forsteni* Schleg. en Müll, genoemd, die alleen op Celebes en Halmahéra aangetroffen wordt, is het rugschild meer gewelfd en vertoont een gelobden achterrand. De voorpooten zijn met dakpansgewijze geplaatste schubben bedekt en de korte staart bezit aan het uiteinde een stevige hoornschub.

Van de overige geslachten der *Testudinidae* (II. B. 2.) bezitten er drie een semi-aquatiele levenswijze. Men zou deze vormen dus gevoegelijk als moeras-schildpadden kunnen onderscheiden. Vingers en teenen zijn gewoonlijk van zwemvliezen voorzien, terwijl de voor- en achterpooten evenals bij de echte landschildpadden 5, resp. 4 nagels dragen en het rugschild meestal slechts zwak gewelfd is. Het geslacht *Cyclemys* is gekenmerkt doordien de samenstellende deelen van het laatste ook onderling bewegelijk zijn. De huid van den kop is glad en bevat geen hoornschilden. *C. dhor* Gray (= *Emys diardi* Schleg. en Müll.) komt in het Westelijk deel van den archipel voor en wordt op Borneo koera-koera genoemd, terwijl *C. amboinensis* Daud (= *Emys couro* Schleg. en Müll), door den geheelen archipel tot Halmahéra toe verbreid is. Ook deze soort wordt op Borneo koera-koera genoemd, elders ook wel baning (zie boven bij *Testudo emys* Schl. en M.)

Het geslacht *Natochelys*, waarvan de eenige soort *N. platynota* Gray tot het Indo-Maleische gebied beperkt is, wijkt van het vorige geslacht af doordat de kop met kleine hoornschilden is bedekt, terwijl de verbinding van rug- en buikschild diep gezaagd is. Inlandsche naam op Borneo beijogo.

Het derde geslacht *Geoemyda* komt overeen met *Cyclemys* door het ontbreken van hoornschilden in de kophuid, maar wijkt daarvan af doordat rug- en buikschild beenig met elkaar verbonden zijn. De zwemvliezen zijn weinig ontwikkeld en voor- en achterrand van het rugschild zijn gezaagd. De beide soorten *G. spengleri* Gmel. en *G. spinosa* Gray komen alleen in Sumatra, Borneo en de omliggende eilandgroepen voor en kunnen onderscheiden worden, doordat de eerste soort drie en de tweede soort slechts één kam op het rugschild bezit. De laatstgenoemde soort wordt evenals *Cyclemys dhor* Gray en *C. amboinensis* Daud. op Borneo koera-koera genoemd. Behalve *Notochelys platynota* Gray, (schildlengte tot 0,36 M) en *Testudo emys* Schleg. en Müll. (schildlengte tot 0,54 M), zijn de bovengenoemde soorten der *Testudinidae* alle kleine vormen, wier rugschild hoogstens $2^1/_2$ d.M. lang is.

Ten slotte behoort tot deze familie nog een vijftal aquatiele geslachten, dus echte zoetwaterschildpadden, die met elkaar daarin overeenkomen, dat op het achtergedeelte van den kop kleine hoornschilden voorkomen, en dat de zwemvliezen tusschen vingers en teenen sterk ontwikkeld zijn. *Callagur borneensis* Schleg. en Müll. (inl. naam bělockoe) is een groote, herbivore schildpad (lengte van het schild tot $^1/_2$ M. toe), welker rugschild in de jeugd 3 afgebroken kammen draagt, maar later glad wordt, en alleen in

[1]) In Borneo wordt deze soort baning genoemd. Het is twijfelachtig of zij ook op Java voorkomt (zie Lidth de Jeude. Notes Leyden Museum XVII 1895—96).

Borneo voorkomt. *Orlitia borneensis* Gray is van dezelfde grootte en komt, behalve in Borneo, ook in Sumatra voor. Zij heeft een sterk gewelfd rugschild met mediane kam. De derde groote zoetwaterschildpad *Batagur baska* Gray (lengte van het rugschild tot 0, 56 M) heeft een gedeprimeerden vorm en bezit slechts 4 nagels aan hard en voet. Zij is omnivoor en komt alleen in Sumatra voor. De laatste twee geslachten bevatten kleine, carnivore vormen (rugschild tot 0,2 M). *Bellia crassicollis* Gray bezit een tamelijk gewelfd rugschild met 3 kammen, waarvan de 2 zijdelingsche later verdwijnen en met een gezaagden achterrand. Zij komt op Sumatra, Borneo en Java voor. *Damonia Subtrijuga* Schleg. en Müll. bezit een vlak rugschild met 3 blijvende kammen en met een gaven achterrand. Zij komt alleen in het Westen van Java voor (residenties Bantam en Batavia) en verschilt van den vastelandsvorm door het bezit van een grooten, dikken kop. Alle moeras- en zoetwaterschildpadden schijnen door de Maleiers koera-koera genoemd te worden. De eigenlijke rivier-schildpadden (*Trionychidae* II. B. 4) onderscheiden zich van de aquatiele *Testudinidae* door hun plat, cirkelvormig of ovaal lichaam en door het ontbreken van een hoornpantser. Het buikschild bestaat uit los samenhangende beenstukjes en is door weeke huid met het rugschild verbonden. De kop is van een bewegelijken snuit voorzien, de kaken worden door vleezige lippen omgeven en de gehooropening is onder een huidplooi verborgen; vingers en teenen duidelijk, maar door sterk ontwikkelde zwemvliezen verbonden, slechts de binnenste drie dragen nagels. De hals is lang, maar kan volkomen binnen het schild teruggetrokken worden op de wijze der *Cryptodira*. Het zijn vleeseters, [1]) die hoofdzakelijk van visch, kikkers, zoetwatermossels en -slakken leven. De jonge dieren bezitten zeer scherpe kaakranden, die bij vele oudere exemplaren in een breeden, platten kaakrand verandert, bij andere echter in dezelfde conditie blijft. Volgens Boulenger hangt dit samen met het dieet: bestaat dit uit week voedsel, vischeen, kikkers, enz. dan blijft de kaakrand scherp, bestaat het echter voornamelijk uit weekdieren met harde kalkschaal dan slijt de hoornkaak veel sneller af. Zij leven voornamelijk in den modderigen bodem van ondiepe wateren, waarbij alleen de snuit van tijd tot tijd door middel van den langen nek aan de oppervlakte van het water gebracht wordt om adem te halen. [2]) De algemeene Maleische naam voor allerlei rivierschildpadden is labi-labi, welke naam vooral in Sumatra gebruikelijk is. Door de Soendaneezen worden zij koeja genoemd; de Javanen gebruiken den naam padawang. Behalve *Pelochelys cantori* Gray (schild 1,29 M. lang), welke 4 wratten op het buikschild vertoont, een korten snuit bezit en bij den mond van rivieren en aan de zeekust aangetroffen wordt, houden de *Trionychidae* zich op in rivieren, bergstroomen, meren en moerassen, kortom het zijn echte waterbewoners, die alleen op den oever komen om eieren te leggen; zij zijn buitengemeen schuw en storten zich bij het minste onraad in het water. Hoewel de rivierschildpadden voornamelijk in het Indo-Maleische gebied voorkomen, wordt behalve bovengenoemde submarine soort, die van Bengalen tot N.-Guinea verbreid is, ook nog *Trionyx sinensis* Wiegm. (schild 0,2 M. lang) in het Oostelijk deel van den Archipel en wel op Timor aangetroffen (zie hiervoor onder KRUIPENDE DIEREN) [1]).

Van het geslacht *Trionyx*, gekenmerkt door een langen snuit en door talrijke oneffenheden op het buikschild, komen behalve de reeds genoemde soort, nog 3 andere vertegenwoordigers in onzen Oost voor en wel *T. phayrei* Theob. (Indo-Maleisch, schild 0,5 M. lang), *T. cartilagineus* Bodd (Indo-Maleisch, schild 0,72 M. lang) en *T. hurum* Gray (in Borneo, schild 0,4 M. lang), terwijl ten slotte nog de Indo-Maleische vorm: *Dogania subplana* Geoffr. (schild 0,25 M. lang), ook met langen snuit, doch zonder oneffenheden op het buikschild, vermeld moeten worden.

Als laatste der Cryptodire schildpadden zij nog genoemd de zeer zeldzame, N.-Guineesche zoetwatervorm: *Devisia mythodes* D. Ogilby (slechts 1 exemplaar bekend, schildlengte 0,33 M.) [2]) met grooten, platten, driehoekigen kop, behoorende tot de overigens neotropische familie der *Chelydridae* (zie over de discontinue verspreiding dezer familie onder KRUIPENDE DIEREN en II. B. 1.)

Van de Pleurodire schildpadden (met zijdelingsche halsbeweging) komen 2 familie's voor: de *Carettochelyidae* (II. A. 2.) en de *Chelyidae* (II. A. 1.) De eerstgenoemde familie bevat slechts één soort, *Carettochelys inaculpta* Ramsay (schild ± 0,5 M. lang), welke alleen in N.-Guinea voorkomt. Evenals bij de *Trionychidae* ontbreekt hier het hoornpantser, komt een snuit voor en is de gehooropening verborgen, aan den anderen kant is echter het buikschild goed ontwikkeld en beenig verbonden met het rugschild, en dragen de min of meer vinvormige ledematen ieder

[1]) Schlegel en Müller (zie onder Literatuur) hebben ten onrechte uit het feit, dat zij bij enkele opengesneden exemplaren gras in den maag gevonden hebben, afgeleid, dat de *Trionychidae* uitsluitend herbivoor waren. Latere onderzoekingen hebben deze waarnemingen in het algemeen niet bevestigd, al is een gemengd dieet voor sommige soorten niet uitgesloten, zoodat men aannemen moet, dat de waterplanten door Müller en Schlegel gevonden, meer een onvermijdelijk toevoegsel van de daarin levende weekdieren en vischeen, dan wel het eigenlijke voedingsmateriaal der rivierschildpadden voorstellen.

[2]) Zie *L. Agassiz*, Contributions to the Natural History of the U. S. A. vól. I, 1857 p. 333. Volgens de onderzoekingen van Gage, (zie Simon Gage en Suzanna Phelps Gage, Aquatic Respiration of soft shell-Turtles. Amer. Natur. Vol. XX p. 233—36 (1884)) zouden de Trionychidae in staat zijn door middel van bloedrijke aanhangsels der keelholte onder water adem te halen. Dit zou dus een soort secundair verkregen kieuwademhaling zijn, die naast de longademhaling voorkomt.

[1]) Van twee andere soorten: *Emyda granosa* Schoepf en *Trionyx cartilagineus* Bodd. is het voorkomen in Celebes resp. in de Molukken zeer twijfelachtig (zie Siebenrock, Zoolog. Jahrb.-Suppl. Bd. X 1909).

[2]) Zie Douglas Ogilby, Proc. Roy. Soc. Queensland vol. XIX p. 11 (1905).

slechts 2 nagels. Het is een zoetwatervorm, welke ook bij den mond der rivieren voorkomt. De tweede familie wordt ook wel Langhalsschildpadden genoemd van wege den langen hals, die niet geheel in het pantser teruggetrokken kan worden. Hare leden bezitten een goed ontwikkeld hoornpantser en dragen 4 of 5 nagels op hand en voet, welke laatste van zwemvliezen voorzien zijn. Van het geslacht *Chelodina*, gekenmerkt door zwakke hoornkaken, door het voorkomen van 4 nagels op beide ledematen en door de aanzienlijke lengte van den nek (hals grooter dan het overige deel van de wervelkolom) komen 3 soorten in N.-Guinea en omliggende eilanden voor: *Ch. novae-guineae* Boulgr. (N.-Guinea, Roti, schild 0,18 M. lang), *Ch. siebenrocki* Werner (Duitsch N.-Guinea, schild 0,16 M. lang) *Ch. oblonga* Gray (eilanden ten Z. van N.-Guinea, schild 0,23 M. lang), terwijl het geslacht *Emydura* met sterke hoornkaken, met 5 nagelige hand en 4 nageligen voet en met relatief korteren hals (korter dan het overig deel van de wervelkolom) door 7 soorten vertegenwoordigd wordt, welke evenceens tot N.-Guinea en omliggende eilanden beperkt zijn: *E. macquarri* Gray (schild 0,27 M. lang), *E. krefftii* Gray (schild 0,25 M. lang), *E. albertisi* Boelgr. (schild 0,16 M. lang), *E. subglobosa* Krefft (schild 0,22 M. lang), *E. branderkorsti* Ouwens (schild 0,38 M. lang), *E. schultzei* Vogt (schild 0,14 M. lang) en *E. novae guineae* Meyer (ook op het eiland Waigeoe, schild 0,22 M. lang). Alle bovengenoemde vertegenwoordigers van de familie der Langhalsschildpadden zijn zoetwaterbewoners, die echter soms aan den mond der rivieren aangetroffen worden.

Literatuur: Behalve de reeds in de noten genoemde werken moge hier nog verwezen worden naar: Salomon Müller en Herman Schlegel. Over de schildpadden van den Indischen Archipel, in C. J. Temminck. Verhand. Natuurl. Gesch. Nederl. Overz. Bezitt. zoölogie Leiden, 1839—44; G. A. Boulenger. The Chelydoïd Chelonians of New-Guinea. Ann. Mus. Civid. Storia natur. Genova, Vol. VI, 1888; Catalogue of the Chelonians, Rhynchocephalians and Crocodiles in the British Museum. London, 1889; Max Weber. Reptilia from the Malay Archipelago. I Sauria, Crocodilia and Chelonia, in Zool. Ergebn. Reise Nied. Ost-Indiën, Bd I. Leiden 1890—91; J. Th. Oudemans. Eidechsen und Schildkröten. Zool. Forschungsreise in Austr. u. Mal. Arch. von R. Semon, Bd. V. Jena, 1894—'96; Th. W. Lidth de Jeude. On Testudo emys Schleg. en Müll. and its affinities. Notes from the Leyden Museum Vol. XVII, 1895—96; F. Siebenrock. Bemerkungen zu zwei seltenen Schildkröten (Callagur picta Boulgr. u. Emydura novae guineae Meyer). Zool. Anz. Bd XXX, 1906, id. Id. Synopsis der rezenten Schildkröten mit Berücksichtigung der in historischer Zeit ausgestorbenen Arten, Zoöl. Jahrb. Suppl. Bd X, 1909; Nelly de Rooy. Reptilien (Eidechsen, Schildkröten, Krokodilen) in Nova Guinea, Résult. Expéd. scient. néerl. Nouv. Guinée Vol. V. zoologie. 1909; The Reptiles of the Indo-Australian Archipelago, I. Lacertilia, Chelonia, Emydosauria. Leiden 1915.

SCHILDPADDENBAAI. Breede, weinig ver het land indringende, voor het Zuiden geheel open baai met matige diepten aan de Zuidkust van Java, beO. Tjilatjap. Aan de Oostzijde vindt men het hooge, uit steile, ongenaakbare rotsen met puntige toppen bestaande schiereiland Bata, waar uit de klipholen van Karang Bolong eetbare vogelnestjes worden gewonnen, aan de Westzijde de hooge, steil oprijzende Oostpunt van Noesa Kambangan met de, beN. den toegang tot Tjilatjap gelegen lage, zandige kust van Java. De Noordkust der baai is laag en heeft zandstrand, dat zeer geleidelijk naar zee afdaalt; ongeveer in het midden der baai verheft zich daarop de heuvel Solok, welke met een steile helling in zee loopt. BeW. dezen heuvel stroomt de rivier Serajoe, de meest belangrijke op dit kustgedeelte, door een moerassige strook achter het strand naar zee en wordt daar afgesloten door een droge bank, waarop altijd hevige branding staat. De vertikale waterbeweging is sterk overheerschend dubbeldaagsch en bedraagt ruim 2 M. tot enkele dm. Zie Zeemansgids deel III.

SCHIMA NORONHAE Reinw. Fam. *Theaceae*. Poespa (SOENDA). Zeer hooge, dikke boom, met fraaie bloemen, op Java alleen in het Westen en vooral op ongev. 1500 M. boven zee. Daar vaak zeer algemeen. Het lichtgele of eenigszins vleeschkleurige kernhout staat hoog aangeschreven wegens zijn duurzaamheid en sterkte en wordt voor huisbouw en bruggen gebruikt. Men kan het in groote afmetingen krijgen. De bast is een vischvergif. De gedroogde bloemen komen gemengd met andere bestanddeelen in den inlandschen medicijnhandel voor. Een andere *Schima*-soort van Banka (*S. bancana*, Sëroe of Sëroek) levert ook een goede soort van hout.

SCHLEGEL (HERMANN). Geboren te Altenburg den 10den Juni 1804, kwam hij in 1825 naar Holland, wetende dat Temminck, directeur van het Museum van natuurlijke historie te Leiden, een wetenschappelijken helper zocht. In dat jaar begon hij zijn werkzaamheden als praeparateur ad interim; in 1828 werd hij benoemd tot conservator van de afdeeling gewervelde dieren, osteologie en fossielen en in 1857, na Temminck's dood, kwam het Museum onder het tijdelijk bestuur van Schlegel en Susanna; in 1858 werd Schlegel tot directeur benoemd, terwijl Van der Hoeven opperdirecteur werd; in 1860 vroeg Van der Hoeven ontslag en werd Schlegel de eenige directeur, en bleef dit tot zijn dood, den 17en Januari 1884.

Met verwijzing voor andere bijzonderheden uit het leven van dezen geleerde naar de hieronder genoemde levensberichten, moet bepaaldelijk hier ter plaatse gewezen worden op de verdiensten van Schlegel voor het natuurkundig onderzoek van Indië. Zijne belangstelling in alles wat de fauna der koloniën betrof, dreef hem er toe om, van het oogenblik af dat hij met het directoraat van het Museum bekleed werd, telkens weder aan te dringen op het verzamelen voor deze inrichting, hetzij bij reizigers, die den tocht naar Insulinde gingen aanvaarden of bij hen, die uit den aard van hun werkkring reeds ginds vertoefden. In het Kon. Besl. van 17 April 1850, waarbij de Natuurkundige Commissie (zie aldaar) werd ontbonden, was bepaald, dat telkens wanneer zich een erkend bekwaam persoon aanbood tot het doen van een natuurkundige reis naar Ned.-Indië en het verzamelen van naturaliën ten behoeve van 's Rijks Musea, zou worden

overwogen of die onderneming van Gouvernementswege kon worden bevorderd door geldelijke of andere middelen. Naar aanleiding daarvan deed Schlegel in 1859 het voorstel om Dr. H. A. Bernstein, destijds te Batavia, naar de Molukken te doen gaan en vandaar zoo mogelijk naar Nieuw-Guinea. Dit plan werd uitgevoerd, althans gedeeltelijk; Bernstein bereikte Ternate, ging naar Batjan, Halmahéra, Morotai, de Obieilanden, Kajoa, Gébé, Gagic en Waigeoe. Later, bij een bezoek aan Gélé, Batante, Salwati en andere eilandjes vond hij den 19en April 1865 op Batante den dood. Voorts dient vermeld te worden Schlegels aansporing om Von Rosenberg (zie aldaar) en Diard (die echter stierf voor hij aan de opdracht gevolg kon geven), voor het Museum te doen reizen en verzamelen, ten gevolge waarvan Von Rosenberg naar Goram, de Kei- en Aroe-eilanden ging, later naar de Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea; en de reis van Hoedt, Von Rosenberg's opvolger, mede door Schlegel beraamd, naar Ambon, Kelang, Boano, Manipa, Boeroe en Ceram, de Kei- en Sangieilanden, Doréh en Misoöl.

Vele waren de betrekkingen, die Schlegel in het belang van het Museum na dien tijd nog aanknoopte; daar waren Ludeking, Wassink, Van den Bossche, Wienecke, Bernelot Moens, Semmelink, Riedel, Van Renesse van Duyvenbode, later Ritsema, De Gavere, Neeb, Vosmaer, Van Lansberge, Piepers en Van Musschenbroek, die Schlegel tot het overzenden van verzamelingen, in verschillende gedeelten van Indië gemaakt, wist te bewegen. Was hem van regeeringswege grooter medewerking verleend, dan zou hij nog veel meer tot stand gebracht hebben. Hij was van oordeel, dat men de beste resultaten verwachten kon van een tocht naar de zeeëngten en baaien van Bali, Lombok, Soembawa, Flores, Soemba en Timor, van een reis door de Zuidwester- en Tënimbar-eilanden, in de richting van de Kei- en Aroe-eilanden en terug langs de kust van Nieuw-Guinea en door het Zuidelijk deel der Molukksche Zee.

In 1827 is Schlegel zelf bij de Regeering als „reizend naturalist", zooals hij schrijft, aanbevolen, maar toen het bericht kwam van Boie's dood, verzocht Temminck, die Boie tot zijn opvolger had bestemd, aan Schlegel, om liever te Leiden in het Museum te blijven.

Zie verder: G. Schlegel in Jaarb. der Kon. Ak. v. Wet. 1884 (autobiografie); Ed. Everts in Ned. Spect. 23 Feb. 1884; A. A. W. Hubrecht in Auf der Höhe; Joh. F. Snelleman in Eigen Haard 1884 en Mannen van beteekenis 1884. In het eerstgenoemde levensbericht een volledige lijst der geschriften van Schlegel door F. A. Jentink.

SCHLEICHERA TRIJUGA Willd. Fam. *Sapindaceae*. Koesambi (MAL.), Kësambi, Sambi (JAV.), Kosambi (SOEND.). Groote boom, over den Archipel verbreid, op Java beneden 1000 M. De stam is krom en knoestig met wortelsteunen en gleuven. Het dichte, vaste, zeer zware hout is om zijn taaiheid zeer gezocht voor het vervaardigen van allerlei gebruiksvoorwerpen. Ook voor het maken van houtskool is het zeer geschikt en wordt het veel gebruikt; verder is het een uitstekend brandhout. De bast is een inlandsch geneesmiddel, de jonge bladeren gebruikt men als sajoer. Uit de zaden perst men een heldere geelachtige olie, de Makassar-olie, die velerlei toepassing vindt, maar meestal gemengd met andere bestanddeelen tot het insmeren van hoofd en lichaam wordt gebruikt en ook als geneesmiddel. In Voor- en Achter-Indië levert de boom een soort van lakhars (zg. stoklak), dat zich, tengevolge van de steek van een schildluis als een pijpje om de takken verzamelt. Het is de grondstof voor de bereiding van de schellak.

SCHMELTZ (JOHANNES DIEDRICH EDUARD). Geboren te Hamburg den 17en Mei 1839, begon hij, na de school verlaten te hebben, een handwerk te leeren; een lichaamsgebrek belette hem, in deze richting voort te gaan en, gesteund door invloedrijke vrienden, wijdde hij zich toen aan de studie van insecten en schelpen. Op zijn 23n jaar kwam hij in kennis met Johan Cesar Godeffroy, chef van een der grootste Hamburgsche handelshuizen, dat op Samoa en verscheidene andere eilanden der Stille Zuidzee kantoren had gevestigd; zelf belangstellende in dierkunde en land- en volkenkunde, begon Godeffroy een museum in te richten voor de natuur- en volkenkunde der Stille Zuidzee en van Australië, tot welk doel hij wetenschappelijk gevormde reizigers uitzond. Met de inrichting, later met de leiding van dat museum werd Schmeltz belast en in dezen werkkring werd hem rijkelijk de gelegenheid tot studie geboden. Toen in 1882 de firma Godeffroy tengevolge van verkeerde speculaties haar fortuin verloor, moest het museum worden opgeheven. Schmeltz had inmiddels met een aantal ethnologen en zoölogen van naam kennis gemaakt, was de leerling geweest van den anthropoloog Dr. Rud. Krause en had samen met dezen in 1880 een beredeneerden catalogus geschreven van het bovengenoemde museum, onder den titel „Die ethnographisch-anthropologische Abtheilung des Museum Godeffroy in Hamburg. Ein Beitrag zur Kunde der Südsee-Völker". Dit boek, dat zijn waarde behouden heeft als gids bij de studie der Zuidzee-volken en evenzeer als voorbeeld voor de inrichting van een museum-catalogus, vestigde de aandacht van Mr. Serrurier op Schmeltz; deze werd als conservator aan 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden voorgedragen en den 13en Mei 1882 als zoodanig benoemd. Voornamelijk wijdde hij zich hier aan de studie van de voorwerpen van Indonesië en van West-Afrika. In 1887 gaf hij uitvoering aan een plan van Prof. A. Bastian te Berlijn door het oprichten van het Internationales Archiv für Ethnographie, het tijdschrift waarvan tot heden 24 deelen en een aantal supplementen verschenen. Schmeltz werd redacteur van het Archiv en schreef daarin talrijke opstellen van uiteenloopenden aard, meerendeels over of naar aanleiding van voorwerpen in het museum. Een zeer omvangrijke arbeid is zijne in gemeenschap met den oud-resident F. S. A. de Clercq in 1893 gepubliceerde „Ethnographische beschrijving van de west- en noordkust van Nederl. Nieuw-Guinea". Nadat Mr. Serrurier in 1896 zijn betrekking als directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum had nedergelegd, werd Schmeltz eerst voorloopig met de leiding dezer instelling belast, en den 16en Sept. 1897 definitief tot directeur benoemd. In 1896 bevorderde de hoogeschool te Leipzig hem tot philosophiae doctor. Hij overleed 26 Mei

1909. Een necrologie, geschreven door G. J. Dozy, verscheen in het 19e deel van het Intern. Archiv für Ethnogr. Zie ook Leidsch jaarboekje van 1909.

SCHOLLEVAAR. Van de Schollevaars of Aalscholvers, fam. *Phalacrocoracidae*, komt een drietal soorten als broedvogels in den Archipel voor, terwijl een vierde, de gewone schollevaar (*Ph. carbo*), waarvan een paar exemplaren op Sumatra en Nieuw-Guinea zijn geschoten, als toevallige gast te beschouwen is. *Ph. javanicus*, een kleine donkergekleurde soort, komt op Java, Sumatra en Borneo voor, en draagt bij de Javanen den naam van pětjoek. Op Celebes en verder Oostelijk komt een soort voor, die van onderen wit is en van boven zwart, *Ph. melanoleucus*. Zij leven zoowel langs de zee als langs de rivieren en voeden zich uitsluitend met visch, die zij duikend bemachtigen.

SCHOLTEN VAN OUD-HAARLEM (Mr. CHRISTIAAN JACOBUS). Zoon van Mr. Willem Scholten van Oud-Haarlem, (raadsheer in den Hoogen Raad van Nederland en later President van de Rechtbank van eersten aanleg te Amsterdam) en van Charlotte Elise von Scholten, geboren te 's-Gravenhage 1 Juli 1774. Hij studeerde aan het atheneum te Amsterdam en promoveerde te Leiden in de rechten op 29 November 1811, waarna hij den 2en December van dat jaar als advocaat van het keizerlijk gerechtshof te 's-Gravenhage werd beëedigd. Gedurende het jaar 1813 vertoefde hij te Parijs ter voortzetting zijner studiën. Vervolgens was hij werkzaam als surnumerair bij de registratie te Amsterdam en werd als zoodanig op zijn verzoek eervol ontslagen op 16 December 1814 uit hoofde zijner aanstelling, den 9en Februari 1815, tot ambtenaar der derde klasse voor den dienst in Ned.-Indië. Den 10en Januari 1816 werd die aanstelling op zijn verzoek weder ingetrokken en den 11en December 1816 volgde daarop zijne aanstelling tot Substituut-officier bij de Rechtbank van eersten aanleg te Amsterdam. Op 11 Januari 1824 werd hij benoemd tot Substituut van den procureur-generaal bij het Hoog Gerechtshof te 's-Gravenhage en den 27en Juli 1833 aangesteld tot lid van dat Gerechtshof.

Daarna begon zijne werkzaamheid in den dienst der rechterlijke macht in Indië. Bij K. B. van 23 November 1836 werd hij benoemd tot President van het Hoog-Gerechtshof aldaar. Spoedig na zijne aankomst in Indië kwam hij reeds tot de overtuiging, dat in afwachting van de invoering der nieuwe wetgeving begonnen moest worden met voorziening in de meest belangrijke leemten in de Ned.-Indische wetgeving, vooral het handelsrecht betreffende. Op zijn voorstel werd daarop door den G. G. De Eerens ee e commissie benoemd, om ontwerpen in te dienen van de meest dringend noodzakelijke wettelijke verordeningen in afwachting van meer algemeene en definitieve beschikkingen door het Opperbestuur in Nederland te nemen. Deze Commissie, benoemd bij G. B. van 31 October 1837, bestond uit den heer Scholten van Oud-Haarlem als voorzitter en de heeren Mrs. A. A. van Vloten en P. Mijer respectievelijk raad en griffier bij het Hoog-Gerechtshof. Binnen korten tijd werden door deze Commissie aan den G. G. ingediend de volgende ontwerpen van wettelijke bepalingen, *a.* op den staat en de verplichtingen van koopmannen, *b.* het wisselrecht, *c.* de faillissementen, *d.* de enkele en bedriegelijke bankbreuk, alsmede eene provisioneele procedure in zaken van koophandel. Deze pogingen tot het aanbrengen van eenige partieele verbeteringen, welke inzonderheid door de handelaren en belanghebbenden in ond rwerpen van landbouw en fabrieken werden gevraagd, is echter niet geslaagd. Scholten van Oud-Haarlem werd door zijne zeer geschokte gezondheid genoodzaakt tot een vervroegd vertrek uit Indië in den aanvang van 1839. En nu werd door den G. G. D Eerens, bij kabinetsschrijven van 18 Januari 1839 aan het Departement van Koloniën voorgesteld om zich het tijdelijk verblijf in het moed rland van Scholten te nutte te maken en d r dezen, bijgestaan door eenige ervaren mannen toegerust met juist in Indië opgedane ervaring, ee Reglement op de Rechterlijke organisatie en het beleid der Justitie voor Ned.-Indië te doen ontwerpen, geschoeid op de Nederlandsche organieke Wet en voorts van dien grondslag uitgaande, de toepassing op Indië van de overige deelen der Nederlandsche wetgeving voor te bereiden.

Naar aanleiding van dit voorstel werd bij K. B. van 15 Augustus 1839 no. 102 eene Commissie ingesteld, bestaande uit de Heeren Mrs. C. J. Scholten van Oud-Haarlem, J. Schneither, vroeger secretaris der Hooge Indische Regeering, later lid in het H. G. van Ned.-Indië, toenmaals raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof van Gelderland en Mr. J. F. W. van Nes, eertijds raad in het H. G. van Ned.-Indië, laatstelijk Resident van Pasoerocan, waarbij in 1841 nog gedurende eenige maanden werkzaam was de heer Mr. B. G. Binia van Nauta, laatstelijk omgaand rechter op Java, vroeger raad in het Hooggerechtshof van Ned.-Indië. De taak der Commissie was derhalve niet het scheppen van eene nieuwe wetgeving voor Ned.-Indië, maar enkel om de bepalingen der Nederlandsche wetgeving, zooveel mogelijk onveranderd, voor Ned.-Indië over te nemen en alleen dan daarvan af te wijken, wanneer de plaatselijke gesteldheid en de aangelegenheden van Indië dringend geboden dat wijzigingen werden aangebracht of dat nieuwe bepalingen werden gemaakt, voor Ned.-Indië meer geschikt.

De in 1839 ingestelde Commissie werd ontbonden bij K. B. van 15 December 1845 no. 68 en de heer Scholten van Oud-Haarlem in dat jaar, op verzoek, uit hoofde zijner verzwakte gezondheid uit zijne Indische betrekkingen ontslagen onder toekenning van den titel van Staatsraad. Hij overleed den 5en Juli 1849 te 's-Gravenhage. In het Utrechtsche tijdschrift, dat van 1844—1847 bestond, heeft de heer Scholten een overzicht van zijne werkzaamheden gegeven onder den titel „Bijdragen tot vermeerdering van de kennis van de Nederlandsche en Vreemde Koloniën. Zie A. J. v. d. Aa: Biographisch woordenboek en Handelingen en geschriften van het Indisch genootschap te 's-Gravenhage 2e jaargang.

SCHOOLMUSEUM. Zie VEREENIGINGEN.

SCHORPIOENEN. Kala djĕ gking (MAL), Kălă djĕngking, Kĕtoenggèng (JAV.). Zie onder SPINNEN.

SCHORPIOENVISSCHEN (*Scorpaenidae*), behooren tot de *Scleroparei*, *Acanthopterygii* (zie VISSCHEN). De kop draagt gewoonlijk stekels

en dikwijls, evenals het lichaam, vertakte tentakels en wratten, waardoor zij een weerzinwekkend uiterlijk verkrijgen. Vele soorten zijn giftig. De soorten van het geslacht *Pterois*, Jav. krapoe matjan, zijn gekenmerkt door de lange draadvormig verlengde stralen der vinnen, voornamelijk der borstvinnen. Wanneer het dier zich tusschen algen of andere zeegewassen ophoudt, komen deze in het water zwevende draden zoo zeer met de omgeving overeen, dat men pas bij aanraking bemerkt met een visch te doen te hebben. Verwondingen aan de vinstralen hebben vergiftigingen tot gevolge. *Synancidium horridum* C. V., Mal. Sètan, met monsterachtigen kop en met wratten bedekte huid, is bijzonder giftig. De 13 stekels der rugvin hebben een peervormig giftreservoir, dat door een kanaal, in een groef van den stekel, uitmondt en een melkachtig gif afscheidt. Een verwonding aan deze stekels heeft heftige pijnen tengevolge, die uren lang kunnen aanhouden, bij hevige verwondingen kan zelfs, na opzwellen van lichaamsdeelen, de dood intreden. Verwant aan de Schorpioenvisschen zijn de *Platycephalidae*, met het eenige geslacht *Platycephalus*, Boboso (SOEND.). Vele soorten komen in Indië voor, waarvan enkele in grooten getale op de markt komen. Het zijn bodemvisschen; de zeer afgeplatte kop is van stekels voorzien.

SCHOUTEN-EILANDEN. Naam door den ontdekker in 1616 gegeven aan de twee eilanden Wiak (zie aldaar) of Biak en Soepiori (zie aldaar), welke ten Noorden der Geelvinkbaai in Nieuw-Guinea tusschen ongeveer 0° 40′ en 1° 15′ Z.B. en 135° 25′ en 136° 20′ O.L. gelegen zijn. De beide eilanden zijn van elkander gescheiden door straat Sorèn Dido, terwijl de geheele groep van het ten Zuiden daarvan liggende Japèn gescheiden is door straat Japèn of Sorèn Arwa. Ten Zuidoosten van Biak liggen de Padeaido-eilanden.

De bewoners der Schouten-eilanden behooren tot een krachtigen stam (zie PAPOEA'S, sub IV, 1e), die door land- en scheepsbouw en het stichten van koloniën (o.a. op Noemfoor) getoond heeft flinke eigenschappen te bezitten. Na den moord op een deel der bemanning van de Coredo (zie Kol. Verslag 1887, blz. 16) was langen tijd geen handelaar te bewegen zich op deze eilanden te vestigen, zoowel wegens den brutalen aard der bevolking als wegens de ligging der eilanden buiten de route der Kon. Paketvaart Maatschappij.

Bij Ind. Stb. 1918 no. 485 is ook ten behoeve van de Schouten-eilanden een gezagh bber bij het Binnenlandsch Bestuur met eenig personeel in dienst gesteld.

SCHOUTENIA OVATA Korth.(= *Actinophoram fragrans R. Br.*). Fam. *Tiliaceae*. Landji, Walikoekoen (JAV.), Hari koekoen (SOEND.). Zeer verbreide, vrij hooge boom, die vooral in de vlakte van Midden- en Oost-Java veel voorkomt. Het lichtroodbruine of vleeschkleurige kernhout behoort tot de kostbaarste Javaansche houtsoorten. Het is taai, elastisch en duurzaam, wordt gebruikt voor gereedschap, assen van karren, disselboomen, ankerstokken enz. Het laat zich gemakkelijk bewerken.

SCHUBDIER (*Manis*), een in Azië en Afrika voorkomend geslacht, dat vroeger met andere Zoogdieren tot de orde der Tandeloozen (*Edentata*) vereenigd werd, maar beter als een eigen orde (*Pdolidota*; zie ZOOGDIEREN) te beschouwen is. De Schubdieren zijn zeer opvallende dieren, die van alle andere leden hun ner klasse afwijken door de bedekking van hun lichaam met groote bruine of bruingele hoornen schubben, die elkaar dakpansgewijze bedekken en in bouw met de schubben der Kruipende dieren te vergelijken zijn. Op den buik ontbreken ze, hier zijn ze door haren vervangen, die echter ook tusschen de schubben in klein aantal geplaatst zijn. Het lichaam is spoelvormig, de kop klein, de pooten kort, de staart lang en dik. De voeten hebben elk 5 teenen en dragen sterke klauwen. Oogen en ooren zijn zeer klein, maar het reukzintuig is goed ontwikkeld. Het gebit is geheel verloren gegaan; zijn functie is overgenomen door een met hoornen tandjes bedekt kauworgaan in den maag, dat het voedsel klein wrijft op een dergelijke wijze als dat in den „kauwmaag" der vogels geschiedt. De dieren voeden zich met insecten, vooral mieren en termieten, die ze op dezelfde wijze als Mierenegels en Mierenéters vangen door middel van hun lange, wormvormige, ver uitstrekbare, kleverige tong. Het zijn goede gravers en (althans de Aziatische soorten) behendige klimmers. Bij gevaar kunnen zij zich tot een bal oprollen en in deze houding brengen ze ook den dag slapende in door hen zelf gegraven holen door.

In den Indischen Archipel, en wel op Sumatra, Java, Borneo en naburige kleinere eilanden, komt één soort voor, die ook Achter-Indië bewoont: *M. javanica* Desm. tènggiling (MAL.) peusing (SOEND.); op Sumatra onderscheidt men volgens Weber naar den leeftijd: tènggiling bèras, t. andjing en t. ikan; eskir (BAT.).

Verg. o. a. Jentink, Revision of the Manidae, in: Notes Leyden Mus., Vol. IV, 1882; Weber, Beitr. z. Anatomie und Entwickelung des Genus Manis. Zoolog. Ergebnisse Reise in Niederl.-Ost-Indiën, Bd. II, 1891.

SCHUTTERVISCH. (*Toxotes*), Soempit-soempit (MAL.), Blibiran (JAV.), behoort tot de *Acanthopteryqii* (zie VISSCHEN). Een 5-tal soorten bewoont de rivieren en de kusten van Oost-Indië, Australië, Polynesië en Nieuw-Zeeland. Zij bemachtigen hun voedsel, dat uit insecten bestaat, welke op planten leven, die langs de oevers of in het water zelf groeien, op eene zeer merkwaardige wijze. Met hunne kaken, waarvan de onderkaak vóór de bovenkaak uitsteekt en die zij met groote snelheid en gemakkelijkheid naar voren kunnen brengen en weder intrekken, werpen zij druppels water op die insekten, waarna deze in het water tuimelen en dan dadelijk verslonden worden. Daar zij ook in gevangenschap deze gewoonte behouden, worden zij in Europa als aquarium-visch gehouden.

SCHUTTERIJBELASTING. Zie BELASTINGEN, Dl. I blz. 231.

SCHUTTERIJEN. Volgens het N. I. Plakaatboek I. blzn. 70—71 werd reeds 18 Augustus 1620 te Batavia een uit binnen de stad woonachtige „vrije luiden van Nederlanders, „Jappanders en Swarten" bestaande schutterij opgericht, „soo tot conservatie van alle goede ordre in tijden van brant, oploopen ende alarmen." Hierin ligt de oorsprong van de tegenwoordige schutterijen. In 1642 werd in de „Statuten van Batavia" (Plakaatboek I. blzn. 546—

556) een „Reglement voor de schutterij te Batavia" opgenomen, waarin o. m. voorkwam: „Ter meerdere verzekeringe van rust ende vrede der goede ingesetenen, mitsgaders weeringe van allen tumult, oproer ende hostiliteit is noodich geacht ende goet gevonden, dat altijd eenige compagniën gewapende borgeren gehouden sullen worden". Vorenbedoelde „Statuten" werden eerst in 1766 herzien (Plakaatboek IX. blzn. 505—521), waarbij omtrent de schutterij werd bepaald, dat „alle christen burgers, zoowel Europeesen als inlanders, verdeeld blijven in so veele compagniën als thans in gebruik is". In de, den 7den Februari 1798 vastgestelde „Instructie voor den Chef der Indische Militie" (Plakaatboek XII, blz 769), werd in art. 6 o. m. bepaald: „Hij sal ter betere defensie der stad „(Batavia) en des eiland (Java) zoo spoedig „mogelijk ook de landmilitie, dat is de aanwezige „burgercorpsen .... organiseeren en wel zoo„danig, dat dezelve in cas van nood met de mili„tie overeenkomstig kunnen werkzaam zijn ter „algemeene verdediging". In het in 1802 uitgevaardigde „Voorschrift nopens de Bataviasche schutterij" werd „het corps burgerij" weder „van alle militaire betrekkingen" afgezonderd.

Toen, na de landing der Engelschen nabij Tjilintjing op 4 Augustus 1811 (zie: KRIJGSVERRICHTINGEN OP JAVA), de troepen Batavia ontruimden, vaardigde de G. G. Janssens eene„ Regeling van het bestuur over de stad Batavia" uit (Plakaatboek XVI. blz 735), waarin „aan den Majoor der Burgerij Hillebrink „het gezag binnen de stad Batavia" werd opgedragen „met aanbeveling de rust en de goede „orde te maintineeren en hierdoor de veiligheid „van de goede ingezetenen te verzekeren."

Tijdens de O. I. Compagnie bestond ook te Semarang een schutterij; wanneer deze werd opgericht, valt niet na te gaan. Zeker is het echter, dat, na teruggave van de koloniën door de Engelschen in genoemde plaats eene schutterij aanwezig was, waarvoor bij de resolutie van 11 Maart 1823 no. 28 een reglement werd vastgesteld. Vrijwilligers van dit korps werden in den Java-oorlog tegen de opstandelingen gebruikt (zie de Waal, Onze Indische Financiën II blz. 90). Bij besluit van 29 Mei 1823 no. 8 werd te Soerabaja eene schutterij in het leven geroepen en een reglement daarvoor vastgesteld, dat echter, evenals het vorenbedoelde reglement van de Semarangsche schutterij, in 1825 kwam te vervallen, toen bij resolutie van 17 Mei van dat jaar no 26, een „Reglement voor de schutterijen te Soerabaja en Semarang" werd gearresteerd.

Na het herstel van het Nederlandsch gezag werd de schutterij te Batavia eerst weder bijeengeroepen bij de resolutie van 18 Augustus 1825 no. 1, op grond van de overweging „dat de „voortdurende staat van oproer tengevolge van „den openbaren opstand tegen het Gouverne„ment (Java-oorlog) het noodzakelijk gemaakt „heeft uit het garnizoen te Weltevreden zooveel „manschappen te trekken, dat hetzelve thans te „zwak is om zonder te groote vermoeienis van „de troepen, daarmede de gewone posten te „kunnen blijven bezetten"; en voorts „dat, om „in of bij de hoofdplaats eene eenigszins bedui„dende macht te kunnen bijeenbrengen, geen „ander middel voorhanden is dan de christen „ingezetenen op te roepen tot het dragen der „wapenen op den voet der schutterijen onlangs opgericht te Semarang en Soerabaja." Op die opnieuw opgerichte Bataviaasche schutterij werd van toepassing verklaard het reglement voor de schutterijen te Soerabaja en Semarang, totdat een definitief reglement zou zijn vastgesteld. Het ontwerpen van een dusdanig reglement werd opgedragen aan den Hoofd-Baljuw en den Commandant der schutterij te Batavia, wier ontwerp bij resolutie van 3 Januari 1832 no. 12 (Ind. S b. no. 1) werd gearresteerd. Voor de drie toen op Java bestaande schutterijkorpsen golden dus twee reglementen, die, met betrekking tot de taak dier korpsen, verschillende beginselen huldigden. In het reglement voor de schutterijen te Soerabaja en Semarang werd als taak genoemd: „het helpen bewaren van rust en orde op de plaats van inwoning", in dat voor de schutterij te Batavia ook het bewaren van rust en orde buiten de plaats van inwoning; tevens was in het laatste sprake van „mobiel verklaring", d. i. gereedmaking om te velde te trekken. Aan dit verschil in bestemming van de drie schutterijkorpsen kwam in 1838 eene einde, toen bij resolutie van 24 April no. 21 (Ind. S b. no. 21) werd bepaald, dat het reglement voor de schutterij te Batavia toepasselijk zou zijn op alle actieve schutterijen op Java. Bedoelde resolutie schreef tevens voor, dat op alle hoofdplaatsen van residentiën op Java en Madoera schutterijen zouden worden opgericht, die al naar gelang der plaatselijke gesteldheid zouden worden onderscheiden in rustende en actieve; tegelijk werden de toen reeds bestaande schutterijen te Batavia, Semarang en Soerabaja verklaard te behooren tot de actieve. Vorenbedoeld Reglement voor de Bataviasche schutterij werd bij besluit van 9 Juni 1838 no. 33 (Ind. Stb. no. 22) vervangen door het „Reglement voor de schutterijen op Java", dat, sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, thans nog van kracht is, en waarin de taak van die korpsen is omschreven als in meerbedoeld reglement voor de Bataviaasche schutterij van 1832. Voor de wijzigingen en aanvullingen, die sedert in het reglement van 1838 zijn aangebracht, zoomede voor verschillende bepalingen met betrekking tot de schutterijen wordt verwezen naar den Regeerings-Almanak voor N. I; een enkele der hier bedoelde bepalingen echter moge hieronder nader worden besproken. De verplichting tot den schutterijken dienst was, zooals uit het vorenstaande blijkt, oorspronkelijk gegrond op resolutiën, besluiten en reglementen; het Regeeringsreglement zweeg er tot 1854 over; eerst bij art. 113 van het, op grond van art 59 der grondwet van 1848 in vorengenoemd jaar, bij de wet van 2 September vastgesteld Regeeringsreglement werd aan alle ingezetenen de verplichting opgelegd om deel te nemen aan schutterijen of andere gewapende vereenigingen, welke door den G. G. noodig worden geoordeeld tot bewaring van rust en orde, terwijl in dat artikel mede werd bepaald, dat algemeene verordeningen zullen aangeven welke bij de schutterijen ingelijfde ingezetenen kunnen worden geroepen om mede te werken tot de handhaving van het Nederlandsch gezag. Voor het bewaren van rust hebben opeenvolgende Indische Regeeringen op Java alleen schutterijen noodig ge-

oordeeld op de drie reeds genoemde hoofdplaatsen, te Djokjakarta en Soerakarta en gedurende eenige jaren ook te Cheribon (opgericht in 1865) en te Pasaroean — welke beide laatstbedoelde in 1881 (Ind. Stb. no. 13) werden opgeheven — en zulks niettegenstaande art. 1 van het Reglement van 1838 voorschrijft, dat op alle hoofdplaatsen van de residentiën op Java schutterijen zullen worden opgericht. Aan het bepaalde bij het tweede gedeelte van art. 113 R. R. werd eerst uitvoering gegeven door de ordonnantie in Ind. Stb. 1904 no. 424, inhoudende, dat van de schutterijen op Java kunnen worden opgeroepen om mede te werken tot de handhaving van het Nederlandsch gezag in Indië die leden, welke zich vrijwillig schriftelijk verbinden, telkens voor den tijd van één jaar, om binnen een bepaalde kring, zich tenminste uitstrekkend tot de grenzen der residentie, waar zij zijn gevestigd, zoodanige medewerking te verleenen. In 1915 maakte de Indische Regeering een onbeperkt gebruik van de haar bij art. 113 R. R. verleende bevoegdheid, door bij de ordonnantie in Ind. Stb. no. 360 art. 32 van het schutterijreglement van 1838 aan te vullen met de bepaling, dat de schutterijen, voor zoover zij niet noodig zijn voor het bewaren van orde en rust, ook geroepen kunnen worden om mede te werken tot handhaving van het Nederlandsch gezag in Indië tegenover een buitenlandschen vijand.

In de Buitenbezittingen bestaan schutterijen te Padang (sedert 1833), Makasser (sedert 1827), Menado (sedert 1848), Amboina, Saparoea en Ternate (sedert 1821); te Koepang (Timor) werd in 1870 (Ind. Stb. no 33) een korps schutterij opgericht, dat echter in 1883 (Ind. Stb. no. 240) weder werd opgeheven. Bij Ind. Stb. 1857 no. 88 werd het Reglement voor de schutterijen op Java van toepassing verklaard op de schutterij te Padang en bij Ind. Stb. 1875 no. 99 op die te Ternate. Voor de schutterij te Makasser werd een reglement vastgesteld bij Ind. Stb. 1875 no. 275, dat bij Ind. Stb. 1891 no. 69 werd herdoopt in „Reglement voor de schutterij in het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden". Ind. Stb. 1912 no. 428 bevat een „Reglement voor de schutterijen in de Residentie Amboina", dat strekt ter vervanging van het bij Ind. Stb. 1886 no. 136 vastgestelde gelijknamige reglement; dit laatste staatsblad bepaalde dat in bedoelde residentie schutterijen zouden bestaan te Amboina, Kajeli, Hila, Saparoea en Banda-Neira. Een nieuw reglement voor de schutterijen in de residentie Menado werd vastgesteld bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1878 no. 107. Voor de positie van het personeel der mobiel verklaarde schutterijen, zie Ind. Stb. 1915 no. 481 en 658 en 1916 no. 296.

Alhoewel in den loop der tijden tot de schutterijen op de hoofdplaatsen van Java ook artillerie en tot die te Batavia ook ruiterij heeft behoord, bestonden die korpsen in de laatste jaren alleen uit infanterie, totdat bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1916 no. 295 werd bepaald, dat van laatstbedoelde schutterij 100 schutters zullen worden opgeleid voor den dienst bij de vestingartillerie. Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1917 no. 259 werd die maatregel ook ten aanzien van het korps schutterij te Soerabaja getroffen. Volkdigheidshalve zij nog medegedeeld, dat in 1900 door den G.G. eene commissie werd ingesteld tot het ontwerpen van eene reorganisatie der schutterijen, van welker werkzaamheid naar buiten nooit iets is gebleken, dat de schutterijen sedert de ordonnantie in Ind. Stb. 1910 no. 415 in stede van onder het Dep. van Binnenl. bestuur onder dat van Oorlog ressorteeren, en dat thans, in verband met de invoering van den dienstplicht voor Europeanen op Java, is besloten de schutterijen op dit eiland geleidelijk op te heffen. (Zie de desbetreffende ordonnantie in Ind. Stb. 1918 no. 360).

SCHWANER (Dr. C. A. L. M.), Geoloog en ontdekkingsreiziger, werd in 1817 te Mannheim geboren, studeerde en promoveerde in Duitschland — waar schijnt onbekend te zijn —, werd begin 1842 benoemd tot lid der Natuurkundige Commissie in Nederlandsch-Indië en vertrok het volgende jaar naar Batavia. Daar ontving hij de opdracht der Regeering tot het onderzoek van Borneo, waar hij van 1843 tot 1848 verbleef. Hij keerde toen naar Java (Buitenzorg) terug, om zijne wetenschappelijke verslagen uit te werken. In het laatst van 1850 werd hem opnieuw eene zending naar Borneo opgedragen; hij trad te voren in het huwelijk, maar overleed vóór zijn vertrek, den 30en Maart 1851 te Buitenzorg.

Op Borneo had hij zich eerst geruimen tijd bezig gehouden met het onderzoek der kolenlagen in het Barito-gebied en met dat van de bevaarbaarheid dier rivier voor grootere vaartuigen. In October 1847 begon hij zijn groote reizen, eerst de Barito op naar de bovenlanden van Koetei en terug. Daarna bezocht hij het stroomgebied der Kapoeas Moeroeng of Kleine Dajak en eindelijk gelukte het hem, de Katingan opvarende, over het grensgebergte tusschen de Wester- en de Zuider- en Oosterafdeeling de Mêlawi te bereiken, om zoo langs de Kapoeas bij Pontianak uit te komen. Het verhaal dier reizen is uitgegeven onder den titel: Borneo, Beschrijving van het stroomgebied van den Barito en reizen langs eenige voorname rivieren van het Zuidoostelijk gedeelte van dat eiland, twee deelen, Amsterdam 1853. Het Kon. Instituut voor de taal- land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, dat de uitgave op zich had genomen, droeg deze op aan haren secretaris, Prof. J. Pijnappel Gz., die het reisverhaal van aanteekeningen voorzag. Dit boek bewijst, dat Schwaner niet alleen als geoloog een voortreffelijk waarnemer en beschrijver was, maar dat hij ook het uiterlijk van een land, zoowel als de eigenaardigheden der bevolking, meesterlijk wist op te nemen en weer te geven. Zoo is het boek ook voor geographie en ethnographie van groot gewicht, te meer waar omtrent sommige der bereisde streken sedert geene reisverhalen verschenen zijn. Schwaner schreef te voren: Resultaten van een onderzoek naar den Barito-stroom (Ind. Archief, 1849, II); Reis naar en aanteekeningen betreffende de steenkolen van Batoe-Belian (Nat. Tijdschr. v. Ned.-Indië, III); Aanteekeningen betreffende Tanah Boemboe (Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, I, 1); De dood van George Muller (Tijdschr. v. Ned.-Indië, 1849, I).

Het genoemde grensgebergte is door Molengraaff het Schwaner-gebergte genoemd (zie Deel I, 358).

SCHWARZ (JOHANNES, ALBERT, TRAUGOTT), geb. te Langowan (Minahasa) 22 Juni 1836, overl. te Soerabaja 28 Febr. 1918, bezocht het gym-

nasium te Rotterdam en kwam op zijn 18de jaar bij het Ned. Zendelinggenootschap aldaar in opleiding. In 1860 vertrok hij naar Indië en in 1861 begon hij zijn werk als zendeling te Sondër (Minahasa). Met goeden aanleg voor taalstudie begaafd, beoefende hij het Tontemboansch, de grootste der Minahassische talen en verzamelde eene menigte gegevens voor de bestudeering daarvan. Om het land Bolsäng-Mongondou voor de Zending te verkennen, maakte hij in 1866 eene reis daarheen, met zijn ambtgenoot Wilken en in 1875 nog eene met zijn collega De Lange. Van beide reizen gaf hij belangrijke verslagen in Med. Ned. Zend. Gen. XI, XII en XX, waarbij ook veel goede stof is voor de bestudeering van het Mongondowsch. Wat Schwarz van het Tontemboansch heeft verzameld, is uitgegeven in twee lijvige boekdeelen: Tontemboansch-Nederlandsch Woordenboek, met Nederlandsch-Tontemboansch Register (1908) en Tontemboansche Teksten in 3 deelen (tekst, vertaling, aan eekeningen), verschenen in 1907, verder in eenige tijdschriftartikelen, te vinden in de Med. Ned. Zend. Gen. en het Tijdschr. Bat. Gen. van 1903. De stof, bewerkt in de Hoofdstukken uit de spraakkunst van het Tontemboansch, door N. Adriani en M.L. Adriani-Gunning, is ook voor een deel van Schwarz afkomstig.

Literatuur : J. A. T. Schwarz, Med. Ned. Zend. Gen. LXII, 63—109; J. A. T. Schwarz als taalbeoefenaar, Bijdr. K. I LXXIV, 438—445.

SCHIJFKWALLEN. Zie NETELDIEREN.

SCINCIDAE, kadal (JAV., SOEND.). Familie van bodembewonende, soms gravende, een enkele maal ook in boomen levende Hagedissen (zie aldaar en onder KRUIPENDE DIEREN). Kop met symmetrische hoornschilden, romp dakpansgewijze met hoornschubben bedekt, waarvoor der in beide gevallen beenplaten gelegen zijn. Twee volledige jukbogen. Tong aan voorzijde ingesneden, dakpansgewijze geplaatste schubben. Kop breed en stomp, plompe lichaamsbouw, staart lang en breekbaar, ledematen veelal gering ontwikkeld of ontbrekend. Geen dij- of liesporiën. Meestal ovovivipaar, kosmopoliet. In den Oost-Indischen Archipel komen 6 geslachten met ± 124 soorten voor, waarvan 109 tot het kosmopolitische geslacht *Lygosoma* behooren. De meest bekende vertegenwoordiger is echter: *Mabuia multifasciata* Kuhl (ook dit geslacht is circumtropisch.) ,de gewone kadal (op Simaloer hilé genaamd), een vrij groote vorm (35 c.M. lang, staart alleen 22 c.M.), die van de Nicobaren en Andamanen tot de Philippijnen en van Achter-Indië tot N.-Guinea voorkomt. Deze bodemvormen met middelmatige pooten, een eenigszins gedeprimeerden romp en een rolronde staart vertoonen in bouw en levenswijze de typische eigenschappen der geheele familie. Het zijn dagdieren en insectenëters, die zich gaarne onder steenen en in bodemgaten verbergen, hoewel het geen eigenlijke gravers zijn. Ovovivipaar of vivipaar. Van boven zijn zij olijfbruin gekleurd met donkere flankstreepen, aan de voorzijde soms in rood overgaande, de onderzijde is lichtgroen of geel gekleurd, de keel soms blauwachtig. Van het geslacht *Lygosoma*, dat in een tiental ondergeslachten verdeeld wordt en dat van het vorige in hoofdzaak afwijkt, doordat de verhemeltespleet minder ver naar voren reikt, zijn de meest bekende vertegenwoordigers: *L. sanctum* Dum. & Bibr., een kleine vorm (11½ c.M. lang, staart alleen ± 7 c. M.) uit Java, Sumatra en Malaka, gekenmerkt door een zilverwitten rugstreep begrensd door zwarte vlekken. De bovenzijde is verder lichtbruin, de onderzijde wit of lichtgroen, terwijl zwarte flankstreepen aanwezig zijn *L. nigrilabre* Günth. een grootere vorm (25 c. M. lang, staart alleen 14 c. M.) uit Celebes. Rugzijde lichtbruin met donkere vlekken, een donkerbruine flankstreep, buikzijde geelachtig, soms bij de keel zwart gevlekt. De Toradja's noemen deze bodemhagedis oelowa, evenals *L. smaragdinum* Lesson (van dezelfde grootte), een boomvorm uit den geheelen Archipel met uitzondering van Sumatra bekend, waarvan vele lokale variëteiten voorkomen. Bovenzijde blauw, groen of olijfkleurig, onderzijde lichtgroen of geel, een lichte flankstreep. *L. variegatum* Peters een kleine vorm (14 c. M. lang, staart alleen 8½ c. M.) uit Borneo en het Oostelijk deel van den Archipel, gekenmerkt door een dorsolaterale rij van lichte vlekken begrensd door een zwarte flankstreep. *L. olivaceum* Gray (24½ c. M. lang, staart alleen 13 c. M.), een Indo-Maleische vorm, bovenzijde olijfkleurig met dwarsrijen van zwarte en lichte vlekken, onderzijde lichtgroen, staart roodachtig. *L. chalcides* L. (19 c M., waarvan de helft staart) een gravende vorm met slecht ontwikkelde ledematen uit Achter-Indië, Sumatra en Saleier. Kleur gelijkmatig bruin, aan de onderzijde iets lichter. De Maleische naam is celar bërkaki of bëngkaroeng. *L. cyanurum* Lesson, een langgestaarte vorm (15 c. M., lang, staart alleen 9½ c. M.) met goed ontwikkelde ledematen, welke van Java en Borneo tot in Polynesië voorkomt. Bovenzijde olijfkleurig met 3—5 gouden of metaalglanzig groene lengtestreepen, onderzijde wit, staart blauwachtig. Toradja-naam tologana. Van de andere geslachten (voor de namen zie tabel) zij alleen nog *Tribolonotus* vermeld, een geslacht dat uiterlijk zeer sterk van de overige *Scincidae* afwijkt, doordat de dikke beenschubben aan de rugzijde in stevige opstaande tanden eindigen. Daardoor komt een oppervlakkige gelijkenis tot stand met de Z.-Afrikaansche *Zonuridae*, waarmee het overigens niet verwant is. Er zijn twee soorten uit N.-Guinea bekend, die in grootte en voorkomen veel op elkaar gelijken, *Tr. novae guineae* Schleg. (16 c.M., waarvan de helft staart) en *Tr. gracilis* de Rooy (18 c. M., waarvan de helft staart).

Zooals uit achterstaande tabel blijkt, is vooral N.-Guinea (met 74 van 124 soorten, waarvan 53 eigen soorten) als radiatiecentrum van belang, terwijl Borneo (met 30 soorten, waarvan 17 eigen) en Celebes (met 20 soorten, waarvan 9 eigen) als secundaire centra te beschouwen zijn. Sumatra (met 19 soorten, waarvan 6 eigen) en Java (met 15 soorten, waaronder geen enkele eigen soort) zijn in verhouding veel armer aan kadals, vooral wat het aantal der eigen soorten betreft. Over het geheel krijgt men den indruk, dat het Oostelijk deel van den Archipel en vooral N.-Guinea veel betere ontwikkelingsvoorwaarden voor deze bodemhagedissen schijnt op te leveren, dan het Westelijk deel. In eerstgenoemd deel komen nl. 95 soorten (waarvan 82 eigen), in laatstgenoemd deel slechts 42 soorten (waarvan 29 eigen) voor. Daarbij krijgt men sterk

den indruk, dat het Austro-Maleisch gebied niet van het Indo-Maleische gebied maar van N.-Guinea uit met kadals bevolkt is, aangezien het met het eerste, als men van de 8 door den geheelen Archipel verbreide soorten afziet, slechts 5 soorten gemeen heeft, terwijl het 13 met N.-Guinea gemeenschappelijke soorten bezit. Ook op andere wijze blijkt het op den voorgrond treden der *Scincidae* als men van het Westen naar het Oosten van onzen Archipel doordringt. Terwijl in Borneo en Java de leden dezer familie slechts $^1/_{23}$ der aanwezige hagedissoorten vormen (30 van 91, resp. 15 van 44) en dit verhoudingscijfer voor Sumatra zelfs tot $^2/_7$ daalt (19 van 68), neemt het voor Celebes toe tot bijna $^1/_2$ (20 van 42) en bedraagt het voor N.-Guinea bijna $^2/_3$ (74 van 119). Zij vormen dus in het Oosten van den Archipel verreweg de soortenrijkste hagedissen-familie, aangezien de Gecko's nog geen zesde (19 van 119) en de Agamiden juist een zevende van het totaal aantal der N.-Guineesche hagedissen (17 van 119) opleveren. Voor Celebes zou dit laatste cijfer in beide gevallen 9 van 42, d. i. $^9/_{14}$ bedragen en dus weer belangrijk hooger zijn dan voor N.-Guinea.

Overzicht van de verspreiding der geslachten en familiën van Scincidae in den Indischen Archipel.

Geslachtsnaam.	Geheele Archipel.	Australisch gebied.	Indo-Australisch gebied.	Indo-Maleisch gebied.	Borneo.	Sumatra.	Celebes.	Kl. Soenda-eil. (West).	Molukken.	Austro-Maleisch gebied.	N.-Guinea en omliggende eilanden.	N.-Guinea soorten.	Totaal aantal
Tiliqua	1												1
Mabuia	1	1	2	1									5
Lygosoma	5	4	4	11	6	8	2	5	13		51		109
Ablepharus	1												1
Tropidophorus				5		1							6
Tribolonotus											2		2
Totaal	8	5	6	17	6	9	2	5	13		53		124

SCLATER (PHILIP LUTLEY). Engelsch zoöloog geb. 4 Nov. 1829, gestorven 27 Juni 1913, sedert 1859 secretaris der Londensche Zoölogical Society, hield zich bezig met Systematische zoölogie, spec. Ornithologie, waarover hij talrijke publicaties het licht deed zien, in welke ook de vogelwereld van Ned.-Indië veelvuldig werd behandeld. Hij schreef o.a. Exotic Ornithology, A Book of Antelopes, en was redacteur van het ornithologisch tijdschrift: „The Ibis."

SCORODOCARPUS BORNEENSIS Becc. Fam. *Olacaceae*. Koelim (MAL.); Kajoe bawang oetan (S. BORNEO). Groote boom van Borneo en Sumatra, waarvan het hout sterk naar uien riekt, maar overigens overal als bouwhout, meubelhout enz. hoog staat aangeschreven. De vruchten worden gegeten door de inlanders.

SÉBA. Hoofdplaats der onderafdeeling Sawoe van de tot de residentie Timor behoorende afd. Z.-Timor en -eilanden, gelegen aan de Noordkust van het eiland Sawoe, tevens standplaats van den posthouder; wordt door de booten der Koninklijke Paketvaartmaatschappij aangedaan. Er bevindt zich een kustlicht.

SÊBAKOR (RIJKLOF VAN GOENS)BAAI. 32 K.M. breede, weinig diep het land indringende, voor het Westen geheel open baai met vrij groote diepten op de Westkust van Nieuw-Guinea, beZ. de Maccluergolf. De kust loopt geleidelijk op en is alleen bij de Noord- en Zuidhoeken der baai, waar zij nagenoeg zonder kustrif steil naar zee afdaalt, rotsig; aan de Oostzijde liggen, vóór de kust, meerdere koraaldroogvallingen en, tot ver uit den wal in diep water, een groot aantal droge plekken en losliggende gevaren. In het midden der baai vindt men de vrij hooge eilanden Karas, Toeboearoesa en Faoer, van welke het eerste en grootste in het midden een smalle, lage vlakte heeft, terwijl het laatste aan de Zuidpunt het hoogste is; deze eilanden hebben hier en daar rotskust en vallen, nagenoeg zonder kustrif, steil naar zee af. Buiten Karas ligt slechts één gevaar, juist op den verhoogden onderzeeschen rug, welke ongeveer 6 K.M. beW. dit eiland oprijst en aan de bui enzijde zeer steil is. De vertikale waterbeweging is overheerschend dubbeldaagsch en bedraagt hoogstens 2,5 M. Zie Zeemansgids deel VI.

SÊBATIK (SÉBITIK). Eiland voor de Zuidelijke helft behoorende tot de Tidoengsche landen (res. Z.- en O.afd. van Borneo), terwijl het Noordelijk geteelte sedert 1891 aan de Britsche Noord-Borneo-Maatschappij is toegewezen. Ingevolge een daartoe door de regeering van Britsch-Noord Borneo gedaan voorstel is de bij art. IV van het grenstractaat van 20 Juni 1891 (Ind. Stb. 1892 n°. 114) vastgestelde grens door steenen grenspilaren uitgezet.

SÈBÈH (MAL.). Zie CANNA.

SÈBÈSI. Een van de vulkanische eilandjes in Straat Soenda, 859 M. hoog. Het behoort tot de residentie Lampongsche Districten en sluit den toegang tot de Lampongbaai af. Het eiland vertoont veel overeenkomst met het dichtbij gelegen Sèboekoe.

SEBJAR. Een der belangrijkste rivieren in West Nieuw-Guinea. Zij mondt uit op de Noordkust der Maccluergolf. De breedte in den benedenloop bedraagt 100 tot 200 M.; de diepte is aldaar gemiddeld 3,5 vadem, doch neemt spoedig af. Bij bandjir is reeds bij de monding zoet water in de rivier; de oevers zijn hier begroeid met rhizophoren en nipah, zij zijn laag en worden bij hoog wa-

ter grootendeels overstroomd. Hoogerop zijn de oevers langs de geheele rivier begroeid met bosch. Aan een rechter zijriviertje ligt Tomoe met 20 huizen. Hooger op liggen langs de Sebjar de kampongs; Arandai, Korindam, Rewangi, Irira en Barma; laatstgenoemde kampong ligt op 1° 54′ 24″ Z.B. en 132° 58′ 49″ O.L. De breedte der rivier is hier 75 M. de diepte ± 4 vadem. Iets boven Barma vereenigen zich de twee bronrivieren van de Sebjar, n.l. de Timaworrŏ en de Rawarŏ. Eerst bij Barma komt grind in de rivier voor, bergen zijn hier echter nog niet te zien; vanaf Arandai zijn de oevers reeds hoog. Aan de Timaworrŏ wordt bruinkool aangetroffen. Van de Rawarŏ loopt een pad over het gebergte naar het stroomgebied van de Wirjagar en de Kamoendan, twee rivieren die ten Westen van de Sebjar in de Macluergolf vallen. De lieden van Argoeni halen hun sagoe van de Sebjar. De bewoners van Barma hebben de zeden en gewoonten van beneden-Sebjar en ofschoon eveneens heidenen, achten zij zich verheven boven de Papoea's van het binnenland. In 1911 maakte een patrouille in 21 dagen een marsch dwars door de „Vogelkop" vanaf Warpaperi aan de Noordkust over Barma naar den mond van de Sebjar.

SĒBOEKOE. Een van de vulkanische eilandjes in Straat Soenda, ten Noorden van Sēbēsi gelegen en 426 M. hoog. Het is het Noordelijkste van de rij vulkanische eilandjes, die aanvangt bij den Radja Basa op Sumatra en dwars over Straat Soenda zich uitstrekt tot den Pajoeng op Java's Zuid-Westelijk schiereiland. Het is geen zelfstandig eruptiepunt, maar wordt beschouwd als te behooren tot den vulkaan Sēbēsi. Omstreeks 1888 is een poging gedaan om op het eiland vee te telen en hout te hakken, doch zonder succes, wegens gebrek aan werkvolk. Thans werkt er de N.V. Cultuurmaatschappij Sēboekoe, die met een tiental vrije koelies wat hout kapt en klappernoten plukt, welke per motorboot naar Anjēr worden vervoerd.

SĒBOEKOE (SIBOEKOE). Naam van een landstreek, kampoeng en rivier in de Tidoengsche landen, in het Noord-oostelijkste gedeelte van de res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo. De streek, vroeger veel tot verblijfplaats van zeeroovers dienende, is zeer dun bevolkt. Geruimen tijd maakte deze streek een punt van grensgeschil tusschen Boeloengan en Broenei (of beter tusschen Nederland en de Britsche Noord-Borneo-Maatschappij) uit. Zoo o.a. werd in 1889 nabij den mond der Sēboekoe-rivier een aan een boom gebonden Britsche vlag aangetroffen, terwijl in een paar andere boomen op die plek de merken B. N. B. met de jaartallen 1883 en 1889 waren aangebracht; een en ander werd door een Nederl. ambtenaar verwijderd. Bij de op 20 Juni 1891 te Londen gehouden conventie (zie Ind. Stb. 1892 n°. 114) is aan de geschillen een einde gemaakt en zijn de grenzen geregeld. In 1912 zijn deze door een Nederlandsch-Engelsche commissie op het terrein uitgezet. Zie ook BORNEO en het Rapport der Grensregelingscommissie Ind. Stb. 1916, n°. 145.

SĒBOEKOE (eiland). Zie POELAU LAOET.

SECHIUM EDULE Sw. Fam. *Cucurbitaceae.* Laboe Siam (MAL.); Gambas (JAV.). Klimplant met ranken, inheemsch in de Antillen en Midden-Amerika, in de tropen gecultiveerd. Men plant haar op erven en laat haar in de boomen klimmen om na eenige jaren groei de vruchten te kunnen oogsten. Deze zijn zoo groot als een appel en smaken als gekookte komkommers. Men eet ze afgekookt bij de rijst. De plant maakt na het tweede jaar wortelknollen, die als ze jong zijn, kunnen worden gegeten. De nog groene stengels worden gedroogd en dienen op Réunion voor het vervaardigen van dameshoeden.

SECRETARIE (ALGEMEENE). De Algemeene Secretarie, het bureau van den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, bestaat onder dien naam sedert het begin van 1819. Zij ontstond toen uit de samensmelting van de „Generale Secretary", het bureau van de Commissarissen Generaal, die uitgezonden waren om onze Oost-Indische bezittingen uit de handen van het Britsche tusschenbestuur over te nemen, en de „Gouvernements Secretarij", het bureau, tot welks oprichting ten behoeve van den Gouverneur-Generaal door C. C. G. G. besloten was den dag nadat, blijkens hunne resolutie van 19 Aug. 1816 (Ind. Stbl. no. 5), de overneming van het eiland Java had plaats gehad. Die vereeniging der beide bureaux hield verband met art. 10 van het Reg. Regl. van 1818, bepalende dat aan de Hooge Regeering, waaronder blijkens art. 2 van het Reglement te verstaan was de G. G. met de aan hem toegevoegde Raden van Indië, zou zijn toegevoegd een Algemeene Secretaris, die als zoodanig tevens den G. G. zou ten dienste staan. Volgens datzelfde artikel zouden behalve de Alg. Secretaris een of meer Secretarissen aangesteld kunnen worden, indien de werkzaamheden zulke vorderden, en zou de G. G. „de Secretarij" regelen op zoodanige wijze, als hij nuttig oordeelde. De later als koloniaal staatsman zoo bekende ambtenaar J. C. Baud, die met den titel van Secretaris aan het hoofd stond der Gouvernements Secretarie, was de eerste Alg. Secretaris. Hij werd tot die betrekking benoemd in Januari 1819, terwijl de Secretaris Generaal, Chef der Generale Secretarie, R. d'Ozij kort tevoren lid van den Raad van Indië was geworden. Bij besluit van C. C. G. G. van 1 Februari 1819 no. 10 werd vervolgens de vereeniging der beide Secretariecën tot één bureau tot stand gebracht.

Aanvankelijk evenals de G. G. te Batavia gevestigd ging de Secretarie in 1838 over naar Buitenzorg, dat in 1836 den G.G. als verblijfplaats was aangewezen, en toen in 1848 die verblijfplaats opnieuw naar Batavia werd verlegd, ging de Secretarie weer mede naar die plaats terug. Van de hun gelaten vrijheid om zich ook te Buitenzorg op te houden, zoo dikwijls het belang van den dienst het zou toelaten, maakten de verschillende Landvoogden een zeer ruim gebruik, zoodat al spoedig de feitelijke toestand zoo was, dat zij te Buitenzorg woonden en aan Batavia slechts korte bezoeken brachten. De Secretarie bleef echter te Batavia, ook toen die toestand in 1870 door het Opperbestuur gesanctionneerd was. Eerst in 1888 ging zij grootendeels weer over naar Buitenzorg, waar zij sedert gevestigd bleef, met uitzondering van eenig ondergeschikt personeel, dat te Batavia werd achtergelaten, o. a. voor de aanrakingen met den Raad van N.-I., de Departementen van Algemeen Bestuur en het publiek.

Ook in de latere Regeeringsreglementen is, evenals in dat van 1818, het bestaan der Alg. Secretarie in zekeren zin vastgelegd, doordat

daarin melding wordt gemaakt van den „Algemeenen Secretaris", en de Minister Van Dedem, die het wenschelijk achtte dat de begrootingwetgever met betrekking tot de Alg. Secretarie vrijheid van handelen zou hebben, deed dan ook bij een in 1893 ingediend wetsontwerp tot wijziging van het Reg. Regl. van 1854 o. a. het voorstel tot wijziging van de artikelen 15, 31, 32 en 33, waarin van den Alg. Secretaris sprake is. Het bureau zelf wordt slechts in één Reg. Regl. dat van 1827 (art. 10), genoemd en alleen om eene daaromtrent door den C. G. du Bus in 1826 gemaakte regeling voorloopig te bestendigen. De Alg. Secretaris werd bij het Reg. Regl. van 1836 (art. 13) niet langer, zooals in vorige reglementen, toegevoegd aan de Regeering van N.-I., maar aan den G. G., hetgeen verband hield met de omstandigheid, dat volgens dat Reglement (art. 2) de Raad van N.-I. niet meer tezamen met den Landvoogd die Regeering uitmaakte, maar een zuiver adviseerend karakter kreeg. Den Raad zou volgens art. 2 van het Reglement een Secretaris zijn toegevoegd en als zoodanig fungeerde langen tijd een der tot het personeel der Alg. Secretarie behoorende Gouvernements Secretarissen. Op de begrooting van 1878 komt voor het eerst een afzonderlijke Secretaris van den Raad van N.-I. voor. Aan dezen is eenig minder personeel toegevoegd, dat deel blijft uitmaken van het personeel der Alg. Secretarie.

Onder den Alg. Secretaris zijn op het bureau werkzaam gesteld Secretarissen, die thans den naam dragen van „Gouvernements Secretarissen", als hoedanig zij ook in het Reg. Regl. van 1854 (artt. 15, 17, 18, 31, 32 en 33) worden vermeld, en voorts een aantal ambtenaren van lageren rang en klerken. De samenstelling van het personeel der Secretarie en de titels der ambtenaren ondergingen herhaaldelijk veranderingen, evenals het aantal en de namen der afdeelingen, meermalen nog gesplitst in onderafdeelingen of bureaux, waarin de Secretarie in den loop der tijden verdeeld is geweest. Hoe de toestand in het begin van ieder jaar was is te vinden in de van Regeeringswege uitgegeven almanakken, welke sinds 1865 den naam dragen van „Regeerings Almanak van Ned.-Indië". Blijkens den Almanak van 1919, het jaar waarin dit artikel geschreven werd, telde de Alg. Secretarie in het begin van dat jaar behalve de vijf Gouvernements Secretarissen, waaronder één titulaire, zes Referendarissen, twee Hoofdcommiezen, zestien Commiezen redacteurs, waarvan vijf den titel Adjunct-referendaris voeren, zeven Eerste, zeven Tweede en twaalf Derde Commiezen, benevens drie Ambtenaren ter beschikking, en voorts een Archivaris en een Expediteur. Bovendien is nog onder den Alg. Secretaris geplaatst de in 1892 in dienst gestelde „Landsarchivaris", aan wien is opgedragen de zorg voor het behoud, de bruikbaarheid en de bewerking van het z.g. oud-archief, bevattende de archiefstukken van vóór 1816. Het aantal afdeelingen bedroeg volgens genoemden almanak vier, n.l. eene afdeeling (de eerste) „Kabinet en politieke zaken", eene afdeeling (de tweede) „Algemeene zaken", eene afdeeling (de derde) zonder naam, verdeeld in vijf bureaux, t.w. twee personeele, een voor agrarische, een voor financieele, en een voor militaire zaken, en eindelijk nog eene afdeeling (de vierde), mede zonder naam, die verdeeld is in drie bureaux, t.w. een bureau „Archief", een bureau „Expeditie" en een bureau gevormd door het personeel te Batavia. Voorts is er nog een afzonderlijk bureau „Begrooting".

In vroegeren tijd hebben nog een drietal bureaux bestaan, welke, ofschoon aan de Alg. Secretarie verbonden, toch niet bestemd waren om aan de gewone werkzaamheden van dat bureau deel te nemen, t.w. het „Departement voor Inlandsche Zaken", het „Statistiek bureau" en de „Afdeeling Statistiek". Het Dep. voor Inl. zaken, dat in 1820 werd opgericht, moest zich in de eerste plaats aan translateurswerkzaamheden wijden, maar had daarnevens nog een andere taak, o. a. het beoefenen der Inlandsche talen. Nadat de eerste chef, de heer C. P. J. Elout, die den titel droeg van Gouvernements Secretaris, tot Resident van Riouw was benoemd werd dit „departement" bij eene reorganisatie der Alg. Secretarie in 1826 ingetrokken en door eene op meer bescheiden schaal ingerichte „Afdeeling Inlandsche zaken" vervangen. Het „Statistiek bureau" werd in 1837 in het leven geroepen en had een werkkring, die weinig bij zijn naam paste, daar het zich niet in de eerste plaats met de Statistiek in engeren zin had bezig te houden, maar zich vooral op historisch gebied moest bewegen, ten einde met de verzamelde gegevens den G. G. bij de behandeling der dagelijksche zaken te kunnen voorlichten. Toen het bureau in 1851 tot eene gewone redactie-afdeeling der Alg. secretarie werd gemaakt kreeg deze dan ook den haar karakter beter aangevenden naam van „Afdeeling staat- en geschiedkundige zaken", welke naam in 1853 werd veranderd in dien van „Historisch bureau". De „afdeeling Statistiek" eindelijk werd in het leven geroepen in 1864 en was belast met werkzaamheden, die beter met haar naam in overeenstemming waren, o. a. het verzamelen der noodige gegevens voor eene behoorlijke Statistiek van Ned.-Indië. Na krachtens Ind. Stb. 1884 no. 213 eene inkrimping te hebben ondergaan, tengevolge waarvan zij in hoofdzaak nog slechts voor de samenstelling van den Reg. Almanak en van sommige hoofdstukken van het Koloniaal verslag te zorgen had, werd de afdeeling Statistiek in 1893 opgeheven. De beide laatstgenoemde bureaux hebben op den duur niet aan hunne bestemming kunnen beantwoorden, omdat het daarbij geplaatste personeel, daar het deel uitmaakte van het personeel der Alg. Secretarie, aan groote afwisseling bloot stond en daarenboven spoedig al meer en meer aan zijne speciale werkzaamheden werd onttrokken om behulpzaam te zijn in de afdeeling van het steeds toenemende gewone secretarie-werk.

Volgens zijne instructie is de Alg. Secretaris de vraagbaak en voorlichter van het bestuur. Hij doet aan de Regeering voorstellen of herinneringen tot bevordering van den dienst en zorgt voor de redactie, expeditie, registreering en bewaring der beschikkingen van den G. G. alsmede voor de samenstelling van het Staatsblad van N.-I. en van den Regeeringsalmanak van N.-I. Vroeger was hem ook opgedragen het toezicht op de uitgave van het in 1857 opgericht Bijblad op het Staatsblad van N.-I., dat echter in 1905 werd overgedragen op den 1en Gouvs. Secretaris. Krachtens de bedoelde Instructie is een van de voornaamste werkzaamheden der Alg. Secretarie het uitwer-

ken der beslissingen en denkbeelden van den G.G. hetzij in den vorm van beschikkingen (besluiten), hetzij in dien van aanschrijvingen (missives). Daarmede gaat gepaard een onderzoek (examineeren) van de door andere autoriteiten aan den Landvoogd gedane voorstellen, hetgeen in zich sluit het voorbrengen bij den Landvoogd van de bedenkingen en opmerkingen, waartoe die voorstellen aanleiding gaven, en in dit examineeren is de hoofdoorzaak gelegen van de bezwaren, welke in vroeger en later tijd tegen het bureau zijn ingebracht. Voor het eerst werden die bezwaren in het openbaar gehoord bij de behandeling der Indische begrooting van 1867, de eerste die bij de wet werd vastgesteld, terwijl in hetzelfde jaar de ook als schrijver over Indische aangelegenheden bekende staatsman E. de Waal ze ter sprake bracht in no. 11 zijner „Aanteekeningen over koloniale onderwerpen". En sedert is daarover, ook in den laatsten tijd, zoowel in als buiten het Parlement herhaaldelijk uitgeweid. De voornaamste grief was dat de chefs der Departementen van Algemeen Bestuur niet tot hun recht konden komen, omdat de Alg. Secretarie tusschen hen en den G. G. in stond. Zij hadden dientengevolge te weinig aanrakingen met den Landvoogd om vruchtbaar met hem te kunnen samenwerken en het deed afbreuk aan hunne zelfstandigheid, verminderde hun verantwoordelijkheidsgevoel en was kwetsend voor hun gevoel van eigenwaarde dat hun werk aan de kritiek der Secretarie was onderworpen. Eene andere bedenking tegen de Secretarie bestond hierin, dat door hare bemoeienis met de Regeeringszaken deze niet zoo geregeld en vlug werden afgedaan als anders het geval zou kunnen zijn, en verder werd ook over de groote kosten van het bureau geklaagd. Men bepleitte daarom eene inkrimping van de Secretarie tot een minder kostbaar Kabinet van geringen omvang, dat hoofdzakelijk zou dienen voor de ontvangst, registratie en expeditie der aan den G. G. gerichte of van hem uitgaande stukken en waaraan redactiewerk alleen zou worden opgedragen, voor zoover dat niet kon worden verricht door de departementen, welke dus in den regel de beslissingen van den G. G. op hunne voorstellen zelf zouden krijgen uit te werken.

Tegen dit denkbeeld werd echter aangevoerd dat de G. G., om behoorlijk zijne omvangrijke en zware taak te kunnen vervullen, noodzakelijk de beschikking moest hebben over een goed toegerust bureau, dat hij kon gebruiken op de wijze, die hem goeddocht. Zijne verantwoordelijkheid toch tegenover het Opperbestuur bracht mede, dat hij zich over de zaken een zelfstandig oordeel moest kunnen vormen en dat zou niet wel mogelijk zijn, indien hij alle voorlichting moest ontvangen van de Dep. chefs, van wie bezwaarlijk kon worden verwacht dat zij onbevooroordeeld zouden staan tegenover hun eigen werk. Op grond hiervan waren tot dusver alle Gouverneurs-Generaal tegen eene ingrijpende wijziging in de inrichting en werkwijze der Alg. Secretarie gekant en werd zulk eene wijziging ook door de verschillende Ministers van Koloniën over het algemeen bedenkelijk geacht en door de meest gezaghebbende schrijvers over Indisch staatsrecht verkeerd geoordeeld. Daarbij kwam dat, naar men vertrouwde, de bezwaren, waartoe de Alg. Secretarie aanleiding had gegeven, in beteekenis zouden verminderen naarmate de middelen van verkeer tusschen Buitenzorg en Batavia verbeterd en daardoor de persoonlijke aanrakingen tusschen den G. G. en de Dep. chefs vergemakkelijkt werden, en naarmate het gehalte der bij de departementen geplaatste ambtenaren, dat in vroegeren tijd vaak te wenschen overliet, en daarmede de deugdelijkheid van hun werk, vooruitging. Volgens mededeeling van den Minister van Koloniën bij de behandeling der Indische begrooting van 1919 zouden de aanrakingen tusschen den G. G. en de Dep. chefs thans niets meer te wenschen overlaten en zou de te groote en ongunstige invloed der Secretarie geheel tot het verleden behooren. Zij zou eenvoudig geworden zijn, „het bureau van den „G.G., noodig om de voorstellen in zoodanigen „vorm bij hem te kunnen voorbrengen, dat hij „gemakkelijk zijne dispositie kan nemen, een „bureau, dat onmisbaar is, omdat die gemakke„lijke vorm onmisbaar is bij de reusachtige uit„breiding van het beheer over Indië".

Literatuur: Mr. C. B. Nederburgh: Nog eens de Algemeene Secretarie, in Ind. Gids 1906 II 1633 en vlg., waarin o. a. aangehaald zijn de vroegere parlementaire stukken en de bekendste handboeken over Indisch Staatsrecht, waarvan er een paar nieuwe uitgaven beleefden, die evenwel omtrent de Secretarie dezelfde inzichten huldigen; P. H. van der Kemp: De geboorte der Algemeene Secretarie te Batavia en van het Staatsblad van N.-I., in Ind. Gids 1910 I, 433 en vlg.; voorts eenige kortere stukjes in Ind. Gids 1907 II, 1419 en 1588, 1910 II, 1398, 1915 I, 773 en 812 en II, 1442 en 1457, 1919 I, 242. In de Staten Generaal kwam zij na 1906 ter sprake bij de behandeling der Ind. begrootingen van 1909 (V. V. bl. 26, M. v. A. bl. 59), 1911 (M. v. T. bl. 21 V. V. bl. 37, M. v. A. bl. 60), 1913 (M. v. T. bl. 30, V. V. bl. 35, M. v. A. bl. 57), 1914 (V. V. bl. 40, M. v. A. bl. 62, Beraadsl. 2e Kamer bl. 286), 1919 (V. V. bl. 216, M. v. A. bl. 232, Beraadsl. 2e Kamer bl. 2016, 2063, 2073, 2093 en 2098).

SĒDAHAN. Naam van lagere en hoogere waterstaatsambtenaren op Bali en Lombok, vroeger dienaren van een der vorsten, nu van het Gouvernement.

SEDAN. District van de contrôle-afdeeling, he regentschap, de afdeeling en de residentie Rembang; met eene oppervlakte van 253 K.M². Het district telt 55 desa's. Het ligt tegen het bergland bezuiden den Goenoeng Lasĕm en is de vlakte aan den Oostvoet; de gelijknamige hoofdplaats ligt op 30 M. hoogte.

SĒDANAU. Eiland behoorende tot de Natoena groep. Zie POELAU TOEDJOEH.

SĒDANĒ (TJI). Ten onrec te dikwijls Tji dani genoemd, rivier in de res. Batavia, stroomende langs Buitenzorg en Tangĕrang; in de Compagniestijden bij laatstgenoemde plaats de grens met het Rijk van Bantam vormende. (Zie ook TANGĔRANG).

SĒDĒKAH. Eene vrijwillige liefdegave; verbastering van het Arabische woord *sadakah*, dat, door Mohammed aan het spraakgebruik der Joden ontleend, in den Koran ongeveer als synoniem van *zakât* wordt gebruikt (vgl. DJAKAT). In den Islam verstond men later onder *sadakah* in het bijzonder de o n v e r p l i c h t e liefdegaven in tegenstelling met de *zakât*, de in de wet gereglementeerde heffing van de bezittingen der

geloovigen. In Ned.-Indië duidt *sédékah* (*sidékah*) in het bijzonder ook eenen godsdienstigen maaltijd aan; zie KANDOERI.

SÊDÊP MALÊM (JAV., SOEND.). Zie POLIANTHES.

SÊGA (MAL.) in verschillende samenstellingen. Zie CALAMUS en ROTAN.

SÊGALAHÉRANG. District van het particuliere land Pamanoekan- en Tji sêmlanden (zie onder PAMANOEKAN) afdeeling Krawang; met eene oppervlakte van 229 K.M². Het district telt 48 desa's. De gelijknamige hoofdplaats ligt op het langwerpig, van W. naar O. gestrekt voorterrein van den vulkaanketen, die in het N. het plateau van Bandoeng begrenst.

SÊGARA ANAKAN (KINDERZEE) is de driehoekige, meer dan 10 K.M. het land indringende binnenbaai beN. het Westgedeelte van Noesa Kambangan, aan de Zuidkust van Java. In den Z.W.hoek heeft de zee gemeenschap met de Mauri sbaai door een nauwen doorgang met rotsigen oever, waarin het hooge, begroeide, rotsige eiland Wié ligt, in den Z.O.hoek met de Schildpaddenbaai door een aanvankelijk smalle en ondiepe, zich om de Oost verbreedende en dieper wordende kreek beN. langs Noesa Kambangan. De West- en Oostkusten der Kinderzee zijn laag en moerassig, meerdere rivieren, waaronder de Tji Berem de voornaamste is, monden hier uit; de Zuidkust is zwaar begroeid en loopt steil op naar het hooge gedeelte van Noesa Kambangan. Ongeveer op het midden van deze kust treft men een druipsteengrot aan. Door de Kinderzee loopen eenige weinig diepe geulen, daartusschen is de diepte zeer gering en vallen verschillende plekken droog; op een viertal van deze zijn kampoengs gebouwd. Zie Zeemansgids deel III.

SÊGÉRI. Een der districten in de onderafdeeling Pangkadjéné; de gelijknamige hoofdplaats is aan de rivier van Sêgéri gelegen. De voormalige onderafdeeling Sêgéri werd den 1 Juli 1905 (Ind. Stb. n°. 321) bij Pangkadjéné gevoegd.

SÊGOENG, S. nggo ng (JAV.), Sigoeng (SOEND.), tèlègoe op Sumatra (*Mydaus javanensis* Desm. = *meliceps* F. Cur), de „Stinkdas", een tot de familie der Wezels (zie aldaar) behoorend, op Sumatra, Java en Borneo voorkomend, ± 35 c.M. lang zoogdier van donkerbruine kleur met een witten overlangschen band over kop, rug en het korte staartstompje. De exemplaren van Borneo zijn ook als *M. lucifer* Thom. onderscheiden en van de Natoena-eilanden is een *M. ollula* Thom. beschreven. De sigoeng (SOEND.), een bewoner van hoog gelegen bosschen, graaft holen in den grond, die volgens de beschrijving van Horsfield den vorm hebben van een bol van bijna een meter in middellijn, van waaruit in verschillende richtingen gangen naar de oppervlakte gaan. Overdag woont het dier in zijn hol, 's nachts gaat het op roof van insekten en wormen uit. Het verspreidt een verpestenden stank door het uitscheidingsproduct van twee aan weerszijden van den anus gelegen klieren, dat vrij ver uitgespoten kan worden. Toch wordt het dier, na verwijdering der klieren, door de Soendaneezen gegeten. De lever wordt volgens Sal. Müller door de inlanders als een koortswerend middel beschouwd.

SÊGOENI (Solor, Lomblem). Zie TANDWALVISSCHEN.

SEISMOLOGIE. Zie OBSERVATORIUM.

SÊKADAU. Landschap volgens Gouv. Besl. 18 Aug. 1916 no. 11 vormende de onder-afdeeling Sêkadau der afdeeling Pontianak van de residentie Wester-afd. van Borneo. Het heeft eene oppervlakte van 5830 K.M², terwijl de bevolking ult°. 1915 werd geschat op 38.000 zielen, waaronder 28.000 Dajaks, 9000 Maleiers, 1000 Chineezen en enkele Europeanen. Het grenst ten W. aan Sanggau, Mêliau en Simpang, ten N. en ten O. aan de afd. Sintang en ten Z. aan Matan. Het wordt door de Kapoeas in tweeën gedeeld en omvat verschillende zijtakken dier rivier, waarvan de voornaamste zijn: aan de linkerzijde, de Sêkadau en aan de rechter de Aja en op de grens van Sintang de Bêlitang. Het stroomgebied dier rivier vormde eertijds gedeeltelijk het rijkje Bêlitang, hetwelk nu gerekend wordt tot Sêkadau te behooren. Het landschap is, behoudens strekken langs de Kapoeas en de Bêlitang, zeer bergachtig, en vooral in het Zuiden bereiken sommige toppen w.o. de G. Bêrangin (op de grens met Matan 1608 M.) een aanzienlijke hoogte. De Dajaksche bevolking in het landschap houdt zich bezig met inzamelen van boschproducten, vischvangst en landbouw, hetwelk naast handel ook het hoofdbestaan vormt der Maleiers en Chineezen, welke laatste voornamelijk gevestigd zijn te Sêkadau, Bêlitang en Soengei Aja, gelegen nabij de monding der rivier van dien naam, in welker nabijheid zich kleine goudwasscherijen bevinden. In het Bêlitangsche worden steenkolen aangetroffen, doch de ontginning geschiedt tot heden met weinig resultaat.

Het landschap wordt bestuurd door een vorst, met den titel Panêmbahan, verblijf houdende te Sêkadau, gelegen aan den linkeroever der Kapoeas, bij de monding van de S. Sêkadau. Van de oudere geschiedenis van het landschap is niets met zekerheid bekend, zie Enthoven, T.A.G. 1903 blz. 671 v.v. In 1822, voor het eerst, is met den vorst een contract gesloten, waarbij het Gouvernement als opperleenheer werd erkend, en de vorst o.m. beloofde het koppensnellen in zijn gebied te zullen tegengaan en de pachten enz. met het Gouv. te deelen. Sedert zijn de contracten in de jaren 1847, 1855, 1869, 1881, 1887 en 1902 gewijzigd of herzien. In 1908 werd in overeenstemming met den Panêmbahan een landschapskas opgericht. Bij Gouv. besluit van 28 Dec. 1910 no. 27 werd de toenmalige bestuurder van het landschap, Achmad Sri Nêgara, wegens herhaalde contracts-schending enz. van zijne waardigheid ontheven. In zijne plaats werd voorloopig eene bestuurscommissie ingesteld, welker leden op 26 Juni 1911 de korte verklaring hebben afgelegd. (Gouv. besluit 15 Jan. 1912 no. 79).

Literatuur: L. C. Westenenk, De Maleische en Sekádau-Dajaks, Tijdschr. Bat. Gen. dl. XXXIX (1897), bl. 305; J. J. K. Enthoven, Bijdragen tot de Geographie van Borneo's Wester-afd. 1903, bl. 574, zoomede de daarbij vermelde bronnen; Nota betreffende het landschap Sekadau, T. A. G. 1912, blz. 666. Bijl. Hand. St. Gen. 1911/12 no. 301—14.; Kol. Verslagen.

SÊKADAU. Onderafdeeling der afdeeling Pontianak, residentie Westerafdeeling van Borneo en omvattende het gelijknamige landschap. (Gouv. Besl. 18 Aug. 1916 n°. 11).

SÊKAH (ORANG). Zie ORANG SÊKAH.

SÊKAJOE. Standplaats van den controleur van Moesi-ilir (zie aldaar) en van den assistent-resident der Palembangsche benedenlanden.

SĒKAMPONG. Onderafdeeling van de afdeeling Sēpoetih-Toelangbawang der residentie Lampongsche districten met de hoofdplaats Soekadana (zie aldaar), standplaats van den controleur. De onderafdeeling bestaat voor een zeer groot deel nog uit moerassen, vaak met bosschen bedekt. De bevolking vindt dan ook voor een groot deel haar bestaan in het verzamelen van boschproducten, o.a. rubber, rotan en damar. Daarnaast zijn van belang de ladangbouw en vooral de pepercultuur, welke voornamelijk in het gebied van Laboean Katoe en der kleine Maringgai wordt beoefend. Klappercultuur is er maar weinig; in de omgeving van Soekadana plant men ramèh, waarvan de vezel gebruikt wordt voor het maken van vischnetten. Als bijzonderheid verdient nog vermelding, dat bij de Lampongers, die de marga Sēkampoeng, district XIII en XIV bewonen, de zijdecultuur nog in eere wordt gehouden. Het schijnen uitsluitend de vrouwen te zijn, die zich hiermee bezig houden, en een werkelijke teelt van de rupsen beoefenen (zie Korte Berichten voor Landbouw, Nijverheid en Handel, Augustus 1911).

Buiten de hoofdplaats Soekadana verdienen vermelding de havens Laboean Maringgai (zie aldaar) en Djaboeng aan de rivier Sēkampoeng, waar deze voor zeeprauwen bevaarbaar wordt. Hoewel het plaatsje ongeveer 30 K.M. de rivier op ligt, is het toch nog een haven van locale beteekenis, vooral in den tijd van den peperafvoer; het heeft een tolkantoortje onder een inlandsch ambtenaar. In het binnenland ligt de vrij kleine kampong Djēpara nabij het meer van dien naam, dat een zekere roep van heiligheid bezit, daar er volgens de overlevering vroeger een vulkaan is geweest, die al het land ten Zuiden verwoestte. De middellijn van het meer bedraagt 1400 M.; de afwatering geschiedt door de Wai Djēpara, waarin veel krokodillen voorkomen. De afvoer van de landsproducten geschiedt over de beide genoemde havens naar Batavia, of over Menggala en Tēlokbētong. De onderafdeeling is echter zeer spaarzaam van wegen voorzien. De groote rijweg, 44 K.M. lang, van Soekadana naar Goenoengsoegih is in goeden staat, maar de overige, meest karrenwegen, zijn in den regentijd niet veel meer dan eenige kei- en kleimassa's met poelen en plassen er tusschen.

De bevolking der onderafdeeling bestaat alleen in de genoemde marga Sēkampoeng district XIII en XIV uit zuivere Lampongers. In het overige, de z.g. Mēlinting streek, is zij samengesteld uit Lampongers, Boegineezen, Bantammers en Palembangers, benevens de vermengingen daarvan. De verscheidenheid van bevolking heeft in deze streek invloed gecefend op de adat, die in de kampongs nabij riviermonding en zee is geworden een adat-mēlinting, een verzwakte adat.

SĒKAMPOENG. Een van de kleine zelfstandige rivieren, die door de Oostelijke vlakte van Sumatra stroomen; de meest Zuidelijke rivier van de residentie Lampongsche districten. Zij ontspringt op den Boekit Barisan nabij de grens met de residentie Benkoelen, aan den Noordvoet van den vulkaan Tanggamoes. Na door de bijzonder welvarende Wai Lima streek in den bovenloop te zijn gestroomd, maakt de rivier een groote bocht naar het Noorden om vervolgens een Zuid-oostelijke richting aan te nemen. Het is opvallend hoe de rivier nagenoeg evenwijdig loopt met de Zuidkust van Sumatra: tegenover de beide inhammen van het land, Keizers- en Lampongbaai, staan twee bochten van de rivier naar het Noorden, tegenover de beide uitstekende schiereilanden van het land staan twee bochten van de rivier naar het Zuiden. Dit wordt veroorzaakt door de heuvelreeks, welke den Tanggamoes verbindt met den Radja Basa in het uiterste Z.W. en evenwijdig loopt met de kustlijn. Zacht glooiende en in de vlakte overgaande uitloopers van deze heuvelreeks reiken tot aan den rechteroever van de Sēkampoeng, terwijl de linkeroever bestaat uit golvend heuvelland, waaruit sommige toppen tot een 100 M. uitsteken. De rivier doorsnijdt hier enkele terrein-opplooingen, waardoor stroomversnellingen ontstaan, die den waterloop onbevaarbaar maken. Eenige kilometers benedenstrooms van Tēginēnēng bevindt zich een waterval van ongeveer 8 M. hoogte. De rivier, die er thans reeds vrij beduidend uitziet, is hier overbrugd en den 1en November 1915 werd de Zuid-Sumatra spoorweg tot hier doorgetrokken. Beneden Tēginēnēng komen nog zoo veelvuldig ondiepten en stroomversnellingen voor, dat de rivier zelfs niet voor prauwen bevaarbaar is. Nabij den mond verandert dit plotseling, zoodat de laatste 30 K.M. zelfs voldoende water bevatten voor de vaart van zeeprauwen. Beneden Nēgara Batin komt de Sēkampoeng in de Javazee uit. De monding is ongeveer 400 M. breed, maar aan den ingang ligt een zeer hinderlijke drempel, waarboven bij laag water niet meer dan 2 voet water staat. Het moerassige laagland, dat bij de andere Sumatraansche rivieren meestal zulk een groote uitgestrektheid bezit, strekt zich bij deze rivier slechts tot op geringen afstand van de monding langs de oevers der rivier naar het binnenland uit en verdwijnt geheel langs het Zuidelijk deel, waar de voet van den Radja Basa tot aan de zee reikt.

SĒKAR. Kampoeng gelegen in de gelijknamige baai in West Nieuw-Guinea op de Zuidkust van de Maccluergolf. Het is de meest geschikte afvoerhaven voor deze golf, zoodat de uitvoer van boschproducten hier dan ook niet onbelangrijk is; de invoer heeft echter minder te beteekenen. Roembati heeft suprematie over Sēkar, hetwelk reeds bleek in 1663 toen Vinck deze plaats bezocht. De bevolking staat in nauwe familiebetrekking tot de naburige Harifoeren, maar bovendien wonen er veel afstammelingen van Bērausche slaven, terwijl zich er ook vrije menschen van Tambina, Tarof en Kaiswēri gevestigd hebben, toen zij den strijd tegen hun mede-Bērauers niet konden volhouden. Te Sēkar is geregeld éénmaal in de 5 dagen pasar, welke gehouden wordt even buiten de plaats, te Wertoewar; de bergbewoners brengen hier hun landbouw- en boschproducten, die zij tegen visch, schelpdieren, rijst, sagoe enz. inruilen. De bevolking van Sēkar haalt de sagoe te Bira en uit het Kinara-Moegoetira complex. Sēkar is van Fak-Fak uit gemakkelijk te bereiken; de reis gaat over land naar Kajoni en van daar per prauw over zee naar Sēkar. Vroeger sfonden, behalve de moskee, alle huizen in zee, terwijl de voorgalerijen der huizen met elkander verbonden waren door bruggen (fatar). In het belang van den handel heeft het Bestuur getracht Sēkar naar den vasten wal te verplaatsen. Veel keuze bood het smalle strand daartoe niet en ten slotte werd een plaats uitgekozen iets be-oosten

Sisir. De oude ligging had echter wel voordeelen, daar de prauwen zelfs bij laag water aan de huizen gelost en geladen konden worden. Het vlak bij Sekar gelegen Kokas wordt éénmaal per maand door de schepen der Kon. Paketvaart Mij. aangedaan.

SĒKAR. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SᵉKAR DJALAK (JAV.). Zie BUTEA.

SĒKĒNDAL (MAL.). Zie CORDIA MYXA.

SĒKINTJAU. Vulkaan in de afdeeling Kroë, residentie Benkoelen, 1719 M. hoog. Behoort tot een groot randgebergte, dat de bronnen van de Wai Besai omsluit en naar het Z.O. verbonden is met den Tĕnggamoes; het Sĕkintjau-massief maakt daarvan het Z.W.-gedeelte uit. Het is een jong eruptiepunt, dicht bij den rand van een dubbel-caldera, die door de latere vulkanische producten grootendeels opgevuld is en waarvan de rand in het W. en Z. daardoor bedekt is. Ofschoon aan den kegel zelf geen werkzaamheid meer valt waar te nemen, leveren veel solfataren en een warmwatermeertje in de caldera het bewijs, dat deze nog niet geheel heeft opgehouden. De beklimming geschiedt het best van uit Antatai (marga Soco) voor den Sĕkintjau en van uit Soekaradja (marga Wai Tĕnong) voor den Wĕlirang. Teekening in Jaarverslag 1911 van den Topografischen dienst, op Pl. XIV en op p. 74 een beschrijving van Philippi.

SĒKONG. Zie VAARTUIGEN.

SĒKOPONG. Een van de weinig sterk naar voren komende kapen langs de overigens recht Noordwaarts gaande Oostkust van de Lampongsche districten. Zij bevindt zich tusschen de monding van de Sĕpoetih in het Noorden en de Sĕkampoeng in het Zuiden.

SĒKOTJE. Zie VAARTUIGEN.

SĒLÁ. Onderdistrict van het district Ampĕl, afdeeling Bojolali, residentie Soerakarta. De gelijknamige hoofdplaats van dit onderdistrict is bekend, omdat zij gelegen is op ± 1570 M. hoogte, op het zadel tusschen Mĕrbaboe en Mĕrapi. Hier heeft de Soesoehoenan eene pasanggrahan en een uitgestekte groententuin, die vroeger in bruikleen aan den resident van Soerakarta gegeven werden. Deze nam daarvoor de verplichting op zich, den Soesoehoenan dagelijks een d j o d a n g (gesloten bak) met toebereide spijzen te zenden. Dit zeer oude gebruik, dat in 1910 is afgeschaft, dateerde vermoedelijk uit den tijd, dat de Soenan bevreesd was, door zijn eigen personeel vergeven te worden.

SĒLÁ. Gelegen in de afdeeling Grobogan, residentie Semarang. Voormalige enclave van den Soesoehoenan van Soerakarta, is bij contract van 14 Januari 1902 van den Soesoehoenan afgekocht voor ƒ 16497.28 's jaars. Het landschap is 148 djoengs groot en bevat eenige heilige graven ter hoofdplaats Sélá. Van den koop zijn uitgesloten het graf „Kradjan Sélá" van Kjai Agĕng Sélá met diens beide vrouwen, de daarbij behoorende moskee en de woning van den grafbewaarder, welke grond aan den Soesoehoenan blijft, terwijl het onderhoud van het graf voor gezamenlijke rekening blijft van den Soenan en den Sultan van Djokjakarta. De overige graven worden door het Gouvernement onderhouden. Daaronder is ook een graf van Panĕmbahan Notoprodjo van Cheribon (Handelingen St. Gen. 1902—1903, 174, blz. 7, contract no. 14).

SĒLABOENG. Afwatering van het Ranaumeer (zie aldaar) in de residentie Palembang, door de Komĕring behoorende tot het stroomgebied van de Moesi.

SĒLADANG (MAL.). Zie TAPIR.

SĒLAI (TIMOR). Zie JAVAANSCHE AAP.

SĒLAR (IKAN) (MAL.). Zie MAKREELACHTIGEN.

SĒLAROE. Zuidelijkste eiland van de Tanimbar-eilanden (zie aldaar). Het is over het algemeen vlak en laag. De voornaamste kampoeng is Adaoet op de Noordkust aan een baai, die een veilige ligplaats voor schepen aanbiedt.

SĒLARONG. Zie DJOKJAKARTA.

SĒLASĒH (MAL.). Zie OCIMUM BASILICUM.

SĒLASI of **SĒLASĒH** (MAL.); sĕlasih, soelasih, tĕlasih en toelasih (JAV.); salasih (SOENG.); tolasi (MAK.); woönene (AMB. LĔTI).

Ocimum Basilicum L., fam. *Labiatae*. In geheel Indië gekweekt, afkomstig uit Britsch-Indië. De variëteiten dragen nog afzonderlijke namen ter onderscheiding, b. v. lampĕs (JAV., SOENG.); kĕmangi (MAL.) enz. De bladeren worden als groente gegeten. Met de slijmhoudende zaden bereidt men op vele plaatsen een verkoelenden drank. Een afreksel der geheele plant dient soms als geneesmiddel; voor de uit deze plant bereide vluchtige oliën, zie Dl. III, bl. 85. Op het vasteland van Indië speelt „tulasi" een groote rol in de folklore (zie W. Crooke, Folklore of Northern India, 1896 II, 110).

SĒLASIHAN (JAV.). Zie CINNAMOMUM PARTHENOXYLON.

SĒLAT PANDJANG. Naam van een niet onbelangrijke handelsplaats, gelegen aan een nauwe zeestraat tegenover het eiland Medang op het tot de afdeeling Bĕngkalis (gouvt. O. v. Sumatra) behoorend eiland Tĕbing Tinggi; standplaats van een civiel gezaghebber, die in het bijzonder toezicht heeft te houden op de naleving van het panglong-reglement voor de in die afdeeling gelegen Chineesche houtaankapperijen, plankenzagerijen en houtskoolbranderijen. Ter plaatse wordt veel sagoe gemaakt en naar Singapore uitgevoerd, terwijl op het eiland uitgestrekte sagoepalmbosschen worden aangetroffen, die de grondstof daartoe leveren. De plaats wordt geregeld aangedaan door de stoomschepen van de K. P. Mij.

SĒLATON (JAV.). Zie FRAXINUS.

SELDERIE. De scheuten van de Umbellifeer *Apium graveolens*. Ook op Java in de bergstreken gekweekt. Een bekende groente der Europeanen, hetzij in den vorm van stengels met onontwikkelde bladeren, of als knollen (knolselderie).

SĒLĒ(GALEWO)STRAAT, tusschen de Westkust van den Vogelkop van Nieuw-Guinea en het voorliggende Salawati, is 70 K.M. lang en zeer verschillend van breedte. Alleen het Z.W. gedeelte is over 16 zeemijl smal, heeft op enkele plaatsen nog niet 1,5 K.M. breed e, is volkomen schoon met steile kanten en heeft in het Noordgedeelte groote diepte. Men vindt hier langs den Guineawal enkele eilandjes. Meer om de Noord wordt de straat tot 20 K.M. breed, bevat een doolhof van eilandjes, waaronder alleen Warir aan de Oostkust van Salawati eenig oppervlak heeft, is zeer ongelijk van diepte en heeft, tusschen de vele min of meer bevaarbare geulen, tal van banken en gevaren. Het Noordelijkste gedeelte der straat

is, tusschen de van weerszijden ver uitstekende eilanden met riffen, ruim, diep en schoon. Alleen in dit gedeelte bestaat de grond hoofdzakelijk uit modder, overigens is deze hard zand, koraal en steen. De kust van Salawati is bij den Zuid-inloop der straat en in het nauwe gedeelte laag en met rizophoren begroeid, waar de straat zich verwijd is zij wat hooger en gaat de begroeiing over in hoog geboomte. De Guineawal is eveneens laag met hoog geboomte, alleen hoek Sélé, aan den Zuidingang der straat, is hoog en steenachtig, terwijl aan den N.O.hoek der straat de uitloopers oprijzen van het hooggebergte van de Noordkust van Nieuw-Guinea. Vóór de Zuidkust van Salawati liggen eenige eilandjes en gevaren en daarbuiten steekt, tot op meer dan 20 K.M., een zand- en modderbank met zeer matige diep en uit; deze bank vereenigt zich met die beZ hoek Sélé, waardoor een drempel wordt gevormd beZuiden den ingang der straat.

De moessons zijn in straat Sélé kort en zwak. De Z.O. moesson staat door van Mei tot en met October met Z.lijke en Z.O.lijke winden, welke in Juli en Augustus het krachtigst zijn, de flauwe Westmoesson waait van December tot en met Maart met N.lijke en N.W lijke winden; April, Mei en November zijn keringsmaanden. Gedurende den Z.O.moesson is de regenval gering, in Februari en Maart komen met W.lijke winden af en toe zware regenbuien voor, dikwijls zeer plaatselijk en gewoonlijk tijdens den namiddag of des nachts. In de straat loopt een matig tij, de vertikale waterbeweging is overheersehend dubbeldaagsch, het verval loopt uit een van ruim 1 M. tot een enkele dm. en is in het Noordgedeelte wat sterker dan in het Zuidgedeelte. Zie Zeemanspid- deel VI.

SELEMADEG. District van de onderafdeeling Tabanan, afdeeling Zuid Bali, residentie Bali en Lombok.

SÉLÉMAN (SAWAI)BAAI. Ongeveer 25 K.M. breede, naar het Noorden gebeel open baai, Z.O. van de Toedjoeheilanden op de Noordkust van Ceram. De baai dringt aan den Westkust het verst het land in, achter de Noord-Zuid loopende kust rijst daar en in het Oostgedeelte der baai laag heuvelland op: in het midden der Zuidkust komt het hooge bergland van Ceram tot vlak aan zee en heeft ter plaatse een kenbaren piek. BeO. de kampoeng Séléman aan de Zuidkust, steekt een smal, heuvelachtig schiereiland, aan de punt waarvan eenige lage eilandjes op een groot rif liggen, om de N.W. uit tusschen de inhammen van Sawai en die van Besi. De eerste heeft aan den Westkant een hoogen hoek met loodrechte klippen en levert, in matige diepte, de beste en veiligste ankerplaats van de geheele baai op, de tweede is klein en nauw. Langs de Zuidkust der baai vindt men enkele eilandjes en riffen, welke het meest uitsteken in den Z.W.hoek. Zie Zeemanspid- deel VI.

SÉLÈNDANG (MAL.). Zie KLEEDING.

SELENKA (EMIL), geb. 27 Nov. 1842 te Brunswijk, overl. 21 Jan. 1902 te München, doctor in de natuurwetenschappen, hoogleeraar in de dierkunde van 1868 tot 1874 aan de Universiteit te Leiden, van 1874—96 aan die te Erlangen, van 1896 tot zijn dood al- ord. honor. prof. aan die te München. In 1889 en 1892 bereisde hij Ned. Indië, voornamelijk Borneo met het doel de embryologie der Primates, bepaaldelijk die van den orang-oe.an, te bestudeeren in gezelschap van Mevr. Lenore Selenka, en beschreef tezamen met haar die reizen in: Ein Streifzug durch Indien (Wiesbaden 1896) en Sonnige Welten, Ost-Asiatische Reiseskizzen (Wiesbaden 1896). De wetenschappelijke resultaten zijner onderzoekingen zijn in een reeks publicaties, als Studien zur Entwicklungsgeschichte, verschenen, versierd met buitengewoon fraaie door Selenka zelf geteekende platen. Zie A. A. W. Hubrecht: Selenka, ein Lebensbild

SÉLÉRIKÉ of **SARIRÉ.** Een kampong gelegen in Zuid Nieuw-Guinea, ten Oosten van Mêraukê, op 140 25' O.L. dus 36' ruim Westwaarts van de grens van Papua-Territory. Deze nederzetting werd op 1 Februari 1892, als gevolg van een eind 1891 ingestelden contractueelen dienst, bezocht door het stoomschip „Camphuijs" van de Kon. Paketvaart Maatschappij, aan boord waarvan zich de posthouder van Patani of de afdeeling Zuid- en Oost-Halmahéra (waartoe toen het Nederlandsch gedeelte van Nieuw-Guinea behoorde) bevond, die de opdracht had, aldaar aan wal te gaan, teneinde door het uitreiken van een wapenbord en eene Nederlandsche vlag aanraking met de bevolking te verkrijgen. Het geluk diende den posthouder, dat hij op weg naar de kampong den Britschen zendeling Montague (vgl. Koloniaal Verslag 1892 en Tijdschr. Aardr. Gen. XVIII, 1901, 956) ontmoette, die met den in deze streek thuisbehoorenden stam der Marindê-anim (Zie PAPOEA'S, sub. III, ten achtste) in aanraking was geweest. Aan den invloed van dien zendeling was het te danken, dat de Nederlandsche ambtenaar behoorlijk door de bevolking ontvangen werd, die tijdens zijn bezoek hare wapens (pijl, boog en steenen knods) had afgelegd. Nadat die zendeling de reden der komst van den posthouder aan de bevolking duidelijk had gemaakt, reikte deze het wapenbord en de vlag uit en de Papoea's beloofden deze te hijschen telkens wanneer er een schip in 't gezicht kwam, waarop de posthouder eenige kleine geschenken uitdeelde en, na eene wandeling door de kampong, met den zendeling Montague naar het stoomschip „Camphuijs" terugkeerde. Dit overigens onbeduidende feit en het om de twee maanden aandoen van Sélérikê was een gevolg van de langs diplomatieken weg ingekomen klachten van den Gouverneur van het toenmalige Britsch Nieuw-Guinea over de strooptochten, die gedurende zekeren tijd des jaars door de Marindê-anim naar laatstgenoemd gebied en ook naar de naburige Queensland-eilanden ondernomen werden, en behoort tot het voorspel der wederbezetting van Nieuw-Guinea. Eind 1892 werd te Sélérikê een posthouder met 10 pradjoerits geplaatst, die het er echter niet houden kon en met de volgende boot, begin 1893, terug ging. In het najaar ging Nederland uit politieke overwegingen er toe over hier andermaal een nederzetting te vestigen. Toch werden in de eerste helft van 1900 enkele personen der equipage van het stoomschip „Generaal Pel" der Kon. Paketv. Mij., die naar den wal waren gegaan, tusschen Boeterikê en Jocberikê vermoord. In 1902 werd de zelfstandige assistent-residentie Zuid Nieuw-Guinea opgericht met bestuurszetel te Mêraukê. Van 1902 tot 1905 was hier eene compagnie gelegerd. (Zie ook PAPOEA'S sub III, ten achtste en NIEUW-GUINEA).

SÉLÉSÉH. Kleine nederzetting in de afdeeling Langkat van het gouvernement Oostkust van

Sumatra, gelegen aan een van de vele rechterzijrivieren der Wampoe rivier. Het is tevens een station van het Deli spoorwegnet.

SÊLIMBAU. Zie SALIMBAU.

SÊLINGOET. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SÊLIR of **GOENDIK.** Naam van de bijvrouw, een vrouw van lageren rang, zooals de aanzienlijke Javaan er, naast de eerste vrouw of padmi, dikwijls een of meer heeft. De vorsten van Soerakarta en Djokjakarta hebben tien, soms twintig bijvrouwen met drie waarvan zij slechts gehuwd zijn, omdat zij met de Ratoe (Vorstin, eerste vrouw) mede, volgens de Mohammedaansche leer, slechts vier vrouwen mogen hebben. Moet nu een der niet door hen gehuwde bijvrouwen bevallen, dan laten zij zich van een der door hen gehuwden scheiden, om met de moeder van hun kind te kunnen trouwen en zoodoende te voorkomen, dat dit „buiten echt" geboren wordt, wat bij Javanen een groote schande is. Daar dit scheiden eene zuivere formaliteit is, en de aldus gescheiden vrouw evengoed „sêlir" van den Vorst blijft als vóór de scheiding, wordt hier niets kwaads of vernederends in gezien. De sêlir verschijnt bij plechtige gelegenheden niet in het openbaar met haren echtgenoot en is in den regel min of meer aan de padmi ondergeschikt; hare kinderen voeren lagere titels dan de kinderen van de padmi en zijn meestal van de opvolging in de waardigheden van den vader uitgesloten. Het huwelijk met eene sêlir heeft zonder veel omslag plaats; is de man van hoogen rang of van adel, dan laat hij zich bij de sluiting van het huwelijk niet zelden door een gemachtigde of wakil vertegenwoordigen, wien hij tot teeken zijner volmacht zijn kris of hoofddoek medegeeft. In de Vorstenlanden dragen de dochters van de sêlirs van den Vorst aan de hoven den titel van Radèn ajoe en vóór haar huwelijk dien van Radèn adjêng. De sêlirs zelven behouden hare eigen adellijke titels indien zij deze bezitten; anders worden zij gewoonlijk Radèn of Radèn ajoe verloemd.

SÉLÖ. 1. Linker zijtak der Oembilin-rivier; zij stroomt door de onderafdeeling Fort van der Capellen (zie aldaar).

2. Rechtertak der Sinamar (zie aldaar), die op den Sagö ontspringt, langs Boeö stroomt en rechts de Pangian opneemt, die door de grot van Boeö stroomt (Oudh. Versl. 2e kw. 1912 bl. 47. no. 43) (zie BOEÖ). Men vergelijke vooral TIGÖ SÉLÖ.

SÊLO. Benaming der 11e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER- EN GEDENKDAGEN, A.

SÊLOEANG (MAL.). Zie KARPERACHTIGEN.

SÊLOEMA. Afdeeling der residentie Benkoelen, met hoofdplaats Taïs (standplaats van den controleur of civiel-gezaghebber), begrensd ten Noorden door de afdeelingen Benkoelen en Rêdjang, ten Oosten door TêbingTinggi (Palembang), ten Zuiden door Manna en ten Westen door den Indischen Oceaan, een oppervlakte beslaande van 2346 K.M^2., en een bevolking tellende van ruim 28.000 zielen, onder welke 3 Europeanen. Zij omvat de districten Aer Priokan (met de marga's Andelas, Bang Sêloepoe, Loeboek Sahoeng, Priockan, Ngalam, Sêmidang Boenga Mas, Anak Tandjoeng Raja en de zelfstandige pasar Taïs), en Tallo (met de marga's Oeloe Tallo, Ilir Tallo, Sêmidang Alas en Sêmidang Maras en de zelfstandige pasar Tallo). In 1910 telde de veestapel ruim 1500 runderen en ± 500 buffels. Behalve rijst als hoofdcultuur worden voor uitvoer aangeplant koffie (Liberia en robusta), peper, kruidnagelen, latex (ficus elastica), damar, rotan en gambir. Weekmarkten worden gehouden te Aer Priockan, Taïs, Tallo, Mas Mambang en Padjar Boelan. De hoofdplaats Taïs is 60 K.M. verwijderd van de hoofdplaats Benkoelen. Zie verder BENKOELEN.

Literatuur: Pruys van der Hoeven: Een woord over Sumatra; Ezerman: Wanneer en op welke wijze de Serawaier de hulp zijner voorvaderen inroept, in T. B. B. XXXVI blz. 60; H. E. K. Ezerman: Het een en ander over het inlandsch bestuur in de residentie Benkoelen in Indische Gids 1909 II blz. 1585.

SÊLOERA. Eilandje bezuiden Soemba, aldaar bekend als de bakermat der Soembaneesche goudsmeedkunst, thans zonder vaste bewoners, maar nog veel bezocht, als ankerplaats voor prauwen en voor inzameling van tripang, parelmoerschelpen en schildpadeieren. Het bestaat uit een tot ruim 300 M. hoog heuvelland van eruptief gesteente.

SÊLOKATON. District van de gelijknamige contrôle-afd., regentschap en afdeeling Kêndal, residentie Semarang; met eene oppervlakte van 266 K.M^2.; de bevolking bedroeg op ult. 1905 ongeveer 60.000 zielen, waarvan een 100-tal Europeanen en 130 Chineezen. De standplaats van den controleur is Soekorêdjo. Men vindt er 8 cultuurondernemingen, gedreven op 47 erfpachtsperceelen, waarop koffie, cacao, kina, thee, rubber en specerijen worden geteeld. In dit district ligt het leprozen gesticht Pêlantoengan (zie aldaar). Het district is verdeeld in 4 onderdistricten.

SÊLOMPRÊT. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SÉLONG. Hoofdplaats der onderafdeeling Oost Lombok op het eiland Lombok.

SEMAN. Zie VAARTUIGEN.

SÊMANGGI (JAV.). Zie HYDROCOTYLE ROTUNDIFOLIA.

SÊMANGKA. Rivier in Zuid Sumatra, die op den Pasagi (2232 M.) in de residentie Benkoelen op de grens met Palembang ontspringt. Zij stroomt aanvankelijk in Zuidelijke richting over het smalle, op ongeveer 900 M. hoogte gelegen Sêmangka plateau en breekt dan door een nauw dal naar de breede vallei van den benedenloop, steeds den Oostvoet van den Boekit Sawah volgende. Dit bovenstroomgebied was eenmaal een meer, maar is in den diluvialen tijd leeggeloopen. De oude meerbodem bestaat grootendeels uit tufgesteenten van de omringende vulkanen afkomstig. De Sêmangka zet haar loop in Z.O. richting door de residentie Lampongsche districten voort en stroomt met een vrij breeden mond uit in de Sêmangka-of Keizersbaai. Niettegenstaande de vele stroomversnellingen wordt het benedengedeelte van de rivier nog wel bevaren en heeft hierlangs het vervoer plaats der landsproducten naar de handelsplaats Kota Agoeng, een weinig ten Oosten van den riviermond gelegen. Het smalle Sêmangka-plateau in den bovenloop is vrij goed bevolkt

en bevat ongeveer 8000 bewoners, terwijl langs den benedenloop zich niet meer dan 1000 bewoners hebben gevestigd.

SĒMANGKA (MAL.). Zie CITRULLES.

SĒMANGKA BĒLANDA (MAL.). Zie CUCUMIS MELO.

SĒMANGKO (KEIZERS)BAAI, op de Zuidkust van Sumatra bij den Westingang van straat Soenda, dringt ruim 55 K.M. om de N.W. het land in, is zeer diep en aan den mond 35 K.M. breed. In de baai ligt, bij den mond, het zeer hooge, dichtbegroeide, aan alle kanten steile eiland Taboean, verder is deze geheel schoon. De Westkust loopt vrij steil op en is omgeven door een smal, steil naar zee afvallend kustrif; de eenige ankerplaats, welke daar wordt gevonden, is geheel open voor Z.O.winden. Achter in de baai, waar de gelijknamige en andere minder belangrijke rivieren uitmonden, is de kust laag en gedeeltelijk moerassig en loopt geleidelijk naar zee af, bij Nieuw Kota Agoeng treft men hier de eenige plaats der baai aan waar geen branding staat en men veilig kan landen. N.O. van deze plaats ligt de hooge, kegelvormige vulkaan Tënggamoes (Keizerspiek). De Oostkust der baai is hoog met hoog achterland, maar minder steil afloopend kustrif; bij den mond, ZW. van den hoogen berg Tangka, treft men, in de hier rotsige kust, twee kleine, veilige baaien aan, voor den ingang van welke vele eilandjes en losse steenen liggen. Zie Zeemansgids deel I.

SĒMANGKO BERG. Zie KEIZERSPIEK.

SĒMANOE. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Goenoeng Kidoel, residentie Djokjakarta. Het telt 4 onderdistricten t. w. Sëmin, Pondjong, Bëdojo en Rongkob en had eind 1905 eene bevolking van ± 70.000 zielen, waaronder een paar Chineezen.

SĒMAOE of **SAMAOE** (Samau). Laag eiland ten Westen van Timor's Zuidwestpunt, tusschen 10° 7′ en 10° 25′ Z.B. en 123° 12′ en 123° 31′ O.L. gelegen, behoorende tot de onderafdeeling Koepang der afdeeling Zuid-Timor en Eilanden van de residentie Timor en O. Het bestaat grootendeels uit koraalkalk en bevat verschillende slijkbronnen. De Radja van Koepang houdt hier met het meerendeel zijner onderhoorigen verblijf. In de straat, die het van Timor scheidt, ligt het eilandje P. Kambing, of Hoog-eiland, een merkwaardige slijkvulkaan, tot 85 M. hoog (Verbeek, Molukken-Verslag, blz. 328).

SEMAOE(STRAAT) is de 3 tot 5 K.M. breede, diepe straat aan de Z.W.kust van Timor, tusschen dit eiland en het daar beW. gelegen heuvelachtige Semaoe. De Westkust loopt glooiend op, behalve aan de Zuid- en Oostpunten, waar de kust rotsig is en in het midden, waar Semaoe rond de slechts voor kleine schepen geschikte Pelikaanbaai laag is; vóór deze baai ligt het eiland Kambang met een afgeknot kegelvormigen heuvel. Langs dezen wal loopt een smal, steil kustrif. Aan de Oostpunt van Semaoe vindt men, bij de plaats Hainsisi, de gouvernementskolenloodsen, waar steeds kan worden geladen en gelost, hetgeen ter reede van Koepang niet het geval is. De kust van Timor bestaat in de straat uit heuvelland en vormt in het Noordgedeelte een diepe bocht, waarin het eenige gevaar der straat is gelegen. Het kustrif is hier smal en steil, meer om de Zuid is het breeder; bij hoek Oisina, de Z.W. punt van Timor, vindt men veelal een lastige zee en stroomrafelingen. De stroom in de straat is niet bijzonder krachtig, de vloedstroom loopt om de N. en O., de minder krachtige ebstroom om de Z. en W. Zie Zeemansgids deel V.

SEMARANG. Residentie van Midden-Java, waarbij op 1 Januari 1901 (Ind. Stb. 1900 no. 334) de toenmalige residentie Japara is gevoegd. Het gewest wordt ten N. bespoeld door de Java-zee en verder begrensd door de residentiën Rëmbang ten O., Madioen, Soerakarta en Këdoe ten Z. en Pëkalongan ten W. De naam van het gewest is in het Hoog-Javaansch Sëmawis. In het O. wordt de grens gedeeltelijk gevormd door de kali Randoegoenting; in het W. door de kali Koeta; op de Zuidergrens verheffen zich de vulkanen Mërbaboe (3145 M.), Tëlëmojo (1892 M.), Oengaran (2050 M.) en Prahoe (2565 M.). De in zee uitstekende punten zijn van O. naar W.: Tg. Boegël, Tg. Batoe, Tg. Mëritjan, Tg. Djati, Tg. Piring, Tg. Koeniran en Tg. Korowelang of Këndal.

De oppervlakte van de residentie bedraagt 8144 K.M.²; op het eind van 1915 telde de bevolking 2.612.000 zielen, dat is 320 per K.M.². Zij was als volgt verdeeld: ± 14.600 Europeanen, ± 34.000 Chineezen, ± 4600 andere Vreemde Oosterlingen en ± 2.560.000 Inlanders.

Het Noordelijke gedeelte van het gewest wordt geheel ingenomen door twee vulkanen en hunne hellingen, nl. de Moeria, hoogste top 1595 M. en de ten N. van den Moeria gelegen vulkaan Tjëlëring, die slechts 717 M. hoog is. De gesteenten welke aan de oppervlakte van deze reeds sedert lang niet meer werkende vulkanen gevonden worden, zijn leuciet gesteenten, welke overigens alleen in Bësoeki en op Bawéan worden aangetroffen. In verweerden toestand hebben zij het voorkomen van roodbruine klei. De Patiajam, een kleinere vulkaan aan den Zuidoostelijken voet van den Moeria en slechts 353 M. hoog, bestaat uit losse uitwerpselen, meestal fijne tuffen, welke merkwaardig zijn, omdat daarin talrijke fossiele zoogdierenbeenderen zijn aangetroffen, overeenkomende met die, welke in het N. van Madioen in kwartaire lagen voorkomen. Aan het bovenvermelde vulkanisch gebergte, dat aan de zeezijde omzoomd wordt door eene zeer smalle strook alluviaal zeezand en zeeklei, grenst in het Z. een breede strook alluvium, een voormalige zeearm, gedempt door de aanslibbingen van de kali Sërang en de kali Djoewâná. Deze strook is thans nog voor een deel moerassig. Op dit alluvium volgt Zuidwaarts gaande eene strook kwartaire grond, die zich, met afwisselende breedte van de kali Koetà op de Westgrens, in zuiver Oostelijke richting tot de Oostgrens der residentie uitstrekt. Ten N. van Poerwodadi, dat nog op kwartairen bodem is gelegen, zijn de kwartaire afzettingen begrensd door een kalkgebergte en ten Z. door een mergelgebergte, dat zich van de Oostgrens tot den G. Oengaran uitstrekt. Ten O. en ten Z. van dezen berg ligt een klein breccie-terrein. Tusschen dezen vulkaan en het Zuidelijkste deel van het gewest, dat geheel wordt ingenomen door de hellingen van den Mërbaboe en den Tëlëmojo, ligt de bergvlakte van Ambarawa, 470—500 M. boven zee, eertijds een meer, dat door de Toentang-rivier werd afgetapt. De râwâ Pëning, een ondiep meer met moerassige oevers, is als laatste

overblijfsel van het vroegere meer te beschouwen. Van den uitgestrekten mantel van den vulkaan Prahoe behoort alleen de Noordoostelijkste se tor tot Semarang.

De rivieren van dit gewest behooren alle tot het gebied van de Java-zee. De voornaamste zijn van Oost naar West: de Randoegoenting, grensrivier met Rembang; de kali Djoewana, die in een laaggelegen, moerassig terrein ontspringt en die door enkele kanaaltjes in verbinding staat met de kali Sérang, welke bij hoogen waterstand door de kali Djoewana ontlast; de kali Gélis; de kali Djépara; de kali Sérang bovengenoemd ontspringt op den Mérbaboe; zij doorstroomt den Z.O. hoek der residentie, loopt onder den naam van kali Gading over Solo'sch grondgebied, vloeit opnieuw, onder den naam van kali Sérang over het gebied der residentie Semarang en neemt de uit Rembang komende kali Loesi op. Zij maakt in haar verderen loop de grens tusschen de afd. Démak aan de eene en Grobogan, Koedoes en Japara aan de andere zijde. De kali Toentang bovengenoemd stroomt langs de desa van dien naam, verder langs Kédoengdjati, kruispunt van spoorwegen en Démak en valt onder den naam van kali Démak in de Java-zee. Eene belangrijke rivier is nog de kali Bodri, welke ontstaat uit de samenvloeiing van de Logong en de Loetoet, die beide op den G. Prahoe ontspringen; zij ontvangt ook veel water uit beken, die van de hellingen van den G. Oengaran komen.

Talrijk zijn de bevloeiingswerken, in deze residentie tot stand gebracht. Voor de belangrijkste zie DEMAKSCHE IRRIGATIEWERKEN.

Tot dit gewest behooren de Karimoen Djawa-eilanden (zie aldaar) welke, althans wat de grootere eilanden betreft, uit oude sedimentairgesteenten, nl. uit afwisselende lagen van kwartsieten en leilcien bestaan. Op eenige der kleinere eilanden komt bazalt voor. Ten N. van den vulkaan Tjélériug ligt het eilandje Mondoliko, met een vuurtoren.

Ten N. van de districtshoofdplaats Oengaran en ten O. van de desa Lémahbang zijn brokstukken van steenkoollagen gevonden, welke echter tot dusverre, wegens onzekerheid omtrent de te verkrijgen resultaten, tot geen ontginning aanleiding hebben gegeven. Uit de modderwellen van Koewoe (afd. Grobogan) en Djono op het gebied der voormalige Solo'sche enclave Sélo, wordt zout bereid door de bevolking (zie op KOEWOE en DJONO).

Onder de geneeskrachtige bronnen is die van Pélantoengan (zie aldaar) het meest bekend.

De residentie Semarang is het voornaamste gewest van Midden-Java. Hare hoofdplaats is de belangrijkste haven van dit deel des eilands. Behalve de gewone gewassen wordt door de bevolking katoen verbouwd, uitsluitend in de afdeeling Démak. De afdeeling Japara heeft gebrek aan water voor den natten rijstbouw; de sawahs zijn er voor de helft van den regen afhankelijk, zoodat de oogst bij weinig regen voor een groot deel mislukt. Het bouwgrondareaal van de Inlandsche bevolking besloeg in 1915 een oppervlakte van:

a. in geregelde cultuur:

sawahs van levend water voorzien	228.227	bouws
sawahs van regen afhankelijk . .	165.403	„
moerassawahs	8.865	„
tégalvelden	142.856	„
b. niet in geregelde cultuur . .	58.375	„
Tezamen. . . .	603.726	bouws

De opbrengst van rijst (padi) was bij benadering 9.141.000 pikols, d.i. gemiddeld 21.28 pikols per beplanten en 23.66 pikols per geslaagden bouw. Aan zoetwatervischteelt wordt niet gedaan. De zeevi scherij daarentegen is van beteekenis. In 1903 waren 3389 personen in het bezit van 3702 prauwen, w.o. 149 majangprauwen (van ± 3 M³. of meer inhoud), en telde de overige bemanning der prauwen en de andere visschers te zamen 7634 koppen.

De veestapel was in 1905 als volgt: hoornvee (runderen en buffels) 365.000 en paarden 17.000. De kleinveeteelt is een niet onbelangrijk bijbedrijf.

Onder de industrieën der bevolking zijn vooral bekend de gongfabricatie ter hoofdplaats (zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN, bl. 816 en het aldaar op bl. 836 genoemde boek van Jacobson en Van Hasselt), en de houtsnijwerkindustrie van Japara (zie JAPARA, Deel II, bl. 180). Voor den stand van handelaars te Koedoes zie op dat woord.

In het gewest liggen 39 particuliere landerijen, waaronder eenige van meer dan 1000 bahoe's oppervlakte; men teelt er hoofdzakelijk rijst, kokosnoten en tweede gewassen. Het aantal landbouwondernemingen op gronden in erfpacht bedraagt ruim 60. Op de meeste daarvan wordt koffie, veeltijds tezamen met kina, cacao, indigo, kapok, notemuskaat, peper en andere specerijen verbouwd. Op een paar ondernemingen in de afdeeling Ambarawa wordt uitsluitend kina aangeplant. Op eenige erfpachtsperceelen verbouwt men alleen rijst, suikerriet en tweede gewassen. Onder de landbouwondernemingen, werkende op overeenkomsten met de bevolking, zijn 12 suikerfabrieken, een tapiocafabriek, 2 rijstpellerijen en 4 ondernemingen voor de cultuur van suikerriet als plantmateriaal. Verder zijn er 5 gouvernementsrubberfabrieken, die het melksap van de gouvernementsaanplantingen verwerken.

Administratief is het gewest verdeeld in 8 afdeelingen, nl. Semarang, Salatiga, Kendal, Démak, Grobogan (hoofdpl. Poerwodadi), Pati, Koedoes en Japara. Het gebied der afdeeling Salatiga behoort tot het regentschap Semarang, zoodat het gewest verdeeld is in 7 regentschappen; verder heeft het 15 controle-afdeelingen, 35 districten en 3433 gouvernements- en 227 particuliere desa's. De Karimoendjawa-eilanden vormen één desa, reeds in het aantal gouvernementsdesa's begrepen. Controleurs zijn, behalve op de hoofdplaatsen der afdeelingen, gevestigd te Ambarawa, te Oengaran, te Soekorédjo (hoofdplaats van de controle-afd. Sélokaton), te Bodja, te Goeboeg, te Wirosari en te Djoewana.

De middelen van verkeer zijn: de spoorlijn van Semarang over Gendiri naar Soerakarta met een zijlijn van Kédoengdjati naar Ambarawa; de stoomtramwegen Ambarawa—Magélang, Semarang—Rembang(met de zijtakken: Démak—Blora, Poerwodadi—Goendih, Koedoes

—Petjangaän, Wirosari—Kradënan en Djoewana—Pakis; en Semarang—Cheribon.

Op de Noordelijke en Oostelijke hellingen van den Oengaran liggen verscheidene Hindoeoudheden, bestaande in vervallen tjandi's en Ciwaitische beelden. (Zie OUDHEDEN).

Bij acte van 15 Januari 1678 tusschen den Sultan van Mataram en den admiraal Speelman werd de stad Semarang met alle landen en dorpen daaronder ressorteerende aan de Compagnie afgestaan. Bij latere contracten werd dit gebied uitgebreid.

Van 1743 tot den val der Compagnie was Semarang de zetel van den Gouverneur van Java's N.O.-kust, waaronder de kustlanden aan de Javazee van de Tji Losari tot Pasoeroean ressorteerden. Onder Daendels werd Semarang een landdrostambt en in 1816 na het Engelsche tusschenbestuur eene residentie.

Bij Ind. Stb. 1908 no. 175 werd voor de residentie Semarang een gewestelijke raad ingesteld.

SEMARANG. Afdeeling en regentschap der gelijknamige residentie, en begrensd ten N. door de Java-zee, ten O. door de afd. Ðëmak, ten Z. door de afd. Salatiga en ten W. door de afd. Këndal. Het regentschap Semarang omvat ook het gebied der contrôle-afd. Salatiga en Ambarawa. De afdeeli gtevens contrôle afdeeling Semarang, groot 391 K.M.², is verdeeld in 3 districten, als volgt: Semarang, Padoeroengan en Singèn-lor. Zij telde ult. 1915 eene bevolking van ± 248.000 zielen, waaronder 11.000 Europeanen, 17.000 Chineezen en 1500 andere Vreemde Oosterlingen.

Het Noordelijke gedeelte van de afdeeling bestaat uit eene alluviale strook langs de zee, die ten O. en ten W. van de hoofdplaats moerassig is. De hoofdplaats zelf ligt op kwartairen bodem, welke zich verder Oostwaarts uitstrekt over de zeer goed bebouwde districten Padoeroengan en Singèn-lor. Het Zuidelijke gedeelte wordt ingenomen door mergelgronden.

Men vindt in de afdeeling geene suikerfabrieken, doch 31 particuliere landerijen en één erfpachtsonderneming, uitgeoefend op 3 perceelen, waarop klappers en Inlandsche gewassen worden geteeld.

SEMARANG. Hoofdplaats van het gewest, het regentschap, de afdeeling, de contrôle-afdeeling en het district van dien naam, gelegen aan de Java-zee, aan beide oevers van eene weinig aanzienlijke rivier, de kali Ngaran of rivier van Semarang geheeten, waarvan de monding is verzand, zoodat prauwen van eenigen omvang niet kunnen binne vallen. Daarom werd een kanaal gegraven (1870) beoosten de monding dier rivier, welk kanaal op voldoende diepte wordt gehouden, zoodat groote prauwen het midden der stad kunnen bereiken (zie beneden). Het aantal inwoners bedroeg op ult. 1905 ruim 96.000 zielen, waarvan 5100 Europeanen, 14.000 Chineezen, 700 Arabieren en 800 andere Vreemde Oosterlingen.

Van economisch standpunt beschouwd is de stad aan te merken als de hoofdplaats van Midden-Java. Het is een centrum van verkeer en van in- en uitvoerhandel voor de residenties Semarang, Soerakarta, Djokjakarta, voor Noord-Këdoe en het Westelijk gedeelte van Rëmbang, en een opslagplaats van de voor uitvoer bestemde koloniale producten uit deze landstreken afkomstig. De hoofdkantoren van tal van groote Europeesche en Chineesche handelshuizen, zijn er gevestigd, alsmede agentschappen van voorname bankinstellingen en landbouwmaatschappijen, kantoren van ondernemingen op industrieel gebied enz. Van uit Semarang voeren spoor- en tramwegen in Zuidelijke, Westelijke en Oostelijke richting, die door talrijke vertakkingen deze havenplaats met de voornaamste afvoergebieden in directe verbinding brengen en aansluiting geven aan de naar Oost- en West-Java voerende spoorwegen. Door ombouw en verzwaring der lijnen van hier gevestigde spoor- en tramwegmaatschappijen en door aanleg van ter afkorting bestemde nieuwe lijnen is te verwachten dat eerlang tot stand zal komen de Noordelijke spoorwegverbinding van Java, die de kortste weg zal zijn tusschen Batavia en Soerabaja, voerende langs de voornaamste havenplaatsen der Noordkust: Cheribon, Tëgal, Pëkalongan en Semarang en Oostelijk daarvan gericht door de vallei der Solorivier langs Bodjonëgoro en Lamongan.

De haventoestanden zijn niet in overeenstemming met het gewicht der plaats als handelscentrum. Het sedert 1870 tot stand gekomen havenkanaal (zie boven), eene afsnijding van de Semarang-rivier nabij hare uitmonding in zee, is sedert jaren van onvoldoende capaciteit, opslagruimte voor handelsgoederen is op daartoe gunstig gelegen terreinen niet in voldoende mate aanwezig. Sedert een paar jaren werd getracht daarin te voorzien door den bouw van een prauwhaven, welker voltooiing echter wegens technische bezwaren nog steeds op zich doet wachten. Afdoende verbetering is, in verband met de ver uit de kust gelegen ankerplaats der zeeschepen, waarmede gedurende den Westmoesson de communicatie niet altijd verzekerd is, slechts te bereiken door den bouw van een haven voor oceaanschepen. In den laatsten tijd wordt door belanghebbende kringen in die richting drang uitgeoefend, die, ondanks de groote kosten, (naar schatting 40 millioen), aan havenaanleg verbonden, gewettigd is te achten door den omvang van de toeneming van handel en verkeer, als door onderstaande cijfers geïllustreerd.

Ter reede aangekomen schepen:

jaar	aantal	toename	tonneninhoud	toename
1902	743	45 %	1.095.569	120 %
1911	1075		2.302.863	

Van en naar Semarang per spoor- en tramweg vervoerde goederen:

Jaar	aantal tonnen	toename
1902	459.802	70 %
1911	785.392	

Van en naar Semarang per spoor en tramweg vervoerde reizigers:

Jaar	aantal	toename
1906	1.145.816	50.2 %
1911	1.722.797	

De hoofdplaats Semarang wordt begrensd ten Noorden door de Java zee, ten Westen door het zg. Westerbandjirkanaal en de Semarang-rivier, ten Oosten door het Oosterbandjirkanaal en een van dat kanaal uitgaande lijn, die Zuidwaarts gericht is naar het heuvella d (Ind. Stb. 1905 no. 211), dat aansluiting geeft aan het bergland van Midden-Java. De Zuidelijke grens der hoofdplaats is in ongeveer Oost-Westelijke richting in het heuvelland gelegen.

De zooevengenoemde bandjirkanalen hebben ten doel het overtollige water gedurende den westmoesson uit de Semarangrivier en de Oostelijk van de hoofdplaats stroomende riviertjes naar zee af te voeren. Sinds de totstandkoming dezer kanalen komt, behalve, op enkele Noordelijk gelegen zeer lage terreinen, overstrooming niet meer voor.

De stad wordt in eene richting, loopende ongeveer van Z.W. naar N.O., doorsneden door den grooten postweg langs Java's Noordkust. In de benedenstad sluit hierop aan de Z.waarts door de wijken Karangtoeri, Djomblang en Tjandi voerende groote weg naar Oengaran, die verbinding geeft via Salatiga met Soerakarta en via Ambarawa met Kědoe, Djokja en Banjoemas. Tusschen beide genoemde wegen zijn binnen de gemeente Semarang twee ongeveer in Oost-Westelijke richting gelegen verbindingswegen. De Zuidelijke voert ongeveer langs den voet van het bovengenoemd heuvelland en vormt ongeveer de grens tusschen boven- en benedenstad. Tusschen dezen verbindingsweg, gewoonlijk als „groote toerweg" aangeduid en de bebouwde kom der benedenstad, bevindt zich eene uitgestrekte, in particulier bezit zijnde, open vlakte, waardoorheen een tweede verbindingsweg is aangelegd (de Pieter Sythofflaan) tus chen den grooten postweg en den weg naar Oengaran. De bedoelde vlakte, eertijds een rijstveld, wordt geleidelijk door wegaanleg en grondophooging geschikt gemaakt voor woningbouw.

De benedenstad omvat het aan zee grenzende laag gelegen gedeelte, waar de haven- en spoorweg emplacementen zijn gelegen met pakhuizen en handelsinrichtingen, aansluitende aan het stadsdeel, waar de handelskantoren en tal van Europeesche winkels gevestigd zijn. Noordelijk van dit stadsdeel is sedert eenige jaren het ruim aangelegde personenstation der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij verrezen, bestemd om als Centraalstation te worden ingericht voor alle te Semarang samenkomende spoor- en tramwegen. Het gevormde stadsdeel, dat door het gemis aan de voor Indië typische lanen, meer een Europeesch karakter vertoont, is gelegen rondom een plein van beperkte afmetingen, het zg. Paradeplein, waarop de Protestantsche kerk, in 1794 gebouwd, en waaromheen verschillende magazijnen en winkels. In dit stadsgedeelte zijn tal van nieuwe, weelderig opgetrokken kantoorgebouwen verrezen, die getuigenis afleggen van den toenemenden vooruitgang van Semarang. Zuidelijk strekt zich uit de Chineesche woon- en handelswijk, terwijl nog Zuidelijker en Oostelijk-Westelijk van het Europeesche handelskwartier de Inlandsche, Maleische en Arabische wijken zijn gevestigd.

De voornaamste door Europeesche woningen bezette stadsgedeelten in de benedenstad zijn gegroepeerd om het gedeelte van den bovengenoemden postweg, dat zich van de brug over de Semarang-rivier af aan de grens van het handelskwartier, over ongeveer 3 K.M. lengte uitstrekt in Z.W. richting. Dit weggedeelte draagt den naam van Bodjongschen weg en staat van ouds bekend als de schoonste stadsweg van Java (zie BODJONG). Bij het N.O. begin van deze breede, aan weerszijden met tamarindeboomen beplante laan, bevindt zich het door forsche afmetingen opvallende residentiekantoor (het zg. Groote Huis), welks gevel zich 27 M. boven den weg bevindt. Daarnaast is het post- en telegraafkantoor gelegen, grenzende aan den aloen-aloen met daartegenover het militaire hospitaal en het stadsverband. Aan den aloen aloen heeft men de Regentswoning, den Stadstuin en het nieuwe telefoongebouw. Het daaropvolgend gedeelte van den Bodjongschen weg is voor een groot deel geoccupeerd door hôtels, restauraties, winkelgebouwen en magazijnen, die in toenemend aantal verrijzen. Zuidelijker komen deze inrichtingen schaarscher voor en vertoonen zich de grootendeels in tuinen gelegen woningen van de gegoede Europeanen, afgewisseld door op ruime erven gelegen gebouwen als dat der Societeit „Harmonie", het Gemeentehuis, de Hoogere Burgerschool en het Protestantsche weeshuis. Aan het Z.W. einde van den Bodjongschen weg is het Bodjongpark gelegen, een lommerrijk plein met muziektent, waarop van zes richtingen wegen uitkomen. Dit plein is eenerzijds over de geheele lengte begrensd door de in een park gelegen Residentswoning (vroegere Generaalswoning) aan de overzijde door het monumentale hoofdbureau der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij. De beide overige zijden van het plein zijn ingenomen door eene particuliere woning en door het erf van het voormalige Residentiehuis. Laatstgenoemd gebouw, dat tijdens het Engelsche tusschenbestuur werd gebouwd en waarin de voormalige Gouverneur van Java's Noordoostkust gehuisvest was, moest wegens werking van den grond worden afgebroken. Op het vrijgekomen terrein zal aan de voorzijde worden gebouwd een bureau voor de Semarang-Joana Stoomtrammaatschappij, terwijl op het overige gedeelte van het zeer ruime terrein (oorspronkelijk 6½ bo w groot) een Europeesch woningpark verrezen is en het door particulier initiatief tot stand gekomen Juliana Ziekenhuis, dat door moderne inrichting zoowel op huishoudelijk als hygiënisch gebied en door goede verzorging eene welverdiende vermaardheid geniet. De bovenstad, die geacht kan worden Noordelijk begrensd te zijn door den zoogenaamden „Toerweg" is een stad in wording, hoewel de als Tjandi bekend staande wijk reeds sedert tientallen van jaren door Europeanen bewoond is en steeds in omvang toeneemt. Eene belemmering tot vestiging in het heuvelterrein was het ontbreken van voldoende hoeveelheden zuiver water, terwijl men bovendien aangewezen was op levering uit een particulier geëxploiteerde waterleiding zonder voldoend toezicht van overheidswege. Sedert is hierin voorzien door aanleg van gemeentewege eener waterleiding, die de stad van zuiver water voorziet, ontleend aan de bronnen, ontspringende op de hellingen van den Oengaran.

Het door de gemeente voor een groot deel in eigendom bezeten heuvelterrein, dat zich tot hoogten van ongeveer 140 M. boven de zee verheft, is door nieuw aangelegde wegen eenerzijds met de wijk Tjandi en den weg naar Oengaran, anderzijds met de benedenstad verbonden; door zijn hooge en open ligging en prachtige vergezichten (Noordwaarts op de Javazee, van Oost langs Zuid naar West op het bergland van Midden-Java met zijne talrijke vulkanen)

eigent dit terrein zich bijzonder voor bebouwing, mits voldaan wordt aan de voorwaarde voor gemakkelijke bruikbaarheid, voldoende zuiver water en goede verlichting. Aan den eisch van bruikbaarheid wordt voldaan voorloopig door een van gemeentewege in te voeren omnibusdienst, later door aanleg van electrische tramverbindingen; gas en electrische verlichting zijn verkrijgbaar, de waterkwestie werd reeds opgelost. Te verwachten is daarom, dat de benedenstad geleidelijk zal worden een zakenstad, de bovenstad woonwijk. De bijzondere gunstige omstandigheid, dat zoo dicht bij de kust het heuvelland verrijst, heeft geen stad aan Java's Noordkust met Semarang gemeen. Dit voorrecht is een waarborg te meer voor den vooruitgang dezer stad, die in de laatste jaren niettegenstaande ongunstige voorwaarden van hygiëne, die geleidelijk worden opgeheven en onvoldoende haventoestanden, tot toenemenden bloei geraakt. De vooruitgang der gemeente Semarang is voor een groot deel te danken aan de ijverige pogingen van den gemeenteraad, welk college werd ingesteld bij Ind. Stb. 1906 no. 120. Vermelding verdient nog de Koloniale Tentoonstelling, die in 1914 op particulier initiatief werd gehouden en succes heeft gehad. Ware de Europeesche oorlog niet uitgebroken enkele dagen voor de vastgestelde opening dier Tentoonstelling, dan zou dat succes stellig veel grooter geweest zijn.

Reeds in de laatste helft van de 17e eeuw eene plaats van eenige beteekenis, was Semarang gedurende de tweede helft van de 18e en het begin van de 19e eeuw de zetel van den Gouverneur der Noordoostkust van Java.

SĔMBAHJANG, de bekende Mohammedaansche godsdienstoefening, ook *salat* (Arabisch: *salât*) genoemd, welke reeds van af het begin van Mohammeds prediking het hoofdbestanddeel vormde van het ritueel, dat ter verheerlijking van den Schepper, door Mohammed aan zijne volgelingen werd voorgeschreven. Zij is in alle hoofdzaken ontleend aan het ceremonieel der ritueele gebeden, oudtijds in het Oosten bij Joden en Christenen in gebruik.

A. DE DAGELIJKS TE VERRICHTEN SĔMBAHJANG'S De *sĕmbahjang* moet dagelijks minstens vijfmalen op bepaalde tijden volbracht worden door ieder meerderjarig Moslim (*âkilbâligh*, zie aldaar), niet alleen door mannen, maar evenzeer door vrouwen; zelfs kinderen behoort men van af hun 7e levensjaar daartoe aan te sporen. Vrijstellingen verleent de wet slechts in bijzondere gevallen (zieken en gebrekkigen, bijv., behoeven den *sĕmbahjang* slechts te verrichten in zooverre en zooals hun dat mogelijk is, en voor hen, die op reis zijn, of in gevaar verkeeren, gelden afzonderlijke voorschriften).

Ter vervulling van deze godsdienstoefening behoeft men zich niet steeds naar het gemeenschappelijke bedehuis (zie MOSKEE) te begeven. Ieder kan zijn *sĕmbahjang* verrichten in zijne woning, op het veld, of waar hij zich op den voor de *salat* bepaalden tijd bevindt, hetzij alleen, hetzij tezamen met andere geloovigen. In dit laatste geval neemt een der aanwezigen als voorganger (Arab. *imâm*) de leiding op zich, evenals dit in het bedehuis geschiedt. De overigen richten zich dan bij alle bewegingen en verdere ceremoniën van den *sĕmbahjang* naar hunnen *imâm*.

Toch geldt volgens de wet het deelnemen aan een gemeenschappelijken *sĕmbahjang* als verkieslijk (behalve bij de niet-verplichte dagelijksche *sĕmbahjang's*) en op de gemeente in haar geheel rust de plicht, te zorgen, dat er telkens op de vastgestelde tijden een gemeenschappelijke *salat* plaats vinde. Hebben eenige geloovigen zich gezamenlijk van dezen plicht voor de gemeente gekweten, dan staat het daardoor aan de overigen vrij, om hunne *sĕmbahjang's* afzonderlijk te verrichten. Vrouwen plegen niet dan bij uitzondering in het bedehuis te komen en nemen dan een aldaar voor haar afgezonderde plaats in. Over den *adan* ter aankondiging van de tijden der *salat* van uit het bedehuis, zie MOSKEE, C.

De vijf dagelijks verplichte *sĕmbahjang's* zijn de navolgende:

(1) de *lochoer* (Mal.) of *lohor* (Jav.), d. i. middag-*salat* (Arab. *thoehr*), even nadat de zon, na haar hoogste punt aan den hemel bereikt te hebben, naar het Westen begint te neigen;

(2) de *asar* (Mal.) of *ngasar* (Jav.), d. i. namiddag-*salat* (Arab. *'asr*), in Ned.-Indië omstreeks half 4 des namiddags;

(3) de *magrib*, *mégrib* of *moegrib* (Mal.) of *makrib* (Jav.), d.i. de zonsondergangs-*sĕmbahjang* (Arab. *maghrib*), dadelijk na zonsondergang, in Ned.-Indië te omstreeks 6 uur;

(4) de *isa* (Mal.) of *ngisâ* (Jav.), d.i. *sĕmbahjang* van den laten avond (Arab. *'isjâ*)), in Ned.-Indië te omstreeks half 8 's avonds;

(5) de *soeboeh* (Mal., Jav.) bij het eerste aanbreken van den dageraad (Arab. *soebh*), in Ned.-Indië ongeveer tusschen 4 en 5 uur 's morgens.

Het geldt bovendien voor ieder Moslim als verdienstelijk, om aan deze verplichte *sĕmbahjang's* nog eenige niet-verplichte toe te voegen. Men kan dit ten allen tijde doen, behalve juist bij zons-opgang of -ondergang of op het oogenblik, waarop de zon haar hoogste standpunt aan den hemel bereikt, daar dit als navolging van oudheidensche praktijken gebrandmerkt wordt. Als bijzonder aanbevelenswaardig geldt volgens de wet het verbinden van eenige niet-verplichte *sĕmbahjang's* met de 5 verplichte (zie hieronder sub B) en bovendien het volbrengen der beide volgende *sĕmbahjang's*:

(1) de *locha* (Mal.) of *locka* (Jav.), d.i. de voormiddags-*salat* (Arab. *dhochâ*), ongeveer te 9 à 10 ure des morgens;

(2) de *tahdjoed* (Mal., Jav.), een nachtelijke *sĕmbahjang* (Arab.: *tahaddjoed*) voor welken het middelste derde gedeelte van den nacht als de beste tijd geldt. In sommige Moslimsche landen wordt met het oog hierop omstreeks middernacht wel een herinneringssein daarvoor van uit de moskee gegeven (op Java de *bĕdoeg dâwâ* genoemd).

In alle Mohammedaansche landen worden zelfs de verplichte *sĕmbahjang's* door velen wel eens verzuimd. In Ned.-Indië echter is de ijver voor den *sĕmbahjang* in de Inlandsche maatschappij buitengewoon gering en de nalatigheid te dien opzichte van oudsher veel grooter en algemeener dan in de meeste andere Moslimsche streken (zie over de oorzaken daarvan: ISLAM, III, b en c; Dl. II, bl. 169, 1e kol. en 170, 1e kol.).

B. HET RITUEEL VAN DEN SĔMBAHJANG. Om een *sĕmbahjang* geldig te kunnen volbrengen, behoort de geloovige zich in ritueel reinen toestand te bevinden. Is dit niet het geval, dan zal hij

vooraf eene ritueele wassching moeten verrichten. De wet onderscheidt twee toestanden van ritueele onreinheid en, in verband daarmede ook twee soorten van ritueele reinigingen, eene „kleine" en eene „groote". De eerstbedoelde (waarbij men slechts eenige nader aangeduide lichaamsgedeelten heeft te bevochtigen) wordt *woedloe* (het Arab. *woedhoe*) of *abdas* en de tweede (eene meer uitgebreide bevochtiging van het geheele lichaam) *ghoesl* genoemd. Over de, tot in bijzonderheden afgaande voorschriften betreffende deze wasschingen (en de daaraan, zoo noodig, nog voorafgaande reiniging van werkelijke bezoedelingen) en verder over de gevallen, waarin iemand ritueel onrein wordt, zie Th. W. Juynboll, Handleiding Mohamm. Wet, bl. 63 vv. (Handb. d. islâm. Gesetzes, 71 vv.). Het ontstaan dier voorschriften schijnt wel te verklaren uit overoud volksgeloof aan de magische kracht van water ter bezwering van mogelijk onheil, dat den geloovige gedurende de godsdienstoefening zou kunnen treffen (vgl. A. J. Wensinck, Animismus und Dämonenglaube im Untergrunde des jüdischen und islamischen rituellen Gebets, in *Der Islam* IV (1913), p. 219 vv. en: Die Entstehung der muslimischen Reinheitsgesetzgebung, t.a.p. V. p. 68—80). Over de gelegenheid tot het verrichten der voorgeschreven wasschingen op het erf van het bedehuis, zie MOSKEE, A.

Voorts heeft hij, die een *sèmbahjang* gaat verrichten, te zorgen voor de reinheid zijner kleeding en van den bodem, waarop hij zich plaatst. Gedurende den *sèmbahjang* moet zijn lichaam bovendien behoorlijk bedekt zijn. Mannen moeten van hun lichaam slechts het gedeelte tusschen knieën en navel en vrouwen haar geheele lichaam (behalve gelaat en handen) bedekken. Ook het hoofd eens Moslims mag gedurende den *sèmbahjang* niet ontbloot zijn. De oorsprong dezer voorschriften zal eveneens wel gezocht moeten worden in bijgeloovige vrees voor invloed van booze machten gedurende de godsdienstoefening (vgl. Wensinck, t. a. p. en I. Goldziher, Die Entblössung des Hauptes, t. a. p. VI, p. 301 vv.).

Ten slotte geldt ook de reeds vermelde *adan* als eene soort van onheilsbezwering, daar men aanneemt, dat de demonen vlieden bij het hooren van de heilige woorden dezer oproeping. Daarom geldt het voor hen, die den *sèmbahjang* niet met de gemeente in het bedehuis, maar afzonderlijk, verrichten als aanbevelenswaardig om, alvorens hunne godsdienstoefening te beginnen, de *adan*-formulieren af te roepen en daarop nog te laten volgen de zgn. *kamat*, dwz. de Arabische formules, welke in het bedehuis als laatste sein bij het beginnen van den gemeenschappelijken *sèmbahjang* worden afgeroepen.

De *sèmbahjang* zelve bestaat uit de navolgende ceremoniën: (1) men begint met in rechtopstaande houding, het gelaat naar de *kiblat* (d.i. de richting naar Mekka) gewend, de *nijat* (Arab.: *nijjah*, d.i. bedoeling) uittespreken, dwz. het voornemen te formuleeren tot het volbrengen van een zoo nauwkeurig mogelijk aan te duiden *sèmbahjang*, — (2) zegt dan, onder het opheffen van de handen: *Allâhoe akbar* (God is groot); dit is de zgn. *takbîr* (het *akbar*-zeggen), waarmede de toestand van wijding (*ihrâm*) gedurende den *sèmbahjang* begint, — (3) en reciteert daarop de *Fâtihah* (het eerste, uit 7 verzen bestaande hoofdstuk van den Koran), waaraan men nog een ander kort Koranhoofdstuk of eenige afzonderlijke Koranverzen toevoegt. — (4) Vervolgens buigt men het bovenlijf voorover, totdat de handpalmen ter hoogte van de knieën komen, — (5) richt zich weder op in staande houding, — (6) werpt zich daarna met het geheele lichaam voorover op den grond zóó, dat de knieën, dan de handen en eindelijk het voorhoofd den grond raken (dit is de zgn. *soedjoed*, d. i. prosternatie), — (7) neemt vervolgens hoofd en bovenlijf weder oprichtend, een knielende houding aan, — (8) en verricht daarna nogmaals den *soedjoed*.

Bij het overgaan van de eene houding in de andere (nl. vóór het sub 4 vermelde buigen en vóór en na de beide *soedjoed's*) herhaalt men den *takbîr*. In elk der voorgeschreven houdingen moet het lichaam een oogenblik in rust blijven terwijl men de formulieren uitspreekt, welke daartoe in de wet worden aanbevolen. De ceremoniën, onder 3—8 beschreven, vormen tezamen eene afdeeling van den *sèmbahjang*, eene zgn. *rakahat* (Mal.) of *rakangat* (Jav.), verbasterd uit het Arabisch: *rak'ah*. Iedere *sèmbahjang* bestaat in een zeker aantal dezer *rakahat's*; de morgen-*salat* uit 2, de *magrib* uit 3 en elk der drie overige dagelijksche *sèmbahjang's* uit 4 *rakahat's*.

Na afloop van iedere *rakahat* begint men de daarop volgende weder met het sub 3 genoemde Koanrecitat, gevolgd door de sub 4—8 genoemde lichaamsbewegingen. Ten slotte heeft men, na het volbrengen van het voorgeschreven aantal *rakahat's*, in knielende, zittende houding de zgn. *tasjahhoed* uit te spreken, d. i. een formulier, aldus genoemd naar de *sjahâduh* (de Moslimsche geloofsbelijdenis), welke een hoofdbestanddeel daarvan uitmaakt, en daarop te laten volgen: de sacramenteele heilbede over den Profeet en de *taslîmah* (d.i. het *salâm*-zeggen), dwz. den groet naar links en rechts tot besluit.

Een vaste gewoonte, welke naar de wet als verdienstelijk geldt, brengt mede, dat men met de dagelijks verplichte *sèmbahjang's* nog eenige niet-verplichte verbindt. De wet bevecht in het bijzonder daarvan aan: 2 *rakahat's* vóór de morgen-*salat*, 2 vóór en 2 na de middag-*salat*, 2 na de *magrib*-*salat* en 2 na de avond-*sa'at*. Deze onverplichte *rakahat's* vereenigt men telkens tot eenen afzonderlijken *sèmbahjang* vóór, resp. na den verplichten. Dit geldt als beter dan om ze tezamen met de verplichte *rakahat's* tot een enkelen *sèmbahjang* te doen samensmelten.

Eindelijk geldt nog als verdienstelijk (*soenat*), het even aantal der aan het einde van den dag volbrachte *rakahat's* oneven te maken door den zgn. *witrsèmbahjang* (het Arab. woord *witr* beteekent oneven). Deze kan bestaan uit een enkele, maar ook uit 3 tot 11 *rakahat's*, naarmate van ieders ijver. Hoofdzaak is het verrichten van één *rakahat*, die het even aantal oneven maakt. Wil iemand zijne dagelijksche *sèmbahjang's* beëindigen met den *isa-sèmbahjang*, dan laat hij den *witr*, tot slot, daarop volgen. Wie echter ook den nachtelijken *tahdjoed* nog in acht wil nemen wacht met den *witr* tot na afloop van dien *tahdjoed*.

C. DE VRIJDAGSDIENST EN DE SÈMBAHJANG'S BIJ FEESTEN EN BIJZONDERE GELEGENHEDEN. Des Vrijdags wordt in plaats van den dagelijkschen middag-*sèmbahjang* een bijzondere dienst gehouden: de *sèmbahjang djoemahat* (Mal., Jav., in het Arab.: *salât al-djoem'ah*). Deze bestaat in

eene preek of *koethah* (Arab.: *choetbah*) en een gemeenschappelijken *sèmbahjang* van 2 *rakahat's*, terwijl het als *soenat* (aanbevelenswaardig) geldt, bovendien vóór (en liefst ook na) den dienst nog een onverplichten *sèmbahjang* daaraan toe te voegen.

Het bijwonen van dezen Vrijdagsdienst is een godsdienstplicht voor ieder manlijk, ter plaatse gevestigd Moslim, die zich niet op eene bijzondere wettelijke vrijstelling daarvan (bijv. wegens ziekte) kan beroepen. Zulk een gevestigd inwoner heet in het Arab. *moekim*, welke benaming in Atjèh bij overdracht ook toegepast wordt op gebiedskringen (de zgn. *moekim's*), waarin de bevolking der verspreide dorpen zich tot het houden van den Vrijdagsdienst vereenigt (vgl. ATJEHERS, 2, b).

De dienst is slechts geldig, indien hij volbracht wordt door minstens 40 tot het bijwonen dier godsdienstoefening verplichte Moslims. Op zulk een aantal gelooviger valt slechts in eenigszins volkrijke plaatsen te rekenen. Waar dit niet het geval is, heeft geen Vrijdagsdienst plaats; men verricht daar ook Vrijdags de gewone middags-*salat*. Tevens mag op iedere plaats slechts in één bedehuis de Vrijdagsdienst gehouden worden, behalve op hoofdplaatsen, die zóó uitgestrekt en volkrijk zijn, dat hare bevolking zich niet in één bedehuis zou kunnen vereenigen. Deze voorschriften vinden hunne verklaring in de omstandigheden, waaronder de Arabische veroveraars aanvankelijk in groote, op den duur tot steden uitgroeiende, vaste legerkampen bijeenwoonden. Aan de leden der afzonderlijke stammen werd verboden, zich Vrijdags ieder in hun eigen verzamelplaats voor dezen dienst af te zonderen. Zij moesten daartoe integendeel onder leiding van den opperbevelhebber, die tevens plaatselijk hoofd was, in diens bedehuis bijeen komen. Waar men niet aldus samenwoonde, bestond geen wettige gelegenheid tot het houden van den Vrijdagsdienst (vgl. verder: C. Snouck Hurgronje, Islam und Phonograph in het *Tijdschr. v. h. Batav. Gen.* XLII, 401—404; C. H. Becker, Zur Geschichte des islamischen Kultus (*Der Islam*, III, 394 v.).

De preek bestaat uit lofprijzingen van Allah en diens Gezant, eene opwekking der geloovigen tot vroomheid en godsvrucht, en verder uit Koranreciet en heilbeden voor de geloovigen. Zij wordt in twee gedeelten gesplitst en door den *khtib* (Arab.: *chatib*, d. i. prediker, vgl. MOSKEEPERSONEEL) staande op den *minbar* (kansel) voorgedragen (meestal uit de eene of andere bestaande preekverzameling, daar men zich hierbij in Ned.-Indië aan het gebruik der Arabische taal gebonden acht). De *khtib* houdt naar oud-Arabisch gebruik, een staf of zwaard in de hand, en behoort in de korte pauze tusschen de beide gedeelten der preek te gaan zitten. Vóór het begin der preek wordt de *adan* nogmaals, maar nu in de moskee, afgeroepen, en na afloop der preek weerklinkt de bovengenoemde *kamat*, ter aankondiging van den alsdan volgenden, verplichten *sèmbahjang*.

Op de beide wettelijke feestdagen van het Moslimsche jaar (zie GARÈBÈG, onder no. 2 en 3) heeft een feest-*sèmbahjang* plaats (gewoonlijk niet laat in den morgen). Het deelnemen aan deze godsdienstoefening is niet verplicht, al geldt het als afkeurenswaardig, haar zonder geldige redenen te verzuimen. In verband met het bijzondere karakter der feestdagen (vooral van den zgn. „kleinen" feestdag) nemen echter zeer velen, die anders nooit in het bedehuis komen, bij deze gelegenheid deel aan den *sèmbahjang*; daaronder ook Inlandsche hoofden. De dienst komt, behoudens kleine afwijkingen, met den Vrijdagsdienst overeen; de *sèmbahjang* gaat hierbij echter aan de preek vooraf.

Over den bijzonderen *sèmbahjang* in den vastentijd (den zgn. *tarâwih*) zie VASTENMAAND. Andere buitengewone *sèmbahjang's* zijn de *salat* om regen af te smeeken (Arab.: *salât al-istisk*) en de *sèmbahjang's* bij zons- en maansverduistering. De eerstbedoelde plechtigheid heeft hier en daar wel eens plaats in tijden van droogte (op Java onder den naam *istikn*). Het voor deze *sèmbahjang's* voorgeschreven ritueel stemt in het algemeen overeen met dat der *sèmbahjang's* op de feestdagen. De regen-*sèmbahjang* kenmerkt zich bovendien door een oud-magische ceremonie, daarin bestaande, dat de *khtib* (daarin gevolgd door de overige manlijke aanwezigen) na beëindiging der preek zijn bovenkleed zoo omkeert, dat de rechterkant links en de bovenkant naar beneden komt te hangen.

Literatuur: Het hoofdstuk over den *sèmbahjang* in de verschillende handboeken over de Moslimsche Wet. Verder: C. Snouck Hurgronje, Mekka II, 78 vv.; De Atjèhers I, 84 vv., II 311, 335 vv. (The Achehnese I, 80 vv., II 283, 304 v); Mr. van den Berg's beoefening van het Mohamm. recht, p. 29—47 (Ind. Gids, 1884 I, 391—409); De Islam, p. 24 v. en De Islam in Ned.-Indië p. 20 vv.(Groote Godsdiensten II, 256 v. en 396 vv.); Het Mohammedanisme (in Colijn's Neerlands Indië I p. 251 vv.); G. K. Niemann, Inleiding tot de kennis van den Islam, p. 371—390; P. J. Veth, Java I (1875) p. 389 vv.; IV (1907) p. 444 vv.; C. Poensen, Brieven over den Islam uit de binnenlanden van Java, p. 163 vv.; M. Th. Houtsma, Iets over de dagelijksche çalât der Mohamm. (Theolog. Tijdschr. XXIV, 127 vv.); Th. W. Juynboll, artikel Prayer in Hasting's Encyclopaedia of religion and ethics, X, 196—199; I. Goldziher, Zauberelemente im islamischen Gebet (Or. Studien, Th. Nöldeke zum 70. Geburtstag gewidmet, p. 303 vv.); E. Mittwoch, Zur Entstehung des isl. Gebets und Kultus (Abh. Berl. Ak. d. Wissensch., Phil-hist. Cl. 1913, 2); C. H. Becker, Zur Gesch. d. islam. Kultus (Der Islam III, 374 vv.).

SÈMBAMBAN. Zie SABAMBAM.

SÈMBILANG. (MAL.). Zie VALLEN.

SÈMBILANGAN. Onderdistrict van het district Bangkalan, contr.-afdeeling Noord-Bangkalan, afdeeling en regentschap Bangkalan, residentie Madoera. In de gelijknamige desa, op de Noordwestpunt van het eiland Madoera, vroegere zetel van de vorsten van West-Madoera, bevindt zich een vuurtoren, die den Noordelijken ingang van Straat Madoera verlicht.

SÈMBOEKAN (JAV.). Zie SAPROSMA ARBOREUM.

SÈMBOENG (MAL.). Zie BLUMEA.

SEMECARPUS HETEROPHYLLA D.C. Fam. *Anacardiaceae*. Ingas tjèlik (JAV.), Reu gas woeloeng (SOEND), Kajoe sakoe (AMB.). Vrij groote boom, die veel op de Mangga gelijkt en over den geheelen Archipel verspreid is, op Java beneden 900 M., o.a. veel in djatibosschen,

berucht om het scherpe sap, dat bij insnijden of beschadigen uit alle deelen vloeit en op de huid eerst plaatselijke zwelling en jeuk, daarna zweren veroorzaakt. Het sap van stam en takken schijnt het gevaarlijkst te zijn, zoodat de inlanders er moeilijk toe te krijgen zijn, den boom te vellen. Het hout is bovendien niet zeer duurzaam. Daarentegen worden de jonge bladeren wel rauw gegeten. De vrucht gelijkt op die van *Anacardium occidentale* (djamboe monjèt, SOEND.); op de sappige eetbare, verdikte vruchtsteel zit de kleinere vrucht met een sponsachtige schil, welks olieachtig vocht de huid sterk en pijnlijk aantast. Het zaad is eetbaar.

SÊMÊNDO of SÊMINDO. Een van de vele hoogvlakten, die zich in het bergland van Palembang voordoen, en meestal ingesloten zijn tusschen de beide ketenen, waaruit de Barisan bestaat en door dwarsruggen van de naastbij liggende hoogvlakten worden gescheiden. Aangezien de Oostelijke keten hier echter ontbreekt wordt het Sêmêndo-plateau alleen aan drie zijden ingesloten t. w. in het W. door den Boekit Barisan met den G. Bêpagoet (2732 M.), in het N. door den rug, die aanvangt bij den G. Patah (2817 M.) en over de Bt. Balai (2284 M.) naar den Bt Soemoer (1403 M.) loopt en de scheiding vormt met de Pasêmah landen, terwijl in het Z. de grens met Makakau wordt gevormd door den rug, die bij den Bt Djaboet (1803 M.) aanvangt en over Bt. Ringgit (2029 M.) en Bt. Loemoet (2056 M.) naar den Bt. Nanti (1619 M.) loopt. Over het plateau stroomen de Enim en de Ogan, beide zijrivieren van de Moesi, die hier hun bovenloop hebben. Zij worden van elkaar gescheiden door een lagen heuvelrug, de Pêmatang Pandjang, die zich ver naar het N.O. uitstrekt.

Sêmêndo darat is het Z.W. deel van de onderafd. Lematang-ilir, en wordt door den Barisanketen gescheiden van Sêmêndo oeloe Loeas, dat door de bronnen van de in de Benkoelensche afd eling Kauer uitwaterende rivier Loeas wordt besproeid, en in 1866 bij de afdeeling Kauer is ingelijfd. Sêmêndo darat wordt doorstroomd door de bronnen van e Enim en, voor een klein gedeelte, door die van de Ogan. De hoofdplaats Poelau Panggoeng ligt aan de A. Mioch.

De Sêmêndoërs zijn afkomstig uit Pasêmah lêbar, waar zij vroeger in het dorp Perdipo (dit dorp behoort tot de marga Soembai Bêsar Soekoe Loeboek Boentak, onderafd. Pasêmahlanden, telt 58 zielen, en ligt op den rechter Lêmatangoever, ter zijde van den grooten weg ± 6 K.M. van Bandar, in de richting Pagar Alam) een afzonderlijken stam schijnen gevormd te hebben, die zich door eigenaardige gebruiken en strenge grondbeginselen van de overige Pasêmah's onderscheidde en bij wie waarschijnlijk vroeger ook de Islam bekend was, waarvan thans echter weinig sporen zijn overgebleven. Volgens hunne instellingen werden moordenaars en bloedschenders levend begraven; opiumschuiven en hanengevechten zijn verboden; de slavernij was tot 1872 in zwang. Ten behoeve van het huwelijk betaalt de man een kleine som als mas kawin of huwelijksgeld, doch hij is verplicht zich te vestigen in het dorp van de vrouw. Rijstbouw, hoofdzakelijk op natte velden, is het hoofdbedrijf van deze goedaardige en gastvrije bevolking. Zie verder Tijdschr. Bat. Gen. XV, 446.

In 1864 werd dit landschap met Kisam, M kakau en Bêlalau op verzoek der hoofden, onder Nederlandsch gezag gebracht en bij Palembang ingelijfd. Vóór dien tijd was bij de bevolking de atoeran sindang mardika van kracht, zie bij PASÊMAH.

SÊMÉROE. Hoogste berg en werkende vulkaan van Java, in de residentie Pasoeroean, volgens de laatste meting (einde 1911) 3676 M. hoog, het Zuidelijkste en jongste gedeelte van het vulkaancomplex Tênggêr—Aïêg Ajêg—Sêméroe, waarvan Fennema in Jaarb. Mijnwezen 1886, Wet. Ged. p. 5—72, een uitstekende, ofschoon nog onvolledige monografie gaf, waarop Verbeek (Java, 128, 139) zich grootendeels beroept. De vulkaan is zoo goed als voortdurend werkzaam en zijn hooge rookpluim is tot op grooten afstand (o. a. van uit Soerabaja) duidelijk zichtbaar. Reeds aan Junghuhn was in Sept. 1844 de bestijging gelukt, nadat reeds in 1836 door Van Nes, resident van Pasoeroean (Jav. Ct. 10 Sept. 1836), een mislukte poging daartoe was gedaan, terwijl G. F. Clignett als eerste Europeaan op 18 October 1838 den top bereikt had (Tijdschr. van Ned. Indië, II. 1838, p. 446); Junghuhn geeft van den berg een beschrijving met 9 schetsen en profilen (Java, III. 756—795) en woonde een eruptie bij, die een half uur duurde. De eigenlijke krater heeft zich, voor zoover bekend, reeds tweemaal, doch over slechts korten afstand, in Zuidelijke richting verplaatst; het oudste en nog altijd hoogste eruptiepunt heet Mahaméroe, en vormt thans een plateau zonder krater (opgevuld door de latere losse producten); daarna volgde het S méroe genoemde punt, terwijl de nog werkende krater met Djonggring Séloko wordt aangeduid. Erupties worden gemeld van 1818, 1832 en 1885 (Junghuhn, Java. p. 795 en Fennema, l. c. p. 49 e. v.), waarvan de eerste zeer heftig schijnt te zijn geweest, doch waarvan weinig bijzonderheden bekend zijn geworden. Van die van April 1885 geeft Fennema een uitvoerige beschrijving; de oppervlakte van het door een puinstroom verwoeste terrein bedroeg bijna 7 K.M.² langs de Z.Z.O. helling van den berg. In Juli 1895 had een nieuwe doorbraak van den kraterrand plaats; hierover bestaat een nog onuitgegeven rapport met kaart, berustende bij de Algemeene Secretarie in Indië. Op 29—30 Augustus 1909 had de z.g. ramp van Loemadjang plaats, waarbij 208 personen om het leven kwamen en 38 inl. dorpen geheel of gedeeltelijk verwoest werden (Mr. G. Vissering, Geweldige natuurkrachten; Batavia 1910). Een door Ir. Hugo Cool ingesteld onderzoek (Jaarb. Mijnwezen 1909. Wet. Ged.) toonde echter aan, dat van een verhoogde werking van den Sêméroe geen sprake was, en dat de modderstroom, die de verwoesting teweeg bracht, zijn ontstaan te danken had aan een samenloop van meteorologische omstandigheden. In het Jaarverslag Top. Dienst 1909 en 1911 komen verschillende kaarten en foto's voor van den Sêméroe, met tekst door L. F. van Gent. Een interessante beschrijving van een tocht naar den krater door F. A. A. van Gogh en Dr. Arn. Heim op 15 Nov. 1911 verscheen in het Tijdschr. Aardr. Gen. 1913, 744 met eenige foto's, en den volgenden dag, toen de reizigers

reeds op hun terugweg waren, had een vrij hevige eruptie plaats, waarbij door hen o. a. de hoogte van de aschwolk op 15 à 20.000 M. werd gemeten. De op 200 K.M. afstand, op Bali, gevallen asch had nog een dikte van 4 m.M. In Juni 1912 constateerde Van Gogh de aanwezigheid van nieuwe lavastroomen en de voortdurende neiging van de krateropening om zich naar het Z. te verplaatsen. Sedert schijnt de berg weer tot zijn normalen staat van werkzaamheid, het periodiek uitstooten van rookpluimen, teruggekeerd te zijn.

SEMINARIE TE DÈPOK. In het jaar 1869 ontwikkelde de ijverige zendingsvriend Ds. J. A. Schuurman Joh. Zn. te Batavia het denkbeeld om ergens in de buurt der hoofdstad een seminarie tot opleiding van inlandsche zendelingen op te richten. Tengevolge van zijn optreden vormde zich in Nederland het „Centraal Comité voor de oprichting en instandhouding van een seminarie nabij Batavia", dat er in slaagde een aanzienlijk kapitaal bijeen te brengen, zoodat in 1878 het seminarie te Dèpok kon worden geopend. Het corspronkelijke denkbeeld om op deze wijze de uitzending van Europeesche zendelingen overbodig te maken is niet verwezenlijkt; reeds vooraf verklaarden een aantal ervaren zendelingen, dat de tijd daarvoor nog niet rijp was. Niettemin heeft de inrichting aan de Zending zeer belangrijke diensten bewezen door haar te voorzien van inlandsch hulppersoneel, vooral in den tijd, toen op de meeste arbeidsvelden nog geen eigen opleidingsscholen bestonden. Jonge lieden uit alle streken van den archipel kunnen door de zendelingen naar Dèpok worden gezonden en worden daar op hun aanbeveling opgenomen en in een cursus van vier jaar voor hun werk voorbereid. Een groote moeilijkheid is, dat de aanleg en ontwikkeling der leerlingen zeer uiteenloopt; aan een Papoea kunnen niet dezelfde eischen gesteld worden als aan een Sangirees of een Batak, die een goede voorbereiding op een zendingsschool hebben genoten. Vcertaal bij het onderwijs is het Maleisch en menigmaal is gebleken, dat het den leerlingen moeilijk valt om datgene, wat zij in het Maleisch hebben geleerd, in hun eigen taal aan hun volksgenooten over te brengen. Ondanks deze bezwaren heeft het seminarie bruikbare krachten afgeleverd, hetgeen zeker voor een niet gering gedeelte is toe te schrijven aan den persoonlijken invloed der mannen, die met het onderwijs belast zijn. Aan het hoofd der inrichting staat een Directeur, voor welke post tot nu toe steeds een ervaren zendeling werd gekozen; deze is tevens belast met het theologisch onderwijs. Aan hem is een gediplomeerd hoofdonderwijzer toegevoegd, die belast is met de vakken van het lager onderwijs. Sedert eenige jaren is het seminarie eenigszins gereorganiseerd ten einde te voldoen aan de eischen, gesteld bij Ind. Stb. 1906 No. 242, dat bepalingen bevat voor subsidiën uit 's Lands kas aan particuliere inlandsche kweekscholen voor onderwijzers. Immers de leerlingen moeten, wanneer zij in hun vaderland zijn teruggekeerd, ook als schoolmeesters optreden en tengevolge van de thans vigeerende subsidieregelingen is het bezit van eenig officieel erkend onderwijzersdiploma, liefst een einddiploma eener particuliere gesubsidieerde kweekschool, een vereischte. Verg. verder ZENDING (Protestantsche).

SÈMINOENG. Niet meer werkzame vulkaan van 1891 M. hoogte, die zich vlak aan den Zuidoostelijken oever van het Ranau-meer verheft; over den top loopt de grens van Palembang en Benkoelen. Teekening in Jaarverslag 1909 van den Topografischen dienst.

SÉMIOE. Zie MAWARA.

SÉMIR (KI) (SOEND.). Zie HURA CREPITANS.

SÉMITAU. Zie SMITAU.

SEMLER (HEINRICH). Geb. te Grunberg 18 Mei 1841, overl. te San Francisco 7 Juli 1888. Schrijver van het standaardwerk: „Die tropische Agrikultur, ein Handbuch für Pflanzer und Kaufleute," in 3 deelen, Wismar 1886—88. Dit boek, dat ook ten onzent gunstig bekend is, bevat veel van Semler's eigen ervaring in landbouwzaken. Van eene tweede uitgave is in 1897 Dl. I. verschenen.

SÊMOET KALONG. Javaansche naam van een Indisch kortschild-kevertje, *Paederus peregrinus Fabr.*, dat hevige huidontsteking veroorzaakt. (Zie Vordermar, Gen. Tijdschr. N. I. XLI, 282).

SÊMONGKÀ (JAV.). Zie CITRULLUS.

SÊMPANG. Zie SIMPANG.

SÊMPIDAN. (MAL. W. BORNEO). Zie FAZANTHOENDERS.

SÉMPLAK. Voorm lig groot particulier land in de afdeeling Buitenzorg, i 1918 oor het Gouver eme t eruggekoch , waar vnl. rijst, thee en koffie geteeld word n.

SÈMPOER (SOEND.). Zie DILLENIA AUREA.

SÉMPOR. Warme bron in het district Gombong, afdeeling Kèboemèn, residentie Kàdoe. Ter plaatse bestaat eene mineraalwaterfabriek, en een hotel met badplaats, veel bezocht door lijders aan rheumatische aandoeningen.

SÉNAMAKI (MAL.). Zie CASSIA ANGUSTIFOLIA.

SÈNDÀRÀ (JAV.). Zie ANAPHALIS.

SENDIOE. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SÈNDOEDOEK (MAL.). Zie MELASTOMA.

SÊNDOK (DAOEN) (MAL.). Zie PLANTAGO MAJOR.

SÈNDORO. Zie SINDORO.

SENECIO SONCHIFOLIUS Mönch. Fam. *Compositae*. Patah kêmoedi (MAL.); Sajoer moeka manis (MAL. MOL.); Kêmêndêlan (JAV.); Djongé (SOEND.). Kruidachtige plant, bekend onkruid der tropen. De wortels zijn een inlandsch geneesmiddel tegen ingewandziekten. De bladeren zijn zoowel groente als inlandsch geneesmiddel o. a. tegen spruw.

SÈNGGANG (SOEND.). Zie AMARANTUS.

SÈNGGANG TJOETJOEK (SOEND.). Zie AMARANTUS SPINOSUS.

SÈNGGANI (JAV.). Zie MELASTOMA.

SÈNGGOENG. Naam op Simaloer bij Sumatra gegeven aan twee soorten van boomhagedissen uit de familie der *Agamidae* (zie aldaar): *Aphaniotis acutirostris* Modigl. uit Sumatra en Borneo en *Calotes cristatellus* Kuhl, welke in den geheelen Archipel voorkomt en onder vele andere inlandsche namen bekend is (zie daarvoor onder BOENGLON).

SÈNGGOENG (JAV.). Zie SÊGOENG.

SÈNGGOEROEH. District, waaruit de contrôle-afdeeling Kêpandjèn, afdeeling en regentschap Malang, residentie Pasoeroean, bestaat.

Het heeft zes onderdistricten en 112 desa's en had op het einde van 1905 eene bevolking van ± 136.000 zielen, waaronder ± 250 Europeanen en ± 120 Chineezen. De standplaats van het districtshoofd is Këpandjén (340 M. hoog). Dit district heeft 15 erfpachtsperceelen, in handen van zeven administratiën; het is het Zuidwestelijkste district van Pasoeroean, en omvat een sector van den vulkaan Kawi, het aangrenzend deel van de dalen van Brantas en Lesti en het Zuidwaarts daarvan gelegen gedeelte van het Zuidergebergte.

SÈNGKALA. Onder sèngkala, voluit tjándrá sèngkálá (van Oud-Jav. çangkala), verstaat men een jaartal, waarvan de cijfers vervangen zijn door woorden, die een bepaalde, vaststaande getalwaarde bezitten. De gewoonte om dergelijke chronogrammen te vervaardigen is door de Hindoe's op Java meegebracht, doch terwijl men zich in den Oud-Javaanschen tijd er toe bepaalde de uitgekozen woorden naast elkander te zetten zonder dat ze in eenig verband met elkander behoefden te staan, wat de beteekenis betrof, hebben de latere Javanen er naar gestreefd, in de woorden van het op deze wijze uitgedrukte jaargetal tevens een aanduiding te leggen van de in dat jaar plaats gehad hebbende gebeurtenis. Het klassieke voorbeeld daarvan is het zoogenaamde jaar van den val van Madjapahit: Sirnâ hilang kërtâning boemi, hetgeen beteekent „vernietigd, verloren is de voorspoed des lands" en een cijferwaarde geeft van nul-nul-vier-één, dus 1400, want men begint altijd met de eenheden en noemt de cijferwoorden van achteren naar voren.

De meest volledige lijst van zulke woorden met cijferwaarde is nog altijd die van Gericke in Verhand. Bat. Gen. 16 (1836); een belangrijke aanvulling gaf Brandes op p. 311—313 zijner Pararaton-editie (Verh. 49, 1896), terwijl de sèngkala's van den Nâgarakrêtâgama in Tijdschr. Bat. Gen. 56 (1914) p. 550 zijn gepubliceerd. Eenige der voornaamste traditioneele cijferwoorden zijn: 0 de woorden, die lucht, leegte beteekenen; 1 aarde, maan; 2 oog, arm; 3 vuur; 4 zee; 5 wind, zintuig, pijl; 6 jaargetijde; 7 berg, paard, asceet; 8 olifant; 9 opening; 10 hemelstreek; 11 Çiwa; 12 zon. Die voor cijfers hooger dan 9 zijn thans in onbruik geraakt. Behalve op Java, vinden de sèngkala's, die ook wel als „roepâtjándrá" aangeduid worden, nog toepassing op Bali (zie bv. De Vroom in Tijdschr. Bat. Gen. 21, 1875, p. 178), waar men ze bij voorkeur wawatékan noemt.

SÈNGON DJÁWÀ (JAV.). Zie ALBIZZIA STIPULATA.

SÈNGON LAOET (JAV.). Zie ALBIZZIA MOLUCCANA.

SÈNGON SABRANG (JAV.). Zie ALBIZZIA MOLUCCANA.

SÊNOE (JAV.). Zie MELOCHIA UMBELLATA.

SÊNTADA (MAL.). Zie PODOCARPUS NERIIFOLIA.

SÊNTÂLÂ. Vroeger een regentschap, thans een district behoorende tot het regentschap Pangasih, afdeeling Koelon Progo der residentie Djokjakarta, met gelijknamige hoofdplaats, welke gelegen is op den rechteroever van de kali Progo en aan den spoorweg Djokjakarta—Koetoardjo. Het district heeft 2 onderdistricten t. w. Lêndah en Boetoeh en telde eind 1905 ± 41.000 inwoners, waaronder een 10-tal Europeanen en ± 30 Chineezen. De bodem bestaat langs de rivieren uit kwartairen grond, overigens meest uit kalk- en mergelgronden. Europeesche landbouwondernemingen worden in dit district niet aangetroffen. Ten O. van de hoofdplaats zijn door Radèn Saléh opgravingen gedaan, waarbij fossiele zoogdier-beenderen aan het licht kwamen (vgl. Verbeek en Fennema, Geol. Beschr. v. Java en Madoera, bl. 349).

SÊNTANI-MEER. Gelegen op de Noordkust van Nieuw-Guinea, ten Zuidwesten van de Humboldtbaai en ruim 6 K.M. daarvan verwijderd. Het heeft een zeer grilligen vorm; gemeten in rechte lijn is het ongeveer 24 K.M. lang en het strekt zich uit in de richting Oost-West. De breedte is zeer verschillend; deze bedraagt in het meest Oostelijke deel 12 K.M., in het midden 2 tot 4 en in het Westen ruim 7 K.M. Het laatste is met het midden gedeelte van het meer verbonden door eene 6 K.M. lange en 1 K.M. breede geul. De hoogte boven zeepeil is 73 M., de grootste gemeten diepte ongeveer 50 M. In het midden en in het Westen liggen verscheidene eilandjes. In den Westmoesson veroorzaakt de hevige Westenwind een ruwen golfslag, die gevaar oplevert voor de inheemsche prauwen. De eenige afwatering heeft plaats langs de Djafoeri; deze valt in de Sèkanto, die op haar beurt weer in de Tamirivier valt. Laatstgenoemde rivier valt ten Oosten van de Humboldtbaai in zee. Het meer is omgeven door heuvels, bezet met alang-alang; waarschijnlijk moet de geringe plantengroei niet worden toegeschreven aan ontwouding, maar aan de slechte grondsoort, die veel kalk en ijzer bevat. Hier en daar, in het bijzonder in het midden-gedeelte, strekt zich langs het strand een moerasstrook uit. Aan de Noordzijde wordt het meer begrensd door het Cycloopgebergte (zie aldaar). Rivieren van eenig belang vallen niet in het meer.

De voornaamste negorijen aan of in het meergelegen zijn: Poeé, Ajapo, Asé, Andari, Ifar of Ifaar, Pocjo, Absar, Simboro, Dondajé of Saésoro, Dojo of Norokobo, Sisiri en Jakondé; de huizen staan op palen en de meeste negorijen zijn in het water gebouwd. Menigmaal worden prauwen over land van de Jotêfabaai (inham in de Humboldtbaai) naar het meer gesleept. Het water is helder en zeer vischrijk; ook worden er in aangetroffen: krokodillen, schildpadden en zaagvisschen. Aan het meer huizen veel watervogels, waaronder een smakelijke eendsoort en een groot aantal reigers.

Voor literatuur zie: Tijdschr. Aardr. Gen. 1894, 1897, 1902 en 1911. Nova-Guinea, Uitkomsten der Ned. N. G. Expeditie in 1903 onder leiding van Dr. A. Wichmann; Mr. H. A. Lorentz, Eenige maanden onder de Papoea's.

SÈNTÉ (JAV.). Zie ALOCASIA MACRORHIZA.

SÊNTIGI (JAV.). Zie PEMPHIS ACIDULA.

SÊNTOEL (MAL.). Zie SANDORICUM.

SÊNTOLO (JAV.). Zie ABROMA.

SÊPAH DJANTOENG (MAL.). Zie MANOEK-MANJEUSEUP.

SÊPAH-POETRI (MAL.). Zie MANOEK-MANJEUSEUP.

SÉPAH-RADJA. Collectief-naam bij de Ma-

leiers voor Paradijsvogels, volgens Raffles de naam door de inlanders bij Benkoelen gegeven aan een Honingvogel, *Aethopyga siparaja*. Zie MANOEK MANJEUSEUP.

SĒPANG (MAL.). Zie CAESALPINIA SAPPAN.

SĒPAOEK. Linkerzijrivier van de Kapoeas in de afdeeling Sintang, W. Afd. v. Borneo. mondt 72 K.M. benedenstrooms van Sintang in den hoofdstroom uit. In den bovenloop wordt door de Dajaksche bevolking goud gewasschen.

SEPASSERRI. Een modderbron gelegen nabij de Noordkust van Nieuw-Guinea, niet ver van de monding van er Sirami, een zoutwater-kreek, die wordt aangetroffen op ± 28 K.M. ten Oosten van de Kairivier. Reeds op eenigen afstand is de bron waar te nemen door een rookpluim, die er uit opstijgt. De bron ligt bij den Noordelijken rand van een groote moddervlakte van ± 1 K.M. middellijn. Om de 3 à 4 sec. wordt een kolom modder opgeworpen. De moddervlakte bestaat uit een gestolde korst boven een diepe laag hecte modder. In den omtrek is veel afgestorven hout. Door het maken van een knuppelweg is het mogelijk in de nabijheid van de bron te komen. Een witte neerslag in den omtrek wijst op zwavel. De Papoea's vermijden deze plek.

Ook in het heuvelland ten Zuiden van de Sirami wordt zulk een modderbron aangetroffen, door de inboorlingen „gowoki" genaamd.

SĒPAT (MAL., JAV., SOEND.). Zie LABYRINTHVISSCHEN.

SĒPATOE (KĒMBANG) (VULG. MAL.). Zie HIBISCUS ROSA-SINENSIS.

SĒPĒKĒN. Onderdistrict van het district en de contr.-afd. Kangéan, regentschap en afdeeling Soemĕnĕp, residentie Madoera, omvattende vier bewoonde eilanden van den Kangéan-Archipel (zie aldaar). De ass. wedono is op het belangwekkende eilandje van dien naam gevestigd, dat, feitelijk niet anders dan een dorre, totaal onvruchtbare zandhoop, niettemin een zeer talrijke bevolking herbergt (ongeveer 8000 zielen) en het centrum is van een druk handelsverkeer.

Het eilandje Sĕpĕkĕn is tevens de standplaats van een opziener der in- en uitvoerrechten en accijnzen. De bevolking, waaronder vele Makassaren en Boegineezen, bestaat nagenoeg uitsluitend van handel, vischvangst en scheepsbouw. Er zijn groothandelaren onder, die tot op Singapore zaken doen. Deze groothandelaars wisten tot voor korten tijd een groot deel der overige bewoners in een soort pandelingschap te houden, waartegen eerst zeer onlangs, door doeltreffende maatregelen van de Soemĕnĕpsche afdeelingsbank, met vrucht is opgetreden. De Sĕpĕkĕners behooren tot de stoutste zeevaarders van den Indischen Archipel.

SĒPOETIH. Onderafdeeling van de afdeeling Sĕpoetih-Toelangbawang der residentie Lampongsche districten, met de hoofdplaats Goenoengsoegih. Zij behoort grootendeels tot het stroomgebied der Sĕpoetih (zie aldaar) en bestaat meerendeels uit vlak, moerassig land, dat over aanzienlijke uitgestrektheid is bedekt met wouden, waaruit de bevolking de boschproducten verzamelt, hetgeen een der belangrijkste middelen van bestaan vormt. Aan sawahbouw wordt weinig gedaan, men vindt meest ladangs. Pepercultuur is ook van eenig belang, maar de grond is op veel plaatsen zoo schraal, dat de ranken niet ouder dan 8 of 9 jaar worden, en de planters dus het dubbele aantal tuinen dienen aan te leggen, willen zij een oogst hebben als die van betere streken. In nagenoeg alle kampoengs worden zijderupsen geteeld en zijde gesponnen, die grof van draad, wordt gebruikt voor het weven van inheemsche sarongs (tapis). Waar de adat voorschrijft, dat bij feestelijke gelegenheden uitsluitend deze doeken gedragen mogen worden, blijft de zijdecultuur station air en wordt het spinnen en weven in eere gehouden.

De belangrijkste weg door de onderafdeeling is de groote rijweg van Goenoengsoegih Zuidwaarts naar Tĕlokbĕtong, Noordwaarts naar Mĕnggala aan de Toelangbawang. Een zijweg gaat Westwaarts naar Kota Boemi aan de Rarĕm en naar de Aboeng streek. De hoofdlijn van het Zuid-Sumatra spoorwegnet zal door de onderafdeeling loopen en is reeds voltooid tot Blambangan.

De hoofdplaats Goenoengsoegih, in het centrum van de onderafdeeling gel gen, is het gemakkelijkst te bereiken. Zij ligt in het midden van den grooten weg van Tĕlokbĕtong naar Mĕnggala, is door een hoofdweg naar het Oosten verbonden met Soekadana, de hoofdplaats van Sĕkampoeng, terwijl voorts twee wegen naar het Westen de verbinding tot stand brengen met Kotaboemi en andere plaatsen aan de Rarĕm. Bovendien is de plaats over de Sĕpoetih bereikbaar voor prauwen. Eenmaal was de plaats van groot belang, zooals de naam nog aangeeft (soegih = rijk, pracht; de goenoeng = berg is niet meer dan 30 M. hoog). Het was zelfs eens de standplaats van den resident, werd daarna die van een assistent-resident en thans van den controleur. Het plein, waaraan controleurswoning en kantoren liggen, is grooter dan men elders in de Lampongsche districten vindt en herinnert nog aan den vroegeren bloeitijd. Goenoengsoegih ziet de handelswaren langs en door zich gaan zonder er zelf veel profijt van te trekken. Alleen wat van het Westen wordt aangevoerd houdt er ten deele halt tot tijdelijken opslag en verdere verzending waarmee zich Chineesche handelaars belasten, die tevens toko's houden. Herleving had de Zuid-Sumatra-spoorweg kunnen brengen, maar deze buigt Westwaarts en gaat bij Boemiadji over de S poetih. Buiten de hoofdplaats verdient vermelding: Tarabangi, 12 K.M Noordwaarts gelegen, een kleine kampo ng met dicht op elkaar gebouwde huizen, die geldt als de zuiverst Lampongsche kampoeng, waar de adat onverflauwd voortbestaat; er zijn geen Chineezen en geen Palembaangers. (Voor het Rarĕm-gebied en de Aboeng-streek zie men aldaar).

SĒPOETIH. Een van de kleinere, zelfstandig in zee stroomende rivieren, die door de groote laagvlakte in het Oosten van Sumatra loopen. Zij behoort geheel tot de residentie Lampongsche districten en ontspringt in het heuvelland aan de Oostgrens van de residentie Benkoelen. De rivier stroomt in N.O. richting naar de afdeelingshoofdplaats Goenoeng oegih, waar zich een brug bevindt voor den grooten weg Tĕlokbĕtong—Mĕnggala, die hier de rivier snijdt. Boven genoemde plaats is bij Boemiadji een spoorbrug gelegd voor het Zuid Sumatra spoorwegnet. Stroomafwaarts neemt de Sĕpoetih haar belangrijkste linkerzijrivier op, de Pĕ-

ngoeboean, die grootendeels evenwijdig met haar liep en veroorzaakt dat een groote bocht wordt gemaakt naar het Oosten om een weinig beneden het haventje Tjabang op te nemen de rechterzijrivier Pëngadoengan, waaraan de plaats Soekadana, en vervolgens in de Java zee uit te storten. Hoewel het stroomgebied dezer rivier een uitgestrektheid beslaat van 6600 K.M.² is zij toch slechts met handelsprauwen bevaarbaar en wel in den Westmoesson tot Goenoengsoegih, in den Oostmoesson alleen tot het vereenigingspunt met de Pëngoeboean. De monding van de rivier is wel 750 M. breed, maar een drempel, waarboven bij laag water niet meer dan 2 voet water staat, veroorzaakt moeilijkheden bij het binnenvaren.

SÊPOETIH (MAL.). Zie SINDORA WALLICHI.

SÊPOETIH-TOELANGBAWANG. Afdeeling van de residentie Lampongsche districten onder een Assistent-Resident met standplaats Mënggala en verdeeld in de 3 onderafdeelingen Toelangbawang, Soetih en Soekampong. Zie op die namen.

SÊRA (SEIRA). Eiland behoorende tot de Tanimbar eilanden (zie aldaar); op de Noordkust ligt de kampong Wailoetoe, waarvoor eene goede ankerplaats is. De bevolking houdt zich bezig met tripangvangst.

SERAJA. Vulkaan in het O. van Bali; bestaat uit 3 toppen, waarvan de hoogste 1174 M. bereikt. Maakt den indruk van een zeer uitgestrekte vulkaanruïne, waaraan geen spoor van eenige werkzaamheid meer te bekennen is. Werd reeds in 1845 door Zollinger beklommen (Jaarb. Top. Dienst 1912, 57 en 1915, 247).

SÊRAJA (MAL.). Naam voor verschillende soorten van *Shorea*, die timmerhout leveren.

SÊRAJOE. De belangrijkste rivier van Midden Java en van de gansche Zuidkust des eilands, ontspringt op de Zuidhelling van den Prahoe. Haar langste bronrivier komt van den hoogsten top van dien vulkaan, maar een kortere, die in een meer Zuidoostelijk gelegen ravijn ontstaat, draagt ter plaatse den naam Sërajoe. Langs den oever der eerste loopt over een half uur gaans de weg, die van het Diëng-plateau naar Wonosobo voert, door een allerliefelijkst dal, waar het riviertje in zachten loop door een weide met ranonkels en viooltjes vloeit. Waar de ribben van Prahoe en Pakoewâdjâ elkaar het dichtst naderen gaat dit dal over in een nauwe bergklo f en de weg volgt den smallen rug, die tusschen deze en het ravijn der tweede bronrivier is gelegen. Na beider vereeniging stroomt de rivier langs Kêdjadjar, waar de wegen van Poerworêdjo en Ngadirêdjo (afdeeling Têmanggoeng) naar den Diëng samenkomen, en schiet dan in woeste vaart vlak langs den steilen voet van den Tëlêrèp en daarna langs den Sindoro-voet. Hier neemt ze van de Westzijde de spleetvormige afwatering van het Tëlâgâ Mêndjêr, het grootste der Diëng-meertjes, op. Thans gaat de rivier in steeds nagenoeg Zuidwaartschen loop den Westrand van het hoogland van Lêdok volgen, het Bagëlënsche Tempe, zooals Buddingh dit vruchtbare, dichtbevolkte, in fraaie berglijst gevatte landschap noemde. De Sërajoe krijgt er haar meeste water van de Sindorohellingen en stroomt er langs het levendige, vriendelijke Wonosobo (790 M.), met schoone ligging en heerlijk koel klimaat.

Waar de Sërajoe bij Lêksono haar grootste zijrivier in Lêdok opneemt, de Bëgalooh, die van den Klèdoeng-pas tusschen Sindoro en Soembing afstroomt, gaat ze de richting van deze naar het Westen volgen. Het dal vernauwt zich hier tusschen het Lêksono- en het Midangangebergte; de rivier vormt over enkele kilometers de grens tusschen Banjoemas en Kêdoe (afd. Wonosobo) en neemt dan de Kali Toelis op, die van hare bron op het Diëng-plateau af grensrivier tusschen beide residenties is. Bij de samenvloeiing betreedt de Sërajoe de residentie Banjoemas en doorstroomt nu een tweede vruchtbaar landschap, het hoogdal van Bandjarnëgârâ (288 M.), bij welke plaats zij door de aan de Toelis evenwijdig gaande Mërawoe versterkt wordt. Westwaarts gaat dit vlakke hoogdal over in een wat smaller en sterker hellend dalstuk, dat toegang geeft tot de vruchtbare meervlakte van Banjoemas, die de Sërajoe in tal van bochten langs den Zuidrand doorstroomt, dicht nabij den voet van het merkwaardig gevormde Zuid-Sërajoe-ketengebergte. Kort voor de hoofdplaats wordt de rivier zeer versterkt door de waterrijke Kali Klawing, die vele der talrijke en krachtige beken van den Slamat opneemt. Ten Noorden der stad Banjoemas, die op slechts 16 M. hoogte is gelegen, verrijst een kleine heuvelrij uit den oever, zoodat deze plaats een zeer schilderachtige ligging heeft. Maar wel het fraaiste deel van den rivierloop is de kloof, die de Sërajoe door het Zuid-Sërajoegebergte heeft uitgeschuurd en waardoor het meer van Banjoemas is leeggeloopen. Langs den Oostoever is in dit schoone, steilwandige dwarsdal juist nog plaats voor een reeks van dorpen en dien oever volgt ook de stoomtram naar Poerwokêrto. Kort vóór de kloof neemt de rivier de van den Salak komende Logâwâ, kort er na de Tadjoem op, welke laatste ook haar doorbrekingsdal door hetzelfde gebergte, meer Westwaarts heeft. De Sërajoe betreedt nu in uiterst tragen loop de moerassige strandvlakte, waar ze nog een paar scherpe bochten vormt, om dan met een wijden, zakvormigen mond, die in den Oostmoesson aan sterke verzanding is blootgesteld, den Oceaan te bereiken. Een prauwenkanaal verbindt haar met de reede van Tjilatjap en maakt het dus mogelijk, de sterke branding op de bank voor den mond te ontgaan.

Een rivier, waarvan het stroomgebied zich over zoo aanzienlijke lengte van West naar Oost, dus in de richting der hoofdketenen uitstrekt, moet in den regentijd een groote watermassa afvoeren en door den loop door de kloof moet deze sterk opgestopt worden. Berucht is de bandjir van Februari 1861, toen het water te Banjoemas in den nacht van 22 op 23 Februari 10 Meter hoog op den grooten weg moet hebben gestaan (zie verder Veth's Java, 2e druk, III, 161). Gegevens omtrent verval, stroomsnelheid en vermogen zijn voor de Sërajoe niet gepubliceerd; aangaande de bevaarbaarheid wordt slechts vermeld, dat deze tot bijna 45 K.M. van den mond reikt.

Het Sërajoe-stroomgebied is in technisch beheer bij de Irrigatie-afdeeling Sërajoe, die het gewest Banjoemas en het voormalig gewest Bagëlën (thans bij Kêdoe) omvat (vgl. BEVLOEIINGEN, Deel I, blz. 296—7). Reeds zijn

in het Sĕrajoe-dal verschillende irrigatiewerken aangelegd.

SĔRÂK (MAL.). Zie UIL.

SĔRAMPAS. Landbeschrijving. Landstreek in het Z.O. der afdeeling Bangko, residentie Djambi. Het wordt in het N. begrensd door de Bt. Mĕsoerai (± 2500 M.), Bt. Oeloe Nilo, Bt. Soembing (een werkende vulkaan) en Bt. Tĕbattalas (2050 M.), in het W. en Z. door den Barisan keten, in het O. door het landschap S.ei Tĕnang. De in het Z. van S.ei Tĕnang ontspringende Aer Dikit doorstroomt dit landschap in algemeen Westel. richting onder den naam van S. Mĕntĕnang; er wordt goede koffie geteeld. De vruchtbare bodem is van vulkanischen aard; behalve dat hij op sommige plaatsen zwavel en goud moet bevatten, is het voorkomen van andere delfstoffen niet bekend.

Bevolking. De Mohammed. bevolking, in 1895 bij benadering geschat op 2000 personen, is eene vermenging van bewoners der Djambische Benedenl. (zoowel de oorspronkelijke als de in die streken gevestigde afstammelingen van Jav. kolonisten) en Minangkabausche Maleiers, terwijl ze in uiterlijk voorkomen veel overeenkomst heeft met den Maleier van Sum. Westkust. De kleeding der mannen bestaat uit een korte kain van wit katoen, door een buikband opgehouden, terwijl sommigen bovendien een korte broek dragen. Het bovenlijf is verder bedekt met een om de schouders geslagen stuk katoen van eenige M. lengte, terwijl het hoofd gedekt is door een muts (kopiah), of door een, eenige malen om het hoofd gewonden stuk wit of gekleurd katoen. In den gordel steekt gewoonlijk een kris of sĕwar. Aanzienlijken dragen de bekende sĕloewar Atjèh (wijde broek) en baadje en een ander model hoofdbedekking. Het hoofdhaar wordt zoowel kort als lang gedragen. Jonge meisjes dragen gewoonlijk enkel een kain; gehuwde vrouwen nog een stuk katoen van 2 M. lengte om het lichaam geslagen en in een wrong boven de borsten vastgemaakt. Bij feestelijke gelegenheden zijn zij gekleed met saroeng en nauwsluitend baadje (badjoe koeroeng) van rood of zwart katoen. Meisjes onderscheiden zich door een witten, gehuwde vrouwen en weduwen door een zwarten hoofddoek; de eersten (en soms jonge gehuwde vrouwen) tooien zich o.a. met armbanden van kralen, koper, zilver of goud, met halskettingen (van aaneengeschakelde Mexicaansche of Chin. dollars) en met oorringen (soebangs), dikwijls zoo zwaar, dat zij het inscheuren der oorlellen veroorzaken, waardoor de oorgaten buitengewoon groot worden. De huizen der bewoners onderscheiden zich in vorm gewoonlijk niet van de Maleische.

Het landschap bestond in 1895 uit slechts één district (thans ressorteert het onder het districtshoofd van Bangko), verdeeld in zeven doesoens (alle gelegen in het Z. gedeelte) en elke verdeeld in een aantal soekoe's enz., (evenals in Koerintji). Het hoofd draagt den van den Sultan van Djambi (wiens suprematie erkend werd, doch die zich weinig om Sĕrampas bekommerde) ontvangen erfelijken titel van Pamoentjak.

Geschiedenis. Van de geschiedenis van het landschap is zoo goed als niets bekend (op het einde van 1804 en begin 1805 werd het, evenals Soengei Tĕnang door een Engelsche expeditie getuchtigd). Overigens vertoont het in alle opzichten groote overeenkomst met Koerintji, waarom wij voor verdere bijzonderheden (ook voor de geraadpleegde bronnen) daarheen verwijzen. Tijdens de expeditie onzer troepen tegen Koerintji in 1903 boden Sĕrampas en S.ei Tĕnang, schriftelijk, onvoorwaardelijk hun onderwerping aan, die aanvaard werd; aanvankelijk werden beide landschappen gesteld onder Moko-Moko (residentie Benkoelen), doch nog in hetzelfde jaar werden ze gebracht onder Djambi en voorloopig gevoegd bij de contrôle-afdeeling Boven-Tĕmbĕsi om bij de reorganisatie in 1906 gebracht te worden onder de contrôle-afdeeling Bangko.

SÉRAN. Zie CERAM.

SÉRANG. Afdeeling en regentschap der residentie Bantam, groot 1369 K.M.². Het omvat tevens het gebied van de vroegere afd. Anjĕr (zie aldaar) en beslaat het Noordelijkste deel van het gewest; grenst ten Z. aan de afdeelingen Lĕbak en Pandĕglang en vormt twee contrôleafdeelingen, nl. Sérang, omvattende de districten Sérang, Tjirocas (hoofdpl. Tjiteureuplor), Pontang (hoofdpl. Begog) en Tjikandi (hoofdpl. Prigi); en Tjilĕgon, omvattende de districten Tjilĕgon, Anjĕr (hoofdpl. Anjĕr lor) en Kramatwatoe. Het aantal desa's bedraagt 510. Het langs de Bantambaai en de Javazee gelegen Oostelijk gedeelte bestaat uit alluviale gronden, welke in het N.O. moerassig zijn; in het grootste deel van de districten Tjirocas en Tjikandi maken witte puimsteentuffen, die door verweering een grijsbruine kleur hebben gekregen, het hoofdbestanddeel van den bodem uit. He Westelijk gedeelte is bergachtig; in het N.W. ligt de berg Gĕdé.

De voornaamste rivieren van deze afdeeling zijn de Tji Doerian, lager Tji Kandé geheeten, grensrivier met de residentie Batavia; de Tji Oedjoeng, de belangrijkste rivier der residentie, welke bij haar loop door de afdeeling voor kleine, inlandsche zeeschepen bevaarbaar is en de Tji Bantĕn, welke langs de hoofdplaats stroomt. De Tji Kandé staat door het Sultanskanaal of kanaal van Tirtajasa met de Tji Oedjoeng of Tji Pontang, — zooals deze rivier dicht bij hare monding heet — in verbinding. De Noordelijkste punt van de door haar gevormde delta heet Tandjoeng Pontang. In de afdeeling worden nagenoeg geene erfpachtsperceelen, maar wel twee groote particuliere landerijen aangetroffen, nl. Tjikandi-Ilir en Tjikandi-Oedik, samen eene oppervlakte beslaande van bijna 43.000 bouws, met eene bevolking van 76.000 zielen (1 Jan. 1911). Evenals op deze landen, wordt in de geheele afdeeling hoofdzakelijk rijst verbouwd, terwijl de klappercultuur zich zeer heeft uitgebreid. Op de Tjikandilanden komen nog voor sirih en pinang, benevens rubber.

In het regentschap Sérang wordt Javaansch gesproken. Dat ook in dit deel der residentie de Soendaneesche taal wordt gebezigd, evenals in de drie andere regentschappen van Bantam, blijkt uit de namen van bergen, rivieren, meren en desa's, welke Soendaneesch zijn.

Niet alleen in taal, maar ook in voorkomen en karakter is de bevolking van het regentschap Sérang van de overige bevolking van Bantam onderscheiden. Het waren wel grootendeels Javanen, maar ook Boegineezen, Lampongers en andere Maleiers, die zich in vroeger eeuwen in

Noord-Bantam vestigden; vandaar dat er tusschen den Noord-Bantammer en den Javaan van Midden-Java een groot verschil bestaat.

SÉRANG. Hoofdplaats van de residentie Bantam en van de afdeeling en het gelijknamige district Sérang, gelegen aan de Tji Bantên op 25 M. zeehoogte. Op het eind van 1905 had de plaats ± 6000 inwoners, nl. ± 200 Europeanen, ± 4900 inlanders, 830 Chineezen, 80 Arabieren en 50 andere Vreemde Oosterlingen. Het is een lief gelegen plaatsje, dat bijna overal van stroomend water is voorzien en daardoor ook in den drogen moesson zijn groen en frisch voorkomen behoudt. Het ligt aan beide zijden van den grooten postweg en is door een spoorweg met Batavia verbonden. Aan de ruime sloenaloen liggen het residentiehuis, de regentswoning en de Protestantsche kerk, die ook bij de Roomsch-Katholieke gemeente in gebruik is en in 1897 geheel is hersteld. Tegenover de regentswoning ligt het fort, dat van twee bastions is voorzien en eene bezetting van eene compagnie infanterie heeft. Het voornemen bestaat dit garnizoen te vervangen door gewapende politiedienaren.

De weinige Europeanen wonen aan den postweg, in de nabijheid van het residentiehuis; de inlanders en Chineezen voornamelijk in het Noordelijke gedeelte der plaats. De Chineezen en enkele Europeanen drijven een levendigen handel in rijst, copra, petroleum, koffie en lijnwaden; de kleinhandel, welke te Sérang zeer bloeit, is grootendeels in handen van de inlanders.

SÉRANG. Rivier op Java, residentie Semarang, in den benedenloop op de kaarten wel Tanggoelangin geheeten, naar het gelijknamige dorp bij de kruising van den postweg. Bij de bevolking is deze naam echter niet in gebruik voor de rivier. Zij vormt de grens van de afdeeling Démak met de afdeelingen Grobogan, Koedoes en Japara. Van de bronrivieren, die op den Mérbaboe ontspringen, zijn de voornaamste de K. Gading en de K. Bèntèng, die zich op Solo's grondgebied vereenigen tot K. Sérang. Een groote rechterzijrivier is de Loesi; zie over haar lengtedal BLORA en GROBOGAN. Over de waterwerken te Sédadi zie DEMAKSCHE WATERWERKEN; over die te Wilaloeng zie OENDAKAN en KOEDOES.

SERANG-LAO. Zie CERAM-LAOET.

SÉRAPAT (MAL.). Algemeene naam voor rubberlianen. Zie b.v. URCEOLA en WILLUGHBEIA.

SÉRASAN. Eiland behoorende tot de Natoena groep. Zie POELAU TOEDJOEH.

SÉRÈÖDJADI. Een volgens Ind. Stb. 1914 no. 87 tot de afdeeling Oostkust van Atjèh behoorende onderafdeeling, staande onder een civielgezaghebber met standplaats Lökôp, en omvattend het gebied van Kèdjoerôn Abôq, van Pèngoeloe Pénarón, van Kèdj rón Tandél en van Pèngoeloe Djémèh, zoomede het tot het gebied van Kèdjoer n Pètiambang (Gajô Loeôs) behoorend complex van gamp ngs, genaamd Tampôs en gelegen aan de samenvloeiing der Poenti met de Tanp rrivier. Eigenlijk komt de naam Sèrbödjadi alleen toe aan het ressort van Kèdjoerôn Abôq, een nog maar één eeuw oude kolonie van Gajô's uit Döröt op de N. hellingen van het hooggebergte, dat het landschap Peureula[c] in het Z. begrenst. Zie voorts: GAJÔLAND.

SÊRDANG. Het landschap Sêrdang, dat deel uitmaakt van de onderafdeeling van dien naam, is samengesteld uit:

a. eigenlijk Sêrdang
b. Sênèmbah met Tandjoeng moeda,
c. de Batakdoesoen,
d. Sêrbadjadi,
e. Pêrb oengan,
f. Dênai.

In het bestuur van eigenlijk Sêrdang laat de Sultan zich bijstaan door de wazirs over de vier districten Kampong baroe, Kampong bêsar, Kampong doerian en Rantau pandjang.

De vroeger bestaan hebbende waardigheid van Radja Moeda werd in Sêrdang, evenals dat elders reeds te voren was geschied, bij supplet ire overeenkomst van 14 Maart 1910 afgeschaft. In de onder *b*, *d*, *e*, en *f* genoemde onderdeelen van het landschap wordt het bestuur namens den Sultan gevoerd door zijne wakils met den titel van Kèdjoerocan. Over de Batakdoesoen heeft de Sultan ook een wakil aangesteld; hoewel het sub *b*. genoemde Sênèmbah eigenlijk ook tot de Doesoen behoort, heeft dit gedeelte toch een eigen rechtstreeks aan den Sultan ondergeschikt hoofd (de Kèdjoerocan). Voor verdere bijzonderheden omtrent de inrichting van het bestuur wordt verwezen naar het in 1907 gesloten politiek contract, dat gelijkluidend is met dat der overige landschappen in het gewest Oostkust van Sumatra.

Geschiedenis. Sêrdang was van ouds een onderhoorigheid van Siak. Omstreeks 1855 werd het door Atjèh bezet en gedwongen de Atjèhsche vlag te voeren. In 1862 werd het door ons aan Atjèhschen invloed onttrokken en de Sultan legde op 16 Aug. van dat jaar de gewone verklaring ter erkenning van de souvereiniteit van het Gouv. af, daarbij tevens weder den Sultan van Siak als opperheer erkennende. Bij contract van 23 Juni 1884 evenwel deed laatstgenoemde Sultan tegen schadeloosstelling algeheelen afstand van de suprematie over Sêrdang.

SÊRDANG. Onderafdeeling van de afdeeling Deli en Sêrdang van het gewest Oostkust van Sumatra, bestaande uit het door een Sultan bestuurd landschap (zie aldaar) van dien naam. De hoofdplaats Loeboek Pakam,standplaats van den controleur en een luitenant der Chineezen, bestond in 1905 uit ± 2700 inwoners, waaronder een 10 tal Europeanen, ± 1000 Inlanders, ± 1000 Chineezen en 750 andere Vreemde Oosterlingen; de Sultan woont te Pêbaoengan (zie aldaar). Door de gunstige grondgesteldheid en het aangename klimaat levert de landbouw goede uitkomsten op, al is de hoedanigheid van den grond dan ook niet zoo geschikt voor de tabakscultuur als in Deli en Langkat; behalve tabak worden in deze onderafdeeling voornamelijk rubber (hevea brasiliensis) en voorts ook nog klapperboomen en een weinig koffie (robusta) geplant. In de hoogergelegen streken drijft de Batak-bevolking de rijstcultuur op natte velden; men is doende daaraan uitbreiding te geven. Voor verdere bijzonderheden wordt verwe en naar de ar ikelen OOSTKUST VAN SUMATRA en DELI.

SÊRDANGSCHE SCHOOL. Zie ONDERWIJS, Deel III, blz. 95.

SÊRÈ (JAV.); sêrai (MAL.); sèrèh (SOEND.); ga-

rama koesoe (TERN.); korma koesoe (MAL. MEN.); sarimbata (MINAH. LANDST.); sanggé-sanggé (BAT.); sêré mangat bi (ATJÈH).

Soort van *Andropogon Linn.*, fam. *Gramineae*. Meestal wordt hiervoor opgegeven *A. Schoenanthus L.* Daarachter niet bekend is, dat deze soort op Java voorkomt, wordt denkelijk *A. Nardus L.* bedoeld. De jonge wortels van het gras worden als specerij bij de spijsbereiding gebruikt; men stookt er ook eene vluchtige olie (verg. GRASOLIËN, I, 817) uit, die bij allerlei aandoeningen uitwendig wordt aangewend. Wegens de overeenkomst in den vorm van ziek suikerriet met dit gras, is de bekende ziekte bij het suikerriet Sêré-ziekte genoemd; zie hiervoor bij SUIKER.

SÊRÈH (KI) (SOEND.). Zie CINNAMOMUM PARTHENOXYLON.

SÊRÈNDJAJA. Kleine rivier in de afdeeling Langkat, gouvt. Oostkust van Sumatra, met vele uitwateringen in de straat Malaka, waardoor een delta gevormd wordt. Het grootste eiland van die delta is Poelau Koempai, bekend door de herhaalde rooverijen, die aldaar in vroeger jaren door Atjèhers werden bedreven. De meer landwaarts gelegen streek, door de Sêrèndjaja doorstroomd, bezit uitgebreide peper-aanplantingen van Atjèhers, die zich daar bepaaldelijk voor deze cultuur gevestigd hebben.

SÊRIAWAN (KÊMBANG) (BATAV. MAL?). Zie SPILANTHES ACMELLA.

SÊRIDING (IKAN) (MAL.). Zie KORENAARVISSCHEN en ZEEBAARS.

SERIÈRE (GUILLAUME DE). Geboren in 1788 te Naarden, als zoon van een Waalschen predikant. Hij studeerde te Leiden in de theologie, werd in 1811 beroepen als Waalsch predikant te Zutfen, waar hij sinds 1816 tevens als professor in de geschiedenis en aardrijkskunde aan het gymnasium optrad, en de Waalsche gemeente te Deventer bediende. In 1821 met zijn gezin naar Indië vertrokken, werd hij provisioneel als predikant te Batavia aangesteld, doch was tot 1824 werkzaam bij het Gouvernement ten behoeve van onderwijs, kunsten en wetenschappen. Tevens redigeerde hij de officieele *Javasche Courant*, en ontving eene maandelijksche toelage als historieschrijver van N.-I. Van 1825 tot 1828 was hij predikant te Soerabaja, ging daarop als ambtenaar 1e kl. over in burgerlijken dienst en werd belast met de bewerking eener statistiek van Java. In 1829 trad hij op als secretaris van de commissie tot herziening van het stelsel van Landelijke Inkomsten, daarna als directeur van het landbouw-etablissement en proefstation Tjilankap (Krawang) met den titel van ass.-resident. Hier verkreeg hij goede uitkomsten met de cochenille-cultuur, maar vooral met de theecultuur, waarvan hij als de grondlegger was aan te merken. Van het Gouv. ontving hij deswege eene tevredenheidsbetuiging; later, in 1867, werd hem door de commissie voor de wereldtentoonstelling te Parijs de gouden medaille geschonken wegens zijne verdiensten voor dit cultuurgewas. In zijn gedenkschrift noemde hij zich als degene, die het eerst de cultuur en fabricatie van thee op Java tot stand had gebracht.

In 1831 werd hij tot resident van Krawang benoemd. Het volgend jaar echter brak onder het Chineesche werkvolk te Tjilankap een opstand uit, waarbij bijkans het geheele etablissement werd verwoest. Nadat deze opstand door Michiels was gedempt werd het proefstation wel weder opgebouwd en eene kweekschool voor landbouwkundige ambtenaren daaraan verbonden, doch in 1834 definitief opgeheven.

Het volgend jaar werd hij benoemd tot resident van Banjoemas, in 1839 tot resident van Rembang, vertrok toen met een tweejarig verlof naar Nederland en werd bij zijn terugkeer in 1841 bevorderd tot gouverneur van de Molukken. Hier ijverde hij inzonderheid voor de opheffing van het gouv. monopolie en de ontwikkeling van het particuliere initiatief. In 1845 verzocht hij zijn pensioen en keerde naar Nederland terug. In zijn sterfjaar werd hij in den Ned. adelstand opgenomen. Hij overleed in 1868 te 's-Gravenhage. Van zijne hand verschenen eene Lofrede op J. P. Coen, eene Levensschets van den comm.-gen. Du Bus de Gisignies en een gedenkschrift „Mijne loopbaan in Indië".

SÊRIMPEI. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SÊRIMPI. Danseres aan de vorstenhoven op Java. Zie DANSEN.

SÊRINDIT. Sêlindit (MAL.) of Lisik (BAT.). Naam in West-Sumatra gegeven aan eene Papegani-soort, *Loriculus galgulus*, op Billiton en Mindanao Kêlinsak. In het Javaansch Slindit. Op Celebes heet *Loriculus stigmatus* Tirdito.

SERING (INDISCHE). Zie MELIA AZEDARACH.

SÊRKÀJA (O.-JAV.). Zie ANONA SQUAMOSA.

SÊRMATA. Eiland in de Timor-zee, behoorende tot de Loeang-Sêrmata-groep (zie LOEANG). Het is het grootste eiland van die groep, lang en smal, bestaande uit een rondtoppig, meest met alang-alang begroeid heuvelland, tot ruim 400 M. hoog, grootendeels uit oude gesteenten bestaande, maar hier en daar door koraalkalk bedekt. De kusten zijn steil, zonder ankergronden. Op het geheele eiland is slechts één beekje, ontspringende op de Bero en in het Noorden bij kampoeng Djerwali (waar de O.-I.C. vroeger een kleine bezetting had) in zee uitmondende. De voornaamste voortbrengselen zijn djagoeng, katjang en oebi, die in zulke hoeveelheden worden aangeplant, dat ze ook naar de naburige eilanden worden uitgevoerd. Behalve met deze producten, voedt zich de bevolking met rijst, veel vleesch, visch, schelpdieren en schildpadden. Van de huizen zijn sommige op palen, andere op den grond gebouwd, en vereenigd in een 12tal langs de kusten liggende nêgriën, welke worden bestuurd door orang kaja's bijgestaan door oudsten. Voor aanvallen van buiten zijn deze nêgriën met hooge, dikke steenen muren omgeven. De bevolking bestaat uit heidenen en is verdeeld in twee klassen, vrijen en slaven; de laatsten verrichten echter hetzelfde werk als de overigen; in het algemeen zijn de bewoners zeer werkzaam en vrij welvarend.

SERMOWAIRIVIER. Op Noord Nieuw-Guinea. Zij valt in zee ten Westen van T. Kamʼara. Zeer waarschijnlijk ontspringt de Sermowai ten Zuiden van het Sêntanimeer, stroomt met weinig verval tusschen twee evenwijdig loopende bergketens in N.W.W. richting tot ongeveer den 140en lengtegraad, breekt zich daar met groot verval

in N. richting door het gebergte heen en beweegt zich in algemeen Noordelijke richting door de vlakte naar zee. In den benedenloop is deze rivier 40 à 50 M. breed en zeer diep. Bij hoog water worden de oevers overstroomd; het bosch is hier dan ook ijl en met dun onderhout bezet. Op ± 10 K.M. van de monding valt de Sokoato, een belangrijke zijrivier, er in. Boven het vereenigingspunt wordt de Sermowai geleidelijk smaller tot 25 à 30 M.; in de hier sterk kronkelende rivier komen weldra grind- en rolsteenbanken voor; op de oevers vertoonen zich hier heuvels. In dit gedeelte is een waterval van ± 50 M. hoogte; daarna stroomt de rivier weder over grooten afstand door vlak terrein. De Sermowai is over ongeveer 40 K. M. met prauwen van geringen diepgang bevaarbaar.

In het beneden-stroomgebied van deze rivier huist de Saweh-stam (zie PAPOEA'S, sub V ten vierde); in den bovenloop houden zich de Tabee's op (zie PAPOEA'S, sub V ten vijfde), die een zwervend leven leiden.

SÉPO (SOEND.). Zie OTTERS.

SÈROEA. Eiland met vulkaan in de Bandazee; deze laatste is een 650 M. hooge afgeknotte kegel, met een hoofdkrater, waaruit naar het O. twee duidelijke lavastroomen zijn gevloeid, die beide nog versch en bijna onbegroeid zijn (Verbeek, Molukken, 577, Fig. 500—502). De vulkaan wordt door Junghuhn Legelala genoemd (Java III, 1236). Erupties worden door hem opgegeven van 1683, 1694 en Sept. 1844; Verbeek noemt echter 15 Juni 1687, 4 Juni 1693 en Aug. 1844.

SÈROEDOENG (BAT.). Zie GIBBON.

SÈROENE. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SÈROENEI. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SÈROET (JAV.). Zie STREBLUS.

SERRURIER (LINDOR). Geboren 21 Dec. 1846 te Dordrecht, waar zijn vader Waalsch predikant was, beproefde hij, na de schooljaren, eerst in het landbouwbedrijf, daarna in den tuinbouw, vervolgens in het notariaat een werkkring te vinden en bracht het in laatstgenoemd vak tot candidaat-notaris. Eene oproeping van de Japansche regeering, die Hollandsche jongelui als werkkrachten verlangde, gaf Serrurier aanleiding Japansch te gaan studeeren bij Prof. J. J. Hoffmann. Nadat gebleken was, dat de in Japan vacante plaatsen reeds van Ned.-Indië uit waren bezet, werd Serrurier belast met de uitgaaf van het Japansch-Nederlandsch woordenboek van Hoffmann. Hij ging daarop in de rechten studeeren aan de Leidsche hoogeschool, waar hij 23 Sept. 1873 werd ingeschreven en 5 October 1877 cum laude promoveerde op stellingen. In laatstgenoemd jaar werd hij benoemd tot conservator van het Ethnographisch Museum te Leiden en in 1881, na het ontslag van Leemans, tot directeur van deze instelling. Van het Japansche woordenboek begon toen een en ander te verschijnen. Met kracht breidde hij de verzamelingen van het Museum uit en wist het aantal voorwerpen gedurende zijn directoriaat te verdrievoudigen. Hij bracht er eene anthropologische afdeeling tot stand en schiep de verzamelingen uit den Stillen Oceaan, uit Afrika en Amerika, wereld-deelen waarvan bij zijne komst slechts weinig aanwezig was. Meer en meer werden ethnografische collecties uit Ned. O.-Indië naar Leiden gezonden, werd de instelling in de overzeesche bezittingen en elders bekend, werden bezitters van voorwerpen tot schenking of tot geven in bruikleen uitgelokt.

De vreugde over deze uitbreiding van het snel opbloeiend en van zoo groote beteekenis geworden Museum werd bij Serrurier in toenemende mate getemperd door de ten eenenmale onvoldoende huisvesting van de aan zoo velerlei oorzaken van bederf blootstaande verzamelingen; voortdurend sterker deed zich de behoefte aan ruimte gevoelen. Aan noodkreten liet de directeur het niet ontbreken; eerst verscheen (1893) Museum of pakhuis? daarna Museum of meesthoop? Toen ook deze roep niet beantwoord werd en de poging om het Museum naar Amsterdam over te brengen mislukt was, nam Serrurier 22 Augustus 1896 zijn ontslag als directeur en vertrok naar Indië, waar hij 28 October d. a. v. aan het Gymnasium Willem III benoemd werd tot leeraar in de aardrijks- en volkenkunde, bij welken werkkring hij nog gelegenheid vond als secretaris van het Bataviaasch Genootschap en als conservator van het museum dezer instelling werkzaam te zijn. Hij overleed te Batavia den 7den Juli 1901. Van het Japansche woordenboek zijn de letters A, O en B verschenen, de laatste in 1892, en de uitgaaf is op last van den Min. van Koloniën gestaakt. Voltooid daarentegen is De Wajang poerwâ, eene ethnologische studie, Leiden 1896, bestaande uit een verzameling van 21 platen met tekst in 4°. (verkorte editie in 8°.). Behalve een aantal opstellen in vaktijdschriften, kan nog vermeld worden de catalogus van Japansche boeken te Leiden. Van de in 1890 geconstitueerde Maatschappij tot bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederl. koloniën, die de Borneo expeditie (A. W. Nieuwenhuis) de Siboga expeditie (Max Weber) en de Nieuw-Guinea expeditie (Lorentz en van Nouhuys, enz.) op touw zette, is Serrurier de stichter en was hij de secretaris. (A. A. W. Hubrecht in De Gids 1901, 539; G. Schlegel in T'oung Pao, Oct. 1901; J. D. E. Schmeltz in Int. Arch. f. Ethn. XIV, 137; H. ten Kate, Lindor Serrurier herdacht, Tokyo, 1902).

SÈRWAROE. Voornaamste plaats op het eiland LÈTI, zie aldaar.

SÈSAJAP. Groote rivier in de Tidoengsche landen (N. O.-lijk gedeelte van de residentie Z. en O.-afd. van Borneo). Zie BORNEO, IV, H.

SESAMUM INDICUM L. Fam. *Pedaliaceae.* Sesam, Gingelly, Teelseed; Bidjan, Lênga (MAL.), Widjèn (JAV., SOEND.). Eenjarige kruidachtige plant, die bijna 2 M. hoog kan worden. Een zeer oude cultuurplant van onbekende herkomst, thans over alle warmere deelen der aarde verspreid. Het zaad levert de bekende sesam-olie, die in Europa voor velerlei doeleinden wordt gebruikt, in Indië vooral als haarolie, spijsolie en voor geneeskundige doeleinden. Men plant widjèn zelden alleen, meestal met andere cultures samen, zoo b.v. tusschen de katoen in Palembang, en op Java tusschen rijst en mais. Het zaad is rijp in 4½ à 5 maanden na het zaaien. Vóór het openspringen van de zaaddoozen worden de planten afgesneden en gedroogd. Men kan dan het zaad uitschudden of uitdorschen. Het is zeer verschillend van kleur

geelwit via bruin tot roetzwart. Het oliegehalte van het Ind. zaad loopt zeer uiteen ten gevolge van onzuiverheid der gekweekte rassen, die vaak gemengd zijn met minderwaardige ondersoorten. De uitvoer uit Ned.-Indië is betrekkelijk zeer gering (in 1914 ruim 2000 ton). Het zaad wordt door de inlanders als geneesmiddel gebruikt en een enkele maal bakt men er koeken van.

SÊSAWI (MAL.). Zie BRASSICA NIGRA.

SESBANIA AEGYPTIACA Pers. Fam. *Leguminosae Papilionatae.* Kajoe djawa (MAL.), Djanti, Kèlor wånå (JAV.), Djajanti (SOEND.). Boomheester of kleine boom, overal gekweekt, omdat de bladeren en de wortel algemeen als inlandsch geneesmiddel worden gebruikt. Ook als schaduwboom in koffietuinen aangeplant.

SESBANIA GRANDIFLORA Pers. Toeri (MAL., JAV., SOEND.). Kleine boom met fraaie witte of roode groote bloemen, bekend om zijn snelle groei, doch die maar kort leeft. De plant wordt overal gekweekt wegens de verschillende nuttige eigenschappen. De bast is een inlandsch geneesmiddel, vooral tegen darmkwalen. Met het kleverige sap uit de bast maakt men vischlijnen en vischgaren tegen het water bestand. Bladeren en jonge takken zijn een uitmuntend veevoeder. Ze bevatten een saponie-achtige stof, waardoor ze als surrogaat voor zeep kunnen dienen. Ook worden de bladeren als geneesmiddel gebruikt, terwijl de witte bloemen en de peulen als groente gegeten worden.

SESUVIUM PORTULACASTRUM L. Fam. *Aizoaceae.* Gêlang (MAL., JAV.), Gêlang laoet (MAL. MOL.). Kruipende kruidachtige plant met vleezige stengels en bladeren, aan het zeestrand en bij de zee groiend. De bladeren worden als groente gekookt gegeten. Schijnt ook als veevoeder (varkens) geschikt te zijn.

SÊTAN (IKAN) (MAL.). Zie SCHORPIOENVISSCHEN.

SÊTANGGI, ten rechte: Ketanggi (MAL., SOEND.). Een samenstel van verschillende plantaardige en dierlijke welriekende stoffen, dat op open vuur gebrand wordt ter berooking. De beste is tanggi komt van Makasser. Bij de samenstelling worden gebruikt: rasé, timpaoes, kajoe garoe, mênjan mérah, kajoe tjindana, kajoe poetjoek, rasamala, suiker.

SETARIA ITALICA Beauv. Fam. Grassen. Djawawoet (JAV., SOEND.), Djoewawoet (JAV.), Djêgêng (SOEND.). Een in Japan, China, Transkaukasië en O.-Indië vaak in het groot aangeplante grassoort (z.g. trosgierst), ook in Ned.-Indië vaak gekweekt. De vruchtjes dienen o.m. tot duivenvoer. Als voedingsmiddel in het groot wordt de plant, in tegenstelling met andere deelen van de wereld, in Ned.-Indië niet gebruikt.

SÊTAWAR (MAL.). Zie COSTUS.

SETEKWA. Zijrivier van de Otakwa (zie aldaar), die op de Zuidkust van Nieuw-Guinea, ten Oosten van Kaap Steenboom in zee valt. De Setekwa is aan de monding 50 M. breed, doch kan slechts over korten afstand per stoomsloep opgevaren worden; al spoedig maken ondiepten en grindbanken nog slechts het gebruik van prauwen mogelijk; ook worden hier talrijke stroomversnellingen aangetroffen. Ruim 50 K.M. kan de rivier per prauw opgevaren worden. Reeds in 1904 was een deel van den bovenloop van de Setekwa verkend door Z. W. N. G. Expeditie, die echter het verkende gedeelte als een deel der Otakwa beschouwde. Het punt, waar de Setekwa en Otakwa samenvloeien, ligt op 4° 47' 26" Z.B. en 137° 19' 1" O. L. In tegenstelling met de Otakwa, worden aan de Setekwa geen nederzettingen aangetroffen.

SÊTJANG (MAL., JAV., SOEND.). Zie CAESALPINIA SAPPAN.

SEULAWAÏH AGAM. Zie bij GOUDBERG.

SEULIMEUM. Standplaats van den controleur eener gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Groot-Atjèh. De onderafdeeling omvat de sagi der XXII Moekims en de geografisch meer tot de Pidiëvallei behoorende VII Moekims Pidië, met eene bevolking van ruim 37.000 Atjèhers (w. o. 12.856 geregistreerde mannen), ruim 1100 andere Inlanders, 460 Chineezen, een 20-tal andere Vreemde Oosterlingen, en 65 Europeanen (1915).

De sagi der XXII Moekims, Atj.: *Docaploh-docа*, bestaat uit: het oelèëbalangschap VII Moekims Ba^{a}ét (Moekims: Lam Teungòh, Aneu^{e} Batèë, Sibrèë, Ateuë^{e}, Kroeëng Ma^{e}, Lam Kra^{a}, Lam Meulo, Loesoe, Ba^{a}ét, Lam Ara); het oelèëbalangschap V Moekims Mòntasië^{a} (Moekims: Mòntasië^{e}, Pi Jeuëng, Lam Djampo^{e}, Hoho, Tjôt Salôran); en verder de zelfstandige moekims: Renkië of Indrapoeri l. oever Atjèhrivier, EumpéiAra of Indrapoeri r. Atjèhrivier, Djroë^{e}, Aneu^{e} Glé, Lam Leu^{e}ôt, Glé Jeuëng, Tanòh Abèë, Lam Kabeuë, Seulimeum, Djanthòë, Goenòng Biram, Lam Teuba, Kroeëng Raja, Lam Panaïh Leungah, en Pantja.

De VII Moekims Pidië zijn: Paloh (Padang Tidji), Tandjoeng, Nitjah, Beurabô, Koenjèt en Peudaja.

Het bekende sagihoofd Panglima Pôlèm werd, nadat hij zich in Sept. 1903 had gemeld, bij Gouvts. besluit van 11 Mei 1904 als zoodanig benoemd. Zijn persoonlijke invloed en lust dien te doen gelden zijn vrij groot, waardoor hij meer bestuurder schijnt dan in verband met de beteekenis van zijn ambt zou worden verwacht. (Zie SAGÒË). Behalve over de V Moekims Mòntasië^{a} en de VII Moekims Ba^{a}èt vindt men ook oelèëbalangs aan het hoofd der zelfstandige moekims Lam Leu^{e}ôt en Seulimeum. Overigens worden de moekims steeds door imeum's bestuurd. Het sagi hoofd heeft eene gouvernements bezoldiging groot ƒ 2400 'sjaars, waarbij komt eene personeele toelage ad ƒ 4800. De traktementen der beide oelèëbalangs bedragen ƒ 1200 en van die aan het hoofd van zelfstandige moekims ƒ 900, terwijl de traktementen van andere moekimhoofden wisselen van ƒ 300 tot ƒ 600.

De XXII Moekims zijn voor den Groot-Atjèher de „Toeòng" (bovenland, bergstreek) bij uitnemendheid, en bestaan uit het bovenstroomgebied van de Atjèhrivier en het zich ten N. daarvan tot aan Straat Malaka uitstrekkende gebergte, dat culmineert in den weelingvulkaan Seulawaïh Agam (1726 M.) en Seulawaïh Wòng, door ons veelal Goudberg en Weesberg geheeten. (Zie GOUDBERG). De VII Moekims Pidië liggen aan de andere zijde der waterscheiding en aanden bovenloop der rivieren, die van Goud- en Weesberg Oostwaarts stroomen, en zouden geographisch eer tot het landschap Pidië zijn te rekenen.

De Atjèh rivier ontspringt in het tertiaire, zeer geaccidenteerde heuvelland aan het bovenste deel der vallei en stroomt in N.W. richting. Bij

Seulimeum neemt zij op de Seulimeum rivier, die het water uit de kom van Reuëng-Reuëng verzamelt en bij Indrapoeri (zie INDRAPOERI) links de Kroeëng Djreuë. Bij Aneu^e Galông wordt zij bevaarbaar voor groote prauwen.

Vele verlaten sawahs boven Indrapoeri en Seulimeum getuigen van een vroeger veel dichter bevolking. De sawah-huur is hier dan ook laag en van rijstgebrek is nimmer kwestie. Sinds 1914 heeft een mantri blang leiding te geven in zake planttijd en plantwijze. De veestapel telt ruim 21.000 runderen en ± 3500 buffels. In de moekims Lam Ara en Glé Jeuëng wordt door vrouwen eenige pottenbakkerij beoefend. Ruw ijzersmeedwerk wordt verricht in de VII Moekims Ba^ét, en zout wordt gemaakt aan het strand in de moekim Kroeëng Raja. Op de klappercultuur en copra bereiding legt men zich algemeen meer en meer toe. De Oereuëng Toenông (bovenlanders) stonden in de Atjèhsche samenleving immer bekend als boersch en achterlijk, maar zeer dapper. Mohammedaansche onderwijscentra zijn Lam Bira (moekim Loesoe), Lam Si (moekim Glé Jeuëng) en Lam Pisang (moekim Tanòh Abèë). Een Gouv. Inlandsche school 2e klasse vindt men te Seulimeum; een volksschool met 4 jarigen cursus te Kroeëng Raja, en elders tal van gewone volksscholen met drie klassen. Nog dieper dan in het bovendal der Atjèhrivier is de bevolking van het bergland ten N. der vallei. Olifanten, rhinocerossen en tijgers huizen er meer dan menschen. Maar op de N.W. helling van den Goudberg ligt 190—450 M. hoog een leeggeloopen kratermeer, waarvan de bodem geschikten bouwgrond lever. Daar vindt men het gampôngcomplex Lam Teuba. Langs de N. kust liggen een aantal dorpen, waaronder Kroeëng Raja aan de monding van de gelijknamige rivier in de baai van Kroeëng Raja, met een bevolking van visschers en peperplanters. Meer Oostelijk bij Loebô^e liggen de resten van een oud Portugeesch fort, dateerend uit den tijd toen daar veel peper groeide en de bevolking er heel wat dichter was dan nu. De Atjèhtram kruist deze onderafdeeling, volgend eerst het dal van de Atjèhrivier langs Aneu^e Galông en Indrapoeri, en boven Seulimeum dat van de Seulimeum rivier. Dan klimt zij in tal van windingen daar de waterscheiding omhoog, om aan de andere zijde weer naar beneden te kronkelen in de richting van Padang Tidji: het eerste object van de Pidië expeditie van 1898 en nadien de legerplaats van een aanzienlijke troepenmacht en standplaats van den militairen civielgezaghebber der toenmalige onderafdeeling VII Moekims Pidië. Een verharde weg voert van Koeta Radja over Lambaroe, Sibrèë, Samahani, Indrapoeri, en Glé Jeuëng naar Seulimeum. Tot Indrapoeri blijft die weg aan den linker oever der Kroeëng Atjèh, maar ook aan de andere zijde dier rivier voert een weg uit de XXVI Moekims over Kroeëng Gloempang, Lam Djampô^e en Mata Ië naar Indrapoeri. Sibrèë, waar een zeer drukke veemarkt is, heeft verbinding naar het Oosten met Mate Ië, en naar het Westen voert een weg over Lam Kra^e en Bileuë naar de XXV Moekims. In aanleg zijn een weg vlak langs de trambaan, en wegen Seulimeum—Lam Teuba en Seulimeum —Lame Teumot. In de VII Moekims Pidië gaat een verharde weg van Kroeëng Tandjông over Padang Tidji naar Kroeëng Oetôih. Onverharde wegen voeren van Padang Tidji naar Goenông Tandjông, Nitjah en Kroeëng Blang Peute, Blang Koentji, en Peudaja.

SEUNAGAN. Landschap van de onderafdeeling Meulaboh, afdeeling Westkust van Atjèh, grenzend ten W. aan het thans administratief „Kawaj XVI" geheeten landschap Meulaboh, ten N.O. aan Beutông, ten Z. O. aan Tripa, en ten Z.W. aan den Indischen Oceaan. Inclusief Trang en Tadoe wonen er 2921 geregistreerde mannen (ult. 1915). De bevolking is gemengd Pidireesch, Maleisch en Atjèhsch, en gevestigd vooral lang de Kroeëng Seunagan en hare linkerzijrivieren Kroeëng Koeloe en Soengôë Poelô Ië, en langs de Kroeëng Trang en Kroeëng Tadoe. Eigenlijk Seunagan is rijk aan sawahs, meest met levend water; en ook van de pepercultuur wordt vooral in Trang en Tadoe veel werk gemaakt. In het bovenstroomgebied van de Seunaganrivier worden bruinkolenlagen en een weinig goud gevonden. De veestapel van Seunagan bestaat uit karbouwen. Een colonneweg voert van Meulaboh over Peureumeuë, Paja Barô en Poetje^e Reudeëb over de Seunagan rivier naar Paja Oedeuëng, Djeuram, Aloeë Thô, Blang Panjang, Oeteuën Poelô, Sikaboe, Tjôt Goet, Babah Kroeëng en Lhô^e Seunôt, waarna hij de rivier kruist en op Boengông Talôë aangaat.

Tijdelijk oeléëbalang is Teukoe Keumangan, die als zoodanig is bevestigd bij Gouv.ts besluit van 10 Nov. '15. Onder den oeléëbalang of „keudjroeën Nagan" staan drie imeums: van Paja Oedeuëng, Blang Moeliëng, en Nigan, ieder met een raad van vier keutjhi"'s. Behalve de drie imeums, die rechtstreeks onder den keudjroeën staan, hebben ook familieleden van den oeléëbalang aandeel in het bestuur, zooals T. Moeda Mat Sajèt, het hoofd van Poelë Ië, en T. E^e, die gezag had in de bovenstreken. Andere waardigheidsbekleeders zijn of waren: de Pangoeloe Sidê^e, Keudjroeën Balè, Keudjroeën Sampan, Keudjroeën Tandi, en Keudjroeën Kocala. Als dorpsautoriteiten laten zich noemen de keutjhi^e (gampônghoofd), de keutjhi^e blang of keutjhi^e loeëng (die leiding geeft bij den sawaharbeid) en de imeum meunasah.

Met Seunagan heeft men heel wat te stellen gehad om er een rustigen toestand te verkrijgen. In 1902 gingen er een paar compagnieën heen, maar het succes van de „expeditie Matthes" was maar gering. Bij verscheidene gliwang-aanvallen leden ook wij zware verliezen en vele geweren gingen er verloren. De taak bleek zwaarder dan was gedacht, en waar de achtervolging van Teuankoe Mochamat Dawôt en Pôlêm meer urgent leken, liet men Seunagan maar weer voorloopig liggen. Eerst in 1904 waren de benoodigde marechaussees beschikbaar, werden Poelô Ië en Djeuram bezet, en kon krachtig en stelselmatig worden opgetreden. In Jan. 1905 volgde de onderwerping van den tegenwoordigen waarnemenden oeléëbalang Teukoe Keumangan. Teukoe E^e volgde, en in de twee helft van dat jaar kwamen ook Teukoe Djôhan, broeder van T. Keuma gan, en een paar honderd volgeli gen in onderwerping, onder inlevering van 25 gew ren Mt.'95, 60 achterladers en tal van voorlade s, en in Dec. onderwierpen zich weer ruim 200 lieden uit Tadoe. In 1910 legden ook T. Moeda Mat Sajèt en de andere resteerende bendehoofden het hoofd in den schoot met ± 500 man. Gebleken

is dat de hardnekkigheid van het verzet in Seunagan haar oorzaak vond in de aanvoering door kinderen en volgers van den mysticus Habíb Seunagan (over wien men zie Dr. C. Snouck Hurgronje: De Atjèhers, II. 15). Teungkoe Poetèh, een invloedrijk lid van die secte, is thans kadli van Seunagan.

Literatuur: K.F. H. Van Langen in T. Aardr. Gen. 2e Serie VI, bl. 56; Bijdr. T. L. & V. k. N.-I., Deel 55 (1903) bl. 222; Kol. Verslag 1903; T. Binn. Best., Deel 46 (1914) 2e afl.; G. J. Van Eijbergen: Atjèh up to date, bl. 18.

SEUNEU'AM. Het Zuidelijkste landschap van de onderafdeeling Meulaboh, afdeeling Westkust van Atjèh. De Ko ala Sikandang Rajeu' bepaalt in het N.W. de grens met Tripa, de Koeala Seumanjam die met het landschap Koeala Batèè, onderafdeeling Tapa' Toean, in het O. In het N. (bovenstrooms) grenst het ook aan Tripa en in het Z. en Z.W. wordt het bespoeld door den Ind. Oceaan. De bodemgesteldheid is zeer moerassig. Langs de rivier, de Kroeëng Seneu'am, liggen een aantal kampongs met eene Atjèhsche bevolking, w. o. op ult.° 1915: 130 geregistreerde mannen, levende van rijstbouw op moerassawahs en pepercultuur.

Literatuur: K. F. H. Van Langen in T. Aardr. Gen. 2e Serie V. VI. bl. 64; Bijdr. T. L. & V.K. N.-I. Deel 55 (1903) bl. 226 en deel 61 (1908) bl. 600.

SEUNGIT (KI) (SOEND.). Zie PREMNA FOETIDA.

SÈWANGI (SWANGI). Zie BANDA-EILANDEN.

SÈWOE (GOENOENG en POENTJOEK). In het Z. der residentie Djokjakarta, tusschen de vlakte van Djokja (S. Opak), ten W. en die van Patjitan ten O. strekt zich ter lengte van bijna 90 K.M. en ter breedte van gemiddeld 15 K.M. een weinig of niet gestoord kalksteengebied uit, dat op uitnemende wijze het bekende karstverschijnsel vertoont. Het is nl. door het regenwater, onder vorming van een groot aantal trechters (dalinen) dermate uitgespoeld en onderspoeld, dat de rivieren er alle een ondergrondschen loop hebben, en pas dicht bij de kust, hetzij als zoodanig, hetzij als bronnen te voorschijn komen. De kust zelf valt steil naar zee af. In het Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, 247 komt van dit gebied een uitstekende beschrijving voor van Dr. J. V. Danes. De naam G. Sèwoe wordt wel het best vertaald door „duizendheuvel-terrein"; inderdaad bestaat het uit een ontelbaar aantal min of meer zuiver halfbolvormige witachtige topjes, waartusschen enkele hoogere oprijzen.

SÈWOE (TJANDI) of Duizend Tempels, de grootste tempelgroep van Java, gelegen ten Noorden van Prambanan. Om den hoofdtempel liggen vier rijen bijtempeltjes, resp. 28, 44, 80 en 88, in een vierkant, terwijl in de breede strook tusschen de tweede en derde rij overblijfselen van vijf grootere tempels aangetroffen worden (wellicht waren er eenmaal acht); ten slotte lagen naar de vier windstreken, ongeveer 300 M. buiten de eigenlijke groep, nog voortempels, waarvan alleen van de Zuidelijke, Tjandi Boebrah, de ruïnes over zijn. De geheele groep is Boed histisch. De rijkversierde bijtempeltjes hebben waarschijnlijk alle een dhyâni-Boeddha-beeld bevat. De hoofdtempel kon van vier zijden betreden worden, waar een trap toegang gaf tot een fraai geornamenteerde kapel met nissen voor beelden, waarvan er echter geen enkel meer aangetroffen is. Aan de Oostzijde vormt de kapel den doorgang tot de cella, waar men een grooten troon vindt; hierop heeft volgens Brandes (Rapp. Ouch. Comm 1904) een kolossaal bronzen zittend Boeddha-beeld zijn plaats gehad.

Tjandi Sèwoe werd het eerst in 1806 /7 door Cornelius afgetoekend en beschreven; later haddengedeeltelijk ontgravingen door de Djokja'sche Archaeologische Vereeniging en vervolgens door den genie-officier T. van Erp plaats, welke thans door den Oudheidkundigen Dienst worden voortgezet. Men zie in het bijzonder IJzerman's Beschrijving der oudheden op de grens van Soerakarta en Djogdjakarta (1891) en Van Erp in Twentieth Century Impressi ns of Netherlands India (1909) en Rapp. Oudh. Comm. 1909 met plaat 137—142.

SÈWOE (TJI). Grensrivier tusschen de gewesten Batavia en Cheribon.

SHÊNG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SHO. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SHOREA. Plantengeslacht der *Dipterocarpaceën*, waarvan verschillende soorten in den Archipel voorkomen, het meest op Sumatra en Borneo. Het zijn hooge boomen, sommige soorten zelfs 50—60 M. hoog, welker zaden door de bevolking verzameld worden. Men bereidt eruit het plantenvet Têngkawang of Borneo-talk (Zie TÊNGKAWANG). Ook leveren verschillende *Shorea*-soorten Damar (zie aldaar). Van enkele soorten is het hout in gebruik onder den naam Rasak (MINANGK.) of Rèsak (MAL.) Zie b.v. *Shorea glauca*.

SHOREA APTERA Burck. Têngkawang madjaoe, T. saloengsoeng. T. soengkasoewoe (W. BORNEO); T. asoe, T. mêngkaboeng (Z. O. BORNEO). Zeer groote boom, bekend om zijn uitstekend en in groote hoeveelheid te verkrijgen hout, in het bijzonder gebruikt voor huizen- en bruggenbouw. Zoowel de damar als het vet uit de zaden wordt gebruikt.

SHOREA BALANGERAN Burck. Bêlangiran (MAL. BANDJ.), Kawèh (W. BORNEO), Mêlangir (BANKA). Hooge boom; het roodbruin- gevlamde hout is een uitstekend timmerhout. Het vet uit de zaden wordt niet verzameld; de damar heeft geen handelswaarde.

SHOREA CILIATA King. Koemoes (MAL.). Zeer groote boom (50—60 M.) van het Maleische schiereiland, waarvan het hout een voortreffelijk timmerhout is, maar bovendien ook zeer goede houtskool levert. De geelwitte damar, die op groote schaal wordt ingezameld, is van inferieure kwaliteit.

SHOREA FURFURACEA Miq. Kêloekoep (MAL. BANKA), Kêloengkoeng, Koejoeng (Z. SUMATRA), Mêranti (BILLITON). Groote boom, tot 40 M. hoog. Het hout gaat voor zeer deugdelijk door. De damar wordt zeer rijkelijk afgescheiden, en word als damar batoe verkocht. De kwaliteit is echter inferieur.

SHOREA GLAUCA King. Rasak (MAL.), Simanto, Tapah (ATJÈH). Hooge boom van het eiland Simaloer en vermoedelijk ook op N. Sumatra te vinden. Komt op Simaloer plaatselijk zeer veel voor en wordt daar door de Javasche

Bosch-exploitatie-maatschappij op groote schaal gekapt om het fraaie licht-geelbruine, later donkerbruine hout. Het wordt gebruikt voor kade- en steigerwerk, bruggen, wagons enz. en van Simaloer uit o. m. naar Europa geëxporteerd. De damar is zeer goed, doch schijnt weinig verhandeld te worden.

SHOREA KOORDERSII Brandis. Tênang (MAL. BOL.), Salo têna (TERNATE), Haro, Rama woering, Waro (MINAH.). Tot 55 M. hooge boom van Celebes en de N.lijke Molukken. Het hout is geschikt als bouwhout onder dak. De damar is zeer goed, een soort van katoog-damar, die in groote hoeveelheden afgescheiden wordt.

SHOREA LEPROSULA Miq. Mêranti boenga, M. boewah (MAL. PALEMB.). Groote boom van het W.lijk deel van den Mal. Archipel, tot 40 M. hoog. Het hout heeft niet veel waarde, het wordt door de inlanders vooral voor vloerplanken gebruikt. Ook de harsafscheiding van stam en takken is gering; aan den voet van den stam vindt men in den grond vaak dikke platen van damar, die als damar daging of rêmêk daging in den handel wordt gebracht.

SHOREA SELANICA Bl. Kajoe bopa (MAL. MOL.). Zeer groote boom van de Molukken, vooral op Boeroe voorkomend. Het hout wordt wel gebruikt, doch heeft geen bijzondere beteekenis. De damar wordt zoowel aan stam en takken als in grootere stukken aan den voet van den boom aangetroffen. Handelswaarde heeft het product echter niet.

SHOREA STENOPTERA Burck. Têngkawang toengkoel (W. BORNEO). Zware, laag bij den grond vertakte boom, de beste van alle têngkawangboomen, en in de Westerafd. van Borneo aangeplant (zie TÊNGKAWANG). De damar schijnt niet van veel belang te zijn.

SI ANOK. Nagri naast Kôtô Gadang gelegen (zie aldaar) in Sumatra's Westkust. Si-Anok heet ook het riviertje, dat op de Noordhelling van den Singgalang ontspringt, en door het tegenwoordige Karbouwengat (zie aldaar) stroomt. Het vormt de bovenloop van de Masang.

SI BOEAL- BOEALI. Een 1819 M. hooge berg in het Z.W. van de hoogvlakte van Sipirok der residentie Tapanoeli, een weinig ten Noorden van de hoofdstad Padang Sidimpoean. Hij is de hoogste top van een gebergte, dat op korten afstand van den rechteroever der Batang Toroe loopt, en wel eens genoemd wordt: „het Si Boeal-boeali gebergte". Zooals de naam, die „voortdurend dampen" beteekent, aangeeft, worden er verschillende warme bronnen op aangetroffen, waaruit naar zwavel-verbindingen riekende heete dampen opstijgen (zie S. PIJNOK). In het Zuiden gaat het gebergte over in een heuvelrij, waarvan de Tor na Godang de hoogste top is, die daar de haast onmerkbare waterscheiding vormt tusschen Sumatra's West- en Oostkust. Niet meer dan een paar honderd meters liggen van elkaar de bronrivieren van de Aek Lita en de Aek Hambiri, door een geringe terreinverheffing gescheiden. De eerste is een bronriviertje van de Si Goeti, die de belangrijkste bronrivier is van de Aek Poeli, de belangrijke linkerzijrivier van de Batang Toroe, die in den Indischen Oceaan uitkomt. De tweede vereenigt zich met de Aek Godang, die als Si Hapas uitkomt in de Baroemoen, welke zich als Panai in de Straat van Malaka stort.

SI BOEHOEAN. Tot 1917 hoofdplaats der onderafdeeling Padang Lawas, afdeeling Padang Sidimpoean van de residentie Tapanoeli, sedert vervangen door Goenoeng Toea. De plaats is gelegen aan den bovenloop van de Baroemoen, die als Panai in de Straat van Malaka uitkomt. Het is een kruispunt van vele karrewegen, waarvan die naar Pasar Matanggor (richting Padang Sidimpoean) over een lengte van ongeveer 54 K. M. al tot goeden rijweg is gemaakt. De omgeving is zeer geschikt voor den aanleg van sawahs, vandaar dat zich hier een der centra van de bevolking der onderafdeeling bevindt. Si Boehoean is daardoor een flinke plaats met een drukke Maandagmarkt. Het bezit een inlandsche gouvernementsschool en een hulppostkantoor, is voorts van beteekenis als zetel van den Europeeschen bestuursambtenaar. Het is er zeer heet; een temperatuur van 95°. overdag is regel; berekend over een waarnemingstijd van 7 jaar is de gemiddelde jaarlijksche hoeveelheid regen 2580 m.M.

SI BOERAGAS. In een der kampoengs van dat tot Toba behoorend landschap, door de natuur en de kunst der Bataks tot een bijna onneembare sterkte gemaakt, wierp zich in 1889 de Adjèhsche bende die, in dienst van Singa Mangaradja, een inval in Toba deed. Een militaire expeditie, in Augustus van dat jaar naar Toba gezonden, herstelde de rust.

SI BOLGA (SIBOGA). Hoofdplaats van de residentie Tapanoeli. Een vriendelijk plaatsje, zeer schilderachtig gelegen achter de talrijke eilandjes van de ruime baai van Tapanoeli, met op den achtergrond een heuvelketen, die bij Bonan Dolok reeds een hoogte van 400 M. bereikt en waartegen op zich de weg naar Si Lindoeng slingert. Reeds in 1842, toen in plaats van de residentie Air Bangis, de residentie Tapanoeli werd gevormd, werd Sibolga hoofdplaats en zij is dit gebleven tot op heden, met een 20 jarige onderbreking (van 1885 tot 1906), toen Padang Sidimpoean hoofdplaats was. Het stadje telde in 1905, 17600 inwoners, waarvan 570 Chineezen, 100 andere Vreemde Oosterlingen, in hoofdzaak Klingalceezen, en slechts 40 Europeanen (Reg. Almanak 1918). In 1898 werd die plaats door een grooten brand geteisterd, maar bijna geheel weer opgebouwd. 23 Januari 1913 werd de nog nieuwe, ruim gebouwde pasar-wijk opnieuw in asch gelegd en bleef eenige jaren een ruïne; met den wederopbouw is men thans bezig. De nieuwe stad is ruim gebouwd, met breede, schaduwrijke lanen en goed onderhouden wegen. De moerassige omgeving en een buitengewoon groote regenval, die per jaar gemiddeld 4000 m.M. bedraagt, zijn oorzaak dat de gezondheidstoestand toch nog te wenschen overlaat; vooral de malaria heerscht hier in zulk een hardnekkigen en kwaadaardigen vorm, dat ze een ramp voor de plaats dreigt te worden. O. m. duiken hierdoor herhaaldelijk geruchten op dat Si Bolga niet langer residentie-hoofdplaats zal blijven. Door middel van draineering en ophooging van het terrein met zand is men druk bezig met de assaineering, terwijl de putten en waterreservoirs der erven bij verordening moeten afgesloten worden en een waterleiding is aangelegd. Ook bestaan plannen tot het stichten van een bovenstad, zooals Batavia en Semarang hebben. Deze zou dan verrijzen op den

± 5 K.M. verwijderde Bonan Dolok, waarheen een fraaie weg voert en waar alreeds een pasanggrahan is gebouwd. (W. Th. de Vogel, Rapport over het onderzoek aangaande den gezondheidstoestand van de havenplaats Sibolga in Med. Burgerl. Geneesk. dienst v. Ned.-Indië afl. 4 pg. 62).

Al zetel van den resident, van een assistent-resident en controleur, heeft Si Bolga, dat in het bezit is van een post- telegraaf- en telefoonkantoor(door een kabel is het zelfs verbonden met Padang, waardoor men niet meer geheel afhankelijk is van de overlandlijnen)een Europeesche en een inlandsche gouvernementsschool, een zekere levendigheid, maar de grootste drukte wordt veroorzaakt door den uitgebreiden handel; een gevolg van de goede verbindingswegen met het rijke en belangrijke achterland en van de ligging aan de prachtige baai van Tapanoeli, die een goede ankerplaats vormt, terwijl een steenen havenhoofd het laden en lossen der schepen vergemakkelijkt. Groote loodsen zijn in de nabijheid daarvan opgericht.

Onderstaande tabel geeft niet alleen een overzicht van de beteekenis van Si Bolga als handelsstad, maar tevens van den vooruitgang gedurende de 10 jaren, welke aan den Europeeschen oorlog voorafgingen.

Jaar.	*Invoer in guldens.*		
	van binnen Nederl.-Indië	van buiten	totaal.
1903	690.000	538.000	1.228.000
1904	509.000	616.000	1.225.000
1905	898.000	529.000	1.427.000
1906	1.027.000	463.000	1.490.000
1907	1.152.000	9.000	1.161.000
1908	1.133.000	658.000	1.791.000
1909	1.091.000	798.000	1.889.000
1910	1.071.000	763.000	1.834.000
1911	1.307.000	1.044.000	2.351.000
1912	1.534.000	1.506.000	3.040.000
1913	1.613.000	1.447.000	3.060.000

Jaar.	*Uitvoer in guldens.*		
	naar binnen Nederl.-Indië.	naar buiten	Totaal.
1903	652.000	140.000	792.000
1904	754.000	182.000	936.000
1905	840.000	165.000	1.005.000
1906	910.000	185.000	1.095.000
1907	1.113.000	120.000	1.233.000
1908	1.200.000	78.000	1.278.000
1909	1.061.000	176.000	1.237.000
1910	1.306.000	204.000	1.510.000
1911	1.634.000	143.000	1.777.000
1912	1.184.000	1.121.000	2.305.000
1913	1.553.000	1.479.000	3.032.000

Opmerkelijk hierbij is de buitengewone sprong, dien de handelsomzet gemaakt heeft tijdens de jaren 1912 en 1913 en bovendien hoe zoowel uit de import als de export blijkt, dat Si Bolga meer beteekent voor den handel in- dan buiten Nederlandsch-Indië. Onder de handelsproducten nam kamfer vroeger een eerste plaats in, tegenwoordig zijn het meer koffie, benzoë en rotan terwijl de allerlaatste jaren de waardevolle artikelen rubber en copra hierbij zijn gekomen, die zeker aanzienlijk hebben bijgedragen tot de hooge vlucht van den totalen handelsomzet. Door de snelle ontwikkeling doet zich sterk de behoefte gevoelen aan een betere haven. Men denkt aan een verder uitbouwen van den aanlegsteiger, zelfs aan een geheel nieuwe haven in de bocht ten Oosten van het eiland Saroedoet.

Van de groote wegen, die in Si Bolga uitkomen verdienen vermelding: de 70 K.M. lange weg naar het wegencentrum Taroetoeng en de groote postweg, voor auto's berijdbaar, over Padang Sidimpoean naar Fort de Kock, terwijl in aanleg was een breede transportweg naar Baroes, de concurreerende haven van het gewest, welk werk thans is gestaakt. De eerstgenoemde weg is van groote economische beteekenis, omdat hij de geheele Toba hoogvlakte bij het achterland van Si Bolga voegt, door een zijweg kan medewerken aan de ontsluiting van de veelbelovende Dairilanden en tenslotte omdat hij de aansluiting vormt met het spoor- en wegennet van de Oostkust. Het is juist deze weg, die de laatste jaren vergeleken wordt met Daendels postweg op Java èn om de groote economische beteekenis èn om de wijze waarop de totstandkoming geschiedde. In het Rapport betreffende de spoorwegplannen voor Midden Sumatra is gewezen op het groote nut van een spoorweg van Si Bolga naar Panjaboengan, die 152 K.M. lang zou worden en 12½ millioen moet kosten; later zou dan dwars door Padang Lawas de verbinding tot stand komen met de hoofdlijn. Het Gouvernement onderhoudt een auto-dienst over Loebock Sikaping naar Fort de Kock, terwijl in 1916 gelden werden uitgetrokken voor een dergelijken dienst naar Padang Sidimpoean en een via Taroetoeng naar Baligé, waarmede de West- en Oostkust van Sumatra door een geregelden dienst met elkaar verbonden zouden worden. Daarnaast bestaat een particuliere onderneming. Door al deze diensten werd Si Bolga verrijkt met ruime garages en een herstellingswerkplaats voor motorrijtuigen. Moeilijkheid bij het aanleggen van al deze wegen is geweest het overbruggen van de talrijke rivieren, maar vooral het voorzien in de noodige werkkrachten. De resultaten zijn echter buitengewoon loonend: kostte vroeger het vervoer van 1 K.G. goederen (zout, visch, klapperolie) van Si Bolga naar Taroetoeng 13 cent, thans is deze prijs gedaald tot 2½ cent; reizende inlanders maken zoo veelvuldig gebruik van de Gouvernements auto's, dat daarin voor de goederen vaak geen plaats meer is te vinden.

SI BOLGA EN BATANG TOROE-DISTRICTEN. Afdeeling van de residentie Tapanoeli. De naam is eenigszins eigenaardig gekozen, daar de voornaamste der Batang Tor edistricten, met name Batang Toroe zelf, niet tot deze afdeeling, maar tot de afdeeling Padang Sidimpoean, onderafdeeling Angkola en Sipirok, behoort.

Vóór de verheffing van Tapanoeli to zelfstandig gewest (1906) omvatte de afdeeling Sibolga ook Nias en de Banjak-eilanden en voorts Baroes en Singkil en bestond uit niet minder dan vijf onderafdeelingen. Thans is het een afdeeling zonder meer, omvattende de koeria's Si Bolga,

Saroedoet, Si Boeloean, Sait ni Hoeta-Halangan (samengetrokken), Badiri, Toekka (niet te verwarren met Toekka in het Boven-Baroessche), Tapanoeli, Holang (kolang), Oente Moengkoer, Pakpahi, Pinang Sori, Loemoet, Anggoli en Manosor. Er behooren voorts toe het in volle zee gelegen eiland Moesala (M nsala, zie aldaar) en verschillende kleine eilandjes in de baai van Tapanoeli, als Pontjang Gadang, Pontjang Katjik (vroeger bestuurszetel), Toengkoes Nasi, Bakal, Oenggas en enkele andere. Het gedeelte op den vasten wal grenst ten Westen aan den Indischen Oceaan van de monding der Batang Toroe tot die der Aek Kolang, ten Zuiden en Zuidoosten aan de onderafdeeling Angkola en Si irok (waar de benedenloop der Batang Toroe in hoofdzaak de grens vormt), ten Oosten aan de onderafdeeling Si Lindoeng, ten Noorden aan de onderafdeeling Baroes. De kuststrook is grootendeels moerassig; alleen om de baai van Tapanoeli en tusschen de mondingen van de Batang Toroe en de Aek Loemoet nadert het heuvelland de zee, als steile rotsen daarin afvallend. De Tombak Rantjang bijv. ten Zuiden van Si Bolga is 428 M. hoog. De baai van Tapanoeli is een van de fraaiste zeeboezems der wereld. Hierin monden verscheidene kleine, aan den mond evenwel vrij breede riviertjes, waarvan de Aek Si Boeloean, de Aek Halangan en de Aek Loemoet de voornaamste zijn. De moerassige streek en de noodzakelijke overbruggingen dezer rivieren hebben lang den aanleg van een grooten transportweg tegengehouden. Vroeger begon dan ook de groote postweg naar Padang Si impoean eerst bij Loemoet (37 K.M. van Si Bolga), welke plaats men per prauw bereikte. Omstreeks 1902 is het weggedeelte Si-Bolga—Loemoet klaar gekomen, waarmede in 1891 werd begonnen. Behalve uit de moerassige kuststrook bestaat de afdeeling geheel uit zwaar bergterrein, dat den aanleg van een weg van Si Bolga naar Taroetoeng zeer heeft bemoeilijkt. Op 16½ K. M. van Si Bolga voert deze weg (zie ook het artikel SI BOLGA) door het diepe dal van de Aek Raisan (bovenloop van de Aek Kolang), die hier door een groote kabelbrug is overbrugd.

De afdeeling wordt bestuurd door een controleur, die te Si Bolga verblijf houdt. Het inlandsch bestuur berust bij de hoofden der hier i oeria's genoemde landschappen. Te Si Bolga heeft men voorts een zelfstandig pasarhoofd.

De haven van Si Bolga is voor den algemeenen handel opengesteld.

Als teeken hoezeer deze afdeeling zich als cultuurstreek ontwikkel in den trant van het Delische, waardoor het Europeesche element daar in beteekenis toeneemt, moge gelden dat in 1913 hier werd opgericht de „Tapanoeli Planters Vereeniging" en in 1916 het „Vrijwilligers korps Tapanoeli".

Het bergachtige binnenland, dat alleen vrij wat boschproducten levert, is slechts dun bevolkt. Het grootste deel der bevolking woont in de kustvlakte, vooral in de hoofdstad Si Bolga.

De bevolking bestaat geheel uit Bataks, deels van het Toba sche, deels van het Angkolasche type; alleen op de hoofdplaats en in de onmiddellijke omgeving woont een gemengde bevolking van Mo angkabausche Maleiers, en afstammelingen van Atjèhers, Maleiers, Niassers en, die zich met Bataks hebben vermengd. Voorts natuurlijk Chineezen en Klingaleezen. Het aantal zielen bedroeg ult. 1915: 20870, waarvan 150 Europeanen en 900 Vreemde Oosterlingen. Voor het grootste deel is de bevolking Mohammedaansch; toch zijn er ook tamelijk veel Christen inlanders n.l. 6265 in het jaar 1914. De zendingspost Si Bolga bestaat sedert 1870.

Landbouw, klapperteelt, het winnen van benzoë en van andere boschproducten, en vischerij voor de kustbevolking zijn de voornaamste middelen van bestaan.

SI BORONG BORONG. Hoofdplaats van de onderafdeeling Hoogvlakte van Toba der afdeeling Bataklanden in de residentie Tapanoeli. De plaats ligt in het centrum van de Tobahoogvlakte, een weinig ten Zuiden van het Tobameer. He is een belangrijk centrum van groote wegen: Zuidwaarts naar Taroetoeng, Westwaarts naar Baroes, Oostwaarts over Pangaribocan naar Habinsaran en Noordwaarts naar Baligé aan het Toba meer. Sedert de vestiging van onze bestuurszetel aldaar is de plaats merkbaar in bloei toegenomen. In 1908 stond de nieuwe controleurswoning vrijwel vergeten en eenzaam op de wijde vlakte. Enkele bescheiden inlandsche winkeltjes waren toen in aanbouw, thans is het een „stadje in wording" met twee formeele „straten", terwijl twee Europeesche firma's er een flink filiaal hebben en er een hulppostkantoor is gevestigd. Voorts prijkt er een splinternieuwe, niet zeer groote, maar met het oog op de koude practisch ingerichte pasanggrahan. Eerst in 1914 begon men ook geregelde regenwaarnemingen te doen, waarvoor de plaats in het hartje van de Toba hoogvlakte toch als aangewezen scheen; in dat jaar viel er 2580 m.M. In 1891 werd hier voor verbetering van de paardenteelt op de hoogvlakte een stoeterij opgericht, die echter haar doel niet bereikte en 4 jaar later weer werd opgeheven. De economische ontwikkeling van de hoogvlakte, gepaard aan de verbetering van het verkeersnet, waarvan Si Borong Borong juist het centrum is, doet verwachten, dat de plaats nog zeer in beteekenis zal toenemen.

SI GOENTOER. Een der vroeger onafhankelijke landschappen van de onderafdeeling Batang Hari (residentie Sumatra's Westkust) aan de samenvloeiing van de Batang -Hari en de Batang-Pangean. Dank zij het energieke karakter van den voorlaatsten radja Si Boedjang Lama, die ons zeer vijandig gezind was, heeft dit landschapje de laatste 40 à 50 jaren vóór de onderwerping aan het Ned. gezag de voornaamste rol gespeeld aan de Batang-Hari. In de omgeving van de plaats ,die thans een pasanggrahan bezit, bevinden zich vele met zo g aangelegde gambirtuinen. De uitvoer van dit product geschiedt naar Padang. Op de hooge vlakte Padang Ratŏ, die zich benedenstrooms van het laag gelegen Si Loelock uitstrekt, zijn overblijfselen uit den Hindoe-tijd aangetroffen, die van het vroegere bestaan van een belangrijke Hindoe vestiging getuigen (zie BATANG-HARI DISTRICTEN, thans Batang Hari geheeten, Ind. Stb. 1915 n. 356).

SI-KIKIK (MINANGK. MAL.). Zie RADJA-OEDANG.

SI LALAHI. Haven aan den N.W. oever van het Toba-meer in de onderafdeeling Dairilanden der residentie Tapanoeli. Deze plaats is niet

zonder belang, sedert een paar jaar geleden de aandacht van het Europeesche kapitaal plotseling viel op de daarachter gelegen Dairi landen, waar men op groote schaal met de thee-cultuur denkt te beginnen. Reeds is Si Lalahi door een zeer goed paardenpad van 37 K.M. lengte verbonden met het centrum Sidikalang en is een ijzeren kabelbrug in aanbouw ter vervanging van de rotan hangbrug van groote capaciteit over de diep ingesneden Lai Rënoen, die hier 350 M. lager stroomt dan het omringende terrein en daardoor een ernstige verkeershindernis vormt. De verbinding met de Oostkust geschiedde vroeger over het Toba meer met zijn zeer steile afdalingen en opklimmingen, maar in het begin van 1918 werden reeds gelden toegestaan voor den aanleg van een weg Noordwaarts door den voet van den Piso-Piso naar Sariboe Dolok, vanwaar het vervoer gemakkelijk verder kan geschieden. Het district Si Lalahi telde in 1913 volgens de Memorie van overgave 1224 inwoners.

SI LAMPOJANG. Een voormalig bufferstaatje tusschen de beide vroeger onafhankelijke landschappen Siantar en Tanah Djawa, gelegen in Siměloengoen (gouvt. Oostkust van Sumatra). Het dankte zijn ontstaan aan de omstandigheid, dat de beide genoemde landschapjes om aan de vele onderlinge oorlogjes een einde te maken, besloten elk een stuk grond af te staan aan een derde van een andere marga, die de stichter werd van Si Lampojang. Hier moest tot hoofdvrouw (poeang bolon) van den vorst steeds een meisje uit Tanah Djawa genomen worden, terwijl uit de dochters een als hoofdvrouw aan den vorst van Siantar geleverd moest worden. Door deze familieverhoudingen kon het kleine Si Lampojang als bemiddelaar optreden tusschen de beide grootere buren en bleef de vrede bewaard.

SI LANTOM. Landschap nabij het bovenstroomgebied van de Bila, behoorende tot de onderafdeeling Silindoeng, afdeeling Bataklanden, residentie Tapanoeli. Reeds bij Gouv. Besl. van 11 Maart 1841 was het tot Gouvernementsgebied verklaard, maar het kwam eerst na 1872 onder ons toezicht te staan en toen nog zeer onvoldoende. Tot 1907 behoorde het administratief tot Sipirok. Het grootste deel van het landschap bestaat uit een zeer eenzaam plateau, de voortzetting van de hoogvlakte van Sipirok in het Zuiden. Hier was het, dat de bekende natuurvorscher Junghuhn in 1844 tot zijn groote verrassing pijnboomen aantrof. De afwatering geschiedt hoofdzakelijk middels de Aek Poeli naar de Batang Toroe.

SI LIMA KOETA. Een van de Karo-landschappen der Bataklanden op Sumatra, gemiddeld 1400 M. boven zeeniveau. Het wordt doorstroomd van de belangrijkste rivier der Karo-landen, de Laoe Biang, die op de hellingen van de vulkanische kegels Singgalang en Si Piso Piso ontspringt, de geheele hoogvlakte doorsnijdt en als Soengei Wampoe naar Langkat ter Oostkust stroomt. Het landschap, dat een oppervlakte heeft van ruim 200 K.M.², bevat 4700 inwoners, echter niet alle Karo Bataks, maar een gelijk aantal van den Timoer stam, terwijl in het Zuiden vrij veel Tobaneezen wonen. In 1904 onderwierp het landschapshoofd zich aan ons gezag. Het landschap behoort administratief tot de onderafdeeling Siměloengoen der afdeeling Siměloengoen en de Karolanden van het gouvernement Oostkust van Sumatra.

SI MANOEK MANOEK. Een 2200 M. hooge berg op de grens van het gouvernement Oostkust van Sumatra en de residentie Tapanoeli. De keten, waarvan deze berg de hoogste top is, komt uit bij Parapat aan de Oostzijde van het Toba meer.

SI MANGOEMBAN. Het Zuidelijkste van de drie bekkens, waaruit de onderafdeeling Silindoeng (zie aldaar) van de afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli bestaat. Voor een aanzienlijk deel is dit bekken, doorstroomd van de Batang Toroe, nog moeras en oerwoud, slechts zeer spaarzaam bewoond. De moerassige vallei is berucht om haar koortsen, haar lugubere plekken van zwarte modder en rookende poelen. Het plaatsje Si Mangoemban, met passanggrahan, ligt aan den Z.W. voet van den Dolok Sanggoel (1055 M.) aan de Aek Poeli, een weinig boven de plaats waar deze uitmondt in de Batang Toroe. Si Mangoemban is door een weg verbonden met Taroetoeng, maar de plateaurand, die de scheiding vormt tusschen de dalvlakte van Si Mangoemban en het hoogland van Sipirok, vormt daarin een zeer hinderlijke verkeerastoornis.

SI MOMO. Leprozendorp op de Karo hoogvlakte van de Bataklanden in de nabijheid van Kaban Djahé. Het is gesticht door het Nederlandsch Zendelinggenootschap, daartoe in staat gesteld door een groote gift van den oud-minister J. Th. Cremer. Nadat een brand de kolonie had verwoest, is er met Regeeringshulp een nieuwe, veel betere en hygiënischer, hoewel toch nog uiterst eenvoudige inrichting verrezen, waaraan thans zoowel de landschap kas der Karolanden, als het Gouvernement subsidie verleenen. Het aantal verpleegden bedraagt ongeveer 300.

SI OSAR. Volz (Beiträge z. geol. Kenntn. v. Nord-Sumatra, in Zeitschr. d. deutschen geol. Ges. 1899) geeft een schets van dezen op de Karohoogvlakte, ten N. van het Toba-meer, gelegen ouden vulkaan, waarvan overigens niets bekend is.

SI POHOLON. Een van de middelpunten der vallei van Silindoeng, behoorende tot de onderafdeeling Silindoeng van de afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli. Het ligt aan de Aek Si Gëaon, een weinig ten N.W. van de hoofdplaats Taroetoeng. Sedert de verplaatsing van het seminarie van Pansoer na Pitoe naar Si Poholon is dit plaatsje het geestelijk en intellectueel middelpunt geworden van de Rijnsche Zending. Het seminarie is een opleidingsschool voor inlandsche leerkrachten. De zendingspost, waartoe 13 bijgemeenten behooren, telde in 1914 bijna 6900 Christenen.

SI TOEMBA. Hoeta in het landschap Sipirok (residentie Tapanoeli) aan den grooten weg van Sipirok naar Padang Sidimpoean, bekend door zijn hecte, zwavelhoudende bronnen. De bodem is hier over een groote uitgestrektheid geheel ondermijnd, terwijl de stoom met groote kracht uit tal van openingen wordt gestooten. Men vindt er komvormige ruimten in den bodem, gevuld met troebel, melkkleurig, maar soms ook helder, kokend water. Van heinde en ver kwamen reeds lang lepra-lijders en lijders aan huidziekten om door baden in het zwavelhou-

dende water genezing te zoeken. Om het water op de gewenschte temperatuur te brengen wordt koud water uit de verschillende stroompjes van de omgeving er heen geleid. De Rijnsche Zending zorgde reeds jaren voor de zieken, die zich hier ophielden, echter slechts op uiterst primitieve wijze. Thans is er met Gouvernementssubsidie een leprozengesticht opgericht, waaraan de regeering ook naar gelang van het aantal verpleegden steun verleent.

SIAK. Onderafdeeling van de afdeeling Bëngkalis, gewest Oostkust van Sumatra, omvattende het landschap Siak Sri Indrapoera (zie aldaar) met uitzondering van de landschappen Tanah Poetih, Koeboe en Bangka en de eilanden Merbau en Padang.

SIAK KËTJIL. Riviertje in de afdeeling Bëngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Het stroomt door een zeer moera sig land, langs een reusachtig aantal poelen en plassen, waarvan er vijf den naam van meren verdienen, vrijwel zuiver in Oostelijke richting om dan met groote bochten en de meest grillige kronkelingen zich uit te storten in de Brouwerstraat (zie aldaar), slechts een weinig ten Noorden van de monding der groote Siakrivier. De Siak Këtjil blijft echter geheel onafhankelijk van de Siak.

SIAK-RIVIER. Zie SUMATRA Rivieren.

SIAK SRI INDRAPOERA EN ONDERHOORIGHEDEN. Zelfbesturend landschap behoorende tot de afdeeling Bëngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Het omvatte oorspronkelijk:

a. eigenlijk Siak, bestaande uit de penghoeloeschappen Siak bësar, Siak këtjil, Bëtoeng en Rëmpah;

b. het gebied van den Datoe Laksamana, bestaande uit het penghoeloeschap Domei, zich uitstrekkende van Soengei Seneboei tot aan Tandjoeng Leban, en het landschap Boekit Batoe, zich uitstrekkende van Tandjoeng Leban tot aan Tandjoeng Balei;

c. het landschap Mandau, zijnde het stroomgebied van de Mandaurivier, daaronder begrepen de Batin Sëlapan;

d. het landschap Pëkan Baroe;

e. het landschap Teratak Boeloeh;

f. de eilanden:

1. Poelau Roepat met P. Sëlat Moeroeng en de andere nabijgelegen kleinere eilanden; 2. Poelau Padang; 3. Poelau Mërbau; 4. Poelau Rantau of Tëbing tinggi; 5. Poelau Pantjoer of Rangsang; 6. Poelau Mënggoeng; 7. Poelau Topang; 8. Poelau Pandjang;

g. de Onderhoorigheden, zijnde de landschappen:

1. Tapoeng kanan; 2. Tapoeng kiri; 3. Tanah Poetih; 4. Bangka en 5. Koeboe met de eilanden Poelau Djëmoer, P. Tokong Simbang, P. Tokong Rebiah, P. Tokong Batoe, P. Tokong Mariam, P. Tokong mas, P. Sipoetjang, P. Laboean Bilik, P. Pasir Pandan ,P. Lalang bësar en P. Lalang këjil.

Bij nieuw contract van September 1916, gesloten bij de verheffing van den tegenwoordigen sultan is de indeeling veranderd (zie hieronder).

De bevolking van het landschap Siak is schaarsch, niet werkzaam en arm. Betrouwbare gegevens omtrent de sterkte der bevolking van dit landschap bestaan er nog niet. De Gouvernements-commissaris Nieuwenhuyzen, die in 1858 onze betrekking met Siak regelde, schatte de bevolking van eigenlijk Siak op ruim 17.000, die der Onderhoorigheden op ruim 14.000 zielen; de Sultan echter schatte de bevolking van zijn geheele gebied in 1893 op totaal 25.000 zielen, buiten de vreemdelingen (vooral Chineezen); binnenkort zal eene zielentelling gehouden worden. De inheemsche bevolking van Siak vindt een middel van bestaan in de teelt van rijst op droge velden (enkele sawahs vindt men o.a. slechts te Teratak Boeloeh en Pëtapahan), de inzameling van boschproducten, ook bijenwas, en de vischvangst, vooral troebockvisscherij. Rijst wordt van Singapore en klappers worden van Malaka in Siak ingevoerd. De handel, vooral de doorvoerhandel met Pakan Baroe aan de Siakrivier en Teratak Boeloeh aan de Kampar als transito-plaatsen, is hoofdzakelijk in handen van Chineezen, lieden van Pajakoemboeh (Pad. Bovenlanden) en personen uit de V Kota's. Kenteekenend is de vergelijking, die de Siakkers gebruiken om den doorvoerhandel in hun gebied te beschrijven: Eigenlijk Siak is de keel waarlangs de artikelen (handel) van den mond (Singapore) naar de maag (Midden-Sumatra) gevoerd worden. Aan de Siak-rivier (zie aldaar) ligt de eigenlijke Inlandsche hoofdstad Siak Sri Indrapoera, die door zijn langgestrekte bouwwijze aan beide zijden van de rivier en zijn groot sultanspaleis geheel den indruk van een stad maakt, vooral waar in de moerassige omgeving de nederzettingen alle uiterst klein, vervallen en armoedig zijn. Aan den rechteroever bevindt zich de Europeesche wijk, een wel wat weidsche naam voor de controleurswoning, de pasanggrahan, het etablissement der in- en uitvoerrechten en een inlandsche school. Van de oude versterking (fort) zijn alleen nog enkele gebouwen, die verhuurd worden, overgebleven; de wallen zijn geslecht en de militaire bezetting is sinds een tiental jaren opgeheven. Schuin tegenover het fort, dus op den linker oever der Siak-rivier, ligt het Chineesche kamp. Even voorbij het Chineesche kamp verdient vermelding de door een hoogen wal omgeven en van steen opgetrokken begraafplaats (magam) der leden van het sultansgeslacht, ook bekend uit de Siakgeschiedenis. Iets verder bevin t zich de woning van den Sultan, omgeven door een geheele kampoeng van woningen, toebehoorende aan familieleden en dienstbaren. Het paleis van den Sultan is een grootsch, modern gebouw met een reusachtigen tuin. Van de andere gebouwen verdient in de eerste plaats vermelding het imposante, eerst kort geleden in geheel modern indischen stijl opgetrokken gemeentehuis, en meer als eigenaardigheid de drukkerij, waar met twee handpersen de sultansbesluiten enz. gedrukt worden. Wegen zoekt men op de hoofdplaats Siak tevergeefs, slechts loopt op het Gouvernements établissement één rechte weg, en aan den overkant der rivier evenecns een weg, die het Chineesche kamp verbindt met de kampo ng dalam van den Sulta . Aan wegen heeft de inlander geen behoefte, daar de talrijke soengei's en kreekjes, uitkomende in de Siakrivier, gemakkelijker te onderhouden verkeersmiddelen in dit moerassige land zijn. De handel der hoofdplaats Siak is in de laatste jaren sterk verminderd, terwijl de hoogerop gelegen doorvoerplaats Pakan Baroe

(zie aldaar) aanmerkelijk in bloei is toegenomen.

Nog zij vermeld, dat in de Onderhoorigheden te Bagan Si Api-Api, bekend om haren grooten handel met Malaka en Singapore in trasi en droge visch, en te Sélat Pandjang (op het eiland Tëbing Tinggi) controleurs zijn gevestigd (zie onder die namen).

Voor bevolking en geschiedenis, zie OOSTKUST VAN SUMATRA.

Bestuur. Het bestuur van het landschap Siak wordt gevormd door den Sultan, de vier soekoehoofden (Datoe Pasisir, Lima Poeloeh, Tanah-Datar en Kampar) en den Datoe Laksamana van Boekit Batoe. In de onderhoorigheden heeft dat bestuur zijne vertegenwoordigers onder de titels van Temënggoeng en Datoek en daaronder de kampoenghoofden en batins. De inrichting van het inwendig bestuur van dit landschap werd beheerscht door het in 1907 gesloten contract, in hoofdzaak gelijk met die der overige landschappen in het gewest Oostkust v. Sumatra. Daar bij het overlijden in 1908 van den Sultan Sjarif Hassim diens zoon, Tëngkoe Sjarif Kasim, de aangewezen opvolger, nog minderjarig was, werd het bestuur over het landschap tijdelijk opgedragen aan twee Regenten. Op 3 Maart 1915 had de verheffing van Sjarif Kasim tot sultan plaats. Hij betuigde zijn instemming met een regeling van zijn inkomsten, die meer in overeenstemming was gebracht met de landschapsmiddelen. Ontving de vorst vroeger ruim 90.000 gulden per jaar, thans werd dit bedrag gereduceerd tot 45.000 gulden en bovendien werd geheel geschrapt een som van 50 000 gulden, die de vorige sultan als Tëngkoe Ngah Said Sjarif Hassim per jaar ontving, èn een soort persoonlijke toelage was voor zich en zijn erfgenamen. Als schadeloosstelling voor dit laatste verlies ontving de nieuwe sultan een som van 500.000 gulden ineens. Bovendien betuigde de Sultan zijn instemming met het voornemen om een nieuw politiek contract te sluiten, waarin o.a. tot uitdrukking zou komen het beginsel van teruggave der Gouvernements-uitgaven, welke gedaan waren in het rechtstreeksche belang van het landschap. 24 Mei 1916 werd dit nieuwe contract gesloten en 29 September 1916 door den Gouverneur Generaal bekrachtigd.

Sedert de instelling der onder contrôle van het Europeesch bestuur staande landsch pskas worden in Siak, evenals in de andere zelfbesturende landschappen ter Oostkust van Sumatra, alle inkomsten van het landschap in die kas gestort, dus ook de door het Gouvernement uitbetaald wordende schadeloosstellingen wegens overgenomen belastingen en rechten en de cijns voor uitgegeven landbouwconcessies enz. (hasil tanah), terwijl alle uitgaven in het belang van het landschap te doen, waaronder ook het inkomen van den Sultan en de hoofden, uit die kas worden bestreden.

Behalve voor de in eene bijlage van het politiek contract genoemde belastingen berust het recht tot het heffen van belastingen van welken aard ook, daaronder begrepen het invoeren van pachten en monopoliën, uitsluitend bij het Gouvernement.

Bij Gouv. Bt. van 28 Januari 1915 (Ind. Stb. no. 1) zijn zeer gewichtige veranderingen gekomen in het zelfbestuur. Aangezien de ter hoofdplaats Siak gevestigde vier soekoehoofden een hooger plaats innamen, met den Laksamana van Boekit Batoe de raad van landsgrooten vormden, doch sedert de soekoe leden zich verspreid hadden, geen eigen bestuursgebied meer hadden en slechts formeel deel uitmaakten van het zelfbestuur, besloot men deze waardigheden op te heffen, en voortaan den sultan alleen het zelfbestuur te laten uitoefenen. Ook werkte hiertoe mede de omstandigheid dat sedert het gezag dezer landsgrooten verdwenen was, zij de uitoefening van een behoorlijk bestuur in den weg stonden. Tegelijk met de afschaffing van deze waardigheden werd een behoorlijk districtsbestuur ingesteld, gegrond op een indeeling van het uitgestrekte landschap in vijf districten. De vroegere landsgrooten zouden slechts in aanmerking komen voor de nieuwe ambtelijke betrekking van districtshoofd, inplaats van hun oude adatpositie, voor zoover zij de noodige geschiktheid betoonden.

Literatuur: Gramberg, Geographische aanteekeningen betreffende de res. Sum. O.kust speciaal Siak, T. A. G. VI, bl. 100; J. A. van Rijn van Alkemade, Reis van Siak naar Paja Kombo, T. A. G. Rks. 2, II. bl. 202; H. A. Hijmans van Anrooij, Nota omtrent het rijk van Siak, T. B. G. XXX, bl. 259; E. Netscher, De Nederlanders in Djohor en Siak 1602—1865, Verh. B. G. XXXV, 1870. Het nieuwe contract vindt men in zijn geheel als bijlage I opgenomen in de Kroniek 1917 van het Oostkust van Sumatra-Instituut.

SIAMANG (mal.). Zie GIBBON.

SIANTAN. Eiland behoorende tot de Anambasgroep. Zie POELAU TOEDJOEH.

SIANTAR. De steeds meer in gebruik komende bekorting van Pëmatang Siantar, hoofdplaats der afdeeling Simëloengoen en de Karo landen van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Onder het „Siantarsche" verstaat men meest de groote, waarschijnlijk alluviale vlakte, die, voor een groot deel begroeid met alang-alang, afgewisseld door enkele bosschen, de omgeving van de hoofdplaats en wel voornamelijk het cultuurgebied van Simëloengoen vormt. (zie aldaar en onder Pëmatang Siantar). De oereen (= landschap) Siantar vormt een der 4 landschappen van de onderafdeeling Simëloengoen en bestaat uit 4 deelen, welke men tezamen als een bondgenootschap zou kunnen beschouwen t.w.: Siantar proper, Bandar, Sidepmanik, en Sipolha. In September 1885 begaf zich de controleur Hijmans van Anrooy naar de Bovenlanden om een onderzoek in te stellen omtrent grensgeschillen tusschen Siantar en Pagoerawan, tevens naar aanleiding van gerucht n over een geheime overeenkomst, welke door een vreemdeling gesloten zou zijn met den radja van Siantar betreffende het ontginnen van gronden, en het toekennen van privilegiën, die veel geleken op buitenlandsche mengeling met de zaken in het landsche an. Het gevolg van bovengenoemde reis was, dat Siantar bij het Ned. gebied werd ingelijfd, hetgeen bij Gouvernementsbesluit van 23 October 1889 werd goedgekeurd. De laatste Radja werd om zijn knevelarijen bij Gouv. Besl. van 24 April 1906 van zijn waardigheid vervallen verklaard en naar Bëngkalis verbannen. (Nota betreffende de Simeloengoensche landschappen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Volkenk. dl. 51 (1909) pg. 527).

De Siantar-lijn is de stoomtramverbinding

van Pématang Siantar met Tébing Tinggi, waar aansluiting w rdt verkregen aan het Deli-spoorwegnet. Plannen bestaan tot de verlenging van deze lijn naar Prapat aan het Toba-meer. Sedert 2 October 1917 is er een particuliere autodienst geopend (eens per week) van Siantar naar Panahatan, in aansluiting waarmede van Pana atan een motorboot vertrekt over het Toba-meer naar Baligé. Vandaar uit kan men per auto de residentie Tapanoeli binnenrijden.

SIAOE-EILANDEN. Deze eilandengroep, waarvan Siaoe en Makaléhé de voornaamste zijn, met de eilandjes ten Noorden hiervan tot Groot Sangi, het djoegoegoeschap Tamako op laatstgenoemd eiland en het djoegoegoeschap Kaboeloean op de Talaudeilanden, vormen een landschap van de onderafdeeling Sangi-eilanden, afdeeling Menado der gelijknamige residentie (korte verklaring 10 Oct. 1913) onder het bestuur van een radja met zijn mantri's (zie KANDHARTAROENA). Het eiland Siaoe is het grootste en zeer bergachtig. De grootste berg en vulkaan is de Awoe, (± 1900 M. hoog) wiens kale top met zwavel is bedekt en die steeds rookwolken uitstoot. De overige bergen zijn niet hooger dan 250 M. De vlakke kuststrook is zeer smal. De voornaamste plaatsen zijn: Oeloe, de standplaats van den radja en een zendeling met een opleidingsschool voor inl. part. onderwijzers; Ondong, de standplaats van een zendeling en een djoegoegoe; Tamako, op groot Sangi de standplaats van een zendeling en een djoegoegoe. Ondong en Oeloe zijn door een vrij goeden weg verbonden. Het eiland Makaléhé is bewoond; men vindt er een zoetwatermeertje.

SIBAJAK. Een oude vulkaankegel ongeveer 45 K.M. ten Z.Z.W. van Medan (Oostk. v. Sumatra). De Sibajak zelf (hoogste punt 2094 M.) vertoont van het O. gezien een breeden afgestompten top, en is naar het N. verbonden met den D. Pinto (2212 M.) en wordt door de Bataks als „vader der bergen" aangeduid. Blijkens de kaart, voorkomende in het Jaarv. Top. Dienst 1914, Pl. XXIX (met verschillende foto's, zie ook dat Jaarv. 1907, Pl. I, waar een foto van den krater wordt gegeven) zijn beide bergen reeds tamelijk uitgespoeld, ofschoon in den Sibajak-krater (de D. Pinto bezit er geen) nog hevige solfataren-werking plaats heeft; toch is de afzetting van zwavel er tegenwoordig maar gering, ofschoon zij vroeger aanzienlijk moet zijn geweest.

SIBAJANG. Linker bronrivier, die met de Singingi even boven Goenoeng Sahilan in de onderafdeeling Kampar Kiri, afdeeling Bëngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra, de Kampar Kiri vormt. Het Sibajang stroomgebied vormde vroeger een onafhankelijk landschap, dat meer in naam dan in werkelijkheid den Radja van Goenoeng Sahilan als gebieder had. De vorst had geen direct gezag; wanneer hij zich vertoonde bracht de bevolking hem rijst op, hetgeen langzamerhand tot een vaste belasting is geworden. Meldenswaard is, dat Sibajang feitelijk een bondgenootschap vormde, bestaande uit de landschappen Batoe Sanggan, Oedjoeng Boekit, Koentoe, en Loedai, elk bestuurd door een chalipah (stedehouder) en met zoo sterk doorgevoerde zelfstandigheid, dat bemoeienis met elkaars zaken absoluut buitengesloten was, tenzij daarom gevraagd werd. Tandjoeng Balit is de voornaamste plaats aan de Sibajang.

SIBASO. Naam voor de sjamanen bij de Bataks; letterlijk: het woord; bij uitbreiding: zij, die door een geest bezield zijnde, ook geacht worden het woord van dien geest te spreken. Gewoonlijk zijn het vrouwen. (Zie SJAMANISME).

SIBERG (JOANNES). Geboren te Rotterdam (14 Oct. 1740) uit het huwelijk van H. Siberg met A. Th. Jalink. Hij vertrok 24 April 1758 als constabelsmaat naar Indië en werd in hetzelfde jaar te Batavia tot assistent in dienst der Comp. benoemd. In 1776 huwde hij met een dochter van den toenmaligen Ontvanger-generaal van Ned.-Indië Alting en werd in dat jaar bevorderd tot opperkoopman, commandeur van Sumatra's Westkust. In Sept. 1780 (zijn schoonvader was toen waarn. G.-G.) volgde zijn benoeming tot gouverneur en directeur van Java's Noordoostkust, welke betrekking hij tot Sept. 1787 bekleedde, na inmiddels in 1782 te zijn benoemd tot Raad extra-ordinair van Ned.-Indië. Aan zijn opvolger J. Greeve gaf hij dd. 18 Sept. 1787 een zeer belangrijke „Memorie" betreffende dat gouvernement (gepubliceerd in de Jonge: Opkomst, Dl. XII, bl. 8—124). In deze functie traden vooral zijn hoedanigheden als „handig koopman" op den voorgrond. Van Deventer schrijft: (De Jonge, XII, bl. XLV) „Met het reeds door hem vergaderde kapitaal trad hij regtstreeks en zijdelings als concurrent der particuliere handelaren op, kocht hij of deed hij door de kapitein-Chinezen alle rijst en zout opkoopen, en verhandelde hij die hetzij aan de Compagnie, of overal elders". Maar hij had ook goede hoedanigheden; in 1784 bijv. stichtte hij op eigen kosten te Semarang een „Marineschool" (De Jonge, XII, bl. 64). Bij zijn aftreden als gouverneur werd hij benoemd tot President van het College van Schepenen van Batavia en vervolgens (in hetzelfde jaar 1787) tot Kolonel van de burgerij aldaar en commissaris van het klein zegel. Vier jaren later volgde zijn aanstelling tot Raad ordinair van Ned.-Indië en in 1793 tot Eerste raad en directeur-generaal van Ned.-Indië ad interim, welke laatste betrekking hij echter wederrechtelijk en ten koste van Van de Graaff, gewezen Gouverneur van Ceilon, die door de heeren XVII reeds in 1791 tot die functie geroepen was, bekleedde. G.-G. tevens C.-G. Alting, wist zelfs te bewerken dat zijn schoonzoon (14 Dec. 1793) werd benoemd tot Comm.-Gen., welke betrekking Siberg waarnam tot de ontbinding dier Hooge Commissie op 28 Sept. 1799. Bij het overlijden van den G.-G. van Overstraaten (die Alting als zoodanig was opgevolgd), den 22 Aug. 1801, trad Siberg op als waarn. G.-G. en werd in die functie bevestigd door het Staatsbewind der Bataafsche Republiek dd. 16 April 1802, hoewel hij reeds als dir.-gen. in Holland zeer gewantrouwd werd (De Jonge, XII, bl. LXIV noot). Na meermalen ontslag te hebben verzocht werd hem 19 Oct. 1804 vergund zijn waardigheid over te dragen aan den dir.-gen. Wiese, doch hij trad officieel eerst af den 15 Juni 1805. Daarna bleef hij als ambteloos burger in Indië wonen en overleed op Molenvliet bij Batavia, den 18 Juni 1817. Tijdens zijn bestuur als G.-G. had een algemeene opstand in Cheribon (zie aldaar) plaats, en was het in Bantam wegens

het vermoorden van den Sultan (18 Maart 1804) ook niet rustig. Een doorslaand bewijs van zijn anti-Fransche gevoelens (hij werd steeds verdacht Engelschgezind te zijn), maar ook van zijn zelfstandigheid gaf Siberg in 1803, toen den 11 Dec. een Fransch eskader ter reede van Batavia kwam, meldende den hernieuwden oorlog met Engeland. Dit eskader voerde tevens 200 man hulptroepen aan, met nb. 40 hoofdofficieren, zoogenaamd om bescherming te verleenen tegen den gemeenschappelijken Engelschen vijand, doch inderdaad om vasten voet op Java te krijgen. Siberg zag dit zeer goed in, nam het aanbod aan voor zoover de manschappen betrof, doch liet den woordvoerder, Adjudant-Generaal de Gosson met zijn geheelen staf weer vertrekken naar Mauritius, vanwaar hij gekomen was. Als G.-G. schreef Siberg 19 Mei 1802 een „Kort vertoog" omtrent het „Bericht" van D. van Hogendorp, en wederlegt daarin diens beweringen (De Jonge, XIII, bl. 39—43). Over het algemeen worden de bestuursdaden van Siberg, in zijn verschillende functiën, verre van gunstig beoordeeld. Evenzeo zijn karakter; ofschoon zeer ervaren in zaken van handel en cultures geld hij tevens als man van weinig integriteit, die zijn eigen belang boven het Comp. belang stelde en betrokken was bij een reeks van malversaties.

Literatuur: M. A. van Rhede van der Kloot, De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal.... enz., 's Gravenhage, 1891; zoomede de daarbij vermelde bronnen.

SIBĔROET. Het grootste en meest Noordelijke eiland der Mèntawei-eilanden (zie aldaar). Op oude kaarten staat het aangegeven als Mentawei, Noord-Pora en Goe Fortuin; bij de eilanders is het onder geen algemeenen naam bekend. Het strekt zich uit van 0°55′ tot 1°50′ Z.B. en van 98°38′ tot 99°25′ O.L., met een lengte van omstreeks 100, een gemiddelde breedte van 40 K.M. en een oppervlakte grooter dan de gezamenlijke oppervlakte der overige eilanden van de groep. In het N. wordt het van de Batoeeilanden gescheiden door de ongeveer 40 K.M. breede straat van Sibĕroet, die evenals de Zeebloemen-straat, welke het eiland scheidt van Sipoera, door de groote scheepvaart bevaren wordt, echter boven deze verkozen wordt wegens haar beteren ankergrond, ook omdat zij zich bevindt in den lichtkring van het kustlicht van Poelau Bodjo (Batoe-eilanden).

Rivieren zijn er vele, doch van zoo geringe beteekenis, dat slechts de voornaamste vermeld worden: Marasigep met uitwatering in de Straat van Sibĕroet, Tabekat of Toeboen Woïnan, Silipat of Kabalocan, SilogoeiTjimpoengan, Saibi, Sjaribiroe (O.zijde); Katorei, Telélĕoe (Z.zijde): Simaloebak, Papadjat, Mataloe, Malégie (W.zijde). Er is voor zoover bekend één groot meer dicht aan de Z.kust, Ngeo-Ngeo geheeten; een ander, als zoodanig aangemerkt, is slechts de voortzetting van de binnenbaai van Tabekat, met deze verbonden middels een natuurlijk gevormd kanaal; op de kaarten komt het voor onder den naam Berasaremin, waarschijnlijk een verbastering van Bĕrasa asin of „zout smakend", een naam door de bemanning van een der oorlogsschepen daaraan gegeven, omdat zij in haar verwachting er zoet water te vinden teleurgesteld werd: het water is er zout en brak.

Het begrip van landschappen als politieke en administratieve eenheden is den eilanders vreemd. De onder namen bekende streken zijn gewoonlijk riviergebieden of genoemd naar de daarin gelegen hoofdkampoengs. Op Sibĕroet zijn die streken: Marasigèp in het N.; Tabekat, Silipat, Silogoei, Tjimpoengan, Saibi, Siberoet in het O.; Katorei, Telélĕoe in het Z.; Simaloebak, Papadjat Mataloe, Malégie in het W. De hoofdkampoengs bestaan uit enkele groote en een aantal kleine huizen. Een groot huis wordt door meerdere gezinnen, soms wel 50, bewoond. De bewoners van Sibĕroet staan als oorlogzuchtig te boek. Van de Mèntawei bewoners hebben alleen zij een schild onder hun bewapening, waaruit blijkt, dat zij erop bedacht zijn hun wapens tegen menschen te keeren. De meeste vijandelijkheden tegen ons gezag of tusschen de Mèntaweiers onderling zijn dan ook ten laste der bevolking van Sibĕroet te boeken. Toen Alfred Maass c.s. omstreeks 1900 het eiland wilde bezoeken voor bestudeering van volk, taal enz. werd dit niet toegestaan, omdat het Gouvernement geen veiligheid kon waarborgen wegens de vijandelijke gezindheid der bewoners. Ook thans nog hebben de bewoners der overige Mèntawei eilanden wel onderlinge aanraking, maar ongaarne met die van Sibĕroet, omdat zij op hun tochten daarheen steeds vijandelijkheden ondervonden en verscheidenen van hen daarbij het leven lieten. De krijgszuchtige aard der lieden van Sibĕroet heeft vermoedelijk de milder gestemden bewogen zich andere woonplaatsen te kiezen en zoo moeten deze dan op de andere eilanden zijn terecht gekomen. Dit geeft steun aan de reeds door Marsden verkondigde meening, dat Sibĕroet de bakermat is van de Mèntaweiers. Ook de taalkundigen komen tot de theorie, dat het, Mèntaweisch afkomstig is van den vasten wal, bijeen bleef op Sibĕroet, en later zich verspreidde over de andere eilanden.

Omliggende eilandjes: Semasin of Sigir, Pela, Sanggoerak, Maäna (Bertha), Katoembang, Langa-eira (Carolina), Pokei of Limo (Anna), eerder een schiereiland, Tanbanan, Tseribakat, Siatanoesa, Goelaboegei, Tinamboe Sikoro, Siraboea, Tinongonai, Sariotoi, Tinoto, Baboes. (O.): Litboet, Koebo, Lokwi, Bokhoë, Sikadja, Masséhé, Sitalelahoe, Timian (in de Katorei-baai); Siloïna of Selenna, Pangalang of Njangnjang, Karamatjit, Simakalabai of Maïnoek (Montrado), Karangbodjit of Poelogajat (West-eiland); langs de Z.kust: Koraniki, Lipa of Karaniou, Djoekdjoek of Beti, door welke drie eilanden aan de Z.W.kust en het eiland Sibĕroet de Jenny-Street of Ogak Njong gevormd wordt.

Sedert 1914 is Sibĕroet met de Pagai-eilanden vereenigd tot eene onderafdeeling Mèntaweieilanden van de afdeeling Padang met Moeara Sibĕroet aan de rivier van dien naam als standplaats van den besturenden ambtenaar. (Zie ook MÈNTAWEI-EILANDEN).

SIBĔROET(STRAAT) loopt tusschen het heuvelachtige Tanah Bala, het Zuidelijkste der Batoe-eilanden en het vrij hooge Sibĕroet, het Noordelijkste der Mèntawei-eilanden. Het Westgedeelte van de 40 K.M. breede straat is zeer diep en schoon, in het Oostgedeelte liggen, op den onderzeeschen rug welke de beide eilanden verbindt, talrijke gevaren, zoodat slechts twee veilige vaarwegen daarover leiden, een

langs den Noordwal en een dicht beN. langs Siberoet; de laatste wordt algemeen bevaren om gedekt te zijn tegen de hooge, inrollende deining en verzekerd te zijn van ankergrond, indien ankeren noodig mocht wezen. Door de verlichting kan de straat ook des nachts worden bevaren. De Westpunt van Tanah Bala heeft een zeer kenbaren heuvel, de Zuidpunt is laag en zandig, daartusschen is de kust niet genaakbaar door de hevige branding; beO. de Zuidpunt wordt een baai gevormd, voor welke het dichtbegroeide, heuvelachtige, door een smal kustrif omgeven eiland Bodjong ligt. De Noordkust van Siberoet is laag, zandig, met hoog geboomte begroeid en loopt geleidelijk op naar het heuvelland; alleen de N.W.punt, Boompjeshoek, is rotsig en kenbaar aan een helder witte rots met een enkel boompje. Z.W. van dezen hoek vormt de kust meerdere hoeken, waartusschen zandstrand ligt en waarvóór een smal, steil afloopend, steenachtig kustrif uitsteekt, waarop zware branding staat. BeO. Boompjeshoek loopt het kustrif geleidelijk naar zee af, bij de Noordpunt van Siberoet is het weer steiler en aan de N.O.punt buitengewoon steil. Het W lijkste gevaar in de straat is het droge Makasserrif, waarop altijd hooge branding staat, de overige gevaren liggen meer langs den Oostrand van den uit zand en koraal bestaanden onderzeeschen rug, het Zuidelijkste dezer riffen op 4 K.M. van de Noordpunt van Siberoet.

Van November tot Mei is het in de straat steeds fraai weer met flauwe koelte, overdag uit het N.W., 's nachts uit het Z. en Z.W., in Maart en April komt een enkele maal een zeer korte W.lijke bui, soms met regen gepaard, voor. De buien, welke zich des namiddags dikwijls boven de eilanden samenpakken en die, welke zich elken avond boven den Sumatrawal vormen en met den landwind naar zee drijven, lossen op vóór zij de straat bereiken. Van Juni tot September waaien veelal harde N.W. en W. winden met zware buien. De stroomen zijn onregelmatig en veelal afhankelijk van den wind. Zij bereiken hun grootste snelheid langs den wal. De vertikale waterbeweging is overwegend dubbeldaagsch, het verval bedraagt hooge tens 1 M. Zie Zeemansgids deel I.

SIBOGA-EXPEDITIE. Deze expeditie tot onderzoek der Fauna en Flora der zeeën en der gesteldheid der diepe bekkens van den Indischen archipel had plaats onder leiding van Dr. Max Weber, hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam, met H. M. flotille-vaartuig „Siboga" onder commando van den Luitenant t/z. 1e kl. G. T. Tydeman. Hem ter zijde stonden de Luitenants t/z. H. J. Boldingh en C. E. Hoorens van Heyningen en de hoofdmachinist D. M. Klazinga. De wetenschappelijke staf bestond naast den leider uit Mevrouw A. Weber—van Bosse voor de algologie, de zoölogen Dr. J. Versluys, H. T. Nierstrasz, Dr. A. H. Schmidt, tevens arts, en den teekenaar J. H. Huysmans. Op 7 Maart 1899 verliet de expeditie Soerabaja en keerde 27 Februari 1900 derwaarts terug na een weg van 10.000 zeemijlen afgelegd te hebben. Op dezen weg werden achtereenvolgens in de Bali-, Flores-, Savoe-, Celebes-, Halmahéra-, Ceram-, Banda- en Timorzee benevens in de voornaamste straten tusschen de eilanden van den Archipel meer dan 300 loodingen tot op diepten van 5684 M. verricht en grondproeven opgehaald. Met verschillende vangwerktuigen werd op 244 stations de Fauna van den bodem, van het oppervlakte-water en van de tusschengelegen waterlagen onderzocht en vaak in verband daarmede de temperatuur en het zoutgehalte van het water bepaald. Voorts werd op talrijke eilanden de Fauna en Flora van het strand onderzocht en bijzondere aandacht aan de koraalriffen gewijd. Naast schetsen van ankerplaatsen, werden kustopneming, astronomische plaatsbepaling en meting van berghoogten verricht. Hierdoor werden gegevens verzameld voor de samenstelling eener nieuwe, belangrijk gewijzigde kaart van de diepte der zeeën van den Archipel, terwijl de bewerking der grondproeven de geaardheid van den zeebodem leerde kennen. De hydrographische uitkomsten der expeditie verooroloofden verder de bestaande kaarten op verscheidene plaatsen te verbeteren, zoo vooral de Zuidkust van Timor, de ligging der eilanden in de Halmahéra-zee, de Westkust van Nieuw-Guinea enz.

Maar vooral werd een zeer omvangrijk materiaal bijeengebracht, waardoor het mogelijk werd een beeld te ontwerpen van de marine-Fauna van den Archipel, niet alleen van die organismen, die op of even boven den bodem leven van af 4391 M. diepte tot aan het strand, maar ook van die organismen, welke in het water zweven (Plankton) van het oppervlak der zee tot ettelijke duizenden meters diepte. Reeds een voorloopig onderzoek leerde, dat hierbij onverwacht veel nieuwe uitkomsten verkregen waren. Eene rijke verzameling van algen benevens van andere lagere plantaardige organismen (Diatomeën, Coccosphaeren en Peridineën), die in het water zweven, heeft eveneens onze kennis omtrent den Archipel op ongekende wijze uitgebreid.

De resultaten, die verkregen werden door het onderzoek van het op de expeditie verzamelde, dat door vijftig medewerkers in Nederland en het buitenland werd ter hand genomen, zijn verschenen in het werk: „Siboga-Expeditie. Uitkomsten op zoölogisch, botanisch, oceanographisch en geologisch gebied verzameld in Nederlandsch Oost-Indië 1899—1900 aan boord H. M. Siboga, onder commando van Luitenant ter Zee 1e kl. G. T. Tydeman, uitgegeven door Dr. Max Weber, Prof. in Amsterdam, Leider der Expeditie", waarvan thans 75 afleveringen verschenen zijn. Voorloopige mededeelingen over de resultaten der expeditie verschenen in Bulletin 24—35 der Maatschappij ter bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën, van welke Maatschappij de expeditie uitging en die ook haar financieelen en moreelen steun verleent bij de uitgave van bovengenoemd werk, dat tevens geldelijk gesteund wordt door de Departementen van Binnenlandsche Zaken en van Koloniën. Voorloopige mededeeling over de resultaten der expeditie bevat de „Gids" van 1900 en Petermann's Geogr. Mitteilungen, Heft VIII, 1900.

SIBOLANGIT. Een plateau in de Deli-doesoen van het gouvernement Oostkust van Sumatra, gelegen aan den grooten zoogenaamden Karo weg van Medan (Arnhemia) naar Kaban Djahé. Fe telijk is het niet meer dan een vrij breede landrug tusschen de Pétani- en de Bétimoes rivieren, vrij geaccidenteerd en met een aanmerkelijke helling afloopend. Het behoort tot de regenrijkste gebieden van Su-

matra; per jaar valt hier 6000 m.M. regen. Dit was mede een van de redenen, waarom het Batak Instituut concessies op de gronden heeft aangevraagd voor beoefening van den sawahbouw. Deskundigen hebben de geschiktheid van den bodem daarvoor in twijfel getrokken en bovendien zouden de kosten in verband met het bevolkingsvraagstuk zeer aanzienlijk zijn. Van de plannen is tot nog toe dan ook niets gekomen. Een deel van het terrein is beschikbaar gesteld voor een succursale (de eerste buiten Java) van den Buitenzorgschen Plantentuin, waarvan de aanleg met kracht is ter hand genomen. Sibolangit is de hoofdgemeente voor het Nederlandsche zendinggenootschap in de Deli-doesoen en telt thans tal van bijgemeenten onder haar ressort. In 1910 bedroeg het aantal Christenen 279 en dit had zich uitgebreid tot 337 in 1914. Er is een hulpziekenhuis onder leiding van een verpleegster, terwijl ook voor de verzorging der melaatschen een verpleegster is aangesteld. De plaats heeft een Europeesch hotel, vooral voor doortrekkende reizigers naar de Batakhoogvlakte.

SICHOELÈ. Landschap aan de N.O. kust in het meest W. deel van Simaloer of Simoeloel, welk eiland uitmaakt de onderafdeeling Simeuloeë van de afdeeling W. kust van Atjèh. Het grenst ten W. aan Lèkòn, ten Z.W. aan Salang, ten Z. en ten O. aan Simoeloel, en ten N.O. aan zee. In de Sibigò-baai heeft het een prachtige natuurlijke haven, welke slechts door een nauwe geul binnen te varen, een ruime ligplaats biedt aan een goed aantal van de grootste oceaanvaarders. Vrachtschepen van de M.Uen Nederland en Rott. Lloyd plegen er binnen te varen om hout te laden van de te Sibigò gevestigde houtaankapmij. Sichoelè wordt bevloeid door voor dit eiland vrij belangrijke rivieren, t. w. de Loean Laoelò, afwatering van het meertje Bawa Laoelò, welke in de Sibigò-baai uitmondt, de Loean Sichoelè, die langs het plaatsje Sichoelè stroomt, en de Loean Lajamba²ông, die bij het plaatsje van dien naam in zee vloeit. Een goede grasweg, in heerendienst aangelegd, voert van Sibigò over Sichoelè naar Sèmbilan. Overigens is het strand de communicatieweg, terwijl een paar voetpaden Z.waarts voeren, dwars door het eiland, naar Simoeloel. Aan het hoofd staat Datoe Mohamad Toenei, wiens korte verklaring dd. 29 Maart 1913 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besluit van 16 Januari 1914. Hij is van Atjèhschen oor prong, van „soekoe dagang", de vreemdelingenkolonie in het landschap. De voornaamste der inheemsche soekoehoofden is de pamoentja². De bevolking meent van Niassche afkomst te zijn en spreekt evenals die van Salang, de „wali banoeah" (landstaal), welke geheel afwijkt van de in Simoeloel en Tapah gesproken „léng banò". Zie voorts SALANG en SIMALOER.

SIDA ACUTA Burm. Fam. *Malvaceae*. Sidàgoeri (JAV.), Galoenggan, Sadagori (SOEND.). Kruidachtige plant met gele bloemen, vaak eenigszins heesterachtig en tot 1 M. hoog, algemeen langs de wegen en op bouwland tot 1500 M. boven zee. Uit de bast kan een vezelstof worden afgescheiden.

SIDA RHOMBIFOLIA. Saligoeri, Sapoe halaman (MAL.), Sidàgoeri, Otok otok (JAV.). Een tot 2 M. hooge heester op dezelfde plaatsen als de vorige. De wortel wordt gekneusd als inlandsch geneesmiddel gebruikt. De plant heeft vooral de aandacht getrokken als mogelijke vezelplant, daar de vezel uit den stengel zeer veel goede eigenschappen heeft. Proefnemingen in het groot hebben echter nog niet plaats gehad, zoodat het nog onzeker is of *Sida rhombifolia* met voordeel kan worden gecultiveerd.

SIDÀGOERI (JAV.). Zie SIDA RHOMBIFOLIA en SIDA ACUTA.

SIDAJOE. Contrôle-afdeeling (met gelijknamige hoofdplaats) der afdeeling Grisee (Grèsik) van de residentie Soerabaja. De afdeeling bestaat uit de districten Sidajoe en Karangbinangoen. Het aantal desa's bedraagt resp. 55 en 119, waaronder één particuliere desa, gelegen op het particuliere land Dradjat. Sidajoe was vóór de reorganisatie van het binnenlandsch bestuur eene afzonderlijke afdeeling, tevens regentschap; eerst werd de afdeeling opgeheven en gedeeltelijk gevoegd bij Grisee en Lamongan; in 1910 kwam het regentschap te vervallen. De streek is schraal en arm, voornamelijk kalkformatie, de sawahs hebben jaarlijks te lijden van gebrek aan water òf overstrooming; zoodat steeds belangrijke afschrijvingen van de landrente moeten plaats hebben. De hoofdplaats, vroeger aan zee gelegen, maar door de verlegging der Solo-monding en de daardoor veroorzaakte aanslibbing thans ver van de kust verwijderd, is armoedig en vervallen; particuliere industrie komt niet voor, evenmin inlandsche nijverheid; visschvangst is een vrij belangrijk middel van bestaan.

SIDAJOE. District van de contrôle-afdeeling Sidajoe, afdeeling en regentschap Grisee (Grèsik) der residentie Soerabaja. Het telt 55 desa's, is verdeeld in 3 onderdistricten en telde uit. 1915 ± 52.000 zielen, waaronder een 30-tal Europeanen en ruim 100 Chineezen.

SIDANGOLI. Ternataansch district op de Westkust van het Noordelijk schiereiland van Halmahéra, grenzende ten Noorden aan Djailolo, ten Zuiden aan Dodinga en ten Oosten aan het district Kaoe, waarvan het door de centrale bergketen Alam to ma toeca gescheiden is. De grens met Djailolo is het riviertje Taoeroe Itji, dat bij kaap Golaoe in zee valt. De grens met Dodinga valt bij het riviertje Ake Laha. De kampoeng Sidangoli ligt aan het strand aan een door eilandjes beschermde bocht vol zandbanken en wordt bewoond door ongeveer 600 Mohammedanen, bijna allen Ternatanen, die hun levensonderhoud vinden in de tjakalang visscherij, de inzameling van maleo-eieren en het maken van atap, welke artikelen zij ter hoofdplaats Ternate aan den man brengen. De christenkampoeng Sidangoli ligt ongeveer drie kwartier de rivier op. De door eilandjes goed beschermde bocht voor Sidangoli wordt veel benut als reparatieplaats van inlandsche vaartuigen. Op de 28 eilandjes vóór de baai, waarvan de meeste enkel met laag water droog vallen, houden zich Orang Badjo op, waarvan de helft in paalwoningen, de helft in schuiten verblijf houden. Het binnenland is niet bewoond, doch wordt veel door zwervende Tobaroes bezocht. Een voetpad door het gebergte, dat echter alleen voor bergbewoners bruikbaar is, verbindt Sidangoli met kampoeng Lanté in de baai van Kaoe.

SIDAT (JAV.). Zie AAL.

SIDÀWAJAH (JAV.). Zie WOODFORDIA FLORIBUNDA.

SIDDERROG. Zie ROG.

SIDÉKAH. Zie SÉDÉKAH.

SIDÈNRÈNG. Boegineesch landschap aan de W.kust van Zuid-Celebes, behoorende tot en de hoofdstaat vormende van het voormalig bondgenootschap Adja-Tapparang. Het maakt deel uit van de onderafd. Paré Paré der gelijknamige afdeeling van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Het grenst ten N. aan Rappang, ten O. aan Wadjo, ten Z. aan Soppéng, ten W. aan Maloesê Tassi, Soepa en Sawito. Aan het hoofd staat een zelfbestuurder met den titel Adatoewang, bijgestaan door 4 hadatleden met den titel Pabitjara, die hoofden zijn van de districten Goeroe, Amparita, Masépé en Arawa. Bovendien zijn er nog de districten Pitoe-ri-Awa en Pitoe-ri-Ase. Het tegenwoordig zelfbesturend landschap Maloesê Tassi, dat vroeger aan Sidènrèng onderhoorig was, is er in 1906 van afgescheiden. Het wordt door de Batoe poeté in Z. W. richting doorstroomd en heeft nog tal van andere onbeduidende riviertjes. In het N.O. gedeelte vindt men het meer van Sidènrèng. Op de Noordelijke en Westelijke oevers hiervan vindt men uitgestrekte sawahs; dit gebied behoort zeker tot de meest welvarende van geheel Celebes. Aan het meer vindt men de volkrijke plaats Amparita; andere groote kampoengs in dit landschap zijn o. a. Alakoeang en Masépé, waar de zelfbestuurder gevestigd is. De verhouding tot het Gouvernement is geregeld op den voet der korte verklaring.

Zie Tijds. Aardr. Gen. XIX (1902), 329. En voor het met den vorst gesloten contract, enz. bijz.: Bijl. Hand. St.-Gen 1888/89 no. 76[22]—[29] en 1892/93 no. 104[9]—[16]. Verder Bijdr. T. L. en V. 7e Volgr. VI bl. 175.

SIDÈNRÈNG-MEER. Dit meer is gelegen in het landschap Sidènrèng, afdeeling Paré-Paré, gouvt. Celebes en Onderh. Het is in den natten moesson bijna 70 K.M² groot; zie overigens CELEBES (*c.* DEN ZUIDARM).

Literatuur: A. Wichmann, Die Binnenseen von Celebes, Pet. Mitt. 1893.

SIDÈNRÈNG-RAPPANG. Onderafdeeling van de afdeeling Paré-Paré, gouv. Celebes en Onderh. bestaande uit de landschappen Sidènrèng en Rappang (zie op die namen).

SIDIKALANG. Hoofdplaats van de onderafdeeling de Dairilanden der afdeeling Bataklanden van de residentie Tapanoeli. Een weinig ten Westen van het dal der Lai Rènoen ligt zij aan den Noordvoet van den Batocardan op een hoogte van ongeveer 1000 M. boven zeeniveau en heeft daardoor een heerlijk klimaat (jaarlijksche regenval 3200 m.M.). Europeesche groenten, zelfs aardbeien, gedijen hier uitstekend. Het Rijnsche Zendingsgenootschap plaatste hier in 1907 een van haar zendelingen en richtte er later een soort ambachtsschool op, benevens een machinale houtzagerij, waarover M. Joustra een geïllustreerd artikel publiceerde in het Weekblad „Indië" 1918. De bestuursnederzetting ligt op korten afstand van het eigenlijke dorp, waarmee het door een flinken weg is verbonden, en is nog zeer primitief. Niet alleen als zetel van het bestuur is Sidikalang van belang, maar tevens als verkeersmiddelpunt, waar zich de handel concentreert, niet alleen de kleinhandel, maar ook in zekeren zin de groothandel, voornamelijk gedreven door Chineezen. Het is de stapelplaats van de benzoë geworden, sedert het bestuur hier de voornaamste handelsbeurs vestigde, waar dagelijks op een bepaald uur de aangevoerde benzoë bij opbod en à contant wordt verkocht. Vroeger werd ze per pikoelpaard vervoerd naar de haven Si Lalahi aan den West-oever van het Toba-meer, vandaar over het meer heen en per grobak naar Medan, — of wel de benzoë werd per koelie in Zuidelijke richting naar Baroes vervoerd. Sedert echter de Dairi-landen de aandacht trokken van het Europeesche kapitaal, breidt zich het verkeerswezen uit en belooft Sidikalang een belangrijk cultuurcentrum te worden. In aanleg is een weg over de genoemde haven Si Lalahi langs den Noordoever van het Toba-meer naar Sariboe Dolok, waar tal van wegen het verder vervoer naar de Oostkust mogelijk maken. Dit werk heeft niet alleen economische waarde, doch levert bovendien strategische en pacifistische voordeelen op, omdat de Dairilanden altijd nog beschouwd moeten worden als de buffer tusschen Atjèh en eigenlijk Tapanoeli.

Een weinig ten N. van Sidikalang ligt de kampoeng Hoeta Radja, die vroeger bekend was om de sterke kannibalistische neigingen der bewoners.

SIDJOENDJOENG. Onderafdeeling der afdeeling Tanah Datar, residentie Sumatra Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een Controleur, ten Oosten van Sawah Loentô gelegen. Het N.-lijkste gedeelte van dit langgerekt ressort behoort tot het stroomgebied der Koeantan, terwijl het Z.-lijke deel behoort tot dat der Batang Hari of Djambi-rivier. De waterscheiding tusschen deze hoofdstroomen wordt gevormd door het gebergte, gelegen tusschen de kampoeng's Boekit Sabalah en Tandjoeng Gadang. De hoofdplaats Sidjoendjoeng aan de Palangki, zijrivier van de Koeantan, is door goede wegen verbonden met Sawah Loentô in W.lijke en met Boeô in N.W.-lijke richting. De eerstgenoemde weg loopt over Pamatang Pandjang, Palangki, Moearô Bodi (de beide laatstgenoemde nagri's liggen tegenover elkaar aan de oevers der Palangki), Padang Siboesoek (23¼ K.M. van Sidjoendjoeng), en Moearô Kalaban (ruim 4½ K.M. verder, spoorhalte vóór den tunnel naar Sawah Loentô), hetwelk ongeveer 3½ K.M. van Sawah Loentô ligt. De tweede weg, naar Boeô (ruim 46 K.M.), loopt over Moearô, Tandjoeng Ampaloe (20¼ K.M. van Sidjoendjoeng), Sitangkai (18 K.M. verder, de weg naar Fort van der Capellen buigt hier in W.-lijke richting af), Talouk, Tigô Djangkô en Pangian. Een derde, gedeeltelijk nog in aanleg zijnde weg, die in Z. richting loopt, is de zoogenaamde Midden-Sumatraweg, welke het Z.lijk deel der onderafdeeling Sidjoendjoeng zal openleggen en haar zal verbinden met de Batang Haridistricten, welke tot nu toe nog niet langs een rijweg te bereiken zijn. Deze nieuwe weg is reeds over verscheiden tientallen kilometers afgeleverd en reeds eenige jaren tot Tandjoeng Gadang (25 K.M.) goed berijdbaar. Hij zal ongetwijfeld veel bijdragen tot ontwikkeling der slecht bevolkte streken, waardoor hij loopt, de oerwouden die hij doorsnijdt toegankelijk maken, en de Batang Hari-districten aansluiten aan de Padangsche bovenlanden; hij zal echter aan onderhoud zeer veel kosten. Deze weg volgt van Sidjoendjoeng eerst den linkeroever der Soekam, kruist deze rivier bij Moearô

Batoe en loopt naar Tandjoeng Gadang (25 K.M.); vandaar stijgt de weg naar de bovengenoemde waterscheiding tusschen Koeantan en Batang Hari, en daalt weder naar Boekit Sabalah aan de Takoeng, om, langs het zeer warme Tandjoeng Lolo en Si Aoer, Soengai Lansat te bereiken (afstand tot T. Gadang 31½ K.M.), welke nagri evenees aan de Takoeng (linkeroever) ligt; de richting dezer rivier wordt door den weg gevolgd tot voorbij de gelijknamige plaats, om dan rechts af te slaan naar Poelau Poendjoeng, waarmede de Batang Hari zal bereikt zijn.

De onderafdeeling Sidjoendjoeng is bij de gewestel. reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. 321) verdeeld in de districten Kötö VII en Sidjoendjoeng. Bij het laatste district zijn gevoegd de landschappen IX Kötö en Padang Tarap (zie BATANG HARI-DISTRICTEN, thans Ba ang Hari genoemd). Ter hoofdplaats is een belangrijke markt, waar ook vee van de Batang Hari verhandeld wordt; er is verder een pasanggrahan en een bloeiende Gouv. Inl. school. Ook de markt te Tandjoeng Ampaloe aan den rechteroever der Oembilin is belangrijk; deze plaats is fraai gelegen, er is een pasanggrahan en een Gouv. Inl. school. De overige plaatsen van belang werden bij de beschrijving der voornaamste wegen boven genoemd met uitzondering van Loeboek Tarap (zie aldaar), dat 18 K.M. ten Z. van de hoofdplaats ligt.

SIDOARDJO. Afdeeling en regentschap (met gelijknamige hoofdplaats) der residentie Soerabaja, eene oppervlakte beslaande van 639 K.M.². De afdeeling omvat twee contrôle-afdeelingen, nl. 1e. Sidoardjo, bestaande uit de districten Sidoardjo, Porong en Gědangan, en 2e. Prambon, met de districten Boelang en Krian. Het aantal desa's bedraagt 828. Zij telde ult. 1915 een bevolking van ± 50.000 zielen, waaronder ± 900 Europeanen, ± 2780 Chineezen en ± 100 andere Vreemde Oosterlingen. De afdeeling bevat, met uitzondering van den kleinen driehoek in het N., die tot de afdeeling Soerabaja behoort, het geheele deltagebied van de Brantasrivier. Zij grenst ten Z. gedeeltelijk aan de residentie Pasoeroean en wordt voor het overige ingesloten door de afdeelingen Modjokërto en Soerabaja en de straat van Madoera. Verscheidene kleine voormalige rivierarmen, die thans aan hun bovenmonden zijn afgesloten, stroomen in Oostelijke richting over de delta en doen meest dienst als afvoerleidingen. Het groote bevloeiingswerk, dat de geheele delta van levend water voorziet, is beschreven onder BRANTAS-DELTA-WERKEN. Er zijn in deze afdeeling geene particuliere landerijen of erfpachtsperceelen; daarentegen werken er 15 suikerondernemingen op overeenkomsten met de bevolking. Jaarlijks worden ruim 12000 bouws, op de delta gelegen, ten behoeve der fabrieken met riet beplant. De delta is geheel bebouwd; tusschen de rijsten suikerrietvelden liggen dicht bevolkte desa's. Langs het voortdurend zich verbreedende zeestrand wonen visschers en eigenaars van vischvijvers of huurders daarvan, wier bedrijf zeer winstgevend is.

De hoofdplaats der afdeeling, Sidoardjo ligt aan de spoorlijn Soerabaja—Bangil en Sidoardjo—Modjokërto. Het aantal inwoners bedroeg op ult. 1915: 13.400, nl. 200 Europeanen, 12.000 Inlanders, 1170 Chineezen en 25 Arabieren. De pasar is er druk bezocht. Bij de desa's Poeloengan en Kalanganjar liggen modderheuvels, waaruit gasblazen opstijgen, die later bersten, waardoor het gas vrijkomt. Het afvloeiende water bezit geneeskrachtige eigenschappen.

Op korten afstand van de desa Porong, aan de rivier van dien naam, ligt de oudheid Tjandi Pari, uit rooden Modjopahitschen steen opgetrokken.

SIEGESBECKIA ORIENTALIS L. Fam. *Compositae*. Djaboengan (JAV.). Djaboeng (SOEND.). Kruidachtige plant met breede getande bladeren en bloemhoofdjes met klierharen bezet. De bladeren worden als groente gegeten en door de inlanders als geneesmiddel gebruikt. Komt in de vlakte voor langs wegen, ook in het bergland tot ongeveer 2500 M.

SIEMSIEM (Simsim). Een der Pakpaklanden van de residentie Tapanoeli. Het ligt in het midden dezer landen en wordt door den Batoe Arden (1675 M.) en den Batoe Gadjah gescheiden van het Zuidelijk gelegen Kělasan, door den Pertjo Kiling en Pëntjinarin van Pëgagan en Këpas in het Noorden. Het is een buitengewoon woest bergland, doorstroomd van de Lai Koembi, die tot de Simpang Kiri behoort, en van de Lai Ordi, die als Soelampi naar de Simpang Kanan stroomt. De waterscheiding dezer beide rivieren wordt gevormd door een bergketen, waarvan de Si Baoelangit de hoogste top is. Vooral het dal van de Lai Koembi is geheel opgevuld met tufgesteenten, die naar het Westen aan dikte afnemen, zoodat tenslotte de onderliggende oude leisteen voor den dag komt.

De dorpen, waarvan de voornaamste zijn Salak en Gapoek aan de Soelampi, onderscheiden zich uiterlijk terstond van de andere Batakdorpen, doordat ze meestal in geheel open terrein liggen en door een cirkelvormige, gevlochten omheining van bamboe zijn omgeven. Deze staat niet loodrecht, maar schuin om het binnendringen te bemoeilijken, terwijl een nauwe poort van bamboe eveneens versterkt is.

SIERADEN. Zie KLEEDING.

SIERPLANTEN. Zie TUINBOUW.

SIGËNTI. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Parigi (zie aldaar). De bevolking bedraagt ruim 2500 zielen. Het werd vroeger ten onrechte als onderhoorigheid van Moëtong beschouwd, waartoe het in bondgenootschappelijke verhouding stond, en is thans door de korte verklaring aan het Gouvernement gebonden. (Med. Enc. Bur. deel II bl. 168).

SIGI. Zelfbesturend landschap, ressorteerend onder de residentie Menado; het behoort tot de Kajélische landschappen en wordt begrensd ten N. door Béromaroe, ten O. door Saoesoe en Tawaili, ten Z. door Lindoe en ten W. door Dolo. Het heeft met Béromaroe eene gemeenschappelijke zelfbestuurster, die den titel draagt van Magaoe of Madika. De bevolking is 69000 zielen sterk, het hoofdmiddel van bestaan is de landbouw (mais, rijst, klappers) en in geringe mate inzameling van boschproducten. De voornaamste kampo ngs zijn Bora, Watoenondjo en Sidondo. Te Kalawara Napoeti (zie aldaar) is eene Javaansche nederzetting van de Witte-Kruis kolonie. Vóór onze meer daadwerkelijke inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden dezer streken oefende Sigi suprematie uit

over een groot deel van Midden-Celebes tot in Napoe, Besoa, Koelawi en Lindoe. Hieraan is door onze actie een e nde gemaakt; het zelfbestuur heeft verklaringen afgelegd, waarbij het afzag van alle aanspraken op de buiten het eigenlijk landschap gelegen landstreken. De verhouding tot het Gouvt. is thans geregeld op den voet der korte verklaring. Zie KAÏLI (Meded. Encyclopaedisch bureau II bl. 85—205 en Tijds. B. G. deel LIV aft. 1 en 2).

SIGI. Zie VAARTUIGEN.

SIGI'SCH. Zie TORADJATALEN.

SIGIR of **SÊMASIN.** Het Noordoostelijkst gelegen eilandje van de Mêntawei-eilanden, door zijn hoogen en bolvormigen boomgroei kenbaar punt van beteekenis voor de zeevaarders, die van Padang uit de straat van Sibêroet willen bereiken. Het is oorspronkelijk door koraaldieren gevormd en door aanslibbing van aarddeelen en rizophoren tot een eilandje gemaakt.

SIGLI. Kust- en handelsplaats aan de monding van de Kroeëng Barôh — in den benedenloop Kocala Sigli geheeten, — in Straat Malaka; standplaats van den chef der onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjèh. De plaats, geheeten naar een in de 18e eeuw aldaar gevestigden „teungkoe" of schriftgeleerde, afkomstig uit Celebes en op wiens graf thans nog als „kramat" wordt geofferd, bestaat uit een Westelijk voornamelijk civiel en een Oostelijk militair gedeelte, gelegen op een landtong, welke door een overbrugd water van elkaar zijn gescheiden. Op het civiele gedeelte (het oorspronkelijke Sigli vóór onze vestiging), met fraaie arôn (tjeumara) lanen, bevinden zich de kantoren van bestuur, militairen commandant, recherche en post- en telegraafdienst, de woningen der civiele ambtenaren, het station, de werkplaatsen en de woningen van het personeel van de Atjèh-tram, politiekazerne (zal echter spoedig verplaatst worden naar het Oostelijk gedeelte), drie scholen, marktplaatsen, pasanggrahan, gasen ijsfabriek, bioscoopgebouw, het oude Chineesche kamp (waarvan in 1906 een groot gedeelte is afgebrand en geheel weer opgebouwd) en het nieuwe kamp of kramat. Op het militaire gedeelte (vóór onze vestiging „Koeta Mamplan" geheeten, wake: ëh-gebied van de Sceltans van Atjèh) liggen de troepenkampementen, hospitaal, begraafplaatsen, gevangenis en enkele Chineesche winkels met de gebouwen van de Atjèh-leverantie.

In Februari 1876 werd onze vlag te Pidië geheschen, en in Juni d. a. v. werd er een post opgericht aan de oude Kocala, vroegere monding der Kroeëng Barôh, meer Westelijk van onze tegenwoordige vestiging gelegen. De oelèëbalang van Pidië kreeg toen *f* 50.000 schadeloosstelling voor een hem eind December 1873 ten onrechte toegediende tuchtiging. De vestiging werd echter in 1877 verlegd naar bovengenoemde landtong of Koeta Mamplan, omdat zij niet aan haar doel: toezicht op in- en uitvoer, beantwoordde. Tot 1890 was Sigli de standplaats van den Assistent-Resident der Noord- en Oostkust, die in dat jaar naar Idi en in 1893 naar Lhô' Seumawê verhuisde. In 1891 werd een blokhuis opgericht op het thans civiele plaatsgedeelte, dat door een geblindeerden ijzeren brug met militair Sigli werd verbonden, zulks ter beveiliging van de communi atie tusschen wal en zee. In 1878 en 1879 werd Sigli sterk verontrust, en ook tusschen 1886 en 1897 diende het den Atjèhschen schutters van uit het klassieke „Klapa satoe" met het bekend „Veertjo" gedurig als schijf, maar door de expeditie van Augustus 1897 werd de omgeving, het door T. Bintara Pineuëng g stichte wakeuëh-gebied gezuiverd, en de Pidiëexpeditie, die in Juni 1898 een aanvang nam, deed den toestand duurzaam ten goede veranderen. Sigli heeft eenige beteekenis als uitvoerhaven voor peper, pinang en copra.

SIGLI. Onderafdeeling van de afdeeling Noordkust van Atjèh van het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden, omvattende 23 zelfbesturende landschappen: (XII Moekims) Pidië met de V Moekims Kalé en Laweneëng, (V Moekims) Reubëë, (II Moekims) Arëë, (III Moekims) Ibôëh, (V Moekims) Tjoembô', (II Moekims) Titeuë, (II Moekims) Troesëb, (III Moekims) Arôn, (VI Moekims) lê Leubeuë, (VI Moekims) Ndjông, (III Moekims) Gloempang Pajông, (VIII Moekims) Sama Indra, Bambi en (III Moekims) Oenôë, (III Moekims) Pineuëng, de Moekim Kroeëng Seumideuën, (III Moekims) Gigiëng, (II Moekims) Keumala met Keumala Dalam, (IX Moekims) Keumangan, de Moekim Inè Tareuëm, de Moekims Andeuë en ...la, de Moekims Ilôt, Tangsèh met Beungga, ... Geumpang onder een controleur bij het B. B. met standplaats Sigli, met totaal ± 160 000 zielen. Het ressort strekt zich uit van Pidiëpunt in het Westen tot aan de heuvels van Lageuën en Moesa in het Oosten, en landwaarts in tot verschillende nog niet zuiver aangegeven toppen en ketenen van het Barisan-gebergte. Die landschappen, hoofdzakelijk in de Pidië-vallei gelegen, vormen één geheel, zijn onderling niet door natuurlijke grenzen gescheiden, zoodat het gebied van het eene vaak diep in dat van het andere dringt, terwijl de enclaves over en weer vele zijn. Zie voorts de over de diverse oelèëbalangschappen handelende artikelen.

SIGNAAL-TROM. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SIGNATUUR. Het was tegen het einde der middeleeuwen een algemeen heerschend geloof, dat de geneeskrachtige planten aan teekenen te herkennen waren, die met de ziekteverschijnselen, tot welker genezing zij geschikt waren, een zekere overeenkomst hadden. Men noemde die teekenen haro signatuur. Over voorbeelden van signatuur in Insulinde zie P. J. Veth, De leer der signatuur (Int. Arch. f. Ethnogr. VII, 1894, bl. 138 (van den overdr. bl. 50)); A. G. Vorderman, De transmigratie- en signaturenleer in de Jav. geneeskunde (Veth's feestbundel, 1894, bl. 241).

SIGOE. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SIJAM. Arabische benaming van de vasten. Zie VASTENMAAND.

SIKADOEDOEK. Deze oude vulkaankegel ligt vrij geïsoleerd op 50 K.M. N. van Ajer Bangis en 37 K.M. O. van Natal. De berg is niet nader onderzocht. (Fennema, N.-Sumatra, 210).

SIKKA. Zie FLORES.

SIKKA'SCH. Het Sikka'sch, gesproken op Midden-Flores, is nauw verwant aan het Solorsch, dat de taal is van de bevolking van Oost-Flores, en van de eilanden Adonare en Solor en van het Westelijk gedeelte van Lomblèm; beide schijnen met de talen van Timor en die van Ambon tot

één groep gebracht te kunnen worden, ofschoon een zeker verschil niet te ontkennen is. Beide talen dulden enkele mede-klinkers als sluiters. De nasale sluiter wordt in het Sikka'sch gewoonlijk weergegeven door eene *ng*, welke zoowel aan eene oorspronkelijke *ng* als aan eene *m*, *n* elders kan beäntwoorden; in het Soloreesch daarentegen, (volgens de opgaven), als regel door eene *n*, beäntwoordende aan *n*, *m*, *ng* elders. Onder de sluiters komen ook zulke voor, welke oorspronkelijk niet tot het woord behoord hebben, bijv. in het Sikka'sch *limang*, arm, M. P. *lima*; *duang*, oud, Mal. enz. *tua*; *nurak*, jong, Soend. *ngora*; *tebbot*, liehaam, Mal. *tubuh*; *moret*, leven, vgl. Oud-Jav. *mahurip*; enz. Ook in het Soloreesch komen deze anorganische sluiters voor, bijv. *liman*, hand; *mean*, rood, M. l. *merah*, enz.; *djaran inak*, merrie, (het laatste bij M. P. *ina*, moeder). In het Sikka'sch vertoonen slechts enkele met eene vocaal beginnende werkwoorden eene volkomen vervoeging; bij een aantal andere is slechts een overblijfsel van vervoeging op te merken, welke blijkt uit eene verandering, welke de aanvang-mede-klinker ondergaat; zoo luidt bijv. *turu*, wijzen, (Jav. *tuduh*, enz.) in den 1sten pers. enkelv. *aũ turu*, doch in den 2den en 3den pers. *ãu duru*, *nimu duru*. In het Soloreesch schijnen slechts enkele met een klinker beginnende werkwoorden nog vervoeging te kennen. Van werkwoorden worden in beide talen naamwoordelijke vormen afgeleid, zoo het grondwoord op een klinker eindigt, door toevoeging van *ng* of *n*, bijv. in het Sikka'sch van *leba*, dragen aan een draagstok, (Mak *lémbara*): *ai* (hout) *-lebang*, draagstok; van *mate*, sterver, *ata* (mensch) *-mateng*, een doode; zoo ook in het Solor. *ata-maten*; andere naamwoordelijke vormen schijnen niet voor te komen. Eene genitiefbepaling gaat, gelijk in alle talen dezer groep, zoowel in het Sikk. als in het Solor. aan het bepaalde woord vooraf; er is weinig, soms nagenoeg geen verschil tusschen de genitief-constructie en samenstelling. Enkel- of meervoud wordt bij de zelfstandige naamwoorden niet aangeduid. Bezittelijke voornw. worden in beide talen gevormd door toevoeging van *ng*, resp. *-n*; aan het pers. voornw., bijv. Sikk. *aũ*, ik, *aũng*, mijn; *nimu*, hij, enz.: *nimung*, zijn, enz.; Solor. *goe*, ik, *goen*, mijn; *na*, hij, *naen*, zijn; enz. Deze vormen staan na het woord, dat zij bepalen. Daarnaast komt in het Sikka'sch nog eene enkele maal het pron. suffix van den 3den pers. *n*, (hier *ng* luidend). Verhalen of teksten in de landstaal zijn tot dusver noch in het Sikk. noch in het Solor. bekend gemaakt.

Literatuur: Woordenlijstje van het dialect van Sikka, (Hol. Sikka), door L. F. Calon, Tijdschrift van T.-, L.- en Vlk. van Ned. Ind., Dl. XXIII; Sikka'sch-Holl., door denzelfden, in Dl. XXIV van hetzelfde Tijdschrift; „Eenige opmerkingen over het dialect van Sikka", gevolgd door eenige spreekwijzen door denzelfden, in Dl. XXV van hetzelfde Tijdschrift; „Bijdrage tot de kennis van het dialect van Sikka", door denzelfden, Verh. v. h. Bat. Gen. LI. L, eerste stuk. Woordenlijstje van de Soloreesche taal, door H. H. O. Leemker, Tijdschrift van T.-, L.- en Vlk. v. Ned. Ind., Dl XXXVI, vgl. ook „De Eind-mede-klinkers in het Rottineesch en Timoreesch, door J. C. G. Jonker, Bijd. T.- L.- en Vlk. v. Ned. Ind. 7de Volgr. V; vgl. ook „Over de vervoegde werkwoordsvormen in de M. P. talen", door denzelfden, Bijdr. 8ste Volgr. I.

J. C. G. J.

SIKLOHAT. (Kei-eil.) Zie DUIF.

SIKOENJARA. Zie VAARTUIGEN.

SIKOETJI. Zie VAARTUIGEN.

SIKOK-ALANG. Eene sperwer-soort, *Accipiter virgatus*, van de Soenda-eilanden en het Indische vasteland.

SILAJANG. Nagri in het landschap Mapat Toenggoel (zie aldaar), Sumatra's Westkust.

SILAM of **KOMORAN.** Een eiland op de kust van Zuid Nieuw-Guinea. (Zie KOMORAN).

SILAOET. Nagri in de onderafdeeling Indrapoera van de residentie Sumatra's Westkust. Silaoet is de Zuidelijkste plaats van de residentie en ligt vlak bij de grens met Benkoelen. De groote weg van Indrapoera naar Mokko Mokko gaat langs deze plaats. Ook de rivier van Indrapoera (zie aldaar) wordt gedeeltelijk Silaoet genoemd.

SILAT. Voormalig zelfbesturend landschap in de W. Afdeeling van Borneo, afdeeling Sintang, onderafdeeling Smitau, hoofdzakelijk gevormd door het stroomgebied van de Silatrivier, linkerzijtak van de Kapoeas. Tot voor 1916 werd het onbeduidende landschap bestuurd door een Radja met den titel van Pangéran; in dat jaar werd het op verzoek van het zelfbestuur ingelijfd bij het rechtstreeks bestuurd Gouvernements gebied (G. B. 24 Mei 1916 No. 15).

Literatuur: J. J. K. Enthoven. Bijdragen tot de Geogr. van Borneo's W. Afd., T. A. G. 1903, bl. 182 vlg.

SILAU (SILO). Vroeger Batak landschap, dat uiteengevallen is in het tegenwoordige Poerba en Dolok Silau. Het vormde met Panei het vroegere rijk Nagoer (zie aldaar).

Silau heet ook de rivier, die op den Si Manoek Manoek, een weinig ten Oosten van het Tobameer ontspringt en met vele bochten in N.-O., soms Oostelijke richting stroomt door het gouvernement Oostkust van Sumatra (afdeeling Asahan) tot aan Kisaran. Hier gaat de groote weg over de rivier, die nu scherp naar het Oosten ombuigt om bij Tandjoeng Balai opgenomen te worden door de vrijwel evenwijdig stroomende Asahan rivier en weldra uit te komen in de Straat van Malaka.

SILAU TOEA. Zelfstandige, maar kleine rivier in het gouvernement Oostkust van Sumatra (afdeeling Asahan). Zij ontspringt aan den voet van de Si Manoek Manoek, een der hooge toppen van het gebergte, dat de Oostzijde van het Toba meer omgeeft. Na de vlakte bereikt te hebben, stroomt de rivier hoofdzakelijk in Noord-Oostelijke richting, tot aan de plaats, waar de groote weg over de rivier leidt. Hier heeft plotseling een splitsing plaats; links gaat een tak onder den naam van Balai of Solem, rechts de Poelau Banding of Boeloeroe, die zelf weer een gedeelte van haar water door een linker zijtak Sikasim stuurt. Een weinig boven Laboean Roekoe vereenigen zich al deze takken weer, om even ver beneden genoemde plaats in de Straat van Malaka uit te komen. Aan den mond ligt de kleine nederzetting Bogan.

SILAWANG. Landschap op het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Béloe der afdeeling Noord- en Midden Timor van de residentie Timor en O., ten Z.O. van Djeniloe, aan de zoogenaamde groote grens.

SILÉBAR. Zie supplement.

SILEUKAT. Een onderhoorigheid van het landschap Troemön. Zie TROEMÖN.

SILI (JAV.). Zie NEUSVISSCHEN.

SILINDOENG. Onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden in de residentie Tapanoeli, ten Zuiden van het Toba meer gelegen, met Taroetoeng als hoofdplaats. Zij bestaat uit tal van in 1879 en later onder geregeld bestuur gebrachte landschappen en hoendoelans.

Het is een bergland bij uitnemendheid met hooge bergen, ware hooglanden en vlakten, ruwe bergketens, waartusschen schoone valleien. Onder de hooge bergen verdienen in de eerste plaats vermelding de Dolok Martimbang (1680 M.) en de Si Doea Doea (1410 M.), die aansluit bij den Si Tarindak (1617 M.) en Si Marbalatock. Deze rij van bergen verdeelt de onderafdeeling in twee deelen: het Noordelijke deel, hoofdzakelijk ingenomen door de schoone bebouwde vallei van Silindoeng, Noordwaarts gaande tot de gebergteketen, waarop D. Oetoes (1921 M.), D. Imoen (1504 M.), D. Sitindjak (1206 M.) en D. Poeoeng (1784 M.) zich verheffen; het Zuidelijk deel door de niet minder schoone, echter minder bebouwde valleien van Si Gompoelon en Pangalöan, bekend staande onder den naam van Pahaë, Zuidwaarts gaande tot de D. Omboen (1240 M.), D. Si Alang (1632 M.) en D. Sacet (1804 M.). In 1906 werd in het Zuiden aan de onderafdeeling toegevoegd een derde bekken, de nog grootendeels moerassige vallei van Li Mangoemban, die toen van Sipirok werd afgescheiden. De bodem bestaat voornamelijk uit tuffen en tufzandsteen, terwijl de bovenste lagen veel puimsteen bevatten. De drie bekkens worden doorstroomd van de Batang Toroe met haar zij- en bronrivieren, die zich door de genoemde bergketenen wringt, en het water tenslotte naar den Indischen Oceaan brengt. Eerstgenoemde vallei is gemiddeld 900 meter hoog, en moet in nog niet lang vervlogen tijd een meer geweest zijn, zooals nog blijken kan. In 1865 bestond, blijkens een kaart van het zendelinggenootschap te Barmen, aan de Oostzijde nog een meer, dat sedert verzand is. Nu stroomt er in het Westen de tamelijk breede rivier Si Geaon, in het Oosten de Si Toemandi, die zich met de vorengenoemde rivier beneden Taroetoeng tot de Batang Toroe vereenigt.

De vallei, die eene lengte van 6 kilometer bij eene breedte van gem. 2 kilometer heeft, is één groot rijstveld, afgebroken door vele kleine nederzettingen, omgeven van bamboeboschjes. Zij wordt overigens begrensd door bijna geheel van boschgroei ontbloote bergwanden, wellicht ten gevolge van roofbouw in den tijd toen de vallei nog een meer was. Langs deze berghellingen worden solfataren, warme en minerale bronnen aangetroffen, zooals overal elders in de onderafdeeling. Zij vormen een breede lijn, getrokken van den Dolok Poesoek Boekit ,aan de Westzijde van het Tobameer, naar den Si Boewal-boewäli, het Wester-grensgebergte van Sipirok. Het water van de minerale bronnen van Silindoeng onderscheidt zich van de andere in dit gebied door de overvloedige afzetting van koolzure kalk. Het wordt gedronken, terwijl van de warme bronnen gebruik wordt gemaakt tegen huid- en gewrichtsaandoening.

Het klimaat kenmerkt zich door grooten regenval; te Taroetoeng valt jaarlijks 2100 m.M. Het Zuidelijke en middenste bekken zijn het warmst, het Noordelijke heeft een bergklimaat, eenigszins ruw met vaak groote temperatuursverschillen, vooral tusschen dag en nacht. In den regentijd en bij hevigen wind is het er erg guur.

De onderafdeeling Silindoeng heeft een bevolking van ± 56000 personen, die ruim 500 kampoengs bewonen. Alleen in de vallei van Silindoeng wonen 30.000 menschen, zoodat dit gebied tot de dichtst bevolkte gedeelten van Sumatra behoort. De bevolking is van zuiver Bataksche afkomst (Toba Bataks) zonder noemenswaardige vermenging met andere volksstammen. Voor een deel is zij nog heidensch gebleven, een gering aantal Bataks is hier Mohammedaansch, vooral in de vallei van Silindoeng, terwijl er een 5 à 600 Mohammedanen voorkomen in Pahaë en ook vrij veel in het gebied van Si-Mangoemban. Het grootste aantal, (± 30.000) is Christen. De Rijnsche Zending heeft hier in 1863 haar intrede gedaan en in dezen betrekkelijk korten tijd is nagenoeg de geheele bevolking gekerstend. Naast de eigenlijke zending heeft het genootschap zich ook bezig gehouden met werken van barmhartigheid en zich op onderwijsgebied bewogen. Zoo vindt men hier het groote zendingshospitaal Péa Radja (zie aldaar), een seminarie voor inlandsche onderwijzers te Si Poholon, een Hollandsche school voor Batakkinderen te Péa Radja, een weefschool enz.

Dat het dichtbevolkte Silindoeng, met zijn centra van regeerings- en zendingsarbeid ook een gebied is, waar het economische leven krachtig tot uiting komt, spreekt van zelf. In den landbouw en de veeteelt vindt de bevolking ruime bronnen van inkomsten. Hoofdzakelijk wordt rijst geteeld, de geheele vallei is als het ware een reusachtige sawahvlakte, waarin aardige groene bamboe-boschjes en tal van witte kerkjes en scholen een vroolijke afwisseling brengen. Dit belangrijke gebied kan dan ook beschouwd worden als het hart van het door de Toba's bewoonde deel der Bataklanden. Behalve rijst worden geteeld: djagoeng, gadoeng of oebi, in geringer hoeveelheid groenten en aardappelen en er wordt ook veel werk gemaakt van de koffie- en benzoëcultuur. Marktplaats is de hoofdplaats Taroetoeng (zie aldaar) met de drukste markt van heel de Bataklanden. De handel beperkt zich tot een binnenlandschen handel; die naar buiten (naar zee) is zeer gering, naar de Tobalanden van meer beteekenis. Sedert de veeziekte herhaaldelijk in deze streken optrad, is de veestapel, voornamelijk karbouwen, zeer verminderd en daarom worden vele karbouwen van Angkola en Padang Luwas ingevoerd. Daarentegen worden jonge hengsten naar die streken en naar Siboga uitgevoerd. De nijverheid is van weinig beteekenis en bestaat uit weinig meer dan de fabrikatie van bruinzwarte suiker van den arènpalm en het maken van matwerk. Het weven van kleeden geschiedt meerendeels voor eigen gebruik.

Het grondgebied is verdeeld in stam- of margagebieden. Zoo wordt de vallei van Silindoeng ingenomen door de twee hoofdmarga's Hasiboean en Nai Pospos, wier gebieden om staatkundige redenen gescheiden zijn door een strook grond, Oealoe Ompoe geheeten, waarop een aantal kampoengs is gebouwd, staande onder 8 radja's (grootraden). Deze Oealoe Ompoe is als een soort voorpost van Hasiboean te beschouwen, als een grenswacht tegen Nai Pospos, welke stam voor onge-

veer drie eeuwen door Hasiboean naar den Noordwestelijken hoek (Si Poholon) is gedrongen. Volgens Bataksch gebruik werd toen de grensstrook afgestaan aan 8 hoofden, deels van Hasiboean, deels van aanverwante marga's, die niet aan de veroveringen hadden deelgenomen. De verhouding is niettemin tot aan onze bestuursvestiging altijd zeer gespannen geweest. Hasiboean is onderverdeeld in de marga's Hoeta Torocan, Hoeta Galoeng, Hoeta Barat Si Tompoel en Panggabean; Nai Pospos in de marga's Hoeta Oerock, Manoengkalit, Toemeang en Naga Bariang. In Si Gompoelon en Pangaloân en Djandji Angkola zijn de toestanden eenigszins anders: daar loopen verschillende marga's door een.

Het bestuur (inlandsch) berust in handen van door het Gouvernement aangestelde djaihoetans, hoofden van een aantal kampongs, die tezamen eene federatie (hoendoelan) vormen. Zij genieten geene vaste bezoldiging en leven van hunne inkomsten van den landbouw en de veeteelt, sommigen ook door den handel. Buitendien genieten zij een aandeel in de boeten en gerechtskosten, door hen in zaken opgelegd. De bevolking toch is gelaten in het bezit van hare eigen rechtsbedeeling onder de leiding en het toezicht van de besturende ambtenaren. De rechtspraak wordt uitgeoefend door verschillende rapats, in welke de djaihoetans zitting hebben, onder het presidium van den assistent-resident der afdeeling of van den controleur der onderafdeeling.

SILOEMPOER. Een van de groote waterloopen in het Oosten van de residentie Palembang. Het is de afwatering van het Lêbak Dêling meer en komt na een korten, zeer sterk bochtenden loop Oostwaarts door het moerassige laagland uit, een weinig ten Noorden van de Luciparapunt, tegenover het eiland Banka. Aangezien het Lêbak Dêling-meer ook middels de A. Padang, een der monden van de Moesi, afwatert, wordt de Siloempoer ook wel eens tot de Moesi-delta gerekend. De richting W.—O. pleit echter tegen deze opvatting.

SILOENGKANG. Nagri bij Sawah Loentô in de residentie Sumatra's Westkust, aan den grooten weg naar Solok. Het ligt in een eng, woest dal, waardoor zich de spoorweg wringt tot aan den tunnel, een weinig voor Sawah Loentô. Daar in het nauwe dal bijna geen sawahs voorkomen, zijn de mannen genoodzaakt elders een bestaan te zoeken. De vrouwen leggen zich toe op het weven als middel van bestaan. Wakkere inlandsche vrouwen en belangstellende Europeesche dames hebben zich er voor gespannen om dit middel van bestaan op te voeren, o.a. is een coöperatieve organisatie gevormd, die materiaal aankoopt en de werkstukken tegen vaste prijzen verkoopt, hetzij aan reizende handelaars, hetzij op vaste verkoopplaatsen; zoo is Siloengkang een bekend centrum van weefkunst geworden.

SIMÁ. District van het tot Soesoehoenans gebied behoorend regentschap Bojolali, afdeeling van dien naam, residentie Soerakarta. Het is gelegen tegen den Oostvoet van den Mêrbaboe; het heeft drie onderdistricten met name Simá, Tarí en Sambi en had eind 1905 eene bevolking van 32.000 zielen, w.o. ± 30 Europeanen en 15 Chineezen.

SIMALANGGANG. Nagri met zeer belangrijke markt in de landstreek Soengai Baringin (zie PAJÔ KOEMBOEH). Er is een beroemde balai (raadzaal), de Balai Gadang, waar de datoek nan baranam (de zes volkshoofden) van Goeroen, Loeboek Batingkap, Taïs, Simalanggang, Piobang en Soengai Baringin sinds eeuwen rechtspreken in zaken, waarin partijen zich niet hebben neergelegd bij de beslissing der volkshoofden van één der zes nagri's. Deze „raadzaal" is in de open lucht, hier mag geen gebouw geplaatst worden (zie BALÉ); immers zegt de bevolking: „het dak is de hemel, de aarde is de vloer, bergen zijn de wanden en de mat is de grasvlakte". (L. C. Westenenk, De Minangkabausche Nagari, Meded. Enc. Bureau VIII 1915).

SIMALOER. Maleische benaming van het N.ste en na Nias grootste eiland van de reeks, die, de Westkust van Sumatra volgend, in het Zuiden met Enggano eindigt. In de landstaal heet het Simoeloel; quasi Atjèhsch is de naam Simeuloeë, welke in het Staatsblad prijkt, echt Atjèhsch heet het Poeloë Oe, d.i. klappereiland, een naam, dien het dankt aan den klapperrijkdom van de omliggende kleinere eilandjes. Volgens de bevolking, zoo van Simaloer als van den Sumatraanschen overwal, heette het vroeger Maroea. Engelsche zeekaarten noemen het Hog-Island. Verkeerd is de op sommige oude kaarten voorkomende benaming Poeloë Babi, welke een der Tapah-eilanden ten Z.O. van Simaloer toekomt. Het is 54 zeemijlen lang, van 5 tot 14 zeemijlen breed, en ± 80 G. M². groot, en strekt zich N.W.—Z.O. uit, tusschen 2°20' en 2°57' N.B. en 95°43' en 96°31' O.L. De naar Sumatra gekeerde zijde van het eiland heeft drie prachtige baaien: van Sinabang, Têlok Dalam en Sibigo, die zelfs de grootste schepen in veelvoud gemakkelijk kunnen ontvangen. De Sinabang-baai is sinds 1912 geheel bebakend en verlicht, zoodat de booten er ook 's nachts kunnen binnenvaren. Voor de beschrijving dier baaien en van de kust, alsook van de omliggende eilandjes, zie men den Zeemansgids voor den O.-I. Archipel 1916, Deel I bl. 216-226. Het binnenland is zeer geaccidenteerd, maar de hoogste top, de Dêlô' Sibaô, is slechts 567 M. (of volgens den Zeemansgids 625 M.). Dat heuvelland is bedekt met aan uitstekende houtsoorten rijk oerwoud, dat veel neerslag verwekt. De rivieren hebben zich diep ingesneden, maar voor het verkeer zijn zij van weinig beteekenis. De nederzettingen der bevolking liggen langs de kust of in de nabijheid daarvan aan de benedenloopen der rivieren, en het strand leverde tot voor kort de eenige landverbinding, met nog een paar voetpaden dwars door het eiland, van Salang naar Sigoelè. Pas in de laatste tien jaren werden aangelegd de karrenweg Sinabang-Lasikin, de graswegen Salang-Lambaja en Sibigò-Sêmbilan, en de landverbinding tusschen Sinabang- en Têlok Dalam-baai. Aardbevingen worden veelvuldig waargenomen, en bodeminzinkingen vallen langs de Sinabang- en Têlok Dalam-baaien hier en daar te constateeren. (Zie Kol. Verslag 1907).

Het eiland is rijk aan karbouwen (8 à 9 duizend), die zich onderscheiden door het gemis van een pluim aan de staart.

Toen in Nov. 1854 de resident F. H. J. Netscher van Tapanoeli Simaloer bezocht, meende hij de eerste Europeesche gast er te zijn. Uit de door hem gegeven beschrijving in het Tijds. Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, Batavia 1856, valt op te maken, dat ook toen reeds het Atjèhsche en het Maleische element zich er ge-

ducht deden gelden en de eigen bevolking dus stellig reeds geheel was geïslamiseerd; maar uit de nog loopende verhalen hoe die Islamisatie is in haar werk gegaan, moet worden besloten, dat er sindsdien nog geen twee eeuwen zijn verloopen.

Voor wat betreft de verhouding tot Atjèh teekent Netscher aan: „Sigoeli en Lëmawé alleen zijn „niet eigenbaar aan Atjèh, doch jaarlijks zendt „de Vorst van Analaboe eene praauw, die de be„woners dan vullen met olie, klappers en rotan, „als een bewijs van eerbied zoo zij zeggen, doch, „naar mijne meening, in de hoop van goede „vrienden te blijven". Inderdaad verbleef te Meulaböh een „Pangoeloe sidé*", die zich uitgaf voor hoofd van Poelò Oe.

Ind. Stb. 1880 n°. 149 bracht Simaloer administratief onder den gouverneur van Atjèh, en in 1881 maakte de wnd. Assistent-Resident K. F. H. Van Langen een reis er heen om een onderzoek in te stellen naar de aanwezigheid van steenkool in het gebergte nabij Sinabang. De tocht gaf hem stof voor opstellen: „Het eiland Simaloer" in Tijdschrift Indisch Aardrijkskundig Genootschap 1e jaargang (1881) afl. III bl. 1, en „Verslag eener reis.... enz" in Tijdschrift Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, Deel XXVII.

Sinds liet men Simaloer weer liggen, tot in 1899 Tapa* Toean militaire bezetting kreeg onder luitenant H. Colijn, die tevens optrad als wnd. civielgezaghebber der onderafdeeling Tapa* Toean, bij welk ressort Simaloer ook werd ingedeeld. In Nov. 1902 maakte de wnd. assistent resident der onderhoorigheden, majoor Van Daalen, een reis naar het eiland, om een terrein uit te zoeken voor een ondernemer uit Oelèë Lheuë, die er een houtaankap wilde beginnen. De keuze viel op de bosschen rond de baai van Sinabang. In Maart 1903 werd een voorloopige vergunning tot houtaankap verleend, en te Sinabang werden eenige militairen uit Tapa* Toean onder een sergeant gedetacheerd, voor de veiligheid van de kappers, aanvankelijk 150 Chineezen. Den 7den Sept. 1904 werd het bivak overvallen. Een paar man sneuvelden en alle tien geweren van de heele bezetting gingen verloren, maar werden dra heroverd.

Een in 1902/3 door den ingenieur Jansen ingesteld onderzoek naar den steenkolenrijkdom van het eiland leverde geen gunstige uitkomsten.

Majoor Van Daalen werd op zijn reis vergezeld door den controleur Westenenk, die de gelegenheid te baat nam materiaal te verzamelen voor een „Simaloereesch woordenlijstje", gepubliceerd in de Bijdragen T. L. & Vk. v. N.-I., deel 56, bl. 302, en een artikel „Simaloer" in de 1e afl. van 1904 van het Tijdschrift van het Koninkl. Ned. Aardrijksk. Genootschap.

De in 1903 verleende concessies werden in 1906 overgedragen aan de Atjèh-boschexploitatiecompagnie, en van deze gingen zij in October 1910 over op de Java-boschexploitatiemaatschappij, die zich thans deugdelijk te Sinabang heeft genesteld. Aldaar worden in haar electrische zagerij de volgens Amerikaansche methoden omvergezaagde, uitgesleepte en per spoorbaan verder getransporteerde woudreuzen van soms 75—100 M. hoogte, (vooral rasak-boomen *Shorea barbata Brandis*) na looging in daartoe speciaal middels excavateurs gegraven bassins, tot balken en planken verwerkt.

In Noord-Simaloer werden in 1906 nog vergunningen tot houtaankap verleend aan een ondernemer, die zich te Sibigo vestigde. Zijn concessies zijn in 1912 overgegaan op de Houtaankapmaatschappij Noord-Simaloer.

Een fusie tusschen Java-boschexploitatiemij en Houtaankapmij Noord Simaloer kwam in 1917 tot stand.

In Oct. 1907 werd te Sinabang in verband met het openstellen van de haven voor den algemeenen handel, een ontvanger voor de tolrechten geplaatst, mede ten einde den civielgezaghebber van Tapa* Toean bij te staan in het bestuur van het eiland. Het militaire postje werd opgeheven en de militairen vervangen door gewapende politie. In de volgende jaren werden voor verscheidene om het hoofdeiland heengelegen kleinere met klappers begroeide eilandjes, vanwaar de copra reeds in de zeventiger jaren naar Penang en Marseille werd uitgevoerd, door Atjèhs gouverneur landbouwconcessies verleend aan Europeanen. Dat geschiedde achtereenvolgens met Poelo Pandjang, Poelo Babi, Poelo Lasiah, en Poelo Silaoet Bësar en Këtjil.

In 1912 werd Simaloer eene afzonderlijke onderafdeeling, welke officieel „Simeuloeë" werd gedoopt, onder een controleur met standplaats Sinabang; en in hetzelfde jaar kreeg men telegrafische gemeenschap met de buitenwereld via Tapa* Toean en Singkel.

Sinabang heeft eene bevolking van Chineezen, Maleiers, Atjèhers, Javanen, en zoo te zeggen geen Eilanders. Het gedeelte van Sinabang, ingenomen door het emplacement van „de Javabosch", lijkt een vrij on-Indische industriestad met smalle paden. Langs die straten staan zagerij, pakhuizen, magazijnen, kantoren, en dichte planken woonhuizen voor het personeel der maatschappij, meest Amsterdammers. De plaats is electrisch verlicht, en heeft eene badwaterleiding en een ruim hospitaal van de maatschappij ten dienste van haar Javaansche contractkoeli's.

De onderafdeeling omvat de landschappen: Tapah (andersgezegd Oelèë of Dëfajan), Simoeloel, Lëkön, Salang, en Sigoelè (Sichoelè), met in 1912 respectievelijk: 5350, 2660, 471, 314 en 2067, totaal 10862 inwoners. In het Tijdschrift Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap 1917 no. 1, zegt J. Kreemer, dat de bevolking thans 16000 zielen telt. Zij kent nog niet veel behoeften, leeft van rijstbouw op moerassawahs en ladangs, en klopt sagoe als ze rijst te kort komt, verder van klapperteelt, vischvangst, inzameling van boschproducten en verkoop van karbouwen, die in de bosschen en vlakten langs de kust goed gedijen. Vele eilanders vinden tegenwoordig ook emploi als daglooners bij de J. B. E. M., te Sinabang of in het bosch, of bij de houtaankap aan de Sibigobaai.

De bevolking is tweeërlei: die van de drie oerstgenoemde landschappen is inheemsch en spreekt de „lëng banô" (d. i. „landstaal"), die van Sichoelè en Salang meent van Niassche origine te zijn en spreekt de „wali banoeah" (beteekent ook „landstaal"). De kennis van Atjèhsch en Minangkabausch is op het eiland daarenboven algemeen. Zie omtrent de talen H. T. Damsté: „Simaloereesche texten" in Bijdragen t/d T. L. en Vk. v. N.-I., Deel 71 (1916) De volksinstellingen in beide groepen land-

schappen zijn nog onvoldoende onderzocht en omtrent overeenstemming of verschillen kan nog niet worden geoordeeld. Vast staat dat overal de bevolking verdeeld is in soekoe's, dat de kinderen hooren tot de soekoe van den vader en dat de vrouw den man volgt. Aan het hoofd van iedere soekoe staat een datoe. Binnen ieder landschap voert een dier datoe's den titel pamoentja², in Simaloer zijn er zelfs twee pamoentja²'s; en een ander heet malintang. De pamoentja² was primus inter pares en van de landschapsinkomsten genoot hij het leeuwendeel. Naast hem werkte zich echter naar boven het hoofd van de vreemdelingenkolonie, de datoe van „soekoe dagang".

Die vreemdelingen: Atjèhers en Minangkabauers, waren bazige lieden, die als wereldwijze Mohammedanen diep neerzagen op de eenvoudige eilanders. Ze maakten er jacht op, verzamelden ze in kralen, en verkochten hen als slaven naar den overwal. Dat hield op nadat de bevolking geheel tot den Islam was bekeerd, maar hun superioriteitsgevoel bleven ze behouden en van dat gevoel gaven zij blijk in hun optreden, zoodat het tegenover derden meest schijnen, alsof de datoe van soekoe dagang de radja was van het landschap. Van de zijde der inheemsche bevolking genoten zij ook zekere erkenning: Zij ontvingen de „sieureu²", een rijstschatting, opgebracht door de gehuwde eilanders ad 1 nali per man en per jaar. In Bijdr. T. L. en Vk. v. N.-I. Dl. 55 bl. 248 wordt gezegd dat de vreemdelingenhoofden van Tapah en Simaloer zouden zijn opgekomen als nazaten van zeeroovers, die daar vroeger huis hielden, terwijl de hoofden der andere landschappen scheppingen zouden zijn van den Pangoeloe Sidé² te Meulaboh, ingevolge opdracht van Atjèh's soeltan. Resident Netscher zag in 1856 ook de vreemdelingenhoofden aan voor de wettige heeren des lands. Ook na 1880 drong ons bestuur die nieuwe bewindhebbers steeds naar voren, en werd met pamoentja², malintang en verdere inheemsche datoe's zoo te zeggen geen rekening gehouden. Men beschouwde de datoe's dagang als de eenige werkelijke bestuurders, liet hen korte verklaringen teekenen, en keerde hun de hasil (in- en uitvoerrechten) uit, waarop zij eigenlijk geenerlei rechten hadden. Toen men de vergissing bemerkte, werd de sieureu² door ons afgeschaft, en het vreemdelingenhoofd van Tapah werd getroost met een door de bevolking in heerendienst aangelegden klappertuin.

Tegenwoordig gaan de schadeloosstellingen voor afgeschafte hasil-inning in landschapskassen, waaruit den vreemdelingenhoofden, en in mindere mate ook den pamoentja²'s, traktementen worden betaald. Deze bedragen voor de „landschapshoofden" van Tapah, Simoeloel, Lèkon, Salang en Sicholè respectievelijk 50, 40, 15, 15 en 15 gld. 's maands, terwijl zij ook nog houtcijns ontvangen tot bedragen van 100, 40, 30, 20 en 30 gld. De pamoentja²'s in die landschappen ontvangen maandelijks 10, 10, 5, 5 en 10 gld. traktement.

(Dit artikel is meer uitvoerig terug te vinden in het Koloniaal Tijdschrift, 1907 Juli, bl. 917).

SIMANTO (ATJÈH). Zie SHOREA GLAUCA.

SIMAR BANTAJAN (MAL). *Drybalanops aromatica Gaertn.*, fam. *Dipterocarpaceae*. Hooge boom van Sumatra en Borneo, die de Borneokamfer levert. Behalve kamfer levert hij ook een hout, dat voor huisbouw en meubelen geschikt is en vooral ook ter vervaardiging van kisten, de bekende kamferhouten kisten en koffers, gebezigd wordt. Door het vellen ter winning der kamfer is hij echter van vele plaatsen reeds geheel verdwenen. Niet alle boomen leveren kamfer en hoe minder zij daarvan bevatten (in holten van den stam), des te beter is de qualiteit van het hout. Het is zwaar, fijn, duurzaam. S. g. = 0, 770. Zieverder bij KAPOER BAROS.

SIMAR PEGOELINGAN. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SIMARASOK. Nagri bij Basó, Sum. Westkust (zie OUD AGAM).

SIMAWANG. Nagri aan den N.O.lijken oever van het Singkarakmeer ter Sum. Westkust. Den 22sten Juli 1818 werd deze plaats bereikt door Raffles, die van hier uit de vervallen hoofdplaatsen van het Minangkabausche rijk bezocht: Soeroeasó en Pagar Roejoeng (Tigó Balai). Op den terugweg naar Padang vond hij in de Oembilin, daar waar zij de uitwatering vormt van het genoemde meer, een steen met Hindoe-Javaansche inscriptie (Raffles, Memoir bl. 361; Oudh. Versl. 2de kw. 1912, bl. 47, No. 42). Die steen ligt nu op den kleinen pasar bij de spoorhalte Oembilin. Op verzoek der bevolking liet Raffles te Simawang de Britsche vlag planten en bleven 12 Bengaalsche soldaten achter om die te bewaken. De heer Salmon, van 1816—1817 Britsch resident te Padang, werd te Simawang geplaatst, doch hij heeft nooit zijn bestemming gevolgd door de weldra gevolgde intrekking der post, toen de overgave der oude Compagnie's kantoren aan de Hollanders plaats vond (22 Mei 1819 werd te Padang de Nederlandsche vlag geheschen). Volgens het adatverband behoort Simawang tot Tanah Datar (onderafdeeling Fort van der Capellen), waartoe het bij de gewestel. reorganisatie van 1913 gebracht is (vgl. PADANG PANDJANG).

SIMÈLOENGOEN (= eenzaam, verlaten, droefgeestig), naam eener onderafdeeling van de afdeeling Siméloengoen en de Karolanden, gouvt. Oostkust van Sumatra, met de hoofdplaats Pématang Siantar (zie aldaar) tevens afdeelingshoofdplaats. Deze onderafdeeling wordt ingenomen door de landschappen Siantar, Tanah Djawa, Raja, Panei, Poerba, Dolok Silau en V Koeta. Tezamen beslaan zij een oppervlakte van 4500 K.M²., bewoond door ± 65.000 personen, voor het overgroote deel behoorende tot den stam der Timoer-Bataks, verdeeld in 4 hoofdmarga's n.l. Sinaga, Damanik, Poerba en Sëragih. De stamleden wonen niet bijeen, maar het huwelijksverbod is langen tijd blijven bestaan. De Heidensche godsdienst wordt aangetast zoowel door de Rijnsche zending als door Mohammedaansche immigranten.

De onderafdeeling grenst aan den N.O.oever van het Toba-meer, en strekt zich vandaar Oostwaarts uit tot in de laagvlakte, waar ze grenst aan Asahan, Batoe Bara, en Padang. Het Westen wordt geheel ingenomen door hoogvlakten, waarop zich vele afzonderlijke bergen verheffen; in het Z. de Si Manoek-Manoek (2200 M.), naar welke hoogste top de geheele bergkam wel eens wordt genoemd, welke eerst de grens vormt met Oeloean en daarna bij Parapat in de Dolok Marbalatoek (1650 M.) en de Batoe Lo-

tèng (1800 M.) een steilen meerrand vormt tot aan den Dolok Piso-Piso. In het N. verheffen zich de Simbolon (1486 M.) en Simerito, in het W., op de grens met de Karo-hoogvlakte, de Singgalang (1844 M.) en de Tinaroh (1918 M.). Hier ontspringen de Bolocк, Bolon (d. i. groote rivier), Hapal en de vele zijrivieren van de Padang, welke alle uitkomen in de Straat van Malaka. Zij hebben zich diepe beddingen uitgesleepen en zijn door de vele watervallen en stroomversnellingen onbevaarbaar. Opmerkelijk is het verschillend karakter van dit gebied met de laaglanden, die meer Oostelijk liggen. Voorbij Tëbing Tinggi krijgt de bodem een geheel anderen tint, daar bevindt men zich in een golvend heuvelland, dat geleidelijk tot 1400 M. hoogt stijgt, terwijl achter de terreinglooiingen de bergen der hoogvlakte zich verheffen. Het geheele land maakt een zeer gunstigen, opwekkenden indruk. Wel komen op vele plaatsen uitgestrekte alang-alangvlakten voor, maar over het algemeen is het vlakke land vruchtbaar en waterrijk. Daarnaast komen enkele boschreserves voor, terwijl de meeste bergen nagenoeg geheel met wouden zijn bedekt.

Nog in 1910 gold Simëloengoen als een achterlijk, haast onbereikbaar Bataklandje, waar óf oerbosschen met tijgers en olifanten, óf onafzienbare, kale, dorre, haast onbewoonde steppen waren. Wel trachtten reeds lang bestuursambtenaren orde te scheppen in de enkele verspreide kampoengs, en zendelingen der Rheinische Missions Gesellschaft de menschenetende of gifmengende bewoners tot het Christendom te bekeeren, maar bekendheid verkreeg het land eerst, doordat men in Simëloengoen begon te zien een gebied met groote economische toekomst. Van groot belang is de omstandigheid, dat Simëloengoen een belangrijk deel kan opleveren, van de enorme rijsthoeveelheden, die het cultuurgebied van Sumatra's Oostkust noodig heeft, en die thans bijna geheel van overzee moeten worden ingevoerd. Simëloengoen is door den waterrijkdom van de vele rivieren uitstekend geschikt te maken voor den sawah-bouw. De Bataks, die deze landen bewonen, zijn echter lui en gedegenereerd door ziekten, door langdurige slavernij en door opiummisbruik. Vandaar dat invoer van vreemde arbeiders noodzakelijk zoude zijn, ware het niet, dat vrij gemakkelijk een belangrijke immigratie tot stand kon komen van de bewoners van het overbevolkte eiland Samosir en van Toba-Bataks. Reeds omstreeks 1900 deed de zendeling Simon een poging om de voor irrigatie gemakkelijk vatbare velden van Bandar te doen bewerken door Tobaneesche Christenen, om deze als vaste kern te benutten bij het kerstenen van de Heidenen. Deze poging mislukte echter, daar de immigranten in het warme klimaat aan vele ziekten begonnen te lijden. Ook een nieuwe proef in 1908 mislukte, door het uitbreken van een zware cholera-epidemie. Nu echter neemt het aantal immigranten gestadig toe, in 1912 bedroeg het aantal 1500, in 1913 breidde het zich uit tot 2500, terwijl het aantal in 1915 steeg tot 6500 en nog voortdurend heeft toeneming plaats. Als centraal hoofd over deze Tobaneezen werd in 1914 van Gouvernementwege een gewezen contrôle-mantri aangesteld. Op zijn bureau te Pëmatang Siantar worden de immigranten geregistreerd en verdeeld over de verschillende kampoengs. Ten einde de meestal berooid hier aankomenden aan ploegvee enz. te helpen en hen van leversonderhoud gedurende de eerste moeilijke maanden te voorzien, wordt een afdeelings-crediet bank opgericht op coöperatieven grondslag. Deze lieden zijn zeer arbeidzame en bekwame landbouwers, die tot uitstekend voorbeeld dienden voor de Timoer Bataks. Van huis uit zijn zij bekend met de sawah-cultuur, vandaar dat zij al spoedig begonnen met het aanleggen van geïrrigeerde velden, welke pogingen door de Regeering worden gesteund. Reeds zijn thans geheel op kosten van de landschapskas 4000 bouws bevloeid, terwijl de Deli Rijstbouw Mij., in Augustus 1914 te Medan opgericht, een concessie bezit van 1100 bahoe, uitsluitend voor den rijstbouw. In het geheel komen 300 K.M.² voor bevloeiing in aanmerking, waarvan 220 K.M.². in sawahs omgezet kunnen worden. Rekent men, dat de gronden niet meer dan één rijstoogst per jaar opleveren, dan zou Simëloengoen in de toekomst in staat zijn om jaarlijks ongeveer 30 millioen K.G. rijst te leveren, d i. $\frac{1}{3}$ van hetgeen ter Oostkust van Sumatra moet worden ingevoerd. Het groote belang van deze onderafdeeling voor het geheele gouvernement is hiermede aangetoond.

Naast den rijstbouw worden ook andere culturen beoefend: zoo is men begonnen met gras te planten, natuurlijke weiden uit te zoeken en door andere middelen de veeteelt aan te moedigen. De paardenteelt, in de Timoer- en Karo-Bataklanden van belang, begint zich te ontwikkelen evenals de varkensfokkerij. Sariboe Dolok bezit al een depôt van 8 Sandelwooddekhengsten. Vruchtboomen worden met behulp der Buitenzorgsche selectie-tuinen verkregen, en eenige tienduizenden klappers uit de benedenstreken ingevoerd. De aanplant van tweede gewassen, die uitgevoerd kunnen worden, neemt toe.

Concessies zijn hier in den aanvang uitgegeven voor enkele tabaks- en koffieondernemingen, terwijl spoedig door verschillende maatschappijen een begin werd gemaakt met den aanplant van rubber. In 1908 waren de landschappen Bandar en Siantar reeds bijna geheel voor rubberconcessies uitgegeven. Toen eindelijk bleek, dat èn bodem èn klimaat zich uitermate eigenden voor de theecultuur, begonnen ook kapitaalkrachtige lichamen, waaronder vele Engelsche, zich voor Simëloengoen te interesseeren. In het geheel zijn 70 concessies uitgegeven met een totale oppervlakte van 1140 K.M.², waarvan reeds de helft is beplant met rubber, koffie, tabak en thee. Groote rubber-, koffie- en theefabrieken met stoom- en motorische kracht verrezen. Op eenzame plaatsen staan de woningen van employés en de villa's der administrateurs en op Amerikaansche wijze ontwikkelde zich het centrum, het moderne plaatsje Pëmatang Siantar (zie aldaar).

Een groote hindernis voor de verdere economische ontwikkeling vormen de nog gebrekkige communicatie-middelen, waardoor het land nog te veel geïsoleerd is. De rijst o. a. kan dientengevolge niet zoo vlug en goedkoop afgevoerd worden als wenschelijk zou zijn, maar nog duidelijker spreken de nadeelen van gebrekkige communicatie-middelen langs den weg naar Tëbing Tinggi. Over kilometers lengte ziet men afgebrande bosschen, omdat bij de verandering van bosch in cultuurland het hout wegens de hooge vervoer-

kosten niet kon worden verkocht en ter plaatse verbrand moest worden. Met bekwamen spoed wordt echter gearbeid om ook hierin verbetering te brengen. Reeds is een weg tot stand gekomen van de hoofdplaats Pématang Siantar naar Tébing Tinggi. Hoewel de slechte toestand, waarin de weg tot voor korten tijd verkeerde, dringend verbetering behoeft, is dit toch een der drukst bereden wegen van Sumatra. Thans is hij omgelegd en geheel verhard; een particuliere autodienst zorgt voor de geregelde verbinding tusschen beide plaatsen. Ook wordt gewerkt, aan de voortzetting naar Naroemondi aan de Zuidzijde van het Toba-meer, om daar aansluiting te verkrijgen bij het wegennet van Tapanoeli en de Westkust. Van nog grooter beteekenis is de stoomtram van de hoofdplaats naar Tébing Tinggi. Den 1en April 1916 werd deze lijn geopend, waardoor de verbinding tot stand is gekomen, met het Deli-net waarmaar de cultures zoo verlangend uitzagen.

Geschiedenis. Als gevolg van de expeditie in 1865 naar Asahan ontstonden vijandelijkheden met de Bataks der bovenstreken, welke duurden tot den dood van onzen hardnekkigsten tegenstander Radja Pa Netek in 1870. In 1887 werd het landschapje Raja getuchtigd en hierop volgden de eerste verklaringen van onderwerping aan het Nederlandsche gezag door de hoofden van Siméloengoen en wel op 23 October 1889 van Siantar, in 1891 van Tanah Djawa en in 1904 van Raja en Panei. Eerst op het eind van 1907 werd de z.g.n. Korte verklaring geteekend.

Literatuur. Nota van toelichting betreffende de Simeloengoensche landschappen. Tijdschr. voor Ind. T. L.- en V. dl. 51 (1909) pg. 527; Moolenburgh. Een land van groote economische beteekenis. Tijdschr. Binn. Bestuur, dl. 49 (1916) pg. 423; J. T. Cremer. Ons land van onbeperkte mogelijkheden.

SIMÉLOENGOEN EN DE KAROLANDEN. Afdeeling van het gouv. Oostkust van Sumatra, verdeeld in de twee onderafdeelingen Siméloengoen en de Karolanden; hoofdplaats sinds 1906 Pématang Siantar (zie aldaar). De afdeeling telde eind 1915 ruim 159.000 inwoners, waaronder 350 Europeanen, 4800 Chineezen en 400 andere Vreemde Oosterlingen. (Zie de afzonderlijke artikelen KARO-LANDEN en SIMÉLOENGOEN).

SIMEULOEÉ. Zie SIMALOER en SIMOELOEL.

SIMISAP. Nagri in de afdeeling Solok van de residentie Sumatra's Westkust aan den Noordvoet van het Midden gebergte gelegen en belangrijk als voorloopig eindpunt van den grooten weg, die van Solok over Koebang naar Doea tot hier voltooid is, maar doorgetrokken zal worden naar Takoeng.

SIMOELOEL. Een landschap, vormend de middenmoot van het gelijknamige eiland (Zie SIMALOER), en reikende zoowel aan deszelfs N.O.- als aan de Z.W.-kust. Het wordt overigens afgesloten in het Z.O. door het landschap Tapah of Dèfajan, en in het N.W. door Salang en Sichoelè. De prachtige baai Lhô' Dalam aan de N.O.-kust behoort tot het landschap. Simaloer is ook rijk aan goed timmerhout, dat door de Javaboschexploitatiemaatschappij wordt gewonnen. Het is na Tapah het best bevolkte landschap. De bevolking leeft van rijstcultuur op niet al te best bewerkte sawahs, ladangbouw, sagokloppen en klapperteelt, die vooral aan de Z.W.-kust nogal belangrijk is. De verkoop van klappers en karbouwen brengt geld op om kleeren, aardewerk en weeldeartikelen en zoo noodig ook rijst te koopen. Het landschapshoofd Datô' Nja Noeh, wiens korte verklaring dd. 4 Sept. 1900 is goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besluit van 23 Maart 1901, is van Maleischen oorsprong en stamt, zoo men zegt, af van den befaamden Datoe' Bakoekoe', die eilanders opving en kraalde en als slaven naar den overwal verkocht, of als hem dat werd belet, vermoordde.

De bevolking is ingedeeld in soekoes. Van de hoofden (datoe's) dier soekoe's, die het eigenlijk bestuur uitmaken, zijn de voornaamste de pamoentja's en malintang. Pamoentja's zijn er twee: een uit soekoe Bôlawa, en een uit soekoe Toefa; maar op de in Toefa gehouden pamoentja's-waardigheid wordt ook aanspraak gemaakt door lieden van soekoe Kaboe. De malintang-waardigheid is in soekoe Abêsi.

Voor de zaken van zee- en scheepvaart is er een geutjhi's panglima, die meent gelijkwaardig te zijn aan de beide pamoentja's. Met hun drieën vormden zij volgens hem de treeft, waarop de rijstpot: Datô' Nja' Noeh, boven het vuur rustte. (Zelfde beeld als in Meulaboh gebruikt tot kenschetsing der verhouding van de drie datoe's van Maleischen bloede tot den Teukoe Tjhi', het Atjèhsche hoofd der Kawaj XVI). Zie verder het artikel SIMALOER.

SIMOENG (MAL.). Zie OTTERS.

SIMPAI. Uitgestrekt vulkanisch gebergte ten O. van Tjitjalèngka (Preanger). Het hoogste punt ligt op 1606 M. Merkwaardig is het groot aantal jongere eruptiepunten, dat binnen, op en buiten den ringwal voorkomt. De vulkaan is geheel onwerkzaam (Verbeek, Java, 730).

SIMPAI (MAL.). Zie SLANKAPEN.

SIMPANG (Sèmpang). Landschap in de residentie Westerafdeeling van Borneo, afdeeling Kètapang, onderafdeeling Soekadana. De oppervlakte bedraagt ± 7870 K.M.², d. i. ± 15 maal die van het landschap Soekadana, terwijl de bevolking in 1915 werd geschat op ongeveer 10.000 personen, voor het grootste deel bestaande uit Maleiers (hieronder gerekend Boegineezen, verblijf houdende ter Westkust, en meer speciaal te Soengai Boewaja en de zgn. „Orang Boekit" of bergbewoners), voor het kleinste deel uit Dajaks en een gering aantal Chineezen. Het landschap grenst ten W. aan Koeboe en de zee, ten N. aan Mêliau, ten O. aan Sêkadau en Matan, en ten Z. aan Matan en Soekadana. Tot het landschap behooren de langs de kust gelegen eilanden Koembang, Melang Mêrakit, Nanas, Antoe en Masa tiga (nota Simpang T.A.G. 1912 blz. 332). Het Westelijk gedeelte is nagenoeg overal vlak, de Oostelijke helft bergachtig; de hoogste toppen zijn de G. Paloeng (1116 M.), op de grens met Soekadana en Noordoostelijk daarvan de G. Batoe Dajeuh (958 M.). In het Noorden ontstaan op het gebergte twee in haren bovenloop slecht bevaarbare rivieren met verschillende zijtakken, beide met een ongeveer Zuid-westwaartschen loop; nl. de S. Sêmandang, na de vereeniging met de Simpang (Zuidelijk van de gelijknamige kampoeng) onder dien naam doorstroomende en de S. Koewalan, uitstroomende in de Zuidelijkste mondingsarm van de Kapoeas, de S. Lida. Kampoengs van noemens-

waardig belang worden in het landschap niet gevonden; alleen noemen we Simpang (gelegen aan de samenvloeiing van S. Simpang en Matai), vroegere verblijfplaats van den Panëmbahan, met een geringe bevolking en Tëlok Melano aan de monding der Simpangrivier, de tegenwoordige verblijfplaats. Voor voortbrengselen van den bodem, middelen van bestaan etc. der bevolking zie het artikel BORNEO. Den 14 Juni 1823 werd het eerste politieke contract met Sempang gesloten, in 1845 na de afscheiding van Soekadana een afzonderlijk contract aangegaan, dat in 1881 weder vernieuwd werd. In 1911 werd de Panëmbahan Soeria Ningrat wegens wanbestuur ontslagen, zijn opvolger Panëmbahan Anom Késoema Ningrat legde op 28 Juni 1911 de korte verklaring af. Sedert 1908 is in het landschap een landschapskas gevestigd.

Literatuur: H. von Dewall: Matan, Simpang enz. Tijdschr. Bat. Gen. Dl II (1862) zoomede J. P. J. Barth: Overzicht der afd. Soekadana, Verh. Bat. Gen. Dl. 50 (1897); Bijl. Hand. St. Gen. 1911/12 n°. 301—14, 15; T. A. G. 1912 blz. 330 vv.

De geschiedenis van het landschap houdt ten nauwste verband met die van Soekadana en wordt daarmede behandeld. Zie SOEKADANA.

SIMPANG AMPAT. Nederzetting in de onderafdeeling Ophir, afdeeling Loeboek Sikaping van de residentie Sumatra's Westkust. Het woord beteekent „viersprong". Hier loopt de groote weg van Taloek naar Sasak aan de kust, welke voorbij Simpang Ampat in de kustlagune wel eens onder water staat. Links voert een kleine weg naar het Zuidwaarts gelegen gebied van de Masang-rivier, terwijl rechts om de moerassen heen een flinke rijweg, die bij Moeara Kiawai over de Pasamanrivier gaat, voltooid is naar het eveneens aan de kust gelegen Ajër Bangis.

SIMPANG KANAN en **SIMPANG KIRI.** Zie SINGKEL en TËMIANG.

SIMPANG OELIM. Het meest W. tevens het grootste landschap van de onderafdeeling Idi, afdeeling Oostkust van Atjëh. Strekt zich in langgerekten vorm Z.-N. uit, langs den rechteroever van den benedenloop der Djambõ Ajé. Deze rivier scheidt het van „Pasé", en wel meer bepaaldelijk van Keureutõë, rechtstreeksch gebied. De N.O.-grens wordt bepaald door Straat Malaka. Langs de O.-grens liggen van N. naar Z. de landschappen Djoelõ[2] Tjoet, Tanjõng Seumantõ[2], weer Djoelõ[2] Tjoet, en Djoelõ[2] Rajeu[2]. Ten Z. grenst het aan het Gajõ-landschap Serbõdjadi. In Simpang Oelim kan men twee gedeelten[2] onderscheiden:

1. de vlakke benedenstreken, uitmakende een eenigszins peervormigen gelijkbeenigen driehoek, met Straat Malaka en het benedenste stuk van de Djambõ Ajé als opstaande zijden, samenkomend omstreeks „Diamantpunt", en als basis den Arakoendõ geheeten tak, dien de Djambõ Ajé iets boven Lhõ[2] Nibõng W.N.W. afsplitst. Dit gedeelte is dicht bevolkt en, voor zoover niet bedekt door zeemoerasbosschen, geheel in cultuur gebracht en met sawahs en tuinen als overdekt. In het Z.O. wordt het gesneden door de Atjèhtrambaan, die haltes heeft te Arakoendõ, keudè Simpang Oelim, en Madat, en vlak aan de overzij van de Djambõ Ajé weer een te Panton Laboe. De brug over de Arakoendõ meet 115, die over de Djambõ Ajé 80 Meter. De spoorreis Simpang Oelim—Idi (32 K.M.) duurt 1½ uur. Naar Lhõ[2] Seumawè is het een rit van ruim 3 uren. Een groote colonneweg volgt het beloop van de trambaan, terwijl een andere groote weg meer Zuidelijk van Arakoendõ over Grõng-Grõng en Lhõ[2] Nibõng gaat en bij Paja Nadén zich met eerstgezegden colonneweg vereenigt. Van Keudè Simpang Oelim aan den N. colonneweg divergeeren een aantal wegen naar verschillende punten aan den Z. colonneweg. Ook gaat er van de keudè af een weg N.O.-waarts naar de koota van den oeléébalang te Tanjõng en verder naar Koeala Simpang Oelim. Nog een colonneweg voert van de trambaan langs den rechter Djambõ Ajé-oever N.-waarts. Bij Meunasah Loeëng kruist die weg een tak, dien de Djambõ Ajé daar W.-waarts uitzendt en die zich dra splitst in Kroeëng Rawa en Soengõë Blah, welke laatste zich weer onderverdeelt, haar Z.sten tak afwaterend in de Koeala Simpang Oelim.

2. de geaccidenteerde bovenstreken, een lange en naar verhouding smalle strook grond langs de Djambõ Ajé, gekruist door een groot aantal rechter zijrivieren, zooals de Kroeëng Lipat, Kr. Roebè, Kr. Peulalõ en Aloeë Iè Mirah. Die bovenstreken zijn dun bevolkt en weinig ontgonnen, en hebben meer dan de benedenstreken geleden van de onrust in vroeger jaren. Pasi Tinggi en Blangdeunóng aan de Djambõ Ajé zijn de voornaamste plaatsen. Langs de Djambõ Ajé voert een weg, die echter niet overal in zoo heel goeden staat verkeert.

Zijn de benedenstreken overwegend Groot-Atjèhsch, — XXVI Moekimsch zou men kunnen zeggen, — de bevolking der bovenstreken is meer van Pasé'sche origine. Het totale zielental bedroeg volgens telling van 1906: 9839, verdeeld over 2180 gezinnen. Op 1 Januari 1916 bedroeg het aantal geregistreerde mannen 4011.

De bestaansmiddelen van de vrij welvarende bevolking zijn sawahrijstbouw, veeteelt en pinangcultuur vooral, en in de kuststreken visscherij en zeehoutaankap. De pepercultuur, waaraan het landschap zijn opkomst dankt, en die in 1877 naar schatting nog 700 kojan opleverde, daalde in 1897 bededen de 100, in 1904 beneden de 10, maar haalde in 1901 weer 20,35 kojan.

Aan het hoofd staat de energieke oeléébalang Teukoe Moeda Oesõih of Joesõh, wiens korte verklaring dd. 28 Sept. 1899 werd goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besluit van 15 Juni 1900, n°. 37. Onder hem besturen „toeha peuët" de gampõngs Poetjõ[2] Aloeë, Peulalõ ,Gampõng Blang en Bantajan; „peutoea rajeu[2]" de gampõngs Soengõë Roesa, Madat, Paja Deuman, Bintah en Tjõh; en „peutoea oebit" de meunasah's, waarin die gampõngs zijn verdeeld en de enkele daartoe behoorende seuncubõ[2]'s of pepertuincomplexen. Toeha peuët en peutoea rajeu[2]" worden door Atjèhers aangesproken met „teukoe" en besproken als „peutoea (sagõë)". In den mond van Pasëërs zijn die titels respectievelijk „ampon" en „oeléébalang".

Simpang Oelim is een stichting van Teukoe Moeda Nja[2] Malém, een Groot-Atjèher uit de XXVI Moekims, die er zich omstreeks 1850 vestigde. In1860 kreeg hij een „sarakata" van Atjèhs soeltan. Hij was wel bevriend met Teukoe Paja van Tanjõng Seumantõ[2] of Arakoendõ, die, ook Atjèher uit de XXVI Moekims, in 1869

Teukoe Moeda Angkasa van Blang Mè uit het aan Tanjông Seumantô[e] grenzende Meureubo had verdreven. Samen trokken ze één lijn tegen de Pasèërs, en dezen konden het niet van hen winnen. Na de tweede Atjèh-expeditie weigerde T. Moeda Malém eene „verklaring" te teekenen, houdende erkenning van den Koning der Nederlanden als wettig opperheer. Toen nu in April/Mei 1876 een conflict tusschen Keureutôë en Simpang Oelim op handen scheen, en een controleur voorstelde, een stoomer de Djambô Ajé op te sturen om, tezelfdertijd dat Keureutôë zou aanvallen, de langs den rechteroever gelegen Simpang Oelimsche versterkingen te beschieten, gaf zulks den Gouverneur-Generaal Van Lansberge aanleiding, dd. 17 Mei naar Atjèh te seinen, dat Z.E. onverdeeld goedkeurde al wat mocht geschieden om Simpang Oelim afbreuk te doen, en dat gaarne zou worden vernomen dat met Keureutôë daartegen krachtig geageerd was. De Commandant van de Zeemacht, de Legercommandant, en de Militaire en Civiele Bevelhebber op Atjèh, Generaal Wiggers van Kerchem, opperden bezwaren, maar de Landvoogd bleef bij zijn plan. Bij besluit van 15 Juli werd de Commandant van de Zeemacht gemachtigd, den Gouvernementsstoomer „Tjenrana" naar de Oostkust te dirigeeren, ten einde op de Djambô Ajé den handel van Simpang Oelim te beletten en eventueel den vorst van Keureutôë in zijn operaties te helpen; en den Legercommandant werd verzocht te zorgen, dat de „Tjenrana" militairen aan boord kreeg. T. Moeda Angkasa, die ons al meermalen had trachten over te halen tot een gewapend optreden tegen Arakoendo en Simpang Oelim, of tot het materieel steunen van zoodanig optreden zijnerzijds, kwam begin September weer bij Idi's assistent-resident Mr. J. van Kaathoven vergunning vragen, die landstreken te mogen veroveren. Van ons vroeg hij enkel: geweren, patronen, slaghoedjes en kruit. Den 24sten werd de gevraagde vergunning verleend. De „Tjenrana" kwam aan in de Djambô Ajé en op den 26sten September vertrok eene gemengde compagnie van het linkerhalf 12e Bat. uit Batavia naar Idi, „op verlangen van Z.E. den Gouverneur Generaal", en met het doel „den inval van T. Moeda Angkasa met eene Keureutôësche strijdmacht op Simpang Oelimsch gebied moreel te steunen". Zoo berichtte de Legercommandant den Assistent-Resident. Intusschen wijzigden zich 's Landvoogds inzichten, en dd. 2 October instrueerde hij den Militairen en Civielen Bevelhebber, dat T. Moeda Angkasa niet anders dan als overwinnaar uit den strijd mocht komen, doch ook niet anders dan met onze hulp. Generaal Wiggers van Kerchem voelde niets voor de onderneming, en vroeg zijn ontheffing. Den 22sten October had het optreden van Moeda Angkasa plaats. Er kwam niemendal van terecht! Den 31sten gaf hij een tweede vertooning. Het resultaat was weer hoogst onbevredigend. Begin November trad Generaal Diemont op als gouverneur. Er gingen troepen naar Simpang Oelim, en den 14den was Tanjông Seumantô[e] genomen en de rechter Arakoendo-oever van vijanden gezuiverd, doch door onze troepen. T. Moeda Malém bood den 18den November zijne onderwerping aan. Hij stemde er in toe, dat onze troepen te Simpang Oelim een bivouak zouden betrekken, en aanvaardde aanvankelijk ook den hem gestelden eisch om naar Koeta Radja te gaan tot het vernemen van de voorwaarden. Den 23sten werd het bivouak te Simpang Oelim betrokken. Maar de radja bedacht zich op het punt van het gaan naar Koeta Radja. Voor generaal Diemont was dat een groote teleurstelling. Hij meende de veranderde houding van T. Moeda Malém te moeten wijten aan door onze bestuursambtenaren gemaakte fouten, en zond den Assistent-Resident De Scheemaker, om te trachten den radja te bekeeren. De radja echter onttrok zich aldra aan verdere aanrakingen, en toen hij zich ook van een hem gesteld ultimatum niets aantrok, werd hij den 12den December geproclameerd met zijn geslacht voor altijd te zijn vervallen van den troon van Simpang Oelim. De Scheemaker beraadslaagde met de peutoea's over de aanstelling van een nieuwen radja. Een peutoea T. Nja[e] Lamkoeta, werd tot radja aangesteld. We lieten hem den 5den Januari 1877 een verklaring teekenen, de Nederlandsche vlag werd plechtig uitgereikt en geheschen, en den 7den werd de blokkade van Simpang Oelim opgeheven. Zoo meenden we de zaken voldoende te hebben geregeld.

Maar T. Moeda Malém verbleef te Teupiën Sireun aan de overzijde der Djambô Ajé, op slechts korten afstand van ons bivouak. Nadat hij in Juni 1877 onze post te Blang Ni had overvallen, werd den 9den Juli Teupiën Sireun genomen. We maakten er veel waarden en goudwerken buit, welke voor een goed deel zijn terug te vinden in de goudkamer van het museum van het Bataviaasch Genootschap. Den 3den Januari 1878 kwam Moeda Malém bij den wd. Militairen en Civielen Bevelhebber kolonel van der Heyden te Blang Ni in onderwerping. Hij vertrok naar Atjèh, en in Simpang Oelim keerde hij niet meer terug. Wel echter zijn zoon T. Nja[e] Oesôh, en als deze in Simpang Oelim kwam, had *hij* het er te zeggen, en niet *onze* radja T. Nja[e] Lamkoeta. Deze was telkens genoodzaakt naar Idi de wijk te nemen. In 1888 vestigde T. Nja[e] Oesôh alias T. Lam Reuëng zich er voor vast, en dra was *hij* de eigenlijke oelèèbalang. Veel volk liet hij uit Atjèh overkomen. Het werd tierig in Simpang Oelim, maar wat er groeide was ons niet welgezind. Vandaar dat in 1892 Simpang Oelim voor alle in- en uitvoer werd gesloten. Toen werd op 21 Juni 1893 de onder Nederlandsche vlag varende „Rajah Kongsi Atjèh" op de hoogte van Diamantspunt afgeloopen en op den wal gezet, en vier vrouwelijke passagiers hield T. Nja[e] Oesôh gevangen, om de opheffing van Simpang Oelim's sluiting te dwingen. Dat had resultaat. Men stelde alleen als conditie, dat T. Nja[e] Oesôh niet slechts zijn gevangenen losliet, maar ook zelf zijn opwachting zou komen maken te Idi en inderdaad kwam den 5den Juni 1894 Nja[e] Oesôh zich vertoonen, waarop de sluiting werd opgeheven.

In 1895 reisde Nja[e] Oesôh naar Koeta Radja en werd erkend als oelèèbalang: T. Moeda Oesôh.

T. Nja[e] Lamkoeta, de schijn-oelèèbalang van 1877, trad af, en werd in December 1898 vermoord. In 1898 schijnt tijdens de Tapa-beweging Moeda Oesôh's trouw even gewankeld te hebben. Maar dat was zijn laatste „zwakke" moment. En hij leverde sedert goed werk. Nergens ter

Oostkust zijn de benedenstreken zoo dicht bevolkt en zoo deugdelijk ontgonnen. En zoo hoorde men vroeger Simpang Oelim wel als „de oase van de Oostkust" betitelen. Die naam was wel verdiend, en zoo thans verouderd, is hij dat enkel omdat de verdere Oostkust niet meer aan een woestijn doet denken.

Literatuur: H. T. Damsté: Simpang Oelim, Een stukje Atjèhgeschiedenis. Kol. Tijds. 1918 bl. 1031.

SIMPOL (Jav.). Zie STELECHOCARPUS.

SIMSAM (Aroe-eil.) Zie KAOA en MANOEK MANJEUSEUP.

SINABANG. Standplaats van den controleur der onderafdeeling Simeuloeë van de afdeeling Westkust van Atjèh, en zetel van de Javaboschexploitatiemaatschappij, die de bosschen exploiteert in het Z. deel van het eiland Simaloer. De plaats ligt aan de prachtige Sinabangbaai in het landschap Tapah. Zie voorts: SIMALOER en TAPAH.

SINABANGBAAI is de zeer grillig gevormde, ongeveer 6 zeemijl het land indringende, vrij smalle en vrij diepe baai aan het Zuidgedeelte van de N.O.kust van Simeuloeë (Simaloer) op de Westkust van Sumatra. Door de verlichting is ook des nachts de veilige ankerplaats van de gelijknamige kampoeng, de hoofdplaats van Simeuloeë waar een groote houtexploitatie wordt gedreven, te bereiken. De kusten zijn laag en vormen tallooze kleine baaien, waarin de begroeiing tot aan het water reikt, slechts hier en daar reikt het heuvelland tot aan de kust, waarlangs een kustrif loopt, dat alleen bij de hoeken ver uitsteekt. Dwars vóór de baai ligt het, in het Westgedeelte heuvelachtige eiland Pandjang bèsar, dat de ingang der baai versmalt tot 1 K.M., daar beZ. vindt men in de baai nog vele kleinere eilanden en dieper in losliggende gevaren. De Oostkust loopt om de Noord uit in een smalle landtong, waarop een kenbare heuvel. N.O. van deze ligt een uitgestrekte steenachtige vlakte, waarop vele riffen, afgewisseld door groote diepten en beNoorden de baai treft men, tot zeer ver in zee, verspreide eilanden- en riffencomplexen aan, welke slechts een nauwen toegang tot de baai overlaten. Het Noordelijkste dier eilanden is het zwaar begroeide en aan de Oostzijde hooge Sioemat, gelegen op een groote koraalvlakte met vele gevaren en zeer ongelijke diepten.

De regenval is zeer groot aan den wal, op eenigen afstand van de kust is het dan fraai weder. De stroomen in de baai zijn weinig krachtig en de vertikale waterbeweging gering, bij een overheerschend dubbeldaagsch getij. Zie Zeemansgids deel I.

SINABOENG. Fraaie vulkaankegel, 2460 M. hoog, in de afdeeling Simêloongoen van het gouvernement Oostkust v. Sumatra. Bezit een dubbelkrater met zeer intensieve solfatarenwerkzaamheid. In beide kraters bevindt zich een meertje. De beklimming geschiedt het best van Sigarang aan de Noordzijde. Kaarten, schetsen en foto's in Jaarverslag 1912 van den Topografischen Dienst, XXIV, 107 en bij Volz, Nord.-Sumatra, I 5 en Ibid. Tijdschrift Aardr. Gen. 1908, 1375.

SINAKOB (GOENOENG) of **G. SOR.** De hoogste top (1959 M.) in het Cycloopgebergte (zie aldaar).

SINAMAR (Sinamoe). Zijrivier van de Kwantan op Sumatra. Zie aldaar, Rivieren.

SINDANG. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Kandanghaoer en Indramajoe-West van het regentschap en de afdeeling Indramajoe, residentie Cheribon. Het telt 48 desa's en is verdeeld in twee onderdistricten.

SINDANG. Kleine zelfstandige rivier in het uiterste Zuiden van de residentie Sumatra's Westkust. Zij ontspringt een weinig buiten het gewest op de helling van den Goenoeng Raja in het landschap Koerintji en stroomt hoofdzakelijk in Westelijke richting, totdat ze vlak bij de kust met een scherpe bocht naar het Noorden gaat, van rechts de slechts weinig kortere Tapan ontvangt en vervolgens bij het visschersdorp Pasir Ganting in den Indischen Oceaan uitmondt. Hoewel de Sindang slechts door kleine prauwen kan bevaren worden en o.m. de onbeschermde reede van de mondingsplaats het binnenloopen van grootere schepen belemmert, is de rivier toch van beteekenis voor het verkeer. Het is de meest gebruikte afvoerweg van het veel producten tot uitvoer opleverende, maar geisoleerde Koerintji.

SINDANGBARANG. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Soekanêgara, regentschap en afdeeling Tjiandjoer, residentie Preanger Regentschappen. Het district heeft een oppervlakte van 1485 K.M.² en telt 3 onderdistricten met 13 desa's.

SINDANGKASIH. District van de contrôleafdeeling Poerwakarta, regentschap Krawang, residentie Batavia; met eene oppervlakte van 267 K.M.². Het district telt 54 desa's.

SINDANGLAJA. Bekend herstellingsoord op de Oostelijke helling van den Gêdé in de Preanger Regentschappen. Het ligt 1084 M. boven de oppervlakte der zee en heeft een aangenaam, maar zeer vochtig klimaat. Evenals in geheel West-Java is de regentijd, die van November tot April duurt, de warmste. De thermometer wijst een temperatuur aan, varieerende tusschen 10° en 24° C.; 's nachts is het er dikwijls zeer koud; somtijds moeten zelfs enkele kamers van het établissement door een kachel worden verwarmd. De gemiddelde hoeveelheid regen is grooter dan te Buitenzorg en bedraagt 4230 m.M. Dicht bij het établissement is eene bron met warm water van ongeveer 43° C., dat een gering gehalte aan zout bezit. Deze bron heet Tjipanas en ligt dicht bij het buitenverblijf van dien naam van den Gouverneur-Generaal. Sindanglaja is per voertuig of te paard te bereiken uit het Zuiden van Tjiandjoer, uit het Noorden van Buitenzorg, langs den grooten postweg, die over den Mégamêndoeng loopt. Het ligt in een der fraaiste streken van de Preanger; het établissement bezit goede gebouwen en zeer mooie tuinen.

SINDANGLAOET. District van de gelijknamige contrôle-afdeeling, regentschap, afdeeling en residentie Cheribon; met eene oppervlakte van 164 K.M.², 67 desa's en 94.800 inwoners, waaronder ± 90 Europeanen, 1260 Chineezen, 80 Arabieren (einde 1905). De hoofdplaats, tevens standplaats van den Controleur, is Lêmahabang. In dit district liggen de suikerfabrieken Sindanglaoet en Karangsoewong.

SINDANGSTREKEN. Tot 1904 onderafdeeling der afdeeling Têbing Tinggi, residentie Palembang; in dat jaar opgeheven en voor een deel bij de toenmalige contrôle-afdeeling Rêdjang en Lêbong gevoegd en onder de residentie

Benkoelen gebracht, voor een ander deel vereenigd met de contrôle-afdeeling Moesi-oeloe, afdeeling Palembangsche bovenlanden. Door dit gebied stroomt de Klingi (zijrivier van de Moesi) met haar rechterzijrivier de Bliti. Het landschap strekt zich uit over de Oostelijke hellingen van het gebergte, waarin de Rèdjang-valleien zijn gelegen, tot aan de onderafdeeling Moesi-oeloe, waarmede het tot 1876 één geheel vormde.

SINDÂRÂ (JAV.) Zie ANAPHALIS.

SINDJAI. Onderafdeeling der afdeeling Bonthain, gouv. Celebes en Onderhoorigheden, bestaande uit de districten Oost-Boelo-Boelo, Lamati, Tondong, West-Boelo-Boelo, Manipi met Toeroengan, Manimpahoi en Pao. De standplaats van den controleur Sindjai ligt aan de gelijknamige rivier.

SINDOEPRADJA- EN DOETAMATIWERKEN, een uitgebreid stel irrigatieleidingen behoorende tot de irrigatieafdeeling Tjimanoek, residentie Cheribon. De Sindoepradja is van deze werken de hoofdleiding; zij krijgt haar water uit de Tjimanoek bij Rèntang door middel van een inlaatsluis zonder kunstmatige opstuwing, stroomt Noordoostwaarts nagenoeg evenwijdig aan de Tjimanoek. Bij Tjikoengan heeft men de Soekarèdjasluis, waar de Doetamatileiding begint. Het Sindoepradjagebied bevloeide in 1914 reeds nagenoeg 45.000 bouws sawahs.

SINDOER (MAL.). Zie SINDORA SUMATRANA.

SINDORA SUMATRANA Miq. Fam. *Leguminosae-Caesalpineae.* Sindoer, Tampar hantoe (MAL.). Boom van het Westen van den Archipel, botanisch niet volledig bekend. Daarom is het niet zeker of hij identiek is met de op W.-Java voorkomende soort (Oekoe aka, SOEND.). Het hout is op Sumatra in groote hoeveelheden te krijgen. Het is gevlamd en wordt voor meubelen gebruikt. Uit den stam verkrijgt men door inkappen een vloeibare roodgekleurde balsem (minjak sindoer), die als vernis wordt gebruikt en met damar gemengd tot het breeuwen van prauwen. Het schijnt echter moeilijk te zijn een goed monster van deze tamparhantoe-olie te verkrijgen, zoodat de eigenschappen ervan nog niet volledig bekend zijn. De platte gestekelde peulen heeten saparantoe en zijn bij de medicijnhandelaren te vinden. Ze worden uit Palembang naar Java uitgevoerd en doen dienst tegen velerlei kwalen.

SINDORA WALLICHII Bth. Sëpoetih, Sëpoetih sèndok (MAL.). Zeer groote boom met lichtgeel, later donkerder wordend spint en donkerrood tot bruin kernhout. Het hout is buitengewoon hard en is een goed timmerhout.

SINDORO (Sëndoro). Een der regelmatigst gebouwde vulkaankegels op Java (zie de foto bij Verbeek, Java, 294), gelegen in Kèdoe en door een 1405 M. hoogen pas (van Kledoeng) met den Soembing verbonden. Ten tijde van Junghuhn's bestijging (Java II. 320) was de berg door ontwouding en verbranding bijna geheel kaal en zeer waterarm; in 1878 werd met de geregelde reboiseering begonnen. Een eigenaardigheid van den Sindoro is dat de top een kleine, bijna zuivere vlakte vormt, 3150 M., waarin de kleine krater (130 × 180 M.), door een uiterst lage rand omgeven, plotseling bijna loodrecht neerdaalt tot op een diepte van 2975 M. Het plateautje zelf is eenigszins rechthoekig van vorm, 300 × 400 M. Westelijk en Noordelijk van den krater liggen zandvlakten (zie de topteekening in het Jaarversl. Top. Dienst 1905. Pl. III). De controleur Oudemans (Tijdschr. v. h. B. B. III. 1889, 369) en Dr. Koorders (Tijdschr. v. Nijv. en Ldb. LI. 1895, 241) merkten op, dat de krater sedert Junghuhn's teekening veranderingen had ondergaan, waarschijnlijk tengevolge der eruptie van 1882. Oudemans deelt mede, dat niet alleen de topkrater in functie was, maar dat tevens aan de N.W.-helling een nieuwe krater ontstond (zie ook Verbeek p. 294). Koorders beschreef ook nog een oud eruptiepunt op de Westhelling, de Kèmbang, als een droge put van ong. 200 M. diameter en 50 M. diepte, waarvan de rand slechts weinig boven den vulkaanmantel uitsteekt. Behalve van 1882 zijn ook erupties bekend van 1806 en 1818 (gering).

SINGA MANGARADJA. Pirestervorst. Zie BATAKS.

SINGAL (SOEND). Zie VALLEN.

SINGÂMÊRTA. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Bandjarnëgara, residentie Banjoemas; met eene oppervlakte van 253 K.M². De hoofdplaats is Bandjarnëgara. Het district telt 94 desa's met 76.000 inwoners, waaronder 100 Europeanen en bijna 500 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen (1915) en is verdeeld in 4 onderdistricten.

SINGAPARNA. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Mangoenrèdja, regentschap en afdeeling Tasikmalaja, residentie Preanger-Regentschappen; met eene oppervlakte van 270 K.M². Het district telt 5 onderdistricten met 53 desa's. Dit district is bekend om het mooie vlechtwerk, dat men er maakt. De pasar te Singaparna is daardoor ook zeer bezocht. Singaparna is het eindpunt van de stoomtram, die van Tasikmalaja hierheen leidt.

SINGAPOERA(STRAAT). Breede, zeer lange straat tusschen de Z.O.punt van Malaka met het voorliggende eiland Singapoera en den Riouw-Archipel. Het Oostgedeelte der straat, beN. langs het eiland Bintan, is 20 K.M. breed en heeft alleen aan den Oostuitloop verspreide gevaren; het Westgedeelte, N.W. van de daar vóór Batam en Boeban gelegen archipel van eilandjes, is tot den Malakawal toe bezaaid met kleine eilandjes, alleen het middengedeelte der straat, beOos-en den meridiaan van Singapoera, is schoon, maar zeer ongelijk van diepte. De straat is betond en verlicht en wordt zeer druk bevaren.

De Zuidkust van het eiland Singapoera is beW. de stad eenigszins heuvelachtig met, in het Westgedeelte, een lage, met struikgewas en rizophoren begroeide strandvlakte en voorliggend koraalkustrif; daarbuiten liggen, van 5 K.M. beZuiden de dokken tot op 22 K.M. uit den wal, de bovengenoemde eilandjes, omgeven door vele losliggende gevaren, waartusschen slechts enkele bevaarbare passages overblijven. BeO. de stad is de kust laag en vlak met een steeds breeder wordende voorliggende zandbank met ondiepe plekken, welke ver om de Oost uitsteekt.

De Zuidkust van Malaka is, tusschen het eiland Singapoera en hoek Boeloes, de N.W. hoek der straat, laag en met rizophoren begroeid en heeft een breede, aan den buitenkant steile modderbank, beO. het eiland is de Malakawal, vooral de West- en Zuidoosthoek, Tg. Pènjoesoe, heuvel

achtig, daarachter verheft zich de kenbare heuvel Barboekit met een spitsen top. De kustbank is smal, loopt geleidelijk af en gaat bij Tg. Pënjoesoe over in een reeks van gevaren rondom de voorliggende Lima-eilanden, welke zich om de O.N.O. voorzetten in de Rumeniadroogten.

De kusten van Bintang en Batam zijn heuvelachtig met uitspringende rotshoeken, waartusschen baaien met een breed, droogvallend kustrif worden aangetroffen, vooral de kust van Batam is daardoor zeer verbrokkeld. Buiten den wal steekt een min of meer breed koraalkustrif af, waarop bij de hoeken vele losse steenen liggen en dat, van af hoek Bërakit, de N.O.hoek van Bintang, om de West steeds smaller wordt en met zeer ongelijke diepten naar de straat afdaalt; beN. Batam is het smal en steil. De buitenzijde der eilandjes N.W. van Batam en Boelan is steil, daarbuiten liggen nog eenige losse gevaren in straat Philip, de breedste en Zuidelijke toegang tot de straat van om de West. Een Noordelijker en nauwer passage, tusschen de vóór den Malakawal gelegen eilandjes, is de Sëlat Sinki, terwijl de zeer smalle straat Sembeelan tusschen deze en den Malakawal loopt. Vóór de Zuidkust van het eiland Singapoera, Z.W. van de stad, ligt het groote, vrij hooge eiland Blakang Mati, omgeven door een koraalrif dat aan de Noordzijde het smalst is langs de smalle Keppel Harbour, aan de Oostzijde van welke men de uitstekend ingerichte dokken en werkplaatsen aantreft; de reede ligt Z.O. van de stad.

In den Oostuitloop van straat Singapoera treft men, ongeveer midden tusschen de hoeken Pënjoesoe en Bërakit en aan de Westzijde van een plateau met ondiepe plekken, de hooge Pedra Brancarots aan en Z.W. daarvan eenige losse gevaren, welke dat gedeelte der straat onveilig maken; het Middle Channel, tusschen deze rots en de gevaren buiten de Limaeilanden, wordt hier bij voorkeur bevaren.

De moessons zijn zwak en staan niet geregeld door, er is veel stilte. Van December tot en met Maart waait een NoordOost-moesson met vrij geregelde N.O.lijke wind, van Mei tot en met September een Zuid-moesson, met Z.O. tot Z.W.lijke wind. Zware buien komen niet voor. Regen valt het geheele jaar door, het meest in December en Januari, het minst in den Zuid-moesson.

De stroom in de straat kentert tweemaal in het etmaal, maar loopt zeer ongelijk sterk en lang en hangt veel af van den heerschenden moesson; die om de Oost in den Z.W. moesson is sterker dan die om de West in den N.O. moesson, doch deze laatste loopt soms 12 uur lang de straat in. De snelheid bedraagt gewoonlijk 3 tot 4 K.M. per uur en kan toenemën tot 7 K.M., in Keppel harbour loopt gewoonlijk een flink tij. Bij veel stroom ziet men op de minder diepe plekken in het Oostgedeelte van de straat dikwijls rafelingen en op de ondiepten branding. De vertikale waterbeweging is overwegend dubbeldaagsch, het verval loopt uiteen van 5 tot 1 M. Zie Zeemansgids deel II.

SINGARADJA. Hoofdplaats van de residentie Bali en Lombok, standplaats van den resident en van den controleur der afdeeling Boelèlèng. Ult. 1914 bedroeg de bevolking ± 9100 zielen, waaronder 120 Europeanen, 1120 Chineezen, 320 Arabieren en 20 andere Vreemde Oosterlingen. Zie verder onder BOELÈLÈNG.

SINGARAN (JAV.). Zie TETRACERA HEBECARPA.

SINGASARI. Plaats ten Noorden van Malang, hoofdstad van het gelijknamige rijk (1222—1292), waarover men zie onder JAVA (Geschiedenis). Van de talrijke oudheden, die hier vroeger gelegen hebben en waaronder een groot aantal beelden en beschreven steenen waren, zijn thans een torentempel en eenige beelden, o. a. reusachtige tempelwachters, over. De oudheden van Singasari zijn uitvoerig beschreven door Dr. Brandes in het tweede deel van het Archaeologisch onderzoek op Java en Madoera (1909), waar men ook een volledige literatuuropgave vindt.

SINGÈN-KIDOEL. District van de contrôleafdeeling Goeboeg, regentschap en afdeeling Dëmak der residentie Semarang met eene oppervlakte van 274.5 K.M². Het district is vruchtbaar en goed bebouwd. Men vindt er vele klapperaanplantingen, waardoor veel copra wordt geproduceerd. De bevolking bedroeg op ultimo 1905 bijna 60.000 zielen, waarvan een 80-tal Europeanen en 470 Chineezen. Te Kalitjoret heeft men eene nederzetting van de Salatiga zending, waaraan verbonden is een ziekenhuis. Het district is verdeeld in drie onderdistricten en telt 85 desa's.

SINGÈN-LOR. District van de contrôle-afdeeling, regentschap, afdeeling en residentie Semarang; met eene oppervlakte van 222.4 K.M², met eene bevolking op ult. 1915 van ruim 75.000 zielen w.o. een 10-tal Europeanen. De hoofdplaats is Mranggôn, bij de halte Broemboeng van den spoorweg Semarang—Soerakarta. Het bestaat uit eene vruchtbare vlakte, die echter onvoldoende wordt geïrrigeerd. Het district is verdeeld in drie onderdistricten.

SINGGA POEAR (MAL. BENK.). Zie SPOOKDIERTJE.

SINGGAHAN. District van de contrôle-afdeeling Djatirogo, regentschap en afdeeling Toeban, residentie Rëmbang; met eene oppervlakte van 434 K.M². Het district telt 62 desa's. De gelijknamige districtshoofdplaats is naar Djodjogan verplaatst.

SINGGALANG (DOLOK). Deze nog niet nader onderzochte vulkaan is gelegen vlak ten N. van Sariboe Dolok op de Karohoogvlakte. Van Samosir gezien doet de berg zich voor als een fraaie kegel, met breed afgestompten top, die naar het O. vermoedelijk een grooten krater bezit (Jaarb. Mijnw. 1894. Wet. Ged. fig. 4, Pl. B en Volz, Nord-Sumatra I. 137).

SINGGALANG (GOENOENG). Niet werkzame vulkaan in de Pad. bovenlanden, Sum. Westkust, met den sedert 1905 weder werkzamen vulkaan Tandikat, een dubbel-vulkaan vormend. De hoogste top van den Singgalang, waarbij een hoogst schilderachtig kratermeertje van 200 M. doorsnede ligt, is 2877 M.; de Tandikat heeft een hoogte van 2438 M. Daar de Singgalang voor het grootste gedeelte begroeid is, en de met waterdamp verzadigde Westenwind in zijn koele bosschen spoedig neerslag vormt, is deze berg als reusachtig waterreservoir van groote waarde. Verschillende riviertjes in Parisman ontspringen op zijn W.-lijke hellingen; de Anei (zie aldaar) begint haar loop als onbeduidende afwatering van het kratermeertje en vloeit langs de Z.-lijke helling af; de Masang (zie aldaar) ontstaat op de N.-lijke helling, terwijl aan den voet van den berg op verschillende plaatsen

het heerlijkste water opwelt, (Soengai Tanang, waterleiding voor Fort de Kock, badplaats). De berg kan van de zijde van Kötö Toeö (dat van Fort de Kock duidelijk te zien is) zonder bezwaren beklommen worden in 5—7 uren (zie „Acht dagen in de Pad. Bovenlanden", Ver. Toeristenverkeer, Batavia 1909, bl. 20). Verbeek (Sum. Westkust, 457 en 461) geeft een uitvoerige beschrijving met vele schetsen. Van den oudsten kraterrand is bij beide bergen maar weinig overgebleven; in die kraters vormden zich jongere kegels; de jongste krater is bij den Tandikat droog, bij den Singgalang met bovengedeeld klein meertje, de Danau Gadang, bedekt, terwijl Z. daarvan op 900 M. afstand nog een meertje, de Danau Ketjil, zich in een nevenkrater bevindt; de meertjes liggen resp. 2838 en 2766 M. hoog. Van den Singgalang zijn geen uitbarstingen bekend geworden; van den Tandikat berichtte Martin (Tijdschr. Aardr. Gen. 1889, 459) dat hij in den nacht van 19/20 Februari van dat jaar is begonnen te werken onder het uitwerpen gedurende drie dagen van veel asch, die als modderstroom langs de helling liep (foto). De jongste vulkanische producten van den Singgalang zijn merkwaardig, omdat zij uit puimsteenstoffen bestaan. [illegible]

SINGGIR. (SERAWAK?) Zie FAZANTHOENDERS.

SINGINGI. Landschap op Sumatra, omvattende het gebied, waar het gouvernement Oostkust van Sumatra en de residentie Westkust van Sumatra samenkomen met de Kwantandistricten van de residentie Riouw en Onderhoorigheden. Het had vroeger een eigen Soetan, die te Moeara Lèmboe woonde, maar steeds onder suzereiniteit van den vorst van Pagarroejoeng stond. Na de expeditie van 1899 kwam de vorst met vele andere hoofden naar Siak om door tusschenkomst van den Sultan aldaar zijn onderwerping aan te bieden aan het Gouvernement. Alvorens deze onderwerping aan te nemen moest de streek bereisd en onderzocht worden, hetgeen eerst in 1905 door den toenmaligen Controleur L. L. O'Brien geschiedde. De bevolking van Singingi, verdeeld over 6 kota's, is geheel van Minangkabausche afkomst. Nabij de Singingi rivier, die met de Sibajang een weinig bovenstrooms van Goenoeng Sahilan, in het gouvernement Oostkust van Sumatra, de Kampar Kiri vormt, bevinden zich steenkoolvelden, die echter niet geëxploiteerd worden. Dit is wel het geval met de goudvelden, waaraan Singingi eenige bekendheid ontleent.

SINGKARAK. Vroeger een onderafdeeling der afdeeling Tanah Datar met de gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan den Z.lijken oever van het meer van Singkarak, standplaats van een Controleur. Bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. 321) is dit ressort opgeheven, het Z.lijke gedeelte is gevoegd bij Solok en vormt daarmee de onderafdeeling Solok en Singkarak, het N.O.lijk gedeelte, de larassen Soelit Aier en Tandjoeng Balik, is gevoegd bij Sawah Loentö. De vroegere Controleurswoning, schoon gelegen aan het meer, is tot pasanggrahan ingericht. Singkarak is bekend door de goede tabak, die er groeit en de fijne matten, die te Panjinggahan, aan den W.lijken oever van het meer, gevlochten worden.

SINGKARAK (MEER VAN). Een van de grootste meren op Sumatra, gelegen in het Barisangebergte van de Padangsche bovenlanden (residentie Sumatra's Westkust) tusschen den Marapi in het Noorden, den Talang in het Zuiden. Het 112 K.M.² groote meer is bij de Europeanen en in het Z.lijke gedeelte ook bij de Inlanders als Singkarak-meer bekend, in het N.lijk gedeelte wordt het gewoonlijk Laoet Soempoer of Laoet Simawang (zie SIMAWANG) genoemd. Zijn waterspiegel ligt 362 M. boven zee, het heeft een lengte van 21 K.M. bij een grootste breedte van 7700 M. De grootste diepte bevindt zich in het Noorden, waar 268 M. gepeild is, het Zuiden is 180 Meter diep. De oorspronkelijke meening van Verbeek, dat het een calderameer zou zijn, is later, en waarschijnlijk terecht, in twijfel getrokken.

Het Singkarakmeer wordt door verschillende rivieren en beken gevoed, in hoofdzaak door de uit het Zuiden komende Soemani-rivier, welker hoofdtak, de Lèmbang of rivier van Solok, weer uit een kratermeer, Danau di Baroeh (zie aldaar) ontspringt. De afwatering geschiedt aan den N.O.lijken oever door de Oembilin, die later Koeantan wordt (zie SUMATRA, Rivieren). Men heeft het debiet van deze afwatering gemeten om de nu verloren gaande waterkracht aan te wenden tot electrificatie van het spoor- en mijnbedrijf te Sawah Loentö, doch hiervan is afgezien. Het meer moet vroeger hebben samengehangen met het meer van Solok, dat toen de tegenwoordige vlakte rondom die plaats bedekte. Deze Zuidelijke oever is de eenige plaats, waar een ruime vlakte aan het meer grenst. Overal elders rijst het gebergte zoo steil langs den oever op, dat soms nauwelijks ruimte overblijft voor een rij- of spoorweg. De spoorweg Padang Pandjang—Sawah Loentö gaat langs den Oostelijken oever.

SINGKAWANG. Afdeeling der residentie Westerafdeeling van Borneo, verdeeld in vijf onderafdeelingen, t. w. Singkawang, Pëmangkat, Bëngkajang, Sambas en Mampawa. De eerste vier onderafdeelingen omvatten het landschap Sambas, de laatste het landschap Mampawa met een deel van het landschap Mandor (Ind. Stb. 1916 n°. 93). De afdeeling telde ult. 1915 ± 170000 zielen, waaronder ± 100 Europeanen, 41200 Chineezen, 270 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen, 46.000 Dajaks en 83.000 andere inlanders. Zie verder onder MAMPAWA en SAMBAS.

SINGKAWANG. Hoofdplaats der gelijknamige afdeeling en onderafdeeling van de residentie Westerafdeeling van Borneo, gelegen aan den mond van een klein riviertje van dien naam. Op de hoofdplaats ligt een klein garnizoen. Voor hare beteekenis als handelsplaats zie BORNEO, Deel 1, blz. 370 en 376.

Door de Capucijner orde werd in 1907 te Singkawang, (vóór Pontianak hare hoofdvestiging), een school opgericht, waar interne leerlingen onderwijs ontvangen. Deze orde werkt onder de Chineezen en Dajaks. De Protestantsche missie, uitgaande van de American Methodist Episcopal Church, werkt voornl. onder de Chineezen.

SINGKAWANG (W. SUM.). Zie HOPEA.

SINGKEL. Onderafdeeling van de afdeeling Westkust van Atjèh, onder een controleur bij het binnenlandsch bestuur met standplaats Nieuw-Singkel en bestaande uit: 1. het district Beneden-

Singkel, onderdistricten Nieuw-Singkel, Tëlo* Amboen, Rantau Gadang, Paja Boemboeng; 2. het district Simpang Kanan, onderdistricten Poenaga, Tandjoeng Ëmas, Soero, Sëlatong, Koeta Batoe,; 3. het district Simpang Kiri, onderdistricten Koeta Bahroe, Langki , Binanga, Komrih, Belegen, Batoe-Batoe, Tocalang, Pasir Ilë; 4. het district Banjak-eilanden (zie het artikel BANJAK-EILANDEN); 5. het landschap Troemon met de onderhoorigheden Sileukat en Boeloe Sama. (Zie aldaar). De vier districten zijn direct bestuurd gebied, maar Troemon heeft zelfbestuur. Aan het hoofd der districten staan districtshoofden, op eene bezoldiging van f 900 's jaars, die tevens ieder een onderdistrict hebben te besturen, respectievelijk Nieuw-Singkel, Tandjoeng Ë as en Binanga. De hoofden der 14 overige onderdistricten genieten f 300 's jaars. Zie Ind. Stb. 1908, 41; 1913, 541; 1914, 87 en 622; 1915, 156.

De onderafdeelingshoofdplaats lag vroeger op een riviereiland van de delta der Singkelrivier, nabij de plaats van een in 1861 door een zeebeving en overstrooming verwoest, nog onder Singkel. In 1905 werd Singkel als bestuursvestiging verlaten voor het in het binnenland, aan de Simpang Kiri gelegen Roendëng, maar in 1912 keerde men terug tot een „Nieuw-Singkel", gebouwd aan den vasten wal, een stuk Oostelijker dan de vroegere vestigingen, op een mooi zandterrein, dat weinige jaren tevoren nog door de zee werd ingenomen. Die landaanwas gaat echter door, en met eene angstwekkende snelheid, zoodat de situatie van Nieuw-Singkel er wel niet op zal verbeteren. Bovendien vormt zich voor de monding van den rivierarm, waaraan Nieuw-Singkel ligt, een drempel, welke iedere nadering van schepen belet. Te Nieuw-Singkel staan controleurswoning, post- en telegraafkantoor, Gouvernements Inlandsche school, en andere openbare gebouwen. De handel heeft veel van zijn vroegeren omvang ingeboet, sinds de Batoe-eilanden en Simaloer zelf door de booten van de Koninklijke Paketvaart Mij. worden aangedaan en de benzoë en andere producten uit de Pakpaklanden meer en meer hun weg vinden naar Siboga en naar de Oostkust. Uitgevoerd worden vooral benzoë, kamfer, rotan en gedroogde visch, en ingevoerd zout, lijnwaden, tabak, rijst, petroleum en opium. De bevolking ter hoofdplaats is gemengd Maleisch, Atjèhsch, Singkelsch, Niasch en Chineesch.

De districten 1, 2 en 3, hierboven genoemd, omvatten het stroomgebied van de Singkelrivier. Die „batang ajër bësar", zooals de bevolking haar aanduidt, is de grootste rivier langs de heele Westkust van Sumatra. Ze is 400 à 500 M. breed en ontstaat uit de vereeniging bij Pamocka op 12 K.M. van de kust van de N.-Z. stroomende, uit het Alasland komende Simpang Kiri en de N.O.-Z.W. vloeiende, uit de Daïri-Bataksche Pakpaklanden afkomstige Simpang Kanan. De landstreken langs de O.-oevers dier „simpanga" staan bekend als de districten Simpang Kiri en Simpang Kanan, die n en tezamen als „Boven-Singkel" pleegt aan te duiden; het gebied beneden Pamocka, dat van de Singkelrivier alzoo, vormt een 3e district: Beneden-Singkel.

Langs de Simpang Kiri, die tot buiten de onderafdeelingsgrenzen over een afstand van 15 dagreizen bevaarbaar is, liggen van Z. naar N., de onderdistricten: Koeta Bahroe, Langkis, Binanga, Tocalang en Pasir Blë en aan linkerzijrivieren: Komrih, Belegen en Batoe Batoe. Van die onderdistricten is Binanga het meest welvarende. Daar verblijft ook het districtshoofd van Simpang Kiri, en in dat ressort ligt ook Roendëng, van 1905 o 1912 de standplaats van den onderafdeelingschef, met militaire bezetting. Tot daar is de Simpang Kiri bevaarbaar voor vaartuigen van 6 voet diepgang, behalve bij zeer groote droogte, wanneer men maar half zoo ver komt.

Langs de Simpang Kanan of Tjinëndang, die onbevaarbaar is voor vaartuigen van eenigen diepgang, maar waarlangs Inlandsche sampans nog wel 5 à 6 dagreizen hoog kunnen komen, liggen achtereenvolgens de onderdistricten Poenaga, Tandjoeng Ëmas, Sëlatong en Koeta Batoe, en nog Oostelijker, op Tapanoelisch gebied, de Pakpaksche landschappen Sim-Sim en Këlasan. Aan een rechterzijrivier, de Soelampi, ligt het onderdistrict Soerau. Het districtshoofd van Simpang Kanan verblijft te Tandjoeng Ë as.

Waar de bevolking overal langs de rivieroevers is gevestigd, en alle transport te water geschiedt, zijn de landwegen in deze onderafdeeling van slechts geringe beteekenis. De langs de rivieren gelegen kampoengs en ladangs zijn door voetpaden verbonden. Van de Simpang Kiri leiden voetpaden van Kota Bëringin en Dah naar Boeloe Sama. Een vrij groote weg voert van Toealang over Kroeëng Lo waïh naar Troemon, en een voetpad van Pasir Blë naar Kroeëng Lo waïh vd, en een van Poelo Paja over Seulikat naar Bakóngan. Voetpaden van benzoëhandelaren voeren van de pangkalans Belegen, Komri en Soelampi Oostwaarts naar de Pakpaklanden. De bevolking, ± 16.000 zielen, is van Pakpakschen oorsprong. Haar taal heeft dus het Daïri-Bataksch tot grondslag, maar ze heeft vele Atjèhsche en Maleische elementen in zich opgenomen. In Beneden-Singkel, waar die vermenging wel het allersterkst is, stuit men ook op vele Mandailingsche woorden. Door haren overgang tot den Islam en hare veelvuldige aanrakingen met Maleiers en Atjèhers, is de bevolking haren Pakpakschen instellingen ontrouw geworden, vooral aan de Simpang Kiri.

Die bevolking maakt geen welvarenden indruk. Ze leeft van handel, landbouw en vischvangst. De eigen rijstproductie is onvoldoende, zoodat rijstinvoer plaats heeft uit Singkel en Troemon. Het gebruik van opium is algemeen. De handel is bij lange na niet meer wat hij vroeger geweest is. Vroeger waren op de plaatsen, waar de rivieren bevaarbaar werden, door de hoofden van de Westkust „pangkalan's" (ruilplaatsen) gemaakt, waar de bergbevolking haar boschproduct inruilde tegen kains en opium. De kusthoofden bepaalden de prijzen en maakten dus grove winsten. Thans echter hebben de Pakpaks op eigen territoor verkoopplaatsen van benzoë geopend, Sidikalang en Salak, waarheen de handelaren van Singkel zich hebben te begeven, willen ze een deel er van machtig worden. Belangrijker dan Singkel is tegenwoordig de afvoer naar Siboga, en ook de handelsbetrekkingen van de Pakpaks met de Oostkust nemen toe.

Geschiedenis. Ons gezag in Singkel dateert van 29 Mei 1840; maar tot 1904 reikte het niet ver. Het optreden in dat jaar van de

colonne Van Daalen in het Alasland bracht de Boven Simpang Kiri in beroering. Paair Blō werd een centrum van vijandigheid, waar aanvallen op Singkel en allerlei rustverstoringen werden beraamd. Later versterkte de vijand zich te Batoe-Batoe. Tot beveiliging van de vier datoe's van Beneden-Singkel, die op de nominatie stonden van te worden vermoord, werd den 29sten Sept. Pamoeka bezet, aan de samenvloeiing van Simpang Kanan en Simpang Kiri; onmiddellijk volgde een aanval op ons bivak aldaar. Toen trok begin October een colonne onder kapitein Van Leijden van Singkel naar Boeloe Sama, en van daar over land naar Batoe-Batoe, dat in een bloedig gevecht den 22sten October werd genomen. In November maakte Colijn, toenmaals Assistent-Resident van de Gajōlanden, van Medan uit een tocht naar Boven-Singkel en Pakpaklanden, om die streken te pacificeeren en er het bestuur te regelen. In April 1905 werd Singkel gesteld onder een militair civielgezaghebber, wien in Juli Roendèng aan de Simpang Kiri als standplaats werd aangewezen. Met ingang van 1 Januari 1906 werd Singkel van Tapanoeli afgescheiden en toegevoegd aan Atjèh. In 1908 kreeg Singkel weer een controleur, wiens standplaats in 1912 verlegd werd van Roendèng naar Nieuw-Singkel.

Literatuur: Tijds. Ind. T., L. en Vk. Bat. Genootsch., Dl. 49 (1907) bl. 355; W. K. H. Ypes: Nota omtrent Singkel en de Pakpaklanden, Bijdr. 5e volgr., 5e dl. (1890), bl. 318 e. v.; E. B. Kielstra: Sumatra's Westkust van 1836—1840; Bijdr. 5e volgr. VII (1892), bl. 622 e. v. en 651 e. v.; E. B. Kielstra: Sumatra's Westkust sedert 1850.

SINGKÈP. Zie LINGGA, RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN en TIN.

SINGKIL. Districtshoofdplaats. Zie BANTIK.

SINGKIL (JAV.). Zie PREMNA FOETIDA.

SINGKOEANG. Nederzetting in de afdeeling Natal en Batang Natal van de residentie Tapanoeli, gelegen op de plaats waar de Batang Gadis, die ook wel rivier van Singkoeang wordt genoemd, in den Indischen Oceaan valt.

SINGKONG (JAV.). Zie MANIHOT UTILISSIMA.

SINGOSARI. Hoofdplaats van het district Karanglo, regentschap en afdeeling Malang, residentie Pasoeroean, van groote historische vermaardheid als een der vorstelijke residenties (Singhasari) van het Hindoe-rijk Madjapahit. Van de toenmaals talrijke tempels zijn nog enkele ruïnen over (zie OUDHEDEN).

SINILBAI. Naam op Goram voor een IJsvogel, *Tanysiptera galeata*; Kwakokoedo heet op de Aroe-eilanden *Tanysiptera hydrocharis*. Kinsoes en Kwoer zijn namen voor *Tanysiptera Carolinae* op Noefoor.

SINJO. Afkomstig van het Portugeesche s e n h o r, duidde dit woord oorspronkelijk aan de afstammelingen van de Portugeezen, die, toen de O.-I. Compagnie in Indië kwam, daar gevestigd zijn gebleven en zich verder steeds met inlanders vermengd hebben. Bij uitbreiding is sinjo de algemeene benaming geworden der mannelijke afstammelingen van Europeanen en inlanders. Tevens wordt het woord gebruikt ter aanduiding van een mannelijk kind, hetzij van Europeesche of van gemengde afkomst, equivalent van ons „jongeheer".

SINKÈH (SIN-KHEH). Zie CHINEEZEN.

SINOM (JAV.). De zuur smakende jonge bladeren van de Tamarinde.

SINSRING (JAV?) Zie BOOMSPITSMUIZEN.

SINTA. Naam in West-Sumatra voor een Porseleinhoentje, *Poliolimnas cinereus*.

SINTANG. Landschap op Borneo's Westkust, omvattende het gebied van de onderafdeelingen Sintang en Mēlawi (Ind. Stb. 1916 n°. 172). De oppervlakte bedraagt ± 61.366 K.M.² met een bevolking van 60.000 zielen, waarvan 46.000 Dajaks, 12.000 Maleiers, 1900 Chineezen en 90 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen (ult. 1915). Het wordt bestuurd door een vorst, verblijf houdende ter gelijknamige hoofdplaats, met den titel Panĕmbahan. De verhouding van het landschap tot het Gouvernement is geregeld bij een politiek contract.

Omtrent de vroegere geschiedenis van het landschap verkeeren wij in het onzekere; het moet door Soekadana en eens door Bandjĕrmasin onderworpen zijn en daardoor tot een twijfelachtige onderhoorigheid van beide rijken zijn geraakt, waaraan het zich langzamerhand heeft onttrokken. Bij onze eerste aanrakingen met Sintang, in 1822, was het althans onafhankelijk. Hoewel door den vorst wantrouwend ontvangen, wist de heer Gronovius met dezen in dat jaar nog een voorloopig contract te sluiten, hetwelk in '23 door een nieuw werd vervangen, waarbij aan het Gouv. een stuk grond tot het bouwen van eene versterking (waarin een garnizoen van 40 man werd gelegd) werd afgestaan, zoomede het behe r van sommige inkomsten, die tusschen het Gouv. en het inl. bestuur gedeeld zouden worden. In den loop der tijden werd dit contract belangrijk gewijzigd en in 1855 een nieuw politiek contract gesloten, waarbij het landschap door het Gouv. als erfelijk leen aan het inl. bestuur werd afgestaan. In 1880 werd dat contract aangevuld met eene nadere regeling van de rechtspraak. Daar bij de door hem geteekende en beëdigde akte van verband 26 Januari 1906 (G. B. van 31 Maart 1906 n°. 14), de toenmalige Panĕmbahan zich o. a. bereid verklaard had om mede te werken tot het sluiten van een nieuwe overeenkomst met het N.I. Gouvernement, werd den 19 October 1911 in verband daarmede door dien bestuurder de hoorte verklaring afgelegd.

Reeds enkele jaren na het bezetten van Sintang werd de militaire post aldaar weder ingetrokken, en onthield men zich tot 1841 van verdere bemoeiingen met het landschap. Grootendeels wegens vrees voor uitbreiding van grondgebied door Radja James Brooke van Sĕrawak, besloot men in 1846 Sintang weder te occupeeren, als gevolg waarvan in 1855 er o.a. een militaire post verrees. Een aantal inl. hoofden was evenwel met de genomen bestuursmaatregelen niet ingenomen; zij zochten hoewel tevergeefs, hulp bij Brooke, vermoordden een Nederl. officier, en vielen zelfs in 1856, doch zonder succes, onze post aan.

In 1864 moest weder de staat van beleg worden afgekondigd, daar Hadji Mohammed Saléh, een der vroegere opstandelingen, met 50 prauwen en 600 man (welke macht nog met andere vijandelijke benden werd versterkt) de Kapoeas afzakte, voornemens om Sintang te veroveren. Er werd besloten den vijand niet af

te wachten, doch dezen tegemoet te trekken, waarop men weldra slaags raakte. Hoewel deze expeditie niet mislukte, bleven de operatiën toch zonder gevolg met betrekking tot de muiterij. De Regeering keurde deze tochten naar hooger dan Sintang gelegen landstreken dan ook af, en wenschte deze plaats als uiterste post te beschouwen. Heel spoedig daarna zakte een vijandelijke macht van 3000 man de Mĕlawi af, en er moest om deze te verdrijven zelfs van Pontianak versterking worden ontboden; het gelukte na groote krachtsinspanning de vijandelijke benden te verstrooien. Vooral door de bemoeiingen van den ons gunstig gezinden Panĕmbahan namen de zaken eindelijk een gunstiger wending, zoodat in het einde van 1867 het gebied vrij rustig was, totdat in 1874 weder nieuwe vijandelijkheden, doch nu benoorden Sintang, ontstonden, welke door Luit.-Kol. De Rochemont met 200 man, versterkt door Sintangsche hulptroepen werden onder rukt, nadat te voren de Ass.-Res. bij zijn pogingen om het verzet te fnuiken, was doodgeschoten.

In 1891 waren de Tĕbidah-Dajaks in de Kajanstreek (boven-Mĕlawi) het middelpunt van verzet. Ze weigerden de bevelen van den Panĕmbahan op te volgen, die hen met den controleur en een groote inlandsche expeditie daartoe wilde dwingen. Hij werd echter teruggeslagen, terwijl om uitbreiding van het verzet te voorkomen de autoriteiten besloten hem krachtig te hulp te komen, met welke hulp men er ten slotte in slaagde de rust te herstellen en de meeste vijandige hoofden den eed van trouw te doen afleggen. Eind '95 en '96 noodzaakten de woelingen van zekeren Radèn Pakoe Djaja in het Boven-Mĕlawi'sche weder tot militair optreden; na vele wederwaardigheden eindigden deze onlusten eindelijk met de gevangenneming en verbanning van dat hoofd, benevens drie zijner zonen en een aantal zijner voornaamste bondgenooten. In 1900 hadden er weder rustverstoringen plaats in Mĕlawi (Kajan streken), die echter spoedig beteugeld waren, terwijl in 1908 wederom krachtdadig moest worden opgetreden tegen geestdrijvers, die tegen het inl. zelfbestuur in verzet waren gekomen.

Over het algemeen waren de voortdurende vijandelijkheden met name in het Mĕlawi-gebied minder tegen het Gouvernement dan wel tegen den Panĕmbahan van Sintang gericht. Die bestuurder, Hadji Goesti Adi Abdulmadjid Kesoema Negara, werd dan ook in 1912 ontheven van zijne waardigheid. In 1913 werd tijdens eene oproerige beweging in het Kajangebied, ten doel hebbende den terugkeer van dien ontslagen bestuurder te bewerken, de controleur M. A. Jansen vermoord op de Pajakrivier. Door aanhoudend patrouilleeren werd het verzet gebroken. De hoofdaanlegger Donda vond in Februari 1915 den dood.

In 1902 werd voor dat landschap een landschapskas opgericht.

Literatuur: E. B. Kielstra, Bijdragen tot de geschiedenis van Borneo's Westerafdeeling, Indische Gids, 1892 en 1893; J. J. K. Enthoven, Bijdragen tot de Geographie van Borneo's Westerafdeeling, 1903; Nota betreffende het landschap Sintang T. A. G. 1912, blz. 320; Kol. Verslagen.

SINTANG. Afdeeling van de residentie Westerafdeeling van Borneo, omvattende het landschap van dien naam, en hetgeen verder ten Oosten daarvan binnen de grenzen van het gewest gelegen is, benevens het Gouv. gebied bekend onder den naam „Pinoehlanden", onder een Ass.-Res. met standplaats Sintang, en verdeeld in 5 onderafdeelingen nl. Sintang, Mĕlawi, Smitau, Boven-Kapoeas en Pinoehlanden (Ind. Stb. 1916 n°. 172 en Gouv. Besl. 18 Aug. 1916 n°. 11). De bevolking telde ult. 1915 ± 112.000 zielen, waaronder een 30-tal Europeanen, ± 90.000 Dajaks, ± 18.000 Maleiers, ± 3.000 Chineezen en ± 200 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

De afdeeling grenst ten Noorden aan Sĕrawak, ten O. en ten Z. aan de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en ten W. aan de afdeeling Pontianak. Deze, meest natuurlijke grenzen, worden voor een groot deel door gebergten gevormd.

Uitgezonderd een strook lands benoorden de hoofdpl. Sintang en het merengebied benoorden de Kapoeas in de onderafdeeling Smitau, is de bodem deels heuvel-, deels bergachtig en bereiken sommige toppen een aanzienlijke hoogte, terwijl de machtige Kapoeas, met haar vele en groote zijrivieren, in deze afdeeling ontspringt.

Ter vermijding van herhalingen verwijzen wij voor de samenstelling en middelen van bestaan der bevolking, voortbrengselen van den bodem, in het algemeen voor alle bijzonderheden naar het artikel BORNEO en de daarbij vermelde bronnen, zoomede naar de afzonderlijke artt. over de verschillende landschappen of onderafdeelingen en vooral naar de hieronder vermelde literatuur.

Dr. G. A. F. Molengraaff: Geologische verkenningstochten in Centraal-Borneo (met atlas), 1900; Dr. A. W. Nieuwenhuis: In Centraal-Borneo, reis van Pontianak naar Samarinda, 1900, 2 dln; en J. J. K. Enthoven: Bijdragen tot de geographie van Borneo's Wester-Afdeeling, T. A. G. 1903.

SINTANG. Hoofdplaats van de afdeeling en het landschap van dien naam, verblijfplaats van den Ass.-Resident, den Panĕmbahan en den kapitan (districts-hoofd) der Chineezen, gelegen aan de samenvloeiing der Kapoeas- en Mĕlawi-rivieren en op beide oevers (van eerstgenoemde rivier) gebouwd. De plaats heeft eene Europeesche, Maleische en Chineesche bevolking, in afzonderlijke wijken geconcentreerd, terwijl er een militaire versterking is, met een klein garnizoen. De wegens haar uitstekende ligging belangrijke handelsplaats vormt als het ware den sleutel tot West-Borneo's binnenlanden; de handel is grootendeels in handen der Chineezen. Er bestaat een Gouv. inlandsche school.

SINTAR (MAL.) Zie SINTAU.

SINTAU. Naam in West-Sumatra voor eene Pitta-soort, *Pitta coerulea*; eene andere Pitta, *Pitta cucullata* heet op Billiton Popak en op West-Sumatra Si pindjoer. De laatste naam wordt aldaar ook gegeven aan *Eupetes macrocercus*, een vogel, die meer aan een Kwikstaart doet denken. *Pitta celebensis* heet op Celebes Tenge-Tenge. Op de Aroe-eilanden wordt *Pitta novae guineae*, Kawerbere genoemd en op Misool Pepek. *Eucichla cyanura* heet op Sumatra Sintar, op Java Paok (SOEND.) *Pitta elegans* heet bij de Maleiers op Oost-Sumatra Koeban. *Pitta Mul-*

Ieri wordt door de Bejadjoe-Dajaks op Borneo Boeroeng-kapak genoemd.

SINTOK (MAL., JAV.). Zie CINNAMOMUM SINTOK.

SIOER-SIOER (MAL.). Zie XANTHOPHYLLUM LANCEATUM.

SIPIROK. Landbeschrijving. Landschap, vroeger een zelfstandige onderafdeeling, maar sedert 1907 gedeeltelijk vereenigd met Angkola waarmee het ethnographisch veel overeenkomst heeft, tot de onderafdeeling Angkola en Sipirok, terwijl de gedeelten Si Mangoemban en Si Lontam bij de onderafdeeling Si Lindoeng werden gevoegd. Het landschap vormt een min of meer op zich zelf staand aardrijkskundig geheel, waarvan als natuurlijke grenzen kunnen aangenomen worden: in het Westen het dal van de Batang Toroe, in het Noorden de Aëk Poeli, een van de belangrijke linkerzijrivieren, in het Oosten het randgebergte van Padang Lawas, waarin zich als hoogste toppen o. m. verheffen: de Dolok Haoeapan (1682 M.), Dk. Tampoelon Andjing (2000 M.), Dk. Si Idjoek (1601 M.) en de Dk. Si Pipisan (1562 M.). In het Zuiden ontbreekt een duidelijke natuurlijke grens, behalve in het Westelijk deel, waar men de Aëk Si Ratoen als zoodanig kan aanmerken. Als Westgrens wordt ook wel aangenomen het Si Boeal-Boeali gebergte (zie aldaar). Het landschap bestaat hoofdzakelijk uit een hoogvlakte en een betrekkelijk nauw dal, dat de verbinding vormt met de hoogvlakte van Si Lantom. Het belangrijkste gedeelte is de hoogvlakte, 700 à 900 M. boven den zeespiegel gelegen. Hoezeer nog meerendeels met bosschen bedekt, vindt men hier toch het voornaamste bevolkingscentrum en ook de uitgestrektste in cultuur gebrachte gronden. Aan de Zuidwest- en Westzijde wordt het omgeven door het Si Boeal-boeali gebergte en het als eene Noordelijke voortzetting daarvan te beschouwen en door een zadelvormigen rug er mede verbonden Pangarambangan gebergte, waarvan de Noordelijke flanken glooiend afdalen naar het dal der Aek Poeli, dat met den aan den anderen oever gelegen voet van den ontzaglijken Dolok Saoet en den uitlooper van dezen, den Tor Si Gamba, de Noordelijke grens van het plateau vormt. Oostelijk ervan verheffen zich vaak, met loodrechte rotswanden uit het plateau oprijzend, steile toppen en bergketens, met grillig belijnde kammen en bedekt met bijna geheel onbewoonde oerwouden.

Het plateau van Sipirok wordt van het Zuiden naar het Noorden over de geheele lengte doorsneden door de Aek Si Goeti, ontstaan uit de samenvloeiing van de Aek Mandoerana, die van de helling van den hoogsten top van den Si Boeal-boeali komt en de Aek Lita, die op den Tor na Godang ontspringt. Na de vereeniging krijgt de Si Goeti dien naam en vervolgt in Noordelijke richting haar loop. Op het punt waar de Aek Marlehoewean in de Si Goeti valt en dat „Binanga na toloe" (de drie mondingen) genoemd wordt, ontmoet zij de uit het Noorden komende juist in tegenovergestelde richting stroomende Aek Si Madoras, die een nagenoeg even langen loop heeft. De vereenigde rivieren stroomen dan verder onder den naam van Aek Poeli, die hoofdzakelijk Westwaarts gaande, zich buiten de hoogvlakte uitstort in de Batang Toroe.

Het Oostelijk gedeelte van Sipirok, aan gene zijde van den Oosteljken keten, staat bekend onder den naam Harangan, waar verscheidene bergruggen achter elkander zijn gelegen, die afglooiend naar het Oosten, een overgang vormen tot het aangrenzende bergland van Padang Lawas. Het geheel bestaat uit eenige bergknoopen en samengestelde bergreeksen, waarvan het water voornamelijk samenvloeit in de Batang Hoeng na Godang. Deze komt van den D. Soewanon en heeft een zeer smal. in Zuidelijke richting loopend lengtedal langs den voet van het Timbang Malaha gebergte uitgespoeld. Zij komt uit in de Panai. Geen der rivieren of beken is bevaarbaar; sommige zijn vischrijk en in den bovenloop leveren vele het benoodigde water voor den natten rijstbouw, dat door leidingen op de sawah's wordt gebracht. In het gebergte worden verschillende warme bronnen aangetroffen, waaruit naar zwavelverbindingen riekende heete damp opstijgt, o.a. bij de hoeta Si Toemba (zie aldaar). Nabij den oorsprong van de A. Mandoerana bevindt zich het meertje Harite (zie aldaar). Verder zijn er warme bronnen bij Pangaran Dolok, bij een bronrivier van de A. Latoeng, aan de A. Si Madjamboe, nabij den mond der A. Poeli, in het algemeen op en in het verlengde van het Si Boeal-boeali gebergte.

De bodem bestaat meerendeels uit roodgelen kleigrond (tano liat) in meerdere of mindere mate met zand vermengd, hier en daar uit zandgrond (tano horsiek), voornamelijk in de valleien langs de rivieren, ook uit tuf (tano boero) in Si Lantom, terwijl vooral langs den Noordoostelijken voet van het Si Boeal-boeali gebergte een zwarte, meer humusrijke aarde (tano raboek) wordt aangetroffen. In het Pangarambangan gebergte en geheel Si Mangoemban, zoo ook in de Harangan is de grond bruin van kleur, los en met veel witachtig zand vermengd (tano hidjè). Op verschillende plaatsen komt tano bangè voor, een lichtroode klei, die zoutachtig van smaak is en gedroogd veel door zwangere vrouwen in kleine hoeveelheden na de rijst wordt gegeten.

Voor pottenbakken en het maken van vormen bij het kopergieten wordt een donkere potaarde (tano hoedon) gebruikt, en tano hoebang, donkerblauw van kleur, doet dienst bij het blauwverven van weefsels.

Klimaat. Moessons heerschen er niet; wel valt er in Mei, Juni, Juli en Augustus minder regen dan anders en is het dan wel eens tot 10 dagen achtereen droog, maar overigens zijn er veel regendagen. De grootste regenval komt voor van November tot Maart, soms gepaard met hevige winden, vooral uit het N.W. De temperatuur is 's morgens vroeg gewoonlijk 68° F., de hoogste overdag 86° F. De gezondheidstoestand is gunstig.

Verkeer. Een transportweg, voor karrenvervoer geschikt, leidt van Padang Sidimpoean naar Si irok (38¼ K.M.) over den pas tusschen Tor na Godang en den voet van het Si Boeal-boeali gebergte. Een zijweg, ook voor karren geschikt, voert van Soemoeran langs Baringin en Padang Matinggi naar Praoe Sorat. Van Sipirok zet de groote transportweg zich voort Noordwestwaarts dicht langs den linker Batang Toroe oever door het landschap Si Mangoemban naar de Aek Poeli, waarover een fraaie ijzeren brug ligt en vandaar naar Taroetoeng. Een groote hindernis daarin is de plateaurand, die het hoogland van Sipirok scheidt van de dalvlakte van Mangoemban.

Naar het Noordoosten loopt de groote weg van Sipirok over Si Badoar, naar Si Pogoe. Andere karrenwegen zijn er niet; wel tal van binnenwegen en paden, die de verschillende dorpen verbinden en slechts te paard of te voet zijn te begaan.

Bevolking. De bewoners van het landschap zijn Bataks (zie aldaar) meerendeels gevestigd in het Zuidelijk en Oostelijk gedeelte van het Sipirok-plateau. Het overige gedeelte, de Harangan, is slechts sporadisch bevolkt, terwijl het geheele Pangarambangan-gebergte zoo goed als onbewoonde wildernis is. Het bevolkingscijfer is vooruitgaande. Tegenover bijna 16000 inwoners in 1890, stonden er 18.000 in 1895, 20 000 in 1900, terwijl het in 1905 gestegen was tot ruim 22 000; toen behoorden Si Lantom en Si Mangoemban nog tot Sipirok. De laatste bekende opgaaf over 1913 geeft bijna 23 600, zonder Si Mangoemban, maar naar het schijnt Si Lantom inbegrepen. In 1890 telde de koeria Sipirok 34 hoeta's en pagaran's; de koeria Baringin 25; de koeria Paraoe Sorat 10; het landschap Si Mangoemban 25 en het landschap Si Lantom 6 hoeta's en pagaran's; te zamen dus 100 dorpen. De voornaamste zijn: Sipirok (zie volgend artikel), Boenga-Bondar een zendingspost van het Rijnsche zendingsgenootschap, Baringin, Paraoe Sorat, Si Toemba (zie aldaar).

De dorpen vertoonen alle hetzelfde type, hebben twee, enkele grootere meer rijen huizen met een breede straat tusschen beide. In het midden van de straat staat aan één zijde de woning van het hoofd en daartegenover de sopo na godang, het gebouw waar vergaderingen worden gehouden, waar vreemdelingen logeeren, waar de jongelieden uit de hoeta den nacht doorbrengen en de zolder zich bevindt, waarop in zakken de padi van den radja en diens familieleden geborgen wordt.

Behalve de sopo na godang zijn er vaak nog sopo's van aanzienlijken en ook de kleine rijstschuren, die de bevolking achter de huizen, bagas, bouwt, worden sopo genoemd. Ze zijn alle van hout, evenals de huizen zelf, op palen gebouwd, zoodat de vloer een paar meter boven den grond ligt. De huizen staan met de smalle zijde naar de straat; aan die zijde is de deur, waartegen een steile trap is geplaatst. De omwanding is niet hooger dan een meter; het dak van slang-alang of idjoek is groot en hoog, de nok langer dan het huis, zoodat de dakvlakken buiten het huis uitsteken. Snijwerk komt slechts aan de huizen van radja's en aanzienlijken voor.

Sommige nederzettingen bestaan uit niet meer dan één of twee huizen.

Sipirok moet als een bolwerk van het Mohammedanisme worden beschouwd. Hoewel het Rijnsche Zendingsgenootschap hier vanaf 1857 werkzaam is, — de eerste zendeling was Van Asselt — mocht het toch niet gelukken meer dan $^1/_5$ van de bevolking te kerstenen, terwijl bovendien verdere voortgang buitengesloten schijnt. Het aantal Christenen is van 2386 in 1912 achteruitgegaan tot 1868 in 1913, doch dit schijnt samen te hangen met een administratieve wijziging, want 7 bijgemeenten zijn van Sipirok afgescheiden en gevoegd bij het ressort Pangaloan.

Economische toestand. Van het plateau van Sipirok is nog slechts een klein gedeelte bebouwd; het grootste gedeelte wordt door boschwildernis bedekt, hier en daar afgebroken door ila'ang-vlakten, die de plaats van vroeger bosch hebben ingenomen. Aan de overzijde van het Si Boeal-bocali gebergte, naar den kant van den Batang Toroe, dat deel uitmaakt van de koeria Si irok, en de Harangan, die tot de koeria Baringin behoort, vormen de bebouwde gedeelten slechts stippen in het rondom gelegen woud.

Het voornaamste middel van bestaan der bevolking is de landbouw, hoezeer ook als de prijzen hoog zijn, boschproducten worden ingezameld. Sedert de vrijstelling der koffiecultuur wordt ook hiermede zeer veel verdiend. Zij wordt onder den naam van Mandailing-koffie veel uitgevoerd naar Amerika en is zeer gezocht. De rijstcultuur wordt meerendeels op natte velden (saba) gedreven; vooral langs den Noordoostelijken voet van den Si Boeal-bocali zijn uitgestrekte saba's, om en bij de hoofdplaatsen der drie koeria's; terwijl ook langs enkele riviertjes de rijstvelden van beteekenis zijn, maar overigens vindt men slechts kleine plekjes in de valleien nabij de dorpen tot saba's aangelegd. De vallei van Sipirok zelf is het beste deel; het is een sawah-vlakte met zeer dichte, welvarende en in aantal toenemende bevolking, zoodat alleen de koeria Sipirok ongeveer 12.000 inwoners telt, dat is dus meer dan de helft van het geheele landschap. De veestapel is niet onbeduidend, n.l. (opgaaf 1905) 1812 buffels, 2742 runderen en bovendien 826 paarden. In het algemeen kan gezegd worden, dat de bevolking vrij welvarend is, althans op het plateau van Sipirok, wat zij, behalve aan hare rijstvelden, in hoofdzaak dankt aan de koffiecultuur in uitgestrekte tuinen op de Noordoostelijke hellingen van het Si Boeal-bocali gebergte.

Geschiedenis. Hoezeer reeds van 1832 af de bevolking van Mandailing en Angkola onder onze bescherming heette te staan, was toch Sipirok tot 1837 geheel in de macht van Toewankoe Tamboesei, die zich in den Padri-oorlog van een groot deel der tegenwoordige residentie Tapanoeli had meester gemaakt en als strijder voor den godsdienst te vuur en te zwaard de bevolking dwong den Islam aan te nemen. Onder den naam „Balijau" is deze „geesel der Bataks" bij de tegenwoordige bevolking bekend. Eerst in laatstgenoemd jaar kwam aan zijn gezag in de Bataklanden een einde, toen na den val van Bondjol onze troepen, onder Majoor Van Beethoven, van Rau naar Portibi in Padang Lawas oprukten. Na den val van Tamboesei zwoer de bevolking den haar onder de gruwelijkste wreedheden opgedrongen godsdienst af, maar niet voor lang, want met het Nederlandsch gezag deed de Islam andermaal zijne intrede en maakte snelle en blijvende vorderingen, zoodat het volk van Mandailing en Angkola op enkele duizenden na Mohammedaansch is geworden en men het zich een eer rekende genoemd te worden met den naam van den vroegeren aartsvijand „Maleier". Eerst sinds de laatste jaren is het nationaal bewustzijn levendig geworden en schaamt men zich den naam Batak niet meer. In Mei 1817 kwam Sipirok tegen ons in verzet onder leiding voornamelijk van den radja van Baringin en dien van Si Alagoendi. Een militaire macht, versterkt door hulptroepen van Angkola, trok er den 5en Mei heen om de trouw gebleven hoeta's Sipirok en Pangaribocan, die onze bescherming inriepen, te hulp te komen en het verzet te fnuiken. Verscheidene dorpen, waaronder Baringin, Paraoe Sorat enz. werden ver-

brand door de onzen en de opstandelingen beide; veel vee en have werd geroofd, maar de troepen trokken 5 dagen later onverrichter zake naar Padang Sidimpoean terug. Den 19en Mei werd andermaal naar Sipirok opgerukt. maar aan het verzet kwam eerst een einde nadat de Jang di Pĕrtoean van Kota Siantar met de hoofden van Angkola door den resident, luit.-kol. Van der Hart, daarheen waren gezonden, die den radja van Baringin en de andere hoofden der opstandelingen wisten te bewegen in onderwerping te komen, waarna 13 Juni de troepen uit Sipirok terugtrokken. In 1876 werden in de onderafdeeling de slaven vrijgekocht tot een getal van 802. Sedert kenmerkt zich de geschiedenis van Sipirok door niets bijzonders.

Bestuur. Het landschap is verdeeld in drie districten: Sipirok, Baringin en Paraoe Sorat. Het inlandsch bestuur, alsmede de rechtspraak, worden uitgeoefend door de koeriahoofden van deze districten, die daarvoor een bezoldiging ontvangen van 80 gulden per maand.

Sedert de reorganisatie voor Sumatra van het inlandsch binnenlandsch bestuur zijn ook in Sipirok „districtshoofden" (dĕmangs) aangesteld. Die zijn dus inlandsche gouvernements-ambtenaren.

SIPIROK. Vroeger hoofdplaats van de toenmalige onderafdeeling van dien naam, doch sinds 1907 als zoodanig opgeheven, daar Sipirok met Angkola samen een onderafdeeling (hoofdplaats Padang Sidimpoean) uitmaakt. Sipirok is echter nog een plaats van beteekenis, met eenige winkels en drukke markt. Er is ook een hulppostkantoor, en er zijn twee groote Gouvernements-inlandsche scholen, een groote moskee, benevens een zendingspost van het Rijnsche zendingsgenootschap. De vroegere controleurswoning doet dienst als pasanggrahan.

SIPITOEH. Collectief-naam in West-Sumatra voor *Cacomantis*-soorten, een geslacht van Koekoeken. Op Java heet *Cacomantis merulina* Kĕdasih en *Cacomantis pravata* Tratjak(?)

SIPOERA, ook wel **PORA,** mede Goe-Fortuin op oude kaarten, Si Kobŏ bij de eilanders, ligt ten Z.O. van Sibĕroet tusschen 2° 2′ en 2° 25′ Z.B. en op de gemiddelde lengte van 99° 45′ O.L. Is langs de Oostkust ongeveer 50 K.M. lang. In het N. en N.W. is het land laag met een smal en zandig strand; de heuvelreeksen verheffen zich in het midden van het eiland tot een smalle kam en zijn het hoogst in het Z. (Mangkodjo), waar zij steil in zee vallen, waardoor de Zuidkust zeer onherbergzaam is.

Hoeken en kapen: Simapai (Oosthoek), Sjoreĭno, Papoekokat (O.kust): Batoe Kinapat (Marlborough), Djodjotet (Z.kust), Keketai (Z.W.kust).

Baaien: Siboeroek of Sidoealĕlĕoe (Hurlockbaai), een insnijding in de Noordpunt van het eiland, wegens gemis aan goed drinkwater slechts bezocht door visschers, die er een rijk jachtterrein vinden, Tarabibi, Aroe, Pasakiat, Sioeban, Simangga, Sibaraoe, Simabai (Sem baai), Sigitji, Garampangan (O.kust): Simatei, Simalĕpĕ (Z.W.kust): Boeroeng of Sjaribenoë (N.W.-kust). Voor groote schepen zijn alleen van belang Sioeban, Sem baai en de baai van Sjaribenoë.

Rivieren hoogst onbeteekenend Daaronder zijn de grootste: Sjoreĭno, Sioeban, Sibaraoe aan de O.zijde, Sjaribenoë aan de W.zijde.

Hoofdkampoengs: Tarobibi, Sjoreĭno, Sioeban Simangga, Sibaraoe, Sigitji in het O.; Sibisoea in het Z.; Sibirioelan, Sjaribenoë in het W.

Omliggende eilandjes: Si Boeroek-Boeroek, een eilanden-groep van 2 grootere en een 10-tal kleinere eilanden, die de Hurlockbaai ten N. in een kring omsluiten: het Noordelijkste eiland heet Poelau Sĕtan, nadat tal van menschen daar aan de pokken zijn gestorven; Simabai, Mangkodjo, Djawa (O.); Sidoeamata, Tobo (Z.); Noko, Boeroeng (2 eilandjes, voor de baai van Sjaribenoë). Zie verder MĔNTAWEI-EILANDEN.

SIPOET (MAL.); sessoe, (AMB.). Aldus wordt op Ambon de tot de *Prosobranchia* (Zie GASTROPODEN) behoorende zoetwater-slak *Melania plicaria* genoemd.

SIRABOENGAN (GOENOENG). Niet werkzame vulkaan (1726 M.) ten N. van de Paloepoeh ten Oosten van den weg van Fort de Kock naar Loeboek Sikaping, Sum. Westkust.

SIRANTIH. Een der „Tien Havens" van Sumatra's Westkust (zie SAPOELOEH BOEAH BANDAR), een nagri in het distr. Batang Kapas der onderafdeeling Painan, aan zee gelegen, aan den mond van de gelijknamige rivier.

SIRIH (MAL). Algemeene benaming voor die peper-soorten, welke Miquel's geslacht *Chavica* vormden en waarvan de bladeren of vruchten met gambir en kalk gekauwd worden. Het zijn slingerplanten van het geslacht *Piper L.*, uit de fam. der *Piperaceae*, waarvan een zeer groot aantal soorten in den Maleischen Archipel in het wild voorkomt en verscheidene tot dit gebied zijn beperkt. Ofschoon bij gebrek aan de gekweekte soms wilde soorten gebruikt worden, bedient men zich toch tot dit doel in het Westelijke deel van den Archipel hoofdzakelijk van de bladeren van *Piper Betle L.* = *Chavica Betle Miq.*, terwijl in het Oostelijke deel van den Archipel hiertoe de vruchten van *Piper Betle L. var. Siriboa Cas. DC.* = *Chavica Siriboa Miq.* gebezigd worden. Voor de bladeren van *Piper Betle L.* en ook wel voor de gansche plant vindt men de volgende benamingen: sirĕh (MAL.); soeroeh (LAAG-JAV.); sĕdah (HOOG-JAV.); sĕrĕ (MAD.); seureuh (SOEND.); sĕwèh (LOEB. SUM.); napoeran (BAT.); boerangir (BAT. MAND.); lèko (MAK.); daoena koerambĕr, ranina koerambĕr of lalai koeraäbĕr (MINAH. LANDST.); amoe of kamoe (AMB. LANDST.); nan daim (N. G. NOEMF.); bidò maraoe (TERN.); kénana (SAWOE).

Voor de vruchten van *Piper Betle L. var. Siriboa Cas. DC.* gebruikt men de volgende benamingen: oboejoe (BOL. MONG.); daoena of wĕwadi, ranina of wawali en lalai (MINAH. LANDST.) bidò masŏlŏ (TERN.); daloe (BOERON); amoeisi of kamoe isin (AMB. LANDST); arol (AMB. BAR.); inaän (TANIMBAR); maroea (AMB. GOR.); inéan (AMB. KEI); paritan (AMB. AROE); kaänoe (AMB. LETI); malhoe (AMB. KIS.); nan bon (N.G. NOEMF.); gandjèng (MAK.)

Het sirih-blad, resp. de sirih-vrucht, is vooral van beteekenis bij het sirih-kauwen, waaromtrent bijzonderheden zijn medegedeeld bij het art. Pinang in deze Enc. Dl. III. Eene Nederlandsche monographie over dit belangrijk Indisch volksgebruik vindt men in Bulletin Koloniaal museum no. 32, Haarlem 1905. Ook bestaat eene dergelijke studie van L. Lewin, Ueber Areca Catechu, Chavica Betle und das Betelkauen, 1889.

Met het door het sirihkauwen ontstane roode vocht worden zieken onder het prevelen van

gebeden of bezweringen bespuwd, zie GENEESMIDDELEN (I, 769). Voorts dient o. a. een afkooksel der bladeren tot reiniging van schurftwonden, wrijft men de met een steen fijngemaakte vruchten over de tanden tegen den worm en zijn ook anderszins delen van beide planten in de inlandsche geneeskunst tegen allerlei kwalen in gebruik. De vluchtige olie der bladen bevat trouwens eene sterk antiseptisch werkende stof, chavicol, die ook in de Europeesche geneeskunde is aanbevolen. Verder is er para engenol en cadineen in de aetherische sirih olie aangetoond. Bij de Europeanen op Java is sirih-honing een bekend middel tegen hoest, gelijk ook een aftreksel der bladeren.

Andere in het wild groeiende sirih-soorten komen eerst in aanmerking bij gebrek aan de genoemde, zoo *Piper* (*Chavica*) *Melamiris Mig.*, Daoen karoek, die wel dient als inlandsch middel tegen asthma.

De sirihdoos, tampat sirih, Jav. pakinangan (van kinang, met welk woord de Javanen de gezamenlijke bestanddeelen van de betelpruim aanduiden, zie ook PINANG), is de bergplaats voor de betelbladeren en bevat een gaggaan d. i. een stel doosjes, tjêpoek's met deksels, voor tabak en gambir, een derde, zonder deksel, voor de pinang en een potje voor de kalk. De sirihdoozen zijn van hout, van gevlochten bies, van koper, zilver of goud.

De Maleiers van Midden -Sumatra leggen de koperen doozen, de zakken van gevlochten pandanblad, van leder of katoen voor de betelbladeren, de doozen van hout, van bamboe of van klapperdop, de koperen of zilveren doosjes voor de kalk bestemd op een koperen of houten schaal, tjêrana tjarantjang of doelang; in Lêbong wordt de tjêrana vervangen door een mandje, kêmbodjo, van gevlochten bamboe, bruinrood geverfd.

SIRIH PAIT (MAL. MOL.). Zie PIPER FRAGILE.

SIRIWO. Rivier in Noord Nieuw-Guinea. Zij mondt in de Geelvinkbaai tegenover P. Ratewo, een der Moor- of Der Schellingh-eilanden. Op de Top. kaart van 1912 is de ligging van deze rivier foutief aangegeven. Aan de kust stroomt zij door een lage moerasstrook, die zich tot diep in het binnenland uitstrekt en zich in Noordoostelijke richting voortzet tot den mond der Mambêramo. De Siriwo stroomt recht Z.-N. en waar zij door het gebergte breekt, is de stroomsnelheid groot (ruim 2 M. per sec.); zij vormt daar tal van eilanden, begroeid met glagah en dicht bosch. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van de Oetawa (L.) en de Sawa (R.). De eerste is de belangrijkste en de Taroenggareh, een stam van half-nomaden, die zich in deze streken ophouden (zie PAPOEA'S, sub IV, ten achtste), noemen dan ook de geheele rivier „Oetawa", terwijl de naam „Siriwo" hun onbekend is. Op het vereenigingspunt is de rivier ± 500 M. breed; de Sawa heeft aan haar mond een breedte van 150 M., zij heeft een snellen stroom en is ondoorwaadbaar. De Siriwo ontspringt op het Weijlandgebergte; per stoomsloep kan zij slechts één dag, per prauw 5 dagen opgevaren worden d. i. tot het punt, waar het heuvelterrein begint. De oevers zijn dicht begroeid. In grooten getale worden hier aangetroffen kroonduiven, varkens en casuarissen. In den bovenloop zijn veel paradijsvogels, een teeken, dat de jagers nog niet tot hier zijn doorgedrongen. Krokodillen komen voor tot in den bovenloop van de Sawa. Aan de Giroessi, rechter zijrivier van de Sawa, is een vindplaats van bruinkool.

SIROEKAM. Nagri in het district Soepajang, onderafdeeling Alahan Pandjang (zie aldaar), Sum. Westkust, bekend door haar knappe ijzersmeden; vóór de gew. reorg. van 1913 was Siroekam een laras.

SISAL. Vezelstof, afkomstig uit de bladeren van verschillende Agave-soorten. De vezel van *Agave sisalana* noemt men meestal Java-sisal, die van *Agave Cantala* (Nanas sabrang): Java-Cantala. Zie AGAVE en VEZELSTOFFEN.

SISALHENNEP. Tot de nieuwere cultures op Java kan gerekend worden die van de sisalhennep.

In ongeveer 1900 werden de eerste ondernemingen opgericht en sedert heeft zich de cultuur zoo uitgebreid, dat op het oogenblik ruim 10.000 bouw met dit gewas beplant zijn, voornamelijk gelegen in de Vorstenlanden en in de residentie Kediri, terwijl bevolkingsaanplantingen zich o. a. bevinden in de residenties Semarang en Madoera.

Op de ondernemingen wordt aangeplant zoowel de Agava Rigida, var. sisala, als de Agava Cantala. De Agava Rigida var. sisala is op Java geïmporteerd, terwijl de Agava Cantala op het eiland in het wild voorkomt. De vezels van de eerste komen op de markt onder den naam van Java-sisalhennep. De bereiding van den vezel uit de bladeren geschiedt door middel van machinerieën van groote capaciteit. (1)

De uitvoer van agavevezels uit Java bedroeg in 1911 ± 2000 ton (in de officieele statistieken van Nederlandsch-Indië werden deze voor het eerst in 1912 afzonderlijk opgenomen). De uitvoeren bedroegen in:

Landen van bestemming.	Hoeveelheid in 1000 K.G.	
	1912.	1913.
Nederland en order	1086	1249
Duitschland en order	98	262
Overig Europa	496	484
V.St. van Noord-Amerika	4375	6557
Andere bestemmingen ...	96	196
Totalen	6151	8748

Literatuur : E. De Kruijff. De Sisalcultuur op Java, (Teysmannia 1908 pag. 517). Verslag van het Vezelcongres gehouden te Soerabaja van 3—8 Juli 1911.

SISIK. Zie KLEURSTOFFEN.

SISIK TÊNGGILING. Inlandsche medicijn tegen huidziekte; de schubben van Manis; zie SCHUBDIER.

SISSO. Worden op Celebes de zoetwater-slak-

(1) De bet. naam van de door de bevolking aangeplante agavevarieteiten is niet met zekerheid vastgesteld. De vezelbereiding geschiedt door middel van een eenvoudig schraapproces, waardoor bladmoes en vezels gescheiden worden. De vezel is minderwaardig.

ken (*Prosobranchia*, zie GASTROPODEN) tot het geslacht *Ampullaria* behoorende, genoemd; de grcote soort (*A. celebensis*) heet sisso salombe, de middelsoort sisso kapeng, de kleine sisso potir.

SITOE TJIROMPANG. Een zeer oude vulkaanruïne, ± 10 K.M. W. van den Papandajan. Volgens Verbeek (Java, 686) was de oorspronkelijke ringwal 5 K.M. in doorsnede, die thans aan de O.-zijde over 1700 M. verdwenen is; het hoogste punt is 2182 M. Het meertje van denzelfden naam ligt 1 K.M. ten Z.O. van het middelpunt van den ringwal, is 200 × 300 M. groot en niet diep.

SITOEBONDO. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Panaroekan, residentie Bësoeki; met eene oppervlakte van 148 K.M². Het district telt 42 desa's met bijna 66.000 inwoners, waaronder ± 200 Europeanen en ruim 600 Chineezen, bijna 300 Arabieren en een 20-tal andere Vreemde Oosterlingen (1905). De hoofdplaats is gelijknamig. Verbouwd worden er hoofdzakelijk padi en suikerriet.

SITOEBONDO. Hoofdplaats van het district, de afdeeling en het regentschap Panaroekan der residentie Besoeki, gelegen tegen het Westelijk uiteinde der groote vlakte aan de Sampejan, die naar haar vroegeren naam van Dawoean of Dowan ook wel K. Dowan wordt genoemd. Het is eene welvarende plaats met ruim 6000 inwoners (einde 1905), waaronder ± 150 Europeanen, 600 Chineezen en bijna 300 Arabieren; de beide laatste rassen hebben hier elk hun eigen wijk. De bestuursambtenaren, die er wonen, zijn de assistent-resident, de regent, een controleur en het hoofd van het district, waarin zij ligt.

SIWALAN (JAV.). Zie BORASSUS.

S'JACOB (FREDERIK). Geb. te 's Gravenhage 25 Februari 1822 uit het huwelijk van Mr. Frederik Bernard s'Jacob, Secretaris van den Raad van State, en Maria Petronella Rochussen; kwam in 1835 als adelborst op het Instituut te Medemblik en werd in 1845 als luit. 1/z. 2e kl. geplaatst op de „Jason", bestemd den nieuw benoemden Gouv.-Gen. v. Ned.-Indië, J. J. Rochussen (zijn oom), naar Java over te brengen, die hem tot zijn ordonnansofficier benoemde, in welke functie hij eene missie naar den Sultan Adam van Bandjërmasin en eene naar den Gouverneur der Straits-Settlements met gewenschten uitslag volbracht. In 1846 nam hij deel aan de eerste Balische expeditie onder den Overste Bakker. In 1848 verliet hij 's lands dienst. In het bezit van een toen voor het eerst zonder gouvernementsvoorschot uitgegeven suikercontract vestigde hij zich als suikerfabrikant in de residentie Soerabaja, bouwde de fabriek Krëmboeng en exploiteerde haar gedurende bijna 10 jaar. In 1849 huwde hij mét Léonie Susanne Charlotte van Hogendorp, jongste dochter van den toenmaligen Vice-President van den Raad van Ned.-Indië. Einde 1857 verliet s'Jacob Indië om zich te Rotterdam te vestigen; aldaar zag in 1859 van zijne hand het licht „Gedwongen en Vrije suikercultuur op Java" naar aanleiding van het ongunstig oordeel door Sloet tot Oldhuis uitgesproken in de Tweede Kamer op 14 December 1858. In 1870 vestigde hij zich te Utrecht, waar hij op zijne buitenplaats Nieuweroord een „cercle d'esprit" om zich heen vereenigde, en in 1879 gedurende een jaar lid van den gemeenteraad was.

Na gedurende 1867—1879 waarnemend president-directeur en directeur-generaal der Mij tot exploitatie van Staatsspoorwegen te zijn geweest, werd s'Jacob in November 1880 aangezocht om als Gouverneur-Generaal van Indië op te treden in de plaats van den terugkeerenden landvoogd Mr. J. W. van Lansberge, uit wiens naam hij den 12den April 1881 het bestuur overnam.

De zonder machtiging van het Opperbestuur den 7en Januari 1882 gesloten overeenkomst met de Billiton-Maatschappij (zie aldaar) tot verlenging van hare concessie tot 1927, gaf aanleiding tot politieke moeilijkheden en tot afkeuring in de Tweede Kamer der Staten-Generaal van het door het Indisch bestuur in deze gevoerde beleid. De Gouverneur-Generaal wenschte deze uitspraak, waardoor tevens de in Indië gesloten overeenkomst zou worden te niet gedaan, niet te aanvaarden en bood einde 1883 den Koning zijn ontslag aan. Op den 11den April 1884 droeg hij het bestuur der kolonie over aan den inmiddels tot zijn opvolger benoemden Otto van Rees.

s'Jacob vestigde zich na zijn terugkeer in Nederland opnieuw op zijn buitengoed Nieuweroord te Utrecht, waar hij den 3den April 1901 overleed.

Gedurende de driejarige periode van zijn bestuur werden door den Gouv.-Gen. drie ambtelijke reizen ondernomen: naar Bantam, naar Atjëh en naar Soerabaja. Voorts werd de triangulatie van Java voltooid; de opneming gelast voor den aanleg van een spoorweg van Probolinggo over Loemadjang, Djëmbër, Bondowoso naar Panaroekan of Kamponjan; een aanvang gemaakt met den aanleg van den spoorweg ter Oostkust van Sumatra en voor het algemeen verkeer werden opengesteld de lijnen Sëmboeng—Tocloengagoeng, Ngandjoek—Sraga, Buitenzorg—Tjiandjoer en de stoomtramweg Semarang—Djoewana. Een Gouvernements telefoondienst werd ingevoerd.

Het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië werd gereorganiseerd en het rechtswezen in de gewesten Celebes en onderhoorigheden, Timor, Menado, Amboina, Ternate, Riouw en Onderhoorigheden, Bali en Lombok en de Westerafdeeling van Borneo onder leiding van het lid in den Raad van N.-I. Mr. T. H. der Kinderen als Gouvernements Commissaris geregeld.

Nieuwe reglementen op het verleenen van pensioenen aan burgerlijke ambtenaren, op de toekenning van overtocht van Nederland naar Ned.- Indië en omgekeerd, en op den burgerlijken geneeskundigen dienst werden ingevoerd, terwijl een algemeen reglement op den aanleg en de exploitatie van stoomtramwegen tot stand kwam.

Eenige persoonlijke diensten op Java en Madoera werden afgeschaft en door een hoofdgeld van de heerendienstplichtigen vervangen.

Een nieuw landverhuurreglement voor de Vorstenlanden kwam tot stand; rechtstreeksch bestuur werd in het regentschap Soemënëp (Madoera) ingevoerd en de residentie Banjoewangi als zoodanig opgeheven.

De eerste Hoogere Burgerschool voor meisjes werd opgericht.

Woelingen, verwikkelingen en ongeregeldheden hadden plaats en werden onderdrukt in de afdeeling Ommelanden van Benkoelen en Lais, te Palembang, in Indragiri, de Boven-Doesoen, Midden-Sumatra (Lagoe Boti getuchtigd) en in Amoentai (Z.- en O. afd. van Borneo), terwijl in

Atjèh, waar sinds 11 Maart 1881 het civiel bestuur was ingevoerd, maraudeurs beroofden weder met meerdere stoutmoedigheid optraden.

Wegens het afloopen van het bij Panga gestrande Engelsche stoomschip „Nisero" moest het landschap Teuroom worden getuchtigd, hetgeen aanleiding gaf tot de befaamde Nisero kwestie, en moeilijkheden met Engeland. I 1884 werd de hoofdplaats Padang Kling stormenderhand ingenomen en het verblijf van den radja platgeschoten, doch eerst na het ingrijpen van de Engelsche regeering en een Ned. Eng. ultimatum, volgde de onderwerping en de bevrijding van de gevankelijk weggevoerde schipbreukelingen.

Bali en Lombok werden tot residentie verheven en de landschappen Boelèleng en Djembrana onder rechtstreeksch bestuur gebracht. Het bestuur der residentie Amboina werd gereorganiseerd. Tal van Maleische en Bataksche landschappen werden achtereenvolgens ingelijfd en onder het gouvernement Sumatra's Westkust gebracht.

De havens van Sambas, Singkawang en Soekadana (Westerafdeeling van Borneo), van Oelèë Iheuë (gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden) en van Pabean, Têmoekoes, Sangast en Lolcan (eil. Bali) werden voor den algemeenen handel opengesteld. In 1883 werd de haven Tandjoeng Priok voltooid.

Koortsepidemieën en cholera heerschten afwisselend in verschillende deelen van Java. De veeziekte, die de Westelijke residentiën Bantam, Batavia en de Preanger regentschappen teisterde, werd ten slotte door de genomen krachtige maatregelen bedwongen.

Groote natuurrampen teisterden de kolonie. Daaronder dienen vermeld: de uitbarsting van den vulkaan Sindoro, de overstroomingen in Soerabaja, Madioen, Kediri en Menado; de moddervloed uit den vulkaan Goentoer en ten slotte de herhaalde uitbarsting van den vulkaan Krakatau (Str. Soenda), waardoor een deel van Bantam en der Lampongs door de daarmede gepaard gaande vloedgolf werd verwoest en 34.000 menschen het leven verloren. Tot leniging van de gevolgen dezer ramp bracht de particuliere liefdadigheid / 1.000.000 bijeen. Zie Eigen Haard, 1881, bl. 78 e. v. en 1901, bl. 249 e. v.).

SJÂDZILIJJAH. Benaming van de orde der Sjâdzilie en, Zie TARÈKAT.

SJÂFI'Î (Mohammad ibn Idrîs) de grondlegger der naar hem genoemde Sjâfi'ische school op het gebied der Moslimsche wetsverklaring; vgl. ISLAM, II, c. Zie over hem en de voornaamste vertegenwoordigers der Sjâfi'ische richting: F. Wüstenfeld, Der imâm el-Schâfi'i, seine Schüler und Anhänger (Abh. der kgl. Ges. der wiss. zu Göttingen, 1890—91, Bd. 36—37); vgl. M. J. de Goeje, Eenige over den Imâm aš-Šâfi'î (Zeitschr. d. D. Morgenl. Gesellsch. 47 [1893], p. 106—117).

SJAHBANDAR. Arabische, doch uit twee Perzische woorden: sjâh „hoofd", „vorst" en bandar „haven", gevormde titel. De Javaansche en Maleische uitspraak is sabandar, de Makassaarsche en Boegineesche is sabânarâ. De letterlijke beteekenis is „havenmeester", maar de functiën van den sjâhbandar strekken zich, naar het inlandsche staatsrecht, verder uit dan deze Hollandsche vertaling van den titel op zich zelve zoude doen vermoeden. Hij is namelijk de autoriteit, die tevens de in- en uitgaande rechten int, en de vorstelijke monopoliën of andere handelsprivilegiën exploiteert. Alle scheepsgezagvoerders, schepelingen en in de havenplaats gevestigde vreemdelingen staan onder zijn bestuur en zijne jurisdictie. In de Molukscbe sultanaten is hij de persoon, belast met de administratie der vorstelijke vaartuigen en de daarop geplaatste bemanning. De sjâhbandar komt in bijna alle inlandsche staatjes voor, welke havenplaatsen bezitten met eenigen noemenswaardigen handel. Hij is aldaar meestal een der voornaamste Rijksgrooten. Zie aldaar. De titel wordt reeds vermeld in de Oendang-Oendang Malajoe. Zie INLANDSCHE WETTEN. Te Batavia, en ook wel elders, noemen de inlanders aldus den Europeeschen chef van den plaatselijken dienst der in- en uitvoerrechten.

SJAÎR of **SAÎR.** Zoo wordt een gedicht genoemd, dat doorgaans uit een groot aantal strofen van vier regels bestaat, die regels moeten alle op elkander rijmen. In dit opzicht wijken de strofen af van de *pantoen's*, waarmede zij den bouw der regels gemeen hebben. Vandaar dat *pantoen's*, zonder dat eenige verandering behoeft te worden aangebracht, in een *sja'ir* kunnen worden ingelascht.

Zooals uit den naam *sja'ir*, die van Arabische origine is, blijkt, hebben wij niet met een oorspronkelijken Maleischen dichtvorm te doen. Verreweg de meeste *sja'ir's* zijn dan ook van betrekkelijk jongen datum.

De eisch, dat de vier regels eener strofe op elkander moeten rijmen, is blijkbaar voor vele dichters te zwaar, dikwijls zijn de rijmen verre van zuiver; vele gedeelten van menigen sja'ir zijn niet veel meer dan berijmd proza, waarin elke poëtische gedachte ontbreekt. De eenvoudige bouw van het gedicht veroorzaakt vaak eene groote eentonigheid. Maar is een echt dichter aan het woord, die den vorm beheerscht, dan is van eene vermoeiende gelijkvormigheid niets te bespeuren, en treft het dichterstuk niet alleen door zoetvloeiendheid van taal en door zangerigheid, maar ook door de schoone, dichterlijke inkleeding der stof. Men vindt, zooals Prof. de Hollander zegt, daarin „sierlijke schilderingen, juistgekozene vergelijkingen, eene kinderlijke naïveteit, eene eenvoudige en heldere voorstelling van gebeurtenissen en toestanden, eene natuurlijke uitdrukking van aandoeningen en gemoedsbewegingen."

Voor de meest verschillende onderwerpen wordt van dezen dichtvorm gebruik gemaakt. Een groot gedeelte der sja'ir's, en deze zijn in den regel de uitvoerigste, behandelt de lotgevallen, de „faits et gestes" van een held of heldin, avontuurlijke tochten, hevige gevechten, toonelen van liefde, trouw en toewijding, van haat en verraad. Andere beschrijven eene gewichtige gebeurtenis, een oorlog of groote ramp, zooals b. v. den Atjèh-oorlog, de verwoesting van de Lampongsche Districten door de uitbarsting van de Krakatau. Weer andere zijn uitsluitend didactisch, geven zoo te zeggen vermaningen, wijze lessen of onderricht in hetgeen voor een Mohammedaan van belang is.

Vele *sja'ir's* zijn in lithographie uitgegeven (Singapoera, Poelau Pinang),; van slechts

enkele bestaan door Europeanen bezorgde editie s. Klinkert heeft o. a. de Sj. Kin Tamboehan, Sj. Jatim Noestapa Sj. Bidasari (Leiden. Brill 1886) het licht doen zien; Sj. Soeltan Abdoe'lmoeloek verscheen in het Tijdschrift van Ned.-Indië (1847). Spat gaf in het 2e stuk van zijne Maleische taal (1901) de Sj. Poeteri Akal; Dr. A. A. Fokker in zijn Mal. Leesboek Sâir Sûdagar Bôdoh. Prof. Brandstetter schreef a. o. over de Sja'ir's in zijne zeer lezenswaardige „Charakterisirung der Epik der Malaien". Eene lijst van sja' irs vindt men in de Hollander's „Handleiding bij de beoefening der Mal. taal en letterkunde". Zie ook de afdeeling Poësie in de catalogi der Maleische handschriften te Leiden en Batavia, resp. van H. H. Juynboll en Ph. S. van Ronkel.

SJAKA. In de Javaansche babads of kronieken vindt men schijnbaar het begin der Hindoekolonisatie in verband gebracht met het begin der Javaansche tijdrekening, de aera van Adji Saka, die in het jaar 78 onzer jaartelling een aanvang neemt. Adji Saka wordt namelijk voorgesteld als een machtig vorst van goddelijken oorsprong (ook Praboe Djaja Baja genoemd), die eene talrijke kolonie naar Java overbracht (later door het uitbreken eener pest tot den terugtocht genoodzaakt), en er onder de nog geheel wilde bevolking godsdienst, wettelijke orde en het letterschrift invoerde. De jaren van deze aera zijn de Indische luni-solaire, die nog op Bali in gebruik zijn. Het jaar bestaat namelijk uit twaalf synodische maansomloopen of ware maanden, maar wordt van tijd tot tijd, ongeveer op de wijze van schrikkelmaanden, zoo na mogelijk met den loop der zon in overeenstemming gebracht, zoodat het een gemiddelden duur verkrijgt, die met ons zonnejaar overeenkomt. Er heeft langen tijd vrij wat verschil van gevoelen bestaan omtrent het juiste tijdstip, waarop de aera van Adji Saka een aanvang nam, maar men mag aannemen, dat daarover thans een voldoend licht verspreid is. Het blijkt, dat toen de Javanen de Mohammedaansche tijdrekening aannamen, die naar zuivere maanjaren van 354 dagen telt, zij die maanjaren als de voortzetting hunner vroegere zonnejaren beschouwden en dus eenvoudig doortelden als hadde er geen verandering plaats gehad. Het Arabische jaar 1043, aanvangende op 8 Juli 1633 nieuwe stijl, was het eerste maanjaar, dat de Javanen op deze wijze op hunne vroegere zonnejaren lieten volgen, en wel in dier voege, dat terwijl het jaar 1555 der tot dusver gevolgde tijdrekening reeds was aangevangen, zij het eerste maanjaar tot aan zijn einde het jaartal 1555 lieten voeren, zoodat het tweede 1556 werd en zoo vervolgens. Van 1633 af 1555 jaren terugtellende, verkrijgt men het jaar 78 n. C. als het begin der aera van Adji Saka. Eene nauwkeurige berekening van den juisten aanvangsdag is zeer bezwaarlijk; Cohen Stuart stelt dien op 14 Maart 78 en neemt daarbij aan, dat men eerst van het jaar 1 begon te spreken toen het eerste jaar vol was. Op Bali is de ware telling behouden.

Deze Javaansche tijdrekening is van het vasteland van Indië afkomstig en door de Hindoes op Java ingevoerd. Adji Saka is eene verbinding van het Javaansche woord adji, vorst, en het Sanskrit woord sjaka. Sjaka is bij de oude Hindoes de algemeene naam voor de nomadische barbaren, die de Grieken Skythen noemden. Met den Sjaka-vorst is misschien de Skythische vorst Kanisjka bedoeld, die de Indus-streek veroverde In den laatsten tijd zijn echter van verschillende zijden bedenkingen geopperd tegen de gelijkstelling van Kanisjka met der vorst, van wiens kroning in 78 n. C. de jaartelling begint. Daar deze aera pas in de 6de eeuw in Indië algemeen in gebruik is gekomen en dus niet eer op Java kan zijn ingevoerd, kan wat de Javanen omtrent Adji Saka vermelden niet juist zijn en kan zij voor den tijd, waarin de Hindoe-kolonisatie zelve aanving, hoegenaamd niets bewijzen.

SJALOT. Zie ALLIUM.

SJAM SJAM (Waigeoe). Zie KOESKOEZEN.

SJAMANISME. Zie PRIESTERS.

SJAR', SJARÎ'AH. De Mohammedaansche wet Zie ISLAM, II, c.

SJATTÂRIJJAH. Benaming eener mystieke orde. Zie TARÊKAT.

SJERIEF. Zie SAJJID.

SJI'IETEN gelden bij de orthodoxe Mohammedanen als ketters. De naam Sji'ieten is afgeleid van het Arabische woord *sjî'ah*, dat in het algemeen „partij" beteekent. Onder „de partij", de *sjî'aḥ* bij uitnemendheid, verstond men reeds vroeg in den Islam de partij van 'Ali, den 4en chalief, den echtgenoot van Mohammeds dochter Fâtimah, die tevens een volle neef van den Profeet (nl. de zoon van diens oom Aboe Tâlib) was. De Sji'ieten, d. w. z. zij die tot 'Ali's partij behoorden, huldigden de opvatting, dat 'Ali de opvolger van den Profeet had behooren te zijn en dat ook, na 'Ali's dood, uitsluitend uit diens nakomelingen (de zgn. Alîden) de wettige *imâm's* (d. i. hoofden der Moslimsche gemeente) konden voortkomen. Deze opvatting is in strijd met de leer betreffende het chalifaat zooals deze gehuldigd wordt door de groote meerderheid der Mohammedanen, de zgn. Soennieten, d. w. z. „rechtzinnigen" (nl. de lieden der *soennah*, vgl. ISLAM, II, a). Zie over de soennietische chalifaatsleer PANISLAMISME.

Oorspronkelijk stond de familie van den Profeet onder de geloovigen niet in bijzondere mate op den voorgrond. 'Ali en Fâtimah zelven maakten als erfgenamen van den Profeet slechts aanspraak op zekere stukken grond, die aan Mohammed behoord hadden. De eerste chaliefen wilden hun die goederen echter niet afstaan, bewerende, dat zij niet aan den Profeet in eigendom hadden toebehoord, maar door dezen slechts als hoofd der gemeente waren beheerd. Hebzucht en spijt over deze tegenwerking deden 'Ali toen bedacht zijn om zijne wenschen op andere wijze vervuld te krijgen. Hij begon nu zelf op het hoogste gezag aanspraak te maken, en bereikte met de hulp zijner partij, na den dood van den 3en chalief, 'Oethmân, inderdaad dit doel. Maar 'Ali's huldiging tot chalief werd niet door alle Moslims als geldig erkend. 'Oethman's stadhouder van Syrië, Moe'âwijah, de grondlegger der latere Oemajjadendynastie, wierp zich, gesteund door een leger uit Syrië, als tegenstander tegen 'Ali op, hem beschuldigende, den moord van 'Oethmân opzettelijk begunstigd te hebben, en werd weldra door zijne aanhangers in 'Ali's plaats als chalief erkend. 'Ali zelf werd in het jaar 40 H. (= 661 n. C.) door een godsdienstig dweper vermoord.

Na 'Ali's dood en het rampspoedig einde van

diens zoon Hoesain, die als tegenpretendent tegen den Oemajjadischen chalief Jezid in den slag bij Kerbelâ in 61 H. (= 680 n. C.) sneuvelde, ontwikkelden de Sji'ieten zich tot eene wijdvertakte legitimistische partij, die in verschillende deelen van het Moslimsche rijk propaganda maakte voor Alidische candidaten. De programma's, waarmede deze partij optrad en hare geheime agenten (*dâ'î's*) liet werken, weken in verschillende streken onder invloed van plaatselijke omstandigheden sterk van elkander af. Want de Sji'itische leiders, overal door de machthebbers vervolgd, en steunzoekend bij de ontevreden, verdrukte elementen onder de bevolking in verschillende streken, moesten wel rekening houden met de in die kringen heerschende opvattingen en wenschen. Ook menige ketterij vond daardoor ingang bij de een of andere vertakking der Sji'ieten. Zelfs bij de meest gematigde, zuiver Arabische Sji'ieten, de zgn. Zaidieten (d. i. aanhangers van den Alidischen *imâm* Zaid), die thans nog in Zuid-Arabië en een deel van den Hidjâz voorkomen, treft men verscheidene leerstellingen aan, die door de Soenni tische Moslims als kettersch verworpen zijn. Vooral echter in niet-Arabische landen weken de Sji'ieten in menig opzicht ver van de orthodoxe opvattingen af. Men stelde daar de *imâm's* uit 'Ali's nakomelingen voor als o n f e i l b a r e vertegenwoordigers van Allah op aarde.

Politiek succes hebben de Sji'ieten niet dan bij hooge uitzondering gehad. Aliden, die openlijk als pretendent durfden optreden, moesten hunne waaghalzerij gewoonlijk spoedig met den dood bekoopen. De eene opstand der Sji'ieten na den anderen werd bloedig onderdrukt. Na verloop van tijd konden slechts weinige Aliden nog roeping gevoelen voor het spelen der gevaarlijke rol van pretendent en daardoor is mettertijd onder de Sji'ieten de leer van den verborgen *imâm* ontstaan, de theorie nl., dat na het imâmaat van een zeker aantal wettige opvolgers van den Profeet — volgens eene der bestaande meeningen waren er z e v e n van zulke wettige *imâm's*, volgens eene andere echter t w a a l f geweest — de laatste dezer *imâm's* op mysterieuse wijze van de aarde zou verdwenen zijn, om eerst tegen het einde der dagen uit zijne verborgenheid weder terug te keeren, ten einde den lang verbeiden heilsstaat te grondvesten. Tot op dien tijd kunnen de Sji'ieten dus niet anders doen dan de terugkomst van hunnen *imâm* afwachten en intusschen berusten in de tijdelijke heerschappij hunner wereldlijke vorsten, in zaken van den godsdienst voorloopig voorgelicht door hunne *moedjtahid's* (d. i. gezaghebbende godgeleerden).

In Perzië werd de leer der Sji'ieten (en wel die der zgn. „twaalvers") in de 16e eeuw onder het bewind der Sefiden tot staatsgodsdienst verheven, ongeveer in denzelfden tijd, waarin ook de Soennietische Islam weder een politiek centrum kreeg in het rijk der krachtige Turksche Oesmanen-sultans. Tusschen Perzië en Turkije bestaat daardoor op religieus-politiek gebied eene scherpe tegenstelling, welke aan de onderlinge geschillen een fanatiek godsdienstig karakter geeft. Het totaal der Sji'ieten wordt thans op bijna 5 % van alle Mohammedanen geschat.

Kettersche gebruiken en opvattingen der Sji'ieten verbreidden zich uit Perzië op den duur ook naar Hindostan, waar zij zich met den aldaar doorgedrongen orthodoxen Islam vermengden. Vandaar uit werden zij met den Islam weder naar den Indischen Archipel overgebracht (Vgl. ISLAM, III, b). Eerst nadat de Moslims in Ned.-Indië later van zuiver orthodoxe zijde beter waren ingelicht, verloren de Sji'ietische elementen van den Indischen Islam langzamerhand hunne vroegere betcekenis en kwam bijv. de kettersche viering van het *'asjoerd*-feest ter herdenking van 'Ali's zonen Hasan en Hoesain (die bij de Sji'ieten als de 2e en 3e *imâm* gelden) in Ned.-Indië, met uitzondering van eenige streken op Sumatra, geheel in onbruik (Vgl. HASAN-, HOESAIN of TABOET-FEEST).

De zeer talrijke, in alle landen van den Islam verspreide nakomelingen van den Profeet, allen tevens afstammend van Mohammeds schoonzoon 'Ali, werden op den duur in den Islam onder invloed der Sji'ieten, ook in orthodoxe kringen als eene soort van godsdienstigen adel vereerd; zie SAJJID. De groote meerderheid dezer Aliden behoort tot de Soennieten.

Literatuur. C. Snouck Hurgronje, Mekka, I, p. 32 vv., 37 vv.; Mohammedanism, p. 100 vv.; De Islam, p. 14 v. (Groote Godsd., II 246 v.); Der Mahdi (Revue Colon. Internat., I [1886] p. 25—39); De Islam in Nederl.-Indië, p. 7 (Groote Godsd., II, p. 383); De Atjèhers, I, p. 214 vv. (The Achehnese, I, p. 202 vv.); R. Dozy, Het Islamisme, Hfdst. 6, 9 en 14; G. K. Niemann, Inleiding tot de kennis van den Islam, 1861, p. 269 vv.; G. van Vloten, Recherches sur la domination arabe, le chiitisme et les croyances messianiques sous le khalifat des Omayades (Verhand. d. Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk ; Amsterdam, 1894); Th. W. Juynboll, Handleiding t. d. kennis d. Mohamm. Wet, p. 320 vv. (Handbuch d. islam. Gesetzes, p. 327 vv.); C. van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen; I. Goldziher, Vorlesungen über den Islam, p. 208 vv.; A. Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland I, p. 271 vv.; J Wellhausen, Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam (Abhandl. der Kgl. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen, Phil.-hist. Kl., Neue Folge, V, no. 2).

SJIWA, SJIWAÏSME. Zie ÇIWAISME.

SJOEGA. Kleine rivier in West Nieuw-Guinea. Zij stroomt ten Z. van het meest O.-lijke deel van de Maccluergolf; zij valt niet in deze golf, doch in de Mamawene, waarheen ook de bewoners der Sjoega zich voor een deel hebben verplaatst. De Mamawene mondt uit in de Kaitero en is goed bevaarbaar; aan deze rivier ligt op een heuvel de kampong Firdêbê.

De Sjoega staat ook in verbinding met de O.-lijk daarvan stroomende Wagoera. Die verbinding is smal en door een ondiepte nabij den Sjoegamond slechts bij hoog water te bevaren; terwijl de oevers van deze geul uit strandmoeras bestaan, is de bodem van steen. De Sjoega is belangrijk, omdat langs haar een verbinding bestaat tusschen de Maccluergolf en de Argoenibaai. Van den bovenloop voert een moerassig pad naar de boven-Bianongga, die in de Argoenibaai valt en op dit punt reeds voor prauwen bevaarbaar is. Prauwen worden in twee

dagen van de eene rivier naar de andere gesleept.

SKANDIRIJA. Zie VAARTUIGEN.

SLABOON. Zie PHASEOLUS VULGARIS.

SLACHTBELASTING. Zie BELASTINGEN, Dl. I blz. 258.

SLAMÊT. Nog werkzame vulkaan op de grens van Banjoemas met de afdeeling Tëgal. Van het topgedeelte verscheen een fraaie kaart in het Jaarversl. Top. Dienst 1910, Pl. IX en X p. 54; hieruit blijkt zeer duidelijk, dat er drie kraterranden zijn, die in elkaar zijn gelegen, doch niet concentrisch, maar zóó dat in het Zuidwesten een rand deel aan alle drie gemeen is, zoodat het eruptiecentrum zich telkens meer naar het Z.W. heeft verplaatst. Het hoogste punt, 3432 M., ligt op den oudsten (buitensten) wal. De tegenwoordige (binnenste) krater is tusschen 3320 en 3376 M. hoog; de kraterbodem ligt op 3187; de binnenwand is uiterst steil; vooral aan de N. en W.-zijden zijn fumarolen, verder komt ook veel zwavelafzetting voor. Deze op één na hoogste berg van Java maakt vooral van de N. en Z.-zijden gezien, waar hij uit een lage vlakte oprijst, een zeer imposanten indruk. Junghuhn, die hem in 1838 en 1847 besteeg en er een uitvoerige beschrijving van geeft (Java II. 203—246) noemt hem een der regelmatigst gevormde kegels; een deel van zijn helling (b.v. de streek om Boemiajoe) is bekend om zijn vruchtbaarheid; sedert Junghuhn's bezoek is de krater zoo goed als niet veranderd, alleen is de werkzaamheid verminderd. De berg heeft een aantal reusachtige lavastroomen doen uitvloeien, waaronder er zijn van 20 à 25 K.M. lengte. De eruptie van 1772, door Junghuhn genoemd, is later onjuist gebleken; bekend is alleen, dat de berg asch heeft uitgeworpen in 1825, 1835 en 1849, doch nooit in bijzonder hevige mate. De Slamêt is eigenlijk een jonge kegel, opgebouwd op een ouderen voet; deze laatste wordt in Tëgal Pënoesoepan in Banjoemas Sëmboeng genaamd en is slechts 1386 M. hoog. Voor het geologisch gedeelte zie Verbeek, Java, 404, 433.

SLAMÊTAN. Zie KANDOERI.

SLANGEN. (*Ophidia*), orde (MAL.). Onderorde van geschubde Reptielen (zie onder KRUIPENDE DIEREN en onder HAGEDISSEN), gekenmerkt door een sterk verlengd rolrond lichaam, waaraan de ledematen ontbreken (soms zijn nog resten van het bekken en van achterste ledematen aanwezig, *Boidae*) en door een kort en of middelmatig langen staart. De huid is bedekt met veelal gekielde hoorn chubben, die elkaar meestal dakpan gewijze bedekken en een samenhangende hoornlaag vormen, welke bij het vervellen als één geheel in kop-staartwaartsche richting afgestroopt wordt. Jukbogen ontbreken en het secundaire verhemelte is zeer gering ontwikkeld. Aangezien de te verzwelgen prooi in verhouding tot de eigen lichaamsomvang dikwijls onmatig groot is, zijn kaak- en verhemelebeenderen zeer los aan elkaar en met den schedel verbonden en kan de muil dus buitengewoon wijd opengesperd worden. Van de prooi wordt altijd de kop het eerst verzwolgen. Telkens wordt de eene kaakhelft over de prooi heen geschoven, terwijl de andere, los er mede samenhangende helft haar vasthoudt, waarbij de naar achter gebogen tanden zorgen, dat zij zich niet in de verkeerde richting kan bewegen. Op die wijze schuift de slang als 't ware haar lichaam over de prooi heen, deze rijkelijk met speeksel bevochtigend en tot een soort worst knedend. De vertering duurt meest vele uren. De tong is lang, dun en gespleten, kan in een persceede erg gerokken worden en dient voornamelijk als zeer fijn tastorgaan. In verband met den langen duur van het verzwelgen der prooi kan de luchtpijp langs den bodem der mondholte verplaatst en tusschen de beide onderkaakhelft en naar buiten gestoken worden, zoodat de ademhaling door het voedselopnemen niet belemmerd wordt. Ten gevolge van den geringen omvang in dwarse richting van de lichaamsholte is alleen de rechter long behoorlijk ontwikkeld. Bij het mannelijk geslacht is een gepaard copulatie-orgaan aanwezig, met sterk, onaangenaam riekend secreet, dat waarschijnlijk of sexueel prikkelend werkt of dient ter herkenning van soortgenooten. Het meerendeel der slangen legt eieren met buigzame, perkamentachtige schaal, maar vele gifslangen en alle waterslangen zijn levendbarend. Het embryo is meestal voorzien van een eitand om de eischaal bij de geboorte te doorboren.

De talrijke, in den O. I. Archipel voorkomende slangen kunnen op de volgende wijze in familie's gerangschikt worden:

I. Oogen rudimentair, geen tanden in de onderkaak, buikschilden niet grooter dan de overige schubben, gravende vormen. *Typhlopidae* (Blinde Slangen).

II. Oogen normaal ontwikkeld, rudimenten van achterpooten aanwezig, in den vorm van sporen naast den aars.

A. buikschilden iets grooter dan de overige schubben, gravende vormen. *Ilysiidae* (Rolslangen).

B. buikschilden veel grooter dan de overige schubben, bodem- of boomvormen. *Boidae* (Reuzenslangen).

III. Oogen normaal ontwikkeld, geen rudimenten van achterpooten.

A. horizontale bovenkaak onbewegelijk en van een rij tanden voorzien.

1. beenderen van den onderkaak onderling bewegelijk verbonden, geen kingroeve *Xenopeltidae*.

2. beenderen van de onderkaak onderling onbewegelijk, geen kingroeve. *Amblycephalidae* (Dikkopslangen).

3. beenderen van den onderkaak onderling onbewegelijk, kingroeve aanwezig. *Colubridae* (Ringslangachtigen).

B. Bovenkaak vertikaal, bewegelijk en slechts van een enkele groote giftand voorzien. *Viperidae* (Adderachtigen).

De eerste groep omvat blinde en gravende vormen (*Typhlops*); kleine, op aardwormen gelijkende dieren, wier lichaam rondom met ronde, glinsterende, dakpansgewijs over elkaar liggende schubben is bekleed. Haar kleine kop heeft een nauwe mondopening, terwijl de oogen onder een in het midden doorschijnend schild geplaatst zijn; de korte, dikke staart is aan het eind meestal met een hoornachtige punt voorzien. Zij leven onder den grond en voeden zich met wormen, insecten-larven en andere onderaardsche, geleedpootige dieren. Er komen verscheidene soorten van dit geslacht in den Ind. archipel voor; het meest bekend zijn: *T. lineatus* Boie van Java en Sumatra, die met verscheidene overlangsche strepen is

versierd en *T. braminus* Daud, die ook in holle plantenstengels (suikerriet) voorkomt en een veel grooter verspreidingsgebied bezit (Z. Afrika, Z. Azië en Indo-Australië). In sommige streken worden deze volkomen onschadelijke dieren als zeer giftig beschouwd. Tot de tweede groep behooren de reuzenslangen (*Boidae*) met groote, achter de oogen reikende mondopening; de kop breeder dan de hals; het lichaam van boven met schubben, aan de onderzijde met schilden bekleed. Voorts onderscheiden zij zich van alle andere slangen door het bezit van een rudimentairen bekkengordel, met sporen van een dijbeen; deze zijn ook uitwendig zichtbaar als stompe klauwen ter weêrszijden van den aars. Het geslacht *Python*, dat uitsluitend aan de oude wereld eigen is, onderscheidt zich van de *Boa's*, die de nieuwe wereld bewonen, door de dubbele rij schilden onder den zeer korten staart en door de aanwezigheid van tanden in den tusschenkaak. Zeer gemeen in den Ind. archipel is *P. reticulatus* Schn. (Oelar-sawah, MAL.), die in Achter-Indië, in de Philippijnen en in den geheelen Archipel Oostelijk tot Ambon voorkomt. Hagen zegt van deze slang: het is een nachtdier, dat overdag op koele, donkere plaatsen in een kluwen opgerold ligt en eerst in den laten avond uitgaat op buit, die voornamelijk bestaat uit ratten, andere kleine zoogdieren tot de grootte van een jong varken, vogels enz. Voor den mensch schijnt zij evenwel niet gevaarlijk. Zij brengt gaarne een bezoek aan de kippenhokken en wordt ook dikwijls aangetroffen onder het stappen dak der huizen, waar zij de ratten vervolgt. Hare lengte bereikt bij uitzondering 10 M. Hare kleur is olijfbruin met een donkere rugstreep en twee dito zijstreepen, die zich op den romp tot een reeks van ruitvormige figuren verbreeden, vandaar de naam netboa of netpython. Haar vleesch is niet onsmakelijk en wordt door de Chineezen gegeten. Van de hoofdzakelijk neotropische onderfamilie der *Boïnae* (echte Boa's) komt een volkomen ongevaarlijke vorm *Enygrus* in N.-Guinea en Polynesië voor. Naverwant met de *Boïdae* is de familie der Rolslangen (*Ilysiidae*), waartoe de Oelar-riboe (*Cylindrophis rufa* Laur.) behoort, van Cochinchina over alle eilanden van den Ind. archipel verspreid; deze slang wordt circa 80 c.M. lang, is van boven bruin of zwart gekleurd, met koraalrooden halsband en eveneens gekleurde onderzijde van den staart, terwijl de buikzijde van het lichaam zwarte dwarsbanden vertoont. Zij leven in gangen onder den grond en voeden zich met wormen, insectenlarven enz. Volgens Hagen wordt zij door de Maleiers in Deli oelar kapala doea (tweekoppige slang) genoemd, daar deze het dikke staarteinde eveneens voor een kop houden; werkelijk is het niet gemakkelijk dadelijk vóór- en achtereinde van elkaar te onderscheiden, daar het dier de eigenaardigheid heeft zich ook achterwaarts te bewegen en dan het staarteinde als een kop omhoog te houden. Zeer gemeen in den Ind. archipel is ook de eenige vertegenwoordiger van de fam. der *Xenopeltidae*, *X. unicolor* Rei w., van boven iriseerend en donker staal-blauw gekleurd, van onder wit. Van een andere kleine slangenfamilie, de dikkop-slangen of *Amblycephalidae*, volkomen onschadelijke vormen, die echter doordat de kop veel dikker is dan de hals, de habitus van gifslangen nabootsen, komen enkele vertegenwoordigers, o.a. *Amblycephalus carinatus* Boie en *A. laevis* Boie in onzen Oost voor. Zij voeden zich hoofdzakelijk met slakken. Na afscheiding van de bovengenoemde familiën blijft er, behalve de hieronder te behandelen familie der Adders (*Viperidae*), een groote afdeeling van slangen over, die alle na met elkaar verwant zijn, de *Colubridae* of Ringslangachtigen, en die men vroeger verdeelde in giftige en niet-giftige slangen. Ongelukkig houdt deze verdeeling geen steek, daar er een aantal slangen zijn, wier beet voor den mensch niet gevaarlijk, voor kleine reptiliën en vogels daaren egen doodelijk is. Deze groote afdeeling, die negen-tiende van alle slangen omvat, wordt daarom tegenwoordig gesplitst in 3 paralelle groepen; de 1e groep is die van de Glad-tandigen (*Aglypha*), wijl alle daartoe behoorende slangen slechts één soort tanden hebben, die niet hol of gegroefd zijn; deze slangen zijn ongevaarlijk. De 2e groep, de Groef-tandigen (*Opistoglypha*) omvat de soorten, bij wie ten minste één der achterste bovenkaak-tanden aan de voorzijde met een overlangsche groef is voorzien; de hiertoe behoorende slangen zijn verdacht en ten deele vergiftig. De 3e groep is die der Gift-tandigen (*Proteroglypha*), bij wie de voorste bovenkaaktand van een groef of een kanaal voorzien is; deze slangen zijn alle giftig en haar beet is meestal ook voor den mensch gevaarlijk.

GLAD-TANDIGEN: Wormslangen (*Calamaria*) noemt men de kleine, wormachtige slangen, die niet veel dikker zijn dan een ganzenpen en van welke de grootste niet meer dan 50 c.M. lang wordt; met een kleinen, met enkele regelmatige schilden bedekten kop en een kort en, in den regel spitsen staart. Zij leven op den grond onder steenen, boomstammen e. d. en voeden zich met insecten. Algemeen bekend is de Oelar lëmah (*C. linnaei* Boie) van Java, met rooden, door vierkante zwarte vlekken afgebroken buik, en een glinsterende rug, die bij sommige éénkleurig bruin, bij andere gevlekt of overlangs of dwars gestreept is. Van de echte *Coluber*-achtigen is *Coluber melanurus* Schn. in Deli gemeen en wordt door de inlanders dikwijls met de gewone brilslang, *Naja tripudians* Merz, verwisseld; zeldzamer daaren egen is *Zamenis korros* Schl., door de inlanders dikwijls met de gevaarlijke reuzenbrilslang, *Naja bungarus* Schl. (zie verder) verward. Van het geslacht *Tropidonotus*, soms waterslangen (Oelar-ajër, MAL.) genoemd, wijl zij zich gaarne in de nabijheid van het water ophouden, en waarvan de ringslang, *Tr. natrix* L., in Nederland een bekende vertegenwoordiger is, komen ook in Indië verscheidene soorten voor: wij noemen slechts *Tr. vittatus* L. van Java en *Tr. trianguligerus* Boie van Sumatra. Van het geslacht *Dendrophis* noemen wij *D. pittus* Boie (Oelar-tali, MAL.) een prachtige boomslang, meer dan 1 M. lang, van boven glinsterend bruin met een gelen, zwart-gezoomden band langs de zijden, van onder geel of lichtgroen gekleurd. Zij is van Voor-Indië af over den geheelen Mal. archipel verspreid. De wratslangen (*Acrochordus*) onderscheiden zich van alle overige slangen door de kleine, korrelachtige schubben, waarmede het lichaam geheel of gedeeltelijk bedekt is. Het zijn echte waterdieren, die urenlang onder water kunnen blijven, zonder aan de

oppervlakte te komen om adem te halen. Zij bewonen de rivieren van Achter-Indië en alle eilanden van den Mal. archipel, maar worden soms een paar mijlen van de kust in zee aangetroffen. *A. javanicus* Hornst. heeft een stompen, breeden kop, is bruin van kleur en bereikt soms een lengte van 8 voet; Hagen vertelt, dat bij een overstrooming van de Deli-rivier eens een zes voet lang exemplaar dezer soort in zijn hospitaal te Laboean terecht kwam.

GROEF-TANDIGEN: Tot deze groep rekenen wij allereerst de Zweepslangen, herkenbaar aan haar slanke gestalte, de lange, dunne staart en de langwerpige, lancetvormige schubben. Merkwaardig is het vermogen dezer slangen om tegen een gladden, loodrechten boomstam zonder eenig zichtbaar houvast door middel van hun buikschilden naar boven te klimmen. Op volwassen leeftijd zijn zij zeer bijtachtig, terwijl zij, als zij jong zijn, daarentegen heel goedaardig zijn en zich kalm in de hand laten nemen. Niet alle Zweepslangen leven uitsluitend op boomen: op werkelijk hooge boomen, zegt Hagen, treft men slechts twee soorten aan: *Dryophis prasinus* Boie (oelar poetjoek, MAL.), met langen, smallen kop en spitsen snuit, van boven fluweelgroen, van onder geelachtig, die tot hoog in de toppen der boomen leeft en door haar gracieuse bewegingen met alle wetten van de zwaartekracht schijnt te spotten; en de Oelar-manoe (MAL.) (*Chrysopelea ornata* Shaw). Daarentegen treft men de Oelar-sampah (MAL.) (*Psammodynastes pulverulentus* Boie) op kale, zonnige, zandige plaatsen, waarmede haar kleur in overeenstemming is; zij wordt als giftig zeer gevreesd. De tot het geslacht *Dipsadomorphus* behoorende soorten, door Schlegel Takslangen genoemd, hebben een zijdelings saamgedrukten romp en doen zich door haar spleetvormige pupil terstond als nachtdieren kennen; de meeste zijn met spikkels en vlekken versierd en doen aan een met mos begroeiden tak denken. Een der grootste is de Oelar-boeroeng (*D. dendrophilus* Boie), van boven blauwachtig zwart, met ongeveer vijftig gele dwarsbanden, van onder eenkleurig zwart of geel gemarmerd. Ofschoon zij zeer bijtachtig is en terstond tot aanvallen gereed, vreest niemand haar, daar iedereen weet dat haar beet zonder gevaar is. Hagen zegt, dat men haar bijna een waterslang zou kunnen noemen; hij zag haar in Deli dikwijls op de over het water hangende takken, in een kluwen saamgerold, liggen en als zij vervolgd werd, stortte zij zich onmiddellijk in het water en toonde zich een voortreffelijke zwemster. Echte waterslangen zijn de *Homalopsinae*, eene familie, die onder de groeftandigen dezelfde plaats inneemt als de wratslangen onder de gladtandigen; evenals deze laatste hooren zij uitsluitend in het zoete water thuis en verdwalen af en toe in zee. Zij hebben een dikken kop, met boven op den snuit liggende neusgaten, waardoor zij gemakkelijk even boven water kunnen ademhalen. Hiertoe behoort de bekende *Homalopsis buccata* L., die 3 voet lang wordt en in teekening eenigszins op een boa gelijkt, roodbruin met breede donkerbruine dwarsbanden. Men treft haar veel in kleine stroomen, stilstaande poelen en natte rijstvelden; Hagen vond haar in Deli dikwijls in brak water tusschen de wortels der rhizophoren, bakau (MAL.), waarom zij daar Oelar-bakau genoemd wordt.

GIF-TANDIGEN: Er bestaat helaas geen uitwendig kenmerk, waaraan men een gifslang terstond van een onschadelijke kan herkennen. Allen zijn evenwel in het bezit van een op zijde van den kop gelegen gifklier, die door een buis in verbinding staat met de voorste bovenkaaktand, welke of van een groef of van een kanaal is voorzien. Het gif is een helder, lichtgeel vocht, dat zuur reageert, en ook in gedroogden toestand zijn werkzaamheid behoudt. Bij het toebrengen der beet wordt het gif in het onderhuidsche bindweefsel gestort en vandaar in de algemeene circulatie gebracht door opname, hetzij door de lymph-, hetzij door de bloedvaten; door den mond of het darmkanaal wordt het vocht niet opgenomen. Het gif van verschillende soorten van gifslangen heeft een verschillende uitwerking. Allereerst behooren hiertoe de soorten van het geslacht *Doliophis*, meest kleine slangen, dun van gestalte, met kleinen kop en nauwe mondopening, gewapend met betrekkelijk korte giftanden; zij zijn niet in staat daarmede de ledematen van den mensch te omvatten en te verwonden en worden daarom weinig gevreesd. De gewone soort van de Soendaeilanden is *Doliophis intestinalis* Laur. ruim $^1/_2$ M. lang; van onder lichtgroen gekleurd, met dwarse, zwarte vlekken, behalve de onderzijde van den staart, die rood is, van boven bruin, met aan weêrszijden een gele, zwartgezoomde en langs het midden van den rug een oranjeroode streep. Grooter is de *D. bivirgatus* Boie, die de dikte heeft van een mansvinger. Hun gifklieren zijn verbazend lang en strekken zich aan weêrszijden langs den geheelen hals uit. Dit diertje is van boven blauwzwart gekleurd, terwijl de kop en buikzijde fraai karmijnrood zijn en een witte zigzaglijn langs de zijden loopt. Hieraan sluiten zich eenige grootere en dikkere soorten, tot het geslacht *Bungarus* behoorende, gekenmerkt door een reeks groote schilden op den rug; zij bereiken een lengte van zes voet, zijn blauwachtig zwart van kleur, met gele dwarsbanden of ringen. Meest bekend zijn de Oelar bêlang (MAL.), oelâ wêlang (JAV.) *B. fasciatus* Schn. en oelâ wêling *B. coeruleus* (*S. candidus*) Schn; de eerste met gele ringen, de tweede met halve gele banden geteekend. Zij worden op het vasteland van Indië, Ceylon en de Soenda-eilanden aangetroffen en behooren tot de zeer gevaarlijke slangen, welker beet meestal doodelijk is. In het Leidsch Museum bevindt zich een exemplaar van den wêlang uit Kêdoe, geschonken door den resident Musschenbroek; de inlander, die deze slang bemachtigde, werd door haar gebeten en stierf drie kwartier daarna. Zij verschuilen zich in aardholen, onder gebouwen, waar zij jacht op ratten maken en worden soms binnen de huizen onder de bedden aangetroffen. Van de Brilslangen (zie aldaar) zij hier alleen vermeld de reuzenbrilslang *Naja* (*s. Ophiophagus*) *bungarus* Schl., een van de grootste en gevaarlijkste gifslangen, die wij kennen; het voor verwijding vatbare gedeelte van haar nek is naar verhouding kleiner dan bij de brilslangen. Zij bereikt een lengte van 12 voet, is van boven geelachtig grijsbruin gekleurd, van onder zwartachtig met gele keel en gelijkt eenigszins op de onschadelijke *Zamenis korros* Schl. Haar voedsel schijnt hoofdzakelijk uit andere slangen te bestaan. In Indië heerscht het geloof, dat zij onder haar

soortgenooten koninklijke eer geniet. De Zeeslangen vormen een afgesloten groep van slangen, bij den eersten oogopslag kenbaar aan den zijdelings saamgedrukten staart, die den vorm van een roeispaan heeft. De meesten hebben een geelachtige kleur, die echter door donkere dwarsbanden of langs de rugzijn geplaatste ruitvlekken afgebroken wordt; zij bereiken een lengte van 2 tot 6 voet. De zeeslangen zijn verspreid over den geheelen Indischen Oceaan tot in de Stille Zuidzee, waar zij dikwijls in groote scholen vereenigd worden aangetroffen; zij schijnen zich evenwel slechts zelden ver van de kust te verwijderen en komen soms nabij de monden der rivieren. Ofschoon voor den mensch minder gevaarlijk, daar zij, als zij in het net geraken, geen poging schijnen te doen om te bijten, heeft toch menig onvoorzichtige bader het leven er bij ingeboet, wijl haar beet niet minder vergiftig is dan van de op het land levende gifslangen. Zeer gemeen in den Ind. Oceaan is *Platurus* (*s. Laticaudata*) *laticaudatus* L. met 25 à 50 zwarte ringen om het lijf; zij komt soms aan land en werd door Hagen in Deli eens in het bosch gevonden, twee geogr. mijlen ver van de kust (var. *Fischeri*). *Pelamydras* (*s. Hydrus*) *platurus* L., ook niet zeldzaam, heeft het lichaam over de geheele lengte zijdelings saamgedrukt; zij is van boven bruinzwart gekleurd, van onder geel, beide kleuren scherp van elkaar gescheiden, tot op den staart, waar zij zich oplossen in vlekken of banden.

De laatste familie is die der *Viperidae*, de Adderachtigen, die alle soorten omvat, welke door haar gestalte en maaksel min of meer op onze gewone adders gelijken. Zij hebben meestal een dik, gedrongen lichaam, met korten, dikken staart en een grooten, driehoekigen of hartvormigen kop. Haar bovenkaak is kort, aan weêrszijden alleen met een lange giftand gewapend; bij het openen van den bek komen beide in verticalen stand te staan, terwijl daarbij tevens het vocht uit de giftklier in het tandkanaal geperst wordt. Zij zijn de gevaarlijkste van alle gifslangen en hun beet, althans van de grootere soorten, is meestal doodelijk voor den mensch. De Indische adders behooren grootendeels tot de onderfamilie der Ratelslangachtigen (*Crotalinae*), welke gekenmerkt zijn door een diepe zintuiggroeve tusschen neusopening en oog. Er komen twee geslachten voor: de driehoeks kopslang *Ancistrodon* (*s. Trigonocephalus*) met groote schilden aan de bovenzijde van den kop, en *Lachesis* (*Bothrops*) met kleine schubben daar ter plaatse en een vrij langen grijpstaart. Voor de inlandsche benamingen zie onder OELAR en ORAI. De twee meest bekende soorten van eerstgenoemd geslacht *A. rhodostoma* Boie en *A. punicens* Reinw. zijn bruinachtig rood van kleur, de eerstgenoemde met twee rijen van donkerbruine driehoeken aan de rugzijde en een rooden band langs mond en oog. Daarentegen zijn de twee meest voorkomende *Lachesis*-soorten groenachtig van kleur en wel *L. gramineus* thans min of meer uniform groen en *L. wagleri* Boie met zwart gemarmerd en van een dertigtal geelgroene dwarsbanden voorzien.

S. Müller deelt omtrent bovengenoemde soorten het volgende mede: „het zijn trage, naar het schijnt geen vijand kennende en zeer zeker geen vijand schuwende dieren, welke het grootste gedeelte van hun leven, in eenen kring te zamen gerold, waarvan de kop het middelpunt uitmaakt, in eene schier onbewegelijke rust doorbrengen, en slechts dan gevaarlijk worden, wanneer mensch of dier hen onopmerkzaam te dicht nabij komt, of zij in hunnen oogenschijnlijken doodslaap gestoord worden. De twee roodbruine soorten, *Trigonocephalus rhodostoma* en *puniceus* (*Ancistrodon rhodostoma* Boie en *A. puniceus* Reinw.), houden zich gaarne op sombere, min of meer duistere en vochtige plaatsen op, als tusschen het dichte bamboesariet, onder oude omgevallen boomstammen, in aard- en rotsholen, dichte struiken, doornige heiningen enz. De eerste dezer twee toeft steeds op den bodem, kruipt in kleine boomen en in het bamboesariet en vlijt zich tusschen de gaffels of op de takken en bladeren ter ruste. Ditzelfde is met de groene soorten het geval, met dit onderscheid evenwel, dat deze meer in droge en warme oorden behagen vinden en zich dikwerf vrij op de groene takken neervleien of wel, daarombeen gedingerd, zich in de zonnehitte koesteren, terwijl de *Tr. puniceus* (= *Ancistrodon puniceus* Reinw.) meest aan zoodanige, minder lichte plaatsen de voorkeur geeft, welke kleur met die van haar lichaam overeenkomt, waardoor zij slechts als bij toeval opgemerkt wordt. Is de doorgaande beweging der hartkop-adders langzaam, bij het doen van een aanval daarentegen zijn de bewegingen van allen zeer snel. Zij beginnen gewoonlijk met den kop bedaard, doch eenigszins trillend omhoog te richten en na hun slachtoffers juist in het oog gevat te hebben, schieten zij, met geopenden muil, pijlsnel er op af. Van de groene soorten en onder dezen voornamelijk de *Bothrops viridis* (= *Lachesis gramineus* Shaw) schijnt de beet minder gevaarlijke gevolgen te hebben dan van de twee roodbruine, die door de inboorlingen van Java terecht zeer gevreesd zijn. Zoo vermeldt de natuuronderzoeker Kuhl, dat tijdens zijn verblijf te Buitenzorg twee werklieden, die in den Gouvernementstuin bezig waren met grassnijden, door een groote *Tr. rhodostoma* (= *Ancistrodon rhodostoma* Boie) gebeten werden, met het gevolg dat een dier ongelukkigen reeds na verloop van vijf minuten den geest gaf".

Dr. Calmette, directeur van het Institut Pasteur te Lille, bereidt tegenwoordig door inspuiting van paarden een serum tegen slangenbeet.

Voornaamste literatuur: Sal. Müller en Herm. Schlegel. Over de in den Indischen archipel voorkomende soorten van het slangengeslacht *Trigonocephalus*. Over de slangensoorten van het geslacht *Homalopsis*, over de slangen van het geslacht *Elaps*, welke den Indischen Archipel bewonen, over de Brilslangen van den Indischen Archipel. Uit: C. J. Temminck. Verhandl. natuurl. geschied. Nederl. overz. Bezitt. Zoölogie. Leiden, 1839—44; Th. W. van Lidth de Jeude, *Reptilia* from the Malay Archipelago II *Ophidia*. Zool. Ergebn. Reise Niederl. Ost-Indien (Max Weber) I, 1890—9; id. id. On a collection of Snakes of Deli, Notes Leyden Mus. XII 1890; id. id. Reptilien (Schlangen) Nova Guinea Rés. Exp. Scient. néerl Nouv. Guinée, Zoologie, Bd. V en IX, 1911; G. Boulenger. Catalogue of Snakes in the British Museum, Vol. I—III, 1893—96; L. Cohn. Schlangen aus Sumatra, Zool. Anz. Bd. XXIX, 1905; Dan. de Lange Jr.

und Nelly de Rooy. Amphibien und Reptilien, uit Alfred Maass, Durch Zentral-Sumatra, 1913.

SLANGENGOD. Zie BRILSLANG.

SLANGENHOUT. Zie STRYCHNOS LIGUSTRINA.

SLANGENKOPVISSCHEN (*Ophiocephalidae*) behooren tot de *Percesoces*. Het geslacht *Ophiocephalus*, Ikan gaboes en Toeman (MAL.), komt in verschillende soorten op de groote Soendaeilanden, Celebes, Bali, Flores en Ambon voor. Het zijn zoetwatervisschen, die door middel van een afzonderlijke holte boven de kieuwen gelegen, in staat zijn atmospherische lucht te ademen en dus langen tijd op het droge blijven leven. *Ophiocephalus striatus* Bl., donker grijs van boven, licht met donkere spikkels van onderen, is zeer gewoon en op Java een zeer bekende marktvisch. *Ophiocephalus micropeltis* K. v. H., met een breeden, helrooden, zwart omzoomden band langs de zijden, behoort onder de fraaiste soorten en schijnt vooral in sommige deelen van Sumatra algemeen te zijn.

SLANGHALSSCHILDPADDEN. Familie van *Pleurodire* zoetwaterschildpadden; in onzen Oost alleen op N.-Guinea en omliggende eilanden voorkomend (zie onder SCHILDPADDEN II A. 1 en onder KRUIPENDE DIEREN).

SLANGHALSVOGEL. Deze tot de familie der *Phalacrocoracidae* behoorende vogel is eigenlijk een schollevaar met rechten, puntigen snavel en een langen, dunnen hals. *Plotus melanogaster* komt op de groote Soenda-eilanden voor en draagt op Java den naam van pětjoek oelá. In levenswijze komt hij met de schollevaars overeen, bewoont echter alleen de binnenwateren en komt niet aan zee voor.

SLANGSTERREN. Zie STEKELHUIDIGEN.

SLANKAPEN (*Semnopithecinae*), een onderfamilie der *Cercopithecidae* (zie MEERKATTEN), gekenmerkt door een slank lichaam; langen staart, een grooten gelaatshoek, de lengte der achterpooten, die grooter is dan die van de voorste ledematen, en vooral door den eigenaardigen bouw van de maag, die uit drie afdeelingen bestaat, waarvan de beide laatste een aantal uitzakkingen bezitten; deze gecompliceerde maag staat in verband met den aard van het voedsel, dat meer uitsluitend dan bij andere apen uit plantendeelen bestaat. De Slankapen leven in troepen in bosschen, van de kust tot op aanzienlijke hoogte in het gebergte, meestal in de nabijheid van rivieren. Ze bewonen uitsluitend het Orientaalsche gebied en het grootste aantal der soorten is Indo-Maleisch. Van den Indischen Archipel bewonen ze alleen het Westelijke gedeelte: Sumatra, Java, Borneo en naburige kleine eilanden.

Behalve den Neussaap (zie aldaar) behoort tot de Slankapen het geslacht *Semnopithecus* (*Pygathrix*), waarvan een groot aantal soorten beschreven zijn, die dikwijls slechts in geringe kleurverschillen van elkaar afwijken. Daartoe behooren de volgende. *S. maurus* Schreb. (*auratus* E. Geoff.), de loetoeng (MAL., JAV., SOEND.) of boedèng (JAV.), bewoont Java en Z.-Sumatra, van het laagland, vlak bij zee, tot hoog in het gebergte, en een verwante, zoo niet identieke soort, *S. pruinosus* Desm. irangan of djirangan (MAL. Bandjermasin), tjingko (MINANGK. MAL.), boehis, bigok en tjikok (uit Forbes DAJ.) Sumatra, Banka, Billiton, Borneo en het Maleische Schiereiland. Het volwassen dier is geheel zwart en lang behaard (de als *pruinosus* onderscheiden soort is meer grijszwart), de jongen zijn roodbruin. De onder den naam *S. pyrhus* Horsf., loetoeng mérah (MAL.), beschreven rood gekleurde dieren zijn waarschijnlijk niets anders dan volwassen wijfjes van *S. maurus*, bij welke de jeugdkleur bewaard gebleven is; ze komen met de zwarte exemplaren in denzelfden troep voor.

Behalve deze soort komt op Java, en wel West-Java, alleen nog voor de soerili (SOEND.), *S. aygula* L. (*mitratus* Eschh.), een donkergrijze aap met zwart gezicht en zwarte kuif. De Soendaneesche naam is een nabootsing van het fluitende stemgeluid. De soerili leeft gewoonlijk in het gebergte, maar komt volgens Müller en Schlegel (Monographischen overzigt van het geslacht Semnopithecus. Verh. Nat.-Gesch. Nederl. overzeesche bezitt. Zoölogie, 1839—44), ook wel tot dicht bij de zeekust. Volgens dezelfde schrijvers leeft hij bijna altijd in troepen van 4 tot 10 exemplaren, terwijl alleen zeer oude mannetjes en zwangere wijfjes soms alleen aangetroffen worden.

Nauw met deze soort verwant is *S. albocinereus* Schinz van Sumatra. Dit eiland wordt verder bewoond door *S. melalophus* F. Cuv., simpai (MAL.), die rood gekleurd is, met donker gekleurd gezicht en donkerbruine kuif; *S. femoralis* Horsf., giak giak (MAL. Sumatra), die ook van Borneo vermeld wordt, een bruinzwarte, op den buik en de binnenzijde der ledematen gedeelelijk wit gekleurde soort, die vooral in het laagland, zelden in het gebergte wordt aangetroffen; *S. siamensis* Müll. en Schleg., koka (MAL.), van Indragiri; *S. thomasi* Collett van Langkat. Van het eiland Sipora is een eigen soort (*S. potenziani* Bonap.) beschreven.

Verwant met *S. femoralis* zijn *S. natunae* Thom. et Hart. van de Natoena-eilanden, en *S. Chrysomelas* Müll. en Schleg. van Borneo, terwijl in Noord-Borneo ook verwan en van *S. thomasi* gevonden worden (*S. everetti*. Thom. e. a.). Soorten van Borneo zijn verder: *S. frontatus* Müll., djirangan goenoeng of irangan goenoeng (MAL. Bandjermasin), sampoelan (DAJ.), te herkennen aan een driehoekige, kale, melkwitte vlek op het voorhoofd, een soort, welke volgens Müller evenals de kastanjebruine *S. rubicundus* Müll. kalahi (MAL. Bandjermasin), kalasi (DAJ.) in hoogere, bergachtige terreinen leeft; *S. cruciger* O. Thom., moedjit, (MAL.), bedjit (DAJ.), die kenbaar is aan een zwart kruis op den rug.

SLAVERNIJ. Slavernij kwam bij verscheidene volken van onzen Archipel voor, en was, vóór de inwerking van Europeesche we gevingen dit uur, sterk onder hen verbreid. Het volgende overzicht geeft een beeld van dien oorspronkelijken toestand.

1e. Oorspronkelijke toestanden. De verschillende volksstammen van Java hebben, in de laatste eeuwen althans, geen slaven gehouden. In den vóór-Mohammedaanschen tijd, zegt Veth, schijnt de slavernij daar onbekend te zijn geweest; en zelfs de Islam vermocht haar niet in te voeren. De dorpen, die den Islam niet aanamen, werden als veroverd gebied beschouwd en hadden bui engewone belastingen op te brengen; maar de inwoners werden nie tot slaven gemaakt. Alleen in Banjam werden de bewoners dezer dorpen als rijksslaven beschouwd, en bles

ven in dien rechtstoestand ook nadat zij den Islam hadden aangenomen. Eerst met de opheffing van het Sultansbestuur verdween het onderscheid tusschen de dorpen dezer rijksslaven, abdi (v. h. Arab. 'abd) geheeten, en die door vrije lieden bewoond. In later tijd hielden sommige Javaansche hoofden slaven; maar zij deden dit in navolging der Europeanen en de rechtstoestand dier slaven werd beheerscht door het Hollandsch-Romeinsche, niet door het Mohammedaansche recht. Op Sumatra was de slavernij sterk verbreid. Als slavenhoudende stammen waren hier te noemen de Maleiers van Minangkabau, de Atjêhers, de Rêdjangs en de bewoners van Indragiri, Sêmindo, Blalau, Palembang, Singkel, Pangkalan, Laboehan batoe, Koerintji, Sêrampas, Soengai Tênang, Batoe bara, Siak Sri Indrapoera en de bovenlanden van Asahan; verder de meeste Batak-stammen (speciale berichten spreken van de Bataks van het Pané- en Bila-stroomgebied, die van Mandailing en Pêrtibi, de Karo-Bataks, de Raja-Bataks, de Bataks van Angkola en de Toba-Bataks) en de Lampongers. Onder de Koeboes en Loeboes was slavernij waarschijnlijk onbekend; de Loeboes waren zelf de slaven der Mandailingers en Bataks van Padang Lawas. Wat de kleinere eilanden nabij Sumatra betreft, kwam slavernij voor op Nias en Rioeuw, niet op de Mêntawei-eilanden en waarschijnlijk evenmin op Engano, terwijl ook de bewoners der Anambas-, Natoena en Tambêlan-eilanden geen eigenlijke slaven (alleen pandelingen) hielden. Als slavenhoudende stammen van Borneo waren, behalve de Land- en Zee-Dajaks van Sêrawak, te noemen de Dajaks aan de Barito, de Dajaks aan den Rêdjang, de Biadjoe-Dajaks, de Ot-danoms, de Olo-ngadjoe, de Dajaks van Tompassoek, de Mêndalam Kajans, de Kajans aan den Bloeëe, de Longglats, de Pnihings, de Moeroets, de Dajaks van Sambas, de Kindjin-Dajaks, de Dajaks van Matan of Kaping en die van Simpang. Daarentegen bestond slavernij waarschijnlijk niet bij de Doesoens en de Rambai- en Sêbroeang-Dajaks. Op Celebes trof men slavernij aan in de Minahasa, in Bolâäng Mongondou, Lipoe lo Holontalo, Boegool, Sandjai, Bangkala, en bij de stammen van Midden-Celebes. Ook op het eiland Saleier, nabij de Zuidkust van Celebes, werden slaven gehouden. Onder de Makassaren en Boegineezen van Zuid-Celebes bestond eveneens slavernij. Op de Kleine Soenda-eilanden en de Molukken was de slavernij bijna overal aanwezig. Wij noemen hier: Bali, Lombok, Soembawa, Soemba, Flores, de Solor-groep, Bonerate en Kalao, Timor, Sawoe, Roti, Wêtar, Kisar, Lêti, Damar, de Loeang-Sêrmata-groep, de Babar-groep, de Tanimbar eilanden, de Aroe-eilanden, de Keieilanden, de Watoebéla-eilanden, de Ceramhoet en Goramgroep, Ceram, Ambon en de Oeliasers, de Sangi-en Talaud-eilanden en Tidore. Op Halmahéra werden slaven gehouden door de Galéla- en Tobéloreezen en de inwoners van het district Kau. Over Boeroe hebben wij tegenstrijdige berichten. Wat Nieuw-Guinea aangaat, is het merkwaardig dat, terwijl in het Engelsche en Duitsche gebied geen slavernij voorkwam, verscheidene stammen van Nederlandsch Nieuw-Guinea slaven hielden; dit is waarschijnlijk toe te schrijven aan den invloed van Ternate, waarmede het Westelijk deel van het eiland sedert lang in verkeer is geweest. Slavernij bestond in Doréh, Roön en Arfak, bij de Noeforeezen, aan de Golf van Macelner, op Adi en aan de Golf van Kaimana. Aan de Humboldtbaai, in Ayamberi en onder de Hattammers was slavernij onbekend. Van sommige stammen wordt bericht, dat zij slaven roofden, zonder dat blijkt of ze die zelf hielden of alleen verkochten; dit zijn de inwoners van Sêroei, Ansoes en Wendési en de Karons.

Onder de oorzaken waardoor men slaaf werd speelden krijgsgevangenschap en koop een groote rol. Dat krijgsgevangenen slaven werden kwam vooral bij vele Batak- en Dajakstammen voor; maar ook bij de inwoners van midden-Celebes en op sommige kleinere eilanden (Soemba, Timor, Tanimbar-eilanden, Ceram). Zij, die aldus slaven werden, waren meest vrouwen en kinderen, zelden volwassen mannen. Eene andere oorzaak was menschenroof (Zuid-Nieuw-Guinea), die dikwijls practisch moeielijk van krijgsgevangenschap was te onderscheiden. Slavernij door koop van buiten den stam kwam zeer veel en in alle deelen van den Archipel voor. Op Lombok was de koop en verkoop van slaven zelfs gereglementeerd. Bijzondere vermelding verdient het houden van Papoea-slaven, uit Nieuw Guinea aangevoerd, door vele Indonesische stammen van het Oostelijk deel van N.-Indië. Als regel was de prijs van eene slavin hooger dan die van een mannelijken slaaf. Schuldenaars geraakten gewoonlijk in pandelingschap, dat practisch van slavernij verschilde, doordat de pandeling door het betalen der schuld steeds vrij kon worden, terwijl de slaaf zich gewoonlijk niet kon loskoopen tegen den wil van den eigenaar. Intusschen kon een schuldenaar ook in eigenlijke slavernij vervallen, hetzij dadelijk, hetzij wanneer binnen zekeren tijd de schuld niet betaald was (zoo bij sommige Batak-stammen, bij de Rêdjangs, bij de Ot-danoms, in Boné), hetzij wanneer de schuld een bepaald bedrag had bereikt (zoo op Nias en volgens Junghuhn bij de Bataks). Ook kwam het voor, dat de debiteur of diens familie door den crediteur werd verkocht; zoo o. a. in de Lampongs, waar het echter als een misbruik werd beschouwd. Ook tengevolge van het plegen van een misdrijf kon men slaaf worden, gewoonlijk bij niet-betaling der boete (Timor); men kwam dan in dezelfde positie als andere schuldenaars. Maar ook kwam het voor, dat de schuldige dadelijk en onvoorwaardelijk slaaf werd, alleen of met zijne familie; vooral op Sumatra en Borneo treffen wij vele gevallen hiervan aan. Verder werden onbeschermde weezen tot slaven gemaakt (Raja-Bataks, Niassers), en gaf men zichzelf vrijwillig in slavernij, hetzij bij hongersnood (Soembawa) of om zoodoende door de bescherming van een machtig persoon aan de gevolgen van een misdrijf te ontkomen (Soemba). Eindelijk kon men door huwelijk in slavernij geraken. Bij de Lampongers werd de dochter van een man uit het volk, die met een slaaf trouwde, slavin, en bij de Biadjoe-Dajaks werd hij, die eene slavin huwde, zelf slaaf. Een groot deel der slaven evenwel was niet slaaf geworden, maar als zoodanig geboren. Kinderen van een slaaf en eene slavin waren slaven, al verkeerden zij ook in sommige streken (Laboehan batoe, Holontalo, Soemba, Endéh) in betere positie dan hunne ouders door de meerdere sympathie, die de meester voelde voor hen, met wie hij van jongs af had samengeleefd. Kin-

deren uit gemengd huwelijk (van vrij man en slavin of vrije vrouw en slaaf) volgden gewoonlijk den rechtstoestand der moeder, behalve als deze de slavin van den vader was, dan was het kind meest vrij. Afwijkende regelingen bestonden o. a. bij de Tompassoek-Dajaks, waar het kind van vrij man en slavin in een toestand van halfslavernij kwam, en op Soelaier, waar bij zoodanig huwelijk de helft der kinderen vrij was, de andere helft slaaf werd.

Een slaaf kon op verschillende wijzen vrij worden. Dat de wet of de publieke opinie hem het recht gaf zijne vrijheid te eischen tegen betaling eener bepaalde som aan den meester, kwam in vele deelen van Sumatra voor; bij een dit eiland zeer zelden. Vrijgelatenen werd ook zeer vaak de slavin, met wie de meester een huwelijk aangegaan of bij wie hij een kind verwekt had. Verder kwam vrijlating voor uit allerlei motieven: wegens belangrijke diensten door den slaaf aan den meester bewezen, om langdurig goed gedrag, wegens het dienst doen bij de begrafenis des meesters, om een staatsfunctie te kunnen vervullen, wegens het te talrijk worden der slaven, zoodat de meester ze niet meer alle gebruiken kon. Ook een minder edel motief speelde eene rol, b. v. in Batoebara, waar een slaaf, die oud en ziekelijk, dus waardeloos was, vrijgelaten werd; in Sëmindo geschiedde dit alleen als de slaaf het verschte. Adoptie van slaven door den meester kwam voor bij de Bataks van het Pané- en Bilastroomgebied, bij de Mandailing-Bataks, in de Lampongs en op Nias. De vrijgelatenen stonden gewoonlijk achter bij de vrijgeborenen, minder rechtens dan wel in de schatting der publieke opinie.

Den rechtstoestand der slaven moeten wij ons niet te ongunstig denken. Bijna overal had de slaaf recht op hetgeen hij in zijn vrijen tijd verdiende, al kwam dit soms bij zijn dood aan den meester. Hoever dit eigendomsrecht van den slaaf kon gaan, blijkt hieruit, dat bij de Ot-danoms en de Kindjin-Dajaks de slaaf soms rijker was dan de meester; bij laatstgenoemden, en evenzoo op Soemba, hielden vele slaven zelf slaven. Dat slaaf en slavin niet mochten trouwen met wie ze wilden, is geen wonder, daar dit ook met vrije jongelieden en vooral meisjes het geval is. Huwelijken van vrij man en slavin kwamen veel voor; gewoonlijk werd dan de slavin vrij (zie boven). Huwelijk van vrije vrouw en slaaf was meest verboden. Nog in een ander opzicht was de slaaf niet altijd geheel rechteloos; dikwijls was nl. de meester door het recht der publieke opinie in de behandeling van zijn slaven aan zekere regelen gebonden. Zoo mocht bij de Bataks van Mandailing en Përitibi de meester den slaaf niet dooden; evenmin in Sisk; in Bolaäng Mongondou bleef hij ongestraft als hij hem doodde, maar niet als hij dit opzettelijk of met een scherp voorwerp deed. Bij de Bataks van Mandailing was de slavenstand zelfs in het bezit van politieke rechten, daar hij een vertegenwoordiger in de volksvergadering had. Bij de tot den Islam behoorende volken van den Archipel werd de slavernij uit den aard der zaak steeds min of meer beheerscht door het Mohammedaansche recht. Toch had ook bij deze volken het inheemsche gewoonterecht zich in meerdere of mindere mate gehandhaafd.

Wat de feitelijke positie der slaven betreft, wordt ons in verreweg de meeste gevallen bericht, dat zij goed behandeld werden. Uitzonderingen ontbreken echter niet. In Laboehan batoe hadden de gewone slaven het hard, de erfslaven beter. In Asahan werden ze slecht, vaak wreed behandeld. Op Nias was hun lot zeer treurig. Op Bonerate en Kalao was hun toestand dragelijk, maar niet benijdbaar. Een bewijs der gewoonlijk goede behandeling was, dat zij vaak (vooral op Sumatra) als leden der familie van den meester werden beschouwd. Ook verschilde in vele gevallen hunne leefwijze weinig of niet van die der vrijen, zooals bij de Mëndaïam Kajans. Wel stonden slaven in de algemeene achting lager dan vrijen; in de Minahasa b. v. werden de afstammelingen der vroegere slaven, zelfs nu nog, met verach ing aangezien. In 't algemeen schikte de slaaf zich vrijwel in zijne positie. Bij de Bataks waren de slaven niet on evreden met hun lot; ontvluchting kwam zelden voor. In Sëmindo gebeurde het vaak, dat een slaaf zich niet vrij kocht, al had hij er de middelen voor. Op Bonerate en Kalao hadden de slaven het dikwijls beter dan in hunne vroegere vrijheid; dus schikten ze zich. In Oost-Timor kochten slaven zich zelden vrij; zij vonden het beter slaaf te blijven. In Laboehan batoe daarentegen hadden de slaven het slecht, en vluchtten dus vaak. Op Nias beging een slaaf dikwijls zelfmoord, als hij naar een vreemd land verkocht werd; hier was het dus meer het scheiden van de gewone omgeving dan de slavernij op zichzelf, die smartelijk gevoeld werd.

Het werk der slaven bestond voornamelijk in landarbeid en huiselijke bezigheden. In enkele streken (o.a. op Bonerate en Kalao en bij de Tompassoek-Dajaks) dreven zij handel, wat op eene groote vrijheid van beweging duidt. Het werk der slaven was bijna nergens drukkend; gewoonlijk hadden zij veel vrijen tijd, vooral de afzonderlijk wonende slaven (die waren meest erfslaven), die slechts nu en dan dienst deden en den meester een deel van den door hen verbouwden oogst moesten afstaan (Poso); de slaven, die in het huis des meesters woonden, stonden meer onder zijn voortdurend toezicht en hadden minder vrijheid. Op Nias en Atjèh deden de slaven dienst in den oorlog.

Omtrent het aantal der slaven en het percentage, dat zij uitmaakten van de geheele bevolking, hebben wij weinig gegevens. In het algemeen kan men zeggen, dat zij op Sumatra en Celebes zeer talrijk waren, op Borneo veel minder.

Literatuur: Hier komt ongeveer de geheele ethnographische literatuur in aanmerking (zie de artikelen dezer Encyclopaedie betreffende de verschillende volksstammen en de gegevens verzameld in H. Nieboer's „Slavery as an Industrial System", Den Haag, Nijhoff, 1900, bl. 109—114 en 118—120). Hartmann's Repertorium met vervolgen noemt enkele tijdschriftartikelen betrekking hebbende op slavernij bij bepaalde stammen. Bijzondere vermelding verdienen de belangrijke studies van H. F. W. Cornelis de Groot: Nota over de slavernij en het pandelingschap in de residentie Lampongsche Districten, in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen. deel XXVII (1882), het opstel van F. A. Liefrinck: Slavernij op Lombok, in hetzelfde Tijdschrift, deel XLII (1900) en het artikel van Alb. C. Kruyt: De slavernij in Poso in Onze Eeuw. deel I, 1911 blz. 61 en vlg.

2°. De regeling der slavernij onder de heerschappij van den Europeeschen wetgever. De slavernij in haren oorspronkelijken toestand bestond dus vóór de komst der Europeanen in Indië. De uitoefening daarvan, door de Europeanen overgenomen of liever nagevolgd, is ontstaan uit de behoefte, bij hunne eerste vestiging in Indië, aan huisbedienden en handwerkslieden, die zij onder de inlandsche bevolking, ter plaatse hunner inwoning, zich niet of moeilijk konden aanschaffen. Zij was reeds van de vroegste tijden eene behoefte en gemak en eene gewoonte. De Oost-Indische slaaf of lijfeigene (zooals hij tijdens de O.-I. Compagnie vaak officieel genoemd werd) was een voorwerp van gerief en weelde. He zij geroofd, he zij reeds in lijfeigenschap geboren, was hij — behalve de negers van Afrika, door de Compagnie kaffers genoemd, en meest uit zondering van de enkele, die uit Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden werden aangevoerd — van he zelfde ras als de bevolking, waarmede hij leefde. De eerste slaven waren echter afstammelingen van Balineezen, Boeineezen, Makassaren en Timoreezen. Het lot van deze slaven was zeer dragelijk, wanneer men het vergeleek met dat der hen omringende vrije inlanders, wier onderworpenheid aan hunne hoofden en vorsten weinig minder oo moedig en nederig was dan die der slaven aan hunne meesters of meesteressen, terwijl de rechten dier vrije inlanders weinig meer waren, al hans door hunne vorsten en hoofden weinig meer geëerbiedigd werden. Niet alleen Europeanen, ook welgestelde niet-Europeanen (Mohammedanen, Chineezen, Hindoe's) mochten de hier bedoelde slaven houden. Aan het eigenaardige der verhouding van deze lijfeigenen tot de Indische samenleving en hare verschillende toestanden mag het zeker worden toegeschreven, dat de verordeningen op de slaven, van het begin der vestiging van het Nederlandsch gezag in den Indischen archipel, in een milden geest gesteld en uitgevoerd zijn. Bij eene publicatie van 1622 werd het aan Christenen verboden, slaven te verkoopen of te schenken aan onchristenen; blijvende het echter vergund aan Christenen en onchristenen, ieder onder de hunnen, slaven te verkoopen en te koopen. De Christenen moesten hunne slaven behandelen „als eigen kinderen om Christenen van hen te maken", terwijl „Mooren, Heidenen, en andere niet-geloovigen" hunne slaven niet van godsdienst mochten laten veranderen, tenzij deze lijfeigenen eenige geneigdheid tot het Christendom toonden, als wanneer hunne eigenaren „het onderwijs daarin" zouden moeten gedoogen, om daarna afstand van de slaven, te doen, tegen genot van zoodanigen prijs als bij de plaatselijke overheid in redelijkheid zal bevonden worden te behooren, hetzij aan Christenen of wel aan de Compagnie zelve. Deze beschikte in hare verschillende inrichtingen, werven, pakhuizen, enz., behalve over vrijlieden (orang prijman) ook over slaven. Aanvankelijk werden de slaven geacht tot het huisgezin hunner meesters te behooren; doch het eigendomsrecht werd in 1767, 1770 en 1784 zoodanig beperkt, dat verboden werd slaven mede te nemen naar Ceylon en de Kaap de Goede Hoop. Eerst in 1777 werd, tengevolge van de toeneming van het aantal slaven, aan de Christen-meesters toegestaan om hunne „onchristen" slaven te verkoopen „aan wien hij wil, Christen, Mohamedaan of Heiden". Bij resolutie van 1754 was verboden, een „heiden slaaf" te la en besnijden; terwijl zijne opneming in den Christelijken godsdienst vrij stond en in 1770 werd bepaald, dat „lijfeigenen, die belijdenis van den christelijken godsdienst hebben gedaan", niet verkocht of te gelde gemaakt mochten worden, doch hetzij „bij acte testamentair vrijgemaakt" of „aan bloedverwanten gecedeerd" of „bij vertrek uit Indië tegen tauxatie van gezworen tauxateurs" overgelaten moesten worden aan hen, „die uit christen-menschlievendheid hen overnemen en dan willen vrij geven of wel hen vergunnen om zich vrij te koopen".

De O.-I. Compagnie heeft niet slechts, door deze en dergelijke verordeningen, voortdurend er naar gestreefd, deze slavernij binnen haar gebied zooveel mogelijk te verzachten: zij heeft ook ten aanzien van de beperking van den slavenhandel en den invoer van slaven steeds de meeste zorg aangewend; doch door de geringe middelen van een rôle, waarover zij in een uitgestrekt eilandenrijk beschikte, heeft de uitslag harer pogingen niet altijd aan het heilzame harer bedoelingen beantwoord. Bij resoluties van 1669 en 1784 werd bepaald, dat geene lijfeigenen mochten getransporteerd worden „dan voor Secretaris of Notaris en getuigen" en nadat de slaaf zal hebben bekend „inderdaad des comparants lijfeigene te wezen". In geval van „slafs enikenis" mocht geene acte worden opgemaakt, maar moest daarvan kennis worden gegeven aan den fiscaal. Bij „placcaat" van 1688 was o.m. gelast, de slaven te registreeren. Bij resolutie van 1729 was aan notarissen verboden, transporten te passeeren van Banische slaven, „tenzij na voorafgaand onderzoek van den Licentmeester". Op menschenroof stond de doodstraf, d.w.z. niet alleen „voor degenen, die ter zee of te land, vrije menschen of lijfeigenen" uit de bezittingen der Compagnie „vervoeren of stelen, al is de misdaad niet gecensommeerd, maar ook voor degenen, die, op welke wijze ook, willens en wetens hulp daaraan hebben gecontribueerd, onverminderd de vrijheid des regters om pro re rata eene mindere straf te decerneren". Sedert 1722 liet echter de Compagnie den invoer van slaven als het ware ter sluik toe, tegen voldoening eener boete van 10 rijksdaalders, die geheven en verantwoord zoude worden als licent van de Boom (inkomend recht) doch waarvan de Hooge Regeering moest worden geacht, onkundig te zijn! Toch werden niettemin in 1732, 1740 en 1782 nog verbodsbepalingen getroffen, strekkende om den aanvoer van slaven te beperken. In 1809 werden die bepalingen ingetrokken door den Gouverneur-Generaal Daendels, die voor de organisatie van het leger soldaten noodig had, die hij, behalve uit de werklieden aan de werven, uit ingevoerde slaven liet pressen. Reeds tijdens de O.-I. Compagnie kende men de slaven van het ambachtskwartier, de gouvernements-slaven, de lijfeigenen van het gouvernement en de lands-lijfeigenen. Nadat het ambachtskwartier in 1808 was opgeheven, werden de slaven van het gouvernement, voor zoover ze niet geschikt werden geacht voor soldaat, „naar willekeur" verkocht. Gedurende het daarop gevolgd Britsch tusschenbestuur (1811—1816) toonde Raffles, den door Wilberforce tegen de

slavernij aangeboden strijd te willen steunen. Ontbrak hem de macht, op eigen gezag tot emancipatie over te gaan, hij deed alles tot aanmoediging van den lust tot manumissie bij de eigenaren der slaven. Bij proclamatie van Mei 1812 voerde hij eene belasting in van 1 Spaansche mat voor iederen slaaf boven de 8 jaren en te beginnen met 1 Januari 1813 werd de invoer van slaven op „Java en Onderhoorigheden" verboden: Hij voerde eene nieuwe registratie der slaven in door middel van de certificaten. Alle slaven, van wie men later geene certificaten kon overleggen, zouden als vrije lieden worden aangemerkt. Op de eigendomsoverdracht van een slaaf werd eene belasting van $^1/_2$ Spaansche mat geheven. Voorts werd bepaald, dat van 1813 af de slavenhandel in den Indischen archipel een einde moest nemen; doch toen niettemin sluiksgewijze slaven uit Bali werden aangevoerd, werd getracht dit bij eene proclamatie van November 1815 met nadruk te keer te gaan, o. a. door iederen eigenaar van slaven de verplichting op te leggen, te bewijzen hoe en wanneer hij in het bezit van iederen slaaf was gekomen. Bij proclamatie van December 1815 werden door hem alle kosten opgeheven, die eene vrijwillige emancipatie in den weg stonden en trok hij de bevoegdheid der politiebeambten in om, op verzoek en op kosten van de eigenaren, slaven gedurende eenigen tijd in hechtenis te houden. Na vele ontwerpen te hebben ingediend tot voorbereiding eener spoedige vrijmaking der slaven, wist hij in het begin van 1816 de „Java benevolent institution" te doen oprichten, waarvan het doel was: de bevordering der afschaffing van de slavernij in den Indischen archipel en te waken voor het lot der geëmancipeerden, dat hij zich meer scheen aan te trekken dan de rechten der in zijne gedurende 1813—1815 met den avonturier Hare aangegane transactiën — de door J. C. Baud genoemde Bandjermasinsche afschuwelijkheid — betrokken vrije lieden. Zie BANDJERMASIN (RIJK VAN) Deel I, blz. 135.

Bij het herstel van het Nederlandsch gezag was het lot der slaven niet onaangeroerd gelaten. Het verbod van slavenhandel en van invoer van slaven in Nederlandsch-Indië werd neergelegd in artikel 113 van het Regeeringsreglement van 1818, terwijl bij artikel 114 werd bevolen dat „omtrent de behandeling der aanwezige slaven, zoowel als omtrent hun lot en dat hunner kinderen en alles voorts wat tot de slavernij betrekking heeft, de meest redelijke en billijke voorzieningen zouden worden vastgesteld".

In 1818 hoop de Java benevolent institution — na het herstel van het Nederlandsch gezag herdoopt in „Javaansch Menschlievend Genootschap" — aan Commissarissen-Generaal eene memorie aan met voorstellen tot tegengang van den slavenhandel en tot eindelijke afgeheele afschaffing van den slavenstand, waarop het Genootschap de opdracht ontving om in overleg met den President van het Hoog-Gerechtshof, met inachtneming van „de jongste verordeningen" op dit punt, eene „algemeene wet" te ontwerpen. Als eerste gevolg van de bepalingen van het Regeeringsreglement was namelijk bij publicatie van 3 Juli 1819 (Ind. Stb. no. 58) het aanleggen van nauwkeurige registers omtrent alle slaven in geheel Nederlandsch Indië gelast. Alleen die slaven mochten worden ingeschreven, voor wie een transport volgens de bestaande verordeningen als bewijs van eigendom kon worden vertoond, terwijl allen, die binnen een bepaalden termijn (op Java en Madoera voor ultimo December 1819, op de Buitenbezittingen plaatselijk vast te stellen) niet zouden zijn geregistreerd, van rechtswege vrij zouden zijn. Die termijn werd bij Ind. Stb. 1820 no. 22a voor Batavia — en bij no. 34 voor geheel Java en Madoera — verlengd tot ultimo December 1820. Het duurde tot Februari 1825, nadat te voren de toenmalige Gouverneur der Molukken en latere Gouverneur-Generaal Mr. P. Merkus aan die commissie toegevoegd was geworden, voordat door het Genootschap een ontwerp werd aangeboden. Behalve de daarin voorkomende bepalingen tot verzekering der rechten en verplichtingen, zoowel van de meesters als van de slaven en bepalingen tot beteugeling van den slavenhandel, werd in het ontwerp ook uiting gegeven aan den reeds in 1818 geopperden wensch om tot eene eindelijke algeheele afschaffing der slavernij te geraken en wel door voor te stellen: dat alle kinderen, die na zeker te bepalen tijdstip uit slavinnen werden geboren, vrij zouden zijn en dat slaven na hun 45e jaar de bevoegdheid zouden erlangen om zich vrij te koopen of door anderen te doen vrijkoopen. Het laatste vooral vond echter geen genade bij het Hoog-Gerechtshof. De vrijverklaring van alle na zeker tijdstip uit slavinnen geboren kinderen achtte het Hof een inbreuk maken op de heilige rechten der ingezetenen en zoo'n met de menschlievendheid overeenstemmende maatregel zou, wanneer de Staat dien toch in het algemeen belang noodig oordeelde, alleen dan toepassing kunnen vinden, wanneer aan de slavenhouders voor deze beperking van hun eigendomsrecht schadevergoeding werd toegekend. De bevoegdheid tot vrijkoop van 45-jarige slaven vond het Hof ongeraden, omdat dit aanleiding zou geven tot diefstal en bedrog van de zijde der slaven om zich het benoodigde geld te verschaffen, terwijl vrijkoop van slaven door anderen slechts zou leiden tot executie en gijzeling van den vrijgekochte, waarvan het slot zou zijn, dat de geldschieter zich toch van diens arbeid zou verzekeren De Raad van Indië was ook tegen het voorstel. Tegen dezen stroom was de Gouverneur-Generaal niet opgewassen en terwijl ten aanzien van dit punt de beslissing van de Kroon werd ingeroepen, werden de grondslagen voor eene humane behandeling der slaven neergelegd in de verordening van 24 December 1825 (Ind. Stb. no. 44), waarbij tevens strenge straffen werden bedreigd tegen het in slavernij brengen of houden van vrije lieden. Het scheiden of afzonderlijk verkoopen van gehuwde slaven werd verboden en mishandeling van slaven strafbaar gesteld met eene boete van ƒ 10.- tot ƒ 500.-. Als mishandeling werd ook beschouwd de onthouding van het gewone voedsel, overmatige arbeid en niet verzorging van zieke slaven. Voor moord, doodslag en verwonding werd men terechtgesteld alsof de misdaad jegens een vrij mensch was gepleegd, terwijl de slaven zelven voor misdrijven zouden terechtstaan voor de gewone rechtbanken der vrije inlanders. Aan de slaven werd het recht op voeding en kleeding verzekerd en de meesters mochten hun alleen voor misslagen eene huiselijke correctie toedienen, terwijl zij overigens hunne klachten bij den Resident

moesten voorbrengen, die eene straf van ten hoogste 14 dagen gevangenis mocht opleggen, dan wel hoogstens 30 rotanslagen, welke bij wijze van gunst ten huize van den meester mochten worden toegediend.

De onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Baron van der Capellen in 1825 uitgevaardigde bepalingen legden den grondslag voor alle volgende maatregelen, waardoor de slavenhandel in Nederlandsch-Indië gefnuikt en eindelijk binnen de grenzen van het Nederlandsche gebied onmogelijk geworden is. In het door den Commissaris-Generaal du Bus de Gisignies in 1827 uitgevaardigd Regeeringsreglement handelden de artikelen 119 en 120 over slavenhandel en slavernij. „In afwachting van de nader te arresteeren bepalingen" zou de behandeling der slaven „provisioneel geregeld" worden volgens laatstgenoemd Staatsblad. Bij Ind. Stb. 1829 no. 29 werd onder den bij Ind. Stb. 1825 no 44 verboden slavenhandel ook begrepen het aanvoeren van kinderen beneden de tien jaren met oogmerk om die in of tot dienstbaarheid op te voeden. In het door den Commissaris-Generaal Van den Bosch in 1830 vastgesteld Regeeringsreglement handelden de artikelen 118 en 119 over deze materie. Bij Gouvernements besluit van 23 October 1833 werd het grondbeginsel der bij de publicatie van 3 Juli 1819 (Ind. Stb. no. 58) bevolen registratie der slaven opnieuw in herinnering gebracht door de uitdrukkelijke verklaring „dat de verzuimde registratie van slavenkinderen onherroepelijk derzelver emancipatie tengevolge heeft". Ind. Stb. 1834 no. 47 herhaalde het bij Ind. Stb. 1825 no. 44 gedaan verbod tegen het scheiden en afzonderlijk verkoopen van lijfeigenen tot één familie behoorende. In het bij Koninklijk besluit van 20 Februari 1836 no. 91 vastgesteld Regeeringsreglement luidden de over dit onderwerp handelende artikelen 104 en 105 conform de overeenkomstige artikelen van het voorgaande reglement. Bij Ind. Stb. 1851 no. 66 werden de op de behandeling van slaven betrekking hebbende artikelen 33 en 38 van meergenoemde publicatie van 1825 gewijzigd en aangevuld.

Na 1851 waren de dagen van deze slavernij geteld. In 1845 werd een tijdschrift uitgegeven om ook voor hare afschaffing propaganda te maken, namelijk de *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven*. De artt. 115, 116 en 117 van het bij de wet van 2 September 1854 vastgesteld Regeeringsreglement maken weliswaar nog van deze slavernij gewag; doch de eerste alinea van eerstgenoemd art. bepaalde, ook voor elke andere slavernij dan de hier bedoelde, gebiedend: „Uiterlijk op den 1sten Januari 1860 is de slavernij in geheel Nederlandsch-Indië afgeschaft". Bij de wet van 7 Mei 1859 (Ind. Stb. no. 46) werd tot dezen gewichtigen maatregel overgegaan. De bepalingen ter uitvoering werden vastgesteld bij de Indische Staatsbladen van dat jaar nos. 47 en 48. Aan de meesters der slaven, die tengevolge van deze wet werden vrijverklaard, werd „op hun verzoek" de volgende vergoeding verleend:

voor eene slaaf of eene slavin

t/m. 10 jaren			van	ƒ 50	tot ƒ 120
boven de 10 t/m. 20 jaren			„	ƒ 100	„ - 220
„	„ 20	„ 30	„	„ - 150	„ - 350
„	„ 30	„ 40	„	„ - 125	„ - 300
„	„ 40	„ 50	„	„ - 100	„ - 200
„	„ 50		„	„ - 40	„ - 100

Geene vergoeding werd verleend:

a. voor slaven, die wegens eene besmettelijke ziekte (lepra b.v.) uit de samenleving waren of moesten worden verwijderd;

b. voor slaven, die weggeloopen en bij de afkondiging der wet in Ned.-Indië langer dan drie maanden afwezig waren;

c. voor slaven, die tot dwangarbeid veroordeeld waren en wier straftijd bij de afkondiging dezer wet nog een of meer jaren duurde;

d. voor slaven, wier meesters op 1 Januari 1859 gedurende meer dan vier jaren de betaling der door hen verschuldigde belasting hadden verzuimd.

Omtrent de maatregelen, die de Regeering ten aanzien van de verzekering van levensonderhoud — alsmede aan de ouden van dagen, de gebrekkigen, de ongeneeslijke zieken en andere hulpeloozen — der geëmancipeerden, moraliter, verplicht was te nemen, meldt de wet niets; doch in het Koloniaal Verslag over 1859 leest men: „door de meêwarigheid, vooral van de inlandsche bevolking, met het lot van de vrijverklaarden, die door ouderdom of anderzins niet in staat waren zelven in hun onderhoud te voorzien, behoefden hieromtrent van bestuurswege geene maatregelen te worden genomen". Art. 10 der wet bepaalde slechts, dat de geëmancipeerden „gelijke regten en verpligtingen als de overige inlandsche bevolking" hebben en liet daarop volgen: „Hunne kleederen en de verdere onroerende goederen, die op het tijdstip der vrijverklaring, volgens gebruik, tot hunne beschikking staan, worden bij vrijverklaring hun eigendom".

Het aantal der hierbedoelde slaven, dat volgens de registers in 1814 alleen op Java en Madoera 27.142 bedroeg, was in 1843 voor geheel Nederlandsch-Indië reeds tot 9907 gedaald. Bij de Memorie van Toelichting op het ontwerp der wet van 7 Mei 1859 werd gerekend op hoogstens 7000 vrij te verklaren slaven en op eene vergoeding van ƒ 1.000.000 à ƒ 1.400.000. De uitkomst bleef beneden de raming. In het geheel werden vrijverklaard ongeveer 4739 personen. Nauwkeurig is dit cijfer niet op te geven, omdat de gebrekkige staat der slavenregisters op vele plaatsen niet toeliet, juist na te gaan voor hoeveel slaven geene vergoeding is aangevraagd. Het totaal bedrag der toegekende vergoedingen bedroeg ƒ 784.668, namelijk ƒ 225.486 voor 1254 slaven op Java en Madoera en ƒ 559.182 voor 2902 slaven in de Buitenbezittingen. Van vergoeding werd afgezien door de eigenaren voor een getal van ongeveer 488 slaven op Java en Madoera en 43 in de Buitenbezittingen; terwijl voor 52 slaven de aanvragen om vergoeding werden afgewezen, hetzij wegens verzuim van formaliteiten, hetzij omdat de geëmancipeerden daartoe niet in de termen vielen.

De vrijlating had binnen den bij het Regeeringsreglement gestelden termijn en, dank zij der welwillende medewerking van de eigenaren, zonder eenige moeilijkheid plaats.

Niettemin was de slavernij na 1 Januari 1860 nog lang niet in Nederlandsch-Indië verdwenen en bleven de oorspronkelijke toestanden niet slechts buiten, maar ook binnen een gedeelte van ons rechtstreeksch gebied bestaan, zoowel

in den vorm van *slavernij* of *pandelingschap* als in dien van *slavenhandel*. Dit is deels een gevolg van de omstandigheid, dat de slecht gerediqeerde eerste alinea van art. 115 van het Regeeringsreglement en de even slecht gerediqeerde wet van 1859 slechts werden toegepast op de hierboven bedoelde geregistreerde slaven in Nederlandsch-Indië en op de zoogenaamde perkhoorigen op het eiland Banda; en deels een gevolg van het bepaalde bij de tweede alinea van art. 27 van het Regeeringsreglement, als volgt luidende: „De algemeene verordeningen zijn op die gedeelen van Nederlandsch-Indië, alwaar het recht van zelfbestuur aan de inlandsche vorsten en volken is gelaten, slechts in zoo ver toepasselijk, als met dat recht bestaanbaar is"; terwijl als derde hoofdzaak der slechte uitvoering van de wet van 1859 moet worden opgenoemd de onvolledige kennis van de toenmalige regeering omtrent gewestelijke en plaatselijke Indische toestanden.

Nadat de Regeering in 1872 door een bevolen administratief onderzoek op de hoogte was geraakt van den omvang der slavernij in de Buitenbezittingen, werd met het Opperbestuur overleg gepleegd wat gedaan moest worden ten aanzien der slavernij, voorkomende in streken, waar de vorsten en volken, ofschoon onder rechtstreeksch gezag, nog in het genot hunner eigene instellingen waren gelaten, zoomede in die, waar vorsten en volken niet onder direct gezag stonden. Dit leidde tot de beginselverklaring, welke in het Koloniaal Verslag van 1874 is uitgedrukt en hierop neerkomt, dat waar artikel 115 Regeeringsreglement dit beginsel van afschaffing der slavernij zoo gebiedend uitspreekt, de Regeering zich verplicht rekende dit beginsel in toepassing te brengen overal waar rechtstreeksch gezag werd uitgeoefend en de bevolking niet meer in het bezit was van hare eigene rechten en instellingen — zooals in de Gouvernementslanden op Celebes — of waar het Nederlandsch gezag vasten wortel had geschoten, doch dit gezag door het zelfbestuur der vorsten of der bevolking werd beperkt — zooals op Sumatra's Westkust.

Daarentegen moest daar, waar het zelfbestuur aan Inlandsche vorsten of bevolking is gewaarborgd en onze invloed en ons gezag nog zoo weinig gevestigd waren dat een bepaalde inmenging in den maatschappelijken toestand der bevolking ongeraden zou zijn, door overreding en aanwending van andere in het bereik der Regeering liggende middelen in overeenstemming met hoofden en bevolking getracht worden dat beginsel te doen zegevieren.

En diensvolgens werd sedert gehandeld.

Vrijlating tegen betaling van schadevergoeding vond plaats allereerst op *Sumatra's Westkust*. De kosten daarvan bedroegen bijna ƒ 400.000, waarvan ongeveer ƒ 360.000 benoodigd waren voor *Tapanoeli*. Ongeveer 20.000 slaven konden worden vrijgemaakt. De bepalingen tot afschaffing der slavernij aldaar werden vastgesteld bij Ind. St.b. 1876 no. 35 en 166, terwijl bij Ind. St.b. 1876 no. 246 de vrij verklaarden volkomen gelijkgesteld werden met de vrijgeborenen. Intusschen werd artikel 1 van eerstgenoemd Staatsblad, luidende: „na ultimo July 1876 bestaat in het Gouvernement Sumatra's Westkust geen lijfeigenschap meer, onder welke benaming ook," voorshands buiten toepassing gelaten in de onderafdeeling Silindoeng en de afdeeling Padang Lawas bij Ind. St.b. 1880 no. 21 en in de toen gevormde onderafdeeling Toba bij Ind. St.b. 1883 no. 40. Ten aanzien van de onderafdeeling Silindoeng werd die niet toepasselijkheid bij Ind. St.b. 1880 no. 114 ingetrokken.

Vervolgens kwam aan de beurt het landschap Djèmbrana der residentie *Bali*, waar de vrijverklaring der slaven ingevolge Ind. St.b. 1877 no 90 op 30 December van dat jaar haar beslag kreeg, na betaling door den Resident aan eigenaren van de 52 geregistreerde slaven van een schadevergoeding van ƒ 2660. In het landschap Boelèlèng (*Bali*) waren 632 slaven geregistreerd. De hoofden daar wilden van een dadelijke vrijverklaring tegen schadevergoeding eerst niet weten; wel wilden zij medewerken om tot eene geleidelijke afschaffing te geraken. Daartoe werden maatregelen getroffen bij Ind. St.b. 1877 no. 89. Enkele jaren later stemden de slaveneigenaren echter toe in een dadelijke vrijverklaring tegen schadevergoeding. De vrijverklaring vond in Boelèlèng plaats op 1 Januari 1885. Voor den vrijkoop van de geregistreerde slaven werd een bedrag van ƒ 11.000.- bestreed.

Daarna had op dezelfde wijze de vrijverklaring plaats in de zelfbesturende rijken *Batjan*, *Ternate* en *Tidore*, respectievelijk in 1878 en op 1 Juli en 20 September 1879. De vrijverklaring betrof in Batjan 152 slaven — waarvan 42 aan den Sultan behoorden — in Ternate 1371 slaven en in Tidore 3078 slaven, waarvoor aan schadevergoeding onderscheidenlijk ƒ 8840.-, ƒ 51.000.- en ƒ 50.000. werd betaald.

Verder moet ook nog worden genoemd het landschap Pangkalan kota Baroe met XII Kota Kampar, dat met de landschappen Padang Lawas en Silindoeng onder rechtstreeksch bestuur was gebracht. In dat landschap had op 17 April 1879 de vrijverklaring plaats van 188 slaven, toebehoorende aan 10 meesters, aan ieder van wie de „ibi adat" ad ƒ 11.40 werd betaald.

In de laatste plaats moe en de *Gouvernementslanden in Celebes* worden vermeld. Bij Ind. St.b. 1875 no. 140, aangevuld bij Ind. St.b. 1875 no. 287, werd o.m. bepaald dat alle aldaar aanwezige slaven moesten worden geregistreerd en dat de slaven, wier inschrijving werd verzuimd, zoomede alle kinderen na de inwerkingtreding van bedoelde ordonnantie uit slavernij geboren, vrij zouden zijn. Die vrijdomsbepaling bleef echter een doode letter, zoolang niet tevens tot vrijverklaring tegen schadevergoeding van de eigenaren werd overgegaan. Voor de vrijmaking van 15.000 slaven werd een bedrag van ƒ 750.000.- noodig geacht. De Gouverneur oordeelde echter uit een politiek oogpunt de vrijmaking niet raadzaam, omdat hij vreesde dat onder invloed van hun meesters de slaven zelf aan een verzet tegen de beoogde hervorming zouden deelnemen en de openbare rust en orde in gevaar zouden brengen. De Indische Regeering zag daarop van den maatregel af. Door overlijden, vrijkoop, vrijlating en ontvluchting verminderde het aantal geregistreerde slaven geleidelijk. In 1905 bleken de eigenaren bereid om de slaven tegen matige losprijzen vrij te verklaren, waarop bij Gouvernementsbesluit van 3 October 1905 no. 12 de Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden gemachtigd werd om te beschikken over eene som van ten hoogste ƒ 7150.- tot algeheele vrij-

koop van de in het rechtstreeks bestuurd Gouvernements gebied van genoemd gewest nog aanwezige slaven. In sommige streken is de slavernij bestemd haar natuurlijken dood te sterven, zooals in de afdeelingen Padang Lawas, Toba en Silindoeng (Tapanoeli). In 1890 bedroeg het aantal slaven in Padang Lawas 1221 en in Toba en in Silindoeng bedroeg dat aantal respectievelijk 311 en 1893 In 1908 waren in Toba nog 128 slaven, terwijl ultimo 1914 in Padang Lawas nog 346 slaven over waren. In andere streken werd onder den invloed van ons gezag zonder betaling van eenige schadevergoeding, aan de slavernij een eind gemaakt hetzij rechtstreeks, hetzij door omzetting in pandelingschap. Door het bestuur werd in het laatste geval het bedrag vastgesteld, waarmee de schuld geacht werd maandelijks te verminderen. Zoo werd op het schiereiland Samosir (Tapanoeli) in 1911 bepaald dat alle slaven als pandelingen beschouwd zouden worden, die zich uiterlijk 1 Maart 1914 zouden hebben vrijgekocht. Bij de invoering van daadwerkelijk bestuur in Zuid-Nias werd voor de slaven een afzonderlijk register aangelegd, waarin zij als pandelingen werden ingeschreven. In 1914 zouden alle pandelingen zich hebben vrijgekocht. In West-Nias werden reeds in November 1912 alle slaven en pandelingen vrij verklaard. In *Atjèh* is de slavernij in de Gajô- en Alaslanden in 1906 in pandelingschap omgezet en zijn alle pandelingen geregistreerd. In het geheele gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden kan de slavernij sedert 1908 als verdwenen worden beschouwd. Ter *Sumatra's Oostkust* werd op het eind der 19e eeuw de slavernij in pandelingschap omgezet, welke regeling in 1905 ook werd getroffen in de nieuw ingelijfde Bataksche landschappen Simëloengoen en Karolanden. Voor de algeheele afschaffing werd 1 Januari 1910 als eind ermijn gesteld.

In enkele zelfbesturende streken in de *Westerafdeeling van Borneo* zooals Tajan, Sanggau, Simpang en Sintang, kwamen verschillende instellingen voor, die het midden hielden tusschen slavernij en pandelingschap. In Sintang werd in 1891 aan de slaven het recht toegekend om zich voor ƒ 100.- vrij te koopen. In het met Sintang gesloten politiek contract werd bedongen, dat bedoelde toestand van slavernij op 5 Juli 1903 zou ophouden te bestaan. Toch komen daar thans nog enkele slaven voor.

In de *Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo* werden door de Sultans van Koetei en Pasir in 1877 verordeningen uitgevaardigd tot regeling eener geleidelijke afschaffing van de slavernij, waarbij o. m. werd bepaald dat geen nieuwe slaven noch pandelingen meer mochten worden aangenomen, dat slavenkinderen beneden 16 jaren vrij zouden zijn en dat na September 1886 geen slavernij of pandelingschap meer geduld zou worden. Ter betere controle op de handhaving van het verbod van invoer van slaven werd in 1880 door den Resident een registratie der slaven gelast, aan welke bevel in Boeloengan eerst in 1892 gevolg werd gegeven. Tegelijkertijd werden de slaven omgezet in pandelingen met een maximum schuld van ƒ 250.-, welke elke maand met ƒ 2.50 verminderde en ook verder elk oogenblik bij gedeeltelijk aflosbaar was. Op 7 Mei 1895 werd door Koetei eene gelijke regeling getroffen met een maximum-schuld van ƒ 100.-, jaarlijks verminderende met ƒ 16.- Bij de registratie gaf de familie van den Sultan aan al hare slaven de vrijheid.

In 1897 volgden Goenoeng Taboer en Sambalioeng het voorbeeld van Boeloengan. Ten slotte werd in Koetei op 7 Mei 1905 en in Boeloengan op 21 Maart 1906 alle slavernij en pandelingschap afgeschaft. Aangenomen kan worden, dat zulks thans ook het geval is in de beide andere rijken. Ook in Pasir en Boven Mahakam is door de invoering van rechtstreeksch bestuur aan die instellingen een eind gemaakt. Op de *Sangi-* en *Talaud* eilanden werd reeds in 1889 de afschaffing der slavernij bij plakkaat van de Radja's bevolen en op een reis van den Resident overal aan de bevolking bekend gemaakt. Dit voorbeeld werd in 1903 door Bolaäng Mongondou en in 1905 voor de overige zelfbesturen in de afdeeling Menado gevolgd. In de zelfbesturende landschappen der afdeeling Midden Celebes (residentie *Menado*) werden de laatste nog aanwezige slaven en pandelingen ultimo Februari 1911 in vrijheid gesteld. In *Zuid- Bali* werden de slaven geregistreerd en geleidelijk vrijgelaten. In de landschappen Badoeng en Kloengkoeng behoort de slavernij sedert 1908 tot het verleden, in de landschappen Tabanan en Karangasëm sedert 1909. In het landschap Bangli is op 31 Augustus 1910 en in het landschap Gianjar in 1912 een eind aan de slavernij en het pandelingschap gekomen. Wat *Lombok* betreft is bij artikel 1 van de ordonnantie in Ind. S.b. 1901 no. 286 bepaald, dat alle slaven van niet-inheemsche afkomst vrij zouden zijn, terwijl krachtens artikel 1 van de ordonnantie in Ind. S.b. 1901 no. 287 onder de inheemsche bevolking alleen zij als lijfeigenen (sëpangans) zouden worden aangemerkt, die op 1 October 1901 als zoodanig bij het bestuur zouden zijn geregistreerd. De na dien datum uit slaven geboren kinderen zouden vrij zijn, terwijl elke slaaf het recht had om zich vrij te koopen. In 1905 werden de overblijvende sëpangans op aandrang van het bestuur vrij verklaard.

In een aantal zelfbesturen op *Flores*, *Soemba* en de eilanden van de *Solor-* en *Alor*-archipels zijn door het bestuur maatregelen getroffen tot geleidelijke vrijmaking van de daar nog aanwezige slaven en pandelingen. Ten aanzien van het landschap *Soembawa* werd bepaald, dat op ul imo Maart 1910 alle slaven en pandelingen moesten verdwenen zijn.

In het algemeen kan worden gezegd, dat slavernij thans beperkt is tot de binnenlanden der nog onvoldoende aan ons gezag onderworpen streken.

Literatuur : F. Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indië; T. Stamford Raffles, History of Java; J. Crawfurd, History of the Indian Archipelago; Lady Raffles, Memoir of the life and public services of T. Stamford Raffles; G. J. C. S(chneither), Geschiedkundig Overzigt van den toestand der slaven in Nederlandsch-Oost Indië en van de maatregelen der Regeering tot verbetering van hun lot (Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven, jaarg. 1846); Mr. L. W. C. Keuchenius, Handelingen der Regering en der Staten-Generaal betreffende het Reglement op het beleid der regering van Nederlandsch-Indië; Mr. C. F. Tollens, Verzameling van bepalingen,

niet in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië opgenomen, 1808—1856; Mr. H. D. Levyssohn Norman, De Britsche heerschappij over Java en Onderhoorigheden (1811—1816); Mr. J. H. J. Hoek, Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en Onderhoorigheden in de jaren 1816 tot 1819; Bijlagen der Handelingen van de Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1858—1859; Koloniaal Verslag, 1849—1915; Boudewijnse en Van Soest, De Indo-Nederlandsche wetgeving; H.R. Rookmaker, Slavernij in Nederlandsch-Indië, Nieuwe Rotterdamsche Courant 4 en 5 Juni 1902; „De slavernij in Nederlandsch-Indië", Nieuwe Rotterdamsche Courant 22 en 23 Januari 1907; „Slavernij en pandelingschap" door L. M. Vonck, no. 8 van de Berichten en Mededeelingen van de Vereeniging van ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur in Nederlandsch-Indië (1909); Mr. Ph. Kleintjes, Staatsinstellingen van N. I., 3e herziene uitgave (1917) Deel I, blz. 114-125.

SLAWI. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Protjot, afdeeling en regentschap Tëgal, residentie Pëkalongan. Het district heeft eene oppervlakte van ± 90 K.M.², heeft 3 onderdistricten en telt 51 desa's met, op het einde van 1905, ± 89.000 zielen, waaronder bijna 90 Europeanen en ± 1100 Chineezen. Het district heette vroeger Doekoeh-waringin.

SLÊMAN. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Indramajoe, residentie Cheribon; met 28 desa's en ± 53.000 inwoners, waaronder enkele Europeanen en 660 Chineezen (einde 1905). De hoofdplaats Djatibarang ligt aan de spoorlijn van Batavia naar Cheribon, aan het punt, waar deze, eerst recht Oostwaarts gaande, zich Zuid-Oostwaarts ombuigt. Hier begint ook de stoomtramlijn naar Indramajoe.

SLÊMAN. Een der drie regentschappen in de residentie Djokjakarta, waaruit Mataraman (zie aldaar) bestaat. Het regentschap wordt door de kali Krasak van de residentie Këdoe gescheiden en verder ten W. begrensd door de kali Progo, welke het scheidt van het regentschap Pongasih. In het Z. en O. wordt Slêman begrensd door de hoofdplaats Djokjakarta en de regentschappen Bantoel en Kalasan. Het Noordelijk deel van het regentschap behoort tot de Z. hellingen van den Mërapi; het Zuidelijke gedeelte wordt ingenomen door kwartair terrein. Het is verdeeld in 7 districten; nl. Godéan, Djoemëneng, Mlati, Ngidjon, Gamping, Klègoeng en Balong. De gelijknamige hoofdplaats van het regentschap is gelegen aan de kali Bëdog, 11 kilometers ten N. van Djokjakarta en aan den weg, tevens stoomtramlijn, van daar naar Magëlang. Europeesche landbouw in dit regentschap wordt gedreven op 14 ondernemingen, waarvan 7 voor tabak en 7 voor suikerriet. Einde 1905 telde dit district ± 224.000 Inlanders; omtrent de Europeanen en Chineezen ontbreken de gegevens. Als Hindoeoudheden worden vermeld 18 beelden te Karanggëneng en de badplaats Sindanglërak te Ngëpas.

SLIKBRONNEN. Zie MODDERWELLEN

SLOANEA SIGUN Schum. Fam. *Elaeocarpaceae*. Mërantong (jav.), Bëlëkëtëbëk (soend.). Vrij hooge tot hooge boom, op Java tot op 1600 M. verspreid groeiend, soms ook wel in groot aantal bijeen. Het hout is waarschijnlijk zeer geschikt voor pakkisten, maar wordt weinig gebruikt, ofschoon het in groote hoeveelheden en afmetingen te krijgen is.

SLOET VAN DE BEELE (Mr. **LUDOLF ANNE JAN WILT,** Baron). Geboren te Voorst den 23 (of 28) Maart 1806, uit het huwelijk van J. A. J. Bn. Sloet van Oldhuis met J. J. S. Vis, studeerde te Utrecht in de rechten en promoveerde den 17 Maart 1830. Hij vestigde zich als advocaat en procureur te Zutphen, nam in hetzelfde jaar (1830) vrijwillig dienst bij de Geldersche schutterij, bracht het tot Ien luitenant en hervatte eerst in 1834 zijn praktijk, zonderdeel te hebben gehad in de eigenlijke krijgsverrichtingen tegen België. In 1835 werd hij tot wethouder van Zutphen benoemd, in 1838 tot rechter-plaatsvervanger in de arrondissementsrechtbank aldaar, in 1841 tot houtvester in het 2e jachtdistrict, in Nov. 1847 tot griffier der Staten van Gelderland. Van 9 Sept.—7 Oct. 1848 was hij buitengewoon lid van de Tweede Kamer der Staten-Gen. en werd 31 Mei 1860 aangesteld tot Voorzitter van den Raad van toezicht op de spoorwegdiensten. In het volgend jaar, 23 Juni, werd hij tot Gouv.-Gen. van Ned. Indië benoemd, aanvaardde het bewind 19 Oct. van dat jaar, en vervulde deze functie tot 25 Oct. 1866, toen hij op verzoek eervol werd ontslagen en onmiddellijk naar Nederland vertrok, zich vestigde te Leiden en later te Arnhem, alwaar hij overleed. Van Febr. 1868—Sept. 1871 was hij lid van de Tweede Kamer; 19 Jan. 1875 lid van den hoogen raad van adel en werd 31 Mei 1876 benoemd tot curator der rijksuniversiteit te Leiden en 21 Aug. 1877 tot president van dat college, welke functie hij tot zijn dood waarnam. Hij overleed den 12en Dec. 1890 op 84 jarigen leeftijd.

Zeer groot is het aantal geschriften, meest archiefstudiën, of over oudhollandsch recht, genealogie, heraldiek, oudheidkunde van Gelderland, enz., dat van de hand van Mr. Sloet verscheen, zoowel afzonderlijke werken als bijdragen in verschillende tijdschriften; aangezien geen van alle betrekking hebben op Indië, kunnen ze hier onvermeld blijven. Hij ijverde voor de studie der inlandsche talen en zond den indoloog Friedrich naar de Lampongs voor het bestudeeren der belangwekkende letterkunde van dat gewest. Zelf bracht hij eene verzameling Lampongsche handschriften bijeen, later uitgegeven en toegelicht door V. d. Tuuk.

Tijdens het bestuur van G.-G. Sloet hadden in Indië verschillende expeditiën plaats; zoo naar de bergdistricten Manipa en Toeroengan (1862); Mandar (1862); Toradja-landen (1863), alle in het gouv. Celebes en Onderh.; Nias (1863), Ceram (1864 en '65); tegen de vorsten van Asahan, Sërdang etc., ter Oostkust van Sumatra (1865) en werden ten slotte de Pasoemah-landen ingelijfd (1866). Andere belangrijke feiten zijn: De bevolking in de res. Amboina en Onderh. werd ontheven van de verplichte teelt en levering van kruidnagelen (1863); de gouv. kaneel- en indigo-cultures op Java werden ingetrokken (1865), alsmede de pacht der visscherijen in N.-I. (1864); de blandongdiensten werden afgeschaft en het reglement voor het beheer der houtbosschen op Java en Madoera ingevoerd (1866); de oprichting van kamers van koophandel en nijverheid had plaats (1863); verder werden de wet tot regeling van de wijze van beheer en

verantwoording der geldmiddelen van N.-I (1864), zoomede het wetboek van strafrecht voor Europeanen afgekondigd (1866); eene herziening van het passenstelsel voor inlanders en daarmede g.g. op Java en Madoera vond plaats (1863) en ten slotte werd een nieuw reglement op de brievenposterij ingevoerd (1863), zoomede een aanvang gemaakt met het aanleggen van den spoorweg Semarang—Vorstenlanden en concessie verleend voor het aanleggen der lijn Batavia—Buitenzorg (1864). Te Bandoeng werd eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers opgericht; de lijfstraffen, door de politierechters opgelegd, werden afgeschaft, en de ingenieur S. E. W. Roorda v. Eysinga, auteur van den bekenden Vloekzang, naar Nederland verbannen.

Literatuur: M. A. van Rhede van der Kloot, De Gouv.-Gen. en Comm.-Gen. van N.-I., 's Gravenhage, 1891 en H. Kern, Levensbericht van L. A. J. W. Bn. Sloet van de Beele, in Jaarboek v. d. Kon. Akad. v. Wetensch. 1891, bl. 39.

SLOETIA SIDEROXYLON T. et B. Fam. *Moraceae.* Têmpinis (MAL.), Kapini, Pindis (MINANGK.). Hooge boom van Sumatra en de Straits, vaak genoemd Riouwsch ijzerhout. Het zware, harde, donkerroodbruine hout is een van de kostbaarste houtsoorten. Het wordt noch door de witte mieren noch door de paalworm of schimmels aangetast en het wordt daarom voor allerlei doeleinden, waarbij het op groote duurzaamheid aankomt, gebruikt. Het is te betreuren, dat het slechts in beperkte hoeveelheden te krijgen is.

SLUIPWESPEN. Zie WESPEN.

SLIJK-ROLLE. Aldus noemt men in de Molukken de in de modder levende longslak *Auricula midae*, de Midas-oor van de verzamelaars. (Zie GASTROPODEN).

SLIJMAPPEL. Zie AEGLE MARMELOS.

SLIJMVISSCHEN (*Blenniidae*) behoorende tot de *Jugulares, Acanthopterygii* (zie VISSCHEN). Zijn in den Indischen Archipel vooral vertegenwoordigd door de vele soorten van het geslacht *Salarias;* onbeschubde, kleine vischjes, waarvan het mannetje dikwijls een paar beweegelijke horentjes op den kop draagt. Zij leven voornamelijk op riffen.

SMEEDKUNST. Zie METAALBEWERKING.

SMILAX. Plantengeslacht der *Liliaceae*, waarvan een aantal soorten in den Archipel voorkomen. Het zijn klimplanten, vaak met stekels, en groene, weinig in het oog vallende bloemen. Van *Smilax China* wordt de wortelstok uit Singapore aangevoerd en op de pasars onder den naam Gadoeng sabrang of G. tjina (MAL.) als geneesmiddel te koop aangeboden. Van Sm. leucophylla worden de zeer jonge stengels op de wijze van asperges gegeten. Smilax zeylanica schijnt als surrogaat voor Sm. China gebruikt te worden. (Inl. naam kajoe tjina oetan in de Molukken). Van enkele andere soorten zijn de vrij groote, op druiven gelijkende vruchten eetbaar.

SMITAU. Onderafdeeling van de afdeeling Sintang, residentie Westerafdeeling van Borneo, onder een Controleur B.B. met standplaats Smitau, bestaat uit de voormalige zelfbesturende landschappen Silat, Salimbau, Sochaid, Djongkong en Piasa, de stroomgebieden van de Empanang-, Sëbroeang- en Embauirivieren, zoomede de Batang Loeparlanden. De oppervlakte bedraagt 8430 K.M². en het aantal inwoners werd uit. 1915 geraamd op ± 19.000 Dajaks, ± 5.300 Maleiers, en ± 600 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. Ten N. grenst de onderafdeeling aan 'Sërawak, waarmede onze ambtenaren herhaaldelijk aanraking hadden, vnl. tengevolge van ongeregeldheden en snelpartijen van de op wederzijdsch gebied wonende Batang Loepar-Dajaks. De hoofdplaats Smitau is een onbeduidend, zeer weinig bevolkt plaatsje met weinig handel en vertier. Sedert 1905 is een missie van de R. K. orde der paters Capucijnen in de onder afdeeling werkzaam.

Literatuur: J. J. K. Enthoven, Bijdragen tot de Geogr. van Borneo's Westerafd. T. A. G. 1903 blz. 116 vlg. en 199 vlg. en de daarbij opgegeven bronnen.

SNANGAN (DAJ.). Zie WEZELS.

SNEEUW-GEBERGTE. Zie NASSAU-GEBERGTE.

SNIPACHTIGE VOGELS. Tot deze rekenen wij in de eerste plaats snippen (Zie aldaar) en verder strandloopers, ruiters, wulpen, grutto's en steltkluiten. Van strandloopers komen een aantal soorten op den trek in Indië voor; zij worden bij de Javanen, evenals de ruiters, met den naam van tiril of trinil aangeduid. Tot de grootste soorten van strandloopers behooren *Tringa conutus*, ook in Nederland voorkomend en de nog een weinig grootere *Tringa crassirostris*, die in Oost-Siberië zijn broedplaatsen heeft. Onze bonte strandlooper, *Pelidna alpina* en de breedbek-strandlooper, *Limicola platyrhyncha*, zijn eveneens in den Archipel waargenomen, ook de franjepoot (zie aldaar). Van het geslacht *Leimonites*, waartoe de kleinste vormen behooren, is een drietal soorten waargenomen, die onderling slechts weinig verschillen en veel overeenkomst vertoonen met *Leimonites minuta*. Van de ruiters noemen wij de ook ten onzent voorkomende boschruiter, *Totanus glareola*, en de groenpoot-ruiter, *Glottis glottis*, terwijl de in Indië waargenomen tureluur, *Totanus curhinus*, tot den Oostelijken vorm behoort en van de onze onderscheiden is door de meerdere grootte. Ook onze oeverlooper, *Tringoides hypoleucos*, is geen zeldzame trekvogel in den Archipel.

Wulpen zijn in een drietal soorten in bijna den geheelen archipel waargenomen; twee ervan zijn zeer nauw verwant met de gewone en de regenwulp, *Numenius arquata* en *N. phaeopus*. Ook onze grutto's (*Limosa*) zijn door nauwverwante vormen vertegenwoordigd, en gelijk de voorgaande soorten, alleen op den trek waargenomen. Steltkluiten, wit-en-zwarte vogels met zeer lange rode pooten en in tegenstelling met de gewone kluit weinig opwaarts gebogen snavels, komen in twee soorten voor, *Himantopus himantopus* en *leucocephalus*.

SNIPKWARTELS. De snipkwartels gelijken op den gewonen kwartel, onderscheiden zich echter van deze door het gemis van eigenlijke staartpennen en door langere pooten met slechts 3 teenen; soms is de achterteen aanwezig, maar steeds zeer kort. De wijfjes zijn altijd grooter en mooier gekleurd dan de mannetjes; deze laatste zorgen voor het uitbroeden der eieren en het opvoeden van de jongen. De meest bekende is *Turnix pugnax*, de Vechtkwartel der Europeanen; drigoel (voor het mannetje), gëmak (voor het wijfje) (JAV.), poejoeh (MAL.) Zie ook onder

DRIGOEL, alwaar als Javaansche naam voor het wijfje minder juist gomma is opgegeven. Volgens het Javaansche woordenboek zou het mannetje ook bĕntjé heeten. Deze vogel wordt op Java, Banka, Billi on en Sumatra gevonden en is hoofdzakelijk bruin gekleurd met donkere golflijnen, zwarte vlekken en witte streepen op den rug; de keel is bij het mannejte licht gekleurd, bij het wijfje zwart. De wijfjes, robuster gebouwd dan de mannetjes, worden tot vechten afgericht. Een goede kampvechter is den inlander even dierbaar als zijn tortelduif. Zij worden gevangen door een in een kooi opgesloten wijfje, dat de kamplus ige door haar roep lokt, waarna zij door de eigenaardige inrichting der van een valdeur voorziene kooi gevangen worden. Eene andere vangmethode is die met strikken en drie andige vorken, die in de pas gesneden padivelden onder het stroo verborgen worden. Nog moeilijker dan het vangen is het temmen en opkweeken, waaraan veel tijd en zorg besteed moeten worden. De snipkwartel van Celebes wordt onderscheiden onder den naam *T. rufilatus*; van dezen schijnt die van Soembawa, *T. powelii*, af te wijken door het ontbreken van de roodbruine kleur van buik en dijen; *T. maculosa* van Zuid-Celebes en Zuid-N.-Guinea komt ook op Australië voor, de schoudervederen zijn met een geelgouden of stroogelen rand versierd; lichter gekleurd dan deze is de zeldzame *T. rufescens*, slechts bekend van de Timor-groep.

SNIPPEN. Het aantal soorten van Snippen der eilanden van den O.-I. archipel is gering; slechts een zevental is bekend, met inbegrip van de toevallige verschijning van trekkende of afgedwaalde exemplaren. *Scolopax saturata* is reeds lang van Java bekend; vreemd genoeg is deze vogel nergens anders in den Archipel gevonden; in N.W. Nieuw-Guinea komt een zeer nauw verwante vorm, *Scolopax rosenbergi*, voor; beide vormen behooren tot de zeldzaamheden. Eene nauwkeurige beschrijving is overbodig, wanneer opgemerkt wordt, dat *saturata* minder groot is dan onze gewone Houtsnip, doch een langeren bek heeft; zij is somberder gekleurd in het algemeen dan de gewone Houtsnip, *Scolopax rusticola*; *rosenbergi* is een weinig donkerder van kleur dan *saturata* en iets grooter. Op Obi-Major leeft een zeer zeldzame snip, *Neoscolopax rochusseni*, terstond van *Scolopax saturata* te onderkennen door de gedeeltelijk naakte beenen, terwijl deze bij *saturata* bevederd zijn tot aan het loopbeen; overigens donkerder gekleurd dan de gewone Houtsnip, komt hij vrijwel met deze in kleur overeen, echter overtreft hij haar in grootte en krachtiger en langer snavel; het eenige typische exemplaar is in het Leidsch Museum. De in het hooge Noorden broedende *Gallinago stenura*, jav. blĕkĕk, bezoekt onzen Archipel in grooten getale bij gelegenheid van den winterstrek; van November tot April wordt deze vogel algemeen gevonden op Sumatra en Java, terwijl op Borneo en Molukken van tijd tot tijd eene aanverwante soort, *G. megala*, zich vertoont, die in Oost-Siberië broedt. Dr. S. Müller verhaalt, dat *G. stenura* op rijstvelden en in moerasachtige streken zeer talrijk is, dat hare gewoonten absoluut overeenkomen met die van onze gewone Watersnip, *G. gallinago*, die uiterst zelden op Java voorkomt, en dat zij bij het opvliegen hetzelfde geluid laat hooren als deze. Op Oost-Sumatra, zegt Dr. Hagen, dat zij van October tot ongeveer half Februari niet zeldzaam is, ja zelfs waar kudden weiden, talrijk voorkomt; kort voor zonsondergang vallen ze daar neer en laten zich zelfs niet door schoten verdrijven, komen dan slechts later wanneer de duisternis is ingetreden; deze weiden worden zoo halsstarrig bezocht wegens gemis van natte rijstvelden aan de Oostkust; bij dag vindt men ze wel eens langs natte straatgoten. Deze beide soorten laten zich lichtelijk onderkennen van *Scolopax saturata* door hun geringere grootte, lichter kleur en kop versierd met de welbekende witte strepen. Een gansch anderen indruk maakt de Bastaardsnip, Konings ip of Goudsnip, *Rostratula capensis*, met haar zacht gebogen snavel en hooge pooten; deze vogel komt in Afrika voor zoowel als in het warme gedeelte van het Indische vasteland, en, wat voor ons van belang is, op de Groote Soenda-eilanden, waar hij wordt aangetroffen van November tot April; het vleesch is even smakelijk als dat van de Watersnip; deze vogels leven in het riet en in moerassen, soms op droge gronden tusschen struiken; zij liggen gedurende de hitte op den grond; zij vliegen langzamer dan de Watersnippen; eene anatomische bijzonderheid is, dat de luchtpijp over het geheele borstbeen loopt en vier kronkelingen maakt alvorens de long te bereiken. Van verre reeds is deze vogel van de andere Snippen te kennen aan de meer elegante houding, donkerder olijfkleur der bovendeelen, en het zuiver wit aan den buik. De Javanen noemen dezen vogel blĕkĕk kĕmbang of pangoeng.

SNIJBOON. Zie PHASEOLUS VULGARIS.

SNIJWERK. Dit woord beslaat een onafzienbaar terrein in het inlandsche leven. Het mes, het echte snijwerktuig, Mal. pisau, vormt het voornaamste, soms zelfs het eenige gereedschap van den inlander. Het is meestal van staal gemaakt en van een spitse punt voorzien; alleen in de minder beschaafde streken, op Nieuw-Guinea en de talrijke eilandjes, welke dit groote land omringen, waar de ijzerbewerking weinig of niet bekend was, diende een geslepen steenscherf als gereedschap, een primitief voorwerp, dat echter door de oude Papoea's blijkens hun werkstukken vaardiger werd gebruikt dan de later ingevoerde en meer geschikte Europeesche messen. Dat mesje is een onafscheidelijke metgezel van den inlander; in huis maakt hij er allerlei nuttige huishoudelijke voorwerpen mede en zelfs op reis gaat het mede naast het zwaard als wapen tegen verveling. De Timorees bergt het in zijn sirih-zak en de Dajak reserveert voor zijn „njoe" een plekje naast de scherpe kling van den mandau, een zoo algemeen Dajaksch gebruik, dat geen behoorlijke mandau zonder dit mesje te denken is. De scherpe punt dient als boortje, dat herhaalde malen omgedraaid een breed gat met schuin toeloopende wanden doet ontstaan; de snede dient verder om vlakken af te schaven en te ronden.

Doch boven dit veelvuldig gebruik, boven deze utiliteitswaarde staan de aesthetische eigenschappen, welke dit eenvoudige volkswerk van bizondere waarde doen zijn, hooger zelfs dan men uit de weinige werktuigen zou mogen opmaken. Daar, waar het echte mannenwerk, de koper- en ijzerbewerking zich veelal niet bove de meest eenvoudige gebruikswaarde heeft kunnen verheffen, is steeds in het snijwerk meerdere ontwikkeling te bespeuren. Ja zelfs op eilanden als Nias, waar het

vrouwelijk vlechten en weven alle sierkunstige opvatting mist, is in het snijwerk der mannen iets bizonders te vinden. Bij Papoea's, Timorcezen, Dajaks, Balineezen en Bataks staat het dan ook bovenaan in de rij der volkstechnieken, een ornamentale, een decoratieve kracht toonend, welke niet in gelijke mate bij de andere producten kan worden aangewezen.

Dit is een volkomen natuurlijk verschijnsel. Geen techniek komt zoo geheel overeen met den aard van den inlander, als het snijden. Het vordert geen bizondere krachtsinspanning, alleen taai geduld en eenige vingerkracht, die tot precies werken in staat stellen. Het eischt absoluut geen ingewikkelde opzet of inrichting, die geregeld doorwerken en een goed gedacht overzicht noodzakelijk maakt. Komt het heden niet klaar, dan morgen, of overmorgen. Het is een echt werkje voor den geboren knutselaar, die onze Westersche doorzettingskracht en onze tijdswaarde niet kent. Een geschikte houtsoort of een mooi stuk bamboe vindt hij toevallig op een tocht in het bosch, neemt het mede en als hem de lust bekruipt, wat te maken, zoekt hij het op en begint te snijden. Eerst de randen en wat lijnen, die zoo ongeveer de verdeeling aangeven! Dan legt hij het weer weg en het begonnen werk blijft soms dagen liggen. Bij een ijverige bui wordt het weer begonnen en naar tijd en lust het veroorloven, voortgezet. Volgens onze begrippen traag en lui, maar toch een werkwijze, die aan het gemaakte bizondere kwaliteiten geeft. De man werkt alleen als hij zich gedisponeerd gevoelt, als hij werkelijk behoefte voelt om door te gaan. Is dit niet het geval, dan blijft het werkstuk grof en primitief; gaat hij door, dan ontstaan die raak-uitgesneden ornamentatiea, precies gesneden, het kalme, rustige aspekt, dat die versieringen voor ons zoo aantrekkelijk maakt.

Toch is het niet iedereen gegeven om werkelijk sierkunstenaar te zijn. Bij de Kajan's en Bahau's vermeldt Dr. Nieuwenhuis, dat bij de intrede der puberteit de meisjes zich gaan oefenen in het vlechten en versieren met kralen, de jongens in het snijden in hout en been of in het ontwerpen van patronen. Die arbeidslust wordt dan bevorderd door het beginnend verkeer tusschen beide seksen, die van weerszijden zich bezighouden met het maken van fraaie geschenken. Doch na het huwelijk eindigt die ongewone activiteitsperiode en slechts de weinigen, die bizonderen aanleg hebben, ontwikkelen zich tot meesters, soms tot buiten hun stam bekend. Daarbij komen nog allerlei beperkende bepalingen. Bijv. het snijden in hertshoorn is alleen hun geoorloofd, die eenige tochten hebben meegemaakt. Dit materiaal mag bij oogsten een maand lang niet gebruikt worden om de rijstzielen niet te verschrikken, welke onthouding evenzeer bij zwangerschap der echtgenoote verbindend is. Maar heeft hij eindelijk zeker meesterschap bereikt, dan voelt de Kajan-Dajak zich meer dan gewoon mensch en onder de bizondere bescherming van een goeden geest te staan.

Die eigenaardige arbeidswijze geeft tevens aan het Indonesische snijwerk een beperkt karakter. Uitvoerig snijwerk, zoo toepasselijk bij uitsluitend houten huizen, komt lang niet algemeen voor en men moet bepaald op Sumatra, Java, Celebes en vooral op Bali komen om een verzorgde versiering van het huis of van den tempel te vinden. En zelfs daar worden groote, heerschende partijen in de versiering gemist, de ruime, architecturale opvatting. Het is doorgaans een aaneenschakeling van kleine motieven, soms geraffineerd doorwerkt, maar als geheel te verbrokkeld om een machtigen indruk te maken. Vandaar tevens, dat de groote artistieke waarde bij het Indonesisch snijwerk in de bewerking van kleine voorwerpen het meest algemeen te vinden is, meer schuilt in de sierkunst dan wel in de beeldende kunsten.

Het materiaal, dat hiervoor vooral in aanmerking komt, is de bamboe, die met weinig moeite tot tabakskokers kan worden verwerkt en met bepaalde voorliefde wordt versierd.

De eenvoudigste vorm hiervan is het inkrassen. Met de spitse mespunt wordt de epidermis doorgesneden en uit een complex van lijnen een ornament gevormd. In het eerst zijn die fijne lijntjes weinig zichtbaar, maar tijdens het gebruik nemen ze allerlei vuil op, dat als donkere vulling het ornament tamelijk goed laat uitkomen. Men kan deze bewerking het beste aanduiden met graveeren, daar uitsluitend met lijnen wordt gewerkt en niet met vlakken. Om dit geheel bijeen te houden wordt het fond meestal voorzien van schuine lijntjes, die elkaar kruisen en zoo gearceerd donkere partijen vormen.

Dit gegraveerde bamboe-ornament is vrijwel algemeen in den Archipel. Men vindt het o.a. op bamboekokers van Ned. N.-Guinea, Ceram, Ternate, Flores, Soemba, Oost-Timor, Z.-Celebes, Riouw en op geheel Sumatra. Deze opvolging geeft tevens in het algemeen de successievelijke stijging in ornamentwaarde aan met het Bataksche bamboe-ornament als hoogste punt. Waar men bijna overal den bambockoker afsluit met een cirkeltje uit pompoenenschil of met een primitieven stop, komt hier de Bataksche aristocratie te voorschijn met fraai afgewerkte deksels, die breed en mooi glimmend zwart het gele bamboe afsluiten. Het ornament is afgesloten door horizontale banden met fijne detailleering en het zoo gevormde veld is gevuld met teere spiralen en dooreengestrengelde lijntjes. Daarnevens een zorgvuldig uitgevoerde arceering, die het lijngewemel versterkt, den nadruk legt door vorming van kleine, donkere vlakjes. Ook laat men hier de sneden volloopen met een bruine verfstof, die zich eventjes onder de bamboehuid verspreidt en wazig de lijnen vergezelt. De Toradja's maken met eenvoudige motieven schitterende versieringen op hun bamboe-kokers.

Op dit gegraveerde werk volgt het echte snijwerk, waarbij door diepe, dus grovere sneden de epidermis zoo ver doorgesneden is, dat naar willekeur deze afgespleten kan worden. Vanzelf ontstaat een kloeker ornament-karakter, het mannelijke, naast het teere, vrouwelijk graveerwerk.

Voor den oppervlakkigen beschouwer van snijwerk en ornament zal dit onderscheid van weinig belang zijn. Maar toch zit er dieper waarde in, die juiste determineering wenschelijk maakt. Men vindt bijv. onder de Bataksche kokers gesneden exemplaren, o.a. in het Britsch Museum te Londen. Deze wijken zoozeer af door ornamentbehandeling — er is te Londen bijv. één met de voor bamboe-ornament zoo zeldzame menschenfiguur — dat zij een bepaalde groep vormen, scherp gescheiden van de bekende

Batak-versiering. Een sterker voorbeeld is op Timor te vinden, een sprekender, omdat het door voldoend studiemateriaal hier gelukt is, de herkomst van die groepen vast te stellen.

In Oost-Timor, vermoedelijk ook in het Midden deel, heerscht bijna uitsluitend het gegraveerde ornament. Dit Beloneesche ornament baseert zich deels op de meer dan sobere vulling met ruitjes en driehoekjes, die ook op Soemba, Flores en Zuid-Celebes gelijkend te vinden zijn èn op een weelderig ensemble van spiralen, dat kennelijk verwant is aan het Alfoersche ornament van Ceram en dat van enkele Dajakstammen. Typeerend voor de laatste drie is een eigenaardige fondvulling van fijne, schuine streepjes, die nu eens in de eene, dan weer in de andere richting loopen en die nog op geen ander snijwerk zijn teruggevonden.

Daarentegen op West-Timor — het land der Atoni Timor — zie Ten Kate, T. A. G. II, s. XI, 1 — verdwijnt dit gegraveerde ornament geheel, maakt plaats voor een gesneden versiering met zeer onafhankelijke eigenschappen. Het baseert zich op een merkwaardige verdeeling van het cylindrische vlak, die met de gebruikte motieven in nauw verband staat. Het ornamentskarakter is koel en strak, wat vooral uitkomt bij vergelijking met het wufte Beloneesche. En evenals Prof. Haddon voor het ornament van Britsch N.-Guinea een bepaalde afdeeling in groepen heeft aangewezen, zoo kan ook hier een gedecideerde splitsing plaats vinden met scherp omschreven kenmerken. Al is het door onvoldoende herkomstopgave der voorwerpen niet mogelijk geweest, gelijk Prof. Haddon, deze aan de districtverdeeling te toetsen, toch wordt dit opgewogen door de historische waarde van dit ornament, dat blijkens het prachtig materiaal van het Leidsch Museum minstens zestig jaar in diezelfde groepverdeeling heeft voortgeleefd.

Wat dit West-Timoreesche snijwerk eveneens belangwekkend maakt, is de vorming van het fond. Bij enkele groepen is het ornament uitgesneden tegen blank gehouden fond, bij andere in de omgekeerde verhouding. Bij beide is het wegnemen der epidermis vergoed door een invulling met zwarte was. Deze wordt op de bamboehuid ingewreven en hecht alleen daar, waar het snijden de ruige onderlaag heeft blootgemaakt. Een effen, zwart fond zou te zwaar doen tegen het gele, blank-gehouden ornament en vandaar dat de W.-Timoreezen dit oplichten met allerlei variëerende arceeringen, die inderdaad verschillende schakeeringen doen ontstaan, een geestige zwart-en-witkunst, die men op dat eiland niet zou vermoeden.

Dit opzettelijk invullen met zwart kan men slechts gedeeltelijk terugvinden bij enkele Papoea- en Dajak-kokers. De arceering van het W.-Timoreesche snijwerk en van het Indonesische bamboe-graveeren wordt echter bij beide gemist. De Dajak van Centraal-Borneo vergoedt dit door de kleinste fondverdeeling met zwart in te vullen en door de grootere met drakenbloed rood te kleuren: een gebruik, dat zelfs tot in de gemengde kuststreken is doorgedrongen.

In die half-Maleische streken vindt men een min of meer floralisch ornament, dat schitterend overtroffen wordt door dat van Centraal-Borneo en — blijkens de bamboekokers uit Sërawak en Broenei in het Britsch Museum — van Noord-Borneo, die beide een zoo groote overeenkomst toonen met de prachtige exemplaren door Dr. Nieuwenhuis meegebracht, dat een nauwgezet vergelijkend onderzoek wenschelijk wordt. Op meesterlijke wijze is hier met een zoo gevaarlijk motief, de spiraal gewerkt, een elegant geheel, dat deze Dajaksche snijwerken naast die der Bataks en West-Timoreezen tot de meesterstukken in den Archipel maakt. Een eigenaardig feit bij dit snijwerk is het overheerschen van de toempal-verdeeling, dat echte, Indonesische siermotief, elders alleen bij vlechtwerk en weefsels algemeen gebruikelijk.

Het versterken van snijwerk door invulling van zwart is bovendien te vinden op de hoogst interessante beenen kokers van West-Timor, van zwart of wit op de besneden kalebassen, in de Timor-groep en N.-Guinea voorkomend. Deze toch dienen om de sirih-kalk te bewaren en geven alzoo een ongezochte aanleiding om de gesneden lijnen met kalk in te vullen. Een meer op zichzelf staande versiering met wit is daarentegen op de Dajaksche pagaaien te vinden.

Deze versieringen zijn alle in den engsten zin van het woord: vlakornament.

Het snijwerk op bamboekokers van Padang en Palembang geeft een geleidelijken overgang aan. Hierop komt gegraveerd ornament voor, waarbij het fond gevormd wordt door schuinuitgesneden deelen en zoo regelmatig en zeker toegepast, dat hier het voor Indonesië zoo zeldzame bas-relief op bamboe mag aangewezen worden, een primitieve uiting van reliefwerk, zoo meesterlijk door Japanners beheerscht; een verschijning, die terugkeert in het basrelief der gesneden huisver ieringen in Midden-Sumatra.

Evenzeer een overgang tot relief-snijwerk geven de à jour gesneden ornamenten van Dajaksche huizen en de prauwversiersels, die in het Oostelijk Archipel-deel algemeen worden. Beide worden op uitstekende punten toegepast en dit bepaalt de bewerking. Men tracht den overgang van huisnok tot de lucht geleidelijk te maken door het fond van het snijwerk weg te nemen.

Dezelfde afwisseling in aspekt tracht men in deze deelen — ook op Sumatra — te verkrijgen door polychroom ornament op planken te schilderen en daardoor het bewegelijke van het plastiek ornament te krijgen.

Dit à jour snijwerk en de polychroom-beschildering behooren nog tot het echte, Indonesische siergebied. Het plastiek ornament als mooie siervorm valt geheel er buiten, is een beslist overblijfsel van den machtigen Hindoe-invloed.

Op de eilanden, die wel iz geïnfluenceerd zijn geworden, is bijv. het menschenbeeld, het zoo geliefd onderwerp van plastieke behandeling, primitief gebleven. Bij de Papoea's staat het ornament op de korwar's in geen verhouding tot de hoekige menschenfiguren en zelfs de zoo artistieke Dajaks zijn niet in staat hun beelden eenige aantrekkelijkheid te geven. In hun plastieke versieringen, waarvan de beenen mandaugrepen de beste zijn, bereiken zij in geenen deele de hoogte van hun vlakornament. De spiralen van dezen versieringsvorm zijn letterlijk plastisch overgebracht, terwijl men in dat gewemel van fijne lijntjes rust tracht te brengen door het uitboren van groote gaten, het toepas-

*en van grootere schaduwpartijen. Evenzoo de beeldstaven bij de Bataks.

Om mooie plastiek in het Indische snijwerk te vinden moet men zich bepaaldelijk richten tot de versierde huizen op Java — helaas jammerlijk verdwijnend — en op Sumatra, tot de tempelversieringen van Bali, voor werkelijke beeldende kunst tot dat laatste eiland en de prachtige krisheften en maskers op Java en Bali. Die Balineesche beelden en die wapenversieringen vertoonen dezelfde eigenschappen; als de laatste een vogel- of mensch-figuur bedoelen en geven, staat deze beeldsculptuur weder hooger dan het relief-ornament, juist de omgekeerde verhouding van de Indonesische sierkunst, die in vlakornament het hoogste staat.

Dat gewriemel van fijne krulletjes, overdadig verspreid, die naturalistische motieven in overvloed toegepast, missen in den regel verhouding. Ze zijn niet rustig, neigen meer tot mooi-maken dan mooi-zijn. Vooral is dat op te merken in de gesneden Javaansche schermen, in de versierde gamêlan-instrumenten, die hun armoede in werkelijke sierkracht bedekken met overstelpenden overvloed.

Zeer eigenaardig toch, hoe ondanks de eeuwen van Hindoe-kultuur in den Archipel nog in onze dagen beide richtingen naast elkaar zijn blijven leven, hoe weinig wisselwerking zij op elkander hebben geoefend.

Want de beheersching van het beeld en de zwakheid van het abstracte ornament zijn tevens de kenmerken der Hindoe-tempels op Java. Voor den Hindoe-versierder is een natuurlijk gegeven als uitgangspunt dringend noodzakelijk; als hij dit mist en een abstracte friesvulling moet maken, ontstaat een veelal verward geheel. Hij is als versierder in de eerste plaats een verteller, die decoratief het leven rondom zich weergeeft of in rijke beelden van fantasie demonen vol krachtige expressie beitelt. Een fries met vogels en planten is ook nog voldoende om mooi verwerkt te worden, doch abstracte motieven zijn voor hem dood. De machtige, allernobelste eenvoud der Dhyana-Boeddha's op den Boroboedoer, het juiste sieren van een godenbeeld, waarvan de heerlijke Prajñāpāramitā in het Leidsch Museum van Oudheden een zeldzaam voorbeeld geeft, staan hemelhoog boven de vulling der paneelen aan die tempelruïne, waarbij de overdaad van krullende Renaissance nog zuinig wordt. Zoo'n omlijsting van een tempelpoort is zeer bizonder door het Banaspati-motief, wakend boven den ingang, prachtig gedacht en uitgevoerd; maar nu de bewerking der voetstukken, der basementen. De gehcele ornamentatie rust daar op wegdeinende spiralengolven, een groote, decoratieve fout! De doordachte toepassing is hier verdrongen door een zwelgen in versiering.

Volledigheidshalve zij hier nog gewezen op de bewerking der Balineesche beelden. Vindt men bijv. op Java beitels en gutsen, die dit beeldsnijden zoozeer verlichten, op Bali is het mes, volgens verklaring van den heer C. M. Pleyte, het uitsluitend gereedschap gebleven.

Evenzoo mogen nog hier vermeld worden de hoornen lepels der Timoreezen, die naast de eenvoudige uit klapperdop gesneden, als fraai versierde voorwerpen te lang reeds de aandacht gemist hebben.

Als hulpmiddel bij andere technieken doet de gesneden, houten stempel het meest dienst. Zoo gebruiken de professioneele tatoeëerders bij de Kajan-Dajaks een drukplankje, klingé, waarmee met zwart op de menschelijke huid wordt gedrukt in plaats der anders gebruikelijke voorteekening (Nieuwenhuis, LXII hoofdst.). Kleinere stempels — lambagan — dienen bij de Dajaks om de breede vrouwenhoeden te bedrukken (Hardeland, lambagan). Op Celebes, in Saoesoe, past men dit bij het versieren van foeja toe (zie Intern. Archiv f. Ethnogr. XIV, IV, 1901, bl. 160; toela) en op Java voor het drukken van een goedkoop soort Wajang-figuren.

Het geklopte aardewerk in den Ind. archipel wordt soms versierd door het slaan met houten staafjes, waarin een regelmatig ornament is ingesneden. Direct snijwerk op aardewerk vindt men o.a. op Zuid-Celebes, waar naast geschilderde figuren ook gesneden lijnen voorkomen, die soms tot primitief bas-relief zijn uitgediept.

J. A. L.

Literatuur: Dr. M. Uhle, Holz.-u. Bambusgeräte u. N.-W.-N-Guinea. (Publ. K. E. M. Dresden) VI, 1886; Dr. A. W. Nieuwenhuis, In Centraal Borneo, Leiden 1900; J. A. Loebêr Jr., Timoreesch Snijwerk en Ornament, Den Haag 1903; J. A. Loebêr Jr., Bamboe-ornament der Kajan-Dajaks, Den Haag 1903; J. A. Loebêr Jr., Het Ned.-Ind. bamboe-ornament. (Het Huis O. e. N.) 1906; Joh. F. Snelleman, Siermotieven v. d. Geelvinckbaai. (Els. Maandschr.) 1906; Joh. F. Snelleman, Versierde bamboe. (De Aarde e. h. volken) 1907; Joh. F. Snelleman, Bataksche en Timoreesche bamboe-kokers. (De Aarde e. h. volken), 1907; Prof. Dr. A. W. Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, II. Leiden 1907; J. A. Loebêr Jr., Bamboe-snijwerk en weefsels op Timor. (Bijdr. t. d. T., L.- en V. v. N.-I.) VII, 1908; J. A. Loebêr Jr., Bamboe in N.-I. (Techniek en sierkunst in N.-I.) 2, Amsterdam 1909; J. E. Jasper, Eenige proeven v. Ind. houtsnijkunst. (Het Huis O. e. N.) 1909; J. A. Loebêr Jr., Merkw. kokerversieringen uit de Z.- en O. Afd. v. Borneo. (Bijdr. t. d. T.-L.-e. V. v. N. I.) 65, 1911; J. A. Loebêr Jr., Over Indische bamboe-ornament, (Bijdr. t. d. T., L., e. V. v. N.-I.) 67, 1912; Prof. Dr. A. W. Nieuwenhuis, Die Veranlagung d. mal. Völker (Int. Arch.) Ethnogr. Suppl. 1913; Noto soeroto, Iko. (Het N.-I. Huis, O. e. N.) 1913—1914; C. Spat, Bamboekokers v. Loewoe. (Els. Maandschr.) 1914; J. A. Loebêr Jr., Houtsnij- en metaalwerk in N.-I. (Techniek en Sierkunst in N.-I.) VIII. Amsterdam 1916; Joh. F. Snelleman, Bamboe-ornament v. Ceram (Indië) 1917; J. A. Loebêr Jr., Bamboe-ornament v. h. eil. Borneo. (Ned. Ind. O. en N.) 1918—19.

SO (Jav.). Zie GNETUM GNEMON.

SOA. Kampoengcomplex in Ngada (zie aldaar).

SOA SIWA (Ternat. **SOAH SIÒ**). Zie bij PATA LIMA, PATA SIWA (slot).

SOA-SOA. Naam in de Molukken gegeven aan soorten van het hagedissengeslacht *Varanus* (zie onder VARANIDAE), waranen of bijawak (zie aldaar). Op Ambon en Batjan is deze naam ook gebruikelijk voor het Agamiden-geslacht *Lophura* (zie AGAMIDAE).

SOBANG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SOBE-MEER. Zie ANGGI-MEER.

SODJOB. Bergtop op Celebes (zie aldaar onder *a.* (e NOORDARM).

SOEA[a] (ATJ.). Kreek, waarvan het water alleen bij vloed of na zware regens een uitweg vindt naar zee.

Plaatsbepalingen op Atjèh zijn soms met dit woord samengesteld: Soea[a] Glanggang Meura[a], Soea[a] Iê Mirah. Soea[a] is ook de naam van eene onderhoorigheid van Lhô[k] Pawôh Noord. (Zie aldaar).

SOEASA. Zie SOEWASA.

SOEBAH. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Batang, residentie Pekalongan. Het bestaat uit de districten Soebah en Bawang en heeft eene oppervlakte van 4567 K.M^2.

SOEBAH. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Soebah, regentschap en afdeeling Batang, residentie Pekalongan, met eene oppervlakte van 275,5 K.M^2. Het district telt 4 onderdistricten met 71 desa's. Op het einde van 1905 had het eene bevolking van ± 68.000 zielen, waaronder 30 Europeanen en 170 Chineezen.

SOEBAK. Naam van het inheemsche waterschap op B li; zie dl. I, bl. 122, 124, 127.

SOEBANG. Naam van contrôle-afdeeling, district en districtshoofdplaats in de afdeeling Krawang, residentie Batavia. Het is tevens de hoofdplaats van de Pamanockan- en Tjiasëmlanden.

SOEBANG-PAS. Pas in het Barisangebergte (Sum. Westk.), vooral bekend geworden bij het zoeken van de beste richting voor de spoorlijn tusschen de Oembilinkolenmijnen (Sawah Loentô) en de zee (Emmahaven). De weg van Loebock Salasih naar Solok (zie LOEBOEK SALASIH) loopt erdoor.

SOEBANG SOEBANG (BAT.). Zie SCAEVOLA FRUTESCENS.

SOEBI. Eiland der Natoena groep, waarop een kustlicht. Zie POELAU TOEDJOEH.

SOEDARA (DOEA). Een dubbelvulkaan met twee kegels van ongeveer gelijke hoogte (1373 M. volgens de Lange's trigonometr. bepaling) aan de N.O.-punt der Minahasa (res. Menado). Werd in 1893 door de Sarasin's bestegen (Entwurf einer geogr. geol. Beschr. von Celebes, p. 11 en Tafel IX), doch geen spoor van vulkanische werkzaamheid werd gevonden. De eerste bestijging geschiedde door Forster in 1880. Een schets van den top komt voor bij Koorders (Dienstreis, Tafel X); een krater ontbreekt misschien geheel. Zie over de waarschijnlijke werkzaamheid vóór niet te langen tijd, bij Niermeijer in Tijdschr. Aardr. Gen. 1907, 674.

SOEDIANG. District van de onderafdeeling Maros (afdeeling Makasser, gouv. Celebes en Ond.). Was vroeger eene enclave van Gowa.

SOEFÎ, SOEFISME. Zie ISLAM, II, c.

SOEGI. Eiland behoorende tot de afdeeling Karimon. (Zie aldaar).

SOEHAID. Voormalig zelfbesturend landschap in de W. Afd. van Borneo, afdeeling Sintang, onderafdeeling Smitau, gelegen aan den Zuidelijken Kapoeasoever. Tot voor 1916 werd het onbeduidende landschap bestuurd door een Radja met den tit l van Pangéran. In dat jaar werd het op verzoek van het zelfbestuur ingelijfd bij het rechtstreeks bestuurd Gouv. gebied (G. B. 24 Mei 1916 No. 15).

Literatuur: J. J. K. Enthoven. Bijdragen tot de Geogr. van Borneo's W. Afd., T. A. G. 1903, bl. 174 vlg.

SOEKA. Een der zes Karo landschappen van de Bataklanden. Het landschapshoofd, die den titel sibajak draagt, oorspronkelijk alleen hoofd van het zelfstandige dorp Soeka, bestuurt thans twee oeroengs en 3 zelfstandige dorpen met totaal ± 10.000 inwoners

SOEKA PINDAH. Twee marga's in de residentie Palembang, die een werkzaam aandeel hebben gehad aan het laatste verzet in dit gewest. Soeka Pindah Tëngah telt ruim 3500 zielen, verdeeld over 6 doesoens, alle gelegen aan de Rawas rivier (linker zijrivier van de Moesi) een weinig beneden de plaats, waar deze de Roepit opneemt. Verder benedenstrooms Moeara Roepit ligt Soeka Pindah Ilir met ongeveer 4300 zielen, verdeeld over 7 doesoens, waaronder Paoeh met ± 850 en Batoe Koetjing met ± 350 inwoners, die beide brandpunten van den opstand waren.

SOEKABOEMI. Afdeeling der residentie Preanger Regentschappen, groot 4030 K.M.^{2} en verdeeld in 3 contrôle-afdeelingen, nl. Soekaboemi, omvattende het district Soekaboemi; Tjitjoeroeg, waartoe behooren de districten Tjitjoeroeg, Tjibadak en Palabochan, eindelijk Djampang met de districten Djampang-tëngah en Djampang-koelon; derhalve in het geheel 6 districten. In het W. maken de Wijnkoopsbaai of Pëlaboehan-ratoe en de Zandbaai of baai van Tjilëtoe meer of minder diepe inhammen. De Zuidwestelijkste uithoek heet Oedjong Gëntëng. De afdeeling beslaat het Westelijkste gedeelte der residentie, nl. het gedeelte, gelegen ten W. van de lijn, die van den top van den Gëdé in nagenoeg Zuidelijke richting loopt naar het punt, waar de Tji Balapoelang in de Tji Boeni valt, welke laatste verder Zuidwaarts tot aan hare monding de grens der afdeeling vormt. De afdeeling Soekaboemi, waar een patih aan het hoofd van het Inlandsch bestuur staat, maakt deel uit van het regentschap Tjiandjoer. In 1915 telde hare bevolking ± 43500 zielen, waaronder ± 1600 Europeanen en 3500 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen.

Het Noordelijk gedeelte der afdeeling wordt ingenomen door vulkanisch terrein, nl. de hellingen van den Gëdé, den Salak, den Tjakraboeana, wier toppen op de Noordelijke grens liggen en van den Halimoen; daarop volgt een breed breccieën mergelterrein, terwijl zich langs de Zuidkust een kalkterrein uitstrekt.

De tertiaire breccieën, mergels en kalksteenen beslaan de grootste Zuidelijke helft der afdeeling. Ten Z. van de Tjilëtoe-baai komen zoowel schiefers en kwartsieten, waarschijnlijk tot de krijtformatie behoorende, als coceene kwartszandsteenen aan den dag. Het aantreffen dezer laatste deed de aanwezigheid van steenkool vermoeden, welke ook in 1855 werd aangetroffen, echter niet in voldoende hoeveelheid om voor eene ontginning op groote schaal in aanmerking te komen. Steenkool van goede kwaliteit werd verder gevonden in het eoceene gebergte ten Z.W. van de hoofdplaats Soekaboemi en in 1890 werd eene maatschappij opgericht tot ontginning der terreinen, tot het land Tanisari behoorende. Na eenige honderden tonnen kool te hebben verkregen, werd de ontginning wegens de geringe dikte der lagen gestaakt. In de bedding van de Tji Karang, een

zijriviertje van de Tji Boeni en in die van andere riviertjes in de nabijheid daarvan zijn koper-, zink- en loodertsen aangetroffen. De ontginning ervan is voorloopig niet loonend gebleken.

Behalve de zeer belangrijke Tji Boeni zijn de volgende rivieren vermeldenswaard: de Tji Kaso en de Tji Karang, welke aan de Zuidkust uitmonden; de Tji Lĕtoe welke in de baai van dien naam valt; de Tji Mandiri, eene belangrijke rivier, die op den rechteroever al het water opneemt, dat van het Noordelijk grensgebergte afvloeit, nl. de Tji Pĕlang, de Tji Tjatih met de Tji Leuleuj, de Tji Heulang en de Tji Mahi als zijrivieren en de Tji Tarik. De Tji Baréno is grensrivier met Bantam.

In deze afdeeling zijn niet minder dan 160 erfpachtsondernemingen, waarvan einde 1912 135 in exploitatie en waarop thee, koffie, kina en ook wel kapok, cacao, peper, cocosboom en groentengeteeld worden. Op een viertal erfpachtsperceelen wordt veeteelt gedreven. Op overeenkomsten met de bevolking werken er een vijftiental rijstmolens, met water als beweegkracht en alle in handen van Chineezen. De inlandsche landbouw bepaalt zich tot den verbouw van rijst en tweede gewassen. Sawahs zijn tot vrij hoog in het gebergte, tot 1100 M. boven zee aangelegd. De inlandsche bevolking vindt voor een aanzienlijk deel een middel van bestaan op de erfpachtsperceelen. Men treft die aan in alle zes districten van deze afdeeling. In het district Palaboehan zijn vooral vele erfpachtsperceelen voor de cultuur van koffie, thee en cacao bestemd, uitgegeven. De meest bekende theeondernemingen zijn Sinagar en Parakan-salak, resp. groot 2041 en 1747 bouws. De districten Soekaboemi, Tjibadak en Tji joeroeg (destijds genaamd Goenoeng parang, Tjiheulang en Tjitjoeroog) maken het in 1823 door het Gouvernement teruggekochte particuliere land Tji kolé, later Soekaboemi genaamd uit. De Gouvernements koffiecultuur in genoemde districten is thans geheel verdwenen en heeft plaats gemaakt voor eene vrijwillige cultuur van thee. Arènsuiker is een niet onbelangrijk artikel van uitvoer.

Behalve de spoorlijn Buitenzorg—Soekaboemi—Bandoeng loopt door de afdeeling de groote militaire weg, die van Buitenzorg komt en zich bij Tjiandjoer aan den grooten postweg aansluit. Verder wordt de afdeeling door vele wegen doorsneden, die vooral in de laatste 20 jaren belangrijke verbeteringen hebben ondergaan.

SOEKABOEMI. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling en afdeeling Soekaboemi, regentschap Tjiandjoer, residentie Preanger regentschappen. Het heeft eene oppervlakte van 225 K.M². en telt 4 onder-districten met 41 dessa's. Vóór 1913 heette het Goenoeng parang.

SOEKABOEMI. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling der residentie Preanger regentschappen. Zij ligt in eene bekoorlijke streek, aan den Zuidelijken voet van den Gédé, op 602 M. boven zee. Zeer schoon is het uitzicht op de zacht glooiende en met een rijken plantengroei prijkende hellingen van genoemden vulkaan en op de heuvels ten Zuiden. Sedert den aanleg van de spoorlijn Buitenzorg—Soekaboemi—Bandoeng is de plaats zeer vooruitgegaan; zij had op het eind van 1905 eene bevolking van ± 15.000 zielen, nl. 600 Europeanen, 12.000 inlanders en ± 2100 Chineezen. Het klimaat is er aangenaam koel, gelijkmatig en betrekkelijk droog (de temperatuur schommelt tusschen 23 en 31° C.; de regenval is 3100 M.M.), waardoor de plaats bijzonder geschikt is tot herstellingsoord. Men vindt er dan ook twee zeer goede hôtels. Zie voor het gezondheidsetablissement Sélabatoe gesticht door Dr. van Tijn, in Eigen Haard 1899. Een tweede daaraan verbonden inrichting, Sélabintana, ligt 300 M. hooger. De grenzen van de hoofdplaats zijn nader vastgesteld bij Ind. Stb. 1918 no. 294.

SOEKADANA. Hoofdplaats van de onderafdeeling Sĕkampong van de afdeeling Sĕpoetih-Toelangbawang der residentie Lampongsche Districten, standplaats van den controleur. Door haar gunstige ligging is de plaats een handelscentrum geworden van het Oostelijk laagland der residentie. Voor de in- en uitvoer over zee is het verbonden met de kustplaatsen Djaboeng en Laboean Maringgai door slecht onderhouden en moeilijk begaanbare karrewegen. Door een 44 K.M. langen, goed onderhouden, grooten rijweg is de plaats verbonden met de afdeelingshoofdplaats Goenoeng-sugih, dat ten N.W. ligt. Soekadana is een aardig plaatsje, met uitstekende pasanggrahan en telt ongeveer 1600 inwoners. De handel, voornamelijk van peper en boschproducten, wordt er gedreven door een aantal Palembangers en Chineezen, die er toko's hebben en tevens de landsproducten opkoopen. De bevolking is zeer gemengd. o. a. zijn er ruim 100 Palembangsche, nog geen 10 Boegineesche en 40 Javaansche gezinshoofden. De zuivere Lampongers zijn echter in de meerderheid.

SOEKADANA. Landbeschrijving. Landschap, met de onderhoorige Karimata- en eenige langs de kust gelegen kleine eilanden, behoorende tot de onderafdeeling Soekadana, afdeeling Kĕtapang der residentie W. afd. van Borneo (Ind. Stb. 1914 no. 487). Het vroeger zoo uitgestrekte rijk wordt thans begrensd door de riviertjes S. Mélija in het N. en S. Sidoek in het Z; door het Paloeng-geb. in het O. en in het W. door de Chineesche Zee, en heeft een oppervlakte van slechts 425 K.M.², met de Karimata eilanden 682 K.M.² en een totale bevolking, ult° 1915, van 4600 personen, bestaande uit Maleiers, zgn. „Orang boekit" of bergbewoners, eenige Javanen, Boegineezen en Chineezen. In het landschap wonen geen Dajaks. Voor de Karimata-eilanden, zie op dien naam. Over het algemeen is het landschap, ook langs de kust, bergachtig, op sommige plaatsen laag en moerassig, terwijl geen rivieren van belang worden aangetroffen. Aan het hoofd van het landschap staat een Panĕmbahan; de tegenwoordige bestuurder, opgetreden in 1910, teekende de korte verklaring (G. B. 15 Jan. 1912 no. 79). In 1908 werd er een landschapsskas opgericht. Behalve de hoofdplaats Soekadana (zie aldaar), verblijfplaats van den Panĕmbahan, zijn er geen vermeldingswaardige plaatsen. Voor de voortbrengselen van den bodem, middelen van bestaan enz. der bevolking zie het artikel BORNEO. Te Soekadana werd medio 1907 een tannine(cutch)fabriek in werking gebracht.

Geschiedenis. Om een beknopt overzicht van de geschiedenis van het rijk te geven is het noodzakelijk de landschappen *Matan* en *Simpang* (zie aldaar), welke in vroeger tijden met Soekadana één geheel vormden, gelijktijdig te beschouwen.

In tegenstelling met andere rijken op Borneo's Westkust, is het mogelijk van Soekadana een vrij aaneengeschakeld verhaal van het ontstaan, den bloei en het verval te geven. Volgens een niet bevestigde traditie werd het rijk gesticht door een Brawidjaja, een der vorsten van Madjapahit, die de oorspronkelijke Dajaksche bevolking wist te onderwerpen en als vorst gehuldigd werd; hij breidde zijn macht tot diep in de binnenlanden uit, stichtte verschillende plaatsen — waaronder waarschijnlijk ook het tegenwoordige Soekadana, waar hij zijn zetel had — en liet na zijn dood een gevestigd en uitgestrekt rijk aan zijn zoon na. Deze, Pangéran Praboe geheeten, gaf zijn jongeren broeder het landschap *Tajan* (zie aldaar) in leen en bleef zelf te Soekadana gevestigd; diens zoon Pangéran Karang Toendjoeng was de eerste, die den titel Panëmbahan aannam. Zijn opvolgers breidden het gebied steeds uit, waardoor het rijk weldra tot grooten bloei geraakte. Omstreeks 1550, ten tijde der regeering van Panëmbahan di Baroch, stichter van Matan (waardoor we nu geruimen tijd Soekadana en Matan als één rijk vermeld vinden), verschenen de eerste zendelingen van den Islam in het rijk. Zijn zoon, Giri Koesoema, omhelsde als Panëmbahan de nieuwe leer en huwde omstreeks 1600 met een dochter van den vorst van *Landak* (zie aldaar), waardoor na zijn overlijden het bestuur over beide rijken in één hand kwam. Met dezen vorst vonden de eerste aanrakingen der Nederlanders plaats. Het was nl. Van Waerwyck, die 25 Maart 1604 van het eiland Karimata (waar hij geankerd was) een sloep naar Soekadana zond om berichten omtrent den handel in te winnen. Het gevolg was, dat de factorij te Bantam in 1607 (of 1606) Hans Roef naar Soekadana zond met het doel diamanten in te koopen, waarin deze naar wensch slaagde; men besloot daarom de betrekkingen nauwer aan te halen en zoo mogelijk aldaar een kantoor op te richten. Tot dat doel werd Bloemaert het volgend jaar met een zending belast, welke tot een overeenkomst leidde met de vorstin (die inmiddels het bestuur — ook over Landak, waar vooral de diamanten werden gevonden — in handen had), welke overeenkomst evenwel niet de gewenschte resultaten opleverde. Hoogstwaarschijnlijk omdat Bloemaert met den Sultan van Sambas, die rechten op Landak pretendeerde, een meer daadwerkelijk contract had gesloten, nam de inmiddels aan het bewind gekomen vorstin van Soekadana (die hierin een gevaar zag) al heel spoedig een bepaald vijandige houding aan, en verbood o. a. allen handel aan de bewoners der Karimata-eilanden (welke van uit S. bestuurd werden) met de onzen. Niettemin had de Comp. op Soekadana een factorij gesticht en behaalde groote winsten met de diamanten en „bezoarsteenen", welke zij van S. en Landak betrok. De toestand bleef zoo tot 1622, toen Soekadana door den Toemënggoeng Bahoerëksa, Boepati van Këndal, op last van Sultan Agoeng van Mataram werd aangevallen en na eene hardnekkige verdediging genomen. Onze loge, zoomede die der Engelschen, welke zich eveneens in S. hadden gevestigd, geraakten bij deze gelegenheid in brand, terwijl de bezetting (aan het hoofd stond Fr. Gouwenaer) naar het binnenland vluchtte. De oude Vorstin werd onttroond, medegevoerd naar Java, en keerde nimmer naar S. terug. Voor het eerst vinden we nu melding gemaakt van een kostbaren diamant, „Intan Ubi" geheeten, welke in de geschiedenis van Soekadana steeds een groote rol heeft gespeeld. Dr. de Haen, afgezant van J. P. Coen naar het Hof van Mataram, ontmoette 13 Aug. 1622 de oude Vorstin te Pingit, welke plaats haar als verblijf was aangewezen, en vernam van haar de geschiedenis van den diamant; van de steen, die hem toen vertoond werd, betwijfelde hij echter de echtheid (Van Dijk, bl. 182).

Het nu volgend tijdperk is eenigszins duister. Hoogstwaarschijnlijk evenwel kwam in 1623 de inmiddels meerderjarig geworden zoon van de onttroonde vorstin, met erkenning der opperheerschappij van Mataram[1]) onder den titel van Panëmbahan van *Mëliau* (zie aldaar) (waar hij zijn woonplaats had) aan het bewind en verwierf later van een uit Mekka teruggekeerden Sjeich rang en titel van Sultan Mohammed Tsafioe'd-din, waarna hij zich te Matan vestigde. Deze breidde zijn macht zeer uit; door uithuwelijking zijner zuster verkreeg hij zelfs de suprematie — voor korten tijd — over Sambas. De handel nam onder zijn bestuur te Soekadana eveneens een groote vlucht, waarvan de Engelschen handig gebruik maakten en er een factorij vestigden. Genoemde Sultan overleed in 1650.

De Nederlanders, die na de gebeurtenissen van 1622 wel is waar de betrekkingen met Soekadana nimmer geheel afbraken, doch slechts van af de schepen handel dreven, zagen deze vestiging der Engelschen met leede oogen aan en vonden eene geschikte aanleiding om de gehate concurrenten te verdrijven in het navolgende: Op het eind der 17e eeuw ontstonden twisten tusschen Soekadana en Landak (welk rijk toen weder afzonderlijk werd bestuurd), naar het heet over het bezit van den bekenden diamant, op onrechtmatige wijze door den toenmaligen Sultan Zeinoe'd-din den Pangéran van Landak afhandig gemaakt. Hoe de diamant, die nu weer Danau Radja werd genoemd, in het bezit van Landak was gekomen, blijkt niet duidelijk. De Pangéran, op wraak bedacht, vroeg hulp aan den Sultan van Bantam, belovende diens suprematie te zullen erkennen, indien tot tuchtiging van Soekadana werd overgegaan. Als gevolg hiervan werd in 1699 door Bantam — eigenlijk om bovenvermelde redenen door de Comp. (Bantam kon zonder haar toestemming niets uitrichten) — een expeditie tegen Soekadana ondernomen, waarbij zich nog een aantal Landakkers aansloot, tegen welke vereenigde macht de Sultan, hoewel dapper weerstand biedende, niet bestand was zoodat hij genoodzaakt was naar het binnenland te vluchten. Na een moedige verdediging van de factorij door de Engelschen, moesten deze zich ten slotte overgeven, terwijl de plaats daarna werd verwoest, bij welke gelegenheid de Hollanders veel buit maakten. De naar Kota-Waringin gevluchte Sultan Zeinoe'd-din werd van den troon vervallen verklaard, het bestuur in handen gegeven aan een zoon zijns broeders, met den titel Panëmbahan, terwijl Soekadana (en Landak) als wingewest van Bantam werd beschouwd. De Comp. vergenoegde zich met een ruime belooning voor de bewezen — — —

[1]) De heerschappij van Mataram schijnt echter van zeer korten duur te zijn geweest. Van Dijk zegt nl. uitdrukkelijk (bl. 190) dat S. in 1636 eijnsbaar was aan Bandjërmasin.

diensten, terwijl haar hoofddoel: verdrijving der Engelschen, volkomen was bereikt; van een bepaalde vestiging in Soekadana schijnt de Comp. zich echter te hebben onthouden.

Het succes van Bantam was evenwel slechts tijdelijk, daar de verdreven Sultan, met Boegineesche hulptroepen (afkomstig van Bandjërmasin, waar zich vele Boegineezen hadden gevestigd) zich, met verdrijving van den door Bantam aangestelden Panëmbahan, op den troon wist te herstellen, waarin hij van de zijde van Bantam geen verhindering ondervond. Sultan Zeinoe'd-din overleefde zijn herstel slechts enkele jaren; zijn opvolgers deden veel moeite om Soekadana en Matan tot vorigen bloei te brengen en slaagden hierin volkomen; langzamerhand kwamen Engelschen, Franschen en ook Chineesche jonken op de stad handel drijven. Een der nakomelingen van Sultan Zeinoe'd-din, Sultan Ahmad Kamaloe'd-din, gaf zijn broeder een strook gronds benoorden Soekadana in erfelijk bezit tengeschenke, die er de negorij *Simpang* (zie aldaar) bouwde en aldus de grondlegger van het tegenwoordige rijk van dien naam werd. Door huwelijken bleven de vorsten van Soekadana en Simpang steeds aan elkaâr vermaagschapt en behield eerstgenoemd rijk zeer lang de suprematie over Simpang. Inmiddels stond Bantam in 1778 zijn lang vergeten rechten op Soekadana aan de Comp. af, en werd Kamaloe'd-din met deze verwisseling van Opperheer in kennis gesteld, zonder evenwel de Comp. als zoodanig te erkennen. Zooals reeds gezegd, had Soekadana zich hersteld en de handel ter W.kust grootendeels tot zich getrokken, hetgeen den naijver van den Sultan en stichter van Pontianak, den Arabier Abdoe'r-rahman opwekte, wien deze bloei een doorn in het oog was. Deze sluwe bondgenoot van de Comp. wendde zich tot haar om hulp, welke dadelijk werd verleend. Met vereende krachten werd tot tuchtiging van Soekadana besloten. Voor de stad gekomen, bevond men deze bijna geheel verlaten — de Sultan was naar het Zuiden gevlucht, waarheen hem nagenoeg de geheele bevolking was gevolgd; toch werd de met zooveel moeite opgebouwde plaats totaal vernield, van den grond weggevaagd. Dit geschiedde in 1786. Na deze verwoesting, waarmede aan Soekadana als rijk een einde was gemaakt, bleven de rechtmatige vorsten slechts over Matan (of Kajoeng) gezag uitoefenen. De verdreven Sultan, aanvankelijk te Matan verblijf houdende, verlegde spoedig zijn zetel naar Laja, aan de Kajoeng en overleed in 1792, het bestuur aan zijn zoon Sultan Mohammed Djamaloe'd-din overlatende. De door de Comp. gedane pogingen om zich met hem te verzoenen zijn steeds mislukt. De Sultan van Pontianak had zijn doel volkomen bereikt; de handel was naar zijn hoofdplaats verlegd.

Het verwoeste Soekadana bleef geruimen tijd verlaten, terwijl de omgeving weldra tot schuil- en verblijfplaats diende van beruchte zeeroovers, waarmede zelfs de Sultan spoedig gemeene zaak maakte. Na eerst in de verwoesting de hand te hebben gehad, deed de Comp. in 1799 een poging om Soekadana weder op te bouwen, benoemde tot Regent aldaar een prins van Mampawa, en schonk hem den titel Pangéran, doch vergeefs; de Pangéran zag zich genoodzaakt naar Mampawa terug te keeren. Geruimen tijd werd de baai van Soekadana de schuilplaats van een geducht rooversHoofd, Datoe Tjamerang, of Radja Sabrang geheeten, die zich als heer en meester in de verlaten streken beschouwde, terwijl niemand hem weerstand durfde bieden. In 1816 beproefde hij zelfs een aanval op Simpang, doch werd teruggeslagen, en eerst in 1819 verliet hij Borneo's Westkust. Intusschen nam het verval van Matan hand over hand toe. Om zijn half-broeder Pangéran Mangkoe Rat Sooma, die rechten op den troon van Matan pretendeerde, tevreden te stellen, schonk de Sultan hem de landstreek *Kèndawangan* (zie aldaar), doch deze volhardde bij zijn pogingen om zijn broeder te verdrijven. Beide broeders, zoowel als de Panëmbahan van Simpang deden druk aan de zeerooverij mede, de Sultan van Matan had zelfs een geheele vloot, die de kusten van Borneo onveilig maakte en ook naar Riouw en Java op roof uitging.

Zoo stonden de zaken in 1822. Met andere staten ter Westkust waren door het herstelde Ned. gezag de betrekkingen reeds lang aangeknoopt, toen door den heer Tobias, Commissaris op Borneo, een inl. gezantschap (het hoofd er van was een half-broeder van den Sultan van Pontianak) met brieven en geschenken naar Matan en Simpang werd gezonden, welke gezanten een goed onthaal vonden, terwijl de vorsten toen reeds de belofte aflegden den zeeroof zooveel mogelijk te zullen keeren. In den loop van dat jaar evenwel werd door roovers van Matan de Nederl. kotter Hermina afgeloopen en de bemanning vermoord, zonder dat de Vorst pogingen had gedaan (hij was zelfs wellicht medeplichtig) om zulks te verhinderen. In dien tijd deed Raffles, van Benkoelen uit — wetende dat de vorsten van Simpang en Matan nog niet door contracten aan het Gouv. verbonden waren — pogingen om hen aan zich te verbinden, waarnaar vooral de vorst van Matan — schuldbewust — wel ooren had. De Hollanders waren hem echter voor; in Nov. '22 vertrok (op last van den Commissaris) de heer G. Muller van Sambas om met Matan en Simpang de oude betrekkingen te hernieuwen, terwijl zich bij hem aansloot de majoor Radja Akil met 6 bewapende inl. vaartuigen. Radja Akil was de kleinzoon van Radja Jahja, sulan van Siak, die door zijn schoonbroeder op het laatst der 18e eeuw was verdreven en met zijn nakomelingen een zwervend leven leidde. Akil wist, vooral door persoonlijken moed, zijn naam bijzonder bekend te maken, had een eigen vloot, met door hem aangestelde officieren en manschappen te zijner beschikking en streed in verschillende oorlogen. In 1815 benoemde de toenmalige Eng. resident van Banka hem tot hoofd van Billiton, terwijl hij bij het herstel van het Ned. gezag als majoor in dienst van het Gouvernement overging en aanvankelijk uitstekende diensten bewees.

Bij de komst van Muller was de regeering in Matan nog steeds in handen van Sultan Mohammed Djamaloe'd-din, terwijl de Panëmbahan van Simpang tevens Rijksbestierder van Matan was. De onderhandelingen leidden tot voorloopige overeenkomsten, de basis van de later gesloten contracten vormende; in hoofdzaak stonden beide vorsten hun rijk aan het Gouv. af om het in leen terug te ontvangen. Hoewel de Sultan toestond dat met den Panëmbahan van Simpang afzonderlijk onderhandeld werd, wenschte hij toch zijn oude rechten op dat landschap te handhaven, terwijl het Gouv. zich de

rechten op Soekadana (in 1778 door Bantam aan de Comp. afgestaan) voorbehield, doch vergunning verleende, dat vervallen rijk door bevolking enz. weder op te richten. De Karimata-eilanden evenwel zouden onder het onmiddellijk gezag van het Gouv. komen. Verder behelsde de overeenkomst o. a. bepalingen omtrent beteugeling der zeerooverij, het heffen van belastingen, het toekennen eener schadeloosstelling aan de vorsten wegens derving van inkomsten enz. Na het hijschen van de Nederl. vlag te Simpang Bĕngadong (toenmalige verblijfplaats van den Sultan van Matan), zoomede op de plek waar vroeger Soekadana gestaan had en op de Karimata-eilanden, had de heer Muller zijn taak volbracht. Deze voorloopige overeenkomsten werden in hoofdzaak in 1823 bekrachtigd.

In 1827 maakte zich de Sultan van Matan aan een daad schuldig, die ver strekkende gevolgen had. In dat jaar strandde op de Karimata-eilanden een Nederl. schip, waarvan de bemanning en een groot gedeelte der lading werden gered door het — van wege het Gouv. over die eilanden aangesteld — hoofd Batin Galang (een voormalig zeeroover, doch die sedert het Gouv. zeer aan zich verplichtte). De Sultan van Matan beschouwde zich (niettegenstaande het gesloten contract) nog steeds als heer over die eilanden, eischte van Batin Galang dat hij de lading zou uitleveren, hetgeen deze weigerde. Na een wanhopige verdediging werden Galang en diens broeder gedood en de gescheurde Nederl. vlag door den Sultan als zegeteeken naar Matan gevoerd. Deze daad kon de Regeering niet ongestraft laten; met behulp van Radja Akil werd tegen het vijandige Matan (dat intusschen terdege versterkt was) opgetrokken. Na het veroveren van een aantal tĕntengs, waarbij door den vijand moedig weerstand werd geboden, werd eindelijk de hoofdplaats bereikt en verlaten gevonden. De bevolking werd vergiffenis toegezegd, indien ze vrijwillig in onderwerping kwam, terwijl de Sultan daarop, van allen verlaten, zich met zonen en bloedverwanten in de binnenlanden schuil hield.

Tot belooning voor zijne veelvuldige diensten werd Radja Akil door het Gouv. tot Sultan van Soekadana (met de onderhoorige Karimata-eilanden) aangesteld en besteeg den troon onder den titel Radja Akil dipĕrtoean Sjah di Brussel. De vervallen plaats Soekadana werd hem als verblijfplaats aangewezen en verrees weldra onder den naam Nieuw-Brussel, welke naam intusschen meer en meer in onbruik geraakt is. Zijn verhouding tot Matan en Simpang evenwel was minder gemakkelijk te regelen. In 1829 overleed de afgezette, voortvluchtige Sultan van Matan en door het Gouv. werd als zijn opvolger bestemd en benoemd de Pangéran van Kĕndawangan, zoon van een halfbroeder van den overleden Sultan, met den titel Panĕmbahan Anom Kĕsoema Nagara (en hiermede dus een eind gemaakt aan het Sultansbestuur in Matan), die bij zijn aanstelling het oppergezag van Nieuw-Brussel moest erkennen; in hetzelfde jaar was waarschijnlijk de Panĕmbahan van Simpang gestorven, terwijl zijn opvolger mede de opperhoorigheid van genoemd rijk erkende.

Intusschen bleek Radja Akil als Sultan in geen enkel opzicht aan de verwachtingen te beantwoorden; zijn aanstellerij, inhaligheid en heerschzucht deden de bevolking verloopen, vooral echter nam hij de Vorsten (die hem zelfs alle gehoorzaamheid ontzegden) en hoofden tegen zich in en in het algemeen liet de erkenning van zijn gezag alles te wenschen over. Doch ook door den hoogen toon van den nieuwen Sultan ontstond tusschen hem en den toenmaligen Resident een onaangename verhouding, welke zoo hoog liep, dat in 1831 beiden naar Batavia werden ontboden tot vereffening der bestaande geschillen. Dit alles leidde tot het sluiten van een contract (12 Maart 1831 bekrachtigd), waarbij verschillende aangelegenheden werden geregeld, terwijl op de hoofdplaats een fortje werd gebouwd met een kleine militaire bezetting, welke in 1834 reeds weder werd ingetrokken en vervangen door een posthouder en 5 politie-oppassers.

Intusschen bleef inzonderheid de Panĕmbahan van Matan alle gehoorzaamheid aan den „Siakker" (zooals de Sultan door de bevolking smadelijk werd aangeduid) ontzeggen en vermeed zelfs alle aanraking met hem. Tot eene uitbarsting kwam het evenwel niet, omdat in 1833 de Panĕmbahan op aandrang van het Gouv. afstand van den troon deed, terwijl zijn broeder, Tjakra Nagara, bestuurder van Kĕndawangan, tot Panĕmbahan werd verheven. Deze weigerde later evenwel het bestuur te aanvaarden, zoodat het landschap feitelijk eenigen tijd zonder wettigen bestuurder was, totdat in 1837 Anom Kĕsoema Nagara weder in zijn vroegere waardigheden werd hersteld en zijn broeder in 1839 als vroeger met het bestuur over Kĕndawangan werd belast, onder het oppergezag van Matan.

In 1837 werd met den Sultan van Soekadana een nieuw contract gesloten, waarbij de scheiding van het Matansche rijk van Soekadana werd uitgesproken, welk rijk voortaan alleen zou bestaan uit de landschappen Simpang en het oude Soekadana (Brussel), terwijl in 1845 eindelijk een dergelijke bepaling werd gemaakt betreffende Simpang, zoodat den Sultan nog slechts het oppergezag over de Karimata-eilanden, waarvan de hoofden evenwel door het Gouv. worden aangesteld, bleef toegekend.

Door zijn wanbestuur was Sultan Abdul Djalil Sjah (zooals hij ook wordt aangeduid) niet in het minste er in geslaagd Soekadana tot vroegeren bloei te brengen. Hij overleed in het jaar 1849, een belangrijke schuld aan het Gouv. nalatende, en werd opgevolgd door zijn zoon Tongkoe bĕsar Anom, wien echter door het Gouv. slechts de titel van Panĕmbahan werd verleend.

Sedert de afscheiding der landschappen Matan en Simpang zijn orde en rust betrekkelijk in die landschappen teruggekeerd. Wel ontstonden vooral in het Simpangsche nu en dan conflicten tusschen de bevolking en den vorst, waarmede volksverhuizingen plaats grepen, doch het Gouv. behoefde daarbij niet krachtdadig tusschen beide te komen. In 1914 moest echter in Matan wegens verzet, waarvan de oorzaken moeten worden gezocht in te ver gedreven godsdienstijver en ontevredenheid over heerendiensten, belastingen en afschaffing van verplichte persoonlijke diensten bij de hoofden, gewapenderhand worden ingegrepen. Ook in Simpang was militair optreden noodig in 1915; vermoedelijk waren kuiperijen van den in 1911 afgezetten Panĕmbahan daaraan niet vreemd. De met de verschillende landschappen gesloten contracten zijn nu en dan vernieuwd of gewijzigd, zie onder

MATAN en SIMPANG. Met Soekadana werden na 1837 nog contracten aangegaan in 1859, 1861, 1881 en 1888. Na den dood van den Panĕmbahan Tongkoe Poetra in 1910, die in 1878 Tongkoe bĕsar Anom was opgevolgd, werd door den nieuwen bestuurder Tongkoe Andoet op 1 Juli 1911 de korte verklaring afgelegd. In 1908 werd voor Soekadana een landschapskas opgericht.

Literatuur: P. J. Veth, Borneo's Wester-Afdeeling.... enz., Zalt-Bommel, 1854—1856, 2 dln.; Mr. C. L. D. van Dijk, Neêrland's vroegste betrekkingen met Borneo.... enz., Amsterdam, 1862; E. B. Kielstra, Bijdragen tot de geschiedenis van Borneo's W.-Afd., Ind. Gids, 1889, '90, '92 en '93; J. P. J. Barth, Overzicht der afd. Soekadana, Verh. Bat. Gen. Deel 50 (1897); Bijl. Hand. St. Gen. 19 11/12. no. 301-14-15; T. A. G. 1912 blz. 320 vv.

SOEKADANA. Hoofdplaats van het landschap van dien naam (zie aldaar), eertijds een beroemde handelsplaats, de groote markt van Borneo's Westkust, tegenwoordig slechts van historisch belang. In 1786 werd de plaats door den Sultan van Pontianak met behulp van de O.-I.C. geheel verwoest en de bevolking verstrooid. Na haar weder-oprichting in 1828 heeft Soekadana nimmer de belangrijke plaats van vroeger ingenomen: de baai werd hoe langer hoe minder bruikbaar tengevolge van de aangroeiende koraalriffen, doch vooral sedert 1895, toen de bestuurszetel en daarmede de handel naar het Zuidelijke Kĕtapang, (in Matan) werd verlegd, heeft het alle beteekenis verloren. Van het ter plaatse gebouwde fortje is niets meer over. Eenige levendigheid werd er weer gebracht door de oprichting eener tanninefabriek op Poeloe Datoek, een paar K. M. ten Zuiden van de plaats, in 1907. Doch deze fabriek werkte ongeregeld en werd in 1911 weer gesloten; zij had te kampen met bezwaarlijken aanvoer van grondstof en moeilijken afzet van het product in Amerika. De bevolking telde in 1906 ± 900 zielen, waaronder op het Gouvts gebied, de z.g. ☐ paal, 550 zielen, hoofdzakelijk Maleiers en Chineezen. De plaats wordt door Chineesche stoomertjes aangedaan.

SOEKADANABOCHT is de groote, voor het Z.W. en W. geheel open inham met geringe diepte, welke aan de Westkust van Borneo wordt gevormd door het ver om de Z.W. uitstekende eiland Maja. De Borneowal bestaat uit laag, begroeid moerasland, dat bij hoek Goening hooger en hier en daar rotsig wordt en overgaat in een rij heuvels met drie suikerbroodvormige, kenbare toppen rond het plaatsje Soekadana, die aansluit en aan het hooge achtergelegen bergland. In de diepst van de bocht is de kust weer laag, moerassig en dichtbegroeid, evenals de Zuidkust van Maja, welke laatste bij hoog water tot diep landwaarts in onderloopt; aan deze laatste ligt de rotsheuvel Satai op den uitspringenden hoek van dien naam. In den N.O.hoek der baai mondt de Sempangrivier uit over een breede, zeer ondiepe, zachte modderbank en tusschen den Borneowal en Maja de Sĕlat Maja, de Z.-lijkste mond van de Kapoeasdelta, over een diepere vlak e met harden grond. Langs den wal ligt, beN. den uitspringenden mond der Pawanrivier, een zeer smalle droogvallende kustbank, welke strekt tot de Sempadeheilanden en aan de Z.O. en Z.W.hoeken van Maja vindt men steile, harde banken; buiten deze daalt een zeer breede modderbank overal met flauwe hellingen af naar het midden der baai, waar de diepte nog zeer matig is. Bij hoek Goenoeng en bij Soekadana liggen onder de kust rotseilandjes en Z.W. van de plaats op eenigen afstand van den wal, het rotsige dichtbegroeide Djoeanta met een kenbaren, kegelvormigen piek; overigens is de bocht volkomen schoon.

Z.W. van het eiland Maja ligt, op grooten afstand, het hooge, bergachtige Karimata met omliggende groepen, van welke de Lajah- en Vogelnes eilanden beW.de bocht van Soekadana.

Van November tot Februari is de wind Noordelijk en trekt overdag als zeewind sterk naar het Westen, des nachts als landwind minder naar het Oosten, van Maart tot October is de wind Zuidelijk met dezelfde neigingen, in October is de landwind in den regel Oost en krachtig, de zeewind zwak. Regen komt het geheele jaar door voor, de meeste neerslag valt in October tot en met Januari, de min te in Juli, Augustus en September. Onweders komen herhaaldelijk voor in den Z.O.moesson. Deze kenmerkt zich door heilige luchten en grauwe nevelwolken nabij den horizon; bij heldere bovenlucht en krachtigen wind is het dan meermalen buitengewoon heilig, welke weergesteldheid *tongarah poetih* wordt genoemd. Stroom staat er niet in de baai, de vertikale waterbeweging is sterk overheerschend eigeldaagsch en loopt uiteen van 5 tot 0,5 M. Zie Zeemanoeids deel III.

SOEKÂHARDJÂ. District van het tot Soesoehoenans gebied behoorende gelijknamige onderregentschap, afdeeling en residentie Soerakarta. Het heeft zes onderdistricten, met name Soekâhardjâ, Boetakrĕdjâ, Bangsri, Soegian, Kĕpoeh en Octĕr en had op het einde van 1905 eene bevolking van 53.000 zielen, w.o. een paar Europeanen en 100 Chineezen. Soekâhardjâ is de standplaats van den onder-regent of Wiwon van de twee districten Soekâhardjâ en Tawangsari, en tevens van het districtshoofd (panèwoe-district) van Soekâhardjâ. De hoofdplaats ligt aan den rijweg Solo-Wonogiri.

SOEKANÊGARA. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats in het regentschap en de afdeeling Tjiandoer, residentie Preanger Regentschappen en verdeeld in 3 districten, nl. Pagĕlaran, Tjibĕbĕr en Sindangbarang.

SOEKAPOERA. In 1641 werd door Sultan Agĕng van Mataram een regentschap van dien naam gesticht, welks hoofdplaats moet geweest zijn op de plaats, waar thans Soekaradja (afd. Tasikmalaja, residentie Preanger Regentschappen) aan de Tjiwoelan ligt. In 1686 (officieel 1705) kwam dit regentschap aan de O. I. Compagnie; in 1818 werd het met de regentschappen Soemĕdang en Limbangan tot ééne afdeeling van het nieuwe gewest Preanger Regentschappen samengevoegd, totdat het in 1859 eene afzonderlijke afdeeling werd. Intusschen was Manondjaja de hoofdplaats van het regentschap geworden. In 1870 werd het in twee afdeelingen gesplitst, nl. Soekapoera en Soekapoera kolot (zie aldaar), welke splitsing in 1901 weer opgeheven werd. Toen werden toch de afdeelingen Tsaikmalaja en Soekapoera kolot opgeheven en gevoegd bij de afdeeling Soekapoera. Het hoofd dezer afdeeling, de assistent-resident kreeg echter tot standplaats Tasikmalaja, terwijl den toenmaligen re-

gent vergund werd, voorloopig te Manondjaja te blijven wonen. Toen deze stierf, vestigde zijn opvolger zich te Tasikmalaja. Bij Ind. Stb. 1913 N°. 856 is de naam Soekapoera van de afdeeling en het regentschap veranderd in dien van Tasikmalaja, zoodat die daarmede thans tot de geschiedenis behoort.

SOEKAPOERA. Vroeger contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het toenmalige gewest Probolinggo. Thans is het nog de standplaats van het districtshoofd van Tenggĕr, contrôle-afdeeling en afdeeling Probolinggo, residentie Pasoerocan. Zij ligt, 850 M. hoog, aan den weg van Probolinggo naar den Bromo.

SOEKAPOERA-KOLOT. Naam van een gewezen afdeeling van de residentie Preanger Regentschappen. Toen in 1870 het Preanger stelsel afgeschaft en de geheele indeeling dezer residentie gewijzigd werd, is de afdeeling, tevens regentschap Soekapoera in twee afdeelingen gesplitst en kreeg de Westelijke, als meer vormende het oude regentschap, den naam van Soekapoera-kolot (kolot, Soend. = oud), terwijl Mangoenrĕdja de hoofdplaats werd. De afdeeling kreeg een eigen assistent resident en een z.g. „zelf standigen patih", doch bleef ressorteeren onder het regentschap Soekapoera. In 1901 werd zij echter weer opgeheven en met de toen eveneens opgeh v n afdeeling Tasikmalaja, weer gevoegd bij de afdeeling en het regentschap Soekapoera, waarvan de hoofdplaats toen Tasikmalaja werd. De naam behield dus van 1901 af slechts een geschiedkundige beteekenis.

SOEKARADJA. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap, de afdeeling en residentie Banjoemas; met eene oppervlakte van 138 K.M. Het district telt 94 desa's met ± 100.000 inwoners, waarvan 70 Europeanen en 600 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen (1915). De gelijknamige hoofdplaats is een bedrijvige handelsplaats. Zij ligt aan een driesprong van wegen, die voeren naar Banjoemas, Poerwokĕrto en Poerbolinggo.

SOEKARADJA. Vóór 1913 district met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Mangoenrĕdja, regentschap en afdeeling Tasikmalaja, thans de naam van een onderdistrict, residentie Preanger Regentschappen. De plaats was vroeger de hoofdplaats van het in 1641 gestichte regentschap Soekapoera (zie aldaar en bij PREANGER REGENTSCHAPPEN, Geschiedenis).

SOEKARANDA. Nederzetting in de afdeeling Langkat van het gouvernement Oostkust van Sumatra, aan den middenloop der Wampoe, met in de omgeving uitgestrekte rubberondernemingen.

SOEKASADA-PANDJI. District van de afdeeling Boelèlèng, residentie Bali en Lombok.

SOEKÊT DJAMPANG (JAV.). Zie PASPALUM CONJUGATUM.

SOEKÊT KÅLÅDJÅNÅ (JAV.). Zie PANICUM MUTICUM.

SOEKÊT KRÊMI (JAV.). Zie CASSYTHA.

SOEKÊT MÊNIR (JAV.). Zie PASPALUM SCROBICULATUM.

SOEKMÅ DILOEWIH (JAV.). Zie GUNNERA.

SOEKOE. Het woord soekoe, dat in het Maleisch „poot", „been", „vierde deel" beduidt, komt als benaming van bepaalde groepen der Indonesische volksorganisatie bijna uitsluitend voor op het eiland Sumatra, op het daarbuiten gelegen stuk van den Maleischen rechtskring (het Maleische schiereiland, den Riouw-archipel en een stukje Westkust van Borneo), en op Billiton. Het eenige geval — naar het schijnt —, waarin men soekoe als naam van een volkscomplex elders in Indonesië ontmoet, is op Solor en eenige naburige eilanden, waar het stamgenootendorp gezegd wordt soekoe te heeten; doch misschien is hier misvatting in het spel.

Is het woord soekoe op Sumatra, in Riouw enz. als naam van een volkscomplex zeer gebruikelijk, het daardoor aangeduide volkscomplex is voor verschillende streken aldaar zeer verschillend. Dat geeft voor Europeesche onderzoekers zwarigheid.

De centrale plaats wordt ingenomen door het soekoe-wezen ter Sumatra's Westkust, in het Minangkabausche land. De naam „vierde deel" voor de Minangkabausche soekoe in het grootste deel van dien rechtskring sch nt doorzichtig. Immers zijn daar sinds oude tijden de talrijke geslachten of omvangrijke verwantencomplexen der bevolking samengebracht in vier groote groepen, onderscheidenlijk veelal genoemd „de negen" (nan IX), „de vijf" (nan V), „de vier" (nan IV) en „de zes" (nan VI; soms „de zeven", nan VII); uit welke namen men vermoedelijk mag opmaken, dat deze soekoe's voorheen negen, vier, vijf en zes (of zeven) geslachten hebben omvat, hoewel die aantallen tegenwoordig lang niet altijd meer uitkomen. Aangezien deze soekoe-indeeling geen verband houdt met Indonesische verwantschap, en aangezien de volksoverlevering zelf dit soekoe-wezen aan den zoon van een moeder Indo Djati („Hindoegeslacht") toeschrijft, onderstelt Westenenk, dat de invoering van deze geslachtenunies — in dl I bl. 759 vergeleken met een unie van b.v. Brederode met een paar andere middeleeuwsche geslachten — een administratieve maatregel moet zijn geweest, afkomstig van de oude Hindoevorsten van Minangkabau. Deze indeeling van de 22 à 27 Minangkabausche geslachten of kampoengs (II bl. 264) in vier soekoe's, die derhalve door het heele land verspreid wonen, bestaat nog steeds; en elke Minangkabausche dorpsgemeente of nagari (I bl. 636; II bl. 747) bevat geslachten uit twee drie of vier dezer soekoe's. Deze soekoe's als geheel hebben geen eigen bestuur en geen eigen rechten of bezittingen; maar wel heeft elk stuk eener soekoe, voorkomend binnen een bepaalde nagari, zijn eigen bestuur, rechten en soms bezittingen. De term soekoe-hoofd of soekoe-hoofden ter Westkust ziet dus op het (eerste-) hoofd of op alle hoofden van zulk een tot één nagari beperkt soekoe-stuk. De leden van zulk een soekoe-stuk zijn allerminst allen van één bloede.

Een terminologische afwijking van het hier vermelde doet zich voor in dat deel van het Minangkabausche land (met name in het Soloksche), waar de naam soekoe gegeven is aan de oudinheemsche geslachten of kampoengs zelf (die dan dikwijls Hindoesche eigennamen schijnen te hebben gekregen). In dit bijzondere geval beduidt soekoe-hoofd derhalve: hoofd van een Minangkabausch geslacht.

Waar zich buiten het Minangkabausche land Minangkabausche kolonies bevinden (Atjèh, Boven-Djambi, het Maleische schiereiland, Siak,

enz.), daarheen hebben zij hun soekoe-wezen meegevoerd, doch in sterk gewijzigden zin. Soekoe toch ziet daar noch op een geslachtenunie, noch op een enkel geslacht, doch op een complex van lieden, die uit een zelfde streek van Minangkabau afkomstig zijn. De soekoe's heeten daar dan ook naar die streken van herkomst, b.v. soekoe Tanah Datar, soekoe Kampar enz.; in Siak schijnt hun aantal beperkt tot vier, in Atjèh en elders niet.

Soekoe als naam van bevolkingscomplexen komt evenwel ook bij andere rassen dan het Minangkabausche voor; en daar in deze andere gevallen de naam „vierde deel" geen zin meer heeft, is hij wellicht aan het Minangkabausche spraakgebruik ontleend. Zoo wordt een enkel maal het Gajòsche geslacht (I bl. 730) behalve als koeroe ook als soekoe aangeduid; zoo is in de Lampongsche districten soekoe dikwijls de naam van de verwantenwijk in een dorp (I, bl. 636, II bl. 518); zoo is ter Sumatra's Oostkust de Maleische bevolking georganiseerd in territoriale groepen (grooter dan dorpsgemeenten), die soekoe heeten (I bl. 759), onderdeelen van de zelfbesturende rijkjes zijn, en op haar beurt in indoeks of ondersoekoe's zijn gesplitst; zoo wordt de naam soekoe in Riouw en op Billiton gegeven aan niet-genealogische complexen van de zoogenaamde zeemenschen of orang laoet.

Aangezien vanouds onder Europeanen een legende bestaat, dat men niet trouwen mag binnen zijn eigen soekoe (II bl. 749 en 747), dient daarover nog uitsluitsel te worden gegeven. De Minangkabauer mag niet trouwen (II bl. 118) binnen zijn eigen „geslacht"; waar dat geslacht dus, als in Solok, soekoe heet, mag hij niet trouwen binnen zijn soekoe, doch waar het kampoeng heet, mag hij gerust trouwen binnen zijn geslachtenunie of soekoe, mits hij het doe met een vrouw uit een andere kampoeng der soekoe dan zijn eigene. De Maleier van de Oostkust mag evengoed binnen als buiten zijn territoriale soekoe-groep huwen.

De soekoe-hoofden ter Sumatra's Westkust, die ingevoerd zijn door het Nederlandsche gezag ter wille van cultuur- en heerendiensten (I bl. 637) en die b. v. in het Sumatra-reglement van 1874 een eereplaats genieten, hadden uiteraard met een Indonesisch soekoe-wezen niets te maken.

Als literatuur is voornamelijk te noemen: De Rooy, De positie der Volkshoofden in een gedeelte der Padangsche Bovenlanden, Indische Gids 1890, en Westenenk, De Minangkabausche Nagari, derde uitgave, 1918 (aflev. XVII der Meded. Encylop. Bureau). Daarnevens de algemeene geschriften over Sumatra's Westkust, Sumatra's Oostkust enz., en Van Vollenhoven, Het adatrecht van Ned.-Indië, deel I, 1918 (zie het register aldaar op soekoe).

SOEKOEN (MAL., JAV., SOEND.). Zie ARTOCARPUS COMMUNIS.

SOEKOEPAN (JAV.). Zie TRIUMFETTA RHOMBOIDEA.

SOEKOKÊRTO. Tot 1918 de naam van het tegenwoordige district Kalisat (zie Ind. Stb. 1917 no. 692) van de controle-afdeeling en afdeeling Djèmbèr, regentschap Bondowoso, residentie Bèsoeki. Het district telde 51 desa's met ruim 100.000 inwoners, w.o. 160 Europeanen en 30 Chineezen (1905). De hoofdplaats is Kalisat, eene welvarende plaats en aanvangspunt van de spoorlijn naar Banggarwangé. In dit district wordt veel tabak verbouwd.

SOEKORÊDJO. Standplaats van den Controleur van Sélokaton en van het districtshoofd. (Zie SÊLOKATON).

SOEKOEWONO. Hoofdplaats van het gelijknamig onderdistrict, district Soekakêrto, afdeeling Djèmbèr, regentschap Bondowoso, residentie Bèsoeki; is een drukke marktplaats met veel Inlandsch vertier.

SOELA-EILANDEN. Groep van drie groote en verschillende kleine eilanden, gelegen tusschen ongeveer 124° 10′ en 126° 30′ O.L. en 1° 40′ en 2° 20′ Z.B., behoorende tot het sultanaat Ternate. De groote zijn bekend onder de namen Taliaboe, Soela Mangoli en Soela Sanana of Soela Bèsi, de twee eerste in een richting van Oost naar West en het derde zich van Noord tot Zuid uitstrekkende; onder de kleinere is het voornaamste Lifoematola, ten Oosten van Mangoli.

Alle drie eilanden zijn zeer bergachtig. Soela Sanana heeft zelfs in het geheel geen laagland, behalve enkele smalle kuststrooken. Het bergland heeft op dit eiland het karakter van een tafelland, van meest 3—400 M. hoogte, doorsneden met diepe, steile ravijnen, die zich bijna overal tot nabij de kust uitstrekken. De grootste hoogte is 700 M. Voor zoover bekend bestaat het eiland uit sterk geplooide kristallijne gesteenten, deels bedekt door jonge tertiaire zand gesteenten en conglomeraten. Soela Mangoli heeft een hoog bergland, het Lokoegebergte in het smalle Oostelijk deel (1060 M.), een tweede berggroep, het Boejageberge (tot 800 M.) in het midden van het Westelijk deel, verder heuvelland. De Westhelft heeft een laagvlakte aan de Zuidkust, de Oosthelft aan de Noordkust. Taliaboe bestaat in het smaller Oostelijk gedeelte uit heuvelland, Westwaarts uit het hoogste en breedste bergland der groep (tot 1320 M.); slechts kleine kustvlakten. Beide eilanden zijn opgebouwd uit granieten en andere oudere eruptiefgesteenten, benevens uit mesozoïsche lagen. Aan de steile kusten van alle eilanden vindt men veelal de voor de Molukken zoo karakteristieke rifkalkterrassen. De beste ankerplaatsen zijn de Vesuvius-baai, aan de Zuidkust van het Westelijk einde van Soela Mangoli, en de baai van Sanana op Soela Sanana. De plantengroei is zeer weelderig; op het laatste eiland zijn echter groote alang-alang-velden, door den roofbouw.

De bevolking der groep onderscheidt men in: 1e. Soelaneezen, die verreweg het talrijkst zijn (ruim 12000 van de 15000). Zij bewonen de kusten van Soela Sanana en de strandvlakte van Oostelijk Soela Mangoli. Soela Sanana is het best bevolkte eiland, met ruim 10000 bewoners, waarvan 3000 in de hoofdplaats Sanana. De Soelaneezen zijn Mohammedanen. 2e. Verschillende heidensche stammen, die de kusten van Westelijk Soela Mangoli en van Taliaboe bewonen (samen ruim 2000 zielen). Een deel der heidenen leidt nog een zwervend leven in het binnenland van Taliaboe; het bestuur tracht hen tot vaste vestiging te doen overgaan. 3e. Enkele Mohammedaansche dorpen aan de West- en Zuidkust van Taliaboe, waarvan Likitobi aan de Zuidkust verreweg het grootst is (ruim 600 inw.).

De voornaamste voortbrengselen zijn padi, maïs en sagoe. De genoogste padi dient hoofdzakelijk tot betaling der verschuldigde belasting, tot ruilmiddel tegen lijnwaden en als versnapering bij feesten; maïs is het hoofdvoedsel op Soela Bësi en sagoe op Mangoli en Taliaboe; voorts wordt tabak en suikerriet geteeld en zijn klapperboomen in ontelbare menigte langs de kust van alle eilanden aanwezig. Onder de boschproducten verdienen was, damar en rotan vermelding, de laatste evenwel van slechte hoedanigheid. Wat de nijverheid betreft, zoo houdt de bevolking van Soela Bësi zich bezig met het weven van sarongs met europeesche garens, het vlechten van ligmatjes en de vervaardiging van schoeners en andere vaartuigen; ook zijn het lieden van dit eiland, die te Boeroe olie stoken en tot dat einde korter of langer daar vertoeven. De vischvangst is het hoofdbedrijf der Badjoreezen.

Door de afgelegen ligging voorheen een geliefde schuilplaats van zeeroovers, die van de Obi-eilanden naar hier overstaken, is sedert voor de bevolking een rustiger tijdperk aangebroken, terwijl de plaatsing sedert 1880 van een posthouder te Sanana, thans van den gezaghebber der onderafdeeling Soela-eilanden, ressorteerende onder de afdeeling Batjan van de residentie Ternate en Onderh., tot meerdere beperking van willekeur geleid heeft; bij berechting van kleine overtredingen wordt die ambtenaar steeds geraadpleegd en zelden wordt buiten hem om gehandeld.

Ter hoofdplaats Sanana (zie aldaar) wonen de Salahakan en de Ternataansche hoofden.

De Soelaneezen verbouwen rijst, maïs en andere gewassen; onder hen heerscht weinig armoede, maar ook geen welvaart. De heidenen drijven geen landbouw en leven meest van sagoe. Ze zijn zeer armoedig en veel ziek. Op Taliaboe worden veel boschproducten ingezameld. Chineesche en Arabische kooplieden te Sanana en Likitobi koopen deze op, evenals de copra.

De Soela-eilanden werden in 1330 door Kolano Moloma Tjeja (in de Ternataansche kronieken Ngolo Natjaja genoemd) aan Ternate onderworpen en kregen 's vorsten zoon Hamid tot eersten stadhouder (Salahakan). In 1488 kwam het stadhouderschap aan een prins uit het Ternataansche adellijke geslacht Tomaitoe. In het midden der 17e eeuw was hier als Salahakan geplaatst Kimalaha Terbilé, die zich bij de nationale partij van de prinsen Saidi, Kalamata en Madjira aansloot (zie TERNATE, sultanaat) en zich tegen sultan Mandarsah en de Compagnie verzette, waarop verscheidene kampoengs op Soela Sanana en Mangoli in 1652 door Arnold de Vlaming verwoest werden en Terbilé uitgeleverd en te Ambon onthalsd werd. Na de gevangenneming en den gewelddadigen dood van Saidi en de vlucht van Kalamata en Madjira, onderwierp Soela zich in 1656 weder aan het gezag van Ternate, doch werd onder direct toezicht van den landvoogd te Ambon gesteld, die er een militaire bezetting plaatste. Hoewel geheel overbodig erkende Soela in 1681 's Compagnie's souvereiniteitsrechten. In 1687 werd Soela weder onder Ternataansche landvoogdij gebracht, die tot 1914 heeft geduurd (zie TERNATE). Voornamelijk tot wering van zeeroof werd in 1880 te Sanana een posthouder geplaatst. Sedert 1909 is ook hier een begin gemaakt met de voorbereiding tot de geleidelijke afschaffing der heerendiensten en belastingen in natura, tegen een belasting in geld. Sedert 1914 vormen de Soela-eilanden een onder-afdeeling en district van de afdeeling Batjan, onder een gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Sanana. Ook het districtshoofd, van Ternate afkomstig, is te Sanana gevestigd.

Literatuur. J. W. v. Nouhuys, Bijdrage tot de kennis van het eiland Taliaboe (T. A. G. 1910, blz. 945, 1173); P. van Hulstijn, Memorie over de Soela-eilanden (Meded. Encyclopedisch Bureau XV, 1918).

SOELANG. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap, de afdeeling en residentie Rembang; met eene oppervlakte van 269 K.M². Het district telt 75 desa's en is verdeeld in drie onderdistricten.

SOELANGKAR (SOEND.). Zie LEEA.

SOELASIH. Zie TALANG.

SOELIKI. Onderafdeeling der afdeeling L. Kötö met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een Controleur. Deze onderafdeeling wordt van N. naar Z. doorstroomd door de Sinamar, zijrivier van de Kocantan. Soeliki is met de afdeelingshoofdplaats Pajö Koemboeh verbonden door een breeden, ruim 24 K.M. langen weg, die door een zeer dicht bevolkte streek loopt. De spoorlijn van Pajö Koemboeh is dan ook tot Soeliki, of juister tot aan de belangrijke markt Limbanang, even ten Z. van Soeliki, doorgetrokken. Van Soeliki loopt de weg in N.W.lijke richting door, doch begint al spoedig sterk te klimmen. Te Kötö Tinggi (ruim 18 K.M. ten N.W. van Soeliki), waar bij de markt een goede pasanggrahan staat en waar zich merkwaardige grafsteenen bevinden (Oudh. Versl. 2de kw. 1912, bl. 39 No. 12), splitst zich de weg: in N.lijke richting gaat hij naar de koffiestreek Baroeh Goenoeng (13½ K.M. van Kötö Tinggi), in O.lijke die naar Pocar Datar (2½ K.M.), welke in 1911/1912 door de Mijnbouw Mij „Aequator" is verlengd naar haar terreinen, welke midden in het oerwoud liggen ten O. van Bondjol, op de grens tusschen Bondjol en Soeliki, en aan welke terreinen de naam is gegeven van „Mangani", omdat in de goudriffen ook mangaan was gevonden. In het O.lijk deel der onderafdeeling ligt het landschap Mahat (zie aldaar), dat echter niet behoort tot het stroomgebied der Sinamar, doch tot dat der Mahat rivier (bovenloop der Kampar) Bij de gew. reorg. van 1913 (Ind. Stb. 321) is bepaald dat de onderafdeeling bestaat uit één district van denzelfden naam; vóór dien was het ressort verdeeld in de larassen Soeliki, Kötö Lawas en Mahat. Ter hoofdplaats Soeliki en te Limbanang zijn belangrijke markten. Er zijn Gouv. Inl. scholen te Soeliki en te Kötö Tinggi.

SOELING. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SOELOEK. Mystiek (letterlijk: het bewandelen van den mystieken weg). Zie ISLAM, II. e.

SOEMALATA. Zie CELEBES en KWANDANG.

SOEMANGAT. Dit woord komt, met tal van dialektische verscheidenheden, in den Archipel voor in de beteekenis van ziel of levensgeest.

SOEMANI. De Batang Soemani (rivier in de residentie Sumatra's Westkust) ontspringt op

den vulkaan Goenoeng Talang (2597 M), vloeit eerst N. — en dan N.W. waarts, neemt ten Z. van Solok de Batang Lèmbang of Salajŏ op, den afloop van het kratermeer Danau di Baroeh (zie aldaar), ten N.W. van Alahan Pandjang gelegen. De Lèmbang neemt nog de Batang Moearŏ Panas op, die op den Talang ontspringt, terwijl de Soemani, even voor de vereeniging met de Lèmbang, verrijkt wordt met het water der Tjoepak, die ook van den Talang stroomt. De Batang Soemani stroomt langs Solok en vloeit als troebele, waterrijke rivier, na de belangrijke nagri Soemani doorstroomd te hebben, een paar K.M. bewesten Singkarak in het meer van dien naam; zij is de belangrijkste voedster van dat meer (zie SINGKARAK).

SOEMANIK. Belangrijke nagri in het district Soengai Tarap, onderafdeeling Fort van der Capellen, (Sum. Westk.), 9 K.M. ten N. van Fort van der Capellen, uit oude tijden bekend als woonplaats van een der vier rijksgrooten van den Radjŏ Pagar Roejoeng: den Machoedoem, die strijdgeschillen en wapenquaesties moest uitmaken. (L. C. Westenenk, De Minangkabausche Nagari, Mededl. Enc. Bureau VIII. 1915). Men vgl. SOEROEASŌ, SOENGAI TARAP, PA DANG GANTING en BATIPOEH.